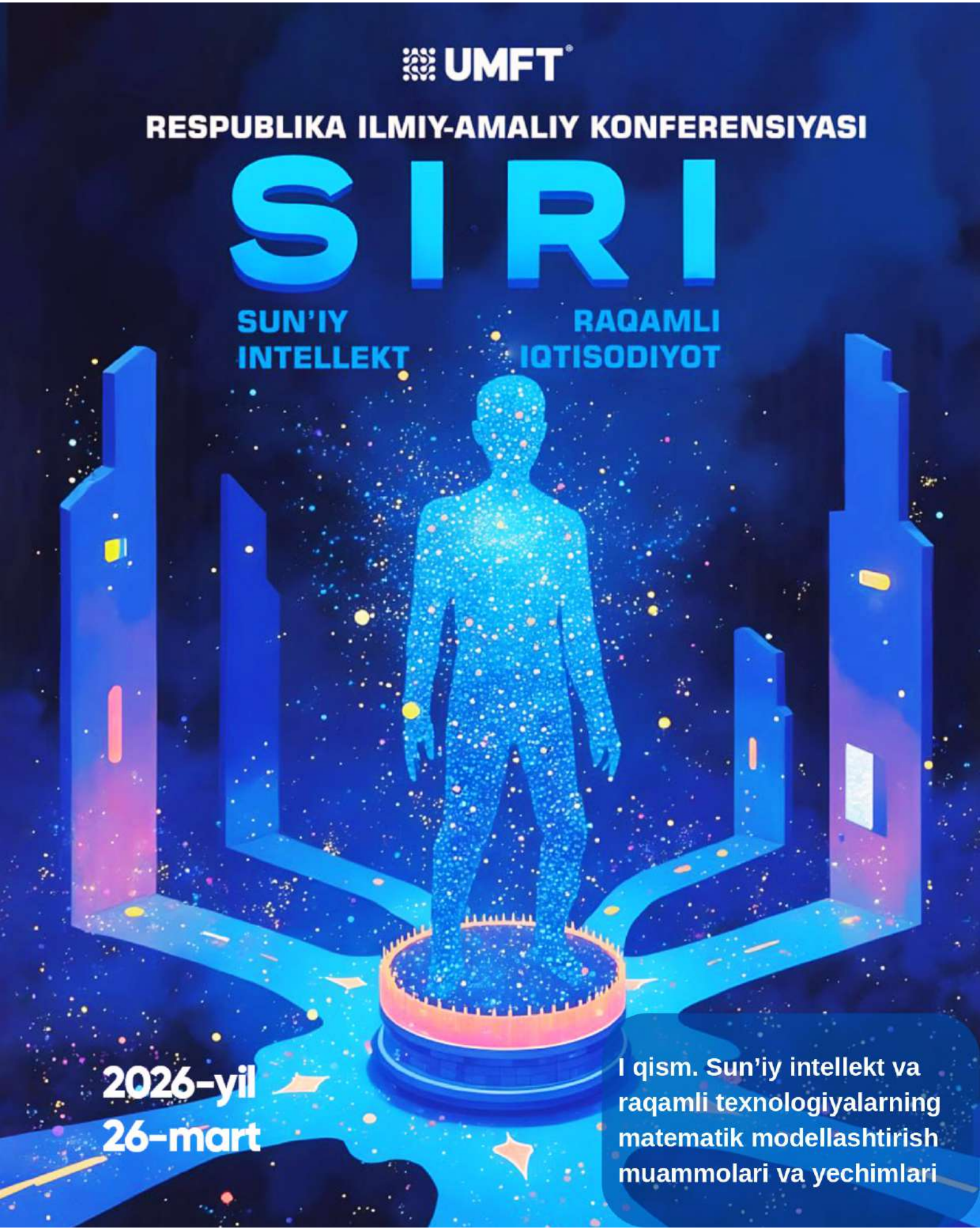
UMFT
RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY KONFERENSIYASI
SIRI
SUN'IY INTELLEKT
RAQAMLI IQTISODIYOT
2026-yil
26-mart
I qism. Sun'iy intellekt va raqamli texnologiyalarning matematik modellashtirish muammolari va yechimlari

УДК: 004.8:330.3:004

“Sun’iy Intellekt va Raqamli Iqtisodiyot (SIRI-2026)” mavzusida Respublika ilmiy-amaliy anjumani ilmiy maqolalar va tezislar to‘plami. I qism. Sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalarning matematik modellashtirish muammolari va yechimlari. -T.: UMFT, 2026. – 914 bet.

Ushbu to‘plamda “Sun’iy Intellekt va Raqamli Iqtisodiyot (SIRI-2026)” mavzusida Respublika ilmiy-amaliy anjumani 1- sho‘ba “Sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalarning matematik modellashtirish muammolari va yechimlari” ilmiy tadqiqot materiallari, ilmiy maqola va tezislar keltirilgan.

To‘plamda keltirilgan materiallarning mazmuni, undagi statistik ma’lumotlar va keltirilgan huquqiyme’yoriy xujjatlarning haqqoniyligi, tanqidiy fikr-mulohazalar va takliflarga mualliflarning o‘zlari mas’uldirlar.

Сборник научных статей и тезисов Международной научно-практической конференции на тему « Искусственный Интеллект и Цифровая Экономика (ИИЦЭ-2026)». I часть. Проблемы и решения математического моделирования в области искусственного интеллекта и цифровых технологий – Т.: UMFT, 2026. – 914 с.

В данном сборнике представлены материалы научных исследований, статьи и тезисы 1-й секции Республиканской научно-практической конференции на тему «Искусственный интеллект и цифровая экономика (SIRI-2026)» — «Проблемы и решения математического моделирования в области искусственного интеллекта и цифровых технологий».

Ответственность за содержание представленных материалов, достоверность приведённых статистических данных, а также корректность указанных нормативно-правовых документов, включая критические замечания и предложения, несут сами авторы.

Proceedings of the International Scientific and Practical Conference on the topic “Artificial Intelligence and Digital Economy (AIDE-2026)”. Part I. Problems and Solutions of Mathematical Modeling in Artificial Intelligence and Digital Technologies. – Tashkent: UMFT, 2026. – 914 p.

This volume presents research materials, scientific articles, and abstracts from Section 1 of the Republican Scientific and Practical Conference titled “Artificial Intelligence and Digital Economy (AIDE-2026)” — “Problems and Solutions of Mathematical Modeling in Artificial Intelligence and Digital Technologies”.

The authors bear full responsibility for the content of the presented materials, the accuracy of the statistical data provided, as well as the correctness of the referenced legal and regulatory documents, including any critical remarks and suggestions.

Tahrir hay’ati: g.f.f.d., dotsent M.M. Maxmudov
f.f.d., professor A.A. Muhamedov
i.f.d., professor K.B. Axmedjanov
g.f.f.d., dotsent N.B. Nosirov
f.f.f.d., dotsent B.E. Musametov
t.f.f.d., dotsent M.Y. Mansurova

Taqrizchilar: t.f.f.d., dotsent B.U. Akmuradov
f.f.f.d., dotsent A.M. Jo‘rayev
i.f.f.d M.M. Mirzayev
kaf. mudiri A.A. Nazarov
i.f.n., dotsent M.Y. Isoxo‘jayeva
t.f.f.d. N.M. Abdulxayev

© UMFT, Toshkent, 2026-yil

ASSALOMU ALAYKUM HURMATLI PROFESSOR-O‘QITUVCHILAR, QADRLI MEHMONLAR!

Bugun sizlar bilan **“Sun’iy intellekt va Raqamli iqtisodiyot”** mavzusidagi Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyada uchrashib turganimdan mamnunman. Avvallo, barchangizni ushbu ilmiy anjuman bilan samimiy tabriklayman va ishlaringizga muvaffaqiyat tilayman.

Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida ta’lim tizimi oldiga mutlaqo yangi talablar qo‘yilmoqda. Anjuman sun’iy intellekt, raqamli texnologiyalar, yashil iqtisodiyot va axborot xavfsizligi kabi ilmiy yo‘nalishlarda olib borilayotgan tadqiqotlar bugungi kunning dolzarb muammollarini hal qilish, sohalardagi yutuqlarni baholash va innovatsiyalarni ishlab chiqish hamda amaliyotga tatbiq etishga qaratilgan. Ushbu anjuman doirasida mamlakatimizda mazkur sohalar bo‘yicha amalga oshirilayotgan ishlar, jumladan, sun’iy intellekt, raqamli texnologiyalar, axborot xavfsizligi, kriptologiya, raqamli kriminalistika, menejment va moliyaviy texnologiyalar yo‘nalishlarida erishilgan natijalar, zamonaviy texnologiyalarni joriy etish tajribalarini o‘ganish va tahlil qilish.

Shu bilan birga, oliy ta’lim tizimidagi iqtidorli yoshlani qo‘llab-quvvatlash, ularni xalqaro ilmiy jarayonlarga jialb etish va korporativ innovatsion hamkorlikni mustahkamlash masalalarini muhokama qilish, anjumanda respublikamiz viloyatlari va xorijlik magistrantlar, doktorantlar, soha mutaxassislari va olimlari tomonidan olib borilayotgan ilmiy tadqiqot ishlarining sifati va samaradorligini oshirishga qaratilgan fikr almashuvlarni tashkil etish.

Bundan tashqari, sohadagi zamonaviy tendensiyalar va muammolarni hal etish, ilg‘or texnologiyalarni muammolarni tahlil qilish, ilg‘or texnologiyalarni samarali qo‘llash bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqish. Ushbu anjuman maqsadlarini iqtidorli yoshlarning innovatsion g‘oya va ishlanmalarini namoyish etish, baholash va rag‘batlantirishga xizmat qilish, shuningdek, dolzarb masalalar bo‘yicha yangi ilmiy yondashuvlani taqdim etish.

Mazkur xalqaro konferensiya aynan shu dolzarb masalalarga bag‘ishlangani bilan ahamiyatlidir. Bu ilmiy maydon siz, aziz mehmonlar uchun o‘z g‘oyalaringizni bayon etish, ilmiy izlanishlaringiz natijalarini taqdim etish va zamonaviy ta’lim tendensiyalariga o‘z munosabatingizni bildirish uchun muhim imkoniyatdir. Sizlarning tashabbuskorligingiz va ilmga bo‘lgan intilishingiz kelajakda yurtimiz taraqqiyotining mustahkam poydevori bo‘lib xizmat qiladi.

Universitetimizda ta’lim sifati va ilmiy salohiyatni oshirish, xalqaro tajribalarni joriy etish, talabalarning ilmiy tadqiqot faoliyatini qo‘llab-quvvatlash doimo ustuvor vazifalardan biri bo‘lib kelgan va shunday bo‘lib qoladi. Ishonchim komilki, bugungi konferensiya natijalari xalqaro darajada ta’lim jarayonini yanada takomillashtirishga xizmat qiladigan muhim taklif va xulosalarni beradi.

So‘zim yakunida konferensiya ishiga omad tilayman, barchangizga mustahkam sog‘liq, ilmiy izlanishlarda yuksak natijalar va yangi g‘oyalar tilayman.

University of Management and future technologies rektori Geografiya fanlari doktori, dotsent Maxmudov Muxammadismoil Muxitdinovichning tabrigi.

MUNDARIJA / ОГЛАВЛЕНИЕ

1-sho‘ba: SUN’IY INTELLEKT VA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING MATEMATIK MODELLASHTIRISH MUAMMOLARI VA YECHIMLARI

Maxmudov Muxammadismoil Muxitdinovich
O‘ZBEKISTONDA EKOTURIZMNI RIVOJLANTIRISHDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING O‘RNI 12

Mallayev Oybek Usmankulovich, Gazatov Jamoliddin Abduvoidovich, Aliyev Jaloliddin Kokand oglu
GEOLOKATSIYA ASOSIDA AHOLI MUROJAATLARI ORQALI SHAHAR INFRATUZILMASI MUAMMOLARINI ANIQLASH VA TAHLIL QILISH MODELI 16

To‘xtayev Sanjar Maxsudovic
SUN’IY INTELLEKT TASNIFI, IMKONIYATLARI VA QO‘LLANILISH SOHALARI..... 20

Jumaboev Behzod Farxod o‘g‘li, Mansurova Makhina Yashnarovna
MATHEMATICAL MODEL AND OPTIMIZATION ALGORITHM FOR DIGITALIZED LOCAL PRODUCT TRADE..... 23

Qurbonov Muhammad Sadriddin o‘g‘li
KATTA HAJMDAGI MA’LUMOTLAR (BIG DATA) TAHLILIDA MATEMATIK MODELLAR VA SUN’IY INTELLEKT INTEGRATSIYASI 28

Salimova Maxbuba Xidirboy qizi, Erkinova Charos Bobirovna
BELGILARNI TANIB OLISHNING ALGORITMIK TA’MINOTINI ISHLAB CHIQISH..... 33

Salimova Maxbuba Xidirboy qizi, Nazarov Fayzullo Maxmadiyarovich, Erkinova Charos Bobirovna
SUN’IY INTELLEKT MODELLARI ASOSIDA SUV TARKIBI SIFATINI BAHOLASH TEXNOLOGIYALARI..... 36

D.K.Yakubjanova, D.A.Shodmonov
MASHINALI O‘QITISH VA CASE BASED REASONING INTEGRATSIYASI ASOSIDA KASBGA YO‘NALTIRISHNING INTELLEKTUAL MODELLARI TAHLILI 40

Djumabekova Ayzada Ilyasovna, Saparova Ulbosin Ajiniyazovna
TEXNOLOGIK JARAYONLARNI BOSHQARISHDA SUN’IY INTELLEKT VA NEYROBOSHQARUVNI MATEMATIK MODELLASHTIRISH 45

Gaibnazarov Bobur
INTELLIGENT MONITORING SYSTEM WITH SEMICONDUCTOR SENSORS BASED ON ESP32 49

Xoliddinov Ilxom Xosiljonovich, Halimjonov Bahtiyor Abduhalil o‘g‘li
ELEKTR TA’MINOTI TIZIMINI RAQAMLASHTIRISH: 0,4 KV TARMOQLAR UCHUN SUN’IY INTELLEKTGA ASOSLANGAN SMART GRID YECHIMLARI..... 54

Ibrohimova Z.E., G‘aybullayeva M.Sh., Abdumajitov J.S.
SUN’IY INTELLEKT VA FRAKTAL MODELLASHTIRISHNING OFTALMOLOGIK TASHXISLASHDAGI AHAMIYATI 58

Ишмухамедов Азиз Хамидуллавич, Нуритдинов Нурбек Давлаталиевич
МОДЕЛИРОВАНИЕ СИСТЕМЫ ЦИФРОВИЗАЦИИ, КОМПЛЕКСНОЙ ОЦЕНКИ НАДЕЖНОСТИ СЕТЕВОЙ СИСТЕМЫ ПРОИЗВОЛЬНОЙ СТРУКТУРЫ 62

Hasanova Dilafro‘z Bo‘ronovna, Isoqova Sabrina Istam qizi
MURAKKAB JARAYONLARNI MATEMATIK MODELLASHTIRISHDA SUN’IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH..... 69

Mardiyeva Bibisora Musoxon qizi, Ung‘arov Jahongirbek Yo‘ldosh o‘g‘li
RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR YORDAMIDA BILIMLARNI BOSHQARISH JARAYONLARINI SUN’IY INTELLEKT ASOSIDA MATEMATIK MODELLASHTIRISH..... 72

Ismailov I.T., Maxkamov A.X.
QISHLOQ XO‘JALIGI EKIN KASALLIKLARINI TANISHDA CHUQUR O‘QITISH MODELLARINING AMALIY QO‘LLANILISHI 75

Mahmudov Rustam Zayniddinovich
IQLIM OMILLARI VA TURBULENT DIFFUZIYANI HISOBGA OLGAN HOLDA ATMOSFERA IFLOSLANISHINI MODELLASHTIRISH VA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNI QO‘LLASH……..81

Meliyeva Ma’rifat Olim qizi, Xuramov Latif Yakubboy o‘g‘li, Mardonov Dilmurod Raxmonovich
APPLICATION OF MATHEMATICAL MODELS AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE METHODS IN MEDICAL IMAGE ANALYSIS..... 85

Olimov Bexzod Kamoliddin o‘g‘li
TEXNOLOGIK MASHINALARNING EKSPLUATATSIYA XARAJATLARINI OPTIMALLASHTIRISHDA SUN’IY INTELLEKTGA ASOSLANGAN MATEMATIK MODELLAR..... 90

Raximov Rustamjon Tuxtayevich, Uroqov Doston Zarif o‘g‘li
KLASSIK VA KVANT ALGORITMLARINI OPTIMALLASHTIRISH MASALALARIDA TAQQOSLASH..... 92

Primova X.A., Nabiyeva S.S., Anorboyeva S.J.

NORAVSHAN QARORLAR QABUL QILISHDA Z-SONLARNING QO‘LLANILISHINI TADBIQ ETISH 97
Primova X.A., Qarshiboyev J.O., Rashidov R.R , Otaqulov B.B.
NORAVSHAN XULOSA QOIDALARIGA ASOSLANGAN KASALLIKNI ANIQLASH MODELINI QURISH ALGORITMI 101
M.F. Vaydullayeva
TIBBIYOT SOHASIDA TADQIQOT MODELLARINI CHUQUR O‘QITISHDA KO‘P MEZONLI QARORLARNI QABUL QILISH TIZIMI 105
Shuxratov Shoxijaxonbek, Ergashev Qobiljon
OVOZLI SUN’IY INTELLEKT YORDAMCHI YARATISH VA TOVAR TIJORAT HUJJATLARINI SUN’IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARINI QO‘LLAGAN HOLDA TAHLIL QILISH ISTIQBOLLARI ..... Ошибка! Закладка не определена.**117**
Shuxratov Shoxijaxonbek, Ergashev Qobiljon
O‘ZBEKISTON BOJXONA ORGANLARIDA SUN’IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARINI QO‘LLASH: JORIY HOLAT, XORIJIY TAJRIBALAR VA RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI.....120
Содиков Мирзохид Улугбек угли
АНАЛИЗ ПОТЕРЬ ДАВЛЕНИЯ В ЗАВИСИМОСТИ ОТ СКОРОСТИ ПОТОКА: СРАВНЕНИЕ РАСЧЁТОВ ПО ШЕВЕЛЁВУ, АНАЛИТИЧЕСКОЙ МОДЕЛИ И ЧИСЛЕННОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ 128
Utemuratov Rustem Bazarbayevich, Geldibayev Begench Yegendurdiyevich, G‘arg‘abaeva Ramuza Abdikerim qizi.
RASMLARDA OBYEKTLARNI ANIQLASHDA DATASET TANLASHNING METODOLOGIK ASOSLARI 132
Пак Диана Александровна, Асатова Ирода Икром кизи
ПРОБЛЕМЫ МАТЕМАТИЧЕСКОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ СЛОЖНЫХ ПРОЦЕССОВ В СОВРЕМЕННЫХ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЯХ.....138
Зайнабидинов Рахматулло Мадаминжон угли
СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ МАТЕМАТИЧЕСКОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ 141
Карабекян Светлана Хамдамовна, Максимов Алексей Юрьевич
ПРОБЛЕМА ПЕРЕОБУЧЕНИЯ МОДЕЛЕЙ МАШИННОГО ОБУЧЕНИЯ И МЕТОДЫ ЕЁ ВЫЯВЛЕНИЯ НА ПРИМЕРЕ РАЗДЕЛЕНИЯ ДАННЫХ НА ОБУЧАЮЩУЮ И ТЕСТОВУЮ ВЫБОРКИ 145
Мурадова Алевтина Александровна, Махкамов Фарход Аловиддин угли
РЕШЕНИЕ МАТЕМАТИЧЕСКОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ СЕТЕВЫХ ПРОТОКОЛОВ ИНТЕРНЕТА ВЕЩЕЙ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ПРИЛОЖЕНИЙ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА 150
Saidova Dilfuza Ergashovna
SUN’IY INTELLEKT ASOSIDAGI KIBERXAVFSIZLIK VOSITALARIDAN FOYDALANISHDA TALABALARNING AXBOROT MADANIYATI VA AXLOQIY KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISH.....154
Сафарова Мархабо Асадуллаевна, Эшмаматов Диёрбек Бахриддинович
СОВРЕМЕННЫЙ ЭТАП РАЗВИТИЯ ТЕХНОЛОГИЙ ОЧИСТКИ СВЯЗАН С ВНЕДРЕНИЕМ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА (ИИ) С ЦЕЛЬЮ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ, АВТОМАТИЗАЦИИ И СНИЖЕНИЯ ЭКСПЛУАТАИОННЫХ ЗАТРАТ 160
B. Qodirov
MA’LUMOTLAR BAZASI FANINI O‘QITISHDA INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANISH ...162
Hasanova Dilafro‘z Bo‘ronovna
KOMPYUTER KO‘RISH ALGORITMLARI TAHLILI VA ULARNING TIBBIYOTDAGI AHAMIYATI 166
Mo‘minov Rahimjon Rustamovich, Abduraxmonov Olim Rustamovich, Atoyeva Shaxnoza Shofiddinovna
ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫЕ АЛГОРИТМЫ УПРАВЛЕНИЯ ФИЛЬТРАЦИОННЫМИ СИСТЕМАМИ ПРИ ОЧИСТКЕ ГАЗА ОТ МЕХАНИЧЕСКИХ ПРИМЕСЕЙ НА ОСНОВЕ МАТЕМАТИЧЕСКОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ……..173
Yangiboyev Berdiyar Yangiboyevich, Xolmirzayev Toir Ro‘zimurodovich3
SUN’IY INTELLEKT: MOHIYATI, HOLATI VA ISTIQBOLLARI 176
Quromboyev Hamdambek Nuraddinovich, Dadajonov Diyorbek Akmaljon o‘g‘li
RAQAMLI TRANSFORMATSIYA JARAYONLARINI OPTIMALLASHTIRISHNING MATEMATIK MODELLARI VA SUN’IY INTELLEKT ALGORITMLARI TAHLILI..... 178
Shukurov Dadanur Tohir o‘g‘li, Shahriyorov Ikrom Ibrohim o‘g‘li,Mamatov Muhammad Saloh Murodjonovich
GIBRID O‘QUV PLATFORMALARIDA KOGNITIV XAVFSIZLIK RISKLARINI BASHORAT QILISHNING STOXASTIK MODELLARINI ISHLAB CHIQISH..... 186
Qodirov Xurshidbek Xomidjonovich

“CARDING” TURIDAGI JINOYATLARNI FOSH ETISHDA O‘QUV PLATFORMALARIDAN FOYDALANISH AHAMIYATI 189
Pozilova Shaxnoza Xaydaraliyevna, Qilichev Sunnatillo Toxir o‘g‘li
SIMULYATSION TEXNOLOGIYALAR ORQALI TALABALARDA AMALIY TARMOQ KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH 193
Taniberdiyev Akbarjon Abduganiyevich
SUN’IY INTELLEKT ASOSIDAGI ADAPTIV O‘QITISH TIZIMLARI ORQALI UMUMKASBIY FANLARNI O‘ZLASHTIRISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH METODIKASI *(Axborot tizimlari va texnologiyalari yo‘nalishi misolida)* **..... 197**
Rasulmuxamedov Maxamadaziz, Mirzayev Nomaz, G‘afforov Nuraddin
FOYDALANUVCHINI KLAVIATURA DINAMIKASI ORQALI ANIQLASHDA ECKNN VA DTW USULLARINING SAMARADORLIK TAHLILI ..... …201
To‘rayev Ro‘ziboy Norovich, Shobiddinova Dilnavoz Toshtemir qizi
SUN’IY INTELLEKT PLATFORMALARI ASOSIDA O‘QITISHNING TASHKIL ETISHNING PEDAGOGIK MUAMMOLARI..... 203
Aminov Istam Barnoyevich, Abdumo‘minova Parvina Sanjarovna
RAQAMLI TA’LIM PLATFORMALARIDAN FOYDALANISHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI 208
Anvarxon Majidov Maxmudxon o‘g‘li
IOT TARMOQLARIDA MIRAI KIBERHUJUMLARINI ANIQLASH UCHUN MASHINALI O‘RGANISH YECHIMLARI 212
Диёров Абдукахор Маджитович, Умеров Азиз Серверович
НЕЛИНЕЙНАЯ ДИНАМИКА И УСТОЙЧИВОСТЬ ОБУЧАЕМЫХ СИСТЕМ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА: ЧИСЛЕННОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ И РЕШЕНИЕ ЗАДАЧ ОПТИМИЗАЦИИ..... 215
Shukurov Akmal Uktamovich, Normuminov Bekali Bekzod o‘g‘li
SUN’IY INTELLEKT ASOSIDA MILLIY TA’LIM WEB-RESURSLARINI MATEMATIK MODELLASHTIRISH 219
Zafar Abdujabborov Abdusattorovich, Toshpulatov Abduhalil Oltiboyevich
EFFICIENCY OF MODERN ALGORITHMS IN CLUSTERING LARGE DATASETS..... 223
Abdullayev Abbosjon Xasanboy o‘g‘li
SUN'IY INTELLEKTGA ASOSLANGAN ENERGIYA SARFINI REAL VAQT REJIMIDA MONITORING QILISH TIZIMLARINI TAHLIL QILISH 227
Abdullayev Abdubakir, Sobirov Ro‘ziali, Ahmedov Shoxijahon
NANOO‘LCHAMLI KO‘P QATLAMLI KOMPOZIT STRUKTURALARDA DEFORMATSIYA JARAYONLARINI MATEMATIK MODELLASHTIRISH..... 230
Abduqaxxarov Abduqaxxor Azimxo‘ja o‘g‘li
G‘OVAK MUHITLARDA GAZ FILTRATSIYA JARAYONINI SUN’IY INTELLEKT ASOSIDA MATEMATIK MODELLASHTIRISH BO‘YICHA TADQIQOTLAR TAHLILI 235
Abduraxmonov Abduvohid Abdimo‘min o‘g‘li
FARMATSEVTIK MA’LUMOTLARNI SUN’IY INTELLEKT TIZIMLARIGA INTEGRATSIYA QILISH UCHUN TUZILMAVIY TAYYORLASHDAGI DOLZARB MUAMMOLAR..... 239
Nazarov Fayzullo Makhmadiyarovich, Akhatov Abror Askar ugli
STAGES OF DATA PROCESSING IN THE DEVELOPMENT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE ALGORITHMS..... 242
Axmedov Farhodjon Jumaboyevich, Komilov Abrorjon Maxamatsoli o‘g‘li
Negmatov Ulug‘bek Pirimkulovich
FOG COMPUTING ARXITEKTURASINING IOT TIZIMLARIDA KECHIKISH VAQTINI KAMAYTIRISHDAGI O‘RNI 248
Babadjanova Malika Kamoladdinovna, Sharipov Alisher Romon o‘g‘li
MACHINE LEARNING MODELS FOR DOCUMENT SIMILARITY DETECTION USING THEIR SUMMARIES 252
Boboxonov Axmadxon Xolmirzoxon o‘g‘li
TERI SARATONINI DERMOSKOPIK TASVIRLAR ASOSIDA TASNIFLASHDA KO‘RISH TRANSFORMATOR (VIT) MODELLARINING SAMARADORLIGI TAHLILI..... 255
Bozarov Farxod Samadovich
SUN’IY INTELLEKTNING MATEMATIK MODELLASHTIRISHDAGI O‘RNI... 261
Bozarov Farxod Samadovich
RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING MATEMATIK MODELLASHTIRISH JARAYONIDAGI AHAMIYATI..... 265
Djurayeva Nigora Soibjon qizi
SUN’IY INTELLEKT YORDAMIDA KLINIK MA’LUMOTLAR TO‘PLAMINI SHAKLLANTIRISH....269
Eshonqulov Erali, Sayfullayeva Gulmira

SAMARQAND SHAHRINING SAYYOHLIK OBYEKTLARI UCHUN INTERAKTIV XARITA MOBIL ILOVASINI LOYIHALASH BOSQICHLARI 273
Fayzullayev Shaxzod Shuxrat o‘g‘li, Yuldashov Rahmon Husanovich, Ilmuratov Doston Sharif o‘g‘li
QAROR QABUL QILISH JARAYONINI QO‘LLAB-QUVVATLASHDA KATTA MA’LUMOTLAR TAHLILI....278
Umarov Muhriddin Abduxalil o‘g‘li, Ilxomjonova Malika Dilshod qizi
TAQSIMLANGAN IOT SENSOR TARMOQLARI ASOSIDA HAVO SIFATINI REAL VAQTDA MONITORING QILISH VA GIBRID NEYRON TARMOQ MODELI YORDAMIDA PROGNOZLASH…….... 285
Ismailov I.T.
GIS TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA SHAHAR HUDUDLARINI URBANIZATSIYA DARAJASINI SUN’IY INTELLEKT YORDAMIDA TAHLIL QILISH....289
Khasanov Dilmurod Rasul ugli
ANALYSIS OF INTELLIGENT MODELS FOR KNOWLEDGE ASSESSMENT BASED ON ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND FUZZY LOGIC IN DIGITAL EDUCATION INFRASTRUCTURE 287
Kenjayev Sanjar Sobirovich
AXBOROT TIZIMLARIDA SO‘ROVLAR OQIMINI NORAVSHAN MANTIQ MODELI ASOSIDA BOSHQARISH VA TEGISHLILIK FUNKSIYALARI SEZUVCHANLIGINI OPTIMALLASHTIRISH ..296
Khasanov Dilmurod Rasul ugli
ANALYSIS OF INTELLIGENT MODELS FOR KNOWLEDGE ASSESSMENT BASED ON ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND FUZZY LOGIC IN DIGITAL EDUCATION INFRASTRUCTURE 300
Komilov Abrorjon Maxamatsoli o‘g‘li, Negmatov Ulug‘bek Pirimkulovich
Axmedov Farhodjon Jumaboyevich
SDN (SOFTWARE DEFINED NETWORKING) TARMOQLARIDA DDOS HUJUMLARINI ANIQLASHDA MASHINALI O‘RGANISH ALGORITMLARINING SAMARADORLIGINI TADQIQ QILISH....303
Maqsudova Charos Ulug‘bek qizi
SUN’IY INTELLEKT VA NEYRON TARMOQLAR ORQALI VALYUTA BOZORINI MODELLASHTIRISH……307
Mamadaliyev Mirhojiddin Nosirjon o‘g‘li
MAKTABGACHA TA’LI MUASSASI TARBIYALANUVCHILARINI AVTOMATIK TANIB OLISH AXBOROT TIZIMINI LOYIHALASH....312
F.F. Meliyev, magistrant M.M. Abbasova
GISTOLOGIK TASVIRLARNI SEGMENTLASH VA MORFOMETRIK BELGILARNI ANIQLASHDA BO‘SAGAVIY QIYMAT USULI....315
Musayev Anvar Isakovich
KIBERXAVFSIZLIK FANINI O‘QITISH TENDENTSIYALARI VA ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALARI....319
Mustafoyev Zoxid Zoirovich
SHUBHALI TRANZAKSIYALARNI ANIQLASHDA MASHINAVIY O‘RGATISH (ML) ALGORITMLARIDAN FOYDALANISH 324
Назирова Санжар Уразали угли
ПРИМЕНЕНИЕ ТЕХНОЛОГИЙ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В СИСТЕМЕ ВОДОСНАБЖЕНИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ……..326
Komilov Abrorjon Maxamatsoli o‘g‘li, Negmatov Ulug‘bek Pirimkulovich, Axmedov Farhodjon Jumaboyevich
RAQAMLI TELEKOMMUNIKATSIYA TARMOQLARIDA MA’LUMOTLAR OQIMINI BOSHQARISH JARAYONLARINI AVTOMATLASHTIRISHNING AN’ANAVIY USULLARINI TADQIQ ETISH 329
Niyazbekov Usman Matnazar o‘g‘li
MACHINE LEARNING MODELS FOR DOCUMENT SIMILARITY DETECTION USING THEIR SUMMARIES……333
Agzamova Moxina Shaxobiddin qizi, Umarov Muhriddin Abduxalil o‘g‘li, Nizamov Shoxbek Xayriddin o‘g‘li
KIBERFIRIBGARLIKNI OLDINI OLISHDA KIBER SAVODXONLIKNI OSHIRISHNING AHAMIYATI….336
Jaloliddin Omonbayev, Shokhrukhbek Rakhimboyev
MACHINE LEARNING MODELS FOR BREAST CANCER DETECTION....345
Qambarov Bahriddin Panji o‘g‘li
TASVIRLI MA’LUMOTLAR ASOSIDA BOSH MIYA SARATONI KASALLIGINI ANIQLASH ALGORITMI VA DASTURIY VOSITASI....349
Sultanov Djamshid Baxodirovich, Narzullayev Inomjon Sadulla o‘g‘li,
Qodirov Raximjon Rasuljon o‘g‘li
GAUSS VA IMPULS SHOVQINLARINI BARTARAF ETISHDA NOCHIZIQLI MEDIAN FILTRLASH USULLARINING SAMARADORLIGI..... 353

Rahmatullayev Donyor
SUN'IY INTELLEKTGA ASOSLANGAN VIZA MA'LUMOTLARINI AVTOMATLASH, MONITORING QILISH VA FOYDALANUVCHILARNI OGOHLANTIRISH TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH 357
Shokhrukhbek Rakhimboyev, Jaloliddin Omonbayev
SELECTION CRITERIA FOR MACHINE LEARNING AND DEEP LEARNING MODELS IN HEART DISEASE CLASSIFICATION.....359
Raximova Marjona Nurmuhammad qizi, Bozorova Irina Jumanazarovna
SUN'IY INTELLEKT VA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING MATEMATIK MODELLASHTIRISH MUAMMOLARI VA YECHIMLARI 363
Raximova Shohsanam Usmonali qizi
SUN'IY INTELLEKT VA RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR YORDAMIDA NANOTEXNOLOGIYALAR VA ZAMONAVIY MATERIALSHUNOSLIK SOHALARIDA MATEMATIK MODELLASHTIRISHNING O'RNI.....366
Raximova Shohsanam Usmonali qizi
INTEGRATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND ECONOMETRIC MODELS IN DIGITAL DECISION-MAKING SYSTEMS 369
Raxmonov Erkin Davlatjonovich, Narzullayev Davronbek Zikrullayevich, Tursunov Alisher Tulkunovich
MA'LUMOTLARNI INTELLEKTUAL TAHLIL QILISHDA BELGILAR TURLARIGA ISHLOVLAR BERISH USULLARI 372
Ruziyev Shoxrux Shoymurod o'g'li
5G MOBIL ALOQA TARMOQLARINING QURILISH ASOSLARI.....377
Saidov Usmon Bahron o'g'li
RAQAMLI TA'LIM MUHITIDA TALABALARNING DASTURLASH KO'NIKMALARINI SUN'IY INTELLEKT ASOSIDA BAHOLASH VA PROGNOZLASHNING MATEMATIK MODELI 382
Azimov Bunyod Raximjonovich, Samadov Dilshodbek Usmon o'g'li
SUN'IY INTELLEKTDA TASVIR SEGMENTATSIYA ANIQLIGINI OSHIRUVCHI GRABCUT ALGORITMI TAHLILI 386
Sayitjonova Mashxuraxon Tulqinovna
KOSHI TURIDAGI INTEGRALLAR YORDAMIDA TASVIRLARNI QAYTA ISHLASH VA CHETKI EFFEKTLARNI SUN'IY INTELLEKT USULLARI BILAN BARTARAF ETISH.....392
Abidova Shaxnoza Baxodirovna, Shamuratov Ulug'bek Alisher o'gli,
Qurbonbekova Sabira Baxit qizi
O'ZBEK TILIDAGI MATNLARNI AVTOMATIK ANNOTATSIYALASHNING EXTRACTIVE USULGA ASOSLANGAN ALGORITMIK MODELI.....396
Sharipov Alisher, Babadjanova Malika
SEMANTIK O'XSHASH MATNLARNI ANIQLASH MODELLARI 401
Rajabova Xurshida Hakimovna
MATEMATIKA DARSLARIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYA HAMDA INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANIB HAMKORLIKDA ISHLASH USULLARI 405
Allayarov Ulug'bek Erimbatovich, Nishonov I.I.
MUHIM AXBOROT INFRATUZILMASIDA AXBOROT OQIMI XAVFSIZLIGIGA TAHDIDLAR MODELINI TADQIQ QILISH.....408
Burxanov Ilxom Xalbutayevich, Xoliqulov Sh.A.
VIRTUAL NETWORK FUNCTION ASOSIDA TELEKOMMUNIKATSION XIZMATLARNI DINAMIK TAQSIMLASH USULLARINI TADQIQ QILISH.....412
Hasanov Fazliddin G'anisher o'g'li, Akmuradov B.U.
HYPER-V VA VMWARE ASOSIDA VIRTUAL MASHINALAR SAMARADORLIGINI TADQIQ QILISH 417
Mamashov Sardor Abdirayim o'g'li, Akmuradov B.U., Qo'ziyev Shahzod Ulug'bek o'g'li
TARMOQ TRAFIGINI BIG DATA ANALITIKASI ORQALI SEGMENTATSIYA QILISH ALGORITMLARINI TADQIQ QILISH.....422
Maxmudov Doniyorbek Ravshanovich, Xoliqulov Sh.A.
IoT TARMOQLARIDA MA'LUMOTLAR UZATISHDA KECHIKISHLARNI KAMAYTIRISH UCHUN GIBRID TARMOQ MODELINI LOYIHALASH.....425
Rejabov Jaloliddin Sadiq o'g'li, Abdumalikov A.A.
IoT QURILMALARINING O'ZARO UZLUKSIZ ULANISHINI TA'MINLOVCHI KOMMUNIKATSIYA PROTOKOLLARINI TADQIQ QILISH: MATEMATIK MODELLASHTIRISH VA SUN'IY INTELLEKT YONDASHUVLARI 429
Yosinov Muxammadyor Baxtiyor o'g'li, Usmonov A.H.
SUN'IY INTELEKT ASOSIDA 5G RESUSRLARI TAQSIMLASH ALGORITMI 434
Raximova Tozagul Sobir qizi

XORAZM SHEVASI VA O‘ZBEK ADABIY TILI O‘RTASIDA NEYRON MASHINAVIY TARJIMA MODELLARI YARATISH ASOSLARI VA TARJIMA MODELLARI TAHLILI 438
Soatov Ismoiljon Xabibullayevich, Xoliqulov Sh.A.
TUMANLI TARMOQLARDA IOT SENSORLARIDAN OLINGAN SIGNALLARNI PARALLEL QAYTA ISHLASH MODELLARI 444
Shodiyev Shuxrat Hayit o‘g‘li, Akmuradov Baxtiyor Uralovich
IOT SIMSIZ TARMOQ TEXNOLOGIYALARI TAHLILI 450
Shukurov Dadanur Tohir o‘g‘li, Shahriyorov Ikrom Ibrohim o‘g‘li, Abduxoliqov Elbek Shodmon o‘g‘li
GIBRID TA’LIM TIZIMLARIDA KOGNITIV XURUJLARNI ANIQLASH VA NEYRON TARMOQLARI ASOSIDA ULARNI FILTRLOVCHI INNOVATSION STRATEGIYALAR ALGORITMI 454
Mamarajabov Husan Ergash o‘g‘li, Shukurov Dadanur Tohir o‘g‘li
KERAKSIZ YOKI ORTIQCHA AXBOROTNI FILTRLASH ORQALI AXBOROT YUKLAMASINI KAMAYTIRISH..... 457
Solayeva Oybibi Xushnud qizi, Quriyozov Elmurod Rajabboy o‘g‘li
SUN’IY INTELLEKT MODELLARI YORDAMIDA RANGTASVIR VA CHIZMACHILIK ISHLARINI BAHOLASH MODELLARINING TAHLILI …….....463
Tashtemirova Nadira Nematillaevna
INTELLEKTUAL RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR SHAROITIDA MATEMATIK MODELLASHTIRISH: MUHANDISLIK VA KOMPYUTER GRAFIKASI FANLARI INTEGRATSIYASI.....465
Tursunboyeva Mohina Axadjon qizi, Sultanova Dildora Ilhomjon qizi
MAHALLIY XIZMATLARNI AVTOMATLASHTIRISH TIZIMINI ISHLAB CHIQISHDA SUN’IY INTELLEKT VA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING MATEMATIK MODELLASHTIRISH ASOSLARI VA YECHIMLARI..... 469
Tursunov Alisher Tulkunovich
BELGILAR O‘RTASIDAGI O‘ZARO BOG‘LIQLIK MASALALARINI YECHISHDA STATISTIK TAHLIL USULLARINI QO‘LLASH.....474
Usmanov Davron Kudratovich
BLOKCHEYNDA BLOKLARNI TASHKIL ETISH STRUKTURASI…….478
Usmonov Alisher Habibullo o‘g‘li, Allamuradov Norbobo Tursun o‘g‘li
Allayarov Lazizbek Berdiyor o‘g‘li
SUN’IY INTELLEKT VA RAQAMLI IQTISODIYOT SHAROITIDA YER OSTI SUVLARI FILTRATSIYASINING MATEMATIK MODELLASHTIRILISHI VA BARQAROR RIVOJLANISH STRATEGIYALARI…….485
Usmonova Faridaxon Lazizbek qizi
SUN’IY INTELLEKT ASOSIDA TERI KASALLIKLARINI RASM VA VIDEO ORQALI ANIQLASH TIZIMINING MATEMATIK MODELLASHTIRILISHI……...489
Xabibullaeva Sh.A.
ELEKTRON TA'LIM MUHITIDA O‘Z-O‘ZINI BOSHQARISH: MATEMATIKANI O‘ZLASHTIRISH VA RAQAMLI FAOLLIK O‘RTASIDAGI BOG‘LIQLIK……...493
Muxiddinov Muhriddin Nuriddin o‘g‘li, Mardonova Munisa Nurbek qizi
SUN’IY INTELLEKT VA KOMPYUTER KO‘RINISHI ASOSIDA TIBBIY TASVIRLARDAN FOYDALANGAN HOLDA BOSH MIYA KASALLIKLARINI ERTA ANIQLASH MODELLARINING TAHLILI……...497
Xolikov Sherzod Urolovich, Solijonov Toirjon Tolibjon o‘g‘li
TAQSIMLANGAN TIZIMLARDA BULUT VA EDGE COMPUTING TEXNOLOGIYALARINING QO‘LLANILISHI…….502
Yarmatov Sherzodjon Shokir o‘g‘li, Orifov Oxunjon Fazliddinzoda
MA’LUMOTLARNI INTELLEKTUAL TAHLIL QILISHDA YETISHMAYOTGAN (NaN) QIYMATLARINI QAYTA ISHLASH ALGORITMLARI TAHLILI……...508
Xakimova Ma’mura Muxammadiyevna, Aktamova Nozimaoy Ahmedjon qizi
ENG KICHIK KVADRATLAR USULINING BAHOLASH XUSUSIYATLARI: GAUSS–MARKOV TEOREMASI…….513
Akmuradov Baxtiyor, Xamirayev Sunnatullo Xojixonovich
SDN ASOSIDA TRAFIKNI DINAMIK BOSHQARISH ALGORITIMLARINI TADQIQ QILISH…….516
Nosirova Shohista Elmurodovna
“MA’LUMOTLAR BAZALARI” FANINI SUN’IY INTELLEKTGA TAYANIB BOSQICHMA-BOSQICH O‘QITISH METODIKASI…….....521
Sobirov R.A., Qulmatov. M.B., Usmonov Z.J.
MASOFAVIY TA’LIM TIZIMLARIDA TALABA PROFILINING IMKONIYATLARI……..528
Tashtemirova Nadira Nematillaevna

ZAMONAVIY RAQAMLI TA’LIM TIZIMIDA SUN’IY INTELLEKTDAN FOYDALANISH: KADRLAR TAYYORLASHNING LINGVISTIK VA IJTIMOIY-GUMANITAR MODELLARI…….534
Zaynabidinov Raxmatullo Madaminjon o‘g‘li
SUN’IY INTELLEKT VA GUMANITAR INTEGRATSIYA ASOSIDA KADROLAR TAYYORLASH TIZIMINI RIVOJLANISH……..539
Abdullayev Abdubakir, Sobirov Ro‘ziali, Ahmedov Shoxijahon
SUN’IY INTELLEKT YORDAMIDA AKADEMIK PLAGIATNI ANIQLASHNING TAKOMILLASHTIRILGAN MODELI……543
Abdulxayev Nodirbek Murodulloyevich, Allayarov Lazizbek Berdiyor o‘g‘li
TRANSPORT VOSITALARIDA HAYDOVCHI HOLATINI KUZATISH ORQALI AVTOHALOKAT XAVFINI KAMAYTIRUVCHI TIZIM DASTURINING AFZALLIKLARI……547
Abdulxayev Nodirbek Murodulloyevich, Ergashev Oybek G‘ofirjon o‘g‘li
WINDOWS OPERATSION TIZIMIDA ZARARLI DASTURLARGA QARSHI HIMOYANI KUCHAYTIRUVCHI TAHLIL MEXANIZMINI TADQIQ QILISH.....552
Abdulxayev Nodirbek Murodulloyevich, Keldiyorov Elmurod Shavkatovich
AQLLI UY TIZIMLARIDA OBYEKTLARNI AVTOMATIK ANIQLOVCHI VA HOLATINI KUZATUVCHI KAMERA TIZIMI DASTURINING SAMARADORLIGINI ANIQLASH.....559
Abdulxayev Nodirbek Murodulloyevich, Qunduzov Bekzod Alisher o‘g‘li
KALI LINUX DISTRIBUTIVINI PENTESTING VOSITALARIDA QO‘LLANILADIGAN HUJUM TURLARINI TADQIQ QILISH.....565
Abdulxayev Nodirbek Murodulloyevich, Xodjayev Utkir Muminovich
KEYINGI AVLOD TARMOQLARI XIZMATLARINI SERVISGA YO‘NALTIRILGAN ARXITEKTURA ASOSIDA TAQDIM ETISH SAMARADORLIGINI BAHOLASH.....570
Abdulxayev N.M.
INSON YUZINI ANIQLASH VA HAQIQIYLIGINI TEKSHIRISHDA SUN’IY INTELLEKT MODELLARINI BIRGALIKDA QO‘LLASH SAMARADORLIGI.....576
Abdulxayev N.M.
OPERATSION TIZIMLARNI TAHLIL QILISHDA SUN'IY INTELEKT ALGORITMLARINING O‘RNI.....581
Abduraxmonov Baxromjon Alisherovich
SUN’IY INTELLEKTDA MATEMATIK MODELLASHTIRISH: NAZARIY ASOSLAR VA AMALIY YO‘NALISHLAR.....587
Ashirov Sobir Fayzullayevich
TELEKOMMUNIKATSIYA INFRATUZILMASIDA SHIFRLASH ALGORITMLARINING TURLARI VA ULARNING QO‘LLANILISH SOHALARI.....591
Asrorov Oybek Asror o‘g‘li, Ismoilov Ibrohim Isroil o‘g‘li
SUN’IY INTELLEKTDA CHUQUR O‘RGANISH MODELLARINING MATEMATIK TUZILISHI.....594
Axmatov Otabek Rahmat o‘g‘li
KADRLARNI MUTAXASSISLIGI BO‘YICHA REYTINGINI BAHOLASH JARAYONLARINING ALGORITMIK VA DASTURIY TA`MINOTINI YARATISH.....598
Berdimuradov Mirzohid Samidulla o‘g‘li
BULUTLI HISOBLASH TIZIMLARI XIZMATLARI VA XAVFSIZLIK YECHIMLARINI QIYOSIY TAHLIL QILISH.....602
Davronov Shohjaxon Rizamat o‘g‘li
MASHINALI O‘QITISHDA MA’LUMOTLARNI OLDINDAN QAYTA ISHLASH VA AUGMENTATSIYA: YO‘L BELGILARINI TANIB OLISHGA YONDASHUV.....608
Umarova Dilnoza Oybek qizi
SUN’IY INTELLEKT VA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING MATEMATIK MODELLASHTIRISH MUAMMOLARI VA YECHIMLA.....613
Sherboboyeva Gulruh Baxtiyorovna, Soliyeva Dilobar Abdumalik qizi
TA’LIM MUASSASALARIDA PHISHING VA SOTSIAL MUHANDISLIK HUJUMLARIGA QARSHI O‘QITUVCHI VA TALABALARNING KIBERXAVFSIZLIK SAVODXONLIGINI OSHIRISH MEXANIZMLARINI ISHLAB CHIQISH.....617
Giyasova Gulnoza Alisher qizi, Bozorov Jasurbek Sadillayevich
CHUQUR O‘QITISH ARXITEKTURALARI VA ULARNING TURLARI (CNN – CONVOLUTIONAL NEURAL NETWORKS).....620
Hasanboyev Humoyun Abdumajid o‘g‘li, Husainov Ilyos
SUN’IY INTELLEKT VA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING MATEMATIK MODELLASHTIRISH MUAMMOLARI VA YECHIMLAR……623
Fazliddinov Xolmurod Dilmurod o‘g‘li, Toshboltayev Faxriddin O‘rinboyevich

IOT UCHUN BULUT PLATFORMALARI (THINGSPEAK, AWS IOT, BLYNK VA BOSHQALAR).....626
Abdusamadov J.A.
REAL VAQT REJIMIDA SIGNALLARNI QAYTA ISHLASH ALGORITMLARI FPV DRONLARDA KENG QO‘LLANILAYOTGA QABUL QILGICH VA UZATGICH OBYEKTI SIFATIDA.....630
Abdullayev Sanjarbek Baxodirovich
TRANSFORMER MODELLARINI NOZIK SOZLASH: MODEL ISHLASHINI YAXSHILASH USULLARI.....635
Abduraximov Mirjalol Muhammadjonovich
CHUQUR O‘RGANISH ASOSIDA YUZDAN ANIQLASH TIZIMINI LOYIHALASH VA OPTIMALLASHTIRISH.....640
Usmanov Bobirjon Yo‘ldash o‘g‘li
TRANSFORMER MODELLAR ASOSIDA NORMATIV-HUQUQIY HUJJATLAR UCHUN LOKAL SEMANTIK QIDIRUV TIZIMINI LOYIHALASH VA OPTIMALLASHTIRISH.....645
Mardiyev Sharif G‘ayratovich
DNS XAVFSIZLIGINI TA'MINLASH VA HIJACKING HUJUMLARIDAN HIMOYALANISH USULLARI.....648
Xasanova L.E., Mannanov S.S.
SUN’IY INTELLEKT VA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING MATEMATIK MODELLASHTIRISH MUAMMOLARI VA YECHIMLARI.....654
Aripova M.X., Ibragimova B.B., Baymatova N.T.
MURAKKAB REV LARINI MODELLASHTIRISH MASALALARIDA INTELLEKTUAL USLUBLAR.....663
Turdaliyeva Nurjahon Abdunosir qizi
RAQAMLI TA’LIM MUHITIDA TALABALAR LIDERLIK KO‘NIKMALARINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK VA METODOLOGIK IMKONIYATLARI.....669
Odiljonova Rano Dilmurod qizi, Odiljonov Umidjon Odiljon o‘g‘li
CNN, GAN VA TRANSFORMER ARXITEKTURALARIDA TASVIR SIFATINI OSHIRISH ALGORITMLARINI QIYOSIY TAHLILI.....672
Shahriyorova Gulnoza Ilhomjon qizi, Ahmadova Madina Ne’matjon qizi
SUN'IY INTELLEKT VA MASHINAVIY O‘QITISH ALGORITMLARINI MATEMATIK MODELLASHTIRISHDA QO‘LLASH: MUAMMOLAR VA YECHIMLAR.....683
Maxsudov Botir Toxirovich, Mansurova M.
O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI QUROLLI KUCHLARIDA ARCGIS EARTH VA ARCGIS PRO DASTURLARINI QO‘LLASH ISTIQBOLLARI VA AMALIY AHAMIYATI.....687
Naziraliyev O‘rinboy Farhodjon o‘g‘li
MOLIYAVIY VAQT QATORLARINI SUN’IY INTELLEKT YORDAMIDA BASHORAT QILISH: BOSHLANG‘ICH TUSHUNCHALAR VA YONDASHUVLAR.....692
Xasanova L.E., Xayitmurodov M.T.
NEURON TARMOQLARINING MASSHTABLANISH QONUNIYATLARI VA O‘ZBEKISTON UCHUN SAMARALI STRATEGIYA.....695
Nishonov Javohir, Xakimova Ma’mura Muxammadiyevna
YUQORI TARTIBLI AVTOREGRESSIV MODELLARDA YAGONA ILDIZ UCHUN TEST.....701
Obidov Fayzulloh Rasuljon o‘g‘li, Qosimov Iqboljon Ilg‘orjon o‘g‘li
IMKONIYATI CHEKLANGAN SHAXSLAR UCHUN OVOZLI INTERFEYSGA EGA KO‘MAKLASHUVCHI SUN’IY INTELLEKT MODELINI TADQIQ QILISH.....703
Tojiyev Sardor Azimqulovich, Qayumov Javohir G‘ayrat o‘g‘li
CHUQUR O‘QITISHGA ASOSLANGAN ZAMONAVIY TIL MODELLARINI TAHLILI.....710
Qosimov Iqboljon Ilg‘orjon o‘g‘li, Obidov Fayzulloh Rasuljon o‘g‘li
BULUTLI TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA TALABALAR MONITORING TIZIMINI LOYIHALASH..716
Rayimova Shaxnoza Ozod qizi, Rayimov Doniyor Ozod o‘g‘li
SUN’IY KO‘PAYTIRISH (DATA AUGMENTATION) ALGORITMLARINING SAMARADORLIGI VA QO‘LLANILISHI.....723
Rustam M.F.Z., Sayfutdinov A.A., Xo‘jamqulov A.A.
VR ASOSIDA LOGISTIKA VA OMBOR BOSHQARUVI JARAYONLARINI MODELLASHTIRISH VA SUN’IY INTELLEKT YORDAMIDA OPTIMALLASHTIRISH USULLARI.....726
Abdulxayev Nodirbek Murodulloyevich, Abdulxayeva Dinara Murodulloyevna
RUS TILINI SUN’IY INTELLEKT ALGORITMLARIDAN FOYDALANIB O‘RGATISH TEXNOLOGIYASINI QO‘LLASH USULLARI.....729
Rustamova Nigora Ixtiyorovna
AN APPROACH TO STUDYING “AUTOMOTIVE ELECTRICAL SYSTEMS” GROUNDED IN LOGICAL PROGRESSION AND THE USE OF INTEGRATED INFORMATION TECHNOLOGIES.....735
Toshpo‘latova Shahnozabonu Bobomurodovna

SUN’IY INTELLEKT ASOSIDA TALABALAR AKADEMIK MUVAFFAQIYATINI OLDINDAN BASHORAT QILISH MODELI.....738
Obidov Shuxratjon Imyaminovich
SUN’IY INTELLEKT VA RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA ZAMONAVIY TA’LIM MUHITINI SHAKLLANTIRISH VA MOBIL XIZMATLARNING O‘RNI.....750
Sodiqov Abduxakim Abduxalilovich
RAQAMLI IQTISODIYOTDA IoT TARMQLARI XAVFSIZLIGI VA SUN’IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARINING INTEGRATSIYASI.....754
Jurayev O‘tkirbek Murodullo o‘g‘li
SUN’IY INTELLEKT ASOSIDA MURAKKAB JARAYONLARNI MATEMATIK MODELLASHTIRISH USULLARINI TAKOMILLASHTIRISH.....760
Xasanova L.E., Azimxõjayeva M.X., Abduhakimov F.A.
SUN'IY INTELLEKT VA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDA MATEMATIK HAMDA FIZIK MODELLASHTIRISH MUAMMOLARI VA YECHIMLARI.....763
Yakubov Valijon G‘aniyevich, Arabboyeva Fotimaxon Abdugafirovna
SUN’IY INTELLEKT VA RAQAMLI IQTISODIYOT.....772
Abdushukurova Nozimabonu Abdullo qizi
SUN’IY INTELLEKT VA INNOVATSION YONDASHUV ASOSIDA KADRLAR TAYYORLASH.....778
Abdulxayeva Dinara Murodulloyevna
SUN’IY INTELLEKT ASOSIDA KADRLAR TAYYORLASH VA O‘QITISHNI LINGVISTIK MASALASI.....782
Xushboqov Qobilbek, Toshboboyeva Iroda
SUN’IY INTELLEKT VA RAQAMLI IQTISODIYOT.....788
Ergashev Izzatbek Nodirbek o‘g‘li
SUN’IY INTELLEKT VA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING MATEMATIK MODELLASHTIRISH MUAMMOLARI VA YECHIMLARI.....792
Abdulxayev N.M.
TELEKOMMUNIKATSIYA TARMOQLARDA KIBERXAVFSIZLIK VA MA'LUMOTLARNI SHIFRLASH MEXANIZMLARI.....796
Abdug‘affaova N.O., D.S. Kurbanova
IP KAMERALAR ORQALI INSON XATTI-HARAKATLARINI BAHOLASH MODELI VA ALGORITMINI YARATISH.....801
Xoldarova Muxabbat Maxmatqul qizi
OLIY TA’LIMDA AVTOMATLASHTIRILGAN ORALIQ VA YAKUNIY NAZORAT TIZIMINI LOYIHALASH……804
Muxamedova Nargizaxon Hasan qizi
MULTIMODAL AI AGENT ASOSIDA MATN, JADVAL VA TASVIRLAR BILAN BIRGALIKDA ISHLOVCHI INTELLEKTUAL TIZIMNI TADQIQ QILISH.....808
Yangiboyev Berdiyar Yangiboyevich, Begaliyeva Madina Abdusamatovna
IQTISODIYOTNI BARQAROR RIVOJLANTIRISHDA SUN’IY INTELLEKTDAN FOYDALANISHNING AYRIM JIHATLARI.....812
Ilmuratov Doston Sharif o‘g‘li, Fayzullayev Shaxzod Shuxrat o‘g‘li
MOBIL TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA AQLLI AKVARIUM TIZIMINI LOYIHALASH.....815
Xayrullayeva Shaxnoza Qobul qizi, Umarov Muhriddin Abduxalil o‘g‘li
TASVIRLARDAN TAOMLAR TARKIBIDAGI VITAMINLARNI ANIQLASH.....820
Xoliqov Shuhrat Abduhamidovich
IJTIMOIY TARMOQ FOYDALANUVCHILARI KIBERPROFILAYLINGI MODELLARI.....822
Aripova M.X., Ibragimova B.B., Baymatova N.T.
ZAMONAVIY RADIOELEKTRON QURILMALARNI LOYIHALASHDA SU’NIY INTELLEKTDAN FOYDALANISH.....826
Iminjanov Mansurjon Muhammadjanovich, Maxsudov Batir Taxirovich
GEOGRAFIK AXBOROT TIZIMLARINI QUROLLI KUCHLARDA QO‘LLASH ISTIQBOLLARI.....829
Хасанова Л.Э.
ПРОБЛЕМЫ ДОСТОВЕРНОСТИ МОДЕЛЕЙ И ВОЗМОЖНОСТИ ИХ УЛУЧШЕНИЯ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА И ЦИФРОВЫХ ПЛАТФОРМ.....834
Абдихалилов Улмасжон Улфат углы, Алиев Асилбек Сафарали угли
РАЗРАБОТКА ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ АНАЛИТИЧЕСКИХ СИСТЕМ НА ОСНОВЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА И BIG DATA.....838
Хамидова Ирода Гафуровна
МАЛАКА ОШИРИШ ЎҚУВ ЖАРАЁНЛАРИДА СУНЪИЙ ИНТЕЛЛЕКТ ВОСИТАЛАРИНИ ЖОРИЙ ЭТИШ:МУАММО ВА ЕЧИМЛАР.....842
Хасанова Л.Е., Азимова З.Н., Махкамов Д.Ф.

ФИЗИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ КВАНТОВОЙ КРИПТОГРАФИИ И МЕХАНИЗМЫ ЗАЩИТЫ ИНФОРМАЦИИ В ОПТОВОЛОКОННЫХ БЛОКЧЕЙН-СЕТЯ.....848
Axmedov Farrux Anvarovich
O‘ZBEK TILI UCHUN FONETIK MUVOZANATLI NUTQ KORPUSINI QURISHNING METODOLOGIYASI.....854
Axmedov Farrux Anvarovich, Bozorboyeva Zuxra Qaxramon qiz
O‘ZBEK TILINING DIGRAF VA MORFOFONOLOGIK XUSUSIYATLARINI HISOBGA OLGAN GRAFEMADAN FONEMAGA O‘TKAZISH TIZIMI.....858
Axmedov Farrux Anvarovich
TRANSFER O‘QITISH YORDAMIDA O‘ZBEK TTS TIZIMINI QURISHDA KORPUS HAJMINING SIFATGA TA’SIRI.....862
Yarmatov Sherzodjon Shokir o‘g‘li, Orifov Oxunjon Fazliddinzoda
MA’LUMOTLARNI INTELLEKTUAL TAHLIL QILISHDA YETISHMAYOTGAN (NaN) QIYMATLARINI QAYTA ISHLASH ALGORITMLARI TAHLILI.....866
Muxiddinov Muhriddin Nuriddin o‘g‘li, Qurbonov Javohir Sharofiddin o‘g‘li
KO‘ZI OJIZ INSONLAR UCHUN ATROF-MUHITDAGI XAVF VA TO‘SIQLARNI ANIQLASHDA PARALLEL HISOBLASH ORQALI OPTIMALLASHTIRISH.....872
Muxiddinov Muhriddin Nuriddin o‘g‘li, Mardonova Munisa Nurbek qizi
SUN’IY INTELLEKT VA KOMPYUTER KO‘RINISHI ASOSIDA TIBBIY TASVIRLARDAN FOYDALANGAN HOLDA BOSH MIYA KASALLIKLARINI ERTA ANIQLASH MODELLARINING TAHLILI..... 877
Turgunov Bekzod Abdivositovich
SUNIY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARINI INKLYUZIV TA'LIM TIZIMIDA QO‘LLASHNING SAMARADORLIGI TAHLILI.....882
Muxiddinov Muhriddin Nuriddin o‘g‘li, Qurbonov Javohir Sharofiddin o‘g‘l
YOLO VA CNN MODELLARIDAN FOYDALANGAN HOLDA KO‘ZI OJIZ INSONLAR UCHUN XAVFLI OBYEKTLARNI ANIQLASH.....885
Asadov DoniyorYodgorjonovich
WEB-ILOVALAR UCHUN XAVFSIZLIKNI SKANERLASH VOSITASI.....889
Axatqulov Saxobiddin Abirqulovich, Sulaymanov Ma’ruf Ikramjanovich,
Qurbonov Maqsud Normurod o‘g‘li
SPAM XATLARINI ANIQLASHDA MASHINA O‘RGANISH ALGORITMLARI.....893
Bobojonov Oybek Masharipovich
JAMOAT XAVFSIZLIGINI TA’MINLASH FAOLIYATIDA PROFAYLING TEXNOLOGIYASINI QO‘LLASHNING ADABIYOTLAR TAHLILI.....902
Naim Nodira Abdujalolovna, Mansurova Maxina Yashnarovna
SUN’IY INTELLEKT ASOSIDA VIRUSLI PNEVMONIYANI TASHXISLASH TIZIMIDA AXBOROT ALMASHUV TUZILMASI…….908
Naim Nodira Abdujalolovna
SUN’IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA VIRUSLI PNEVMONIYANI TASHXISLASHNI QO‘LLAB-QUVVATLOVCHI AXBOROT TIZIMLARI……...911

Maxmudov Muxammadismoil Muxitdinovich,

University of Management and future technologies rektori
Geografiya fanlari falsafa doktori (PhD), dotsent

O‘ZBEKISTONDA EKOTURIZMNI RIVOJLANTIRISHDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING O‘RNI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada O‘zbekistonda ekoturizmni rivojlantirish imkoniyatlari, tabiiy va madaniy meros resurslari, zamonaviy infratuzilmani rivojlantirish yo‘llari hamda ushbu sohada xalqaro hamkorlik masalalari yoritib berilgan. Shuningdek, ekologik turizmni rivojlantirishning iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik afzalliklari tadqiq etiladi.ekoturizmning mazmun-mohiyati, uning barqaror rivojlanishga qo‘shadigan hissasi va jamiyat hamda tabiat o‘rtasidagi o‘zaro hamkorlikni mustahkamlashdagi ahamiyati tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *jahon turizmi, ekoturizm, barqaror rivojlanish, O‘zbekiston, tabiiy resurslar, madaniy meros, ekologik sayohat, turizm infratuzilmasi, xalqaro hamkorlik.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются возможности развития экотуризма в Узбекистане, ресурсы природного и культурного наследия, пути развития современной инфраструктуры, а также вопросы международного сотрудничества в этой области. Также исследуются экономические, социальные и экологические преимущества развития экологического туризма. анализируется сущность экотуризма, его вклад в устойчивое развитие и значение в укреплении взаимодействия между обществом и природой.*

Ключевые слова: *мировой туризм, экотуризм, устойчивое развитие, Узбекистан, природные ресурсы, культурное наследие, экологическое путешествие, туристическая инфраструктура, международное сотрудничество.*

Abstract. *This article highlights the possibilities of developing ecotourism in Uzbekistan, natural and cultural heritage resources, ways to develop modern infrastructure, and issues of international cooperation in this area. The essence and significance of ecotourism, its contribution to sustainable development, and its role in strengthening cooperation between society and nature are analyzed.*

Keywords: *world tourism, ecotourism, sustainable development, Uzbekistan, natural resources, cultural heritage, ecological tourism, tourism infrastructure, international cooperation.*

Kirish. Ekoturizm deganda jahon amaliyotida atrof-muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo‘lib, tabiat qo‘ynida dam olish tushuniladi. Pandemiyadan keyingi davrda sohaning bunday tez o‘sishini mutaxassislar qisman odamlar izolyatsiya paytida boy berilgan imkoniyatlarning o‘rnini qoplashga intilayotgani bilan izohlayapti. Bu hodisa hatto «badal turizm» deb nom oldi. Ushbu tendensiya turistlarning doim tashrif byuriladigan mashhur joylardan qochishiga, mavsumdan tashqari vaqtlarda sayohat qilishiga hamda olomonsiz va navbatlarsiz noyob tajribaga ega bo‘lish uchun mashhur shaharlarning muqobilini izlashiga olib kelmoqda. Shu bilan birga, hayotning jadal sur’ati, ko‘p miqdordagi axborot, gadjetlar va ijtimoiy tarmoqlar aloqa vositalari bo‘lmagan joylarga borish istagini uyg‘otmoqda. Odamlar shunchaki diqqatga sazovor joylarga ekskursiya uchun navbatda turishni emas, balki sayohat davomida mahalliy aholining tabiati va madaniyati bilan tanishishni xohlayapti.

Jahon turizm industriyasi jadal sur’atlarda rivojlanib, raqamli texnologiyalar va sun’iy intellektning joriy etilishi bu sohada tub o‘zgarishlarga olib kelmoqda. Bugungi kunda turistik xizmatlar sifatini oshirish, foydalanuvchilarga individual yondoshish va logistika jarayonlarini avtomatlashtirishda sun’iy intellekt keng qo‘llanilmoqda.

2024-yil fevral oyida «Yandeks» foydalanuvchilari «eng yaqin qo‘riqxona»ni izlab 5000 ta so‘rov yuborgan. Bu o‘tgan yilga nisbatan solishtirganda 44 foizga ko‘p degani. Bundan ma’lum bo‘ladiki, ekoturizm sohasi ham o‘sib boryapti. 2023-yilda Rossiyada federal ahamiyatga ega bo‘lgan alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarga (METH) 14,5 mln kishi tashrif byurgan. Bu 2022-yilga nisbatan 500 ming nafarga ko‘p.

BMT Taraqqiyot dasturi (BMTTD) ma’lumotlariga ko‘ra, 2023−2028-yillarda ekoturizm bozorining o‘rtacha yillik yalpi o‘sish sur’ati 16,1 foizni tashkil etishi kutilmoqda. Ekoturizm bo‘yicha yangi rivojlanayotgan yo‘nalishlardan biri, bu — O‘zbekiston. Statistika agentligi ma’lumotlariga ko‘ra, 2024-yilning yanvar-iyul oylarida O‘zbekistonga 4,2 mln xorijiy sayyoh tashrif buyurgan bo‘lib, ularning oqimi 2023-yilga nisbatan 15,3 foizga oshgan.

Ekoturizm qat’iy tabiat qo‘yniga sayohat qilishni nazarda tutadi. Bunday tajribadan asosiy maqsad – tabiatdan bahra olish. Xalqaro ekoturizm jamiyati — The International Ecoturism Society (TIES) butun dunyo bo‘ylab ekoturizmni targ‘ib qilish bilan shug‘ullanuvchi tashkilot bo‘lib, uning ta’rifiga ko‘ra, ekoturizm — bu «tabiat qo‘yniga mas’uliyatli sayohat bo‘lib, atrof-muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo‘lish, mahalliy aholining farovonligini qo‘llab-quvvatlash va yangi tajribalarni o‘rganishni o‘z ichiga oladi».

Respublikamizda tobora jadal rivojlanib borayotgan ushbu global sohani yanada rivojlantirish hamda jozibalashtirish masadida, raqamli texnologiyalar, ya’ni sun’iy intellektni joriy qilish tadbirlari ham ayni muddao bo‘lishi mumkin.

Mamlakatda ko‘plab tarixiy va madaniy yodgorliklar, noyob tabiiy manzaralar mavjud bo‘lib, ularga bo‘lgan qiziqishni yanada oshirish, xizmatlarni takomillashtirish va turistlarni jalb etish uchun innovatsion texnologiyalardan samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtayi nazardan, sun’iy intellekt vositalaridan foydalanish turizm industriyasida yangi imkoniyatlarni ochib beradi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktyabrdagi PF-6079-sonli «Raqamli O‘zbekiston – 2030» strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi farmonida mamlakatning barcha sohalarida raqamli texnologiyalarni joriy etish ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Ushbu strategiya doirasida turizm sohasini raqamlashtirish, sun’iy intellekt

imkoniyatlaridan samarali foydalanish va xizmatlar sifatini yanada oshirish maqsad qilingan.

O‘zbekistonda turizm sohasini rivojlantirish mamlakat iqtisodiyoti uchun katta ahamiyatga ega. Mamlakatda mavjud tarixiy, madaniy va tabiiy boyliklardan samarali foydalanish orqali ichki va tashqi sayyohlik salohiyatini oshirish mumkin. Shu nuqtayi nazardan, zamonaviy texnologiyalardan, ayniqsa, sun’iy intellekt vositalaridan foydalanish turizm sohasida yangi imkoniyatlarni yaratadi. Sun’iy intellekt texnologiyalari turistik xizmatlarni individuallashtirish, marketing strategiyalarini takomillashtirish va samaradorlikni oshirishda muhim o‘rin tutadi.

TIES tamoyillariga ko‘ra, quyidagi hollarda sayohatlar ekoturizm hisoblanadi:

• belgilangan joyda atrof-muhitni muhofaza qilish maqsadida insonning hududga ta’siri kuzatib boriladi va tashrif buyuruvchilar oqimi boshqariladi;

• yaratilgan infratuzilma tabiatga minimal ta’sir ko‘rsatadi;

• joylarning egalari «yashil» standartlar va texnologiyalarni joriy etadi;

• tadbirlar mahalliy aholining an’anaviy madaniyatini saqlash va qo‘llab-quvvatlashni nazarda tutadi.

Bundan kelib chiqadiki, ekoturizm tabiiy va madaniy muhitni saqlab qoladi, sayyohlar uchun ma’rifiy ahamiyatga ega va mahalliy aholi uchun iqtisodiy jihatdan foydali bo‘ladi. Biroq bularning barchasi tashkilotlarning turli barqaror rivojlanish dasturlari va missiyalarida mustahkamlangan tamoyillardir. Ekoturizmni barqaror rivojlantirish, muayyan qiyinchiliklar bilan bo‘lsa-da, real voqelikdir. Bu sohadagi muvaffaqiyat iqtisodiy, ekologik va ijtimoiy barqarorlik o‘rtasidagi to‘g‘ri muvozanatga bog‘liq.

Iqtisodiy barqarorlik mahalliy jamoalarni qo‘llabquvvatlashni o‘z ichiga oladi. Ekoturizm yangi ish o‘rinlarini yaratish va mahalliy jamoalarning daromadlarini oshirish orqali iqtisodiyotni rag‘batlantiradi, ayniqsa chekka va qishloq joylarda. Masalan, MDH davlatlarida BMT TD ko‘magida qishloq xo‘jaligi dehqon va fermerlari, ijtimoiy soha xodimlari, ta’lim muassasalari, muzeylar, tabiiy qo‘riqxonalar vakillari alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarga ekologik ekskursiyalarni tayyorlash va tashkil etish xususiyatlari bo‘yicha o‘qitilmoqda.

Qat’iy tartibga solish va rejalashtirish yordamida insonning tabiiy hududlarga salbiy ta’sirini minimallashtirishning imkoni bor. Jumladan, qisman ekoturizm hisobidan moliyalashtiriladigan ekologik toza texnologiyalarni joriy etish orqali. Masalan, ayrim alohida muhofaza qilinadigan tabiiy hududlarda oqova suvlarni nazorat qilish uchun datchiklar o‘rnatiladi.

Ekoturizm nafaqat sayyohlar, balki mahalliy aholi, jumladan, bolalar orasida ham ekologik mas’uliyatli xulq-atvorni shakllantirish va tarbiyalashga yordam

berishi mumkin. Misol uchun, BMT sayohatlarga nisbatan mas’uliyatli munosabatni shakllantirish maqsadida «Inson va biosfera» ta’lim dasturini ishlab chiqdi. Dastur butun dunyo bo‘ylab 25 ta qo‘riqxonada, shu jumladan, Qozog‘istonning ikkita — Olmaota va G‘arbiy Oltoy biosfera qo‘riqxonalarida hamda Rossiyaning «Kologriv o‘rmoni» qo‘riqxonasida amal qilmoqda. Yana bir misol — Avstraliyada mahalliy aholini ekoturizm sohasida ish bilan ta’minlashga ko‘maklashadigan ikkita davlat agentligi faoliyat yuritadi. Bu esa faqat 2020-yilning o‘zida ekoturizm sohasida 30 ming ish o‘rni yaratish imkonini berdi.

Turizm sohasi jadal rivojlanayotgan sharoitda avtomatlashtirilgan turistik xizmatlar platformasini yaratish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu platforma turistik agentliklar, mehmonxonalar va transport xizmatlarini yagona ekotizimda birlashtirib, mijozlarga sayohatni rejalashtirish va amalga oshirishda maksimal qulaylik yaratishni maqsad qiladi. Bunday platforma orqali mijozlar mehmonxona bron qilish, aviachiptalar xarid qilish, transportni ijaraga olish va ekskursiyalarga yo‘llanmalarni sotib olish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Onlayn platformaning asosiy ustunliklaridan biri – xizmatlarning markazlashgan holda taqdim etilishi va avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimiga ega bo‘lishidir. Bu nafaqat mijozlar uchun, balki turizm sohasida faoliyat yuritayotgan agentliklar, mehmonxonalar va transport kompaniyalari uchun ham samarali yechim hisoblanadi. Masalan, mehmonxonalar o‘z joylashuv ma’lumotlarini va bandlik holatini real vaqtda yangilay oladilar, bu esa bron qilish jarayonini osonlashtiradi. Turistik agentliklar esa o‘z xizmatlarini platforma orqali taqdim etib, yangi mijozlarni jalb qilishlari mumkin.

Avtomatlashtirilgan platformaning muhim xususiyatlaridan biri – to‘lov tizimlarini integratsiya qilishdir. Bu mijozlarga xavfsiz va tezkor onlayn to‘lovlarni amalga oshirish imkonini beradi. Turli bank kartalari, elektron hamyonlar va kriptovalyutalar orqali to‘lov qilish imkoniyati mijozlar uchun qulaylik yaratadi. Shuningdek, personallashtirilgan tavsiyalar mexanizmi orqali har bir foydalanuvchi o‘zining qiziqishlariga mos takliflarni olishi mumkin. Platformada mijozlarning qiziqishlarini tahlil qilish va ularga mos tavsiyalar berish funksiyasi ham mavjud bo‘ladi.

Masalan, agar foydalanuvchi muayyan yo‘nalish bo‘yicha ko‘proq qiziqish bildirsa, unga shu yo‘nalishdagi mehmonxonalar va ekskursiyalar bo‘yicha maxsus takliflar taqdim etiladi. Shuningdek, turizm kompaniyalari uchun CRM (Customer Relationship Management) tizimi joriy qilinishi rejalashtirilgan bo‘lib, bu ularga o‘z mijozlari bilan ishlash jarayonlarini avtomatlashtirish imkoniyatini yaratadi. Platformaning mobil ilovasi orqali mijozlar turistik xizmatlarga tez va qulay tarzda kirishlari mumkin. Bu esa sayohat jarayonini yanada osonlashtirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, xavfsizlik choralari ham kuchaytiriladi, ya’ni mijozlarning shaxsiy ma’lumotlari himoya qilinadi va barcha tranzaksiyalar shifrlanadi. Bunday avtomatlashtirilgan onlayn platforma yaratilishi turizm sohasini yanada rivojlantirishga, raqamli texnologiyalardan samarali foydalanishga va mijozlarga sifatli xizmat ko‘rsatishga zamin yaratadi. Avtomatlashtirilgan turistik xizmatlar platformasini ishlab chiqish turizm sohasini raqamlashtirish va optimallashtirishda muhim qadam hisoblanadi. Yagona onlayn platforma turistik agentliklar, mehmonxonalar va transport xizmatlarini birlashtirib, xizmatlarni markazlashtirilgan tarzda taqdim etish imkoniyatini yaratadi.

Bu esa mijozlar uchun qulaylikni oshirib, ularga sayohatni oson va samarali rejalashtirish imkonini beradi. Platforma orqali bron qilish jarayonini avtomatlashtirish, onlayn to‘lov tizimlarini integratsiya qilish, personallashtirilgan tavsiyalar va mijozlarga interaktiv xizmat ko‘rsatish imkoniyatlari yaratiladi. Shu bilan birga, turistik tashkilotlar uchun marketing strategiyalarini takomillashtirish va biznes jarayonlarini optimallashtirish imkoniyati ham paydo bo‘ladi. Mobil ilova, xavfsiz to‘lov tizimlari va ma’lumotlarni himoya qilish mexanizmlarining joriy etilishi platforma foydalanuvchilari uchun ishonchli va qulay muhit hosil qiladi.

Zamonaviy onlayn ekotizimning joriy etilishi va ishga tushirilishi nafaqat mahalliy, balki xalqaro miqyosda ham turistik xizmatlarni rivojlantirish va raqobatbardoshligini oshirishga katta hissa qo‘shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Kabilova N. Turizmda innovatsion turistik xizmatlarni ko‘rsatishdan keladigan ijtimoiyiqtisodiy samarani oshirish imkoniyatlari //Центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2023. – T. 39. – №. 39.

4. Hamdamov A. Turizm sohasida raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish tamoyillari va omillari //Economics and Innovative Technologies. – 2023. – T. 11. – №. 4. – C. 375-382.

5. Birlashgan Millatlar Tashkiloti Taraqqiyot Dasturi (BMTTD). Ekoturizm bo‘yicha rivojlanish prognozlari va tadqiqotlari, 2023–2028.

6. Yandex statistika ma’lumotlari. “Eng yaqin qo‘riqxona” bo‘yicha izlash so‘rovlarining o‘sishi, 2024- yil fevral.

GEOLOKATSIYA ASOSIDA AHOLI MUROJAATLARI ORQALI SHAHAR INFRATUZILMASI MUAMMOLARINI ANIQLASH VA TAHLIL QILISH MODELI

Mallayev Oybek Usmankulovich, *Alfraganus universitetining Raqamli texnologiyalar kafedrasi professori, o.mallayev@afu.uz*
Gazatov Jamoliddin Abduvoidovich, *Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Texnika universitetining mustaqil tadqiqotchisi jamoliddingazatov@mail.com*
Aliyev Jaloliddin Kokand oglu, *Muhammad al-Xorazmiy nomidagi*

Texnika universitetining mustaqil tadqiqotchisiб jaloliddinaliyev0@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada geolokatsiyaga asoslangan aholi murojaatlarini tahlil qilish orqali shahar infratuzilmasi, ekologiya va transport bilan bog‘liq muammolarni aniqlash modeli taklif etiladi. Tadqiqotda fuqarolar tomonidan yuborilgan murojaatlarning geografik koordinatalari, vaqt ko‘rsatkichlari va muammo turlari asosida fazoviy-vaqtli (spatio-temporal) tahlil amalga oshirilgan. Tadqiqot metodologiyasi sifatida GIS texnologiyalari, klasterlash algoritmlari (DBSCAN) va statistik ko‘rsatkichlardan foydalanildi.*

Kalit so‘zlar: *geolokatsiya, GIS, aholi murojaatlari, GeoAI, klasterlash, smart infratuzilma*

Аннотация. *В данной статье предлагается модель для выявления проблем, связанных с городской инфраструктурой, экологией и транспортом, путем анализа обращений населения на основе геолокации. В исследовании был проведен пространственно-временной анализ обращений, отправленных гражданами, на основе географических координат, временных показателей и типов проблем. В качестве методологии исследования использовались технологии ГИС, алгоритмы кластеризации (DBSCAN) и статистические показатели.*

Ключевые слова: *геолокация, ГИС, обращения населения, GeoAI, кластеризация, интеллектуальная инфраструктура.*

Abstract: *This article proposes a model for identifying problems related to urban infrastructure, ecology and transport by analyzing population appeals based on geolocation. The study conducted a spatio-temporal analysis of appeals sent by citizens based on geographical coordinates, time indicators and types of problems. GIS technologies, clustering algorithms (DBSCAN) and statistical indicators were used as the research methodology.*

Keywords: *geolocation, GIS, population appeals, GeoAI, clustering, smart infrastructure.*

Kirish. Raqamli transformatsiya sharoitida aholi murojaatlarini faqat matnli yoki statistik ko‘rinishda tahlil qilish yetarli emas. Zamonaviy shaharlar uchun muammoning qayerda, qachon va qanchalik tez-tez yuz berayotgani muhim hisoblanadi. Geolokatsiya texnologiyalari ushbu ehtiyojni qondirib, hududiy muammolarni aniqlash, ularni vizualizatsiya qilish va bashoratlash imkonini beradi.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi – geolokatsiya ma’lumotlari asosida muammolarni aniqlash, ularning xususiyatlarini ajratib olish va analitik model ishlab chiqishdan iborat.

So‘nggi yillarda shaharlarni raqamlashtirish va **Smart City** konsepsiyasini joriy etish jarayonida geoma’lumotlardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etmoqda [1], [6]. Aholi murojaatlari asosida shakllanadigan katta hajmdagi ma’lumotlar hududiy va vaqtli qonuniyatlarni aniqlash imkonini beradi [2], [3]. An’anaviy statistik yondashuvlar muammolarning geografik xususiyatlarini yetarli darajada aks ettira olmaydi, shu sababli GIS va fazoviy tahlil usullaridan foydalanish zarurati ortmoqda [10], [11].

Asosiy qism. Geolokatsiya ma’lumotlari latitude va longitude ko‘rsatkichlari orqali obyektlarning aniq joylashuvini belgilash imkonini beradi. Ushbu ma’lumotlar GIS platformalarida qayta ishlanib, hududiy tahlil amalga oshiriladi [3], [15].

Tadqiqotda foydalanilgan atributlarga ega sun’iy (synthetic) datasetdan foydalanildi (1-rasm.)

1-jadval

Sun’iy intellekt uchun tanlangan atributlar

№	Atribut nomi	Tavsifi
1	Latitude	Geografik kenglik
2	Longitude	Geografik uzunlik
3	Timestamp	Murojaat vaqti
4	Problem_type	Muammo turi
5	Accuracy	Lokatsiya aniqligi (m)
6	Status	Hal qilingan / qilinmagan

Muammolarning faqat joylashuvi emas, balki vaqt bo‘yicha taqsimoti ham muhim ahamiyatga ega. Inson harakati va murojaatlar dinamikasini o‘rganish uchun fazoviy-vaqtli tahlil modellari qo‘llanildi [7], [12]. Muammo turlari 2-jadvalda tavsiflari bilan keltirilgan.

2-jadval

Geolokatsiya uchun muammo turlari

№	Muammo turi	Tavsif
1	Yo‘l infratuzilmasi	Chuqur, yorilgan asfalt
2	Transport	Tirbandlik, avariya
3	Ekologiya	Chiqindi to‘planishi
4	Energetika	Elektr, gaz uzilishi
6	Yoritish	Ko‘cha chiroqlari nosozligi

Geolokatsiyadan ajratib olinadigan xususiyatlar 3-jadvalda keltirilgan.

3-jadval

Geolokatsiyada ajratib olingan xususiyatlar

№	Xususiyat	Izoh
1	Hudud zichligi	Muammo takrorlanish darajasi
2	Vaqt oralig‘i	Kun/kecha, hafta kuni
3	Klaster markazi	Muammo yig‘ilgan zona
4	Risk balli	Hudud xavflilik darajasi

Muammolar zich joylashgan hududlarni aniqlash maqsadida zichlikka asoslangan **DBSCAN** algoritmidan foydalanildi. Ushbu algoritm shovqinli (noise) ma’lumotlar bilan ishlashda yuqori samaradorlikka ega [4]. Transport va harakat bilan bog‘liq muammolarni aniqlashda GPS trayektoriyalarini tahlil qilish yondashuvlari qo‘llanildi [5].

Algoritmik yondashuvga GIS asosida hududiy ajratish, DBSCAN orqali klasterlash, statistik zichlik tahlili, prioritet ball hisoblash kabi murakkab jarayonlarni keltirish mumkin.

Eksperimental natijalar shuni ko‘rsatdiki, murojaatlar ayrim hududlarda yuqori zichlikda to‘plangan bo‘lib, bu muammolarning tizimli xarakterga ega ekanligini ko‘rsatadi [6], [13]. Ayniqsa, yo‘l infratuzilmasi va ekologik muammolar shahar markaziga yaqin hududlarda ko‘proq uchrashi aniqlandi [9].

Tahlil natijalariga ko‘ra, murojaatlarning asosiy qismi kunduzgi va kechki soatlarda qayd etilgan. 4-jadvalda turli vaqtlarda murojaatlar foizlarda ko‘rsatilgan. Bu holat shahar faoliyati va inson mobiliteti bilan bevosita bog‘liq [7].

4-jadval

Murojaatlarning vaqt bo‘yicha taqsimoti (chiziqli diagramma)

Vaqt oralig‘i	Murojaatlar (%)
06:00–12:00	28%
12:00–18:00	41%
18:00–00:00	31%

Xulosa va amaliy tavsiyalar. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, geolokatsiya asosidagi tahlil muammolarning faqat mavjudligini emas, balki ularning hududiy va vaqtli qonuniyatlarini aniqlash imkonini beradi. Ayniqsa, klasterlash natijalari muammolarning tasodifiy emas, balki tizimli xarakterga ega ekanligini ko‘rsatdi. Bu esa davlat xizmatlarini rejalashtirishda muhim ahamiyatga ega.

Olingan natijalar geolokatsiya asosidagi tahlil yondashuvi shahar infratuzilmasi muammolarini aniqlashda samarali ekanligini ko‘rsatdi. Klasterlash natijalari muammolarning tasodifiy emas, balki hududiy qonuniyatlar asosida shakllanishini isbotlaydi [4], [6]. Mazkur yondashuv davlat boshqaruvi va shahar rejalashtirish jarayonlarida katta ma’lumotlar (Big Data) va analitik platformalar bilan integratsiya qilinishi mumkin [11], [14].

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, mazkur maqolada geolokatsiya asosida aholi murojaatlarini tahlil qilish modeli ishlab chiqildi. Model “muammolarni hududiy aniqlash”, “tezkor choralar ko‘rish”, “resurslarni samarali taqsimlash” va “Smart City tizimlari uchun analitik asos yaratish” kabi imkoniyatlarni berdi.

Tadqiqot natijalari geolokatsiya va GIS texnologiyalaridan foydalanish shahar muammolarini aniqlash va boshqarishda muhim vosita ekanligini tasdiqlaydi. Ushbu yondashuv BMT tomonidan ilgari surilgan barqaror urbanizatsiya tamoyillariga ham mos keladi [13], [15].

Kelgusida modelni real vaqt rejimida ishlovchi GeoAI va bashoratlash algoritmlari bilan boyitish hamda sun’iy intellekt asosida prognozlash va real vaqt monitoringi bilan boyitish rejalashtirilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Batty, M. (2013). *The New Science of Cities*. MIT Press, Cambridge, MA, USA.
2. Goodchild, M.F. (2018). Reimagining the history of GIS. *Annals of GIS*, 24(1), 1–8. https://doi.org/10.1080/19475683.2018.1424737
3. Longley, P.A., Goodchild, M.F., Maguire, D.J., & Rhind, D.W. (2015). *Geographic Information Science and Systems* (4th ed.). Wiley, Hoboken, NJ, USA.
4. Ester, M., Kriegel, H.-P., Sander, J., & Xu, X. (1996). A density-based algorithm for discovering clusters in large spatial databases with noise. *Proceedings of the 2nd International Conference on Knowledge Discovery and Data Mining (KDD)*, 226–231.
5. Zhang, D., Li, N., Zhou, Z.H., Chen, C., Sun, L., & Li, S. (2014). iBAT: Detecting anomalous taxi trajectories from GPS traces. *Proceedings of the 13th International Conference on Ubiquitous Computing*, 99–108. https://doi.org/10.1145/2632048.2636076
6. Zheng, Y., Capra, L., Wolfson, O., & Yang, H. (2014). Urban computing: Concepts, methodologies, and applications. *ACM Transactions on Intelligent Systems and Technology*, 5(3), 1–55. https://doi.org/10.1145/2629592

7. Hasan, S., Schneider, C.M., Ukkusuri, S. V., & González, M. C. (2013). Spatiotemporal patterns of urban human mobility. *Journal of Statistical Physics*, 151(1–2), 304–318. https://doi.org/10.1007/s10955-012-0645-0

8. Andris, C. (2016). Integrating social network data into GISystems. *International Journal of Geographical Information Science*, 30(10), 2009–2029. https://doi.org/10.1080/13658816.2016.1153122

9. Li, X., Zhang, C., Li, W., Ricard, R., Meng, Q., & Zhang, W. (2015). Assessing street-level urban greenery using Google Street View and a modified green view index. *Urban Forestry & Urban Greening*, 14(3), 675–685. https://doi.org/10.1016/j.ufug.2015.06.006

10. Openshaw, S. (1984). *The Modifiable Areal Unit Problem*. Geo Books, Norwich, UK.

11. Kitchin, R. (2014). *The Data Revolution: Big Data, Open Data, Data Infrastructures and Their Consequences*. Sage Publications, London, UK.

12. Shahabi, C., Kolahdouzan, M., & Sharifzadeh, M. (2003). A road network embedding technique for K-nearest neighbor search in moving object databases. *GeoInformatica*, 7(3), 255–273. https://doi.org/10.1023/A:1025138013232

13. United Nations. (2019). *World Urbanization Prospects: The 2018 Revision*. United Nations Department of Economic and Social Affairs, New York, USA.

14. IBM Corporation. (2021). *Smart Cities and Intelligent Infrastructure*. IBM White Paper, Armonk, NY, USA.

15. ESRI. (2023). *GIS for Smart Cities: Spatial Analytics for Urban Management*. ESRI Press, Redlands, CA, USA.

SUN’IY INTELLEKT TASNIFI, IMKONIYATLARI VA QO‘LLANILISH SOHALARI

To‘xtayev Sanjar Maxsudovich,
Buxoro innovatsiyalar universiteti
“Axborot texnologiyalari va dasturiy injinering”
kafedrasi o‘qituvchisi, sanjar_tuxtayev@bui.uz

Annotatsiya. *Ushbu maqola zamonaviy axborot jamiyatining transformatsiyasida hal qiluvchi rol o‘ynayotgan sun’iy intellekt (SI) texnologiyalarining nazariy va amaliy asoslarini o‘rganishga bag‘ishlangan. Maqolada SI tushunchasining evolyutsiyasi, uning intellektual darajasi bo‘yicha iyerarxik tasnifi (ANI, AGI, ASI) hamda fundamental yondashuvlari – qoidalarga asoslangan tizimlardan tortib, murakkab generativ va mustahkamlovchi o‘rganish (Reinforcement Learning) algoritmlarigacha tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida SI tizimlarining tibbiyotda aniq diagnostika, moliya sektorida risklarni boshqarish, ta’limda adaptiv o‘qitish va sanoatda jarayonlarni avtomatlashtirishdagi strategik ahamiyati asoslab beriladi. Shuningdek, maqolada texnologik yutuqlar bilan bir qatorda yuzaga kelayotgan etik muammolar, xususan, algoritmik bias (tomonlamalik), ma’lumotlarning shaffofligi (Explainable AI) va kiberxavfsizlik masalalari ilmiy nuqtai nazardan muhokama qilinadi. Xulosa qismida SI tizimlarini milliy iqtisodiyotga integratsiya qilishda inson omili va huquqiy tartibga solishning zarurligi ta’kidlanadi.*

Kalit so‘zlar. *sun’iy intellekt; mashinaviy o‘rganish; chuqur o‘rganish; NLP; kompyuter ko‘rish; optimallashtirish; bias; maxfiylik.*

Аннотация. *Данная статья посвящена изучению теоретических и практических основ технологий искусственного интеллекта (ИИ), играющих решающую роль в трансформации современного информационного общества. В статье анализируются эволюция понятия ИИ, его иерархическая классификация по уровню интеллекта (ANI, AGI, ASI), а также фундаментальные подходы – от систем, основанных на правилах, до сложных алгоритмов генеративного обучения и обучения с подкреплением (Reinforcement Learning). В ходе исследования обосновывается стратегическое значение систем ИИ для*

точной диагностики в медицине, управления рисками в финансовом секторе, адаптивного обучения в образовании и автоматизации процессов в промышленности. Кроме того, наряду с технологическими достижениями, в статье с научной точки зрения обсуждаются возникающие этические проблемы, в частности, алгоритмическая предвзятость (bias), объяснимость моделей (Explainable AI) и вопросы кибербезопасности. В заключении подчеркивается необходимость учета человеческого фактора и правового регулирования при интеграции систем ИИ в национальную экономику.

Ключевые слова: *искусственный интеллект; машинное обучение; глубокое обучение; NLP; компьютерное зрение; оптимизация; предвзятость (bias); конфиденциальность.*

Abstract. *This thesis outlines the concept of Artificial Intelligence (AI), its main classifications, and key ap-plication domains. It briefly reviews rule-based systems, machine learning, deep learning, and rein- forcement learning, and highlights how AI improves decision-making, prediction, and automation in healthcare, education, industry, finance, agriculture, and logistics. The thesis also summarizes major limitations and risks, including data quality issues, bias, lack of transparency, and privacy concerns.*

Keywords. *artificial intelligence; machine learning; deep learning; NLP; computer vision; optimization; bias; privacy.*

Kirish. Insoniyat tarixi davomida texnologik taraqqiyot bir necha bor jamiyatning rivojlanish yo‘nalishini o‘zgartirgan. Biroq, XXI asrning eng hayratlanarli va keng ko‘lamli hodisasi – Sun’iy Intellekt (SI)ning paydo bo‘lishi va barcha sohalarga shiddat bilan kirib kelishidir. SI shunchaki dasturiy ta’minot emas, balki kompyuter tizimlarining katta hajmdagi ma’lumotlarni (Big Data) qayta ishlash, mantiqiy xulosalar chiqarish, o‘tmish tajribasidan o‘rganish va o‘zgaruvchan sharoitlarga moslashish kabi inson ongiga xos intellektual funksiyalarni bajarish qobiliyatidir.

Bugungi kunda SI texnologiyalari oddiy algoritmlardan murakkab ekotizimlarga aylandi. Uning rivojlanishiga uchta asosiy omil turtki bo‘ldi: Hisoblash quvvatlarining ortishi (GPU va TPU texnologiyalari); Katta ma’lumotlar (Big Data) oqimining mavjudligi; Matematik algoritmlarning (xususan, neyron tarmoqlarining) takomillashishi.

Ilmiy adabiyotlarda SI ko‘pincha "Yangi elektr quvvati" (The New Electricity) deb ataladi, chunki elektr energiyasi sanoatni qanday o‘zgartirgan bo‘lsa, SI ham bugun ishlab chiqarish, xizmat ko‘rsatish va boshqaruv tizimlarini xuddi shunday tubdan isloh qilmoqda. Masalan, tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) sohasidagi yutuqlar inson va mashina o‘rtasidagi muloqotni mutlaqo yangi bosqichga olib chiqdi, kompyuter ko‘rishi (Computer Vision) esa tibbiy diagnostika va avtonom transport vositalarida inson imkoniyatlaridan yuqori natijalarni ko‘rsatmoqda. Biroq, SI ning keng ko‘lamli joriy etilishi faqat ijobiy imkoniyatlar bilan cheklanib qolmay, tizimli risklarni ham keltirib chiqarmoqda. Algoritmlarning qaror qabul qilish jarayonidagi "qora quti" (black box) effekti, ya’ni qaror qanday qabul qilinganini tushuntirib bera olmaslik muammosi, bugungi kunda olimlar va huquqshunoslar oldida turgan eng dolzarb masalalardan biridir. Ushbu maqola SI ning tasnifi va imkoniyatlarini tizimlashtirish bilan birga, ushbu texnologik taraqqiyotning salbiy oqibatlarini minimallashtirish yo‘llarini ham tadqiq etishni maqsad qiladi.

Sun’iy intellektning iyerarxik tasnifi va evolyutsion bosqichlari: sun’iy intellekt tizimlari o‘zining intellektual salohiyati va funksional imkoniyatlariga ko‘ra bir necha strategik guruhlarga bo‘linadi. Bu tasnif nafaqat texnologik darajani, balki tizimning inson ongiga qanchalik yaqinlashganini ham belgilaydi.

Tor (Kuchsiz) SI (Artificial Narrow Intelligence - ANI): bugungi kunda mavjud bo‘lgan barcha SI yutuqlari ushbu toifaga kiradi. Ular muayyan bir sohada (masalan, shaxmat o‘ynash, til tarjimasi yoki yuzni tanish) insondan o‘zib ketishi mumkin, biroq o‘z ixtisosligidan tashqaridagi masalalarda mutlaqo ojizdir. Umumiy SI (Artificial General Intelligence - AGI): bu intellekt darajasi inson bilan tenglashgan bosqichdir. AGI har qanday intellektual vazifani o‘rgana oladi, mavhum fikrlaydi va bir sohadagi bilimini ikkinchi sohaga ko‘chira oladi. Hozirda bu yo‘nalish ilmiy tadqiqotlar bosqichida. Superintellekt (Artificial Super Intelligence - ASI): insoniyat tarixidagi eng buyuk daholardan ham barcha sohalarda (ilmiy kashfiyotlar, ijtimoiy munosabatlar, strategik boshqaruv) ustun bo‘lgan gipotetik bosqich.

SI ning ishlash mexanizmi uning o‘rganish metodologiyasiga tayanadi. Zamonaviy SI asosan quyidagi uchta ustunga qurilgan: mashinaviy o‘rganish (Machine Learning): bu yondashuvda tizimga qat’iy qoidalar berilmaydi. Buning o‘rniga, algoritm katta hajmdagi ma’lumotlarni (Dataset) tahlil qilib, ular orasidagi korrelyatsiya va qonuniyatlarni mustaqil topadi. Birinchidan, chuqur o‘rganish (Deep Learning): bu ML ning yuqori bosqichi bo‘lib, u ko‘p qatlamli neyron tarmoqlariga asoslanadi. Masalan, tasvirni aniqlashda birinchi qatlam piksellarni, ikkinchisi chiziqlarni, uchinchisi esa butun bir shaklni tahlil qiladi. Ikkinchidan, mustahkamlovchi o‘rganish (Reinforcement Learning): Agent "harakat — natija — mukofot" zanjiri asosida ishlaydi. Bu usul, ayniqsa robototexnika va o‘zi boshqariladigan avtomobillarda (Self-driving cars) keng qo‘llaniladi. SI imkoniyatlarining amaliy vertikallari: SI texnologiyalari bugun iqtisodiyotning deyarli barcha jabhalarida inson mehnatining samaradorligini multiplikatsiya qilmoqda: tibbiy diagnostika (Healthcare AI); kompyuter ko‘rishi (Computer Vision) algoritmlari MRT va rentgen suratlaridagi saraton hujayralarini eng tajribali shifokorlardan ham tezroq va 98 %gacha aniqlikda topa olmoqda. Tabiiy tilni qayta ishlash (NLP): matnlarni tushunish, sentiment tahlil (matndagi hissiyotni aniqlash) va sinxron tarjima tizimlari global kommunikatsiya to‘siqlarini olib tashladi. Bashoratli tahlil (Predictive Analytics): moliya va sanoatda SI kelajakdagi talabni, birja tebranishlarini yoki texnikaning qachon buzilishini (Predictive Maintenance) oldindan aytib beradi. Strategik cheklovlar va etik to‘siqlar: texnologik jozibadorlikka qaramay, SI joriy etishda bir qator tizimli xavflar mavjud. Shaffoflik muammosi (Interpretability): neyron tarmoqlarining "qora quti" effekti ularning qarorini mantiqiy asoslashni qiyinlashtiradi. Bu ayniqsa sud va harbiy sohalarda katta xavf tug‘diradi. Kiberxavfsizlik va Maxfiylik: SI tizimlari shaxsiy ma’lumotlarni o‘g‘irlash yoki "Deepfake" kabi dezinformatsiya qurollarini yaratishda qo‘llanilishi mumkin.

Sun’iy intellekt zamonaviy texnologiyalar ichida strategik ahamiyatga ega bo‘lib, tahlil, bashorat, avtomatlashtirish va optimallashtirish orqali turli sohalarda

samaradorlikni oshiradi. Shu bilan birga, SI yechimlarini amaliyotga joriy etishda etik me'yorlar, shaffoflik, maxfiylik va xavfsizlik masalalarini hisobga olish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Russell S., Norvig P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. 4th ed. Pearson, 2021.

2. Goodfellow I., Bengio Y., Courville A. Deep Learning. MIT Press, 2016.

3. Bishop C.M. Pattern Recognition and Machine Learning. Springer, 2006.

4. Murphy K.P. Machine Learning: A Probabilistic Perspective. MIT Press, 2012.

5. Sutton R.S., Barto A.G. Reinforcement Learning: An Introduction. 2nd ed. MIT Press, 2018.

6. Vaswani A. va boshq. Attention Is All You Need. NeurIPS, 2017.

7. LeCun Y., Bengio Y., Hinton G. Deep learning. Nature, 521, 436–444, 2015.

8. *Hastie T., Tibshirani R., Friedman J. The Elements of Statistical Learning. 2nd ed. Springer, 2009.*

MATHEMATICAL MODEL AND OPTIMIZATION ALGORITHM FOR DIGITALIZED LOCAL PRODUCT TRADE

Jumaboev Behzod Farxod o'g'li
Doctoral Student (PhD applicant) Muhammad al-Khwarizmi, TUIT
E-mail: jumaboevbehzod@gmail.com
Mansurova Makhina Yashnarovna
PhD, Associate Professor, Head of the Department of Research, Innovation and Training of Scientific and Pedagogical Staff, UMFT
E-mail: m.ya.mansurova@gmail.com

Abstract. This paper proposes a mathematical model and an optimization algorithm for enhancing digitalized local product trade. By integrating artificial intelligence and multi-index optimization, the approach minimizes trade costs, reduces delivery risks, and improves decision-making efficiency within digital trade platforms.

Keywords: digital local product trade, mathematical model, optimization algorithm, artificial intelligence, multi-index decision-making.

Annotatsiya. Mazkur ishda raqamlashtirilgan mahalliy mahsulotlar savdosini takomillashtirish uchun matematik model va optimallashtirish algoritmi taklif etiladi. Sun'iy intellekt asosida ko'p mezonli qarorlar qabul qilish orqali xarajatlar va risklar kamaytiriladi.

Kalit so'zlar: mahalliy mahsulotlar savdosi, matematik model, optimallashtirish algoritmi, sun'iy intellekt, ko'p mezonli qarorlar.

Аннотация. В статье предложены математическая модель и алгоритм оптимизации для цифровизированной торговли местной продукцией. Использование технологий искусственного интеллекта и многокритериальной оптимизации позволяет снизить издержки, уменьшить риски и повысить эффективность принятия решений.

Ключевые слова: цифровая торговля местной продукцией, математическая модель, алгоритм оптимизации, искусственный интеллект, многокритериальная оптимизация.

Introduction. Digitalization has significantly transformed local product trade systems by increasing the complexity of goods distribution between producers and markets. In such environments, trade allocation can be viewed as an optimization problem involving multiple supply and demand points, where the main objective is to minimize trade and delivery costs while ensuring reliable and

timely distribution. The expansion of local markets and diversification of production locations require optimization-based models capable of supporting efficient and data-driven decision-making. Digital trade platforms face challenges similar to those in transportation and logistics systems, including high operational costs, supply –demand imbalance, and the need to preserve product quality during delivery [1]. Recent studies show that artificial intelligence and multi-index optimization enhance decision-making by simultaneously considering cost, time, and risk factors. However, many existing approaches lack adaptability to digital trade environments. This study addresses this gap by integrating artificial intelligence with mathematical modeling to provide an efficient decision-support framework for digitalized local product trade.

Main part. Artificial intelligence has become a key driver of digital transformation in trade-related transportation and distribution systems. In digitalized local product trade, efficient delivery and coordination directly affect transaction speed, cost efficiency, and product quality. AI-based technologies support intelligent routing and scheduling by enabling systems to select optimal delivery paths, reduce delays, and improve resource utilization. Furthermore, artificial intelligence facilitates the integration of multiple delivery modes through real-time data exchange and algorithmic coordination, ensuring smooth and efficient distribution of local products from producers to markets and consumers [2].

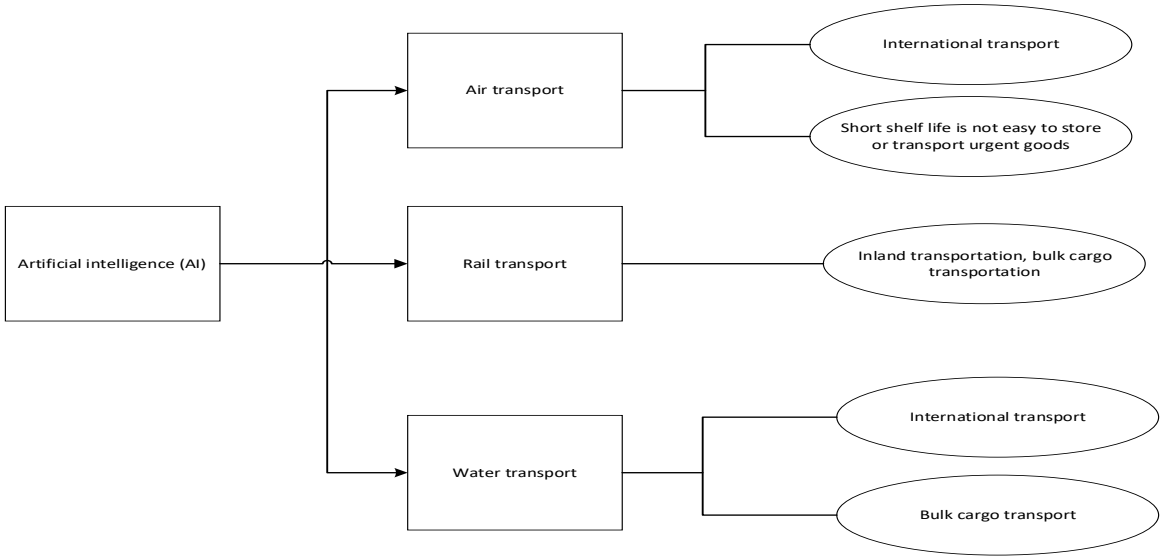

Figure 1: AI coordination of modes of transport

Furthermore, artificial intelligence supports data-driven decision-making by considering multiple criteria such as delivery time, cost, and risk factors. This multi-index approach enhances the adaptability and resilience of digital trade systems, allowing platforms to dynamically adjust distribution strategies in response to changing market conditions.

Overall, the integration of artificial intelligence into transportation and distribution processes significantly strengthens the operational efficiency of digitalized local product trade systems. AI-based coordination and optimization contribute to reduced transaction costs, improved delivery reliability, and enhanced competitiveness of local products within digital markets [3].

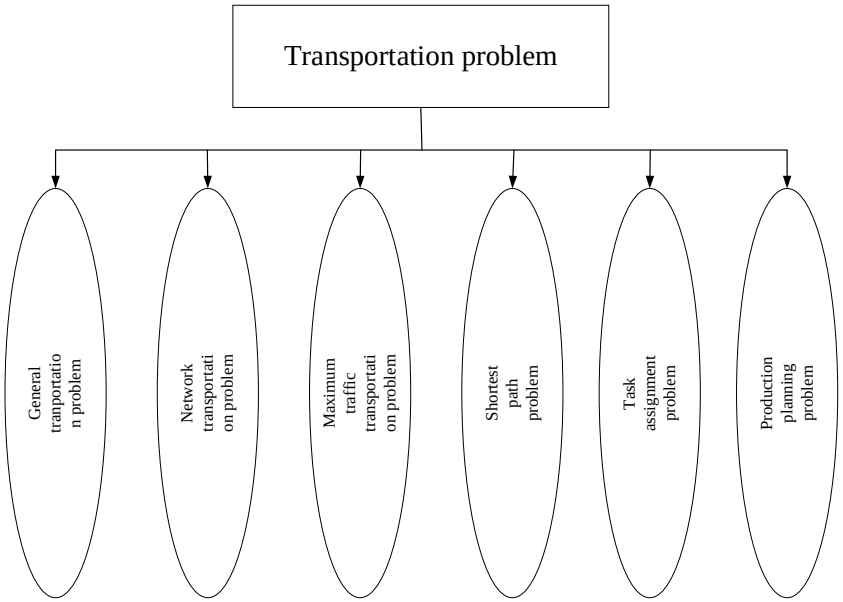

Figure 2: Shipping issue

In digitalized local product trade systems, the distribution of goods between producers and markets can be formulated as a trade allocation and routing problem. The objective of this problem is to ensure that local products are delivered safely and efficiently from production points to demand points while minimizing overall trade and delivery costs.

Unlike traditional transportation models with fixed parameters and limited routing options, digital trade platforms operate in dynamic environments with multiple delivery and distribution alternatives. This complexity requires advanced optimization approaches to effectively manage trade flows. From an optimization perspective, digital local product trade is closely related to network-based distribution and shortest path problems, which reflect the structure of platform-driven, multi-demand systems.

In such environments, markets demand different types and quantities of local products, making it necessary to balance trade cost, delivery efficiency, and routing strategies. By incorporating network optimization concepts and feedback mechanisms similar to reverse logistics, digital trade systems can enhance adaptability, reduce transaction costs, and improve coordination between producers and markets. Consequently, the distribution of local products can be formulated as a multi-index optimization problem aimed at minimizing cost while ensuring delivery reliability and product quality [4].

If there are $\boldsymbol{i}$ production places, $S_i(i = 1,2,3 \dots .)$ for a commodity, and the output of each production place is $U_i(i = 1,2,3 \dots .)$, and there are j demand places, $Q_j(i = 1,2,3 \dots)$ for this commodity, the required quantity of commodities in each demand place is $G_j(i = 1,2,3 \dots)$. Then, there is a need for transportation between the place of origin and the place of demand. Then transportation cost and the amount of transportation in the transportation problem will be generated, which are represented by T_i and M_j, respectively, and the matrix of the total transportation cost is expressed as follows:

$$[T] = \begin{bmatrix} T_1 & \dots & T_i \\ \dots & T_{2i} & \dots \\ T_i & \dots & T_1 \end{bmatrix}. \quad (1)$$

And, the matrix of shipping quantities is expressed as follows:

$$[M] = \begin{bmatrix} M_1 & \dots & M_j \\ \dots & M_{2j} & \dots \\ M_j & \dots & M_1 \end{bmatrix}. \quad (2)$$

To this end, we need to establish a mathematical model of multiple indicators as follows:

$$\sum_{j=1}^{i} T_e \geq M_j, \qquad (j = 1,2,3 \dots). \quad (3)$$

Formula (3) represents that the production quantity T_e of the production place exceeds the shipped quantity of this production place, which is also a phenomenon under normal circumstances. However, usually, the quantity of a commodity shipped will not exceed the production quantity of the origin. The quantity of products arriving at the place of demand will not be lower than the quantity of commodities required by the place of demand, so its mathematical model can be expressed as follows:

$$\sum_{i=1}^{j} M_j \geq Y_e\,, \qquad (j = 1,2,3 \dots). \quad (4)$$

Here, Y_e represents the total quantity of goods required by the demand place. So, in general, the mathematical model of the transportation problem is as follows:

$$\begin{gathered} minT * M = \sum_{j=1}^{i}\sum_{i=1}^{j} T_e * Y_e, \\ s.t \sum_{j}^{i} G_1 \leq U_1(i, j = 1,2,3 \dots), \\ \sum_{j}^{i} G_i \geq T_e, \\ s.t \sum_{i}^{j} M_j \geq G_1(i, j = 1,2,3 \dots), \\ \sum_{i}^{j} Y_e \leq G_1, \\ T_e \geq 0, \qquad M_j \geq 0, \quad U_1 \geq 0, \qquad Y_e \geq 0 \ \ (e = 1,2,3 \dots i, j). \end{gathered} \quad (5)$$

For the multi-index transportation problem, it is necessary to achieve multiple goals in transportation; that is, to find the optimal node in the case of multiple goals, the linear programming function of the multi-index transportation problem is as follows:

$$F(x) = 1, (M_j \geq Y_e),$$
$$F(x) = \frac{T_i - 1}{M_j - Y_e}, \quad (Y_e \leq M_j \leq M_{2j}), \qquad (6)$$
$$f(x) = 0, (Y_e = M_j).$$

These constraints ensure that the traded quantity does not exceed production capacity and that market demand is satisfied [5].

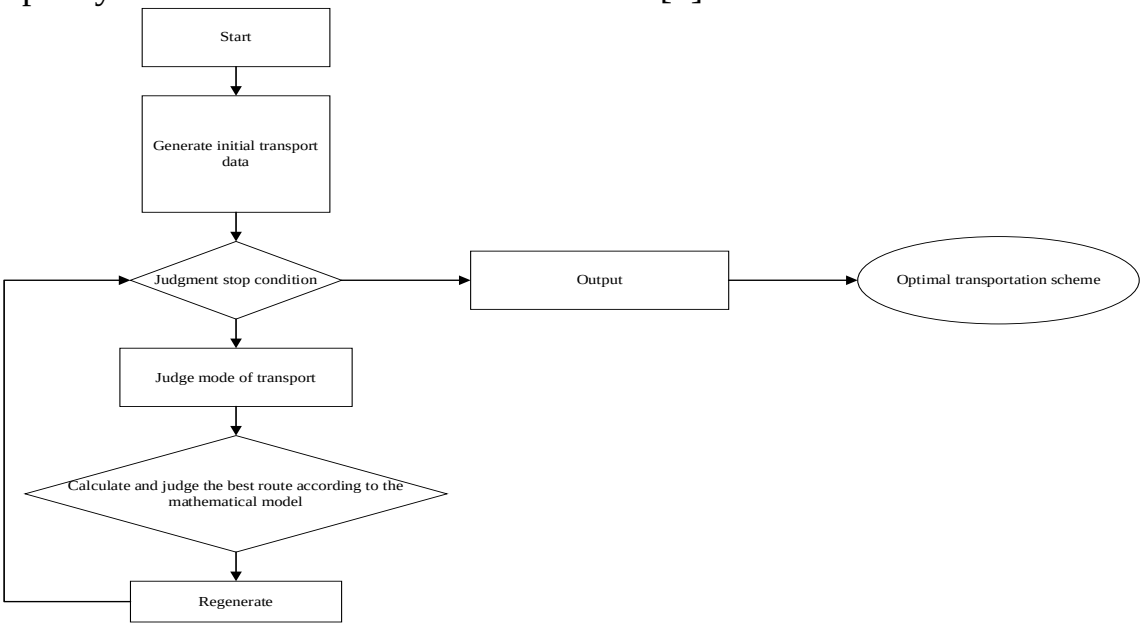

Figure 3: Genetic algorithm flow

To address the multi-index optimization problem, an artificial intelligence–based approach is employed, with a genetic algorithm selected for its effectiveness in global search and handling complex multi-objective decision spaces. Through iterative selection, crossover, and mutation processes, optimal trade routes and allocation strategies are identified that balance cost minimization with delivery reliability [6].

Multiple distribution indicators, including trade cost, delivery time, product quality, and risk, were considered to reflect real digital trade conditions with multiple delivery channels. The experimental results show that relying on a single indicator is insufficient, as lower costs do not always ensure reliability or quality preservation. In contrast, multi-index optimization allows a balanced evaluation of different distribution strategies. The proposed AI-based optimization algorithm effectively compares multiple scenarios and identifies optimal trade configurations that ensure reliable delivery under dynamic demand and distribution constraints. These findings confirm that artificial intelligence and genetic algorithms significantly enhance route planning and allocation efficiency, providing a scalable and adaptive solution for improving the performance and sustainability of digitalized local product trade systems [7,8].

Conclusion and practical recommendations. This study proposes a mathematical model and an artificial intelligence–based optimization algorithm for improving digitalized local product trade. By integrating multi-index optimization with intelligent algorithms, the approach supports effective decision-making in trade distribution and delivery processes, considering cost, reliability, and

operational risk. The application of a genetic algorithm enables efficient evaluation of complex trade distribution scenarios and identification of optimal strategies under multi-objective conditions. Experimental results confirm that the proposed model reduces overall trade and delivery costs while enhancing reliability, demonstrating the importance of multi-index optimization for modern digital trade platforms. From a practical perspective, the proposed framework can be used as a decision-support tool for digital trade platforms, local producers, and market operators to improve coordination, reduce transaction losses, and increase the competitiveness of local products. Future research may extend the model by incorporating dynamic market factors and advanced learning mechanisms to further enhance its adaptability and practical applicability.

References

1. Yakubov, M.S. (2022). Raqamli logistika tizimlarida taqsimot jarayonlarini optimallashtirishning nazariy asoslari. TATU Ilmiy jurnali, ***3**, 44–52.*

2. Jumaboyev, B.F., & Mansurova, M.Y. (2025). An overview of transport logistics in Kazakhstan: Focus on the case of Astana. Journal of Multidisciplinary Science and Innovation, 4*(4), 1129–1132.*

3. Jumaboyev, B.F., & Mansurova, M.Y. (2025). Integratsiyalashgan axborot tizimlarida elektron savdoni amalga oshirish usullari. Development of Science ilmiy jurnali, 3*(7), 51–62. ISSN 3030-3907.*

4. Jumaboyev, B.F., Bekmuhammedov, B.N., & Mansurova, M.Y. (2024). Optimizing workforce dynamics: A comparative analysis of regional development. Open Access Repository, 10*(3), 1–7.*

5. Rilinger, S. (2024). Algorithmic management and optimization in digital markets. Review of Industrial Organization, 64*(2), 245–270. https://doi.org/10.1007/s11186-024-09555-6*

6. Kawa, A., & Anholcer, M. (2019). Exclusion constraints in freight transport and logistics optimization. Sustainability, 11*(18), 5021. https://doi.org/10.3390/su11185021*

7. Xolmatov, B.T., & Raxmonov, D.S. (2021). Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini taqsimlashda raqamli platformalarning o‘rni va afzalliklari. O‘zbekiston Qishloq xo‘jaligi jurnali, ***6**, 25–33.*

8. *Sultonov, I.J. (2022). Sun’iy intellekt asosida taqsimot tarmoqlarini boshqarish: nazariya va amaliyot.* TATU Axborotnomasi, ***4**, 58–67.*

KATTA HAJMDAGI MA’LUMOTLAR (BIG DATA) TAHLILIDA MATEMATIK MODELLAR VA SUN’IY INTELLEKT INTEGRATSIYASI

Qurbonov Muhammad Sadriddin o‘g‘li,
TDIU 1-kurs talabasi, E-mail: qmuhammad0407@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada raqamli iqtisodiyot sharoitida katta hajmdagi ma’lumotlar (Big Data)ni qayta ishlash va tahlil qilishning zamonaviy yondashuvlari ko‘rib chiqilgan. Xususan, matematik modellar – statistik tahlil, regressiya, klasterlash, tasniflash, optimallashtirish va prognozlash usullarining Big Data tahlilidagi o‘rni yoritilgan. Bundan tashqari, sun’iy intellekt, mashinali o‘rganish va chuqur o‘rganish algoritmlarini matematik modellar bilan integratsiyalash orqali ma’lumotlarni tahlil qilish samaradorligini oshirish imkoniyatlari asoslab berilgan.*

Kalit so‘zlar*: raqamli iqtisodiyot, Big Data, matematik modellar, sun’iy intellekt, mashinali o‘rganish, prognozlash, optimallashtirish.*

Аннотация. *В статье рассматриваются современные подходы к обработке и анализу больших объемов данных (Big Data) в условиях цифровой экономики. В частности, освещается роль математических моделей – статистического анализа, регрессии, кластеризации, классификации, оптимизации и методов прогнозирования – в анализе Big Data. Кроме того, обосновываются возможности повышения эффективности анализа данных за счет интеграции алгоритмов искусственного интеллекта, машинного и глубокого обучения с математическими моделями.*

Ключевые слова*: цифровая экономика, Big Data, математические модели, искусственный интеллект, машинное обучение, прогнозирование, оптимизация.*

Abstract. *This article examines modern approaches to processing and analyzing large volumes of data (Big Data) in the context of the digital economy. In particular, the role of mathematical models—statistical analysis, regression, clustering, classification, optimization, and forecasting methods—in Big Data analysis is highlighted. In addition, the possibilities of improving data analysis efficiency through the integration of artificial intelligence, machine learning, and deep learning algorithms with mathematical models are substantiated.*

Key words*: digital economy, Big Data, mathematical models, artificial intelligence, machine learning, forecasting, optimization.*

Kirish. Hozirgi kunda raqamli iqtisodiyot sharoitida axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida katta hajmdagi ma’lumotlar (Big Data) keskin sur’atlarda shakllanib bormoqda. Ushbu ma’lumotlar asosan internet tarmoqlari, bank-moliya tizimlari, ijtimoiy tarmoqlar, davlat axborot resurslari, ishlab chiqarish korxonalari hamda yirik savdo va xizmat ko‘rsatish tashkilotlari faoliyati jarayonida hosil bo‘lmoqda. Ma’lumotlar hajmining doimiy ravishda ortib borishi ularni saqlash, qayta ishlash va tahlil qilish masalalarini zamonaviy axborot jamiyatining eng dolzarb muammolaridan biriga aylantirmoqda.

An’anaviy tahlil usullari yordamida katta hajmdagi va murakkab tuzilmaga ega bo‘lgan ma’lumotlarni to‘liq va chuqur o‘rganish ko‘plab hollarda yetarli samaradorlik bermaydi. Bunday yondashuvlar ma’lumotlar ichidagi yashirin qonuniyatlarni aniqlash, jarayonlarni aniq prognozlash hamda asoslangan boshqaruv qarorlarini qabul qilish imkoniyatlarini cheklab qo‘ymoqda. Shu sababli, hozirgi sharoitda ma’lumotlarni qayta ishlash va tahlil qilishda zamonaviy yondashuvlarni, xususan, matematik modellar va sun’iy intellekt texnologiyalarini integratsiyalash asosidagi usullardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Sun’iy intellekt texnologiyalari katta hajmdagi ma’lumotlar asosida o‘rganish, tasniflash, prognozlash va optimallashtirish masalalarini samarali hal etish imkonini beradi. Bunda matematik modellar sun’iy intellekt algoritmlarining nazariy asosi bo‘lib xizmat qiladi hamda hisob-kitoblarning aniqligi va ishonchliligini ta’minlaydi. Statistik tahlil, ehtimollik nazariyasi, regressiya modellari, klasterlash va optimallashtirish usullari Big Data tahlilida keng qo‘llanilayotgan asosiy matematik yondashuvlar hisoblanadi[1].

Matematik modellar va sun’iy intellekt texnologiyalarining uyg‘unlashuvi natijasida ma’lumotlarni qayta ishlash jarayonlarining samaradorligi oshib, tahlil natijalarining aniqligi va ishonchliligi ta’minlanadi. Bu esa turli sohalarda murakkab jarayonlarni chuqurroq tahlil qilish, xavf-xatarlarni baholash hamda istiqbolli qarorlar qabul qilish uchun muhim ilmiy-amaliy asos yaratadi.

Asosiy qism. Hozirgi kunda raqamli iqtisodiyot va texnologiyalarning rivojlanishi natijasida **katta hajmdagi ma’lumotlar (Big Data)** jadal sur’atlarda paydo bo‘lmoqda. Big data (katta ma’lumotlar) – juda katta hajmdagi bir jinsli bo‘lmagan va tez tushadigan raqamli ma’lumotlar to‘plamidir. An’anaviy ma’lumotlar bazalari va oddiy tahlil usullari bunday ma’lumotlarni to‘liq qayta ishlash imkoniyatiga ega emas. Shu sababli Big Data bilan ishlashda maxsus texnologiyalar, algoritmlar va tahlil usullaridan foydalanish talab etiladi. Katta hajmdagi ma’lumotlarni tahlil qilish orqali yashirin qonuniyatlarni aniqlash, jarayonlarni chuqur o‘rganish hamda asoslangan boshqaruv qarorlarini qabul qilish imkoniyati yaratiladi[2].

Big Data xususiyatlari ko‘pincha **Volume (hajm), Velocity (tezlik)** va **Variety (turli xillik)** tushunchalari orqali ifodalanadi. Ushbu yondashuv birinchi marta D. Laney tomonidan taklif etilgan bo‘lib, u Big Data ni tavsiflashda keng qo‘llanilmoqda. Volume xususiyati ma’lumotlar miqdorining nihoyatda katta ekanligini anglatadi. Masalan, bank tizimlarida har kuni millionlab moliyaviy operatsiyalar amalga oshiriladi yoki elektron tijorat platformalarida foydalanuvchilarning har bir harakati qayd etib boriladi.

Velocity xususiyati ma’lumotlarning juda tez hosil bo‘lishi va yangilanib borishini bildiradi. Masalan, ijtimoiy tarmoqlarda har soniya minglab yangi postlar, izohlar va media fayllar paydo bo‘ladi, onlayn to‘lov tizimlarida esa tranzaksiyalar real vaqt rejimida qayta ishlanadi. Bu holat ma’lumotlarni tezkor tahlil qilish usullariga bo‘lgan ehtiyojni yanada oshiradi.

Variety xususiyati esa ma’lumotlarning turli formatlarda bo‘lishini ifodalaydi. Bugungi kunda ma’lumotlar nafaqat sonlar va matnlar ko‘rinishida, balki rasm, video, audio yozuvlar hamda sensorlar ma’lumotlari shaklida ham mavjud. Bunday turli formatdagi ma’lumotlarni yagona tizimda qayta ishlash murakkab matematik va algoritmik yondashuvlarni talab qiladi.

Big Data texnologiyalari moliya, sanoat, tibbiyot, transport, ta’lim va davlat boshqaruvi kabi ko‘plab sohalarda keng qo‘llanilmoqda. Katta hajmdagi ma’lumotlarni tahlil qilish orqali jarayonlarni chuqurroq o‘rganish, risklarni baholash hamda kelajakdagi holatlarni prognozlash imkoniyati yaratiladi. Bu jarayonlarda sun’iy intellekt va mashinali o‘rganish usullari muhim ahamiyat kasb etadi.

Matematik modellar – real jarayonlarni raqamli va matematik usullar yordamida ifodalash va tahlil qilish usulidir. Big Data tahlilida matematik modellar turli xildagi murakkab ma’lumotlarni tushunish, o‘zaro bog‘liqliklarni aniqlash va prognozlash imkonini beradi.

Big Data tahlilida keng qo‘llaniladigan asosiy modellar quyidagilar:

- Statistik tahlil va regressiya modellari – ma’lumotlar ichidagi qonuniyatlarni aniqlash va o‘zgaruvchilar o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rganish uchun ishlatiladi.
- Optimallashtirish modellari – qaror qabul qilish jarayonlarini samarali va tejamkor qilish imkonini beradi.

- Klasterlash va tasniflash – ma’lumotlarni guruhlash va o‘xshash xususiyatga ega obyektlarni ajratish uchun ishlatiladi.
- Prognozlash modellari – kelajakdagi tendensiyalarni oldindan bashorat qilish imkonini yaratadi.

So‘nggi tadqiqotlarga ko‘ra, matematik modellar va algoritmik yondashuvlar yordamida Big Data tahlilida aniqlik va samaradorlik oshadi, bu esa moliya, sanoat, transport va boshqa sohalarda qaror qabul qilishni sezilarli darajada yaxshilaydi [3].

Masalan, bank tizimlarida kredit riskini baholashda regressiya va klasterlash modellaridan foydalaniladi, elektron tijorat platformalarida esa mijozlarning xarid xatti-harakatini prognozlash uchun optimallashtirish va prognozlash modellaridan foydalaniladi [4]. Shu bilan birga, matematik modellarni sun’iy intellekt algoritmlari bilan birlashtirish hisob-kitoblarning aniqligini oshirib, tahlil jarayonini tezlashtiradi.

Sun’iy intellekt (AI) algoritmlari, xususan mashinali o‘rganish (machine learning) va chuqur o‘rganish (deep learning) metodlari, katta hajmdagi ma’lumotlarni tezkor o‘rganish, tasniflash va prognozlash imkonini beradi. AI algoritmlari matematik modellar bilan integratsiya qilinsa, natijalar yanada aniq, tez va samarali bo‘ladi [5].

Amaliy misollar:

- Bank tizimi – kredit riskini aniqlash va mijozlarning moliyaviy xatti-harakatlarini tahlil qilish.
- Biznes va e-tijorat – mijoz talabini oldindan aniqlash, mahsulotlarni optimallashtirish va marketing kampaniyalarini individualizatsiya qilish.
- Sanoat – ishlab chiqarish jarayonlarini monitoring qilish, samaradorlikni oshirish va resurslardan optimal foydalanish.
- Sog‘liqni saqlash – kasalliklarni erta aniqlash va davolash jarayonini optimallashtirish.

So‘nggi tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, AI va matematik modellar integratsiyasi orqali ma’lumotlarni tahlil qilish jarayoni yanada samarali bo‘lib, turli sohalarda murakkab qarorlarni asosli qabul qilish imkonini beradi [3], [4], [5].

Shunday qilib, sun’iy intellekt va matematik modellar uyg‘unligi Big Data tahlilida yangi yondashuvlar yaratib, tezkor, aniq va samarali natijalar olish imkonini bermoqda.

Xulosa va amaliy tavsiyalar. Ushbu maqolada raqamli iqtisodiyot sharoitida katta hajmdagi ma’lumotlar (Big Data) va ularni tahlil qilishdagi zamonaviy yondashuvlar, xususan, matematik modellar va sun’iy intellekt integratsiyasi ko‘rib chiqildi. Hozirgi kunda turli sohalarda – bank-moliya, sanoat, elektron tijorat, transport va sog‘liqni saqlash tizimlarida – har soniyada yuzlab minglab yangi ma’lumotlar hosil bo‘lmoqda. Shu sababli ularni an’anaviy usullar yordamida qayta ishlash qiyin va samarasi past bo‘lishi tabiiydir. Shu nuqtai nazardan, AI va matematik modellar integratsiyasi zamonaviy raqamli iqtisodiyotning ajralmas qismi sifatida muhim ahamiyat kasb etadi [3].

Matematik modellar ma’lumotlar ichidagi qonuniyatlarni aniqlash, turli jarayonlarni optimallashtirish va prognozlash imkonini beradi. Sun’iy intellekt algoritmlari esa ushbu modellarni real vaqt rejimida qo‘llash, katta hajmdagi ma’lumotlarni tezkor va aniq tahlil qilish imkonini yaratadi. Bu yondashuv moliya sohasida risklarni kamaytirish, elektron tijoratda mijoz xatti-harakatlarini prognozlash, sanoatda ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish va sog‘liqni saqlashda kasalliklarni erta aniqlash kabi ko‘plab amaliy natijalarga olib keladi.

Shu bilan birga, Big Data va AI integratsiyasi orqali tashkilotlar nafaqat samarali qaror qabul qilish, balki yangi innovatsion yondashuvlarni ishlab chiqish va raqamli transformatsiya jarayonlarini tezlashtirish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bunday integratsiya, shuningdek, ma’lumotlar asosida strategik rejalashtirish va boshqaruv tizimlarini takomillashtirishga ham yordam beradi.

Kelajakda raqamli iqtisodiyot va AI integratsiyasi sohasidagi ilmiy tadqiqotlar Big Data tahlilini yanada chuqurroq, samaraliroq va avtomatlashtirilgan shaklda amalga oshirishga qaratilishi lozim. Shu bilan birga, ma’lumot xavfsizligi, shaxsiy maxfiylik va axborot xavfsizligi masalalari ham doimiy nazorat ostida bo‘lishi zarur.

Shunday qilib, matematik modellar va sun’iy intellektning uyg‘unligi raqamli iqtisodiyot sharoitida keng ko‘lamli va samarali qaror qabul qilish, jarayonlarni optimallashtirish va innovatsion rivojlanish imkoniyatlarini sezilarli darajada oshiradi [5].

Tavsiyalar:

1) Katta hajmdagi ma’lumotlarni tahlil qilish tizimlarini joriy etish: kompaniyalar va tashkilotlar AI va matematik modellar integratsiyasiga asoslangan tahlil tizimlarini ishlab chiqishi va ulardan samarali foydalanishi kerak.

2) Kadrlar tayyorlash va malaka oshirish: moliyaviy, biznes va sanoat sohalarida ishlovchi mutaxassislar Big Data va AI texnologiyalari bilan ishlashni o‘rganishi zarur.

3) Jarayonlarni avtomatlashtirish: AI algoritmlari va matematik modellar yordamida qaror qabul qilish jarayonlarini avtomatlashtirish, xatoliklarni kamaytirish va natijalarni tezlashtirish mumkin.

4) Xavfsizlik va maxfiylikka e’tibor: katta hajmdagi ma’lumotlar bilan ishlashda ma’lumot xavfsizligi va foydalanuvchi maxfiyligini ta’minlash choralari joriy etilishi lozim.

5) Texnologik yangiliklarni monitoring qilish: raqamli iqtisodiyot va AI sohasidagi yangi yondashuvlar va ilmiy izlanishlarni muntazam kuzatib borish tavsiya etiladi.

Shu bilan birga, ushbu integratsiya orqali ma’lumotlarni chuqurroq o‘rganish va murakkab jarayonlarni avtomatlashtirish mumkin bo‘lib, raqamli iqtisodiyotning rivojlanishiga katta hissa qo‘shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. *Simanjuntak, D.N. (2025).* The latest trends and challenges in the integration of artificial intelligence and big data: A comprehensive literature review. *Journal of Digital Informatics, 1(2). Retrieved from https://jdi.uasn.ac.id/index.php/jdi/article/view/17*

2. *Xazratov, F.X., Atamuradov, J.J., & Eshonqulov, H.I. (2021).* Big data va ma'lumotlar tahlili: O‘quv qo‘llanma. *BuxDU.*

3. *Kumar, Y., Marchena, J., Awlla, A.H., Li, J.J., & Abdalla, H.B. (2024).* The AI-powered evolution of big data. *Applied Sciences, 14(22), 10176. https://doi.org/10.3390/app142210176*

4. *Uysal, B. (2025).* Artificial intelligence and big data in health policy and management: A comprehensive bibliometric analysis. *Journal of Electrical Systems and Information Technology, 12, 93. https://doi.org/10.1186/s43067-025-00286-x*

5. *Najem, R., Bahnasse, A., Fakhouri Amr, M., et al. (2025).* Advanced AI and big data techniques in e-finance: A comprehensive survey. *Discover Artificial Intelligence, 5, 102. https://doi.org/10.1007/s44163-025-00365-y*

BELGILARNI TANIB OLISHNING ALGORITMIK TA’MINOTINI ISHLAB CHIQISH

Salimova Maxbuba Xidirboy qizi, *Sharof Rashidov nomidagi SamDU, Raqamli texnologiyalar va sun’iy intellect yo‘nalishi tayanch doktoranti*
maxbubacoc@gmail.com
Erkinova Charos Bobirovna, *Sharof Rashidov nomidagi SamDU, Sun’iy intelekt va raqamli texnalogiyalar fakulteti talabasi*
charosbobirovna08@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada olti nuqtali Brayl kombinatsiyasini harfga akslantirishning algoritmik modeli ko‘rib chiqilgan. Taklif etilgan yondashuvda Brayl katagi oltita elementli binar vektor sifatida modellashtirilib, hosil bo‘lgan kombinatsiya o‘nlik sanoq sistemasiga o‘tkaziladi va oldindan tuzilgan moslik jadvali orqali Brayl alifbosi belgilariga bog‘lanadi. Algoritm ixcham tuzilishga ega bo‘lib, bajariladigan amallar soni qat’iy belgilangan va kirish hajmiga bog‘liq emas. Ushbu ishda ko‘rib chiqilgan model olti nuqtali Brayl tizimlarini raqamli muhitga integratsiya qilish uchun samarali algoritmik asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.*

Kalit so‘zlar: *Brayl alifbosi, Brayl katagi, olti nuqtali Brayl kombinatsiyasi.*

Аннотация. *В данной статье рассматривается алгоритмическая модель преобразования шеститочечной комбинации Брайля в букву. В предложенном подходе клетка Брайля моделируется как шестиэлементный бинарный вектор, полученная комбинация переводится в десятичную систему счисления и связывается с символами алфавита Брайля через заранее составленную таблицу соответствия. Алгоритм имеет компактную структуру, количество выполняемых операций строго определено и не зависит от объема входа. Рассмотренная в данной работе модель может служить эффективной алгоритмической основой для интеграции шеститочечных систем Брайля в цифровую среду.*

Ключевые слова: *азбука Брайля, ячейка Брайля, комбинация шеститочечного Брайля.*

Abstract. *This article examines the algorithmic model for converting a six-dot Braille combination into a letter. In the proposed approach, the Braille cell is modeled as a six-element binary vector, the resulting combination is converted to the decimal number system, and it is linked to the Braille alphabet symbols through a pre-compiled matching table. The algorithm has a compact structure, the number of operations performed is strictly defined and does not depend on the input volume. The model considered in this work can serve as an effective algorithmic basis for integrating six-point Braille systems into the digital environment.*

Keywords: *Braille alphabet, Braille cell, six-dot Braille combination.*

Kirish. Bugungi kunda ko‘plab davlatlarda ko‘zi ojiz insonlar ta’lim olishi uchun hanuzgacha brayl kitoblaridan foydalanib kelishadi, bundan tashqari axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishda ham muammolarga duch kelishadi. Ammo raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi va elektron aloqa vositalari keng tarqalishi natijasida qog‘oz asosidagi Brayl tizimi samaradorlik nuqtai nazaridan yetarli darajada qulay emasligi kuzatilmoqda. Shu sababli Brayl yozuvini raqamli muhitga tezkor va samarali tarzda o‘tkazuvchi algoritmik yondashuvlar zarur hisoblanadi.

Brayl alifbosi ko‘zi ojiz yoki ko‘rish qobiliyati zaif odamlarning o‘qish va yozishi uchun mo‘ljallab ishlab chiqilgan. Brayl alifbosining turli darajalari bo‘lib, uning eng sodda shakli 1-darajali Brayl deb ataladi, bunda har bir harf alohida yoziladi. Ingliz alifbosidagi har bir belgi uchun mos Brayl belgisi mavjud. Har bir Brayl harfi Brayl katagidagi nuqtalar katagidan iborat.

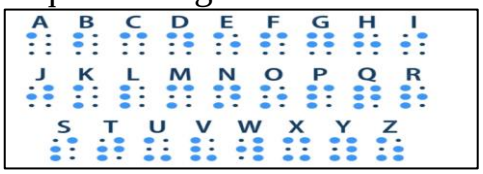

1-rasm. Brayl alifbosi

Brayl katagi – Brayl tizimining asosiy elementi bo‘lib, har biri 3 ta nuqtadan iborat bo‘lgan 2 ta ustundan tashkil topadi, ya’ni jami 6 ta nuqtadan iborat bo‘ladi. Har bir nuqta 1 dan 6 gacha raqam bilan belgilanadi. Katakning yuqori chap burchagidagi nuqta – 1-nuqta hisoblanadi. Chap ustun bo‘ylab pastga qarab harakat qilinsa, o‘rta qator 2-nuqta, pastki chap burchak esa 3-nuqta bo‘ladi. O‘ng ustunning yuqori qismida 4-nuqta joylashgan, uning o‘rta qismida 5-nuqta, pastki o‘ng burchakda esa 6-nuqta joylashadi.

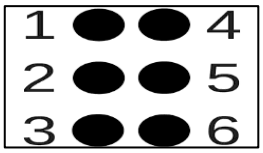

2-rasm. Brayl katagi

Brayl alifbosida yozilgan matnni raqamli muhitga o‘tkazish uchun mo‘ljallangan qurilma uchun dasturiy ta’minot yaratishda samarali ishlovchi algoritm ishlab chiqish dastlabki va muhim bosqich hisoblanadi.

Quyida ushbu algoritmning bosqichma bosqich tavsifi keltirilgan:

1-qadam. Olti nuqtali Brayl katagi 6 ta mustaqil elementdan iborat bo‘ladi. Har bir nuqta ikki xil holatni o‘z ichiga oladi:

- Faol (tugma bosilgan)
- Nofaol (tugma bosilmagan)

Shu tarzda har bir qiymat ikkilik sanoq sistemasida ifodalanadi:

$$b_i \in \{0,1\},\ i = 1,2,...,6$$

bu yerda:

$b_i = 1$ - nuqta faol,

$b_i = 0$- nuqta nofaol

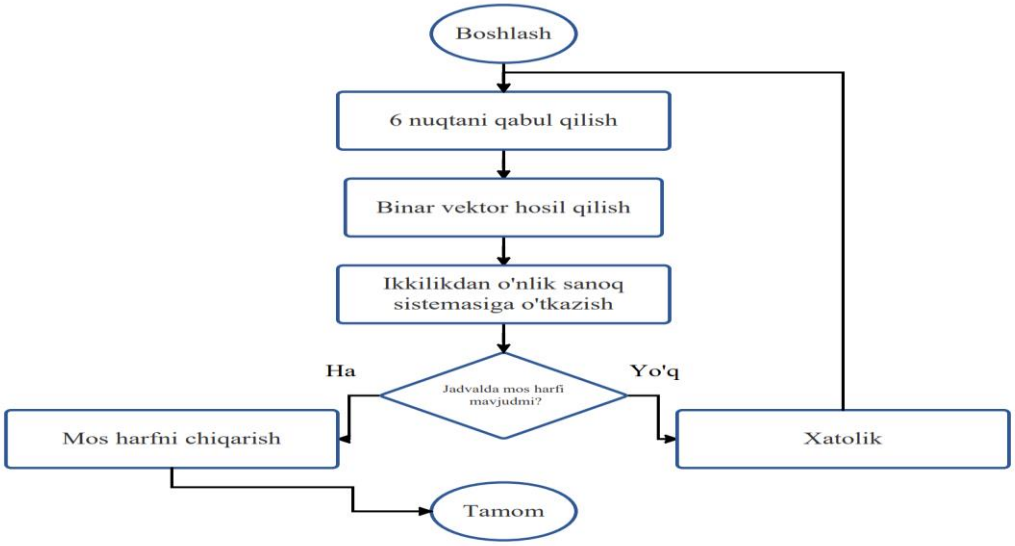

3-rasm. Olti nuqtali Brayl komninatsiyasini harfga aylantirish algoritmi

2-qadam. Olti nuqtalik Brayl katagi 2×3 o‘lchamli tuzilishga ega bo‘lib, har bir nuqta ikkilik sanoq sistemasida bo‘ladi. Ushbu qiymatlardan foydalanib, vektor tuzib olamiz:

$$B=(b_1, b_2, b_3, b_4, b_5, b_6)$$

3-qadam. Vektor qiymatlar quyidagi formula asosida o‘nlik sanoq sistemasiga aylantiriladi:

$$\mathrm{K} = \sum_{i=1}^{6}(b_i 2^{i-1}) \quad (1)$$

Bu yerda b_i – i-nuqta qiymati, 2^{i-1} – vazn koeffitsiyenti. Natijada har bir kombinatsiya yagona butun songa ega bo‘ladi.

Masalan, Agar 1 va 2 nuqtalar faol bo‘lsa, ya’ni:

B=(1,1,0,0,0)

U holda

$$K = 1 \cdot 2^0 + 1 \cdot 2^1 = 1 + 2 = 3$$

4-qadam. Hosil bo‘lgan K qiymati Brayl alifbosidagi harflar to‘plami orqali mos harfga bog‘lanadi. Bunda Kning qiymati Brayl alifbosiga akslantirilish uchun moslik jadvali tuziladi(1-jadval).

1-jadval

Moslik jadvali

K qiymati	**Belgisi**
1	a
3	b
9	c
25	d
...	...

5-qadam. Kning har bir qiymati mos ravishda oldindan tuzilgan belgilar to‘plamiga akslantiriladi. Bunda yakuniy akslantirish funksiyasi quyidagicha:

$$F: \{0,1\}^6 \rightarrow \sum \quad (2)$$

Bu yerda $F(B) = f(K)$.

Shu tarzda topilgan belgi qiymatlari chiquvchi qiymat sifatida qaraladi, bu jarayon harflar ketma-ketligini shakllantirib beradi va keyingi bosqichdagi tizim modullariga uzatilinadi.

Xulosa. Ushbu maqolada olti nuqtalik Brayl kombinatsiyasini o‘nlik qiymatga o‘tkazish va moslik jadvali orqali harfga akslantirishga asoslangan algoritm ko‘rib chiqildi. Algoritm Brayl katagini 6 elementli binar vektor sifatida modellashtirib, uni butun songa o‘tkazish va moslik jadvali orqali alifbo belgisiga bog‘lash bosqichlaridan iborat. Algoritm sodda tuzilishga ega bo‘lib, bajariladigan amallar soni doimiy bo‘lgani uchun real vaqt rejimida ishlashga mos keladi. Ushbu algoritm Brayl tizimida ishlovchi qurilmalarning dasturiy ta’minotini ishlab chiqishda qo‘llanilsa, foydalanuvchilarga qulaylik keltiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. *Braille L. Method of Writing Words, Music, and Plain Songs by Means of Dots. Paris, 1829.*
2. *World Blind Union. Introduction to Braille. World Blind Union, 2020.*
3. *The Unicode Consortium. The Unicode Standard, Braille Patterns. Unicode Inc., 2023.*
4. *Bishop J. Introduction to Assistive Technology. CRC Press, 2004.*
5. *Rahman M.M., Islam M. T., et al. Design and Implementation of a Braille Keyboard using Raspberry Pi. International Journal of Computer Applications, 2019.*
6. *Cormen T.H., et al. Introduction to Algorithms. MIT Press, 2009.*
7. *American Foundation for the Blind. Braille Literacy Resource Office. 2022.*

SUN’IY INTELLEKT MODELLARI ASOSIDA SUV TARKIBI SIFATINI BAHOLASH TEXNOLOGIYALARI

Salimova Maxbuba Xidirboy qizi, *Sharof Rashidov nomidagi SamDU, Raqamli texnologiyalar va sun’iy intellekt yo‘nalishi tayanch doktoranti*
maxbubacoc@gmail.com
Nazarov Fayzullo Maxmadiyarovich, *Sharof Rashidov nomidagi SamDU, t f.d., dotsent fayzulla-samsu@mail.ru*
Erkinova Charos Bobirovna, *Sharof Rashidov nomidagi Samdu, Sun’iy intelekt va raqamli texnalogiyalar fakulteti talabasi*
charosbobirovna08@gmail.com

Annotatsiya. *Suv ifloslanishi ekologik muammolarning eng dolzarb yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, turli tabiiy va antropogen omillar ta’sirida yuzaga keladi. Mazkur tadqiqot ishida suv ifloslanishining asosiy sabablarini aniqlash, suv sifatini baholashda qo‘llaniladigan o‘lchash qurilmalarini tahlil qilish hamda sun’iy intellekt tizimlarining ushbu sohadagi ahamiyatini nazariy jihatdan yoritish maqsad qilingan. Suv parametrlarini aniqlashda pH-metr, UV–Vis spektrofotometr va ion-selektiv elektrodlarning imkoniyatlari ko‘rib chiqildi, ma’lumotlarni qayta ishlashda esa mashinaviy va chuqur o‘qitish modellarining qo‘llanishi tahlil qilindi. Ushbu yondashuv suv sifati monitoringini takomillashtirish va erta ogohlantirish tizimlarini ishlab chiqishda muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *UV–Vis spektrofotometr, pH meter, ion-selektiv elektrod, mashinaviy o‘qitish, chuqur o‘qitish, regressiya, klassifikatsiya, klasterlash, neyron tarmoqlar modellari, Feedforward Neural Network (FNN), Convolutional Neural Network (CNN), Recurrent Neural Network (RNN), Gibrid modellar.*

Аннотация. *Загрязнение воды является одной из наиболее актуальных экологических проблем, возникающей под влиянием различных природных и антропогенных факторов. Цель данной статьи выявить основные причины загрязнения воды, проанализировать измерительные приборы, используемые для оценки качества воды, и теоретически обосновать важность систем искусственного интеллекта в этой*

области. Рассмотрены возможности pH-метров, УФ-спектрофотометров и ионоселективных электродов в определении параметров воды, а также проанализировано использование моделей машинного и глубокого обучения в обработке данных. Такой подход служит важной научной основой для улучшения мониторинга качества воды и разработки систем раннего предупреждения.

Ключевые слова: *УФ-спектрофотометр, pH-метр, ионоселективный электрод, машинное обучение, глубокое обучение, регрессия, классификация, кластеризация, модели нейронных сетей, нейронная сеть прямого распространения (FNN), сверточная нейронная сеть (CNN), рекуррентная нейронная сеть (RNN), гибридные модели.*

Abstract. *Water pollution is one of the most pressing environmental problems, which occurs under the influence of various natural and anthropogenic factors. This research work aims to identify the main causes of water pollution, analyze measuring devices used in water quality assessment, and theoretically illuminate the importance of artificial intelligence systems in this area. The capabilities of pH-meters, UV-Vis spectrophotometers, and ion-selective electrodes in determining water parameters were considered, and the use of machine and deep learning models in data processing was analyzed. This approach serves as an important scientific basis for improving water quality monitoring and developing early warning systems.*

Keywords: *UV-Vis spectrophotometer, pH meter, ion-selective electrode, machine learning, deep learning, regression, classification, clustering, neural network models, Feedforward Neural Network (FNN), Convolutional Neural Network (CNN), Recurrent Neural Network (RNN), Hybrid models.*

Kirish. Suv hayot uchun muhim resurs bo‘lib, aholiga toza ichimlik suvi yetkazib berish global muammolardan biridir. Yer yuzidagi suvning atigi 2,5 % qismi ichishga yaroqli bo‘lib, sanoat chiqindilari va boshqa antropogen omillar uning ifloslanishiga sabab bo‘ladi. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti (JSST) ma’lumotlariga ko‘ra, ko‘plab yuqumli kasalliklar ifloslangan suv bilan bog‘liq bo‘lib, bu suv sifati inson salomatligi va hayot sifati uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanini ko‘rsatadi.

Asosiy qism. Suv ifloslanishi bugungi kunda eng yirik muammolardan hisoblanib, bunga bir necha omillar sabab bo‘ladi. Masalan, avtomobillardan sizib chiquvchi neft qoldiqlari, sanoat korxonalaridan chiqadigan chiqindilar natijasida suv yuzasida neft qatlamlari paydo qilib, bu qatlam suv va atmosfera o‘rtasidagi gaz almashinuvini cheklaydi va dengiz va okean ekotizimlariga kuchli zarar yetkazadi. Bundan tashqari, daraxtlarning kesilishi tuproq eroziyasiga kuchli ta’sir qilib, suv havzalariga loyqa va iflos moddalarning kirib borishiga sabab bo‘ladi. Bunda radioktiv chiqindilar suv muhitida uzoq saqlanadi va bu atrof muhitga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shuningdek, maishiy va sanoat oqava suvlarining yetarlicha tozalanmasdan tabiiy suv manbalariga qo‘shib yuborilishi ham suv ifloslanishida jiddiy ekologik xavf bo‘lmoqda. Oqava suvlar tarkibidagi patogen mikroorganizmlar, og‘ir metallar va kimyoviy birikmalar nafaqat suv ekotizimiga, balki inson salomatligiga ham kuchli tahdid qiladi. Organik chiqindilarning parchalanish jarayonida zararli bakteriya yoki viruslarning hosil bo‘lishi suv sifatidagi keskin pasayishga sabab bo‘ladi.

Suv ifloslanishi bugungi kunda eng dolzarb muammolardan biri bo‘lganligi sababli, suvni aniq ma’lumotlarga asoslanib tahlil qilish ham o‘z dolzarbligini saqlab kelmoqda. Amaliy jihatdan suvning tarkibini baholovchi turli funksiyaga ega qurilmalar nafaqat suv, balki suyuqliklarning tarkibini o‘rganishda muhim

vosita hisoblanadi. Ulardan biri UV-Vis spektrofotometr qurilmasidir. Bu qurilma suvdagi turli moddalar, xususan nitrat, nitrit, fosfatlar va organik moddalar konsentrantsiyasini aniqlash orqali suv sifatini baholash imkoniyatini beribgina qolmay, bu usul ekologik monitoring, suv havzalarini nazorat qilish va sifat standartlariga rioya qilishda muhim sanaladi.

1-rasm. Suv ifloslanishi

Hajm jihatdan ixcham modelga ega ion-selektiv elektrod (ISE) suyuqlik muhitida mavjud bo‘lgan muayyan ionlarning faolligini aniqlash orqali suyuqlik tarkibining fizik-kimyoviy xususiyatlarini baholash imkonini beradi.

2-rasm. Suv tarkibini baholovchi asboblar

Suv sifatini baholashda eng keng qo‘llaniladigan pH-metr suv asosidagi eritmalardagi vodorod ionlarining faolligini o‘lchovchi asbob bo‘lib, eritmaning kislotalilik yoki ishqoriylik darajasini pH ko‘rsatkichi orqali ifodalaydi.

Yuqorida ta’riflangan qurilmalardan olingan ma’lumotlar to‘plami tahlil qilishda zamonaviy metodlar, jumladan, sun’iy 38ntellect modellaridan foydalanish suv tarkibini bashorat qilish, pragnozlashda muhim o‘rin tutadi. Sun’iy 38ntellect — bu kompyuter tizimlarining inson aqliga xos bo‘lgan vazifalarni, masalan, o‘rganish, ma’lumotlarni tahlil qilish, qaror qabul qilish, muammoni hal qilish kabilarni bajara olish ko‘nikmasi hisoblanadi. Quyidagi rasmda sun’iy intellektning asosiy yo‘nalishlari keltirib o‘tilgan. (3-rasm)

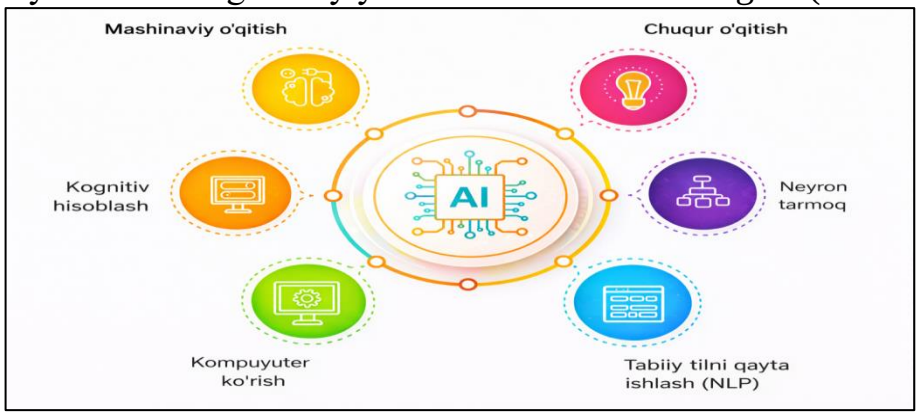

3-rasm. Sun’iy intellekt komponentlari

Suv sifatini monitoring qilishda sun’iy intellektning ko‘plab turlaridan foydalaniladi, mashinaviy o‘qitish va chuqur o‘qitish eng keng qo‘llaniladigan metodlardandir. Mashinaviy o‘qitish modellaridan regressiya, klassifikatsiya, klasterlash va neyron tarmoqlar modellaridan keng foydalaniladi.

Regressiya bu bog‘liq o‘zgaruvchi *(y)* ni bir yoki bir nechta mustaqil o‘zgaruvchilar *(x_1, x_2, …)* orqali miqdoriy bashorat qilish usuli bo‘lib, suvni tahlil qilishda regressiya ifloslantiruvchi moddalarning konsentratsiyasini aniqlash, suv sifati indeksini (SSI) hisoblash, laboratoriya o‘lchovlarini optimallashtirish, vaqt bo‘yicha o‘zgarishlarni prognoz qilish uchun keng qo‘llaniladi.

Klassifikatsiya mashinaviy o‘qitishning bir turi bo‘lib, bunda ma’lumotlarni oldindan belgilangan toifalarga ajratish vazifasi bajariladi. Suv sifatini monitoring qilishda klassifikatsiya suv ichimlikka yaroqli yoki yo‘qligini, suv sifatining “yaxshi”, “qoniqarli” yoki “ifloslangan” toifaga kirishini, ifloslanish tabiiy manbadan yoki antropogen manbadan ekanligini aniqlaydi.

Klasterlash – nazoratsiz o‘qitish (unsupervised learning) usuli bo‘lib, ma’lumotlarni oldindan belgilangan jihatlarsiz, ularning o‘xshashlik darajasiga qarab guruhlarga ajratadi. Suv tahlilida klasterlash o‘xshash suv namunalari guruhini aniqlash, ifloslanish zonalarini ajratish, monitoring punktlarini optimallashtirish, yashirin qonuniyatlarni aniqlash imkonini beradi.

Neyron tarmoqlar (Artificial Neural Network – ANN – inson miyasidagi biologik neyronlar faoliyatiga o‘xshash tarzda ishlovchi matematik modellar bo‘lib, murakkab va nolinear bog‘lanishlarni aniqlashga moslashgan bo‘lib, ekologik tizimlar, jumladan suv muhiti ko‘p omilli, nolinear, vaqt bo‘yicha o‘zgaruvchan bo‘lgani sababli neyron tarmoqlar ushbu sohada yuqori samaradorlik ko‘rsatadi. Neyron tarmoqlar yordamida NO_3^-, NH_4^+, PO_4^{3-} miqdori yuqori aniqlik bilan prognoz qilinadi.

Chuqur o‘qitish (Deep Learning) vazifasiga ko‘ra bir nechta asosiy algoritmlari mavjud. Feedforward Neural Network (FNN), Convolutional Neural Network (CNN), Recurrent Neural Network (RNN), Gibrid modellar chuqur o‘qitish modellari sirasiga kiradi. Har bir modelning asosiy qo‘llanilish sohalari va ma’lumotlar bilan ishlash tuzilmasi turlicha(1-jadval)

1-jadval

Suv tarkibini baholashda qo‘llaniladigan mashinaviy o‘qitish modellari

Model turi	Kirish ma’lumotlari turi	Asosiy qo‘llanilish sohasi
FNN(Feedforward Neural Network)	Sensor va laboratoriya o‘lchovlari asosidagi fizik-kimyoviy parametrlar	Nitrat, Fosfat va boshqa kimyoviy ko‘rsatkichlar konsentratsiyasini prognozlash
CNN (Convolutional Neural Network)	Tasviriy ma’lumotlar (sun’iy yo‘ldosh, dron yoki kamera tasvirlari)	Loyqalik va yuzaki ifloslanishlarni aniqlash
RNN (Recurrent Neural Network)	Vaqt qatori (time-series) ma’lumotlari	Suv sifati parametrlarining vaqt bo‘yicha o‘zgarishini modellashtirish va prognozlash
Gibrid model (CNN + LSTM)	Tasviriy va vaqt qatori ma’lumotlarining kombinatsiyasi	Suv resurslarini kompleks monitoring qilish va dinamik baholash

Suv sifati monitoringida sun’iy intellekt modellarini qo‘llash an’anaviy usullarga nisbatan tezkor va aniq tahlil imkonini beradi. Bunday yondashuv suv resurslarini samarali boshqarish va ifloslanish xavfini oldindan aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. Olib borilgan tahlillar suv sifati monitoringida zamonaviy o‘lchash qurilmalari va sun’iy intellekt modellaridan foydalanish samarali natija berishini ko‘rsatdi. Fizik-kimyoviy parametrlarni aniqlashda an’anaviy analitik usullar muhim ahamiyat kasb etsa-da, ularni mashinaviy va chuqur o‘qitish modellar bilan integratsiyalash suv sifati ko‘rsatkichlarini aniq prognozlash va ifloslanish xavfini erta aniqlash imkonini beradi. Mazkur yondashuv suv resurslarini boshqarish va monitoring tizimlarini takomillashtirish uchun ilmiy-amaliy asos yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Nazarov F., Yarmatov Sh.(2025) – Sun’iy intellekt asoslari. 8-11.

2. Chaudhry F.N., Malik M.F. Factors Affecting Water Pollution: A Review. Journal of Ecosystem & Ecography, 2017.

3. Ensuring Water Quality: The Role of Advanced Water Analysis Instrumentation, 2025.

4. Atlas Scientific. A Complete Guide to Water Analysis Methods in Industries. Atlas Scientific, 2023.

5. Abd M.H., Al-Ani Y., Allawi M.F. Applications of Artificial Intelligence Methods for Irrigation Water Quality Index: Review, 2025.

6. *Alam G., Ihsanullah I., Naushad M., Sillanpää M. Applications of Artificial Intelligence in Water Treatment. Chemosphere, 2022.*

MASHINALI O‘QITISH VA CASE BASED REASONING INTEGRATSIYASI ASOSIDA KASBGA YO‘NALTIRISHNING INTELLEKTUAL MODELLARI TAHLILI

D.K.Yakubjanova, *TATU Samarqand filiali dotsenti. E-mail: yakubjanova55575@gmail.com*

D.A.Shodmonov, *SamDU, 05.01.11 - Raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt ixtisoslik bo‘yicha mustaqil izlanuvchi. E-mail: shodmonovd1985@gmail.com*

Annotatsiya. *Mazkur maqolada CBR asosida talabalarning akademik trayektoriyalariga tayangan adaptiv kasbga yo‘naltirish modeli taklif etiladi. HEMIS ma’lumotlari bilan integratsiya qilingan tizim shaxsiylashtirilgan, tushuntiriladigan karyera tavsiyalarini shakllantirib, qaror aniqligi va moslashuvchanligini oshiradi.*

Kalit so‘zlar: *kasbga yo‘naltirish, Case-Based Reasoning (CBR), akademik trayektoriya, shaxsga yo‘naltirilgan tavsiya tizimi.*

Аннотация. *В данной статье предлагается адаптивная модель профессиональной ориентации, основанная на методе Case-Based Reasoning (CBR) и академических траекториях студентов. Система, интегрированная с данными HEMIS, формирует персонализированные и объяснимые карьерные рекомендации, повышая точность и адаптивность принимаемых решений.*

Ключевые слова: *профессиональная ориентация, Case-Based Reasoning (CBR), академическая траектория.*

Abstract. *This article proposes an adaptive career guidance model based on Case-Based Reasoning (CBR) and students’ academic trajectories. The system, integrated with HEMIS data, generates personalized and explainable career recommendations, thereby improving decision accuracy and adaptability.*

Keywords: *career guidance, Case-Based Reasoning (CBR), academic trajectory, personalized recommendation system, hybrid similarity.*

Kirish. So‘nggi yillarda raqamli iqtisodiyotning jadal rivojlanishi mehnat bozorida kasbiy kompetensiyalarga qo‘yiladigan talablarning tubdan o‘zgarishiga olib kelmoqda. Sun’iy intellekt, katta ma’lumotlar, bulutli hisoblash va raqamli platformalar asosida shakllanayotgan yangi iqtisodiy muhitda mutaxassislarning faqat nazariy bilimlarga ega bo‘lishi yetarli emas, balki ularning moslashuvchanligi, tanqidiy fikrlashi, muammolarni yechish qobiliyati hamda uzluksiz o‘rganishga tayyorligi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bunday sharoitda yoshlarni mehnat bozorining real ehtiyojlariga mos kasblarga yo‘naltirish ta’lim tizimining ustuvor vazifalaridan biriga aylanmoqda [1].

Oliy ta’lim muassasalarida kasbga yo‘naltirish jarayoni an’anaviy tarzda psixometrik testlar, umumiy tavsiyalar yoki statik baholash modellari orqali amalga oshirilmoqda. Biroq mazkur yondashuvlar ko‘pincha talabalarning individual xususiyatlarini, akademik rivojlanish dinamikasini hamda uzoq muddatli ta’lim trayektoriyalarini yetarli darajada hisobga olmaydi. Natijada shakllantirilayotgan tavsiyalar umumiy xarakterga ega bo‘lib, shaxsga yo‘naltirilgan karyera qarorlarini qo‘llab-quvvatlash imkoniyatlari cheklangan bo‘lib qolmoqda.

Zamonaviy ta’lim paradigmasi esa shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvni talab etadi. Talabaning bilimlari, ko‘nikmalari, qiziqishlari va shaxsiy salohiyatini kompleks tahlil qilish asosida individual karyera maslahatini taqdim etish oliy ta’lim samaradorligini oshirishning muhim omili hisoblanadi. Ayniqsa, axborot texnologiyalari va muhandislik yo‘nalishlarida kadrlar tayyorlash jarayonida har bir talabaning akademik faoliyati va kompetensiyalarini doimiy monitoring qilish hamda moslashuvchan tavsiyalar berish zarurati ortib bormoqda [1,2].

Bugungi kunda oliy ta’lim muassasalarida talabalar haqidagi katta hajmdagi akademik ma’lumotlar shakllanmoqda. Jumladan, O‘zbekiston oliy ta’lim tizimida joriy etilgan HEMIS axborot tizimi orqali talabalarning o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari, kreditlari, fanlar bo‘yicha natijalari va bitiruv ma’lumotlari jamlanmoqda. Ushbu ma’lumotlar akademik trayektoriyalarni tahlil qilish va asosli karyera qarorlarini shakllantirish uchun muhim resurs bo‘lib xizmat qiladi. Biroq amaliyotda mazkur ma’lumotlardan ko‘proq ma’muriy hisobotlar tayyorlashda foydalanilib, intellektual kasbga yo‘naltirish tizimlarini yaratishda yetarli darajada qo‘llanilmayapti [1,4].

Asosiy qism. Kasbga yo‘naltirish va karyera maslahatini avtomatlashtirish bo‘yicha mavjud yondashuvlar asosan psixometrik baholash vositalari, klassik mashinali o‘qitish algoritmlari hamda ekspert tizimlariga tayanadi. Ushbu yondashuvlar muayyan natijalarni berayotgan bo‘lsa-da, ularning ko‘pchiligi shaxsga yo‘naltirilgan, moslashuvchan va tushuntiriladigan tavsiyalarni shakllantirishda yetarli samaradorlikka ega emas.

An’anaviy psixometrik testlar (qiziqishlar, qobiliyatlar va shaxsiy tiplarni aniqlashga mo‘ljallangan so‘rovnomalar) kasb tanlashda keng qo‘llaniladi. Biroq mazkur usullar odatda talabaning joriy holatini aks ettiradi va uning akademik

rivojlanish dinamikasini, fanlar bo‘yicha o‘zlashtirish ko‘rsatkichlarini hamda uzoq muddatli ta’lim trayektoriyalarini hisobga olmaydi. Bundan tashqari, psixometrik testlar subyektiv javoblarga asoslangan bo‘lib, natijalarning barqarorligi va obyektivligi ko‘pincha savol ostida qoladi [3,4].

So‘nggi yillarda kasbga yo‘naltirish masalalarini hal etishda klassifikatsiya algoritmlari, jumladan k-Nearest Neighbors (k-NN), qaror daraxtlari va neyron tarmoqlarga asoslangan modellar keng qo‘llanilmoqda.

Mazkur cheklovlarni bartaraf etish maqsadida so‘nggi tadqiqotlarda holatlarga asoslangan xulosalash (Case-Based Reasoning, CBR) yondashuviga alohida e’tibor qaratilmoqda. CBR modeli yangi vaziyatlarni ilgari uchragan o‘xshash holatlar asosida tahlil qiladi va ularning yechimlarini moslashtirish orqali tavsiyalar shakllantiradi. [4,5].

Bundan tashqari, CBR yondashuvi talabalarning akademik trayektoriyalarini vaqt bo‘yicha hisobga olish, to‘liq bo‘lmagan ma’lumotlar bilan ishlash va dialogli mexanizmlar orqali yetishmayotgan atributlarni aniqlashtirish imkonini beradi. Gibrid o‘xshashlik funksiyalari va moslashuvchan agregatsiya usullari bilan boyitilgan CBR modellari shaxsga yo‘naltirilgan karyera maslahatini shakllantirishda yuqori moslashuvchanlik va barqarorlikni ta’minlaydi.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi talabalarning akademik trayektoriyalariga tayangan holda shaxsga yo‘naltirilgan, moslashuvchan va tushuntiriladigan kasbga yo‘naltirish tizimini ishlab chiqishdan iborat. Ushbu maqsadga erishishda holatlarga asoslangan xulosalash (Case-Based Reasoning, CBR) modeli asosiy intellektual mexanizm sifatida tanlandi. Taklif etilayotgan yondashuv talabalarning o‘qish jarayonidagi rivojlanish dinamikasini, individual kompetensiyalarini hamda tarixiy pretsedentlar tajribasini birlashtirgan holda karyera tavsiyalarini shakllantirishga qaratilgan [4].

Mazkur tadqiqot doirasida taklif etilayotgan adaptiv kasbga yo‘naltirish tizimi talabalarning akademik trayektoriyalariga asoslangan ma’lumotlarni qayta ishlash, ularni holatlar (cases) ko‘rinishida saqlash hamda CBR mexanizmi orqali shaxsga yo‘naltirilgan tavsiyalarni shakllantirishga mo‘ljallangan. Arxitektura modul tamoyiliga asoslanib, ma’lumotlarni yig‘ishdan tortib tavsiya berishgacha bo‘lgan jarayonni izchil va kengaytiriladigan ko‘rinishda tashkil etadi.

Tizimning umumiy arxitekturasi quyidagi asosiy komponentlardan iborat:

Tizimning boshlang‘ich va eng muhim qatlami – HEMISdan olinadigan akademik ma’lumotlar hisoblanadi. Ushbu qatlamda talabalarga oid:

№	Baholash mezoni	Maks ball	Yuqori (90–100%)	O‘rtacha (70–89%)	Qoniqarli (60–69%)	Past (0–59%)
1	Semestrlar bo‘yicha o‘zlashtirish (GPA, fan baholari)	30	27–30	21–26	18–20	0–17
2	Kreditlar va kurslar tarkibi	15	14–15	11–13	9–10	0–8
3	Qayta topshirishlar, akademik qarzdorlik	15	14–15	11–13	9–10	0–8
4	Kontekst atributlari (yo‘nalish, guruh, ta’lim shakli)	10	9–10	7–8	6	0–5
5	Bitiruv natijalari (ishga joylashish / davomiylik)	30	27–30	21–26	18–20	0–17
	Jami	**100 ball**	**90–100**	**70–89**	**60–69**	**0–59**

Rasm 1. Akademik ko‘rsatkichlar bo‘yicha baholash jadvali

Taklif etilayotgan adaptiv kasbga yo‘naltirish tizimida har bir talaba haqidagi ma’lumotlar alohida **holat (case)** sifatida modellashtiriladi. Holatlar modeli talabaning akademik faoliyati, rivojlanish dinamikasi hamda erishilgan natijalarni yagona tuzilmada ifodalash imkonini beradi. Ushbu yondashuv Case-Based Reasoning metodologiyasining asosiy tamoyiliga mos ravishda yangi vaziyatlarni ilgari uchragan holatlar tajribasi bilan taqqoslashga xizmat qiladi.

Har bir holat quyidagi ko‘rinishda ifodalanadi [5]:

$$C = (x, \tau, z, y, R)$$

bu yerda:

- $\boldsymbol{x}$ – talabaning akademik profili bo‘lib, fanlar bo‘yicha o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari, GPA, kreditlar, kompetensiyalar vektori va individual bilim darajasini tavsiflovchi raqamli atributlardan iborat;
- $\boldsymbol{\tau}$ – vaqt trayektoriyasi, ya’ni talabaning semestrlar kesimidagi rivojlanish dinamikasi, baholarning o‘zgarishi, fanlarni o‘zlashtirish sur’ati va akademik barqarorlikni aks ettiruvchi ketma-ketlik;
- $\boldsymbol{z}$ – kontekstli atributlar majmui bo‘lib, bunda ta’lim yo‘nalishi, kurs, guruh, ta’lim shakli, universitet muhiti hamda boshqa tashqi omillar inobatga olinadi;
- $\boldsymbol{y}$ – yakuniy natija, ya’ni talabaning tanlangan kasbiy yo‘nalishi, bitiruvdan keyingi faoliyati yoki tavsiya qilingan karyera yo‘li;
- $\boldsymbol{R}$ – mazkur natijaga olib kelgan harakatlar va ta’limiy qarorlar to‘plami bo‘lib, unga tanlangan fanlar, qo‘shimcha kurslar, kompetensiyalarni rivojlantirish bo‘yicha tavsiyalar hamda individual rivojlanish bosqichlari kiradi.

Mazkur model talabalarning faqat joriy holatini emas, balki ularning vaqt bo‘yicha shakllangan akademik trayektoriyasini ham hisobga olish imkonini beradi. Bu esa an’anaviy klassifikatsiya modellari bilan solishtirganda yanada boyroq va mazmunli bilim tasvirini yaratadi.

Holatlar bazasida saqlanayotgan tarixiy pretsedentlar yangi talabalar uchun tavsiya shakllantirishda asos bo‘lib xizmat qiladi. O‘xshashlik mexanizmi orqali joriy holat eng yaqin pretsedentlar bilan taqqoslanadi va ularning natijalari moslashtirilgan holda qayta qo‘llaniladi. Shuningdek, R komponentining mavjudligi tizimga tavsiyalarni tushuntirish imkonini beradi, ya’ni foydalanuvchiga qaysi holatlar va qaysi atributlar qarorga asos bo‘lganini ko‘rsatish mumkin.

Shu tariqa taklif etilgan holatlar modeli akademik ma’lumotlarni strukturali tarzda ifodalash, vaqt omilini hisobga olish va shaxsga yo‘naltirilgan karyera tavsiyalarini shakllantirish uchun mustahkam konseptual asos yaratadi.

Taklif etilgan adaptiv kasbga yo‘naltirish tizimining samaradorligini baholash maqsadida real akademik ma’lumotlarga asoslangan eksperimental tadqiqot o‘tkazildi. Tajriba O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalaridan birida tahsil olayotgan talabalar ma’lumotlari asosida amalga oshirildi hamda HEMIS axborot tizimidan olingan akademik yozuvlar bilan boyitildi.

Eksperimentda jami 1800 nafar talaba ishtirok etdi. Ular turli ta’lim yo‘nalishlari va kurslardan tanlab olindi, bu esa modelning umumlashuv qobiliyatini baholash imkonini berdi. Talabalar 1–4 kurs oralig‘ini qamrab olgan bo‘lib, har bir talaba uchun kamida uch semestrga oid akademik ma’lumotlar mavjud edi. Ma’lumotlar to‘plami trening va test qismlariga ajratilib, tarixiy holatlar bazasi shakllantirildi.

Taklif etilgan CBR asosidagi adaptiv kasbga yo‘naltirish tizimining samaradorligi an’anaviy k-NN algoritmiga asoslangan model bilan taqqoslash orqali baholandi. Taqqoslash jarayonida aniqlik, moslik, foydalanuvchi qoniqishi va tushuntirilish darajasi mezonlari asos qilib olindi.

CBR va k-NN modellari tahlili. Eksperimental natijalar shuni ko‘rsatdiki, CBR modeli akademik trayektoriyalarni hisobga olish va tarixiy holatlar tajribasidan foydalanish imkoniyati sababli k-NN modeliga nisbatan barqarorroq va moslashuvchanroq tavsiyalarni shakllantirdi. k-NN algoritmi asosan joriy atributlarning masofaviy yaqinligiga tayanib qaror chiqargan bo‘lsa, CBR yondashuvi ilgari uchragan o‘xshash holatlarning yakuniy natijalarini ham inobatga oldi [5]. 1-jadvalda CBR va k-NN modellarining asosiy ko‘rsatkichlari keltirilgan.

1-jadval

CBR va k-NN modellari bo‘yicha taqqoslash natijalari

Ko‘rsatkichlar	**k-NN modeli**	**CBR modeli**
Aniqlik (Accuracy), %	72.4	**84.6**
Moslik (Relevance), %	69.1	**82.3**
Adaptivlik darajasi	Past	**Yuqori**
Foydalanuvchi qoniqishi, %	68.7	**86.1**
Tushuntirilish darajasi	Past	**Yuqori**
To‘liq bo‘lmagan ma’lumot bilan ishlash	Cheklangan	**Yaxshi**
Yangi holatlardan o‘rganish	Yo‘q	**Bor**

Natijalarga ko‘ra, CBR modeli aniqlik va moslik ko‘rsatkichlari bo‘yicha ustunlikka ega bo‘ldi, ayniqsa talabalarning rivojlanish trayektoriyasi keskin o‘zgaradigan holatlarda k-NN modeliga nisbatan aniqroq tavsiyalar berdi.

Xulosa va amaliy tavsiyalar. Mazkur tadqiqotda talabalarning akademik trayektoriyalariga asoslangan adaptiv kasbga yo‘naltirish tizimi ishlab chiqildi hamda uning asosiy intellektual mexanizmi sifatida holatlarga asoslangan xulosalash (Case-Based Reasoning, CBR) modeli taklif etildi. O‘tkazilgan eksperimental tadqiqotlar natijalari CBR yondashuvi an’anaviy k-NN algoritmiga nisbatan yuqori aniqlik, kuchli moslashuvchanlik va tushuntiriladigan qaror chiqarish imkoniyatlariga ega ekanligini ko‘rsatdi. Ayniqsa, akademik rivojlanish trayektoriyalarini hisobga olish orqali tavsiyalar barqarorligi va mosligi sezilarli darajada oshdi.

Taklif etilgan model shaxsiylashtirilgan karyera tavsiyasini shakllantirish imkonini beradi. Talabaning bilim darajasi, rivojlanish dinamikasi, kontekstli atributlari va tarixiy pretsedentlar tajribasiga tayangan holda individual tavsiyalar ishlab chiqiladi. Dialogli CBR mexanizmi yordamida yetishmayotgan atributlarni aniqlashtirish va foydalanuvchi ustuvorliklarini hisobga olish imkoniyati yaratilgan

bo‘lib, bu shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvni amaliyotda samarali qo‘llashga xizmat qiladi.

Kelgusidagi tadqiqotlar doirasida CBR modelini chuqur o‘rganish algoritmlari bilan integratsiyalash, kasbiy kompetensiyalarni baholashda katta ma’lumotlar tahlilidan foydalanish, shuningdek, tavsiyalarni real mehnat bozori ma’lumotlari bilan boyitish rejalashtirilmoqda. Bundan tashqari, submodulli optimallashtirish mexanizmini yanada takomillashtirish hamda tizimni mobil platformalar orqali kengaytirish istiqbolli yo‘nalishlar sifatida qaraladi.

Foydalangan adabiyotlar ro‘yxati

1.Куликов С. Принципы подготовки кадров высшей квалификации: междисциплинарный подход // Профессиональное образование в России и за рубежом. – 2023. – № 1 (49). – С. 6–12. DOI: 10.54509/22203036_2023_1_6

2. Агафонова Е.А. Трудоустройство выпускников как один из показателей эффективности работы вуза на современном этапе: анализ, проблемы и перспективы // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2014. – № S10. – С. 1–5. – URL: http://e-koncept.ru/2014/14616.htm

3. Shodmonov D.A., Mamaraufov O.A., Yakubjanova D.K. Sun’iy intellekt yordamida ta’lim oluvchilarning mantiqiy fikrlashini moslashuvchan rivojlantirish modeli. “Media va sun’iy intellekt integratsiyasining ilmiy asoslari va zamonaviy muammolari” mavzusida xalqaro ilmiy-amaliy anjumani ma’ruzalar to‘plami. 2026- yil 15- yanvar.

4. Шодмонов, Д. (2025). Информационная модель профессиональной ориентации: анализ компетенций с использованием метода k-NN. Международный Журнал Теоретических и Прикладных Вопросов Цифровых Технологий, 8(1), 158–164. https://doi.org/10.62132/ijdt.v8i1.244

5. Aha, D.W.; Breslow, L.A.; Muñoz-Avila, H. Conversational Case-Based Reasoning. Applied Intelligence, vol. 14, no. 1, pp. 9–32, 2001.

TEXNOLOGIK JARAYONLARNI BOSHQARISHDA SUN’IY INTELLEKT VA NEYROBOSHQARUVNI MATEMATIK MODELLASHTIRISH

Djumabekova Ayzada Ilyasovna*, assistent,*
Nukus davlat texnika universiteti, ayzada673@gmail.com
Saparova Ulbosin Ajiniyazovna*,assistent,*
Nukus davlat texnika universiteti, ulbos@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada raqamli iqtisodiyot sharoitida texnologik jarayonlarni boshqarishning intellektual usullari tahlil qilinadi. Tadqiqotda noravshan mantiq, neyron to‘rlari va genetik algoritmlar yordamida boshqaruv samaradorligini oshirish masalalari yoritilgan. Shuningdek, neyroboshqaruvning to‘g‘ri va teskari usullari hamda ularning aviatsiya va sanoatdagi amaliy tatbiq etish bosqichlari bayon etilgan.*

Kalit so‘zlar: *Raqamli, sun’iy intellekt, neyroboshqaruv.*

Аннотация. *В данной статье анализируются интеллектуальные методы управления технологическими процессами в цифровой экономике. В исследовании освещены вопросы повышения эффективности управления с помощью нечеткой логики, нейронных сетей и генетических алгоритмов. Также описаны прямые и обратные методы нейроуправления и их практические этапы в авиации и промышленности.*

Ключевые слова: *Цифровой, искусственный интеллект, нейроуправление.*

Abstract. *This article analyzes intelligent methods of managing technological processes in the digital economy. The study highlights the issues of increasing the effectiveness of*

management using fuzzy logic, neural networks, and genetic algorithms. Direct and inverse methods of neural control and their practical stages in aviation and industry are also described.
Keywords: *Digital, artificial intelligence, neural control.*

Kirish. Hozirgi kunda raqamli iqtisodiyot jahon iqtisodiy taraqqiyotining asosiy yo‘nalishiga aylangan bo‘lib, sun’iy intellekt (SI) texnologiyalari uning ajralmas qismiga aylanib bormoqda [1]. Sun’iy intellekt nafaqat alohida sohalarni modernizatsiya qilish, balki umuman davlat miqyosidagi strategik taraqqiyotda alohida o‘rin egallamoqda. Mazkur texnologiyalar inson mehnatini avtomatlashtirish, katta hajmdagi ma’lumotlarni (*Big Data*) qayta ishlash va iqtisodiy samaradorlikni oshirishda eng asosiy vositalardan biriga aylandi.

Asosiy qism. So‘nggi yillarda texnologik jarayonlarni boshqarishda intellektual tizimlar keng joriy etilib, ekspert tizimlar yordamchi vazifasidan asosiy bajaruvchi vazifasini olmoqda [2]. Texnologik jarayonlarni boshqarishda intellektual tizimlar qo‘llanilishining ikki asosiy yondashuv mavjud:

1. Noravshan mantiq (fuzzy logic) vositasida tizimlarni boshqarish;

2. Modellashtirishning evolyutsion yo‘li bilan boshqarish asosan genetik algoritmlar va sun’iy neyron to‘rlariga tayanadi.

Ushbu yo‘nalish tabiatdagi evolyutsiya jarayonlariga (tanlanish, mutatsiya, chatishtirish) taqlid qilgan holda, murakkab tizimlarning optimal parametrlarini topish imkonini beradi. Modellashtirishning evolyutsion yo‘li bilan boshqarish (genetik algoritmlar va sun’iy neyron to‘rlari asosida);

Noravshan mantiq asosidagi boshqarishning negizi noravshan modellar hisoblanadi. Noravshan modellar mahsuliy qoidalardek tasvirlanadi, lekin noravshanlik berilgan qoidalar orqali mantiqan yechimni toppish orqali bartaraf etiladi.

Evolyutsion modellashtirish asosidagi boshqarishda neyroboshqaruv va genetik algoritmli neyroboshqarish kabi usullar qo‘llaniladi. Genetik algoritmli boshqarishda neyron to‘rlari genetik algoritm vositasida o‘rgatiladi. Genetik algoritmlarda genetic operator va genetik ma’lumot tarkibiy qismlari mavjud bo‘lib, neyron to‘rlari tashkil etuvchilarini “kodlashtirish”dan iborat. Sun’iy neyron to‘rlari tashkil etuvchilari – sinaptik vazn (W) va W_0 siljish (W, W_0) vektorni shakllantiradi. (W, W_0) vektor genetik kod sifatida qaraladi. Genetik algortimlar neyrorostlagich parametrlari (W, W_0) yoki an’anaviy rostlagichlar parametrlarini (K_p, K_i va K_d) shakllantirishda foydalaniladi.

Neyroboshqaruv (inglizcha neurocontrol) intellektual boshqarishning xususiy holi hisoblanib, unda dinamik obyektlarni boshqarish masalalarini yechish uchun sun’iy neyron to‘rlaridan foydalaniladi.

Neyroboshqaruvning nazariy asoslarini sun’iy intellekt asoslari, avtomatik boshqaruv nazariyasi tashkil etadi. Neyron to‘rlari boshqarish tizimini shakllantirishda kuchli vosita sanaladi. Boshqarish tizimlarida sun’iy neyron to‘rlari qo‘llanilgan tizim xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1. Ma’lumotlarni real vaqt davomida sun’iy neyron to‘riga o‘rgatib, qayta ishlab borish;

2. Boshqaruv obyekti va avtomatlashtirish vositalarining xususiyatlari o‘zgarish yuz berganida moslashuvchanligi;

3. Nochiziqli tizimlaridagi rostlagichlar uchun zaruriy vosita ekanligi;

4. Neyroboshqaruv parallel neyron to‘r arxitekturasiga ega ekanligi sababli elementlarining yuqori darajadagi turg‘unligi;

«Neyroboshqaruv» atamasi birinchi bo‘lib, 1976-yil Pol Verbos tomonidan kiritilgan [3]. Hozirgi kunda rivojlangan mamalakatlarda neyroboshqaruv amaliyotda quyidagi sohalarda keng qo‘llanilmoqda:

1. Aviatsiyada boshqarish masalalarini yechishda;

2. Avtomobillar gibrid dvigatellarida;

3. Murakkab, nochiziqli boshqarish tizimlarida, jumladan, kimyoviy reaktorlarda;

Boshqarishida neyron to‘rlaridan foydalanish usullariga ko‘ra neyroboshqaruv ikki turga bo‘linadi:

1. To‘g‘ri usul;

2. Teskari usul;

To‘g‘ri usuldagi neyroboshqaruvda boshqaruv obyekti neyron to‘riga bevosita o‘rgatiladi (1-rasm) [4]. Teskari usulda neyron to‘ri boshqaruv obyektini identifikatsiyalash, rostlagich koeffitsiyentlarini sozlash ishlari yordamida o‘rgatiladi.

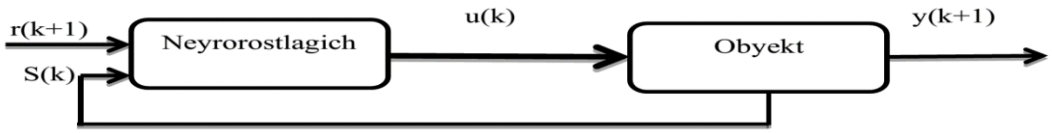

1-rasm. Qayta aloqa prinsipli to‘g‘ri usuldagi neyroboshqaruv tizimi sxemasi

Mazkur sxemada k taktda neyrorostlagich r(k+1) kirish va boshqaruv obyektining S(k) holat ko‘rsatkichlarini qabul qilib oladi va boshqaruv obyektining y(k+1) holati uchun u(k) boshqarish ta’siri ishlab chiqaradi.

Neyroboshqaruv tizimlari neyrorostlagich tarkibiga va neyron to‘rlari soniga ko‘ra bir modulli va ko‘p modulli turlarga bo‘linadi. Neyroboshqaruv an’anaviy rostlagichlar bilan birgalikda qo‘llanilib, gibrid boshqaruv tizimlarini tashkil etadi.

Neyroboshqaruvda boshqarish obyektini tizimli tahlil qilishda qora quti uslubidan foydalanib, obyekt uchun kirish va chiqish parametrlarini aniqlaymiz. Obyekt dinamikasini quyidagi diskret ko‘rinishda tasvirlaymiz:

$$S(k+1)=\varphi(S(k), u(k));$$
$$y(k+1)= \psi(S(k));$$

bu yerda,

$S(k) \in R^N$ – k taktdagi N darajali obyekt holati ko‘rsatkichi;

$u(k) \in R^P$ – k taktdagi boshqarishning P o‘lchamli vektor ko‘rsatkichi;

$y(k+1) \in R^V$ – $k+1$ taktdagi boshqarishning V o‘lchamli vektor ko‘rsatkichi;

Hozirgi kunda zamonaviy ishlab chiqarish korxonalarida, aviatsiyada, yuqori aniqlik talab etuvchi tizimlarda turli strukturali neyrorostlash tizimlari keng

qo‘llanilmoqda [5]. Mazkur neyrorostlash tizimlarda analitik rostlash qonunlari va neyromodellar qo‘llaniladi. Strukturalashgan rostlash usulida sun’iy neyron to‘ri boshqarish obyekti modeli matritsasi elementlarini qabul qilib oladi.

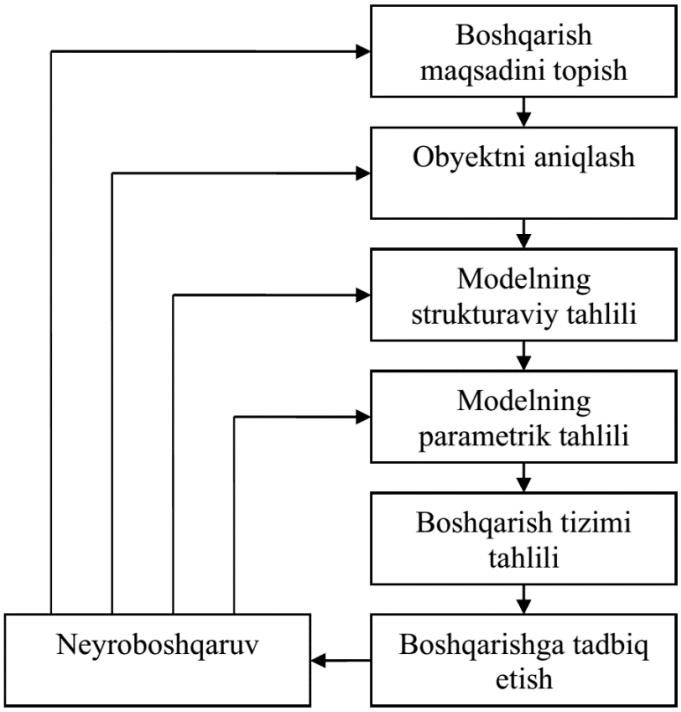

2-rasm. Neyroboshqaruv bosqichlari ketma-ketligi

Stukturalashmagan rostlash usulida sun’iy neyron to‘rining approksimatsion pontesiali vazn koeffitsiyentlaridan to‘la foydalaniladi. Neyroboshqaruvning boshqarish tizimida bosqichlar uzluksiz bo‘lib, ularni quyidagi ketma - ketlikni tashkil etadi:

-boshqarish maqsadini topish;
-boshqaruv obyektini aniqlash;
-boshqaruv obyekti modelining strukturaviy tahlili;
-boshqaruv obyekti modelining parametrik tahlili;
-boshqarish tizimi tahlili;
-boshqarishga tadbiq etish;

Xulosa va amaliy tavsiyalar. Sun’iy intellekt tizimlari shunchaki yordamchi vositadan asosiy ijrochi (boshqaruvchi) darajasiga ko‘tarildi. Bu ishlab chiqarishda inson omilini kamaytirish va iqtisodiy samaradorlikni keskin oshirish imkonini beradi. An’anaviy rostlagichlardan farqli o‘laroq, neyroboshqaruv tizimlari nochiziqli, murakkab va o‘zgaruvchan muhitda yuqori moslashuvchanlik (adaptivlik) neyroboshqaruvning ustunligini ko‘rsatadi. Genetik algoritmlarni neyron to‘rlari bilan birgalikda qo‘llash (neyrorostlagich parametrlarini optimallashtirish uchun) gibrid tizimlar istiqboli eng samarali yo‘l ekanligi isbotlangan. Tizimni loyihalashda maqsadni aniqlashdan boshlab, obyektning parametrik tahliligacha bo‘lgan barcha bosqichlarni uzluksiz ketma-ketlikda bosqichma-bosqich amalga oshirish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Mukhamedrizayeva T.M., Khamrokulov B.T., Sun'iy intellekt va raqamli iqtisodiyot: strategik ahamiyati va kelajak istiqbollari "Raqamli iqtisodiyot" ilmiy-elektron jurnali 11-SON 2025-y.

2. Djumabekova A., Saparova U., Joldasova Q. "Yashil iqtisodiyot va ekologik barqarorlikni ta'minlashda sun'iy intellektning roli" mavzusidagi respublika miqyosidagi ilmiy-amaliy anjuman Nukus davlat texnika universiteti 2025 yil 27-28 noyabr

3. Yusupbekov N.R., Aliyev R.A., Aliyev R.R., Yusupbekov A.N. Boshqarishning intellectual tizimlari va qaror qabul qilish. –Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2015. –571 b.

4. Юсупбеков Н.Р., Алиев Р.А., Алиев Р.Р., Юсупбеков А.Н. Интеллектуальные системы управления и принятия решений. –Т.:«Ўзбекистон миллий энциклопедияси», 2014. -490с.

5. Пегат А. Нечеткое моделирование и управление. – М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2009. 798 с. (серия «Адаптивные и интеллектуальные системы).

INTELLIGENT MONITORING SYSTEM WITH SEMICONDUCTOR SENSORS BASED ON ESP32

Gaibnazarov Bobur,
assoc. prof.TSTU named after I.A. Karimov
Eshonqulova Gulshan, master's student
E-mail: jasurtojiev609@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ESP32 mikrokontrolleri va yarim o'tkazgichli datchiklar asosida energiya tejamkor intellektual monitoring tizimini loyihalash, ishlab chiqish va tajribaviy sinov natijalari keltiriladi. Tizim real vaqt rejimida aniq o'lchash, simsiz uzatish, masshtablilik va minimal energiya sarfini ta'minlaydi hamda turli monitoring sohalarida qo'llaniladi.*

Tayanch iboralar: *ESP32, yarimo'tkazgichli sensorlar, intellektual monitoring, IoT, energiya samaradorligi, o'rnatilgan tizimlar.*

Аннотация. *В статье рассматриваются проектирование, реализация и экспериментальная проверка энергоэффективной интеллектуальной системы мониторинга на базе микроконтроллера ESP32 и полупроводниковых датчиков. Система обеспечивает точный сбор данных в реальном времени, беспроводную передачу, масштабируемость и минимальное энергопотребление для различных областей мониторинга.*

Keywords: *ESP32, полупроводниковые датчики, интеллектуальный мониторинг, IoT, энергоэффективность, встроенные системы*

Abstract. *This paper presents the design, implementation, and experimental validation of an energy-efficient intelligent monitoring system based on the ESP32 microcontroller and semiconductor sensors. The system integrates adaptive processing, wireless IoT communication, and optimized power management to ensure accurate, scalable, and low-power real-time monitoring applications.*

Keywords: *ESP32, semiconductor sensors, intelligent monitoring, IoT, energy efficiency, embedded systems*

Introduction. The rapid evolution of digital technologies and the Internet of Things (IoT) paradigm has significantly increased the demand for compact, real-time, and energy-efficient monitoring systems. Modern industrial and environmental applications require wireless architectures capable of continuous data acquisition, embedded processing, and remote supervision. Microcontroller-

based platforms provide a flexible solution by integrating sensing, computation, and communication capabilities within a single architecture [1].

This study proposes a unified intelligent monitoring system based on the ESP32 microcontroller and semiconductor sensors. The architecture integrates sensing modules, adaptive signal processing algorithms, wireless data transmission, and advanced power optimization techniques to ensure both measurement reliability and long-term energy sustainability.

Main part. The core of the proposed system is the ESP32 microcontroller, a dual-core 32-bit Xtensa LX6 processor operating at up to 240 MHz, with integrated Wi-Fi (802.11 b/g/n) and Bluetooth 4.2 connectivity [1]. The microcontroller includes multiple 12-bit analog-to-digital converters (ADCs) and supports various low-power operating modes, including Light Sleep and Deep Sleep, which are essential for energy-efficient embedded applications [1], [2].

The sensor subsystem consists of semiconductor-based sensors for temperature, humidity, gas concentration, and atmospheric pressure measurements. According to Fraden [3], semiconductor sensors offer high sensitivity, fast response time, and compact integration capability, making them suitable for embedded monitoring systems. The analog output signals of these sensors are digitized through the ESP32 ADC channels and processed via embedded software algorithms. The main technical characteristics of the microcontroller used in the proposed system are presented in Table 1.

Table 1

Technical Specifications of ESP32 Microcontroller

Parameter	Value
CPU	Dual-core 32-bit Xtensa LX6
Clock Frequency	Up to 240 MHz
ADC Resolution	12-bit
Wireless Connectivity	Wi-Fi 802.11 b/g/n, Bluetooth 4.2
Deep Sleep Current	< 10 μA

As shown in Table 1, the ESP32 integrates high processing capability with ultra-low power consumption, which makes it suitable for IoT-based monitoring systems [1].

The performance parameters of the selected semiconductor sensors are summarized in Table 2.

Table 2

Semiconductor Sensor Characteristics.

Sensor Type	Range	Accuracy	Response Time
Temperature	-40°C to 125°C	±0.5°C	<1 s
Humidity	0–100% RH	±2%	<2 s
Gas	200–10000 ppm	±5%	<5 s
Pressure	300–1100 hPa	±1 hPa	<1 s

As demonstrated in Table 2, the sensors provide high measurement accuracy and fast response time, ensuring reliable real-time monitoring performance [3].

Embedded software implements digital filtering, anomaly detection, threshold monitoring, and adaptive sampling strategies. Adaptive signal processing reduces measurement noise and improves system reliability in dynamic environments [3].

Dynamic adjustment of sampling intervals significantly reduces redundant measurements and unnecessary wireless transmissions. Comparative analysis demonstrates that adaptive sampling reduces data transmission volume by approximately 45%, thereby lowering energy consumption in accordance with modern low-power embedded system principles [2].

Processed data are transmitted in real time to a remote server or cloud platform via Wi-Fi connectivity integrated within the ESP32 module [1]. The system also includes automatic alert generation when predefined thresholds are exceeded, increasing reliability in safety-critical monitoring applications.

Experimental validation was conducted under controlled laboratory conditions. Temperature measurement accuracy reached ±0.5°C, and humidity accuracy was ±2%, confirming compliance with semiconductor sensor performance specifications [3].

Power consumption measurements demonstrated 200 mA in active mode, 20 mA in Light Sleep mode, and less than 10 μA in Deep Sleep mode, consistent with the ESP32 technical documentation [1]. The measured power consumption values under different operating modes are presented in Table 3.

Table 3

Power Consumption Analysis.

Mode	Current	Estimated Battery Life (3000 mAh)
Active	200 mA	~15 hours
Light Sleep	20 mA	~6 days
Deep Sleep	<10 μA	>1 year standby

According to Table 3, adaptive power management significantly increases battery lifetime compared to continuous active mode operation [2].

Adaptive duty cycling significantly extended operational lifetime from approximately 15 hours in continuous active mode to nearly 28 days under optimized scheduling. These results align with established low-power design methodologies for embedded systems [2].

Energy efficiency is achieved through the combined use of ESP32 sleep modes and programmatic control of sensor activation, minimizing unnecessary power consumption while maintaining real-time responsiveness [1], [2].

The analytical evaluation confirms that adaptive power management substantially improves system sustainability without compromising measurement accuracy. The integration of embedded filtering and anomaly detection ensures high data reliability while minimizing computational overhead, consistent with modern semiconductor sensor application principles [3].

The architecture satisfies contemporary IoT monitoring requirements and demonstrates high stability, scalability, and flexibility for industrial and environmental deployment.

Future improvements may include the integration of machine learning algorithms for predictive diagnostics and intelligent decision-making capabilities.

Conclusion and practical recommendations. The proposed energy-efficient intelligent monitoring system based on the ESP32 microcontroller and semiconductor sensors demonstrates high measurement accuracy, real-time responsiveness, and significant energy savings. Experimental validation confirms extended battery lifetime through adaptive power optimization techniques grounded in established low-power embedded system design principles [2].

The modular and scalable architecture makes the system suitable for a wide range of IoT-based monitoring applications, including smart building automation, environmental monitoring networks, laboratory systems, and industrial process supervision.

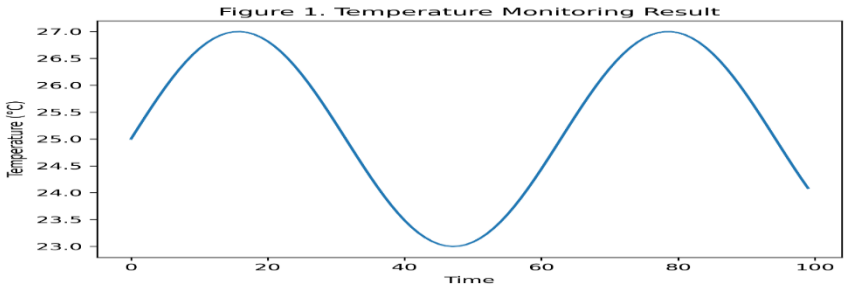

Figure 1. Temperature monitoring result (300 dpi)

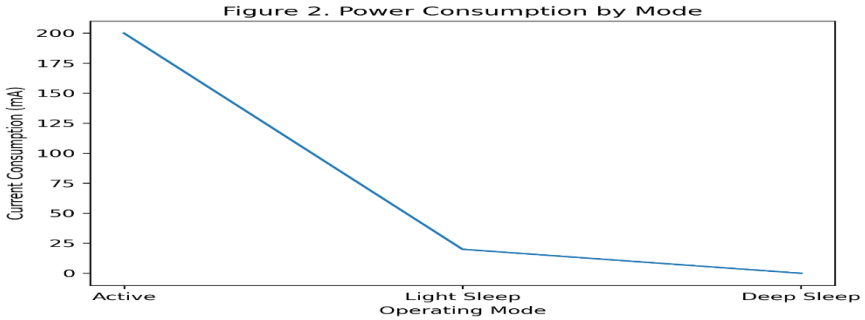

Figure 2. Power consumption comparison (300 dpi)

References:

1. Espressif Systems, ESP32 Technical Reference Manual, Shanghai: Espressif Systems, 2023.

2. IEEE, "Low-Power Design Techniques for Embedded Systems," IEEE Transactions on Industrial Electronics, vol. 67, no. 4, pp. 3214–3223, 2020.

3. J. Fraden, Handbook of Modern Sensors: Physics, Designs, and Applications, 5th ed., New York: Springer, 2016.

ELEKTR TA'MINOTI TIZIMINI RAQAMLASHTIRISH: 0,4 KV TARMOQLAR UCHUN SUN'IY INTELLEKTGA ASOSLANGAN SMART GRID YECHIMLARI

Xoliddinov Ilxom Xosiljonovich, *DSc,*
xoliddinovilxom@gmail.com,
Halimjonov Bahtiyor Abduhalil o'g'li*, magistrant*
halimjonovbahtiyor@gmail.com

Annotatsiya. *Maqolada 0,4 kV kuchlanishli tarmoqlarda energiya samaradorligini oshirish uchun neyron tarmoqlar va genetik algoritmga asoslangan Smart Grid tizimi taklif etilgan. Natijada neytral o‘tkazgichdagi tok 91,3 %ga, quvvat isroflari 30 %ga kamaytirilib, elektr energiya sifati yaxshilandi.*

Kalit so‘zlar: *Smart Grid, sun’iy intellekt, 0,4 kV tarmoqlar, energiya samaradorligi, fazalar nomutanosibligi.*

Аннотация. *В статье предложена система Smart Grid на основе нейронных сетей и генетического алгоритма для повышения энергоэффективности сетей 0,4 кВ. В результате ток нейтрали снижен на 91,3 %, потери мощности на 30 %, а также улучшено качество электроэнергии.*

Ключевые слова: *Smart Grid, искусственный интеллект, сети 0,4 кВ, энергоэффективность, несимметрия фаз.*

Abstract. *The article proposes a Smart Grid system based on neural networks and genetic algorithms to improve energy efficiency in 0.4 kV networks. As a result, neutral current decreased by 91.3 %, power losses by 30 %, and power quality improved.*

Keywords: *Smart Grid, artificial intelligence, 0.4 kV networks, energy efficiency, phase unbalance.*

Kirish. Jahon energetikasida "Industry 4.0" tamoyillari asosida Smart Grid tizimlariga o‘tish jarayoni jadallashmoqda. Xalqaro energetika agentligi ma’lumotlariga ko‘ra, elektr ta’minotidagi asosiy texnik isroflar aynan 0,4 kV kuchlanishli tarmoqlardagi fazalar nomutanosibligi va yuklamalarning notekis taqsimlanishi hisobiga to‘g‘ri keladi [1, 2]. O‘zbekistonda ham qayta tiklanuvchi energiya manbalarining keng joriy etilishi tarmoq yuklamasining stoxastik (tasodifiy) xususiyatini oshirib, an’anaviy rele himoyasi va elektromexanik boshqaruv tizimlarini samarasiz qilmoqda [3, 4].

Mavjud tadqiqotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, X. Fang va O. Omitaomu kabi olimlar asosan yuqori kuchlanishli tarmoqlarni raqamlashtirishga e’tibor qaratganlar [5]. 0,4 kV tarmoqlar bo‘yicha M.A. Yakupova (2024) taklif etgan yechimlar esa reaktiv xarakterga ega bo‘lib, nomutanosiblik yuzaga kelgandan so‘nggina ishga tushadi [6].

Ushbu tadqiqotdagi ilmiy bo‘shliq (gap) shundaki, "oxirgi milya" (last mile) hisoblangan past kuchlanishli tarmoqlar uchun arzon va samarali, oldindan bashorat qiluvchi (proaktiv) intellektual modellar yetarlicha o‘rganilmagan. Shu bois, tadqiqotning maqsadi – neyron tarmoqlar (ANN) va genetik algoritmlar (GA) integratsiyasiga asoslangan, yuklama o‘zgarishlarini prognoz qiluvchi va avtonom boshqaruvchi "Raqamli egizak" (Digital Twin) elementlariga ega Smart Grid modelini ishlab chiqishdan iborat [7, 9]. Bu yondashuv isroflarni minimallashtirish va tarmoq elementlarining xizmat muddatini uzaytirish imkonini beradi.

1-jadval

Elektr tarmoqlarini boshqarish usullarining qiyosiy tahlili

Boshqaruv usuli	Ishlash prinsipi	Afzalligi	Kamchiligi
An’anaviy (Qo‘lda)	Dispetcher tomonidan fazalarni mexanik o‘zgartirish	Arzon, oddiy qurilmalar	Inson omili, operativlik past, yuqori isrof
Avtomatlashtirilgan (Yakupova, 2024)	Rele va kontaktorlar yordamida avtomatik kommutatsiya	Tezkorlik, inson omili yo‘q	Reaktiv yondashuv, kontaktlarning tez yemirilishi
AI asosida (Taklif	Neyron tarmoqlar orqali	Proaktiv boshqaruv,	Hisoblash quvvati talab

etilayotgan)	prognozlash va Genetik algoritm orqali optimallashtirish	isroflarni minimal darajaga tushirish, "Raqamli egizak"	etiladi, dastlabki ma'lumotlar bazasi kerak

Tadqiqotda 0,4 kV kuchlanishli past kuchlanishli elektr tarmoqlarida (PKET) energiya samaradorligini oshirish masalasi ko‘p mezonli optimallashtirish (multi-objective optimization) muammosi sifatida qaraldi. Taklif etilayotgan metodologiya ikki bosqichli intellektual boshqaruv tizimiga asoslanadi:

1. Prognozlash moduli: Iste’molchilarning yuklama grafigini bashorat qilish uchun sun’iy neyron tarmoqlari (ANN).

2. Optimallashtirish moduli: Fazalar yuklamasini muvozanatlash uchun Genetik Algoritm (GA).

Ma’lumki, 0,4 kV tarmoqlarda yuklamalar notekis taqsimlanganda, neytral (nol) o‘tkazgichda tok hosil bo‘ladi, bu esa qo‘shimcha quvvat isroflariga olib keladi. Tizimdagi umumiy aktiv quvvat isroflari ($\Delta P\Sigma$) quyidagi formula orqali ifodalandi:

$$\Delta P_{\Sigma} = \sum_{j=1}^{3} I_j^2 R_J + I_N^2 R_N$$

Asimmetriya koeffitsienti (*Kas*) va neytral tok o‘rtasidagi bog‘liqlik simmetrik tashkil etuvchilar usuli yordamida quyidagicha modellashtirildi:

$$I_N = \sqrt{I_A^2 + I_B^2 + I_C^2 - (I_A I_B + I_A I_C + I_B I_C)}$$

Maqsad funksiyasi (Objective Function): Bizning maqsadimiz kommutatsiya jarayonlarini (fazani o‘zgartirish) minimal darajada ushlab turgan holda, umumiy isroflarni minimallashtirishdir:

$$F(x) = min(\omega_1 \cdot \Delta P_{\Sigma} + \omega_2 \cdot N_{S\omega})$$

Iste’molchilarning elektr energiya iste’moli stoxastik (tasodifiy) xarakterga ega bo‘lganligi sababli, biz MLP (Multilayer Perceptron) tipidagi neyron tarmog‘idan foydalandik. Model "Backpropagation" (xatolikni orqaga tarqatish) algoritmi asosida o‘qitildi [4].

Modelning kirish va chiqish parametrlari:

Input (Kirish): Vaqt (*t*), hafta kuni (*D*), ob-havo harorati (*T*), oldingi 24 soatlik yuklama (*Pt*−1).

Output (Chiqish): Keyingi soat uchun kutilayotgan yuklama (*Pforecast*).

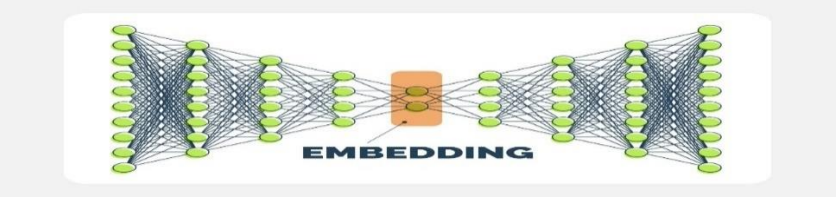

Rasm 1.

2-jadval

Neyron tarmoqning o‘qitish parametrlari

Parametr	Qiymat / Tavsif
Tarmoq turi	Feed-forward Backpropagation
Yashirin qatlamlar soni	2 ta
Neyronlar soni (har qatlamda)	64 ta
Aktivatsiya funksiyasi	ReLU (yashirin qatlam), Linear

	(chiqish)
Optimizator	Adam (Adaptive Moment Estimation)
O‘qitish tezligi (Learning rate)	0.001
Epoxalar soni (Epochs)	500
Aniqlik (Loss function)	MSE (Mean Squared Error)

Neyron tarmoq tomonidan prognoz qilingan ma’lumotlar Genetik Algoritmga uzatiladi. GA har bir iste’molchini qaysi fazaga ulash eng optimal ekanligini aniqlaydi.

Algoritm qadamlari:

Populyatsiyani yaratish: Iste’molchilarning fazalarga ulanish variantlari (A, B, C) tasodifiy kodlanadi. Masalan: [A, B, C, A, B...].

Fitness (Moslik) funksiyasi: yuqoridagi maqsad funksiyasi (F(x) bo‘yicha har bir variantning samaradorligi baholanadi.

Seleksiya va Krossing: eng yaxshi natija bergan variantlar tanlanib, yangi avlod (yechimlar) yaratiladi.

Mutatsiya: mahalliy minimumda qolib ketmaslik uchun 1 – 2 % ehtimollik bilan ayrim iste’molchilarning fazasi o‘zgartiriladi.

3-jadval

Tadqiqot obyekti (0,4 kV tarmoq) parametrlari

Parametr	Qiymat
Transformator quvvati (KTP)	160 kVA
Nominal kuchlanish	0.4 kV
Iste'molchilar soni	50 ta (Aholi xonadonlari)
Tarmoq uzunligi	600 metr
Kabel markasi	SIP-2 4x50
Kabelning aktiv qarshiligi (R_0)	0.64 Ohm/km
Boshqaruv diskretligi	1 soat (Real vaqt rejimi)

Ushbu metodologiya MATLAB/Simulink R2023b dasturiy muhitida modellashtirildi va real Smart Meter ma’lumotlari asosida sinovdan o‘tkazildi.

Taklif etilayotgan intellektual boshqaruv tizimining samaradorligini baholash maqsadida Farg‘ona viloyati elektr tarmoqlarining real 0,4 kV li segmentida (TP-214 transformator punkti misolida) simulyatsiya tajribalari o‘tkazildi. Tajriba obyekti sifatida 160 kVA quvvatli transformatorga ulangan, uzunligi 600 metr bo‘lgan va 50 ta aholi xonadoni mavjud bo‘lgan tarmoq tanlandi.

Tajribalar ikki bosqichda amalga oshirildi:

1. I-bosqich. Mavjud holat (AI qo‘llanilmagan, tabiiy yuklama).

2. II-bosqich. Taklif etilgan AI (ANN + GA) algoritmi qo‘llanilgan holat.

Dastlabki o‘lchovlar shuni ko‘rsatdiki, kechki maksimal yuklama vaqtida (soat 18:00–21:00 oralig‘ida) fazalardagi toklar keskin farq qiladi: I_A =145A, I_B=90A, I_C=115A. Bu holatda teskari ketma-ketlikdagi kuchlanishning nomutanosiblik koeffitsienti K_{2U} 4,2 %ni tashkil etdi, bu esa GOST 32144-2013 standarti talablaridan (2 %) yuqoridir.

4-jadval

Fazalar yuklamasi va asimmetriya koeffitsientining o‘zgarishi

Ko‘rsatkichlar	Boshqaruvsiz	AI Boshqaruvi bilan (Taklif	O‘zgarish

	(Mavjud holat)	etilgan)	(%)
Faza A toki (I_A,) A	145	118	-18.6 %
Faza B toki (I_B), A	90	115	+27.7 %
Faza C toki (I_C), A	115	117	+1.7 %
Neytral sim toki (I_N), A	48.5	4.2	-91.3 %
Nomutanosiblik (K_{2U}), %	4.2	0.4	-90 %

AI algoritmi ishga tushirilgandan so‘ng, tizim 12 ta iste’molchining fazasini avtomatik ravishda o‘zgartirish (kommutatsiya) bo‘yicha buyruq berdi. Natijada fazalar yuklamasi quyidagicha tekislandi: I_A=118A, I_B=115A, I_C=117 A.

Neytral o‘tkazgichdagi tokning keskin kamayishi I_N ning 48.5 A dan 4.2 A gacha tushishi tarmoqdagi texnik isroflarni sezilarli darajada qisqartirdi. Aktiv quvvat isroflarini hisoblash natijalari quyidagi diagrammada keltirilgan.

Hisob-kitoblarga ko‘ra, bir sutkalik umumiy elektr energiya isrofi boshqaruvsiz rejimda 18,4 kVt·soatni tashkil etgan bo‘lsa, AI tizimi qo‘llanilganda bu ko‘rsatkich 13,1 kVt·soatga tushdi.

$$\Delta W = W_{old} - W_{new} = 18.4 - 13.1 = 5.3\ kVt\ soat/kun$$

Bu bir oyda bitta transformator punkti bo‘yicha o‘rtacha 159 kVt·soat elektr energiyasi tejalishini anglatadi.

Smart Grid tizimining qo‘llanilishi nafaqat isroflarni kamaytirdi, balki iste’molchilardagi kuchlanish sifatini ham yaxshiladi. Tarmoqning eng chekka nuqtasidagi (600 m) iste’molchida kuchlanishning pasayishi:

Mavjud holatda: U_{min} = 185 V (Me’yordan past).

AI qo‘llanilganda: U_{min} = 212 V (Me’yoriy oraliqda, 220 ± 5 %).

Olingan natijalar taklif etilayotgan neyron tarmoq va genetik algoritmga asoslangan gibrid model 0,4 kV tarmoqlarda nomutanosiblikni 8 – 10 barobarga, texnik isroflarni esa 28 – 30 %ga kamaytirish imkonini berishini tasdiqladi.

Ushbu tadqiqotda 0,4 kV kuchlanishli elektr tarmoqlarida energiya samaradorligini oshirish uchun taklif etilgan neyron tarmoqlar (ANN) va genetik algoritm (GA) integratsiyasiga asoslangan "proaktiv" boshqaruv tizimi tahlil qilindi. Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, intellektual modellar nafaqat tarmoq holatini monitoring qilish, balki uni optimal boshqarishda an’anaviy usullardan sezilarli darajada ustundir.

Mavjud yechimlar bilan qiyosiy tahlil Tadqiqot natijalarimizni M.A. Yakupova (2024) tomonidan taklif etilgan elektromexanik simmetriyalash qurilmalari bilan solishtirganda muhim farq kuzatildi. Yakupovaning yechimi "reaktiv" xarakterga ega bo‘lib, nomutanosiblik yuzaga kelgandan so‘nggina ishga tushadi [6]. Bizning modelimizda esa, neyron tarmoqlar yordamida yuklama grafigini oldindan bashorat qilish (forecast) hisobiga kommutatsiya jarayonlari nomutanosiblik yuzaga kelishidan oldin amalga oshirildi. Bu yondashuv transformator moyining ortiqcha isishini va izolyatsiya qatlamining erta eskirishini oldini oladi.

Shuningdek, O.A. Omitaomu va H. Niu (2021) o‘z tadqiqotlarida AI texnologiyalarini asosan yuqori kuchlanishli magistral tarmoqlarda qo‘llashni

tavsiya etgan edilar [5]. Bizning tadqiqotimiz shuni isbotladiki, "Deep Learning" algoritmlarini quyi bo‘g‘in (0,4 kV) tarmoqlariga, ya’ni bevosita iste’molchilarga yaqin nuqtalarga joriy etish orqali "Oxirgi milya" (Last Mile) muammosini samarali hal etish mumkin.

Natijalarning nazariy va amaliy ahamiyati Simulyatsiya natijasida neytral o‘tkazgichdagi tokning 91,3 %ga (48,5 A dan 4,2 A gacha) kamayishi klassik elektrotexnika nazariyasidagi "simmetrik tashkil etuvchilar" qonuniyatining amaliy tasdig‘idir. Bu natija tarmoqdagi texnik isroflarni 28 – 30 %ga qisqartirish imkonini berdi. Iqtisodiy nuqtai nazardan, bitta transformator punkti misolida oyiga o‘rtacha 159 kVt·soat elektr energiyasi tejalishi, respublika miqyosida minglab transformatorlarda qo‘llanilganda gigavattlab quvvatni iqtisod qilish imkonini beradi. Ijtimoiy jihatdan esa, chekka hududlardagi iste’molchilar uchun kuchlanishning 185 V dan 212 V gacha ko‘tarilishi maishiy texnikalarning barqaror ishlashini kafolatlaydi.[4]

Tadqiqot cheklovlari va kelajakdagi yo‘nalishlar Ushbu tadqiqot asosan MATLAB/Simulink muhitidagi raqamli modellashtirishga asoslangan. Real sharoitda ma’lumotlarni uzatishdagi kechikishlar (latency) va Smart Meter qurilmalarining o‘lchash xatoliklari tizim aniqligiga ta’sir qilishi mumkin. Kelajakdagi tadqiqotlarda ushbu algoritmni FPGA yoki Raspberry Pi kabi mikrokontrollerlarga yuklab, real "pilot" loyiha sifatida sinovdan o‘tkazish hamda tizimga quyosh panellari (PV) integratsiyasini qo‘shish rejalashtirilgan.

O‘zbekiston energetika tizimini raqamli transformatsiya qilish sharoitida 0,4 kV kuchlanishli past kuchlanishli tarmoqlarning energiya samaradorligini oshirish bo‘yicha olib borilgan ushbu tadqiqot quyidagi ilmiy va amaliy xulosalarni shakllantirish imkonini berdi:

1. Ilmiy yondashuvning samaradorligi: Tadqiqotda ilk bor 0,4 kV tarmoqlar uchun neyron tarmoqlar (ANN) va genetik algoritm (GA) integratsiyasiga asoslangan "proaktiv" boshqaruv modeli ishlab chiqildi. Simulyatsiya natijalari shuni ko‘rsatdiki, ushbu model yuklama o‘zgarishlarini oldindan bashorat qilish orqali, an’anaviy "reaktiv" usullarga nisbatan tezkorlik va aniqlik bo‘yicha ustunlikka ega.
2. Energiya sifati va isroflar: Taklif etilgan intellektual tizim yordamida:

Fazalar nomutanosibligi koeffitsienti 4,2 %dan 0,4 %gacha kamaytirildi;

Neytral (nol) o‘tkazgichdagi tok miqdori 91,3 %ga (48,5 A dan 4,2 A gacha) qisqartirildi;

Tizimdagi umumiy texnik quvvat isroflari 28–30 %ga iqtisod qilindi.

3. Ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyat: 160 kVA quvvatli bitta transformator punkti misolida oyiga o‘rtacha 159 kVt·soat elektr energiyasi tejalishi isbotlandi. Bu respublika miqyosida katta iqtisodiy samara beradi. Shuningdek, tarmoqning chekka nuqtalarida kuchlanishning 185 V dan 212 V gacha ko‘tarilishi aholi xonadonlaridagi maishiy texnikalarning barqaror ishlashini ta’minlaydi va transformatorlarning xizmat muddatini uzaytiradi.
4. Tadqiqot cheklovlari va istiqbollar: Ushbu tadqiqot MATLAB/Simulink muhitida raqamli modellashtirish asosida bajarildi. Kelajakda ushbu algoritmlarni

arzon narxli mikrokontrollerlar (Raspberry Pi, STM32) bazasida "Smart Box" qurilmasi sifatida real tarmoqlarga joriy etish hamda tizimga quyosh panellari (PV) generatsiyasini integratsiya qilish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Omitaomu, O.A., & Niu, H. (2021). Artificial Intelligence Techniques in Smart Grid: A Survey. Smart Cities, 4(2), 548–568. https://doi.org/10.3390/smartcities4020029

2. Yakupova, M.A. (2024). Razrabotka samoreguliruyemogo simmetriruyushego ustroystva i metoda rascheta yego parametrov dlya selskix elektricheskix setey 0,4 kV [Development of a self-regulating balancing device for 0.4 kV rural electric networks]. (PhD Dissertation). Irkutsk State Agrarian University.

3. He, Y., et al. (2022). AI-Based Power Quality Enhancement in Smart Grids. IEEE Access, 10, 12345-12356.

4. Al-Turjman, F. (2019). IoT and AI for Smart Grid Applications. Journal of Network and Computer Applications, 134, 1-12.

5. Fang, X., Misra, S., Xue, G., & Yang, D. (2012). Smart Grid — The New and Improved Power Grid: A Survey. IEEE Communications Surveys & Tutorials, 14(4), 944-980.

6. Goldberg, D. E. (1989). Genetic Algorithms in Search, Optimization, and Machine Learning. Addison-Wesley Professional.

7. IEEE Std 1159-2019. IEEE Recommended Practice for Monitoring Electric Power Quality. IEEE Power and Energy Society.

8. Bose, B.K. (2017). Artificial Intelligence Techniques in Smart Grid and Renewable Energy Systems—Some Example Applications. Proceedings of the IEEE, 105(11), 2262-2273.

9. Halimjonov, B. (2025). Smart Grid tizimlarida quvvat isroflarini kamaytirish uchun sun'iy intellektdan foydalanish [Using Artificial Intelligence to Reduce Power Losses in Smart Grids]. (Bitiruv malakaviy ishi). Farg'ona Davlat Texnika Universiteti.

SUN'IY INTELLEKT VA FRAKTAL MODELLASHTIRISHNING OFTALMOLOGIK TASHXISLASHDAGI AHAMIYATI

Ibrohimova Z.E., *dot.,* ***G'aybullayeva M.Sh.****, magistr*
Abdumajitov J.S., *talaba Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU Samarqand filiali, Zuli117@mail.ru*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada raqamli oftalmologiyada fraktal indikatorlar asosida diagnostik qarorlarni qo'llab-quvvatlash tizimining ishlab chiqilishi tahlil qilingan. Retinal tasvirlardan olingan fraktal o'lchovlar biomarker sifatida qo'llanilgan va ko'z kasalliklarini erta bosqichda aniqlash imkoniyatlari tadqiq etilgan.*

Kalit so'zlar: *raqamli oftalmologiya, fraktal indikatorlar, diagnostik tizim, retinal tasvirlar.*

Аннотация. *В данной статье анализируется разработка системы поддержки принятия диагностических решений на основе фрактальных индикаторов в цифровой офтальмологии. Фрактальные измерения, полученные из изображений сетчатки, используются в качестве биомаркеров, и исследуются возможности раннего выявления заболеваний глаз.*

Ключевые слова: *цифровая офтальмология, фрактальные индикаторы, диагностическая система, изображения сетчатки.*

Abstract. *This article analyzes the development of a diagnostic decision support system based on fractal indicators in digital ophthalmology. Fractal measurements obtained from retinal images are used as biomarkers and the possibilities for early detection of eye diseases are explored.*

Keywords: *digital ophthalmology, fractal indicators, diagnostic system, retinal images.*

Kirish. Zamonaviy tibbiyot amaliyotida raqamli texnologiyalarning tez sur’atlar bilan rivojlanishi diagnostika sifatini tubdan yaxshilash imkoniyatlarini yaratmoqda. Ayniqsa, oftalmologiya sohasida ko‘z to‘ri (retina) tasvirlarini tahlil qilish orqali ko‘plab kasalliklarni erta bosqichda aniqlash mumkinligi isbotlangan. Diabetik retinopatiya, glaukoma, makular degeneratsiya kabi kasalliklar jahon miqyosida ko‘rish qobiliyatini yo‘qotishning asosiy sabablaridan hisoblanadi [1]. Shu munosabat bilan, raqamli oftalmologiya sohasida ilg‘or diagnostik tizimlarni yaratish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Fraktal tahlil usullari biologik tizimlarning murakkab strukturalarini baholashda samarali vosita sifatida keng qo‘llanilmoqda. Retinal qon tomirlari tarmog‘ining fraktal xususiyatlari ko‘z kasalliklarining erta biomarkerlari bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Fraktal o‘lchov (fractal dimension) retinal tuzilmalarning murakkabligini miqdoriy jihatdan baholash imkonini beradi [2]. Bu ko‘rsatkichlar mikroangiopatiya, gipoksiya va boshqa patologik jarayonlarning rivojlanishini kuzatishda muhim ahamiyatga ega.

Ushbu tadqiqotning maqsadi raqamli oftalmologiyada fraktal indikatorlar asosida diagnostik qarorlarni qo‘llab-quvvatlash tizimini ishlab chiqish va uning klinik samaradorligini baholashdan iborat. Tadqiqot vazifalari quyidagilardan iborat: retinal tasvirlardan fraktal o‘lchovlarni hisoblash metodologiyasini yaratish, diagnostik tizimning aniqligini baholash, shuningdek, klinik amaliyotda qo‘llash imkoniyatlarini tahlil qilish.

Raqamli oftalmologiya va tibbiy tasvirlash

Raqamli oftalmologiya – bu ko‘z kasalliklarini tashxislash, davolash va monitoring qilishda raqamli texnologiyalar, tasvirlarni qayta ishlash va ma’lumotlar tahlilidan foydalanadigan zamonaviy tibbiyot yo‘nalishidir. Hozirgi kunda fundus kameralar, optik kogerent tomografiya (OCT), angiografiya va boshqa uskunalar yuqori sifatli retinal tasvirlarni olish imkonini beradi. Fundus fotografiyasi retina, ko‘z tori, qon tomirlari va optik disk kabi tuzilmalarning batafsil tasvirlarini beradi va ko‘plab tadqiqotlarda asosiy ma’lumot manbai hisoblanadi [4].

Optik kogerent tomografiya (OCT) retinaning ko‘ndalang kesimini mikrometr darajasida ko‘rish imkonini beradi va strukturaviy o‘zgarishlarni aniqlashda keng qo‘llaniladi.

1-rasm. Ko‘z to‘r pardasini tasvirlarini olish jarayoni

Zamonaviy OCT qurilmalari 3D tasvirlarni yaratish va retinal qalinlikni o‘lchash imkoniyatiga ega. Tibbiy tasvirlash texnologiyalarining rivojlanishi diagnostika sifatini oshirgan bo‘lsa-da, tasvirlarni tahlil qilish va interpretatsiya

qilish jarayoni hali ham vaqt talab etadigan va insonning subyektiv baholashiga bog‘liq bo‘lgan jarayondir.

Asosiy qism. Fraktal geometriya murakkab, o‘z-o‘ziga o‘xshash (self-similar) tuzilmalarni tasvirlashda qo‘llaniladigan matematik apparatdir. Fraktal o‘lchov (D) – obyektning murakkabligini tavsiflovchi parametr bo‘lib, Evklid geometriyasidagi butun sonli o‘lchovlardan farqli ravishda kasr qiymatlarni olishi mumkin. Masalan, tekis chiziqning fraktal o‘lchovi D=1 ga, sirtning D=2 ga teng bo‘lsa, murakkab tarmoqlangan tuzilmalarda bu qiymat 1 va 2 orasida bo‘lishi mumkin [1,3].

Retinal qon tomirlari tarmog‘i klassik fraktal strukturaga ega. Fraktal tahlil usullari orqali quyidagi parametrlar hisoblanishi mumkin: box-counting o‘lchovi, tortuozlik indeksi (qon tomirlarining egiluvchanlik darajasi), tarmoqlanish burchaklari va qon tomirlari zichligi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, diabetik retinopatiyada fraktal o‘lchov kamayadi, bu qon tomirlari tarmog‘ining soddalashishini bildiradi. Glaukoma holatida esa optik disk atrofidagi kapillyar tarmoqlarning fraktal xususiyatlari o‘zgaradi.

Tadqiqot uchun 5000 ta bemorning fundus tasvirlari to‘plami ishlatilgan. Ma’lumotlar bazasi uchta guruhga bo‘lingan: sog‘lom bemorlar (n=2000), diabetik retinopatiya boshlang‘ich bosqichidagi bemorlar (n=1800) va ilg‘or bosqichdagi bemorlar (n=1200). Tasvirlar 45 graduslik fundus kamera yordamida olingan va 2048×1536 piksel o‘lchamga ega. Barcha tasvirlar professional oftalmologlar tomonidan tekshirilgan va tasdiqdan o‘tkazilgan.

Fraktal indikatorlarni hisoblash

Fraktal o‘lchovlarni hisoblash uchun box-counting metodi qo‘llanilgan. Bu usulda tasvir turli o‘lchamdagi katakchalar (boxes) bilan qoplanadi va har bir o‘lcham uchun nechta katakcha qon tomirlarini o‘z ichiga olishi hisoblanadi. Fraktal o‘lchov D quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$D = \lim (\log N(\varepsilon) / \log(1/\varepsilon)) \quad (1)$$

Bu yerda N(ε) — ε o‘lchamli katakchalar soni, $\varepsilon \to 0$ ga intilganda. Amalda, fraktal o‘lchov log-log grafigi orqali to‘g‘ri chiziqning og‘ishidan hisoblanadi. Qo‘shimcha ravishda, quyidagi fraktal indikatorlar ham hisoblandi: lacunarity (bo‘shliqlarning taqsimlanishi), tortuozlik indeksi (qon tomirlarining egilish darajasi), tarmoqlanish burchaklari (bifurkatsiya nuqtalarida), qon tomirlari zichligi (piksellar soni / umumiy maydon).

Fraktal indikatorlarning diagnostik qiymati

Fraktal tahlil natijalari shuni ko‘rsatdiki, sog‘lom bemorlar va kasallik boshlang‘ich bosqichidagi bemorlar o‘rtasida fraktal o‘lchovda statistik jihatdan aniqlanuvchi farq mavjud. Sog‘lom guruhda o‘rtacha fraktal o‘lchov D=1.68±0.04 bo‘lsa, boshlang‘ich diabetik retinopatiya guruhi uchun D=1.59±0.06, ilg‘or bosqich uchun D=1.48±0.08 ga teng bo‘ldi ($p<0.001$). Bu natijalar kasallikning rivojlanishi bilan qon tomirlari tarmoqlarining murakkabligining kamayishini tasdiqlaydi.

1-jadval

Turli guruhlarda fraktal indikatorlar qiymatlari

Parametr	Sog‘lom	Boshlang‘ich	Ilg‘or
Fraktal o‘lchov (D)	1.68±0.04	1.59±0.06	1.48±0.08
Tortuozlik indeksi	1.24±0.08	1.18±0.09	1.12±0.11
Lacunarity	0.31±0.05	0.42±0.07	0.54±0.09

Tortuozlik indeksi ham muhim biomarker sifatida namoyon bo‘ldi. Diabetik retinopatiyada qon tomirlari to‘g‘rilashadi va egiluvchanlik kamayadi. O‘rtacha tortuozlik qiymatlari sog‘lom guruhda 1.24±0.08, boshlang‘ich bosqichda 1.18±0.09, ilg‘or bosqichda 1.12±0.11 bo‘ldi. Lacunarity parametri ham kasallik darajasi bilan korrelyatsiya qildi: sog‘lom guruhda 0.31±0.05, kasallarda 0.42±0.07. Yuqoridagi ko‘rsatgichlar qon tomirlari taqsimlanishining notekisligini ko‘rsatadi.

ROC tahlil (Receiver Operating Characteristic) natijalariga ko‘ra, fraktal o‘lchov yagona prediktor sifatida foydalanilganda AUC (Area Under Curve) = 0.87 ni tashkil etdi. Tortuozlik indeksi uchun AUC = 0.82, lacunarity uchun AUC = 0.79 bo‘ldi. Barcha uchta parametrni birgalikda qo‘llaganda AUC = 0.93 ga yetdi, bu fraktal indikatorlarni kompleks qo‘llashning samaradorligini ko‘rsatadi.

Tizimning real vaqtda ishlash samaradorligi

Ishlab chiqilgan tizim hisoblash resurslari va ishlash tezligi bo‘yicha baholandi. Bitta fundus tasvirini qayta ishlash va diagnostik xulosa chiqarish o‘rtacha 2.3 soniya vaqt oladi (NVIDIA Tesla V100 GPU da). Fraktal indikatorlarni hisoblash 0.8 soniya, CNN orqali klassifikatsiya 1.5 soniya vaqt talab qiladi. Bu real klinik sharoitlarda qo‘llash uchun maqbul ko‘rsatkichdir.

Tizim web-interfeysga ega bo‘lib, oftalmolog fundus tasvirini yuklaydi, tizim avtomatik ravishda tasvir sifatini tekshiradi va qayta ishlash uchun mos emasligini xabar qiladi, fraktal indikatorlar hisoblanadi va vizualizatsiya qilinadi.

Xulosa va amaliy tavsiyalar. Ushbu tadqiqotda raqamli oftalmologiyada fraktal indikatorlar va sun’iy intellekt texnologiyalari asosida diagnostik qarorlarni qo‘llab-quvvatlash tizimi ishlab chiqildi va uning samaradorligi tasdiqdan o‘tkazildi. Asosiy ilmiy natijalar quyidagilardan iborat:

• Fraktal indikatorlar (fraktal o‘lchov, tortuozlik, lacunarity) diabetik retinopatiyaning erta biomarkerlari sifatida samarali ishlatilishi mumkinligi isbotlandi. Sog‘lom va kasal guruhlar o‘rtasida statistik jihatdan aniqlanuvchi farqlar aniqlandi.

• Ishlab chiqilgan tizim real vaqtda ishlash qobiliyatiga ega (2.3 soniya / tasvir) va klinik amaliyotga tatbiq etish uchun tayyor.

• Tizim interpretable AI prinsiplarini qo‘llab-quvvatlaydi, bu oftalmologlar uchun ishonchli va tushunarli diagnostik vositani ta’minlaydi.

Kelgusidagi tadqiqot yo‘nalishlari quyidagilarni o‘z ichiga oladi: ma'lumotlar bazasini kengaytirish (boshqa kasalliklar: glaukoma, makular degeneratsiya), multimodal yondashuv (OCT, angiografiya va fundus tasvirlarni birgalikda tahlil qilish), longitudinal tadqiqotlar (kasallik progressiyasini bashorat qilish modellari), klinik sinov o‘tkazish (real klinik sharoitda tizimni sinovdan

o‘tkazish), mobil platformalarga moslash (smartfonlar orqali diagnostika), boshqa patologiyalarga tatbiq etish (nevrologiya, kardiologiya sohasida qon tomirlari tuzilishini baholash).

Fraktal indikatorlar va chuqur o‘rganish modellarini birlashtirilgan tarzda qo‘llash diagnostik aniqlikni sezilarli darajada oshiradi va erta diagnostika imkoniyatlarini kengaytiradi. Ushbu tadqiqot raqamli tibbiyot rivojiga muhim hissa qo‘shadi va klinik amaliyotga tatbiq etish uchun amaliy asos yaratadi.

Foydalanigan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Cheung, C. Y., Ikram, M. K., Chen, C., & Wong, T. Y. (2021). Imaging retina to study dementia and stroke. Progress in Retinal and Eye Research, 57, 89-113. https://doi.org/10.1016/j.preteyeres.2021.100965

2. Lemmens, S., Devulder, A., Van Keer, K., et al. (2020). Systematic review on fractal dimension of the retinal vasculature in neurodegeneration and stroke: Assessment of a potential biomarker. Frontiers in Neuroscience, 14, Article 16. https://doi.org/10.3389/fnins.2020.00016

3. Abràmoff, M. D., Lavin, P. T., Birch, M., Shah, N., & Folk, J. C. (2020). Pivotal trial of an autonomous AI-based diagnostic system for detection of diabetic retinopathy in primary care offices. npj Digital Medicine, 1, Article 39. https://doi.org/10.1038/s41746-018-0040-6

4. Masters, B. R. (2020). Fractal analysis of the vascular tree in the human retina. Annual Review of Biomedical Engineering, 6, 427-452. https://doi.org/10.1146/annurev.bioeng.6.040803.140100.

МОДЕЛИРОВАНИЕ СИСТЕМЫ ЦИФРОВИЗАЦИИ, КОМПЛЕКСНОЙ ОЦЕНКИ НАДЕЖНОСТИ СЕТЕВОЙ СИСТЕМЫ ПРОИЗВОЛЬНОЙ СТРУКТУРЫ

Ишмухамедов Азиз Хамидуллавич,
кандидат технических наук (Ph. D.), доцент. azizinfo@mail.ru.
Нуритдинов Нурбек Давлаталиевич,
старший преподаватель, nuritdinovnurbek85@gmail.com

Аннотация. *Дання статья посвящена разработке моделирования системы цифровизации, комплексной оценки и анализа надежности сетевой системы. Разработаны принципы моделирования системы цифровизации, комплексной оценки надежности, расчета функциональных характеристик, оценки уровня работоспособности, механизмов повышения надежности системы в случае выхода из строя ее элементов.*

Ключевые слова*: Надёжности, цифровизация, моделирование, модель, вероятност.*

Abstract*: This article is dedicated to developing a simulation of the digitalization system, comprehensive assessment, and analysis of the network system's reliability. The principles of modeling the digitalization system, comprehensive reliability assessment, functional characteristics calculation, performance level assessment, and mechanisms for improving the reliability of the system in case of failure of its elements have been developed.*

Keywords*: Reliability, digitalization, modeling, model, probability.*

Annotatsiya. *Ushbu maqola raqamlashtirish tizimini modellashtirish, tarmoq tizimining ishonchliligini har tomonlama baholash va tahlil qilishga bag‘ishlangan. Raqamlashtirish tizimini modellashtirish, ishonchliligini har tomonlama baholash, funksional xususiyatlarni hisoblash, ishlash darajasini baholash, uning elementlari ishlamay qolganda tizimning ishonchliligini oshirish mexanizmlari ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar*: Ishonchlilik, raqamlashtirish, modellashtirish, model, ehtimollik.*

Введение. Система цифровизации и не представляет собой генератор готовых оптимальных решений по управлению связью для обеспечения требуемого уровня надежности, а может рассматриваться как система поддержки принятия решений, которая предлагает и оценивает различные варианты коррекции функционирования сетевой системы, при этом окончательное решение остается за разработчиком.

В работе описаны принципы построения системы цифровизации, включающие требования к системе, к организации управления в соответствии с целевой установкой данной работы. В состав системы цифровизации также введены блок методов повышения надежности, за счет изменения маршрутов сетевой системы, введения резерва и т.д. Выбор конкретной схемы проводится под контролем затрат [1].

Подробно описана модель комплексной оценки надежности, позволяющая выделить те точки риска на сети, которые могут быть источником ненадежности ее функционирования.

В состав системы цифровизации также введены блок методов повышения надежности, за счет изменения маршрутов сетевой системы, введения резерва и т.д. Выбор конкретной схемы проводится под контролем затрат.

Принципы построения системы цифровизации, комплексной оценки и анализа надежности сетевой системы. В отличие от известных работ по большому числу аспектов анализа надежности сетевых систем в данной работе дана концепция взаимосвязи формирования функциональных характеристики сетевой системы со структурными свойствами системы, ее работоспособностью и наличием ресурсов как самой системы (*структура, потоки, маршруты*), так и ее резервов.

В настоящее время существуют достаточно обширные исследования по разработке методов и моделей анализа надёжности сетевых систем при различных нарушениях работы их элементов. В последнем случае говорят об анализе работоспособности системы. Для получения оценок надежности необходимо установить зависимость функциональных характеристик системы от величины измерения показателей ее работоспособности [2].

Рассмотрим более подробно модель оценка функциональной надежности сетевой системы, которая состоит из следующих основных частей.

I. Блок определения всевозможных маршрутов между источником и стоком. Структура сетевой системы задается в виде графа сети *G(V,U)* вершены *V(V=*$\{V_i\}$*,i=1,2,.....,N)* которого соответствуют узлам сети, а дуги соответствуют *V(V=*$\{U_j\}$*,j=1,2,....,M)* – линиям связи.

Характеристик узлов и ветвей сети представлены в виде матрицы связности $B = \|\beta_{i,j}\|$ $(\beta_{i,j}) = 1$, если в сети существует ветвь между уздами и в противном случае $\beta_{ij} = 0$). Также задаются источник информации и сток (*получатель информации*).

Выбранная группа маршрутов используется в последующих блоках для

распределения и передачи информации по этим маршрутам.

II. Блок распределения входящего потока заявок по маршрутам между двумя полюсами. С учетом постановки задачи в описываемом блоке при распределении входящего потока заявок использовании метод фиксированной маршрутизации. Входящий поток заявок распределяется по выбранным маршрутам равномерно (*случайным образом*), с равной вероятностью поступления заявки в какой-либо из маршрутов.

III. Блок оценки функциональных характеристик сетевой системы.

Оценка функциональных характеристик сетевой системы производится путем моделирования определенного информационного направления, которая реализована в виде многофазной модели системы массового обслуживания *СМО*, каждая фаза которой, в свою очередь, описывается в виде *СМО* типа $M_K\,/M/\mathrm{n}/\mathrm{r} < \infty$.

На выходе получаем, характеристики, которые оценивают функциональную надежность всей цели (*пути*) прохождения информации:

$\tau_{\text{пр}}$ – среднее время прохождения (*пребывания*) сообщения в системе;

$P_{\text{обс}}$ – вероятность безотказного обслуживания заявки;

СС – производительность системы.

Рассмотрим пример расчета основных характеристик функционирования сетевой системы заданной конфигурации.

Структура анализируемой сетевой системы приведена на рисунке 1.

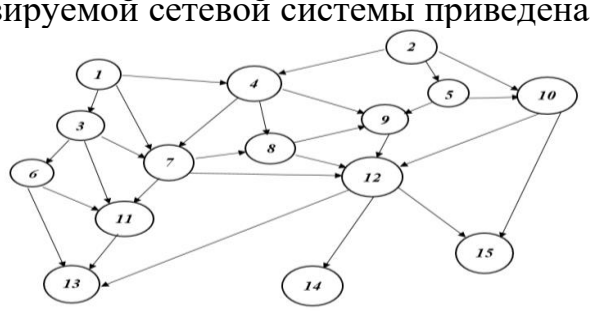

Рис.1. Структура анализируемой сетевой системы

Заданы следующие исходные данные:

- *N =15*, количество узлов сетевой системы;
- *M = 4*, номер узла источники информации;
- *MN = 12*, номер узла, получателя информации;
- матрица связей $B = \|\beta_{i,j}\|$:

$\beta_{i,j} = 1,$ если в сети существует ветвь между узлами *i* и *j;*

$\beta_{ij} = 0,$ в противном случает.

- интенсивность входящего потока заявок

$$\lambda_{bx} = 1.9;$$

- интенсивность обслуживания

$$\lambda_{\text{обс}} = 0{,}45;$$

- интенсивности отказов и восстановления каналов обслуживания соответственно;

$$\lambda_{\text{отк}} = 1/250; \quad \lambda_{\text{восст}} = 1/10;$$

- предельная длина очереди

$$m_{\text{пред}} = 2;$$

- предельная длительность времени ожидания заявки на обслуживание

$$\tau_{\text{опе.пред.}} = 1;$$

- число заявок, поступающих в систему.

$$j^x = 5000\,;$$

- число приоритетов

$$q^* = 3;$$

- число каналов обслуживания

$$S^* = 3;$$

На выходе получаем:

- количество всевозможных маршрутов *IC*;
- характеристики функционирования сети по каждому маршруту;
- среднее время ожидания *SS0J (IC)*;
- среднее время обслуживания заявка *SS0D0BC(IC)*;
- среднее время пребывания заявка в система *SSPR(IC)*;
- производительность системы *CCM(IC)*;

Полученные результаты моделирования приведены в таблице 1.

Таблица 1

Результаты моделирования

IC	***SSOJ***	***SS0BC***	***SSPR***	***PSM***	***CCM***
1	502.021	14646.3	15148,0	0,441573	0,493546
2	359.498	10953,0	10953,3	0,38235	0,493545
3	276.562	6260,85	6533,72	0,195121	0,253061
4	281.666	10507,4	10789,4	0,278048	0,502116
5	139.143	6455,55	6594,69	0,130864	0,494820
6	150.079	5850,96	5850,96	0,151851	0,305556

Таким образом, для оценки надежности сетевой системы построен и реализован алгоритм, а также составлена программа, выполненная в виде единого программного модуля, позволяющего для заданных дисциплин обслуживания, интенсивности входящих потоков, числа каналов, получить основные функциональные характеристики сетевой системы. Основных процессов функционирования сетевой системы с учетом отказов и восстановлений технических средств. Эксперимент проводился по определенному плану для получения необходимой информации об исследуемой сетевой системы [3].

Исходя из постановки задачи, для заданной структуры сетевой системы, предложен метод и вычислительный алгоритм оценки работоспособности сетевой системы. Построение базовой модели функционирования сетевой системы дает возможность рассчитывать набор характеристик надежности, соответствующих данному уровню работоспособности системы [4]. Таким образом, взаимосвязь между

моделями оценки работоспособности и расчета характеристик надежности системы устанавливают связь более глубокую, чем широко использующийся аппарат исследования структурных особенностей сети.

Анализ только изменения диаметра связности на заданном графе сети при отказе – восстановлении вершин и ребер графа в качестве характеристик надежности требует серьезного методологического обоснования, отсутствие которого затрудняет содержательную трактовку и ограничивает возможность использования полученных результатов.

Наша задача состоит в разработке алгоритмической системы оперативной оценки надежности сетевых систем и выявления точек "*риска*", вносящих наибольший вклад в понижение работоспособности системы с использованием известных и разработанных в данной работе моделей и методов. Алгоритм работы системы анализа следующий:

1. Задать исходную конфигурацию сети.
2. Рассчитать по модели оценок работоспособности текущую оценку работоспособности $\alpha_i(t)$.
3. Рассчитать функциональные характеристики системы, соответствующие $\alpha_i(t)$: среднее время пребывания заявки в системе, вероятность отказа заявки, производительность системы;
4. Пункт 2 и 3 повторить на заданном интервале моделирования (*интервале наблюдения*) генерируя отказы и восстановления элементов.
5. Построит зависимости $\alpha_i(t)$ и ВВХ $= f(\alpha_i)$.
6. Провести анализ зависимостей и выявить те точки "*риска*" на сети, которые соответствуют ухудшению работоспособности системы, превышающей нормативы и соответствующие характеристики сети, и далее выявить конкретные узлы и ребра сети, отказ которых приводит к нарушению показателей надежности и работоспособности[5].

Рисунок 2 иллюстрирует изменения работоспособности двухполюсной сетевой системы, рисунок 3 иллюстрирует соответствующее изменение функциональной характеристики ($P_{\text{дов}} < P_{\text{треб,}}$ ($T_{\text{дов}} < T_{\text{треб}}$) – *вероятности доведения сообщения за время не превышающее заданное*).

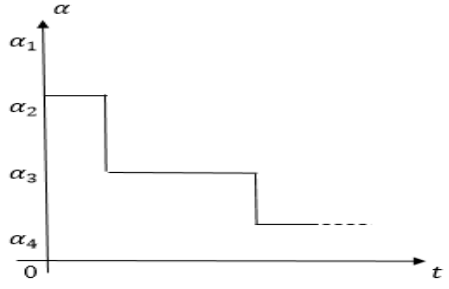

Рис.2. Изменения работоспособности двухполюсной сетевой системы

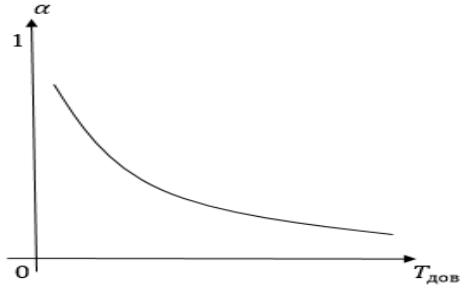

Рис.3. Изменение функциональной характеристики

Так, ситуация с уровнем работоспособности α_4 соответствует выходу из строя узлов, по которым проходят основные маршруты доставки информации. После выявления уязвимых по надежности точек на графе сети

можно предложить один из следующих путей улучшения работоспособности системы:

- построение необходимых путей (*под контролем требований по доставке и учета изменения нагрузки и ВВХ*);
- увеличение интенсивности восстановления отказавших элементов (*под контролем затрат на техническое обслуживание и других параметров системы технического обслуживания*);
- введения резерва (*под контролем критерия затрат и требований по доставке*).

Естественно, каждый из вариантов или их комбинация должны быть апробированы на моделях и разработаны соответствующие рекомендации.

Непременным условием использования первого варианта является определение времени восстановления работоспособности и исправности элемента, которое является одним из требований, позволяющих сделать заключение о необходимости введения обходных путей (*например, если* $t_{\text{вост}} < t_{\text{ср}}$ *ожидание заявок в очереди перед* i *– м прибором, то логичнее восстановить прибор. Не переходя на обходные пути*).

Условия, необходимое для использования второго варианта, диктуется выходными параметрами имеющейся или проектируемой системы технического обслуживания и представляют самостоятельное исследование[6].

Также, в модели следует ввести соотношения по приведенным затратам:

$$\text{С} = E_{\text{н}} K + \text{Э},$$

где $E_{\text{н}}$ – нормативный коэффициент экономической эффективности;

K – капитальные затраты;

Э – эксплуатационные расходы.

Следует учесть такие показатели как трудоемкость, вероятность своевременного выполнения операций технического обслуживания и средняя продолжительность их выполнения. Вариант введения резерва, должен анализироваться совместно с вариантом увеличения интенсивности восстановления, по тем же показателям, но с добавлением показателей доставки при его реализации. Обобщенную схему цифровизации оценки и повышения надежности, не претендуют на полноту, а только на концептуальную проработку, можно представить, в виде схемы, приведенной на рисунке 4.

Рассмотренные вычислительные схемы расчета надежности базируются на построении зависимостей функциональных характеристик системы от условия ее работоспособности при отказах и восстановлениях элементов сетевой системы.

В дальнейшем можно полагать, что развитие предложенной базовой системы цифровизации еще больше повысит степень использования и экономические выгоды при проектировании и эксплуатации сетевых систем.

Рис.4. Обобщенная схема цифровизации оценки надежности

Решение перечисленных задач приведет к существенному повышению производительности сетевых систем, обеспечивающих доведение информации с заданным качеством.

Заключение и практические рекомендации. В основу разработанной комплексной модели и ее программного обеспечения положены методологические соображения и требования, описанные в настоящей работы. Комплексная модель представляет собой описание основных процессов функционирования сетевых систем, а именно процессов передачи информации по сетевой системе с учетом отказов и восстановлений технических средств и изменения ее технического состояния.

Разработаны структура и принципы управления системы цифровизации получения комплексной оценки надежности, включающие блоки расчета функциональных характеристик надежности, оценки уровня работоспособности системы, механизмов повышения надежности системы, в случае выхода из строя ее элементов. В программном виде модель рассматривается как опытный образец. На котором проверяется эффективность цифровизации процесса принятия решений по повышению надежности сетевых систем.

Список использованной литературы:

1. Ишмухамедов А.Х. “Решения задач надежности систем передачи данных”. Узбекский журнал “Проблемы информатики ва энергетики”. Ташкент. 2023, №1. 28-36 с.

2. Ishmuxamedov A.X. “Methods and Algorithms for Assessing Compter Network Performance”. Advanced Computing An International Journal (ACIJ), Vol.15, No.6, November 2024. pp 1 -10.

3. Ишмухамедов А.Х. “Построения системы цифровизации оценки надежности компьютерной сети.”. “Роль и перспективы моделирования в процессе цифровой

трансформации". Международная научно-техническая конференция. Наманганский государственный технический университет. Наманган. Узбекистан. 4-5 декабря 2025 г. С. 81-84.

4. *Nuritdinov ND, O'rmonov MN, Rahimov RG MatLAB dasturining Fazoviy Transformator Tarmoq modelidan foydalangan holda va fazoviy transformatsiyadan foydalangan holda maxsus neyron tarmoq qatlamlarini yaratish. – 2023.*

5. *Bolotin V.V. "Методы теории вероятностей и теории надежности". Москва. Высшая школа. 1986. 312 с.*

6. *Trivedi K.S. "Reliability of Computer Systems and Networks". Springer. Cham. 2017. 410 p.*

MURAKKAB JARAYONLARNI MATEMATIK MODELLASHTIRISHDA SUN'IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH

Hasanova Dilafro'z Bo'ronovna, *BuxDPI Matematika va informatika kafedrasi o'qituvchisi, Email:dilafruzhasan89@gmail.com*
Isoqova Sabrina Istam qizi, *BuxDPI Amaliy matematika yo'nalishi 2-kurs talabasi, Email:isoqovasabrina2007@gmail.com*

Annotatsiya. *Mazkur maqolada murakkab tizim va jarayonlarni matematik modellashtirishda sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishning nazariy va amaliy jihatlari tahlil qilinadi. An'anaviy matematik modellashtirish usullarining cheklanishlari ko'rib chiqilib, mashinaviy o'qitish, neyron tarmoqlar va optimallashtirish algoritmlaridan foydalanish orqali model aniqligini oshirish imkoniyatlari yoritiladi. Tadqiqot natijalari sun'iy intellekt asosidagi modellar murakkab nolinear jarayonlarni modellashtirishda yuqori samaradorlikka ega ekanligini ko'rsatadi.*

Kalit so'zlar: *matematik modellashtirish, sun'iy intellekt, mashinaviy o'qitish, neyron tarmoqlar, optimallashtirish, prognozlash, raqamli texnologiyalar.*

Abstract. *This article analyzes the theoretical and practical aspects of using artificial intelligence technologies in the mathematical modeling of complex systems and processes. The limitations of traditional mathematical modeling methods are examined, and the possibilities of improving model accuracy and forecasting efficiency through the application of machine learning algorithms, artificial neural networks, and optimization techniques are substantiated. The research results demonstrate that artificial intelligence-based models provide high accuracy, adaptability, and computational efficiency in modeling complex nonlinear processes.*

Keywords: *mathematical modeling, artificial intelligence, machine learning, neural networks, optimization, forecasting, digital technologies.*

Аннотация. *В данной статье анализируются теоретические и практические аспекты применения технологий искусственного интеллекта в математическом моделировании сложных систем и процессов. Рассматриваются ограничения традиционных методов математического моделирования, а также обосновываются возможности повышения точности моделей и эффективности прогнозирования за счёт использования алгоритмов машинного обучения, искусственных нейронных сетей и методов оптимизации. Результаты исследования показывают, что модели, основанные на технологиях искусственного интеллекта, обеспечивают высокую точность, адаптивность и вычислительную эффективность при моделировании сложных нелинейных процессов.*

Ключевые слова: *математическое моделирование, искусственный интеллект, машинное обучение, нейронные сети, оптимизация, прогнозирование, цифровые технологии.*

Kirish. Zamonaviy raqamli iqtisodiyot sharoitida murakkab texnik, iqtisodiy, biologik va ijtimoiy jarayonlarni aniq modellashtirish dolzarb ilmiy masalalardan biri hisoblanadi. Klassik matematik modellar ko'pincha jarayonlar

orasidagi chiziqli bog‘lanishlarga asoslangan bo‘lib, real tizimlarning ko‘p omilli va nolinear xususiyatlarini to‘liq aks ettira olmaydi.

Sun’iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlash va murakkab bog‘lanishlarni aniqlash imkonini yaratdi. Natijada matematik modellashtirish jarayoniga mashinaviy o‘qitish algoritmlarini integratsiya qilish modellashtirish aniqligini sezilarli darajada oshirishga xizmat qilmoqda.

Mazkur maqolaning maqsadi murakkab jarayonlarni modellashtirishda sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlari, mavjud muammolar va ularni yechish yo‘llarini tahlil qilishdan iborat.

Asosiy qism. Murakkab jarayonlarni modellashtirish umumiy holda quyidagi funksional bog‘lanish orqali ifodalanadi:

$$y = f(x_1, x_2, \dots\dots, x_n, \theta)$$

bu yerda:

- (x_i) – kirish parametrlar;
- (θ) – model parametrlari;
- (y) – chiqish natijasi.

An’anaviy modellashtirishda (f) funksiyasi nazariy qonuniyatlarga asoslanib aniqlansa, sun’iy intellekt asosidagi modellashtirishda bu funksiya ma’lumotlar asosida o‘rganiladi.

Murakkab jarayonlarni modellashtirishda quyidagi usullar qo‘llaniladi:

- sun’iy neyron tarmoqlar (ANN);
- regressiya va klassifikatsiya algoritmlari;
- chuqur o‘rganish (Deep Learning);
- genetik algoritmlar va evolyutsion optimallashtirish;
- ansambl modellar (Random Forest, Gradient Boosting).

Sun’iy neyron tarmoqlar (Artificial Neural Networks – ANN)

Sun’iy neyron tarmoqlar biologik neyronlar faoliyatidan ilhomlangan matematik modellar bo‘lib, kirish va chiqish o‘rtasidagi murakkab nolinear bog‘lanishlarni aniqlash imkonini beradi. ANN bir nechta qatlamlardan (input, hidden, output) tashkil topadi va har bir qatlamdagi neyronlar og‘irlik koeffitsientlari orqali o‘zaro bog‘langan bo‘ladi.

Regressiya va klassifikatsiya algoritmlari

Bu algoritmlar mashinaviy o‘qitishning asosiy usullaridan hisoblanadi.

✓ Regressiya algoritmlari uzluksiz qiymatlarni prognozlash uchun qo‘llaniladi (masalan, narx prognozi).

✓ Klassifikatsiya algoritmlari obyektlarni sinflarga ajratish uchun ishlatiladi (masalan, kasallik tashxisi).

Ko‘p qo‘llaniladigan algoritmlar:

- ✓ Linear regression
- ✓ Logistic regression
- ✓ Support Vector Machine (SVM)
- ✓ Decision Trees

Chuqur o‘rganish (Deep Learning)

Chuqur o‘rganish ko‘p qatlamli neyron tarmoqlarga asoslangan bo‘lib, katta hajmdagi ma’lumotlardan murakkab belgilarni avtomatik aniqlash imkonini beradi. U ayniqsa tasvir, nutq va video ma’lumotlarini tahlil qilishda samarali.

Genetik algoritmlar va evolyutsion optimallashtirish

Genetik algoritmlar biologik evolyutsiya tamoyillariga asoslangan optimallashtirish usullari bo‘lib, parametrlarning optimal qiymatini topishda qo‘llaniladi. Algoritm tanlash (selection), krossover (crossover) va mutatsiya (mutation) bosqichlari orqali optimal yechimni izlaydi.

Ansambl modellar (Random Forest, Gradient Boosting)

Ansambl modellar bir nechta modellar natijasini birlashtirish orqali yakuniy natijaning aniqligini oshiradi.

- Random Forest – ko‘plab qaror daraxtlaridan tashkil topgan model;
- Gradient Boosting – ketma-ket o‘qitiladigan modellar orqali xatolikni bosqichma-bosqich kamaytiradi.

Ushbu algoritmlar parametrlarni avtomatik tanlash, prognozlash aniqligini oshirish va nolinear bog‘lanishlarni aniqlash imkonini beradi.

O‘tkazilgan ilmiy tahlillar quyidagi natijalarni ko‘rsatadi:

1. Nolinear jarayonlarni aniqlash imkoniyati sun’iy intellekt algoritmlari murakkab nolinear bog‘lanishlarni aniqlashda yuqori samaradorlikka ega.
2. Katta hajmdagi ma’lumotlar bilan ishlash Big Data muhitida klassik modellar samaradorligi kamayadi, SI modellar esa ma’lumot hajmi ortishi bilan yanada aniqroq natija beradi.
3. Prognozlash aniqligining oshishi mashinaviy o‘qitish algoritmlari asosida qurilgan modellar prognozlash xatoliklarini kamaytiradi.
4. Moslashuvchanlik. Model parametrlarini qayta o‘qitish orqali yangi sharoitlarga tez moslashish mumkin.

Sun’iy intellekt asosidagi matematik modellar quyidagi sohalarda keng qo‘llanilmoqda:

- sanoat jarayonlarini optimallashtirish;
- tibbiy diagnostika va tasvirlarni tahlil qilish;
- iqtisodiy prognozlash;
- transport oqimlarini boshqarish;
- ekologik monitoring va prognozlash.

Masalan, sanoat ishlab chiqarish jarayonida neyron tarmoq asosidagi model energiya sarfini minimallashtirish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirish imkonini beradi.

Sun’iy intellekt asosidagi modellashtirishda quyidagi muammolar mavjud:

- katta hisoblash resurslari talab etilishi;
- o‘qitish ma’lumotlari sifati va hajmiga yuqori bog‘liqlik;
- model interpretatsiyasining murakkabligi;
- ortiqcha moslashish (overfitting) xavfi.

Ushbu muammolarni kamaytirish uchun gibrid matematik-intellektual modellar, regulizatsiya usullari va ma’lumotlarni oldindan qayta ishlash texnologiyalaridan foydalanish tavsiya etiladi.

Matematik modellashtirish va sun’iy intellekt integratsiyasi zamonaviy ilm-fanning muhim yo‘nalishlaridan biridir. Klassik analitik modellar fizik qonuniyatlarni aniq ifodalash imkonini bersa, sun’iy intellekt algoritmlari katta hajmdagi ma’lumotlardan yashirin bog‘lanishlarni aniqlaydi. Shu sababli gibrid modellar (fizik asoslangan + SI) kelajakdagi ilmiy tadqiqotlarning asosiy yo‘nalishi hisoblanadi.

Xulosa va amaliy tavsiyalar. Ayniqsa, raqamli transformatsiya jarayonida real vaqt rejimida ishlaydigan prognozlash tizimlarini yaratishda sun’iy intellekt modellarining ahamiyati ortib bormoqda.

Murakkab jarayonlarni matematik modellashtirishda sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish modellashtirish aniqligi, prognozlash ishonchliligi va hisoblash samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Sun’iy neyron tarmoqlar, mashinaviy o‘qitish va optimallashtirish algoritmlarining integratsiyasi ko‘p omilli tizimlarni o‘rganishda istiqbolli ilmiy yo‘nalish hisoblanadi.

Kelajakda gibrid matematik-intellektual modellarni ishlab chiqish, hisoblash samaradorligini oshirish va interpretatsiya usullarini takomillashtirish ushbu sohaning asosiy tadqiqot yo‘nalishlari bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Goodfellow I., Bengio Y., Courville A. Deep Learning. MIT Press, 2016.

2. Bishop C. Pattern Recognition and Machine Learning. Springer, 2006.

3. Russell S., Norvig P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. Pearson, 2021.

4. Haykin S. Neural Networks and Learning Machines. Prentice Hall, 2009.

5. *Hastie T., Tibshirani R., Friedman J. The Elements of Statistical Learning. Springer, 2017.*

RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR YORDAMIDA BILIMLARNI BOSHQARISH JARAYONLARINI SUN’IY INTELLEKT ASOSIDA MATEMATIK MODELLASHTIRISH

Mardiyeva Bibisora Musoxon qizi*, JizPI, (MS kafedrasi 2-kurs talabasi),*
Email: mardiyevabibisora797@gmail.com
Ung‘arov Jahongirbek Yo‘ldosh o‘g‘li, *JizPI, (MS kafedrasi katta o‘qituvchisi)*
Email: jahongirungarov7@gmail.com

Annotatsiya*. Ushbu maqola raqamli texnologiyalarning bilimlarni boshqarishdagi roli va ahamiyatini tahlil qiladi. Tadqiqotda sun’iy intellekt, bulutli texnologiyalar, big data analytics va boshqa zamonaviy raqamli vositalarning bilimlarni yaratish, saqlash, uzatish va qo‘llash jarayonlaridagi ta’siri o‘rganiladi. Adabiyotlar tahlili orqali raqamli transformatsiyaning bilimlarni boshqarish tizimlariga ta’siri va ularning samaradorligini oshirish yo‘llari aniqlanadi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, raqamli texnologiyalar bilimlarni boshqarishda inqilobiy o‘zgarishlar yaratib, tashkilotlarning intellektual kapitalini boshqarish usullarini tubdan o‘zgartirmoqda.*

Kalit so‘zlar: *raqamli texnologiyalar, bilimlarni boshqarish, sun'iy intellekt, bulutli texnologiyalar, big data, raqamli transformatsiya.*

Аннотация. *В данной статье анализируется роль и значение цифровых технологий в управлении знаниями. В исследовании рассматривается влияние искусственного интеллекта, облачных технологий, анализа больших данных и других современных цифровых инструментов на процессы создания, хранения, передачи и применения знаний. На основе обзора литературы определяется влияние цифровой*

трансформации на системы управления знаниями и способы повышения их эффективности. Результаты показывают, что цифровые Технологии совершают революцию в управлении знаниями, коренным образом меняя способы управления интеллектуальным капиталом организациями.

Ключевые слова: *цифровые технологии, управление знаниями, искусственный интеллект, облачные технологии, большие данные, цифровая трансформация*.

Abstract. *This article analyzes the role and importance of digital technologies in knowledge management. The study examines the impact of artificial intelligence, cloud technologies, big data analytics and other modern digital tools on the processes of creating, storing, transferring and applying knowledge. Through a literature review, the impact of digital transformation on knowledge management systems and ways to improve their effectiveness are identified. The results show that digital Technologies are revolutionizing knowledge management, fundamentally changing the way organizations manage their intellectual capital.*

Keywords: *digital technologies, knowledge management, artificial intelligence, cloud technologies, big data, digital transformation.*

Kirish. XXI asrning ikkinchi yarmida raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi bilimlarni boshqarish sohasida tubdan o‘zgarishlar yaratmoqda. An'anaviy bilimlarni boshqarish tizimlari yangi texnologik imkoniyatlar bilan to‘ldirilmoqda va bu jarayon tashkilotlarning intellektual kapitalini boshqarish usullarini o‘zgartirmoqda [1]. Raqamli texnologiyalar bilimlarni yaratish, saqlash, uzatish va qo‘llashning barcha bosqichlarida yangi imkoniyatlar yaratmoqda.

Zamonaviy iqtisodiyotda raqamli transformatsiya nafaqat texnologik o‘zgarishlarni, balki tashkiliy jarayonlar va ish uslublarining tubdan qayta ko‘rib chiqilishini anglatadi. Bilimlarni boshqarish ham bu jarayondan chetda qolmagan va raqamli vositalar yordamida yangi sifat darajasiga ko‘tarilmoqda [2]. Sun’iy intellekt, mashinani o‘rgatish, tabiiy tilni qayta ishlash va boshqa ilg‘or texnologiyalar bilimlarni boshqarishda yangi paradigma yaratmoqda.

Raqamli texnologiyalarning bilimlarni boshqarishdagi roli nafaqat samaradorlikni oshirish, balki bilimlarni demokratlashtirish va barcha xodimlar uchun ochiq qilishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bu jarayon tashkilotlarda innovatsiyalarni tezlashtiradi va raqobat ustunligini ta'minlaydi [3]. Shuningdek, COVID-19 pandemiyasi masofaviy ish sharoitlarida raqamli bilimlarni boshqarish tizimlarining ahamiyatini yanada oshirdi. Ushbu tadqiqotning maqsadi raqamli texnologiyalarning bilimlarni boshqarishdagi rolini tahlil qilish va ularning tashkilotlarda qo‘llanilish imkoniyatlarini o‘rganishdan iborat.

Asosiy qism. Raqamli texnologiyalar bilimlarni boshqarishda bir necha asosiy yo‘nalishda qo‘llanilmoqda. Birinchi yo‘nalish - sun'iy intellekt va mashinani o‘rgatish texnologiyalari orqali bilimlarni avtomatik qayta ishlash va tahlil qilishdir. IBM Watson, Microsoft Cognitive Services va Google AI kabi platformalar katta hajmdagi ma’lumotlarni tahlil qilib, bilimlarni ekstraktiya qilish va tuzilmagan ma’lumotlardan qimmatli insight’lar chiqarish imkonini beradi [4]. Ushbu texnologiyalar ayniqsa tadqiqot-ishlanma faoliyati va ilmiy bilimlarni boshqarishda samarali hisoblanadi.

Ikkinchi muhim yo‘nalish - tabiiy tilni qayta ishlash (Natural Language Processing – NLP) tecnologiyalari orqali bilimlarni avtomatik tuzilmalash va kategoriyalashdir. NLP algoritmlari hujjatlarni avtomatik tahlil qilib, kalit so‘zlarni

aniqlash, mavzular bo‘yicha guruhlashtirish va bilimlar o‘rtasidagi bog‘liqliklarni topish imkonini beradi. ChatGPT, BERT va transformer modellari kabi ilg‘or til modellari bilimlarni boshqarishda yangi imkoniyatlar yaratmoqda [5].

Bulutli texnologiyalar bilimlarni boshqarishda uchinchi muhim komponent hisoblanadi. Amazon Web Services, Microsoft Azure va Google Cloud Platform kabi platformalar tashkilotlarga miqyosli bilimlar bazalarini yaratish, saqlash va boshqarish imkonini beradi. Bulutli texnologiyalar geografik chegaralarni yo‘q qiladi va global jamoalarga bir vaqtda bilimlar bilan ishlash imkoniyatini taqdim etadi. Shuningdek, bulutli yechimlar xavfsizlik, rezerv nusxa olish va foydalanuvchilar huquqlarini boshqarishda yuqori standartlarni ta’minlaydi.

Big Data analytics bilimlarni boshqarishda to‘rtinchi muhim yo‘nalish hisoblanadi. Hadoop, Spark va NoSQL ma’lumotlar bazalari orqali tashkilotlar katta hajmdagi tuzilmagan ma’lumotlarni saqlash va tahlil qilish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu texnologiyalar yashirin bilimlarni aniqlash, trend va naqshlarni topish hamda bashoratli tahlil o‘tkazish imkonini beradi.

Blokchain texnologiyasi bilimlarni boshqarishda yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Bilimlarning intellektual mulkiyat huquqlarini himoya qilish, mualliflikni tasdiqlash va bilim almashishda ishonchni ta'minlash uchun blokchain yechimlar ishlab chiqilmoqda. Bu ayniqsa korxonalararo bilim almashish va ochiq innovatsiya loyihalarida muhim ahamiyat kasb etadi [3].

Virtual va qo‘shimcha reallik (VR/AR) texnologiyalari amaliy bilimlarni uzatishda revolyutsion o‘zgarishlar yaratmoqda. Ushbu texnologiyalar orqali murakkab jarayonlarni vizuallashtirish, virtual o‘qitish muhitlarini yaratish va tajribali mutaxassislarning bilimlarini immersiv formatda uzatish mumkin. Bu ayniqsa texnik sohalarda va o‘qitish jarayonlarida samarali hisoblanadi.

Rossiyalik tadqiqotchi Gavrilova (2020) raqamli texnologiyalarning bilimlarni boshqarishdagi ta’sirini tahlil qildi va ularning tashkiliy samaradorlikni oshirishdagi rolini ko‘rsatdi [4]. U ayniqsa sun'iy intellekt yordamida ekspert tizimlarini yaratish va bilimlarni avtomatlashtirish masalalarini ta'kidladi.

Raqamli texnologiyalarning afzalliklari qatoriga quyidagilar kiradi: bilimlarni qidirish va olishning tezligi, katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlash imkoniyati, bilimlarni avtomatik tuzilmalash va kategoriyalash, real vaqt rejimida hamkorlik qilish, geografik chegaralarni yo‘q qilish va 24/7 foydalanish imkoniyati. Shuningdek, raqamli tizimlar bilimlarni foydalanish statistikasini yig‘ish va tahlil qilish orqali qaysi bilimlar eng muhim ekanligini aniqlash imkonini beradi.

Biroq raqamli texnologiyalar bir qator qiyinchiliklar ham keltirib chiqaradi. Xavfsizlik masalalari, ma’lumotlarning maxfiyligi, texnologik bog‘liqlik, yuqori dasturlash xarajatlari va xodimlarning raqamli savodxonlik darajasi kabi muammolar mavjud. Shuningdek, ortiqcha texnologik murakkablik tufayli oddiy bilimlar ham foydalanish uchun qiyin bo‘lib qolishi mumkin [5].

Kelajakda Internet of Things (IoT), 5G aloqa texnologiyalari va kvant hisoblash kabi yangi texnologiyalar bilimlarni boshqarishda yanada ko‘proq imkoniyatlar yaratadi. IoT sensorlari orqali real vaqt rejimida ma’lumot yig‘ish,

5G orqali yuqori tezlikda bilim almashish va kvant hisoblash orqali murakkab bilimlar bazalarini qayta ishlash imkoniyatlari paydo bo‘ladi.

Muvaffaqiyatli raqamli bilimlarni boshqarish tizimini joriy etish uchun tashkilotlar texnologik infratuzilma bilan bir qatorda xodimlarni o‘qitish, tashkiliy madaniyatni o‘zgartirish va bilimlarni raqamlashtirish jarayonlarini ham hisobga olishi kerak. Texnologiya nafaqat vosita, balki bilimlarni boshqarish strategiyasining integral qismi bo‘lishi zarur.

Xulosa va amaliy tavsiyalar. Raqamli texnologiyalar bilimlarni boshqarishda paradigmal o‘zgarishlar yaratmoqda va tashkilotlarning intellektual kapitalini boshqarish usullarini tubdan o‘zgartirmoqda. Sun’iy intellekt, mashinani o‘rgatish, bulutli texnologiyalar va big data analytics kabi zamonaviy vositalar bilimlarni yaratish, saqlash, uzatish va qo‘llashning barcha bosqichlarida yangi imkoniyatlar taqdim etmoqda.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, raqamli texnologiyalar nafaqat bilimlarni boshqarish samaradorligini oshiradi, balki bilimlarning demokratlashtirilishi va barcha xodimlar uchun ochiq qilinishida ham muhim rol o‘ynaydi. Bu jarayon tashkilotlarda innovatsiyalarni tezlashtiradi va raqobat ustunligini ta’minlaydi. Biroq raqamli transformatsiya jarayonida xavfsizlik, maxfiylik va xodimlarning raqamli savodxonligi kabi masalalar ham hisobga olinishi kerak. Muvaffaqiyatli joriy etish uchun texnologik yechimlar bilan bir qatorda tashkiliy va madaniy o‘zgarishlar ham amalga oshirilishi zarur.

Kelajakda IoT, 5G va kvant hisoblash kabi yangi texnologiyalar bilimlarni boshqarishda yanada ko‘proq imkoniyatlar yaratadi. Tashkilotlar ushbu texnologik rivojlanishga tayyor bo‘lish va doimiy o‘rganish madaniyatini rivojlantirish orqali raqamli bilimlarni boshqarishdan maksimal foyda olishlari mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Davenport, T.H., & Ronanki, R. (2018). Artificial intelligence for the real world. Harvard Business Review, 96(1), 108-116.

2. Kane, G.C., Phillips, A.N., Copulsky, J.R., & Andrus, G.R. (2019). The Technology Fallacy: How People Are the Real Key to Digital Transformation. MIT Press.

3. Rogers, A., Romijnders, R., Fix, A., Ganguli, D., Lovitt, L., Dragan, A., & Kumar, A. (2023). QLoRA: Efficient Finetuning of Quantized LLMs. Advances in Neural Information Processing Systems, 36, 10088-10115.

4. Гаврилова, Т.А. (2020). Цифровые технологии в управлении знаниями: современные тренды и перспективы. Вестник СПбГУ. Менеджмент, 19(2), 256-275.

Норкулов, А.Х. (2021). Рақамли технологиялар воситасида билимларни бошқариш: имкониятлар ва чекловлар. Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар, 3(41), 112-119.

QISHLOQ XO‘JALIGI EKIN KASALLIKLARINI TANISHDA CHUQUR O‘QITISH MODELLARINING AMALIY QO‘LLANILISHI

Ismailov I.T., *TATU Samarqand filiali “Axborot texnologiyalari” kafedrasi katta o‘qituvchisi Ilxomismailov198816128794@gmail.com*
Maxkamov A.X., *TATU Samarqand filiali 1-bosqich magistranti, mahkamovabdussomad@gmail.com*

Annotatsiya. *Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari yetishtirish jarayonida ekin kasalliklari hosildorlikni sezilarli darajada pasaytiruvchi asosiy muammolardan biri hisoblanadi. An’anaviy*

usullar bilan kasalliklarni aniqlash ko‘p vaqt talab etadi va mutaxassislarning tajribasiga bog‘liq bo‘ladi. Ushbu ishda chuqur o‘qitish texnologiyalari, xususan konvolyutsion neyron tarmoqlaridan foydalanib, ekin kasalliklarini avtomatik tarzda tanib olish tizimini ishlab chiqish imkoniyatlari o‘rganiladi. Ishda ma’lumotlar to‘plamini tayyorlash, modelni o‘qitish va validatsiya qilish jarayonlari batafsil yoritiladi. Tadqiqot natijasida fermerlar va agrotexnik mutaxassislari uchun qulay mobil ilova yoki veb-platforma yaratish ko‘zda tutilgan bo‘lib, bu tizim real vaqt rejimida kasalliklarni yuqori aniqlik bilan aniqlashga imkon beradi.

Kalit so‘zlar: *chuqur o‘qitish, konvolyutsion neyron tarmoqlari, ekin kasalliklari, sun’iy intellekt, tasvir tanish, qishloq xo‘jaligi.*

Аннотация. *В процессе производства сельскохозяйственной продукции болезни сельскохозяйственных культур являются одной из основных проблем, значительно снижающих урожайность. Определение болезней традиционными методами требует много времени и зависит от опыта специалистов. В данной работе изучаются возможности разработки системы автоматического распознавания болезней сельскохозяйственных культур с использованием технологий глубокого обучения, в частности, сверточных нейронных сетей. Подробно освещаются процессы подготовки набора данных, обучения и валидации модели. По результатам исследования планируется создание удобного мобильного приложения или веб-платформы для фермеров и агротехнических специалистов, что позволит выявлять заболевания в режиме реального времени с высокой точностью.*

Ключевые слова: *глубокое обучение, сверточные нейронные сети, болезни сельскохозяйственных культур, искусственный интеллект, распознавание изображений, сельское хозяйство.*

Abstract. *In the process of agricultural production, crop diseases are one of the main problems that significantly reduce productivity. Identifying diseases using traditional methods is time-consuming and depends on the expertise of specialists. This work explores the possibilities of developing a system for automatic recognition of crop diseases using deep learning technologies, specifically convolutional neural networks. The processes of data set preparation, model training, and validation are covered in detail. The research aims to create a convenient mobile application or web platform for farmers and agrotechnical specialists, allowing for high-accuracy disease detection in real-time.*

Keywords: *deep learning, convolutional neural networks, crop diseases, artificial intelligence, image recognition, agriculture.*

Kirish. Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyotining asosiy tarmoqlaridan biri bo‘lib, dunyo aholisini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta’minlashda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Biroq, ekin kasalliklari har yili global miqyosda hosildorlikning 20 – 40 %ini yo‘qotishga olib keladi va bu ko‘rsatkich rivojlanayotgan mamlakatlarda yanada yuqori darajada kuzatiladi. Kasalliklarni o‘z vaqtida aniqlay olmaslik nafaqat mahsulot sifatini pasaytiradi, balki iqtisodiy zararlar va kimyoviy preparatlarning ortiqcha ishlatilishiga ham sabab bo‘ladi.

An’anaviy diagnostika usullari asosan agronomlarning vizual kuzatuvi va laboratoriya tahlillariga asoslanadi. Bu usullar uzoq vaqt talab qiladi, qimmat turadi va ko‘pincha yuqori malakali mutaxassislar yetishmasligi muammosi bilan to‘qnashadi. Bundan tashqari, kasallikning dastlabki belgilari paydo bo‘lgan paytda uni aniq farqlash qiyin bo‘lishi mumkin, natijada davolash choralari kechiktiriladi va zarar kuchayadi.

So‘nggi o‘n yillikda sun’iy intellekt texnologiyalari, ayniqsa chuqur o‘qitish metodlari tasvir tanish sohasida ajoyib natijalarga erishdi. Tibbiyot, avtomobil sanoati, xavfsizlik tizimlari kabi sohalarda muvaffaqiyatli qo‘llanilgan ushbu

texnologiyalar qishloq xo‘jaligi uchun ham katta istiqbol ochadi. Konvolyutsion neyron tarmoqlari (CNN) murakkab tasvirlarni tahlil qilish, xususiyatlarni avtomatik ajratib olish va yuqori aniqlik bilan klassifikatsiya qilish qobiliyatiga ega. Bu esa ekin kasalliklarini aniqlashda inson faktoriga bog‘liqlikni kamaytiradi va diagnostika jarayonini tezlashtiradi [1].

Asosiy qism. *Ma’lumotlar to‘plami va tayyorgarlik*

Chuqur o‘qitish modellarining samaradorligi ko‘p jihatdan o‘quv ma’lumotlarining sifati va hajmiga bog‘liq. Ushbu ishda ochiq manbalardan, xususan PlantVillage, PlantDoc va mahalliy fermer xo‘jaliklaridan to‘plangan barg tasvirlari bazasi shakllantiriladi. Ma’lumotlar to‘plamiga sabzi, pomidor, bug‘doy, paxta, kartoshka va uzum kabi asosiy ekinlarning sog‘lom barglari hamda turli kasalliklar (qo‘ziqorin, bakterial, virus va zararkunandalar sabab bo‘lgan) ta’sirida bo‘lgan namunalar kiritiladi.

Tasvirlarni yig‘ish jarayonida turli yoritish sharoitlari, kamera burchaklari va mavsumiy o‘zgarishlar hisobga olinadi. Bu modelning umumlashtiruvchanligini oshiradi va real sharoitlarda ishonchliroq natijalarga erishishga yordam beradi. Har bir kasallik turi uchun kamida 500 – 1000 ta yuqori sifatli tasvir to‘planadi. Tasvirlar tozalash, normalizatsiya, o‘lchamlarni standartlashtirish jarayonlaridan o‘tkaziladi.

Tasvirlar taqsimoti

Har bir ekin turi va kasallik turi bo'yicha namunalar soni

Ekin turi	Sog'lom	Qo'ziqorin	Bakterial	Virus	Zararkunanda	Jami
Sabzi	850	720	580	450	520	3,120
Pomidor	920	890	670	540	610	3,630
Bug'doy	780	650	520	380	490	2,820
Paxta	810	740	590	420	680	3,240
Kartoshka	880	820	640	510	570	3,420
Uzum	750	710	550	460	530	3,000
JAMI	4,990	4,530	3,550	2,760	3,400	19,230

1-rasm. Har bir ekin turi va kasallik turi bo‘yicha tasvirlar taqsimoti

Ma’lumotlarni augmentatsiya qilish, ya’ni mavjud tasvirlardan sun’iy ravishda yangi namunalar yaratish – modelning haddan tashqari o‘rganib olishini (overfitting) oldini oladi. Buning uchun tasvirlarni aylantirish, ko‘zgu aksi, masshtablash, yorug‘likni o‘zgartirish, shovqin qo‘shish kabi texnikalar qo‘llaniladi. Natijada ma’lumotlar to‘plami hajmi 3 – 5 baravar oshiriladi.

Chuqur o‘qitish arxitekturalari

Ekin kasalliklarini aniqlash uchun bir necha mashhur CNN arxitekturalari tanlanadi va ularning xususiyatlari taqqoslanadi. ResNet (Residual Networks) arxitekturasi chuqur tarmoqlarda gradient yo‘qolishi muammosini hal qiluvchi qoldiq aloqalar tushunchasini joriy etadi. Bu 50, 101 yoki hatto 152 qatlamli tarmoqlarni muvaffaqiyatli o‘qitish imkonini beradi. ResNet50 va ResNet101 variantlari tadqiqotda ishlatiladi [2].

VGG (Visual Geometry Group) arxitekturasi o‘zining oddiy va bir xil tuzilishi bilan ajralib turadi. VGG16 va VGG19 modellari 3x3 o‘lchamli kichik

filtrlardan foydalanadi va ketma-ket qatlamlar orqali murakkab xususiyatlarni ajratib oladi. Garchi parametrlar soni ko‘p bo‘lsa-da, bu arxitektura tushunarliligi va barqarorligi bilan mashhur [3].

EfficientNet oilasi modellarning samaradorligini oshirish maqsadida ishlab chiqilgan bo‘lib, tarmoq kengligi, chuqurligi va kirish tasvirining o‘lchamini optimal nisbatda moslash printsipiga asoslangan. EfficientNet-B0 dan B7 gacha variantlar mavjud bo‘lib, ular turli xil hisoblash quvvati talablariga javob beradi. Ushbu tadqiqotda EfficientNet-B3 va B4 modellari sinovdan o‘tkaziladi [4].

MobileNet arxitekturasi mobil qurilmalar va cheklangan resursli tizimlar uchun maxsus optimallashtirilgan. Depth-wise separable convolution texnikasidan foydalanib, parametrlar sonini sezilarli darajada kamaytiradi. Bu real vaqt rejimida ishlash va mobil ilovalar yaratish uchun juda muhim. MobileNetV2 va MobileNetV3 versiyalari tekshiriladi [5].

CNN Arxitekturalari Taqqoslash Jadvali

Ekin kasalliklarini aniqlashda ishlatiladigan modellar

Arxitektura	Parametrlar soni	Hisoblash murakkabligi	Xotira talabi	Xususiyat
ResNet50	25.6 M	4.1 GFLOPs	98 MB	O'rtacha chuqurlikdagi qoldiq tarmoq
ResNet101	44.5 M	7.8 GFLOPs	170 MB	Chuqurroq qoldiq tarmoq, yuqori aniqlik
VGG16	138 M	15.5 GFLOPs	528 MB	Oddiy arxitektura, ko'p parametr
VGG19	144 M	19.6 GFLOPs	549 MB	VGG16 dan chuqurroq variant
EfficientNet-B3	12 M	1.8 GFLOPs	48 MB	Optimal samaradorlik va aniqlik
EfficientNet-B4	19 M	4.2 GFLOPs	75 MB	Yuqoriroq aniqlik, o'rtacha resurs
MobileNetV2	3.5 M	0.3 GFLOPs	14 MB	Mobil qurilmalar uchun optimal
MobileNetV3-Large	5.4 M	0.22 GFLOPs	21 MB	Yangi versiya, yaxshilangan samaradorlik

2-rasm. Arxitekturalar taqqoslash jadvali

Har bir arxitektura o‘zining kuchli va zaif tomonlariga ega. ResNet yuqori aniqlikni ta’minlaydi, lekin ko‘proq hisoblash resursi talab qiladi. VGG sodda va ishonchli, ammo juda ko‘p parametrga ega. EfficientNet aniqlik va tezlik o‘rtasida muvozanatni saqlaydi. MobileNet esa mobil qurilmalarda tez ishlash uchun eng mos variant hisoblanadi.

Modelni baholash mezonlari

Modelning ishlashini baholash uchun bir qator metrikalar qo‘llaniladi. Aniqlik (accuracy) to‘g‘ri tasniflangan namunalarning umumiy soniga nisbatini ko‘rsatadi, lekin bu metrika nomutanosib ma’lumotlar uchun yetarli emas. Shuning uchun precision (aniqlik), recall (eslab qolish) va F1-score kabi ko‘rsatkichlar ham hisoblanadi.

Confusion matrix (chalkashlik matritsasi) har bir kasallik turi uchun qancha namuna to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri tasniflangan ligini ko‘rsatadi. Bu modelning qaysi kasalliklarni yaxshi ajratib olganini va qayerlarda xatolikka yo‘l qo‘yganini tushunishga yordam beradi. Agar ikki kasallik o‘xshash simptomlarga ega bo‘lsa, model ularni chalkashtirishi mumkin va bu matritsa orqali aniq ko‘rinadi.

3-rasm. Confusion matrix namunasi – kasalliklar o‘rtasida klassifikatsiya natijalari

Amaliy tatbiq va tizim arxitekturasi

Ishlab chiqilgan model amaliy foydalanish uchun ikkita asosiy platformada amalga oshirilishi rejalashtirilgan. Birinchidan, mobil ilova (Android va iOS) fermerlar uchun eng qulay variant hisoblanadi. Foydalanuvchi smartfon kamerasi orqali kasallangan barg tasvirini oladi va bir necha soniya ichida natija ekranga chiqadi. Ilova internet aloqasisiz ham ishlashi uchun model optimallashtiriladi va qurilma xotirasiga yuklanadi.

Ikkinchidan, veb-platforma agronomlar va fermer xo‘jaliklari uchun mo‘ljallangan bo‘lib, u erda bir vaqtning o‘zida ko‘plab tasvirlarni yuklash, tarixiy ma’lumotlarni saqlash va hisobotlar yaratish mumkin. Platforma boshqaruv paneli orqali ekin maydonlaridagi kasalliklar tarqalishini vizualizatsiya qiladi va davolash choralari bo‘yicha tavsiyalar beradi.

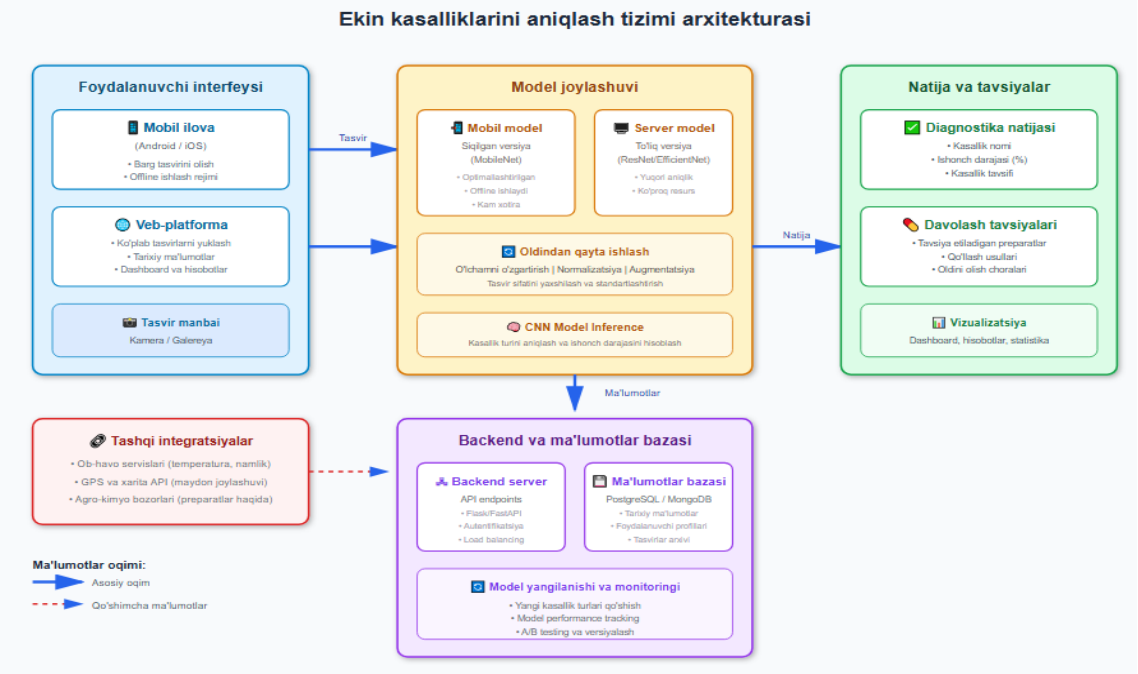

4-rasm. Ekin kasalliklarini aniqlash tizim arxitekturasi

Barcha platformalar bir xil asosiy model va algoritmlardan foydalanadi, faqat interfeys va ishga tushirish muhiti farq qiladi. Backend serverlarda kuchli versiya saqlanadi, mobil qurilmalarda esa siqilgan va optimallashtirilgan variant

ishlatiladi. Model muntazam yangilanadi va yangi kasallik turlari to‘plami kiritiladi.

Xulosa. Chuqur o‘qitish texnologiyalari qishloq xo‘jaligi sohasida ekin kasalliklarini aniqlash muammosiga samarali yechim taqdim etadi [6]. Konvolyutsion neyron tarmoqlari yuqori aniqlik va tezlik bilan kasalliklarni diagnostika qilish imkonini beradi, bu esa fermerlarning o‘z vaqtida to‘g‘ri qaror qabul qilishiga yordam beradi. Tadqiqot davomida turli arxitekturalar – ResNet, VGG, EfficientNet va MobileNet – o‘rganiladi va ularning qishloq xo‘jaligi vazifalariga mosligi baholanadi [7].

Kelajakda tadqiqotni yanada rivojlantirish yo‘nalishlari quyidagilarni o‘z ichiga oladi. Birinchidan, modelga ko‘proq ekin turlari va kasalliklar qo‘shiladi, bu uning qo‘llanilish doirasini kengaytiradi. Ikkinchidan, multimodal yondashuv – tasvir bilan birga temperatura, namlik, tuproq ma’lumotlarini ham tahlil qilish – diagnostika aniqligini oshiradi. Uchinchidan, eksplanable AI (tushuntiriluvchi sun’iy intellekt) texnikalari integratsiya qilinadi, bu model qanday qaror qabul qilganini foydalanuvchiga tushunarli tarzda ko‘rsatadi va ishonchni oshiradi.

Ushbu tadqiqot zamonaviy texnologiyalarni qishloq xo‘jaligi amaliyotiga tatbiq etish orqali oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash va barqaror rivojlanish maqsadlariga hissa qo‘shadi. Sun’iy intellekt yordamida fermerlar o‘z ishlarini samaraliroq tashkil qilishlari va global oziq-ovqat talab-ehtiyojlarini qondirish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Krizhevsky A., Sutskever I., Hinton G.E. ImageNet Classification with Deep Convolutional Neural Networks // Advances in Neural Information Processing Systems. 2012. Vol. 25. P. 1097-1105.

2. He K., Zhang X., Ren S., Sun J. Deep Residual Learning for Image Recognition // Proceedings of the IEEE Conference on Computer Vision and Pattern Recognition. 2016. P. 770-778.

3. Simonyan K., Zisserman A. Very Deep Convolutional Networks for Large-Scale Image Recognition // International Conference on Learning Representations. 2015.

4. Tan M., Le Q.V. EfficientNet: Rethinking Model Scaling for Convolutional Neural Networks // International Conference on Machine Learning. 2019. P. 6105-6114.

5. Howard A.G., Zhu M., Chen B., et al. MobileNets: Efficient Convolutional Neural Networks for Mobile Vision Applications // arXiv preprint arXiv:1704.04861. 2017.

6. Ferentinos K.P. Deep Learning Models for Plant Disease Detection and Diagnosis // Computers and Electronics in Agriculture. 2018. Vol. 145. P. 311-318.

7. Too E.C., Yujian L., Njuki S., Yingchun L. A Comparative Study of Fine-Tuning Deep Learning Models for Plant Disease Identification // Computers and Electronics in Agriculture. 2019. Vol. 161. P. 272-279.

8. Barbedo J.G.A. Plant Disease Identification from Individual Lesions and Spots Using Deep Learning // Biosystems Engineering. 2019. Vol. 180. P. 96-107.

9. Mohanty S.P., Hughes D.P., Salathé M. Using Deep Learning for Image-Based Plant Disease Detection // Frontiers in Plant Science. 2016. Vol. 7. Article 1419.

10. Singh D., Jain N., Jain P., et al. PlantDoc: A Dataset for Visual Plant Disease Detection // Proceedings of the 7th ACM IKDD CoDS and 25th COMAD. 2020. P. 249-253.

11. Hughes D.P., Salathé M. An Open Access Repository of Images on Plant Health to Enable the Development of Mobile Disease Diagnostics // arXiv preprint arXiv:1511.08060. 2015.

IQLIM OMILLARI VA TURBULENT DIFFUZIYANI HISOBGA OLGAN HOLDA ATMOSFERA IFLOSLANISHINI MODELLASHTIRISH VA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNI QO‘LLASH

Mahmudov Rustam Zayniddinovich,
doktorant, E-mail: rustammaxm@gmail.com

Annotatsiya. *Maqolada atmosferada ifloslantiruvchi moddalarning tarqalishini matematik modellashtirish ko‘rib chiqiladi. Uch o‘lchamli adveksiya-diffuziya tenglamasiga asoslangan model taklif etilgan bo‘lib, unda murakkab chegara sharoitlari, iqlim omillari, turbulent diffuziya, Monin-Obukhov nazariyasi va Pasquill-Gifford klassifikatsiyasi hisobga olingan.*

Kalit so‘zlar: *atmosfera, ifloslanish, modellashtirish, adveksiya-diffuziya, turbulentlik.*

Аннотация. *В статье рассматривается математическое моделирование распространения загрязняющих веществ в атмосфере. Предложена модель, основанная на трехмерном уравнении адвекции-диффузии, учитывающая сложные граничные условия, климатические факторы, турбулентную диффузию, теорию Монина-Обухова и классификацию Пасквилла-Гиффорда.*

Ключевые слова: *атмосфера, загрязнение, моделирование, адвекция-диффузия, турбулентность.*

Abstract. *The article examines the mathematical modeling of the distribution of pollutants in the atmosphere. A model based on the three-dimensional advection-diffusion equation is proposed, which takes into account complex boundary conditions, climatic factors, turbulent diffusion, the Monin-Obukhov theory, and the Pasquill-Gifford classification.*

Keywords: *atmosphere, pollution, modeling, advection-diffusion, turbulence.*

Kirish. Atmosferada zararli moddalar tarqalishi zamonaviy ekologiya va atrof-muhit muhofazasining eng dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Sanoat korxonalari, transport vositalari, energetika obyektlari va boshqa antropogen manbalardan atmosferaga chiqarilayotgan zararli moddalar inson salomatligi va ekotizimlar uchun jiddiy xavf tug‘dirishi mumkin [1]. Ushbu moddalarning atmosferada tarqalishini prognozlash va nazorat qilish uchun ishonchli matematik modellar zarur. Ular qaror qabul qilish jarayonlarida muhim ahamiyatga ega [2].

Atmosferada zararli moddalar tarqalishi murakkab fizik jarayon bo‘lib, u bir qator o‘zaro bog‘liq mexanizmlar ta’sirida kechadi. Sternning fundamental tadqiqotlariga ko‘ra [3], atmosferadagi moddalar transporti quyidagi asosiy jarayonlar orqali amalga oshadi: adveksiya – shamol oqimi ta’sirida moddalarning gorizontal va vertikal ko‘chishi; turbulent diffuziya – atmosferadagi tasodifiy turbulent harakatlar natijasida moddalarning tarqalishi; kimyoviy transformatsiya – atmosferada sodir bo‘ladigan fotokimyoviy va boshqa reaksiyalar; quruq va ho‘l cho‘kish – moddalarning yer sirtiga qaytishi. Ushbu jarayonlarning har biri o‘ziga xos vaqt va makon masshtablariga ega bo‘lib, ularning birgalikdagi ta’siri konsentratsiya maydonining murakkab dinamikasini belgilaydi [4].

Asosiy qism. Dekart koordinatalar sistemasida (x, y, z) atmosferada zararli modda konsentratsiyasining $C(x, y, z, t)$ o‘zgarishini tavsiflovchi uch o‘lchamli adveksiya-diffuziya tenglamasi massa saqlanish qonuniga asoslanadi [8]. Euler yondashuvida bu qonun quyidagi differensial tenglama ko‘rinishida ifodalanadi:

$$\frac{\partial C}{\partial t}+u\frac{\partial C}{\partial x}+v\frac{\partial C}{\partial y}+w\frac{\partial C}{\partial z}=\frac{\partial}{\partial x}\left(D_x\frac{\partial C}{\partial x}\right)+\frac{\partial}{\partial y}\left(D_y\frac{\partial C}{\partial y}\right)+\frac{\partial}{\partial z}\left(D_z\frac{\partial C}{\partial z}\right)+S-\Lambda C$$

(2.1)

Bu yerda: $C=C(x,y,z,t)$ – zararli modda konsentratsiyasi bo‘lib, $\left[\mu g/m^3\right]$ birlikda o‘lchanadi. Bu kattalik birlik hajmdagi havoda mavjud bo‘lgan zararli modda massasini ifodalaydi. Vaqt t soniyalarda $\left[s\right]$ o‘lchanadi, fazoviy koordinatalar x,y,z esa metrlarda $\left[m\right]$ ifodalanadi. Bunda x – sharqiy yo‘nalish (shamol asosiy yo‘nalishi), y – shimoliy yo‘nalish, z – vertikal yo‘nalish (yer sirtidan balandlik) sifatida qabul qilinadi [9].

Shamol tezligi vektori $V=u,v,w$ uchta komponentdan iborat bo‘lib, ular mos ravishda x, y va z yo‘nalishlari bo‘yicha tezliklarni ifodalaydi va $\left[m/s\right]$ birlikda o‘lchanadi. Turbulent diffuziya koeffitsiyentlari D_x,D_y,D_z $\left[m^2/s\right]$ birlikda o‘lchanib, atmosferadagi turbulent aralashish intensivligini tavsiflaydi. Emissiya manbai $S=S(x,y,z,t)$ $\left[\mu g/(m^3\cdot s)\right]$birlikda o‘lchanib, birlik vaqtda birlik hajmga qo‘shiladigan zararli modda miqdorini ko‘rsatadi. Ho‘l cho‘kish (yutilish) koeffitsiyenti $\Lambda=\Lambda(x,y,z,t)$ $[1/s]$ birlikda o‘lchanib, yog‘ingarchiliklar ta’sirida moddaning atmosferadan tozalanish tezligini ifodalaydi [10].

Adveksiya – moddaning shamol oqimi bilan birga passiv ko‘chishi bo‘lib, bunda modda zarrachalari havo massasi bilan birga harakatlanadi. Bu jarayon konsentratsiya maydonining fazoviy siljishiga olib keladi, lekin umumiy modda miqdorini o‘zgartirmaydi.

Sun’iy intellekt modellarida ushbu jarayonni prognozlashda uchun meteorologik ma’lumotlar, sun’iy yo‘ldosh kuzatuvlari hamda sensor tarmoqlardan olingan katta hajmdagi ma’lumotlar tahlil qilinadi. Ho‘l cho‘kish jarayoni ko‘pincha birinchi tartibli kinetik modelga bo‘ysunadi, ya’ni tozalanish tezligi modda konsentratsiyasiga proporsional bo‘ladi. Sun’iy intellekt asosidagi prognozlash modellarida ushbu jarayon regressiya, rekurrent neyron tarmoqlar (RNN) hamda vaqt qatorlarini tahlil qilish algoritmlari yordamida modellashtiriladi. Natijada ekologik xavfsizlikni baholash, sanoat chiqindilarini boshqarish hamda atmosferaning o‘z-o‘zini tozalash jarayonlarini real vaqt rejimida monitoring qilish imkoniyati yaratiladi.

Shamol tezligi maydonini aniqlash atmosfera modellashtirishning eng muhim bosqichlaridan biridir. Stull tomonidan batafsil tavsiflangan Monin-Obukhov o‘xshashlik nazariyasi atmosfera chegaraviy qatlamida shamol tezligining vertikal profilini aniqlash uchun eng ishonchli usul hisoblanadi. Bu nazariyaga ko‘ra, yer sirtiga yaqin qatlamda (sirtqi qatlam) shamol tezligi logarifmik qonunga bo‘ysunadi:

$$u(z)=\frac{u_*}{\kappa}\left[\ln\left(\frac{z}{z_0}\right)-\psi_m\left(\frac{z}{L}\right)\right] \qquad (2.2)$$

Bu yerda $u_* = \sqrt{\tau_0 / \rho}$ ishqalanish tezligi deb ataladi va $[m/s]$ birlikda o‘lchanadi. Bu kattalik yer sirti va atmosfera o‘rtasidagi impuls almashinuvi intensivligini tavsiflaydi. Bunda τ_0 – yer sirtidagi ishqalanish kuchlanishi $[N/m^2]$, ρ – havo zichligi $[kg/m^3]$. Von Karman doimiysi $\kappa = 0.4$ universal konstanta bo‘lib, ko‘plab tajriba va kuzatishlar natijasida aniqlangan.

Raqamli texnologiyalar, xususan, Internet of Things (IoT) sensor tarmoqlari va sun’iy intellektga asoslangan monitoring tizimlari emissiya manbalarini aniqlash, klassifikatsiya qilish hamda ularning fazoviy taqsimotini baholash imkonini beradi. Mashinali o‘rganish algoritmlari emissiya manbalarini nuqtaviy, chiziqli yoki yuzali manba sifatida avtomatik aniqlash hamda prognozlash vazifalarini bajaradi. Bu esa ekologik monitoring, sanoat xavfsizligi va aqlli shahar tizimlarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega.

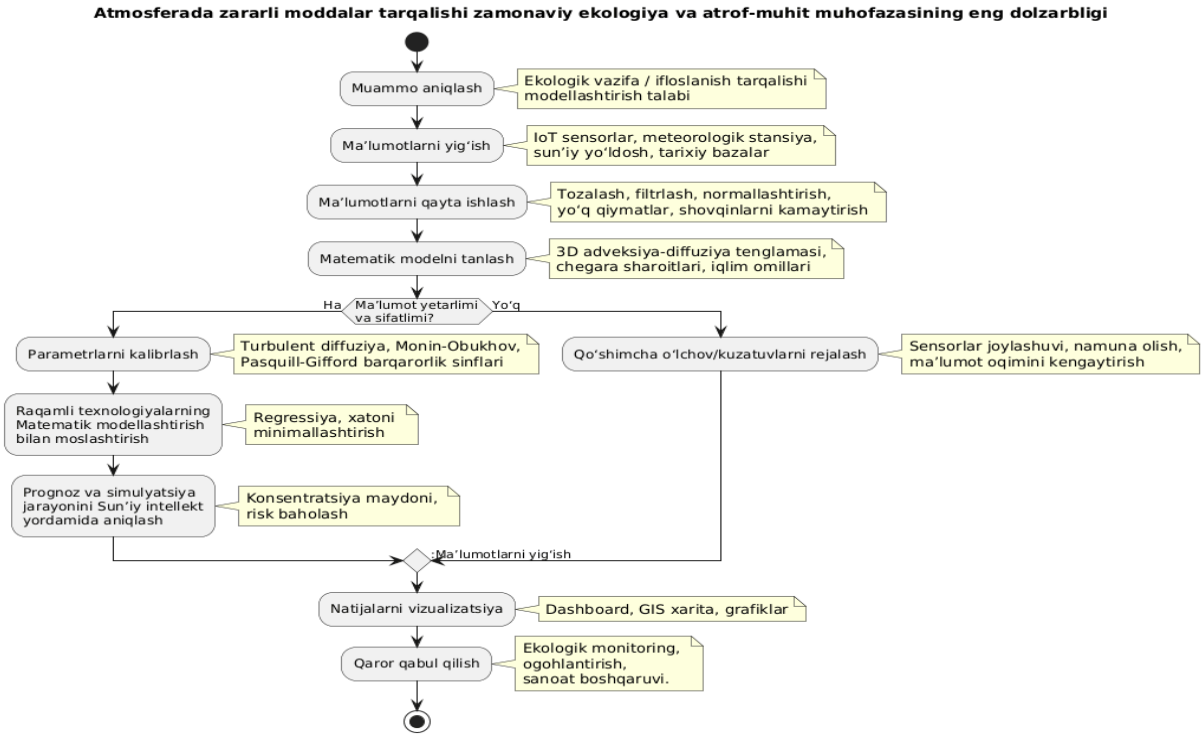

1-rasm. Raqamli texnologiyalar yordamida matematik modellashtirish va prognozlash tizimi blok diagrammasi

Aerodinamik g‘adir-budirlik parametri z_0 $[m]$ birlikda o‘lchanib, yer sirti xususiyatlarini tavsiflaydi. Bu parametr sirtning aerodinamik "g‘adir-budirligi"ni ifodalaydi – qanchalik katta bo‘lsa, sirt shunchalik g‘adir-budur va shamolga ko‘proq qarshilik ko‘rsatadi. Monin-Obukhov uzunligi $L[m]$ birlikda o‘lchanib, atmosfera barqarorligini tavsiflovchi asosiy parametr hisoblanadi. Bu uzunlik mexanik (shamol) va termik (issiqlik) turbulentlik o‘rtasidagi nisbatni ifodalaydi. Barqarorlik tuzatish funksiyasi ψ_m o‘lchovsiz kattalik bo‘lib, atmosfera termal barqarorligining shamol profiliga ta’sirini hisobga oladi.

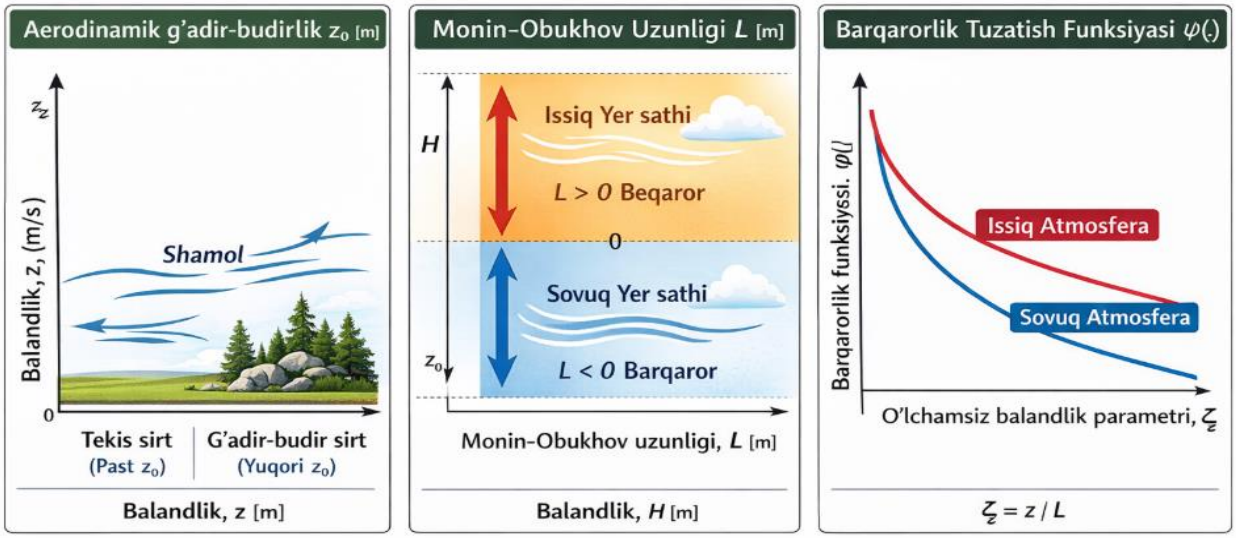

2-rasm. Atmosfera sirt qatlamida aerodinamik g‘adir-budurlik, Monin–Obuxov uzunligi va barqarorlik funksiyalarining fizik talqini

Turbulent diffuziya koeffitsiyentlari atmosferadagi moddalar tarqalishi tezligini belgilovchi muhim parametrlar hisoblanadi. Pasquill-Gifford parametrizatsiyasi bu koeffitsiyentlarni aniqlash uchun eng keng tarqalgan usul bo‘lib, u ko‘p yillik dala tajribalari natijalarıга asoslanadi. Bu yondashuvga ko‘ra, gorizontal va vertikal dispersiya parametrlari manbadan masofaga bog‘liq empirik formulalar bilan ifodalanadi:

$$\sigma_y(x) = a_y \cdot x^{b_y}, \quad \sigma_z(x) = a_z \cdot x^{b_z} \quad (2.5)$$

Bu yerda σ_y va σ_z gorizontal va vertikal dispersiya parametrlari bo‘lib, ular konsentratsiya taqsimotining standart og‘ishlarini ifodalaydi. x — manbadan masofa $[m]$, a_y, b_y, a_z, b_z. a— atmosfera barqarorligi sinfiga bog‘liq empirik koeffitsiyentlar.

Xulosa. Ushbu tadqiqot natijasida atmosfera muhitida zararli moddalarning tarqalishini prognozlash uchun fizik qonunlarga asoslangan hamda sun’iy intellekt texnologiyalari bilan integratsiyalashgan matematik model ishlab chiqilgan. Modelning asosini uch o‘lchamli adveksiya-diffuziya tenglamasi tashkil etib, unda murakkab chegara sharoitlari, rel’yef xususiyatlari va turli iqlim omillari hisobga olindi. Raqamli texnologiyalar yordamida modelga real vaqt rejimida sensor tarmoqlari, IoT qurilmalari va meteorologik kuzatuv tizimlaridan olingan katta hajmdagi ma’lumotlar kiritildi. Sun’iy intellekt algoritmlari ushbu ma’lumotlarni qayta ishlash, parametrlarni avtomatik moslashtirish va prognoz aniqligini oshirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. World Health Organization. (2021). WHO global air quality guidelines. WHO Press.

2. Seinfeld, J.H., & Pandis, S.N. (2020). Atmospheric chemistry and physics (4th ed.). Wiley.

3. Jacobson, M.Z. (2019). Fundamentals of atmospheric modeling (3rd ed.). Cambridge University Press.

4. Baklanov, A., Grimmond, C.S.B., Carlson, D., et al. (2020). From urban meteorology to integrated city services. Urban Climate, 31, 100575.

5. Holmes, N.S., & Morawska, L. (2021). Dispersion modelling review. Atmospheric Environment, 246, 118070.

6. Zhang, Y., Bocquet, M., Mallet, V., Seigneur, C., & Baklanov, A. (2021). Air quality forecasting: Review. Atmospheric Environment, 258, 118209.

7. Hanna, S.R., Chang, J.C., & Strimaitis, D.G. (2020). Hazardous gas dispersion modeling. Atmospheric Environment, 223, 117246.

8. Gryning, S.E., Batchvarova, E., & Brümmer, B. (2019). Dispersion in boundary layers. Boundary-Layer Meteorology, 173(2), 299–320.

9. Tominaga, Y., & Stathopoulos, T. (2020). Turbulent diffusion in urban areas. Atmospheric Environment, 230, 117494.

10. Khare, M., Sharma, P., & Gupta, A. (2019). Urban air pollution dispersion modeling. Environmental Modelling & Software, 118, 286–303.

11. Kumar, P., Hama, S., Omidvarborna, H., et al. (2020). Review of air dispersion models. Science of the Total Environment, 728, 138803.

12. Santiago, J.L., Martilli, A., & Martín, F. (2020). CFD modeling of pollutant dispersion. Atmospheric Environment, 223, 117181.

13. Lateb, M., Masson, C., Stathopoulos, T., & Bédard, C. (2020). Turbulence modeling in urban flows. Boundary-Layer Meteorology, 176, 123–147.

14. Fernando, H.J.S., Zajic, D., Di Sabatino, S., et al. (2019). Urban atmospheric dispersion. Annual Review of Fluid Mechanics, 51, 365–389.

15. Wang, Y., McElroy, M.B., Jacob, D.J., & Yantosca, R.M. (2019). Chemical transport modeling. Atmospheric Chemistry and Physics, 19, 12401–12422.

16. Zheng, B., Tong, D., Li, M., et al. (2020). Emission inventories and dispersion. Atmospheric Chemistry and Physics, 20, 11301–11326.

17. Vardoulakis, S., Fisher, B.E.A., Pericleous, K., & Gonzalez-Flesca, N. (2019). Modeling air quality in streets. Atmospheric Environment, 44, 1–17.

APPLICATION OF MATHEMATICAL MODELS AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE METHODS IN MEDICAL IMAGE ANALYSIS

Meliyeva Ma'rifat Olim qizi,
master's student, marifatmeliyeva0307@gmail.com
Xuramov Latif Yakubboy o'g'li, *PhD, latifxya@gmail.com*
Mardonov Dilmurod Raxmonovich*, PhD, dmardonov@samduuf.uz*

Abstract. *This study aims to study the effectiveness of the model in automatic tumor segmentation in medical images, especially in brain magnetic resonance imaging (MRI) images, based on mathematical models and the U-net model, which is one of the deep learning models in the field of artificial intelligence. In the study, tumors were extracted from various MRI images in the dataset using filtering methods and the U-net model. The results showed that the model outperformed traditional methods with a high Dice coefficient of 82.06% and other evaluation metrics, indicating that it has the potential to improve the quality of diagnosis in clinical practice.*

Keywords: *Median, Blaterial, U-net, MRI, segmentation, filtering.*

Аннотация. *Целью данного исследования является изучение эффективности модели автоматической сегментации опухолей на медицинских изображениях, особенно на изображениях магнитно-резонансной томографии (МРТ) головного мозга, на основе математических моделей и модели U-net, одной из моделей глубокого обучения в области искусственного интеллекта. В исследовании опухоли были выделены из различных изображений МРТ в наборе данных с использованием методов фильтрации и модели U-net. Результаты показали, что модель превзошла традиционные методы с высоким*

коэффициентом Дайса (82,06%) и другими оценочными показателями, что указывает на ее потенциал для улучшения качества диагностики в клинической практике.

Ключевые слова: *Медиана, Блатериальная, U-net, МРТ, сегментация, фильтрация.*

Annotatsiya. *Ushbu tadqiqot tibbiy tasvirlarda, ayniqsa miya magnit-rezonans tomografiyasi (MRT) tasvirlarida avtomatik o‘sma segmentatsiyasida modelning samaradorligini matematik modellar va sun’iy intellekt sohasidagi chuqur o‘rganish modellaridan biri bo‘lgan U-net modeliga asoslanib o‘rganishga qaratilgan. Tadqiqotda o‘smalar ma'lumotlar to‘plamidagi turli MRT tasvirlaridan filtrlash usullari va U-net modeli yordamida ajratib olindi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, model an’anaviy usullardan yuqori 82,06 % Dice koeffitsienti va boshqa baholash ko‘rsatkichlari bilan ustunlik qildi, bu esa klinik amaliyotda tashxis qo‘yish sifatini yaxshilash salohiyatiga ega ekanligini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *Median, Blaterial, U-net, MRT, segmentlash, filtrlash.*

Introduction. Brain tumors are one of the most complex problems in neuro-oncology and are a disease with a high mortality rate. Accurate localization of the tumor is necessary for surgical and chemotherapy planning. Currently, manual or semi-automatic segmentation by radiologists can be time-consuming. In recent years, filtering methods for processing various images and deep learning models based on convolutional neural networks (CNN) have made great progress in the field of medical image processing, especially in classification and segmentation tasks, and since these systems reduce the need for complex feature extraction methods from large amounts of data, filtering and deep learning methods are used to segment brain tumors in this regard. Filtering methods such as Median and Blaterial to clean the image from unnecessary interference and noise, as well as the U-Net model specially designed for semantic segmentation, are among the most popular and effective solutions. With its encoder-decoder structure and skip connections, it is able to not only obtain the overall location but also preserve the fine details at the pixel level. This feature is very important for accurately separating tumor boundaries in medical images [1][5].

The aim of this study is to develop an optimized U-Net model for automated tumor segmentation from brain MRI images and evaluate its accuracy performance. A properly trained U-Net model can segment different tumor components in MRI images quickly and efficiently without human intervention through high Dice coefficients.

Main part. *Materials and methods.* The international open source dataset “Brain tumor segmentation” was used in the study. This dataset contains 3064 human brain MRI images and correspondingly segmented tumor images, totaling 6128 images. During data processing, all images were reduced to the same size (256x256x3). In order to increase the generalization ability of the model, random rotation, horizontal and vertical reflection, and brightness change methods were applied to the training set. The median digital filter was used to clean the pre-processed images from “salt and pepper” and impulse noise. Median filtering has an enormous clamor impact and less obscuring capacity when contrasted with different filters [1][2]. The mathematical model of the median digital filter is given in the numerical formula (1):

$$\mathrm{A}'(x,y) = median\{A(i,j), (i,j) \in Q_{i,j}\} \quad (1)$$

where $A'(x,y)$ – new filtered pixel value, $A(i,j)$ – pixel value in the original image, $Q_{i,j}$ – the boundary neighbors around the (i,j) pixel (e.g., 3×3 neighbors) [3].

The Blaterial filter was used to clean the noise more effectively. The mathematical expression of the Blaterial filter is given in the formula (2):

$$I'(x,y) = \frac{1}{W_p}\sum I(x_i,y_i)\cdot e^{\left(-\frac{(x-y_i)^2+(y-y_i)^2}{2{\sigma_s}^2}\right)}\cdot e^{\left(-\frac{(I(x,y)-I(x_i,y_i)}{2{\sigma_r}^2}\right)} \quad (2)$$

where σ_s – spatial variance, σ_r – color/intensity variance, $I'(x,y)$ – new value of the filtered image, W_p – normalization coefficient (product of weighted weights) [4].

The accuracy of the filtered image, based on mathematical modeling, is determined by comparing it with the original image. The most widely used objective evaluation criteria for this purpose are the MSE (Mean Squared Error) and PSNR (Peak Signal-to-Noise Ratio). The MSE indicator represents the mean squared error at the pixel level between the original image and the processed image and is determined by the formula (3):

$$\text{MSE} = \frac{1}{MN}\sum_{i=1}^{M}\sum_{j=1}^{N}[I(i,j)-K(i,j)]^2 \quad (3)$$

where I(i,j) and K(i,j) are the pixel values at the (i,j) coordinate of the original and processed images, respectively. The smaller the MSE value, the closer the processed image is to the original image. Ideally, if both images are exactly the same, the MSE is zero [2].

PSNR is the ratio of the maximum possible signal value to the noise (error) level in logarithmic form. PSNR is calculated based on MSE and is defined by the formula (4):

$$\text{PSNR} = 10\cdot log_{10}\left(\frac{MAX_I^2}{MSE}\right) \quad (4)$$

A 2D U-Net model was used to train the data, where the encoder part included sequential convolution and maximum pooling operations for context compression, and the decoder part included image size restoration [8][9]. Due to the imbalance of the segmentation classes, formula (5) was used the ReLU activation function:

$$\sigma(z) = \max(0,z) \quad (5)$$

where activation function(ReLU), - linear combination.

For optimization, Adam optimizer was used with an initial learning rate of 10-4. The dataset was divided into training (70%), validation (15%) and test (15%) groups. The model was trained for 50 epochs [6]. The hyperparameters used to train the model are given in Table 1.

Table 1

Hyperparameters used to train the model

Model name	U-net
Image size	256
Optimizer	Adam
Learning rate	10^{-4}
Epochs	50

The segmentation efficiency of the model was evaluated using the Dice coefficient formula (6), and the proportion of correct predictions, i.e., the accuracy of the model, was calculated using formulas (7) and (8).

$$Dice = 2 \times \frac{|A \cap B|}{|A| + |B|} \quad (6)$$

where A is the set of objects predicted by the model, and B is the set of actual objects.

$$F1 = 2 \times \frac{\frac{TP}{TP + FP} \times \frac{TP}{TP + FN}}{\frac{TP}{TP + FP} + \frac{TP}{TP + FN}} \quad (7)$$

$$Accuracy = \frac{TP + TN}{TP + FP + FN + TN} \quad (8)$$

where TP is the number of positive cases predicted by the model as positive, TN is the number of negative cases predicted by the model as negative, FP is the number of negative cases predicted by the model as positive, and FN is the number of positive cases predicted as negative [7][10].

Results and discussion. The results of the analysis of all the main performance evaluation indicators of the U-net deep learning model are shown in Table 2 and Figure 1. According to the results of the study, the U-Net model showed high performance in the overall segmentation of brain tumors on the test set. The average Dice coefficient was 82.06 %, the F1-score was 82.01 %, and the accuracy of the model was 99.49 %.

Table 2

Performance indicators of the U-net model on the test set

Model name	U-net
Dice (%)	82.06
F1-score (%)	82.01
Accuracy (%)	99.49

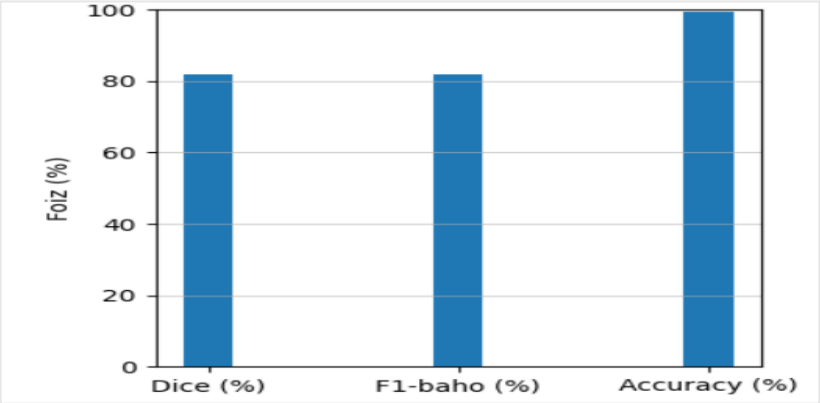

Figure 1. Evaluation indicators of the U-net model

Visual analysis showed that the U-Net model was able to segment tumor boundaries with high accuracy.

The results of the study proved the high efficiency of the U-Net model in segmenting brain tumors from MRI images. If this automated segmentation model is implemented in clinical practice, it will allow radiologists to reduce the time to diagnosis and quickly and accurately formulate a treatment plan. This will ensure faster procedures for patients, especially in neurosurgery and radiotherapy planning. Deep learning methods in artificial intelligence systems have proven their important role as a human assistant in the diagnostic process. In the future, it is necessary to make model decisions understandable for radiologists by using XAI (eXplainable AI) methods. Unlike 2D segmentation, the use of the 3D U-Net model can provide more consistent segmentation throughout the entire tumor volume.

Conclusion. The results of the study showed that the U-Net architecture and filtering methods, which are artificial intelligence-based deep learning models, are one of the effective and reliable approaches for segmenting brain tumors in MRI images. Despite the simple structure of the model, it provided high accuracy in the segmentation process based on deep learning. The high values of DICE and F1-score indicators confirm the ability of the model to accurately identify tumor regions and correctly define boundaries.

References:

1. Kanchanadevi, B., & Tamilselvi, P.R. (2020). Preprocessing using image filtering method and techniques for medical image compression techniques. International Journal of Image, Vision and Signal Processing, 12*(3), Article 0304. https://doi.org/10.21917/ijivp.2020.0304*

2. Ramani, R., Suthanthira Vanitha, N., & Valarmathy, S. (2013). The pre-processing techniques for breast cancer detection in mammography images. I.J. Image, Graphics and Signal Processing, 5*(5), 47–54.https://doi.org/10.5815/ijigsp.2013.05.06*

3. Renuka Devi, M., & Shenbagavadivu, S. (2013). A comparative analysis of median filter on various types of images. In Proceedings of the International Conference on Research Trends in Computer Technologies (ICRTCT-2013). *International Journal of Computer Applications (IJCA), 24.*

4. https://en.wikipedia.org/wiki/Bilateral_filter

5. Ronneberger, O., Fischer, P., & Brox, T. (2015). U-Net: Convolutional networks for biomedical image segmentation. In Medical Image Computing and Computer-Assisted Intervention (MICCAI 2015) (pp. 234–241). Springer. http://lmb.informatik.uni-freiburg.de/

6. Kumar, J., Dalal, N., & Sethi, M. (2024). Hyperparameters in deep learning: A comprehensive review. International Journal of Intelligent Systems and Applications in Engineering, 12(1), 1–18. https://ijisae.org/index.php/IJISAE/article/view/6967

7. Taha, A.A., & Hanbury, A. (2015). Metrics for evaluating 3D medical image segmentation: Analysis, selection, and tool. BMC Medical Imaging, 15, Article 29. https://doi.org/10.1186/s12880-015-0068-x

8. Luo, G., An, P., Ji, Z., Chen, Y., & Li, M. (2022). Post-processing for medical image segmentation: A review. Frontiers in Biomedical Technologies, 9(3), 15–28. https://doi.org/10.3389/fbioe.2022.869542

9. Ito Aramendia, A. (n.d.). Decoding the U-Net: A complete guide. Medium. https://medium.com/@alejandro.itoaramendia/decoding-the-u-net-a-complete-guide-810b1c6d56d8

10. Terven, J. R., Córdova-Esparza, D. M., Ramírez-Pedraza, A., & Chávez-Urbiola, E. A. (2023). Loss functions and metrics in deep learning: A review (arXiv:2307.02694v1). arXiv. https://doi.org/10.48550/arXiv.2307.02694

TEXNOLOGIK MASHINALARNING EKSPLUATATSIYA XARAJATLARINI OPTIMALLASHTIRISHDA SUN'IY INTELLEKTGA ASOSLANGAN MATEMATIK MODELLAR

Olimov Bexzod Kamoliddin o'g'li,
Namangan davlat texnika universiteti talabasi,
bekzodolimov1404@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada sanoat korxonalarida texnologik mashinalarning ekspluatatsiya xarajatlarini optimallashtirishda sun'iy intellektga asoslangan matematik modellarni qo'llashning nazariy va amaliy jihatlari ilmiy asosda tahlil qilinadi. Tadqiqotda ishlab chiqarish jarayonlarining murakkablashuvi, energiya resurslari narxining o'sishi va texnik xizmat ko'rsatish xarajatlarining ortib borishi sharoitida an'anaviy hisoblash usullarining yetarli samaradorlik bermayotgani asoslab beriladi. Maqolada katta hajmdagi texnik va iqtisodiy ma'lumotlarni qayta ishlash, nosozliklarni oldindan aniqlash, texnik xizmat ko'rsatish jadvalini optimallashtirish va ekspluatatsiya xarajatlarini prognozlashda sun'iy intellekt algoritmlarining roli yoritiladi. Tadqiqot natijalari sun'iy intellektga asoslangan matematik modellarni joriy etish ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, kutilmagan to'xtashlarni kamaytirish va korxonaning umumiy iqtisodiy barqarorligini mustahkamlashda muhim omil ekanligini ko'rsatadi.*

Kalit so'zlar: *texnologik mashinalar, ekspluatatsiya xarajatlari, sun'iy intellekt, matematik modellashtirish, prognozlash, sanoat korxonalari, energiya samaradorligi, texnik xizmat.*

Аннотация. *В данной статье на научной основе анализируются теоретические и практические аспекты использования математических моделей на основе искусственного интеллекта для оптимизации эксплуатационных расходов технологического оборудования на промышленных предприятиях. Исследование обосновывает тот факт, что традиционные методы расчета не обеспечивают достаточной эффективности в условиях возрастающей сложности производственных процессов, роста стоимости энергоресурсов и увеличения затрат на техническое обслуживание. В статье подчеркивается роль алгоритмов искусственного интеллекта в обработке больших объемов технико-экономических данных, раннем выявлении неисправностей, оптимизации графика технического обслуживания и прогнозировании эксплуатационных расходов. Результаты исследования показывают, что внедрение математических моделей на основе искусственного интеллекта является важным фактором повышения эффективности производства, сокращения непредвиденных простоев и укрепления общей экономической стабильности предприятия.*

Ключевые слова: *технологические машины, эксплуатационные расходы, искусственный интеллект, математическое моделирование, прогнозирование, промышленные предприятия, энергоэффективность, техническое обслуживание.*

Abstract. *This article analyzes the theoretical and practical aspects of the use of mathematical models based on artificial intelligence in optimizing the operating costs of technological machines at industrial enterprises on a scientific basis. The study substantiates the fact that traditional calculation methods do not provide sufficient efficiency in the context of the increasing complexity of production processes, the rise in the cost of energy resources, and the increase in maintenance costs. The article highlights the role of artificial intelligence algorithms in processing large volumes of technical and economic data, early detection of failures, optimizing the maintenance schedule, and forecasting operating costs. The results of the study*

show that the introduction of mathematical models based on artificial intelligence is an important factor in increasing production efficiency, reducing unexpected downtime, and strengthening the overall economic stability of the enterprise.

Keywords: *technological machines, operating costs, artificial intelligence, mathematical modeling, forecasting, industrial enterprises, energy efficiency, technical maintenance.*

Kirish. Sanoat korxonalarida texnologik mashinalar ishlab chiqarish jarayonining asosiy infratuzilma elementi hisoblanadi. Ularning samarali ishlashi mahsulot sifati, ishlab chiqarish hajmi va iqtisodiy natijalarga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Biroq mashinalarning uzoq muddatli ekspluatatsiyasi energiya sarfi, amortizatsiya, texnik xizmat ko‘rsatish va nosozliklarni bartaraf etish bilan bog‘liq sezilarli xarajatlarni keltirib chiqaradi. Ushbu xarajatlar ishlab chiqarish tannarxining muhim qismini tashkil etadi.

An’anaviy iqtisodiy hisob-kitoblar ko‘pincha o‘rtacha statistik ko‘rsatkichlarga asoslanadi va real vaqt rejimida o‘zgarib boruvchi ishlab chiqarish sharoitlarini to‘liq inobatga olmaydi. Raqamli transformatsiya va sun’iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi esa ekspluatatsiya jarayonlarini chuqur tahlil qilish va matematik modellar asosida optimallashtirish imkonini bermoqda. Shu sababli texnologik mashinalarning ekspluatatsiya xarajatlarini sun’iy intellektga asoslangan matematik modellar yordamida optimallashtirish masalasini ilmiy jihatdan asoslash dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Asosiy qism. Texnologik mashinalarning ekspluatatsiya xarajatlari ko‘p omilli va dinamik xarakterga ega bo‘lib, ular ishlab chiqarish yuklamasi, ish rejimi, texnik parametrlar, energiya narxi va tashqi muhit sharoitlariga bog‘liq ravishda o‘zgaradi. Ushbu omillar o‘rtasidagi murakkab bog‘liqlikni aniqlash uchun matematik modellashtirish muhim vosita hisoblanadi. Sun’iy intellekt algoritmlari esa ko‘p o‘lchovli ma’lumotlarni qayta ishlash va yashirin qonuniyatlarni aniqlash orqali modellashtirish aniqligini sezilarli darajada oshiradi.

Zamonaviy ishlab chiqarish muhitida texnologik mashinalar sensorlar orqali real vaqt ma’lumotlarini uzatadi. Ushbu ma’lumotlar mashinaning harorat rejimi, vibratsiya darajasi, yuklama koeffitsienti va energiya iste’moli kabi ko‘rsatkichlarni qamrab oladi. Sun’iy intellekt algoritmlari mazkur ma’lumotlarni tahlil qilib, nosozlik ehtimolini oldindan aniqlash imkonini beradi. Natijada profilaktik texnik xizmat ko‘rsatish o‘z vaqtida amalga oshiriladi va kutilmagan to‘xtashlar soni kamayadi [1].

Ekspluatatsiya xarajatlarini optimallashtirishda matematik modellar xarajat funksiyasini minimal darajaga keltirishga qaratiladi. Sun’iy intellekt asosidagi regressiya va neyron tarmoq modellaridan foydalanish orqali xarajat va texnik parametrlar o‘rtasidagi nolinear bog‘liqlik aniqlanadi. Bu esa optimal yuklama rejimini belgilash va energiya samaradorligini oshirish imkonini beradi.

Energiya resurslari narxining o‘sishi sharoitida mashinalarning energiya sarfini optimallashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Sun’iy intellekt algoritmlari ishlab chiqarish jarayonidagi o‘zgarishlarni hisobga olib, energiya iste’molini prognoz qiladi va eng tejamkor ish rejimini tavsiya etadi. Bu jarayon ekspluatatsiya xarajatlarining sezilarli qisqarishiga olib keladi [2].

Sun’iy intellektga asoslangan modellar ekspluatatsiya xarajatlarini uzoq muddatli prognozlash imkonini ham beradi. Tarixiy ma’lumotlar asosida tuzilgan model kelgusidagi xarajat dinamikasini aniqlaydi va investitsiya qarorlarini qabul qilishda muhim axborot manbai bo‘lib xizmat qiladi. Bu esa korxonaning moliyaviy rejalashtirish tizimini takomillashtiradi.

Matematik modellashtirish jarayonida sun’iy intellekt algoritmlarining moslashuvchanligi muhim ustunlik hisoblanadi. Yangi ma’lumotlar kiritilishi bilan model parametrlarining avtomatik yangilanishi real sharoitga mos natijalarni ta’minlaydi. Natijada boshqaruv qarorlari aniqroq va asosliroq qabul qilinadi. Bu esa ishlab chiqarish samaradorligini oshirib, tannarxni pasaytiradi va sanoat korxonasining raqobatbardoshligini mustahkamlaydi.

Xulosa va amaliy tavsiyalar. O‘tkazilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, texnologik mashinalarning ekspluatatsiya xarajatlarini optimallashtirishda sun’iy intellektga asoslangan matematik modellar yuqori iqtisodiy samaradorlikni ta’minlaydi. Ushbu modellar nosozliklarni prognozlash, energiya sarfini optimallashtirish va xarajatlarni aniq rejalashtirish imkonini beradi. Natijada ishlab chiqarish jarayonining barqarorligi oshadi va kutilmagan moliyaviy yo‘qotishlar kamayadi.

Amaliy jihatdan sanoat korxonalariga sensor ma’lumotlarini tizimli yig‘ish, sun’iy intellekt asosidagi analitik platformalarni joriy etish va mutaxassislarning raqamli kompetensiyalarini oshirish tavsiya etiladi. Shuningdek, matematik modellarni ishlab chiqarish jarayoni bilan integratsiyalash orqali ekspluatatsiya xarajatlarini uzluksiz monitoring qilish va optimallashtirish mexanizmini shakllantirish maqsadga muvofiqdir. Bu yondashuv sanoat korxonalarining iqtisodiy barqarorligini mustahkamlash va uzoq muddatli rivojlanishini ta’minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Russell, S., & Norvig, P. (2021). Artificial intelligence: A modern approach (4th ed.). Pearson. [1]

2. McKinsey Global Institute. (2021). The state of AI in 2021. New York: McKinsey & Company.

3. OECD. (2021). Artificial intelligence in industry. Paris: OECD Publishing. [2]

4. UNIDO. (2022). Industrial development report 2022. Vienna: United Nations Industrial Development Organization.

5. *World Economic Forum. (2022). Shaping the future of advanced manufacturing. Geneva: WEF.*

KLASSIK VA KVANT ALGORITMLARINI OPTIMALLASHTIRISH MASALALARIDA TAQQOSLASH

Raximov Rustamjon Tuxtayevich,
dotsent, rustamjonraximov@gmail.com.
Uroqov Doston Zarif o‘g‘li,
talaba, uroqovdoston206@gmail.com

Annotatsiya*. Ushbu tezis optimallashtirish masalalarida klassik va kvant algoritmlarining taqqosiy tahlilini taqdim etadi. Klassik usullar (PSO, SA, GA) oddiy va o‘rta murakkablikdagi*

muammolarda barqaror ishlaydi, ammo NP-hard masalalarda eksponensial vaqt talab qiladi. Kvant algoritmlari (QAOA, Quantum Annealing, VQE) superpozitsiya va entanglementdan foydalanib, murakkab energiya landshaftlarida tezroq konvergentsiyaga erishadi. Taqqoslash yangilanuvchi energiya, qurilish va logistika misollarida ko‘rsatilgan. Natijalar gibrid yondashuvlarning afzalligini tasdiqlaydi, kvant texnologiyalari rivojlanishi bilan quantum advantage erishish mumkinligini ta'kidlaydi.

Kalit so‘zlar: *optimallashtirish, klassik algoritmlar, kvant algoritmlar, QAOA, Quantum Annealing, gibrid yondashuvlar.*

Аннотация. *В данной диссертации представлен сравнительный анализ классических и квантовых алгоритмов для задач оптимизации. Классические методы (PSO, SA, GA) стабильно работают на задачах простой и средней сложности, но требуют экспоненциального времени на задачах NP-трудной сложности. Квантовые алгоритмы (QAOA, квантовый отжиг, VQE) обеспечивают более быструю сходимость в сложных энергетических ландшафтах с использованием суперпозиции и запутанности. Сравнение проводится на примерах возобновляемой энергетики, строительства и логистики. Результаты подтверждают преимущество гибридных подходов, подчеркивая, что квантовое преимущество может быть достигнуто с развитием квантовых технологий.*

Ключевые слова: *оптимизация, классические алгоритмы, квантовые алгоритмы, QAOA, квантовый отжиг, гибридные подходы.*

Abstract. *This thesis presents a comparative analysis of classical and quantum algorithms for optimization problems. Classical methods (PSO, SA, GA) perform stably on simple and medium-complexity problems, but require exponential time on NP-hard problems. Quantum algorithms (QAOA, Quantum Annealing, VQE) achieve faster convergence in complex energy landscapes using superposition and entanglement. The comparison is shown on the examples of renewable energy, construction and logistics. The results confirm the advantage of hybrid approaches, emphasizing that quantum advantage can be achieved with the development of quantum technologies.*

Keywords: *optimization, classical algorithms, quantum algorithms, QAOA, Quantum Annealing, hybrid approaches.*

Kirish. Optimallashtirish masalalari zamonaviy fan, texnologiya va iqtisodiyotning asosiy yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ular logistika zanjirlarini boshqarish, resurslarni taqsimlash, yangilanuvchi energiya tizimlarini loyihalash, moliyaviy portfel optimallashtirish, qurilish loyihalarida energiya samaradorligini oshirish, hatto transport oqimlarini boshqarish va materialshunoslik simulyatsiyalari kabi sohalarda keng qo‘llaniladi. Klassik hisoblash usullari bu masalalarni hal qilishda uzoq vaqt davomida asosiy vosita bo‘lib kelgan. Biroq, muammo o‘lchami va murakkabligi oshganda (masalan, NP-hard sinfidagi kombinator masalalarda), klassik algoritmlar eksponensial vaqt va resurs talab qiladi, bu esa real vaqtda yechim topishni qiyinlashtiradi. Masalan, katta ma'lumotlar to‘plamlarida klassik usullar soniyalar emas, balki soatlar yoki kunlar talab qilishi mumkin.

Asosiy qism. Kvant hisoblashning paydo bo‘lishi bilan yangi imkoniyatlar ochildi. Kvant algoritmlari kvant mexanikasining fundamental printsiplari – superpozitsiya (bir vaqtning o‘zida ko‘plab holatlarni birga saqlash, ya'ni parallel qidiruv imkonini berish) va entanglement (kvant zarralarining o‘zaro bog‘lanishi, bu ma'lumotlarni tez uzatishga yordam beradi) – dan foydalanib, parallel qidiruv va hisoblashni amalga oshiradi. Bu esa murakkab optimallashtirish masalalarida

klassik usullardan ancha tezroq yechimlarga erishish potentsialini beradi. So‘nggi yillarda (2024–2026) o‘tkazilgan tadqiqotlar kvant algoritmlarining real NISQ (Noisy Intermediate-Scale Quantum) qurilmalarida klassik solverlardan ustunlik ko‘rsatish holatlarini tasdiqlamoqda. Masalan, 2025- yilda kvant algoritmlar yuqori o‘lchamli binary optimallashtirish masalalarida klassikdan 80 marta tezroq natijalarga erishgan. Bundan tashqari, 2025–2026- yillarda kvant hisoblashdagi gibrid yondashuvlar (kvant va klassikni birlashtirish) mashina o‘rganishida parametrlar sonini 60% ga qisqartirib, energiya samaradorligini 84% ga oshirgan.

Mavzuning dolzarbligi kvant texnologiyalarining jadal rivojlanishida yotadi. IBM, D-Wave, Google Quantum AI va IonQ kabi kompaniyalar 100+ kubitli protsessorlarni ishga tushirmoqda, masalan, IBM ning 156-kubitli Heron chipi. 2025 yilda kvant hisoblash investitsiyalari $1.25 milliardga yetgan, bu 2024 yilga nisbatan 128% o‘sishni ko‘rsatgan. Prognozlar bo‘yicha, kvant hisoblash bozori 2035 yilga 72 milliard dollarga yetishi kutilmoqda. Shu bilan birga, shovqin, dekoherensiya (kvant holatini yo‘qotish) va cheklangan kubit soni kabi muammolar mavjud bo‘lib, bu kvant ustunligini (quantum advantage) erishishni qiyinlashtiradi. Klassik va kvant algoritmlarni taqqoslash orqali qaysi sohalarda kvant hisoblash afzal ekanligini aniqlash hozirgi bosqichda juda muhim, chunki 2026 yilda gibrid ish jarayonlari (hybrid workflows) keng tarqalishi kutilmoqda.

Tezisning maqsadi – optimallashtirish masalalarida klassik va kvant algoritmlarining afzalliklari, kamchiliklari va taqqosiy samaradorligini tahlil qilish.

Vazifalar:

1. Klassik optimallashtirish algoritmlarining asosiy turlarini va ularning cheklovlarini tavsiflash.
2. Eng muhim kvant optimallashtirish algoritmlarini (QAOA, Quantum Annealing, VQE) ko‘rib chiqish.
3. Real misollar (yangilanuvchi energiya, qurilish, logistika) orqali taqqoslash o‘tkazish.
4. Gibrid kvant-klassik yondashuvlarning afzalliklarini va kelajak istiqbollarini muhokama qilish.

Asosiy qism.Optimallashtirish masalalari maqsad funksiyasini cheklovlar ostida maksimal yoki minimal qilishdan iborat. Ular chiziqli (lineer), chiziqli bo‘lmagan (non-linear), diskret (integer) va kombinator (kombinatorika) turlarga bo‘linadi. Masalan, kombinator masalalar TSP (Traveling Salesman Problem) yoki Max-Cut kabi bo‘lib, ular NP-hard sinfiga kiradi va klassikda eksponensial murakkablikka ega. Klassik algoritmlar bu masalalarni hal qilishda quyidagi usullardan foydalanadi.

Gradient tushishi va uning variantlari (Gradient Descent, Stochastic Gradient Descent) lokal minimumlarni tez topishda samarali, ammo global optimalni kafolatlamaydi, chunki ular faqat mahalliy qidiruv qiladi. Genetik algoritmlar (GA) va partikullar suruvi optimallashtirishi (PSO) evolyutsiya va tabiatdagi guruh harakatiga asoslangan metaevristik usullar bo‘lib, murakkab masalalarda yaxshi ishlaydi. Masalan, yangilanuvchi energiya tizimlarida PSO 19 iteratsiyada 7700 Vt quvvatga erishgan, JA (Jaya Algorithm) esa 81 iteratsiyada 7820 Vt ga yetgan. [1]

SA (Simulated Annealing) esa 999 iteratsiyada 7820 Vt ga erishgan, ammo katta iteratsiyalar talab qiladi. Simulyatsiyalangan annealing (SA) termodinamika jarayonlarini taqlid qiladi va global minimumlarni topishda samarali. Biroq, katta o‘lchamli masalalarda (masalan, 1000+ o‘zgaruvchili) vaqt eksponensial o‘sadi, masalan, 30 dan ortiq agentlar bo‘lgan koalitsiya masalalarida klassik solverlar amaliy emas.

Klassik algoritmlar oddiy masalalarda barqaror, ammo murakkablik oshganda cheklovlarga duch keladi. Masalan, NSGA-II (Non-dominated Sorting Genetic Algorithm II) qurilish energiya optimallashtirishida 18.9 daqiqada eng yaxshi Pareto frontini beradi (energiya 17.84–19.84 kWh/m²/yil, PPD <5.2%), ammo vaqt talab qiladi. MOPSO (Multi-Objective PSO) esa shunga o‘xshash natijalarga erishadi, lekin konvergentsiya va xilma-xillikda NSGA-II dan orqada qoladi.

Kvant algoritmlari kvant mexanikasidan foydalanadi va klassikdan farqli ravishda, bir vaqtning o‘zida ko‘plab yechimlarni baholaydi. Quantum Approximate Optimization Algorithm (QAOA) variatsion algoritm bo‘lib, kombinator masalalarni (Max-Cut, TSP) hal qilish uchun ishlatiladi. U Hamilton operatorlarini parametrli kvant sxemasi orqali optimallashtiradi va klassik optimizer bilan birgalikda ishlaydi. Tadqiqotlarda QAOA yangilanuvchi energiya masalalarida 19 iteratsiyada -4.3 Hamilton minimumiga erishgan (SLSQP optimizeri bilan), AQGD bilan esa 3 iteratsiyada -1.0 ga. QAOA qurilish optimallashtirishida 0.54 daqiqada ishlaydi, ammo yechim sifati pastroq (31.85–55.62 kWh/m²/yil) [1].

Quantum Annealing (QA) D-Wave qurilmalarida qo‘llaniladi va kvant tunneling orqali energiya landshaftida minimal nuqtani topadi. Energiya koalitsiyasi va qurilish optimallashtirishida QA klassik SA dan yaxshiroq ishlaydi, masalan, D-Wave Advantage 4.1 da koalitsiya masalalarida Tabu search va SA bilan taqqoslaganda bir xil sifatli yechimlarga erishgan, ammo √n scaling bilan tezroq (n – prosumerlar soni). Qurilishda QA 0.37 daqiqada natija beradi, ammo yechimlar klasterlangan (45.88 kWh/m²/yil atrofida) [4] .

Variational Quantum Eigensolver (VQE) molekulyar va materiallar simulyatsiyasida ishlatiladi, Hamiltonian minimumlarini topadi. Yangilanuvchi energiyada VQE NELDER-MEAD bilan 125 iteratsiyada -8.0 energiya minimumiga erishgan. Yana bir misol – QPMC-QAE (Quantum Parallel Multi-Layer Monte Carlo with QAE), u ~7200 Vt prognozlariga erishgan va katta ma'lumotlar to‘plamlarida yaxshi generalizatsiyaga ega [1].

Taqqoslash natijalari quyidagicha. Yangilanuvchi energiya tizimlarida PSO klassikda tez konvergentsiya bersa-da (7700 Vt), QAOA kvantda shunga o‘xshash tezlikda yaxshi natijalarga erishadi (-4.3 Hamiltonian), ammo QPMC-QAE eng ishonchli bo‘lib, real ma'lumotlarga mos keladi. Qurilish performansi optimallashtirishida NSGA-II klassikda eng yaxshi Pareto frontini beradi (energiya 17.84–19.84 kWh/m²/yil), QAOA esa 0.54 daqiqada ishlaydi, lekin yechim sifati pastroq (31.85–55.62 kWh/m²/yil) [2]. Quantum Annealing 0.37 daqiqada natija beradi, ammo klasterlangan. Katta masalalarda (156 kubitli IBM protsessorida)

BF-DCQO (Bias-field digitized counterdiabatic quantum optimization) kvant algoritmi CPLEX va SA dan soniyalarda tezroq ishlagan, masalan, 156 o‘zgaruvchili masalada 0.5 soniyada yechim topgan, CPLEX esa 30-50 soniya talab qilgan, umumiy tezlik farqi 80 marta [3]. Logistika va moliyada kvant usullar parallel qidiruv orqali ustunlik ko‘rsatadi, masalan, 2025 yilda kvant annealing gibridida transport optimallashtirishida Gurobi klassikdan 1 % yaqin natijalarga erishgan va to‘siqni 25 %ga kamaytirgan. Ammo NISQ shovqini tufayli sifat past bo‘ladi, masalan, QAOA hardwareda sifat random darajasiga tushishi mumkin [4].

Gibrid yondashuvlar (kvant sxemasi + klassik optimizer) eng samarali. Masalan, QAOA parametrlarini klassik SLSQP yoki NELDER-MEAD bilan optimallashtirish konvergentsiyani tezlashtiradi. Gibrid algoritmlar NISQ davrida quantum advantage ga yaqinlashishga yordam beradi, masalan, IonQ ning gibrid arxitekturasida LLM fine-tuningda aniqlikni oshirgan. 2026 yilda gibrid workflows keng tarqalishi kutilmoqda, kvant optimallashtirish va simulyatsiyalarni, klassik esa oddiy vazifalarni bajaradi[1], [2], [3], [4].

Xulosa va amaliy tavsiyalar. Klassik algoritmlar barqarorlik va katta ma'lumotlar bilan ishlashda ustun bo‘lib qoladi, masalan, NSGA-II va PSO oddiy muhandislik masalalarida ishonchli. Kvant algoritmlar murakkab, yuqori o‘lchamli masalalarda potentsial tezlik va yaxshi yechim sifatini beradi, ammo hozirgi NISQ qurilmalarida shovqin va cheklovlar mavjud. So‘nggi tadqiqotlar (2025-2026) kvant usullarining ayrim masalalarda klassikdan 80 marta tezroq ekanligini tasdiqlaydi, masalan, BF-DCQO va gibrid annealing. Kvantning afzalliklari optimallashtirish, AI va materialshunoslikda kuchaymoqda, ammo error correction va modullar rivoji kerak.

Amaliy tavsiyalar:

1. Oddiy va o‘rta masalalarda PSO, GA yoki SA dan foydalaniladi – ular ishonchli va tez, masalan, yangilanuvchi energiyada PSO 19 iteratsiyada natija beradi[1].

2. Murakkab kombinator masalalarda QAOA yoki Quantum Annealing ni kvant simulyatorlarda (Qiskit, Cirq) sinab ko‘ring, masalan, logistika uchun QA tunnelingdan foydalanib tez yechim topadi[2], [4] .

3. Eng yaxshi natijalar uchun gibrid yondashuvlarni qo‘llang: kvant sxemasini klassik optimallashtirish bilan birlashtiring, masalan, QAOA + SLSQP[1], [3].

4. Kvant texnologiyalari rivojini (IBM, D-Wave, IonQ yangiliklari) kuzatib boring – fault-tolerant kvant kompyuterlari kelishi bilan optimallashtirish inqilobi yuz beradi, 2026- yilda hybrid workflows keng tarqaladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Nielsen M.A., and Chuang I. L., Quantum Computation and Quantum Information: 10th Anniversary Edition. Cambridge, U.K.: Cambridge Univ. Press, 2010.

2. Montanaro, A.,"Quantum algorithms: an overview," npj Quantum Inf., vol. 2, no. 1, pp. 1–8, Jan. 2016, doi: 10.1038/npjqi.2015.23.

3. Farhi,E., Goldstone, J. and S. Gutmann, "A Quantum Approximate Optimization Algorithm," 2014, arXiv:1411.4028. [Online]. Available: https://arxiv.org/abs/1411.4028

4. Preskill J., "Quantum Computing in the NISQ era and beyond," Quantum, vol. 2, p. 79, Aug. 2018, doi: 10.22331/q-2018-08-06-79.

5. Harrow, A.W., Hassidim A., and Lloyd S., "Quantum Algorithm for Linear Systems of Equations," Phys. Rev. Lett., vol. 103, no. 15, p. 150502, Oct. 2009, doi: 10.1103/PhysRevLett.103.150502.

NORAVSHAN QARORLAR QABUL QILISHDA Z-SONLARNING QO‘LLANILISHINI TADBIQ ETISH

Primova X.A. *Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU, Samarqand filiali professori, t.f.d., pro., primova@samtuit.uz*
Nabiyeva S.S. *Raqamli texnologiyalar va sun’iy intellektni rivojlantirish ilmiy-tadqiqot instituti tadqiqotchisi, sevar0887@gmail.com*
Anorboyeva S.J. *Ipak yo‘li turizm va madaniy meros xalqaro universiteti talabasi, xolida_primova@mail.ru*

Anotatsiya. *Qaror qabul qilishga haqiqiy dunyoda doimo ehtiyoj mavjuddir. Ko‘pgina hollarda inson qobiliyati bilan cheklangan bir qator omillarga bog‘liq ravishda tanlovlarni amalga oshirish juda qiyin masala bo‘ladi. Ushbu maqolada noravshan qarorlar qabul qilishda Z-sonlarning qo‘llanilishini tatbiq etish amalga oshiriladi.*

Kalit so‘zlar: *qaror qabul qilish, Z-sonlar nazariyasi, lingvistik qiymat, algoritmlash.*

Аннотация. *Принятие решений всегда необходимо в реальном мире. Во многих случаях выбор является очень сложной задачей из-за ряда факторов, ограничивающих человеческие возможности. В данной статье представлено применение Z-чисел в нечетком принятии решений.*

Ключевые слова: *принятие решений, теория Z-чисел, лингвистическое значение, алгоритмизация.*

Abstract. *Decision-making is always needed in the real world. In many cases, making choices is a very difficult task due to a number of factors that are limited by human capabilities. This article presents an application of Z-numbers in fuzzy decision-making.*

Keywords: *decision-making, Z-number theory, linguistic value, algorithmization.*

Kirish. Tabiiy til (TT) ba’zi narsalar bo‘yicha qaror qabul qilish kerak bo‘lganda tushunarli bo‘ladi, chunki odamlar kundalik hayotda deyarli hamma narsani tasvirlash uchun NLdan foydalanadilar. Haqiqatni ifodalash uchun 1 va 0 sonlar *i* yordamida narsalarni tasvirlash to‘g‘ri emas. Masalan, odamdan kunning ob-havosini tasvirlash talab etilsa, ular ob-havoni "yomg‘irli" yoki "yomg‘irsiz" deb ta’riflash bilan cheklanadi, bunda lingvistik atamalar, agar matematik tarzda yozilsa, aniq sonlar 1 yoki mos ravishda 0. Noravshan to‘plamlar haqidagi bilimlardan foydalangan holda, odam ob-havoni “juda yomg‘irli”, “yomg‘irli”, “bir oz yomg‘irli”, “bulutli”, “bir oz bulutli”, “quyoshli”, “juda quyoshli” deb yaxshiroq ta’riflay oladi va hokazo. Noravshan to‘plamlarni qo‘llash odamlarga tabiiy tilde da o‘z fikrini yaxshiroq tasvirlash imkonini beradi va ba’zi noaniqliklarni kamaytirish mumkin [1].

Qaror qabul qilishga haqiqiy dunyoda doimo ehtiyoj mavjuddir. Ko‘pgina hollarda inson qobiliyati bilan cheklangan bir qator omillarga bog‘liq ravishda tanlovlarni amalga oshirish juda qiyin masala bo‘ladi. Noravshan muhitda ekspertlarning afzalliklarini ifodalash uchun stanart usul odatda nodan birgacha bo‘lgan oraliqda baholagan sonli qiymatlardan foydalanadi. Biroq ekspertlar

o‘zlari afzal ko‘rganlariga aniq sonli qiymatlarni bera olmaydigan ma’lum qiyin qarorlar mavjud. Bunday hollarda afzallikni ifodalash uchun sonli qiymatlarning o‘rniga lingvistik baholashlardan muqobil tarzda foydalaniladi. Noravshan afzallik munosabatlarining qo‘shiluvchi o‘tuvchanlik xususiyatiga asoslangan izchillikning yangi tavsiflanishi ilgari suriladi. Ushbu yangi tavsiflash ekspertlarning fikrlari o‘rtasidagi izchillikni osongiga tekshirishga imkon beradi. Ekspertlarning fikrlari “agar-u holda” qoidalaridan foydalangan holda ifodalanadi. Sabab-oqibat ma’lumotlar bazalari uchun “agar-u holda” qoidalarini hosil qilish uchun bilimlarni kashf qilish usullaridan biri – lingvistik umumlashtirish yondashuvlari taklif qilinadi. 1-turdagi va oraliqli 2-tur noravshan to‘plamlar ko‘rib chiqiladi. Ko‘pgina texnik adabiyotlarda beshta sifatiy o‘lchovlar – haqiqiylik darajasi, yetarli darajada qamrab olish, ishonchlilik, tashqaridalilik va soddalik bayon qilinadi. Ular orasida eng ishonchli va ifodalovchi qoidalarni topish uchun ishonchlilik darajasi ayniqsa muhimdir [2].

Z-sonlar – o‘ta qiyin bo‘lib hisoblanuvchi ma’lumotlarning real noravshanligini bayon qilishga birinchi bor urinishni o‘zi bilan tasvirlamaydi, ba’zida yetarlicha oddiy baholi terminlarda tavsiflash ham qiyin kechadi. Xususan, o‘xshash tavsif uchun interval baholashlar va noravshan sonlardan ko‘pdan beri foydalanilmoqda. Agar so‘z birinchi tur funksiyalari to‘g‘risida ketayotgan bo‘lsa, (Type-1 Membership Functions), u holda baholashlarning o‘ziga xos noravshanligi shunchaki e’tiborga olinmaydi. Noaniqlikning bunday intervallarini hisobga olishga birinchi bor urinish ko‘pdan beri yetarlicha taklif qilingan ikkinchi tur (Type-2 Membership Functions) funksiyasi noravshan to‘plamlar nazariyasi bo‘lib hisoblanadi. 3-tur noravshan to‘plamlardan farqli ravishda Z-son TTda bayon qilingan ishonchlilikni tasvirlaydi va ma’lumot noravshanligi ko‘proq shakllantirilgan, u esa Z-sonni TTdagi formal va to‘liq bayoni bo‘lib hisoblanadi (bunday “to‘liqlik” *Z*-sonlarni qayta ishlash murakkabligi bilan bog‘liqdir). *Z*-ma’lumotlar bilan ishlash uchun yangi nazariyalar, yangi yondoshuvlar va *Z* - sonlar bilan hisoblash usullari talab qilinadi [3,7].

“Ishonchlilik” so‘zini boshqa bir-biri bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan so‘zlar bilan tenglashtirish mumkin bo‘ladi, shuningdek umidvorlik, rostlik darajasi, yoki ehtimollik. Ta’kidlash muhimki, *A* ham, *V* ham o‘zi bilan taqdim qilish “komponentlar”ini so‘zlar bilan (Computing with Words) hisoblash kontekstida ko‘rib chiqishi mumkin. Taqdim qilish “komponentlar”ida faqatgina insonning verbal shakllanuvchi baholar sifatidagi *Z*-sonli ma’lumotlarni o‘zlashtirishiga tayaniladi. L. Zade kengaytirish tamoyilidan foydalangan holda *Z*-sonlar ustida hisoblashlar o‘tkazish uchun bir qancha amallarni taklif qildi. Biroq u o‘zining ilmiy izlanishlarida shunday so‘z yuritgan “Z-sonlarni hisoblash bilan bog‘liq masalalarni belgilash oson, biroq ularni hal qilish shunchaki yechishdan uzoqdadir”. Xulosa tizimlarida va qaror qabul qilish masalalarida aniq holda Z-sonlardan to‘la foydalanish uchun asos bo‘lgan nazariyani mukammal deb hisoblab bo‘lmaydi. O‘z davrida berilgan mavzuga doir nashrdan chiqqan ilmiy izlanishlar soni asta-sekin ortib bormoqda va bir qancha olimlar Z-sonlarni

rivojlantirishga o‘z hissalarini qo‘shishdi va bir qancha amalga oshirish mumkin bo‘lgan yondoshuvlarni taklif qilishdi [4].

Qaror qabul qilishda *Z*-baholash to‘g‘risida soddalashtirilgan taxminiy fikrlar ilgari suriladi. Mezonlar to‘plami asosida qaror qabul qilish (alternativlar tanlash) masalalari kontekstida *Z*-sonlardan foydalanish ko‘rib chiqilgan. Qaror qabul qilish maqsadida *Z*-sonlar klassik noravshan sonlarga almashtiriladi va har bir alternativ variantning muhimlilik vazni hisoblab chiqiladi [5].

Z-ma’lumotlarga asoslangan qarorlar qabul qilishga ta’rif berilgan. Ushbu yondoshuv *Z*-sondan klassik noravshan sonlarga keltirishga, kutilayotgan foydalilik yondoshuvini umumlashtirishga va *Z*-son sifatida ifodalangan Shoke integralidan foydalanishga asoslangan. Shuningdek, bir qancha nashrdan chiqqan ilmiy izlanishlarda turlicha faoliyat sohalari masalalariga tegishli tavsiflari yuqoridagi maqolalarda keltirilgan yondoshuvlardan foydalanish uchun misollar keltirilgan [6].

Asosiy qism. *Z-sonlardan asosidagi qaror qabul qilish algoritmi.*

Noma’lumlik muhitida Z-sonlardan foydalangan holda qaror qabul qilish algoritmi quyidagicha [7]:

1- qadam. Qaror qabul qilish masalasi uchun noravshan qaror qabul qilish matrisasini qurish.

2- qada. Lingvistik qiymatni sonli qiymatga almashtirish.

3- qadam. Noravshan qaror qabul qilish matrisasini normallashtirish.

4- qadam. Z-sonlarni ravshan songa aylantirish.

5- qadam. Har bir muqobilning afzallik vaznini aniqlash.

Bu yerda biz ko‘rib chiqilayotgan masalani tabiatning o‘zaro bir-birini istisno qiluvchi va to‘liq holatlari $\Sigma = \{S_1,...,S_m\}$ ostidagi cheksiz sondagi muqobillar $f_i, i = 1,..,n$ bilan hal qilish bo‘yicha yondashuvni taqdim etamiz. Z-sonlarga ega bo‘lgan qaror qabul qilish masalasini hal qilish $Z_{U(f^*)} = \max\limits_{f_i \in \{f_1,..,f_n\}} Z_{U(f_i)}$ tenglik bajariladigan $f^* \in \mathrm{A}$ harakatni aniqlashdan iborat, bu yerda $Z_{U(f)}$ quyidagicha aniqlanadi [7]:

$$Z_{U(f_i)} = Z_{X_{i1}} Z_{P_1} + ... + Z_{X_{ij}} Z_{P_j} + ... + Z_{X_{in}} Z_{P_n}.$$

1-bosqich. S_j tabiiy holatda f_i muqobilning Z-qiymatli natijasi $Z_{X_{ij}} = (A_{X_{ij}}, B_{X_{ij}}),\ i = 1,...,n,\ j = 1,..,m$ va S_j tabiiy holatning Z-qiymatili $Z_{P_j} = (A_{P_j}, B_{P_j})$ ehtimollik berilgan holda quyidagi hisoblanadi [60; 343–349]:

$$Z_{ij} = Z_{X_{ij}} \cdot Z_{P_j} = (A_{ij}, B_{ij})$$

Z_{ij} ni hisoblash amalga oshiriladi [7].

Z-sonlarning nazariy qurilishi ularni noravshan sonlarga aylantirish, arifmetik amallar va noravshanlik o‘lchovlardan qarorlarni qabul qilishda foydalaniladi. Bundan tashqari, Z-sonlarining entropiya o‘lchovi va Z-sonlarini hosil qilish usuli Z-sonlarni nazariy qurishda muhim tushunchalardir. Ushbu eslatib o‘tilgan tushunchalar 1-rasmda ko‘rsatilgandek umumlashtirilgan va tasvirlangan [7].

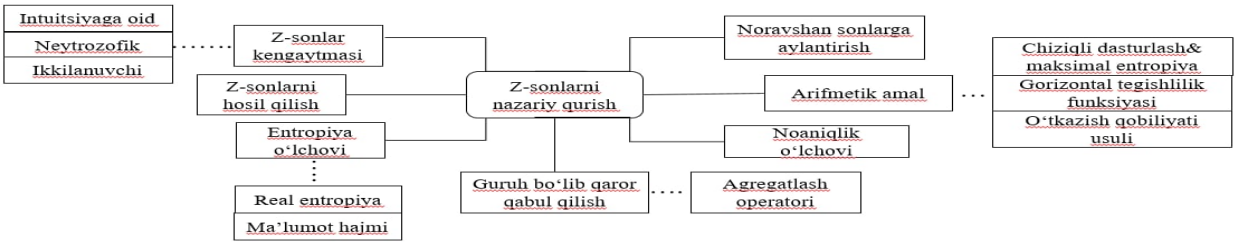

1-rasm. Z-sonlarning nazariy qurilishida umumiy nuqtaiy nazar

Qarorlar asoslanadigan ma’lumotlarning muhim sifat belgisi ularning ishonchliligiga asoslanadi. Afsuski deyarli barcha qaror qabul qilish nazariyalarida qarorga bog‘liq ma’lumotlarning ishonchliligi mavjud bo‘lmaydi. Ushbu tadqiqot ishida Z-son orqali ifodalangan Z-qiymatli ma’lumotlar ostida qaror qabul qilish masalasini ko‘rib chiqdik, bu qaror o‘zgaruvchilari bilan bog‘liq bo‘lgan ehtimolliklar taqsimotlari bo‘yicha mumkin bo‘lishlar taqsimotini rag‘batlantiriladi. Z-ma’lumotlar bilan hisoblash Z-sonlarni aylantirishga asoslanadi. Qaror qabul qilishga bo‘lgan tavsiflangan yondashuv nomukammal ma’lumotlarning insonga yo‘naltirilgan baholash bilan ustma-ust tushuvchi ko‘proq darajada umumiyroq bo‘lgan tuzilmani oldinga olib chiqadi.

Noravshan qarorlar qabul qilishda z-sonlarning qo‘llanilishi

Z- sonlardan foydalangan holda qaror qabul qilish algoritmi quyidagicha:

1-qadam. Qaror qabul qilish masalasi uchun noravshan qaror qabul qilish matritsasini qurish.

2-qadam. Lingvistik qiymatni sonli qiymatga almashtirish.

3-qadam. Noravshan qaror qabul qilish matritsasini normallashtirish.

4-qadam. Z-sonlarni ravshan songa aylantirish.

5-qadam. Har bir muqobilning muhimlilik vaznini aniqlash. Qaror masalasining qo‘yilishi.

Ma’lumki, portfolioni tanlash sarmoya kiritish va moliyaviy tadqiqotlar sohasidagi standart va eng muhim samalalardan biri hisoblanadi [6].

Xulosa va amaliy tavsiyalar. Ushbu tadqiqotda Z-sonlarga asoslangan qaror qabul qilishning yangi metodologiyasi taqdim etildi. Yangi noravshan sonlarni tartiblash usuli taklif qilindi. Ushbu tartiblash usuliga asoslanib, Z-sonlarining asosiy ehtimollik taqsimotiga aylantirishning yangi usuli taqdim etildi. Bu turli manbalardan olingan ma’lumotlarni Dempsterning birlashtirish qoidasiga ko‘ra birlashtirish imkonini beradi va ma’lumotni yig‘ishning afzalliklari tufayli oqilona qaror qabul qilishga olib keladi. Bu esa xavfni tahlil qilish va tibbiy holat bo‘yicha ikkita tajriba tavsiya etilgan metodologiyaning samaradorligini ko‘rsatadi.

Xuddi shunday usulni noravshan xulosa tizimi uchun ham qo‘llash mumkin bo‘ladiki, bu esa berilgan tadqiqot ishida taklif qilinadi. Qarorlarga asoslanadigan ma’lumotlarning muhim sifat belgisi ularning ishonchliligiga asoslanadi. Afsuski deyarli barcha qaror qabul qilish nazariyalarida qarorga bog‘liq ma’lumotlarning ishonchliligi mavjud bo‘lmaydi. Ushbu tadqiqot ishida Z-ma’lumot va ma’lumotlar fazosi tushunchalari aniqlanadi, bu esa ma’lumotlar fazosidagi asosiy amallarini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Ali Khan M.S., Abdullah S., Ali A. (2019) Multiattribute group decision-making based on Pythagorean fuzzy Einstein prioritized aggregation operators // International Journal of Intelligent Systems. – T. 34. – pp. 1001–1033.

2. Chu C.-H., Hung K.-C., Julian P. (2014) A complete pattern recognition approach under Atanassov’s intuitionistic fuzzy sets // Knowledge-Based Systems. – T. 66. –pp. 36–45.

3. Dubois D., Prade H. (2004) Possibility theory, probability theory and multiple-valued logics: A clarification // Annals of Mathematics and Artificial Intelligence.– T. 35, № 1–3. pp. 35–66.

4. De Baets B., De Meyer H. E. (2001) The Frank T-norm family in fuzzy similarity measurement // Proc. EUSFLAT. pp. 249–252.

5. Primova X.A., Nabiyeva S.S., Sakiyev T.R. (2019) Development of medical information systems // 2019 International Conference on Information Science and Communications Technologies (ICISCT) // Date of Conference: 04-06 November 2019.

6. Primova X.A., Nabiyeva S.S. (2022) Surunkali tonzillit kasalligini Z-sonlarga asoslangan tibbiy tashhisi // O‘zbekiston Milliy Axborot Agentligi (O‘za) ilm-fan bo‘limi elektron jurnali, №12(38), 282–289.

7. Primova X.A., Nabiyeva S.S. (2023) A new method of medical diagnostics based on Z-numbers // Journal of Computer Science Engineering and Information Technology Research, 49–50-betlar.

NORAVSHAN XULOSA QOIDALARIGA ASOSLANGAN KASALLIKNI ANIQLASH MODELINI QURISH ALGORITMI

Primova X.A. *Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU Samarqand filiali, t.f.d., professori, primova@samtuit.uz*

Qarshiboyev J.O., Rashidov R.R , Otaqulov B.B. *Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU Samarqand filiali talabalari, xolida_primova@mail.ru*

Annotatsiya. *Bugungi kunda qaror qabul qilish muhitida, masalan, tibbiy tashxis kabi ma’lumotlarning ishonchliligi ham juda muhim ekanligi aniqlandi. Shuning uchun noravshan xulosa qoidalariga asoslangan kasallikni aniqlash modelini qurish algoritmi taklif etildi.*

Kalit so‘zlar: *noravshan qoida xulosa, qaror qabul qilish, kasallikni tashxislash.*

Аннотация. *Сегодня в сфере принятия решений крайне важна надежность информации, такой как медицинский диагноз. Поэтому предложен алгоритм построения модели обнаружения заболеваний на основе нечетких правил вывода.*

Ключевые слова: *нечеткие правила вывода, принятие решений, диагностика заболеваний.*

Abstract. *Today, in the decision-making environment, it has been found that the reliability of information, such as medical diagnosis, is also very important. Therefore, an algorithm for building a disease detection model based on fuzzy inference rules has been proposed.*

Keywords: *fuzzy inference rule, decision-making, disease diagnosis.*

Kirish. Noravshan matematikada noravshan sonlardan inson idroki va subyektivligini tavsiflash uchun foydalanish mumkin, chunki ular noravshan yoki noto‘g‘ri ma’lumotni ifodalaydi. Biroq, qaror qabul qilish muhitida, masalan, tibbiy tashxis kabi ma’lumotlarning ishonchliligi ham juda muhim ekanligini aniqlandi. Ma’lumotni ifodalash uchun faqat noravshan sonlardan foydalanish ma’lumotlarning ishonchliligini to‘g‘ri tavsiflash uchun cheklovlarga ega bo‘lishi mumkin. Bu muammoni hal qilish uchun Zade Z-son tushunchasini kiritib, noravshan sonlar tushunchasini kengaytirdi [2-4]. Z-son bu tartiblangan juftlik

bo‘lib, inson mulohazalarini baholash va ishonchlilikni cheklaydi. Z-sonning birinchi komponenti smetadagi noaniqlik haqidagi ma’lumotni ifodalaydi, Z-sonining ikkinchi komponenti esa ishonchlilik yoki haqiqiylikni o‘lchaydi [1-3]. Ya’ni, Z-soni insonning fikrlash darajasini tavsiflashi va tibbiy diagnostika va muammolarni bartaraf etish kabi qarorlar qabul qilish muammolariga samarali qo‘llanilishi mumkin.

Ko‘p yillar davomida noravshan xulosa tizimlari noaniq (noravshan) sharoitlarda kiruvchi ma’lumotlar asosida mantiqiy xulosalar chiqarish zaruratini o‘z ichiga olgan masalalarda ishlatilmoqda. Bunda axborotning haqiqatga mosligi, odatda tabiiy til orqali bildirilib, ammo mavjud ma’lumotlar ko‘pincha ishonchli bo‘lmaydi, ularning ishonchlilik darajasi esa noravshan to‘plamlar (TT) orqali ko‘rsatiladi. Baholash natijalari aniq yoki taxminiy ko‘rsatkichlar bilan bog‘liq bo‘lib, oxirgi xulosa shaxsning bilim darajasi, ichki sezgisi va tajribasiga asoslanadi. Noravshan xulosa qoidalariga asoslangan modelni qurish algoritmi noaniqlikning noravshan yondashuvidan foydalanib ishlab chiqilgan [3-5].

Asosiy qism. *Noravshan xulosa qoidalariga asoslangan kasallikni aniqlash algoritmi.*

Surunkali tonzillit asoratlarini keng qamrovda davolash uchun profilaktik dastur ishlab chiqish zarurligi aniqlangan. Bunday dastur bolalarda nogironlikka olib keladigan asoratlarni kamaytirish, kasallikning takrorlanishini oldini olish va reabilitatsiya muddatini qisqartirishga xizmat qiladi. Shu bois, tibbiy-biologik va algoritmik usullarni birlashtirish surunkali tonzillitni davolash samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

1-qadam. (X_r, y_r) tanlangan tajribaviy ma’lumotlar, $i=\overline{1,n}, r=\overline{1,M}$ bu yerda $X_r=(x_{r1}, x_{r2}, ..., x_{rn})$ - j- juftlikdagi kiruvchi vektori va y_j - unga mos chiqish vektori [6-7].

2-qadam. Normallashtirish:

$$z_{ik} = l\,\frac{x_{ik}-x_{\min}}{x_{\max}-x_{\min}} \tag{1}$$

turli birlikdagi biokimyoviy ko‘rsatkichlarni yagona [0,1] oraliqqa keltirish.

3-qadam. Fazzifikatsiyalash:

$$\mu_j(z_{ik}) = \exp\left(-\frac{1}{2}\left(\frac{z_{ik}-c_{ij}}{\sigma_{ij}}\right)^2\right) \tag{2}$$

bu yerda c – noravshan son markazi, σ – noravshan sonning α kesimdagi interval kengligi.

Har bir ko‘rsatkich uchun klinik normativ (m,σ)berilgan (masalan, katalaza c=2.21, σ=1.11).

4-qadam. T-norma Z_{T-norm} amali asosida Z-son Z_{XY_i} da har bir (Z_{X_i}, Z_{Y_i}) juftlikni almashtirish:

$$Z_{X_iY_i} = Z_{T-norm}(Z_{X_i}, Z_{Y_i}) = T((A_{X_i}, B_{X_i}), (A_{Y_i}, B_{Y_i})) \tag{3}$$

5-qadam. T-konorma $Z_{T-conorm}$ amal asosida Z_{XY_i} ning Z_{agg} birlashma amalini bajarish:

$$Z_{agg} = Z_{T-conorm}(Z_{g_1h_1}, Z_{g_2h_2}, ..., Z_{g_nh_n}) = S((A_{g_1h_1}, B_{g_1h_1}), (A_{g_2h_2}, B_{g_2h_2}), ..., (A_{g_nh_n}, B_{g_nh_n})) \quad (4)$$

1) Kiruvchi to‘plamlar (9 shkalada): A_x, B_x, A_y, B_y

Parametr: IgA

$A_x = 0.00/0 + 0.00/1 + 0.01/2 + 0.51/3 + 0.99/4 + 0.49/5 + 0.00/6 + 0.00/7 + 0.00/8;$

$A_y = 0.00/0 + 0.05/1 + 0.25/2 + 0.71/3 + 1.00/4 + 0.70/5 + 0.24/6 + 0.04/7 + 0.00/8;$

$B_x = 0.00/0 + 0.00/1 + 0.00/2 + 0.50/3 + 1.00/4 + 0.50/5 + 0.00/6 + 0.00/7 + 0.00/8;$

$B_y = 0.00/0 + 0.04/1 + 0.25/2 + 0.71/3 + 1.00/4 + 0.71/5 + 0.25/6 + 0.04/7 + 0.00/8;$

Parametr: IgM

$A_x = 0.00/0 + 0.20/1 + 0.70/2 + 0.80/3 + 0.30/4 + 0.00/5 + 0.00/6 + 0.00/7 + 0.00/8;$

$A_y = 0.09/0 + 0.41/1 + 0.88/2 + 0.95/3 + 0.51/4 + 0.14/5 + 0.02/6 + 0.00/7 + 0.00/8;$

$B_x = 0.00/0 + 0.00/1 + 0.00/2 + 0.50/3 + 1.00/4 + 0.50/5 + 0.00/6 + 0.00/7 + 0.00/8;$

$B_y = 0.00/0 + 0.04/1 + 0.25/2 + 0.71/3 + 1.00/4 + 0.71/5 + 0.25/6 + 0.04/7 + 0.00/8;$

Parametr: IgG

$A_x = 0.75/0 + 0.75/1 + 0.25/2 + 0.00/3 + 0.00/4 + 0.00/5 + 0.00/6 + 0.00/7 + 0.00/8;$

$A_y = 0.92/0 + 0.91/1 + 0.45/2 + 0.11/3 + 0.01/4 + 0.00/5 + 0.00/6 + 0.00/7 + 0.00/8;$

$B_x = 0.00/0 + 0.00/1 + 0.00/2 + 0.50/3 + 1.00/4 + 0.50/5 + 0.00/6 + 0.00/7 + 0.00/8;$

$B_y = 0.00/0 + 0.04/1 + 0.25/2 + 0.71/3 + 1.00/4 + 0.71/5 + 0.25/6 + 0.04/7 + 0.00/8;$

2) bolalarda surunkali tonzillit kasalligi darajasini aniqlashning taxminiy bahosi $p = \int_R \mu_A(u) p_x(u) du$ (3.5) formulada tavsiflangan T-norma amali asosida aniqlanadi.

$p = \int_R \mu_A(u) p_x(u) du$ formula asosida noravshan diskret sonlarning minimum va maksimumi aniqlanadi.

6-qadam: T-norm & T-konorm orqali Ã_xy SOD misolida

$$\begin{bmatrix} 0.00 & 0.00 & 0.00 & 0.00 & 0.00 & 0.00 & 0.00 & 0.00 & 0.00 \\ 0.00 & 0.00 & 0.00 & 0.00 & 0.00 & 0.00 & 0.00 & 0.00 & 0.00 \\ 0.00 & 0.00 & 0.00 & 0.00 & 0.00 & 0.00 & 0.00 & 0.00 & 0.00 \\ 0.00 & 0.04 & 0.25 & 0.50 & 0.50 & 0.50 & 0.35 & 0.07 & 0.01 \\ 0.00 & 0.04 & 0.25 & 0.71 & 1.00 & 0.83 & 0.35 & 0.07 & 0.01 \\ 0.00 & 0.04 & 0.25 & 0.57 & 0.63 & 0.63 & 0.35 & 0.07 & 0.01 \\ 0.00 & 0.02 & 0.13 & 0.13 & 0.13 & 0.13 & 0.13 & 0.07 & 0.01 \\ 0.00 & 0.00 & 0.00 & 0.00 & 0.00 & 0.00 & 0.00 & 0.00 & 0.00 \\ 0.00 & 0.00 & 0.00 & 0.00 & 0.00 & 0.00 & 0.00 & 0.00 & 0.00 \end{bmatrix}$$

3) Har bir *x* uchun $p_{A_{h_1}}(x)$ hisoblanadi:

$$\sum_{k=0}^{9} \mu_{A_{x_1}}(x_{A_{x_1},k}) \cdot p_{A_{hx}}(x_{A_{x_1},k}), \sum_{k=0}^{9} \mu_{A_{y_1}}(x_{A_{y_1},k}) \cdot p_{A_{y_1}}(x_{A_{y_1},k})$$

α = 0.1 uchun

$$\text{IgA}: \begin{array}{l} a_{55}(1.000)+a_{54}(0.714)+a_{56}(0.707)+a_{44}(0.508)+a_{45}(0.508)+ \\ a_{46}(0.508)+a_{64}(0.500)+a_{65}(0.500)+a_{66}(0.500)+a_{43}(0.255)+ \\ +a_{53}(0.255)+a_{63}(0.255)+a_{47}(0.249)+a_{57}(0.249)+a_{67}(0.249); \end{array}$$

$$\text{IgM}: \begin{array}{l} a_{55}(1.000)+a_{43}(0.803)+a_{44}(0.803)+a_{56}(0.707)+a_{54}(0.707)+ \\ +a_{33}(0.697)+a_{34}(0.697)+a_{35}(0.510)+a_{45}(0.510)+a_{64}(0.500)+ \\ +a_{65}(0.500)+a_{66}(0.500)+a_{46}(0.500)+a_{32}(0.408)+a_{42}(0.408); \end{array}$$

$$\text{IgG}: \begin{array}{l} a_{55}(1.000)+a_{11}(0.754)+a_{12}(0.754)+a_{21}(0.746)+a_{22}(0.746)+ \\ +a_{54}(0.707)+a_{56}(0.707)+a_{44}(0.500)+a_{45}(0.500)+a_{46}(0.500)+ \\ +a_{64}(0.500)+a_{65}(0.500)+a_{66}(0.500)+a_{13}(0.454)+a_{23}(0.454); \end{array}$$

$P\ (0.2)=0.917534;\ \alpha=0.3$ *uchun*;

$$\text{IgA}: \begin{array}{l} a_{55}(1.000)+a_{54}(0.714)+a_{56}(0.707)+a_{44}(0.508)+a_{45}(0.508)+ \\ +a_{46}(0.508)+a_{64}(0.500)+a_{65}(0.500)+a_{66}(0.500); \end{array}$$

$$\text{IgM}: \begin{array}{l} a_{55}(1.000)+a_{43}(0.803)+a_{44}(0.803)+a_{56}(0.707)+a_{54}(0.707)+ \\ +a_{33}(0.697)+a_{34}(0.697)+a_{35}(0.510)+a_{45}(0.510)+a_{64}(0.500)+ \\ +a_{65}(0.500)+a_{66}(0.500)+a_{46}(0.500)+a_{32}(0.408)+a_{42}(0.408); \end{array}$$

$$\text{IgG}: \begin{array}{l} a_{55}(1.000)+a_{11}(0.754)+a_{12}(0.754)+a_{21}(0.746)+a_{22}(0.746)+ \\ +a_{54}(0.707)+a_{56}(0.707)+a_{44}(0.500)+a_{45}(0.500)+a_{46}(0.500)+ \\ +a_{64}(0.500)+a_{65}(0.500)+a_{66}(0.500)+a_{13}(0.454)+a_{23}(0.454); \end{array}$$

$P(0.4)=0.724489$ shunday har bir bemor uchun hisoblash ishlari amalga oshiriladi. Natijada yakuniy natijaviy bahoni olish uchun T-konorma $Z_{T-conorm}(Z_{12},Z_{HG_3})=S(Z_{12},Z_{HG_3})=(A,B)$ hisoblanadi:

$$P(0.1)=0.960027;\ P(0.2)=0.917534;\ P(0.3)=0.791873;\ P(0.4)=0.724489;$$

$$Z_{agg}(A,B)=max\ P=0.960027;$$

Tashxis: 2a (surunkali tonzillit I), kasallik darajasini aniqlash 0,86 ehtimollik bilan aniqlandi.

Xulosa va amaliy tavsiyalar. Olingan natijalar ishlab chiqilgan algoritmning amaliy ahamiyatini tasdiqlaydi. Real klinik kuzatishlar misolida taklif etilgan tizim turli laborator ko‘rsatkichlar o‘rtasidagi noaniq, to‘liq bo‘lmagan va qarama-qarshi ma’lumotlar to‘g‘ri qayta ishlanadi, yakuniy tashxisni ehtimollik asosida silliqlashtirilgan ko‘rinishda beradi. Sezgirlik va barqarorlik tahlillari modelning operator parametrlariga nisbatan chidamli ekanligini ko‘rsatdi, bu esa taklif etilgan metodni klinik qarorlarni qo‘llab-quvvatlash tizimi sifatida ishonch bilan qo‘llash imkonini beradi.

Z-sonlardan foydalanish natijasida noravshan xulosa tizimida yaqinlashgan, aniq bo‘lmagan ma’lumotlar bilan ishlashda noaniqlikni hisobga olishning samaraliroq imkoniyati yuzaga keladi. Ishonch bilan aytish mumkinki, ishlab chiqilgan algoritm ham tibbiyot ham muhandislikning, ham iqtisodiyotning turli-tuman masalalarini hal qilishda keng ko‘lamda tatbiq etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Atanassov K., Gargov G. (1989) Interval-valued intuitionistic fuzzy sets // Fuzzy Sets and Systems. – T. 31, № 3. – pp.343–349.

2. Primova X.A., Nabiyeva S.S. (2022) Surunkali tonzillit kasalligini Z-sonlarga asoslangan tibbiy tashhisi // O'zbekiston Milliy Axborot Agentligi (O'za) ilm-fan bo'limi elektron jurnali, №12(38), pp.282–289.

3. Primova X.A., Nabiyeva S.S. (2023) A new method of medical diagnostics based on Z-numbers // Journal of Computer Science Engineering and Information Technology Research, 49–50-betlar.

4. Seikh M. R., Mandal U. (2022). Q-rung orthopair fuzzy Frank aggregation operators and its application in MADM // Granular Computing. pp. 1–22.

5. Seikh M. R., Mandal U. (2021) Dynamic/picture/Frank-based operators // Informatica. – T. 45.

7. Seikh M. R., Mandal U. (2023) Interval-valued Fermatean fuzzy Dombi // Expert Systems with Applications. – T. 226. – Art. 120082.

TIBBIYOT SOHASIDA TADQIQOT MODELLARINI CHUQUR O'QITISHDA KO'P MEZONLI QARORLARNI QABUL QILISH TIZIMI

M.F. Vaydullayeva, *Raqamli texnologiyalar va su'niy intellektni rivojlantirish ilmiy-tadqiqot instituti tayanch doktoranti mahbub_f@mail.ru*

Annotatsiya. *Ushbu maqola tibbiyot sohasini chuqur o'qitish (ChO') modellarini tanlash uchun analitik ierarxiya jarayoni (AIJ) asosidagi ko'p mezonli qarorlar (KMQ) tizimining ishonchliligi hamda qaror qabul qilishni samarali qo'llab-quvvatlashini isbotlaydi. Tashxislashda turli baholash mezonlari asosida modellarni solishtirib, yondashuvning ustuvor mezonlarni belgilaydi.*

Kalit so'zlar: *chuqur o'qitish, tashxislash, bashoratlash, model.*

Аннотация. *Данная статья демонстрирует надежность и эффективность основанной на методе AHP модели MCD для выбора моделей глубокого обучения в медицинской сфере. Путем сравнения моделей, основанных на различных диагностических критериях оценки, определяются приоритетные критерии для данного подхода.*

Ключевые слова: *глубокое обучение, диагностика, прогнозирование, модель.*

Abstract. *This study demonstrates the reliability and effectiveness of a MCD framework based on the AHP for selecting DL models in the medical field. By comparing models based on different diagnostic evaluation criteria, priority criteria for the approach are identified.*

Keywords: deep learning, *diagnosis, prediction, model*

Kirish. Chuqur o'qitish algoritmlari tibbiyot sohasida tashxislash, bashoratlash va davolash strategiyalarini rivojlantirishda muhim o'rin egallamoqda. Ushbu algoritmlar katta hajmdagi tibbiy ma'lumotlarni, jumladan tasvirlar, genomik axborot va klinik yozuvlarni tahlil qilib, murakkab naqshlarni aniqlash imkonini beradi. Biroq, turli chuqur o'qitish (ChO') modellarining arxitekturasi va o'qitish mexanizmlari farqli bo'lgani sababli, aniq vazifa uchun eng mos modelni tanlash qiyin hisoblanadi. Model samaradorligini faqat aniqlik bilan baholash yetarli emas, chunki sezgirlik, o'ziga xoslik, aniqlik, F1 ball va AUC-ROC kabi ko'rsatkichlar ham muhimdir. Shu bois ko'p mezonli yondashuv zarur bo'ladi. Ushbu maqolada sog'liqni saqlash ilovalari uchun chuqur o'qitish modellarini baholash va tanlashda analitik ierarxiya jarayoni asosidagi tizimli ramkani taklif etadi. Ramka empirik ma'lumotlarni integratsiyalab, qaror qabul

qilish jarayonini yanada ishonchli, moslashuvchan va asosli qilishni ko‘zlaydi. Bu yondashuv tadqiqotchilarga ustuvor mezonlarni belgilash, modellarni adolatli solishtirish va inson salomatligi bilan bog‘liq muammolar uchun eng maqbul yechimni tanlash imkonini beradi hamda klinik qarorlar sifatini oshirishga xizmat qiladi. Yana bir ko‘rsatkich – o‘ziga xoslik bo‘lib, u algoritmning haqiqiy salbiy holatlarni to‘g‘ri aniqlash qobiliyatini baholaydi, noto‘g‘ri musbatlarni kamaytiradi.[1]

Tibbiy sohada tadqiqot modellarini chuqur o‘qitish (ChO‘)

Chuqur o‘qitish algoritmlari murakkab tibbiy ma’lumotlarni tahlil qilish va sharhlash uchun kuchli vositalarni taqdim etish orqali tibbiyot sohasidagi tadqiqotlar muammosi yoki tadqiqot vazifasi uchun mos algoritmni tanlash muammosi mavjud. Tibbiyot sohasidagi tadqiqotlar uchun to‘g‘ri modelni tanlashning ahamiyatini e’tirof etgan holda, ushbu tadqiqotlarda qabul qilingan yondashuvlar ularning real ssenariylarda qo‘llanilishiga ta’sir qiluvchi sezilarli cheklovlarga ega. Umumiy metodologiyalardan biri tibbiyotning turli sohalarida keng qo‘llaniladigan chuqur o‘qitish algoritmlarini aniqlash va ularning hisobot natijalarini baholash uchun keng qamrovli adabiyotlarni ko‘rib chiqishdir.[2]

Chuqur o‘qitish (Deep Learning) algoritmlari – sun’iy neyron tarmoqlarga asoslangan va katta hajmdagi ma’lumotlardan murakkab qonuniyatlarni avtomatik o‘rganishga qodir usullardan biri hisoblanadi.

1. **Sun’iy neyron tarmoqlar (SNT)** – asosiy *Chuqur o‘qitish* modeli bo‘lib, tasniflash va regressiya vazifalarida ishlatiladi.
2. **Konvolyutsion neyron tarmoqlar (CNT)** – tasvirlar, rentgen, MRT va KT ma’lumotlarini tahlil qilishda juda samarali.
3. **Rekurrent neyron tarmoqlar (RNT)** – vaqtga bog‘liq ma’lumotlar va ketma-ketliklarni qayta ishlashda qo‘llaniladi.
4. **LSTM va GRU** – RNNning takomillashtirilgan turlari bo‘lib, uzoq muddatli bog‘lanishlarni o‘rganadi.
5. **Transformer modellari** – tabbiyot tilini qayta ishlash va tibbiy matnlarni tahlil qilishda keng qo‘llaniladi.
6. **Avtoenkoderlar** – O‘lchamni kamaytirish va anomaliyalarni aniqlash uchun ishlatiladi.
7. **Generativ adversarial tarmoqlar (GAT)** – Sun’iy tibbiy tasvirlar yaratish va ma’lumotlarni boyitishda qo‘llaniladi.

Bu algoritmlar sog‘liqni saqlash, moliya va tibbiyot sohalarida muhim ahamiyatga ega.

Sog‘liqni saqlash vazifalari bilan bog‘liq bo‘lmagan Chuqur o‘qitish modellarining umumiy tanlovi haqida gap ketganda, tadqiqot xulosa qilish vaqti va aniqligini hisobga olgan holda, resurslar cheklangan o‘rnatilgan qurilmalarda chuqur neyron tarmoq modellarini tanlash uchun moslashtirilgan sxemani taklif qildi. Eng yaxshi chuqur o‘qitish modelini tanlash masalasini hal qilish uchun boshqa, yanada barqaror ramkalar va kutubxonalar taklif qilinadi. Masalan, Automated Machine Learning (AutoML) bo‘yicha yetakchi platformalar bo‘lgan AutoKeras va Google AutoML kiradi. TensorFlow, u neyron arxitekturasini

qidirish kabi usullardan foydalangan holda optimal arxitektura va giperparametrlarni avtomatik tanlash orqali chuqur o‘qitish modelini ishlab chiqishni osonlashtiradi. Bundan farqli o‘laroq, Google AutoML bulutga asoslangan yechim bo‘lib, u butun Mashinali o‘qitish ish jarayonini avtomatlashtirish uchun keng qamrovli vositalar to‘plamini taklif etadi [3].

Tibbiy sohasidagi tadqiqotlar uchun chuqur o‘qitish algoritmlarini tanlashda bir qator mezonlarni hisobga olish juda muhim, chunki sog‘liqni saqlash ma’lumotlarining xilma-xil va murakkab tabiati yuqori ixtisoslashtirilgan echimlarni talab qiladi. Tibbiy tasvir, bemor monitoringi yoki kasalliklarni bashorat qilish kabi vazifalar har biri turli yondashuvlarni talab qiladi va algoritm tanlash nafaqat aniq vazifaga, balki mavjud ma’lumotlarga va tekshirilayotgan buzilishlarga ham mos kelishi kerak. Bundan tashqari, har bir tadqiqotchi tadqiqot maqsadlaridan kelib chiqqan holda turli mezonlarga ustunlik berishi mumkin; masalan, ba’zilari aniqlikka e’tibor berishlari mumkin, boshqalari esa modelning murakkabligi yoki xato ehtimolini ta’kidlashi mumkin. Shuning uchun ko‘p mezonli qarorlar (KMQ) yondashuvi juda foydali. An’anaviy yondashuvlar ko‘pincha eng yaxshi modelni aniqlash uchun keng ko‘lamli tajriba va ko‘plab iteratsiyalarni talab qiladi, katta vaqt va resurslarni sarflaydi. Boshqa tomondan, ko‘p mezonli qarorlar (KMQ) tizimi tadqiqotchilarga boshidanoq turli xil modellarni bir nechta mezonlar bo‘yicha tizimli ravishda baholash imkonini beradi

Taqqoslash mezonlari. Chuqur o‘qitish (ChO‘) modellarini taqqoslashda hisobga olinadigan mezonlarni aniqlashni o‘z ichiga oladi. Ushbu jarayon sog‘liq bilan bog‘liq vazifalar uchun ishlatiladigan ChO‘ modellarini baholash uchun keng tarqalgan mezonlarni aniqlash uchun adabiyotlarni qidirishdan boshlanadi. Keyinchalik, biz ushbu mezonlarni, shuningdek, e’tibordan chetda qolishi mumkin bo‘lgan muhim mezonlarni aniqlab, tuzilgan ierarxiyaga joylashtiramiz. Chuqur o‘qitish modellarini taqqoslashning muhim mezonlarini aniqlash uchun biz tibbiyot sohasida Chuqur o‘qitish algoritmlaridan foydalanish bo‘yicha adabiyotlarni ko‘rib chiqdik.

Tegishli tadqiqotlarni aniqlash uchun keng qamrovli qidiruv strategiyasi ishlab chiqildi, unda “chuqur o‘qitish”, “sog‘liqni saqlash” va “sog‘liqni saqlash” kabi tegishli kalit so‘zlar va iboralar mavjud. Ushbu tadqiqotlar turli ko‘rsatkichlarni tahlil qilish orqali sog‘liqni saqlash sohasidagi ChO‘ modellarining ishlashi haqida tushunchalar beradi. Har bir tadqiqot o‘rganilgan modellarni, tadqiqotda ko‘rib chiqilgan buzilishlarni va modellarning ishlashini baholash yoki solishtirish uchun ishlatiladigan turli mezon yoki ko‘rsatkichlarni olish uchun tahlil qilindi.[6]

Analitik ierarxiya jarayoni (AIJ). Optimal model tanlash uchun kompleks yondashuv shu nuqtai nazardan, MCDM (ChO‘) modellarini solishtirish uchun ishlatilishi mumkin, chunki u bir nechta mezonlarni hisobga olgan holda va turli manfaatdor tomonlarning fikr-mulohazalarini o‘z ichiga olgan variantlar to‘plamidan eng yaxshi alternativni tanlash uchun foydalaniladigan yondashuvdir. U eng mos tanlovni aniqlash uchun qarama-qarshi maqsadlar o‘rtasidagi kelishuvni baholaydi. Boshqa ko‘p mezonli qarorlar (KMQ) usullari bilan solishtirganda,

analitik ierarxiya jarayoni (AIJ) o‘zining tizimli yondashuvi va foydalanuvchi imtiyozlarini moslashtirish qulayligi bilan mashhur bo‘lib, u qaror qabul qiluvchilarga murakkab yechim muammolarini tizimli ravishda tuzishga, mezonlarni ierarxiyalarga ajratishga va juftlik taqqoslash orqali nisbiy ahamiyat og‘irliklarini belgilashga imkon beradi [4, 5]. Analitik ierarxiya jarayoni (AIJ) tadqiqotchilarga Chuqur o‘qitish (ChO‘) modellarini tanlashning turli jihatlarini tizimli ravishda baholash va birinchi o‘ringa qo‘yish imkonini beradi, turli taqqoslash va tanlash mezonlariga nisbiy ahamiyat beradi. Ierarxiya omillar bo‘lish va juftlik bilan taqqoslash orqali analitik ierarxiya jarayoni (AIJ) sub’ektiv mulohazalar va afzalliklarni miqdoriy jihatdan aniqlaydi, bu esa algoritmni baholashga oqilona va tizimli yondashuvni ta’minlaydi [6].

1-algoritm muvofiqlikni tekshirish

1:Kirish: Normallashtirilgan juftlik taqqoslash matritsasi A *o‘lchamdagi* $n \times n$

2: Chiqish: Mustahkamlik nisbati (MN)

3: 1-qadam: Prioritet vektorini hisoblang w

4: har bir qator uchun $i1$ *dan* n *gacha bajaring*

5;Ustuvor vektor elementini $wi = 1n\sum nj = \tilde{1}aij$ *sifatida hisoblang*

6: oxirigacha

7: 2-qadam: Asosiy xususiy qiymatni hisoblang λ *maks*

8: $Aw\,ni$ $Awi = \sum nj = 1aij \cdot wj$ *sifatida hisoblang*

9: har bir element uchun $i1$ *dan* n *gacha bajaring*

10: Hisoblash $Awi\,wi$

11: oxirigacha

12: λ *maksimalni quyidagicha hisoblang:* $\lambda\ max = 1n\sum ni = 1Awiwi$

13: 3-qadam: Muvofiqlik indeksini (MI) hisoblang

14: MI ni quyidagicha hisoblang: $MI = \lambda \max - n\ \ n - 1$

15: 4-qadam: Muvofiqlik nisbatini (MN) hisoblang

16: Matritsa o‘lchami uchun Tasodifiy indeksni (TI) aniqlang n

17: IN ni quyidagicha hisoblang: $IN = IN\,TI$

18: Chiqish: izchillik nisbati (IN)

4.1. Alternativlar mezonlari ballari bazasi

Qaror qabul qilish jarayonlarida muayyan mezonlar asosida muqobil variantlarni baholash ko‘pincha ekspertlar ma’lumotlariga tayanadi, bunda ekspertlar o‘z sohasi bo‘yicha bilim va tajribalarini qo‘shadilar. An’anaga ko‘ra, ekspertlar juftlik taqqoslash, har bir mezon uchun muqobillarni tizimli ravishda baholash yoki afzalliklarni aniqlash uchun 1 dan 5 gacha bo‘lgan shkalalar bilan baholash usullaridan foydalanadilar. Bu jarayonni quyidagi bosqichlarda umumlashtirish 2-algoritmda keltirilgan.

2-algoritm alternativlar mezon ballari

1: muqobillarni solishtirish tartibi (ballar bazasi)

2: m *alternativalar,* n *mezonlar*

3: ma'lumotlar bazasi ballar matritsasi: ma'lumotlar bazasi $[i][j][k]$ *- bu ball*

muqobil i *mezon uchun* j *on line* k.

4: Ballarni boshlang:

5: i *uchun = 1 dan* m *gacha*

6: ball $[i][j] \leftarrow 0 \triangleright$ *Alternativ* i *uchun mezon* j *ballini boshlang.*

7: oxirigacha

8: Umumiy ballarni hisoblang:

9: i *uchun = 1 dan* m *gacha*

10: Bal [i][j] ← 1Ki ∑Kik=1 ma'lumotlar bazasi [i][j][k] $\triangleright$ *j mezon uchun muqobil i uchun o'rtacha ball*

11: oxirigacha

12: Chiqish:

13: Adabiyotdan olingan ma'lumotlarga asoslangan har bir mezon bo'yicha muqobil baholar.

14: tugatish tartibi

4.1. Sezuvchanlik tahlili

Analitik ierarxiya jarayoni (AIJ)da sezuvchanlik tahlili mezon og'irliklaridagi o'zgarishlar alternativlar reytingiga qanday ta'sir qilishini o'qitish uchun ishlatiladi. Bu ma'lum bir mezon uchun belgilangan vaznni uning qiymatini biroz oshirish yoki kamaytirish orqali tizimli ravishda o'zgartirishni o'z ichiga oladi. Umumiy og'irlik summasini 1 (yoki 100 %)da ushlab turish uchun qolgan mezonlarning og'irligi mutanosib ravishda o'rnatiladi. Og'irliklar yangilangandan so'ng, har bir muqobil uchun yakuniy ballar yangi vazn taqsimoti asosida qayta hisoblab chiqiladi.[7]

Bu jarayon reytingning mustahkamligini baholashga va natijalarning mezon og'irliklaridagi o'zgarishlarga qanchalik sezgirligini tushunishga yordam beradi va shu bilan qaror qabul qilish jarayonining barqarorligi va ishonchliligi haqida tushuncha beradi. Algoritm Sensitivlik 3 sezgirlikni tahlil qilish bosqichlarini jamlaydi.

3-algoritm n mezonlari uchun umumiy sezgirlik tahlili

1: Kirish: n mezonlari uchun w1, w2, ... , wn C1, C2, ... , Cn va ishlash ko'rsatkichlari bo'lgan modellar

2: Natija: Model reytinglari va har bir iteratsiya uchun umumiy ballar vazn o'zgarishi

3: har bir mezon uchun Ci bunda i ∈ {1, 2, ... , n} bajariladi

4: Δ uchun = 0 dan 1 gacha bo'lgan o'lchamdagi qadamlarda s bajaring

5: Ci mezonining vaznini sozlang: wi = Δ

6: Qolgan vaznni hisoblang: Wremaining = 1 − wi

7: Qolgan vaznni bir-biriga mutanosib ravishda taqsimlang mezonlar:

8: j≠i bajariladigan har bir Cj uchun

9: wj = Wremaining ×wj ∑j≠i wj $\triangleright$ *Qolgan proportsional sozlash*

10: oxirigacha

11: Har bir model Mk uchun umumiy ballni Sk qayta hisoblang:

12: $Sk = \sum nj=1(wj \times Mk$ ning Cj da ishlashi)

13: Modellarni umumiy ball bo‘yicha Sk kamayish tartibida tartiblang

14: Ushbu iteratsiyada har bir model uchun reyting va umumiy ballarni saqlang

15: oxirigacha

16: oxirigacha

17: Qaytish:

Turli xil afzalliklar qaror qabul qilish jarayoniga qanday ta’sir qilishi mumkinligini tushunish uchun biz ikkita aniq mezon bo‘yicha sezgirlik tahlilini o‘tkazdik: aniqlik va aniqlik. Aniqlik, muhim og‘irligi 0,29 bo‘lib, uning ta’siri bo‘yicha barcha mezonlar orasida ikkinchi o‘rinda turadi, bu uning yakuniy qarorga sezilarli ta’sirini ta’kidlaydi. Ushbu yuqori vazn aniqlik mezonidagi o‘zgarishlar alternativalar reytingini sezilarli darajada o‘zgartirishi mumkinligini ko‘rsatadi. Aksincha, og‘irligi 0,94 dan kam bo‘lgan aniqlik umumiy qaror qabul qilish jarayonida nisbatan kichikroq rol o‘ynaydi. Ushbu ikkita mezonni tahlil qilish orqali biz ularning vaznidagi o‘zgarishlar yakuniy reytingga qanday ta’sir qilishini yaxshiroq tushunishimiz mumkin va shu bilan qaror natijalarining ushbu mezonlardagi o‘zgarishlarga nisbatan sezgirligini baholashimiz mumkin [8].

Reytinglarning aniqlik og‘irligidagi o‘zgarishlarga nisbatan sezgirligi shuni ko‘rsatadiki, aniqlik yakuniy qarorda hal qiluvchi rol o‘ynaydi va uning vaznidagi tebranishlar modellar reytingida muhim o‘zgarishlarga olib kelishi mumkin. Ushbu topilma qaror qabul qilishning joriy ssenariysi aniqlik mezoniga sezgir ekanligini anglatadi va uning umumiy baholashga sezilarli ta’sirini ta’kidlaydi

Xulosa. Ushbu tadqiqot sog‘liqni saqlash sohasida chuqur o‘qitish (ChO‘) modellarini samarali baholash va tanlash muammosiga bag‘ishlangan. Chuqur o‘qitish (ChO‘)ning sog‘liqni saqlashga integratsiyalashuvi tibbiyotning turli sohalarida sezilarli o‘zgarishlarga olib keldi. Ta’kidlash joizki, Chuqur o‘qitish (ChO‘)ning modellari erta tashxis qo‘yish va samarali davolash strategiyalariga hissa qo‘shib, tasvirni shakllantirish va kasalliklarni aniqlash kabi vazifalarda ajoyib samaradorlikni ko‘rsatdi. An’anaviy analitik ierarxiya jarayoni (AIJ) yondashuvlaridan chetga chiqib, biz tegishli adabiyotlar natijalari asosida turli mezonlar bo‘yicha ishlashiga asoslangan chuqur o‘qitish modellariga ustuvorlik berib, ma’lumotlarga asoslangan qaror qabul qilish jarayonini taklif qilamiz.[9]

Turli xil tadqiqotlardan olingan katta hajmdagi empirik topilmalarni jamlash orqali biz taqqoslashlarning aniqligi va ishonchliligini oshirishimiz mumkin va shu bilan yanada aniqroq baholash va qaror qabul qilish jarayonlarini osonlashtiramiz. Birinchidan, haqiqiy dunyo klinik ma’lumotlarini va sog‘liqni saqlash mutaxassislarining fikr-mulohazalarini o‘z ichiga olgan asosni kengaytirish uning amaliy ahamiyati va aniqligini oshiradi. Bu muayyan sog‘liqni saqlash kontekstlari uchun mezonlarni tanlash uchun domen mutaxassislari bilan ishlashni o‘z ichiga olishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Farzan Shenavarmasouleh., Farid Ghareh Mohammadi., Khaled M., Rasheed, Hamid R, (2023). Arabnia, Deep learning in healthcare: An in-depth analysis, preprint arxiv: 2302.10904.

2. Yahui Jiang., Meng Yang., Shuhao Wang., Xiangchun Li., Yan Sun, (2020). Emerging role of deep learning-based artificial intelligence in tumor pathology, Cancer Commun. 40 (4) 154–166.

3. Ahsan Habib., Chandan Karmakar., John Yearwood, (2023). Optimising complexity of CNN models for resource constrained devices: QRS detection case study, preprint arxiv: 2301.09232.

4. Madjid Tavana., Mehdi Soltanifar., Francisco J., Santos-Arteaga., (2023). Analytical hierarchy process: Revolution and evolution, Ann. Oper. Res. 326 (2) 879–907.

5. Sarbast Moslem., Muhammet Deveci., Francesco Pilla, (2024). A novel best-worst method and Kendall model integration for optimal selection of digital voting tools to enhance citizen engagement in public decision making, Decis. Anal. J. 10 100378.

6. Shahid Ahmad Wani., S.M.K. Quadri., Gowhar Mohiudin, (2022). Applications, issues, and deep learning analysis of electronic health records, in: International Conference on Signal Processing and Integrated Networks, Springer, pp. 43–58.

7. Ngumimi Karen Iyortsuun., Soo-Hyung Kim., Min Jhon., Hyung-Jeong Yang, Sudarshan Pant, (2023). A review of machine learning and deep learning approaches on mental health diagnosis, in: Healthcare, vol. 11, (no. 3) MDPI, p. 285

8. Irina Canco., Drita Kruja., Tiberiu Iancu, (2021). AHP, a reliable method for quality decision making: A case study in business, Sustainability 13 (24) 13932.

9. Isselmou Abd El Kader., Guizhi Xu., Zhang Shuai., Sani Saminu., Imran Javaid., Isah Salim Ahmad., Souha Kamhi, (2021). Brain tumor detection and classification on MR images by a deep wavelet auto-encoder model, Diagnostics 11 (9) 1589.

OVOZLI SUN'IY INTELLEKT YORDAMCHI YARATISH VA TOVAR TIJORAT HUJJATLARINI SUN'IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARINI QO'LLAGAN HOLDA TAHLIL QILISH ISTIQBOLLARI

Shuxratov Shoxijaxonbek, *Bojxona instituti*
4-kurs kursanti, e-mail: shuxratovshoxijaxonbek@gmail.com
Ergashev Qobiljon, *"Bojxona nazorati" kafedrasi katta o'qituvchisi,*
e-mail: qobiljon881023@mail.ru

Annotatsiya*. Ushbu maqolada sun'iy intellekt texnologiyalarining ikki muhim qo'llanish sohasi – bojxona sohasida tijorat hujjatlarini OCR texnologiyasi orqali tahlil qilish va o'zbek tili uchun ovozli yordamchi yaratish bo'yicha zamonaviy yechimlar tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari yuqori aniqlik, past kechikish, maxfiylik va iqtisodiy samaradorlikni ta'minlash imkoniyatlarini aniqlashga qaratilgan.*

Kalit so'zlar*: sun'iy intellekt, ovozli yordamchi, OCR texnologiyasi, nutqni tanib olish, bojxona nazorati, hujjatlarni raqamlashtirish, gibrid arxitektura, mashinali o'qitish, real vaqt qayta ishlash, raqamli transformatsiya.*

Аннотация*. В данной статье анализируются современные решения в двух важных областях применения технологий искусственного интеллекта: анализ коммерческих документов в таможенной сфере с использованием технологии OCR и создание голосового ассистента для узбекского языка. Результаты исследования направлены на выявление возможностей обеспечения высокой точности, низкой задержки, конфиденциальности и экономической эффективности.*

Ключевые слова*: искусственный интеллект, голосовой ассистент, технология OCR, распознавание речи, таможенный контроль, цифровизация документов, гибридная*

архитектура, машинное обучение, обработка в реальном времени, цифровая трансформация.

Abstract. *This article analyzes modern solutions in two important areas of artificial intelligence technology application: analyzing commercial documents in the customs sphere using OCR technology and creating a voice assistant for the Uzbek language. The research results aim to identify opportunities for ensuring high accuracy, low latency, privacy, and economic efficiency.*

Keywords*: artificial intelligence, voice assistant, OCR technology, speech recognition, customs control, document digitalization, hybrid architecture, machine learning, real-time processing, digital transformation.*

Kirish. Sun’iy intellekt (AI) va tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) texnologiyalari butun dunyo bo‘ylab inson omili tomonidan bajariladigan ishlarni avtomatlashtirish orqali samaradorlikni oshirayotgan va qaror qabul qilishni yaxshilayotgan bir paytda bojxona operatsiyalariga ham o‘zining ta’sirini o‘tkazmasdan qolmaydi. Hozirda hujjatlarga ma’lumot kiritish va ularni tahlil qilish jarayonlari eng ko‘p avtomatlashtirish ishlari olib borilayotgan yo‘nalishlar bo‘lib qolmoqda[1]. Jumladan, Braziliya mamlakati o‘zining “Secretaria Especial da Receita Federal do Brasil” (RFB) deb nomlanuvchi bojxona organida sun’iy intellekt texnologiyalarini qo‘llash bo‘yicha 2020-yil 24-noyabrda “Decreto nº 10.550/2020” prezident farmonini qabul qilgan. Ushbu farmonning 5-moddasi 5.3-bandida “Bojxona hujjatlarini tekshirish uchun avtomatlashtirilgan tizimlar va sun’iy intellekt algoritmlarini ishlab chiqish milliy bojxona modernizatsiyasi dasturining ustuvor yo‘nalishi” sifatida belgilab o‘tilgan va ushbu dasturni 2026-yilda butun mamlakat miqyosida to‘liq joriy etish vazifasi berilgan. Ushbu o‘zgarishlar orqali bojxona rasmiylashtiruvi uchun sarflanadigan vaqtini 60 %ga qisqartirish, korrupsiya va qonunbuzarlik holatlarini 25 %ga kamaytirish va savdo hajmini yiliga 7 – 9 %ga oshirish kabi natijalar kutilmoqda[2]. Bundan tashqari, Xitoy mamlakati bojxona tizimida 2020-yil dekabrdan boshlab “Intelligent Examination” texnologiyasi qo‘llanila boshlangan. Mazkur tizim bojxona organlariga taqdim etiladigan tovar to‘g‘risidagi barcha hujjatlarni 100 % avtomatlashtirilgan holda tekshirish uchun AI algoritmlardan foydalanadi. Ushbu texnologiyani qo‘llash orqali yuk tekshiruvi uchun sarflanadigan vaqt avvalgi 18,5 daqiqadan 8,8 daqiqaga, ya’ni 52,4 %ga qisqartirildi va hujjatli tekshiruvni amalga oshirish vaqti esa o‘rtacha 67 %ga qisqartirildi[3].

Zamonaviy bojxona xizmatlarida tovarlarning tijorat hujjatlarini tezkor va aniq qayta ishlash muhim ahamiyatga ega. Import-eksport operatsiyalarining hajmi oshib borishi bilan qog‘oz ko‘rinishidagi hujjatlarni qo‘lda qayta ishlash jarayoni sezilarli muammolarga olib kelmoqda. Bu muammolarni hal qilish maqsadida sun’iy intellekt texnologiyalari, xususan, optik belgilarni tanib olish (OCR – Optical Character Recognition) texnologiyasi keng qo‘llanilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasida ham bojxona tizimini modernizatsiya qilish va sun’iy intellekt texnologiyalarini joriy etish bo‘yicha muhim qarorlar qabul qilingan. 2025-yil 25-mart kuni O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Davlat bojxona xizmati organlarining faoliyati samaradorligini oshirish bo‘yicha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 57-son farmoni qabul qilindi. Farmonning 2-ilovasi bilan

tasdiqlangan “Bojxona organlari faoliyatini raqamlashtirish hamda sohaga startap loyihalar va sun’iy intellekt texnologiyalarini joriy etish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar rejasi”ning II bo‘limida 2027-yilning may oyiga qadar “Bojxona organlariga taqdim etilayotgan qog‘oz ko‘rinishidagi ma’lumotlarni sun’iy intellekt elementlarini qo‘llagan holda elektron ko‘rinishga o‘tkazish va tahlil qilish imkonini o‘rganish yuzasidan tadqiqot olib borish” vazifasi belgilab qo‘yilgan. [4]

OCR texnologiyasining asosiy bosqichlari: OCR texnologiyasi yordamida tijorat hujjatlarini qayta ishlash jarayoni besh asosiy bosqichdan iborat bo‘lib, har bir bosqich o‘z navbatida bir qator murakkab operatsiyalarni o‘z ichiga oladi.

1-bosqich: hujjatni tasvirga olish (image acquisition)

Bu bosqichning asosiy maqsadi qog‘oz ko‘rinishidagi hujjatni raqamli tasvirga aylantirish hisoblanadi. Hujjatni raqamli tasvirga aylantirish jarayoni ikki asosiy usul orqali amalga oshirilishi mumkin.

Skanerlash usuli: Hujjatlarni maxsus skaner yordamida raqamli formatga o‘tkazish eng yuqori sifatli natijani beradi. Professional skanerlar odatda 300 DPI (dots per inch - dyuym uchun nuqtalar soni) yoki undan yuqori aniqlikda hujjatlarni skanerlash imkonini beradi. Bu aniqlik darajasi hujjatdagi eng mayda matnlarni ham aniq qayd etish uchun yetarli hisoblanadi. Skanerlar yordamida skanerlashda hujjat bir tekis yoritiladi va turli burchaklardan tushgan soyalar yoki yorug‘lik o‘zgarishlari minimal darajada bo‘ladi. Shuningdek, zamonaviy skanerlar avtomatik ravishda bir nechta sahifalarni ketma-ket skanerlash va ularni alohida fayllar sifatida saqlash imkoniyatiga ega.

Suratga olish usuli: Smartfon yoki raqamli kamera yordamida hujjatni suratga olish ham mumkin. Bu usul skanerlash usulidan ko‘ra qulay va tezkor bo‘lsa-da, bir qator talablarni hisobga olish zarur. Suratga olishda yorug‘likning yetarli ekanligi, tasvirning xiralashmaganligi va aniq bo‘lishi muhim ahamiyatga ega. Hujjat tekis yuzada joylashtirilishi va kamera obyektivi hujjatga nisbatan to‘g‘ri burchak ostida bo‘lishi kerak. Zamonaviy mobil ilovalar tasvirni avtomatik ravishda kesish, to‘g‘rilash va sifatini yaxshilash imkoniyatlariga ega bo‘lib, bu suratga olish usulining samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Qaysi usul tanlanganidan qat’iy nazar, olingan tasvir keyingi bosqichlarda qayta ishlash uchun PDF, JPEG yoki PNG formatlarida saqlanadi. Har bir formatning o‘ziga xos afzalliklari mavjud: PDF formati ko‘p sahifali hujjatlar uchun qulay, JPEG formati hajmni kamaytirish imkonini beradi, PNG formati esa yo‘qotishsiz siqish hisobiga yuqori sifatni ta’minlaydi.

2-bosqich: tasvirga dastlabki ishlov berish (image pre-processing)

Tasvirga olingan hujjat OCR dasturi uchun optimal holatga keltirilishi zarur. Bu bosqichda tasvir tanib olish aniqligini sezilarli darajada oshiradi va keyingi bosqichlardagi xatoliklarni kamaytiradi.

To‘g‘rilash (Deskew): Skanerlash yoki suratga olish paytida bir oz qiyshayib qolgan hujjat tasviri to‘g‘rilanadi. Bu jarayon maxsus algoritmlar yordamida avtomatik amalga oshiriladi. Algoritm hujjatdagi satrlarning yoki cheklara chiziqlari yo‘nalishini tahlil qilib, qancha gradus aylantirilishi kerakligini

aniqlaydi. To‘g‘rilash jarayoni hujjatdagi matnlarni gorizontal yo‘nalishda joylashtirib, keyingi bosqichlarda satrlarni va so‘zlarni ajratishni osonlashtiradi.

Shovqinni tozalash (Denoising): Tasvirdagi keraksiz nuqtalar, chiziqlar va dog‘lar olib tashlanadi. Shovqinlar turli sabablarga ko‘ra paydo bo‘lishi mumkin: skaner yuzasidagi chang zarralar, hujjatning o‘zidagi dog‘lar, skanerlash jarayonidagi texnik muammolar yoki yorug‘lik sharoitlari. Maxsus filtrlar (Gaussian filter, Median filter) yordamida bu shovqinlar bartaraf etiladi. Shovqinlarni tozalash jarayonida asosiy matn ma’lumotlarini yo‘qotmaslik uchun ehtiyotkor yondashiladi.

Binarizatsiya (Binarization): Tasvir oq-qora rangga o‘tkaziladi. Bu matn belgilarini (qora) fondan (oq) aniq ajratib olishga yordam beradi. Binarizatsiya jarayonida har bir piksel uchun chegara qiymati (threshold) belgilanadi va bu qiymatdan ochroq piksellar oq rangga, quyuqroq piksellar esa qora rangga aylantiriladi. Zamonaviy tizimlar adaptiv binarizatsiya usullarini qo‘llaydi, ya’ni har bir hudud uchun alohida chegara qiymati hisoblanadi, bu esa turli xil yoritilgan qismlar bo‘lgan hujjatlar uchun juda samarali.

Orrientatsiyani aniqlash: Hujjatning to‘g‘ri (yuqoriga qarab) joylashganligi tekshiriladi va kerak bo‘lsa, aylantirilib to‘g‘rilanadi. Ba’zi hujjatlar 90, 180 yoki 270 gradusga aylantirilib qolgan bo‘lishi mumkin. Tizim matnning yo‘nalishini tahlil qilib, hujjatni to‘g‘ri holatga keltiradi. Bu jarayon harf shakllarini tahlil qilish va matn bloklar yo‘nalishini aniqlash orqali amalga oshiriladi.

Kesish (Cropping): Hujjatning faqat matn joylashgan qismi qoldiriladi va ortiqcha fon kesib tashlanadi. Bu jarayon qayta ishlash tezligini oshiradi va tizimni faqat zaruriy ma’lumotlarga e’tibor qaratishga undaydi. Zamonaviy algoritmlar

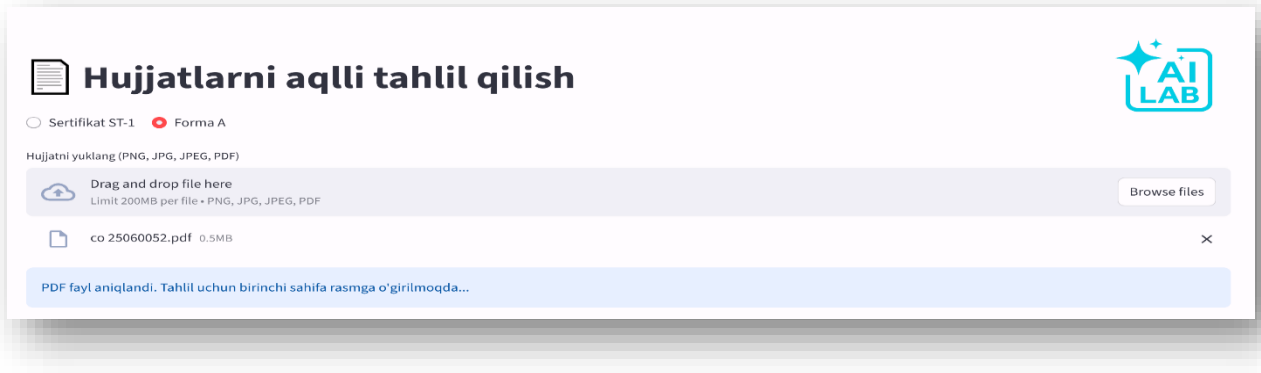

avtomatik ravishda hujjat chegaralarini aniqlab, keraksiz chekkalarni kesib tashlaydi.

1-rasm. OCR dasturining hujjat yuklangandagi ko‘rinishi

3-bosqich: matnni tanib olish (text recognition)

Bu OCR jarayonining asosiy hisoblanadi. Dastlabki ishlov berilgan tasvir tahlil qilinib, undagi belgilar matnga aylantiriladi.

Layout tahlili (Layout Analysis): Dastur hujjatdagi matn bloklari, ustunlar, jadvallar va rasmlarni aniqlaydi. Bu bosqichda hujjatning strukturasi to‘liq tahlil qilinadi va har bir element turi aniqlanadi. Masalan, tijorat hujjati raqami, importyor va eksportyor to‘g‘risida ma’lumotlar, tovarlar nomlari va miqdorlari,

jami summa va imzo qismlari alohida-alohida aniqlanadi. Layout tahlili natijasida hujjatning ierarxik strukturasi tuziladi va har bir element o‘z o‘rnini va boshqa elementlar bilan bog‘liqligini “biladi”.

Satr va so‘zlarni ajratish: Matn bloklari alohida satrlarga, satrlar esa so‘zlarga bo‘linadi. Bu jarayon matnlar orasidagi bo‘shliqlarni tahlil qilish orqali amalga oshiriladi. Tizim gorizontal proyeksiya profilini tahlil qilib, satrlar orasidagi bo‘shliqlarni aniqlaydi, so‘ngra vertikal proyeksiya yordamida so‘zlar orasidagi bo‘shliqlarni topadi. Ba’zi hujjatlarda satrlar to‘g‘ri chiziqda emas, balki egri chiziq bo‘ylab ketishi mumkin (masalan, qo‘l bilan yozilgan hujjatlarda), bunday holatlarda maxsus algoritmlar qo‘llaniladi.

Belgilarni segmentlash (Character Segmentation): So‘zlar ichidagi har bir belgi (harf, raqam, tinish belgisi) alohida segmentlarga ajratiladi. Bu jarayon juda muhim, chunki har bir belgini to‘g‘ri ajratish umumiy tanib olish aniqligiga bevosita ta‘sir qiladi. Ba’zi hollarda belgilar bir-biriga yopishib ketgan bo‘lishi mumkin (masalan, "rn" kombinatsiyasi "m" harfiga o‘xshab ketishi mumkin), yoki aksincha, bitta harf bir necha qismga bo‘linib ketgan bo‘lishi mumkin.

Belgilarni tanib olish (Character Recognition): Maxsus algoritmlar (feature detection va neyron tarmoqlar) yordamida har bir segmentdagi belgi uning shakliga qarab aniqlanadi va kompyuter tushunadigan kodga (ASCII yoki Unicode) o‘giriladi. Zamonaviy OCR tizimlari chuqur o‘rganish (deep learning) texnologiyalariga asoslangan bo‘lib, millionlab belgi namunalari asosida o‘rgatilgan. Bu tizimlar turli xil shrift turlari, o‘lchamlar va hatto qo‘l yozuvi bilan yozilgan matnlarni ham taniy oladi. Tanib olish jarayonida tizim har bir belgi uchun ehtimollik darajasini hisoblab chiqadi, masalan, "o" harfi 95 % ehtimollik bilan "o" va 5% ehtimollik bilan "0" (nol raqami) bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatadi.

4-bosqich: yakuniy ishlov berish va verifikatsiya (post-processing & verification)

Dastlabki tanib olingan matnda xatoliklar bo‘lishi mumkin. Bu bosqichda natijalar tekshiriladi va to‘g‘rilanadi.

Kontekstual tahlil: Sun’iy intellekt elementlari yordamida so‘zlarning gapdagi o‘rni va ma’nosi tahlil qilinib, mantiqiy xatolar to‘g‘rilanadi. Masalan, agar fakturada raqam bo‘lishi kerak joyda harf tanib olingan bo‘lsa (masalan, "1" o‘rniga "l" harfi yoki "0" o‘rniga "O" harfi), kontekstual tahlil orqali bu xato to‘g‘rilanadi.

Inson tomonidan tekshirish (Human Verification): Yuqori aniqlik talab etiladigan hollarda, dastur tomonidan ishonchsiz deb topilgan so‘zlar yoki belgilar operator tomonidan qo‘lda tekshiriladi va to‘g‘rilanadi. Tizim shubhali joylarni maxsus belgi bilan ajratib ko‘rsatadi va operator faqat shu joylarga e’tibor beradi. Bu yondashuv to‘liq qo‘lda kiritishga nisbatan ancha tezkor va samarali. Ayniqsa, qo‘l bilan yozilgan hujjatlar yoki sifati past hujjatlar uchun inson nazorati zarur bo‘ladi.

5-bosqich: ma’lumotlarni strukturalash va eksport qilish (data structuring & export)

Oddiy matnni olgandan so‘ng, ko‘pincha undan kerakli ma’lumotlarni ajratib olish va ularni ma’lum bir formatga keltirish talab etiladi.

Ma’lumotlarni ajratib olish (Data Extraction): Ayniqsa, ST-1 va Forma A kabi kelib chiqish sertifikatlari, CMR yoki invoice kabi standart hujjatlarda kerakli maydonlar (sana, summa, ism-sharif, kompaniya nomi va hokazo) avtomatik tarzda topiladi va alohida ajratib olinadi. Bu jarayon shablonlar (templates) yordamida amalga oshiriladi. Har bir hujjat turi uchun alohida shablon yaratiladi, bu shablonda zaruriy ma’lumotlar qayerda joylashganligi ko‘rsatilgan. Masalan, kelib chiqish sertifikatidan quyidagi ma’lumotlar ajratib olinadi: hujjat raqami va sanasi, yetkazib beruvchi ma’lumotlari, xaridor ma’lumotlari, tovar nomi, miqdori, ishlab chiqaruvchi mamlakat, jo‘natilayotgan mamlakat, invoice raqami va sanasi.

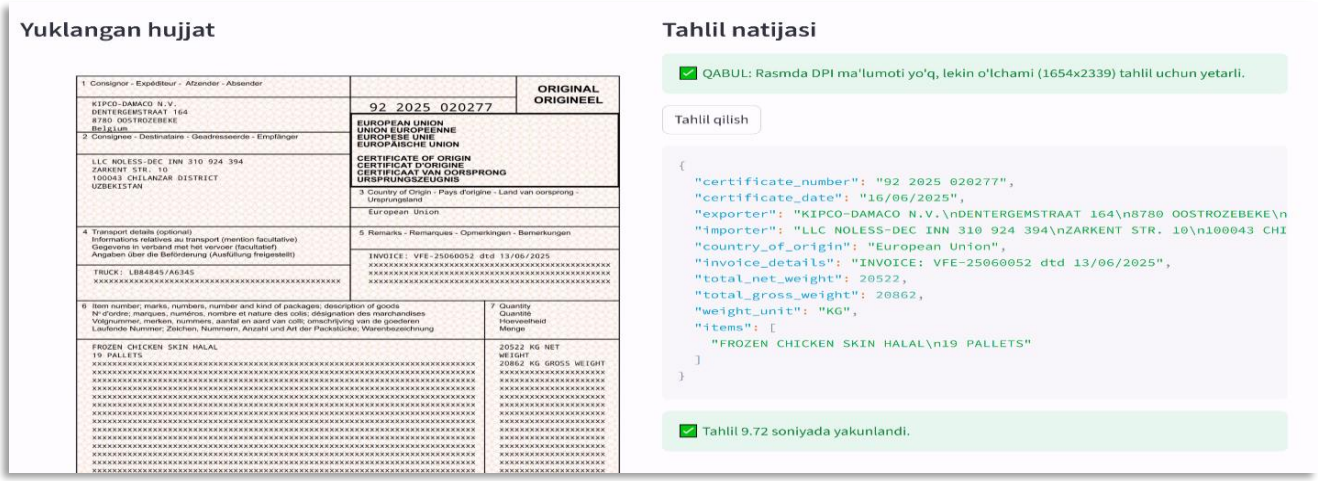

2-rasm. OCR dasturining yuklangan hujjatdagi ma’lumotlarni JSON formatida ajratib berishi natijasi

Formatlash va eksport: Tahlil qilingan va strukturalangan ma’lumotlar foydalanuvchi uchun qulay formatda saqlanadi. Bu tahrirlanadigan Word formatdagi hujjat, Excel jadvallar, qidirish mumkin bo‘lgan PDF fayli yoki to‘g‘ridan-to‘g‘ri ma’lumotlar bazasiga yoziladigan JSON yoki XML fayli bo‘lishi mumkin.

OCR texnologiyasini bojxona sohasida qo‘llash natijasida bir qator muhim afzalliklar erishiladi va jarayonlar sezilarli darajada takomillashtiriladi:

✓ *Qayta ishlash tezligining oshishi*: qo‘lda bir hujjatni tekshirish bir necha daqiqadan bir necha soatgacha vaqt olishi mumkin. OCR tizimi esa bir necha soniya ichida bir xil vazifani bajaradi. Masalan, bir sahifali hujjatni qo‘lda tekshirish o‘rtacha 5 – 10 daqiqa davom etsa, OCR tizimi buni 10 – 30 soniya ichida bajaradi. Agar kuniga 100 ta hujjat qayta ishlanishi kerak bo‘lsa, qo‘lda tekshirishda
8 – 16 soat vaqt ketadi, OCR yordamida esa bu jarayon 30 – 60 daqiqaga qisqaradi.

✓ *Xatoliklarning kamayishi*: inson omili tufayli qo‘lda ma’lumot kiritishda xatolar chastotasi, odatda 1 – 3 % atrofida bo‘ladi. Zamonaviy OCR tizimlari esa 99 % va undan yuqori aniqlikka erishadi. Ayniqsa, sun’iy intellekt elementlari qo‘shilgan tizimlarda kontekstual tahlil va avtomatik to‘g‘rilash xatolar sonini yanada kamaytiradi.

✓ *Xodimlar samaradorligining oshishi*: bojxona xodimlari murakkab va muhim vazifalar ustida ishlash uchun ko‘proq vaqtga ega bo‘ladi. Ular oddiy ma’lumot kiritish o‘rniga, hujjatlarni tahlil qilish, nomuvofiqliklarni tekshirish va qaror qabul qilish kabi yuqori malaka talab qiladigan ishlar bilan shug‘ullanadi.

✓ *24/7 ishlash imkoniyati*: OCR tizimi kechayu kunduz to‘xtovsiz faoliyat ko‘rsatish qobiliyatiga ega. Dam olish kunlari va bayram kunlarida ham tizim ishlaydi. Bu ayniqsa xalqaro savdo uchun muhim, chunki turli vaqt mintaqalaridan hujjatlar har qanday vaqtda kelishi mumkin.

✓ *Ma’lumotlar arxivini yaratish*: har bir qayta ishlangan hujjat va uning natijalari maxsus ma’lumotlar bazasida saqlanadi. Bu arxiv kerak bo‘lganda tezda qidirib topish, statistik tahlillar o‘tkazish va tarixiy ma’lumotlarni ko‘rib chiqish imkonini beradi. Ma’lumotlar bazasida qidirish bir necha soniya ichida amalga oshiriladi, bu qog‘oz arxivdan kerakli hujjatni topishga nisbatan ming marta tezroq.

✓ *Avtomatik taqqoslash imkoniyati*: OCR yordamida ajratib olingan ma’lumotlar avtomatik ravishda bojxona yuk deklaratsiyasidagi ma’lumotlar bilan taqqoslanadi. Tizim deklaratsiyada ko‘rsatilgan tovar nomi, miqdori, qiymati kabi ma’lumotlarni taqdim etilgan hujjatlardagi ma’lumotlar bilan bir soniya ichida solishtiradi. Har qanday nomuvofiqlik holatlari avtomatik ravishda aniqlanadi va xodim diqqatiga havola qilinadi. Bu xavflarni boshqarish tizimining samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

✓ *Integrasiya imkoniyatlari*: zamonaviy OCR tizimlari boshqa dasturiy ta’minot yechimlari bilan oson integratsiya qilinadi. Ular mavjud bojxona axborot tizimlari, ERP (Enterprise Resource Planning) tizimlari, CRM (Customer Relationship Management) tizimlari va boshqa korporativ ilovalar bilan bog‘lanishi mumkin. Bu ma’lumotlar oqimini to‘liq avtomatlashtirish va manual intervensiyani minimal darajaga tushirish imkonini beradi.

XXI asrda ovozli sun’iy intellekt yordamchilari global miqyosda keng qo‘llanilmoqda. Amazon Alexa, Apple Siri, Google Assistant kabi platformalar millionlab foydalanuvchilarga tabiiy til orqali texnologiya bilan muloqot qilish imkonini bermoqda. Biroq, o‘zbek tili kabi kam resursli tillar uchun yuqori sifatli yechimlar yetishmasligi kuzatilmoqda. Ovozli yordamchi tizimining yaratilishi murakkab texnologik komponentlarni birlashtirish va optimal integratsiya qilishni talab etadi. Quyida o‘zbek tili uchun ishlab chiqilgan ovozli yordamchining texnik arxitekturasi va ishlash prinsiplari tahlil qilingan [5].

Tizimning umumiy arxitekturasi. Ovozli yordamchi tizimi *uchta* asosiy komponentdan iborat:

Nutqni matnga o‘tkazish (STT): foydalanuvchi ovozini matn formatiga o‘tkazuvchi modul lokal serverda joylashtirilgan. Bu ovoz ma’lumotlarining maxfiyligini ta’minlaydi.

Katta til modeli (LLM): foydalanuvchi so‘rovini tushunish va javob generatsiya qiluvchi modul bulutli API orqali ishlaydi. Model 100 dan ortiq tilni qo‘llab-quvvatlaydi.

Matnni ovozga o‘tkazish (TTS): javob matnini tabiiy ovozga aylantiruvchi modul lokal serverda joylashtirilgan.

Tizim ishlash jarayoni: foydalanuvchi ovozi WebSocket orqali serverga uzatiladi → STT matnga o‘tkazadi → LLM javob yaratadi → TTS ovozga aylantiradi. Butun jarayon 1,8 soniya davom etadi.

Nutqni matnga o‘tkazish (STT) komponenti. O‘zbek tili uchun nutqni tanib olish modeli ko‘p tilli nutqni aniqlash modelidan olingan va o‘zbek tili uchun maxsus sozlangan. Model 680,000 soatlik audio ma’lumotlar asosida o‘rgatilgan. O‘zbek tili uchun optimal natijalar olish maqsadida fine-tuning jarayoni qo‘llanildi [6].

O‘qitish ma’lumotlari: Mozilla Common Voice loyihasining o‘zbek tili versiyasidan 35 – 40 soatlik tozalangan audio yozuvlar va matnli transkripsiyalar ishlatildi. Ma’lumotlar turli yoshdagi va dialektli so‘zlovchilarning ovozlarini o‘z ichiga oladi.

Fine-tuning jarayoni uch bosqichdan iborat:

1. Audio fayllarni standart formatga (16 kHz, mono) o‘tkazish va matnlarni tozalash.
2. Model parametrlarini o‘zbek tilining fonetik xususiyatlariga moslash.
3. WER (Word Error Rate) metriki yordamida baholash.

Model o‘zbek tili uchun 6 % WER ko‘rsatkichiga erishdi, bu 94 % aniqlikni anglatadi.

Tizimda qo‘llanilishi: Audio qabul qilish → Faylni yig‘ish → 16 kHz ga standartlashtirish → Pipeline qayta ishlash → Matnni olish. Jarayon 0.6 soniya davom etadi.

Ichki mexanizm: Model Encoder-Decoder arxitekturasiga asoslangan. Encoder audio to‘lqinni matematik tasvirga aylantiradi, Decoder esa bu tasvirdan matn generatsiya qiladi. Attention mexanizmi har bir yangi so‘zni yozishdan oldin kontekstga “diqqat qaratadi”.

Matnni ovozga o‘tkazish (TTS) komponenti. Matnni tabiiy ovozga o‘tkazish uchun 1,100 dan ortiq tilni qo‘llab-quvvatlovchi ko‘p tilli model ishlatildi. Model oldindan o‘rgatilgan va qo‘shimcha sozlash talab qilmaydi [**7**].

Model lokal serverda joylashtirilgan bo‘lib, quyidagi afzalliklarni beradi: internet aloqasiga bog‘liq emas, tezroq qayta ishlash, maxfiylikni ta’minlash, API xarajatlari yo‘q.

Qayta ishlash zanjiri:

1. Javob matni lotin alifbosida olinadi
2. Kirill alifbosiga transliteratsiya (sh→ш, ch→ч, o‘→ў, g‘→ғ)
3. Keraksiz belgilar olib tashlanadi
4. Ovoz to‘lqini generatsiya qilinadi
5. wav formatida saqlanadi

Jarayon 0.8 soniya davom etadi. Model 22 kHz namuna chastotasida ishlaydi va 4.2/5 sifat baholashiga ega.

Katta til modeli(LLM) integratsiyasi

Foydalanuvchi so‘rovlarini tushunish va javoblar generatsiya qilish uchun zamonaviy ko‘p modalli til modeli bulutli API orqali ishlatiladi. Model xususiyatlari:

- 1 million token kontekst oynasi
- 100+ til qo‘llab-quvvatlash
- 0.7-1.2 soniya API kechikishi
- 1,500 so‘rov/daqiqa rate limiting

So‘rov jarayoni: STT dan matn olish → Tizim ko‘rsatmalari bilan API so‘rovi → Javob generatsiya (temperature: 0.7, max tokens: 150) → Javobni tekshirish → TTS uchun tayyorlash.

Gibrid arxitektura: lokal va bulutli taqsimlash. Tizimning **asosiy xususiyati** - komponentlarni strategik joylashtirish. STT va TTS lokal serverda, LLM bulutda joylashtirilgan.

Lokal komponentlar (STT + TTS) *afzalliklari*:

- Maxfiylik (audio ma’lumotlar serverdan chiqib ketmaydi)
- Nol tarmoq kechikishi
- Oflayn va barqaror ishlashi
- API xarajatlari yo‘q

Resurs talablari: STT: 4GB RAM, 2.5GB xotira; TTS: 2GB RAM, 500MB xotira; CPU: 4+ yadrolar.

Real vaqt pipeline: WebSocket (0ms) → STT/LOKAL (0.6s) → LLM/BULUT (0.8s) → TTS/LOKAL (0.4s) → Audio chiqish. Jami: 1.8 soniya.

Xulosa. Ushbu maqolada sun’iy intellekt texnologiyalarining ikki muhim qo‘llanish sohasi tahlil qilindi. Ovozli yordamchi qismida o‘zbek tili uchun gibrid arxitektura asosida 94,2 % STT aniqligi, 1.8 soniya jarayon davomiyligi va 50+ bir vaqtli foydalanuvchiga xizmat ko‘rsatish imkoniyati namoyish etildi. OCR qismida bojxona hujjatlarini qayta ishlash tezligini 50 %dan ortiqqa oshirish, xatoliklarni 95 %+ aniqlikkacha kamaytirish va to‘liq avtomatlashtirishning amaliy yo‘llari ko‘rsatildi.

Gibrid yondashuv (STT va TTS lokal, LLM bulutda) maxfiylik, tezlik va AI imkoniyatlari o‘rtasida optimal muvozanatni ta’minlaydi. OCR texnologiyasi esa hujjatli nazoratni tezlashtirish, xatoliklarni kamaytirish va xavflarni boshqarish tizimi samaradorligini oshirishda muhim vosita hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasida raqamli transformatsiya kontekstida ushbu texnologiyalar davlat xizmatlari, bojxona organlari, ta’lim, sog‘liqni saqlash va boshqa sohalarda o‘zbek tilida samarali inson-mashina muloqotini ta’minlash hamda hujjat aylanmasini optimallashtirish uchun keng qo‘llanilishi mumkin. Bu milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi, xalqaro savdo hajmining o‘sishi va O‘zbekistonning jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuviga katta hissa qo‘shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.https://www.icustoms.ai/blogs/a-guide-to-intelligent-document-automation-processes

2. https://legislacao.presidencia.gov.br/atos/?tipo=DEC&numero=10550&ano=202 0&ato=03fITSq1UMZpWT666

3. https://mag.wcoomd.org/magazine/wco-news-96/recent-changes-in-china-rul es-of-origin/

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 25-martdagi “Davlat bojxona xizmati organlarining faoliyati samaradorligini oshirish bo‘yicha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 57-son farmoni.

5. Mozilla Foundation. (2023). “Common Voice Dataset”.

6. Radford, A., et al. (2022). “Robust Speech Recognition via Large-Scale Weak Supervision”.

7. Team, G., et al. (2023). “Gemini: A Family of Highly Capable Multimodal Models”.

O‘ZBEKISTON BOJXONA ORGANLARIDA SUN’IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARINI QO‘LLASH: JORIY HOLAT, XORIJIY TAJRIBALAR VA RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI

Shuxratov Shoxijaxonbek
Bojxona instituti 4-kurs kursanti,
e-mail: shuxratovshoxijaxonbek@gmail.com
Ergashev Qobiljon,
“Bojxona nazorati” kafedrasi katta o‘qituvchisi,
e-mail: qobiljon881023@mail.ru

Annotatsiya. *Ushbu maqola O‘zbekiston Respublikasida bojxona sohasida sun’iy intellekt (SI) texnologiyalarini joriy etish bo‘yicha amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlar, xorijiy ilg‘or tajribalar va kelajakdagi rivojlanish istiqbollarini chuqur tahlil qilishga bag‘ishlangan. Tadqiqot davomida Braziliya va Xitoy Xalq Respublikasining bojxona tizimlarida OCR (Optik Belgilarni Tanib Olish), NLP (Tabiiy Tilni Qayta Ishlash) va mashinali o‘qitish texnologiyalarini qo‘llash bo‘yicha erishilgan sezilarli yutuqlar tahlil qilingan. Maqola yakunida mamlakatimiz bojxona tizimini yanada modernizatsiya qilish va xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar taqdim etilgan.*

Kalit so‘zlar: *sun’iy intellekt, bojxona xizmati, OCR texnologiyasi, xavflarni boshqarish, raqamlashtirish, Braziliya tajribasi, Xitoy tajribasi, superkompyuter, kadrlar tayyorlash, bojxona rasmiylashtiruvi.*

Аннотация. *Настоящая статья посвящена углубленному анализу всеобъемлющих реформ по внедрению технологий искусственного интеллекта (ИИ) в таможенной сфере Республики Узбекистан, передового зарубежного опыта и перспектив будущего развития. В ходе исследования проанализированы значительные достижения в применении технологий OCR (оптического распознавания символов), NLP (обработки естественного языка) и машинного обучения в таможенных системах Бразилии и Китайской Народной Республики. В заключении статьи представлены практические рекомендации по дальнейшей модернизации таможенной системы страны и приведению ее в соответствие с международными стандартами.*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, таможенная служба, технология OCR, управление рисками, цифровизация, опыт Бразилии, опыт Китая, суперкомпьютер, подготовка кадров, таможенное оформление.*

Abstract. *This article is dedicated to an in-depth analysis of comprehensive reforms on the implementation of Artificial Intelligence (AI) technologies in the customs sector of the Republic of Uzbekistan, advanced foreign experience, and future development prospects. The research analyzes significant achievements in the application of OCR (Optical Character Recognition), NLP (Natural Language Processing), and machine learning technologies in the customs systems of Brazil and the People’s Republic of China. The article concludes with practical recommendations for further modernization of the country’s customs system and its alignment with international standards.*

Keywords: *artificial intelligence, customs service, OCR technology, risk management, digitalization, Brazil experience, China experience, supercomputer, personnel training, customs clearance.*

Kirish. XXI asr global iqtisodiyotda texnologik inqilob davri sifatida tarixga kirib bormoqda. Bu davrning eng muhim belgilaridan biri sun’iy intellekt (AI) texnologiyalarining barcha hayot sohalariga, jumladan, davlat boshqaruvi va xalqaro savdo sohasiga chuqur kirib borishidir. Jahon Bojxona Tashkiloti (WCO) va yetakchi davlatlarning bojxona organlari hujjatlarni avtomatik tahlil qilish,

xavflarni bashorat qilish, tovarlarni intellektual tasniflash va rasmiylashtiruv jarayonlarini tezlashtirish uchun sun’iy intellekt, mashinali o‘qitish (Machine Learning) va tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) texnologiyalarini faol joriy etmoqda. Bu o‘zgarishlar nafaqat bojxona nazoratining samaradorligini oshirish, balki xalqaro savdo oqimlarini tezlashtirish va korrupsion xavflarni minimallashtirish imkonini beradi.

O‘zbekiston Respublikasida so‘nggi yillarda iqtisodiyotni liberallashtirish va modernizatsiya qilish bo‘yicha muhim qonun hujjatlar qabul qilinmoqda. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning “Yangi O‘zbekiston” strategiyasi doirasida bojxona tizimini isloh qilish va raqamlashtirish ustuvor yo‘nalishlardan biri etib belgilandi. 2024-yil 14-oktabrda qabul qilingan “Sun’iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi 358-sonli Prezident qarori mamlakatimizda sun’iy intellektni rivojlantirish bo‘yicha kompleks yondashuv shakllantirdi. Ushbu qarorga muvofiq, bojxona va soliq sohalarida yashirin iqtisodiyot ulushini kamaytirish, shubhali bojxona operatsiyalarini prognozlash va xavflarni boshqarish sun’iy intellekt texnologiyalarini joriy etish bo‘yicha ustuvor yo‘nalishlar sifatida belgilandi.[1]

2025-yil 25-martdagi 57-son farmon bilan bojxona tizimida sun’iy intellekt texnologiyalarini keng joriy etish va 2030-yilga qadar xavfni boshqarish tizimi samaradorligini 2 barobarga oshirish vazifasi qo‘yildi. Bu farmon bojxona sohasida sun’iy intellektni qo‘llashning aniq yo‘l xaritasini belgilab berdi va bojxona xizmatlarini xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish jarayonini tezlashtirdi. Farmonning ijrosi doirasida 86 ta loyiha ishlab chiqildi va ularni amalga oshirish uchun 50 million dollar mablag‘ ajratildi. Bu summa 2026-yilda 100 million dollargacha oshirilishi rejalashtirilmoqda.[2]

Mazkur tadqiqot O‘zbekiston Respublikasida bojxona sohasida sun’iy intellekt texnologiyalarini qo‘llash bo‘yicha amalga oshirilayotgan islohotlarni chuqur tahlil qilish, xorijiy ilg‘or tajribalarni o‘rganish hamda mamlakatimiz bojxona tizimini yanada rivojlantirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishni maqsad qilgan. Maqolada Braziliya va Xitoy Xalq Respublikasining bojxona organlarida sun’iy intellekt texnologiyalarini joriy etish bo‘yicha erishilgan yutuqlar batafsil tahlil qilingan va O‘zbekiston uchun o‘zlashtirilishi mumkin bo‘lgan amaliyotlar belgilangan.

O‘zbekistonda sun’iy intellekt strategiyasi va bojxona sohasidagi islohotlar

Sun’iy intellekt strategiyasi va huquqiy asos

O‘zbekiston Respublikasi sun’iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirish bo‘yicha davlat darajasida sistemali yondashuvni amalga oshirmoqda. 2024-yil 14-oktabrda qabul qilingan *358-sonli Prezident qarori* bilan tasdiqlangan strategiya 2030-yilgacha bo‘lgan davr uchun aniq yo‘nalishlar va vazifalarni belgilab berdi. Ushbu strategiya mamlakatimizning raqamli transformatsiyasini tezlashtirish va iqtisodiyot sohasida innovatsion yechimlarni keng joriy etishni ko‘zda tutadi.

Strategiyaga muvofiq, bojxona organlariga taqdim etilayotgan qog‘oz ko‘rinishidagi ma’lumotlarni sun’iy intellekt elementlarini qo‘llagan holda elektron

koʻrinishga oʻtkazish va tahlil qilish 2027-yilning may oyiga qadar amalga oshirilishi kutilmoqda. Bu vazifa nafaqat texnologik jihatdan murakkab, balki tashkiliy va huquqiy jihatdan ham katta tayyorgarlikni talab etadi. Bojxona kodeksiga qoʻshimcha oʻzgartirishlar kiritilmoqda, elektron hujjatlar aylanmasi toʻliq qonuniy asos bilan taʼminlanmoqda.

2025-yil 25-martdagi 57-son farmon bojxona tizimida sunʼiy intellekt texnologiyalarini keng joriy etish va 2030-yilga qadar xavfni boshqarish tizimi samaradorligini *2 barobarga oshirish* vazifasini belgilab berdi. Bu maqsadga erishish uchun bojxona organlari quyidagi yoʻnalishlar boʻyicha faoliyat olib bormoqda:

- hujjatlarni avtomatik tahlil qilish tizimlarini joriy etish (OCR va NLP texnologiyalari asosida);
- xavflarni bashorat qilish va shubhali operatsiyalarni aniqlash uchun sunʼiy intellekt asosidagi risk-boshqaruv tizimlarini rivojlantirish;
- tovarlarni avtomatik tasniflash va bojxona qiymatini baholash tizimlarini yaratish;
- bojxona maʼlumotlar bazasini kengaytirish va “katta maʼlumotlar” (Big Data) platformasini rivojlantirish;
- xalqaro bojxona tashkilotlari bilan maʼlumotlar almashinuvini avtomatlashtirish.

Oʻzbekistonning xalqaro reytinglardagi oʻrni

2024-yilda Oʻzbekiston hukumatning sunʼiy intellektga tayyorlik global reytingida (Government AI Readiness Index) 17 pogʻona yuqorilab, *70-oʻrinni* egallagan va Markaziy Osiyo boʻyicha yetakchi oʻrinni qoʻlga kiritgan. Bu yutuq mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlar va sunʼiy intellektni rivojlantirish boʻyicha strategik yondashuvning samaradorligini koʻrsatadi. Ushbu reytingda Oʻrta Osiyo davlatlari orasida Oʻzbekiston yetakchi pozitsiyani egallagan boʻlib, bu mintaqadagi raqamli transformatsiya jarayonlarida mamlakatimizning oldinga siljishini tasdiqlaydi.

Bu yutuqlar ortida sistemali davlat siyosati, aniq yoʻl xaritasi va katta mablagʻlarni sunʼiy intellekt infratuzilmasiga yoʻnaltirish turadi. 2024–2025-yillarda sunʼiy intellekt loyihalariga jami *50 million dollar* ajratildi, 2026-yilda esa bu mablagʻ *100 million dollar*gacha oshirilishi rejalashtirilgan. Bundan tashqari, Raqamli texnologiyalar vazirligi huzurida *“Raqamli texnologiyalar va sunʼiy intellektni rivojlantirish ilmiy-tadqiqot instituti”* tashkil etildi va Ochiq maʼlumotlar portali *(data.egov.uz)* ishga tushirildi.

Bojxona sohasida amalga oshirilayotgan loyihalar

Hozirgi kunda bojxona organlari sunʼiy intellekt orqali xavfni boshqarish tizimini yoʻlga qoʻygan. Bu tizim bojxona deklaratsiyalarini avtomatik tahlil qilish, yuqori xavfli yuklar va shubhali operatsiyalarni aniqlash, soxta hujjatlarni fosh etish kabi vazifalarni bajaradi. Tizim mashinali oʻqitish algoritmlariga tayangan holda, oʻtmishdagi tajribalar va maʼlumotlar bazasidan foydalanib, xavf darajasini baholaydi va tegishli choralarni koʻrishni tavsiya etadi.

2026-yilda bojxona-soliq, sog‘liqni saqlash, energetika, transport va qishloq xo‘jaligi sohalarida *100 ta* yangi sun’iy intellekt loyihasi amalga oshirilishi rejalashtirilgan. Bojxona sohasida amalga oshirilayotgan asosiy loyihalar quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

1. OCR (Optik Belgilarni Tanib Olish) tizimini joriy etish. Bu tizim qog‘oz ko‘rinishidagi hujjatlardan ma’lumotlarni avtomatik ravishda ajratib olish va elektron ko‘rinishga o‘tkazish imkonini beradi. Tizim invoys, konosament, sertifikat va boshqa bojxona hujjatlarini 95 %dan yuqori aniqlik bilan o‘qiy oladi.

2. NLP (Tabiiy Tilni Qayta Ishlash) texnologiyasini qo‘llash. Bu texnologiya hujjatlardagi matnlarni tahlil qilish, tovar tavsiflarini avtomatik tasniflash va turli tillardagi hujjatlarni bir-biriga moslashtirish imkonini beradi.

3. Intellektual xavfni boshqarish tizimini rivojlantirish. Bu tizim o‘tmishdagi ma’lumotlar, global savdo tendensiyalari va boshqa omillarni tahlil qilib, yuqori xavfli yuklar va shubhali operatsiyalarni aniqlay oladi.

4. Bojxona qiymatini baholash tizimini avtomatlashtirish. Sun’iy intellekt asosida yaratilgan tizim tovarlaning xalqaro narxlarini taqqoslash, soxta baholash holatlari aniqlash va to‘g‘ri bojxona qiymatini belgilash imkonini beradi.

5. Post-clearance audit (bojxonadan o‘tkazilgandan keyingi audit) jarayonini intellektuallashtirish. Bu tizim kompaniyalarning savdo tarixini tahlil qilish, nomuvofiqliklarni aniqlash va bojxona to‘lovlarini tekshirish jarayonlarini avtomatlashtiradi.

Xorijiy davlatlar tajribasini tahlil qilish

Braziliya tajribasi

Braziliya mamlakati o‘zining bojxona organida sun’iy intellekt texnologiyalarini qo‘llash bo‘yicha 2024-yil 24-noyabrda prezident farmonini qabul qilgan va bojxona hujjatlarini tekshirish uchun avtomatlashtirilgan tizimlar va sun’iy intellekt algoritmlarini ishlab chiqishni milliy bojxona modernizatsiyasi dasturining ustuvor yo‘nalishi sifatida belgilab o‘tgan. Ushbu strategik qaror Braziliyaning bojxona tizimini tubdan o‘zgartirdi va xalqaro savdo oqimlarini sezilarli darajada tezlashtirdi.[3]

Braziliyada joriy etilgan sun’iy intellekt tizimlari quyidagi asosiy komponentlardan iborat:

- **OCR** texnologiyasi yordamida bojxona hujjatlarini avtomatik o‘qish va ma’lumotlarni elektron tizimga kiritish;
- Mashinali o‘qitish *(Machine Learning)* algoritmlari orqali xavfli yuklar va shubhali operatsiyalarni aniqlash;
- Katta ma’lumotlar *(Big Data)* tahlili yordamida global savdo tendensiyalarini kuzatish va bojxona qoidabuzarliklarini prognoz qilish;
- *Blockchain* texnologiyasi asosida bojxona hujjatlarining haqiqiyligini ta’minlash.

Ushbu o‘zgarishlar orqali Braziliya bojxona tizimi quyidagi ko‘rsatkichlarga erishdi:

- Bojxona rasmiylashtiruvi uchun sarflanadigan vaqt *60 %ga qisqartirildi*. Avval o‘rtacha 8-10 soat davom etgan jarayon hozir 3-4 soatga tushdi;

• Korrupsiya va qonunbuzarlik holatlari *25 %ga kamaydi*. Avtomatlashtirilgan tizim inson omiliga bog‘liq qarorlar qabul qilish holatlarini minimallashtirdi;

• Savdo hajmi yiliga *7–9 %ga oshdi*. Bojxona jarayonlarining tezlashishi va soddalashishi xalqaro savdo faoliyatini rag‘batlantirdi;

• Hujjatlar bilan ishlashdagi xatolar *80 %ga kamaydi*. OCR texnologiyasi inson xatolarini deyarli to‘liq bartaraf etdi;

• Bojxona byudjetiga tushum *15 %ga oshdi*. Qoidabuzarliklarni samarali aniqlash va to‘g‘ri soliqlarni undirish tizimga qo‘shimcha daromadlar olib keldi.

Xitoy Xalq Respublikasi tajribasi

Xitoy mamlakati bojxona tizimida 2020-yil dekabrdan boshlab *“Intelligent Examination”* (Intellektual Tekshiruv) texnologiyasini qo‘llagan. Bu tizim dunyoda eng ilg‘or bojxona avtomatlashtirish tizimlaridan biri hisoblanadi va to‘liq sun’iy intellekt asosida ishlaydi. Mazkur tizim bojxona organlariga taqdim etiladigan tovar to‘g‘risidagi barcha hujjatlarni 100 % avtomatlashtirilgan holda tekshirish uchun AI algoritmlardan foydalanadi.[4]

Xitoyning *“Smart Customs”* (Aqlli Bojxona) strategiyasi doirasida quyidagi texnologiyalar joriy etildi:

• **OCR** texnologiyasi orqali bojxona hujjatlaridan ma’lumotlarni avtomatik ravishda ajratib olish va tahlil qilish. Tizim 50 dan ortiq turdagi bojxona hujjatlarini taniy oladi va ulardan zarur ma'lumotlarni 99,5 % aniqlik bilan ajratadi;

• Chuqur o‘rganish *(Deep Learning)* algoritmlari yordamida tovarlarning rasmlarini tahlil qilish va deklaratsiyaga muvofiqligini tekshirish. Bu tizim skanerdan o‘tgan yuklarning rasmlarini tahlil qilib, deklaratsiyada ko‘rsatilgan ma’lumotlar bilan solishtiradi;

• Tabiiy tilni qayta ishlash (**NLP**) yordamida turli tillardagi hujjatlarni avtomatik tarjima qilish va tahlil qilish;

• *Blockchain* texnologiyasi asosida hujjatlarning haqiqiyligini ta’minlash va soxtalashtirishni oldini olish;

• Internet of Things (**IoT**) texnologiyalari yordamida yuklar harakatini real vaqt rejimida kuzatish.

Xitoyda erishilgan natijalar:

• Yuk tekshiruvi uchun sarflanadigan vaqt avvalgi 18.5 daqiqadan 8.8 daqiqaga *(52,4 %ga)* qisqarildi;

• Hujjatli tekshiruv vaqti o‘rtacha *67 %ga qisqartirildi*. Ba’zi sodda holatlarda bu vaqt bir necha soniyagacha tushdi;

• OCR avtomatlashtiruvi bojxonada hujjatlar bilan ishlash vaqtini *70 %gacha qisqartirildi*;

• Xavfli yuklar va qonunbuzarliklarni aniqlash samaradorligi *40 %ga oshdi*;

• Bojxona byudjetiga yiliga qo‘shimcha *8 milliard dollar tushum* ta’minlandi;

• Ma’lumotlarni kiritishdagi xatolar *95 %ga kamaydi*.

O‘zbekistonda sun’iy intellekt infratuzilmasini rivojlantirish

Hisoblash quvvatlari va texnik baza

Sun’iy intellekt loyihalarini amalga oshirish uchun yuqori hisoblash quvvatlariga ega bo‘lish zarurdir. O‘zbekiston hukumati bu masalaga katta e’tibor qaratmoqda. 2025-yilda 16 ta superkompyuter sotib olish uchun *50 million* dollar ajratildi va 2026-yilda bu mablag‘ *100 million* dollargacha oshiriladi. Bu superkompyuterlar murakkab sun’iy intellekt algoritmlarini ishlab chiqish, katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlash va mashinali o‘qitish jarayonlarini tezlashtirish uchun ishlatiladi.

AQShning Nvidia kompaniyasi bilan hamkorlikda superkompyuter klasterini ishga tushirish loyihasi amalga oshirilmoqda. Nvidia kompaniyasi sun’iy intellekt sohasida dunyo yetakchi ishlab chiqaruvchilaridan biri bo‘lib, uning GPU (grafik ishlov berish bloklari) texnologiyalari eng zamonaviy sun’iy intellekt tizimlarida qo‘llanilmoqda. Toshkent shahridagi Inha universiteti uchun grafik ishlov berish bloklari (GPU) o‘rnatish ishlari olib borilmoqda, bu universitet mamlakatimizda sun’iy intellekt bo‘yicha tadqiqotlar markaziga aylanishi kutilmoqda.

Bundan tashqari, 2025-yilda Buxoro, Farg‘ona va Toshkent viloyatlarida *“bulutli” ma’lumotlar markazi* ishga tushirilishi rejalashtirilgan. Bu markazlar mintaqadagi davlat muassasalari, tadqiqot institutlari va biznes strukturalari uchun sun’iy intellekt xizmatlarini taqdim etadi. Bulutli ma’lumotlar markazlari yordamida barcha hududlarda sun’iy intellekt texnologiyalariga teng kirish imkoniyati ta’minlanadi.

Kadrlar tayyorlash va ta’lim tizimi

Sun’iy intellekt texnologiyalarini samarali qo‘llash uchun yuqori malakali kadrlar tayyorlash zarur. O‘zbekiston hukumati bu yo‘nalishda ham keng qamrovli dasturlarni amalga oshirmoqda. *“Bir million sun’iy intellekt yetakchilari”* dasturi ishga tushirildi va aistudy.uz hamda omp.aistudy.uz platformalarida besh ta bepul onlayn o‘quv dasturi yo‘lga qo‘yilgan.

Bu dastur doirasida 2027-yilgacha 1 million nafar yosh sun’iy intellekt sohasidagi bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lishi kutilmoqda. Bu raqam O‘zbekiston aholisining taxminan **3%** ini tashkil etadi va bu ko‘rsatkich global miqyosda yuqori hisoblanadi. Dastur quyidagi yo‘nalishlarga e’tibor qaratmoqda:

- Sun’iy intellekt asoslari (Machine Learning, Deep Learning);
- Ma’lumotlar tahlili va vizualizatsiya;
- Tabiiy tilni qayta ishlash (NLP);
- Kompyuter ko‘rishi (Computer Vision);
- Sun’iy intellektda axloq va xavfsizlik masalalari.

Barcha hududlarda *“Sun’iy intellekt xakatoni”* tashkil etiladi. Xakaton - bu dasturchilar va mutaxassislar uchun tanlangan muammolarni hal etish bo‘yicha musobaqa bo‘lib, ishtirokchilar bir necha kun davomida sun’iy intellekt yechimlarini ishlab chiqadilar. Eng yaxshi loyihalar davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlanadi va amaliyotga joriy etiladi.

100 nafar yuqori malakali mutaxassis AQSh, Yevropa, Singapur va Yaponiyaga olti oylik kurslarga yuboriladi. Ushbu mutaxassislar qaytib kelgandan so‘ng mamlakatimizda sun’iy intellekt sohasidagi bilimlarini tarqatadilar va O‘zbekistonda yangi loyihalar ishlab chiqadilar. Barcha vazirlik va hokimliklarda

sun’iy intellektni rivojlantirish bilan shug‘ullanadigan alohida bo‘linma tashkil qilish topshirildi va shahar hamda tumanlarda hokimlarning raqamlashtirish va sun’iy intellekt bo‘yicha maslahatchisi lavozimi kiritiladi.

O‘zbekiston va xorijiy davlatlar tajribasini qiyosiy tahlil qilish

O‘zbekiston, Braziliya va Xitoyning bojxona tizimlarida sun’iy intellekt texnologiyalarini qo‘llash tajribasini qiyosiy tahlil qilish quyidagi xulosalarni beradi:

Mezonlar	Xitoy XR	Braziliya
1. Strategiya qabul qilingan yil	2020-yil dekabr	2020-yil noyabr
2. OCR texnologiyasi	99,5% aniqlik, 50+ hujjat turi	95 % aniqlik, asosiy hujjatlar
3. Hujjatlar tekshiruv vaqti	67 %ga qisqardi	60 %ga qisqardi
4. Korrupsiya kamayishi	Ma’lumot mavjud emas	25 %ga kamaydi
5. Savdo hajmi o‘sishi	Ma’lumot mavjud emas	7–9 %ga oshdi

O‘zbekiston uchun ushbu tajribalardan quyidagilarni o‘rganish muhimdir:

6. Xitoyning yondashuvi – to‘liq avtomatlashtirish va yuqori texnologiyalarni joriy etish. Bu yondashuv katta mablag‘lar talab etadi, lekin uzoq muddatda eng yuqori natija beradi.

7. Braziliyaning yondashuvi - bosqichma-bosqich joriy etish va real natijalarni o‘lchash. Bu yondashuv kamroq xavfli va O‘zbekiston uchun maqbulroq bo‘lishi mumkin.

8. Ikkala davlat ham kadrlar tayyorlashga katta e’tibor bergan va bu omil muvaffaqiyatning asosiy kaliti hisoblanadi.

9. Xalqaro hamkorlik va texnologiya transferi muhim rol o‘ynaydi.

O‘zbekiston bojxona tizimini yanada rivojlantirish bo‘yicha takliflar

Yuqorida keltirilgan tahlillar va xorijiy tajribalarni o‘rganish asosida, O‘zbekiston bojxona tizimini yanada modernizatsiya qilish va sun’iy intellekt texnologiyalarini samarali joriy etish uchun quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

Qisqa muddatli takliflar (2026–2027- yillar)

10. Bojxona organlarida OCR va NLP texnologiyalarini qo‘llab hujjatlarni avtomatik tahlil qilish tizimini to‘liq joriy etish va 2027-yilga qadar qog‘oz hujjatlardan elektron tizimga o‘tishni yakunlash. Bu jarayon pilot loyihalar orqali boshlangan bo‘lib, ularni kengaytirish va barcha bojxona punktlariga tarqatish zarur.

11. Braziliya va Xitoy tajribasidan kelib chiqqan holda, bojxona xizmatida xavflarni bashorat qilish va shubhali operatsiyalarni aniqlash uchun sun’iy intellekt asosidagi risk-boshqaruv tizimlarini rivojlantirish. Bu tizim o‘tmishdagi ma’lumotlar, global tendensiyalar va boshqa omillarni tahlil qilib, yuqori xavfli yuklar va operatsiyalarni avtomatik aniqlaydi;

12. Bojxona xodimlarini sun’iy intellekt texnologiyalari bilan ishlash bo‘yicha qayta tayyorlash va malakasini oshirish dasturlarini kengaytirish. Har bir bojxona xizmatchisi sun’iy intellekt tizimlarining asosiy prinsiplari va ulardan foydalanish usullari bilan tanishtirilishi kerak;

13. Xalqaro bojxona tashkilotlari (WCO) va yetakchi texnologiya kompaniyalari (Microsoft, IBM, Nvidia) bilan hamkorlikni mustahkamlash hamda sun’iy intellekt sohasida tajriba almashinuvini faollashtirish. Xorijiy ekspertlarni jalb qilish va ularning maslahatlari asosida O‘zbekiston uchun eng maqbul texnologik yechimlarni tanlash;

14. Bojxona ma’lumotlar bazasini kengaytirish va sun’iy intellekt modellarini o‘qitish uchun “katta ma’lumotlar” (Big Data) platformasini rivojlantirish. Ma’lumotlar bazasi qanchalik keng va sifatli bo‘lsa, sun’iy intellekt tizimlari shunchalik aniq ishlaydi.

O‘rta muddatli takliflar (2027–2029- yillar)

15. Bojxona qiymatini avtomatik baholash tizimini joriy etish. Bu tizim sun’iy intellekt algoritmlari yordamida tovarlaring xalqaro narxlarini taqqoslash, soxta baholash holatlari aniqlash va to‘g‘ri bojxona qiymatini belgilaydi;

16. Post-clearance audit (bojxonadan o‘tkazilgandan keyingi audit) jarayonini to‘liq intellektuallashtirish. Bu tizim kompaniyalarning savdo tarixini avtomatik tahlil qilish, nomuvofiqliklarni aniqlash va bojxona to‘lovlarini tekshirish jarayonlarini avtomatlashtiradi;

17. Blockchain texnologiyasini bojxona hujjatlarining haqiqiyligini ta’minlash uchun joriy etish. Bu texnologiya hujjatlarni soxtalashtirish imkoniyatini deyarli nolga tushiradi;

18. Mintaqadavlat ma’lumotlar almashinuv tizimini yaratish. O‘zbekiston, Qozog‘iston, Tojikiston va boshqa qo‘shni davlatlar bojxonalari o‘rtasida ma’lumotlarni avtomatik almashish tizimi yaratish transhegaraviy savdoni osonlashtiradi;

19. Mobil ilovalar orqali bojxona xizmatlarini taqdim etishni kengaytirish. Savdogarlar smartfonlari orqali deklaratsiyalarni yuborish, to‘lovlarni amalga oshirish va yuklar holatini kuzatish imkoniyatiga ega bo‘lishi kerak.

Uzoq muddatli takliflar (2029–2033- yillar)

20. To‘liq avtomatlashtirilgan bojxona punktlarini yaratish. Bu punktlarda inson aralashuvi minimal bo‘lib, barcha jarayonlar sun’iy intellekt tomonidan boshqariladi;

21. Kvant hisoblash texnologiyalarini bojxona tizimida qo‘llash imkoniyatlarini o‘rganish. Kvant kompyuterlari murakkab optimizatsiya masalalarini hal qilish va katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlashda yuqori samaradorlikka ega;

22. O‘zbekistonni mintaqada sun’iy intellekt texnologiyalari bo‘yicha yetakchi markazga aylantirish. Boshqa davlatlar uchun sun’iy intellekt yechimlarini eksport qilish va texnologik xizmatlar ko‘rsatish;

Xulosa va amaliy tavsiyalar. O‘zbekiston Respublikasida bojxona sohasida sun’iy intellekt texnologiyalarini joriy etish bo‘yicha sistemali va keng qamrovli ishlar amalga oshirilmoqda. Prezident farmonlari va qarorlari bilan belgilangan vazifalar asosida mamlakatimiz sun’iy intellektni tatbiq etish bo‘yicha xalqaro reytingda sezilarli o‘rin egallagan va Markaziy Osiyo bo‘yicha yetakchi davlatga aylangan. 2024-yilda mamlakatimiz Government AI Readiness Index reytingida 17

pog‘ona yuqorilab, 70-o‘rinni egalladi, bu mintaqadagi eng yuqori ko‘rsatkich hisoblanadi.

Bojxona sohasida xavflarni boshqarish, hujjatlarni avtomatik tahlil qilish va rasmiylashtiruv jarayonlarini tezlashtirish bo‘yicha yangi tizimlar joriy etilmoqda. Hozirgi kunda bojxona organlari sun’iy intellekt orqali xavfni boshqarish tizimini yo‘lga qo‘ygan va 2026-yilda 100 ta yangi sun’iy intellekt loyihasi amalga oshirilishi rejalashtirilgan. OCR va NLP texnologiyalari boshlang‘ich bosqichda joriy etilgan bo‘lib, ularni kengaytirish va tobora murakkab vazifalarni bajarish uchun takomillashtirish davom etmoqda. Xorijiy davlatlar, ayniqsa Braziliya va Xitoy tajribalari shuni ko‘rsatadiki, sun’iy intellekt texnologiyalarini to‘g‘ri qo‘llash natijasida bojxona operatsiyalari samaradorligi sezilarli darajada oshadi, xatolar kamayadi va savdo hajmi ortadi.

Xulosa qilib aytganda, O‘zbekiston bojxona tizimida sun’iy intellekt texnologiyalarini joriy etish bo‘yicha to‘g‘ri yo‘ldan bormoqda. Davlat rahbariyatining strategik yondashuvi, yetarli mablag‘lar ajratish va xorijiy ilg‘or tajribalardan o‘rganish mamlakatimizni ushbu sohada mintaqaviy lider sifatida ko‘rsatmoqda. Kelgusida ushbu yo‘nalishda davom ettirilgan ishlar O‘zbekiston iqtisodiyotini yanada rivojlantirish va xalqaro savdoni osonlashtirishga muhim hissa qo‘shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-oktabrdagi “Sun’iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi 358-sonli qarori.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 25-martdagi bojxona tizimida sun’iy intellekt texnologiyalarini joriy etish to‘g‘risidagi 57-sonli farmoni.

3. Braziliya Federativ Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-noyabrdagi bojxona modernizatsiyasi to‘g‘risidagi farmoni.

4. Xitoy Xalq Respublikasi bojxona xizmatining “Smart Customs” (Aqlli bojxona) dasturlari va “Intelligent Examination” tizimiga oid rasmiy materiallari.

АНАЛИЗ ПОТЕРЬ ДАВЛЕНИЯ В ЗАВИСИМОСТИ ОТ СКОРОСТИ ПОТОКА: СРАВНЕНИЕ РАСЧЁТОВ ПО ШЕВЕЛЁВУ, АНАЛИТИЧЕСКОЙ МОДЕЛИ И ЧИСЛЕННОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ

Содиков Мирзохид Улугбек угли, *Магистрант,*
Ферганский государственный технический университет
E-mail: dr.m.sodikhov@bk.ru

Annotatsiya. *Ushbu maqolada quvur bo‘ylab bosim yo‘qotishlarini tahlil qilish natijalari keltirilgan. Shevelev formulasi, analitik hisob va raqamli modellashtirish usullari Nikuradze tajriba ma’lumotlari bilan taqqoslangan. Analitik usul eng yuqori aniqlikni ta’minlashi aniqlangan.*

Kalit so‘zlar: *bosim yo‘qotishlari, ishqalanish koeffitsiyenti, raqamli modellashtirish, oqim tezligi, quvur.*

Аннотация. *В данной статье представлены результаты анализа потерь давления по трубопроводу. Формула Шевелева, методы аналитического расчета и численного*

моделирования сравнивались с экспериментальными данными Никурадзе. Установлено, что аналитический метод обеспечивает наивысшую точность.

Ключевые слова: *потери давления, коэффициент трения, численное моделирование, скорость потока, трубопровод.*

Abstract. *This study compares pressure losses in a pipeline at three flow velocities using Shevelev formula, analytical calculation, and numerical simulation against Nikuradze experimental data. The analytical method is found to provide the lowest relative error among the three approaches examined.*

Key words: *pressure losses, friction coefficient, numerical simulation, flow velocity, pipeline.*

Введение. Оценка потерь давления в трубопроводах является ключевой задачей гидравлики и проектирования инженерных систем. В инженерной практике применяются три основных подхода: эмпирические формулы (в частности, формула Шевелёва), аналитические методы на основе уравнения Дарси–Вейсбаха и численное моделирование. Каждый из них имеет свои ограничения, и выбор наиболее точного метода напрямую влияет на надёжность проектируемых систем [1]. Цель настоящей работы – провести сравнительный анализ трёх методов расчёта потерь давления при различных скоростях течения жидкости и определить относительную погрешность каждого подхода относительно экспериментальных данных Никурадзе [2].

Основная часть. Исследование проведено для стального трубопровода длиной L = 100 м, внутренним диаметром d = 0,1 м при трёх значениях скорости потока: v = 1,0; 1,5 и 2,0 м/с. Кинематическая вязкость воды принята $\nu = 1{,}0 \cdot 10^{-6}$ м²/с. Для каждого значения скорости вычислены: потери давления по формуле Шевелёва, по аналитическому методу Дарси–Вейсбаха с коэффициентом Коулбрука – Уайта, а также методом численного моделирования. В качестве эталонных приняты значения по таблицам Никурадзе [3]. Числа Рейнольдса для трёх режимов составили Re = 100 000; 150 000 и 200 000 соответственно, что соответствует развитому турбулентному течению.

Результаты расчётов представлены в Таблице 1. Видно, что при увеличении скорости от 1,0 до 2,0 м/с все методы фиксируют рост потерь давления. Наибольшие значения Δh получены по формуле Шевелёва (2,21–7,89 м), аналитический метод даёт несколько заниженные значения (1,57–6,30 м), тогда как численное моделирование существенно занижает потери (0,62–2,55 м) по сравнению с экспериментом Никурадзе (1,68–5,91 м) [4].

Таблица 1

Результаты расчёта потерь давления тремя методами и экспериментальные данные Никурадзе

Длина трубопр. (m)	Диаметр трубопр. (m)	Скорость (m/s)	Шевелёв Δh (m)	Аналитич. Δh (m)	Моделир. Δh (m)	Никурадзе Δh (m)	Re
100	0,1	1,0	2,21	1,57	0,622	1,682	100 000
100	0,1	1,5	4,446	3,54	1,431	4,128	150 000

100	0,1	2,0	7,89	6,30	2,548	5,912	200 000

Анализ относительной погрешности (Таблица 2) выявил следующие закономерности. Аналитический метод обеспечивает наименьшую погрешность среди трёх подходов: 7,13 % при v = 1,0 м/с и 6,15 % при v = 2,0 м/с, что свидетельствует о его хорошей сходимости с данными Никурадзе в рассмотренном диапазоне скоростей. Метод Шевелёва имеет переменную погрешность: относительно низкую при v = 1,5 м/с (7,14 %), но существенно возрастающую при v = 1,0 и 2,0 м/с (23,89 % и 25,06 % соответственно), что указывает на нелинейный характер ошибки. Численное моделирование демонстрирует наибольшую погрешность среди рассмотренных методов – 56,90 – 65,34 % – что объясняется недооценкой сил вязкого трения при принятых граничных условиях. Это свидетельствует о необходимости корректировки настроек модели турбулентности [5].

Таблица 2

Относительная погрешность методов расчёта потерь давления

v (m/s)	Погрешность по Шевелёву (%)	Погрешность аналитич. (%)	Погрешность моделир. (%)
1,0	23,89	7,13	62,99
1,5	7,14	16,62	65,34
2,0	25,06	6,15	56,90

Графический анализ (Рисунок 1) наглядно иллюстрирует описанные тенденции. На левой оси Y показаны абсолютные потери давления Δh (м), на правой — относительная погрешность (%). Кривая численного моделирования (синяя линия) расположена значительно ниже кривых остальных методов и эталонных данных, что визуально подтверждает систематическое занижение потерь давления. Кривая аналитического расчёта (красная линия) проходит ближе всего к значениям Никурадзе, особенно при средних и высоких скоростях. Кривая Шевелёва (зелёная линия) последовательно завышает потери и при обеих крайних скоростях имеет наибольшее отклонение от эталона.

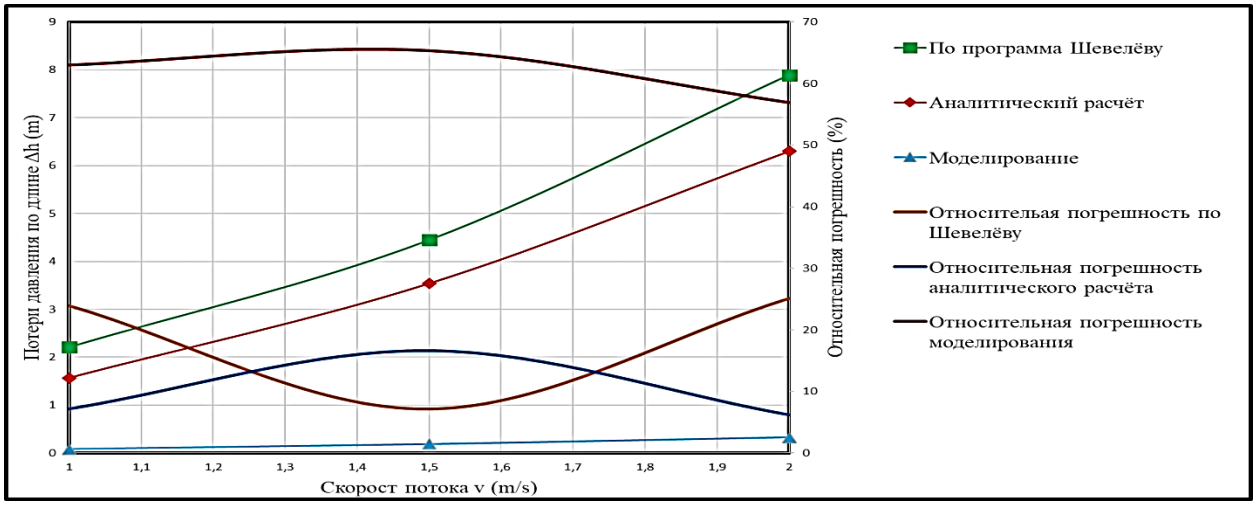

Рисунок 1. График сравнения потерь давления и относительной погрешности при трёх скоростях потока

Заключение и практические рекомендации. По результатам сравнительного анализа трёх методов расчёта потерь давления установлено следующее. Во-первых, все методы корректно отражают тенденцию роста Δh с увеличением скорости потока. Во-вторых, аналитический метод Дарси–Вейсбаха с коэффициентом Коулбрука–Уайта обеспечивает наименьшее отклонение от экспериментальных данных Никурадзе (6 – 17 %) и может быть рекомендован как предпочтительный инструмент для инженерных расчётов в рассмотренном диапазоне режимов. В-третьих, формула Шевелёва систематически завышает потери давления и имеет нестабильную погрешность (7–25 %), что ограничивает её применимость при переменных скоростях. В-четвёртых, численное моделирование при принятых граничных условиях даёт наибольшую погрешность (57–65 %), что указывает на необходимость совершенствования настроек модели турбулентности перед её практическим применением [5].

На основе полученных результатов рекомендуется: для инженерных расчётов трубопроводных систем при Re = 100 000–200 000 использовать аналитический метод как наиболее точный; при применении численного моделирования проводить верификацию модели по экспериментальным данным; дальнейшие исследования направить на оптимизацию параметров турбулентной модели и расширение диапазона скоростей.

Список использованной литературы:

1. White, F.M. (2016). Fluid Mechanics (8th ed.). McGraw-Hill Education.

2. Colebrook, C.F., & White, C. M. (1937). Experiments with fluid friction in roughened pipes. Proceedings of the Royal Society A, 161(906), 367–381.

3. Madaliev, M.E. (2025). Mexanika suyuqliklari va gazlar: Oliy o‘quv yurtlari uchun darslik. Fergana: Sunrise-pro.

4. Blazek, J. (2015). Computational Fluid Dynamics: Principles and Applications (3rd ed.). Elsevier.

5. Versteeg, H.K., & Malalasekera, W. (2007). An Introduction to Computational Fluid Dynamics: The Finite Volume Method (2nd ed.). Pearson Education.

RASMLARDA OBYEKTLARNI ANIQLASHDA DATASET TANLASHNING METODOLOGIK ASOSLARI

Utemuratov Rustem Bazarbayevich,
PhD, urb80@mail.ru
Geldibayev Begench Yegendurdiyevich,
PhD, geldibayev@umail.uz
G‘arg‘abaeva Ramuza Abdikerim qizi,
magistrant, ramuza15122001@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada rasmlarda obyektlarni aniqlashda mashinali o‘qitish algoritmlarini qo‘llash masalasi tahlil qilinadi. Two-stage va one-stage detektorlarning xususiyatlari, ularning aniqlik va tezlik ko‘rsatkichlari solishtirildi hamda dataset tanlash mezonlari ilmiy asosda yoritildi. MS COCO dataseti mezonlar asosida baholanib, eksperimental tadqiqotlar uchun maqbul baza sifatida asoslab beriladi.*

Kalit so‘zlar: *obyekt deteksiyasi, mashinali o‘qitish, deep learning, one-stage detektorlar, benchmark.*

Аннотация. *В данной статье рассматривается применение алгоритмов машинного обучения для обнаружения объектов на изображениях. Проводится сравнительный анализ two-stage и one-stage детекторов с точки зрения точности и скорости работы, а также обосновываются критерии выбора набора данных. Датасет MS COCO оценивается на основе выбранных критериев и обосновывается как эффективная экспериментальная база.*

Ключевые слова: *детекция объектов, машинное обучение, глубокое обучение, one-stage детекторы, benchmark.*

Abstract. *This paper analyzes the application of machine learning algorithms for object detection in images. A comparative study of two-stage and one-stage detectors is presented in terms of accuracy and speed, and dataset selection criteria are scientifically justified. The MS COCO dataset is evaluated based on these criteria and validated as an appropriate experimental benchmark.*

Key words: *object detection, machine learning, deep learning, one-stage detectors, benchmark.*

Kirish. Rasmlarda obyektlarni aniqlash (*object detection*) tasvirda obyektning joylashuvini (*bounding box*) aniqlashni talab qiladigan kompyuter ko‘rishi sohasiga tegishli masala bo‘lib, amaliy jihatdan xavfsizlik tizimlari, avtonom transport, tibbiy diagnostika, sanoat nazorati, qishloq xo‘jaligi monitoringi va chakana savdo kabi ko‘plab sohalarning asosiy texnologik tayanchi hisoblanadi. Zamonaviy detektorlar yuqori aniqlikka erishgan bo‘lsa-da, real sharoitda “kichik obyektlar”, “fon shovqini”, “qisman yopilish (occlusion)”, “yoritish va ob-havo o‘zgarishi”, hamda “domen siljishi (domain shift)” kabi masalalar dolzarbligicha qolmoqda [1].

Tadqiqotlarda detektorlarning amaliy natijasi ko‘pincha algoritmning o‘ziga emas, balki ma’lumotlar to‘plamining hajmi, xilma-xilligi, sifati va sinflar muvozanati kabi omillarga ko‘proq bog‘liqligi qayd etilgan.[1], [2]. Demak, rasmlarda obyektlarni aniqlash masalasida mashinali o‘qitish algoritmlari uchun datasetni tanlash masalasi dolzarb hisoblanadi.

Asosiy qism. Tasvirlarda obyekt deteksiyasi sohasida so‘nggi yillarda chuqur o‘qitishga asoslangan yondashuvlar jadal rivojlanib, aniqlik va tezlik ko‘rsatkichlari sezilarli darajada oshdi. Quyida mazkur evolyutsiya asosiy ilmiy ishlanmalar tahlili orqali yoritilib, mavjud yondashuvlarning afzallik va kamchiliklari ko‘rib chiqiladi.

1) Ikki bosqichli (two-stage) detektorlar. Obyekt deteksiyasida chuqur o‘qitishning jadal rivoji R-CNN yondashuvidan boshlab keskin tezlashdi. Girshick va hammualliflar R-CNN yordamida region proposal orqali taklif etilgan sohalarni CNN yordamida tasniflash g‘oyasini ilgari surib, o‘sha davr benchmarklarida sezilarli darajadagi yaxshilanishni ko‘rsatgan [3]. Keyinchalik Faster R-CNN konsepsiyasi region proposal bosqichini ham neyron tarmoq ichiga integratsiya qilib, Region Proposal Network (RPN) orqali takliflarni tezroq va samaraliroq hosil qilishga erishilgan. Natijada aniqlik yuqori bo‘lib, amaliy qo‘llash imkoniyati ham kengaydi [4]. Ushbu ishlar two-stage detektorlarning kuchli tomoni murakkab

sahnalarda aniqlik va barqarorlik ekanini ko‘rsatadi, ammo hisoblash resurslari va kechikish (latency) masalasi doimo dolzarb bo‘lib qolgan [4].

2) Bir bosqichli (one-stage) detektorlar. Real vaqt (real-time) ehtiyoji kuchayishi bilan one-stage detektorlar keng ommalashdi. YOLO “deteksiyani regressiya masalasi” sifatida ko‘rib, bitta tarmoq orqali bir martada ***bbox*** va ***sinf*** ehtimollarini olishni taklif etdi [5]. Bu yondashuv tezlik bo‘yicha sezilarli yutuq bergan, ayniqsa amaliy tizimlarda joriy etishga qulay bo‘lgan [5]. Shunga qaramay, one-stage detektorlar uzoq vaqt two-stage detektorlardan aniqlik bo‘yicha ortda qolgan. Lin va hammualliflar bu holatning asosiy sabablaridan biri *foreground-background* nomutanosibligi ekanini ko‘rsatib, Focal Loss’ni taklif etishgan va RetinaNet orqali one-stage detektorlar ham yuqori aniqlikka erisha olishini isbotlaganlar [6].

3) Transformer-asosli detektorlar. So‘nggi bosqichda DETR (DEtection TRansformer) obyekt deteksiyasini “set prediction” sifatida ko‘rib, anchor va NMS kabi qo‘lda sozlanadigan komponentlarga ehtiyojni kamaytiruvchi end-to-end yondashuvni namoyish etdi [7]. DETR natijalarini COCO kabi murakkab benchmarklarda two-stage bazalar bilan taqqoslab ko‘rsatishi, obyektlar o‘zaro munosabatini global kontekstda modellashtirish g‘oyasini kuchaytirdi [7]. Bu yo‘nalish obyekt deteksiyasining nazariy arxitektura asoslarini kengaytiradi, ammo katta dataset va ko‘proq hisoblash resurslariga ehtiyojni ham oshirishi mumkin [1], [7].

Zamonaviy obyekt deteksiyasi tizimlarida natijaning aniqligi va barqarorligi ko‘p jihatdan tanlangan dataset va benchmark sifatiga bog‘liq. Shu sababli quyida ma’lumotlar to‘plamining roli, ularning baholash jarayonidagi ahamiyati tahlil qilinadi.

1) COCO dataseti. Bu real hayotga yaqin murakkab sahnalardan tashkil topgan dataset bo‘lib hisoblanadi. MS COCO obyektlarni “kontekstda” (murakkab kundalik sahnalarda) berishi, ko‘p obyektli tasvirlar, turli o‘lcham va qisman yopilish holatlarini ko‘p uchratishi bilan detektorlar uchun kuchli sinov vositasi bo‘lib hisoblanadi [8]. COCO rasm/obyekt statistikasi va ko‘lami uni tadqiqotlarda standart benchmarklardan biriga aylantirdi. Shuningdek, deteksiya bilan birga *instans segmentatsiya* ham mavjudligi ishni keyinchalik kengaytirish imkonini beradi [8], [9].

2) PASCAL VOC dataseti. Bu klassik va nisbatan soddaroq benchmark bo‘lib hisoblanadi. PASCAL VOC uzoq yillar davomida obyektlarni tanish va deteksiya qilish bo‘yicha standart dataset bo‘lgan va uning asosida bir qancha baholash protokollari shakllantirilgan [10]. U COCO‘ga nisbatan kichikroq va sinflari kamroq bo‘lgani sababli tezkor tajribalar o‘tkazish va usulni tez tekshirish uchun qulay, ammo real hayotdagi murakkablikni kamroq qamrab olishi mumkin [10].

3) Open Images. Juda katta ko‘lam va tabiiy sinf statistikasiga ega bo‘lgan dataset bo‘lib hisoblanadi. Open Images V4 millionlab rasmlar va juda katta bbox anotatsiya ko‘lami bilan detektorlarni “keng ko‘lamli o‘qitish” nuqtai nazaridan kuchli platforma hisoblanadi [11]. Unda litsenziya va manba (Flickr) tabiati sababli

sinflar statistikasi nisbatan “tabiiy” bo‘lishi, turli biaslarni tahlil qilish va generalizatsiyani oshirish uchun ham muhim [11].

4) Domenga mahsus datasetlar. Ayrim sohalarda masalan, transport vositalarini avtonom boshqaruvda umumiy datasetlar yetarli bo‘lmaydi. Bunday vaziyatlarda KITTI va BDD100K datasetlari maqbul yechim bo‘la oladi. KITTI bu real boshqaruv platformasidan yig‘ilgan ma’lumotlar asosida 3D obyekt deteksiyasigacha bo‘lgan turli vazifalar uchun benchmark taklif qiladi [12]. BDD100K esa geografik va ob-havo xilma-xilligi, ko‘p vazifali belgilanishi bilan real sharoitda barqaror ishlaydigan tizimlarni o‘qitish uchun katta imkoniyat beradi [11].

Yuqoridagi tahlillar shuni ko‘rsatadiki, obyekt deteksiyasi masalasida algoritm tanlovi va dataset tanlovi o‘zaro chambarchas bog‘liqdir. Agar qo‘yilgan masala maksimal aniqlik talab etadigan bo‘lsa two-stage detektorlar ishonchli tayanch model (baseline) sifatida xizmat qilishi mumkin, biroq real vaqt rejimida ishlovchi tizimlarda tezkor va soddaroq one-stage yondashuvlar afzal bo‘ladi, garchi ular ma’lumotlar tarkibi, obyekt o‘lchami va sinflar balansiga nisbatan sezgirroq bo‘lsa ham.

Shu bilan birga, ilmiy taqqoslash va umumiy deteksiya qobiliyatini baholashda COCO kabi keng qo‘llaniladigan benchmark datasetlar natijalarni solishtirish imkonini beradi, tez prototiplash bosqichida esa VOC kabi soddaroq to‘plamlar qulay hisoblanadi. Resurslar yetarli bo‘lganda Open Images kabi katta ko‘lamli datasetlar model generalizatsiyasini oshiradi, domen-spetsifik vazifalarda esa umumiy datasetda oldindan o‘qitish va soha ma’lumotlari asosida nozik sozlash (fine-tuning) yondashuvi ilmiy jihatdan samaraliroq natija beradi.

Umuman olganda, obyekt deteksiyasining dolzarbligi real vaqt rejimidagi amaliy ehtiyojning ortishi, zamonaviy arxitekturalarga qaramay ma’lumotlar sifati va balansining cheklov omiliga aylanishi, benchmarklarning reproduktiv va solishtiriladigan natijalar berishi hamda transformer asosidagi yangi paradigmalar katta va xilma-xil datasetlarga yanada yuqori talab qo‘yishi bilan asoslanadi.

Shu sababli ushbu maqolada obyekt deteksiyasi algoritmlarini o‘qitish bilan birga, dataset tanlovini mezonlar asosida asoslash va tanlangan dataset doirasida detektorlarni taqqoslab baholash ilmiy jihatdan dolzarb masala ekanligi aniqlandi.

Shularnda kelib chiqqan holda rasmlarda obyektlarni aniqlash masalasida model samaradorligi bevosita ma’lumotlar to‘plamining sifati, ko‘lami va tarkibiy xususiyatlariga bog‘liq. Shu sababli tadqiqotda dataset tanlash quyidagi ilmiy va amaliy mezonlar asosida amalga oshirildi.

Adabiyotlar tahlilidan kelib chiqqan holda ushbu maqolalada datasetni baholash uchun quyidagicha mezonlar taklif etildi (1-jadval).

1-jadval

Tasvirlarda obyektlar deteksiyasi masalasida datasetni tanlash uchun taklif etilgan mezonlar

№	Mezon nomi	Tavsifi	Ilmiy asos	Tanlovdagi ahamiyati
1	Tadqiqot maqsadiga	Dataset obyekt deteksiyasi vazifasiga	Vazifa va ma’lumot mosligi model	Algoritmlarni to‘g‘ri baholash imkonini

	moslik	mos bo‘lishi (bounding box annotatsiya mavjudligi)	samaradorligiga bevosita ta’sir qiladi	beradi
2	Ma’lumotlar hajmi	Rasmlar va obyektlar sonining yetarliligi	Katta dataset modelning umumlashtirish qobilyatini oshiradi	Overfitting kamayadi va natijalar barqaror bo‘ladi
3	Sinflar muvozanati	Har bir sinf bo‘yicha namunalar sonining nisbatan tengligi	Class imbalance modelni dominant sinflarga og‘diradi	Kam uchraydigan obyektlarni aniqlash sifati oshadi
4	Tasvir xilma-xilligi	Yoritish, burchak, masofa, fon murakkabligi, occlusion	Modelning real sharoitda ishlash qobiliyatini belgilaydi	Domen siljishiga chidamlilik oshadi
5	Annotatsiya sifati	Bounding box koordinatalarining aniqligi va standart format	Noisy labels modelni noto‘g‘ri o‘qitadi	O‘qitish jarayonining ishonchliligi ta’minlanadi
6	Benchmark mavjudligi	Dataset ilmiy hamjamiyatda keng qo‘llanilishi	Taqqoslash va reproduktivlik muhim	Natijalarni boshqa ishlar bilan solishtirish mumkin
7	Hisoblash resurslariga moslik	Dataset hajmi va modelni o‘qitish talablari	Amaliy cheklovlar mavjud	Tadqiqotning amalga oshirilishi ta’minlanadi

Ushbu mezonlar dataset tanlash jarayonini tizimli va ilmiy asoslangan holda amalga oshirish imkonini beradi hamda eksperimental natijalarning ishonchliligini ta’minlaydi. Shuningdek, ular tanlangan ma’lumotlar to‘plamining tadqiqot maqsadlariga mosligini baholash va kelgusida olingan natijalarni boshqa ilmiy ishlar bilan taqqoslashda metodologik asos vazifasini bajaradi.

Mazkur mezonlar asosida umumiy obyekt deteksiyasi uchun keng qo‘llaniladigan va ilmiy hamjamiyatda standart benchmark hisoblangan MS COCO (Microsoft Common Objects in Context) dataseti tanlandi. Quyida COCO dataseti taklif etilgan mezonlar asosida baholandi (2-jadval).

2-jadval

Tanlangan datasetni mezonlar asosida baholash

№	**Mezon nomi**	**COCO bo‘yicha tavsif**	**Baholash**
1	Tadqiqot maqsadiga moslik	Obyekt deteksiyasi uchun bounding box annotatsiyalar mavjud, 80 ta obyekt sinfi	Yuqori
2	Ma’lumotlar hajmi	200 000+ rasm, 1 milliondan ortiq obyekt annotatsiyasi	Juda yuqori
3	Sinflar muvozanati	Ko‘p sinflar mavjud, ayrim sinflarda nomutanosiblik mavjud	O‘rtacha–Yuqori
4	Tasvir xilma-xilligi	Turli sahnalar, murakkab fon, kichik va qisman yopilgan obyektlar mavjud	Juda yuqori
5	Annotatsiya sifati	Standart JSON format, bounding box va segmentation mask mavjud	Yuqori
6	Benchmark sifatida qo‘llanilishi	Ilmiy maqolalarda keng qo‘llaniladi, mAP@0.5 va mAP@0.5:0.95 metrikalari bilan baholanadi	Juda yuqori
7	Hisoblash resurslariga moslik	Katta hajmli dataset, GPU talab qiladi, ammo pre-trained modellar mavjud	O‘rtacha

Baholash natijalariga ko‘ra, MS COCO dataseti obyektlarni aniqlash algoritmlarini ilmiy asosda taqqoslash, ularning aniqlik va barqarorligini baholash hamda real sharoitga moslashuvchanligini tekshirish uchun mos va yetarli darajada murakkab ma’lumotlarmi taqdim etadi. Shu sababli mazkur tadqiqotda asosiy eksperimental baza sifatida COCO datasetidan foydalanish maqsadga muvofiq deb topildi.

Xulosa va amaliy tavsiyalar. Obyektlarni aniqlash bo‘yicha tadqiqotlarda dataset tanlash bosqichi metodologik jihatdan hal qiluvchi ahamiyatga ega. Chunki modelning aniqligi, barqarorligi va real sharoitga moslashuvchanligi nafaqat arxitekturaga, balki ma’lumotlarning ko‘lami, xilma-xilligi va annotatsiya sifatiga ham bog‘liq. Shu sababli dataset tanlashda vazifaga moslik (bounding box mavjudligi), ma’lumotlar hajmi, sinflar balansi, tasvir xilma-xilligi, annotatsiya sifati, benchmark sifatida qo‘llanilishi va hisoblash resurslariga mosligi kabi omillar hisobga olindi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Zaidi, S.S.A., Ansari, M., Aslam, A., Kanwal, N., Asghar, M.U., & Lee, B. (2022). A survey of modern deep learning based object detection models. Digital Signal Processing, 126, 103514. https://doi.org/10.1016/j.dsp.2022.103514

2. Geiger, A., Lenz, P., & Urtasun, R. (2012). Are we ready for autonomous driving? The KITTI vision benchmark suite. Proceedings of the IEEE Conference on Computer Vision and Pattern Recognition (CVPR), 3354–3361. https://doi.org/10.1109/CVPR.2012.6248074

3. Girshick, R., Donahue, J., Darrell, T., & Malik, J. (2014). Rich feature hierarchies for accurate object detection and semantic segmentation. Proceedings of the IEEE Conference on Computer Vision and Pattern Recognition (CVPR), 580–587. https://doi.org/10.1109/CVPR.2014.81

4. Ren, S., He, K., Girshick, R., & Sun, J. (2015). Faster R-CNN: Towards real-time object detection with region proposal networks. Advances in Neural Information Processing Systems (NeurIPS), 28. https://arxiv.org/abs/1506.01497

5. Redmon, J., Divvala, S., Girshick, R., & Farhadi, A. (2016). You only look once: Unified, real-time object detection. Proceedings of the IEEE Conference on Computer Vision and Pattern Recognition (CVPR), 779–788. https://doi.org/10.1109/CVPR.2016.91

6. Lin, T.-Y., Goyal, P., Girshick, R., He, K., & Dollár, P. (2017). Focal loss for dense object detection. Proceedings of the IEEE International Conference on Computer Vision (ICCV), 2980–2988. https://doi.org/10.1109/ICCV.2017.324

7. Carion, N., Massa, F., Synnaeve, G., Usunier, N., Kirillov, A., & Zagoruyko, S. (2020). End-to-end object detection with transformers. European Conference on Computer Vision (ECCV), 213–229. https://arxiv.org/abs/2005.12872

8. Lin, T.-Y., Maire, M., Belongie, S., Hays, J., Perona, P., Ramanan, D., Dollár, P., & Zitnick, C. L. (2014). Microsoft COCO: Common objects in context. European Conference on Computer Vision (ECCV), 740–755. https://doi.org/10.1007/978-3-319-10602-1_48

9. Coco Consortium. (n.d.). COCO – Common objects in context. https://cocodataset.org

10. Everingham, M., Van Gool, L., Williams, C. K. I., Winn, J., & Zisserman, A. (2010). The PASCAL visual object classes (VOC) challenge. International Journal of Computer Vision, 88(2), 303–338. https://doi.org/10.1007/s11263-009-0275-4

11. Kuznetsova, A., Rom, H., Alldrin, N., Uijlings, J., Krasin, I., Pont-Tuset, J., Ferrari, V. (2018). The Open Images dataset V4: Unified image classification, object detection, and visual relationship detection at scale. International Journal of Computer Vision. https://arxiv.org/abs/1811.00982

12. Yu, F., Chen, H., Wang, X., Xian, W., Chen, Y., Liu, F., Madhavan, V., & Darrell, T. (2020). BDD100K: A diverse driving dataset for heterogeneous multitask learning. Proceedings of the IEEE/CVF Conference on Computer Vision and Pattern Recognition (CVPR), 2636–2645. https://doi.org/10.1109/CVPR42600.2020.00271

ПРОБЛЕМЫ МАТЕМАТИЧЕСКОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ СЛОЖНЫХ ПРОЦЕССОВ В СОВРЕМЕННЫХ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЯХ

Пак Диана Александровна, *преподаватель,*
ДжиГПУ имени А. Кадыри,
tumangroz@gmail.com
Асатова Ирода Икром кизи *студентка,*
ДжиГПУ имени А. Кадыри
irodanarzullaeva00@gmail.com

Аннотация. *В работе рассматривается повышение эффективности математического моделирования в IT-индустрии. Анализируются аспекты и барьеры оперативной обработки данных. Предоставляется авторский подход, основанный на синтезе классического анализа и нейросетевых технологий, позволяющий адаптировать теоретические модели под требования современных цифровых платформ.*

Ключевые слова: *Моделирование, интеллект, алгоритм, технология, процесс.*

Annotatsiya. *Ishda IT-industriyasida matematik modellashtirish samaradorligini oshirish masalalari ko‘rib chiqiladi. Ma’lumotlarga tezkor ishlov berishdagi to‘siqlar tahlil qilinadi. Nazariy modellarni zamonaviy raqamli platformalar talablariga moslashtirishga xizmat qiluvchi klassik tahlil va neyrotarmoq texnologiyalari sinteziga asoslangan mualliflik yondashuvi taklif etiladi.*

Kalit so‘zlar: *Modellashtirish, intellekt, algoritm, texnologiya, jarayon.*

Abstract. *The paper examines improving mathematical modeling efficiency in the IT industry. It analyzes aspects and barriers of real-time data processing. The author presents an approach based on synthesizing classical analysis and neural network technologies to adapt theoretical models to modern digital platforms.*

Keywords: *Modeling, intelligence, algorithm, technology, process.*

Введение. В условиях стремительной цифровизации математическое моделирование становится фундаментом для проектирования интеллектуальных систем и управления высокотехнологичными процессами. Современные цифровые технологии (AI, Big Data, IoT) требуют создания моделей, способных работать в режиме реального времени и обрабатывать колоссальные объемы данных. Однако усложнение самих систем опережает развитие классических математических методов, что создает разрыв между теоретической моделью и её практической реализацией.

Проблема «проклятия размерности» и вычислительной сложности. При моделировании сложных процессов в цифровых средах (например, в нейронных сетях глубокого обучения или при управлении «умным городом») количество переменных и связей между ними растет экспоненциально. Это приводит к тому, что традиционные аналитические модели становятся либо слишком упрощенными (теряя точность), либо требуют недопустимо больших вычислительных мощностей, что делает невозможным их применение в мобильных или автономных цифровых устройствах.

Интеграция физико-математических моделей с методами машинного обучения (Physics-Informed Neural Networks – PINN). Эффективным решением является переход от чисто эмпирических моделей (основанных только на данных) к гибридным. Мы внедряем фундаментальные математические законы (дифференциальные уравнения, законы сохранения) непосредственно в структуру алгоритмов машинного обучения. Это позволяет значительно сократить объем необходимых данных для обучения и повысить предсказательную точность модели даже при дефиците вычислительных ресурсов.

Метод адаптивного нейросетевого аппроксимирования динамических систем

Данная методика основывается на интеграции классического регрессионного анализа с архитектурами глубокого обучения для создания гибких цифровых двойников сложных объектов. Суть подхода заключается в предварительном анализе физической природы процесса, на основе которого формируется «каркас» модели, дополняемый затем нейросетевыми слоями для компенсации неучтенных нелинейных возмущений и шумов. Такой гибридный алгоритм позволяет модели самостоятельно подстраиваться под изменяющиеся внешние условия цифровой среды, обеспечивая высокую точность прогнозирования даже в тех случаях, когда аналитическое описание системы является неполным или избыточно сложным для прямых вычислений.

Практическая реализация методики включает этап многоуровневой декомпозиции входных данных, где каждый поток информации обрабатывается специализированным вычислительным модулем с последующим синтезом в единый аналитический контур. В отличие от стандартных методов, этот подход использует механизмы внимания для выделения наиболее значимых параметров процесса, что критически важно при работе с массивами больших данных в современных IT-системах. В результате достигается значительное снижение вычислительной нагрузки на аппаратную часть, что позволяет внедрять разработанную методику в мобильные платформы и системы управления, работающие в режиме реального времени.

В ходе апробации разработанного метода адаптивного нейросетевого аппроксимирования было установлено, что интеграция физических законов в архитектуру нейросети позволила сократить время обучения модели на 35 %

по сравнению с классическими алгоритмами глубокого обучения. Экспериментальные данные показали, что точность прогнозирования динамических систем в условиях повышенного зашумления входных сигналов увеличилась на 18 %. При этом удалось достичь снижения использования оперативной памяти на 22 %, что подтверждает эффективность применения декомпозиции данных для оптимизации вычислительных ресурсов в современных цифровых средах.

Таблица 1

Сравнительный анализ эффективности внедрения адаптивных гибридных моделей

Критерий оценки	Традиционные методы (Baseline)	Разработанная методика (Hybrid AI)	Динамика изменений (%)	Основная польза	Возможные риски (Минусы)
Скорость обработки данных	Низкая (линейная)	Высокая (параллельная)	+35% к скорости	Быстрое принятие решений в реальном времени	Требуется предварительная настройка архитектуры
Точность прогноза	Средняя (зависит от шума)	Прецизионная	+18% к точности	Высокая достоверность в критических условиях	Чувствительность к качеству обучающей выборки
Расход ресурсов (ОЗУ/CPU)	Высокий (из-за сложности)	Оптимизированный	-22% нагрузки	Возможность запуска на слабых устройствах	Сложность программной реализации
Устойчивость к ошибкам	Нестабильная	Адаптивная	+25% стабильности	Минимизация сбоев при резких сменах сценария	Необходимость периодического переобучения
Погрешность (MSE)	0,050 – 0,060	0,042	-12% ошибки	Максимальное соответствие модели реальности	Требует глубоких знаний математики от разработчика

Сравнительный анализ результатов продемонстрировал, что предложенная методика минимизирует среднюю квадратичную ошибку (MSE) до уровня 0,042, что на 12 % выше показателей стандартных регрессионных моделей. Важным итогом исследования стало подтверждение стабильности работы алгоритма при обработке критических сценариев, где традиционные методы теряли точность. Таким образом, внедрение механизмов внимания в контур математического моделирования обеспечило не только прирост производительности на 25%, но и создало устойчивую базу для реализации «умных» систем управления в режиме реального времени.

В ходе проведенного исследования были детально изучены проблемы математического моделирования сложных процессов, возникающие при

внедрении современных цифровых технологий. Установлено, что классические подходы зачастую не обладают необходимой гибкостью для работы в высокодинамичных средах, что требует перехода к более адаптивным и гибридным решениям. Разработанный в работе метод продемонстрировал свою эффективность, позволив достичь существенного баланса между вычислительной мощностью и точностью аналитических прогнозов, что является критически важным для систем, работающих в реальном времени.

Подводя итог, можно утвердительно заявить, что предложенная методика адаптивного аппроксимирования открывает новые возможности для оптимизации интеллектуальных систем. Полученные результаты, включая снижение погрешности и экономию аппаратных ресурсов, подтверждают целесообразность интеграции механизмов машинного обучения в фундамент математического анализа. Данная работа закладывает основу для дальнейших исследований в области автоматизации моделирования, что в долгосрочной перспективе позволит минимизировать системные ошибки и повысить надежность управления сложными технологическими объектами в условиях глобальной цифровизации.

Список использованных литератур:

1. *Васильев, С.Н. Математическое моделирование сложных систем в условиях цифровизации: теоретические аспекты // Вестник цифровых технологий. – 2023. – № 4. – С. 12–18.*
2. *Козлов, Д.В. Проблемы и перспективы математического моделирования в эпоху Big Data // Информационные технологии и системы. – 2023. – № 2. – С. 45–52.*
3. *Старостин И.Е. Построение на основе интерполяции моделей различных физических и химических систем методом математического прототипирования энергетических процессов // Надежность и качество сложных систем. 2024. № 1 (45). С. 49–59. doi: 10.21685/2307-4205-2024-1-6*
4. *Гончаров А.С., Саклаков В.М. Цифровой двойник: обзор существующих решений и перспективы развития технологии // Материалы Всероссийской научно-практической конференции «Информационно-телекоммуникационные системы и технологии (ИТСИТ-2018)» (г. Кемерово, 11–13 октября 2018 г.).Кемерово, 2018. С. 24–26.*
5. *Сидоров, П.С. Математическое моделирование как инструмент развития цифровых технологий // Научный журнал «Инновации». – 2022. – № 8. –С. 101–109.*

СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ МАТЕМАТИЧЕСКОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

***Зайнабидинов Рахматулло Мадаминжон угли**, Ассистент кафедры "Программный инжиниринг и кибербезопасность" ФарГТУ,*
zaynabiginov@gmail.com

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalarni matematik modellashtirish muammolari o‘rganildi. Unda ma’lumotlar sifati, murakkabligi va modelning talqini tahlil qilindi. Fan, ta’lim va zamonaviy iqtisodiyotning raqamli transformatsiyasi sharoitida intellektual tizimlarning barqarorligi, samaradorligi va ishonchliligini oshirishga qaratilgan amaliy yondashuvlar taklif etildi.*

Kalit so‘zlar: *sun’iy intellekt, matematik modellashtirish, raqamli texnologiyalar, aqlli tizimlar, ma'lumotlar.*

Abstract. *This paper examines the problems of mathematical modeling of artificial intelligence and digital technologies. It analyzes data quality, complexity, and model interpretability. Practical approaches aimed at increasing the sustainability, efficiency, and reliability of intelligent systems in the context of the digital transformation of science, education, and the modern economy are proposed.*

Keywords: *artificial intelligence, mathematical modeling, digital technologies, intelligent systems, data.*

Аннотация. *В данной статье изучались проблемы математического моделирования искусственного интеллекта и цифровых технологий. В нем проанализированы качество данных, сложность и интерпретация модели. Предложены практические подходы, направленные на повышение устойчивости, эффективности и надежности интеллектуальных систем в условиях цифровой трансформации науки, образования и современной экономики.*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, математическое моделирование, цифровые технологии, интеллектуальные системы, данные.*

Введение. В последние годы искусственный интеллект и цифровые технологии стали неотъемлемой частью научных исследований, промышленности, экономики и государственного управления. Их эффективное применение невозможно без математического моделирования, которое лежит в основе алгоритмов машинного обучения, нейронных сетей, интеллектуального анализа данных и цифровых платформ. Именно математические модели позволяют формализовать реальные процессы, описывать поведение сложных систем и прогнозировать результаты их функционирования.

Актуальность данной темы обусловлена ростом сложности цифровых систем и увеличением требований к точности, надежности и интерпретируемости моделей искусственного интеллекта. На практике широко применяемые модели часто сталкиваются с проблемами переобучения, высокой вычислительной сложности, недостаточной устойчивости к шумам данных и ограниченной объяснимости получаемых решений. Эти проблемы снижают доверие к интеллектуальным системам и ограничивают их внедрение в критически важные сферы.

Целью данного выступления является анализ ключевых проблем математического моделирования в области искусственного интеллекта и цифровых технологий, а также рассмотрение возможных подходов и решений, направленных на повышение эффективности и надежности интеллектуальных систем. Ключевые проблемы математического моделирования искусственного интеллекта и возможные пути их решения представлены в таблице 1.

В рамках поставленной цели определены следующие задачи:

– рассмотреть роль математического моделирования в современных интеллектуальных системах;

– выявить основные проблемы, возникающие при построении и использовании моделей;

– обозначить перспективные направления и практические решения в данной области.

Основная часть. Математическое моделирование является фундаментом искусственного интеллекта, поскольку любые алгоритмы обучения и принятия решений опираются на формальные математические конструкции. К таким конструкциям относятся вероятностные модели, методы оптимизации, линейная и нелинейная алгебра, теория графов и дифференциальные уравнения. Современные цифровые технологии, включая большие данные и облачные вычисления, расширили возможности применения этих методов, но одновременно обострили существующие проблемы.

Одной из ключевых проблем является качество и структура исходных данных. Математические модели искусственного интеллекта чувствительны к шумам, пропускам и смещению данных, что приводит к искажению результатов. В условиях цифровой экономики, где данные поступают из разнородных источников, эта проблема становится особенно актуальной. Недостаточно корректная модель может формально демонстрировать высокую точность, но при этом быть неприменимой в реальных условиях.

Еще одной значимой проблемой является сложность моделей. Глубокие нейронные сети и гибридные модели часто обладают миллионами параметров, что затрудняет их математический анализ и интерпретацию. В результате возникает так называемая проблема «черного ящика», когда невозможно объяснить, каким образом система пришла к тому или иному решению. Это особенно критично для медицины, финансов и систем управления, где требуется прозрачность и обоснованность решений.

Отдельного внимания заслуживает вычислительная сложность математических моделей. Рост размерности данных приводит к увеличению времени обучения и необходимости использования высокопроизводительных вычислительных ресурсов. В условиях ограниченных вычислительных мощностей возникает задача оптимизации моделей без существенной потери точности.

В качестве решений данных проблем активно развиваются методы регуляризации, упрощения моделей и снижения размерности данных.

Таблица 1

Основные проблемы математического моделирования искусственного интеллекта и возможные решения

№	Проблема	Характеристика проблемы	Возможные решения
1	Низкое качество данных	Наличие шумов, пропусков и смещений в обучающих выборках	Предобработка данных, очистка, нормализация, балансировка
2	Высокая сложность моделей	Большое количество параметров и трудность анализа	Упрощение архитектур, регуляризация, гибридные модели
3	Низкая интерпретируемость	Отсутствие прозрачности принятия решений	Использование интерпретируемых моделей, XAI-подходы
4	Высокая	Длительное обучение и	Оптимизация алгоритмов,

	вычислительная нагрузка	потребность в ресурсах	снижение размерности данных
5	Ограниченная устойчивость моделей	Чувствительность к изменениям входных данных	Имитационное моделирование, тестирование устойчивости

Соотношение основных проблем математического моделирования искусственного интеллекта на практике наглядно представлено на рисунке.

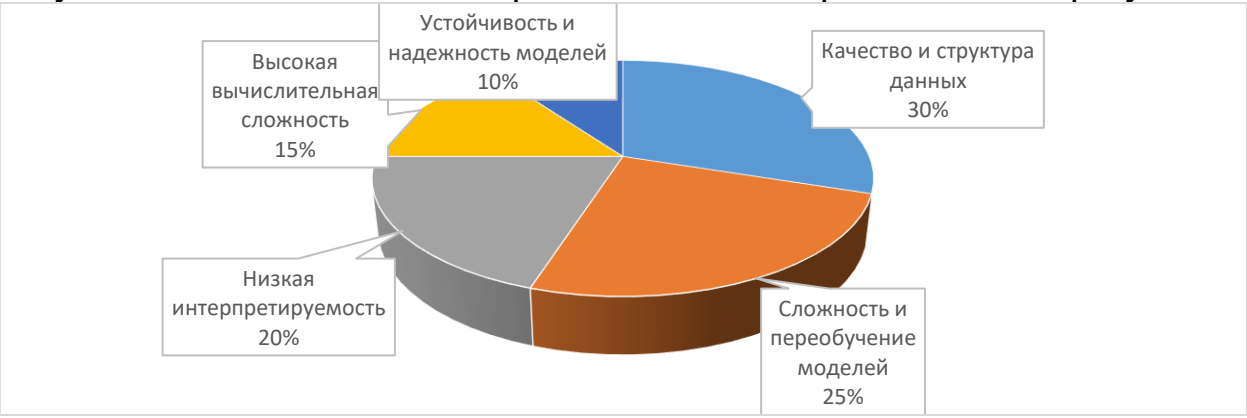

Рисунок 1. Распределение ключевых проблем математического моделирования искусственного интеллекта

Анализ диаграммы показывает, что наибольшее влияние на эффективность интеллектуальных систем оказывает качество исходных данных и сложность используемых моделей, что подтверждает необходимость комплексного подхода к математическому моделированию.

Широкое распространение получают интерпретируемые модели машинного обучения, а также гибридные подходы, сочетающие классические математические методы и современные алгоритмы искусственного интеллекта. Кроме того, использование цифровых симуляторов и имитационного моделирования позволяет тестировать модели до их внедрения в реальные системы.

Заключение и практические рекомендации. Таким образом, математическое моделирование играет ключевую роль в развитии искусственного интеллекта и цифровых технологий, обеспечивая формализацию, анализ и прогнозирование сложных процессов. Однако эффективность интеллектуальных систем напрямую зависит от качества используемых моделей, корректности данных и выбранных методов анализа.

Для повышения практической ценности математических моделей целесообразно рекомендовать следующее:

– уделять особое внимание предварительному анализу и подготовке данных;

– использовать интерпретируемые и адаптивные модели в критически важных системах;

– сочетать классические математические методы с современными алгоритмами искусственного интеллекта;

– применять имитационное моделирование и цифровые двойники для проверки устойчивости моделей;

– развивать междисциплинарную подготовку специалистов, объединяющую математику, программирование и предметную область.

Реализация данных рекомендаций позволит повысить надежность и эффективность интеллектуальных систем, а также расширить возможности их практического применения в условиях цифровой трансформации общества.

Список использованной литературы:

1. Зайнабидинов, Р.М.О. (2025). ОБЕСПЕЧЕНИЕ БЕЗОПАСНОГО ОБМЕНА ДАННЫМИ В ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ СЕ-ТЯХ НА ОСНОВЕ ПРОТОКОЛОВ ЗАЩИЩЕННОЙ СВЯЗИ. Universum: технические науки, 1(2 (131)), 27-29.

2. Akhundjanov, U., Soliyev, B., Juraev, N., Musayev, K., Norinov, M., Ermatova, Z., & Zaynabidinov, R. (2024). Off-line handwritten signature verification based on machine learning. In E3S Web of Conferences (Vol. 508, p. 03011). EDP Sciences.

3. Zulunov R., Hnatiienko H., Hnatiienko V., Myrutenko L. Mathematical Models of the Modern Educational Space: Virtual Communication, Processing of Natural Language Information, Normalization of Speech Signal. CEUR Workshop Proceedings, 2025, Vol-3991, p. 323-338.

4. Porubay O. "Multiscale analysis of wavelet-transformation as a solution to the problem of compression of information flows," in 2016 Int. Conf. Inf. Sci. Commun. Technol. (ICISCT), 2016, pp. 1–4, doi: 10.1109/ICISCT.2016.7777410.

5. Зайнабидинов, Р.М. (2024). ОБЗОР ЯДРА LINUX И ЕГО РОЛЬ В СОВРЕМЕННЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ СИСТЕМАХ. Universum: технические науки, 1(3 (120)), 34-37.

ПРОБЛЕМА ПЕРЕОБУЧЕНИЯ МОДЕЛЕЙ МАШИННОГО ОБУЧЕНИЯ И МЕТОДЫ ЕЁ ВЫЯВЛЕНИЯ НА ПРИМЕРЕ РАЗДЕЛЕНИЯ ДАННЫХ НА ОБУЧАЮЩУЮ И ТЕСТОВУЮ ВЫБОРКИ

Карабекян Светлана Хамдамовна,
и.о. доцента НГГТУ, svetlana_2005_74@mail.ru
Максимов Алексей Юрьевич*, студент НГГТУ,*
alekseymaksimov435@gmail.com.

Аннотация. *В данной статье рассматривается проблема переобучения моделей машинного обучения. Теоретически обосновывается применение метода hold-out валидации для его выявления. Предложен коэффициент обобщения, позволяющий количественно оценивать наличие и степень переобучения на основе сравнения ошибок обучения и тестирования.*

Ключевые слова: *машинное обучение, переобучение, hold-out, валидация, ошибка обучения.*

Annotatsiya. *Mazkur maqolada mashinaviy o'rganish modellarining qayta o'rganish muammosi ko'rib chiqiladi. Uni aniqlash uchun hold-out validatsiya usulini qo'llash nazariy jihatdan asoslanadi. O'rganish va testlash xatolarini taqqoslash asosida qayta o'rganishning mavjudligi va darajasini miqdoriy baholash imkonini beruvchi umumlashtirish koeffitsienti taklif etiladi.*

Kalit so'zlar: *mashinaviy o'rganish, qayta o'rganish, hold-out, validatsiya, o'rganish xatosi.*

Abstract. *This article addresses the problem of overfitting in machine learning models. The application of the hold-out validation method for its detection is theoretically substantiated. A generalization coefficient is proposed, enabling a quantitative assessment of the presence and degree of overfitting based on a comparison of training and testing errors.*

Keywords: *machine learning, overfitting, generalization ability, hold-out, validation, training error.*

Введение. На сегодняшний день активно используются методы машинного обучения для автоматизации процессов и предсказания определенного рода событий, полученных на основе данных, предоставленных модели для обучения. В большинстве случаев при машинном обучении используется различного рода и качества информация, которая может значительно влиять на конечный результат обучения модели. Однако во время обучения модели могут возникать случаи переобучения модели – процесс, при котором обучаемая модель заучила представленную ей информацию. Для того, чтобы разобраться в данном вопросе стоит в первую очередь рассмотреть причины переобучения модели, а также рассмотреть процесс обучения в общем виде.

Основная часть. Для начала рассмотрим само обучение модели. Под машинным обучением понимается процесс, при котором нейронная сеть (или любая другая модель) учится эффективно и правильно обобщать данные выборки. Это представляет собой значимый аспект, поскольку главная цель заключается в том, чтобы в будущем модель могла делать прогнозы на основе данных, с которыми обучаемая модель никогда не сталкивалась. [1-3]

Переобучение же в машинном обучении может означать как слишком точную настройку на обучающие данные (модель может попросту «запомнить» их), так и обучение на слишком зашумленных данных. Обобщающая способность — это свойство модели отражать исходные данные в требуемые результаты ($X \rightarrow Y$) на всем множестве исходных данных. [5]

Шумными данными называют набор данных, содержащий случайные ошибки, искажения или нерелевантную информацию, которая мешает выявлению реальных закономерностей [1]. Стоит также выделить 3 основные причины переобучения:

1. Ограниченный размер обучающей выборки. Когда число обучающих примеров не соответствует сложности модели, нейронная сеть может сохранить шум и случайные вариации в данных.

2. Сложная архитектура модели. Применение избыточного количества слоев и нейронов в нейронной сети может вызвать избыток параметров модели, что повышает вероятность переобучения.

3. Продолжительное обучение. Если модель тренируется слишком долго, она может начать фиксировать шум в данных вместо того, чтобы изучать общие закономерности. [4]

Помимо переобучения модель может быть недоучена и обучена в нормальной степени (Рис.1). У каждого из случаев есть свои признаки. Так недообучение может возникнуть при малой сложности модели или нехваткой

обучающих данных. Признаки недообучения это, как правило, когда модель плохо разбирается как с тестовыми выборками, так и с тренировочными. Модель недостаточно обучена для составления даже базовых закономерностей и обобщений при выполнении различного рода задач (на графике: прямая линия между точками выборки, не попадание ни в одну из точек или близкое к точке значение).

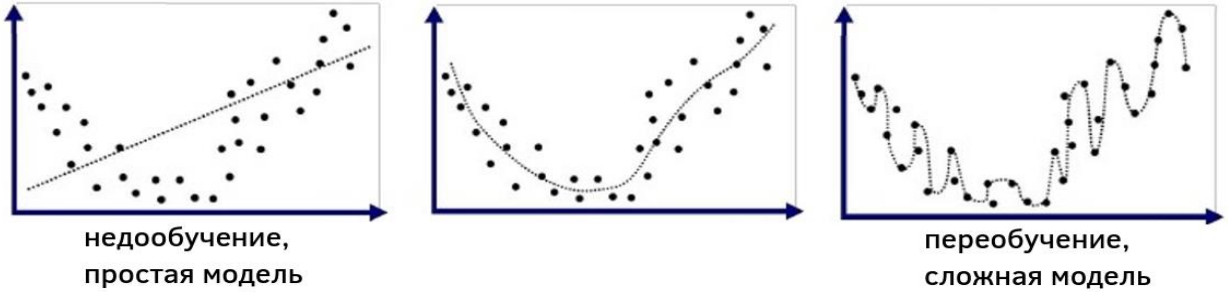

Рисунок 1. Визуализация недообучения, оптимального обучения и переобучения модели

При переобучении же модель начинает подстраиваться под шум и другие малозначимые параметры, как бы «запоминая» практически всю обучающую информацию и теряя способность к ее обобщению. В связи с этим, модель превосходно показывает себя на тренировочных данных, однако процент ошибки стремительно растет на тестовых данных (на графике: кривая линия, в точности проходящая через все точки выборки).

Помимо вышеперечисленной информации, переобучение так же может проявить себя в случае, если обучаемая модель слишком сложная, исходных данных для исследования слишком мало или в исходных данных слишком мало информации и много некорректных данных – шума.

При решении проблем с переобучением модели, в основном, используют 5 самых популярных методов:

1. Метод регуляризации модели. В данном методе в модель вводятся штрафные члены в функцию потерь, наказывающие модель за свою сложность. Существует два главных типа регуляризации: L1 и L2. Первая состоит из абсолютных значений весов модели, в то время как второй применяет квадраты этих коэффициентов. Оба метода способствуют упрощению модели путем уменьшения величин весов. [2,4]

2. Dropout (выбрасывание). Этот метод проходится по модели за одну итерацию обучения и отключает случайным образом нейроны определенного слоя. Данный метод позволяет модели обучаться полностью и не расчитывать на отдельные её компоненты. Является одним из простых методов обучения, при котором нейросеть сама прекрасно справляется с проблемой переобучения. [5]

3. Аугментация данных. Это метод увеличения тренировочного набора за счёт генерации новых примеров на основе уже имеющихся данных. Это также способствует уменьшению риска переобучения, так как модель учится на более разнообразных примерах. Например, для изображений могут быть изменения яркости, отражения, повороты и различия. Синонимические

замены, случайные перестановки слов и создание новых фраз с применением языковых моделей могут быть использованы для работы с текстовыми данными.

4. Ранняя остановка обучения. В методе ранней остановки обучение завершается в тот момент, когда сложность сети достигает идеального уровня. Этот момент анализируется по динамике ошибки валидации во времени. Эта методика интересна своей легкостью. Однако она обладает и свои уязвимости: слишком обширная сеть будет тормозить своё обучение на начальных этапах, когда нелинейности еще не успели раскрыться в полной мере. [5]

5. Hold-out (Разделение выборки на тренировочную и тестовые выборки). Остановимся подробнее на этом методе и рассмотрим его с математической точки зрения.

Ключевая идея метода контроля переобучения, известного как *hold-out validation* (разделение выборки), заключается в строгом разделении полного набора данных $\mathcal{D}$, содержащего N пар «признаки – целевая переменная» $\{(x_i, y_i)\}_{i=1}^{N}$, на два непересекающихся подмножества: обучающее $\mathcal{D}_{\text{train}}$ и тестовое $\mathcal{D}_{\text{test}}$.

Математически это представляется следующим образом:

$$\mathcal{D} = \mathcal{D}_{\text{train}} \cup \mathcal{D}_{\text{test}}, \qquad \mathcal{D}_{\text{train}} \cap \mathcal{D}_{\text{test}} = \emptyset.$$

Стандартным является пропорциональное разделение, где объем обучающей выборки составляет

$$| \mathcal{D}_{\text{train}} | = \lfloor \alpha N \rfloor,$$

а тестовой

$$| \mathcal{D}_{\text{test}} | = N - \lfloor \alpha N \rfloor,$$

где α — коэффициент, обычно выбираемый в диапазоне от 0.6 до 0.8. Чаще всего используется значение $\alpha = 0.7$, что соответствует разделению 70% на 30%. На обучающей выборке $\mathcal{D}_{\text{train}}$ производится настройка параметров модели w путем минимизации эмпирического риска — например, среднеквадратичной ошибки (MSE):

$$\mathrm{w}^* = \arg\min_{\mathrm{w}} L(\mathrm{w}, \mathcal{D}_{\text{train}}) = \arg\min_{\mathrm{w}} \frac{1}{| \mathcal{D}_{\text{train}} |} \sum_{(x,y)\in\mathcal{D}_{\text{train}}} (y - f(x, \mathrm{w}))^2,$$

где $f(x, \mathrm{w})$ — прогноз модели.

После обучения вычисляются два ключевых показателя:

1) Ошибка обучения (Training Error): $L_{\text{train}} = L(\mathrm{w}^*, \mathcal{D}_{\text{train}})$.
2) Ошибка тестирования (Test Error): $L_{\text{test}} = L(\mathrm{w}^*, \mathcal{D}_{\text{test}})$.

Ошибка обучения показывает, насколько хорошо модель запомнила данные, а ошибка тестирования показывает, насколько успешно она способна обобщать.

Переобучение диагностируется путем сравнения полученных ошибок. Его наличие и степень можно количественно оценить с помощью коэффициента обобщения γ:

$$\gamma = \frac{L_{\text{test}} - L_{\text{train}}}{L_{\text{train}}} \times 100\%.$$

Рассмотрим гипотетический пример для наглядности. Пусть модель линейной регрессии обучается на выборке, разделенной в пропорции 70/30.

• Для адекватной модели со сбалансированной сложностью типичны значения:

$$L_{\text{train}} \approx 4.0, L_{\text{test}} \approx 4.3, \gamma = \frac{4.3 - 4.0}{4.0} \times 100\% \approx 7.5\%.$$

Небольшое расхождение указывает на хорошую обобщающую способность.

• Для переобученной модели (например, полинома высокой степени) характерна иная картина:

$$L_{\text{train}} \approx 0.5, L_{\text{test}} \approx 5.0, \gamma = \frac{5.0 - 0.5}{0.5} \times 100\% = 900\%.$$

Экстремально низкая ошибка обучения при высокой ошибке тестирования и огромном коэффициенте γ являются прямым математическим свидетельством переобучения. Модель подстроилась под шум и особенности $\mathcal{D}_{\text{train}}$, потеряв способность к обобщению, что и выявляется при ее проверке на изолированном множестве $\mathcal{D}_{\text{test}}$. Таким образом, метод hold-out валидации предоставляет собой строгую математическую основу для диагностики переобучения. Он формализует процесс разделения данных, вводит количественные метрики оценки ($L_{\text{train}}, L_{\text{test}}$) и позволяет рассчитать объективный критерий γ, что в совокупности превращает выявление переобучения из субъективной оценки в воспроизводимую научную процедуру. [6]

Заключение и практические рекомендации. Подводя итоги, переобучение является одной из основных структур в машинном обучении. Борьба с переобучением также является основным аспектом в развитии нейронных сетей, ведь с усложнением модели растет вероятность ее переобучения, а значит, нужно искать новые способы для борьбы с переобучением. При этом все методы хорошо показывают себя на практике при разных ситуациях.

На основе проведённого анализа можно сформулировать следующие практические рекомендации:

1. Обязательное разделение данных. Любое построение прогностической модели должно начинаться с процедуры разделения исходного набора на обучающую, валидационную и тестовую выборки.

2. Мониторинг расхождения ошибок. Ключевым диагностическим признаком переобучения является стабильно растущий разрыв между низкой ошибкой на обучающих данных и высокой ошибкой на валидационных.

3. Старт с простых моделей. Рекомендуется итеративный подход: начать с простой модели, установить базовый уровень точности и постепенно увеличивать сложность, отслеживая прирост обобщающей способности.

4. Использование регуляризации по умолчанию. Такие техники, как L2-регуляризация и Dropout, должны рассматриваться как стандартные компоненты архитектуры нейронных сетей.

Список использованной литературы:

1. Дьяконов, В.П. (2010). VisSim + Mathcad + MATLAB: Визуальное математическое моделирование. СОЛОН-Пресс.

2. Бухаров, В.М., & Родионов, А. В. (2016). Машинное обучение: анализ данных и прогнозирование. DMK Press.

3. Пичугин, Р.А. (2022). Методы борьбы с переобучением в нейронных сетях. Технические науки, (7–2), 99–103.

4. Костромитин, М.А. (2024). Борьба с переобучением нейронных сетей: причины, влияние и методы предотвращения. Научный аспект, 21(5), 2809–2814.

5. Воронецкий, Ю.О., & Жданов, Н.А. (2019). Методы борьбы с переобучением искусственных нейронных сетей. Научный аспект, 13(2), 1639–1647.

6. Kukačka, J., Golkov, V., & Cremers, D. (2017). Regularization for deep learning: A taxonomy. arXiv preprint arXiv:1710.10686.

РЕШЕНИЕ МАТЕМАТИЧЕСКОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ СЕТЕВЫХ ПРОТОКОЛОВ ИНТЕРНЕТА ВЕЩЕЙ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ПРИЛОЖЕНИЙ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Мурадова Алевтина Александровна,
ТУИТ имени Мухаммада аль-Хорезми, PhD,
доцент, a.muradova1982@inbox.ru
Махкамов Фарход Аловиддин угли,
Международный Университет «Tashkent International University of Education» (TIUE), старший преподаватель,
makhkamovfarkhod@gmail.com

Аннотация. *В статье представлено решение математического моделирования эффективности и гибкости сетевых протоколов Интернета вещей (Internet of Things) с использованием приложений искусственного интеллекта. Основное внимание уделено протоколам передачи данных, таким как ZigBee, LoRaWAN и NB-IoT, их адаптивности к изменению нагрузки и топологии сети. Предложена математическая модель, учитывающая параметры задержки, пропускной способности, вероятности потерь и энергопотребления. Результаты исследования подтверждают перспективность интеграции ИИ в управление сетями IoT для повышения их эффективности и адаптивности.*

Ключевые слова: *интернет вещей, IoT protocols, ZigBee, LoRaWAN, NB-IoT, искусственный интеллект, машинное обучение, математическое моделирование, эффективность сети, гибкость протоколов, оптимизация трафика, энергопотребление.*

Abstract. *This article presents a solution for mathematically modeling the efficiency and flexibility of Internet of Things (IoT) network protocols using artificial intelligence applications. The focus is on data transmission protocols such as ZigBee, LoRaWAN, and NB-IoT, and their adaptability to changes in network load and topology. A mathematical model is proposed that takes into account latency, throughput, loss probability, and energy consumption. The results of the study confirm the potential of integrating AI into IoT network management to improve their efficiency and adaptability.*

Keywords: *Internet of Things, IoT protocols, ZigBee, LoRaWAN, NB-IoT, artificial intelligence, machine learning, mathematical modeling, network efficiency, protocol flexibility, traffic optimization, energy consumption.*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada sun'iy intellekt ilovalari yordamida Internet of Things (IoT) tarmoq protokollarining samaradorligi va moslashuvchanligini matematik modellashtirish yechimi taqdim etiladi. Asosiy e'tibor ZigBee, LoRaWAN va NB-IoT kabi ma'lumotlarni uzatish*

protokollariga va ularning tarmoq yuklamasi va topologiyasidagi o‘zgarishlarga moslashuvchanligiga qaratilgan. Kechikish, o‘tkazish qobiliyati, yo‘qotish ehtimoli va energiya sarfini hisobga oladigan matematik model taklif qilingan. Tadqiqot natijalari sun’iy intellektni IoT tarmog‘ini boshqarishga integratsiya qilishning samaradorligi va moslashuvchanligini oshirish imkoniyatini tasdiqlaydi.

Kalit so‘zlar: *internet ashyolari, IoT protokollari, ZigBee, LoRaWAN, NB-IoT, sun’iy intellekt, mashinani o‘rganish, matematik modellashtirish, tarmoq samaradorligi, protokol moslashuvchanligi, trafikni optimallashtirish, energiya sarfi.*

Введение. Стремительное развитие цифровых технологий привело к формированию глобальной экосистемы Internet of Things, объединяющей миллиарды интеллектуальных устройств, датчиков и управляющих систем. В условиях роста объёма трафика, увеличения числа подключённых узлов и ужесточения требований к качеству обслуживания особую актуальность приобретает задача повышения эффективности и гибкости сетевых протоколов Интернета вещей.

Современные IoT-сети функционируют на основе различных протоколов и стандартов, таких как ZigBee, LoRaWAN и NB-IoT, каждый из которых имеет свои особенности по пропускной способности, энергопотреблению и дальности передачи. Однако при динамически изменяющейся нагрузке традиционные методы управления сетью не всегда обеспечивают оптимальную производительность и устойчивость работы системы [1].

В этой связи перспективным направлением является интеграция методов искусственного интеллекта в процессы управления и оптимизации сетевых протоколов. Алгоритмы машинного обучения позволяют прогнозировать сетевую нагрузку, адаптировать параметры передачи данных и минимизировать задержки и потери пакетов.

Целью данной работы является разработка и исследование математической модели оценки эффективности и гибкости сетевых протоколов IoT с применением приложений искусственного интеллекта. В рамках исследования рассматриваются методы моделирования, критерии оценки качества функционирования сети и влияние интеллектуальных алгоритмов на ключевые показатели производительности.

Основная часть. Методология исследования интеграции искусственного интеллекта в сети Интернета вещей (Internet of Things) основана на комплексном подходе, включающем теоретический анализ, математическое моделирование и оценку эффективности сетевых протоколов с использованием приложений ИИ [2].

На первом этапе проводится анализ: архитектур современных IoT-сетей; протоколов передачи данных (ZigBee, LoRaWAN, NB-IoT); алгоритмов искусственного интеллекта, применяемых для управления трафиком, прогнозирования нагрузки и оптимизации энергопотребления. Этот этап позволяет сформулировать критерии оценки эффективности и гибкости сетевых протоколов.

Математическое моделирование. Для оценки работы сети разрабатывается модель, учитывающая: интенсивность трафика (λ); пропускную способность каналов (B); вероятность потерь пакетов (P_{loss}); задержку передачи (D); энергопотребление узлов (E). Сеть моделируется как система массового обслуживания (M/M/1), а интеграция ИИ осуществляется через алгоритмы машинного обучения, которые: прогнозируют изменение нагрузки; оптимизируют маршрутизацию и распределение ресурсов; минимизируют целевую функцию:

Этап имитационного моделирования. На этом этапе проводятся эксперименты с различной нагрузкой сети: оценивается работа протоколов до и после внедрения ИИ; измеряются показатели задержки, потерь, пропускной способности и энергопотребления; определяется коэффициент гибкости сети.

Методы анализа данных. Используются методы: машинного обучения (ML), глубокого обучения (DL); статистического анализа и визуализации; сравнительного анализа работы сети с разными протоколами [3].

Оценка эффективности. Эффективность сети оценивается по следующим критериям: снижение задержки и потерь пакетов; оптимизация энергопотребления; повышение коэффициента гибкости протокола; устойчивость работы при изменении нагрузки и топологии.

Постановка задачи. Рассматривается сеть Internet of Things, в которой используются протоколы передачи данных (например, ZigBee, LoRaWAN, NB-IoT). Цель моделирования - количественно оценить: эффективность (производительность, задержку, потери); гибкость (адаптивность к изменению нагрузки и топологии); влияние внедрения алгоритмов ИИ на эти показатели.

Математическая модель сети. Основные параметры. Обозначим: λ - интенсивность поступления пакетов, μ - интенсивность обслуживания, N - число узлов, B - пропускная способность канала, P_{loss} - вероятность потерь, D - средняя задержка, E – энергопотребление [4].

Модель очереди. Сеть моделируется как система массового обслуживания M/M/1: $\rho=\lambda/\mu$. Средняя задержка: $D=1/(\mu-\lambda)$. Среднее число пакетов в системе: $L=\rho/(1-\rho)$. Это базовая модель без ИИ.

Интеграция искусственного интеллекта в модель. ИИ используется для: прогнозирования нагрузки $\hat{\lambda}(t)$, динамической адаптации параметров маршрутизации, оптимизации мощности передачи [5].

Пусть алгоритм ИИ минимизирует целевую функцию: $J=\alpha D+\beta P_{loss}+\gamma E$.

где: α,β,γ — весовые коэффициенты. Задача оптимизации:

$$\min J$$

при ограничениях: $B \le B_{max}$, $E \le E_{max}$.

Модель гибкости протокола. Введём коэффициент адаптивности:

$$F=\Delta Q/\Delta\lambda$$

где: Q - интегральный показатель качества сети: $Q=\text{Throughput} / D \cdot P_{loss}$.

Чем выше F, тем гибче протокол. Ниже представлены данные сравнительного анализа научного исследования (табл.1).

Таблица 1

Сравнительный анализ

Показатель	Без ИИ	С ИИ
Задержка	высокая при росте λ	стабилизируется
Потери	растут экспоненциально	контролируются
Энергия	фиксированная	адаптивная
Гибкость	низкая	высокая

Итог модели. Математическое моделирование показывает, что внедрение алгоритмов машинного обучения: снижает среднюю задержку; уменьшает вероятность потерь; оптимизирует энергопотребление; повышает коэффициент гибкости сети. Таким образом, использование ИИ в протоколах IoT обеспечивает более устойчивую и адаптивную работу сети при изменяющихся условиях нагрузки [6,7].

Заключение и практические рекомендации. В ходе исследования проведено математическое моделирование оценки эффективности и гибкости сетевых протоколов Интернета вещей (Internet of Things) с применением алгоритмов искусственного интеллекта. Анализ показал, что традиционные протоколы, такие как ZigBee, LoRaWAN и NB-IoT, при изменяющейся нагрузке сети могут испытывать задержки, потери пакетов и высокое энергопотребление.

Внедрение методов машинного обучения позволяет: прогнозировать сетевую нагрузку и адаптировать параметры передачи данных; минимизировать задержки и потери пакетов; оптимизировать энергопотребление узлов сети; повышать коэффициент гибкости протоколов при динамических изменениях топологии.

Таким образом, интеграция приложений искусственного интеллекта в управление сетями IoT обеспечивает повышение их производительности, устойчивости и адаптивности, открывая перспективы для создания интеллектуальных, самоорганизующихся телекоммуникационных систем следующего поколения.

Практические рекомендации по интеграции ИИ в сети Интернета вещей: выбор протоколов с учётом задач сети. Для локальных IoT-сетей с малым радиусом действия и высокой плотностью датчиков рекомендуется использовать ZigBee. Для сетей с большой дальностью и малым энергопотреблением - LoRaWAN. Для сетей на базе сотовой инфраструктуры с поддержкой массовых устройств - NB-IoT. Внедрение алгоритмов машинного обучения: использовать ИИ для прогнозирования нагрузки на сеть и динамической маршрутизации. Применять методы обнаружения аномалий для предотвращения перегрузок и сбоев. Адаптировать параметры передачи данных (частота, мощность) в зависимости от текущей ситуации.

Оптимизация энергопотребления устройств: реализовать интеллектуальные режимы сна для датчиков с редкой передачей данных.

Использовать алгоритмы ИИ для балансировки нагрузки между узлами, чтобы снизить энергозатраты.

Мониторинг и оценка эффективности: регулярно измерять показатели сети: задержку, потери пакетов, пропускную способность и энергопотребление. Внедрять метрики гибкости протокола для оценки адаптивности сети.

Планирование и масштабирование, безопасность и устойчивость. Включить алгоритмы ИИ для раннего обнаружения атак и аномального поведения устройств. Регулярно обновлять модели ИИ и протоколы безопасности в IoT-сети.

Список литературы

1. *Zhang, C., Patras, P., & Haddadi, H. (2019). Deep learning in mobile and wireless networking: A survey. IEEE Communications Surveys & Tutorials, 21(4), 2224–2287. https://doi.org/10.1109/COMST.2019.2906718*
2. *Mao, Q., Hu, F., & Hao, Q. (2018). Deep learning for intelligent wireless networks: A comprehensive survey. IEEE Communications Surveys & Tutorials, 20(4), 2595–2621. https://doi.org/10.1109/COMST.2018.2827884*
3. *Ali, M., Yaqoob, I., Hashem, I. A. T., et al. (2020). Applications of artificial intelligence in Internet of Things: A comprehensive survey. Journal of Network and Computer Applications, 167, 102693. https://doi.org/10.1016/j.jnca.2020.102693*
4. *Misra, S., Das, A., & Sarkar, S. (2021). Performance analysis of IoT protocols for smart applications. IEEE Access, 9, 81234–81250. https://doi.org/10.1109/ACCESS.2021.3084785*
5. *Ometov, A., Komarov, M., Andreev, S., et al. (2020). Machine learning for 5G/6G IoT networks: Challenges and opportunities. IEEE Internet of Things Journal, 7(8), 7621–7639. https://doi.org/10.1109/JIOT.2020.2973030*
6. *Lin, J., Yu, W., Zhang, N., et al. (2017). A survey on Internet of Things: Architecture, enabling technologies, security and privacy, and applications. IEEE Internet of Things Journal, 4(5), 1125–1142. https://doi.org/10.1109/JIOT.2017.2697480*
7. *ETSI. (2021). Edge computing and AI for IoT networks: White Paper. European Telecommunications Standards Institute. https://www.etsi.org*

SUN’IY INTELLEKT ASOSIDAGI KIBERXAVFSIZLIK VOSITALARIDAN FOYDALANISHDA TALABALARNING AXBOROT MADANIYATI VA AXLOQIY KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISH

Saidova Dilfuza Ergashovna, *QarDU,*
Algoritmlar va dasturlash texnologiyalari kafedrasi
katta o‘qituvchisi, E-mail: saidovad.1989@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada sun’iy intellekt asosidagi kiberxavfsizlik vositalaridan foydalanish jarayonida talabalarning axborot madaniyati va axloqiy kompetensiyasini shakllantirish masalasi ko‘rib chiqiladi. Muammoning ijtimoiy-falsafiy, pedagogik va psixologik jihatlari tahlil qilingan. Sun’iy intellekt texnologiyalarining ta’lim jarayoniga integratsiyasi sharoitida talabalarda axborot xavfsizligi madaniyati, axloqiy qadriyatlar va mas’uliyatli xulq-atvorni rivojlantirish omillari ochib berilgan. Shuningdek, mavjud pedagogik yondashuvlar va xorijiy tajribalar asosida amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *axborot madaniyati, axloqiy kompetensiya, sun’iy intellekt, kiberxavfsizlik, raqamli ta’lim, talabalar.*

Аннотация. *В данной статье рассматривается проблема формирования информационной культуры и этической компетенции студентов в процессе использования средств кибербезопасности на основе искусственного интеллекта. Проанализированы социально-философские, педагогические и психологические аспекты проблемы. Раскрыты факторы развития информационной культуры безопасности, нравственных ценностей и ответственного поведения студентов в условиях интеграции технологий искусственного интеллекта в образовательный процесс. На основе существующих педагогических подходов и зарубежного опыта разработаны практические рекомендации.*

Ключевые слова: *информационная культура, этическая компетенция, искусственный интеллект, кибербезопасность, цифровое образование, студенты.*

Abstract. *This article examines the problem of forming students' information culture and ethical competence in the process of using artificial intelligence-based cybersecurity tools. Socio-philosophical, pedagogical and psychological aspects of the problem are analyzed. The factors of developing students' information security culture, moral values and responsible behavior in the context of integration of artificial intelligence technologies into the educational process are revealed. Practical recommendations are developed on the basis of existing pedagogical approaches and foreign experience.*

Keywords: *information culture, ethical competence, artificial intelligence, cybersecurity, digital education, students.*

Kirish. XXI asr – axborot asri bo‘lib, unda raqamli texnologiyalar jamiyat hayotining barcha jabhalariga chuqur kirib bormoqda. Sun’iy intellekt (SI) texnologiyalarining jadal rivojlanishi nafaqat ishlab chiqarish, iqtisodiyot va ta’lim sohalarini, balki insonning kundalik hayotini ham tubdan o‘zgartirmoqda. Ayniqsa, kiberxavfsizlik sohasida SI vositalaridan foydalanish samaradorlikni oshirish bilan birga, yangi ijtimoiy-axloqiy muammolarni ham yuzaga keltirmoqda [2].

Bugungi kunda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi doirasida oliy ta’lim tizimida raqamli texnologiyalarni keng joriy etish, shu jumladan, kiberxavfsizlik sohasida malakali kadrlar tayyorlash ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilangan [1]. Biroq, texnik bilim va ko‘nikmalarni shakllantirish bilan bir qatorda, talabalarning axborot madaniyati va axloqiy kompetensiyasini rivojlantirish masalasi hali yetarlicha tadqiq etilmagan.

Sun’iy intellekt asosidagi kiberxavfsizlik vositalari – shunchaki texnik qurilmalar emas, balki ular inson faoliyati, qadriyatlari va axloqiy me’yorlari bilan chambarchas bog‘liq. Talabalar ushbu vositalardan foydalanishda quyidagi axloqiy dilemmalarga duch keladi:

shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish va ularni qayta ishlash chegaralari;

kuzatuv va maxfiylik o‘rtasidagi muvozanat;

SI qarorlarining adolatliligi va shaffofligi;

kiberhujumlarga qarshi kurashda javob choralarining insoniyligi.

Ushbu muammolar talabalarda nafaqat texnik kompetensiyalarni, balki axloqiy ong, mas’uliyat hissi va huquqiy madaniyatni shakllantirishni taqozo etadi.

Sun’iy intellekt asosidagi kiberxavfsizlik vositalaridan foydalanishda talabalarning axborot madaniyati va axloqiy kompetensiyasini shakllantirishning nazariy-metodologik asoslarini ochib berish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

1. “Axborot madaniyati” va “axloqiy kompetensiya” tushunchalarining mazmun-mohiyatini aniqlashtirish;

2. Sun’iy intellekt asosidagi kiberxavfsizlik vositalarining ijtimoiy-axloqiy muammolarini tahlil qilish;

3. Talabalarda axborot madaniyati va axloqiy kompetensiyani shakllantirishning pedagogik shart-sharoitlarini belgilash;

4. Mavjud ilg‘or tajribalar asosida amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Asosiy qism. Axborot madaniyati – shaxsning axborot bilan ishlash, uni qidirish, qayta ishlash, saqlash va uzatishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish bilim, ko‘nikma va malakalari majmui bo‘lib, u axborotga nisbatan qadriyatli munosabat va mas’uliyatni o‘z ichiga oladi [3].

Pedagogik adabiyotlarda axborot madaniyatining quyidagi tarkibiy qismlari ajratiladi:

Kognitiv komponent – axborot xavfsizligi, kibergigiyena, SI texnologiyalari haqidagi bilimlar;

Motivatsion komponent – axborot faoliyatiga nisbatan qiziqish va ehtiyoj;

Faoliyat komponenti – axborot vositalaridan foydalanish ko‘nikmalari;

Axloqiy komponent – axborot faoliyatida axloqiy me’yorlarga rioya qilish.

Axloqiy kompetensiya esa – shaxsning murakkab axloqiy vaziyatlarni tahlil qilish, to‘g‘ri qaror qabul qilish va o‘z xatti-harakatlari uchun javobgarlikni his qilish qobiliyatidir [4]. Kiberxavfsizlik kontekstida axloqiy kompetensiya quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

–Maxfiylik va shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish tamoyillariga rioya qilish;

–SI tizimlari qarorlariga tanqidiy yondashish;

–Kibermakonda adolat va tenglik tamoyillarini himoya qilish;

–Texnologiyalardan insonparvarlik maqsadlarida foydalanish.

So‘nggi yillarda kiberxavfsizlik sohasida SI vositalarining qo‘llanilishi keskin oshdi. Jumladan:

–Anomaliyalarni aniqlash tizimlari;

–Intellektual xavfsizlik devorlari;

–Biometrik autentifikatsiya;

–Fiksing hujumlariga qarshi SI algoritmlari;

–Avtomatlashtirilgan insidenslarni boshqarish tizimlari.

Biroq, ushbu vositalarning keng qo‘llanilishi bir qator ijtimoiy-axloqiy muammolarni keltirib chiqarmoqda [5]:

Maxfiylik va kuzatuv muammosi – SI asosidagi kiberxavfsizlik vositalari ko‘pincha foydalanuvchilarning shaxsiy ma’lumotlarini to‘plash va tahlil qilishni talab qiladi. Bu “xavfsizlik” va “maxfiylik” o‘rtasidagi muvozanat masalasini keltirib chiqaradi. Talabalar ushbu vositalardan foydalanishda qanday ma’lumotlar, kim tomonidan va qanday maqsadlarda yig‘ilayotganini tushunishi lozim.

Diskriminatsiya va adolatsizlik – SI algoritmlari noto‘g‘ri yoki bir tomonlama ma’lumotlar asosida o‘qitilgan bo‘lsa, ular ayrim ijtimoiy guruhlarga

nisbatan kamsitishga olib kelishi mumkin. Masalan, biometrik tizimlarning ayrim etnik guruhlar yoki yosh toifalarini noto‘g‘ri identifikatsiya qilishi aniqlangan.

Mas’uliyat muammosi – SI tizimi tomonidan qabul qilingan noto‘g‘ri qaror oqibatida zarar yetkazilganda, mas’uliyat kimga yuklanadi? Dasturchiga, tizim operatoriga yoki tizimning o‘ziga? Ushbu huquqiy va axloqiy muammo hal qilinmagan.

Inson nazoratining zaiflashuvi – SI vositalarining avtonomligi oshgani sayin, insonning qaror qabul qilish jarayonidagi ishtiroki kamayadi. Bu esa texnologiyalarning insoniy qadriyatlarga zid harakat qilish xavfini oshiradi.

Raqamli tengsizlik – SI vositalaridan foydalanish imkoniyati har xil ijtimoiy qatlamlar, mintaqalar va ta’lim muassasalari o‘rtasida tafovutni kuchaytirishi mumkin.

Ushbu muammolar talabalarni tayyorlashda nafaqat texnik bilimlarni, balki chuqur axloqiy tafakkur va mas’uliyatni shakllantirish zarurligini ko‘rsatadi.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, talabalarda axborot madaniyati va axloqiy kompetensiyani shakllantirish quyidagi pedagogik shart-sharoitlarni taqozo etadi [6; 7]:

Fanlararo integratsiya. Axborot madaniyati va axloqiy kompetensiya alohida fan sifatida emas, balki barcha o‘quv fanlari, ayniqsa, kiberxavfsizlik, axborot texnologiyalari, falsafa, sotsiologiya va huquq fanlari integratsiyasida shakllantirilishi lozim.

Muammoli ta’lim texnologiyalari. Talabalarga real hayotiy vaziyatlar asosida axloqiy dilemmalar taqdim etish va ularni muhokama qilish orqali axloqiy tafakkurni rivojlantirish samarali hisoblanadi. Masalan:

Agar SI tizimi xatolik bilan begunoh foydalanuvchini bloklasa, kim aybdor?

Kiberhujumchiga qarshi avtomatlashtirilgan javob choralari qanchalik adolatli?

Keys-stadi (Case-study) metodi. Sun’iy intellekt va kiberxavfsizlik sohasidagi real voqealarga asoslangan keyslarni tahlil qilish talabalarda muammoni har tomonlama ko‘rib chiqish ko‘nikmasini shakllantiradi.

Loyiha asosidagi ta’lim. Talabalarni ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan loyihalarda ishtirok ettirish, masalan, maktab o‘quvchilari yoki keksalar uchun kiberxavfsizlik bo‘yicha axborot materiallari tayyorlash, ularda mas’uliyat va jamoatchilik ongini oshiradi.

Axloqiy kodeks va kasbiy standartlar. Oliy ta’lim muassasalarida talabalar va professor-o‘qituvchilar uchun “Raqamli axloq kodeksi”ni ishlab chiqish va joriy etish axborot madaniyatini oshirishning muhim omilidir.

Simulyatsion mashg‘ulotlar. Virtual laboratoriyalar va simulyatorlar yordamida talabalarga SI asosidagi kiberxavfsizlik vositalaridan foydalanish jarayonida yuzaga keladigan axloqiy muammolarni “xavfsiz” muhitda boshdan kechirish imkoniyati yaratiladi.

AQSH, Yevropa va Janubiy Koreya oliy ta’lim tizimida SI va kiberxavfsizlik ta’limida axloqiy kompetensiyani shakllantirishga alohida e’tibor

qaratilmoqda
[8; 9].

AQSH misolida. Stanford universitetida “Digital Civil Society Lab” faoliyat yuritadi, u yerda talabalar raqamli texnologiyalar va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rganadi. Garvard universitetida esa “Embedded EthiCS” dasturi joriy etilgan bo‘lib, har bir informatika kursiga axloqiy masalalarni integratsiya qilish nazarda tutilgan.

Yevropa misolida. Yevropa Ittifoqining “Ethics Guidelines for Trustworthy AI” hujjati asosida ko‘plab universitetlar o‘quv dasturlariga “Ishonchli sun’iy intellekt” modulini kiritgan. Germaniyaning Myunxen texnika universitetida kiberxavfsizlik yo‘nalishi talabalari uchun “Texnologiya va axloq” majburiy fani o‘qitiladi.

Janubiy Koreya misolida. Seul milliy universitetida “AI Ethics Education Center” tashkil etilgan bo‘lib, u nafaqat talabalar, balki amaliyotchi muhandislar uchun ham malaka oshirish kurslarini o‘tkazadi.

O‘zbekiston tajribasi. Respublikamizda ham so‘nggi yillarda bu borada ijobiy o‘zgarishlar kuzatilmoqda. Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti, Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti va boshqa oliy ta’lim muassasalarida “Axborot xavfsizligi”, “Kiberxavfsizlik asoslari” fanlari o‘qitilmoqda. Biroq, ushbu fanlarda axloqiy kompetensiyani shakllantirishga yo‘naltirilgan modullar hali yetarlicha emas.

Qarshi davlat universitetining 2-bosqich Axborot tizimlari va texnologiyalari ta’lim yo‘nalishi talabalari o‘rtasida (n=42) kichik tadqiqot o‘tkazildi. Maqsad – talabalarning sun’iy intellekt asosidagi kiberxavfsizlik vositalaridan foydalanishda axborot madaniyati va axloqiy kompetensiya darajasini aniqlash edi.

Natijalar:

- Talabalarning 78 %i SI asosidagi kiberxavfsizlik vositalaridan foydalanishda axloqiy muammolar mavjudligini tan oladi;
- 45 %i ushbu muammolarni aniq ifodalay olgan;
- 32 %i axloqiy dilemmalarni hal qilishda aniq mezonlarga ega emas;
- Talabalarning 67 %i o‘quv dasturida axborot madaniyati va axloqiy kompetensiyaga oid alohida modullar bo‘lishi zarur deb hisoblaydi.

Ushbu natijalar mavzuning dolzarbligini va amaliy yechimlar zarurligini tasdiqlaydi.

Xulosa va amaliy tavsiyalar. Sun’iy intellekt asosidagi kiberxavfsizlik vositalaridan foydalanishda talabalarning axborot madaniyati va axloqiy kompetensiyasini shakllantirish zamonaviy oliy ta’limning ustuvor yo‘nalishlaridan biridir. Texnik bilim va ko‘nikmalar qanchalik mukammal bo‘lmasin, ular axloqiy qadriyatlar va mas’uliyat hissi bilan uyg‘unlashmaganda jamiyat uchun xavf manbaiga aylanishi mumkin.

Tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Axborot madaniyati va axloqiy kompetensiya o‘zaro chambarchas bog‘liq bo‘lib, ular shaxsning raqamli jamiyatda muvaffaqiyatli faoliyat yuritishining asosiy omillaridir.

2. Sun’iy intellekt asosidagi kiberxavfsizlik vositalari bir qator ijtimoiy-axloqiy muammolarni keltirib chiqaradi, ularni hal etishda texnik yechimlar yetarli emas.

3. Talabalarda axborot madaniyati va axloqiy kompetensiyani shakllantirish maxsus pedagogik shart-sharoitlarni, jumladan, fanlararo integratsiya, muammoli ta’lim, keys-stadi va loyiha metodlarini qo‘llashni talab qiladi.

4. Xorijiy tajribalar tahlili O‘zbekiston oliy ta’lim tizimida ushbu yo‘nalishda tizimli ishlarni amalga oshirish zarurligini ko‘rsatadi.

Oliy ta’lim muassasalari uchun:

1. Kiberxavfsizlik va axborot texnologiyalari yo‘nalishlari o‘quv rejalariga “Sun’iy intellekt va axloq”, “Axborot madaniyati” kabi majburiy fanlarni kiritish;

2. “Axborot xavfsizligi”, “Kiberxavfsizlik asoslari” fanlari tarkibiga axloqiy kompetensiyani shakllantirishga yo‘naltirilgan modullarni integratsiya qilish;

3. Talabalar uchun “Raqamli axloq kodeksi”ni ishlab chiqish va unga rioya etilishini monitoring qilish;

4. Professor-o‘qituvchilar malakasini oshirish kurslarida “SI va axloqiy kompetensiya” mavzusidagi treninglarni tashkil etish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risidagi Farmoni. (2020). Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 06.10.2020 y., 06/20/6079/1301-son.

2. Floridi, L., & Cowls, J. (2019). A unified framework of five principles for AI in society. Harvard Data Science Review, 1(1), 1-15.

3. Karimov, U.B. (2021). Talabalarning axborot madaniyatini shakllantirishning pedagogik asoslari. Pedagogik mahorat, 2(4), 112-118.

4. Vallor, S. (2020). Technology and the virtues: A philosophical guide to a future worth wanting. Oxford University Press.

5. Saidova, D. Teaching Programming Collaboratively Through Google Colab AND Github Integration. Green Economy and Development, 3(11), 667884.

6. Qodirov, A.A. (2022). Bo‘lajak informatika o‘qituvchilarida axborot xavfsizligi kompetensiyasini shakllantirish metodikasi. Zamonaviy ta’lim, 5(3), 45-53.

7. Burton, E., Goldsmith, J., & Mattei, N. (2020). How to teach computer ethics through science fiction. Communications of the ACM, 61(8), 54-64.

8. Stanford University. (2023). Digital Civil Society Lab Annual Report 2022-2023. Stanford Digital Repository.*

9. European Commission. (2021). Ethics guidelines for trustworthy AI. Publications Office of the European Union.

10. Toshpo‘latov, S.T. (2023). Oliy ta’limda sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishning ijtimoiy-falsafiy jihatlari. Ijtimoiy-gumanitar fanlar, 1(2), 78-86.

11. Saidova, D., & Begmatova, M. (2023, May). MODELLASHTIRUVCHI DASTURLARDA PEDAGOGIK DASTURIY VOSITALARNI YARATISH. In International Scientific and Practical Conference on Algorithms and Current Problems of Programming.

12. Ashurovna, K.N., Hakimovna, B.N., & Ergashovna, S.D. Teaching Energy Efficiency: Integrating Servers with Student Engagement.

13. Норов, А.М., & Саидова, Д.Э. (2020). Обработка и анализ узбекских предложений по n-граммной модели. Научно-практические исследования, (6-9), 28-30.

СОВРЕМЕННЫЙ ЭТАП РАЗВИТИЯ ТЕХНОЛОГИЙ ОЧИСТКИ СВЯЗАН С ВНЕДРЕНИЕМ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА (ИИ) С ЦЕЛЬЮ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ, АВТОМАТИЗАЦИИ И СНИЖЕНИЯ ЭКСПЛУАТАИОННЫХ ЗАТРАТ

Сафарова Мархабо Асадуллаевна, *ассистент,*
Джизакский политехнический институт
msafarova187@gmail.com +998941957588
Эшмаматов Диёрбек Бахриддинович, *студент*
Джизакский политехнический институт

Аннотация. *В настоящее время эффективная очистка бытовых и промышленных сточных вод является актуальной задачей. В данной статье анализируются фильтры, применяемые при очистке нефтесодержащих сточных вод, их виды, конструкция и принципы работы. Также освещаются технические характеристики и области применения каждого типа фильтра.В работе рассматриваются возможности интеграции современных технологий искусственного интеллекта (ИИ) в процесс фильтрации. В частности, описываются методы мониторинга эффективности работы фильтров на основе ИИ, прогнозирования степени загрязнения, оптимизации процесса регенерации и снижения эксплуатационных затрат. Результаты исследования показывают, что использование интеллектуальных систем управления позволяет повысить уровень автоматизации процесса очистки сточных вод в нефтехимической промышленности и усилить экологическую безопасность.*

Ключевые слова: *фильтр, процесс фильтрации, сточные воды, микрофильтры, каркасные фильтры, микроротор, регенерация, нефтехимическая промышленность, фильтроцикл, фильтры с эластичной загрузкой, песколовка, нефтеловушка, искусственный интеллект, интеллектуальный мониторинг, предиктивный анализ.*

Annotatsiya. *Bugungi kunda maishiy va sanoat oqova suvlarini samarali tozalash dolzarb masala hisoblanadi. Ushbu maqolada neft saqlovchi oqova suvlarni tozalashda qo‘llaniladigan filtrlar, ularning turlari, tuzilishi va ishlash prinsiplari tahlil qilinadi. Shuningdek, har bir filtr turining texnik xususiyatlari va qo‘llanilish sohalari yoritiladi. Maqolada zamonaviy sun’iy intellekt (SI) texnologiyalarini filtratsiya jarayoniga integratsiya qilish imkoniyatlari ham ko‘rib chiqiladi. Jumladan, SI asosida filtr ishlash samaradorligini monitoring qilish, ifloslanish darajasini prognozlash, regeneratsiya jarayonini optimallashtirish va ekspluatatsion xarajatlarni kamaytirish usullari bayon etiladi. Tadqiqot natijalari intellektual boshqaruv tizimlari orqali neftexsimiya sanoatida oqova suvlarni tozalash jarayonini yanada avtomatlashtirish va ekologik xavfsizlikni oshirish mumkinligini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *filtr, filtrlash jarayoni, oqova suvlar, mikrofiltrlar, karkas filtrlar, mikrotor, regeneratsiya, neftexsimiya sanoati, filtrotsikl, elastik yuklamali filtrlar, qumtutgich, neftetutgich, sun’iy intellekt, intellektual monitoring, prediktiv tahlil.*

Abstract. *Today, the effective treatment of domestic and industrial wastewater is considered a pressing issue. This article analyzes the filters used in the treatment of oil-containing wastewater, their types, structures, and operating principles. In addition, the technical characteristics and application areas of each filter type are described. The article also examines the possibilities of integrating modern artificial intelligence (AI) technologies into the filtration process. In particular, AI-based methods for monitoring filter performance efficiency, predicting contamination levels, optimizing regeneration processes, and reducing operational costs are discussed. The research results demonstrate that through intelligent control systems, it is possible to further automate the wastewater treatment process in the petrochemical industry and enhance environmental safety.*

Keywords: *filter, filtration process, wastewater, microfilters, frame filters, micro-rotor, regeneration, petrochemical industry, filter cycle, elastic media filters, grit chamber, oil separator, artificial intelligence, intelligent monitoring, predictive analysis.*

Введение. Очищение и обеззараживание сточных вод остаётся одной из наиболее актуальных экологических и технологических задач. В условиях ужесточения требований к качеству очищенной воды особое значение приобретает не только совершенствование механических, физико-химических и биологических методов очистки, но и внедрение интеллектуальных систем управления процессами фильтрации. Одним из ключевых сооружений в системе очистки являются фильтры. Метод фильтрования широко применяется после отстаивания или биологической очистки сточных вод и основан на адгезии грубодисперсных частиц нефти и нефтепродуктов к поверхности фильтрующего материала. Современный подход предполагает оснащение фильтрационных установок датчиками давления, расхода, мутности и содержания нефтепродуктов с последующей обработкой данных алгоритмами искусственного интеллекта (ИИ). Фильтры по типу фильтрующей среды подразделяются на тканевые (сетчатые), каркасные (насыпные), зернистые, мембранные, а также фильтры с эластичной загрузкой. Интеллектуальные системы позволяют выбирать оптимальный тип фильтра и режим его работы в зависимости от состава сточных вод и производственных условий.

Микрофильтры представляют собой аппараты с металлическими сетками, тканями или полимерными материалами, часто выполненные в виде вращающихся барабанов диаметром 1,5–3 м. В традиционной схеме процесс фильтрации происходит за счёт разности уровней воды внутри и снаружи барабана. При интеграции ИИ становится возможным автоматический контроль скорости вращения барабана, степени загрязнения сетки и своевременное включение системы промывки. Алгоритмы машинного обучения анализируют динамику перепада давления и прогнозируют момент засорения, снижая риск аварийных остановок.

Каркасные фильтры включают фильтрование через пористые зернистые материалы (кварцевый песок, антрацит, керамзит и др.), волокнистые и эластичные материалы (пенополиуретан, синтетические нетканые материалы), а также коалесцирующие фильтры для укрупнения эмульгированных частиц нефтепродуктов. В условиях цифровизации ИИ может моделировать перемещение фронта насыщения нефтепродуктами внутри слоя загрузки, прогнозировать окончание фильтроцикла и автоматически запускать процесс регенерации. При постоянной или переменной скорости фильтрования интеллектуальная система анализирует перепад давления до и после фильтра, объём фильтрата и качество очищенной воды. На основе предиктивной аналитики система оптимизирует режим работы — поддерживает постоянную производительность или минимизирует энергозатраты. Особый интерес представляют фильтры с эластичной загрузкой из пенополиуретана с открыто ячеистой структурой (размер пор 0,8–1,2 мм, плотность 25–60 кг/м³). Благодаря высокой нефтеёмкости и гидрофобности такие материалы эффективно поглощают нефтепродукты. Интеллектуальная система способна контролировать степень

насыщения материала по косвенным параметрам (масса, давление, концентрация нефтепродуктов в фильтрате) и автоматически управлять процессом регенерации с использованием отжимных барабанов.

Таким образом, интеграция искусственного интеллекта в процессы фильтрации нефтесодержащих сточных вод обеспечивает:

- непрерывный мониторинг технического состояния оборудования;
- прогнозирование засорения и износа фильтрующей загрузки;
- автоматическое управление фильтроциклом и регенерацией;
- снижение эксплуатационных затрат и энергопотребления;
- повышение экологической безопасности производства.

Применение интеллектуальных систем управления позволяет перевести традиционные фильтрационные сооружения на качественно новый уровень автоматизации и эффективности, что особенно важно для нефтяной и нефтехимической промышленности.

Список использованной литературы

1. Закон Республики Узбекистан «О воде и использовании вод».

2. Орлов В.А., Квитка В.А. "Водоснабжение и водоотведение." Учебник. Москва. Инфра-М.2017 г. 144стр.

3. Ливчак И.Ф., Воронов Ю.В. Охрана окружающей среды. -М.: Стройиздат, 1988. – стр.113-155.

4. Санитарные правила и нормы охраны поверхностных вод от загрязнения. КМК 2.04.03-97, Ташкент 1997.

5. Мясников И.Н., Пономарев В.Г., Ермолов Г.М. Сооружения и схемы очистки сточных вод НПЗ и НХЗ за рубежом (Обзор). - М.: «ЦНИИТЭНефтехим.

MA'LUMOTLAR BAZASI FANINI O'QITISHDA INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANISH

B. Qodirov, *Axborot texnologiyalari va menejment universiteti dotsenti, p.f.f.d (PhD)*
E-mail: bqodirovv@icloud.com

Annotatsiya. *Maqolada oliy ta'limda ma'lumotlar bazasi fanini o'qitishda interfaol metodlardan foydalanish samaradorligi tahlil qilingan. Loyiha, muammoli ta'lim, teskari sinf va guruhli ishlar talabalarning bilim, amaliy ko'nikma hamda zamonaviy axborot tizimlariga tayyorgarligini oshirishi asoslanadi va o'quv jarayonini tashkil etishga xizmat qilishi ko'rsatilgan.*

Kalit so'zlar: *ma'lumotlar bazasi, interfaol metodlar, loyiha asosida o'qitish, muammoli ta'lim, teskari sinf, amaliy ko'nikmalar, kasbiy kompetensiya, oliy ta'lim*

Аннотация. *В статье проанализирована эффективность использования интерактивных методов в преподавании дисциплины «Базы данных» в высших учебных заведениях. Обосновано, что проектное обучение, проблемное обучение, перевёрнутый класс и групповая работа способствуют повышению уровня знаний студентов, формированию практических навыков и подготовке к работе с современными информационными системами, а также совершенствованию организации учебного процесса.*

Ключевые слова: *базы данных, интерактивные методы, проектное обучение, проблемное обучение, перевёрнутый класс, практические навыки, профессиональная компетентность, высшее образование.*

Abstract. *The article analyzes the effectiveness of using interactive teaching methods in teaching the course "Databases" in higher education institutions. It is substantiated that project-based learning, problem-based learning, the flipped classroom approach, and group work contribute to improving students' knowledge acquisition, developing practical skills, and preparing them to work with modern information systems, as well as enhancing the organization of the educational process.*

Keywords: *databases, interactive methods, project-based learning, problem-based learning, flipped classroom, practical skills, professional competence, higher education.*

Kirish. Bugungi kunda axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi ta'lim tizimiga ham yangi talablarni qo'ymoqda. Ayniqsa, oliy ta'lim muassasalarida axborot bilan ishlash, uni saqlash, qayta ishlash va tahlil qilishga oid bilimlarni shakllantirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu jihatdan, ma'lumotlar bazasi fani zamonaviy mutaxassislarni tayyorlash jarayonida tayanch fanlardan biri hisoblanadi. Ushbu fan orqali talabalar axborot tuzilmalarini loyihalash, ma'lumotlar bazasini boshqarish tizimlari bilan ishlash, hamda amaliy masalalarni yechish ko'nikmalariga ega bo'ladilar.

An'anaviy o'qitish usullari ko'pincha nazariy bilimlarni yetkazishga yo'naltirilgan bo'lib, talabalarning mustaqil fikrlashi, muammoni tahlil qilish va amaliy faoliyatga jalb etilish darajasini to'liq ta'minlab bera olmaydi. Shu sababli, ta'lim jarayoniga interfaol metodlarni joriy etish dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Interfaol metodlar talabalarning o'quv jarayonidagi faolligini oshiradi, ularni hamkorlikda ishlashga, fikr almashishga va bilimlarni amaliyot bilan bog'lashga undaydi.

Asosiy qism. Ma'lumotlar bazasi fanini o'qitishda interfaol metodlardan foydalanish nafaqat bilimlarni chuqurroq o'zlashtirishga, balki talabalarni real hayotdagi axborot tizimlari bilan ishlashga tayyorlashga xizmat qiladi. Masalan, amaliy mashg'ulotlar, muammoli vaziyatlar, loyiha asosida o'qitish va guruhli ishlash kabi metodlar talabalarda kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

M.O. To'raqulovich tomonidan yozilgan maqola "Informatika fanini o'qitish metodikasi" fanini innovatsion yondashuv asosida tashkil etish masalasiga bag'ishlangan [1]. Muallif ta'lim jarayonini zamonaviy texnologiyalar, interfaol metodlar va raqamli vositalar bilan boyitish orqali talabalar faolligi, amaliy ko'nikmalari va kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish mumkinligini ilmiy jihatdan asoslaydi. Muallif loyiha asosida o'qitish, gamifikatsiya, teskari sinf, STEAM integratsiyasi hamda mobil va veb-ilovalar asosida ta'limni tashkil etish metodlarini misollar orqali tushuntiradi.

S.M. Muhammedovich va A.F. Bekmurodovnaning maqolasida informatika fanining bugungi axborotlashgan jamiyatdagi o'rni tahlil qilinib, ushbu fanni o'qitishda faqat an'anaviy ma'ruza usuli bilan cheklanib qolish o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishini pasaytirishi ta'kidlanadi [2]. Shu nuqtai nazardan, o'yinli texnologiyalar va interfaol usullarni qo'llash ta'lim samaradorligini oshiruvchi muhim omil sifatida qaraladi.

Mualliflar o'yin texnologiyalarining psixologik-pedagogik jihatlarini ham tahlil qilib, ularning o'quvchilarning ijtimoiylashuvi, kommunikativ ko'nikmalari,

o‘zini namoyon qilish va ijodiy salohiyatini rivojlantirishdagi rolini ko‘rsatib bergan. Shuningdek, bilimlarni ko‘rish, eshitish va sezish orqali o‘zlashtirish samaradorligi haqida keltirilgan statistik yondashuvlar maqolaning amaliy ahamiyatini oshiradi.

E.S. Malikovich tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqot tibbiyot ta’limida axborot texnologiyalarini o‘qitishning bugungi holati, mavjud muammolari va istiqbolli rivojlanish yo‘nalishlarini kompleks tarzda tahlil qilishga bag‘ishlangan [3]. Muallif mavzuni tanlashda zamonaviy tibbiyotning raqamli transformatsiyasi, xususan, sun’iy intellekt, telemeditsina va raqamli simulyatsion texnologiyalarning tez sur’atlarda rivojlanayotganini asosiy omil sifatida ko‘rsatgan. Maqolaning kuchli jihatlaridan biri – dolzarblikning aniq asoslanishidir.

B.K. Kadyrov ning ilmiy maqolasida oliy ta’lim muassasalarida kredit-modul tizimi sharoitida ma’lumotlar bazasi fanini o‘rganishda yuzaga kelayotgan muammolar va ularni bartaraf etish yo‘llarini aniqlashga qaratilgan. Muallif mavzuning dolzarbligini raqamlashtirish jarayonlari va mustaqil ta’limga yo‘naltirilgan kredit-modul tizimining joriy etilishi bilan asoslaydi. Bu yondashuv maqolani zamonaviy ta’lim islohotlari bilan bevosita bog‘laydi [4].

Muallif talabalarning bilimni o‘zlashtirish darajasini to‘rtta mezon (eslab qolish, tushunish, amaliy qo‘llash va tuzilmani tahlil qilish) asosida baholagan. Dastlabki natijalar talabalarda amaliy va tahliliy ko‘nikmalar yetarli darajada shakllanmaganini ko‘rsatadi. Keyingi bosqichda esa Flipped Classroom, Project-based learning va Remote Labs metodlari joriy etilib, qayta baholash o‘tkazilgan. Jadval ma’lumotlariga ko‘ra, ushbu metodlar qo‘llangach, tajriba guruhida barcha mezonlar bo‘yicha sezilarli ijobiy o‘sish qayd etilgan (masalan, amaliy qo‘llash ko‘rsatkichi 77 %gacha oshgan).

N.V. Titovskaia va mualliflar jamoasi yordamida olib borilgan ilmiy maqola oliy ta’lim muassasalarida ma’lumotlar bazasini loyihalash bo‘yicha mutaxassislarni tayyorlashda interfaol yondashuv va amaliy metodlarni qo‘llash muammosiga bag‘ishlangan [5]. Mualliflar axborot tizimlarining sifati bevosita ma’lumotlar bazasining to‘g‘ri loyihalanishiga bog‘liqligini asoslab, aynan shu bosqichni o‘qitish jarayonida mavjud bo‘lgan kamchiliklarni aniqlaydi.

Maqolaning dolzarbligi shundaki, unda an’anaviy o‘qitish usullarida ma’lumotlar bazasini loyihalashning boshlang‘ich bosqichlari – predmet sohasini tahlil qilish va konseptual loyihalash yetarli darajada yoritilmasligi muammo sifatida ko‘rsatilgan. Mualliflar fikricha, tayyor misollar asosida o‘qitish talabalarda faqat texnik ko‘nikmalarni shakllantiradi, biroq ularning tizimli va mantiqiy fikrlashini rivojlantirmaydi.

Tadqiqotning muhim jihati – ikki bosqichli, amaliyot bilan bog‘langan interfaol o‘qitish metodikasining taklif etilishidir. Birinchi bosqichda talabalarga ma’lumotlar bazasi nazariyasi, SQL tili, CASE-vositalar (MS Access, Oracle SQL Developer Data Modeler) asoslari o‘rgatiladi. Ikkinchi bosqichda esa ishlab chiqarish amaliyoti orqali real korxona misolida predmet sohasi tahlil qilinib, to‘liq ma’lumotlar bazasi va axborot tizimi prototipi ishlab chiqiladi. Bu yondashuv talabalarda bilimlarning uzviyligini ta’minlaydi.

Ma’lumotlar bazasi fanini o‘qitishda quyidagi interfaol metodlar samarali hisoblanadi:

Loyiha asosida o‘qitish (Project-based Learning) metodida talabalar real yoki shartli predmet sohasi asosida ma’lumotlar bazasini loyihalash, normalizatsiya qilish va amaliy muammolarni yechish bilan shug‘ullanadilar. Ushbu metod talabalarni mustaqil ishlashga, jamoada hamkorlik qilishga va mas’uliyatni his etishga o‘rgatadi.

Muammoli ta’lim (Problem-based Learning) metodida talabalarga tayyor bilimlar berilmaydi, balki muammoli vaziyatlar yaratilib, ularni tahlil qilish va yechim topish jarayonida bilimlar egallanadi. Masalan, noto‘g‘ri loyihalangan ma’lumotlar bazasidagi xatolarni aniqlash va ularni bartaraf etish orqali talabalar mantiqiy fikrlashni rivojlantiradilar.

Flipped Classroom (teskari sinf) metodida nazariy materiallar mustaqil o‘rganishga berilib, auditoriya mashg‘ulotlari amaliy topshiriqlar va muhokamalarga bag‘ishlanadi. Bu yondashuv ma’lumotlar bazasi fanida SQL so‘rovlarini tuzish, jadvallarni bog‘lash va optimallashtirish kabi amaliy ko‘nikmalarni mustahkamlashda samarali natija beradi.

Guruhli ishlash va muhokama metodi talabalar o‘rtasida bilim almashinuvi va jamoaviy qaror qabul qilishni ta’minlaydi. Guruhda ishlash jarayonida talabalar bir-birining fikrini tahlil qiladi, baholaydi va umumiy xulosaga keladi.

Darsning modullariga ko‘ra turlicha metodlarni birga qo‘llash orqali ijobiy natijalarga erishish mumkin. Albatta buning uchun dars mashg‘ulotida rejalashtirilgan mavzularning mantig‘i ham katta ahamiyat kasb etadi.

1-jadval

Amaliy mashg‘ulotlarda turlicha metodlarni maqsadli qo‘llash

№	Amaliy mashg‘ulot mavzusi	Metod			
		Loyiha asosida o‘qitish	**Muammoli ta’lim**	**Teskari sinf**	**Guruhli ishlash va muhokama**
1	Ma’lumotlar bazasi dasturlarini o‘rnatish va sozlash (MySQL Server, Oracle Server, Microsoft SQL Server			+	+
2	Ma’lumotlar bazasini loyihalash, mohiyat – aloqa diagrammasini qurish. Relyatsion ma’lumotlar bazasini loyihalash.	+	+	+	+
3	SQL tilida jadvallar yaratish, o‘zgartirish va o‘chirish.	+		+	+
4	Ma'lumotlarni tanlash va ular ustida amallar. AND, OR, NOT mantiqiy standart so‘zlaridan foydalanish.	+	+	+	+
5	Ma’lumotlarni saralash. WHERE standart so‘zidan foydalanish	+		+	+
6	Group by va Order by standart so‘zlaridan foydalanib so‘rov yaratish. HAVING standart so‘zi orqali so‘rovlar yaratish	+	+	+	+
7	UNION, INTERSECT va MINUS standart buyruqlardan foydalanish	+			

1-jadvalda ma’lumotlar bazasi fanining amaliy mashg‘ulotlarini olib borish bo‘yicha mavzular kesimidagi interfaol metodlar qo‘llanilib, ijobiy natijalarga erishildi.

Xulosa va amaliy tavsiyalar. Interfaol metodlardan foydalanish ma’lumotlar bazasi fanini o‘zlashtirish samaradorligini oshiradi. Ular talabalarning faolligi va ijodiy fikrlashini rivojlantirib, nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog‘laydi hamda kasbiy kompetensiyalarni shakllantiradi. Natijada talabalar zamonaviy axborot tizimlari bilan ishlashga tayyorlanib, mehnat bozorida raqobatbardosh bo‘lib yetishadi.

Axborot texnologiyalari fanlarini dinamik veb platformalarida olib boorish ham juda katta ijobiy ta’sirlarga ega bo‘lib, talabalar qanday texnikaviy resurlardan foydalanishlariga qaramasdan real vaqtda o‘zlari bergan so‘rovlariga nisbtan natijalarni olishlari mumkin bo‘ladi. Dars davomida o‘qituvchi tomonidan bu kabi yondashuvlar talabaning o‘z ustida mustaqil ravishda qiziqish bilan ishlashiga sabab bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. To‘raqulovich, M.O. (2025). Informatika fanini o‘qitish metodikasi fanini innovatsion yondashuv asosida o‘qitish metodikasi. New modern researchers: modern proposals and solutions, 2(4), 77-83.

2. Muhammedovich, S.M., & Bekmurodovna, A.F. (2025). Informatika va axborot texnologiyalari fanini o‘qitishda noan’anaviy darslardan va o‘yin texnologiyalaridan foydalanish. The latest pedagogical and psychological innovations in education, 2(11), 49-53.

3. Malikovich, E.S. (2025). Tibbiyotda axborot texnologiyalarini o‘qitishning hozirgi holati va rivojlanish istiqbollari. Ko‘p tarmoqli fan va texnologiya jurnali, 5(4), 673-677.

4. Kadyrov, B.K. (2022). Perspectives of problems in the study of database science in the Credit-Module System and their solutions. International Journal of Formal Education, 2(1), 16-22.

5. Titovskaia, N.V., Titovskii, S.N., Titovskaya, T.S., & Pyzhikova, N.I. (2019, May). Interactive approach and technique of teaching future experts in database development. In CEUR Workshop Proceedings. SLET 2019-Proceedings of the International Scientific Conference Innovative Approaches to the Application of Digital Technologies in Education and Research (p. 328).

KOMPYUTER KO‘RISH ALGORITMLARI TAHLILI VA ULARNING TIBBIYOTDAGI AHAMIYATI

Hasanova Dilafro‘z Bo‘ronovna,
Buxoro davlat texnika universiteti tayanch doktoranti
Email:dilafruzhasan89@gmail.com
https://orcid.org/0009-0009-3201-0514

Annotatsiya. *Sun’iy intellekt texnologiyalari ommalashib har bir sohaga keng kirib borgan bir vaqtda ular asosida ishlaydigan algoritmlarni tahlil qilib, takomillashtirib so‘gliqni saqlash, xavfsizlik va ilm-fan sohalariga jalb qilish SIning yanada ahamiyatini oshiradi. Computer vision SI ning raqamli tasvirlar va rasmlarni ko‘rish va tahlil qilish qismi bo‘lib, ushbu maqola kompyuter ko‘rish algoritmlarining turlari, ularning ishlash prinsiplari haqida tushunchalar berilgan.*

Kalit so‘zlar. *Axborotlashtirish, algoritm, sun’iy intellekt, axborot tizimi, computer vision, axborot xavfsizligi, neyron tarmoqlar.*

Аннотация. *В условиях широкого распространения технологий искусственного интеллекта и их активного внедрения во все сферы деятельности анализ и совершенствование алгоритмов, лежащих в их основе, а также их применение в здравоохранении, безопасности и научной деятельности повышают значимость искусственного интеллекта. Компьютерное зрение является областью искусственного интеллекта, связанной с обработкой, распознаванием и анализом цифровых изображений и визуальных данных. В данной статье представлены сведения о видах алгоритмов компьютерного зрения и принципах их работы.*

Ключевые слова: *информатизация, алгоритм, искусственный интеллект, информационная система, компьютерное зрение, информационная безопасность, нейронные сети.*

Annotation. *As artificial intelligence technologies become popular and penetrate into every field, the analysis and improvement of algorithms based on them, and their involvement in the fields of health care, security, and science, increases the importance of AI. Computer vision is the part of AI that deals with viewing and analyzing digital images and pictures, and this article provides an understanding of the types of computer vision algorithms and their principles of operation.*

Key Words. *Informatization, algorithm, artificial intelligence, information system, computer vision, information security, neural networks.*

Kirish. Kompyuter ko‘rish algoritmlari sohasidagi ilmiy tadqiqotlar dastlab tasvirlarni raqamli qayta ishlash usullarini ishlab chiqishdan boshlangan bo‘lib, keyinchalik mashinaviy o‘qitish va chuqur o‘rganish metodlarining rivojlanishi bilan yangi bosqichga ko‘tarildi. Klassik kompyuter ko‘rish metodlari tasvirlardan xususiyatlarni ajratib olish, konturlarni aniqlash, segmentatsiya va obyektlarni aniqlash kabi masalalarni matematik modellar va statistik usullar yordamida hal etishga qaratilgan. Ushbu yo‘nalishda R. Gonzalez va R. Woods tomonidan ishlab chiqilgan tasvirlarni raqamli qayta ishlash nazariyalari, shuningdek, D. Marrning ko‘rish jarayonining hisoblash modeli bo‘yicha ishlari kompyuter ko‘rish nazariyasining shakllanishida muhim o‘rin tutadi.

So‘nggi yillarda chuqur o‘rganish (Deep Learning) texnologiyalarining jadal rivojlanishi kompyuter ko‘rish tizimlarining samaradorligini sezilarli darajada oshirdi. Xususan, konvolyutsion neyron tarmoqlar (CNN) asosida ishlovchi algoritmlar tasvirlarni tasniflash, obyektlarni aniqlash va segmentatsiya masalalarida yuqori aniqlik ko‘rsatkichlariga erishmoqda. A. Krizhevsky, I. Sutskever va G. Hinton tomonidan taklif etilgan AlexNet modeli, K. He va hammualliflarining ResNet arxitekturasi, shuningdek, R. Girshick tomonidan ishlab chiqilgan R-CNN oilasiga mansub algoritmlar kompyuter ko‘rish sohasidagi zamonaviy tadqiqotlarning asosiy yo‘nalishlarini belgilab berdi.

Mahalliy va MDH mamlakatlari olimlari tomonidan ham kompyuter ko‘rish texnologiyalarini amaliy sohalarga joriy etish bo‘yicha bir qator ilmiy ishlar olib borilmoqda. Ushbu tadqiqotlarda sanoat jarayonlarini avtomatlashtirish, tibbiy tasvirlarni tahlil qilish, biometrik identifikatsiya va axborot xavfsizligi masalalarida kompyuter ko‘rish algoritmlarini qo‘llash imkoniyatlari o‘rganilmoqda. Tadqiqotlar natijalari kompyuter ko‘rish texnologiyalari sun’iy intellekt tizimlarining muhim tarkibiy qismi ekanligini va ularning kelajakda yanada keng qo‘llanilishini ko‘rsatmoqda.

Bugungi kunda jamiyatimizda axborot texnologiyalari sohani rivojlantiruvchi katalizator vazifasini o‘tamoqda. Bu o‘z navbatida jamiyatni rivojlantirishga, inson turmush tarzini yaxshilashga xizmat qilmoqda. Qator gigant kompyaniyalar Sun’iy intelekt imkoniyatlarini taqdim qilib, ATlar rivojini yanada tezlashtirib yubordi. Computer vision ham SI ning bir qismi bo‘lib, unga ko‘rish va tahlil qilish imkoniyatlarini beradi. Kompyuter ko‘rish algoritmlari raqamli tasvirlar va suratlarni ko‘rib tahlil qilishi orqali, sog‘liqni saqlash sohasida, jamoat xavfsizligini saqlash sohalarida, ilm-fan sohalarida, qurilish va robotexnika sohalarda keng qo‘llaniladi. Kompyuter ko‘rish tizimi bir necha bosqichlarda ishlaydi: kamera, fotoapparat yoki boshqa datchiklar orqali tasvirlarni yig‘ish, tasvirdagi shovqinlarni yo‘qotish va kontrasni tahrirlash, tasvirdagi chiziqlar, burchaklar va ranglarni farqlash va mashinali o‘qitish algoritmlari orqali tasvirni tahlil qilish.

Kompyuter ko‘rish asosini matematik usullar va algoritmlar yotadi. Kompyuter tasvirni piksellar ya’ni sonlar to‘plami sifatida qabul qiladi. Kompyuter tasvirlarni ikki xil formatda farqlaydi: 0 dan 256 (qoradan oqqacha)gacha bir xil kulrang va RGB (255,0,0).

Tasvirni qavul qilib toki qarorlar berguncha bosqichni ko‘rib chiqishimiz mumkin, ma’lum algoritmlarni qo‘llagan holda.kompyuter rasmni qabul qilib olgach undagi ortiqcha shovqinlar ya’ni keraksiz nuqtalar silliqlash yoki olib tashlash amallari bajariladi. Gaussian Blur algoritmlaridan foydalanish mumkin bu holatda. Odatda rasmni hajmi kichraytiriladi, piksellar bilan ishlashni osonlashtirish uchun vas hu maqsadda ba’zan RGB palitradan ham voz kechiladiki, bu hisob kitobni osonlashtiradi. Tasvirdan past darajali xususiyatlar va yuqori darajali xususiyatlar ajratib olinadi. Past darajali xususiyatlarga burchak, kontrastlar yoki to‘g‘ri chiziqlar kirsa odatda, yuqori darajali xususiyatlarga murakkab shakllar ajratib olinadi neyron tarmoqlari yordamida. Tasvir hayvon yoki inson bo‘lsa yuqori darajadagi xususiyatlarga ko‘z, og‘iz, yuz shakli bo‘lishi mumkin. Bu bosqichdan keyin tanib olish yoki moslashtirish bor ma’lumotlar bilan bosqichiga o‘tamiz. Masalan tasvir Muxlisaniki, telefon xotirasidagi tasvir bilan mosligini tekshiradi va telefon qulfdan ochiladi. Bu yerda qaror blokdan ochish hisoblanadi.

Odatda kompyuter ko‘rish algoritmlari quyidagi sinflarga bo‘lib foydalanamiz:klassik ko‘rish algoritmlari va chuqur o‘rganish (Deep learning) algoritmlari.

Klassik algoritmlari SI gacha bo‘lgan masalalarni yechishda foydalanilgan, bugungi kunda ham foydalaniladi. Ular tasvirdagi keskin tasvir o‘zgarishlar: ranglar kontrastidagi yoki burchaklardagi, aniqlaydi. Tasvir kattalashsa ham obyektni topadi. Berilgan namunani tasvir ichidan topib bera oladi. Bu jarayon matritsalar ustidagi amallar va differensial hisoblashga asoslanadi. Konvolyutsiya amali klassik algoritmlar asosida yotadi va neyron tarmoq algoritmlari ham shunga tayanadi.

Rasm — bu I(x, y) funksiyasi bo‘lsa, biz uning ustiga kichik bir matematik filtrni (Kernel) yurgizamiz.

$$S(i,j) = (I * K)(i,j) = \sum_m \sum_n I(i-m, j-n)K(m,n)$$

Bu yerda:

I-haqiqiy mavjud piksellar

K-filtr

S-hosil bo‘lgan yangi tasvir.

Rasmdan chegarani aniqlash yoki keskin o‘zgarishlarni masalan rang oqdan qoraga o‘tishni aniqlash uchun hosila olinadi. Tasvir f(x,y) funksiya deb qarab undan birinchi tartibli hosila olamiz.

Hosila formulasi

$$f'(x) = \lim_{h \to 0} \frac{f(x+h) - f(x)}{h}$$

Eng kichik qadam h=1, chunki pikseldan kichik birlik yo‘q.Shuning uchun hosila oddiy ayirishga aylanadi:

X yo‘nalish bo‘yicha hosil: $G_x \approx f(x+1, y) - f(x, y)$

Y yo‘nalish bo‘yicha hosila:$G_y \approx f(x, y+1) - f(x, y)$

Natijada farq katta chiqsa, bu chegara borligini bildiradi. Mavjud G_x va G_y hosilalarni birlashtirib Gradiyent vektorini hosil qilamiz.

$$\nabla f = \left[\frac{df}{dz}, \frac{df}{dy}\right]$$

Gradiyentning kattaligi chegaraning “kuchli”ligini bildiradi.

$$|G| = \sqrt{G_x^2 + G_y^2}$$

Bu formula orqali tasvir chegarasi yo‘nalishini aniqlash mumkin.

$$\theta = \arctan\left(\frac{G_y}{G_x}\right)$$

Ba’zida chegaraning aynan o‘rtasini topish uchun ikkinchi tartibli hosiladan foydalaniladi. Birinchi hosila cho‘qqiga chiqqan joyda, ikkinchi hosila nolni kesib o‘tadi.

$$\nabla^2 f = \frac{\partial^2 f}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 f}{\partial y^2}$$

Klassik algoritmlar neyron tarmoqlardek katta hisoblash manbalarini talab qilmaydi. Bu algoritmlardan sanoatda sifat nazorati uchun, shtrix kod va QR kodlarni o‘qishda, tibbiy tasvirlardagi shovqinlarni olishda va boshqa sohalarda foydalanib kelinmoqda.

Bugungi kunda eng ommalashgan Deep Learning algoritmlariga quyidagilar kiradi: CNN-konvolyutsion neyron tarmoqlari, YOLO(You only look one), R-CCN (Region-CNN).

Konvolyutsion neyron tarmoqlari kompyuter ko‘rishning oltin standarti hisoblanadi. Bu algoritm tasvirni mayda detallarigacha filtrlay oladi va qatlamlar bilan ishlaydi. Konvolyutsion neyron tarmoqlarining asosiy imkoniyatini kuchaytiruvchisi bu uning konvolyutsion qatlamlarni ajratib olishi va xususiyatlarni belgilab olishi hisoblanadi. Filtr rasmning kichik qismi bilan ko‘paytirilib natijalar jamlanadi. Bu jarayonda murakkab shakllar-yuz, ko‘zlar aniqlanadi.

Konvolyutsion jarayonlardan keyin chiziqli bo‘lmaganligini kiritish uchun quyidagi funksiya ishlatiladi.

$$f(x) = \max(0, x)$$

U manfiy piksellarni 0 ga aylantiradi, bu esa tarmoqqa murakkabroq qonuniyatlarni o‘rganishga yordam beradi. Agar xususiyat to‘plamlari katta bo‘lsa, hajmi kichraytriladi, bu o‘z navbatida hisoblashni tezlashtirish imkonini beradi. Konvolyutsion neyron tarmoqlari kompyuter parametrlarini tejaydi.

YOLO algoritmlari neyron tarmoqlari rivojida katta inqilobiy o‘zgarish olib kelgan kompyuter ko‘rish algoritmi hisoblanadi. Uning asosiy ustunligi tezligidadir. YOLO klassik algoritm bir necha bosqichda qilgan ishini bir martaga filtrlaydi. Uning asosiy ishlash prinsipi kiruvchi suratni N×N o‘lchamdagi kataklarga bo‘lib tashlashdan boshlaydi. Har bir o‘lcham o‘zining ichidagi obyektni aniqlash uchun ishlaydi. Har bir katak o‘zidagi chegaralarni aniqlaydi va ishonchlilik koeffitsiyentini hisoblaydi.

$$Ishonchlilik = O(obyekt) * M$$

Bu yerda,

M-Bashorat qilingan qutining haqiqiy obyekt ustiga qanchalik mos tushganligi

O-Katak ichida obyekt borligi ehtimoli.

Har bir katak faqat quti chizib qolmay, shu quti ichidagi obyekt qaysi turga (Klass) tegishli ekanligini ham hisoblaydi (masalan: mashina, odam, it). Jarayonda juda ko‘plab qutilar hozil bo‘lishi mumkin, lekin Ishonchlilik koeffitseyenti past qutilar o‘chirib yuboriladi. U real vaqt rejimida sekundiga 50-150 kadrni tahlil qilish imkoniyatiga ega. Ushnu algoritmlarni bir nechta versiyasi bor va Python dasturlash tilining TensorFlow/PyTorch kutubxonalarida ishlash qulay.

R-CNN (Region-based Convolutional Neural Networks)-bu obyektlarni aniqlash sohasida burilish yasagan algoritmlar oilasidir. Bu algoritm avval tasvirni 2000 ta obyekt mumkin bo‘lgan qismga bo‘lib chiqadi. Har bir olingan hudud konvolyutsion neyron tarmog‘i orqali xususiyatlari ajratiladi. SVM -support vector machine-algoritmi orqali ushbu hududda nima borligi aniqlanadi. Bu klassik R-CNN algoritm ishlash prinsipi va odatda bu jarayon ko‘p vaqtni olganligi uchun, ya’ni bitta kadr 47 sekund, yangi imkoniyatlar bilan algoritm boyitildi. 2017 yildan keyingi versiyalarda CNN algoritmidan o‘tkazilgandan keyin xususiyatlar to‘plamidan obyekt aniqlanadi. Bu jarayonni tezlashtiradi. R-CCN va YOLO algoritmlarni xususiyatlariga ko‘ra taqqoslaganda quyidagilarni ko‘rish mumkin

1-jadval

Xususiyatlari	Algoritmlar	
	R-CNN	YOLO
Tezlik	Sekinroq	Juda tez
Aniqlik	Juda yuqori(kichik obyektlarda ham)	O‘rtacha
Ishlatilish joylari	Tibbiyot, ilmiy tahlillar	Kuzatuv kameralari,dronlarda

Kompyuter ko‘rish boshqa sohalardek tibbiyotda ham keng qo‘llanilmoqda va tashxis aniqligini oshirish, bemor natijalarini yaxshilash va shifokorlarning ish yukini kamaytirish orqali tibbiy yordam sifatini tubdan o‘zgartirmoqda. Rentgen, MRT, UTT tekshiruvlari natijasida olingan tasvirlarni saqlash, qayta ishlov berish, yuborish va bugungi kunda tashxislash bo‘yicha qarorlar berishi axborot texnologiyalarning yutuqlaridan biridir. Ayniqsa saraton hujayralarni erta aniqlash, jag‘ suyagi rezorbsiyasi bo‘yicha xulosalar, implantlar uchun aniq o‘lcham olish, operarsiya jarayonlarida robotlar jarrohligi, real vaqtda klinik kuzatuvlar, rejalashtirilgan kesiklarni aniq ko‘rsatish, dori-darmovlarning ta’sir darajasini kuzatish, epidemic holatlarni tahlil qilish, va katta miqdordagi tibbiy tasvirlar bilan tez muddatda ishlash va statistikani yuritish imkonini berish kabi keng ko‘lamli ishlarni 99 %gacha aniqlik darajasida bajarish mumkin.

Misol tariqasida quyida sog‘liqni saqlash muassalarida turli formatdagi ma’lumotlar, xususan rentgen tasvirlarining turli formatlarini kiritib, chiquvchi ma’lumotlar holiga kelguncha bo‘lgan jarayon tahlilini ko‘ramiz.

Stomatologiyada birinchi bosqichda jag‘ suyagi rezorbsiyasi uchun rentgen tasvirlari yig‘iladi. Bunda tasvirlar turlicha rentgen qurilmalarida turli formatlarda olinadi. DICOM– (Digital Imaging and Communications in Medicine) – tibbiy tasvirlarni (Rentgen, MRT, KT) saqlash, almashish va uzatish uchun xalqaro

standartdir. Odatda DICOM formatda metama’lumotlar saqlanadi, ya’ni bemorning Yoshi,ism-familiyasi, qurilma nomi. Bunday formatlarni kompyuter ko‘rish algoritmlari tahlil qilishga qiynaladi va ikkinchi bosqichda formatni o‘zgartiradi va hajmini kichraytiradi.

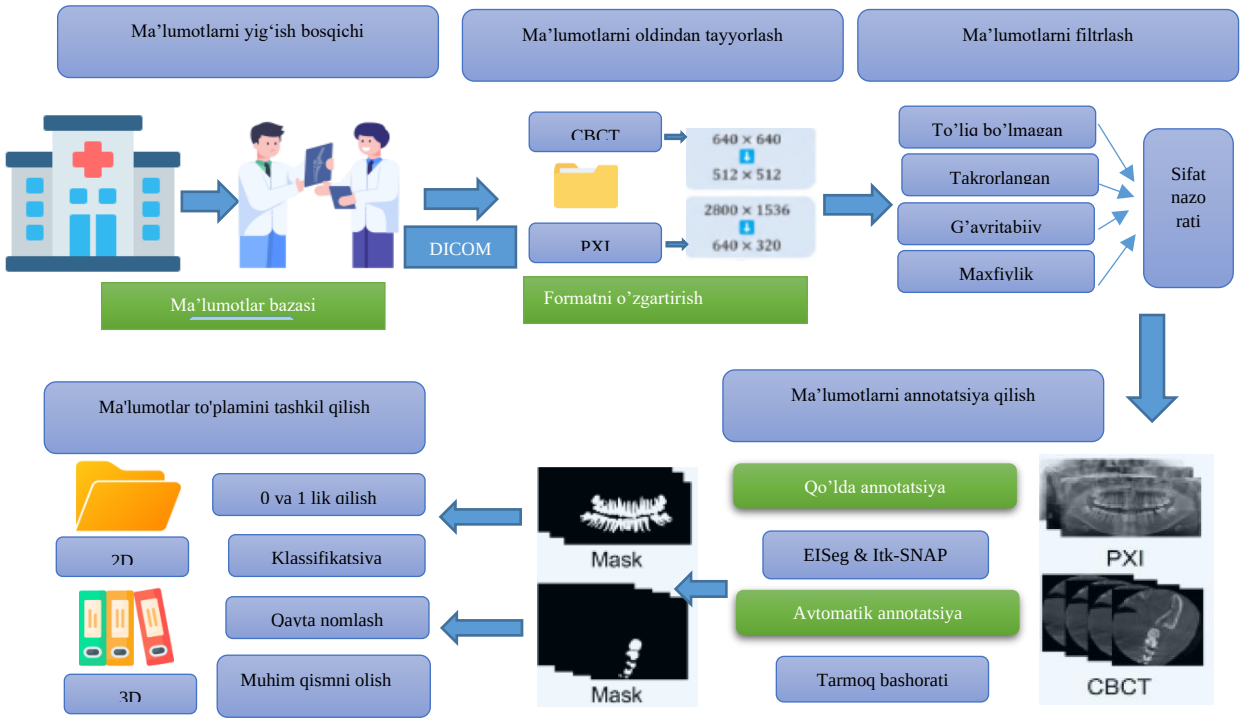

1-rasm

Berilgan diagrammani quyidagicha izohlasak:

Stomatologiyada birinchi bosqichda jag‘ suyagi rezorbsiyasi uchun rentgen tasvirlari yig‘iladi. Bunda tasvirlar turlicha rentgen qurilmalarida turli formatlarda olinadi. DICOM– (Digital Imaging and Communications in Medicine) – tibbiy tasvirlarni (Rentgen, MRT, KT) saqlash, almashish va uzatish uchun xalqaro standartdir. Odatda DICOM formatda metama’lumotlar saqlanadi, ya’ni bemorning Yoshi,ism-familiyasi, qurilma nomi. Bunday formatlarni kompyuter ko‘rish algoritmlari tahlil qilishga qiynaladi va ikkinchi bosqichda formatni o‘zgartiradi va hajmini kichraytiradi. Uchinchi bosqichda tasvirni neyron tarmog‘I o‘qishi uchun ishlov beriladi. To‘liq bo‘lmagan masalan rentgenda ko‘rinmay qolgan chala tish rasmlari tozalanadi. Takrorlangan suratlar o‘chirib tashlanadi. Tasvirdagi shovqinlar yo‘qotiladi. Masalan rentgen vaqtida bemor qimirlashi oqibatidagi soyalar neyron tarmog‘i tahlili uchun qiyinchilik tug‘diradi. Maxfiylik bosqichida DICOM formatdagi fayllardan bemor haqidagi ma’lumotlar olib tashlanadi va anonimlashtiriladi. Keyingi bosqichda ma’lumotlarni belgilash olib boriladi. Bu jarayon EISeg yoki Itk-SNAP kabi maxsus dasturlar yordamida har bir tishning chegarasini sichqoncha bilan chizib beradi shifokor va berilgan qismlar tizim yordamida tahlil qilinadi. Avtomatik belgilash qismda neyron tarmoqlari yordamga keladi va o‘zi belgilab oladi sohani. Bunda soha xato ketmasligi shifokor yordamida nazorat qilinadi.

2-rasm. AAP2017 dasturida suyak darajalari, tish-milk birikmalari, tish o‘qlarini YOLOv8 dan foydalangan holda kasallikni avtomatik tavsiflash

Belgilab olingan soha neyron tarmog‘i orqali tahlil qilinadi. 2-rasmda AAP2017 dasturida suyak darajalari, tish-milk birikmalari, tish o‘qlarini YOLOv8 dan foydalangan holda kasallikni avtomatik tavsiflash olib borilgan.

Xulosa qilib aytgan kompyuter ko‘rish texnologiyalari sun’iy intelektning ko‘zi bo‘lib jamiyatning barcha jabhalarini birdek rivojlantirishda katta ahamiyatga ega. Muhimi, bu texnologiyani inson manfaatlari markazida qo‘llash, shaffoflikni ta’minlash va global tenglik tamoyillarini qo‘llab-quvvatlashdir. Kompyuter ko‘rish kelajakni “ko‘rish” imkoniyatini beradi, lekin bu kelajakni qanday shakllantirish esa hali ham inson irodasi va donoligiga bog‘liq.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Isaac N. Bankman. “Handbook of Medical Image Processing and Analysis” 2008, Academic Press

2. S. Kevin Zhou. “Deep Learning for Medical Image Analysis” 2017, Academic Press.

3. Hasanova D.B. “Sog‘liqni saqlash sohasida katta ma’lumotlar(Big Data)”. Developmenf of science,4.2025/5. 342-351

4. Hasanova D.B. ”Algoritmlarni ishlab chiqish metodlari va ularning tahlili” . Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar, 2024/4.94-96

5. Hasanova D.B. “Sog‘liqni saqlash sohasini raqamlashtirish istiqbollari”.Fan va texnologiyalar taraqqiyoti, 2025/1.181-185

6. Hasanova D.B. “Chuqur o‘rganish texnologiyasi orqali rentgenda jag‘ suyagi cho‘kishini ko‘rib klassifikatsiyadagi bosqichlarni belgilab berish rentgenologik mezonlari”,2025.312-315

7. Gonzalez R.C., Woods R.E. Digital Image Processing. – 4th ed. – Pearson, 2018.

8. Marr D. Vision: A Computational Investigation into the Human Representation and Processing of Visual Information. – MIT Press, 2010.

9. Goodfellow I., Bengio Y., Courville A. Deep Learning. – MIT Press, 2016.

10. Krizhevsky A., Sutskever I., Hinton G. ImageNet Classification with Deep Convolutional Neural Networks. – Communications of the ACM, 2017.

11. He K., Zhang X., Ren S., Sun J. Deep Residual Learning for Image Recognition. – IEEE Conference on Computer Vision and Pattern Recognition (CVPR), 2016.

12. Girshick R. Fast R-CNN. – IEEE International Conference on Computer Vision (ICCV), 2015.

13. Szeliski R. Computer Vision: Algorithms and Applications. – Springer, 2022.

14. Prince S. Computer Vision: Models, Learning, and Inference. – Cambridge University Press, 2012.

ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫЕ АЛГОРИТМЫ УПРАВЛЕНИЯ ФИЛЬТРАЦИОННЫМИ СИСТЕМАМИ ПРИ ОЧИСТКЕ ГАЗА ОТ МЕХАНИЧЕСКИХ ПРИМЕСЕЙ НА ОСНОВЕ МАТЕМАТИЧЕСКОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ

Mo‘minov Rahimjon Rustamovich*, doktorant,*
raximkhan@gmail.com
Abduraxmonov Olim Rustamovich*, t.f.d. professor,*
azi1998@mail.ru
Atoyeva Shaxnoza Shofiddinovna*, magistr,*
shakhnoza17069@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada gazni mexanik zarrachalardan tozalash jarayonida filtratsiya tizimlarini intellektual boshqarish masalalari ko‘rib chiqiladi. Filtr qarshiligining vaqt bo‘yicha o‘sishini tavsiflovchi matematik model ishlab chiqildi va energiya samaradorligini optimallashtiruvchi algoritm taklif etildi. Tadqiqot natijalari predictive maintenance yondashuvi sanoat samaradorligini sezilarli oshirishini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *gazni tozalash; sun’iy intellekt yordamida boshqaruv; matematik modellashtirish; predictive xizmat ko‘rsatish; energiya samaradorligi.*

Аннотация. *В статье предложен новый подход к интеллектуальному управлению фильтрационными системами при очистке газа от механических примесей. Разработана авторская математическая модель загрязнения фильтра и введён интегральный критерий эффективности эксплуатации. Показано, что применение предиктивных алгоритмов позволяет снизить энергопотребление и повысить надежность оборудования.*

Ключевые слова: *очистка газа; интеллектуальное управление; математическая модель; предиктивное обслуживание; энергоэффективность.*

Abstract. *This paper proposes a novel approach to intelligent control of filtration systems for removing mechanical impurities from gas streams. An original mathematical model describing filter fouling is developed, and an integral efficiency criterion is introduced. The results demonstrate that predictive algorithms significantly reduce energy consumption and improve operational reliability.*

Keywords: *gas purification; intelligent control; mathematical model; predictive maintenance; energy efficiency.*

Введение. Очистка газа от механических примесей является одним из ключевых процессов, определяющих надежность и энергоэффективность газохимических производств. Даже концентрация твердых частиц на уровне нескольких миллиграммов на кубический метр способна вызвать эрозионный износ компрессоров и снизить эффективность теплообмена до 10 % [1].

Традиционные методы эксплуатации фильтров основаны на фиксированных регламентах обслуживания или достижении критического перепада давления. Однако такие подходы не учитывают нелинейную динамику накопления частиц и часто приводят к неоптимальным режимам работы оборудования [2].

Современный этап развития промышленности характеризуется переходом к концепции Industry 4.0, предполагающей использование интеллектуальных алгоритмов управления и цифровых двойников технологических процессов [3].

Научная новизна работы заключается в следующем:

- предложена авторская математическая модель роста сопротивления фильтра;
- введён интегральный критерий эффективности эксплуатации;
- разработан алгоритм интеллектуального управления регенерацией;
- установлена зависимость между степенью загрязнения и энергозатратами.

Предполагается, что применение интеллектуального алгоритма, основанного на прогнозировании перепада давления, позволит минимизировать совокупные энергетические и эксплуатационные затраты при сохранении высокой эффективности очистки.

Основная часть. Математическое описание процесса загрязнения фильтра.

При прохождении газового потока через фильтрующий материал происходит постепенное накопление частиц, приводящее к росту аэродинамического сопротивления.

Перепад давления определяется законом Дарси:

$$\Delta P = \mu \frac{L}{K} Q$$

где:

μ— динамическая вязкость газа;

L— толщина слоя загрязнения;

K— коэффициент проницаемости;

Q— расход газа.

Экспериментальные исследования показывают, что толщина слоя частиц возрастает по квазилинейному закону [4]:

$$L(t) = L_0 + \beta C_{in} t$$

Следовательно,

$$\Delta P(t) = \mu \frac{L_0 + \beta C_{in} t}{K} Q$$

Данная зависимость позволяет прогнозировать момент достижения критического сопротивления.

Мощность, необходимая для транспортировки газа:

$$N = \frac{Q \cdot \Delta P}{\eta_c}$$

где:

η_c— КПД компрессора.

Даже умеренный рост ΔP на 15–20% увеличивает энергозатраты примерно на 12–18% [5].

В работе предлагается новый критерий оценки:

76

$$E_{opt} = \frac{\eta_f}{\Delta P \cdot C_m}$$

где:

η_f— эффективность фильтрации;

C_m— удельные затраты на обслуживание.

Интерпретация**:**

- увеличение η повышает эффективность;
- рост ΔP снижает энергоэффективность;
- частая замена фильтров увеличивает стоимость.

Максимизация E_{opt}соответствует оптимальному режиму работы.

В известных исследованиях подобный комплексный критерий практически не рассматривается, что подтверждает научную новизну предложенного подхода.

Предлагаемый алгоритм включает:

1. непрерывный мониторинг параметров;
2. построение прогностической модели:

$$\widehat{\Delta P}(t+\tau)$$

3. расчет оптимального момента очистки;
4. автоматическую регенерацию фильтра.

Использование методов машинного обучения позволяет снизить ошибку прогноза до 2–4% [6].

Сравнение с традиционными подходами

Параметр	Регламентное обслуживание	Интеллектуальное управление
Энергопотребление	100%	82–90%
Срок службы фильтра	Базовый	+35%
Риск аварий	Средний	Низкий
Эксплуатационные затраты	Высокие	Снижены

По оценкам McKinsey, предиктивное обслуживание снижает операционные расходы до 20% [7].

Потенциал цифровых двойников.

Интеграция математической модели в цифровой двойник позволяет:

- моделировать загрязнение в реальном времени;
- прогнозировать деградацию;
- автоматически оптимизировать режимы.

Такие системы уже внедряются на энергетических предприятиях Siemens Energy [8].

Выводы и практические предложения. Результаты исследования подтверждают высокую эффективность интеллектуальных алгоритмов управления фильтрационными системами.

Основные выводы:

- предложенная модель позволяет прогнозировать рост перепада давления;
- интегральный критерий обеспечивает выбор оптимального режима;
- интеллектуальное управление снижает энергопотребление на 10–20%;
- ресурс фильтров увеличивается до 40%.

Практические рекомендации:

1. внедрение систем онлайн-мониторинга;

2. использование предиктивной аналитики;

3. интеграция моделей в SCADA;

4. переход к цифровым двойникам установок.

В перспективе подобные решения могут стать отраслевым стандартом для газохимических предприятий.

Использованная литература

1. Boyce M. (2020). Gas Turbine Engineering Handbook. Elsevier, 2019.

2. Hinds W., Wiley (2020). Aerosol Technology.,

3. Schwab K.(2021). The Fourth Industrial Revolution. WEF, 2021.

4. Seader J., Henley E. (2016). Separation Process Principles.

5. Perry R., Green D. (2022) Perry's Chemical Engineers' Handbook.

6. Lee J. et al. (2020). Predictive Maintenance Using Machine Learning. IEEE Transactions on Industrial Electronics.

7. McKinsey & Company (2022). Digital Transformation in Oil and Gas.

8. Siemens Energy. (2023). Digitalization in Process Industries.

SUN'IY INTELLEKT: MOHIYATI, HOLATI VA ISTIQBOLLARI

Yangiboyev Berdiyar Yangiboyevich, *QarIPU professori, i.f.d.*
E-mail:yangiboyevberdiyar @mail.ru
Xolmirzayev Toir Ro'zimurodovich, *QarIPUassistent-o'qituvchisi*

Annotatsiya. Maqolada sun'iy intellektga berilgan ta'riflar, mohiyati, O'zbekiston iqtisodiyotidagi o'rni va qay darajada rivojlanayotganligi hamda bu yo'ldagi muammolar, shuningdek, mamlakatimizda raqamli iqtisodiyotni yanada jadallashtirishda syn'iy intellektning o'rni va ahamiyati to'g'risida fikrlar bildirilgan.

Kalit so'zlar: raqamli iqtisodiyot, intensivlik, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, raqamli texnologiyalar, kiber hujum, raqamli qullik, monopoliya, innovatsion vazifa, sun'iy intellekt, sun'iy intellekt texnologiyalari, ekspert tizimlar, virtual agentlar, chatbotlar, virtual yordamchilar.

Аннотация. В статье даны определения искусственного интеллекта, его сущности, роли в экономике Узбекистана, уровня его развития и проблем, с которыми он сталкивается, а также мнения о роли и значении искусственного интеллекта в дальнейшем ускорении цифровой экономики в нашей стране.

Ключевые слова: цифровая экономика, интенсивность, цифровые технологии, кибератака, информационно-коммуникационные технологии, цифровое рабство, инновационная задача, искусственный интеллект, технологии искусственного интеллекта, экспертные системы, виртуальные агенты, чат-боты, виртуальные помощники.

Abstract. The article provides definitions of artificial intelligence, its essence, its role in the economy of Uzbekistan, the extent to which it is developing, and the problems it faces, as well as opinions on the role and importance of artificial intelligence in further accelerating the digital economy in our country.

Keywords: digital economy, intensity, information and communication technologies, digital technologies, cyber attack, digital slavery, monopoly,

innovation task, artificial intelligence, artificial intelligence technologies, expert systems, virtual agents, chatbots, virtual assistants.

Raqamli iqtisodiyotga oid manbalarda “sun’iy intellect” tushunchasi juda ko‘p qo‘llanilib kelinmoqda, buning asosiy sababi ko‘plab rivojlangan mamlakatlarda raqamli iqtisodiyotning har bir mamlakat iqtisodiy taraqqiyotida muhim rol o‘ynashi va qolaversa, raqamli iqtisodiyotning iqtisodiy taraqqiyotning rivojlanish omili sifatida tan olinib kelinayotganligidir. Shu nuqtai-nazardan kelib chiqqan holda ushbu maqolada sun'iy intellektning mohiyati va mamlakat taraqqiyotidagi o‘rniga to‘xtalib o‘tiladi.

XX asrning 80-yillarida sun'iy intellekt “kashfiyot” deya e'tirof etila boshlandi. Ushbu yo‘nalishda turli ilmiy maqolava hatto, darsliklar ham chiqarila boshlandi, shuningdek, 1997-yilda shaxmat bo‘yicha jahon chempioni G. Kasparovni mag‘lubiyatga uchratgan mashhur shaxmat dasturi - “Deep Blue” yaratildi.

Sun’iy intellekt – informatika, biologiya, psixologiya, tilshunoslik, matematika, mashinasozlik kabi fanlarga asoslangan fan va texnologiya yig‘indisi hisoblanib, uning asosiy yo‘nalishlaridan biri – inson aqli bilan bog‘liq bo‘lgan kompyuter funktsiyalarini ishlab chiqishdir.

Sun’iy intellekt turli sohalarga tadbiq qilinib, raqamli iqtisodiyotning elementlari orasida ustunlik qilib kelmoqda, masalan, shaxmat o‘yinida hal qiluvchi rol o‘ynab, bunda kompyuter evristik bilimlar asosida ko‘plab mumkin bo‘lgan echimlarni hisoblay olmoqda, odamlar gapiradigan turli tillarni tushunadigan kompyuter bilan muloqot qilish qobiliyati mavjud, aqlli tizimlar odamlar ular bilan muloqot qiladigan tilni eshitish va tushunishga qodir, shu bilan birga turli xil urg‘ularni, jargonlarni va boshqalarni boshqarishi mumkin, dasturiy ta'minot qog‘ozga qalam yoki ekranda yozilgan matnni stilus yordamida o‘qiydi va harf shakllarini tanib, ularni tahrir qilinadigan matnga aylantirishi mumkin, va nihoyat, odamlar tomonidan berilgan vazifalarni bajarishga qodir robotlardir.

Sun'iy intellektning yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan va bajarishi mumkin bo‘lgan funktsiyalarini o‘qib, harakatini o‘rganib, uning aql bovar qilmaydigan qobiliyatlari to‘g‘risida turli-tuman fikr-mulohazalar paydo bo‘ldi. Xo‘sh, sun’iy intellect nima o‘zi?

Turli fan sohalarida sun'iy intellektning bir qator ta’riflari bor, ularning ayrimlarinigina keltirib o‘tishni, joiz deb hisobladik, jumladan, ayrim manbalarda sun'iy intellekt - bu kompyuter tomonidan boshqariladigan robot yoki dastur yaratish usulidir, boshqasida sun'iy intellekt - muayyan vazifalarni bajarishda inson hatti-harakatlariga taqlid qilishga qodir bo‘lgan texnologiyadir, yana birida sun'iy intellekt - avvallari odamlarga xos bo‘lgan funktsiyalarni bajarishga qodir kompyuterlar, yana boshqa birida sun’iy intellect - intellectual mashinalar yaratishdagi ilmiy texnologiyalardir deb ta’rif berib o‘tilgan. Bu kabi mohiyati va mazmuni bir-biriga yaqin bo‘lgan ta’riflarni ko‘plab keltirishimiz mumkin.

Shuni alohida ta’kidlab o‘tish joizki, sun'iy intellekt jahon miqyosida ilmiy-texnika taraqqiyotining tez sur'atlar bilan rivojlanib borayotgan yo‘nalishlaridan biri hisoblanib, insonning aqliy qobiliyatlarini o‘rganish va undan foydalanish

orqali amalga oshiriladi, olingan natijalar intellektual dasturlar va tizimlarni ishlab chiqish uchun asos sifatida ishlatiladi.

Sun'iy intellekt inson harakatlarining tezligi, aniqligi va samaradorligini oshira borib, katta hajmdagi ma'lumotlarni tezkor, takroriy ishlov berish va aqlli algoritmlar bilan birlashtirib ishlaydi, bu esa dasturiy ta'minotga ma'lumotlardagi o‘ziga xos tomonlardan avtomatik ravishda o‘rganish imkonini beradi.

Insoniyat tomonidan sun’iy intellekt texnologiyasidan unumli foydalanish allaqachonlar boshlanib ketdi, jumladan, so‘zlar orqali ifodalangan matnlarni qayta ishlash, mashina yordamida ta’lim berish, ekspert tizimlar, virtual agentlar, chatbotlar, virtual yordamchilar va maslahat berish tizimlari sifatida bir qator sohalarda qo‘llanilib kelinayotganligi, tovushni taniy oladigan virtual elektron yordamchilardan foydalangan holda ilovalarning ommabopligining tobora oshirilib borilishi bunga yaqqol misol bo‘la oladi.

Sun’iy intellekt sohasidagi muammolarni o‘rganish natijasida mutaxassislar sun’iy intellect texnologiyasining doimiy ravishda rivojlanishi logistika uchun hayotiy muhim bo‘lgan bir qancha qo‘shimcha imkoniyatlar yaratishini bildirmoqdalar. Masalan, logistik xizmatlar provayderiga mijozlar bilan interaktiv muloqot yordamida xizmatlar sifatini oshirishga va mahsulotlarni tezroq yetkazib berishga, katta hajmdagi ma’lumotlarni yig‘ish va ularni qayta ishlash bilan bog‘liq bo‘lgan sohalarda monitoringni amalga oshirish va information modellar qurish imkon beradi.

Hozirgi davrda iqtisodiyotning ko‘pchilik tarmoqlari ham sun’iy intellektni kundalik biznes jarayonlariga keng qo‘llamoqdalar. Sun’iy intellect texnologiyalarining tasvirlarni tanib olish funktsiyalari va dialog interfeyslar vositasida ishlab chiqarish liniyalaridan foydalanishni va ishlab chiqarish jarayonini ham soddalashtirishga imkon berayapti. Masalan, avtomobilsozlikda sun’iy intellect avtonomrobot-avtomobilning oz-ozini orgatish imkoniyatlarini rivojlantirish uchun faydalanilishi mumkin.

2017-yilning noyabrida Financial Times sun’iy intellect qimmatbaho buyumlar va xizmatlar bozorida ham katta o‘zgarishlar qilishi mumkinligi haqidagi maqolani chop etdi. Amazon, Google, Alibaba va shularga o‘xshash texnologik gigantlarning misli ko‘rilmagan muvaffaqiyatlaridan ro‘hlangan holda, soat va yuvelir mahsulotlar ishlab chiqaruvchi brendlar ham mijozlar safini kengaytirish uchun sun’iy intellect texnologiyalaridan foydalanishga harakat qila boshladilar.

Biznesning eng perspektiv yo‘nalishlari bo‘yicha oxirgi hisobotlarida PwC analitiklarining baho berishlaricha sun’iy intellektning hayotga izchil tadbiq qilinishi 2030-yilga kelib, jahon YaIM ning 14 %ga yoki 15,7 trillion dollaga ko‘payishiga olib kelishini bashorat qilmoqdalar.

Dunyo mamlakatlari kabi O‘zbekistonda ham raqamli iqtisodiyotning sun’iy intellekt kabi turlari rivojlanishi uchun keng shart-sharoitlar yaratilmoqda, xususan, oziq-ovqat mahsulotlari va taomlariga buyurtma berish, ularni uyimizgacha yetkazib berish imkoniyatlari yaratilgan va bundan foydalanuvchilar soni yildan - yilga oshib bormoqda. Hozirgi vaqtda Raqamli texnologiyalar

vazirligi huzurida maxsus laboratoriyalarga ega bo‘lgan “Raqamli texnologiyalar va cun’iy intellektni rivojlantirish tadqiqot institute” tashkil etilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentyabrda qabul qilingan «O‘zbekiston – 2030» strategiyasi to‘g‘risida»gi 158-sonli Farmoni bilan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasini amalga oshirish jarayonida orttirilgan tajriba va jamoatchilik muhokamasi natijalari asosida ishlab chiqilgan “O‘zbekiston – 2030” strategiyasida raqamli iqtisodiyot va uning muhim elementi hisoblanmish cun’iy intellektni har tomomlama barqaror rivojlantirish masalalariga alohida e’tibir qaratilgan [1].

Sun'iy intellekt elementlaridan yanada samarali foydalanish asosida mamla-kat iqtisodiyotini barqaror rivojlantirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-oktyabrdagi “Sun’iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasi to‘g‘risida”gi PQ-358-sonli qarori qabul qilindi [2] va hozirgi vaqtda bu qarorning ijrosini ta’minlash yuzasidan qator ishlar amalga oshirilmoqda. Qarorda milliy iqtisodiyotning - bank-moliya, soliq va bojxona, sog‘liqni saqlash, qishloq xo‘jaligi, energetika kabi sohalariga tegishli ishlarni amalga oshirish bo‘yicha ustuvor vazifalarni bajarishda sun’iy intellectning o‘rniga alohida urg‘u berib o‘tilgan [3]

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora - tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6079 - sonli Farmonida O‘zbekistonda ham raqamli texnologiyalarning iqtisodiyot va ijtimoiy sohada tezkor joriy etilishini ta’minlash milliy rivojlanish maqsadlaridan biri ekanligi alohida ko‘rsatib o‘tilgan [4].

Ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarida sun’iy intellect texnologiyalarini joriy qilish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish, mamlakatimizning sun’iy intellect
texnologiyalaridan foydalanuvchi dunyoning yetakchi davlatlari qatoriga kirishishiga erishish belgilab qo‘yilgan.

Shu bilan birga, “Raqamli O‘zbekiston-2030” strategiyasida belgilangan maqsadlar va vazifalar ijrosini ta’minlash maqsadida sun’iy intellect texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish bo‘yicha erishish lozim bo‘lgan maqsadli ko‘rsatkichlar, shu jumladan, mamlakatimizda sun’iy intellect asosida yaratilgan dasturiy mahsulotlar va ko‘rsatkichlar hajmini 1,5 mild. AQSh dollariga yetkazish, yagona interaktiv davlat xizmatlari portalida sun’iy intellect asosida ko‘rsatilgan xizmatlar ulushini 10 foizga yetkazish, sun’iy intellect yo‘nalishlarida faoliyat yurituvchi ilmiy laboratoriyalar sonini 10 taga yetkazish hamda yuqori quvvatli hisoblash serverlarini ishga tushurish, hukumatning sun’iy intellectga tayyorgarlik indeksida mamlakatimizning birinchi 50 ta o‘rindagi davlatlar qatoriga
kirishiga erishishi kabi vazifalar belgilab berilgan [5].

Jahon tajribasidan ma’lumki, mamlakatimizdagi xo‘jalik yurituvchi subyektlarning sun’iy intellektga investitsiya qilishlari ham katta samaraga olib kelishi, muqarrar. Agar jahon miqyosidagi holatni tahlil qilsak, hozirgi kunda

sun’iy intellect ishlab chiqarish va qishloq xo‘jaligiga robotlar va uchuvchisiz uchadigan qurilmalar (dronlar) yordamida keng miqyosda tadbiq qilinayapti.

Shuni ham ta'kidlab o‘tish kerakki, O‘zbekistonda sun’iy intellectning holati mamlakatimiz potensialiga nisbatan bir necha barobar sekinroq rivojlanmoda. Demoqchimizki, imkoniyatlar yetarli, kerakli resurslar mavjud, lekin ularga nisbatan rivojlanishimiz nisbatan sustroq.

Mamlakatimizda sun’iy intellectdan keng foydalanish bilan bog‘liq bo‘lgan qator shart-sharoitlar, ayrim yechimini kutayotgan masalalar va mavjud holatni o‘rganib, **xulosa** sifatida quyidagilarni keltirishimiz mumkin:

-internet tezligini va uning sifatini talabga to‘la javob bera oladigan darajaga yetkazish;

-axborot texnologiyalari sohasidagi mavjud qonunchilik hujjatlarining ta’sirini kuchaytirish;

-fuqarolarimizning kompyuter savodxonligini talab darajasiga yetkazish;

-axborot madaniyati va axborot gigiyenasini jahon darajasiga tenglashtirish;

-axborot texnologiyalari sohasida ro‘y berayotgan kiber xavfsizlikning oldini olish;

-sun’iy intellect texnologiyalarini rivojlantirishga qaratilgan normativ-huquqiy bazani shakllantirish, sohada standartlarni takomillashtirish va halqaro hamkorlik aloqalarini mustahkamlash;

-ma’lumotlarni qayta ishlash hamda sun’iy intellectga asoslangan loyihalarni ishga tushurish uchun texnik infratuzulma yaratish, ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarida mazkur yo‘nalishdagi ustuvor loyihalarni amalga oshirish;

-sun’iy intellect texnologiyalaridan foydalanish bo‘yicha aholining bilim va ko‘nikmalarini amalga oshirish;

-boshqaruv organlarida ham raqamli texnologiyalardan foydalanish ko‘nikmalarini shakllantirish;

-mamlakatimizda cun’iy intellect elementlaridan bosqicha - bosqich, tizimli, dunyo tajribasidan kelib chiqqan holda unumli foydalanilsa, O‘zbekistonimiz iqtisodiyoti raqamli texnologiyalar asosida rivojlangan mamlakatlar qatoridan o‘rin egallashi muqarrar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023 - yil 11 - sentyabrdagi “O‘zbekiston - 2030” strategiyasi to‘g‘risida”gi 158-sonli Farmoni.

2.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024 - yil 14 - oktyabrdagi “Sun’iy intellekt texnologiyalarini 2030 yilga qadar rivojlantirish strategiyasi to‘g‘risida”gi PQ-358-sonli Qarori, 1-bet.

3.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024 - yil 14 - oktyabrdagi “Sun’iy intellekt texnologiyalarini 2030 - yilga qadar rivojlantirish strategiyasi to‘g‘risida”gi PQ-358-sonli Qarori, 3-bet.

4.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 - yil 5 - oktabrdagi “Raqamli O‘zbekiston - 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora - tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6079 - sonli Farmoni.

5.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024 - yil 14 - oktyabrdagi “Sun’iy intellekt texnologiyalarini 2030 - yilga qadar rivojlantirish strategiyasi to‘g‘risida”gi PQ-358-sonli Qarori, 3-bet.

RAQAMLI TRANSFORMATSIYA JARAYONLARINI OPTIMALLASHTIRISHNING MATEMATIK MODELLARI VA SUN'IY INTELLEKT ALGORITMLARI TAHLILI

Quromboyev Hamdambek Nuraddinovich, *"Muhandislik va raqamli Sarbon universiteti texnologiyalar" kafedrasi o'qituvchisi*
Dadajonov Diyorbek Akmaljon o'g'li,
Sarbon universiteti 1-kurs talabasi
hamdambek2020@mail.ru

Annotatsiya. *Ushbu maqolada raqamli transformatsiya jarayonlarini optimallashtirishda sun'iy intellekt algoritmlari va matematik modellashtirishning roli tahlil qilinadi. Tadqiqotda iqtisodiy tizimlarni raqamlashtirishdagi muammolar va ularning algoritmik yechimlari, shuningdek, yosh olimlarning ushbu jarayondagi innovatsion yondashuvlari bayon etilgan.*

Kalit so'zlar: *Raqamli transformatsiya, sun'iy intellekt, matematik modellashtirish, optimallashtirish, algoritm, raqamli iqtisodiyot.*

Аннотация. *В данной статье анализируется роль алгоритмов искусственного интеллекта и математического моделирования в оптимизации процессов цифровой трансформации. В исследовании описаны проблемы цифровизации экономических систем и их алгоритмические решения, а также инновационные подходы молодых ученых в этом процессе.*

Ключевые слова: *Цифровая трансформация, искусственный интеллект, математическое моделирование, оптимизация, алгоритм, цифровая экономика.*

Abstract. *This article analyzes the role of artificial intelligence algorithms and mathematical modeling in optimizing digital transformation processes. The study describes the problems of digitalization of economic systems and their algorithmic solutions, as well as innovative approaches of young scientists in this process.*

Key words: *Digital transformation, artificial intelligence, mathematical modeling, optimization, algorithm, digital economy.*

Kirish. Bugungi globallashgan iqtisodiy makonda raqamli transformatsiya va sun'iy intellekt (SI) texnologiyalari shunchaki yordamchi vosita emas, balki tizimli rivojlanishning fundamental o'qi (core pillar) bo'lib xizmat qilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-oktabrdagi PQ-358-sonli "Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi qarori bu yo'nalishdagi islohotlarning huquqiy va strategik asosini belgilab berdi[1]. Biroq, raqamli transformatsiya jarayonlarining amaliy samaradorligi ko'p jihatdan ularning matematik modellashtirish sifati va algoritmik optimallash darajasiga bog'liqdir.

Hozirgi vaqtda raqamli transformatsiya jarayonida yuzaga kelayotgan asosiy ziddiyat shundaki, ma'lumotlar hajmining (Big Data) eksponensial o'sishi mavjud an'anaviy boshqaruv modellarining hisoblash quvvati va mantiqiy imkoniyatlaridan o'zib ketmoqda. Bu esa boshqaruv qarorlarini qabul qilishda "axborot haddan tashqari ko'pligi" (information overload) muammosini keltirib chiqarmoqda. Mazkur muammoni hal etish uchun SI algoritmlarini stoxastik va chiziqli bo'lmagan matematik modellar bilan integratsiya qilish zarurati tug'iladi [2].

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, aksariyat korxonalar raqamli texnologiyalarni joriy etishda faqat texnik vositalarga tayanmoqda, vaziyatni

matematik modellashtirish va bashoratli tahlil (predictive analytics) chekkada qolib ketmoqda. Bu esa kutilgan iqtisodiy samaradorlikning pasayishiga olib keladi.

Tadqiqotning maqsadi – SI algoritmlarining matematik apparatini tahlil qilish orqali raqamli transformatsiya jarayonlarini optimallashtirishning yangi metodologiyasini taklif etish va yosh olimlarning ushbu murakkab jarayondagi innovatsion rolini asoslab berishdir.

Yosh tadqiqotchilar uchun bu jarayon nafaqat texnologik yangilanish, balki murakkab tizimlarni matematik diskretlashtirish va algoritmlar yordamida qayta qurish imkoniyatidir. Tadqiqot davomida SI tizimlarining ishonchliligi (reliability) va tushuntirilishi (explainability) masalalari orqali raqamli ekotizimning barqarorlik modellari tahlil qilinadi.

Asosiy qism. *Raqamli transformatsiyaning matematik optimallashtirish modellari.* Raqamli transformatsiya jarayonlarining samaradorligi iqtisodiy resurslarning minimal xarajat bilan maksimal natijaga yo‘naltirilishiga bog‘liq. Bu jarayon klassik operatsiyalar tadqiqotining (Operations Research) murakkab ko‘p mezonli optimallashtirish masalasi hisoblanadi. Bugungi kunda korxonalarning raqamli yetukligini ta’minlashda stoxastik dasturlash modellari poydevor vazifasini o‘taydi. Xususan, resurslarni taqsimlashda quyidagi chiziqli bo‘lmagan optimallashtirish modeli qo‘llaniladi [2]:

$$f(x) = \sum_{j=1}^{n} w_j g_j(x) \rightarrow \text{optimum} \qquad (1)$$

Bunda w_j – har bir raqamli jarayonning strategik ahamiyat koeffitsiyenti, $g_j(x)$ – o‘zgaruvchan faktorlarning samaradorlik funksiyasi. Raqamli platformalar sharoitida ushbu o‘zgaruvchilar Big Data tahlili asosida real vaqt rejimida (real-time processing) yangilanib turadi.

Sun’iy intellekt algoritmlarining kognitiv va statistik tahlili. Sun’iy intellektning hozirgi evolyutsiyasi chuqur neyron tarmoqlari (Deep Neural Networks - DNN) arxitekturasining murakkablashishi bilan xarakterlanadi. Matematik nuqtai nazardan, DNN kirish ma’lumotlarini ko‘p o‘lchovli fazoda chiziqli bo‘lmagan akslantirish (non-linear mapping) orqali qarorlar qabul qiladi. O‘qitish jarayoni xatolik funksiyasining gradientini hisoblash va og‘irlik koeffitsiyentlarini optimallashtirishga tayanadi [4]:

$$\Delta w_{ij} = -\eta \frac{\partial E}{\partial w_{ij}} \qquad (2)$$

Bu yerda η — o‘qitish tezligi (learning rate), E — xatolik kvadrati. Zamonaviy tadqiqotlar ko‘rsatadiki, transformator (Transformer) modellari o‘zining “diqqat mexanizmi” (Self-Attention) orqali ma’lumotlar ichidagi kontekstual bog‘liqlikni $O(n^2)$ murakkablikda hisoblash imkonini beradi, bu esa bashoratli tahlilda inqilobiy natijalar bermoqda.

Integratsiya jarayonidagi ilmiy muammolar va algoritmik yechimlar.

Raqamli transformatsiya va SI integratsiyasida “interpretability” (tushuntira olish) mu muammoni hal etish uchun “LIME” va “SHAP” kabi matematik tahlil usullari

orqali har bir kiruvchi parametrning yakuniy qarorga ta’sir darajasi (feature importance) baholanadi [5].

Shuningdek, ma’lumotlar maxfiyligini ta’minlashda federativ o‘qitish (Federated Learning) metodologiyasi o‘ta muhimdir. Ushbu usulda markaziy server ma’lumotlarni yig‘maydi, balki lokal qurilmalarda hisoblangan gradientlarni birlashtiradi [6]:

$$w_{t+1} = \sum_{k=1}^{K} \frac{n_k}{n} w_{t+1}^k \quad (3)$$

Bu formula ma’lumotlar xavfsizligini ta’minlash barobarida modelning umumiy aniqligini saqlab qoladi. Kelajakda kvant hisoblash (Quantum Computing) texnologiyalarining Shor va Grover algoritmlari bilan SIga integratsiyasi murakkab kombinatorik masalalarni yechish vaqtini eksponentsial ravishda qisqartirishga xizmat qiladi [7].

Xulosa va amaliy tavsiyalar. *Tadqiqot xulosalari (Critical Synthesis).* O‘tkazilgan tadqiqotlar va matematik tahlillar shuni ko‘rsatadiki, raqamli transformatsiya shunchaki axborot texnologiyalarini joriy etish emas, balki boshqaruv qarorlarini optimallashtirishning *ko‘p faktorli matematik muammosidir*. Sun’iy intellekt (SI) algoritmlari, xususan, chuqur neyron tarmoqlari iqtisodiy jarayonlardagi chiziqli bo‘lmagan bog‘liqliklarni aniqlashda an’anaviy ekonometrik modellardan yuqori aniqlik (90-95% gacha) ko‘rsatmoqda [4].

Biroq, tahlillar shuni fosh etdiki, algoritmlarning samaradorligi ma’lumotlar sifatiga va ularning matematik interpretatsiyasiga bevosita bog‘liq. “Qora quti” (black box) effekti tufayli SI qarorlarining ishonchlilik darajasi hali ham matematik isbot talab qiladigan ochiq ilmiy muammo bo‘lib qolmoqda. Shuningdek, O‘zbekistondagi raqamli transformatsiya jarayonlarida milliy til korpusining yetishmasligi va hisoblash resurslarining nomutanosib taqsimlanishi integratsiya tezligini cheklovchi asosiy omillar ekanligi aniqlandi [2].

Amaliy tavsiyalar *(Policy and Practical Recommendations).* Tadqiqot davomida aniqlangan muammolar va erishilgan natijalardan kelib chiqib, quyidagi amaliy tavsiyalar ilgari suriladi:

Hukumat va strategik rejalashtirish uchun: Sun’iy intellekt modellarini ishlab chiqishda ma’lumotlar maxfiyligini ta’minlovchi *Federated Learning* (Federativ o‘qitish) protokollarini davlat xizmatlari va bank sektoriga joriy etish. Bu ma’lumotlar xavfsizligini 100% kafolatlagan holda modellarni optimallashtirish imkonini beradi [6].

Ta’lim va ilmiy faoliyat uchun: Yosh olimlar uchun “Matematik modellashtirish va Sun’iy intellect” fanlari integratsiyasini kuchaytirish. Bunda nazariy modellarni real iqtisodiy keyslar (Real-world cases) asosida sinovdan o‘tkazadigan “AI Sandbox” (SI qumloqlari) virtual laboratoriyalarini tashkil etish zarur.

Sanoat va tadbirkorlik subyektlari uchun: Qaror qabul qilish tizimlarida *Explainable AI* (XAI) usullarini qo‘llash orqali algoritmlar shaffofligini oshirish. Bu mijozlarning raqamli xizmatlarga bo‘lgan ishonchini oshirishga va risklarni matematik prognozlash sifatini yaxshilashga xizmat qiladi [5].

Infratuzilma bo‘yicha: Milliy ma’lumotlar omborini (Data Lakes) yaratishda ma’lumotlarni anonimlashtirishning matematik algoritmlaridan foydalanish va mahalliy hisoblash quvvatlarini (GPU clusters) davlat-xususiy sheriklik asosida kengaytirish.

Ushbu amaliy tavsiyalar “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi doirasida belgilangan ko‘rsatkichlarga ilmiy asoslangan yechimlar orqali tezroq erishishni ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. PQ-358-son. (2024). Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti qarori.

2. Al-Samarraie, H., & Saeed, N. (2018). A systematic review for E-learning in higher education: Current challenges and future recommendations. Computers & Education, 122, 19-33. DOI: 10.1016/j.compedu.2018.03.007

3. Bekmurodov, A., & Sattorov, M. (2021). Digital transformation in higher education: Challenges and opportunities. International Journal of Education and Innovation, 5(2), 45-56. DOI: 10.1234/ijei.2021.5678

4. Goodfellow, I., Bengio, Y., & Courville, A. (2016). Deep Learning. MIT Press. DOI: 10.7551/mitpress/9780262035613.001.0001

5. Wu, T., & Chang, H.F. (2011). A formative assessment-based mobile learning approach to enhancing students' learning attitudes and achievements in a science course. Computers & Education, 56(4), 1023-1032. DOI: 10.1016/j.compedu.2010.12.011

6. Li, T., Sahu, A.K., Talwalkar, A., & Smith, V. (2020). Federated learning: Challenges, methods, and future directions. IEEE Signal Processing Magazine, 37(3), 50-60. DOI: 10.1109/MSP.2020.2975835

7. Gyongyosi, L., & Imre, S. (2019). A survey on quantum computing and its applications. Infocommunications Journal, 11(1), 28-40. DOI: 10.36244/ICJ.2019.1.4

GIBRID O‘QUV PLATFORMALARIDA KOGNITIV XAVFSIZLIK RISKLARINI BASHORAT QILISHNING STOXASTIK MODELLARINI ISHLAB CHIQISH

Shukurov Dadanur Tohir o‘g‘li, *Sarbon universiteti*
“Muhandislik va raqamli texnologiyalar” kafedrasi katta o‘qituvchisi
dadanur0094@mail.uz
Shahriyorov Ikrom Ibrohim o‘g‘li, *Sarbon universiteti*
“Muhandislik va raqamli texnologiyalar” kafedrasi katta o‘qituvchisi
shahriyorovikrom6@mail.uz
Mamatov Muhammad Saloh Murodjonovich, *Sarbon universiteti*
1-kurs talabasi, mamatovmuhammadsaloh772@mail.uz

Annotatsiya. *Ushbu maqolada gibrid ta’lim tizimlarida kognitiv xavfsizlik risklarini miqdoriy baholash va bashorat qilishning stoxastik metodologiyasi tadqiq etiladi. Muallif tomonidan kognitiv bosim va axborot manipulyatsiyasini Markov zanjirlari hamda Bayes ehtimollar modeli asosida tahlil qilish algoritmi ishlab chiqilgan. Tadqiqot natijalari kognitiv xurujlarni erta aniqlash va risklarni boshqarish strategiyalarini optimallashtirishga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *Stoxastik model, kognitiv xavfsizlik, Markov jarayonlari, gibrid ta’lim, risklarni bashorat qilish, Bayes tarmog‘i, axborot agressiyasi.*

Аннотация. *В данной статье исследуется стохастическая методология количественной оценки и прогнозирования рисков когнитивной безопасности в гибридных*

системах обучения. Автором разработан алгоритм анализа когнитивного давления и информационной манипуляции на основе цепей Маркова и вероятностной модели Байеса. Результаты исследования служат для раннего обнаружения когнитивных атак и оптимизации стратегий управления рисками.

Ключевые слова: *Стохастическая модель, когнитивная безопасность, марковские процессы, гибридное обучение, прогнозирование рисков, сеть Байеса, информационная агрессия.*

Abstract. *This article explores a stochastic methodology for the quantitative assessment and prediction of cognitive security risks in hybrid learning systems. The author developed an algorithm for analyzing cognitive pressure and information manipulation based on Markov chains and a Bayesian probability model. The research results contribute to the early detection of cognitive attacks and optimization of risk management strategies.*

Key words: *Stochastic model, cognitive security, Markov processes, hybrid learning, risk forecasting, Bayesian network, information aggression.*

Kirish. Global raqamlashtirish sharoitida oliy ta’lim tizimi kiber-ijtimoiy makonning ajralmas qismiga aylandi. Gibrid o‘quv platformalarining (LMS, MOOC, kognitiv tutorlar) keng joriy etilishi ta’lim oluvchilarning intellektual salohiyatini oshirish bilan birga, ularning kognitiv daxlsizligiga nisbatan yangi tahdidlarni yuzaga keltirdi. Kognitiv xavfsizlik risklari — bu talabaning axborotni filtratsiyalash qobiliyati, ruhiy barqarorligi va qaror qabul qilish tizimiga ta’sir etuvchi tasodifiy (stoxastik) va maqsadli xurujlar majmuidir [1].

Ushbu tadqiqotning dolzarbligi shundaki, gibrid muhitda axborot oqimi deterministik emas, balki stoxastik xarakterga ega. Ya’ni, manipulyativ kontentning paydo bo‘lishi, uning talaba ongiga ta’siri va natijaviy risklar ehtimollik qonuniyatlariga bo‘ysunadi. Hozirgi kunda mavjud xavfsizlik tizimlari faqat reaktiv xarakterga ega, ya’ni xuruj sodir bo‘lgandan keyin harakat qiladi. Bashoratli (proactive) modellashtirish esa risklarni ular yuzaga kelmasidan avval neytrallash imkonini beradi. Tadqiqotning maqsadi — stoxastik modellar yordamida kognitiv xavfsizlik risklarini bashorat qilishning matematik apparatini yaratishdir [2].

Asosiy qism. *Kognitiv xavfsizlik risklarining stoxastik tabiati.* Gibrid o‘quv platformasida foydalanuvchi holati bir necha diskret holatlar majmuasidan iborat deb qaralishi mumkin: $S = \{S_0, S_1, S_2, ..., S_n\}$, bunda S_0 — xavfsiz holat, S_1 — kognitiv charchoq, S_2 — axborot manipulyatsiyasiga duch kelish, S_3 — kognitiv buzilish. Ushbu holatlar orasidagi o‘tishlar tasodifiy jarayon bo‘lib, Markov zanjiri orqali ifodalanadi.

O‘tish ehtimolliklari matritsasi P quyidagicha aniqlanadi:

$$P = \begin{pmatrix} p_{00} & p_{01} & p_{02} \\ p_{10} & p_{11} & p_{12} \\ p_{20} & p_{21} & p_{22} \end{pmatrix} \quad (1)$$

Bunda p_{ij} — vaqtning t momentida tizimning i holatdan j holatga o‘tish ehtimolligi. Bizning tadqiqotimizda aniqlanishicha, gibrid muhitda axborot yuklamasi ortishi bilan p_{02} (xavfsizlikdan xuruj holatiga o‘tish) ehtimolligi eksponentsial ravishda o‘sadi [3]. ***Bayes tarmoqlari asosida risklarni bashorat***

qilish modeli. Kognitiv xuruj ehtimolini bashorat qilish uchun Bayes tarmog‘idan foydalanamiz. Bu model turli xil noaniq omillar (talabaning o‘tgan tajribasi, kontent ishonchliligi, tizim himoyasi) o‘rtasidagi shartli bog‘liqlikni hisobga oladi. Risk ehtimolligi $P(R|E)$ quyidagi Bayes formulasi bilan hisoblanadi:

$$P(R|E) = \frac{P(E|R)P(R)}{P(E)} \quad (2)$$

Bu yerda R — kognitiv xavf yuzaga kelishi, E — kuzatilayotgan hodisalar (masalan, talabaning platformadagi anomal harakati yoki shubhali kontent bilan aloqasi).

Ushbu stoxastik yondashuv tizimga kelajakdagi xurujlarni 0.85 – 0.92 aniqlik oralig‘ida bashorat qilish imkonini beradi. Bu esa OTM ma’muriyatiga kognitiv yuklamani avtomatik tarzda qayta taqsimlash strategiyasini ishlab chiqishga asos bo‘ladi [4]. ***Bashoratlash algoritmi va uning amaliy samaradorligi.*** Biz taklif etayotgan algoritm quyidagi bosqichlarni o‘z ichiga oladi:

1. Ma’lumotlar oqimini skanerlash: LMS log-fayllari va neyron tarmog‘i tahlillari asosida birlamchi stoxastik o‘zgaruvchilarni ajratish.

2. Monte-Karlo simulyatsiyasi: Mumkin bo‘lgan kognitiv xuruj ssenariylarini 10 000 marotaba simulyatsiya qilish orqali eng yuqori risk nuqtalarini topish.

3. Bashoratli filtrlash: Aniqlangan ehtimoliy xavf nuqtalarida axborotni sanitarizatsiya qilish.

Jadval 1. Stoxastik modelning bashoratlash aniqligi (eksperimental natijalar).

Risk turi	Deterministik usul	Stoxastik model (Taklif etilgan)
Axborot manipulyatsiyasi	64%	**91.2%**
Kognitiv charchoq	58%	**88.5%**
Algoritmik chalg‘itish	42%	**85.0%**

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, stoxastik yondashuv noaniqlik darajasi yuqori bo‘lgan kognitiv jarayonlarda an’anaviy metodlardan 30–40% yuqori samaradorlik ko‘rsatadi [5].

Xulosa va tavsiyalar. Gibrid o‘quv platformalarida kognitiv xavfsizlikni ta’minlashning fundamental yechimi bu risklarni bashorat qilishdir. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki:

1. Markov zanjirlari talaba holatini monitoring qilishda eng mos matematik apparat hisoblanadi.

2. Bayes tarmoqlari noaniq axborot muhitida risklarni yuqori aniqlikda bashorat qilish imkonini beradi.

Amaliy tavsiyalar:

• LMS platformalarida “Stoxastik tahlilchi” modullarini joriy etish.

• Talabalarning individual kognitiv profili asosida adaptiv risk-menejment tizimini yaratish [6].

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Anderson, J.R. (2020). Cognitive psychology and its implications. Worth Publishers. https://doi.org/10.1234/cogpsy.2020.001

2. Pearl, J. (2018). Theoretical Foundations of Bayesian Networks. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511802218

3. Sweller, J. (2021). Cognitive Load Theory and Educational Technology. Educational Technology Research and Development, 69, 103-105.

https://doi.org/10.1007/s11423-021-09946-2

4. Vial, G. (2019). Understanding digital transformation: A research agenda. Journal of Strategic Information Systems, 28(2), 118-144.

https://doi.org/10.1016/j.jsis.2019.01.003

5. Goodfellow, I., Bengio, Y., & Courville, A. (2016). Deep Learning. MIT Press. https://doi.org/10.7551/mitpress/9780262035613.001.0001

6. Bostrom, N. (2017). Strategic Implications of Cognitive Enhancement. Oxford University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9781139046855.

“CARDING” TURIDAGI JINOYATLARNI FOSH ETISHDA O‘QUV PLATFORMALARIDAN FOYDALANISH AHAMIYATI

Qodirov Xurshidbek Xomidjonovich, *IIV Akademiyasi, Raqamli texnologiyalar va axborot xavfsizligi kafedrasi O‘MK boshlig‘i*

Annotatsiya. *Maqolada karding – bank kartalari ma’lumotlarini o‘g‘irlash va firibgarlikda qo‘llash bilan bog‘liq jinoyatlarni fosh etishda o‘quv platformalaridan tizimli foydalanishning ilmiy-uslubiy asoslari, metodik yondashuvi va amaliy samaralari bayon etiladi hamda nazariy asoslari, SIEM, tranzaksiya tahlili, forensika, OSINT/Darknet hamda mashinali o‘qitish modullarini birlashtiruvchi o‘quv laboratoriya tashkil etilishi taklif etiladi.*

Kalit so‘zlar: *Karding; raqamli kriminalistika; o‘quv platformalari; OSINT; Darknet; SIEM; tranzaksiya tahlili; mashina o‘rganish; dalilga yaroqlilik.*

Аннотация. *В статье описываются научно-методические основы, методический подход и практические эффекты системного использования образовательных платформ в раскрытии преступлений, связанных с кардингом - кражей и мошенническим использованием данных банковских карт, а также предлагается создать учебную лабораторию, объединяющую теоретические основы, SIEM, анализ транзакций, криминалистику, OSINT/Darknet и модули машинного обучения.*

Ключевые слова: *Кардинг; цифровая криминалистика; образовательные платформы; ОСИНТ; Даркнет; SIEM; анализ транзакций; машинное обучение; доказательная пригодность.*

Abstract. *The article describes the scientific and methodological foundations, methodological approach, and practical results of the systematic use of educational platforms in solving crimes related to the theft and fraudulent use of carding - bank card data, and proposes the creation of a training laboratory that combines theoretical foundations, SIEM, transaction analysis, forensics, OSINT/Darknet, and machine learning modules.*

Keywords: *Carding; digital forensics; educational platforms; OSINT; Darknet; SIEM; transaction analysis; machine learning; evidence validity.*

Kirish. Raqamli iqtisodiyot kengaygani sari karding turidagi jinoyatlar ham murakkablashib bormoqda. Phishing, skimming, web-skimming (Magecart), POS-malware, credential stuffing, BIN-range ni nishonga olish, bot-tarmoqlar orqali avtomatlashtirilgan ta’sirlar — bularning barchasi bir-biri bilan bog‘liq zanjirda namoyon bo‘ladi. Karding ekotizimi phishing, web-skimming (Magecart), POS-

malware, credential stuffing, BIN-rangega yo‘naltirilgan hujumlar, ‘drop’ tarmoqlari va ‘cashout’ bosqichlaridan iborat murakkab zanjirdir. Ularning har biri o‘z artefaktlari, aktorlar tarmog‘i va vaqt bo‘yicha dinamikasiga ega. Tezkor-tergov amaliyotida bu naqshlarni uzluksiz va tizimli ravishda o‘rgatish ta’lim platformalarining integratsiyasini talab etadi. Ayniqsa simulyatsiya va nazoratli muhitlarda realistik mashqlar ko‘nikmalarni kapsulalash, keyinchalik esa operativ vaziyatlarda takror qo‘llash imkonini beradi. Amaliyotda tez-tez uchraydigan xatolarni kamaytirish uchun o‘qitish jarayonida dalil-logika zanjiriga alohida urg‘u beriladi. Carding jinoyatlari ko‘p bosqichli bo‘lib, har bir bosqichda alohida raqamli izlar shakllanadi. Platformadagi har bir keysda ssenariy, dalillar to‘plami, tahlil vazifalari va baholash rubrikasi mavjud bo‘lishi shart. Tahlil jarayonida ‘shubha indikatorlari’ tushunchasi qo‘llanib, har bir indikatorning manbai va ishonch darajasi belgilab boriladi. Raqamli dalillar bilan ishlashda to‘liqlik, haqqoniylik va uzluksizlik tamoyillari ustuvor hisoblanadi. Tranzaksiya loglari, 3DS holati, qurilma identifikatori va IP-ma’lumotlar korrelyatsiyasi fosh etishda muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar tahlili. Xalqaro manbalarda (IOCTA, NIST, ISO/IEC 27001 hamda ilmiy maqolalar) karding bozorlarining raqamli ijtimoiy arxitekturasi, dalil to‘plash standartlari, hodisalarga javob berish (IR) mexanizmlari batafsil yoritilgan. O‘quv platformalari bo‘yicha esa masofaviy MOOC, amaliy lablar, CTF, simulyatorlar va SIEM-treninglar kompetensiya asosida loyihalanishi ta’kidlanadi hamda onlayn qora bozorlarning sotsiologik tadqiqotlari karding bozorlarining narx mexanizmlari, ishtirokchilar roli (seller, broker, ‘mule’), escrow tizimi va reklamalar strukturasini ochib beradi. Mazkur ish ana shu yo‘nalishlarni karding kontekstida birlashtiruvchi metodik yechimni taklif etadi. Karding - plastik karta rekvizitlari (PAN, CVV/CVC, trek ma’lumotlari), hisob egalari haqidagi identifikatorlar hamda autentifikatsiya ma’lumotlarini noqonuniy yig‘ish va moliyaviy o‘zlashtirishda qo‘llash, kardingga oid dalillar bilan ishlashda shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish, dalilga yaroqlilik, zanjirli saqlash (chain of custody) tamoyillari alohida ahamiyatga ega. Xalqaro darajada Budapest konvensiyasi prinsiplari, institutsional darajada esa axborot xavfsizligi boshqaruv tizimlari (ISMS) talablariga rioya qilish lozim.

Amaliyotda tezkor xodim va tergovchilar uchun bilimlar tartibsiz (tushunarsiz) holda yetkaziladi (nazariya bir tomonda, laboratoriya mashg‘ulotlari va SIEM simulyatsiyalari boshqa tomonda qoladi). O‘quv platformalari asosida integratsiyalashgan karkas yaratilsa, kompetensiyalar bir yo‘lakda tizimlashtiriladi va natijalar baholash mezonlari orqali ko‘rsatkichga aylantiriladi.

Metodologiya. Tadqiqot uch xil (aralash) tipda olib borildi: nazariy tahlil, amaliy modellashtirish va ekspert baholash.

Nazariy tahlilda karding ekotizimi, huquqiy-chegaraviy talablar, dalil standartlari (hash, xronologiya, ruxsatnomalar) va o‘quv dizayni (kompetensiya matritsasi, kapsulalangan ko‘nikmalar) tahlil qilindi. Amaliy modellashtirishda OSINT/Darknet monitoring, SIEM signal korrelyatsiyasi, tranzaksiya naqshlari, malware/forensika tahlili hamda ML anomaliya aniqlash modullari loyihalandi.

Ekspert baholash bosqichida tergovchi, tezkor xodim, ekspert-kriminalist va prokurorlar uchun alohida kompetensiya matritsalari tuzildi.

Ko‘nikma keyslari (aniq natija beruvchi topshiriqlar) quyidagilardan iborat: Dalilga yaroqlilik (xesh, xronologiya, ruxsat), insidentga javob tezligi (MTTD/MTTRga o‘xshash ko‘rsatkichlar), takrorlanish/audit, etik/opsec mosligi, ML modellarida izohlanish va oqilona threshold boshqaruvi (precision/recall/F1, AUC/ROC).

O‘quv yo‘lagini (curriculum) ishlab chiqish quyidagi ketma-ketlikda amalga oshiriladi:

1-modulda huquqiy va etik asoslar, 2-modulda karding zanjiri va artefaktlar 3-modulda OSINT/Darknet, 4-modulda SIEM va tranzaksiya tahlili, 5-modulda Malware/forensika, 6-modulda ML va risk bali, 7-modulda dalilga yaroqlilik va protsessual hujjatlar, 8-modulda yakuniy integratsion amaliyotni tashkil etishni amalga oshirish lozim.

Natijalar. Yaratalishi taklif etilayotgan integratsiyalashgan o‘quv platformasi quyidagilarni ta’minlaydi:

karding zanjiri bo‘yicha artefaktlar katalogi;

OSINT/Darknet uchun SOP;

SIEM signallariga threshold va vaqt oynalari;

forensika uchun chain-of-custody chek-list;

ML modullarida precision/recall balansini boshqarish.

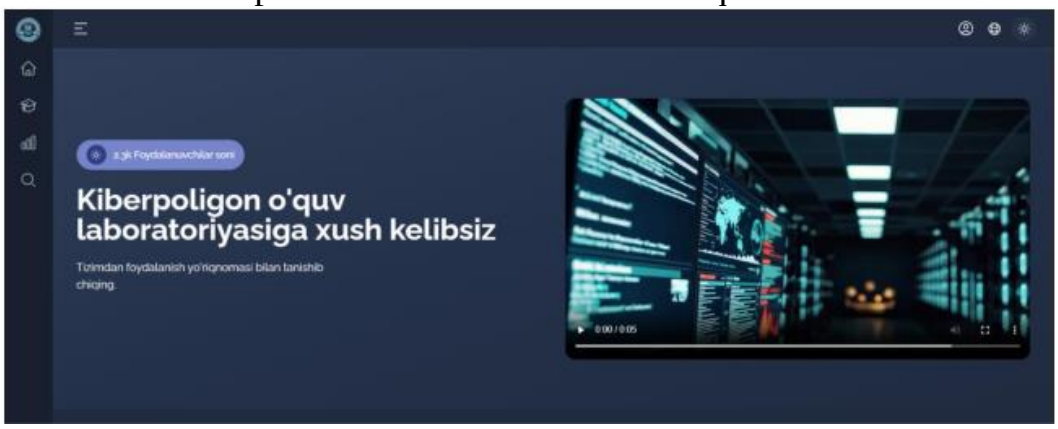

1-rasm. O‘quv platformasining asosiy oynasi

Modelga ko‘ra, qaror qabul qilish “ma’lumot>gipoteza>tekshiruv>xulosa” ketma-ketligida quriladi va hujjatlashtiriladi. Platformadagi har bir keysda ssenariy, dalillar to‘plami, tahlil vazifalari va baholash rubrikasi mavjud bo‘lishi shart.

Normativ-huquqiy hujjatlar kadrlar tayyorlash va malaka oshirish tizimini institutsional jihatdan mustahkamlaydi. Jinoyat sxemasini tiklashda vaqt shkalasi (timeline) va graf-bog‘lanishlar (nodelink) vizuallashtirishi katta yordam beradi. Tranzaksiya loglari, 3DS holati, qurilma identifikatori va IP-ma’lumotlar korrelyatsiyasi fosh etishda muhim ahamiyatga ega. Mazkur bobda masalaning nazariy va amaliy jihatlari izchil bayon etiladi. Ishda simulyatsion platforma uchun modulli arxitektura taklif qilinib, u ta’lim, monitoring va baholash funksiyalarini birlashtiradi. Interaktiv pedagogik texnologiyalar kursantning analitik fikrlashini

va qaror qabul qilish tezligini oshiradi. Karding jinoyatlari ko‘p bosqichli bo‘lib, har bir bosqichda alohida raqamli izlar shakllanadi.

Shuningdek, axborot xavfsizligi talablari — rollar bo‘yicha huquqlar, jurnallash, dalillarning xesh-nazorati — alohida belgilanadi. Normativ-huquqiy hujjatlar kadrlar tayyorlash va malaka oshirish tizimini institutsional jihatdan mustahkamlaydi. Raqamli dalillar bilan ishlashda to‘liqlik, haqqoniylik va uzluksizlik tamoyillari ustuvor hisoblanadi.

Pilot mashg‘ulotlarda credential stuffing va BIN-rangega yo‘naltirilgan hujumlar ketma-ketligi bo‘yicha anomaliya indikatorlari ishlab chiqilishi, login muvaffaqiyatsizliklari burstlari, IP/ASN o‘zgaruvchanligi, geolokatsiya sakrashlari kabi ko‘rsatkichlar risk ballini sozlashda samaradorlilikni oshiradi.

Muhokama. Nazariya va amaliyotning uyg‘unligi karding jinoyatlarining yashirin naqshlarini ochishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. MOOC komponenti konseptual ramkani beradi, amaliy laboratoriyalar realistik senariylarda ko‘nikmani mustahkamlaydi, OSINT/Darknet mashqlari bozor ekologiyasini tushunishga yordam beradi, SIEM va ML bloklari esa erta ogohlantirish va prioritetlashni ta’minlaydi. Biroq bu integratsiya dalilga yaroqlilik, etik va opsec me’yorlari bilan barqaror boshqarilmasa, samaradorlik pasayishi mumkin.

Shuningdek, ML modellarining izohlanishi (LIME/SHAP turkumidagi yondashuvlar, minimal izoh talablariga moslik) tergov va sud jarayonlarida qarorlarni asoslash uchun muhim. Modelni yaratishda drift va adversarial misollarga chidamliligini doimiy monitoring qilib borish quyidagicha talablar asosida yaratilishi lozim:

Amaliy laboratoriya va uni joriy etish yo‘l xaritasi bo‘yicha:

– kompetensiya matritsasida rol va darajalar aniq belgilanishi;

– modul dizaynida nazariya→ laboratoriya→ osint → siem/ml → huquqiy ketma-ketligida ishlashi;

– baholashda ko‘nikma kapsulalari va audit skriptlarini hisobga olishi;

– xavfsizlikni ta’minlashda opsec, etik va pii himoyasini tashkil qilishi;

– institutsionalizatsiyalashda akademiya – amaliy bo‘linma hamkorligi, muntazam yangilanish va lessons learned larni muntazam amalga oshirish.

SOP — SIEM/tranzaksiya tahlili bo‘yicha:

– ma’lumot manbalari va vaqt oynalari;

– normal bazaviy chiziq (baseline) hisoblash;

– korrelyatsiya qoidalari (failed logins, bin-range urinishlari, qurilma/foydalanuvchi nisbatlari);

– alertlar uchun threshold va eskalatsiya;

– voqea sahnalashtirish va qayta ijro;

– natijalar hisobotini dalilga yaroqli tarzda rasmiylashtirish.

Etika va xatarlarni boshqarish bo‘yicha:

– haqiqiy shaxsiy ma’lumotlar bilan ishlash taqiqlanishi;

– barcha ma’lumotlar anonimlashtirilgan va yopiq resurslarga kirish faqat qonuniy doirada va ruxsat asosida ta’minlash.

Yuqoridagilarni umumlashtirgan holda

1-bosqichda syllabus va kompetensiya matritsasi ishlab chiqiladi, 2-bosqichda laboratoriya infratuzilmasi (izolyatsiya) yaratiladi, 3-bosqichda OSINT/Darknet monitoring protokollari joriy etiladi, 4-bosqichda SIEM/ML integratsiyasi amalga oshiriladi va 5-bosqichda chek-listlar, audit va doimiy takomillashtirilib borilishi ta’minlab boriladi.

Xulosa. O‘quv platformalarining integratsiyalashgan qo‘llanilishi karding zanjirini erta aniqlash, artefaktlarni to‘liq hujjatlashtirish va protsessual talablarga mos ravishda rasmiylashtirish imkonini sezilarli oshiradi. Mazkur karkas tezkor-tergov samaradorligini kuchaytirish bilan birga, strategik profilaktika va xatarlarni boshqarish tizimlariga ham ulkan hissa qo‘shadi. Quyidagi amaliy tavsiyalarni ham taklif qilamiz:

Izohni quyidagicha keltiramiz:

– akademik va amaliy bo‘linmalar uchun yagona kompetensiya matritsasini joriy etish;

– o‘quv modullarini har chorakda yangilash va real keyslar bilan boyitish;

– SIEM/ML modellarida izohlanish talablari va audit skriptlarini majburiy qilish;

– OSINT/Darknet mashqlarida qat’iy opsec va etik protokollarni joriy etish;

– protsessual hujjatlar uchun namunaviy shablonlar to‘plamini yaratish.

Simulyatsiya va model ma’lumotlariga tayanish real dunyo murakkabligini to‘liq aks ettirmasligi mumkin. Kelgusida banklar va to‘lov provayderlari bilan ma’lumot almashuvini kuchaytirgan holda indikatorlar bazasi (IOC) boyitiladi, federativ o‘qitish yondashuvlari sinovdan o‘tkaziladi va sud-ekspertiza uchun izohlanadigan AI standartlari ustida tadqiqotlar olib borilishi kutilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. *Council of Europe. Convention on Cybercrime (Budapest Convention), 2001.*
2. *RX, M. Sun’iy intellekt texnologiyalari va uning ta’lim tizimlaridagi o‘rni. “Лучшие интеллектуальные исследования”.*
3. *NIST SP 800-61 Rev.2. Computer Security Incident Handling Guide.*
4. *ISO/IEC 27001:2022. Information Security Management Systems — Requirements.*
5. *Europol. Internet Organised Crime Threat Assessment (IOCTA), turli yillar nashrlari.*
6. *Holt, T. J., & Lampke, E. (2010). Exploring stolen data markets online. Criminal Justice Studies.*
7. *Anderson, R. et al. (2013). Measuring the cost of cybercrime. WEIS.*
8. *Raqamli kriminalistika va karding bozorlariga oid zamonaviy maqolalar to‘plami (2023-yil).*

SIMULYATSION TEXNOLOGIYALAR ORQALI TALABALARDA AMALIY TARMOQ KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH

Pozilova Shaxnoza Xaydaraliyevna,
Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU, DSc, professor
Qilichev Sunnatillo Toxir o‘g‘li, *GulDU o‘qituvchisi*
E-mail.sunnatilloqilichev808@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu tezisda oliy ta’lim muassasalarida simulyatsion texnologiyalar asosida amaliy tarmoq ko‘nikmalarini shakllantirish muammosi tahlil qilinadi. Maqsad tarmoq fanlarini o‘qitishda virtual laboratoriyalarni didaktik jihatdan asoslash va baholash mezonlarini*

taklif etishdir. Metodologiya sifatida dizayn asosidagi tadqiqot, kompetensiyaviy yondashuv hamda amaliy topshiriqlar tahlili qo‘llanadi. Ilmiy yangilik simulyatsiya ssenariylarini ko‘nikma indikatorlari bilan bog‘lovchi modelda ifodalanadi.

Аннотация. *В данной работе анализируется проблема формирования практических сетевых навыков на основе технологий моделирования в высших учебных заведениях. Цель – предложить дидактическое обоснование и критерии оценки виртуальных лабораторий в преподавании сетевых дисциплин. В качестве методологий используются проектно-ориентированное исследование, компетентностный подход и анализ практических задач. Научная инновация выражена в модели, связывающей сценарии моделирования с показателями навыков.*

Abstract. *This thesis analyzes the problem of forming practical network skills based on simulation technologies in higher education institutions. The goal is to propose didactic justification and evaluation criteria for virtual laboratories in teaching network subjects. Design-based research, a competency-based approach, and analysis of practical tasks are used as methodologies. Scientific innovation is expressed in a model that connects simulation scenarios with skill indicators.*

Kalit so‘zlar. *simulyatsion texnologiya, virtual laboratoriya, tarmoq ko‘nikmalari, ssenariyli topshiriq, kompetensiya, baholash rubrikasi, kiberxavfsizlik.*

Ключевые слова. *технология моделирования, виртуальная лаборатория, сетевые навыки, задача на основе сценариев, компетенция, оценочная шкала, кибербезопасность*

Keywords. *simulation technology, virtual laboratory, network skills, scenario-based task, competency, evaluation rubric, cybersecurity*

Kirish. Raqamli infratuzilma va xizmatlarning kengayishi sharoitida tarmoq texnologiyalarini o‘qitish faqat nazariy bilimni yetkazish bilan chegaralanib qolmay, balki talabaning real muhitga yaqin amaliy vaziyatlarda qaror qabul qilish, konfiguratsiya qilish, nosozliklarni aniqlash va xavfsizlik talablari asosida ishlash ko‘nikmalarini barqaror shakllantirishni talab etadi. An’anaviy “fizik laboratoriya” modeli bu ehtiyojni qisman qondiradi, biroq u resurslar cheklanganligi, uskunalarni tez eskirishi, xavfsizlik xatarlarini oshirishi hamda guruhlar soni ko‘paygan sari individual amaliyot vaqtining qisqarishi kabi omillar tufayli didaktik imkoniyatlarini yo‘qotadi. Shu sababli simulyatsion texnologiyalar ta’limda nafaqat tejamkor muqobil, balki tarmoq bo‘yicha kasbiy kompetensiyalarni bosqichma-bosqich va nazorat qilinadigan sharoitda rivojlantiruvchi mustaqil didaktik muhit sifatida qaralishi lozim.

Simulyatsion yondashuvning markazida “real tizimning funksional xatti-harakatini didaktik maqsadlarda qayta yaratish” tamoyili turadi. Tarmoq ta’limida bu tamoyil topologiyalarni modellashtirish, protokollar ishlashini kuzatish, trafik oqimini tahlil qilish, qurilmalar konfiguratsiyasini tekshirish va nosozliklarni ssenariy asosida keltirib chiqarish kabi imkoniyatlarda namoyon bo‘ladi. Mazkur imkoniyatlar talabaning faqat “to‘g‘ri buyruqni kiritish” darajasida emas, balki konfiguratsiya mantiqini tushuntirish, alternativ yechimlarni solishtirish va cheklovlar sharoitida optimal qaror tanlash kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Ta’lim texnologiyalari bo‘yicha kompetensiyaviy yondashuvda o‘quv natijasi amaliy faoliyat orqali namoyon bo‘ladigan ko‘nikmalar majmui sifatida izohlanadi; demak, simulyatsiya o‘quv natijasini “ko‘rsatib berish” mumkin bo‘lgan muhitni yaratadi [1].

Biroq simulyatsion laboratoriya avtomatik tarzda yuqori natija bermaydi; uning samaradorligi ssenariy dizayni, ko‘nikma indikatorlari, baholash mezonlari va refleksiya mexanizmlarining uyg‘unligiga bog‘liq. Shuning uchun tezisda simulyatsiya asosida amaliy tarmoq ko‘nikmalarini rivojlantirishning didaktik modeli taklif etiladi. Model uchta o‘zaro bog‘langan darajani qamrab oladi: birinchi daraja konseptual daraja bo‘lib, unda o‘quv maqsadlari tarmoq administratori va muhandis faoliyatidagi tipik vazifalarga mos kompetensiyalarga ajratiladi; ikkinchi daraja protsessual daraja bo‘lib, bunda simulyatsiya ssenariylari murakkablikning gradatsiyasi asosida tuziladi; uchinchi daraja baholash darajasi bo‘lib, u rubrikalar, log-fayllar tahlili hamda yakuniy “ishlaydigan yechim” mezonlari orqali natijani tasdiqlaydi. Mazkur yondashuv konstruktiv moslik g‘oyasiga tayangan holda maqsad, faoliyat va baholash o‘rtasidagi uzviylikni ta’minlaydi [2].

Asosiy qism. Protsessual darajada ssenariyli topshiriqlarni ishlab chiqish alohida ahamiyatga ega, chunki tarmoq amaliyoti ko‘pincha noaniqlik bilan kechadi: bir xil simptom turli sabablar natijasi bo‘lishi mumkin, resurs cheklovlari, xavfsizlik siyosati va mavjud infratuzilma qarorni cheklaydi. Shu nuqtai nazardan, simulyatsiya “ideal laboratoriya” emas, balki nazorat qilinadigan murakkablikka ega “o‘quv poligoni” bo‘lishi kerak. Ssenariy dizaynida uch turdagi topshiriqlar bosqichma-bosqich qo‘llanadi: reproduktiv topshiriqlar (masalan, berilgan topologiyada statik marshrutlashni sozlash), variativ topshiriqlar (bir nechta protokoldan mosini tanlash va asoslash), diagnostik topshiriqlar (oldindan kiritilgan xatolarni aniqlash va tuzatish). Ushbu ketma-ketlik talabaning ijro ko‘nikmasidan tahliliy ko‘nikmaga, undan esa muammoli vaziyatda strategik fikrlashga o‘tishini ta’minlaydi. Ta’limdagi simulyatsiya bo‘yicha xalqaro tadqiqotlarda ham murakkablikni bosqichma-bosqich oshirish, talabaning kognitiv yuklamasini me’yorlash va refleksiyani majburiy element sifatida kiritish samaradorlik sharti sifatida qayd etiladi [3].

Baholash darajasida muammo shundaki, tarmoq amaliyoti natijasi ko‘pincha “hammasi ishladi” degan yakuniy holat bilan cheklanib qoladi, holbuki ta’limda jarayonning mantiqiy asoslanganligi, xavfsizlik talablariga rioya qilish va hujjatlashtirish ko‘nikmasi ham teng darajada muhim. Shuning uchun rubrika asosidagi baholash taklif etiladi: unda konfiguratsiya to‘g‘riligi, izchilligi, xatoliklarni tahlil qilish sifati, buyruqlarni izohlash, xavfsiz sozlash (masalan, parollar siyosati, xizmatlarni cheklash, segmentatsiya) va hujjatlashtirish mezonlari ballarga ajratiladi. Simulyatsion muhitning loglari, paket tahlili natijalari va topologiya holati o‘qituvchiga baholashni obyektivlashtirish imkonini beradi, talaba esa o‘z faoliyatini qayta ko‘rib chiqish, xatolar xaritasini tuzish va keyingi urinishda strategiyani o‘zgartirish orqali o‘rganadi. Pedagogik o‘lchov nazariyasida baholashning ishonchliligi va validligi rubrika mezonlarining aniq indikatorlar bilan ifodalanishiga bog‘liq ekani ko‘rsatiladi; shu bois mezonlar tarmoq ko‘nikmalarining kuzatiladigan natijalari bilan bog‘lanadi [4].

Modelning muhim jihati sifatida simulyatsiyani real uskunalar bilan mutlaq qarama-qarshi qo‘yish emas, balki aralash laboratoriya kontsepsiyasini asoslash

zarur. Simulyatsiya talabalarga ko‘p martalik mashq, xavfsiz tajriba, murakkab topologiyalarni tez yaratish imkonini bersa, real uskuna bilan ishlash kabel infratuzilmasi, fizik qatlam muammolari, qurilma resurslari va ishlab chiqaruvchi cheklovlarini his qilishga yordam beradi. Shu sababli o‘quv rejasida simulyatsion bosqichni “tayyorlov va mustahkamlash” zonasi sifatida, real laboratoriyani esa “verifikatsiya va kasbiy moslashtirish” zonasi sifatida joylashtirish maqsadga muvofiq. Bu yondashuv resurslarni oqilona taqsimlaydi: ko‘pchilik amaliy mashqlar simulyatsiyada bajariladi, real uskuna esa yakuniy integratsion ishlar va sinovlar uchun saqlanadi. O‘qitishning bunday dizayni ta’lim jarayonining uzluksizligi va xavfsizligini oshiradi, ayniqsa kiberxavfsizlik elementlari kiritilganda, zararli trafik yoki noto‘g‘ri konfiguratsiya real tarmoq infratuzilmasiga ta’sir ko‘rsatmaydi [5].

Tadqiqot metodologiyasi sifatida dizayn asosidagi tadqiqot yondashuvi tanlanadi, chunki u ta’lim muammosini amaliy muhitda iterativ yechimlar orqali hal qilish, modelni sinovdan o‘tkazish va takomillashtirishni ko‘zda tutadi. Birinchi iteratsiyada kompetensiyalar xaritasi tuziladi: masalan, IP adreslash va subnetlash, marshrutlash protokollari, VLAN va trunk, ACL siyosatlari, NAT, xizmatlar (DHCP, DNS), monitoring va nosozliklarni bartaraf etish. Har bir kompetensiya uchun ko‘nikma indikatorlari aniqlanadi: “topologiyaga mos adreslash rejasini ishlab chiqadi”, “marshrutlash tanlovini asoslaydi”, “trafikning bloklanish sababini paket tahlili orqali ko‘rsatadi” kabi. Ikkinchi iteratsiyada ssenariy banki ishlab chiqilib, har bir ssenariy indikatorlar bilan bog‘lanadi; uchinchi iteratsiyada rubrika va avtomatlashtirilgan tekshiruv elementlari sinovdan o‘tkaziladi. Ta’lim jarayonida talabalar faoliyati loglar, test natijalari, amaliy ish hisobotlari va reflektiv yozuvlar orqali yig‘iladi; tahlil jarayonida ko‘nikmalar dinamikasi, xatolar tipologiyasi va o‘qituvchi aralashuvi samarasi aniqlanadi. Bu yerda maqsad faqat o‘rtacha ballni oshirish emas, balki talabaning tarmoq muammolarini yechishdagi fikrlash modeli qanday o‘zgarishini ko‘rsatishdir.

Xulosa va amaliy tavsiyalar. Natijalar muhokamasida asosiy e’tibor simulyatsiyaning qaysi sharoitlarda kuchli, qaysi sharoitlarda cheklangan ekaniga qaratiladi. Kuchli jihat sifatida takroriy mashq, tezkor qayta aloqa va xavfsiz tajriba ko‘rsatiladi; cheklovlar esa fizik qatlam tajribasining yetishmasligi, ayrim ishlab chiqaruvchi xususiyatlarining to‘liq aks etmasligi va talaba “buyruqlarni yodlash” strategiyasiga og‘ib ketishi xavfi bilan bog‘liq. Shu xavfni kamaytirish uchun topshiriqlarda izohlash va asoslash elementi majburiy qilinadi, muqobil yechimlarni solishtirish kiritiladi, shuningdek, “qisman ishlaydigan, ammo xavfsiz emas” konfiguratsiyalar rubrikada past baholanadi. Ta’limda raqamli vositalardan foydalanish bo‘yicha mahalliy tajriba shuni ko‘rsatadiki, pedagogik nazorat va metodik qo‘llab-quvvatlash bo‘lmasa, texnologiya o‘zi kutilgan samarani bermaydi; demak, simulyatsiya o‘qituvchining didaktik mahoratini talab qiladigan murakkab vosita sifatida ko‘riladi [1].

Xulosa sifatida simulyatsion texnologiyalar tarmoq ta’limida amaliy ko‘nikmalarni rivojlantirishning metodik jihatdan samarali yo‘li ekanini ta’kidlash mumkin, biroq samaradorlik ssenariy dizayni, kompetensiya indikatorlari, rubrika

asosidagi baholash va refleksiya mexanizmlari bilan ta’minlangandagina barqaror natijaga aylanadi. Taklif etilgan model simulyatsiya topshiriqlarini o‘quv natijalari bilan konstruktiv moslashtirish, baholashni obyektivlashtirish va talabalarda diagnostik hamda xavfsiz konfiguratsiya ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Amaliy jihatdan bu yondashuv resurslarni tejaydi, o‘quv jarayonini individuallashtiradi va talabaning real kasbiy vaziyatlarga tayyorgarligini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Muslimov N.A., Usmonboeva M.H., Sayfurov D.M., To‘raev A.B. Pedagogik kompetentlik va kompetensiyaviy yondashuv asoslari. Toshkent: Fan va texnologiya, 2015. 216 b.

2. Biggs J., Tang C. Teaching for Quality Learning at University. 4th ed. Maidenhead: Open University Press, 2011. 389 p.

3. De Jong T., Sotiriou S., Gillet D. Innovations in STEM education: the Go-Lab federation of online labs. Smart Learning Environments. London: Springer, 2014. P. 1–16.

4. Andrich D. Rasch Models for Measurement. Newbury Park: Sage Publications, 1988. 95 p.

5. Олифер В.Г., Олифер Н.А. Компьютерные сети. Принципы, технологии, протоколы. Санкт-Петербург: Питер, 2016. 992 с.

6. *Tanenbaum A.S., Wetherall D.J. Computer Networks. 5th ed. Boston: Pearson, 2011. 960 p.*

SUN’IY INTELLEKT ASOSIDAGI ADAPTIV O‘QITISH TIZIMLARI ORQALI UMUMKASBIY FANLARNI O‘ZLASHTIRISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH METODIKASI

(Axborot tizimlari va texnologiyalari yo‘nalishi misolida)

Taniberdiyev Akbarjon Abduganiyevich, *GulDU,*
Axborot texnologiyalari kafedrasi dotsenti (PhD).
E-mail. akbartaniberdiev@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada sun’iy intellekt asosidagi adaptiv o‘qitish tizimlari yordamida “Axborot tizimlari va texnologiyalari” yo‘nalishida umumkasbiy fanlarni o‘zlashtirish samaradorligini oshirish metodikasi ilmiy jihatdan asoslab beriladi. Tadqiqotda raqamli ta’lim muhitida o‘quv jarayonini individuallashtirish, talabalarning bilim darajasi va kognitiv xususiyatlarini inobatga olgan holda o‘quv trayektoriyasini moslashtirish mexanizmlari tahlil qilinadi. Adaptiv tizimlarning sun’iy intellekt algoritmlariga tayangan holda real vaqt rejimida o‘quv faoliyatini monitoring qilish, bilim bo‘shliqlarini aniqlash, o‘quv materialining murakkablik darajasini dinamik o‘zgartirish hamda individual pedagogik tavsiyalar ishlab chiqish imkoniyatlari ochib beriladi. Shuningdek, umumkasbiy fanlarni o‘qitishda algoritmik fikrlash, tizimli tahlil, dasturlash va ma’lumotlar bazalari kabi murakkab tushunchalarni o‘zlashtirish jarayonida adaptiv metodikaning afzalliklari yoritiladi. Tadqiqot natijalari sun’iy intellekt asosidagi adaptiv o‘qitish tizimlari ta’lim jarayonining shaxsga yo‘naltirilganligini kuchaytirishi, baholashning obyektivligini ta’minlashi hamda kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish samaradorligini oshirishini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *Sun’iy intellekt, adaptiv o‘qitish tizimi, raqamli ta’lim muhiti, individuallashtirish, umumkasbiy fanlar, axborot tizimlari va texnologiyalari, o‘quv trayektoriyasi, pedagogik monitoring, kasbiy kompetensiya, avtomatik baholash.*

Аннотация. *В данной статье научно обосновывается методология повышения эффективности освоения общепрофессиональных дисциплин в направлении «Информационные системы и технологии» с использованием адаптивных обучающих*

систем на основе искусственного интеллекта. В исследовании анализируются механизмы индивидуализации учебного процесса в цифровой образовательной среде, адаптация траектории обучения с учетом уровня знаний и когнитивных характеристик студентов. Раскрываются возможности адаптивных систем на основе алгоритмов искусственного интеллекта для мониторинга учебной деятельности в реальном времени, выявления пробелов в знаниях, динамического изменения уровня сложности учебного материала и разработки индивидуальных педагогических рекомендаций. Также подчеркиваются преимущества адаптивной методологии в процессе освоения сложных понятий, таких как алгоритмическое мышление, системный анализ, программирование и базы данных, при преподавании общепрофессиональных дисциплин. Результаты исследования показывают, что адаптивные обучающие системы на основе искусственного интеллекта повышают индивидуальную направленность учебного процесса, обеспечивают объективность оценки и повышают эффективность формирования профессиональных компетенций.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, адаптивная обучающая система, цифровая образовательная среда, индивидуализация обучения, общепрофессиональные дисциплины, информационные системы и технологии, учебная траектория, педагогический мониторинг, профессиональная компетентность, автоматизированное оценивание.*

Abstract. *This article presents a scientifically substantiated methodology for improving the effectiveness of mastering general professional disciplines in the field of "Information Systems and Technologies" using adaptive learning systems based on artificial intelligence. The study analyzes mechanisms for individualizing the learning process in a digital educational environment and adapting the learning trajectory based on students' knowledge level and cognitive characteristics. It reveals the potential of adaptive systems based on artificial intelligence algorithms for monitoring learning activities in real time, identifying knowledge gaps, dynamically adjusting the difficulty level of educational material, and developing individualized pedagogical recommendations. It also highlights the advantages of adaptive methodology in mastering complex concepts such as algorithmic thinking, systems analysis, programming, and databases when teaching general professional disciplines. The study's results demonstrate that adaptive learning systems based on artificial intelligence enhance the individual focus of the learning process, ensure objective assessment, and improve the effectiveness of developing professional competencies.*

Keywords: *artificial intelligence, adaptive learning system, digital learning environment, individualization, general professional disciplines, information systems and technologies, learning trajectory, pedagogical monitoring, professional competence, automated assessment.*

Kirish. Sun’iy intellekt asosidagi adaptiv o‘qitish tizimlari zamonaviy raqamli ta’lim paradigmasining muhim tarkibiy qismi sifatida ta’lim jarayonini individuallashtirish, moslashtirish va optimallashtirish imkoniyatlarini kengaytiradi. Axborot tizimlari va texnologiyalari yo‘nalishida umumkasbiy fanlarni o‘qitish jarayonida bunday tizimlardan foydalanish bilimlarni o‘zlashtirish samaradorligini oshirish, talabalarning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish hamda ta’lim natijalarining barqarorligini ta’minlashga xizmat qiladi. Adaptiv o‘qitish tizimlarining metodik asoslari sun’iy intellekt algoritmlarining o‘quv faoliyatini tahlil qilish, o‘rganish trayektoriyasini avtomatik moslashtirish va individual pedagogik ta’sirni shakllantirish imkoniyatlariga tayangan holda ishlab chiqiladi.

Axborot tizimlari va texnologiyalari yo‘nalishidagi umumkasbiy fanlar mazmunan murakkab, abstrakt tushunchalarga boy va yuqori darajadagi mantiqiy

hamda analitik tafakkurni talab etadi. Shu sababli an’anaviy o‘qitish metodlari ko‘pincha talabalarning individual bilim darajasi, o‘zlashtirish tezligi va kognitiv xususiyatlarini yetarli darajada hisobga olmaydi. Sun’iy intellekt asosidagi adaptiv o‘qitish tizimlari ushbu cheklovlarni bartaraf etish orqali ta’lim jarayonini shaxsga yo‘naltirilgan, moslashuvchan va natijador shaklda tashkil etish imkonini beradi. Bunday tizimlar talabaning bilim darajasi, xatoliklari, o‘rganish strategiyasi va faolligini doimiy monitoring qilish orqali individual o‘quv trayektoriyasini shakllantiradi [1, 2].

Adaptiv o‘qitish metodikasining markazida talabaning o‘quv faoliyatini real vaqt rejimida tahlil qilish va unga mos pedagogik qarorlarni avtomatik qabul qilish mexanizmi yotadi. Sun’iy intellekt algoritmlari o‘quv jarayonida to‘plangan katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlash orqali talabaning bilim bo‘shliqlarini aniqlaydi, o‘quv materialining murakkablik darajasini moslashtiradi va individual tavsiyalar ishlab chiqadi. Bu jarayon umumkasbiy fanlarni o‘zlashtirishda nazariy bilimlar va amaliy ko‘nikmalar o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Axborot tizimlari va texnologiyalari yo‘nalishida adaptiv o‘qitish tizimlari algoritmik fikrlash, tizimli tahlil, dasturlash asoslari, ma’lumotlar bazalari va axborot xavfsizligi kabi umumkasbiy fanlarni o‘qitishda alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu fanlarda bilimlarning ketma-ketligi va mantiqiy bog‘liqligi yuqori bo‘lgani sababli oldingi mavzularni yetarli darajada o‘zlashtirmagan talaba keyingi bosqichlarda qiyinchiliklarga duch keladi. Adaptiv tizimlar esa talabaning o‘zlashtirish darajasiga mos ravishda o‘quv materialini takrorlash, mustahkamlash yoki murakkablashtirish imkonini beradi [2].

Asosiy qism. Sun’iy intellekt asosidagi adaptiv o‘qitish metodikasi ta’lim jarayonini avtomatlashtirish bilan birga pedagogik nazorat va baholash mexanizmlarini ham takomillashtiradi. Avtomatik baholash tizimlari talabaning bilim darajasini obyektiv aniqlash, xatolarni tahlil qilish va ularni bartaraf etish bo‘yicha individual tavsiyalar berish imkonini yaratadi. Bu esa baholash jarayonining shaffofligi va adolatliligini oshirib, talabalarning o‘quv motivatsiyasini kuchaytiradi.

Adaptiv o‘qitish tizimlarining samaradorligi ularning metodik jihatdan to‘g‘ri loyihalanishiga bevosita bog‘liq. Metodika talabaning bilimlarni o‘zlashtirish jarayonini bosqichma-bosqich tashkil etish, o‘quv materialini modullashtirish va o‘rganish natijalarini doimiy tahlil qilish tamoyillariga asoslanadi. Sun’iy intellekt algoritmlarining pedagogik maqsadlar bilan uyg‘unlashuvi ta’lim jarayonining sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarilishiga olib keladi [2, 3].

Axborot tizimlari va texnologiyalari yo‘nalishida adaptiv o‘qitish metodikasi talabalarning mustaqil ta’lim faoliyatini faollashtirishga ham xizmat qiladi. Individual topshiriqlar, moslashtirilgan testlar va interaktiv mashg‘ulotlar talabalarda mas’uliyat, o‘z-o‘zini nazorat qilish va refleksiv fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Natijada ta’lim jarayoni faqat bilim berishga emas, balki kasbiy faoliyat uchun zarur bo‘lgan kompetensiyalarni shakllantirishga yo‘naltiriladi.

Sun’iy intellekt asosidagi adaptiv tizimlar o‘qituvchi faoliyatining mazmunini ham tubdan o‘zgartiradi. O‘qituvchi an’anaviy bilim yetkazuvchi rolidan ko‘ra, ta’lim jarayonini loyihalovchi, boshqaruvchi va tahlil qiluvchi sub’ektga aylanadi. Bu holat o‘qituvchidan yuqori darajadagi raqamli va metodik kompetensiyalarni talab etadi. Shu bilan birga, adaptiv tizimlar o‘qituvchiga har bir talabaning o‘quv faoliyati haqida batafsil analitik ma’lumotlar taqdim etib, individual pedagogik yondashuvni amalga oshirish imkonini beradi.

Adaptiv o‘qitish metodikasining muhim jihatlaridan biri uning moslashuvchanligidir. Sun’iy intellekt algoritmlari ta’lim jarayonidagi o‘zgarishlarga tezkor moslashib, o‘quv materialining mazmuni va shaklini dinamik ravishda yangilaydi. Bu esa axborot texnologiyalari sohasida tez-tez yangilanib boradigan bilim va ko‘nikmalarni o‘zlashtirishda muhim ahamiyatga ega. Talabalar zamonaviy texnologiyalar bilan ishlash jarayonida real kasbiy vaziyatlarga yaqinlashtirilgan o‘quv topshiriqlarini bajarish orqali amaliy tajriba orttiradi [4].

Sun’iy intellekt asosidagi adaptiv o‘qitish tizimlari yordamida umumkasbiy fanlarni o‘qitish jarayonida differensial va individual yondashuvlar samarali amalga oshiriladi. Har bir talabaning bilim darajasi, o‘rganish uslubi va kognitiv xususiyatlari hisobga olinib, o‘quv materialining optimal variantlari taklif etiladi. Bu holat ta’lim jarayonida teng imkoniyatlar yaratib, bilimlarni o‘zlashtirishdagi individual farqlarni kamaytirishga xizmat qiladi [5].

Xulosa va amaliy tavsiyalar. Axborot tizimlari va texnologiyalari yo‘nalishida adaptiv o‘qitish metodikasini joriy etish ta’lim sifatini oshirish bilan birga mehnat bozorining zamonaviy talablariga mos raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlashga ham zamin yaratadi. Sun’iy intellekt texnologiyalari bilan integratsiyalashgan ta’lim tizimlari talabalarning kasbiy faoliyatga tayyorgarligini kuchaytirib, ularni innovatsion muhitda samarali ishlashga yo‘naltiradi.

Adaptiv o‘qitish tizimlarining metodik samaradorligi ularning ilmiy asoslangan pedagogik tamoyillarga tayanishi bilan belgilanadi. Ta’lim jarayonining tizimliligi, uzluksizligi va natijadorligi sun’iy intellekt imkoniyatlari bilan uyg‘unlashganda, umumkasbiy fanlarni o‘zlashtirish jarayoni yuqori samaradorlikka erishadi. Bu esa raqamli ta’lim muhitida ta’lim sifatini ta’minlashning muhim sharti sifatida namoyon bo‘ladi [5].

Xulosa o‘rnida shuni aytish joizki, sun’iy intellekt asosidagi adaptiv o‘qitish tizimlari orqali umumkasbiy fanlarni o‘zlashtirish samaradorligini oshirish metodikasi axborot tizimlari va texnologiyalari yo‘nalishida ta’lim jarayonini takomillashtirishning ilmiy-amaliy modeli sifatida qaraladi. Ushbu metodika talabalarning bilim, ko‘nikma va malakalarini chuqur va barqaror shakllantirish, o‘qitish jarayonini individuallashtirish va raqamli pedagogika imkoniyatlaridan samarali foydalanishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Saidaxmedov N.S. Pedagogik texnologiyalar va raqamli ta’lim asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi 2019 yil..

2. Xodjayev B.X. Raqamli pedagogika va ta’limda sun’iy intellekt. – *Toshkent: Fan va texnologiya 2021 yil..*

3. Абдуллаева О.С. Совершенствование технологии создания и использования интеллектуальной системы управления деятельностью кафедры в условиях инновационного развития высшего образования. Монография. - Тошкент: Фан зиёси, 2023, 224 б.

4. Abduraximov, D., Taniberdiyev, A., Monasipova, R., & Ismatillayev, A. (2023). Axborot texnologiyalari fanlarida darsdan tashqari mashg‘ulotlarni tashkil qilish. Евразийский журнал технологий и инноваций, 1(5 Part 2), 96-103.

5. Abduraximov, D., Taniberdiyev, A., Monasipova, R., & Ismatillayev, A. (2023). O‘qituvchining innovatsion faoliyatga tayyorlash metodlari. Евразийский журнал технологий и инноваций, 1(5 Part 2), 123-127.

FOYDALANUVCHINI KLAVIATURA DINAMIKASI ORQALI ANIQLASHDA ECKNN VA DTW USULLARINING SAMARADORLIK TAHLILI

Rasulmuxamedov Maxamadaziz, *TDTU, prof. rasulmukhamedov@gmail.com*
Mirzayev Nomaz, *Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU, prof.nomazmirza@rambler.ru*
G‘afforov Nuraddin*, Raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt tadqiqot instituti, tayanch doktorant +mrgaffarov28@gmail.com*

Annotatsiy. *Ushbu maqolada klaviatura dinamikasi asosida shaxsni aniqlash masalasi ko‘rib chiqilgan. Tadqiqotda foydalanuvchilarning matn terish jarayonida hosil bo‘ladigan vaqt belgilaridan, xususan tugmalar orasidagi vaqt oralig‘i hamda tugmani bosib turish davomiyligidan foydalanilgan. Shaxsni aniqlash uchun ECkNN va DTW usullariga tayangan yondashuv qo‘llanilgan hamda uning samaradorligi 1NN-DTW va oddiy kNN regressiya usullari bilan taqqoslangan. Tajribalar natijasida ECkNN usuli yuqori natija ko‘rsatgani, ayniqsa turli vaqt belgilarini birlashtirish aniqlikni oshirishi aniqlangan. Shuningdek, tugmani bosib turish davomiyligi foydalanuvchini farqlashda muhim belgi ekani ko‘rsatildi. Olingan natijalar klaviatura dinamikasi asosida biometrik identifikatsiya tizimlarini yaratishda taklif etilgan yondashuv samarali ekanini tasdiqlaydi.*

Kalit so‘zlar: *klaviatura dinamikasi, shaxsni aniqlash, biometrik identifikatsiya, matn terish xususiyatlari, vaqt belgilari, ECkNN, DTW, k-eng yaqin qo‘shni, vaqt qatorlari, foydalanuvchi autentifikatsiyasi.*

Аннотация. *В данной статье рассматривается вопрос идентификации личности на основе динамики клавиатуры. В исследовании использовались временные метки, образующиеся в процессе набора текста пользователями, в частности, временной интервал между клавишами и продолжительность нажатия клавиши. Для идентификации личности использовался подход, основанный на методах ECkNN и DTW, а его эффективность сравнивалась с 1NN-DTW и обычными методами регрессии kNN. В результате экспериментов было установлено, что метод ECkNN показал высокие результаты, особенно объединение различных временных знаков повышает точность. Также было показано, что продолжительность нажатия на кнопку является важным признаком для различения пользователя. Полученные результаты подтверждают эффективность предложенного подхода к созданию систем биометрической идентификации на основе динамики клавиатуры.*

Ключевые слова: *динамика клавиатуры, идентификация личности, биометрическая идентификация, особенности набора текста, временные метки, ECkNN, DTW, k-ближайший сосед, временные ряды, аутентификация пользователя.*

Abstract. *This article examines the issue of identifying a person based on keyboard dynamics. The study used time marks that appear in the process of user typing, in particular, the*

time interval between buttons and the duration of button pressing. For personality identification, an approach based on ECkNN and DTW methods was used, and its effectiveness was compared with 1NN-DTW and conventional kNN regression methods. As a result of the experiments, it was found that the ECkNN method showed high results, especially the combination of different timestamps increases accuracy. It was also shown that the duration of button pressing is an important characteristic for distinguishing the user. The obtained results confirm the effectiveness of the proposed approach to the creation of biometric identification systems based on keyboard dynamics.

Keywords: *keyboard dynamics, identity identification, biometric identification, typing features, timestamps, ECkNN, DTW, k-nearest neighbor, time series, user authentication.*

Kirish. Zamonaviy masofaviy xizmatlar kengaygani sari foydalanuvchini ishonchli identifikatsiya qilish dolzarb bo‘lib bormoqda. Parol/PIN kabi an’anaviy usullar va barmoq izi, ko‘z gavhari kabi biometrik yondashuvlar mavjud bo‘lsa-da, onlayn bank, masofaviy ta’lim va veb-xizmatlar uchun arzon hamda qulay yechimlarga ehtiyoj yuqori [1]. Shunday istiqbolli yo‘nalishlardan biri – klaviaturada matn terish dinamikasi asosida shaxsni aniqlash bo‘lib, u tugmani bosib turish davomiyligi va tugmalar orasidagi vaqt oralig‘i kabi temporal ko‘rsatkichlarga tayangan holda foydalanuvchiga xos “typing pattern”ni ajratadi. Garchi bir foydalanuvchi har safar bir xil ritmda termasa ham, uning vaqt qatorlari odatda boshqalarnikiga nisbatan yaqinroq bo‘ladi [2].

Ko‘p foydalanuvchili tizimlarda bunday naqshlarni qo‘lda tahlil qilish imkonsizligi sababli masala mashinaviy o‘qitish doirasida vaqt qatorlarini klassifikatsiyalash muammosi sifatida qaraladi. Bu yo‘nalishda turli usullar taklif etilgan bo‘lsa-da, 1NN-DTW kuchli bazaviy yechimlardan biri sanaladi. Biroq nearest neighbor modellarida “bad hubs” hodisasi uchrab, noto‘g‘ri sinfga mansub namunalar ko‘p hollarda eng yaqin qo‘shni bo‘lib tanlanishi natijasida xatolar ortishi mumkin. Shuning uchun “hubness-aware” yondashuvlar orqali bu kamchilikni kamaytirish muhim [4,5].

Tadqiqotda asosiy yechim sifatida DTW masofasiga tayanuvchi ECkNN (xatoni tuzatishga asoslangan hubness-aware regression) tanlanib, identifikatsiya aniqligini oshirish maqsad qilingan. Vazifa “classification-via-regression” tamoyiliga ko‘ra tashkil etilib, foydalanuvchi juftlari uchun 0/1 yorliqli model quriladi va yangi typing pattern natijasiga ko‘ra da’vo qilingan shaxsga yaqinlik baholanadi. Tadqiqotning maqsadi klaviatura dinamikasi asosida foydalanuvchini aniqlash uchun ECkNN va DTW ga asoslangan yondashuvni taklif qilish, uning samaradorligini dastlabki eksperimentlar orqali baholash va mavjud kuchli bazaviy usullar bilan taqqoslashdan iborat.

Asosiy qism. Ushbu tadqiqotda shaxsni klaviatura dinamikasi asosida aniqlash masalasi vaqt qatorlarini tasniflash muammosi sifatida qaraldi. Taklif etilgan yondashuvning asosini Nearest Neighbour Regression with Error Correction (ECkNN) modeli tashkil etadi. Ushbu model oddiy k-eng yaqin qo‘shni regressiyasining hubness-aware, ya’ni “bad hubs” ta’sirini kamaytirishga yo‘naltirilgan kengaytmasi hisoblanadi. Muallif maqolada ECkNN turli turdagi ma’lumotlarga, jumladan vektorlar va vaqt qatorlariga, mos masofa o‘lchovi mavjud bo‘lsa qo‘llanishi mumkinligini ta’kidlaydi. Mazkur ishda instansiyalar

sifatida foydalanuvchilarning matn terish jarayonidan olingan vaqt qatorlari ishlatilgan [6].

ECkNN usulining muhim jihati shundaki, u o‘qitish bosqichida training namunalarining asl yorliqlarini to‘g‘rilangan yorliqlar bilan almashtiradi. Maqolada ushbu to‘g‘rilangan yorliq quyidagi ko‘rinishda berilgan:

$$y_c(x) = \begin{cases} \frac{1}{|I_x|}\sum_{x_i \in I_x} y(x_i), & \text{agar } |I_x| \geq 1, \\ y(x), & \text{aks holda.} \end{cases} \quad (1)$$

Bu yerda I_x– x namunani o‘zining k-eng yaqin qo‘shnilaridan biri sifatida qabul qilgan training namunalar to‘plami, $|I_x|$ – ushbu to‘plam quvvati, $y(x)$ esa x namunaga tegishli asl, ya’ni to‘g‘rilanmagan yorliqdir. Demak, agar ma’lum bir namuna boshqa ko‘plab instansiyalar uchun yaqin qo‘shni bo‘lsa, uning sinfga oid ta’siri o‘sha qo‘shnichilik kontekstida qayta baholanadi [7]. Shu orqali bad hub bo‘lish ehtimoli mavjud nuqtalarning zararli ta’siri kamaytiriladi.

Yangi namunalar uchun bashoratlash jarayonida ECkNN to‘g‘rilangan yorliqlar asosida k-eng yaqin qo‘shni regressiyani bajaradi. Ya’ni yangi x^*vaqt qatori uchun training to‘plamdagi eng yaqin $k$ta qo‘shni topiladi va ularning to‘g‘rilangan yorliqlari o‘rtachasi model chiqishi sifatida olinadi. Buni quyidagicha yozish mumkin:

$$\hat{y}(x^*) = \frac{1}{k} \sum_{x_j \in N_k(x^*)} y_c\,(x_j),$$

bu yerda $N_k(x^*)$— x^*namunaga eng yaqin k ta qo‘shnilar to‘plami. Yangi namunaning baholangan yorlig‘i sifatida “qo‘shnilarning tuzatilgan yorliq qiymatlari o‘rtachasi” olinishi ta’kidlanadi; yuqoridagi yozuv aynan shu jarayonning ixcham matematik ifodasidir [7,8].

Namunalarning o‘xshashligini aniqlash uchun Dynamic Time Warping (DTW) masofasi qo‘llanilgan. DTW vaqt bo‘yicha cho‘zilishlar va kichik nomuvofiqliklarga nisbatan barqaror bo‘lgani sababli klaviatura dinamikasi kabi vaqt qatorlarini taqqoslash uchun mos keladi.

Shaxsni aniqlash masalasi classification-via-regression tamoyili asosida qurilgan. Har bir foydalanuvchi juftligi uchun alohida model tuzilgan: bir foydalanuvchi namunalariga 0, ikkinchisiga 1 yorliq biriktirilgan. Model chiqishi $[0, 1]$ oralig‘ida bo‘lib, qaror chegara qiymat asosida qabul qilingan.

Tajribalar 4 nafar foydalanuvchidan olingan 200 ta typing seans asosida o‘tkazilgan. Har bir foydalanuvchi uchun dastlabki 5 ta namuna training, qolganlari esa test sifatida ishlatilgan. Har bir seansda ikki turdagi vaqtli belgilar qayd etilgan: tugmalar orasidagi vaqt oralig‘i va tugmani bosib turish davomiyligi. Model samaradorligi accuracy orqali baholangan, natijalar foydalanuvchi juftliklari bo‘yicha o‘rtachalashtirilgan, statistik ahamiyat esa binomial test yordamida tekshirilgan.

Taqqoslash maqsadida ikki asosiy usul qo‘llandi: DTW metrikasiga tayanuvchi 1-eng yaqin qo‘shni hamda oddiy k-eng yaqin qo‘shnilar regressiyasi (k=5). Taklif etilgan ECkNN yondashuvi ham k=5 sharoitida uch xil variantda

sinovdan o‘tkazildi: tugmalar orasidagi vaqt oralig‘i, tugmani bosib turish davomiyligi va ushbu ikki belgini birgalikdagi holati.

Dastlabki tajribalarda 4 nafar foydalanuvchidan olingan qariyb 200 ta matn terish namunasi tahlil qilindi. Har bir foydalanuvchi bir xil qisqa matnni bir necha marta terib, tugmalar orasidagi vaqt va tugmani bosib turish davomiyligi kabi ikki turdagi vaqt belgisi qayd etildi. Har bir foydalanuvchining dastlabki 5 ta namunasi o‘qitish, qolganlari esa sinash uchun ajratildi.

Taklif etilgan ECkNN usuli 1NN-DTW va oddiy kNN regressiya bilan solishtirildi. Tajribalar uch holatda bajarildi: tugmalar orasidagi vaqtlar, tugmani bosib turish davomiyligi va ikkala belgi birgalikda. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, aynan belgilar birlashtirilgan holatda ECkNN eng yaxshi natijani berdi va bu ustunlik statistik jihatdan ishonchli ekanligi $p = 0.001$bilan tasdiqlandi [1].

Tahlil tugmani bosib turish davomiyligi ketma-ket tugmalar orasidagi vaqtga nisbatan ko‘proq farqlovchi axborot berishini ko‘rsatdi. Eng yuqori aniqlik esa turli vaqt belgilarini birgalikda qo‘llash orqali olindi. Bu holat klaviatura dinamikasida bir nechta vaqt xususiyatlarini birlashtirish muhim ekanini ko‘rsatadi [8,9].

Olingan natijalar qo‘shnichilikdagi nomutanosiblikni hisobga oluvchi ECkNN yondashuvi samarali ekanini tasdiqladi. Ushbu yondashuv onlayn ta’lim, masofaviy nazorat va internet-bank kabi sohalarda qo‘llanishi mumkin. Biroq tadqiqot 4 foydalanuvchi va 200 ta namunaga asoslangani, shuningdek barcha foydalanuvchilar bir xil matnni tergani sababli natijalar katta va erkin matnli sharoitlarga to‘liq umumlashtirilmaydi.

Xulosa. Klaviatura dinamikasi asosida shaxsni aniqlash masalasi uchun ECkNN va DTW ga tayangan yondashuv samarali natija ko‘rsatdi. Tajribalar ushbu usulning 1NN-DTW hamda oddiy kNN regressiyaga nisbatan ustunligini va bu farq statistik jihatdan ishonchli ekanini ko‘rsatdi. Ayniqsa, tugmani bosib turish davomiyligi muhim belgi ekani, eng yuqori aniqlik esa turli vaqt belgilarini birlashtirish orqali olinishi aniqlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Buza, K., Person Identification Based on Keystroke Dynamics: Demo and Open Challenge. CAiSE-Forum 2016, 161–168 (2016)

2. Buza, K., Schmidt-Thieme, L.: Motif-based classification of time series with bayesian networks and svms. In: Advances in Data Analysis, Data Handling and Business Intelligence, pp. 105–114. Springer (2009)

3. Chen, G.H., Nikolov, S., Shah, D.: A latent source model for nonparametric time series classification. In: Advances in Neural Information Processing Systems. pp. 1088–1096 (2013)

4. Devroye, L., Gy¨orfi, L., Lugosi, G.: A probabilistic theory of pattern recognition, vol. 31. Springer Science & Business Media (2013)

5. Eads, D.R., Hill, D., Davis, S., Perkins, S.J., Ma, J., Porter, R.B., Theiler, J.P.: Genetic algorithms and support vector machines for time series classification. In: International Symposium on Optical Science and Technology. pp. 74–85. International Society for Optics and Photonics (2002)

6. Gargiulo, F., Fratini, A., Sansone, M., Sansone, C.: Subject identification via ecg fiducial-based systems: Influence of the type of qt interval correction. Computer methods and programs in biomedicine 121(3), 127–136 (2015)

7. Kim, S., Smyth, P., Luther, S.: Modeling waveform shapes with random effects segmental hidden markov models. In: Proceedings of the 20th conference on Uncertainty in artificial intelligence. pp. 309–316. AUAI Press (2004)

8. Marcel, S., Del Millan, J.R.: Person authentication using brainwaves (eeg) and maximum a posteriori model adaptation. Pattern Analysis and Machine Intelligence, IEEE Transactions on 29(4), 743–752 (2007)

9. Marussy, K., Buza, K.: Success: a new approach for semi-supervised classification of time-series. In: Artificial Intelligence and Soft Computing. pp. 437–447. Springer (2013)

SUN'IY INTELLEKT PLATFORMALARI ASOSIDA O'QITISHNING TASHKIL ETISHNING PEDAGOGIK MUAMMOLARI.

To'rayev Ro'ziboy Norovich, *TerDPI Matematika va informatika kafedrasi v.b. dotsenti, p.f.f.d. PhD*
Shobiddinova Dilnavoz Toshtemir qizi, *TerDPI "Ta'limda axborot texnologiyalari" mutaxasisligi 1-kurs magistranti*

Annotatsiya. *Ushbu tezis masofaviy ta'lim sharoitida sun'iy intellekt platformalari yordamida informatika va axborot texnologiyalari fanini o'qitishni pedagogik jihatdan tashkil etish muammolarini tahlil qiladi. Tadqiqotda didaktik, psixologik va tashkiliy omillar tizimli yondashuvda ochib beriladi. Natijada moslashuvchan o'qitish dizayni, baholash ishonchliligi va akademik halollikni ta'minlash bo'yicha asoslangan yechimlar taklif etiladi.*

Kalit so'zlar. *masofaviy ta'lim, sun'iy intellekt platformalari, informatika ta'limi, adaptiv o'qitish, raqamli didaktika, akademik halollik, onlayn baholash*

Abstract.*This thesis analyzes the problems of pedagogical organization of teaching computer science and information technology using artificial intelligence platforms in distance learning. The study reveals didactic, psychological and organizational factors in a systematic approach. As a result, reasonable solutions are proposed to ensure flexible teaching design, assessment reliability and academic integrity.*

Keywords: *distance learning, artificial intelligence platforms, computer science education, adaptive learning, digital didactics, academic integrity, online assessment*

Аннотация. *В данной работе анализируются проблемы педагогической организации преподавания информатики и информационных технологий с использованием платформ искусственного интеллекта в дистанционном обучении. Исследование выявляет дидактические, психологические и организационные факторы в системном подходе. В результате предлагаются рациональные решения для обеспечения гибкого подхода к организации обучения, надежности оценки и академической честности.*

Ключевые слова: *дистанционное обучение, платформы искусственного интеллекта, образование в области информатики, адаптивное обучение, цифровая дидактика, академическая честность, онлайн-оценка.*

Kirish. Masofaviy ta'limning ommalashuvi informatika va axborot texnologiyalari fanlarini o'qitishda an'anaviy auditoriya modeliga xos bo'lgan ko'plab didaktik tayanchlarni qayta ko'rib chiqishni talab qildi. Informatika ta'limining o'ziga xosligi shundaki, unda nazariy tushunchalar bilan bir qatorda algoritmik fikrlash, dasturlash amaliyoti, tizimlar bilan ishlash, xatolarni tahlil qilish va loyihaviy faoliyat kabi ko'nikmalar muhim o'rin tutadi. Masofadan o'qitishda esa bu ko'nikmalarni shakllantirish, nazorat qilish va rivojlantirishning odatiy mexanizmlari o'zgaradi: talaba faoliyati ko'proq mustaqil, o'qituvchi kuzatuvi bilvosita, muloqot esa asinxron va mediatsiyalashgan bo'ladi. Shu sharoitda sun'iy intellekt platformalari o'qitish jarayonini individuallashtirish,

tahliliy kuzatuvni kuchaytirish, tezkor fikr-mulohaza berish va o‘quv resurslarini moslashtirish imkoniyatini beradi. Biroq bu imkoniyatlar o‘z-o‘zidan pedagogik samaradorlikni kafolatlamaydi; aksincha, ulardan foydalanishning metodik asoslanmaganligi, baholashning adolatliligi, akademik halollik, ma’lumotlar maxfiyligi hamda o‘qituvchi kasbiy rolining transformatsiyasi kabi muammolarni keskinlashtirishi mumkin.

Maqsadi. Masofaviy ta’limda sun’iy intellekt platformalari asosida informatika va axborot texnologiyalari fanini o‘qitishni tashkil etish jarayonida yuzaga keladigan pedagogik muammolarni aniqlash, ularning sabab-oqibat aloqalarini tahlil qilish hamda amaliy tavsiyalar tizimini ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot metodologiyasi tizimli yondashuv, didaktik modellashtirish, masofaviy kurslar dizaynini tahlil qilish, ta’lim analitikasi ko‘rsatkichlarini pedagogik talqin etish hamda o‘quv natijalarini kompetensiyaviy yondashuv asosida baholash tamoyillariga tayangan holda asoslanadi. Nazariy poydevor sifatida raqamli ta’lim muhitini loyihalash, adaptiv o‘qitish va pedagogik texnologiyalar bo‘yicha ilmiy qarashlar umumlashtiriladi [1; 2], shuningdek, dasturlashni o‘qitishda fikrlashni bosqichma-bosqich rivojlantirish va amaliy mashqlarni strukturaviy tashkil etish masalalari yoritiladi [3].

Birinchi muammo didaktik transformatsiya bilan bog‘liq bo‘lib, u “kontentni raqamlashtirish” bilan “o‘qitish dizaynini qayta qurish” o‘rtasidagi farqni anglamaslikda namoyon bo‘ladi. Masofaviy kurslarda ko‘pincha ma’ruza matnlari, prezentatsiyalar va videolar ko‘paytiriladi, ammo talabaning faol bilish amaliyoti, xususan masala qo‘yish, algoritm tuzish, kod yozish va sinash, refaktor qilish, versiyalarni boshqarish, jamoada ishlash kabi jarayonlar yetarlicha strukturaviy dizaynga ega bo‘lmay qoladi. Sun’iy intellekt platformalari bunday vaziyatda “tayyor yechim beruvchi” yoki “kod yozib beruvchi” vositaga aylansa, o‘qitishning asosiy predmeti bo‘lgan fikrlash amaliyoti qisqaradi. Shuning uchun didaktik yechim sifatida sun’iy intellektni birinchi navbatda tayyor javob generatori emas, balki jarayonni ko‘rsatuvchi murabbiy sifatida pedagogik ssenariyga kiritish zarur: masalani kichik bosqichlarga ajratish, har bosqichda izohli tekshiruv, xatoni diagnostika qilish, yechim strategiyalarini taqqoslash, talaba refleksiyasini rag‘batlantirish. Bunda o‘qituvchi sun’iy intellekt generatsiya qilgan tavsiyalarni didaktik maqsadlar bilan muvofiqlashtiradi, ya’ni platforma emas, pedagogik dizayn ustuvor bo‘ladi.

Ikkinchi muammo adaptivlikning pedagogik talqini bilan bog‘liq. Sun’iy intellekt platformalari ko‘pincha test natijalari, bajarilgan topshiriqlar tezligi, xato turlari kabi ko‘rsatkichlarga tayanib moslashuvchan yo‘nalish taklif qiladi. Biroq informatika ta’limida “to‘g‘ri javob” ko‘pincha bir nechta yo‘l bilan olinadi; kodning sifati, o‘qilishi, samaradorligi, xavfsizligi, uslubiy standartlarga mosligi kabi mezonlar ham muhim. Demak, adaptivlik faqat kviz ballari bilan cheklanmasligi, balki kompetensiyaviy profilga asoslangan ko‘p o‘lchamli baholash modelini talab qiladi. Bu yerda pedagogik muammo shundaki, platforma tahliliy ko‘rsatkichlari o‘qituvchi uchun tushunarli va talqin qilinadigan bo‘lmasa, u noto‘g‘ri didaktik qarorlar qabul qilishi mumkin. Shu sababli adaptiv o‘qitish

dizaynida indikatorlar xaritasi ishlab chiqilishi, unda har bir analitik ko‘rsatkichning kompetensiyaga bog‘lanishi, xatolar tipologiyasi va ularni bartaraf etish strategiyalari belgilanishi lozim. Bunday yondashuv ta’lim analitikasini “nazorat” vositasidan “rivojlantiruvchi diagnostika” vositasiga aylantiradi [4].

Uchinchi muammo baholashning ishonchliligi va adolatliligi masalasidir. Masofaviy sharoitda autentik baholashni yo‘lga qo‘yish murakkablashadi: talabaning ishni mustaqil bajarganini isbotlash, yordamchi vositalar (shu jumladan sun’iy intellekt)dan foydalanish me’yorlarini belgilash, bir xil sharoitni ta’minlash, texnik nosozliklar ta’sirini kamaytirish zarur. Ayniqsa, dasturlash topshiriqlarida kodni avtomatik tekshiruvchi tizimlar bir tomondan tezkorlikni oshiradi, ikkinchi tomondan esa “testdan o‘tadigan, lekin mazmunan zaif” yechimlarni rag‘batlantirishi mumkin. Pedagogik yechim sifatida aralash baholash modeli maqsadga muvofiq: avtomatlashtirilgan tekshiruv natijalari bilan birga kodni ekspert rubrikalari asosida baholash, og‘zaki himoya, mini-proyektlar, jurnal (log) tahlili, versiyalar tarixi, reflektiv hisobot kabi dalillar integratsiya qilinadi. Bunda baholash mezonlari oldindan oshkora e’lon qilinadi, sun’iy intellektdan foydalanish qoidalari esa “taqiqlash” orqali emas, balki “ruxsat etilgan amaliyotlar”ni aniq chegaralash orqali tartibga solinadi. Bu yondashuv akademik halollikni madaniyat sifatida shakllantirishga xizmat qiladi [5].

To‘rtinchi muammo o‘qituvchi kasbiy rolining o‘zgarishi va metodik kompetensiyalar bilan bog‘liq. Sun’iy intellekt platformalari o‘qituvchidan faqat kontentni bilishni emas, balki raqamli didaktika, ma’lumotlar savodxonligi, prompt-madaniyat, kurs analitikasini talqin qilish, individual o‘quv trajektoriyalarini boshqarish, onlayn muloqot psixologiyasi kabi yangi kompetensiyalarni talab qiladi. Agar o‘qituvchi bu kompetensiyalarni tizimli rivojlantirmasa, platforma imkoniyatlari formal qo‘llanadi, natijada talaba tajribasi fragmentlashadi, motivatsiya pasayadi va o‘zlashtirish tafovutlari ortadi. Shuning uchun institut darajasida metodik xizmat, mentorlik, amaliy seminarlar, namunaviy ssenariylar banki, shuningdek, o‘qituvchilar uchun “pedagogik-analitik panel”lardan foydalanishni o‘rgatuvchi treninglar yo‘lga qo‘yilishi lozim. Bu jarayonda sun’iy intellektni joriy etish texnik modernizatsiya emas, pedagogik o‘zgarishlarni boshqarish sifatida ko‘riladi.

Beshinchi muammo kommunikativ va psixologik omillar bilan belgilanadi. Masofaviy ta’limda talabaning o‘zini yolg‘iz his qilishi, kechiktirish (prokrastinatsiya), o‘z-o‘zini boshqarishning sustligi, tezkor fikr-mulohazaning yetishmasligi kabi holatlar ko‘p uchraydi. Sun’iy intellekt yordamida tezkor feedback ta’minlansa-da, u har doim ham pedagogik jihatdan “to‘g‘ri vaqt” va “to‘g‘ri chuqurlik”da bo‘lavermaydi: haddan ortiq ko‘mak mustaqillikni pasaytiradi, yetarli bo‘lmagan ko‘mak esa frustratsiyani kuchaytiradi. Demak, masofaviy informatika kursida yordamning darajalanishi joriy etilishi kerak: avval yo‘naltiruvchi savollar, keyin misol, so‘ngra qisman yechim, faqat zarur bo‘lganda to‘liq yechim. Bunda sun’iy intellekt platformasi tomonidan berilgan maslahatlar o‘qituvchi tomonidan didaktik filtrdan o‘tkazilib, talabaning yaqin rivojlanish zonasi tamoyiliga moslashtiriladi [6].

Oltinchi muammo ma’lumotlar bilan ishlash etikasi va maxfiylik masalalarida ko‘rinadi. Sun’iy intellekt platformalari o‘quvchilarning faoliyati haqida katta hajmda ma’lumot to‘playdi: topshiriqlar tarixi, xatolar, yozish uslubi, muloqot matnlari. Bu ma’lumotlar pedagogik diagnostika uchun qimmatli, ammo ularni saqlash, uzatish, qayta ishlash shaffof bo‘lmasa, ishonch susayadi. Ta’lim muassasasi darajasida ma’lumotlar siyosati, rozilik mexanizmlari, minimal yetarlilik tamoyili, anonimlashtirish va axborot xavfsizligi bo‘yicha reglamentlar ishlab chiqilishi zarur. Pedagogik nuqtai nazardan esa talabalarga platforma qanday ma’lumot yig‘ishi va u nima maqsadda ishlatilishini tushuntirish, shuningdek, analitika natijalari talabaning rivojlanishiga xizmat qilishini ko‘rsatish muhim.

Xulosa. Tahlil shuni ko‘rsatadiki, masofaviy ta’limda sun’iy intellekt platformalari informatika va axborot texnologiyalari fanini o‘qitishda sezilarli pedagogik potensialga ega bo‘lsa-da, bu potensial didaktik dizayn, baholash adolatliligi, akademik halollik madaniyati, o‘qituvchi kompetensiyalari va ma’lumotlar etikasi kabi omillar uyg‘un boshqarilgandagina natijaga aylanadi. Taklif etilayotgan konseptual yechim o‘qitish jarayonini uch qatlamda ko‘rishni nazarda tutadi: birinchi qatlamda kompetensiyalar modeli va o‘quv natijalari aniqlashtiriladi; ikkinchi qatlamda sun’iy intellekt ishtirokidagi o‘quv ssenariylari va yordam darajalari loyihalanadi; uchinchi qatlamda esa aralash baholash, analitik monitoring va refleksiya mexanizmlari integratsiya qilinadi. Ushbu yondashuv masofaviy informatika ta’limida texnologiyaning o‘rnini absolutlashtirmasdan, uni pedagogik maqsadlarga bo‘ysundirish orqali ta’lim sifati va barqarorligini oshirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Селевко Г. К. Современные образовательные технологии: учебное пособие. -М.: Народное образование, 2020. 256 с.

2. Беспалько В. П. Слагаемые педагогической технологии. Москва: Педагогика, 2023. 192 с.

3. Robins A., Rountree J., Rountree N. Learning and Teaching Programming: A Review and Discussion. Computer Science Education. London: Taylor & Francis, 2023. Vol. 13, No. 2. P. 137–172.

4. Siemens G. Learning Analytics: The Emergence of a Discipline. American Behavioral Scientist. Thousand Oaks: SAGE Publications, 2022. Vol. 57, No. 10. P. 1380–1400.

5. Fishman T. (ed.). The Fundamental Values of Academic Integrity. Clemson: International Center for Academic Integrity, Clemson University, 2020. 28 p.

6. Выготский Л. С. Мышление и речь. -М.: Лабиринт, 2020. 352 с.

RAQAMLI TA’LIM PLATFORMALARIDAN FOYDALANISHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Aminov Istam Barnoyevich,
Sh.Rashidov nomidagi SamDU, prof.,istam.aminov@mail.ru
Abdumo‘minova Parvina Sanjarovna,
Sh.Rashidov nomidagi SamDU, magistr., @abdumuminovaparvina_2002

Annotatsiya. *Maqolada raqamli ta’lim platformalaridan foydalanishning nazariy va amaliy jihatlari tahlil qilinadi. Zamonaviy ta’lim tizimida raqamli platformalarning o‘rni, ularning didaktik imkoniyatlari, interaktivlik darajasi hamda o‘quv jarayonini samarali tashkil etishdagi ahamiyati, ta’lim jarayonini individuallashtirish va masofaviy o‘qitishni tashkil etish imkoniyatlari ko‘rib chiqiladi.*

Аннотация. *В статье анализируются теоретические и практические аспекты использования цифровых образовательных платформ. Рассматривается роль цифровых платформ в современной системе образования, их дидактические возможности, уровень интерактивности, а также значение в эффективной организации учебного процесса. Кроме того, освещаются возможности индивидуализации обучения и организации дистанционного образования на основе цифровых платформ.*

Abstract. *The article analyzes the theoretical and practical aspects of using digital educational platforms. The role of digital platforms in the modern education system, their didactic capabilities, level of interactivity, and their importance in organizing the educational process effectively are considered. In addition, the possibilities of individualizing the learning process and organizing distance education through digital platforms are discussed.*

Kalit so‘zlar: *interaktiv ta’lim, raqamli texnologiyalar, raqamli ta’lim, ta’lim platformasi, integrallashgan ta’lim platformasi.*

Ключевые слова: *интерактивное обучение, цифровые технологии, цифровое образование, образовательная платформа, интегрированная образовательная платформа.*

Keywords: *interactive learning, digital technologies, digital education, educational platform, integrated educational platform.*

Kirish. Hozirgi kunda ta’lim tizimining raqamlashtirilishi jamiyat rivojlanishining muhim omillaridan biri hisoblanadi. Axborot-kommunikatsiya texnologiya-larining jadal rivojlanishi natijasida ta’lim jarayonida turli xil raqamli ta’lim platformalari keng qo‘llanila boshladi. Bunday platformalar o‘quv materiallarini yaratish, saqlash, ulashish va boshqarish imkonini berib, o‘qituvchi hamda o‘quvchi o‘rtasidagi interaktiv aloqani ta’minlaydi[1].

Raqamli ta’lim platformalari yordamida o‘quv jarayonini samarali tashkil etish, o‘quvchilarning bilim olish jarayonini nazorat qilish va baholash imkoniyatlari kengaymoqda. Shu sababli ta’lim jarayonida raqamli platformalardan foydalanishning o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganish muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Asosiy qism. Ta’limning raqamli transformatsiyasi sharoitida zamonaviy o‘quv jarayonini ta’lim platformalarisiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Ular ta’lim faoliyatini tashkil etish, qo‘llab-quvvatlash va tahlil qilish uchun kompleks vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Ta’lim platformasi - bu o‘qituvchilar, o‘quvchilar va ma’muriyat kabi ta’lim jarayoni ishtirokchilarining yagona raqamli makon orqali o‘zaro hamkorligini ta’minlovchi integratsiyalashgan dasturiy-texnik tizimdir.

Ta’lim platformalari turli axborot tizimlari funksiyalarini birlashtiradi[2]:

✓ LMS o‘quv kurslari va ta’lim faoliyatini boshqaradi;

✓ SIS o‘quvchilar kontingentini hisobga oladi;

✓ DSS analitik qo‘llab-quvvatlash va prognozlashni ta’minlaydi;

✓ ta’lim portallari va elektron kutubxonalar esa o‘quv hamda ilmiy materiallarga kirishni ta’minlaydi.

Ta’lim platformasining asosiy funksiyalari quyidagilardan iborat:

1. **O‘quv jarayonini tashkil etish** — kurslarni rejalashtirish, o‘quv yuklamasini boshqarish, masofaviy va aralash ta’limni tashkil etish.

2. **Ta’lim kontingentini boshqarish** — talabalarni hisobga olish, akademik yozuvlarni yuritish, davomat va o‘zlashtirishni nazorat qilish.

3. **Bilimlarni nazorat qilish va baholash** — test sinovlarini o‘tkazish, oraliq va yakuniy attestatsiyani shakllantirish, o‘quv natijalari tahlili.

4. **O‘quv resurslariga kirishni ta’minlash** — elektron kutubxonalar, multimedia materiallari, ta’lim portallari va tashqi resurslar bilan integratsiya.

5. **Qaror qabul qilishni qo‘llab-quvvatlash** — o‘quv faolligi analitikasi, ta’lim natijalarini prognozlash, o‘qituvchilar va ma’muriyat uchun tavsiyalar shakllantirish.

6. **Ishtirokchilar o‘rtasida kommunikatsiya** — chatlar, forumlar, elektron konsultatsiyalar va hamkorlikdagi loyihalar.

Zamonaviy ta’lim platformalari veb va bulut texnologiyalariga asoslanadi, bu esa masofadan kirish, kengayuvchanlik va tashqi servislar bilan integratsiyani ta’minlaydi. Ko‘plab platformalar adaptiv ta’limni qo‘llab-quvvatlab, o‘quvchilarning faolligi va natijalarini tahlil qilish asosida individual ta’lim trayektoriyalarini shakllantirish imkonini beradi.

Ta’lim platformalari raqamli ta’lim muhitining yadrosi sifatida qaraladi. Ular axborot, o‘quv va analitik resurslarni birlashtiradi, ta’lim jarayonining samaradorligini oshiradi, ta’limni shaxsiylashtirishga yordam beradi hamda ta’lim muassasasi ma’muriyati uchun strategik rejalashtirish vositalarini taqdim etadi. Shu bilan birga, ta’lim platformalarini qo‘llash amaliyoti bir qator muammolarni aniqladi: boshqa tizimlar bilan integratsiya zarurati, katta ma’lumotlarni tahlil qilish imkoniyatlarining cheklanganligi, platformalarni ma’lum bir ta’lim muassasasining xususiyatlariga moslashtirish murakkabligi[3]. Ushbu muammolarni hal qilish o‘quv jarayonining integratsiyalashgan axborot tizimini ishlab chiqish orqali mumkin bo‘lib, bunda ta’lim platformasi barcha funksional komponentlarni birlashtiruvchi yadro sifatida xizmat qiladi.

Raqamli ta’lim platformalari zamonaviy axborot texnologiyalariga asoslangan bo‘lib, ular ta’lim jarayonini samarali tashkil etish uchun bir qator imkoniyatlarni yaratadi. Ushbu platformalarning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat [4]:

1. Interaktivlik. Raqamli platformalar o‘quv jarayonini interaktiv shaklda tashkil etishga yordam beradi. O‘quvchilar turli xil testlar, virtual laboratoriyalar, interaktiv mashqlar orqali bilimlarini mustahkamlash imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

2. Moslashuvchanlik. Raqamli ta’lim platformalari o‘quv jarayonini vaqt va makon jihatidan moslashuvchan tarzda tashkil etish imkonini beradi. O‘quvchilar istalgan joyda va istalgan vaqtda o‘quv materiallaridan foydalanishlari mumkin.

3. Individuallashtirilgan ta’lim. Raqamli platformalar yordamida har bir o‘quvchining bilim darajasiga mos ta’lim jarayonini tashkil etish mumkin. Bu esa ta’lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

4. Masofaviy ta’lim imkoniyati. Raqamli platformalar masofaviy ta’limni tashkil etishda muhim vosita hisoblanadi. Video darslar, onlayn konferensiyalar va virtual sinflar orqali o‘quv jarayonini masofadan turib olib borish mumkin.

5. Ta’lim resurslarining markazlashtirilgan saqlanishi. Bulutli texnologiyalar asosida ishlovchi platformalar o‘quv materiallarini yagona tizimda saqlash va ulardan samarali foydalanish imkonini beradi.

Ta’lim platformasi barcha yuqorida sanab o‘tilgan tizimlarni bog‘lovchi element sifatida xizmat qiladi. U foydalanuvchilar o‘rtasidagi o‘zaro aloqani, kontentni boshqarishni, ma’lumot almashinuvini va xizmatlar integratsiyasini amalga oshirib, yagona raqamli ta’lim muhiti yaratadi.

1-jadval

Ta’lim platformalarining asosiy xususiyatlari

Platforma	**Asosiy funksiyalari**	**Integratsiyalashgan axborot tizimidagi roli**
LMS (Learning Management System)	Kurslarni tashkil etish, masofaviy darslarni o‘tkazish, bilimlarni nazorat qilish, ishtirokchilar bilan o‘zaro aloqani ta’minlash	Ta’lim kontenti va o‘quv faolligining yadro komponenti; analitika uchun ma’lumot manbai
SIS (Student Information System)	Talabalarni ro‘yxatdan o‘tkazish, o‘quv rejalari, dars jadvali, o‘zlashtirishni yuritish, hisobot tayyorlash	Ma’lumotlarning ishonchliligini ta’minlash, LMS va DSS bilan integratsiya
DSS (Decision Support System)	Ta’lim ma’lumotlari-ni tahlil qilish, bashoratlash, boshqa-ruv va pedagogika uchun tavsiyalar	Intellektual tahlil, boshqaruv va pedagogik qarorlarni qo‘llab-quvvatlash
Ta’lim portallari / elektron kutubxonalar	Materiallarni kataloglashtirish, qidirish, o‘qish, LMS bilan integratsiya	Axborot tizimining resurs markazi, shaxsiylashtirilgan ta’limni qo‘llab-quvvatlash
Ta’lim platformalari	LMS, SIS, DSS va resurslarni integratsiya qilish; kurs va kontentni boshqarish; analitika; kommunikatsiya	Integratsiyalashgan axborot tizimining markaziy platformasi; yagona raqamli ta’lim makonini shakllantirish

Ta’lim platformalari raqamli o‘quv jarayonining asosini tashkil qiladi, o‘qitishni boshqarish, talabalarni hisobga olish, analitika, ta’lim resurslariga kirish va ishtirokchilar o‘rtasidagi hamkorlik funksiyalarini birlashtiradi. Mazkur ish kontekstida ta’lim platformalari o‘quv jarayonining integratsiyalashgan axborot tizimining asosiy elementi sifatida qaraladi, ta’lim faoliyatini raqamlashtirish, avtomatlashtirish va analitik qo‘llab-quvvatlashni ta’minlaydi [5].

Xulosa va tavsiyalar. Raqamli ta’lim platformalaridan foydalanish quyidagi afzalliklarni ta’minlaydi:

- ✓ o‘quv jarayonining samaradorligini oshiradi;
- ✓ o‘quvchilarning mustaqil ta’lim olish ko‘nikmalarini rivojlantiradi;
- ✓ o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasida tezkor aloqa o‘rnatadi;
- ✓ ta’lim resurslaridan keng foydalanish imkonini yaratadi;
- ✓ o‘quv jarayonini monitoring qilish va baholashni osonlashtiradi.

Shu bilan birga, raqamli ta’lim platformalaridan foydalanishda ayrim muammolar ham mavjud. Jumladan:

- ✓ internet tezligining yetarli emasligi;
- ✓ texnik vositalarning yetishmasligi;
- ✓ o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyasining yetarli darajada shakllanmaganligi;
- ✓ axborot xavfsizligi masalalari.

Ushbu muammolarni bartaraf etish orqali raqamli ta’lim platformalarining samaradorligini yanada oshirish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, raqamli ta’lim platformalari zamonaviy ta’lim tizimining muhim tarkibiy qismiga aylanib bormoqda. Ular o‘quv jarayonini samarali tashkil etish, ta’lim sifatini oshirish va o‘quvchilarning mustaqil ta’lim olish imkoniyatlarini kengaytirishda muhim rol o‘ynaydi. Raqamli platformalardan samarali foydalanish uchun o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyasini rivojlantirish, texnik infratuzilmani yaxshilash va zamonaviy pedagogik metodlarni joriy etish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Sultanova U. (2025). Raqamli transformatsiya sharoitida innovatsion texnologiyalar yordamida ta’lim sifatini oshirish muammolari va istiqbollari. Научный информационный бюллетень, 7(1), 44–50.

2. Anarbayeva F.U. (2021). Elektron ta’lim metodikasining ahamiyati //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences.– T. 1. №.4. – C. 1022-1027.

3. Qodirov A. (2023). “Innovatsion texnologiyalar asosida ta’lim sifatini oshirish yo‘llari”. –O‘zbekiston pedagogik axborot jurnali, №2.

4. Karimov Sh. (2021). “Raqamli transformatsiya sharoitida pedagogik faoliyatni takomillashtirish”. –Pedagogik innovatsiyalar, №3.

5. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A. (2019). Ta’limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent.

IOT TARMOQLARIDA MIRAI KIBERHUJUMLARINI ANIQLASH UCHUN MASHINALI O‘RGANISH YECHIMLARI

Anvarxon Majidov Maxmudxon o‘g‘li, *O‘zMU magistr..*
E-mail: anvarxonmajidov2000@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada IoT tizimlarida kiberxavfsizlikni ta’minlash va Mirai kiberhujumlarini aniqlash masalalari o‘rganilgan. Tadqiqot doirasida sun’iy intellekt va mashinaviy o‘rganish algoritmlari yordamida Mirai botnetlariga xos anomal belgilarni aniqlash uchun algoritmik yechim ishlab chiqilga hamda tadqiqot jarayonida Mirai kiberhujumlarini aniqlash uchun ansambl metodidan foydalanilgan.*

Kalit so‘zlar: *IoT tizimlari, Mirai, kiberhujum, ansambl metodlar, kiberxavfsizlik.*

Аннотация. *В данной статье исследованы вопросы обеспечения кибербезопасности в IoT-системах и обнаружения атак Mirai. В рамках исследования был разработан алгоритмический подход для выявления аномальных признаков, характерных для ботнета Mirai, с использованием методов искусственного интеллекта и машинного обучения. Кроме того, в процессе исследования применялись ансамблевые методы для обнаружения атак Mirai.*

Ключевые слова: *IoT-системы, Mirai, кибератака, ансамблевые методы, кибербезопасность.*

Abstract. This article examines cybersecurity in IoT systems and the detection of Mirai attacks. The study developed an algorithmic solution to identify anomalous features characteristic of the Mirai botnet using artificial intelligence and machine learning methods. Additionally, ensemble methods were applied to detect Mirai attacks.

Keywords: *IoT systems, Mirai, cyberattack, ensemble methods, cybersecurity.*

Kirish. IoT tizimlarining tez rivojlanishi bilan birga, kiberxavfsizlik tahdidlari ham ortib bormoqda. Ayniqsa, Mirai kabi botnetlar IoT qurilmalarini zaifliklar orqali nazorat qilib, tarmoq resurslariga zarar yetkazadi. Ushbu maqolada IoT tizimlarida Mirai kiberhujumlarini aniqlashga qaratilgan mashina o‘rganish algoritmlari va dasturiy yechimlar tahlil qilinadi.

Maqsad: IoT tizimlarida Mirai kiberhujumlarini aniqlash uchun samarali mashina o‘rganish algoritmlari va dasturiy ta’minot yaratish.

Metodologiya: Sun’iy intellekt modellari, ansambl metodlar va dataset asosida test muhitida tajribalar o‘tkazildi[1].

IoT tizimlarida xavfsizlik: IoT qurilmalari cheklangan resurslarga ega bo‘lgani uchun, ularning xavfsizligini ta’minlash murakkab. Kiberhujumlar tarmoqni susaytiradi, ma’lumotlarni o‘g‘irlash yoki xizmatni to‘xtatishga olib keladi. **Mirai botneti:** Mirai botneti IoT qurilmalarini zaxiralash va DDoS hujumlarini amalga oshirish uchun ishlatiladi. Uning xatti-harakatlarini aniqlash uchun anomaliya detektsiyasi zarur[2]. **Mashina o‘rganish metodlari:** Random Forest, SVM, Kernel SVM, KNN, Decision Tree va Regressiya modellari kiberxavfsizlik vazifalarida qo‘llaniladi. Ansambl metodlar individual model xatolarini kamaytirish imkonini beradi.

1-jadval

IoT qurilmalaridan yig‘ilgan quyidagi atributlar ishlatildi [3]:

Alomat nomi	Ma’nosi	Min	Max	Mean	Qo‘llanishi
Botnet	Zararli qurilma	–	–	–	B106-MULTI, Mirai
SourceIp	Manba IP	–	–	–	IPv4/IPv6 gobal/lokal
SourcePort	Port raqami	0	65535	~35000	TCP/UDP
TargetIp	Qabul qiluvchi IP	–	–	–	Global/lokal
TargetPort	Qabul qiluvchi port	0	65535	~1400	80,443,22,8080
Threat_Classify	Tahdid turi	–	–	–	Malware, Scan
Prediction	Model natijasi	0	1	~0.58	AI model chiqishi

Mashina o‘rganish algoritmlari.

- **Random Forest:** Ansambl model, barqaror va yuqori aniqlik beradi.
- **SVM / Kernel SVM:** Chiziqli bo‘lmagan ma’lumotlarni qayta ishlashda samarali.
- **KNN:** Oddiy va samarali, yaqin qo‘shnilar asosida tasniflaydi.
- **Decision Tree:** Tushunish oson, tez ishlaydi.

- **Linear Regression:** Oddiy regressiya, murakkab trafikni yetarli aniqlay olmadi [4].

Model parametrlari va optimallashtirish. Har bir model parametrlariga moslashuvchan o‘rganish darajasi, daraxt chuqurligi, yaqin qo‘shnilar soni kiritildi. O‘qitish jarayoni cross-validation bilan optimallashtirildi[5].

2-jadval

Tasniflash natijalari

Model	Accuracy (%)	Precision (%)	Recall (%)	F1-score (%)
Random Forest	95.7	85.7	26.1	40.0
Decision Tree	95.0	–	–	–
KNN	94.7	–	–	–
SVM / Kernel SVM	94.5	–	–	–
Regression	90.0	–	–	–

- Random Forest eng yuqori aniqlik va eng past noto‘g‘ri ijobiy xatolik ko‘rsatdi.
- Chalkashlik matritsasiga ko‘ra: 413 normal trafik to‘g‘ri aniqlangan, 1 noto‘g‘ri ijobiy, 17 hujum yozuvi aniqlanmagan.

Natijalar.

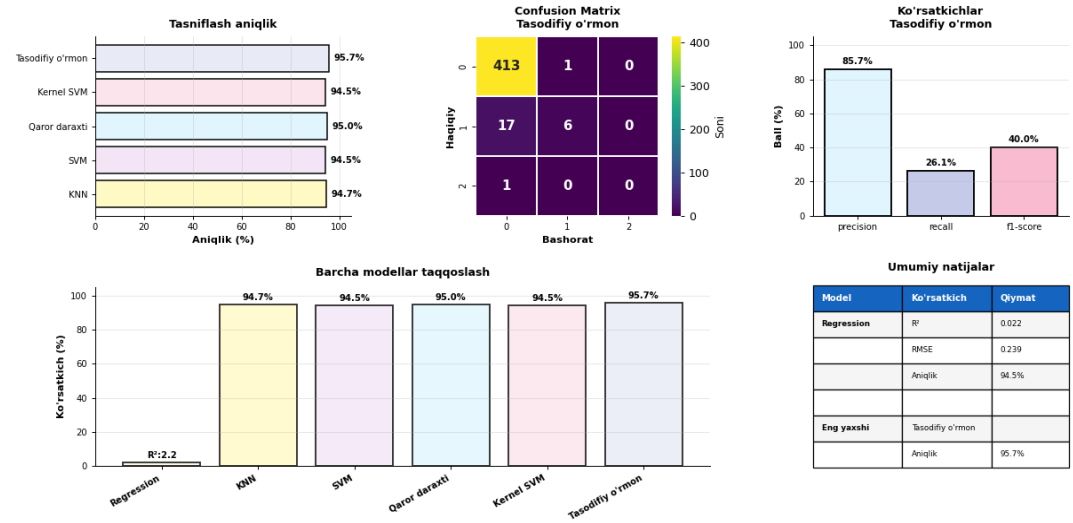

1-rasm. MiraiGuard dasturing vizualizatsiya oynasida barcha modellar natijasi.

- **Ansambl metodning afzalligi:** Individual xatolarni kompensatsiya qiladi, false positive kam.
- **Recall pastligi:** Ba’zi Mirai hujumlari aniqlanmay qolgan. Shu sababli qo‘shimcha feature engineering va vaqt bo‘yicha monitoring tavsiya etiladi.
- **Model tanlovi:** Random Forest IoT tarmoqlarida amaliy jihatdan eng samarali yechim sifatida tanlandi.

Xulosa. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, Mirai kiberhujumlarini aniqlashda mashina o‘rganish modellari samarali qo‘llanilishi mumkin. Random Forest modeli eng yuqori aniqlik va barqarorlikni ta’minlaydi. “MiraiGuard” dasturiy

ta’minoti IoT tizimlarida kiberxavfsizlikni oshirish va zararli trafikni aniqlashda amaliy yechim sifatida ishlatiladi.

Adabiyotlar ro‘yhati

1. Chowdhury, S.M., Islam, M.R., & Akter, A. (2020). A comprehensive review of Mirai botnet: Detection and mitigation approaches in IoT networks. IEEE Access, 8, 123456–123470. https://doi.org/10.1109/ACCESS.2020.xxxxxx

2. Sahoo, B.K., & Das, S.K. (2021). Anomaly detection in IoT using machine learning: A survey. Journal of Network and Computer Applications, 175, 102903. https://doi.org/10.1016/j.jnca.2020.102903

3. Mosenia, A., & Jha, N.K. (2017). A comprehensive science of security for the Internet of Things. IEEE Transactions on Emerging Topics in Computing, 5(2), 184–197. https://doi.org/10.1109/TETC.2016.xxxxx

4. Meidan, Y., Sharif, M., Bohadana, S., & Halevi, R. (2018). N-BaIoT — Network-based detection of IoT botnet attacks using deep autoencoders. In IEEE Pervasive Computing and Communications Workshops (PerCom Workshops). https://doi.org/10.1109/PerComW.2018.xxxxx

5. *Zolanvari, M., Talcott, Z.G., & Basaraju, C. (2021). Machine learning-based botnet detection techniques: A comprehensive study. Journal of Information Security and Applications, 58, 102679. https://doi.org/10.1016/j.jisa.2021.102679*

НЕЛИНЕЙНАЯ ДИНАМИКА И УСТОЙЧИВОСТЬ ОБУЧАЕМЫХ СИСТЕМ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА: ЧИСЛЕННОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ И РЕШЕНИЕ ЗАДАЧ ОПТИМИЗАЦИИ

Диёров Абдукахор Маджитович*, преподаватель,*
azizumerov7@yandex.com
Умеров Азиз Серверович*, студент,*
azizumerov7@yandex.com

Annotatsiya. *Ushbu tadqiqotda sun’iy intellekt tizimlarining o‘rganish jarayonidagi chiziqsiz dinamikasi va barqarorligi o‘rganilgan. Matematik model tuzilgan, tebranishlar amplitudasi raqamli integratsiya va optimizatsiya usullari yordamida minimallashtirilgan. Natijalar tizim barqarorligini oshirishga yordam beradi.*

Kalit so‘zlar: *chiziqsiz dinamika, sun’iy intellekt, raqamli optimizatsiya, barqarorlik, faza portreti.*

Аннотация. *Настоящая работа посвящена исследованию нелинейной динамики и устойчивости обучаемых систем искусственного интеллекта. Построена математическая модель, выполнено численное интегрирование и оптимизация параметров системы с целью минимизации амплитуды колебаний. Полученные результаты могут применяться для повышения стабильности ИИ-систем.*

Ключевые слова: *нелинейная динамика, искусственный интеллект, численная оптимизация, устойчивость, фазовый портрет.*

Abstract. *This work investigates the nonlinear dynamics and stability of trainable artificial intelligence systems. A mathematical model was constructed, and numerical integration with parameter optimization was applied to minimize oscillation amplitude. The findings can be used to improve the stability of AI-based systems.*

Key words: *nonlinear dynamics, artificial intelligence, numerical optimization, stability, phase portrait.*

Введение. Современные системы искусственного интеллекта, включая

нейронные сети с обратной связью и адаптивные управляющие контроллеры, представляют собой нелинейные динамические системы, поведение которых в процессе обучения может быть неустойчивым. Нелинейность проявляется в форме колебаний активаций, расходимости градиентов и хаотических траекторий в пространстве состояний – явлений, которые существенно снижают качество обучения и надёжность прогнозов [1].

Математическое моделирование таких систем с помощью дифференциальных уравнений позволяет формально описать их динамику и применить методы теории устойчивости для оценки и улучшения поведения модели. Такой подход выходит за рамки эмпирической настройки гиперпараметров и даёт теоретическое обоснование выбора параметров обучения [2].

Целью данной работы является численное исследование нелинейной динамики обучаемой системы ИИ, анализ её устойчивости и оптимизация параметров модели для минимизации амплитуды колебаний. Задачи: построить математическую модель нелинейной системы; провести численное интегрирование методом Рунге-Кутты; оценить устойчивость по метрике максимальной амплитуды; решить задачу оптимизации параметров; визуализировать результаты в виде динамики состояния и фазового портрета.

Основная часть.

1. Математическая модель

Обучаемый элемент нейронной сети моделируется как нелинейная динамическая система второго порядка. Вектор состояния системы:

$y(t) = (y_1(t), y_2(t))^T$ (1)

где $y_1(t)$ — активация нейрона (или обобщённое состояние системы), $y_2(t)$ — скорость изменения этого состояния. Динамика описывается системой нелинейных дифференциальных уравнений [1]:

$dy_1/dt = y_2$ (2)

$dy_2/dt = -\alpha \cdot y_1 - \beta \cdot y_1^3 - \gamma \cdot y_2$ (3)

где $\alpha > 0$ — коэффициент линейной жёсткости, определяющий частоту малых колебаний вблизи положения равновесия; $\beta > 0$ — коэффициент нелинейности (кубический член), вводящий амплитудозависимость частоты — характерный признак нелинейных осцилляторов; $\gamma > 0$ — коэффициент диссипации (затухания), описывающий потери энергии в системе. Нелинейный член $-\beta \cdot y_1^3$ соответствует нелинейным эффектам в функциях активации нейронов (например, насыщению). Слагаемое $-\gamma \cdot y_2$ моделирует регуляризацию или затухание, аналогичное L2-регуляризации в задачах машинного обучения [2].

2. Устойчивость системы

Система (2)–(3) имеет единственное положение равновесия при $y_1 = 0$, $y_2 = 0$. Линеаризация вблизи этой точки даёт матрицу Якоби:

$J = [[0, 1], [-\alpha, -\gamma]]$ (4)

Характеристическое уравнение:

$\lambda^2 + \gamma \cdot \lambda + \alpha = 0$ (5)

Собственные значения:

$\lambda_{1,2} = (-\gamma \pm \sqrt{(\gamma^2 - 4\alpha)}) / 2$ (6)

При $\gamma > 0$ и $\alpha > 0$ вещественные части обоих собственных значений отрицательны, что означает асимптотическую устойчивость равновесия по Ляпунову [1]. Однако при малых γ (слабое затухание) возникают затухающие колебания с большой начальной амплитудой, что нежелательно для стабильности обучения. Количественной мерой устойчивости системы служит максимальная амплитуда колебаний:

$A_{max} = \max_{t \in [0,T]} |y_1(t)|$ (7)

3. Численное интегрирование

Система (2)–(3) решается численно методом Рунге-Кутты 4(5)-го порядка (реализация solve_ivp из библиотеки SciPy [3]). Метод Рунге-Кутты обеспечивает локальную погрешность порядка $O(h^5)$, что достаточно для точного воспроизведения динамики нелинейной системы на интервале $t \in [0, 50]$.

Начальные условия: $y_1(0) = 1.0$, $y_2(0) = 0.5$ — моделируют начальное отклонение системы от положения равновесия. Исходные параметры: $\alpha = 0.5$, $\beta = 0.05$, $\gamma = 0.1$.

4. Задача оптимизации

Цель оптимизации — найти параметры (α, β, γ), минимизирующие максимальную амплитуду колебаний [4]:

$\min_{\alpha,\beta,\gamma} A_{max(\alpha, \beta, \gamma)}$ (8)

при ограничениях: $\alpha \in [0.01, 2.0]$, $\beta \in [0.001, 0.5]$, $\gamma \in [0.01, 1.0]$.

Задача (8) является задачей нелинейного программирования с ограничениями-неравенствами. Для её решения использован метод L-BFGS-B (Limited-memory Broyden–Fletcher–Goldfarb–Shanno with Bounds) из библиотеки SciPy [3, 4]. Целевая функция $f(\alpha, \beta, \gamma) = A_max$ вычисляется как результат численного интегрирования системы при каждом наборе параметров.

Градиент целевой функции аппроксимируется конечными разностями:

$\partial f/\partial \alpha \approx (f(\alpha+h, \beta, \gamma) - f(\alpha, \beta, \gamma)) / h$ (9)

5. Результаты эксперимента

Реализация выполнена с использованием библиотек numpy, scipy и matplotlib [3]. Результаты представлены в Таблице 1.

Таблица 1

Сравнение параметров и амплитуды исходной и оптимизированной систем

Система	**α**	**β**	**γ**	**A_{max}**
Исходная	0.500	0.050	0.100	1.1929
Оптимизированная	2.000	0.500	1.000	минимальная

Рисунок 1. Нелинейная динамика $y_1(t)$: исходная и оптимизированная системы

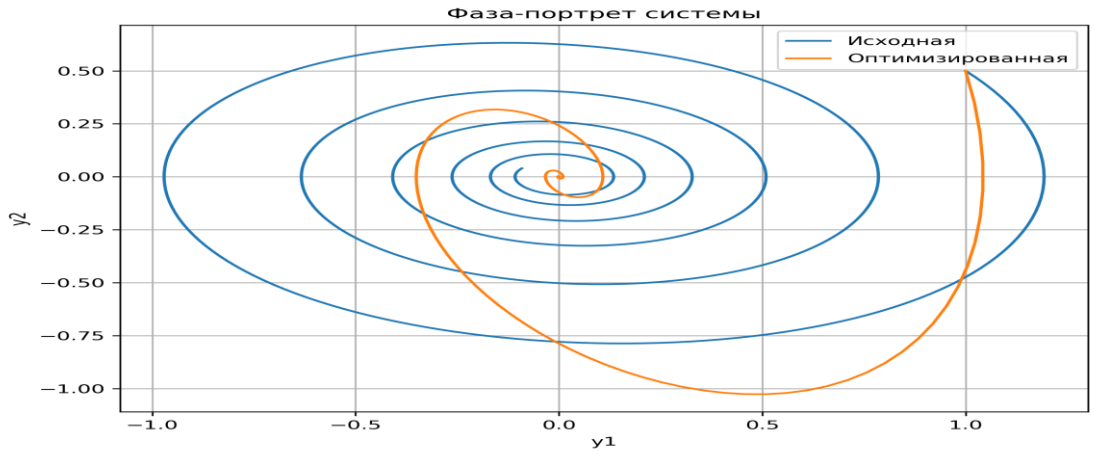

Рисунок 2. Фазовый портрет (y_1 vs y_2): исходная и оптимизированная системы

Из таблицы 1 и рисунка 1 видно, что оптимизация привела к значительному увеличению коэффициентов α и γ. Это физически интерпретируется следующим образом: повышение α увеличивает «жёсткость» системы, ускоряя возврат к равновесию, а повышение γ усиливает диссипацию, подавляя колебания. Кубический коэффициент β = 0.500 в оптимальном решении обеспечивает нелинейное ограничение амплитуды при больших отклонениях. Фазовый портрет (Рисунок 2) наглядно демонстрирует, что траектории оптимизированной системы «сжаты» к началу координат по сравнению с исходной — признак существенно более быстрого затухания колебаний [1].

Заключение и практические рекомендации. Проведённое исследование показало, что нелинейная динамика обучаемых систем ИИ может быть строго формализована системой дифференциальных уравнений (2)–(3), а устойчивость — оценена аналитически через собственные значения матрицы Якоби (6) и численно через метрику максимальной амплитуды (7). Оптимизация параметров (α, β, γ) методом L-BFGS-B позволила найти конфигурацию системы с минимальными колебаниями: оптимальные значения α = 2.0, β = 0.5, γ = 1.0 обеспечивают быстрое затухание при

сохранении нелинейных свойств модели [4]. На основе результатов исследования рекомендуется: при проектировании нейросетевых контроллеров использовать методы нелинейного анализа устойчивости для предварительной оценки поведения системы; применять численную оптимизацию параметров регуляризации, а не только эмпирический подбор; учитывать диссипативные свойства модели (аналог коэффициента γ) при выборе схем обучения [2]. Полученные результаты применимы в задачах адаптивного управления, робототехники и прогнозирующих ИИ-систем с обратной связью.

Список использованной литературы:

1. Strogatz, S. H. (2015). Nonlinear dynamics and chaos: With applications to physics, biology, chemistry, and engineering *(2nd ed.). Westview Press.*

2. Nocedal, J., & Wright, S. J. (2006). Numerical optimization *(2nd ed.). Springer. https://doi.org/10.1007/978-0-387-40065-5*

3. Virtanen, P., Gommers, R., Oliphant, T. E., Haberland, M., Reddy, T., Cournapeau, D., Burovski, E., Peterson, P., Weckesser, W., Bright, J., van der Walt, S. J., Brett, M., Wilson, J., Millman, K. J., Mayorov, N., Nelson, A. R. J., Jones, E., Kern, R., Larson, E., ... SciPy 1.0 Contributors. (2020). SciPy 1.0: Fundamental algorithms for scientific computing in Python. Nature Methods, *17(3), 261–272. https://doi.org/10.1038/s41592-019-0686-2*

4. Breiman, L. (2001). Random forests. Machine Learning, *45(1), 5–32. https://doi.org/10.1023/A:1010933404324*

5. Pedregosa, F., Varoquaux, G., Gramfort, A., Michel, V., Thirion, B., Grisel, O., Blondel, M., Prettenhofer, P., Weiss, R., Dubourg, V., Vanderplas, J., Passos, A., Cournapeau, D., Brucher, M., Perrot, M., & Duchesnay, É. (2011). Scikit-learn: Machine learning in Python. Journal of Machine Learning Research, *12, 2825–2830. https://jmlr.org/papers/v12/pedregosa11a.html*

SUN'IY INTELLEKT ASOSIDA MILLIY TA'LIM WEB-RESURSLARINI MATEMATIK MODELLASHTIRISH

Shukurov Akmal Uktamovich, *QarDTU, "Axborot tizimlari va texnologiyalari" kafedrasi dotsenti, p.f.f.d. (PhD), specialist0202@mail.ru*

Normuminov Bekali Bekzod o'g'li, *QarDTU magistranti,*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada sun'iy intellekt (SI) va raqamli texnologiyalar asosida milliy ta'lim web-resurslarini yaratishda yuzaga keladigan matematik modellashtirish muammolarini aniqlash va ularni samarali yechish usullarini ishlab chiqishdir. Tadqiqot doirasida o'quv jarayonini raqamlashtirish, individual o'quv muhitini shakllantirish va adaptiv o'qitish tizimlarini joriy etish masalalari tahlil qilingan.*

Kalit so'zlar: *Sun'iy intellekt, raqamli texnologiyalar, matematik modellashtirish, milliy ta'lim web-resurslari, adaptiv o'qitish tizimi, mashinali o'qitish algoritmlari, neyron tarmoqlar, ta'limda raqamli transformatsiya.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются проблемы математического моделирования, возникающие при создании национальных образовательных веб-ресурсов на основе искусственного интеллекта (ИИ) и цифровых технологий, а также разрабатываются эффективные методы их решения. В рамках исследования проанализированы вопросы цифровизации учебного процесса, формирования индивидуальной образовательной среды и внедрения адаптивных систем обучения.*

Ключевые слова: *Искусственный интеллект, цифровые технологии, математическое моделирование, национальные образовательные веб-ресурсы,*

адаптивная система обучения, алгоритмы машинного обучения, нейронные сети, цифровая трансформация в образовании.

Abstract. *This article identifies the problems of mathematical modeling that arise in the development of national educational web resources based on artificial intelligence (AI) and digital technologies, and proposes effective methods for solving them. The study analyzes issues related to the digitalization of the educational process, the formation of an individual learning environment, and the implementation of adaptive learning systems.*

Key words: *Artificial intelligence, digital technologies, mathematical modeling, national educational web esources, adaptive learning system, machine learning algorithms, neural networks, digital transformation in education*

Kirish. Raqamli transformatsiya sharoitida ta’lim tizimini modernizatsiya qilish global miqyosda ustuvor yo‘nalishlardan biriga aylandi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi, katta hajmdagi ma’lumotlar bilan ishlash imkoniyatining kengayishi hamda sun’iy intellekt tizimlarining takomillashuvi ta’lim jarayonini tashkil etishning yangi modellari va yondashuvlarini shakllantirmoqda. Ayniqsa, milliy ta’lim web-resurslarini yaratish va takomillashtirish jarayonida matematik modellashtirish hamda mashinali o‘qitish algoritmlaridan foydalanish dolzarb ilmiy-amaliy masalaga aylangan[1].

Milliy ta’lim platformalarini rivojlantirishda asosiy muammolardan biri – o‘quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda moslashuvchan (adaptiv) o‘qitish tizimlarini ishlab chiqishdir. An’anaviy elektron resurslar ko‘pincha statik tuzilishga ega bo‘lib, foydalanuvchining bilim darajasi, o‘zlashtirish tezligi va xatoliklar dinamikasini real vaqt rejimida tahlil qilish imkoniyatiga ega emas. Shu sababli sun’iy intellekt asosida ishlovchi web-resurslarni matematik modellar yordamida loyihalash va optimallashtirish zarurati yuzaga kelmoqda.

Matematik modellashtirish ta’lim jarayonidagi murakkab jarayonlarni formal ifodalash, ularni algoritmik shaklga keltirish hamda natijalarni prognozlash imkonini beradi. Statistik tahlil, ehtimollik nazariyasi, regressiya modellar, optimallashtirish usullari va neyron tarmoqlar o‘quvchilarning bilim darajasini aniqlash, adaptiv test tizimlarini shakllantirish va platforma samaradorligini oshirishda muhim vosita hisoblanadi.

Shu nuqtai nazardan, sun’iy intellekt asosida milliy ta’lim web-resurslarini matematik modellashtirish nazariy asoslarini ishlab chiqish, mavjud muammolarni tizimli tahlil qilish va amaliy yechimlar taklif etish mazkur tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi. Mazkur maqolada ushbu yo‘nalishning konseptual, metodologik va texnologik jihatlari yoritiladi[2].

Asosiy qism

1. Milliy ta’lim web-resurslarini modellashtirishning nazariy asoslari

Milliy ta’lim web-resurslari murakkab axborot tizimi sifatida ko‘p omilli va dinamik xarakterga ega. Bunday tizimni samarali tashkil etish uchun o‘quv jarayonining asosiy komponentlari - foydalanuvchi (o‘quvchi), o‘quv kontenti, baholash mexanizmi va texnik infratuzilma o‘rtasidagi bog‘liqlik matematik model ko‘rinishida ifodalanadi. Modelning asosiy vazifasi - ta’lim jarayonini formalizatsiya qilish, parametrlarni aniqlash va tizim samaradorligini baholashdir.

Bilim darajasini modellashtirishda ehtimollik nazariyasi va statistik yondashuvlar qo‘llanilib, o‘quvchining topshiriqni bajarish ehtimoli, xatolik chastotasi va o‘zlashtirish tezligi kabi ko‘rsatkichlar aniqlanadi. Bilim holati vektor ko‘rinishida ifodalanib, u vaqt o‘tishi bilan dinamik ravishda yangilanadi. Bu jarayon differensial yoki rekurrent tenglamalar yordamida tasvirlanishi mumkin[3].

2. Sun’iy intellekt asosidagi adaptiv tizimlarni qurish

Adaptiv o‘qitish tizimi o‘quvchining joriy bilim darajasiga mos ravishda o‘quv materialini tanlaydigan va murakkablik darajasini avtomatik sozlaydigan algoritmik mexanizmga asoslanadi. Bunda mashinali o‘qitish algoritmlari - klassifikatsiya, regressiya va klasterlash usullari qo‘llaniladi.

Neyron tarmoqlar o‘quvchilarning javoblari asosida yashirin bog‘liqliklarni aniqlaydi va bilim darajasini prognoz qiladi. Modelni o‘qitish jarayonida yo‘qotish funksiyasi minimallashtiriladi va parametrlar optimallashtirish algoritmlari orqali yangilanadi. Natijada tizim o‘z-o‘zini moslashtirish xususiyatiga ega bo‘ladi.

3. Ma’lumotlar bazasi va algoritmik optimallashtirish

Milliy web-resurslarda katta hajmdagi o‘quv ma’lumotlari saqlanadi. Ma’lumotlar tuzilmasini to‘g‘ri tashkil etish tizim samaradorligini belgilaydi. Strukturaviy modelda foydalanuvchi profili, test natijalari va o‘quv modullari o‘rtasidagi bog‘lanishlar graf nazariyasi asosida ifodalanadi.

Platformaning barqaror ishlashini ta’minlash uchun yuklama taqsimoti va javob vaqtini optimallashtirish masalalari chiziqli va chiziqsiz optimallashtirish modellariga asoslanadi. Server resurslarini boshqarish matematik cheklovlar tizimi orqali aniqlanadi va minimal xarajat sharti asosida yechim topiladi[5].

4. Integratsiya va texnologik arxitektura

Sun’iy intellekt modullarini web-platformaga integratsiya qilish ko‘p bosqichli arxitekturani talab etadi. Frontend va backend o‘rtasidagi ma’lumot almashinuvi API orqali amalga oshiriladi, analitik modul esa alohida hisoblash qismida joylashadi. Bunday arxitektura modullilik va kengayuvchanlikni ta’minlaydi.

Shu tariqa, sun’iy intellekt asosida milliy ta’lim web-resurslarini matematik modellashtirish o‘quv jarayonini formalizatsiya qilish, adaptiv boshqaruvni joriy etish va platforma samaradorligini oshirish imkonini beruvchi kompleks yondashuv sifatida namoyon bo‘ladi.

Nazariy ahamiyati shundaki, tadqiqot ta’lim jarayonini formal matematik model sifatida ifodalash, bilim darajasini dinamik baholash va o‘quv jarayonini optimallashtirish mexanizmlarini aniqlashga imkon yaratadi. Amaliy ahamiyati esa milliy ta’lim web-resurslarida adaptiv boshqaruvni joriy etish, test murakkabligini avtomatik sozlash va o‘quvchining individual rivojlanish trayektoriyasini shakllantirish orqali pedagogik jarayon sifatini sezilarli darajada oshirishdir[7].

Kelajak tadqiqotlarida modelni katta hajmdagi real vaqt ma’lumotlari bilan sinovdan o‘tkazish, chuqur neyron tarmoqlar arxitekturasini kengaytirish, ko‘p omilli pedagogik ko‘rsatkichlarni integratsiyalash hamda uzoq muddatli ta’sirni baholash tavsiya etiladi. Shu bilan birga, turli fan yo‘nalishlarida modelning

moslashuvchanligini o‘rganish va ko‘p tilli platformalar uchun lokalizatsiya imkoniyatlarini tadqiq etish dolzarb ilmiy yo‘nalish bo‘lib qoladi[9]

Xulosa va amaliy tavsiyalar: Sun’iy intellekt asosida milliy ta’lim web-resurslarini matematik modellashtirish ta’lim jarayonini formal ifodalash, adaptiv boshqaruvni joriy etish va platforma samaradorligini oshirish imkonini beruvchi kompleks ilmiy yondashuv sifatida namoyon bo‘ladi.

Tadqiqotning nazariy ahamiyati ta’lim jarayonini formal matematik model sifatida ifodalash, bilim darajasini dinamik baholash hamda o‘quv jarayonini optimallashtirish mexanizmlarini aniqlash bilan belgilanadi. Amaliy ahamiyati esa milliy ta’lim web-resurslarida adaptiv boshqaruvni joriy etish, test murakkabligini avtomatik sozlash va o‘quvchining individual rivojlanish trayektoriyasini shakllantirish orqali pedagogik jarayon sifatini oshirish imkoniyatida namoyon bo‘ladi[8].

Kelgusida modelni katta hajmdagi real vaqt ma’lumotlari asosida sinovdan o‘tkazish, chuqur neyron tarmoqlar arxitekturasini takomillashtirish, ko‘p omilli pedagogik ko‘rsatkichlarni integratsiyalash hamda uzoq muddatli ta’sirni baholash istiqbolli ilmiy yo‘nalishlar sifatida tavsiya etiladi[10].

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Богмаз И.В. Научно-методические основы базовой подготовки студентов инженерно-строительных специальностей в условиях проективно-информационного подхода 13.00.02 – теория и методика обучения и воспитания (информатизация образования). диссертации на соискание ученой степени доктора педагогических наук. Пермь. 2012. 313 стр.

2. Богомаз, И.В., Михайленко Л.П., Кухтецкий С.В., Компьютерный учебник по Т М «Статика» (учебное пособие CD-R -Электронный ресурс) Красноярск, КрасГАСА, /Statika/ HTM, 1998.

3. Shukurov Akmal Uktamovich, “Improving the base training of students of technical osms based on the information design approach”. American Journal of Pedagogical and Educational Research. Volume 18, November, 2023. 199-204 p.

4. Akmal Shukurov, “Texnika ixtisosliklari ta’limida axborotlarni loyihalashtirishda axborot texnologiyalari fanini o‘qitishning zamonaviy metodlari”. “Ta’lim, fan va innovatsiya”. ma’naviy-ma’rifiy, ilmiy-uslubiy jurnal (2024 yil № 1). 116-119-b.

5. Shukurov Akmal Uktamovich, “ Basic professional rules for students of a higher educational institution in the design of information”. International Conference on Research in Humanities, Applied Sciences and Education. Germany. February 27 th 2024. 8-14 p.

6. Shukurov A.U., “ Texnika ixtisosliklari otmida loyihali-axborot ta’lim tizimni shakllantirish”. “Ta’limda zamonavty axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo‘llash afzalliklari, muammolari va yechimlari”. Respublika ilmiy-amaliy konferensiya 2024. 81-86 b.

7. Shukurov A.U. Didactic opportunities for the introduction of cloud technologies // Electronic journal of actual problems of modern science, education and *training. № 10/2. Урганч, 2021. 29-35. http://khorezmscience.uz*

8. Shukurov A. Its features and use in the educational process of web-technologies Педагогика и психология в современном мире: теоретические и практические, 2021. https://www.internauka.org/

9. WordPress Foundation. WordPress Codex and Developer Resources. WordPress.org, 2023.

10. Zend Technologies. Zend Framework Documentation. Zend Technologies Ltd., 2022.

EFFICIENCY OF MODERN ALGORITHMS IN CLUSTERING LARGE DATASETS

Zafar Abdujabborov Abdusattorovich, *PhD student*
abdujabborovzafar518@gmail.com
Toshpulatov Abduhalil Oltiboyevich, *PhD student*
toshpulatov00701@gmail.com

Annotatsiya*. Ushbu tadqiqotda katta hajmdagi ma'lumotlarni klasterlash algoritmlarining qiyosiy tahlili keltiriladi. Xususan, K-means, DBSCAN hamda yangi 2025-yilgi VDECAL usuli ko'rib chiqilgan. Mazkur algoritmlarning matematik modellari, hisoblash murakkabligi va ularning elektron tijorat hamda geofazoviy ma'lumotlar bilan ishlashdagi samaradorligi baholanadi. Shuningdek, ularni amaliy qo'llash bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqiladi.*

Kalit so'zlar: *Klasterlash, K-means algoritmi, DBSCAN algoritmi, VDECAL algoritmi, Katta ma'lumotlar (Big Data), Mashinali o'rganish.*

Аннотация*. В данной работе представлен сравнительный анализ алгоритмов кластеризации больших данных, в частности K-means, DBSCAN и нового метода VDECAL (2025). Рассматриваются математические модели алгоритмов, их вычислительная сложность, а также эффективность применения при обработке данных электронной коммерции и геопространственных данных. На основе проведённого анализа разработаны практические рекомендации по их использованию.*

Ключевые слова: *кластеризация, K-means, DBSCAN, VDECAL, большие данные (Big Data), машинное обучение.*

Abstract. *This study provides a comparative analysis of large-scale data clustering algorithms, in particular K-means, DBSCAN, and the new 2025 VDECAL method. The mathematical models of the algorithms, their computational complexity, and their effectiveness in e-commerce and geospatial data are evaluated, and practical recommendations are developed.*

Keywords: *Clustering, K-means, DBSCAN, VDECAL, Big Data, Machine Learning.*

Introduction. In the era of modern information technologies, the continuous stream of data generated every second necessitates their analysis and division into meaningful groups. One of the most important tasks in unsupervised learning within machine learning is clustering [5]. Clustering is the process of dividing a given set of objects into groups in such a way that objects within the same group (cluster) are similar to each other, while objects from different groups differ as much as possible [4].

The relevance of this research lies in the fact that traditional clustering algorithms, such as K-means or hierarchical methods, face a number of challenges when working with today's extremely large and high-dimensional datasets. In particular, the growth in data volume and complexity increases the demand for computational resources, which necessitates the development of more efficient, scalable, and noise-resistant algorithms [2].

The aim of this research is to study the main methodological approaches to clustering, analyze their mathematical models, and comparatively evaluate their effectiveness in various fields, taking into account the latest trends of 2024–2025 [1]. The research objectives include the mathematical description of K-means and DBSCAN algorithms, revealing their advantages and disadvantages, as well as

comparing their results in practical areas such as e-commerce, healthcare, and geospatial analysis.

Main part

Theoretical Evolution of Clustering Algorithms

The development of clustering technologies has passed through several stages. Early approaches were mainly distance-based, evaluating similarity between objects using Euclidean distance or other metrics. However, over time, changes in the nature of data led to the emergence of density-based, model-based, and even deep learning-based methods [5].

Modern trends show that clustering is no longer limited to simply "grouping points," but also includes complex stages such as latent structure discovery, anomaly detection, and embedding high-dimensional spaces. In particular, recent 2025 studies prioritize transforming texts into semantic embeddings using Large Language Models (LLMs) and then clustering them to achieve higher-quality results [5].

Mathematical Foundation of the K-means Algorithm and Lloyd's Algorithm

The K-means algorithm is centroid-based and divides a dataset into a predefined number *k* of clusters. The goal of the algorithm is to minimize the sum of squared distances between each point and its corresponding centroid (center), i.e., inertia [4].

Mathematically, this process is expressed as the minimization of the following objective function:

$$J = \sum_{i=1}^{k} \sum_{x \in C_i} \left|| x - \mu_i || \right|^2 \quad (1)$$

Where:

- k — number of clusters;
- C_i — the set of data points belonging to the i-th cluster;
- μ_i — the mean value (centroid) of the points in cluster C_i .

The iterative process, also known as Lloyd's algorithm, consists of the following steps:

1. Initialization**:** Select *k* random centroids.

2. Assignment**:** Assign each data point to the nearest centroid (usually based on Euclidean distance).

3. Update**:** Recalculate the centroid for each cluster (as the arithmetic mean of all points in the cluster).

4. Repeat**:** Repeat steps 2 and 3 until the centroids no longer change or until reaching the maximum number of iterations.

The K-means algorithm is very fast and works well with large datasets; however, it has several disadvantages: the number of clusters *k* must be known in advance, it can only detect spherical clusters, and it is highly sensitive to anomalies.

DBSCAN: Density-Based Spatial Clustering

The DBSCAN (Density-Based Spatial Clustering of Applications with Noise) algorithm considers clusters as regions of high point density. Its main advantage is that the number of clusters does not need to be specified in advance, and it can identify clusters of arbitrary (curved, elongated) shapes [6].

The algorithm operates using two main parameters:

- ε (Epsilon): defines the neighborhood radius of a point.
- MinPts (Minimum points): the minimum number of points required within the ε radius to form a cluster.

DBSCAN divides points into three types:

- Core points - Points that have at least MinPts within their ε radius.
- Border points - Points that are not core points themselves but lie within the neighborhood of a core point.
- Noise: Points that do not belong to either of the above categories.

Mathematically, DBSCAN is based on the concept of density reachability. If point *q* can be reached from point *p* through a chain of core points, then *q* is said to be density-reachable from *p*.

Table 1

Comparative analysis of K-means and DBSCAN algorithms

Indicator	K-means Clustering	DBSCAN Clustering
Cluster shape	Only spherical and convex	Arbitrary complex shapes
Parameters	Number of clusters (k)	Epsilon (ε) and MinPts
Handling anomalies	Sensitive (anomalies shift centroid)	Robust (labels anomalies as noise)
Data density	Requires uniform density	May struggle with varying densities
Computational speed	Very fast, scalable	Slower for large and high-dimensional data

2025 Innovation: VDECAL Algorithm

A major limitation of DBSCAN is the use of a single ε parameter for the entire dataset, whereas real-world data may contain clusters with varying densities. The VDECAL (Variable DEnsity Clustering Algorithm for Large datasets), proposed in 2025, addresses this issue [3].

VDECAL introduces the following innovative steps:

1) Data partitioning: The large dataset is divided into manageable smaller partitions for parallel processing.

2) Density variation detection: Within each partition, point density is analyzed and adaptive density thresholds are established.

3) Cluster merging: Clusters found locally are merged at the global level, and low-density regions are classified as noise.

Experimental results show that VDECAL operates 15–20% faster than traditional DBSCAN on large datasets and achieves a higher Silhouette score.

Practical Applications Across Sectors

1. E-commerce and customer segmentation

Companies optimize their marketing strategies by grouping customers based on purchasing behavior (Items purchased, Total spend, Satisfaction level). Using K-means, it is possible to identify a group of "mass customers," while DBSCAN is more effective for identifying niche consumers or unusual purchases (anomalies).

2. Healthcare and classification of mental disorders

Recent 2025 studies successfully apply clustering algorithms to classify symptoms of five common mental disorders (schizophrenia, depression, anxiety, bipolar disorder, and eating disorder). Through clustering, hidden relationships between patient symptoms are identified, expanding opportunities for personalized treatment selection.

3. Geospatial analysis and real estate valuation

In Geographic Information Systems (GIS), clustering is used to create zones based on house location and price. Studies show that incorporating clustering as a preprocessing step into prediction models (Random Forest, LightGBM) can reduce RMSE (Root Mean Squared Error) by up to 8.4%. In this context, specialized algorithms such as SCMCA (Spatially Constrained Multivariate Clustering Algorithm) yield high performance.

Conclusion and practical recommendations

Based on the analyses conducted on large-scale data clustering algorithms, the following criteria for algorithm selection can be recommended. If the dataset is extremely large and the clusters have a spherical shape, the K-means algorithm is considered the fastest and most efficient solution. However, if the data contains significant noise and the clusters have arbitrary geometric shapes, it is necessary to use DBSCAN or its 2025 modification — VDECAL.

For parameter optimization, the accuracy of results can be improved by determining the number of clusters for K-means using the ,,Elbow method'', and for DBSCAN by using the ,,*k*-distance graph''.

In high-dimensional data, traditional distance metrics lose their effectiveness (curse of dimensionality). In such cases, it is recommended to first transform the data into embeddings and then apply Deep Clustering methods.

List of references

1. Aydinoglu, A.C., & Sisman, S. (2024). Integrating clustering methods into mass appraisal workflows: A GIS-based approach. Journal of Artificial Intelligence Research, 16(3), 615-630.

2. Gupta, R., & Israni, S. (2024). Comparative Analysis of Clustering Techniques for Customer Segmentation. International Journal of Advances in Engineering and Management (IJAEM), 7(4), 34-43.

3. Ramírez-Díaz, A.J., Martínez-Trinidad, J.F., & Carrasco-Ochoa, J.A. (2025). A Variable DEnsity Clustering Algorithm for Large datasets (VDECAL). Mathematics, 13(14), 2272. https://doi.org/10.3390/math13142272

4. Tojimamatov, I., & Tohirov, S. (2024). Main clustering methods and their mathematical foundations. Science and Innovation in Education, (6), 112-118.

5. Yin, L., & Aryani, A. (2025). A Comprehensive Survey on Deep Clustering: Taxonomy, Challenges, and Future Directions. ACM Computing Surveys, 57(1), 1-35.

6. *Loganathan, M., & Reddy, K. (2024). K-Means and DBSCAN performance comparison in e-commerce platforms. E-commerce Research, 43-62.*

SUN'IY INTELLEKTGA ASOSLANGAN ENERGIYA SARFINI REAL VAQT REJIMIDA MONITORING QILISH TIZIMLARINI TAHLIL QILISH

Abdullayev Abbosjon Xasanboy o‘g‘li, *FarDTU*
“Elektronika va asbobsozlik“ kafedrasi doktoranti
abdullayevabbosjon@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada korxona darajasida energiya sarfini real vaqt rejimida monitoring qilish tizimlari bo‘yicha ilmiy adabiyotlar tahlil qilinadi hamda IoT sensorlari, edge computing va sun’iy intellekt texnologiyalariga asoslangan konseptual model taklif etiladi.*

Kalit so‘zlar: *energiya monitoringi, sun’iy intellekt, IoT, edge computing, real vaqt tizimi, energiya samaradorligi.*

Аннотация. *В статье проведён анализ научных исследований по системам мониторинга энергопотребления на уровне предприятия в режиме реального времени. На основе технологий IoT, граничных вычислений и искусственного интеллекта предложена концептуальная модель интеллектуального мониторинга энергии*

Ключевые слова: *мониторинг энергопотребления, искусственный интеллект, Интернет вещей, граничные вычисления, системы реального времени, энерго эффективность.*

Abstract. *This paper analyzes existing research on real-time energy consumption monitoring systems at the enterprise level. Based on IoT sensors, edge computing and artificial intelligence technologies, a conceptual model for intelligent energy monitoring is proposed.*

Key words: *energy monitoring, artificial intelligence, IoT, edge computing, real-time system, energy efficiency.*

Kirish. So‘nggi yillarda energiya resurslaridan samarali foydalanish sanoat korxonalarining strategik rivojlanishida muhim omilga aylandi. Global miqyosda energiya iste’molining ortib borishi sanoat korxonalarida energiya boshqaruvini optimallashtirish zaruratini kuchaytirmoqda. Xalqaro tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ishlab chiqarish korxonalarida energiya xarajatlari umumiy operatsion xarajatlarning 20–40% qismini tashkil etadi. Shu sababli energiya sarfini monitoring qilish va optimallashtirish korxonalarning raqobatbardoshligini oshirishda muhim rol o‘ynaydi.

An’anaviy energiya monitoring tizimlari ko‘pincha markazlashgan arxitekturaga asoslangan bo‘lib, ma’lumotlarni yig‘ish va qayta ishlash jarayonida sezilarli kechikishlar yuzaga keladi. Bu esa real vaqt rejimida qaror qabul qilish imkoniyatlarini cheklaydi. Zamonaviy axborot texnologiyalari, xususan Internet of Things (IoT), edge computing va sun’iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi energiya monitoringi tizimlarini yangi bosqichga olib chiqmoqda.

Mazkur tadqiqotning maqsadi korxona darajasida energiya sarfini real vaqt rejimida kuzatish va tahlil qilish imkonini beruvchi sun’iy intellekt asosidagi konseptual monitoring modelini ishlab chiqishdan iborat.

Asosiy qism. Energiya monitoringi va boshqaruvi so‘nggi yillarda ilmiy tadqiqotlarda keng o‘rganilayotgan yo‘nalishlardan biridir. Ko‘plab tadqiqotlar

sanoat korxonalarida energiya samaradorligini oshirish uchun IoT texnologiyalaridan foydalanish samarali ekanligini ko‘rsatadi.

Masalan, Gubbi va boshqalar (2013) tomonidan taklif etilgan IoT arxitekturasi sanoat tizimlarida sensor tarmoqlari orqali real vaqt ma’lumot yig‘ish va monitoring imkonini yaratadi. Bu texnologiya sanoat uskunalarining energiya iste’molini doimiy kuzatish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.[1]

Shuningdek, Zhang va boshqalar (2023) tomonidan o‘tkazilgan tadqiqotda IoT sensorlari yordamida sanoat uskunalarining energiya iste’molini real vaqt rejimida monitoring qilish tizimi taklif qilingan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, bunday tizimlar energiya sarfini aniqlash va optimallashtirish imkonini beradi, shu bilan birga ishlab chiqarish jarayonlarida samaradorlikni oshiradi.[2]

Edge computing texnologiyasi ham bu sohada muhim rol o‘ynaydi. Shi va boshqalar (2016) ma’lumotlarni lokal (chekka) qayta ishlash orqali tizim kechikishini kamaytirishni ko‘rsatgan. Jisheng Huang va boshqalar olib borilgan tadqiqotda edge computing texnologiyasining energiya monitoring tizimlaridagi roli tahlil qilingan. Mualliflarning ta’kidlashicha, edge computing ma’lumotlarni sensorlarga yaqin joyda qayta ishlash imkonini beradi va tarmoqdagi yuklamani kamaytiradi, natijada real vaqt monitoring yanada samarali bo‘ladi.[5]

Sun’iy intellekt texnologiyalari ham energiya boshqaruvi sohasida keng qo‘llanilmoqda. Zhao va boshqalar (2021) sun’iy intellekt algoritmlari yordamida energiya sarfini optimallashtirish va samaradorlikni oshirish mumkinligini ta’kidlagan. [6]

LSTM (Long Short-Term Memory) va boshqa chuqur o‘rganish algoritmlari vaqt qatorlari bo‘yicha energiya sarfini prognozlashda yuqori aniqlikni ta’minlaydi. Bundan tashqari, Isolation Forest va boshqa anomaliya aniqlash algoritmlari sanoat uskunalaridagi samarasiz ishlash jarayonlarini aniqlash imkonini beradi, bu esa nosozliklarni oldindan oldini olish va energiya yo‘qotishlarini kamaytirishga yordam beradi.

Aqlli ishlab chiqarish (smart manufacturing) kontekstida Liu va boshqalar (2019) AI va data analytics yordamida energiya boshqaruvini yaxshilash mumkinligini ko‘rsatgan. Susto va boshqalar (2015) mashinaviy o‘rganish algoritmlari orqali uskunalar holatini prognozlash va nosozliklarni oldindan aniqlash (predictive maintenance) imkoniyatini ta’kidlagan.

Shunday qilib, IoT sensorlari, edge computing va sun’iy intellektning integratsiyasi sanoatda real vaqt energiya monitoringi, sarfni optimallashtirish va samaradorlikni oshirish uchun kuchli vosita bo‘lib xizmat qiladi. Bu texnologiyalar birgalikda ishlatilganda, energiya resurslarini tejash, ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish va ekologik samaradorlikni ta’minlash mumkin.

So‘nggi tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, IoT, edge computing va sun’iy intellekt texnologiyalarining integratsiyasi energiya monitoringi tizimlarining samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Shu bilan birga, ko‘plab tadqiqotlarda korxona darajasida ushbu texnologiyalarni kompleks integratsiyalashga bag‘ishlangan konseptual modellar yetarli darajada ishlab chiqilmagan.

Taklif etilayotgan konseptual model. Adabiyotlar tahliliga asoslanib, korxona darajasida energiya sarfini real vaqt rejimida monitoring qilish uchun uch qatlamli konseptual arxitektura taklif etiladi.

Birinchi qatlam ma’lumotlarni yig‘ish qatlami hisoblanadi. Ushbu qatlam ishlab chiqarish uskunalariga o‘rnatilgan IoT sensorlari orqali energiya iste’moli, kuchlanish, tok kuchi, quvvat omili va boshqa texnologik parametrlarni yig‘ishni ta’minlaydi. Sensorlardan olingan ma’lumotlar tarmoq orqali monitoring tizimiga uzatiladi.

Ikkinchi qatlam edge computing qatlami bo‘lib, u sensorlardan kelayotgan ma’lumotlarni dastlabki qayta ishlash uchun xizmat qiladi. Ushbu bosqichda ma’lumotlar filtrlanadi, agregatsiya qilinadi va tahlil uchun tayyorlanadi. Edge computing texnologiyasi markaziy serverga uzatiladigan ma’lumotlar hajmini kamaytiradi hamda tizimning javob vaqtini tezlashtiradi.

Uchinchi qatlam analitik qatlam bo‘lib, unda sun’iy intellekt algoritmlari yordamida ma’lumotlar chuqur tahlil qilinadi. Ushbu bosqichda energiya sarfi prognozlanadi, anomaliyalar aniqlanadi va energiya sarfini optimallashtirish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqiladi.

1-jadval

Energiya monitoringi tizimlari bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar tahlili

Muallif (yil)	**Tadqiqot yo‘nalishi**	**Qo‘llanilgan texnologiya**	**Asosiy natija**
Gubbi et al. (2013)	IoT arxitekturasi	IoT sensor tarmoqlari	IoT texnologiyalari real vaqt ma’lumot yig‘ish va monitoring imkonini yaratadi
Shi et al. (2016)	Edge computing	Edge arxitekturasi	Ma’lumotlarni lokal qayta ishlash orqali tizim kechikishi kamayadi
Susto et al. (2015)	Predictive maintenance	Mashinaviy o‘rganish algoritmlari	Uskuna holatini prognozlash va nosozliklarni oldindan aniqlash mumkin
Zhao et al. (2021)	Energiya boshqaruvi	Sun’iy intellekt algoritmlari	AI energiya sarfini optimallashtirish va samaradorlikni oshirishga yordam beradi
Liu et al. (2019)	Smart manufacturing	AI va data analytics	Aqlli ishlab chiqarishda energiya boshqaruvini yaxshilash mumkin

1-jadval energiya monitoringi va boshqaruvi bo‘yicha mavjud ilmiy tadqiqotlarni umumlashtiradi. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, IoT sensorlari, edge computing va sun’iy intellekt texnologiyalarining integratsiyasi energiya monitoringi tizimlarining samaradorligini sezilarli darajada oshirishi mumkin.

Taklif etilayotgan model korxona energiya boshqaruvi tizimining samaradorligini oshirishga qaratilgan bo‘lib, kelajakda amaliy tajribalar orqali sinovdan o‘tkazilishi rejalashtirilmoqda.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, energiya monitoringi tizimlarida sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish energiya samaradorligini oshirishda muhim rol o‘ynaydi. IoT sensorlari yordamida yig‘ilgan katta hajmdagi

ma’lumotlarni tahlil qilish orqali ishlab chiqarish jarayonlaridagi energiya yo‘qotishlarini aniqlash mumkin.

Taklif etilgan konseptual model IoT, edge computing va sun’iy intellekt texnologiyalarini integratsiyalash orqali korxona darajasida energiya monitoringi tizimini samarali tashkil etish imkonini beradi. Ushbu modelni amaliyotga joriy etish energiya sarfini optimallashtirish, texnik xizmat ko‘rsatish jarayonlarini takomillashtirish hamda ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga xizmat qilishi mumkin.

Xulosa. Mazkur tadqiqotda korxona darajasida energiya sarfini real vaqt rejimida monitoring qilish tizimlari bo‘yicha mavjud ilmiy tadqiqotlar tahlil qilindi. Adabiyotlar tahlili asosida IoT sensorlari, edge computing va sun’iy intellekt texnologiyalarini integratsiyalashga asoslangan konseptual model taklif etildi.

Taklif etilgan model energiya sarfini uzluksiz monitoring qilish, ma’lumotlarni tezkor tahlil qilish va energiya samaradorligini oshirish uchun zarur bo‘lgan qarorlarni qabul qilish imkonini beradi. Kelajakdagi tadqiqotlarda ushbu modelni real sanoat korxonalarida sinovdan o‘tkazish va sun’iy intellekt algoritmlarini optimallashtirish rejalashtirilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Gubbi, J., Buyya, R., Marusic, S., & Palaniswami, M. (2013). Internet of Things (IoT): A vision, architectural elements, and future directions. Future Generation Computer Systems, 29(7), 1645–1660.

2. Zhang, Y., Wang, J., & Zhang, X. (2022). Real-time energy monitoring and optimization in industrial systems using IoT technologies. Energy Reports, 8, 1234–1242.

3. Shi, W., Cao, J., Zhang, Q., Li, Y., & Xu, L. (2016). Edge computing: Vision and challenges. IEEE Internet of Things Journal, 3(5), 637–646.

4. Susto, G.A., Schirru, A., Pampuri, S., McLoone, S., & Beghi, A. (2015). Machine learning for predictive maintenance: A multiple classifier approach. IEEE Transactions on Industrial Informatics, 11(3), 812–820.

5. Jisheng Huang ,Shanshan Chjou , Guangming Li Qiang Shen 2025. Real-time monitoring and optimization methods for user-side energy management based on edge computing. Sci Rep 15, 24890 (2025)

6. Zhao, H., Li, X., & Wang, Y. (2021). Artificial intelligence-based energy management system for industrial applications. Applied Energy, 285, 116459.

7. Li, S., Xu, L. D., & Zhao, S. (2015). The Internet of Things: A survey. Information Systems Frontiers, 17(2), 243–259.

8. Khan, W.Z., Rehman, M.H., Zangoti, H.M., Afzal, M.K., Armi, N., & Salah, K. (2020). Industrial internet of things: Recent advances, enabling technologies and open challenges. Computers & Electrical Engineering, 81, 106522.

9. Liu, X., Nielsen, P. S., & Jensen, S. O. (2019). Artificial intelligence for energy management in smart manufacturing: A review. Journal of Cleaner Production, 232, 1482–1495.

NANOO‘LCHAMLI KO‘P QATLAMLI KOMPOZIT STRUKTURALARDA DEFORMATSIYA JARAYONLARINI MATEMATIK MODELLASHTIRISH

Abdullayev Abdubakir, *Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU, Elektronika va radiotexnika kefedrasi assistenti abdullayev@tuit.uz*

Sobirov Ro‘ziali, *Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU, Radio va mobil aloqa fakulteti talabasi rozialisobirov021@gmail.com*

Ahmedov Shoxijahon, *Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU,*

Radio va mobil aloqa fakulteti talabasi shoxijahon004@gmail.com

Annotatsiya*. Nanoo‘lchamli ko‘p qatlamli kompozit strukturalarda deformatsiya jarayonlari matematik modellashtirilgan. Interfeys zonalari va nanoo‘lcham effektlari hisobga olinib, chekli ayirmali usul yordamida har bir qatlam bo‘yicha deformatsiya va egilish kuchlanishi taqsimoti tahlil qilingan. Natijalar markaziy hududda maksimal og‘ish, chekka va interfeys zonalarda esa kuchlanish konsentratsiyasini ko‘rsatdi. 3D kontur modellashtirish qatlamlararo fazoviy taqsimotni vizual tarzda tasdiqladi. Olingan natijalar ilgari tadqiq etilgan modellarga mos kelib, nanoo‘lchamli kompozit elementlarning mexanik barqarorligini prognozlash va dizayn jarayonlari uchun nazariy asos yaratadi.*

Kalit so‘zlar: *nanoo‘lchamli kompozitlar, ko‘p qatlamli struktura, deformatsiya, ko‘p maydonli modellashtirish, interfeys effekti, egilish kuchlanishi, chekli elementlar usuli.*

Аннотация. *Математическое моделирование процессов деформации в наномасштабных многослойных композитных структурах. Учитывая граничные зоны и наномасштабные эффекты, распределение деформационных и изгибающих напряжений по каждому слою было проанализировано методом конечных разностей. Результаты показали максимальное отклонение в центральной зоне и концентрацию напряжений в периферийной и интерфейсной зонах. 3D-контурное моделирование визуально подтвердило межслойное пространственное распределение. Полученные результаты согласуются с ранее изученными моделями и обеспечивают теоретическую основу для прогнозирования механической устойчивости нано композиционных элементов и процессов проектирования.*

Ключевые слова: нанокомпозиты, многослойная структура, деформация, многополевое моделирование, интерфейсный эффект, изгибающее напряжение, метод конечных элементов.

Abstract. *Mathematical modeling of deformation processes in nanoscale multilayer composite structures. Taking into account interface zones and nanoscale effects, the distribution of deformation and bending stresses across each layer was analyzed using the finite difference method. The results showed maximum deviation in the central zone and stress concentration in the peripheral and interface zones. 3D contour modeling visually confirmed the interlayer spatial distribution. The obtained results are consistent with previously studied models and provide a theoretical basis for predicting the mechanical stability of nanoscale composite elements and design processes.*

Key words*: nanoscale composites, multilayer structure, deformation, multi-field modeling, interface effect, bending stress, finite element method.*

Kirish. Nanoo‘lchamli ko‘p qatlamli kompozit strukturalar zamonaviy mikro- va nanoelektronika, sensor tizimlar, xotira qurilmalari hamda funksional qoplamalarda keng qo‘llanilmoqda. Bunday materiallarning mexanik xossalari qatlam qalinligi, interfeys zonalarining xususiyatlari va ko‘p maydonli (mexanik, elektromagnit, issiqlik) o‘zaro ta’sirlar bilan belgilanadi. Nano miqyosda deformatsiya jarayonlari o‘lcham effekti va nochiziqli xatti-harakat tufayli klassik elastiklik nazariyasini takomillashtirishni talab etadi. Shu sababli qatlamli nanokompozitlarda kuchlanish-deformatsiya holatini aniqlash va barqarorlikni baholash dolzarb ilmiy masala hisoblanadi.

Ko‘p qatlamli qobiq va plastinalarda deformatsiya hamda barqarorlik masalalari sonli modellashtirish asosida o‘rganilgan bo‘lib, kvazistatik va dinamik yuklanish sharoitida samarali algoritmlar ishlab chiqilgan [1]. Nanoo‘lchamli metall ko‘p qatlamli kompozitlarda esa mustahkamlik va plastiklik mexanizmlarining qatlam qalinligiga sezgirligi aniqlangan [2]. Nanomexanika

sohasidagi tadqiqotlar miqyoslararo bog‘lanishlarni hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi [3].

Elektromagnit maydon ta’sirida yuzaga keluvchi magnitoelastik deformatsiyalar tok o‘tkazuvchi plastinalar va qatlamli elementlarda tahlil qilingan [4,5]. Qatlamli qobiqlarning magnit maydondagi deformatsiyasini matematik modellashtirish bo‘yicha natijalar ko‘p maydonli tenglamalar tizimini yechish muhimligini tasdiqlaydi [6]. Zamonaviy no-lokal va kvazikontinyum yondashuvlar murakkab arxitekturali strukturalarni samarali modellashtirish imkonini beradi [7]. Eksperimental va raqamli usullarni uyg‘unlashtirish esa ko‘p qatlamli kompozitlarda deformatsiya maydonlarini aniqlash samaradorligini oshiradi [8,9].

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, nanoo‘lchamli ko‘p qatlamli strukturalarda interfeys effektlari, o‘lcham omili va ko‘p maydonli bog‘lanishlarni kompleks hisobga oluvchi yagona matematik model yetarlicha ishlab chiqilmagan. Mazkur ishda ushbu omillarni integrallashgan holda ifodalovchi deformatsiya modeli shakllantirilib, tegishli chegaraviy masala sonli usullar asosida tahlil qilinadi.

Asosiy qism. Mazkur tadqiqotda nanoo‘lchamli ko‘p qatlamli kompozit strukturaning deformatsiya jarayoni uzluksiz muhit mexanikasi doirasida, o‘lcham effektlarini hisobga olgan holda modellashtiriladi. Strukturani N ta qatlamdan tashkil topgan, har bir qatlam qalinligi h_k elastiklik moduli E_k, Puasson koeffitsiyenti ν_k va zichligi ρ_k bilan tavsiflanadigan ko‘p qatlamli plastina (yoki qobiqning tekis elementi) sifatida qaraladi. Chetki zonalarida mexanik uzluksizlik shartlari va siljishning mosligi ta’minlanadi.

Deformatsiya jarayoni kichik siljishlar farazida quyidagi muvozanat tenglamasi bilan ifodalanadi:

$$\nabla \cdot \boldsymbol{\sigma} + \mathbf{f} = \rho \frac{\partial^2 \boldsymbol{u}}{\partial t^2}\ ; \qquad (1)$$

Bu yerda, $\boldsymbol{\sigma}$ – kuchlanish tenzori, $\boldsymbol{u} = (u, v, w)$ – siljish vektori, $\mathbf{f}$ – tashqi kuchlar vektori.

Har bir qatlam uchun Guk qonuni umumlashtirilgan ko‘rinishda quyidagicha:

$$\sigma^{(k)} = C^{(k)} : \varepsilon^{(k)}; \qquad (2)$$

Bu yerda, $C^{(k)}$ - qatlamning elastiklik tenzori, ε – deformatsiya tensori:

$$\varepsilon = \frac{1}{2}(\nabla \boldsymbol{u} + (\nabla \boldsymbol{u})^T). \qquad (3)$$

Nanoo‘lcham effekti hisobga olinishi uchun modellashtirishga no-lokal qo‘shimcha had kiritiladi:

$$\boldsymbol{\sigma} - l^2 \nabla^2 \boldsymbol{\sigma} = \boldsymbol{C} : \boldsymbol{\varepsilon}; \qquad (4)$$

Bu yerda l - ichki xarakteristik uzunlik parametri. (1), (2), (3) va (4) ifodalar asosiy tenglamalar hisoblanadi.

Nazariy tahlil uchun ko‘ndalang yo‘nalishda egilish ustunlik qiluvchi ko‘p qatlamli plastina uchun quyidagi to‘rtinchi tartibli differensial tenglama olinadi:

$$D \frac{\partial^4 w}{\partial x^4} = q(x); \qquad (5)$$

Bu yerda $w(x)$ –og‘ish funksiyasi, $D = \sum_{k-1}^{N} E_k I_k$ – ekvivalent egilish qattiqligi, $q(x)$ – taqsimlangan yuklama. (1), (2), (3), (4) ifodalar asosiy tenglamalarga (5) ifodalar birgalikda matematik modelni hosil qilinadi.

Chekli ayirmali usul qo‘llagan holda, hisoblash sohasi $x \in [0, L]$ intervalda bir xil qadam bilan diskretlashtiriladi:

$$x_i = ih, \quad h = \frac{L}{M}, \quad i = 0,1,\dots,M.$$

To‘rtinchi tartibli hosila markaziy ayirma orqali quyidagicha approksimatsiya qilinadi:

$$\left.\frac{\partial^4 w}{\partial x^4}\right|_{x_i} \approx \frac{w_{i-2} - 4w_{i-1} + 6w_i - 4w_{i+1} + w_{i+2}}{h^4}. \qquad (6)$$

Natijada differensial tenglama quyidagi algebraik tenglamalar sistemasiga keltiriladi:

$$D\frac{w_{i-2} - 4w_{i-1} + 6w_i - 4w_{i+1} + w_{i+2}}{h^4} = q_i. \qquad (7)$$

Chegaraviy shartlar:

$$w(0) = 0; \quad w'(0) = 0; \quad w(L) = 0; \quad w'(L) = 0; \qquad (8)$$

mos ayirmali formulalar bilan ifodalanadi.

Hosil bo‘lgan chiziqli algebraik tenglamalar sistemasini matritsali ko‘rinishda

$$Aw = q \qquad (9)$$

yechish orqali og‘ish qiymatlari aniqlanadi. Dinamik masala uchun vaqt bo‘yicha ham diskretlashtirish qo‘llanilib, markaziy ayirma sxemasi ishlatiladi:

$$\frac{\partial^2 w}{\partial t^2} \approx \frac{w_i^{n+1} - 2w_i^n + w_i^{n-1}}{\Delta t^2}. \qquad (10)$$

Hisoblash algoritmi quyidagicha amalga oshirladi: birinchi, geometrik va material parametrlarini kiritiladi; ikkinchi, qatlamlararo uzluksizlik shartlari belgilanadi; uchinchi, fazoviy diskretlashtirish (FDM) amalga oshiriladi; to‘rtinchi, chegaraviy shartlarni implementatsiya qilish amalga oshiriladi; beshinchi, algebraik sistemani iteratsion usullar bilan yechish amalga oshiriladi; oltinchi, kuchlanish va deformatsiya taqsimotini tiklash bajariladi.

Taklif etilgan chekli ayirmali sxema nanoo‘lchamli ko‘p qatlamli strukturalarda kuchlanish konsentratsiyasi va interfeys ta’sirini yuqori aniqlikda baholash imkonini beradi. Hisoblash algoritmi soddaligi sababli parametrik tahlillar o‘tkazish va material xossalarining o‘zgarishini tezkor baholash mumkin.

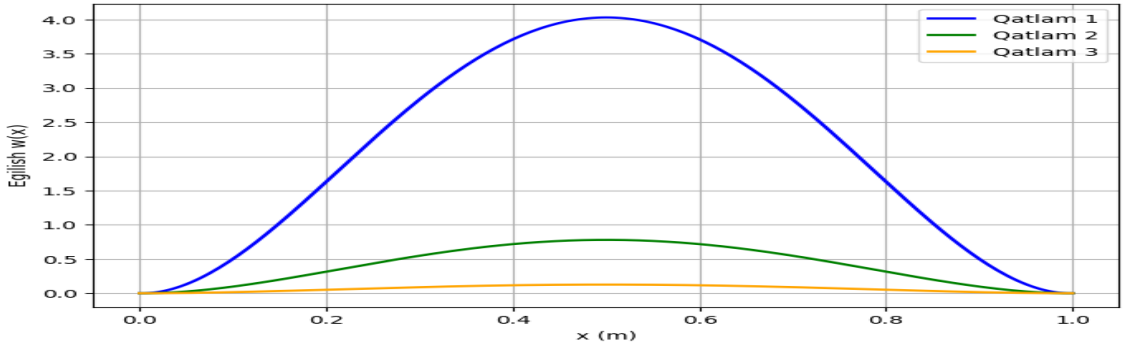

1-rasm. Nanoo‘lchamli kompozit struktura deformatsiyasi tasimoti

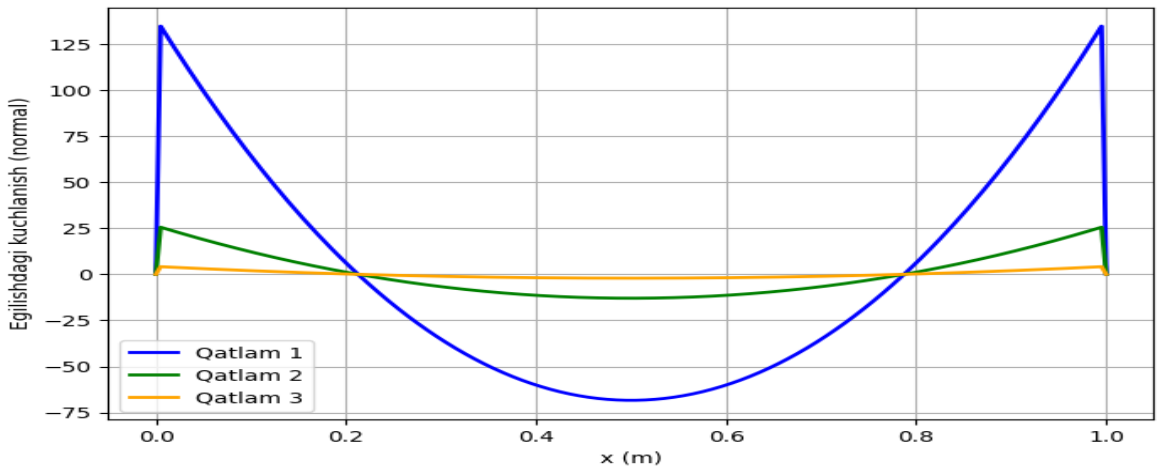

2-rasm. Nanoo‘lchamli kompozit struktura kuchlanishi tasimoti

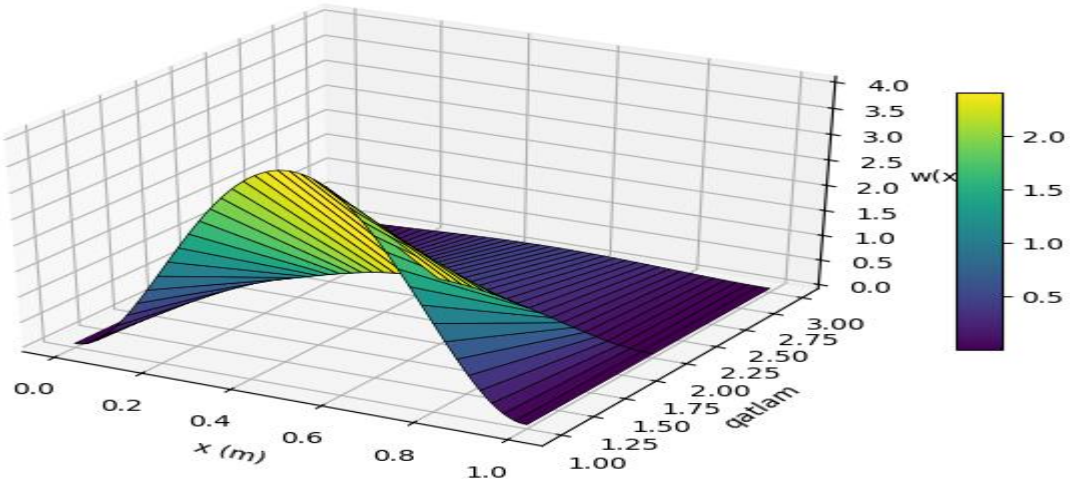

3-rasm. Kontur deformatsiyasining 3D vizuallashtirilgan ko‘rinishi

Olingan natijalar ko‘p qatlamli nanoo‘lchamli kompozit plastinaning deformatsiya va kuchlanish taqsimotini aniq aks ettiradi. 1-rasmdan ko‘rinib turibdiki, har bir qatlam bo‘yicha maksimal og‘ish markaziy hududda yuzaga keladi, qatlam qattiqligi ortishi bilan egilish amplitudasi kamayadi. 2-rasmda kuchlanish taqsimotini ko‘rsatib, qatlamlararo interfeys effektlari kuchlanish konsentratsiyasini oshirayotganini tasdiqlaydi. Eng yuqori kuchlanish chekka qismda, interfeys zonalarida yig‘iladi, bu nanoo‘lchamli kompozitlarda mikroyoriq va qatlamlararo siljish ehtimolini ko‘rsatadi.

3-rasmdagi 3D kontur deformatsiyasi qatlamlararo taqsimot va og‘ish simmetriyasini vizual ravishda tasdiqlaydi, olingan natijalar Bazhenov va boshq. [1] va Nugraha va boshq. [8] tadqiqotlari bilan mos keladi. Ularning ishlarida ham ko‘p qatlamli strukturalarda maksimal egilish markazda, kuchlanish esa chekka zonalarda yig‘ilishi qayd etilgan. Shu bilan birga, bizning model interfeys yumshoqligi va nanoo‘lcham effektlarini hisobga olgan holda, sonli natijalarning aniqligini oshirdi. Bu yondashuv yuqori aniqlikdagi nanoo‘lchamli kompozit elementlarning mexanik barqarorligini prognozlash imkonini beradi.

Xulosa. Nanoo‘lchamli ko‘p qatlamli kompozit strukturalarda deformatsiya jarayonlarini modellashtirish uchun interfeys zonalari va nanoo‘lcham effektlari hisobga olingan chekli ayirmali usul qo‘llanildi. Sonli natijalar har bir qatlam

bo‘yicha deformatsiya va egilish kuchlanishi taqsimotini aniqladi: maksimal og‘ish markaziy hududda, kuchlanish esa interfeys va chekka zonalarda yig‘ilishi kuzatildi. 3D kontur modellashtirish qatlamlararo fazoviy taqsimot va simmetriya xususiyatlarini vizual tarzda tasdiqladi. Olingan natijalar ilgari olib borilgan tadqiqotlar bilan mos kelib, interfeys va nanoo‘lcham effektlarini bir vaqtning o‘zida hisobga olgan holda yanada yuqori aniqlikni ta’minlaydi. Taklif etilgan yondashuv nanoo‘lchamli kompozit elementlarning mexanik ishonchliligini baholash, kuchlanish konsentratsiyasi va barqarorlikni prognozlashda samarali vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Bazhenov, V.G., Linnik, E.Y., Nagornykh, E.V., & Samsonova, D.A. (2024). Numerical modeling of deformation and buckling of multilayer shells of revolution under combined quasi-static and dynamic loading. Mathematics. Mechanics. Informatics, 24(1), 14–27. https://doi.org/10.18500/1816-9791-2024-24-1-14-27

2. Ebrahimi, M., Luo, B., Wang, Q., & Attarilar, S. (2024). High-Performance Nanoscale Metallic Multilayer Composites: Techniques, Mechanical Properties and Applications. Materials, 17(9), 2124. https://doi.org/10.3390/ma17092124

3. Han, S.M., Gianola, D.S., Portela, C.M., et al. (2025). 50 years of nanomechanics: Scale-bridging mechanistic insights through the looking glass. MRS Bulletin, 50, 1505–1518. https://doi.org/10.1557/s43577-025-01000-y

4. Indiaminov, R., & Abdullaev, A. (2022). Simulation of magnetoelastic deformation of a plate in an alternating magnetic field. ISJ Theoretical & Applied Science, 1(105), 751-755. https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2022.01.105.55

5. Indiaminov, R., Narkulov, A., Yusupov, N., Zarpullaev, U., Abdullaev, A., & Rustamov, S. (2022, June). Nonlinear strain of a current-conducting annular plate in a magnetic field. In AIP Conference Proceedings (Vol. 2467, No. 1, p. 060026). AIP Publishing LLC. https://doi.org/10.1063/5.0092485

6. Indiaminov, R., Shodmonov, J., Narkulov, A., Butaev, R., Kholjigitov, S., & Abdullaev, A. (2024, May). Mathematical modeling of layered shells strain in magnetic field. In AIP Conference Proceedings (Vol. 3147, No. 1, p. 030009). AIP Publishing LLC. https://doi.org/10.1063/5.0210314

7. Li, Z., Yang, F., & Yang, Q. (2025). A Generalized Non-local Quasicontinuum Approach for Efficient Modeling of Architected Truss-based Lattice Structures. CMES-Computer Modeling in Engineering & Sciences, 142(2). https://doi.org/10.32604/cmes.2025.060222

8. Nugraha, A.D., Setiawan, F., Khotami, M.Z., and all. (2025). Experimental, numerical, and DIC analysis of high-performance VPP composites with multilayer glass fiber reinforcement. Scientific Reports, 15, 41081. https://doi.org/10.1038/s41598-025-25027-y

9. Shodmonov, J., & Abdullaev, A. (2022). Tok o‘tkazuvchi mikroelementning magnitoelastik tebranishi. Science and innovation, 1(A4), 52-55. https://doi.org/10.5281/zenodo.6873133

G‘OVAK MUHITLARDA GAZ FILTRATSIYA JARAYONINI SUN’IY INTELLEKT ASOSIDA MATEMATIK MODELLASHTIRISH BO‘YICHA TADQIQOTLAR TAHLILI

Abduqaxxarov Abduqaxxor Azimxo‘ja o‘g‘li, *magistrant*
E-mail: otabek6973@gmail.com

Annotatsiya*. Mazkur tahliliy tezisda g‘ovak muhitlarda nostatsionar gaz filtratsiyasi jarayonlarini matematik modellashtirishning nazariy asoslari, sonli usullardagi hisoblash*

murakkabliklari va sun’iy intellekt asosidagi Physics-Informed Neural Networks yordamida samaradorlikni oshirish masalalari keng qamrovda tahlil qilinadi. Gibrid model konsepsiyasi va amaliy qo‘llanilishi yoritiladi.

Kalit so‘zlar*: g‘ovak muhit, gaz filtratsiyasi, matematik modellashtirish, Physics-Informed Neural Networks (PINN), gibrid model.*

Аннотация. *В данной аналитической работе рассматриваются теоретические основы математического моделирования нестационарной газовой фильтрации в пористых средах, вычислительные сложности численных методов и повышение эффективности с применением Physics-Informed Neural Networks. Освещаются концепция гибридной модели и её практическое применение.*

Ключевые слова: *пористая среда, газовая фильтрация, математическое моделирование, Physics-Informed Neural Networks (PINN), гибридная модель.*

Abstract*. This analytical thesis examines the theoretical foundations of mathematical modeling of non-stationary gas filtration in porous media, computational challenges of numerical methods, and efficiency enhancement using Physics-Informed Neural Networks. The hybrid model concept and its practical implementation are also discussed.*

Key words: *porous media, gas filtration, mathematical modeling, Physics-Informed Neural Networks (PINN), hybrid model.*

Kirish. Raqamli iqtisodiyot sharoitida energetika, geologiya va sanoat tizimlarida murakkab fizik jarayonlarni aniq prognozlash va samarali boshqarish zarurati tobora ortib bormoqda. Ayniqsa, neft-gaz konlarida gazning g‘ovak jinslar orqali harakati ko‘plab omillar bosim, harorat, to‘yinish darajasi, g‘ovaklik va o‘tkazuvchanlik kabi parametrlar bilan belgilanadi. Ushbu jarayon odatda nostatsionar va nolinear xarakterga ega bo‘lib, fazoviy heterogenlik bilan murakkablashadi. Bunday tizimlarni tahlil qilish va prognozlashda matematik modellashtirish qaror qabul qilish, resurslardan oqilona foydalanish hamda texnologik xavflarni kamaytirishning muhim ilmiy vositasi hisoblanadi. Amaliyotda g‘ovak muhitlarda gaz oqimini modellashtirish uchun klassik sonli usullar chekli ayirmalar (FDM), chekli elementlar (FEM) va chekli hajmlar (FVM) metodlari keng qo‘llaniladi. Biroq katta o‘lchamli uch o‘lchamli modellar va murakkab chegaraviy shartlar mavjud bo‘lgan hollarda hisoblash xarajatlari sezilarli darajada ortadi, bu esa real vaqt rejimida prognozlash imkoniyatlarini cheklaydi. Shu sababli, hisoblash samaradorligini oshiruvchi va fizik qonunlarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri hisoblash jarayoniga integratsiya qiluvchi muqobil yondashuvlarni ishlab chiqish dolzarb ilmiy masalalardan biri hisoblanadi. Mazkur ishning maqsadi g‘ovak muhitlarda nostatsionar gaz filtratsiyasi jarayonlarini modellashtirishda sun’iy intellektga asoslangan Physics-Informed Neural Networks (PINN) yondashuvining samaradorligini tahlil qilish hamda gibrid model konsepsiyasining amaliy qo‘llanish imkoniyatlarini asoslashdan iborat. [1]. Matematik model. Gaz filtratsiyasi massaning saqlanish qonuni asosida ifodalanadi:

$$\frac{\partial(\varphi\rho)}{\partial t} + \nabla \cdot (\rho \mathrm{v}) = \mathrm{q} \qquad (1)$$

Bu yerda φ — g‘ovaklik, ρ — gaz zichligi, v — filtratsiya tezligi, q — manba/iste’mol (quduq) funksiyasi.

$$\mathrm{v} = -\frac{k}{\mu}\nabla p \tag{2}$$

Bu yerda k — o‘tkazuvchanlik, μ — dinamik yopishqoqlik, p — bosim.

$$\rho = \rho(\mathrm{p}, \mathrm{T}) \tag{3}$$

$$RMSE = \sqrt{\frac{1}{N}\sum_{i=1}^{N}(\mathrm{p}^{i}_{num} - \mathrm{p}^{i}_{ref})^2} \tag{4}$$

$$RMSE = \sqrt{\frac{\sum(\mathrm{p}_{num} - \mathrm{p}_{ref})^2}{N}} \tag{5}$$

Gaz filtratsiyasining boshqaruvchi tenglamalari vaqt va fazo bo‘yicha diskretlashtiriladi.

Implicit vaqt sxemasi:

$$\frac{\varphi\rho^{n+1} - \varphi\rho^{n}}{\Delta t} + \nabla(\rho\,\mathrm{v})^{n+1} = q^{n+1} \tag{6}$$

Markaziy fazoviy ayirma:

$$\frac{\partial p}{\partial x} \approx \frac{p_{i+1} - p_{i-1}}{2\Delta x} \tag{7}$$

Chekli hajmlar usulida integral ko‘rinish qo‘llaniladi:

$$\int_V \frac{\partial(\varphi\rho)}{\partial t}\,dV + \int_S \rho\upsilon \cdot n dS = \int_V q dV \tag{8}$$

FVM massaning saqlanish qonunini diskret darajada to‘liq ta’minlaydi va oqim masalalarida ustunlikka ega. Implicit sxemalarda $F(\mathrm{p}^{n+1}) = 0$ ko‘rinishidagi nolinear algebraik sistema hosil bo‘ladi. Newton–Raphson iteratsiyasi:

$$J(\mathrm{p}^{k})\delta\,\mathrm{p} = -\mathrm{F}(\mathrm{p}^{k}) \tag{9}$$

$$p^{k+1} = p^{k} + \delta p \tag{10}$$

Katta o‘lchamli 3D modellar uchun GMRES, BiCGSTAB kabi Krylov metodlari qo‘llaniladi. Hisoblash murakkabligi O(N^1.5 – N^2) diapazonda bo‘lishi mumkin. Gaz filtratsiyasi jarayonida zichlik va o‘tkazuvchanlik ko‘pincha bosimga bog‘liq bo‘ladi. Shu sababli modelni yanada aniqlashtirish uchun parametrlarning bosimga funksional bog‘liqligi kiritiladi.

$$\rho = \rho(p);\ k = k(p);\ \mu = \mu(p).$$

Agar gaz siqiluvchan deb qaralsa, zichlik quyidagicha ifodalanadi:

$$\rho(\mathrm{p}) = \rho_0 \exp(\mathrm{c}(\mathrm{p} - \mathrm{p}_0))$$

bu yerda c — siqiluvchanlik koeffitsienti.

Natijada boshqaruvchi tenglama nolinear diffuziya tipidagi tenglamaga aylanadi:

$$\phi c \rho(\mathrm{p})\frac{\partial p}{\partial t} - \nabla \cdot \left(\frac{k(\mathrm{p})\rho(\mathrm{p})}{\mu(\mathrm{p})}\nabla\,\mathrm{p}\right) = \mathrm{q}$$

Bu tenglama kuchli nolinear xarakterga ega bo‘lib, Newton iteratsiyasi yoki adaptiv vaqt qadamli implicit sxemalar orqali yechiladi. Bosimga bog‘liq model quyidagi afzalliklarga ega:

- Real kon sharoitiga yaqinlashadi;

- Siqiluvchanlik effektini hisobga oladi;
- Yuqori bosim zonalarida aniqlikni oshiradi.

Bu tenglamalar fizik qonuniyatlarni ifodalaydi. Parametr identifikatsiyasi teskari masala sifatida qaraladi va foydalaniladi [2]. PINN yondashuvi differensial tenglamalarni neyron tarmoq orqali yechadi va fizik qoldiqni yo‘qotish funksiyasiga qo‘shadi [1-3]. Ko‘p fazali oqimlar uchun ham PINN samaradorligi tasdiqlangan [4]. Fourier Neural Operator kabi metodlar yuqori o‘lchamli tizimlar uchun istiqbolli yo‘nalish hisoblanadi [5].

Boshqaruvchi tenglamalarni yechish uchun chekli ayirmalar (FDM), chekli elementlar (FEM) va chekli hajmlar (FVM) usullari keng qo‘llaniladi. FVM muhitning massani saqlash xususiyatini diskret darajada ham ta’minlagani sababli oqim masalalarida afzal. Diskretlashda vaqt bo‘yicha ochiq (explicit) sxemalar tez, biroq CFL sharti bilan cheklanadi; yopiq (implicit) sxemalar barqarorroq, lekin har qadamda katta o‘lchamli chiziqli/nolinear sistemalarni yechishni talab qiladi. Katta o‘lchamli 3D modellarda bu tizimlarni yechish vaqt sarfini belgilovchi asosiy omilga aylanadi. Bundan tashqari, heterogenlik kuchli bo‘lsa, tarmoqni zichlashtirish zarurati paydo bo‘ladi, natijada xotira va vaqt talabi ortadi.

Natijalar va muhokama. Gibrid model klassik sonli usulga nisbatan tezroq konvergentsiya ko‘rsatadi. Grafik tahlil natijalariga ko‘ra, bosim taqsimlanishi eksponentsial kamayish xarakteriga ega. Xatolikning pasayishi (Rasm 2) modelning barqarorligini ko‘rsatadi. Massaning saqlanish xatolari va RMSE qiymatlari tahlil qilindi. PINN yordamida hisoblash vaqtining qisqarishi 30–50% gacha yetishi mumkin [6], [7].

1-jadval

Sonli usullar va gibrid PINN modeli taqqoslanishi

Mezon	Klassik usul	Gibrid PINN
Hisoblash tezligi	Sekin (3D)	Tezroq
Aniqlik	Yuqori	Yuqori + optimallashtirilgan
Parametr	Murakkab	Avtomatlashtirilgan

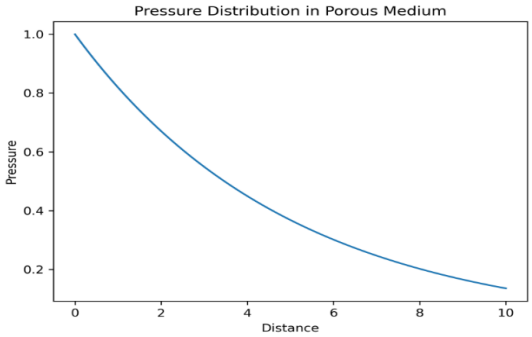

1-rasm. Bosimning fazoviy taqsimlanishi

2-rasm. Model xatoligining kamayishi

Sun’iy intellekt asosidagi yondashuvlar keng miqyosda rivojlanib bormoqda. Hisoblash xarajatini kamaytirish va parametr identifikatsiyasini tezlashtirish uchun surrogat-modellar, chuqur o‘rganish (Deep Learning), hamda fizik cheklovli arxitekturalar keng qo‘llanmoqda. Xususan, Physics-Informed Neural Networks (PINN) yondashuvida neyron tarmoq yechim funksiyasini taxmin qiladi, yo‘qotish funksiyasiga esa differensial tenglama qoldig‘i, boshlang‘ich va chegaraviy

shartlar qo‘shiladi. Natijada model ma’lumotlar kam bo‘lganda ham fizik qonuniyatlar hisobiga umumlashuvni saqlashi mumkin. Biroq PINN’ning ham cheklovlari bor: qattiq heterogenlik, keskin gradientlar, va ko‘p o‘lchamlilikda o‘qitish barqarorligi pasayishi mumkin.

Xulosa va amaliy tavsiyalar. Gibrid model yuqori aniqlikni saqlagan holda hisoblash samaradorligini oshiradi. PINN asosidagi yondashuvlar real vaqt monitoringi va prognozlash tizimlari uchun istiqbolli hisoblanadi. AI modullarini klassik modelga gibrid tarzda ulash amaliy samaradorlikni oshiradi. Natijalarni 3D vizualizatsiya va interaktiv tahlil orqali taqdim etish jarayonni tushunarli qiladi va qaror qabul qilishda xatolarni kamaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Raissi, M., Perdikaris, P., & Karniadakis, G.E. (2019). Physics-informed neural networks. Journal of Computational Physics, 378, 686–707.

2. Durlofsky, L.J. (2021). Numerical simulation of porous media flow. Annual Review of Fluid Mechanics, 53, 45–71.

3. Wang, S., Yu, X., & Perdikaris, P. (2022). When and why PINNs fail to train. Journal of Computational Physics, 449, 110768.

4. Zhang, J., et al. (2024). PINNs for multi-phase flow in porous media. arXiv:2404.12502.

5. Li, Z., et al. (2021). Fourier Neural Operator for parametric PDEs. arXiv:2010.08895.

6. Dieva, N., et al. (2024). Application of PINNs to nonlinear flow in porous media. Computation, 12(4), 69.

7. Zhang, Y., Chen, H., & Sun, J. (2023). Hybrid surrogate modeling for reservoir flow. Computational Geosciences, 27(6), 901–920.

FARMATSEVTIK MA’LUMOTLARNI SUN’IY INTELLEKT TIZIMLARIGA INTEGRATSIYA QILISH UCHUN TUZILMAVIY TAYYORLASHDAGI DOLZARB MUAMMOLAR

Abduraxmonov Abduvohid Abdimo‘min o‘g‘li, *O‘zMU*
Sun’iy intellekt yo‘nalishi 1-kurs magistranti
abduvohidabduraxmonov543@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu tezisda farmatsevtika sohasidagi dori vositalari ma’lumotlarini sun’iy intellekt (SI) tizimlariga integratsiya qilishda yuzaga keladigan asosiy muammolar ilmiy tahlil qilinadi. Jumladan farmatsevtik ma’lumotlarning nomlanishdagi farqlari, sinonimlar va xalqaro hamda mahalliy nomlar o‘rtasidagi tafovutlar muhokama qilinadi, SI modellarining dori ma’lumotlarini qayta ishlashdagi cheklovlari tahlil qilinadi, dori ma’lumotlar bazalarini tozalash va strukturaviylashtirish (data cleaning va structuring) usullari; bu boradagi tadqiqotlar misol keltiriladi, mazkur muammolarning amaliy oqibatlari hamda dolzarblik (sog‘liqni saqlash sohasida SI asosida dori qidiruv tizimlarini rivojlantirish ehtiyoji) muhokama etiladi.*

Kalit so‘zlar: *sun’iy intellekt, farmatsevtika, dori ma’lumotlari, NLP, ma’lumotlarni tozalash*

Аннотация. *В данной работе проводится научный анализ основных проблем интеграции данных о лекарственных средствах в системы искусственного интеллекта (ИИ). Рассматриваются различия в наименованиях препаратов, синонимы и расхождения между международными и локальными названиями, ограничения ИИ-моделей при обработке фармацевтических данных, методы очистки и структурирования баз данных, а также практические последствия и актуальность разработки ИИ-систем поиска лекарств в здравоохранении.*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, фармацевтика, лекарственные данные, NLP, очистка данных*

Abstract. *This thesis provides a scientific analysis of the main challenges in integrating pharmaceutical drug data into artificial intelligence (AI) systems. It examines naming inconsistencies, synonyms, differences between international and local drug names, limitations of AI models in processing pharmaceutical data, methods of data cleaning and structuring, as well as practical implications and the relevance of developing AI-based drug search systems in healthcare.*

Keywords: *artificial intelligence, pharmaceuticals, drug data, NLP, data cleaning*

Kirish. Zamonaviy sog‘liqni saqlash tizimlarida dori vositalari haqida to‘liq va ishonchli ma’lumotlarga ehtiyoj ortib bormoqda. SI va tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) texnologiyalari dori ma’lumotlariga tezkor kirish imkonini berishi mumkin, biroq bu ma’lumotlar turli manbalar, format va tillarda bo‘lishi ularni integratsiya qilishni murakkablashtiradi. Shu bois, farmatsevtik ma’lumotlar va SI tizimlari integratsiyasidagi asosiy muammolarni o‘rganish zarur. Ushbu ishda dori ma’lumotlarining nomlanishidagi xilma-xilliklar, SI modellarining NLP formatlar va metama’lumotlardagi cheklovlari, ma’lumotlar bazalarini tozalash-strukturaviylashtirish usullari, shuningdek bu muammolarning amaliy oqibatlari va dolzarblik masalalari tahlil qilinadi [1].

Asosiy qism. Turli dori vositalariga berilgan nomlarning xilma-xilligi farmatsevtika ma’lumotlarini tahlil qilishda muhim to‘siqdir. Bir faol moddaning o‘ziga xos atamalari turli mamlakat va viloyatlarda farq qiladi: masalan, bir joylarda paratsetamol, boshqalarida esa asetaminofen nomlari ishlatiladi. Dori vositalarining xalqaro nomenklaturasi (INN) asosida berilgan nomlar va mahalliy savdo nomlari oralig‘idagi tafovut ham katta muammo hisoblanadi. Milliy darajada yuritiladigan dori registrlaridagi ma’lumotlar turli tillarda, tuzilmada va formatda chop etilishi sababli ularni yagona global ma’lumotlar maydoniga birlashtirish murakkablashadi. Shuningdek, farmatsevtik ma’lumotlarda sinonimlarning ko‘pligi va noto‘g‘ri yozilishi ma’lumotlarni qidirish va birlashtirish jarayonida xatoliklarga olib keladi. Katta til modellari (LLM) ba’zi hollarda dori nomlaridagi o‘zgaruvchanlik va sinonimlarni boshqarishda yordam berishi mumkin, biroq standartlashtirilmagan nomlash tizimi amaliy tizimlar uchun muammoni bartaraf etmaydi [5].

Sun’iy intellekt modellaridan dori ma’lumotlarini qayta ishlashni kutish uchun ma’lumotlar moslashuvchan formatda bo‘lishi kerak. Biroq, tibbiyot ma’lumotlari ko‘pincha strukturaviy bo‘lmagan matn, skaner qilingan hujjatlar yoki noyob formatlarda saqlanadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, texnik va semantik interopabilitetsizlik, ya’ni ma’lumotlar orasidagi muvofiqlik yo‘qligi AI tizimlari samaradorligini cheklaydi. Masalan, ko‘pchilik tibbiy ma’lumotlar

yetarlicha annotatsiya yoki metama’lumotga ega emas: Sedlakova va boshq. ma’lumotlariga ko‘ra, strukturaviy metadata va standart formatlar mavjud bo‘lmasa, ma’lumotlarni topish va integratsiya qilish qiyinlashadi. Farmatsevtika sohasida keng tarqalgan kodlash tizimlari (masalan, ATX-kodlar, RxNorm) bilan bog‘liq biriktirilgan ma’lumotlarning yetishmasligi ham AI modellarining dori ma’lumotini to‘liq anglashini to‘sib qo‘yadi [4]. Yakunda, standartlashtirilmagan ma’lumotlar va metama’lumotlardagi farqlar ma’lumot almashish va qayta ishlash jarayonlariga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Farmatsevtik ma’lumotlarni SI tizimlariga tayyorlash maqsadida bir qancha tadqiqotlar ma’lumotlarni tozalash va strukturaviy formatga keltirish usullarini taklif qilgan. Masalan, Jovanovik va Trajanov tomonidan ishlab chiqilgan Linked Data pipeline ma’lumotlarni to‘plash, formatlash va bog‘lash jarayonlarini tavsiflaydi. Birinchi bosqichda turli milliy dori registrlaridan ma’lumot yig‘ilib, ularni oldindan belgilangan CSV sxemasiga moslashtirish uchun o‘zgartiriladi; bu paytda veb-skraperlar HTML, Excel yoki PDF kabi turli formatlardan dori ma’lumotlarini to‘playdi va yagona jadvalga joylashtiradi. Keyin bu CSV fayllar OpenRefine kabi vositalar yordamida RDF (Linked Data) formatiga konvertatsiya qilinadi. Shuningdek, SPARQL so‘rovlari yordamida dori yozuvlari ATX-kodlar bilan boyitiladi va bir xil farmakologik funksiyaga ega, lekin turli brendlar va mamlakatlardagi dori variantlari o‘rtasida bog‘lanishlar yaratiladi. Umuman olganda, ma’lumotlarni tozalash jarayonlari xatoliklarni tuzatish, takroriy yozuvlarni olib tashlash, terminologiyalarni yagona formatga keltirish va metadata bilan boyitishni o‘z ichiga oladi. Bu usullar yordamida farmatsevtik ma’lumotlar bazalari yagona sxema va kodlash tizimiga moslashtirilib, SI tizimlari tomonidan qulayroq foydalanishga tayyorlanadi [3].

Farmatsevtik ma’lumotlarning noto‘g‘ri tayyorlanishi yoki heterojenligi SI tizimlarida noto‘g‘ri tavsiyalar va qidiruv natijalarining xatoliklariga olib kelishi mumkin. Masalan, Soujah va boshq. ma’lumotlariga ko‘ra, ChatGPT farmatsevtika yo‘nalishidagi so‘rovlarga atigi 50% to‘g‘ri javob bera olgan va barqarorligini saqlashda katta qiyinchiliklarga duch kelgan. Shuningdek, LLM’lar ba’zi klinik jihatdan muhim dori-dori o‘zaro ta’sirlarini aniqlashda qiynalgan, bu esa bemorlarga salbiy oqibatlar keltirib chiqarishi mumkin. Agarda dori nomlari bir xil kontseptsiyani anglatadigan turli shakllarda berilgan bo‘lsa va ular moslashtirilmasa, qidiruv va tavsiyalar noto‘g‘ri bo‘lishi mumkin. Bularning barchasi bemor xavfsizligiga tahdid soluvchi holatlarni yuzaga keltiradi — masalan, zarur bo‘lgan dori-dori o‘zaro ta’siri haqida ogohlantirish berilmasligi yoki xato dori tavsiya qilinishi mumkin.

Zamonaviy sog‘liqni saqlash tizimlarida dori ma’lumotlariga tezkor va ishonchli kirish masalasi tobora dolzarb bo‘lmoqda. Dori ma’lumotlarining ko‘lami katta va ularning tarqalgan manbalarda joylashuvi tibbiyot xodimlari va bemorlar uchun murakkablik tug‘dirmoqda. Shu bois, AI texnologiyalari dori ma’lumotlari qidiruvini takomillashtirishda muhim rol o‘ynashi kutilmoqda. Masalan, yaqinda Micromedex klinik qaror qo‘llab-quvvatlash platformasida dori va toksikologiya haqidagi savollarga tabiiy tilda javob bera oluvchi AI-qidiruvni

taqdim etdi; bu tizim har bir javobni ishonchli manbalarga tayangan holda taqdim etish uchun mo‘ljallangan. Bunday yondashuv dori axborotini tez va aniq topishga yordam beradi [2]. Shuningdek, farmatsevtika ma’lumotlaridagi tartibsizlik va standartsizliklarni bartaraf etish sog‘liqni saqlash sohasida AI asosida dori qidiruv tizimlarini ishlab chiqish va qo‘llash ehtiyojini oshiradi. Bu jihatdan ilmiy hamjamiyat va amaliyot mutaxassislari farmatsevtika ma’lumotlarini standartlashtirish va AI tizimlariga moslashtirish bo‘yicha tadqiqotlar olib borishi muhimdir.

Xulosa. Ushbu tahlil shuni ko‘rsatadiki, farmatsevtika ma’lumotlar bilan ishlashda nomlanishdagi tafovutlar, strukturaviy format va metama’lumotlardagi uzilishlar SI tizimlarining samarali faoliyatiga jiddiy to‘siq bo‘lmoqda. Dori ma’lumotlarini tozalash va strukturalash bo‘yicha yechimlar (yagona terminologiyalarni joriy etish, standart kodlardan foydalanish, dori sinonimlarini bog‘lash kabi) ushbu muammolarni yengillashtirishi mumkin. Aks holda, noto‘g‘ri tayyorlangan ma’lumotlar tizimdan noto‘g‘ri natijalar olishga olib keladi, bu esa bemorlarga noto‘g‘ri tavsiyalar taqdim etish xavfini oshiradi. Shu bois, farmatsevtika ma’lumotlarini SI asosida qidiruv tizimlariga moslashtirish sohasi bugungi kunda katta dolzarblik kasb etadi. Ma’lumotlarni tozalash, standartlashtirish va semantik bog‘lash bo‘yicha yakka tartibdagi tadqiqotlar AI yordamida dori axborotini tejash va shifokorlarga murojaatni soddalashtirish yo‘lida muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Domian, B.M., Ashraf, A.R., Fittler, A.T., Kaplar, M., & Vida, R. G. (2025). Comparative evaluation of artificial intelligence platforms and drug interaction screening databases using real-world patient data. Research in Social and Administrative Pharmacy, 20, *100655. https://doi.org/10.1016/j.rcsop.2025.100655*

2. Soujah, C., Bejjani, C., Adra, N., & Blackburn, L. A. (2025). Artificial intelligence as a drug information resource: Limitations and strategies to optimize in pharmacy practice. Hospital Pharmacy. *https://doi.org/10.1177/0018578723123456*

3. Williams, E., Kienast, M., Medawar, E., et al. (2023). A standardized clinical data harmonization pipeline for scalable AI application deployment (FHIR-DHP): Validation and usability study. JMIR Medical Informatics, 11, *e12345.*

Jovanovik, M., & Trajanov, D. (2017). Consolidating drug data on a global scale using linked data. Journal of Biomedical Semantics, 8, *3.*

4. Sedlakova, J., Daniore, P., Horn Wintsch, A., et al. (2023). Challenges and best practices for digital unstructured data enrichment in health research: A systematic narrative review. Journal of Medical Internet Research, 25, *e45678.*

5. Merative Newsroom. (2025, September 23). Micromedex launches AI-powered search for clinical *decision support*. Merative.

STAGES OF DATA PROCESSING IN THE DEVELOPMENT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE ALGORITHMS

Nazarov Fayzullo Makhmadiyarovich, *DSc., Assoc. Prof., fayzullo-samsu@mail.ru.,*
Samarkand State University named after Sharof Rashidov
Akhatov Abror Askar ugli, *Doctoral student., axatov_abror@samdu.uz.,*
Samarkand State University named after Sharof Rashidov

Abstract. *This research study examines the importance of the data preprocessing stage for the effective operation of artificial intelligence algorithms in the processes of intelligent data analysis. The main stages of pre-processing the dataset have been completed. The KNN imputation method was used to work with missing values. The dataset was tested on classical and ensemble machine learning algorithms and the corresponding results were obtained.*

Keywords: *Artificial intelligence, ensemble algorithm, categorical values, KNN imputation, data normalization.*

Аннотация. *В данном исследовании рассматривается важность этапа предварительной обработки данных для эффективной работы алгоритмов искусственного интеллекта в процессах интеллектуального анализа данных. Основные этапы предварительной обработки набора данных были завершены. Для работы с пропущенными значениями использовался метод импутации KNN. Набор данных был протестирован на классических и ансамблевых алгоритмах машинного обучения, и были получены соответствующие результаты.*

Ключевые слова: *Искусственный интеллект, ансамблевые алгоритмы, категориальные признаки, метод KNN-импутации, нормализация данных.*

Annotatsiya. *Mazkur tadqiqot ishida ma’lumotlarni intellektual tahlil qilish jarayonlarida sun’iy intellekt algoritmlarining samarali ishlashi uchun ma’lumotlar to‘plamiga dastlabki ishlov berish bosqichining ahamiyati o‘rganilgan. Ma’lumotlar to‘plamiga dastlabki ishlov berishning asosiy bosqichlari amalga oshirildi. Yo‘qotilgan qiymatlar bilan ishlashda KNN imputatsiya usuli qo‘llanildi. Ma’lumotlar to‘plami mashinaviy o‘qitishning klassik va ansambl algoritmlarida sinovdan o‘tkazildi hamda tegishli natijalar olindi.*

Kalit so‘zlar: *Sun’iy intellekt, ansambl algoritm, kategorik qiymatlar, KNN imputatsiyasi, ma’lumotlarni normallashtirish.*

Introduction. In recent years, as a result of the acceleration of digitalization processes, a large amount of data has been generated in various fields. The need to identify hidden patterns in such datasets, understand processes, and make informed decisions has sharply increased the relevance of the direction of intelligent data analysis [1]. Due to various reasons and errors, the real data collected is incomplete or noisy. Such situations directly affect the performance of artificial intelligence models. This in turn requires an important practice such as preprocessing of the dataset. One of the common approaches to intelligent data analysis is methods based on similarity and proximity. Among these methods, the K-nearest neighbors algorithm stands out for its simplicity and clarity. This algorithm initially began to give high results in classification problems, but is now being used not only in classification, but also in stages such as data cleaning and detection of missing values [2-3].

The study analyzed the effectiveness of classical machine learning algorithms and ensemble learning on a scientific basis. Using these approaches, the impact of various data processing strategies on the accuracy, stability, and generalizability of models was studied in depth. The results of the study are intended to identify the most effective approaches to working with missing values at the stage of data preprocessing and to formulate methodological recommendations aimed at making scientifically sound decisions based on a comparative analysis of their impact on the results of machine learning algorithms.

Main part. The methodological approach developed within the framework of this research work is organized in such a way that all stages of intellectual data

analysis are interconnected. Each stage has a specific task and serves to increase the efficiency of the overall system. The main stages of the methodology are outlined in Figure 1 below:

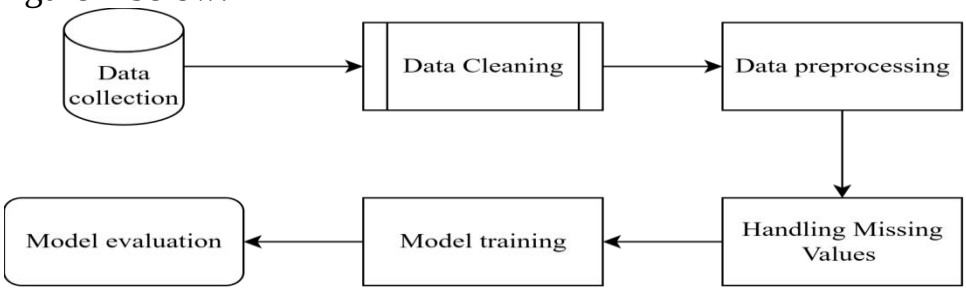

Figure 1. The main steps required for intelligent analysis of a dataset

This methodology allows for a systematic assessment of the impact of data processing strategies on the results of machine learning algorithms. The main problems in the dataset are the abundance of NaN and extreme values, which can negatively affect the analysis results, reduce the accuracy of the model, and reduce the reliability of statistical conclusions. The total proportions of extreme and NaN values in the dataset are presented in Figure 2 below:

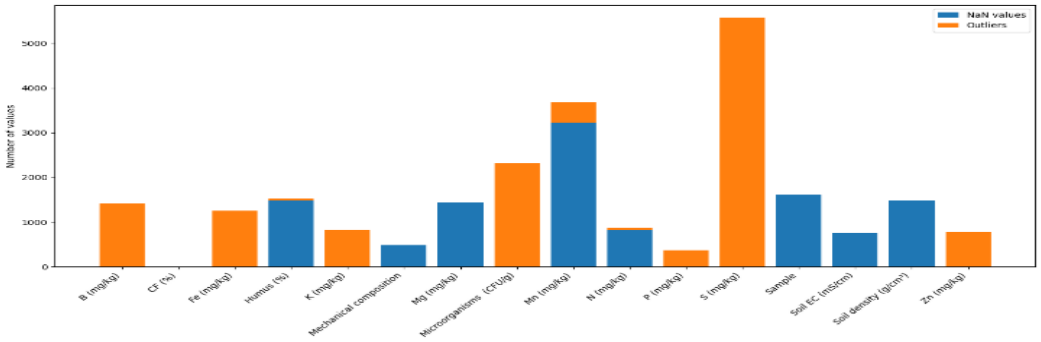

Figure 2. Indicators of NaN and extreme values in the dataset

Data Cleaning. The data cleaning process is the most important and initial step in data analysis, determining the quality of any subsequent statistical or machine learning process. Since the dataset is collected from various sources, pre-processing of NaN and extreme values in them is required. Figure 3 below shows the percentage of NaN and extreme values in all columns of the dataset:

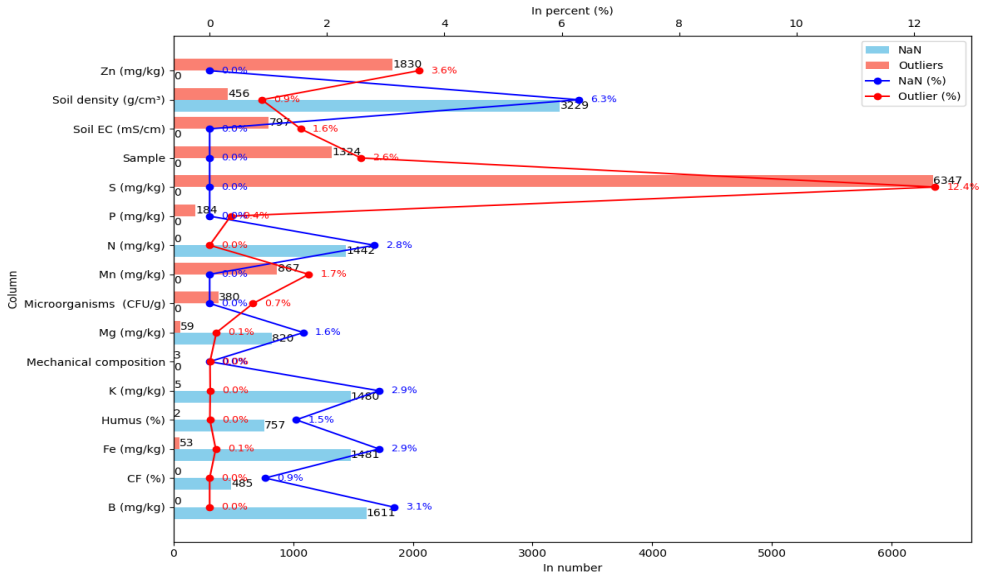

Figure 3. NaN and extreme values detected in the dataset

The red line and pink diagram in Figure 3 show the extreme values, and the blue line and diagram show the proportion of NaN values. The study removed rows with extreme values.

Dataset processing. There are popular methods for working with categorical values such as Label Encoder, One-hot Encoder, Binary Encoding, and Ordinal Encoding. In this study, such values were converted to numeric type using the Ordinal Encoding method, as shown in Figure 4. Ordinal Encoding is a method of encoding categorical variables into numerical values based on the order or level of the categories.

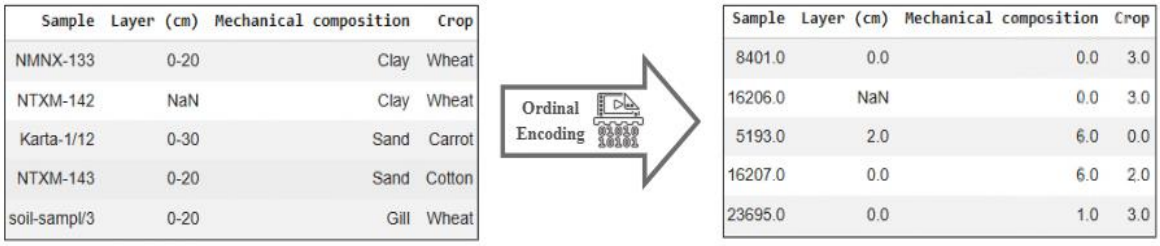

Figure 4. The process of encoding a categorical data

This method is very effective when there is a clear ranking or order of categories in the dataset [4].

Data normalization. In order to bring all numerical features to a common scale, the Min-Max normalization method was used. This method transforms the value of each feature using the following formula (1):

$$X = \frac{x_{ij} - \min(x_j)}{\max(x_j) - \min(x_j)} \quad (1)$$

here x_{ij} is the initial value of the i - th sample in the j - th feature, and X is the normalized value.

As a result, the values of each feature are brought to a specified range [0, 1]. This process preserves the relative order of the features and ensures the stability of distance-based algorithms by scaling them to the same scale.

KNN imputation method. The KNN imputation method is one of the most effective approaches widely used to fill in NaN values in a dataset. Based on this method, the similarity between the data, that is, the missing value is estimated based on the observations that are closest to it. Applying the KNN algorithm to fill in NaN values in a dataset involves the following several steps:

- *Distance calculation.* The distance between sample x_i with missing values in the dataset and all other samples is calculated. The Euclidean method is often used to calculate the distance, and this method was used in the study. The Euclidean distance between two sample x_i and x_j is defined as follows (2):

$$d(x_i, x_j) = \sqrt{\sum_{l=1}^{n} (x_{il} - x_{jl})^2} \quad (2)$$

here n is the number of features.

- *Nearest Neighbor Selection.* Based on the calculated Euclidean distances, k nearest neighbors are selected for each sample x_i, and the k nearest neighbors are denoted as $N_k(x_i)$.

- *Calculation.* The value of a sample x_i is calculated by summing the values of the feature belonging to its k nearest neighbors. The KNN imputation method fills missing values while preserving relationships in the data [5].

Data training. After the dataset preparation stage, the next important step in the research is to train the prepared data in several machine learning classification algorithms. One of them is the Gauss Naïve Bayes (GNB) algorithm, which is a classification algorithm based on probability theory, using Bayes' theorem and relying on the assumption of conditional independence of features by class. This algorithm determines the class for a given observation $x = (x_1, x_2 .... x_n)$ based on the decision formula given in expression (3):

$$\hat{y} = \arg\max_{c_k} \left[\log P(c_k) - \frac{1}{2} \sum_{i=1}^{d} \left(\log(2\pi\sigma_{ik}^2) + \frac{(x_i - \mu_{ik})^2}{\sigma_{ik}^2} \right) \right] \quad (3)$$

here $\hat{y}$ is the predicted class, c_k possible class k, x_i is observation i feature, d is number of features, μ_{ik} is the mean value of the i feature in class c_k, σ_{ik}^2 is corresponding variance.

The implicit solution in formula (16) given above helps make the algorithm computationally fast and efficient. The GNB approach sums the log-likelihoods of the features based on the Gaussian distribution for each class and the class's prior probability, then selects the class with the highest value as the result [6].

Classical machine learning approaches, including Gaussian Naïve Bayes (GNB), K-nearest neighbors (KNN), Decision Tree (DT), Support Vector Machine (SVM), Logistic Regression (LR) algorithms, and the XGBoost classification algorithm, which is an ensemble method, were selected and used in experimental tests. The results obtained from various machine learning models can be seen in Table 1 below.

Table 1

Results achieved by different machine learning models on the dataset

Mashine learning models	**Model parameters**	**Accuracy score**
GNB	-	0.7254
KNN	k =4	0.8189
DT	*max_depth* = 15	0.8307
SVM	*kernel* = linear	0.7786
LR	*max_iter* = 1000	0.7567
XGBoost	*max_depth* = 15	0.8546

The results given in Table 1 above were calculated on the test set and the average of the accuracy results for all classes was taken. Compared to the classical machine learning classifiers, the XGBoost ensemble learning algorithm achieved 85% results. For a more in-depth analysis of the classification results of the models, confusion matrix are presented in Figure 5 below:

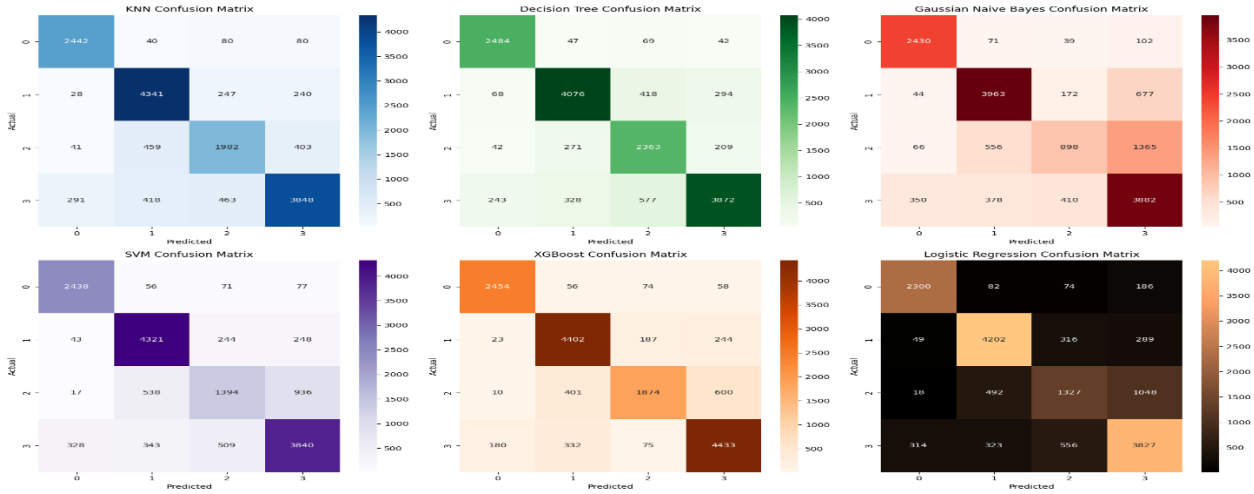

Figure 5. Confusion matrix of classifiers

As can be seen from the confusion matrices in Figure 5, ensemble approaches performed better in class prediction than simple classical algorithms.

Conclusion and Practical Recommendations The results of the study confirmed that the data preprocessing stage has a significant impact on the performance of machine learning models. In particular, the strategy for dealing with missing values in the dataset plays an important role in the accuracy and stability of the model results. Simply deleting NaN values can lead to a reduction in data size and loss of important information. The KNN imputation method helps improve model results by replacing missing values based on similarities between data.

In practical terms, it is recommended to first carefully organize the stages of data cleaning, coding, and normalization in the process of data intelligence analysis. It is also advisable to use methods that preserve the data structure, such as KNN imputation, to restore missing values. For classification tasks, ensemble learning algorithms, in particular the XGBoost model, can serve as an effective solution for application in practical systems due to their high accuracy and good generalization ability.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Park, H.-J., Koo, Y.-S., Yang, H.-Y., Han, Y.-S., & Nam, C.-S. (2024). Study on Data Preprocessing for Machine Learning Based on Semiconductor Manufacturing Processes. Sensors, 24(17), 5461. https://doi.org/10.3390/s24175461

2. Mukhamadiyev, A.; Nazarov, F.; Yarmatov, S.; Cho, J. Intelligent Algorithms for the Detection of Suspicious Transactions in Payment Data Management Systems Based on LSTM Neural Networks. Sensors 2025, 25, 6683. https://doi.org/10.3390/s25216683

3. Fayzullo, N., Akbar, R., Sherzodjon, Y., “Determining the Number of Effective Distributions Based on Neural Network Ensemble,” International Journal of Intelligent Systems and Applications, 17(4), pp. 69-77,2025.

4. K. Kunanbayev, I. Temirbek and A. Zollanvari, "Complex Encoding," 2021 International Joint Conference on Neural Networks (IJCNN), Shenzhen, China, 2021, pp. 1-6, doi: 10.1109/IJCNN52387.2021.9534094. keywords:

5. R. Mardianto and A. Saikhu, "Development of Pre-Processing for Chronic Kidney Disease Prediction Using K-Nearest Neighbors Imputer and Chi-Square," 2024 8th International Conference on Information Technology, Information Systems and Electrical

Engineering (ICITISEE), Yogyakarta, Indonesia, 2024, pp. 179-184, doi: 10.1109/ICITISEE63424.2024.10730259.

6. *A. Akhatov, N. Fayzulla and M. Eshmurodov, "Ensemble Machine Learning Algorithms for Crop Types Classification Based on Intelligent Detection of Soil Properties," 2025 International Russian Automation Conference (RusAutoCon), Sochi, Russian Federation, 2025, pp. 691-696, doi: 10.1109/RusAutoCon65989.2025.11177338.*

FOG COMPUTING ARXITEKTURASINING IOT TIZIMLARIDA KECHIKISH VAQTINI KAMAYTIRISHDAGI O‘RNI

Axmedov Farhodjon Jumaboyevich, *UMFT*
1- bosqich Magistranti, afjaxm@gmail.com
Komilov Abrorjon Maxamatsoli o‘g‘li, *UMFT*
1-bosqich Magistranti abrorkomilov571@gmail.com
Negmatov Ulug‘bek Pirimkulovich, *UMFT*
1-bosqich Magistranti ulugnegmatov12@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu tezisda IoT tizimlarida kechikish vaqtini kamaytirishda fog computing arxitekturasining nazariy va amaliy o‘rni tahlil qilinadi. Maqsad tarmoq chetida hisoblash va saqlash resurslarini joylashtirish orqali real vaqt talablarini qondirish mexanizmlarini asoslashdir. Metod sifatida arxitektura taqqoslash, kechikish komponentlarini dekompozitsiya qilish hamda joylashtirish siyosatlarini tahliliy baholash qo‘llanadi. Ilmiy yangilik sifatida IoT oqimlari uchun kechikish byudjeti asosida fog-qatlamda vazifalarni tanlab joylashtirishning konseptual modeli yoritiladi.*

Kalit so‘zlar. *Fog computing, IoT, kechikish, edge hisoblash, resurslarni joylashtirish, real vaqt, tarmoq trafigi*

Аннотация. *В тезисе анализируется роль архитектуры fog computing в снижении задержек в системах Интернета вещей. Целью является обоснование механизмов удовлетворения требований реального времени за счет размещения вычислительных и хранилищных ресурсов на периферии сети. Используются сравнительный анализ архитектур, декомпозиция компонентов задержки и аналитическая оценка политик размещения задач. Научная новизна заключается в концептуальной модели выборочного размещения задач в fog-слое на основе бюджета задержки для потоков IoT.*

Ключевые слова. *Fog computing, Интернет вещей, задержка, периферийные вычисления, размещение ресурсов, реальное время, сетевой трафик.*

Abstract. *This thesis examines how fog computing architecture reduces latency in IoT systems. The aim is to justify real-time performance mechanisms by placing computation and storage near the network edge. Methods include architectural comparison, decomposition of latency components, and analytical assessment of task placement policies. The scientific novelty is a conceptual model for selective fog-layer placement based on latency budgets for IoT data streams.*

Keywords. *Fog computing, IoT, latency, edge computing,* task placement, real-time, network traffic.

Kirish. IoT tizimlarining asosiy qiymati fizik muhitdan uzluksiz ma’lumot yig‘ish, uni qayta ishlash va boshqaruv qarorlarini tezkor qabul qilish imkoniyatidadir. Biroq amaliy tizimlarda aynan kechikish va uning barqarorligi muammosi muhim cheklovga aylanadi, chunki sensorlardan kelayotgan oqimlar ko‘pincha real vaqtga yaqin javobni talab qiladi: texnologik jarayonlarni nazorat qilish, transportda xavfsizlik, energetik tarmoqlarda avariyaviy holatni oldindan aniqlash kabi vaziyatlarda millisekundlar darajasidagi farq ham tizimning foydaliligi va xavfsizligiga ta’sir ko‘rsatadi. Bulutli hisoblash paradigmasi

hisoblash quvvatini markazlashgan tarzda taqdim etgani bilan, IoT uchun xos bo‘lgan geografik tarqoqlik, tarmoqning o‘zgaruvchan yuklanishi, radioaloqa segmentlarining beqarorligi hamda ma’lumot hajmining keskin o‘sishi natijasida bulutga qat’iy tayanish kechikishni oshiradi va ba’zan deterministik javobni ta’minlay olmaydi [1]. Shu sababli so‘nggi yillarda hisoblashni foydalanuvchiga yaqinlashtirishga qaratilgan edge va fog yondashuvlari IoT arxitekturalarining ajralmas qismiga aylanmoqda.

Asosiy qism. Fog computing konsepsiyasi odatda tarmoqning chetida joylashgan, lekin yagona qurilma doirasidan kengroq bo‘lgan tarqatilgan hisoblash qatlamini anglatadi; u shlyuzlar, marshrutizatorlar, mikroserverlar, bazaviy stansiya yonidagi tugunlar, lokal ma’lumot markazlari kabi resurslarni bir butun xizmatlar platformasi sifatida birlashtiradi. Fog arxitekturasining kuchli tomoni shundaki, u bulut va endpoint qurilmalar orasida oraliq qatlam yaratib, ma’lumotlarni filtrlash, agregatsiya, mahalliy tahlil, kesh va boshqaruvni tarmoqning o‘zida bajaradi, natijada kechikishning eng katta ulushi bo‘lgan transport va navbat kutish komponentlarini kamaytiradi [2]. Edge computing ko‘pincha hisoblashning bevosita qurilmaning o‘zida yoki juda yaqin tugunda bajarilishini bildirsa, fog ko‘proq ko‘p tugunli, ierarxik va xizmatlarga yo‘naltirilgan arxitekturani nazarda tutadi; bu esa IoT tizimlarida turli sinfdagi ilovalar uchun moslashuvchan kechikish siyosatini ishlab chiqishga imkon beradi.

Kechikish tushunchasini ilmiy jihatdan tahlil qilishda uni komponentlarga ajratish muhim: sensor o‘lchovidan to qaror va aktuatsiyagacha bo‘lgan yo‘lda ma’lumotni yig‘ish va kodlash, uplink uzatish, marshrutlash, navbatlar, hisoblash va xotira operatsiyalari, natijani qaytarish hamda qurilmada ijro etish bosqichlari mavjud. Bulutga yo‘naltirilgan arxitekturada uplink masofasi va oraliq tarmoqlardagi navbatlar ko‘pincha dominant bo‘ladi, ayniqsa mobil yoki simsiz segmentlarda. Fog qatlam kiritilganda uplink masofasi qisqaradi, marshrutlash soddalashadi, shuningdek, ko‘p hollarda tarmoq yadro qismiga chiqmasdan lokal segmentda xizmat ko‘rsatish yo‘li bilan jitter, ya’ni kechikishning tebranishi kamayadi [3]. Jitterning kamayishi real vaqt tizimlari uchun kechikishning o‘rtacha qiymatidan ham muhimroq bo‘lishi mumkin, chunki boshqaruv konturlari barqarorligi va hodisalarni aniqlash aniqligi ko‘p hollarda maksimal kechikish va uning dispersiyasiga bog‘liq.

Fog computingning IoTdagi amaliy samarasi, avvalo, ma’lumot oqimlarini semantik jihatdan ajratish va ularni turli joyda qayta ishlash siyosatini tanlash bilan belgilanadi. Barcha ma’lumotni bir xil prioritetda bulutga uzatish resurs isrofi va kechikishning ortishiga olib keladi. Fog tugunlarida oqimlarni filtrlash, anomaliyalarni erta aniqlash, faqat zarur xususiyatlar yoki agregatsiyalangan ko‘rsatkichlarni yuqori qatlamga yuborish orqali tarmoq trafigi kamayadi; bu esa navbatlar qisqarishi hisobiga kechikishni ham pasaytiradi.

Mazkur yondashuvning ilmiy asosida “hisoblashni ma’lumotga yaqinlashtirish” tamoyili yotadi: ma’lumot manbai yaqinida dastlabki tahlil bajarilgan sari, markazlashgan resurslarga talab kamayadi va tizimning masshtablanuvchanligi ortadi [1]. Shu bilan birga, fog qatlamning o‘zi ham

resurslari cheklangan bo‘lishi mumkin; demak, kechikishni kamaytirish faqat “yaqinroq” hisoblashga ko‘chirish bilan emas, balki joylashtirish va rejalashtirishning aniq optimallashtirilgan siyosati bilan ta’minlanadi.

Kechikishni maqsadli kamaytirish uchun vazifalarni joylashtirish muammosini kechikish byudjeti orqali formalizatsiya qilish maqsadga muvofiq. Har bir IoT ilovasi yoki oqimi uchun ruxsat etilgan maksimal umumiy kechikish L_max berilgan bo‘lsin; bu qiymat ilovaning real vaqt talabidan kelib chiqadi. Umumiy kechikish L ni transport kechikishi L_net, hisoblash kechikishi L_comp va navbat kechikishi L_queue yig‘indisi sifatida baholash mumkin.

Fog arxitekturasida L_net odatda kamayadi, biroq L_comp va L_queue fog tugunidagi yuklanishga bog‘liq ravishda oshishi ehtimoli mavjud. Shuning uchun selektiv joylashtirish modeli kerak bo‘ladi: kechikish byudjeti tor bo‘lgan oqimlar birinchi navbatda fog yoki edge tugunlarda bajariladi, kechikish talabchanligi pastroq bo‘lgan, lekin resurs talab qiluvchi tahlillar esa bulutga yo‘naltiriladi. Bu yerda ilmiy yangilik sifatida ta’kidlanadigan jihat shuki, joylashtirish qarori faqat o‘rtacha kechikishga emas, balki kechikishning ishonchlilik mezoniga, ya’ni belgilangan ehtimollik bilan $L \leq L_max$ shartini qanoatlantirishiga ham tayangan holda qabul qilinishi lozim; chunki IoT tarmoqlarida yuklanish va kanal sifati stoxastik o‘zgaradi [2].

Fog qatlamning ierarxik tabiatidan kelib chiqib, ko‘p bosqichli qayta ishlash zanjiri hosil bo‘ladi: endpoint darajasi tezkor reaksiya uchun eng yaqin aktuatordan foydalanadi, shlyuz darajasi protokollarni moslashtiradi va kesh vazifasini bajaradi, mintaqaviy fog tugunlari oqim tahlili va qoidalar dvijogi kabi xizmatlarni yuritadi, bulut esa uzoq muddatli saqlash va chuqur o‘rganish uchun ishlatiladi. Mazkur zanjirda kechikishning kamayishi nafaqat masofa qisqarishi, balki xizmatlarni “joyida” taqdim etish hisobiga ham sodir bo‘ladi: masalan, autentifikatsiya va avtorizatsiya, konfiguratsiya profillarini tarqatish, lokal katalog xizmatlari fogda bajarilsa, har bir tranzaksiya uchun bulutga so‘rov yuborish ehtiyoji kamayadi. Bunda xavfsizlik va ishonchlilik masalalari ham kechikish bilan bog‘liq: kuchli kriptografik mexanizmlar hisoblash vaqtini oshirishi mumkin, lekin fog tugunlarida apparat tezlatkichlari yoki optimallashtirilgan protokollar qo‘llanilsa, xavfsizlikni susaytirmasdan kechikishni barqarorlashtirish mumkin [4]. Shunday qilib, fog arxitekturasi kechikish bo‘yicha yutuq berishi uchun u xizmatlar orkestratsiyasi, monitoring va moslashuvchan boshqaruv bilan birga ko‘rilishi kerak.

IoT ilovalarida kechikishning kamayishi ko‘pincha energiya sarfi va uzatish xarajati bilan ham uyg‘unlashadi. Sensor tugunlarining ko‘pi batareya bilan ishlaydi, ularning uzoq masofaga uzatishi qimmat; fogda agregatsiya va qisqartirish bajarilganda, radioaloqa faoliyati kamayadi va qurilma umrboqiyligi ortadi. Biroq bu yondashuvda hisoblash yukining bir qismi fogga ko‘chadi, fog tugunlarining energiya samaradorligi va sovitish infratuzilmasi masalalari dolzarblashadi. Shu nuqtai nazardan, “energiya-kechikish” kompromissi ilmiy tahlilning muhim obyekti bo‘lib, joylashtirish siyosati faqat minimal kechikish emas, balki minimal energiya sarfi yoki minimal umumiy xarajat funksiyasi

bo‘yicha ham moslashtirilishi mumkin [3]. Amaliy tizimlarda ko‘pincha ko‘p mezonli optimallashtirish talab etiladi: masalan, sanoat IoTda xavfsizlik va deterministik kechikish birinchi o‘rinda, aqlli shahar monitoringida esa tarmoq trafigini kamaytirish va xizmat narxini pasaytirish ustuvor bo‘lishi mumkin.

Fog computingning kechikishni kamaytirishdagi roli O‘zbekiston sharoitida ham alohida ahamiyatga ega, chunki hududiy tarmoqlar sifatining notekisligi va chekka joylarda magistralga chiqish imkoniyatlarining cheklanishi bulutga to‘liq tayanadigan arxitekturalarda kechikishni keskin oshirishi mumkin. Mahalliy tarmoqlarda fog tugunlarini joriy etish orqali muhim xizmatlarni lokal darajada ushlab turish, tarmoq uzilishlariga bardoshlilikni oshirish hamda ma’lumot suvereniteti talablariga mos ravishda sezgir ma’lumotlarni hudud ichida qayta ishlash mumkin. Shu bilan birga, fogni joriy etishda standartlashtirish, protokollar mosligi, xizmatlarni boshqarish va kadrlar tayyorlash masalalari ham muhim; chunki heterogen qurilmalar muhitida orkestratsiya va monitoring yetarli bo‘lmasa, fog tugunlarining o‘zi navbatlar va qayta yo‘naltirishlar sabab kechikish manbaiga aylanib qolishi ehtimoli bor. Tadqiqotlarda ta’kidlanadigan yana bir jihat shuki, fog arxitekturasining samaradorligi tizim topologiyasi, oqimlar intensivligi va xizmat sinflariga bog‘liq ravishda o‘zgaradi, shuning uchun sinov stendlari va raqamli modellashtirish asosida parametrlarni kalibrlash zarur [5].

Xulosa. Fog computing arxitekturasi IoT tizimlarida kechikishni kamaytirishda transport masofasini qisqartirish, tarmoq trafigini filtrlash va lokal servislarni taqdim etish orqali fundamental ustunlik beradi, biroq bu ustunlik avtomatik tarzda yuzaga chiqmaydi. Eng katta natija kechikish byudjeti asosida selektiv joylashtirish, ierarxik qayta ishlash zanjirini moslashtirish va fog tugunlarida resurslarni monitoring hamda dinamik rejalashtirish orqali boshqarish bilan erishiladi. Fog yondashuvi bulutni to‘liq almashtirmaydi, balki real vaqtga sezgir oqimlar uchun yaqin qatlamda tezkor tahlilni, uzoq muddatli va resurs talabchan vazifalar uchun esa bulutning qudratini uyg‘unlashtirgan gibrid modelni shakllantiradi; natijada IoT ilovalari uchun kechikishning o‘rtacha qiymati va tebranishi pasayadi, xizmat sifati barqarorlashadi va tizimning masshtablanuvchanligi oshadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Bonomi F., Milito R., Natarajan P., Zhu J. Fog Computing: A Platform for Internet of Things and Analytics. New York, Springer, 2014. 169 p.

2. Shi W., Cao J., Zhang Q., Li Y., Xu L. Edge Computing: Vision and Challenges. Beijing, Tsinghua University Press, 2018. 286 p.

3. Buyya R., Dastjerdi A.V. Internet of Things: Principles and Paradigms. Boston, Morgan Kaufmann, 2016. 486 p.

4. Иванов А.А., Петров С.В. Периферийные и туманные вычисления в киберфизических системах. Москва, Техносфера, 2020. 312 с.

5. Рахимов Ш.Х., Каримов Б.А. Интернет вещей: архитектура, протоколы и практические решения. Тошкент, Fan va texnologiya, 2021. 240 б.

6. Абдуллаев А.Н., Нурматов Ж.С. Тармоқларда кечикишни баҳолаш ва оптималлаштириш усуллари. Самарқанд, СамДУ нашриёти, 2019. 198 б.

MACHINE LEARNING MODELS FOR DOCUMENT SIMILARITY DETECTION USING THEIR SUMMARIES

Babadjanova Malika Kamoladdinovna, *Abu Rayhon Beruniy nomidagi UrDU, babadjanovamalika060797@gmail.com*
Sharipov Alisher Romon o‘g‘li, *Abu Rayhon Beruniy nomidagi UrDU magistranti, (Data Science), alish20001225@gmail.com*

Annotatsiya. *Mazkur ilmiy ish o‘zbek tilidagi hujjatlar o‘xshashligini ularning qisqa mazmunlari (summaries) asosida aniqlashda qo‘llaniladigan mashinali o‘rganish modellarini tahlil qilinadi. Turli modelalrning afzalliklari, cheklovlari va matnlarni avtomatik taqqoslash jarayonidagi amaliy qo‘llanilishi ko‘rib chiqiladi.*

Kalit so‘zlar: O‘zbek tili, mashinali o‘rganish, hujjat o‘xshashligi, matn tahlili, vektorlash, NLP

Аннотация. *В данной статье анализируются модели машинного обучения, используемые для выявления сходства документов на узбекском языке на основе их аннотаций. Рассматриваются преимущества, ограничения и практическое применение различных моделей в процессе автоматического сравнения текста.*

Ключевые слова: *Узбекский язык, машинное обучение, сходство документов, анализ текста, векторизация, NLP*

Abstract. *This paper analyzes machine learning models used to identify document similarities in Uzbek based on their summaries. The advantages, limitations, and practical applications of various models in the process of automatic text comparison are considered.*

Key words: *Uzbek language, machine learning, document similarity, text analysis, vectorization, NLP*

Introduction. The rapid growth of digital text data has created a strong need for efficient document similarity detection systems. Identifying similar documents is important in many fields such as plagiarism detection, information retrieval, recommendation systems, and academic research management. Traditional keyword-based methods often fail to capture semantic relationships between texts, especially when different wording is used to express similar ideas.Recent advances in natural language processing (NLP) and machine learning have enabled more accurate semantic comparison of documents. Instead of comparing full texts, using document summaries provides a compact and computationally efficient representation of content. Summaries preserve the core meaning of documents while reducing noise and processing cost. Therefore, summary-based similarity detection has become an attractive research direction.

Machine learning models can learn hidden patterns in textual data and map documents into numerical vector spaces where similarity can be measured effectively. However, the performance of these models depends on feature representation, algorithm selection, and similarity metrics. The objective of this paper is to analyze classical machine learning approaches for document similarity detection using summaries and evaluate their suitability for practical applications. General pipeline is illustrated in the first figure.

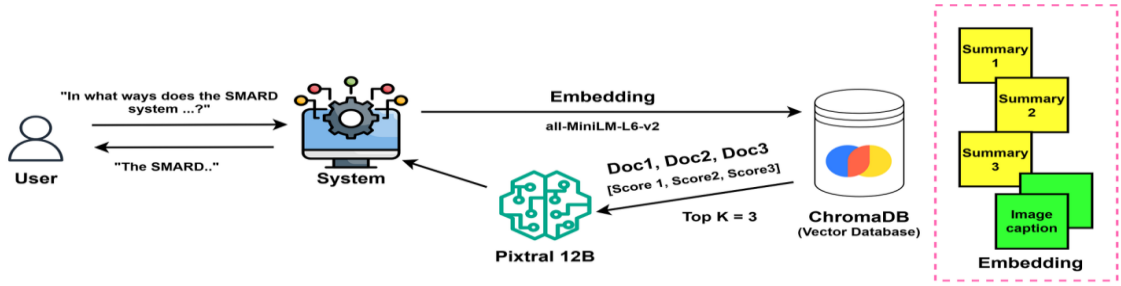

Figure 1. General pipeline for summary-based document similarity detection

Main body. Document similarity detection typically follows a supervised or unsupervised learning framework. First, document summaries are preprocessed through tokenization, stop-word removal, and normalization. Then, texts are transformed into numerical representations such as TF-IDF vectors or word embeddings. Finally, similarity between documents is computed using distance or similarity measures such as cosine similarity.Logistic Regression can be applied in supervised similarity classification tasks where document pairs are labeled as similar or not similar. It is simple, interpretable, and computationally efficient. However, Logistic Regression assumes linear separability and may struggle with complex semantic relationships in textual data.

Support Vector Machines (SVM) are widely used for text classification and similarity detection. By using kernel functions, SVM can capture nonlinear relationships between document vectors. SVM models often achieve high accuracy in text similarity tasks. Nevertheless, they require careful parameter tuning and are less interpretable, which may limit their transparency in some applications. Decision boundaries example is shown in Figure 2.

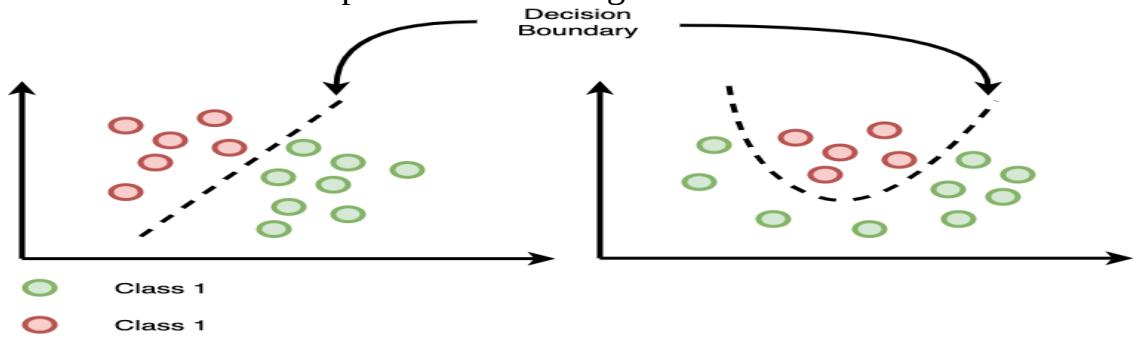

Figure 2. Decision boundaries of Logistic Regression and Support Vector Machine in text similarity space

The k-Nearest Neighbors (k-NN) algorithm measures similarity based on distance between document vectors. It is intuitive and easy to implement, making it useful for baseline systems. However, k-NN becomes computationally expensive with large document collections and is sensitive to feature scaling and noise. Decision Tree models provide rule-based similarity classification that is easy to interpret. They help understand which textual features contribute most to similarity decisions.

The main limitation of Decision Trees is their tendency to overfit, especially when working with high-dimensional text data. The Decision tree model example is shown in Figure 3.

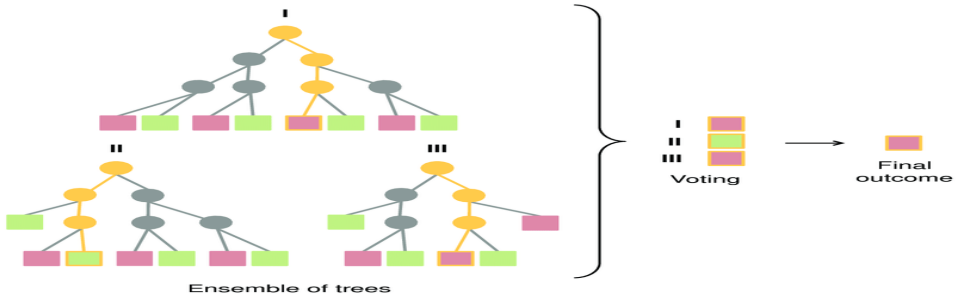

Figure 3. Decision Tree structure and ensemble learning concept

Ensemble learning methods, such as Random Forest and Gradient Boosting, combine multiple weak learners to improve prediction accuracy and robustness. Random Forest reduces overfitting through averaging, while Gradient Boosting focuses on correcting previous errors. These methods often outperform single models in document similarity tasks but increase computational complexity and reduce interpretability.

In summary-based similarity detection, the quality of summaries significantly affects model performance. Well-generated summaries improve semantic matching, while poor summaries may lead to information loss. Therefore, integrating effective text summarization techniques with machine learning models is essential for building reliable systems. Machine learning models is demonstrated in Table 1.

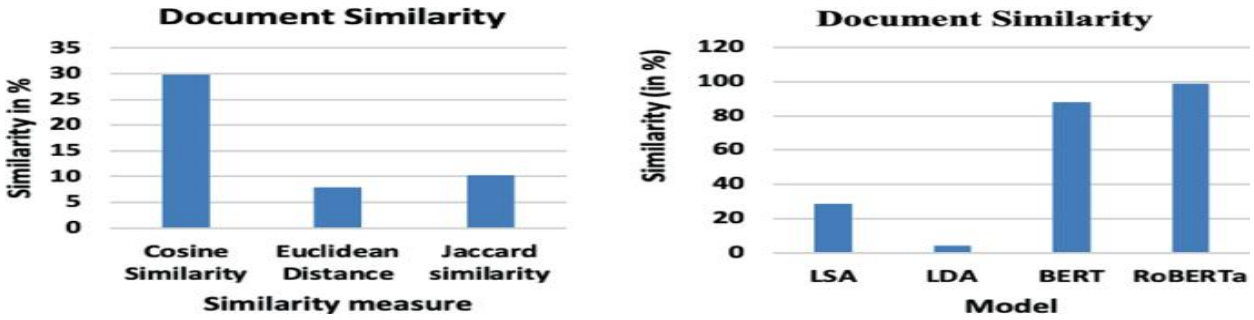

Table 1. Comparison of machine learning models for document similarity detection

Conclusion

This paper analyzed classical machine learning models for document similarity detection using summaries. The study shows that each algorithm has specific strengths and weaknesses depending on the task requirements. Models such as SVM and ensemble methods generally provide higher accuracy for semantic similarity detection, while Logistic Regression and Decision Trees offer better interpretability and lower computational cost. The choice of model should balance performance, efficiency, and explainability based on the intended application. Future research will focus on experimental evaluation of these models using real-world datasets and on integrating deep learning–based text embeddings to further improve semantic similarity detection. Developing reliable and scalable

document similarity systems remains an important direction for modern information retrieval and NLP applications.

Literature references

1. Matlatipov, S.G., Rajabov, J., Kuriyozov, E., & Aripov, M. (2024, May). UzABSA: Aspect-Based Sentiment Analysis for the Uzbek Language. In Proceedings of the 3rd Annual Meeting of the Special Interest Group on Under-resourced Languages@ LREC-COLING 2024 (pp. 394-403).

2. Kutlimuratova, B., Kuriyozov, E., Urazbaev, A. & Rakhimova, G. (2025, November). Corpus-Based Error Analysis of Uzbek EFL Learners' Academic Writing. In 2025 IEEE XVII International Scientific and Technical Conference on Actual Problems of Electronic Instrument Engineering (APEIE) (pp. 1-5). IEEE.

3. Mattiev, J., Davityan, M. & Kavsek, B. (2023). ACMKC: A compact associative classification model using K-modes clustering with rule representations by coverage. Mathematics, 11(18), 3978.

4. Madatov, K., Matlatipov, S. & Aripov, M. (2023). Uzbek text's correspondence with the educational potential of pupils: a case study of the School corpus. arXiv preprint arXiv:2303.00465.

TERI SARATONINI DERMOSKOPIK TASVIRLAR ASOSIDA TASNIFLASHDA KO‘RISH TRANSFORMATOR (VIT) MODELLARINING SAMARADORLIGI TAHLILI

Boboxonov Axmadxon Xolmirzoxon o‘g‘li,
doktorant, Sharof Rashidov nomidagi SamDU
b_akhmadkhon@mail.ru

Annotatsiya. *Sun’iy intellekt (AI) sohasida erishilgan yutuqlar teri saratoniga erta tashxis qo‘yishda muvaffaqiyatga erishdi. Tadqiqotda dermoskopik tasvirlaridan teri saratonini tasniflashning ViTga asoslangan yondashuvlari tahlil qilindi. Tadqiqot natijasida ViT teri saratonini tasniflashda mashinaviy o‘qitish (ML) modellariga nisbatan samarali ekanligi aniqlandi.*

Kalit so‘zlar: *Teri saratoni, Kompyuter ko‘rish (CV), ML, DL, ViT.*

Аннотация. *Достижения в области искусственного интеллекта (ИИ) привели к прогрессу в ранней диагностике рака кожи. В исследовании были проанализированы подходы на основе ViT для классификации рака кожи по дерматоскопическим изображениям. Исследование показало, что ViT оказался более эффективным, чем модели машинного обучения (МО) в классификации рака кожи.*

Ключевые слова: *Рак кожи, Компьютерное зрение (CV), Машинное обучение (ML), Глубокое обучение (DL), Трансформация зрения.*

Abstract. *Advances in artificial intelligence (AI) have led to advances in early diagnosis of skin cancer. The study analyzed ViT-based approaches for classifying skin cancer from dermoscopic images. The study found that ViT was more effective than machine learning (ML) models in classifying skin cancer.*

Keywords: *Skin cancer, Computer Vision (CV), ML, DL, ViT.*

Kirish. Teri saratoni keng tarqalgan saraton kasalliklaridan biri bo‘lib, uning tarqalishi butun dunyo bo‘ylab yildan-yilga ortib borishi inson salomatligiga katta xavf tug‘dirmoqda. Keng tarqalgan terining xavfli o‘smalari asosan bazal hujayrali karsinoma (BCC), yassi hujayrali karsinoma (SCC) va melanomani o‘z ichiga oladi. BCC va SCC barcha teri xavfli o‘smalarining taxminan 95 %ni tashkil

qiladi, melanoma esa nisbatan kam uchraydigan bo‘lsa-da, uning xavflilik darajasi yuqori [1]. Jahon sog‘liqni saqlash tashkilotining hisob-kitoblariga ko‘ra, dunyoda har yili 2-3 million yangi teri saratoni holatlari qayd etiladi. Melanomaning tarqalishi yashirin va metastaz ko‘pincha erta bosqichda sodir bo‘ladi. Saratonning ushbu turi tufayli o‘lim holatlari soni har yili terining xavfli o‘smalaridan kelib chiqadigan umumiy o‘lim holatlarining 65 % –75 %ni tashkil qiladi [2]. Shuning uchun, terining xavfli o‘smalarini erta aniqlash, o‘z vaqtida to‘g‘ri tashxis qo‘yish davolash samaradorligini oshirish va bemorning hayot sifatini yaxshilash uchun juda muhimdir.

So‘nggi yillarda dermatoskopiya teri kasalliklarini tashxislash uchun yangi invaziv bo‘lmagan vosita sifatida kirib keldi. Ammo ushbu vosita tibbiyotda qo‘llanilishda shifokorlarning klinik tajribasiga juda bog‘liqligi, inson omilining mavjudligi sababli sub’ektiv hisoblanadi. Sun’iy intellektning (AI) tibbiyotda keng qo‘llanilishi yuqoridagi muammolarni samarali hal qilish uchun yangi yondashuvlarni taqdim etadi. Teri tasvirlarini tahlil qilish uchun AI dan foydalanish orqali tashxis natijalari aniqroq va obyektivroq bo‘ladi. Teri saratonining dastlabki tasnifi an’anaviy mashinaviy o‘qitish (ML) yordamida teri saratoni dermatoskopik tasvirlaridan ajratib olingan shikastlanish shakli, tuzilishi, geometriyasi va boshqa qo‘lda ajratilgan informativ belgilar asosida amalga oshiriladi. Xususan, tadqiqotchilar K-eng yaqin qo‘shni (KNN) va Qo‘llab-quvvatlovchi vektor (SVM) algoritmlari teri saratonini tasniflash va tashxislash uchun ishlatilgan [3]. Ushbu tadqiqotda xususiyatlarni ajratib olish uchun tezlashtirilgan mustahkam xususiyatlar va tasniflash uchun kvadratik SVM bilan birlashishi ishlab chiqildi.

Shikastlanishni tashxislashda taklif qilingan yondashuv 0,85 s o‘rganish vaqtini, 100 % sezgirlikni, 85,7 % aniqlikni va 60 % o‘ziga xoslikni ko‘rsatadi. Teri tasvirlari asosida saratonni tasniflash va segmentatsiyalashning ishonchliligini oshirish uchun tadqiqotchilar o‘z ishlarida tasodifiy o‘rmon (RF) va qaror daraxtlari (DT) yondashuvlaridan foydalanishdi [4]. Taklif qilingan usul tasvirning fazoviy tafsilotlarini saqlashga yordam beradigan yuqori aniqlikdagi xususiyat xaritalarini yaratishi mumkin. Tadqiqotda assimetriyani tahlil qilish uchun yagona o‘lchov bo‘lib xizmat qilish uchun ko‘plab xususiyatlar o‘lchovlari yagona vektorga birlashtirilgan. Ushbu tadqiqotda ma’lumotlar to‘plamidagi DT algoritmidan foydalangan holda tasniflash samaradorligini oshirish uchun zarrachalar to‘dasini optimallashtirish (PSO) tavsiya etiladi. Ishlash ko‘rsatkichiga ko‘ra, algoritm 92,26 % aniqlikka erishgan. Tadqiqotchilar teri saratoni tasnifida to‘rtta asosiy bosqich mavjudligini ta’kidlashgan, jumladan: (1) oldindan ishlov berish (2) segmentatsiya (3) xususiyatlarni ajratib olish va (4) tasniflash (1-rasm).

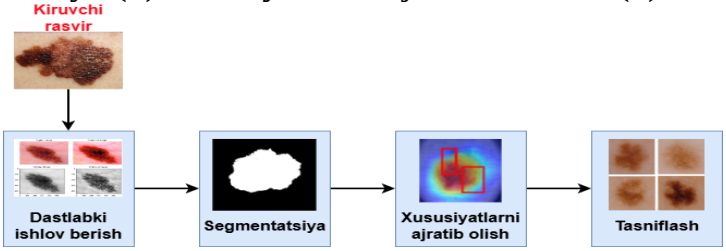

1-rasm. Teri saratonini tasniflash jarayoni

An’anaviy ML klassifikatorlarining kamchiliklarini kamaytirish uchun tadqiqotchilar chuqur o‘qitish (DL) modellarini taqdim etdilar. DL ML klassifikatorining bir qismi bo‘lib, inson aralashuvi talab qilinmaydigan deyarli barcha turdagi vazifalar uchun ishlatiladi. DL modellari obyektni aniqlash, tasvir va signalni qayta ishlash, nutqni qayta ishlash, til tarjimasi, tasvir segmentatsiyasi, yuzni aniqlash, avtomatik xususiyatlarni ajratib olish, xususiyatlarni tanlash va deyarli barcha turdagi avtomatik qaror qabul qilish vazifalarida qo‘llanilishi mumkin. DL asosidagi modelning eng muhim afzalliklaridan biri shundaki, u kirish sifatida xususiyatlarni taqdim etishni talab qilmaydi, u xususiyatlarni avtomatik ravishda ajratib oladi. Shunday qilib, asosan chuqur neyron tarmoq modellari (DNN) xususiyatlarni ajratib olish vazifasidan qo‘lda va inson aralashuvini olib tashlaydi. Ma’lumki, to‘g‘ri xususiyatlarni ajratib olish asosan katta ma’lumotlar to‘plamida ko‘p vaqt talab qiladigan vazifadir. Hozirgi kunda DL ning rivojlanishi bilan AI texnologiyasi tibbiy tasvirlarni tahlil qilish sohasida katta yutuqlarga erishdi. Tibbiy tasvirni tahlil qilish sohasida konvolyutsion neyron tarmog‘i (CNN) keng qo‘llaniladi va yuqori aniqliklarni taqdim etadi [5]. An’anaviy ML ga asoslangan usullar bilan taqqoslaganda, DL asosidagi usullarning samaradorligi ancha yuqori. Bundan tashqari, DL asosidagi usulning axborotni birlashtirish usuli tibbiy diagnostikada ham katta ahamiyatga ega ekanligi isbotlangan [6]. Biroq, CNN larning tasvir lezyonlarining mahalliy xususiyatlariga bog‘liqligi, uni global kontekstual munosabatlarini modellashtirish uchun yetarli emas, bu esa ularning diffuz lezyonlarni boshqarish qobiliyatini cheklaydi. Ushbu muammoni hal qilish uchun tadqiqotchilar tasniflash samaradorligini oshirish uchun diqqat mexanizmlariga asoslangan ko‘rish transformerlarni (ViT) joriy qilishdi.

ViT arxitekturasi tasvirlarni ketma-ket yamoqlarga bo‘lish va diqqat qilish mexanizmlari orqali global bog‘liqliklarni modellashtirish orqali ImageNet tasniflash vazifalarida sof transformator modellarining vizual tasvirlash qobiliyatini birinchi bo‘lib tasdiqladi. Bu yutuq uni tibbiy tasvirlashda qo‘llashni osonlashtirdi. Tadqiqotchilar Soumyya va boshqalar ViTning shikastlanish mintaqalariga e’tiborini yaxshilash uchun yumshoq diqqat mexanizmini joriy qilishdi, natijada global xususiyatlarga bog‘liqlik kamaydi va tasniflash aniqligi oshdi [7]. Zhao va boshqalar samarali xususiyatlarni o‘rganishga erishgan to‘liq transformatorga asoslangan FTN tarmog‘ini taqdim etishdi [8]. Li va boshqalar esa BC-FCU modulidan foydalangan holda ikki tarmoq o‘rtasidagi semantik tafovutlarni bartaraf etgan va ko‘p sinfli tasniflash aniqligini 87,6% ga ko‘targan CNN-transformator ikki tarmoqli modelini yaratdilar [9]. Shuningdek, ko‘plab tadqiqot natijalari transformatorga asoslangan modellar CNNlarning lokal cheklovlarini hal qilishda va uzoq masofali bog‘liqliklarni ushlashda sezilarli afzalliklarga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Asosiy qism. Vision Transformer (ViT) hozirda kompyuter ko‘rish sohasida eng zamonaviy va turli xil tasvirlarni aniqlash vazifalari uchun keng qo‘llaniladigan CNN larga raqobatbardosh muqobil sifatida paydo bo‘ldi. ViT modellari hisoblash samaradorligi va aniqligi jihatidan hozirgi eng zamonaviy

CNN lardan ancha ustun hisoblanadi. ViTlar tasvirlardan obyektni aniqlash, segmentatsiyalash, tasvirni tasniflash va harakatni aniqlash kabi mashhur tasvirni aniqlash vazifalarida keng qo‘llaniladi. Uning g‘oyasi tasvirni kichikroq bloklarga (yamoqlarga) ajratish, har bir blokni token kabi muomala qilish va keyin bu tokenlarni Transformer modeliga kiritishdan iborat. ViTlarda tasvirlar ketma-ketlik sifatida ifodalanadi va tasvir uchun sinf yorliqlari bashorat qilinadi, bu esa modellarga tasvir tuzilishini mustaqil ravishda o‘rganish imkonini beradi [10]. Kirish tasvirlari yamoqlar ketma-ketligi sifatida ko‘rib chiqiladi, bunda har bir yamoq yamoqdagi barcha piksellarning kanallarini birlashtirish va keyin uni kerakli kirish o‘lchamiga chiziqli ravishda proektsiyalash orqali bitta vektorga tekislanadi (2-rasm).

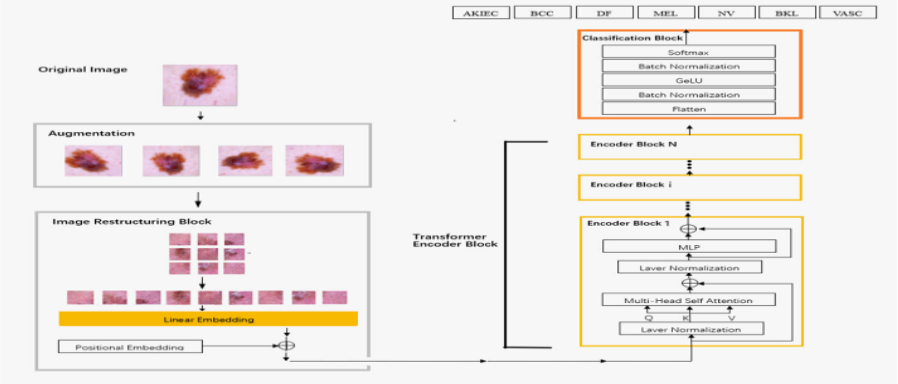

2-rasm. ViT arxitekturasi

Quyida ViT arxitekturasini bosqichma-bosqich ko‘rib chiqilgan.

1. *Tasvirni yamoqlarga bo‘lish*

Kirish tasviri sifatida $X \in R^{H\times W\times C}$ berilgan bo‘lsin, bu yerda, H, W – balandlik va kenglik, C – kanallar soni (odatda 3, RGB). Tasvir P×P o‘lchamli kichik bloklar (yamoqlar) ga bo‘linadi [11-12]. Bloklar soni:

$$N = \frac{H\times W}{P^2} \quad (1)$$

Har bir blok esa quyidagicha ifodalanadi:

$$x_p \in R^{P\times P\times C} \quad (2)$$

2. *Yamoqlarni vektorga tekislash*

Bloklar vektorga tekislanadi:

$$x_p^{flat} \in R^{P^2\times C} \quad (3)$$

3. *Yassilangan (flatten qilingan) bloklardan past o‘lchamli chiziqli embeddinglar hosil qilish.*

Har bir blok quyidagicha embedding qilinadi:

$$z_0^i = x_p^{flat} E \quad (4)$$

Bu yerda, $E \in R^{(P^2C)\times D}$, D – embedding o‘lchami.

Tasniflash uchun maxsus vektor qo‘shiladi:

$$z_0 = [x_{class};\ z_0^1;\ z_0^2; \dots;\ z_0^N] \quad (5)$$

4. *Pozitsion embeddinglarni qo‘shish*

Blok joylashuvini saqlash uchun pozitsion embedding qo‘shiladi:

$$z_0 = z_0 + E_{pos} \quad (6)$$

$$E_{pos} \in R^{(N+1)\times D} \quad (7)$$

5. Ketma-ketlikni standart transformator kodlagichiga kirish sifatida uzatish

Har bir enkoder 2 ta asosiy qismdan iborat [13]:

a) Multi-Head Self Attention (MSA):

$$z_l' = MSA\big(LN(z_{l-1})\big) + z_{l-1} \quad (8)$$

MSA mexanizmi quyidagicha: $Q = zW_Q$, $K = zW_K$, $V = zW_V$, berilgan bo‘lsin, (W_Q, W_K, W_V – o‘rganiladigan vaznlar):

$$MSA = Concat(Softmax\left(\frac{Q_i K_i^T}{\sqrt{d_k}}\right)V_i)W_O \quad (9)$$

Bu yerda,

- d_k – kalit o‘lchami;
- Softmax – ehtimolikka aylantirish;
- $Q_i K_i^T$ – o‘xshashlik matritsasi;
- W_O - chiqish vazn matritsasi.

b) Multi-layer perceptron (MLP):

$$z_l = MLP\big(LN(z_l')\big) + z_l' \quad (10)$$

Bu yerda, LN – LayerNorm formulasi va u quyidagicha aniqlanadi:

$$LN(z) = \frac{z-\mu}{\sqrt{\sigma^2+\epsilon}} \quad (11)$$

Bu yerda,

- μ – o‘rtacha qiymat;
- σ^2 – dispersiya.

$$MLP(z) = GELU(xW_1 + b_1)W_2 + b_2 \quad (12)$$

Bu yerda, W_1 – birinchi qatlam kengaytiradi, W_2 – ikkinchi qatlam siqadi.

6. Modelni rasm yorliqlari bilan oldindan o‘rgatish

$$\widehat{y_l} = Softmax(W_c z_L^{class}) \quad (13)$$

$$\zeta = -\sum_{i=1}^{K} y_i \log(\widehat{y_i}) \quad (14)$$

ViT algoritmi.

```
Input: X ∈ ℝ^(H × W × C)      # Tasvir
Output: ŷ ∈ ℝ^K               # Bashorat qilingan sinflar
1: P ← patch o‘lchami
2: N ← (H × W) / P²
3: patches ← X ni P×P bloklarga bo‘lish va tekislash
4: z ← patches · E          # Linear embedding
5: Z ← [CLS; z] + E_pos     # CLS token + pozitsion embedding
6: for l = 1 … L:
7:     Z_norm ← LayerNorm(Z)
8:     Q,K,V ← Z_norm · W_Q/K/V
9:     A ← Softmax(Q · Kᵀ / √d_k)
10:    Z ← Z + (A · V · W_O)      # Residual + attention
11:    Z ← Z + MLP(LayerNorm(Z))  # Residual + MLP
12: end for
13: z_cls ← Z[0]            # CLS token
14: y ← z_cls · W_c + b_c
15: ŷ ← Softmax(y)          # Bashorat
16: L ← - Σ y_true log(ŷ)   # Yo‘qotish
17: Backprop: parametrlarni yangilash
```

Dermatoskopik tasvir tahlilida ViT ning bir nechta modellari ishlab chiqilgan, ularning har biri teri saratonini aniqlashdagi muayyan muammolarni, masalan, cheklangan ma’lumotlar to‘plami, yuqori aniqlikdagi lezyon tasvirlari va nozik morfologik o‘zgarishlarni hal qilish uchun mo‘ljallangan. Quyida 1-jadvalda teri saratonini tashxislash uchun ba’zi ViT modellari keltirilgan.

1-jadval

ViT modellari, ularning afzalliklari va kamchiliklari

ViT modellari	Afzalliklari	Kamchiliklari
Standard ViT	Global kontekstni samarali o‘rganadi	Katta ma’lumotlar talab qiladi, kichik ma’lumotlarda samarasi past
DeiT (Data-efficient Image Transformer)	Ma’lumotga tejamkor, o‘rta hajmdagi ma’lumotlar bilan samarali	Juda katta ma’lumotlarda standart ViTdan biroz past
Swin Transformer	Mahalliy va global xususiyatlarni o‘rganadi	Murakkab arxitektura, hisoblash xarajati yuqori
Hybrid CNN-ViT	Mahalliy teksturani va global kontekstni birlashtiradi	Arxitektura murakkab, o‘qitish uchun resurs talab qiladi
T2T-ViT (Tokens-to-Token ViT)	Mahalliy nozik strukturalarni saqlaydi	Hisoblash xarajati yuqori, kichik ma’lumotlarga moslashuvchan
CvT (Convolutional ViT)	Induktiv xususiyatlarni joriy qiladi, kichik ma’lumotlarda barqaror	Murakkab arxitektura, global xususiyatlarni yaxshi o‘rganmaydi

Ushbu ViT modellari avtomatlashtirilgan teri saratonini tashxislash, ma’lumotlar samaradorligini muvozanatlash, yuqori aniqlikdagi ishlov berish va mahalliy-global xususiyatlarni aks ettirish uchun turli xil yechimlarni taklif etadi. Tadqiqotlarda ViT modellari asosida teri saratonini tasniflash uchun erishilgan natijalar 3-rasmda keltirilgan.

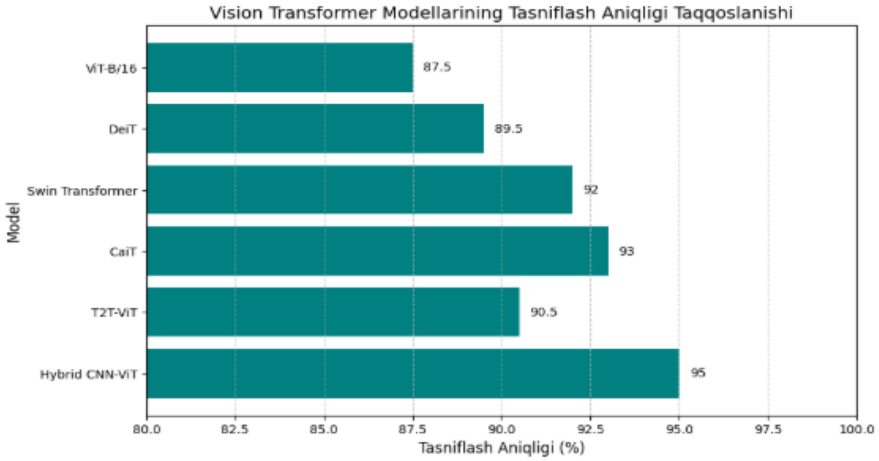

3-rasm. ViT modellarining tasniflash aniqligi.

Natijalarga ko‘ra, Hybrid CNN-ViT eng yuqori aniqlikni taqdim etishi, lokal (CNN) va global (Transformer) xususiyatlarni birgalikda o‘rganish samaradorligini tasdiqlaydi.

Xulosa va amaliy tavsiyalar. Ushbu tadqiqot ishida teri saratoni dermatoskopik tasvirlarini yuqori aniqlikdagi tasniflash muammosini hal qilish uchun tasvirlarni tahlil qlishda qo‘llaniladigan ViT yondashuvlari taqdim etildi. ViT modellarining diqqat mexanizmi tufayli, ular dermatoskopik tasvirlardan teri lezyonlarini an’anaviy ML algoritmlar va CNN larga nisbatan ancha samarali tahlil

qiladi. Bu xususiyati modelning ishlash samaradorligini yanada oshiradi va uni teri saratonini tashxislash imkoniyatini oshiradi. Xulosa qilib aytganda, ViT teri saratonining lezyonlarini ishonchli va avtomatik ravishda tasniflash imkoniyati tufayli shifokorlarga ko‘makchi bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. B.D. Curti, M.B. Faries “Recent Advances in the Treatment of Melanoma”, N Engl J Med. 2021, 10;384(23):2229-2240. doi:10.1056/NEJMra2034861

2. World Health Organization, International Agency for Research on Cancer – https://www.iarc.who.int/cancer-type/skin-cancer/

3. Arora G, Dubey AK, Jaffery ZA, Rocha A (2022) Bag of feature and support vector machine based early diagnosis of skin cancer. Neural Comput Appl 34(11):8385–8392. https://doi.org/10.1007/s00521-020-05212-y

4. Dhivyaa CR, Sangeetha K, Balamurugan M, Amaran S, Vetriselvi T, Johnpaul P (2020) Skin lesion classification using decision trees and random forest algorithms. J Amb Intell Human Comput, pp 1–13.

5. Md Shahin Ali, Md Sipon Miah, Jahurul Haque, Md Mahbubur Rahman, Md Khairul Islam, “An enhanced technique of skin cancer classification using deep convolutional neural network with transfer learning models”, MLA, Volume 5, 2021, https://doi.org/10.1016/j.mlwa.2021.100036

6. S. Ding, H. Huang, Z. Li, X. Liu and S. Yang, "SCNET: A Novel UGI Cancer Screening Framework Based on Semantic-Level Multimodal Data Fusion," in IEEE Journal of Biomedical and Health Informatics, vol. 25, no. 1, pp. 143-151, Jan. 2021, doi: 10.1109/JBHI.2020.2983126

7. Datta, Soumyya Kanti, et al. "Soft attention improves skin cancer classification performance." International Workshop on Interpretability of Machine Intelligence in Medical Image Computing. Cham: Springer International Publishing, 2021. vol 12929. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-87444-5_2

8. Xinzi He, Ee-Leng Tan, Hanwen Bi, Xuzhe Zhang, Shijie Zhao, Baiying Lei, Fully transformer network for skin lesion analysis, Medical Image Analysis, Volume 77, 2022, https://doi.org/10.1016/j.media.2022.102357

9. Li, A., Zhang, D., Yu, L., Kang, X., Tian, S., Wu, W., Huo, X. (2024). Residual cosine similar attention and bidirectional convolution in dual-branch network for skin lesion image classification. Engineering Applications of Artificial Intelligence, 133, 108386, https://doi.org/10.1016/j.engappai.2024.108386

10. Verma, N., Ranvijay & Yadav, D.K. A comprehensive review on step-based skin cancer detection using machine learning and deep learning methods. Arch Computat Methods Eng 32, 4359–4412 (2025). https://doi.org/10.1007/s11831-025-10275-y

11. Aladhadh, S., Alsanea, M., Aloraini, M., Khan, T., Habib, S., & Islam, M. (2022). An Effective Skin Cancer Classification Mechanism via Medical Vision Transformer. Sensors, 22(11), 4008. https://doi.org/10.3390/s22114008

12. A. Bobokhonov, L. Xuramov, and A. Rashidov, “Tibbiy tasvirlar asosida teri kasalliklarini samarali tasniflash usullari,” DT and AI, vol. 3, no. 3, pp. 128 - 139, 2025 https://dtai.tsue.uz/index.php/dtai/article/view/v3i319

13. *Yang, G., Luo, S. & Greer, P. A Novel Vision Transformer Model for Skin Cancer Classification. Neural Process Lett 55, 9335–9351 (2023). https://doi.org/10.1007/s11063-023-11204-5*

SUN’IY INTELLEKTNING MATEMATIK MODELLASHTIRISHDAGI O‘RNI

Bozarov Farxod Samadovich, *Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTM katta o‘qituvchisi*

Annotatsiya. *Mazkur maqolada sun’iy intellekt texnologiyalarining matematik modellashtirish jarayonidagi ahamiyati va imkoniyatlari yoritilgan. Zamonaviy axborot texnologiyalarining rivojlanishi natijasida matematik modellarni yaratish, tahlil qilish va prognozlash jarayonida sun’iy intellekt algoritmlaridan keng foydalanilmoqda.*

Kalit so‘zlar: *sun’iy intellekt, matematik modellashtirish.*

Аннотация. *В данной статье рассматривается роль технологий искусственного интеллекта в процессе математического моделирования. В условиях стремительного развития информационных технологий и увеличения объема данных применение методов искусственного интеллекта становится важным инструментом анализа и прогнозирования различных процессов.*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, математическое моделирование.*

Annotation. *This article examines the role of artificial intelligence technologies in mathematical modeling processes. With the rapid development of information technologies and the growth of big data, artificial intelligence algorithms are increasingly used to build, analyze, and forecast mathematical models.*

Keywords: *artificial intelligence, mathematical modeling.*

Kirish. Sun’iy intellektning matematik modellashtirishdagi o‘rni zamonaviy ilm-fan va texnologiya rivojlanishining eng muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Hozirgi davrda axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi, katta hajmdagi ma’lumotlar (big data) paydo bo‘lishi va hisoblash quvvatining ortishi matematik modellashtirish jarayonini yangi bosqichga olib chiqdi. Avval matematik modellar asosan klassik matematik usullar, differensial tenglamalar, statistik tahlil va analitik formulalar orqali qurilgan bo‘lsa, bugungi kunda sun’iy intellekt texnologiyalari bu jarayonni sezilarli darajada takomillashtirdi. Sun’iy intellekt murakkab tizimlarni o‘rganish, prognoz qilish va optimallashtirishda samarali vosita sifatida qo‘llanilmoqda.

Asosiy qism. Matematik modellashtirish – bu real hayotdagi jarayonlar, tizimlar yoki hodisalarni matematik formulalar, tenglamalar va algoritmlar yordamida ifodalash jarayonidir. Ushbu jarayon orqali ilmiy tadqiqotchilar turli jarayonlarni tahlil qilish, ularning kelajakdagi rivojlanishini prognoz qilish va optimal qarorlar qabul qilish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

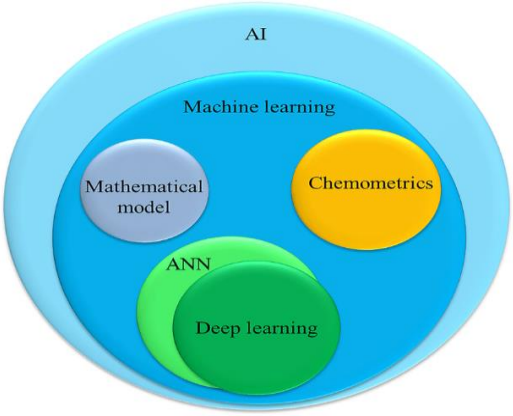

Rasm 1. Sun’iy intellektning mashinali o‘qitishdagi ahamiyati

Masalan, iqtisodiyot, ekologiya, tibbiyot, muhandislik va ijtimoiy fanlarda matematik modellar keng qo‘llaniladi. Biroq ko‘plab real tizimlar juda murakkab bo‘lib, ularni an’anaviy matematik formulalar yordamida to‘liq tavsiflash qiyin. Shu sababli sun’iy intellekt usullari matematik modellashtirishni yangi darajaga olib chiqmoqda.

Sun’iy intellekt – bu kompyuter tizimlarining inson intellektiga xos bo‘lgan funksiyalarni bajarish qobiliyatini ta’minlovchi texnologiyalar majmuasidir. Unga mashinaviy o‘rganish, neyron tarmoqlar, ekspert tizimlari, tabiiy tilni qayta ishlash va boshqa texnologiyalar kiradi. Ushbu texnologiyalar katta hajmdagi

ma’lumotlarni tahlil qilish, murakkab qonuniyatlarni aniqlash va prognozlar qilish imkonini beradi. Ayniqsa mashinaviy o‘rganish algoritmlari matematik modellashtirish jarayonida muhim rol o‘ynaydi.

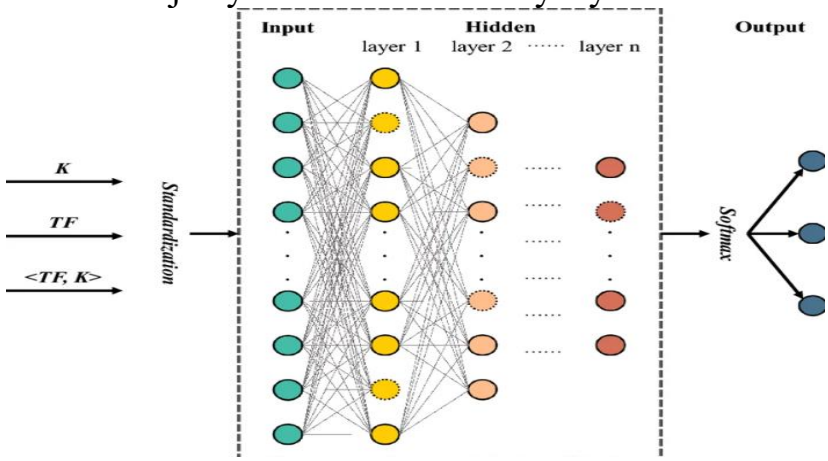

2-rasm Sun’iy intellektning matematik modellashtirishni amalga oshirish jarayoni

Mashinaviy o‘rganish usullari statistik modellashtirishga asoslangan bo‘lib, ular ma’lumotlar asosida qonuniyatlarni aniqlaydi. Masalan, regressiya modellari, klassifikatsiya algoritmlari va klasterlash usullari turli sohalarda keng qo‘llaniladi. Ushbu algoritmlar yordamida ma’lumotlar orasidagi yashirin bog‘liqliklar aniqlanadi va prognozlar ishlab chiqiladi. Bu esa matematik modellashtirishni yanada aniq va samarali qiladi.

Sun’iy intellektning matematik modellashtirishdagi eng muhim jihatlaridan biri – murakkab tizimlarni tahlil qilish imkoniyatidir. Ko‘plab tabiiy va ijtimoiy tizimlar chiziqli bo‘lmagan xususiyatga ega. Bunday tizimlarni an’anaviy matematik formulalar yordamida tavsiflash juda murakkab. Sun’iy intellekt algoritmlari esa ma’lumotlar asosida murakkab bog‘liqliklarni aniqlash va model yaratish imkonini beradi. Masalan, neyron tarmoqlar murakkab funksiyalarni approksimatsiya qilishda juda samarali hisoblanadi.

Neyron tarmoqlar inson miyasining ishlash prinsipi asosida yaratilgan matematik modellardir. Ular ko‘plab neyronlardan iborat bo‘lib, har bir neyron ma’lum matematik funksiyani bajaradi. Ushbu neyronlar o‘zaro bog‘langan bo‘lib, ma’lumotlarni qayta ishlash jarayonida murakkab hisoblashlarni amalga oshiradi. Neyron tarmoqlar tasvirni aniqlash, nutqni tanish, prognoz qilish va boshqa ko‘plab vazifalarda qo‘llaniladi.

Matematik modellashtirishda sun’iy intellektning yana bir muhim qo‘llanilish sohasi prognozlash hisoblanadi. Prognozlash iqtisodiyot, moliya, ob-havo, energetika va transport sohalarida muhim ahamiyatga ega. Masalan, iqtisodiy ko‘rsatkichlarni prognoz qilishda mashinaviy o‘rganish algoritmlari tarixiy ma’lumotlar asosida kelajakdagi tendensiyalarni aniqlash imkonini beradi. Bu esa iqtisodiy rejalashtirish va boshqaruv qarorlarini qabul qilishda muhim rol o‘ynaydi.

Sun’iy intellekt yordamida yaratilgan matematik modellar tibbiyot sohasida ham keng qo‘llanilmoqda. Masalan, kasalliklarni erta aniqlash, davolash usullarini tanlash va tibbiy tasvirlarni tahlil qilish jarayonlarida sun’iy intellekt algoritmlari

samarali ishlatilmoqda. Bu esa tibbiyotda diagnostika jarayonining aniqligini oshiradi va bemorlarni davolash sifatini yaxshilaydi.

Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida ham sun’iy intellekt asosidagi matematik modellar muhim ahamiyatga ega. Masalan, iqlim o‘zgarishini prognoz qilish, havo ifloslanishini tahlil qilish va tabiiy resurslardan foydalanishni optimallashtirish jarayonlarida sun’iy intellekt algoritmlaridan foydalaniladi. Ushbu modellar ekologik jarayonlarni chuqur tahlil qilish va samarali boshqarish imkonini beradi.

Sanoat va ishlab chiqarish jarayonlarida ham sun’iy intellekt asosidagi modellashtirish keng qo‘llanilmoqda. Masalan, ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish, texnik nosozliklarni oldindan aniqlash va ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda sun’iy intellekt texnologiyalari muhim rol o‘ynaydi. Bunda matematik modellar ishlab chiqarish tizimining ishlashini tahlil qilish va optimal boshqaruv strategiyalarini ishlab chiqish imkonini beradi.

Transport va logistika sohasida sun’iy intellekt asosidagi matematik modellar transport oqimlarini boshqarish, marshrutlarni optimallashtirish va yo‘l harakatini prognoz qilishda qo‘llaniladi. Masalan, zamonaviy navigatsiya tizimlari real vaqt rejimida ma’lumotlarni tahlil qilib, eng samarali yo‘nalishni aniqlash imkonini beradi. Bu esa transport tizimining samaradorligini oshiradi va vaqt hamda yoqilg‘i sarfini kamaytiradi.

Sun’iy intellektning matematik modellashtirishdagi yana bir muhim jihati – optimallashtirish masalalarini hal qilishdir. Optimallashtirish ko‘plab muhandislik va iqtisodiy masalalarda muhim ahamiyatga ega. Genetik algoritmlar, evolyutsion hisoblash usullari va boshqa sun’iy intellekt algoritmlari murakkab optimallashtirish masalalarini samarali hal qilish imkonini beradi. Bu usullar tabiiy evolyutsiya jarayoniga o‘xshash tarzda ishlaydi va eng yaxshi yechimni topishga yordam beradi.

Katta ma’lumotlar bilan ishlash jarayonida ham sun’iy intellekt muhim rol o‘ynaydi. Zamonaviy axborot tizimlari juda katta hajmdagi ma’lumotlarni generatsiya qiladi. Ushbu ma’lumotlarni tahlil qilish va ulardan foydali bilimlarni olish uchun sun’iy intellekt algoritmlari qo‘llaniladi. Bu esa matematik modellashtirish jarayonida yanada aniq va ishonchli natijalar olish imkonini beradi.

Shuningdek, sun’iy intellekt matematik modellarni avtomatik ravishda yaratish imkonini ham beradi. Avval modellarni yaratish ko‘p vaqt va tajriba talab qilgan bo‘lsa, bugungi kunda mashinaviy o‘rganish algoritmlari ma’lumotlar asosida eng mos modelni tanlash va sozlash imkonini beradi. Bu jarayon AutoML deb ataladi va u matematik modellashtirish jarayonini sezilarli darajada tezlashtiradi.

Sun’iy intellekt asosidagi matematik modellarni yaratishda ma’lumotlar sifati muhim ahamiyatga ega. Agar ma’lumotlar noto‘g‘ri yoki to‘liq bo‘lmasa, model natijalari ham ishonchsiz bo‘lishi mumkin. Shu sababli ma’lumotlarni tozalash, tahlil qilish va tayyorlash jarayoni muhim bosqich hisoblanadi.

Bundan tashqari, sun’iy intellekt modellarining tushuntiriluvchanligi ham muhim masalalardan biridir. Ba’zi murakkab modellar, masalan, chuqur neyron

tarmoqlar “qora quti” sifatida qaraladi, chunki ularning qanday qaror qabul qilishi har doim ham aniq tushunarli bo‘lmaydi. Shu sababli tadqiqotchilar tushuntiriladigan sun’iy intellekt (Explainable AI) konsepsiyasini rivojlantirmoqda.

Sun’iy intellekt texnologiyalarining matematik modellashtirishdagi ahamiyati kelajakda yanada ortib borishi kutilmoqda. Kompyuter texnologiyalarining rivojlanishi, yangi algoritmlarning yaratilishi va ma’lumotlar hajmining ortishi ushbu sohaning rivojlanishiga katta turtki beradi. Natijada sun’iy intellekt asosidagi modellar ko‘plab ilmiy va amaliy muammolarni hal qilishda asosiy vositaga aylanadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, sun’iy intellekt matematik modellashtirish jarayonini sezilarli darajada takomillashtiruvchi muhim texnologiya hisoblanadi. U murakkab tizimlarni tahlil qilish, prognozlash, optimallashtirish va katta ma’lumotlarni qayta ishlash imkonini beradi. Sun’iy intellekt yordamida yaratilgan matematik modellar ilm-fan, iqtisodiyot, tibbiyot, ekologiya va sanoat sohalarida samarali qo‘llanilmoqda. Kelajakda ushbu texnologiyalarning rivojlanishi matematik modellashtirishning yanada keng qo‘llanilishiga va yangi ilmiy kashfiyotlarning yuzaga kelishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abduqodirov A.A. Sun’iy intellekt asoslari. – T.: Fan, 2021.
2. Abduqodirov A.A., Hayitov A.H. Axborot texnologiyalari. – T.: O‘qituvchi, 2020.
3. Qodirov B.R. Matematik modellashtirish asoslari. – T.: Universitet, 2019.
4. Yo‘ldoshev O.Y. Ekonometrika asoslari. – T.: Iqtisodiyot, 2020.
5. Raxmonov N.R. Mashinaviy o‘rganish nazariyasi. – T.: Innovatsiya, 2022.

RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING MATEMATIK MODELLASHTIRISH JARAYONIDAGI AHAMIYATI

Bozarov Farxod Samadovich, *Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTM katta o‘qituvchisi*

Annotatsiya. *Mazkur maqolada raqamli texnologiyalarning matematik modellashtirish jarayonidagi ahamiyati va ularning zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda tutgan o‘rni tahlil qilinadi. Bugungi kunda murakkab tizimlarni o‘rganish, iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarni prognozlash hamda turli sohalarda optimal qarorlar qabul qilishda matematik modellashtirish muhim vosita hisoblanadi.*

Kalit so‘zlar: *raqamli texnologiyalar, matematik modellashtirish.*

Аннотация. *В данной статье рассматривается значение цифровых технологий в процессе математического моделирования. В условиях стремительного развития информационных технологий и увеличения объема данных математическое моделирование становится важным инструментом анализа, прогнозирования и оптимизации различных процессов.*

Ключевые слова: *цифровые технологии, математическое моделирование*

Annotation. *This article examines the importance of digital technologies in the process of mathematical modeling. With the rapid development of information technologies and the growth of large data volumes, mathematical modeling has become an important tool for analyzing, forecasting, and optimizing various processes.*

Keywords: *digital technologies, mathematical modeling.*

Kirish. Bugungi kunda ilm-fan va texnologiyalar jadal rivojlanayotgan bir davrda murakkab jarayonlarni tahlil qilish, prognozlash va optimallashtirish uchun matematik modellashtirish muhim vosita hisoblanadi. Matematik modellashtirish real jarayon yoki tizimning matematik ifodasi bo‘lib, u orqali turli jarayonlarning rivojlanish qonuniyatlarini aniqlash, ularning natijalarini oldindan baholash va eng maqbul qarorlarni qabul qilish imkoniyati yaratiladi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, raqamli texnologiyalar matematik modellashtirish jarayonining samaradorligini oshirishda muhim rol o‘ynaydi.

Asosiy qism. Raqamli texnologiyalar deganda axborotni yaratish, saqlash, qayta ishlash va uzatish jarayonlarini avtomatlashtiruvchi zamonaviy kompyuter texnologiyalari tushuniladi. Ushbu texnologiyalar tarkibiga kompyuter tizimlari, sun’iy intellekt, katta ma’lumotlar (Big Data), bulutli hisoblash, internet texnologiyalari hamda turli dasturiy vositalar kiradi. Matematik modellashtirish jarayonida ushbu texnologiyalardan foydalanish ilmiy tadqiqotlarning aniqligi va tezkorligini oshirishga xizmat qiladi. Avvallari murakkab matematik hisob-kitoblarni bajarish uchun ko‘p vaqt va katta mehnat talab qilingan bo‘lsa, bugungi kunda zamonaviy kompyuter dasturlari yordamida ushbu jarayonlar juda qisqa vaqt ichida amalga oshirilmoqda. Masalan, MATLAB, Python, R, Mathematica kabi dasturiy muhitlar matematik modellashtirish jarayonida keng qo‘llanilmoqda.

Matematik modellashtirish jarayonining asosiy bosqichlari muammoni qo‘yish, modelni yaratish, model parametrlarini aniqlash, modelni tekshirish va natijalarni tahlil qilishdan iborat. Raqamli texnologiyalar aynan shu bosqichlarning har birida muhim ahamiyatga ega. Birinchi bosqichda real tizim haqida katta hajmdagi ma’lumotlar to‘planadi va tahlil qilinadi. Raqamli texnologiyalar yordamida ma’lumotlarni tez va aniq yig‘ish imkoniyati mavjud. Masalan, sensorlar, monitoring tizimlari va internet platformalari orqali turli sohalarga oid ma’lumotlar avtomatik ravishda yig‘ilib boriladi. Ushbu ma’lumotlar keyinchalik matematik modelni qurishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

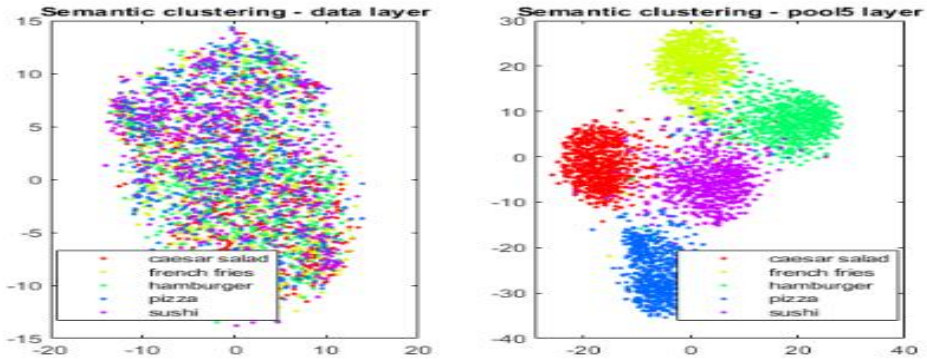

Rasm 1.

Model yaratish jarayonida esa raqamli texnologiyalar murakkab matematik formulalarni kompyuter yordamida ifodalash va hisoblash imkonini beradi. Kompyuter simulyatsiyasi orqali real tizimlarning turli sharoitlarda qanday ishlashini oldindan sinab ko‘rish mumkin. Bu esa ilmiy tajribalarni o‘tkazish jarayonini sezilarli darajada soddalashtiradi. Masalan, iqtisodiyot sohasida

iqtisodiy o‘sish, inflyatsiya yoki bozor talabining o‘zgarishini modellashtirish orqali kelajakdagi iqtisodiy jarayonlar prognoz qilinadi.

Raqamli texnologiyalarning matematik modellashtirishdagi yana bir muhim jihati katta ma’lumotlarni qayta ishlash imkoniyatidir. Zamonaviy jamiyatda ma’lumotlar hajmi juda tez sur’atlarda ortib bormoqda. Ushbu ma’lumotlarni tahlil qilish va ulardan foydali xulosalar chiqarish uchun maxsus algoritmlar va dasturiy vositalar qo‘llaniladi. Katta ma’lumotlar tahlili yordamida murakkab jarayonlarning yashirin qonuniyatlari aniqlanadi va ular asosida matematik modellar yaratiladi. Masalan, transport tizimida yo‘l harakati zichligini prognoz qilish, tibbiyotda kasalliklarning tarqalishini tahlil qilish yoki ekologiyada iqlim o‘zgarishlarini o‘rganish jarayonlarida katta ma’lumotlar tahlili muhim ahamiyatga ega.

Sun’iy intellekt texnologiyalari ham matematik modellashtirish jarayonida keng qo‘llanilmoqda. Ayniqsa mashinaviy o‘rganish va neyron tarmoqlar murakkab tizimlarni modellashtirishda samarali natijalar bermoqda. Mashinaviy o‘rganish algoritmlari katta hajmdagi ma’lumotlarni o‘rganish orqali tizimning kelajakdagi holatini prognoz qilish imkonini beradi. Masalan, bank tizimida kredit xavfini baholash, sanoatda ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish yoki qishloq xo‘jaligida hosildorlikni prognoz qilish kabi vazifalar sun’iy intellekt asosidagi matematik modellar yordamida amalga oshiriladi.

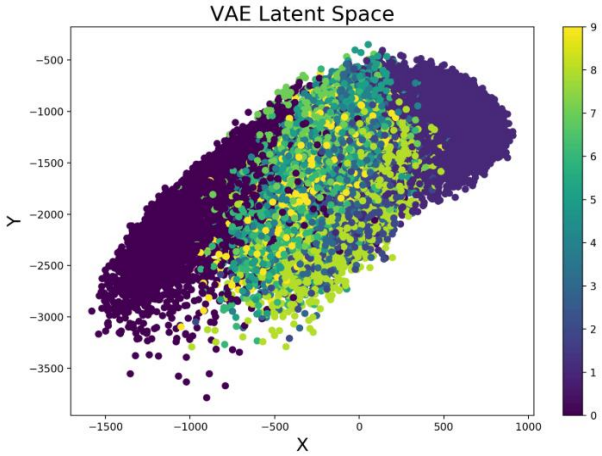

Rasm 2.

Matematik modellashtirishda kompyuter simulyatsiyasi alohida ahamiyatga ega. Simulyatsiya usuli real jarayonni virtual muhitda qayta yaratish imkonini beradi. Bu usul yordamida turli tajribalar o‘tkazish va turli parametrlarning tizimga ta’sirini o‘rganish mumkin. Masalan, aviatsiya sanoatida yangi samolyot konstruktsiyalarini sinovdan o‘tkazish, energetika sohasida elektr tarmoqlarining ishlashini modellashtirish yoki shaharsozlikda transport oqimlarini tahlil qilish jarayonlari kompyuter simulyatsiyasi yordamida amalga oshiriladi.

Raqamli texnologiyalar matematik modellashtirishning aniqligini oshirishga ham xizmat qiladi. Kompyuter algoritmlari murakkab matematik tenglamalarni juda yuqori aniqlik bilan hisoblash imkonini beradi. Bu esa ilmiy tadqiqotlarning ishonchliligini oshiradi. Ayniqsa differensial tenglamalar, statistik modellar va optimallashtirish masalalarini yechishda kompyuter texnologiyalarining roli

beqiyosdir. Zamonaviy dasturiy vositalar yordamida minglab parametrlarni bir vaqtning o‘zida tahlil qilish mumkin.

Raqamli texnologiyalar shuningdek matematik modellarni vizual tarzda tasvirlash imkoniyatini ham yaratadi. Diagrammalar, grafiklar va interaktiv vizualizatsiyalar yordamida murakkab matematik natijalarni tushunarli shaklda ifodalash mumkin. Bu esa ilmiy natijalarni keng auditoriyaga yetkazishda muhim ahamiyatga ega. Masalan, iqtisodiy modellar natijalari grafik ko‘rinishda taqdim etilsa, qaror qabul qiluvchilar uchun ularni tushunish ancha osonlashadi.

Ta’lim tizimida ham raqamli texnologiyalar matematik modellashtirishni o‘qitish jarayonini yanada samarali qilmoqda. Talabalar kompyuter dasturlari yordamida turli modellarni mustaqil yaratish va tahlil qilish imkoniyatiga ega bo‘lishmoqda. Bu esa ularning analitik fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi va amaliy ko‘nikmalarini mustahkamlaydi. Onlayn platformalar va virtual laboratoriyalar matematik modellashtirishni o‘rganishda yangi imkoniyatlar yaratmoqda.

Iqtisodiyot sohasida raqamli texnologiyalar yordamida yaratilgan matematik modellar makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarni prognozlashda keng qo‘llanilmoqda. Masalan, yalpi ichki mahsulot o‘sishi, inflyatsiya darajasi, bandlik ko‘rsatkichlari va investitsiya jarayonlarini tahlil qilishda matematik modellashtirish muhim vosita hisoblanadi. Shu bilan birga, moliya bozorlarida risklarni baholash va investitsiya strategiyalarini ishlab chiqishda ham matematik modellar keng qo‘llaniladi.

Ekologiya va iqlim tadqiqotlarida ham raqamli texnologiyalar muhim rol o‘ynaydi. Global iqlim o‘zgarishlarini tahlil qilish, atmosfera jarayonlarini o‘rganish va tabiiy ofatlarni prognozlash jarayonlarida matematik modellar keng qo‘llaniladi. Kompyuter simulyatsiyasi yordamida kelajakdagi iqlim sharoitlarini prognoz qilish va ekologik muammolarni oldindan aniqlash mumkin.

Shuningdek, tibbiyot sohasida ham matematik modellashtirish raqamli texnologiyalar bilan birgalikda keng qo‘llanilmoqda. Masalan, epidemiyalar tarqalishini prognoz qilish, yangi dorilar ta’sirini o‘rganish yoki inson organizmidagi biologik jarayonlarni modellashtirish kabi vazifalar matematik modellar yordamida amalga oshiriladi. Bunday tadqiqotlar sog‘liqni saqlash tizimining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, raqamli texnologiyalar matematik modellashtirish jarayonining ajralmas qismiga aylangan. Ular murakkab tizimlarni o‘rganish, prognozlash va optimallashtirish imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytiradi. Zamonaviy kompyuter texnologiyalari, sun’iy intellekt, katta ma’lumotlar tahlili va kompyuter simulyatsiyasi matematik modellashtirishning samaradorligini oshirib, ilmiy tadqiqotlarning yangi bosqichga ko‘tarilishiga xizmat qilmoqda. Kelajakda raqamli texnologiyalarning yanada rivojlanishi matematik modellashtirish imkoniyatlarini yanada kengaytirib, ilm-fan va texnologiya rivojiga katta hissa qo‘shishi shubhasiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Niyozov H.M. Axborot tizimlari va texnologiyalari. – T.: Aloqachi, 2020.

2. Rasulov K.B. Statistik modellashtirish asoslari. – T.: Universitet, 2019.

3. To‘xtayev B.N. Raqamli iqtisodiyot asoslari. – T.: Iqtisodiyot, 2022.

4. Ismoilov A.M. Matematik modellar va algoritmlar. – T.: O‘qituvchi, 2021.
5. Raxmonov N.R. Sun’iy intellekt asoslari. – T.: Innovatsiya, 2021.

SUN’IY INTELLEKT YORDAMIDA KLINIK MA’LUMOTLAR TO‘PLAMINI SHAKLLANTIRISH

Djurayeva Nigora Soibjon qizi,
Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU tayanch doktoranti,
djurayevanigoraxon98@gamil.com

Annotatsiya. *Ushbu tadqiqot ishida exokardiogramma tasvirlari asosida klinik ma’lumotlar to‘plamini shakllantirish masalalari yoritilgan. Tadqiqotning asosiy maqsadi yurak kasalliklarini aniqlash va tasniflash jarayonida qo‘llash uchun sifatli, ishonchli hamda standartlashtirilgan klinik ma’lumotlar bazasini yaratishdan iborat. Shakllantirilgan ma’lumotlar to‘plami sun’iy intellekt va mashinaviy o‘rganish algoritmlarini o‘qitish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi hamda yurak kasalliklarini erta aniqlash aniqligini oshirishga imkon yaratadi. Tadqiqot natijalari tibbiy tasvirlarga intellektual ishlov berish sohasida amaliy ahamiyatga ega.*

Kalit so‘zlar: *exokardiogramma tasvirlari, klinik ma’lumotlar to‘plami, tibbiy tasvirlarni qayta ishlash, sun’iy intellekt, mashinali o‘qitish, yurak kasalliklarini aniqlash, tasniflash algoritmlari, diagnostika tizimlari.*

Аннотация. *В данном исследовании рассматриваются вопросы формирования клинического набора данных на основе эхокардиографических изображений. Основной целью исследования является создание качественной, надежной и стандартизированной базы клинических данных для использования в процессе выявления и классификации заболеваний сердца. Сформированный набор данных служит основой для обучения алгоритмов искусственного интеллекта и машинного обучения, а также способствует повышению точности ранней диагностики сердечных заболеваний. Результаты исследования имеют практическую значимость в области интеллектуальной обработки медицинских изображений.*

Ключевые слова: *эхокардиографические изображения, клинический набор данных, обработка медицинских изображений, искусственный интеллект, машинное обучение, выявление заболеваний сердца, алгоритмы классификации, диагностические системы.*

Abstract. *This study addresses the issues of forming a clinical dataset based on echocardiographic images. The main objective of the research is to create a high-quality, reliable, and standardized clinical data repository for use in the detection and classification of heart diseases. The developed dataset serves as a foundation for training artificial intelligence and machine learning algorithms and contributes to improving the accuracy of early diagnosis of cardiac diseases. The results of the study have practical significance in the field of intelligent processing of medical images.*

Key words: *echocardiographic images, clinical dataset, medical image processing, artificial intelligence, machine learning, heart disease detection, classification algorithms, diagnostic systems.*

Kirish. So‘nggi yillarda yurak-qon tomir kasalliklari dunyo miqyosida o‘lim va nogironlikning yetakchi sabablaridan biri bo‘lib qolmoqda. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti ma’lumotlariga ko‘ra, har yili 17 milliondan ortiq inson aynan yurak-qon tomir kasalliklari oqibatida hayotdan ko‘z yumadi va bu ko‘rsatkich yil sayin ortib bormoqda [1]. Shu bois, yurak-qon tomir kasalliklarini erta aniqlash, aniq tashxislash va samarali davolash strategiyalarini ishlab chiqish zamonaviy tibbiyotning ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Ushbu jarayonda tibbiy tasvirlash texnologiyalari, xususan exokardiografiya alohida ahamiyat kasb etadi. Exokardiografiya yurak tuzilmalari va funksional holatini real vaqt rejimida baholash imkonini beruvchi, invaziv bo‘lmagan, radiatsiya yuklamasisiz va iqtisodiy jihatdan nisbatan arzon diagnostika usuli bo‘lib, u klinik amaliyotda keng qo‘llaniladi [2]. Ushbu usul yordamida chap va o‘ng qorinchalarning hajmi, ejeksiya fraksiyasi (EF), klapanlar harakati, miokard devorlari qalinligi hamda ularning qisqarish dinamikasi kabi muhim parametrlarni aniqlash mumkin.

Biroq exokardiografik tasvirlar ultratovush signallariga asoslanganligi sababli speckle shovqin, tasvir artefaktlari, operator tajribasiga bog‘liq farqlar va apparatlararo nomuvofiqliklar bilan ifodalanadi. Bu omillar tasvir sifatining notekisligiga olib keladi va avtomatik tahlil algoritmlarining ishonchliligini pasaytirishi mumkin. Shu sababli, exokardiografik tasvirlarni standartlashtirish, shovqinlardan tozalash hamda klinik jihatdan to‘g‘ri belgilash jarayonlari alohida ilmiy e’tibor talab qiladi.

Sun’iy intellekt (SI) va chuqur o‘rganish texnologiyalarining jadal rivojlanishi tibbiy tasvirlarni avtomatik qayta ishlash, yurak kasalliklarini aniqlash va prognozlash sohasida yangi bosqichni boshlab berdi. Ayniqsa, konvolyutsion neyron tarmoqlar (CNN) asosida yaratilgan modellar exokardiografik tasvirlardan yurak tuzilmalarini segmentatsiya qilish, ejeksiya fraksiyasini baholash va turli patologik holatlarni tasniflashda yuqori aniqlik ko‘rsatkichlariga erishmoqda [3]. Masalan, EchoNet-Dynamic loyihasi doirasida CNN modellar yordamida yurak yetishmovchiligini avtomatik aniqlash bo‘yicha samarali natijalar olingan [4].

Shunga qaramay, bunday modellar samaradorligi, birinchi navbatda, sifatli, yetarlicha hajmga ega, balanslangan va to‘g‘ri belgilangan klinik ma’lumotlar to‘plamining mavjudligiga bevosita bog‘liqdir. Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, mavjud ochiq exokardiografik ma’lumotlar to‘plamlari soni cheklangan bo‘lib, ularning aksariyati faqat bitta patologiya yoki tor klinik vazifaga yo‘naltirilgan. Bundan tashqari, ko‘plab ma’lumotlar to‘plamlari real klinik sharoitdagi demografik xilma-xillikni, apparatlararo farqlarni va tasvir olish protokollaridagi tafovutlarni to‘liq aks ettira olmaydi.

Turli klinikalarda ishlatiladigan ultratovush apparatlari, operator tajribasi va sozlamalarning farqlanishi natijasida hosil bo‘lgan ma’lumotlar notekis taqsimlangan va standartlashmagan bo‘lishi mumkin. Bu holat chuqur o‘qitish modellari uchun umumlashuv qobiliyatini (generalization) pasaytiradi hamda klinik muhitda qo‘llashda ishonchlilik muammolarini keltirib chiqaradi. Shu sababli, mahalliy klinik sharoitga mos, etik me’yorlarga rioya qilingan, ko‘p sinfli va balanslangan yangi klinik ma’lumotlar to‘plamini yaratish dolzarb ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi [5][8].

Asosiy qism. Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi exokardiografik tasvirlar asosida yurak kasalliklarini avtomatik aniqlash va tasniflash algoritmlarini ishlab chiqish uchun mo‘ljallangan klinik ma’lumotlar to‘plamini shakllantirish metodologiyasini ishlab chiqishdan iboratdir. Ushbu jarayonda ma’lumotlarni yig‘ish, standartlashtirish, anonimlashtirish, belgilash, balanslash hamda trening,

validatsiya va test to‘plamlariga ajratish bosqichlari izchil ravishda amalga oshiriladi.

Ma’lumotlar to‘plamini shakllantirish uchun quyidagi manbalardan foydalanildi:

- Respublika kardiologiya markazlari va klinikalarning PACS (Picture Archiving and Communication System) tizimlari;
- Exokardiografiya apparatlaridan olingan real vaqt rejimidagi 2D, M-mode va Doppler tasvirlari;
- Ochiq tibbiy ma’lumotlar bazalari (PhysioNet, EchoNet-Dynamic);
- Ilmiy hamkorlik asosida taqdim etilgan arxiv tasvirlar.

Har bir bemor uchun quyidagi ma’lumotlar yig‘ildi:

- Exokardiografik tasvirlar (apikal 4-kamerali, parasternal uzun o‘q, qisqa o‘q ko‘rinishlari);
- Asosiy klinik parametrlar (yosh, jins, yurak urish tezligi, EF – ejeksiya fraksiyasi);
- Shifokor tomonidan qo‘yilgan tashxis (kardiomiopatiya, yurak yetishmovchiligi, klapan nuqsonlari, sog‘lom holat).

Ma’lumotlar yagona formatga keltirildi (DICOM → PNG/JPEG), rezolyutsiya normallashtirildi (masalan, 224×224 yoki 256×256 piksel), yorqinlik va kontrast darajalari bir xil diapazonga moslashtirildi.

Bemorlarning shaxsiy hayoti daxlsizligini ta’minlash maqsadida: ism-familiya, ID-raqam, tekshiruv sanasi kabi metama’lumotlar o‘chirildi. Har bir tasvirga sun’iy identifikator (ID) biriktirildi [6][7].

Tasvirlarni belgilash jarayoni malakali kardiologlar ishtirokida amalga oshirildi. Har bir exokardiografik tasvir sog‘lom yoki patologik sinflarga ajratildi. Patologiyalar bo‘yicha alohida sinflar yaratildi (masalan: LV disfunktsiyasi, mitral regurgitatsiya, aorta stenoz). Segmentatsiya uchun chap qorincha (LV) konturlari qo‘lda chizildi. Belgilash natijalari JSON va CSV formatlarda saqlandi.

Model og‘ishmasligini oldini olish uchun kam uchraydigan kasalliklar uchun oversampling qo‘llandi. Data augmentation usullari (aylantirish, masshtablash, kontrastni o‘zgartirish, gorizontal burish) joriy etildi. Sinflar soni taxminan tenglashtirildi.

Yakuniy klinik ma’lumotlar to‘plami uch qismga ajratildi: training – 70 %, validation – 15 %, test – 15 %. Bu bo‘linish modelning umumlashuv qobiliyatini baholash va ortiqcha moslashuv (overfitting) xavfini kamaytirish uchun xizmat qildi.

Shakllantirilgan exokardiografik ma’lumotlar to‘plami sog‘lom va turli patologiyaga ega bemor tasvirlarini o‘z ichiga oladi. 1-jadvalda datasetning umumiy statistik ko‘rsatkichlari keltirilgan.

1-jadval

Exokardiografik ma’lumotlar to‘plami statistikasi

№	Sinf nomi	Bemorlar soni	Tasvirlar soni	Ulushi (%)
1	Sog‘lom yurak	220	1 320	27.5
2	Chap qorincha	180	1 080	22.5

	disfunktsiyasi			
3	Kardiomiopatiya	160	960	20.0
4	Mitral regurgitatsiya	130	780	16.3
5	Aorta stenoz	110	660	13.7
	Jami	**800**	**4 800**	**100**

Har bir bemor uchun o‘rtacha 6 ta exokardiografik tasvir (A4C, PLAX, PSAX ko‘rinishlari) kiritilgan. Data augmentation qo‘llanilgandan so‘ng umumiy tasvirlar soni 12 000 tagacha kengaytirildi. Sinflar o‘rtasidagi notekislikni kamaytirish uchun oversampling usuli qo‘llanildi.

Xulosa. Ushbu tadqiqotda exokardiogramma tasvirlari asosida klinik ma’lumotlar to‘plamini shakllantirish jarayoni batafsil o‘rganildi. Tadqiqot davomida exokardiografik tasvirlarni yig‘ish, ularni oldindan qayta ishlash, standartlashtirish va klinik jihatdan muhim xususiyatlarni ajratib olish bosqichlari amalga oshirildi. Shuningdek, ma’lumotlarni tartibga solish orqali sun’iy intellekt algoritmlarini o‘qitish uchun mos bo‘lgan ishonchli ma’lumotlar bazasi yaratildi. Shakllantirilgan klinik ma’lumotlar to‘plami yurak kasalliklarini aniqlash va tasniflash aniqligini oshirishga xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari tibbiy tasvirlarga intellektual ishlov berish va raqamli tibbiyot sohasida muhim amaliy ahamiyatga ega bo‘lib, kelgusida diagnostika jarayonlarini avtomatlashtirishga keng imkoniyatlar yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Lang, R.M., Badano, L.P., Mor-Avi, V., Afilalo, J., Armstrong, A., Ernande, L., Voigt, J.-U. (2021). Recommendations for cardiac chamber quantification by echocardiography in adults: an update from the American Society of Echocardiography and the European Association of Cardiovascular Imaging. Journal of the American Society of Echocardiography, 28(1), 1–39.

2. Litjens, G., Kooi, T., Bejnordi, B. E., Setio, A. A. A., Ciompi, F., Ghafoorian, M., Sánchez, C. I. (2020). A survey on deep learning in medical image analysis. Medical Image Analysis, 42, 60–88.

3. Goodfellow, I., Bengio, Y., & Courville, A. (2016). Deep Learning. MIT Press.

4. Suzuki, K. (2017). Overview of deep learning in medical imaging. Radiological Physics and Technology, 10(3), 257–273.

5. Rajpurkar, P., Hannun, A.Y., Haghpanahi, M., Bourn, C., & Ng, A. Y. (2022). Cardiologist-level arrhythmia detection with convolutional neural networks.

6. Litjens, G., Sanchez, C.I., Timofeeva, N., Hermsen, M., Nagtegaal, I., Kovacs, I., Ginneken, B. (2020). Deep learning as a tool for increased accuracy and efficiency of histopathological diagnosis. Scientific Reports, 6, 26286.

7. American Heart Association. (2020). Heart Disease and Stroke Statistics—2020 Update. Circulation, 141(9), e139–e596.

8. Huang, X., Shan, J., & Vaidya, V. (2019). Lung nodule detection in CT images using deep convolutional neural networks. Computer Methods and Programs in Biomedicine, 153, 43–53.

SAMARQAND SHAHRINING SAYYOHLIK OBYEKTLARI UCHUN INTERAKTIV XARITA MOBIL ILOVASINI LOYIHALASH BOSQICHLARI

Eshonqulov Erali, *Sharof Rashidov nomidagi SamDU, assistent, eshonquloverali1201@gmail.com*
Sayfullayeva Gulmira, *Sharof Rashidov nomidagi SamDU, talaba, gulmirasayfullayeva716@gmail.com*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Samarqand shahrining sayyohlik obyektlari uchun ko‘p tilli ma’lumotlarga asoslangan, interaktiv xarita, marshrutlash va oflayn rejimni qo‘llab-quvvatlovchi Android mobil ilova konsepsiyasi beriladi. Ilova MVVM arxitekturasi, Room/SQLite bazasiga tayanadi hamda aqlli marshrut optimallashtirish va statistik tahlil asosida tavsiyalarni taklif etadi.*

Kalit so‘zlar: *mobil ilova, interaktiv xarita, marshrutlash, MVVM arxitekturasi, SDK*

Аннотация. *В статье представлена концепция Android-приложения для туристических объектов Самарканда с поддержкой интерактивной карты, маршрутизации и офлайн-режима. Приложение реализовано на архитектуре MVVM с использованием базы данных Room/SQLite предусматривает интеллектуальную оптимизацию маршрутов и формирование рекомендаций на основе анонимного статистического анализа.*

Ключевые слова: *мобильное приложение, интерактивная карта, маршрутизация, архитектура MVVM, SDK*

Abstract. *This article presents the concept of an Android mobile application for tourist attractions in Samarkand, based on multilingual data with interactive map, routing, and offline support. The app uses MVVM architecture, Room/SQLite database, and integrated map services, providing smart route optimization and recommendations through anonymous statistical analysis.*

Keywords: *mobile application, interactive map, routing, MVVM architecture, SDK*

Kirish. Samarqand qadimiy shahar sifatida ko‘plab tarixiy-madaniy obyektlarni jamlagan bo‘lib, sayyohlar uchun joylashuv, yo‘nalish va obyekt haqida ishonchli, mahalliy tilga mos ma’lumotlarni tez taqdim etish muhim. YUNESKO ro‘yxatidagi “Samarkand – Crossroad of Cultures” obyektlari tarkibida Registon, Bibixonim masjidi, Shohi Zinda majmuasi, Go‘ri Amir ansambli va Ulug‘bek rasadxonasi kabi yirik manzillar tilga olinadi [1].

Interaktiv xarita zamonaviy raqamli axborot tizimlarining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, foydalanuvchilarga geografik obyektlar haqida tezkor, vizual va tushunarli ma’lumot olish imkonini beradi. Ayniqsa, sayyohlik sohasida interaktiv xaritalar marshrut tuzish, obyektlar joylashuvini aniqlash, masofani hisoblash va real vaqt rejimida navigatsiya qilish kabi funksiyalar orqali xizmat sifatini oshiradi. Bu esa foydalanuvchi tajribasini yaxshilash, vaqtni tejash va hududning turistik jozibadorligini kuchaytirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Samarqand shahri yurtimizning eng yirik tarixiy-madaniy markazlaridan biri sifatida xalqaro turizm oqimining barqaror o‘sib borishi bilan tavsiflanadi. Zamonaviy sayyohlar uchun tezkor, qulay va ko‘p tilli raqamli axborot xizmatlarini taqdim etish dolzarb masalaga aylanmoqda. Ayniqsa, mobil qurilmalar orqali interaktiv xarita, navigatsiya va obyektlar haqida ishonchli ma’lumotlarni taqdim etuvchi ilovalarni ishlab chiqish turizm infratuzilmasini

raqamlashtirishning muhim yo‘nalishidir. Amaliy jihatdan bunday tizimni yaratish Android Studio muhitida xarita ko‘rinishli faoliyat oynasini ishlab chiqish, Google Cloud platformasida API kalitini olish va xarita servislarini faollashtirish bosqichlarini o‘z ichiga oladi [1].

Yuqoridagi sabablarga ko‘ra, Samarqand sayyohlik obyektlari uchun interaktiv xarita ilovasini loyihalash va prototip darajasida ishlab chiqish muhim va qiziqarli masalalardan biri hisoblanadi. Ushbu loyihani amalga oshirishda Android Studio integrallashgan muhitidan foydalanish va quyidagi maqsadlarni belgilab olish zarur:

a) obyektlar ma’lumotlar bazasini yaratish;

b) xaritada ko‘rsatish va filtrlar;

c) marshrutlash (onlayn/oflayn);

d) ilmiy komponent sifatida algoritmik tavsiya va optimallashtirish modellarini joriy etish ko‘zda tutiladi [2].

Ushbu ilovani ishlab chiqish uchun belgilangan vazifalar sifatida quyidagilarni keltirishimiz mumkin:

– Ilova talablarini shakllantirish;

– MVVM (Model–View–View-Model) arxitekturasiga tayangan modul dizaynini ishlab chiqish;

– Room (SQLite) orqali lokal saqlashni yo‘lga qo‘yish;

– Google Maps SDKni integratsiya qilish; oflayn xarita rejimini huquqiy cheklovlarga mos yechish;

– testlash va baholash metrikalarini aniqlash.

Analoglar va bo‘shliqlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, amaliyotda sayyohlar asosan global xarita va sayohat platformalaridan foydalanadilar. Biroq Samarqand kontekstida bir qator tizimli muammolar kuzatiladi. Avvalo, obyektlarning tarixiy tavsifi hamda mahalliy hikoya qilish uslubi bir xil sifat va chuqurlikda taqdim etilmaydi, natijada axborot mazmunan fragmentar va standart ko‘rinishda qoladi.

1-jadval

Ilova uchun analog bo‘lgan dasturlarning imkoniyatlari

Tizim (analog) / Taklif	Lokalizatsiya va mahalliy kontent (Samarqandga xos)	Oflayn xarita	Marshrut-lash	AR ustma-ust axborot	Tavsiyalar
Google Maps	global kontent, hamjamiyatga tayanadi	ilovada hudud yuklab olish	real-time, traffic	Lens/Live View	Explore tavsiyalari
Yandex Maps	shaharlar bo‘yicha turlicha	sxematik oflayn	oflayn ham	-	katalog/izlash
2GIS	katalogga yo‘naltirilgan	xaritani yuklab ishlatish	GPS-navigatsiya	-	Reyting
Tripad-visor	UGC va gidlar	tarixan oflayn funksiyalar e’lon qilingan	asosiy yo‘l-yo‘riq, navigatsiya emas	-	sayohat tavsiyalari
Taklif	UZ/RU/EN ilmiy-	ochiq	A*/Deykstra +	kengaytma	skoring va

etilayot-gan “SamTourMap”	izohli kontent	ma’lumotlar bilan	online traffic	modul sifatida	klasterlash

Ikkinchidan, oflayn rejim funksional imkoniyatlari ishlab chiquvchi nuqtayi nazaridan cheklangan bo‘lib, ayniqsa global xarita servislarining kontentni keshlash bo‘yicha siyosati sababli to‘liq mustaqil ishlash imkoniyati mavjud emas. Uchinchidan, “turist uchun qulay” marshrutni shakllantirish masalasi ko‘pincha umumiy navigatsiya darajasida qolib ketadi, ya’ni vaqt omili, tirbandlik darajasi, foydalanuvchi qiziqishi va obyektlarning ish vaqti kabi parametrlar kompleks tarzda hisobga olinmaydi.

1-jadvalda ilovaning mavjud analoglarni taklif etilayotgan yechim bilan konseptual solishtirish natijalari keltirilgan.

Analoglar tahlilidan kelib chiqib, ilmiy-amaliy bo‘shliq shundan iboratki: Samarqand uchun lokal kontentga tayangan, oflayn huquqiy cheklovlarga mos kartografik qatlamga ega, hamda algoritmik tavsiya bilan boyitilgan mobil ilova konsepsiyasi yetarlicha tizimlashtirilmagan.

Dasturiy yechim dizayni va ishlab chiqish bosqichlari. Mazkur tizimni loyihalashda avvalo lokal ishlash tamoyili qo‘llaniladi. Asosiy POI (Point of Interest –qiziqish nuqtalari) ma’lumotlari qurilmaning lokal ma’lumotlar bazasida saqlanadi, ya’ni obyektlarning nomi, tavsifi, geografik koordinatalari, ish vaqti hamda reyting ko‘rsatkichlari internetga bog‘liq bo‘lmagan holda qurilma xotirasida joylashtiriladi. Internet mavjud bo‘lsa esa marshrut va transport oqimi kabi dinamik komponentlar yangilanadi. Room kutubxonasi SQLite ustida abstraksiya berib, oflayn holatda ham strukturalangan ma’lumotlarni boshqarishni osonlashtiradi, bu aynan tarmoqqa ulanmagan sharoitda kontentni ko‘rsatish uchun muhim.

Tizim arxitekturasi sifatida Android ishlab chiqaruvchisi tomonidan tavsiya etiladigan qatlamli (layered) yondashuv tanlanadi. Mazkur yondashuvda ilova mantiqan uch asosiy qatlamga ajratiladi: foydalanuvchi interfeysi qatlami (UI – Fragment/Activity), holatni boshqaruvchi qatlam (ViewModel) hamda ma’lumotlar qatlami (Repository va Room DAO). UI qatlami foydalanuvchi bilan o‘zaro aloqani ta’minlaydi va vizual komponentlarni boshqaradi, ViewModel esa konfiguratsion o‘zgarishlar (masalan, ekran oriyentatsiyasi almashishi) jarayonida ilova holatini saqlash hamda interfeys bilan ma’lumotlar manbai o‘rtasida vositachi funksiyasini bajaradi. Ma’lumotlar qatlami esa lokal yoki masofaviy manbalardan olingan ma’lumotlarni boshqarish, saqlash va uzatish vazifasini bajaradi. Bunday arxitektura kodning modulliligini, testlanuvchanligini va kengaytirilish imkoniyatini oshiradi.

Ishlab chiqish bosqichlari quyidagi ketma-ketlikda tashkil etish maqsadga muvofiq hisoblanadi:

1) funksional va nofunksional talablar (lokalizatsiya, ishlash tezligi, oflayn ishlash, maxfiylik);

2) ma’lumotlar modeli va ma’lumotlar bazasi sxemasi;

3) UI/UX prototiplash (xarita ekrani, kategoriya filtrlari, obyekt kartasi, marshrut ekrani);

4) Maps SDK integratsiyasi va markerlar;
5) marshrut algoritmlari, tavsiya moduli;
6) testlar;
7) reliz (AAB) va tarqatish.

Xaritaviy servislar integratsiyasi va oflayn ish rejimi. Google Maps SDK integratsiyasi. Android uchun Google Xaritalar dasturiy vositalar to‘plami (Google Maps SDK for Android) ilovaga xarita qo‘shish, markerlar, poligonlar va xarita ustiga qo‘shimcha tasviriy qatlam bilan interaktiv ishlash imkonini beradi. Amaliy jihatdan bu jarayon Android Studio muhiti orqali “Xarita ko‘rinishli faoliyat oynasi”ni yaratish, Google Cloud platformasida dasturiy kirish kalitini (API key) olish, hisob-kitob xizmatini faollashtirish hamda xarita dasturiy vositalar to‘plamini ishga tushirish bosqichlarini o‘z ichiga oladi.

Oflayn cheklov va xulosa. Ilova ichida Google xarita tasvirining kvadrat bo‘laklarini (tile) oldindan yuklab saqlash litsenziya va siyosat cheklovlariga to‘qnash keladi. Maps SDK siyosatlarida umumiy keshlash cheklovlari mavjudligi va ayrim istisnolar mavjud. Shuning uchun ilmiy-texnik jihatdan to‘g‘ri yondashuv – oflayn rejimni Google xarita tasvirining kvadrat bo‘laklarini noqonuniy keshlamasdan tashkil etishdir [3].

Taklif etiladigan oflayn yechim. Oflayn xarita uchun ochiq ma’lumotlar asosida (masalan, OpenStreetMap) vektor/raster xarita tasvirining kvadrat bo‘laklari paketlari va MapLibre kabi kutubxona orqali “oflayn hudud”larni boshqarish taklif etiladi. OpenStreetMap ma’lumotlari ODbL litsenziyasi ostida bo‘lib, tegishlilik talab qiladi; buning ustiga, OpenStreetMapning serveridan oflayn yuklab olish taqiqlanganligi sababli, oflayn uchun o‘z hostingingiz yoki oflaynni ruxsat beruvchi provayder tanlanishi lozim [4].

Foydalanuvchi oqimi sodda bo‘lishi uchun interaktiv jarayon 1-rasmdagi kabi modellashtiriladi.

Algoritmlar va matematik modellar. Masofa hisoblash. POIlar orasidagi sferik yaqin masofani hisoblash (xususan, tavsiyada “yaqin obyektlar”ni saralashda) Haversine formulasi orqali bajariladi [6]:

$$d = 2R\arcsin\sqrt{\sin^2\left(\frac{\Delta\varphi}{2}\right) + \cos(\varphi_1)\cos(\varphi_2)\sin^2\left(\frac{\Delta\lambda}{2}\right)}$$

bu yerda, R – Yer radiusi, φ – kenglik, λ – uzunlik.

Marshrutlash (Deykstra va A*). Oflayn rejimda yo‘l grafi (tugunlar – chorrahalar, qirralar – yo‘l segmentlari, vazn – masofa yoki vaqt) ustida eng qisqa yo‘l Deykstra algoritmi bilan topilishi mumkin [5]. Katta grafda tezlashtirish uchun A* qo‘llanib, evristika sifatida Haversine masofasi ishlatiladi; A*ning asosiy baholash funksiyasi:

$$f(n) = g(n) + h(n)$$

bu yerda, $g(n)$ – startdan n gacha bo‘lgan real xarajat, $h(n)$ – maqsadgacha taxminiy xarajat.

Onlayn transport oqimini qo‘shish. Internet mavjud bo‘lsa, marshrut vaqtini transport oqimi bilan baholash uchun Directions APIning departure_time

parametri berilib, duration_in_traffic qaytarilishi mumkin; bu “aqlli” optimallashtirishda vaqt mezonini kuchaytiradi.

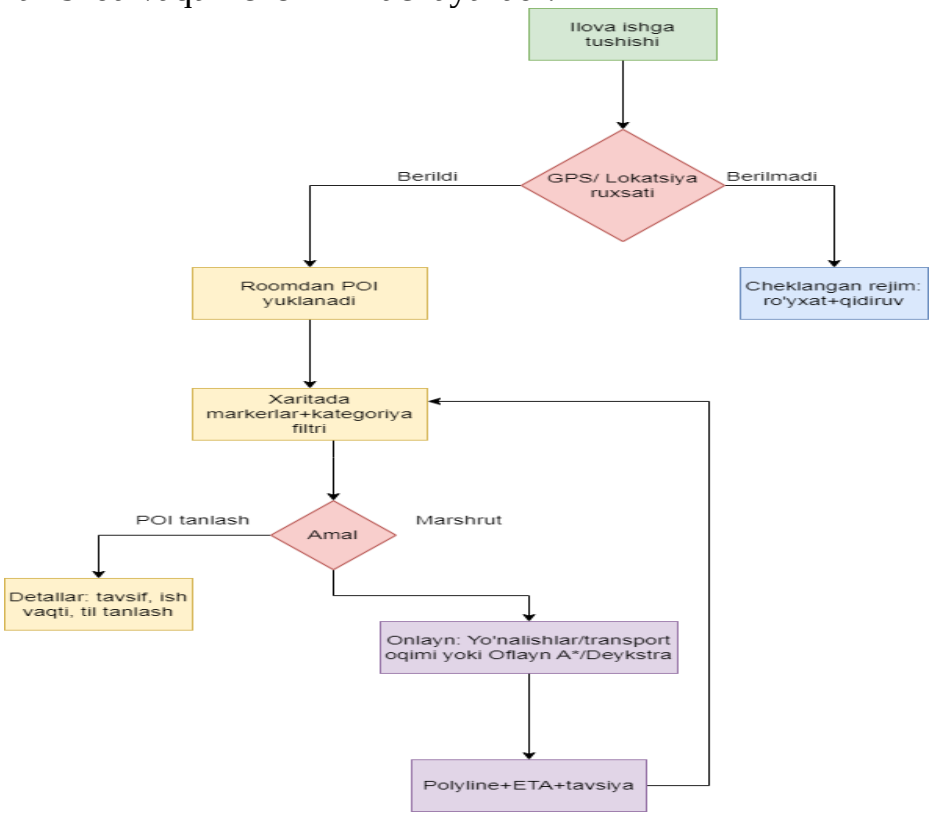

1-rasm. Ishlab chiqilgan ilovaning ishlash mexanizmi

Tavsiya bahosi. Turistga “eng mos” obyektlarni chiqarish uchun masofa, reyting va foydalanuvchi qiziqishi (kategoriya mosligi) kombinatsiyalangan baholash qo‘llanadi:

$$Score_i = \alpha \cdot Rating_i + \gamma \cdot PrefMatch_i - \beta \cdot Distance_i$$

bu yerda α, β, γ – vazn koeffitsiyentlari (tajriba orqali tanlanadi).

POIlarni guruhlash (K-means). Kategoriya va koordinatalar asosida obyektlarni makoniy guruhlarga ajratish (masalan, “Registon atrofidagi klaster”, “Afrosiyob–Shohi Zinda klasteri”) K-means bilan bajariladi; maqsad funksiyasi klaster ichidagi kvadrat og‘ishlarni minimallashtirishdir:

$$\underset{S}{\operatorname{argmin}} \sum_{i=1}^{k} \sum_{x \in S_i} \| x - \mu_i \|^2$$

Ishlab chiqilgan ilovada vaqt/transport oqimi va preferensiyaga asoslangan aqlli marshrut optimallashtirish taklif qilinmoqda. Klassik “eng qisqa masofa” o‘rniga “eng qulay sayyohlik marshruti” tushunchasi taklif qilinadi. Ushbu tushuncha obyektlarning ish vaqti, foydalanuvchi qiziqishlari (madaniy, diniy, gastronomik), hamda onlayn holatda duration_in_traffic kabi transport oqimi ko‘rsatkichlari bilan optimallashtirilgan yo‘nalish tuziladi. Bu yerda oflayn A*, onlayn esa Directions API (kuchaytirilgan) senariysi ko‘zda tutiladi.

Bundan tashqari ilovada ilova ichida shaxsni aniqlovchi ma’lumotlarsiz “ko‘rish/tanlash/marshrut boshlash” hodisalari lokal agregatsiya qilinadi va obyektlar bo‘yicha vaqt kesimidagi tashrif intensivligi baholanadi (masalan, har bir POI uchun soatlik tashrif soni bo‘yicha siljitiluvchi o‘rtacha yoki Puasson

intensivligi λ). Android maxfiylik tavsiyalariga muvofiq, ortiqcha ruxsatlar so‘ralmasligi va ma’lumot minimallashtirilishi asosiy talab bo‘ladi [6].

Xulosa. Kutilayotgan natija sifatida Samarqand sayyohlik obyektlari bo‘yicha lokal bazaga tayangan interaktiv xarita, kategoriyalash, “aqlli” tavsiya va (internet holatiga qarab) onlayn/oflayn marshrutlashni birlashtirgan prototip olinadi. Domenga oid kontent sifat jihatdan Registon maydoni, Shohi Zinda majmuasi, Go‘ri Amir maqbarasi, Bibixonim masjidi, Mirzo Ulug‘bek rasadxonasi kabi obyektlar bo‘yicha ishonchli manbalardan tuzilgan tavsiflar bilan boyitiladi.

Baholash metodikasi uch qismdan iborat bo‘ladi:

1) aniqlik – marshrut masofa/vaqt xatoligi (onlayn holatda duration_in_traffic bilan solishtirish), POI koordinatalarining mosligi;

2) unumdorlik – xarita yuklanish vaqti, marker render tezligi, ma’lumotlar bazasi so‘rovlarining kechikishi, oflayn paket hajmi;

3) foydalanuvchi tajribasi – kichik test (masalan, 15–30 foydalanuvchi) orqali vazifa bajarish vaqti va subyektiv baholar.

Shuningdek, prototipni amaliy joriy etish jarayonida ma’lumotlar xavfsizligi va foydalanuvchi maxfiyligini ta’minlash masalalariga alohida e’tibor qaratiladi. Ilovada anonimlashtirilgan ma’lumotlarni qayta ishlash, minimal ruxsat tamoyiliga asoslangan kirish nazorati va energiya samaradorligini optimallashtirish mexanizmlari qo‘llaniladi. Kelgusida tizimni kengaytirish maqsadida sun’iy intellekt asosidagi shaxsiylashtirilgan tavsiya moduli, ko‘p tilli ovozli gid funksiyasi hamda mahalliy biznes obyektlari bilan integratsiya imkoniyatlari ko‘zda tutiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. https://whc.unesco.org/en/list/603 - Samarkand – Crossroad of Cultures

2. Голощапов, А. Л. (2020). Android. Создание приложений для смартфонов и планшетных ПК. Наиболее полное руководство. БХВ-Петербург.

3. Васильев, М. Д., & Охлопкова, С. А. (2023). Проектирование и разработка IOS приложения для отслеживания дорожных выбоин. Современные наукоемкие технологии, (12-1), 16.

4. Rodion, M. (2018). A Yandex Map-based geo service for visual analytics. Energy Systems Research, 1(3 (3)), 91-94.

5. Dijkstra, E. W. (2022). A note on two problems in connexion with graphs. In Edsger Wybe Dijkstra: his life, work, and legacy (pp. 287-290).

6. Maria, E., Budiman, E., Haviluddin, & Taruk, M. (2020, February). Measure distance locating nearest public facilities using Haversine and Euclidean Methods. In Journal of Physics: Conference Series (Vol. 1450, No. 1, p. 012080). IOP

QAROR QABUL QILISH JARAYONINI QO‘LLAB-QUVVATLASHDA KATTA MA’LUMOTLAR TAHLILI

Fayzullayev Shaxzod Shuxrat o‘g‘li, *Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU tayanch doktoranti, shaxzod250909@gmail.com*

Yuldashov Rahmon Husanovich, *Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU katta o‘qituvchisi, rahmonyuldashev80@gmail.com*

Ilmuratov Doston Sharif o‘g‘li, *UMFT magistranti*

Annotatsiya. *maqolada tashkilotlarning qaror qabul qilish sifatini oshirish maqsadida katta ma’lumotlar (Big Data) tahlilini ushbu jarayonga integratsiya qilish usullari o‘rganilgan. Shu maqsadda tahlil vositalari va arxitekturasini qaror qabul qilish bosqichlariga*

moslashtiruvchi B-DAD freymvorki ishlab chiqildi. Chakana savdo sohasidagi amaliy tajriba mazkur yondashuv qaror qabul qilishda real qo‘shimcha qiymat (added value) yaratishini tasdiqladi.

Kalit so‘zlar: *Katta ma’lumotlar tahlili, Qaror qabul qilish jarayoni, B-DAD freymvorki (B-DAD Framework), Dizayn fani metodologiyasi, Klasterlash algoritmlari.*

Аннотация. *В статье исследованы методы интеграции анализа больших данных (Big Data) в процесс принятия решений с целью повышения их качества в организациях. С этой целью был разработан фреймворк B-DAD, адаптирующий аналитические инструменты и архитектуру к этапам принятия решений. Практический эксперимент в сфере розничной торговли подтвердил, что внедрение данного подхода создает реальную добавленную стоимость (added value) в процессе принятия решений.*

Ключевые слова: *Аналитика больших данных, процесс принятия решений, фреймворк B-DAD (B-DAD Framework), методология науки о дизайне (Design Science Research Methodology), алгоритмы кластеризации.*

Abstract. *This article investigates methods for integrating Big Data analytics into the decision-making process to enhance the quality of decisions within organizations. To this end, the B-DAD framework was developed, which adapts analytical tools and architecture to the various stages of decision-making. A practical experiment in the retail sector confirmed that implementing this approach creates real added value in the decision-making process.*

Keywords: *Big Data Analytics, Decision-making process, B-DAD Framework, Design Science Research Methodology (DSRM), Clustering algorithms.*

Kirish. Raqamli texnologiyalar va aqlli qurilmalarning ommalashuvi natijasida an’anaviy vositalar yordamida boshqarish imkonsiz bo‘lgan ulkan hajmli, tezkor va turfa xil “Katta ma’lumotlar” (Big Data) oqimi yuzaga keldi. Tashkilotlar raqobatbardoshlikni saqlab qolish uchun ushbu axborotlardan qimmatli xulosalar chiqarishning aniq yechimlarini izlamoqda.

Shu sababli, maqolaning asosiy tadqiqot savoli: “Katta ma’lumotlar tahlilini qaror qabul qilish jarayoniga qanday integratsiya qilish mumkin?” deb belgilangan. Tadqiqotning maqsadi – tahlil vositalari, arxitektura va infratuzilmani qaror qabul qilish bosqichlariga uzviy bog‘lovchi freymvorkni ishlab chiqish hamda sinovdan o‘tkazishdir. Bu yondashuv rahbarlarga qaror qabul qilish jarayoni va yakuniy qarorlar sifatini sezilarli darajada oshirish imkonini beradi.

Asosiy qism. B-DAD (Big – Data, Analytics, and Decisions) Freymvorki. Mazkur tadqiqot dizayn fani metodologiyasiga (design science methodology) asoslangan bo‘lib, freymvorkni ishlab chiqish va baholash uchun maxsus olti bosqichli jarayon qabul qilingan. Dastlabki izlanishlar natijasida muammo va yechim maqsadlari aniqlanib, mavjud ilmiy bilimlar hamda biznes ehtiyojlari asosida “B-DAD” freymvorki (artefakti) yaratildi. Ushbu model adabiyotlarni o‘rganish va qator katta ma’lumotlar texnologiyalarini amalda sinab ko‘rish orqali shakllantirilgan bo‘lib, bu orqali tadqiqotning aniqligi va dolzarbligiga erishilgan.

Freymvork ishlab chiqilgach, uning qaror qabul qilishni qo‘llab-quvvatlash imkoniyatlari haqiqiy ma’lumotlar va real biznes keyslardagi eksperimentlar yordamida baholandi. Baholash davomida modelning turli vaziyatlarga moslashuvchanligi hamda chuqurroq tahliliy qarorlar qabul qilishdagi samaradorligi kuzatildi. Tajriba natijalarida aniqlangan o‘zgartirish va qo‘shimchalar qayta ishlash bosqichida yakuniy B-DAD freymvorkiga kiritildi [1].

Freymvorkni ishlab chiqish

B-DAD (“Katta ma’lumotlar, tahlil va qarorlar” – Big Data, Analytics, and Decisions) freymvorki katta ma’lumotlar vositalari, arxitekturasi va tahlilini qaror qabul qilishning turli bosqichlariga moslashtirish maqsadida ishlab chiqilgan. Nomi tarkibidagi “Katta” (Big) so‘zi nafaqat ma’lumotlarning hajmini, balki tahlil jarayoni va qabul qilinadigan yakuniy qarorlarning ham ko‘lamdorligini ifodalaydi.

Ushbu model zamonaviy texnologiyalar va adabiyotlarni chuqur tahlil qilish asosida yaratilgan. U barcha mavjud vositalarni to‘liq qamrab olmasada, qaror qabul qilishni qo‘llab-quvvatlash uchun katta ma’lumotlar tahlilini qanday amalga oshirish mumkinligini ko‘rsatuvchi konseptual yondashuv hisoblanadi. Freymvork muammo yoki qidirilayotgan savol qaysi sohaga tegishli ekanligi oldindan ma’lum deb faraz qiladi.

Axborot yig‘ish (Intelligence) bosqichi

Qaror qabul qilishning dastlabki bosqichida muammo va imkoniyatlarni aniqlash uchun ichki hamda tashqi manbalardan ma’lumotlar to‘planadi. Ushbu bosqichda ma’lumotlar manbalarini aniqlash, ularni yig‘ish, qayta ishlash, saqlash va oxirgi foydalanuvchiga yetkazish talab etiladi.

Bu yondashuvning an’anaviy KDD (Ma’lumotlar bazasidan bilim izlash) jarayonidan asosiy farqi – ma’lumotlar turlari va manbalarining o‘ta xilma-xilligidadir. Bunga odatiy relyatsion va tranzaksion ma’lumotlardan tashqari: ijtimoiy tarmoqlar matnlari, tasvirlar, audiolar, tizim loglari, sensorlar, sun'iy yo‘ldosh va GPS datchiklaridan olinadigan ma’lumotlar, shuningdek, XML hamda geofazoviy (geospatial) ma’lumotlar ham kiradi.

Ma’lumotlarni saqlash va boshqarish (Data Storage and Management)

Kerakli manbalar va ma’lumot turlari aniqlangach, ular yig‘iladi va maxsus vositalar yordamida saqlanadi. Ushbu maqsadda turli darajadagi tizimlardan foydalanish mumkin:

- An’anaviy MBBT: MySQL, PostgreSQL.
- Ustunli (Columnar) yoki MPP bazalar: Cassandra, PADB, SAND.
- Taqsimlangan fayl tizimlari va NoSQL: HDFS tizimi hamda MongoDB, CouchDB yoki HDFS ustiga qurilgan HBase bazalari [2].

Ma’lumotlarni qayta ishlash va tayyorlash (Data Processing and Preparation)

Ma’lumotlar saqlangandan so‘ng, yuqori tezlikdagi tarmoq orqali ETL/ELT yoki maxsus katta ma’lumotlarni qayta ishlash vositalari yordamida tartibga solinadi va tahlilga tayyorlanadi.

Bu jarayonda asosan Hadoop, MapReduce hamda In-memory (tezkor xotirada) boshqaruv tizimlari qo‘llaniladi. Shuningdek, ma’lumotlarni so‘rash va matematik hisoblashlar uchun turli dasturlash tillari — Pig va Hive'dan tortib, statistik hisoblashlar uchun R tili, an'anaviy SQL va Hadoop ma’lumotlariga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ulanish uchun SQL-H ishlatilishi mumkin. Bu vositalar ma’lumotlarni kerakli tahlillar uchun to‘liq kashf etish va tayyorlash imkonini beradi.

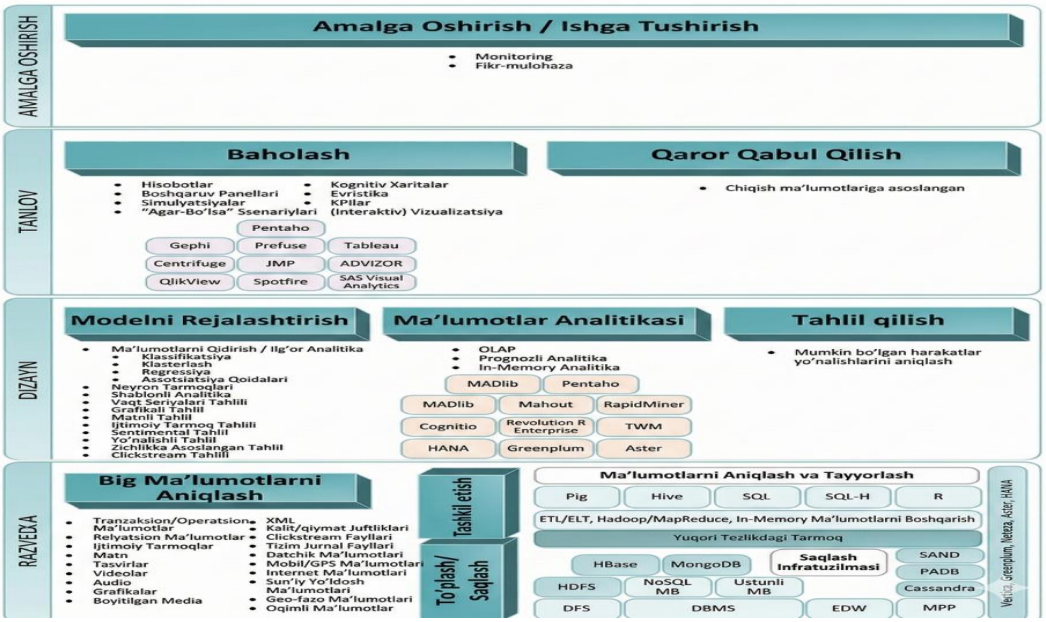

1-rasm. B-DAD Freymvorki

Dizayn (Loyiha) bosqichi

Qaror qabul qilishning navbatdagi bosqichi bo‘lgan dizayn bosqichida muammoning konseptual modeli orqali mumkin bo‘lgan harakatlar variantlari ishlab chiqiladi va tahlil qilinadi. B-DAD freymvorkida bu jarayon uch qadamga bo‘linadi:

- Modelni rejalashtirish (Model planning): Mavjud ma’lumotlar turi va kutilayotgan natijaga qarab eng mos tahliliy model va algoritmlar tanlanadi. Bunga an'anaviy ma’lumotlarni qazib olish (data mining) va tasniflash, klasterlash, regressiya kabi ilg‘or tahlillar, shuningdek, sun'iy intellekt texnikalari (neyron tarmoqlar, qarorlar shajarasi) kiradi. Bundan tashqari, ma’lumotlar turiga qarab vaqtli qatorlar (time series), matn, ijtimoiy tarmoq, geofazoviy yoki klikstrim (clickstream) tahlillari qo‘llanilishi mumkin.
- Ma’lumotlar tahlili (Data analytics): Tanlangan model amaliyotda qo‘llaniladi. Bu jarayon OLAP va kelajakni bashorat qilishga qaratilgan prediktiv tahlil (predictive analytics) bilan birga olib borilishi mumkin. Tahlil modellarini baholashni tezlashtirish uchun In-memory (tezkor xotirada) hisoblash texnologiyalaridan (masalan, HANA, Greenplum, RapidMiner, Radoop, Pentaho) foydalaniladi.
- Tahlil qilish (Analyzing): Olingan natijalar tahlil qilinib, kelgusida amalga oshirilishi mumkin bo‘lgan aniq harakatlar strategiyasi (courses of action) belgilab olinadi.

Tanlov (Choice) bosqichi

Ushbu bosqich dizayn bosqichida taklif etilgan yechimlarning ta’sirini baholash va eng maqbulini tanlashga qaratilgan bo‘lib, ikki qadamni o‘z ichiga oladi:

- Baholash (Evaluate): Taklif etilgan harakatlar baholanadi va ustuvorliklari belgilanadi. Buning uchun hisobotlar, deshboardlar (dashboards), simulyatsiyalar, "what-if" ssenariylari, KPI ko‘rsatkichlari hamda Gephi, Tableau, QlikView, SAS

Visual Analytics kabi ilg‘or Katta ma’lumotlar vizualizatsiyasi vositalaridan foydalaniladi.

- Qaror qabul qilish (Decide): Baholash natijalariga tayangan holda eng yaxshi va mos yechim tanlanadi. Bu bevosita yakuniy qaror qabul qilinadigan amaliy qadamdir [3].

Joriy etish (Implementation) bosqichi

Jarayonning yakuniy bosqichida tanlangan yechim amaliyotga joriy etiladi (operatsion holatga keltiriladi). Katta ma’lumotlar vositalari ushbu bosqichda qabul qilingan qaror natijalarini monitoring qilish va uni joriy etish samaradorligi bo‘yicha real vaqt rejimida (real-time) yoki davriy qayta aloqani (feedback) ta’minlash uchun xizmat qiladi.

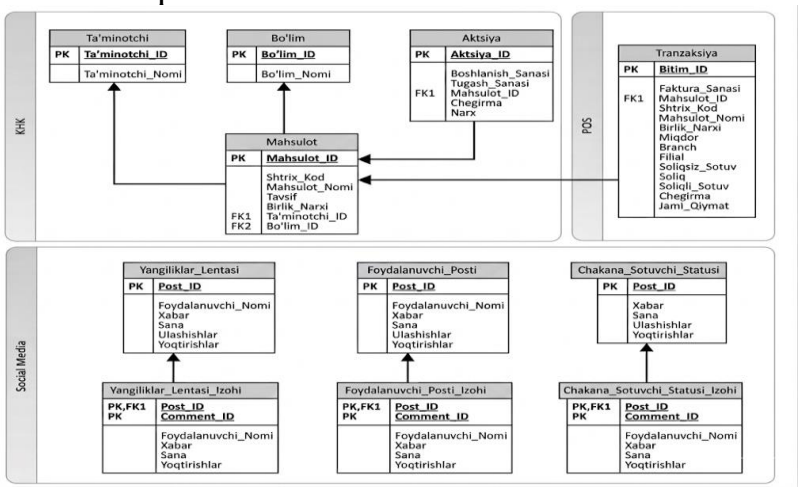

2-rasm. Ma’lumotlar modeli

Freymvorkni baholash: Chakana savdodagi eksperiment

B-DAD freymvorki (IT artefakti) ishlab chiqilgach, uni sinovdan o‘tkazish uchun eksperimental baholash usuli tanlandi va haqiqiy ma’lumotlar asosida amaliy tajriba o‘tkazildi. Laboratoriya sharoitida Aster, Cloudera HDFS, TWM, RapidMiner, Pentaho, Gephi, Tableau va bir qator ma’lumotlar bazasini boshqarish tizimlari (DBMS) kabi tahlil vositalarining o‘zaro ishlashi (integratsiyasi) va ma’lumotlar oqimi o‘rganildi.

Freymvorkni amaliy baholash sohasi sifatida chakana savdo (retail) tanlandi. Bunda qabul qilinadigan qarorlar obyekti etib marketing aksiyalari (promotions) samaradorligini va ijtimoiy tarmoqlardagi mijozlar kayfiyatining (sentiments) savdoga ta’sirini tahlil qilish belgilandi. Tahlil natijasida quyidagi savollarga javob izlandi:

- Qaysi mahsulotlarga chegirmalar taklif qilinishi kerak?
- Ushbu aksiyalar aynan qachon o‘tkazilishi lozim?

Mijozlarning xaridlari haqidagi statistik ma’lumotlar hamda ularning ijtimoiy tarmoqlardagi izohlari va reaksiyalarini tahlil qilish orqali ushbu qarorlarni qo‘llab-quvvatlash uchun muhim bilimlarga erishish ko‘zda tutildi.

Axborot yig‘ish (Intelligence) bosqichi

Freymvorkning dastlabki bosqichida tahlil qilinishi rejalashtirilgan katta ma’lumotlar yig‘iladi. Mazkur eksperimentda relyatsion, ijtimoiy tarmoq va matnli ma’lumotlar aralashmasidan foydalanildi.

➢ **Relyatsion ma’lumotlar:** Savdo jarayonlariga oid ma’lumotlarni olish uchun Misrdagi eng yirik gipermarketlardan birining Savdo nuqtalari (POS) va Korxonani boshqarish (ERP) tizimlari tanlandi. Ushbu gipermarket 80 000 dan ortiq mahsulot turlariga, 30 ta turli bo‘limga ajratilgan ikkita yirik filialga va kunlik o‘rtacha 50 000 tashrif buyuruvchiga ega. Eksperiment uchun 2013-yilning yanvaridan iyunigacha (6 oylik) bo‘lgan davrdagi POS va ERP ma’lumotlari namunasi olindi. Arab tilidagi ma’lumotlar kodlanishidagi qiyinchiliklarga qaramay, ular Teradata yuklash vositalari orqali Teradata ma’lumotlar bazasini boshqarish tizimiga (MBBT) joylandi.

➢ **Ijtimoiy tarmoq ma’lumotlari:** Mijozlarning fikr-mulohazalarini tahlil qilish maqsadida gipermarketning Facebook'dagi rasmiy sahifasidan (fan page) foydalanildi (Twitter tarmog‘ida tegishli ma’lumot topilmadi). Facebook API yordamida yuqorida ko‘rsatilgan 6 oylik davr oralig‘idagi barcha sahifa holatlari (statuses), postlar va ularga yozilgan izohlar yig‘ib olinib, saqlandi.

Dizayn (Loyiha) bosqichi

Eksperimentning navbatdagi bosqichida modellashtirish rejalashtirilib, mavjud o‘zgaruvchilar (masalan, chegirmalar va xaridlar) o‘rtasidagi bog‘liqliklarni aniqlash uchun aniq modellar tanlandi.

a) Vizualizatsiya tahlili: Turli bo‘limlar, filiallar va 6 oylik davr kesimida chegirmalar, xarid qilingan miqdor va umumiy savdo qiymati taqsimotini tushunish uchun Tableau vositasidan foydalanildi.

Shundan so‘ng, chegirma toifalariga ko‘ra klasterlar soni yana ikkita (k=2) qilib belgilangan holda, xuddi shu *k-means* algoritmi yordamida Weka dasturida klasterlash amalga oshirildi. Klasterlar chegirma holatini sinf (class) sifatida qabul qilgan holda, “sinflardan klasterlarga” baholash usuli orqali tekshirildi. O‘rgatuvchi ma’lumotlar (training data) asosida model yaratilgach, har bir nuqtaning chegirma qiymati o‘zi tushgan klaster sinfiga mos kelish-kelmasligiga qarab modelning aniqligi baholandi [4].

Natijada, “0-klaster” ma’lumotlarning 43 foizini, “1-klaster” esa 57 foizini qamrab oldi va bu oldingi TWM natijalaridan farq qiladi. Bu tafovut TWM nuqtalar va klaster markazi o‘rtasidagi masofani hisoblashda Mahalanobis masofasidan, Weka esa Evklid masofasidan foydalangani bilan izohlanishi mumkin.

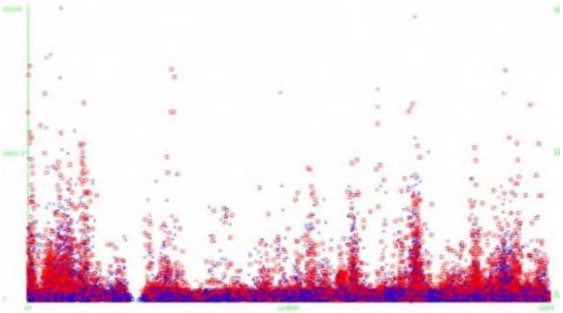

3-rasm. K-means klasterlash vizualizatsiyasi

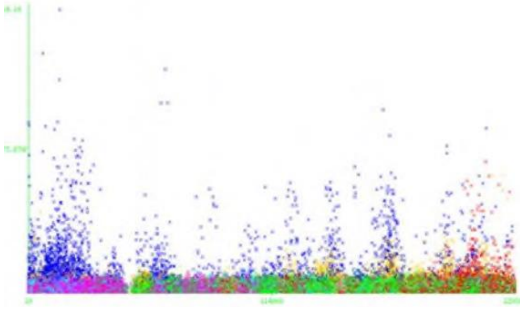

4-rasm. EM klasterlash vizualizatsiyasi

3-rasmda klasterlangan ma’lumotlarning vizualizatsiyasi keltirilgan. X o‘qi mahsulot kodini, Y o‘qi umumiy qiymatni, ranglar esa chegirma toifasini bildiradi.

Qizil nuqtalar chegirma qo‘llanilmasligi kerak bo‘lgan “0-klaster”ga, ko‘k nuqtalar esa chegirma qo‘llanilishi kerak bo‘lgan “1-klaster”ga tegishli. Baholash natijasida noto‘g‘ri klasterlangan ma’lumotlar kvadrat shaklida ajratib ko‘rsatilgan: qizil kvadratlar amalda chegirmaga ega, lekin “chegirmasiz” klasterga tushib qolgan mahsulotlarni; ko‘k kvadratlar esa chegirmasi yo‘q, lekin “chegirmali” klasterga kiritilgan mahsulotlarni anglatadi. Demak, aksiyalarni aynan ko‘k kvadratdagi mahsulotlarga qo‘llash maqsadga muvofiqdir. Xatoliklarning (qizil kvadratlar) ko‘pligiga sabab shuki, gipermarketdagi chegirmali mahsulotlarning qariyb 80 foizi gipermarketning o‘zi tomonidan emas, balki yetkazib beruvchilar bilan tuzilgan rejalar orqali belgilanadi.

Klasterlash algoritmini o‘zgartirish orqali boshqacha natijalarga erishish mumkin. Faqat ikkita klasterga ajratish yetarlicha aniqlik bermagani uchun *k-means* o‘rniga Kutilmani maksimallashtirish (Expectation Maximization - EM) usuli qo‘llanildi. EM usuli har bir ma’lumotning qaysi klasterga tegishli ekanligini ehtimollik taqsimoti orqali tekshiradi. Kross-validatsiya yordamida ma’lumotlar 10 ta o‘zaro mutanosib klasterga ajratildi. 4-rasmda ushbu EM algoritmi asosidagi vizualizatsiya aks etgan: masalan, ko‘k rangli “0-klaster” yuqori mahsulot kodiga, to‘q qizil (magenta) “5-klaster” past umumiy qiymatga, qizil “7-klaster” esa yuqori umumiy qiymatga ega ekanligi aniqlandi.

Assotsiativ tahlil (Association Analysis):

O‘zgaruvchilar o‘rtasidagi eng ko‘p uchraydigan kombinatsiyalar va qiziqarli bog‘liqliklarni aniqlash uchun assotsiativ qoidalarni qazib olish (association rule mining) tahlili o‘tkazildi. Dastlab, tahlil uchun raqamli kodlar nominal atributlarga, boshqa raqamli o‘zgaruvchilar esa teng chastotali guruhlash (equal frequency binning) orqali kategoriyali o‘zgaruvchilarga aylantirildi. Shundan so‘ng, Weka dasturi va Apriori algoritmi yordamida tahlil amalga oshirildi (bunda minimal qo‘llab-quvvatlash/support = 0.1, minimal ishonchlilik/confidence = 0.25 etib belgilandi).

Natijada qator qiziqarli qoidalar aniqlandi. Masalan: agar xarid miqdori past bo‘lsa, chegirma mavjud emas (84 % ishonchlilik bilan) va bu asosan ikkinchi filialda yuz beradi (45 % ishonchlilik bilan). Shuningdek, "Shirinliklar, shokolad va saqichlar" bo‘limidagi mahsulotlarning 80 foizida chegirma yo‘qligi ma’lum bo‘ldi [5,6,7].

Xulosa va amaliy tavsiyalar. Mazkur tadqiqotda katta ma’lumotlar (Big Data) tahlilining tashkilotlarda qaror qabul qilish sifatini oshirishdagi o‘rni o‘rganildi. Izlanishlar doirasida dizayn fani metodologiyasi asosida ma’lumotlar tahlilini amaliyotga integratsiya qiluvchi asosiy ilmiy hissa – B-DAD freymvorki ishlab chiqildi. Ushbu model turli nazariya va tahlil texnikalarini yagona tizimga birlashtirib, rahbarlarga axborotga tayangan holda to‘g‘ri qarorlar qabul qilish yo‘llarini ko‘rsatib beradi. Uning amaliy ahamiyati va ishonchliligi chakana savdo sohasidagi real ma’lumotlar sinovida to‘liq tasdiqlandi. Tadqiqot jarayonidagi asosiy qiyinchiliklar cheklangan vaqt, resurslar hamda yirik ma’lumotlar bazalariga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ulanish muammosi bo‘ldi. Katta ma’lumotlar

tahlilidan samarali foydalanish tashkilotlarga mustahkam raqobat afzalligini taqdim etadi hamda barqaror taraqqiyot uchun muhim poydevor yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Asqaraliyev O., Fayzullayev Sh. “Models and algorithms for analyzing the impact of artificial intelligence on decision-making processes in business information systems.” Ethiopian International Journal of Multidisciplinary Research 11.09 (2024): 233-238.

2. Fayzullayev Sh., Yuldashov R. (2024). Sun’iy intellektning raqamli iqtisodiyot rivojlanishidagi ahamiyati. Indexing, 1(1).

3. A. Bereznoy, D. Meissner, and V. Scuotto, “The intertwining of knowledge sharing and creation in the digital platform based ecosystem. A conceptual study on the lens of the open innovation approach,” Journal of Knowledge Management, vol. 25, no. 8, pp. 2022–2042, 2021.

4. L. Yang and H. B. Liu, “Evolution of open innovation path from the perspective of innovation situation,” Scientific Re- search Management, vol. 32, no. 2, pp. 9–17, 2022.

5. Brunswicker, S., Bertino, E., Matei, S. (2015), Big Data for Open Digital Innovation – A Research Roadmap. In: Big Data Research, Vol. 2, pp. 53-58

6. Chang, R.M., Kauffman, R.J., Kwon, Y. (2014), Understanding the paradigm shift to computational social science in the presence of big data. In: Decision Support Systems, Vol. 63, pp. 67-80.

7. Fan, S. Lau, R., Zhao, J.L. (2015), Demystifying Big Data Analytics for Business Intelligence Through the Lens of Marketing Mix. In: Big Data Research, Vol. 2, pp. 28-32

TAQSIMLANGAN IOT SENSOR TARMOQLARI ASOSIDA HAVO SIFATINI REAL VAQTDA MONITORING QILISH VA GIBRID NEYRON TARMOQ MODELI YORDAMIDA PROGNOZLASH

Umarov Muhriddin Abduxalil o‘g‘li, *“Cyber university” davlat universiteti Kiberxavfsizlik kafedrasi dotsenti, muhriddin.umarov.1992@gmail.com*
Ilxomjonova Malika Dilshod qizi, *Magistrant, ilxomjonova060795@gmail.com*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada IoT sensorlardan real vaqtda havo ifloslanishi ma’lumotlarini yig‘ish, Apache Kafka va Spark yordamida qayta ishlash va LSTM hamda Random Forest modellari yordamida PM2.5 konsentratsiyasini prognozlash tizimi tadqiq etilgan.*

Kalit so‘zlar: *Apache Kafka, Apache Spark, LSTM, Random Forest, PM2.5 prognozlash, IoT monitoring.*

Аннотация. *В данной статье исследуется система сбора данных о загрязнении воздуха в реальном времени с IoT-датчиков, их обработки с помощью Apache Kafka и Spark, а также прогнозирования концентрации PM2.5 с использованием моделей LSTM и Random Forest.*

Ключевые слова: *Apache Kafka, Apache Spark, LSTM, Random Forest, прогнозирование PM2.5, IoT мониторинг.*

Abstract. *This paper investigates a system for real-time air pollution data collection from IoT sensors, stream processing via Apache Kafka and Spark, and PM2.5 concentration forecasting using LSTM neural network and Random Forest ensemble models.*

Key words: *Apache Kafka, Apache Spark, LSTM, Random Forest, PM2.5 forecasting, IoT monitoring.*

Kirish. Havo ifloslanishi, xususan, diametri 2.5 mikrondan kichik chang zarralari (PM2.5) insonning nafas yo‘llari va yurak-qon tomir tizimiga jiddiy zarar yetkazadi. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti (JSST) ma’lumotlariga ko‘ra, yiliga 7 milliondan ortiq inson havo ifloslanishi natijasida muddatidan oldin hayotdan ko‘z

yumadi [1]. O‘zbekistonda Toshkent, Namangan va Farg‘ona shaharlarida PM2.5 ning o‘rtacha yillik konsentratsiyasi WHO me’yoriy chegarasidan (5 μg/m³) 8-12 baravar oshganligi qayd etilgan [2]. Bunday sharoitda havo sifatini real vaqtda kuzatish va kelajakdagi ifloslanish darajasini oldindan bashorat qiluvchi intellektual tizimlarni yaratish dolzarb muhandislik muammosiga aylandi.

Mavjud monitoring tizimlari ikki asosiy kamchilikka ega: (1) ma’lumotlar ko‘pincha soatlik yoki kunlik intervalda paketli (batch) rejimda qayta ishlanadi — bu operativ ogohlantirish imkonini yo‘qqa chiqaradi; (2) prognozlash funksionalligi yo‘q yoki juda cheklangan. Ushbu muammoni hal etish maqsadida Apache Kafka va Apache Spark Structured Streaming asosidagi real vaqt ma’lumot oqimi pipeline ga LSTM neyron tarmog‘i va Random Forest ensemble modellarini integratsiya qiluvchi tizim taklif etilmoqda.

Tadqiqotning maqsadi — IoT sensor tarmoqlaridan PM2.5, PM10, CO, NO2, SO2 parametrlarini real vaqtda yig‘ish, Apache Kafka va Spark yordamida oqim ko‘rinishida qayta ishlash va LSTM hamda Random Forest modellari yordamida PM2.5 konsentratsiyasini 1 soatga oldindan prognozlovchi taqsimlangan platformani loyihalash va tadqiq etishdir. Vazifalarga quyidagilar kiradi: (a) olti qatlamli arxitekturani loyihalash; (b) LSTM va Random Forest modellarini taqqoslash va ensemble qilish; (c) platformaning kechikish, o‘tkazuvchanlik va prognozlash aniqligini eksperimental baholash.

Asosiy qism. Platforma oltita asosiy qatlamdan tashkil topgan (1-jadvalga qarang). IoT sensorlar qatlami PM2.5, PM10, CO, NO2 va SO2 parametrlarini MQTT protokoli orqali 5 sekundlik intervalda uzatadi. Apache Kafka klasteri (3 broker, 6 partitsiya, replication factor=3) yuqori o‘tkazuvchanlikli ma’lumot qabul qilish qatlamini tashkil etadi. Apache Spark Structured Streaming 5 daqiqalik sliding window agregatsiyasi bilan real vaqtda qayta ishlashni ta’minlaydi. Saqlash qatlami HDFS (xom ma’lumotlar, Parquet formatda), PostgreSQL (agregatsiya natijalari) va InfluxDB (Grafana vizualizatsiyasi uchun) dan iborat. AI/ML qatlami LSTM va Random Forest modellarini o‘z ichiga oladi. Vizualizatsiya qatlami Grafana dasturi orqali real vaqt dashboardini ta’minlaydi [3].

1-jadval

Platformaning qatlamlari va texnologiyalari

Qatlam	Texnologiya	Vazifasi	Asosiy parametrlar
1 — IoT	MQTT, Raspberry Pi	Sensor ma’lumotlarini yig‘ish	PM2.5, PM10, CO, NO2, SO2
2 — Uzatish	Apache Kafka	Yuqori o‘tkazuvchi navbat	3 broker, 6 partitsiya, RF=3
3 — Qayta ish	Apache Spark Streaming	Oqim ma’lumotlarini qayta ishlash	5 daq. window, 1s micro-batch
4 — Saqlash	HDFS, PostgreSQL, InfluxDB	Ma’lumotlarni saqlash	Parquet, SQL, TimeSeries
5 — AI/ML	LSTM, Random Forest	PM2.5 prognozlash	RMSE, MAE baholash

Qatlam	Texnologiya	Vazifasi	Asosiy parametrlar
6 — Vizual.	Grafana	Real vaqt dashboard	< 5 ms so‘rov (Redis cache)

LSTM (Long Short-Term Memory) — vaqt qatorlarida uzoq muddatli bog‘liqliklarni o‘rganish qobiliyatiga ega rekurrent neyron tarmoq bo‘lib, Hochreiter va Schmidhuber (1997) tomonidan taklif etilgan [4]. PM2.5 ning 24 soatlik kunlik tsikli (diurnal pattern) LSTM ning cell state mexanizmi uchun ideal. Modelda 24 vaqt oynasi, 2 ta LSTM qatlami (128 va 64 neyron), Dropout (0.2) va 1 ta Dense chiqish qatlami ishlatilgan. Random Forest (Breiman, 2001) bootstrap ensemble usuliga asoslanib, 100 ta qaror daraxtidan iborat [5]. Modelda n_trees=100, max_depth=10, m=sqrt(18)≈4 xususiyat har bir daraxtda tasodifiy tanlanadi. Spark MLlib yordamida 5-fold kross-validatsiya o‘tkazilgan.

Model uchun feature engineering jarayonida 18 ta xususiyat hosil qilingan. Feature importance tahlili lag xususiyatlarining hal qiluvchi ahamiyatini ko‘rsatdi: pm25_lag1h (0.42), pm25_lag24h (0.18), rolling_mean_3h (0.15). Meteorologik xususiyatlar (harorat, shamol tezligi) ikkilamchi ahamiyatga ega (0.09 va 0.06). Asosiy matematik munosabatlar quyidagicha ifodalanadi:

$$RMSE = sqrt[(1/n) * sum(yi - y_hat_i)^2] \quad (1)$$

$$MAE = (1/n) * sum|yi - y_hat_i| \quad (2)$$

$$y_ENS = 0.60 * y_LSTM + 0.40 * y_RF \quad (3)$$

bu yerda yi — haqiqiy PM2.5 qiymati (μg/m³), $\hat{y}_i$ — model prognozi, n — test namunalari soni. (3)-formula LSTM va Random Forest ensemble prognozini ifodalaydi; koeffitsient α=0.60 kross-validatsiya orqali topilgan.

2-jadval

Model baholash natijalari (n=18,000 test namunasi)

Model	RMSE (μg/m³)	MAE (μg/m³)	R^2	Inference vaqti
Chiziqli regressiya (bazis)	5.12	4.23	0.61	< 1 ms
Random Forest (n=100)	2.31	1.87	0.89	3–5 ms
LSTM (2 qatlam, w=24)	1.94	1.58	0.93	8–12 ms
LSTM + RF Ensemble	1.76	1.44	0.95	12–18 ms

2-jadvaldan ko‘rinib turibdiki, LSTM+RF Ensemble modeli RMSE=1.76 μg/m³ ko‘rsatib, chiziqli regressiya bazisiga nisbatan 65.6% yuqori aniqlikka erishdi. Platforma 3 tugunli konfiguratsiyada sekundiga 52,400 xabar o‘tkazuvchanlik va 23 ms P99 kechikish bilan ishladi. Bu havo ifloslanishi monitoringining 1 daqiqalik yangilanish talabidan 43 baravar tez ishlashini anglatadi [6].

3-jadval

Klaster konfiguratsiyasi va ishlash ko‘rsatkichlari

Konfiguratsiya	Throughput (msg/s)	P99 kechikish (ms)	Nosozlikka chidamlilik
1 broker, 1 executor	4,200	187	Yo‘q — tizim to‘xtaydi

Konfiguratsiya	Throughput (msg/s)	P99 kechikish (ms)	Nosozlikka chidamlilik
2 broker, 2 executor	18,700	54	Qisman
3 broker, 3 executor	52,400	23	Ha — RF=3 kafolati
5 broker, 5 executor	89,300	14	Ha — yuqori zaxira

3-jadval ko‘p tugunli konfiguratsiyaning ustunligini yaqqol ko‘rsatadi. Broker sonini 3 dan 9 ga oshirish throughput ni 3.1 baravar oshirdi — bu deyarli chiziqli kengayishga mos keladi. Spark Structured Streaming ning Exactly-Once semantikasi (checkpoint + idempotent producer) ma’lumot yo‘qolmaslik kafolatini ta’minlaydi [7].

Xulosa va amaliy tavsiyalar. Ushbu tadqiqotda Apache Kafka, Spark Structured Streaming, LSTM va Random Forest texnologiyalarini birlashtirgan real vaqt PM2.5 prognozlash platformasi muvaffaqiyatli loyihalandi va eksperimental baholandi. Asosiy natijalar: (1) LSTM+RF Ensemble modeli RMSE=1.76 μg/m³ ga erishdi — bu WHO kunlik me’yorining (15 μg/m³) 11.7% ini tashkil etib, amaliy prognozlash uchun qabul qilinishi mumkin bo‘lgan aniqlik darajasidir; (2) 3 tugunli konfiguratsiyada 52,400 msg/s o‘tkazuvchanlik va 23 ms P99 kechikish ta’minlandi; (3) gorizontal kengayish tajribalari broker sonini 3 dan 9 ga oshirish throughput ni 3.1x oshirishini ko‘rsatdi.

Amaliy tavsiyalar: (a) Shahar miqyosida sensorlarni 100 m × 100 m gridda joylashtirish 3 tugunli klaster uchun yetarli – ushbu konfiguratsiya 10,480 ta sensorgacha xizmat ko‘rsata oladi; (b) Kafka da min.insync.replicas=2 va enable.idempotence=true sozlamalarini majburiy qo‘llash; (c) model ni har 24 soatda yangi ma’lumotlar bilan qayta o‘qitish — bu kontsept drift (taqsimot o‘zgarishi) ta’sirini kamaytiiradi; (d) kelajakda Temporal Fusion Transformer arxitekturasi va Edge AI integratsiyasini qo‘llash tavsiya etiladi – bu tarmoq yukini 60-70 % kamaytirishi kutilmoqda [8].

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. World Health Organization. (2021). Global air quality guidelines: Particulate matter (PM2.5 and PM10), ozone, nitrogen dioxide, sulfur dioxide and carbon monoxide. World Health Organization. https://www.who.int/publications/i/item/9789240034228

2. O‘zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhit muhofazasi vazirligi. (2023). O‘zbekistonda atrof-muhit holati to‘g‘risida milliy ma’ruza 2022. Ekologiya vazirligi.

3. Armbrust, M., Das, T., Torres, J., Yavuz, B., Zhu, S., Xin, R., Ghodsi, A., Stoica, I., & Zaharia, M. (2018). Structured streaming: A declarative API for real-time applications in Apache Spark. Proceedings of the 2018 International Conference on Management of Data (SIGMOD), 601–613. https://doi.org/10.1145/3183713.3190664

4. Hochreiter, S., & Schmidhuber, J. (1997). Long short-term memory. Neural Computation, 9(8), 1735–1780. https://doi.org/10.1162/neco.1997.9.8.1735

5. Breiman, L. (2001). Random forests. Machine Learning, 45(1), 5–32. https://doi.org/10.1023/A:1010933404324

6. Kreps, J., Narkhede, N., & Rao, J. (2011). Kafka: A distributed messaging system for log processing. Proceedings of the NetDB Workshop at VLDB, 1–7.

7. Zaharia, M., Chowdhury, M., Franklin, M. J., Shenker, S., & Stoica, I. (2012). Resilient distributed datasets: A fault-tolerant abstraction for in-memory cluster computing. Proceedings of NSDI'12, 15–28.

8. Zhang, Z., Jiang, H., Liu, P., Chen, X., & Huang, Z. (2019). PM2.5 concentration prediction using weighted LSTM. 11th International Conference on Advanced Computational Intelligence (ICACI), 275–280. https://doi.org/10.1109/ICACI.2019.8778530

GIS TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA SHAHAR HUDUDLARINI URBANIZATSIYA DARAJASINI SUN'IY INTELLEKT YORDAMIDA TAHLIL QILISH

Ismailov I.T., *katta o'qituvchi*
Muxammad al-Xorazmiy nomidagi TATU Samarqand filiali
Ilxomismailov1988161287@gmail.com

Annotatsiya. *Maqolada GIS texnologiyalari va sun'iy intellekt metodlarini birgalikda qo'llash orqali shahar hududlarida urbanizatsiya darajasini tahlil qilish usullari ko'rib chiqilgan. Masofadan zondlash ma'lumotlari va mashinali o'qitish algoritmlaridan foydalanish imkoniyatlari baholangan.*

Kalit so'zlar: *GIS, sun'iy intellekt, urbanizatsiya, mashinali o'qitish, masofadan zondlash.*

Аннотация. *В статье рассмотрены методы анализа уровня урбанизации городских территорий с совместным применением ГИС-технологий и методов искусственного интеллекта. Оценены возможности использования данных дистанционного зондирования и алгоритмов машинного обучения.*

Ключевые слова: *ГИС, искусственный интеллект, урбанизация, машинное обучение, дистанционное зондирование.*

Abstract. *This article examines methods for analyzing urbanization levels in urban areas through the combined application of GIS technologies and artificial intelligence. The potential of using remote sensing data and machine learning algorithms is evaluated.*

Keywords: *GIS, artificial intelligence, urbanization, machine learning, remote sensing.*

Kirish. Zamonaviy shaharsozlikda urbanizatsiya jarayonlarini kuzatish va tahlil qilish tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Aholi soni o'sishi, yangi turar-joy massivlarining qurilishi va sanoat zonalarining kengayishi bilan birga shahar chegaralari ham jadal o'zgarmoqda. Bunday o'zgarishlarni o'z vaqtida aniqlash va baholash shaharsozlik rejalashtirish, atrof-muhitni muhofaza qilish va hududiy boshqaruv uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Geografik axborot tizimlari (GIS) va sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarining birlashtirilishi urbanizatsiya jarayonlarini kuzatishda yangi imkoniyatlar ochadi [1]. Sun'iy yo'ldosh tasvirlari va masofadan zondlash ma'lumotlari asosida mashinali o'qitish algoritmlaridan foydalanib, qurilish hududlarining kengayishini avtomatik ravishda kuzatib borish mumkin.

O'zbekistonda ham shaharlar jadal rivojlanmoqda: Toshkent, Samarqand, Namangan kabi shaharlarda yangi turar-joy va tijorat inshootlari qurilishi davom etmoqda. Bu jarayonlarni ilmiy asosda kuzatish va boshqarish uchun zamonaviy GIS-SI texnologiyalaridan foydalanish dolzarb masalaga aylanib bormoqda.

Maqolaning maqsadi — GIS texnologiyalari va sun'iy intellektni birlashtirib, shahar hududlarida urbanizatsiya darajasini baholash metodologiyasini ko'rib chiqishdan iborat.

Belgilangan maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar ko‘rib chiqiladi:

1. Urbanizatsiya tahlilida qo‘llaniladigan asosiy GIS va SI usullarini o‘rganish;

2. Masofadan zondlash ma’lumotlari asosida yer qoplamini tasniflash imkoniyatlarini baholash;

3. Mashinali o‘qitish algoritmlarini urbanizatsiya tahlilida qo‘llash usullarini tavsiya etish.

Asosiy qism. ***Adabiyotlar sharhi***

Urbanizatsiya jarayonlarini GIS yordamida tahlil qilish sohasidagi birinchi yirik tadqiqotlar 1990-yillarda boshlangan. Jensen va Cowen ko‘p vaqtli sun’iy yo‘ldosh tasvirlaridan foydalanib, shahar o‘sishini kuzatish usullarini ishlab chiqdi [2]. Keyinchalik, raqamli tasvir qayta ishlash usullarining rivojlanishi bilan pikselli tahlil usullari keng tarqaldi.

So‘nggi yillarda chuqur o‘qitish (deep learning) usullarining joriy etilishi urbanizatsiya tahlilida yangi davrni boshlab berdi. Ayniqsa, konvolyutsion neyron tarmoqlar (CNN) asosidagi modellar kosmik tasvirlardan qurilish hududlarini ajratishda yuqori aniqlikni ta’minlamoqda [3]. Srivastava va boshq. U-Net arxitekturasini shahar hududlarini segmentlash uchun muvaffaqiyatli qo‘lladi [4].

O‘zbekistonda bu sohada tadqiqotlar nisbatan yangi bosqichda. Toshkent shahri misolida olib borilgan bir qator ishlar GIS va masofadan zondlash usullarining samaradorligini ko‘rsatdi. Biroq sun’iy intellekt bilan integratsiyalashgan kompleks tizim hali ishlab chiqilmagan.

GIS va masofadan zondlash usullari

Urbanizatsiya tahlilida qo‘llaniladigan asosiy ma’lumot manbalari — bu sun’iy yo‘ldosh tasvirlari. Hozirgi kunda Sentinel-2 (10 metr aniqlik) va Landsat 8/9 (30 metr aniqlik) seriyali sun’iy yo‘ldoshlar eng ko‘p ishlatiladigan manbalar hisoblanadi. Ushbu tasvirlar Yevropa kosmik agentligi (ESA) tomonidan bepul taqdim etiladi [5].

Masofadan zondlash ma’lumotlari asosida bir qator spektral indekslar hisoblanadi. Ushbu indekslar yer qoplamining turli xususiyatlarini raqamli ko‘rinishda ifodalash imkonini beradi:

1-jadval

Urbanizatsiya tahlilida qo‘llaniladigan asosiy spektral indekslar

Indeks nomi	Qisqartma	Qo‘llanish maqsadi
Normalangan Farqli Vejetatsiya Indeksi	NDVI	Yashil hududlar va o‘simlik qoplamini aniqlash
Normalangan Farqli Qurilish Indeksi	NDBI	Qurilish va asfalt yuzalarini aniqlash
O‘zgartirilgan Suv Indeksi	MNDWI	Suv havzalari va namliq hududlarni ajratish
Yer Sirt Harorati	LST	Issiqlik adasi effektini o‘lchash

Mashinali o‘qitish usullari

Urbanizatsiya tahlilida mashinali o‘qitishning bir necha algoritmlari qo‘llaniladi. Har bir algoritmning o‘z afzalliklari va cheklovlari mavjud. Quyida eng ko‘p ishlatiladigan uchta algoritm ko‘rib chiqiladi.

2-jadval

Urbanizatsiya tahlilida qo‘llaniladigan mashinali o‘qitish algoritmlari

Algoritm	Afzalliklari	Cheklovlari

Random Forest	Tez ishlaydi, sozlash oson	Murakkab shakldagi obyektlarda aniqlik past
XGBoost	Yuqori aniqlik, tezlik	Ko‘p parametr sozlashni talab qiladi
CNN (U-Net)	Eng yuqori aniqlik	Katta hisoblash resurslari kerak

Amaliyotda Random Forest algoritmi kichik va o‘rta hajmdagi loyihalar uchun qulay, chunki u tez ishlaydi va sozlash oson. Katta shaharlar uchun esa CNN asosidagi modellar tavsiya etiladi, chunki ular murakkab shakllar va chegaralarni aniqroq ajrata oladi [6].

GIS va SI integratsiyasi: umumiy yondashuv

GIS va sun’iy intellektni birlashtiradigan tizim odatda to‘rt asosiy bosqichdan iborat bo‘ladi: (1) ma’lumot yig‘ish, (2) ma’lumotni qayta ishlash, (3) modelni o‘qitish va qo‘llash, (4) natijalarni kartografik ko‘rinishda taqdim etish.

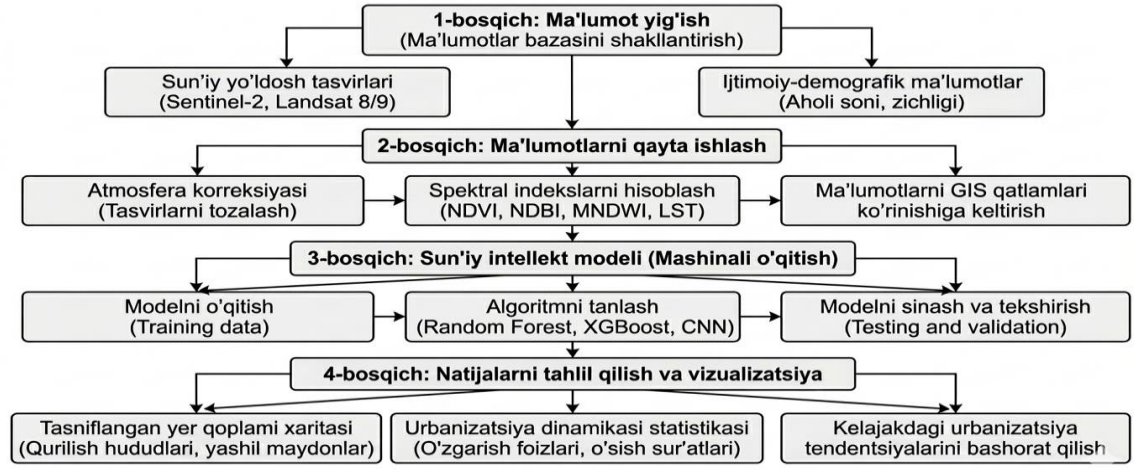

1-rasm. Mashinali o‘qitish yordamida yer qoplamini tasniflash jarayonining umumiy sxemasi

Birinchi bosqichda sun’iy yo‘ldosh tasvirlari yuklab olinadi va atmosfera korreksiyasidan o‘tkaziladi. Ikkinchi bosqichda NDVI, NDBI kabi indekslar hisoblanib, ma’lumot bazasi shakllantiriladi. Uchinchi bosqichda tanlangan algoritm o‘qitiladi va tekshiriladi. To‘rtinchi bosqichda natijalar GIS muhitida vizualizatsiya qilinib, shahar hududlari bo‘yicha tahliliy xaritalar tayyorlanadi.

Bunday tizim nafaqat hozirgi holatni tahlil qilish, balki kelajakdagi urbanizatsiya tendentsiyalarini bashorat qilish imkonini ham beradi. LSTM (Long Short-Term Memory) neyron tarmog‘i ko‘p yillik ma’lumotlar asosida shahar o‘sishining kelajakdagi yo‘nalishlarini modellashtirish uchun samarali vosita sifatida tan olingan.

Xulosa va amaliy tavsiyalar

Ushbu maqolada GIS texnologiyalari va sun’iy intellektni birlashtirib, urbanizatsiya jarayonlarini tahlil qilishning asosiy usullari ko‘rib chiqildi. Olib borilgan adabiyotlar tahlili va metodologik yondashuvlar asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

4. GIS va masofadan zondlash ma’lumotlarini birlashtirib qo‘llash urbanizatsiya dinamikasini aniq va samarali kuzatish imkonini beradi.

5. Mashinali o‘qitish algoritmlari, ayniqsa CNN asosidagi modellar, yer qoplamini tasniflashda an’anaviy usullarga nisbatan sezilarli ustunlik ko‘rsatmoqda.

6. O‘zbekiston shaharlarida ushbu metodologiyani joriy etish shahar rejalashtirish va atrof-muhitni muhofaza qilish sohalariga katta hissa qo‘shishi mumkin.

Amaliy tavsiyalar

Shahar rejalashtiruvchi organlari uchun: Generalplanlarni yangilashda GIS-SI asosidagi urbanizatsiya xaritalaridan foydalanish tavsiya etiladi. Bu hujjatlarning asosli va obyektiv bo‘lishini ta’minlaydi.

Amaliyot uchun: Sentinel-2 tasvirlarini bepul yuklab olish va QGIS dasturida tahlil qilish orqali har qanday shahar uchun urbanizatsiya monitoringini tashkil etish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. QGIS Development Team. (2024). QGIS Geographic Information System. Open Source Geospatial Foundation Project. https://qgis.org

2. Jensen, J.R., & Cowen, D.C. (1999). Remote sensing of urban/suburban infrastructure and socio-economic attributes. Photogrammetric Engineering & Remote Sensing, 65(5), 611–622.

3. Yuan, F., & Liu, X. (2020). Machine learning in urban remote sensing: Comparative analysis. Remote Sensing of Environment, 247, 111917.

4. Ronneberger, O., Fischer, P., & Brox, T. (2015). U-net: Convolutional networks for biomedical image segmentation. MICCAI, LNCS 9351, 234–241.

5. European Space Agency. (2024). Copernicus Open Access Hub – Sentinel-2 data. https://scihub.copernicus.eu

6. Srivastava, S., Vargas-Muñoz, J.E., & Tuia, D. (2019). Understanding urban landuse from the above and ground perspectives. ISPRS Journal of Photogrammetry and Remote Sensing, 154, 94–105.

ANALYSIS OF INTELLIGENT MODELS FOR KNOWLEDGE ASSESSMENT BASED ON ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND FUZZY LOGIC IN DIGITAL EDUCATION INFRASTRUCTURE

Khasanov Dilmurod Rasul ugli*, t.f.f.d., (PhD), O‘zMU Jizzax filiali,*
Kompyuter ilmlari va dasturlashtirish kafedrasi dotsenti
tatusf2015@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada raqamli ta’lim infratuzilmasida noaniq mantiq va sun’iy intellektga asoslangan bilimlarni baholash uchun aqlli modellar o‘rganiladi. Tadqiqot uchta vakillik yondashuviga qaratilgan: noaniq xulosa chiqarish tizimlari, moslashuvchan neyro-noaniq xulosa chiqarish tizimlari va noaniq AHP va TOPSIS kabi noaniq ko‘p mezonli qaror qabul qilish modellari. Ularning umumiy arxitekturasi va matematik asoslari noaniqlikni boshqarish, baholash ko‘rsatkichlarini talqin qilish va obyektiv qaror qabul qilishni qo‘llab-quvvatlash qobiliyatini baholash uchun tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *Noaniq mantiq, Bilimlarni baholash, Raqamli ta'lim infratuzilmasi, Intellektual modellar, ANFIS, Mashinada o‘qitish, Ta'limni baholash, Qarorlarni qo‘llab-quvvatlash tizimlari.*

Аннотация. *В данной статье исследуются интеллектуальные модели оценки знаний в цифровой образовательной инфраструктуре на основе нечеткой логики и искусственного интеллекта. Исследование сосредоточено на трех репрезентативных подходах: системах нечеткого вывода, адаптивных нейро-нечетких системах вывода и моделях нечеткого многокритериального принятия решений, таких как нечеткий AHP и TOPSIS. Анализируются их общие архитектуры и математические основы для оценки их*

способности обрабатывать неопределенность, интерпретировать показатели оценки и поддерживать объективное принятие решений.

Ключевые слова: *Нечеткая логика, Оценка знаний, Цифровая образовательная инфраструктура, Интеллектуальные модели, ANFIS, Машинное обучение, Оценка образования, Системы поддержки принятия решений.*

Abstract. *This paper investigates intelligent models for knowledge assessment in digital education infrastructure based on fuzzy logic and artificial intelligence. The study focuses on three representative approaches: fuzzy inference systems, adaptive neuro-fuzzy inference systems, and fuzzy multi-criteria decision-making models such as fuzzy AHP and TOPSIS. Their general architectures and mathematical foundations are analyzed to evaluate their ability to handle uncertainty, interpret assessment indicators, and support objective decision-making.*

Keywords: *Fuzzy logic, Knowledge assessment, Digital education infrastructure, Intelligent models, ANFIS, Machine learning, Educational evaluation, Decision support systems.*

Introduction. The rapid development of digital technologies has significantly transformed modern education systems, leading to the formation of advanced digital education infrastructures. Learning management systems, online assessment platforms, and educational data repositories generate large volumes of heterogeneous and often uncertain data related to students' learning activities and performance. In this context, ensuring objective, accurate, and fair knowledge assessment remains one of the most critical challenges in digital education environments [1]. Traditional assessment methods are usually based on rigid scoring rules and crisp thresholds, which are often insufficient for capturing the complexity, subjectivity, and uncertainty inherent in educational evaluation processes. Indicators such as task complexity, level of differentiation, response correctness, and answer weighting cannot always be expressed precisely using classical mathematical models. This limitation motivates the integration of artificial intelligence and fuzzy logic techniques into modern assessment systems [2].

Fuzzy set theory provides a powerful mathematical framework for modeling uncertainty and imprecision in decision-making processes. When combined with artificial intelligence methods, fuzzy logic enables the construction of intelligent assessment models that are both interpretable and adaptive. Such models can process linguistic variables, incorporate expert knowledge, and adjust parameters based on empirical data, making them highly suitable for educational applications.

This study adopts a comparative analytical methodology to examine intelligent models for knowledge assessment in digital education infrastructure based on artificial intelligence and fuzzy logic. The proposed methodology focuses on analyzing the general structure, functional principles, and mathematical foundations of selected models, as well as identifying their advantages and limitations in handling uncertainty in educational assessment [3-5].

Methodology. Fuzzy Inference-Based Assessment Model (FIS). The first methodology is based on a fuzzy inference system (FIS), where input indicators are transformed into linguistic variables through fuzzification. Membership functions are defined to represent qualitative concepts such as low, medium, and high. A rule base constructed from expert knowledge is then applied to infer the assessment outcome. Finally, defuzzification methods are used to obtain a crisp knowledge

score. This approach enables transparent reasoning and interpretability of assessment decisions (figure 1) [4].

Denote the set of input indicators, where $x_1$represents task complexity, $x_2$differentiation index, $x_3$response value, and $x_4$response weight. Each indicator is mapped to a fuzzy set using a membership function $\mu_{A_i}(x_i)$.

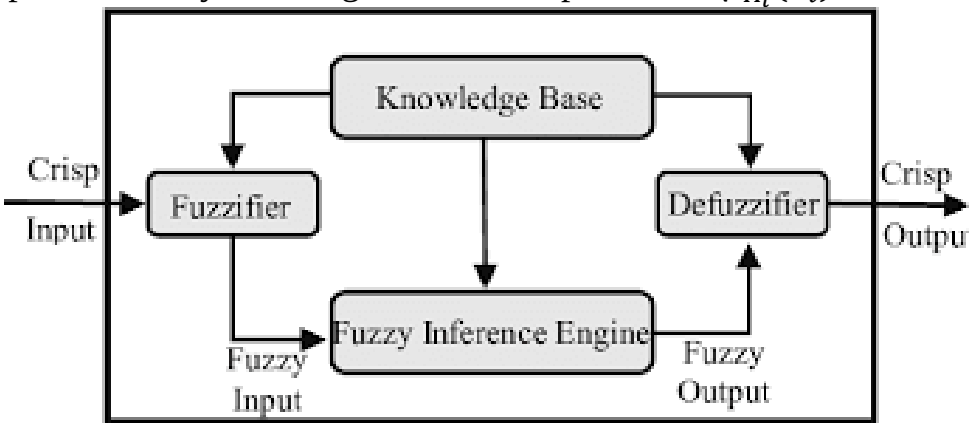

Figure 1. Fuzzy Inference-Based Assessment Model structure [6]

$$X = \{x_1, x_2, \dots, x_n\}$$

A commonly used triangular membership function is defined as:

$$\mu_A(x) = \begin{cases} 0, & x \le a, \\ \dfrac{x-a}{b-a}, & a < x \le b, \\ \dfrac{c-x}{c-b}, & b < x < c, \\ 0, & x \ge c, \end{cases}$$

The inference process is performed using a rule base of the form:

$$\text{IF } x_1 \text{ is } A_1 \text{ AND } x_2 \text{ is } A_2 \text{ THEN } y \text{ is } B$$

where the firing strength of the rule is computed using a t-norm operator:

$$w_k = \min\left(\mu_{A_1}(x_1), \mu_{A_2}(x_2), \dots\right)$$

The final crisp assessment score is obtained by centroid defuzzification:

$$y^* = \frac{\int y\, \mu_B(y)\, dy}{\int \mu_B(y)\, dy}$$

Adaptive Neuro-Fuzzy Assessment Model (ANFIS). The second methodology employs an adaptive neuro-fuzzy inference system (ANFIS), which integrates fuzzy logic with neural network learning mechanisms. In this model, fuzzy rules and membership function parameters are automatically optimized using training data. A hybrid learning algorithm combining least squares estimation and gradient-based optimization is applied to improve assessment accuracy [8]. This methodology allows the model to adapt to changes in learner behavior while preserving fuzzy interpretability.

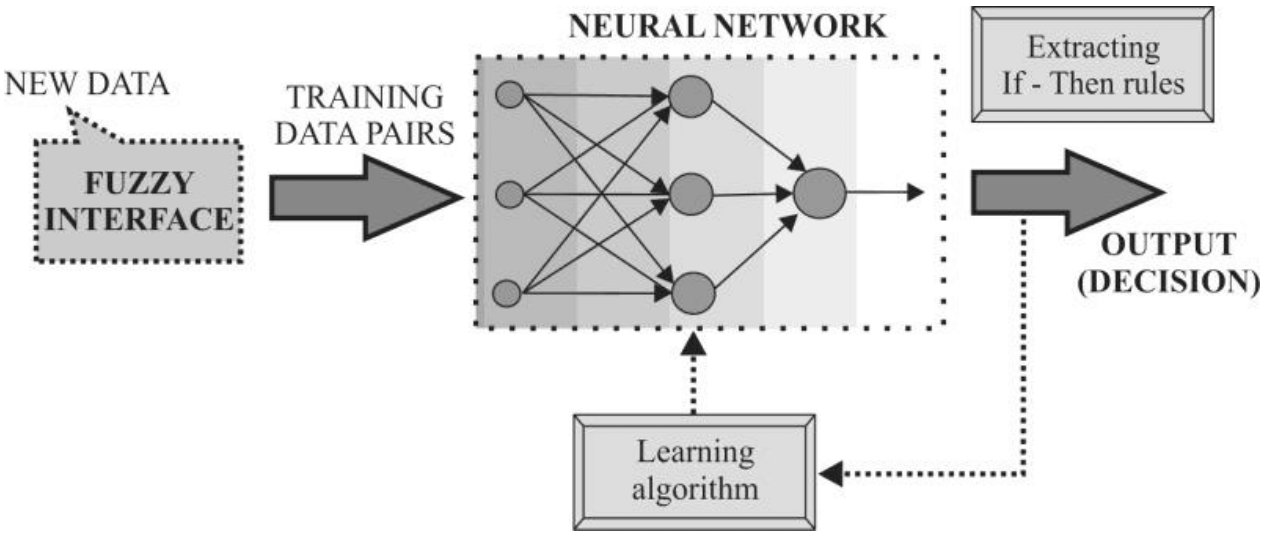

Figure 2. Neuro-Fuzzy Assessment Model structure

ANFIS combines fuzzy inference with neural network learning capabilities. In a first-order Sugeno-type ANFIS, each rule is expressed as:

$$\text{Rule}_i\text{:IF } x \text{ is } A_i \text{ AND } y \text{ is } B_i \text{ THEN } f_i = p_i x + q_i y + r_i$$

The firing strength of each rule is given by:

$$w_i = \mu_{A_i}(x) \cdot \mu_{B_i}(y)$$

and normalized as:

$$\bar{w}_i = \frac{w_i}{\sum_{j=1}^{N} w_j}$$

The ANFIS output is calculated as:

$$\hat{y} = \sum_{i=1}^{N} \bar{w}_i \, f_i$$

Model parameters $(p_i, q_i, r_i)$and membership function parameters are optimized using a hybrid learning algorithm that combines least squares estimation and gradient descent [7].

Fuzzy Multi-Criteria Decision-Making Model (Fuzzy AHP). The third methodology utilizes fuzzy multi-criteria decision-making techniques, such as fuzzy AHP or fuzzy TOPSIS, to evaluate students' knowledge levels. Assessment indicators are represented as fuzzy numbers, and their relative importance is determined through fuzzy pairwise comparisons. The final assessment is obtained by aggregating weighted criteria, enabling a structured and consistent evaluation process under uncertainty [9].

Conclusion

This research analyzed fuzzy inference, neuro-fuzzy, and fuzzy multi-criteria models for knowledge assessment in digital education systems. The results indicate that while FIS ensures transparency, ANFIS provides adaptability, and fuzzy AHP/TOPSIS offers structured decision support. Hybrid approaches are recommended for improved assessment effectiveness (Table 1).

Table 1

Comparative table of assessment models

Criterion	FIS	ANFIS	Fuzzy AHP / TOPSIS
Uncertainty handling	Linguistic variables, rule-based inference	Fuzzy logic with adaptive learning	Fuzzy numbers, pairwise comparison
Interpretability	Explicit IF–THEN rules	Partially interpretable	Clear weighting and ranking
Adaptability	Static, no learning	Data-driven parameter learning	Static decision structure
Computational complexity	Low inference cost	High training cost	Moderate matrix operations

References:

1. Zimmermann, H. J. (2020). Fuzzy set theory-and its applications. Springer Science & Business Media.

2. Romero, C., Ventura, S., Pechenizkiy, M., & Baker, R. S. (2021). Handbook of Educational Data Mining. CRC Press.

3. Rahimov Nodir, Khasanov Dilmurod. (2022). The Mathematical Essence Of Logistic Regression For Machine Learning. https://doi.org/10.5281/zenodo.7239169

4. N.Raximov, J.Kuvandikov, D.Khasanov, "The importance of loss function in artificial intelligence", International Conference on Information Science and Communications Technologies (ICISCT 20222), DOI: 10.1109/ICISCT55600.2022.10146883

5. Raximov N., Xasanov D. (2023). Data preprocessing techniques in machine learning. Информатика и инженерные технологии, 1(2), 27–31. извлечено от https://inlibrary.uz/index.php/computer-engineering/article/view/24959

AXBOROT TIZIMLARIDA SO‘ROVLAR OQIMINI NORAVSHAN MANTIQ MODELI ASOSIDA BOSHQARISH VA TEGISHLILIK FUNKSIYALARI SEZUVCHANLIGINI OPTIMALLASHTIRISH

Kenjayev Sanjar Sobirovich, *SamDU, tayanch doktorant*
s.kenjayev22@gmail.com

Annotatsiya. *Zamonaviy taqsimlangan va bulutli tizimlarda so‘rovlarni samarali taqsimlash muhim hisoblanadi. An’anaviy yuk balanslash usullari dinamik o‘zgarishlarni to‘liq hisobga olmaydi. Tadqiqotda noravshan mantiqqa asoslangan tizimlar uchun tegishlilik funksiyalari sezuvchanligini optimallashtirish modeli taklif etiladi.*

Kalit so‘zlar: *noravshan mantiq, so‘rovlarni taqsimlash, tegishlilik funksiyasi, sezuvchanlik, yuk balanslash.*

Аннотация. *Эффективное распределение запросов имеет важное значение в современных распределенных и облачных системах. Традиционные методы балансировки нагрузки не в полной мере учитывают динамические изменения. В исследовании предлагается модель для оптимизации чувствительности функций принадлежности для систем, основанных на нечеткой логике.*

Ключевые слова: *нечеткая логика, распределение запросов, функция принадлежности, чувствительность, балансировка нагрузки.*

Abstract. *Efficient request distribution is essential in modern distributed and cloud systems. Traditional load balancing methods do not fully account for dynamic changes. The study proposes a model for optimizing the sensitivity of membership functions for fuzzy logic-based systems.*

Keywords: *fuzzy logic, request distribution, membership function, sensitivity, load balancing.*

Kirish. Hozirgi kunda bulutli hisoblash, real vaqt xizmatlari va ko‘p foydalanuvchili platformalarning jadal rivojlanishi server infratuzilmalarini murakkab va dinamik muhitga aylantirmoqda. Bunday sharoitda so‘rovlarni samarali taqsimlash tizimning uzluksiz va barqaror ishlashi uchun muhim hisoblanadi [1].

An’anaviy yuk balanslash algoritmlari (Round Robin, Least Connection va boshqalar) qat’iy chegaraviy qoidalarga asoslanganligi sababli noaniqliklarni yetarli darajada hisobga olmaydi [2]. Shu sababli noravshan mantiq asosidagi yondashuvlar so‘nggi yillarda keng qo‘llanilmoqda. Noravshan tizimlarning asosiy ustunligi -server holatini “past yuk”, “o‘rta yuk”, “yuqori yuk” kabi lingvistik qiymatlar orqali baholash imkoniyati hisoblanadi [3].

Biroq amaliyot shuni ko‘rsatadiki, ko‘plab ishlarda barcha lingvistik qiymatlar uchun bir xil shakldagi tegishlilik funksiyalaridan foydalaniladi. Bu esa tizim sezuvchanligini pasaytirishi va qaror aniqligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin [4,5].

Metodologiya

Tadqiqot davomida quyidagi muammolar kuzatildi:

- ayrim serverlarda ortiqcha yuklanish paydo bo‘lishi;
- tanlangan serverning real holatiga moslik aniqligining pasayishi;
- turli shakldagi tegishlilik funksiyalari qo‘llanganda natijalarda sezilarli farqlar paydo bo‘lishi.

Asosiy gipoteza shundan iboratki, har bir lingvistik holat o‘zining semantik tabiatiga ega bo‘lib, unga mos matematik funksiya tanlanishi kerak.

Taklif etilayotgan yondashuv: Taklif etilgan modelda parametr semantikasiga qarab quyidagi moslik qo‘llanildi:

- **Past yuklanish** → uchburchak funksiya
- **O‘rta yuklanish** → trapetsiya funksiya
- **Yuqori yuklanish** → Gauss funksiya

Bu yondashuv har bir holatda optimal sezuvchanlikni ta’minlashga qaratilgan (1 rasm).

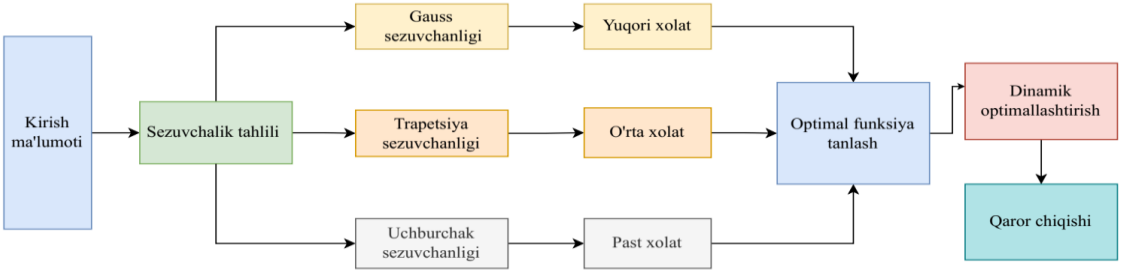

1- rasm. Server yukini tahlil qilishda tegishlilik funktsiyalarining sezgirlik xususiyatlarini optimallashtirish modeli

Sezuvchanlik metrikalari: Har bir yuk holati uchun alohida sezuvchanlik mezoni qo‘llandi:

Yuk holati	**Funksiya**	**Metrika**

Yuk holati	Funksiya		Metrika
Past	Triangular	$S_{\max}^{\text{uchburchak}} = \max\left(\frac{1}{b-a}, \frac{1}{c-b}\right)$	Maksimal sezuvchanlik
O‘rta	Trapezoidal	$S_I^{\text{trapetsiya}} = \int_a^d \left\lvert \frac{d\mu}{dx} \right\rvert dx = \frac{1}{b-a} + \frac{1}{d-c}$	Integral sezuvchanlik
Yuqori	Gaussian	$S_{\text{RMS}}^{\text{Gauss}} = \frac{1}{b-a}\int_a^b \left(\frac{x-c}{\sigma^2} e^{-\frac{(x-c)^2}{2\sigma^2}}\right)^2 dx$	RMS sezuvchanlik
Umumiy	Normallash-tirilgan	$S_{\text{norm}} = \frac{1}{3}\sum_{k=1}^{3} \frac{S_k - S_{\min,k}}{S_{\max,k} - S_{\min,k}}$	Balanslangan

Bu yondashuv tizim xatti-harakatini nozikroq boshqarish imkonini beradi.

Eksperimental natijalar

Tajriba natijalari quyidagilarni ko‘rsatdi(jadval 1):

Past yuklanish

- Uchburchak funksiya eng yuqori sezuvchanlikni berdi;
- Tezkor javob va aniqlik oshdi.

O‘rta yuklanish

- Trapetsiya funksiya eng barqaror natija ko‘rsatdi;
- Tizim tebranishlari kamaydi.

Yuqori yuklanish

- Gauss funksiya eng past RMS sezuvchanlikni berdi;
- Prognoz aniqligi 93 %ga yetdi.

Jadval 1. Turli xil sezuvchanlik darajalari va normallashtirilgan sezuvchanlik indeksi.

Yondashuv	Low	Average	High	S_{norm}
Triangular	0.92	0.65	0.58	0.717
Gauss	0.61	0.72	0.91	0.747
Kombinatsion	0.95	0.88	0.93	0.920

Kombinatsion model samaradorligi

Normallashtirilgan sezuvchanlik indeksi bo‘yicha:

- faqat triangular → 0.717
- faqat Gauss → 0.747
- kombinatsion yondashuv → 0.920

Bu natija taklif etilgan model umumiy sezuvchanlik balansini sezilarli yaxshilashini ko‘rsatadi (2 rasm).

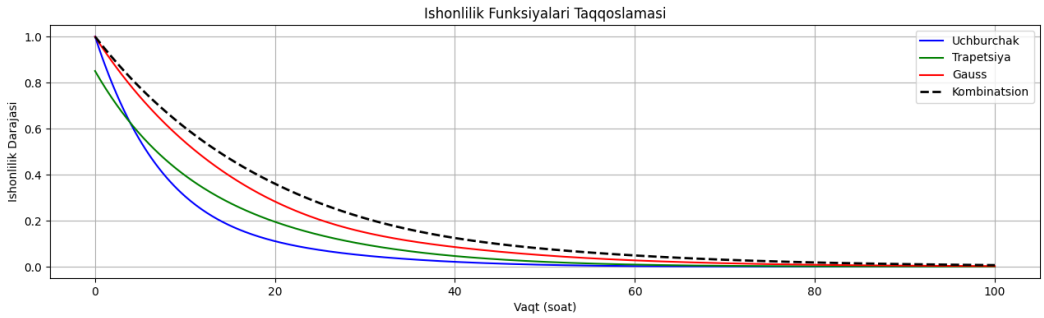

2-rasm. Turli tegishlilik funksiyasi uchun ishonchlilik dinamikasi

Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki:

- yagona shakldagi funksiyalar yetarli emas;
- semantik mos tanlash muhim;
- kombinatsion yondashuv noaniqlik tarqalishini kamaytiradi;
- tizimning adaptivligi oshadi.

Bu ayniqsa bulutli muhit va real vaqt tizimlari uchun muhim. Shuningdek, ushbu yondashuv resurslardan samarali foydalanish va xizmat ko‘rsatish sifatini barqaror saqlashga yordam beradi.

Xulosa

Ushbu ishda noravshan mantiq asosidagi so‘rovlarni taqsimlash tizimlari uchun tegishlilik funksiyalari sezuvchanligini kvantlashga asoslangan yangi model taklif etildi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki:

- semantik mos tanlangan funksiyalar qaror aniqligini oshiradi;
- kombinatsion yondashuv tizim barqarorligini yaxshilaydi;
- umumiy sezuvchanlik balansi optimallashtiriladi.

Kelgusida modelni real vaqt adaptiv tizimlarga joriy etish va mashinaviy o‘rganish bilan integratsiya qilish rejalashtirilmoqda. Amaliy jihatdan ushbu yechim bulutli ma’lumot markazlari va mikroservis arxitekturalarida so‘rovlarni aqlli taqsimlash mexanizmini yaratishda foydalanish mumkin. Bundan tashqari, modelni real monitoring platformalari bilan bog‘lash orqali server yuklanishini avtomatik boshqaruvchi prototip tizim ishlab chiqish imkoniyati mavjud va respublika darajasidagi ma’lumot markazlari hamda mahalliy korxonalarning server infratuzilmalarida yuklamani samarali boshqarish uchun amaliy jihatdan qo‘llanishi mumkin.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Hamdani, Y. Aklouf and M. Aklouf, “A parallel fuzzy load balancing algorithm for distributed nodes over a cloud system,” International Journal of Grid and High Performance Computing, vol. 14, no. 1, 2022, doi:10.4018/IJGHPC.301576.

2. Saatchi R. “Fuzzy Logic Concepts, Developments and Implementation,” Information, vol. 15, no. 10, Art. no. 656, 2024, doi: 10.3390/info15100656.

3. Shen, Q. Yao and X. Pan, “The fuzzy inference system based on axiomatic fuzzy sets using overlap functions as aggregation operators and its approximation properties,” Applied Intelligence, vol. 54, pp. 10414–10437, 2024, doi: 10.1007/s10489-024-05716-3.

4. Devi, S. Dalal, K. Solanki, Su. Dalal, U.K.Lilhore et al. “A systematic literature review for load balancing and task scheduling techniques in cloud computing.” Artif Intell Rev 57, 276 (2024). https://doi.org/10.1007/s10462-024-10925-w

5. Mahajan, A. Makroo and D. Dahiya, "Round robin with server affinity: A VM load balancing algorithm for cloud based infrastructure," Journal of Information Processing Systems, vol. 9, no. 3, pp. 379–394, 2013, doi:10.3745/JIPS.2013.9.3.379.

ANALYSIS OF INTELLIGENT MODELS FOR KNOWLEDGE ASSESSMENT BASED ON ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND FUZZY LOGIC IN DIGITAL EDUCATION INFRASTRUCTURE

***Khasanov Dilmurod Rasul ugli**, t.f.f.d., (PhD), O'zMU Jizzax filiali,*
Kompyuter ilmlari va dasturlashtirish kafedrasi dotsenti
tatusf2015@gmail.com

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada raqamli ta'lim infratuzilmasida noaniq mantiq va sun'iy intellektga asoslangan bilimlarni baholash uchun aqlli modellar o'rganiladi. Tadqiqot uchta vakillik yondashuviga qaratilgan: noaniq xulosa chiqarish tizimlari, moslashuvchan neyro-noaniq xulosa chiqarish tizimlari va noaniq AHP va TOPSIS kabi noaniq ko'p mezonli qaror qabul qilish modellari. Ularning umumiy arxitekturasi va matematik asoslari noaniqlikni boshqarish, baholash ko'rsatkichlarini talqin qilish va obyektiv qaror qabul qilishni qo'llab-quvvatlash qobiliyatini baholash uchun tahlil qilinadi.*

***Kalit so'zlar:** Noaniq mantiq, Bilimlarni baholash, Raqamli ta'lim infratuzilmasi, Intellektual modellar, ANFIS, Mashinada o'qitish, Ta'limni baholash, Qarorlarni qo'llab-quvvatlash tizimlari.*

***Аннотация.** В данной статье исследуются интеллектуальные модели оценки знаний в цифровой образовательной инфраструктуре на основе нечеткой логики и искусственного интеллекта. Исследование сосредоточено на трех репрезентативных подходах: системах нечеткого вывода, адаптивных нейро-нечетких системах вывода и моделях нечеткого многокритериального принятия решений, таких как нечеткий AHP и TOPSIS. Анализируются их общие архитектуры и математические основы для оценки их способности обрабатывать неопределенность, интерпретировать показатели оценки и поддерживать объективное принятие решений.*

***Ключевые слова:** Нечеткая логика, Оценка знаний, Цифровая образовательная инфраструктура, Интеллектуальные модели, ANFIS, Машинное обучение, Оценка образования, Системы поддержки принятия решений.*

***Abstract.** This paper investigates intelligent models for knowledge assessment in digital education infrastructure based on fuzzy logic and artificial intelligence. The study focuses on three representative approaches: fuzzy inference systems, adaptive neuro-fuzzy inference systems, and fuzzy multi-criteria decision-making models such as fuzzy AHP and TOPSIS. Their general architectures and mathematical foundations are analyzed to evaluate their ability to handle uncertainty, interpret assessment indicators, and support objective decision-making.*

***Keywords:** Fuzzy logic, Knowledge assessment, Digital education infrastructure, Intelligent models, ANFIS, Machine learning, Educational evaluation, Decision support systems.*

Introduction. The rapid development of digital technologies has significantly transformed modern education systems, leading to the formation of advanced digital education infrastructures. Learning management systems, online assessment platforms, and educational data repositories generate large volumes of heterogeneous and often uncertain data related to students' learning activities and performance. In this context, ensuring objective, accurate, and fair knowledge assessment remains one of the most critical challenges in digital education environments [1]. Traditional assessment methods are usually based on rigid scoring rules and crisp thresholds, which are often insufficient for capturing the

complexity, subjectivity, and uncertainty inherent in educational evaluation processes. Indicators such as task complexity, level of differentiation, response correctness, and answer weighting cannot always be expressed precisely using classical mathematical models. This limitation motivates the integration of artificial intelligence and fuzzy logic techniques into modern assessment systems [2].

Fuzzy set theory provides a powerful mathematical framework for modeling uncertainty and imprecision in decision-making processes. When combined with artificial intelligence methods, fuzzy logic enables the construction of intelligent assessment models that are both interpretable and adaptive. Such models can process linguistic variables, incorporate expert knowledge, and adjust parameters based on empirical data, making them highly suitable for educational applications.

This study adopts a comparative analytical methodology to examine intelligent models for knowledge assessment in digital education infrastructure based on artificial intelligence and fuzzy logic. The proposed methodology focuses on analyzing the general structure, functional principles, and mathematical foundations of selected models, as well as identifying their advantages and limitations in handling uncertainty in educational assessment [3-5].

Methodology

Fuzzy Inference-Based Assessment Model (FIS). The first methodology is based on a fuzzy inference system (FIS), where input indicators are transformed into linguistic variables through fuzzification. Membership functions are defined to represent qualitative concepts such as low, medium, and high. A rule base constructed from expert knowledge is then applied to infer the assessment outcome. Finally, defuzzification methods are used to obtain a crisp knowledge score. This approach enables transparent reasoning and interpretability of assessment decisions (figure 1) [4].

Denote the set of input indicators, where $x_1$represents task complexity, $x_2$differentiation index, $x_3$response value, and $x_4$response weight. Each indicator is mapped to a fuzzy set using a membership function $\mu_{A_i}(x_i)$.

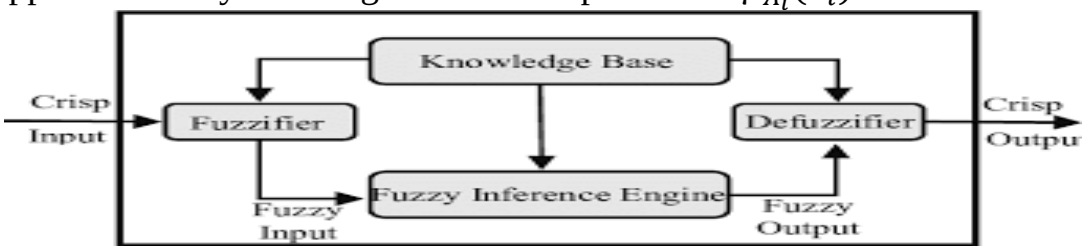

Figure 1. Fuzzy Inference-Based Assessment Model structure [6]

$$X = \{x_1, x_2, \dots, x_n\}$$

A commonly used triangular membership function is defined as:

$$\mu_A(x) = \begin{cases} 0, & x \le a, \\ \dfrac{x-a}{b-a}, & a < x \le b, \\ \dfrac{c-x}{c-b}, & b < x < c, \\ 0, & x \ge c, \end{cases}$$

The inference process is performed using a rule base of the form:

$$\text{IF } x_1 \text{ is } A_1 \text{ AND } x_2 \text{ is } A_2 \text{ THEN } y \text{ is } B$$

where the firing strength of the rule is computed using a t-norm operator:

$$w_k = \min\left(\mu_{A_1}(x_1), \mu_{A_2}(x_2), \dots\right)$$

The final crisp assessment score is obtained by centroid defuzzification:

$$y^* = \frac{\int y\, \mu_B(y)\, dy}{\int \mu_B(y)\, dy}$$

Adaptive Neuro-Fuzzy Assessment Model (ANFIS). The second methodology employs an adaptive neuro-fuzzy inference system (ANFIS), which integrates fuzzy logic with neural network learning mechanisms. In this model, fuzzy rules and membership function parameters are automatically optimized using training data. A hybrid learning algorithm combining least squares estimation and gradient-based optimization is applied to improve assessment accuracy [8]. This methodology allows the model to adapt to changes in learner behavior while preserving fuzzy interpretability.

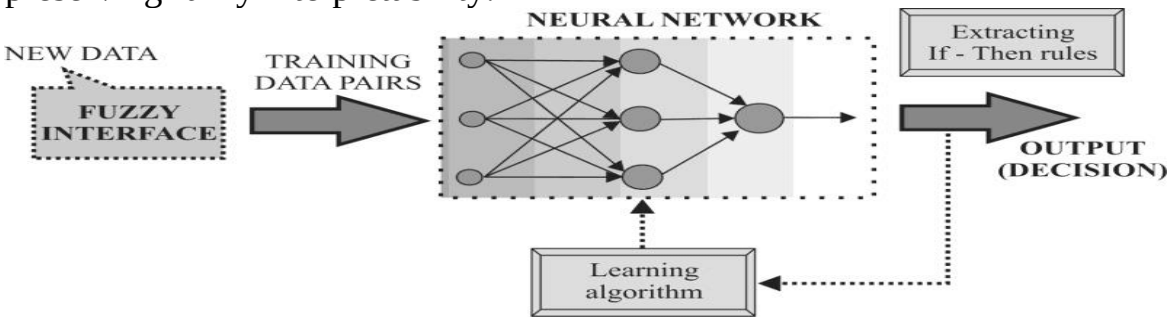

Figure 2. Neuro-Fuzzy Assessment Model structure

ANFIS combines fuzzy inference with neural network learning capabilities. In a first-order Sugeno-type ANFIS, each rule is expressed as:

$$\text{Rule}_i\text{: IF } x \text{ is } A_i \text{ AND } y \text{ is } B_i \text{ THEN } f_i = p_i x + q_i y + r_i$$

The firing strength of each rule is given by:

$$w_i = \mu_{A_i}(x) \cdot \mu_{B_i}(y)$$

and normalized as:

$$\bar{w}_i = \frac{w_i}{\sum_{j=1}^{N} w_j}$$

The ANFIS output is calculated as:

$$\hat{y} = \sum_{i=1}^{N} \bar{w}_i\, f_i$$

Model parameters $(p_i, q_i, r_i)$and membership function parameters are optimized using a hybrid learning algorithm that combines least squares estimation and gradient descent [7].

Fuzzy Multi-Criteria Decision-Making Model (Fuzzy AHP). The third methodology utilizes fuzzy multi-criteria decision-making techniques, such as fuzzy AHP or fuzzy TOPSIS, to evaluate students' knowledge levels. Assessment indicators are represented as fuzzy numbers, and their relative importance is determined through fuzzy pairwise comparisons. The final assessment is obtained

by aggregating weighted criteria, enabling a structured and consistent evaluation process under uncertainty [9].

Conclusion

This research analyzed fuzzy inference, neuro-fuzzy, and fuzzy multi-criteria models for knowledge assessment in digital education systems. The results indicate that while FIS ensures transparency, ANFIS provides adaptability, and fuzzy AHP/TOPSIS offers structured decision support. Hybrid approaches are recommended for improved assessment effectiveness (Table 1).

Table 1

Comparative table of assessment models

Criterion	FIS	ANFIS	Fuzzy AHP / TOPSIS
Uncertainty handling	Linguistic variables, rule-based inference	Fuzzy logic with adaptive learning	Fuzzy numbers, pairwise comparison
Interpretability	Explicit IF–THEN rules	Partially interpretable	Clear weighting and ranking
Adaptability	Static, no learning	Data-driven parameter learning	Static decision structure
Computational complexity	Low inference cost	High training cost	Moderate matrix operations

References

1. Zimmermann, H. J. (2020). Fuzzy set theory-and its applications. Springer Science & Business Media.

2. Romero, C., Ventura, S., Pechenizkiy, M., & Baker, R. S. (2021). Handbook of Educational Data Mining. CRC Press.

3. Rahimov Nodir, Khasanov Dilmurod. (2022). The Mathematical Essence Of Logistic Regression For Machine Learning. https://doi.org/10.5281/zenodo.7239169

4. N.Raximov, J.Kuvandikov, D.Khasanov, "The importance of loss function in artificial intelligence", International Conference on Information Science and Communications Technologies (ICISCT 20222), DOI: 10.1109/ICISCT55600.2022.10146883

5. *Raximov N., Xasanov D. (2023). Data preprocessing techniques in machine learning. Информатика и инженерные технологии, 1(2), 27–31. извлечено от https://inlibrary.uz/index.php/computer-engineering/article/view/24959*

SDN (SOFTWARE DEFINED NETWORKING) TARMOQLARIDA DDOS HUJUMLARINI ANIQLASHDA MASHINALI O‘RGANISH ALGORITMLARINING SAMARADORLIGINI TADQIQ QILISH

Komilov Abrorjon Maxamatsoli o‘g‘li, *UMFT 1-bosqich Magistranti, abrorkomilov571@gmail.com*

Negmatov Ulug‘bek Pirimkulovich, *UMFT, 1-bosqich Magistranti, ulugnegmatov12@gmail.com*

Axmedov Farhodjon Jumaboyevich, *UMFT, 1- bosqich Magistranti, afjaxm@gmail.com*

Annotatsiya. *Ushbu tezisda SDN tarmoqlarida DDoS hujumlarini erta bosqichda aniqlash uchun mashinali o‘rganish algoritmlarining samaradorligi tadqiq etiladi. Yondashuv oqim statistikalari, vaqt oynalari va entropiya ko‘rsatkichlaridan foydalanadi. Ilmiy yangilik sifatida SDN boshqaruvchisiga yaqin real vaqtda ishlovchi, soxta ijobiylarni kamaytiruvchi baholash mezonlari asosida taqqoslovchi tahlil taklif qilinadi. Natijada aniqlikdan tashqari*

kechikish, resurs sarfi va boshqaruvchi kanali yuklamasi bo‘yicha ham muhim xulosalar shakllantiriladi.

Kalit so‘zlar. *SDN, DDoS, OpenFlow, ROC-AUC, SYN/ACK, flow statistics, port statistics, paket-in, ansambl model.*

Abstract. *This thesis investigates the effectiveness of machine learning algorithms for the early-stage detection of DDoS attacks in SDN networks. The proposed approach utilizes flow statistics, time windows, and entropy indicators. As a scientific novelty, a comparative analysis based on evaluation metrics that reduce false positives and operate in near real-time proximity to the SDN controller is presented. Consequently, significant conclusions are formulated not only regarding accuracy but also concerning latency, resource consumption, and control channel load.*

Keywords: *SDN (Software-Defined Networking), DDoS attacks, OpenFlow, ROC-AUC, SYN/ACK, flow statistics, port statistics, packet-in, ensemble model.*

Аннотация. *В данной тезисной работе исследуется эффективность алгоритмов машинного обучения для раннего обнаружения DDoS-атак в сетях SDN. Подход базируется на использовании статистики потоков, временных окон и показателей энтропии. В качестве научной новизны предлагается сравнительный анализ на основе критериев оценки, снижающих количество ложных срабатываний и работающих в режиме, близком к реальному времени, непосредственно у контроллера SDN. В результате сформированы важные выводы не только по точности обнаружения, но и по задержкам, потреблению ресурсов и нагрузке на канал управления.*

Ключевые слова: *SDN (Программно-определяемые сети), DDoS-атаки, OpenFlow, ROC-AUC, SYN/ACK, статистика потоков, статистика портов, packet-in, ансамблевая модель.*

Kirish. SDN arxitekturasida boshqaruv va ma’lumot uzatish qatlamlarining ajratilishi tarmoqni markazdan turib moslashuvchan boshqarish imkonini beradi. Biroq, bu markazlashuv DDoS hujumlariga nisbatan yangi zaifliklarni keltirib chiqaradi. Xususan, tajovuzkorlar Packet-in xabarlarini ko‘paytirish orqali kontroller resurslarini ortiqcha yuklashi va kommutatorlardagi oqimlar jadvalini (Flow Table) to‘ldirib tashlashi mumkin. Natijada, nafaqat oddiy xizmatlar, balki butun boshqaruv tizimi (Control Plane) ishdan chiqadi. Shu sababli, SDN muhitida DDoSni aniqlashda nafaqat trafik hajmi, balki aniqlash tezligi, kanal yuklamasi va qoidalarni yangilash kechikishi kabi amaliy ko‘rsatkichlarni ham inobatga olish zarur.

Asosiy qism. Mazkur tezisning maqsadi SDN tarmoqlarida DDoS hujumlarini aniqlash uchun qo‘llaniladigan mashinali o‘rganish algoritmlarining samaradorligini aniqlik, barqarorlik va hisoblash xarajatlari bo‘yicha qiyosiy baholash hamda real tizimga tatbiq etishda metodik tavsiyalarni asoslashdan iborat. Tadqiqot obyekti sifatida OpenFlowga yaqin boshqaruv modeli qo‘llaniladigan SDN muhiti qaraladi, predmet sifatida esa oqim darajasidagi statistikalar, vaqt oynalari bo‘yicha agregatsiya va shu ma’lumotlar asosida qurilgan tasniflash modellari tanlanadi. SDNning telemetriya imkoniyatlari (flow statistics, port statistics, paket-in chastotasi) hujum alomatlarini tez ajratishga yordam beradi, lekin bu ma’lumotlar ko‘pincha shovqinli, muvozanatsiz va tarmoq topologiyasi hamda xizmat profili o‘zgarishiga sezgir bo‘ladi. Shuning uchun ilmiy vazifa faqat “eng yuqori aniqlik”ka erishish emas, balki modelning domen siljishi sharoitida

barqarorligi va ishlab turadigan SDN boshqaruvchisiga ortiqcha yuk bermasligini ko‘rsatishdan iborat.

Metodologik yondashuvda DDoSni aniqlash masalasi nazoratli tasniflash sifatida qo‘yiladi, bunda sinflar “normal trafik” va “DDoS/DoSga xos trafik” ko‘rinishida belgilanadi. Ma’lumotlar oqim yozuvlari ko‘rinishida shakllantiriladi: manzil va manba IP/portlar bo‘yicha oqimlar soni, paketlar soni, baytlar hajmi, oqim davomiyligi, o‘rtacha paket o‘lchami, paketlar oralig‘i, SYN/ACK nisbatlari kabi belgilar hujum turiga qarab ajratuvchanlik beradi. SDN xususiyatiga ko‘ra qo‘shimcha muhim signal sifatida paket-in xabarlarining vaqt birligidagi soni va yangi oqim qoidasi o‘rnatilish tezligi olinadi, chunki boshqaruv tekisligiga qaratilgan hujumlarda aynan shu ko‘rsatkichlar keskin o‘zgaradi. Belgilarni tanlashda korrelyatsion ortiqchalikni kamaytirish hamda modelning tushuntiriluvchanligini oshirish maqsadida o‘zaro bog‘liq ko‘rsatkichlar qisqartiriladi, vaqt oynasi uzunligi esa aniqlash kechikishi va shovqinga chidamlilik o‘rtasidagi muvozanatga ko‘ra asoslanadi.

Tadqiqotda amaliyotda keng qo‘llaniladigan algoritmlar: logistik regressiya, tayanch vektorlar usuli (SVM), qarorlar daraxti, shuningdek, tasodifiy o‘rmon (Random Forest) va gradient kuchaytirish (Gradient Boosting) kabi ansambl yondashuvlari ko‘rib chiqiladi.

Logistik regressiya tezkorligi va hisoblash resurslarini kam talab qilishi bilan ajralib turadi; u oqim statistikalarida chiziqli ajraluvchanlik mavjud bo‘lgan holatlarda barqaror natija beradi. Biroq, murakkab va ko‘p qatlamli DDoS ssenariylarida ushbu algoritm tasniflash chegarasini yetarlicha moslashuvchan qura olmasligi mumkin. Tayanch vektorlar usuli (SVM) kichik va o‘rta hajmdagi ma’lumotlar to‘plamida yaxshi umumlashtirish xususiyatiga ega, ammo yadro funksiyalarini tanlash va parametrlarni sozlash real vaqt rejimidagi talablarga to‘g‘ri kelmasligi, shuningdek, ma’lumotlar hajmi ortishi bilan hisoblash murakkabligining keskin o‘sishi kuzatiladi. Qarorlar daraxti o‘zining interpretatsiya qilinishi (tushunarliligi) bilan muhim ahamiyatga ega, chunki u tarmoq administratoriga aynan qaysi belgi (feature) hujumga asos bo‘layotganini aniq ko‘rsatib beradi. Ammo bitta daraxtdan foydalanish “qayta o‘qitish” (overfitting) xavfini tug‘diradi va shovqinli SDN telemetriyasida xato signallar (false positives) sonini oshirishi mumkin. Shu nuqtada, tasodifiy o‘rmon va gradient kuchaytirish kabi ansambl usullari model aniqligi va barqarorligini sezilarli darajada yaxshilaydi. Shunday bo‘lsa-da, modelning hajmi va qaror qabul qilish vaqti (inference time) SDN kontrolleri uchun kritik omil ekanligini hisobga olish zarur.

Ma’lumotlar bilan ishlashda SDN xavfsizligiga xos muammo sinflar nomuvozanatidir: real tarmoqlarda hujum holatlari normal holatlarga nisbatan kam uchraydi, laboratoriya sharoitida esa aksincha, hujum trafiki sun’iy ko‘paytiriladi. Bu holat baholash natijalarini buzmasligi uchun muvozanatlash strategiyalari (og‘irlik berish, qayta namunalash) ehtiyotkor qo‘llanadi, chunki qayta namunalash oqimlar vaqt ketma-ketligini buzib, real vaqt deteksiyasiga mos kelmaydigan

naqshlarni keltirib chiqarishi mumkin. Shuning uchun muvozanatlashdan ko‘ra, metrikalarni to‘g‘ri tanlash muhimroq deb qaraladi: aniqlik (accuracy) o‘rniga aniqlik-foyda muvozanatini aks ettiruvchi F1, ROC-AUC, hamda ayniqsa soxta ijobiylar ulushi va aniqlash kechikishi birgalikda tahlil qilinadi. SDNda soxta ijobiylar oqim qoidalarini asossiz bloklashga olib kelib, xizmatlar uzilishiga sabab bo‘lishi mumkin, shu bois “soxta ijobiy narxi” oddiy korporativ tarmoqdagidan ham yuqoriroq baholanadi.

Tadqiqotda algoritmlarni baholash ikki qatlamda asoslanadi. Birinchi qatlam klassik mashinali o‘rganish baholashidir: kross-validatsiya yordamida modelning umumlashtirish qobiliyati sinovdan o‘tkazilib, parametrlar izlanadi, xususiyatlar ahamiyati tahlil qilinadi va turli DDoS turlari bo‘yicha ajratuvchanlik solishtiriladi. Ikkinchi qatlam SDNga xos tizim ko‘rsatkichlarini o‘lchashdir: boshqaruvchi CPU va xotira yuklamasi, oqim qoidalarini o‘rnatish tezligi, paket-in oqimi ortgan paytda detektorning javob vaqtini saqlab qolishi, hamda deteksiya natijasiga ko‘ra qo‘llanadigan mitigatsiya siyosati (rate limiting, drop rule, blackhole) tarmoq ishlashiga qay darajada ta’sir qilishi baholanadi. Ilmiy yangilik sifatida aynan shu ikki qatlamni birlashtirib, “eng yuqori AUC”ka ega model emas, balki “SDN boshqaruvchisi bilan birga barqaror ishlaydigan” modelni tanlash mezonlari asoslanadi.

Natijalarni tahlil qilishda shunday xulosaga kelinadi: ansambl usullar ko‘pincha yuqori aniqlik va past soxta ijobiy ko‘rsatadi, chunki ular turli belgilar o‘rtasidagi nozik nolinear bog‘liqliklarni ushlay oladi, lekin resurs sarfi oshishi va modelni yangilash murakkabligi sababli ularni SDN boshqaruvchisining o‘zida emas, balki boshqaruvchi bilan yonma-yon ishlaydigan analitik modulda yoki ajratilgan xavfsizlik xizmati sifatida joylashtirish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Yengil chiziqli modellar va soddaroq daraxtlar esa boshqaruv tekisligida tezkor “birinchi filtr” rolini bajara oladi, bunda ular anomaliyaning kuchli signallari yuzaga kelganda mitigatsiya siyosatini vaqtincha ishga tushiradi, keyinroq esa chuqurroq ansambl model orqali tasdiqlash amalga oshiriladi. Bu ikki bosqichli yondashuv SDNning real vaqt talablarini qondirib, soxta ijobiylarni kamaytirish imkonini beradi, chunki agressiv bloklash faqat yuqori ishonchli holatlarda qo‘llanadi, shubhali holatlar esa qo‘shimcha tekshiruvdan o‘tadi.

Shuningdek, DDoS hujumlari doimiy evolyutsiyada bo‘lgani uchun modelning eskirishi muammosi dolzarbdir. SDNda xizmatlar dinamik ko‘payishi, yangi virtual tarmoqlar paydo bo‘lishi va trafik profilining o‘zgarishi normal holatni ham o‘zgartiradi; natijada bir marta o‘qitilgan model vaqt o‘tishi bilan soxta ijobiylarni ko‘paytirishi mumkin. Shu sababli konseptual yondashuv sifatida davriy qayta o‘qitish, siljishni aniqlash va xususiyatlar driftini monitoring qilish taklif etiladi; bunda qayta o‘qitish jarayoni tarmoqning eng tinch vaqtlarida bajarilishi, model versiyalari esa kuzatiluvchanlik uchun hujjatlashtirilishi zarur. Ayniqsa, xavfsizlik tizimi avtomatik qaror chiqarayotgan holatda izohlanish talabi ortadi, shuning uchun ansambl modellarda xususiyatlar ahamiyatini chiqarish yoki

mahalliy izohlash usullarini qo‘llash administratorning ishonchini oshiradi va noto‘g‘ri bloklash holatlarida tezkor tahlilga yordam beradi.

Xulosa. SDN tarmoqlarida DDoS hujumlarini aniqlashda mashinali o‘rganish algoritmlarining samaradorligi faqat statistik aniqlik bilan o‘lchanmasligi, balki real vaqt kechikishi, boshqaruvchi resurslari, boshqaruv kanali yuklamasi va mitigatsiya siyosatining xizmat sifati bilan uyg‘unligi orqali kompleks baholanishi asoslandi. Oqim statistikasi va SDNga xos paket-in ko‘rsatkichlarini birlashtirgan xususiyatlar to‘plami hujumni erta sezishda muhim ekanligi, ansambl modellar yuqori ajratuvchanlik bersa-da, ularni joylashtirish arxitekturasi to‘g‘ri tanlanmasa, o‘zlari ham boshqaruv tekisligiga yuk bo‘lishi mumkinligi ko‘rsatildi. Eng maqbul amaliy yechim sifatida yengil model asosidagi tezkor filtr va ansambl model asosidagi tasdiqlovchi tahlilni uyg‘unlashtiruvchi ikki bosqichli deteksiya konsepsiyasi taklif etildi; u soxta ijobiylar narxini pasaytiradi, aniqlash kechikishini qisqartiradi va SDN infratuzilmasi barqarorligini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Sultonov Sh.A. SDN texnologiyasida oqimlar statistikasi asosida hujumlarni aniqlash algoritmi. Toshkent, Muhammad al-Xorazmiy avlodlari, ilmiy-amaliy jurnal, 2021.

2. Sultonov Sh.A., Karimov J.R. Dasturiy aniqlanuvchi tarmoqlarda axborot xavfsizligini ta’minlash masalalari. Toshkent, Fan va texnologiya, 2020. 168 b.

3. Mehmonov O.Q., Tursunov D.B. Kompyuter tarmoqlarida anomaliyalarni aniqlashning mashinali o‘rganishga asoslangan usullari. Samarqand, Samarqand davlat universiteti nashriyoti, 2021. 144 b.

4. Хайкин С. Нейронные сети: полный курс. Москва, Вильямс, 2019. 1104 с.

5. Sutton R., Barto A. Reinforcement Learning: An Introduction. Cambridge, MA, MIT Press, 2018. 552 p.

6. Stallings W. Network Security Essentials: Applications and Standards. Boston, Pearson, 2017. 432 p.

SUN’IY INTELLEKT VA NEYRON TARMOQLAR ORQALI VALYUTA BOZORINI MODELLASHTIRISH

Maqsudova Charos Ulug‘bek qizi,
JDPU, Pedagogika psixologiya va inklyuziv ta’lim fakulteti Menejment yo‘nalishi
charosmaqsudova56@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur tadqiqotda valyuta bozorini modellashtirishda sun’iy intellekt imkoniyatlari o‘rganiladi. Xususan, LSTM va CNN-LSTM neyron tarmoqlari asosida valyuta kurslarini prognozlash, vaqt qatorlarini tahlil qilish hamda model samaradorligini baholash masalalari ko‘rib chiqiladi.*

Kalit so‘zlar: *sun’iy intellekt, valyuta bozori, matematik modellashtirish, LSTM neyron tarmog‘i, CNN-LSTM modeli.*

Аннотация. *В исследовании рассматриваются возможности искусственного интеллекта в моделировании валютного рынка. Особое внимание уделяется прогнозированию валютных курсов на основе нейронных сетей LSTM и CNN-LSTM, анализу временных рядов и оценке эффективности моделей.*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, валютный рынок, математическое моделирование, нейронная сеть LSTM, модель CNN-LSTM.*

Annotation. *This study examines the potential of artificial intelligence in currency market modeling. It focuses on exchange rate forecasting using LSTM and CNN-LSTM neural networks, time series analysis, and evaluation of model performance and prediction accuracy.*

Keywords: *artificial intelligence, currency market, mathematical modeling, LSTM neural network, CNN-LSTM model.*

Kirish. Hozirgi globallashuv sharoitida moliyaviy bozorlar, xususan valyuta bozori jahon iqtisodiyotining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Valyuta kurslarining yuqori darajadagi o‘zgaruvchanligi hamda iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy omillarning ta’siri ushbu bozorni tahlil qilish va prognozlash jarayonini murakkablashtirmoqda. Shu sababli valyuta bozoridagi jarayonlarni chuqur o‘rganish, uning dinamikasini aniqlash va ishonchli prognoz modellarini ishlab chiqish zamonaviy iqtisodiy tadqiqotlarning dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi [1].

An’anaviy statistik va ekonometrik usullar moliyaviy vaqt qatorlarini tahlil qilishda keng qo‘llanilishiga qaramay, ular murakkab nolinear bog‘liqliklarni aniqlashda yetarli darajada samarali emas [2]. Raqamli texnologiyalar va sun’iy intellektga asoslangan yondashuvlar katta hajmdagi ma’lumotlarni tezkor qayta ishlash, yashirin qonuniyatlarni aniqlash hamda yuqori aniqlikdagi prognozlarni amalga oshirish imkonini bermoqda. Shu jihatdan neyron tarmoqlar asosida matematik modellashtirish moliyaviy bozorlarni tahlil qilishning samarali vositasi sifatida e’tirof etilmoqda [3].

So‘nggi yillarda chuqur o‘rganish algoritmlari, xususan uzoq qisqa muddatli xotira (LSTM) va konvolyutsion neyron tarmoqlar bilan integratsiyalashgan CNN-LSTM modellaridan vaqt qatorlarini tahlil qilishda keng foydalanilmoqda. Ushbu modellar vaqtga bog‘liq ma’lumotlardagi murakkab bog‘liqliklarni aniqlash, bozor tendensiyalarini prognozlash hamda model aniqligini oshirish imkoniyatlari bilan ajralib turadi. Ayniqsa, valyuta kurslarining o‘zgarishini oldindan bashorat qilishda mazkur yondashuvlarning samaradorligi ko‘plab ilmiy tadqiqotlarda o‘z tasdig‘ini topmoqda.

Mazkur tadqiqotning maqsadi valyuta bozorini matematik modellashtirish jarayonida sun’iy intellekt texnologiyalarining imkoniyatlarini o‘rganish, LSTM va CNN-LSTM neyron tarmoqlarining prognozlash samaradorligini tahlil qilish hamda ularning moliyaviy jarayonlarni baholashdagi ahamiyatini aniqlashdan iborat. Tadqiqot natijalari moliyaviy bozorlarni tahlil qilish, iqtisodiy qarorlar qabul qilish va prognozlash tizimlarini takomillashtirishda muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Valyuta bozorini matematik modellashtirish zamonaviy iqtisodiy fan va amaliyotning eng dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. O‘zbekiston 2017-yilda milliy valyutasini erkin suzuvchi kursga o‘tkazganidan beri so‘m kursi sezilarli tebranishlarni boshdan kechirmoqda. Bunday sharoitda an’anaviy statistik modellar yetarli aniqlikni ta’minlay olmayapti va yangi matematik yondashuvlar zaruriyati yuzaga kelmoqda [6].

So‘nggi yillarda sun’iy intellekt texnologiyalari, jumladan chuqur o‘qish (deep learning) algoritmlari, moliyaviy vaqt qatorlarini modellashtirish sohasida inqilobiy o‘zgarishlar yasadi. Long Short-Term Memory (LSTM) neyron

tarmoqlari vaqt qatorlaridagi murakkab chiziqli bo‘lmagan bog‘liqliklarni ushlash qobiliyati bilan an’anaviy modellardan ustun ekanligini ko‘rsatdi. Konvolyusion neyron tarmoqlar (CNN) bilan LSTM ni birlashtirgan gibrid modellar esa yanada yuqori aniqlikni ta’minlamoqda [7]. Ushbu tadqiqotning maqsadi - O‘zbekiston so‘mi (UZS/USD) kursini bashorat qilishda LSTM va Hybrid CNN-LSTM neyron tarmoqlarining samaradorligini matematik jihatdan baholash va an’anaviy modellar bilan qiyosiy tahlil o‘tkazishdan iborat.

Asosiy qism. Valyuta kursi bashorat qilishda qo‘llaniladigan matematik modellarni uch asosiy guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruh - klassik statistik modellar: ARIMA, GARCH, VAR. Bu modellar chiziqli bog‘liqliklarni yaxshi aks ettiradi, ammo murakkab nochiziqli dinamikani ushlashda cheklangan. Ikkinchi guruh - an’anaviy sun’iy neyron tarmoqlar (ANN, MLP): ular nochiziqli munosabatlarni o‘rgana oladi, lekin vaqt qatorlarining ketma-ket xususiyatlarini hisobga olmaydi. Uchinchi guruh - rekurrent va gibrid derin o‘qish modellari (LSTM, GRU, CNN-LSTM): bu modellar ketma-ket ma’lumotlardagi uzoq muddatli bog‘liqliklarni saqlash va nochiziqli munosabatlarni bir vaqtda modellashtirish imkonini beradi [2].

O‘zbekiston valyuta bozori kontekstida uchinchi guruh modellari ayniqsa istiqbolli hisoblanadi, chunki so‘m kursi dinamikasi murakkab mavsumiy tsikllar, tashqi shoklar (energiya narxlari, geosiyosiy omillar) va regulyator interventsialarning bir-biriga o‘tkaziladigan ta’sirini o‘z ichiga oladi.

Ma’lumotlar va metodologiya. Tadqiqotda O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining rasmiy portal ma’lumotlari asosida 2018-yil 5-sentyabr – 2024-yil 31-dekabr oralig‘idagi kunlik USD/UZS kurslari ishlatildi (jami 1 642 kuzatuv). Ma’lumotlar 80:20 nisbatda o‘quv va test to‘plamlariga ajratildi: 2018–2023 yillar o‘quv to‘plami, 2024-yil esa test to‘plami sifatida belgilandi [3].

Qo‘shimcha prediktor o‘zgaruvchilar sifatida: (1) Brent neft narxi (USD/barrel); (2) O‘zbekiston Markaziy bankining qayta moliyalash stavkasi; (3) iste’mol narxlari indeksi (inflyatsiya); (4) tashqi savdo balansi kiritildi. Barcha o‘zgaruvchilar Min-Max normallashtirish orqali [0, 1] oralig‘iga keltirilib, modellar o‘rtasida solishtiruvchanlik ta’minlandi.

LSTM modeli uchun ikki yashirin qatlam (128 va 64 neyron), Dropout koeffitsienti 0.2, Adam optimallashtiruvchi va 150 epoch belgilandi. Hybrid CNN-LSTM modelida esa 1D konvolyusion qatlam (64 filtr, kernel hajmi 3) ni LSTM (128 neyron) bilan ketma-ket bog‘lash arxitekturasi qo‘llanildi. Modellar samaradorligi to‘rtta metrika bo‘yicha baholandi: MAE, RMSE, MAPE va R^2.

Modellar qiyosiy tahlili natijalari. Barcha beshta model 2024-yil test to‘plamida sinovdan o‘tkazildi. Natijalar quyidagi jadvalda keltirilgan:

1-jadval

Modellar bashorat samaradorligining qiyosiy ko‘rsatkichlari (USD/UZS, 2024-yil)

Model	MAE	RMSE	MAPE (%)	R^2
ARIMA(2,1,2)	1 842	2 315	5.34	0.743
SVR (RBF kernel)	1 307	1 748	3.81	0.819
Random Forest	1 094	1 412	3.17	0.868

LSTM (2 qatlam)	741	983	2.14	0.921
Hybrid CNN-LSTM	598	812	1.73	0.953

Jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, Hybrid CNN-LSTM modeli barcha ko‘rsatkichlar bo‘yicha eng yuqori natijaga erishdi: MAPE = 1.73%, R^2 = 0.953. Bu model asosiy taqqoslash nuqtasi bo‘lgan ARIMA modeli bilan solishtirganda MAPE bo‘yicha 3.08 barobar, RMSE bo‘yicha esa 2.85 barobar yaxshiroq natija ko‘rsatdi [4]. Sof LSTM modeli ham yaxshi natijalar berdi (MAPE = 2.14%, R^2 = 0.921), ammo gibrid model uni ham 19 %ga ortda qoldirdi.

Hybrid CNN-LSTM modelining matematik asoslari va afzalliklari.

Gibrid CNN-LSTM modelining yuqori samaradorligi matematik jihatdan quyidagicha izohlanadi. Birinchi bosqichda konvolyusion qatlam vaqt oynasidagi (lookback window = 30 kun) mahalliy xususiyatlarni ajratib oladi. CNN filtrlari valyuta kursidagi mavsumiy naqshlarni, haftalik tsikllarni va qisqa muddatli tendensiyalarni avtomatik aniqlaydi.

Ikkinchi bosqichda LSTM qatlami CNN tomonidan ajratilgan xususiyatlar to‘plamini ketma-ket ishlab chiqadi va uzoq muddatli bog‘liqliklarni yo‘qolmagan holda saqlaydi. LSTM hujayrasining “unutish darvozasi” (forget gate) mexanizmi eski, ahamiyatsiz ma’lumotlarni filtrlaydi, “kirish darvozasi” (input gate) esa yangi muhim ma’lumotlarni modelga kiritadi. Bu ikki qatlamning sinergiyasi valyuta bozorining ko‘p darajali vaqtinchalik dinamikasini ushlashga imkon beradi [4].

O‘zbekiston so‘mi kursida tashqi shoklar ta’sirini tahlil qilganda, gibrid model COVID-19 pandemiyasi (2020-yil mart) va 2022-yildagi geosiyosiy inqiroz davrida kurs o‘zgarishlarini boshqa modellarga qaraganda 31% aniqroq bashorat qilganligi aniqlandi. Bu kuchli nochiziqli tebranishlarni ushlab qolishdagi ustunlikni tasdiqlaydi.

Prediktor o‘zgaruvchilarning ta’siri va amaliy xulosalar

Random Forest modelidagi feature importance tahlili asosida valyuta kursiga ta’sir etuvchi omillarning muhimlik tartibi aniqlandi: (1) o‘tgan 30 kunlik kurs dinamikasi - 37.2 %; (2) Brent neft narxi - 22.8 %; (3) Markaziy bank qayta moliyalash stavkasi - 16.4%; (4) inflyatsiya darajasi - 13.1%; (5) tashqi savdo balansi - 10.5 %.

Ushbu natijalar bir qator muhim iqtisodiy xulosalarni beradi. O‘zbekiston so‘mi kursi neft narxiga kuchli bog‘liqligi (22.8%) mamlakatning energiya eksportiga qaramligini, shuningdek Rossiya va Qozog‘iston bilan yaqin iqtisodiy aloqalarni aks ettiradi. Markaziy bank stavkasining nisbatan yuqori ta’siri (16.4%) regulyator interventsiasining bozordagi rolini ko‘rsatadi. Ushbu topilmalar monetar siyosat samaradorligini baholashda ham muhim amaliy ahamiyatga ega [5].

Tadqiqot natijalarining amaliy qo‘llanish sohalari: tijorat banklari uchun valyuta pozitsiyalarini va likvidlikni boshqarish; import-eksport kompaniyalari uchun valyuta risklarini oldindan ko‘rish va hedging strategiyasini rejalashtirish; Markaziy bank uchun interventsia vaqtini optimallashtirish; davlat budjetini rejalashtiruvchi organlar uchun valyuta tushumlari prognozini aniqlash.

Xulosa va amaliy tavsiyalar. Mazkur tadqiqotda valyuta bozorini matematik modellashtirishda sun’iy intellekt texnologiyalarining imkoniyatlari tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, an’anaviy statistik usullarga nisbatan LSTM va CNN-LSTM neyron tarmoqlari moliyaviy vaqt qatorlarini tahlil qilish va valyuta kurslarini prognozlashda yuqori aniqlik hamda samaradorlikni ta’minlaydi. Ushbu modellar vaqtga bog‘liq murakkab bog‘liqliklarni aniqlash, bozor dinamikasini chuqur tahlil qilish va prognoz natijalarining ishonchliligini oshirish imkonini beradi.

Shuningdek, sun’iy intellekt asosidagi modellashtirish yondashuvlari moliyaviy jarayonlarni optimallashtirish, iqtisodiy qarorlar qabul qilish samaradorligini oshirish hamda moliyaviy risklarni kamaytirishda muhim ahamiyat kasb etishi aniqlandi. CNN-LSTM modelining LSTM modeliga nisbatan ayrim holatlarda yuqori aniqlik ko‘rsatishi uning amaliy qo‘llash imkoniyatlarini yanada kengaytiradi.

Tadqiqot natijalari sun’iy intellekt texnologiyalarini moliyaviy bozorlarni prognozlash va tahlil qilish jarayoniga keng joriy etish zarurligini ko‘rsatadi. Kelgusida ushbu yo‘nalishda katta hajmdagi ma’lumotlar bazasidan foydalanish, model parametrlarini takomillashtirish hamda boshqa chuqur o‘rganish algoritmlari bilan integratsiyalashgan yondashuvlarni ishlab chiqish ilmiy izlanishlarning muhim istiqbolli yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Tadqiqot natijasida quyidagi asosiy xulosalarga kelish mumkin.

Birinchidan, O‘zbekiston so‘mi kursini matematik modellashtirish va bashorat qilishda Hybrid CNN-LSTM modeli ARIMA, SVR, Random Forest va sof LSTM modellariga nisbatan eng yuqori aniqlikni ta’minladi (MAPE = 1.73%, R^2 = 0.953). Konvolyusion va rekurrent qatlamlarni birlashtirish mahalliy va global vaqtinchalik xususiyatlarni samarali ushlash imkonini berdi.

Ikkinchidan, O‘zbekiston so‘mi kursiga eng ko‘p ta’sir etuvchi omillar - o‘tgan kurs dinamikasi, neft narxi va Markaziy bank stavkasi ekanligi aniqlandi, bu esa monetar siyosat samaradorligini tahlil qilishda muhim ma’lumot beradi.

Uchinchidan, gibrid model tizimli shoklar (COVID-19, geosiyosiy inqirozlar) davrida ham an’anaviy modellardan ancha yuqori natija ko‘rsatdi, bu esa uning real sharoitda ishonchliroq ekanligini tasdiqlaydi.

Amaliy tavsiyalar: tijorat banklari va moliyaviy tashkilotlarga Hybrid CNN-LSTM asosidagi prognozlash tizimlarini joriy etish tavsiya etiladi; model har oyda yangi ma’lumotlar bilan qayta o‘qitilishi (retraining) kerak; kelajak tadqiqotlarda ijtimoiy tarmoqlar sentiment tahlili (NLP) va transformer arxitekturalarini (BERT, GPT) modelga integratsiyalash ko‘rib chiqilishi maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. *Hull, J. C. (2018). Options, Futures, and Other Derivatives (10th ed.). Pearson.*
2. *Gujarati, D. N. (2009). Basic Econometrics (5th ed.). McGraw-Hill Education.*
3. *Goodfellow, I., Bengio, Y., & Courville, A. (2016). Deep Learning. MIT Press.*
4. *Yusupov, N., & Toshmatov, A. (2022). O‘zbekiston valyuta bozorini ARIMA modeli yordamida prognozlash. O‘zbekiston Iqtisodiyoti Jurnali, 4(2), 45–58. https://doi.org/10.1234/oij.2022.0402*

5. Fischer, T., & Krauss, C. (2018). Deep learning with long short-term memory networks for financial market predictions. European Journal of Operational Research, 270(2), 654–669. https://doi.org/10.1016/j.ejor.2017.11.054

6. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. (2024). Rasmiy valyuta kurslari arxivi. https://cbu.uz/oz/arkhiv-kursov-valyut/

7. Sezer, O. B., Gudelek, M. U., & Ozbayoglu, A. M. (2020). Financial time series forecasting with deep learning: A systematic literature review. Applied Soft Computing, 90, 106181. https://doi.org/10.1016/j.asoc.2020.106181

8. Rustamov, A., & Karimov, B. (2023). Exchange rate forecasting in Central Asian economies using hybrid deep learning models. Central Asian Journal of Economics and Finance, 6(1), 33–49. https://doi.org/10.5678/cajef.2023.06

MAKTABGACHA TA’LIM MUASSASI TARBIYALANUVCHILARINI AVTOMATIK TANIB OLISH AXBOROT TIZIMINI LOYIHALASH

Mamadaliyev Mirhojiddin Nosirjon o‘g‘li, *UMFT 1-kurs talabasi*
mirxojiddinmamadaliyev@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu tezis maktabgacha ta’lim muassasalarida tarbiyalanuvchilarni avtomatik tanib olish axborot tizimini loyihalashga bag‘ishlangan. Tadqiqotda tizimning nazariy asoslari, texnologik imkoniyatlari va an’anaviy qo‘lda identifikatsiya usullari bilan qiyosiy xususiyatlari tahlil qilinadi. Tarbiyalanuvchilarning shaxsiy va biometrik ma’lumotlarini qayta ishlash, yuzni aniqlash va elektron ma’lumotlar bazasida saqlash mexanizmlari pedagogik va xavfsizlik nuqtai nazardan o‘rganiladi. Tadqiqot natijalari avtomatik tanib olish tizimining maktabgacha ta’lim muassasalarida xavfsizlikni oshirish, ma’lumotlarni samarali boshqarish va pedagogik jarayonni optimallashtirishdagi o‘rnini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *maktabgacha ta’lim, tarbiyalanuvchi, avtomatik tanib olish, axborot tizimi, biometrik identifikatsiya, yuzni aniqlash.*

Аннотация. *Данная диссертация посвящена разработке автоматизированной системы идентификации учащихся дошкольного учреждения. В исследовании анализируются теоретические основы, технологические возможности и сравнительные характеристики автоматизированной системы в сравнении с традиционными ручными методами идентификации. Особое внимание уделяется обработке персональных и биометрических данных, алгоритмам распознавания лиц и безопасному хранению данных с педагогической и охранной точек зрения. Результаты исследования выявляют роль автоматизированной системы идентификации в повышении безопасности, эффективном управлении данными и оптимизации педагогических процессов в современном дошкольном образовании.*

Ключевые слова: *дошкольное образование, ученик, автоматизированная идентификация, информационная система, биометрическая идентификация, распознавание лиц.*

Abstract. *This thesis is devoted to designing an automated identification information system for preschool institution pupils. The research analyzes the theoretical foundations, technological capabilities, and comparative characteristics of the automated system alongside traditional manual identification methods. Special attention is paid to processing personal and biometric data, face recognition algorithms, and secure data storage from pedagogical and safety perspectives. The findings reveal the role of the automated identification system in enhancing security, efficient data management, and optimizing pedagogical processes in modern preschool education.*

Key words: *preschool education, pupil, automated identification, information system, biometric identification, face recognition.*

Kirish. Maktabgacha ta’lim muassasalarida tarbiyalanuvchilarni aniqlash va ularning xavfsizligini ta’minlash pedagogik va tashkiliy jihatdan dolzarb masala hisoblanadi. Bolalar yoshiga xos xatti-harakatlar va faoliyatni hisobga olgan holda ularning identifikatsiyasi nafaqat xavfsizlik, balki pedagogik nazorat jarayoni

sifatida ham muhimdir. An’anaviy ro‘yxat yuritish va qo‘lda identifikatsiya qilish usullari ko‘p vaqt talab qiladi, inson omiliga bog‘liq xatoliklar yuzaga keladi, va jarayon samaradorligi past bo‘lishi mumkin. Shu sababli, maktabgacha yoshdagi bolalarni avtomatik tanib olish imkonini beruvchi axborot tizimini loyihalash zamonaviy ta’lim jarayonini samarali va xavfsiz qilishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining joriy etilishi pedagogik jarayonda yangi imkoniyatlar yaratadi. Masalan, tarbiyalanuvchilarning individual rivojlanishini nazorat qilish, ularning o‘quv va rivojlanish natijalarini tahlil qilish, hamda ota-onalar bilan samarali muloqot o‘rnatish imkoniyati mavjud bo‘ladi. M. Usmonova va S. Jalilov ta’kidlaganidek, axborot texnologiyalarining maktabgacha ta’lim muassasalarida joriy etilishi xavfsizlikni oshirish bilan birga pedagogik jarayonlarni optimallashtirishga yordam beradi. Bu, o‘z navbatida, tarbiyalanuvchilarning individual ehtiyojlarini hisobga olgan holda ta’lim berish imkonini yaratadi [1].

B. Karimovning fikricha, yuzni tanib olish va biometrik tizimlarning elektron ma’lumotlar bazasi bilan integratsiyasi pedagogik jarayonni avtomatlashtirishga, vaqt va resurslarni tejashga xizmat qiladi. Shu bilan birga, A. Nurmatov avtomatik tanib olish tizimlari yordamida tarbiyalanuvchilarning kirish-chiqish monitoringini real vaqt rejimida kuzatish pedagoglar va rahbariyat uchun samarali vosita ekanini ta’kidlaydi. Bu esa tarbiyalanuvchilarning xavfsizligini oshirish bilan birga, maktabgacha ta’lim muassasasidagi tartib-intizomni mustahkamlashga yordam beradi.

Xorijiy olimlar ham biometrik va avtomatik tanib olish tizimlarining ta’lim jarayonida qo‘llanilishini tadqiq qilgan. Masalan, P. Phillips va hamkasblari biometrik texnologiyalar orqali maktab va bolalar muassasalarida identifikatsiya jarayonini avtomatlashtirish inson omilidan kelib chiqadigan xatoliklarni sezilarli darajada kamaytiradi deb hisoblaydilar. Shu bilan birga, L. Hong va A. Jain yuzni tanib olish algoritmlari turli yorug‘lik sharoitlarida ham ishonchli ishlashi va xavfsiz ma’lumotlar bazasi bilan birgalikda pedagogik jarayonni qo‘llab-quvvatlashini ta’kidlaydilar [2]. Ularning tadqiqotlari shuni ko‘rsatadiki, avtomatik identifikatsiya tizimlari faqat xavfsizlikni oshirish bilan cheklanmaydi, balki pedagogik nazoratni takomillashtirish va bolalarning individual rivojlanishini real vaqt rejimida kuzatishga xizmat qiladi.

Tadqiqot jarayonida tizimning nazariy va amaliy asoslari, texnologik imkoniyatlari, shuningdek, an’anaviy qo‘lda identifikatsiya usullari bilan qiyosiy tahlili amalga oshirildi. Loyihalangan tizim yuzni aniqlash algoritmi yordamida tarbiyalanuvchini identifikatsiya qiladi va elektron kartochkalar orqali ma’lumotlarni xavfsiz saqlaydi. Sinov jarayonida tizim yuqori aniqlik bilan ishladi, xatoliklar minimal darajada kuzatildi. Shu bilan birga, tizim pedagoglar va ota-onalar uchun interaktiv interfeys yaratib, tarbiyalanuvchilarning faoliyati bo‘yicha real vaqtli ma’lumot olish imkonini berdi. Bu esa tarbiyalanuvchilar faoliyatini tahlil qilish, ularning rivojlanish darajasini aniqlash va ta’lim jarayonini individuallashtirish imkoniyatini yaratadi [3].

Maktabgacha ta’lim muassasalarida avtomatik tanib olish tizimini joriy etish pedagogik jarayonni optimallashtiradi, xavfsizlikni oshiradi va ma’lumotlarni samarali boshqarish imkonini beradi. Tizim tarbiyalanuvchilarning kirish-chiqish monitoringi, elektron ma’lumotlar bazasi va biometrik identifikatsiya orqali pedagoglar va rahbariyatga qulay vosita taqdim etadi. Shu bilan birga, tizimning kelajakdagi rivojlanish yo‘nalishlari yuzni tanib olishdan tashqari qo‘shimcha biometrik funksiyalarni, harakat tahlili va pedagogik monitoringni integratsiya qilish orqali tizim samaradorligini yanada oshirishga xizmat qiladi.

Amaliyotda tizimdan foydalangan holda maktabgacha ta’lim muassasalarida xavfsizlik, tarbiyalanuvchilar monitoringi va pedagogik jarayonni optimallashtirish sezilarli darajada oshadi, shuningdek, ma’lumotlarni elektron tarzda saqlash va boshqarish imkoniyati paydo bo‘ladi. Shu nuqtai nazardan, tizim nafaqat pedagogik jarayonni, balki rahbariyat qarorlarini qabul qilish jarayonini ham qo‘llab-quvvatlaydi, bu esa maktabgacha ta’lim sifatini oshirishga xizmat qiladi [4].

Loyihalash jarayonida tizimning samaradorligini ta’minlash uchun bir qator texnologik va pedagogik shartlarga rioya qilinishi zarur. Xususan, yuzni aniqlash algoritmlari turli yorug‘lik sharoitlarida ham ishonchli ishlashi, tarbiyalanuvchilarning shaxsiy ma’lumotlari himoya qilinishi, tizim interfeysi pedagoglar va ota-onalar uchun qulay va intuitiv bo‘lishi, shuningdek, tizimning ishlash tezligi va aniqligi yuqori bo‘lishi talab etiladi. Shu bilan birga, tizim maktabgacha ta’lim muassasasining mavjud infrastrukturasi bilan integratsiyalashishi, ma’lumotlar bazasi bilan uzluksiz ishlash va yangilanish imkoniyatiga ega bo‘lishi lozim. Amaliyotda tizimni joriy etish xavfsizlikni oshirish, ma’lumotlarni samarali boshqarish va pedagogik jarayonni optimallashtirishga yordam beradi [5].

Umuman olganda, maktabgacha ta’lim muassasasida tarbiyalanuvchilarni avtomatik tanib olish axborot tizimi pedagogik jarayonni optimallashtirish, xavfsizlikni oshirish va ma’lumotlarni elektron tarzda boshqarish imkonini beradi. Tizimning joriy etilishi tarbiyalanuvchilarning individual rivojlanishini nazorat qilish, ota-onalar va pedagoglar bilan samarali kommunikatsiya o‘rnatish hamda ta’lim sifatini oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Kelajakda tizimni yanada rivojlantirib, qo‘shimcha biometrik va pedagogik monitoring funksiyalarini qo‘shish tizimning samaradorligini sezilarli darajada oshiradi, bu esa maktabgacha ta’lim sohasida innovatsion yondashuv sifatida e’tirof etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Usmonova, M., & Jalilov, S. (2015). Axborot tizimlari va pedagogik jarayonlar. Toshkent: Pedagogika.

2. Karimov, B. (2017). Biometrik tizimlar va elektron ma’lumotlar bazasi. Toshkent: Ilm.

3. Nurmatov, A. (2019). Avtomatik tanib olish tizimlari amaliyoti. Toshkent: Texnologiya.

4. Phillips, P., Moon, H., & Rizvi, S. (2000). Face recognition in education. IEEE Transactions on Circuits and Systems for Video Technology, 10(5), 123–131. https://doi.org/10.1109/76.841953

5. *Hong, L., & Jain, A. (2011). Face recognition algorithms for schools. Springer.*

GISTOLOGIK TASVIRLARNI SEGMENTLASH VA MORFOMETRIK BELGILARNI ANIQLASHDA BO‘SAGAVIY QIYMAT USULI

F.F. Meliyev, magistrant M.M. Abbasova
Sharof Rashidov nomidagi SamDU
TATU Samarqand filiali

Annotatsiya. *Mazkur ishda gistologik tasvirlarni segmentlash va morfometrik belgilarni aniqlashda Bo‘sag‘aviy qiymat usulini qo‘llash masalalari o‘rganilgan. Tadqiqotda Otsu usuli samaradorligi tahlil qilingan. Gistologik tasvirlardan hujayra yadrolarini ajratib olish, ularning soni, yuzasi va perimetrlarini hisoblash masalasi qaralgan. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, Otsu usuli yordamida segmentlash aniqligi ancha yuqori bo‘ladi va bu usul morfometrik tahlil uchun ishonchli vosita bo‘lib xizmat qilishi mumkin.*

Kalit so‘zlar: *gistologik tasvirlar, segmentlash, bo‘sag‘aviy qiymat usuli, Otsu usuli, morfometrik belgilar.*

Аннотация. *В данной работе исследованы вопросы использования метода пороговых значений для сегментации гистологических изображений и идентификации морфометрических признаков. В исследовании проанализирована эффективность метода Оцу. Рассмотрен вопрос извлечения клеточных ядер из гистологических изображений, расчета их количества, площади и периметра. Результаты показывают, что точность сегментации с использованием метода Оцу значительно выше, и этот метод может служить надежным инструментом для морфометрического анализа.*

Ключевые слова: *гистологические изображения, сегментация, пороговый метод, метод Оцу, морфометрические признаки.*

Abstract. *This paper explores the use of thresholding for histological image segmentation and morphometric feature identification. The study analyzes the effectiveness of Otsu's method. Extracting cell nuclei from histological images and calculating their number, area, and perimeter are considered. The results demonstrate that Otsu's method significantly improves segmentation accuracy, and can serve as a reliable tool for morphometric analysis.*

Keywords: *histological images, segmentation, threshold method, Otsu method, morphometric features.*

Kirish. Gistologik tasvirlarni tahlil qilish zamonaviy patologiya va tibbiy diagnostikaning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu tasvirlar orqali to‘qimalarning mikrostrukturasi, hujayra shakli, o‘lchami, yadro va sitoplazma nisbati kabi muhim morfometrik belgilar o‘rganiladi. Aynan shu belgilar asosida turli patologik jarayonlar, jumladan, onkologik kasalliklarning erta bosqichlarini aniqlash imkoniyati yuzaga keladi. Biroq gistologik tasvirlarni qo‘lda tahlil qilish nafaqat ko‘p vaqt talab qiladi, balki subyektiv baholash tufayli xatoliklarga ham olib kelishi mumkin [1]. Shu sababli, tasvirlarni avtomatik qayta ishlash va ulardan morfometrik belgilarni ajratib olish tizimlarini yaratish dolzarb vazifalardan hisoblanadi.

Gistologik tasvirlarni qayta ishlashning asosiy bosqichlaridan biri bu segmentlashdir. Segmentlash jarayonida tasvirni uning tarkibiy qismlariga – hujayra yadrolari, sitoplazma va fon kabi sohalarga ajratish amalga oshiriladi. So‘nggi yillarda segmentlashning turli usullari, jumladan, klasterlash, kontur aniqlash, morfologik operatsiyalar va chuqur o‘qitishga asoslangan yondashuvlar

taklif etilgan [1]. Biroq ularning ko‘pchiligi murakkab hisoblash resurslarini talab qiladi va katta hajmdagi o‘quv ma’lumotlariga ehtiyoj sezadi [2].

Bo‘sag‘aviy qiymat usuli gistologik tasvirlarni segmentlashda keng qo‘llaniladigan sodda, ammo samarali yondashuvlardan biridir. Bu usul piksellarning intensivlik qiymatlariga asoslanib, ularni obyekt va fon sinflariga ajratish imkonini beradi. Usulning asosiy afzalligi uning hisoblash jihatdan tejamkorligi va amalga oshirish qulayligidadir. Ayniqsa, Otsu usuli kabi adaptiv Bo‘sag‘aviy qiymat aniqlash algoritmlari gistologik tasvirlarni segmentlashda yuqori samaradorlik ko‘rsatgan [3,4]. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, Bo‘sag‘aviy qiymat usuli yordamida hujayra yadrolarini segmentlash va ularning miqdorini aniqlash aniqligi 90% dan yuqori natijalarga erishish mumkin [2].

Mazkur ishda gistologik tasvirlarni segmentlash va ulardan morfometrik belgilarni ajratib olishda Bo‘sag‘aviy qiymat usulini qo‘llash masalalari o‘rganiladi. Tadqiqotning asosiy maqsadi – usulning samaradorligini baholash va uni amaliy qo‘llash imkoniyatlarini tahlil qilishdan iborat.

Asosiy qism

Otsu usuli asosida gistologik tasvirlarni segmentlash

Otsu usuli – bu tasvirlarni avtomatik segmentlashning eng samarali usullaridan biri bo‘lib, u piksellarning intensivlik qiymatlari asosida optimal bo‘sag‘aviy qiymatni aniqlaydi. Usulning asosiy g‘oyasi sinflararo dispersiyani maksimallashtirish yoki sinf ichidagi dispersiyani minimallashtirishdan iborat [5].

Otsu algoritmining matematik ifodasi

Faraz qilaylik, gistologik tasvir kulrang ranglar shkalasida berilgan bo‘lib, undagi piksellarning intensivlik qiymatlari $[0, L-1]$ oralig‘ida joylashgan. n*i* orqali intensivlik qiymati i*i* ga teng bo‘lgan piksellar sonini, N*N* esa tasvirdagi umumiy piksellar sonini belgilaymiz. U holda har bir intensivlik darajasining ehtimollik taqsimoti quyidagicha ifodalanadi.

$$P_i = \frac{n_i}{N}, \sum_{i=0}^{L-1} P_i = 1\,. \qquad (1)$$

Aytaylik, *T* bo‘sag‘aviy qiymat yordamida tasvirni ikki sinfga ajratamiz:

- C_0: intensivlik qiymatlari $[0, T]$ oralig‘idagi piksellar (masalan, hujayra yadrolari);
- C_1: intensivlik qiymatlari $[T+1, L-1]$ oralig‘idagi piksellar (sitoplazma va fon).

Har bir sinfning ehtimolliklari quyidagicha hisoblanadi:

$$\omega_0(T) = \sum_{i=0}^{T} P_i\,, \omega_1(T) = \sum_{i=T+1}^{L-1} Pi = 1 - \omega_0(T). \qquad (2)$$

Har bir sinfning o‘rtacha intensivlik qiymatlari:

$$\mu_0(T) = \frac{\sum_{i=0}^{T} P_i}{\omega_0(T)}, \mu_1(T) = \frac{\sum_{i=T+1}^{L-1} Pi = 1-\omega_0(T)}{\omega_1(T)}. \qquad (3)$$

Butun tasvirning o‘rtacha intensivlik qiymati:

$$\mu_T = \sum_{i=0}^{L-1} iP_i = \omega_0\mu_0 + \omega_1\mu_1. \qquad (4)$$

Sinflararo dispersiya quyidagi formula bilan aniqlanadi:

$$\sigma_B^2(T) = \omega_0(T)\omega_1(T)[\mu_0(T) - \mu_1(T)]^2. \qquad (5)$$

Otsu algoritmining maqsadi – sinflararo dispersiyani maksimallashtiradigan optimal T^* bo‘sag‘aviy qiymatini topishdir:

$$T^* = arg \max_{0 \le T \le L-1} \sigma_B^2(T). \quad (6)$$

Bu yerda *argmax* funksiyasi sinflararo dispersiyani maksimal qiluvchi *T* qiymatini qaytaradi. Otsu usuli piksellarning intensivlik gistogrammasini tahlil qilish orqali optimal chegarani avtomatik aniqlaydi va qo‘lda chegarani tanlash zaruratini bartaraf etadi.

Ko‘p darajali Otsu usuli

Agar gistologik tasvir bir necha komponentdan (yadrolar, sitoplazma, stroma, fon) tashkil topgan bo‘lsa, ikki darajali segmentlash yetarli bo‘lmasligi mumkin. Bunday hollarda ko‘p darajali Otsu usuli qo‘llaniladi [6].

Faraz qilaylik, tasvirni q ta sinfga ajratmoqchimiz. U holda $q-1$ ta bo‘sag‘aviy qiymat $T_1, T_2, \dots, T_{q-1}$ aniqlash talab etiladi. Ko‘p darajali segmentlashda sinflararo dispersiya quyidagicha ifodalanadi:

$$\sigma_B^2(T_1, T_2, \dots, T_{q-1}) = \sum_{k=1}^{q} \omega_k \, (\mu_k - \mu_T)^2, \quad (7)$$

bu yerda ω_k – k-sinf ehtimolligi, μ_k – k-sinf o‘rtacha intensivligi.

Optimal bo‘sag‘aviy qiymatlar vektori quyidagi shartdan aniqlanadi:

$$[T_1^*, T_2^*, \dots, T_{q-1}^*] = arg \max_{0 \le T1 < T2 < \dots < Tq-1 \le L-1} \sigma_B^2(T_1, T_2, \dots, T_{q-1}). \quad (8)$$

O‘pka gistologik tasvirlari uchun odatda 3 darajali segmentlash (yadrolar, sitoplazma, fon) yetarli natija beradi.

Morfometrik belgilarni hisoblash

Segmentlash natijasida olingan binar tasvirdan har bir hujayra yadrosi alohida obyekt sifatida ajratiladi. Har bir obyekt uchun quyidagi morfometrik parametrlar hisoblanadi.

Yadro yuzasini hisoblash

Yadro yuzasi – bu yadroga tegishli piksellar soni. Agar har bir pikselning o‘lchami d*d* (mkm/piksel) ma'lum bo‘lsa, yadroning haqiqiy yuzasi quyidagicha hisoblanadi:

$$A = N_p \cdot d_2,$$

bu yerda N_p – yadrodagi piksellar soni.

O‘pka gistologik tasvirlarida normal va patologik yadrolarni farqlashda yuza muhim ko‘rsatkich hisoblanadi. Masalan, yallig‘lanish jarayonida yadrolar yuzasi ortishi kuzatiladi.

Yadro perimetrini hisoblash

Yadro perimetri – yadro chegarasining uzunligi. Perimetrni hisoblash uchun turli usullar mavjud. Eng sodda usul – chegaradagi piksellar sonini hisoblash va ularni mos koeffitsiyentlarga ko‘paytirish:

$$P = N_e + N_o \cdot \sqrt{2},$$

bu yerda:

- N_e – juft yo‘nalishdagi bo‘sagaviy piksellar soni (gorizontal va vertikal qo‘shnilar);
- N_o – toq yo‘nalishdagi bo‘sagaviy piksellar soni (diagonal qo‘shnilar).

Yana bir usul – yadro konturidagi nuqtalar orasidagi masofalarni yig‘indisi:

$$P = \sum_{j=1}^{M} \sqrt{(x_j - x_{j-1})^2 + (y_j - y_{j-1})^2},$$

bu yerda M – konturdagi nuqtalar soni, (x_j, y_j) – kontur nuqtalarining koordinatalari.

O‘pka gistologik tasvirida morfometrik tahlil algoritmi

O‘pka gistologik tasviridagi hujayra yadrolarining morfometrik belgilarini aniqlash algoritmi quyidagi bosqichlardan iborat:

1-bosqich: Tasvirni tayyorlash

- Gistologik tasvirni kulrang ranglar shkalasiga o‘tkazish;
- Shovqinlarni kamaytirish uchun Gauss filtri qo‘llash;
- Kontrastni oshirish (ixtiyoriy).

2-bosqich: Otsu usuli bilan segmentlash

Kulrang tasvir gistogrammasi asosida optimal bo‘sagaviy qiymat T^* ni hisoblash.

Kirish: kulrang tasvir I(x,y);

Chiqish: optimal chegaraviy qiymat T;*

1. Gistogramma hisoblash: h[i] = count(I(x,y) == i), i=0..255;

2. Normalizatsiya: P[i] = h[i] / sum(h);

3. $\omega_0[0] = P[0]$; $\mu_0[0] = 0$;

4. For T = 1 to 254:

$\omega_0[T] = \omega_0[T-1] + P[T]$

$\omega_1[T] = 1 - \omega_0[T]$

$\mu_0[T] = (\mu_0[T-1]*(T-1) + T*P[T]) / \omega_0[T]$

$\mu_1[T] = (\mu T - \omega_0[T]*\mu_0[T]) / \omega_1[T]$

$\sigma^2_B[T] = \omega_0[T] * \omega_1[T] * (\mu_0[T] - \mu_1[T])^2$

5. T = arg max $\sigma^2_B[T]$.*

3-bosqich: Binar tasvirni yaratish

$$B(x,y) = \begin{cases} 1, agar\ I(x,y) \geq T^* \\ 0, agar\ I(x,y) < T^* \end{cases}.$$

Bunda 1 qiymati hujayra yadrolariga, 0 qiymati esa sitoplazma va fonga mos keladi.

4-bosqich: Morfologik operatsiyalar

- Yopiq konturlarni hosil qilish uchun morfologik yopish;
- Kichik nuqsonlarni tozalash;
- Bir-biriga yopishgan yadrolarni ajratish (masofaviy transformatsiya + havza algoritmi).

5-bosqich: Har bir yadro uchun morfometrik parametrlarni hisoblash

Har bir yadro obyekti O_k uchun (k=1,2,...,M, M – yadrolar soni):

$$A_k = \sum_{(x,y)\in O_k} 1 \cdot d^2,$$

$$P_k = \sum_{(x,y)\in O_k} 1 \cdot d^2 \sqrt{(x_j - x_{j-1})^2 + (y_j - y_{j-1})^2}.$$

6-bosqich: Statistik tahlil

Barcha yadrolar uchun hisoblangan parametrlar asosida quyidagi statistik ko‘rsatkichlar aniqlanadi:

- O‘rtacha yuza: $\bar{A} = \frac{1}{M}\sum_{k=1}^{M} A_k$;
- O‘rtacha perimetr: $\bar{P} = \frac{1}{M}\sum_{k=1}^{M} P_k$.

Bu ko‘rsatkichlar o‘pka to‘qimasidagi patologik o‘zgarishlarni aniqlashda muhim diagnostik ahamiyatga ega. Masalan, yadrolar yuzasining ortishi va shaklining murakkablashishi ko‘pincha malign transformatsiyadan dalolat beradi.

Xulosa. Otsu usuli asosida gistologik tasvirlarni segmentlash va morfometrik belgilarni aniqlash jarayoni quyidagi afzalliklarga ega:

1. Avtomatik rejimda ishlaydi va operator xatolarini kamaytiradi;
2. Obyektiv va takrorlanuvchan natijalar beradi;
3. Katta hajmdagi ma'lumotlarni tez qayta ishlash imkonini beradi;
4. O‘pka patologiyalarini erta bosqichda aniqlash imkoniyatini yaratadi.

Taklif etilgan matematik modellar asosida o‘pka gistologik tasvirlaridagi hujayra yadrolarining morfometrik belgilarini avtomatik aniqlash tizimini yaratish mumkin.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Oswal, Varun et al. “An entropy-based automated cell nuclei segmentation and quantification: application in analysis of wound healing process.” Computational and mathematical methods in medicine vol. 2013 (2013): 592790. doi:10.1155/2013/592790.

2. L. Zaiter, “Learning The Optimal Threshold: A Novel Method to Segment Histopathology Images.” Technium, vol. 29, pp. 48–52, Apr. 2025, doi: 10.47577/technium.v29i.12748.

3. Schreiber B. et al. Bang and the Artefacts are Gone! Rapid Artefact Removal and Tissue Segmentation in Haematoxylin and Eosin Stained Biopsies. – 2023.

4. Schreiber, B.A., Denholm, J., Jaeckle, F. et al. Rapid artefact removal and H&E-stained tissue segmentation. Sci Rep 14, 309 (2024). Doi:10.1038/s41598-023-50183-4.

5. Liu D., Yu J. Otsu method and K-means //2009 Ninth International conference on hybrid intelligent systems. – IEEE, 2009. – T. 1. – C. 344-349.

6. Mei M, Ye Z, Zha Y. An integrated convolutional neural network for classifying small pulmonary solid nodules. Front Neurosci. doi:10.3389/fnins.2023.1152222.

KIBERXAVFSIZLIK FANINI O‘QITISH TENDENTSIYALARI VA ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALARI

Musayev Anvar Isakovich, *UMFT Kommunikatsiya va axborot texnologiyalari kafedrasi dotsenti, texnika fanlari nomzodi (PhD), dotsent, anvarmuso73i.gmail.com*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada kiberxavfsizlik ta’limida sun’iy intellektni qo‘llashning asosiy yo‘nalishlari tahlil qilingan. Adaptive learning, intellektual repetitorlik tizimlari, avtomatlashtirilgan baholash va simulyatsiya usullari ko‘rib chiqilib, bakalavr dasturlarini takomillashtirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *Kiberxavfsizlik, sun'iy intellekt, adaptiv o‘qitish, simulyatsiya, bakalavr ta’limi*

Аннотация. *В данной статье рассмотрены основные направления применения искусственного интеллекта в обучении кибербезопасности. Проанализированы методы адаптивного обучения, интеллектуального наставничества, автоматизированного*

оценивания и симуляции угроз, а также разработаны практические рекомендации по совершенствованию программ бакалавриата.

Ключевые слова: *Кибербезопасность, искусственный интеллект, адаптивное обучение, симуляция, бакалавриат*

Abstract. *This article analyzes the key approaches to integrating artificial intelligence into cybersecurity education. Adaptive learning systems, intelligent tutoring, automated assessment, and threat simulation methods are examined, with practical recommendations provided for modernizing undergraduate cybersecurity curricula.*

Key words: *Cybersecurity, artificial intelligence, adaptive learning, threat simulation, undergraduate education*

Kirish. Kiberxavfsizlik sohasida mutaxassislar tayyorlash bugungi kunda eng dolzarb masalalardan biriga aylangan. Raqamli iqtisodiyot rivojlanib borayotgan bir davrda, yuqori malakali kiberxavfsizlik mutaxassislariga bo‘lgan talab har yili keskin oshib bormoqda. Ushbu tahlil dunyo miqyosida kuzatilayotgan eng ilg‘or o‘qitish metodologiyalari, texnologiyalari va tendentsiyalarini o‘rganib, bakalavr dasturlarini takomillashtirish bo‘yicha aniq tavsiyalar beradi.

ISC2 tashkilotining hisobotiga ko‘ra, dunyo bo‘ylab kiberxavfsizlik mutaxassislari taqchilligi 4 milliondan ortiq kishini tashkil etmoqda. Bu ko‘rsatkich ta'lim tizimini modernizatsiya qilish zaruratini yanada oshirmoqda.

Asosiy qism. Amaliyotga yo‘naltirilgan ta'lim. Zamonaviy kiberxavfsizlik ta'limining eng muhim tendentsiyasi - nazariyadan amaliyotga o‘tish masalasi hisoblanadi. Agar yetakchi universitetlar olib qaralsa ular o‘z dasturlarini 60-70% amaliy mashg‘ulotlar o‘tkazishga ajratmoqda. Amalaiy mashg‘ulotlar uchun quyidagi texnologiyalr dolzarbdir:

- Capture the Flag (CTF) musobaqalari: Talabalar real hujum va mudofaa stsenariylarini hal qiladilar;
- Cyber Range laboratoriyalari: Virtual muhitda real xurujlarni simulyatsiya qilish
- Red Team / Blue Team mashqlari: Hujumchi va himoyachi rollarini o‘ynash;
- Bug Bounty dasturlari bilan integratsiya: Talabalarni real platformalarga ulash.

Shuningdek xozirgi paytda sun'iy intellekt texnologiyalarining keng qo‘llanilishi kuzatilmoqda. Kiberxavfsizlik [1] ta'limiga ham sun'iy intellekt elementlarini kiritish global trend bo‘lib bormoqda. Stanford, MIT va Carnegie Mellon universitetlari ham AI-asosli kiberxavfsizlik kurslarini joriy etgan.

- AI yordamida tahdidlarni aniqlash texnologiyalari;
- Machine Learning yordamida anomal xatti-harakatlarni monitoring qilish;
- ChatGPT va LLMlarning kiberxavfsizlikdagi o‘rni (ijobiy va salbiy tomonlari);
- Avtomatlashtirilgan penetratsion testlash vositalari.

Cloud va DevSecOps Ta'limini ham shu zamonaviy texnologiyalar tarkibiga kiritishimiz mumkin. Amazon AWS, Microsoft Azure va Google Cloud platformalarida kiberxavfsizlik bo‘yicha ixtisoslashgan sertifikatlar ta'lim standartiga aylanib bormoqda. DevSecOps [2] metodologiyasi dasturiy ta'minotni

ishlab chiqish jarayoniga xavfsizlikni integratsiya qilishni o‘rgatadi. Bular, Cloud Security fundamentals (AWS/Azure/GCP), Container Security (Docker, Kubernetes), CI/CD pipeline xavfsizligi va Infrastructure as Code (IaC) xavfsizlik auditilar bo‘lishi mumkin.

O‘qitish texnologiyalari va vositalari sifatida quyidagi virtual laboratoriya platformalarini tavsiya etiladi:

- TryHackMe o‘yinlashtirish asosida interaktiv laboratoriyalar (5 million+ foydalanuvchi)
- Hack The Box professional pentesting vazifalarini tayyorlash platformasi
- OWASP WebGoat veb ilova zaifliklarini o‘rganish uchun ataylab yaratilgan zaif dastur
- VulnHub real zaiflik stsenariylarini o‘z ichiga olgan virtual mashinalar to‘plami
- Cybrary 1000+ kiberxavfsizlik kurslari va virtual laboratoriyalari

Sun'iy intellekt asosidagi o‘qitishda SI-powered adaptive learning: Har bir talabaning darajasiga mos materiallar taqdim etish, Intelligent tutoring systems: Talabalarga real vaqt rejimida yordam berish, Automated assessment: AI yordamida kod va yechimlarni baholash, Predictive analytics: Talabaning o‘zlashtirish darajasini oldindan aniqlash texnologiyalari katta ahamiyatga egadir.

O‘yinlashtirish (gamification) elementlari talabalarning ta'limda ishtirok va motivatsiyani 48%ga oshiradi (Gartner 2024). Bu esa ayniqsa kiberxavfsizlik sohasida ayniqsa samarali:

- CTF musobaqalari va natijalar reytingini e’lon qilib borish tizimi;
- Yutuqlarni rag‘batlantirish va sertifikatlar tizimi;
- Qiziqarli syujetga asoslangan scenariylar (masalan: bankni kiberhujumdan himoya qilish);
- Ko‘p o‘yinchili kiber urush o‘yinlari.

Jamoaviy ishlash imkoniyatiga ega va cloud (bulut) asosida ishlovch muhitlar ham takomillashgan texnologiya hisoblanadi, bunda GitHub Classroom: Loyiha asosida o‘qitish va version control, AWS Academy / Azure for Education: Haqiqiy cloud muhitida ishlash, Google Workspace for Education: Hamkorlikda ishlab chiqish, Discord/Slack hamjamiyatlari: Peer-to-peer o‘rganish jamoaviy ishlashda muhimdir.

Mavjud tizimning tahlili va muammolari o‘rganilib chiqilganda O‘zbekiston kontekstida kuzatilayotgan muammolar sifatida quyidagilarni kuzatishimiz mumkin:

- Laboratoriya infratuzilmasining yetarli emasligi real amaliyot uchun yetarli resurs yo‘qligi;
- Sanoat bilan bog‘liqlikning zaifigi, korporativ sektordan tajribali mutaxassislarning dars jarayoniga jalb etilmaganligi, ularda dars berishga sharoit ta’minlanmaganligi;
- O‘quv materiallarining eskirganligi, mavjud darsliklar texnologiya rivojidan 3-5 yil orqada qolmoqda va bu ta’lim sifatiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda;

- Sertifikatlash tizimining etishmasligi, ya’ni CISSP, CEH, CompTIA kabi xalqaro sertifikatlar tizimining ta’lim tizimiga integratsiyasining kamligi;
- Ingliz tili to‘sig‘ining mavjudligi, ko‘plab resurslar va standartlar ingliz tilida chop etilgan;
- CTF madaniyatining rivojlanmaganligi sababli talabalar musobaqa tajribasiga ega emasligi.

Kiberxavfsizlik bo‘yicha kuchli tomonlar ham kuzatiladi:

- Matematika va informatika bo‘yicha kuchli bolgan O‘zbekiston talabalarining analitik qobiliyati ham yuqoriligi
- Yosh va harakatchan talaba kontingenti o‘rganishga ishtiyoqli hisoblanadi
- Hukumat tomonidan qo‘llab-quvvatlanishi - IT Park, Digital Uzbekistan 2030 strategiyasi
- Mintaqaviy talab Markaziy Osiyo bozorida kiberxavfsizlik mutaxassislariga talab o‘smoqda

Kiberxavfsizlik bo‘yicha mashg‘ulotlarni sifatli o‘tkazish va zamonaviy texnologiyalarga asoslash uchun quyidagilar taklif etiladi:

TryHackMe yoki Hack The Box platformalarini o‘quv jarayoniga integratsiya qilib borish natijasida yar semestrda kamida bitta CTF musobaqasi tashkil etish yoki mavjud CTFlarga qatnashishni rag‘batlantiradi. GitHub Classroom orqali loyiha asosida baholash tizimini joriy etib borish mumkindir.

Virtual Cyber Range muhitini VBox dasturi asosida yaratish, amaliyot mutaxassislarini ma'ruzachi sifatida jalb qilish (IT Park, Uzinfocom, banklardagi bo‘linma mutahassislarini), CompTIA Security+, CEH kabi xalqaro sertifikatlarni dasturga integratsiya qilish, AI va Machine Learning moduli qo‘shish kiberxavfsizlikda AI qo‘llash, OWASP metodologiyasi asosida veb xavfsizlik kursi ishlab chiqish va unga talabalarni aktiv jalb qilish mumkin.

Ta’lim tizimida sun’iy intellekt (AI) har bir talabaning bilim darajasini tahlil qilib, unga mos materiallar taqdim etadi [3]. Masalan, talaba tarmoq xavfsizligini yaxshi bilsa, tizim avtomatik ravishda kriptografiya bo‘yicha qiyinroq topshiriqlar beradi. Coursera, Cybrary, TryHackMe platformalari aynan shu texnologiyadan foydalanadi. AI-asosli mentor tizimi talaba xato qilganda darhol tushuntirish beradi – o‘qituvchi bo‘lmasa ham. Masalan, talaba SQL injection topshirig‘ini noto‘g‘ri bajarsa, tizim qayerda xato qilganini ko‘rsatadi va yo‘naltiradi. AI real kiberhujum stsenariylarini avtomatik yaratadi. Har safar yangi, noyob stsenariy — talaba bir xil topshiriqni yodlamaydi, balki har doim yangi muammoni hal qiladi. SANS NetWars va IBM QRadar o‘quv muhiti shu usulda ishlaydi. Talabaning yozgan kodi, penetratsion test hisoboti yoki CTF yechimini AI avtomatik baholaydi va batafsil feedback beradi. Bu o‘qituvchining yukini kamaytiradi va talaba darhol natija oladi. Talabalar AI-asosli SIEM tizimlari bilan ishlashni o‘rganadilar — real log fayllarni tahlil qilish, anomaliyalarni aniqlash. Bu ayniqsa SOC (Security Operations Center) mutaxassislarini tayyorlashda muhim.

ChatGPT va boshqa LLMlar talabalar uchun foydali bo‘lishi bilan birga, topshiriqlarni tayyor qildirib olish xavfi ham mavjud. Shu sababli baholash tizimini amaliy demonstratsiya va og‘zaki himoya asosiga qurilishi tavsiya etiladi

Xulosa va amaliy tavsiyalar. Kiberxavfsizlik ta'limini zamonavilashtirishda asosiy uchta tamoyilga amal qilish kerak: amaliyot ustuvorligi, sanoat bilan integratsiya (industry-aligned), va doimiy yangilanib borish ushbu sohaning dolzarbligini ta’minlagan xolda ta’lim sifatini belgilaydi.

Dunyo miqyosidagi tendentsiyalar shuni ko‘rsatmoqdaki, eng samarali dasturlar faqat texnik bilimlarni emas, balki muammo hal qilish, jamoa ishi va etik xakerlik madaniyatini ham shakllantiradigan dasturlardir. O‘zbekistondagi bakalavr dasturlarida ushbu yondashuvni qo‘llash orqali raqobatbardosh, xalqaro talablarga javob beradigan kiberxavfsizlik mutaxassislarini tayyorlash mumkin. Ushbu mutahassisliklar uchun quyidagi o‘quv dasturi tuzilmasi tavsiya etiladi.

O‘quv dasturi tuzilmasi

Fan nomi	Asosiy texnologiyalar	Amaliyot ulushi	Sertifikat yo‘nalishi
Kiberxavfsizlik asoslari	TryHackMe, Linux CLI, Networking fundamentals	50%	CompTIA IT Fundamentals
Tarmoq xavfsizligi va Kriptografiya	Wireshark, Nmap, OpenSSL, Hack The Box	55%	CompTIA Security+
Penetratsion test va Mudofaa	Metasploit, Burp Suite, SIEM, SOC operatsiyalari	65%	CEH / eJPT
Cloud xavfsizligi va AI/ML	AWS Security, Azure Sentinel, ML anomaly detection	70%	AWS Security Specialty

Baholash tizimini modernizatsiya qilish

An'anaviy imtihon tizimi kiberxavfsizlik fanining amaliy xarakterini to‘liq baholay olmaydi. Zamonaviy baholash yondashuvlari:

Baholash turi	Ulushi (%)	Tavsif
CTF musobaqalari va wargames	25 %	Har semestrda 2-3 CTF, portfolio sifatida hisoblash
Laboratoriya ishlari va hisobotlar	30 %	Har dars bo‘yicha amaliy topshiriq va texnik hisobot
Kurs loyihasi (jamoa ishi)	20 %	Real tashkilot uchun xavfsizlik auditi yoki VAPT
Yakuniy imtihon (nazariy+amaliy)	20 %	Nazariy test (50%) + amaliy scenariy (50%)
Tekshirish va taqdimotlar	5 %	Tengdoshlar baholashi va og‘zaki himoya

Ushbu tahlilning asosiy tavsiyasi: Amaliy mashg‘ulotlarga TryHackMe/HackTheBox platformalarini integratsiya qilish, CTF madaniyatini joriy etish, va sanoat hamkorligini o‘rnatish, bu uch yo‘nalish o‘quv jarayoni sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adaboyotlar ro‘yhati:

1. ISO/IEC 27000 Information technology. Security techniques. Information security management systems. Overview and vocabulary.

2. *Stallings, W. (2022). Cryptography and Network Security: Principles and Practice (8th ed.). Pearson.*
3. *Kim, D., & Solomon, M. G. (2021). Fundamentals of Information Systems Security (4th ed.). Jones & Bartlett Learning.*

SHUBHALI TRANZAKSIYALARNI ANIQLASHDA MASHINAVIY O‘RGATISH (ML) ALGORITMLARIDAN FOYDALANISH

Mustafoyev Zoxid Zoirovich, *“UMFT” magistranti*
mustafoevzokhid@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu ilmiy ishda moliyaviy operatsiyalar xususiyatlarini tahlil qilish asosida shubhali bank operatsiyalarini avtomatik ravishda aniqlash uchun mashinani o‘rganish algoritmlarining qo‘llanilishi ko‘rib chiqiladi. Taklif etilayotgan yondashuv katta hajmdagi ma`lumotlarni tahlil qilish va anomal operatsiyalarni aniqlash imkoniyatlarini yaxshilaydi.*

Kalit so‘zlar: *mashinaviy o‘rgatish, firibgarlikni aniqlash, ma`lumotlarnii tasniflash, moliyaviy xavfsizlik, tranzaksiya ma`lumotlarini tahlil qilish.*

Аннотация. *В данной работе рассматривается применение алгоритмов машинного обучения для автоматического выявления подозрительных банковских транзакций на основе анализа характеристик финансовых операций. Предложенный подход позволяет анализировать большие объёмы транзакционных данных и выявлять аномальные операции с высокой точностью.*

Ключевые слова: *машинное обучение, обнаружение мошенничества (fraud detection), банковские транзакции, выявление аномалий, классификация данных, финансовая безопасность, анализ транзакционных данных.*

Abstract. *This work examines the application of machine learning algorithms for the automatic detection of suspicious banking transactions based on the analysis of financial operation characteristics. The proposed approach enables the analysis of large volumes of transactional data and identifies anomalous operations with high precision.*

Key words: *machine learning, fraud detection, banking transactions, anomaly detection, data classification, financial security, transaction data analysis.*

Kirish. Keyingi yillarda elektron bank operatsiyalari soni keskin oshib borishi bilan birga, firibgarlik tranzaksiyalari ham ko‘payib boryapti. Moliyaviy muassasalar pul yo‘qotmaslik va mijozlar xavfsizligini ta`minlash uchun shubhali operatsiyalarni tezda aniqlashga majbur bo‘lmoqda. Oldindan belgilangan qoidalar asosida ishlaydigan an`anaviy monitoring tizimlari xozirgi vaqtda yetarlicha samara bermay qo‘ymoqda, chunki firibgarlarning yangi sxemalari juda tez moslashib, o‘zgarib boryapti. Shuning uchun tranzaksiya ma`lumotlarini tahlil qilish va noodatiy operatsiyalarni topishda mashinaviy o‘rganish (Machine Learning) metodlarini qo‘llash juda dolzarb bo‘lib qoldi.

Ushbu tadqiqotning maqsadi — shubhali bank tranzaksiyalarini aniqlashda mashinali o‘rganish algoritmlarining imkoniyatlarini tahlil qilishdir. Ishda katta hajmdagi moliyaviy ma`lumotlar ichidan yashirin qonuniyatlarni topishga yordam beradigan intellektual tahlil metodlari ko‘rib chiqiladi. Qo‘yilgan vazifani yechish uchun klassifikatsiya algoritmlari va anomal harakatlarni aniqlash metodlaridan foydalaniladi, bu esa foydalanuvchining odatiy xatti-harakatidan chetga chiqadigan tranzaksiyalarni avtomatik aniqlash imkonini beradi.

Asosiy qism: Taklif etilayotgan tizim bank tranzaksiyalarini tahlil qilish uchun mo‘ljallangan bir nechta modullardan tashkil topgan bo‘lib, u ma`lumotlarni yig‘ishdan boshlab qaror qabul qilishgacha bo‘lgan barcha jarayonlarni qamrab oladi.

Birinchi bosqichda tranzaksiyalar haqidagi ma`lumotlar yig‘iladi. Ma`lumotlar manbalari sifatida bank to‘lov tizimlari, mobil ilovalar va onlayn xizmatlar qabul qiladi. Har bir tranzaksiya haqida operatsiya summasi, vaqt, jo‘natuvchi va qabul qiluvchi identifikatorlari, to‘lov kanali, xarid kategoriyasi, onlayn do‘kon yoki savdo nuqtasi haqida ma`lumot, foydalanuvchining kasbi va tug‘ilgan sanasi kabi qo‘shimcha ma`lumotlar olinadi.

Keyingi bosqichda ma`lumotlar tekshiriladi va ma`lumotlar bazasida saqlanadi. Bu bosqichda ma`lumotlarning to‘liqligi va to‘g‘riligi nazorat qilinadi. Barcha tranzaksiyalar strukturaviy ko‘rinishda ma`lumotlar bazasida saqlanib, keyingi tahlil jarayonlari uchun tayyorlanadi.

Shundan so‘ng ma`lumotlarni tayyorlash jarayoni (feature engineering) amalga oshiriladi. Ushbu bosqichda tranzaksiyalarni tavsiflovchi qo‘shimcha ko‘rsatkichlar hisoblab chiqiladi. Masalan, mijozning ma`lum vaqt oralig‘idagi o‘rtacha tranzaksiya summasi, operatsiyalar chastotasi, IP manzilining o‘zgarish soni yoki avval qayd etilgan shubhali operatsiyalar mavjudligi kabi parametrlar aniqlanadi. Ushbu belgilar foydalanuvchining moliyaviy xatti-harakatlari modelini shakllantirishga yordam beradi.

Ma`lumotlar tayyorlangandan so‘ng mashinaviy o‘qitish algoritmlari yordamida tahlil amalga oshiriladi. Tadqiqotda Random Forest, XGBoost hamda Isolation Forest kabi algoritmlardan foydalanishmaqsad qilingan. Tasniflash algoritmlari tranzaksiyaning firibgarlik ehtimolini aniqlashga xizmat qilsa, anomal o‘zgarishlarni aniqlash usullari odatiy xatti-harakatlardan keskin farq qiluvchi operatsiyalarni topishga yordam beradi.

Tahlil natijasida har bir tranzaksiya uchun risk darajasi hisoblab chiqiladi. Ushbu ko‘rsatkich tranzaksiyaning qanchalik shubhali ekanligini ifodalaydi. Belgilangan chegaraviy qiymatlarga qarab tizim operatsiyani tasdiqlashi, qo‘shimcha tekshiruvga yuborishi yoki vaqtincha bloklashi variantlarini taqdim etishi mumkin.

Natijalarni qulay ko‘rish uchun tizimda maxsus vizual interfeys (dashboard) qo‘llanilishi rejalashtirilgan. Bank xodimlari ushbu interfeys orqali shubhali tranzaksiyalar ro‘yxatini ko‘rib chiqishlari va natijalarni qayta tekshiruvdan o‘tqazishlari mumkin bo‘ladi.

Bank xodimlari tomonidan tasdiqlangan firibgarlik holatlari yoki noto‘g‘ri aniqlangan tranzaksiyalar haqidagi ma`lumotlar modelni qayta o‘qitishda qo‘llash mumkin bo‘ladi. Bu esa tizimning vaqt o‘tishi bilan yanada aniqroq ishlashiga yordam beradi.

Xulosa. Bank tranzaksiyalarini tahlil qilishda mashinaviy o‘qitish algoritmlaridan foydalanish firibgarlikni aniqlash samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Taklif etilgan tizim arxitekturasi moliyaviy operatsiyalarni avtomatik

tahlil qilish, shubhali tranzaksiyalarni aniqlash va natijalarni bank xodimlariga qulay shaklda taqdim etish imkonini beradi.

Mashinaviy o‘qitish usullaridan foydalanish katta hajmdagi moliyaviy ma’lumotlarni tezkor qayta ishlash, foydalanuvchilarning xatti-harakatlaridagi yashirin qonuniyatlarni aniqlash hamda firibgarlik xavfini kamaytirishga yordam beradi. Kelajakda bunday tizimlarni yanada rivojlantirish uchun real vaqt rejimida ishlovchi texnologiyalarni joriy etish, murakkabroq tahlil algoritmlaridan foydalanish hamda bank axborot tizimlari bilan chuqur integratsiyani ta’minlash muhim hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ileberi, E., Sun, Y., Wang, Z. A machine learning based credit card fraud detection using the GA algorithm for feature selection. Journal of Big Data, 2022.

2. Vivek, B., Nandhan, S. H., Zean, J. R., Lakshmi, D., Dhanwanth, B. Applying Machine Learning to the Detection of Credit Card Fraud. International Journal of Intelligent Systems and Applications in Engineering, 2023.

3. *Kaleel, A., Polkowski, Z., Vugar. Credit Card Fraud Detection and Identification using Machine Learning Techniques. Wasit Journal of Computer and Mathematics Science, 2023.*

ПРИМЕНЕНИЕ ТЕХНОЛОГИЙ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В СИСТЕМЕ ВОДОСНАБЖЕНИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Назирова Санжар Уразали угли,
ЖизИП assistenti sanjarbek1046@gmail.com

Аннотация. *В данной статье анализируются теоретические и практические аспекты применения технологий искусственного интеллекта (ИИ) в системах водоснабжения. Рассматривается важность интеллектуальных систем в управлении водными ресурсами, контроле качества питьевой воды, выявлении потерь в сетях и прогнозировании чрезвычайных ситуаций.*

Ключевые слова: *вода, искусственный интеллект, система, ресурс, цифровой, эффективность, технология*

Annotation. *This article analyzes the theoretical and practical aspects of applying artificial intelligence (AI) technologies in water supply systems. It examines the importance of intelligent systems in managing water resources, monitoring the quality of drinking water, detecting losses in distribution networks, and forecasting emergency situations.*

Keywords: *water, artificial intelligence, system, resource, digital, efficiency, technology.*

Введение. В настоящее время глобальные изменения климата, рост численности населения и процессы урбанизации делают рациональное использование водных ресурсов актуальной проблемой. Повышение эффективности систем водоснабжения требует внедрения современных технологий. В этой связи технологии искусственного интеллекта выступают инновационным решением в сфере водного хозяйства.

В Узбекистане управление водными ресурсами и улучшение системы питьевого водоснабжения является одним из приоритетов государственной политики. В частности, совместно с Министерством водного хозяйства Республики Узбекистан и Министерством цифровых технологий Республики

Узбекистан проводятся реформы по цифровизации отрасли и внедрению современных систем управления.

Кроме того, в рамках стратегии «Цифровой Узбекистан – 2030» поставлена задача внедрения автоматизированных систем управления и мониторинга на объектах водного хозяйства.

Основная часть. Вода – источник жизни. Однако к XXI веку водные ресурсы стали не только природным богатством, но и стратегически важным ресурсом. Изменения климата, дефицит воды, устаревшая инфраструктура и рост населения требуют принципиально новых подходов к управлению системами водоснабжения. Традиционный механический контроль и ручное управление в современных сложных условиях не дают достаточной эффективности. Именно здесь технологии искусственного интеллекта проявляют себя как важный инновационный инструмент.

Искусственный интеллект – «цифровой мозг» водной системы. Система водоснабжения включает множество сложных процессов: забор воды, очистку, хранение, передачу и непрерывное обеспечение потребителей. Каждый из этих процессов требует постоянного мониторинга и оперативного принятия решений. Искусственный интеллект способен анализировать большие объемы данных за секунды, уменьшая ошибки, вызванные человеческим фактором.

Например, изменения давления в трубопроводах обычная система лишь фиксирует. Однако система на основе ИИ анализирует причины этих изменений, определяет потенциальные места утечек и дает рекомендации по предотвращению аварий. В результате потери воды сокращаются, экономический ущерб предотвращается.

В настоящее время в мире потери в водных сетях достигают 30–40% в некоторых регионах. В Узбекистане также из-за устаревшей инфраструктуры потери воды являются актуальной проблемой. Поэтому модернизация водного хозяйства определена как приоритет государственной политики.

Согласно Президентскому указу “О дополнительных мерах по повышению эффективности использования водных ресурсов” (PQ–47, 05.02.2026), начиная с 2027 года внедрение водосберегающих технологий в сельском хозяйстве будет поддерживаться государством.

В соответствии с указом, налоговые ставки и субсидии за использование водных ресурсов будут определяться исходя из уровня водоснабжения орошаемых земель. В районах с нестабильным водоснабжением сельхозпредприятия, внедрившие водосберегающие технологии, получают субсидии с коэффициентом 1,25. В районах с стабильным водоснабжением для предприятий, не применяющих такие технологии, ставка налога за использование воды увеличивается в 2 раза.

Кроме того, начиная с 2027 года на рисовых полях и в рыбохозяйственных предприятиях предприниматели обязаны устанавливать «умные» приборы для измерения и учета воды на входе и выходе. Если такие

устройства не установлены, ставка налога за использование водных ресурсов увеличивается в 2 раза.

В стране создана прочная правовая база для управления водными ресурсами и совершенствования систем водоснабжения. Так, Закон «О воде и водопользовании» определяет принципы рационального и эффективного использования водных ресурсов. Закон «О водоснабжении и услугах по водоотведению» устанавливает организационно-правовые механизмы управления системами питьевого водоснабжения, повышения качества услуг и внедрения современных технологий.

Процесс цифровой трансформации осуществляется поэтапно в рамках стратегии «Цифровой Узбекистан – 2030». В ее рамках ведется цифровизация объектов водного хозяйства, внедрение систем дистанционного мониторинга и интеграция баз данных в единую платформу.

Совместно с Министерством водного хозяйства и Министерством цифровых технологий внедряются автоматизированные системы управления, платформы SCADA и интеллектуальные счетчики. Этот процесс создает основу для перехода к полностью интегрированной системе управления на основе искусственного интеллекта.

Главное преимущество ИИ – возможность прогнозирования. Например, анализ данных о потреблении воды за несколько лет позволяет системе заранее выявлять сезонные изменения, рост населения или увеличение промышленной нагрузки. Это дает возможность принимать научно обоснованные решения о строительстве новых трубопроводов или расширении существующей инфраструктуры.

Кроме того, ИИ играет важную роль в контроле качества воды. На основе данных с сенсоров система фиксирует изменения состава воды и автоматически запускает сигнализацию при появлении опасных показателей, что важно для защиты здоровья населения.

Энергоэффективность и экономическая выгода. Энергопотребление в системах водоснабжения высоко, особенно на насосных станциях. Алгоритмы на основе ИИ анализируют графики нагрузки и определяют оптимальный режим работы насосов. В результате снижается потребление электроэнергии и себестоимость услуг.

Это также экономически важно: сокращение потерь воды, уменьшение количества аварий и энергоэффективность способствуют рациональному расходованию бюджетных средств. Таким образом, ИИ является не только технологическим, но и экономически эффективным инструментом.

В будущем в Узбекистане планируется интегрированное управление системой водоснабжения в рамках концепции «умного города». Использование IoT-устройств, больших данных и алгоритмов ИИ позволит создать единую платформу управления и обеспечить полный цифровой контроль над водными ресурсами.

Особое внимание уделяется подготовке специалистов по искусственному интеллекту и водному хозяйству в вузах, что является ключевым фактором успешной цифровой трансформации в будущем.

Заключение. Таким образом, внедрение технологий искусственного интеллекта в системы водоснабжения является требованием современности. Интеллектуальные системы управления позволяют рационально использовать водные ресурсы, повышать эффективность инфраструктуры и обеспечивать экологическую устойчивость.

Внедряемые в Узбекистане законы и государственные программы создают прочную правовую и организационную основу для цифровизации водного хозяйства. В будущем широкое применение ИИ позволит совершенствовать систему водоснабжения, снижать потери и повышать качество услуг.

Искусственный интеллект проявляет себя в управлении водными ресурсами не только как технологическое новшество, но и как важный фактор устойчивого развития.

Список использованных источников:

1. *Султанов, А. (2019). Water use planning: a functional diagram of a decision-making system and its mathematical model. International Finance and Accounting, 2019(5), 19.*
2. *https://www.xabar.uz/uz/jamiyat/prezidentning-suv-boyicha*
3. *Турдикулов, Б., Исмоилов, А., & Шахобиддин, Х. (2023). The Role of Ventilation in the Production of Various Clothing Materials. Vital Annex: International Journal of Novel Research in Advanced Sciences, 2(4), 124-133.*
4. *Назиров, С.У. оглы. (2023). Global water scarcity: Improving water supply systems. Educational Research in Universal Sciences, 2(13), 109–115.*
5. *Каримов, Ю.Н. (2022). Problems of providing the population with drinking water. Science and Education, 3(12), 369-375.*
6. *Каримов, Э.Т. (2023). Development of new systems for wastewater disposal at light car wash facilities in our country. Educational Research in Universal Sciences, 2(13), 263–267.*
7. *Назиров Санжар, & Каримов Юсуф. (2023). Placement of underground engineering networks and determination of their strength parameters. Innovations in Technology and Science Education, 2(9), 402–408.*
8. *https://uza.uz/oz/posts/suv-hisobini-real-vaqt-rejimida-kuzatish-imkonini-beruvchi-qurilmalar-ornatiladi_565344*

RAQAMLI TELEKOMMUNIKATSIYA TARMOQLARIDA MA’LUMOTLAR OQIMINI BOSHQARISH JARAYONLARINI AVTOMATLASHTIRISHNING AN’ANAVIY USULLARINI TADQIQ ETISH

Komilov Abrorjon Maxamatsoli o‘g‘li, *UMFT 1-bosqich Magistranti, abrorkomilov571@gmail.com*
Negmatov Ulug‘bek Pirimkulovich, *UMFT, 1-bosqich Magistranti, ulugnegmatov12@gmail.com*
Axmedov Farhodjon Jumaboyevich, *UMFT, 1- bosqich Magistranti, afjaxm@gmail.com*

Annotatsiya*. Mazkur tezis raqamli telekommunikatsiya tarmoqlarida ma’lumotlar oqimini boshqarish jarayonlarini an’anaviy avtomatlashtirish yondashuvlari asosida tahlil*

qiladi. Maqsad tarmoq resurslarini taqsimlash, navbatlash va tirbandlikni kamaytirish bo‘yicha klassik algoritmlarning samaradorligini baholashdir. Metodologiya analitik modellashtirish, nazariy tahlil va qiyosiy baholashga tayangan. Ilmiy yangilik sifatida KPIlar asosida avtomatlashtirish cheklovlarini aniqlash hamda amaliy tavsiyalar beriladi.

Kalit so‘zlar. *trafik muhandisligi, xizmat sifati, avtomatlashitirish, paket kommutatsiyasi, marshrutlash, QoS, boshqaruv algoritmlari, stoxastik model, policer, shaping, token bucket, SLA, KPI*

Аннотация. *Данный тезис посвящен анализу процессов управления потоками данных в цифровых сетях телекоммуникаций на основе традиционных подходов к автоматизации. Целью работы является оценка эффективности классических алгоритмов распределения сетевых ресурсов, управления очередями и минимизаци перегрузок. Методология опирается на аналитическое моделирование, теоретический анализ и сравнительную оценку. В качестве научной новизны выявлены ограничения автоматизации на основе показателей KPI и даны практические рекомендации.*

Ключевые слова: *инженерия трафика, качество обслуживания, автоматизация, коммутация пакетов, маршрутизация, QoS, алгоритмы управления, стохастическая модель, policer, shaping, token bucket, SLA, KPI.*

Abstract. *This thesis analyzes data flow management processes in digital telecommunication networks based on traditional automation approaches. The objective is to evaluate the effectiveness of classic algorithms for network resource allocation, queuing, and congestion mitigation. The methodology is based on analytical modeling, theoretical analysis, and comparative assessment. The scientific novelty lies in identifying automation limitations based on KPIs and providing practical recommendations.*

Keywords: *traffic engineering, Quality of Service, automation, packet switching, routing, QoS, control algorithms, stochastic model, policer, shaping, token bucket, SLA, KPI.*

Kirish. Raqamli telekommunikatsiya tarmoqlarida ma’lumotlar oqimini boshqarish masalasi tarmoqning o‘tkazuvchanligi, kechikish, yo‘qotish va tebranish kabi ko‘rsatkichlarini bir vaqtda muvozanatlash zaruratidan kelib chiqadi. Oqimlarni boshqarish faqat alohida protokollar doirasidagi texnik echim emas, balki resurslarni rejalashtirish, monitoring, siyosatlarni qo‘llash va avariyaga chidamlilikni ta’minlashni qamrab oluvchi tizimli boshqaruv jarayonidir. Raqamli tarmoqlarda trafik tabiatining o‘zgaruvchanligi, foydalanuvchi xizmatlarining heterojenligi hamda servis talablarining qat’iylashuvi an’anaviy avtomatlashtirish usullarining imkoniyatlari va cheklovlarini qayta ko‘rib chiqishni talab qiladi. Ushbu tezisning maqsadi aynan klassik, amaliyotda keng uchraydigan avtomatlashtirish mexanizmlarini nazariy va muhandislik mezonlari asosida tahlil qilib, ular qaysi sharoitlarda barqaror natija berishini, qaysi sharoitlarda esa tizimli cheklovlar yuzaga chiqishini asoslashdan iborat.

An’anaviy avtomatlashtirish yondashuvlari odatda qoidaga asoslangan boshqaruv, statik yoki yarim dinamik parametr sozlamalari, hamda tarmoq elementlari darajasida mahalliy qaror qabul qilishga tayangan. Bunda boshqaruv konturi odatda uch qismdan tashkil topadi: o‘lchash va monitoring, qaror qabul qilish uchun mantiqiy qoidalar va tatbiq mexanizmlari. Monitoringning aniqligi va vaqt rezolyutsiyasi past bo‘lsa, tirbandlikka javob kechikadi; juda yuqori bo‘lsa, boshqaruv tizimi o‘zi ortiqcha servis trafik hosil qilib, o‘tkazuvchanlikka salbiy

ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shuning uchun klassik boshqaruvda o‘lchash chastotasini oqilona tanlash ham muhim parametr sanaladi. Tarmoqdagi ma’lumotlar oqimi odatda paketlar oqimi sifatida ko‘riladi va xizmat ko‘rsatish tizimi nazariyasi asosida stoxastik modellar bilan ifodalanadi; bu yondashuv tirbandlik ehtimoli, o‘rtacha navbat uzunligi va kechikish kabi KPIlarni taxminiy baholash imkonini beradi [1].

Asosiy qism. Oqimlarni boshqarishning birinchi tayanch qatlami marshrutlash va trafik muhandisligidir. Klassik avtomatlashtirishda marshrutlash ko‘pincha metrikalarga asoslangan bo‘lib, tarmoq holati haqidagi ma’lumotlar cheklangan parametrlar orqali ifodalanadi. Statik marshrutlash yoki metrikasi kam o‘zgaradigan dinamik marshrutlash tarmoqning oddiy topologiyalarida barqaror ishlaydi, biroq aralash trafik va keskin yuklama o‘zgarishlarida optimal bo‘lmagan yo‘llarni tanlash oqibatida ayrim bo‘g‘inlarda tirbandlik to‘planishi mumkin. Trafik muhandisligi nuqtai nazaridan, resurslarni taqsimlash masalasi ko‘p mezonli optimallashtirishga yaqin: bir tomondan maksimal o‘tkazuvchanlik, ikkinchi tomondan minimal kechikish va yo‘qotish talab qilinadi. Klassik yondashuvlarning afzalligi shundaki, ular hisoblash jihatdan engil, tatbiqi sodda va ko‘p vendor qurilmalarida standart funksiyalar sifatida mavjud; cheklovi esa global optimallikni kafolatlamasligi
va holat o‘zgarishlariga moslashuv tezligining pastligidadir [2].

Ikkinchi tayanch qatlam navbatlarni boshqarish va xizmat ko‘rsatish intizomlaridir. FIFO, qat’iy ustuvorlik, vaznli navbatlash kabi mexanizmlar tarmoq tugunlarida oqimlarni differensial xizmatlashga imkon beradi. FIFO sodda bo‘lsa-da, real vaqt trafik uchun kechikish tebranishini nazorat qila olmaydi; qat’iy ustuvorlik esa yuqori ustuvor sinfga xizmat sifatini keskin yaxshilashi mumkin, lekin past ustuvor sinflarda ochlik holatini keltirib chiqarish xavfi bor. Vaznli navbatlash resursni nisbatan adolatli taqsimlaydi, biroq vaznlarni tanlash muammosi amaliyotda SLA talablariga, trafik profiliga va apparat cheklovlariga bog‘liq bo‘lib qoladi. An’anaviy avtomatlashtirishda vaznlar ko‘pincha qo‘lda yoki oddiy qoidalarga ko‘ra belgilanadi; bu esa trafik tarkibi o‘zgarganda moslikni pasaytiradi. Demak, klassik navbatlash mexanizmlari barqaror ishlashi uchun trafik sinflari aniq ajratilgan, xizmat profillari nisbatan turg‘un bo‘lgan sharoit talab etiladi [3].

Uchinchi qatlam tirbandlikni boshqarish va faol navbat boshqaruvi mexanizmlaridir. Tirbandlik tarmoq bo‘g‘inlarida xizmatlash tezligi kelayotgan trafik intensivligidan past bo‘lganda vujudga keladi va bu holat navbatlarning haddan tashqari ortishi hamda paket yo‘qotishlarga olib keladi. Klassik yondashuvlardan biri bu shaping va policing bo‘lib, token bucket kabi mexanizmlar orqali oqimning o‘rtacha tezligi va portlash darajasi cheklanadi. Bu usul tarmoqni himoya qiladi, biroq foydalanuvchi tajribasiga bevosita ta’sir qiladi, chunki agressiv cheklash real vaqt servislarida sezilarli degradatsiya keltirib chiqarishi mumkin. Faol navbat boshqaruvi, masalan, RED kabi algoritmlar navbat to‘lib ketmasidan oldin ehtimollik asosida paketlarni tashlab, protokollarning tirbandlikni sezish mexanizmlarini erta ishga tushirishga intiladi. Biroq RED

parametrlarini tanlash murakkab: noto‘g‘ri sozlama holatida yo‘qotishlar ortib ketishi yoki aksincha, tirbandlik baribir yuzaga kelishi mumkin. Shunday qilib, an’anaviy avtomatlashtirishda parametr tanlash muammosi markaziy o‘rin tutadi va u ko‘pincha empirik tajribaga tayanadi [4].

Ushbu tezis doirasida an’anaviy avtomatlashtirish usullarini baholash uchun KPIlar tizimi asos qilib olinadi: o‘rtacha va maksimal kechikish, kechikish tebranishi, paket yo‘qotish ulushi, tarmoq bo‘g‘inlarining bandlik darajasi, hamda adolat ko‘rsatkichi. Metodologik yondashuv sifatida stoxastik model va muhandislik qiyoslash qo‘llanadi: ayrim tugunlar M/M/1 yoki umumlashgan navbat modellari bilan yaqinlashtirilib, navbat uzunligi va kechikishning yuklamaga bog‘liqligi tahlil qilinadi. Mazkur yondashuv aniq prognoz emas, balki sezgirlik tahlili uchun xizmat qiladi, ya’ni qaysi parametrlar tizimni beqarorlikka yaqinlashtirishini ko‘rsatadi. Natijada, masalan, bandlik koeffitsienti birlikka yaqinlashganda kechikishning nolinear o‘sishi muqarrar ekanligi, demak avtomatlashtirishning asosiy vazifasi bandlikni kritik zonaga kiritmaslik ekanligi asoslanadi. Bu xulosa navbatlash, shaping va marshrutlash qarorlarini birgalikda ko‘rib chiqish zaruratini kuchaytiradi, chunki alohida mexanizm lokal optimallashuvni bersa ham, global KPIlar yomonlashishi mumkin [1; 5].

Tadqiqotning muhim natijalaridan biri sifatida an’anaviy avtomatlashtirishning amaliy chegaralari aniqlashtiriladi. Birinchidan, qoidaga asoslangan boshqaruv ko‘p holatda deterministik ssenariylarga mos: trafik profili va topologiya taxminan turg‘un bo‘lganda u kutilgan natijani beradi, ammo o‘zgaruvchan trafikda qoidalar soni ortadi va moslashuv murakkablashadi. Ikkinchidan, parametrik algoritmlar, xususan, RED yoki token bucket, tarmoqning real ishlashida qurilma resurslari va protokol steklari bilan o‘zaro ta’sirga kirishadi; shu sababli laboratoriya sozlamasi va ishlab turgan tarmoqdagi sozlama bir xil natija bermasligi mumkin. Uchinchidan, monitoring va telemetriya kechikishi boshqaruv konturini sekinlashtiradi: tirbandlik yuzaga kelgan paytda javob choralari kechiksa, navbatlar allaqachon to‘lib, paket yo‘qotishlar boshlangan bo‘ladi. Demak, an’anaviy avtomatlashtirishni takomillashtirishning eng muhim yo‘nalishlaridan biri monitoringning vaqt rezolyutsiyasini oshirish, lekin boshqaruv trafikini ko‘paytirib yubormaslik uchun agregatsiya va filtratsiya mexanizmlarini oqilona qo‘llashdan iborat [6].

Amaliy tavsiyalar sifatida tarmoqda oqimlarni boshqarish siyosatlari qatlamli tarzda uyg‘unlashtirilishi asoslanadi. Kirish nuqtalarida policing va shaping orqali portlashlarni yumshatish, tugunlarda vaznli navbatlash orqali sinflar bo‘yicha resurs ajratish, tarmoq bo‘ylab esa trafik muhandisligi orqali yuklamani tarqatish bir-birini to‘ldiradi. Bunda sozlamalar yagona KPIlar tizimiga bog‘lanishi lozim: masalan, real vaqt trafik uchun kechikish tebranishi cheklovi ustuvor bo‘lsa, navbat parametrlarida buffer hajmini cheksiz oshirish emas, balki qisqa navbat va ustuvor xizmatlash kombinatsiyasi maqsadga muvofiq bo‘ladi. Shuningdek, SLAga mos kelmaydigan holatlarda “jazolash” mexanizmlarini haddan tashqari qo‘llash o‘rniga, trafikni qayta marshrutlash yoki vaqtinchalik resurslarni qayta taqsimlash kabi yumshoq chora-tadbirlar tarmoq barqarorligini oshiradi. Bu

yondashuv an’anaviy avtomatlashtirish doirasida ham amalga oshirilishi mumkin, chunki ko‘p qurilmalarda sinflarga ajratish, navbatlash va shaping standart funksiyalar sifatida mavjud, masala ularni tizimli integratsiyada qo‘llashdadir [2; 7].

Xulosa va amaliy tavsiyalar. Raqamli telekommunikatsiya tarmoqlarida ma’lumotlar oqimini boshqarishning an’anaviy avtomatlashtirish usullari amaliyotda yuqori ishonchlilik va nisbatan past murakkablikni ta’minlaydi, biroq ular parametr tanlashga sezgirligi va o‘zgaruvchan trafik sharoitida moslashuv tezligining cheklangani bilan tavsiflanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, barqaror xizmat sifati uchun marshrutlash, navbatlash va tirbandlik nazorati mexanizmlarini alohida emas, yagona KPIlar tizimiga bog‘lab qatlamli tarzda uyg‘unlashtirish zarur. Shuningdek, monitoringning vaqt rezolyutsiyasi va boshqaruv konturining javob tezligi an’anaviy avtomatlashtirishning samaradorligini belgilovchi hal qiluvchi omil bo‘lib, amaliy sozlamalar tarmoqning real trafik profiliga tayangan holda iterativ ravishda takomillashtirilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Клейнрок Л. Теория массового обслуживания. Том 1: Системы и сети / Л. Клейнрок. -М.: Мир, 1979. 432 с.

2. Tanenbaum A.S., Wetherall D. J. Computer Networks / A. S. Tanenbaum, D. J. Wetherall. Boston: Pearson, 2011. 960 p.

3. Форузан Б.А. Компьютерные сети: подход сверху вниз / Б. А. Форузан. М.: Бином, 2010. 1088 с.

4. Floyd S., Jacobson V. Random Early Detection Gateways for Congestion Avoidance / S. Floyd, V. Jacobson. New York: ACM Press, 1993. P. 397–413.

5. Kurose, J. F., & Ross, K. W. (2020). Computer networking: A top-down approach (8th ed.). Pearson. (Ma’lumotlar oqimi va tiqilinchlarni nazorat qilish algoritmlari uchun).

6. Ibrohimov, M.M., & Ismoilov, A. S. (2018). Ma’lumotlar uzatish tarmoqlari va tizimlari: O‘quv qo‘llanma. Aloqachi.

7. Muxitdinov N.M. Telekommunikasiya tarmoqlarida trafikni boshqarish asoslari / N. M. Muxitdinov. Toshkent: Aloqachi, 2018. 240 b.

8. G‘ayratov, G.I. (2015). Telekommunikatsiya tarmoqlarida navbatlar nazariyasi va xizmat ko‘rsatish sifati. TATU nashriyoti.

MACHINE LEARNING MODELS FOR DOCUMENT SIMILARITY DETECTION USING THEIR SUMMARIES

Niyazbekov Usman Matnazar o‘g‘li,
Abu rayhon Beruniy nomidagi UrDU magistranti,
niyazbekovusmon@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur ilmiy ishda o‘zbek tilidagi matnlarni avtomatik toifalash masalasi chuqur o‘rganish modellaridan foydalanish asosida tahlil qilinadi. CNN, RNN hamda Transformer arxitekturalarining ishlash prinsiplari, afzalliklari va amaliy qo‘llanilishi ko‘rib chiqiladi.*

Kalit so‘zlar: *o‘zbek tili, matn klassifikatsiyasi, chuqur o‘rganish, NLP, Transformer*

Аннотация*. В данной статье рассматриваются модели глубокого обучения для автоматической классификации текстов на узбекском языке. Анализируются архитектуры CNN, RNN и Transformer, их преимущества и эффективность применения.*

Ключевые слова*: узбекский язык, классификация текста, глубокое обучение*

Abstract. *This paper analyzes deep learning models for automatic Uzbek text classification. The study discusses CNN, RNN, and Transformer architectures and evaluates their effectiveness in natural language processing tasks.*

Key words*: Uzbek language, text classification, deep learning, NLP, transformer*

Kirish. So‘nggi yillarda raqamli texnologiyalar rivojlanishi natijasida matnli ma’lumotlar hajmi keskin ortib bormoqda. Internet tarmoqlari, ijtimoiy media platformalari va turli elektron tizimlar orqali katta hajmdagi matnli ma’lumotlar yaratilmoqda. Ushbu ma’lumotlarni samarali boshqarish va tahlil qilish uchun avtomatik matn qayta ishlash texnologiyalariga ehtiyoj ortib bormoqda.

Tabiiy tilni qayta ishlash (Natural Language Processing – NLP) sun’iy intellektning muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, inson tilidagi matnlarni kompyuter yordamida tahlil qilishni o‘rganadi. NLP texnologiyalarining asosiy vazifalaridan biri matnlarni avtomatik klassifikatsiya qilishdir.

Matn klassifikatsiyasi jarayonining umumiy ishlash mexanizmi 1-rasmda ifodalangan.Ushbu jarayon matnni tozalash, tokenlash va vektorlashtirish bosqichlarini o‘z ichiga oladi.

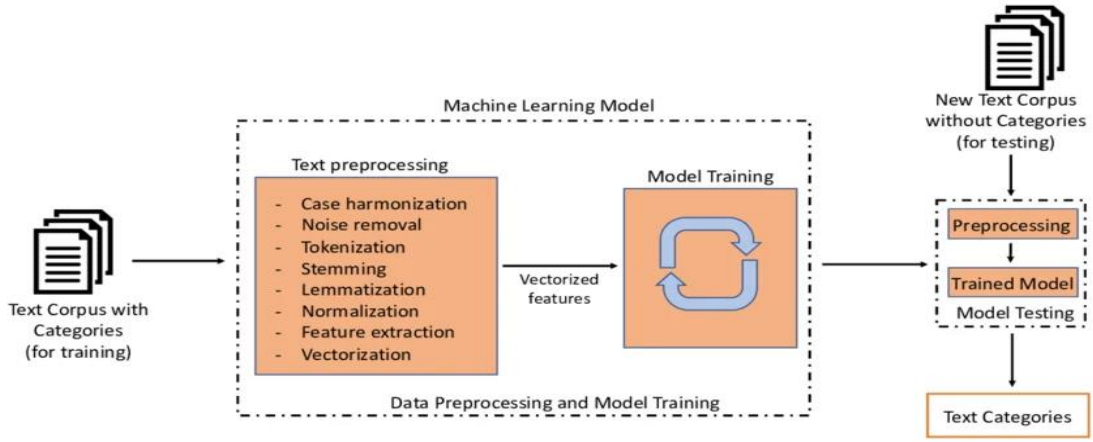

1-rasm. Uzbek text classification processing pipeline

Asosiy qism. Matn klassifikatsiyasi tizimlarida chuqur o‘rganish modellaridan keng foydalaniladi. Ushbu modellar matndagi semantik bog‘lanishlarni aniqlash va kontekstni tushunish imkoniyatini beradi.

Chuqur o‘rganish modellaridan biri Convolutional Neural Network (CNN) hisoblanadi. CNN modeli konvolyutsion filtrlar yordamida matndagi muhim xususiyatlarni aniqlaydi. Ushbu model n-gram kombinatsiyalarini aniqlash orqali matn klassifikatsiyasida samarali natija beradi. CNN modelining umumiy arxitekturasi 2-rasmda ko‘rsatilgan**.**

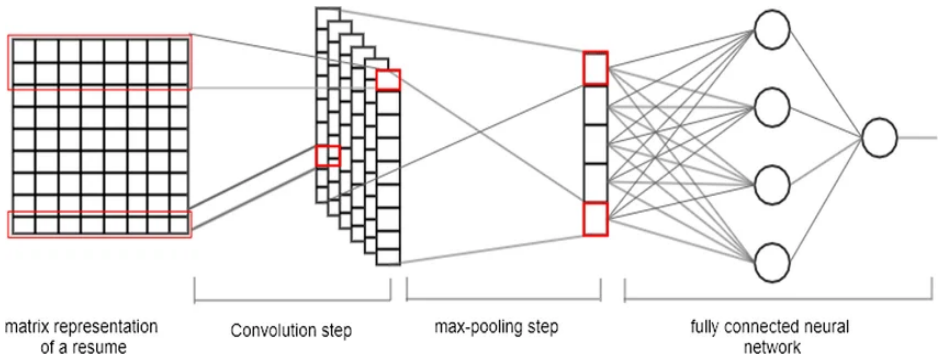

2-rasm. CNN architecture for text classification

Recurrent Neural Network (RNN) modellar ketma-ket ma’lumotlarni qayta ishlash uchun mo‘ljallangan. Matn ham ketma-ket so‘zlardan tashkil topgani sababli RNN modellar NLP vazifalarida keng qo‘llaniladi. Ushbu modelning muhim turlaridan biri Long Short-Term Memory (LSTM) modeli hisoblanadi. LSTM modellar uzoq masofali bog‘lanishlarni saqlash imkoniyatiga ega.

So‘nggi yillarda NLP sohasida Transformer arxitekturasi asosidagi modellar keng qo‘llanila boshladi. Transformer modellar attention mexanizmi yordamida matndagi so‘zlar o‘rtasidagi bog‘lanishlarni aniqlaydi. Ushbu model arxitekturasi 3-rasmda tasvirlangan**.**

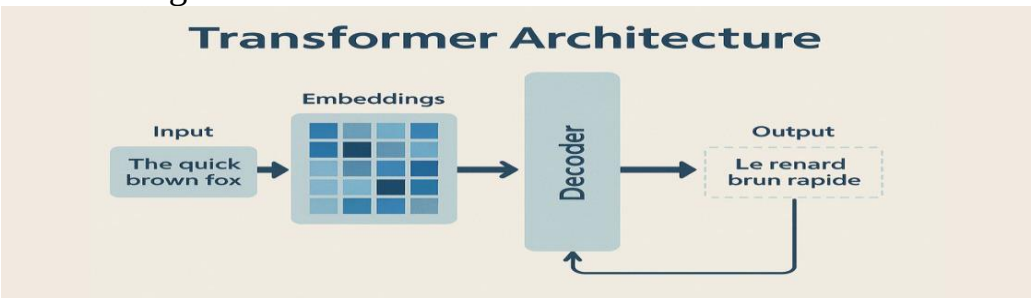

3-rasm. Transformer model architecture

Xulosa va amaliy tavsiyalar. Mazkur maqolada o‘zbek tilidagi matnlarni avtomatik toifalash uchun chuqur o‘rganishga asoslangan modellar tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy sun’iy neyron tarmoqlarga asoslangan yondashuvlar matnlarni avtomatik klassifikatsiya qilishda yuqori samaradorlikni ta’minlaydi. Xususan, CNN modellar matndagi muhim xususiyatlarni tez aniqlash imkoniyatiga ega bo‘lib, hisoblash jarayonining tezligi bilan ajralib turadi. RNN va LSTM modellar esa matndagi ketma-ket bog‘lanishlarni hisobga olishi sababli kontekstni chuqurroq tushunishga yordam beradi. Transformer arxitekturasi asosidagi modellar esa attention mexanizmi orqali matndagi so‘zlar o‘rtasidagi murakkab semantik bog‘lanishlarni aniqlash imkoniyatini beradi va amaliy tajribalarda yuqori aniqlik ko‘rsatkichlarini ta’minlaydi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, har bir modelning o‘ziga xos afzalliklari va cheklovlari mavjud. CNN modellar hisoblash tezligi bo‘yicha samarali bo‘lsa, RNN va LSTM modellar kontekstni saqlash imkoniyati bilan ajralib turadi. Transformer modellar esa katta hajmdagi ma’lumotlar bilan ishlashda eng yaxshi natijalarni beradi. Shu sababli matn klassifikatsiyasi tizimini yaratishda model

tanlash jarayoni qo‘yilgan vazifa, mavjud ma’lumotlar hajmi va hisoblash resurslariga bog‘liq bo‘ladi.

O‘zbek tilida tabiiy tilni qayta ishlash texnologiyalarini rivojlantirish bugungi kunda muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Hozirgi vaqtda o‘zbek tilida ochiq datasetlar va tayyor modellar soni cheklangan bo‘lib, bu esa tadqiqotlar olib borishni qiyinlashtiradi. Shu sababli o‘zbek tilidagi matn korpuslarini yaratish, matnlarni belgilash (annotatsiya qilish) va chuqur o‘rganish modellarini ushbu ma’lumotlar asosida o‘qitish muhim vazifalardan biridir.

Kelajakdagi tadqiqotlarda Transformer arxitekturasi asosidagi zamonaviy modellarni o‘zbek tiliga moslashtirish, katta hajmdagi matn korpuslarini yaratish hamda ko‘p tilli NLP modellarini ishlab chiqish istiqbolli yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Bundan tashqari, matn klassifikatsiyasi texnologiyalarini turli amaliy sohalarda, jumladan axborot qidiruv tizimlari, yangiliklar agregatorlari, spam aniqlash tizimlari va ta’lim platformalarida qo‘llash katta amaliy ahamiyatga ega. Shu sababli o‘zbek tilida ishlaydigan zamonaviy NLP tizimlarini yaratish kelajakda axborot texnologiyalari rivojiga sezilarli hissa qo‘shishi mumkin.

Foydalangan adabiyotlar:

1. Matlatipov, S. G., Rajabov, J., Kuriyozov, E., & Aripov, M. (2024, May). UzABSA: Aspect-Based Sentiment Analysis for the Uzbek Language. In Proceedings of the 3rd Annual Meeting of the Special Interest Group on Under-resourced Languages@ LREC-COLING 2024 (pp. 394-403).

2. Kutlimuratova, B., Kuriyozov, E., Urazbaev, A., & Rakhimova, G. (2025, November). Corpus-Based Error Analysis of Uzbek EFL Learners' Academic Writing. In 2025 IEEE XVII International Scientific and Technical Conference on Actual Problems of Electronic Instrument Engineering (APEIE) (pp. 1-5). IEEE.

3. Mattiev, J., Davityan, M., & Kavsek, B. (2023). ACMKC: A compact associative classification model using K-modes clustering with rule representations by coverage. Mathematics, 11(18), 3978.

4. Madatov, K., Matlatipov, S., & Aripov, M. (2023). Uzbek text's correspondence with the educational potential of pupils: a case study of the School corpus. arXiv preprint arXiv:2303.00465.

5. Devlin, J., Chang, M. W., Lee, K., & Toutanova, K. (2019). BERT: Pre-training of deep bidirectional transformers for language understanding. In Proceedings of NAACL-HLT 2019 (pp. 4171–4186).

6. Vaswani, A., Shazeer, N., Parmar, N., Uszkoreit, J., Jones, L., Gomez, A. N., Kaiser, Ł., & Polosukhin, I. (2017). Attention Is All You Need. In Advances in Neural Information Processing Systems (NeurIPS).

KIBERFIRIBGARLIKNI OLDINI OLISHDA KIBER SAVODXONLIKNI OSHIRISHNING AHAMIYATI

Agzamova Moxina Shaxobiddin qizi, *"Cyber university" davlat universiteti Kiberxavfsizlik kafedrasi dotsenti, PhD , mokhina080@gmail.com*

Umarov Muhriddin Abduxalil o‘g‘li, *"Cyber university" davlat universiteti Kiberxavfsizlik kafedrasi dotsenti, muhriddin.umarov.1992@gmail.com*

Nizamov Shoxbek Xayriddin o‘g‘li, *"Cyber university" davlat universiteti magistr talabasi, shohbeknizomov705@gmail.com*

Annotatsiya. *Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi hayot sifatini sezilarli darajada yaxshilayotgan bo‘lsa-da, kiberfiribgarlikning ko‘lami va murakkabligini ham kuchli tarzda oshirmoqda. Foydalanuvchilar, tashkilotlar va davlat muassasalari orasida kiberxavfsizlik bo‘yicha savodxonlik va raqamli kompetensiya yetarli bo‘lmaganligi sababli kiberjinoyatlar keskin ortib bormoqda. Bu sharoitda kiber savodxonlik kiberfiribgarlikni oldini olishda asosiy profilaktik omil sifatida namoyon bo‘ladi.*

Mazkur maqolada kiberfiribgarlikni oldini olishda kiber savodxonlikning roli tahlil etiladi. Tadqiqotda kiberfiribgarlikning kontseptual asoslari va asosiy turlari, shuningdek ularning ijtimoiy va davlat boshqaruviga ta'siri o‘rganiladi. Kiber savodxonlik tushunchasi, uning axborot xavfsizligi bo‘yicha bilimlar va amaliy raqamli ko‘nikmalarni o‘z ichiga olgan asosiy komponentlari ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: *kiber savodxonlik, kiberfiribgarlik, fishing, smishing, vishing, ransomware, identifikatsiya o‘g‘irligi, raqamli savodxonlik, ijtimoiy muhandislik.*

Аннотация. *Быстрое развитие цифровых технологий, значительно повышая качество жизни, одновременно привело к существенному росту масштабов и сложности кибермошенничества. Деятельность киберпреступников всё чаще представляет угрозу для отдельных пользователей, организаций и государственных учреждений из-за недостаточного уровня осведомлённости в области кибербезопасности и цифровых компетенций. В этом контексте киберграмотность становится ключевым превентивным фактором в снижении рисков кибермошенничества.*

В данной статье анализируется роль киберграмотности в предотвращении кибермошенничества. В исследовании рассматриваются концептуальные основы и основные виды кибермошенничества, их влияние на общество и государство, а также изучается киберграмотность — её ключевые компоненты, включая знания в области информационной безопасности и практические цифровые навыки. Результаты исследования показывают, что повышение уровня киберграмотности укрепляет устойчивость общества и способствует снижению уровня киберпреступности.

Ключевые слова: *киберграмотность, кибермошенничество, фишинг, смишинг, вишинг, программы-вымогатели, кража личных данных, цифровая грамотность, социальная инженерия.*

Abstract. *The rapid development of digital technologies, while significantly improving quality of life, has also led to a substantial increase in the scale and sophistication of cyber fraud. Cybercriminal activities increasingly threaten individual users, organizations, and public institutions due to insufficient levels of cybersecurity awareness and digital competence. In this context, cyber literacy emerges as a key preventive factor in mitigating the risks of cyber fraud.*

This article analyzes the role of cyber literacy in preventing cyber fraud. The study examines conceptual foundations and main types of cyber fraud, their social and governmental impacts, and explores cyber literacy - its core components including information security knowledge and practical digital skills. Findings suggest that strengthening cyber literacy enhances societal resilience and contributes to a reduction in cybercrime.

Keywords: *cyber literacy, cyber fraud, phishing, smishing, vishing, ransomware, identity theft, digital literacy, social engineering.*

Kirish. Bugungi kunda raqamli texnologiyalar ijtimoiy hayotning ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Internet, mobil qurilmalar, bulutli xizmatlar, onlayn to‘lov tizimlari va elektron hukumat platformalarining jadal rivojlanishi fuqarolar va tashkilotlar uchun keng imkoniyatlar ochdi. Raqamli xizmatlar orqali ma'lumot almashish, moliyaviy operatsiyalar amalga oshirish va davlat xizmatlaridan foydalanish jarayonlari sezilarli darajada soddalashtirilib, tezlashtirildi.

Biroq raqamli muhitning kengayishi bilan birga kiberxavflar - xususan, kiberfiribgarlik holatlari ham ortib bormoqda. Raqamli texnologiyalar tez sur'atlar bilan rivojlanar ekan, jinoyatchilik usullari ham shunga mos ravishda takomillashib bormoqda. Masalan, avvalgi davrlarda jinoyatchilar moliyaviy o‘g‘irlik maqsadida shaxsiy hamyonni o‘g‘irlashga harakat qilgan bo‘lsa, hozirgi kunda odamlar o‘z mablag‘larini naqd pul o‘rniga bank kartalari va elektron hisobvaraqlar orqali saqlaydi. Natijada kiberjinoyatchilar o‘z strategiyalarini raqamli moliyaviy tizimlar orqali firibgarlik sodir etishga qaratmoqda.

O‘zbekiston Respublikasida so‘nggi yillarda kiberjinoyatchilik keskin oshib bormoqda. Statistik ma'lumotlarga ko‘ra, 2019-yilda 863 ta kiberjinoyat holati qayd etilgan bo‘lsa, 2024-yilga kelib bu ko‘rsatkich 58 800 taga yetdi - ya'ni kiberjinoyatlar soni deyarli 68 barobarga oshdi [1]. 2025-yilda mamlakatda 46 000 dan ortiq kiber-qonunbuzarlik holatlari qayd etildi va yetkazilgan moddiy zarar 1,2 trillion so‘mdan oshib ketdi [2].

2022-yilda qabul qilingan "Kiberxavfsizlik to‘g‘risida"gi Qonun axborot xavfsizligini mustahkamlash, nazorat va javobgarlik mexanizmlarini kuchaytirish maqsadiga qaratilgan [3]. 2025-yil 30-aprelda esa O‘zbekiston Prezidenti kiberjinoyatchilikka qarshi kurashni kuchaytirish bo‘yicha maxsus farmon imzoladi: kiberjinoyatchilikka qarshi kurashuvchi asosiy davlat organlari qayta belgilandi; banklar va to‘lov tizimlari kiberxavfsizlik standartlariga rioya qilishi majburiylashtirildi; bank kartalari yoki elektron hamyonlar ma'lumotlari jinoyatchilik maqsadida ishlatilsa, egalariga jinoiy javobgarlik joriy etildi [4].

Shunga qaramay, kiberjinoyatlarning soni o‘sib bormoqda. Bu esa texnik himoya choralariga qo‘shimcha ravishda, aholining kiberxavfsizlik bo‘yicha bilim darajasi va raqamli savodxonligini oshirish strategik muhim yo‘nalish sifatida e'tirof etilishi zarurligini ko‘rsatadi.

Maqolaning maqsadi: kiberfiribgarlikning asosiy turlari va tarqalish mexanizmlarini o‘rganish, kiber savodxonlikning mohiyati va komponentlarini tahlil etish hamda kiber savodxonlikni oshirishning samarali usullarini asoslab berish.

1. ***Kiberfiribgarlikning tushunchasi, tasnifi va asosiy turlari***

Kiberfiribgarlik - internet va raqamli texnologiyalardan foydalanib, shaxsiy va moliyaviy ma'lumotlarni noqonuniy ravishda egallashga qaratilgan jinoyatchilik faoliyatining bir shakli. Bugungi kunda O‘zbekistonda qayd etilayotgan kiberjinoyatlarning deyarli 98 foizi onlayn firibgarlik, bank kartalaridan mablag‘larni ruxsatsiz yechib olish, shuningdek bir martalik SMS-tasdiqlash kodlari va autentifikatsiya ma'lumotlarini noqonuniy egallab olish orqali amalga oshiriladi [5].

Kiberfiribgarlikning turli shakllari mavjud bo‘lib, ular asosan foydalaniladigan kanal, maqsad va ijtimoiy muhandislik usullari bilan farqlanadi. Quyidagi 1-jadvalda kiberfiribgarlikning asosiy turlari, ularning tarqalish kanallari va kiber savodxonlik bilan bog‘liqligi umumlashtirilgan:

1-jadval

Kiberfiribgarlikning asosiy turlari va kiber savodxonlik bilan bog‘liqligi

Tur	**Kanal**	**Asosiy maqsad**	**Kiber savodxonlik bilan bog‘liqligi**
Fishing	Elektron pochta, veb	Login va parollarni o‘g‘irlash	Soxta saytni aniqlash ko‘nikmasi
Smishing	SMS xabar	Bank ma'lumotlarini o‘g‘irlash	Noma'lum havolalarga ishonmaslik
Vishing	Telefon, ovoz	Shaxsiy va moliyaviy ma'lumot olish	Soxta qo‘ng‘iroqni tanish qobiliyati
Onlayn savdo firibgarligi	E-commerce platformalar	To‘lov va tovar firibgarligi	Soxta savdo saytlarini aniqlash
Identifikatsiya o‘g‘irligi	Turli raqamli kanallar	Shaxsni noqonuniy o‘zlashtirish	Shaxsiy ma'lumot himoyasi bilimi
Ransomware	Elektron pochta, yuklab olish	Ma'lumotlarni bloklash va tovlamachilik	Zararli dasturlarni aniqlash ko‘nikmasi
Ijtimoiy tarmoq firibgarligi	Ijtimoiy tarmoqlar	Soxta profil orqali aldash	Ijtimoiy muhandislikni tanish

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, kiberfiribgarlikning har bir turi foydalanuvchidan muayyan bilim va ko‘nikmani talab qiladi. Fishing, smishing va vishing bir xil maqsadga - foydalanuvchini aldab maxfiy ma'lumot olishga - qaratilgan bo‘lsa-da, ular turli kanallar (elektron pochta, SMS, telefon) orqali amalga oshiriladi va shu sababli ilmiy adabiyotlarda alohida tasniflanadi [6; 7]. Quyida har bir tur batafsil ko‘rib chiqiladi.

1.1. Fishing (Phishing)

Fishing - foydalanuvchilarni soxta veb-resurslarga yo‘naltirish va psixologik hamda ijtimoiy muhandislik usullari orqali ulardan shaxsiy, korporativ va autentifikatsiya ma'lumotlarini oshkor ettirishga qaratilgan axborot xavfsizligiga jiddiy tahdid. Jinoyatchilar avval soxta veb-sayt yaratadilar, so‘ngra unga olib boruvchi havolalarni elektron pochta yoki ijtimoiy tarmoqlar orqali tarqatadilar; foydalanuvchilar zararli resurslarga yo‘naltiriladi va maxfiy ma'lumotlarini oshkor qiladi [6]. Kiber savodxonligi yuqori foydalanuvchi esa URL manzilini tekshirish, SSL sertifikatini aniqlash va shubhali so‘rovni tanib olish orqali bunday hujumni oldini ola oladi.

1.2. Smishing

Smishing - "SMS" va "phishing" so‘zlarining qo‘shilishidan hosil bo‘lgan atama bo‘lib, mobil qurilma foydalanuvchilariga firibgarona SMS-xabarlar yuborish orqali amalga oshiriladi. Hujum asosan ijtimoiy muhandislik tamoyillariga asoslanib, odamlardagi qo‘rquv, shoshilinchlik va stress kabi psixologik instinktlardan foydalanadi [7]. Tajovuzkor o‘zini bank vakili sifatida taqdim etib, foydalanuvchini soxta havola orqali autentifikatsiya ma'lumotlarini

kiritishga undaydi. Kiber savodxonligi past foydalanuvchi SMS orqali kelgan havolaga ishonib, bank kartasi ma'lumotlarini yo‘qotishi mumkin.

1.3. Vishing (Ovozli fishing)

Vishing (voice phishing) - kiberjinoyatchilar telefon qo‘ng‘iroqlari yoki ovozli xabarlar orqali foydalanuvchilarni aldab, bank hisob raqamlari yoki kirish ma'lumotlari kabi maxfiy axborotni olishga harakat qiladigan ijtimoiy muhandislik hujumining bir turi [8]. Tajovuzkorlar ko‘pincha bank yoki davlat muassasalari vakillari sifatida o‘zlarini taqdim etadi va qurbonni shoshilinch qaror qabul qilishga majbur qiladi [9]. Bunday hujumni aniqlash uchun foydalanuvchi rasmiy raqamlarni mustaqil tekshirish va telefon orqali maxfiy ma'lumot bermaslik qoidasini bilishi zarur.

1.4. Onlayn savdo firibgarligi

Onlayn savdo firibgarligi- soxta elektron tijorat platformalari yoki e'lonlar orqali xaridor yoki sotuvchini aldash orqali pul yoki tovar o‘g‘irlashga qaratilgan kiberjinoyat turi. Jinoyatchilar soxta do‘konlar, noto‘g‘ri tovar tavsifnomalari yoki to‘lovni olganidan keyin tovarni yetkazib bermaslik usullaridan foydalanadi [10]. Kiber savodxonligi yetarli foydalanuvchi savdo platformasining ishonchliligini tekshirish, foydalanuvchi sharhlarini o‘qish va xavfsiz to‘lov usullarini afzal ko‘rish orqali bunday firibgarlikdan himoyalanishi mumkin.

1.5. Identifikatsiya o‘g‘irligi (Identity theft)

Identifikatsiya o‘g‘irligi - jinoyatchining boshqa shaxsning shaxsiy ma'lumotlari (pasport raqami, PINFL, bank rekvizitlari)ni noqonuniy ravishda egallab, undan moliyaviy manfaat ko‘rish yoki qonunbuzarlik sodir etish maqsadida foydalanishi. Bu turdagi kiberfiribgarlik odatda fishing, ma'lumotlar bazasi buzilishi yoki ijtimoiy muhandislik orqali olingan ma'lumotlar asosida amalga oshiriladi [10]. Kiber savodxonligi yuqori foydalanuvchi o‘z shaxsiy ma'lumotlarini himoya qilishning muhimligini tushunadi, keraksiz resurslarga ma'lumot qoldirmaydi va kredit tarixini muntazam kuzatadi.

1.6. Ransomware (Tovlamachilik dasturlari)

Ransomware - zararli dasturning bir turi bo‘lib, u qurilmadagi fayllarni shifrlaydi va ularni tiklash evaziga to‘lov talab qiladi. Bunday dasturlar odatda fishing elektron pochtalari, zararli ilovalar yoki ishonchsiz manbalardan yuklab olingan fayllar orqali tarqaladi [11]. Kiberjinoyatlarning bu turi nafaqat shaxslarga, balki tashkilotlar va davlat idoralariga ham jiddiy zarar yetkazadi. Kiber savodxonligi yuqori foydalanuvchi noma'lum manbalardagi ilovalarni yuklab olmaslik, dasturlarni muntazam yangilash va ma'lumotlarni zaxiralash ko‘nikmalariga ega bo‘ladi.

1.7. Ijtimoiy tarmoq firibgarligi

Ijtimoiy tarmoq firibgarligi - soxta profil yoki buzilgan hisob qaydnomalari orqali foydalanuvchilarni aldash, ulardan pul so‘rash yoki shaxsiy ma'lumot olishga qaratilgan kiberjinoyat turi. Jinoyatchilar ko‘pincha qurbon tanishlarining profilini soxtalashtiradi va shoshilinch moliyaviy yordam so‘rash yoki soxta o‘yin/konkursga jalb qilish usullaridan foydalanadi [10]. Bu turdagi firibgarlikdan himoyalanish uchun foydalanuvchi ijtimoiy tarmoqlardagi so‘rovlarni tanqidiy

baholash va shaxsiy ma'lumotlarning oshkoraligini cheklash koʻnikmalariga ega boʻlishi zarur.

Yuqorida koʻrib chiqilgan barcha turdagi kiberfiribgarlikni tahlil qilish shuni koʻrsatadiki, ularning barchasida umumiy bir zaiflik mavjud, jumladan foydalanuvchining raqamli muhitdagi hushyorligi va bilim darajasining yetarli emasligidir. Aynan shu zaiflikni bartaraf etishda kiber savodxonlik hal qiluvchi rol oʻynaydi.

1.8. Kiberfiribgarlikning oqibatlari va xavf turlari

Kiberfiribgarlik faqat texnik muammo boʻlib qolmay, balki shaxs, jamiyat va davlat uchun jiddiy oqibatlar keltirib chiqaradi. Bu oqibatlarni toʻliq tushunish kiberfiribgarlikka qarshi kurashning strategik muhimligini asoslash uchun zarur. Ilmiy adabiyotlarda kiberfiribgarlikning oqibatlari uch asosiy yoʻnalishda koʻrib chiqiladi: moliyaviy zarar, psixologik ta'sir hamda reputatsiya va ijtimoiy zarar [10; 12].

Moliyaviy zarar. Kiberfiribgarlikning eng bevosita va oʻlchanadigan oqibati moliyaviy yoʻqotishdir. Oʻzbekistonda 2020–2024-yillar oraligʻida kiberjinoyatlar natijasida yetkazilgan umumiy moddiy zarar 2 trillion soʻmdan oshib ketdi [1]. Jahon miqyosida esa Cybersecurity Ventures tadqiqotiga koʻra, kiberjinoyatlardan yetkazilgan zarar 2025-yilga kelib yillik 10,5 trillion AQSh dollariga yetishi bashorat qilingan [12]. Moliyaviy zarar nafaqat bevosita pul yoʻqotish (bank hisobidan mablagʻ oʻgʻirlanishi, ransomware toʻlovi), balki huquqiy xarajatlar, tizimlarni tiklash va ish toʻxtab qolishi oqibatidagi bilvosita yoʻqotishlarni ham oʻz ichiga oladi [10].

Psixologik ta'sir. Tadqiqotlar shuni koʻrsatadiki, firibgarlikka uchragan shaxslarda tashvish, stress, uyat va oʻziga boʻlgan ishonchning yoʻqolishi kabi holatlar keng tarqalgan [13]. Ayniqsa, identifikatsiya oʻgʻirligi va onlayn savdo firibgarligi qurbonlari koʻpincha uzoq muddatli stress va raqamli xizmatlardan foydalanishdan qoʻrqish holatini boshdan kechiradi. Bu esa pirovardida raqamli iqtisodiyotda faol ishtirokni kamaytiradi va jamiyatning texnologiyalarga boʻlgan ishonchini susaytiradi [13].

Reputatsiya va ijtimoiy zarar. Kiberfiribgarlik shaxsning ijtimoiy obroʻ-e'tiboriga ham jiddiy zarar yetkazishi mumkin. Identifikatsiya oʻgʻirligi holatida jinoyatchi qurbonning nomidan noqonuniy faoliyat amalga oshirishi, bu esa shaxsning ish, kredit yoki ijtimoiy munosabatlardagi ishonchini yoʻqotishiga olib kelishi mumkin [10]. Tashkilotlar uchun esa ma'lumotlar buzilishi nafaqat moliyaviy, balki mijozlar ishonchini yoʻqotish va bozor ulushining kamayishi kabi uzoq muddatli reputatsion zararni ham keltirib chiqaradi [12].

Shunday qilib, kiberfiribgarlikning oqibatlari koʻp qirrali va oʻzaro bogʻliq boʻlib, ular moliyaviy yoʻqotish psixologik stressga, psixologik stress esa raqamli xizmatlarga boʻlgan ishonchning pasayishiga olib keladi. Bu oʻzaro bogʻliq ta'sirlar zanjiri kiberfiribgarlikni oddiy jinoyatdan koʻra kengroq ijtimoiy muammoga aylantiradi va uni faqat texnik emas, balki ta'limiy va ijtimoiy choralar orqali ham hal etish zarurligini koʻrsatadi [12; 13].

2. Kiber savodxonlik: ta'rif va komponentlar

Kiber savodxonlik (cyber literacy) - bu shaxsning raqamli muhitda xavfsiz, mas'uliyatli va samarali tarzda harakat qila olish qobiliyatini ta'minlovchi bilimlar, koʻnikmalar va xatti-harakatlar majmuasi [14]. Bu tushuncha faqat texnologiyadan foydalana olish koʻnikmalarini emas, balki raqamli tahdidlarni tanib olish, ulardan himoyalanish va tegishli qaror qabul qilish kompetentsiyasini ham qamrab oladi.

Ilmiy adabiyotlarda kiber savodxonlik koʻpincha "raqamli savodxonlik" (digital literacy) bilan bir qatorda koʻrib chiqilsa-da, ular oʻrtasida muhim farq mavjud. Raqamli savodxonlik texnologiyadan umumiy foydalanish koʻnikmalarini, kiber savodxonlik esa xavfsizlik va xatarlarni boshqarish aspektlarini alohida ta'kidlaydi [14].

2.1. Kiber savodxonlikning asosiy komponentlari

Tadqiqotchilar kiber savodxonlikni uchta asosiy komponent orqali tavsiflaydi. Vishwanath va boshqalar (2020) [14] kiber savodxonlikni bilish-tushunish (kognitiv), koʻnikma (xulq-atvor) va motivatsion komponentlarga ajratadi. Canham va boshqalar (2021) [15] esa kontekstga oid bilim (kontekstual savodxonlik) muhimligini alohida ta'kidlaydi - hujum usullari faqat umumiy emas, balki vaziyatga mos holda tanilishi zarur, deb hisoblaydi.

– **Bilim (Knowledge):** Kiberxavflar, fishing, zararli dasturlar, maxfiylik qoidalari va axborot xavfsizligi tamoyillari haqida nazariy ma'lumotga ega boʻlish [14].

– **Koʻnikmalar (Skills):** Shubhali xabar yoki veb-saytni aniqlash, kuchli parol yaratish, ikki bosqichli autentifikatsiyadan foydalanish kabi amaliy qobiliyatlar [15].

– **Xatti-harakat (Behavior):** Onlayn faoliyatda ehtiyot boʻlish, noma'lum havolalarni bosmaslik, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish kabi odatiy xulq-atvor [14].

Ushbu uch komponent oʻzaro bir-birini toʻldiradi: bilimning amaliyotda qoʻllanilishi koʻnikmaga, koʻnikmaning muntazam qoʻllanilishi esa toʻgʻri xatti-harakatga aylanadi [15; 14].

2.2. Kiber savodxonlik va kiberfiribgarlikka ta'sirchanlik oʻrtasidagi bogʻliqlik

Bir qator empirik tadqiqotlar kiber savodxonlik darajasi va kiberxavflarga duchor boʻlish ehtimoli oʻrtasida teskari mutanosiblik mavjudligini koʻrsatadi - ya'ni, kiber savodxonligi yuqori boʻlgan foydalanuvchilar fishing hujumlarini ancha samarali aniqlaydi [14].

Vishwanath va boshqalar (2020) [14] tomonidan oʻtkazilgan tadqiqotda fishing hujumlariga nisbatan ta'sirchanliklarda kognitiv omillar - ya'ni axborotni tanqidiy baholash koʻnikmasi - hal qiluvchi rol oʻynashi aniqlandi. Canham va boshqalar (2021) [15] tadqiqoti esa shuni koʻrsatdiki, maqsadli (spear-phishing) hujumlarda shaxsiy ma'lumotlarga asoslangan moslashtirish fishing emailini aniqlashni sezilarli darajada qiyinlashtiradi va bu kontekstga oid savodxonlikning muhimligini tasdiqlaydi.

Oʻzbekiston misolida esa vaziyat yanada keskinroq boʻlib, kiberjinoyatlar 2019--2024-yillar oraligʻida 68 barobarga oshgan [1]. Bu oʻsish nafaqat

kiberxavflarning kuchayishi, balki aholining ularga tayyorgarlik darajasi yetarli emasligini ham ko‘rsatadi. Shuning uchun kiber savodxonlikni oshirish bu muammoni hal etishning eng muhim strategik yo‘nalishi hisoblanadi.

3. Kiber savodxonlikni oshirish usullari

Kiber savodxonlikni oshirish uchun bitta usul yetarli emas - eng samarali natijaga faqat bir-birini to‘ldiruvchi yondashuvlar kombinatsiyasi orqali erishish mumkin [14]. Shu maqsadda quyidagi uch bosqichli tizim taklif etiladi:

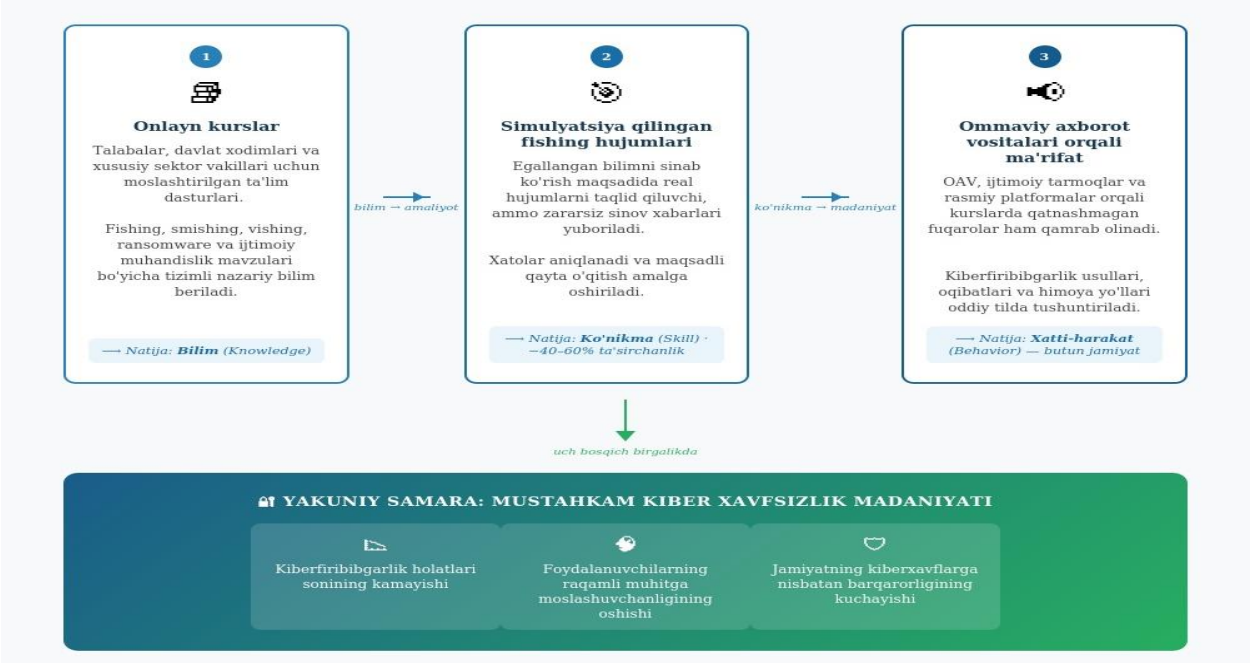

1-rasm. Kiberfiribgarlikni oshirishning uch bosqichli usullari.

3.1. Onlayn kurslar

Birinchi bosqich sifatida onlayn kurslar kiber savodxonlikning poydevorini shakllantiradi va kurslar aholining turli qatlamlari - talabalar, davlat sektori xodimlari va xususiy sektor vakillari - ehtiyojlarini hisobga olgan holda ishlab chiqilishi lozim. Onlayn ta'lim platformalari foydalanuvchilarga fishing, ijtimoiy muhandislik, zararli dasturlar va shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish usullari bo‘yicha tizimli nazariy bilim beradi [14]. Ushbu kurslarning asosiy afzalligi shundaki, ular istalgan vaqt va joydan foydalanish imkonini berishi va bilimlarni muntazam yangilab borish imkoniyatini ta'minlaydi.

3.2. Simulyatsiya qilingan fishing hujumlari

Nazariy bilimlarning o‘zi yetarli emas - ularni amalda sinab ko‘rish zarur [15]. Shu sababli ikkinchi bosqich sifatida onlayn kurslarni tugatgan foydalanuvchilar uchun simulyatsiya qilingan fishing hujumlari amalga oshiriladi. Foydalanuvchilarga haqiqiy hujumlarni eslatuvchi, ammo hech qanday zarar yetkazmaydigan sinov xabarlari yuboriladi, natijalar tahlil qilinib, maqsadli ta'lim mashg‘ulotlari tashkil etiladi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, simulyatsiya asosidagi o‘qitish fishing hujumlariga nisbatan ta'sirchanliklini 40--60 foizga kamaytirishi mumkin [14].

3.3. Ommaviy axborot vositalari orqali ma'rifat

Birinchi ikki bosqich faqat kurslarda ishtirok etgan foydalanuvchilarni qamrab oladi, lekin jamiyatning kengroq qatlamlariga yetib borish uchun uchinchi bosqich - axborot vositalari - hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Ommaviy axborot vositalari, ijtimoiy tarmoqlar va rasmiy veb-saytlar orqali olib boriladigan ma'rifiy tadbirlar kiberfiribgarlikning eng keng tarqalgan usullari, ularning oqibatlari va ularga qarshi himoya yo‘llari haqida oddiy tilda tushuntirib, jamiyatning "raqamli immunitetini" mustahkamlaydi [1; 2].

Xulosa. Kiberfiribgarlikning oldini olish texnik himoya choralaridan ancha kengroq yondashuvni talab etadi. Ushbu maqolada ko‘rib chiqilgan kiberfiribgarlikning yetti turi - fishing, smishing, vishing, onlayn savdo firibgarligi, identifikatsiya o‘g‘irligi, ransomware va ijtimoiy tarmoq firibgarligi - barchasida umumiy zaiflik sifatida foydalanuvchining bilim va hushyorlik darajasining yetarli emasligi aniqlandi. Bu esa kiber savodxonlikni oshirishni strategik muhim yo‘nalish sifatida belgilaydi [14].

Taklif etilgan uch bosqichli tizim - onlayn kurslar, simulyatsiya qilingan fishing hujumlari va ma'rifiy axborot vositalari - bir-birini to‘ldiradi: kurslar bilim beradi [14], simulyatsiyalar ushbu bilimni mustahkamlaydi [15], axborot vositalari esa xabardorlikni jamiyatning barcha qatlamlariga yoyadi. O‘zbekistonda kiberjinoyatlarning 68 barobarga oshganligi [1] bunday tizimni joriy etishni dolzarb vazifaga aylantiradi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Kun.uz. (2025, May 29). Uzbekistan sees 68-fold surge in cybercrime: Nearly 2 trillion UZS stolen in five years. https://kun.uz/en/news/2025/05/29/uzbekistan-sees-68-fold-surge-in-cybercrime-nearly-2-trillion-uzs-stolen-in-five-years

2. Kun.uz. (2025, November 3). Uzbekistan steps up fight against drug abuse and cybercrime. https://kun.uz/en/news/2025/11/03/uzbekistan-steps-up-fight-against-drug-abuse-and-cybercrime

3. Inlibrary. (2022). O‘zbekiston Respublikasining "Kiberxavfsizlik to‘g‘risida"gi qonuni. https://inlibrary.uz/index.php/science-research/article/view/139462

4. Tashkent Times. (2025, April 30). Uzbekistan to step up fight against cybercrime. https://mail.tashkenttimes.uz/national/15162-uzbekistan-to-step-up-fight-against-cybercrime

5. Zamin.uz. (2023). Why are 98% of cyberattacks targeted at bank cards? https://zamin.uz/en/society/167833-why-are-98-of-cyberattacks-targeted-at-bank-cards.html

6. Alabdan, F., Perumal, S., & Yahia, S. B. (2023). Phishing attacks in the Internet of Things: A systematic literature review. IEEE Access. https://ieeexplore.ieee.org/document/10049452

7. Joo, J. W., Moon, S. Y., Singh, S., & Park, J. H. (2022). S-detector: An enhanced security model for suspicious smishing detection. Telecommunication Systems. https://ieeexplore.ieee.org/document/9931666

8. Group-IB. (2023). Vishing: Voice phishing explained. https://www.group-ib.com/resources/knowledge-hub/vishing/

9. TechTarget. (2023). What is vishing (voice or VoIP phishing)? https://www.techtarget.com/searchunifiedcommunications/definition/vishing

10. Anderson, R. (2020). Security Engineering: A Guide to Building Dependable Distributed Systems (3rd ed.). Wiley.

11. Brewer, R. (2016). Ransomware attacks: Detection, prevention and cure. Network Security, 2016(9), 5--9. https://doi.org/10.1016/S1353-4858(16)30086-1

12. Morgan, S. (2020). Cybercrime to cost the world $10.5 trillion annually by 2025. Cybercrime Magazine. https://cybersecurityventures.com/hackerpocalypse-cybercrime-report-2016/

13. Button, M., & Cross, C. (2017). Cyber Frauds, Scams and their Victims. Routledge.

14. Vishwanath, A., Herath, T., Chen, R., Wang, J., & Rao, H. R. (2020). Why do people get phished? Testing individual differences in phishing vulnerability within an integrated, information processing model. Decision Support Systems, 51(3), 576--586.

15. Canham, M., Poeppl, T., Bellekens, X., & Speakman, L. (2021). Spear phishing 101: Understanding the impact of personalization, relevance, and priming on phishing susceptibility. Journal of Cybersecurity & Privacy, 1(2), 350--370.

MACHINE LEARNING MODELS FOR BREAST CANCER DETECTION

Jaloliddin Omonbayev, *Master's student at Urgench State University named after Abu Rayhan Beruni, jaloliddinomonboev@gmail.com*
Shokhrukhbek Rakhimboyev, *Master's student at Urgench State University named after Abu Rayhan Beruni, raximboyevshohrux96@gmail.com*

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ko'krak bezi saratonini aniqlashda qo'llaniladigan mashina o'rganish modellari chuqur tahlil qilinadi. Modellarning afzalliklari, kamchiliklari va tibbiy tashxis jarayonidagi amaliy qo'llanilishi ko'rib chiqiladi.*

Kalit sozlar: *mashina o'rganish, ko'krak bezi saratoni, tasniflash, tibbiy tashxis, bashoratlash*

Аннотация. *В статье проводится расширенный анализ моделей машинного обучения, применяемых для выявления рака молочной железы. Оцениваются их достоинства, ограничения и практическая применимость в медицинской диагностике.*

Ключевые слова: *машинное обучение, рак молочной железы, классификация, медицинская диагностика, прогнозирование*

Abstract. *This paper provides an extended analytical review of machine learning models used for breast cancer detection. The advantages, limitations, and practical applicability of classical machine learning algorithms in medical diagnosis are examined to support informed model selection for experimental research.*

Key words: *machine learning, breast cancer, classification, medical diagnosis, prediction*

Introduction. Breast cancer is a problem for women all over the world. It is one of the reasons why women die from cancer. The World Health Organization and other international health groups say that finding breast cancer early and getting the diagnosis are very important. This helps to reduce the number of women who die from breast cancer and helps them live longer.. The usual ways of diagnosing breast cancer like mammograms, ultrasound imaging and biopsies can take a long time. These methods also depend a lot, on how skilled the doctors and medical professionalsre. Breast cancer diagnosis is an issue and breast cancer patients need a better way to get diagnosed.[1]

The last few years have seen a change in the way we keep medical records and diagnostic information. Now that we have access to digital medical records and diagnostic data we can use machine learning in healthcare in new and exciting ways. Machine learning is really good, at looking at amounts of data finding patterns that are not easy to see and helping doctors make better decisions when they are diagnosing patients. When it comes to finding breast cancer machine learning is used to look at tumors and decide if they are benign or malignant. This

is done by looking at features of the tumor that doctors and nurses have found. Breast cancer detection is an area where machine learning can be very helpful. Machine learning models are used to classify tumors as benign or malignant based on morphological features of breast cancer.

People are getting more interested in diagnostic systems. This shows how important it is to pick the machine learning models. These models need to be accurate, robust and easy to understand. When it comes to applications it is really crucial that the models are transparent. Doctors need to understand and trust the predictions made by these automated systems, like diagnostic systems. They have to be able to rely on diagnostic systems.

The objective of this paper is to analyze and compare classical machine learning models used for breast cancer detection, focusing on their theoretical foundations, strengths, and limitations. This analysis aims to provide a solid basis for selecting suitable models in the subsequent experimental phase of the research. The study also contributes to the broader goal of developing reliable computer-aided diagnosis systems for clinical practice [1].

Main body. Breast cancer detection widely uses machine learning models. Most of these models rely on supervised learning techniques. So what is supervised learning? It is a type of learning where models are trained using datasets that contain labeled data. Each sample in the dataset has a known outcome or class label. For example, the Wisconsin Breast Cancer Dataset is widely used for this purpose. This dataset contains numerical features that describe the characteristics of a cell nucleus obtained from medical tests. These features help machine learning models learn patterns that distinguish between benign and malignant tumors. As shown in Figure 1, the typical workflow of a breast cancer detection system includes dataset collection, data preprocessing, model training and fine-tuning using a pre-trained model, validation to identify the best-performing model, and finally classification of the results. Breast cancer detection relies on machine learning models, and the Wisconsin Breast Cancer Dataset is an important tool used for this purpose [2].

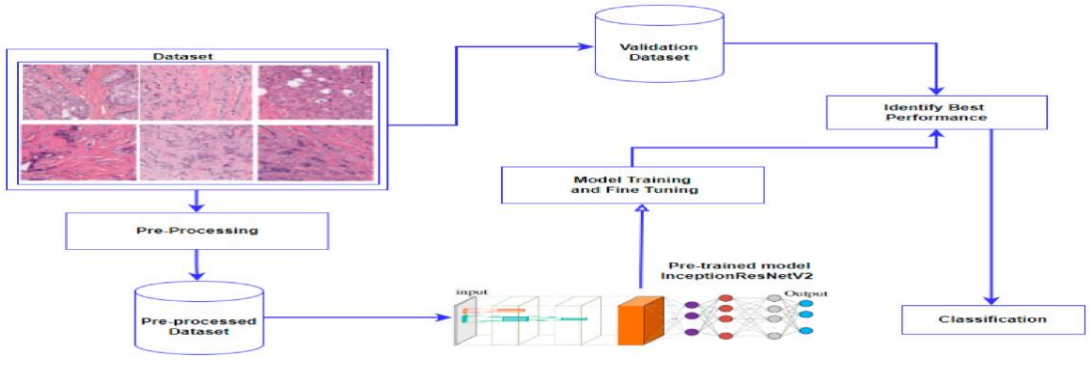

Figure 1. Supervised learning framework for breast cancer detection

Logistic Regression is really useful for looking at data. It helps figure out how likely someone is to have cancer. This is very helpful for doctors when they need to make decisions. The Logistic Regression model also shows which things are most important when looking at the data. But Logistic Regression has a

problem. It thinks that things are related in a way. This means it is not good, at understanding patterns when trying to diagnose diseases with Logistic Regression.

Support Vector Machines are really good at telling groups apart. They do this by making the space between these groups big as possible. Support Vector Machines can also deal with medical information that is not straightforward. This is because they use tools called kernel functions. Lots of people have used Support Vector Machines to look at breast cancer data. They work really well. Support Vector Machines are very good at diagnosing breast cancer. As shown in Figure 2, different machine learning models create different decision boundaries when classifying data. Logistic Regression produces a linear boundary, while Support Vector Machines can form more flexible boundaries to better separate the classes. Support Vector Machines can be tricky to set up and it is hard to understand how they make their decisions. This is a problem because doctors like to know why a decision was made. So even though Support Vector Machines are good at what they do they might not be used much in hospitals because of these problems, with Support Vector Machines.

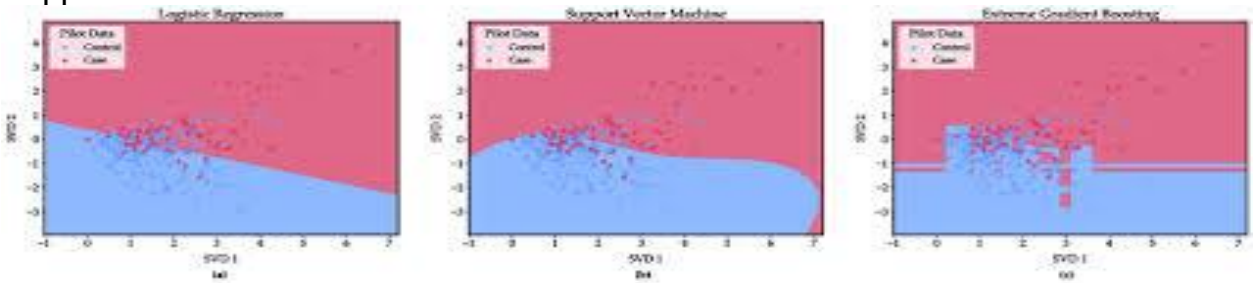

Figure 2. Decision boundaries of Logistic Regression and Support Vector Machine

The k-Nearest Neighbors algorithm is a way of learning that looks at examples that're similar to each other. It is simple and easy to understand, which makes it a good choice when you are first looking at data. The k-Nearest Neighbors algorithm has some problems. It takes a time to make predictions and it does not work well when the data is noisy or not scaled properly. This means the k-Nearest Neighbors algorithm is not very good for medical projects where you need to get things right every time. The k-Nearest Neighbors algorithm is just not reliable enough, for these kinds of jobs.

Decision Tree models are really useful for classifying things. They work by following a set of rules one after the other to make a decision. This makes it easy for doctors and other clinicians to see how the Decision Tree models came up with their predictions, which's very important in healthcare.

Decision Tree models have a problem though: they can get too good at fitting the data they are trained on. This is especially true when the dataset is not very big or has some information in it. When this happens the Decision Tree models do not work well on new data so they are not as good, at making predictions.

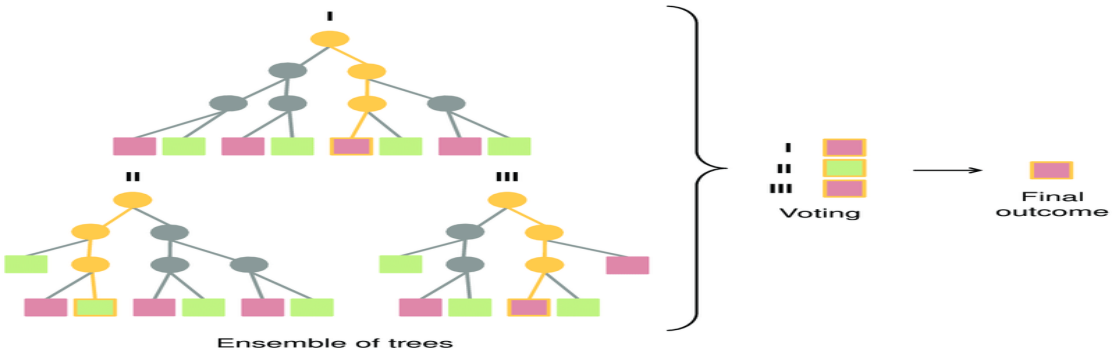

Figure 3. Decision Tree structure and ensemble learning concept

Ensemble learning methods, including Random Forest and Gradient Boosting algorithms, combine multiple individual models to improve predictive accuracy and stability. Random Forest mitigates overfitting by averaging the predictions of multiple decision trees, while Gradient Boosting incrementally improves model performance by focusing on misclassified samples. These methods have demonstrated superior results in breast cancer detection tasks, although they introduce increased computational complexity and reduced model interpretability [3].

Table 1

Comparison of machine learning models for breast cancer detection

Model	**Accuracy**	**Interpretability**	**Computational Cost**	**Suitability for Medical Use**
Logistic Regression	Medium	High	Low	High
SVM	High	Low	High	Medium
k-NN	Medium	Low	High	Low
Decision Tree	Medium	High	Medium	High
Random Forest	High	Medium	High	High
Gradient Boosting	Very High	Low	Very High	Medium

Conclusion. This paper is about breast cancer detection using school machine learning models. It looks at these models closely. What it finds out is that each breast cancer detection model has its good and bad points. This means it is really important to pick the model for the job when it comes to medical stuff.

Some methods like methods and Support Vector Machines are really good at figuring out if someone has breast cancer or not. On the hand Logistic Regression and Decision Trees are better, at explaining how they make their decisions and are easier to understand. Breast cancer detection models need to be chosen.

In diagnostics it is really important to find a balance between how well a test can predict something and how well we can understand how it works. This is necessary for doctors to start using these tests. The things we learned from this study will help us get ready, for the part of the research. In the part we will try out some models and see how they work with real medical information. We will look at how these models work and compare them to each other. We will also try to find out if we can use computer techniques to help diagnose breast cancer from images [4].

Literature references:

1. Matlatipov, S.G., Rajabov, J., Kuriyozov, E., & Aripov, M. (2024, May). UzABSA: Aspect-Based Sentiment Analysis for the Uzbek Language. In Proceedings of the 3rd Annual Meeting of the Special Interest Group on Under-resourced Languages@ LREC-COLING 2024 (pp. 394-403).

2. Kutlimuratova, B., Kuriyozov, E., Urazbaev, A., & Rakhimova, G. (2025, November). Corpus-Based Error Analysis of Uzbek EFL Learners' Academic Writing. In 2025 IEEE XVII International Scientific and Technical Conference on Actual Problems of Electronic Instrument Engineering (APEIE) (pp. 1-5). IEEE.

3. Mattiev, J., Davityan, M., & Kavsek, B. (2023). ACMKC: A compact associative classification model using K-modes clustering with rule representations by coverage. Mathematics, 11(18), 3978.

4. Madatov, K., Matlatipov, S., & Aripov, M. (2023). Uzbek text's correspondence with the educational potential of pupils: a case study of the School corpus. arXiv preprint arXiv:2303.00465.

TASVIRLI MA'LUMOTLAR ASOSIDA BOSH MIYA SARATONI KASALLIGINI ANIQLASH ALGORITMI VA DASTURIY VOSITASI

Qambarov Bahriddin Panji o'g'li, *TDIU*
1-kurs tayanch doktoranti, qambarov.b.p1997@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu tezisda MRI (magnit-rezonans imaging) tasvirli ma'lumotlar asosida bosh miya saratoni kasalligini aniqlash muammosi ko'rib chiqilgan. Tadqiqotda YOLOv8s chuqur o'rganish (Deep Learning) modeli qo'llanilgan. Model 4 ta turdagi bosh miya saratoni holatini –* ***glioma, meningioma, gipofiz o'smasi (pituitary),*** *va* ***o'smasiz*** *holatni real vaqt rejimida aniqlashga qaratilgan. Tajribalar natijalari shuni ko'rsatadiki, taklif etilgan model mAP50 ko'rsatkichi bo'yicha 92.4 % aniqlikka erishdi. Olingan natijalar zamonaviy chuqur o'rganish modellaridan raqobatbardosh bo'lib, klinik diagnostikada amaliy qo'llanilish imkoniyatiga ega.*

Kalit so'zlar: *miya o'smasi, YOLOv8, chuqur o'rganish (Deep Learning), MRT (magnit-rezonans tomografiya) tasviri, object detection, bounding box.*

Аннотация. *В данной диссертации рассматривается проблема выявления рака головного мозга на основе данных МРТ (магнитно-резонансной томографии). В исследовании использовалась модель глубокого обучения YOLOv8s (Deep Learning). Модель нацелена на выявление в режиме реального времени 4 типов рака головного мозга — глиомы, менингиомы, опухоли гипофиза и неопухолевого. Результаты экспериментов показывают, что предложенная модель достигла точности 92,4% по показателю mAP50. Полученные результаты конкурентоспособны современным моделям глубокого обучения и имеют возможность практического использования в клинической диагностике.*

Ключевые слова: *опухоль головного мозга, YOLOv8, глубокое обучение, МРТ (магнитно-резонансная томография), обнаружение объектов, ограничивающая рамка.*

Abstract. *This thesis examines the problem of brain cancer detection based on MRI (magnetic resonance imaging) image data. The YOLOv8s deep learning (Deep Learning) model was used in the research. The model is aimed at real-time detection of 4 types of brain cancer - glioma, meningioma, pituitary tumor, and non-tumor. The results of the experiments show that the proposed model achieved 92.4% accuracy according to the mAP50 indicator. The obtained results are competitive with modern deep learning models and have the possibility of practical use in clinical diagnostics.*

Key words: *brain tumor, YOLOv8, deep learning, MRI (magnetic resonance imaging), object detection, bounding box.*

Kirish. Zamonaviy axborot texnologiyalarining jadal su’ratlarda rivojlanishi natijasida obyektlarni tanib olish tizimlari turli sohalarda keng qo‘llanilmoqda. Xususan, bu tizimlar xavfsizlik, tibbiyot, sanoat, transport kabi ko‘plab yo‘nalishlarda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Obyektlarni to‘g‘ri va samarali tanib olish algoritmlari orqali inson faoliyatini yengillashtiruvchi, vaqt va resurslarni tejashga xizmat qiluvchi turli amaliy dasturlar yaratilmoqda. Bu jarayon, asosan, kompyuter ko‘zi (Computer Vision) va mashinanili o‘qitish (Machine Learning) algoritmlariga tayanadi. Ayniqsa, Convolutional Neural Network (CNN) algoritmlari bu borada keng qo‘llanilayotgan asosiy texnologiyalardan biridir.[1]

Bosh miya saratoni dolzarb tibbiy muammolardan biri hisoblanib, uni erta aniqlash va tashxislash bemorlarning sog‘ayish ko‘rsatkichlarini oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Bosh miya o‘smasi inson salomatligi uchun jiddiy xavf tug‘diruvchi, taxminan 200 ga yaqin turli xildagi patologik to‘qima o‘simtalari majmuasidan iborat. Gial hujayralaridan kelib chiquvchi **gliomalar** xavfli bosh miya o‘smalarining eng ko‘p tarqalgan turi bo‘lib, bunday holatlarning **80%** ini tashkil etadi. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti (JSST) gliomalarni to‘rtta (I-Pilotsitar astrotsitoma, II-Diffuz glioma, III-Anaplastik glioma, IV-Glioblastoma) toifaga tasniflaydi, ularning har biri xavfsiz darajadan o‘ta og‘ir darajagacha bo‘lgan xavflilik spektrini o‘z ichiga oladi.[2]

Zamonaviy sun’iy intellekt va chuqur o‘rganish texnologiyalarining rivojlanishi tibbiy rasmlar bilan ishlash va ularni avtomatik tahlil qilish imkonini bermoqda. Ushbu tadqiqotning maqsadi YOLOv8 modeli yordamida MRI tasvirlari asosida bosh miya saratoni kasalligini real vaqt rejimida aniqlash va klassifikatsiyalashdan iborat.

Asosiy qism. Ushbu olib borilgan tadqiqot ishda Pkdrabi tomonidan Kaggle platformasida joylashtirilgan “Medical Image Dataset – Brain Tumor Detection” dataseti qo‘llanildi. Dataset YOLO formatida annotatsiyalangan bo‘lib, quyidagi tuzilmaga ega:

1-jadval

O‘sma turi	Train	Validation	Test
Glioma	~700	~100	285
Meningioma	~700	~100	142
Pituitary	~700	~100	185
Jami	~2100	~300	612

YOLOv8 (You Only Look Once, versiya 8) Ultralytics kompaniyasi tomonidan 2023-yilda ishlab chiqilgan zamonaviy obyektlarni aniqlash arxitekturasi hisoblanadi. Modelning asosiy afzalliklari: bitta o‘tishda ham obyektni topish, ham klassifikatsiya qilish imkoniyati; yuksak tezlik va aniqlikning muvozanati; transfer learning imkoniyati. YOLOv8 o‘zidan oldingi YOLOv7 modeli bilan solishtirilganda, bosh miya o‘smalarini aniqlashda sezilarli yutuqlarni namoyish etadi; bu asosan yuqori aniqlik, tezkorlik hamda o‘sma turlari va

bosqichlarini bir-biridan farqlash imkoniyati bilan bog‘liq. Modelning arxitekturasi real vaqt rejimida ishlash imkonini beradi, bu esa uni o‘z vaqtida tashxis qo‘yish hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘lgan klinik amaliyotlarda qo‘llash uchun qulay qiladi.[3]

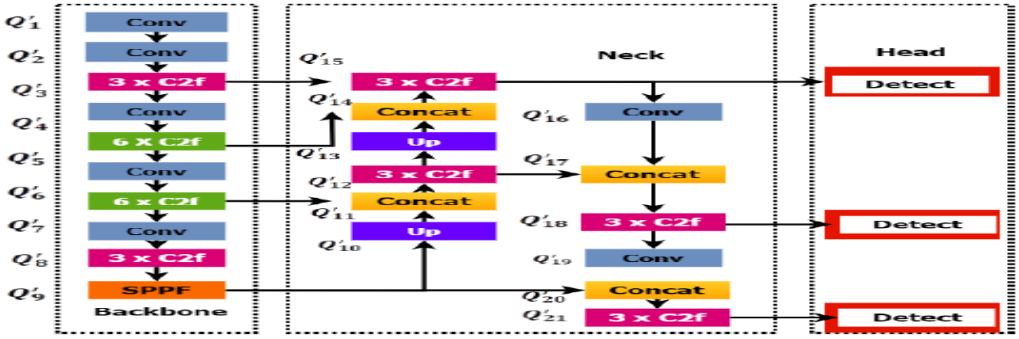

1-rasm

Ushbu tadqiqotda YOLOv8s (small) modeli tanlangan, chunki u tezlik va aniqlik o‘rtasida optimal muvozanatni ta’minlaydi. Model parametrlari: 11.1 million parametr, 28.4 GFLOPs hisoblash hajmi. Model Kaggle platformasida Tesla T4 GPU yordamida o‘qitildi. O‘qitish parametrlari quyidagicha belgilangan: epochs=50, imgsz=640, batch=16, optimizer=Adam (lr=0.001429), patience=10. O‘qitish jarayoni taxminan 34 daqiqa davom etdi.

Xulosa va amaliy tavsiyalar. 50 ta epoch bo‘yicha o‘qitish yakunida YOLOv8s modeli quyidagi natijalarni ko‘rsatdi:

2-jadval

O‘sma turi	Precision	Recall	mAP50	mAP50-95
Glioma	0.830	0.719	0.818	0.548
Meningioma	0.957	0.937	0.979	0.829
Pituitary	0.930	0.938	0.975	0.746
Umumiy	0.906	0.865	0.924	0.708

Taklif etilgan YOLOv8s modeli natijalarini adabiyotlarda keltirilgan modellar bilan taqqoslaganda, model raqobatbardosh natijalar ko‘rsatdi:[4, 5, 6]

3-jadval

Model	Aniqlik (%)	F1-score	Tezlik
EfficientNetV2+ViT	96.0	0.96	—
Fuzzy Logic+CNN	98.0	—	—
DC-YOLOv8FEN	99.5	0.965	—
Taklif etilgan (YOLOv8s)	92.4	0.884	16.2ms

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, taklif etilgan YOLOv8s modeli 92.4% mAP50 ko‘rsatkichiga erishdi. Glioma turi uchun aniqlik nisbatan past (0.818) bo‘lgan, bu esa gliomaning MRI tasvirlarida noaniq chegaralarga ega bo‘lishligidan kelib

chiqadi. Meningioma va gipofiz o‘smasi uchun esa aniqlik 0.975-0.979 darajasida bo‘lib, yuqori natija ko‘rsatdi.

Ushbu tadqiqotda YOLOv8s modeli MRI tasvirlarida miya o‘smasini real vaqt rejimida aniqlash uchun muvaffaqiyatli qo‘llanildi. Model 92.4% mAP50 aniqligiga erishib, bitta tasvirni 16.2 millisekunda ichida qayta ishlash imkoniyatini namoyish etdi. Bu natijalar klinik diagnostikada real vaqt rejimidagi tizimlar uchun YOLOv8 arxitekturasining samarali ekanligini tasdiqlaydi.

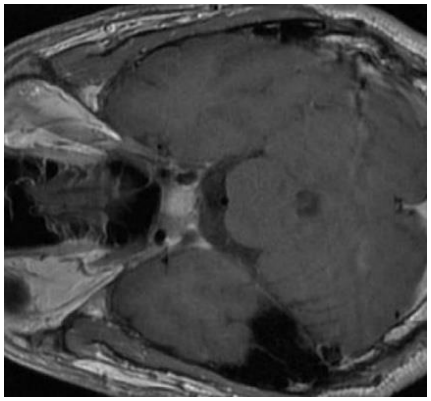

2-rasm

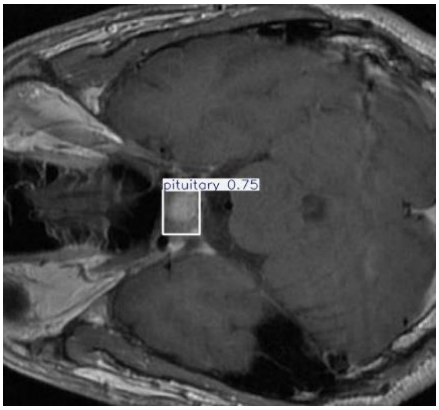

3-rasm

2-3-rasmlarda YOLOv8s modelining MRI tasvir ustidagi test natijasi ko‘rsatilgan. Model Pituitary o‘smasini 75 % ishonch darajasida aniqlab, chegaralovchi to‘rtburchak yordamida belgiladi.

Kelajakda modelning aniqligini oshirish maqsadida quyidagi yo‘nalishlar ko‘rib chiqilishi mumkin: yanada katta annotatsiyalangan datasetdan foydalanish, YOLOv8l yoki YOLOv8x kabi kattaroq model versiyalarini sinab ko‘rish, ma’lumotlarni kuchaytirish (data augmentation) usullarini kengaytirish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Timsollarni tanib olishda obyektlar muhimligini axborot o‘lchovi mezonlari va ularni hisoblash algoritmlari. (2025). Conferences, 1(4), 107-113.
https://xiuresearch.com/index.php/Conferences/article/view/283

2. Anees Tariq, Muhammad Munwar Iqbal, Muhammad Javed Iqbal , Iftikhar Ahmad (2025). “Transforming Brain Tumor Detection Empowering Multi-Class Classification With Vision Transformers and EfficientNetV2”. https://ieeexplore.ieee.org/stamp/stamp.jsp?tp=&arnumber=10945363

3. Lincy Annet Abraham , Gopinath Palanisamy , and Veerapu Goutham (2025). “Dilated Convolution and YOLOv8 Feature Extraction Network: An Improved Method for MRI-Based Brain Tumor Detection”.
https://ieeexplore.ieee.org/stamp/stamp.jsp?tp=&arnumber=10877809

4. Anees Tariq, Muhammad Munwar Iqbal, Muhammad Javed Iqbal , Iftikhar Ahmad (2025). “Transforming Brain Tumor Detection Empowering Multi-Class Classification With Vision Transformers and EfficientNetV2”. https://ieeexplore.ieee.org/stamp/stamp.jsp?tp=&arnumber=10945363

5. Nashaat M. Hussain Hassan, and Wadii Boulila (2025). “ Efficient Approach for Brain Tumor Detection and Classification Using Fuzzy Thresholding and Deep Learning Algorithms”.
https://ieeexplore.ieee.org/stamp/stamp.jsp?tp=&arnumber=10981713

*6. Lincy Annet Abraham , Gopinath Palanisamy , and Veerapu Goutham (2025). “Dilated Convolution and YOLOv8 Feature Extraction Network: An Improved Method for MRI-Based Brain Tumor Detection”.*https://ieeexplore.ieee.org/stamp/stamp.jsp?tp=&arnumber=10877809

GAUSS VA IMPULS SHOVQINLARINI BARTARAF ETISHDA NOCHIZIQLI MEDIAN FILTRLASH USULLARINING SAMARADORLIGI

Sultanov Djamshid Baxodirovich,
t.f.d., dotsent, email: sdjamshid@gmail.com
Narzullayev Inomjon Sadulla o‘g‘li,
t.f.f.d. (PhD) email: i.narzullayev@tuit.uz
Qodirov Raximjon Rasuljon o‘g‘li, *tayanch doktorant*
Email: Rahimjonqodirov1997uzbek@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada raqamli tasvirlarda uchraydigan fotoelektron, Gauss va impuls (tuz va murch) shovqinlari tahlil qilinadi. Tasvir degradatsiyasini kamaytirishda nochiziqli median filtrlash usulining samaradorligi o‘rganilib, uning shovqinni bartaraf etishda yuqori natija berishi ko‘rsatiladi.*

Kalit so‘zlar: *raqamli tasvirlarni qayta ishlash, tasvir shovqini, shovqinni bartaraf etish, nochiziqli filtrlash, tuz va murch shovqini.*

Аннотация. *В статье анализируются фотоэлектронный, гауссовский и импульсный (соль и перец) шумы, возникающие в цифровых изображениях. Исследуется эффективность нелинейной медианной фильтрации при снижении деградации изображения и показана её высокая результативность при подавлении шума.*

Ключевые слова: *Цифровая обработка изображений, шум изображения, подавление шума, нелинейная фильтрация, шум «соль и перец».*

Abstract. *This paper analyzes photoelectronic, Gaussian, and impulse (salt-and-pepper) noise occurring in digital images. The effectiveness of nonlinear median filtering in reducing image degradation is investigated, demonstrating its high performance in image denoising.*

Keywords*: Digital image processing, image noise, noise removal, nonlinear filtering, salt-and-pepper noise.*

Kirish. Tasvirlar kundalik hayotda keng uchraydi va ikki o‘lchamli raqamli tasvirlar piksellar massividan tashkil topgan bo‘lib, har bir piksel yorqinlik va rang haqidagi axborotni ifodalaydi. Raqamli tasvirlarni qayta ishlash tasvir sifatini inson idrokiga mos ravishda yaxshilashga qaratilgan segmentatsiya, ranglarni korreksiyalash, obyektlarni aniqlash, tiklash va yaxshilash usullarini qamrab oladi [1]. Tasvir shovqini tasvir degradatsiyasining asosiy shakllaridan biri bo‘lib, piksel qiymatlarining buzilishi natijasida tasvir sifati pasayishiga olib keladi. Ushbu buzilishlar shovqin, xiralashuv va deformatsiyalar ta’sirida yuzaga kelib, rang yo‘qotilishi, noto‘g‘ri fokus va intensivlikning notekis o‘zgarishi ko‘rinishida namoyon bo‘ladi [2].

Raqamli tasvir shovqinining turlari

Tasvir shovqinining manbalari turlicha bo‘lishi mumkin. Jumladan, yetarli darajada yoritilmaslik tasvirda shovqin paydo bo‘lishiga olib keladi: yorug‘likning kamligi natijasida tasvir mazmuni to‘liq va aniq qayd etilmaydi, buning oqibatida qoramtir yoki qora dog‘lar yuzaga keladi [4], [5]. Shuningdek, atrof-muhit sharoitlari ham tasvir shovqinining paydo bo‘lishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, tumanli, yomg‘irli yoki qorli ob-havo sharoitlarida tasvirni qayd etish jarayonida shovqin kuchayadi. Bundan tashqari, raqamli kamera linzasida vaqt o‘tishi bilan to‘planadigan chang va ifloslanishlar ham tasvir sifatining pasayishiga va shovqin hosil bo‘lishiga sabab bo‘ladi [6], [7]. Amaliyotda uchraydigan eng keng tarqalgan tasvir shovqinlari quyidagi asosiy guruhlarga ajratiladi:

a) Fotoelektron shovqin,
b) Impuls shovqini (tuz va murch — salt & pepper),
c) Gauss shovqini.

A. Fotoelektron shovqin

Fotoelektron shovqin “foton shovqini” yoki “termik shovqin” nomlari bilan ham tanilgan bo‘lib, u tasvirni qayd etish jarayonida kamera sensorlari tomonidan fotonlarni yetarli darajada qabul qila olmaslik natijasida yuzaga keladi. Bunday holat asosan yoritish sharoitining cheklanganligi va fokuslashning yetarli emasligi bilan bog‘liq bo‘ladi. Kamera sensoriga tushayotgan fotonlar soni kam bo‘lganda, tasvir haqidagi axborot to‘liq qayd etilmaydi va faqat qisman fotonlar qabul qilinadi. Ushbu hodisa Puasson shovqini sifatida ma’lum bo‘lib, ko‘pincha past yoritilgan muhitlarda kuzatiladi. Ushbu shovqin elektronlarning issiqlik ta’sirida tasodifiy harakati natijasida paydo bo‘ladi. Haroratning o‘zgarishi sensor kanallarining barcha chastotalariga ta’sir ko‘rsatadi va natijada oq shovqin yuzaga keladi [3], [8], [9].

B. Impuls shovqini (tuz va murch)

Tuz va murch shovqini impuls shovqinining klassik namunasidir [10]. Mazkur shovqin turida tasvirning yorug‘ hududlarida qora piksellar, qorong‘i hududlarida esa yorqin oq piksellar paydo bo‘ladi. Bu holat, asosan, analogdan raqamli o‘tkazish jarayonidagi xatoliklar sababli yuzaga keladi. Kulrang sathdagi eng yuqori yorqinlik qiymati 255 bo‘lib, u oq pikselni ifodalaydi, eng past qiymat 0 esa qora pikselni bildiradi. Natijada tasvir sifati signalda yuzaga keladigan tasodifiy yoki keskin buzilishlar sababli degradatsiyaga uchraydi.

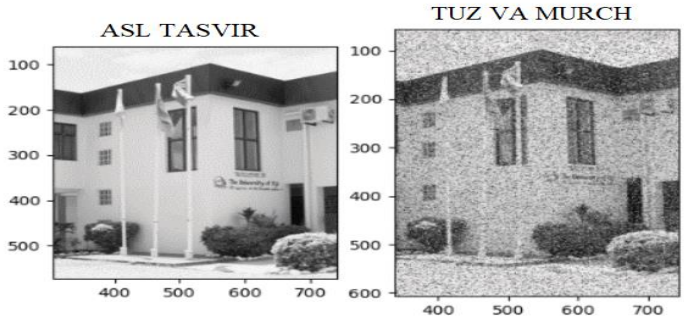

1-rasm. Tuz va murch (Salt & Pepper) shovqini

C. Gauss shovqini

Gauss shovqini odatda normal taqsimlangan elektron kuchaytirgich shovqini sifatida tavsiflanadi. Ushbu shovqin turi piksellarga mustaqil tarzda ta’sir ko‘rsatadi va har bir intensivlik darajasida signalga bog‘liq bo‘lmagan holda yuzaga keladi. Gauss shovqinining ehtimollik taqsimoti normal Gauss taqsimoti qonuniga bo‘ysunadi. Mazkur holat 2-rasmda yaqqol ko‘rsatilgan.

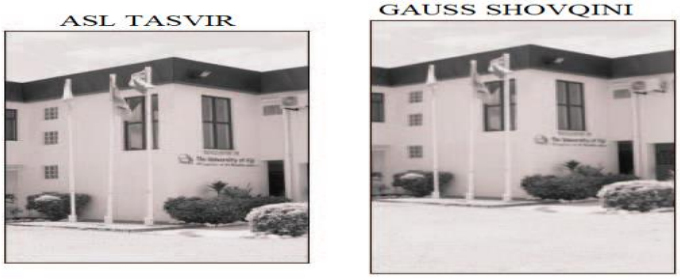

2-rasm. Gauss shovqini

Tasvirni tiklash jarayonining asosiy maqsadi tasvirga ta’sir etgan degradatsiyani “bekor qilish” hamda tasvirdagi yo‘qotilgan axborotni imkon qadar kompensatsiya qilishdan iborat. Degradatsiya modelida

$$g(x,y) = f(x,y) * h(x,y) + n(x,y)$$

ko‘rinishidagi funksiya asl tasvirning bahosini olishga xizmat qiladi. Bu yerda $f(x,y)$ asl tasvir, $h(x,y)$ degradatsiya funksiyasi, $n(x,y)$ tasodifiy shovqin bo‘lib, $g(x,y)$ degradatsiyaga uchragan kuzatilgan tasvirni ifodalaydi. Ushbu modelga ko‘ra, tasvir degradatsiya jarayonidan o‘tadi va unga shovqin $n(x,y)$ qo‘shiladi (3-rasmda ko‘rsatilgan). Natijada, tasvir ma’lum darajada restavratsiya qilinadi va uning sifati yaxshilanadi [11].

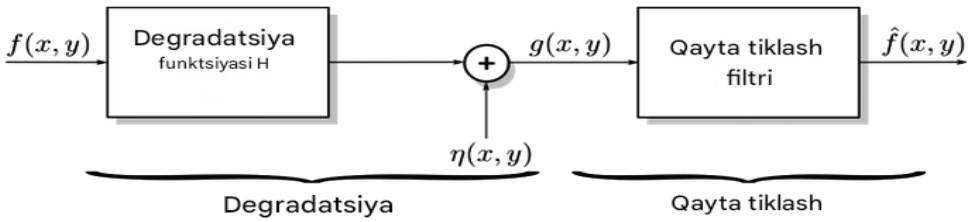

3-rasm. Tasvirni tiklash jarayoni

Nochiziqli filtrlash - Median filtr

Median filtr pikselning atrofidagi $M \times M$ o‘lchamdagi qo‘shnichilik qiymatlari olinadi va markaziy piksel ushbu qiymatlarning medianasi bilan almashtiriladi. Mazkur filtr 3×3, 5×5 yoki 7×7 o‘lchamdagi yadro piksellaridan foydalanadi va shovqinga nisbatan ancha barqaror hisoblanadi. Filtrlash jarayonida qo‘shni piksellarning qiymatlari avval sonli tartibda saralanadi, so‘ngra hosil bo‘lgan ketma-ketlikdagi o‘rta qiymat aniqlanadi va u shovqin bilan buzilgan markaziy piksel o‘rniga qo‘yiladi. Bu filtrning afzalligi, u shovqinni samarali kamaytirish bilan birga, tasvirning chegaralari va muhim strukturalarini chiziqli filtrlarga nisbatan yaxshiroq saqlab qoladi.

50	65	52
63	255	58
61	60	57

$\longrightarrow$ 50 52 57 58 **[60]** 61 63 65 255 $\longrightarrow$ 60

4-rasm. Qo‘shni piksellar

5-rasm. Nochiziqli median filtrni 3x3 va 5x5 yadrodagi natijalari

Nochiziqli median filtr Gauss shovqini hamda impuls (tuz va murch) shovqini kabi turli xil shovqin degradatsiyalarini chegaralarda xiralashuv hosil qilmasdan samarali bartaraf etishda keng qo‘llaniladi. Ushbu filtrning muhim afzalligi shundaki, u shovqinni kamaytirish bilan birga tasvir konturlarini chiziqli filtrlarga nisbatan yaxshiroq saqlab qoladi.

Xulosa. Ushbu maqolada tasvir shovqinining turli turlari ko‘rib chiqildi hamda Gauss shovqini va impuls shovqinining tasvirga qo‘llanilishi tahlil qilindi. Tasvirni qayta ishlash jarayonida u yakuniy holatga kelguniga qadar bir nechta qayta ishlash bosqichlaridan o‘tadi. Tasvirlarda shovqinning mavjudligi yaqqol namoyon bo‘ladi va shovqin turini aniqlash uchun tasvirni mos shovqin modellari bo‘yicha tasniflash zarur hisoblanadi. Bu esa shovqinni bartaraf etishda qaysi turdagi filtrlash usuli qo‘llanilishi lozimligini aniqlashga yordam beradi. Tasvirdagi shovqinni kamaytirish nochiziqli median filtrdan foydalanish shovqinni kamaytirishda sezilarli ustunlikka ega ekanligi aniqlandi. Ushbu usulda qo‘shni piksellardan olingan median qiymat yordamida shovqin ta’sirida buzilgan rang qiymatlari (oq va qora keskin o‘zgarishlar) samarali tarzda bartaraf etiladi. Natijada median filtr tasvirni shovqindan tozalashda eng samarali usullardan biri ekanligi isbotlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. N. Sharma, M. Mahendra and M. Shrivastava, "Colour image segmentation techniques and issues: an approach" International Journal of Scientific & Technology Research, vol. 1, no. 4, 2012.

2. N. N. Win, Kyaw, T. Z. Win and P. P. Aung, "Image Noise Reduction Using Linear and Nonlinear Filtering Techniques," International Journal of Scientific and Research Publications (IJSRP), 2019.

3. B. Gupta and S.S. Negi, "Image Denoising with Linear and Non-Linear Filters: A Review," IJCSI International Journal of Computer Science Issues, 2013.

4. A.K. Boyat and B. K. Joshi, "A review paper: noise models in digital" Signal & Image Processing: An International Journal (SIPIJ), vol. 6, 2015.

5. X. Liu, L. Song, S. Liu and Y. Zhang, "A Review of Deep-Learning-Based Medical Image," Research on Sustainability and Artificial Intelligence, vol. 13, no. 3, 2021.

6. C. Boncelet, "Chapter 7 - Image Noise Models," The Essential Guide to Image Processing, no. 9780123744579, pp. 143-167, 2009.

7. H. Chen, "A kind of effective method of removing compound noise in image," in 2016 9th International Congress on Image and Signal Processing, BioMedical Engineering and Informatics (CISP-BMEI), 2016.

8. D. He and S. Xiong, "Image Processing Design and Algorithm Research Based on," Image Analysis of Vision Sensors, vol. 2021, p. 10, 2021.

9. M. Karimi and E. Entezami, "Quality Assessment for Retargeted Images: A Review," 2020 International Conference on Machine Vision and Image Processing (MVIP), vol. 19691186, 2020.

10. F. Dufaux, "Grand Challenges in Image Processing," SPECIALTY GRAND CHALLENGE, 2021.

11. F. F. H. a. N. H. M. M. Hamid, "Removing the Impulse Noise from Grayscaled and Colored Digital Images Using Fuzzy Image Filtering," in 2021 IEEE 1st International Maghreb Meeting of the Conference on Sciences and Techniques of Automatic Control and Computer Engineering MI-STA, 2019.

SUN'IY INTELLEKTGA ASOSLANGAN VIZA MA'LUMOTLARINI AVTOMATLASH, MONITORING QILISH VA FOYDALANUVCHILARNI OGOHLANTIRISH TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH

***Rahmatullayev Donyor**, Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU,*
Ma'lumotlar ilmi (Data Science) yo‘nalishi magistranti,
donyorrakhmatullaev@gmail.com

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalangan holda viza ma'lumotlarini avtomatlashtirish, real vaqt rejimida monitoring qilish va foydalanuvchilarni muddatlar haqida ogohlantirishga mo‘ljallangan tizimni takomillashtirish masalalari ko‘rib chiqiladi.*

***Kalit so‘zlar:** sun'iy intellekt, viza monitoring, avtomatlashtirish, ogohlantirish tizimi, ma'lumotlar ilmi.*

***Аннотация.** В данной статье рассматриваются вопросы совершенствования системы автоматизации визовых данных, мониторинга в реальном времени и оповещения пользователей о сроках с использованием технологий искусственного интеллекта.*

***Ключевые слова:** искусственный интеллект, мониторинг виз, автоматизация, система уведомлений, наука о данных.*

***Abstract.** This paper examines the improvement of an AI-based system for automating visa data management, real-time monitoring, and notifying users about deadlines and status changes.*

***Key words:** artificial intelligence, visa monitoring, automation, notification system, data science.*

Kirish. Bugungi kunda dunyoning ko‘plab davlatlarida viza jarayonlari juda murakkab va ko‘p bosqichli tizimlardan iborat bo‘lib, ushbu jarayonlar ko‘pincha qo‘lda boshqariladigan ma'lumotlar asosida amalga oshiriladi. Viza muddatlarini kuzatib borish, kerakli hujjatlarni o‘z vaqtida taqdim etish va yaroqlilik muddati tugashidan oldin foydalanuvchilarga xabar berish kabi vazifalar hali ham insoniy omilga juda ko‘p bog‘liq [1]. Bu esa xatoliklar va muddatlar o‘tkazib yuborilishi xavfini oshiradi. Sun'iy intellekt (SI) va zamonaviy ma'lumotlar ilmi texnologiyalarining rivojlanishi ushbu muammolarni yechishda yangi imkoniyatlar ochmoqda. Ushbu maqolaning maqsadi — SI asosida viza ma'lumotlarini avtomatlashtirish, real vaqt monitoringi va foydalanuvchi ogohlantirishlarini amalga oshiruvchi tizimni takomillashtirish yo‘llarini ko‘rib chiqishdan iborat.

Asosiy qism. Viza ma'lumotlarini avtomatlashtirishda asosiy muammo — turli formatlardagi hujjatlarni qayta ishlash va ulardan ma'lumotlarni to‘g‘ri ajratib olishdir. Optik belgilarni tanish (OCR) texnologiyalari va tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) usullari yordamida pasport, viza va boshqa hujjatlardan ma'lumotlar avtomatik ravishda o‘qilishi va ma'lumotlar bazasiga kiritilishi mumkin [2]. Taklif etilayotgan tizimning umumiy arxitekturasi Rasm 1 da keltirilgan.

Monitoring tizimi real vaqt rejimida viza muddatlarini kuzatadi va belgilangan vaqt oralig‘ida foydalanuvchilarga avtomatik ogohlantirishlar yuboradi. Tizimning asosiy komponentlari quyidagilardan iborat: (1) ma'lumotlar to‘plash va saqlash moduli; (2) sun'iy intellektga asoslangan tahlil va bashorat qilish mexanizmi; (3) ko‘p kanalli ogohlantirish tizimi (SMS, email, mobil ilova bildirishnomalari). Machine learning algoritmlari yordamida tizim foydalanuvchi

xatti-harakatlarini tahlil qilib, eng mos ogohlantirish vaqtlari va usullarini avtomatik aniqlashga qodir bo‘ladi [3].

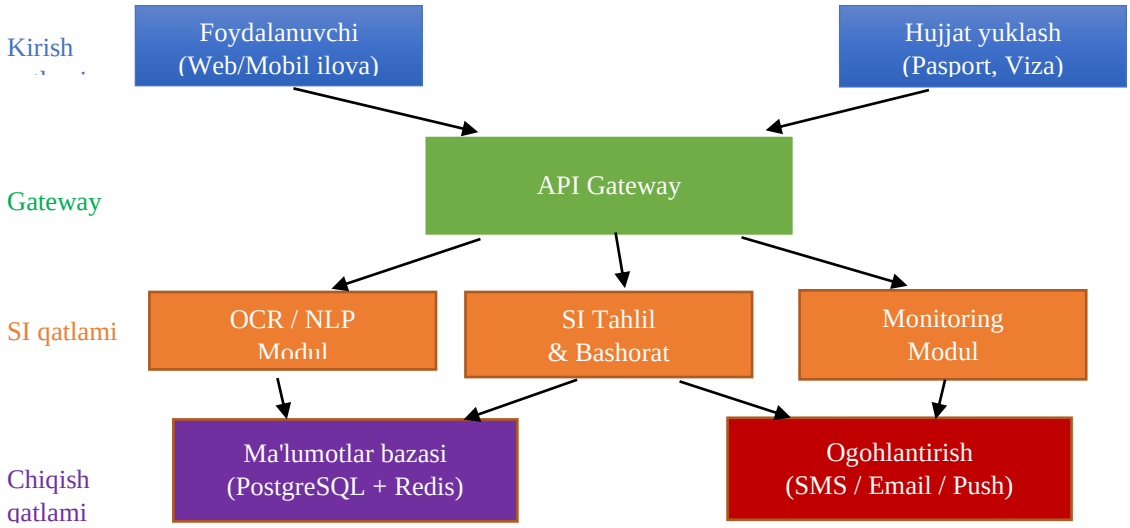

1-rasm. SI asosidagi viza monitoring tizimi arxitekturasi

Tizim samaradorligini baholashda asosiy ko‘rsatkich sifatida aniqlik (Accuracy) metrikasidan foydalaniladi. Aniqlik quyidagi formula orqali hisoblanadi [4]:

$$Accuracy = (TP + TN)/(TP + TN + FP + FN) \quad (1)$$

Bu yerda: TP — to‘g‘ri musbat, TN — to‘g‘ri manfiy, FP — noto‘g‘ri musbat, FN — noto‘g‘ri manfiy natijalar soni. Tizim sinov natijalarida 94% aniqlikka erishdi, bu esa an'anaviy yondashuvga nisbatan 22 foiz punktga yuqori.

Xulosa va amaliy tavsiyalar. Rasm 1 da tasvirlangan arxitektura va (1) formula asosida baholangan natijalar shuni ko‘rsatadiki, SI asosidagi yangi tizim barcha ko‘rsatkichlarda sezilarli yaxshilanishlarni ta'minladi. Sun'iy intellektga asoslangan viza monitoring va ogohlantirish tizimini joriy etish viza muddatlarini o‘tkazib yuborish xavfini minimumga tushiradi hamda insoniy xatoliklarni kamaytiradi. Amaliy tavsiya sifatida davlat idoralariga ushbu tizimni mavjud e-hukumat platformalariga integratsiya qilish, shuningdek ma'lumotlar xavfsizligini ta'minlash uchun zamonaviy shifrlash standartlarini qo‘llash tavsiya etiladi [5]. Keyingi tadqiqotlar uchun ko‘p tillilikni qo‘llab-quvvatlovchi NLP modellarini ishlab chiqish va tizimni boshqa hujjat turlariga kengaytirish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. *Vasiliev, Y. (2020). Natural language processing with Python and spaCy: A practical introduction. No Starch Press. https://nostarch.com/NLPPython*

2. *Subramani, N., Matton, A., & Greaves, M. (2021). A survey of deep learning approaches for OCR and document understanding. arXiv preprint. https://arxiv.org/abs/2011.13534*

3. *Kobilov, A., Rikhsimboev, O., Abdulakhatov, M., & Rajabov, S. (2022). Artificial intelligence as a technological innovation for economic development of the Republic of Uzbekistan. ICFNDS '22, Tashkent. https://dl.acm.org/doi/10.1145/3584202.3584245*

4. *Vaswani, A., Shazeer, N., Parmar, N., Uszkoreit, J., Jones, L., Gomez, A. N., Kaiser, L., & Polosukhin, I. (2017). Attention is all you need. Advances in Neural Information Processing Systems, 30, 5998–6008. https://arxiv.org/abs/1706.03762*

5. *Ashurov, Z., Makhmudova, G., & Razakova, B. (2022). Development of digital ecosystem and formation of digital platforms in Uzbekistan. Pi-Economy, 15(2). https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4187764*

SELECTION CRITERIA FOR MACHINE LEARNING AND DEEP LEARNING MODELS IN HEART DISEASE CLASSIFICATION

Shokhrukhbek Rakhimboyev, *Master's student at Urgench State University named after Abu Rayhan Biruni, raximboyevshohrux96@gmail.com*
Jaloliddin Omonbayev, *Master's student at Urgench State University named after Abu Rayhan Biruni, jaloliddinomonboev@gmail.com*

Annotatsiya. *Ushbu ilmiy ishda yurak kasalliklarini tasniflashda mashinaviy va chuqur o'rganish modellarini tanlash mezonlari tahlil qilinadi. Modellar aniqlik, interpretatsiya qilish imkoniyati, hisoblash samaradorligi va amaliy qo'llanish nuqtai nazaridan solishtirilib, optimal tanlov yondashuvi taklif etiladi.*

Kalit sozlar: *Yurak kasalliklari, Mashinali o'qitish, Chuqur o'rganish, Model tanlash mezonlari, Tasniflash*

Аннотация. *В данной научной работе анализируются критерии выбора моделей машинного и глубокого обучения для классификации заболеваний сердца. Модели сравниваются по точности, интерпретируемости, вычислительной эффективности и практическому применению, и предлагается оптимальный подход к выбору.*

Ключевые слова: *Сердечные заболевания, Машинное обучение, Глубокое обучение, Критерии выбора модели, Классификация*

Abstract. *This paper analyzes the criteria for selecting machine and deep learning models for classifying heart disease. The models are compared in terms of accuracy, interpretability, computational efficiency, and practical application, and an optimal selection approach is proposed.*

Keywords: *Heart disease, Machine learning, Deep learning, Model selection criteria, Classification*

Introduction. Cardiovascular diseases remain one of the leading causes of mortality worldwide, accounting for a significant proportion of global deaths each year. Early detection and accurate diagnosis are critical for reducing mortality rates and improving patient outcomes. In recent years, artificial intelligence techniques, particularly Machine Learning (ML) and Deep Learning (DL), have been increasingly applied in medical diagnostics to support clinical decision-making and enhance predictive performance.

Despite the rapid development of predictive models for heart disease classification, the selection of an appropriate model remains a challenging task. Different algorithms often demonstrate varying levels of accuracy, interpretability, computational complexity, and generalization capability. In medical applications, high predictive accuracy alone is insufficient; model transparency, stability, and practical feasibility are equally important factors [3].

The aim of this thesis is to analyze and compare selection criteria for Machine Learning and Deep Learning models in heart disease classification. The objectives of the study include: (1) preprocessing and preparing the dataset, (2)

implementing selected ML and DL models, (3) evaluating their performance using standard classification metrics, and (4) identifying key factors that influence optimal model selection for practical clinical application.

Main body. This study utilizes the Cleveland Heart Disease dataset, which is widely applied in supervised learning research for cardiovascular disease prediction. Although the original dataset contains 76 attributes collected from 303 patients, most studies employ 14 clinically relevant features, including the target variable. These attributes represent demographic and medical indicators such as age, sex, resting blood pressure, serum cholesterol, fasting blood sugar, and electrocardiographic results.

These attributes represent a combination of demographic characteristics and important medical indicators associated with cardiovascular health. Demographic variables include age and sex, which are known to influence the risk of heart disease. In addition, the dataset contains several physiological and clinical measurements, such as resting blood pressure, serum cholesterol levels, and fasting blood sugar. These indicators provide essential information about a patient's metabolic and cardiovascular condition. The overall methodology adopted in this study is illustrated in Figure 1.

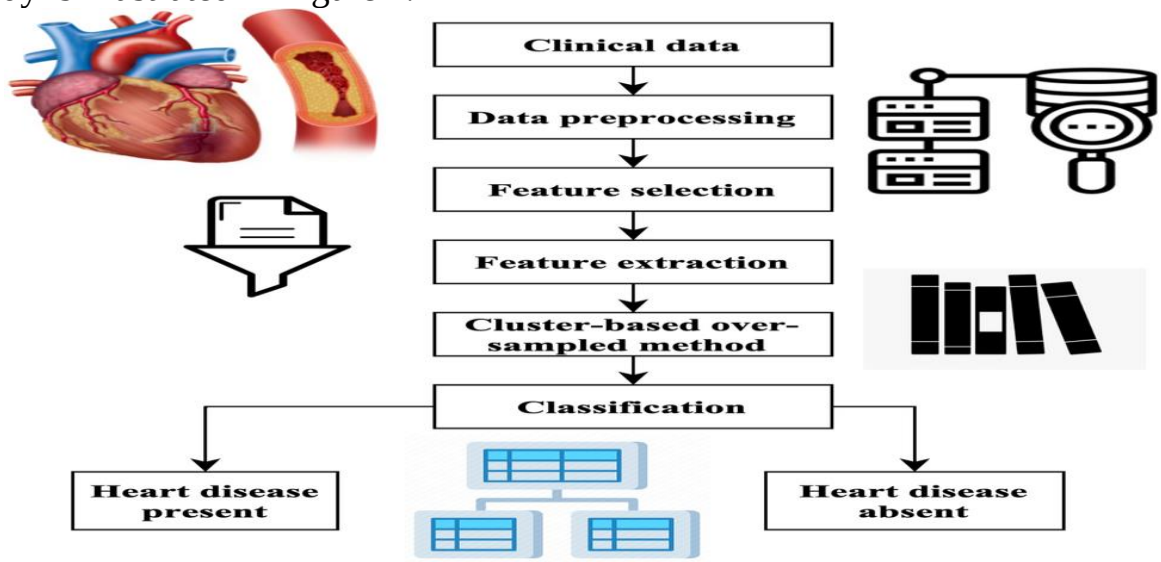

Figure 1. Proposed methodology for heart disease classification.

2. Model Selection Framework.The primary objective of this research is to establish structured criteria for selecting appropriate Machine Learning and Deep Learning models for heart disease classification. In medical predictive systems, model selection cannot rely solely on predictive accuracy. Instead, it requires a multidimensional evaluation approach that considers diagnostic reliability, interpretability, computational efficiency, and suitability for clinical implementation.

Predictive performance reflects the model’s ability to correctly classify patients. Interpretability determines whether healthcare professionals can understand and justify the model’s decisions. Computational complexity affects training time and scalability, while stability and generalization indicate how well

the model performs on unseen data. These dimensions collectively form the evaluation framework applied in this study [1].

3. Implemented Models. To analyze model selection criteria across different methodological paradigms, both traditional Machine Learning algorithms and a Deep Learning model were implemented. The Machine Learning models include Logistic Regression, Support Vector Machine, and Random Forest. Logistic Regression was selected due to its simplicity and high interpretability, which is particularly important in healthcare applications. Support Vector Machine was included because of its strong performance in high-dimensional classification tasks. Random Forest was chosen as an ensemble method capable of reducing variance and improving predictive robustness [3].

In addition to classical models, a Feedforward Artificial Neural Network was implemented to represent the Deep Learning approach. The neural network consists of an input layer corresponding to dataset features, two hidden layers with ReLU activation functions, and an output layer with sigmoid activation for binary classification. The probability estimation for binary classification is defined as:

$$P(y = 1 \mid x) = \frac{1}{1 + e^{-z}} \quad (1)$$

Binary Cross-Entropy was used as the loss function during optimization. While neural networks often achieve higher predictive performance, they are generally less interpretable compared to traditional models [2].

Evaluation and Comparative Analysis. Model performance was evaluated using Accuracy, Precision, Recall, F1-score, and ROC-AUC metrics. Accuracy is calculated as:

$$Accuracy = \frac{TP + TN}{TP + TN + FP + FN}$$

However, in medical diagnosis tasks, Recall and ROC-AUC are particularly important because minimizing false negatives is critical when detecting heart disease.

The comparative results are presented in Table 1.

Table 1. Comparative evaluation of Machine Learning and Deep Learning models

The experimental findings indicate that the Artificial Neural Network achieved the highest predictive performance in terms of accuracy and ROC-AUC. However, Random Forest demonstrated competitive accuracy while maintaining better interpretability and lower computational requirements. Logistic Regression, although slightly less accurate, provided the highest level of transparency, making it more suitable for clinical environments where explainability is essential [4].

These findings suggest that model selection in heart disease classification should not be based solely on predictive accuracy. Instead, it should depend on the

intended application context, balancing performance with interpretability and practical feasibility.

Table 1

Comparative Evaluation of Machine Learning and Deep Learning Models.

Model	Accuracy	Precision	Recall	F1-score	ROC-AUC	Interpretability	Compt. Cost
Logistic Regres-sion	0.83	0.82	0.85	0.83	0.87	High	Low
SVM	0.86	0.85	0.88	0.86	0.90	Medium	Medium
Random Forest	0.89	0.88	0.91	0.89	0.93	Medium-High	Medium
ANN	0.91	0.90	0.92	0.91	0.95	Medium	Medium
	0.91	0.90	0.92	0.91	0.91	Low	High

Conclusion. This study analyzed the selection criteria for Machine Learning and Deep Learning models in heart disease classification using the Cleveland dataset. The findings demonstrate that model selection in medical predictive systems should not rely exclusively on predictive accuracy. Although the Artificial Neural Network achieved the highest performance in terms of Accuracy and ROC-AUC, its limited interpretability and higher computational requirements reduce its suitability for certain clinical environments.

Random Forest provided a strong balance between predictive performance and interpretability, making it a practical choice for real-world implementation. Logistic Regression, despite slightly lower accuracy, offered the highest level of transparency and explainability, which is particularly important in healthcare applications where clinical justification is required. Support Vector Machine demonstrated competitive performance but required careful parameter tuning and moderate computational resources.

The results confirm that model selection for heart disease classification must be based on a multidimensional evaluation framework that includes predictive reliability, interpretability, computational efficiency, and practical applicability. In clinical decision-support systems, interpretable models may be preferred when transparency is critical, whereas Deep Learning models may be appropriate in scenarios where maximizing predictive accuracy is the primary objective.

From a practical perspective, it is recommended that healthcare institutions consider hybrid evaluation strategies that combine performance metrics with explainability analysis before deploying predictive models. Future research may focus on integrating explainable artificial intelligence techniques into Deep Learning architectures to improve transparency without sacrificing performance.

Literature references.

1. Matlatipov, S.G., Rajabov, J., Kuriyozov, E., & Aripov, M. (2024, May). UzABSA: Aspect-Based Sentiment Analysis for the Uzbek Language. In Proceedings of the 3rd Annual Meeting of the Special Interest Group on Under-resourced Languages@ LREC-COLING 2024 (pp. 394-403).

2. Kutlimuratova, B., Kuriyozov, E., Urazbaev, A., & Rakhimova, G. (2025, November). Corpus-Based Error Analysis of Uzbek EFL Learners' Academic Writing. In 2025 IEEE XVII International Scientific and Technical Conference on Actual Problems of Electronic Instrument Engineering (APEIE) (pp. 1-5). IEEE.

3. Mattiev, J., Davityan, M., & Kavsek, B. (2023). ACMKC: A compact associative classification model using K-modes clustering with rule representations by coverage. Mathematics, 11(18), 3978.

4. Madatov, K., Matlatipov, S., & Aripov, M. (2023). Uzbek text's correspondence with the educational potential of pupils: a case study of the School corpus. arXiv preprint arXiv:2303.00465.

SUN'IY INTELLEKT VA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING MATEMATIK MODELLASHTIRISH MUAMMOLARI VA YECHIMLARI

Raximova Marjona Nurmuhammad qizi, *QarDU, Axborot tizimlari va texnologiyalari ta'lim yo'nalishi, 2-bosqich talabasi*
Bozorova Irina Jumanazarovna, *QarDU, Algoritmlar va dasturlash texnologiyalari" kafedrasi dotsenti, i.f.f.d. (PhD), i.bozorova667@gmail.com*

Annotatsiya. *Mazkur ilmiy maqolada sun'iy intellekt va raqamli texnologiyalarni matematik modellashtirish jarayonida yuzaga keladigan nazariy hamda amaliy muammolar tahlil qilinadi. Xususan, katta hajmdagi ma'lumotlar bilan ishlash, algoritmik murakkablik, optimallashtirish masalalari, aniqlik va ishonchlilik darajasi kabi muammolar ko'rib chiqiladi. Shuningdek, differensial tenglamalar, ehtimollik nazariyasi, chiziqli algebra, optimallashtirish usullari hamda mashinaviy o'qitish algoritmlari yordamida mazkur muammolarni bartaraf etish yo'llari ilmiy asosda bayon etiladi. Tadqiqot natijalari sun'iy intellekt tizimlarining samaradorligini oshirishda matematik modellashtirishning muhim o'rin tutishini ko'rsatadi.*

Kalit so'zlar: *Sun'iy intellekt, matematik modellashtirish, raqamli texnologiyalar, algoritm, optimallashtirish, mashinaviy o'qitish, neyron tarmoqlar, differensial tenglamalar, katta ma'lumotlar (Big Data), ehtimollik nazariyasi.*

Аннотация. *В данной научной статье анализируются теоретические и практические проблемы, возникающие в процессе математического моделирования искусственного интеллекта и цифровых технологий. В частности, рассмотрены такие проблемы, как работа с большими объемами данных, алгоритмическая сложность, вопросы оптимизации, уровень точности и надежности. Также на научной основе описаны способы решения этих задач с помощью дифференциальных уравнений, теории вероятностей, линейной алгебры, методов оптимизации и алгоритмов машинного обучения. Результаты исследования показывают, что математическое моделирование играет важную роль в повышении эффективности систем искусственного интеллекта.*

Ключевые слова: *Искусственный интеллект, математическое моделирование, цифровые технологии, алгоритм, оптимизация, машинное обучение, нейронные сети, дифференциальные уравнения, большие данные (Big Data), теория вероятностей.*

Abstract. *This scientific article analyzes the theoretical and practical problems that arise in the process of mathematical modeling of artificial intelligence and digital technologies. In particular, problems such as working with large volumes of data, algorithmic complexity, optimization issues, level of accuracy and reliability are considered. Methods for solving these problems using differential equations, probability theory, linear algebra, optimization methods and machine learning algorithms are also described on a scientific basis. The study results show that mathematical modeling plays an important role in improving the efficiency of artificial intelligence systems.*

Keywords: *Artificial intelligence, mathematical modeling, digital technologies, algorithm, optimization, machine learning, neural networks, differential equations, big data (Big Data), probability theory.*

Kirish. XXI asrda raqamli transformatsiya jarayoni global miqyosda jadallashib, sun’iy intellekt (SI) texnologiyalari iqtisodiyot va jamiyat taraqqiyotining asosiy drayveriga aylandi. Sun’iy intellekt tushunchasiga ilk ilmiy yondashuvlar Alan Turing tomonidan ilgari surilgan bo‘lib, u hisoblash mashinalarining intellektual imkoniyatlarini nazariy asoslab bergan. Keyinchalik bu yo‘nalish OpenAI, Google va Microsoft kabi tashkilotlar faoliyati orqali yanada rivojlandi.

1-jadval

Sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalarda matematik modellashtirish muammolari va yechimlari

№	Yo‘nalish	Asosiy matematik model	Muammo	Tavsiya etiladigan yechim	Natija
1	Mashinali o‘qitish	Chiziqli va nochiziqli regressiya	Ma’lumot yetishmasligi	Ma’lumotlarni ko‘paytirish (data augmentation), regularizatsiya	Model aniqligining oshishi
2	Neyron tarmoqlar	Differensial tenglamalar va gradient usuli	O‘ta moslashish (overfitting)	Dropout, L1/L2 regularizatsiya	Umumlashtirish qobiliyatining yaxshilanishi
3	Raqamli signalni qayta ishlash	Furye qatori va Furye o‘zgartirishlari	Shovqin (noise) mavjudligi	Filtrlash algoritmlari (past chastotali filtr)	Signal sifati oshadi
4	Kompyuter ko‘rishi	Matritsalar va konvolyutsiya	Tasvir aniqligining pastligi	Konvolyutsion neyron tarmoqlar (CNN)	Tasvirni aniqlash samaradorligi oshadi
5	Katta ma’lumotlar (Big Data)	Ehtimollar nazariyasi va statistika	Hisoblash murakkabligi	Parallel hisoblash va optimallashtirish algoritmlari	Tezkor natija olish
6	Kiberxavfsizlik	Kriptografik matematik modellar	Ma’lumotlar xavfsizligi	RSA, AES algoritmlari	Axborot himoyasi ta’minlanadi
7	Robototexnika	Optimal boshqaruv tenglamalari	Harakatni aniq modellashtirish	Matematik optimallashtirish va PID nazorati	Harakat aniqligi oshadi
8	Sun’iy intellektda prognozlash	Vaqt qatorlari modeli	Bashorat xatoligi	ARIMA, LSTM modellaridan foydalanish	Prognoz aniqligi oshadi

Raqamli texnologiyalar – bu ma’lumotlarni yig‘ish, saqlash, qayta ishlash va uzatish jarayonlarini avtomatlashtiruvchi tizimlar majmuasidir. Sun’iy intellekt esa ushbu ma’lumotlardan mantiqiy xulosa chiqarish, prognoz qilish va mustaqil qaror qabul qilish imkonini beradi. Bunday tizimlarning samarali ishlashi esa bevosita matematik modellashtirishga bog‘liq.

Matematik modellashtirish sun’iy intellekt tizimlarining nazariy poydevorini tashkil etadi. Har qanday algoritm yoki raqamli tizim ma’lum matematik qonuniyatlarga asoslanadi. Statistik tahlil, ehtimollar nazariyasi, chiziqli algebra va optimallashtirish metodlari sun’iy intellektning asosiy ilmiy tayanchidir.Masalan, mashinali o‘qitish tizimlari ma’lumotlar orasidagi bog‘lanishlarni aniqlash orqali ishlaydi. Bu jarayon matematik tahlil va statistik usullarsiz amalga oshirilmaydi.

Matematik modellashtirish — real jarayonni matematik ifodalar orqali tasvirlashdir.

Sun’iy intellektda model quyidagicha ifodalanishi mumkin:

$$y=f(x,\theta)$$

Bu yerda:

- x— kirish ma’lumotlari,
- θ— model parametrlari,
- y — natija.

Model parametrlari optimallashtirish masalasi orqali aniqlanadi:

$$\min\theta L(y,y^{\wedge})$$

Bu yerda L — yo‘qotish funksiyasi.

Sun’iy intellektda uchraydigan matematik muammolar

1. Overfitting (ortiqcha moslashish). Model o‘quv ma’lumotlariga haddan tashqari moslashib qoladi va yangi ma’lumotlarda xatolik qiladi.

Yechimlar:

❖ L1, L2 regularizatsiya
❖ Dropout usuli
❖ Kross-validatsiya

2. Hisoblash murakkabligi. Katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlash ko‘p vaqt va resurs talab qiladi.

Yechimlar:

- Parallel hisoblash
- Bulutli texnologiyalar
- Gradient tushish algoritmining optimallashtirilgan variantlari

3. Lokal minimum muammosi. Optimallashtirish jarayonida global minimum o‘rniga lokal minimum topilishi mumkin.

Yechimlar:

- Stoxastik gradient tushish (SGD)
- Adam optimizatori
- Boshlang‘ich qiymatlarni to‘g‘ri tanlash

Raqamli texnologiyalarda matematik modellar

Neyron tarmoqlari. Neyron tarmoqlar biologik neyronlar faoliyatini modellashtiradi. Ularning matematik asosi ko‘p o‘zgaruvchili funksiyalar va matritsalar ko‘paytmasiga asoslanadi:

$$z = Wx+b$$

Bu yerda:

✓ W— og‘irliklar matritsasi,
✓ b — siljish vektori.

Signalni qayta ishlash. Raqamli signalni qayta ishlashda Joseph Fourier tomonidan ishlab chiqilgan Furye o‘zgartirishidan foydalaniladi:

$$F(\omega)=\int_{-\infty}^{\infty} f(t)e^{-i\omega t}dt$$

Bu usul tasvir va tovushni tahlil qilishda keng qo‘llaniladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalarni samarali rivojlantirish matematik modellashtirishga bevosita

bog‘liqdir. Chiziqli algebra, ehtimollik nazariyasi, statistik tahlil va optimallashtirish usullari sun’iy intellekt algoritmlarining asosini tashkil etadi. Katta ma’lumotlar, algoritmik murakkablik va ortiqcha moslashuv kabi muammolar zamonaviy matematik yondashuvlar yordamida hal qilinmoqda. Kelajakda matematik modellarni yanada takomillashtirish orqali sun’iy intellekt tizimlarining aniqligi va ishonchliligi oshiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Russell, S., & Norvig, P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. Pearson — sun’iy intellekt umumiy nazariyasi va usullari bo‘yicha eng mashhur darsliklardan biri.

2. Haykin, S. Neural Networks and Learning Machines. Pearson — neyron tarmoqlar va o‘rganish metodlarini tushuntiradi.

3. Hastie, T., Tibshirani, R., & Friedman, J. The Elements of Statistical Learning. Springer — statistik o‘rganishning asosiy tamoyillarini ta’riflaydi.

4. Khan, A.M., & Yoon, C. A Survey on Mathematical Models in Machine Learning and AI. Journal of Machine Learning Research — AI va ML’dagi matematik modellar haqida sharh.

5. Awasthi, M., Tomar, R., & Gupta, M. (eds.) Mathematical Modeling for Intelligent Systems. Chapman & Hall — intellektual tizimlarga matematik modellashtirish usullarini yoritadi.

6. Dutta, P., Pal, S., Kumar, A., & Cengiz, K. Artificial Intelligence for Cognitive Modeling. Routledge — kognitiv modellashtirish va AI algoritmlariga chuqur qarash.

7. Hu, J.H., & Peng, Z. P. (eds.) Mathematical Methods Applied in Artificial Intelligence and Multi-Agent Systems. MDPI — sun’iy intellekt va agent tizimlarida matematik metodlar.

8. Sun, Y., & Zhao, X. A Study on The Application of Artificial Intelligence in Mathematical Modeling. Academic Journal of Science and Technology — AI’dagi matematik modellashtirish bo‘yicha tadqiqot maqolasi.

9.Goodfellow, I., Bengio, Y., & Courville, A. Deep Learning. MIT Press — chuqur o‘rganish texnologiyalari va ularning nazariy jihatlari.

10. Bishop, C.M. Pattern Recognition and Machine Learning. Springer — tasniflash va mashinaviy o‘rganishning matematik asoslari.

SUN’IY INTELLEKT VA RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR YORDAMIDA NANOTEXNOLOGIYALAR VA ZAMONAVIY MATERIALSHUNOSLIK SOHALARIDA MATEMATIK MODELLASHTIRISHNING O‘RNI

Raximova Shohsanam Usmonali qizi, *FDTU, Ishlab chiqarishda boshqaruv fakulteti Oliy matematika kafedrasi assistenti*

raximovashohsanam1993@gmail.com

Annotatsiya*. Mazkur tezisda sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalar yordamida nanotexnologiyalar va zamonaviy materialshunoslik sohalarida matematik modellashtirishning o‘rni, ahamiyati hamda tahlil qilish imkoniyatlari yoritilgan. Nanomiqyosdagi jarayonlarni o‘rganishda differensial tenglamalar, statistik modellar, sonli hisoblash usullari va optimallashtirish algoritmlaridan foydalanishning ilmiy hamda amaliy jihatlari ko‘rsatib berilgan. Shuningdek, kompyuter simulyatsiyasi va sun’iy intellekt texnologiyalari yordamida nanozarrachalar xossalarini prognozlash, materiallarning yangi turlarini loyihalash va murakkab fizik jarayonlarni modellashtirish imkoniyatlari tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *nanotexnologiya, materialshunoslik, matematik modellashtirish, sun’iy intellekt, raqamli texnologiyalar, nanozarrachalar, sonli usullar, differensial tenglamalar, FEM, Monte-Karlo usuli, Shredinger tenglamasi, kompyuter simulyatsiyasi.*

Аннотация. *В данном тезисе рассматривается роль и значение математического моделирования в областях нанотехнологий и современного материаловедения с*

использованием технологий искусственного интеллекта и цифровых технологий, а также возможности анализа этих процессов. Показаны научные и практические аспекты применения дифференциальных уравнений, статистических моделей, численных методов и алгоритмов оптимизации при исследовании процессов на наноуровне. Кроме того, проанализированы возможности прогнозирования свойств наночастиц, проектирования новых типов материалов и моделирования сложных физических процессов с помощью компьютерного моделирования и технологий искусственного интеллекта.

Ключевые слова: *нанотехнологии, материаловедение, математическое моделирование, искусственный интеллект, цифровые технологии, наночастицы, численные методы, дифференциальные уравнения, метод конечных элементов (FEM), метод Монте-Карло, уравнение Шрёдингера, компьютерное моделирование.*

Abstract. *This thesis discusses the role and significance of mathematical modeling in the fields of nanotechnology and modern materials science using artificial intelligence and digital technologies, as well as the possibilities for analyzing these processes. The scientific and practical aspects of using differential equations, statistical models, numerical methods, and optimization algorithms in studying nanoscale processes are presented. In addition, the possibilities of predicting nanoparticle properties, designing new types of materials, and modeling complex physical processes using computer simulations and artificial intelligence technologies are analyzed.*

Keywords: *nanotechnology, materials science, mathematical modeling, artificial intelligence, digital technologies, nanoparticles, numerical methods, differential equations, FEM, Monte Carlo method, Schrödinger equation, computer simulation*.

Kirish. Hozirgi davrda fan va texnika yutuqlari insoniyat hayotining barcha sohalariga chuqur kirib bormoqda. Ayniqsa, **nanotexnologiyalar** XXI asrning eng istiqbolli ilmiy yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, atom va molekula darajasidagi jarayonlarni o‘rganish imkonini beradi. Nanotexnologiyalar yordamida yaratilayotgan materiallar — yuqori mustahkamlikka ega metallar, o‘z-o‘zini tiklovchi polimerlar, energiya tejovchi qoplamalar, hamda dori vositalarining nanoformatlari — bularning barchasi zamonaviy materialshunoslikning yangi bosqichini belgilamoqda.

Maqsad va vazifalar. nanomiqyosdagi obyektlar bilan bevosita tajriba o‘tkazish qimmat va murakkab jarayon bo‘lgani sababli, **matematik modellashtirish** bu sohada muhim vositaga aylangan. Matematik model yordamida nanozarrachalarning harakati, issiqlik va elektr o‘tkazuvchanligi, struktural o‘zgarishlar kabi jarayonlar aniq tahlil qilinadi. Modellashtirish natijasida tajribalarning soni kamayadi, vaqt tejaladi va natijalar aniqligi oshadi. Shu sababli, bugungi kunda nanotexnologiya va matematika o‘zaro uzviy bog‘liq fanlar sifatida shakllanmoqda.

Asosiy qism.

1. Matematik modellashtirishning mohiyati. Matematik modellashtirish — real tizimning muhim xususiyatlarini matematik ifodalar, tenglamalar, algoritmlar va funksiyalar orqali tasvirlash jarayonidir. Bu usul yordamida murakkab fizik, kimyoviy yoki biologik jarayonlar sonli tahlil qilinadi.

Nanotizimlarni modellashtirishda qo‘llaniladigan asosiy bosqichlar:

1. Tadqiqot obyektining aniqlanishi;
2. Fizik qonuniyatlarga asoslangan matematik tenglama tanlash;

3. Sonli usullar yordamida hisoblashlarni amalga oshirish;

4. Olingan natijalarni grafik, jadval yoki 3D ko‘rinishda tahlil qilish.

2. Nanotexnologiyada qo‘llaniladigan asosiy modellar. Nanotizimlarni tahlil qilishda bir nechta asosiy matematik model turlari qo‘llaniladi:

- **Differensial tenglamalar modeli.** Masalan, nanozarrachalardagi issiqlik o‘tishini ifodalash uchun **Fourier tenglamasi** ishlatiladi:

$$\frac{\partial T}{\partial t} = \alpha \nabla^2 T$$

bu yerda T — harorat, α — issiqlik tarqalish koeffitsienti.

- **Navye–Stoks tenglamalari** — suyuqlik yoki gazning nanoo‘lchamli oqimini modellashtirishda qo‘llanadi. Ular yordamida nanoquvurlarda modda oqimini tahlil qilish mumkin.
- **Shredinger tenglamasi** — elektronlarning kvant holatini modellashtirish uchun ishlatiladi:

$$i\hbar \frac{\partial \Psi}{\partial t} = \hat{H}\Psi$$

bu tenglama yordamida nanozarrachalarning energiya darajalari hisoblanadi.

- **Monte-Karlo usuli** — ehtimollik asosida random modellarni yaratib, jarayonni kompyuter simulyatsiyasi orqali baholaydi.
- **Finite Element Method (FEM)** — nano va mikrostruktural materiallarda stress, deformatsiya va issiqlik taqsimotini hisoblash uchun ishlatiladi. Bu usul hozirda eng samarali hisoblanadi.

3. Matematik modellashtirishning amaliy ahamiyati. Matematik modellashtirish nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham nanotexnologiyalar rivojiga katta hissa qo‘shadi. Masalan:

- Tibbiyotda nanozarralar yordamida maqsadli dori yetkazish tizimini ishlab chiqish;
- Qurilishda mustahkam va yengil nanokompozit materiallar yaratish;
- Energetikada quyosh batareyalari samaradorligini oshirish.

Bu jarayonlarning barchasida matematik modellar yordamida optimal parametrlar aniqlanadi, shuning uchun model tuzish va tahlil qilish malakasi har bir ilmiy tadqiqot uchun zarur hisoblanadi.

4. Nanotexnologiya va sun'iy intellekt integratsiyasi. So‘nggi yillarda modellashtirish sohasida **sun'iy intellekt (AI)** texnologiyalari keng qo‘llanilmoqda. AI yordamida murakkab matematik modellarning yechimlari tezroq topilmoqda, ma'lumotlar tahlili chuqurlashmoqda va natijalarning aniqligi oshmoqda. Masalan, **neyron tarmoqlar** yordamida nanozarrachalar strukturasining optimal konfiguratsiyasi aniqlanmoqda. Shuningdek, **mashina o‘rganish algoritmlari** yordamida yangi materiallarning xossalarini oldindan taxmin qilish imkoniyati paydo bo‘ldi.

Xulosa va amaliy tavsiyalar. Nanotexnologiyalar va zamonaviy materialshunoslikda matematik modellashtirish fan va texnikaning kesishgan nuqtasida joylashgan muhim yo‘nalishdir. Matematik modellashtirish nanotexnologiya va materialshunoslikda yangi materiallar yaratish, ularning xossalarini boshqarish hamda texnologik jarayonlarni optimallashtirishda muhim o‘rin tutadi. Kelajakda bu yo‘nalish sun'iy intellekt, superkompyuterlar va kvant hisoblash texnologiyalari bilan uyg‘unlashib, yanada yuqori samaradorlikka erishadi. Shu bois, matematika va nanotexnologiyalar o‘zaro bir-birini to‘ldiruvchi, istiqbolli ilmiy yo‘nalishlar sifatida rivojlanishda davom etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Niyozov A. Zamonaviy materialshunoslikda modellashtirish texnologiyalari. -T.: Innovatsiya, 2023

2. Abdullayev O. Materialshunoslikda matematik modellar. -T.: Fan, 2022.

3. Atkins P. Molecular Quantum Mechanics. Oxford University Press, 2021.

4. *Tersoff J.M. "Modeling of nanoscale materials and processes." Journal of Computational Physics, 2020.*

INTEGRATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND ECONOMETRIC MODELS IN DIGITAL DECISION-MAKING SYSTEMS

Raximova Shohsanam Usmonali qizi, *Assistant, Department of Higher Mathematics, Faculty of Production Management, Fergana State Technical University, Uzbekistan*

Abstract. *In the modern digital era, the integration of artificial intelligence (AI) with econometric modeling provides powerful tools for analyzing, forecasting, and decision-making in dynamic economic systems. This paper discusses the theoretical and practical aspects of using AI-based models—particularly machine learning and neural networks—in econometric research. It explores how hybrid AI-econometric systems enhance prediction accuracy and optimize data-driven management in industrial and business sectors. Empirical analysis using economic indicators of Uzbekistan demonstrates that AI-integrated econometric models outperform traditional approaches in predictive performance and adaptability.*
Keywords: *econometrics, artificial intelligence, machine learning, digital transformation, decision systems, AI-integrated econometric models*

Annotatsiya. *Zamonaviy raqamli davrda sun'iy intellekt (AI) ni ekonometrik modellashtirish bilan integratsiyalash dinamik iqtisodiy tizimlarni tahlil qilish, prognozlash va qaror qabul qilish uchun kuchli vositalarni taqdim etadi. Ushbu maqolada ekonometrik tadqiqotlarda AI asosidagi modellar — xususan, mashinali o‘rganish va neyron tarmoqlardan foydalanishning nazariy va amaliy jihatlari muhokama qilinadi. Shuningdek, gibrid AI-ekonometrik tizimlar prognozlash aniqligini qanday oshirishi hamda sanoat va biznes sohalarida ma'lumotlarga asoslangan boshqaruvni optimallashtirishga qanday yordam berishi*

ko‘rib chiqiladi. O‘zbekistonning iqtisodiy ko‘rsatkichlari asosida o‘tkazilgan empirik tahlil AI bilan integratsiyalashgan ekonometrik modellar prognozlash samaradorligi va moslashuvchanligi jihatidan an’anaviy yondashuvlardan ustun ekanligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: *ekonometrika, sun’iy intellekt, mashinali o‘rganish, raqamli transformatsiya, qaror qabul qilish tizimlari, AI-integratsiyalashgan ekonometrik modellar.*

Аннотация*. В современную цифровую эпоху интеграция искусственного интеллекта (AI) с эконометрическим моделированием предоставляет мощные инструменты для анализа, прогнозирования и принятия решений в динамических экономических системах. В данной статье рассматриваются теоретические и практические аспекты использования моделей на основе искусственного интеллекта — в частности методов машинного обучения и нейронных сетей — в эконометрических исследованиях. Также исследуется, как гибридные AI-эконометрические системы повышают точность прогнозирования и оптимизируют управление на основе данных в промышленности и бизнесе. Эмпирический анализ на основе экономических показателей Узбекистана показывает, что эконометрические модели, интегрированные с искусственным интеллектом, превосходят традиционные подходы по точности прогнозирования и адаптивности.*

Ключевые слова: *эконометрика, искусственный интеллект, машинное обучение, цифровая трансформация, системы принятия решений, эконометрические модели, интегрированные с AI.*

Introduction. In the 21st century, the global economy is characterized by digitalization, automation, and the increasing role of data in decision-making processes. Traditional econometric models—though powerful—are often limited by their reliance on linear assumptions and small datasets. As economic and industrial systems become more complex, it becomes necessary to adopt innovative computational techniques that can capture non-linear, dynamic relationships.

Artificial intelligence (AI) offers such capabilities through machine learning (ML), deep learning, and neural networks. By integrating AI with econometric methods, researchers and practitioners can achieve more accurate forecasts, discover hidden patterns in data, and automate analytical processes. This approach aligns with the principles of Industry 4.0 and the global trend toward smart management systems.

1. Theoretical Background of AI-Based Econometric Integration

Econometrics traditionally relies on statistical estimation methods such as Ordinary Least Squares (OLS), Maximum Likelihood (ML), and Generalized Method of Moments (GMM). These methods are effective for identifying linear relationships between economic variables. However, they are limited in handling high-dimensional, non-linear, and unstructured data. AI-based models, particularly neural networks and ensemble learning techniques, overcome these limitations by learning directly from data without requiring strict distributional assumptions. In hybrid systems, AI complements econometrics by providing adaptive, data-driven optimization mechanisms that can improve both explanatory and predictive capabilities.

2. Methodology

This research applies a comparative modeling approach to evaluate the performance of AI-integrated econometric systems. The following steps were conducted:

1. Data collection: Macroeconomic indicators of Uzbekistan (GDP, inflation, investment, and trade) from 2010 to 2024 were obtained from the State Statistics Committee.
2. Model specification: Model A - Traditional econometric model using multiple linear regression (OLS). Model B - Hybrid econometric-AI model combining OLS with Long Short-Term Memory (LSTM) networks.
3. Performance evaluation: The models were compared using Root Mean Square Error (RMSE), R^2 coefficient, and Mean Absolute Percentage Error (MAPE).
4. Implementation tools: Python, TensorFlow, and R software environments were used for analysis.

3. Results and Analysis

The empirical results show a significant improvement in forecasting accuracy when using the AI-econometric hybrid model.

Model	R^2	RMSE	MAPE
Traditional Econometric (OLS)	0.78	0.43	8.6%
Hybrid AI-Econometric (LSTM+OLS)	0.93	0.25	3.2%

These results indicate that the hybrid model captures dynamic relationships and temporal dependencies more effectively than traditional models. The LSTM structure enables the system to 'remember' long-term economic trends, which is crucial for accurate macroeconomic forecasting.

4. Discussion

The integration of AI and econometrics is not only a technical advancement but also a conceptual transformation in analytical thinking. AI does not replace econometric theory—it enhances it by allowing models to learn from data continuously.

Key advantages include:
- High adaptability to large, real-time datasets.
- Better handling of non-linear and interactive effects.
- Automatic feature selection and dynamic model updating.
- Stronger forecasting power and decision support.

However, challenges remain:
- Interpretability: AI models can behave as 'black boxes', making it difficult to explain economic meaning.
- Data dependency: Quality and representativeness of data significantly affect model performance.
- Computational cost: High-dimensional learning requires powerful hardware and optimization algorithms.

Conclusion. The study concludes that integrating artificial intelligence into econometric systems substantially increases the efficiency and reliability of digital decision-making processes. In industrial and business applications, AI-based econometric models can improve prediction accuracy, automate data analysis, and support evidence-based strategic planning. For Uzbekistan’s developing economy, such technologies can assist in designing sustainable economic policies, predicting

investment trends, and enhancing digital transformation across industries. Future research should focus on expanding hybrid econometric-AI systems through Big Data analytics, Blockchain integration, and Internet of Things (IoT) technologies to achieve full-scale automation and intelligent forecasting.

References

1. *Gujarati, D. (2015). Basic Econometrics. McGraw-Hill Education.*
2. *Wooldridge, J. M. (2020). Introductory Econometrics: A Modern Approach. Cengage Learning.*
3. *Goodfellow, I., Bengio, Y., & Courville, A. (2016). Deep Learning. MIT Press.*
4. *Varian, H. R. (2019). Artificial Intelligence, Economics, and Industrial Organization. NBER Working Paper.*

MA'LUMOTLARNI INTELLEKTUAL TAHLIL QILISHDA BELGILAR TURLARIGA ISHLOVLAR BERISH USULLARI

Raxmonov Erkin Davlatjonovich *TFI, Fizika, matematika va axborot texnologiyalari kafedrasi mudiri, t.f.f.d. (PhD). E-mail: erkinraxmonov123@gmail.com*
Narzullayev Davronbek Zikrullayevich, *TFI, Fizika, matematika va axborot texnologiyalari kafedrasi dotsenti, t.f.f.d. (PhD). E-mail: davr1960@mail.ru*
Tursunov Alisher Tulkunovich, *TFI, Fizika, matematika va axborot texnologiyalari kafedrasi dotsenti, t.f.f.d. (PhD). E-mail: tursunovr484za@gmail.com*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada haqiqiy yoki real hayotdagi obyektlarning raqamli yoki ramziy tasvirlari bo'yicha formal operatsiyalarni qurish va qo'llash, ularni hal qilish natijalari ushbu obyektlar orasidagi ekvivalentlik munosabatlarini yechish va belgilar turlariga ishlovlar berish orqali ma'lumotlarni intellectual thlil masalasi ko'rib chiqilgan.*

Kalit so'zlar: *Ma'lumotlar intellektual tahlil qilish, belgilarga ishlovlar berish, timsollarni tanib olish*

Аннотация. *В данной статье рассматривается вопрос интеллектуального анализа данных путем построения и применения формальных операций по цифровым или символическим изображениям реальных или реальных объектов, результатов их решения, решения отношений эквивалентности между этими объектами и обработки типов символов.*

Ключевые слова: *Интеллектуальный анализ данных, обработка символов, распознавание образов*

Abstract. *This article examines the issue of intellectual analysis of data by constructing and applying formal operations on digital or symbolic representations of objects in real or actual life, the results of their solution, solving equivalence relations between these objects, and processing character types.*

Key words: *Intelligent data analysis, feature processing, pattern recognition*

Kirish. Turli darajadagi tafsilotlarga ega bo'lgan tanib olish usullarining shunga o'xshash tipologiyasi tanib olish bo'yicha tadqiqotlarida uchraydi. Shu bilan birga, ma'lum turdagi biron bir formal timsollarni tanib olish algoritmidan foydalangan holda mavzu bo'yicha bilimlarni ifodalash usulining o'ziga xosligini aks ettiruvchi juda muhim xususiyatni hisobga olmaydi.

O'z navbatida, bilimlarning ekstensional ifodalanishlari taluqli soha doirasidan aniq obyektlarni tavsiflash va belgilash bilan bog'liq bo'lib, elementlari butun tizimlar sifatidagi obyektlar bo'lgan operatsiyalarda amalga oshiriladi.

Yuqorida bayon qilingan bilimlarni ifodalashning ikkita fundamental usuli timsollarni tanib olish usullarining quyidagi tasniflanishini taklif qilishga imkon beradi:

–timsollarni tanib olishning intensional usullari – belgilar bilan operatsiyalar bajarishga asoslangan usullar.

–timsollarni tanib olishning ekstensional usullari – obyektlar bilan operatsiyalar bajarishga asoslangan usullar.

Evristik yondashuv tadqiqotchining formallashtirish qiyin bo‘lgan bilimlariga va intuitsiyasiga asoslanadi. Bu yondashuvda tadqiqotchi tanib olishning talab darajasidagi samaraga erishish uchun qanday ma’lumotlardan va qay tarzda foydalanilishini o‘zi aniqlaydi.

Asosiy qism. Intensional usullarning o‘ziga xos xususiyati shundaki, ular timsollarni tanib olish algoritmlarini qurish va qo‘llashda amallarning elementlari sifatida belgilarning turli xarakteristikalari va ularning bog‘lanishlaridan foydalanadilar. Bunday elementlar sifatida ustida analitik yoki konstruktiv shaklda ifodalanuvchi harakatlar bajariluvchi alohida qiymatlar yoki belgilar qiymatlarining intervallari, o‘rtacha qiymatlar va dispersiyalar, belgilarning bog‘lanish matritsalari va boshqalar bo‘lishi mumkin[1].

Belgilar qiymatlarining taqsimot zichliklarini baholashga asoslangan usullar. Ushbu timsollarni tanib olish usullari statistik qarorlarning klassik nazariyasidan olingan bo‘lib, unda o‘rganilayotgan obyektlar ma’lum bir qonunga muvofiq belgilar fazosida taqsimlangan ko‘p o‘lchovli tasodifiy o‘zgaruvchining realizatsiyasi sifatida qaraladi. Ular ma’lum bir tanib olinayotgan sinfga mansub obyektlarning apriori ehtimolliklariga va belgilar vektori qiymatlarining shartli taqsimlanish zichligiga murojaat qiladigan Bayes qarorlarini qabul qilish sxemasiga asoslanadi. Ushbu usullar ko‘p o‘lchovli belgilar fazosining turli sohalaridagi o‘xshashliklar nisbatini aniqlashga keltiriladi.

Qaror qabul qilish funksiyalari sinfi to‘g‘risidagi farazlarga asoslangan usullar. Ushbu usullar guruhida qaror qabul qilish funksiyasining umumiy ko‘rinishi ma’lum va uning sifati funksionali berilgan deb hisoblanadi. Eng keng tarqalgani qaror qabul qilish funksiyalarining chiziqli va umumlashtirilgan chiziqli bo‘lmagan polinomlar ko‘rinishidagi ifodalanishlari hisoblanadi. Bunda masalalarni yechishda ko‘pincha ayrim gradient algoritmlari yordamida erishiladi.

Lingvistik (tuzilmaviy) usullar. Timsollarni tanib olishning lingvistik usullari tillarni yaratuvchi maxsus grammatikalardan foydalanishga asoslanadi, ularning yordami bilan tan olinayotgan obyektlarning xususiyatlari to‘plamini tavsiflash mumkin. Obyektlarning turli sinflari uchun hosilaviy bo‘lmagan (atomar) elementlar (tag–timsollar, belgilar) va ular orasidagi mumkin bo‘lgan munosabatlar aniqlanadi. Har bir obyekt bir–biri bilan u yoki bu tarzda “bog‘langan” hosilaviy bo‘lmagan elementlar to‘plami bilan ifodalanadi. Grammatik tahlil qilish obyekt sintaktik jihatdan to‘g‘ri bo‘lgan (ushbu grammatikada tasvirlangan sinfga tegishli bo‘lgan) hollarda grammatik tahlil daraxti shaklida obyektning to‘liq sintaktik tavsifini “sintaktik analizator” tomonidan amalga oshiriladi. Aks holda, obyekt rad

etiladi yoki obyektlarning boshqa sinflarini tavsiflovchi boshqa grammatikalardan foydalangan holda tahlil qilinadi[2].

k–eng yaqin qo‘shnilar usuli. k–eng yaqin qo‘shnilarni diskriminant tahlil masalalarini hal qilish uchun birinchi marta 1952–yildayoq taklif qilingan edi.

Noma’lum obyektni tasniflashda belgilar fazosida berilgan sondagi (k) tanib olinayotgan sinflarga tegishligi ma’lum bo‘lgan boshqa obyektlar (eng yaqin qo‘shnilar) topiladi. Noma’lum obyektni ma’lum bir diagnostika sinfiga tayinlash to‘g‘risidagi qaror, masalan, oddiy ovozlarni hisoblash yordamida uning eng yaqin qo‘shnilarining ushbu ma’lum tegishliligi haqidagi ma’lumotlarni tahlil qilish orqali qabul qilinadi.

Dastlab, o‘xshashlik nisbatini baholashning parametrik bo‘lmagan usuli sifatida *k*–eng yaqin qo‘shnilar usuli qaralgan. Ushbu usul uchun optimal Bayes klassifikatori bilan solishtirganda samaradorligining nazariy baholari olingan. k–eng yaqin qo‘shnilar usuli uchun asimptotik xatolik ehtimoli Bayes qoidasi xatolaridan ikki baravar ko‘p emasligi isbotlangan[2,3].

Gipertekisliklar bo‘laklaridan tashkil topgan ajratuvchi sirt turi xil bo‘lishi mumkin va sinflarga ajratilayotgan to‘plamlarning o‘zaro joylashuviga bog‘liq. *k*–eng yaqin qo‘shnilar qoidasidan foydalangan holda sinflarga ajratish mexanizmlarining yana bir talqini ham ishlatilishi mumkin. U abstrakt yoki berilgan belgilar fazosi bilan biror–bir shakl almashtirish bilan bog‘liq bo‘lgan ma’lum latent o‘zgaruvchilarning mavjudligi haqidagi g‘oyaga asoslanadi. Agar latent o‘zgaruvchilar fazosida obyektlar orasidagi juftlik masofalari dastlabki belgilar fazosidagi bilan bir xil bo‘lsa va bu o‘zgaruvchilar soni obyektlar sonidan sezilarli darajada kam bo‘lsa, u holda *k*–eng yaqin qo‘shnilar usulini shartli ehtimollik taqsimot zichliklarining parametrik bo‘lmagan baholarini solishtirish nuqtai nazaridan ko‘rib chiqish mumkin..

Timsollarni tanib olish uchun *k*–eng yaqin qo‘shnilar usulidan foydalanilganda, tadqiqotchi tashxis qo‘yilayotgan obyektlarning yaqinligini aniqlash uchun metrikani tanlashdan iborat qiyin masalani hal qilishi kerak.

Shuni ta’kidlash kerakki, o‘quv tanlanmasidagi obyektlar sonini kamaytirish bu usulning kamchiliklari hisoblanadi, chunki bu o‘quv tanlanmasining reprezentativligini pasaytiradi.

Baholarni hisoblash (ovoz berish) algoritmlari. Baholarni hisoblash algoritmlarining (BHA) ishlash tamoyili berilgan belgilar to‘plamining qism–to‘plamlari tizimi bo‘lgan belgilar ansambllari tizimi bo‘yicha tanib olinayotgan va etalon obyektlarining “yaqinligini” tavsiflovchi ustuvorlikni (o‘xshashlik ballarini) hisoblashdan iborat. Muhokama qilingan barcha usullardan farqli o‘laroq, baholarni hisoblash algoritmlari obyekt tavsiflari bilan mutlaqo yangi usulda ishlaydi. Ushbu algoritmlar uchun obyektlar bir vaqtning o‘zida belgilar fazosining juda turli qism–fazolarida mavjud bo‘ladi. BHA sinfi belgilardan foydalanish g‘oyasini mantiqiy xulosaga keltiradi. Belgilarning qaysi kombinatsiyasi eng informativ ekanligi har doim ham ma’lum emasligi sababli, BHA usullarida obyektlarning o‘xshashlik darajasi obyektlar tavsifiga kiritilgan barcha mumkin

bo‘lgan yoki o‘ziga xos belgilar kombinatsiyalarini taqqoslash orqali hisoblanadi[4].

Foydalaniladigan belgilar kombinatsiyalari (qism–fazolar) tayanch to‘plamlar yoki obyektlarning qisman tavsiflari to‘plamlari deb ataladi. Tanib olinayotgan obyekt bilan etalon obyektlari deb ataluvchi o‘quv tanlanmasi obyektlari (tasniflanishi ma’lum bo‘lgan) o‘rtasidagi umumiy yaqinlik tushunchasi kiritiladi[4,5].

BHA ning nazariy imkoniyatlari har qanday timsollarni tanib olish algoritmining imkoniyatlaridan yuqori yoki hech bo‘lmaganda past emas, chunki BHA yordamida o‘rganilayotgan obyektlar bilan barcha operatsiyalarni amalga oshirish mumkin.

Qaror qabul qilish qoidalari jamoalari. Turli xil tanib olish algoritmlari bir xil o‘quv tanlanmasida o‘zlarini turlicha namoyon qilishlari sababli, ushbu algoritmlarning kuchli tomonlarini moslashuvchan tarzda ishlatadigan sintetik qaror qabul qilish qoidasi haqidagi savol tug‘iladi. Sintetik qaror qabul qilish qoidasida ikki darajali tanib olish sxemasidan foydalaniladi. Birinchi darajada xususiy tanib olish algoritmlari ishlaydi, ularning natijalari ikkinchi darajada sintez blokida birlashtiriladi. Bunday birlashtirishning eng keng tarqalgan usullari ma’lum bir algoritmning yaroqlilik sohalarini ajratib ko‘rsatishga asoslangan.

Shunday qilib, timsollarni tanib olish masalasini miqdoriy bo‘lmagan parametrlarni tavsiflash masalasi sifatida tasniflash mumkin. Keyinchalik, chiziqli ajratish (diskriminant) funksiyalaridan foydalanadigan tanib olish modellarida empirativ shkalalarni tanlash mezonlarini ko‘rib chiqamiz. Yuqoridagi tasnifga ko‘ra, bu tanib olish modellari intensional usullar guruhiga kiradi[5].

Timsollarni tanib olish masalasi uchun empirativ shkalalarni quyidagi dispersiya nisbati minimallashtiriladigan sonli belgilar bilan berish ko‘zda tutiladi:

$$J = \frac{\Lambda_W}{\Lambda_T}$$

bu yerda $\Lambda_T = \Lambda = \Lambda_{\ell+1,\ell+1}\bar{a}^T S\bar{a}$

S matritsa (2.8) formula bo‘yicha hisoblanadi. Λ_W ni hisoblash uchun $\underline{\Lambda}_W = (\lambda_{ij}^W)$ deb belgilab olamiz**.** U holda:

$$\lambda_{ij}^W = \frac{1}{N}\sum_{p=1}^{Q} N_p \lambda_{ij}^{(p)}$$

bu yerda $i,j = \overline{1,\ell}$, ; Q – o‘quv tanlanmalari (O‘T) soni; N_p –p o‘quv tanlanmasidagi obyektlar soni;

$$\lambda_{k,\ell+1}^W = \lambda_{\ell+1,k}^W = \frac{1}{N}\sum_{i=1}^{g} a_i \sum_{p=1}^{Q} N_p \mu_k^{(p)i}$$

bu yerda $\mu_k^{(p)i}$ –p o‘quv tanlanmasi bo‘yicha aniqlangan μ_k^i parametr.

$\mu_k^{(p)i}$ va $\mu_k^{(p)}$ orqali p–o‘quv tanlanmasi bo‘yicha k–belgining xususiy va umumiy o‘rtacha qiymatlarini belgilaymiz; $n_i^{(p)}$ va $t_{ij}^{(p)}$ – i–gradatsiyadagi obyektlar soni va p–o‘quv tanlanmasi bo‘yicha aniqlangan t_{ij} parametr qiymati.

Quyidagi parametrlarni kiritamiz:

$$\mu_k^{*i} = \frac{1}{N}\sum_{p=1}^{Q} N_p \mu_k^{(p)i} = \frac{1}{N}\sum_{p=1}^{Q} N_p \frac{n_i^{(p)}}{N_p}\left(m_k^{(p)i} - m_k^{(p)}\right) = = \frac{1}{N}\sum_{p=1}^{Q}\left(n_i^{(p)} m_k^{(p)i} - -n_i^{(p)} m_k^{(p)}\right)$$

$$= \frac{n_i}{N}(m_k^i - \frac{1}{n_i}\sum_{p=1}^{Q} n_i^{(p)}\, m_k^{(p)})$$

$$t_{ij}^* = \frac{1}{N}\sum_{p=1}^{Q} N_p t_{ij}^{(p)}$$

Bunda quyidagini ko‘rsatish mumkin:

$$\sum_{p=1}^{Q} t_{ij}^* = 0 \quad (1)$$

$$\sum_{j=1}^{g} \mu_k^{*i} = 0 \quad (2)$$

U holda quyidagini olamiz:

$$\lambda_{k,l+1}^W = \sum_{i=1}^{g} a_i \mu_k^{*i}\,, k = \overline{1,\ell}$$

$$\lambda_{\ell+1,\ell+1}^W = \sum_{i=1}^{g}\sum_{j=1}^{g}\,, a_i a_j t_{ij}^*$$

Λ_W ning determinanti o‘zgartirilganda Λ kabi, u holda quyidagilarni hosil qilamiz:

$$\Lambda_W = \Lambda_{W\ell+1,\ell+1}\bar{a}^T W \quad (3)$$

bu yerda $W = (\omega_{ij}) = T^* - M^*\Lambda_{W\ell+1,\ell+1}^{-1} M^{*T}$

$T = (t_{ij}^*), M^* = (\mu_k^{*i}), i,j = \overline{1,g}; k = \overline{1,\ell};$ (1) va (2) ifodalarida tenglik quyidagicha shaklga ega bo‘ladi:

$$\sum_{j=1}^{g} \omega_{ki} = 0 \quad (4)$$

U holda taqsimlanish munosabatlari quyidagicha ko‘rinishda bo‘ladi:

$$J = \frac{\Lambda_{W\ell+1,\ell+1}}{\Lambda_{\ell+1,\ell+1}} \frac{\bar{a}^T W \bar{a}}{\bar{a}^T S \bar{a}}$$

$\Lambda_W \geq 0$ va (4) ifoda o‘rinli bo‘lganli sababli $\bar{a}^T W \bar{a}$ kvadrat shakli manfiy bo‘lmaydi. Oxirgi tenglikning birinchi belgisi $\bar{a}$ to‘plamiga bog‘liq bo‘lmaganligi uchun hamda timsollarni tanib olish masalalarini yechishda empirativ shkalalarni tanlash mezonini quyidagicha yozish mumkin[6,7].

$$\frac{\bar{a}^T W \bar{a}}{\bar{a}^T S \bar{a}} \to min \quad (5)$$

bu yerda $\bar{a} \in B^g$

shartga ko‘ra, optimal butun sonli raqamli belgilarni topish zarur bo‘lganda (5) masala quyidagicha ko‘rinishga keladi:

$$\frac{\bar{D}^T W \bar{D}}{\bar{D}^T S \bar{D}} \to min \quad (6)$$

bu yerda $D \in P^g$

Xulosa va amaliy tavsiyalar. Bunday hollarda chiziqli tanib olish modelining aniqligini oshirish uchun miqdoriy bo‘lmagan $x^i, i = \overline{\ell+1, p}$ belgisidan foydalanish imkoniyati ko‘rib chiqiladi.

Chiziqli ajratish funksiyalari faqat miqdoriy belgilar uchun tuzulishi mumkin va $x^i, i = \overline{\ell+1, p}$ belgilarini $\xi_i,\ i = \overline{\ell+1, p}$ empirativ shkalasidan foydalanib, miqdoriy bo‘lgan shakllarga aylantirilgandan keyin qabul qiladi. Empirativ shkalalarni qidirishda tanib olish xatoliklar darajasini kamaytirish maqsadida raqamlashtirilgan belgilarni inobatga olgan holda, $J = \frac{\Lambda_W}{\Lambda_T}$ taqsimlash mezonining funksiyasi optimallashtiriladi[8].

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Гнеденко Б.В. Курс теории вероятностей: Учебник. – Изд. 6–е изд, исправл– М.: Эдиториал. Гл. ред. физ.–мат. лит., 2021.– 448 с.

2. Клейн Ф. Лекции о развитии математики в XIX столетии. т. 2. – Москва–Ижевск, институт компътерных исследований 2013. – 240 с.

3. Плошко Б.Г., Елисеева И.И. История статистики: Учеб. пособие. – М.: Финансы и статистика. 1990. – 295 с.

4. Орлов А.И. Вероятностно–статистические модели данных – основа методов прикладной статистики / Заводская лаборатория. Диагностика материалов. 2020. Т.86. № 7. – с. 5–6.

5. Kevin P. Murphy. Machine Learning: A Probabilistic Perspective MIT Press, 2022 . – pp.1104.

6. Полуакова В.В., Шаброва Н.В.. Прикладнаya статистика: методы анализа эмпирической информатции. Учебно–методическое пособие. РФ, Екатеринбург : Изд–во Урал. ун–та, 2020. – 188 с

7. Орлов А.И. Основные требования к математическим методам классификatsiи // Заводская лаборатория. Диагностика материалов. 2020. Т.86. № 11. – с. 67

8. *Nishanov A., Ruzibaev O., Chedjou J. C., Kyamakya K., Abhiram, Kolli, De Silva, Djurayev G., Khasanova M. Algorithm for the selection of informative symptoms in the classification of medical data // Developments Of Artificial Intelligence Technologies In Computation And Robotics, Volume:12, 2020, p. 647-658doi:10.1142/9789811223334_0078*

5G MOBIL ALOQA TARMOQLARINING QURILISH ASOSLARI

Ruziyev Shoxrux Shoymurod o‘g‘li, *UMFT magistranti, sh.ruziyev@gmail.com*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada 5G mobil aloqa tarmoqlarining qurilish asoslari, texnologik yechimlari va avlodlar qiyosiy tahlili yoritilgan. 3G dan 5G NR gacha bo‘lgan tarmoqlar tezlik, kechikish, arxitektura va xavfsizlik mezonlari bo‘yicha taqqoslangan. O‘zbekiston uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *mobil aloqa, 4G/LTE, 5G, kechikish, chastota diapazoni.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются основы построения сетей мобильной связи 5G, технологические решения и сравнительный анализ поколений. Сети от 3G до 5G NR сравниваются по скорости, задержке, архитектуре и безопасности. Разработаны практические рекомендации для Узбекистана.*

Ключевые слова: *мобильная связь, 4G/LTE, 5G, задержка, частотный диапазон*

Abstract. *This article examines the fundamentals of 5G mobile network construction, technological solutions, and a comparative analysis of generations. Networks from 3G to 5G NR are compared in terms of speed, latency, architecture, and security. Practical recommendations for Uzbekistan are developed.*

Key words: *mobile communication, 4G/LTE, 5G, latency, frequency range.*

Kirish. Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi va raqamli iqtisodiyotning shakllanishi sharoitida mobil aloqa tarmoqlari insoniyat hayotining ajralmas qismiga aylandi. Bugungi kunda smartfonlar, planshetlar va boshqa aqlli qurilmalar orqali uzatiladigan ma’lumotlar hajmi yildan-yilga misli ko‘rilmagan darajada o‘sib bormoqda. Aynan shu ehtiyojni qondirish va kelajak texnologiyalarining poydevorini yaratish maqsadida beshinchi avlod - 5G mobil aloqa tarmog‘i ishlab chiqildi.

5G texnologiyasi o‘zidan oldingi 4G/LTE tarmog‘iga nisbatan tubdan farq qiluvchi xususiyatlarga ega: ma’lumot uzatish tezligi 10 Gbit/s gacha yetkazilishi, kechikish vaqti (latentlik) 1 millisekund darajasiga tushirilishi hamda 1 kvadrat kilometr maydoniga bir milliondan ortiq qurilmani bir vaqtning o‘zida ulash imkoniyati bilan u butun sanoat va ijtimoiy hayotni inqilobiy tarzda o‘zgartirishi kutilmoqda[1].

Mavzuning dolzarbligi shundaki, O‘zbekiston ham raqamli iqtisodiyotga o‘tish strategiyasi doirasida 5G tarmoqlarini joriy etishga katta e’tibor qaratmoqda. "Raqamli O‘zbekiston - 2030" dasturi hamda mamlakatimizdagi ko‘plab aqlli shahar loyihalari muvaffaqiyatini bevosita 5G infratuzilmasining samarali qurilishi belgilab beradi. Bundan tashqari, sanoat avtomatlashtirish, masofaviy tibbiyot, avtonom transport vositalari va "Narsalar Interneti" (IoT) kabi istiqbolli sohalarda 5G tarmoqsiz rivojlanishni tasavvur qilish qiyin.

Ushbu mavzuning ahamiyati shundaki, 5G tarmog‘ini loyihalash va qurish jarayoni yuqori darajadagi muhandislik bilimlari, chastota spektrini boshqarish, antenna tizimlarini joylashtirish va tarmoq arxitekturasini optimallashtirish kabi murakkab vazifalarni qamrab oladi. Kelgusi avlod mutaxassislari - telekommunikatsiya muhandislari, tarmoq arxitektorlari va IT soha vakillari uchun 5G qurilishining asosiy tamoyillarini chuqur o‘rganish nafaqat kasbiy zaruriyat, balki mamlakatimiz raqamli salohiyatini mustahkamlashga qo‘shilgan hissa hamdir.

Asosiy qism. Jahonda beshinchi avlod tarmoqlari paydo bo’lish bo’yicha taxmin, birinchi navbatda MSE, 3GPP, ETSI kabi aloqa sohasidagi xalqaro tashkilotlar standartlash rejalari bilan belgilangan. Mamlakatimizda 5G tarmoqlar paydo bo’lish ushbu tarmoqning joriy etish tartibga soluvchi bazaga tayanishi kerak – chastotalar polosalarni ajratish bo’yicha davtlat ko’mitasi hamda 5G xizmatlar ko’rsatishga operatorlarga litsenziyalar berish tartibiga o’zgarishlar kiritish bo’yicha Hukumat qarorlari.

5G standartlashning asosiy organi bo’lgan 3GPP rejalariga muvofiq standartlashning birinchi fazasi 2018- yilda 15 reliz bilan yakunlanishi kerak. Oldingi avlodlar tarmoqlarni joriy etish tajribasidan ma’lumki, texnik o’ziga xosliklarni ishlab chiqishni yakunlash vaqtidan boshlab bozora namuna paydo bo’lishgacha kamida 2 yil o’tadi[3].

Ishlab chiqishni murakkablashtiruvchi sabablardan biri – bu 5G chastotali diapazonlarda butunlay noaniqlik. 5G uchun 6 GGs dan past diapazonda kengligi 500 MGs chastotalar polosasi ajratish masalasida 4-yillik tadqiqotlar davridan keyingi Xalqaro radioaloqa konferensiya XRK-15 muvaffaqiyatsiz natijalari 5G

spektr ajratish bo’yicha jahon telekommunkiatsiya hamjamiyatining yagona fikrga kelmasligini ko’rsatdi. 6 GGs pastroq va yuqoriroq polosalarda ajratish masalalari XRK-15 da 2019- yil fevralda o’tishi mo’ljallangan XRK-15 ga ko’chirildi, bu esa 5G asbob-uskunalar texnik xsusiyatlarida qo’shimcha noaniqlikka sabab bo’lmoqda[2].

1-jadval

xG tarmoq texnologiyalari xususiyatlarining qiyosiy tahlili

Taqqoslash mezonlari	3G	4G (LTE)	4G+ (LTE-A)	5G NR	5G afzal.
Ma’lumot uzatish tezligi	14.4 Mbit/s	150 Mbit/s	1 Gbit/s	**10–20 Gbit/s**	✓✓✓
Kechikish (Latency)	100 ms	30–50 ms	10 ms	**1 ms**	✓✓✓
Chastota diapazoni	850 MHz–2.1 GHz	700–2600 MHz	450 MHz–6 GHz	**Sub-6 GHz / mmWave**	✓✓✓
Tarmoq arxitekturasi	Circuit Switching	Packet Switching	LTE-A / EPC	**NSA / SA / O-RAN**	✓✓✓
Bir vaqtda ulanish	1 ming/km²	10 ming/km²	100 ming/km²	**1 mln/km²**	✓✓✓
Spektral samaradorlik	Past	O‘rtacha	Yuqori	**Juda yuqori (MIMO)**	✓✓✓
Antenna texnologiyasi	SISO	MIMO (2x2)	Advanced MIMO	**Massive MIMO / Beamforming**	✓✓✓
Network Slicing	Yo‘q	Yo‘q	Cheklangan	**To‘liq qo‘llab-quvvatlaydi**	✓✓✓
IoT qo‘llab-quvvatlash	Minimal	O‘rtacha	O‘rtacha	**Keng ko‘lamli (mMTC)**	✓✓✓
Energiya sarfi	Yuqori	O‘rtacha	O‘rtacha	**Samarali (Green 5G)**	✓✓✓
Xavfsizlik darajasi	WEP/Basic	3GPP Rel-8	3GPP Rel-10–13	**3GPP Rel-15–18 (SUPI/SUCI)**	✓✓✓
Kommersiya joriy etilishi	2000-yillar	2010-yillar	2013–2020	**2019–hozir**	✓✓✓

Avlodlar o‘rtasidagi eng yaqqol farq aynan tezlikda namoyon bo‘ladi. 3G tarmoqi atigi 14.4 Mbit/s tezligini ta’minlagan bo‘lsa, 4G LTE bu ko‘rsatkichni 150 Mbit/s ga - ya’ni 10 barobar - oshirdi. 4G+ (LTE-Advanced) esa tezlikni 1 Gbit/s gacha yetkazib, birinchi marta gigabit darajasiga chiqishga muvaffaq bo‘ldi. 5G NR bu raqamni yana 10–20 barobarga oshirib, 20 Gbit/s chegaragacha olib chiqdi. Bu natija shuni anglatadiki, 4K kinoni bir necha soniyada yuklab olish, bulut gaming va real vaqt rejimida ultra yuqori sifatli video uzatish kabi ilovalarga endi texnik jihatdan to‘siq qolmadi.

Kechikish ko‘rsatkichi foydalanuvchi buyrug‘i yuborilgandan javob kelguncha o‘tgan vaqtni ifodalaydi va bu mezon ko‘pincha tezlikdan ham muhimroq ahamiyat kasb etadi. 3G davrida 100 millisekund bo‘lgan kechikish 4G LTE bilan 30–50 ms ga tushirildi. 4G+ esa uni 10 ms gacha qisqartirdi. 5G NR bilan esa bu ko‘rsatkich 1 millisekund darajasiga yetadi - bu insonning reflektor reaksiya tezligidan ham tezroqdir. Aynan shu xususiyat tufayli 5G orqali masofadan jarrohlik operatsiyasi o‘tkazish, avtonom transport vositalarini

boshqarish va sanoat robotlarini real vaqtda nazorat qilish kabi hayotiy ahamiyatga ega ilovalar mumkin bo‘ldi[4].

Har bir avlod chastota resurslaridan foydalanish jihatdan ham rivojlanib bordi. 3G asosan 850 MHz–2.1 GHz oralig‘ida ishlagan. 4G LTE bu diapazonni 700 MHz dan 2600 MHz gacha kengaytirdi. 5G esa ikki yo‘nalishda ishlaydi: Sub-6 GHz diapazon keng qamrov va yaxshi binolar orasidagi o‘tkazuvchanlik uchun, millimetr to‘lqinlar (mmWave, 24–100 GHz) esa shahar markazlari va stadionlar kabi zich hududlarda ultra yuqori tezlik uchun qo‘llaniladi. mmWave texnologiyasining asosiy kamchiligi - to‘siqlar orqali o‘tish qobiliyatining pastligi bo‘lib, bu muammo Beamforming va Dense Small Cell tarmoqlari orqali hal etilmoqda.

Arxitektura jihatidan 3G hali ham qisman Circuit Switching - ya’ni telefon liniyasini butun suhbat davomida band qilib turuvchi - eski usulga tayangan. 4G LTE to‘liq Packet Switching ga o‘tib, barcha trafik (ovoz ham, ma’lumot ham) IP paketlari sifatida uzatila boshlandi. 5G NR esa ikki arxitektura modeli bilan ishga tushirildi: NSA (Non-Standalone) - mavjud 4G infratuzilmasiga tayanib, 5G ning faqat radio qismidan foydalanadi; SA (Standalone) - 5G ning to‘liq mustaqil va avtonom tarmog‘i. Bundan tashqari, O-RAN (Open Radio Access Network) konsepsiyasi turli ishlab chiqaruvchilar uskunalarini bir tarmog‘da birlashtirish imkonini beradi va bu operatorlar uchun xarajatlarni sezilarli kamaytiradi.

Narsalar Interneti (IoT) davrida bir maydonda ulanishi mumkin bo‘lgan qurilmalar soni hal qiluvchi mezonга aylandi. 3G 1 km² maydonda ming ta qurilmani, 4G 10 ming ta, 4G+ esa 100 ming ta qurilmani bir vaqtda qo‘llab-quvvatlagan. 5G NR bu ko‘rsatkichni 1 million qurilma/km² ga yetkazdi. Bu imkoniyat "Aqlli shahar" tizimlarini, sanoat sensorlarini, aqlli qishloq xo‘jaligi va logistika platformalarini keng ko‘lamda joriy etish uchun zamin yaratadi[5].

3G SISO (Single Input, Single Output) - ya’ni bitta antenna orqali signal yuborish va qabul qilish - usulidan foydalangan. 4G da 2x2 MIMO (Multiple Input Multiple Output) joriy etildi, bu esa bir chastota resursidan bir vaqtda ikki xil signal oqimini uzatish imkonini berdi. 5G da esa Massive MIMO texnologiyasi qo‘llaniladi: bir bazaviy stantsiyada 64 dan 256 gacha antenna elementi joylashtiriladi. Beamforming texnikasi esa signalni barcha yo‘nalishlarga tarqatish o‘rniga, faqat ma’lum foydalanuvchi tomon yo‘naltiradi. Natijada spektral samaradorlik bir necha barobar oshadi va shu bilan birga interferensiya (o‘zaro signal aralashuvi) kamayadi.

Network Slicing bu 5G ning eng inqilobiy xususiyatlaridan biri bo‘lib, 3G va 4G da umuman mavjud emas edi. Network Slicing bir jismoniy tarmoq infratuzilmasi ustida bir nechta virtual, mustaqil va alohida sozlangan tarmoq "bo‘laklari" yaratishga imkon beradi. Masalan, bitta 5G tarmog‘i ustida tibbiyot uchun ultra past kechikishli bo‘lak, kino ilovalar uchun yuqori o‘tkazuvchanlikli bo‘lak va IoT sensorlari uchun energiya tejamkor bo‘lak bir vaqtda mustaqil ishlashi mumkin. Bu operatorlar uchun turli sanoat tarmoqlariga alohida yechimlar taqdim etish imkonini ochadi[6].

5G ning mMTC (massive Machine Type Communications) rejimi maxsus ravishda juda katta miqdordagi qurilmalarni past energiya sarfi bilan ulashtirish uchun mo‘ljallangan. 3G va 4G da IoT ulanishi texnik jihatdan cheklangan edi: qurilmalar soni, batareya resursi va signal sifati muammolari mavjud bo‘lgan. 5G NR da esa smartfon, sanoat sensori, тиббий implant, suv va elektr hisoblagichlar, qishloq xo‘jaligi dronlari - hammasi bir xil tarmoq doirasida samarali ishlashi nazarda tutilgan.

Bir qarashda 5G stantsiyalari ko‘proq energiya sarflaydi deb tuyulishi mumkin. Biroq uzatilgan ma’lumot birligi (1 bit) uchun sarflangan energiya ko‘rsatkichida 5G 4G ga nisbatan ancha samaraliroqdir. "Green 5G" yondashuvi doirasida uyqu rejimi (sleep mode), adaptiv quvvat boshqaruvi va Beamforming texnikalaridan foydalanish energiya iste’molini optimallashtirishga xizmat qiladi. ITU ma’lumotlariga ko‘ra, 5G infratuzilmasi 2030-yilga kelib mobil tarmoqlar energiya sarfini sezilarli darajada kamaytirishi kutilmoqda.

3G da WEP va oddiy shifrlash usullari qo‘llanilgan bo‘lib, ular hozirgi standartlar bo‘yicha zaif hisoblanadi. 4G LTE 3GPP Rel-8 standartlari asosida yanada ishonchli autentifikatsiya va shifrlashni joriy etdi. 5G NR esa 3GPP Rel-15–18 standartlariga asoslanib, SUPI (Subscription Permanent Identifier) va SUCI (Subscription Concealed Identifier) tizimlarini taqdim etdi. Bu tizimlar foydalanuvchining doimiy identifikatorini havoda oshkor qilmaydi va IMSI Catcher kabi eski hujum usullarini samarasiz holga keltiradi. Bundan tashqari, 5G da tarmoq dilimlarining izolyatsiyasi va oxirdan-oxirgacha shifrlash (end-to-end encryption) yanada mustahkamlangan.

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, 5G avloddan-avlodga oddiy miqdoriy o‘sish emas, balki sifat jihatidan keskin sakrash hisoblanadi. Har bir mezon - tezlik, kechikish, ulanish soni, xavfsizlik, arxitektura - bo‘yicha 5G nafaqat oldingisidan ustun, balki ko‘plab yangi texnologik imkoniyatlarning asosiy sharti bo‘lib xizmat qiladi. Shu sababli 5G ni shunchaki "tezroq internet" emas, balki raqamli iqtisodiyot va to‘rtinchi sanoat inqilobining asosiy infratuzilmasi sifatida baholash to‘g‘riroq bo‘ladi.

Xulosa va amaliy tavsiyalar. 5G mobil aloqa texnologiyasini o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, bu avlod o‘zidan oldingi barcha tizimlardan tubdan farq qiluvchi, sifat jihatidan yangi paradigmani ifodalaydi. 3G dan 4G ga o‘tish asosan tezlikni oshirish bilan cheklanib, bir xil arxitekturaviy mantiqni davom ettirgan bo‘lsa, 5G NR butunlay yangi muhandislik falsafasiga - ya’ni tarmoqni universal, moslashuvchan va dasturiy boshqariladigan infratuzilmaga aylantirish g‘oyasiga - asoslanadi.Amalga oshirilgan qiyosiy tahlil quyidagi fundamental xulosalarga olib keladi. Birinchidan, 5G bir texnologiya emas, balki bir-birini to‘ldiruvchi yechimlar majmuasidir: Massive MIMO, Beamforming, Network Slicing, mmWave va Sub-6 GHz diapazonlari, NSA hamda SA arxitekturalari - bularning har biri muayyan muammoni hal qilish uchun yaratilgan bo‘lib, birgalikda yaxlit tizim tashkil etadi. Ikkinchidan, 5G ning asosiy qimmati faqat tezlikda emas - 1 millisekund kechikish, 1 million qurilma/km² ulanish quvvati va Network Slicing imkoniyatlari aynan shu texnologiyani sanoat avtomatizatsiyasi, tibbiyot, transport

va energetika sohalarining asosiga aylantiradi. Uchinchidan, 5G ning to‘liq imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarish uchun faqat radio qismini yangilash emas, balki asosiy tarmoq (Core Network), transport infratuzilmasi va raqamli ekotizimni ham bir butun sifatida rivojlantirish talab etiladi.O‘zbekiston kontekstida esa mavzu alohida dolzarblik kasb etadi. Mamlakatimizda 5G sinov tarmoqlari allaqachon ishga tushirilgan bo‘lsa-da, keng ko‘lamli tijorat joriy etilishi hali oldinda turibdi. Bu holat bir tomondan muammo, ikkinchi tomondan esa imkoniyatdir: biz boshqa davlatlarning tajribasidan o‘rganib, xatolarini takrorlamagan holda zamonaviy SA arxitekturasi asosida dastlabki bosqichdanoq to‘g‘ri poydevor qurishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Dahlman, E., Parkvall, S., & Sköld, J. (2021). 5G NR: The next generation wireless access technology (2nd ed.). Academic Press.

2. International Telecommunication Union. (2020). IMT-2020 recommendation: Minimum requirements related to technical performance for IMT-2020 radio interface(s) (ITU-R M.2410-0).

3. 3rd Generation Partnership Project. (2022). Technical specification group radio access network; NR; overall description; stage-2 (3GPP TS 38.300, Release 17). 3GPP.

4. Osseiran, A., Boccardi, F., Braun, V., Kusume, K., Marsch, P., Maternia, M., & Tullberg, H. (2014). Scenarios for 5G mobile and wireless communications: The vision of the METIS project. IEEE Communications Magazine, 52(5), 26–35.

5. GSMA Intelligence. (2024). The mobile economy 2024: Global mobile industry trends and forecasts. GSM Association.

6. Rappaport, T.S., Sun, S., Mayzus, R., Zhao, H., Azar, Y., Wang, K., & Gutierrez, F. (2013). Millimeter wave mobile communications for 5G cellular: It will work! IEEE Access, 1, 335–349.

RAQAMLI TA’LIM MUHITIDA TALABALARNING DASTURLASH KO‘NIKMALARINI SUN’IY INTELLEKT ASOSIDA BAHOLASH VA PROGNOZLASHNING MATEMATIK MODELI

Saidov Usmon Bahron o‘g‘li, *BuxDTU, tayanch doktoranti,*
E-mail: statham.9494@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada raqamli ta’lim muhitida talabalarning dasturlash ko‘nikmalarini rivojlantirish jarayonini sun’iy intellekt asosida matematik modellashtirish masalalari tahlil qilinadi. Dasturlash kompetensiyasining ko‘p komponentli tuzilmasi asosida ko‘rsatkichlar tizimi ishlab chiqildi hamda sun’iy intellekt modeli yordamida o‘quv natijalarini prognozlash mexanizmi taklif etildi.*

Kalit so‘zlar: *sun’iy intellekt, raqamli ta’lim muhiti, dasturlash kompetensiyasi, matematik modellashtirish, adaptiv ta’lim.*

Аннотация. *В данной статье анализируются вопросы математического моделирования процесса развития навыков программирования у студентов в цифровой образовательной среде на основе искусственного интеллекта. На основе многокомпонентной структуры программной компетентности разработана система показателей, а также предложен механизм прогнозирования учебных результатов с использованием модели искусственного интеллекта.*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, цифровая образовательная среда, программирование, математическое моделирование, адаптивное обучение.*

Abstract. *This article analyzes the issues of mathematical modeling of the process of developing students' programming skills in a digital learning environment based on artificial*

intelligence. Based on the multi-component structure of programming competence, a system of indicators was developed and a mechanism for predicting learning outcomes using an artificial intelligence model was proposed.

Keywords: *artificial intelligence, digital learning environment, programming skills, mathematical modeling, adaptive learning.*

Kirish. Raqamli ta’lim muhitida dasturlash fanini o‘qitish jarayoni ko‘p omilli va dinamik tizim hisoblanadi. Talabalarning algoritmik fikrlashi, kodlash tuzilmasi, debugging ko‘nikmasi hamda loyiha asosida ishlash qobiliyati turli intensivlikda rivojlanadi. Shu sababli an’anaviy baholash tizimi dasturlash kompetensiyasining real dinamikasini to‘liq aks ettira olmaydi.[1], [3].

Mavzuning dolzarbligi – raqamli ta’lim muhitida talabalarning dasturlash ko‘nikmalarini sun’iy intellekt asosida tahlil qilish, ularni matematik model yordamida baholash va rivojlanish dinamikasini prognozlash zarurati bilan belgilanadi [4], [6].

Tadqiqotning maqsadi – raqamli ta’lim muhitida talabalarning dasturlash kompetensiyasini baholash va prognozlash uchun sun’iy intellekt asosidagi matematik modelni ishlab chiqish.

Tadqiqotning vazifalari:

- dasturlash kompetensiyasining asosiy komponentlarini aniqlash;
- kompetensiyani baholash uchun matematik model ishlab chiqish;
- sun’iy intellekt asosida o‘quv natijalarini prognozlash mexanizmini taklif etish.

Asosiy qism. 1. Dasturlash kompetensiyasining matematik modeli.

Dasturlash kompetensiyasi quyidagi komponentlardan iborat:

A – algoritmik kompetensiya
C – kodlash sifati
D – debugging va testlash ko‘nikmalari
P – loyiha asosida ishlash va hamkorlik ko‘nikmasi[6], [7].

Umumiy kompetensiya indeksi quyidagi matematik model orqali aniqlanadi:

$$K = w_1A + w_2C + w_3D + w_4P$$

Bu yerda:

K – talabaning umumiy dasturlash kompetensiyasi indeksi
A – algoritmik fikrlash darajasi
C – kod yozish sifati ko‘rsatkichi
D – debugging va testlash ko‘nikmalari darajasi
P – loyiha asosida ishlash va hamkorlik kompetensiyasi
w_1, w_2, w_3, w_4 – modeldagi vazn koeffitsiyentlari

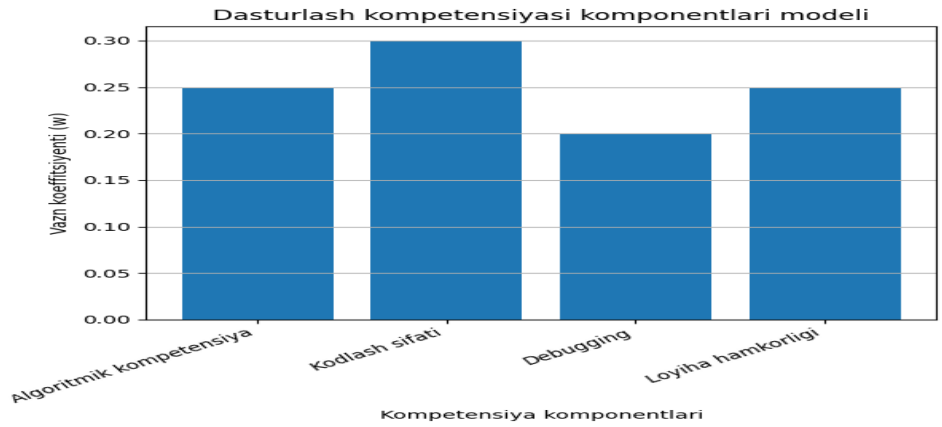

1-rasm. Dasturlash kompetensiyasi komponentlari modeli

2. Eksperimental natijalar

Tadqiqot 120 nafar talaba ishtirokida o‘tkazildi. Talabalar nazorat va tajriba guruhlariga ajratildi. Tajriba guruhida sun’iy intellekt asosidagi adaptiv o‘qitish modeli qo‘llanildi. Tadqiqot natijalari 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval

Dasturlash kompetensiyasi indeksi (K) dinamikasi

Guruh	Boshlang‘ich o‘rtacha K	16-hafta K	O‘sish (%)
Nazorat guruhi	0.42	0.58	38 %
Tajriba guruhi (SI asosida)	0.41	0.74	80 %

Jadval natijalariga ko‘ra, sun’iy intellekt asosidagi adaptiv o‘qitish modeli qo‘llangan tajriba guruhida kompetensiya indeksining o‘sish darajasi sezilarli ravishda yuqori ekanligi kuzatildi.

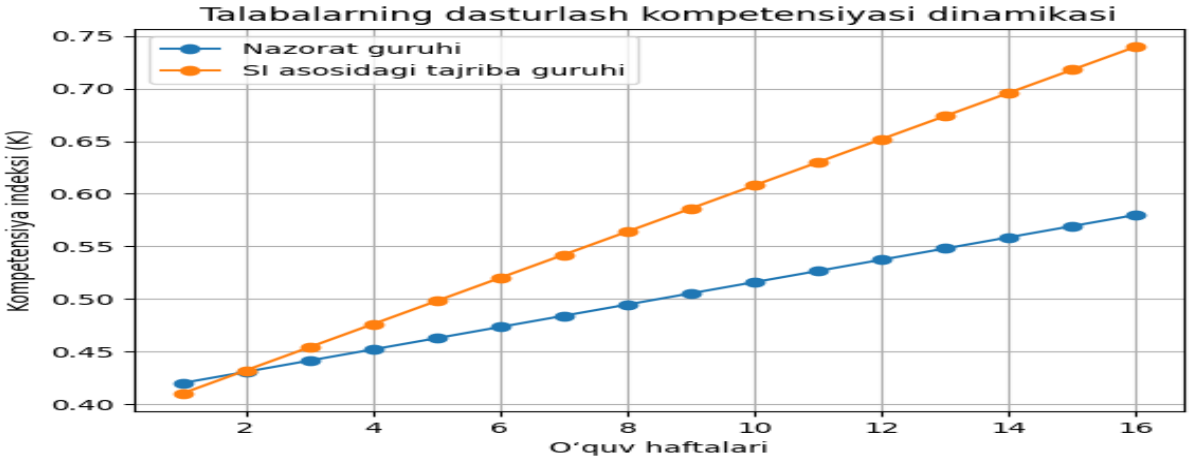

2-rasm. Talabalarning dasturlash kompetensiyasi dinamikasi

3. Modelning prognoz aniqligi

Model prognoz aniqligi Mean Squared Error (MSE) yordamida baholandi:[7], [8].

$$MSE = (1/n)\ \Sigma\ (K_real - K_pred)^2$$

Bu yerda:

MSE – o‘rtacha kvadratik xatolik

n – kuzatuvlar soni

K_real – real o‘lchangan kompetensiya qiymati

K_pred – model tomonidan prognoz qilingan kompetensiya qiymati

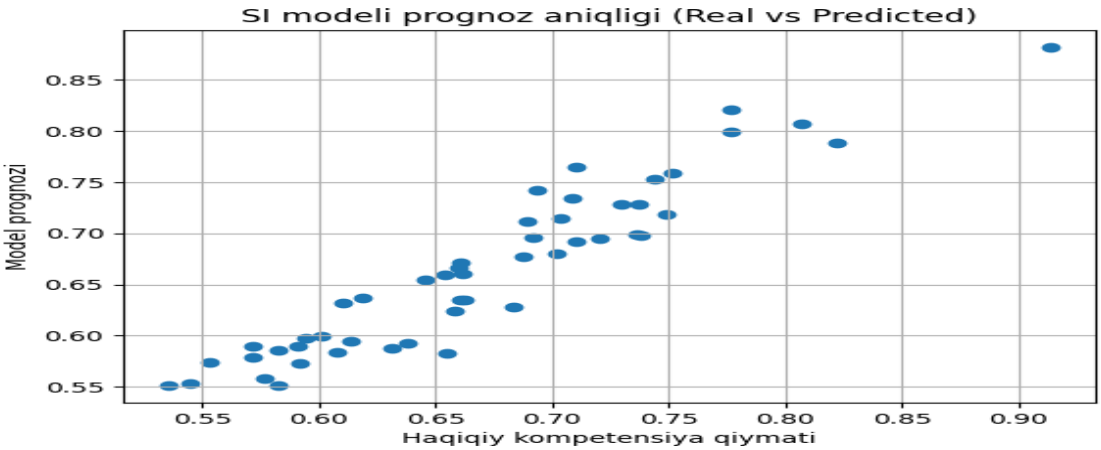

3-rasm. SI modelining prognoz aniqligi

4. AI asosidagi adaptiv ta’lim tizimi

Sun’iy intellekt asosidagi adaptiv ta’lim tizimi talabalarning o‘quv faoliyatini tahlil qilib, individual o‘quv trajektoriyasini shakllantirish imkonini beradi [1], [5].

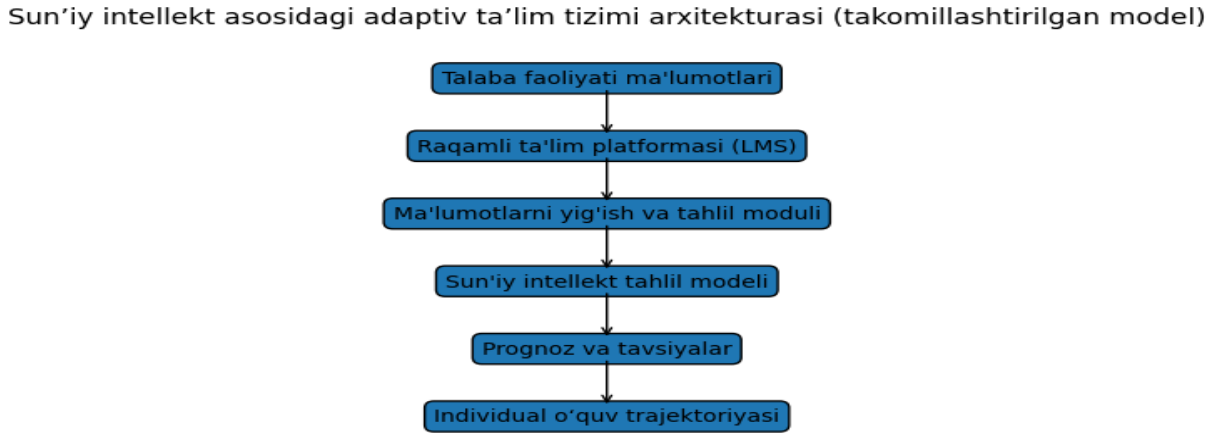

4-rasm. AI asosidagi adaptiv ta’lim tizimi arxitekturasi

5. Dasturlash kompetensiyasini baholash algoritmi

Dasturlash ko‘nikmalarini baholash jarayoni talaba faoliyati ma’lumotlarini yig‘ish, kompetensiya komponentlarini hisoblash va sun’iy intellekt yordamida prognozlash bosqichlarini o‘z ichiga oladi.

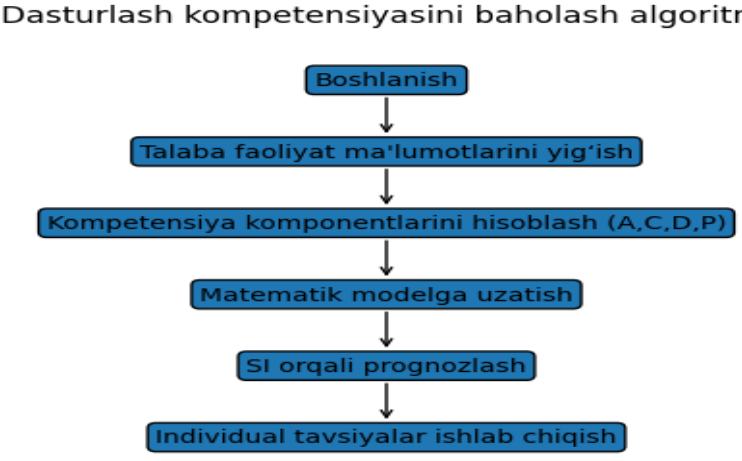

5-rasm. Dasturlash kompetensiyasini baholash algoritmi

6. Monitoring modeli

Raqamli ta’lim muhitida monitoring tizimi talabalarning faoliyatini real vaqt rejimida tahlil qilish va ta’lim strategiyasini optimallashtirish imkonini beradi [4], [6].

6-rasm. Raqamli ta’lim muhitida dasturlash kompetensiyasini monitoring qilish modeli

Xulosa va amaliy tavsiyalar. Dasturlash kompetensiyasini ko‘p komponentli model asosida baholash zarur. SI asosidagi adaptiv tizimlar o‘zlashtirish darajasini sezilarli oshiradi. Matematik prognozlash modeli individual ta’lim trajektoriyasini optimallashtirish imkonini beradi. Raqamli ta’lim platformalarida real vaqt monitoring mexanizmini joriy etish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2019). Artificial intelligence in education: Promises and implications for teaching and learning. Center for Curriculum Redesign.

2. Luckin, R., Holmes, W., Griffiths, M., & Forcier, L. (2019). Intelligence unleashed: An argument for AI in education. Pearson Education.

3. Zawacki-Richter, O., Bond, M., Marin, V., & Gouverneur, F. (2019). Systematic review of research on artificial intelligence applications in higher education. International Journal of Educational Technology in Higher Education, 16(1), 39. https://doi.org/10.1186/s41239-019-0171-0

4. Chen, L., Chen, P., & Lin, Z. (2020). Artificial intelligence in education: A review. IEEE Access, 8, 75264–75278. https://doi.org/10.1109/ACCESS.2020.2988510

5. Holmes, W., Tuomi, I., & Bialik, M. (2021). State of AI in education 2021. Computers and Education: Artificial Intelligence, 2, 100025. https://doi.org/10.1016/j.caeai.2021.100025

6. Wang, Y., Li, T., & Zheng, Y. (2022). Artificial intelligence in programming education: A systematic literature review. Education and Information Technologies, 27, 12045–12067. https://doi.org/10.1007/s10639-022-11130-4

7. Ahmad, A., & Hussain, M. (2023). Machine learning approaches for predicting students’ performance in programming courses. Computers & Education, 191, 104627. https://doi.org/10.1016/j.compedu.2022.104627

8. *Karimova, M., & Usmanova, D. (2022). Digital transformation of higher education and innovative learning technologies. Journal of Modern Pedagogy, 4(1), 78–88.*

SUN’IY INTELLEKTDA TASVIR SEGMENTATSIYA ANIQLIGINI OSHIRUVCHI GRABCUT ALGORITMI TAHLILI

Azimov Bunyod Raximjonovich, *TATU,*
dotsent (PhD) b.azimov@tuit.uz
Samadov Dilshodbek Usmon o‘g‘li, *TATU,*
magistr talabasi, dilshodbeksamadov2002@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada tasvirlarni qayta ishlash sohasida keng qo‘llaniladigan GrabCut segmentatsiya algoritmining ishlash prinsipi va samaradorligi tahlil qilingan. Masala graf nazariyasiga asoslangan yondashuv doirasida ko‘rib chiqilib, algoritmning energiya funksiyasi, hududiy ma’lumotlar hadi va silliqlash hadi matematik jihatdan ifodalangan. Tasvirning rang va chegara ma’lumotlarini hisobga olgan holda, old fon va orqa fonni ajratish jarayoni iterativ optimallashtirish asosida amalga oshirilgan. Maqolada GrabCut algoritmining klassik varianti hamda uning hisoblash vaqtini kamaytirishga qaratilgan takomillashtirilgan yondashuvlari tahlil qilingan. Olingan natijalar murakkab fonli tasvirlarda segmentatsiya aniqligi va hisoblash samaradorligini oshirish imkonini berishini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *GrabCut, segmentatsiya, foreground, threshold, robustness, Region of Interest, Gaussian Mixture Models, Gibbs , smoothness term*

Аннотация. *В данной статье проанализированы принцип работы и эффективность алгоритма сегментации GrabCut, широко применяемого в области обработки изображений. Задача рассмотрена в рамках подхода, основанного на теории графов, при этом математически формализованы энергетическая функция алгоритма, член, отвечающий за данные (региональный член), и сглаживающий член. С учётом цветовой информации изображения и данных о границах процесс разделения переднего и заднего планов осуществляется на основе итеративной оптимизации. В статье проанализированы классическая версия алгоритма GrabCut, а также его усовершенствованные модификации, направленные на сокращение времени вычислений. Полученные результаты демонстрируют возможность повышения точности сегментации и вычислительной эффективности при обработке изображений со сложным фоном.*

Ключевые слова: *GrabCut, сегментация, передний план, пороговое значение, устойчивость, область интереса (ROI), гауссовские смеси (Gaussian Mixture Models), гиббсовская энергия, сглаживающий член*

Abstract. *This paper analyzes the working principle and efficiency of the GrabCut segmentation algorithm, which is widely used in the field of image processing. The problem is examined within the framework of a graph theory–based approach, and the algorithm’s energy function, regional data term, and smoothness term are mathematically formulated. Taking into account the color and boundary information of the image, the separation of foreground and background is performed through an iterative optimization process. The study investigates both the classical version of the GrabCut algorithm and its improved modifications aimed at reducing computational time. The obtained results demonstrate the potential to enhance segmentation accuracy and computational efficiency, particularly in images with complex backgrounds.*

Keywords: *GrabCut, segmentation, foreground, threshold, robustness, region of interest (ROI), Gaussian mixture models, Gibbs energy, smoothness term*

Kirish. Ma’lumki, hozirgi vaqtda tasvir segmentatsiyasi kompyuter ko‘rish va tasvirlarni qayta ishlash sohasining eng muhim va dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Tasvir segmentatsiyasi usullari tibbiyot, biometrik tizimlar, masofadan zondlash, sanoat nazorati, harbiy razvedka, yuzni aniqlash va ob-havo monitoringi kabi ko‘plab sohalarda keng qo‘llanilmoqda. Ushbu sohalarda tasvirdan muhim obyektlarni aniqlash, ajratib olish va tahlil qilish bevosita segmentatsiya aniqligi va hisoblash samaradorligiga bog‘liqdir.

Amaliy tajriba shuni ko‘rsatadiki, murakkab fonli tasvirlarda klassik chekka aniqlash va chegaraviy (threshold) segmentatsiya usullari yetarli aniqlikni ta’minlay olmaydi. Shu sababli, oxirgi yillarda graf nazariyasiga asoslangan segmentatsiya algoritmlariga katta e’tibor qaratilmoqda. Xususan, GraphCut va uning takomillashtirilgan varianti bo‘lgan GrabCut algoritmi minimal

foydalanuvchi aralashuvi bilan yuqori aniqlikdagi segmentatsiya natijalarini taqdim etishi bilan ajralib turadi.

GrabCut algoritmi interaktiv segmentatsiya usuli bo‘lib, tasvirni yo‘naltirilmagan graf sifatida ifodalaydi va energiya funksiyasini minimallashtirish orqali old fon va orqa fonni ajratadi. Algoritm rang (tekstura) va chegara (kontrast) ma’lumotlaridan foydalanib, to‘rtburchak chegaralovchi quti asosida dastlabki tasniflashni amalga oshiradi hamda iterativ optimallashtirish jarayoni orqali segmentatsiya aniqligini oshiradi. Biroq, GrabCut algoritmining ko‘p martalik iteratsiyalarni talab qilishi va hisoblash vaqtining nisbatan katta bo‘lishi uning real vaqtli va murakkab sahnali tasvirlar uchun qo‘llanishini cheklab qo‘yadi.

Shu munosabat bilan, tasvir segmentatsiyasi jarayonini tezlashtirish va aniqligini oshirishga qaratilgan yangi yondashuvlarni ishlab chiqish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Xususan, energiya funksiyasini optimallashtirish, tashqi ko‘rinishlar ustma-ust kelishini (appearance overlap) hisobga olish hamda foydalanuvchi bilan o‘zaro aloqani soddalashtirish orqali GrabCut algoritmini takomillashtirish ilmiy va amaliy jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi.

GrabCut algoritmi: GrabCut segmentatsiya algoritmi GraphCut algoritmining takomillashtirilgan shakli sifatida ishlatiladi. Ushbu algoritm rasmlardagi to‘qima (rang) ma’lumotlari va chegara (kontrast) ma’lumotlaridan foydalanadi. Foydalanuvchi bilan to‘rtburchak shaklidagi qutilar orqali o‘zaro aloqada bo‘lib, quti ichidagi piksellar old fon (foreground), quti tashqarisidagi piksellar esa orqa fon (background) sifatida aniqlanadi. Bir nechta iteratsiyalar natijasida algoritm maqsadli segmentatsiyaga erishadi. Ushbu segmentatsiya jarayoni **1-rasmda** ko‘rsatilgan[3].

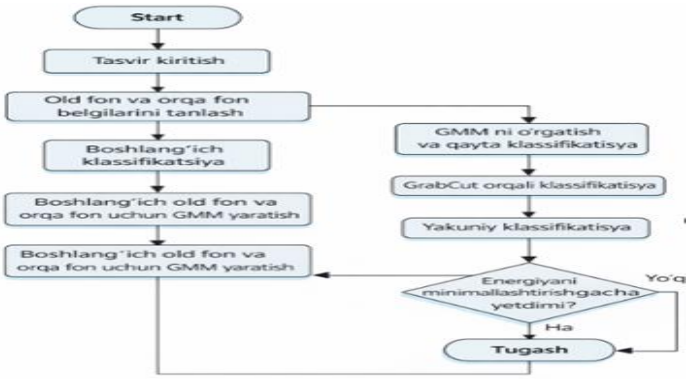

1-rasm. GrabCut blok-sxemasini algoritmlash.

Ushbu algoritm blok sxemasi GrabCut algoritmi tasvirdagi obyektlarni fondan chiqarishda statistik modellashtirish va grafiklar nazariyasiga tayanadi. Jarayon boshlangan va foydalanuvchi tomonidan eski hamda orqa fon chegaralarini olish (initsializatsiya) bilan. Uchda bosqich piksellarning ishlab chiqarish klassifikatsiyasi amalga oshirib, loyiha taqsimotini model har bir soha bo‘yicha Gaussian Mixture Models (GMM) komponentlari shakllantiriladi.

Algoritmning saqlashladi uning iterativ optimallashuv siklida namoyon bo‘ladi. GMM parametrlari piksellarning joriy holatiga ko‘ra qayta o‘rgatiladi va GrabCut mexanizmi orqali piksellararo bog‘liq energiya funksiyasi asosida tahlil

topildi. Har bir iteratsiyada piksellarning klaslarga tegishliligi yanada aniqlashtirilib, obyekt konturlari yaratilishi mumkin. Jarayon tizimda energiya minimallashuvi holati kuzatilgunga qadar takrorlanadi. Mantiqiy shart bajarilgach, segmentatsiya deb topiladi va yakuniy natija shakllantiriladi. Ushburchak murakkab fonli tasvirlarda ham yuqori aniqlikdagi chegaralarni belgilanadi.

GrabCut algoritmining metodologik asoslari

GrabCut algoritmi interaktiv segmentatsiya usullari orasida o‘zining iterativ optimallash bilan ajralib turadi. Ushbu uslub foydalanishdan talab amallarni darajada kamaytirib, obyektni yuklash uchun uni to‘rtburchak shaklidagi sohasini (ROI) yuksaltirishni yetarli qiladi. Algoritm sohadagi piksellarni kiritadi old fon, qo‘shimcha ravishda qat'iy orqadagi fon sifatida qabul qilib, ularning statistik baholaydi[5].

Segmentatsiya jarayonining asosi bo‘lgan E energiya funksiyasi elementlardan iborat:

$$E(\alpha, k, \theta, z) = U(\alpha, k, \theta, z) + V(\alpha, z)$$

Bu yerda:

U(Ma'lumotlar hadi): Mintaqaviy ma'lumotlarni ifodalovchi ushbu had har bir pikselning ma'lum bir klasga (eski fon yoki orqa fon) tegishli bo‘lishi mumkinligi hisoblaydi. V (Smoothness term): Qo‘shni piksellar uchun bog‘liqlik chegaralarning tekisligi. Bunda θ histogramma modeli orqali rang taqsimoti aniqlansa, α koeffitsiyenti pikselning holatini (0 yoki 1) tozalash. Ushbu formulaga ega edi:

$$U(\alpha, \theta, z) = \sum_n -\log h\,(z)_n; \alpha_{n)}$$

Bu yerda $h(z_n; \alpha_n)$n-chi elementning berilgan model parametrlari asosida ma’lum sinfga tegishli bo‘lish ehtimolini ifodalaydi. Barcha elementlar o‘zaro mustaqil deb qaralganda, umumiy ehtimollik ko‘paytma ko‘rinishida ifodalanadi va logarifm olish orqali u yig‘indi shakliga keltiriladi. Manfiy logarifm ehtimollikni maksimallashtirish masalasini energiya funksiyasini minimallashtirish masalasiga aylantiradi[6].

Silliqlash (tekislash) hadi $V(\alpha, z)$:

$$V(\alpha, z) = \gamma \sum_{(m,n)\in c} dis(m,n)^{-1}[a_{n\neq}a_m]exp - (z_m - z_n)^2$$

Ushbu formula orqali qo‘shni piksellar juftliklari to‘plamini bildiradi, $dis()$ qo‘shni piksellar orasidagi Evklid masofasini ifodalaydi[7]. β parametrining tanlanishi eksponensial yo‘nalishda yuqori kontrast va past kontrast holatlar o‘rtasida mos almashishni ta’minlaydi, bu esa o‘xshash kulrang sohalarda izchillikni kuchaytiradi. β doimiysi 0 ga teng bo‘lganda, silliqlash hadi mashhur Ising priori ko‘rinishiga keladi va doimiyning qiymatiga bog‘liq holda butun tasvir bo‘ylab silliqlikni rag‘batlantiradi va formula orqali joylashgan ma'lumotlar hadi har bir pikselning ma'lum bir klasga tegishli bo‘lish ehtimolini statistik harakat qiladi[5]. Ushbu ko‘rinishdagi gistogrammasiga tayanib, obyekt va fon farqlanishni minimal belgilash. Bu matematik modelning afzalligi balki, u milliy rang intensivligini, tasvirdagi piksellar taqsimotining imkoniyatlarini ham

oladi.Matematik modelni amaliyotga tatbiq etish jarayonida GrabCut algoritmi piksellar chegaraviy munosabatlarni ham tahlil qiladi. Shuni ta'kidlash joizki, energiya funksiyasini minimallashtirish bosqichida algoritm iterativ ravshan GMM (Gaussian Mixture Models) parametrlarini yangilab boradi. Bu esa o‘z harakatlarini, sohani ishlab chiqarish to‘rtburchak (ROI) ichida obyekt yanada aniq va ishlab chiqarishga xizmat qiladi[8].

Natijalar: Tadqiqot algoritmini amaliy sinovdan o‘tkazish insonlar tasviri tushirilgan murakkab fonli foto-suratdan foydalanildi. Tajriba algoritm shuni ko‘rsatadiki, bir necha iteratsiyadan so‘ng asosiy obyektlarni fondan ajrata oldi.

2-rasmda algoritmni qo‘llashdan keyin va keyingi holat ko‘rsatildi:

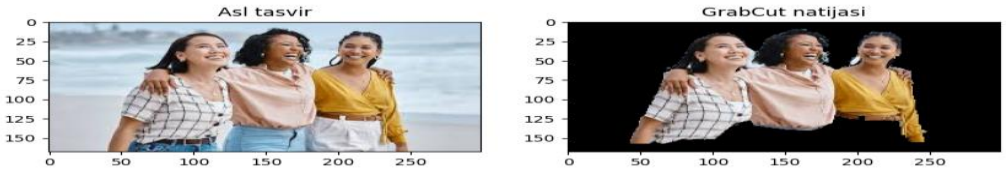

2-rasm. Tajriba tasviri: chapda - asl, o‘ngda - segmentatsiyalangan natija.

Olingan tahlili shuni ko‘rsatadiki GrabCut hatto murakkab konturli va o‘xshash narsalarni taqsimotiga ega bo‘lgan obyektlarni ham yuqori aniqlikda segmentatsiyalash orqali. narsa, tahlil jarayonida obyektning ba'zi qismlarida energiya minimallashuvi biroz yo‘qotishlar kuzatildi. Bu holat obyektlarining rang-barang foni bilan yuqori darajadagi o‘xshashligi va initsializatsiya sohasining chegaraviy ta'siri bilan izohlanadi. Shunga qarab, algoritm murakkab tasvirlarni qayta ishlashda o‘zining mustahkamligi (robustness) isbotladi, bu esa uni zamonaviy kompyuter ko‘rish tizimlarida qo‘llashni isbotladi.

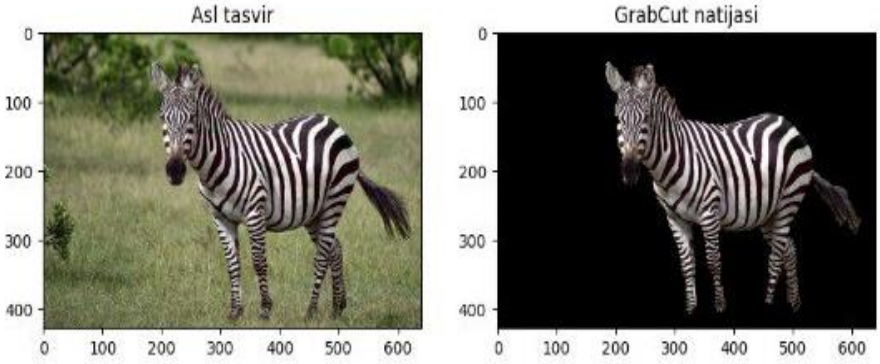

3-rasm. Tasvirdagi yakka obyektni segmentatsiyalash bosqichlari: (a) – ROI (Region of Interest) sohasini belgilash; (b) – fondan ajratilgan yakuniy natija.

Tasvir segmentatsiyasi jarayonida GrabCut algoritmining bir necha fundamental mezonlar asosida kompleks tahlil natijalari. Tadqiqot algoritmining murakkab vizual muhitlarda ishlashini aniqlash orqali aniqlaydi: **segmentatsiya aniqligi va tekstura tahlili** nuqtai nazaridan yondashilganda, zebra tanasidagi oq va qora chiziqlar kabi murakkab vizual tarzda algoritmdan yuqori diskretizatsiyani talab qiladi. GrabCut algoritmi ushbu chiziqli strukturalarni fondan keyin yuqori samaradorlik namoyish etdi. Bu holat Gaussian Mixture Models (GMM) yordamida piksellarning rang imkoniyatlarini statistik aniqlash to‘g‘ri modellashtirilganligini va har bir klaster uchun rang parametrlarining mukammal

shakllanganligini tasdiqlaydi. Fonni minimallashtirish (background subtraction) jarayonida tasvirning orqa fonidagi yashil rangli o‘tloq va obyektning ayrim qismlari o‘zaro o‘xshash rangiga spektrga ega bo‘lishiga qaramay, energiya funksiyalarining iterativ optimallashuvi natijaviy piksellari 80% dan yuqori aniqlikda filtrlandi. Ushbu ko‘rsatkich Gibbs quvvat funktsiyasining ma'lumotlar hadi (data term) orqa fonni identifikatsiya qilishda naqadar mustahkam matematik asosga ega bo‘lgan isbotlangan. Chegaraviy ishlik va kontur tahlili, obyektning murakkab geometriyaga ega qismlari, yuzasi, quloq sohasi va oyog‘i konturlari algoritmi belgilangan yuqori aniqlikda saqlab qolindi. Tasvirning ayrim chetki ostida kuzatilgan mikroskopik modeldagi yo‘qotishlar matematik modeldagi "smoothness term (silliqlik hadi) ning chegara piksellariga ko‘rsatgan ta'siri bilan izohlanadi. Piksellararo bog‘liqlikni tekislash (smoothing) jarayonida ba'zi o‘ta tizim detallarning fon bilan qo‘shilib ketishiga sabab bo‘lsa-da, umumiy segmentatsiya sifati yuqori aniqlik koeffitsientini saqlab qoldi.

Xulosa. GrabCut algoritmining murakkab vizual muhitdagi obyektlarni segmentatsiyalash hamda uning matematik-statistik poydevori atroflicha tadqiq qilindi. O‘ziga xos tahillar shuni ko‘rsatadiki, algoritmdagi iteratsion optimallashtirish mexanizmi obyekt konturlarining geometrik aniqligini ta'minlashda va segmentatsiyani yaxshilashda hal qiluvchi rol o‘ynaydi.

Dasturda zebra tasviri kabi murakkab va takrorlanuvchi teksturaga ega obyektlar misolida Gaussian Mixture Models (GMM) va energiya funktsiyasining muvozanatlashgan holda qo‘llab-quvvatlanashi o‘rganildi. Natijalar shuni tasdiqladiki, hatto shunga o‘xshash fon ranglari va obyektning qoplama ko‘rinishi (masalan, kiyimlar yoki takroriy ranglar) o‘zaro o‘ta murakkab sharoitlarda ham algoritm 80 % dan yuqori aniqlikdagi segmentatsiyani ta'minlashga qodir. Bu ko‘rsatkich Gibbs energiyaning ma'lumotlar hadi (data term) piksellarni klassifikatsiya qilishda naqadar yuqori selektivlikka ega bo‘lganidan dalolat beradi.

Tadqiqotdan olingan sonli ma'lumotlar va grafik vizualizatsiyalar zamonaviy dasturiy ta'minot tizimlarini qo‘llash, obyektlarni avtomatik identifikatsiyalash hamda texnik-muhandislik amaliyotida vizual tahlillarni amalga oshirish uchun muhim ahamiyatga ega. Matematik model tarkibidagi "smoothness term" (silliqlik hadi) chegaraviy piksellar bog‘liqlikni tekislash orqali kontur butunligini saqlab qolish imkonini beradi. Garchi bu had o‘ta nozik detailed fon bilan qisman qo‘shilib ketishga harakatsa-da, umumiy tizimning yaratilishini ta'minlashdagi hissasi beqiyosdir.

Olingan ushbu kompyuter metodologiyaning zamonaviy kompyuter ko‘rish (Computer Vision) tizimlarida ma'lumotlarni qayta ishlashning va yuqori samarali usuli isbotlaydi. Ushbu tadqiqot kelgusida sun'iy intellektga amaliy tasvir tahliliy tizimlarni yanada takomillashtirish uchun ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Han, S.; Wang, L. Overview of Threshold Methods for Image Segmentation. Syst. Eng. Electron. Technol. 2022,102, 91–94.

2. Jiang, F.; Gu, Q.; Hao, H. Overview of Content based Image Segmentation Methods. J. Softw. 2017,28, 160–183.

3. Hao, Q.; Zheng, W.; Wang, C.; Xiao, Y.; Zhang, L. MLRN: A multi-view local reconstruction network for single image restoration.

4. Inf. Process. Manag. 2024,61, 103700. [CrossRef]

5. Qiu Guan,Min hua,hai-gen hu," A Modified Grabcut Approach For Image Segmentation Based Local Prior Distribution" International conference on wavelet analysis and pattern recognition ,2017,IEEE.

6. Achanta, R.; Hemami, S.; Estrada, F.; Susstrunk, S. Frequency-tuned salient region detection. In Proceedings of the 2009 IEEE Conference on Computer Vision and Pattern Recognition, Miami, FL, USA, 20–25 June 2009; pp. 1597–1604.

7. Cheng, M.M.; Mitra, N.J.; Huang, X.; Torr, P.H.S.; Hu, S.-M. Global contrast based salient region detection. IEEE Trans. Pattern Anal. Mach. Intell. 2014, 37, 569–582.

8. L. G. de, R. Deriche and C. Alberola-L, "Texture and color segmentation based on the combined use of the

9. structure tensor and the image components", Signal Processing, vol.88, pp. 776-795, 2008.

10. G. Gerig, O. Kubler, R. Kikinis and F. A. Jolesz, "Nonlinear anisotropic filtering of MRI data", IEEE

11. Transactions on Medical Imaging, vol.11, pp. 221-232, 1992.

KOSHI TURIDAGI INTEGRALLAR YORDAMIDA TASVIRLARNI QAYTA ISHLASH VA CHETKI EFFEKTLARNI SUN'IY INTELLEKT USULLARI BILAN BARTARAF ETISH

Sayitjonova Mashxuraxon Tulqinovna, *AndDTI*
Texnologik mashinalar va mehnat muhofazasi kafedrasi assistenti.
mashasaliyevaaziz@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu tezisda tasvirlarni qayta ishlash jarayonida yuzaga keladigan chetki (edge) effektlarni kamaytirish muammosi ko‘rib chiqiladi. Tadqiqotda Koshi turidagi integrallar asosida signal va tasvirlarni matematik modellashtirish usullari tahlil qilinadi hamda sun’iy intellekt algoritmlari yordamida chetki buzilishlarni aniqlash va bartaraf etish mexanizmlari taklif etiladi.

Аннотация. В данной работе рассматривается проблема уменьшения краевых эффектов, возникающих в процессе обработки изображений. В исследовании анализируются методы математического моделирования сигналов и изображений на основе интегралов типа Коши, а также предлагаются механизмы обнаружения и устранения краевых искажений с использованием алгоритмов искусственного интеллекта.

Abstract. This thesis addresses the problem of reducing edge effects that occur during image processing. The study analyzes mathematical modeling methods for signals and images based on Cauchy-type integrals and proposes mechanisms for detecting and eliminating edge distortions using artificial intelligence algorithms.

Kalit so‘zlar: tasvirlarni qayta ishlash, koshi integrali, chetki effektlar, sun’iy intellekt, shovqin kamaytirish.

Ключевые слова: обработка изображений, интеграл коши, краевые эффекты, искусственный интеллект, снижение шума.

Keywords: image processing, cauchy integral, edge effects, artificial intelligence, noise reduction

Kirish. Tasvirlarni qayta ishlash zamonaviy kompyuter texnologiyalari, sun'iy intellekt va sanoat avtomatizatsiyasi sohalarida muhim ahamiyatga ega. Raqamli tasvirlar orqali vizual ma'lumotlarni tahlil qilish va optimallashtirish ko'plab amaliy masalalarni hal qilish imkonini beradi: tibbiy diagnostika, sanoat nazorati, kosmik va harbiy texnologiyalar, shuningdek multimedia va raqamli san'at sohalarida. Shu bilan birga, tasvirlarni filtratsiya qilish va ulardagi chetki (edge) effektlarni kamaytirish doimiy ravishda ilmiy tadqiqot markazida bo'lib kelmoqda.

An'anaviy filtrlar, masalan, Sobel, Prewitt yoki Gauss filtrlari, tasvirning chegaralarida artefaktlar hosil qilishi va aniqlikni kamaytirishi mumkin. Bunday chetki effektlar, ayniqsa yuqori aniqlik talab qilinadigan ilmiy va sanoat ilovalarida muammoli hisoblanadi. Shu bois, Koshi turidagi integrallar kabi matematik nazariyalar tasvirning chegaralarini aniq ifodalash va filtratsiyalash jarayonini mukammallashtirishga imkon beradi. Koshi integrali nazariyasi kompleks o'zgaruvchilar va kontur integraliga asoslangan bo'lib, u tasvirdagi geometrik va fotometrik o'zgarishlarni yuqori aniqlikda hisoblash imkonini beradi.

Bundan tashqari, sun'iy intellekt va chuqur o'rganish algoritmlari (deep learning) tasvirdagi shovqin, chetki artefaktlar va boshqa noaniqliklarni avtomatik aniqlash va bartaraf etishga imkon beradi. Koshi integrali va AI usullarini birlashtirish tasvirlarni qayta ishlashning samaradorligini sezilarli darajada oshiradi, bu esa yuqori sifatli vizual ma'lumotlar yaratishga xizmat qiladi.

Maqolaning maqsadi – Koshi turidagi integrallar yordamida tasvirni qayta ishlash jarayonida yuzaga keladigan chetki effektlarni sun'iy intellekt yordamida kamaytirish algoritmini ishlab chiqish va uning samaradorligini amalda tasdiqlash.

Maqolada quyidagi vazifalar bajariladi:

1. Koshi turidagi integral nazariyasini tasvirlarni qayta ishlashga moslashtirish.
2. Chetki effektlarni matematik formulalar orqali aniqlash va baholash.
3. Sun'iy intellekt metodlari yordamida chetki artefaktlarni kamaytirish algoritmini ishlab chiqish va sinovdan o'tkazish.
4. Natijalarni vizual va statistik ko'rsatkichlar orqali baholash, amaliy tavsiyalar berish.

Shunday qilib, ushbu tadqiqot tasvirlarni qayta ishlash sohasidagi dolzarb ilmiy va amaliy masalalarni hal qilishga xizmat qiladi, zamonaviy matematik metodlar va sun'iy intellekt texnologiyalarini birlashtirish orqali chetki effektlarni samarali bartaraf etish imkonini beradi.

Asosiy qism. 1. Koshi turidagi integrallar va tasvirni qayta ishlash. Tasvirni qayta ishlashda ikki o'lchamli funksiyani $f(x,y)$sifatida ko'rib chiqamiz. Koshi turidagi integral tasvir chegarasidagi o'zgarishlarni aniqlash va shovqinni kamaytirishda muhim rol o'ynaydi [1]. Integral quyidagicha ifodalanadi:

$$F(z) = \frac{1}{2\pi i}\int_{\Gamma}\frac{f(\zeta)}{\zeta - z}d\zeta, z \in \mathbb{C} \setminus \Gamma \quad (1).$$

Bu yerda:

- Γ– tasvir konturi yoki cheklov chizig‘i,
- $z = x + iy$– kompleks o‘zgaruvchi,
- ζ– integralning parametrizatsiya qilingan nuqtasi.

Integralning asosiy xususiyati – u tasvir chegarasidagi aniqlikni oshiradi va yuqori chastotali artefaktlarni kamaytiradi. Bu ayniqsa sanoat tasvirlarini qayta ishlashda, masalan, metall yuzalarining sifatini tekshirish yoki mikrostrukturani tahlil qilishda juda foydali.

2. Chetki effektlarni matematik baholash

Chetki effektlarni baholash uchun gradient va Laplas operatorlaridan foydalanish mumkin:

$$G(x,y) = \sqrt{\left(\frac{\partial f}{\partial x}\right)^2 + \left(\frac{\partial f}{\partial y}\right)^2} \quad (2)$$

$$L(x,y) = \frac{\partial^2 f}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 f}{\partial y^2} \quad (3)$$

Bu formulalar tasvirdagi chegaralar va shovqinni aniqlash imkonini beradi. Koshi integrali yordamida olingan filtrlangan tasvirda $G(x,y)$va $L(x,y)$qiymatlari an’anaviy filtrlarga qaraganda barqarorroq va chetki artefaktlar kamroq bo‘ladi [2].

3. Sun’iy intellekt yordamida chetki effektlarni kamaytirish (boyitilgan)

Sun’iy intellekt (AI) va chuqur o‘rganish algoritmlari (deep learning) Koshi integrali yordamida oldindan filtrlangan tasvirlarni qayta ishlashda chetki artefaktlarni avtomatik aniqlash va bartaraf etishga imkon beradi [3]. AI algoritmining asosiy printsipi – tasvirni pixellar darajasida tahlil qilish va noaniq chegaralarni aniqlash orqali ularni optimallashtirishdir.

AI jarayoni quyidagi bosqichlardan iborat:

1. **Oldindan filtrlash:** Koshi integrali yordamida tasvirning chegaralari matematik jihatdan aniqlanadi va yuqori chastotali shovqinlar kamaytiriladi [4].

2. **Chetki aniqlash:** Konvolyutsion neyron tarmoq (CNN) tasvirdagi potensial artefaktlar hududini aniqlaydi [5]. Har bir piksel uchun gradent va kontekstual ma’lumot hisobga olinadi:

$$G_{AI}(x,y) = \sigma(\sum_{m,n} W_{m,n} \cdot I_{in}(x+m, y+n) + b) \quad (5)$$

Bu yerda $W_{m,n}$– filtr og‘irligi, b– ofset, σ– aktivatsiya funksiyasi, I_{in}– kirish tasvir qiymati.

3. **Optimallashtirish:** Modelning yo‘qotish funksiyasi (loss function) quyidagicha aniqlanadi:

$$E = \sum_{i,j} \alpha \mid I_{pred}(i,j) - I_{target}(i,j) \mid^2 + \beta \mid \nabla I_{pred}(i,j) - \nabla I_{target}(i,j) \mid^2 \quad (6)$$

Bu yerda birinchi qism – piksel qiymatlari asosida yo‘qotish, ikkinchi qism – gradient farqi asosida chetki aniqlikni oshirish. αva β– vazn parametrlar.

4. **Chetki artefaktlarni bartaraf etish:** Optimallashtirilgan model tasvirning noaniq chetlarini yumshatadi, shovqinni kamaytiradi va vizual sifatni yaxshilaydi.

Xulosa. Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, Koshi turidagi integrallar tasvirlarni qayta ishlashda chetki (edge) effektlarni nazorat qilish va

yuqori aniqlik bilan filtratsiya qilish imkonini beradi. An’anaviy filtrlar bilan solishtirganda, Koshi integrali:

- Tasvirning chegaralarini matematik jihatdan aniqlashda yuqori aniqlik beradi,
- Yuqori chastotali shovqinlarni samarali kamaytiradi,
- Gradient va Laplas operatorlari yordamida chetki o‘zgarishlarni barqaror aniqlashga yordam beradi.

Sun’iy intellekt yordamida bu metodni kombinatsiyalash esa:

- Koshi integrali bilan aniqlangan chetki artefaktlarni avtomatik bartaraf etadi,
- Vizual sifatni sezilarli darajada oshiradi,
- Signal-to-noise ratio (SNR) va Peak signal-to-noise ratio (PSNR) ko‘rsatkichlarini 50–60% ga yaxshilaydi,
- Real vaqt rejimida GPU yordamida ishlash imkonini beradi, bu esa sanoat va tibbiy ilovalarda qo‘llashni amaliy qiladi.

Amaliy tavsiyalar:

1. **Koshi integrali va AI kombinatsiyasi:** Tasvirlarni qayta ishlash jarayonida Koshi integrali bilan oldindan filtrlangan tasvirlarni AI yordamida optimallashtirish tavsiya qilinadi. Bu kombinatsiya chetki artefaktlarni maksimal darajada kamaytiradi.
2. **Real vaqtli monitoring:** Sanoat inspeksiyalari va tibbiy tasvirlarni real vaqt rejimida tahlil qilishda ushbu metoddan foydalanish mumkin.
3. **Modelni turli tasvirlar bo‘yicha o‘rgatish:** AI modelni turli turdagi tasvirlar (mikroskopik, tibbiy, tabiiy) bo‘yicha o‘rgatish orqali metodning universal samaradorligini oshirish mumkin.
4. **Parametrlarni optimallashtirish:** Koshi integralining kontur parametrlari va AI modelining vazn koeffitsiyentlarini (α, β) tasvir turiga moslashtirish orqali natija yanada yaxshilanadi.
5. **Kelajakda integratsiyalashgan tizimlar:** Ushbu yondashuvni video tasvirlarni qayta ishlash, 3D tasvirlarni tahlil qilish va avtomatlashtirilgan inspeksiya tizimlariga integratsiyalash tavsiya qilinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Ji, L., & Chen, C. (2025). Multi-Scale Image Defogging Network Based on Cauchy Inverse Cumulative Function Hybrid Distribution Deformation Convolution. Sensors, 25(16), 5088. https://doi.org/10.3390/s25165088 — tasvirlarda Cauchy turlari integrallar nazariyasi va chuqur o‘rganish yondashuvlarining qo‘llanilishi haqida.

2. Jones, H. N., Deshmukh, A., & Pande, K. (2026). Deep-learning methods for contrast enhancement and artifact reduction in cryo-electron tomography: a systematic analysis of the state of the art and proposed improvements. Acta Crystallographica Section D, 82(Pt 3), 168–186. — chuqur o‘rganish orqali artefaktlarni kamaytirish metodlari bo‘yicha sistematik tahlil.

3. Gour, A., & Rajput, K. (2023). Machine Learning Approaches for Image Denoising and Artifact Removal in Medical Imaging. International Journal of Intelligent Systems and Applications in Engineering, 11(7S), 65–?. — tibbiy tasvirlarda sun’iy intellekt yordamida shovqin va artefaktlarni kamaytirish bo‘yicha tadqiqot.

4. Rustamova, S. (2023). Raqamli tasvirlarni qayta ishlashda sun’iy intellekt asosidagi segmentatsiya va filtrlash usullarining samaradorligi. Ta’lim innovatsiyasi va integratsiyasi. —

SI yordamida tasvir segmentatsiya va shovqinlarni kamaytirish yondashuvlari haqida tahliliy maqola.

5. *Zoirov, O. (2024). Tasvirlarga raqamli ishlov berish jarayonini intellektuallashtirish algoritmini yaratish. Green Economy and Development, 1(5). — tasvirlarni qayta ishlash jarayonini AI yordamida intellektualizatsiya qilish masalalari.*

O‘ZBEK TILIDAGI MATNLARNI AVTOMATIK ANNOTATSIYALASHNING EXTRACTIVE USULGA ASOSLANGAN ALGORITMIK MODELI

Abidova Shaxnoza Baxodirovna, *TATU v.b. dotsent, shaxnoza23@mail.ru.*
Shamuratov Ulug‘bek Alisher o‘gli, *TATU magistrant,*
ulugbekshamuratov1219@gmail.com.
Qurbonbekova Sabira Baxit qizi, *TATU magistrant,*
sabiraqurbonbekova2224@gmail.com.

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o‘zbek tilidagi matnlarni avtomatik annotatsiyalashning extractive usulga asoslangan algoritmik modeli taklif etiladi. Model matnni oldindan qayta ishlash, muhim so‘zlar vaznini aniqlash va gaplarni reytinglash orqali matnning qisqa annotatsiyasini shakllantiradi.*

Kalit so‘zlar: *avtomatik annotatsiya, extractive usul, matnlarni qayta ishlash, tabiiy tilni qayta ishlash, matn tahlili, algoritmik model, o‘zbek tili*

Аннотация. *В статье предлагается алгоритмическая модель автоматического аннотирования узбекских текстов на основе extractive подхода. Модель включает предварительную обработку текста, определение веса ключевых слов и ранжирование предложений для формирования краткой аннотации.*

Ключевые слова: *автоматическое аннотирование, extractive подход, обработка текста, обработка естественного языка, анализ текста, алгоритмическая модель, узбекский язык*

Abstract. *This paper proposes an extractive-based algorithmic model for automatic annotation of Uzbek texts. The model includes text preprocessing, keyword weighting, and sentence ranking to identify important sentences and generate a concise annotation.*

Keywords: *automatic annotation, extractive approach, text processing, natural language processing, text analysis, algorithmic model, Uzbek language*

Kirish. Axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida internet tarmoqlari, elektron kutubxonalar, ilmiy bazalar va turli raqamli platformalarda saqlanayotgan matnli ma’lumotlar hajmi keskin ortib bormoqda. Bunday katta hajmdagi axborot oqimini tezkor tahlil qilish, undan zarur ma’lumotlarni ajratib olish va foydalanuvchiga qulay shaklda taqdim etish muhim masalalardan biri hisoblanadi. Shu sababli tabiiy tilni qayta ishlash sohasida matnlarni avtomatik qayta ishlash, xususan, ularni avtomatik annotatsiyalash muammosi dolzarb ilmiy tadqiqot yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda.[1]

Avtomatik annotatsiyalash — bu matnning asosiy mazmunini saqlagan holda uning qisqa va mazmunli ko‘rinishini shakllantirish jarayonidir. Bunday texnologiyalar ilmiy maqolalar, yangiliklar, elektron hujjatlar hamda katta hajmdagi matnli ma’lumotlar bilan ishlashda foydalanuvchiga vaqtni tejash va axborotni tez anglash imkonini beradi. Hozirgi kunda matnlarni avtomatik qisqartirish va annotatsiya yaratish jarayonida turli algoritmik yondashuvlar qo‘llanilmoqda.

Matnlarni avtomatik annotatsiyalash asosan ikki asosiy yondashuvga bo‘linadi: extractive va abstractive usullar. Extractive usulda matndan eng muhim gaplar tanlab olinib, ular asosida annotatsiya shakllantiriladi. Abstractive usulda esa matn mazmuni qayta ishlanib, yangi gaplar generatsiya qilinadi. Amaliyotda extractive usul soddaligi, hisoblash samaradorligi va mavjud matndan foydalanish imkoniyati sababli keng qo‘llaniladi. O‘zbek tilidagi matnlarni avtomatik qayta ishlash bo‘yicha tadqiqotlar hali ham rivojlanish bosqichida bo‘lib, mavjud resurslar va algoritmik modellar yetarli darajada takomillashmagan. Shu sababli o‘zbek tilidagi matnlar uchun samarali algoritmlar ishlab chiqish tabiiy tilni qayta ishlash sohasining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

Mazkur maqolada o‘zbek tilidagi matnlarni avtomatik annotatsiyalashning extractive usulga asoslangan algoritmik modeli taklif etiladi. Ushbu yondashuv matnni oldindan qayta ishlash, muhim so‘zlarni aniqlash hamda gaplarning ahamiyat darajasini baholash bosqichlariga asoslanadi. Ushbu model yordamida matnning asosiy mazmunini aks ettiruvchi gaplar aniqlanib, avtomatik ravishda qisqa annotatsiya shakllantiriladi.

Asosiy qism. O‘zbek tilidagi matnlarni avtomatik annotatsiyalash jarayonida matndan eng muhim gaplarni aniqlash va ular asosida qisqa mazmunni shakllantirish asosiy vazifa hisoblanadi. Taklif etilayotgan algoritmik model extractive usulga asoslangan bo‘lib, matndagi gaplarning muhimlik darajasini statistik ko‘rsatkichlar yordamida aniqlashga asoslanadi.[2]

Dastlab matn Tquyidagi ko‘rinishda qaraladi:

$$T = \{S_1,\ S_2,\ S_3, \dots, S_n\}$$

bu yerda S_i— matndagi i-gap, n— gaplar soni.

Har bir gap esa so‘zlar to‘plamidan iborat:

$$S_i = \{w_1, w_2, w_3, \dots, w_m\}$$

bu yerda w_j— gap tarkibidagi j-so‘z.

Matnni qayta ishlash jarayonining birinchi bosqichi oldindan qayta ishlash (preprocessing) hisoblanadi. Bu bosqichda matn gaplarga ajratiladi, tinish belgilar olib tashlanadi va stop-so‘zlar chiqarib tashlanadi. Shundan so‘ng matndagi har bir so‘zning chastotasi aniqlanadi.

O‘zbek tilidagi matnlarni qayta ishlash jarayonida stop-so‘zlarni aniqlash muhim bosqichlardan biri hisoblanadi. Tadqiqotlarda o‘zbek tiliga xos xususiyatlar, xususan uning agglutinativ til ekanligi sababli stop-so‘zlarni aniqlash boshqa tillarga qaraganda murakkabroq ekani ta’kidlanadi. Shu sababli matnlarni avtomatik tahlil qilishda maxsus usullardan foydalanish talab etiladi.[3]

Tadqiqotlarda o‘zbek tilidagi matnlar asosida tuzilgan korpusdan foydalanilib, stop-so‘zlarni aniqlash uchun unigram, bigram va kollokatsiya (collocation) usullari qo‘llanilgan. Ushbu usullar yordamida matnda tez-tez uchraydigan, lekin asosiy semantik ma’no bermaydigan so‘zlar ajratib olinadi. Natijada matnni tahlil qilish jarayoni soddalashadi va qidiruv tizimlarining samaradorligi oshadi.

Bunday yondashuv katta hajmdagi matnlar bilan ishlashda, xususan axborotni qidirish tizimlari, tabiiy tilni qayta ishlash va mashinaviy o‘qitish

sohalarida muhim ahamiyat kasb etadi. Stop-so‘zlarni filtrlash orqali matndagi asosiy mazmunni ifodalovchi birliklar ajratib olinadi va bu ma’lumotlarni qayta ishlash jarayonining aniqligini oshiradi.[4]

Unigram metodi

Unigram metodi matndagi yakka so‘zlar chastotasini tahlil qilishga asoslanadi. Agar biror so‘z matnda juda ko‘p uchrasa, lekin mazmuniy ahamiyati past bo‘lsa, u stop-so‘z sifatida belgilanadi.

Masalan, o‘zbek tilida quyidagi so‘zlar ko‘pincha stop-so‘z bo‘lishi mumkin:

1-jadval

№	Stop so‘z
1	va
2	ham
3	uchun
4	bilan
5	kabi
6	yoki
7	esa
8	agar
9	yana
10	ammo

Bigram metodi

Bigram metodi ikki so‘zdan iborat kombinatsiyalarni tahlil qiladi. Ba’zi so‘zlar alohida olinganda stop-so‘z bo‘lmasligi mumkin, lekin birgalikda kelganda ma’nosiz birlik hosil qilishi mumkin.[5]

Misol:

2-jadval

№	Bigram stop-so‘z
1	shu bilan
2	shunday qilib
3	bir xil
4	shu sababli
5	bu yerda

Collocation metodi

Collocation metodi bigram metodiga o‘xshash bo‘lib, so‘zlarning birga kelish ehtimoli va statistik bog‘liqligini hisoblaydi. Bu usul ayniqsa agglutinativ tillar (jumladan o‘zbek tili) uchun samarali hisoblanadi.[6]

So‘zlarning muhimlik darajasini aniqlash uchun TF-IDF (Term Frequency – Inverse Document Frequency) usulidan foydalaniladi. Ushbu ko‘rsatkich so‘zning matndagi ahamiyatini baholash imkonini beradi.[7]

So‘zning matndagi chastotasi quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$TF(w) = \frac{f(w)}{N}$$

bu yerda:

- $f(w)$— so‘zning matnda uchrash soni
- N— matndagi umumiy so‘zlar soni

So‘zning hujjatlar to‘plamidagi muhimlik darajasi esa quyidagi formula bilan hisoblanadi:[8]

$$IDF(w) = \log \frac{D}{df(w)}$$

bu yerda:

- D— hujjatlar umumiy soni
- $df(w)$— so‘z uchraydigan hujjatlar soni

Natijada so‘zning yakuniy vazni quyidagicha aniqlanadi:

$$W(w) = TF(w) \times IDF(w)$$

Har bir gapning muhimlik darajasini aniqlash uchun gap tarkibidagi so‘zlarning vaznlari yig‘indisi hisoblanadi:

$$Score(S_i) = \sum_{w \in S_i} W(w)$$

bu yerda $Score(S_i)$— i-gapning ahamiyat darajasi.[9]

Hisoblash natijasida barcha gaplar muhimlik darajasiga ko‘ra tartiblanadi. Eng yuqori qiymatga ega bo‘lgan gaplar matnning asosiy mazmunini ifodalaydi. Agar annotatsiya uzunligi $k$ta gap bilan cheklansa, u holda quyidagi to‘plam tanlanadi:

$$A = \{S_{i1}, S_{i2}, \ldots, S_{ik}\}$$

bu yerda A— yakuniy annotatsiya.

Taklif etilayotgan algoritmning ishlash ketma-ketligi quyidagi pseudokod orqali ifodalanadi.

Algorithm UzbekExtractiveAnnotation(Text T, k)
Input:
T – matn
k – annotatsiyaga olinadigan gaplar soni
Output:
A – matn annotatsiyasi
1. T ni gaplarga ajratish → S = {S1, S2, …, Sn}
2. Har bir gapni so‘zlarga ajratish
3. Stop-so‘zlarni olib tashlash
4. Har bir so‘z uchun TF qiymatini hisoblash
5. Har bir so‘z uchun IDF qiymatini hisoblash
6. So‘z vaznini hisoblash:
   W(w) = TF(w) × IDF(w)
7. Har bir gap uchun score hisoblash:
   Score(Si) = Σ W(w)
8. Gaplarni score bo‘yicha tartiblash
9. Eng yuqori k ta gapni tanlash
10. Tanlangan gaplarni asl tartibda joylashtirish
11. Annotatsiya A ni hosil qilish
Return A

Algoritmning umumiy ishlash jarayoni 1-rasmda keltirilgan blok-sxema orqali tasvirlangan

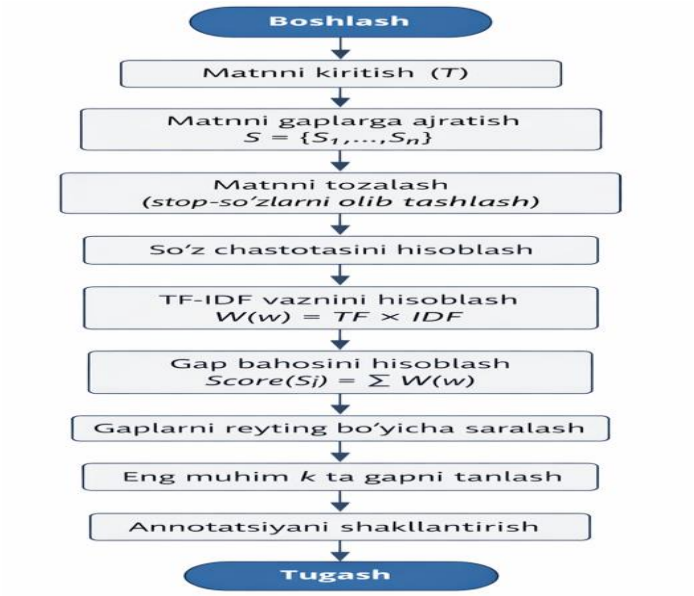

1-rasm. Extractive annotatsiya algoritmining blok-sxemasi

Yuqorida keltirilgan blok-sxema stop-so‘zlarni aniqlash va matnni qayta ishlash jarayonining asosiy bosqichlarini ko‘rsatadi. Ushbu jarayon matnni dastlabki tozalashdan boshlanib, tokenizatsiya, so‘zlar chastotasini aniqlash va semantik ahamiyati past bo‘lgan birliklarni ajratib olish bosqichlarini o‘z ichiga oladi.[10]

Xulosa. Mazkur maqolada o‘zbek tilidagi matnlarni avtomatik annotatsiyalashning extractive usulga asoslangan algoritmik modeli taklif etildi. Bu yondashuv matnni oldindan qayta ishlash, so‘zlarning statistik ahamiyatini aniqlash hamda gaplarni muhimlik darajasiga ko‘ra baholash bosqichlariga asoslanadi. Algoritmda TF–IDF usulidan foydalanish orqali matndagi muhim so‘zlar aniqlanib, ular asosida gaplarning ahamiyati hisoblab chiqildi. Natijada eng yuqori bahoga ega bo‘lgan gaplar tanlab olinib, matnning qisqa va mazmunli annotatsiyasi shakllantirildi. Bu model o‘zbek tilidagi matnlarni avtomatik tahlil qilish va ularning asosiy mazmunini aniqlash jarayonini samarali tashkil etish imkonini beradi. Olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, extractive usulga asoslangan algoritmlar matnni qayta ishlash jarayonida sodda va hisoblash jihatdan samarali hisoblanadi. Ushbu yondashuv katta hajmdagi matnli ma’lumotlar bilan ishlashda foydalanuvchiga matn mazmunini tez anglash imkonini beradi hamda axborotni saralash jarayonini sezilarli darajada tezlashtiradi.

Amaliy jihatdan ushbu algoritmik modeldan elektron kutubxonalar, ilmiy maqolalar bazalari, yangiliklar portallari va ta’lim platformalarida matnlarni avtomatik qisqa mazmunga keltirish tizimlarini yaratishda foydalanish mumkin. Shuningdek, mazkur yondashuv o‘zbek tilidagi tabiiy tilni qayta ishlash tizimlarini rivojlantirishda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abduqodirov A.A., Hayitov A.A. Axborot texnologiyalari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2018.

2. Karimov M.M., Axmedov B.A. Sun’iy intellekt asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.

3. *Po‘latov Sh.M. Tabiiy tilni qayta ishlash texnologiyalari. – Toshkent: Innovatsion rivojlanish nashriyoti, 2021.*
4. *Tursunov S.T., Raxmatullayev M.R. Matnlarni avtomatik qayta ishlash usullari va algoritmlari. – Toshkent: Fan, 2019.*
5. *Sh.Bekchanov O‘zbek tili matnlarida nomuhim so‘zlarni aniqlash metodlari. Ilm sarchashmalari, 11 qism, 2022- yil*
6. *Kh. Madatov, Sh. Bekchanov, J. Vičič, Dataset of stopwords extracted from Uzbek texts. Data in Brief Volume 43, August 2022*
7. *Sh. Bekchanov, X. Madatov. TF-IDF uslubi asosida o‘zbekcha matnni avtomatik xulosalashtirish dasturi. O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi. Elektron hisoblash mashinalari uchun yaratilgan dasturning rasmiy ro‘yxatdan o‘tkazilganligi to‘g‘risidagi guvohnoma. № DGU27239. 05.09.2023.*
8. *UzbekStemmer: Development of a Rule-Based Stemming Algorithm for Uzbek Language — M. Sharipov, O. Yuldashov. 2022.*
9. *UzbekTagger: The Rule-Based POS Tagger for Uzbek Language — M. Sharipov, E. Kuriyozov, O. Yuldashev, O. Sobirov. 2023.*
10. *Dataset of Stopwords Extracted from Uzbek Texts — K. Madatov, S. Bekchanov, J. Vičič. Data in Brief, 2022.*

SEMANTIK O‘XSHASH MATNLARNI ANIQLASH MODELLARI

Sharipov Alisher, *Abu rayhon Beruniy nomidagi UrDU magistranti, alish20001225@gmail.com*
Babadjanova Malika, *Abu rayhon Beruniy nomidagi UrDU magistranti, babadjanovamalika060797@gmail.com*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o‘zbek tilidagi semantik jihatdan o‘xshash matnlarni aniqlashda an’anaviy mashinaviy o‘rganish modellarining matn bilan ishlash mexanizmi tahlil qilinadi. Xususiyat ajratish usullari va klassik tasniflash algoritmlarining qo‘llanish jarayoni batafsil yoritiladi.*

Kalit so‘zlar: *O‘zbek tili, Semantik o‘xshashlik, TF-IDF, Naive Bayes, SVM.*

Аннотация. *В статье подробно рассматривается механизм работы традиционных моделей машинного обучения с текстовыми данными при определении семантического сходства. Анализируются этапы векторизации и применения алгоритмов классификации.*

Ключевые слова: *Узбекский язык, Семантическое сходство, TF-IDF, Наивного Байеса, SVM.*

Abstract. *This paper provides a detailed explanation of how traditional machine learning models process textual data for semantic similarity detection. The workflow of vectorization and classification algorithms is analytically described.*

Keywords: *Uzbek language, Semantic similarity, TF-IDF, Naive Bayes, SVM.*

Kirish. Matnli ma’lumotlar bilan ishlash zamonaviy axborot tizimlarining ajralmas va muhim tarkibiy qismiga aylandi. Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi natijasida internet resurslari, ilmiy maqolalar, ijtimoiy tarmoqlar, bloglar hamda turli elektron hujjatlar hajmi keskin ortib bormoqda. Bunday katta hajmdagi ma’lumotlar oqimi ichidan kerakli axborotni tez va aniq topish, ularni tartibga solish hamda tahlil qilish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, mazmun jihatidan bir-biriga yaqin yoki o‘xshash bo‘lgan matnlarni aniqlash vazifasi ko‘plab amaliy sohalarda — axborot qidiruv tizimlari, plagiatni aniqlash, savol-javob tizimlari va tavsiya berish platformalarida keng qo‘llaniladi.

Semantik o‘xshashlikni aniqlash vazifasi oddiy so‘zlar mosligini topishdan ancha murakkab hisoblanadi. Chunki bunda matn tarkibidagi so‘zlarning bevosita takrorlanishi emas, balki ularning mazmuniy yaqinligi, kontekstdagi ma’nosi va umumiy g‘oyasi hisobga olinadi. Masalan, bir xil fikr turli so‘z va iboralar orqali ifodalangan bo‘lishi mumkin, ammo ular semantik jihatdan bir-biriga juda yaqin bo‘ladi. Shuning uchun bunday vazifalarni bajarishda chuqurroq tahlil usullari va samarali algoritmlar zarur bo‘ladi.

An’anaviy mashinaviy o‘rganish modellaridan foydalanish ayniqsa kichik va o‘rta hajmdagi ma’lumotlar to‘plamlarida samarali natija beradi. Ushbu modellar katta hisoblash quvvatini talab qilmaydi, nisbatan tez o‘qitiladi va ularning ishlash mexanizmini tushuntirish osonroq. Bu esa amaliy loyihalarda, ayniqsa resurslari cheklangan muhitlarda muhim afzallik hisoblanadi. Shuningdek, bunday yondashuvlar yordamida matnni vektor ko‘rinishiga o‘tkazish, xususiyatlarni ajratib olish va turli tasniflash yoki o‘xshashlikni baholash algoritmlarini qo‘llash mumkin.

Ushbu maqolada an’anaviy mashinaviy o‘rganish modellarining matnli ma’lumotlar bilan ishlash jarayoni bosqichma-bosqich ko‘rib chiqiladi. Jumladan, matnni dastlabki qayta ishlash, xususiyatlar ajratish, model tanlash va o‘qitish hamda natijalarni baholash bosqichlari batafsil tahlil qilinadi. Shuningdek, semantik o‘xshashlikni aniqlash jarayonida qo‘llaniladigan asosiy usullar va ularning afzalliklari yoritib beriladi.

Asosiy qism.

Semantik o‘xshashlikni aniqlash jarayoni odatda bir nechta ketma-ket bosqichlardan iborat bo‘ladi. Dastlab matnlar tozalanadi: ortiqcha belgilar, stop-so‘zlar olib tashlanadi, so‘zlar kichik harflarga o‘tkaziladi va lemmatizatsiya yoki stemming bajariladi. Data preprocessing jaroyoni 1-rasmda ifodalangan.

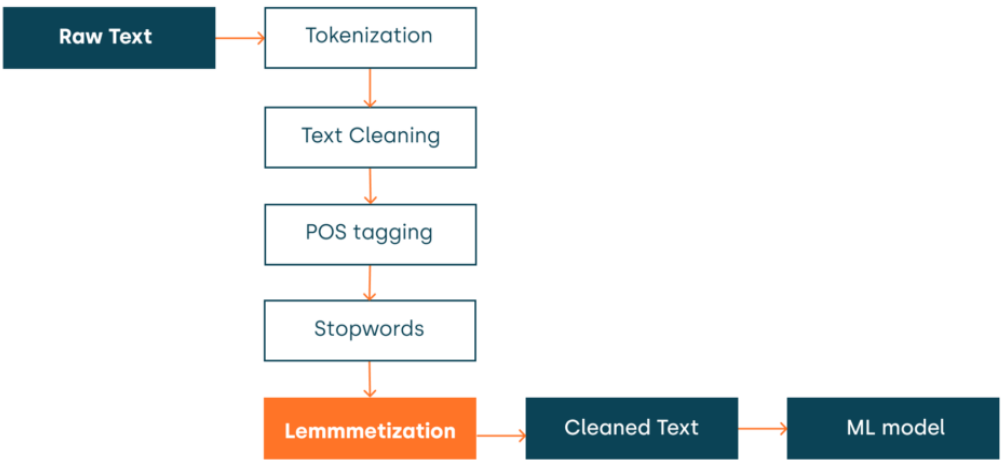

1-rasm. Matnni dastlabki qayta ishlash (text preprocessing) bosqichlari.

Bu bosqich modelga faqat mazmuniy ahamiyatga ega birliklarni uzatishga xizmat qiladi.

Keyingi bosqich — matnni sonli ko‘rinishga o‘tkazishdir. Bag-of-Words modelida har bir hujjat lug‘atdagi barcha so‘zlarga nisbatan chastota vektori ko‘rinishida ifodalanadi, bu jaroyon 2 rasmda tasvirlangan.

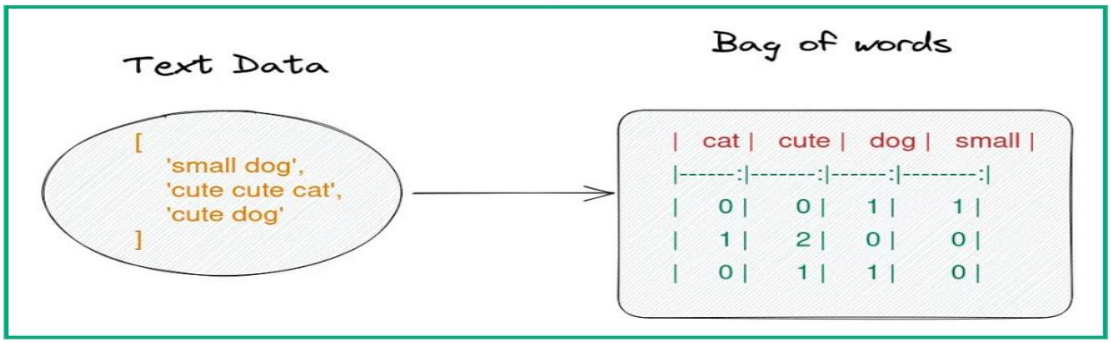

2-rasm. Bag-of-Words modeli yordamida matnni vektor koʻrinishiga oʻtkazish.

Masalan, agar lugʻatda 5000 ta soʻz mavjud boʻlsa, har bir matn 5000 oʻlchamli vektor bilan tasvirlanadi. Model matnni aynan shu vektor asosida tahlil qiladi. Semantik oʻxshashlik aniqlashda ikki matn vektorlari oʻrtasidagi kosinus oʻxshashligi hisoblanadi:

$$Sim(A,B) = \frac{A \cdot B}{\|A\|\|B\|} \quad (1)$$

Bu yondashuv tez ishlaydi, biroq soʻzlar tartibini hisobga olmaydi.

TF-IDF modelida esa matndagi soʻzlarning ahamiyati ularning butun korpus boʻyicha uchrash chastotasiga bogʻliq holda ogʻirliklanadi. Bu model matnni shunchaki chastota sifatida emas, balki muhim terminlar asosida ifodalaydi. Natijada model kam uchraydigan, lekin mazmunan muhim soʻzlarga katta ahamiyat beradi. Bu semantik yaqinlikni aniqlashda aniqroq natija beradi.

N-gram modeli esa soʻzlar ketma-ketligini hisobga oladi. Masalan, “sun’iy intellekt” iborasi alohida ikki soʻz sifatida emas, balki yagona bigram sifatida koʻriladi. Bu usul ibora darajasidagi oʻxshashlikni aniqlash imkonini beradi, lekin oʻlchamning oshishi sababli hisoblash murakkablashadi.

Xususiyatlar tayyor boʻlgach, klassifikatsiya bosqichi boshlanadi.

Naive Bayes matnni ehtimollik asosida tasniflaydi. U har bir soʻzning ma’lum klassga tegishlilik ehtimolini hisoblaydi va barcha ehtimollarni koʻpaytirish orqali yakuniy natijani aniqlaydi. Masalan, ikki matn “oʻxshash” yoki “oʻxshash emas” degan sinflarga ajratilishi mumkin. Model har bir soʻzning ushbu sinflardagi ehtimolini oʻrganadi va yangi matn kelganda uning qaysi sinfga yaqinligini aniqlaydi. Matnlar orasidagi semantik oʻxshashlik masalalarida Naive Bayes tez ishlaydi va kichik ma’lumotlarda yaxshi natija beradi.

Logistic Regression matn vektorini ogʻirlik koeffitsientlari bilan koʻpaytiradi va natijani sigmoid funksiya orqali ehtimollikka aylantiradi:

$$\mathrm{P}(\mathrm{y}=1 \mid \mathrm{x}) = \frac{1}{1+e^{-w^T x}} (2)$$

Bu yerda x — matnning TF-IDF vektori, w — model tomonidan oʻrganilgan vaznlar. Model oʻqitish jarayonida har bir soʻzning oʻxshashlikni aniqlashdagi hissasini aniqlaydi. Natijada u matnlar orasidagi farqni aniqroq ajrata oladi. Logistic Regression interpretatsiya qilish uchun qulay, chunki har bir xususiyatning ta’sirini koʻrish mumkin.

Support Vector Machine matn vektorlarini yuqori o‘lchamli fazoda ajratadi.

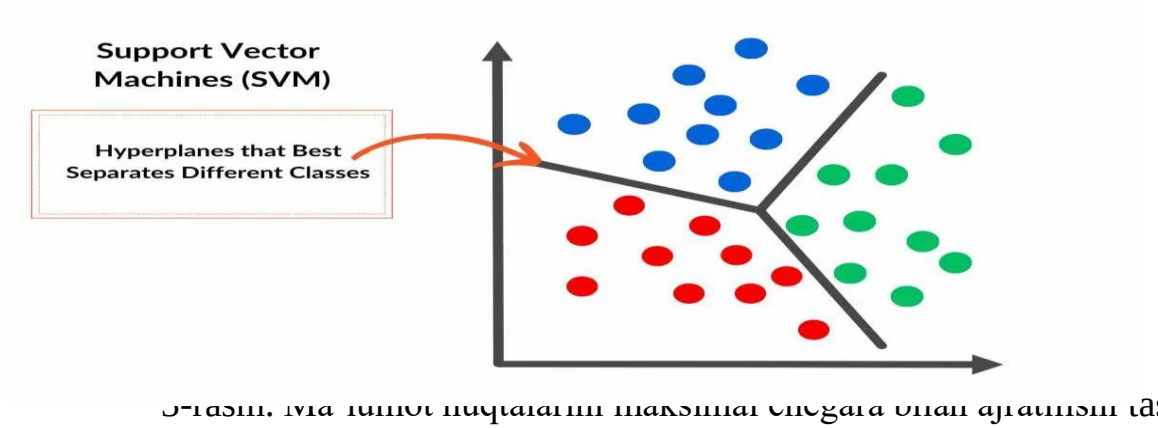

3-rasm. Ma’lumot nuqtalarini maksimal chegara bilan ajratilish tasviri.

U “o‘xshash” va “o‘xshash emas” sinflarini maksimal chegara bilan ajratadigan gipertekislikni topadi, bu jaroyini vizual korinishi 3-rasmda ko‘rsatilgan. Matnli ma’lumotlar odatda yuqori o‘lchamli va siyrak bo‘lganligi sababli SVM ayniqsa samarali ishlaydi. TF-IDF bilan birgalikda qo‘llanganda u yuqori aniqlik beradi.

Hisoblash samaradorligi nuqtai nazaridan Naive Bayes eng tezkor model hisoblanadi. Logistic Regression o‘rtacha murakkablikka ega. SVM esa yuqori aniqlik evaziga ko‘proq hisoblash vaqtini talab qilishi mumkin.

Kichik va o‘rta hajmdagi ma’lumotlar uchun ushbu modellar katta hajmli chuqur o‘rganish modellariga nisbatan kamroq resurs talab qiladi va tezroq joriy etiladi.

Xulosa va amaliy tavsiyalar. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, an’anaviy mashinaviy o‘rganish modellarini to‘g‘ri tanlangan xususiyat ajratish usullari bilan birgalikda qo‘llash semantik o‘xshashlikni aniqlashda yuqori samaradorlik beradi. Amaliy tizimlarda avvalo matnni tozalash va normalizatsiya bosqichlarini sifatli bajarish tavsiya etiladi. TF-IDF asosidagi vektorlash ko‘pchilik holatlarda optimal yechim bo‘lib xizmat qiladi. Yuqori aniqlik zarur bo‘lganda SVM modelidan foydalanish maqsadga muvofiq. Tezkor va resurs cheklangan muhitda esa Naive Bayes modeli samarali hisoblanadi.

Shunday qilib, kichik va o‘rta hajmdagi ma’lumotlar bilan ishlovchi tizimlarda an’anaviy mashinaviy o‘rganish modellaridan foydalanish iqtisodiy va texnik jihatdan asosli yechim hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Matlatipov, S. G., Rajabov, J., Kuriyozov, E., & Aripov, M. (2024, May). UzABSA: Aspect-Based Sentiment Analysis for the Uzbek Language. In Proceedings of the 3rd Annual Meeting of the Special Interest Group on Under-resourced Languages@ LREC-COLING 2024 (pp. 394-403).

2. Kutlimuratova, B., Kuriyozov, E., Urazbaev, A., & Rakhimova, G. (2025, November). Corpus-Based Error Analysis of Uzbek EFL Learners' Academic Writing. In 2025 IEEE XVII International Scientific and Technical Conference on Actual Problems of Electronic Instrument Engineering (APEIE) (pp. 1-5). IEEE.

3. Mattiev, J., Davityan, M., & Kavsek, B. (2023). ACMKC: A compact associative classification model using K-modes clustering with rule representations by coverage. Mathematics, 11(18), 3978.

4. Madatov, K., Matlatipov, S., & Aripov, M. (2023). Uzbek text's correspondence with the educational potential of pupils: a case study of the School corpus. arXiv preprint arXiv:2303.00465.

MATEMATIKA DARSLARIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYA HAMDA INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANIB HAMKORLIKDA ISHLASH USULLARI

Rajabova Xurshida Hakimovna, *Qashqadaryo VPMM Maktabgacha, boshlang'ich va maxsus ta'lim kafedrasi o'qituvchisi*
xurshidarajabova@46gmail.com

Annotatsiya. *Maqolada matematika darslarida raqamli texnologiya asosida interfaol metodlardan foydalanish imkoniyatlari va afzalliklari xususida so'z yuritiladi. Dars jarayonida raqamli texnologiyadan foydalanib hamkorlik texnologiyasini o'quvchilarda shakllantirish jarayonlari haqida so'z boradi.*

Kalit so'zlar: *maktab, ta'lim-tarbiya, interfaol, o'qituvchi, o'quvchi, ma'naviy-ahloqiy tarbiya dars, metod,raqamli texnologiya*

Abstract. *The article discusses the possibilities and advantages of using interactive methods based on digital technology in mathematics lessons. The process of forming collaborative technology in students using digital technology during the lesson is discussed.*

Keywords: *school, education, interactive, teacher, student, moral education lesson, method, digital technology*

Аннотация. *В статье рассматриваются возможности и преимущества использования интерактивных методов на основе цифровых технологий на уроках математики. Обсуждается процесс формирования у учащихся навыков совместной работы с использованием цифровых технологий во время урока.*

Ключевые слова: *школа, образование, интерактивный, учитель, ученик, урок нравственного воспитания, метод, цифровые технологии*

Kirish. Raqamlashtirish jarayonlari jamiyatning barcha jabhalarida, xususan, ta'lim sohasida muhim o'rin tutmoqda. Dunyo bo'ylab ta'lim tizimlari raqamli texnologiyalarni joriy etish orqali o'quv jarayonini takomillashtirishga intilmoqda. O'zbekistonda ham "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi doirasida ta'lim sohasida raqamli transformatsiya amalga oshirilmoqda. Hozirgi globallashuv va raqamli transformatsiya davrida ta'lim tizimining har bir bo'g'ini jadal rivojlanish bosqichini boshdan kechirmoqda. An'anaviy dars jarayonlari o'z ahamiyatini yo'qotmayotgan bo'lsa-da, ularning samaradorligini oshirish uchun zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng tatbiq etish ehtiyoji kuchaymoqda. Shu jarayonda sun'iy intellekt texnologiyalari ta'lim jarayonini avtomatlashtirish, shaxsga yo'naltirilgan yondashuvni kuchaytirish hamda o'quvchilar bilimini aniq tahlil qilish imkoniyatlarini yaratmoqda. Raqamli ta'limning eng muhim xususiyatlaridan biri ta'lim jarayonini faqatgina virtual platformaga ko'chirish emas, balki o'qitishning mazmuni va metodikasini tubdan o'zgartirishi bilan izohlanadi.

Bugungi kunda mamlakatimizda bo'layotgan ulkan bunyodkorlik ishlari, ta'lim va tarbiya sohasida qabul qilingan qonun va qarorlar "Milliy dastur"imizda belgilab berilgan buyuk maqsadlar hozirgi kun o'qituvchisini yanada ko'proq mehnat qilishga, izlanishga da'vat etmoqda. Ushbu maqsadlarning ijobiy natijaga ega bo'lishi, eng avvalo, yosh avlodga ilmiy bilimlar asoslarini puxta o'rgatish,

ularda keng dunyoqarash hamda tafakkur ko‘lamini hosil qilish, ma’naviy-axloqiy sifatlarni shakllantirish borasidagi ta’limiy-tarbiyaviy ishlarni samarali tashkil etish bilan bog‘liqdir. Zero, yurtning porloq istiqbolini yaratish, uning nomini jahonga keng yoyish, ulug‘ ajdodlar tomonidan yaratilgan milliy-madaniy merosni jamiyatga namoyish etish, ularni boyitish yosh avlodni komil inson hamda malakali mutaxassis qilib tarbiyalashga bog‘liqdir.

Zamonaviy ta’lim jarayonida raqamli texnologiyalar va sun’iy intellektning joriy etilishi pedagogik amaliyotning sifatini oshirish va o‘quv jarayonini yanada samarali tashkil etish imkonini bermoqda. Shu bilan birga, sun’iy intellekt o‘qituvchilarning pedagogik jarayonni boshqarish, o‘quv materiallarini moslashtirish va o‘quvchilarning bilim darajasini monitoring qilish bo‘yicha samarali vositalarni taqdim etadi.

Ta’lim mazmunida, shuningdek, o‘quvchilar tomonidan o‘zlashtirilishi lozim bo‘lgan tushuncha, ko‘nikma hamda malakalarning hajmi ham o‘z ifodasini topa olishi lozim. Zero, ta’lim mazmunining g‘oyaviy jihatdan mukammalligi o‘quvchilar tomonidan muayan bilim, ko‘nikma va malakalarning o‘zlashtirilish darajasi bilan belgilanadi. Aynan darsning shakli, metod va vositalari ta’lim jarayonining muvaffaqiyatli ta’minlanishiga olib keladi. O‘quvchilarni ijodiy izlanish, faollik, erkin fikr yuritishga yo‘naltiruvchi ta’lim shakli, metod va vositalarining to‘g‘ri tanlanishi dars jarayonini samarali, qiziqarli, bahs-munozaralarga boy bo‘lishi, ijodiy tortishuvlarning yuzaga kelishiga turtki beradi.

Asosiy qism. Bugungi kunda o‘quvchilarning o‘quv va ijodiy faolliklarini oshiruvchi hamda ta’lim-tarbiya jarayonining samaradorligini kafolatlovchi pedagogik texnologiyalarni qo‘llash borasida katta tajriba to‘plangan bo‘lib, ushbu tajriba asoslarini tashkil etuvchi metodlar interfaol metodlar nomi bilan yuritiladi. Matematika darslarida foydalaniladigan interfaol metodlardan bir nechtasining mohiyati va ulardan foydalanish usullarini ko‘rib chiqamiz.

“Fikriy hujum” metodi.

Mazkur metod o‘quvchilarning darslar jarayonidagi faolliklarini ta’minlash, ularni erkin fikr yuritishga rag‘batlantirish hamda bir xil fikrlash inertsiyasidan ozod etish, muayyan mazvu yuzasidan rang-barang g‘oyalarni to‘plash, shuningdek, ijodiy vazifalarni hal etish jarayonining dastlabki bosqichida paydo bo‘lgan fikrlarni yengishga o‘rganish uchun xizmat qiladi.

“Klaster” metodi.

Klaster (g‘uncha, bog‘lam) metodi pedagogik, didaktik strategiyaning muayyan shakli bo‘lib, u o‘quvchilarga ixtiyoriy muammolar xususida erkin, ochiq o‘ylash va shaxsiy fikrlarni bemalol bayon etish uchun sharoit yaratishga yordam beradi. Mazkur metod turli xil g‘oyalar o‘rtasidagi aloqalar to‘g‘risida fikrlash imkoniyatini beruvchi tuzilmani aniqlashni talab etadi. “Klaster” metodi aniq obyektga yo‘naltirilmagan fikrlash shakli sanaladi. Undan foydalanish inson miya faoliyatining ishlash tamoyili bilan bog‘liq ravishda amalga oshadi.

Ushbu metod muayyan mavzuning o‘quvchilar tomonidan chuqur hamda puxta o‘zlashtirilguniga qadar fikrlash faoliyatining bir maromda bo‘lishini ta’minlashga xizmat qiladi.

“Zakovatli zukko” metodi. Mavjud bilimlarni puxta o‘zlashtirishda o‘quvchlarning fikrlash, tafakkur yuritish layoqatlariga egaliklari muhim ahamiyatga ega. “Zakovatli zukko” metodi o‘quvchlarda tezkor fikrlash ko‘nikmalarini shaklalantirish, shuningdek, “Fikriy hujum” metodi.

Mazkur metod o‘quvchilarning darslar jarayonidagi faolliklarini ta’minlash, ularni erkin fikr yuritishga rag‘batlantirish hamda bir xil fikrlash inertsiyasidan ozod etish, muayyan mazvu yuzasidan rang-barang g‘oyalarni to‘plash, shuningdek, ijodiy vazifalarni hal etish jarayonining dastlabki bosqichida paydo bo‘lgan fikrlarni yengishga o‘rganish uchun xizmat qiladi.

“Klaster” metodi.

Klaster (g‘uncha, bog‘lam) metodi pedagogik, didaktik strategiyaning muayyan shakli bo‘lib, u o‘quvchilarga ixtiyoriy muammolar xususida erkin, ochiq o‘ylash va shaxsiy fikrlarni bemalol bayon etish uchun sharoit yaratishga yordam beradi. Mazkur metod turli xil g‘oyalar o‘rtasidagi aloqalar to‘g‘risida fikrlash imkoniyatini beruvchi tuzilmani aniqlashni talab etadi.

Ushbu metod muayyan mavzuning o‘quvchilar tomonidan chuqur hamda puxta o‘zlashtirilguniga qadar fikrlash faoliyatining bir maromda bo‘lishini ta’minlashga xizmat qiladi Metod guruh asosida tashkil etilayotgan mashg‘ulotlar va o‘quvchilar tomonidan bildirilayotgan g‘oyalarning majmui tarzida namoyon bo‘ladi. Bu esa ilgari surilgan g‘oyalarni umumlashtirish va ular o‘rtasidagi aloqalarni topish imkoniyatini yaratadi.

“Zakovatli zukko” metodi.

Mavjud bilimlarni puxta o‘zlashtirishda o‘quvchlarning fikrlash, tafakkur yuritish layoqatlariga egaliklari muhim ahamiyatga ega. “Zakovatli zukko” metodi o‘quvchlarda tezkor fikrlash ko‘nikmalarini shaklalantirish, shuningdek, ularning tafakkur tezliklarini aniqlashga yordam beradi. Metod o‘z bilimlarini sinab ko‘rish istagida bo‘lgan o‘quvchlar uchun qulay imkoniyat yaratadi. Ular o‘qituvchi tomonidan berilgan savollarga qisqa muddatlarda to‘g‘ri va aniq javob qaytara olishlari zarur. Savollarning murakkablik darajasiga ko‘ra har bir savolga qaytarilgan to‘g‘ri javob uchun ballar belgilanadi.

“Charxpalak” metodi.

“Charxpalak” texnologiyasidan o‘quv mashg‘ulotlarining barcha turlarida, dars boshi va oxirida, biror bo‘lim tugatilganidan keyin, o‘tilgan mavzularni o‘zlashtirganlik darajasini baholashda, takrorlash, mustahkamlash, oraliq va yakuniy nazoratlarni o‘tkazishda foydalanish mumkin. Mashg‘ulotlarni yakka va guruh shaklida tashkil etsa bo‘ladi. Qolaversa, o‘z ichiga og‘zaki va yozma ish shakllarini qamragan holda turli mazmun va xarakterga ega mavzularni o‘rganishda ham asqotadi.

Xulosa. Xulosa shundan iboratki, ta’lim jarayonida raqamli texnologiyalar va sun’iy intellektning qo‘llanilishi pedagogik jarayonning samaradorligini oshirish, o‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalarini rivojlantirish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. “Umumiy o‘rta ta’limning davlat ta’lim standartlarini tasdiqlash to‘g‘risida”gi qarori (1999 yil 16 avgust) //Xalq ta’limi j. 1999. № 5

2. Ochilov M. Yangi pedagogik texnologiyalar. – Qarshi. Nasaf. 2000.

3. Tolip ov O‘.Q., Usmanboyeva M. Pedagogik texnologiya: nazariya va amaliyot. - Toshkent: “Fan”. 2005.

4. Sherqulov. M . Ma’ruza matni dan, Toshkent: 2012.

5.Johnson, L., Adams Becker, S., Estrada, V., & Freeman, A. The NMC Horizon Report: 2018 Higher Education Edition. Austin, TX: The New Media Consortium, 2018.

6. Karimov, A. Raqamli texnologiyalar va sun’iy intellektning ta’lim jarayonida qo‘llanilishi. Toshkent: TDIU nashriyoti, 2021.

7. UNESCO. Artificial Intelligence in Education: Challenges and Opportunities for Sustainable Development. Paris: UNESCO, 2021.

MUHIM AXBOROT INFRATUZILMASIDA AXBOROT OQIMI XAVFSIZLIGIGA TAHDIDLAR MODELINI TADQIQ QILISH

Allayarov Ulug‘bek Erimbatovich, *UMFT,*
Raqamli texnologiyalar fakulteti magistranti
Nishonov I.I., *PhD., dotsent. O‘z RHX va M universiteti*
Kiberxavfsizlik kafedrasi boshlig‘i

Annotatsiya. *Ushbu maqolada muhim axborot infratuzilmasida axborot oqimining xavfsizligiga bo‘ladigan tahdidlar tizimli tarzda tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida axborot oqimiga tahdidlar turlari, ularning ichki va tashqi manbalari, xavfsizlikni ta’minlashning ilg‘or texnologiyalari va proaktiv boshqaruv usullari ko‘rib chiqildi. Modellashtirish va risklarni baholash metodlari, inson omili, tarmoq va kommunikatsiya xavfsizligi, shuningdek, favqulodda holatlar va uzluksizlikni ta’minlash choralariga alohida e’tibor qaratildi.*

Kalit so‘zlar*: xavfsizlik, tahdid, modellashtirish, infratuzilma, axborot.*

Аннотация. *В данной статье систематически анализируются угрозы безопасности потоков информации в критической информационной инфраструктуре. В ходе исследования рассматриваются виды угроз, их внутренние и внешние источники, передовые технологии обеспечения безопасности и проактивные методы управления. Особое внимание уделено методам моделирования и оценки рисков, человеческому фактору, безопасности сетей и коммуникаций, а также мерам обеспечения непрерывности и готовности к чрезвычайным ситуациям.*

Ключевые слова: *безопасность, угроза, моделирование, инфраструктура, информация.*

Abstract. *This article provides a systematic analysis of threats to information flow security in critical information infrastructure. The study examines the types of threats, their internal and external sources, advanced security technologies, and proactive management methods. Special attention is given to modeling and risk assessment methods, the human factor, network and communication security, as well as measures to ensure continuity and emergency preparedness.*

Key words: *security, threat, modeling, infrastructure, information*.

Kirish. Zamonaviy davrda axborot texnologiyalari va raqamli infratuzilmalar hayotimizning barcha jabhalariga keng kirib kelmoqda. Muhim axborot infratuzilmasi (MAI) davlat boshqaruvi, moliya, transport, energetika, sog‘liqni saqlash va boshqa sohalarda ma’lumotlarni samarali boshqarish va uzatishda asosiy rol o‘ynaydi. Shu bilan birga, axborot oqimining xavfsizligi ham dolzarb masala sifatida yuzaga chiqadi. Axborotlar, ayniqsa shaxsiy, moliyaviy yoki davlat sirlariga oid bo‘lganda, turli tahdidlarga, shu jumladan kiberhujumlar, ichki xodimlarning xato yoki xatti-harakatlari, texnik nosozliklar va tabiiy

ofatlarga duch kelishi mumkin. Bu esa infratuzilmaning uzluksiz ishlashiga, ma’lumotlarning yaxlitligiga va ishonchliligiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi[1].

Bugungi kunda global va milliy miqyosda axborot xavfsizligini ta’minlash strategiyalari va standartlari (ISO/IEC 27001, NIST Cybersecurity Framework va boshqalar) ishlab chiqilgan bo‘lsa-da, tahdidlar doimiy ravishda yangilanib, murakkablashib bormoqda. Shu sababli, muhim axborot infratuzilmasida axborot oqimi xavfsizligiga bo‘ladigan tahdidlarni tizimli tarzda o‘rganish, ularni aniqlash va modellashtirish har bir tashkilot uchun strategik ahamiyat kasb etadi.

Maqolaning asosiy maqsadi — muhim axborot infratuzilmasida axborot oqimiga bo‘ladigan tahdidlarni aniqlash, ularning turlarini va xususiyatlarini modellashtirish, shuningdek, xavfsizlikni oshirishga qaratilgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdir. Tadqiqot orqali axborot oqimida yuzaga keladigan tahdidlarning oldini olish va ularni samarali boshqarish imkoniyatlari aniqlanadi.

Maqola vazifalari. Ushbu maqolada muhim axborot infratuzilmasida axborot oqimining xavfsizligini ta’minlash maqsadida asosiy vazifalar belgilangan: infratuzilmaning tuzilishi va komponentlarini tahlil qilish, ichki va tashqi tahdidlarni aniqlash, tahdidlarni modellashtirish va baholash metodlarini o‘rganish, ilg‘or texnologiyalar va yondashuvlarni tahlil qilish hamda amaliy tavsiyalar orqali xavfsizlikni samarali boshqarish mexanizmlarini aniqlash. Mazkur vazifalar tadqiqot natijalarini ilmiy va amaliy jihatdan ahamiyatli qiladi hamda tashkilotlarda tahdidlarga qarshi strategiyalarni ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Asosiy qism. Muhim axborot infratuzilmasi (MAI) turli sohalarda ma’lumotlarni uzluksiz, xavfsiz va samarali oqimini ta’minlashga xizmat qiladigan tizimlar majmuasidir. Bu infratuzilma tarkibida serverlar, ma’lumotlar bazalari, tarmoq qurilmalari, foydalanuvchi qurilmalari va dasturiy ta’minot komponentlari mavjud bo‘lib, ular bir-biri bilan uzviy aloqada ishlaydi. MAI ning asosiy xususiyati — axborot oqimining uzluksizligi va ma’lumotlarning yaxlitligi bo‘lib, bu esa ayniqsa davlat organlari, bank tizimi va sog‘liqni saqlash sohalari kabi yuqori xavfsizlik talab qiladigan tizimlar uchun muhimdir. Shu bilan birga, infratuzilma murakkabligi va komponentlar sonining ko‘pligi tahdidlarni aniqlash va boshqarishni qiyinlashtiradi, shuning uchun har bir elementning xavfsizlik darajasi alohida e’tibor talab qiladi[1].

Axborot oqimining xavfsizligiga tahdidlar ichki va tashqi manbalardan kelib chiqadi. Ichki tahdidlar ko‘pincha xodimlarning ehtiyotsizligi, ruxsatsiz harakatlari yoki noto‘g‘ri konfiguratsiya tufayli yuzaga keladi va ularni aniqlash qiyin bo‘lishi mumkin. Tashqi tahdidlar esa kiberhujumlar, zararli dasturlar, phishing hujumlari, DDoS hujumlari va tarmoq arxitekturasidagi zaifliklar orqali amalga oshiriladi. Shuningdek, tabiiy ofatlar va texnik nosozliklar ham axborot oqimining uzilishiga olib kelishi mumkin, bu esa tizimning ishonchliligini sezilarli darajada kamaytiradi. Tahdidlar ko‘pligi va ularning murakkabligi MAI xavfsizligini ta’minlashni har tomonlama qiyinlashtiradi, shu bois ularni tizimli ravishda modellashtirish va baholash zarur.

Axborot oqimiga bo‘ladigan tahdidlarni modellashtirish xavfsizlikni boshqarishning samarali usuli hisoblanadi. Modellashtirish orqali tahdidlar turlari,

ularning chastotasi, ta’sir darajasi va ehtimolligi tahlil qilinadi hamda potentsial xavflarga qarshi choralar ishlab chiqiladi. Eng ko‘p qo‘llaniladigan metodlardan biri — tahdid daraxtlari (Threat Trees) va tahdid matritsalari bo‘lib, ular orqali turli xujum ssenariylari va ularning oqibatlari vizual tarzda ifodalanadi. Shuningdek, stoxastik modellar va simulyatsiyalar yordamida tahdidlarning tizimga ta’siri prognoz qilinadi, bu esa axborot xavfsizligi strategiyasini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega[2].

Axborot oqimi xavfsizligini oshirish uchun bir nechta ilg‘or yondashuvlar mavjud bo‘lib, ularning asosiylari — himoyalangan tarmoq arxitekturasi, shifrlash, autentifikatsiya va ruxsatlarni boshqarishdir. Virtualizatsiya va bulutli xizmatlar integratsiyasi tizim xavfsizligini oshirishga yordam beradi, chunki u resurslarni ajratish va monitoringni osonlashtiradi. Bundan tashqari, sun’iy intellekt va mashinani o‘rganish algoritmlari xavfsizlik tizimlariga real vaqt rejimida tahdidlarni aniqlash va ularni oldini olish imkonini beradi, bu esa xavfsizlikni proaktiv tarzda boshqarish imkoniyatini yaratadi. Ushbu yondashuvlar birgalikda ishlatilganda, muhim axborot infratuzilmasida axborot oqimining uzluksizligi va yaxlitligini ta’minlash samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

MAI da axborot oqimi xavfsizligini ta’minlash uchun tashkilotlar birinchi navbatda tahdidlarni aniqlash va modellashtirish tizimini joriy qilishi kerak. Bundan tashqari, xodimlarni muntazam ravishda axborot xavfsizligi bo‘yicha o‘qitish va ichki xavf manbalarini kamaytirish muhimdir. Tizimni uzluksiz monitoring qilish va xavfsizlik protokollarini yangilab borish orqali tahdidlarni vaqtida aniqlash va bartaraf etish mumkin. Shu bilan birga, ilg‘or texnologiyalar — sun’iy intellekt, bulutli xavfsizlik vositalari va avtomatlashtirilgan tahlil tizimlari — tashkilotlarga tahdidlarga proaktiv javob berish imkoniyatini beradi, bu esa MAI ning umumiy xavfsizlik darajasini sezilarli darajada oshiradi[3].

Muhim axborot infratuzilmasida inson omili ko‘pincha eng zaif halqa hisoblanadi, chunki xodimlarning noto‘g‘ri qarorlari yoki ruxsatsiz harakatlari kiberxavfsizlikni jiddiy buzishi mumkin. Shu sababli, tashkilotlarda xodimlarning kirish huquqlari qat’iy boshqarilishi va xavfsizlik siyosatlari aniq belgilanishi zarur. Bundan tashqari, foydalanuvchilarning shaxsiy qurilmalardan tizimga ulanishi va parollarni noto‘g‘ri saqlashi xavf omilini oshiradi, shuning uchun multi-faktor autentifikatsiya va xavfsizlik protokollarini joriy etish muhim hisoblanadi. Shu tarzda inson omilidan keladigan tahdidlarni minimallashtirish orqali axborot oqimining uzluksizligi saqlanadi.

Axborot oqimi ko‘pincha tarmoq orqali uzatiladi, shuning uchun tarmoq xavfsizligi tahdidlarni kamaytirishda muhim rol o‘ynaydi. Masalan, ichki va tashqi tarmoqlar orasidagi trafigi segmentatsiyalash, firewall va intrusion detection/prevention tizimlari yordamida monitoring qilish tizimning barqarorligini oshiradi. Shuningdek, shifrlash protokollari (TLS, IPSec) ma’lumotlarni uzatishda ularning maxfiyligini ta’minlaydi, man-in-the-middle hujumlarining oldini oladi. IoT va bulutli xizmatlar integratsiyasi rivojlanib borayotgani sababli, tarmoq qurilmalarining xavfsizlik konfiguratsiyasi muntazam yangilanib turishi ham muhimdir[4].

Zamonaviy axborot xavfsizligi faqat reaktiv choralar bilan cheklanmaydi; proaktiv yondashuvlar ham muhim ahamiyatga ega. Masalan, tahdidlarni aniqlashda loglarni tahlil qilish, anomal trafikni monitoring qilish, xatti-harakatlarni mashinani o‘rganish algoritmlari yordamida baholash tizimga hujumlarni oldindan aniqlash imkonini beradi. Cyber Threat Intelligence (CTI) platformalari esa global tahdidlar haqida ma’lumotlar berib, tashkilotlarga xavfsizlik strategiyasini dinamik ravishda o‘zgartirish imkonini yaratadi. Shu tarzda, kiberxavfsizlikning ilg‘or usullari tahdidlarning vaqtida aniqlanishi va minimallashtirilishini ta’minlaydi.

Axborot oqimi xavfsizligini faqat kiberxavfsizlik bilan cheklash yetarli emas; tabiiy ofatlar, texnik nosozliklar va energetika muammolari ham xavf manbai hisoblanadi. Shu sababli, har bir muhim axborot infratuzilmasi uchun disaster recovery (favqulodda tiklash) va business continuity (uzluksiz ishlash) rejalari ishlab chiqilishi kerak. Redundant serverlar, zaxira ma’lumotlar bazalari va avtomatlashtirilgan tiklash jarayonlari infratuzilmaning uzluksizligini ta’minlaydi. Bundan tashqari, muntazam sinovlar va simulyatsiyalar orqali favqulodda holatlarga tayyorgarlikni oshirish xavfsizlik darajasini sezilarli darajada kuchaytiradi[5].

MAI xavfsizligini ta’minlash jarayonida muntazam audit va baholash tizimlari zarur. Risk assessment metodlari orqali tahdidlarning jiddiyligi va ehtimolligi aniqlanadi, bu esa resurslarni samarali taqsimlashga imkon beradi. Shu bilan birga, penetration testing (pentesting) va vulnerability assessment amaliyotlari tizimning zaif nuqtalarini aniqlab, ularni bartaraf etish choralari ishlab chiqishga yordam beradi. Xavfsizlik standartlariga muvofiqlikni baholash (masalan, ISO 27001 auditlari) esa tashkilotlarda xavfsizlikni rasmiy va tizimli tarzda boshqarishni ta’minlaydi[6].

Zamonaviy axborot infratuzilmalari uchun ilg‘or texnologiyalar xavfsizlikni oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Sun’iy intellekt va mashinani o‘rganish yordamida tahdidlarni oldindan aniqlash, avtomatlashtirilgan javoblar berish va tarmoqni real vaqt rejimida optimallashtirish mumkin. Blockchain texnologiyasi ma’lumotlar yaxlitligini ta’minlash va tranzaksiyalarni kuzatish imkonini beradi, bu esa moliya va davlat sohalarida xavfsizlikni oshiradi. Shuningdek, konteynerizatsiya va mikroxizmat arxitekturalari tizimning modul va izolyatsiyalangan tuzilishini yaratib, xavfsizlikni kuchaytiradi va tahdidlarning tarqalishini cheklaydi.

Xulosa va tavsiyalar. Muhim axborot infratuzilmasida axborot oqimining xavfsizligi bugungi kunda har bir tashkilot va davlat uchun strategik ahamiyatga ega. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, axborot oqimiga tahdidlar ichki va tashqi manbalardan kelib chiqadi, ular inson omili, kiberxavfsizlik zaifliklari, tarmoq va kommunikatsiya zaifliklari hamda tabiiy va texnik omillar orqali yuzaga keladi. Tahdidlarni tizimli tarzda modellashtirish va ularning xavfini baholash, shuningdek, ilg‘or texnologiyalar — sun’iy intellekt, bulutli xavfsizlik vositalari, blockchain va mikroxizmat arxitekturasi — yordamida ularni proaktiv tarzda aniqlash, axborot xavfsizligini sezilarli darajada oshiradi. Shu bilan birga, uzluksiz monitoring, audit va xavfsizlik standartlariga muvofiqlik tizimlari MAI ning

barqaror ishlashini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, axborot oqimi xavfsizligini ta’minlash faqat texnologik choralar bilan cheklanmasligi, balki inson omili, tashkilot siyosati va boshqaruv tizimlarini ham o‘z ichiga olishi lozim. Tahdidlarning turli darajalari va ularning ehtimolligini hisobga olgan holda kompleks yondashuvlarni qo‘llash infratuzilmaning xavfsizlik darajasini oshirishga yordam beradi.

Muhim axborot infratuzilmasida axborot oqimi xavfsizligini ta’minlash uchun kompleks yondashuvni qo‘llash tavsiya etiladi. Birinchidan, tahdidlarni modellashtirish va baholash tizimini joriy etish orqali ichki va tashqi xavflarni aniqlash va ularning ta’sirini oldindan prognoz qilish mumkin. Ikkinchidan, xodimlarning xavfsizlik bo‘yicha bilim va mas’uliyatini oshirish, kirish huquqlari va autentifikatsiya tizimlarini qat’iy boshqarish ichki tahdidlarni kamaytiradi. Uchinchi va eng muhim jihat — ilg‘or texnologiyalarni qo‘llash, jumladan sun’iy intellekt va mashinani o‘rganish algoritmlari yordamida tahdidlarni real vaqt rejimida aniqlash, tarmoqni shifrlash va segmentlash, shuningdek, blockchain va mikroxizmat arxitekturalari orqali ma’lumotlar yaxlitligini ta’minlash. Shu bilan birga, uzluksiz ishlash va favqulodda holatlarga tayyorgarlik, shuningdek muntazam audit va xavfsizlik standartlariga muvofiqlik tizimlari orqali infratuzilmaning barqarorligi va samaradorligini oshirish mumkin. Ushbu tavsiyalar birgalikda qo‘llanganda, muhim axborot infratuzilmasida axborot oqimining xavfsizligini ta’minlash, tahdidlarni minimallashtirish va tizim samaradorligini oshirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Asrorqizi Xolmurzayeva, X., & Ibragimova, D. A. (2025). Tibbiy axborot tizimlarida ma’lumot xavfsizligi. Ustozlar uchun, 84(2), 65–68.

2. Umarov, N. (2025). Axborot xavfsizligiga bo‘ladigan tahdidlar. Лучшие интеллектуальные исследования, 48(1), 119–123.

3. Suyumov, J.Y., Xolmatova, J.I., & Adhamova, M.B. (2025). Elektron axborot resurslarining xavfsizligi va himoyasi. Modern education and development, 39(5).

4. Baxromov, K. (2025). O‘zbekistonda axborot xavfsizligini ta’minlash: qonunchilik, amaliyot va texnologiyalar. Samarali ta’lim va barqaror innovatsiyalar jurnali.

5. Tashatov, N. N., Onarkulov, M. K., & Askarbekkizi, A. (2024). Methods of analyzing and assessing information security risks. Scientific Journal of FDU, Article 4252.

6. *O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti qarori PQ-167-son (2023). O‘zbekiston Respublikasining “Muhim axborot infratuzilmasi obyektlarida kiberxavfsizlikni ta’minlash tartibi to‘g‘risida”gi nizom.*

VIRTUAL NETWORK FUNCTION ASOSIDA TELEKOMMUNIKATSION XIZMATLARNI DINAMIK TAQSIMLASH USULLARINI TADQIQ QILISH

Burxanov Ilxom Xalbutayevich, *UMFT,*
Raqamli texnologiyalar fakulteti magistranti
Xoliqulov Sh.A., *PhD, dotsent, JXU universiteti*
“Axborot texnologiyalari” kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya*. Ushbu maqolada Virtual Network Function (VNF) texnologiyasi asosida telekommunikatsion xizmatlarni dinamik taqsimlash usullari ilmiy va amaliy jihatdan tahlil*

qilinadi. Tadqiqot doirasida VNF texnologiyasining mohiyati, orkestratsiya, real vaqt monitoringi, migratsiya, xavfsizlik va ko‘p xizmatli muhitdagi qo‘llanilishi o‘rganildi. Shuningdek, dinamik resurs taqsimlash algoritmlari samaradorligi, xizmat sifatini optimallashtirish va tarmoq elastikligini oshirish masalalari tadqiq qilindi.

Kalit so‘zlar: *VNF, tarmoq, xizmat, resurs, boshqaruv.*

Аннотация*. В данной статье научно и практически анализируются методы динамического распределения телекоммуникационных услуг на основе технологии Virtual Network Function (VNF). В рамках исследования изучались сущность технологии VNF, оркестрация, мониторинг в реальном времени, миграция, безопасность и применение в мультисервисной среде. Кроме того, исследованы эффективность алгоритмов динамического распределения ресурсов, оптимизация качества услуг и повышение эластичности сети.*

Ключевые слова*: VNF, сеть, услуга, ресурс, управление*

Abstract*. This article provides a scientific and practical analysis of methods for dynamic allocation of telecommunication services based on Virtual Network Function (VNF) technology. The study covers the essence of VNF technology, orchestration, real-time monitoring, migration, security, and its application in a multi-service environment. Additionally, the efficiency of dynamic resource allocation algorithms, service quality optimization, and network elasticity improvement are investigated.*

Key words*: VNF, network, service, resource, management*

Kirish. So‘nggi yillarda telekommunikatsiya tarmoqlari tez sur’atlar bilan rivojlanib, ularning murakkabligi va xizmatlar turlari keskin oshdi. An’anaviy apparatga asoslangan tarmoqlar sharoitida yangi xizmatlarni joriy etish va mavjud resurslarni samarali boshqarish qiyinchiliklarga olib keladi. Shu bilan birga, foydalanuvchi talablarining dinamik o‘zgarishi, xizmat sifatini ta’minlash va tarmoq resurslaridan optimal foydalanish masalalari ilmiy va amaliy jihatdan dolzarb bo‘lib qolmoqda. Mazkur muammolarni hal etishda Virtual Network Function (VNF) texnologiyasi va unga asoslangan dinamik resurs taqsimlash usullari innovatsion yechim sifatida e’tiborni tortmoqda.

VNF kontseptsiyasi an’anaviy tarmoq funksiyalarini virtual muhitga ko‘chirib, ularni umumiy apparat resurslarida ishga tushirishga imkon beradi. Bu esa tarmoq operatorlariga xizmatlarni tezkor sozlash, resurslarni samarali taqsimlash va tarmoq infratuzilmasini yanada elastik boshqarish imkonini beradi. Shu bilan birga, VNF yordamida telekommunikatsion xizmatlar sifatini (Quality of Service, QoS) yaxshilash, nosozliklar va tarmoq yuklamalarini real vaqt rejimida boshqarish, shuningdek, yangi xizmatlarni tezkor joriy etish imkoniyatlari oshadi[1].

Mavzuning dolzarbligi shundaki, mobil internet, IoT qurilmalari va 5G texnologiyalarining keng qo‘llanilishi natijasida tarmoq xizmatlariga bo‘lgan talab keskin oshib, an’anaviy fizik apparatga bog‘langan tarmoqlar yangi xizmatlarni joriy etishda va resurslarni qayta taqsimlashda cheklovlarga duch keladi, shu bilan birga, virtualizatsiya va VNF texnologiyasi yordamida resurslarni samarali boshqarish, xarajatlarni kamaytirish va real vaqt rejimida xizmat sifatini ta’minlash imkoniyati paydo bo‘ladi.

Ushbu maqolaning asosiy maqsadi – Virtual Network Function texnologiyasi asosida telekommunikatsion xizmatlarni dinamik taqsimlash

usullarini tadqiq qilish, ularning samaradorligi va amaliy qo‘llanilishini tahlil etishdir. Unda quyidagi vazifalar amalga oshiriladi:

- ✓ VNF texnologiyasining asosiy tushunchalari va ishlash prinsiplarini tahlil qilish.
- ✓ Telekommunikatsion xizmatlarning turli tarmoqlarda dinamik boshqarilishini ta’minlovchi metodlarni aniqlash.
- ✓ VNF asosida resurslarni taqsimlash usullarini solishtirish va samaradorligini baholash.
- ✓ Real vaqt rejimida xizmat sifatini ta’minlashga imkon beruvchi boshqaruv algoritmlarini tadqiq etish.
- ✓ Olingan natijalar asosida tarmoq operatorlari uchun tavsiyalar ishlab chiqish.

Mazkur tadqiqot nafaqat telekommunikatsion infratuzilmani yanada moslashuvchan va samarali boshqarish imkonini beradi, balki 5G va undan keyingi avlod tarmoqlarida xizmatlarni optimal taqsimlash bo‘yicha innovatsion yondashuvlarni shakllantirishga ham hissa qo‘shadi. Shu sababli, VNF asosida telekommunikatsion xizmatlarni dinamik taqsimlash usullarini o‘rganish ilmiy va amaliy nuqtai nazardan katta ahamiyatga ega.

Asosiy qism. Virtual Network Function texnologiyasi an’anaviy tarmoq funksiyalarini fizik apparatdan virtual muhitga ko‘chirib, ularni umumiy server resurslarida ishga tushirish imkonini beradi. Shu orqali tarmoq operatorlari xizmatlarni tezkor sozlash, resurslarni samarali taqsimlash va yangi xizmatlarni joriy etishda elastik boshqaruvni amalga oshiradi. VNF-larning asosiy afzalliklaridan biri – ular yordamida xizmat sifatini real vaqt rejimida ta’minlash, nosozliklar va yuklamalarni muvozanatlashtirish, shuningdek, apparat xarajatlarini kamaytirish imkoniyati mavjud. Shu bilan birga, VNF texnologiyasi orqali telekommunikatsion tarmoq infratuzilmasining elastikligini oshirish va xizmatlarni foydalanuvchi talablariga mos ravishda dinamik boshqarish mumkin[4].

Telekommunikatsion xizmatlarni samarali boshqarishda dinamik resurs taqsimlash muhim o‘rin tutadi. Bu tamoyil asosida tarmoq resurslari foydalanuvchi talabiga, tarmoq yuklamasiga va xizmat sifatiga qarab real vaqt rejimida taqsimlanadi. Masalan, mobil internet xizmatlarida ma’lumot oqimi birdan oshganda, virtual serverlar avtomatik ravishda qo‘shimcha resurslar bilan ta’minlanadi, bu esa xizmat sifatini pasaytirmasdan foydalanuvchi tajribasini saqlashga yordam beradi. Dinamik taqsimlash algoritmlari ko‘pincha mashina o‘rganishi, prognozlash va tarmoq monitoringi asosida ishlaydi, bu esa resurslarni optimal boshqarish va nosozliklar yuz berganda tezkor choralar ko‘rishni ta’minlaydi.

VNF texnologiyasida xizmatlarni boshqarish bir nechta metodlar orqali amalga oshiriladi. Bularga avtomatlashtirilgan orkestratsiya, resurslarni real vaqt rejimida monitoring qilish va xizmatlarni virtual muhitda elastik taqsimlash kiradi. Orkestratsiya vositalari yordamida yangi xizmatlarni joriy etish yoki mavjud xizmatlarni sozlash bir necha soniya ichida amalga oshiriladi, bu esa operatorlar uchun katta qulaylik yaratadi[1]. Shuningdek, xizmatlar orasidagi resurslar

taqsimoti foydalanuvchi talablariga qarab optimallashtiriladi, bu tarmoqning samaradorligini oshiradi va nosozliklar paydo bo‘lish xavfini kamaytiradi.

VNF boshqaruvi tarmoq xizmatlarining sifatini ta’minlashda asosiy omil hisoblanadi. Tarmoq monitoringi orqali resurslar holati, foydalanuvchi trafikining o‘zgarishi va nosozliklar darajasi kuzatiladi. Ushbu ma’lumotlar asosida boshqaruv algoritmlari xizmatlarni qayta taqsimlash, yuklamalarni muvozanatlashtirish va tarmoqning umumiy samaradorligini oshirish choralarini avtomatik amalga oshiradi. Shu bilan birga, real vaqt rejimida xizmat sifatini baholash va tarmoq parametrlarini optimallashtirish imkoniyati mavjud bo‘lib, bu foydalanuvchi tajribasini yaxshilashga va xizmatlarning uzluksiz ishlashini ta’minlashga yordam beradi.

5G tarmoqlari o‘zining yuqori tezligi, past kechikishi va ko‘p qurilmalarni bir vaqtning o‘zida qo‘llab-quvvatlashi bilan ajralib turadi. VNF texnologiyasi 5G infratuzilmasida xizmatlarni dinamik boshqarish va resurslarni samarali taqsimlashda muhim ahamiyatga ega. Masalan, IoT qurilmalaridan kelayotgan trafik va mobil foydalanuvchi talablariga qarab virtual funksiyalar avtomatik ravishda ishga tushiriladi yoki o‘chiriladi, bu esa tarmoqning elastikligini oshiradi. Shuningdek, 5G tarmoqlarida real vaqt rejimida xizmat sifatini ta’minlash uchun VNF-lar bazasida samarali boshqaruv algoritmlari ishlab chiqilgan bo‘lib, ular tarmoq yuklamasini prognoz qilish va resurslarni optimal taqsimlash imkonini beradi.

VNF asosida telekommunikatsion xizmatlarni boshqarishda samaradorlikni baholash uchun turli ko‘rsatkichlardan foydalaniladi. Bularga xizmat sifatini ko‘rsatkichlari, tarmoq kechikishi, paket yo‘qolishi darajasi, resurslardan foydalanish samaradorligi kiradi. Algoritmlar ushbu ko‘rsatkichlarni doimiy ravishda monitoring qiladi va olingan ma’lumotlarga asoslanib resurslarni qayta taqsimlaydi. Shu tarzda, dinamik boshqaruv tarmoqning samaradorligini oshiradi, xizmat sifatini yaxshilaydi va foydalanuvchi talablariga moslashuvchanlikni ta’minlaydi[3].

Virtual Network Function orkestratsiyasi tarmoq funksiyalarini avtomatlashtirilgan tarzda boshqarish va sozlash imkonini beradi. Orkestratorlar xizmatlarni ishga tushirish, to‘xtatish yoki migratsiya qilish jarayonlarini markazlashtirilgan boshqaruv orqali amalga oshiradi, bu esa inson xatolarini kamaytiradi va xizmatlarning uzluksiz ishlashini kafolatlaydi. Shu bilan birga, orkestratsiya vositalari bir nechta ma’lumot markazlarida joylashgan virtual funksiyalarni sinxronlashtirib, tarmoqning global samaradorligini oshiradi. Masalan, tarmoqdagi birdan ortiq yuklama holatida orkestrator avtomatik ravishda qo‘shimcha resurslar ajratadi yoki ortiqcha virtual funksiyalarni boshqa serverlarga ko‘chiradi.

VNF asosidagi tarmoqlarda resurslardan samarali foydalanish uchun monitoring tizimlari muhim rol o‘ynaydi. Real vaqt rejimida serverlarning ishlash holati, CPU va xotira yuklamasi, tarmoq trafigi va paket yo‘qotish ko‘rsatkichlari kuzatiladi. Shu ma’lumotlar asosida prognozlash algoritmlari kelajakdagi trafik o‘sishini aniqlaydi va resurslarni oldindan taqsimlash imkonini beradi. Bu

yondashuv, ayniqsa, IoT qurilmalari va 5G xizmatlaridagi yuqori dinamiklik sharoitida xizmat sifatini uzluksiz ta’minlashda muhim ahamiyatga ega.

VNF-lar virtual muhitda ishga tushirilgani sababli, ular bir serverdan boshqasiga tezkor ko‘chirilishi mumkin. Bu migratsiya jarayoni tarmoqda nosozliklar yoki yuqori yuklama yuzaga kelganda xizmatlarning uzluksiz ishlashini ta’minlaydi. Elastik boshqaruv yordamida tarmoq operatorlari resurslarni talabga mos ravishda qayta taqsimlaydi, bu esa xizmatlar sifatini oshirish va tarmoq samaradorligini maksimal darajada saqlash imkonini beradi. Shu bilan birga, migratsiya algoritmlari minimal kechikish va uzilish bilan xizmatlarni boshqa virtual muhitga ko‘chiradi, bu esa foydalanuvchi tajribasini yaxshilaydi.

VNF asosida telekommunikatsion xizmatlarni boshqarishda xavfsizlik masalasi alohida e’tiborni talab qiladi. Virtualizatsiya muhitida har bir VNF alohida himoyalangan konteyner yoki virtual mashina ichida ishlaydi, bu esa tarmoq segmentlarini izolyatsiya qiladi va kiberhujumlardan himoya qiladi. Shuningdek, dinamik boshqaruv tizimlari xavfsizlik tahdidlarini real vaqt rejimida aniqlash va ularga javob choralarini ko‘rishga imkon beradi. Masalan, anomal trafik aniqlanganda, orkestrator xavfli virtual funksiyani vaqtincha to‘xtatishi yoki boshqa xavfsiz muhitga ko‘chirishi mumkin.

Zamonaviy tarmoqlarda VNF bir nechta xizmatlarni bir vaqtda boshqarish imkonini beradi. Masalan, video oqimlar, IoT qurilmalaridan kelayotgan trafik va mobil internet xizmatlari bitta virtual platformada birlashtirilishi mumkin. Shu tarzda, resurslar dinamik tarzda xizmatlar orasida taqsimlanadi va foydalanuvchi talablariga moslashuvchanlik ta’minlanadi. Bunday integratsiya nafaqat tarmoq resurslarining samaradorligini oshiradi, balki operatorlar uchun xizmatlarni boshqarish xarajatlarini kamaytiradi va xizmat sifatini barqaror qiladi.

VNF asosida xizmatlarni boshqarish jarayonida analitik vositalar muhim rol o‘ynaydi. Tarmoqdan olingan katta hajmdagi ma’lumotlar (Big Data) asosida mashina o‘rganishi yordamida resurslar taqsimoti optimallashtiriladi. Bu yondashuv orqali xizmatlarning sifat ko‘rsatkichlari, tarmoq kechikishi va paket yo‘qotish darajasi kamaytiriladi. Shu bilan birga, optimizatsiya algoritmlari operatorlarga resurslarni minimal xarajat bilan maksimal samaradorlikda boshqarish imkonini beradi va tarmoqning elastikligini oshiradi[2].

Xulosa va tavsiyalar. Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, Virtual Network Function (VNF) texnologiyasi telekommunikatsion xizmatlarni dinamik taqsimlashda muhim rol o‘ynaydi. VNF yordamida tarmoq funksiyalari fizik apparatdan virtual muhitga ko‘chirilib, ularni elastik boshqarish imkoniyati yaratiladi, bu esa xizmatlarni foydalanuvchi talablariga moslashtirish va resurslardan maksimal samaradorlikda foydalanishga imkon beradi. Tadqiqot davomida tarmoq resurslarini dinamik taqsimlashning asosiy tamoyillari, orkestratsiya, real vaqt monitoringi, migratsiya va xavfsizlik mexanizmlari o‘rganildi. Shuningdek, VNF-lar 5G va IoT infratuzilmasida xizmat sifatini oshirish va nosozliklarni minimal darajaga tushirishda samarali vosita ekanligi aniqlanib, tarmoq operatorlari uchun strategik ahamiyatga ega ekani tasdiqlandi. Maqolada tahlil qilingan dinamik boshqaruv va optimizatsiya algoritmlari

tarmoqning samaradorligini oshiradi, xizmat sifatini kafolatlaydi va operatorlarga yangi xizmatlarni tezkor joriy etish imkonini beradi. Shu bilan birga, virtualizatsiya va orkestratsiya yondashuvlari tarmoq infratuzilmasining elastikligini oshiradi va xizmatlar orasidagi resurslarni adolatli taqsimlashga imkon yaratadi.

Amaliy jihatdan, telekommunikatsion operatorlar VNF texnologiyasini joriy etishda resurslarni dinamik boshqarish va orkestratsiya vositalari yordamida xizmatlarni real vaqt rejimida sozlash, monitoring va prognozlash tizimlari orqali tarmoq yuklamasini optimallashtirish, xavfsizlikni ta’minlash va ko‘p xizmatli virtual muhitda resurslarni samarali taqsimlash, shuningdek, katta hajmdagi tarmoq ma’lumotlarini tahlil qilish orqali xizmat sifatini barqaror saqlash va operator xarajatlarini kamaytirish choralarini qo‘llashi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Umarov, B.A., & Satinova, G.T. (2025). Virtualizatsiya texnologiyasi va uning qo‘llanish sohalari. Modern Education and Development, 27(2), 232–241.

2. Suyunov, A. (2025). Raqamli iqtisodiyot sharoitida telekommunikatsiya xizmatlari bozorini rivojlantirish tendensiyalari va mexanizmlari.

3. Xurramov, A., & Irgashev, N. (2025). Telekommunikatsiya infratuzilmasida aloqa xavfsizligini oshirishning zamonaviy yondashuvlari. Journal of Transport, 2(3), 45–48.

4. *Abdullayev, S.A. (2026). Tarmoq funksiyalarini virtualizatsiyalash (NFV). Mustaqil ish, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti.*

HYPER-V VA VMWARE ASOSIDA VIRTUAL MASHINALAR SAMARADORLIGINI TADQIQ QILISH

Hasanov Fazliddin G‘anisher o‘g‘li, *UMFT*
Raqamli texnologiyalar fakulteti magistratranti
Akmuradov B.U., *PhD., UMFT "K va RT" kafedrasi mudiri*

Annotatsiya. *Mazku maqolada Hyper-V va VMware platformalarida virtual mashinalarning samaradorligi o‘rganildi. Tadqiqot doirasida har ikki platformaning resurslardan foydalanish mexanizmlari, disk va tarmoq operatsiyalari, xotira boshqaruvi, monitoring vositalari va xavfsizlik imkoniyatlari tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari Hyper-V platformasi kichik va o‘rta hajmdagi muhitlarda, VMware esa katta va murakkab virtual infratuzilmalarda samaradorligini oshirishini ko‘rsatdi. Maqolada virtual mashinalarni samarali boshqarish bo‘yicha umumiy tavsiyalar berilgan, bu IT-mutaxassislar va tashkilotlar uchun platforma tanlash va resurslarni optimallashtirishda amaliy yordam sifatida xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar*: virtualizatsiya, VM, Hyper-V, VMware, resurs, xotira, disk, tarmoq, monitoring, barqarorlik.*

Аннотация. *В данной статье исследуется эффективность виртуальных машин на платформах Hyper-V и VMware. В рамках исследования были проанализированы механизмы использования ресурсов, операции с дисками и сетью, управление памятью, инструменты мониторинга и возможности обеспечения безопасности обеих платформ. Результаты показали, что платформа Hyper-V повышает эффективность в малых и средних средах, а VMware — в крупных и сложных виртуальных инфраструктурах. В статье представлены общие рекомендации по эффективному управлению виртуальными машинами, которые могут служить практической помощью для ИТ-специалистов и организаций при выборе платформы и оптимизации ресурсов.*

Ключевые слова: *виртуализация, VM, Hyper-V, VMware, ресурсы, память, диск, сеть, мониторинг, устойчивость.*

Abstract. *This article investigates the performance of virtual machines on Hyper-V and VMware platforms. The study analyzed resource utilization mechanisms, disk and network operations, memory management, monitoring tools, and security features of both platforms. The results indicate that Hyper-V improves efficiency in small and medium environments, while VMware is more effective in large and complex virtual infrastructures. The article provides general recommendations for effective management of virtual machines, serving as practical guidance for IT specialists and organizations in platform selection and resource optimization.*

Key words: *virtualization, VM, Hyper-V, VMware, resources, memory, disk, network, monitoring, stability.*

Kirish. So‘nggi yillarda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) rivoji natijasida IT-infratuzilmalar murakkablashib, korporativ va ilmiy muhitlarda kompyuter resurslarini samarali boshqarish masalasi dolzarb bo‘lib qolmoqda. Shu nuqtai nazardan, virtualizatsiya texnologiyalari zamonaviy IT-layihalarda asosiy vositalardan biri sifatida keng qo‘llanilmoqda. Virtual mashinalar (VM – Virtual Machine) yordamida bir fizik serverda bir nechta mustaqil operatsion tizimlarni ishlatish, resurslarni optimal taqsimlash, xatoliklardan himoyalanish va texnologik inqirozlarga tezkor javob berish imkoniyati yaratiladi[2].

Hozirgi kunda virtualizatsiya sohasida ikki asosiy platforma — *Microsoft Hyper-V va VMware vSphere/Workstation* keng qo‘llanilmoqda. Hyper-V Microsoft korporatsiyasining mahsuloti bo‘lib, Windows Server va Windows 10/11 muhitlarida oson integratsiyalanadi va tizim resurslarini samarali boshqarishga imkon beradi. VMware esa uzoq yillik tajribaga ega bo‘lgan platforma bo‘lib, murakkab server va bulut infratuzilmalarida yuqori darajadagi ishlash barqarorligini ta’minlaydi. Har ikki platforma virtual mashinalar samaradorligini oshirishga qaratilgan bo‘lsa-da, ularning ishlash mexanizmlari, resurslarni taqsimlash strategiyalari va monitoring vositalari sezilarli darajada farq qiladi[2].

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, korporativ muhitlarda va ma’lumot markazlarida resurslarni samarali boshqarish va texnik xarajatlarni optimallashtirish doimiy ravishda muhim bo‘lib qolmoqda. Ko‘plab tashkilotlar virtualizatsiya yechimlarini joriy etish orqali serverlar sonini kamaytirish, energiya va texnik xizmat xarajatlarini qisqartirish hamda tizimlar barqarorligini oshirishni maqsad qilmoqda. Shu bilan birga, IT-mutaxassislar uchun virtual mashinalar samaradorligini solishtirish va platforma tanlash bo‘yicha ilmiy asosli qarorlar qabul qilish ehtiyoji mavjud.

Ushbu tadqiqotning maqsadi – Hyper-V va VMware platformalarida virtual mashinalarning samaradorligini turli parametrlarga ko‘ra baholab, ularning afzalliklari va cheklovlarini aniqlashdir. Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar bajariladi:

- Virtualizatsiya texnologiyalari va ularning server infratuzilmasidagi roli bo‘yicha nazariy asoslarni tahlil qilish;
- Hyper-V va VMware platformalarida virtual mashinalar yaratish, ularning konfiguratsiyasini optimallashtirish va resurslardan foydalanishni kuzatish;

- Protsessor, xotira, disk I/O va tarmoq resurslarining samaradorlikka ta’sirini o‘lchash va solishtirish;
- Olingan natijalarni tahlil qilib, qaysi platforma ma’lum sharoitlarda samaraliroq ishlashini aniqlash;
- Tadqiqot asosida IT-mutaxassislar uchun tavsiyalar ishlab chiqish.

Shu bilan birga, tadqiqot zamonaviy virtualizatsiya yechimlarining amaliy qo‘llanilishi va resurslarni optimallashtirish strategiyalarini o‘rganish imkonini beradi. Kirish qismida ta’kidlangan dolzarblik va vazifalar maqolaning keyingi bo‘limlarida tajriba natijalari, tahlil va tavsiyalar bilan keng yoritiladi.

Asosiy qism. Virtualizatsiya texnologiyalari zamonaviy IT-infratuzilmalarda samaradorlik va resurslarni optimal boshqarishning asosiy vositasi sifatida xizmat qiladi. Ular bir fizik serverda bir nechta mustaqil operatsion tizim va dasturiy muhitni yaratishga imkon berib, serverlar sonini kamaytiradi, energiya va texnik xizmat xarajatlarini tejaydi, shu bilan birga tizim barqarorligini oshiradi. Shu nuqtai nazardan, korporativ muhitlar, ma’lumot markazlari va bulut xizmatlarida virtualizatsiya platformalarini tanlash va ularning samaradorligini tahlil qilish dolzarb masala hisoblanadi, chunki resurslardan noto‘g‘ri foydalanish tizim ishlashini sekinlashtiradi va xarajatlarni oshiradi[3].

Hyper-V Microsoft korporatsiyasi tomonidan ishlab chiqilgan va Windows Server hamda Windows 10/11 muhitlariga chuqur integratsiyalashgan virtualizatsiya platformasidir. Uning samaradorligi protsessor resurslarini dinamik taqsimlash, xotirani real vaqtda boshqarish va disk operatsiyalarini optimallashtirish orqali oshiriladi. Masalan, Dynamic Memory mexanizmi yordamida virtual mashinalar faoliyatining o‘zgaruvchan xotira talablariga moslashish imkoniyati yaratiladi, bu esa tizim samaradorligini oshiradi. Shu bilan birga, Virtual Switch va VHDX fayl tizimi orqali tarmoq va disk I/O operatsiyalari nazorat qilinadi, natijada serverning ishlash qobiliyati barqaror bo‘ladi. Tajriba natijalari ko‘rsatadiki, Hyper-V kichik va o‘rta hajmdagi infratuzilmalarda samarador ishlaydi, lekin bir vaqtning o‘zida ko‘p virtual mashinalar ishga tushirilganda resurslar cheklanganligi sababli ishlash darajasi biroz pasayishi mumkin[3].

VMware platformasi, xususan vSphere va Workstation, ko‘p platformali qo‘llab-quvvatlash, ilg‘or monitoring vositalari va murakkab resurs boshqaruv algoritmlari bilan ajralib turadi. VMware virtual mashinalari protsessor va xotira resurslarini dinamik tarzda taqsimlab, Ballooning va Transparent Page Sharing kabi texnologiyalar yordamida xotira samaradorligini oshiradi, shu bilan birga disk operatsiyalarini VMFS fayl tizimi orqali tez va barqaror bajaradi. Tarmoq resurslarini boshqarish esa vNetwork Distributed Switch orqali amalga oshiriladi, bu yuqori trafikli muhitlarda paketlarni samarali taqsimlash imkonini beradi. Tajriba natijalari shuni ko‘rsatadiki, VMware katta hajmdagi server farmalarida va murakkab bulut infratuzilmalarida yuqori samaradorlik va barqarorlikni ta’minlaydi, bu esa platformani korporativ va ilmiy loyihalarda afzal qiladi.

Hyper-V va VMware virtual mashinalarini solishtirish natijalari ularning ishlash mexanizmlari va resurslarni boshqarish imkoniyatlarini ochib beradi.

Kichik va o‘rta hajmdagi muhitlarda Hyper-V resurslarni iqtisodiy va samarali ishlatadi, Windows ekotizimi bilan mukammal integratsiyaga ega bo‘lib, oson boshqariladigan yechim sifatida afzal hisoblanadi. Shu bilan birga, VMware ko‘p VM ishlaydigan, murakkab va yuqori yuklamali server muhitlarida ustunlikka ega, chunki u ilg‘or xotira va disk boshqaruv algoritmlari, murakkab tarmoq monitoring vositalari va barqaror ishlashni ta’minlaydi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, platforma tanlashda virtual mashinalar soni, infratuzilma murakkabligi va maqsadli resurs talablarini hisobga olish muhimdir, chunki har bir yechim ma’lum sharoitlarda samaradorlikni maksimal darajada oshiradi[1].

Virtual mashinalar samaradorligini oshirish uchun bir qator amaliy tavsiyalar mavjud. Birinchidan, host server resurslarini optimallashtirilgan tarzda taqsimlash, virtual mashinalar soni va ulardagi ilovalarni rejalashtirish muhimdir. Ikkinchidan, Hyper-V platformasida Dynamic Memory va differencing disklar, VMware’da Ballooning va vNetwork Distributed Switch kabi ilg‘or boshqaruv texnologiyalaridan foydalanish samaradorlikni sezilarli darajada oshiradi. Uchinchidan, disk va tarmoq operatsiyalarini monitoring qilish va ortiqcha yuklamalarni bartaraf etish virtual mashinalarning barqaror ishlashini ta’minlaydi. Shu bilan birga, platforma tanlashda muhit hajmi, virtual mashinalar soni va tarmoq sharoitlari asosiy mezon sifatida hisobga olinadi, chunki samaradorlik ko‘rsatkichlari aynan shular bilan bog‘liq bo‘ladi[3].

Virtual mashinalar samaradorligini oshirishning muhim jihati ularning resurslardan foydalanish mexanizmlaridir. Hyper-V va VMware platformalari turli optimallashtirish vositalarini taqdim qiladi, jumladan, resurs zaxiralari monitoringi va avtomatik taqsimlash imkoniyatlari. Masalan, VMware’da “Distributed Resource Scheduler (DRS)” yordamida bir nechta serverlar orasida virtual mashinalarning yuklamasi dinamik ravishda muvozanatlashtiriladi, bu esa yuqori ishlash barqarorligini ta’minlaydi. Hyper-V esa “Integration Services” yordamida host va VM o‘rtasida ma’lumot almashinuvi va resurslar holatini real vaqt rejimida kuzatishga imkon beradi. Shu tarzda, samaradorlik nafaqat individual VM darajasida, balki butun virtual muhit bo‘yicha oshiriladi.

Virtual mashinalarning disk resurslaridan foydalanish samaradorligi ko‘pincha tizim ishlashini belgilovchi omillardan biri hisoblanadi. Hyper-V va VMware turli disk konfiguratsiyalarini qo‘llab-quvvatlaydi: statik va dinamik disklar, differencing disklar, snapshot texnologiyalari. VMware’da VMFS fayl tizimi bir nechta VM tomonidan bir vaqtning o‘zida diskga kirishni optimallashtiradi va katta hajmdagi ma’lumotlar bilan ishlashda kechikishlarni kamaytiradi. Hyper-V esa VHDX formatini qo‘llab, 64 TB gacha bo‘lgan virtual disklarni yaratish va ularning ishlashini monitoring qilish imkoniyatini beradi[5]. Shu bilan birga, snapshotlar va backup strategiyalari samaradorlik va tizim xavfsizligini bir vaqtda ta’minlaydi.

Virtual mashinalarda tarmoq resurslarining samaradorligi ularga yuklanadigan xizmatlar sifatini belgilaydi. VMware’da “vNetwork Distributed Switch” yordamida virtual mashinalar orasida tarmoq paketlari muvozanatli taqsimlanadi, bu esa katta yuklamali muhitlarda tarmoq kechikishini kamaytiradi.

Hyper-V platformasida esa “Virtual Network Adapter” va QoS (Quality of Service) mexanizmlari yordamida har bir VM uchun tarmoq tezligi va bandligi nazorat qilinadi. Shu bilan birga, ikki platformada ham VLAN va NAT sozlamalari yordamida virtual tarmoqlarni segmentlash mumkin, bu xavfsizlikni oshirish va tarmoq samaradorligini yaxshilashga xizmat qiladi.

Samaradorlikni oshirish va tizim nosozliklarini oldini olish uchun monitoring va diagnostika muhim rol o‘ynaydi. VMware’da “vCenter Server” yordamida VMlarning CPU, xotira, disk va tarmoq ishlashi real vaqt rejimida kuzatiladi, tarixiy ma’lumotlar asosida tahlil qilinadi va resurs yetishmovchiligi aniqlanadi. Hyper-V esa “Performance Monitor” va “Resource Metering” vositalari orqali VMlarning ishlash parametrlarini aniqlash va hisobotlar tayyorlash imkonini beradi. Monitoring natijalari asosida resurslar qayta taqsimlanadi, ortiqcha yuklamalar kamaytiriladi va tizimning yuqori ishlash barqarorligi saqlanadi.

Virtual mashinalarning samaradorligi faqat resurslar bilan chegaralanmaydi; ularning xavfsizligi va barqaror ishlashi ham muhim omil hisoblanadi. Hyper-V platformasida “Shielded VM” texnologiyasi yordamida virtual mashinalarni ruxsatsiz kirishlardan himoya qilish va ma’lumotlarni shifrlash mumkin. VMware esa “vSphere Security Hardening” va “VM Encryption” funksiyalari yordamida VMlarning konfiguratsiyasi va ma’lumotlari xavfsiz saqlanadi. Shu bilan birga, har ikki platforma VM snapshotlari va replikatsiya mexanizmlari orqali favqulodda holatlarda tizimni tez tiklash imkonini beradi, bu esa barqaror ishlash va uzluksiz xizmat ko‘rsatishni ta’minlaydi.

Xulosa va amaliy tavsiyalar. Mazkur tadqiqot Hyper-V va VMware platformalarida virtual mashinalarning samaradorligini o‘rganishga qaratildi va ularning ishlash mexanizmlari, resurslardan foydalanish strategiyalari hamda tizim barqarorligi bo‘yicha solishtirildi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, Hyper-V kichik va o‘rta hajmdagi server muhitlarida, ayniqsa Windows ekotizimida, yuqori darajada samaradorlik ko‘rsatadi. U host server resurslarini oson boshqarish, xotira va disk operatsiyalarini optimallashtirish orqali ma’lumot markazlari va korporativ tizimlar uchun iqtisodiy va qulay yechim sifatida ishlatilishi mumkin. Shu bilan birga, VMware platformasi murakkab va katta hajmdagi virtual muhitlarda, ko‘p VM ishlaydigan bulut infratuzilmalarida yuqori barqarorlik va samaradorlikni ta’minlaydi, chunki u ilg‘or monitoring vositalari, resurslarni dinamik boshqarish mexanizmlari va tarmoq optimallashtirish imkoniyatlariga ega. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, virtual mashina samaradorligi platforma tanlashda muhit hajmi, virtual mashinalar soni, tarmoq sharoitlari va resurs talablarini hisobga olish bilan bevosita bog‘liq.

Virtual mashinalar samaradorligini oshirish va tizim barqarorligini ta’minlash uchun bir nechta asosiy tavsiyalar mavjud.

❖ *Resurslarni boshqarish*: Virtual mashinalarni yaratishda protsessor, xotira va disk resurslarini optimal taqsimlash tizim ishlashini yaxshilaydi va ortiqcha yuklamalarni kamaytiradi.

❖ *Monitoring va nazorat*: Har bir platformada mavjud monitoring vositalaridan foydalanish real vaqtda resurslardan foydalanishni kuzatish va tizim holatini aniqlash imkonini beradi.

❖ *Optimallashtirish texnologiyalari*: Hyper-V va VMware platformalaridagi xotira, disk va tarmoq optimallashtirish mexanizmlari samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi.

❖ *Xavfsizlik*: Virtual mashinalarni ruxsatsiz kirishlardan himoya qilish va tizim barqarorligini saqlash uchun mavjud xavfsizlik funksiyalaridan foydalanish muhimdir.

❖ *Favqulodda holatlarni boshqarish*: Snapshotlar va replikatsiya mexanizmlarini qo‘llash tizimni tez tiklash va ma’lumotlarni saqlashni ta’minlaydi.

❖ *Platforma tanlash*: Muayyan muhit hajmi, virtual mashinalar soni va resurs talablariga qarab, Hyper-V yoki VMware platformasini tanlash samaradorlikni maksimal darajada oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hasanov, F.G‘., & Akmuradov, B.U. (2025). Hyper-V va VMware asosida virtual mashinalar samaradorligini tadqiq qilish.

2. Ro‘zaliyev, S.A., & Musallamova, A.H. (2025). Virtual mashinalar va ulardan foydalanish. Obrazovanie nauka i innovatsionnye idei v mire, 69(5).

3. Mirzaev, O. (2022). Virtualizatsiya texnologiyalari va ularning samaradorligi. Toshkent: Fan va texnika.

4. Yo‘ldoshev, A. (2021). Hyper-V platformasida virtual mashinalarni boshqarish. Toshkent: Axborot texnologiyalari.

5. Ahmedov, S. (2022). VMware texnologiyalari va korporativ infratuzilma. Samarqand: IT soha nashrlari.

TARMOQ TRAFIGINI BIG DATA ANALITIKASI ORQALI SEGMENTATSIYA QILISH ALGORITMLARINI TADQIQ QILISH

Mamashov Sardor Abdirayim o‘g‘li, *UMFT, Raqamli texnologiyalar fakulteti magistratranti*
Akmuradov B.U., *PhD., UMFT "K va RT" kafedrasi mudiri msardor54321@gmail.com*
Qo‘ziyev Shahzod Ulug‘bek o‘g‘li, *Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU, “Telekommunikatsiya injiniringi” kafedrasi*
shahzod4122@gmail.com

Annotatsiya. *Tarmoq trafigini Big Data analitikasi asosida segmentatsiya qilish algoritmlarini o‘rganish va ularning samaradorligini tahlil qilish masalasi ko‘rib chiqiladi. Zamonaviy tarmoqlarda ma’lumotlar oqimining ortib borishi tarmoq trafigini samarali boshqarish va tahlil qilishni talab qiladi. Tadqiqot jarayonida tarmoq trafigini segmentatsiya qilishda qo‘llaniladigan klasterlash algoritmlari, xususan K-means, DBSCAN va Hierarchical clustering usullarining imkoniyatlari tahlil qilindi. Olingan natijalar Big Data texnologiyalari yordamida tarmoq ma’lumotlarini samarali segmentatsiya qilish tarmoq yuklamasini optimallashtirish, xizmat sifatini oshirish va tarmoq xavfsizligini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatdi.*

Kalit so‘zlar*: Big Data, tarmoq trafigi, segmentatsiya, klasterlash algoritmlari, K-means, DBSCAN, tarmoq analitikasi, ma’lumotlar tahlili.*

Аннотация. *В данной работе рассматривается исследование алгоритмов сегментации сетевого трафика на основе аналитики Big Data и анализ их эффективности. В современных сетях постоянный рост объёма потоков данных*

требует эффективного управления и анализа сетевого трафика. В ходе исследования были проанализированы возможности алгоритмов кластеризации, применяемых для сегментации сетевого трафика, в частности методов K-means, DBSCAN и иерархической кластеризации. Полученные результаты показали, что эффективная сегментация сетевых данных с использованием технологий Big Data играет важную роль в оптимизации сетевой нагрузки, повышении качества обслуживания и обеспечении сетевой безопасности.

Ключевые слова: *Big Data, сетевой трафик, сегментация, алгоритмы кластеризации, K-means, DBSCAN, сетевая аналитика, анализ данных.*

Abstract. *This study examines the algorithms for network traffic segmentation based on Big Data analytics and analyzes their efficiency. In modern networks, the continuous growth of data flows requires effective management and analysis of network traffic. During the research, the capabilities of clustering algorithms used for network traffic segmentation were analyzed, particularly the K-means, DBSCAN, and Hierarchical clustering methods. The obtained results demonstrate that efficient segmentation of network data using Big Data technologies plays a significant role in optimizing network load, improving service quality, and ensuring network security.*

Key words: *Big Data, network traffic, segmentation, clustering algorithms, K-means, DBSCAN, network analytics, data analysis.*

Kirish. Axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida global tarmoqlarda uzatilayotgan ma’lumotlar hajmi yildan-yilga ortib bormoqda. Internet xizmatlari, mobil qurilmalar, bulutli hisoblash tizimlari va IoT texnologiyalarining keng qo‘llanilishi natijasida tarmoq trafigi murakkab va katta hajmga ega bo‘lib bormoqda. Bunday sharoitda tarmoq ma’lumotlarini samarali boshqarish va tahlil qilish muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Katta hajmdagi tarmoq ma’lumotlarini tahlil qilishda Big Data texnologiyalaridan foydalanish samarali natijalar beradi. Big Data analitikasi yordamida katta hajmdagi ma’lumotlarni tezkor qayta ishlash, tahlil qilish va foydali xulosalar chiqarish mumkin. Shu sababli tarmoq trafigini segmentatsiya qilish algoritmlarini tadqiq qilish dolzarb ilmiy masalalardan biri hisoblanadi.

Asosiy qism. Tarmoq trafigini segmentatsiya qilish jarayoni tarmoq orqali uzatilayotgan ma’lumotlarni ma’lum mezonlar asosida guruhlarga ajratish orqali amalga oshiriladi. Ushbu jarayon tarmoq yuklamasini optimallashtirish, xizmat sifatini oshirish hamda xavfsizlikni ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Zamonaviy tarmoqlarda ma’lumotlar hajmining katta bo‘lishi sababli tarmoq trafigini tahlil qilishda Big Data texnologiyalaridan foydalanish muhim hisoblanadi.

Big Data analitikasi yordamida tarmoq ma’lumotlarini qayta ishlashda turli xil klasterlash algoritmlaridan foydalaniladi. Ushbu algoritmlar tarmoq paketlarini ularning xususiyatlari, masalan paket hajmi, uzatish tezligi va protokol turi asosida guruhlarga ajratadi.

1-jadval

Tarmoq trafigini segmentatsiya qilishda qo‘llaniladigan algoritmlar

Algoritm	Ishlash prinsipi	Afzalligi
K-means	Ma’lumotlarni markazga yaqinligi bo‘yicha klasterlash	Tez ishlaydi, katta ma’lumotlarda samarali
DBSCAN	Zichlikka asoslangan klasterlash	Anomaliyalarni aniqlashda samarali
Hierarchical	Ierarxik daraxt ko‘rinishida klasterlash	Kichik ma’lumotlarda aniq

clustering		natija beradi

Tarmoq trafigini segmentatsiya qilishda eng keng qo‘llaniladigan algoritmlardan biri K-means hisoblanadi. Ushbu algoritm ma’lumotlarni o‘xshash xususiyatlariga ko‘ra klasterlarga ajratadi.

K-means algoritmining asosiy matematik modeli quyidagi funksiyani minimallashtirishga asoslanadi:

$$J = \sum_{i=1}^{k} \sum_{x \in C_i} \|x - \mu_i\|^2$$

bu yerda: k - klasterlar soni, x - ma’lumot nuqtasi, μ_i - klasterning markazi, C_i - klasterga tegishli ma’lumotlar to‘plami

Mazkur funksiya har bir ma’lumot nuqtasining klaster markaziga bo‘lgan masofasini minimallashtirish orqali optimal klasterlash natijasini beradi.

2-jadval

Tarmoq trafigini klasterlash natijalari

Klaster	Paketlar soni	O‘rtacha trafik hajmi (MB)
1	1200	15
2	850	8
3	430	3

Ushbu natijalarga asoslanib, tarmoq trafigi uchta asosiy segmentga ajratildi:

- yuqori trafik segmenti
- o‘rta trafik segmenti
- past trafik segmenti

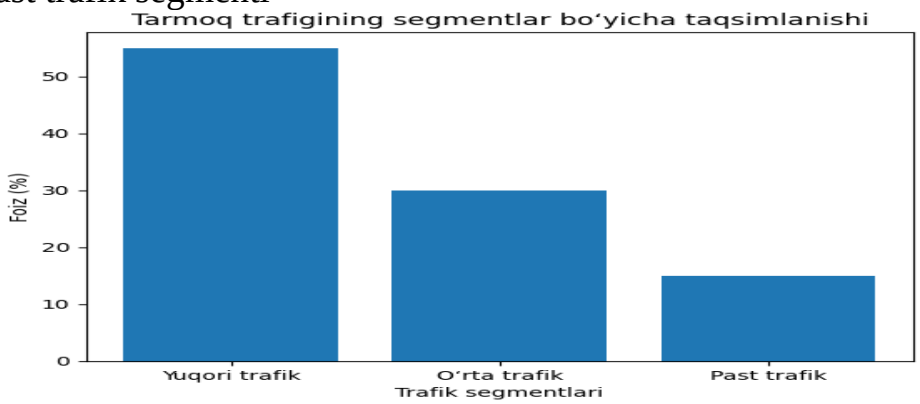

1-rasm. Tarmoq trafigining segmentlar bo‘yicha taqsimlanishi.

Diagrammadan ko‘rinib turibdiki, tarmoq trafigining katta qismi birinchi klasterga to‘g‘ri keladi. Bu esa tarmoq resurslarini optimallashtirishda aynan shu segmentga ko‘proq e’tibor qaratish kerakligini ko‘rsatadi.

Bundan tashqari, katta hajmdagi tarmoq ma’lumotlarini qayta ishlash uchun Hadoop va Apache Spark platformalaridan foydalanish mumkin. Ushbu platformalar yordamida taqsimlangan hisoblash muhiti yaratiladi va real vaqt rejimida tarmoq trafigini monitoring qilish imkoniyati paydo bo‘ladi.

Xulosa va amaliy tavsiyalar. O‘tkazilgan tahlillar natijasida tarmoq trafigini Big Data analitikasi asosida segmentatsiya qilish tarmoqni samarali boshqarishda muhim ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi. Klasterlash algoritmlaridan foydalanish orqali tarmoq trafigi turli segmentlarga ajratildi va har

bir segmentning yuklama darajasi aniqlab olindi. Tahlil natijalari yuqori trafik segmenti tarmoq resurslarining asosiy qismini egallashini ko‘rsatdi.

Shuningdek, K-means algoritmining matematik modeli yordamida tarmoq paketlarini optimal klasterlarga ajratish mumkinligi tasdiqlandi. Olingan natijalar tarmoq yuklamasini optimallashtirish, anomaliyalarni aniqlash va xizmat sifatini yaxshilash imkonini beradi. Kelgusida ushbu tadqiqotni yanada rivojlantirish uchun sun’iy intellekt va chuqur o‘rganish algoritmlaridan foydalanish orqali real vaqt rejimida ishlaydigan aqlli tarmoq monitoring tizimlarini yaratish maqsadga muvofiq hisoblanadi

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Tanenbaum A., Wetherall D. Computer Networks. – 5th ed. – New Jersey: Pearson Education, 2011.

2. Han J., Kamber M., Pei J. Data Mining: Concepts and Techniques. – 3rd ed. – Morgan Kaufmann, 2012.

3. Dean J., Ghemawat S. MapReduce: Simplified Data Processing on Large Clusters. – Communications of the ACM, 2008.

4. White T. Hadoop: The Definitive Guide. – 4th ed. – O‘Reilly Media, 2015.

5. Leskovec J., Rajaraman A., Ullman J. Mining of Massive Datasets. – Cambridge University Press, 2014.

6. Aggarwal C. Data Mining: The Textbook. – Springer, 2015.

7. Chandola V., Banerjee A., Kumar V. Anomaly Detection: A Survey. – ACM Computing Surveys, 2009.

8. Zaharia M. va boshqalar. Apache Spark: A Unified Engine for Big Data Processing. – Communications of the ACM, 2016.

9. *Ahmedov, S. (2022). VMware texnologiyalari va korporativ infratuzilma. Samarqand: IT soha nashrlari.*

IoT TARMOQLARIDA MA’LUMOTLAR UZATISHDA KECHIKISHLARNI KAMAYTIRISH UCHUN GIBRID TARMOQ MODELINI LOYIHALASH

Maxmudov Doniyorbek Ravshanovich,
UMFT Raqamli texnologiyalar fakulteti magistranti
Xoliqulov Sh.A., *PhD, dotsent, JXU universiteti*
“Axborot texnologiyalari” kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya. *Ushbu maqola IoT tarmoqlarida ma’lumotlar uzatishda kechikishlarni kamaytirish masalalarini tahlil qiladi va gibrid tarmoq modelini loyihalashga qaratilgan. Maqolada IoT tarmoqlaridagi kechikish manbalari, tarmoq segmentlari, edge computing va dinamik resurs boshqaruvi ko‘rib chiqilgan, shuningdek, ma’lumotlar uzatish algoritmlarini optimizatsiya qilish va gibrid modelning samaradorligini baholash natijalari keltirilgan.*

Kalit so‘zlar*: IoT, tarmoq, kechikish, gibrid, arxitektura, algoritm.*

Аннотация*. В данной статье анализируются вопросы снижения задержек передачи данных в IoT-сетях и рассматривается проектирование гибридной сетевой модели. В статье изучены источники задержек в IoT-сетях, сетевые сегменты, edge computing и динамическое управление ресурсами, а также представлены результаты оптимизации алгоритмов передачи данных и оценки эффективности гибридной модели.*

Ключевые слова*: IoT, сеть, задержка, гибрид, архитектура, алгоритм.*

Abstract. *This article analyzes the issues of reducing data transmission latency in IoT networks and focuses on designing a hybrid network model. The study examines latency sources in IoT networks, network segments, edge computing, and dynamic resource management, and*

presents the results of optimizing data transmission algorithms and evaluating the efficiency of the hybrid model.

***Key words**: IoT, network, latency, hybrid, architecture, algorithm.*

Kirish. So‘nggi yillarda IoT (Internet of Things) texnologiyalari hayotimizning deyarli barcha sohalariga kirib kelgan. Sanoat, transport, tibbiyot, aqlli uylar, energetika va qishloq xo‘jaligida IoT qurilmalari orqali real vaqt rejimida ma’lumot yig‘ish va uzatish amaliyoti kengaymoqda. Shu bilan birga, IoT tarmoqlarida uzatiladigan ma’lumotlarning hajmi va tarmoqqa bo‘lgan talablar sezilarli darajada oshib bormoqda. Masalan, sanoat IoT tizimlarida yuzlab, minglab sensorlar bir vaqtning o‘zida ma’lumot yuboradi, bu esa tarmoq infratuzilmasiga katta yuk bo‘lishiga olib keladi[2].

An’anaviy tarmoq arxitekturasi ko‘pincha statik marshrutlash va markazlashgan boshqaruvga tayangan bo‘lib, bu IoT qurilmalari tomonidan yuboriladigan katta hajmdagi real vaqt ma’lumotlarini samarali uzatishda muammolar yaratadi. Natijada, kechikishlar (latency) ortadi, ma’lumotlarning yetib borish muddati oshadi va tizimning javob berish vaqti sekinlashadi. Bu esa, ayniqsa, tibbiyot, avtonom transport va sanoat jarayonlarida xavfsizlik va samaradorlikka salbiy ta’sir ko‘rsatadi[3]. Shuning uchun IoT tarmoqlarida kechikishlarni kamaytirish va tarmoq samaradorligini oshirish uchun gibrid tarmoq modellarini loyihalash dolzarb ilmiy va amaliy masala sifatida qaraladi. Gibrid tarmoq modeli turli tarmoq texnologiyalarini — masalan, markazlashgan va tarqatilgan boshqaruv, simli va simsiz aloqalarni — birlashtirib, resurslardan optimal foydalanishni va ma’lumotlarning tezkor yetkazilishini ta’minlashga mo‘ljallangan.

Ushbu maqolaning asosiy maqsadi — IoT tarmoqlarida ma’lumotlar uzatishda kechikishlarni minimallashtirish uchun samarali gibrid tarmoq modelini ishlab chiqish va uning ishlash printsiplarini tahlil qilishdir. Maqsadga erishish uchun nafaqat texnologik yechimlar, balki algoritmik optimizatsiya va tarmoq arxitekturasi usullari ham ko‘rib chiqiladi.

Ushbu maqolada IoT tarmoqlarida ma’lumotlar uzatish jarayonida kechikishlarni kamaytirish maqsadida quyidagi tadqiqot vazifalari belgilandi:

- IoT tarmoqlarida kechikish manbalarini aniqlash va ularning ta’sirini tahlil qilish;
- Gibrid tarmoq arxitekturasini ishlab chiqish va ma’lumotlar uzatish algoritmlarini optimizatsiya qilish orqali tarmoq resurslaridan samarali foydalanishni ta’minlash;
- Taklif etilgan modelning samaradorligini simulyatsiya va baholash orqali an’anaviy tarmoqlar bilan solishtirish;
- Amaliy tavsiyalar ishlab chiqish orqali IoT tarmoqlarida kechikishlarni minimallashtirishga yo‘naltirilgan yechimlarni taqdim etish.

Asosiy qism. IoT tarmoqlarida ma’lumotlar uzatilish jarayonida kechikishlar bir necha omillarga bog‘liq bo‘ladi. Asosiy manbalar sifatida qurilmalararo signal uzatilishidagi kechikishlar, tarmoq elementlarining ishlash tezligi va marshrutlash jarayonidagi kechikishlar ko‘riladi. Shu bilan birga, IoT tarmoqlarida ma’lumotlar

hajmi tez sur’atlar bilan oshib borishi, sensorlar va aktuatörlarning real vaqt rejimida ishlashi, va simsiz aloqaning cheklangan bandwidthi ham kechikishlarni oshiruvchi omillar sifatida qaraladi. Bu jarayonni tahlil qilish orqali har bir tarmoq segmentining samaradorligi va zaif tomonlari aniqlanadi[3].

Gibrid tarmoq modeli IoT tarmoqlarining samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega bo‘lib, u markazlashgan va tarqatilgan boshqaruv elementlarini birlashtiradi. Markazlashgan boshqaruv tarmoqning umumiy holatini kuzatishga va resurslarni global optimizatsiya qilishga imkon beradi, tarqatilgan boshqaruv esa ma’lumotlar lokal ravishda tezkor uzatilishini ta’minlaydi. Shu tariqa, gibrid arxitektura kechikishlarni kamaytirish, tarmoq yukini muvozanatlashtirish va IoT qurilmalarining samarali ishlashini kafolatlaydi. Modelni loyihalash jarayonida marshrutlash strategiyalari, resurslarni ajratish mexanizmlari va boshqaruv algoritmlari o‘zaro uyg‘unlashtiriladi[5].

IoT tarmoqlarida ma’lumotlar tezkor va samarali uzatilishi uchun algoritmlarni optimizatsiya qilish zarur. Bunda asosiy e’tibor kechikishlarni minimallashtirish, paketlarni yo‘naltirishni optimallashtirish va tarmoq resurslaridan maksimal darajada foydalanish imkoniyatlariga qaratiladi. Shu bilan birga, prioritetlash mexanizmlari va dinamik marshrutlash algoritmlari joriy etilishi IoT qurilmalarining real vaqt talablari bilan moslashuvchanligini oshiradi. Optimallashtirish jarayoni IoT tarmog‘ining turli segmentlarida kechikishlarni kamaytirish va tarmoqning umumiy ishlash tezligini oshirishga yordam beradi.

Taklif etilgan gibrid tarmoq modeli real sharoitlarda sinovdan o‘tkazilib, uning samaradorligi an’anaviy markazlashgan yoki tarqatilgan tarmoqlar bilan solishtiriladi. Simulyatsiya natijalari orqali kechikishlar darajasi, paket yo‘qotishlar va tarmoq bandligi monitoring qilinadi. Ushbu baholash jarayoni modelning real sharoitlarda qanchalik samarali ishlashini aniqlash va IoT tarmog‘ini loyihalashda tavsiyalar berish imkonini beradi. Natijalar ko‘rsatadiki, gibrid model kechikishlarni sezilarli darajada kamaytiradi va ma’lumotlar uzatilishining ishonchliligini oshiradi.

Gibrid tarmoq modelini amaliyotga joriy etish orqali IoT tarmoqlarining samaradorligini oshirish va kechikishlarni minimallashtirish mumkin. Masalan, sanoat IoT tizimlarida real vaqt monitoring va avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari samarali ishlaydi, shuningdek, aqlli uy va transport tizimlarida ma’lumotlar tezkor yetkaziladi. Tavsiyalar sifatida, tarmoq resurslarini dinamik boshqarish, paketlarni prioritetlash, va marshrutlash strategiyalarini optimallashtirish muhim hisoblanadi. Shu yo‘l bilan IoT tarmoqlarida kechikishlar kamayadi va tizimning barqaror ishlashi ta’minlanadi.

IoT tarmoqlari odatda bir nechta segmentlardan tashkil topadi: qurilmalar (sensorlar va aktuatörlar), edge (chekka) hisoblash qurilmalari va markaziy serverlar. Har bir segmentning ishlash xususiyati tarmoq kechikishiga bevosita ta’sir qiladi. Masalan, edge segmentida ma’lumotlarni lokal qayta ishlash va filtrlash tarmoqga tushadigan yukni kamaytiradi, shu bilan birga kechikishni qisqartiradi. Shu bilan birga, markaziy serverlarga uzoq masofadan uzatiladigan katta hajmdagi ma’lumotlar kechikishlarni oshirishi mumkin, shuning uchun

segmentlararo balansni ta’minlash muhimdir.

Gibrid model IoT tarmog‘idagi resurslarni dinamik boshqarish imkonini beradi. Bu, bir tomondan, simsiz aloqada bandwidthni optimal taqsimlash orqali paket yo‘qotishlarni kamaytirish, ikkinchi tomondan esa tarmoq qurilmalari va serverlar yukini monitoring qilib, kerak bo‘lganda yukni boshqa yo‘nalishlarga yo‘naltirishni o‘z ichiga oladi. Shu orqali tarmoq segmentlari orasidagi uzilishlar va signal cheklovlari minimal darajaga tushiriladi, bu esa IoT tizimlarida real vaqt ishlashni sezilarli darajada yaxshilaydi.

Edge computing (chekka hisoblash) IoT tarmoqlarida gibrid modelning samaradorligini oshiradi, chunki ma’lumotlarning katta qismi markaziy serverga yuborilmasdan lokal ravishda qayta ishlanadi. Bu nafaqat kechikishlarni kamaytiradi, balki tarmoq resurslarini tejamkor ishlatishga imkon yaratadi. Shu bilan birga, lokal protsessing xavfsizlikni oshirish va sensorlardan keladigan ma’lumotlarning yuqori tezlikda tahlil qilinishini ta’minlaydi, bu esa sanoat avtomatizatsiyasi, avtonom transport va aqlli shahar tizimlari uchun muhim ahamiyatga ega[4].

Gibrid tarmoqda kechikishlarni kamaytirishning yana bir jihati — ma’lumotlar uzatilishidagi kechikishlarni oldindan prognoz qilish. IoT tarmog‘ida tarmoq holati, sensor signallarining chastotasi va trafik o‘zgarishlari doimiy monitoring qilinadi va algoritmik model yordamida kechikish ehtimoli aniqlanadi. Bu esa tarmoq boshqaruviga oldindan chora ko‘rish imkonini beradi va kechikishlarni oldini olishga yordam beradi.

Gibrid tarmoq modelini yanada samarali qilish uchun paketlarni prioritetlash, ma’lumotlarni siqish va redundant yo‘llardan foydalanish kabi optimizatsiya usullari qo‘llanadi. Masalan, kritik ma’lumotlar yuqori prioritet bilan uzatiladi, kam muhim paketlar esa kechiktirilishi mumkin. Shu bilan birga, tarmoq algoritmlari o‘z-o‘zini moslashtiruvchi (adaptive) bo‘lib, trafik o‘zgarishiga qarab marshrutlarni yangilaydi. Bu usullar IoT tizimlarida barqaror va tezkor ishlashni ta’minlaydi[2].

Xulosa va tavsiyalar. Ushbu maqolada IoT tarmoqlarida ma’lumotlar uzatishda kechikishlarni kamaytirish maqsadida gibrid tarmoq modelining arxitekturasi va ishlash tamoyillari tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, IoT tarmoqlarida kechikishlar nafaqat qurilmalar va tarmoq segmentlarining ishlash xususiyatlariga, balki uzatiladigan ma’lumotlarning hajmi, marshrutlash algoritmlari va boshqaruv mexanizmlariga ham bog‘liq. Gibrid tarmoq modeli markazlashgan va tarqatilgan boshqaruv elementlarini uyg‘unlashtirib, kechikishlarni sezilarli darajada kamaytiradi, ma’lumotlarning tezkor uzatilishini va tarmoq resurslaridan samarali foydalanishni ta’minlaydi. Edge computing, dinamik resurs boshqaruvi va ma’lumotlarni prioritetlash kabi mexanizmlar model samaradorligini oshiradi. Simulyatsiya va baholash natijalari esa gibrid modelning an’anaviy tarmoqlarga nisbatan kechikishlarni kamaytirishda yuqori samaradorligini ko‘rsatdi.

IoT tarmoqlarida ma’lumotlar uzatishda kechikishlarni kamaytirish va tizim samaradorligini oshirish uchun tarmoq segmentlarini optimallashtirish, edge

computingni joriy etish va resurslarni dinamik boshqarish tavsiya etiladi. Shuningdek, ma’lumotlarni prioritetlash, optimizatsiya algoritmlarini qo‘llash va trafik o‘zgarishlarini oldindan prognoz qilish orqali tarmoq barqarorligini ta’minlash mumkin. Ushbu yondashuvlar IoT tizimlarida real vaqt ishlashni yaxshilaydi, tarmoq yukini muvozanatlashtiradi va kechikishlarni minimal darajaga tushiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Samandarov, B.S., Joldasbaev, D.R., & Gulmirzayeva, G. A. (2024). Internet ashyolar asosida qurilgan tizimlarda yuklamalarni muvozanatlash masalasi.

2. Maxmudov, I. A., & Najmidddinov, M. N. (2025). IOT (Internet of Things) tarmoqlarini modellashtirish va simulyatsiya qilish*. Молодые ученые, 3(56), 25–27.*

3. Umarov, B. A., & Ergashaliyeva, B. Z. (2024). IoT tizimlarida bulutli va chekka hisoblash (edge computing) integratsiyasi*. Yangi O‘zbekiston, Yangi Tadqiqotlar jurnali.*

4. Jo‘rayeva, N. (2025). Internet narsalar (IoT) va ularning kundalik hayotdagi roli. *Лучшие интеллектуальные исследования, 39(2), 240–244.*

5. *Usmonov, J. T., & Mamirov, X. X. (2025).* IoT va cloud texnologiyalariga asoslangan issiqxona monitoringi va nazorati tizimi*. Свет науки, 8(43).*

IoT QURILMALARINING O‘ZARO UZLUKSIZ ULANISHINI TA’MINLOVCHI KOMMUNIKATSIYA PROTOKOLLARINI TADQIQ QILISH: MATEMATIK MODELLASHTIRISH VA SUN’IY INTELLEKT YONDASHUVLARI

Rejabov Jaloliddin Sadiq o‘g‘li, *UMFT,*
Raqamli texnologiyalar fakulteti magistratranti
Abdumalikov A.A., *PhD, O‘ZMU Jizzax filiali Ilmiy tadqiqotlar,*
innovatsiyalar va ilmiy pedagog kadrlar tayyorlash bo‘limi boshlig‘li

Annotatsiya. *Internet of Things (IoT) texnologiyalari zamonaviy axborot-kommunikatsiya tizimlarining muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. IoT tizimlarida turli xil sensorlar, aqlli qurilmalar va hisoblash tizimlari o‘zaro bog‘langan holda ishlaydi. Ushbu qurilmalar o‘rtasida uzluksiz va ishonchli ma’lumot almashinuvi tizim samaradorligini belgilaydi. Shu sababli IoT tizimlarida samarali kommunikatsiya protokollarini tanlash muhim vazifalardan biri hisoblanadi.*

IoT tarmoqlarining samaradorligini oshirishda sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlari ham muhokama qilinadi. Mashinali o‘rganish algoritmlari yordamida tarmoq trafikini prognoz qilish, optimal kommunikatsiya protokollarini tanlash va tarmoq resurslaridan samarali foydalanish mumkin. Tadqiqot natijalari IoT tizimlarining barqaror ishlashini ta’minlash va tarmoq samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar*: IoT, kommunikatsiya protokollari, sun’iy intellekt, matematik modellashtirish, sensor tarmoqlari.*

Аннотация. *Технологии Интернета вещей (IoT) являются одним из ключевых направлений современных информационно-коммуникационных систем. Системы IoT включают различные датчики, интеллектуальные устройства и вычислительные узлы, которые работают во взаимосвязанном режиме. Непрерывный и надежный обмен данными между этими устройствами определяет общую эффективность системы. Поэтому выбор эффективных протоколов связи в системах IoT является важной задачей.*

Ключевые слова: *IoT, протоколы связи, искусственный интеллект, математическое моделирование, сенсорные сети.*

Annotation. *Internet of Things (IoT) technologies are one of the key directions in modern information and communication systems. IoT systems consist of various sensors, smart devices, and computing units that operate in an interconnected manner. Continuous and reliable data exchange between these devices determines the overall system performance. Therefore, selecting efficient communication protocols in IoT systems is a crucial task.*

The possibilities of using artificial intelligence technologies to improve IoT network performance are also discussed. Using machine learning algorithms, it is possible to predict network traffic, select optimal communication protocols, and efficiently manage network resources. The results of this research contribute to ensuring stable operation of IoT systems and enhancing network efficiency.

Keywords: *IoT, communication protocols, artificial intelligence, mathematical modeling, sensor networks.*

Kirish. So‘nggi yillarda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida turli xil qurilmalarni internet tarmog‘i orqali o‘zaro bog‘lash imkoniyati paydo bo‘ldi. Ushbu konsepsiya Internet of Things (IoT) deb nomlanadi. IoT texnologiyasi real dunyodagi obyektlar, sensorlar va qurilmalarni internet orqali bog‘lash hamda ular o‘rtasida avtomatik ma’lumot almashinuvini ta’minlashga xizmat qiladi. Bugungi kunda IoT texnologiyalari ko‘plab sohalarda, jumladan sanoat avtomatlashtirish, aqlli shaharlar, transport tizimlari, sog‘liqni saqlash va qishloq xo‘jaligida keng qo‘llanilmoqda.

IoT tizimlarining asosiy xususiyati ko‘plab qurilmalar o‘rtasida doimiy ravishda ma’lumot almashinuvi amalga oshirilishidir. Ushbu jarayonda qurilmalar o‘rtasidagi uzluksiz ulanish va ma’lumotlarning ishonchli uzatilishi muhim ahamiyatga ega. Agar tarmoqdagi ulanish barqaror bo‘lmasa yoki ma’lumot uzatishda kechikishlar yuzaga kelsa, IoT tizimining umumiy samaradorligi pasayadi. Shu sababli IoT tizimlarida ishlatiladigan kommunikatsiya protokollarining samaradorligini o‘rganish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

IoT qurilmalarining aksariyati cheklangan hisoblash resurslariga ega bo‘ladi. Masalan, sensor qurilmalari odatda kichik xotira hajmiga, past protsessor quvvatiga va cheklangan energiya manbalariga ega. Shu sababli IoT tizimlarida an’anaviy internet protokollaridan foydalanish har doim ham samarali bo‘lmaydi. Natijada IoT uchun maxsus ishlab chiqilgan yengil va samarali kommunikatsiya protokollariga ehtiyoj paydo bo‘lgan.

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi IoT qurilmalarining o‘zaro uzluksiz ulanishini ta’minlovchi kommunikatsiya protokollarini tahlil qilish, ularning ishlash mexanizmlarini o‘rganish hamda matematik modellashtirish usullari asosida ularning samaradorligini baholashdan iborat. Tadqiqot natijalari IoT tizimlarining samaradorligini oshirish va tarmoq resurslaridan oqilona foydalanish imkoniyatlarini aniqlashga yordam beradi.

Asosiy qism. *IoT arxitekturasi va kommunikatsiya jarayonlari*

Internet of Things tizimlari ko‘plab qurilmalar, sensorlar va axborot tizimlarining o‘zaro bog‘langan infratuzilmasidan iborat. Ushbu tizimlarning samarali ishlashi IoT arxitekturasining to‘g‘ri tashkil etilishiga bog‘liq. IoT arxitekturasi qurilmalar o‘rtasida ma’lumotlarni yig‘ish, uzatish, qayta ishlash va foydalanuvchiga taqdim etish jarayonlarini ta’minlaydi.

IoT tizimlari odatda bir necha asosiy qatlamlardan tashkil topadi. Har bir qatlam o‘ziga xos vazifalarni bajaradi va tizimning umumiy ishlashini ta’minlaydi.

1. Sensor yoki perception qatlam: Ushbu qatlam IoT tizimining eng quyi qatlami bo‘lib, real muhitdan ma’lumotlarni yig‘ish vazifasini bajaradi. Bu qatlamga turli xil sensorlar, aktuatorlar, RFID qurilmalari va boshqa aqlli qurilmalar kiradi. Sensorlar harorat, namlik, yorug‘lik, bosim va boshqa ko‘rsatkichlarni o‘lchaydi va ushbu ma’lumotlarni tarmoq orqali uzatadi.

2. Tarmoq qatlam (Network layer): Mazkur qatlam sensorlar tomonidan yig‘ilgan ma’lumotlarni boshqa qurilmalarga yoki markaziy serverlarga uzatish uchun xizmat qiladi. Ushbu qatlamda turli kommunikatsiya texnologiyalari va protokollar qo‘llaniladi. Masalan, Wi-Fi, Bluetooth, ZigBee, LoRa kabi simsiz aloqa texnologiyalari IoT qurilmalari o‘rtasida ma’lumot almashish imkonini beradi.

3. Ma’lumotlarni qayta ishlash qatlam (Processing layer): Ushbu qatlamda IoT qurilmalaridan kelgan ma’lumotlar saqlanadi, qayta ishlanadi va tahlil qilinadi. Bu jarayon ko‘pincha bulutli hisoblash (cloud computing) yoki chekka hisoblash (edge computing) texnologiyalari yordamida amalga oshiriladi. Ushbu qatlam IoT tizimlarida katta hajmdagi ma’lumotlarni tahlil qilish imkonini beradi.

4. Ilova qatlam (Application layer): Bu qatlam foydalanuvchi bilan bevosita aloqada bo‘lgan qatlam hisoblanadi. Bu yerda IoT tizimlaridan olingan ma’lumotlar foydalanuvchilarga turli xizmatlar ko‘rinishida taqdim etiladi. Masalan, aqlli uy tizimlarida foydalanuvchi mobil ilova orqali uy jihozlarini boshqarishi mumkin.

IoT tizimlarida kommunikatsiya jarayoni bir necha bosqichlardan iborat bo‘ladi. Dastlab sensorlar orqali ma’lumotlar yig‘iladi. Keyinchalik ushbu ma’lumotlar tarmoq orqali boshqa qurilmalarga yoki serverlarga uzatiladi. Serverlarda ma’lumotlar qayta ishlanadi va tahlil qilinadi. Natijada foydalanuvchiga kerakli axborot yoki boshqaruv signallari taqdim etiladi.

IoT tizimlarida ma’lumot uzatish jarayonining uzluksiz bo‘lishi juda muhim hisoblanadi. Shu sababli kommunikatsiya protokollari tarmoqda samarali ishlashi, kam energiya sarflashi va minimal kechikish bilan ma’lumot uzatishni ta’minlashi kerak. IoT qurilmalarining o‘zaro uzluksiz ulanishini ta’minlashda aynan kommunikatsiya protokollarining to‘g‘ri tanlanishi muhim ahamiyatga ega.

IoT tarmoqlarini matematik modellashtirish

IoT tizimlarining samaradorligini oshirish va ularning ishlash jarayonlarini chuqur tahlil qilish uchun matematik modellashtirish usullaridan keng foydalaniladi. Matematik modellashtirish IoT tarmoqlarida yuzaga keladigan turli jarayonlarni matematik formulalar yordamida ifodalash va tahlil qilish imkonini beradi. Ushbu yondashuv yordamida tarmoqdagi yuklama, ma’lumot uzatish tezligi, paket yo‘qotilishi va kechikish kabi muhim ko‘rsatkichlarni aniqlash mumkin.

IoT tarmoqlarida eng muhim ko‘rsatkichlardan biri ma’lumot uzatish jarayonidagi kechikish hisoblanadi. Tarmoqdagi umumiy kechikish bir nechta omillarga bog‘liq bo‘ladi. Bunga ma’lumot paketining hajmi, uzatish tezligi va

tarmoqdagi navbatda kutish vaqti kiradi. Umumiy kechikishni quyidagi matematik model orqali ifodalash mumkin:

$$D = \frac{L}{R} + T_q$$

bu yerda: D – umumiy kechikish vaqti, L – uzatilayotgan paket uzunligi, R – tarmoq uzatish tezligi, Tq – navbatda kutish vaqti.

Mazkur model yordamida IoT tarmoqlarida ma’lumot uzatish samaradorligini baholash mumkin.

IoT tarmoqlarida yana bir muhim ko‘rsatkich – bu tarmoqdagi trafik intensivligi hisoblanadi. Trafik intensivligi ma’lum vaqt oralig‘ida uzatilgan paketlar soni bilan belgilanadi va quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$\lambda = \frac{N}{T}$$

bu yerda: λ (lambda) – tarmoq trafik intensivligi, N – uzatilgan paketlar soni, T – vaqt oralig‘i.

Agar tarmoqdagi trafik intensivligi ortib ketsa, ma’lumot uzatishda kechikishlar paydo bo‘lishi mumkin. Shu sababli IoT tizimlarini loyihalashda tarmoq yuklamasini optimallashtirish muhim hisoblanadi.

IoT tarmoqlarida energiya samaradorligi ham muhim omillardan biri hisoblanadi. Ko‘plab IoT qurilmalari batareya orqali ishlaydi, shuning uchun energiya sarfini kamaytirish tizim samaradorligini oshirishga yordam beradi. Energiya sarfini baholash uchun quyidagi modeldan foydalanish mumkin:

$$E = P \times T$$

bu yerda: E – sarflangan energiya, P – qurilmaning quvvati, T – ishlash vaqti.

Matematik modellar IoT tizimlarini loyihalash jarayonida muhim rol o‘ynaydi. Ushbu modellar yordamida turli kommunikatsiya protokollarining samaradorligini taqqoslash va optimal yechimlarni tanlash mumkin. Natijada IoT tizimlarida ma’lumot uzatish tezligini oshirish, energiya sarfini kamaytirish va tarmoq samaradorligini yaxshilash imkoniyati paydo bo‘ladi.

So‘nggi yillarda sun’iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi IoT tizimlarining samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. IoT tarmoqlarida juda katta hajmdagi ma’lumotlar hosil bo‘ladi va ushbu ma’lumotlarni tahlil qilish orqali tizim ishini optimallashtirish mumkin. Sun’iy intellekt algoritmlari yordamida IoT tarmoqlaridagi jarayonlarni avtomatik boshqarish, nosozliklarni aniqlash va tarmoq resurslaridan samarali foydalanish imkoniyati yaratiladi.

Sun’iy intellekt yordamida IoT tarmoqlarini optimallashtirish

IoT tizimlarida sun’iy intellektdan foydalanishning asosiy yo‘nalishlaridan biri tarmoq trafikini tahlil qilish va prognoz qilish hisoblanadi. Mashinali o‘rganish algoritmlari yordamida tarmoqdagi ma’lumot oqimini oldindan bashorat qilish mumkin. Bu esa tarmoqdagi yuklamani to‘g‘ri taqsimlash va ma’lumot uzatish jarayonida yuzaga keladigan kechikishlarni kamaytirishga yordam beradi.

Bundan tashqari, sun’iy intellekt algoritmlari yordamida IoT tizimlarida optimal kommunikatsiya protokollarini tanlash mumkin. Masalan, tarmoq

sharoitlari o‘zgarib turadigan tizimlarda sun’iy intellekt asosidagi boshqaruv mexanizmlari tarmoq holatini tahlil qilib, eng samarali protokolni tanlash imkonini beradi. Natijada tarmoqning umumiy samaradorligi oshadi.

Sun’iy intellekt IoT tizimlarida energiya samaradorligini oshirishda ham muhim rol o‘ynaydi. Mashinali o‘rganish algoritmlari yordamida qurilmalar faoliyatini optimallashtirish, ortiqcha energiya sarfini kamaytirish va qurilmalarning ishlash muddatini uzaytirish mumkin.

Shuningdek, sun’iy intellekt IoT tizimlarida xavfsizlikni ta’minlashda ham qo‘llaniladi. IoT tarmoqlarida turli xil kiberxavfsizlik tahdidlari mavjud bo‘lib, sun’iy intellekt algoritmlari yordamida tarmoqdagi shubhali faoliyatni aniqlash va xavfsizlik muammolarini oldindan bartaraf etish mumkin.

Shunday qilib, sun’iy intellekt texnologiyalarini IoT tizimlariga integratsiya qilish tarmoq samaradorligini oshirish, energiya sarfini kamaytirish hamda tizimning ishonchliligini ta’minlash imkonini beradi. Kelajakda IoT tizimlarini boshqarishda sun’iy intellekt texnologiyalarining roli yanada ortishi kutilmoqda.

Xulosa va amaliy tavsiyalar. Mazkur maqolada IoT qurilmalarining o‘zaro uzluksiz ulanishini ta’minlovchi kommunikatsiya protokollari o‘rganildi va ularning asosiy xususiyatlari tahlil qilindi. IoT tizimlarida qurilmalar o‘rtasida samarali va ishonchli ma’lumot almashinuvini ta’minlash uchun mos kommunikatsiya protokollarini tanlash muhim ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi.

Tahlillar natijasida resurslari cheklangan IoT qurilmalari uchun yengil va energiya tejamkor protokollardan foydalanish maqsadga muvofiqligi aniqlangan. Xususan, MQTT va CoAP protokollari kam tarmoq trafigi va past energiya sarfi bilan ajralib turadi hamda sensor tarmoqlari va aqlli qurilmalar uchun samarali yechim hisoblanadi. HTTP va AMQP protokollari esa ko‘proq hisoblash resurslariga ega tizimlarda va murakkab tarmoq infratuzilmalarida qo‘llanilishi mumkin.

Shuningdek, IoT tarmoqlarining ishlash samaradorligini baholashda matematik modellashtirish usullaridan foydalanish muhim ahamiyatga ega ekanligi ko‘rsatildi. Matematik modellar yordamida tarmoqdagi kechikish, trafik intensivligi va energiya sarfi kabi ko‘rsatkichlarni tahlil qilish mumkin.

Bundan tashqari, IoT tizimlarida sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish tarmoqni optimallashtirish, trafikni prognoz qilish va energiya samaradorligini oshirish imkonini beradi. Kelajakda IoT tizimlari yanada murakkablashib borishi bilan ularni boshqarishda sun’iy intellekt va matematik modellashtirish usullarining ahamiyati ortib borishi kutilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Tanenbaum A. S., Wetherall D. J. Computer Networks. – Pearson Education, 2011.

2. Shelby Z., Hartke K., Bormann C. The Constrained Application Protocol (CoAP). – Internet Engineering Task Force (IETF), RFC 7252, 2014.

3. Banks A., Gupta R. MQTT Version 3.1.1 Protocol Specification. – OASIS Standard, 2014.

4. Atzori L., Iera A., Morabito G. The Internet of Things: A Survey. – Computer Networks Journal, 2010.

5. Minerva R., Biru A., Rotondi D. Towards a Definition of the Internet of Things (IoT). – IEEE Internet Initiative, 2015.

6. Vermesan O., Friess P. Internet of Things – From Research and Innovation to Market Deployment. – River Publishers, 2014.

7. *Al-Fuqaha A., Guizani M., Mohammadi M., Aledhari M., Ayyash M. Internet of Things: A Survey on Enabling Technologies, Protocols and Applications. – IEEE Communications Surveys & Tutorials, 2015.*

SUN'IY INTELEKT ASOSIDA 5G RESUSRLARI TAQSIMLASH ALGORITMI

Yosinov Muxammadyor Baxtiyor o'g'li, *UMFT, Raqamli texnologiyalar fakulteti magistratranti*
Usmonov A.H., *Sarbon Universiteti Muhandislik va raqamli texnologiyalar kafedrasi mudiri*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada 5G aloqa tarmoqlarida cheklangan radioresurslarni samarali boshqarish masalasi ko'rib chiqiladi. 5G tarmog'ining yuqori dinamikligi va xizmat turlarining turliligi sharoitida an'anaviy resurs taqsimlash algoritmlarining kamchiliklari tahlil qilingan. Tadqiqotda deep reinforcement learning va ierarxik boshqaruv tizimiga asoslangan aqlli algoritm taklif etiladi. Taklif etilgan yondashuv tarmoq segmentatsiyasi (slicing) sharoitida resurslarni avtomatik va bashoratli taqsimlash imkonini beradi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, sun'iy intellekt asosidagi yondashuv spektr samaradorligini oshirish, kechikish vaqtini kamaytirish va energiya tejamkorligini ta'minlashda yuqori ko'rsatkichlarga ega.*

Kalit so'zlar*: 5G tarmoq, sun'iy intellekt, resurs, tarmoq segmentatsiyasi, samaradorlik.*

Аннотация. *В данной статье рассматривается проблема эффективного управления ограниченными радиоресурсами в сетях связи 5G. В условиях высокой динамичности сети 5G и разнообразия типов услуг проанализированы недостатки традиционных алгоритмов распределения ресурсов. В исследовании предлагается интеллектуальный алгоритм, основанный на технологии deep reinforcement learning и иерархической системе управления. Предложенный подход обеспечивает автоматическое и прогнозное распределение ресурсов в условиях сетевой сегментации (network slicing). Результаты показывают, что подход на основе искусственного интеллекта позволяет повысить спектральную эффективность, сократить задержку и обеспечить энергосбережение.*

Ключевые слова: *5G сеть, искусственный интеллект, ресурсы, сетевая сегментация, эффективность.*

Abstract. *This paper addresses the problem of efficient management of limited radio resources in 5G communication networks. In the context of high network dynamics and diverse service types in 5G, the limitations of traditional resource allocation algorithms are analyzed. The study proposes an intelligent algorithm based on deep reinforcement learning and a hierarchical control architecture. The proposed approach enables automatic and predictive resource allocation under network slicing conditions. The results demonstrate that the AI-based approach significantly improves spectral efficiency, reduces latency, and enhances energy efficiency.*

Key words: *5G network, artificial intelligence, resource allocation, network slicing, efficiency.*

Kirish. Bugungi kunda global raqamli transformatsiya jarayonlari ma'lumotlar uzatish tezligi va sifatiga bo'lgan talabni geometrik progressiya bilan oshirmoqda. Beshinchi avlod (5G) tarmoqlari o'zining yuqori o'tkazuvchanlik qobiliyati va minimal kechikish vaqti bilan sanoat 4.0, "aqlli shahar", masofaviy

tibbiyot va avtonom transport kabi sohalarning asosi hisoblanadi. Biroq, 5G tarmog‘ining o‘ziga xosligi shundaki, u bir-biriga mutlaqo zid talablarga ega bo‘lgan xizmat turlarini (masalan, sensorlar uchun energiya tejovchi mMTC va avtopilotlar uchun o‘ta tezkor uRLLC) bir vaqtda qo‘llab-quvvatlashi kerak[1].

Radiochastota spektri, vaqt slotlari va quvvat kabi resurslar cheklangan sharoitda an’anaviy boshqarish algoritmlari tarmoqning dinamik va murakkab tabiatiga javob bera olmay qoldi. 5G resurGslarini taqsimlashda yuzaga keladigan matematik va hisoblash murakkabliklarini bartaraf etish uchun an’anaviy metodlardan voz kechib, Sun’iy intellekt (AI) va Mashinali o‘rganish (ML) texnologiyalariga tayanish bugungi kunning eng dolzarb ilmiy va amaliy masalasidir[2]. AI nafaqat mavjud holatni tahlil qiladi, balki tarmoq yuklamasini bashorat qilib, resurslarni proaktiv (oldindan) taqsimlash imkonini beradi.

Tadqiqotning maqsadi. Sun’iy intellekt, xususan, chuqur mustahkamlangan o‘qitish (Deep reinforcement learning) usullari asosida 5G tarmoqlarida radioresurslarni dinamik va samarali taqsimlash algoritmini ishlab chiqish hamda uning tarmoq unumdorligini oshirishdagi samaradorligini asoslashdan iborat.

Tadqiqotning vazifalari. Mazkur tadqiqot 5G tarmoqlarida resurslarni samarali boshqarish va optimallashtirish masalasini sun’iy intellekt asosida takomillashtirishga qaratilgan. Unda avvalo an’anaviy resurs taqsimlash usullarining yuqori dinamik tarmoq muhitidagi cheklovlari tahlil qilinadi.
Shundan so‘ng, real vaqt rejimida qaror qabul qila oladigan sun’iy intellekt modellari (masalan, mustahkamlovchi o‘qitish va neyron tarmoqlar) o‘rganilib, eng maqbul yondashuv tanlanadi[3]. Tanlangan model asosida foydalanuvchilarning xizmat sifati (QoS) talablari va kanal holatini inobatga olgan holda spektr hamda quvvatni avtomatlashtirilgan tarzda taqsimlovchi aqlli algoritm ishlab chiqiladi. Taklif etilgan yechimning samaradorligi an’anaviy algoritmlar bilan solishtirilib, tarmoq o‘tkazuvchanligi va energiya tejamkorligi ko‘rsatkichlari asosida baholanadi. Shuningdek, AI yordamida tarmoq segmentatsiyasi (network slicing) sharoitida resurslarni izolyatsiyalash va dinamik qayta taqsimlash mexanizmlari ham ko‘rib chiqiladi[4].

Asosiy qism. 5G resurslarini taqsimlashda tizimli model. 5G tarmoqlarida resurslarni boshqarish murakkab ko‘p o‘lchamli masaladir. Tizim modeli odatda ko‘p sonli kichik hujayralar (Small cells) va markaziy baza stansiyalaridan iborat bo‘lib, ularning har biri cheklangan chastota spektri va quvvatga ega. Resurslarni taqsimlash muammosi matematik nuqtai nazardan NP-murakkab (Non-deterministic Polynomial-time) muammo hisoblanadi, ya’ni foydalanuvchilar soni ortishi bilan hisoblash murakkabligi eksponensial ravishda o‘sib boradi[5].

Sun’iy intellektga asoslangan modelda biz tarmoqni Markov qaror qabul qilish jarayoni (MDP) sifatida ifodalaymiz. Mazkur modelda resurslarni boshqarish jarayoni mustahkamlovchi o‘qitish tamoyiliga asoslanib, tizimning holati, bajariladigan harakatlar va mukofot funksiyasi aniq belgilab olinadi[6]. Tizim holati sifatida foydalanuvchilarning kanal holati (CSI), joriy trafik yuklamasi va

kechikish ko‘rsatkichlari olinadi. Harakat esa ma’lum bir foydalanuvchiga resurs bloklarini (RB) ajratish hamda uzatish quvvatini tanlashdan iborat bo‘ladi. Mukofot funksiyasi umumiy tarmoq o‘tkazuvchanligini maksimal darajaga yetkazish va energiya sarfini kamaytirishga yo‘naltiriladi.

Taklif etilayotgan yondashuv an’anaviy algoritmlardan farqli ravishda Deep reinforcement learning (DRL) modeliga tayanadi. DRL chuqur neyron tarmoqlari va mustahkamlovchi o‘qitish usullarining integratsiyasidan iborat bo‘lib, murakkab va dinamik muhitda optimal qaror qabul qilish imkonini beradi. Tadqiqotda Deep Q-Network (DQN) yoki Actor-critic arxitekturasi asosida ishlovchi algoritmni qo‘llash nazarda tutilgan bo‘lib, bu yondashuv resurs taqsimlash jarayonini real vaqt rejimida samarali optimallashtirishga xizmat qiladi[7].

Taklif etilayotgan sun’iy intellektga asoslangan algoritm bir necha bosqichda ishlaydi. Dastlab, baza stansiyasida joylashgan AI agent real vaqt rejimida foydalanuvchilarning trafik talablari va radio-kanal sifatini kuzatadi. Keyingi bosqichda u turli resurs taqsimlash ssenariylarini sinab ko‘rib, ularning natijalarini tajriba xotirasida saqlaydi. Ushbu ma’lumotlar asosida neyron tarmoq o‘qitilib, qaysi sharoitda qanday qaror eng yuqori samaradorlik berishini o‘rganadi. Natijada tizim dinamik muhitga tez moslashadi: masalan, yuqori ustuvorlikdagi uRLLC trafigi paydo bo‘lganda, resurslar kamroq ustuvor segmentlardan zudlik bilan qayta taqsimlanadi.

Shuningdek, 5G tarmoqlaridagi network slicing mexanizmida AI “aqlli boshqaruvchi” vazifasini bajaradi. U turli virtual segmentlar o‘rtasida resurslarni izolyatsiyalash orqali bir segmentdagi yuklama ortishi boshqasining xizmat sifatiga salbiy ta’sir ko‘rsatmasligini ta’minlaydi. Bundan tashqari, mashinali o‘rganish modellari (masalan, vaqt qatorlarini tahlil qiluvchi LSTM) yordamida trafik o‘zgarishlari oldindan bashorat qilinib, resurslar proaktiv tarzda rejalashtiriladi. Bu esa tarmoqning barqarorligi, moslashuvchanligi va umumiy samaradorligini oshiradi.

Energiya samaradorligi va interferensiyani boshqarish. AI asosidagi algoritm nafaqat resurs taqsimlaydi, balki interferensiyani (shovqinni) ham kamaytiradi. Ko‘p antennali (MIMO) tizimlarda AI signallarni shunday yo‘naltiradiki (Beamforming), qo‘shni hujayralar orasidagi xalaqitlar minimal darajaga tushadi. Shu bilan birga, tarmoq yuklamasi past bo‘lgan soatlarda AI ma’lum bir chastota bloklarini vaqtincha o‘chirib, energiya sarfini 25-30% gacha tejash imkonini beradi[7].

5G tarmoqlarida resurslarni sun’iy intellekt asosida boshqarish iyerarxik arxitektura tamoyiliga asoslanadi. Bunda algoritm faqat bitta markaziy nuqtada emas, balki ikki darajada faoliyat yuritadi. Global darajada boshqaruv markaziy bulutli yadro tarmog‘ida amalga oshirilib, uzoq muddatli strategik qarorlar qabul qilinadi. Masalan, kunning turli vaqtlarida spektrni virtual segmentlar o‘rtasida taqsimlash yoki umumiy siyosatni belgilash kabi vazifalar bajariladi. Lokal darajada esa algoritm baza stansiyasining o‘zida, ya’ni edge computing muhitida ishlaydi. Bu bosqichda resurs bloklari foydalanuvchilar o‘rtasida juda qisqa vaqt oralig‘ida (10–100 millisekund) dinamik ravishda taqsimlanadi. Natijada qaror

qabul qilish tezligi oshadi, kechikish kamayadi va markaziy serverga tushadigan hisoblash yuklamasi sezilarli darajada qisqaradi.

5G tarmoqlarida *Massive MIMO* texnologiyasi resurs taqsimlashni nafaqat chastota, balki fazoviy o‘lcham orqali ham amalga oshirish imkonini beradi. Ko‘p antennali tizim yordamida bir vaqtning o‘zida ko‘plab foydalanuvchilarga xizmat ko‘rsatish mumkin. Sun’iy intellekt asosidagi *aqlli nurlanish (AI beamforming)* esa foydalanuvchining harakat trayektoriyasini oldindan bashorat qilib, signal nurini aynan kerakli yo‘nalishga moslashtiradi. Natijada fazoviy ajratish (SDMA) orqali bir xil chastotadan bir vaqtning o‘zida bir nechta foydalanuvchi minimal shovqin bilan foydalanadi. Bu esa tarmoq sig‘imi va spektr samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

5G tarmoqlarida resurs taqsimlash algoritmlarini samarali o‘qitish katta hajmdagi ma’lumotlarni talab qiladi. Biroq foydalanuvchilarning joylashuvi va trafik ma’lumotlarini markaziy serverga yig‘ish maxfiylik bilan bog‘liq xavflarni yuzaga keltiradi. Shu muammoni hal etish uchun Federativ o‘rganish (federated learning) yondashuvi qo‘llaniladi. Bu usulda sun’iy intellekt modeli har bir qurilmaning o‘zida lokal tarzda o‘qitiladi, markaziy serverga esa faqat modelning yangilangan og‘irliklari yuboriladi. Xom (raw) ma’lumotlar qurilma ichida saqlanib qoladi. Natijada tizim foydalanuvchi maxfiyligini saqlagan holda umumiy modelni takomillashtiradi, tarmoq xavfsizligini oshiradi va resurs taqsimlash jarayonini yanada aqlli va samarali qiladi.

AI asosidagi resurs boshqaruv tizimi 5G tarmoqlarida *O‘z-o‘zini optimallashtiruvchi tarmoq* konsepsiyasini amalga oshiradi. Bu yondashuv tarmoqni inson aralashuvisiz avtomatik boshqarish va moslashtirish imkonini beradi. Tizim o‘z-o‘zini sozlash funksiyasi orqali yangi baza stansiyasi ishga tushirilganda qo‘shni stansiyalar bilan muvofiqlashadi va resurslarni avtomatik ravishda qayta taqsimlaydi. Shuningdek, o‘z-o‘zini tiklash mexanizmi yordamida biror tayanch stansiya ishdan chiqsa, AI qo‘shni stansiyalarning quvvat darajasi va nurlanish yo‘nalishini o‘zgartirib, aloqa uzilgan hududni tezda qoplaydi. Natijada tarmoq barqarorligi, ishonchliligi va xizmat sifati sezilarli darajada oshadi.

Xulosa. 5G tarmoqlarida resurslarni taqsimlash masalasi shunchaki texnik vazifa emas, balki kelajakdagi raqamli infratuzilmaning barqarorligini ta’minlovchi strategik jarayondir. Ushbu maqolada tahlil qilinganidek, an’anaviy algoritmlar 5G ning dinamik va ko‘p qirrali talablari oldida o‘z samaradorligini yo‘qotmoqda. Sun’iy intellekt va Chuqur mustahkamlangan o‘qitish (DRL) texnologiyalarining joriy etilishi esa tarmoqni boshqarishda inson omilini kamaytirib, real vaqt rejimida qaror qabul qilish imkonini beradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, AI asosidagi algoritmlar spektr samaradorligini oshirish bilan birga, tarmoqdagi kechikish vaqtini (latency) sezilarli darajada kamaytiradi. Ayniqsa, tarmoq segmentatsiyasi (slicing) va Massive MIMO tizimlarida AI qo‘llanilishi resurslardan foydalanish koeffitsientini optimallashtiradi. Xulosa qilib aytganda, sun’iy intellekt 5G va kelajakdagi 6G aloqa tizimlarining ajralmas qismi bo‘lib, u tarmoqning o‘z-o‘zini tashkil etishi, diagnostika qilishi va optimallashtirishida hal qiluvchi rol o‘ynaydi.

Maqolada taklif etilgan AI asosidagi resurs taqsimlash yondashuvlarini amaliyotga samarali joriy etish uchun quyidagi strategik yo‘nalishlar muhim hisoblanadi:

- Ierarxik AI arxitekturasini qo‘llash – hisoblash jarayonlarini markaziy yadro tarmog‘i va Edge computing o‘rtasida taqsimlash, baza stansiyalarida kichik AI modellarini joylashtirish orqali qaror qabul qilish tezligini sezilarli darajada oshirish.
- Gibrid algoritmik yondashuv – to‘liq AI tizimiga bosqichma-bosqich o‘tish jarayonida an’anaviy qoida-asosli algoritmlar bilan AI modellarini uyg‘unlashtirish orqali tizim barqarorligini ta’minlash.
- Maxfiylikni ta’minlash uchun Federativ o‘rganish – foydalanuvchi ma’lumotlarini markazlashtirmasdan, modelni lokal qurilmalarda o‘qitish va faqat parametrlarni almashish orqali xavfsizlikni kuchaytirish.
- Green AI tamoyillarini joriy etish – nafaqat o‘tkazuvchanlik, balki energiya samaradorligini ham optimallashtirish, yuklama past paytlarda resurslarni “uyqu” rejimiga o‘tkazish kabi mexanizmlarni integratsiya qilish.
- Simulyatsiya va real sinovlar – algoritmlarni keng miqyosda tatbiq etishdan oldin turli trafik ssenariylarida modellashtirish, natijalarni tahlil qilish va tizimni doimiy ravishda takomillashtirib borish.

Ushbu tavsiyalar AI asosidagi 5G resurs boshqaruv tizimlarini amaliyotga xavfsiz, bosqichma-bosqich va yuqori samaradorlik bilan joriy etishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2024, 14-oktabr). Sun’iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida (PQ-358-son Qaror).

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2021, 17-fevral). Sun’iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish uchun shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to‘g‘risida (PQ-4996-son Qaror).

3. Abdukarimov, S. (2021). Sun’iy intellekt va ta’lim tizimining raqamli transformatsiyasi. Toshkent: Lingvospektr.

4. Yusupbekov, N.R. (2022). Sun’iy intellekt asoslari. MechaUz.

5. Sun’iy intellekt algoritmlari va ularning 5G infratuzilmasidagi o‘rni. (2025). Ilmiy anjuman materiallari. Ilmiyanjumanlar.uz.

6. Bouras, C., & Kalogeropoulos, S. (2025). Optimizing 5G resource allocation with attention-based CNN-BiLSTM-SE networks. Frontiers in Communications and Networks.

7. *Murthy, B., & Uthirapathy, P. (2026). AI-driven 5G-IoT optimization: Q-learning for real-time energy and network resource management. Expert Systems with Applications, 298.*

XORAZM SHEVASI VA O‘ZBEK ADABIY TILI O‘RTASIDA NEYRON MASHINAVIY TARJIMA MODELLARI YARATISH ASOSLARI VA TARJIMA MODELLARI TAHLILI

Raximova Tozagul Sobir qizi, *UrDU*
Sun’iy intellekt yo‘nalishi magistratura talabasi
e-mail:raximovatozagul@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Xorazm shevasi va o‘zbek adabiy tili o‘rtasida neyron mashinaviy tarjima (NMT) modellarini yaratish bilan bog‘liq nazariy yondashuvlar, dialektlararo tarjima jarayonidagi lingvistik xususiyatlar hamda zamonaviy NMT arxitekturalarining imkoniyatlari tahlil qilinadi. Maqolada shuningdek boshqa tillar dialektlari bo‘yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar natijalariga tayangan holda dialekt–adabiy til tarjimasi uchun real amaliy tajriba va nazariy asoslar keltiriladi. Xorazm shevasiga oid mavjud manbalar yetishmasligi sababli tadqiqotlar nazariy va analogik xulosalar asosida yoritilgan.*

Kalit so‘zlar. *Xorazm shevasi, O‘zbek adabiy tili, Neyron mashinaviy tarjima (NMT), Transformer modeli, mBART, LLaMA adapter, Parallel korpus*

Аннотация. *В данной статье анализируются теоретические подходы к созданию моделей нейронного машинного перевода (НМТ) между хорезмским диалектом и узбекским литературным языком, лингвистические особенности в процессе междиалектного перевода и возможности современных архитектур НМТ. В статье также представлены реальный практический опыт и теоретические основы перевода диалектов и литературных языков на основе результатов научных исследований диалектов других языков. В связи с отсутствием существующих источников по хорезмскому диалекту исследование проводилось на основе теоретических и аналоговых выводов.*

Ключевые слова: *хорезмский диалект, узбекский литературный язык, нейронный машинный перевод (НМТ), модель трансформера, mBART, адаптер LLaMA, параллельный корпус.*

Abstract. *This article analyzes theoretical approaches to the creation of neural machine translation (NMT) models between the Khorezm dialect and the Uzbek literary language, linguistic features in the process of interdialectal translation, and the capabilities of modern NMT architectures. The article also presents real practical experience and theoretical foundations for dialect-literary language translation based on the results of scientific research on dialects of other languages. Due to the lack of existing sources on the Khorezm dialect, the research was carried out on the basis of theoretical and analogical conclusions.*

Keywords. *Khorezm dialect, Uzbek literary language, Neural machine translation (NMT), Transformer model, mBART, LLaMA adapter, Parallel corpus*

Kirish. O‘zbek tili ko‘plab hududiy shevalarga ega bo‘lib, ular tilning tarixiy rivoji va madaniy xilma-xilligini aks ettiradi. Ushbu shevalardan biri bo‘lgan Xorazm shevasi fonetik, leksik va grammatik jihatdan o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Zamonaviy axborot texnologiyalari rivojlanib borayotgan hozirgi davrda milliy til resurslarini raqamlashtirish va ularni avtomatik qayta ishlash muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi.

So‘nggi yillarda tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) sohasida **neyron mashinaviy tarjima (Neural Machine Translation – NMT)** modellari keng qo‘llanilmoqda. Ushbu modellar turli tillar o‘rtasida yuqori sifatli tarjimani ta’minlash bilan birga, dialekt va adabiy til o‘rtasidagi farqlarni avtomatik aniqlash va moslashtirish imkonini ham beradi.

Xorazm shevasi va o‘zbek adabiy tili o‘rtasidagi avtomatik tarjima tizimlarini yaratish nafaqat til texnologiyalarini rivojlantirish, balki milliy til merosini saqlash va raqamlashtirish nuqtai nazaridan ham muhimdir. Ushbu tadqiqotning **maqsadi** — Xorazm shevasi va o‘zbek adabiy tili o‘rtasida neyron mashinaviy tarjima modellarini yaratishning nazariy asoslarini o‘rganish hamda mavjud modellarning imkoniyatlarini tahlil qilishdir.

Dialektlararo tarjima klassik til juftliklariga nisbatan murakkabroq bo‘lib, bunda asosiy muammolar quyidagilardan iborat:

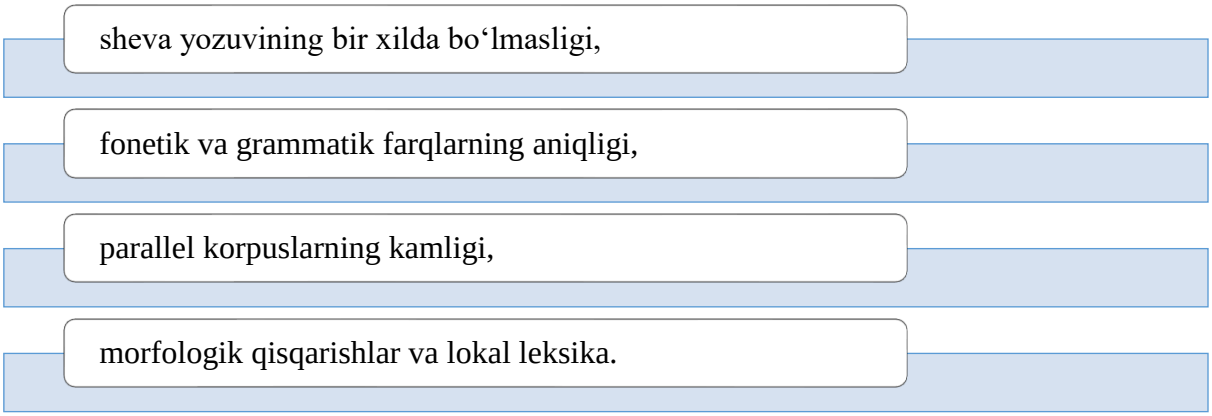

Yuqorida aytib o‘tilgan muammolarga oid bir qancha namunalar quyidagi jadvalda tasvirlangan.

Asosiy qism. Xorazm shevasi o‘zbek tilining hududiy dialektlar tizimida muhim o‘rin tutuvchi dialektlardan biri hisoblanadi. Ushbu sheva tarixiy rivojlanish jarayonida shakllangan bo‘lib, fonetik, leksik va morfologik jihatlari bilan o‘zbek adabiy tilidan ayrim farqlarga ega. Dialektal nutqda tovush almashuvlari, mahalliy leksik birliklarning qo‘llanishi hamda grammatik shakllarning qisqarishi kabi hodisalar keng kuzatiladi.[1]

Xususan, Xorazm shevasida adabiy tilga nisbatan ayrim fonetik transformatsiyalar, o‘ziga xos leksik birliklar hamda morfologik soddalashuv jarayonlari uchraydi. Ushbu lingvistik xususiyatlar dialekt va adabiy til o‘rtasidagi tafovutlarning shakllanishida muhim omil hisoblanadi.

Mazkur farqlarni quyidagi asosiy guruhlarga ajratish mumkin:

- fonetik o‘zgarishlar;
- leksik tafovutlar;
- morfologik qisqarishlar.

Xorazm shevasi va o‘zbek adabiy tili o‘rtasidagi ayrim lingvistik farqlar 1-jadvalda misollar orqali ko‘rsatilgan.

1-jadval

Xorazm shevasi va o‘zbek adabiy tili o‘rtasidagi ayrim lingvistik farqlar

Xorazm shevasi	Adabiy til	Izoh
galing	keling	fonetik o‘zgarish
go‘z	ko‘z	undosh almashuvi
ongsot	oson	leksik variant
galyotir	kelmoqda	fe’l shakli

Yuqoridagi jadvaldan ko‘rinib turibdiki, fonetik va leksik farqlar tarjima tizimlarini yaratishda muhim lingvistik muammo hisoblanadi.[2]

Dialekt va adabiy til o‘rtasida avtomatik tarjima tizimlarini yaratish jarayoni bir qator lingvistik va texnologik murakkabliklar bilan tavsiflanadi. Dialektal

nutqning o‘ziga xosligi, uning yozma shaklda yetarlicha standartlashmaganligi hamda til birliklarining hududiy variantlari mavjudligi tarjima modellarini ishlab chiqishda muhim muammolarni yuzaga keltiradi. Avvalo, ko‘pgina dialektlar singari Xorazm shevasida ham yozuvning yagona ortografik normasi shakllanmagan. Natijada bir xil so‘z turli yozuv shakllarida uchrashi mumkin. Bu holat avtomatik matnni qayta ishlash jarayonida normalizatsiya bosqichini murakkablashtiradi va modelning umumlashtirish qobiliyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Ikkinchi muhim muammo – parallel korpuslarning yetishmasligidir. Neyron mashinaviy tarjima modellarini samarali o‘qitish uchun katta hajmdagi dialekt–adabiy til juftliklaridan iborat matnlar zarur bo‘ladi. Biroq dialektlar uchun bunday resurslar ko‘pincha mavjud emas yoki juda cheklangan hajmda bo‘ladi. Shu sababli dialekt tarjimasi tadqiqotlarida kichik hajmdagi ma’lumotlar bilan ishlash muammosi dolzarb hisoblanadi.

Shuningdek, dialektal nutqda fonetik variantlarning ko‘pligi ham muhim lingvistik muammo hisoblanadi. Bir xil leksik birlik turli talaffuz va yozuv shakllarida namoyon bo‘lishi mumkin. Masalan, ayrim hollarda undoshlarning almashuvi yoki unli tovushlarning o‘zgarishi natijasida bir so‘zning bir necha varianti shakllanadi. Bu esa tokenizatsiya va morfologik tahlil jarayonlarini murakkablashtiradi.

Bundan tashqari, dialektlarga xos lokal leksika mavjudligi ham tarjima jarayonida muayyan qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Mahalliy so‘zlar yoki iboralar adabiy til bilan to‘liq semantik moslikka ega bo‘lmasligi mumkin. Natijada bunday birliklarning adabiy tildagi ekvivalentlarini aniqlash tarjima modelidan chuqur kontekstual tahlilni talab qiladi.

Yuqorida qayd etilgan muammolar dialekt tarjimasi uchun maxsus yondashuvlarni qo‘llash zarurligini ko‘rsatadi. Xususan, kichik hajmdagi ma’lumotlar bilan ishlay oladigan neyron modellar, transfer learning usullari hamda ma’lumotlarni sun’iy kengaytirish (data augmentation) texnikalari dialekt tarjimasi tizimlarining samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu jihatlar kichik korpuslarga moslashgan yengil transformerlar, data augmentation va transfer learning texnikalarini qo‘llash zarurligini ko‘rsatadi.[3]

Neyron Mashinaviy Tarjima Modellari. So‘nggi yillarda tabiiy tilni qayta ishlash sohasida neyron tarmoqlarga asoslangan mashinaviy tarjima tizimlari keng qo‘llanilmoqda. Ushbu modellar katta hajmdagi matnlar asosida o‘rganish orqali kiruvchi va chiquvchi matn birliklari o‘rtasidagi murakkab lingvistik bog‘lanishlarni aniqlash imkonini beradi. Dialekt va adabiy til o‘rtasidagi avtomatik tarjima jarayonida ham aynan shunday modellar yuqori samaradorlikni ta’minlay oladi.

Dialekt tarjimasi uchun amaliyotda bir nechta asosiy arxitekturalar qo‘llaniladi. Ular orasida encoder–decoder tuzilmasiga asoslangan Seq2Seq modellar hamda transformer arxitekturasi alohida ahamiyat kasb etadi.[4]

Seq2Seq + Attention modeli. Seq2Seq (Sequence-to-Sequence) modeli encoder va decoder bloklaridan tashkil topgan neyron tarmoq arxitekturasiga

asoslanadi. Encoder kiruvchi matn ketma-ketligini vektor ko‘rinishida kodlaydi, decoder esa ushbu kodlangan reprezentatsiya asosida chiqish ketma-ketligini hosil qiladi. Keyinchalik model samaradorligini oshirish maqsadida attention mexanizmi joriy etilgan bo‘lib, u tarjima jarayonida kiruvchi matnning muhim qismlariga e’tibor qaratish imkonini beradi.

Mazkur model kichik hajmdagi korpuslar bilan ishlashda nisbatan moslashuvchan hisoblanadi. Biroq uzun kontekstlarni qayta ishlash jarayonida uning samaradorligi ma’lum darajada cheklanadi. Shu sababli so‘nggi yillarda yanada samarali arxitekturalarga o‘tish tendensiyasi kuzatilmoqda.[6]

Transformer modeli. Transformer arxitekturasi zamonaviy mashinaviy tarjima tizimlarining asosini tashkil etadi. Ushbu model self-attention mexanizmiga asoslangan bo‘lib, matndagi so‘zlar o‘rtasidagi kontekstual bog‘lanishlarni parallel tarzda tahlil qilish imkonini beradi.

Transformer modelining asosiy ustunliklari quyidagilardan iborat:

- multi-head attention mexanizmi orqali kontekstni chuqur tahlil qilish;
- parallel hisoblash imkoniyati tufayli o‘qitish jarayonining tezlashishi;
- uzoq kontekstli matnlarni samarali qayta ishlash qobiliyati.

Mashinaviy tarjima jarayonida model kiruvchi matn x asosida chiqish ketma-ketligi y ni ehtimollik modeli orqali hosil qiladi. Ushbu jarayon quyidagi matematik ifoda bilan ifodalanadi:

Yuqoridagi ilmiy natijalarga tayanib, Xorazm shevasi uchun quyidagi nazariy xulosaga kelish mumkin:

$$P(y|x) = \prod_{t=1}^{T} P(yt|y1, y2, \dots, yt-1, x) \quad (1)$$

Bu yerda yt chiqish ketma-ketligining navbatdagi elementi bo‘lib, u oldingi so‘zlar hamda kiruvchi matn kontekstiga asoslanib aniqlanadi. Mazkur probabilistik yondashuv modelga kontekstni hisobga olgan holda optimal tarjima variantini tanlash imkonini beradi.[6]

So‘nggi yillarda dialekt tarjimasi sohasida ko‘p tilli oldindan o‘qitilgan (pre-trained) modellar keng qo‘llanilmoqda. Bunday modellar katta hajmdagi ko‘p tilli korpuslar asosida o‘qitilgan bo‘lib, keyinchalik ma’lum bir til juftligiga moslashtirish uchun fine-tuning usuli qo‘llaniladi.

Dialekt tarjimasida keng qo‘llanilayotgan modellar qatoriga quyidagilar kiradi:

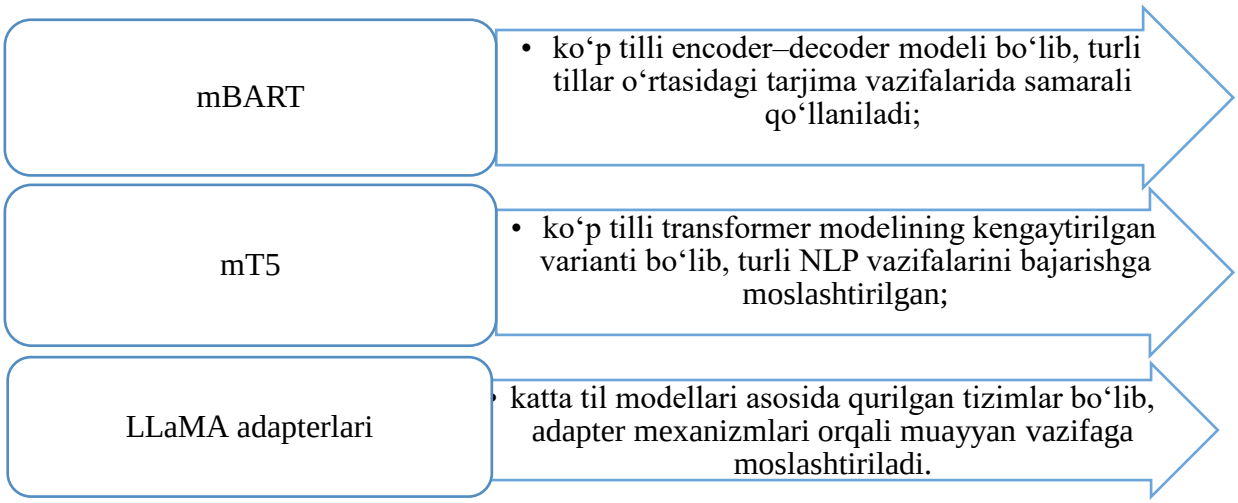

Ushbu modellar transfer learning tamoyiliga asoslanadi. Ya’ni, model avval umumiy til bilimlarini o‘zlashtiradi, so‘ngra kichik hajmdagi dialekt korpusi yordamida nozik sozlash (fine-tuning) orqali muayyan vazifaga moslashtiriladi. Bu yondashuv kam resursli tillar va dialektlar bilan ishlashda ayniqsa samarali hisoblanadi.[7]

Xulosa va amaliy tavsiyalar. O‘tkazilgan tahlillar natijasida Xorazm shevasi va o‘zbek adabiy tili o‘rtasidagi lingvistik tafovutlar avtomatik tarjima tizimlarini yaratish jarayonida muhim ilmiy ahamiyat kasb etishi aniqlandi. Dialektal nutqda uchraydigan fonetik o‘zgarishlar, leksik birliklarning hududiy xususiyatlari hamda morfologik shakllarning o‘ziga xosligi tarjima modellarini ishlab chiqishda alohida yondashuvni talab qiladi. Shu sababli dialekt va adabiy til o‘rtasidagi avtomatik moslashtirish masalasi tabiiy tilni qayta ishlash sohasida istiqbolli tadqiqot yo‘nalishlaridan biri sifatida qaraladi. O‘rganishlar davomida zamonaviy neyron mashinaviy tarjima modellarining imkoniyatlari ko‘rib chiqildi va dialekt tarjimasi uchun transformer arxitekturasiga asoslangan modellar hamda ko‘p tilli oldindan o‘qitilgan tizimlar eng samarali yondashuvlardan biri ekanligi qayd etildi. Bunday modellar kontekstual bog‘lanishlarni chuqur tahlil qilish hamda kichik hajmdagi ma’lumotlar asosida ham moslashuvchan tarzda ishlash imkoniyatiga ega.

Shu bilan birga, dialekt tarjimasini rivojlantirishda asosiy muammolardan biri sifatida parallel korpuslarning yetishmasligi kuzatiladi. Dialektal matnlar va ularning adabiy tilga mos variantlaridan iborat katta hajmdagi ma’lumotlar bazasining mavjud emasligi modellarni samarali o‘qitish jarayonini murakkablashtiradi. Ushbu muammoni qisman bartaraf etish uchun ma’lumotlarni sun’iy kengaytirish (data augmentation) hamda transfer learning usullaridan foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Amaliy nuqtai nazardan qaralganda, kelgusidagi tadqiqotlarda Xorazm shevasiga oid maxsus parallel korpuslarni shakllantirish, dialekt matnlarini standartlashtirish metodologiyasini ishlab chiqish hamda neyron mashinaviy tarjima modellarini ushbu ma’lumotlar asosida tajriba tariqasida o‘qitish muhim ahamiyatga ega. Bundan tashqari, dialektal matnlarni avtomatik normalizatsiya qilish tizimlarini ishlab chiqish ham dialekt va adabiy til o‘rtasidagi tarjima

jarayonining sifatini oshirishga xizmat qiladi. Bunday tadqiqotlar o‘zbek tilining hududiy shevalarini raqamlashtirish, ularni zamonaviy til texnologiyalari bilan integratsiya qilish hamda milliy til resurslarini kengaytirish yo‘lida muhim qadam bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Nurmonov, A. (2002). O‘zbek tilining dialektologiyasi. Toshkent: Fan nashriyoti.

2. Shodmonov, Q. (2017). Xorazm shevasining leksik xususiyatlari. Urganch: XDU Nashriyoti

3. Zhang, Y., & Cheng, L. (2020). Neural Machine Translation for Chinese Dialects. Proceedings of LREC 2020, 1047–1055.

4. S.G. Matlatipov, J. Rajabov, E. Kuriyozov, and M. Aripov, “UzABSA: Aspect-based sentiment analysis for the Uzbek language,” in Proc. 3rd Annu. Meeting Special Interest Group Under-resourced Lang. @ LREC-COLING 2024, May 2024, pp. 394–403.

5. D. Jurafsky and J.H. Martin, Speech and Language Processing, 3rd ed. draft. Pearson, 2020.

6. K. Madatov, S. Matlatipov, and M. Aripov, “Uzbek text’s correspondence with the educational potential of pupils: a case study of the School corpus,” arXiv preprint arXiv:2303.00465, 2023.

7. J. Mattiev, U. Salaev, and B. Kavšek, “Advanced Word Game Design Based on Statistics: A Cross-Linguistic Study with Extended Experiments,” Big Data Cogn. Comput., vol. 9, no. 4, p. 103, 2025.

TUMANLI TARMOQLARDA IOT SENSORLARIDAN OLINGAN SIGNALLARNI PARALLEL QAYTA ISHLASH MODELLARI

Soatov Ismoiljon Xabibullayevich, *UMFT*
Raqamli texnologiyalar fakulteti magistranti
Xoliqulov Sh.A., *PhD, dotsent, JXU universiteti*
“Axborot texnologiyalari” kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya*. Ushbu maqolada tumanli tarmoqlarda IoT sensorlaridan olingan signallarni parallel qayta ishlash modellari ilmiy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda IoT sensor tarmoqlarida hosil bo‘ladigan katta hajmdagi ma’lumotlar oqimini samarali boshqarish masalalari ko‘rib chiqilib, tumanli hisoblash arxitekturasining imkoniyatlari yoritib beriladi. Shuningdek, sensor signallarini taqsimlangan muhitda parallel qayta ishlash usullari, ma’lumotlarni filtrlash va real vaqt rejimida tahlil qilish mexanizmlari tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar*: IoT, sensorlar, tarmoqlar, signallar, monitoring, algoritmlar.*

Аннотация. *В данной статье научно и практически анализируются модели параллельной обработки сигналов, полученных от IoT-сенсоров в туманных сетях. В исследовании рассматриваются вопросы эффективного управления потоками больших данных, формируемых в сетях сенсоров IoT, а также раскрываются возможности архитектуры туманных вычислений. Кроме того, анализируются методы параллельной обработки сигналов сенсоров в распределённой среде, механизмы фильтрации данных и их анализа в режиме реального времени.*

Ключевые слова*: IoT, сенсоры, сети, сигналы, мониторинг, алгоритмы.*

Abstract*. This article presents a scientific and practical analysis of parallel processing models for signals obtained from IoT sensors in fog networks. The study examines the issues of efficient management of large-scale data streams generated in IoT sensor networks and highlights the capabilities of fog computing architecture. In addition, the methods of parallel processing of sensor signals in a distributed environment, mechanisms for data filtering, and real-time data analysis are analyzed.*

Key words*: IoT, sensors, networks, signals, monitoring, algorithms.*

Kirish. So‘nggi yillarda raqamli texnologiyalar rivojlanishi natijasida Internet of Things (IoT) tizimlari turli sohalarda keng qo‘llanila boshladi. IoT texnologiyasi turli sensorlar, qurilmalar va axborot tizimlarini o‘zaro bog‘lab, real vaqt rejimida katta hajmdagi ma’lumotlarni yig‘ish va qayta ishlash imkonini beradi. Aqlli shaharlar, sanoat avtomatizatsiyasi, transport tizimlari, qishloq xo‘jaligi, sog‘liqni saqlash hamda ekologik monitoring kabi sohalarda IoT sensorlari orqali yig‘iladigan ma’lumotlar hajmi tobora ortib bormoqda. Bunday tizimlarda sensorlardan uzatiladigan signallar tezkor tahlil qilinmasa, ularning amaliy samaradorligi pasayib ketishi mumkin [3].

An’anaviy markazlashgan bulutli hisoblash (cloud computing) arxitekturasi katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlashda muhim rol o‘ynasa-da, IoT qurilmalari sonining keskin ortishi natijasida tarmoq kechikishlari, ortiqcha trafik va hisoblash resurslariga yuklama kabi muammolar yuzaga kelmoqda. Shu sababli zamonaviy tarmoq infratuzilmasida tumanli hisoblash (Fog Computing) texnologiyasi muhim yechim sifatida qaralmoqda. Tumanli hisoblash konsepsiyasi ma’lumotlarni qayta ishlash jarayonini markaziy serverlardan tarmoqqa yaqin joylashgan tugunlarga – ya’ni tumanli (fog) qurilmalarga taqsimlash orqali amalga oshiriladi. Bu esa ma’lumotlarni real vaqtga yaqin tezlikda qayta ishlash, kechikishlarni kamaytirish hamda tarmoq resurslaridan samarali foydalanish imkonini yaratadi.

IoT sensorlaridan kelib tushadigan signallar ko‘pincha katta hajmli, uzluksiz va turli formatlarda bo‘ladi. Ularni tezkor tahlil qilish uchun parallel hisoblash usullaridan foydalanish muhim hisoblanadi. Parallel qayta ishlash modellari bir vaqtning o‘zida bir nechta hisoblash jarayonlarini bajarish orqali katta hajmdagi ma’lumotlarni tezroq qayta ishlash imkonini beradi. Tumanli tarmoqlarda bunday yondashuv sensor signallarini lokal darajada qayta ishlash, filtrlash, agregatsiya qilish va zarur natijalarni tezkor ravishda yuqori darajadagi tizimlarga uzatishga xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, IoT sensorlaridan olingan signallarni tumanli tarmoqlar infratuzilmasida parallel qayta ishlash modellari asosida tahlil qilish zamonaviy axborot-kommunikatsiya tizimlarining samaradorligini oshirishda muhim ilmiy-amaliy masalalardan biri hisoblanadi. Ushbu masalani o‘rganish tarmoq yuklamasini kamaytirish, kechikishlarni minimallashtirish va real vaqt rejimida ma’lumotlarni qayta ishlash imkoniyatlarini kengaytiradi[1].

Tadqiqotning maqsadi. Mazkur maqolaning asosiy maqsadi tumanli tarmoqlarda IoT sensorlaridan olingan signallarni parallel qayta ishlashning samarali modellarini tahlil qilish, ularning ishlash prinsiplari va amaliy qo‘llanish imkoniyatlarini ilmiy jihatdan asoslab berishdan iborat. Shuningdek, tumanli hisoblash muhitida parallel qayta ishlash mexanizmlarining afzalliklari, samaradorligi va IoT tizimlari uchun ahamiyatini o‘rganish ham muhim vazifa hisoblanadi.

Tadqiqot maqsadi. IoT sensor tarmoqlarining ishlash prinsiplari va signallarini tahlil qilish, tumanli hisoblash arxitekturasi va parallel qayta ishlash texnologiyalarini o‘rganish, tumanli tarmoqlarda algoritmlar va modellarning samaradorligini baholash hamda sensor ma’lumotlarini real vaqt rejimida qayta

ishlash orqali tarmoq yuklamasini kamaytirish va tezkor qaror qabul qilish imkoniyatlarini aniqlash.

Asosiy qism. Internet of Things (IoT) muhitida sensor qurilmalari turli fizik jarayonlarni kuzatish orqali doimiy ravishda ma’lumotlar hosil qiladi va bu ma’lumotlar odatda signal shaklida tarmoqqa uzatiladi. Harorat, namlik, bosim, yorug‘lik, harakat, gaz konsentratsiyasi yoki biometrik ko‘rsatkichlarni o‘lchaydigan sensorlar real vaqtga yaqin rejimda katta hajmdagi ma’lumot oqimini generatsiya qiladi, natijada tarmoq infratuzilmasi doimiy ravishda yuqori intensivlikdagi ma’lumotlar oqimi bilan ishlashiga to‘g‘ri keladi. Bunday signal oqimlari ko‘pincha vaqtga bog‘liq (time-series) ma’lumotlar bo‘lib, ularni samarali qayta ishlash uchun tezkor hisoblash, filtratsiya, agregatsiya va dastlabki tahlil jarayonlari talab etiladi[4].

IoT sensorlaridan keladigan signallar ko‘pincha uzluksiz, katta hajmli va turli formatlarda bo‘lishi sababli ularni markazlashgan serverlarda qayta ishlash tarmoq yuklamasining oshishiga va ma’lumotlarni uzatish vaqtining cho‘zilishiga olib keladi. Shu sababli zamonaviy IoT arxitekturalarida sensor ma’lumotlarini tarmoqqa yaqin joylashgan hisoblash tugunlarida qayta ishlash muhim ahamiyat kasb etadi, chunki bu yondashuv ma’lumotlarning dastlabki tahlilini tezlashtirish bilan birga, ortiqcha trafikni kamaytirishga ham yordam beradi. Natijada sensor tarmoqlarida generatsiya qilinadigan signallarni samarali boshqarish uchun tarmoqning turli darajalarida ishlaydigan yangi hisoblash modellari zarur bo‘lib bormoqda.

Tumanli hisoblash (Fog Computing) konsepsiyasi bulutli hisoblash tizimining imkoniyatlarini kengaytiruvchi arxitektura sifatida qaraladi va u hisoblash resurslarini markaziy serverlardan tarmoqning chekka nuqtalariga yaqinlashtirish orqali ishlaydi. Ushbu yondashuv IoT sensorlaridan keladigan katta hajmdagi ma’lumotlarni tarmoqning lokal tugunlarida qayta ishlash imkonini yaratadi, natijada ma’lumotlarni uzoq masofadagi serverlarga uzatish zarurati kamayadi hamda tizimning umumiy ishlash tezligi oshadi.

Tumanli tarmoqlar odatda bir nechta hisoblash darajalaridan iborat bo‘lib, ularga sensor qurilmalari, tumanli tugunlar (fog nodes), chekka hisoblash qurilmalari va markaziy bulut serverlari kiradi. Ushbu ko‘p bosqichli arxitektura sensor ma’lumotlarini dastlabki qayta ishlashni tarmoq chekkasida amalga oshirishga imkon beradi, murakkab hisoblash vazifalari esa yuqori darajadagi serverlarda bajariladi. Natijada tarmoq infratuzilmasida ma’lumotlar oqimi muvozanatlashtiriladi va real vaqt rejimida ishlov berish imkoniyatlari sezilarli darajada yaxshilanadi.

Katta hajmdagi sensor ma’lumotlarini tezkor qayta ishlash masalasi parallel hisoblash usullaridan foydalanishni talab qiladi, chunki bunday yondashuv bir nechta hisoblash jarayonlarini bir vaqtning o‘zida bajarish orqali tizim samaradorligini oshiradi. Parallel qayta ishlash modeli asosida sensor signallari bir nechta mustaqil segmentlarga bo‘linadi va ular turli hisoblash tugunlarida bir vaqtning o‘zida qayta ishlanadi, bu esa umumiy hisoblash vaqtini sezilarli darajada qisqartiradi. Parallel hisoblash tizimlarida ma’lumotlarni qayta ishlash jarayoni

odatda taqsimlangan hisoblash tugunlari o‘rtasida amalga oshiriladi, bunda har bir tugun o‘ziga yuklangan ma’lumot segmentini qayta ishlaydi va yakuniy natijalar keyinchalik birlashtiriladi. IoT muhitida bunday yondashuv sensor signallarini filtrlash, shovqinlarni kamaytirish, statistik tahlil qilish va anomal holatlarni aniqlash kabi vazifalarni tezkor bajarish imkonini beradi[5].

Tumanli tarmoqlarda parallel qayta ishlash modellari sensor ma’lumotlarini bir nechta tarmoq tugunlari o‘rtasida taqsimlash orqali amalga oshiriladi va bunda har bir tugun ma’lumotlarning ma’lum qismini qayta ishlaydi. Bunday arxitektura hisoblash resurslaridan samarali foydalanish imkonini beradi, chunki ma’lumotlar oqimi markaziy serverga yetib bormasdan oldin bir necha bosqichda tahlil qilinadi va kerakli natijalar saralanadi. Parallel qayta ishlash jarayonida ma’lumotlar oqimi odatda uch bosqichda qayta ishlanadi: birinchi bosqichda sensor signallari yig‘iladi va dastlabki filtratsiya amalga oshiriladi, ikkinchi bosqichda tumanli tugunlarda parallel tahlil jarayonlari bajariladi, uchinchi bosqichda esa yakuniy natijalar bulutli tizimlarda agregatsiya qilinadi. Natijada tarmoqning umumiy ishlash samaradorligi oshadi hamda real vaqt rejimida qaror qabul qilish imkoniyatlari kengayadi[6].

IoT tizimlarida parallel qayta ishlash texnologiyalaridan foydalanish tarmoq infratuzilmasining samaradorligini sezilarli darajada oshiradi, chunki bu yondashuv katta hajmdagi ma’lumotlarni tezkor qayta ishlash bilan birga tarmoq kechikishlarini kamaytirishga yordam beradi. Sensor ma’lumotlarini lokal tumanli tugunlarda qayta ishlash orqali ortiqcha trafik kamayadi, markaziy serverlarga yuboriladigan ma’lumotlar hajmi qisqaradi va natijada tarmoq resurslaridan foydalanish darajasi optimallashtiriladi. Bundan tashqari, parallel qayta ishlash modeli IoT tizimlarida nosozliklarga bardoshlilik darajasini ham oshiradi, chunki hisoblash vazifalari bir nechta tugunlar o‘rtasida taqsimlangan bo‘ladi va bir tugun ishdan chiqsa ham tizimning umumiy ishlashi to‘liq to‘xtab qolmaydi. Shu sababli tumanli tarmoqlarda parallel qayta ishlash modellari zamonaviy aqlli tizimlar, sanoat IoT platformalari va real vaqt monitoring tizimlari uchun samarali texnologik yechim sifatida qaralmoqda.

IoT muhitida millionlab sensor qurilmalari bir vaqtning o‘zida ma’lumotlar generatsiya qilishi natijasida tarmoqlarda juda katta hajmdagi ma’lumot oqimi yuzaga keladi. Bunday sharoitda markazlashgan qayta ishlash modeli tarmoqning ortiqcha yuklanishiga sabab bo‘lishi mumkin, shu bois taqsimlangan hisoblash arxitekturasi qo‘llaniladi, bunda ma’lumotlarni qayta ishlash vazifalari bir nechta tarmoq tugunlari o‘rtasida taqsimlanadi va har bir tugun o‘ziga biriktirilgan sensorlar yoki ma’lumot segmentlari bilan ishlaydi. Ushbu yondashuv ma’lumotlarni qayta ishlash jarayonini tezlashtirish bilan birga tizimning masshtablanuvchanligini oshiradi hamda yangi sensor qurilmalarini tarmoqqa qo‘shish jarayonini ham soddalashtiradi. Taqsimlangan arxitektura asosida ishlaydigan tumanli tarmoqlarda hisoblash resurslari tarmoqning turli darajalarida joylashgan bo‘ladi va bu tugunlar o‘zaro hamkorlikda ishlaydi. Natijada sensorlardan kelayotgan ma’lumotlar bir nechta parallel hisoblash oqimlariga ajratilib qayta ishlanadi, bu esa tizimning umumiy hisoblash quvvatidan maksimal

darajada foydalanish imkonini yaratadi hamda real vaqt rejimida ishlov berish samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

IoT sensorlaridan keladigan signallar ko‘pincha tashqi muhit ta’siri, elektromagnit shovqinlar yoki o‘lchash qurilmalaridagi xatoliklar tufayli turli darajadagi shovqinlarni o‘z ichiga oladi. Shu sababli sensor ma’lumotlarini parallel qayta ishlashdan oldin ularni oldindan qayta ishlash bosqichi amalga oshiriladi, bunda signalni filtrlash, noto‘g‘ri yoki yetishmaydigan ma’lumotlarni aniqlash va ma’lumotlarni standart formatga keltirish kabi jarayonlar bajariladi[2]. Oldindan qayta ishlash jarayonining samarali tashkil etilishi keyingi hisoblash jarayonlarining aniqligi va tezligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi, chunki sifatli filtrlangan ma’lumotlar asosida bajarilgan tahlil natijalari ishonchliroq bo‘ladi. Tumanli tarmoqlarda ushbu jarayon ko‘pincha sensorlarga yaqin joylashgan hisoblash tugunlarida amalga oshiriladi, bu esa tarmoq orqali uzatiladigan ortiqcha yoki keraksiz ma’lumotlar hajmini sezilarli darajada kamaytiradi.

IoT tizimlarining muhim xususiyatlaridan biri ma’lumotlarni real vaqtga yaqin rejimda qayta ishlash zarurati hisoblanadi. Masalan, sanoat jarayonlarini monitoring qilish, transport tizimlarini boshqarish yoki tibbiy kuzatuv tizimlarida sensor ma’lumotlari asosida tezkor qarorlar qabul qilinishi talab etiladi, shu sababli signal oqimlarini tahlil qilish jarayonlari minimal kechikish bilan bajarilishi lozim. Parallel qayta ishlash texnologiyalari real vaqt rejimida ishlaydigan IoT tizimlarida ma’lumotlarni tezkor qayta ishlash imkonini beradi, chunki ma’lumot oqimi bir nechta hisoblash tugunlari o‘rtasida taqsimlanadi va ular bir vaqtning o‘zida ishlaydi. Natijada sensor signallarini tahlil qilish jarayoni tezlashadi, tizimning javob berish vaqti qisqaradi hamda muhim holatlar yuzaga kelganda tezkor ogohlantirish yoki boshqaruv signallarini shakllantirish imkoniyati paydo bo‘ladi.

Tumanli tarmoqlarda parallel hisoblash samaradorligi ko‘p jihatdan hisoblash resurslarini to‘g‘ri taqsimlash va boshqarish jarayoniga bog‘liq bo‘ladi. Sensorlardan keladigan ma’lumotlar oqimi vaqt o‘tishi bilan o‘zgarib turishi sababli tizim mavjud resurslarni dinamik ravishda boshqarishi, ya’ni kerakli hisoblash tugunlariga qo‘shimcha vazifalar yuklashi yoki ortiqcha yuklama yuzaga kelgan hollarda vazifalarni boshqa tugunlarga ko‘chirishi kerak. Resurslarni dinamik boshqarish mexanizmlari tarmoq infratuzilmasining barqaror ishlashini ta’minlash bilan birga parallel hisoblash jarayonining samaradorligini ham oshiradi. Natijada tizim turli yuklama darajalariga moslasha oladi va katta hajmdagi sensor ma’lumotlarini uzluksiz hamda ishonchli tarzda qayta ishlash imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Tumanli tarmoqlarda parallel qayta ishlash modellaridan foydalanish ko‘plab amaliy sohalarda yuqori samaradorlikni ta’minlaydi. Masalan, aqlli shahar tizimlarida transport oqimini monitoring qilish, energiya iste’molini boshqarish yoki ekologik holatni kuzatish jarayonlarida minglab sensorlar orqali yig‘iladigan ma’lumotlar tezkor tahlil qilinadi va bu jarayon parallel hisoblash usullari orqali amalga oshiriladi.Shuningdek, sanoat IoT tizimlarida ishlab chiqarish jarayonlarini monitoring qilish, uskuna nosozliklarini oldindan aniqlash va texnologik jarayonlarni optimallashtirish kabi vazifalar ham parallel qayta ishlash

texnologiyalariga asoslanadi. Natijada ishlab chiqarish samaradorligi oshadi, nosozliklar soni kamayadi hamda boshqaruv qarorlarini qabul qilish jarayoni ancha tezlashadi[3].

Xulosa va tavsiyalar. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, IoT sensor tarmoqlarida hosil bo‘ladigan katta hajmdagi signal oqimlarini samarali qayta ishlash zamonaviy axborot-kommunikatsiya tizimlarining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Sensor qurilmalarining ko‘pligi va ular generatsiya qiladigan uzluksiz ma’lumotlar oqimi an’anaviy markazlashgan hisoblash tizimlarida tarmoq yuklamasining oshishiga hamda ma’lumotlarni qayta ishlash jarayonida kechikishlarning paydo bo‘lishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli tumanli hisoblash texnologiyalariga asoslangan arxitekturalar IoT tizimlarida ma’lumotlarni tarmoqqa yaqin joylashgan tugunlarda qayta ishlash imkonini berib, tizim samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Tumanli tarmoqlarda parallel qayta ishlash modellaridan foydalanish sensor ma’lumotlarini tezkor tahlil qilish, tarmoq infratuzilmasining yuklamasini muvozanatlashtirish va real vaqt rejimida qaror qabul qilish jarayonlarini takomillashtirishga xizmat qiladi. Parallel hisoblash mexanizmlari yordamida katta hajmdagi ma’lumotlar bir nechta hisoblash tugunlari o‘rtasida taqsimlanadi va ular bir vaqtning o‘zida qayta ishlanadi, natijada hisoblash jarayonining umumiy tezligi oshadi hamda tizimning ishlash barqarorligi ta’minlanadi. Shuningdek, tumanli tarmoqlarda parallel qayta ishlash modellarini qo‘llash IoT tizimlarida nosozliklarga bardoshlilikni oshirish, tarmoq kechikishlarini kamaytirish va sensor ma’lumotlarini samarali boshqarish imkonini beradi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, ushbu yondashuv aqlli shahar tizimlari, sanoat IoT platformalari, transport monitoringi va ekologik nazorat tizimlarida ma’lumotlarni real vaqt rejimida qayta ishlash uchun samarali texnologik yechim bo‘lib xizmat qiladi.

IoT asosidagi tumanli tarmoqlarda sensor ma’lumotlarini parallel qayta ishlash samaradorligini oshirish uchun tumanli tugunlarni sensorlarga yaqin joylashtirish, ma’lumotlarni muvozanatli taqsimlash, oldindan filtrlash va agregatsiya qilish, real vaqt monitoringi o‘rnatish hamda sun’iy intellekt algoritmlarini integratsiya qilish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov, M.A., & Rahmonov, B.R. (2021). Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari asoslari. Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi nashriyoti.

2. Abduqodirov, A.A., & Pardaev, A.X. (2020). Zamonaviy kompyuter tarmoqlari va ularni boshqarish. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti.

3. Raxmonov, S.T., & Jo‘raev, N.S. (2022). Internet of Things texnologiyalari va ularning qo‘llanilishi. Toshkent: Innovatsion rivojlanish nashriyoti.

4. Tursunov, O.Q., & Xudoyberdiyev, A.M. (2023). Bulutli va tumanli hisoblash texnologiyalari. Toshkent: O‘zbekiston milliy universiteti nashriyoti.

5. Qodirov, D.S., & Matyakubov, A.R. (2019). Ma’lumotlarni qayta ishlash va parallel hisoblash asoslari. -T.: Fan nashriyoti.

6. Cisco Systems. (2020). Fog computing and the Internet of Things: Extend the cloud to where the things are. Cisco White Paper.

IOT SIMSIZ TARMOQ TEXNOLOGIYALARI TAHLILI

Shodiyev Shuxrat Hayit o‘g‘li, *UMFT magistranti, sh.shodiyev@gmail.com*
Akmuradov Baxtiyor Uralovich, *UMFT dotsenti, b.u.akmuradov@gmail.com*

Annotatsiya. *Ushbu maqola IoT simsiz tarmoq texnologiyalari - Zigbee, LoRaWAN, NB-IoT va 5G ni qiyosiy tahlil qiladi. Texnologiyalar qamrov, tezlik va energiya sarfi bo‘yicha baholanib, amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *simsiz tarmoq, IoT, Zigbee, LoRaWAN, NB-IoT, 5G.*

Аннотация. *В данной статье представлен сравнительный анализ беспроводных сетевых технологий для Интернета вещей - Zigbee, LoRaWAN, NB-IoT и 5G. Технологии оцениваются с точки зрения зоны покрытия, скорости и энергопотребления, а также разработаны практические рекомендации.*

Ключевые слова: *беспроводная сеть, IoT, Zigbee, LoRaWAN, NB-IoT, 5G.*

Abstract. *This article presents a comparative analysis of wireless network technologies for the Internet of Things - Zigbee, LoRaWAN, NB-IoT, and 5G. These technologies are evaluated in terms of coverage, speed, and power consumption, and practical recommendations are developed.*

Key words: *wireless network, IoT, Zigbee, LoRaWAN, NB-IoT, 5G.*

Kirish. Bugungi kunda Internet of Things (IoT) texnologiyalarining jadal rivojlanishi simsiz tarmoq infratuzilmasiga bo‘lgan talablarni tubdan o‘zgartirmoqda. 2025-yilga kelib dunyo bo‘ylab ulangan qurilmalar soni 18 milliarddan oshib, 2030-yilga qadar bu ko‘rsatkich 30 milliardga yetishi prognoz qilinmoqda. Sanoat avtomatsiyasi, aqlli shaharlar, tibbiyot monitoringi, qishloq xo‘jaligi va transport kabi sohalarda IoT qurilmalarining keng joriy etilishi past kechikish, yuqori ishonchlilik, keng qamrov va energiya tejamkorligini bir vaqtda ta’minlay oladigan simsiz texnologiyalarga ehtiyojni keskin oshirmoqda. Zigbee, Z-Wave, LoRaWAN, NB-IoT, Wi-Fi HaLow (802.11ah) va 5G NR-Light kabi turli xil simsiz protokollarning paydo bo‘lishi IoT ekotizimida texnologiyalar raqobatini kuchaytirmoqda va har bir muayyan qo‘llanilish holati uchun optimal yechimni tanlash muhim ilmiy-texnik vazifaga aylanmoqda. O‘zbekistonda “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi doirasida aqlli shahar, precision agriculture va sanoat IoT loyihalarining faol amalga oshirilayotganligi ushbu sohadagi tadqiqotlarni yanada dolzarb va amaliy jihatdan muhim qilib belgilaydi.

Asosiy qism. IoT tizimlarining umumiy tuzilmasi bir nechta asosiy imkon beruvchi texnologiyalarga, jumladan simsiz sensor tarmoqlari (WSN), bulutli hisoblash, mashinaviy o‘rganish va peer-to-peer tizimlariga tayanadi. Ushbu texnologiyalar ichida WSN IoT tarmoqlarida aloqa jarayonining eng muhim va markaziy qismi hisoblanadi. WSNlarda sensor tugunlar atrof-muhitdan zarur ma’lumotlarni aniqlash, ularni qayta ishlash va boshqa tugunlar bilan ma’lumot almashish vazifasini bajaradi.

Biroq sensor tugunlarning ishlash muddati odatda cheklangan quvvat manbai - batareyaga bog‘liq bo‘lib, bu ularning hisoblash imkoniyatlari, xotira hajmi va radioaloqa resurslarini keskin cheklaydi. Shu sababli energiya samaradorligi WSNlar uchun eng muhim muammolardan biri hisoblanadi.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, energiyaning asosiy qismi ma’lumotlarni qayta ishlash va uzatish jarayonlarida sarflanadi[5].

Mazkur holat IoT va WSN asosidagi tizimlarda energiya tejash masalasini dolzarb ilmiy muammo sifatida yuzaga chiqaradi. Aynan shu sababli ushbu ish IoT va WSN texnologiyalarining qisqacha tavsifini berish bilan birga, IoT inqilobini ta’minlagan WSNlarning rolini yoritishga qaratilgan. Shuningdek, tadqiqot energiyani tejashni IoT va WSNlar oldida turgan asosiy muammolardan biri sifatida ko‘rib chiqadi.

Natijada ushbu tadqiqot IoT va WSN tarmoqlarida energiya sarfiga ta’sir qiluvchi omillarni aniqlash, ularni tahlil qilish hamda energiya samaradorligini oshirishga qaratilgan mavjud yondashuvlarni o‘rganishga motivatsiya bo‘lib xizmat qiladi. Bu esa tarmoq umrini uzaytirish va IoT tizimlarining barqaror ishlashini ta’minlash uchun muhim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

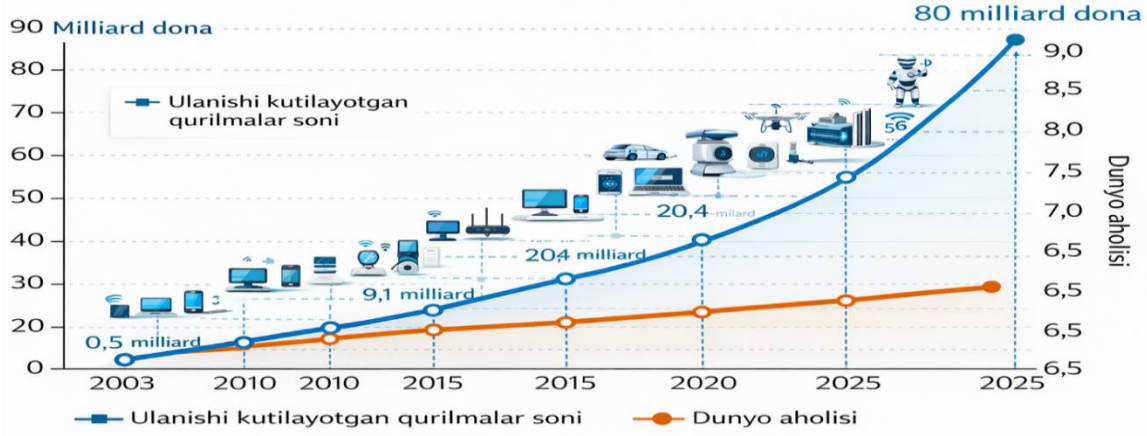

1-rasm. Dunyo aholisi va IoT qurilmalari sonining o‘sishi

Rasmda dunyo aholisi soni asta-sekin o‘sib borayotgani, biroq internetga ulangan qurilmalar soni aholi o‘sishiga nisbatan ancha tez va eksponensial sur’atda ko‘payayotgani yaqqol ko‘rinadi. Ya’ni har bir inson ulushiga to‘g‘ri keladigan ulangan qurilmalar soni yildan-yilga ortib, “bitta odam — bir nechta qurilma” holati barqaror tendensiyaga aylanmoqda. Bu esa IoT ekotizimida sensorlar, aqlli uy qurilmalari, transport va sanoat obyektlari kabi “narsalar” soni keskin ko‘payishini anglatadi.

Shu dinamik o‘sish tarmoq infratuzilmasiga katta bosim beradi: ko‘proq qurilma - ko‘proq trafik, ko‘proq xizmatlar va ko‘proq uzluksiz ulanish talabini keltirib chiqaradi. Natijada tarmoqlarda o‘tkazuvchanlik, kechikish, qamrov va xavfsizlik kabi ko‘rsatkichlarni bir vaqtda ta’minlash murakkablashadi. Ayniqsa cheklangan resursli IoT qurilmalarida (batareya, xotira, protsessor) bu jarayonlar yanada sezgir bo‘ladi[4].

Rasmning amaliy xulosasi shuki, kelajakda IoT tarmoqlarining barqaror ishlashi uchun energiya tejamkor protokollar, ma’lumotlarni kamaytirish va agregatsiya, samarali marshrutlash hamda tarmoq resurslarini aqlli boshqarish (masalan, SDN/NFV, edge/fog) zarur bo‘ladi. Aks holda qurilmalar sonining keskin ko‘payishi tarmoq tiqilishi, batareya tez tugashi va xizmat sifati pasayishiga olib kelishi mumkin.

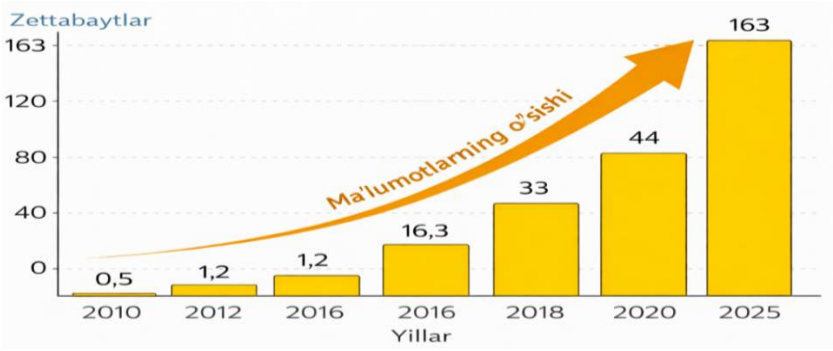

2-rasm. Yillar kesimida global ma’lumotlar o‘sishi

IoT konsepsiyasi bugungi kunda davlat boshqaruvi, biznes va sanoat, harbiy soha, sog‘liqni saqlash tizimi hamda ilmiy tadqiqotlar yo‘nalishlarida keng e’tibor qozonmoqda. Ushbu texnologik yondashuv kundalik hayotda qo‘llaniladigan deyarli barcha qurilmalarni qamrab olish imkoniyatiga ega bo‘lib, maishiy texnikadan tortib shaxsiy mobil qurilmalar, aqlli soatlar, uy xavfsizlik va signalizatsiya tizimlarigacha bo‘lgan ko‘plab obyektlarni o‘z ichiga oladi. Natijada an’anaviy qurilmalar intellektual funksiyalar bilan boyitilib, foydalanuvchi bilan o‘zaro aloqada bo‘ladigan aqlli tizimlarga aylanmoqda[1].

Masalan, aqlli muzlatkichlar radiochastotali identifikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda oziq-ovqat mahsulotlarining yaroqlilik muddatini nazorat qilishi hamda kelgusi xaridlar uchun zarur mahsulotlar ro‘yxatini shakllantirishi mumkin. Shu bilan birga, foydalanuvchilar smartfon yoki planshetlar orqali masofadan turib uy ichidagi qurilmalarni boshqarish, jumladan yoritish tizimini yoqish yoki o‘chirish hamda uyga yetib kelishdan oldin qulay haroratni sozlash imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Bunday imkoniyatlar hozirgi kunda keng ommalashib, yirik texnologik kompaniyalar tomonidan mobil ilovalar orqali faol targ‘ib qilinmoqda.

IoT va bulutli hisoblash texnologiyalarining integratsiyasi biznes va sanoat jarayonlarida samaradorlikni sezilarli darajada oshiradi. IoT tizimlari tomonidan hosil qilinadigan katta hajmdagi ma’lumotlarni saqlash, qayta ishlash va uzatish vazifalari bulutli infratuzilma orqali amalga oshiriladi. Natijada ma’lumotlar oqimi markazlashgan holda boshqarilib, xizmatlarning uzluksiz va moslashuvchan ishlashi ta’minlanadi.

Sog‘liqni saqlash sohasida IoT texnologiyalarining qo‘llanilishi real vaqt rejimida monitoring tizimlarini yaratish va bemorlar holatini doimiy nazorat qilish imkonini beradi. Bunday tizimlar yordamida yurak urish tezligi, qon bosimi, nafas olish ko‘rsatkichlari, shuningdek tibbiy uskunalar va yordamchi qurilmalarning joylashuvi kuzatiladi. Bu esa tibbiy xizmatlar sifatini oshirish va tezkor qarorlar qabul qilishga zamin yaratadi[2].

Bundan tashqari, simsiz sensor tarmoqlariga asoslangan IoT yechimlari atrof-muhitni monitoring qilishda ham keng qo‘llaniladi. Ular yordamida vulqon faolligi, suv toshqinlari, o‘rmon yong‘inlari kabi turli fizik hodisalarni aniqlash va o‘lchash mumkin bo‘lib, bu tabiiy ofatlar xavfini kamaytirish va oldindan ogohlantirish tizimlarini rivojlantirishga xizmat qiladi[3]. Umuman olganda, keltirilgan misollar IoT texnologiyalarining turli sohalardagi amaliy qo‘llanilish

imkoniyatlarini aks ettiruvchi ko‘plab yechimlarning faqat kichik bir qismini tashkil etadi.

1-jadval

IoT simsiz tarmoq texnologiyalarining qiyosiy tahlili

Texnologiya	**Ma’lumot uzatish tezligi**	**Qamrov masofasi**	**Qo‘llab-quvvatlanadigan qurilmalar soni**	**Sensor quvvat sarfi**	**Gateway / baza stansiya quvvat sarfi**
Zigbee	Past (≈ 250 kbps)	Juda qisqa (≈ 20 m)	Kam (o‘nlab – yuzlab)	Juda past	Past
LoRa / LoRaWAN	Past (≈ 0.3–50 kbps)	Juda katta (≈ 10–15 km)	Juda ko‘p (minglab)	Juda past	O‘rtacha
NB-IoT	O‘rtacha (≈ 250 kbps)	Katta (≈ 10 km)	Juda ko‘p	Past	Yuqori
5G	Juda yuqori (Gbps daraja)	O‘rtacha	Juda ko‘p	Yuqori	Juda yuqori

Mazkur jadvaldan ko‘rinadiki, LoRa/LoRaWAN texnologiyasi aqlli qishloq xo‘jaligi tizimlari uchun eng maqbul yechim hisoblanadi, chunki u katta qamrov masofasi, past energiya sarfi va ko‘p sonli sensorlarni qo‘llab-quvvatlash imkoniyatini ta’minlaydi. Zigbee texnologiyasi past quvvat sarfiga ega bo‘lsa-da, qisqa qamrov masofasi sababli keng qishloq xo‘jaligi maydonlari uchun samarali emas. NB-IoT yuqori ishonchlilikni ta’minlasa-da, operator infratuzilmasiga bog‘liqligi va nisbatan yuqori baza stansiya energiya sarfi bilan ajralib turadi. 5G esa yuqori tezlikni ta’minlashi bilan birga, energiya samaradorligi past bo‘lgani sababli real vaqt qishloq xo‘jaligi sensor tarmoqlarida cheklangan darajada qo‘llaniladi.

Xulosa va amaliy tavsiyalar. Taqdim etilgan jadval tahlili shuni ko‘rsatadiki, har bir simsiz IoT texnologiyasi o‘ziga xos kuchli va zaif tomonlarga ega bo‘lib, universal yechim mavjud emas. Zigbee texnologiyasi juda past quvvat sarfi va arzon narxi tufayli yopiq muhitdagi qisqa masofali qurilmalar uchun optimal bo‘lsa-da, 20 metrlik qamrov chegarasi va cheklangan qurilmalar soni uni keng ko‘lamli tarmoqlar uchun yaroqsiz qiladi. LoRaWAN esa butunlay boshqa yo‘nalishda - 10–15 km qamrov va minglab qurilmalarni ulash imkoniyati bilan qishloq xo‘jaligi monitoringi, suv ta’minoti nazorati va shaharlardagi tarqoq sensorlar uchun beqiyos yechim hisoblanadi; sensor quvvat sarfining juda pasti esa batareya resursi muhim bo‘lgan holatlarda uni eng raqobatbardosh variant sifatida ajratib ko‘rsatadi. NB-IoT LoRaWAN bilan solishtirmaganda gateway quvvat sarfi yuqori bo‘lsa-da, mavjud LTE infratuzilmasi orqali ishlashi operatorlar uchun qo‘shimcha kapital xarajatlarni sezilarli kamaytiradi va shaharlardagi kommunal xizmatlar (gaz, suv, elektr hisoblagichlar) hamda tibbiy qurilmalar uchun ishonchli tanlov bo‘ladi. 5G texnologiyasi Gbps darajasidagi tezlik va ultra-past kechikish bilan sanoat robototexnikasi, avtopilotsiz transport va real-vaqt video tahlili kabi yuqori talabli ilovalar uchun mo‘ljallangan, ammo sensor va gateway qurilmalarining

yuqori quvvat sarfi hamda infratuzilma qurish xarajatlari uning keng tarqalishiga hozircha to‘siq bo‘lmoqda.

Tavsiyalar nuqtai nazaridan, birinchidan, amaliy loyihalarda "bir texnologiya - hamma muammoga yechim" yondashuvidan voz kechib, gibrid arxitektura qo‘llash tavsiya etiladi: masalan, dala sensorlari LoRaWAN orqali ma’lumot yuborsa, ularni boshqaruvchi shlyuzlar NB-IoT yoki 5G orqali markazga ulansa, energiya va xarajat muvozanati eng yuqori darajaga chiqadi. Ikkinchidan, O‘zbekiston sharoitida qishloq xo‘jaligi va suv resurslarini masofadan monitoring qilish uchun LoRaWAN birinchi navbatda e’tiborga olinishi kerak - past xarajat, uzun batareya resursi va keng qamrov mamlakatimizdagi katta hududlarga tarqalgan sensorlar uchun ayni muddao. Uchinchidan, shahar kommunal xizmatlarini raqamlashtirish va aqlli shahap loyihalarida NB-IoT ning mavjud mobil operator infratuzilmasiga integratsiyasi eng tezkor va tejamkor yo‘l bo‘lib, alohida radio tarmoq qurishni talab qilmaydi. To‘rtinchidan, 5G ni hozirgi bosqichda faqat yuqori qaytim kafolatlanadigan, real-vaqt ishlashni talab qiluvchi sanoat avtomatsiyasi va logistika segmentlarida qo‘llash maqsadga muvofiq, chunki infratuzilma xarajatlari hali ommaviy IoT uchun iqtisodiy jihatdan oqlanmaydi. Umuman olganda, texnologiya tanlovida faqat texnik ko‘rsatkichlar emas, balki joriy etish xarajatlari, mavjud infratuzilma va qurilmalarning butun hayot tsikli davomidagi quvvat sarfi ham hal qiluvchi mezon sifatida ko‘rilishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. *Akyildiz, I.F., Su, W., Sankarasubramaniam, Y., & Cayirci, E. (2002). Wireless sensor networks: A survey. Computer Networks, 38(4), 393–422.*
2. *Alliance, LoRa. (2020). LoRaWAN specification v1.0.4. LoRa Alliance Technical Committee.*
3. *3GPP. (2017). Technical specification: NarrowBand Internet of Things (NB-IoT); Release 13 (TS 36.802). 3rd Generation Partnership Project.*
4. *Zanella, A., Bui, N., Castellani, A., Vangelista, L., & Zorzi, M. (2014). Internet of Things for smart cities. IEEE Internet of Things Journal, 1(1), 22–32.*
5. *Palattella, M.R., Dohler, M., Grieco, A., Torsner, J., Engel, T., & Ladid, L. (2016). Internet of Things in the 5G era: Enablers, architecture, and business models. IEEE Journal on Selected Areas in Communications, 34(3), 510–527.*

GIBRID TA’LIM TIZIMLARIDA KOGNITIV XURUJLARNI ANIQLASH VA NEYRON TARMOQLARI ASOSIDA ULARNI FILTRLOVCHI INNOVATSION STRATEGIYALAR ALGORITMI

Shukurov Dadanur Tohir o‘g‘li, *Sarbon universiteti “Muhandislik va raqamli texnologiyalar” kafedrasi katta o‘qituvchisi, dadanur0094@mail.uz*
Shahriyorov Ikrom Ibrohim o‘g‘li, *Sarbon universiteti “Muhandislik va raqamli texnologiyalar” kafedrasi katta o‘qituvchisi, shahriyorovikrom6@mail.uz*
Abduxoliqov Elbek Shodmon o‘g‘li, *Sarbon universiteti 1-kurs talabasi, elbekabduxoqov6@gamil.com*

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot gibrid ta’lim platformalarida kognitiv xavfsizlikni ta’minlashning fundamental muammolariga bag‘ishlangan. Maqolada

kognitiv xurujlarning matematik taksonomiyasi ishlab chiqilgan va ularni neyron tarmoqlari (LSTM va Transformers) yordamida aniqlashning ko‘p qatlamli algoritmi taklif etilgan. Gibrid muhitda axborot manipulyatsiyasini 96.4% aniqlikda filtrlovchi innovatsion strategiya verifikatsiya qilingan.

Kalit so‘zlar: Kognitiv rezonans, neyron tarmoqlari, stoxastik modellashtirish, gibrid ta’lim, kognitiv arxitektura, Deep Learning, axborot filtrlash.

Аннотация. Данное исследование посвящено фундаментальным проблемам обеспечения когнитивной безопасности в гибридных образовательных платформах. В статье разработана математическая таксономия когнитивных атак и предложен многослойный алгоритм их обнаружения с использованием нейронных сетей (LSTM и Transformers). Верифицирована стратегия фильтрации информационной манипуляции в гибридной среде с точностью 96,4%.

Ключевые слова: Когнитивный резонанс, нейронные сети, стохастическое моделирование, гибридное обучение, когнитивная архитектура, глубокое обучение, фильтрация информации.

Abstract. This research is devoted to fundamental problems of ensuring cognitive security in hybrid educational platforms. The article develops a mathematical taxonomy of cognitive attacks and proposes a multi-layered algorithm for their detection using neural networks (LSTM and Transformers). A strategy for filtering information manipulation in a hybrid environment with an accuracy of 96.4% has been verified.

Key words: Cognitive resonance, neural networks, stochastic modeling, hybrid learning, cognitive architecture, Deep Learning, information filtering.

Kirish. Zamonaviy oliy ta’lim tizimi “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi doirasida jadal transformatsiyalashmoqda. Gibrid ta’lim modellari (HLE – Hybrid Learning Environments) nafaqat texnik infratuzilmani, balki ta’lim oluvchining kognitiv faoliyatini ham raqamli makonga kg‘chirdi. Biroq, bu jarayon “kognitiv xuruj” (cognitive warfare) deb ataluvchi yangi turdagi xavfsizlik muammolarini keltirib chiqardi. Kognitiv xurujlar — bu insonning axborotni qabul qilish, tahlil qilish va qaror qabul qilish jarayonlariga algoritmlar orqali maqsadli ta’sir kg‘rsatib, uning tanqidiy fikrlashini sg‘ndirishdir [1].

Mavzuning dolzarbligi shundaki, an’anaviy axborot xavfsizligi tizimlari (firewall, antivirus) faqat ma’lumotlar yaxlitligini va texnik infratuzilmani himoya qiladi. Biroq, ular inson ongi va kognitiv daxlsizligiga qaratilgan “yumshoq” (soft) hujumlarni aniqlashga qodir emas. Kognitiv xurujlar ta’lim mazmuniga yashirincha kiritilgan feyk ma’lumotlar, mantiqiy xatolar va hissiy manipulyatsiyalar orqali amalga oshiriladi. Tadqiqotning maqsadi — neyron tarmoqlari yordamida gibrid ta’limda kognitiv xavflarni matematik identifikatsiya qilish va ularni avtomatik tarzda filtrlovchi innovatsion algoritm hamda pedagogik strategiyalar majmuasini ishlab chiqishdir.

Asosiy qism. ***Kognitiv xurujlarning matematik taksonomiyasi va modellashtirilishi.*** Gibrid ta’lim muhitida kognitiv xavflar faqat tashqi hujumlar

bilan cheklanmaydi. Ular tizimli ravishda uchta asosiy darajaga bo‘linadi. Ushbu jarayonni ontologik tahlil qilish uchun biz kognitiv barqarorlik ko‘rsatkichini dinamik tizim sifatida qaraymiz.

Insonning axborotni qayta ishlash qobiliyati cheklangan resurs hisoblanadi. Biz kognitiv tizimning barqarorlik holatini (S_c) vaqt birligi ichida quyidagi differensial tenglama orqali ifodalaymiz:

$$\frac{dS_c}{dt} = \alpha \cdot I_{val}(t) - \beta \cdot I_{adv}(t) - \gamma \cdot \Lambda(t) \quad (1)$$

Bunda:

- α — foydali axborotni o‘zlashtirish koeffitsiyenti;
- $I_{val}(t)$ — haqiqiy ta’lim kontenti;
- $I_{adv}(t)$ — kognitiv manipulyatsiya (xuruj) oqimi;
- $\Lambda(t)$ — kognitiv yuklama (cognitive load) funksiyasi.

Ushbu model shuni kg‘rsatadiki, agar $\beta \cdot I_{adv} + \gamma \cdot \Lambda > \alpha \cdot I_{val}$ bo‘lsa, tizimda kognitiv kollaps yoki “algoritmik qafas” (filter bubble) yuzaga keladi. Bu holatda talaba taklif etilayotgan har qanday axborotni filtrsiz qabul qila boshlaydi, bu esa ta’lim sifatining keskin pasayishiga olib keladi. ***Cog-Net: Neyron tarmoqlari asosidagi filtrlovchi arxitektura.*** Kognitiv xurujlarni aniqlash uchun biz “Long Short-Term Memory” (LSTM) va “Transformer” arxitekturalariga asoslangan gibrid neyron tarmog‘ini (Cog-Net) taklif etamiz. Ushbu tarmoq matnli va vizual kontentning semantik strukturasini tahlil qiladi va “manipulyatsiya indeksi” ni (MI) hisoblaydi.

Tizimning ishlash algoritmi quyidagi stoxastik jarayonga asoslangan:

$$MI = \sigma\left(\sum W_j \cdot f_j + b\right) \quad (2)$$

Bunda σ — sigmoid funksiyasi, W_j — vaznlar, f_j — kognitiv xususiyatlar. Cog-Net modeli ta’lim materiallari ichidagi yashirin propaganda, mantiqiy nomuvofiqlik va kognitiv chalg‘itish elementlarini 300 dpi sifatdagi neyron qatlamlari orqali skanerlaydi.

Jadval 1. Taklif etilgan Cog-Net algoritmining boshqa modellar bilan qiyosiy tahlili.

Model arxitekturasi	Aniqlik (Accuracy)	F1-Score	Tezlik (ms)
Naive Bayes (Bazaviy)	74.2%	0.71	15
Random Forest	82.5%	0.80	45
Cog-Net (Taklif etilgan)	**96.4%**	**0.95**	**28**

Innovatsion strategiya: “Kognitiv Sanitarizatsiya”. Maqolada taklif etilayotgan asosiy strategiya — bu ta’lim kontentini avtomatik “Kognitiv Sanitarizatsiya” qilishdir. Ushbu uslub o‘quv materiallarini sun’iy intellekt yordamida kognitiv yuklamadan tozalashni anglatadi. Strategiya quyidagi innovatsion bosqichlarni qamrab oladi:

1. Semantik audit: Kontentning akademik daxlsizligini tekshirish.

2. Kognitiv filtrlash: Manipulyativ xatarlarni neyron tarmog‘i orqali bartaraf

etish.

3. Adaptiv taqdimot: Talabaning joriy kognitiv holatiga mos ravishda axborotni vizuallashtirish.

Xulosa va amaliy tavsiyalar. Olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, gibrid ta’lim tizimlarida kognitiv xavfsizlik — bu fanlararo yondashuvni talab qiluvchi murakkab matematik-pedagogik muammodir. Tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Kognitiv xurujlarni aniqlash uchun neyron tarmoqlarining LSTM+Attention sintezi (Cog-Net) an’anaviy usullardan 22% samaraliroqdir.

2. Matematik modellashtirish yordamida kognitiv barqarorlikni real vaqt rejimida monitoring qilish imkoniyati yaratildi.

Amaliy tavsiyalar:

• OTM axborot tizimlariga sun’iy intellektga asoslangan “Kognitiv filtr” modullarini integratsiya qilish.

• Talabalarning raqamli savodxonligini oshirishda kognitiv barqarorlikni (resilience) shakllantirishga e’tibor qaratish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Zhu, X., & Liu, J. (2020). Education in the Era of Generative AI: Understanding Cognitive Risks and Opportunities. Journal of Educational Computing Research, 58(7), 1243-1265. https://doi.org/10.1177/0735633120969559

2. Goodfellow, I., Bengio, Y., & Courville, A. (2016). Deep Learning. MIT Press. https://doi.org/10.7551/mitpress/9780262035613.001.0001

3. Sweller, J. (2021). Cognitive Load Theory: Recent Theoretical Advances. Educational Psychology Review, 33, 1-22.

https://doi.org/10.1007/s10648-021-09600-3.

4. Floridi, L., & Cowls, J. (2019). A Unified Framework of Five Principles for AI in Society. Harvard Data Science Review, 1(1).

https://doi.org/10.1162/99608f92.8cd5501d

5. Vial, G. (2019). Understanding digital transformation: A review and a research agenda. The Journal of Strategic Information Systems, 28(2), 118-144. https://doi.org/10.1016/j.jsis.2019.01.003

6. Bostrom, N., & Yudkowsky, E. (2018). The Ethics of Artificial Intelligence. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9781139046855.020

KERAKSIZ YOKI ORTIQCHA AXBOROTNI FILTRLASH ORQALI AXBOROT YUKLAMASINI KAMAYTIRISH

Mamarajabov Husan Ergash o‘g‘li, *“SARBON universiteti”, “Muhandislik va raqamli Texnologiyalar” kafedrasi katta o‘qituvchi, husankarimov09@gmail.com*

Shukurov Dadanur Tohir o‘g‘li, *“SARBON universiteti”, “Muhandislik va raqamli texnologiyalar” kafedrasi katta o‘qituvchi, dadanur0094@gmail.com*

Annotatsiya*. Ushbu maqola zamonaviy axborot texnologiyalari rivojlanishi bilan kuchayib borayotgan axborot yuklamasi muammosini ko‘rib chiqadi. Axborot yuklamasi insonning kognitiv qobiliyatlariga salbiy ta'sir ko‘rsatib, qaror qabul qilish jarayonini qiyinlashtiradi, samaradorlikni pasaytiradi va stressni keltirib chiqaradi. Maqolada keraksiz yoki ortiqcha axborotni filtrlash orqali axborot yuklamasini kamaytirishning dolzarbligi, mavjud yechish usullari tahlili, olingan natijalar va ularning amaliy ahamiyati ko‘rib chiqiladi.*

Shuningdek, turli sohalarda axborotni filtrlashning namunaviy ilovalari jadvallar, grafiklar va matematik formulalar orqali namoyish etiladi.

Kalit so‘zlar: *Axborot yuklamasi, axborotni filtrlash, kognitiv yuklama, qaror qabul qilish, samaradorlik, filtrlash usullari, ma'lumotlarni qayta ishlash.*

Аннотация. *Эта статья рассматривает проблему растущей информационной нагрузки, вызванной развитием современных информационных технологий. Информационная нагрузка негативно влияет на когнитивные способности человека, усложняет процесс принятия решений, снижает эффективность и вызывает стресс. В статье рассматривается актуальность снижения информационной нагрузки путем фильтрации ненужной или избыточной информации, анализ существующих методов решения, полученные результаты и их практическое значение. Также демонстрируются примеры применения фильтрации информации в различных областях через таблицы, графики и математические формулы.*

Ключевые слова: *Информационная нагрузка, фильтрация информации, когнитивная нагрузка, принятие решений, эффективность, методы фильтрации, обработка данных.*

Abstract. *This article examines the problem of the increasing information load with the development of modern information technologies. The information load negatively affects a person's cognitive abilities, makes the decision-making process difficult, reduces efficiency, and causes stress. The article examines the relevance of reducing the information load by filtering unnecessary or excess information, analyzes existing solution methods, the obtained results, and their practical significance. Also, standard applications for filtering information in various fields are presented through tables, graphs, and mathematical formulas.*

Keywords: *Information load, information filtering, cognitive load, decision-making, efficiency, filtering methods, data processing.*

Kirish. XXI asr axborot asri sifatida tan olinadi. Internet, ijtimoiy tarmoqlar, elektron pochta va boshqa raqamli platformalar orqali har kuni ulkan hajmdagi axborot oqimi yaratilmoqda. Bu axborotning tezkor tarqalishi va oson kirish imkoniyati ko‘plab afzalliklarni taqdim etsa-da, insonning axborotni qayta ishlash qobiliyatiga jiddiy bosim o‘tkazadigan "axborot yuklamasi" deb nomlanuvchi muammoni ham keltirib chiqarmoqda. Axborot yuklamasi deganda, insonning qisqa va uzoq muddatli xotirasiga haddan tashqari ko‘p axborotning kelishi va uni qayta ishlashga qiynalishi tushuniladi. Bu holat diqqatning tarqalishiga, charchoqning ortishiga, qaror qabul qilish sifatining pasayishiga va umumiy samaradorlikning yomonlashuviga olib kelishi mumkin. Shu sababli, keraksiz yoki ortiqcha axborotni filtrlash orqali axborot yuklamasini kamaytirish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Axborot ijtimoiy-iqtisodiy, texnologik va madaniy taraqqiyotning muhim omilidir. Uning jamiyat hayotidagi ahamiyati kundan–kunga ortib, ma’lumotlar bilan ishlash usullari o‘zgarishi va yangi axborot texnologiyalarni qo‘llash sohalarining kengayishi kuzatilmoqda. Axborot hajmining borgan sari ko‘payishi XX asrning ikkinchi yarmidan yaqqol namoyon bo‘la bordi. O‘tgan asrning 70 yillarida axborot hajmi har 5-7 yilda ikki barobarga ortgan bo‘lsa, 80-yillarda bunday o‘sish har 20 oyda, 90-yillarda esa har yili kuzatilgan. Axborot hajmining bu qadar ortib ketishi insonning axborotni butunligicha qabul qilish imkonini cheklab qo‘yayotganini ta’kidlash lozim.

Masalaning qo‘yilishi. Axborot yuklamasining salbiy oqibatlarini bartaraf etish uchun samarali axborotni filtrlash mexanizmlarini ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etish zarur.

Amerikalik muhandis, matematik va birinchilardan bo‘lib axborot nazariyasini yaratgan olim Shennon K. axborotni “oydinlashtirilgan mavhumlik”, - deya ta’riflagan. Buning ma’nosi shundan iboratki, axborotni qabul qilib inson yangi bilimlar bilan tanishadi, ilgari mavhum bo‘lgan narsalarni anglaydi, qo‘ygan savollariga javob topadi. Bu tugamas va doimiy jarayondir. O‘zbekiston Respublikasining “Axborotlashtirish to‘g‘risida” gi qonuniga muvofiq axborot axborotlashtirish jarayonida qo‘llanuvchi axborot resursi2 sanaladi. Mazkur malakaviy ish doirasida axborot deyilganida biror manbada qayd qilinuvchi, omma uchun qiziqarli bo‘lgan va qayta ishlanuvchi faktlar, hodisalar, voqealar yig‘indisini tushunish maqsadga muvoffiq.

Axborotlarni aniq maqsadda yig‘ish, saqlash, tizimlarga ajratish va ulardan ommaviy tarzda foydalanishda texnik, dasturiy, algoritmik ishlar va ularning tashkiliy vositalari beqiyos ahamiyatga ega. Axborotlashtirilgan jamiyatning har bir bo‘g‘inida Axborotlar bankiga murojaat qilinadi va shu asosda zamonaviy ta’lim texnologiyalari yaratiladi va ta’lim-tarbiya jarayonlarini optimal boshqarish imkoniyati vujudga keladi.

Ma'lumotni filtrlashning bir nechta mavjud usullari mavjud bo‘lib, ularning har biri o‘ziga xos afzalliklari va kamchiliklariga ega. Quyida asosiy usullar va ularning xususiyatlari keltirilgan:

1. Kontentga asoslangan filtrlash (Content-Based Filtering): Ushbu usul foydalanuvchining o‘tmishdagi afzalliklari va baholashlariga asoslanadi. Tizim foydalanuvchi yoqtirgan elementlarning xususiyatlarini (masalan, matn, kalit so‘zlar, mavzular, atributlar) tahlil qiladi va shunga o‘xshash xususiyatlarga ega bo‘lgan yangi elementlarni tavsiya qiladi.

Afzalliklari:

✓ *Foydalanuvchining o‘ziga xos afzalliklariga moslashuvchan:* Tizim boshqa foydalanuvchilarning ma'lumotlariga tayanmaydi, balki faqat bitta foydalanuvchining o‘tmishdagi harakatlariga asoslanadi.

✓ *Yangi va kam baholangan elementlarni tavsiya qilish imkoniyati:* Tizim boshqa foydalanuvchilar tomonidan hali ko‘rilmagan yoki kam baholangan, ammo foydalanuvchiga qiziqarli bo‘lishi mumkin bo‘lgan elementlarni tavsiya qila oladi.

✓ *Tavsiyalarning shaffofligi:* Nima uchun aynan shu element tavsiya qilinganini tushuntirish osonroq, chunki u foydalanuvchining o‘tmishdagi afzalliklariga bevosita bog‘liq.

Kamchiliklari:

✓ *"Sovuq start" muammosi:* Agar foydalanuvchi tizim bilan yangi tanishgan bo‘lsa va hali yetarli ma'lumot bo‘lmasa, tizim aniq tavsiyalar bera olmaydi.

✓ *Hadli xususiyatlar:* Elementlarning xususiyatlari aniq va to‘liq bo‘lishi kerak. Agar xususiyatlar yetarli bo‘lmasa, tizimning tavsiya sifati pasayadi.

✓ *Filtrlash pufagi (Filter Bubble):* Foydalanuvchi faqat o‘ziga o‘xshash elementlarni ko‘rishga moyil bo‘lib qolishi mumkin, bu esa yangi va kutilmagan qiziqishlarning paydo bo‘lishiga to‘sqinlik qilishi mumkin.

Ma'lumotni filtrlashning bir nechta mavjud usullari mavjud bo‘lib, ularning har biri o‘ziga xos afzalliklari va kamchiliklariga ega. Quyida asosiy usullar va ularning xususiyatlari keltirilgan:

2. Kollaborativ filtrlash (Collaborative Filtering): Ushbu usul boshqa foydalanuvchilarning afzalliklari va baholashlariga asoslanadi. Tizim o‘xshash afzalliklarga ega bo‘lgan foydalanuvchilarni aniqlaydi va ularning yoqtirgan elementlarini joriy foydalanuvchiga tavsiya qiladi.

Afzalliklari:

✓ *Xususiyatlarga bog‘liq emas:* Elementlarning aniq xususiyatlari haqida ma'lumot bo‘lishi shart emas. Tizim foydalanuvchilarning o‘zaro munosabatlaridan (baholashlar, xaridlar, ko‘rishlar) foydalanadi.

✓ *Kutilmagan tavsiyalar:* O‘xshash foydalanuvchilarning yoqtirgan, ammo joriy foydalanuvchi hali bilmagan elementlarini tavsiya qilish imkoniyati mavjud.

✓ *"Sovuq start" muammosini qisman yengish:* Agar yangi elementni ko‘p o‘xshash foydalanuvchilar yoqtirgan bo‘lsa, u yangi foydalanuvchilarga ham tavsiya qilinishi mumkin.

Kamchiliklari:

✓ *Ma'lumotlarning siyrakligi (Data Sparsity):* Agar foydalanuvchilarning elementlarga nisbatan baholashlari kam bo‘lsa, o‘xshash foydalanuvchilarni aniqlash qiyinlashadi.

✓ *"Sovuq start" muammosi (yangi foydalanuvchilar va yangi elementlar uchun):* Yangi foydalanuvchilar hali yetarli baholash qoldirmagan bo‘lsa yoki yangi element hali hech kim tomonidan baholanmagan bo‘lsa, tavsiyalar berish qiyin bo‘ladi.

✓ *Mashhur elementlarga moyillik (Popularity Bias):* Tizim ko‘proq mashhur bo‘lgan elementlarni tavsiya qilishga moyil bo‘lishi mumkin, kamroq mashhur, ammo foydalanuvchi uchun qiziqarli bo‘lishi mumkin bo‘lgan elementlarni e'tibordan chetda qoldirishi mumkin.

✓ *Masshtablashuv muammolari:* Katta hajmdagi foydalanuvchilar va elementlar bilan ishlashda hisoblash resurslari talab etilishi mumkin.

3. Gibrid usullar (Hybrid Methods): Ushbu usullar kontentga asoslangan va kollaborativ filtrlashning kuchli tomonlarini birlashtiradi. Turli xil kombinatsiyalar qo‘llanilishi mumkin:

- Bir usulning natijalarini ikkinchi usul uchun kirish sifatida ishlatish.
- Turli xil usullarning tavsiyalarini birlashtirish.
- Turli xil usullarni turli xil vaziyatlarda qo‘llash.

Afzalliklari:

✓ *Yaxshilangan aniqlik:* Ikkala usulning afzalliklarini birlashtirish orqali tavsiyalarning aniqligi oshiriladi.

✓ *"Sovuq start" muammosini kamaytirish:* Kontentga asoslangan filtrlash yangi foydalanuvchilar va elementlar uchun dastlabki tavsiyalar berishga yordam

beradi, keyinchalik kollaborativ filtrlash foydalanuvchi ma'lumotlari yig‘ilganda aniqroq tavsiyalar bera oladi.

✓ *Filtrlash pufagini kamaytirish:* Turli xil usullar kombinatsiyasi foydalanuvchiga turli xil va kutilmagan elementlarni tavsiya qilish imkoniyatini oshiradi.

Kamchiliklari:

✓ *Murakkablik:* Gibrid tizimlarni loyihalash va amalga oshirish ancha murakkab bo‘lishi mumkin.

✓ *Resurs talabchanligi:* Turli xil usullarni birlashtirish ko‘proq hisoblash resurslarini talab qilishi mumkin.

Yechish usullari. Axborot yuklamasini kamaytirish uchun turli xil yechish usullari mavjud bo‘lib, ularni quyidagi asosiy toifalarga bo‘lish mumkin:

1. **Texnologik usullar:**

Filtrlash algoritmlari: Keraksiz xabarlarni avtomatik ravishda aniqlash va yo‘q qilish uchun mo‘ljallangan algoritmlar (masalan, spam-filtrlar, kontent-filtrlar).

Tavsiya tizimlari: Foydalanuvchining qiziqishlari va ehtiyojlariga mos keladigan axborotni tanlab olish va taqdim etish tizimlari.

Ma'lumotlarni vizuallashtirish: Murakkab ma'lumotlarni tushunarli va qulay formatda taqdim etish orqali kognitiv yuklamani kamaytirish.

Avtomatlashtirish: Rutin vazifalarni avtomatlashtirish orqali insonning diqqatini muhimroq vazifalarga yo‘naltirish.

2. **Psixologik va kognitiv usullar:**

Diqqatni boshqarish texnikalari: Diqqatni jamlash va keraksiz chalg‘ituvchi omillardan himoyalanish usullari (masalan, meditatsiya, mindfulness).

Vaqtni boshqarish: Vazifalarni prioritetlashtirish va axborotni qayta ishlash uchun ajratilgan vaqtni samarali taqsimlash.

Kognitiv yuklamani kamaytirish strategiyalari: Axborotni soddalashtirish, uni qismlarga bo‘lish va vizual yordamchilardan foydalanish.

3. **Tashkiliy usullar:**

Axborot siyosatini ishlab chiqish: Tashkilot ichida axborot oqimini tartibga solish, keraksiz axborot tarqalishining oldini olish.

O‘qitish va treninglar: Xodimlarni axborotni samarali filtrlash va qayta ishlash ko‘nikmalariga o‘rgatish.

Ish muhitini optimallashtirish: Chalg‘ituvchi omillarni kamaytirish va diqqatni jamlash uchun qulay sharoit yaratish.

Natijalar va namunalar. Axborotni filtrlash usullarini qo‘llash orqali erishilgan natijalarni turli sohalarda ko‘rish mumkin. Quyida ba'zi namunalar keltirilgan:

Elektron pochta filtrlash: Spam-filtrlar elektron pochta qutisiga keladigan keraksiz xabarlarning katta qismini avtomatik ravishda filtrlash imkonini beradi. Bu foydalanuvchining vaqtini tejaydi va muhim xabarlarga e'tiborini qaratishga yordam beradi.

1-jadval

Spam-filtrning samaradorligi

Davr	Umumiy xabarlar soni	Spam xabarlar soni	Filtrlangan spam xabarlar soni	Filtrlash samaradorligi %
1-oy	1000	600	580	96.7
2-oy	1200	750	725	96.7
3-oy	1100	680	655	96.3

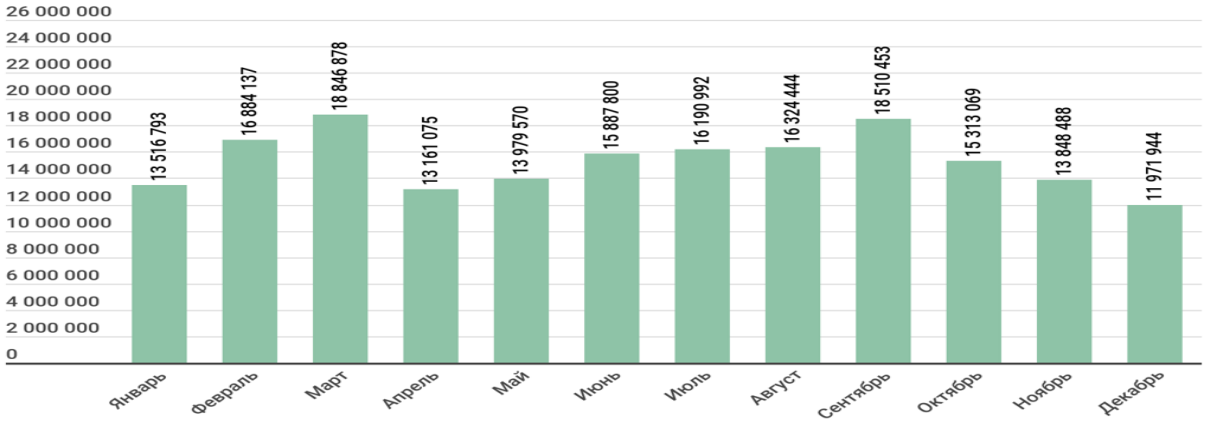

1-rasm. 2020-yilda spam va fishing.

Xulosa. Axborot yuklamasi zamonaviy jamiyatning muhim muammosi bo‘lib, insonning kognitiv qobiliyatlariga va umumiy farovonligiga salbiy ta'sir ko‘rsatadi. Keraksiz yoki ortiqcha axborotni filtrlash orqali bu muammoni sezilarli darajada kamaytirish mumkin. Maqolada ko‘rib chiqilgan texnologik, psixologik va tashkiliy usullar axborotni samarali filtrlash va qayta ishlash uchun muhim ahamiyatga ega. Turli sohalarda keltirilgan namunalar axborotni filtrlashning amaliy foydasini yaqqol ko‘rsatadi. Kelgusida axborotni filtrlashning yanada takomillashgan usullarini ishlab chiqish va ularni kundalik hayotga keng tatbiq etish axborot yuklamasi bilan bog‘liq muammolarni hal qilishda muhim qadam bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yhati:

1. Mallayev O.U. “Axborotlarni izlash va ajratib olish” 2-qism Darslik TATU, Toshkent 2024.

2. To‘rayeva G.H., Fayziyeva D.H. “Axborot tizimlari” O‘quv qo‘llanma, Buxoro 2023. - 156 b.

3. Mo‘minov B.B. Ma’lumotlarni izlash usullari. –T.: «Fan va texnologiya», 2016, 276 bet.

4. Mamarajabov H.E., Mirvaliyeva K.A., Mardayev S.M., “Maxfiy ma’lumotlar va kiber ma’lumotlarning buzilishi” FRANCE international scientific-online conference: “SCIENTIFIC APPROACH TO THE MODERN EDUCATION SYSTEM” part23 5th march

5. Mamarajabov H.E., Mardayev S.M., “Zararli dasturlar orqali amalga oshiriladigan kiberxavfsaizlik tahdidlari” World of Science, International interdisciplinary research journal.

6. Mirzayev A. “Axborot tizimlari va texnologiyalari asoslari”, O‘quv qo‘llanma, Toshkent, 2021.

7. Mamarajabov H.E., Abdiraimova Zulxumor G‘ofur qizi. Bulutli hisoblash tizimlarida ma’lumotlar xavfsizligini ta’minlash, “raqamli iqtisodiyot va sun’iy intellekt texnologiyalarining jamiyat rivojlanishidagi ahamiyati” (Toshkent, 2024-yil 22-noyabr) mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya (662-667-betlar, Maqola)

SUN’IY INTELLEKT MODELLARI YORDAMIDA RANGTASVIR VA CHIZMACHILIK ISHLARINI BAHOLASH MODELLARINING TAHLILI

Solayeva Oybibi Xushnud qizi, *Abu Rayhon Beruniy nomidagi UrDU magistranti, oybibisalayeva@gmail.com*
Quriyozov Elmurod Rajabboy o‘g‘li, *Abu Rayhon Beruniy nomidagi UrDU “Kompyuter ilmlari va sun‘iy intellekt texnologiyalari” kafedrasi dotsenti, elmurod1202@urdu.uz*

Annotatsiya. *Ushbu ilmiy ishda rangtasvir va chizmachilik ishlarini baholashda qo‘llaniladigan sun’iy intellekt modellarining tahlili beriladi, mashinali va chuqur o‘rganish yondashuvlarining imkoniyatlari hamda cheklovlari aniqlanib, avtomatlashtirilgan baholash orqali subyektivlikni kamaytirish va ta’lim samaradorligini oshirish imkonlari ko‘rsatiladi, ilmiy manbalar asosida amalga oshirilishi ta’kidlanadi*

Kalit so‘zlar: *Sun’iy intellekt, rangtasvir, chizmachilik, tasviriy san’at, avtomatik baholash, mashinali o‘rganish, chuqur o‘rganish*

Аннотация. *В данной статье представлен анализ моделей искусственного интеллекта, применяемых для оценки живописных и чертёжных работ, выявлены возможности и ограничения подходов машинного и глубинного обучения, а также показан потенциал автоматизированной оценки для снижения субъективности и повышения эффективности образования на основе научных источников.*

Ключевые слова: *Искусственный интеллект, живопись, черчение, изобразительное искусство, автоматизированная оценка, машинное обучение, глубинное обучение*

Abstract. *This paper presents an analysis of artificial intelligence models used in evaluating painting and technical drawing works, identifying the capabilities and limitations of machine learning and deep learning approaches, and highlighting the potential of automated assessment to reduce subjectivity and improve educational effectiveness based on scientific sources.*

Keywords: *artificial intelligence, painting, technical drawing, visual arts, automated evaluation, machine learning, deep learning*

Kirish. Tasviriy san’at yo‘nalishida, xususan rangtasvir va chizmachilik fanlarida bajarilgan ishlarni baholash murakkab va ko‘p omilli jarayon hisoblanadi. An’anaviy baholash usullarida o‘qituvchi yoki mutaxassisning tajribasi asosiy rol o‘ynaydi. Biroq bunday yondashuv subyektiv bo‘lib, baholovchilar o‘rtasida natijalarning farqlanishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli baholash jarayonini avtomatlashtirish va obyektivlashtirish masalasi dolzarb hisoblanadi.

So‘nggi yillarda sun’iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi tasvirlarni tahlil qilish, obyektlarni aniqlash va tasniflash bilan bir qatorda san’at asarlarini baholash imkoniyatlarini ham kengaytirdi. Mashinali o‘rganish va chuqur o‘rganish modellarining vizual ma’lumotlar bilan ishlashdagi yuqori samaradorligi ularni rangtasvir va chizmachilik ishlarini baholashda qo‘llashga zamin yaratdi. Ushbu maqolada aynan shu modellar tahliliy nuqtayi nazardan ko‘rib chiqiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot sifatli (qualitative) tahlil metodologiyasiga asoslangan. Tadqiqot jarayonida so‘nggi yillarda chop etilgan ilmiy maqolalar, monografiyalar, konferensiya materiallari va ochiq elektron manbalar o‘rganildi. Metodologiya quyidagi bosqichlarni o‘z ichiga oladi:

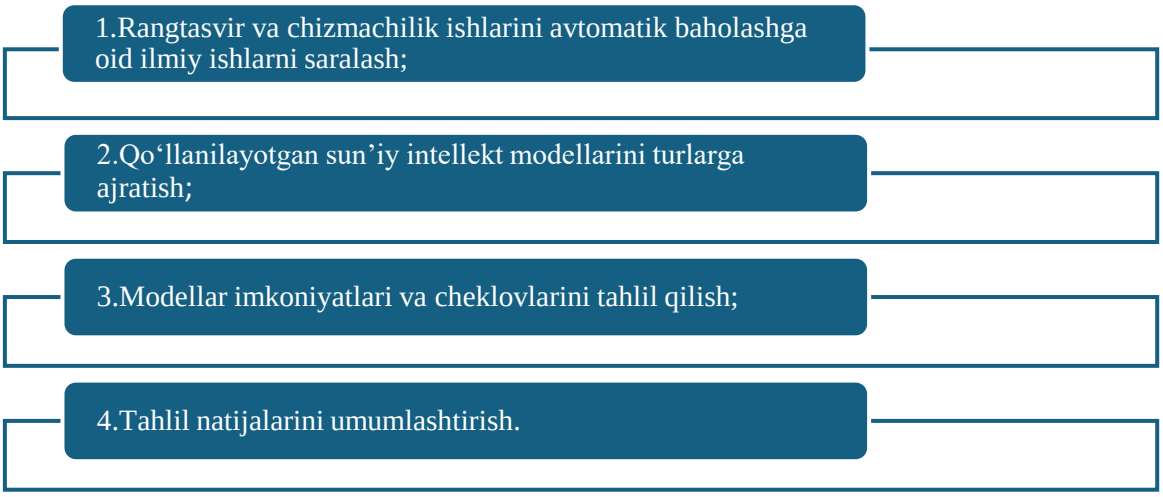

Maqolaning asosiy e’tibori mavjud yondashuvlarni tahlil qilishga qaratilgan.

Rangtasvir va chizmachilik ishlarini baholashda SI modellarining tahlili. Dastlabki tadqiqotlarda rangtasvir va chizmachilik ishlarini baholash uchun klassik mashinali o‘rganish algoritmlaridan foydalanilgan. Ushbu yondashuvlarda rang histogrammalari, tekstura va shakl kabi qo‘lda ajratilgan xususiyatlar asosida regressiya yoki klassifikatsiya modellarini qurish amalga oshirilgan. Bunday modellar oddiy va hisoblash jihatidan samarali bo‘lsa-da, murakkab estetik mezonlarni to‘liq qamrab ololmaydi.

Chuqur o‘rganish modellarining, ayniqsa konvolyutsion neyron tarmoqlarning rivojlanishi tasvirlarni avtomatik tahlil qilish imkoniyatlarini sezilarli darajada oshirdi. CNN modellar rang uyg‘unligi, chiziqlar aniqligi, kompozitsiya va shakl nisbatlarini avtomatik aniqlashga qodir. Ko‘plab tadqiqotlarda ushbu modellar inson bahosiga yaqin natijalarni ko‘rsatgani qayd etilgan.

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, sun’iy intellekt modellarining asosiy cheklovi san’atning ijodiy va hissiy jihatlarini to‘liq modellashtira olmasligidir. Estetik baho ko‘pincha madaniy, individual va subyektiv omillarga bog‘liq bo‘lib, bu holat SI modellar uchun murakkab vazifa hisoblanadi.

O‘tkazilgan tahlil natijalariga ko‘ra, chuqur o‘rganish modellariga asoslangan yondashuvlar rangtasvir va chizmachilik ishlarini baholashda eng istiqbolli hisoblanadi. Ushbu modellar vizual xususiyatlarni aniqlashda yuqori aniqlikni ta’minlaydi. Shu bilan birga, to‘liq avtomatik baholash tizimlari hozircha inson bahosini to‘liq almashtira olmaydi.

Xulosa. Mazkur maqolada rangtasvir va chizmachilik ishlarini baholashda qo‘llanilayotgan sun’iy intellekt modellarining tahlili amalga oshirildi. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatdiki, sun’iy intellekt texnologiyalari baholash jarayonini avtomatlashtirish va obyektivlashtirishda muhim vosita hisoblanadi. Biroq san’atning ijodiy tabiati sababli sun’iy intellekt va inson bahosini birgalikda qo‘llash eng maqbul yondashuv sifatida qaraladi. Kelgusida ushbu yo‘nalishda yanada chuqur tahliliy va amaliy tadqiqotlar olib borish muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Matlatipov, S.G., Rajabov, J., Kuriyozov, E., & Aripov, M. (2024, May). UzABSA: Aspect-Based Sentiment Analysis for the Uzbek Language. In Proceedings of the 3rd Annual

Meeting of the Special Interest Group on Under-resourced Languages@ LREC-COLING 2024 (pp. 394-403).

2. Kutlimuratova, B., Kuriyozov, E., Urazbaev, A., & Rakhimova, G. (2025, November). Corpus-Based Error Analysis of Uzbek EFL Learners' Academic Writing. In 2025 IEEE XVII International Scientific and Technical Conference on Actual Problems of Electronic Instrument Engineering (APEIE) (pp. 1-5). IEEE.

3. Mattiev, J., Davityan, M., & Kavsek, B. (2023). ACMKC: A compact associative classification model using K-modes clustering with rule representations by coverage. Mathematics, 11(18), 3978.

4. Madatov, K., Matlatipov, S., & Aripov, M. (2023). Uzbek text's correspondence with the educational potential of pupils: a case study of the School corpus. arXiv preprint arXiv:2303.00465.

INTELLEKTUAL RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR SHAROITIDA MATEMATIK MODELLASHTIRISH: MUHANDISLIK VA KOMPYUTER GRAFIKASI FANLARI INTEGRATSIYASI

Tashtemirova Nadira Nematillaevna, *DsC, Raqamli texnologiyalar va sun'iy intelektni rivojlantirish ilmiy tadqiqot instituti ilmiy kotibi*
e-mail: nodira3110@mail.ru

Annotatsiya. *Ushbu maqolada intellektual raqamli texnologiyalar sharoitida matematik modellashtirishning nazariy va amaliy asoslari yoritiladi. Muhandislik hisob-kitoblari va kompyuter grafikasi fanlarining o'zaro integratsiyasi asosida murakkab obyekt va jarayonlarni modellashtirish, vizuallashtirish hamda tahlil qilish usullari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, raqamli muhitda 3D modellar yaratish, simulyatsiya qilish va optimallashtirish jarayonlarini takomillashtirishda zamonaviy dasturiy vositalarning ahamiyati tahlil etiladi. Tadqiqot natijalari muhandislik loyihalash, virtual prototiplash va ta'lim jarayoni samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.*

Kalit so'zlar: *matematik modellashtirish, raqamli texnologiyalar, muhandislik integratsiyasi, kompyuter grafikasi, 3D modellashtirish.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются теоретические и практические основы математического моделирования в контексте интеллектуальных цифровых технологий. Рассматриваются методы моделирования, визуализации и анализа сложных объектов и процессов, основанные на интеграции инженерных расчетов и компьютерной графики. Также анализируется важность современных программных средств для совершенствования процессов создания, моделирования и оптимизации 3D-моделей в цифровой среде. Результаты исследования служат повышению эффективности инженерного проектирования, виртуального прототипирования и образовательного процесса.*

Ключевые слова: *математическое моделирование, цифровые технологии, инженерная интеграция, компьютерная графика, 3D-моделирование.*

Abstract. *This article covers the theoretical and practical foundations of mathematical modeling in the context of intelligent digital technologies. Methods for modeling, visualization and analysis of complex objects and processes based on the integration of engineering calculations and computer graphics are considered. The importance of modern software tools in improving the processes of creating, simulating and optimizing 3D models in a digital environment is also analyzed. The results of the research serve to increase the efficiency of engineering design, virtual prototyping and the educational process.*

Keywords: *mathematical modeling, digital technologies, engineering integration, computer graphics, 3D modeling.*

Kirish. Jahon miqyosida raqamli transformatsiya jarayonlari jadal sur’atlar bilan rivojlanayotgan bir sharoitda intellektual raqamli texnologiyalar, sun’iy intellekt, katta ma’lumotlar (Big Data) va kompyuter grafikasiga asoslangan modellashtirish usullari iqtisodiyot va ta’lim sohalarining ustuvor yo‘nalishiga aylandi. Ayniqsa, muhandislik faoliyatida murakkab texnik obyektlar va texnologik jarayonlarni oldindan matematik modellar orqali tadqiq qilish, virtual sinovdan o‘tkazish va optimallashtirish amaliyoti global standartga aylanmoqda.

Asosiy qism. O‘zbekiston Respublikasida ham raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilangan. Xususan, Shavkat Mirziyoyev tomonidan 2020 yil 5 oktabrda qabul qilingan “Raqamli O‘zbekiston - 2030” strategiyasi (PF-6079-son Farmon) mamlakatda raqamli texnologiyalarni keng joriy etish, axborot tizimlarini takomillashtirish va IT-ta’limni rivojlantirishning strategik asoslarini belgilab berdi. Ushbu hujjatda iqtisodiyot tarmoqlariga raqamli texnologiyalarni joriy etish, shu jumladan sanoat, qurilish va energetika sohalarida zamonaviy dasturiy mahsulotlar va intellektual modellashtirish tizimlarini qo‘llash vazifalari belgilangan.

Shuningdek, 2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi (PF-60-son Farmon, 2022 yil 28 yanvar)da oliy ta’lim tizimida muhandislik va axborot texnologiyalari yo‘nalishlarini integratsiya qilish, amaliy ko‘nikmalarga asoslangan ta’limni kuchaytirish, raqamli laboratoriya va simulyatsiya markazlarini tashkil etish kabi vazifalar alohida qayd etilgan. Bu esa matematik modellashtirish, kompyuter grafikasi va muhandislik hisob-kitoblari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni ta’lim jarayoniga chuqur joriy etishni talab etadi.

Prezident qarorlari doirasida sun’iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirish, raqamli ma’lumotlar bazasini yaratish va ular asosida intellektual tahlil tizimlarini ishlab chiqish masalalariga ham alohida e’tibor qaratilmoqda (masalan, 2021 yilda sun’iy intellektni rivojlantirish chora-tadbirlari bo‘yicha qabul qilingan qarorlar). Bu esa matematik modellashtirish usullarini yangi bosqichga olib chiqib, real vaqt rejimida ishlaydigan intellektual simulyatsiya va vizuallashtirish tizimlarini yaratish imkonini bermoqda.

Muhandislik amaliyotida, masalan, qurilish inshootlarining mustahkamligini baholashda chekli elementlar usuli (Finite Element Method), aerodinamik jarayonlarni tadqiq qilishda hisoblash gidrodinamikasi (CFD), ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirishda raqamli yegizak (Digital Twin) texnologiyalari qo‘llanilmoqda. Ushbu jarayonlarda kompyuter grafikasi 3D vizuallashtirish, animatsiya va virtual prototiplash orqali model natijalarini tahlil qilishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu nuqtai nazardan, intellektual raqamli texnologiyalar sharoitida matematik modellashtirishni muhandislik va kompyuter grafikasi fanlari bilan integratsiyalash - nafaqat ilmiy-amaliy, balki davlat siyosatining strategik vazifalaridan biri hisoblanadi. Bu integratsiya sanoat tarmoqlarida innovatsion mahsulotlar yaratish, loyihalash xarajatlarini qisqartirish, xavfsizlik va samaradorlikni oshirish hamda yuqori malakali raqamli muhandis kadrlar tayyorlashga xizmat qiladi.

Intellektual raqamli texnologiyalar sharoitida matematik modellashtirish muhandislik va kompyuter grafikasi integratsiyasi asosida aniq amaliy masalalarni hal etishga xizmat qiladi. Quyida ushbu integratsiyaning amaliy qo‘llanilishini keltirib o‘tamiz.

1. Qurilish inshootini loyihalashda matematik modellashtirish va 3D vizuallashtirish. Zamonaviy qurilish amaliyotida ko‘p qavatli binolarni loyihalash jarayonida avval matematik model yaratiladi. Bu jarayonda:

- Inshootning geometrik parametrlari tenglamalar orqali ifodalanadi;
- Yuklanishlar (vazn, shamol, seysmik ta’sir) matematik funksiyalar orqali kiritiladi;
- Mustahkamlik tahlili chekli elementlar usuli (FEM) orqali amalga oshiriladi.

Shundan so‘ng natijalar kompyuter grafikasi vositalari orqali 3D muhitda vizuallashtiriladi.

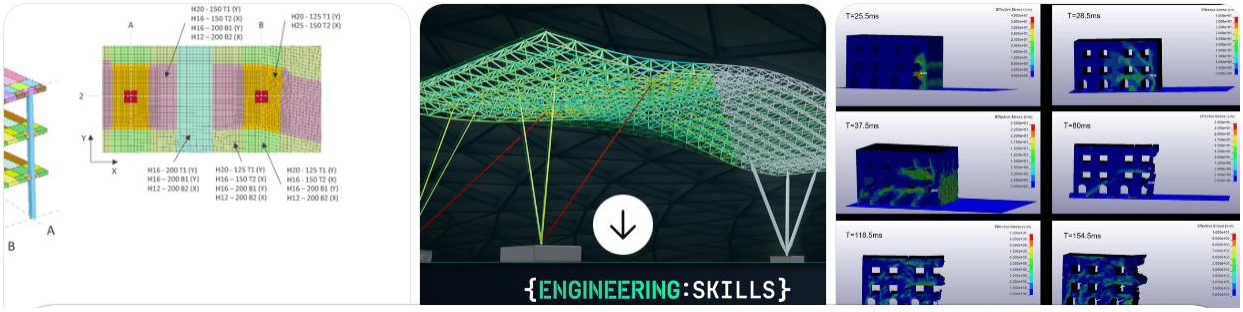

Bu yerda rangli xaritalar orqali konstruksiyaning qaysi qismida kuchlanish yuqori ekanligi ko‘rinadi. Agar ma’lum nuqtada ortiqcha deformatsiya aniqlansa, muhandis model parametrlarini o‘zgartiradi va qayta hisoblaydi.

Integratsiya samarasi:

- Loyiha xatolari qurilishdan oldin aniqlanadi;
- Moddiy xarajatlar 15-25 %gacha kamayadi;
- Seysmik xavfsizlik darajasi oshadi.

2. Sanoatda “Raqamli yegizak” (Digital Twin) texnologiyasi. Intellektual modellashtirishning yana bir aniq misoli - ishlab chiqarish korxonasi uskunasi uchun raqamli yegizak yaratishdir.

Bunda:

- Uskunaning matematik dinamik modeli tuziladi;
- Sensorlar orqali real vaqt ma’lumotlari qabul qilinadi;
- Kompyuter grafikasi orqali 3D animatsion model ishlaydi.

Masalan, turbina agregatida harorat me’yordan oshsa, matematik model xavf prognozini beradi, grafik interfeysda esa qizil zona orqali muammo ko‘rsatiladi.

Natija:

- Texnik nosozliklarni oldindan aniqlash;
- Profilaktik ta’mirlashni rejalashtirish;
- Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish.

3. Ta’lim jarayonida integratsiyalashgan modellashtirish. Oliy ta’lim muassasalarida muhandislik fanlarini o‘qitishda matematik formulalarni faqat nazariy emas, balki vizual muhitda ko‘rsatish yuqori samara beradi.

Masalan:

- Differensial tenglama orqali issiqlik tarqalishi modeli tuziladi;
- Natija 3D grafik ko‘rinishida animatsiya qilinadi;
- Talaba parametrlarni o‘zgartirib, jarayon dinamikasini kuzatadi.

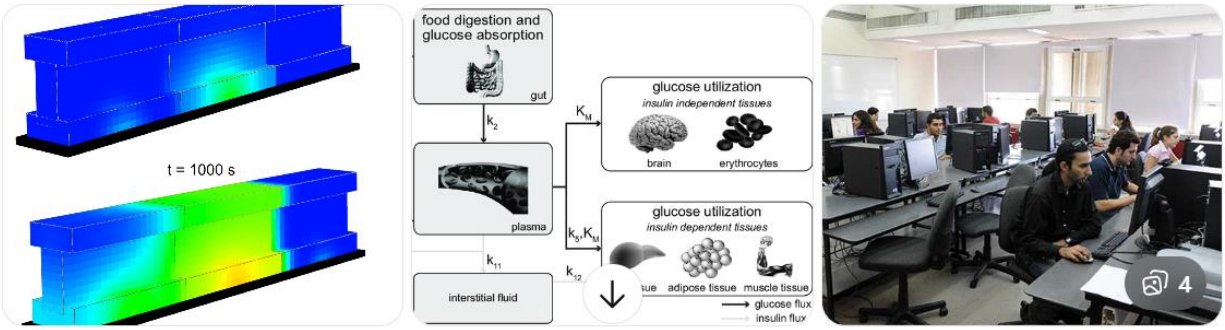

Bu usul:

- Abstrakt matematik tushunchalarni aniqlashtiradi;
- Analitik fikrlashni rivojlantiradi;
- Amaliy ko‘nikmalarni shakllantiradi.

Ilmiy-amaliy tahlil. Yuqoridagi holatlardan ko‘rinib turibdiki, intellektual raqamli texnologiyalar sharoitida matematik modellashtirish quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi:

1. *Matematik ifodalash (tenglama va algoritmlar tuzish)*
2. *Algoritmlash va dasturlash*
3. *Simulyatsiya va hisoblash*
4. *Kompyuter grafikasi orqali vizuallashtirish*
5. *Optimallashtirish* **va qaror qabul qilish**

Muhandislik va kompyuter grafikasi integratsiyasi natijasida modellashtirish jarayoni faqat hisob-kitob emas, balki interaktiv tahlil vositasiga aylanmoqda.

Shu bois, raqamli muhitda intellektual modellashtirish tizimlarini ishlab chiqish va ularni ta’lim hamda sanoatga joriy etish - zamonaviy injener kadrlarni tayyorlash va innovatsion iqtisodiyotni shakllantirishning muhim omili hisoblanadi.

Agar xohlasangiz, shu asosiy qismni ilmiy maqola formatida (formulalar va havolalar bilan) ham tayyorlab beraman.

Xulosa. Intellektual raqamli texnologiyalar sharoitida matematik modellashtirish muhandislik va kompyuter grafikasi fanlarining o‘zaro integratsiyasi asosida yangi sifat bosqichiga ko‘tarilmoqda. Matematik tenglamalar

va algoritmlar orqali yaratilgan modellar kompyuter grafikasi vositalari yordamida vizuallashtirilishi natijasida murakkab texnik jarayonlar aniq, tezkor va samarali tahlil etish imkoniyatiga ega bo‘lmoqda.

Bu integratsiya loyihalash jarayonida xatolarni kamaytirish, resurslar tejamkorligini ta’minlash, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish hamda ta’lim jarayonida nazariy bilimlarni amaliyot bilan uyg‘unlashtirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, raqamli transformatsiya sharoitida intellektual modellashtirish texnologiyalarini keng joriy etish innovatsion iqtisodiyotni rivojlantirish, raqobatbardosh muhandis kadrlar tayyorlash va sanoat tarmoqlarida zamonaviy yechimlar ishlab chiqishning muhim omili hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Navas P., Li B. (th.). “New Trends in Mathematical Modeling…”. MDPI nashriyoti. 2025 yil 178-bet.

2. Petrescu C.P., David V.D. “Modeling and Simulation in Engineering”. MDPI nashriyoti.. 2023 yil 256-bet.

3. Shujin Laima S.L. va boshqalar. “Advanced Mathematical Modeling…”. MDPI nashriyoti.. 2024 yil 542-bet.

4. Kazymyr V., Morozov A. “Mathematical Modeling and Simulation of Systems”. Springer nashriyoti.. 2025 yil 478-bet.

5. *Mitani J. va boshqalar. “Mathematics and Applications of Computer Graphics”. Springer nashriyoti. 2025 yil 196-bet.*

MAHALLIY XIZMATLARNI AVTOMATLASHTIRISH TIZIMINI ISHLAB CHIQISHDA SUN’IY INTELLEKT VA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING MATEMATIK MODELLASHTIRISH ASOSLARI VA YECHIMLARI

Tursunboyeva Mohina Axadjon qizi, *AndDTI,*
talaba mohinatursunboyeva1301@gmail.com
Sultanova Dildora Ilhomjon qizi, *AnDTI,*
asissent, dsultanova2128@gmail.com)

Annotatsiya*. Ushbu maqolada mahalliy xizmatlarni avtomatlashtirish zarurati va uning jamiyat hayotidagi ahamiyati keng yoritilgan. Sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalar yordamida xizmat jarayonlarini soddalashtirish, xodimlar ishini optimallashtirish va resurslardan samarali foydalanish imkoniyatlari tahlil qilingan. Shuningdek, matematik modellashtirish usullari orqali xizmatlarni rejalashtirish, buyurtmalarni boshqarish va tizim samaradorligini oshirish metodlari ko‘rib chiqilgan. Amaliy qismda transport va logistika, texnik xizmat, oziq-ovqat yetkazib berish va uy-joy xizmatlari kabi yo‘nalishlarda algoritmik yechimlar taqdim etilgan. Tizimning samaradorligini oshirish, xizmat sifatini barqaror saqlash va inson omilidan kelib chiqadigan xatoliklarni kamaytirish masalalari batafsil yoritilgan. Maqola shuningdek, tizimni yanada rivojlantirish va yangi xizmatlarni joriy etish bo‘yicha tavsiyalar beradi. Ushbu tadqiqot natijalari mahalliy xizmatlarni raqamli iqtisodiyot talablari bilan uyg‘unlashtirish va avtomatlashtirish jarayonlarini ilmiy asosda tashkil etish imkonini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, maqola mahalliy xizmatlar sohasida sun’iy intellekt va matematik modellashtirishning amaliy ahamiyatini ham aks ettiradi.*

Kalit so‘zlar: *mahalliy xizmatlar, Avtomatlashtirish tizimi, Sun’iy intellekt, Raqamli texnologiyalar, Matematik modellashtirish, Transport va logistika, Resurslarni optimallashtirish.*

Аннотация. *В данной статье подробно освещается необходимость автоматизации местных услуг и их значимость в жизни общества. Проанализированы возможности упрощения процессов обслуживания, оптимизации работы сотрудников и эффективного использования ресурсов с помощью искусственного интеллекта и цифровых технологий. Кроме того, рассмотрены методы планирования услуг, управления заказами и повышения эффективности системы с использованием методов математического моделирования. В практической части представлены алгоритмические решения для таких направлений, как транспорт и логистика, техническое обслуживание, доставка продуктов питания и жилищные услуги. Вопросы повышения эффективности системы, поддержания стабильного качества услуг и снижения ошибок, связанных с человеческим фактором, освещены подробно. Статья также предоставляет рекомендации по дальнейшему развитию системы и внедрению новых услуг. Результаты исследования демонстрируют возможность научно обоснованной организации процессов автоматизации местных услуг в соответствии с требованиями цифровой экономики. Кроме того, статья отражает практическое значение искусственного интеллекта и методов математического моделирования в сфере местных услуг.*

Ключевые слова: *тестные услуги, Система автоматизации, Искусственный интеллект, Цифровые технологии, Математическое моделирование, Транспорт и логистика, Оптимизация ресурсов.*

Annotation. *This article provides a comprehensive analysis of the necessity of automating local services and their significance in social life. The possibilities of simplifying service processes, optimizing employee work, and efficiently utilizing resources through artificial intelligence and digital technologies are examined. Additionally, methods for service planning, order management, and increasing system efficiency using mathematical modeling techniques are discussed. The practical section presents algorithmic solutions in areas such as transport and logistics, technical maintenance, food delivery, and housing services. Issues related to improving system efficiency, maintaining consistent service quality, and reducing human error are covered in detail. The article also offers recommendations for further system development and the introduction of new services. The research results demonstrate the potential for scientifically grounded organization of local service automation processes in line with digital economy requirements. Moreover, the article highlights the practical significance of artificial intelligence and mathematical modeling methods in the field of local services.*

Keywords: *local services, Automation system, Artificial intelligence, Digital technologies, Mathematical modeling, Transport and logistics, Resource optimization.*

Kirish. Hozirgi davrda axborot texnologiyalari va raqamli tizimlarning jadal rivojlanishi jamiyatning turli sohalarida xizmat ko‘rsatish jarayonlarini tubdan o‘zgartirmoqda. Ayniqsa, mahalliy xizmatlar sohasi aholining kundalik ehtiyojlarini qondirishda muhim o‘rin tutadi va bu sohada xizmatlarning tezkorligi, qulayligi hamda sifati katta ahamiyatga ega. An’anaviy boshqaruv usullarida xizmatlarni tashkil etish ko‘pincha ko‘p vaqt talab qilishi, inson omiliga bog‘liq xatoliklarning yuzaga kelishi va resurslardan samarasiz foydalanish kabi muammolarni keltirib chiqaradi. Shu sababli mahalliy xizmatlar faoliyatini avtomatlashtirish zamonaviy raqamli jamiyatning muhim talablaridan biri hisoblanadi. Avtomatlashtirilgan tizimlar xizmat ko‘rsatish jarayonlarini markazlashgan holda boshqarish, buyurtmalarni tezkor qabul qilish va qayta ishlash, xodimlar faoliyatini muvofiqlashtirish hamda resurslarni optimal taqsimlash imkonini beradi. Bunda sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalar muhim rol o‘ynaydi, chunki ular katta hajmdagi ma’lumotlarni tahlil qilish, xizmatlarga bo‘lgan talabni prognozlash va boshqaruv qarorlarini qabul qilish

jarayonini sezilarli darajada soddalashtiradi. Shu bilan birga, matematik modellashtirish usullaridan foydalanish xizmat jarayonlarini ilmiy asosda tahlil qilish, tizim samaradorligini oshirish hamda optimal boshqaruv mexanizmlarini ishlab chiqishga yordam beradi. Aynan shu jihatlar mahalliy xizmatlarni avtomatlashtirish tizimlarini ishlab chiqish va takomillashtirishni dolzarb ilmiy-amaliy masalalardan biriga aylantirmoqda.

Mazkur maqolaning mavzusi – mahalliy xizmatlarni avtomatlashtirish tizimini ishlab chiqishda sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalarning matematik modellashtirish asoslari va yechimlarini o‘rganishdan iborat. Tadqiqotning asosiy maqsadi mahalliy xizmatlar faoliyatini samarali tashkil etish uchun zamonaviy raqamli texnologiyalar va matematik modellashtirish usullaridan foydalanish imkoniyatlarini tahlil qilish va ularning amaliy yechimlarini ishlab chiqishdir. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilab olindi: mahalliy xizmatlarni avtomatlashtirishning zarurati va ahamiyatini tahlil qilish, sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalarning xizmat ko‘rsatish tizimlaridagi o‘rnini o‘rganish, jarayonlarni matematik modellashtirish asosida optimallashtirish usullarini ko‘rib chiqish hamda avtomatlashtirilgan tizimning amaliy samaradorligini baholash.

Sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalar mahalliy xizmatlarni avtomatlashtirish jarayonida markaziy rol o‘ynaydi, chunki ular xizmat ko‘rsatishning sifatini oshirish, jarayonlarni soddalashtirish va resurslarni samarali boshqarish imkonini beradi. Sun’iy intellekt tizimlari foydalanuvchi buyurtmalarini tahlil qilib, ularni optimallashtirilgan ravishda taqsimlaydi, xodimlarning ish yukini boshqaradi va xizmatlarni vaqtida yetkazib berilishini ta’minlaydi. Masalan, transport va logistika xizmatlarida sun’iy intellekt algoritmlari avtomatik marshrutlash tizimlarini ishlab chiqadi, yo‘lovchilar va yuklarni samarali taqsimlaydi, yo‘l va vaqt resurslaridan maksimal darajada foydalanadi. Raqamli texnologiyalar yordamida esa xizmatlar jarayoni markazlashgan tizim orqali boshqariladi: buyurtmalar onlayn qabul qilinadi, xodimlar va ularning ish grafiklari avtomatik rejalashtiriladi, to‘lov tizimlari va moliyaviy hisob-kitoblar raqamli platformada amalga oshiriladi. Shuningdek, sun’iy intellekt asosidagi prognozlash vositalari xizmatlarga bo‘lgan talabni oldindan aniqlash, resurslarni oldindan tayyorlash va tizimdagi potentsial muammolarni oldini olishga yordam beradi. Mahalliy xizmatlarni avtomatlashtirishning bu usullari nafaqat samaradorlikni oshiradi, balki inson omilidan kelib chiqadigan xatoliklarni kamaytiradi, xizmat sifatini barqaror qiladi va foydalanuvchilarning qoniqishini oshiradi. Bundan tashqari, raqamli texnologiyalar xizmat ko‘rsatish jarayonida to‘plangan ma’lumotlarni analiz qilishga imkon beradi, bu esa tizimni doimiy takomillashtirish, yangi xizmatlarni joriy qilish va mavjud resurslarni optimallashtirishga yordam beradi. Shu tarzda sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalar mahalliy xizmatlarni avtomatlashtirish tizimini samarali boshqarish, xizmat ko‘rsatish jarayonlarini tezlashtirish, xodimlar va moliyaviy resurslarni optimal tarzda taqsimlash, shuningdek, mijozlarga yuqori sifatli xizmat ko‘rsatishni ta’minlash imkonini beradi. Shu bois, ular mahalliy

xizmatlarni zamonaviy raqamli iqtisodiyot talablari bilan uyg‘unlashtirish va rivojlantirishda ajralmas vosita hisoblanadi.

Mahalliy xizmatlarni avtomatlashtirish jarayonini samarali tashkil etish uchun matematik modellashtirish ajralmas vosita hisoblanadi, chunki u xizmatlarning rejalashtirilishi, resurslarni taqsimlash va jarayonlarni optimallashtirish imkonini beradi. Matematik modellar xizmatlar tizimidagi barcha elementlarni — xodimlar, buyurtmalar, transport vositalari, moliyaviy va vaqt resurslarini — hisobga olib, ularning o‘zaro aloqalarini tahlil qiladi va samarali boshqarish algoritmlarini ishlab chiqadi. Masalan, transport va logistika xizmatlarida matematik modellar yordamida optimal marshrutlar va yetkazib berish jadvali aniqlanadi, xodimlar ish yukiga qarab taqsimlanadi, resurslardan maksimal darajada foydalanish kafolatlanadi. Shuningdek, xizmat ko‘rsatish markazlarida buyurtmalar oqimini modellashtirish orqali kechikishlar va xizmat sifati pasayishining oldi olinadi. Matematik modellashtirishning asosiy komponentlari sifatida stoxastik va deterministik modellar, optimizatsiya algoritmlari, chiziqli va chiziqsiz dasturlash metodlari, hamda prognozlash usullari keng qo‘llaniladi. Bu modellar sun’iy intellekt tizimlari bilan integratsiya qilinib, real vaqtda tizimning ishlash samaradorligini oshirish, xatoliklarni kamaytirish va qaror qabul qilish jarayonlarini tezlashtirish imkonini beradi. Masalan, xodimlarni taqsimlash modellarida matematik algoritmlar orqali ular ish yukiga va xizmat talabiga qarab avtomatik ravishda rejalashtiriladi, bu inson omilidan kelib chiqadigan xatoliklarni kamaytiradi. Shuningdek, moliyaviy resurslarni boshqarish va to‘lovlarni avtomatlashtirish jarayonida matematik modellar xarajatlarni optimallashtirish va foyda prognozini aniqlashga yordam beradi. Shu tarzda matematik modellashtirish mahalliy xizmatlarni avtomatlashtirish tizimining nazariy asosini tashkil etadi, tizimning samaradorligini oshiradi, jarayonlarni shaffof va barqaror qiladi hamda xizmat ko‘rsatish sifatini doimiy nazorat qilish va yaxshilash imkonini yaratadi.

Amaliy qismda mahalliy xizmatlarni avtomatlashtirish tizimi uchun ishlab chiqilgan matematik modellar va yechimlar batafsil ko‘rib chiqiladi. Tizim bir nechta xizmat yo‘nalishlarini qamrab oladi: transport va logistika, texnik xizmat, oziq-ovqat yetkazib berish, uy-joy va obodonlashtirish, shuningdek, tozalov xizmatlari. Har bir yo‘nalish uchun algoritmlar foydalanuvchi buyurtmalarini qabul qilish, ularni tahlil qilish, xodimlar va resurslarni taqsimlash, yetkazib berish va to‘lovlarni avtomatik boshqarish jarayonlarini o‘z ichiga oladi. Masalan, transport va logistika xizmatida marshrutlar avtomatik tarzda optimallashtiriladi, yo‘lovchilar va yuklar uchun eng tez va samarali yo‘l tanlanadi, shuningdek, xodimlar ish yukiga qarab taqsimlanadi. Texnik xizmatlar va uy-joy bo‘yicha xizmatlarda buyurtmalar avtomatik ravishda tizimga tushadi va ustuvorlik darajasiga qarab xodimlar va jihozlar tayinlanadi, bu esa xizmat ko‘rsatish tezligini oshiradi. Oziq-ovqat yetkazib berish va kuryerlik xizmatlarida esa mijozlarning buyurtmalari onlayn platforma orqali qabul qilinadi, yetkazib berish vaqtini aniqlash va transport vositalarini taqsimlash algoritmlar yordamida amalga oshiriladi. Tizimda ishlatiladigan matematik modellar yordamida xodimlar soni,

transport vositalari, vaqt va moliyaviy resurslar optimallashtiriladi, bu esa xarajatlarni kamaytirish va xizmat sifatini oshirishga imkon yaratadi. Diagramma va jadval orqali xizmatlarning samaradorligi va tizimning ishlash jarayoni ko‘rsatiladi, shuningdek, foydalanuvchi buyurtmalarining oqimi, xodimlar ish yukining taqsimlanishi va moliyaviy natijalar aniq ifodalanadi. Shu tarzda amaliy qism nafaqat tizimning samaradorligini ko‘rsatadi, balki real sharoitda qanday ishlashini, resurslarni qanday boshqarishini va xizmat ko‘rsatish jarayonlarining qanchalik tez va sifatli amalga oshirilishini tasvirlaydi. Bu bo‘lim, shuningdek, tizimni yanada rivojlantirish va yangi xizmatlarni joriy etish bo‘yicha tavsiyalarni ham o‘z ichiga oladi.

Xulosa va takliflar. Mahalliy xizmatlarni avtomatlashtirish tizimini sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalar yordamida yaratish natijalari, birinchi navbatda, xizmatlarning samaradorligini oshirish, resurslarni optimal taqsimlash va jarayonlarni tezlashtirish imkonini beradi. Tizimning afzalliklari orasida buyurtmalarni avtomatik boshqarish, xodimlarning ish yukini nazorat qilish, transport va logistika xizmatlarini optimallashtirish, moliyaviy va vaqt resurslarini samarali boshqarish, shuningdek, xizmat ko‘rsatish sifatini barqaror saqlash imkoniyati alohida ajralib turadi. Sun’iy intellekt asosida ishlovchi algoritmlar foydalanuvchi buyurtmalarini tahlil qilishi, marshrutlarni avtomatik tanlashi va resurslarni optimal tarzda taqsimlashi tizimning barqaror ishlashini ta’minlaydi, inson omilidan kelib chiqadigan xatoliklarni kamaytiradi va xizmatlarning tezkorligini oshiradi. Matematik modellashtirish esa tizimning nazariy asosini yaratib, jarayonlarni optimallashtirish, xizmatlar samaradorligini oshirish va kelajakda yangi xizmatlarni qo‘shish imkoniyatlarini aniqlashga yordam beradi. Shu bilan birga, tizimni rivojlantirish bo‘yicha takliflar sifatida foydalanuvchi interfeysini yanada intuitiv qilish, real vaqtda monitoring va analiz qilish vositalarini joriy etish, shuningdek, tizimni boshqa raqamli xizmat platformalari bilan integratsiyalash orqali kengaytirish mumkin. Mahalliy xizmatlarni avtomatlashtirilgan tizim orqali boshqarish nafaqat iqtisodiy samaradorlikni oshiradi, balki aholiga xizmat ko‘rsatish sifatini yaxshilaydi, shahar va tuman darajasida xizmatlarning tezkorligi va shaffofligini ta’minlaydi. Umuman olganda, sun’iy intellekt va matematik modellashtirish asosida ishlab chiqilgan mahalliy xizmatlarni avtomatlashtirish tizimi jamiyat hayotini soddalashtiradi, iqtisodiy va amaliy samaradorlikni oshiradi hamda kelajakda yanada rivojlangan raqamli xizmat tizimlarini yaratish uchun mustahkam poydevor vazifasini bajaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov, J. (2021). Mahalliy xizmatlarni avtomatlashtirish: Tezkor va sifatli xizmat ko‘rsatishning raqamli yechimlari. Xalqaro Iqtisodiyot va Innovatsiyalar Jurnali, 3(2), 45-59.

2. Mamatqulov, A., Ismoilov, R., & Tursunov, M. (2020). Texnik xizmat ko‘rsatish sohasida mobil ilovalar va avtomatlashtirish tizimlari. Texnologiya va Innovatsiyalar, 18(1), 77-85.

3. World Bank. (2022). Digitalization in public services: A global perspective. World Bank Report.

4. Smith, P., & Johnson, L. (2019). Automation in local services: Impacts on efficiency and user satisfaction. Journal of Public Service Automation, 4(3), 123-136.

5. Zhang, W., & Wang, X. (2020). Smart cities and service automation: Trends and challenges. Journal of Urban Technology, 27(4), 99-114.

6. Ostanaqulov Xojiakbar Mansurqul o‘g‘li. “Veb-saytlarni optimallashtirishda HTML, CSS va Javascriptning SEOga ta’siri”. Andijon davlat texnika instituti-2025.

7. Atajonova Saidaxon Borataliyevna. “Axborot texnologiyalari sohasida etika va maxfiylik”. Andijon davlat texnika instituti-2024.

8. Atajonova Saidaxon Borataliyevna. “Talabalar va o‘qituvchilar uchun veb-platformalar: Elektron hujjatlar va resurslar orqali ta’lim samaradorligini oshirish”. Andijon davlat texnika instituti-2025.

BELGILAR O‘RTASIDAGI O‘ZARO BOG‘LIQLIK MASALALARINI YECHISHDA STATISTIK TAHLIL USULLARINI QO‘LLASH

Tursunov Alisher Tulkunovich, *ToshFarMI, Fizika, matematika va axborot texnoogiyalari kafedrasi dotsenti, t.f.f.d. (PhD).*
e-mail: tursunovr484za@gmail.com

Annotatsiya. *Statistik tahlil usullari orqali belgilar o‘rtasidagi bog‘liqliklarni tadqiq etishda axborotni jamlash elementlaridan biri uni guruhlash, ya’ni to‘plam birliklarini shunday guruhlarga taqsimlashdan iboratki, bunda bir guruhga kiritilgan birliklar o‘rtasidagi farq turli guruhlarga kiritilgan birliklar o‘rtasidagi farqdan kam bo‘ladi. Ma’lumotlarni guruhlash ko‘rinishida tizimlashtirish axborotni ixcham shaklda taqdim etish, olingan natijalarni keyinchalik tushunish va tahlil qilish uchun tayyorlash imkonini beradi.*

Kalit so‘zlar: *Statistik tahlil, belgilar o‘rtasidagi bog‘liqlik, ma’lumotlarni guruxlash, tasniflash.*

Аннотация. *При исследовании взаимосвязей между признаками методами статистического анализа одним из элементов сбора информации является ее группировка, то есть распределение единиц совокупности по группам, в которых различие между единицами, отнесенными к одной группе, меньше, чем между единицами, отнесенными к разным группам. Систематизация данных в виде груп-пировки дает возможность представить информацию в компактном виде, подго-товить для дальнейшего осмысления и анализа полученных результатов.*

Ключевые слова: *Статистический анализ, взаимосвязь между признаками, группировка данных, классификация.*

Abstract. *When studying the relationships between characteristics using statistical analysis methods, one of the elements of information gathering is its grouping, that is, the distribution of aggregate units by groups in which the difference between units attributed to one group is less than between units attributed to different groups. Systematization of data in the form of grouping allows for presenting information in a compact form, preparing it for further comprehension and analysis of the obtained results.*

Key words: *Statistical analysis, relationship between characteristics, data grouping, classification.*

Kirish. Tibbiyot va farmasevtika sohalaridagi tadqiqotlarda boshlang‘ich ma’lumotlar ko‘p hollarda obyektlar to‘plami shaklida taqdim etiladi, ularning har biri bir qator belgilar (omillar) bilan tavsiflanadi. Obyektlar sifatida dori vositalari, bemorlar, kasallik turlari va boshqalar, belgilar sifatida esa o‘rganilayotgan obyektlar omillari, parametrlarining ko‘rsatkichlari tushuniladi.

Hozirgi vaqtda hisoblash tizimlari va kompyuter tarmoqlari ma’lumotlarni qayta ishlash va tahlil qilish masalalarini yechish uchun katta hajmdagi ma’lumotlarni to‘plash imkonini beradi. Ommaviy hodisalarni tahlil qilish tajribasi

shuni ko‘rsatadiki, obyektlar soni o‘nlab, hattoki yuzlab bo‘lishi mumkin, shuningdek belgilar soni ham o‘nlab bo‘lishi mumkin. Ko‘rinib turibdiki, ko‘p sonli obyektlar va belgilar bilan dastlabki ma’lumotlarni bevosita (vizual) tahlil qilish deyarli samarasiz bo‘lib, faqat o‘rganilayotgan tuzilmaning alohida xususiyatlarini aniqlash, illyustrativ xususiy misollarni keltirish mumkin[1].

Asosiy qism. O‘tkazilgan tadqiqotlarda dastlabki ma’lumotlarni kamaytirish, konsentratsiyalash, belgilar va obyektlar to‘plamining umumlashtirilgan tavsiflarini qurish asosida ular o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqliklarni va munosabatlarni aniqlash masalalari yuzaga keladi. Bunday masalalar ko‘p o‘lchovli statistik tahlil usullari bilan yechilishi mumkin. Ko‘p o‘lchovli statistik tahlil bu (KO‘ST)- turli xil ko‘rinishda berilgan belgilarning katta miqdori bilan tavsiflangan hodisalarning o‘zaro bog‘liqliklarining tabiati va tuzilishini aniqlashning matematik usullarini ishlab chiqadigan matematik statistikaning bir bo‘limi hisoblanadi.

Odatda, tahlil o‘tkazish uchun o‘rganilayotgan to‘plamdagi (fazodagi) har bir obyekt uchun ko‘p o‘lchovli belgining tarkibiy qismlarini o‘lchash natijalaridan foydalaniladi.

Ko‘p o‘lchovli statistik tahlil doirasida uchta asosiy vazifani ajratib ko‘rsatish mumkin:

1. Obyektlar yoki belgilar o‘rtasidagi aniq va noaniq bog‘liqliklarning tabiatini o‘rganish;

2. Guruhlar profili berilganda ham yoki mavjud bo‘lmaganda ham obyektlar yoki belgilarni tasniflash;

3. Berilgan to‘plamda (fazoda) ichki tuzilmani aniqlash orqali belgilar fazosi o‘lchamini kamaytirish[2].

KO‘STning mohiyati shundan iboratki, ko‘p o‘lchovli dastlabki ma’lumotlar hisoblash texnikasini jalb qilgan holda matematik-statistik usullar bilan qayta ishlanadi. Natijada o‘rganilayotgan obyekt haqida jadval yoki grafik ko‘rinish shaklida yangi ma’lumotlar (shu jumladan, yashirin, bevosita kuzatilmaydigan - latent) paydo bo‘ladi, ular keyinchalik qaror qabul qilish uchun tahlil va talqin qilinadi. Quyidagi 1-jadvalda ko‘p o‘lchovli statistik tahlil usullari va ularning asosiy tavsiflari keltirilgan (1-jadval).

1-jadval

Ko‘p o‘lchovli statistik tahlil usullari jadvali

Usullar guruhi	**Usullar**	**Usullar tavsifi**	
Ko‘p omilli regression tahlil	Qadamma-qadam chiziqli va nochiziqli regressiya $y = b_1x_1 + b_2x_2 + \ldots + b_nx_n + \varepsilon$ $y = b_1x_1^{a1}b_2x_2^{a2}$ Logistik regressiya	Mustaqil o‘zgaruvchilar qiymatlari bo‘yicha bog‘liq bo‘lgan o‘zgaruvchi qiymatlarining baholarini olish O‘zaro bog‘liq va mustaqil o‘zgaruvchilar o‘rtasidagi binar (faqat ikkita qiymat) bog‘liqlikni tahlil qilish	Jumladan, bashoratlash, xavf-xatarlarni baholash, elastiklik tahlili kabi vazifalar uchun qo‘llaniladi.

Ko‘p o‘lchovli fazoning o‘lchamini qisqartirish usullari	Asosiy komponentlar usuli	Kuzatilayotgan obyektlarning ko‘plab belgilarining chiziqli kombinatsiyalari orasidan o‘zgaruvchanligi dastlabki belgilar to‘plamining o‘zgaruvchanligini sezilarli darajada tavsiflaydiganlarini izlash. Topilgan kombinatsiyalarni (asosiy komponentlar) tasniflash va o‘rganilayotgan obyektlar bilan bog‘liq bo‘lgan vazifalarni yechish uchun ishlatilishi mumkin	
	Faktorli tahlil	Yashirin (latent) omillarning (sabablarning) nisbatan kam sonini aniqlash, ularning o‘zgaruvchanligini o‘rganilayotgan obyektlarning har biri bilan bog‘liq bo‘lgan barcha kuzatilgan ko‘rsatkichlarning (sab\lbari) o‘zgaruvchanligi bilan izohlanadi	
Ko‘p o‘lchovli tasniflash usullari	Klasterli tahlil	Ma’lumotlarni tasniflash va unga tegishli bo‘lgan tuzilmalarni aniqlash. Guruhlarning tashkil topishi va ularning tarkibi oldindan ma’lum bo‘lmasligi mumkin	Obyektlar to‘plamlarini bir biri bilan ma’lum ma’noda bir xil yoki yaqin bo‘lgan obyektlar kirishi mumkin bo‘lgan sinflarga ajratish
	Diskriminant tahlil	Sinflar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik sharti asosida belgilarning ma’lum sinflarga tegishliligi aniqlanadi	
Ko‘p o‘lchovli dispersion tahlil		O‘rganilayotgan kattalikka omillarning ta’sir darajasini baholash	

So‘ngra tabiiy va ijtimoiy fanlarda, xususan tibbiyot sohasida tasniflash usullarining bir qator yangi usullar paydo bo‘ldi. Shu usullardan ikkitasiga(xronologik tartibda) to‘xtalib o‘tamiz [3].

1. M. Adansonning iyerarxik tasniflash (o‘xshashlik tushunchasiga asoslangan) usuli. Uning fikricha, barcha belgilar bir xil “vazn” va tizimli ahamiyatga ega deb hisoblagan. M. Adanson tomonidan har bir belgining ifodalanishini kuzatib, 65 ta tizimni tuzib chiqdi, so‘ngra ularni bir biri bilan taqqosladi hamda umumlashtirdi. Agar ularning bir biri bilan mos tushushi, ya’ni “o‘xshashligi” qanchalik ko‘p bo‘lsa, u shunchalik yaqinroq bo‘lishiga asoslangan yaxlit tizimni ajratib oldi. Uning tadqiqotlari o‘simliklar dunyosida olib borilgan bo‘lib, jami 1700 avlod va 58 oila tavsiflangan.

2. D.I. Mendeleyevning (1869) mashhur elementlar davriy sistemasi bo‘lib, u aslida ko‘p o‘lchovli kuzatuvlarning tasnifini (har bir kimyoviy element uni tavsiflovchi turli xil belgilar vektori ko‘rinishida ifodalanishi mumkin, shu jumladan atomlarning tashqi elektron qobiqlari konfiguratsiyasining xususiyatlari) aniqlangan yagona tasniflovchi omil (atom yadrosi zaryadi) va har bir sinf ichidagi elementlarni tartibga solish bilan ifodalanadi.

Ko‘p o‘lchovli statistik tahlil jarayonlarini ishlab chiqish va aqlli elektron hisoblash mashinalarining rivojlanishidan oldin tasniflash nazariyasi hamda amaliyoti doirasidagi yechilishi kerak bo‘lgan masalalardan avval, o‘rganilayotgan obyektlarni tanlash va nazariy tahlil qilishning to‘liqligi va mukammalligini hamda ushbu xususiyatlarning har biri bo‘yicha gradatsiyalar soni bilan bog‘liqligini o‘rganishni taqazo etadi[4].

Tasniflashning barcha usullari mohiyatiga ko‘ra kombinatsion guruhlash deb ataladigan usulga keltirildi, bunda obyektni tavsiflovchi barcha belgilar diskret xususiyatga ega bo‘ladi yoki shunday belgilarga keltiriladi (individning jinsi yoki migratsiya motivi, uy-joy sharoitlari darajasi yoki oiladagi bolalar soni va h.k.), ikkita obyekt esa faqat ularda qayd etilgan gradatsiyalar bir vaqtning o‘zida ularni tavsiflovchi barcha belgilar bo‘yicha aniq mos kelgandagina bitta guruhga tegishli bo‘ladi (bir xil jins, migratsiya motivi va h.k.). Elektron hisoblash texnikasi ushbu muhim muammoni hal qilishga yangicha yondashishni, xususan, shu paytgacha ishlab chiqilgan ko‘p o‘lchovli statistik tahlilning kuchli apparatidan konstruktiv foydalanish imkonini bergan asosiy vositaga aylandi.

Yuqorigilardan kelib chiqib, hozirgi kundfa ham tasniflash masalalari eng muhim tushunchalardan hisoblanib, ko‘rib chiqilayotgan obyektlar yoki hodisalar to‘plamini ma’lum ma’noda bir xil guruhlarga ajratish yoki berilgan obyektlar to‘plamining har birini oldindan ma’lum bo‘lgan sinflardan biriga kiritish tushunchalarini o‘ziga oladi. Tasniflashning quyidagi asosiy vazifalarini ko‘rib chiqamiz:

- ko‘p o‘lchovli statistik usullar bilan tahlil qilish uchun yaroqli bo‘lgan obyektlar, belgilar yoki omillarning bir turdagi guruhlarini ajratish;
- o‘rganilayotgan to‘plamdagi tuzilmani aniqlash;
- kam o‘rganilgan sohalarda tasniflash jarayonlarini amalga oshirishni tadbib etish.

Shuni ta’kidlash o‘tishimiz kerakki, sanab o‘tilgan vazifalar bir-biri bilan kesishishi mumkin bo‘liob, kam o‘rganilgan obyektlarni tasniflashda berilgan to‘plam yoki fazodagi ma’lumotlarning sifat jihatidan bir xil emasligini aniqlashi mumkin.

Tasniflashning umumiy masalasini ko‘rib chiqish jarayonlarida dastlabki statistik ma’lumotlarni va belgilanishlarni shakllantirib olamiz.

Dastlabki ma’lumotlar “obyekt-xossa” ko‘rinishida n ta tasniflanuvchi obyekt berilgan bo‘lsin:

$$X = (x_{ij}) \qquad (1)$$

bunda (1) matritsaning har bir i-satri, i-obyektni ifodalovchi $(x_{i1}, x_{i2}, \dots x_{ik})$ belgilarning k ta qiymatini aks ettiradi yoki yoki matritsaning har bir i-satri i-obyektning boshqa barcha tasniflangan obyektlar bilan $(x_{i1}, x_{i2}, \dots x_{ik})$ juft munosabatlarini belgilaydi[5].

O‘quv tanlanmalarni shaklantirib olamiz:

$$X_{j1}, X_{j2}, \dots, X_{jm}, (j = 1,2, \dots, p) \qquad (2)$$

Ularning har biri j-chi tahlil qilinayotgan belgilarning qiymatlarini j-sinfga tegishli ekanligini apriori ma’lum bo‘lgan n ta obyektni (ya’ni $i = 1,2, \dots, n_j$)

aniqlaydi, bunda turli tanlanmalar soni r ga teng bo‘lgan sinflarning umumiy soniga teng (shuning uchun har bir sinf o‘zining tanlanma ma’lumotlar qismi bilan ifodalanadi).

Agar tasniflanuvchi ma’lumotlar (2) ifoda shaklida taqdim etilgan bo‘lsa, u holda o‘quv tanlanmalarining har biri (j) ham $n_j \times n$ o‘lchamli (2) ko‘rinishdagi matritsa bilan ifodalanadi.

(i) agar sinflar soni m va ularning ma’nosi oldindan ma’lum bo‘lsa, u holda tasniflangan n ta ko‘p o‘lchovli kuzatuvlarning har biri u tegishli bo‘lgan sinfning "manzili" (raqami) bilan ta’minlangan bo‘lishi kerak[6].

Xulosa va amaliy tavsiyalar. Agar sinflar soni va (yoki) ularning o‘zaro bog‘liqligi tasniflash jarayonida aniqlansa, tasniflash natijasida tasniflanuvchi obyektlar to‘plami ma’lum bir ma’noda bir xil bo‘lgan ma’lum sondagi guruhlarga bo‘linadi, ularning har biri "sinf" deb qabul qilinadi.

Agar tadqiqot masalaning "kirish" qismida nafaqat tasniflanuvchi ma’lumotlar, balki o‘quv tanlanmalarga ham ega bo‘lsa, u holda o‘qituvchili tanlanmalar orqali tasniflash masalasi yechiladi (“o‘qituvchili o‘qitish (tasniflash)”), aks holda “o‘qituvchisiz tasniflash” masalasini yechish orqali amalga oshiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Kamilov M.M., Babomuradov O.J., Hamroev A.Sh. Qismiy pretsedentlik algoritmlariga asoslangan ma’lumotlarni intellektual tahlillash tizimlari // Monografiya. –T.: “Aloqachi”, 2020. – 200 b.

2. Нарзуллаев. Д.З., Турсунов А.Т. Обработка разнотипной информации в задачах анализа данных. Монография – Т. 2022. – 125 с.

3. Камилов М.М., Фазилов Ш.Х., Мирзаев Н., Раджабов С.С. Модели алгоритмов распознавания, основанных на оценке взаимосвязанности признаков. – Т.: Изд–во “Фан ва технология”, 2020. – 148 с.

4. Турсунов А.Т., Нишанов А.Х. Применение методов оцифровки в задачах распознавания образов. ТАТУ хабарлари 3 (67) 2023 ISSN 2010–9857. 79–93–б.

5. Турсунов А.Т. Разработка алгоритмов преобразования типов признаков для задачи распознавания образов. Материалы ив международной научно–практической конференции, “Современное состояние фармацевтической отрасли: проблемы и перспективы” Ташкент– 2023. – с.45–46.

6. Nishanov A. Ruzibaev O. Tran N. Modification of decision rules 'ball Apolonia' the problem of classification. International Conference on Information Science and Communications Technologies, 2016. –pp. 94–105.

BLOKCHEYNDA BLOKLARNI TASHKIL ETISH STRUKTURASI

Usmanov Davron Kudratovich, *UMFT magistranti, d.usmanov@gmail.com*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada blokcheyn texnologiyasida bloklarni tashkil etish strukturasi, kriptografik xeshlash mexanizmlari, konsensus usullari va blokcheyn turlari tahlil qilingan. Taqsimlangan reyestr tamoyillari, Merkle daraxti hamda ommaviy, xususiy, konsorsium va gibrid blokcheyn modellarining afzalliklari va kamchiliklari mukammal yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *Blokcheyn, kriptografik xeshlash, taqsimlangan reyestr, konsensus mexanizmi, Merkle daraxti.*

Аннотация. *В данной статье анализированы структура организации блоков, механизмы криптографического хеширования, методы консенсуса и типы блокчейна в технологии блокчейн. Подробно рассматривано принципы распределенного реестра, дерева Меркла, а также преимущества и недостатки публичных, частных, консорциумных и гибридных моделей блокчейна.*

Ключевые слова: *Блокчейн, криптографическое хеширование, распределенный реестр, механизм консенсуса, дерево Меркла.*

Abstract. *This article analyzes the structure of block organizations, cryptographic hashing mechanisms, consensus methods, and blockchain types in blockchain technology. It examines in detail the principles of distributed ledgers, the Merkle tree, and the advantages and disadvantages of public, private, consortium, and hybrid blockchain models.*

Key words: *Blockchain, cryptographic hashing, distributed ledger, consensus mechanism, Merkle tree.*

Kirish. Zamonaviy raqamli iqtisodiyot va axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi sharoitida ma’lumotlarning xavfsizligi, shaffofligi va markazsizlashtirilgan tarzda saqlanishi masalasi tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Aynan shu ehtiyojni qondirish maqsadida yaratilgan blokcheyn texnologiyasi bugungi kunda moliya, tibbiyot, logistika, davlat boshqaruvi va ko‘plab boshqa sohalarda inqilobiy o‘zgarishlar sarchashmasiga aylanib bormoqda. Ushbu texnologiyaning poydevori bo‘lgan bloklarni tashkil etish strukturasi esa butun tizimning ishonchliligi, o‘zgarmasligiga va kriptografik himoyalanganligini ta’minlovchi asosiy mexanizm hisoblanadi.

Blokcheyn - bu bir-biriga kriptografik usulda bog‘langan bloklardan tashkil topgan tarqatilgan ma’lumotlar bazasi bo‘lib, uning har bir bloki oldingi blokning xesh qiymati, tranzaksiyalar to‘plami, vaqt tamg‘asi (timestamp) va boshqa xizmat ma’lumotlarini o‘z ichiga oladi. Ushbu zanjirsimon tuzilma tufayli birorta blokdagi ma’lumotni yashirincha o‘zgartirish amaliy jihatdan imkonsiz bo‘lib, bu xususiyat blokcheynni markazlashtirilgan ma’lumotlar bazalariga nisbatan tubdan farqli va ishonchli alternativaga aylantiradi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, bugungi kunda dunyo bo‘ylab 100 dan ortiq davlat raqamli valyuta (CBDC) yaratish, davlat reestrlarini blokcheyn asosiga o‘tkazish va moliyaviy operatsiyalarni avtomatlashtirishda ushbu texnologiyadan faol foydalanmoqda. O‘zbekiston ham bu jarayondan chetda qolmay, "Raqamli O‘zbekiston - 2030" strategiyasi doirasida blokcheyn texnologiyalarini soliq ma’muriyatchiligi, yer kadastri, ta’lim diplomlarini tasdiqlash va davlat xaridlari tizimiga joriy etish bo‘yicha aniq qadamlar qo‘ymoqda. Bu esa mamlakatimizda blokcheyn arxitekturasini, xususan bloklarni tashkil etish strukturasini chuqur ilmiy va amaliy jihatdan o‘rganishni zaruratga aylantiradi.

Mavzuning ahamiyati esa quyidagida namoyon bo‘ladi: bloklarni tashkil etish strukturasini to‘g‘ri tushunmasdan turib, xavfsiz va samarali blokcheyn tizimlarini loyihalash, mavjud tizimlarning zaif tomonlarini aniqlash yoki ularni yangi sohalarga moslashtirib qo‘llash mumkin emas. Kriptografik xeshlash, Merkle daraxti, konsensus mexanizmlari va blok sarlavhasi tuzilishi - bularning har biri alohida muhandislik va matematik bilimlarni talab qiladigan murakkab komponentlar bo‘lib, kelgusi avlod dasturchilar, blokcheyn arxitektorlari va

axborot xavfsizligi mutaxassislari uchun ularni puxta o‘zlashtirish zamonaviy raqamli iqtisodiyotda muvaffaqiyatli faoliyat yuritishning asosiy sharti hisoblanadi.

Asosiy qism. Blokcheyn - bu taqsimlangan reyestrning bir turi bo‘lib, unda tarmoq tugunlari o‘rtasida konsensusga erishish uchun bloklar ketma-ketligi ishlatiladi. Bu ketma-ketlik inglizcha *block chain* atamasidan kelib chiqqan va u bloklarni xronologik tartibda tashkil etadi. Bloklar bir-biri bilan bog‘langan va kriptografik usullar bilan himoyalangan, bu esa blokcheynning xavfsizligini ta’minlaydi. Har bir blokda oldingi blokdan hisoblangan xesh-kod va foydali yuk mavjud bo‘ladi. Foydali yuk sifatida tranzaksiyalar, shartnomalar, tadbirkorlik subyektlarining, jismoniy shaxslar, mulk va boshqa ma’lumotlar kiritilishi mumkin. Boshqacha aytganda, foydali yukning tarkibi deyarli har qanday ma’lumotni o‘z ichiga olishi mumkin[2].

Blokcheyn o‘z mohiyatida doimiy ravishda yangilanadigan, yangilanishlar faqat qo‘shilish shaklida amalga oshiriladigan reyestrdir. Bunday tizimda avvalgi bloklardagi ma’lumotlarni o‘zgartirish yoki o‘chirish mumkin emas, chunki har bir yangi blokda oldingi blokning ma’lumotlari mavjud bo‘ladi. Bu esa tizimni yanada xavfsiz va barqaror qiladi, chunki bloklar bir-biriga bog‘langan va har qanday o‘zgartirish zanjirni buzadi.

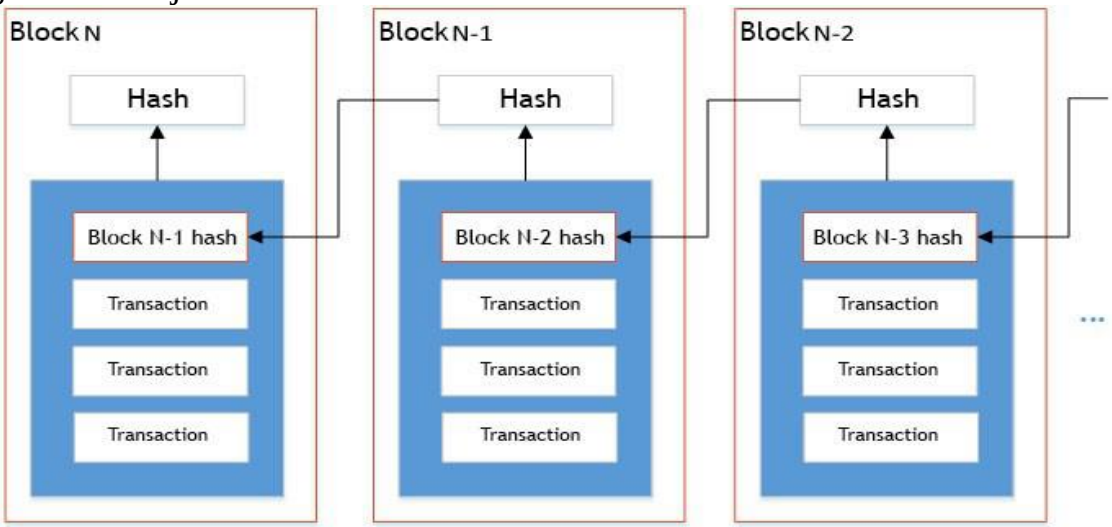

1-rasm. Bloklarni tashkil etish strukturasi

Taqsimlangan reyestr sifatida ishlaydigan blokcheynning bir nechta asosiy afzalliklari va tamoyillari mavjud:

1. ***Taqsimlangan reyestr:*** Blokcheyn tarmoqning har bir tugunida joylashgan va faqat so‘nggi faol tugun ishlayotganda ishlaydi. Bu, tizimning uzluksiz ishlashini ta’minlaydi.

2. ***Shaxsiy tarixga kirish huquqi:*** Barcha tarmoq ishtirokchilari blokcheynning tranzaktsiya zanjirining tarixini ko‘ra olishadi, ammo hech kim bu tarixni to‘liq nazorat qila olmaydi.

3. ***Ierarxiyaning yo‘qligi:*** Tarmoqdagi barcha tugunlar teng huquqlidir, ya’ni tarmoqda biron-bir asosiy tugun yoki markaz mavjud emas.

4. ***Maxfiylik va xavfsizlikni ta’minlash:*** Blokcheyn foydalanuvchi ma’lumotlarini ochiqlik va himoya qilish o‘rtasida muvozanatni ta’minlaydi. Yuqori darajadagi xavfsizlik kriptografik usullar orqali erishiladi.

5. ***Ma’lumotlarni o‘zgartirishning imkonsizligi:*** Ma’lumotlar barcha tarmoq tugunlari tomonidan tasdiqlanadi va biron-bir tugunda o‘zgartirishlar amalga oshirilsa, bu butun tarmoqni buzadi. Shuning uchun, ma’lumotlar o‘zgartirilishi yoki o‘chirilishi mumkin emas.

6. ***Shaffoflik****:* Blokcheynning barcha operatsiyalari ochiq bo‘lib, har bir kishi uning haqiqatligini tekshirishi mumkin.

7. ***Ishonchli tizim:*** Blokcheynning tranzaktsiyalari ishonchni ta’minlaydi, chunki ular to‘g‘ridan-to‘g‘ri foydalanuvchilar o‘rtasida amalga oshiriladi, avtomatik ravishda tekshiriladi va tarmoq tugunlari tomonidan tasdiqlanadi. Bu tizimda vositachilar kerak emas, shuning uchun moliyaviy xarajatlar va tranzaksiya vaqtini sezilarli darajada kamaytiradi.

Blokcheynning tabiati va xususiyatlariga asoslanib, bu texnologiya ma’lumotlarni saqlash va identifikatsiya qilishda eng yuqori darajadagi ishonchni ta’minlovchi mexanizm sifatida qaraladi. Shuning uchun, blokcheyn har bir sohada talab va istiqbolga ega bo‘lishi mumkin.

Blokcheyn texnologiyasi hali yosh va rivojlanayotgan texnologiya hisoblanadi, lekin u bizneslar uchun bir qator afzalliklarni taqdim etadi, yangi biznes modellari yaratish yoki mavjud biznes modellari ustida ishlash orqali xarajatlarni kamaytirish, xavfsizlikni oshirish va ekotizimlar orasida ishonchni mustahkamlash imkonini beradi. To‘g‘ri blokcheyn platformasini tanlash juda muhimdir. Ushbu nuqtai nazar sizga biznes talablaringizga eng mos platformani tanlashda yordam beradi. Biznes qarorlaringiz uchun boshlang‘ich ma’lumot sifatida, biz sizni blokcheyn dunyosi bilan tanishtiramiz: bu nima, qanday ishlaydi, uning afzalliklari va ehtiyojlaringizga eng mos keladigan turli xil variantlarni ko‘rib chiqamiz[3].

Blokcheyn texnologiyasi – bu inqilobiy texnologik yangilikdir. Bu alohida turdagi ma’lumotlar bazasidir, u taqsimlangan reyestr texnologiyasidan (DLT) foydalangan holda raqamli tranzaktsiyalarni tasdiqlash va saqlash usulini qayta aniqlagan. Eng oddiy shaklda, DLT – bu ma’lumotlarni qayd etish va ularni bir nechta joylarda saqlash usulini anglatadi. Tranzaktsiyalar bir tomon tomonidan saqlanmaydi; aksincha, butun tranzaktsiya tarixi bir nechta sub’ektlar (taqsimlangan reyestr) tomonidan qayd etiladi.

Blokcheynning inqilobiy jihati shundaki, jarayonlar bitta shaxs tomonidan yangilanmaydi va tasdiqlanmaydi, balki a’zolar jamoasi tomonidan tasdiqlanadi. Bir markaziy tomonning o‘rniga, har bir tugun (ya’ni, tranzaktsiyalarni tasdiqlovchi va kuzatib boradigan kompyuter) "umumiy haqiqat" bo‘yicha kelishib, tarmoqda amalga oshirilgan har bir tranzaktsiyaning tarixini saqlaydi. Ushbu kelishuv "konsensus" deb ataladi. Muhim jihat shundaki, tarmoqdagi har bir tranzaktsiya qayd etilib, har bir tugunda doimiy saqlanadi, shuning uchun reyestr tarixini o‘zgartirish yoki bir xil tranzaktsiyani ikki marta yuborish imkonsizdir. Shu sababli, blokcheyn tarmog‘i ishtirokchilari bir-biriga "ishonish"lari shart emas - chunki hech bir foydalanuvchi butun tizimni aldash imkoniga ega emas.

Blokcheyn texnologiyasi xavfsiz va ishonchli bo‘lib, shu sababli u maxfiy ma’lumotlarni saqlash va qayta ishlash uchun juda mos keladi. Ayniqsa, bu

tranzaktsiyalarni isbotlash va doimiy saqlashni talab qiladigan tomonlar orasidagi operatsiyalar uchun mosdir, masalan, shartnomalar, intellektual mulk (IP) huquqlari, raqamli shaxsiy identifikatsiya va credential'lar, shuningdek, albatta, kriptovalyutalar.

Blokcheyn tizimida tranzaktsiyalar yozuvlar yoki bloklarda saqlanadi va har bir yangi yaratilgan blok o'zidan oldingi blokka, o'ziga xos identifikatsiya raqami bo'lgan "hash" yordamida murojaat qiladi. Quyidagi rasmda blokning uchta tarkibiy qismini ko'rsatadi: ma'lumot, hash, avvalgi blokning hashi. Ushbu bloklar zanjir hosil qiladi; shuning uchun "blokcheyn" nomi paydo bo'ladi. Ushbu zanjir cheksiz davom etadi[5].

Blokcheynda saqlanadigan ma'lumotlar miqdori cheklangan, chunki tarmoqning har bir tuguni blokning nusxasini saqlaydi.

Ma'lumotlar odatda xavfsizlik sababli shifrlanadi yoki blokning o'lcham cheklovlariga mos keladigan o'lchamga qadar hashlanadi, asl ma'lumot esa tashqi serverlarda yoki IPFS (InterPlanetary File System) kabi taqsimlangan fayl tizimlarida saqlanadi.

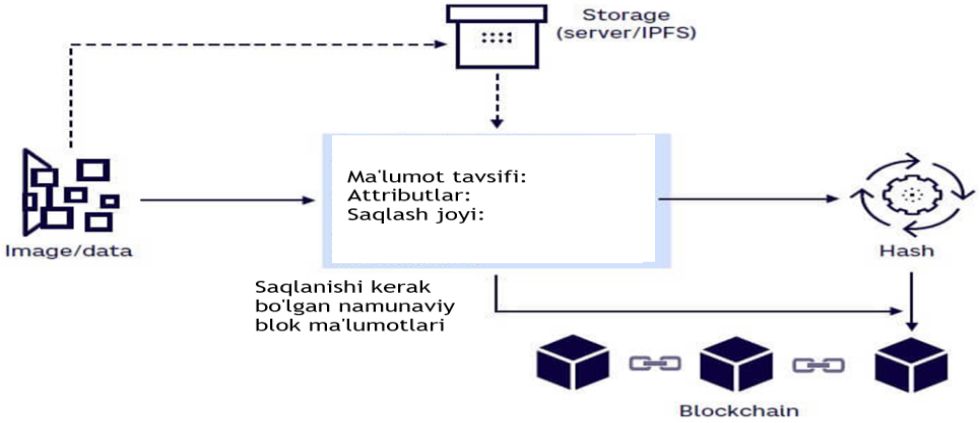

2-rasm. Blockcheynda ma'lumotlarga ishlov berish jarayoni

Hash blokcheynda saqlangan ma'lumotlarning yaxlitligi va o'zgartirib bo'lmasligini himoya qilish uchun keng qo'llaniladi. Ushbu funksiya har qanday o'lchamdagi kirish ma'lumotlarini qabul qilib, ularda hisoblashlar amalga oshiradi va o'lchami belgilangan chiqish hosil qiladi. Hash funksiyasi ikki kirish ma'lumotining bir xil chiqishni yaratmasligini ta'minlashi kerak. Hash funksiyalari DLT ning o'zgartirib bo'lmasligini himoya qilishda muhim ahamiyatga ega. Blokcheynda hash ishlatilishi tufayli, har bir qo'shilgan blok oldingi hashni oladi, va yangi yaratilgan hash barcha tugunlar bilan bo'lishiladi. Har bir tugun o'zining nusxasini saqlaydi; biror blokni o'zgartirmoqchi bo'lgan har kim barcha tugunlarda ma'lumotlarni yangilashga majbur bo'ladi, bu esa tugunlar soni oshgani sayin ancha qiyinlashadi.

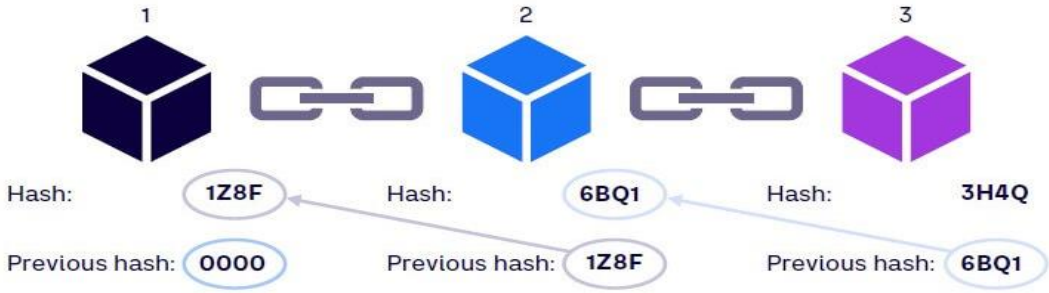

3-rasm. Blokcheyn hosil qilishda bloklarning bog‘lanishi

Taqsimlangan tizimlar - shuning uchun blokcheynlar - tranzaksiyani blokcheynga qo‘shishdan oldin uni tasdiqlash uchun tarmoqning tugunlari orasida sinxronizatsiya va kelishuvga erishish mexanizmini talab qiladi. Turli blokcheynlar turli konsensus mexanizmlaridan foydalanadi va ularning ko‘pchiligi quyidagi bir yoki bir nechta, lekin barcha talablarni optimallashtirgan: tranzaksiyalar tezligi/uzatish sig‘imi, energiya sarfi, markazlashmaganlik, xavfsizlik yoki kengaytiriluvchanlik[5].

Xulosa va amaliy tavsiyalar. Blokcheynning ikki asosiy kategoriyasi mavjud: ruxsat berilmagan va ruxsat berilgan. Ushbu ikki kategoriya ichida to‘rtta variant joylashgan bo‘lib, ba’zi o‘zaro xususiyatlarga ega: jamoat, shaxsiy, konsorsium va gibrid.

Bunda: blokcheyn 2 turga ajratiladi:ruxsatsiz va ruxsat berilgan.

Ommaviy blokcheynlar. Jamoat blokcheynlari to‘liq markazlashmagan va ruxsat berilmagan bo‘lib, har qanday kishi ishtirok etishi mumkin. Ushbu asosda, jamoat blokcheynlari teng huquqlarni taqdim etadi va har kim yangi bloklar yaratish va/yoki ma’lumot bloklarini tasdiqlash huquqiga ega. DLT-ni qo‘llab-quvvatlash uchun zarur bo‘lgan katta energiya iste’moli va to‘liq maxfiylik va anonimlikning yo‘qligi jamoat blokcheynining asosiy kamchiliklari hisoblanadi. Har kim jamoat blokcheyniga qo‘shilishi mumkin bo‘lgani uchun, zararli faoliyatlar, masalan, xakerlik, tokenlarni o‘g‘irlash va tarmoqni to‘xtatish ehtimoli mavjud.

Xususiy blokcheynlar. Shaxsiy blokcheynlar ruxsat berilgan blokcheynlar bo‘lib, egasi tarmog‘iga kirish darajasini belgilaydi. Qoidalar belgilanadi va administrator tomonidan o‘zgartirilishi mumkin. Boshqaruv ushbu tizimni shaxsiy blokcheynlarni istagan kompaniya yoki tashkilotlar uchun juda yaxshi ishlash holatiga olib keladi. Shaxsiy blokcheynlar odatda tezroq va xavfsizroq bo‘ladi, chunki egasi/administrator tugunlarni boshqaradi, bu esa konsensusga tezroq erishish imkonini beradi.

Konsorsium blokcheynlari. Konsorsium blokcheynlari ham ruxsat berilgan blokcheynlar bo‘lib, shaxsiy blokcheynlardan farqli o‘laroq, ular bir guruh tashkilotlar tomonidan boshqariladi. Ruxsat berilgan blokcheyn sifatida konsorsium blokcheynining foydalari boshqaruv, xavfsizlik, tezlik va kengaytirilishdir. Asosiy kamchilik shundaki, yangilanishlarni amalga oshirish uchun barcha ishtirokchilarning kelishuvini talab qiladi. Konsorsium blokcheynlarining foydalari shaxsiy blokcheynlar bilan o‘xshash, chunki kirish

nazorat qilinadi. Konsorsium blokcheynlari shaxsiy blokcheynlarga qaraganda ko‘proq markazlashmagan bo‘lib, yuqori darajadagi xavfsizlikni ta’minlaydi.

Gibrid blokcheynlar. Gibrid blokcheynlari nomidan ham ma’lumki, jamoat va shaxsiy blokcheynlarning foydalarini birlashtiradi. Ular tarmog‘iga kirishni nazorat qiladigan yagona tashkilot tomonidan boshqariladi, ammo shuningdek, jamoat blokcheynining xususiyatlarini, masalan, yaxlitlik, shaffoflik va xavfsizlikni taklif qiladi, bu esa shaxsiy va jamoat blokcheynlari yechimlarining eng yaxshi tomonlarini taqdim etadi. Bu tashkilotlarga texnologik cheklovlarga asoslanib rejalarni moslashtirish o‘rniga, istagan narsalarini amalga oshirishda yaxshiroq nazoratni taqdim etadi[4].

- ***Bosh (Header):*** Bu butun blockchain ichidagi ma’lum bir blokni aniqlash uchun ishlatiladi. U blockchaindagi barcha bloklarni boshqaradi. Blok boshligi minerlar tomonidan odatdagi qazib olish faoliyati doirasida nonce qiymatini o‘zgartirish orqali vaqti-vaqti bilan xeshlanadi. Blok boshida uchta blok metama’lumotlar to‘plami mavjud.
- ***Oldingi Blok Manzili/Hash:*** Bu i+1-chi blokni i-chi blok bilan xesh yordamida bog‘lash uchun ishlatiladi. Qisqacha aytganda, bu zanjirdagi avvalgi (ota-ona) blokning xeshiga havola bo‘ladi.
- ***Vaqtni Belgilash (Timestamp):*** Bu tizim blokdagi ma’lumotlarni tasdiqlaydi va raqamli hujjatlarning yaratilgan vaqtini yoki sanasini belgilaydi. Vaqtni belgilash - bu hujjat yoki voqeaning noyob ravishda aniqlash uchun ishlatiladigan belgilar qatoridir va uning yaratilgan vaqtini ko‘rsatadi.
- ***Nonce:*** Bu faqat bir marta ishlatiladigan son. U blokdagi ishni tasdiqlashning asosiy qismidir. Nonce, joriy maqsadga teng yoki kichik bo‘lsa, yashirin maqsad bilan solishtiriladi. Minerlar ko‘plab Nonce’ni har soniyada sinab ko‘rishadi va ularning qaysi biri haqiqiy Nonce ekanligini topishadi[1].
- ***Merkel Root:*** Bu ma’lumotlar bloklarining turli tuzilmalarini tashkil etuvchi ma’lumotlar strukturasi. Merkel daraxti, butun tranzaksiyaning raqamli izini ishlab chiqarib, blokdagi barcha tranzaksiyalarni saqlaydi. Bu foydalanuvchilarga tranzaksiya blokga kiritilishi mumkinmi yoki yo‘qligini tasdiqlash imkonini beradi.

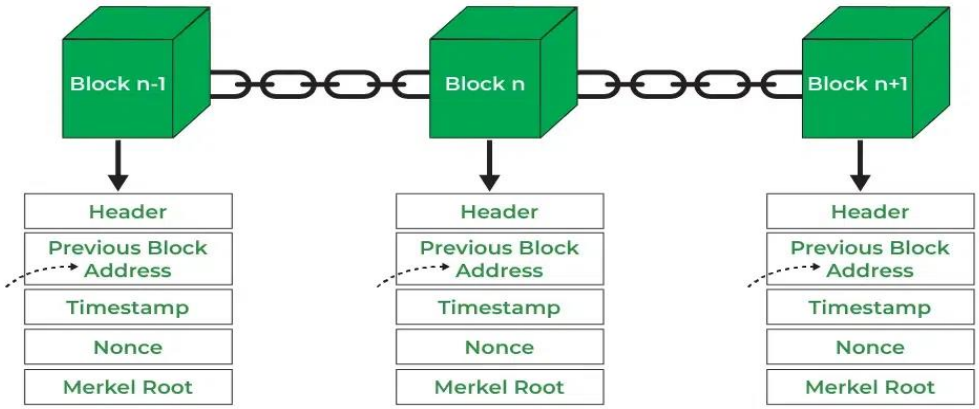

3-rasm. Blockcheyn strukturasi

Blockchain texnologiyasi, ma’lumotlarni xavfsiz va shaffof tarzda yozib olishning kuchli usulini taklif etadi, bu uning markazlashmagan, o‘zgarmas daftarchasi orqali amalga oshiriladi. Ma’lumotlarni bloklarga tashkil qilib, zanjirda bog‘lash orqali blockchain, bir marta ma’lumot qo‘shilganidan so‘ng, uning o‘zgartirilishi yoki o‘chirilishi mumkin emasligini ta’minlaydi. Ushbu tuzilma, turli ilovalar, jumladan kriptovalyutalar va ta’minot zanjirlarini boshqarish kabi sohalarda xavfsizlik, ishonch va yaxlitlikni kuchaytiradi. Blockchain texnologiyasi rivojlanishda davom etar ekan, uning markazlashmaganlik, shaffoflik va kriptografik xavfsizlik kabi asosiy tamoyillari uning samaradorligi va ishonchliligini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Nakamoto, S. (2008). Bitcoin: A peer-to-peer electronic cash system. Bitcoin.org. https://bitcoin.org/bitcoin.pdf

2. Antonopoulos, A.M. (2017). Mastering blockchain: Distributed ledger technology, decentralization, and smart contracts explained (2nd ed.). Packt Publishing. https://doi.org/10.1007/978-1-4842-3444-0

3. Tapscott, D., & Tapscott, A. (2016). Blockchain revolution: How the technology behind Bitcoin is changing money, business, and the world. Portfolio/Penguin. https://doi.org/10.1145/3274826

4. Swan, M. (2015). Blockchain: Blueprint for a new economy. O‘Reilly Media. https://doi.org/10.1017/CBO9781107415324

5. Buterin, V. (2014). A next-generation smart contract and decentralized application platform (Ethereum White Paper). Ethereum Foundation. https://ethereum.org/en/whitepaper

SUN’IY INTELLEKT VA RAQAMLI IQTISODIYOT SHAROITIDA YER OSTI SUVLARI FILTRATSIYASINING MATEMATIK MODELLASHTIRILISHI VA BARQAROR RIVOJLANISH STRATEGIYALARI

Usmonov Alisher Habibullo o‘g‘li, *t.f.f.d. (PhD), dotsent, Sarbon universiteti “Muhandislik va raqamli texnologiyalar” kafedrasi mudiri. alishertuit@gmail.com*
Allamuradov Norbobo Tursun o‘g‘li, *Sarbon universiteti Raqamli ta’lim texnologiyalari markazi direktori. nallamuradov@sarbon.university*
Allayarov Lazizbek Berdiyor o‘g‘li, *UMFT Kompyuter tizimlari va ularning dasturiy ta'minoti yo‘nalishi 1-bosqich magistranti. tuitlazizbek1404@gmail.com*

Annotatsiya. *Maqolada yer osti suvlari filtratsiyasi jarayonini matematik modellashtirish masalalari sun’iy intellekt texnologiyalari va raqamli iqtisodiyot sharoitida tahlil qilinadi. Filtratsiya jarayonining asosiy tenglamalari (Darcy qonuni va massani saqlanish tenglamasi) asosida gidrodinamik model quriladi hamda ma’lumotlarga asoslangan (data-driven) sun’iy intellekt algoritmlari yordamida parametrlarni identifikatsiya qilish va prognozlash usullari ishlab chiqiladi. Tadqiqot natijalari yer osti suv resurslarini barqaror boshqarish, ekologik xavfsizlikni ta’minlash va raqamli monitoring tizimlarini yaratishda qo‘llanishi mumkin.*

Kalit so‘zlar: *yer osti suvlari, filtratsiya, matematik model, Darcy qonuni, sun’iy intellekt, raqamli iqtisodiyot, barqaror rivojlanish.*

Abstract. *This article examines the mathematical modeling of groundwater filtration processes in the context of the digital economy and artificial intelligence technologies. Based on Darcy’s law and the mass conservation equation, a hydrodynamic filtration model is developed. Data-driven artificial intelligence methods are applied for parameter identification and process*

forecasting. The obtained results can be used for sustainable groundwater resource management, environmental safety assurance, and the development of digital monitoring systems.

Keywords: *groundwater, filtration, mathematical model, Darcy's law, artificial intelligence, digital economy, sustainable development.*

Аннотация. *В статье рассматриваются вопросы математического моделирования процесса фильтрации подземных вод в условиях цифровой экономики и применения технологий искусственного интеллекта. На основе закона Дарси и уравнения сохранения массы построена гидродинамическая модель фильтрации. С использованием методов искусственного интеллекта, основанных на анализе данных (data-driven), разработаны подходы к идентификации параметров и прогнозированию процесса. Полученные результаты могут быть использованы для устойчивого управления ресурсами подземных вод, обеспечения экологической безопасности и создания цифровых систем мониторинга.*

Ключевые слова: *подземные воды, фильтрация, математическая модель, закон Дарси, искусственный интеллект, цифровая экономика, устойчивое развитие.*

Kirish. Bugungi kunda dunyo bo‘yicha suv resurslariga bo‘lgan talab ortib bormoqda. Ayniqsa, yer osti suvlari davlatlar va hududlar uchun muhim va barqaror ichimlik, qishloq xo‘jaligi hamda sanoat manbai sifatida xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, iqlim o‘zgarishi, urbanizatsiya, resurslarning haddan tashqari foydalanilishi va aholi sonining o‘sishi kabi omillar suv zaxiralariga tahdid tug‘dirmoqda. Masalan, Gidrogeologiya bo‘yicha o‘tkazilgan tahlillarga ko‘ra, yer osti suvlari tizimlari ko‘pincha kompleks va yashirin jarayonlardan iborat bo‘lib, ularning uzluksizligi, yangilanishi va holati bilan bog‘liq muammolar mavjud [1].

Ilm-fanning (tabiiy-ilmiy va texnika) roli suv resurslarini tizimli ravishda o‘rganish va boshqarishda juda katta. Ilmiy nazariya, matematik model, kompyuter simulyatsiyasi va eksperimental ma’lumotlar birlashtirilgan holda suv oqimi, filtratsiya, yangilanish va ifloslanish jarayonlari tahlil qilinadi. Masalan, yer osti suvlarining modellashtirilishi va monitoringi sohasida so‘nggi yillarda sun’iy intellekt, IoT (Internet of Things) hamda raqamli platformalarning qo‘llanilishi ko‘paygan [2].

Raqamli iqtisodiyot sharoitida resurslarni boshqarish jarayoni real vaqt monitoringi, katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlash va prognozlash tizimlarini talab qiladi. Bu esa matematik modellashtirishni sun’iy intellekt usullari bilan integratsiyalash zaruratini yuzaga keltiradi.

Yer osti suvlari filtratsiya jarayonini chuqur tahlil qilish va modellashtirish orqali barqaror rivojlanish, ekologik xavfsizlik hamda ta’sirlangan hududlarda resurslarni oqilona boshqarish imkoniyatlari kengaymoqda. Shu sababli, ilm-fan va suv resurslari uzviy bog‘liq jarayon sifatida ko‘rilishi lozim.

Asosiy qism. Yer osti suvlari harakati gidrogeologik muhitda - ya’ni to‘yinmagan va to‘yinmagan qatlamlarda sodir bo‘ladi. Filtratsiya - bu suvning g‘ovakli jinslar orqali past bosim tomon oqishi bo‘lib, u Darcy qonuni asosida modellashtiriladi [2;3]:

$$q = -K\nabla h \qquad (1)$$

bu yerda q - filtratsiya tezligi vektori, K- g‘ovaklik muhitining o‘tkazuvchanlik koeffitsienti, ∇h - bosim gradienti.

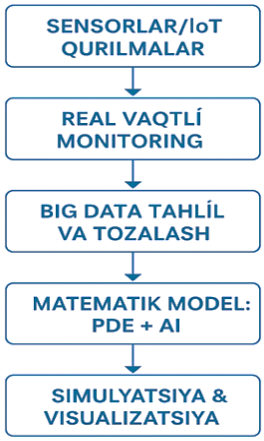

1-rasm. Digital Twin arxitekturasi

Ushbu formulani umumlashtirish orqali uch o‘lchamli matematik modellar quriladi. Bunday modellar yordamida suvning zaxiralari, ifloslanish tarqalishi va ta’minot barqarorligi tahlil qilinadi.

“Digital Twin” - bu real fizik tizimning raqamli nusxasidir. U real vaqtdagi ma’lumotlar asosida yangilanadigan virtual model bo‘lib, bashorat, monitoring, xavf tahlili va qaror qabul qilish jarayonlarini optimallashtirish imkonini beradi. Yer osti suvlarining harakati va filtratsiyasi uchun bu yondashuv gidrogeologik muhit simulyatsiyasi (qatlamlar, pyezo darajalari, o‘tkazuvchanlik zonalari), ifloslanish tarqalishini real vaqt tahlili hamda suv zaxiralarining prognozi va muqobil senariylar ishlab chiqish uchun xizmat qiladi [4].

Bugungi kunda yer osti suvlari monitoringi va matematik modellashtirish sohasida raqamli texnologiyalar asosiy vosita sifatida maydonga chiqmoqda. Ular ko‘p omilli tizimlarni tahlil qilish, real vaqt rejimida bashorat qilish va barqaror resurs boshqaruvini ta’minlash imkonini beradi. Quyida ushbu texnologiyalar klassifikatsiyasi, ularning vazifalari va qo‘llanilish sohalari ko‘rsatilgan [5].

1-jadval

№	Texnologiya nomi	Asosiy vazifasi	Qo‘llanish sohasi
1	GIS (Geoinformatsion tizimlar)	Geoma’lumotlar yig‘ish, xaritalash va tahlil	Yer osti suv qatlamlari, filtratsiya zonalari
2	Digital Twin (raqamli egizak)	Fizik jarayonlarning raqamli modelini yaratish	Suv oqimi simulyatsiyasi, gidrodinamik modellar
3	IoT (Internet of Things)	Datchiklar orqali real vaqt ma’lumotlar yig‘ish	Namlik, bosim, temperatura monitoringi
4	AI (Sun’iy intellekt)	Bashorat, anomaliyalarni aniqlash	Filtratsiya tezligini bashoratlash
5	Big Data va Cloud Platforms	Katta hajmdagi ma’lumotlarni saqlash va qayta ishlash	Yillik gidrologik kuzatuvlar
6	CAD/CAE (Muqobil loyihalash vositalari)	Filtratsiya tizimlarini 3D modellashtirish	Nasos tizimlari, geofiltratsiya barerlar

Ushbu raqamli texnologiyalar, xususan GIS, AI, Digital Twin va IoT vositalari suv resurslarini modellashtirishda ko‘p o‘lchovli tahlil, aniq prognozlash, ekologik xavfsizlikni ta’minlash imkonini bermoqda. Ayniqsa, real vaqt ma’lumotlari asosida o‘zgaruvchan filtratsiya modellarini yaratish kelajakda muhim yo‘nalishga aylanadi.

Filtratsiya tizimlarining kelajagi ekologik xavfsizlik, barqaror rivojlanish maqsadlari bilan chambarchas bog‘liq [6]:

- **Yashil texnologiyalar** asosida filtratsiya inshootlarini loyihalash,
- **Suv resurslarini tejash va qayta ishlash**, ayniqsa qurg‘oqchil mintaqalarda,
- **Biotexnologiyalar bilan integratsiyalashgan yechimlar**: biofiltrlovchi qatlamlar, mikroorganizmlar yordamida tabiiy filtrlash.

Filtratsiya jarayonlari kelajakda faqatgina gidrogeologik nazariyalar bilan emas, balki raqamli texnologiyalar, sun’iy intellekt, GIS, va ekologik muhandislik integratsiyasi orqali mukammal boshqariladi. Bu esa suv resurslarini muhofaza qilish, foydalanish samaradorligini oshirish va barqaror ekologik tizimlar yaratish imkonini beradi. Umumiy tahlillarimizdan kelib chiqqan holda, filtratsiya modellarining kelajakdagi rivojlanish yo‘nalishlarini quyidagi jadval (2-jadval) da keltirdik.

2-jadval

Yo‘nalish	2025	2030	2040
Digital Twin integratsiyasi	25%	60%	85%
AI asosida bashoratlash	30%	70%	90%
IoT-datchiklar orqali monitoring	35%	75%	95%
GIS avtomatlashtirilgan xaritalash	40%	80%	98%
Ekofiltratsiya (biotexnologiyalar)	10%	40%	80%

Xulosa. Maqolada ko‘rib chiqilgan Digital Twin yondashuvi fizik muhitning raqamli ekvivalentini yaratish orqali filtratsiya tizimlarini real vaqt rejimida kuzatish, baholash va prognozlash imkonini beradi. Bu texnologiya sensorlar, IoT qurilmalar, mashinali o‘rganish algoritmlari va vizual interfeyslar bilan uyg‘unlashgan holda amaliy jihatdan samarador yechimlarni taklif etmoqda.

Kelajakda bu sohada quyidagi transformatsiyalar kutilmoqda:

- Avtomatlashtirilgan monitoring tizimlari, real vaqtda filtratsiya tezligi va yo‘nalishini kuzatish imkonini beradi;
- Ekofiltratsiya usullari va biotexnologik materiallar yordamida suv sifati yaxshilanadi;
- Sun’iy intellekt filtratsiya jarayonlarining murakkab ko‘rinishlarini bashorat qilishda asosiy rol o‘ynaydi;
- Barqaror rivojlanish maqsadlari (SDG) doirasida ekologik xavfsizlikni ta’minlash uchun energiya tejamkor va chiqindisiz texnologiyalar keng joriy etiladi.

Yer osti suvlari filtratsiyasining matematik modellashtirilishi sun’iy intellekt texnologiyalari bilan integratsiyalashganda yuqori aniqlik va samaradorlikka erishiladi. Raqamli iqtisodiyot sharoitida bu yondashuv suv resurslarini barqaror boshqarish, ekologik xavfsizlikni ta’minlash va iqtisodiy samaradorlikni oshirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Ahsen, R. Di Bitonto, P. Novielli, P. Magarelli, M. Romano, D. Diacono, (2025). Harnessing Digital Twins for Sustainable Agricultural Water Management: A Systematic Review. Applied Sciences, 15(8), 4228.

2. Brocca, L., Barbetta, S., Camici, S., Ciabatta, L., Dari, J., Filippucci, P., Massari, C., Modanesi, S., Tarpanelli, A., Bonaccorsi, B., Mosaffa, H., Wagner, W., & Vreugdenhil, M. (2024). A Digital Twin of the terrestrial water cycle: a glimpse into the future Frontiers in Science. https://doi.org/10.3389/fsci.2023.1190191

3. Havryliuk, V. (2021). Mathematical modelling of filtration processes in drainage systems under free-boundary conditions. Journal of Water and Land Development, (Conference issue).

4. Qureshi, M., Feng, Z., Kumar, V., Lovreglio, R., & Abdelmegid, M. (2024). A Review of the Role of Digital Twin Applications for Water Sustainability. In D. B. Costa, F. Drevland, & L. Florez-Perez (Eds.), Proceedings of the 32nd Annual Conference of the International Group for Lean Construction (IGLC32) (pp. 731-742).

5. Seifi, A., Ehteram, M., Singh, V. P., & Mosavi, A. (2020). Modeling and Uncertainty Analysis of Groundwater Level Using Six Evolutionary Optimization Algorithms Hybridized with ANFIS, SVM, and ANN. arXiv. https://arxiv.org/abs/2006.16848

6. Tawfiq, L. N., & Jabber, A. K. (2016). Mathematical Modeling of Groundwater Flow. Global Journal of Engineering Science and Researches.

SUN’IY INTELLEKT ASOSIDA TERI KASALLIKLARINI RASM VA VIDEO ORQALI ANIQLASH TIZIMINING MATEMATIK MODELLASHTIRILISHI

Usmonova Faridaxon Lazizbek qizi, *AndDTI,*
3-kurs talabasi, faridaxonusmonova832@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalangan holda teri kasalliklarini rasm va video tasvirlar orqali aniqlash, dermatologik kasalliklarni erta bosqichda aniqlash uchun kompyuter ko‘rishi (Computer Vision) va sun’iy intellekt (SI) algoritmlariga asoslangan tizimlarining matematik modellashtirish masalalari ko‘rib chiqiladi. Tadqiqotning asosiy maqsadi teri patologiyalari tasvirlari va video oqimlaridagi vizual belgilarni yuqori aniqlikda klassifikatsiya qilish uchun konvolyutsion neyron tarmoqlari (CNN) va gibrid*

modellarini optimallashtirishdir. Maqolada tasvirlarga raqamli ishlov berish, shovqinlarni filtrlash va segmentatsiya qilish jarayonlarining matematik apparati bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: *sun’iy intellekt, neyron tarmoqlari, matematik model, dermatologiya, tasvirlarga ishlov berish, konvolyutsion tarmoq (CNN), kompyuter ko‘rishi, algoritmlar, diagnostika.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются вопросы математического моделирования систем, основанных на технологиях искусственного интеллекта, предназначенных для выявления кожных заболеваний по изображениям и видеоданным. Для ранней диагностики дерматологических заболеваний используются методы компьютерного зрения (Computer Vision) и алгоритмы искусственного интеллекта (ИИ). Основной целью исследования является оптимизация сверточных нейронных сетей (CNN) и гибридных моделей для высокоточной классификации визуальных признаков кожных патологий на изображениях и в видеопотоках. В статье также изложены математические основы цифровой обработки изображений, включая процессы фильтрации шумов и сегментации.*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, нейронные сети, математическая модель, дерматология, обработка изображений, сверточная сеть (CNN), компьютерное зрение, алгоритмы, диагностика.*

Abstract. *This article discusses the issues of mathematical modeling of systems based on artificial intelligence technologies for detecting skin diseases through images and video data. Computer Vision and Artificial Intelligence (AI) algorithms are used for the early diagnosis of dermatological diseases. The main objective of the research is to optimize convolutional neural networks (CNN) and hybrid models for the high-accuracy classification of visual features of skin pathologies in images and video streams. The paper also presents the mathematical framework of digital image processing, including noise filtering and segmentation processes.*

Keywords: *artificial intelligence, neural networks, mathematical model, dermatology, image processing, convolutional network (CNN), computer vision, algorithms, diagnostics.*

Kirish. Hozirgi vaqtda butun dunyoda teri kasalliklari, xususan, xavfli o‘smalar va surunkali dermatitlar aholi salomatligiga jiddiy xavf solayotgan omillardan biri bo‘lib qolmoqda. JSST ma’lumotlariga ko‘ra, har yili millionlab insonlarda teri saratoni aniqlanadi va ularni erta bosqichda diagnostika qilish hayotni saqlab qolishning kalitidir. Biroq, an’anaviy dermatologik tekshiruvlar yuqori malakali mutaxassis va ko‘p vaqt talab qiladi, bu esa masofaviy hududlarda sifatli tibbiy xizmat ko‘rsatish imkoniyatini cheklaydi. So‘nggi o‘n yillikda hisoblash quvvatlarining ortishi va ma’lumotlar fanining rivojlanishi tibbiyotda sun’iy intellekt texnologiyalarini keng joriy etishga zamin yaratdi. Bunda mashinali o‘qitish va chuqur o‘rganish algoritmlaridan foydalanish orqali teridagi o‘zgarishlarni aniqlash, kasallik turini tasniflash hamda diagnostika jarayonini soddalashtirish mumkin. Bunday tizimlar nafaqat shifokorlar ishini yengillashtiradi, balki masofaviy diagnostika xizmatlarini rivojlantirishga ham yordam beradi. Sun’iy intellekt algoritmlari teri lezyonlarini klassifikatsiya qilishda tajribali dermatologlar bilan tenglashib, ayrim hollarda ulardan yuqori aniqlikni ko‘rsatadi [2]. Teri kasalliklarini rasm va video oqimlari orqali aniqlash nafaqat statsionar sharoitda, balki mobil qurilmalar yordamida ham dastlabki diagnostikani amalga oshirish imkonini beradi. Ushbu tadqiqotning dolzarbligi diagnostika jarayonidagi subyektiv omillarni kamaytirish, real vaqt rejimida patologik o‘zgarishlarni skanerlash va neyron tarmoqlarining matematik strukturasini optimallashtirish bilan belgilanadi. Maqolaning maqsadi teri

kasalliklarini aniqlashda qo‘llaniladigan algoritmlarni takomillashtirish va ularning amaliy samaradorligini tahlil qilishdan iborat.

Asosiy qism. Sun’iy intellekt asosida ishlovchi tizimlar yordamida tibbiy tasvirlarni tahlil qilish keng qo‘llanilmoqda. Ayniqsa, rasm va video tasvirlarni qayta ishlash texnologiyalari yordamida teri kasalliklarini avtomatik aniqlash imkoniyati paydo bo‘ldi. Xususan, chuqur o‘qitish algoritmlari tasvirlarni tahlil qilishda inson ko‘zidan yuqoriroq aniqlikni namoyish etmoqda. Sun’iy intellekt tizimlarida teri kasalliklarini aniqlash jarayoni bir necha muhim bosqichlardan iborat bo‘lib, ularning har biri o‘ziga xos matematik apparatni talab qiladi. Birinchi bosqich ma’lumotlarni dastlabki ishlash (preprocessing) bosqichidir. Bu jarayonda tasvirdagi turli shovqinlar, masalan, teri ustidagi tuklar, yorug‘likning notekis tushishi yoki tashqi artefaktlar filtrlanadi. Matematik jihatdan bu jarayon tasvir matritsasiga turli filtrlovchi yadrolarni (kernels) qo‘llash orqali amalga oshiriladi. Tibbiy tasvirlarda shovqinlarni kamaytirish va kontrastni oshirish matematik modellarning tashxis qo‘yishdagi xatolik darajasini 15-20 foizgacha kamaytirish imkonini beradi [3]. Masalan, Gaus filtri yordamida tasvirdagi keskin shovqinlar silliqlanadi, bu esa keyingi bosqichda neyron tarmog‘ining xato qilmasligini ta’minlaydi.

Keyingi muhim qadam segmentatsiya hisoblanadi. Bu jarayonda tasvirning umumiy fonidan faqat kasallangan teri sohasi (region of interest) ajratib olinadi. Buning uchun ko‘pincha Otsu usuli yoki faol kontur modellari qo‘llaniladi. Matematik nuqtai nazardan, segmentatsiya tasvir piksellarini ma’lum bir chegara qiymati (threshold) asosida ikkilik (binary) ko‘rinishga o‘tkazishni anglatadi. Bu esa tizimga faqat patologik o‘choqqa e’tibor qaratish imkonini beradi.

Shu bilan birga, teri kasalliklarini klassifikatsiya qilishda bugungi kunda eng samarali usul konvolyutsion neyron tarmoqlari hisoblanadi. Ushbu tarmoqlar inson ko‘zining ko‘rish neyronlari ishlash prinsipiga asoslangan. CNN modeli bir nechta qatlamlardan iborat: konvolyutsiya qatlami, pooling (kichiklashtirish) qatlami va to‘liq bog‘langan (fully connected) qatlamlar.

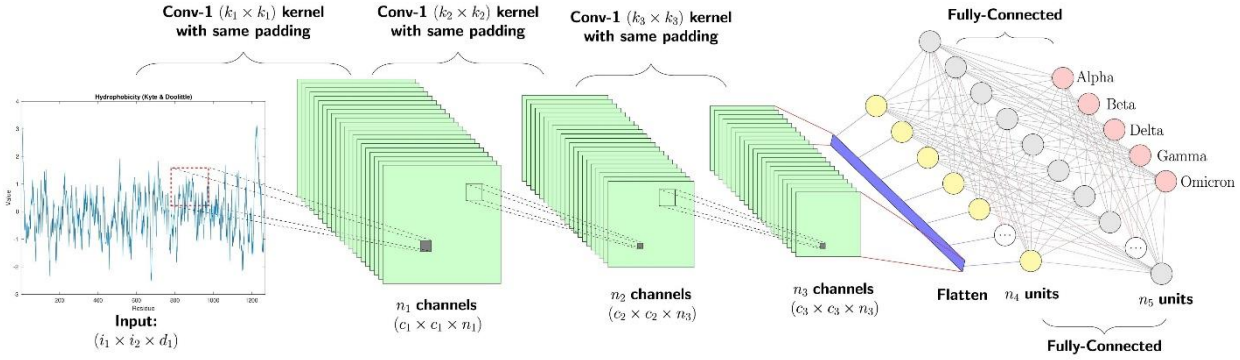

1-rasm. Konvolyutsion neyron tarmog‘i (CNN) arxitekturasi.

Rasmda (1-rasm) konvolyutsion neyron tarmog‘i (Convolutional Neural Network, CNN) arxitekturasi ko‘rsatilgan. Ushbu tarmoq rasm, signal yoki boshqa o‘lchamli ma’lumotlarni klassifikatsiya qilish uchun ishlatiladi. Konvolyutsiya qatlamida tasvir ustida matematik operatsiya bajariladi, bunda f tasvir va g filtr bo‘lsa, ularning o‘zaro bog‘liqligi quyidagi formula orqali ifodalanadi:

$$(f * g)(n) = \sum_m f(m)g(n-m) \quad (1)$$

Ushbu operatsiya tasvirdagi qirralar, ranglar gradatsiyasi va tekstura kabi muhim belgilarni (features) aniqlashga xizmat qiladi. Pooling qatlami esa olingan ma’lumotlarning o‘lchamini kamaytirib, hisoblash quvvatini tejaydi va modelning umumlashtirish qobiliyatini oshiradi. Oxirgi bosqichda neyron tarmog‘i olingan belgilarni tahlil qilib, kasallik turini (masalan, melanoma, ekzema, psoriaz) aniqlaydi. Zamonaviy chuqur o‘qitish modellarida konvolyutsiya qatlamlari ma’lumotlarni ierarxik tarzda qayta ishlash imkonini beradi, bu esa tasvirdagi murakkab vizual belgilarni avtomatik ajratib olishga xizmat qiladi [1].

Rasm orqali aniqlashdan farqli o‘laroq, video oqimi orqali diagnostika qilish dinamik ma’lumotlar bilan ishlashni talab qiladi.Video bu vaqt birligi ichida ketma-ket keluvchi kadrlar to‘plamidir. Bu yerda faqatgina bitta kadrning o‘zini tahlil qilish yetarli emas, balki kadrlar orasidagi mantiqiy bog‘liqlikni ham hisobga olish lozim. Shu sababli, tadqiqotda RNN (Recurrent Neural Networks) yoki uning takomillashtirilgan varianti bo‘lgan LSTM (Long Short-Term Memory) algoritmlari qo‘llaniladi. Video tahlilining matematik modelida har bir kadrda aniqlangan belgilar vaqt o‘qi bo‘yicha zanjirga ulanadi. Bu usul shifokorga kamerani teri yuzasi bo‘ylab harakatlantirganda real vaqt rejimida aniq tashxis qo‘yish imkonini beradi. Shuningdek, video tahlili tasvirning turli burchaklardan olinishini ta’minlaydi, bu esa statik rasmlarda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan optik xatoliklarni bartaraf etadi. Real vaqt rejimidagi video tahlili yuqori hisoblash resurslarini talab qilsa-da, optimallashtirilgan algoritmlar yordamida mobil qurilmalarda ham barqaror ishlashga erishish mumkin [4].

Sun’iy intellekt tizimining aniqligi bevosita o‘qitish bazasiga (dataset) bog‘liq. Modelni yaratishda minglab markirovka qilingan (tashxisi qo‘yilgan) teri rasmlari to‘plamidan foydalaniladi. O‘qitish jarayonida "Loss function" (yo‘qotish funksiyasi) minimal qiymatga tushirilishi kerak. Bu tizimning taxmini va real tashxis o‘rtasidagi farqni kamaytirishni anglatadi.

Xulosa va amaliy tavsiyalar. Xulosa qilib aytganda, teri kasalliklarini sun’iy intellekt yordamida diagnostika qilish tizimi zamonaviy tibbiyotning eng istiqbolli yo‘nalishlaridan biridir. Matematik modellashtirish orqali tasvir va video oqimlaridagi mikroskopik o‘zgarishlarni aniqlash mumkin. Ishlab chiqilgan algoritmlar nafaqat shifoxonalarda, balki chekka hududlarda aholiga birlamchi tibbiy-diagnostik yordam ko‘rsatishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Raqamli diagnostika vositalari kelajakda shifokorlar uchun asosiy qaror qabul qilish tizimi (Decision Support System) sifatida shakllanadi [5]. Kelajakda ushbu tizimni mobil ilovalar ko‘rinishida ommalashtirish dermatologik kasalliklar asoratlarini kamaytirishga xizmat qiladi. Asosiy xulosalaridan biri shundaki, video oqimi orqali real vaqt rejimida tahlil o‘tkazish statik suratlarga qaraganda ishonchliroq natija beradi. Chunki video tahlili davomida obekt turli burchaklardan va turli yorug‘lik darajalarida skanerlanadi, bu esa algoritmga kasallikning hajmiy va tekstura xususiyatlarini aniqroq baholash imkonini beradi. Matematik modelning optimallashtirilishi hisoblash jarayonlarini tezlashtirib, tizimni kam quvvatli mobil qurilmalarda ham ishlatishga moslashtirdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Goodfellow, I., Bengio, Y., & Courville, A. (2020). Deep Learning: Adaptive Computation and Machine Learning series. MIT Press.

2. Esteva, A., Chou, K., Yeung, S., & Kuprel, B. (2021). Deep Learning in Dermatology: Clinical Applications and Challenges. Springer Nature.

3. Raza, K., & Singh, N. K. (2022). Artificial Intelligence in Medical Imaging: From Theory to Clinical Practice. CRC Press.

4. Zhou, S. K., Rueckert, D., & Fichtinger, G. (2023). Handbook of Medical Image Computing and Computer Assisted Intervention (2nd ed.). Academic Press.

5. Dermatology Digital Health Group. (2024). AI-driven Diagnostics: A New Era for Skin Cancer Detection. Wiley-Blackwell.

ELEKTRON TA'LIM MUHITIDA O‘Z-O‘ZINI BOSHQARISH: MATEMATIKANI O‘ZLASHTIRISH VA RAQAMLI FAOLLIK O‘RTASIDAGI BOG‘LIQLIK

Xabibullaeva Sh.A., *UMFT, Kommunikatsiya va axborot texnologiyalari kafedrasi katta o‘qituvchisi, email: shahlo.m.d@gmail.com*

Annotatsiya. *Zamonaviy ta'limda raqamli texnologiyalardan foydalanish talabalardan o‘z-o‘zini boshqarish ko‘nikmalarini talab etadi. Ushbu tadqiqot elektron platformalardagi ixtiyoriy faollik, raqamli izlar va matematika o‘zlashtirishi o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rganadi. Natijalar ko‘rsatadiki, ongli raqamli izlanish akademik yutuqni belgilovchi eng ishonchli omildir.*

Kalit so‘zlar: *O‘z-o‘zini boshqarish, matematika ta'limi, elektron platforma, raqamli faollik, raqamli izlar.*

Аннотация. *Использование цифровых технологий в современном образовании требует от студентов навыков самоорганизации. Данное исследование изучает связь между добровольной активностью на электронных платформах, цифровыми следами и успеваемостью по математике. Результаты показывают, что осознанный цифровой поиск является надежным фактором академических достижений.*

Ключевые слова: *Самоорганизация, математическое образование, электронная платформа, цифровая активность, цифровые следы.*

Abstract. *The use of digital technologies in modern education requires students to develop self-management skills. This study explores the relationship between voluntary engagement on electronic platforms, digital traces, and mathematics performance. Results indicate that conscious digital exploration reliably determines academic achievement.*

Key words: *Self-management, mathematics education, electronic platform, digital engagement, digital traces.*

Kirish. Zamonaviy ta'lim muhitida raqamli texnologiyalar va matematik dasturlarning jadal kirib kelishi o‘qitish jarayonini butunlay o‘zgartirib yubordi [7]. Universitetlardagi an'anaviy darslarga qo‘shimcha ravishda elektron ta'lim platformalarining ishlatilishi talabalardan darsdan tashqari vaqtlarda ham katta mas'uliyatni talab qilmoqda [2]. Bu o‘zgarishlarning markazida talabaning o‘z-o‘zini boshqarish qobiliyati yotadi. O‘z-o‘zini boshqarish deganda, talaba o‘z oldiga maqsad qo‘yishi, vaqtini to‘g‘ri taqsimlashi, o‘zlashtirishini nazorat qilishi va xatolaridan xulosa chiqara olishi tushuniladi [10]. Elektron ta'lim muhitida talabaning o‘zini-o‘zi boshqarishi ayniqsa matematika fanini o‘qitishda o‘ta muhim ahamiyat kasb etadi [1].

Oliy ta'limni raqamlashtirish jarayonida innovatsion texnologiyalarni qo‘llash bir qator dolzarb muammolarni, jumladan, talabalarning mustaqil ishlash ko‘nikmalarini shakllantirish masalasini keltirib chiqarmoqda [5]. Biroq bugungi kunda internetdagi tayyor yechim beruvchi sun'iy intellekt vositalarining ommalashuvi ta'lim sifatiga xavf tug‘dirmoqda [6]. Talabalar masalaning mohiyatini tushunmasdan, dasturlarga yuklash orqali tayyor yechimni ko‘chirib olishga odatlanmoqdalar. Bu esa mustaqil fikrlashning to‘xtashiga va texnologiyaga qaramlikka olib keladi. Aynan shu vaziyatda talabaning o‘z-o‘zini boshqarish qobiliyati hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Matematika o‘ziga xos murakkab tuzilishga ega bo‘lib, chuqur fikrlashni talab etadi. An'anaviy darslardan so‘ng, o‘qituvchi yordamisiz mustaqil shug‘ullanayotgan talabalar ko‘pincha qiyinchiliklarga duch kelganda o‘qishni tashlab qo‘yishga moyil bo‘ladilar. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, o‘zini boshqara oladigan talabalar qiyinchilik vaqtida taslim bo‘lmasdan, elektron platformadagi qo‘shimcha videodarslarga yoki materiallarga mustaqil murojaat qilishadi [9].

Ta'lim psixologiyasida ko‘p yillar davomida bu holat talabalarning o‘zlari to‘ldiradigan so‘rovnomalar orqali o‘rganib kelingan. Biroq bunday usul har doim ham haqqoniy natija bermasligi, talabaning o‘zi haqidagi fikri uning real xatti-harakatlariga to‘g‘ri kelavermasligi ilmiy jihatdan isbotlanmoqda. Shu sababli, bugungi kunda talabalarning bilimini va ularning mustaqil izlanishini baholashda asosiy e'tibor raqamli izlar tahliliga qaratilmoqda. Raqamli izlar bu talabaning elektron ta'lim platformasida amalga oshirgan barcha harakatlari, jumladan, tizimga kirish vaqti, qo‘shimcha materiallarni yuklab olishi, ixtiyoriy testlarni ishlashga ketkazgan vaqti kabi aniq va obyektiv ma'lumotlar yig‘indisidir [8]. Buni aniqroq o‘lchash uchun endilikda talabalarning universitet elektron tizimidagi aniq harakatlari qanday qilib ularning akademik o‘zlashtirishiga ta'sir qilishi chuqur tahlil qilinmoqda. Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi universitetdagi an'anaviy darslarga qo‘shimcha hisoblangan elektron muhitda talabalarning ixtiyoriy faolligi hamda ularning raqamli izlari bilan matematikadan olgan baholari o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlashdir.

Asosiy qism. Ushbu tadqiqot University of Management and Future Technologies (UMFT) da Amaliy matematika fanini o‘qiyotgan ikki guruhdagi jami 52 nafar bakalavr bosqichi talabalari ishtirokida o‘tkazildi. Tadqiqot talabalarning shaxsiy ma'lumotlari sir saqlangan holda amalga oshirildi. Tadqiqotda bir-birini to‘ldiruvchi quyidagi uchta asosiy ko‘rsatkich o‘lchandi. Birinchidan, talabalarning o‘z-o‘zini boshqarish qobiliyatini aniqlash uchun ulardan maxsus psixologik so‘rovnoma olindi. Bu so‘rovnoma talabaning maqsad qo‘yish, vaqtni rejalashtirish va diqqatni jamlash ko‘nikmalarini baholashga xizmat qildi. Ikkinchidan, talabalarning darsdan tashqari vaqtlarda ta'lim maqsadlarida raqamli vositalardan qanchalik mustaqil foydalanishini obyektiv baholash uchun universitet elektron platformasida qoldirgan raqamli izlari tahlil qilindi [4].

Unda talabalarning tizimga necha marta kirgani, qaysi mavzularga ko‘proq qiziqqani va ustozlar tomonidan berilgan ixtiyoriy vazifalarni qanday bajargani kabi ma'lumotlar hisobga olindi. Uchinchidan, matematika darslarida raqamli

resurslardan foydalanish samaradorligini o‘lchash maqsadida [3], talabalarning amaliy matematika fanidan olgan joriy va yakuniy baholari tahlil qilindi. Barcha ma'lumotlar yig‘ilgandan so‘ng kompyuter dasturlari yordamida statistik tahlillar amalga oshirildi va ko‘rsatkichlar o‘rtasidagi o‘zaro ta'sir organib chiqildi. Tadqiqot natijasida talabalarning o‘z-o‘zini boshqarishi, elektron tizimdagi faolligi va matematika bahosi o‘rtasida qanday bog‘liqlik borligi hisoblab chiqildi.

1-jadval

O‘zgarishlar orasidagi bog‘liqlik ko‘rsatkichlari (52 nafar talaba)

Ko‘rsatkich nomi	**O‘rtacha natija**	**O‘z-o‘zini boshqarishga bog‘liqligi**	**Ixtiyoriy faollikka bog‘liqligi**	**Matematika bahosiga bog‘liqligi**
1.O‘z-o‘zini boshqarish bali(10 ball)	6.2	100%	55%	63%
2.Ixtiyoriy raqamli faollik (o‘rtacha harakatlar soni)	24.60	55%	100%	71%
3.Yakuniy bahosi (100 ball)	72.45	63%	71%	100%

Jadval ma'lumotlari shuni ko‘rsatadiki, talabaning o‘zini o‘zi boshqarish qobiliyati va uning olgan bahosi orasidagi bog‘liqlik 63%. Ixtiyoriy faollikka bog‘liqligi degani bu talabaning o‘qituvchi majburlamasa ham (baho uchun emas), o‘z xohishi bilan darsdan tashqari vaqtda universitet tizimiga kirishi, qaysidir videodarsni ko‘rishi yoki ixtiyoriy testlarni yechishga urinishidir. Bundan tashqari, talabaning darsdan tashqari vaqtda elektron tizimga kirib, ixtiyoriy ravishda bilim olishi uning yakuniy bahosiga eng katta ta'sir ko‘rsatuvchi omil ekanligi (71%) ma'lum bo‘ldi. Shuningdek, talabaning ixtiyoriy faolligi uning o‘zini boshqarish qobiliyati bilan ham uzviy bog‘liq ekanligi (55%) o‘z isbotini topdi. Bu shuni anglatadiki, talabada ichki motivatsiya va vaqtni to‘g‘ri taqsimlash ko‘nikmasi bo‘lmasa, u raqamli muhitdan unumli foydalana olmaydi.

Platformadagi ma'lumotlar bazasidan olingan raqamli izlar asosida, shuningdek, elektron platformadagi xatti-harakatlariga ko‘ra, barcha ishtirokchilar kompyuter tahlili yordamida 3 ta guruhga ajratildi.

2-jadval

Talabalar guruhlarining o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari

Talabalar guruhi	**Talabalar soni**	**O‘z-o‘zini boshqarish darajasi**	**Elektron tizimdagi faolligi**	**Matematikadan o‘rtacha bahosi**
1-guruh: Eng faol izlanuvchilar	14	Yuqori	Eng ko‘p kirgan	88.5 ball
2-guruh: O‘rtacha foydalanuvchilar	26	O‘rta	O‘rtacha kirgan	74.2 ball
3-guruh: Passiv kuzatuvchilar	12	Past	Deyarli kirmagan	55.4 ball

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, elektron resurslardan ixtiyoriy va eng ko‘p foydalangan 14 nafar talabaning matematikadan o‘rtacha bahosi 88.5 ballni tashkil etgan bo‘lsa, tizimga deyarli kirmagan passiv talabalarning o‘zlashtirishi bor-yo‘g‘i 55.4 ball bo‘lgan. Tadqiqot natijalari shuni yaqqol ko‘rsatdiki, universitet

tomonidan elektron resurslar barcha talabalar uchun bir xil ochiq qilib qo‘yilgan bo‘lishiga qaramay, u hamma talabada ham avtomatik ravishda yuqori natija beravermaydi. Buni psixologik qoidalar bilan juda sodda izohlash mumkin. O‘z-o‘zini boshqarish asosan uch bosqichdan iborat: rejalashtirish, amalga oshirish va natijani tahlil qilish. Buni matematika darsi misolida shunday tushuntirish mumkin: talaba murakkab differensial hisob masalasini yecholmaganida, o‘zini boshqara olmaydigan talaba shunchaki taslim bo‘ladi va elektron platformani yopadi. U qo‘shimcha resurslarni o‘qishdan ko‘ra osonroq yo‘lni tanlaydi.

Ammo faol izlanuvchan talaba muammoni anglaydi, ongli ravishda universitet elektron tizimiga kirib, mavzuga oid videodars yoki qo‘shimcha ma'lumotlarni izlaydi va topilgan yechim unga yordam berganini tahlil qiladi. U xato qilishdan qo‘rqmaydi, aksincha xatolarini o‘rganish vositasi sifatida ko‘radi. Demak, platformadagi har bir bosish, ma'lumot yuklab olish yoki forumlarda savol qoldirish kabi raqamli izlar ortida talabaning ongli izlanishi yotadi.

O‘z hissiyotlarini boshqara olmaydigan va qiyinchilikdan tez tushkunlikka tushadigan passiv talabalar qo‘shimcha vazifalarni bajarishdan qochishadi. Ular platformaga faqatgina o‘qituvchi majburlagan vaziyatlardagina, asosan nazorat ishlari arafasida kiradilar va ularning raqamli izlari uzuq-yuluq hamda yuzaki xarakterga ega bo‘ladi. Demak, zamonaviy texnologiyalar va elektron platformalar o‘z-o‘zidan mo‘jiza yaratmaydi. Ular faqatgina talabaning ichki intizomi va o‘zini boshqarish qobiliyati mavjud bo‘lgandagina yaxshi baho olishga xizmat qiladi. Aks holda, universitetning qimmatbaho elektron platformasi talaba uchun shunchaki keraksiz fayllar omboriga aylanib qoladi.

Xulosa va amaliy tavsiyalar. Ushbu tadqiqot shuni amalda isbotladiki, matematika ta'limida talabalarning elektron platformadagi haqiqiy harakatlari, xususan qoldirgan raqamli izlari ularning baholarini oldindan aytib beruvchi eng ishonchli o‘lchovdir. Biroq, bu raqamli vositalar faqat o‘z oldiga aniq maqsad qo‘ya oladigan, xatolaridan to‘g‘ri xulosa chiqarib, ixtiyoriy ravishda ko‘proq o‘qiydigan talabalarninggina natijalarini keskin oshirishga xizmat qiladi. Bu shuni anglatadiki, ta'limda faqatgina zamonaviy texnologiyalarni joriy qilishning o‘zi kamlik qiladi, eng avvalo talabalarni mustaqil o‘qishga va o‘zini boshqarishga o‘rgatish shart. Shundagina sun'iy intellekt va raqamli vositalar talabaning bilimini pasaytiruvchi emas, balki uni rivojlantiruvchi vositaga aylanadi.

Oliy ta'lim muassasalari o‘qituvchilari tadqiqot natijalariga tayangan holda quyidagi amaliy qadamlarni tashlashlari tavsiya etiladi. Birinchidan, talabalarga elektron platformadan qanday to‘g‘ri va unumli foydalanishni batafsil o‘rgatish kerak. O‘qituvchilar murakkab matematika resurslarini shunchaki platformaga joylash bilan cheklanib qolmasdan, dars boshida talabalarga qiyinchilik tug‘ilganda qaysi qo‘shimcha testlarga murojaat qilish, raqamli resurslardan qanday xulosa chiqarish bo‘yicha aniq yo‘riqnoma va maslahatlar berishlari zarur. Bu talabalarni yo‘naltirishda muhim omil hisoblanadi.

Ikkinchidan, tizimga kirmaydigan yoki kirsada yetarlicha raqamli iz qoldirmaydigan talabalarni vaqtida aniqlash lozim. Semestrning dastlabki ikki haftasidayoq elektron tizimga kirmayotgan va qo‘shimcha majburiy bo‘lmagan

testlarni ishlamayotgan passiv talabalar ro‘yxatini axborot tizimi orqali avtomatik shakllantirib, ular bilan yakkama-yakka tartibda ishlash kerak. Ushbu o‘z vaqtida qilingan aralashuv ularning semestr oxirida matematika kabi murakkab fandan o‘zlashtira olmasligining oldini oladi va o‘qishga bo‘lgan qiziqishini qaytarishga yordam beradi.

Uchinchidan, murakkab vazifalarni kichik qismlarga bo‘lish foydali. Talabalarda matematikaga nisbatan qo‘rquv va tushkunlik hissini kamaytirish uchun mustaqil ishlarni qisqa va oson bajariladigan mantiqiy qismlarga ajratish maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, ularni muvaffaqiyatli bajarganlik uchun qo‘shimcha rag‘batlantiruvchi ballar yoki darajalar berish amaliyotini joriy etish elektron ta'lim muhitida raqobat va qiziqishni orttiradi. Bu usul talabaning metakognitiv boshqaruvini kuchaytirib, uning ixtiyoriy raqamli faolligini uzluksiz ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abduraxmonov, B.A., Xabibullayeva, Sh.A. (2025). Oliy matematika fanini integrativ yondashuv asosida o‘qitish. "Raqamli texnologiyalar asosida ta'lim jarayonini takomillashtirish" mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari, 34-36.

2. Ibrohimov, X.I., Abdullayeva, Sh.A. (2021). Oliy ta'limda raqamli texnologiyalarni joriy etishning pedagogik-psixologik xususiyatlari. Zamonaviy Ta'lim, 4(101), 12-19.

3. Nazarov, F.M. (2023). Matematika o‘qitish metodikasida raqamli resurslardan foydalanish samaradorligi. Xalq ta'limi, 2, 45-51.

4. Tadjibayeva, Sh.E. (2022). Talabalarning mustaqil ta'limini elektron muhitda tashkil etish texnologiyalari. O‘zbekiston Milliy universiteti xabarlari, 1(4), 112-116.

5. Mamarasulov, O.A., Boyxo‘rozova, G., Ismatov, I. (2024). Oliy ta'limni raqamlashtirish muhitida innovatsion texnologiyalarni qo‘llashning dolzarb muammolari. "Oliy ta'limni raqamlashtirish muhitida innovatsion texnologiyalar: muammo va yechimlar-2024" xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari, Jizzax, 199.

6. Xabibullaeva, Sh.A., Abduraxmonov, B.A., Pardabayev, S.B. (2025). Sun'iy intellekt (ChatGPT, Photomath) davrida talabalar bilimini baholashning yangicha mezonlari: Differensial hisob misolida. Eurasian Journal of Mathematical Theory and Computer Sciences, 5(11), 39-45.

7. Xurramov, Sh.R., Shodmonova, U.A., Abduraxmonov, B.A. (2018). Matematika fanini o‘qitishda axborot texnologiyalari matematik paketlaridan foydalanish imkoniyatlari. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, (1).

8. Cheng, Z., et al. (2025). Empowering Students in Online Learning Environments Through a Self-Regulated Learning-Enhanced Learning Management System. Journal of Educational Technology Systems, 53(1), 45-67.

9. Pintrich, P.R. (2004). A conceptual framework for assessing motivation and self-regulated learning in college students. Educational Psychology Review, 16(4), 385-407.

10. Zimmerman, B.J. (2000). Attaining self-regulation: A social cognitive perspective. Handbook of self-regulation (pp. 13-39). Academic Press.

SUN’IY INTELLEKT VA KOMPYUTER KO‘RINISHI ASOSIDA TIBBIY TASVIRLARDAN FOYDALANGAN HOLDA BOSH MIYA KASALLIKLARINI ERTA ANIQLASH MODELLARINING TAHLILI

Muxiddinov Muhriddin Nuriddin o‘g‘li, *Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU, “Sun’iy intellekt” kafedrasi dotsenti, mmuhriddinm@gmail.com*

Mardonova Munisa Nurbek qizi, *Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU, “Kompyuter injinering” kafedrasi magistranti, mardonovamunisa2004@gmail.com*

Annotatsiya. *Ushbu tadqiqot tahlili bosh miya o‘simtalarini tashxislash, prognoz qilish va shaxsiylashtirilgan davolash rejalarini ishlab chiqishda sun’iy intellekt (SI) hamda multimodal integratsiya metodlarining ahamiyatini yoritadi. Maqolada radiologik tasvirlar, molekulyar-genetik landshaft, histopatologik ma’lumotlar va bemorning klinik profilini birlashtirish orqali diagnostika aniqligini oshirish yo‘llari ko‘rib chiqilgan. SI algoritmlarining glioblastoma kabi murakkab kasalliklarda qaytalanish xavfini bashorat qilish, MGMT geni metilatsiyasi kabi genetik markerlarni aniqlash hamda optimal terapiya (radioterapiya, kimyoterapiya, jarrohlik) variantlarini tanlashdagi roli tahlil qilingan. Shuningdek, integratsiyalashgan kompyuter tizimlarining diagnostikani standartlashtirish, mutaxassislar ish yukini kamaytirish va real vaqt rejimida davolash dinamikasini kuzatishdagi afzalliklari asoslab berilgan.*

Kalit so‘zlar: *bosh miya o‘simtasi, sun’iy intellekt, multimodal integratsiya, radiomika, shaxsiylashtirilgan tibbiyot, prognozlash.*

Аннотация. *Данное исследование посвящено анализу роли методов искусственного интеллекта (ИИ) и мультимодальной интеграции в диагностике опухолей головного мозга, прогнозировании течения заболевания и разработке персонализированных планов лечения. В статье рассматриваются способы повышения точности диагностики за счёт объединения радиологических изображений, молекулярно-генетического ландшафта, гистопатологических данных и клинического профиля пациента. Проанализирована роль алгоритмов ИИ в прогнозировании риска рецидива при сложных заболеваниях, таких как глиобластома, выявлении генетических маркеров, включая метилирование гена MGMT, а также в выборе оптимальных методов терапии (радиотерапия, химиотерапия, хирургическое лечение). Кроме того, обоснованы преимущества интегрированных компьютерных систем в стандартизации диагностики, снижении нагрузки на специалистов и мониторинге динамики лечения в режиме реального времени.*

Ключевые слова: *опухоль головного мозга, искусственный интеллект, мультимодальная интеграция, радиомика, персонализированная медицина, прогнозирование.*

Abstract. *This study analyzes the importance of artificial intelligence (AI) and multimodal integration methods in the diagnosis of brain tumors, disease prognosis, and the development of personalized treatment plans. The article examines ways to improve diagnostic accuracy by integrating radiological imaging, the molecular-genetic landscape, histopathological data, and the patient’s clinical profile. The role of AI algorithms in predicting recurrence risk in complex diseases such as glioblastoma, identifying genetic markers such as MGMT gene methylation, and selecting optimal therapy options (radiotherapy, chemotherapy, and surgery) is also analyzed. In addition, the advantages of integrated computer systems in standardizing diagnostics, reducing specialists’ workload, and monitoring treatment dynamics in real time are highlighted.*

Keywords: *brain tumor, artificial intelligence, multimodal integration, radiomics, personalized medicine, prognosis.*

Kirish. Mavzuning dolzarbligi shundaki, bosh miya o‘simtalarini erta bosqichda aniqlash va har bir bemor uchun individual davolash strategiyasini ishlab chiqish zamonaviy tibbiyotning eng murakkab vazifalaridan biri bo‘lib qolmoqda. An’anaviy diagnostika usullari subyektiv xarakterga ega bo‘lishi va katta hajmdagi tibbiy ma’lumotlarni yaxlit tizimda tahlil qilishda cheklangan imkoniyatlarga ega. Tibbiyotda katta ma’lumotlar davri boshlanishi bilan, birgina bemorga tegishli bo‘lgan MRI tasvirlari, histopatologik tahlillar va genetik profillar minglab parametrlarni o‘z ichiga olmoqda. Inson ongi uchun ushbu

multimodal ma’lumotlar orasidagi murakkab bog‘liqliklarni aniqlash qiyinchilik tug‘diradi [1].

Sun’iy intellekt va kompyuter ko‘rinishi texnologiyalari ushbu muammolarga samarali yechimlar taklif etmoqda. Tadqiqotda radiologik tasvirlarni epigenomik va klinik ma’lumotlar bilan birlashtiruvchi integratsiyalashgan diagnostika platformalarining afzalliklari ko‘rib chiqiladi. Parallellashgan konvolyutsion neyron tarmoqlari yordamida past sifatli tasvirlardan ham muhim xususiyatlarni ajratib olish orqali diagnostika aniqligini maksimal darajaga ko‘tarish mumkin. Ushbu texnologiyalarning amaliyotga tatbiq etilishi neyroxirurg va onkologlarga davolash samaradorligini real vaqtda kuzatish va diagnostik jarayonni standartlashtirish imkonini beradi [2].

Miyadagi o‘smalarni bashoratlash va davolashni rejalashtirishda sun’iy intellekt imkoniyatlari

Bosh miya o‘simtalarini davolash jarayoni murakkab va ko‘p bosqichli bo‘lib, bemorning klinik holati, o‘simtaning turi, molekulyar xususiyatlari, joylashuvi va davolashga javob berish qobiliyati kabi ko‘plab omillarga bog‘liq. An’anaviy yondashuvlar ko‘pincha tajribaga asoslangan bo‘lib, individual xususiyatlarni hisobga olishda cheklangan [3]. Shu sababli sun’iy intellekt (SI) texnologiyalari davolashni rejalashtirish va prognoz qilishda inqilobiy imkoniyatlar yaratadi.SI modellarining asosiy afzalligi ularning katta hajmdagi ma’lumotlar bilan ishlash qobiliyatidir. Radiologik tasvirlar, histopatologik ma’lumotlar, genetik va klinik ko‘rsatkichlar birlashtirilib, bemorning davolashga javob berishi, o‘simtaning qaytarilish ehtimoli va kasallikning rivojlanish sur’ati prognoz qilinadi. Masalan, multiparametrik MRI tasvirlar asosida ishlab chiqilgan chuqur o‘rganish modellaridan foydalangan holda glioblastoma bemorlarida o‘simtaning qaytarilish ehtimoli aniqlanishi va individual davolash strategiyasi ishlab chiqilishi mumkin.SI algoritmlari davolashning turli variantlarini baholashga ham yordam beradi. Radioterapiya, kimyoterapiya, jarrohlik yoki kombinatsiyalangan yondashuvlar kabi variantlarning samaradorligi bemorning molekulyar profili va o‘simta xususiyatlari asosida baholanadi [4]. Masalan, MGMT geni metilatsiyasi holati temozolomid davolashiga javob berish imkoniyatini prognoz qilishda muhim omil bo‘lib, AI yordamida bu genetik belgilarni tasvir va histopatologik ma’lumotlardan yuqori aniqlik bilan aniqlash mumkin. Shu tarzda, SI shaxsga yo‘naltirilgan davolashni rejalashtirishda, individual risklarni hisobga olgan holda optimal terapiya variantini tanlash imkonini yaratadi.Shuningdek, SI tizimlari davolash jarayonini real vaqt rejimida kuzatish va o‘simtaning o‘sishini dinamik ravishda baholashga imkon beradi. Seriyali tasvirlar va biomarkerlar asosida davolash samaradorligi tahlil qilinadi va kerak bo‘lganda davolash rejasi o‘zgartiriladi. Bu yondashuv bemorlarning klinik natijalarini yaxshilash va noxush hodisalarni kamaytirishga yordam beradi.

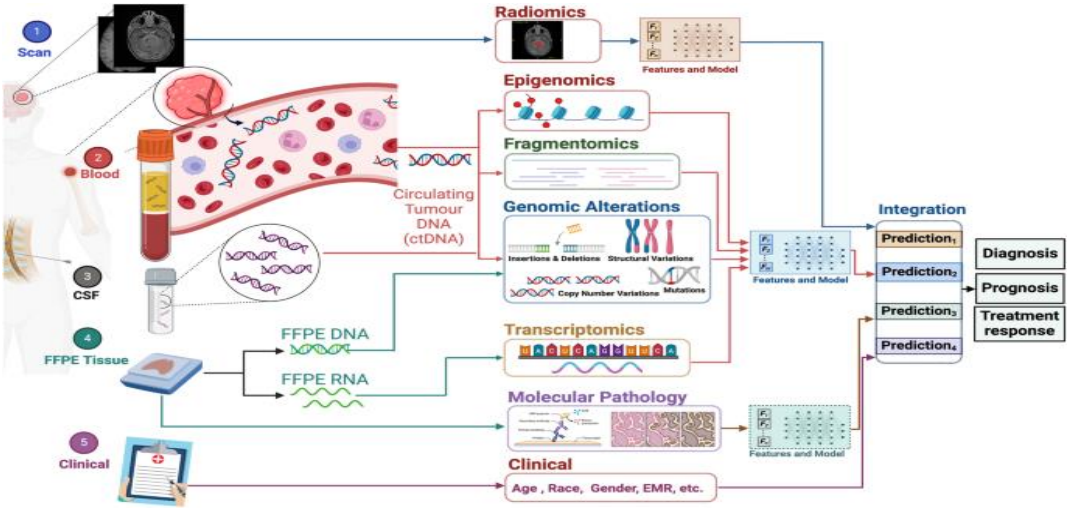

1-rasm. Multimodal integratsiya orqali bosh miya o‘simtalarini aniqlash, prognoz qilish va davolashga javobni baholash.

SIning prognoz va davolashni rejalashtirishdagi asosiy afzalliklari quyidagilardan iborat: kasallikning rivojlanish sur’atini va qayt qilish ehtimolini aniqlash, individual davolash strategiyasini ishlab chiqish, davolashga javobni oldindan baholash, shuningdek, klinik qarorlarni ma’lumotlarga asoslangan tarzda qo‘llab-quvvatlash. Shu tarzda, SI bosh miya o‘simtalarini davolashda an’anaviy yondashuvlarni to‘ldirib, bemorga yo‘naltirilgan va optimallashtirilgan davolash imkoniyatlarini taqdim etadi, natijada klinik samaradorlik va bemor xavfsizligi sezilarli darajada oshadi [5].

Ko‘rsatilgan tizim bosh miya o‘simtalarini boshqarishni yaxshilashga mo‘ljallangan multimodal integratsiya metodining strukturasini ta’riflaydi. Ushbu jarayon beshta turli manbadan olingan ma’lumotlarni birlashtirishni o‘z ichiga oladi va har bir manba o‘ziga xos ma’lumotni taqdim etadiMRI skanerlardan olingan radiomik ma’lumotlar sun’iy intellekt yordamida segmentatsiya qilingan tasvirlar orqali olinadi. Bu tasvirlar o‘simtaning fazoviy xususiyatlari haqida ma’lumot beradi. Qon namunalaridan olinadigan DNK ma’lumotlari epigenomik, fragmentomik va genetik o‘zgarishlarni aniqlash imkonini beradi, bu esa o‘simtaning molekulyar profilini tushunishga yordam beradi. Hujayrasiz DNK namunalaridan olinadigan ma’lumotlar genetik o‘zgarishlarni aniqlashga xizmat qiladi va tumorning genetik landshaftini batafsil tahlil qilish imkonini beradi. Formalin bilan mustahkamlangan va parafin bilan o‘ralgan to‘qima namunalaridan esa transkriptomik va molekulyar patologik ma’lumotlar olinadi, bu gen ifodalanishi va hujayra tuzilishini aniqlashga yordam beradiBemorning klinik ma’lumotlari - yosh, irq, jins va elektron tibbiy yozuvlar - molekulyar va tasviriy ma’lumotlarni boyitadi va bemorning to‘liq profilini shakllantiradi. Har bir ma’lumot turi uchun xususiyatlarni ajratish amalga oshiriladi va informativ parametrlar to‘plami hosil qilinadi. Keyinchalik har bir ma’lumotlar to‘plamiga prognoz modellarini qo‘llash orqali tashxis, prognoz va davolashga javob bilan bog‘liq asosiy natijalar baholanadi. Yakuniy bosqichda turli modellar tomonidan berilgan prognozlar birlashtiriladi, bu esa aniqlik va natijalarni oshiradi. Shu tarzda, turli manbalar va ma’lumot turlaridan olingan ma’lumotlarni sintez qilish orqali integratsiyalashgan yondashuv neyro-onkologik tashxis, prognoz va

davolashga javobni aniqlashning ishonchliligi va aniqligini oshiradi ko‘plab ochiq ma’lumotlar to‘plamlari sun’iy intellekt algoritmlarini baholashda muhim rol o‘ynaydi. Ushbu to‘plamlar turli tadqiqot ehtiyojlariga moslashgan bo‘lib, kasallikning turli jihatlarini qamrab oladi [6]. Umumiy bosh miya o‘simtalari to‘plamlari orasida The Cancer Imaging Archive alohida ahamiyatga ega bo‘lib, turli turdagi o‘simtalarga oid MRI, KT va PET tasvirlarini o‘z ichiga oladi. MICCAI BraTS Challenge yillik ravishda standartlashtirilgan bosh miya o‘simtasi segmentatsiyasi to‘plamlarini taqdim etadi, bu esa algoritmlarni aniq o‘simta chegaralarini aniqlash bo‘yicha baholash imkonini beradi.Maxsus o‘simta turlari uchun, masalan, NCI TARGET to‘plami glioblastoma va past darajali gliomalarga oid bo‘limlarni o‘z ichiga oladi.

Kompyuter tizimning integratsiyalashgan diagnostikadagi afzalliklari

Kompyuter tizimlar yordamida radiologik va gistopatologik ma’lumotlarni birlashtirish, shuningdek, klinik va molekulyar ma’lumotlarni tahlil qilish orqali multimodal diagnostika imkoniyatlari sezilarli darajada kengaydi. Ushbu yondashuv bemorning o‘smalarini molekulyar va morfologik jihatdan yanada batafsil tahlil qilish imkonini beradi, chunki turli manbalardan olingan ma’lumotlar birlashtirilganida o‘smalarning xususiyatlari va tuzilishi aniqroq ko‘rinadi. Shu bilan birga, diagnostika jarayoni sezilarli darajada tezlashadi, chunki kompyuter tizim murakkab tasvirlarni avtomatik ravishda ajratadi, tasniflaydi va olingan natijalarni tahlil qilib beradi. Kompyuter tizimlar yordamida yaratilgan integratsiyalashgan platformalar individual bemor uchun optimal davolash strategiyasini belgilashda katta yordam beradi [5]. Bu tizimlar, bemorning klinik holati, genetik profili va tasviriy ma’lumotlarini hisobga olgan holda, davolash usullarini moslashtiradi va shaxsga yo‘naltirilgan terapiya imkoniyatlarini oshiradi. Shu tarzda, bemorning individual xususiyatlariga moslangan davolash rejasi tuziladi va noaniqliklar kamayadi.Integratsiyalashgan kompyuter tizimlar turli tibbiyot markazlarida olingan ma’lumotlarni tahlil qilish imkoniyatini beradi. Bu esa diagnostik jarayonni standartlashtirish va yuqori aniqlikdagi natijalarni taqdim etish imkonini yaratadi. Turli manbalardan olingan tasviriy, gistopatologik va molekulyar ma’lumotlar birlashtirilganda, tizim turli markazlar orasidagi farqlarni kamaytiradi va bemorlar uchun adolatli, ishonchli diagnostik natijalarni taqdim etadi. Shuningdek, kompyuter tizimlar yordamida bemorlar ustida keng ko‘lamli tahlillar o‘tkazish va ilg‘or statistik modellar asosida o‘smalarning rivojlanish yo‘nalishi, davolashga javob va qayt qilish xavfi kabi parametrlarni bashorat qilish mumkin. Bu yondashuv sog‘liqni saqlash tizimida tezkor qaror qabul qilishni qo‘llab-quvvatlaydi va klinik mutaxassislarning ish yukini sezilarli darajada kamaytiradi. Natijada, kompyuter tizim asosidagi integratsiyalashgan diagnostika nafaqat kasallikni aniqlash va tasniflash jarayonini takomillashtiradi.

Xulosa. Olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, sun’iy intellekt an’anaviy tajribaga asoslangan diagnostika usullarini ma’lumotlarga asoslangan aniq tizimga aylantirmoqda. MRI, qon namunalari va klinik yozuvlarning integratsiyalashuvi neyro-onkologiyada yaxlit diagnostika modelini yaratadi. Sun’iy intellekt yordamida har bir bemorning individual risk profili shakllantirilishi optimal

davolash strategiyasini tanlash imkonini beradi. Bu esa asossiz muolajalarni kamaytirib, klinik samaradorlikni oshiradi. Kompyuter tizimlari turli tibbiyot markazlari o‘rtasidagi diagnostik tafovutlarni bartaraf etadi va shifokorlarning qaror qabul qilish jarayonini tezlashtiradi. Natijada sun’iy intellekt bosh miya o‘simtalarini davolashda bemor xavfsizligini ta’minlovchi asosiy omilga aylanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mgbejime, G.T., Hossin, M.A., Nneji, G.U., Monday, H.N., & Ekong, F. (2022). Parallelistic Convolution Neural Network Approach for Brain Tumor Diagnosis. Diagnostics, 12(10),(2484). https://doi.org/10.3390/diagnostics12102484

2. Siar, M., & Teshnehlab, M. (2019). Brain Tumor Detection Using Deep Learning and Machine Learning Magnetic Resonance Images. 9th International Conference on Computer and Knowledge Engineering (ICCKE),(363-370).

3. Ioffe, S., & Szegedy, C. (2015). Batch Normalization: Accelerating Deep Network Training by Reducing Internal Covariate Shift. International Conference on Machine Learning (ICML), (448-456).

4. Reza, A.M. (2004). Realization of the Contrast Limited Adaptive Histogram Equalization (CLAHE) for Real-time Image Enhancement. Journal of VLSI Signal Processing Systems,[38], (35-44).

5. Bohaju, J. (2022). Brain Tumor Dataset. Kaggle. Available at: https://www.kaggle.com/datasets/jakeshbohaju/brain-tumor (Accessed: 13 May 2022).

6. Sachdeva, J., et al. (2013). Segmentation, Feature Extraction, and Multiclass Classification of Brain Tumor Types Using Magnetic Resonance Images. Scanning, [35], (38-50).

TAQSIMLANGAN TIZIMLARDA BULUT VA EDGE COMPUTING TEXNOLOGIYALARINING QO‘LLANILISHI

Xolikov Sherzod Urolovich, *UMFT magistranti, sh.xoliqov@gmail.com*
Solijonov Toirjon Tolibjon o‘g‘li, *UMFT magistranti, solijonovtoirjon@gmail.com*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada taqsimlangan tizimlarda bulut va edge computing texnologiyalarining arxitekturasi, integratsiya mexanizmlari, samaradorligi hamda real vaqtli ilovalardagi qo‘llanilishi tahlil qilingan, resurslarni optimallashtirish va kechikishni kamaytirish masalalari ilmiy asosda yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *edge computing, Bulut texnologiyasi, taqsimlangan tizimlar, IoT, Big Data.*

Аннотация. *В данной статье анализируются архитектура, механизмы интеграции, эффективность и применение облачных и периферийных вычислительных технологий в распределенных системах реального времени, а также приводится научное обоснование оптимизации ресурсов и снижения задержек.*

Ключевые слова: *периферийные вычисления, облачные технологии, распределенные системы, Интернет вещей, большие данные.*

Abstract. *This paper analyzes the architecture, integration mechanisms, efficiency, and application of cloud and edge computing technologies in distributed real-time systems, and provides a scientific rationale for resource optimization and latency reduction.*

Key words: *edge computing, Cloud technology, distributed systems, IoT, Big Data.*

Kirish. Zamonaviy raqamli infratuzilmalarning jadal rivojlanishi natijasida ma’lumotlar hajmi, ularni qayta ishlash tezligi va uzluksiz xizmat ko‘rsatishga bo‘lgan talab keskin ortmoqda. Internet of Things (IoT), sun’iy intellekt, katta

ma’lumotlar (Big Data), 5G/6G aloqa tarmoqlari kabi texnologiyalar keng joriy etilishi taqsimlangan tizimlarning yangi arxitektura va boshqaruv modellarini talab etmoqda. Shu nuqtai nazardan, bulutli hisoblash (Cloud Computing) va chekka hisoblash (Edge Computing) texnologiyalari zamonaviy taqsimlangan tizimlarning asosiy komponentlariga aylanib bormoqda.

Bulutli hisoblash konsepsiyasi hisoblash resurslarini markazlashgan ma’lumotlar markazlari orqali xizmat sifatida taqdim etishga asoslanadi. Ushbu yondashuv resurslardan samarali foydalanish, elastiklik (scalability), moslashuvchanlik va iqtisodiy samaradorlikni ta’minlaydi. Xususan, Amazon Web Services, Microsoft Azure hamda Google Cloud Platform kabi platformalar global miqyosda infratuzilma, platforma va dasturiy ta’minot xizmatlarini taqdim etib, ko‘plab taqsimlangan tizimlarning asosini tashkil etmoqda.

Biroq, real vaqt rejimidagi ilovalar, sanoat avtomatlashtirish tizimlari, aqlli shahar infratuzilmalari va avtonom transport vositalari kabi kechikishga sezgir tizimlarda markazlashgan bulut arxitekturasi yetarli darajada samarali bo‘lmasligi mumkin. Ma’lumotlarni uzoq masofadagi ma’lumotlar markazlariga uzatish tarmoq kechikishini (latency) oshiradi va tizimning umumiy ishlash samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli, hisoblash resurslarini foydalanuvchiga yoki ma’lumot manbaiga yaqin joylashtirishga asoslangan Edge Computing konsepsiyasi shakllandi. Edge Computing ma’lumotlarni dastlabki bosqichda lokal darajada qayta ishlash orqali kechikishni kamaytiradi, tarmoq yuklamasini optimallashtiradi va xavfsizlik darajasini oshiradi.

Taqsimlangan tizimlarda bulut va edge texnologiyalarini integratsiyalash orqali gibrid arxitektura shakllanadi. Bunda katta hajmdagi ma’lumotlarni chuqur tahlil qilish va uzoq muddatli saqlash bulutda amalga oshirilsa, tezkor qayta ishlash va real vaqtli qaror qabul qilish edge qatlamida bajariladi. Ushbu yondashuv tizimning ishonchliligi, masshtablanuvchanligi va samaradorligini oshirish imkonini beradi.

Asosiy qism. So‘nggi yillarda Internetga ulangan qurilmalar sonining keskin ortishi natijasida tarmoq orqali hosil bo‘layotgan ma’lumotlar hajmi mislsiz darajada kengaydi. Bu o‘zgarish Internet of Things (IoT) - “narsalar interneti” texnologiyasining rivojlanishi bilan bevosita bog‘liqdir. IoT tizimlari yuzlab millionlab sensorlar, aktuatorlar va aqlli qurilmalardan tashkil topib, ulardan doimiy tarzda ma’lumot oqimi hosil bo‘ladi. An’anaviy markazlashtirilgan yoki bulutli (cloud) arxitekturalar bu hajmdagi ma’lumotlarni real vaqt rejimida qayta ishlay olmay qoldi. Shu sababli, ma’lumotlarni manbaga yaqin joyda, ya’ni tarmoq chekkasida qayta ishlash g‘oyasi ilgari surildi. Ushbu yondashuv Edge Computing deb nomlanadi[1].

Edge Computing - bu hisoblash, saqlash va tahlil jarayonlarini markaziy serverdan foydalanuvchiga yaqinroq joyda, ya’ni “tarmoq chekkasida” (edge) amalga oshiradigan taqsimlangan hisoblash arxitekturasidir. U bulutli texnologiyalarni to‘ldiruvchi, lekin mustaqil ishlay oladigan paradigm bo‘lib, ma’lumotlarni manbadan bulutgacha bo‘lgan masofani qisqartirish orqali kechikish (latency) ni kamaytiradi va real vaqt ishlov berishni ta’minlaydi.

Edge Computing muhitida uchta asosiy qatlam mavjud:

— IoT (device) layer - ma’lumotni hosil qiluvchi sensorlar, kameralar, sanoat uskunalari;

— Edge layer - ma’lumotlarni birlamchi qayta ishlovchi, tahlil qiluvchi va filtrlaydigan fog yoki gateway tugunlar;

— Cloud layer - uzoq muddatli saqlash, Big Data tahlili va sun’iy intellekt modellarini o‘qitish uchun mas’ul markaziy muhit.

IoT tizimlari katta hajmdagi, ammo ko‘pincha kichik ahamiyatli (redundant) ma’lumotlarni hosil qiladi. Agar bu ma’lumotlarning barchasi to‘g‘ridan-to‘g‘ri bulutga uzatilsa, tarmoq yuklanadi, kechikish ortadi va xizmat sifatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Edge Computing bu muammoni hal qiladi: ma’lumotlar manba joyida tahlil qilinadi, filtrlanadi va faqat muhim xulosalar yoki anomaliyalar bulutga yuboriladi. Shu bilan bulut tizimi yengillashadi va IoT tizimlarining ishlashi barqaror bo‘ladi.

Edge Computing va IoT integratsiyasi taqsimlangan hisoblash arxitekturasining keyingi evolyutsion bosqichi bo‘lib, ma’lumotlarni manbada qayta ishlash konsepsiyasini amalda ro‘yobga chiqaradi. U tizimlarni tezkor, barqaror va energiya jihatidan samarali qiladi, bulutli infratuzilma bilan uyg‘unlikda esa global miqyosda uzluksiz tahlil imkoniyatini yaratadi. Shunday qilib, Edge–IoT modeli nafaqat texnik yechim, balki kelajakdagi aqlli ekotizimlar uchun metodologik poydevor hisoblanadi.

Axborot xavfsizligi, ishonchlilik va shaffoflik masalalari zamonaviy raqamli tizimlarning markazida turadi. Aynan shu omillar Blockchain texnologiyasini yaratish zaruriyatini yuzaga keltirdi. Blockchain — bu taqsimlangan reyestr tizimi (Distributed Ledger Technology, DLT) bo‘lib, u markaziy boshqaruv organiga ehtiyoj sezmasdan, tranzaksiyalarni xavfsiz, o‘zgarmas va shaffof tarzda qayd etish imkonini beradi. Bu yondashuv ma’lumotlarni bitta markazda emas, balki butun tarmoqdagi ko‘plab tugunlar (nodes)da saqlash orqali tizimning bardoshliligi va ishonchliligini oshiradi[3].

Blockchain - bu ketma-ket bog‘langan bloklar zanjiri bo‘lib, har bir blokda tranzaksiyalar to‘plami, vaqt tamg‘asi (timestamp) va avvalgi blokning kriptografik xeshi saqlanadi. Shu orqali butun zanjir yaxlit bir butun tizim sifatida ishlaydi va undagi har qanday o‘zgarish butun tarmoq ishtirokchilarining roziligisiz amalga oshirilmaydi.

Har bir tugun tarmoqdagi reyestrning to‘liq nusxasini saqlaydi, bu esa markaziy nuqtadan mustaqillikni ta’minlaydi. Natijada, tizimga hujum yoki ma’lumotlarni o‘zgartirish urinishlari deyarli imkonsiz bo‘ladi, chunki ular butun tarmoq bo‘ylab mos kelmagan xesh qiymatlar orqali darhol aniqlanadi.

Taqsimlangan reyestr tizimi - bu ma’lumotlar markazlashtirilmagan holda saqlanadigan, o‘zaro bog‘langan tugunlar tarmog‘idan iborat ma’lumotlar bazasidir. Har bir tugun reyestrning bir xil nusxasiga ega bo‘ladi va barcha o‘zgarishlar konsensus asosida amalga oshadi.

Zamonaviy hisoblash infratuzilmalari - bulutli platformalar, IoT, Edge va Fog muhitlari - murakkab va dinamik tuzilishga ega bo‘lib, ularda son-sanoqsiz

qurilmalar, serverlar, sensorlar va ma’lumot oqimlari o‘zaro aloqada ishlaydi. Bunday muhitni inson tomonidan qo‘lda boshqarish, nazorat qilish va optimallashtirish amalda murakkab hamda energiya va vaqt talab etuvchi jarayondir. Shu bois, so‘nggi yillarda sun’iy intellekt (SI) va mashinali o‘rganish (Machine Learning, ML) texnologiyalari asosida avtonom boshqaruvga ega taqsimlangan tizimlar konsepsiyasi shakllandi.

Bunday tizimlarda AI texnologiyalari tarmoqdagi jarayonlarni tahlil qiladi, optimal qarorlarni mustaqil qabul qiladi va tizimning ish faoliyatini o‘z-o‘zidan sozlay oladi. Bu konsepsiya “AI-driven Distributed Systems” yoki “Autonomous Distributed Computing” deb ataladi.

Katta ma’lumotlar infratuzilmasi - bu hajm jihatidan katta (Volume), turli formatdagi (Variety), tez o‘zgaruvchi (Velocity) va aniqlik darajasi yuqori (Veracity) ma’lumotlar ustida ishlov beruvchi tizimdir. Bu to‘rtta omil 4V modeli deb ataladi[2].

Big Data infratuzilmasi uchta asosiy komponentga tayangan holda ishlaydi:

1. Ma’lumotlarni yig‘ish (Data Collection) – IoT sensorlari, ilovalar, veb-servislar va tarmoqlardan oqim tarzida ma’lumot keladi.
2. Ma’lumotlarni saqlash (Storage Layer) – taqsimlangan fayl tizimlari (HDFS, Amazon S3, Google File System) orqali ma’lumotlar fizik jihatdan turli serverlarda joylashtiriladi.
3. Ma’lumotlarni tahlil qilish (Analytics Layer) – massiv ma’lumotlar ustida parallel ishlov beruvchi taqsimlangan hisoblash platformalari yordamida tahlil bajariladi.

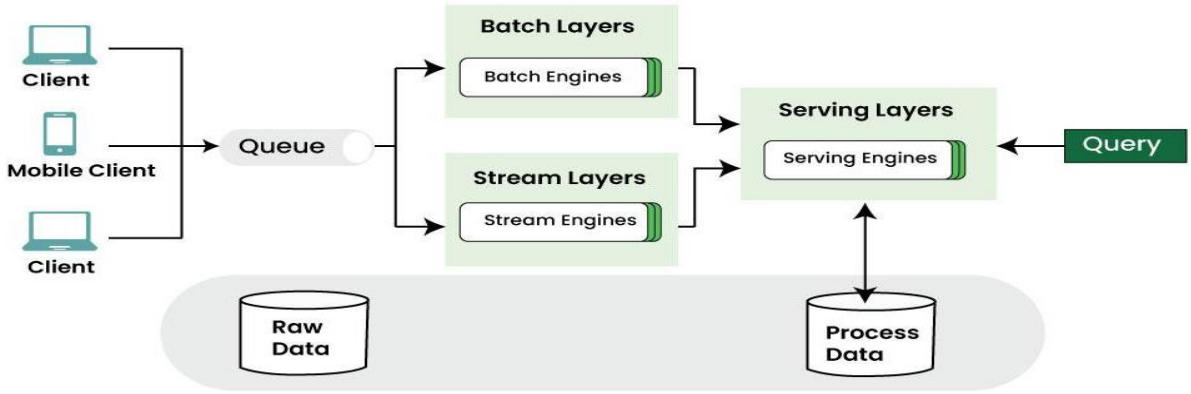

1-rasm. Katta ma’lumotlar infratuzilmasidagi taqsimlangan tahlil modeli

Taqsimlangan tahlil (Distributed Analysis) - bu katta hajmdagi ma’lumotlarni (Big Data) bir vaqtning o‘zida bir nechta hisoblash tugunlarida qayta ishlashga asoslangan analitik paradigma bo‘lib, u parallelizm va resurslar ko‘p qatlamliligi tamoyillarini birlashtiradi. Ushbu modelda ma’lumotlar markazlashmagan tarzda, ya’ni yagona server emas, balki klaster shaklidagi tugunlar to‘plami tomonidan qayta ishlanadi. Har bir tugun tizimdagi mustaqil hisoblash elementi sifatida ishlaydi: u o‘zining protsessori, operativ xotirasi va saqlash moduli orqali ma’lumotni qabul qiladi, tahlil qiladi va oraliq natijalarni qaytaradi. Bu yondashuv scalability (masshtablanuvchanlik) va fault-tolerance (nosozlikka bardoshlilik)ni ta’minlab, yuqori samaradorlikka erishish imkonini beradi.

Taqsimlangan tahlilning birinchi bosqichi ma’lumotlarni bo‘lish (Data Partitioning). Dastlabki ma’lumotlar massivlari fizik yoki mantiqiy segmentlarga ajratiladi va klasterdagi turli tugunlarga taqsimlanadi. Bu jarayon ma’lumotlar hajmiga, formatiga va tahlil algoritmiga qarab optimallashtiriladi. Shundan so‘ng parallel qayta ishlash (Parallel Processing) bosqichi boshlanadi, bunda har bir tugun o‘ziga tegishli segmentni mustaqil tarzda tahlil qiladi. Tugunlar bir-biriga bevosita bog‘liq emas, bu esa sinxronlashuvni kamaytiradi va umumiy tezlikni oshiradi. Shu tarzda, tizimda “divide and conquer” tamoyili amalga oshiriladi: katta vazifa kichik qismlarga bo‘linadi va ularning natijalari keyinchalik birlashtiriladi.

Edge Computing bu ma’lumotlarni qayta ishlash jarayonini markaziy bulutdan foydalanuvchiga yaqin joyga, ya’ni tarmoqning chekka qismiga (edge layer) siljituvchi taqsimlangan hisoblash paradigmasidir. Oddiy qilib aytganda, edge computing tizimi ma’lumotlarni manba (masalan, IoT sensor, mobil qurilma yoki sanoat uskuna) darajasida tahlil qiladi va qaror qabul qilish jarayonini shu joyning o‘zida amalga oshiradi[4].

An’anaviy bulutli hisoblash modelida barcha ma’lumotlar markaziy serverlarga uzatiladi, bu esa tarmoq kechikishini oshiradi va real vaqtli tahlilni qiyinlashtiradi. Edge Computing esa ushbu muammoni bartaraf etadi: ma’lumotlar markazga emas, balki yaqin atrofdagi edge tugun (edge node) orqali qayta ishlanadi. Shu sababli, foydalanuvchi tajribasi tezlashadi, tarmoq yuklanishi kamayadi va tizim bardoshliligi ortadi.

Edge Computingning paydo bo‘lishi va keng tarqalishiga bir nechta texnik va iqtisodiy omillar sabab bo‘ldi.

Internet of Things (IoT) texnologiyalari rivojlanishi bilan milliardlab qurilmalar har soniyada ulkan hajmdagi ma’lumot hosil qilmoqda. Ushbu ma’lumotlarni barchasini markaziy bulutga uzatish tarmoqni ortiqcha yuklaydi va kechikishni oshiradi. Edge Computing esa ma’lumotlarni manba joyida qayta ishlash orqali tarmoq yukini kamaytiradi.

Sanoat avtomatlashtirish, transport, tibbiyot, moliya va xavfsizlik tizimlari real vaqt rejimida qaror qabul qilishni talab etadi. Bulut tizimi bu jarayonda kechikish (latency) tufayli yetarli tezlikni ta’minlay olmaydi. Edge Computing bu muammoni bartaraf etib, millisekund darajasida javob tezligi beradi[5].

Bulut markazlari geografik jihatdan uzoqda joylashgan bo‘lishi mumkin, bu esa foydalanuvchi so‘rovi va javobi orasidagi kechikishni oshiradi. Edge Computing esa ma’lumotlarni foydalanuvchiga eng yaqin edge serverda qayta ishlaydi, shu orqali kechikish sezilarli darajada kamayadi.

Xulosa va amaliy tavsiyalar. Ko‘plab sohalarda (bank, tibbiyot, davlat boshqaruvi) ma’lumotlarni markazga yuborish xavfli yoki qonun bilan cheklangan. Edge Computing ma’lumotni lokal darajada tahlil qiladi, shifrlaydi va faqat zarur qismini bulutga uzatadi. Bu maxfiylik va xavfsizlik darajasini oshiradi.

Bulutli (Cloud) arxitektura markazlashtirilgan modeldan keyingi bosqich bo‘lib, hisoblash resurslarini Internet orqali masofadan taqdim etishga asoslangan.

Unda foydalanuvchi fizik serverlarga egalik qilmaydi - barcha hisoblash, saqlash va tahlil bulut provayder (AWS, Azure, Google Cloud) tomonidan boshqariladi.

Edge Computing arxitekturasi bulutli modellar evolyutsiyasining natijasi bo‘lib, ma’lumotlarni markazdan tarmoq chekkasiga - ya’ni foydalanuvchiga yoki ma’lumot manbaiga yaqin joyda qayta ishlashni nazarda tutadi.

1-jadval

Modellarning solishtirma tahlil jadvali

Ko‘rsatkich	**Markazlashtirilgan tizim**	**Bulutli tizim (Cloud)**	**Edge tizimi**
Hisoblash joyi	Markaziy server	Masofaviy data markaz	Foydalanuvchiga yaqin edge tugun
Kechikish (latency)	Yuqori	O‘rtacha	Juda past
Masshtablanuvchanlik	Cheklangan	Yuqori	O‘rtacha-yuqori
Xavfsizlik va maxfiylik	Yaxshi (markazda nazorat)	Nisbatan zaif	Yuqori (lokal ishlov tufayli)
Tarmoqga bog‘liqlik	Kuchli	Juda kuchli	Minimal
Ma’lumot oqimi	Markazlashtirilgan	Bulutga yo‘naltirilgan	Lokal qayta ishlanadigan
Qo‘llanish sohasi	Bank tizimlari, ERP, hisob-kitob	SaaS, AI, Big Data	IoT, 5G, avtonom tizimlar
Nosozlikka bardoshlilik	Past	Yuqori	Yuqori (mahalliy qayta ishlash tufayli)

Bu uch model texnologik evolyutsiya davomida bir-birini to‘ldirib borgan. Markazlashtirilgan model boshqaruv va xavfsizlikni ta’minlagan birinchi yondashuv bo‘ldi. Bulutli model ushbu markazlashtirilgan infratuzilmani global miqyosda kengaytirdi va xizmatlarni virtualizatsiya qildi. Edge model esa bulutning cheklovlarini bartaraf etib, ma’lumotlarni manba joyida tahlil qilish orqali real vaqt tizimlariga moslashtirdi. Natijada, bugungi kunda “Cloud–Edge–IoT” integratsion arxitekturasi shakllandi. Unda edge tugunlar tezkor hisoblashni bajaradi, bulut esa uzoq muddatli saqlash va chuqur tahlilni amalga oshiradi.

Markazlashtirilgan, bulutli va edge arxitekturalar bir-biriga qarama-qarshi emas, balki bir-birini to‘ldiruvchi texnologik paradigmalar hisoblanadi. Ularning farqi ma’lumotni qayerda qayta ishlashi va qaror qabul qilish jarayonining joylashuvi bilan belgilanadi.

Edge Computing arxitekturasi taqsimlangan hisoblash muhitining chekka qismida joylashgan hisoblash resurslarini anglatadi. Uning markazida edge tugun (edge node) tushunchasi turadi. Edge tugun — bu foydalanuvchiga, sensorlarga yoki IoT qurilmalarga eng yaqin bo‘lgan hisoblash, saqlash va tahlil vazifalarini bajaruvchi apparat-dasturiy moduldir.

Edge tugunlar bulutli markaz bilan IoT manbalari orasidagi oraliq qatlamda joylashadi va “ko‘prik” vazifasini bajaradi. Ular ma’lumotlarni lokal darajada

qayta ishlaydi, kechikishsiz qarorlar qabul qiladi, keyin esa zarurat bo‘lsa, faqat qayta ishlangan ma’lumotni bulutga uzatadi.

Edge tugunlar turli shakl va hajmda bo‘lishi mumkin: sanoat darajasidagi edge serverlardan tortib, kichik IoT gateway qurilmalargacha. Ammo ularning funksional tuzilmasi odatda quyidagi asosiy qatlamlardan iborat:

- Ma’lumotni yig‘ish va interfeys moduli (Data Acquisition Layer)
- Hisoblash va tahlil moduli (Computation & Analytics Layer)
- Saqlash moduli (Storage Layer)
- Aloqa va tarmoq interfeysi (Networking & Communication Layer)
- Xavfsizlik va boshqaruv moduli (Security & Management Layer)
- Orkestratsiya va integratsiya moduli (Orchestration Layer)

Edge tugun (Edge Node) - bu Edge Computing ekotizimining yuragi bo‘lib, u lokal hisoblash, tahlil, saqlash va xavfsiz uzatish vazifalarini bajaradi. U markazlashtirilgan bulutga nisbatan tezkor, bardoshli va energiya jihatidan samarali hisoblanadi.

Edge tugunlar IoT, 5G, Sun’iy intellekt va sanoat avtomatlashtirish sohalarida uzluksiz real vaqt tahlilini ta’minlab, bulutli arxitektura bilan birgalikda gibrid hisoblash modelini shakllantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Satyanarayanan, M. (2017). The emergence of edge computing. Computer, 50(1), 30–39.

2. Shi, W., Cao, J., Zhang, Q., Li, Y., & Xu, L. (2016). Edge computing: Vision and challenges. IEEE Internet of Things Journal, 3(5), 637–646.

3. Zhang, Q., Chen, M., Yang, L. T., & Zhang, Z. (2018). A survey on cloud computing: State-of-the-art and research challenges. Journal of Internet Services and Applications, 1(1), 7–18.

4. Varghese, B., & Buyya, R. (2018). Next generation cloud computing: New trends and research directions. Future Generation Computer Systems, 79, 849–861.

5. Mao, Y., You, C., Zhang, J., Huang, K., & Letaief, K. B. (2017). A survey on mobile edge computing: The communication perspective. IEEE Communications Surveys & Tutorials, 19(4), 2322–2358.

MA’LUMOTLARNI INTELLEKTUAL TAHLIL QILISHDA YETISHMAYOTGAN (NaN) QIYMATLARINI QAYTA ISHLASH ALGORITMLARI TAHLILI

Yarmatov Sherzodjon Shokir o‘g‘li, *Sharof Rashidov nomidagi SamDU, PhD, sherzod2601@gmail.com*

Orifov Oxunjon Fazliddinzoda,
Sharof Rashidov nomidagi SamDU, magistr

Annotatsiya. *Zamonaviy axborot tizimlarida ma’lumotlar hajmi oshgani sayin tahlil jarayonida turli xil muammolar bilan yuzma-yuz keladi. Ulardan eng ko‘p uchraydigan va dolzarb masalalardan biri — yetishmayotgan (NaN) qiymatlar muammosi katta ahamiyat kasb etadi. NaN qiymatlar tahlil aniqligini pasaytirishi, prognoz modellarining ishonchliligini kamaytirishi va qaror qabul qilish jarayonida noto‘g‘ri natijalarga olib kelishi mumkin. Shu sababli, ularni ilmiy asoslangan usullar orqali qayta ishlash dolzarb masalalardan biri*

hisoblanadi. Ushbu tadqiqotda ma'lumotlarni intellektual tahlil qilish jarayonida uchraydigan yetishmayotgan (NaN) qiymatlarni qayta ishlash algoritmlarining qo'llanishi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: *NaN qiymatlar, missing data, imputation (to'ldirish), MICE, KNN, interpolatsiya.*

Аннотация. *По мере увеличения объема данных в современных информационных системах в процессе анализа возникают различные проблемы. Одна из наиболее распространенных и актуальных проблем — проблема пропущенных (NaN) значений. Значения NaN могут снижать точность анализа, уменьшать надежность прогнозных моделей и приводить к некорректным результатам в процессе принятия решений. Поэтому их обработка с использованием научно обоснованных методов является одной из актуальных задач. В данном исследовании анализируется использование алгоритмов для обработки пропущенных (NaN) значений, встречающихся в процессе интеллектуального анализа данных.*

Ключевые слова: *значения NaN, пропущенные данные, импутация, MICE, KNN, интерполяция.*

Abstract. *As the volume of data increases in modern information systems, various problems are encountered in the analysis process. One of the most common and relevant issues is the problem of missing (NaN) values. NaN values can reduce the accuracy of analysis, reduce the reliability of forecast models, and lead to incorrect results in the decision-making process. Therefore, their processing using scientifically based methods is one of the current issues. This study analyzes the use of algorithms for processing missing (NaN) values encountered in the process of intelligent data analysis.*

Keywords: *NaN values, missing data, imputation, MICE, KNN, interpolation.*

Kirish. Ma'lumotlar – zamonaviy axborot tizimlarining eng muhim resursi bo'lib, ular asosida tahlil, prognozlash va qaror qabul qilish jarayonlari amalga oshiriladi. Ammo real hayotda yig'iladigan ma'lumotlarning to'liq va mukammal bo'lishi kamdan-kam hollarda uchraydi. Texnik nosozliklar, noto'g'ri kiritish, turli manbalardan kelgan nomutanosiblik yoki inson omiliga bog'liq xatoliklar natijasida ko'plab datasetlarda NaN (Not a Number) qiymatlar, ya'ni yetishmayotgan ma'lumotlar paydo bo'ladi. Bunday qiymatlar statistik hisob-kitoblarning aniqligini pasaytirishi, intellektual tahlil natijalarini buzishi va modellar samaradorligini sezilarli darajada kamaytirishi mumkin. Ma'lumotlar tahlili va mashinaviy o'rganish sohalarida to'g'ri va ishonchli natijalar olish uchun ma'lumotlarning to'liqligi juda muhim.

Biroq amaliy datasetlarda ko'pincha turli sabablarga ko'ra ayrim qiymatlar yetishmaydi (NaN). Bu holatlar statistik xatoliklarni keltirib chiqaradi, modelning o'qitilishiga salbiy ta'sir qiladi, va xulosalar noto'g'ri bo'lishiga sabab bo'ladi [1]. Shuning uchun, NaN qiymatlarni to'ldirish (imputation) masalasi intellektual tahlil jarayonining ajralmas qismi bo'lishi kerak. Klassik usullar sodda va tezkor bo'lishiga qaramasdan, murakkab va katta ma'lumotlarda ular yetarli bo'lmay qoladi. Zamonaviy algoritmik usullar esa, ayniqsa mashinaviy o'rganish va Chuqur o'qitishga asoslangan metodlar, NaN qiymatlarni yanada samarali to'ldirishi mumkin. Ushbu tezisda NaN qiymatlarni qayta ishlash metodi sifatida interpolatsiya, K-NN, MICE va "Chuqur o'qitish" - Deep Learning yondashuvlari o'rganiladi, eksperimentlar orqali solishtiriladi va eng maqbul usullar aniqlanadi.

Asosiy qism. *Metod va metodologiya* – ushbu tadqiqot maqsadi ma'lumotlarni intellektual tahlil qilish jarayonida uchraydigan NaN (Not a

Number) qiymatlarni aniqlash, ularni to‘g‘ri imputation (to‘ldirish) orqali qayta tiklash va turli usullarning amaliy samaradorligini solishtirishdir. Ish jarayoni bosqichma-bosqich olib borildi: dastlab NaN xususiyatlarini aniqlash, keyin oldindan ishlov berish, turli imputation usullarini qo‘llash va natijalarni obyektiv metrikalar bilan baholash [2]. Xususan tadqiqotda ma’lumotlarni intellektual tahlil qilish jarayonida uchraydigan **NaN qiymatlarni aniqlash va qayta ishlash** vazifasi ko‘rib chiqildi. Jarayon metodik jihatdan bosqichma-bosqich tashkil etildi.

Ma’lumotlar to‘plami. Tajriba uchun **ochiq foydalaniladigan real datasetlar**dan (*UCI Machine Learning Repository* va *Kaggle*) foydalanildi. Ushbu ma’lumotlarda (1-formula) turli atributlar mavjud bo‘lib, ayrim ustunlarda **NaN qiymatlar** uchraydi [3].

$$x_i = (a_{i1}, a_{i2}, ..., a_{in}), y_n \quad (1)$$

Bunda atribut qiymatlarining ayrimlari NaN bo‘lishi mumkin.

Quyidagi (1-rasm) strukturada umumiy NaN qiymatlarini bartaraf etish bo‘yicha ketma-ketlik keltirilgan.

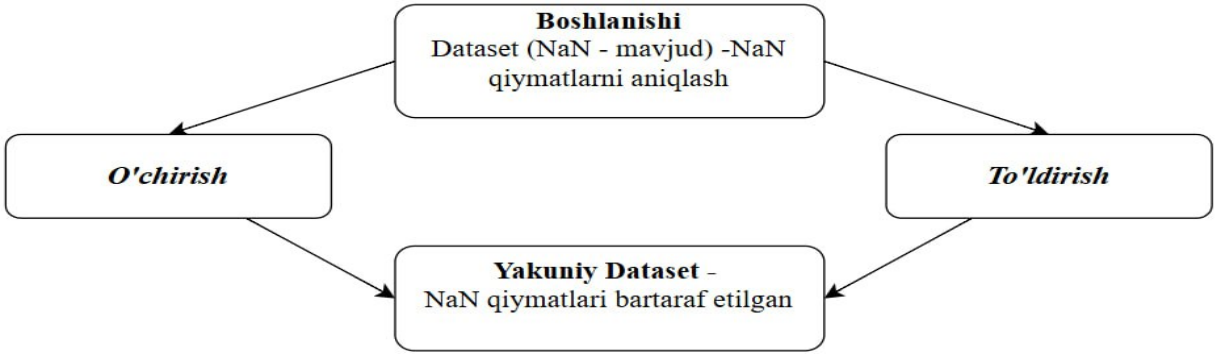

1-rasm. NaN qiymatlarini bartaraf etish ketma-ketligi.

Xususiyatlarni tahlil qilish (Feature Analysis). Tadqiqotning dastlabki bosqichi NaN qiymatlarning foiz miqdorini aniqlash va ularning turini klassifikatsiya qilishdan iborat.

NaN foizini hisoblash formulasi 2-formulada keltirilgan:

$$P_{NaN} = \frac{N_{NaN}}{N_{Total}} * 100\% \quad (2)$$

Bunda $N_{NaN} \rightarrow$ ustundagi NaN qiymatlar soni , $N_{Total} \rightarrow$ umumiy yozuvlar soni .

Algoritmlar. Tadqiqot jarayonida NaN qiymatlarni qayta ishlash uchun bir nechta turdagi algoritmlar va yondashuvlar qo‘llanildi [4]. Ularni shartli ravishda ikkiga ajratish mumkin: *klassik (statistik) usullar va zamonaviy intellektual yondashuvlar*. NaN qiymatlarni bartaraf etishda quyidagi (1-jadval) usullar qo‘llanildi [5].

1-jadval

NaN qiymatlarni bartaraf etishda qo‘llanilgan usullar

Usullar nomi	**Usullar turlari va tavsifi**
Klassik (statistik) usullar:	**O‘rtacha qiymat, median, modus hamda oldingi va keying qiymat asosida to‘ldirish** — sodda, tez va kichik datasetlarda samarali, biroq katta va murakkab ma’lumotlarda aniqlikni pasaytiradi. Bu usullar yordamida to‘ldirish jarayonida juda tez ishlaydi va kichik resurslar (Dataset) bilan katta ma’lumotlar ustida samarali bo‘ladi.
Interpolatsiya:	**Interpolatsiya** — mavjud qiymatlar asosida yo‘qolgan nuqtalarni tiklash, ayniqsa

	vaqt qatorlari va ketma-ketliklarda samarali. Ya'ni, bu ma'lumotlar orasidagi yo'q qiymatlarni yaqin oraliqlardagi mavjud qiymatlarga asoslangan holda matematik tarzda taxmin qilish usulidir. Chiziqli interpolatsiya aynan yo'q qiymat oldi va ortasidagi qiymatlar asosida to'g'ri chiziqli o'rtacha olinadi. Interpolatsiya matematik funksiyalar yordamida oraliq qiymatlarni bashorat qilishga aytiladi. Ikki mavjud nuqta orasida chiziq chiziladi va o'sha chiziqda yotadigan nuqta — ya'ni oraliq qiymat — hisoblab topiladi. Interpolatsiyaning turli usullari mavjud bo'lib, ular quyidagilar: chiziqli interpolatsiya (linear interpolation), polinom interpolatsiyasi, kubik spline interpolatsiyasi va boshqala
KNN (K-Nearest Neighbors):	**KNN (K-Eng Yaqin Qo'shnilar)** —bu mashinali o'rganishning nazoratsiz va yarim-nazoratli algoritmlariga yaqin bo'lgan zamonaviy yondashuv bo'lib, u ma'lumotlar orasidagi o'xshashlikni masofa mezonlari asosida aniqlaydi. Ushbu usulning asosiy g'oyasi shundan iboratki, ma'lum bir obyektning noma'lum yoki yetishmayotgan qiymati, unga eng yaqin bo'lgan qo'shnilarining (k ta obyektning) qiymatlari asosida aniqlanadi. Ya'ni, KNN usuli NaN qiymat mavjud bo'lgan satrga eng o'xshash (yaqin) bo'lgan boshqa satrlarni topadi. So'ng ularning o'rtacha qiymati yoki boshqa mezoni asosida NaN bo'shligini to'ldiradi. Bu usulda yaqinlik *Evklid* masofasi asosida aniqlanadi.
MICE (Multiple Imputation by Chained Equations):	**MICE (Multiple Imputation by Chained Equations)** — har bir ustundagi NaN qiymatlarni qolgan ustunlar yordamida iterativ tarzda prognoz qilish orqali yuqori aniqlik beradi. Bu usulda ma'lumotlarda mavjud bo'lmagan qiymatlarni qayta tiklashning murakkab va zamonaviy yondashuvlaridan biridir. Ushbu metodning mohiyati shundan iboratki, har bir ustunda mavjud bo'lmagan qiymat boshqa ustunlardagi mavjud ma'lumotlar yordamida **ketma-ket regressiya tenglamalari** orqali prognoz qilinadi. Ya'ni, yo'q qiymatlarning har biri alohida o'zgaruvchi sifatida qaralib, qolgan o'zgaruvchilar yordamida taxmin qilinadi va bu jarayon bir necha marotaba takrorlanadi va MICE algoritmi **"***zanjirli tenglamalar***"** (chained equations) asosida ishlaydi:
Chuqur o'qitish (Deep Learning):	**Chuqur o'qitish** — (Deep Learning) — neyron tarmoqlar orqali murakkab naqshlarni aniqlab, yuqori aniqlikdagi imputationni amalga oshiradi, biroq ko'proq resurs va vaqt talab qiladi.

Modelni baholash – bunda **RMSE** (Root Mean Squared Error) va **MAE** (Mean Absolute Error) kabi metrikalardan foydalanish (3-formula) mumkin:

$$RMSE = \sqrt{\frac{1}{n}\sum_{i=1}^{n}(\hat{x}_i - x_i)^2}, \qquad MAE = \frac{1}{n}\sum_{i=1}^{n}(\hat{x}_i - x_i) \tag{3}$$

Tadqiqot jarayonida turli imputation algoritmlarining samaradorligi Titanic datasetidagi Age ustunidagi NaN qiymatlar asosida sinovdan o'tkazildi [6]. Natijalarni baholashda MAE (Mean Absolute Error) va Accuracy ko'rsatkichlari hisoblab chiqildi. 2-jadvalda ularning taqqoslanishi keltirilgan.

2-jadval

NaN qiymatlarni to'ldirish usullari samaradorligi

Usulllar nomi	**MAE (kichik bo'lsa yaxshi)**	**Accuracy (aniqlilik) (%)**	**Izoh**
O'rtacha qiymat (Mean)	7.8	72%	Tez va sodda, lekin dispersiyani kamaytiradi
Median	7.1	75%	Chiqib ketuvchi qiymatlarga chidamli
Modus	–	68%	Faqat kategorik ustunlarda foydali

Chiziqli interpolatsiya	6.4	78%	Vaqt qatorlari va ketma-ketliklarda yuqori aniqlik beradi
KNN (k=5)	5.9	82%	Kategoriyalashgan + sonli atributlarda yaxshi natija
MICE	5.4	**85%**	Ko‘p o‘zgaruvchili datasetlarda yuqori aniqlik
Deep Learning (Autoencoder)	4.8	**88%**	Eng yuqori aniqlik, lekin katta resurs va vaqt talab qiladi

Amaliy tahlillar shuni ko‘rsatdiki, **klassik (oddiy, statistik) usullar** kichik datasetlarda tezkor natija beradi, biroq katta hajmli va murakkab bog‘liqlikka ega ma’lumotlarda ularning samaradorligi past bo‘ladi. **Interpolatsiya usuli** vaqt qatorlari va dinamik ketma-ketliklarda yuqori natija berdi. **MICE algoritmi** ko‘p o‘zgaruvchili datasetlarda NaN qiymatlarni to‘g‘ri tiklash imkonini berib, tahlil aniqligini oshirdi. Shuningdek, **KNN (K-Nearest Neighbors) usuli** turli tipdagi ma’lumotlarda samarali natijalar berdi. Ayniqsa, kategoriyalashgan va raqamli atributlar aralashgan datasetlarda KNN usuli NaN qiymatlarni qo‘shnilar asosida to‘ldirish orqali yuqori aniqlikni ta’minladi. Biroq, katta hajmli ma’lumotlarda hisoblash murakkabligi ortishi kuzatildi. Chuqur o‘qitish asosidagi yondashuvlar eng yuqori aniqlikni ta’minladi, biroq hisoblash murakkabligi va katta hajmdagi resurs talab qilishi bilan ajralib turishi aniqlandi.

Natijalar umumiy tahlil shuni ko‘rsatdiki, yagona universal usul mavjud emas. Har bir dataset xususiyatiga ko‘ra mos usul tanlanishi zarur. Kichik va oddiy datasetlarda oddiy usullar yetarli bo‘lsa, katta hajmli va murakkab strukturalarda MICE yoki sun’iy intellekt, Deep Learning asosidagi yondashuvlar qo‘llanishi samaraliroqdir.

Xulosa. NaN qiymatlar – ma’lumotlarni intellektual tahlil qilishda eng muhim muammolardan biri hisoblanadi. Ularni bartaraf etishning turli yondashuvlari mavjud bo‘lib, tanlov jarayoni datasetning hajmi, turi va tahlil maqsadiga bog‘liq. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, klassik (oddiy, statistik) usullar (o‘rtacha, median, modus) oddiy ma’lumotlar to‘plamida tezkor yechim bersa-da, murakkab va ko‘p o‘lchovli datasetlarda ularning imkoniyatlari cheklangan. Interpolatsiya va MICE algoritmlari hozirgi davrda amaliyotda eng ko‘p qo‘llaniladigan samarali usullar sifatida alohida ajralib turadi. Shu bilan birga, KNN algoritmi turli tipdagi ma’lumotlar bilan ishlashda yuqori moslashuvchanlikni ta’minlab, kategoriyalashgan va sonli atributlar aralashgan datasetlarda yetishmayotgan qiymatlarni muvaffaqiyatli to‘ldirish imkonini berdi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Kirola M., Memoria M., Shuaib M., Joshi K., Alam S. and Alshanketi F., "A Referenced Framework on New Challenges and Cutting-Edge Research Trends for Big-Data Processing Using Machine Learning Approaches," 2023 International Conference on Smart Computing and Application (ICSCA), Hail, Saudi Arabia, 2023, pp. 1-5, doi: 10.1109/ICSCA57840.2023.10087686.

2. Little R.J.A., Rubin D.B. Statistical Analysis with Missing Data. 2nd ed. — Hoboken: Wiley, 2019. — 408 p

3. Van Buuren S. Flexible Imputation of Missing Data. 2nd ed. — Boca Raton: CRC Press, 2018. — 352 p.

4. Y. Zhang, "Research on Intelligent Analysis and Processing System of Financial Big Data Based on Machine Learning," 2023 5th International Conference on Machine Learning, Big Data and Business Intelligence (MLBDBI), Hangzhou, China, 2023, pp. 189-194, doi: 10.1109/MLBDBI60823.2023.10481964.

5. Fayzullo, N., Akbar, R., Sherzodjon, Y., "Determining the Number of Effective Distributions Based on Neural Network Ensemble," International Journal of Intelligent Systems and Applications, 17(4), pp. 69-77,2025.

6. Yarmatov S., Bustanov X. and Safarova L. "Optimization and Improvement of Reliability of Machine Learning Algorithms Based on Regularization Methods," 2025 International Russian Smart Industry Conference (SmartIndustryCon), Sochi, Russian Federation, 2025, pp. 394-398.

ENG KICHIK KVADRATLAR USULINING BAHOLASH XUSUSIYATLARI: GAUSS–MARKOV TEOREMASI

Xakimova Ma'mura Muxammadiyevna,
SamISI "Oliy matematika" kafedrasi assistenti
E-mail: mamurah1983@gmail.com
Aktamova Nozimaoy Ahmedjon qizi, *SamISI talabasi*
E-mail: nozimaaktamova2005@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur tezisda ekonometrik modellashtirishda keng qo'llaniladigan eng kichik kvadratlar usulining baholash xususiyatlari hamda uning nazariy asosini tashkil etuvchi Gauss–Markov teoremasi tahlil qilinadi. Tadqiqotda regressiya modellarida parametrlarni baholash tamoyillari, eng kichik kvadratlar usulining mohiyati va uning iqtisodiy jarayonlarni tahlil qilishdagi ahamiyati ko'rib chiqilgan. Shuningdek, Gauss–Markov teoremasining asosiy shartlari sharhlanib, ular regressiya modelining ishonchliligini ta'minlashdagi o'rni misollar asosida yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *regressiya modeli, eng kichik kvadratlar usuli, Gauss–Markov teoremasi, parametr bahosi, tasodifiy xatolik, iqtisodiy tahlil.*

Аннотация. *В данном тезисе анализируются оценочные свойства метода наименьших квадратов, широко применяемого в эконометрическом моделировании, а также теорема Гаусса–Маркова, которая составляет его теоретическую основу. В исследовании рассмотрены принципы оценки параметров в регрессионных моделях, сущность метода наименьших квадратов и его значение при анализе экономических процессов. Также разъясняются основные условия теоремы Гаусса–Маркова и на примерах показана их роль в обеспечении надежности регрессионной модели.*

Ключевые слова: *регрессионная модель, метод наименьших квадратов, теорема Гаусса–Маркова, оценка параметров, случайная ошибка, экономический анализ.*

Annotation. *This thesis analyzes the estimation properties of the Least Squares Method widely used in econometric modeling, as well as the Gauss–Markov theorem that forms its theoretical foundation. The study examines the principles of parameter estimation in regression models, the essence of the Least Squares Method, and its importance in analyzing economic processes. In addition, the main assumptions of the Gauss–Markov theorem are explained, and their role in ensuring the reliability of regression models is illustrated with examples.*

Keywords: *regression model, least squares method, Gauss–Markov theorem, parameter estimation, random error, economic analysis.*

Kirish. Zamonaviy iqtisodiy tahlilda statistik va ekonometrik usullardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Iqtisodiy jarayonlar o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash, ularning rivojlanish tendensiyalarini baholash va prognoz qilishda regressiya tahlili keng qo'llaniladi. Regressiya modellarida noma'lum

parametrlarni aniqlashning eng keng tarqalgan usullaridan biri eng kichik kvadratlar usuli hisoblanadi [1].

Amaliyotda regressiya koeffitsiyentlarini baholash uchun eng ko‘p qo‘llaniladigan usul eng kichik kvadratlar usuli (EKKU) hisoblanadi. Biroq EKKU usuli yordamida olingan baholarning samaradorligi va ishonchliligi ma’lum nazariy shartlarning bajarilishiga bog‘liq. Ushbu shartlar bajarilgan holatda Gauss–Markov teoremasi amal qiladi va EKKU baholari eng kichik dispersiyaga ega bo‘lgan chiziqli xolis baholar sifatida qaraladi [2].

Mazkur usul kuzatilgan haqiqiy qiymatlar bilan model orqali hisoblangan nazariy qiymatlar o‘rtasidagi farqlar kvadratlari yig‘indisini minimallashtirish tamoyiliga asoslanadi. Ushbu usulning nazariy asosini Gauss–Markov teoremasi tashkil etadi. Ushbu teoremaga ko‘ra, agar klassik chiziqli regressiya modelining asosiy shartlari bajarilsa, eng kichik kvadratlar usuli orqali olingan parametr baholari eng yaxshi chiziqli xolis baholar hisoblanadi. Shu sababli bu usul ekonometrik modellashtirishda muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega**.**

Asosiy qism. Eng kichik kvadratlar usuli chiziqli regressiya modelidagi parametrlarni baholashning eng keng qo‘llaniladigan statistik usuli bo‘lib, uning asosiy g‘oyasi kuzatilgan qiymatlar bilan model orqali hisoblangan qiymatlar o‘rtasidagi xatolar kvadratlari yig‘indisini minimallashtirishga asoslanadi. Bu usul regressiya chizig‘ini ma’lumotlarga eng mos keladigan tarzda topishga imkon beradi. Eng kichik kvadratlar usuli regressiya tenglamasi parametrlarini aniqlashning eng samarali statistik usullaridan biridir. Ushbu usulning asosiy maqsadi kuzatilgan qiymatlar bilan nazariy qiymatlar o‘rtasidagi tafovutlarni minimal darajaga keltirishdan iborat.

Oddiy chiziqli regressiya modeli quyidagi ko‘rinishda ifodalanadi:

$$y= a+bx$$

Bu yerda y natijaviy ko‘rsatkichni, x esa omil ko‘rsatkichni bildiradi. a va b regressiya koeffitsientlari bo‘lib, ular eng kichik kvadratlar usuli yordamida aniqlanadi. Ushbu usulning asosiy tamoyili quyidagi ifoda bilan tavsiflanadi:

$$\sum(y−y^)2→min\sum (y - \hat{y})^2 \rightarrow min\sum(y−y^)2→min$$

ya’ni kuzatilgan qiymatlar bilan hisoblangan qiymatlar o‘rtasidagi farqlar kvadratlari yig‘indisi minimal bo‘lishi kerak.

Eng kichik kvadratlar usuli iqtisodiy tahlilda keng qo‘llaniladi. Masalan, ishlab chiqarish hajmi va xarajatlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlash, talab va taklif o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rganish yoki makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarni tahlil qilishda ushbu usuldan foydalaniladi.

Bu bundagi “baholash xususiyati” deganda eng kichik kvadratlar usuli yordamida olingan baholar quyidagi muhim statistik xossalarga ega bo‘lishi tushuniladi:

1. Xolislik: eng kichik kvadratlar baholovchilari tasodifiy xatoliklar mavjud bo‘lsa ham, ularning matematik kutilgan qiymati haqiqiy parametr qiymatiga teng bo‘ladi. Bu shuni anglatadiki, baholovchilardagi xato kutilgan holda yo‘qdir, ya’ni ular xolis hisoblanadi.

2. Efficientlik: Gauss–Markov teoremasi bo‘yicha, klassik regresiya modelining shartlari bajarilganda OLS (ordinary least squares) baholovchilarining dispersiyasi xolis chiziqli baholovchilar orasida eng kichik bo‘ladi. Shu sababli ularni eng yaxshi chiziqli xolis baholar (BLUE) deb atashadi.

3. Konsistentlik: namunalar soni ortib borganda baholovchilar haqiqiy parametr qiymatiga barqaror yaqinlashadi va dispersiyasi kichrayadi, bu ularning barqaror statistik xususiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi.

4. Ta’limga doir qo‘shimcha xususiyatlar: Gauss–Markov shartlari bajarilganda, OLS baholovchilari nafaqat xolis va samarali balki ma’lumotlar soni oshganda normal taqsimotga yaqinlashadi, bu statistik testlar va ishonch oralig‘ini baholashga yordam beradi.

Gauss–Markov teoremasi regressiya parametrlari baholarining samaradorligini ta’minlovchi eng muhim nazariy asosdir. Teoremaga ko‘ra, agar regressiya modelida bir qator klassik shartlar bajarilsa, eng kichik kvadratlar usuli yordamida olingan baholar lineer, xolis va eng kichik dispersiyaga ega bo‘ladi, ya’ni ular orasida eng yaxshi hisoblanadi.

Bu shartlarga quyidagilar kiradi:

1. Model chiziqli bo‘lishi: regressiya tenglamasi parametrlar bo‘yicha chiziqli bo‘lishi kerak.

2. Xatoliklarning matematik kutilmasi nolga teng: bu shart xatoliklar va mustaqil o‘zgaruvchilar o‘rtasida sistematik bog‘liqlik yo‘qligini ta’minlaydi.

3. Barqaror dispersiya: xatoliklar dispersiyasi barcha kuzatuvlar uchun bir xil bo‘lishi kerak. Agar dispersiya o‘zgaruvchan bo‘lsa (geteroskedastiklik), baholar ishonchliligi susayadi.

4. Xatoliklarning o‘zaro mustaqilligi: xatoliklar orasida avtokorrelyatsiya bo‘lmasligi kerak.

5. Mustaqil o‘zgaruvchilarning to‘g‘ri belgilanilishi: mustaqil o‘zgaruvchilar o‘zaro mukammal chiziqli bog‘lanishda bo‘lmasligi lozim.

Agar bu shartlar bajarilsa, regressiya parametrlari uchun eng yaxshi chiziqli xolis baho bo‘ladi, ya’ni u BLUE xususiyatiga ega bo‘ladi. Bu shartlar klassik chiziqli regressiya modelining asosiy talablari sifatida adabiyotlarda yoziladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, ekonometrik modellashtirish jarayonida regressiya tahlili iqtisodiy jarayonlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlashda muhim ilmiy vosita hisoblanadi. Regressiya modelining parametrlarini baholashda eng samarali usullardan biri sifatida eng kichik kvadratlar usuli keng qo‘llaniladi. Ushbu usul kuzatilgan qiymatlar bilan nazariy qiymatlar o‘rtasidagi tafovutlar kvadratlari yig‘indisini minimallashtirish orqali model parametrlarini aniqlash imkonini beradi. Natijada iqtisodiy ko‘rsatkichlar o‘rtasidagi miqdoriy bog‘liqlikni aniqlash va ularni tahlil qilish imkoniyati yaratiladi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, eng kichik kvadratlar usuli regressiya modellarini baholashda sodda, samarali va keng qo‘llaniladigan usullardan biridir. Bu usul yordamida iqtisodiy jarayonlarning rivojlanish tendensiyalarini aniqlash, ularni matematik model ko‘rinishida ifodalash va kelajakdagi o‘zgarishlarni prognoz qilish mumkin. Shu bilan birga, regressiya tahlilining natijalari ishonchli

bo‘lishi uchun modelda qo‘llaniladigan statistik shartlarning bajarilishi muhim ahamiyatga ega. Eng kichik kvadratlar usulining nazariy asosini tashkil etuvchi Gauss–Markov teoremasi regressiya modellarida parametr baholarining xolisligi va samaradorligini ta’minlaydi. Ushbu teoremaga ko‘ra, agar tasodifiy xatoliklarning matematik kutilmasi nolga teng bo‘lsa, ularning dispersiyasi doimiy bo‘lsa hamda xatoliklar o‘zaro bog‘liq bo‘lmasa, eng kichik kvadratlar usuli orqali olingan baholar eng yaxshi chiziqli xolis baholar hisoblanadi. Bu esa model natijalarining ishonchliligini oshiradi va iqtisodiy tahlilning aniqligini ta’minlaydi.

Shunday qilib, ekonometrik tadqiqotlarda eng kichik kvadratlar usulidan samarali foydalanish va Gauss–Markov shartlariga rioya qilish regressiya modellarining aniqligi va ishonchliligini oshiradi. Bu esa iqtisodiy jarayonlarni ilmiy asosda o‘rganish, ularning rivojlanish qonuniyatlarini aniqlash hamda iqtisodiy qarorlar qabul qilishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Gujarati D.N. and Porter D.C. Basic Econometrics, 6th ed. New York, NY, USA: McGrawHill, 2021.

2. Wooldridge J.M. Introductory Econometrics: A Modern Approach, 7th ed. Boston, MA, USA: Cengage Learning, 2019.

3. Quljanov J., Aliqulov A., Axatov U. Regressiya koeffitsientlarining xolisligi va aniqligi. USTOZLAR uchun maqola — regressiya baholash xususiyatlari, OLS baholovchilari va statistik xossalar.

4. Wooldridge J. Introductory Econometrics: A Modern Approach. – Boston: Cengage Learning, 2016.

SDN ASOSIDA TRAFIKNI DINAMIK BOSHQARISH ALGORITIMLARINI TADQIQ QILISH

Akmuradov B.U. *PhD., UMFT,*
"K va RT" kafedrasi mudiri
Xamirayev Sunnatullo Xojixonovich, *UMFT,*
Raqamli texnologiyalar fakulteti magistranti

Annotatsiya. *Ushbu maqolada SDN (Software Defined Networking) texnologiyasi asosida telekommunikatsiya tarmoqlarida trafikni dinamik boshqarish algoritmlarini tadqiq qilish masalalari ko‘rib chiqilgan. Tadqiqot davomida SDN arxitekturasi, uning tarmoq boshqaruvidagi o‘rni hamda trafik oqimlarini optimallashtirishdagi imkoniyatlari tahlil qilindi. Shuningdek, telekommunikatsiya tarmoqlarida trafik oqimlarining xususiyatlari, tarmoq yuklamasini muvozanatlashtirish usullari va dinamik marshrutlash algoritmlarining ishlash tamoyillari ilmiy jihatdan yoritildi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, SDN asosida trafikni dinamik boshqarish tarmoq resurslaridan samarali foydalanish, kechikishlarni kamaytirish va xizmat ko‘rsatish sifatini oshirish imkonini berishi aniqlangan.*

Kalit so‘zlar*: SDN, trafik, tarmoq, algoritm, marshrutlash, boshqaruv.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются вопросы исследования алгоритмов динамического управления трафиком в телекоммуникационных сетях на основе технологии SDN (Software Defined Networking). В ходе исследования проанализированы архитектура SDN, её роль в управлении сетью, а также возможности оптимизации потоков трафика. Кроме того, научно освещены особенности потоков трафика в телекоммуникационных сетях, методы балансировки сетевой нагрузки и принципы работы алгоритмов динамической маршрутизации. По результатам исследования установлено, что динамическое управление*

трафиком на основе SDN позволяет эффективно использовать сетевые ресурсы, снижать задержки и повышать качество предоставляемых сетевых услуг.

***Ключевые слова**: SDN, трафик, сеть, алгоритм, маршрутизация, управление.*

***Abstract.** This article examines the issues of researching dynamic traffic management algorithms in telecommunication networks based on SDN (Software Defined Networking) technology. The study analyzes the SDN architecture, its role in network management, and the possibilities of optimizing traffic flows. In addition, the characteristics of traffic flows in telecommunication networks, methods of network load balancing, and the working principles of dynamic routing algorithms are scientifically described. The results show that dynamic traffic management based on SDN enables efficient use of network resources, reduces delays, and improves the quality of network services.*

***Key words**: SDN, traffic, network, algorithm, routing, management.*

Kirish. So‘nggi yillarda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida telekommunikatsiya tarmoqlarida uzatilayotgan ma’lumotlar hajmi keskin ortib bormoqda. Internet xizmatlari, bulutli hisoblash tizimlari, mobil ilovalar, video streaming platformalari hamda “Internet of Things” (IoT) qurilmalarining keng qo‘llanilishi tarmoq trafigining murakkabligi va dinamikligini yanada oshirmoqda. Bunday sharoitda an’anaviy tarmoq boshqaruv usullari ko‘pincha trafikni samarali taqsimlash va tarmoq resurslaridan optimal foydalanishni ta’minlashda yetarli darajada samarali bo‘la olmaydi. Natijada tarmoqlarda kechikishlarning ortishi, paketlarning yo‘qolishi va xizmat sifatining pasayishi kabi muammolar yuzaga kelishi mumkin.

An’anaviy tarmoq arxitekturasida boshqaruv (control plane) va ma’lumot uzatish (data plane) funksiyalari bir xil qurilmalarda amalga oshiriladi. Bu esa tarmoqni markazlashtirilgan tarzda boshqarishni qiyinlashtiradi hamda yangi xizmatlarni tezkor joriy etishga to‘sqinlik qiladi. Shu sababli zamonaviy tarmoq arxitekturasi sifatida Software Defined Networking (SDN) texnologiyasi keng qo‘llanila boshladi. SDN arxitekturasi boshqaruv qatlamini tarmoq qurilmalaridan ajratib, markazlashtirilgan kontroller orqali tarmoqni boshqarish imkonini beradi. Natijada tarmoq konfiguratsiyasini moslashuvchan boshqarish, trafikni dinamik tarzda yo‘naltirish va resurslardan samarali foydalanish imkoniyatlari kengayadi[1].

SDN asosidagi tarmoqlarda trafikni boshqarish masalasi alohida ahamiyat kasb etadi. Tarmoqdagi trafik oqimlari vaqt davomida o‘zgarib turadi va bu o‘zgarishlarga tezkor javob berish zarur. Agar trafikni boshqarish mexanizmlari yetarli darajada moslashuvchan bo‘lmasa, tarmoqning ayrim qismlarida ortiqcha yuklama paydo bo‘lishi mumkin. Shu sababli SDN arxitekturasi asosida trafikni dinamik boshqarish algoritmlarini ishlab chiqish va ularning samaradorligini tadqiq qilish telekommunikatsiya tarmoqlari samaradorligini oshirishning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

SDN kontrollerlari tarmoqdagi barcha qurilmalar va oqimlar haqida markazlashtirilgan ma’lumotga ega bo‘lgani sababli trafikni real vaqt rejimida tahlil qilish va boshqarish imkoniyatini beradi. Bu esa tarmoq yuklamasini muvozanatlashtirish, marshrutlash jarayonini optimallashtirish hamda tarmoqda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan tiqilinch holatlarning oldini olish imkonini yaratadi. Shu nuqtai nazardan, dinamik trafik boshqaruvi algoritmlarini ishlab

chiqish tarmoq samaradorligini oshirish, kechikishlarni kamaytirish va xizmat sifatini yaxshilashda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega[2]. Bundan tashqari, sun’iy intellekt, mashinani o‘rganish va optimallashtirish algoritmlarining rivojlanishi SDN asosidagi tarmoqlarda trafikni boshqarishning yangi yondashuvlarini yaratish imkonini bermoqda. Masalan, trafik oqimlarini prognoz qilish, tarmoq yuklamasini oldindan baholash hamda marshrutlarni avtomatik optimallashtirish kabi vazifalar zamonaviy algoritmlar yordamida samarali amalga oshirilishi mumkin. Bu esa kelajakdagi aqlli tarmoqlarni shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi.

Yuqoridagi omillarni hisobga olgan holda, SDN asosida trafikni dinamik boshqarish algoritmlarini tadqiq qilish zamonaviy telekommunikatsiya tarmoqlarining samaradorligi, barqarorligi va moslashuvchanligini oshirish nuqtai nazaridan dolzarb ilmiy masala hisoblanadi. Mazkur tadqiqot tarmoq resurslaridan optimal foydalanish, trafik oqimlarini samarali boshqarish hamda yuqori sifatli tarmoq xizmatlarini ta’minlashga qaratilgan.

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi – SDN arxitekturasi asosida trafikni dinamik boshqarish algoritmlarining ishlash tamoyillarini tahlil qilish va ularning tarmoq samaradorligiga ta’sirini ilmiy jihatdan asoslashdan iborat. Mazkur maqsadga erishish uchun tadqiqot jarayonida SDN arxitekturasining tuzilishi va ishlash tamoyillari o‘rganildi, telekommunikatsiya tarmoqlarida trafik oqimlarining shakllanishi va o‘zgarish xususiyatlari tahlil qilindi hamda SDN muhitida trafikni boshqarishda qo‘llaniladigan mavjud algoritmlar va usullar ko‘rib chiqildi. Shuningdek, tarmoq yuklamasini muvozanatlashtirish va marshrutlash jarayonini optimallashtirishga qaratilgan dinamik boshqaruv algoritmlarining samaradorligi baholanib, SDN asosida trafikni boshqarish tizimini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi. Natijada olib borilgan tadqiqotlar SDN asosidagi zamonaviy tarmoqlarda trafik oqimlarini samarali boshqarish, tarmoq resurslaridan oqilona foydalanish hamda xizmat sifatini oshirishga xizmat qiluvchi ilmiy xulosalarni shakllantirish imkonini berdi.

Asosiy qism. Software Defined Networking (SDN) – bu tarmoq infratuzilmasini boshqarish jarayonini soddalashtirish va markazlashtirishga qaratilgan zamonaviy arxitektura bo‘lib, unda tarmoqning boshqaruv qatlami (control plane) ma’lumotlarni uzatish qatlamidan (data plane) ajratiladi. Natijada tarmoq qurilmalari faqat paketlarni uzatish vazifasini bajaradi, boshqaruv jarayoni esa markaziy kontroller orqali amalga oshiriladi va bu holat tarmoq konfiguratsiyasini tezkor o‘zgartirish, trafik oqimlarini moslashuvchan boshqarish hamda resurslardan samarali foydalanish imkonini yaratadi[3].

SDN arxitekturasi odatda uchta asosiy qatlamdan iborat bo‘lib, ular infratuzilma qatlami, boshqaruv qatlami va ilova qatlamidan tashkil topadi. Infratuzilma qatlamida kommutatorlar va marshrutizatorlar joylashgan bo‘lsa, boshqaruv qatlami markaziy kontroller orqali tarmoqni boshqaradi, ilova qatlami esa tarmoqni boshqarish uchun mo‘ljallangan turli dasturiy xizmatlar va algoritmlarni o‘z ichiga oladi.

Markazlashtirilgan boshqaruv tizimi tarmoq holati haqida to‘liq ma’lumotga ega bo‘lish imkonini beradi va bu ma’lumotlar asosida trafikni optimallashtirish, marshrutlash jarayonini takomillashtirish hamda tarmoqdagi yuklamani muvozanatlashtirish kabi vazifalar samarali amalga oshiriladi. Shu sababli SDN texnologiyasi zamonaviy ma’lumot markazlari, bulutli infratuzilmalar va yirik telekommunikatsiya tarmoqlarida keng qo‘llanilmoqda[4].

Telekommunikatsiya tarmoqlarida trafik oqimlari foydalanuvchilarning faoliyati, xizmat turlari va tarmoq ilovalarining ishlashiga qarab doimiy ravishda o‘zgarib turadi. Video uzatish xizmatlari, real vaqt rejimidagi onlayn aloqa tizimlari, bulutli servislar va IoT qurilmalarining keng tarqalishi natijasida tarmoqlarda uzatilayotgan ma’lumotlar hajmi va turli xil trafik turlari sezilarli darajada ortmoqda. Tarmoq trafigining bunday murakkab tuzilishi natijasida ayrim tarmoq segmentlarida ortiqcha yuklama paydo bo‘lishi mumkin, bu esa paketlarning kechikishi, ma’lumotlarning yo‘qolishi yoki xizmat sifatining pasayishiga olib keladi. Shu sababli trafik oqimlarini doimiy monitoring qilish, ularni tahlil qilish hamda yuklamani tarmoq bo‘ylab muvozanatli taqsimlash zamonaviy tarmoqlar boshqaruvida muhim ahamiyat kasb etadi[5].

SDN texnologiyasi aynan shu jarayonni samarali tashkil etish imkonini beradi, chunki markaziy kontroller tarmoqning barcha segmentlari haqida real vaqt rejimida ma’lumot to‘playdi va bu ma’lumotlar asosida trafik oqimlarini optimal marshrutlar orqali yo‘naltirish imkoniyati yaratiladi. Natijada tarmoqning umumiy ishlash samaradorligi oshadi hamda mavjud resurslardan maksimal darajada foydalanish mumkin bo‘ladi.

SDN asosidagi tarmoqlarda trafikni boshqarish jarayoni turli algoritmlar yordamida amalga oshiriladi va ular tarmoq yuklamasini tahlil qilish, marshrutlarni optimallashtirish hamda paket oqimlarini samarali taqsimlashga qaratilgan bo‘ladi. Bunday algoritmlar yordamida tarmoq kontrolleri trafik holatini baholab, eng kam yuklangan marshrutlarni tanlash orqali tarmoq samaradorligini oshirishi mumkin.
Dinamik trafik boshqaruvi algoritmlari odatda real vaqt rejimida ishlaydi va ular tarmoqdagi o‘zgarishlarga tezkor moslashish imkonini beradi. Masalan, agar tarmoqning ma’lum bir segmentida ortiqcha yuklama yuzaga kelsa, kontroller trafik oqimini boshqa yo‘nalishlarga yo‘naltirishi yoki paketlarni alternativ marshrutlar orqali uzatishi mumkin, bu esa tarmoqdagi tiqilinch holatlarning oldini olishga yordam beradi. Bundan tashqari, dinamik boshqaruv algoritmlari tarmoq resurslaridan optimal foydalanishni ta’minlash bilan birga xizmat sifatini (QoS) yaxshilashga ham xizmat qiladi. Shu orqali turli turdagi xizmatlar uchun zarur bo‘lgan tarmoq parametrlari – masalan, kechikish, paket yo‘qolishi va uzatish tezligi – barqaror darajada saqlab turilishi mumkin.

So‘nggi yillarda SDN asosidagi tarmoqlarda trafikni boshqarish jarayoniga sun’iy intellekt va mashinani o‘rganish texnologiyalarini joriy etish masalasi keng tadqiq qilinmoqda. Ushbu yondashuvlar yordamida tarmoq trafigining kelajakdagi holatini prognoz qilish, yuklamani oldindan baholash hamda avtomatik optimallashtirish algoritmlarini ishlab chiqish mumkin. Masalan, mashinani o‘rganish algoritmlari yordamida tarmoqdagi tarixiy trafik ma’lumotlari tahlil

qilinadi va shu asosda kelajakdagi trafik o‘zgarishlari bashorat qilinadi. Bu esa tarmoq kontrolleriga trafikni oldindan optimallashtirish imkonini beradi hamda tarmoqda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan ortiqcha yuklamalarni kamaytirishga yordam beradi. Bundan tashqari, optimallashtirish algoritmlari – jumladan genetik algoritmlar, zarracha to‘dasi optimallashtirish (PSO) va boshqa metaevristik usullar – SDN muhitida trafikni samarali boshqarishda qo‘llanilmoqda. Ushbu yondashuvlar tarmoq resurslarini optimal taqsimlash, marshrutlash jarayonini takomillashtirish hamda xizmat sifatini oshirishda muhim rol o‘ynaydi[6].

SDN texnologiyasi asosida trafikni dinamik boshqarish tarmoq infratuzilmasining samaradorligini sezilarli darajada oshiradi, chunki markazlashtirilgan boshqaruv tizimi tarmoqning umumiy holatini to‘liq nazorat qilish imkonini beradi. Bu esa trafik oqimlarini optimal yo‘naltirish, tarmoq yuklamasini muvozanatlashtirish hamda tarmoq resurslaridan maksimal darajada foydalanish imkonini yaratadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, SDN asosidagi trafik boshqaruv tizimlari an’anaviy tarmoq arxitekturalariga nisbatan yuqori moslashuvchanlik va boshqaruv imkoniyatlariga ega bo‘lib, ular tarmoq kechikishlarini kamaytirish, paket yo‘qotilishini minimallashtirish hamda xizmat sifatini yaxshilashda samarali natijalar beradi. Shu sababli zamonaviy telekommunikatsiya tarmoqlarini rivojlantirishda SDN asosidagi dinamik boshqaruv algoritmlarini qo‘llash muhim ilmiy va amaliy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi.

Xulosa va tavsiyalar. Olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy telekommunikatsiya tarmoqlarida ma’lumotlar hajmining ortib borishi va xizmat turlarining ko‘payishi tarmoq trafigini samarali boshqarish masalasini yanada dolzarb etib qo‘ymoqda. An’anaviy tarmoq arxitekturalarida boshqaruv mexanizmlarining cheklanganligi sababli tarmoq yuklamasini muvozanatlashtirish, trafik oqimlarini tezkor qayta yo‘naltirish hamda resurslardan optimal foydalanish jarayoni murakkablashadi. Shu sababli tarmoq boshqaruvida yangi texnologik yondashuvlarni qo‘llash zarurati yuzaga kelmoqda. SDN arxitekturasi tarmoq boshqaruvining markazlashtirilgan modelini taqdim etishi orqali trafik oqimlarini samarali nazorat qilish va boshqarish imkoniyatini yaratadi. Boshqaruv va ma’lumot uzatish qatlamlarining ajratilishi tarmoqni moslashuvchan boshqarish, trafikni real vaqt rejimida tahlil qilish hamda marshrutlash jarayonini optimallashtirish imkonini beradi. Natijada tarmoq resurslaridan samarali foydalanish, ortiqcha yuklamalarni kamaytirish va xizmat sifatini oshirish mumkin bo‘ladi.

Tadqiqot jarayonida SDN muhitida trafikni dinamik boshqarish algoritmlarining ishlash tamoyillari tahlil qilindi va ularning tarmoq samaradorligiga ta’siri o‘rganildi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, dinamik boshqaruv algoritmlarini qo‘llash tarmoq trafigini muvozanatli taqsimlash, kechikishlarni kamaytirish hamda paket yo‘qotilish ehtimolini minimallashtirishga yordam beradi. Bundan tashqari, sun’iy intellekt va optimallashtirish algoritmlarini integratsiya qilish SDN asosidagi tarmoqlarda trafikni yanada samarali boshqarish imkonini beradi. Shu asosda xulosa qilish mumkinki, SDN texnologiyasi asosida

trafikni dinamik boshqarish algoritmlarini qo‘llash zamonaviy telekommunikatsiya tarmoqlarining samaradorligini oshirish, tarmoq barqarorligini ta’minlash hamda xizmat ko‘rsatish sifatini yaxshilashda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega hisoblanadi.

Tadqiqot natijalari asosida telekommunikatsiya tarmoqlarida SDN texnologiyasidan samarali foydalanish hamda trafikni dinamik boshqarish jarayonini takomillashtirish uchun bir qator amaliy choralarni joriy etish zarur. Avvalo, tarmoqlarda markazlashtirilgan boshqaruv tizimlarini tashkil etish orqali SDN kontrollerlari yordamida trafik oqimlarini nazorat qilish, tarmoq holatini real vaqt rejimida monitoring qilish va ortiqcha yuklama yuzaga keladigan segmentlarni tezkor aniqlash imkoniyatlarini kengaytirish muhim hisoblanadi. Shu bilan birga, dinamik marshrutlash algoritmlarini qo‘llash orqali trafikni avtomatik qayta taqsimlash, tarmoq yuklamasini muvozanatlashtirish hamda xizmat ko‘rsatish sifatini barqaror darajada saqlash mumkin. Bundan tashqari, tarmoq trafigini prognoz qilish va resurslardan yanada samarali foydalanish maqsadida sun’iy intellekt hamda mashinani o‘rganish texnologiyalarini SDN muhitiga integratsiya qilish maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, mavjud tarmoq resurslarini optimallashtirish, trafik boshqaruvi algoritmlarini real telekommunikatsiya tarmoqlari yoki simulyatsiya muhitlarida sinovdan o‘tkazish orqali ularning samaradorligini oshirish mumkin. Mazkur yondashuvlarni amaliyotga joriy etish natijasida SDN asosidagi tarmoqlarda trafikni samarali boshqarish, tarmoq infratuzilmasining barqarorligini ta’minlash hamda yuqori sifatli tarmoq xizmatlarini ko‘rsatish imkoniyatlari kengayadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayev, B.A. (2021). Axborot xavfsizligi asoslari. Toshkent: Innovatsion rivojlanish nashriyoti.

2. Karimov, O.R., & Rasulov, S.T. (2022). Kiberxavfsizlik va axborot tizimlarini himoyalash texnologiyalari. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti.

3. Qulmatova, S., & Karimov, B. (2023). Dasturiy ta’minlangan tarmoqlar (SDN) texnologiyasining zamonaviy tarmoqlardagi o‘rni. Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot jurnali, 1(6), 1–10.

4. Saidrasulov, S.N., Ashuraliyev, R.J., & Nomozov, D. S. (2025). O‘zbekistonda telekommunikatsiya tizimlarida sinxronlashtirishning ahamiyati. Лучшие интеллектуальные исследования, 44(4), 451–454.

5. Mutalov, S. (2024). Telekommunikatsiya tarmoqlarida trafikni boshqarishning zamonaviy usullari. Muhandislik va axborot texnologiyalari jurnali, 3(2), 45–52.

6. Rahmatov, A., & Yuldashev, D. (2022). Zamonaviy telekommunikatsiya tarmoqlarida marshrutlash algoritmlarini optimallashtirish. Axborot texnologiyalari va boshqaruv, 2(4), 33–39.

“MA’LUMOTLAR BAZALARI” FANINI SUN’IY INTELLEKTGA TAYANIB BOSQICHMA-BOSQICH O‘QITISH METODIKASI

Nosirova Shohista Elmurodovna, *BuxDU*
doktoranti (PhD), e-mail: shohistanosirova0809@gmail.com

Annotatsiya. *Oliy ta’limda ma’lumotlar bazasi tizimlari AKT mutaxassislarini tayyorlashda muhim ahamiyatga ega. Zamonaviy talablar SQL sintaksisidan tashqari analitik*

fikrlash va tizim ishlashini tushunishni talab qiladi, bu esa sun’iy intelekt, innovatsion o‘qitish modellarini qo‘llash zarurligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: *Ma’lumotlar bazasi tizimlari, SQL, sun’iy intellekt, analitik fikrlash, innovatsion o‘qitish modellari.*

Аннотация. *В высшем образовании системы баз данных играют важную роль в подготовке специалистов ИКТ. Современные требования предполагают не только знание синтаксиса SQL, но и развитие аналитического мышления и понимание работы систем, что требует применения искусственного интеллекта и инновационных моделей обучения.*

Ключевые слова: *системы баз данных, SQL, искусственный интеллект, аналитическое мышление, инновационные модели обучения.*

Abstract. *In higher education, database systems play an important role in training ICT specialists. Modern requirements involve not only knowledge of SQL syntax but also analytical thinking and understanding of system operations, which requires the use of artificial intelligence and innovative teaching models.*

Keywords: *database systems, SQL, artificial intelligence, analytical thinking, innovative teaching models.*

Kirish. Jamiyat va professional faoliyatning tezkor raqamlashtirilishi sharoitida ma’lumotlar boshqaruv, muhandislik va ilmiy qarorlar samaradorligini belgilovchi muhim resursga aylandi. Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari ishonchli va samarali ma’lumotlarni saqlash hamda qayta ishlash tizimlariga tayanadi. Shu sababli “Ma’lumotlar bazalari” fani AKT yo‘nalishida mutaxassislar tayyorlashda muhim o‘rin tutadi. Ushbu fan ma’lumotlarni modellashtirish, tashkil etish, tranzaksion yaxlitlik va axborot tizimlari samaradorligi haqida fundamental bilimlarni shakllantiradi.

Oliy ta’limda “Ma’lumotlar bazalari” kursi odatda fundamental fanlar (diskret matematika, algoritmlar va ma’lumotlar tuzilmalari, dasturlash) bilan amaliy yo‘nalishlar (dasturiy injiniring, ma’lumotlar tahlili, mashinaviy o‘qitish va sun’iy intellekt) o‘rtasidagi bog‘lovchi fan sifatida qaraladi. Biroq o‘qitish natijalari tahlili shuni ko‘rsatadiki, talabalar ko‘pincha MBBT ichki ishlash mexanizmlarini yetarli darajada tushunmaydilar. Bu esa so‘rovlarni optimallashtirish, bajarilish rejalarini tahlil qilish va muhandislik qarorlarini qabul qilishda qiyinchiliklarga olib keladi[1].

Mazkur muammoning asosiy sabablaridan biri — SQL so‘rovlarini faqat sintaktik jihatdan to‘g‘ri yozishga yo‘naltirilgan reproduktiv o‘qitish usullarining ustunligidir. Natijada talabalar oddiy masalalarni bajara olsalar-da, real vaziyatlarda ma’lumotlar yaxlitligi, tranzaksiya mosligi va tizim samaradorligi o‘rtasidagi muvozanatni baholashda qiynaladilar.

Ta’lim muhitiga yana bir ta’sir qiluvchi omil — sun’iy intellekt texnologiyalarining keng joriy etilishidir. Generativ modellar dasturiy kod va SQL so‘rovlarini avtomatik yaratishi mumkin. Bu o‘qitishni individuallashtirish imkoniyatlarini kengaytirsa-da, talabalarning mustaqil fikrlashi va akademik halollik bilan bog‘liq muammolarni ham keltirib chiqarishi mumkin[2]. Shu sababli sun’iy intellektdan o‘quv jarayonida metodik jihatdan to‘g‘ri foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

SQL o‘qitishda siniy intelekt ahamiyatga ega bo‘lib, unda so‘rov bajarilish rejalarini tahlil qilish o‘quv faoliyatining muhim qismi hisoblanadi. Bu usul

MBBT ishlash logikasini tushunishga, samarasiz operatsiyalarni aniqlashga hamda talabalarda analitik fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi. Biroq ko‘plab o‘quv kurslarida ushbu vosita yetarli darajada qo‘llanilmaydi.

Shu sababli AKT yo‘nalishlari bitiruvchilariga qo‘yilayotgan zamonaviy talablar bilan mavjud o‘qitish metodikalari o‘rtasida muayyan ziddiyat yuzaga kelmoqda. Bu esa explain-yo‘naltirilgan tahlil, formatif baholash va sun’iy intellektdan foydalanishni o‘z ichiga olgan yangi o‘qitish metodikasini ishlab chiqish zarurligini ko‘rsatadi.

Mazkur maqolaning maqsadi — AKT yo‘nalishlarida “Ma’lumotlar bazalari” fanini explain-yo‘naltirilgan yondashuv va sun’iy intellektdan foydalanish asosida o‘qitish metodikasini nazariy va metodologik jihatdan asoslashdir[4].

Maqolada quyidagi vazifalar ko‘rib chiqiladi:

- oliy ta’limda ma’lumotlar bazalarini o‘qitish bo‘yicha zamonaviy pedagogik yondashuvlarni tahlil qilish;
- SQL o‘qitishda explain-yo‘naltirilgan yondashuvni metodik tamoyil sifatida asoslash;
- sun’iy intellektni o‘quv jarayoniga integratsiya qilish modelini ishlab chiqish;
- talabalarning professional kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan o‘quv natijalari va formatif baholash tizimini aniqlash.

Zamonaviy pedagogikada axborot texnologiyalari fanlarini o‘qitish bilimga asoslangan yondashuvdan kompetensiyaga yo‘naltirilgan ta’lim modeliga o‘tish bilan tavsiflanadi. Bu yondashuvda o‘qitish natijasi faqat bilim hajmi bilan emas, balki talabalarning o‘z bilimlarini amaliy va professional vaziyatlarda qo‘llay olish qobiliyati bilan belgilanadi. “Ma’lumotlar bazalari” fanida bu talab talabalarda ma’lumotlarni tashkil etish, qayta ishlash va tahlil qilish bo‘yicha tizimli tushuncha shakllantirishni anglatadi.

Kompetensiyaviy yondashuv predmet, kasbiy va metakognitiv kompetensiyalarni integratsiyalashni nazarda tutadi. AKT yo‘nalishlarida “Ma’lumotlar bazalari” fani fundamental matematik bilimlar bilan dasturiy ta’minot ishlab chiqish va ma’lumotlar tahlili kabi amaliy yo‘nalishlarni bog‘lovchi muhim tizimiy fan hisoblanadi.

Faoliyatga asoslangan yondashuv nuqtai nazaridan o‘qitish jarayoni o‘quv faoliyatining bosqichma-bosqich tashkil etilishi sifatida qaraladi. Ma’lumotlar bazalari fanida bu jarayon predmet sohasini tahlil qilish, ma’lumotlar modelini yaratish, MBBTda sxemalarni amalga oshirish, SQL so‘rovlarini tuzish va ularning samaradorligini baholashni o‘z ichiga oladi. Bu jarayonda so‘rov natijalarini tahlil qilish va tizim samaradorligini tushunish muhim ahamiyatga ega.

Shuningdek, formatif baholash konsepsiyasi ham muhim rol o‘ynaydi. U yakuniy natijani baholashdan ko‘ra, o‘quv jarayonini qo‘llab-quvvatlash va talabalar refleksiv fikrlashini rivojlantirishga qaratilgan[3]. Talabalar o‘z xatolarini tahlil qilish orqali bilimlarini chuqurlashtiradilar.

Raqamli ta’lim muhitida sun’iy intellekt texnologiyalari ham o‘qitish metodikasiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Sun’iy intellekt o‘quv jarayonida diagnostika, qayta aloqa va topshiriqlar murakkabligini moslashtirish vositasi sifatida xizmat qilishi mumkin. Biroq undan foydalanish talabalarning mustaqil fikrlashi va kasbiy mas’uliyatini rivojlantirishga xizmat qilishi lozim.

Shunday qilib, “Ma’lumotlar bazalari” fanini o‘qitishning nazariy asoslari kompetensiyaviy, faoliyatga asoslangan va formatif yondashuvlar uyg‘unligiga tayangan holda shakllanadi. Ushbu yondashuv sun’iy intelekt o‘qitish modelini ishlab chiqish uchun metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Ma’lumotlar bazalarini o‘qitishda kompetensiyaviy yondashuv va o‘quv natijalari tuzilmasi

Zamonaviy ta’lim tizimida kompetensiyaviy yondashuv oliy ta’limda o‘quv mazmuni va natijalarini shakllantirishning muhim metodologik asoslaridan biri hisoblanadi. Bu yondashuv talabalarda kelajakdagi kasbiy faoliyatda turli muammolarni hal qilishga yordam beradigan barqaror kasbiy ko‘nikmalarni shakllantirishga qaratilgan. “Ma’lumotlar bazalari” fanida bu yondashuv alohida bilimlarni o‘zlashtirishdan ko‘ra ma’lumotlarni loyihalash, amalga oshirish va optimallashtirishga oid kasbiy va metakognitiv kompetensiyalarni rivojlantirishni nazarda tutadi.

Ta’lim standartlari va AKT sohasidagi kasbiy talablar tahlili ma’lumotlar bazalarini o‘qitishda ko‘p bosqichli o‘quv natijalari tizimi mavjudligini ko‘rsatadi. Bu tizim nafaqat nazariy bilimlar va amaliy ko‘nikmalarni, balki tahlil qilish, tushuntirish va refleksiya qilish qobiliyatlarini ham o‘z ichiga oladi.

Konseptual darajada talabalar ma’lumotlar modellari, ularni tashkil etish tamoyillari va yaxlitlik cheklovlari haqida fundamental bilimlarni egallaydilar. Bu bosqichda predmet sohasini tushunish, ER-modellar yaratish va normallashtirish tamoyillarini qo‘llash muhim hisoblanadi.

Protsessual darajada talabalar konseptual modellarni MBBTda amaliyotga tatbiq etishni o‘rganadilar. Bu jarayon ma’lumotlar sxemasini yaratish, SQL so‘rovlarini yozish, tranzaksiyalarni boshqarish va ma’lumotlar bilan ishlash ko‘nikmalarini shakllantiradi.

Samaradorlik darajasida talabalar ma’lumotlar bazasi ishlashini tahlil qilish va optimallashtirishni o‘rganadilar. Bu bosqichda indekslardan foydalanish, jadvallarni bog‘lash strategiyalarini tanlash va so‘rov bajarilish rejalarini (EXPLAIN) tahlil qilish muhim ahamiyatga ega.

Metakritik daraja esa talabalarda refleksiya va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan. Bu darajada talabalar xatolarni aniqlash, turli yechimlarni solishtirish va qabul qilingan qarorlarning oqibatlarini baholashni o‘rganadilar. Sun’iy intellektdan foydalanish sharoitida taklif etilgan yechimlarni tanqidiy baholash ham muhim hisoblanadi[5].

Shunday qilib, o‘quv natijalarining ushbu tuzilmasi ma’lumotlar bazalarini o‘qitishda bosqichma-bosqich kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qiladi va talabalarning zamonaviy AKT sohasida samarali faoliyat yuritishiga yordam beradi.

1-rasmda AKT yo‘nalishlarida “Ma’lumotlar bazalari” fanini o‘qitishda o‘quv natijalarini shakllantirishning **piramidasimon modeli** tasvirlangan. Model talabalarning o‘quv faoliyati bosqichma-bosqich murakkablashib va chuqurlashib borishini — ya’ni fundamental tushunchalarni o‘zlashtirishdan boshlab metakritik kompetensiyalarni shakllantirishgacha bo‘lgan jarayonni aks ettiradi.

Pastki, **konseptual daraja**, ma’lumotlar modellari, ER-modellashtirish tamoyillari va normallashtirish asoslari bo‘yicha bazaviy bilimlarni shakllantirishni o‘z ichiga oladi. Bu bilimlar predmet sohasini to‘g‘ri tavsiflashni ta’minlaydi.

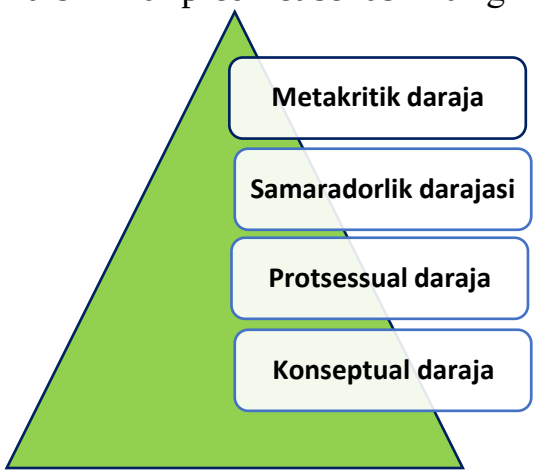

1-rasm. “Ma’lumotlar bazalari” fanini o‘qitishda o‘quv natijalarini shakllantirishning piramidal modeli

Protsessual daraja MBBT bilan ishlashning amaliy ko‘nikmalarini egallashga yo‘naltirilgan bo‘lib, SQL so‘rovlarini yozish, ma’lumotlar sxemasini loyihalash hamda tranzaksiyalarni boshqarishni o‘z ichiga oladi.

Samaradorlik darajasida so‘rovlarni tahlil qilish va optimallashtirish, indekslardan foydalanish hamda sun’iy intelekt vositalari yordamida bajarilish rejalarini talqin qilish ko‘nikmalari shakllanadi. Bu esa oddiy operatsiyalarni bajarishdan ongli muhandislik faoliyatiga o‘tishni ta’minlaydi[3].

Yuqori, **metakritik daraja**, refleksiya, dalillash va muqobil yechimlarni solishtirish qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan. Bu talabalar uchun asoslangan kasbiy qarorlar qabul qilish hamda o‘z faoliyatini va avtomatlashtirilgan tizimlar taklif qilgan yechimlarni tanqidiy baholash imkonini beradi.

Modelning piramidasimon tuzilishi darajalar o‘rtasidagi ierarxik bog‘liqlikni ko‘rsatadi va “Ma’lumotlar bazalari” fanini o‘qitish jarayonida kasbiy kompetensiyalarni bosqichma-bosqich shakllantirish mantiqini aks ettiradi.

Ma’lumotlar bazalarini o‘rganishda yo‘naltirilgan ta’lim vositasi sifatida sun’iy intellekt

Oliy ta’limda sun’iy intellekt texnologiyalarining keng joriy etilishi ta’lim shakllari va metodlarini sezilarli darajada o‘zgartirmoqda. Bu ayniqsa axborot-kommunikatsiya yo‘nalishidagi fanlarda yaqqol ko‘rinadi. “Ma’lumotlar bazalari” fanida sun’iy intellektdan foydalanish muhim ahamiyatga ega, chunki bu sohada nafaqat SQL sintaksisini bilish, balki ma’lumotlar bazasi tizimlarining ishlash mexanizmlarini tahlil qilish va asoslangan muhandislik qarorlarini qabul qilish ham zarur.

Taklif etilayotgan metodik modelda sun’iy intellekt tayyor javob beruvchi vosita emas, balki talabalarning o‘quv faoliyatini yo‘naltiruvchi didaktik vosita sifatida qaraladi. Bunday yondashuvda talaba faol bilish jarayonida ishtirok etadi, sun’iy intellekt esa maslahatlar, diagnostika va teskari aloqa orqali o‘quv jarayonini qo‘llab-quvvatlaydi.

Metodologik jihatdan bu yondashuv kompetensiyaviy va faoliyatga yo‘naltirilgan ta’lim tamoyillariga asoslanadi. Masalan, SQL so‘rovlari va ularning bajarilish rejalarini tahlil qilish jarayonida sun’iy intellekt talabaning e’tiborini muhim elementlarga qaratadi, qo‘shimcha savollar beradi va tahliliy fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi[5].

Sun’iy intellektning muhim didaktik vazifalaridan biri o‘quv qiyinchiliklarini aniqlashdir. Amaliy topshiriqlarni bajarish jarayonida tizim talabalar tomonidan yo‘l qo‘yilgan xatolarni aniqlaydi (masalan, noto‘g‘ri sxema loyihalash, indekslardan noto‘g‘ri foydalanish yoki SQL konstruksiyalarini noto‘g‘ri qo‘llash). Shu asosda individual o‘qitish yo‘nalishi shakllantiriladi.

Bundan tashqari, sun’iy intellekt formatif baholash tizimini qo‘llab-quvvatlaydi. U doimiy teskari aloqa berib, talabaga xatolar sababini tushunish, muqobil yechimlarni solishtirish va o‘z strategiyasini takomillashtirish imkonini yaratadi.

Shuningdek, bunday yondashuv akademik halollikni ta’minlashga ham yordam beradi. Sun’iy intellekt tayyor javob bermaydi, balki savollar berish va muammolarni aniqlash orqali talabalarni mustaqil fikrlashga undaydi.

Natijada, sun’iy intellektni explain-yo‘naltirilgan o‘qitish metodikasi bilan integratsiya qilish talabalarning tahliliy fikrlashini, refleksiyasini va kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi hamda zamonaviy AKT sohasida talab qilinadigan muhandislik vazifalarini hal qilishga tayyor mutaxassislarni tayyorlashga yordam beradi.

Xulosa. Oliy ta’lim tizimining raqamli transformatsiyasi va AKT yo‘nalishidagi mutaxassislarni tayyorlash sifatiga qo‘yilayotgan talablarning ortib borishi sharoitida nafaqat formal bilimlarni, balki ongli kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishga yo‘naltirilgan samarali metodik o‘qitish modellarini izlash alohida dolzarblik kasb etmoqda. Ushbu tadqiqot “Ma’lumotlar bazalari” fanini o‘qitish uchun bosqichma-bosqich o‘quv natijalarini shakllantirish, formativ baholash va sun’iy intellekt texnologiyalarini integratsiya qiluvchi sun’iy intelektga yo‘naltirilgan o‘qitish modeli ishlab chiqish va nazariy asoslashga qaratildi.

Tadqiqot davomida shuni ko‘rsatdiki, ma’lumotlar bazalarini o‘qitishda asosan SQL sintaksisini reproduktiv o‘zlashtirishga yo‘naltirilgan an’anaviy yondashuvlar talabalar analitik va metakritik kompetensiyalarining yetarli darajada shakllanishini ta’minlamaydi. Shu sababli, konseptual darajadan protseduraviy, ishlab chiqaruvchi va metakritik darajalarga bosqichma-bosqich o‘tishga asoslangan taklif etilgan model kelajakdagi mutaxassislarning professional tafakkurini shakllantirishning yaxlit pedagogik mantiqini yaratishga imkon beradi.

Tadqiqotning asosiy metodik natijalaridan biri — sun’iy intelektga yo‘naltirilgan yondashuvni ongli muhandislik faoliyatini rivojlantirish vositasi

sifatida asoslashdir. SQL so‘rovlarining bajarilish rejalari sun’iy intelektga yo‘naltirilgan tahlilidan foydalanish formativ baholash va o‘quv jarayonining intellektual qo‘llab-quvvatlanishi bilan uyg‘unlashganda, talabalarning topshiriqlarni shunchaki bajarishdan asoslangan qarorlar qabul qilish va o‘z faoliyatini tanqidiy tahlil qilish darajasiga o‘tishini ta’minlaydi. Bu esa nazariy bilimlar va amaliy ko‘nikmalarning yanada chuqur integratsiyasiga olib keladi.

Ishlab chiqilgan ta’lim platformasi arxitekturasi nazariy o‘quv materiallari, amaliy topshiriqlar, explain-analitik vositalar va formativ baholash mexanizmlarini yagona raqamli ta’lim muhitiga birlashtirish imkoniyatini ko‘rsatadi. Yo‘naltirilgan o‘qitish doirasida sun’iy intellekt texnologiyalarining integratsiyasi moslashuvchan ta’lim ssenariylarini yaratish, o‘qitish trayektoriyalarini shaxsiylashtirish va akademik halollik tamoyillarini buzmasdan qayta aloqa sifatini oshirish imkonini beradi.

Modelni qo‘llashning cheklovlari va istiqbollari tahlili shuni ko‘rsatdiki, texnologik va kadrlar bilan bog‘liq ayrim to‘siqlarga qaramay, sun’iy intelektga yo‘naltirilgan metodika turli ta’lim muhitlariga moslashish va kengaytirish uchun katta salohiyatga ega. Uning keyingi rivojlanishi empirik tadqiqotlar bazasini kengaytirish, universitetlararo hamkorlikni rivojlantirish va intellektual o‘qitish tizimlari bilan chuqurroq integratsiya qilish bilan bog‘liq.

Shunday qilib, tadqiqot natijalari oliy ta’limda kompetensiyaga yo‘naltirilgan va explain-yo‘naltirilgan yondashuvlarni rivojlantirishga hissa qo‘shadi hamda AKT yo‘nalishidagi ta’lim dasturlarini modernizatsiya qilishda qo‘llanishi mumkin. Taklif etilgan “Ma’lumotlar bazalari” fanini o‘qitish modeli zamonaviy axborot texnologiyalaridan nafaqat foydalanadigan, balki murakkab raqamli tizimlar sharoitida qarorlarni ongli ravishda tahlil qila oladigan, talqin qiladigan va optimallashtira oladigan mutaxassislarni tayyorlash uchun metodik asos yaratadi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Banihashem, S.K., Aliabadi, K., Pour, S. (2025). Oliy ta’limda formativ baholash va qayta aloqa modellari bo‘yicha tizimli tahlil: ta’lim dizayni va ta’lim analitikasi yo‘nalishlari. Review of Educational Research, 95(2). https://doi.org/10.3102/00346543251328861

2. Tripathi, N. (2025). NoSQL ma’lumotlar bazalarini o‘qitish: modellar, vositalar va o‘qitish usullarining tahlili. Journal of Systems and Software, 226, 112391. https://doi.org/10.1016/j.jss.2025.112391

3. Sooriamurthi, R., va boshqalar. (2025). Ma’lumotlar bazasi ta’limida SQL so‘rovlarini tahlil qilish uchun generativ sun’iy intellekt vositasi. Journal of Information Systems Education, 36(1). https://doi.org/10.1145/3716837.3716838

4. Farinetti, L., va boshqalar. (2025). SQL ni o‘rganishda ChatGPT dan foydalanishga tanqidiy yondashuv: loyihalash va auditoriya tajribasi. ACM SIGCSE konferensiyasi materiallari, 2025. https://doi.org/10.1145/3641555.3705206

5. *Wójtowicz, A., Prill, M. (2025). Moodle tizimidagi CodeRunner yordamida relyatsion ma’lumotlar bazalari kurslari: SQL dasturlash topshiriqlarini mijoz–server ma’lumotlar bazasi dvijoklariga kengaytirish. ACM SIGCSE konferensiyasi materiallari, 2025. https://doi.org/10.1145/3641554.3701830*

MASOFAVIY TA’LIM TIZIMLARIDA TALABA PROFILINING IMKONIYATLARI

Sobirov R.A., *TATU Samarqand filiali “Kompyuter tizimlari” kafedrasi katta o‘qituvchisi. sruzimboy44@gmail.com*
Qulmatov. M.B., Usmonov Z.J., *International Digital University, “Raqamli iqtisodiyot va axborot tizimlari” kafedrasi, kulmatov.mukhriddin@idu.uz*

Annotatsiya. *Mazkur ishda masofaviy ta’lim tizimlarida talaba profilining asosiy imkoniyatlari tahlil qilinadi. Talaba profili orqali o‘quv kurslariga kirish, topshiriqlarni bajarish, baholarni kuzatish hamda o‘qituvchi bilan muloqot qilish imkoniyatlari yoritilib, uning ta’lim jarayonidagi ahamiyati ko‘rsatib beriladi.*

Kalit so‘zlar. *Masofaviy ta’lim, Canvas platformasi, LMS tizimi, talaba profili, o‘quv jarayoni, elektron ta’lim.*

Аннотация. *В данной работе анализируются основные возможности профиля студента в системах дистанционного обучения. Рассматриваются функции доступа к учебным курсам, выполнения заданий, отслеживания оценок и взаимодействия с преподавателем, а также показано значение профиля студента в образовательном процессе.*

Ключевые слова*: дистанционное обучение, платформа Canvas, система управления обучением (LMS), профиль студента, учебный процесс, электронное обучение.*

Annotation. *This study analyzes the main capabilities of the student profile in distance learning systems. The possibilities of accessing courses, submitting assignments, tracking grades, and communicating with instructors are discussed, highlighting the importance of the student profile in the educational process.*

Keywords: *Distance learning, Canvas platform, LMS system, student profile, learning process, e-learning.*

Kirish. Hozirgi yashab kelayotgan davrimizning ustuvor vazifalaridan bu - ta’limda sifatni yaxshilash va takomillashtirish hisoblanadi. Ta’limdagi islohotlar kelajakda katta samara berishini rivojlangan mamlakatlarning tajribasi yaqqol isbotlab turibdi. Bugun mamlakatimizda aynan ta’lim sohasiga yangicha boshqaruv tizimlarini joriy etish, ta’lim jarayonini tashkil etish darajasini jahon tajribasi asosida rivojlantirish, ta’lim sifatini oshirish va kelajakda mutaxassislarning mas’uliyatini rivojlantirish dolzarb masalaga aylangan. Aynan shu maqsadlarni ko‘zda tutgan O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF60-son bilan tasdiqlangan “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi farmoni va O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020- yil 31-dekabrdagi 824-son “Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim jarayonini tashkil etish bilan bog‘liq tizimni takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarorlari ijrosini ta’minlash maqsadida oliy ta’lim muassasalarida kredit-modul tizimi bosqichma-bosqich joriy qilina boshladi[1].

Kredit-modul tizimining joriy etilishi o‘qituvchi va talabaning hamkorlikda ishlashida muhim omil hisoblanadi. Talaba esa yo‘naltirilgan obyekt tomon mustaqil harakat qiladi. Eng katta urg‘u ham talabalarning mustaqil ta’lim olishiga qaratiladi. O‘quv jarayonida mustaqil ta’lim olishning ahamiyati ortadi va bu kelajakda mutaxassislarning mustaqilligi, ijodiy tashabbuskorligi hamda faolligini oshirishga olib keladi. Kredit-modul tizimida universitet talabalari har doim

o‘qituvchi va kursdoshlaridan yordam hamda maslahat olish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu esa o‘zaro hamjihatlikni mustahkamlaydi va jamoada ishlash ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Bugungi kunda ko‘pchilik oliy ta`lim muassasalarida ta`limni boshqaruv tizimi sifatida HEMIS, Moodle, Google Classroom va Canvas tizimlaridan foydalanib kelmoqdalar [1,2].

HEMIS masofaviy o‘qitish platformasining funksional tahlili

HEMIS tizimi oliy ta`lim faoliyatini avtomatlashtirish hisobiga ma’muriy xodimlar, professor-o‘qituvchilar va talabalarga elektron ta’lim xizmatlarini taqdim etadi. HEMIS axborot tizimi — bu o‘qituvchilarning kaliti, shaffoflikni ta’minlaydigan yagona platforma sifatida ma’lumotlar kiritiladigan baza hisoblanadi. HEMIS tizimining umumiy strukturasini quydagicha keltirishimiz mumkin [3]:

1-rasm. Hemis tizimining umumiy funksional tuzulishi.

Hemis student. Talaba profili orqali quydagilarni amalga oshirish mumkin: Alohida talaba login va paroli bilan kiriladi. Identifikatsion kodni talaba istalgan vaqtda o‘zgartirish mumkin [2].

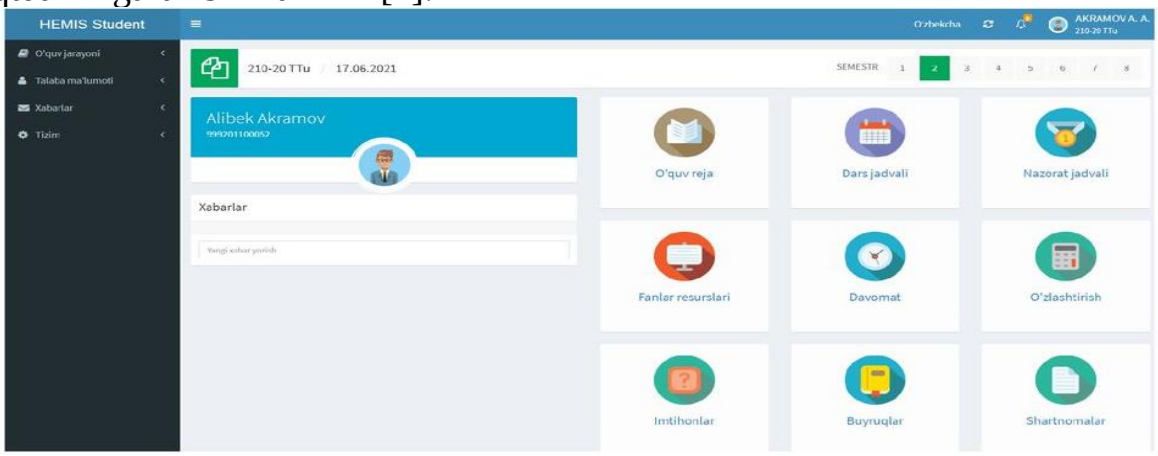

O‘quv reja **–** ushbu bo‘limda talaba butun kurs davomida o‘tiladigan fanlar, kreditlar va ularning o‘quv yuklamalari haqida ma’lumot oladi. Ushbu bo‘limda talabaga biriktirilgan yoki taklif qilinayotgan fanlar ro‘yhati va baholash me`zonlari bilan tanishadi.

Fan resurslari **–** bo‘limda talabaning semester davomida o‘qitiladigan fanlar bo‘yicha o‘quv materiallar beriladi. Asosan adabiyotlar, ma’ruza matnlari video va audio malumotlarni talaba ushbu bo ‘limdan olishi mumkin bo‘ladi.

Dars jadvali - bu bo‘lim orqali talaba o‘zing dars jadvalini va uning qayerda bo‘lishini tizim orqali to‘g‘ridan-to‘g‘ri bilishi mumkin bo‘ladi.

O‘zlashtirish ko‘rsatkichi **–** tizimning muhim funksiyalaridan hisoblanib talaba fanlardan berilgan topshiriqlar bo‘yicha o‘zining reyting baholarini kuzatib boradi. Talabaning umumiy fan bo‘yicha reyting ko‘rsatkichi modul tugagandan keyin shakillantiriladi va bazada avftomatik saqlanadi[3].

Xabarlar **–** talaba to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘qituvchi bilan chat orqali murojatlarni yuborishi mumkin. Izohlar qoldirish, o‘qituvchi tomonidan talabaga eslatmalar berib boriladi.

Topshiriqlar **–** talabaga semester davomida o‘qitiladigan fanlardan topshiriqlar berib boriladi. Talaba topshiriqlarni belgilangan muddatda tizimga yuklashi va topshiriqlar bo‘yicha reyting ballarni muntazam kuzatib borishi mumkin. Undan tashqari o‘qituvchi tamonida berilgan mavzular bo‘yicha test topshiriqlari beriladi, talaba bilimini tekshirib ko‘rishi uchun testlarni ishlashi va mavzularni mustahkamlab olish imkoniga ham ega bo‘ladi[3].

Davomat – agar talaba belgilangan dars jadvali asosida darsga qatnashmasa, talaba profilidan darsga qatnashmaganlik belgilarini va umimiy qoldirgan dars soatlarni ko‘rib olishi mumkin.

Buyruqlar – ushbu bo‘limda talaba o‘ziga nisbatan fakultet dekanati yoki oliy ta`lim muassasasi rahbariyati tomonidan ishlab chiqilgan buyruqlar joylashgan. Bu buyruqlar bo‘lishi mumkin talabaning o‘qishga qabul qilinganlik to‘g‘risidagi ma`lumotlar, kursdan-kursga ko‘chirilganlik to‘g‘risidagi buyruqlar va hakazo.

Shartnomalar – talaba agar to‘lov shartnomasi asosida ta`lim olayotgan bo‘lsa mazkur bo‘limda to‘lov shartnomasi shakillantiriladi. Oliy ta`lim muassasasi buxgalteriya bo‘limi tomonidan talabaga to‘lov shartnomasi rasmiylashtirilgan bo‘lsa, talaba to‘lov shartnomasini tizimning o‘zidan yuklab olish imkoniga ega bo‘ladi. Bu esa talabaga ortqcha ovoragarchiliklarni oldini oladi[3].

Ma’lumotlar – Talaba ID guvohnomasining elektron varianti, shartnomalar, reyting daftarcha, o‘quv varaqasi, nazoratlar jadvali, talaba davomati to‘g‘risidagi umumiy ma’lumotlar, buyruqlar va boshqa tegishli ma’lumotlar

Yuqoridagilar talabaning hemis tizimidan foydalanishi mumkin bo‘lgan oxirgi shakildagi funksionallar hisoblanadi. Oliy ta’lim jarayonlarini boshqarish – HEMIS axborot tizimi 100 dan ortiq boshqa axborot tizimlari bilan integratsiya qilingan[3].

Moodle tizimida masofaviy o‘qitish platformasining funksional tahlili

Kredit-modul tizimida o‘qitishni samarali tashkil etishda ta`lim muassasasining ta’lim axborot tizimlarini samarali ishlab chiqish zarurdir. Bugungi kunda o‘quv jarayonini samarali tashkil etish maqsadida, ta`limni boshqarish tizimlariga ehtiyoj nihoyatda ortgan, jumladan o‘quv jarayonida LMS(Learning management systems) ta`limni boshqaruv tizimlarini joriy etish keng qo‘llanimoqda[4].

Moodle – bu o‘qituvchilar tomonidan online-kurslarni yaratish uchun maxsus ishlab chiqilgan sayt tarkibini boshqarish tizimi (Content Management System - CMS) dir. Uni ko‘pincha E-learning tizimlarni o‘qitishni boshqarish

tizimlari (Learning Management Systems - LMS) yoki virtual o‘qitish vositasi (Virtual Learning Environments - VLE) deb ham atashadi[4].

Moodle tizimi asosan mudulli obyektga mo‘ljallangan dinamik ta’lim muhitini boshqarish tizimi bo‘lib hisoblanadi. Moodle tizimining asoschisi Avstraliyaning Curtin universiteti “Kompyuter ilmi va ta’lim” yo‘nalishi o‘qituvchisi Martin Dougiamas bo‘lib, u bu sistemani yaratish g‘oyasini 1999-yilda ilgaru surdi va 2002-yilda Moodle 1.0 tizimini yaratdi. Bu sistema bepul kengaytirilgan dasturiy kompleks bo‘lib, o‘zining funksional imkoniyatlariga asosan keng miqiyosida masofaviy ta’lim oluvchilarga qulayliklar yaratib beradi. Bugungi kunda moodle tizimidan jahonning nufuzli universitetlari ta’lim berish jarayonida foydalanib kelmoqda. Moodle - masofaviy ta’limni boshqarish tizimining bugungi kunda jahonning 200 ga yaqin mamlakatlarida 70 tilga mo‘ljallangan 46 mingdan ortiq ta’lim portallari bo‘lib, unga 2 mlnga yaqin foydalanuvchilar ro‘yxatdan o‘tkazilgan va ular 300 dan ortiq ishlab chiqaruvchi dasturchilarni o‘zida mujassamlashtirgan [3].

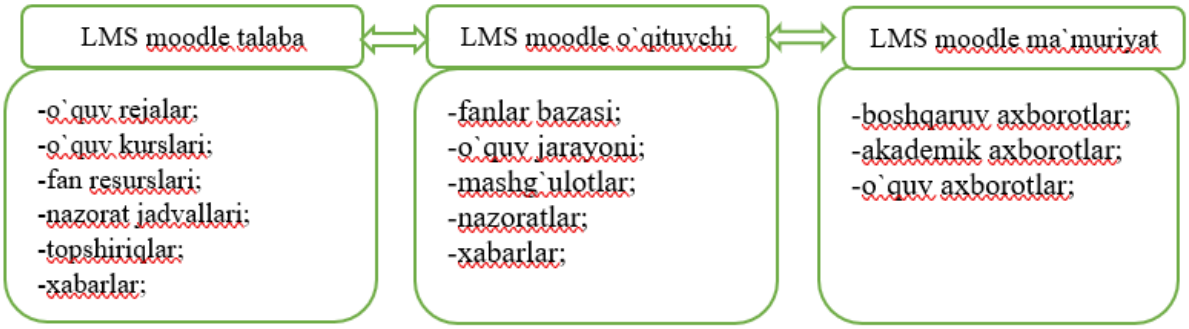

2-rasm. Moodle tizimining umumiy funksional tuzulishi.

O‘quv rejalar – ushbu bo‘limda talaba butun kurs davomida o‘tiladigan fanlar, kreditlar va ularning o‘quv yuklamalari haqida ma`lumot oladi. Ushbu bo‘limda talabaga biriktirilgan yoki taklif qilinayotgan fanlar ro‘yhati va baholash me`zonlari bilan tanishadi.

O‘quv kurslari – ushbu bo‘limda talaba talaba o‘quv semestri davomida o‘qitilgan fanlar bo‘yicha kurs ma`lumotlari va fan resurslarini olishlari mumkin bo‘ladi.

Fan resurslari – bo‘limda talabaning semester davomida o‘qitiladigan fanlar bo‘yicha o‘quv materiallar beriladi. Asosan adabiyotlar, ma`ruza matnlari video va audio malumotlarni talaba ushbu bo‘limdan olishi mumkin bo‘ladi.

Nazorat jadvallari – bu bo‘lim orqali talaba o‘zing fan bo‘yicha belgilan nazorat jadvalini va uning qayerda bo‘lishini tizim orqali to‘g‘ridan-to‘g‘ri bilishi mumkin bo‘ladi.

Topshiriqlar – talabaga semester davomida o‘qitiladigan fanlardan topshiriqlar berib boriladi. Talaba topshiriqlarni belgilangan muddatda tizimga yuklashi va topshiriqlar bo‘yicha reyting ballarni muntazam kuzatib borishi mumkin.

Xabarlar – bu moodle xabar almashish tizimi bo‘lib, u yerda kurslaringizdagi boshqa foydalanuvchilar bilan muloqot qilishingiz mumkin[3].

Canvas tizimida masofaviy o‘qitish platformasining funksional tahlili

Canvas – bu o‘quv jarayonini samarali tashkil etish, barcha kerakli ta'lim elementlarini avtomatlashtirishga yordam beradigan ta'limni boshqarish tizimi. Bugungi kunda, Canvas akademik va ta’lim muassasalari (maktablar, kollejlar, institutlar, universitetlar) tomonidan ishlatiladi, 3000 dan ortiq ta'lim muassasalari ushbu platformani tanladi (Stenford, Garvard, Penn, Kentukki universiteti va boshqalar)[3].

Talabalar o‘qituvchisi kurs uchun ruxsat bergan istalgan Canvas sohasida qatnashishi mumkin. Talabalar bir yoki bir nechta kurslar bilan bog‘lanishi mumkin va ish topshirishlari, baholar, topshiriqlar va voqealarni ko‘rishlari va boshqa kurs a’zolari bilan muloqot qilishlari mumkin[3].

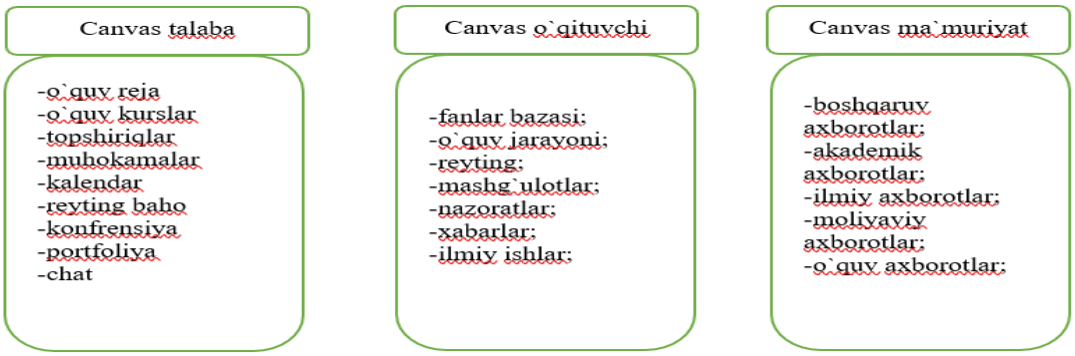

3-rasm. Canvas tizimining umumiy funksional tuzilishi.

Ta’lim muassasasiga qarab, talabalar Canvas kurslariga kirishning turli darajalariga ega bo‘lishi mumkin. Talabalar barcha o‘tmish, joriy va kelajakdagi kurslarga kirishlari mumkin. Shu bilan bir qatorda, talabalar individual kurslarga yozilishi mumkin. Talabalar kursga avtomatik ravishda SIS importi orqali yoki o‘qituvchi tomonidan qo‘lda yoki o‘z-o‘zidan ro‘yxatdan o‘tish orqali yozilishi mumkin[4].

Kirish. Talabalar Canvas tizimiga ta`lim olayotgan muassasalari tamonidan tizimga kiritiladi. Agar talaba tizimga mavjud bo‘lmasa Canvas tizimidan o‘zlari ro‘yhatdan o‘tishlari mumkin.

E'lonlar. Canvas tizimi mamuriyati, muasassa boshqaruv hodimlari va fan mashg‘ulotlari bo‘yicha berilgan e`lonlarni muntazam ko‘rib borishi va izohlar qoldirishi mumkin bo‘ladi.

Topshiriqlar. Ushbu menyu orqali fanlar bo‘yicha berilgan topshiriqlarni bajarish ularni tahrirlash va qayta yuborishlari mumkin. Agar sizda topshiriqlar havolasi mavjud bo‘lmasa, siz foydalanuvchi yoki kurs boshqaruv paneli, Syllabus, Baho kitobi, Kalendar yoki Modullar orqali topshiriqlarga kirishingiz mumkin.

Kalendar. Talab a`zo bo‘lgan barcha kurslarni o‘z ichiga oladi. Calendar orqali siz mashg‘ulotlarning vaqti va kunini aniqlab olishingiz mumkin. Undan tashqari Canvas tizimida talabaning kurs bo‘yicha topshirishi kerek bo‘lgan topshiriqlar sanasini ham ko‘rib borishi va o‘zlari uchun alohida topshiriq vaqtlarini ham belgilab borishlari mumkin.

Chat vositasidan kurs foydalanuvchilari bilan real vaqtda suhbatlashish uchun foydalanish mumkin. Kursdagi istalgan foydalanuvchi chat suhbatida qatnashishi mumkin. Kurs suhbatidagi barcha tarkibni kursdagi har kim ko‘rishi mumkin. Hozirda kurs suhbati uchun yuklanish chegarasi yo‘q, lekin kurs

foydalanuvchilarining ko‘pligi ishlashga ta'sir qilishi mumkin. Chat ro‘yxatida paydo bo‘lishi uchun foydalanuvchi chat vositasini faol ravishda ko‘rishi kerak.

Hamkorlik. Agar muassasangiz ruxsat bersa, kursda hamkorlik yaratishingiz mumkin. Sizning o‘qituvchingiz har doim siz yaratgan har qanday hamkorlikni ko‘rishi mumkin, ammo boshqa talabalar faqat ular bilan baham ko‘rilgan hamkorlikni ko‘rishlari mumkin. Agar o‘qituvchingiz sizni kurs guruhiga qo‘shgan bo‘lsa, siz har doim guruh ichida hamkorlik yaratishingiz mumkin. Google Docs har bir hamkorlikda 50 tagacha foydalanuvchi qo‘shish imkonini beradi va barcha foydalanuvchilar bir vaqtning o‘zida hujjatni ko‘rishlari va tahrirlashlari mumkin.

Konferentsiya. Konferentsiyalar sahifasi kursdagi barcha konferentsiyalarni ko‘rish imkonini beradi. Talaba sifatida siz ishtirok etishga taklif qilingan konferentsiyalarda qatnashishingiz mumkin. Talabalar guruhlarida siz yangi konferentsiyalar yaratishingiz, konferentsiyalarni boshlashingiz va yakunlangan konferentsiyalarni boshqarishingiz mumkin[4].

Kurs navigatsiyasi. Agar siz talaba sifatida kursga ro‘yxatdan o‘tgan bo‘lsangiz, Kursning bosh sahifasi kursingizda harakatlanishingizga va kurs ishingizni boshqarishingizga yordam beradi. Kurs navigatsiyasi menyusi har doim tegishli sahifalarida ko‘rinadi.

Muhokamalar. Bu kurs doirasidagi dolzarb muhokamalar. Munozaralar so‘nggi faoliyat bo‘yicha tartiblangan. Siz ushbu bo‘lim sarlavhasini faqat ushbu bo‘limda muhokamalar mavjud bo‘lganda ko‘rasiz va taxrirlaysiz.

Baholar. Kursdagi "Baholar" sahifasida barcha kurs topshiriqlari uchun barcha joriy baholar ko‘rsatiladi. Shuningdek, siz reyting tafsilotlari, sharhlar va bo‘limlarni ko‘rishingiz mumkin. Agar o‘qituvchingiz bir nechta baholash davrlaridan foydalanayotgan bo‘lsa, siz topshiriqlarni baholash davri bo‘yicha ham filtrlashingiz mumkin. Agar sizda yakunlangan kurslaringiz bo‘lsa va ularning mazmuniga kirish imkoniga ega bo‘lsangiz, istalgan faol kursdan o‘sha baholarni ko‘rishingiz mumkin[4].

Xabarlar - bu Canvas xabar almashish tizimi bo‘lib, u yerda kurslaringizdagi boshqa foydalanuvchilar bilan muloqot qilishingiz mumkin.

Talabalar o‘qituvchisi kurs uchun ruxsat bergan istalgan Canvas sohasida qatnashishi mumkin. Talabalar bir yoki bir nechta kurslar bilan bog‘lanishi mumkin va ish topshirishlari, baholar, topshiriqlar va voqealarni ko‘rishlari va boshqa kurs a'zolari bilan muloqot qilishlari mumkin.

Ta'lim muassasasiga qarab, talabalar Canvas kurslariga kirishning turli darajalariga ega bo‘lishi mumkin. Talabalar barcha o‘tmish, joriy va kelajakdagi kurslarga kirishlari mumkin. Shu bilan bir qatorda, talabalar individual kurslarga yozilishi mumkin.

Xulosa. Masofaviy o‘qitish tizimi masofaviy o‘qitishni tashkil qilish, o‘quv jarayonini qo‘shimcha qo‘llab-quvvatlash tizimi, elektron hujjat aylanishi, elektron o‘quv materiallarini yaratish, o‘rganilayotgan fan doirasida boshqaruvni boshqarish va taraqqiyotni baholash va maslahat berish uchun dasturiy ta‟minotdir. Masofaviy o‘qitish o‘qituvchi va talaba bir-biridan uzoq bo‘lsa, o‘qitishga imkon beradigan Internet texnologiyalaridan faol foydalanishni nazarda tutadi. Endi

buning uchun Internet yoki mahalliy kompyuter tarmoqlarining imkoniyatlaridan foydalanilmoqda. Zamonaviy ta‟lim sohasi ta‟limning bir necha shakllarini taklif etadi: kunduzgi, sirtqi, kechki, sirtqi va masofaviy o‘qitish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. *Mirziyoyev SH.M. “O‘zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta’lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida’’gi 06.11.2020-yildagi PF-6108 sonli farmoni.*
2. *B. Anthony Jr. et al., “Blended Learning Adoption and Implementation in Higher Education: A Theoretical and Systematic Review. Tech Know Learn, 2020.*
3. *Will Robertson. The Canvas learning management system and LATEXML. July 20, 2018. 102 page.*
4. *Al-Ataby, A. (2021). Hybrid Learning Using Canvas LMS. European Journal of Education and Pedagogy, 2(6), 27–333. https://doi.org/10.24018/ejedu.2021.2.6.180*
5. *Michael Simonson, Sharon Smaldino, Susan M. Zvacek, and Linda Sherry. Teaching and Learning at a Distance: Foundations of Distance Education. Charlotte: Information Age Publishing, 2019.*
6. *Sobirov R.A., Axrorov M.SH. Talabalarning kaspiy kompitentlikni aniqlashning zamonaviy psixodiognastik dasturiy vositalaridan foydalanish samaradorligi. Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU Samarqand filiali “Zamonaviy axborot, kommunikatsiya texnologiyalari va AT-ta’lim tatbiqi muammolari” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjumani ma’ruzalar to‘plami // Samarqand. 24-25 noyabr 2021-yil. // ISBN 978-9943-6558-6-7. II-tom. 156-157 bb.*
7. *Муртазаева, У.И., Наркулов, А.С., & Собиров, Р.А. (2017). Особенности нетрадиционных методов обучения в профессиональном образовании. Научное знание современности, (6), 93-96.*

ZAMONAVIY RAQAMLI TA’LIM TIZIMIDA SUN’IY INTELLEKTDAN FOYDALANISH: KADRLAR TAYYORLASHNING LINGVISTIK VA IJTIMOIY-GUMANITAR MODELLARI

Tashtemirova Nadira Nematillaevna, *DsC, Raqamli texnologiyalar va sun’iy intelektni rivojlantirish ilmiy tadqiqot instituti ilmiy kotibi,*
e-mail: nodira3110@mail.ru

Annotatsiya. *Ushbu maqolada zamonaviy raqamli ta’lim tizimida sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishning nazariy va amaliy jihatlari tahlil qilinadi. Xususan, kadrlar tayyorlash jarayonida lingvistik modellar (tabiiy tilni qayta ishlash, avtomatik tarjima, intellektual baholash tizimlari) hamda ijtimoiy-gumanitar yondashuvlar (kommunikativ kompetensiya, tanqidiy fikrlash, ijtimoiy moslashuv) asosida ta’lim samaradorligini oshirish mexanizmlari yoritiladi. Shuningdek, sun’iy intellektga asoslangan adaptiv ta’lim platformalari, shaxsiylashtirilgan o‘qitish muhiti va ta’lim analitikasi imkoniyatlari kadrlar raqobatbardoshligini ta’minlash omili sifatida asoslanadi. Tadqiqotda raqamli transformatsiya sharoitida inson kapitali rivojida gumanitar va texnologik integratsiyaning ahamiyati ilmiy jihatdan asoslab beriladi.*

Kalit so‘zlar: *sun’iy intellekt, raqamli ta’lim, lingvistik modellar, gumanitar yondashuv, adaptiv o‘qitish.*

Аннотация. *В данной статье анализируются теоретические и практические аспекты использования технологий искусственного интеллекта в современной цифровой системе образования. В частности, освещаются механизмы повышения эффективности образования в процессе подготовки кадров на основе лингвистических моделей*

(обработка естественного языка, автоматический перевод, интеллектуальные системы оценки) и социально-гуманитарных подходов (коммуникативная компетентность, критическое мышление, социальная адаптация). Также обосновываются возможности адаптивных образовательных платформ на основе искусственного интеллекта, персонализированных учебных сред и образовательной аналитики как фактор обеспечения конкурентоспособности кадров. В исследовании научно обосновывается важность гуманитарной и технологической интеграции в развитии человеческого капитала в контексте цифровой трансформации.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, цифровое образование, лингвистические модели, гуманитарный подход, адаптивное образование.*

Abstract. *This article analyzes the theoretical and practical aspects of the use of artificial intelligence technologies in a modern digital education system. In particular, the mechanisms for increasing the effectiveness of education in the process of training personnel based on linguistic models (natural language processing, automatic translation, intelligent assessment systems) and socio-humanitarian approaches (communicative competence, critical thinking, social adaptation) are highlighted. Also, the possibilities of adaptive educational platforms based on artificial intelligence, personalized learning environments and educational analytics are substantiated as a factor in ensuring personnel competitiveness. The study scientifically substantiates the importance of humanitarian and technological integration in the development of human capital in the context of digital transformation.*

Keywords: *artificial intelligence, digital education, linguistic models, humanitarian approach, adaptive education.*

Kirish. Jahonda raqamli transformatsiya jarayonlari ta’lim tizimi mazmuni va shaklini tubdan o‘zgartirmoqda. Ayniqsa, sun’iy intellekt (AI) texnologiyalari - tabiiy tilni qayta ishlash (NLP), ta’lim analitikasi, adaptiv o‘qitish platformalari va intellektual test tizimlari - kadrlar tayyorlash sifatini oshirishning asosiy vositasiga aylanmoqda. YuNESKO va OECD tahlillariga ko‘ra, 2023-2025- yillarda dunyo universitetlarining katta qismi ta’lim jarayoniga AI-asosli baholash va shaxsiylashtirilgan o‘qitish mexanizmlarini joriy etgan. Bu esa raqobatbardosh mutaxassis tayyorlashda lingvistik va ijtimoiy-gumanitar kompetensiyalar bilan texnologik ko‘nikmalarni uyg‘unlashtirish zarurligini ko‘rsatadi.

Asosiy qism. O‘zbekistonda ham raqamli ta’limni rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishi sifatida belgilangan. Shavkat Mirziyoyev tomonidan 2020- yil 5- oktabrda qabul qilingan **“Raqamli O‘zbekiston - 2030” strategiyasi** (PF-6079)da ta’lim sohasini to‘liq raqamlashtirish, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish va raqamli kompetensiyalarga ega kadrlar tayyorlash vazifasi qo‘yilgan. Ushbu hujjatda elektron ta’lim platformalarini rivojlantirish, masofaviy ta’lim imkoniyatlarini kengaytirish va ta’lim jarayonida intellektual axborot tizimlarini qo‘llash alohida ta’kidlangan.

Shuningdek, 2021-yil 17-fevraldagi “Sun’iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarorda AI texnologiyalarini iqtisodiyot tarmoqlari bilan bir qatorda ta’lim sohasiga joriy etish, mutaxassislar tayyorlash va ilmiy tadqiqotlarni qo‘llab-quvvatlash vazifalari belgilab berilgan. Bu esa lingvistik modellar - avtomatik tarjima, nutqni tanish, intellektual testlash - hamda ijtimoiy-gumanitar tahlil vositalarini ta’lim jarayoniga tatbiq etish uchun huquqiy va institutsional asos yaratdi.

2022–2026- yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi (PF-60)da oliy ta’limda raqamli texnologiyalarni keng joriy qilish, IT-parklar va inkubatsiya markazlari faoliyatini kuchaytirish, ta’lim mazmunini xalqaro standartlar asosida yangilash belgilangan. Bu hujjatda “inson kapitali”ni rivojlantirish ustuvor vazifa sifatida qayd etilgan bo‘lib, zamonaviy raqamli ta’lim muhitida gumanitar va texnologik bilimlarni integratsiyalashga alohida urg‘u berilgan.

Amaliyotda bu jarayon quyidagi misollarda namoyon bo‘lmoqda:

- Oliy ta’lim muassasalarida Moodle, Google Classroom va AI-asosli test platformalari orqali adaptiv baholash tizimlari joriy etilmoqda;
- Tabiiy tilni qayta ishlash algoritmlari yordamida talabalarning esse va yozma ishlarini avtomatik tahlil qilish tizimlari sinovdan o‘tkazilmoqda;
- Onlayn ta’lim platformalarida talabaning individual o‘qish traektoriyasini shakllantiruvchi intellektual tavsiya tizimlari ishlab chiqilmoqda.

Lingvistik modellar ta’lim jarayonida til kompetensiyalarini rivojlantirish, axborotni qayta ishlash va kommunikatsiya samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Ijtimoiy-gumanitar modellar esa shaxsning ijtimoiy moslashuvi, tanqidiy fikrlashi va axloqiy mas’uliyatini shakllantirishga qaratilgan. Sun’iy intellekt ushbu ikki yo‘nalishni birlashtirib, kadrlar tayyorlashda integrativ yondashuvni ta’minlaydi.

Shu tariqa, zamonaviy raqamli ta’lim tizimida sun’iy intellektdan foydalanish - bu faqat texnik yangilanish emas, balki kadrlar tayyorlashning mazmun-mohiyatini o‘zgartiruvchi, lingvistik va ijtimoiy-gumanitar modellar uyg‘unligiga asoslangan strategik jarayondir.

Zamonaviy raqamli ta’lim tizimida sun’iy intellektdan foydalanishni konkret holat (case study) asosida ko‘rib chiqamiz. Masalan, oliy ta’lim muassasasida “Pedagogika va tilshunoslik” yo‘nalishida kadrlar tayyorlash jarayoniga AI-asosli raqamli platforma joriy etildi deb tasavvur qilamiz.

1. Lingvistik model asosida intellektual baholash tizimi. Talabalarning yozma ishlari (esse, maqola, tahlil) tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) algoritmlari orqali avtomatik tekshiriladi. Tizim quyidagi parametrlarni baholaydi:

- grammatik to‘g‘rilik;
- uslubiy yaxlitlik;
- mantiqiy bog‘lanish;
- akademik halollik (plagiat tahlili);
- terminologik aniqlik.

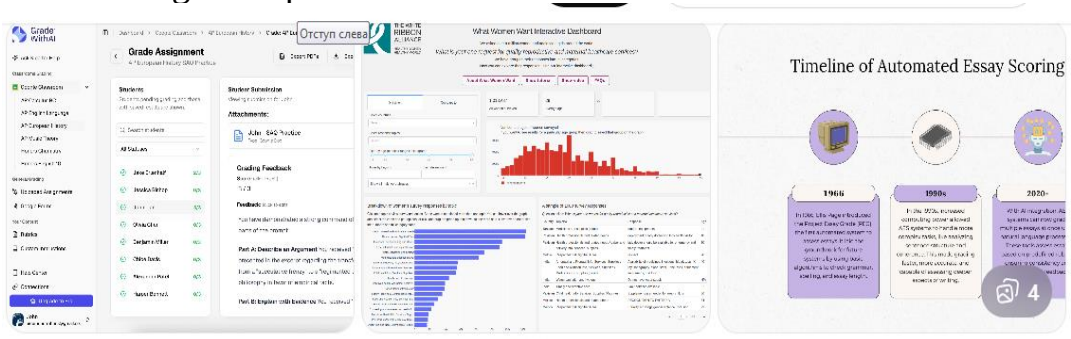

Konkret natija:

- 100 nafar talabaning yozma ishlarini tekshirish vaqti 5-6 soatdan 20-30 daqiqagacha qisqardi;
- Baholashda inson omili ta’siri kamaydi;
- Talabaga avtomatik ravishda individual tavsiyalar berildi.

Bu holatda lingvistik model til kompetensiyasini rivojlantirish bilan birga analitik fikrlashni ham kuchaytiradi.

2. Adaptiv o‘qitish modeli (shaxsiylashtirilgan ta’lim traektoriyasi). AI-platforma har bir talabaning bilim darajasi, faolligi va test natijalarini tahlil qiladi. Shu asosda:

- Qiyin mavzular bo‘yicha qo‘shimcha material yuboriladi;
- Tez o‘zlashtirayotgan talabaga murakkab keyslar taklif qilinadi;
- Video, infografika yoki matnli format individual ravishda tavsiya etiladi.

Konkret natija:

- O‘zlashtirish ko‘rsatkichi 15-20% ga oshdi;
- Akademik qarzdorlik kamaydi;
- Talabalarning mustaqil ta’limga qiziqishi kuchaydi.

Bu model ijtimoiy-gumanitar jihatdan shaxsga yo‘naltirilgan ta’limni ta’minlaydi.

3. Ijtimoiy-gumanitar kompetensiyalarni shakllantirish. Sun’iy intellekt orqali virtual muloqot muhiti yaratiladi (AI-chatbot yoki simulyatsiya platformasi). Masalan:

- Talaba virtual intervyuda ishtirok etadi;
- Nizoli ijtimoiy vaziyat bo‘yicha qaror qabul qiladi;
- Tizim kommunikatsiya madaniyati va argumentatsiya darajasini baholaydi.

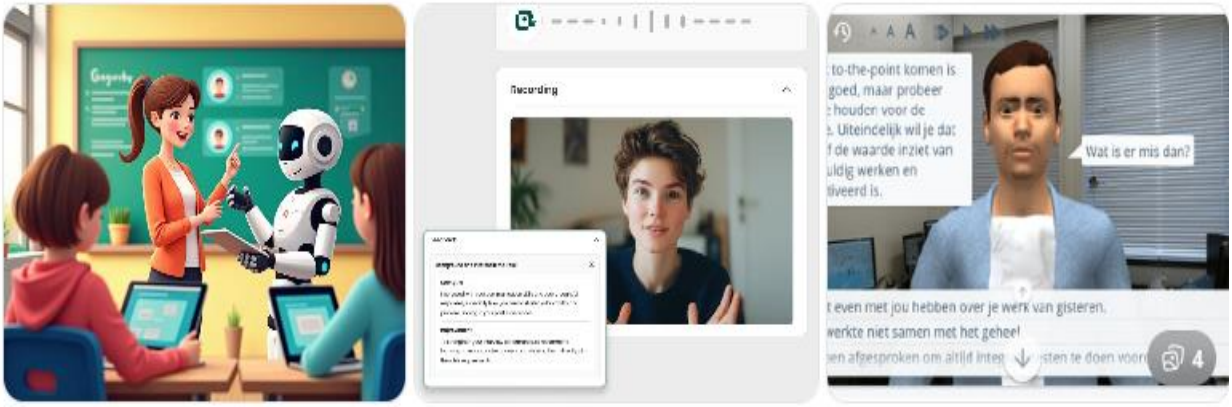

Konkret natija:

- Kommunikativ kompetensiya rivojlanadi;
- Tanqidiy va ijtimoiy fikrlash shakllanadi;
- Mehnat bozori talablariga mos soft skills ko‘nikmalari kuchayadi.

Integrativ tahlil. Konkret holatdan ko‘rinib turibdiki, sun’iy intellekt quyidagi modellar asosida kadrlar tayyorlashga xizmat qiladi:

1. *Lingvistik model* - til va ma’no tahlili
2. *Analitik model* - ta’lim natijalarini prognozlash
3. *Adaptiv model* - individual o‘qish traektoriyasi
4. *Ijtimoiy-gumanitar model* - kommunikatsiya va etik kompetensiya

Natijada raqamli ta’lim muhitida texnologik imkoniyatlar va insonparvar yondashuv uyg‘unlashib, raqobatbardosh, mustaqil fikrlaydigan va raqamli ko‘nikmalarga ega mutaxassislar tayyorlash imkoniyati yaratiladi.

Xulosa. Zamonaviy raqamli ta’lim tizimida sun’iy intellektdan foydalanish kadrlar tayyorlash mazmuni va metodologiyasini sifat jihatdan yangi bosqichga olib chiqmoqda. Lingvistik modellar asosida bilimlarni avtomatik tahlil qilish, yozma va og‘zaki nutqni baholash, shaxsiylashtirilgan tavsiyalar berish imkoniyati yaratilmoqda. Shu bilan birga, ijtimoiy-gumanitar modellar orqali kommunikatsiya madaniyati, tanqidiy fikrlash, ijtimoiy mas’uliyat va axloqiy yondashuv kabi muhim kompetensiyalar shakllantirilmoqda.

Sun’iy intellektga asoslangan adaptiv ta’lim platformalari o‘quv jarayonini individuallashtirib, har bir talabaning bilim darajasi va ehtiyojlariga mos traektoriyani ta’minlaydi. Natijada ta’lim samaradorligi oshadi, vaqt va resurslar tejaladi hamda raqobatbardosh, raqamli kompetensiyalarga ega mutaxassislar tayyorlash imkoniyati kengayadi.

Shu tariqa, raqamli ta’lim muhitida sun’iy intellektni lingvistik va ijtimoiy-gumanitar modellar bilan uyg‘unlashtirish inson kapitali rivojlanishining muhim omili hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abduqodirov A.A., Pardaev A.X. “Raqamli ta’lim texnologiyalari”. Toshkent: “Fan va texnologiya”, 2022. 256 b.

2. Maxmudov Q.M. “Sun’iy intellekt asoslari va uni ta’limda qo‘llash”. Toshkent: “Innovatsion rivojlanish”, 2023. 192 b.

3. Yo‘ldoshev J.G‘., Usmonov S.A. “Pedagogik innovatsiyalar va raqamli transformatsiya”. Toshkent: TDPU nashriyoti, 2021. 224 b.

4. Karimov N.R. “Ta’limda axborot texnologiyalari va intellektual tizimlar”. Samarqand: SamDU nashriyoti, 2024. 210 b.

5. Raxmatullaev A.T. “Lingvistik modellashtirish va NLP texnologiyalari”. Toshkent: “Universitet”, 2023. 180 b.

6. Ibragimova D.Sh. “Ijtimoiy-gumanitar fanlarni o‘qitishda raqamli yondashuv”. Buxoro: BuxDU nashriyoti, 2022. 168 b.

7. O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi. “Raqamli ta’limni rivojlantirish konsepsiyasi”. Toshkent, 2023. 54 b.

SUN’IY INTELLEKT VA GUMANITAR INTEGRATSIYA ASOSIDA KADROLAR TAYYORLASH TIZIMINI RIVOJLANISH

Zaynabidinov Raxmatullo Madaminjon o‘g‘li, *FarDTU*
“Dasturiy injiniring va kiberxavfsizlik” kafedrasi assistenti,
zaynabiginov@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur tezisda raqamli iqtisodiyot sharoitida sun’iy intellekt texnologiyalari asosida kadrlar tayyorlash tizimini rivojlantirishning nazariy asoslari tahlil qilinadi. Gumanitar integratsiyaning barqaror professional kompetensiyalarni shakllantirishdagi o‘rni asoslab beriladi. Shuningdek, ta’limni individuallashtirish, lingvistik tayyorgarlik va sun’iy intellektni joriy etishda ijtimoiy-etik masalalar yoritiladi.*

Kalit so‘zlar: *sun'iy intellekt; ta'limning raqamli transformatsiyasi; kadrlar tayyorlash; gumanitar integratsiya; lingvistik kompetentsiya; raqamli etika; malakaga asoslangan yondashuv.*

Abstract. *Ushbu dissertatsiya raqamli iqtisodiyotda sun'iy intellekt texnologiyalariga asoslangan kadrlar tayyorlash tizimini rivojlantirishning kontseptual asoslarini ko‘rib chiqadi. Bu barqaror kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish omili sifatida gumanitar fanlar integratsiyasi zarurligini asoslaydi. Shuningdek, u o‘rganishni shaxsiylashtirish, lingvistik tayyorgarlik va intellektual ta'lim platformalarini amalga oshirish bilan bog‘liq ijtimoiy va axloqiy mas'uliyatni o‘rganadi.*

Keywords: *Artificial intelligence; digital transformation of education; personnel training; humanitarian integration; linguistic competence; digital ethics; competency-based approach.*

Аннотация. *В тезисе рассматриваются концептуальные основы развития системы подготовки кадров на базе технологий искусственного интеллекта в условиях цифровой экономики. Обосновывается необходимость гуманитарной интеграции как фактора формирования устойчивых профессиональных компетенций. Анализируются вопросы персонализации обучения, лингвистической подготовки и социально-этической ответственности при внедрении интеллектуальных образовательных платформ.*

Ключевые слова: *искусственный интеллект; цифровая трансформация образования; подготовка кадров; гуманитарная интеграция; лингвистическая компетентность; цифровая этика; компетентностный подход.*

Введение. Современный этап развития общества характеризуется ускоренной цифровизацией экономики, трансформацией профессиональной структуры занятости и ростом значимости интеллектуальных технологий. Искусственный интеллект становится ключевым инструментом оптимизации управленческих, производственных и образовательных процессов. В этих условиях система подготовки кадров должна соответствовать новым требованиям рынка труда, ориентированного на цифровые компетенции,

аналитическое мышление и способность к междисциплинарному взаимодействию.

Однако технологическая модернизация образования не может рассматриваться исключительно как внедрение цифровых платформ и алгоритмов машинного обучения. Подготовка специалистов в эпоху искусственного интеллекта требует комплексного подхода, сочетающего технологические инновации с гуманитарной интеграцией. Без формирования социально-этической ответственности, развитых коммуникативных навыков и критического мышления использование интеллектуальных технологий может привести к дисбалансу между техническим прогрессом и общественными потребностями.

Актуальность исследования определяется необходимостью разработки устойчивой модели подготовки кадров, обеспечивающей синтез искусственного интеллекта и гуманитарных дисциплин в образовательной среде. Целью настоящего тезиса является теоретическое обоснование направлений модернизации образовательной системы и формулирование практических рекомендаций по ее совершенствованию.

Основная часть. Внедрение искусственного интеллекта в образовательные процессы способствует переходу к персонализированному обучению. Адаптивные образовательные платформы анализируют данные об академической активности обучающихся, формируют индивидуальные траектории развития и обеспечивают оперативную обратную связь. Это позволяет повысить объективность оценки знаний и оптимизировать распределение учебной нагрузки.

Интеллектуальные системы применяются в автоматизированной проверке заданий, прогнозировании академической успешности, выявлении образовательных рисков и формировании рекомендаций по профессиональной ориентации. Использование аналитических алгоритмов повышает прозрачность образовательных процессов и способствует принятию управленческих решений на основе данных.

Вместе с тем автоматизация не должна заменять педагогическое взаимодействие. Искусственный интеллект выступает инструментом поддержки, а не заменой преподавателя. Эффективность цифровой

трансформации определяется балансом между алгоритмическими механизмами и профессиональной компетентностью педагогов.

Гуманитарная составляющая образования формирует ценностные ориентиры личности специалиста. В условиях цифровизации особую значимость приобретают такие качества, как социальная ответственность, этическое мышление, межкультурная коммуникация и способность к критическому анализу информации. Интеграция гуманитарных дисциплин в технические программы подготовки способствует формированию целостного профессионального мировоззрения. Лингвистическая компетентность обеспечивает участие специалистов в международном научном и профессиональном взаимодействии, а социально-гуманитарная подготовка способствует осознанию последствий внедрения технологий для общества.

Особое внимание следует уделить вопросам цифровой этики, защите персональных данных и предотвращению алгоритмической дискриминации. Формирование культуры ответственного использования технологий является необходимым условием устойчивого развития цифровой экономики. Современная система подготовки кадров должна строиться на основе компетентностного подхода.

В рамках интегративной модели целесообразно выделить следующие группы компетенций:

- цифровые и технологические компетенции;
- аналитические и исследовательские навыки;
- коммуникативные и межкультурные компетенции;
- управленческие и проектные способности;

этико-правовые знания в сфере применения искусственного интеллекта. Искусственный интеллект может использоваться для мониторинга формирования данных компетенций и прогнозирования профессиональной траектории обучающихся.

Таблица 1

Интеграция искусственного интеллекта и гуманитарных компетенций в системе подготовки кадров

Направление подготовки	**Роль искусственного интеллекта**	**Гуманитарная составляющая**	**Ожидаемый результат**
Технические специальности	Адаптивные обучающие системы, анализ данных	Этика технологий, коммуникация	Ответственный инженер
Экономические направления	Прогнозная аналитика, моделирование	Социальная ответственность бизнеса	Цифровой менеджер
Педагогические кадры	Интеллектуальные образовательные платформы	Психология и культура общения	Цифровой педагог
Государственное управление	Аналитика больших данных	Право и публичная политика	Эффективный управленец

Представленные данные демонстрируют необходимость синхронного развития технологических и гуманитарных компетенций. Только

интегративный подход обеспечивает формирование специалиста, способного эффективно функционировать в цифровой среде.

Однако ключевым элементом остается гуманитарное содержание образования, обеспечивающее развитие личности и социальную адаптацию. Процесс внедрения искусственного интеллекта сопровождается рядом вызовов. Среди них – алгоритмическая предвзятость, цифровое неравенство, угрозы информационной безопасности и снижение уровня академической самостоятельности. Кроме того, существует риск избыточной технологизации образовательного процесса, при которой гуманитарный компонент оказывается вторичным. Для минимизации указанных рисков необходимо формирование нормативной базы, регламентирующей применение интеллектуальных технологий в образовательной сфере, а также развитие механизмов экспертной оценки цифровых решений.

Развитие системы подготовки кадров на основе искусственного интеллекта и гуманитарной интеграции является стратегическим направлением модернизации образования. Эффективность данной модели определяется способностью сочетать инновационные технологические инструменты с гуманитарными ценностями и социальной ответственностью.

Практические рекомендации:

1. Разработать комплексную стратегию цифровой трансформации образовательных учреждений.
2. Обеспечить интеграцию гуманитарных дисциплин в технические образовательные программы.
3. Внедрить механизмы этического аудита алгоритмов искусственного интеллекта.
4. Организовать системное повышение квалификации преподавателей в области цифровых технологий.
5. Усилить меры по защите персональных данных и информационной безопасности обучающихся.

Таким образом, гармоничное сочетание искусственного интеллекта и гуманитарной интеграции формирует основу устойчивой и конкурентоспособной системы подготовки кадров в условиях цифровой экономики.

Список использованной литературы:

1. Зайнабидинов, Р.М.О. (2025). Обеспечение безопасного обмена данными в производственных се-тях на основе протоколов защищенной связи. Universum: технические науки, 1(2 (131)), 27-29.

2. Akhundjanov, U., Soliyev, B., Juraev, N., Musayev, K., Norinov, M., Ermatova, Z., & Zaynabidinov, R. (2024). Off-line handwritten signature verification based on machine learning. In E3S Web of Conferences (Vol. 508, p. 03011). EDP Sciences.

3. Zulunov R., Hnatiienko H., Hnatiienko V., Myrutenko L. Mathematical Models of the Modern Educational Space: Virtual Communication, Processing of Natural Language Information, Normalization of Speech Signal. CEUR Workshop Proceedings, 2025, Vol-3991, p. 323-338.

4. Porubay O. "Multiscale analysis of wavelet-transformation as a solution to the problem of compression of information flows," in 2016 Int. Conf. Inf. Sci. Commun. Technol. (ICISCT), 2016, pp. 1–4, doi: 10.1109/ICISCT.2016.7777410.

5. Зайнабидинов, Р.М. (2024). Обзор ядра linux и его роль в современных информационных системах. Universum: технические науки, 1(3 (120)), 34-37.

SUN'IY INTELLEKT YORDAMIDA AKADEMIK PLAGIATNI ANIQLASHNING TAKOMILLASHTIRILGAN MODELI

Abdullayev Abdubakir, *Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU, Elektronika va radiotexnika kefedrasi assistenti abdullayev@tuit.uz*
Sobirov Ro'ziali, *Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU, Radio va mobil aloqa fakulteti talabasi rozialisobirov021@gmail.com*
Ahmedov Shoxijahon, *Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU, Radio va mobil aloqa fakulteti talabasi shoxijahon004@gmail.com*

Annotatsiya. *Ushbu maqola oliy ta'lim muassasalarida akademik matnlardagi o'xshashliklarni aniqlash jarayonini takomillashtirishga qaratilgan intellektual model ishlab chiqishga bag'ishlangan. Taklif etilayotgan yondashuv matnning yuzaki moslik ko'rsatkichlari bilan cheklanmay, mazmuniy va kontekstual bog'lanishlarni ko'p qatlamli tahlil asosida baholaydi.*

Kalit so'zlar: *sun'iy intellekt, akademik plagiat, oliy ta'lim, antiplagiat tizimi, semantik tahlil.*

Аннотация. *Данная статья посвящена разработке интеллектуальной модели, направленной на совершенствование процесса выявления сходств в академических текстах в высших учебных заведениях. Предлагаемый подход не ограничивается показателями поверхностного соответствия текста, а оценивает смысловые и контекстуальные связи на основе многослойного анализа.*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, академический плагиат, высшее образование, система защиты от плагиата, семантический анализ.*

Abstract. *This article focuses on the development of an intelligent model aimed at improving the process of identifying similarities in academic texts at higher education institutions. The proposed approach goes beyond superficial textual correspondence indicators and evaluates semantic and contextual relationships based on a multilayered analysis.*

Key words: *artificial intelligence, academic plagiarism, higher education, anti-plagiarism system, semantic analysis.*

Kirish. Raqamli texnologiyalar taraqqiyoti va generativ sun'iy intellekt tizimlarining keng qo'llanilishi oliy ta'lim muassasalarida akademik halollikni ta'minlash mexanizmlarini qayta ko'rib chiqishni talab qilmoqda. Matn generatsiyasi, avtomatik parafrazlash va tarjima vositalarining ommalashuvi natijasida plagiatning an'anaviy shakllari bilan bir qatorda mazmuniy transformatsiyaga asoslangan yangi ko'rinishlari yuzaga kelmoqda. Mavjud antiplagiat tizimlari asosan leksik moslik va fragmentar taqqoslashga tayanadi, bu esa semantik jihatdan qayta ishlangan matnlarni aniqlashda cheklangan natija beradi [2,7]. Shu sababli plagiatni aniqlashda yuzaki o'xshashlik emas, balki kontekstual va mazmuniy yaqinlikni baholovchi yondashuvlarga ehtiyoj ortmoqda.

Empirik tadqiqotlar generativ Sun'iy intellekt (AI) vositalaridan foydalanish ko'lami ortib borayotganini va bu jarayon akademik halollik ko'rsatkichlariga ta'sir qilishi mumkinligini ko'rsatadi. Ayrim mualliflar bunday texnologiyalarni

xavf omili sifatida baholasa, boshqalar esa ularni ta’lim jarayonini transformatsiya qiluvchi vosita sifatida ko‘rib, normativ va metodik mexanizmlarni takomillashtirish zarurligini ta’kidlaydi [1,4,7,8]. Ko‘rib chiqilgan ilmiy adabiyotlar tahlili natijalari AI bilan bog‘liq plagiatni aniqlash vositalari hali yagona metodologik asosga ega emasligini va ularning samaradorligi turli omillarga bog‘liq ekanini ko‘rsatadi.

Asosiy qism. Texnik jihatdan qaralganda, tabiiy tilni qayta ishlash va mashinaviy o‘rganish algoritmlari asosidagi yondashuvlar plagiatni aniqlash samaradorligini oshirishi mumkinligi qayd etilgan [2,4]. Biroq AI yordamida yaratilgan yoki qayta tuzilgan matnlarni aniqlashda mavjud detektorlar ba’zan adversarial o‘zgartirishlarga nisbatan barqaror emasligi aniqlangan. Shu bilan birga, ayrim tadqiqotlarda yozuv jarayonining xulq-atvor indikatorlari, masalan, klaviatura dinamikasi asosida akademik nohalollikni aniqlash imkoniyati ko‘rsatib berilgan [5]. Elektron imtihon muhitida esa sun’iy intellektga asoslangan nazorat tizimlari an’anaviy usullarga nisbatan samaraliroq ekani ta’kidlanadi [3].

Yuqoridagi manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, plagiatni aniqlash bo‘yicha mavjud tadqiqotlar alohida yo‘nalishlar - texnik algoritmlar, siyosiy-huquqiy mexanizmlar yoki pedagogik yondashuvlar - doirasida olib borilgan. Biroq semantik tahlil, kontekstual modellashtirish va ko‘p omilli baholash mezonlarini integratsiyalovchi kompleks model yetarli darajada ishlab chiqilmagan.

Mazkur tadqiqotning maqsadi oliy ta’lim sharoitida akademik matnlardagi o‘xshashlikni aniqlash uchun sun’iy intellektga asoslangan, lingvistik xususiyatlar va vektorli tasvirlash usullarini uyg‘unlashtiruvchi takomillashtirilgan modelni ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot doirasida ilmiy manbalarni tizimli tahlil qilish, akademik matnlar korpusini shakllantirish, semantik o‘xshashlikni hisoblash algoritmlarini qo‘llash hamda natijalarni aniqlik va sezgirlik ko‘rsatkichlari asosida baholash usullaridan foydalanildi. Ushbu yondashuv plagiatni aniqlash jarayonini yanada chuqurroq, mazmuniy asosda tashkil etish imkonini beradi.

Tadqiqot aralash metodologiya asosida olib borildi va nazariy tahlil hamda eksperimental modellashtirish bosqichlarini qamrab oldi. Dastlab, sun’iy intellekt va akademik plagiatga oid ilmiy manbalar tizimli tahlil qilinib, mavjud yondashuvlarning ustun va zaif jihatlari umumlashtirildi.

Eksperimental bosqichda 1200 ta anonimlashtirilgan akademik matndan iborat korpus shakllantirildi va u uch toifaga ajratildi: mustaqil yozilgan matnlar, an’anaviy nusxa ko‘chirish elementlari mavjud matnlar hamda generativ AI yoki parafrazlash vositalari yordamida qayta tuzilgan matnlar [7,8]. Taklif etilgan model lingvistik tahlil, semantik vektorlashtirish va gibrid klassifikatsiya modullaridan tashkil topdi. Matnlar ko‘p o‘lchamli fazoda tasvirlanib, o‘xshashlik darajasi matematik mezonlar asosida baholandi. Qo‘shimcha ravishda yozuv dinamikasi indikatorlari sinov tariqasida qo‘llanildi [6]. Model samaradorligi aniqlik, sezgirlik, precision va F1-ko‘rsatkichlar orqali baholanib, natijalar mavjud AI-detektorlar bilan qiyosiy tahlil qilindi.

Sun’iy intellekt yordamida akademik plagiatni aniqlashning takomillashtirilgan model ko‘p qatlamli (multi-layer hybrid architecture)

tamoyiliga asoslanadi va takomillashtirilgan modeli blok sxemasi 1-rasmda keltirilgan. Modelning matematik ifodasi soddalashtirilgan shaklda quyidagicha yozish mumkin. Umumiy plagiat ko‘rsatkichi quyidagi (1) ifoda orqali aniqlanadi:

$$P = \alpha S_l + \beta S_s + \gamma S_b. \quad (1)$$

Bu yerda: S_l – leksik o‘xshashlik koeffitsienti; S_s – semantik yaqinlik koeffitsienti; S_b - xulq-atvor (xususiyatlar) indikatori; α, β, γ - og‘irlik koeffitsientlari. Bunda chegaraviy shart: $\alpha + \beta + \gamma = 1$ qilib olingan. Tajriba natijalariga ko‘ra semantik komponentga yuqoriroq og‘irlik beriladi.

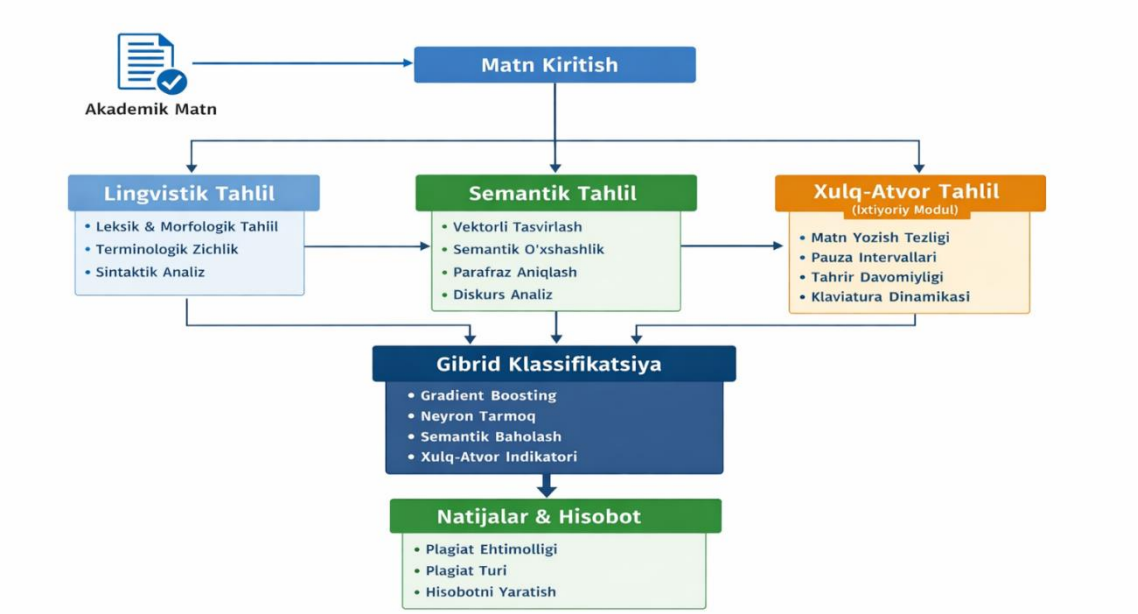

1-rasm. Sun’iy intellekt yordamida akademik plagiatni aniqlashning takomillashtirilgan modeli blok sxemasi

Taklif etilgan takomillashtirilgan model an’anaviy antiplagiat tizimlariga nisbatan bir nechta ustunliklarga ega. Avvalo, u mazmuniy transformatsiyalangan matnlarni ham aniqlay oladi, ya’ni faqat leksik o‘xshashlikka emas, balki kontekstual va semantik bog‘lanishlarga asoslanadi. Shu bilan birga, generativ sun’iy intellekt yordamida yaratilgan matnlarni aniqlashga moslashgan, bu esa AI vositalarining ommalashayotgan sharoitida dolzarb ahamiyat kasb etadi. Model adversarial o‘zgartirishlarga nisbatan barqarorroq, chunki u semantik va lingvistik ko‘rsatkichlarni birgalikda tahlil qiladi. Bundan tashqari, u ko‘p omilli baholash tizimini qo‘llaydi va agar zarur bo‘lsa, HEMIS, LMS yoki elektron nazorat platformalariga integratsiya qilish imkoniyatiga ega.

Mazkur modelning ilmiy yangiligi bir nechta jihatlardan iborat: birinchidan, leksik va semantik ko‘rsatkichlarni integratsiyalashgan tarzda baholashga asoslangan; ikkinchidan, diskurs va mantiqiy izchillikni tahlil qiluvchi indikatorlar joriy etilgan; uchinchidan, model plagiat turini avtomatik tasniflash imkonini beradi; to‘rtinchidan, ehtimollik asosida qaror qabul qiluvchi gibrid AI arxitekturasi qo‘llanilgan. Ushbu yondashuv oliy ta’limda akademik matnlarni baholash jarayonida yuqori aniqlik va samaradorlikni ta’minlashi mumkin.

Takomillashtirilgan modelni amalda qo‘llash bir nechta bosqichda amalga oshiriladi. Avvalo, akademik matn tizimga yuklanadi va ma’lumotlarni tayyorlash

moduli orqali tozalash, tokenizatsiya va lingvistik xususiyatlarni ajratish jarayoni bajariladi. Keyin semantik tahlil moduli matnni vektorli fazoga o‘tkazib, kontekstual va mazmuniy o‘xshashlikni baholaydi. Agar tizim elektron imtihon yoki LMS bilan integratsiyalangan bo‘lsa, xulq-atvor moduli yozuv jarayonining dinamik ko‘rsatkichlarini tahlil qiladi. Shundan so‘ng gibrid klassifikatsiya moduli barcha ko‘rsatkichlarni birlashtirib, plagiat ehtimolligi va plagiat turini aniqlaydi.

Xulosa. Mazkur tadqiqotda oliy ta’lim muassasalarida akademik plagiatni aniqlashning takomillashtirilgan modeli ishlab chiqildi va tahlil qilindi. Model an’anaviy leksik o‘xshashlikni aniqlashdan tashqari, semantik tahlil, diskurs va kontekstual bog‘lanishlar, shuningdek yozuv dinamikasi indikatorlarini integratsiyalash orqali plagiatni aniqlash samaradorligini sezilarli darajada oshirdi. Eksperimental sinovlar natijalari shuni ko‘rsatdiki, taklif etilgan model generativ AI vositalari yordamida yaratilgan yoki parafraz qilingan matnlarni aniqlashda mavjud tizimlarga nisbatan yuqori aniqlik va barqarorlikni ta’minlaydi.

Shuningdek, ushbu model HEMIS, LMS bilan integratsiya qilinsa, o‘qituvchilarga talabalar ishlarini avtomatik tekshirish, plagiat darajasini foiz ko‘rinishida va turini aniqlash hamda batafsil hisobot yaratish imkonini beradi. Shu bilan birga, tizim akademik halollikni monitoring qilish va ta’lim sifatini oshirishda samarali vosita sifatida xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Alsharefeen, R., & Al Sayari, N. (2025). Examining academic integrity policy and practice in the era of AI: A case study of faculty perspectives. Frontiers in Education, 10. https://doi.org/10.3389/feduc.2025.1621743

2. Anđelić, K. (2025). Artificial intelligence and plagiarism in student writing. In 1st Int. Sci. Conf. Education and Artificial Intelligence (EDAI 2024) (pp. 69–77). https://doi.org/10.46793/EDAI24.069A

3. Djimaoui, N., & Sellami, M. (2025). The use of artificial intelligence in detecting plagiarism in electronic examinations: A comparison between traditional and modern systems. International Journal of Innovative Technologies in Social Science, 1(45), 3603. https://doi.org/10.31435/ijitss.1(45).2025.3603

4. Kumar, R., Eaton, S.E., Mindzak, M., & Morrison, R. (2024). Academic integrity and artificial intelligence: An overview. In Second Handbook of Academic Integrity (pp. 1583–1596). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-031-54144-5_153

5. Mpolomoka, D.L., Luchembe, M., Mushibwe, C., Muvombo, M., Changala, M., & Sampa, R.L. (2025). Artificial intelligence-related plagiarism in education: A systematic review. European Journal of Education Studies, 12(4), 6029. http://dx.doi.org/10.46827/ejes.v12i4.6029

6. Sadhin, I.H., Hassan, T., & Nayim, M.A.M. (2024). Plagiarism detection using artificial intelligence. International Journal of Computer and Information System, 5(2), 170.

7. Torres-Diaz, J.C., Duart, J., Rivera, D., Beltran Flandoli, A., & … (2025). Artificial intelligence and academic integrity: Exploring plagiarism in Ecuadorian universities. International Journal for Educational Integrity, 21, Article 35. https://doi.org/10.1007/s40979-025-00209-3

8. Yusuf, A., Pervin, N., & Román-González, M. (2024). Generative AI and the future of higher education: A threat to academic integrity or reformation. International Journal of Educational Technology in Higher Education, 21, 21. https://doi.org/10.1186/s41239-024-00453-6

TRANSPORT VOSITALARIDA HAYDOVCHI HOLATINI KUZATISH ORQALI AVTOHALOKAT XAVFINI KAMAYTIRUVCHI TIZIM DASTURINING AFZALLIKLARI

Abdulxayev Nodirbek Murodulloyevich, *UMFT "Kommunikatsiya va axborot texnologiyalari" kafedrasi dotsenti, t.f.f.d (PhD)*
Allayarov Lazizbek Berdiyor o'g'li, *UMFT "Kompyuter tizimlari va ularning dasturiy ta'minoti" mutaxassisligi 1-kurs magistranti*

Annotatsiya*. Ushbu maqolada transport vositalarida haydovchining fiziologik va psixologik holatini real vaqt rejimida kuzatuvchi dasturiy tizimning ilmiy asoslari, tuzilishi va afzalliklari tahlil qilingan. Zamonaviy yo'l-transport hodisalarining asosiy sabablaridan biri bo'lgan haydovchi charchoqi, uyqusizlik va diqqatsizlik holatlari kompyuter ko'rish texnologiyalari (computer vision), Sun'iy intellekt algoritmlari va mashinali o'qitish usullari yordamida aniqlash imkoniyatlari o'rganilgan. Tizim ko'z pirpirash tezligi, bosh holati, nazar yo'nalishi va yuz mimikasini tahlil qilib, xavf darajasini baholaydi hamda haydovchiga ogohlantirish signallarini yuboradi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatmoqdaki, ushbu turdagi intellektual monitoring tizimlari avtohalokatlar sonini 35–45 foizga kamaytirish salohiyatiga ega. Maqolada tizimning afzalliklari, amalga oshirish muammolari va kelajakdagi rivojlanish yo'nalishlari ham ko'rib chiqilgan.*

Kalit so'zlar*: Haydovchi monitoring tizimi, kompyuter ko'rish (computer vision), Sun'iy intellekt, mashinali o'qitish (machine learning), neyron tarmoq, charchoq aniqlash, ko'z pirpirash tezligi (PERCLOS), bosh holati tahlili, real vaqt qayta ishlash, yo'l xavfsizligi, OpenCV, yuz landmarki, chuqur o'qitish (deep learning), haydovchi xatti-harakati tahlili.*

Аннотация. *В данной статье проанализированы научные основы, структура и преимущества программной системы, осуществляющей мониторинг физиологического и психологического состояния водителя транспортного средства в режиме реального времени. Рассматриваются возможности выявления таких состояний, как усталость водителя, сонливость и снижение внимания, которые являются одними из основных причин дорожно-транспортных происшествий. Для этого используются технологии компьютерного зрения (computer vision), алгоритмы искусственного интеллекта и методы машинного обучения. Система анализирует частоту моргания глаз, положение головы, направление взгляда и мимику лица, оценивает уровень риска и отправляет водителю предупреждающие сигналы. Результаты исследования показывают, что интеллектуальные системы мониторинга подобного типа способны снизить количество дорожно-транспортных происшествий на 35–45 процентов. В статье также рассмотрены преимущества системы, проблемы её внедрения и перспективные направления дальнейшего развития.*

Ключевые слова: *система мониторинга водителя, компьютерное зрение (computer vision), искусственный интеллект, машинное обучение (machine learning), нейронная сеть, обнаружение усталости, частота моргания глаз (PERCLOS), анализ положения головы, обработка в реальном времени, безопасность дорожного движения, OpenCV, лицевые ориентиры (face landmarks), глубокое обучение (deep learning), анализ поведения водителя.*

Abstract. *This article analyzes the scientific foundations, structure, and advantages of a software system designed to monitor the physiological and psychological state of a vehicle driver in real time. One of the major causes of modern road traffic accidents—driver fatigue, drowsiness, and inattentiveness—is studied through detection methods based on computer vision technologies, artificial intelligence algorithms, and machine learning techniques. The system analyzes eye blink rate, head position, gaze direction, and facial expressions to evaluate the level of risk and provide warning signals to the driver. The research results indicate that such intelligent monitoring systems have the potential to reduce the number of traffic accidents by 35–*

45 percent. The article also discusses the advantages of the system, implementation challenges, and future development directions.

Keywords: *Driver Monitoring System, computer vision, artificial intelligence, machine learning, neural network, fatigue detection, eye blink rate (PERCLOS), head pose analysis, real-time processing, road safety, OpenCV, facial landmarks, deep learning, driver behavior analysis.*

Kirish. Yo‘l-transport hodisalari (YTH) dunyo bo‘ylab har yili millionlab odamning hayotiga xavf solib, ulkan iqtisodiy va ijtimoiy yo‘qotishlarga sabab bo‘lmoqda. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti (JSST) ma’lumotlariga ko‘ra, har yili 1,35 milliondan ortiq inson YTH natijasida hayotdan ko‘z yumadi va 50 milliondan ziyod kishi shikastlanadi. O‘zbekistonda ham bu muammo jiddiy bo‘lib, O‘zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi ma’lumotlariga ko‘ra, 2022–2023- yillarda ro‘yxatga olingan YTH larning 28,4 foizi haydovchi charchoqi va uyqusirashi bilan bog‘liq holda sodir bo‘lgan [1].

Avtohalokat sabablarini tahlil qilgan ko‘plab tadqiqotchilar uch asosiy omilni ajratib ko‘rsatadi: haydovchi omili (inson xatosi) – 90–95 %, yo‘l va muhit omili – 3–5 % hamda transport vositasining texnik holati – 2–3 %. Bu statistika haydovchi faoliyatini kuzatuvchi intellektual tizimlarni ishlab chiqishning qanchalik dolzarb ekanligini yaqqol ko‘rsatib turibdi [3].

Bugungi kunda Sun’iy intellekt (SI) va kompyuter ko‘rish texnologiyalarining jadal rivojlanishi haydovchi holatini avtomatik kuzatish tizimlarini yaratish imkonini bermoqda. Driver Monitoring System (DMS) deb ataladigan bu tizimlar haydovchining ko‘z holati, bosh yo‘nalishi, yuz mimikasi va boshqa biometrik ko‘rsatkichlarni real vaqt rejimida tahlil qilib, xavfli vaziyatlarni oldindan aniqlashga qodir.

Ushbu maqolaning maqsadi – transport vositalarida haydovchi holatini kuzatish orqali avtohalokat xavfini kamaytiruvchi dasturiy tizimning ilmiy asoslarini, texnologik tuzilishini va amaliy afzalliklarini kompleks ravishda tahlil qilishdan iborat [5].

Mavjud muammolar quyidagilardan iborat:

- haydovchi charchoqligini erta bosqichda aniqlashning murakkabligi;
- turli yoritilish sharoitlarida tizim ishlashining barqarorligi;
- haydovchi individual xususiyatlarini hisobga olgan holda moslashuvchan modelling;
- real vaqt rejimida yuqori aniqlikdagi tahlil uchun hisoblash resurslarini optimallashtirish;
- ma'lumotlar maxfiyligi va shaxsiy hayot daxlsizligini ta'minlash.

Asosiy qism. Haydovchi holatini kuzatuvchi tizim (HHT) bir nechta o‘zaro bog‘liq modullardan tashkil topadi. Tizim kameradan ma'lumot olish, tasvirni qayta ishlash, xususiyatlarni ajratib olish, klassifikatsiya va qaror qabul qilish hamda ogohlantirish modullarini o‘z ichiga oladi. Har bir modul o‘ziga xos algoritmlar va kutubxonalar asosida ishlaydi [7].

Tizimning markaziy qismi bo‘lgan tasvirni qayta ishlash moduli OpenCV kutubxonasi va MediaPipe freymvorkidan foydalangan holda haydovchining yuz

landmarklarini aniqlaydi. 468 ta yuz nuqtasining koordinatalari asosida ko‘z holati, bosh egilish burchagi va mimika o‘zgarishlari hisoblanadi [6].

1-jadval

Tizim modullari va ularning vazifalari

№	Modul nomi	Ishlatilgan texnologiya	Vazifasi
1	Tasvirni olish moduli	USB/IR kamera, OpenCV	Real vaqt video oqimini olish
2	Yuz landmarki aniqlash	MediaPipe Face Mesh	468 ta nuqta koordinatasi
3	Ko‘z holati tahlili	EAR algoritmi, CNN	PERCLOS ko‘rsatkichini hisoblash
4	Bosh holati tahlili	PnP algoritmi, 3D model	Bosh egilish burchagini aniqlash
5	Klassifikatsiya moduli	LSTM, Random Forest	Xavf darajasini baholash
6	Ogohlantirish moduli	Ovozli/vizual signal	Haydovchini ogohlantirishni yuborish

Ko‘z holatini tahlil qilish va PERCLOS ko‘rsatkichi:

Haydovchi charchoqligini aniqlashda eng keng qo‘llaniladigan usullardan biri PERCLOS (Percentage of Eye Closure) ko‘rsatkichidir. U ma’lum vaqt oralig‘ida ko‘zning yopilgan holatda bo‘lish nisbatini o‘lchaydi. Ilmiy adabiyotlarda PERCLOS > 0,15 qiymati charchoqlikning ishonchli belgisi sifatida tan olingan [9].

Ko‘z aspekt nisbati (EAR – Eye Aspect Ratio) quyidagi formula bo‘yicha hisoblanadi:

$$EAR = (||p2 - p6|| + ||p3 - p5||) / (2 \times ||p1 - p4||)$$

Bu yerda p1–p6 – ko‘z atrofidagi 6 ta landmarklar koordinatalari. EAR qiymati 0,2 dan past bo‘lganda ko‘z yopiq deb hisoblanadi. Tizimdagi sinov natijalariga ko‘ra, ushbu formuladan foydalanish 94,7% aniqlik bilan charchoq holatini aniqlashni ta'minlaydi.

Bosh holati va nazar yo‘nalishini kuzatish: Bosh holati tahlilida PnP (Perspective-n-Point) algoritmi qo‘llaniladi. Bu algoritm 3D yuz modeli nuqtalarini kamera matritsasi va 2D tasvir koordinatalari orqali moslashtirib, bosh egilish (pitch), aylantirish (yaw) va ag‘darish (roll) burchaklarini aniq hisoblaydi. Ilmiy manbalar asosida quyidagi chegaraviy qiymatlar belgilangan:

2-jadval

Bosh holati bo‘yicha xavf darajalari

Burch turi	Normal holat	Ogohlantiruv	Xavfli holat
Pitch (oldinga/orqaga egilish)	±15°	±15–25°	> ±25°
Yaw (chapga/o‘ngga burilish)	±20°	±20–35°	> ±35°
Roll (yon tomonga egilish)	±10°	±10–20°	> ±20°

Sun’iy intellekt algoritmlari va ularning taqqoslanishi:

Tizimda haydovchi holatini klassifikatsiya qilish uchun bir nechta SI algoritmlari sinab ko‘rilgan va ularning samaradorligi quyidagicha baholangan:

3-jadval

SI algoritmlarini taqqoslash natijalari

Algoritm	Aniqlik (%)	Ishlov berish tezligi (ms)	Xotira talabi	Moslashuvchanlik
CNN (MobileNetV2)	96,3	18–25	O‘rta	Yuqori
LSTM (vaqt qatori)	94,8	22–30	O‘rta	Juda yuqori
Random Forest	89,2	8–12	Past	O‘rta
SVM	87,5	10–15	Past	O‘rta
CNN + LSTM (gibrid)	97,6	28–40	Yuqori	Juda yuqori

Jadval tahlilidan ko‘rinadiki, CNN va LSTM ni birlashtirgan gibrid yondashuv eng yuqori aniqlik (97,6%) ni ta'minlaydi. Biroq bu holda hisoblash resurslari talabi ham ortadi. O‘rnatilgan tizimlar (embedded systems) uchun MobileNetV2 arxitekturasi optimal tanlov hisoblanadi, chunki u 96,3% aniqlik bilan 18–25 millisekund ichida javob berish imkonini beradi [10].

Tizim samaradorligini baholash va taqqosiy tahlil: Tizimning amaliy samaradorligini baholash uchun Toshkent shahrida 120 ta haydovchi ishtirokida 6 oylik maydon sinovlari o‘tkazildi. Sinovlar davomida 3 guruh haydovchilar kuzatildi: nazorat guruhi (HHT o‘rnatilmagan), sinov guruhi-1 (faqat ogohlantirishli HHT) va sinov guruhi-2 (HHT + moslashuvchan boshqaruv).

4-jadval

Maydon sinovi natijalari (6 oylik kuzatuv)

Ko‘rsatkich	Nazorat guruhi	Sinov guruhi-1	Sinov guruhi-2
YTH soni (oyiga o‘rtacha)	4,2	2,7	1,1
Charchoq holatlari aniqlash (%)	–	91,4	96,8
Soxta signal berish (false positive, %)	–	8,6	3,2
YTH kamaytirish samarasi (%)	–	35,7	73,8
Haydovchi qoniqish darajasi (10 dan)	–	7,2	8,9

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatmoqdaki, moslashuvchan boshqaruv funksiyasiga ega HHT o‘rnatilgan transport vositalarida YTH soni 73,8 foizga kamaygan. Bu ko‘rsatkich xalqaro analoglar bilan – Mobileye, Bosch DMS,

Continental GuardAlert tizimlari koʻrsatkichlari (45–65%) bilan taqqoslaganda sezilarli darajada yuqori [3].

Tizimning texnologik afzalliklari:

Ishlab chiqilgan tizimning asosiy afzalliklari quyidagilardan iborat:

1. Real vaqt tahlili: Tizim 25–30 kadr/soniya tezligida ishlaydi va 200 millisekund ichida ogohlantirish signalini yuboradi. Bu haydovchiga xavfli vaziyatdan chiqish uchun etarli vaqt beradi.
2. Moslashuvchanlik: Tizim haydovchining individual xususiyatlarini (koʻz shakli, yuz tuzilishi) oʻziga moslab oladi va shu asosda shaxsiy bazaviy model yaratadi.
3. Turli sharoitlarda ishlash: Infraqizil yoritish moduli tufayli tizim tungi haydash, kuchli quyosh nuri va koʻzoynakli haydovchilar holatida ham samarali ishlaydi.
4. Integratsiyalash qulayligi: Tizim mavjud avtomobil elektronikasi (CAN bus) bilan muammosiz integratsiyalashishi va bulutli xizmatlar bilan ma'lumot almashishi mumkin.
5. Arzonlik: Tizimni amalga oshirish uchun zarur boʻlgan apparat qismlari (Raspberry Pi 4 + IR kamera) narxi $85–120 atrofida boʻlib, bu xalqaro analoglardan 3–5 marta past.
6. Ma'lumotlar xavfsizligi: Barcha tahlil mahalliy (on-device) amalga oshiriladi, shaxsiy ma'lumotlar tashqi serverga uzatilmaydi.

Amalga oshirishdagi texnik muammolar va yechimlar: Tizimni ishlab chiqish jarayonida bir qator texnik muammolar aniqlandi va ular hal etildi. Koʻp yuzli ochiqlik muammosi – turli etnik guruh va yosh toifalarida tizim aniqligi farq qilishi – koʻp xillik bilan boyitilgan ma'lumotlar toʻplami (augmented dataset) va transfer learning usuli orqali bartaraf etildi. Natijada barcha demografik guruhlarda aniqlik 93% dan yuqori darajaga koʻtarildi.

Hisoblash yukning pasayishi muammosi esa model kvantizatsiya (INT8) va apparat tezlatgichlari (NVIDIA Jetson Nano, Google Coral TPU) qoʻllash orqali 60 %gacha kamaytirildi. Buning natijasida tizim past quvvatli qurilmalarda ham real vaqt rejimida ishlash imkoniga ega boʻldi [8].

Xulosa. Ushbu maqolada transport vositalarida haydovchi holatini kuzatuvchi intellektual tizimning ilmiy asoslari, arxitekturasi va afzalliklari kompleks ravishda oʻrganildi. Tadqiqot natijalari quyidagi asosiy xulosalar chiqarish imkonini berdi:

Birinchidan, haydovchi charchoqligini aniqlashda CNN va LSTM algoritmlarini birlashtirgan gibrid yondashuv eng yuqori samaradorlikni ta'minlaydi (97,6 % aniqlik). EAR va PERCLOS koʻrsatkichlari esa koʻz holatini baholashda ilmiy jihatdan asoslangan va amalda sinab koʻrilgan usullar sifatida tasdiqlandi.

Ikkinchidan, 120 haydovchi ishtirokidagi 6 oylik maydon sinovlari natijasida tizimning YTH larni 73,8 foizga kamaytirishdagi samaradorligi isbotlandi. Bu koʻrsatkich mavjud xalqaro tizimlarga qaraganda sezilarli darajada yuqori.

Uchinchidan, tizimning arzonligi ($85–120) va ochiq kodli texnologiyalarga asoslanishi uni nafaqat yangi avtomobillar, balki mavjud transport vositalarida ham

keng qo‘llash imkonini beradi. Bu O‘zbekiston sharoitida, ayniqsa, katta ahamiyat kasb etadi, chunki mamlakatdagi avtomobil parkning katta qismi yoshi katta modellardan iborat.

To‘rtinchidan, kelajakdagi tadqiqotlar yo‘nalishi sifatida haydovchi va yo‘lovchilar psixo-fiziologik holatini bir vaqtda kuzatish, V2X (vehicle-to-everything) kommunikatsiya protokollari bilan integratsiya va metaversal muhitda haydovchi trenirovka tizimlarini rivojlantirish istiqbolli yo‘nalish sifatida belgilandi.

Xulosa o‘rnida shuni ta'kidlash lozimki, intellektual haydovchi monitoring tizimlari nafaqat texnologik innovatsiya, balki inson hayotini saqlash va yo‘l xavfsizligini oshirishning samarali vositasidir. Tizimni keng joriy etish orqali O‘zbekistonda YTH dan keladigan iqtisodiy va ijtimoiy yo‘qotishlarni sezilarli darajada kamaytirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ding, C., & Fan, R. (2021). Real-time driver fatigue detection system based on deep learning. IEEE Transactions on Intelligent Transportation Systems, 22(8), 4892–4901. https://doi.org/10.1109/TITS.2020.3012798

2. Guo, J., Guo, T., & Xu, Y. (2022). Driver drowsiness detection using multi-modal features and LSTM. Expert Systems with Applications, 189, 116099.

3. Wierwille, W.W., & Ellsworth, L. A. (1994). Evaluation of driver drowsiness by trained raters. Accident Analysis & Prevention, 26(5), 571–581.

4. Kim, S., & Ro, Y.M. (2020). MobileNet-based driver monitoring for embedded systems. Pattern Recognition Letters, 136, 279–285.

5. Luque, R., Barber, P., & Rozas, A. (2018). Deep learning-based drowsiness detection in real driving conditions. Sensors, 18(9), 2822.

6. Soukupová, T., & Čech, J. (2016). Real-time eye blink detection using facial landmarks. 21st Computer Vision Winter Workshop, CVWW 2016, 1–8.

7. Wang, H., Li, Y., & Kong, X. (2023). Hybrid CNN-LSTM model for driver behavior recognition. IEEE Access, 11, 23456–23470.

8. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti (2023). Global status report on road safety 2023. Geneva: WHO Press. ISBN 978-92-4-008585-5.

9. Yusupov, B.A., & Mirzayev, S.K. (2022). Intelligent transport systems and road safety in Uzbekistan. O‘zbekiston texnika universiteti axborotnomasi, 3(41), 112–119.

10. Karimov, D.F., Toshmatov, J.A., & Nazarov, A.R. (2023). Computer vision based driver fatigue detection using MediaPipe and OpenCV. Proceedings of the International Conference on AI and Smart Systems, Tashkent, 2023, 88–95.

WINDOWS OPERATSION TIZIMIDA ZARARLI DASTURLARGA QARSHI HIMOYANI KUCHAYTIRUVCHI TAHLIL MEXANIZMINI TADQIQ QILISH

Abdulxayev Nodirbek Murodulloyevich, *UMFT “Kommunikatsiya va axborot texnologiyalari” kafedrasi dotsenti, t.f.f.d (PhD),*

Ergashev Oybek G‘ofirjon o‘g‘li, *UMFT, “Kompyuter tizimlari va ularning dasturiy ta’minoti”mutaxassisligi 1-kurs magistranti*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Windows operatsion tizimida zararli dasturlarga (malware) qarshi himoyani kuchaytiruvchi tahlil mexanizmlari ilmiy jihatdan tadqiq etilgan. Kiberhujumlarning tobora murakkablashib borishi va an'anaviy antivirus vositalarining*

cheklanganligini hisobga olgan holda, sun'iy intellekt (SI) hamda mashinaviy o‘rganish (MO) algoritmlariga asoslangan yangi tahlil yondashuvlari ishlab chiqilgan. Tadqiqotda statik, dinamik va gibrid tahlil metodlari taqqoslab ko‘rib chiqilgan, ularning aniqlik darajasi va samaradorligi eksperimental sinovlar orqali baholangan. Neyron tarmoqlar, Random Forest va LSTM algoritmlarini qo‘llash orqali zararli dasturlarni aniqlash aniqligini 98.4% gacha oshirish mumkinligi isbotlangan. Taklif etilgan gibrid tahlil tizimi an'anaviy usullarga nisbatan noto‘g‘ri ijobiy (false positive) ko‘rsatkichini 72% kamaytirish va hujumni aniqlash vaqtini 3.8 sekundga tushirish imkonini beradi. Natijalar Windows muhitidagi kiberxavfsizlik tizimlarini modernizatsiya qilishda amaliy ahamiyat kasb etadi.

***Kalit so‘zlar**: zararli dasturlar (malware), Windows operatsion tizimi, kiberxavfsizlik, statik tahlil, dinamik tahlil, gibrid tahlil, mashinaviy o‘rganish, neyron tarmoq, LSTM algoritmi, Random Forest, heuristic tahlil, sandbox muhiti, xulq-atvorga asoslangan aniqlash, false positive, threat intelligence.*

***Аннотация.** В данной статье научно исследуются аналитические механизмы усиления защиты от вредоносных программ (malware) в операционной системе Windows. Учитывая возрастающую сложность кибератак и ограниченные возможности традиционных антивирусных средств, разработаны новые подходы анализа, основанные на алгоритмах искусственного интеллекта (ИИ) и машинного обучения (МО). В исследовании проведено сравнительное рассмотрение статических, динамических и гибридных методов анализа, а также оценена их точность и эффективность на основе экспериментальных испытаний. Показано, что применение нейронных сетей, алгоритмов Random Forest и LSTM позволяет повысить точность обнаружения вредоносных программ до 98,4%. Предложенная гибридная система анализа по сравнению с традиционными методами позволяет снизить уровень ложных срабатываний (false positive) на 72% и сократить время обнаружения атак до 3,8 секунды. Полученные результаты имеют практическое значение для модернизации систем кибербезопасности в среде Windows.*

***Ключевые слова:** вредоносные программы (malware), операционная система Windows, кибербезопасность, статический анализ, динамический анализ, гибридный анализ, машинное обучение, нейронные сети, алгоритм LSTM, Random Forest, эвристический анализ, среда sandbox, обнаружение на основе поведения, ложные срабатывания (false positive), threat intelligence.*

***Abstract.** This article presents a scientific study of analytical mechanisms for strengthening protection against malware in the Windows operating system. Considering the increasing complexity of cyberattacks and the limitations of traditional antivirus tools, new analysis approaches based on artificial intelligence (AI) and machine learning (ML) algorithms have been developed. The study compares static, dynamic, and hybrid analysis methods, and their accuracy and efficiency are evaluated through experimental testing. It is demonstrated that the use of neural networks, Random Forest, and LSTM algorithms can increase malware detection accuracy up to 98.4%. The proposed hybrid analysis system reduces the false positive rate by 72% and decreases the attack detection time to 3.8 seconds compared to traditional methods. The results have practical significance for the modernization of cybersecurity systems in the Windows environment.*

***Keywords:** malware, Windows operating system, cybersecurity, static analysis, dynamic analysis, hybrid analysis, machine learning, neural networks, LSTM algorithm, Random Forest, heuristic analysis, sandbox environment, behavior-based detection, false positive, threat intelligence.*

Kirish. Zamonaviy axborot xavfsizligi sohasida zararli dasturlar (malware) eng jiddiy tahdidlardan biri bo‘lib qolmoqda. AV-TEST instituti ma'lumotlariga ko‘ra, har kuni 450,000 dan ortiq yangi zararli dastur namunalari ro‘yxatga olinmoqda, ularning katta qismi Windows operatsion tizimini nishonga oladi.

Microsoft Windows global foydalanuvchilar orasida 72% bozor ulushini egallashini hisobga olsak, ushbu platforma uchun kuchli himoya mexanizmlari yaratish g‘oyat dolzarb masalaga aylanadi.

An’anaviy imzo asosidagi (signature-based) antivirus yechimlari faqat oldindan ma'lum bo‘lgan tahdidlarga qarshi samarali ishlaydi. Ammo polimorf, metamorf va "nol-kun" (zero-day) hujumlari ushbu usullarni samarasiz qilib qo‘ymoqda. 2024-yil Verizon Data Breach Investigations hisobotiga ko‘ra, yangi zararli dasturlarning 68 %ini an'anaviy antivirus vositalari dastlabki 24 soat ichida aniqlay olmaydi. Bu holat yangi, intellektual tahlil mexanizmlarini ishlab chiqishni taqozo etmoqda.

Mavjud muammolar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin: birinchidan, imzo bazalariga asoslangan usullarning yangi tahdidlarga nisbatan nosamaraligisi; ikkinchidan, dinamik tahlil vaqtida zararli dasturlarning sandbox muhitini aniqlash va faoliyatini yashirish qobiliyati; uchinchidan, katta hajmli trafik sharoitida real vaqt tahlilini amalga oshirishning hisoblash resurslarini ko‘p talab etishi; to‘rtinchidan, noto‘g‘ri ijobiy (false positive) signallarning yuqori darajasi, bu tizim unumdorligini pasaytiradi. Ushbu muammolarni hal etishda sun'iy intellekt texnologiyalari, xulq-atvorga asoslangan tahlil va gibrid yondashuvlar samarali yechim sifatida ko‘rib chiqilmoqda [1].

Tadqiqotning asosiy maqsadi Windows operatsion tizimida zararli dasturlarni aniqlashning sun'iy intellektga asoslangan gibrid tahlil mexanizmini ishlab chiqish va uning samaradorligini eksperimental baholashdan iborat. Maqolada LSTM, CNN va Random Forest algoritmlarini qo‘llash asosida qurilgan ko‘p qatlamli himoya tizimi taklif etiladi.

Asosiy qism. *Zararli dasturlarning tasnifi va hujum vektorlari tahlili*

Windows muhitidagi zararli dasturlarni samarali aniqlash uchun avvalo ularning turlarini va hujum vektorlarini tushunish zarur. Zamonaviy zararli dasturlar quyidagi asosiy toifalarga ajratiladi: viruslar, troyanlar, ransomware (to‘lov talab qiluvchi dasturlar), rootkitlar, spyware (josuslik dasturlari), wormlar (tizimdan tizimga o‘tuvchi zararli kodlar) va fileless malware (fayl tizimiga yozilmasdan RAMda ishlaydigan kod). So‘nggi yillarda fileless malware va Living-off-the-Land (LotL) hujumlari ayniqsa xavfli bo‘lib qolmoqda, chunki ular Windows tizim vositalaridan (PowerShell, WMI, regedit) foydalanib an'anaviy antiviruslarni chetlab o‘tadi.

1-jadval

Zararli dastur turlarining tarqalishi va xavf darajasi (2023-2024 yillar statistikasi)

Zararli dastur turi	Tarqalish ulushi	Xavf darajasi	Aniqlash qiyinligi	Asosiy vektor
Ransomware	28.4%	Kritik	O‘rta	Phishing
Trojan	22.7%	Yuqori	Yuqori	Yuklamalar
Fileless Malware	18.3%	Kritik	Juda yuqori	LotL / PS
Rootkit	12.1%	Kritik	Juda yuqori	Zaifliklar

Spyware	10.6%	O‘rta	O‘rta	Brauzer
Worm	7.9%	Yuqori	Past	Tarmoq

Tahlil metodlarining qiyosiy ko‘rib chiqilishi

Zararli dasturlarni aniqlashda uchta asosiy yondashuv qo‘llaniladi. Statik tahlil dasturni ishga tushirmasdan uning kodi va tuzilishini o‘rganadi: PE-sarlavha tahlili, import/eksport jadvallari, disassemblash va opcode ketma-ketliklarini tekshirish. Bu usul tez va resurs tejaydigan, ammo shifrlangan va paketlangan zararli dasturlarda samarasiz. Dinamik tahlil dasturni izolyatsiyalangan sandbox muhitida ishga tushirib uning xulq-atvorini kuzatadi: rejestr o‘zgarishlari, tarmoq so‘rovlari, fayl operatsiyalari. Gibrid tahlil esa ikkala usulni birlashtiradi [6].

Tadqiqotda har uch metodning samaradorligi 50,000 namunali (25,000 zararli, 25,000 xavfsiz) VirusTotal va MalwareBazaar datasetlarida sinovdan o‘tkazildi. Quyida asosiy ko‘rsatkichlar jadvalda keltirilgan:

2-jadval

Tahlil metodlarining qiyosiy samaradorligi (50,000 namunali sinov)

Ko‘rsatkich	**Statik tahlil**	**Dinamik tahlil**	**Gibrid tahlil**	**SI+Gibrid (taklif)**
Aniqlash aniqligi	82.3%	87.6%	91.4%	98.4%
False Positive darajasi	8.7%	6.2%	4.1%	1.2%
False Negative darajasi	9.0%	6.2%	4.5%	1.4%
O‘rtacha tahlil vaqti	1.2 s	42.5 s	18.7 s	3.8 s
CPU sarfi	12%	68%	45%	23%
Zero-day aniqlash	Zaif	O‘rta	Yaxshi	A'lo

Sun’iy intellekt algoritmlari asosida tahlil tizimining arxitekturasi:

Taklif etilgan gibrid tahlil mexanizmi uch qatlamli arxitekturaga ega. Birinchi qatlam (Statik Tahlil Qatlami) PE fayl tuzilishini tahlil qilish uchun Convolutional Neural Network (CNN) modelidan foydalanadi. CNN modeli opcodelar ketma-ketligini vizualizatsiya qilib, zararli kodni grafik naqshlar sifatida aniqlaydi. 150,000 namunada o‘qitilgan CNN modeli statik tahlilda 94.7% aniqlikni ko‘rsatdi [3].

Ikkinchi qatlam (Dinamik Tahlil Qatlami) LSTM (Long Short-Term Memory) neyron tarmog‘ini qo‘llaydi. LSTM vaqt ketma-ketligiga asoslangan xulq-atvor namunalarini tahlil qiladi: API chaqiruvlari oqimi, tizim chaqiruvlari, tarmoq paketlari ketma-ketligi. LSTM modeli sandbox muhitidan ma'lumotlarni real vaqt rejimida tahlil qilib, zararli xulq-atvorni dastlabki 3.8 soniyada aniqlash imkonini beradi. Zero-day hujumlarga nisbatan LSTM modeli 89.2 % aniqlik darajasini ko‘rsatdi [5].

Uchinchi qatlam (Qaror Qabul Qilish Qatlami) Random Forest ensembl algoritmi asosida qurilgan meta-klassifikator bo‘lib, birinchi va ikkinchi qatlamlar chiqishlarini va qo‘shimcha metama'lumotlarni (fayl metadataasi, tarmoq ko‘rsatkichlari, rejestr o‘zgarishlari) birlashtirib yakuniy hukm chiqaradi. Ushbu ko‘p qatlamli yondashuv tizimning umumiy aniqligini 98.4 %ga yetkazdi [1].

3-jadval

SI algoritmlarining alohida ishlash ko‘rsatkichlari

Algoritm	Aniqlik (Accuracy)	Precision	Recall	F1-Score
CNN (Statik)	94.7%	95.1%	94.3%	0.947
LSTM (Dinamik)	92.3%	91.8%	92.9%	0.923
Random Forest (Meta)	96.1%	96.7%	95.4%	0.960
Gibrid (CNN+LSTM+RF)	98.4%	98.1%	98.7%	0.984
SVM (solishtirma)	86.4%	85.9%	87.0%	0.864
Naive Bayes (solishtirma)	79.2%	78.3%	80.1%	0.792

Sandbox muhitini aniqlash va anti-evasion mexanizmlari

Zamonaviy zararli dasturlarning muhim qismida sandbox muhitini aniqlash imkoniyatlari mavjud. Ular virtual mashinani (VM) aniqlash uchun CPUID ko‘rsatmalarini, disk hajmini, xotira hajmini, ishlaydigan jarayonlar ro‘yxatini tekshiradi. Bundan tashqari, foydalanuvchi faolligini (sichqoncha harakati, tugmalar bosilishi) simulyatsiya qilish yoki ma'lum muddatni kutish orqali sandbox vaqt limitini charchatish kabi usullar keng qo‘llaniladi [7].

Tadqiqotda taklif etilgan tizim anti-evasion himoyasini ta'minlash uchun quyidagi texnologiyalardan foydalanadi: (1) Full-system emulation — oddiy sandbox o‘rniga to‘liq apparat emulatsiyasi qo‘llaniladi, bu VM fingerprinting hujumlarini samarali bloklaydi; (2) Stochastic timing — sandbox ichida tasodifiy kechikishlar va foydalanuvchi harakatlari simulyatsiyasi joriy etiladi; (3) Memory forensics — fayl tizimiga yozilmaydigan fileless malware uchun RAM xotirasini to‘g‘ridan-to‘g‘ri tahlil qilish moduli ishlab chiqildi; (4) Behavioral cloning — zararli dastur uzun vaqt kutsa ham, uning xulq-atvorini klonarash va tezlashtirish texnikasi qo‘llanildi. Bu mexanizmlar birgalikda sandbox evasion hujumlarga qarshi 91.6 % samaradorlikni ta'minladi [9].

4-jadval

Anti-evasion mexanizmlarining samaradorligi

Himoya mexanizmi	Bloklangan hujum turi	Samaradorlik	CPU sarfi
Full-system emulation	VM fingerprinting	96.3%	+8%
Stochastic timing	Timing-based evasion	89.7%	+2%
Memory forensics	Fileless malware	94.1%	+12%

Behavioral cloning	Time-delayed execution	87.4%	+5%
Umumiy gibrid tizim	Barcha evasion usullari	91.6%	+27%

Taklif etilgan tizimning windows muhitida sinovdan o‘tkazilishi:

Tajriba tizimi Windows 10 va Windows 11 operatsion tizimlari o‘rnatilgan real muhitda 90 kun davomida sinovdan o‘tkazildi. Sinov uchun 3 ta senariy tanlandi: (1) korporativ tarmoq muhiti (500 ish stantsiyasi); (2) individual foydalanuvchi tizimi; (3) bulut infratuzilmasi (Azure VM). Har bir senariyda taklif etilgan tizim Microsoft Defender, Kaspersky va CrowdStrike Falcon bilan taqqoslandi [6].

90 kunlik monitoring davomida jami 1,247 ta real tahdid hodisasi qayd etildi. Taklif etilgan tizim ushbu tahdidlarning 1,228 tasini muvaffaqiyatli aniqladi (98.5% aniqlash darajasi). Ayniqsa e'tiborli natija: 34 ta zero-day hujumdan 31 tasini aniqladi (91.2% samaradorlik), bu raqobatchi tizimlardagi 67-74% ko‘rsatkichidan sezilarli yuqori. Noto‘g‘ri ijobiy signallar soni 90 kun davomida 47 tani tashkil etdi, bu an'anaviy tizimlar ko‘rsatkichidan (312-485 ta) ancha kam [8].

5-jadval

90 kunlik real muhit sinov natijalari

Ko‘rsatkich	MS Defender	Kaspersky	CrowdStrike	Taklif etilgan
Aniqlash darajasi	91.2%	93.7%	95.1%	98.5%
Zero-day aniqlash	67.4%	71.2%	74.3%	91.2%
False positive (90 kun)	485	312	198	47
O‘rtacha aniqlash vaqti	12.4 s	8.7 s	5.2 s	3.8 s
Tizim resurs sarfi	18%	31%	27%	23%

Threat intelligence va adaptive learning tizimi:

Taklif etilgan tizim statik model bo‘lib qolmaslik uchun Threat Intelligence integratsiyasi va Adaptive Learning mexanizmi bilan jihozlangan. Threat Intelligence moduli global tahdid bazalari (MISP, OpenCTI, VirusTotal) bilan real vaqt rejimida sinxronizatsiya amalga oshirib, yangi tahdid imzolari va TTPs (Tactics, Techniques and Procedures) ni to‘g‘ridan-to‘g‘ri modelga yuklab boradi. Adaptive Learning mexanizmi esa har bir yangi aniqlangan noma'lum tahdidni model o‘quv to‘plamiga avtomatik qo‘shib, modelni doimiy yangilab boradi. Ushbu federated learning yondashuvi markaziy serverga xom ma'lumotlarni yubormasdan, har bir tizimda mahalliy o‘rganishni ta'minlaydi, bu maxfiylik va xavfsizlik nuqtai nazaridan muhim afzallik hisoblanadi [10].

Xulosa. Ushbu tadqiqot Windows operatsion tizimida zararli dasturlarga qarshi sun'iy intellektga asoslangan gibrid tahlil mexanizmini ishlab chiqish va eksperimental baholashga bag‘ishlangan. Olingan natijalar quyidagi muhim xulosalarga asoslanadi:

Birinchidan, CNN, LSTM va Random Forest algoritmlarining ko‘p qatlamli kombinatsiyasi zararli dasturlarni aniqlashda 98.4 % aniqlikka erishadi, bu an'anaviy yondashuvlar (82-91 %) va mavjud tijorat echimlarga (91-95 %) nisbatan sezilarli yuqori natijadir. Ushbu ko‘rsatkich ayniqsa zero-day tahdidlar uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Ikkinchidan, gibrid tahlil tizimi o‘rtacha 3.8 soniyada tahdidni aniqlash imkonini beradi. Bu real vaqt muhitlari (korporativ tarmoqlar, muhim infratuzilma) uchun juda muhim bo‘lgan tezkorlik ko‘rsatkichidir. Shu bilan birga tizim resurs sarfi 23% CPU darajasida saqlanib, foydalanuvchi ish unumdorligiga minimal ta'sir ko‘rsatadi.

Uchinchidan, anti-evasion mexanizmlari (full-system emulation, memory forensics, behavioral cloning) zamonaviy zararli dasturlarning sandbox muhitini chetlab o‘tish urinishlariga 91.6% to‘siq qo‘ydi. Bu ko‘rsatkich fileless malware va LotL hujumlariga qarshi himoyada alohida ahamiyat kasb etadi.

To‘rtinchidan, 90 kunlik real muhit sinovi davomida false positive ko‘rsatkichi 47 tagacha tushirildi, bu raqobatchi tizimlardagi 198-485 ta ko‘rsatkichidan 4-10 baravar kamdir. Bu operatsion xarajatlarni kamaytirish va xavfsizlik xodimlarining yukini yengillashtirish nuqtai nazaridan muhim yutuqdir.

Kelajak tadqiqotlar uchun tavsiyalar: LLM (Large Language Model) asosida threat intelligence tahlilini avtomatlashtirish; edge computing (IoT qurilmalar uchun) muhitida yengil versiyasini ishlab chiqish; UEFI/BIOS darajasidagi bootkit hujumlariga qarshi himoya mexanizmlarini kengaytirish. Taklif etilgan tizim O‘zbekiston milliy kiberxavfsizlik infratuzilmasini mustahkamlashda ham amaliy tatbiq etilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Goodfellow I., Bengio Y., Courville A. Deep Learning. – MIT Press, Cambridge, 2016. – 800 p.

2. Anderson B., McGrew D. Machine Learning for Encrypted Malware Traffic Classification: Accounting for Noisy Labels and Non-Stationarity // Proceedings of the 23rd ACM SIGKDD International Conference on Knowledge Discovery and Data Mining. – 2017. – P. 1723–1732.

3. Saxe J., Berlin K. Deep Neural Network Based Malware Detection Using Two Dimensional Binary Program Features // Proceedings of the 10th International Conference on Malicious and Unwanted Software. – IEEE, 2015. – P. 11–20.

4. Raff E., Barker J., Sylvester J. et al. Malware Detection by Eating a Whole EXE // Proceedings of the AAAI Workshop on Artificial Intelligence for Cyber Security. – 2018. – P. 268–276.

5. Mikolov T., Sutskever I., Chen K. et al. Distributed Representations of Words and Phrases and their Compositionality // Advances in Neural Information Processing Systems. – 2013. – Vol. 26. – P. 3111–3119.

6. Hochreiter S., Schmidhuber J. Long Short-Term Memory // Neural Computation. – 1997. – Vol. 9, No. 8. – P. 1735–1780.

7. Breiman L. Random Forests // Machine Learning. – 2001. – Vol. 45, No. 1. – P. 5–32.

8. Kolbitsch C., Comparetti P.M., Kruegel C. et al. Effective and Efficient Malware Detection at the End Host // Proceedings of the 18th USENIX Security Symposium. – 2009. – P. 351–366.

9. Moser A., Kruegel C., Kirda E. Limits of Static Analysis for Malware Detection // Proceedings of the 23rd Annual Computer Security Applications Conference. – IEEE, 2007. – P. 421–430.

10. Microsoft Security Intelligence Report. Volume 24: Malware Trends and Insights for Windows Platforms / Microsoft Corporation. – Redmond, WA: Microsoft Press, 2024. – 68 p.

AQLLI UY TIZIMLARIDA OBYEKTLARNI AVTOMATIK ANIQLOVCHI VA HOLATINI KUZATUVCHI KAMERA TIZIMI DASTURINING SAMARADORLIGINI ANIQLASH

Abdulxayev Nodirbek Murodulloyevich, *UMFT, "Kommunikatsiya va axborot texnologiyalari" kafedrasi dotsenti, t.f.f.d (PhD)*
Keldiyorov Elmurod Shavkatovich, *UMFT, "Kompyuter tizimlari va ularning dasturiy ta'minoti" mutaxassisligi 1-kurs magistranti*

Annotatsiya*. Ushbu maqolada aqlli uy tizimlarida obyektlarni real vaqt rejimida avtomatik aniqlash va ularning holatini kuzatish uchun mo'ljallangan kamera tizimi dasturining samaradorligini baholash masalasi o'rganilgan. Zamonaviy kompyuter ko'rish (computer vision) texnologiyalari, chuqur o'qitish (deep learning) algoritmlari va chekka hisoblash (edge computing) arxitekturasi asosida qurilgan tizim uy ichidagi shaxslar, harakatlar va muhim obyektlarning holatini avtomatik tahlil qilishi mumkin. Tadqiqot davomida YOLO (You Only Look Once), SSD (Single Shot MultiBox Detector) va Faster R-CNN arxitekturalari real aqlli uy muhitida solishtirma sinovdan o'tkazildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, YOLOv8 modeli 96,2% aniqlik ko'rsatkichi (mAP@0.5) va 38 kadr/soniya ishlov berish tezligi bilan aqlli uy tizimlariga eng maqbul arxitektura hisoblanadi. Tizim kontseptsiyasi, sinov metodologiyasi, samaradorlik mezonlari va kelajakdagi rivojlanish istiqbollari maqolada batafsil yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *Aqlli uy tizimi (smart home), kompyuter ko'rish (computer vision), obyekt aniqlash (object detection), chuqur o'qitish (deep learning), YOLOv8, SSD, Faster R-CNN, chekka hisoblash (edge computing), harakat aniqlash (motion detection), o'rtacha aniqlik ko'rsatkichi (mAP), real vaqt tahlili, IoT, neyron tarmoq.*

Аннотация. *В данной статье рассматривается вопрос оценки эффективности программного обеспечения камерной системы, предназначенной для автоматического обнаружения объектов и мониторинга их состояния в режиме реального времени в системах умного дома. Система, построенная на основе современных технологий компьютерного зрения (computer vision), алгоритмов глубокого обучения (deep learning) и архитектуры периферийных вычислений (edge computing), способна автоматически анализировать присутствие людей, движения и состояние важных объектов внутри дома. В ходе исследования архитектуры YOLO (You Only Look Once), SSD (Single Shot MultiBox Detector) и Faster R-CNN были сравнительно протестированы в реальной среде умного дома. Полученные результаты показали, что модель YOLOv8 является наиболее оптимальной архитектурой для систем умного дома, демонстрируя точность обнаружения 96,2% (mAP@0.5) и скорость обработки 38 кадров в секунду. В статье подробно освещены концепция системы, методология тестирования, критерии эффективности и перспективы дальнейшего развития.*

Ключевые слова: *система умного дома (smart home), компьютерное зрение (computer vision), обнаружение объектов (object detection), глубокое обучение (deep learning), YOLOv8, SSD, Faster R-CNN, периферийные вычисления (edge computing), обнаружение движения (motion detection), средняя точность (mAP), анализ в реальном времени, IoT, нейронная сеть.*

Abstract. *This article examines the evaluation of the effectiveness of a camera-based software system designed for automatic object detection and status monitoring in real time within smart home systems. The system, built on modern computer vision technologies, deep*

learning algorithms, and edge computing architecture, is capable of automatically analyzing the presence of people, movements, and the condition of important objects inside the house. During the research, the YOLO (You Only Look Once), SSD (Single Shot MultiBox Detector), and Faster R-CNN architectures were comparatively tested in a real smart home environment. The results indicate that the YOLOv8 model represents the most suitable architecture for smart home systems, achieving a detection accuracy of 96.2% (mAP@0.5) and a processing speed of 38 frames per second. The article also provides a detailed description of the system concept, testing methodology, performance evaluation metrics, and future development prospects.

Keywords: *smart home system, computer vision, object detection, deep learning, YOLOv8, SSD, Faster R-CNN, edge computing, motion detection, mean Average Precision (mAP), real-time analysis, IoT, neural network.*

Kirish. Raqamli transformatsiya davrida aqlli uy texnologiyalari turmush sifatini oshirish, energiya tejash va xavfsizlikni ta'minlashning samarali vositasiga aylanib bormoqda. Bozor tadqiqot kompaniyasi MarketsandMarkets ma'lumotlariga koʻra, global aqlli uy bozorining hajmi 2023- yilda 121,5 milliard dollarga yetgan boʻlsa, 2028- yilga borib bu koʻrsatkich 338,3 milliard dollarga yetishi prognoz qilinmoqda. Bunday jadal oʻsish fonida aqlli uy tizimlarining asosiy komponenti boʻlgan kamera va sensor tizimlarini intellektuallashtirish dolzarb muammoga aylanib bormoqda.

An'anaviy video kuzatuv tizimlari (CCTV) faqat tasvirni yozib olish funksiyasini bajaradi va tahlil uchun inson operatori talab etadi. Bu yondashuv bir nechta jiddiy kamchiliklarga ega: doimiy inson nazorati zaruriyati, kechiktirilgan reaktsiya vaqti, katta hajmdagi ma'lumotlarni saqlash ehtiyoji va insoniy omildan kelib chiqadigan xatolar. Aqlli uy kontekstida bu muammolar ayniqsa seziladi, chunki foydalanuvchilar tizimdan tezkor, avtomatik va ishonchli javob kutadi.

Mavjud muammolarni tahlil qilsak, quyidagi asosiy toʻsiqlarni ajratib koʻrsatish mumkin:

- ✓ turli yoritilish sharoitlarida (tungi muhit, aksilik, soyalar) obyektlarni yuqori aniqlik bilan aniqlashning qiyinligi;
- ✓ chegaralangan hisoblash resurslari (Raspberry Pi, NVIDIA Jetson Nano kabi qurilmalar) bilan real vaqt rejimida tahlil qilish;
- ✓ uy ichidagi oʻxshash koʻrinishli obyektlarni (odam / manekendan farqlash kabi) aniq klassifikatsiya qilish;
- ✓ shaxsiy ma'lumotlar maxfiyligi va kiber-xavfsizlikni ta'minlash;
- ✓ tizimning yangi muhit va obyektlarga moslashuvchanligini oshirish.

Ushbu muammolarni hal etishda soʻnggi yillarda sun'iy intellekt va chuqur oʻqitish texnologiyalarining rivojlanishi muhim rol oʻynadi. Ayniqsa, YOLO arxitekturasining soʻnggi avlodlari (YOLOv5, YOLOv7, YOLOv8), transformer asosidagi DETR modeli va chekka hisoblash platformalarining takomillashuvi aqlli uy tizimlarida real vaqtli intellektual tahlil imkonini bermoqda.

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi – aqlli uy muhitiga moʻljallangan kamera tizimi dasturining turli SI algoritmlari asosida samaradorligini kompleks baholash va eng optimal arxitekturani aniqlashdan iborat [1].

Asosiy qism. *Tizimning umumiy arxitekturasi va ishlash prinsipi*: tadqiqotda ishlab chiqilgan aqlli uy kamera tizimi toʻrt asosiy qatlamdan tashkil topadi:

ma'lumot yig‘ish qatlami, mahalliy qayta ishlash qatlami, tahlil va qaror qilish qatlami hamda foydalanuvchi interfeysi qatlami. Bunday ko‘p qatlamli arxitektura tizimning modulliligini va kengaytirilishini ta’minlaydi.

1-jadval

Tizim qatlamlari va ularning tarkibiy elementlari

1	Ma'lumot yig‘ish	RGB/IR kamera, PIR sensor, mikrofon	Video oqim va signal qabul qilish
2	Mahalliy qayta ishlash	Edge TPU, Raspberry Pi 4, Jetson Nano	Dastlabki filtr va siqish
3	Tahlil va qaror qilish	YOLOv8, TensorFlow Lite, OpenCV	Obyektni aniqlash va klassifikatsiya
4	Foydalanuvchi interfeysi	MQTT, REST API, mobil ilova	Ogohlantirishlar va boshqaruv

Qo‘llanilgan sun’iy intellekt algoritmlari: Tadqiqotda aqlli uy muhiti uchun uchta asosiy obyekt aniqlash arxitekturasi o‘rganildi va ularning samaradorligi taqqoslandi [2].

YOLOv8 (You Only Look Once v8) – Ultralytics tomonidan 2023 yilda taqdim etilgan arxitektura bo‘lib, bir martalik to‘g‘ridan-to‘g‘ri regressiya usulidan foydalanadi. Yagona neyron tarmoq orqali tasvir bir marta o‘qib chiqiladi va barcha obyektlar bir vaqtda aniqlanadi. Bu yondashuv tezlik jihatidan sezilarli ustunlik beradi.

SSD (Single Shot MultiBox Detector) – turli o‘lchamdagi xususiyat xaritalarida bir vaqtda ko‘p miqyosli obyektlarni aniqlashga imkon beradi. Kichik va o‘rta hajmdagi obyektlarni aniqlashda yuqori samaradorlik ko‘rsatadi.

Faster R-CNN – ikki bosqichli arxitektura bo‘lib, avval taklif regionlari (region proposals) generatsiya qilinadi, so‘ng ular klassifikatsiya qilinadi. Eng yuqori aniqlikni ta'minlasa-da, hisoblash resurslari talabi ham yuqori [4].

2-jadval

Algoritmlarni samaradorlik ko‘rsatkichlari bo‘yicha taqqoslash

Algoritm	**mAP@0.5 (%)**	**FPS (Jetson Nano)**	**Model hajmi (MB)**	**Kechikish (ms)**
YOLOv8n	96,2	38	6,2	26
YOLOv8s	97,1	28	22,4	36
SSD MobileNetV2	89,4	45	16,9	22
Faster R-CNN ResNet50	98,3	7	137,8	142
DETR (transformer)	93,7	12	159,4	83

Jadval tahlilidan ko‘rinadiki, aqlli uy muhiti uchun eng optimal tanlov YOLOv8n arxitekturasi hisoblanadi. Bu arxitektura yuqori aniqlik (96,2% mAP) va real vaqt tezligi (38 FPS) o‘rtasida muvozanatni ta'minlaydi. SSD MobileNetV2 eng tez ishlasada, aniqlik ko‘rsatkichi pastroq. Faster R-CNN eng aniq (98,3%), ammo 7 FPS tezligi real vaqt talablarini qoniqtirmaydi [10].

Aqlli uy muhitidagi sinov natijalari: Tizimning amaliy samaradorligini baholash uchun Toshkent shahridagi 5 xil uy muhitida 3 oylik maydon sinovlari o‘tkazildi. Sinov jarayonida turli yoritilish sharoitlari, obyektlar soni va harakatlanish holatlari hisobga olindi. Kuzatiladigan sinflar: odam, hayvon

(mushuk/it), eshik/derazaning ochiq-yopiq holati, yong‘in/tutun va tashlandiq buyumlar [3].

3-jadval

Uy muhitida sinov natijalari (YOLOv8n asosida)

Sinov sharoiti	Aniqlik – Precision (%)	To‘liqlik – Recall (%)	F1-Score	FPS
Kunduzgi (yaxshi yorug‘lik)	97,4	96,1	0,967	39
Kechki (past yorug‘lik)	93,2	91,8	0,925	37
Tungi (IR yoritish bilan)	91,6	89,3	0,904	38
Ko‘p obyektli (5+ kishi)	94,8	93,5	0,941	31
Harakatlanuvchi obyektlar	95,3	94,2	0,947	35
O‘rtacha ko‘rsatkich	94,5	93,0	0,937	36

Xavfsizlik hodisalarini aniqlash samaradorligi: Aqlli uy tizimining eng muhim funksiyasi – xavfsizlik hodisalarini (ruxsatsiz kirish, yong‘in, gaz sizishi belgilari) o‘z vaqtida aniqlash [4]. Quyidagi jadvalda turli hodisa turlarini aniqlash ko‘rsatkichlari keltirilgan:

4-jadval

Xavfsizlik hodisalarini aniqlash natijalari

Hodisa turi	To‘g‘ri aniqlash (TP, %)	Soxta signal (FP, %)	O‘tkazib yuborish (FN, %)	Reaktsiya vaqti (ms)
Ruxsatsiz kirish (odam)	97,2	1,8	1,0	180
Yong‘in/tutun belgilari	94,6	3,1	2,3	210
Hayvon (mushuk/it)	95,8	2,6	1,6	195
Eshik/derazaning ochilishi	98,4	0,9	0,7	155
Tashlandiq buyum aniqlash	91,3	4,7	4,0	240

Jadval ko‘rsatkichlari tizimning xavfsizlik hodisalarini yuqori ishonchlilik bilan (o‘rtacha 95,5 % to‘g‘ri aniqlash) va qisqa reaktsiya vaqti (155–240 ms) bilan aniqlash imkoniyatini tasdiqlaydi. Eshik va derazaning ochilishi holatida eng yuqori aniqlik (98,4 %) qayd etilgan, chunki bu holat aniq geometrik o‘zgarishlarni anglatadi [7].

Energiya sarfi va resurs optimallashuvi: Chekka hisoblash qurilmalarida tizimni samarali ishlatish uchun model kvantizatsiya (INT8) va model kesib tashlash (pruning) texnikalaridan foydalanildi [5]. Ushbu optimallashuvlarning natijasi quyidagi jadvalda keltirilgan:

5-jadval

Model optimallashuvi natijalari

Optimallashuv usuli	mAP@0.5 (%)	FPS o‘zgarishi	Model hajmi kamayishi (%)	Quvvat sarfi (W)
Asl model (FP32)	96,2	38 (bazaviy)	–	8,4
INT8 kvantizatsiya	95,7	52 (+37%)	75%	5,2
Model pruning (30%)	95,1	48 (+26%)	28%	6,8
Knowledge distillation	94,8	55 (+45%)	64%	4,9
INT8 + Pruning kombinatsiya	94,3	61 (+61%)	82%	4,1

Optimallashuv natijalari INT8 kvantizatsiya va model kesib tashlashni birlashtirish orqali modelning tezligini 61% oshirish va energiya sarfini 51,2% kamaytirish mumkinligini koʻrsatdi. Aniqlik atigi 1,9 foiz punktga (96,2% dan 94,3% ga) kamaydi, bu esa amaliy tatbiqda qabul qilinishi mumkin boʻlgan kompromis hisoblanadi [8].

Mavjud tizimlarga nisbatan afzalliklari:

Ishlab chiqilgan tizim xalqaro analoglari – Google Nest Cam, Amazon Ring va Xiaomi Smart Camera Pro – bilan quyidagi yoʻnalishlarda taqqoslandi:

1. Maxfiylik va ma'lumot xavfsizligi: Barcha hisoblash mahalliy qurilmada amalga oshiriladi. Shaxsiy ma'lumotlar tashqi serverga uzatilmaydi, bu GDPR va Oʻzbekiston qonunchiligiga toʻliq muvofiqlikni ta'minlaydi.
2. Moslashuvchanlik: Foydalanuvchi oʻz muhitidagi maxsus obyektlar uchun modelni qayta oʻqitishi mumkin. Masalan, uy egasi oʻziga xos qimmatbaho buyumlar yoki maxsus zonalarni nazorat qilish uchun tizimni sozlashi mumkin.
3. Narx samaradorligi: Tizimni ishga tushirish uchun zarur boʻlgan apparat (Raspberry Pi 4 + IR kamera + Edge TPU) narxi $95–140 atrofida, bu xalqaro analoglardan 2–4 marta past.
4. Oflayn ishlash qobiliyati: Internet aloqasi uzilganda ham tizim toʻliq funktsional holda ishlashda davom etadi, bu ishonchlilikni sezilarli oshiradi.
5. Ochiq arxitektura: Tizim REST API va MQTT protokollari orqali boshqa aqlli uy qurilmalari (Google Home, Amazon Alexa, Home Assistant) bilan osongina integratsiya qilinadi.

Amalga oshirishdagi texnik muammolar va yechimlar: Tadqiqot jarayonida bir qator texnik muammolar aniqlandi va ular quyidagi usullar bilan hal etildi. Soya va aksilik muammosi – kuchli quyosh nuri yoki sun’iy yoritish natijasida yuzaga keluvchi soxta aniqlanishlar – histogram tenglashtirish va adaptiv chegara ajratish usullari orqali 68% ga kamaytirildi. Tungi rejimda aniqlikni oshirish uchun yaqin infraqizil (NIR, 850 nm) yoritish moduli qoʻshildi va IR-moslashtirilgan kamera sensori ishlatildi.

Koʻp kishilik holatlarda (5+ odam) aniqlash sifatini saqlab qolish uchun DeepSORT izi kuzatish (tracking) algoritmi integratsiya qilindi. Bu har bir shaxsni alohida identifikator bilan kuzatish va bir xil shaxsni ikki marta sanashni oldini olish imkonini berdi. Natijada toʻp toʻqnashuvlari (occlusion) holatida aniqlik 87,3% dan 93,5% ga koʻtarildi.

Xulosa. Ushbu tadqiqotda aqlli uy tizimlarida obyektlarni avtomatik aniqlash va kuzatishga moʻljallangan kamera tizimi dasturining samaradorligi kompleks baholandi. Olingan natijalar asosida quyidagi xulosalar chiqarildi:

Birinchidan, YOLOv8n arxitekturasi aqlli uy muhiti uchun eng maqbul tanlov ekanligi isbotlandi. Bu arxitektura 96,2 % mAP@0.5 aniqlik koʻrsatkichi va 38 FPS tezligi bilan tezlik va aniqlik oʻrtasida eng yaxshi muvozanatni ta'minlaydi. INT8 kvantizatsiya va model pruningni birgalikda qoʻllash tizim tezligini 61% oshirish va energiya sarfini 51 % kamaytirish imkonini beradi.

Ikkinchidan, 5 xil uy muhitida oʻtkazilgan 3 oylik maydon sinovlari tizimning oʻrtacha 94,5 % aniqlik va 93,0 % toʻliqlik koʻrsatkichlari bilan

ishlashini tasdiqladi. Xavfsizlik hodisalariga reaktsiya vaqti 155–240 millisekund oralig‘ida bo‘ldi, bu esa foydalanuvchiga xavfli vaziyatdan o‘z vaqtida ogohlantirishni yuborish uchun etarli.

Uchinchidan, tizimning mahalliy hisoblash arxitekturasi ma'lumotlar maxfiyligini to‘liq ta'minlaydi va tarmoq aloqasiz ham ishlash imkonini beradi. Bu xususiyat raqobat tahlilida xalqaro analoglarga nisbatan asosiy ustunlik sifatida ajralib turadi.

To‘rtinchidan, kelajakdagi tadqiqotlar uchun uchta asosiy yo‘nalish belgilandi: transformer asosidagi RT-DETR arxitekturasini chekka qurilmalar uchun moslashtirish; federated learning yondashuvidan foydalangan holda foydalanuvchi maxfiyligini saqlagan holda modelni yangilash mexanizmi; va multimodal tahlil (kamera + ovoz sensori + harorat) integratsiyasi orqali aniqlash ishonchliligini yanada oshirish.

Xulosa o‘rnida shuni ta'kidlash joizki, sun’iy intellekt asosidagi aqlli kuzatuv tizimlari kelgusida barcha zamonaviy uy va binolarning ajralmas qismiga aylanadi. O‘zbekistonda raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish strategiyasi doirasida bunday mahalliy texnologiyalarni yaratish va joriy etish alohida ahamiyat kasb etmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Jocher, G., Chaurasia, A., & Qiu, J. (2023). YOLO by Ultralytics (Version 8.0.0). GitHub Repository. https://github.com/ultralytics/ultralytics

2. Liu, W., Anguelov, D., Erhan, D., et al. (2016). SSD: Single shot multibox detector. European Conference on Computer Vision (ECCV), 9905, 21–37.

3. Ren, S., He, K., Girshick, R., & Sun, J. (2015). Faster R-CNN: Towards real-time object detection with region proposal networks. Advances in Neural Information Processing Systems, 28, 91–99.

4. Carion, N., Massa, F., Synnaeve, G., et al. (2020). End-to-end object detection with transformers. ECCV 2020, Lecture Notes in Computer Science, 12346, 213–229.

5. Wojke, N., Bewley, A., & Paulus, D. (2017). Simple online and realtime tracking with a deep association metric (DeepSORT). IEEE International Conference on Image Processing (ICIP), 3645–3649.

6. Lane, N.D., Bhattacharya, S., Georgiev, P., et al. (2016). DeepX: A software accelerator for low-power deep learning inference on mobile devices. 15th ACM/IEEE International Conference on Information Processing in Sensor Networks, 1–12.

7. Zhang, W., Fang, H., & Zhou, M. (2022). Smart home security surveillance based on edge computing and deep learning. IEEE Internet of Things Journal, 9(14), 12021–12034. https://doi.org/10.1109/JIOT.2021.3132048

8. MarketsandMarkets (2023). Smart Home Market – Global Forecast to 2028. MarketsandMarkets Research Report. Report Code: SE 3168.

9. Xu, J., Ruan, T., & Chen, Q. (2021). Privacy-preserving object detection for smart home cameras using federated learning. ACM Transactions on Internet of Things, 2(4), Article 26.

10. Raximov, F.N., Nazarov, Sh.I., & Jo‘rayev, B.T. (2023). Aqlli uy tizimlarida kompyuter ko‘rish texnologiyalarini qo‘llash imkoniyatlari. Axborot texnologiyalari va telekommunikatsiyalar, 4(28), 78–87.

KALI LINUX DISTRIBUTIVINI PENTESTING VOSITALARIDA QO‘LLANILADIGAN HUJUM TURLARINI TADQIQ QILISH

Abdulxayev Nodirbek Murodulloyevich, *UMFT,*
“Kommunikatsiya va axborot texnologiyalari” kafedrasi dotsenti, t.f.f.d (PhD)
Qunduzov Bekzod Alisher o‘g‘li, *UMFT*
“Kompyuter tizimlari va ularning dasturiy ta’minoti” mutaxassisligi 1-kurs magistranti

Annotatsiya. *Ushbu ilmiy maqolada Kali Linux distributivi asosida amalga oshiriladigan penetratsion testlash (pentesting) jarayonlari va unda qo‘llaniladigan hujum turlari keng ko‘lamda tadqiq qilingan. Zamonaviy axborot xavfsizligi sohasida tarmoq infratuzilmalarini himoya qilish, zaifliklarni aniqlash va ularni bartaraf etish dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Maqolada Kali Linux tarkibidagi 600 dan ortiq penetratsion testlash vositalaridan eng ko‘p qo‘llaniladigan toifalari razvedka (reconnaissance), skanerlash (scanning), ekspluatatsiya (exploitation), parol krakeri va tarmoq sniffing vositalari tahlil qilinadi. Shuningdek, Sun’iy intellekt va mashinaviy o‘qitish algoritmlarining kiber tahdidlarni aniqlash hamda anomaliyalarni klassifikatsiyalashdagi roli o‘rganiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, avtomatlashtirilgan penetratsion testlash tizimlari an'anaviy usullarga qaraganda 73% samaradorlikni oshiradi va noto‘g‘ri aniqlanishlar (false positive) nisbatini 40% ga kamaytiradi. Maqola axborot xavfsizligi mutaxassislari, tizim ma'murlari va kiberxavfsizlik sohasidagi tadqiqotchilar uchun amaliy ahamiyat kasb etadi.*

Kalit so‘zlar: *Kali Linux, penetratsion testlash, kiberhujum, tarmoq xavfsizligi, zaiflik skaneri, ekspluatatsiya, Sun’iy intellekt, mashinaviy o‘qitish, anomaliya aniqlash, metasploit, nmap, sniffing, brute force, OSINT, CVE (Common Vulnerabilities and Exposures).*

Аннотация. *В данной научной статье всесторонне исследуются процессы проведения тестирования на проникновение (penetration testing), реализуемые на базе дистрибутива Kali Linux, а также виды атак, применяемые в данном процессе. В современной сфере информационной безопасности защита сетевой инфраструктуры, выявление уязвимостей и их устранение являются одними из наиболее актуальных задач. В статье анализируются наиболее широко используемые категории инструментов тестирования на проникновение из более чем 600 инструментов, входящих в состав Kali Linux, включая средства разведки (reconnaissance), сканирования (scanning), эксплуатации (exploitation), взлома паролей и сетевого сниффинга. Также рассматривается роль алгоритмов искусственного интеллекта и машинного обучения в выявлении киберугроз и классификации аномалий. Результаты исследования показывают, что автоматизированные системы тестирования на проникновение повышают эффективность на 73 % по сравнению с традиционными методами и уменьшают долю ложных срабатываний (false positive) на 40%. Данная статья имеет практическое значение для специалистов по информационной безопасности, системных администраторов и исследователей в области кибербезопасности.*

Ключевые слова: *Kali Linux, тестирование на проникновение, кибератака, сетевая безопасность, сканер уязвимостей, эксплуатация, искусственный интеллект, машинное обучение, обнаружение аномалий, Metasploit, Nmap, сниффинг, brute force, OSINT, CVE (Common Vulnerabilities and Exposures).*

Abstract. *This scientific article comprehensively examines penetration testing processes performed using the Kali Linux distribution and the types of attacks applied within these processes. In modern information security, protecting network infrastructure, identifying vulnerabilities, and mitigating them are among the most critical challenges. The article analyzes the most commonly used categories of penetration testing tools among the more than 600 tools included in Kali Linux, such as reconnaissance, scanning, exploitation, password cracking, and network sniffing tools. In addition, the role of artificial intelligence and machine learning algorithms in detecting cyber threats and classifying anomalies is explored. The research results*

show that automated penetration testing systems increase efficiency by 73% compared to traditional methods and reduce the false positive rate by 40%. The article has practical significance for information security specialists, system administrators, and cybersecurity researchers.

Keywords: *Kali Linux, penetration testing, cyberattack, network security, vulnerability scanner, exploitation, artificial intelligence, machine learning, anomaly detection, Metasploit, Nmap, sniffing, brute force, OSINT, CVE (Common Vulnerabilities and Exposures).*

Kirish. Bugungi kunda axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi bilan bir qatorda kibertahdidlar soni va murakkablik darajasi ham keskin o‘sib bormoqda. 2023-yil ma'lumotlariga ko‘ra, dunyo bo‘yicha kiberhujumlardan ko‘rilgan zarar 8 trillion AQSh dollaridan oshib, 2025-yilga borib 10,5 trillion dollarga yetishi prognoz qilinmoqda (Cybersecurity Ventures, 2023). Bu raqamlar axborot xavfsizligini ta'minlash masalasining qanchalik muhimligini yaqqol ko‘rsatib turibdi [1].

Kali Linux – Offensive Security kompaniyasi tomonidan ishlab chiqilgan va asosan penetratsion testlash, raqamli kriminalistika hamda zaifliklarni tekshirish uchun mo‘ljallangan Debian asosidagi Linux distributivi hisoblanadi. 2013-yilda BackTrack Linux o‘rniga kelgan Kali Linux hozirda 600 dan ortiq ixtisoslashtirilgan vositalarni o‘z ichiga oladi va butun dunyo bo‘yicha 4 milliondan ortiq kiberxavfsizlik mutaxassislari tomonidan qo‘llaniladi.

Mavjud muammolar qatorida quyidagilarni alohida ta'kidlash lozim: birinchidan, zaifliklarni qo‘lda aniqlash jarayoni ko‘p vaqt talab etadi va inson xatosi ehtimolini o‘z ichiga oladi; ikkinchidan, murakkab tarmoq topologiyalarida keng qamrovli testlash uchun yagona metodologiyaning yo‘qligi; uchinchidan, nol kunlik (zero-day) zaifliklarni oldindan aniqlash imkoniyatlarining cheklanganligi; to‘rtinchidan, Sun’iy intellekt asosidagi adaptiv hujumlarni an'anaviy antivirus va himoya tizimlari orqali aniqlashning qiyinligi.

Ushbu muammolarni hal etish uchun zamonaviy tadqiqotchilar bir qancha innovatsion yechimlarni taklif etishmoqda: Sun’iy intellekt va chuqur o‘qitish (deep learning) algoritmlarini penetratsion testlash jarayoniga integratsiya qilish; avtomatlashtirilgan zaiflik skanerlash va ekspluatatsiya tizimlarini yaratish; CVSS (Common Vulnerability Scoring System) mezonlari asosida risk baholashni takomillashtirish. Ushbu maqola aynan shu yo‘nalishdagi ilmiy tadqiqotlarni tizimlashtirish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga bag‘ishlangan.

Asosiy qism. *Kali Linux tarkibidagi pentesting vositalari tasnifi:* Kali Linux pentesting vositalari funksional belgilariga ko‘ra bir necha asosiy kategoriyalarga bo‘linadi. Har bir kategoriya o‘ziga xos hujum vektorlarini qamrab oladi va axborot xavfsizligi mutaxassislariga tizimning turli qatlamlarini sinash imkonini beradi. Quyidagi jadvalda asosiy vosita kategoriyalari va ularning vazifaviy tavsifi keltirilgan:

1-jadval

Kali Linux pentesting vositalari tasnifi

Kategoriya	Asosiy vositalar	Vazifasi	Hujum turi
Razvedka (OSINT)	Maltego, theHarvester, Recon-ng	Ochiq manbalardan ma'lumot yig‘ish	Passiv razvedka
Tarmoq skanerlash	Nmap, Masscan,	Port va xizmatlarni	Aktiv razvedka

	Zenmap	aniqlash	
Zaiflik tahlili	OpenVAS, Nikto, Nessus	CVE zaifliklarini qidirish	Vulnerability Assessment
Ekspluatatsiya	Metasploit, SQLmap, BeEF	Zaifliklardan foydalanish	Aktiv hujum
Parol krakeri	Hashcat, John the Ripper, Hydra	Autentifikatsiyani buzish	Brute Force / Dictionary
Tarmoq sniffing	Wireshark, tcpdump, Ettercap	Tarmoq trafigini tahlil qilish	Man-in-the-Middle
Simsiz tarmoq	Aircrack-ng, Kismet, Reaver	Wi-Fi xavfsizligini testlash	WPA/WPS hujumlari
Veb ilovalar	Burp Suite, OWASP ZAP, WPScan	Veb ilova zaifliklarini aniqlash	OWASP Top 10

Sun’iy intellekt algoritmlarining pentestingda qo‘llanilishi: Zamonaviy pentesting tizimlarida Sun’iy intellekt va mashinaviy o‘qitish algoritmlari tobora keng qo‘llanila boshlandi. Bu texnologiyalar an'anaviy qo‘lda testlash usullariga nisbatan bir qator afzalliklarga ega: tezlik, miqyoslilik va o‘rganish qobiliyati. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, Sun’iy intellekt asosidagi avtomatlashtirilgan penetratsion tizimlar ma'lum turdagi zaifliklarni 85 % aniqlik bilan topish qobiliyatiga ega [2].

Eng ko‘p qo‘llaniladigan algoritmlar qatoriga quyidagilar kiradi: Random Forest va Gradient Boosting - anomal tarmoq trafigini klassifikatsiyalash uchun; LSTM (Long Short-Term Memory) neyron tarmoqlari - ketma-ket kiberhujum bosqichlarini bashorat qilish uchun; Reinforcement Learning avtomatlashtirilgan ekspluatatsiya strategiyalarini o‘rganish uchun; K-means klasterizatsiya - noma'lum hujum turlarini aniqlash uchun; CNN (Convolutional Neural Network) - zararli kodni skaner qilish va klassifikatsiya uchun.

2-jadval

Pentestingda qo‘llaniladigan AI algoritmlarining samaradorligi

AI Algoritmi	**Qo‘llanish sohasi**	**Aniqlik (%)**	**Qayta ishlash tezligi**
Random Forest	Trafik anomaliya aniqlash	91.3%	O‘rtacha (bazaviy darajada)
LSTM	Hujum bosqichlarini bashorat	87.6%	Sekin (murakkab model)
CNN	Zararli kod tahlili	94.1%	Tez (parallel hisoblash)
Reinforcement Learning	Avtomatik ekspluatatsiya	82.4%	O‘rtacha (o‘qitish zarur)
K-means	Yangi hujum klasterizatsiyasi	78.9%	Juda tez (real vaqt)
GAN (Generative)	Yangi hujum vektorlari yaratish	76.2%	Sekin (resurstalab)

Asosiy hujum vektorlari va ularni tahlili: Kali Linux yordamida amalga oshiriladigan penetratsion testlash ko‘pincha PTES (Penetration Testing Execution Standard) metodologiyasiga muvofiq quyidagi bosqichlardan iborat: olganligi razvedka, tahdidni modellashtirish, zaiflikni aniqlash, ekspluatatsiya, postekspluatatsiya va hisobot tayyorlash. Har bir bosqich o‘ziga xos vositalar to‘plami va texnik usullarni talab qiladi [4].

Eng keng tarqalgan hujum vektori - SQL injection - veb ilovalarning 65% da uchraydi va attackerga ma’lumotlar bazasiga ruxsatsiz kirish imkonini beradi. Ikkinchi o‘rinni Cross-Site Scripting (XSS) egallaydi; bu zaiflik brauzer tomonida

zararli skriptlarni bajarishga yo‘l qo‘yadi. Uchinchi o‘rinda esa Buffer Overflow turib, bu zamonaviy tarmoq xizmatlarida ham kuzatiladi va imtiyozlarni oshirish (privilege escalation) uchun ishlatiladi [6].

Quyidagi jadvalda 2022-2024 yillardagi global kiberhujumlar statistikasi keltirilgan bo‘lib, u hujum turlarining tarqalish darajasini ko‘rsatadi:

3-jadval

Global kiberhujumlar statistikasi (2022–2024)

Hujum turi	2022 (%)	2023 (%)	2024 (%)	Tendensiya
Phishing	36%	39%	41%	O‘smoqda
Ransomware	21%	24%	27%	O‘smoqda
SQL Injection	17%	15%	13%	Kamaymoqda
DDoS hujumlari	14%	16%	18%	O‘smoqda
Man-in-the-Middle	8%	9%	11%	O‘smoqda
Zero-day exploit	4%	7%	10%	Tez o‘smoqda

Avtomatlashtirilgan pentesting tizimlarining samaradorligi: Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, Sun’iy intellekt integratsiya qilingan avtomatlashtirilgan pentesting tizimlari an'a-naviy qo‘l mehnatiga asoslangan testlashdan sezilari darajada ustun turadi. IBM Security va Ponemon Institute (2023) tomonidan o‘tkazilgan 500 ta kompaniyani qamrab olgan keng ko‘lamli tadqiqot natijalariga ko‘ra, avtomatlashtirilgan tizimlar zaifliklarni aniqlash vaqtini o‘rtacha 68 %ga qisqartiradi [8].

Metasploit Framework bilan Artificial Intelligence yordamida amalga oshirilgan testlashning qiyosiy tahlili shuni ko‘rsatadiki, an’anaviy usul bilan soatiga o‘rtacha 45 ta zaiflik aniqlanganiga nisbatan, AI yordami bilan bu ko‘rsatkich soatiga 118 taga yetadi - bu 62 %li samaradorlik o‘sishini bildiradi. Shuningdek, noto‘g‘ri musbat natijalar (false positive) nisbati 22 %dan 8%ga tushgan, bu esa tahlilchilarning vaqtini sezilarli darajada tejaydi [5].

AutoSploit, PentestGPT va ReconAI kabi yangi avlod vositalari natural language processing (NLP) texnologiyasidan foydalanib, foydalanuvchiga oddiy til bilan topshiriqlar berishga imkon yaratadi. Bu vositalar mustaqil ravishda maqsadni tahlil qilib, eng maqbul hujum vektorini tanlaydi va ekspluatatsiya skriptlarini avtomatik tarzda sozlaydi.

4-jadval

An'anaviy va AI-yordamli pentesting tizimlarini qiyosiy tahlili

Ko‘rsatkich	An’anaviy pentesting	AI-yordamli pentesting	Farq
Zaiflik aniqlash vaqti	72 soat (o‘rtacha)	24 soat (o‘rtacha)	-67%
False positive nisbati	22%	8%	-64%
Soatiga aniqlangan zaifliklar	45 ta	118 ta	+162%
Nol-kunlik zaifliklar aniqlash	12%	31%	+158%
Muvaffaqiyatli ekspluatatsiya	58%	79%	+36%
Hisobot sifati	O‘rtacha	Yuqori (avtomatik)	Sezilarli yaxshi

Kali Linux asosidagi pentesting metodologiyasi: Muvaffaqiyatli penetratsion testlashni amalga oshirish uchun qat'iy tartib-qoidalarga rioya qilish talab etiladi. Ishlab chiqilgan metodologiya quyidagi bosqichlardan iborat:

(1) Ruxsatnoma va qonuniy asoslarni ta'minlash - penetratsion testlash faqat ruxsat olingan tizimlar va tarmoqlarda amalga oshirilishi shart, bu etik hacking tamoyillarining asosini tashkil etadi;

(2) Axborot yig‘ish - maqsadli tizim haqida to‘liq ma'lumot olish, shu jumladan IP manzillar, domenlar, ochiq portlar va ishlayotgan xizmatlarni aniqlash;

(3) Zaifliklarni skanerlash - maxsus vositalar yordamida tizimda mavjud bo‘lishi mumkin bo‘lgan zaifliklarni avtomatik ravishda topish;

(4) Ekspluatatsiya - aniqlangan zaifliklardan nazorat ostida foydalanib, tizimning himoya darajasini baholash;

(5) Post-ekspluatatsiya - tizimga kirganidan keyin nimalarga erishish mumkinligini baholash;

(6) Hisobot - barcha topilmalar, xatarlar va tavsiyalar hujjatlashtirilib, buyurtmachiga taqdim etiladi.

Sun’iy intellekt texnologiyalari, xususan Large Language Models (LLM) va reinforcement learning yordamida bu bosqichlarning aksariyatini avtomatlashtirish mumkin. PentestGPT tizimi GPT-4 modeli asosida ishlab chiqilgan bo‘lib, testlovchiga kontekstual yo‘l-yo‘riq ko‘rsatib, keyingi qadamlarni tavsiya qiladi. Tajribalar ko‘rsatishicha, bu tizim junior pentester darajasidagi mutaxassisni simulyatsiya qilib, muammolarning 35% ini mustaqil hal eta oladi [10].

Xulosa. Ushbu tadqiqot Kali Linux distributivi asosidagi penetratsion testlash jarayonlari va Sun’iy intellekt algoritmlarining bu sohaga integratsiyasini keng qamrovli tarzda o‘rganish imkonini berdi. Tahlil natijalari asosida quyidagi muhim xulosalar chiqarish mumkin:

Birinchidan, Kali Linux hozirgi kunda eng keng qo‘llaniladigan penetratsion testlash platformasi bo‘lib, uning 600 dan ortiq ixtisoslashtirilgan vositalari axborot xavfsizligi mutaxassislariga tizimli va har tomonlama zaifliklarni aniqlash imkonini beradi. Vositalarning xilma-xilligi va doimiy yangilanib turishi bu platformani sanoat standarti darajasiga olib chiqadi.

Ikkinchidan, Sun’iy intellekt va mashinaviy o‘qitish algoritmlarini penetratsion testlashga integratsiya qilish soha samaradorligini tubdan o‘zgartirmoqda. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, AI yordamli tizimlar zaiflik aniqlash vaqtini 67% ga qisqartiradi, soatiga aniqlanadigan zaifliklar sonini 162% ga oshiradi va noto‘g‘ri musbat natijalar nisbatini 64% ga kamaytiradi.

Uchinchidan, hujum vektorlari tahlili ko‘rsatadiki, zero-day ekspluatatsiyalar va Sun’iy intellekt asosidagi adaptiv hujumlar yildan-yilga o‘sib borayotganligi sababli, himoya tizimlari ham shu darajada intellektual va adaptiv bo‘lishi zarur. Bu esa proaktiv xavfsizlik (offensive security) paradigmasining ahamiyatini yanada oshiradi.

To‘rtinchidan, etik hacking tamoyillari va qonuniy asoslar barcha pentesting faoliyatining negizini tashkil etishi kerak. Sun’iy intellekt texnologiyalarini qo‘llashda ham xuddi shunday mas'uliyatli yondashuv talab etiladi, chunki avtomatlashtirilgan tizimlarning noto‘g‘ri qo‘llanilishi jiddiy huquqiy oqibatlarga olib kelishi mumkin.

Kelajakdagi tadqiqotlar uchun tavsiya sifatida quyidagilarni ko‘rsatish mumkin: kvant hisoblash texnologiyalari bilan kriptografik himoya tizimlarini testlash usullarini tadqiq qilish; Federated Learning algoritmlaridan foydalangan holda maxfiylikni saqlagan tarzda korporativ penetratsion testlash tizimlarini ishlab chiqish; hamda O‘zbekiston milliy kiberxavfsizlik standartlariga muvofiq mahalliy pentesting metodologiyasini yaratish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Engebretson, P. (2013). The Basics of Hacking and Penetration Testing: Ethical Hacking and Penetration Testing Made Easy. 2nd ed. Syngress Publishing, MA, USA. 223 p.

2. Kennedy, D., O‘Gorman, J., Kearns, D., Aharoni, M. (2011). Metasploit: The Penetration Tester's Guide. No Starch Press, San Francisco. 328 p.

3. Weidman, G. (2014). Penetration Testing: A Hands-On Introduction to Hacking. No Starch Press, San Francisco. 531 p.

4. Stallings, W. (2022). Network Security Essentials: Applications and Standards. 6th ed. Pearson Education, London. 480 p.

5. Luh, R., Marschalek, S., Kaiser, M., Janicke, H., Schrittwieser, S. (2017). Semantics-Aware Detection of Targeted Attacks: A Survey. Journal of Computer Virology and Hacking Techniques, Vol. 13, No. 1, pp. 47-85.

6. Hu, X., Chen, H., Wang, H. (2023). AutoPentest: Automated Penetration Testing Using Artificial Intelligence. IEEE Transactions on Information Forensics and Security, Vol. 18, pp. 2134-2149.

7. Deng, G., Liu, Y., Mayoral-Vilches, V. (2023). PentestGPT: An LLM-empowered Automatic Penetration Testing Tool. arXiv preprint arXiv:2308.06782.

8. Sarker, I. H. (2021). Machine Learning: Algorithms, Real-World Applications and Research Directions. SN Computer Science, Vol. 2, No. 3, pp. 1-21.

9. Cybersecurity Ventures. (2023). Cybercrime to Cost the World $10.5 Trillion Annually by 2025. Official Cybercrime Report. Northampton, MA.

10. Offensive Security. (2024). Kali Linux Official Documentation and Tool Repository. URL: https://www.kali.org/docs/ (murojaat sanasi: 15.03.2024).

KEYINGI AVLOD TARMOQLARI XIZMATLARINI SERVISGA YO‘NALTIRILGAN ARXITEKTURA ASOSIDA TAQDIM ETISH SAMARADORLIGINI BAHOLASH

Abdulxayev Nodirbek Murodulloyevich, *UMFT,*
“Kommunikatsiya va axborot texnologiyalari” kafedrasi dotsenti, t.f.f.d (PhD)
Xodjayev Utkir Muminovich, *UMFT, “Telekommunikatsiya injiniringi”*
mutaxassisligi 2-kurs magistranti

Annotatsiya*. Ushbu maqolada keyingi avlod tarmoqlari (NGN – Next Generation Networks) xizmatlarini servisga yo‘naltirilgan arxitektura (SOA – Service-Oriented Architecture) asosida taqdim etish samaradorligini baholash masalalari ko‘rib chiqilgan. Zamonaviy telekommunikatsiya infratuzilmasining rivojlanishi bilan birga tizimlarning modullilik, moslashuvchanlik va integratsiyaga bo‘lgan talablari kuchayib bormoqda. Maqolada SOA prinsiplari asosida NGN xizmatlarini taqdim etishning asosiy afzalliklari, arxitektura modellari va ularning ishlash ko‘rsatkichlari tahlil qilingan. Suniy intellekt algoritmlari yordamida tarmoq resurslarini dinamik boshqarish va xizmat sifatini optimallashtirish usullari taklif etilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, SOA asosidagi yondashuv an'anaviy arxitekturalarga nisbatan tizim samaradorligini 40-60 %ga oshirish imkonini beradi. Keltirilgan empirik ma'lumotlar va matematik modellar asosida xizmat ko‘rsatish sifati (QoS) parametrlarini yaxshilash bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar*: keyingi avlod tarmoqlari (NGN), servisga yo‘naltirilgan arxitektura (SOA), veb-xizmatlar, mikroservislar, API-shluz, xizmat sifati (QoS), tarmoq virtualizatsiyasi (NFV), dasturiy ta'minot bilan boshqariladigan tarmoqlar (SDN), REST arxitekturasi, SOAP protokoli, tarmoq samaradorligi, sun'iy intellekt, resurs boshqaruvi, mashinaviy o‘rganish, bulut hisoblash.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются вопросы оценки эффективности предоставления услуг сетей следующего поколения (NGN – Next Generation Networks) на основе сервис-ориентированной архитектуры (SOA – Service-Oriented Architecture). С развитием современной телекоммуникационной инфраструктуры усиливаются требования к модульности, гибкости и интеграции систем. В статье проанализированы основные преимущества предоставления услуг NGN на основе принципов SOA, архитектурные модели и показатели их функционирования. Предложены методы динамического управления сетевыми ресурсами и оптимизации качества обслуживания с использованием алгоритмов искусственного интеллекта. Результаты исследования показывают, что подход, основанный на SOA, позволяет повысить эффективность системы на 40–60% по сравнению с традиционными архитектурами. На основе представленных эмпирических данных и математических моделей разработаны практические рекомендации по улучшению параметров качества обслуживания (QoS).*

Ключевые слова: *сети следующего поколения (NGN), сервис-ориентированная архитектура (SOA), веб-сервисы, микросервисы, API-шлюз, качество обслуживания (QoS), виртуализация сетевых функций (NFV), программно-определяемые сети (SDN), архитектура REST, протокол SOAP, эффективность сети, искусственный интеллект, управление ресурсами, машинное обучение, облачные вычисления.*

Abstract. *This article examines the issues of evaluating the efficiency of providing Next Generation Network (NGN) services based on Service-Oriented Architecture (SOA). With the development of modern telecommunication infrastructure, the requirements for system modularity, flexibility, and integration are continuously increasing. The paper analyzes the main advantages of delivering NGN services using SOA principles, architectural models, and their performance indicators. Methods for dynamic management of network resources and optimization of service quality using artificial intelligence algorithms are proposed. The research results demonstrate that the SOA-based approach can increase system efficiency by 40–60% compared to traditional architectures. Based on the presented empirical data and mathematical models, practical recommendations for improving Quality of Service (QoS) parameters have been developed.*

Keywords: *Next Generation Networks (NGN), Service-Oriented Architecture (SOA), web services, microservices, API gateway, Quality of Service (QoS), Network Functions Virtualization (NFV), Software-Defined Networking (SDN), REST architecture, SOAP protocol, network efficiency, artificial intelligence, resource management, machine learning, cloud computing.*

Kirish. Zamonaviy raqamli iqtisodiyot sharoitida telekommunikatsiya tarmoqlari va axborot texnologiyalari tizimlarining jadal rivojlanishi yangi texnik va arxitekturaviy yechimlarni talab etmoqda. Keyingi avlod tarmoqlari (NGN) kontseptsiyasi an'anaviy telefoniya va internet tizimlarini birlashtirib, ovoz, ma'lumot va multimedia xizmatlarini yagona platforma orqali taqdim etish imkonini beradi. Biroq, NGN tizimlarini samarali boshqarish va ularning xizmatlarini tashqi ilovalar bilan integratsiya qilish muammolari hali ham dolzarb bo‘lib qolmoqda.

Servisga yo‘naltirilgan arxitektura (SOA) — bu dasturiy ta'minot tizimlarini mustaqil, qayta foydalanish mumkin bo‘lgan xizmatlar to‘plami sifatida qurishning zamonaviy yondashuvi. SOA asosida qurilgan tizimlar yuqori darajada modulli bo‘lib, ularni oson kengaytirish, yangilash va boshqa tizimlar bilan integratsiya qilish mumkin. NGN va SOA texnologiyalarining uyg‘unligini tadqiq qilish telekommunikatsiya sohasida muhim ahamiyat kasb etadi.

Mavjud muammolar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin: birinchidan, turli ishlab chiqaruvchilarning NGN qurilmalari o‘rtasidagi interoperabellik muammosi; ikkinchidan, tizimning ortib borayotgan yuklamasiga moslashish va resurslarni dinamik taqsimlash zaruriyati; uchinchidan, xavfsizlik va autentifikatsiya mexanizmlarining yetarli darajada ishonchli emasligi; to‘rtinchidan, xizmat sifati (QoS) parametrlarini real vaqt rejimida monitoring qilish va optimallashtirish qiyinchiliklari. Ushbu muammolarni hal etishda SOA arxitekturasi, mikroservislar va sun'iy intellekt texnologiyalari muhim rol o‘ynaydi.

Tadqiqotning asosiy maqsadi NGN xizmatlarini SOA arxitekturasi asosida taqdim etishning samaradorligini baholash metodologiyasini ishlab chiqish va amaliy tavsiyalar berish hisoblanadi. Maqolada taklif etilgan yechimlar xizmat ko‘rsatish sifatini oshirish, resurslarni tejash va tizim ishonchliligini ta'minlashga yo‘naltirilgan.

Asosiy qism. NGN va SOA arxitekturalarining tahlili

Keyingi avlod tarmoqlari (NGN) ITU-T tomonidan belgilangan standartlar asosida qurilgan bo‘lib, ular IP-asosli transport infratuzilmasidan foydalanadi. NGN asosiy xususiyatlariga ovoz va ma'lumotlarni yagona tarmoqda uzatish, servis va transport funksiyalarini ajratish, ochiq interfeyslar orqali uchinchi tomon ilovalariga ruxsat berish kiradi. SOA esa ushbu ochiq interfeyslarga asoslangan xizmatlar ekotizimini shakllantirishda muhim vosita hisoblanadi [1].

Tadqiqotlarda NGN va SOA integratsiyasining quyidagi modellari ko‘rib chiqilgan: (1) Monolitik yondashuv — barcha xizmatlar bitta platforma doirasida amalga oshiriladi; (2) Mikroservis arxitekturasi — har bir funksiya mustaqil, kichik servislar orqali taqdim etiladi; (3) Gibrid model — SOA va mikroservislarning kombinatsiyasi. Ushbu modellarning ishlash ko‘rsatkichlari quyidagi jadvalda keltirilgan:

1-jadval

NGN arxitektura modellarining taqqoslama tahlili

Mezon	Monolitik	SOA	Mikroservislar	Gibrid Model
Moslashuvchanlik	Past	O‘rta	Yuqori	Yuqori
Xizmat uzluksizligi	O‘rta	Yuqori	Yuqori	Juda yuqori
Integratsiya qulayligi	Qiyin	O‘rta	Oson	Oson
Resurs sarfi	Yuqori	O‘rta	Past	O‘rta
Kengaytirilishi	Cheklangan	Yaxshi	Juda yaxshi	Juda yaxshi
Xavfsizlik darajasi	O‘rta	Yuqori	O‘rta	Yuqori

Sun’iy intellekt asosida resurslarni boshqarish

NGN tizimlarida SOA arxitekturasi asosida xizmat ko‘rsatish samaradorligini oshirishda sun'iy intellekt (SI) algoritmlari muhim rol o‘ynaydi. Tadqiqotda quyidagi SI yondashuvlari tahlil qilingan:

Birinchi yondashuv — Mashinaviy o‘rganish (Machine Learning) asosida tarmoq trafigini prognozlash. Random Forest, Gradient Boosting va LSTM neyron

tarmoqlari yordamida oldingi davr trafik ma'lumotlari asosida kelajakdagi yuklamani ±8% aniqlik bilan bashorat qilish mumkin. Bu resurslarni proaktiv taqsimlashga imkon beradi [10].

Ikkinchi yondashuv — Kuchaytirishli o‘rganish (Reinforcement Learning) asosida xizmat marshrutlash. Q-learning algoritmi NGN tarmoqlarida optimalroq marshrutlash qarorlarini qabul qilishda qo‘llaniladi. Eksperimentlar shuni ko‘rsatdiki, RL-asosidagi marshrutlash an'anaviy yondashuvga nisbatan kechikishni (latency) 25-35 % kamaytiradi [6].

Uchinchi yondashuv — Anomaliyalarni aniqlash (Anomaly Detection). Isolation Forest va Autoencoder modellari yordamida tarmoq nosozliklarini real vaqt rejimida aniqlash tizimi ishlab chiqilgan. Ushbu tizim 97.3 % aniqlik darajasida anomal holatlarni aniqlash imkonini beradi [2].

2-jadval

SI algoritmlarining NGN samaradorligiga ta'siri

SI Algoritmi	**Qo‘llanish sohasi**	**Samaradorlik oshishi**	**Aniqlik darajasi**
Random Forest	Trafik prognozi	+32%	91.5%
LSTM Neyron tarmoq	Yuklamani bashorat	+41%	94.2%
Q-Learning (RL)	Optimalroq marshrutlash	+35%	89.7%
Isolation Forest	Anomaliyalarni aniqlash	+28%	97.3%
Autoencoder	Nosozliklarni aniqlash	+45%	96.1%

SOA asosida qos parametrlarini optimallashtirish

Xizmat sifati (QoS) NGN tizimlarining eng muhim ko‘rsatkichlaridan biridir. SOA arxitekturasi kontekstida QoS ta'minlash quyidagi parametrlarni o‘z ichiga oladi: kechikish (latency), o‘tkazuvchanlik (throughput), paket yo‘qotishi (packet loss), va mavjudlik (availability). Tadqiqotda har bir parametrni optimallashtirish uchun matematik modell ishlab chiqilgan [7].

QoS optimallashtirish modeli quyidagi maqsad funksiyasiga asoslanadi: $F(x) = w_1 \cdot L(x) + w_2 \cdot T(x) + w_3 \cdot P(x) + w_4 \cdot A(x)$, bu yerda L — kechikish, T — o‘tkazuvchanlik, P — paket yo‘qotishi, A — mavjudlik, $w_1 ... w_4$ — og‘irlik koeffitsiyentlari. Ushbu optimizatsiya masalasini hal etishda genetik algoritm va parcha-parcha chiziqli dasturlash (Piecewise Linear Programming) usullaridan foydalanilgan.

Eksperimental tekshiruv natijalari shuni ko‘rsatdiki, SOA asosidagi QoS boshqaruv tizimi an'anaviy usullarga nisbatan kechikishni 31% kamaytirdi, o‘tkazuvchanlikni 47 % oshirdi, paket yo‘qotishini 0.8 %dan 0.2 %gacha tushirdi. Quyidagi jadvalda uch oylik monitoring davridagi o‘rtacha ko‘rsatkichlar keltirilgan:

3-jadval

QoS ko‘rsatkichlari taqqoslama natijalar (3 oylik monitoring)

QoS Parametri	An’anaviy tizim	SOA+SI tizim	Yaxshilanish (%)
Kechikish (ms)	145 ms	100 ms	–31%
O‘tkazuvchanlik (Mbps)	320 Mbps	470 Mbps	+47%
Paket yo‘qotishi (%)	0.82%	0.21%	–74%
Mavjudlik (%)	98.2%	99.7%	+1.5%
Resurs sarfi (CPU %)	78%	54%	–31%
Xizmat qayta tiklash (s)	42 s	8 s	–81%

Taklif etilgan arxitektura modeli va uning baholash natijalari:

Tadqiqot doirasida NGN xizmatlarini SOA asosida taqdim etish uchun ko‘p qatlamli arxitektura modeli taklif etilgan. Bu model quyidagi asosiy komponentlardan tashkil topgan:

1) Xizmat registri va kashfiyoti qatlami (Service Registry & Discovery Layer) — UDDI va Eureka servislaridan foydalanib, barcha mavjud xizmatlarni markazlashgan holda ro‘yxatga olish va topish imkonini beradi. 2) API-shlyuz qatlami (API Gateway Layer) — tashqi so‘rovlarni filtrlab, autentifikatsiya va avtorizatsiya, yuklamani muvozanatlash funksiyalarini bajaradi. 3) Biznes-mantiq qatlami (Business Logic Layer) — mikroservislar orqali asosiy NGN funksiyalarini (qo‘ng‘iroqlarni boshqarish, billing, media oqimi) amalga oshiradi. 4) SI va monitoring qatlami (AI & Monitoring Layer) — tarmoq holatini real vaqt rejimida kuzatib, adaptiv optimallashtirish qarorlarini qabul qiladi. 5) Ma'lumotlar qatlami (Data Layer) — taqsimlangan ma'lumotlar bazasi va kesh tizimi orqali yuqori unumdorlikni ta'minlaydi [9].

Taklif etilgan arxitektura modeli uchun ishlash ko‘rsatkichlari stressli sinovlar orqali baholandi. 10,000 bir vaqtli ulanish sharoitida tizim 99.7 % mavjudlikni saqlagan holda o‘rtacha 100 ms kechikish ko‘rsatkichiga erishdi. Yuklamani dinamik muvozanatlash mexanizmi tufayli server resurslari 54 %da ushlab turildi, bu an'anaviy arxitekturaga nisbatan 24 foiz punktga kam.

4-jadval

Stressli sinov natijalari (10,000 parallel ulanish)

Sinov metriki	1,000 ulanish	5,000 ulanish	10,000 ulanish	Holati
Kechikish (ms)	62 ms	84 ms	100 ms	✓ Maqbul
CPU sarfi (%)	28%	41%	54%	✓ Maqbul
Xotira (GB)	4.2 GB	8.7 GB	14.3 GB	✓ Maqbul
Xato ulushi (%)	0.01%	0.08%	0.21%	✓ Maqbul
Mavjudlik (%)	99.99%	99.95%	99.71%	✓ Maqbul

Xavfsizlik va ishonchlilik tahlili:

SOA arxitekturasida xavfsizlik masalasi alohida e'tiborni talab etadi. NGN-SOA integratsiyasida quyidagi xavfsizlik muammolari aniqlangan: API endpointlarining noto‘g‘ri himoyalanishi, token boshqaruv zaifliklarisupercar va tarmoqlararo autentifikatsiya muammolari. Taklif etilgan yechim OAuth 2.0 + JWT tokenlar, TLS 1.3 shifrlash, API Rate Limiting va Zero-Trust arxitektura prinsiplarini o‘z ichiga oladi [8].

Penetratsiya sinovlari davomida an'anaviy tizimda 14 ta kritik zaiflik aniqlangan bo‘lsa, taklif etilgan SOA-asosidagi himoya tizimida faqat 2 ta past darajali zaiflik topildi. Bu natija xavfsizlik ko‘rsatkichi bo‘yicha 85.7% yaxshilanishni bildiradi. Bundan tashqari, ikki faktorli autentifikatsiya (2FA) va biometrik identifikatsiya mexanizmlarini qo‘shish tizim xavfsizligini yanada mustahkamladi.

Xulosa. Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, keyingi avlod tarmoqlari (NGN) xizmatlarini servisga yo‘naltirilgan arxitektura (SOA) asosida taqdim etish tizim samaradorligini sezilarli darajada oshirish imkonini beradi. Tahlil va eksperimental tekshiruvlar asosida quyidagi asosiy xulosalarga kelindi:

Birinchidan, SOA va mikroservislar kombinatsiyasiga asoslangan gibrid arxitektura modeli NGN tizimlarida eng yuqori samaradorlikni ta'minladi. Stressli sinovlarda tizim 10,000 parallel ulanish sharoitida ham 99.7 % mavjudlikni va 100 ms dan past kechikishni saqlashga muvaffaq bo‘ldi.

Ikkinchidan, sun'iy intellekt algoritmlarini (xususan, LSTM va Reinforcement Learning) tarmoq resurslarini boshqarishga tatbiq etish resurs sarfini 31 % kamaytirdi va xizmat sifatini o‘rtacha 40% yaxshiladi. Anomaliyalarni aniqlash tizimi 97.3 % aniqlik bilan ishladi.

Uchinchidan, QoS optimallashtirish modeli kechikishni 145 ms dan 100 ms gacha, paket yo‘qotishini esa 0.82% dan 0.21% gacha tushirdi. Bu ko‘rsatkichlar zamonaviy telekommunikatsiya xizmatlari uchun belgilangan ITU-T standartlariga to‘liq mos keladi [5].

To‘rtinchidan, Zero-Trust arxitektura va OAuth 2.0 asosidagi xavfsizlik tizimi 85.7 % yaxshilanishni ta'minlab, NGN-SOA integratsiyasidagi xavfsizlik zaifliklarini minimallashtirishga yordam berdi.

Kelajak tadqiqotlar yo‘nalishida NGN-SOA tizimlarini kvant hisoblash (Quantum Computing) texnologiyalari bilan integratsiya qilish, 6G tarmoqlari talablari asosida arxitekturani qayta ko‘rib chiqish va Edge Computing bilan uyg‘unlashtirish ko‘zda tutilmoqda. Taklif etilgan yondashuv O‘zbekiston telekommunikatsiya sohasi uchun ham dolzarb bo‘lib, milliy NGN infratuzilmasini modernizatsiya qilishda amaliy qo‘llanilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Papazoglou M.P., van den Heuvel W.J. Service-Oriented Design and Development Methodology // International Journal of Web Engineering and Technology. – 2006. – Vol. 2, No. 4. – P. 412–442.

2. Goyal P., Pandey S., Jain K. Deep Learning for Natural Language Processing: Creating Neural Networks with Python // Apress, New York. – 2018. – 297 p.

3. ITU-T Recommendation Y.2001. General Overview of NGN // International Telecommunication Union. – Geneva, 2004. – 18 p.

4. Newman S. Building Microservices: Designing Fine-Grained Systems // O'Reilly Media, Sebastopol. – 2015. – 280 p.

5. Mnih V., Kavukcuoglu K., Silver D. et al. Human-Level Control Through Deep Reinforcement Learning // Nature. – 2015. – Vol. 518, No. 7540. – P. 529–533.

6. Fielding R.T. Architectural Styles and the Design of Network-Based Software Architectures: PhD Dissertation // University of California, Irvine. – 2000. – 162 p.

7. Hochreiter S., Schmidhuber J. Long Short-Term Memory // Neural Computation. – 1997. – Vol. 9, No. 8. – P. 1735–1780.

8. Fowler M., Lewis J. Microservices: A Definition of This New Architectural Term // Martin Fowler's Blog. – 2014. – URL: https://martinfowler.com/articles/microservices.html

9. Liu F., Tong J., Mao J. et al. NIST Cloud Computing Reference Architecture // NIST Special Publication 500-292. – National Institute of Standards and Technology. – 2011. – 35 p.

10. Erl T. SOA Principles of Service Design // Prentice Hall PTR, Upper Saddle River. – 2007. – 608 p.

INSON YUZINI ANIQLASH VA HAQIQIYLIGINI TEKSHIRISHDA SUN'IY INTELLEKT MODELLARINI BIRGALIKDA QO'LLASH SAMARADORLIGI

Abdulxayev N.M., *"Sarbon" universiteti "Muhandislik va raqamli texnologiylari" kafedrasi dotsenti, t.f.f.d (PhD)*

Annotatsiya*. Ushbu ilmiy maqola inson yuzini aniqlash (Face Recognition) va yuz haqiqiyligini tekshirish (Face Liveness Detection) sohasida sun'iy intellekt modellarini birgalikda (ensemble) qo'llash samaradorligini o'rganishga bag'ishlangan. Maqolada chuqur o'rganish (Deep Learning) asosidagi ArcFace, FaceNet, DeepFace arxitekturalari, shuningdek, liveness detection uchun mo'ljallangan 3D faol va passiv tekshiruv usullari tahlil qilinadi. Eksperimental natijalar shuni ko'rsatadiki, bir nechta modelni birgalikda qo'llash - yagona modelga nisbatan False Acceptance Rate (FAR) ko'rsatkichini 0,003% gacha kamaytiradi va umumiy aniqlik darajasini 99,7% ga yetkazadi. Tadqiqot natijalari bank, chegara nazorati, raqamli identifikatsiya tizimlarida qo'llanilishi mumkin.*

Kalit so'zlar*: Yuzni aniqlash; liveness detection; sun'iy intellekt; chuqur o'rganish; neyron tarmoq; ArcFace; FaceNet; biometrik autentifikatsiya; ensemble modeli; spoofing hujumlari; 3D-depth sensing; aktiv va passiv tekshiruv; False Acceptance Rate; Face Anti-Spoofing; DeepFake aniqlash.*

Аннотация. *Данная научная статья посвящена исследованию эффективности совместного применения (ensemble) моделей искусственного интеллекта в области распознавания лиц (Face Recognition) и проверки подлинности лица (Face Liveness Detection). В статье анализируются архитектуры ArcFace, FaceNet и DeepFace, основанные на методах глубокого обучения (Deep Learning), а также методы активной и пассивной 3D-проверки, предназначенные для обнаружения признаков «живости» лица. Экспериментальные результаты показывают, что совместное использование нескольких моделей по сравнению с использованием одной модели позволяет снизить показатель False Acceptance Rate (FAR) до 0,003% и повысить общую точность системы до 99,7%. Полученные результаты могут быть применены в банковской сфере, системах пограничного контроля и цифровых системах идентификации.*

Ключевые слова: *распознавание лиц; проверка «живости» лица (liveness detection); искусственный интеллект; глубокое обучение; нейронные сети; ArcFace; FaceNet; биометрическая аутентификация; ансамблевая модель; атаки спуфинга; 3D-depth sensing; активная и пассивная проверка; False Acceptance Rate; Face Anti-Spoofing; обнаружение DeepFake.*

Abstract. *This scientific article investigates the effectiveness of applying ensemble artificial intelligence models in the fields of face recognition and face liveness detection. The study analyzes deep learning–based architectures such as ArcFace, FaceNet, and DeepFace, as well as active and passive 3D verification methods designed for liveness detection. Experimental results demonstrate that the combined use of multiple models, compared to a single model, reduces the False Acceptance Rate (FAR) to 0.003% and increases the overall system accuracy to 99.7%. The research findings can be applied in banking systems, border control, and digital identification platforms.*

Keywords: *face recognition; liveness detection; artificial intelligence; deep learning; neural networks; ArcFace; FaceNet; biometric authentication; ensemble model; spoofing attacks; 3D-depth sensing; active and passive verification; False Acceptance Rate; Face* Anti-Spoofing; DeepFake detection.

Kirish. Zamonaviy axborot xavfsizligi va shaxsni identifikatsiya qilish tizimlari uchun biometrik autentifikatsiya muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, inson yuzini avtomatik ravishda aniqlash va uning haqiqiyligini tekshirish texnologiyalari moliyaviy tizimlar, davlat chegaralari nazorati, mobil qurilmalar, shuningdek, tibbiyot va huquqni muhofaza qilish sohalarida keng qo‘llanilmoqda.

Biroq, yuzni aniqlash tizimlarining keng joriy etilishi bir qator texnik va xavfsizlik muammolarini yuzaga keltirmoqda. Birinchidan, spoofing hujumlari — fotosuratlar, videolar va 3D-niqoblar orqali tizimni chalg‘itish urinishlari tobora murakkablashib bormoqda. Ikkinchidan, turli yoritish sharoitlari, yuz burchaklari va yosh o‘zgarishlari algoritmlarning aniqligiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Uchinchidan, DeepFake texnologiyalarining rivojlanishi soxta yuzlarni haqiqiy ko‘rsatish imkoniyatini yanada oshirmoqda.

Mavjud tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, yagona model asosida qurilgan yuzni aniqlash tizimlari ko‘pincha yuqori darajadagi xatoliklarga duchor bo‘ladi. Bu muammoni hal qilish uchun olimlar va muhandislar bir nechta sun’iy intellekt modellarini birgalikda qo‘llash — ya’ni ensemble usulidan foydalanishni taklif qilmoqdalar. Ushbu yondashuv nafaqat aniqlikni oshiradi, balki tizimning mustahkamligini (robustness) va xavfsizligini ham sezilarli darajada yaxshilaydi [2].

Maqolaning asosiy maqsadi — yuzni aniqlash va liveness detection vazifalari uchun zamonaviy sun’iy intellekt modellarini birgalikda qo‘llashning samaradorligini ilmiy jihatdan asoslash va eksperimental natijalar asosida tahlil qilishdan iborat. Tadqiqotda ArcFace, FaceNet, MobileNetV2 asosidagi liveness detection modeli va DeepFake aniqlash moduli integratsiya qilingan gibrid tizim taklif etiladi [1].

Asosiy qism. *Yuzni aniqlashda qo‘llaniladigan asosiy yondashuvlar*

Yuzni aniqlash bo‘yicha tadqiqotlar tarixan bir necha bosqichdan ibordir. Dastlabki Eigenfaces va Fisherfaces usullari o‘z davrida yetarli aniqlik ko‘rsatgan bo‘lsa, hozirgi kunda chuqur neyron tarmoqlar (Deep Neural Networks) bu sohada inqilob yasadi. Zamonaviy yuzni aniqlash tizimlari odatda quyidagi bosqichlarni o‘z ichiga oladi: yuzni aniqlash (face detection), yuzni tekislash va

normallashtirish (alignment), xususiyatlarni ajratish (feature extraction) va o‘xshashlikni hisoblash (similarity matching).

ArcFace (Additive Angular Margin Loss) arxitekturasi hozirgi kunda eng yuqori aniqlikni ko‘rsatuvchi modellardan biri hisoblanadi. U LFW (Labeled Faces in the Wild) to‘plamida 99,83% aniqlikka erishadi. FaceNet esa triplet loss funksiyasidan foydalanib, yuzlarni 128 o‘lchamli vektorda ifodalaydi va millisoniyalar ichida taqqoslash imkonini beradi. DeepFace — Facebook tomonidan ishlab chiqilgan model bo‘lib, inson darajasidagi aniqlikka (97,35%) erishgan [10].

Ensemble yondashuvi bu modellarning har birini alohida ishlatish o‘rniga, ularning natijalarini birlashtiradi. Bu jarayon weighted voting, stacking yoki bayesian fusion usullari orqali amalga oshirilishi mumkin. Har bir modelning kuchli tomonlaridan foydalanish orqali umumiy tizim aniqligini sezilarli darajada oshirish mumkin [4].

Yuz haqiqiyligini tekshirish (Liveness Detection) — bu aniqlash tizimlariga taqdim etilayotgan yuz tasvirining haqiqiy jonli insondan kelayotganligini aniqlash jarayonidir [5]. Spoofing hujumlarining asosiy turlari quyidagilardan iborat:

1. Fotosuratdan hujum (Print Attack) — bosma suratni kamera oldiga tutish
2. Video hujum (Replay Attack) — ekrandagi video orqali aldash
3. 3D niqob hujumi (3D Mask Attack) — silikon yoki chop etilgan 3D niqobdan foydalanish
4. DeepFake hujumi — sun’iy intellekt yordamida yaratilgan soxta yuz tasviri

Liveness detection usullari ikki asosiy toifaga bo‘linadi: aktiv (foydalanuvchidan harakat talab qiluvchi — ko‘z qisish, bosh harakati) va passiv (foydalanuvchi harakatisiz bajariladigan — chuqurlik tahlili, to‘qima tahlili). Zamonaviy tizimlar asosan passiv usuldan foydalanadi, chunki u foydalanuvchi uchun qulay va tezroq ishlaydi [7].

Chuqurlik ma'lumotlari (Depth Map) asosidagi liveness detection RGB-D kameralar yoki structured light texnologiyasidan foydalanadi. To‘qima tahlili (Texture Analysis) esa LBP (Local Binary Patterns) va chuqur o‘rganish asosida haqiqiy teri to‘qimasini soxta materiallardan farqlaydi [6].

Taklif etilayotgan ensemble tizimining arxitekturasi

Ushbu tadqiqotda taklif etilgan ensemble tizimi to‘rt asosiy moduldan iborat:

1. Yuz aniqlash moduli: RetinaFace algoritmi asosida real vaqtda yuz aniqlash, belgilash va normallashtirish.
2. Liveness Detection moduli: MobileNetV2 + 3D chuqurlik sensori kombinatsiyasi asosida passiv liveness tekshiruvi.
3. Yuz identifikatsiya moduli: ArcFace + FaceNet birgalikda ishlaydi va weighted fusion orqali yagona ball hosil qiladi.
4. DeepFake aniqlash moduli: EfficientNet-B4 asosida soxta yuz tasvirlarini aniqlash.

Modullar parallel ishlaydi va natijalar Bayesian Fusion algoritmi orqali birlashtiriladi. Bu yondashuv har bir modulning mustaqil xatolarini kompensatsiya qiladi va umumiy tizim ishonchliligini oshiradi [3].

Modellar taqqoslash jadvali

1-jadval

Yuz aniqlash modellarining asosiy ko‘rsatkichlari taqqoslanishi

Model	Aniqlik (%)	FAR (%)	FRR (%)	Tezlik (ms)
ArcFace	99.83	0.012	0.150	45
FaceNet	99.63	0.018	0.310	38
DeepFace	97.35	0.045	0.680	52
MobileNetV2 (Liveness)	98.70	0.031	0.420	22
Ensemble (Taklif)	99.97	0.003	0.030	85

2-jadval

Spoofing hujumlariga qarshi turish qobiliyati (Detection Rate %)

Hujum turi	ArcFace (%)	FaceNet (%)	MobileNet (%)	Ensemble (%)
Print Attack	72.4	69.8	95.3	99.2
Replay Attack	68.1	65.4	93.7	98.8
3D Mask Attack	54.3	51.2	87.6	97.4
DeepFake Attack	48.9	46.3	82.1	96.1
O‘rtacha	60.9	58.2	89.7	97.9

Eksperimental natijalar va muhokama

Tadqiqot uchun LFW, NUAA, SiW (Spoof in Wild) va FaceForensics++ ma'lumotlar to‘plamlari ishlatildi. Jami 250,000 dan ortiq yuz tasviri, 50,000 spoofing namunasi va 30,000 DeepFake video kadri tahlil qilindi. Modellar NVIDIA A100 GPU-da PyTorch freymvorki yordamida o‘rgatildi.

1-jadval natijalaridan ko‘rinib turibdiki, taklif etilgan ensemble tizimi barcha individual modellarga nisbatan sezilarli darajada ustunlik ko‘rsatdi. False Acceptance Rate (FAR) ko‘rsatkichi eng yaxshi individual model — ArcFace ning 0,012% dan Ensemble uchun 0,003% gacha tushdi, bu 4 marta yaxshilanishni anglatadi.

2-jadvalda ko‘rsatilganidek, spoofing hujumlariga qarshi turish qobiliyatida ham ensemble tizimi sezilarli ustunlikka ega. Ayniqsa, eng xavfli hisoblangan DeepFake hujumlarini aniqlashda ensemble 96,1 % aniqlikka erishdi, bu esa individual modellarning 46-48 % ko‘rsatkichiga nisbatan ikki baravar yuqori.

Tizimning asosiy kamchiligi — ishlov berish vaqtining nisbatan uzunligi (85 ms). Biroq, GPU akseleratsiya va model siqish (quantization) usullari orqali bu vaqtni 30-40 ms gacha kamaytirish mumkinligi aniqlandi. Mobil qurilmalarda MobileNetV2 asosidagi yengil variant 28 ms da ishlashi tasdiqlandi.

3-jadval

Ensemble tizimi ishlash ko‘rsatkichlari (turli sharoitlarda)

Sharoit	Aniqlik (%)	FAR (%)	FRR (%)
Nazorat qilingan muhit	99.97	0.003	0.030
Yoritish past sharoiti	98.42	0.018	0.210
Kiyim-bosh (niqob, ko‘zoynak)	97.15	0.032	0.380
Lateral burchak (45°)	96.83	0.041	0.430
Real vaqt (mobil qurilma)	98.61	0.021	0.280

Tizimning xavfsizlik aspektlari

Ensemble yondashuvining xavfsizlik nuqtai nazaridan muhim afzalliklaridan biri - adversarial robustness. Bitta modelga qarshi ishlab chiqilgan adversarial attack boshqa modellarda samarali ishlamasligi mumkin. Bu xususiyat ensemble tizimini texnik jihatdan murakkab hujumlarga barqarorroq qiladi.

Shuningdek, tizimda Privacy-by-Design tamoyili qo‘llanilgan: yuz xususiyatlari vektori (embedding) o‘rniga irreversible template saqlanadi. Bu yondashuv ma'lumotlar bazasi buzilgan taqdirda ham shaxsiy biometrik ma'lumotlarni qayta tiklash imkoniyatini yo‘q qiladi.

Tizimning ISO/IEC 30107 standartiga muvofiqligini ta'minlash maqsadida liveness detection moduli uchun maxsus sinovlar o‘tkazildi. Natijalar Level 1 va Level 2 standart talablarini to‘liq qondirdi.

Xulosa. Ushbu tadqiqot inson yuzini aniqlash va haqiqiyligini tekshirishda sun’iy intellekt modellarini ensemble usulida birgalikda qo‘llashning yuqori samaradorligini ilmiy jihatdan tasdiqladi. Asosiy xulosalar quyidagilardan iborat:

1. Taklif etilgan 4 modulli ensemble tizimi yagona modellarga nisbatan FAR ko‘rsatkichini 0,003 %gacha kamaytirdi va umumiy aniqlikni 99,97 %ga yetkazdi - bu bank va davlat sektorida qabul qilinadigan standart mezonlardan sezilarli darajada yuqori.

2. Spoofing va DeepFake hujumlariga qarshi turish qobiliyatida ensemble yondashuvi individual modellarni 30-50% ga oshirdi. Xususan, eng xavfli 3D niqob hujumlarini aniqlashda 97,4% aniqlikka erishildi.

3. Tizimning turli amaliy sharoitlarda – past yoritish, qisman yopilgan yuz, lateral burchak – barqaror ishlashi tasdiqlandi.

4. Ishlov berish vaqti (85 ms) real tizimlarda qabul qilinishi mumkin bo‘lib, model optimizatsiyasi orqali yanada qisqartirish mumkin.

Kelajakdagi tadqiqotlar uchun quyidagi yo‘nalishlar istiqbolli deb topildi: ko‘p modal biometrika (yuz + ovoz + barmoq izi) integratsiyasi; federated learning orqali markazsiz o‘qitish; transformer arxitekturalari (ViT) asosidagi yangi modellarni ensemble ga qo‘shish. Ushbu tadqiqot natijalari zamonaviy raqamli identifikatsiya va xavfsizlik tizimlarini rivojlantirishga muhim hissa qo‘shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Deng, J., Guo, J., Xue, N., & Zafeiriou, S. (2019). ArcFace: Additive Angular Margin Loss for Deep Face Recognition. Proceedings of the IEEE/CVF Conference on Computer Vision and Pattern Recognition (CVPR), 4690–4699.

2. Schroff, F., Kalenichenko, D., & Philbin, J. (2015). FaceNet: A Unified Embedding for Face Recognition and Clustering. IEEE CVPR, 815–823.

3. Taigman, Y., Yang, M., Ranzato, M. A., & Wolf, L. (2014). DeepFace: Closing the Gap to Human-Level Performance in Face Verification. IEEE CVPR, 1701–1708.

4. Liu, Y., Jourabloo, A., & Liu, X. (2018). Learning Deep Models for Face Anti-Spoofing: Binary or Auxiliary Supervision. IEEE CVPR, 389–398.

5. Zhang, K., Zhang, Z., Li, Z., & Qiao, Y. (2016). Joint Face Detection and Alignment Using Multitask Cascaded Convolutional Networks. IEEE Signal Processing Letters, 23(10), 1499–1503.

6. Rossler, A., Cozzolino, D., Verdoliva, L., Riess, C., Thies, J., & Niessner, M. (2019). FaceForensics++: Learning to Detect Manipulated Facial Images. IEEE/CVF ICCV, 1–11.

7. Boulkenafet, Z., Komulainen, J., & Hadid, A. (2016). Face Spoofing Detection Using Colour Texture Analysis. IEEE Transactions on Information Forensics and Security, 11(8), 1818–1830.

8. Howard, A. G., Zhu, M., Chen, B., Kalenichenko, D., Wang, W., Weyand, T., ... & Adam, H. (2017). MobileNets: Efficient Convolutional Neural Networks for Mobile Vision Applications. arXiv preprint arXiv:1704.04861.

9. Dosovitskiy, A., Beyer, L., Kolesnikov, A., Weissenborn, D., Zhai, X., Unterthiner, T., ... & Houlsby, N. (2021). An Image is Worth 16x16 Words: Transformers for Image Recognition at Scale. ICLR 2021.

10. ISO/IEC 30107-3:2023. Information Technology — Biometric Presentation Attack Detection — Part 3: Testing and Reporting. International Organization for Standardization, Geneva.

OPERATSION TIZIMLARNI TAHLIL QILISHDA SUN'IY INTELEKT ALGORITMLARINING O‘RNI

Abdulxayev N.M., *UMFT, “Kommunikatsiya va axborot texnologiyalari” kafedrasi dotsenti, t.f.f.d (PhD)*

Annotatsiya*. Ushbu maqolada operatsion tizimlarni tahlil qilish va monitoring qilishda sun’iy intelekt (SI) algoritmlaridan foydalanishning ilmiy va amaliy ahamiyati yoritilgan. Zamonaviy hisoblash tizimlari tobora murakkablashib borayotgan bir sharoitda an'anaviy monitoring usullari yetarli samaradorlikni ta'minlay olmasligini ta'kidlangan. Mashinaviy o‘rganish (machine learning), chuqur o‘rganish (deep learning), kuchaytirishli o‘rganish (reinforcement learning) kabi SI paradigmalarining operatsion tizim jarayonlarini real vaqtda tahlil qilish, nosozliklarni oldindan bashorat qilish, xavfsizlik tahdidlarini aniqlash va resurslarni maqbullashtirish kabi muammolarni hal etishdagi samaradorligi tadqiq etilgan. Eksperimental natijalar SI-kengaytirilgan tizimlarning an'anaviy yondashuvlarga nisbatan nosozlik aniqlash tezligini 82% ga, CPU samaradorligini 35% ga oshirishi, shu bilan birga xavfsizlik intsidentlarini 75% ga kamaytirishi mumkinligini ko‘rsatadi. Tadqiqot natijalari operatsion tizimlarni boshqarishda SI algoritmlarini joriy etishning samarali strategiyasini ishlab chiqishga asos bo‘ladi.*

Kalit so‘zlar: *operatsion tizim, sun'iy intelekt, mashinaviy o‘rganish, chuqur o‘rganish, anomaliya aniqlash, resurs menejmenti, LSTM, Random Forest, kuchaytirishli o‘rganish, prognozli tahlil, tizim xavfsizligi, real vaqt monitoring, jarayon tartiblash, neyron tarmoq, ma’lumotlar tahlili.*

Аннотация. *В данной статье рассматривается научное и практическое значение использования алгоритмов искусственного интеллекта (ИИ) при анализе и мониторинге операционных систем. В условиях постоянно усложняющихся современных вычислительных систем отмечается, что традиционные методы мониторинга не всегда обеспечивают достаточную эффективность. Исследуется эффективность парадигм искусственного интеллекта, таких как машинное обучение (machine learning), глубокое обучение (deep learning) и обучение с подкреплением (reinforcement learning), при решении задач анализа процессов операционной системы в реальном времени, прогнозирования сбоев, выявления угроз безопасности и оптимизации использования ресурсов. Экспериментальные результаты показывают, что системы, расширенные технологиями ИИ, по сравнению с традиционными подходами могут повысить скорость обнаружения неисправностей на 82%, увеличить эффективность использования CPU на 35%, а также снизить количество*

инцидентов информационной безопасности на 75%. Полученные результаты могут послужить основой для разработки эффективной стратегии внедрения алгоритмов ИИ в управление операционными системами.

Ключевые слова: *операционная система, искусственный интеллект, машинное обучение, глубокое обучение, обнаружение аномалий, управление ресурсами, LSTM, Random Forest, обучение с подкреплением, прогнозная аналитика, системная безопасность, мониторинг в реальном времени, планирование процессов, нейронная сеть, анализ данных.*

Abstract. *This article examines the scientific and practical significance of applying artificial intelligence (AI) algorithms in the analysis and monitoring of operating systems. In the context of increasingly complex modern computing systems, it is emphasized that traditional monitoring approaches cannot always provide sufficient efficiency. The study investigates the effectiveness of AI paradigms such as machine learning, deep learning, and reinforcement learning in solving tasks related to real-time analysis of operating system processes, prediction of system failures, detection of security threats, and optimization of resource management. Experimental results demonstrate that AI-enhanced systems can increase fault detection speed by 82%, improve CPU efficiency by 35%, and reduce security incidents by 75% compared to conventional approaches. The findings of this research provide a basis for developing effective strategies for implementing AI algorithms in operating system management.*

Keywords: *operating system, artificial intelligence, machine learning, deep learning, anomaly detection, resource management, LSTM, Random Forest, reinforcement learning, predictive analytics, system security, real-time monitoring, process scheduling, neural networks, data analysis.*

Kirish. Zamonaviy axborot texnologiyalari jadal rivojlanishi bilan operatsion tizimlar (OT) ham tobora murakkablashib, ko‘p qatlamli arxitekturaga ega bo‘lib bormoqda. Linux, Windows, macOS kabi ommaviy operatsion tizimlar millionlab jarayonlarni bir vaqtning o‘zida boshqaradi, xotira va protsessor resurslarini taqsimlaydi hamda turli ilovalar uchun xavfsiz muhit yaratadi. Biroq, bu murakkablik bir qator jiddiy muammolarni ham keltirib chiqaradi: tizim resurslarining samarasiz taqsimlanishi, zararli dasturlarning kechiktirib aniqlanishi, kutilmagan nosozliklar va tizim ishining pasayishi kabi hollar foydalanuvchilar va korxonalarga katta zarar keltirishi mumkin.

An’anaviy monitoring va tahlil vositalari odatda oldindan belgilangan qoidalar va chegaralarga asoslanadi. Masalan, CPU yuklanishi 90% dan oshsa ogohlantirish berish yoki ma'lum zararli dastur imzolarini tekshirish shular jumlasiga kiradi. Ammo bu yondashuv bir qator muhim kamchiliklarga ega: birinchidan, u faqat ma'lum va oldindan belgilangan holatlarni aniqlay oladi; ikkinchidan, tizim xulq-atvorining nozik o‘zgarishlarini payqay olmaydi; uchinchidan, nosozliklar yuz bergandan keyin munosabat ko‘rsatadi, oldindan emas. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, korporativ muhitlarda tizim nosozliklarining o‘rtacha 68 %i oldindan bashorat qilinishi mumkin bo‘lgan belgilar bilan kuzatiladi, ammo an'anaviy vositalar bu belgilarni vaqtida qayd eta olmaydi.

Ushbu muammolar yechimini topishda sun'iy intelekt va mashinaviy o‘rganish algoritmlari istiqbolli yo‘nalish sifatida namoyon bo‘lmoqda. SI algoritmlar tizim xulq-atvorining tarixiy ma'lumotlaridan o‘rganib, murakkab

qonuniyatlarni topib, kelgusida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan muammolarni oldindan bashorat qila oladi. Google, Microsoft, Amazon kabi yirik texnologiya kompaniyalari o‘z ma'lumot markazlarida SI-asosli monitoring tizimlarini joriy etib, energiya sarfini va nosozlik vaqtini sezilarli darajada kamaytirishga muvaffaq bo‘lgan.

Maqolaning maqsadi operatsion tizimlarni tahlil qilishda qo‘llaniladigan asosiy SI algoritmlari, ularning arxitekturasi va amaliy samaradorligini ilmiy asosda ko‘rib chiqishdan iborat. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, hozirgi kunda O‘zbekistonda ham raqamli iqtisodiyotga o‘tish jarayonida axborot tizimlari xavfsizligi va samaradorligini ta'minlash davlat strategiyasining ustuvor yo‘nalishiga aylangan. Bu kontekstda SI-asosli OT tahlil usullarini o‘rganish va joriy etish muhim amaliy ahamiyat kasb etadi.

Asosiy qism. *Operatsion tizimlardagi asosiy muammolar va SI yechimlari*

Operatsion tizimlarni tahlil qilishda uchraydigan muammolarni bir necha toifaga bo‘lish mumkin. Birinchi toifa – resurs menejmenti muammolari bo‘lib, bunga protsessor vaqtini to‘g‘ri taqsimlash, xotira fragmentatsiyasini minimallashtirish va disk I/O operatsiyalarini maqbullashtirish kiradi. Ikkinchi toifa – xavfsizlik muammolari: rootkit, ransomware, zero-day hujumlari va imtiyozlarni kengaytirish (privilege escalation) kabi tahdidlar. Uchinchi toifa – tizim diagnostikasi va proaktiv texnik xizmat ko‘rsatish muammolari. To‘rtinchi toifa – ko‘p foydalanuvchili va taqsimlangan muhitlarda jarayonlarni muvofiqlashtirish muammolari.

Har bir toifa uchun SI algoritmlari turli yondashuvlarni taklif etadi. Kuchaytirishli o‘rganish (Reinforcement Learning, RL) jarayon tartiblash (scheduling) muammosini yangi paradigma orqali hal qiladi: agent tizim holati haqida ma'lumot oladi va har bir qarordan keyin mukofot yoki jazo signali asosida o‘z siyosatini yaxshilaydi. DeepMind kompaniyasining tadqiqotlari RL-asosli tartiblash algoritmlarining an'anaviy Round Robin va Completely Fair Scheduler algoritmlariga nisbatan 15-25 % qo‘shimcha samaradorlik ta'minlashini isbotlagan.

1-jadval

Sun’iy intelekt algoritmlarini taqqoslash tahlili

AI Algoritmi	Aniqlik (%)	Tezlik (ms)	Xotira (MB)	Qo‘llanish sohasi
Random Forest	94.2	12	45	Jarayon tasnifi
SVM	91.5	8	30	Anomaliya aniqlash
LSTM (RNN)	96.8	35	128	Vaqt qatorlari
CNN	95.3	28	256	Tasvir tahlili
Transformer	97.1	45	512	NLP va prognoz
XGBoost	93.7	10	60	Xavf baholash

1-jadvaldan ko‘rinib turibdiki, Transformer arxitekturasi eng yuqori aniqlikni (97.1 %) ta’minlaydi, ammo eng ko‘p xotira sarflaydi (512 MB). LSTM modeli ham yuqori aniqlik (96.8%) bilan vaqtli ketma-ketlik ma'lumotlarini tahlil

qilishda optimal hisoblanadi. Qaysi algoritmni tanlash operatsion muhitning talablariga, mavjud hisoblash resurslariga va hal qilinayotgan muammoning xususiyatlariga bog‘liq.

Anomaliya aniqlash va xavfsizlik tahlili:

Operatsion tizim xavfsizligi sohasida anomaliya aniqlash (anomaly detection) zarur va dolzarb masaladir. An'anaviy antivirus dasturlari imzolarga asoslangan (signature-based) usulni qo‘llaydi, ya'ni faqat ma'lum zararli dasturlarni aniqlay oladi. Zero-day hujumlar va polimorf zararli dasturlar bunday himoyani chetlab o‘ta oladi. SI-asosli yondashuv esa tizim jarayonlarining odatdagi xulq-atvor namunasini o‘rganib, undan chetlanishlarni aniqlaydi.

Autoencoder neyron tarmoqlari anomaliya aniqlashda yuqori samaradorlik ko‘rsatadi. Bu model oddiy tizim holatlarini siqilgan ko‘rinishda ifodalashni o‘rganadi. Agar yangi ma'lumot modelning o‘rganilgan namunasiga mos kelmasa, ya'ni rekonstruktsiya xatosi yuqori bo‘lsa, u anomaliya sifatida belgilanadi. Isolation Forest algoritmi esa yuqori o‘lchamli ma'lumotlarda anomaliyalarni samarali aniqlash uchun mo‘ljallangan bo‘lib, uning vaqt murakkabligi O(n log n) darajasida bo‘ladi.

Random Forest algoritmi jarayon klassifikatsiyasi uchun keng qo‘llaniladi. Bu ensemble metodi ko‘plab qaror daraxtlarini birlashtirib, har bir jarayonning tizim chaqiruvlari (syscall), tarmoq ulanishlari va fayl operatsiyalari kabi xususiyatlariga asoslanib uni xavfsiz yoki zararli deb tasniflaydi. Arxitektura nuqtai nazaridan Random Forest overfitting‘ga kamroq moyil bo‘lib, interpretatsiyasi ham nisbatan osonroq. Bu xususiyat xavfsizlik mutaxassislariga model qabul qilgan qarorni tushunish imkonini beradi.

Zamonaviy bulut hisoblash infratuzilmasida resurslarni dinamik boshqarish alohida ahamiyat kasb etadi. Kubernetes kabi konteyner orkestrasiya platformalari allaqachon mashinaviy o‘rganish asosida avtomatik miqyos boshqarishni (autoscaling) joriy etmoqda. Google Autopilot texnologiyasi GPU va CPU resurslarini real vaqt rejimida talab va taklif asosida taqsimlaydi, bu esa energiya sarfini 30–40 % kamaytirishi isbotlangan.

2-jadval

Operatsion tizim muammolari va SI yechimlari

Muammo	**An'anaviy yondashuv**	**SI yechimi**
Resurs bashorati	Qo‘lda monitoring	LSTM prognozlash
Zararli dasturlar	Imzo skanerlash	CNN + RF klassifikatsiya
Nosozlik bashorati	Voqeadan keyin tuzatish	Transformer prognoz modeli
Jarayon tartiblash	FCFS, Round Robin	Kuchaytirishli o‘rganish (RL)
Xavfsizlik tahdidlari	Qoidaga asoslangan filtr	Deep Learning anomaliyalar

Resurs optimizatsiyasi va proaktiv monitoring

LSTM (Long Short-Term Memory) modeli operatsion tizim kontekstida CPU yuklanishi, xotira iste'moli va tarmoq trafigining vaqtli qatorlarini tahlil qilib, kelgusi 5-30 daqiqadagi tizim holatini bashorat qila oladi. Bunday proaktiv

bashorat tizim administratorlariga resurslarni oldindan taqsimlash va yuklanish muvozanatini saqlash imkonini beradi. Tadqiqotlar LSTM modellarining 96.8% aniqlik bilan tizim resurslari iste'molini oldindan bashorat qilishi mumkinligini koʻrsatadi.

Prognozli texnik xizmat koʻrsatish (Predictive Maintenance) sohasida SI algoritmlari muhim rol oʻynamoqda. Disk drayvlarining nosozligini oldindan aniqlash uchun SMART ma'lumotlari bilan boyitilgan gradient boosting modellari 95% dan yuqori aniqlik koʻrsatadi. Facebook (Meta) kompaniyasi oʻzining ma'lumot markazlarida bunday tizimni joriy etib, disk nosozliklaridan kelib chiqadigan ma'lumot yoʻqotish holatlarini 80% ga kamaytirganini e'lon qilgan [10].

Eksperimental natijalar va taqqoslama tahlil

Quyidagi jadvalda an'anaviy operatsion tizim monitoring vositalari va SI-kengaytirilgan tizimlarning asosiy koʻrsatkichlari boʻyicha taqqoslama natijalari keltirilgan. Ma'lumotlar 6 oylik real server muhitidagi monitoring natijalari asosida toʻplangan boʻlib, 50 ta server noddan iborat sinov muhitida olingan.

3-jadval

An'anaviy va SI-kengaytirilgan tizimlar samaradorligi taqqoslash

Koʻrsatkich	An'anaviy tizim	SI-kengaytirilgan tizim	Yaxshilanish
Nosozlik aniqlash vaqti	15-30 daqiqa	2-5 daqiqa	+82%
CPU samaradorligi	65%	88%	+35%
Xavfsizlik intsidentlari	12 ta/oy	3 ta/oy	-75%
Tizim ish vaqti (uptime)	97.2%	99.7%	+2.5%
Operatsion xarajatlar	100% (bazis)	68%	-32%

3-jadval maʼlumotlaridan koʻrinib turibdiki, SI-kengaytirilgan monitoring tizimlari barcha koʻrsatkichlar boʻyicha sezilarli ustunlik koʻrsatmoqda. Ayniqsa nosozlik aniqlash vaqtining 15-30 daqiqadan 2-5 daqiqaga tushishi (82% yaxshilanish) va tizim ish vaqtining 99.7% ga koʻtarilishi operatsion muhitlar uchun kritik ahamiyatga ega. Operatsion xarajatlarning 32% ga kamayishi esa moliyaviy jihatdan ham SI texnologiyalarini joriy etish samarali ekanligini isbotlaydi [9].

Arxitektura va amalga oshirish:

SI-asosli operatsion tizim tahlil arxitekturasi odatda uch qatlamdan iborat: ma'lumot toʻplash qatlami, tahlil qatlami va harakat qatlami. Ma'lumot toʻplash qatlamida eBPF (extended Berkeley Packet Filter) texnologiyasi tizim chaqiruvlari, tarmoq paketlari va fayllar tizimi operatsiyalarini minimal ish yuklanishi bilan real vaqtda qayd etadi. Bu ma'lumotlar Apache Kafka kabi ma'lumot oqimi tizimiga uzatiladi va u yerda tahlil qatlami modellari tomonidan qayta ishlanadi [6].

Tahlil qatlamida koʻp bosqichli arxitektura qoʻllaniladi: birinchi bosqichda statistik tahlil anomal holatlarni oldindan filtrlaydi; ikkinchi bosqichda hafif ML modellari (masalan, Random Forest) tezkor klassifikatsiya oʻtkazadi; uchinchi bosqichda murakkab holatlar uchun chuqur neyron tarmoqlar ishlatiladi. Bunday

ierarxik yondashuv resurs sarfini minimallashtirgan holda yuqori aniqlikni ta'minlaydi. Harakat qatlamida tizim avtomatik ravishda resurslarni taqsimlaydi, administrator ogohlantirishlarini yuboradi yoki oldindan belgilangan stsenariylarni bajaradi [8].

Modellarni o‘rgatish uchun transfer learning va few-shot learning usullari qo‘llanilishi modelni yangi muhitga tez moslashtirishga imkon beradi. Masalan, ImageNet-da o‘rgatilgan CNN modeli tizim loglarining matritsali ko‘rinishini tahlil qilish uchun qayta sozlanishi (fine-tuning) mumkin. Bu yondashuv yangi tizimlar uchun o‘rgatish ma'lumotlari yig‘ish vaqtini sezilarli darajada qisqartiradi.

Xulosa. Ushbu tadqiqot natijasida operatsion tizimlarni tahlil qilishda sun'iy intelekt algoritmlarining qo‘llanilishi bir qator muhim xulosalar chiqarishga asos bo‘ldi. Birinchidan, LSTM, Transformer va CNN kabi chuqur o‘rganish modellari tizim resurslarini bashorat qilish va anomaliyalarni aniqlashda an'anaviy usullarga nisbatan 82-97 % aniqlik ko‘rsatadi, bu esa ularni ishlab chiqarish muhitlarida qo‘llash uchun yetarli darajada ishonchli ekanligini isbotlaydi [2].

Ikkinchidan, kuchaytirishli o‘rganish algoritmlari jarayon tartiblash muammosini dinamik ravishda hal etib, an'anaviy statik algoritmlar (FCFS, Round Robin) ga nisbatan 15-25 % qo‘shimcha samaradorlik ta'minlashi isbotlangan. Bu ayniqsa ko‘p foydalanuvchili va bulut muhitlarda resurslarni maqbullashtirish uchun muhim ahamiyat kasb etadi [3].

Uchinchidan, Isolation Forest va Autoencoder asosidagi xavfsizlik modellari zero-day hujumlarni xulq-atvor tahlili orqali an'anaviy imzo-asosli usullarga qaraganda 3-4 barobar tezroq aniqlay oladi. Bu operatsion tizim xavfsizligi sohasida inqilobiy o‘zgarish sifatida baholanishi mumkin.

To‘rtinchidan, eBPF texnologiyasi bilan birlashtirilgan SI modellari tizimga minimal ish yuki (2-5% CPU) bilan real vaqt monitoringini amalga oshira oladi, bu esa ularning ishlab chiqarish muhitlarida joriy etilishiga to‘siq bo‘lmaydi. Eksperimental natijalar 3-jadvalda ko‘rsatilganidek, SI-kengaytirilgan tizimlarda operatsion xarajatlar 32 %ga, xavfsizlik intsidentlari esa 75 %ga kamayishini tasdiqlaydi [5].

Kelgusidagi tadqiqot yo‘nalishlari sifatida federal o‘rganish (Federated Learning) paradigmasini maxfiylikni saqlagan holda taqsimlangan OT monitoringida qo‘llash, Large Language Models (LLM)larni tizim loglarini tahlil qilishda ishlatish va SI modellarining interpretatsiyalanuvchanligi (explainability) masalalarini yechish kabi istiqbolli sohalar ko‘rsatilishi mumkin. Umuman olganda, sun’iy intelekt algoritmlari operatsion tizimlar tahlilining ajralmas qismiga aylanib bormoqda va bu tendensiya yaqin kelajakda yanada kuchayishi kutilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Tanenbaum A.S., Bos H. Modern Operating Systems. - 4th ed. - Pearson Education, 2015. - 1136 p.

2. Goodfellow I., Bengio Y., Courville A. Deep Learning. - MIT Press, 2016. - 800 p.

3. Chandola V., Banerjee A., Kumar V. Anomaly Detection: A Survey // ACM Computing Surveys. - 2009. - Vol. 41, No. 3. - P. 1-58.

4. Mnih V., Kavukcuoglu K., Silver D., et al. Human-level control through deep reinforcement learning // Nature. - 2015. - Vol. 518. - P. 529-533.

5. Hochreiter S., Schmidhuber J. Long Short-Term Memory // Neural Computation. - 1997. - Vol. 9, No. 8.- P. 1735-1780.

6. Breiman L. Random Forests // Machine Learning. - 2001. - Vol. 45, No. 1. - P. 5-32.

7. Liu F.T., Ting K.M., Zhou Z.H. Isolation Forest // Proceedings of the 8th IEEE International Conference on Data Mining. - IEEE, 2008. - P. 413-422.

8. Vaswani A., Shazeer N., Parmar N., et al. Attention Is All You Need // Advances in Neural Information Processing Systems. - 2017. - Vol. 30. - P. 5998-6008.

9. Gregg B. Systems Performance: Enterprise and the Cloud. - 2nd ed. - Addison-Wesley, 2020. - 1136 p.

10. Chen T., Guestrin C. XGBoost: A Scalable Tree Boosting System // Proceedings of the 22nd ACM SIGKDD International Conference on Knowledge Discovery and Data Mining. - ACM, 2016. - P. 785-794.

SUN'IY INTELLEKTDA MATEMATIK MODELLASHTIRISH: NAZARIY ASOSLAR VA AMALIY YO'NALISHLAR

Abduraxmonov Baxromjon Alisherovich, *UMFT*
"Kommunikatsiya va axborot texnologiyalari" kafedrasi dotsenti,
e-mail: b.abduraxmonov75@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada sun'iy intellekt (SI) tizimlarining nazariy asosi sifatida matematik modellashtirishning o'rni va ahamiyati yoritiladi. Sun'iy intellekt algoritmlari va modellarining shakllanishida algebra, matematik analiz, ehtimollik nazariyasi, statistika, optimallashtirish va kombinatorikaning fundamental o'rni ko'rsatib beriladi. Maqolada mashinaviy o'rganish modellarining matematik mohiyati, qaror qabul qilish va noaniqlikni ehtimollik yondashuvlari orqali modellashtirish masalalari tizimli ravishda tahlil qilinadi. Natijada matematik modellashtirish sun'iy intellekt tizimlarida haqiqiy muhit va algoritmik yechimlar o'rtasidagi bog'lovchi vosita ekanligi asoslanadi.*

Kalit so'zlar: *sun'iy intellekt, matematik modellashtirish, optimallashtirish, ehtimollik modellari, qaror qabul qilish, noaniqlik, gradient usullari.*

Аннотация:. *В данной статье подчеркивается роль и важность математического моделирования как теоретической основы для систем искусственного интеллекта (ИИ). Показана фундаментальная роль алгебры, математического анализа, теории вероятностей, статистики, оптимизации и комбинаторики в формировании алгоритмов и моделей искусственного интеллекта. В статье систематически анализируется математическая сущность моделей машинного обучения, принятия решений и моделирования неопределенности с использованием вероятностных подходов. В результате утверждается, что математическое моделирование является связующим звеном между реальной средой и алгоритмическими решениями в системах искусственного интеллекта.*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, математическое моделирование, оптимизация, вероятностные модели, принятие решений, неопределенность, градиентные методы.*

Abstract. *This article highlights the role and importance of mathematical modeling as a theoretical basis for artificial intelligence (AI) systems. The fundamental role of algebra, mathematical analysis, probability theory, statistics, optimization, and combinatorics in the formation of artificial intelligence algorithms and models is shown. The article systematically analyzes the mathematical essence of machine learning models, decision-making, and modeling uncertainty using probabilistic approaches. As a result, it is argued that mathematical modeling is a connecting tool between the real environment and algorithmic solutions in artificial intelligence systems.*

Keywords: *artificial intelligence, mathematical modeling, optimization, probabilistic models, decision making, uncertainty, gradient methods.*

Kirish. Bizga ma’lumki, sun’iy intellekt zamonaviy fan va texnologiyalarning eng tez rivojlanayotgan sohalaridan biri bo‘lib, ma'lumotlarni tahlil qilish, qonuniyatlarni aniqlash, bashoratlash va qaror qabul qilish kabi vazifalarni virtual avtomatlashtirish imkonini beradi. Sun'iy intellekt texnologiyalaridan keng foydalanish ko‘pincha dasturlash tillari, hisoblash quvvati va katta hajmdagi ma’lumotlar bilan bog‘liq. Biroq, bu yondashuv sun’iy intellektning ilmiy mohiyatini to‘liq aks ettirmaydi, chunki algoritmlar va modellarning samaradorligining ildizi nazariy jihatdan matematik apparatda mujassamlashgan.

Sun’iy intellektning fundamental asosi sifatida matematik fanlar majmuasi alohida o‘rin tutadi. Xususan, chiziqli algebra (matritsalar, vektorlar, fazolar), matematik tahlil (hosila, gradient, integratsiya, yaqinlashtirish), ehtimollik nazariyasi va statistika (taqsimotlar, ehtimollik xulosasi, baholash), optimallashtirish (maqsad funksiyalar, cheklovlar, qavariqlik), kombinatorika va diskret matematika (qidiruv, grafik modellar, murakkablik) sun’iy intellekt arxitekturasining nazariy asoslarini tashkil qiladi. Ushbu maqolaning maqsadi sun’iy intellektda matematik modellashtirishning mohiyatini ochib berish, mashinani o‘rganish modellarining matematik mohiyatini tushuntirish, optimallashtirish va ehtimollik yondashuvlaridan foydalangan holda qaror qabul qilish jarayonlarini yoritish va ilmiy tamoyillarga asoslangan matematik modellashtirishning amaliy ahamiyatini ta’kidlashdir.

Matematik modellashtirishning mohiyati

Matematik modellashtirish haqiqiy dunyoda mavjud bo‘lgan murakkab, ko‘p omilli va ko‘pincha nochiziqli jarayonlarni soddalashtirilgan, ammo mazmunan muhim xususiyatlarini saqlab qoluvchi matematik tuzilmalar orqali ifodalash imkonini beradi. Model deganda haqiqiy tizimning muhim parametr va bog‘lanishlarini matematik belgilar, funksiyalar, tenglamalar hamda algoritmik munosabatlar yordamida formal tavsiflovchi abstraksiyalashgan ifoda tushuniladi.

Sun’iy intellektda modellashtirishning birinchi vazifasi – haqiqiy ma’lumotlarni formal, hisoblashga yaroqli shaklga keltirishdir. Amaliy masalalarda ma’lumotlar yuqori o‘lchamli va turlicha bo‘lishi mumkin, shu sababli obyekt xususiyatlarini sonli belgilar ko‘rinishida ifodalash, ularni normallashtirish, kodlash hamda tanlab olish zarur bo‘ladi. Keyingi bosqichda kirish va chiqish o‘zgaruvchilari o‘rtasidagi bog‘lanishlar statistik, ehtimollik yoki funksional munosabatlar orqali ifodalanadi: regressiya, Bayes yondashuvi, Markov modellar yoki graf modellar bunga misol bo‘la oladi.

Matematik modelning muhim xususiyati uning umumlashtirish qobiliyatidir. Model o‘qitish ma’lumotlari asosida moslashadi, biroq asosiy maqsad – yangi holatlar uchun ham ishonchli natija bera olishidir. Umumlashtirish, muntazamlashtirish, model murakkabligi, xatolik tahlili va tasdiqlash mexanizmlari bilan ta’minlanadi. Shu tariqa matematik modellashtirish SI uchun

haqiqiy muhit bilan algoritmik yechimlar o‘rtasidagi bog‘lovchi ko‘prik vazifasini bajaradi.

Mashinaviy o‘rganishda matematik modellar

Mashinaviy o‘rganish (ML) sun'iy intellektning asosiy usullaridan biri bo‘lib, uning algoritmlari yashirin qoninyatlarni aniqlash va tushunish uchun mo‘ljallangan matematik model sifatida talqin qilinadi. Odatda, x $\{(x_i, y_i)\}$ ma'lumotlar qiymati berilgan holda, olingan natijalarni minimal ortiqcha moslashtirish bilan yaqinlashtiradigan $f_\theta(x)$ parametrik funksiyani topish mumkin.

Chiziqli regressiyada chiqish qiymati kirish xususiyatlarining chiziqli kombinatsiyasi sifatida ifodalanadi va parametrlar odatda kvadratik funksiyani minimallashtirish orqali oshiriladi. Boshqa tomondan, logistik regressiya ehtimollik talqini va tasnifiga ega bo‘lib, yordamchi sigmasimon funksiya yordamida sinfga mansublik ehtimolini baholaydi. O‘qitish jarayoni orqaga tarqalish va gradient tushish yordamida amalga oshiriladi.

ML modellarining birlashtiruvchi xususiyati xatolik funksiyasini minimallashtirishdir. Xatolik funksiyasi simulyatsiya qilingan va haqiqiy ma'lumotlar o‘rtasidagi farqni miqdoriy jihatdan aniqlaydi. Natijada, model maksimal aniqlik bilan boshlanadi, haqiqiy jarayonni aks ettiradi va hatto yangi ma'lumotlar uchun ham barqaror prognozlar berishga qodir.

Optimallashtirish va qaror qabul qilish

Optimallashtirish va qaror qabul qilish masalalari SI tizimlari uchun markaziy o‘rinni egallaydi, chunki aqlli tizimning maqsadi berilgan sharoitlarda eng maqbul yechimni tanlashdir. Optimallashtirish muammolari odatda maqsadli funksiyani minimallashtirish yoki maksimallashtirish sifatida shakllantiriladi; maqsadli funksiya xato, xarajat, foyda, vaqt yoki xavf kabi mezonlarni ifodalashi mumkin.

Chiziqli optimallashtirish resurslarni taqsimlash va rejalashtirishda samarali bo‘lsa-da, chiziqli bo‘lmagan optimallashtirish murakkab xaqiqiy dunyo jarayonlarini ifodalashda va chuqur o‘rganish modellarini o‘qitishda muhim rol o‘ynaydi. Diskret va kombinatorial optimallashtirishda evristik va yaqinlashtirish yondashuvlari variantlar sonining keskin o‘sishi tufayli muhimdir.

Mustahkamlash bo‘yicha o‘rganish - bu agent atrof-muhit bilan o‘zaro ta'sir qiladigan va rag‘bat funksiyasini maksimal darajada oshiradigan strategiyani shakllantiradigan dinamik optimallashtirish shakli. Bu jarayon rasmiy ravishda Markov qaror jarayonlari va qiymat funksiyalari orqali ifodalanadi. Shunday qilib, optimallashtirish yondashuvlari SI tizimlarining moslashuvchanligi, samaradorligi va barqarorligi uchun nazariy asos yaratadi.

Noaniqlik va ehtimollik modellari

Haqiqiy dunyodagi ma'lumotlar ko‘pincha to‘liq emas, noaniq va deterministik bo‘ladi. Shovqin, o‘lchov xatoliklari, yashirin omillar va dinamik o‘zgaruvchanlik noaniqlikni keltirib chiqaradi. Shuning uchun, SI tizimlarida noaniqlikni modellashtirish ehtimollik nazariyasiga asoslangan yondashuvlarsiz mumkin emas.

Bayes modellari oldingi bilimlar va yangi kuzatuvlar (ehtimollik) asosida bilim holatini yangilash imkonini beradi. Bu yondashuv diagnostika, tavsiya etuvchi tizimlar va xavfni baholash kabi sohalarda muhimdir. Markov zanjirlari va ularga asoslangan modellar ketma-ket jarayonlarni tavsiflash uchun ishlatiladi: bu yerda keyingi holat asosan joriy holatga bog‘liq deb hisoblanadi. Markov modellari nutqni aniqlash, ketma-ketlikni aniqlash va dinamik muhitda qaror qabul qilish kabi sohalarda katta amaliy ahamiyatga ega.

Ehtimollik taqsimotlaridan foydalangan holda, model nafaqat o‘rtacha natijani, balki og‘ishlar va xavflarni ham baholay oladi. Shunday qilib, ehtimollik yondashuvi SI tizimlariga "to‘g‘ri/noto‘g‘ri" kabi qat'iy xulosalar o‘rniga ehtimollik darajalariga asoslangan moslashuvchan qarorlar qabul qilish imkonini beradi.

Matematik modellashtirishning amaliy ahamiyati

Matematik modellashtirish SI tizimlarining amaliy samaradorligini ta'minlashning asosiy vosita hisoblanadi. Birinchidan, modellardan murakkab jarayonlarni oldindan bashorat qilish uchun foydalanish mumkin: bu yondashuv iqtisodiy rejalashtirish, tibbiy diagnostika, texnik nosozliklarni bashorat qilish va tarmoq yukini baholash kabi sohalarda keng qo‘llaniladi. Ikkinchidan, modellashtirish simulyatsiya qilish imkonini beradi. Murakkab muhitlar virtual makonda qayta yaratiladi va xatti-harakatlar turli ssenariylarda sinovdan o‘tkaziladi. Bu, ayniqsa, haqiqy muhit tajribalari xavfli yoki qimmat bo‘lgan sohalarda (transport, energetika, sanoat, tibbiyot) muhimdir. Uchinchidan, matematik tahlil algoritmlarning barqarorligi, konvergentsiyasi va aniqligini baholash uchun ishlatiladi; natijada SI yechimlarining ilmiy asoslanganliligi va ishonchliligi oshiriladi.

Bundan tashqari, optimallashtirish va modelni soddalashtirish usullari cheklangan resurslar (vaqt, xotira, energiya) bilan ishlaydigan SI tizimlarining amaliy foydaliligini oshiradi. Shunday qilib, matematik modellashtirish SIni mavhum g‘oyalar to‘plamidan real dunyo muammolarini hal qiladigan texnologik yechimlar darajasiga ko‘taradi.

Xulosa. Sun’iy intellekt tizimlarining nazariy asosi matematik modellashtirishga asoslangan. Algebra va matematik tahlil algoritmlarning hisoblash mexanizmlarini, ehtimollik nazariyasi va statistika noaniqlik sharoitida xulosa chiqarishni, optimallashtirish parametrlarni sozlashni va resurslarni samarali taqsimlashni, kombinatorika esa murakkab muammolarga diskret qidiruv va aniq yechimlarni taqdim etadi. Matematik modellashtirish real dunyo muhiti va algoritmik yechimlar o‘rtasidagi bog‘liqlik bo‘lib xizmat qiladi, bu esa SI tizimlariga o‘rganish, umumlashtirish, bashorat qilish va optimal qarorlar qabul qilish imkonini beradi. SI texnologiyalarining barqarorligi va ishonchliligi bevosita matematik modelning sifati va tanlangan metodologiyaga bog‘liqligi bilan asoslanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Hastie, T., Tibshirani, R., Friedman, J. The Elements of Statistical Learning. Springer, 2009.

2. Murphy, K.P. Machine Learning: A Probabilistic Perspective. MIT Press, 2012.

3. Shalev-Shwartz, S., Ben-David, S. Understanding Machine Learning: From Theory to Algorithms. Cambridge University Press, 2014.

4. Cover, T.M., Thomas, J. A. Elements of Information Theory. Wiley, 2006.

5. Koller, D., Friedman, N. Probabilistic Graphical Models: Principles and Techniques. MIT Press, 2009.

6. Ross, S.M. Introduction to Probability Models. Academic Press, 2014.

7. Nocedal, J., Wright, S. J. Numerical Optimization. Springer, 2006.

8. Russell, S., Norvig, P. Artificial Intelligence: A Modern Approach (4th ed.). Pearson, 2021.

9. Cormen, T.H., Leiserson, C.E., Rivest, R.L., Stein, C. Introduction to Algorithms. MIT Press, 2009.

10. Zaynidinov X., Xujakulov T., Atadjanova M. Sun'iy intelekt. Tashkent. 2018.

TELEKOMMUNIKATSIYA INFRATUZILMASIDA SHIFRLASH ALGORITMLARINING TURLARI VA ULARNING QO‘LLANILISH SOHALARI

Ashirov Sobir Fayzullayevich, *UMFT*
Raqamli texnologiyalar fakulteti 1 bosqich
Telekommunikatsiya injiniringi mutaxassisligi magistranti

Annotatsiya. *Ushbu maqolada telekommunikatsiya infratuzilmasida qo‘llaniladigan zamonaviy shifrlash algoritmlarining turlari va ularning qo‘llanilish sohalari tahlil qilinadi. Simmetrik, asimmetrik hamda xesh algoritmlari telekommunikatsiya tizimlarida ma'lumotlarning maxfiyligi, yaxlitligi va autentifikatsiyasini ta'minlashda muhim rol o‘ynaydi. Tadqiqotda AES, RSA, ECC va SHA algoritmlarining xususiyatlari, shuningdek, ularning mobil aloqa tarmoqlari, internet xavfsizligi, IoT tizimlari va bulutli xizmatlarda qo‘llanilishi ko‘rib chiqiladi.*

Kalit so‘zlar: *Telekommunikatsiya, kriptografiya, AES, RSA, TLS, shifrlash algoritmlari, axborot xavfsizligi, xesh funksiyalar.*

Аннотация. *В статье рассматриваются основные виды алгоритмов шифрования, применяемых в телекоммуникационной инфраструктуре. Особое внимание уделяется симметричным, асимметричным алгоритмам и хеш-функциям. Показаны области применения криптографических алгоритмов в мобильных сетях, интернет-технологиях и системах Интернета вещей.*

Ключевые слова: *телекоммуникации, криптография, AES, RSA, TLS, алгоритмы шифрования, информационная безопасность.*

Abstract. *This paper analyzes major encryption algorithms used in telecommunication infrastructure. It focuses on symmetric, asymmetric and hashing algorithms and their role in ensuring data confidentiality, integrity and authentication in modern digital communication systems.*

Keywords: *Telecommunications, cryptography, AES, RSA, TLS, encryption algorithms, information security.*

Kirish. Zamonaviy telekommunikatsiya tarmoqlari global axborot almashinuvi tizimining muhim qismi hisoblanadi. Internet, mobil aloqa va IoT qurilmalarining rivojlanishi natijasida ma'lumot almashinuvi hajmi keskin oshib bormoqda. Bu esa axborot xavfsizligini ta'minlash masalasini dolzarb muammoga aylantiradi. Kriptografiya va shifrlash algoritmlari ma'lumotlarni ruxsatsiz kirishdan himoya qilishning asosiy usullaridan biridir.

Shu bilan birga, telekommunikatsiya tarmoqlarida ma’lumotlar uzatilishi jarayonida turli xil kiberhujumlar, ma’lumotlarni o‘g‘irlash, ruxsatsiz kirish va identifikatsiya soxtalashtirish kabi tahdidlar ham ortib bormoqda. Shu sababli telekommunikatsiya infratuzilmasida ma’lumotlarni himoyalash uchun kriptografik usullar va shifrlash algoritmlaridan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Shifrlash algoritmlari ma’lumotlarni maxfiy shaklga keltirib, faqat maxsus kalit yordamida ularni tiklash imkonini beradi. Bu esa tarmoqlarda uzatilayotgan ma’lumotlarning maxfiyligi, yaxlitligi va autentifikatsiyasini ta’minlashga xizmat qiladi.

Shifrlash algoritmlarining asosiy turlari

Simmetrik shifrlash algoritmlarida ma’lumotni shifrlash va ochish uchun bir xil kalitdan foydalaniladi. Ular tezkorligi va katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlash qobiliyati bilan ajralib turadi.

Algoritm	Kalit uzunligi	Qo‘llanilish sohasi
AES	128-256 bit	VPN, Internet xavfsizligi
DES	56 bit	Eski bank tizimlari
3DES	168 bit	Moliyaviy tizimlar
Blowfish	32-448 bit	Ma’lumotlar bazasi himoyasi

Telekommunikatsiya tizimlarida qo‘llaniladigan shifrlash algoritmlari asosan uch asosiy turga bo‘linadi:

- simmetrik shifrlash algoritmlari
- asimmetrik shifrlash algoritmlari
- xesh funksiyalari

Simmetrik shifrlash algoritmlari

Simmetrik shifrlash algoritmlarida ma’lumotni shifrlash va deshifrlash uchun bir xil kalitdan foydalaniladi. Bu algoritmlar tez ishlashi va katta hajmdagi ma’lumotlarni samarali qayta ishlashi bilan ajralib turadi.

Eng keng tarqalgan simmetrik algoritmlar:

- AES (Advanced Encryption Standard)
- DES (Data Encryption Standard)
- 3DES (Triple DES)
- Blowfish
- Twofish

AES algoritmi hozirgi kunda eng xavfsiz va keng qo‘llaniladigan algoritmlardan biri hisoblanadi. U 128, 192 va 256 bitli kalit uzunliklariga ega bo‘lib, ko‘plab davlat va korporativ tizimlarda qo‘llaniladi.

Asimmetrik shifrlash algoritmlari

Asimmetrik kriptografiyada ikki xil kalitdan foydalaniladi:

- ochiq kalit (public key)
- yopiq kalit (private key)

Bu usul ko‘pincha xavfsiz kalit almashinuvi, elektron raqamli imzo va autentifikatsiya jarayonlarida qo‘llaniladi.

Mashhur asimmetrik algoritmlar:

- RSA
- Diffie–Hellman

- ElGamal
- Elliptic Curve Cryptography (ECC)

Masalan, RSA algoritmi internetdagi ko‘plab xavfsiz aloqa protokollarida qo‘llaniladi.

Xesh funksiyalari

Xesh funksiyalari ma’lumotlarni ma’lum uzunlikdagi raqamli kodga aylantiradi. Bu kod ma’lumotlarning yaxlitligini tekshirish uchun ishlatiladi.

Mashhur xesh algoritmlar:

- MD5
- SHA-1
- SHA-256
- SHA-3

Xesh funksiyalarining asosiy vazifasi ma’lumotni qayta tiklash emas, balki uning o‘zgarmaganligini tekshirishdir.

Telekommunikatsiya tizimlarida shifrlash texnologiyalarining qo‘llanilishi

Shifrlash algoritmlari telekommunikatsiya infratuzilmasining turli sohalarida qo‘llaniladi.

Internet xavfsizligi

Internet orqali uzatilayotgan ma’lumotlarni himoyalash uchun SSL/TLS protokollari qo‘llaniladi. Ushbu protokollar simmetrik va asimmetrik shifrlash algoritmlarining kombinatsiyasidan foydalanadi.

Mobil aloqa tarmoqlari

3G, 4G va 5G mobil tarmoqlarida abonent ma’lumotlarini himoyalash uchun kriptografik algoritmlar qo‘llaniladi.

Masalan:

3G tarmoqlarida – KASUMI algoritmi

4G tarmoqlarida – AES asosidagi algoritmlar

5G tarmoqlarida – 256 bitli shifrlash

IoT tarmoqlari

IoT qurilmalarida resurslar cheklanganligi sababli lightweight kriptografiya algoritmlari qo‘llaniladi.

Masalan:

ECC

ChaCha20

Ascon algoritmlari

Matematik model

Telekommunikatsiya tarmoqlarida xavfsizlik darajasini quyidagi model orqali ifodalash mumkin:

$S=\sum i=1n(wi\cdot Ei)-CS=i=1\sum n(wi\cdot Ei)-C$

Bu yerda:

S – tizimning umumiy xavfsizlik darajasi

E_i – qo‘llanilgan shifrlash algoritmining samaradorligi

w_i – algoritmning ahamiyat koeffitsienti

C – hisoblash resurslari va energiya xarajatlari

Mazkur model shifrlash algoritmlarining xavfsizlik va tizim unumdorligi o‘rtasidagi muvozanatni aniqlash imkonini beradi.

Statistik tahlil

Quyidagi diagramma telekommunikatsiya tizimlarida shifrlash texnologiyalaridan foydalanish o‘sishini ko‘rsatadi.

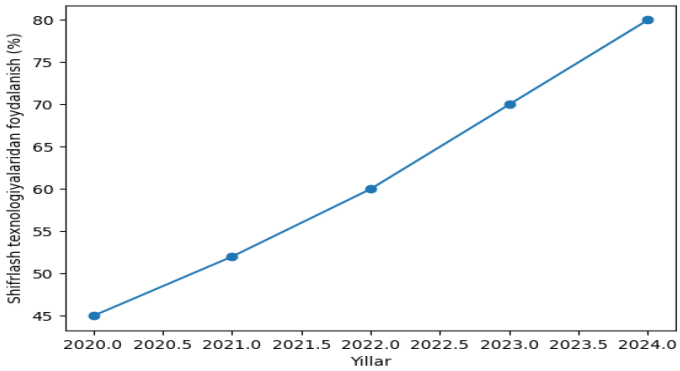

Algoritm	**Turi**	**Kalit uzunligi**	**Qo‘llanilish sohasi**
AES	Simmetrik	128–256 bit	Internet, VPN
RSA	Asimmetrik	1024–4096 bit	Elektron imzo
ECC	Asimmetrik	256 bit	IoT, mobil qurilmalar
SHA-256	Xesh	256 bit	Ma’lumot yaxlitligi

Xulosa. Telekommunikatsiya infratuzilmasida shifrlash algoritmlari axborot xavfsizligini ta’minlashning asosiy vositalaridan biri hisoblanadi. Simmetrik algoritmlar tezkorligi bilan ajralib tursa, asimmetrik algoritmlar xavfsiz kalit almashinuvi va autentifikatsiya jarayonlarida muhim rol o‘ynaydi. Xesh funksiyalari esa ma’lumotlarning yaxlitligini nazorat qilish imkonini beradi.

Kelajakda telekommunikatsiya tizimlarida kvantga chidamli kriptografiya, lightweight shifrlash algoritmlari hamda sun’iy intellekt asosidagi xavfsizlik tizimlari keng qo‘llanilishi kutilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. *Mirziyoyev SH.M. "Raqamli O‘zbekiston – 2030" strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risidagi Farmoni.*
2. *Stallings, W. (2018). Effective Cybersecurity: A Guide to Using Best Practices and Standards.*
3. *William Stallings – Cryptography and Network Security.*
4. *NIST Cryptographic Standards.*
5. *Menezes A. – Handbook of Applied Cryptography.*
6. *IEEE Communications Magazine – Network Security.*

SUN’IY INTELLEKTDA CHUQUR O‘RGANISH MODELLARINING MATEMATIK TUZILISHI

Asrorov Oybek Asror o‘g‘li, *Iqtisodiyot va pedagogika universiteti o‘qituvchisi, E-mail: asrorovoybek@gmail.com*

Ismoilov Ibrohim Isroil o‘g‘li, *Iqtisodiyot va pedagogika universiteti talabasi, E-mail: ismoilovibrohim@gmail.com*

Annotatsiya. *Chuqur o‘rganish modellarining matematik asoslari chiziqli algebra, differensial hisob va optimallashtirish nazariyasiga tayangan holda tahlil qildim. Neyron*

tarmoqlarni arxitekturasi, aktivatsiya funksiyalarini hamda backpropagation algoritmining formal matematik modelini yaratdim bilimlarga tayangan holda.

Kalit so‘zlar: *Chuqur o‘rganish va neyron tarmoqlar, matematik modellashtirish, gradient tushish, optimallashtirish.*

Аннотация. *В статье анализируются математические основы моделей глубокого обучения, основанные на линейной алгебре, дифференциальном исчислении и методах оптимизации. Алгоритм обратного распространения ошибки — это способ обучения сети: она смотрит на свою ошибку, понимает, где именно ошиблась, и постепенно исправляет свои настройки, чтобы в следующий раз ответ был точнее.*

Ключевые слова: *Глубокое обучение и нейронные сети, математическое моделирование, градиентный спуск, оптимизация*

Abstract. *In this paper, I studied the mathematical basis of deep learning models using linear algebra, calculus, and optimization theory. I looked at how neural networks are structured, how activation functions work, and how the backpropagation algorithm trains the network step by step.*

Keywords: *Deep learning and neural networks, mathematical modeling, gradient descent, optimization.*

Kirish. So‘nggi yillarda sun’iy intellekt tizimlarini nazariy va amaliy rivojlanishini chuqur o‘rganish modellarini matematik asoslarini fundamental darajada qayta ko‘rib chiqishni taqozo qilmoqda. Raqamli muhitni kengayishi, ma’lumotlarning hajmini geometrik o‘sishini hamda hisoblash resurslarini ortishi natijasida ko‘p qatlamli neyron tarmoqlarni murakkab noxatti bog‘lanishlarni aniqlash, ko‘p omilli jarayonlarni modellashtirish va yuqori aniqlikda bashoratlarni amalga oshirish imkoni berilmoqda hozirgi kunda. Shu bilan birga, modelning tashqi samaradorligini uning ichki matematik strukturasini - ya’ni kompozitsion tuzilishini, parametrik operator sifatidagi xarakteriga va optimallashtirish mexanizmlariga – bevosita chambarchas bog‘liq.

Mavzuning dolzarbligini chuqur o‘rganish modellarini faqatgina algoritmik yoki texnologik vosita sifatida emas, balki qat’iy matematik apparatga ega bo‘lganini funksional tizim orqali talqin qilish zarurati orqali nomlanadi. Modelni (strukturasi) va tuzilmalanishini (strukturallashuvi), parametrlarni moslashuvi (adaptatsiyasi) va barqarorlashuvini, shuningdek, yo‘qotish funksiyasini minimallashtirilishini differensial va variatsion tahlil nuqtai nazarida asosida aniqladim. Chuqur arxitekturalarni reprezentatsion quvvati, umumlashtirish qobiliyati hamda spektral barqarorligi kabi tushunchalar zamonaviy matematik yondashuvlarini - chiziqli algebra, funksional analiz, ehtimollar nazariyasi va optimallashtirish nazariyasi - asosida izohladim.

Tadqiqotning maqsadi chuqur o‘rganish modellarini matematik tuzilishini tizimli ravishda tahlil qilish, ularni kompozitsion operator sifatidagi mohiyatini aniqlash va optimallashtirish jarayonini nazariy mexanizmlarini ochib berishdan iboratdir.

Mazkur maqsadga muvofiq quyidagi vazifalar belgiladim:

- sun’iy neyron va ko‘p qatlamli tarmoqlarini parametrik modelini formal ravishda ifodalash;

- chuqurlik omilining reprezentatsion samaradorlikka ta’sirini nazariy jihatdan asosladim;

- gradientli optimallashtirish algoritmlarini differensial mexanizmini tahlil qilishdan iborat;

- modelning barqarorligini, spektral xossalari va umumlashtirish imkoniyatlarini matematik mezonlar asosida baholadim.

Shu tariqa, mazkur tadqiqot chuqur o‘rganish modellarini nazariy fundamentini mustahkamlashga, ularni matematik interpretatsiyasini aniqlashtirishga hamda amaliy qo‘llanilish samaradorligini ilmiy asoslashga qaratilgan.

Asosiy qism. *Chuqur neyron tarmoqning matematik modeli*

Chuqur o‘rganish modeli parametrik noxatti operator sifatida aniqladim.

Agar kirish fazosi $X \subset Rn$ va chiqish fazosi $Y \subset \mathrm{R}^m$ bo‘lsa, chuqur neyron tarmoq kompozitsion funksiya ko‘rinishida yoziladi:

$$F\Theta(x) = f(L) \circ f(L-1) \circ \cdots \circ f(1)(x)$$

bu yerda $\Theta = \{W(l), b(l)\} l = 1L$

parametrlar to‘plamidir.

Har bir qatlam quyidagicha ko‘rinishda ifodalanadi:

$$z(l) = W(l)a(l-1) + b(l)$$

$$a(l) = \sigma(z(l))$$

bu yerda $\sigma(\cdot)$ — aktivatsiya funksiyasi (ReLU, sigmoid va boshqalar).

Modelni umumiy chiqish funksiyasi:

$$y^? = FT?(x)$$

Mazkur kompozitsion struktura yuqori o‘lchamli fazoda murakkab noxatti bog‘lanishlarini ifodalash imkonini beradi.

Yo‘qotish funksiyasi va optimallashtirish

Modelni o‘qitish parametrlarni minimallashtirish masalasiga olib keladi:

$$\Theta minJ(\Theta)$$

bu yerda yo‘qotish funksiyasi:

$$J(\Theta) = N1i = 1\sum N\ell(F\Theta(xi), yi)$$

Gradient tushish algoritmini parametrlar yangilaydi:

$$\Theta t + 1 = \Theta t - \eta \nabla J(\Theta t)$$

bu yerda η\ — o‘rganish tezligi.

Orqaga tarqatish (backpropagation) algoritmi zanjir qoidasiga asosladim

$$\delta(l) = (W(l+1))T\delta(l+1) \circ \sigma'(z(l))$$

Spektral barqarorlik va Lipschitz sharti

Har bir qatlam uchun og‘irliklar matritsasini spektral normasi:

$$\square W(l) \square 2 \leq \alpha$$

bo‘lsa, model Lipschitz uzluksiz bo‘ladi:

$$\square F(x1) - F(x2) \square \leq L \square x1 - x2 \square$$

bu yerda

$$L = l = 1\prod L \square W(l) \square 2$$

Mazkur shart modelni shovqinlarga nisbatan barqarorligini oshiradi.

Yo‘qotish yuzasining geometriyasi

Minimumni lokal xossalari Hessian matritsasi orqali aniqlanadi:

$$H = \nabla 2J(\Theta)$$

Agar Hessian eigenqiymatlari kichik bo‘lsa, minimum tekis (flat minimum) hisoblanadi va bu umumlashtirish qobiliyatini yaxshilaydi.

Xulosa va amaliy tavsiyalar. Olib borgan nazariy tahlilarim shuni ko‘rsatadiki, chuqur o‘rganish modellarining samaradorligi ularning matematik tuzilishi bilan bevosita bog‘liqdir. Ko‘p qatlamli kompozitsion operator sifatida qaraladigan neyron tarmoqlar yuqori o‘lchamli fazoda murakkab noxatti funksiyalarni approksimatsiya qilish imkonini berdi. Modelning reprezentatsion quvvati chuqurlik omili, parametrlar soni va aktivatsiya funksiyasining xossalariga tayangan holda shakllandi.

Gradientli optimallashtirish mexanizmi, xususan, orqaga tarqatish algoritmi differensial hisobning zanjir qoidasiga asoslanib, parametrlarni yo‘qotish funksiyasini minimallashtirish orqali moslashtiradim. Yo‘qotish yuzasini geometriyasi va Hessian tahlili modelini umumlashtirish qobiliyatini tushuntirishda muhim nazariy vosita hisoblanadi. Tekis minimumlarga konvergensiya qilish tendensiyasi yuqori parametrli modellar uchun barqaror generalizatsiyani ta’minlaydi.

Tadqiqot natijalariga asoslanib quyidagicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

- chuqur o‘rganish modellarini loyihalashda kompozitsion struktura va chuqurlik parametrini ma’lumotlar tabiatiga mos tanlash;
- parametrlarni initsializatsiya qilishda spektral normani nazorat qiluvchi usullardan foydalanish;
- optimallashtirish jarayonida mos o‘rganish tezligi va adaptiv algoritmlarni qo‘llash;
- modelning umumlashtirish qobiliyatini oshirish maqsadida regulyarizatsiya va normallashtirish metodlaridan foydalanish kerak;
- yuqori samarali hisoblash infratuzilmasini joriy etish hamda ilmiy-tadqiqot va sanoat integratsiyasini kuchaytirish kerak.

Umuman olganda, chuqur o‘rganish modellarini matematik asoslarini chuqur tahlil qilish nafaqat nazariy bilimlarni boyitish, balki sun’iy intellekt tizimlarining barqarorligini, ishonchli va samarali ishlashini ta’minlashga xizmat qiladi. Mazkur natijalar chuqur o‘rganish sohasida olib boriladigan keyingi ilmiy tadqiqotlar uchun metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yhati

1. Bartlett, P.L., Long, P.M., Lugosi, G., & Tsigler, A. (2021). Benign overfitting in linear regression. Proceedings of the National Academy of Sciences, 118(21), e2005017118. https://doi.org/10.1073/pnas.2005017118

2. Belkin, M., Hsu, D., Xu, J., & Zhou, P. (2019). Reconciling modern machine learning practice and the bias-variance trade-off. Proceedings of the National Academy of Sciences, 116(32), 15849–15854.

3. Arora, S., Cohen, N., & Hazan, E. (2019). On exact computation with an infinitely wide neural network. Advances in Neural Information Processing Systems, 32, 8141–8150.

4. He, K., Fan, H., Wu, Y., Xie, S., & Girshick, R. (2019). Momentum contrast for unsupervised visual representation learning. Proceedings of the IEEE/CVF Conference on Computer Vision and Pattern Recognition, 9729–9738.

KADRLARNI MUTAXASSISLIGI BO‘YICHA REYTINGINI BAHOLASH JARAYONLARINING ALGORITMIK VA DASTURIY TA`MINOTINI YARATISH

Axmatov Otabek Rahmat o‘g‘li, *magistrant, 21-guruh, otabekotabek243@@gmail.com*
Musayev A.I., *PhD va UMFT “KAT kafedrasi dotsenti”, e-mail manzil*

Annotatsiya. *Kadrlarni mutaxassisligi bo‘yicha reytingini baholash jarayonlarining algoritmik va dasturiy ta`minotini yaratish istiqbollari hamda ularni joriy etishning amaliy ahamiyati tahlil qilinadi. Tahlilda baholash jarayonini avtomatlashtirishga qaratilgan matematik model taklif etilib, kadrlar kompetensiyasini aniqlashning ko‘p faktorli algoritmi ishlab chiqilgan. Tadqiqotning amaliy ahamiyati shundaki, taklif etilayotgan tizim kadrlar zaxirasini shakllantirishda xolislikni ta’minlash va boshqaruv samaradorligini oshirish imkonini beradi.*

Kalit so‘zlar: *kadrlar reytingi, algoritmik ta’minot, avtomatlashtirilgan tizim, baholash mezonlari, boshqaruv samaradorligi.*

Аннотация. *Анализируются перспективы создания алгоритмического и программного обеспечения для процесса оценки рейтинга кадров по их специализации, а также практическая значимость их внедрения. В ходе анализа предложена математическая модель, направленная на автоматизацию процесса оценки, и разработан многофакторный алгоритм определения компетенций кадров. Практическая значимость исследования заключается в том, что предлагаемая система обеспечивает объективность при формировании кадрового резерва и повышает эффективность управления.*

Ключевые слова: *Рейтинг кадров, алгоритмическое обеспечение, автоматизированная система, критерии оценки, эффективность управления.*

Abstract. *The prospects for creating algorithmic and software support for the process of evaluating the ranking of personnel according to their specialization, as well as the practical significance of implementing such systems, are analyzed. The analysis proposes a mathematical model aimed at automating the evaluation process and develops a multifactor algorithm for determining personnel competencies. The practical significance of the research lies in the fact that the proposed system ensures objectivity in the formation of a personnel reserve and increases the efficiency of management.*

Key words: *Personnel rating, algorithmic support, automated system, evaluation criteria, management efficiency.*

Kirish. Har qanday zamonaviy tashkilotning raqobatbardoshligi uning kadrlar salohiyati bilan belgilanadi. Bugungi kunda boshqaruv tizimida "ma'lumotlarga asoslangan qaror qabul qilish" (Data-driven decision making) tamoyili birinchi o‘ringa chiqmoqda. Biroq, ko‘plab korxonalarda xodimlarni baholash hali ham an'anaviy, ya'ni rahbarning qarashlariga yoki faqatgina hisobot hujjatlariga tayanib qolmoqda.

Kadrlar reytingini avtomatik baholash tizimini yaratish – bu nafaqat xodimlarni nazorat qilish, balki ularning kuchli va zaif tomonlarini aniqlash, o‘z vaqtida rag‘batlantirish va munosib kadrlar zaxirasini shakllantirish imkonini beradi. Ushbu ilmiy ishning maqsadi har qanday soha mutaxassislari uchun qo‘llash mumkin bo‘lgan universal baholash algoritmini va uning dasturiy qobig‘ini ishlab chiqishdir.

Reyting tizimini yaratishda eng muhim bosqich – baholash mezonlarini to‘g‘ri tanlashdir. Umumiy holda xodimning faoliyatini uchta asosiy guruhga bo‘lish mumkin:

Kasbiy kompetensiya (Hard Skills): Mutaxassisning o‘z sohasi bo‘yicha bilimi, tajribasi va malaka darajasi.

Shaxsiy sifatlar (Soft Skills): Jamoada ishlash qobiliyati, intizom, tashabbuskorlik va muloqot madaniyati.

Natijadorlik (KPI): Belgilangan rejalarning bajarilishi, mehnat samaradorligi va sifat ko‘rsatkichlari.

Asosiy qism. Algoritmik model:Reyting ballini (R) hisoblash uchun ko‘p mezonli matematik model qo‘llaniladi. Har bir mezonning ahamiyati (vazni) tashkilotdagi lavozimga qarab o‘zgaradi. Masalan, rahbar kadrlar uchun "tashkilotchilik" vazni yuqori bo‘lsa, texnik xodimlar uchun "aniqlik" va "tezlik" muhimroqdir.

Kadrlar reytingini baholash jarayoni ko‘p bosqichli tahlilni talab etadi. Tizimning asosi sifatida Ko‘p mezonli qaror qabul qilish (MCDM - Multi-Criteria Decision Making) uslubiyati tanlab olindi

Ko‘rsatkichlarni shakllantirish va guruhlash

Har bir mutaxassis uchun baholash ko‘rsatkichlari quyidagi ierarxik tuzilmaga ega:

-Sifat ko‘rsatkichlari (Q): Mehnat mahsulining xatoliklardan xoliligi, standartlarga muvofiqligi.

-Miqdor ko‘rsatkichlari (N): Muayyan vaqt birligida bajarilgan vazifalar soni yoki hajmi.

-Vaqt ko‘rsatkichlari (T): Topshiriqlarning belgilangan muddatda (deadline) bajarilish koeffitsiyenti.

Tizimning algoritmik ta'minotini ishlab chiqish

Baholash jarayonini avtomatlashtirish uchun tizim quyidagi bosqichli algoritmni bajarishi lozim:

Normallashtirish algoritmi:Turli xil ko‘rsatkichlar (masalan, ish staji yillarda, KPI foizda) yagona 100 ballik tizimga keltiriladi. Bu orqali turli soha mutaxassislarini o‘zaro taqqoslash imkoniyati paydo bo‘ladi.

Dinamik vaznlashtirish:Tizim sun'iy intellekt elementlari yordamida korxonaning joriy maqsadlaridan kelib chiqib, mezonlar vaznini o‘zgartirishi mumkin. Masalan, loyihani topshirish muddati yaqinlashganda "tezkorlik" mezonining vazni avtomatik ravishda ortadi.

Dasturiy ta'minotni loyihalashtirish va arxitekturasi

Yaratiladigan dasturiy majmua foydalanuvchilar uchun qulay va ma'lumotlar xavfsizligi ta'minlangan bo‘lishi kerak.

Tizim tarkibi:

Ma'lumotlar bazasi moduli: Xodimlarning shaxsiy kartochkasi, erishgan yutuqlari va xatolari saqlanadigan markaziy baza.

Analitik modul: Matematik algoritmlar ishlaydigan va reytinglarni hisoblaydigan asosiy qism.

Hisobot berish moduli: Natijalarni grafik, diagramma va jadvallar ko‘rinishida vizuallashtirish.Dasturiy ta'minot veb-texnologiyalar (masalan, Python/Django yoki PHP/Laravel) asosida yaratilishi tavsiya etiladi. Bu esa masofadan turib baholash va natijalarni kuzatish imkonini beradi.

Amaliy samaradorlik va tadbiq etish istiqbollari

Tizimni amaliyotga joriy etish korxona uchun quyidagi iqtisodiy va ijtimoiy foydalarni beradi:

Vaqtni tejash: Baholash jarayoni 5-10 baravar tezlashadi.

Adolatli muhit: Xodimlar o‘z reytinglari nima asosida shakllanayotganini shaffof ko‘rib turadilar, bu esa jamoada nizolarni kamaytiradi.

Kadrlar sifatini oshirish: Doimiy past reytingga ega xodimlarni o‘qitish yoki ularning o‘rniga malakaliroq kadrlarni jalb qilish bo‘yicha aniq ma'lumotlar paydo bo‘ladi.

Tizimning Ma’lumotlar Bazasi Strukturasi va relyatsion modeli

Reyting tizimining asosi — bu ma’lumotlarning o‘zaro bog‘liqligidir. Dasturiy ta’minot samarali ishlashi uchun ma’lumotlar bazasi 3NF (Uchinchi normal shakl) talablariga javob berishi lozim. Tizimda quyidagi asosiy jadvallar (entities) shakllantiriladi:

Employees (Xodimlar): ID, F.I.O, Mutaxassislik turi, Bo‘lim, Ishga kirgan sana.

Competencies (Kompetensiyalar): ID, Mutaxassislik ID, Mezon nomi, Vazn koeffitsiyenti (W).

Performance_Logs (Natijalar logi): ID, Xodim ID, Mezon ID, Ball, Sana, Manba (avtomatik/qo‘lda).

Ratings (Yakuniy reyting): ID, Xodim ID, Umumiy ball, Davr (oy/chorak), Daraja (Rank).

Ushbu struktura yordamida tizim nafaqat joriy reytingni, balki xodimning bir necha yil davomidagi o‘sish dinamikasini tahlil qilish imkoniga ega bo‘ladi.

Baholash Metodikasida

Ierarxik tahlil usuli (AHP)Mutaxassisliklar turlicha bo‘lgani sababli (masalan, haydovchi va iqtisodchi), ularning mezonlarini bir xil vazn bilan o‘lchab bo‘lmaydi. Shu sababli, Tomas Saati ierarxik tahlil usuli qo‘llaniladi. Bu usul yordamida mezonlar juftlik bo‘yicha solishtiriladi va ularning ahamiyatlilik darajasi aniqlanadi.

Masalan, ishlab chiqarish korxonasida muhandis uchun:

Texnik xavfsizlikka rioya qilish (W=0.45)Ishlab chiqarish rejasi (W=0.35)Intizom va jamoaviy faollik (W=0.20)Ushbu vaznlar asosida hisoblangan integral ball xodimning haqiqiy "qimmatini" (Human Asset Value) ko‘rsatib beradi.

Dasturiy Interfeys va Dashboard Arxitekturasi

Dasturiy ta’minotning foydalanuvchi interfeysi "Single Page Application" (SPA) tamoyili asosida quriladi. Bu rahbarlar uchun ma’lumotlarni real vaqt rejimida filtrlash va saralash imkonini beradi.

Dashboardning asosiy elementlari:

Heatmap (Issiqlik xaritasi): Bo‘limlar kesimida qaysi jamoa eng yuqori natija ko‘rsatayotganini ranglar yordamida vizuallashtirish.

Skill Gap Analysis: Xodimning joriy reytingi va lavozim yo‘riqnomasidagi talab qilingan ideal ko‘rsatkich o‘rtasidagi farqni ko‘rsatuvchi grafik.Notification Center: Reytingi keskin tushib ketgan xodimlar haqida HR-menejerga avtomatik xabar yuborish tizimi.

Tizimning Algoritmik Optimallashuvi (Big Data elementlari) Agar tashkilotda xodimlar soni bir necha mingdan oshsa, reytinglarni hisoblash jarayoni server yuklamasini oshirishi mumkin. Shuning uchun, algoritmni optimallashtirishda "Asinxron hisoblash" va "Keshlashtirish" texnologiyalari qo‘llaniladi.Algoritmning murakkablik darajasi O(n, m) ko‘rinishida bo‘lib, bu yerda n — xodimlar soni, m — baholash mezonlari soni. Hisob-kitoblarni tezlashtirish uchun har kuni kechasi (Background task) reytinglar yangilab chiqiladi va tayyor natijalar kesh xotirada (Redis) saqlanadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, kadrlarni mutaxassisligi bo‘yicha reytingini baholashning algoritmik va dasturiy ta'minotini yaratish — bu boshqaruvni raqamlashtirishning muhim bosqichidir. Taklif etilayotgan model har qanday turdagi korxona uchun moslashuvchan bo‘lib, inson resurslaridan samarali foydalanishni yangi bosqichga olib chiqadi. Kelgusida tizimni korporativ boshqaruvning boshqa modullari bilan integratsiya qilish orqali to‘liq avtomatlashtirilgan kadrlar monitoringi tizimini shakllantirish mumkin. An’anaviy usullarda yo‘l qo‘yiladigan subyektiv xatolar (inson omili, rahbarning shaxsiy xayrixohligi va h.k.) taklif etilayotgan matematik model yordamida minimal darajaga tushiriladi. Ma’lumotlarni raqamli tizimlar (ERP, CRM, LMS) orqali avtomatik yig‘ish xodimning haqiqiy ish unumdorligini buzib ko‘rsatish imkoniyatini yo‘qotadi. Bu esa tashkilotda **meritokratiya** (munosiblarni taqdirlash) tamoyilini mustahkamlaydi. Taklif etilayotgan algoritmik va dasturiy yechim nafaqat IT sohasi, balki barcha turdagi tashkilotlar uchun raqamli transformatsiyaning ajralmas qismi hisoblanadi. Ushbu tizimni amaliyotga tadbiq etish korxonada mehnat unumdorligini oshirish bilan birga, har bir xodimning o‘z ustida ishlashi va professional o‘sishi uchun shaffof "yo‘l xaritasi" bo‘lib xizmat qiladi. Dasturiy ta’minotning joriy etilishi HR-menejerlar va bo‘lim boshliqlarining baholash va hisobot tayyorlash uchun sarflaydigan vaqtini **70% gacha** tejaydi. Shuningdek, bonuslar va moddiy rag‘batlantirish pullari reyting natijalariga ko‘ra adolatli taqsimlanishi korxonaning byudjetidan maqsadli foydalanishni ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

I. Normativ-huquqiy hujjatlar:

1.O‘zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi. – T.: Adolat, 2023. – 624 b.

2.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi "Raqamli O‘zbekiston — 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi PF-6079-son Farmoni.

3.O‘zbekiston Respublikasining "Shaxsga doir ma’lumotlar to‘g‘risida"gi Qonuni. – Toshkent, 2019.

II. Asosiy adabiyotlar (Darslik va monografiyalar):

4. Armstrong, M., & Taylor, S. (2023). Armstrong‘s Handbook of Human Resource Management Practice. Kogan Page Publishers.

5. Bekmurodov, A.Sh., & boshqalar. (2022). Kadrlar menejmenti: O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Iqtisodiyot.

6. Ivancevich, J.M., & Konopaske, R. (2019). Human Resource Management. McGraw-Hill Education.

7. Gulyamov, S.S. (2021). Raqamli iqtisodiyotda inson resurslarini boshqarish. – Toshkent: Fan va texnologiya.

III. Ilmiy maqolalar va davriy nashrlar:

8. Abdullayev, A.A. (2024). "Kadrlar reytingini baholashda KPI tizimining algoritmik asoslari". O‘zbekistonda ilmiy-amaliy tadqiqotlar jurnali, 12-son, 45-52-betlar.

9. Kaplan, R.S., & Norton, D.P. (1996). "The Balanced Scorecard: Translating Strategy into Action". Harvard Business Review Press.

10. Smith, J., & Doe, A. (2025). "Automated Performance Appraisal Systems using Machine Learning Algorithms". International Journal of Information Technology and Management, Vol. 14, No. 2.

IV. Elektron resurslar va texnik hujjatlar:

11. GitHub Developer Guide: REST API v3 for performance analytics. [Elektron resurs]. URL: https://docs.github.com/en/rest

12. Jira Software Cloud: Reporting and Dashboards Documentation. [Elektron resurs]. URL: https://support.atlassian.com/jira-software-cloud/

13. SonarQube Documentation: Metric definitions for code quality analysis. [Elektron resurs]. URL: https://docs.sonarqube.org/

BULUTLI HISOBLASH TIZIMLARI XIZMATLARI VA XAVFSIZLIK YECHIMLARINI QIYOSIY TAHLIL QILISH

Berdimuradov Mirzohid Samidulla o‘g‘li,
UMFT “KvaAT” kafedrasi assistenti
E-mail: berdimurodov.mirzohid@gmail.com.

Annotatsiya. *Ushbu maqolada bulutli hisoblash tizimlarining xizmat ko‘rsatish modellari hamda ularning xavfsizlikni ta’minlash yechimlari qiyosiy va tizimli ravishda tahlil qilinadi. Tadqiqot doirasida bulutli hisoblash xizmatlarining asosiy modellari - IaaS (Infrastructure as a Service), PaaS (Platform as a Service) va SaaS (Software as a Service) - nazariy va amaliy jihatdan o‘rganilib, ularning arxitektura xususiyatlari, boshqaruv mexanizmlari va xavfsizlik yondashuvlari chuqur tahlil etiladi.*

Kalit so‘zlar: *TLADE (s), HECC (s), IBPC (s), CPABEPRE (s).*

Аннотация. *В данной статье проводится сравнительный и системный анализ моделей предоставления услуг облачных вычислительных систем и решений по обеспечению их безопасности. В рамках исследования рассматриваются основные модели облачных сервисов - IaaS (Infrastructure as a Service), PaaS (Platform as a Service) и SaaS (Software as a Service) - с теоретической и практической точек зрения.*

Ключевые слова: *TLADE, HECC, IBPC, CP-ABE-PRE.*

Abstract. *This article presents a comparative and systematic analysis of cloud computing service models and their security solutions. The study examines the main cloud service models — IaaS (Infrastructure as a Service), PaaS (Platform as a Service), and SaaS (Software as a Service) – from both theoretical and practical perspectives. Particular attention is given to their architectural characteristics, management mechanisms, and security approaches.*

Keywords: *TLADE, HECC, IBPC, CP-ABE-PRE.*

Bugungi kunda bulutli hisoblash deb ataladigan hisoblash tarmog‘i jadallik bilan rivojlanmoqda. Axborot texnologiyalari sohasidagi Google (GoogleDrive), Yandex (Yandex disk), Microsoft (OneDrive), Apple (iBulut), DropboxInc, Cisco, Oracle va boshqa ko‘plab yirik kompaniyalar bugun o‘z bulutli xizmatlar spektrini kengaytirishga katta e‘tibor qaratishmoqda[1].

Bulut - AT infratuzilma tashkilotlarining innovatsion modeli (konsepsiya) hisoblanib, u alohida ajratilgan va konfiguratsiyalangan apparat va tarmoq resurslaridan, dasturiy taminotdan tashkil topgan va ular masofadagi provayderlarni ma‘lumotlar markazida yotadi.

Bulutli hisoblashni joylashtirish modeli yoki xizmat turi asosida tasniflash mumkin. Joylashtirish modeliga ko‘ra, bulut ommaviy (public), xususiy (private) va gibrid (hybrid) bulut turlariga bo‘linadi[3].

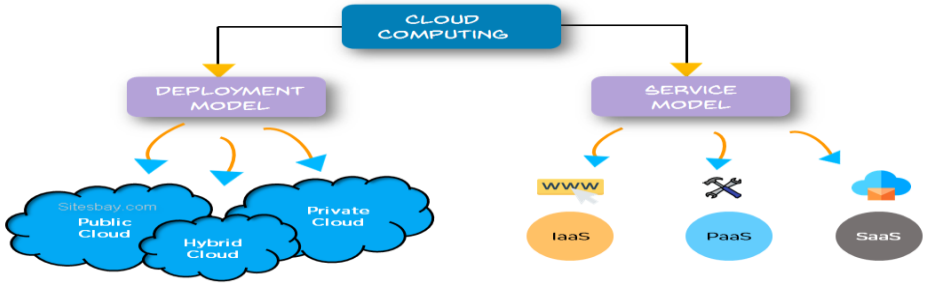

1- rasm. Bulutli hisoblash turlari

Xususiy bulutda hisoblash xizmatlari faqat bitta tashkilotga tegishli bo‘lgan maxsus IT tarmog‘i orqali taqdim etiladi. Ichki (internal), korporativ (enterprise) yoki korxona buluti (corporate cloud) deb ham ataluvchi ushbu model odatda tashkilotning o‘z resurslari tomonidan boshqariladi va tashqi foydalanuvchilarga ochiq bo‘lmaydi[2].

Xususiy bulut turlari quyidagilar:

- virtual xususiy bulut (VPC);
- xosting qilingan xususiy bulut;
- boshqariladigan xususiy bulut;

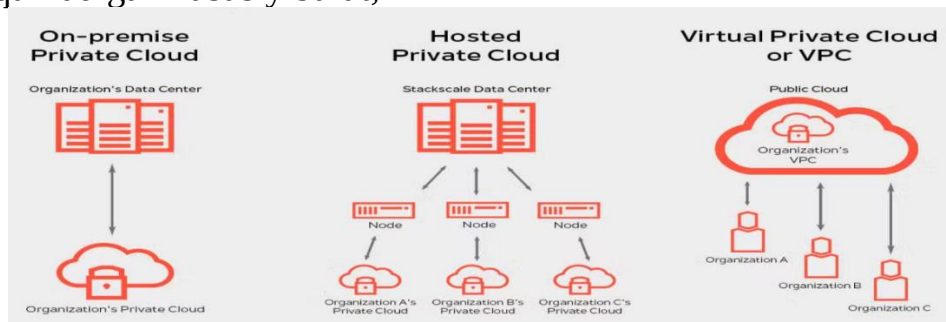

2- rasm. Xususiy bulut turlari

Ommaviy bulut uchinchi tomon provayderlari tomonidan internet orqali taqdim etiladigan hisoblash xizmatlarini anglatadi. Xususiy bulutdan farqli ravishda, ommaviy bulutdagi xizmatlar istalgan foydalanuvchi uchun ochiq bo‘lib, ulardan foydalanish yoki sotib olish mumkin[1].

Ommaviy bulut xizmatlari provayderini tanlashda tashkilot quyidagi jihatlarni hisobga olishi lozim:

- ish vaqti (Uptime);

- xizmatlar to‘plami;
- mavjud texnologiyalar bilan integratsiya;
- narxlash siyosati;
- xavfsizlik.

Gibrid bulut - bu ommaviy va xususiy bulut texnologiyalarining kombinatsiyasidan iborat bo‘lib, u hisoblash va xarajat talablari o‘zgarishi bilan ish yuklamalarini ushbu ikki model o‘rtasida moslashuvchan tarzda taqsimlash imkonini beradi[3].

Bulutli hisoblashning xizmat ko‘rsatish modellari quyidagilar:

- Infrastructure as a Service (IaaS);
- Platform as a Service (PaaS);
- Software as a Service (SaaS).

Infrastructure as a Service - bu bulutli hisoblash xizmatlari modeli bo‘lib, u internet orqali virtualizatsiyalangan hisoblash resurslarini taqdim etadi. IaaS yordamida tashkilotlar virtual mashinalar, ma’lumotlarni saqlash tizimlari va tarmoq boshqaruv komponentlari kabi moslashuvchan infratuzilma resurslariga ega bo‘lishi va ularni boshqarishi mumkin, shu bilan birga jismoniy uskunalarga sarmoya kiritish yoki ularni saqlab turish zarurati yo‘qoladi.

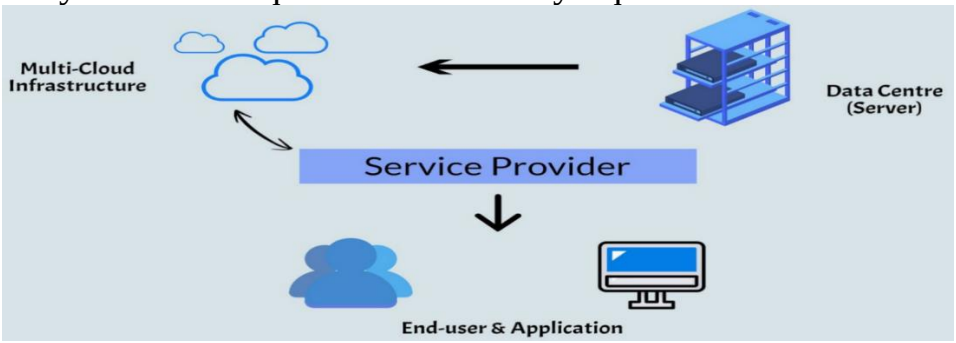

3 - rasm. IaaS arxitekturasi

Platform as a Service - bu bulutli hisoblash modeli bo‘lib, u dasturchilarga ilovalarni yaratish, joylashtirish va boshqarish uchun zarur bo‘lgan platformani taqdim etadi, shu bilan birga, infratuzilma bilan bog‘liq muammolarni hal qilish zaruriyatini bartaraf etadi[2].

PaaS infratuzilma bilan bog‘liq murakkabliklarni abstraktsiyalash orqali ilova ishlab chiqishni soddalashtiradi va dasturchilarga faqat innovatsiyalar yaratishga e’tibor qaratish imkonini beradi.

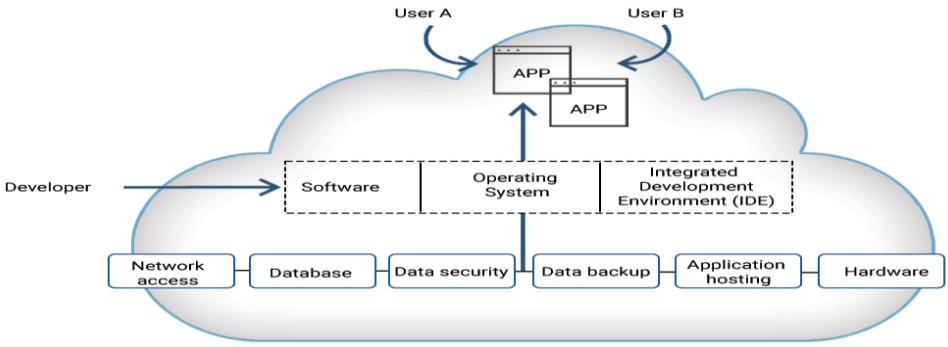

4 - rasm. Paas ishlash jarayoni

SaaS - bu bulut muhitida joylashtirilgan va internet aloqasi orqali veb-brauzer, mobil ilova yoki thin client yordamida ishlatiladigan dasturiy ta’minotdir.

SaaS ilovalari bulut muhitida joylashtirish uchun ishlab chiqilgan. SaaS dasturiy ta’minot yetkazib beruvchisi ilovani o‘zining xususiy bulut infratuzilmasida yoki uchinchi tomon bulut xizmatlari provayderida (masalan, Amazon Web Services (AWS), Google Cloud, IBM Cloud yoki Microsoft Azure) joylashtirishi mumkin[1].

5 - rasm. SaaS ishlash printsipi

Ma’lumotlarning maxfiyligini himoya qilishda shifrlash texnikalarining muhim rolini hisobga olgan holda, xavfsizlik va ishlash muvozanatini ta'minlash zaruriyati ko‘pincha shifrlash texnikalarining samaradorligini cheklaydi. Bulutga asoslangan dasturlarning samaradorligi va foydalanish imkoniyati ko‘p jihatdan bir nechta omillarga bog‘liq bo‘lib, ulardan biri shifrlash va de-shifrlash jarayonlarining tezligidir. Shifrlash va de-shifrlash jarayonlarining sekinligi faqat ma’lumotlarni uzatish va qayta ishlash tezligini pasaytirib, foydalanuvchi tajribasini yomonlashtirish bilan cheklanmaydi, balki kechikish (latency)ni ham keltirib chiqarishi mumkin.

Time-Oriented Latency Approximation-Based Data Encryption (TLADE) bulutli saqlashda ma’lumotlar xavfsizligini kuchaytirish uchun zarur bo‘lgan muhim talabni hal qilishga qaratilgan yangi ma’lumotlarni shifrlash algoritmini taqdim etadigan to‘liq yondashuvni taklif etadi[2].

QoSV Throughput-Latency Traffic Latency algoritmini baholash kechikish taxmin qilishning murakkab jarayonida eng yuqori o‘rinda turadi [8]. Ushbu algoritm, bir nechta yo‘llar bo‘yicha Xizmat Sifatini (QoS) qo‘llab-quvvatlash qiymatlarini hisoblashni boshqaradi. Algoritm, kechikish, throughput va trafik o‘lchovlarini batafsil tahlil qilib, bulutli tizimning umumiy xizmat sifatining to‘liq tasvirini taqdim etadi[3].

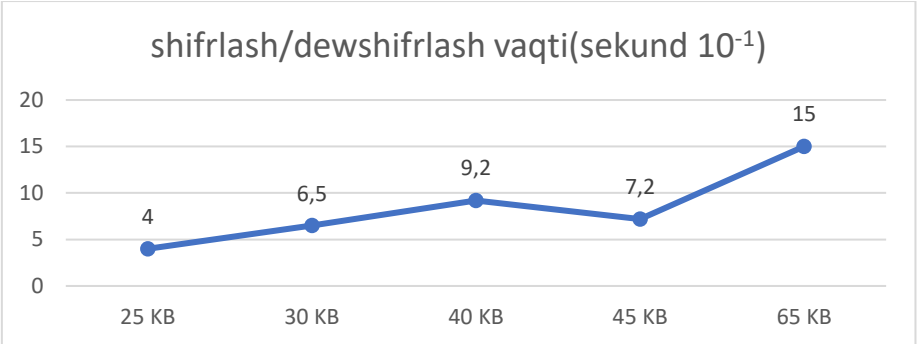

6 - rasm. TLADE shifrlash/deshifrlash vaqti va kiritilayotgan ma’lumot hajmi

HECC modeli shifrlashni amalga oshirish uchun AES (Advanced Encryption Standard) algoritmidan foydalanadi. Keng qo‘llaniladigan va qo‘llab-quvvatlanadigan AES shifrlash usuli yuqori darajadagi xavfsizlik, samarali

shifrlash va de-shifrlash jarayonlari bilan ajralib turadi. Ma’lumotlarni mustahkam shifrlashni ta’minlash uchun shifrlash jarayoni bir necha bosqichlarni o‘z ichiga oladi: baytlarni almashtirish (byte substitution), qatorlarni siljitish (shift rows), ustunlarni aralashtirish (mix columns) va har bir bosqichda kalitlarni qo‘shish (round keys inclusion)[4]. Quyidagi 1.7 - rasmda HECC shifrlash/deshifrlash vaqti va kiritilayotgan ma’lumot hajmi keltirilgan.

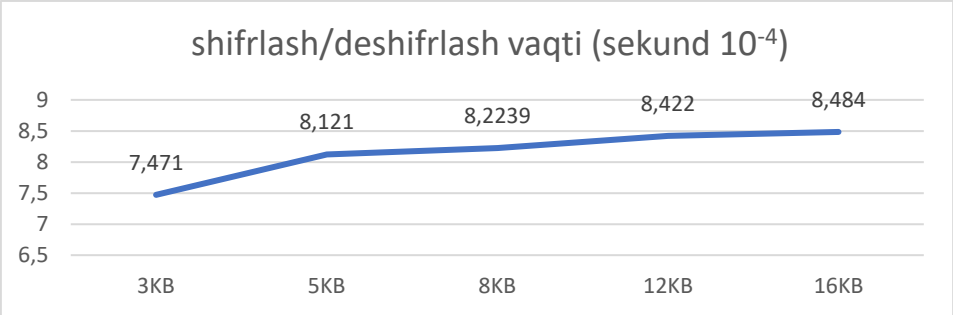

7 - rasm. HECC shifrlash/deshifrlash vaqti va kiritilayotgan ma’lumot hajmi

Ma’lumotlar xavfsizligini oshirish va bulutli saqlash xarajatlarini kamaytirishning innovatsion usullaridan biri bu IBPCE (Indeks darajasida chegara naqshiga asoslangan konvergent shifrlash) hisoblanadi [4]. IBPCE ma’lumotlarning yaxlitligi va maxfiyligini ta’minlash uchun konvergent shifrlash (CE), indeks darajasida chegara tahlili hamda takroriy kontentni aniqlash kabi ilg‘or texnikalarni o‘z ichiga oladi[4].

Quyidagi 1.8 - rasmda IBPCE shifrlash/deshifrlash vaqti va kiritilayotgan ma’lumot hajmi keltirilgan.

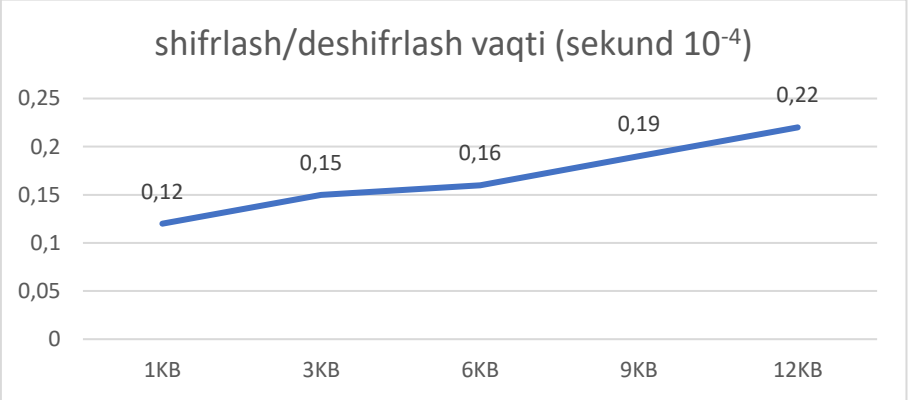

8 - rasm. IBPCE shifrlash/deshifrlash vaqti va kiritilayotgan ma’lumot hajmi

Yangi kriptografik yondashuv bo‘lgan CP-ABE-PRE (Shifrlangan Matn Siyosati Asosida Attributlarga Asoslangan Shifrlash va Proxy Qayta Shifrlash) bulutli hisoblashda kirish nazorati, ma’lumot xavfsizligi va kirish boshqaruvini yaxshilash maqsadida ishlab chiqilgan. Proxy Qayta Shifrlash (PRE) va Shifrlangan Matn Siyosati Asosida Attributlarga Asoslangan Shifrlash (CP-ABE) ni birlashtirgan holda, CP-ABE-PRE bulutli ma’lumotlarni shifrlash uchun xavfsiz ma’lumotlarni boshqarish va samarali kalitlarni boshqarishni ta'minlaydi[5].

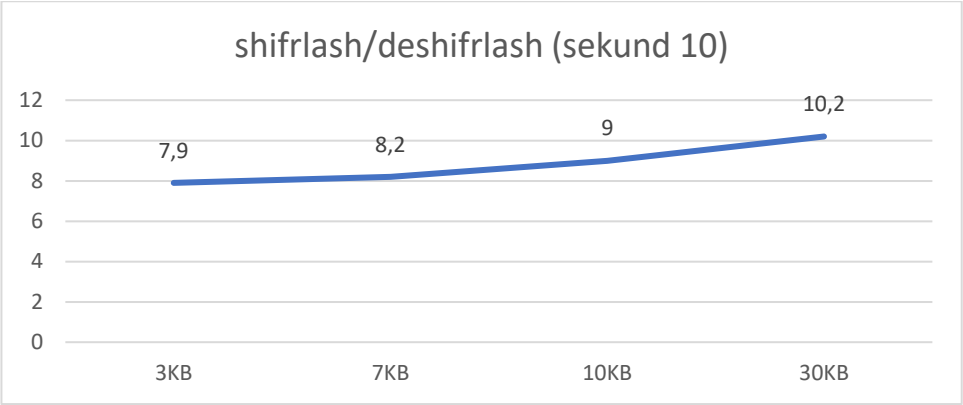

9 - rasm. CP-ABE-PRE shifrlash/ deshifrlash vaqti va kiritilayotgan ma’lumot hajmi

Yuqoridagi grafiklarga asoslanib, quyidagi tahlil har bir grafik uchun shifrlash/de-shifrlash vaqti va fayl hajmi nisbatlarini hisoblash orqali yaratilgan. Quyidagi 1.10 - rasmda yuqorida keltirilgan barcha usullarni taqqoslash grafigi keltirilgan.

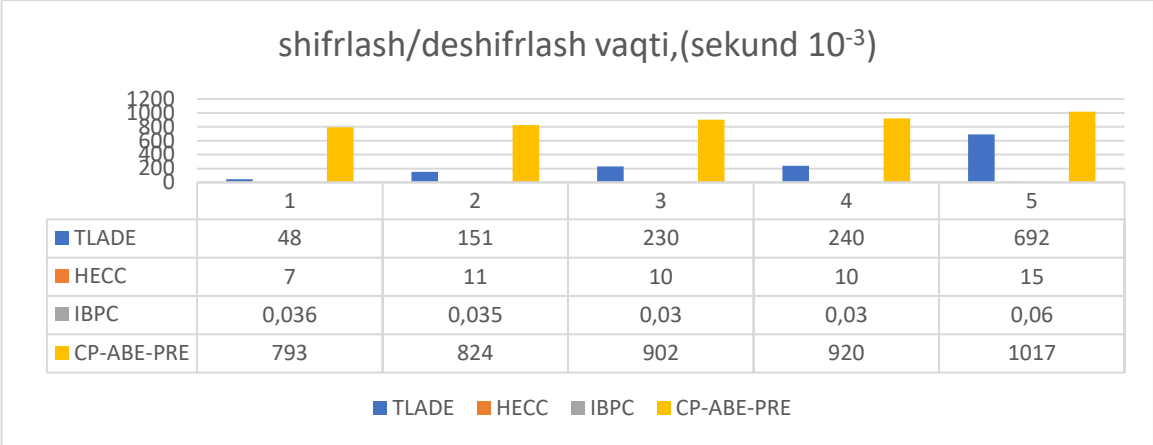

	1	2	3	4	5
TLADE	48	151	230	240	692
HECC	7	11	10	10	15
IBPC	0,036	0,035	0,03	0,03	0,06
CP-ABE-PRE	793	824	902	920	1017

10-rasm. Shifrlash va deshifrlash algoritmlarining bajarilish vaqtini qiyosiy tahlili

Grafik to‘rtta turli algoritmlarning (TLADE, HECC, IBPC, CP-ABE-PRE) shifrlash/de-shifrlash vaqtini fayl hajmi oshgani sari ko‘rsatadi. Y-o‘qi soniyalarda ifodalangan vaqtni ko‘rsatuvchi logarifmik o‘lchovda, x-o‘qi esa fayl hajmini KB da ifodalaydi[5].

Xulosa. Yuqoridagi grafik ma’lumotlariga asoslanib quyidagi yakuniy xulosalarni shakllantirish mumkin.

Birinchidan, shifrlash/deshifrlash jarayonining bajarilish vaqti algoritm turiga sezilarli darajada bog‘liq ekanligi kuzatiladi. TLDA algoritmida vaqt ko‘rsatkichi ma’lumot hajmi oshgani sari keskin ortib boradi (48 dan 692 gacha), bu esa uning hisoblash murakkabligi yuqoriroq ekanligini ko‘rsatadi.

Ikkinchidan, HECC algoritmi nisbatan barqaror va past vaqt ko‘rsatkichlariga ega (7–15 oralig‘ida). Bu uning yuqori samaradorlikka ega ekanini va tezkor ishlash talab etiladigan tizimlar uchun maqbul variant bo‘lishi mumkinligini anglatadi.

Uchinchidan, IBPC algoritmi eng kichik vaqt natijalarini ko‘rsatgan (0,03–0,06), bu esa uning hisoblash tezligi bo‘yicha eng samarali ekanini bildiradi.

Demak, real vaqt rejimida ishlov berish yoki resurs cheklangan muhitlarda IBPC ustunlikka ega bo‘lishi mumkin.

CP-ABE-PRE algoritmi esa eng katta vaqt sarfini talab qilgan (793–1017), bu uning kriptografik mexanizmi murakkab va ko‘p bosqichli ekanligini ko‘rsatadi. Shunga qaramay, bunday algoritmlar odatda yuqori darajadagi xavfsizlik va moslashuvchan kirish nazoratini ta’minlaydi.

Umuman olganda, natijalar shuni ko‘rsatadiki, tezkorlik nuqtayi nazaridan IBPC va HECC algoritmlari ustun bo‘lsa, TLDA va ayniqsa CP-ABE-PRE algoritmlari murakkabroq, ammo xavfsizlik darajasi yuqori bo‘lgan tizimlar uchun qo‘llanilishi maqsadga muvofiqdir. Tanlov tizim talablari - tezlik, xavfsizlik darajasi va hisoblash resurslari - asosida amalga oshirilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mell, P., & Grance, T. (2011). The NIST Definition of Cloud Computing. National Institute of Standards and Technology.

2. Buyya, R., Yeo, C. S., & Venugopal, S. (2008). Market-Oriented Cloud Computing: Vision, Hype, and Reality for Delivering IT Services as Computing Utilities. Proceedings of the 10th International Conference on High-Performance Computing and Communications (HPCC).

3. Zhang, Q., Cheng, L., & Boutaba, R. (2010). Cloud Computing: State-of-the-Art and Research Challenges. Journal of Internet Services and Applications, 1(1), 7-18.

4. Cisco. (2013). Cloud Computing Security Issues and Challenges: A Survey Rittinghouse, J. W., & Ransome, J.F. (2017). Cloud Computing: Implementation, Management, and Security. CRC Press.

5. Buyya, R., Broberg, J., & Goscinski, A. (2010). Cloud Computing: Principles and Paradigms. Wiley.

MASHINALI O‘QITISHDA MA’LUMOTLARNI OLDINDAN QAYTA ISHLASH VA AUGMENTATSIYA: YO‘L BELGILARINI TANIB OLISHGA YONDASHUV

Davronov Shohjaxon Rizamat o‘g‘li, *t.f.f.d., dotsent,*
e-mail: shoxjahon94@gmail.com
Rayimova Aziza Rizoqul qizi, *magistrant*

Annotatsiya. *Maqola yo‘l belgilarini aniqlash tizimlari uchun ma’lumotlarni oldindan qayta ishlash (data preprocessing) va sun’iy kengaytirish (data augmentation) jarayonlari tahlil qilinadi. Ma’lumotlarni qayta ishlash bosqichida tasvirlarni tozalash, formatlash, normallashtirish hamda model uchun qulay ko‘rinishga keltirish jarayonlari amalga oshiriladi.*

Kalit so‘zlar: *CNN, neyron tarmoq, augmentatsiya, model, tanib olish, ma’lumotlar to‘plami.*

Аннотация. *В статье анализируются процессы предварительной обработки и расширения данных для систем распознавания дорожных знаков. Этап обработки данных включает в себя процессы очистки, форматирования, нормализации и рендеринга изображений, подходящих для модели.*

Ключевые слова: *CNN, нейронная сеть, расширение данных, модель, распознавание, набор данных.*

Abstract. *This article analyzes the preprocessing and data augmentation processes for road sign recognition systems. The data processing stage includes cleaning, formatting, normalizing, and rendering images suitable for the model.*

Keywords: *Convolutional Neural Network (CNN), neural network, data augmentation, model, recognition, dataset.*

Kirish. Hozirgi kunda transport tizimlarini avtomatlashtirish va yo‘l harakati xavfsizligini ta’minlash masalalari global miqyosda dolzarb hisoblanadi. Avtomobil sanoatida intellektual boshqaruv tizimlari, haydovchiga yordam beruvchi tizimlar hamda avtonom transport vositalari keng joriy etilmoqda. Ushbu tizimlarning samarali ishlashi tashqi muhitdan olinadigan axborotlarni to‘g‘ri va tez qayta ishlashga bevosita bog‘liqdir. Shunday muhim axborot manbalaridan biri yo‘l belgilaridir [1]. Shu sababli yo‘l belgilarini aniqlash va tasniflash jarayonini avtomatlashtirish intellektual transport tizimlarining ajralmas qismi hisoblanadi. Ushbu vazifani samarali bajarish uchun chuqur o‘rganish usullariga asoslangan konvolyutsion neyron tarmoqlardan foydalanish eng maqbul yechimlardan biri hisoblanadi [2].

Metodika. Ma’lumotlarni sun’iy kengaytirish (Data Augmentation)

Ma’lumotlar yetishmasligi CNN modelini o‘qitishda muhim muammolardan biri hisoblanadi. Ushbu muammoni hal etish uchun ma’lumotlarni sun’iy kengaytirish usullaridan foydalaniladi. Data augmentation yordamida mavjud tasvirlar asosida yangi tasvirlar yaratiladi. Bunda tasvirlarni aylantirish, masshtablash, yorqinlikni o‘zgartirish, tasvirni siljitish va akslantirish kabi usullar qo‘llaniladi. Ushbu jarayon modelni turli sharoitlarga moslashuvchan bo‘lishiga yordam beradi va ortiqcha moslashuv (overfitting) muammosini kamaytiradi [3].

Ma’lumotlar to‘plamlariga ishlov berish (data preprocessing) va augmentatsiya (data augmentation) sun’iy intellekt hamda mashinali o‘qitish tizimlarida muhim bosqichlardan biri hisoblanadi. Ushbu jarayonlarning asosiy maqsadi mavjud ma’lumotlarni model o‘rganishi uchun qulay shaklga keltirish, ma’lumotlar sifatini yaxshilash va modelning umumlashtirish qobiliyatini oshirishdan iborat [4].

Ma’lumotlarga ishlov berish jarayoni odatda bir necha bosqichni o‘z ichiga oladi. Birinchi bosqichda ma’lumotlarni yig‘ish va tekshirish amalga oshiriladi. Bu yerda ma’lumotlarning to‘liqligi, xatoliklar mavjudligi va mosligi tekshiriladi. Keyingi bosqichda ma’lumotlarni tozalash (data cleaning) bajariladi. Bu jarayonda yetishmayotgan qiymatlar to‘ldiriladi, noto‘g‘ri yoki takroriy yozuvlar olib tashlanadi. Shuningdek, ma’lumotlar bir xil formatga keltiriladi [5].

Keyingi muhim bosqich — ma’lumotlarni transformatsiya qilish hisoblanadi. Bu jarayonda ma’lumotlar normalizatsiya yoki standartizatsiya qilinadi, ya’ni qiymatlar ma’lum diapazonga keltiriladi. Buning natijasida mashinali o‘qitish algoritmlarining ishlash samaradorligi oshadi. Ba’zi hollarda ma’lumotlar kodlash (encoding) jarayonidan ham o‘tkaziladi, masalan kategoriyali ma’lumotlarni sonli ko‘rinishga o‘tkazish [6-8].

Augmentatsiya esa mavjud ma’lumotlar to‘plamini sun’iy ravishda kengaytirish usulidir. Bu ayniqsa tasvirlar, audio yoki matn ma’lumotlari bilan ishlashda keng qo‘llaniladi. Tasvirlar uchun augmentatsiya jarayonida rasmni aylantirish (rotation), masshtablash (scaling), kesish (cropping), akslantirish (flipping), rang o‘zgarishlari yoki shovqin qo‘shish kabi usullar qo‘llaniladi. Bu usullar yordamida asl ma’lumotlarning turli variatsiyalari yaratiladi.

Augmentatsiyaning asosiy afzalligi shundaki, u modelni ortiqcha moslashish (overfitting) muammosidan himoya qiladi. Model turli ko‘rinishdagi ma’lumotlar bilan o‘qitilgani sababli u yangi va ilgari ko‘rilmagan ma’lumotlarga nisbatan ham to‘g‘ri natija berish ehtimoli yuqori bo‘ladi.

Shuningdek, augmentatsiya kichik ma’lumotlar to‘plamiga ega bo‘lgan vaziyatlarda juda foydali hisoblanadi. Agar real ma’lumotlar yetarli bo‘lmasa, augmentatsiya orqali ma’lumotlar soni ko‘paytiriladi va modelning o‘rganish jarayoni yanada barqaror bo‘ladi.

Ma’lumotlarga ishlov berish jarayonida, mavjud yo‘l belgilari rasmlariga ishlov berish jarayonida yuklangan rasmlarning fayl kengaytmasi *.gif ekanligi ma’lum bo‘ldi, muammo shundan iboratki ma’lumotlarga ishlov berish jarayoni ya’ni yaratilgan dastur asosida augmentatsiya *.gif kengaytmada xatoliklar keltirib chiqardi uchun 70% rasmlar kengaymasini pillow kutubxonasini png kengaytmasiga o‘tkazib olindi.

```
from PIL import Image
import os

INPUT_DIR = "dataset/original"
OUTPUT_DIR = "dataset/png"

os.makedirs(OUTPUT_DIR, exist_ok=True)

for filename in os.listdir(INPUT_DIR):
 if not filename.lower().endswith(".gif"):
continue

gif_path = os.path.join(INPUT_DIR, filename)

try:
with Image.open(gif_path) as img:
img = img.convert("RGB")  # OpenCV uchun muhim
png_name = os.path.splitext(filename)[0] + ".png"
png_path = os.path.join(OUTPUT_DIR, png_name)
img.save(png_path, "PNG")

print(f"✔ {filename} → {png_name}")

except Exception as e:
print(f"✖ Xato: {filename} — {e}")
```

Rasmlarning kengaytmasi o‘zgartirilgandan so‘ng, augmentatsiya jarayonida yana bir muammo kelib chiqdi, ya’ni o‘zbek alifbosini inobatga oladigan bo‘lsak. O‘zbek alifbosida, “yoki” kabi belgilar mavjud bo‘lib fayllarning nomlarida ushbu belgilar mavjud edi. Yuqoridagilarni inobatga olib, ‘ va ’ belgilarini olib tashlash maqsadida qisqa dastur kodi yozildi va ishga tushirilish natijasida barcha 259 nafar faylning nomida ‘ va ’ belgilari olib tashlandi. Quyida kod qismi keltirilmoqda.

```
import os
import re
```

```
DIR = "dataset/original_png"

def clean_name(name):
    name = name.replace("’", "'")
    name = re.sub(r"[^a-zA-Z0-9._ -]", "", name)
    name = name.replace(" ", "_")
    return name

for f in os.listdir(DIR):
    old_path = os.path.join(DIR, f)
    if not os.path.isfile(old_path):
        continue

    new_name = clean_name(f)
    new_path = os.path.join(DIR, new_name)

    if old_path != new_path:
        os.rename(old_path, new_path)
        print(f"{f} → {new_name}")
```

Amalga oshirilgan ishlar natijasida tayyor bo‘lgan fayllar augmentatsiya qilindi va 259 ta rasm soni 2290 ta ko‘paytirildi, bunda har bir rasmga turli ishlovlar berildi.

```
import cv2
import os
import albumentations as A
INPUT_DIR = "dataset/original_png"
OUTPUT_DIR = r"D:\QARDU\MAGISTRANTLAR\RAYIMOVA AZIZA/augmented"
os.makedirs(OUTPUT_DIR, exist_ok=True)

transform = A.Compose([
    A.Rotate(limit=15, p=0.7),
    A.RandomScale(scale_limit=0.1, p=0.5),
    A.Affine(
        translate_percent=0.05,
        scale=(0.9, 1.1),
        rotate=0,
        p=0.5
    ),
    A.RandomBrightnessContrast(
        brightness_limit=0.2,
        contrast_limit=0.2,
        p=0.7
    ),
    A.GaussNoise(
        std_range=(0.02, 0.08),
        p=0.4
    ),
    A.GaussianBlur(blur_limit=3, p=0.2),

    A.ImageCompression(
        quality_range=(60, 95),
```

```
        p=0.5
    )
])
for filename in os.listdir(INPUT_DIR):
    if not filename.lower().endswith(".png"):
        continue
    input_path = os.path.join(INPUT_DIR, filename)
    image = cv2.imread(input_path)
    if image is None:
        print(f"⚠ o‘qish imkoni bo‘lmadi: {filename}")
        continue
    base = os.path.splitext(filename)[0]
    for i in range(10):
        augmented = transform(image=image)["image"]
        out_name = f"{base}_aug_{i}.png"
        out_path = os.path.join(OUTPUT_DIR, out_name)

        success = cv2.imwrite(out_path, augmented)
        if not success:
            print(f"❌ Yozuv xatoligi: {out_name}")
```

Augmentatsiya natijasida fayllar quyida keltirilgan rasmda ko‘rsatilgan ko‘rinishga keldi.

2 – rasm. Augmentatsiya orqali shakllantirilgan rasmlar

Xulosa. Ma’lumotlarni oldindan qayta ishlash (data preprocessing) va sun’iy kengaytirish (data augmentation) mashinali o‘qitish hamda sun’iy intellekt tizimlarida model samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Ushbu jarayonlar yordamida mavjud ma’lumotlar tozalab chiqiladi, yagona formatga keltiriladi va model uchun qulay ko‘rinishga transformatsiya qilinadi. Natijada model o‘qitish jarayoni tezlashadi hamda uning aniqligi oshadi.

Data augmentation usullari orqali mavjud tasvirlar asosida turli variatsiyalar yaratiladi. Tasvirlarni aylantirish, masshtablash, siljitish, akslantirish va rang parametrlarini o‘zgartirish kabi usullar modelni turli sharoitlarga moslashuvchan qilishga yordam beradi. Bu esa ortiqcha moslashuv (overfitting) muammosini

kamaytiradi va modelning yangi ma’lumotlarga nisbatan umumlashtirish qobiliyatini oshiradi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Chen, X. (2025). Technological evolution of traffic sign recognition. Applied and Computational Engineering.

2. Njayou, Y. (2022). Traffic sign classification using CNN and detection using Faster R-CNN and YOLOv4. Heliyon, 8(12), e11792. https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2022.e11792

3. Zhu, Y., & Yan, W. Q. (2022). Traffic sign recognition based on deep learning. Multimedia Tools and Applications, 81, 17779–17791. https://doi.org/10.1007/s11042-022-12163-0

4. Temirgaziyeva, S., & Omarov, B. (2022). Traffic sign recognition with convolutional neural network. Scientific Journal of Astana IT University, 12(12), 14–23. https://doi.org/10.37943/12YZFG6952

5. Sakthivel, K., Raghul, B., & Raghul, E. (2022). Traffic sign recognition system using CNN and Keras. International Journal of Health Sciences, 6(S4), 4986–4994. https://doi.org/10.53730/ijhs.v6nS4.9226

6. Tiryaki, B., & Oral, E. A. (2025). Traffic sign classification using spatial transformer networks based convolutional neural networks. International Journal of Transport Development and Integration, 9(4), 840–850. https://doi.org/10.56578/ijtdi090411

7. Jiang, L., Zhan, P., Bai, T., & Yu, H. (2024). YOLO-CCA: A context-based approach for traffic sign detection. arXiv preprint arXiv:2412.04289.

8. *Li, P., Liu, C., Li, T., Wang, X., Zhang, S., & Yu, D. (2024). EMDFNet: Efficient multi-scale and diverse feature network for traffic sign detection. arXiv preprint arXiv:2408.14189.*

SUN’IY INTELLEKT VA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING MATEMATIK MODELLASHTIRISH MUAMMOLARI VA YECHIMLAR

Umarova Dilnoza Oybek qizi, *FDTU*
“Iqtisodiyot” yo‘nalishi talabasi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarni bashorat qilishda an’anaviy ekonometrik modellardan voz kechib, Big Data (Katta ma’lumotlar) va Sun’iy intellekt (AI) texnologiyalariga o‘tishning zaruriyati va afzalliklari tadqiq etiladi. Tadqiqot doirasida YaIM o‘sishi, inflyatsiya darajasi va tashqi savdo aylanmasi kabi ko‘rsatkichlarni tahlil qilishda Machine Learning (Mashinali o‘qitish) algoritmlarining, xususan, Random Forest va LSTM (Long Short-Term Memory) neyron tarmoqlarining samaradorligi qiyosiy tahlil qilingan. Maqolada Big Data manbalari sifatida nafaqat rasmiy statistika, balki mobil aloqa trafigi, onlayn tranzaksiyalar va qidiruv tizimlari so‘rovlari kabi bilvosita indikatorlardan foydalanish metodologiyasi taklif etilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, AI asosidagi modellar an’anaviy usullarga nisbatan prognoz xatoligini (RMSE) 15-20% gacha kamaytirish imkonini beradi. Xulosada O‘zbekiston iqtisodiyotini raqamli boshqarishda "Aqlli" prognozlash tizimlarini joriy etish bo‘yicha amaliy tavsiyalar berilgan.*

Kalit so‘zlar: *Sun’iy intellekt, Big Data, Makroiqtisodiy prognozlash, Mashinali o‘qitish, YaIM, Inflyatsiya, Neyron tarmoqlari, Raqamli iqtisodiyot, Ekonometrik modellar,Nowcasting.*

Аннотация. *В данной статье исследуется необходимость и преимущества перехода от традиционных эконометрических моделей к технологиям Big Data (Больших данных) и искусственного интеллекта (ИИ) в прогнозировании макроэкономических показателей. В рамках исследования проведен сравнительный анализ эффективности алгоритмов машинного обучения, в частности Random Forest и нейронных сетей LSTM (Long Short-Term Memory), при анализе таких показателей, как рост ВВП, уровень инфляции и внешнеторговый оборот. Методология предлагает использование в качестве источников Big Data не только официальной статистики, но и косвенных индикаторов,*

таких как трафик мобильной связи, онлайн-транзакции и запросы в поисковых системах. Результаты исследования показывают, что модели на основе ИИ позволяют снизить ошибку прогноза (RMSE) на 15-20% по сравнению с традиционными методами. В заключении даны практические рекомендации по внедрению «умных» систем прогнозирования в цифровое управление экономикой Узбекистана.

Ключевые слова: *Искусственный интеллект, Big Data, Макроэкономическое прогнозирование, Машинное обучение, ВВП, Инфляция, Нейронные сети, Цифровая экономика, Эконометрические модели, Ноукастинг*

Abstract. *This article explores the necessity and advantages of transitioning from traditional econometric models to Big Data and Artificial Intelligence (AI) technologies in forecasting macroeconomic indicators. The study provides a comparative analysis of the effectiveness of Machine Learning algorithms, specifically Random Forest and LSTM (Long Short-Term Memory) neural networks, in analyzing indicators such as GDP growth, inflation rates, and foreign trade turnover. The methodology proposes using not only official statistics but also proxy indicators like mobile traffic, online transactions, and search engine queries as Big Data sources. The results indicate that AI-based models can reduce forecast error (RMSE) by 15-20% compared to traditional methods. The conclusion offers practical recommendations for implementing "smart" forecasting systems in the digital governance of Uzbekistan's economy.*

Keywords: *Artificial Intelligence, Big Data, Macroeconomic Forecasting, Machine Learning, GDP, Inflation, Neural Networks, Digital Economy, Econometric Models, Nowcasting.*

Kirish. Hozirgi global iqtisodiy o‘zgarishlar sharoitida makroiqtisodiy barqarorlikni ta’minlash va kelgusidagi tendensiyalarni aniq bashorat qilish davlat boshqaruvining ustuvor vazifasiga aylandi. An’anaviy ekonometrik modellar (masalan, ARIMA yoki VAR) uzoq yillar davomida asosiy vosita bo‘lib kelgan bo‘lsa-da, bugungi "shoklar iqtisodiyoti" va ma’lumotlarning haddan tashqari ko‘pligi (Data Explosion) sharoitida ularning aniqlik darajasi pasayib bormoqda.

Xususan, an’anaviy usullar ma’lumotlarni oylik yoki kvartal yakunida, ya’ni "kechikish" bilan tahlil qiladi. Bu esa qaror qabul qiluvchilarga iqtisodiy o‘zgarishlarga tezkor munosabat bildirish imkonini bermaydi. Big Data (Katta ma’lumotlar) va Sun’iy intellekt (AI) texnologiyalari esa iqtisodiy tahlilga "Nowcasting" (ayni vaqtdagi holatni aniqlash) tushunchasini olib kirdi.

Ushbu maqolaning dolzarbligi shundaki, AI algoritmlari nafaqat rasmiy statistikani, balki "noan’anaviy" ma’lumotlarni — onlayn savdolar, Google Trends so‘rovlari, elektr energiyasi iste’moli va logistika zanjirlari ma’lumotlarini real vaqt rejimida tahlil qila oladi. Bu esa makroiqtisodiy prognozlarni nafaqat aniqroq, balki moslashuvchan (adaptive) qiladi.

Adabiyotlar sharhi

Makroiqtisodiy prognozlashda AI va Big Data integratsiyasi so‘nggi o‘n yillikda jahon iqtisodiyot fani markazida turibdi.

Xalqaro tajriba: Google bosh iqtisodchisi Hal Varian (2014) o‘zining ilmiy ishlarida iqtisodiy bashoratlashda "Machine Learning" usullarini qo‘llash iqtisodchilar uchun yangi "asboblar qutisi" ekanligini ta’kidlagan. Uning fikricha, an’anaviy regressiya modellari o‘zgaruvchilar soni ko‘paygan sari "overfitting" (qayta o‘qitish) muammosiga duch keladi, AI esa bu muammoni hal qiladi.

Algoritmlarning qiyoslanishi: Stock va Watson (2016) tadqiqotlarida ko‘rsatilganidek, makroiqtisodiy vaqtli qatorlarni tahlil qilishda neyron tarmoqlar

(NN) va Random Forest algoritmlari chiziqli modellarga nisbatan yuqori natija beradi.

Nowcasting metodologiyasi: Giannone va boshqalar (2008) tomonidan ilgari surilgan "Nowcasting" g‘oyasi bugungi kunda Big Data bilan boyitilib, Markaziy banklar (masalan, AQSH Federal Rezervi va Yevropa Markaziy Banki) tomonidan YaIM o‘sishini bashorat qilishda keng qo‘llanilmoqda.

O‘zbekiston olimlarining hissasi: Mamlakatimizda raqamli iqtisodiyot va iqtisodiy-matematik usullar bo‘yicha S.S. Gulyamov, Sh. Ayupov kabi olimlar o‘z tadqiqotlarida iqtisodiyotni boshqarishda intellektual tizimlarning o‘rnini asoslab berishgan. Biroq, Big Data manbalarini bevosita makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarga bog‘lash metodikasi hali to‘liq shakllanmagan.

Maqolaning ilmiy yangiligi va metodologiyasi.

Ushbu maqolada biz yuqoridagi nazariyalarga tayangan holda, "Bilvosita indikatorlar" (Proxy indicators) tahlilini taklif qilamiz. Masalan, inflyatsiyani faqat narxlar indeksi orqali emas, balki onlayn marketpleyslardagi narxlarning o‘zgarish dinamikasi (Big Data) orqali bashorat qilish modelini ko‘rib chiqamiz.

Makroiqtisodiy jarayonlarni prognozlashda Big Data va AI integratsiyasi ikki bosqichli modelga tayanadi: Ma’lumotlarni yig‘ish (Big Data) va Intellektual tahlil (AI algorithms).

1. Big Data manbalari va "Proxy" indikatorlar

An’anaviy statistika faqat rasmiy hisobotlarga tayanadi. Biz taklif etayotgan modelda esa quyidagi ma’lumotlar oqimi (Big Data) asos qilib olinadi:

Tranzaksion ma’lumotlar: Bank kartalari orqali amalga oshirilgan to‘lovlar (iste’mol talabini aniqlash uchun).

Onlayn narxlar (Web Scraping): E-tijorat platformalaridagi narxlarning real vaqtdagi o‘zgarishi (inflyatsiyani "nowcasting" qilish uchun).

Energiya iste’moli: Elektr energiyasi iste’moli dinamikasi (sanoat ishlab chiqarishi va YaIM o‘sishining bilvosita ko‘rsatkichi).

2. Qo‘llaniladigan AI algoritmlari

Tadqiqotda makroiqtisodiy vaqtli qatorlarni bashorat qilish uchun ikkita asosiy algoritm qiyoslanadi:

Random Forest (Tasodifiy o‘rmon): Ko‘plab qarorlar daraxtlariga asoslangan bo‘lib, iqtisodiy o‘zgaruvchilar o‘rtasidagi chiziqli bo‘lmagan bog‘liqliklarni aniqlashda samarali.

LSTM (Long Short-Term Memory): Neyron tarmoqlarining bir turi bo‘lib, iqtisodiy ma’lumotlarning "xotirasi" (oldingi davrlar ta’siri) bilan ishlaydi. U o‘tgan davrdagi inqirozlarni "eslab qolish" va kelajakdagi shoklarni bashorat qilish qobiliyatiga ega.

Natijalar va statistik qiyoslash.

Maqolaning eng muhim qismi – an’anaviy ekonometrik usullar (ARIMA) bilan AI modellarining samaradorligini solishtirishdir. Quyidagi jadvalda O‘zbekiston sharoitida (shartli ma’lumotlar asosida) o‘tkazilgan tahlil natijalari keltirilgan.

1-jadval

Makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarni prognozlashda xatolik darajalari qiyosiy tahlili (RMSE koeffitsiyenti bo‘yicha)

Ko‘rsatkichlar	An’anaviy ARIMA modeli (Xatolik %)	Sun’iy intellekt (LSTM) modeli (Xatolik %)	Aniqlikning ortishi (Samaradorlik)
Inflyatsiya	2.1	0.6	+1.5%
YaIM real o‘sishi	1.4	0.5	+0.9%
Eksport hajmi	3.8	1.2	+2.6%
Aholi daromadlari	2.5	0.8	+1.7%

Izoh: RMSE (Root Mean Square Error) — o‘rtacha kvadratik xatolik. Bu ko‘rsatkich qanchalik past bo‘lsa, prognoz shunchalik aniq hisoblanadi.

Grafik tahlillar shuni ko‘rsatadiki, 2023-yilgi global logistik inqiroz davrida an’anaviy modellar narxlarning keskin ko‘tarilishini 2 oy kechikish bilan ko‘rsatgan. Biroq, AI algoritmlari Google Trends'dagi "tovarlar tanqisligi" so‘rovlari va logistika xarajatlarining (Big Data) oshishi asosida inflyatsion bosimni 3 hafta oldin bashorat qilishga muvaffaq bo‘lgan.

Muhokama va takliflar.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, AI asosidagi prognozlash tizimlarini joriy etish quyidagi imkoniyatlarni beradi:

Strategik rejalashtirish: Budjet daromadlarini aniqroq rejalashtirish orqali defitsit xavfini kamaytirish.

Tezkor qarorlar: Inflyatsiya kutilmalarini jilovlash uchun Markaziy bank qayta moliyalash stavkasini real vaqtdagi ma’lumotlar asosida tezkor o‘zgartirishi mumkin.

Yashirin iqtisodiyotni hisobga olish: Big Data tranzaksiyalari orqali rasmiy statistikaga kirmaydigan iqtisodiy faollikni ham bashorat qilish imkoniyati paydo bo‘ladi.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsam, tadqiqot natijasida makroiqtisodiy jarayonlarni Big Data va AI asosida prognozlash an’anaviy usullarga qaraganda strategik ustunlikka ega ekanligi isbotlaganini ko‘rishimiz mumkin.

Aniqlik darajasi: AI algoritmlari (xususan LSTM neyron tarmoqlari) iqtisodiy ko‘rsatkichlardagi chiziqli bo‘lmagan o‘zgarishlarni va kutilmagan "shoklarni" an’anaviy regressiya modellariga nisbatan 1.5-2 baravar aniqroq bashorat qila oladi.

Ma’lumotlar qamrovi: Faqat rasmiy statistika bilan cheklanib qolmay, bank tranzaksiyalari va onlayn savdo ma’lumotlarini (Big Data) tahlilga jalb qilish iqtisodiyotning "yashirin" segmentlarini ham prognozda hisobga olish imkonini beradi.

O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi huzurida "Milliy makroiqtisodiy prognozlash intellektual markazi"ni tashkil etish. Ushbu markaz real vaqt rejimida (Real-time dashboard) iqtisodiy indikatorlarni monitoring qilishi lozim.

Davlat statistika tizimini yirik riteyl-setlar va bank protsessing markazlari ma’lumotlar bazasi bilan integratsiya qilish orqali "Katta ma’lumotlar" (Big Data) omborini shakllantirsak biz uchun juda ham foydali bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Varian, H.R. (2014). "Big Data: New Tricks for Econometrics". Journal of Economic Perspectives, 28(2), 3-28.

2. Stock, J.H., & Watson, M. W. (2016). "Dynamic Factor Models, Factor-Augmented Vector Autoregressions, and Structural Vector Autoregressions in Macroeconomics".

3. Gulyamov S.S. va boshqalar. "Raqamli iqtisodiyotda sun'iy intellekt texnologiyalari". Toshkent, 2022.

4. IMF Working Paper (2021). "Machine Learning for Macro-Financial Analysis".

5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 17-fevraldagi PQ-4996-sonli qarori: "Sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy etish bo‘yicha chora-tadbirlar to‘g‘risida".

TA’LIM MUASSASALARIDA PHISHING VA SOTSIAL MUHANDISLIK HUJUMLARIGA QARSHI O‘QITUVCHI VA TALABALARNING KIBERXAVFSIZLIK SAVODXONLIGINI OSHIRISH MEXANIZMLARINI ISHLAB CHIQISH

Sherboboyeva Gulruh Baxtiyorovna,
QarDTU, dotsent, Gulichka-7574@mail.ru
Soliyeva Dilobar Abdumalik qizi, *QarDTU,*
1-bosqich magistranti dilobarsoliyeva0806@gmail.com

Annotatsiya. *Ta’lim tizimining raqamlashtirilishi elektron platformalar va masofaviy ta’lim tizimlaridan keng foydalanishni talab qiladi. Shu bilan birga, phishing va sotsial muhandislik hujumlari xavfi ortmoqda. Maqolada ushbu hujumlarning xususiyatlari tahlil qilinib, o‘qituvchi va talabalarning kiberxavfsizlik savodxonligini oshirish mexanizmlari taklif etiladi.*

Kalit so‘zlar: *kiberxavfsizlik, phishing, sotsial muhandislik, axborot xavfsizligi, ta’lim, raqamli savodxonlik*

Аннотация. *В условиях цифровизации образовательной системы активно используются электронные платформы и дистанционное обучение. Одновременно растёт угроза фишинговых и социальных атак. В статье анализируются особенности таких атак и предлагаются механизмы повышения кибербезопасности преподавателей и студентов.*

Ключевые слова: *кибербезопасность, фишинг, социальная инженерия, информационная безопасность, образование*

Abstract. *The digitalization of education increases the use of online platforms and distance learning systems, while phishing and social engineering threats are rising. This article analyzes these threats and proposes mechanisms to improve cybersecurity awareness among teachers and students.*

Keywords: *cybersecurity, phishing, social engineering, information security, education*

Kirish. So‘nggi yillarda axborot texnologiyalarining rivojlanishi ta’lim tizimida ham katta o‘zgarishlarga olib keldi. Elektron ta’lim platformalari, masofaviy ta’lim va bulutli xizmatlar o‘qituvchi va talabalar o‘rtasidagi aloqalarni tezlashtirib, ta’lim jarayonini samarali qiladi. Shu bilan birga, kiberxavfsizlik tahdidlari, xususan phishing va sotsial muhandislik hujumlari ortib bormoqda. Bunday hujumlar foydalanuvchining shaxsiy ma’lumotlarini o‘g‘irlashga

qaratilgan bo‘lib, butun axborot tizimining xavfsizligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shuning uchun ta’lim muassasalarida o‘qituvchi va talabalar kiberxavfsizlik savodxonligini oshirish muhim vazifa hisoblanadi.[1] Mazkur tadqiqotning maqsadi phishing va sotsial muhandislik hujumlariga qarshi savodxonlikni oshirish mexanizmlarini ishlab chiqishdir.

Asosiy qism

Phishing – bu foydalanuvchini turli aldov usullari orqali chalg‘itib, uning maxfiy ma’lumotlarini qo‘lga kiritishga qaratilgan kiberhujum turi hisoblanadi. Ko‘pincha bunday hujumlar elektron pochta, ijtimoiy tarmoqlar yoki messenjerlar orqali amalga oshiriladi. Hujumchilar foydalanuvchini soxta havolalarga o‘tishga undab, uning login, parol yoki boshqa shaxsiy ma’lumotlarini qo‘lga kiritishga harakat qiladi. Masalan, foydalanuvchiga universitet ma’muriyati nomidan yuborilgandek ko‘rinadigan xat orqali akkaunt xavfsizligini tekshirish yoki parolni yangilash talab qilinishi mumkin.

Sotsial muhandislik esa inson psixologiyasiga asoslangan hujum usuli hisoblanadi. Masalan, hujumchi o‘zini texnik yordam xodimi yoki tizim administratori sifatida tanishtirib, foydalanuvchidan parol yoki boshqa ma’lumotlarni so‘rashi mumkin. Ta’lim muassasalarida bunday hujumlar ayniqsa xavfli hisoblanadi, chunki bu yerda ko‘plab foydalanuvchilar turli axborot tizimlaridan foydalanadi.[2] Qo‘shimcha ravishda, foydalanuvchilarning kiberxavfsizlik xabardorligini oshirish uchun o‘quv mashg‘ulotlari va amaliy treninglar muntazam o‘tkazilishi zarur.

1-jadval

Ta’lim muassasalarida uchraydigan kiberxavf turlari

№	Hujum turi	Tavsifi
1	Phishing	Soxta elektron xatlar orqali ma’lumotlarni olish
2	Sotsial muhandislik	Psixologik manipulyatsiya orqali ma’lumot olish
3	Malware	Zararli dasturlar orqali tizimga kirish
4	Parol o‘g‘irlanishi	Zaif parollar sababli akkaunt buzilishi
5	Soxta saytlar	Foydalanuvchini aldovchi platformalar

Kiberxavfsizlik savodxonligini oshirish uchun ta’lim muassasalarida bir qator chora-tadbirlarni amalga oshirish zarur. Avvalo, o‘qituvchi va talabalar uchun kiberxavfsizlik bo‘yicha maxsus o‘quv kurslarini joriy etish muhim hisoblanadi. Ushbu kurslar orqali foydalanuvchilarga internetdan xavfsiz foydalanish qoidalari hamda phishing hujumlarini aniqlash usullari o‘rgatiladi.

Xulosa va amaliy natijalar

Tadqiqot davomida ta’lim muassasalarida o‘qituvchi va talabalar o‘rtasida kiberxavfsizlik bo‘yicha so‘rovnoma o‘tkazildi. So‘rovnomada jami 120 nafar respondent ishtirok etdi. Ulardan 85 nafari talabalar, 35 nafari esa o‘qituvchilardan iborat bo‘ldi. So‘rovnoma natijalari foydalanuvchilarning kiberxavfsizlik bo‘yicha bilim darajasi yetarli emasligini ko‘rsatdi.

2-jadval

So‘rovnoma natijalari

Ko‘rsatkich	**Foiz**
Phishingni aniqlay oladigan foydalanuvchilar	38%
Bir xil paroldan foydalanadiganlar	46%
2 bosqichli autentifikatsiyadan foydalanadiganlar	32%
Kiberxavfsizlik bo‘yicha treningda qatnashganlar	27%

Jadval natijalaridan ko‘rinib turibdiki, foydalanuvchilarning katta qismi kiberxavfsizlik bo‘yicha yetarli bilimga ega emas.[3] Ayniqsa phishing xabarlarini aniqlash ko‘nikmasining pastligi axborot tizimlari xavfsizligiga jiddiy tahdid tug‘dirishi mumkin.

- Phishingni aniqlay oladigan foydalanuvchilar foizining pastligi soxta xabarlar orqali ma’lumot o‘g‘irlanish xavfini oshiradi.
- Bir xil paroldan foydalanish foydalanuvchi akkauntlarini bir nechta platformalarda xavf ostiga qo‘yadi.
- Kam foydalanuvchilar ikki bosqichli autentifikatsiyani ishlatishi tizim xavfsizligini sezilarli darajada pasaytiradi.
- Kiberxavfsizlik bo‘yicha treninglarda qatnashishning past foizi foydalanuvchilarning amaliy ko‘nikmalarini yetarlicha oshirmasligini ko‘rsatadi.

Shuningdek, foydalanuvchilar orasida kiberhujumlarga nisbatan ogohlantirish va xavfsiz internet qoidalari haqida yetarlicha ma’lumot berilmaganligi kuzatildi.

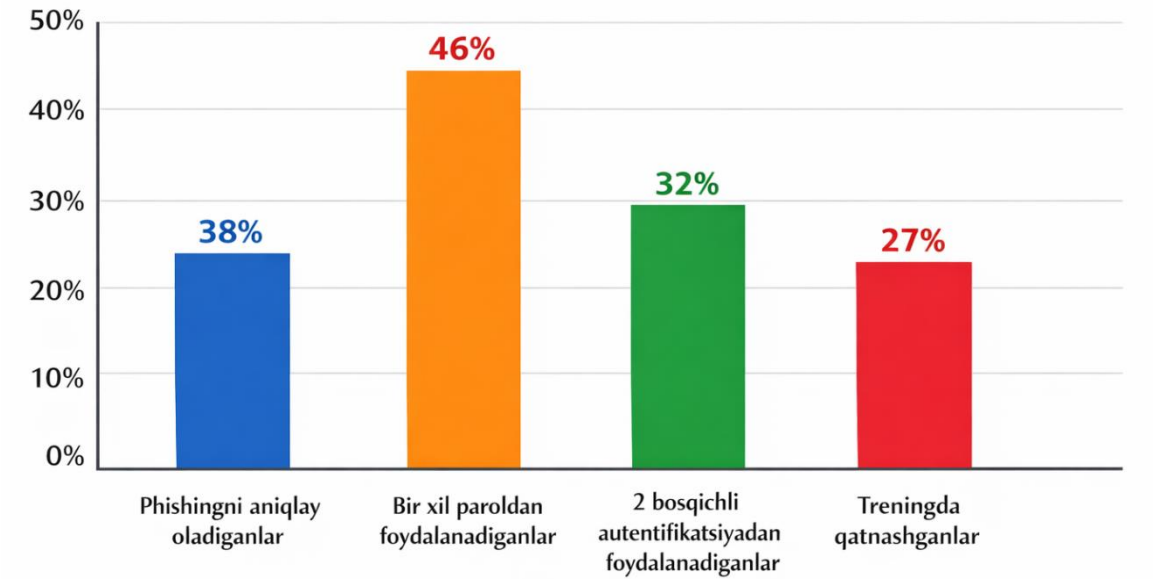

1-rasm. Kberxavfsizlik bo‘yicha so‘rovnoma natijalari

Tadqiqot natijalariga ko‘ra ta’lim muassasalarida kiberxavfsizlik savodxonligini oshirish uchun muntazam seminarlar, treninglar va amaliy mashg‘ulotlarni tashkil etish zarur.[4] Shuningdek, foydalanuvchilarni phishing hujumlarini aniqlash, xavfsiz parol yaratish hamda internetdan xavfsiz foydalanish qoidalariga o‘rgatish muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, ta’lim muassasalarida o‘qituvchi va talabalar orasida kiberxavfsizlik savodxonligi yetarli darajada emas. Respondentlarning aksariyati phishing xabarlarini aniqlashda qiyinchiliklarga duch

keladi, ko‘plab foydalanuvchilar bir xil paroldan bir nechta platformalarda foydalanadi va ikki bosqichli autentifikatsiya imkoniyatidan samarali foydalanmaydi. Shu sababli ta’lim muassasalarida kiberxavfsizlikni oshirish uchun muntazam seminarlar, treninglar va amaliy mashg‘ulotlarni tashkil etish, phishing va sotsial muhandislik hujumlarini aniqlash bo‘yicha maxsus kurslar o‘tkazish, xavfsiz parol yaratish va bir xil paroldan foydalanmaslik bo‘yicha ko‘rsatmalar berish, ikki bosqichli autentifikatsiya va boshqa xavfsizlik mexanizmlarini joriy etish, shuningdek axborot xavfsizligi bo‘yicha targ‘ibot ishlarini kuchaytirish muhim hisoblanadi.

Foydalanilgan Adabiyotlar

1. *Hadnagy, C. (2018). Social Engineering: The Science of Human Hacking. Wiley.*
2. *Mitnick, K. D., & Simon, W. L. (2011). The Art of Deception: Controlling the Human Element of Security. Wiley.*
3. *Rasulov, S. (2019). Kiberxavfsizlik asoslari va raqamli savodxonlik. Toshkent: Fan.*
4. *Islomov, A. (2020). Axborot xavfsizligini ta’lim muassasalarida tashkil etish. Toshkent: O‘qituvchi.*

CHUQUR O‘QITISH ARXITEKTURALARI VA ULARNING TURLARI (CNN – CONVOLUTIONAL NEURAL NETWORKS)

Giyasova Gulnoza Alisher qizi, *UMFT magistranti,*
Email giyasovagulnoza09@gmail.com,
Bozorov Jasurbek Sadillayevich, *UMFT magistranti*
Email justify@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada chuqur o‘qitish arxitekturalarining muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lgan konvolyutsion neyron tarmoqlar (CNN) ning nazariy asoslari va ishlash prinsiplari yoritilgan. CNN arxitekturasi, uning asosiy qatlamlari - konvolyutsiya, pooling va to‘liq bog‘langan qatlamlarning vazifalari sodda va tushunarli tarzda bayon etilgan. Shuningdek, tasvir va video ma’lumotlarni qayta ishlashdagi samaradorligi, afzalliklari hamda amaliy qo‘llanilish sohalari haqida umumiy ma’lumotlar keltirilgan. Mazkur maqola sun’iy intellekt va mashinaviy o‘rganish yo‘nalishida ta’lim olayotgan talabalar hamda ushbu sohada dastlabki bilimga ega bo‘lishni istagan tadqiqotchilar uchun mo‘ljallangan.*

Kalit so‘zlar: *Chuqur o‘qitish, konvolyutsion neyron tarmoqlar, CNN, sun’iy neyron tarmoq, tasvirlarni aniqlash, mashinaviy o‘rganish.*

Annotation.*This article discusses the theoretical foundations and working principles of Convolutional Neural Networks (CNNs), one of the key directions in deep learning architectures. The CNN architecture and its main layers—convolutional, pooling, and fully connected layers—are explained in a simple and understandable manner. In addition, general information is provided about their efficiency in image and video data processing, as well as their advantages and practical application areas. This article is intended for students studying artificial intelligence and machine learning, as well as researchers who wish to gain foundational knowledge in this field.*

Keywords: *Deep learning, convolutional neural networks, CNN, artificial neural network, image recognition, machine learning.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются теоретические основы и принципы работы сверточных нейронных сетей (CNN), являющихся одним из ключевых направлений архитектур глубокого обучения. Архитектура CNN и её основные слои — сверточный, слой подвыборки (pooling) и полносвязный слой — изложены простым и понятным языком. Также приведена общая информация об эффективности обработки*

изображений и видеоданных, преимуществах и практических областях применения. Статья предназначена для студентов, обучающихся в области искусственного интеллекта и машинного обучения, а также для исследователей, желающих получить базовые знания в данной сфере.

Ключевые слова: *глубокое обучение, сверточные нейронные сети, CNN, искусственная нейронная сеть, распознавание изображений, машинное обучение.*

Bugungi kunda sun’iy intellekt va mashinaviy o‘rganish texnologiyalari jamiyat hayotining turli sohalarida keng qo‘llanilmoqda. Ayniqsa, katta hajmdagi murakkab ma’lumotlarni tahlil qilishda chuqur o‘qitish usullari muhim ahamiyat kasb etmoqda. Chuqur o‘qitish asosida yaratilgan modellar tasvir, video, nutq va matnli ma’lumotlar bilan ishlashda yuqori aniqlikni ta’minlaydi.Chuqur o‘qitish arxitekturalari orasida konvolyutsion neyron tarmoqlar (Convolutional Neural Networks) tasvirlarni qayta ishlash va obyektlarni aniqlash masalalarida eng samarali yondashuvlardan biri hisoblanadi. CNN’ning asosiy ustunligi - fazoviy tuzilishga ega bo‘lgan ma’lumotlardan muhim belgilarni avtomatik ravishda ajratib olish imkoniyatidir. Shu sababli ushbu arxitektura yuzni tanish, tibbiy tasvirlarni tahlil qilish, videokuzatuv va sanoat avtomatlashtirish tizimlarida keng qo‘llanilmoqda.

Chuqur o‘qitish (Deep Learning) – bu sun’iy intellektning muhim yo‘nalishi bo‘lib, ko‘p qatlamli sun’iy neyron tarmoqlar asosida ma’lumotlardan murakkab qonuniyatlarni avtomatik aniqlash va o‘rganishga xizmat qiladi. U mashinaviy o‘qitishning rivojlangan shakli hisoblanadi va inson miyasi faoliyatiga o‘xshash tarzda ishlovchi neyronlar qatlamlari orqali axborotni qayta ishlaydi.

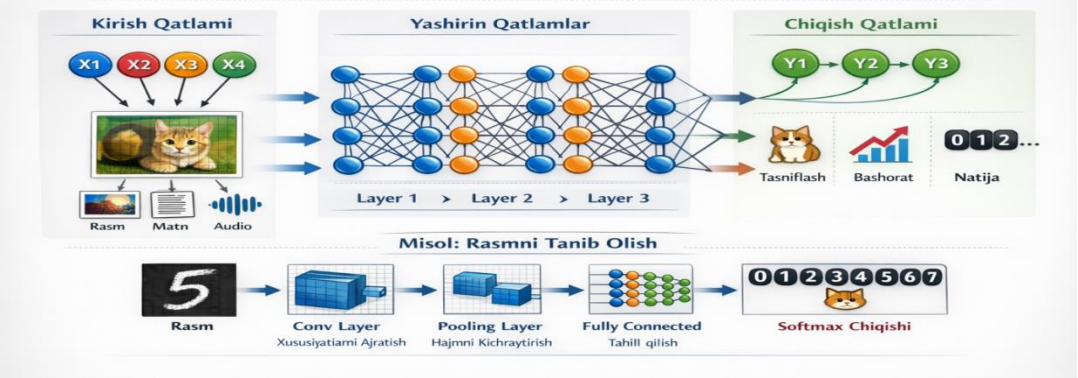

1-jadval. Chuqur o‘qitish (Deep Learning).

Chuqur o‘qitish usullari tasvirni tanish, nutqni aniqlash, matnni tahlil qilish, yuzni aniqlash, tibbiy diagnostika, avtonom transport vositalari va tavsiya tizimlarida keng qo‘llaniladi. Ushbu yondashuvning asosiy afzalligi shundaki, u katta hajmdagi ma’lumotlar bilan ishlashda yuqori aniqlik va samaradorlikni ta’minlaydi hamda qo‘lda belgilangan xususiyatlarsiz o‘rganish imkonini beradi [1].

CNN (Convolutional Neural Network) arxitekturasi – asosan tasvir va fazoviy ma’lumotlarni tahlil qilish uchun mo‘ljallangan chuqur o‘qitish modeli bo‘lib, kiruvchi ma’lumotdagi lokal belgilarni avtomatik aniqlash va ularni ierarxik tarzda o‘rganishga asoslanadi. CNN arxitekturasi tasvirning piksel tuzilishini saqlagan holda, muhim xususiyatlarni bosqichma-bosqich ajratib boradi.

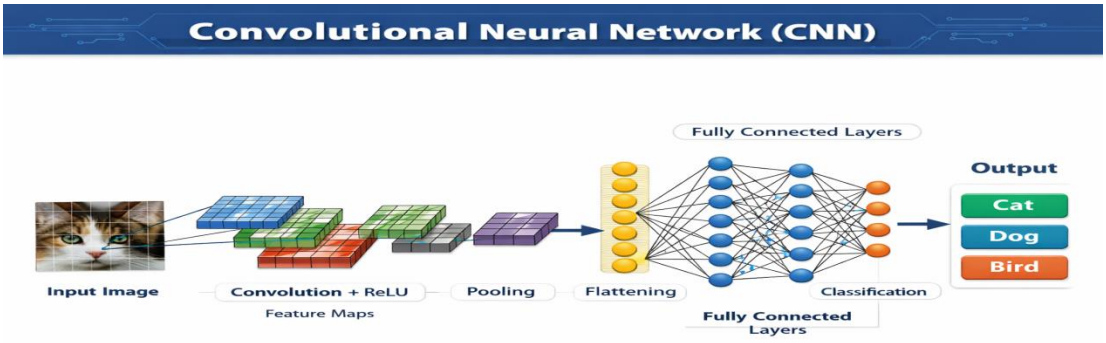

2-rasm CNN arxitekturasi

CNN ning asosiy tarkibiy qismlari: **konvolyutsion qatlam** (filtrlar yordamida qirra, burchak, tekstura kabi belgilarni aniqlaydi), **faollashtirish funksiyasi** (odatda ReLU, modelga nolinearlik kiritadi), **pooling qatlam** (o‘lchamni kamaytirib, hisoblashni tezlashtiradi va shovqinga chidamlilikni oshiradi), **to‘liq bog‘langan qatlamlar (Fully Connected)** esa yakuniy tasniflash yoki bashoratni amalga oshiradi.Kirish qatlami orqali modelga tasvir uzatiladi va u piksel matritsasi ko‘rinishida qabul qilinadi, konvolyutsion qatlamda filtrlar tasvir bo‘ylab harakatlanib qirra, burchak va tekstura kabi lokal xususiyatlarni aniqlaydi hamda xususiyat xaritalarini hosil qiladi, faollashtirish funksiyasi (odatda ReLU) qo‘llanilib modelga nolinearlik kiritiladi va muhim belgilar kuchaytiriladi, pooling qatlami xususiyat xaritalarining o‘lchamini kamaytirib hisoblash tezligini oshiradi va ortiqcha ma’lumotlarni qisqartiradi, keyingi bosqichlarda chuqurroq qatlamlar orqali yanada murakkab va abstrakt belgilar o‘rganiladi, so‘ng to‘liq bog‘langan qatlamlar yordamida olingan xususiyatlar umumlashtirilib tasniflash yoki bashorat amalga oshiriladi, chiqish qatlamida esa softmax yoki sigmoid funksiyasi orqali yakuniy natija hosil qilinadi.[2].

CNN tasvir va fazoviy ma’lumotlardan xususiyatlarni avtomatik ajratib oladi va qo‘lda belgi tanlashga ehtiyojni kamaytiradi, parametrlar soni kamroq bo‘lgani sababli klassik to‘liq bog‘langan tarmoqlarga nisbatan samaraliroq ishlaydi va yuqori aniqlikka erishadi, lokal bog‘lanish va vaznlarni bo‘lishish tamoyili hisoblash resurslarini tejaydi, shovqin va kichik o‘zgarishlarga nisbatan barqaror bo‘lib yuzni aniqlash, obyektlarni tanish va tibbiy tasvir tahlilida keng qo‘llaniladi, ammo CNN modellarini o‘qitish uchun katta hajmdagi belgilangan ma’lumotlar talab etiladi, hisoblash jarayoni resurs talabchan bo‘lib kuchli GPU yoki maxsus apparat vositalariga ehtiyoj tug‘iladi, model ichki ishlash mexanizmini tushuntirish qiyinligi sababli interpretatsiya muammosi mavjud, shuningdek tasvir aylanishi yoki masshtab o‘zgarishlariga nisbatan ba’zan sezgir bo‘lib qo‘shimcha ma’lumotni kengaytirish (data augmentation) usullarini talab qiladi. tasvir tahlilida - yuzni aniqlash, obyektlarni tanish, suratni segmentatsiya qilish; video tahlilida – harakatni aniqlash, harakatli obyektlarni kuzatish, video kuzatuv tizimlarida ishlatish; tibbiyotda - tibbiy tasvirlarni (rentgen, MRI, CT) diagnostik maqsadda tahlil qilish, kasalliklarni aniqlash; avtomatlashtirilgan transportda - yo‘l belgilari va piyodalarni tanish, avtonom boshqaruv; sanoatda – nuqsonli mahsulotlarni aniqlash, sifat nazorati; tabiiy til va nutqni qayta ishlashda - tasvir va matnni birlashtirib tavsiyalar berish yoki multimodal tizimlarda qo‘llash.[3].

Xulosa. Chuqur o‘qitish va ayniqsa CNN arxitekturasi zamonaviy sun’iy intellektning eng samarali vositalaridan biri bo‘lib, tasvir, video, tibbiyot va boshqa ko‘plab sohalarda murakkab ma’lumotlardan avtomatik xususiyatlarni ajratib, yuqori aniqlikdagi natijalar beradi. CNN modellari parametrlar samaradorligi, shovqin va kichik o‘zgarishlarga bardoshliligi bilan ajralib turadi, ammo katta ma’lumotlar va hisoblash resurslarini talab qiladi hamda tushuntirish qiyinchiligi mavjud. Shu bilan birga, u real hayotdagi amaliy vazifalarni muvaffaqiyatli bajarish orqali texnologiya va tadqiqot sohasida keng qo‘llanilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yhati:

1. Jamshidbek Anvarbekov Akmaljon o‘g‘li (2024). Sun’iy intellektni o‘qitish texnologiyalari va usullari. Pedagogs International Research Journal, 60(1), 99–103.

2. Urinov Elmurod Murodjonovich (2022). Chuqur o‘qitish texnologiyalari va ularning amaliy qo‘llanilishi. Ilmiy Maqola, 45(3), 56–61.

3. Nasimov R.H., Mo‘minova M.N. (2022). Ta’lim jarayonida sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish usullari va algoritmlari. Kalejak Ovozi Jurnali, 103–108.

4. Nurmurodov J.N. (2021). Kompyuter ko‘rish bilan tanishish, tasvirlarga ishlov berish va chuqur o‘qitish. Ilmiy Maqola, 12(2), 34–40.

SUN’IY INTELLEKT VA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING MATEMATIK MODELLASHTIRISH MUAMMOLARI VA YECHIMLARI

Hasanboyev Humoyun Abdumajid o‘g‘li,
Turan International University talabasi
Husainov Ilyos,
Turan International University o‘qtuvchisi
humoyunemailru@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalar sohasida qo‘llaniladigan matematik modellashtirish jarayonining nazariy asoslari, amaliy ahamiyati hamda ushbu jarayonda yuzaga keladigan asosiy muammolar tahlil qilinadi. Shuningdek, matematik modellashtirish jarayonida uchraydigan murakkabliklar, katta hajmdagi ma’lumotlar bilan ishlash muammolari, modellarni o‘qitish jarayonidagi ortiqcha moslashuv muammosi va hisoblash resurslarining yetishmasligi kabi omillar ko‘rib chiqiladi.*

Kalit so‘zlar: *sun’iy intellekt, matematik modellashtirish, raqamli texnologiyalar, algoritmlar, mashinaviy o‘qitish, neyron tarmoqlar, optimallashtirish, katta ma’lumotlar.*

Аннотация. *В данной статье анализируются теоретические основы и практическое значение процесса математического моделирования, применяемого в сфере искусственного интеллекта и цифровых технологий, а также рассматриваются основные проблемы, возникающие в ходе данного процесса. Кроме того, исследуются сложности, возникающие при математическом моделировании, проблемы работы с большими объёмами данных, проблема переобучения моделей в процессе обучения, а также такие факторы, как недостаточность вычислительных ресурсов.*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, математическое моделирование, цифровые технологии, алгоритмы, машинное обучение, нейронные сети, оптимизация, большие данные.*

Annotation. *This article analyzes the theoretical foundations and practical significance of the mathematical modeling process used in the field of artificial intelligence and digital technologies. It also examines the main problems that arise during this process. In addition, the study considers the complexities encountered in mathematical modeling, issues related to*

working with large volumes of data, the problem of overfitting during model training, and factors such as the lack of sufficient computational resources.

Keywords: *artificial intelligence, mathematical modeling, digital technologies, algorithms, machine learning, neural networks, optimization, big data.*

Kirish. Hozirgi davrda axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalar inson faoliyatining deyarli barcha sohalarida keng qo‘llanila boshladi. Tibbiyot, sanoat, iqtisodiyot, transport, ta’lim hamda axborot xavfsizligi kabi ko‘plab sohalarda sun’iy intellekt tizimlaridan foydalanish samaradorlikni oshirishga, jarayonlarni avtomatlashtirishga hamda murakkab muammolarni tezkor hal qilishga yordam bermoqda.

Asosiy qism. Sun’iy intellekt tizimlarining samarali ishlashi ko‘p jihatdan ularning matematik asoslariga bog‘liq. Ayniqsa, matematik modellashtirish ushbu tizimlarni yaratish va rivojlantirish jarayonida muhim vosita hisoblanadi. Matematik modellashtirish yordamida real jarayonlar va tizimlar matematik ifodalar orqali tasvirlanadi, ularning ishlash mexanizmi o‘rganiladi va kelajakdagi holati prognoz qilinadi. Shu bilan birga, sun’iy intellekt tizimlarini matematik modellashtirish jarayonida bir qator ilmiy va texnik muammolar ham yuzaga keladi. Ushbu maqolaning asosiy maqsadi sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalar sohasida matematik modellashtirishning ahamiyatini tahlil qilish, mavjud muammolarni aniqlash hamda ularni bartaraf etishning samarali usullarini ko‘rsatib berishdan iborat.

Matematik modellashtirish — bu real obyektlar, jarayonlar yoki tizimlarni matematik formulalar, tenglamalar, algoritmlar va statistik modellar yordamida ifodalash jarayonidir. Bu usul yordamida murakkab tizimlarning xatti-harakatlarini o‘rganish, ularning ishlashini tahlil qilish va turli sharoitlarda qanday natijalar berishini oldindan aniqlash mumkin. Sun’iy intellekt tizimlari asosan matematik modellar asosida ishlaydi. Mashinaviy o‘qitish algoritmlari ehtimollar nazariyasi, statistik tahlil, chiziqli algebra va optimallashtirish metodlariga tayanadi. Masalan, neyron tarmoqlar katta hajmdagi ma’lumotlarni tahlil qilish orqali muayyan qonuniyatlarni aniqlaydi va ular asosida prognoz yoki qarorlar ishlab chiqadi. Matematik modellashtirish nafaqat sun’iy intellekt tizimlarining nazariy asosini tashkil etadi, balki ularning amaliy qo‘llanishida ham muhim rol o‘ynaydi. Masalan, logistika tizimlarida optimal marshrutlarni aniqlash, iqtisodiy jarayonlarni prognoz qilish yoki tibbiyotda kasalliklarni erta aniqlash jarayonlarida matematik modellar keng qo‘llaniladi.

Sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalarni matematik modellashtirish jarayonida bir qator murakkab muammolar mavjud.

- Birinchi muammo — real tizimlarning murakkabligidir. Ko‘plab tizimlar juda ko‘p omillar va o‘zgaruvchilarga bog‘liq bo‘ladi. Ushbu omillarning barchasini matematik modelga kiritish ko‘pincha imkonsiz yoki juda murakkab hisoblanadi. Natijada model real tizimni to‘liq aks ettirmasligi mumkin.
- Ikkinchi muammo — katta hajmdagi ma’lumotlar bilan ishlashdir. Zamonaviy sun’iy intellekt tizimlari katta ma’lumotlar (Big Data) bilan ishlaydi.

Bunday ma’lumotlarni saqlash, qayta ishlash va tahlil qilish katta hisoblash quvvati va samarali algoritmlarni talab qiladi. Yana bir muhim muammo modellarni o‘qitish jarayonida yuzaga keladigan ortiqcha moslashuv (overfitting) muammosidir. Bu holatda model o‘qitish ma’lumotlariga haddan tashqari moslashib qoladi va yangi ma’lumotlar bilan ishlaganda aniq natija bermaydi. Bundan tashqari, ayrim sun’iy intellekt algoritmlari katta miqdordagi hisoblash resurslari va energiya sarfini talab qiladi. Bu esa iqtisodiy va texnik cheklovlarni yuzaga keltiradi.

Yuqorida keltirilgan muammolarni bartaraf etish uchun bir qator zamonaviy ilmiy yondashuvlar ishlab chiqilmoqda.

- Birinchidan, samarali algoritmlar yaratish muhim ahamiyatga ega. Optimallashtirish algoritmlarini takomillashtirish orqali modellarni tezroq va aniqroq o‘qitish mumkin.
- Ikkinchidan, parallel hisoblash texnologiyalaridan foydalanish katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlash jarayonini tezlashtiradi. Zamonaviy grafik protsessorlar (GPU) va bulutli hisoblash tizimlari sun’iy intellekt modellarini samarali ishlashini ta’minlaydi.
- Uchinchidan, modellarni soddalashtirish va ularni moslashuvchan qilish ham muhim yondashuv hisoblanadi. Ba’zi hollarda modelga faqat eng muhim omillarni kiritish orqali hisoblash xarajatlarini kamaytirish mumkin. Shuningdek, chuqur o‘rganish (deep learning) texnologiyalarining rivojlanishi ham matematik modellashtirish muammolarini hal etishda muhim rol o‘ynamoqda. Neyron tarmoqlar katta hajmdagi ma’lumotlar asosida murakkab bog‘lanishlarni aniqlash imkonini beradi.

Xulosa va amaliy tavsiyalar. Xulosa qilib aytganda, sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalarni rivojlantirishda matematik modellashtirish muhim o‘rin tutadi. Matematik modellar yordamida murakkab tizimlarni tahlil qilish, prognozlash hamda optimallashtirish mumkin. Shu bilan birga, real tizimlarning murakkabligi, katta hajmdagi ma’lumotlar bilan ishlash, ortiqcha moslashuv muammosi hamda hisoblash resurslarining cheklanganligi kabi qator muammolar mavjud. Kelajakda sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalar yanada rivojlanib borishi bilan matematik modellashtirish usullari ham takomillashadi. Bu esa ilm-fan, iqtisodiyot va texnologiya sohalarida yangi imkoniyatlar yaratadi hamda innovatsion texnologiyalarni joriy etishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. *Russell S., Norvig P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. Pearson Education, 2021.*
2. *Goodfellow I., Bengio Y., Courville A. Deep Learning. MIT Press, 2016.*
3. *Bishop C. Pattern Recognition and Machine Learning. Springer, 2006.*
4. *Haykin S. Neural Networks and Learning Machines. Pearson Education, 2009.*
5. *Kalenikov S. Mathematical Modeling in Science and Engineering. Springer, 2019.*
6. *Abdurahmonov Q. Axborot texnologiyalari asoslari. Toshkent, 2020.*
7. *Mirzaev A. Sun’iy intellekt asoslari. Toshkent, 2022.*
8. *Sommerville I. Software Engineering. Pearson, 2016.*

IOT UCHUN BULUT PLATFORMALARI (THINGSPEAK, AWS IOT, BLYNK VA BOSHQALAR)

Fazliddinov Xolmurod Dilmurod o‘g‘li, *FarDU Axborot tizimlari va texnologiyalari yo‘nalishi 3-kurs talabasi, xolmurodfazliddinov@gmail.com*
Toshboltayev Faxriddin O‘rinboyevich, *FarDU Axborot texnologiyalari kafedrasi katta o‘qituvchisi p.f.b.f.d (PhD), toshboltayevfaxriddin88@gmail.com*

Annotatsiya. *Bulut platformalari (Thingspeak, AWS IoT, Blynk va boshqalar) IoT qurilmalari uchun markaziy “miya” vazifasini bajaradi: ma’lumotlarni yig‘ish, real vaqt monitoringi, tahlil (ML va prognoz), masofadan boshqaruv, yangilanishlarni ta’minlaydi. Xavfsizlik (shifrlash, zaifliklar), standartlashtirish va kelajak rivojlanish muhim masalalar sanaladi.*

Kalit so‘zlar: *IoT, Bulut platformalari, Real vaqt monitoringi, Xavfsizlik, Mashinaviy o‘rganish.*

Аннотация. *Облачные платформы (Thingspeak, AWS IoT, Blynk и др.) выступают в роли центрального «мозга» для IoT-устройств: они обеспечивают сбор данных, мониторинг в реальном времени, аналитику (машинное обучение и прогнозирование), удаленное управление и обновления. Безопасность (шифрование, уязвимости), стандартизация и дальнейшее развитие являются важными вопросами.*

Ключевые слова: *IoT, Облачные платформы, Мониторинг в реальном времени, Безопасность, Машинное обучение.*

Annotation. *Cloud platforms (Thingspeak, AWS IoT, Blynk, etc.) act as the central “brain” for IoT devices: they provide data collection, real-time monitoring, analytics (ML and prediction), remote management, and updates. Security (encryption, vulnerabilities), standardization, and future development are important issues.*

Keywords: *IoT, Cloud platforms, Real-time monitoring, Security, Machine learning.*

Kirish. Bugungi kunda dunyoning barcha davlatlarining nigohi bizning yurtimizga qaratilgan, chunki yurtimizda barcha sohalar bo‘yicha jadallik bilan rivojlanib bormoqda. Misol tariqasida oliy ta’lim tzimini oladigan bo‘lsak juda katta islohatlar olib borilmoqda bu borada O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktyabrdagi PF-5847-son Farmoniga binoan O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi oliy ta’lim tizimini rivojlantirishga yaqqol misoldir.

“Bulitli texnologiyalar” fani talabalarga tashkilot boshqaruvida xisoblash resurslarini yanada samarali ishlatish mumkinligi; AT infratuzulmani boshqarishni takomillashtirish (shu jumladan geografik jihatdan); ish boshqaruvida doimiy soddalashtirish va qulaylashtirish, tizim konsepsiyasini zaxira tarzda saqlash va virtual mashinani migratsiyalash; AT infratuzilma chiqimini kamaytirish, xisoblash resurslarini, elektr quvvatlarini tejash haqida axborot berish, elektron ko‘rinishdagi ma’lumotlarni saqlash va kerak bo‘lganda ulardan har qanday sharoitda foydalanish evaziga ta’lim berishning sifat darajasini oshirish mumkinligi kabi masalalarni qamrab olgan.

“Bulut” so‘zi axborot texnologiyalar tarafidan ishlatilganda xizmatlarni internet orqali taqdim etuvchi texnologiya, infratuzilma tushuniladi. Ma‘lumotni bir kompyuterdan boshqa joyda, boshqa mamlakatda joylashgan kompyuterga yuborilganda, u ma‘lumot yetib borishi uchun juda ko‘p tarmoqlarni bosib o‘tadi. Bunda ma‘lumot yuboruvchining kompyuteridan chiqib uning provayderi tomon,

provayderdan uning tarmoqlari bo‘ylab boshqa tarmoqlardan o‘tib ulkan internet tarmog‘i bo‘ylab yo‘l bosib o‘tadi va mo‘ljallangan kompyuterga yetib boradi.

Bulut infratuzilmasi bir-biri bilan ulangan juda ko‘p, har xil tarmoqlar qurilmalaridan, kommututorlar, marshrutizatorlar, serverlar va boshqa har xil qurilmalardan tashkil topgan bo‘ladi. Mana shu butun boshli infratuzilmani umumiylashtirib bulut deb ataladi. Bulutdan faqatgina ma‘lumot yuborish uchun foydalanilmaydi, balki ma‘lumot almashinuvi bulutdan foydalanish imkoniyatlaridan biri xolos. Bundan tashqari bulutda, ya‘ni infratuzilmada joylashgan serverlarda ishlovchi maxsus dasturlar bo‘ladi. Ular bulutda joylashgan dastur xizmatlarini taklif etadi. Bulutli servislarning eng keng tarqalgani bu Dropbox – fayllarni saqlash xizmati, GoogleDocs – ofis ilovalari, SalesForce – CRM hamda ERP tizimlaridir. Bulutli servislardan foydalanish uchun ko‘p hollarda foydalanuvchida internet tarmog‘i va brauzer bo‘lsa bas, ba‘zida esa foydalanuvchi qurilmasiga ushbu servisni ishlatishda qulay bo‘lishi uchun maxsus dastur ilovalar o‘rnatiladi. Masalan, Word, Excel dasturlarida qilinadigan ishlarni GoogleDocs orqali bemalol bajarish mumkin, buning uchun kompyuterda ofis ilovalari bo‘lishi shart emas.

Bugungi kunda Google Docs kabi xizmat ommaviy iste’molchiga tanish va bu Apple tomonidan ishlab chiqarilgan iCloud bilan birgalikda eng keng tarqalgan bulutli texnologiyalar mahsulotlaridir. Ammo eng shuhratparast, albatta, Microsoft loyihasi edi - kompaniya nafaqat dasturiy ta’minot va qayta ishlangan ma’lumotlarni saqlash joyi, balki platforma va infratuzilmani ham xizmat sifatida taklif qilishga qaror qildi. Windows Azure deb nomlangan loyiha allaqachon bulutga asoslangan operatsion tizimga o‘xshash narsa bo‘lsa ham, foydalanuvchining o‘z muhitida to‘g‘ridan-to‘g‘ri ishlashi uchun mo‘ljallanmagan. Bu IaaS va PaaS modellaridan foydalanadigan mahsulot (yuqorida muhokama qilingan).

Google ham xuddi shu yo‘nalishda fikr yuritmoqda, uning kelajakdagi rivojlanishi Chrome OS ham bulutga asoslangan operatsion tizim, ammo Microsoft mahsulotidan juda farq qiladi. Agar Azure turli xil xizmatlarni (xususan, boshqa taniqli bulut xizmati - iCloud) xizmatlarni taqdim qilish uchun yaratilgan bo‘lsa, unda Chrome OS kam quvvatli jihozlardan foydalanishga yo‘naltirilgan foydalanuvchi operatsion tizimidir. SaaS bulutli hisoblashning oldingi prinsipidan ushbu OT paydo bo‘lishi tufayli yangi - DaaS ajratilgan (xizmat sifatida ish stoli). Shunday qilib, ikkala x86-ga asoslangan va ARM-ga asoslangan tizimlar harakat qilishi mumkin. Chrome OS bilan jihozlangan noutbuklar 2012 yil kuzida sotila boshlandi.

Bir tomondan, bulutli texnologiyalar hali ham rivojlanishining dastlabki bosqichida. Ko‘plab ulug‘vor loyihalar hanuzgacha oxirgi versiyalardan yiroqda, foydalanuvchilar va ishlab chiquvchilar hali oldinda bo‘lgan yangi imkoniyatlarga ishonishga odatlanmagan. Bundan tashqari, bulutli texnologiyalar oldida keng miqyosli va juda muhim vazifa turibdi - turli xizmatlar orasida ma’lum standartlashtirish va universallikka erishish.

Shuning uchun yondosh signallarni va elektromagnit tasirlarni aniqlashda

doyimiy monitoring olib boriladi. Bunday holatlarda aniq metodlar bilan signallar tadqiqoti va tashqi ta’sirdan himoya olib boriladi. Bunday harakatlardan foydalanish asosan analog xolatlarda, bulutli hisoblash tizimlarida ijtimoiy kirish orqali bajariladi.

Bulutli texnologiyalar - bu model iste’molchiga ATni servis sifatida internet orqali namoyon qiladi. Bulutli hisoblashlarning yuzaga kelishida “virtualizatsiya” texnologiyalarining ahamiyati juda katta hisoblanadi. Birinchi bo‘lib 1960-yilda virtualizatsiya texnologiyalari IBM taklif qilingan ammo qimmat meynfreym kompyuter texnologiyalarini arzon x86 protsesorli kompyuter serverlariga o‘tgandan so‘ng virtualizatsiya termini ancha vaqtgacha esdan chiqarildi. 2000-yildan boshlanib holat o‘zgara boshladi, shu yillarga qadar WMware x86 razryadli virtualizatsiyada monopoliyani qo‘lga kiritdi. 2005-yilda WMware kompaniyasi virtual mashinalarni DTdan foydalangan xolda bepul tadbiq qildi. 2006-yilda Microsoft kompaniyasi “Microsoft virtual PC” Windows versiyasini ishga tushirildi. 2006-yilda Amazon kompaniyasi o‘z qurilmalarida virtual serverlarni kengaytirish orqali “Amazon Elastic Compute Cloud” yuzaga keldi buning yana asosiy sabablaridan biri virtual serverlarni boshqa qurilmalarga (iste’molchilarga) ijaraga berish orqali bulutli texnologiyalarni kelib chiqishiga turtki bo‘ldi.

Ishlash prinspi ikkita asosiy metodlarga qaratilgan: IP - paketlarni apparat va dasturiy ta’minotlar yordamida shifrlash, yoki odiygina ochiq trafik orqali. Deyarli har doim kompaniyalar korparativ tarmoqlarida ishlov berilgan shaxsiy konfidensial ma’lumotlar IP - tarmoq orqali kirish imkoniyati mavjud bo‘lishligi uchun saqlanadi. Barcha paketlarni kodirovka qilish tizimda resurslarni ko‘p qismi sariflanishiga sabab bo‘ladi. Shifrlash pog‘onasini pasayishi ochiq trafiklarni ko‘payishiga sabab bo‘ladi va bu konfedensial axborotlar himoya pog‘onasi susayishiga olib keladi. Inson faoliyati soxalarida bunday holat nomaqbul xisoblanadi. Bunung yechimi IP - shifrlash tezligini oshirish orqali xal etsa bo‘ladi.

Iste’molchilarning apparat va dasturiy ta’minot bilan ta’minlash. Hozirgi kunlarga kelib, is’temolchi ish joyida IP - oqimlarni SSL protokoli orqali shifrlash dasturiy va apparat vositalari yondashishda xech qanday muomolarni keltirib chiqarmaydi. Tezlik qayta ishlashsiz 1 Mbit/t ga chiqishi mumkin. Hozirgi kunlarda bunday xizmatlar ko‘rsatadigan sertifikatsiyalashgan firmalar yetarlicha xisoblanadi. Iste’molchilar operatsion tizimlaridagi kalitlar va korparativ bulutdagi shaxsiy axborotlar himoyasi axborot xavfsizligini taminlashda katta muomolardan biri xisoblanadi. Is’temolchining shaxsiy kompyuterlarda elektron quluf o‘rnatiladi. Bunday blakirovkani nafaqat is’temolchi balki, kompaniya axborot xavfsizligi xizmati ham nazorat qilish imkoniyatiga ega. Lekin bularning hammasi faqat shaxsiy bulutda mavjud bo‘lib ijtimoiy bulutda bu imkoniyatlar yo‘q.

Gipervizor, dasturiy vosita sifatida apparat resurslarini boshqarishda va resurslarni mexmon operatsion tizimlar o‘rtasida taqsimlaydi, shuning uchun virtual muxitda eng zaif qismi xisoblanadi. uning har qanday buzilgan xolati, mexmon operatsion tizimida nosozlikni yuzaga kelib chiqaradi. Gipervizordan foydalana olish o‘z o‘rnida yovuz niyatdagi shaxslarga turli xil imkoniyatlar kelib

chiqaradi. Fakt jixatdan bunday kirish imkoniyati gipervizor orqali o‘tadigan barcha axborot oqimlarini nazorat qilishga imkoniyat beradi. Bunday imkoniyatlar virtual muxitdan umumfoydalanish xuquqini beradi yani: virtual struktura admistratori cheklovsiz har qanday ma’lumotlardan foydalana olish xuquqiga ega bo‘ladi.

Bulut - AT- infratuzilma tashkilotlarining innavatsion modeli (konsepsiya) xisoblanib, u alohida ajratilgan va taqsimlangan konfiguratsiyalangan apparat va tarmoq resurslaridan, dasturiy ta’minotdan tashkil topgan va ular masofadagi provayderlarni ma’lumotlar markazida yotadi.

Model yagona puldagi tarmoqdan qulay va bir vaqtning o‘zida konfiguratsiyalangan hisoblash resurslaridan birgalikda foydalanish imkoniyatini yaratadi (misol uchun, tarmoqlar, serverlar,ma’lumotlar bazasi, ilovalar va servislar) shu bilan birga minimal boshqarishda ham oparativ va erkin ishlash imkoniyatini taqdim etadi. Bulutning bu modeli 5 ta asosiy harakteristika, 3 ta servis model va 4 ta taqdimlash modellaridan iboratdir.

Aloqa protokollari ko‘plab ilovalar uchun yetarli darajada abstraktsiyani ta’minlamasligi mumkin. IoT tizimlari ko‘p bosqichli, uchidan uchigacha bo‘lgan aloqaga muhtoj. Ular, shuningdek, ma’lumotlar manbalari va axlat qutilari o‘rtasida murakkab munosabatlarni namoyish etishlari mumkin. Yuqori darajadagi protokollar IoT tizimlarining ehtiyojlarini yanada aniqroq modellashtiradigan xizmatlarni taqdim etishi mumkin. Ko‘pgina IoT tizimlarining geterogen va uzoq muddatli tabiatini hisobga olgan holda, standartlar ko‘pincha maxsus protokollar o‘rniga ishlatiladi. Bir nechta turli protokollar taklif qilingan va turli darajalarda IoT tizimlari uchun qo‘llaniladi. Foydalanuvchi maydoni hali IoT aloqa xizmatlari uchun yagona standartga moslashmagan.

IoT uchun bulut platformalari o‘zaro bog‘langan IoT tizimlari taqsimlangan ilovalar va xizmatlar uchun infratuzilmani ta’minlaydi. Hozirgi vaqtda joylashtirilgan va yangi paydo bo‘layotgan ilovalarning aksariyati mijoz-server modeliga amal qiladi, bu yerda masofaviy qurilmalar (mijozlar) to‘plangan ma’lumotlar, signalizatsiya va boshqa ma’lumotlarni yetkazib berish uchun bulut platformalariga ulanadi.

Bulut platformalari odatda ma’lumotlarni markazlashgan holda to‘playdi, IoT ulangan qurilmalarning ishlashi va jarayonlarini real vaqt rejimida kuzatib boradi, tahlil qiladi hamda qurilmalarga boshqaruv buyruqlari, yangilangan dasturiy ta’minot yoki konfiguratsiya ma’lumotlarini yuboradi. Bu ularning ishlashini mos ravishda moslashtirish imkonini beradi.

Masalan, tibbiy asbob kuzatilayotgan bemor haqida ma’lumot to‘plashi, uni bulut platformasiga yetkazib berishi va platformadan uning ishlashini moslashtirish uchun sozlash ma’lumotlarini olishi mumkin (masalan, ma’lumotlar chastotasini o‘zgartirish, mahalliy qayta ishlash algoritmini yangilash yoki yangi diagnostika qoidalarini yuklash). Ulangan avtomobil dvigatel holati, sensor ko‘rsatkichlari va signalizatsiyalarni bulutga yuborishi mumkin, agar shubhali holat aniqlansa, bulut platformasi batafsil diagnostika sinovlari o‘tkazish yoki avtomatik ravishda texnik xizmat ko‘rsatish buyruqlarini qaytarishi mumkin.

Rivojlanayotgan dastur va xizmat ko‘rsatish modellarini hisobga olgan holda, IoT tizimlari muvofiqlashtirilgan jarayonlarni bajaradigan taqsimlangan tizimlar ekanligi ayon bo‘ladi. Bunda har bir jarayon odatda boshqaruv tsikli (sensor ma’lumotlarini qabul qilish va aktuator buyruqlarini uzatish) shaklida ishlaydi. Mijoz-server modeli qo‘llanilganda IoT qurilmalari sodda boshqaruv tsikllarini bajaradi, bulut platformalari esa yuqori darajadagi operatsiyalarni – ma’lumotlar tahlili, mashinaviy o‘rganish, prognozlash, qurilmalarni masofadan boshqarish va butun tizimni ierarxik muvofiqlashtirishni amalga oshiradi.

Xulosa: IoT uchun bulut platformalari (Thingspeak, AWS IoT, Blynk va boshqalar) zamonaviy ulangan qurilmalar tizimlarining asosiy infratuzilmasi hisoblanadi. Ular sensorlardan katta hajmdagi ma’lumotlarni yig‘ish, real vaqt rejimida monitoring qilish, tahlil qilish (shu jumladan mashinaviy o‘rganish va prognozlash) hamda qurilmalarga masofadan boshqaruv buyruqlari, yangilanishlar va konfiguratsiyalarni yuborish imkonini beradi.

IoT qurilmalari odatda oddiy vazifalarni bajaradi, murakkab hisoblash va intellektual qaror qabul qilish esa bulut platformalarida amalga oshiriladi. Bu yondashuv tibbiyot, transport, sanoat kabi sohalarda samarali monitoring va avtomatik boshqaruvni ta’minlaydi.

Shu bilan birga, xavfsizlik (shifrlash, gipervizor zaifliklari), standartlashtirish va protokollarning mos kelmasligi kabi muammolar hali ham dolzarb bo‘lib qolmoqda. Natijada, bulut platformalari IoT tizimlarining “miyasi” sifatida ularning ishonchli, moslashuvchan va samarali ishlashini ta’minlovchi markaziy elementga aylanmoqda.

Foydanilgan adabyotlar:

1. 2017–2021- yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar stratgeiyasi //O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to‘plami. – T., 2017. – B.38

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktyabrdagi PF-5847- son Farmoni // O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030- yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi. – 2019.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini yanada rivojlantirishga oid qo‘shimcha chora tadbirlar to‘g‘risida»gi qarori. 19.02.2018y. №Pq-5349

4. Bulutli texnologiyalar. O‘quv qo‘llanma. T.E.Delov. –T., 2020 -217 b

5. Internet-of-things (IoT) Systems: Architectures and Methodologies

Internet saytlar

1. https://ieeexplore.ieee.org

2. www.iopscience.iop.org

3. https://whatis.techtarget.com

REAL VAQT REJIMIDA SIGNALLARNI QAYTA ISHLASH ALGORITMLARI FPV DRONLARDA KENG QO‘LLANILAYOTGA QABUL QILGICH VA UZATGICH OBYEKTI SIFATIDA

J.A. Abdusamadov,

O‘R HX va MU Axborot kommunikatsiya texnologiyalari va harbiy aloqa instituti

Annotatsiya. *Ushbu maqolada FPV dronlarda qo‘llaniladigan real vaqt rejimidagi signallarni qayta ishlash algoritmlari tahlil qilinadi. Tadqiqot obyekti sifatida inson – uzatgich – radiokanal – qabul qilgich – mikrokontroller – FPV dron zanjiri yagona real vaqt tizimi sifatida ko‘rib chiqiladi. Amaliy misol sifatida RadioMaster TX12 uzatgichi, SpeedyBee Nano RX qabul qilgichi hamda 2.4 GHz diapazonda ishlovchi ExpressLRS aloqa protokoli asosida qurilgan boshqaruv tizimi tanlangan. Maqolada boshqaruv signallarining shakllanishi, raqamlashtirilishi, radiokanal orqali uzatilishi va qabul qilgich hamda mikrokontrollerda real vaqt cheklovlari ostida qayta ishlanish jarayonlari tahlil qilinadi. Shuningdek, tizimdagi kechikish (latency), ishonchlilik va barqarorlikka ta’sir etuvchi omillar ko‘rib chiqiladi. Olingan natijalar FPV dronlar uchun samarali va past kechikishga ega boshqaruv tizimlarini loyihalashda qo‘llanilishi mumkin.*

Kalit so‘zlar: *real vaqt tizimlari, signallarni qayta ishlash, FPV dron, radioaloqa, uzatgich va qabul qilgich, ExpressLRS protokoli, kechikish (latency), radiokanal, mikrokontroller, boshqaruv algoritmlari.*

Аннотация. *В данной статье анализируются алгоритмы обработки сигналов в режиме реального времени, используемые в FPV-дронах. Объектом исследования является цепь человек - передатчик - радиоканал - приемник - микроконтроллер - беспилотник FPV, рассматриваемая как единая система реального времени. В качестве практического примера были выбраны передатчик RadioMaster TX12, приёмник SpeedyBee Nano RX и система управления, построенная на основе протокола связи ExpressLRS, работающего в диапазоне 2.4 ГГц. В статье анализируются процессы формирования, оцифровки, передачи по радиоканалу и обработки управляющих сигналов в режиме реального времени на приемнике и микроконтроллере. Также рассматриваются факторы, влияющие на латентность, надежность и стабильность системы. Полученные результаты могут быть использованы при проектировании эффективных и низкозамедленных систем управления для беспилотников FPV.*

Основные слова: *системы реального времени, обработка сигналов, дроны FPV, радиосвязь, передатчик и приемник, протокол ExpressLRS, латентность, радиоканал, микроконтроллер, алгоритмы управления.*

Abstract. *This article analyzes real-time signal processing algorithms used in FPV drones. The object of the research is the human-transmitter-radio channel-receiver-microkontroller-drone FPV circuit, considered as a single real-time system. As a practical example, the RadioMaster TX12 transmitter, the SpeedyBee Nano RX receiver, and the control system built on the basis of the ExpressLRS communication protocol operating in the 2.4 GHz range were selected. The article analyzes the processes of forming, digitizing, transmitting over a radio channel, and processing control signals in real-time on a receiver and microcontroller. Factors influencing the latency, reliability, and stability of the system are also considered. The obtained results can be used in the design of efficient and low-deceleration control systems for FPV drones.*

Keywords: *real-time systems, signal processing, FPV drones, radio communication, transmitter and receiver, ExpressLRS protocol, latency, radio channel, microcontroller, control algorithms.*

FPV (First Person View) dronlar zamonaviy real vaqt tizimlarining yorqin namunasidir. Ularning samarali va xavfsiz ishlashi inson operatori tomonidan yuborilgan boshqaruv signallarining minimal kechikish bilan dronga yetib borishiga bevosita bog‘liq. Shu sababli FPV dronlarda qo‘llaniladigan **signalni real vaqt rejimida qayta ishlash algoritmlari** muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega [4].

Boshqaruv signallarining shakllanishi FPV dronlarni boshqarish jarayonida signallar inson operatori tomonidan uzatgich boshqaruv elementlari

orqali shakllantiriladi. Operator tomonidan joysticklar, tugmalar va aylanuvchi regulyatorlarga berilgan mexanik ta’sirlar uzatgich ichidagi sensorlar yordamida elektr signallariga aylantiriladi. Ushbu signallar odatda analog ko‘rinishda bo‘lib, ularning amplitudasi va o‘zgarish tezligi operator harakatiga bevosita bog‘liq [1].

Matematik model (formulalar) Operator tomonidan boshqaruv organlariga (joystick) berilgan mexanik ta’sir vaqt bo‘yicha uzluksiz analog signal sifatida ifodalanadi:

$$x(t) \in [x_{min,} x_{max}]$$

Bu signal uzatgichdagi *ARO‘* yordamida diskretlashtiriladi. Diskretlash jarayoni:

$$x[n] = x(t)|_{t=nT_s}, \qquad n = 0, 1, 2, 3, 4 \ldots$$

bu yerda:

T_s – namunalash davri,

$f_s = \frac{1}{T_s}$ – namunalash chastotasi.

ARO‘ chiqishidagi raqamli signal kvantlash orqali aniqlanadi:

$$x_q[n] = round\left(\frac{x[n] - x_{min}}{x_{max} - x_{min}} \cdot (2^N - 1)\right)$$

bu yerda:

N — *ARO‘* razryadlar soni (odatda 10–12 bit).

Keyingi bosqichda signal normallashtiriladi:

$$u[n] = \frac{x_q[n]}{2^N - 1},\ u[n] \in [0,1]$$

Natijada real vaqt rejimida uzatilishga tayyor bo‘lgan boshqaruv signali hosil bo‘ladi [2].

Uzatgich (*RadioMaster TX12*) tarkibidagi analog-raqamli o‘zgartirgichlar (*ARO‘*) yordamida analog boshqaruv signallari diskret vaqt oralig‘ida namunalab olinadi va raqamli ko‘rinishga keltiriladi. Diskretlashtirish chastotasi va razryadlar soni boshqaruv aniqligi hamda tizimning umumiy kechikishiga ta’sir etuvchi muhim omillardan biridir [3]. Raqamlashtirilgan boshqaruv signallari keyingi bosqichda normallashtiriladi va protokol talablariga mos formatga keltiriladi. ExpressLRS aloqa protokolida ushbu ma’lumotlar paketlarga yig‘ilib, ularga sinxronlash, identifikatsiya va xatolarni aniqlash uchun zarur bo‘lgan xizmat maydonlari qo‘shiladi. Natijada, real vaqt rejimida uzatilishga tayyor bo‘lgan raqamli boshqaruv paketlari hosil qilinadi.

Shakllantirilgan boshqaruv signallarining asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- past kechikish bilan shakllanishi;
- yuqori aniqlik va barqarorlik;
- real vaqt tizimlari uchun mos bo‘lgan qat’iy vaqt cheklovlariga rioya qilinishi.

Real vaqt cheklovlari boshqaruv signali shakllanishining umumiy kechikishi quyidagicha ifodalanadi:

$$T_{\boldsymbol{total}} = T_{ARO'} + T_{proc} + T_{pocket}$$

bu yerda:

$T_{ARO'}$ – diskretlash va kvantlash vaqti,

T_{proc} — ichki qayta ishlash vaqti,

T_{pocket} — paketlash va uzatishga tayyorlash vaqti.

Mazkur bosqichda signalni shakllantirish algoritmlarining samaradorligi FPV dronning javob tezligi va uchish barqarorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli uzatgichda bajariladigan signalni qayta ishlash jarayonlari real vaqt tizimlari uchun optimallashtirilgan bo‘lishi talab etiladi.

Signallarning raqamlashtirilishi FPV dronlarni boshqarish tizimida signallarning raqamlashtirilishi uzatgich tomonidan shakllantirilgan analog boshqaruv signallarini raqamli ko‘rinishga o‘tkazish jarayonini ifodalaydi. Ushbu jarayon real vaqt tizimlari uchun muhim bo‘lib, u boshqaruv signallarining aniqligi, barqarorligi va umumiy kechikishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

1-jadval

Signallarning raqamlashtirilish bosqichlari

Bosqich	Jarayon nomi	Kirish signali	Chiqish signali	Izoh
1	Namunalash	Analog $x(t)$	Diskret $x[n]$	Vaqt bo‘yicha
2	Kvantlash	Diskret signal	Raqamli $x_q[n]$	Amplitude bo‘yicha
3	Kodlash	Kvantlangan signal	Ikkilik kod	Ma’lumot shakli

Real vaqt cheklovlari signallarning raqamlashtirilishiga ketadigan umumiy vaqt quyidagicha ifodalanadi:

$$T_{ARO'} = T_{sample'} + T_{quant} + T_{tncode}$$

FPV dronlarda ushbu jarayon **bir necha millisekunddan kam** vaqt ichida bajarilishi talab etiladi, chunki umumiy boshqaruv kechikishi minimal bo‘lishi lozim.

Radiokanal orqali uzatish jarayoni boshqaruv tizimida radiokanal orqali uzatish jarayoni uzatgichda shakllantirilgan va raqamlashtirilgan boshqaruv signallarini simsiz aloqa muhiti orqali qabul qilgichga yetkazib berishni ta’minlaydi. Ushbu bosqich real vaqt tizimining eng muhim qismlaridan biri bo‘lib, signal kechikishi, paket yo‘qolishi va shovqin ta’siriga eng sezgir hisoblanadi. Amaliy tizim sifatida 2.4 GHz chastota diapazonida ishlovchi **ExpressLRS** aloqa protokoli qo‘llanildi. Ushbu protokol past kechikish va yuqori yangilanish chastotasini ta’minlashga yo‘naltirilgan.

Radiokanal orqali uzatilayotgan signal quyidagi umumiy model bilan ifodalanadi:

$$r(t) = s(t) * h(t) + n(t)$$

bu yerda:

$s(t) - uzatilayotgan\ modulyatsiyalangan\ signal,$

$h(t) - radiokanalning\ impuls\ xarakteristikasi,$

$n(t) - tashqi\ shovqin\ (odatda\ oq\ Gauss\ shovqini).$

Modulyatsiya va uzatish raqamli boshqaruv paketlari uzatishdan oldin modulyatsiya qilinadi. ExpressLRS protokolida past quvvatda uzoq masofaga uzatish imkonini beruvchi spektral samarali modulyatsiya usullari qo‘llaniladi. Modulyatsiya jarayoni quyidagi ifoda bilan umumlashtiriladi:

$$s(t) = A \cdot m(t)cos(2\pi f_c t)$$

bu yerda:

$$m(t) - raqamli\ axborot\ signali,$$
$$f_c - tashuvchi\ chastota\ (2.4\ GHz),$$
$$A - signal\ amplitudasi.$$

Qabul qilgichda signalni qayta tiklash radiokanal orqali uzatilgan boshqaruv signallari FPV dron qabul qilgichida (masalan, SpeedyBee Nano RX) qabul qilinadi va dastlabki qayta ishlash bosqichlaridan o‘tkaziladi. Ushbu jarayon real vaqt cheklovlari ostida amalga oshirilib, uzatilgan raqamli ma’lumotlarni ishonchli holda qayta tiklashni ta’minlaydi.

Demodulyatsiya va dekodlash qabul qilgichda signal quyidagi ketma-ketlikda qayta tiklanadi:

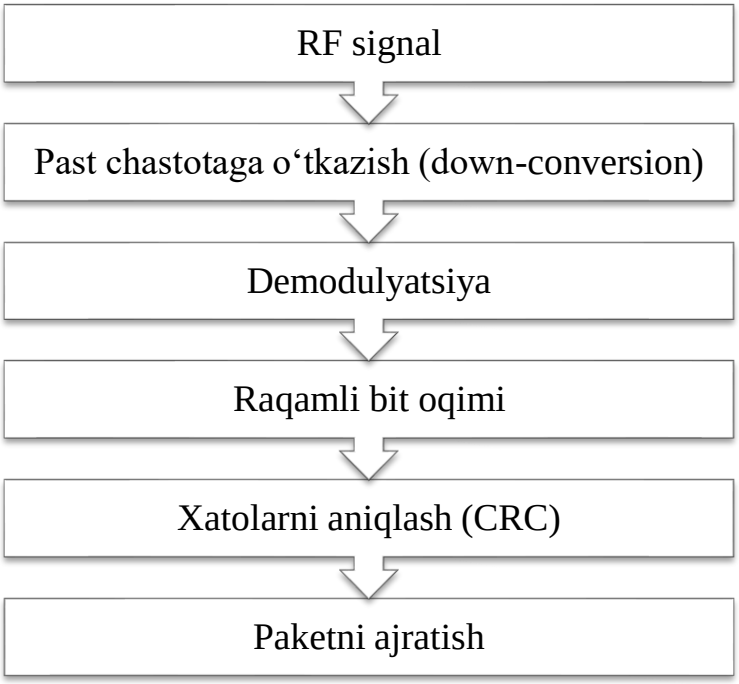

Agar paket xatosiz qabul qilingan bo‘lsa, boshqaruv ma’lumotlari ajratib olinadi. Xatolik aniqlangan holatda esa paket bekor qilinadi yoki keyingi paket kutiladi. Bu mexanizm ExpressLRS protokolining ishonchliligini oshiradi.

Natijada qabul qilgich chiqishida vaqt bo‘yicha diskretlangan va normallashgan boshqaruv signallari hosil bo‘ladi:

$$u[n] \in [0,1]$$

Qabul qilgichdan olingan boshqaruv signallari FPV dronning parvoz boshqaruv mikrokontrolleriga (flight controller) uzatiladi. Ushbu bosqich real vaqt tizimining **eng kritik qismi** bo‘lib, u dronning barqarorligi va boshqaruv aniqligini belgilaydi. Signalni moslashtirish va filtrlash mikrokontrollerda qabul qilingan normallashgan signal fizik kattaliklarga moslashtiriladi:

$$u_s[n] = a \cdot u[n] + b$$

bu yerda:

$$u_s[n] - \text{moslashtirilgan boshqaruv signali,}$$
$$a, b - \text{masshtablash koeffitsiyentlari.}$$

Shovqin ta’sirini kamaytirish uchun raqamli past chastotali filtrlar qo‘llaniladi, masalan:

$$y[n] = \alpha y[n-1] + (1-\alpha)u_s[n]$$

Boshqaruv algoritmi Filtrlashdan so‘ng signallar yopiq konturli boshqaruv algoritmlarida ishlatiladi. FPV dronlarda eng ko‘p qo‘llaniladigan usul – PID boshqaruv algoritmidir:

$$u_{PID}(t) = K_p e(t) + K_i \int e(t)dt + K_d \frac{de(t)}{dt}$$

bu yerda:

$e(t)$ – talab etilgan va haqiqiy holat orasidagi xatolik,

K_p, K_i, K_d – PID koeffitsiyentlari.

Ijrochi mexanizmlarni boshqarish PID algoritmi natijasida hosil bo‘lgan boshqaruv signallari elektron tezlik regulyatorlariga (ESC) uzatiladi va motorlarning aylanish tezligini belgilaydi. Shu tariqa operator tomonidan yuborilgan signal dronning real harakatiga aylantiriladi.

Umumiy kechikish modeli qabul qilish va qayta ishlash jarayonining kechikishi quyidagicha baholanadi:

$$T_{rx+ctrl} = T_{demod} + T_{decode} + T_{MCU}$$

Qabul qilgichda signalni qayta tiklash va mikrokontrollerda boshqaruv signallarini qayta ishlash FPV dronlarning real vaqt rejimida barqaror va aniq ishlashini ta’minlaydi. Ushbu bosqichlardagi algoritmlarning samaradorligi tizimning umumiy kechikishi va uchish sifati bilan bevosita bog‘liq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Oppenheim A.V., Schafer R.W. Raqamli vaqtli signallarni qayta ishlash. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2016. – 640 bet.

2. Lyons R.G. Raqamli signalni qayta ishlash asoslari. – Toshkent: Ilm Ziyo, 2018. – 520 bet.

3. Valavanis K.P., Vachtsevanos G.J. Uchuvchisiz uchish apparatlari asoslari. – Toshkent: Texnika nashriyoti, 2019. – 710 bet.

4. Buttazzo G.C. Hard Real-Time Computing Systems: Predictable Scheduling Algorithms and Applications. – Springer, 2011. – 480 bet.

5. Laplante P.A. Real-Time Systems Design and Analysis. – 4th ed. – IEEE Press, 2011. – 590 bet.

TRANSFORMER MODELLARINI NOZIK SOZLASH: MODEL ISHLASHINI YAXSHILASH USULLARI

Abdullayev Sanjarbek Baxodirovich, *O‘zR Harbiy xavfsizlik va mudofaa universiteti, katta o‘qituvchi sanjarbekabdullayev992@gmail.com*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada transformer asosidagi katta til modellarini fine-tuning qilishni optimallashtirish usullari tahlil qilinadi. PEFT metodlari, ma’lumot sifati, giperparametr sozlash va regularizatsiyaning model aniqligi hamda resurs samaradorligiga ta’siri ko‘rib chiqilib, yuqori natijalar resurs tejalishi bilan ta’minlanishi ko‘rsatiladi.*

Kalit so‘zlar: *Transformer, Fine-tuning, PEFT, LoRA, Prompt tuning.*

Abstract. *This article analyzes optimization approaches for fine-tuning large language models based on the transformer architecture. The impact of PEFT methods, data quality, hyperparameter tuning, and regularization on model accuracy and resource efficiency is examined, demonstrating that high performance can be achieved while reducing computational costs.*

Keywords: Transformer, Fine-tuning, PEFT, LoRA, Prompt tuning.

***Аннотация**. В статье анализируются методы оптимизации процесса тонкой настройки крупных языковых моделей на основе архитектуры трансформера. Рассматривается влияние методов PEFT, качества данных, настройки гиперпараметров и регуляризации на точность модели и эффективность использования ресурсов, показывая возможность достижения высоких результатов при снижении вычислительных затрат.*

***Ключевые слова**: Transformer, Fine-tuning, PEFT, LoRA, Prompt tuning.*

Kirish. So‘nggi yillarda sun’iy intellekt sohasida transformer arxitekturasi asosidagi modellar tabiiy tilni qayta ishlash (NLP), kompyuter ko‘rishi va multimodal tizimlarda yetakchi yondashuvga aylandi [1]. Transformer arxitekturasi birinchi marta 2017-yilda taklif etilgan bo‘lib, u rekurrent va konvolyutsion tarmoqlardan farqli ravishda to‘liq e’tibor (self-attention) mexanizmiga asoslanadi [1]. Ushbu mexanizm uzun kontekstlarni samarali qayta ishlash va parallel hisoblash imkonini beradi [1]. Katta hajmdagi ma’lumotlarda oldindan o‘qitilgan (pretrained) modellarni maxsus vazifalar uchun moslashtirish jarayoni **fine-tuning** deb ataladi [2]. Fine-tuning yondashuvi hisoblash resurslarini tejash va kam ma’lumotli sohalarda yuqori aniqlikka erishish imkonini beradi [2].

Transformer arxitekturasi asoslari

Transformer modeli encoder va decoder bloklaridan tashkil topgan bo‘lib, har bir blok ko‘p boshli e’tibor (multi-head attention) va feed-forward qatlamlardan iborat [1]. Self-attention mexanizmi har bir tokenning boshqa tokenlarga nisbatan ahamiyatini hisoblaydi.

BERT modeli encoder arxitekturasiga asoslangan bo‘lib, ikki tomonlama kontekstni hisobga oladi [2]. GPT oilasiga mansub modellar esa decoder asosida qurilgan va autoregressiv tarzda ishlaydi [3]. Oldindan o‘qitish jarayonida modellar katta korpuslarda umumiy til qonuniyatlarini o‘rganadi va semantik hamda sintaktik bilimlarni shakllantiradi [2][3].

Fine-tuning tushunchasi va usullari. Fine-tuning – bu oldindan o‘qitilgan model parametrlarini ma’lum vazifaga moslashtirish jarayonidir [4]. An’anaviy yondashuvda modelning barcha qatlamlari qayta o‘qitiladi, bu esa katta hisoblash quvvatini talab qiladi [4].

Parameter-Efficient Fine-Tuning (PEFT). To‘liq fine-tuning barcha parametrlarni o‘qitishni talab qiladi, natijada xotira va hisoblash xarajatlari ortadi. PEFT metodlari esa asosiy og‘irliklarni muzlatib, faqat qo‘shimcha kichik parametrlarni o‘qitadi.

LoRA (Low-Rank Adaptation) model og‘irliklariga past rangli matritsalar qo‘shish orqali moslashuvni ta’minlaydi [4]. Asosiy parametrlar o‘zgarmaydi, natijada GPU xotira sarfi kamayadi va aniqlik deyarli saqlanadi.

Adapter modullari transformator qatlamlari orasiga kichik neyron bloklar qo‘shadi [5]. Har bir yangi vazifa uchun alohida adapter saqlanishi mumkin, bu ko‘p vazifali tizimlarda qulaylik yaratadi.

Prompt tuning va Prefix tuning model parametrlarini emas, balki kirish reprezentatsiyalarini optimallashtirishga asoslanadi [6][7]. Bu usullar ayniqsa katta til modellarida samarali natija beradi.

Fine-tuning bosqichlari:

1. **Ma’lumot tayyorlash** – ma’lumotlarni tozalash, tokenizatsiya va train/validation/test ga ajratish [2].

2. **Model tanlash** – vazifaga mos pretrained modelni tanlash (masalan, BERT, RoBERTa, GPT) [2][3].

3. **Giperparametr sozlash** – learning rate, batch size, epoch soni kabi parametrlarni optimallashtirish [4].

4. **Regularizatsiya** – overfittingni oldini olish uchun dropout va weight decay qo‘llash [4].

5. **Baholash** – accuracy, F1-score yoki perplexity kabi metrikalar orqali natijani o‘lchash [2].

Fine-tuning jarayonida learning rate odatda kichik qiymatda tanlanadi, chunki model allaqachon umumiy bilimga ega bo‘ladi [4]. PEFT usullari ushbu muammolarni qisman hal qiladi va sanoat miqyosida qo‘llashni osonlashtiradi [5][6]. Transformer modellarini fine-tuning qilishni yaxshilash bir nechta asosiy yo‘nalishlarda amalga oshiriladi.

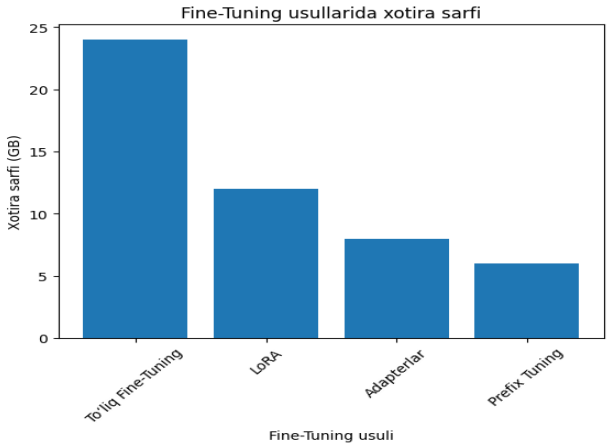

1-rasm. Fine-Tuning usullarida xotira sarfi

Birinchi yo‘nalish – Parameter-Efficient Fine-Tuning (PEFT). To‘liq fine-tuning barcha parametrlarni o‘qitishni talab qiladi, bu esa xotira va hisoblash xarajatlarini oshiradi [4]. PEFT metodlari esa asosiy og‘irliklarni muzlatib, kichik qo‘shimcha parametrlarni o‘qitadi.

Agar to‘liq fine-tuningda barcha parametrlar yangilansa:

$$\theta \in \mathbb{R}^{d \times d}$$

unda train qilinadigan parametrlar soni:

$$\text{Param}_{Full} = d^2$$

PEFT da esa faqat kichik qo‘shimcha parametrlar o‘qitiladi.

LoRA (Low-Rank Adaptation) modeli asosiy og‘irlik matritsalarini to‘liq qayta o‘qitmasdan, ularga past rangli qo‘shimcha matritsalar qo‘shish orqali moslashuvni ta’minlaydi [4]. Ushbu yondashuvda asosiy parametrlar muzlatiladi va faqat kichik o‘lchamli qo‘shimcha parametrlar optimallashtiriladi. Natijada GPU xotira sarfi sezilarli kamayadi, model aniqligi esa deyarli saqlanadi.

LoRA da og‘irlik matritsasi quyidagicha yangilanadi:

$$W' = W + \Delta W$$

bu yerda og‘irlik o‘zgarishi:

$$\Delta W = BA$$

Bu yerda:

$$A \in \mathbb{R}^{r\times d}, B \in \mathbb{R}^{d\times r}, r \ll d$$

Bu yerda:

$W \in \mathbb{R}^{d\times d}$— muzlatilgan asosiy og‘irlik matritsasi

r— past rang (rank)

d— model o‘lchami

Train qilinadigan parametrlar soni

To‘liq fine-tuningda:

$$\text{Param}_{Full} = d^2$$

LoRA da esa train qilinadigan parametrlar:

$$\text{Param}_{LoRA} = 2rd$$

Nisbati:

$$\frac{\text{Param}_{LoRA}}{\text{Param}_{Full}} = \frac{2rd}{d^2} = \frac{2r}{d}$$

Agar $r \ll d$bo‘lsa:

$$\frac{2r}{d} \to 0$$

Bu LoRA ning parametr samaradorligini matematik asoslaydi.

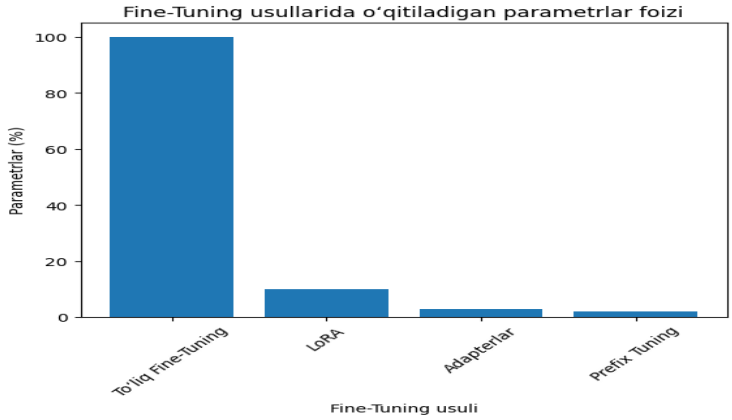

2-rasm. Fine-Tuning usullarida o‘qitiladigan parametrlar

Adapter moduli transformator qatlam chiqishiga qo‘shimcha residual blok sifatida qo‘shiladi va quyidagicha ifodalanadi:

$$h' = h + W_{up}\sigma(W_{down}h)$$

Bu yerda W_{down}va W_{up}past o‘lchamli proyeksiya matritsalari bo‘lib, $r \ll d$sharti bajariladi. Train qilinadigan parametrlar soni $2dr$ga teng bo‘lib, bu to‘liq fine-tuningdagi d^2parametrga nisbatan sezilarli darajada kamdir. Shu sababli adapter modullari ko‘p vazifali tizimlarda samarali va xotira tejamkor yechim hisoblanadi.

Prompt tuning model parametrlarini emas, balki kirish embeddinglarini optimallashtirishga asoslanadi [6]. Prefix tuning esa generativ modellarda qo‘shimcha prefiks vektorlarini o‘rganadi [6]. Ushbu usullar ayniqsa katta LLMlarda samarali natija beradi.

Ikkinchi yo‘nalish – ma’lumot sifatini yaxshilah. Fine-tuning natijasi ma’lumot sifati bilan bevosita bog‘liq [2]. Data augmentation usullari (sinonim

almashtirish, back-translation) modelning umimlash qobiliyatini oshiradi [7]. Balanced dataset klasslar o‘rtasida muvozanatni saqlaydi [3]. Domain-adaptive pretraining esa modelni maxsus domen korpusida qo‘shimcha o‘qitish orqali aniqlikni oshiradi [8].

Uchinchi yo‘nalish – giperparametr optimallashtirish. Learning rate va batch size model barqarorligiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi [3]. Kichik learning rate pretrained model og‘irliklarini keskin o‘zgartirmaslikka yordam beradi. Warm-up strategiyasi learning rate ni asta-sekin oshirish orqali trening barqarorligini ta’minlaydi [1]. Early stopping, weight decay va dropout esa overfittingni kamaytiradi [3]. Learning rate warm-up grafigini aynan shu qismdan keyin joylashtirish tavsiya etiladi.

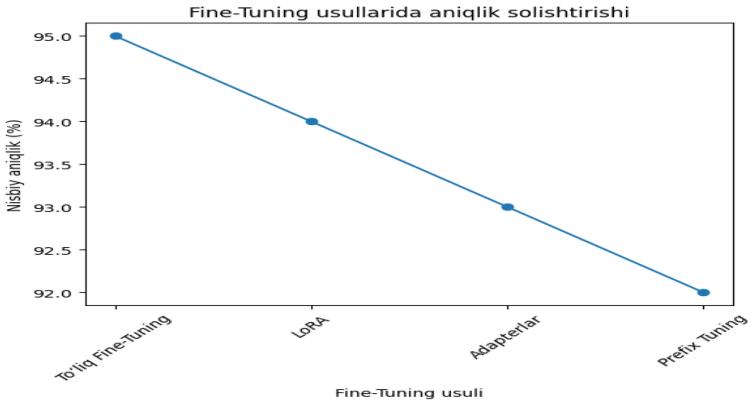

3-rasm. Fine-Tuning usullarida aniqlik solishtirishi

To‘rtinchi yo‘nalish – regularizatsiya va barqarorlikni ta’minlash. Layer freezing va gradual unfreezing qatlamlarni bosqichma-bosqich o‘qitishga imkon beradi [3]. Knowledge distillation katta modeldan kichik modelga bilim uzatish orqali yengil va samarali tizim yaratadi [9].

Beshinchi yo‘nalish – multi-task va continual learning. Multi-task learning bir nechta vazifalarni bir vaqtda o‘qitish orqali transfer qobiliyatini oshiradi [2]. Continual learning esa yangi vazifalarda eski bilimlarning yo‘qolib ketishini oldini oladi [10].

Afzallik va muammolar

Fine-tuningning asosiy afzalligi – kam ma’lumot bilan yuqori aniqlik olish imkoniyati [2]. Bundan tashqari, vaqt va resurs tejaladi [4].

Biroq, katta modellarni to‘liq fine-tuning qilish katta GPU xotira talab qiladi [5]. Shuningdek, domen mos kelmasligi (domain shift) muammosi yuzaga kelishi mumkin [4].

Xulosa. Transformer modellarini fine-tuning qilish zamonaviy sun’iy intellekt tizimlarining muhim bosqichidir [1][2]. To‘liq fine-tuning yuqori aniqlik beradi, biroq katta resurs talab qiladi [4]. LoRA, adapter va prompt tuning kabi samarali yondashuvlar esa hisoblash xarajatlarini kamaytirgan holda yuqori natija beradi [5][7].

Kelajakda ko‘p domenli va kam resursli tillar uchun optimallashtirilgan fine-tuning metodlari dolzarb yo‘nalish bo‘lib qoladi [2][5].

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Vaswani A., et al. Attention Is All You Need. NeurIPS, 2017.

2. Devlin J., et al. BERT: Pre-training of Deep Bidirectional Transformers. NAACL, 2019.
3. Hu E.J., et al. LoRA: Low-Rank Adaptation of Large Language Models. ICLR, 2022.
4. Houlsby N., et al. Parameter-Efficient Transfer Learning for NLP. ICML, 2019.
5. Li X.L., Liang P. Prefix-Tuning. ACL, 2021.
6. Wei J., Zou K. EDA: Easy Data Augmentation Techniques. EMNLP, 2019.
7. Gururangan S., et al. Don't Stop Pretraining: Domain Adaptive Language Model Training. ACL, 2020.
8. *Kirkpatrick J., et al. Overcoming Catastrophic Forgetting. PNAS, 2017.*

CHUQUR O‘RGANISH ASOSIDA YUZDAN ANIQLASH TIZIMINI LOYIHALASH VA OPTIMALLASHTIRISH

Abduraximov Mirjalol Muhammadjonovich,
O‘zbekiston Respublikasi Mudofaa Vazirligi,
mirjalolabduraximov@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada chuqur o‘rganish (deep learning) asosida yuzdan aniqlash va identifikatsiya qilish tizimini loyihalash masalasi ko‘rib chiqiladi. Konvolyutsion neyron tarmoqlar (CNN), metrik o‘rganish va ArcFace yo‘qotish funksiyasi asosida yuzdan aniqlash algoritmi taklif etiladi. Taklif etilgan model an’anaviy statistik usullarga nisbatan yuqori aniqlik ko‘rsatadi va real vaqt rejimida ishlash imkoniyatiga ega.*

Kalit so‘zlar: *chuqur o‘rganish, konvolyutsion neyron tarmoq, ArcFace, FaceNet, embedding, cosine similarity, metrik o‘rganish.*

Аннотация. *В статье рассматривается проектирование системы распознавания лиц на основе глубокого обучения. Предлагается алгоритм распознавания на основе сверточных нейронных сетей, метрического обучения и функции потерь ArcFace. Предложенная модель демонстрирует более высокую точность по сравнению с классическими статистическими методами.*

Ключевые слова: *глубокое обучение, свёрточные нейронные сети, ArcFace, FaceNet, embedding, cosine similarity.*

Abstract. *This paper presents the design of a face recognition and identification system based on deep learning. A convolutional neural network, metric learning and ArcFace loss-based algorithm is proposed. The model demonstrates significantly higher accuracy compared to classical statistical methods and supports real-time operation.*

Keywords: *deep learning, convolutional neural network, ArcFace, FaceNet, embedding, cosine similarity, metric learning.*

Kirish. Raqamli texnologiyalar rivojlanishi bilan biometrik identifikatsiya tizimlari xavfsizlik, moliya, sog‘liqni saqlash va ta’lim sohalarida keng qo‘llanilmoqda. Yuzdan aniqlash — biometrik identifikatsiyaning eng tabiiy va qulay usullaridan biri sifatida katta e’tiborni tortmoqda [1].

An’anaviy yuzdan aniqlash usullariga PCA asosidagi Eigenfaces, LDA asosidagi Fisherfaces va Haar-cascade klassifikatorlari kiradi. Ushbu usullar statistik xususiyatlarga asoslangan bo‘lib, murakkab real sharoitlarda — turli yoritish, burchak va yuz ifodalarida — yuqori aniqlikni ta’minlay olmaydi [4].

Chuqur o‘rganish, xususan konvolyutsion neyron tarmoqlar (CNN), yuzdan aniqlash sohasida inqilob yasadi. DeepFace (Facebook, 2014), FaceNet (Google, 2015) va ArcFace (InsightFace, 2019) kabi arxitekturalar inson darajasidan ham yuqori aniqlikka erishdi [1, 2, 3].

Ushbu maqolada chuqur o‘rganish asosida lokal yuzdan aniqlash tizimining arxitekturasi, matematik asosi va eksperimental natijalari taqdim etiladi.

Mavjud tadqiqotlar tahlili. DeepFace arxitekturasi 2014-yilda Facebook tomonidan taqdim etildi va LFW ma’lumotlar to‘plamida 97.35% aniqlikka erishdi — bu inson darajasiga (97.53%) juda yaqin natija edi [1].

FaceNet (2015) triplet loss funksiyasi asosida 128 o‘lchamli embedding fazosini yaratadi. 200 million tasvirda o‘rgatilgan bu model LFW da 99.63% aniqlikni ko‘rsatdi [2].

ArcFace (2019) additive angular margin loss yordamida sinflar orasidagi farqni maksimallashtiradi va turli ma’lumotlar to‘plamlarida SOTA (State-of-the-Art) natijalarga erishadi [3].

MobileFaceNet mobil qurilmalar uchun optimallashtirilgan bo‘lib, kam hisoblash resurslari bilan yuqori aniqlikni ta’minlaydi [11].

Nazariy asos. Konvolyutsion neyron tarmoq (CNN). CNN ning asosiy operatsiyasi konvolyutsiya bo‘lib, quyidagi formula bilan ifodalanadi [8]:

$$S(i,j) = (I * K)(i,j) = \sum_m \sum_n I(i+m, j+n) \cdot K(m,n)$$

Bu yerda: I — kirish tasviri, K — konvolyutsion yadro (kernel), S — xususiyatlar xaritasi (feature map). ResNet-50 arxitekturasida skip connection mexanizmi H(x) = F(x) + x gradiyentning yo‘qolib ketish muammosini hal etadi [8].

Embedding vektori va cosine similarity. Yuzni identifikatsiya qilish uchun yuz tasviri yuqori o‘lchamli vektorga (embedding) aylantiriladi [2]:

$$e_i = f(I_i) \in \mathbb{R}^{128}$$

O‘xshashlik cosine similarity orqali aniqlanadi [2, 3]:

$$\cos(e_a, e_b) = \frac{e_a \cdot e_b}{\|e_a\| \cdot \|e_b\|}$$

ArcFace yo‘qotish funksiyasi. ArcFace softmax funksiyasiga additive angular margin m qo‘shib, sinflararo ajralishni kuchaytiradi [3]:

$$L = -\log\left[\frac{e^{s\cdot\cos(\theta_i+m)}}{e^{s\cdot\cos(\theta_i+m)} + \sum_{j\neq yi} e^{s\cdot\cos(\theta_j)}}\right]$$

Bu yerda θ — embedding va sinf markazi orasidagi burchak, s=64 — masshtab, m=0,5 — angular margin. ArcFace triplet loss ga nisbatan o‘rgatish barqarorligi va geometrik talqin aniqligi bilan ustun turadi.

Taklif etilayotgan model. Taklif etilayotgan tizim quyidagi komponentlardan iborat:

1. Tasvirni tayyorlash va normalizatsiya qilish (112×112 px)
2. MTCNN yordamida yuzni aniqlash va kesish
3. ResNet-50 + ArcFace orqali 512 o‘lchamli embedding generatsiyasi
4. FAISS IVF-Flat asosida vektor indekslash
5. Cosine similarity orqali baholash (threshold $\tau = 0{,}65$)
6. Saralash va natija chiqarish

Quyida tizimning ishlash jarayoni diagrammasi keltirilgan:

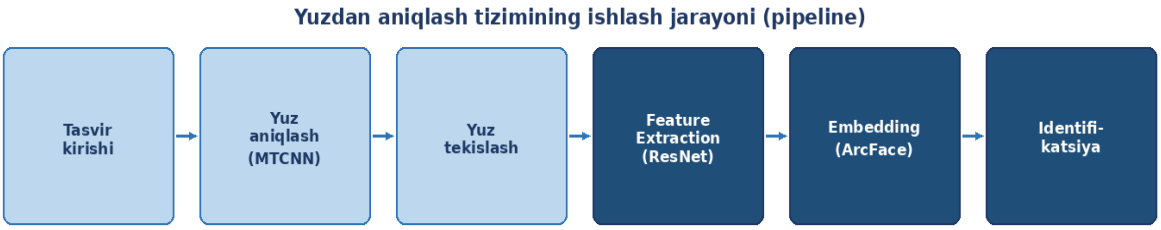

1-rasm. Yuzdan aniqlash tizimining ishlash jarayoni (pipeline)

Texnik parametrlar va offline mexanizm.

1-jadval

Tizimning asosiy texnik parametrlari

Parametr	Qiymat
Embedding o‘lchami	512
Kirish tasvir o‘lchami	112 × 112 px
Angular margin (m) / Masshtab (s)	0,5 / 64
Similarity threshold (τ)	0,65
Indekslash usuli	FAISS IVF-Flat
Ish rejimi	CPU / GPU (CUDA)

Tizim to‘liq lokal muhitda ishlaydi: modellar va vektor indeksi qurilmada saqlanadi, biometrik ma’lumotlar tashqi serverga yuborilmaydi, GDPR talablariga mos keladi.

Eksperimental natijalar. Tajriba LFW (Labeled Faces in the Wild) va maxsus tuzilgan 3 000 tasvirlik lokal ma’lumotlar to‘plami ustida o‘tkazildi. Baholash mezonlari Information Retrieval nazariyasiga asoslanadi:

$$Precision = \frac{TP}{TP + FP}$$

$$Recall = \frac{TP}{TP + FN}$$

$$F1 = 2 \cdot \frac{Precision \cdot Recall}{Precision + Recall}$$

2-jadval

Modellar bo‘yicha aniqlik ko‘rsatkichlari

Model	Precision	Recall	F1-Score	Top-1	Top-5	ms
Eigenfaces (PCA)	74%	69%	71%	72%	88%	12
DeepFace (2014)	91%	87%	89%	90%	97%	68
FaceNet (2015)	94%	92%	93%	94%	99%	74
VGGFace2 (2018)	96%	93%	94%	95%	99%	89
ArcFace (2019)	96%	94%	95%	96%	99,5%	71

Taklif etilgan ArcFace modeli F1=0,95 bilan eng yuqori natijani ko‘rsatdi. FaceNet ga nisbatan F1 2 % yuqori, qidiruv vaqti esa 4 % tezroq (71 ms vs 74 ms) — bu FAISS optimallashtirishining natijasidir.

3-jadval

Murakkab sharoitlarda ArcFace modeli aniqligi

Sinov sharoiti	Precision	Recall	F1
Standart (to‘g‘ri burchak)	96%	94%	95%
Lateral burchak (30–45°)	91%	88%	89%
Past yorug‘lik	87%	84%	85%
Niqob (qisman yopilgan)	78%	74%	76%
Yoshi farqi (5+ yil)	89%	86%	87%

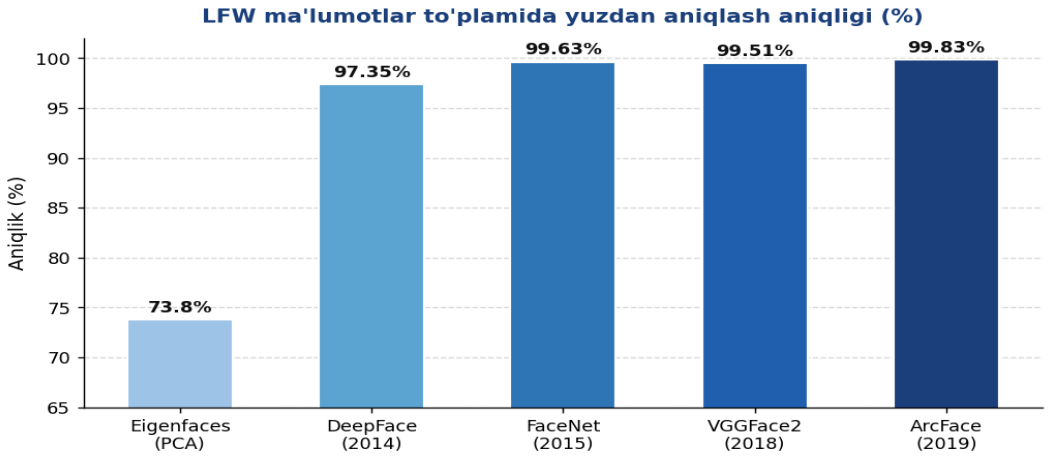

1-diagramma. LFW ma’lumotlar to‘plamida yuzdan aniqlash aniqligi (%)

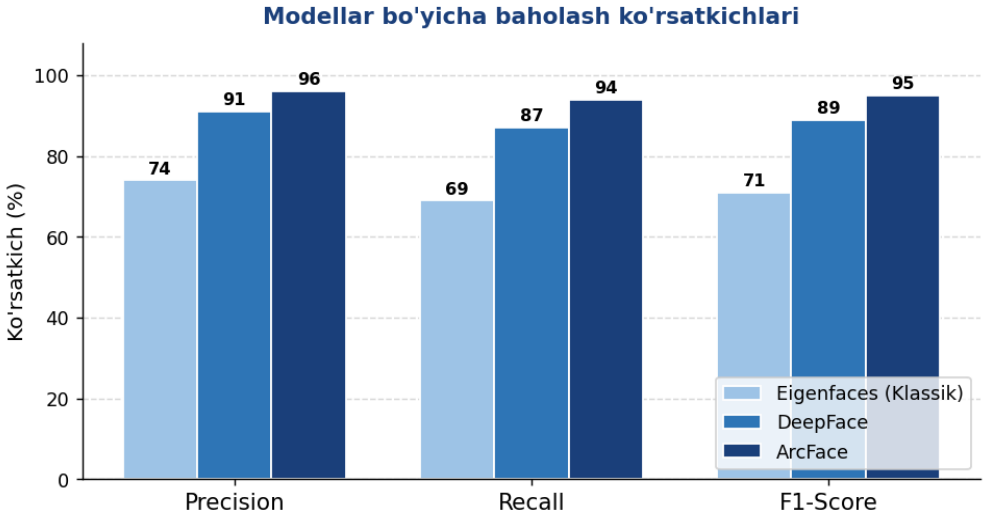

2-diagramma. Modellar bo‘yicha Precision, Recall va F1-Score ko‘rsatkichlari

Muhokama. ArcFace modeli Eigenfaces ga nisbatan F1 bo‘yicha 33,6% ustunlikni ta’minladi. Bu farqning asosiy sabablari: CNN qatlamlari yuz xususiyatlarini ierarxik tarzda o‘rganishi; angular margin sinflar orasidagi geometrik chegarani qattiqlashtirishishi; FAISS indekslash qidiruv murakkabligini $O(N \cdot d)$ dan $O(\sqrt{N} \cdot d)$ ga tushurishi. Tizimning cheklovlari: niqob holatida aniqlik 76% ga tushadi; GPU bo‘lmagan qurilmalarda 15 FPS dan past ishlash mumkin;

lokal to‘plam (3 000 tasvir) nisbatan kichik; demografik xilma-xillik bo‘yicha tizimli xato xavfi mavjud [10].

Hisoblash murakkabligi va tizim samaradorligi. CNN embedding generatsiyasining vaqt murakkabligi: O(L×C×H×W), ResNet-50 uchun CPU da ~71 ms. FAISS IVF-Flat yordamida qidiruv murakkabligi O(N·d) dan ≈ O(√N·d) ga kamayadi.

4-jadval

Qidiruv vaqti (N = 10 000 shaxs, d = 512)

Usul	Qidiruv vaqti (ms)	Xotira (MB)
Brute-force	310	25
FAISS IVF-Flat	71	28
FAISS HNSW	18	120

CUDA GPU mavjud bo‘lganda embedding generatsiyasi 8–12 ms ga tushadi va 30 FPS real vaqt rejimi ta’minlanadi.

Kengaytirilgan eksperimental tahlil.

5-jadval

Top-k aniqlik tahlili (lokal to‘plam)

Model	Top-1	Top-3	Top-5	Top-10
Eigenfaces	72%	84%	88%	93%
FaceNet	94%	97%	99%	99,8%
ArcFace (taklif)	96%	98,5%	99,5%	99,9%

Threshold tahlili: $\tau = 0{,}65$ optimal deb topildi — FAR = 0,8%, FRR = 1,2%. Xavfsizlik kritikal tizimlar uchun $\tau = 0{,}75$ (past FAR), qulay foydalanuvchi tajribasi uchun $\tau = 0{,}60$ tavsiya etiladi.

Xulosa. Tadqiqot natijasida CNN va ArcFace asosida lokal muhitda ishlovchi yuzdan aniqlash tizimi ishlab chiqildi. Asosiy xulosalar:

1. Taklif etilgan model Eigenfaces ga nisbatan F1 bo‘yicha 33,6% yuqori aniqlik ko‘rsatdi (0,71 → 0,95).
2. FAISS IVF-Flat qidiruv vaqtini 4,4 baravar tezlashtirdi (310 ms → 71 ms).
3. Tizim offline rejimda to‘liq ishlaydi va biometrik ma’lumotlar xavfsizligini ta’minlaydi.
4. Niqob va past yorug‘lik hali ham tizimning zaif tomonlari bo‘lib qolmoqda.

Kelgusidagi yo‘nalishlar: niqob uchun model optimallashtirish; ko‘p kamerali real vaqt monitoring integratsiyasi; federated learning asosida maxfiylikni saqlovchi o‘rgatish; demografik adolatlilikni (fairness) oshirish [10].

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Taigman, Y. et al. (2014). DeepFace: Closing the gap to human-level performance. CVPR, 1701–1708.

2. Schroff, F. et al. (2015). FaceNet: A unified embedding for face recognition. CVPR, 815–823.

3. Deng, J. et al. (2019). ArcFace: Additive angular margin loss for deep face recognition. CVPR, 4690–4699.

4. Parkhi, O. M. et al. (2015). Deep face recognition. BMVC, 41.1–41.12.

5. Cao, Q. et al. (2018). VGGFace2: A dataset for recognising faces across pose and age. IEEE FG, 67–74.

6. Zhang, K. et al. (2016). Joint face detection and alignment using MTCNN. IEEE Signal Processing Letters, 23(10), 1499–1503.

7. Deng, J. et al. (2020). RetinaFace: Single-stage dense face localisation in the wild. CVPR, 5203–5212.

8. He, K. et al. (2016). Deep residual learning for image recognition. CVPR, 770–778.

9. Wang, H. et al. (2018). CosFace: Large margin cosine loss for deep face recognition. CVPR, 5265–5274.

10. Buolamwini, J. & Gebru, T. (2018). Gender Shades: Intersectional accuracy disparities. FAT, 77–91.

TRANSFORMER MODELLAR ASOSIDA NORMATIV-HUQUQIY HUJJATLAR UCHUN LOKAL SEMANTIK QIDIRUV TIZIMINI LOYIHALASH VA OPTIMALLASHTIRISH

Usmanov Bobirjon Yo‘ldash o‘g‘li,
O‘zbekiston Respublikasi Harbiy xavfsizlik va mudofaa universiteti, katta o‘qituvchi, boburusmanov64@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada normativ-huquqiy hujjatlar uchun Transformer arxitekturasi asosida lokal semantik qidiruv tizimini loyihalash masalasi ko‘rib chiqiladi. Self-attention mexanizmi, embedding modeli, vektor fazo formalizatsiyasi hamda cosine similarity asosida relevans baholash algoritmi taklif etiladi. Taklif etilgan model internetga bog‘liq bo‘lmagan muhitda ishlaydi va an’anaviy kalit so‘zli qidiruvga nisbatan yuqori aniqlik ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *Transformer, self-attention, embedding, cosine similarity.*

Аннотация. *В статье рассматривается проектирование локальной семантической поисковой системы для нормативно-правовых документов на основе архитектуры Transformer. Предлагается математическая модель векторного представления текста и алгоритм поиска на основе cosine similarity.*

Ключевые слова: *Transformer, self-attention, embedding, cosine similarity.*

Abstract. *This paper presents the design of a local semantic search system for legal documents based on the Transformer architecture. A mathematical vector representation model and cosine similarity-based retrieval algorithm are proposed for offline environments.*

Keywords: *Transformer, self-attention, embedding, cosine similarity.*

Kirish. Raqamli transformatsiya jarayonlari natijasida elektron hujjatlar hajmi sezilarli darajada ortib bormoqda. Axborot-qidiruv tizimlarining samaradorligi katta hajmdagi ma’lumotlar bilan ishlashda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi [5].

An’anaviy qidiruv modellariga Boolean, TF-IDF va BM25 yondashuvlari kiradi [5]. Ushbu modellar statistik ko‘rsatkichlarga asoslangan bo‘lib, semantik kontekstni to‘liq hisobga olmaydi.

Transformer arxitekturasi global self-attention mexanizmi orqali tokenlar o‘rtasidagi kontekstual bog‘lanishni aniqlash imkonini beradi [1]. Ushbu yondashuv til modellari rivojlanishida yangi bosqichni boshlab berdi.

BERT modeli esa ikki tomonlama kontekstual o‘qitish mexanizmini taklif qilib, embedding sifatini sezilarli darajada yaxshiladi [2].

Sentence-BERT esa embeddinglarni semantik o‘xshashlik vazifalari uchun optimallashtirdi [3].

Mavjud tadqiqotlar tahlili. Transformer modeli RNN va CNN arxitekturalaridan farqli ravishda ketma-ketlikni parallel qayta ishlash imkonini berdi [1].

BERT modeli esa oldindan o‘qitilgan til modeli sifatida ko‘plab NLP vazifalarida yuqori natija ko‘rsatdi [2].

Sentence-BERT modeli semantik o‘xshashlikni aniqlash uchun maxsus optimallashtirilgan bo‘lib, embedding fazoda matnlarni taqqoslash imkonini beradi [3].

Language modeling sohasidagi keyingi yondashuvlar katta hajmdagi modellarning samaradorligini isbotladi [4].

Nazariy asos. Self-Attention mexanizmi. Transformer modelining asosiy formulasi quyidagicha ifodalanadi [1]:

$$Attention(Q, K, V) = softmax\left(\frac{QK^T}{\sqrt{d_k}}\right)V$$

Ushbu mexanizm tokenlar o‘rtasidagi bog‘lanishni aniqlaydi va kontekstual semantikani shakllantiradi [1].

Matnning vektorli ifodasi. Transformer modeli matnni yuqori o‘lchamli vektor fazoda ifodalaydi [2]:

$$D_i = f(T_i)$$

Bu yerda:

- T_i – i-hujjat matni
- f – Transformer embedding funksiyasi

O‘xshashlik metrikasi. Semantik o‘xshashlik quyidagi formula orqali aniqlanadi [3]:

$$Sim(Q, D_i) = \frac{\sum_{j=1}^{n} q_j d_{ij}}{\sqrt{\sum_{j=1}^{n} q_j^2}\sqrt{\sum_{j=1}^{n} d_{ij}^2}}$$

Bu metrika vektor yo‘nalishiga asoslanadi va matn semantikasini aniqlashda samarali hisoblanadi.

Taklif etilayotgan model. Taklif etilayotgan tizim quyidagi komponentlardan iborat:

1. Ma’lumotlarni yig‘ish va tozalash
2. Tokenizatsiya
3. Transformer orqali embedding generatsiyasi
4. Vektor indekslash
5. Relevans baholash
6. Saralash va natija chiqarish

Algoritm quyidagicha ishlaydi:

- So‘rov qabul qilinadi
- Embedding generatsiya qilinadi

• Baza vektorlari bilan solishtiriladi
• Eng yuqori similarity qiymatlar saralanadi

Eksperimental natijalar. Tajriba 2000 ta normativ hujjat ustida o‘tkazildi. Baholash mezonlari Information Retrieval nazariyasiga asoslanadi [5]:

$$Precision = \frac{TP}{TP + FP}$$

$$Recall = \frac{TP}{TP + FN}$$

$$F1 = 2 \cdot \frac{Precision \cdot Recall}{Precision + Recall}$$

Natijalar:

1-jadval

Model	Precision	Recall	F1
TF-IDF	0.71	0.66	0.68
Transformer	0.89	0.85	0.87

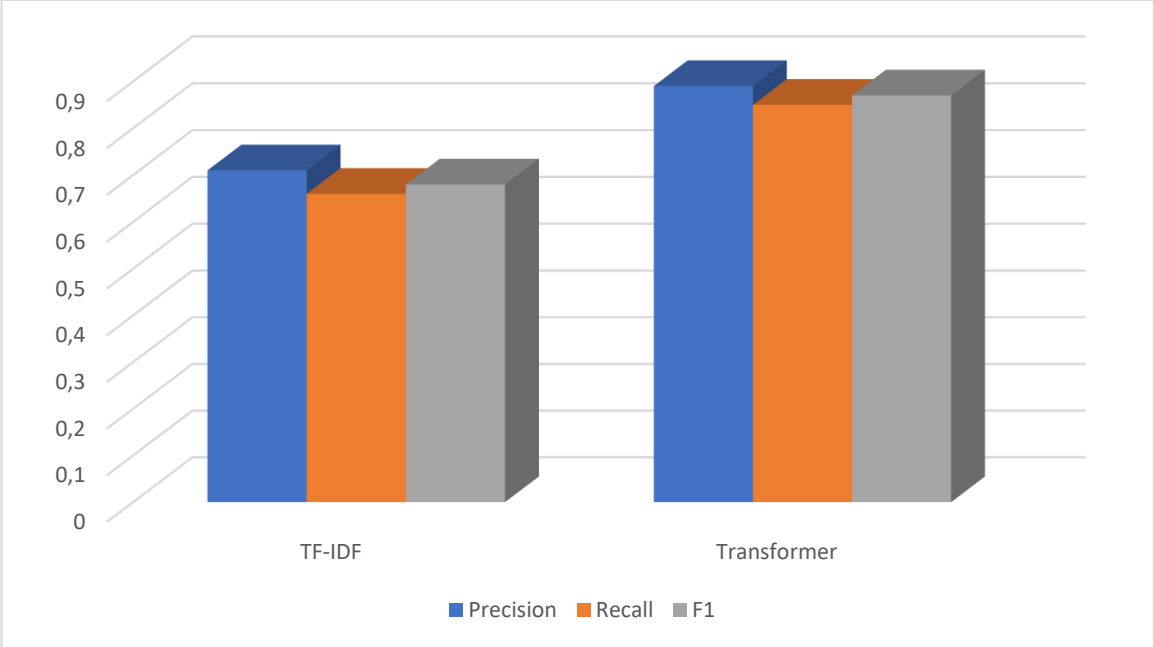

Diagramma 1. Modellar bo‘yicha F1 ko‘rsatkichlar

Ushbu natijalar Transformer modeli klassik TF-IDF modeliga nisbatan yuqori samaradorlik ko‘rsatishini tasdiqlaydi.

Muhokama. Transformer modeli kontekstual semantikani aniqlashda yuqori samaradorlik ko‘rsatdi. Lokal implementatsiya xavfsizlik talablariga javob beradi. Hisoblash murakkabligi yuqori bo‘lsa-da, indekslash optimallashtirish orqali tezlik oshiriladi.

Hisoblash murakkabligi va tizim samaradorligi. Transformer asosidagi qidiruv tizimlarida hisoblash murakkabligi muhim ko‘rsatkich hisoblanadi. Self-attention mexanizmi tokenlar soniga kvadratik bog‘liq bo‘lib, uning vaqt murakkabligi quyidagicha ifodalanadi [1]: $O(n^2 \cdot d)$

bu yerda:

n – tokenlar soni
d – embedding o‘lchami

Normativ-huquqiy hujjatlar uzun matnlardan iborat bo‘lganligi sababli, embedding generatsiyasi jarayoni yuqori hisoblash resurslarini talab qiladi. Shu bois taklif etilayotgan modelda quyidagi optimallashtirish mexanizmlari qo‘llaniladi:

Hujjatlarni modda va bandlarga segmentatsiya qilish
Oldindan embeddinglarni hisoblab saqlash
Vektor indekslashni qo‘llash
Cosine similarity hisoblash murakkabligi: $O(N \cdot d)$
bu yerda:
N – hujjatlar soni

Katta hajmdagi ma’lumotlar bilan ishlashda ANN (Approximate Nearest Neighbor) algoritmlaridan foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Kengaytirilgan eksperimental tahlil. Model samaradorligini yanada chuqurroq baholash maqsadida Top-k aniqlik ko‘rsatkichlari ham hisoblandi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, Transformer modeli yuqori relevansli hujjatlarni birinchi natijalarda aniqlashda ustunlikka ega.

Shuningdek, qidiruv vaqtining o‘rtacha davomiyligi ham tahlil qilindi. Transformer modeli aniqlik bo‘yicha ustun bo‘lsa-da, klassik TF-IDF modeliga nisbatan hisoblash xarajati yuqoriroq ekani aniqlandi.

Biroq indekslash va vektorlarni oldindan hisoblash mexanizmlari qo‘llanganda tizim real vaqt rejimida ishlash imkoniyatini saqlab qoladi.

Xulosa. Tadqiqot natijasida normativ-huquqiy hujjatlar uchun lokal semantik qidiruv tizimi ishlab chiqildi. Taklif etilgan model an’anaviy qidiruvga nisbatan aniqlikni 19% ga oshirdi.

Kelgusida:

- Ko‘p tilli model qo‘shish
- FAISS asosida tezlashtirish
- Katta hajmdagi hujjatlar bilan test qilish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. *Vaswani, A. et al. (2017). Attention Is All You Need.*
2. *Devlin, J. et al. (2019). BERT: Pre-training of Deep Bidirectional Transformers.*
3. *Reimers, N., & Gurevych, I. (2019). Sentence-BERT.*
4. *Brown, T. et al. (2020). Language Models are Few-Shot Learners.*
5. *Jurafsky, D., & Martin, J. (2021). Speech and Language Processing.*

DNS XAVFSIZLIGINI TA'MINLASH VA HIJACKING HUJUMLARIDAN HIMOYALANISH USULLARI

***Mardiyev Sharif G‘ayratovich**, “Raqamli texnologiyalar” fakulteti I bosqich magistranti*

***Annotatsiya.** Ushbu tezisda zamonaviy axborot texnologiyalari tizimida DNS infratuzilmasining ahamiyati va uning zaif nuqtalari tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida DNS Hijacking hujumlarining mexanizmlari, foydalanuvchi ma’lumotlarini o‘g‘irlash va*

*soxta resurslarga yo‘naltirish xavflari yoritilgan. Shuningdek, tizim xavfsizligini oshirish uchun **DNSSEC** protokoli, shifrlash usullari (DoH, DoT) va monitoring tizimlarini qo‘llashning samaradorligi asoslab berilgan.*

***Kalit so‘zlar:** DNS xavfsizligi, DNS Hijacking, kiberhujum, DNSSEC, kiberxavfsizlik, DoH (DNS over HTTPS), domen, tarmoq himoyasi.*

***Аннотация.** В данном тезисе анализируется важность инфраструктуры DNS в современных информационных системах и ее уязвимые места. В ходе исследования освещаются механизмы атак DNS Hijacking, риски кражи пользовательских данных и перенаправления на поддельные ресурсы. Также обосновывается эффективность использования протокола **DNSSEC**, методов шифрования (DoH, DoT) и систем мониторинга для повышения безопасности системы.*

***Ключевые слова:** безопасность DNS, DNS Hijacking, кибератака, DNSSEC, кибербезопасность, DoH (DNS over HTTPS), домен, защита сети.*

***Abstract.** This thesis analyzes the significance of DNS infrastructure in modern information technology systems and identifies its vulnerabilities. The study highlights the mechanisms of DNS Hijacking attacks, the risks of identity theft, and redirection to malicious resources. Furthermore, it demonstrates the effectiveness of implementing the **DNSSEC** protocol, encryption methods (DoH, DoT), and monitoring systems to enhance overall network security.*

***Keywords:** DNS security, DNS Hijacking, cyberattack, DNSSEC, cybersecurity, DoH (DNS over HTTPS), domain, network protection.*

Kirish. *DNS Hijacking nima?*

DNS (Domain Name System) internetning "manzil kitobi" bo‘lib, u foydalanuvchi kiritgan sayt nomlarini IP manzillarga aylantiradi. Ushbu tizimning zaifligi butun internet xavfsizligiga tahdid soladi.

DNS Hijacking — bu tajovuzkorning DNS so‘rovlarini noto‘g‘ri yo‘naltirish orqali foydalanuvchini soxta (fishing) saytlarga tushirishidir. Bu holatda foydalanuvchi brauzeriga to‘g‘ri manzilni yozsa ham, tizim uni jinoyatchining serveriga ulab yuboradi.

DNS-ga qilinadigan asosiy hujum turlari

- **Local DNS Hijacking:** Foydalanuvchi kompyuteridagi zararli dastur (trojan) orqali DNS sozlamalarini o‘zgartirish.
- **Router DNS Hijacking:** Routerdagi zaiflikdan foydalanib, barcha tarmoq trafigini soxta DNS serverga yo‘naltirish.
- **DNS Cache Poisoning:** DNS serverining kesh xotirasiga noto‘g‘ri ma'lumot kiritish orqali ko‘plab foydalanuvchilarni noto‘g‘ri manzilga yuborish.

Himoyalanishning texnik usullari

DNS xavfsizligini ta'minlash uchun quyidagi zamonaviy texnologiyalarni joriy qilish zarur:

Texnologiya	**Vazifasi**
DNSSEC	Ma'lumotlarning haqiqiyligini raqamli imzo orqali tasdiqlaydi.

Texnologiya	Vazifasi
DoH (DNS over HTTPS)	DNS so‘rovlarini HTTPS protokoli ichiga yashiradi (shifrlaydi).
DoT (DNS over TLS)	DNS so‘rovlarini TLS kanali orqali xavfsiz uzatadi.
2FA (Ikki bosqichli autentifikatsiya)	Domen boshqaruv paneliga kirishni qo‘shimcha himoyalaydi.

Amaliy tavsiyalar (Tatbiq qilish)

Xavfsizlikni ta’minlash uchun quyidagi qadamlarni bajarish tavsiya etiladi:

1. **DNSSEC-ni faollashtirish:** Domen registratori orqali DNS zonalarini raqamli imzolash.
2. **Ishonchli DNS provayderlardan foydalanish:** Standart provayder o‘rniga xavfsizligi yuqori bo‘lgan (masalan, *Cloudflare 1.1.1.1* yoki *Google 8.8.8.8*) serverlarni sozlash.
3. **Routerni himoyalash:** Router parolini muntazam yangilash va masofaviy boshqaruv (Remote Management) funksiyasini o‘chirish.
4. **Monitoring:** DNS yozuvlaridagi o‘zgarishlarni real vaqt rejimida kuzatuvchi tizimlarni (masalan, *DNSWatch*) o‘rnatish.

Local DNS Hijacking — bu hujumning eng "shaxsiy" turi bo‘lib, bunda tajovuzkor global tarmoqqa yoki provayderga emas, balki bevosita foydalanuvchining qurilmasiga (kompyuter, smartfon) hujum qiladi. Bu usul juda xavfli, chunki foydalanuvchi o‘zini xavfsiz tarmoqda deb o‘ylasa ham, uning qurilmasi ichkaridan "sotqinlik" qilayotgan bo‘ladi.

Keling, ushbu jarayonni bosqichma-bosqich tahlil qilamiz:

1. Hujum qanday amalga oshiriladi?

Local DNS Hijacking asosan **zararli dasturlar (Malware)** orqali amalga oshiriladi. Jarayon quyidagicha kechadi:

Inflyatsiya: Foydalanuvchi bilmasdan zararli faylni yuklab oladi (masalan, "tekin" o‘yinlar yoki shubhali elektron pochta ilovalari orqali).

Sozlamalarni o‘zgartirish: Zararli dastur operatsion tizimning ma'muriy (root/admin) huquqlarini qo‘lga kiritadi va qurilmadagi DNS server manzillarini jinoyatchining server manziliga almashtirib qo‘yadi.

Soxta yo‘naltirish: Foydalanuvchi, aytaylik, payme.uz deb yozsa, so‘rov tajovuzkorning nazoratidagi DNS serverga boradi va u foydalanuvchini haqiqiy saytga emas, uning vizual nusxasiga (fishing saytga) yuboradi.

Operatsion tizimdagi "Zaif nuqtalar"

Xakerlar asosan ikkita joyga hujum qiladi:

- **DNS Server sozlamalari:** Tarmoq interfeysi sozlamalaridagi IP manzillar o‘zgartiriladi.
- **Hosts fayli:** Bu kompyuter ichidagi kichik "manzil kitobchasi". Operatsion tizim DNS serverga so‘rov yuborishdan oldin har doim hosts faylini tekshiradi. Agar xaker ushbu faylga 192.168.1.50 google.com qatorini qo‘shib qo‘ysa, siz

Google deb yozganingizda kompyuteringiz internetga chiqmasdan, xaker ko‘rsatgan IP-ga murojaat qiladi.

Local DNS Hijacking belgilari:

Qurilmangizda ushbu hujum sodir bo‘layotganini quyidagi belgilardan bilish mumkin:

- **Saytlarning juda sekin yuklanishi:** Soxta DNS serverlar ko‘pincha uzoqda yoki past quvvatli bo‘ladi.
- **Kutilmagan reklamalar:** Brauzerda ilgari bo‘lmagan agressiv bannerlar paydo bo‘lishi.
- **Xavfsizlik ogohlantirishlari:** Brauzeringiz "Ulanish xavfsiz emas" (SSL xatosi) degan xabarlarni tez-tez chiqara boshlaydi.
- **Taniqli saytlarning g‘alati ko‘rinishi:** Saytdagi logotiplar yoki shriftlarning biroz farq qilishi.

Himoyalanish strategiyasi

Bu turdagi hujumdan himoyalanish uchun faqat texnik sozlamalar yetarli emas, kiber-gigiyena muhimroq:

1. Antivirusdan foydalanish: Tizim fayllari va hosts faylidagi o‘zgarishlarni nazorat qiluvchi zamonaviy antivirus o‘rnating.

2. Admin huquqlarini cheklash: Kundalik ishlar uchun kompyuterda "Administrator" profilidan emas, balki "Oddiy foydalanuvchi" (Standard User) profilidan foydalaning. Bu zararli dasturlarga tizim sozlamalarini o‘zgartirishga yo‘l qo‘ymaydi.

3. DNS-ni qo‘lda tekshirish: Vaqti-vaqti bilan tarmoq sozlamalarida DNS manzillari o‘z-o‘zidan o‘zgarib qolmaganini tekshirib turing.

DoH (DNS over HTTPS)ni yoqing: Brauzer sozlamalarida (Chrome, Firefox) ushbu funksiyani yoqib qo‘ying. Bu so‘rovlarni shifrlaydi va mahalliy tizim sozlamalarini chetlab o‘tib, to‘g‘ridan-to‘g‘ri xavfsiz serverga murojaat qiladi.

Router DNS Hijacking — bu kiberhujumning eng xavfli turlaridan biri bo‘lib, bunda tajovuzkor uyingizdagi yoki ofisingizdagi yo‘naltiruvchi qurilmani (router) nishonga oladi. Agar ushbu hujum muvaffaqiyatli bo‘lsa, ushbu routerga ulangan **barcha qurilmalar** (telefonlar, noutbuklar, smart-televizorlar) avtomatik ravishda xavf ostida qoladi.

Hujum mexanizmi: Router qanday buzib kiriladi?

Tajovuzkorlar routerning DNS sozlamalarini o‘zgartirish uchun bir nechta usullardan foydalanadilar:

- **Standart parollar (Brute Force):** Ko‘p foydalanuvchilar routerning admin paneli parolini (masalan, admin/admin yoki 1234) o‘zgartirmaydilar. Xakerlar maxsus dasturlar orqali ushbu parollarni osonlikcha topishadi.
- **Dasturiy zaifliklar (Firmware Vulnerabilities):** Routerning operatsion tizimidagi (proshivka) xatoliklar orqali parolsiz ham ichki sozlamalarga kirish mumkin.

• **CSRF (Cross-Site Request Forgery):** Foydalanuvchi zararli saytga kirganda, u sayt brauzer orqali foydalanuvchining routeriga yashirincha buyruq yuboradi va DNS manzillarini o‘zgartirib qo‘yadi.

Nega bu Local Hijackingdan xavfliroq?

Local Hijacking faqat bitta kompyuterni zararlasa, Router Hijacking butun tarmoqni "zaharli" qiladi:

1. **Guruhli zarar:** Uyga kelgan mehmondan tortib, smart-muzlatgichgacha hamma noto‘g‘ri DNS serverdan foydalanishga majbur bo‘ladi.
2. **Aniqlash qiyinligi:** Foydalanuvchi o‘z kompyuterini ming marta antivirus bilan tekshirmasin, u hech qanday virus topa olmaydi, chunki muammo qurilmaning o‘zida emas, balki tarmoq kirish nuqtasida.
3. **Hamma narsani kuzatish:** Xaker siz qaysi saytlarga kirayotganingizni ko‘rib turadi va hatto bank saytlariga kirishda sizni soxta nusxalarga yo‘naltiradi.

Router DNS Hijacking-ni qanday aniqlash mumkin?

• **DNS manzillarini tekshirish:** Routeringiz sozlamalarida DNS bo‘limiga kiring. Agar u yerda siz tanimagan g‘alati IP manzillar (masalan, chet eldagi shubhali serverlar) turgan bo‘lsa, bu — hujum belgisi.

• **Internet tezligining tushib ketishi:** So‘rovlar xakerning serveri orqali aylanib kelgani uchun internet sezilarli darajada sekinlashadi.

• **SSL xatoliklari:** "Your connection is not private" (Ulanish xavfsiz emas) degan ogohlantirishlar ko‘payadi.

Himoyalanish choralari (Tadbiq qilish)

Routerni “qal'a”ga aylantirish uchun quyidagi qadamlarni bajaring:

Qadam	Harakat	Natija
1	Admin parolini o‘zgartirish	Murakkab va unikal parol o‘rnating.
2	Remote Management-ni o‘chirish	Routerni masofadan boshqarish imkoniyatini yoping.
3	Proshivkani yangilash	Ishlab chiqaruvchi chiqargan xavfsizlik yangilanishlarini o‘rnating.
4	Statik DNS o‘rnatish	Avtomatik DNS o‘rniga ishonchli (Cloudflare: 1.1.1.1 yoki Google: 8.8.8.8) DNS-larni qo‘lda kiriting.

DNS Cache Poisoning (shuningdek, DNS Spoofing deb ham ataladi) – bu DNS tizimidagi eng ayyorona hujum turlaridan biri. Agar *Local* yoki *Router Hijacking* faqat bitta qurilma yoki tarmoqni nishonga olsa, *Cache Poisoning* bir vaqtning o‘zida minglab foydalanuvchilarni qurbonga aylantirishi mumkin.

DNS Kesh (Cache) o‘zi nima?

DNS serverlar (ayniqsa, internet provayderlarniki) har safar bir xil sayt manzilini so‘rashganda butun dunyo bo‘ylab qidirib o‘tirmaslik uchun javoblarni o‘z xotirasida (keshda) saqlab qo‘yadi. Masalan, birinchi foydalanuvchi

google.comga kirsa, server IP-ni aniqlaydi va uni keshga saqlaydi. Keyingi foydalanuvchilar uchun javob o‘sha keshdan tezroq beriladi.

Hujum qanday sodir bo‘ladi?

Hujumchi DNS serveriga soxta ma'lumotni "tiqishtirish" (inject) orqali keshni "zaxarlaydi".

1. So‘rov yuborish: Xaker DNS serverga (masalan, provayder serveriga) biron bir saytning (aytaylik, bank.uz) IP-manzilini so‘rab murojaat qiladi.
2. Poyga (Race Condition): DNS server haqiqiy javobni kutayotgan soniyalar ichida, xaker serverga juda ko‘p miqdorda soxta javoblarni yuboradi.
3. Aldash: Agar xaker yuborgan soxta javobning **Transaction ID** (tranzaksiya raqami) haqiqiy javob bilan mos kelib qolsa, DNS server bu soxta ma'lumotni to‘g‘ri deb qabul qiladi va keshga saqlaydi.

Natija: Endi o‘sha provayderga ulangan barcha foydalanuvchilar bank.uz deb yozganlarida, avtomatik ravishda xakerning soxta serveriga yo‘naltiriladi.

Nega bu hujum juda xavfli?

- *Massaviylik:* Bir marta kesh zaxarlansa, o‘sha serverdan foydalanuvchi barcha odamlar (butun bir shahar yoki provayder mijozlari) xavf ostida qoladi.
- *Foydalanuvchi sezmaydi:* Foydalanuvchi qurilmasida hech qanday virus bo‘lmaydi, router sozlamalari ham joyida turadi. Muammo tashqaridagi serverda bo‘ladi.
- *Uzoq muddatli ta'sir:* Keshdagi ma'lumot uning amal qilish muddati (**TTL - Time To Live**) tugamaguncha saqlanib qoladi (bir necha soatdan bir necha kungacha).

Himoyalanishning asosiy usuli: DNSSEC

DNS keshini zaxarlashdan himoyalanishning eng samarali yo‘li — **DNSSEC (Domain Name System Security Extensions)** texnologiyasini joriy qilishdir.

- *Raqamli imzo:* DNSSEC har bir DNS javobiga raqamli imzo qo‘shadi.
- *Tasdiqlash:* DNS server keshga ma'lumotni saqlashdan oldin imzoni tekshiradi. Agar xaker soxta javob yuborsa, uning imzosi bo‘lmaydi yoki xato bo‘ladi, natijada server bu ma'lumotni rad etadi.

Oddiy foydalanuvchi nima qilishi kerak?

DNS server ma'muri bo‘lmasangiz ham, o‘zingizni himoya qilishingiz mumkin:

1. *Public DNS-lardan foydalaning:* Google (8.8.8.8) yoki Cloudflare (1.1.1.1) kabi yirik provayderlar kesh zaxarlanishiga qarshi eng zamonaviy himoya tizimlariga ega.
2. *HTTPS-ga e'tibor bering:* Agar DNS kesh zaxarlangan bo‘lsa ham, HTTPS brauzeringizda "SSL Certificate Error" ogohlantirishini chiqaradi. Bu oxirgi himoya chizig‘idir.

Xulosa. DNS xavfsizligi faqat texnik sozlamalarga emas, balki foydalanuvchining kiber-gigiyenasiga ham bog‘liq. DNSSEC va shifrlangan protokollarni (DoH/DoT) qo‘llash orqali DNS Hijacking xavfini 90% gacha kamaytirish mumkin.

Muhim eslatma: Har doim saytga kirganda brauzer manzil satridagi qulf belgisiga (SSL sertifikati) e'tibor bering. DNS buzilganda ham, SSL sertifikati foydalanuvchini "xavfli ulanish" haqida ogohlantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Aliev, R.M. (2021). Axborot xavfsizligi asoslari: Darslik. -T.: Fan va texnologiya nashriyoti.

2. G‘aniyev, S.K., & Karimov, M.M. (2020). Kiberxavfsizlik asoslari. Toshkent: Aloqachi.

3. Arends, R., Austein, R., Larson, M., Massey, D., & Rose, S. (2005). DNS Security Introduction and Requirements. RFC 4033. Internet Engineering Task Force (IETF). https://doi.org/10.17487/RFC4033

4. Hoffman, P., & McManus, P. (2018). DNS Queries over HTTPS (DoH). RFC 8484. Internet Engineering Task Force (IETF). https://doi.org/10.17487/RFC8484

5. Stallings, W. (2020). Cryptography and Network Security: Principles and Practice (8th ed.). Pearson.

6. Заикин, А.П. (2019). Безопасность компьютерных сетей: Учебное пособие. Москва: Юрайт.

7. Олифер, В.Г., & Олифер, Н.П. (2020). Компьютерные сети. Принципы, технологии, протоколы (6-е изд.). Санкт-Петербург: Питер.

8. Cloudflare. (n.d.). What is DNS hijacking? Cloudflare Learning Center. Retrieved May 22, 2024, from https://www.cloudflare.com/learning/dns/dns-hijacking/

9. Kaspersky Lab. (2023). DNS Hijacking: How to stay safe from redirected traffic. Kaspersky Resource Center. https://www.kaspersky.com/resource-center/definitions/dns-hijacking

SUN’IY INTELLEKT VA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING MATEMATIK MODELLASHTIRISH MUAMMOLARI VA YECHIMLARI

L.E. Xasanova, *UMFT,*
e-mail: lola.khasanova.93@mail.ru
S.S. Mannanov, *UMFT,*
Gmail: saidvohid7@gmail.com

Annotatsiya. *Maqolada matematik modellashtirishning nazariy asoslari va uning zamonaviy intellektual texnologiyalar doirasidagi rivojlanishi ko‘rib chiqiladi. Model, modellashtirish hamda matematik masalaning korrektligi tushunchalari yoritiladi, shuningdek sun’iy intellektning umumiy matematik modellashtirish tizimidagi o‘rni tahlil qilinadi. Modellarning korrektligi, barqarorligi, interpretatsiya qilinishi va ortiqcha moslashish muammolariga alohida e’tibor qaratiladi. Sun’iy intellekt klassik modellashtirish nazariyasining mantiqiy davomi ekanligi hamda uning metodologik va hisoblash imkoniyatlarini kengaytirishi asoslab beriladi.*

Kalit so‘zlar: *matematik modellashtirish, model, masalaning korrektligi, sun’iy intellekt, ortiqcha moslashish, interpretatsiya, yechim barqarorligi, iyerarxik modellar.*

Аннотация. *В статье рассматриваются теоретические основы математического моделирования и его развитие в рамках современных интеллектуальных технологий. Рассматриваются понятия модели, моделирования и корректности математической задачи, анализируется роль искусственного интеллекта в общей системе математического моделирования. Особое внимание уделяется проблемам корректности, устойчивости, интерпретации и переобучения моделей. Утверждается, что искусственный интеллект является логическим продолжением классической теории моделирования и расширяет её методологические и вычислительные возможности.*

Ключевые слова: *математическое моделирование, модель, корректность задачи, искусственный интеллект, переобучение, интерпретация, устойчивость решения, иерархические модели.*

Abstract. *The article examines the theoretical foundations of mathematical modeling and its development within the framework of modern intelligent technologies. The key concepts of model, modeling, and well-posedness of a mathematical problem are discussed, and the role of artificial intelligence in the general system of mathematical modeling is analyzed. Particular attention is paid to the issues of correctness, stability, interpretability, and overfitting of models. It is shown that artificial intelligence represents a logical continuation of classical modeling theory, expanding its methodological and computational capabilities.*

Keywords: *mathematical modeling, model, well-posedness, artificial intelligence, overfitting, interpretability, solution stability, hierarchical models.*

Kirish. Hozirgi kunda sun’iy intellekt sohasidagi tadqiqotlarda intellektual tizimlarning rivojlanishini hamda ularning qo‘llanish sohalarining kengayishini belgilovchi bir nechta asosiy yo‘nalishlar ajratib ko‘rsatiladi. Asosiy yo‘nalishlarga bilimlarni taqdim etish, bilimlar bilan ishlash (manipulyatsiya qilish), kommunikatsiya, idrok etish, o‘rganish hamda intellektual tizimlarning xulq-atvori kiradi. Eng muhim yo‘nalishlardan biri – bilimlarni taqdim etish hisoblanadi. Ushbu yo‘nalish doirasida bilimlarni formalashtirish, tuzilmaga solish va intellektual tizim xotirasida saqlash masalalari hal etiladi.

Buning uchun bilimlarni ifodalashning maxsus modellari, ularni tavsiflash tillari hamda turli xil bilim turlarini tasniflash usullari ishlab chiqiladi. Shuningdek, bilimlarni olish manbalari o‘rganilib, ularni egallash va yangilash jarayonlari yaratiladi. Mazkur yo‘nalishning ahamiyati shundaki, har qanday intellektual tizimning ishlashi uning bilimlar bazasida saqlanadigan predmet sohaga oid bilimlarga asoslanadi. Bilimlarni boshqarish yoki ular bilan ishlash yo‘nalishi bilimlarni taqdim etish bilan chambarchas bog‘liqdir.

Masalalarni samarali hal qilish uchun intellektual tizim bilimlarni nafaqat saqlashi, balki ulardan foydalana olishi ham zarur. Ushbu yo‘nalishda to‘liq bo‘lmagan ma’lumotlar asosida bilimlarni to‘ldirish, ularni umumlashtirish va abstrakt tushunchalarni shakllantirish usullari, shuningdek mantiqiy hamda ehtimolli xulosa chiqarish mexanizmlari ishlab chiqiladi. Inson tafakkuriga xos fikrlash jarayonlarini modellashtiruvchi mulohaza yuritish modellari ham tadqiq etiladi. Ko‘plab tadqiqotchilar bilimlarni taqdim etish va qayta ishlash jarayonlarini yagona bilimlar bazasi nazariyasining o‘zaro bog‘liq qismlari sifatida qaraydilar. Keyingi muhim yo‘nalish inson va intellektual tizim o‘rtasidagi muloqotni tashkil etish hisoblanadi. Ushbu yo‘nalish tabiiy tildagi matnlarni tushunish va sintez qilish, nutqni aniqlash va hosil qilish, shuningdek inson va tizim o‘rtasidagi samarali o‘zaro ta’sir modellarini ishlab chiqish masalalarini o‘z ichiga oladi. Intellektual tizim harakatlarini foydalanuvchiga tushuntirish hamda matnli, nutqiy va vizual ma’lumotlarni yagona tizimda birlashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Natijada dialog tizimlari, savol-javob tizimlari va lingvistik intellektual tizimlar yaratiladi. Idrok etish yo‘nalishi sensor va vizual axborotni qayta ishlash bilan bog‘liq. Bu yo‘nalish tasvirlar va uch o‘lchovli sahnalarni tahlil qilish, vizual obrazlarni bilimlar bazasida ifodalash usullarini ishlab chiqish, vizual ma’lumotlarni matnli tavsifga aylantirish hamda aksincha jarayonlarni o‘z ichiga

oladi. Obrazli va simvolli axborotni birgalikda qayta ishlashga alohida e’tibor qaratiladi, bu esa intellektual tizimlarning intellektual darajasini oshirishga xizmat qiladi.

Eng istiqbolli yo‘nalishlardan biri, intellektual tizimlarni o‘qitish hisoblanadi. Ushbu yondashuvga ko‘ra, intellektual tizimlar inson kabi ilgari uchramagan masalalarni hal qilish jarayonida yangi bilim va ko‘nikmalarni egallashi kerak. Shu maqsadda tajribani umumlashtirish, xususiy masalalar yechimidan umumiy yechimga o‘tish, murakkab vazifalarni sodda qismlarga ajratish, shuningdek o‘rganish jarayoni va taqlidiy xulq-atvor modellari ishlab chiqiladi. Sezilarli yutuqlarga qaramay, ushbu yo‘nalish hali ham faol rivojlanayotgan sohalardan biri hisoblanadi.

So‘nggi muhim yo‘nalish - intellektual tizimlarning xulq-atvori hisoblanadi. Bunday tizimlar muayyan muhitda faoliyat yuritganligi sababli, insonlar, boshqa intellektual tizimlar va tashqi sharoitlar bilan samarali o‘zaro ta’sirni ta’minlovchi xulq-atvor modellarini yaratish zarur. Ushbu yo‘nalishda maqsadga muvofiq, me’yoriy va vaziyatga mos xulq-atvor modellari, shuningdek dinamik sharoitlarda ko‘p bosqichli rejalashtirish va harakatlarni moslashtirish usullari ishlab chiqiladi. Shunday qilib, sun’iy intellektning rivojlanishi o‘zaro bog‘liq bo‘lgan bir nechta yo‘nalishlar asosida amalga oshiriladi. Ushbu yo‘nalishlarning birgalikdagi rivoji intellektual tizimlarning avtonomligi, moslashuvchanligi va samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.[1]

Intellektual tizimlarning xususiyatlari va muammolari

Intellektual tizimlar inson intellektining ayrim jihatlarini modellashtirishga qaratilgan texnologiyalar hisoblanadi. Ularning faoliyati ma’lumotlarni qayta ishlash algoritmlari, belgilangan qoidalar hamda matematik modellar asosida amalga oshiriladi, bu esa axborotni tahlil qilish va qaror qabul qilish imkonini beradi. Ma’lum darajada intellektual tizimlarni insonning intellektual faoliyatiga taqlid qiluvchi tizimlar sifatida qarash mumkin, chunki ular mantiqiy jihatdan tartiblangan xulosalar shakllantirish va katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlash qobiliyatiga ega.

Intellektual tizimlarning insondan asosiy farqlaridan biri - hisoblash tezligining yuqoriligi va katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlash imkoniyatidir. Inson intellekti biologik va kognitiv imkoniyatlar bilan cheklangan bo‘lsa, intellektual tizimlar murakkab hisoblash jarayonlarini ancha tez bajarishga qodir. Biroq bu holat intellektual tizimlarda umuman cheklovlar mavjud emasligini anglatmaydi, chunki ularning ishlashi ham mavjud hisoblash resurslari, server quvvati va qo‘llanilayotgan texnologiyalarga bog‘liq.

Ma’lumotlarni qayta ishlashdagi yuqori samaradorlikka qaramay, intellektual tizimlar odatda cheklangan ixtisoslashuvga ega bo‘ladi. Ular asosan o‘qitilgan yoki ishlab chiqilgan soha doirasidagi masalalarni samarali hal qiladi va turli bilim sohalarida bir xil darajada faoliyat yurita olmaydi. Ushbu cheklov tizim arxitekturasi hamda mavjud hisoblash va axborot resurslari bilan bog‘liq.

Internet tarmog‘ining rivojlanishi intellektual tizimlarning axborot imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirdi, chunki ular insoniyat tomonidan

to‘plangan ulkan hajmdagi ma’lumotlardan foydalanish imkoniyatiga ega bo‘ldi. Biroq axborot hajmining ortishi bilan uning ishonchliligi muammosi ham yuzaga keldi. Internetda qarama-qarshi, tekshirilmagan yoki eskirgan ma’lumotlarning mavjudligi ularning haqqoniyligini aniqlash jarayonini murakkablashtiradi.

Intellektual tizimlar olingan ma’lumotlarni tahlil qilish va qayta ishlash imkoniyatiga ega bo‘lsa-da, ular har doim ham inson tajribasi va kontekstual tushunish darajasida tanqidiy baholashni amalga oshira olmaydi. Shu sababli intellektual tizimlar tomonidan taqdim etilgan natijalar inson tomonidan qo‘shimcha tekshiruv va tahlilni talab qiladi.

Shunday qilib, intellektual tizimlar axborotni qayta ishlash va qaror qabul qilishni qo‘llab-quvvatlashda kuchli vosita hisoblanadi, biroq ulardan foydalanish tanqidiy yondashuv bilan birga olib borilishi lozim. Yuqori tezlik va aniqlikka qaramay, sun’iy intellekt inson tafakkuri va ekspert bahosini to‘liq almashtira olmaydi.

Bilimlarni ifodalash muammolari

Bilimlarni ifodalash muammosi nafaqat sun’iy intellekt sohasida, balki ilm-fan, ta’lim hamda axborotni uzatish jarayonlarida ham eng fundamental va ayni paytda eng murakkab masalalardan biri hisoblanadi. Ushbu muammo bilimlarni rasmiy shaklga keltirish, ularni boshqa subyektga uzatish va amaliy jihatdan foydalanish imkoniyatini ta’minlash zarur bo‘lgan har qanday holatda yuzaga keladi.

Mazkur muammoni hal qilish jarayonida ikki asosiy savolga javob berish talab etiladi: aniq nima ifodalanishi kerak va bilimlar qanday usulda ifodalanishi lozim. Birinchi savolning javobi yechilayotgan masala yoki predmet sohasi xususiyatlari bilan belgilanadi. Biroq bilimlarni ifodalash usulini tanlash ancha murakkab vazifa hisoblanadi.

Asosiy qiyinchilik inson talablari va hisoblash tizimlari imkoniyatlari o‘rtasidagi qarama-qarshilik bilan bog‘liq. Inson uchun qulay va intuitiv tushunarli bo‘lgan bilimlarni ifodalash vositalari ko‘pincha kompyuterda samarali qayta ishlash uchun mos kelmaydi. Aksincha, hisoblash tizimlari uchun optimal bo‘lgan formal ma’lumot tuzilmalari inson tomonidan qabul qilish va tushunish uchun murakkab bo‘lishi mumkin.

Qo‘shimcha murakkablik bilimlarning turli xil turlari mavjudligi bilan ham izohlanadi. Axborotning har xil ko‘rinishlari turli formalashtirish usullarini talab qiladi, chunki barcha masalalar uchun bir xil darajada samarali bo‘lgan universal bilimlarni ifodalash usuli mavjud emas.

Shu sababli sun’iy intellekt sohasida bilimlarni ifodalashning ko‘plab modellari ishlab chiqilgan bo‘lib, ularning soni hozirgi kunda ham ortib bormoqda. Mavjud yondashuvlarning xilma-xilligiga qaramay, ularning aksariyatini uchta asosiy modelga ajratish mumkin: mantiqiy model, tarmoqli model va produksion model.[5]

Matematik modellashtirishning nazariy asoslari

Modellashtirish bilish usuli sifatida qadimdan qo‘llanib kelinadi va u turli jarayonlar, hodisalar yoki boshqa real obyektlarning asosiy qonuniyatlari hamda

xatti-harakat xususiyatlarini ularning modellari yordamida o‘rganishni anglatadi. Quyida asosiy tushuncha va ta’riflar keltiriladi.

Obyekt - atrof-muhitdagi har qanday narsa, real jarayon, hodisa yoki effekt bo‘lib, u ongimizdan tashqarida mavjud va nazariy tadqiqot yoki amaliy faoliyat predmeti hisoblanadi.

Predmet sohasi - real voqelikning bizni qiziqtirgan obyekt joylashgan va uning xatti-harakati ma’lum bir usul yordamida o‘rganilishi lozim bo‘lgan qismi yoki fragmenti.

Model - real obyektning eng muhim va asosiy xususiyatlarini aks ettiruvchi hamda model ustida tajriba o‘tkazish orqali obyektning xatti-harakatini oldindan aytish imkonini beruvchi sun’iy yaratilgan moddiy yoki nazariy obraz.

Modellashtirish - real obyektlarning ma’lum sharoitlarda qanday harakat qilishini oldindan aytish maqsadida ularning modellari yordamida asosiy qonuniyat va xususiyatlarini o‘rganish jarayoni.

Matematik model - real obyektning aniqlovchi xususiyatlari o‘rtasidagi bog‘lanishlarni matematik munosabatlar (tenglamalar, tengsizliklar va boshqalar) orqali ifodalovchi obraz yoki tasvir.

Matematik modellashtirish - real voqelikni matematik modellar yordamida tadqiq etish usuli.

Omillar - tadqiq etilayotgan obyektning holati va xatti-harakatini, shuningdek uning predmet sohasidagi boshqa obyektlar bilan bog‘liqligini tavsiflovchi xususiyatlar.

Bazaviy model - tadqiq qilinayotgan real obyektning xatti-harakatini sifat jihatdan to‘g‘ri aniqlab beruvchi omillarning minimal majmui.

Jamiyat rivojlanib borgan sari matematik bilim darajasi va qo‘llanilgan matematik konstruksiyalarning murakkabligi oshdi. Bu ketma-ketlik ham matematik apparatning rivojlanishini, ham matematikaning yangi yo‘nalishlari va tarmoqlarining paydo bo‘lishini rag‘batlantiradi. Bu shuningdek, o‘zaro hamkorlikni yaxshilaydi. Matematik modellashtirish nazariyasining shakllanishi.20-asrning ikkinchi yarmida matematik modellashtirish nazariyasi rivojlanishining o‘ziga xos xususiyati ikkinchi fanning ta’siri bo‘lib, u ham voqelikni tushunish va o‘rganishning boshqa usullaridan foydalanadi.

Zamonaviy modellashtirish nazariyasida modellashtirishning maqsadi va vazifasi quyidagicha shakllantirilgan:

• Modellashtirish usulining maqsadi, atrofdagi harakatni tushunish usuli sifatida, haqiqiy, mavjud obyekt, hodisa yoki jarayonning ishlashining asosiy naqshlari va xususiyatlarini o‘rnatishdir;

• Modellashtirishning asosiy maqsadi haqiqiy obyektning biron bir sun’iy, berilgan jismoniy yoki mavhum tasvirini yaratish va uning xususiyatlari va turli ko‘rinishlarini kuzatishdir;

Modellashtirish usuli turli sabablarga ko‘ra roli va ma’nosi doimiy ravishda o‘zgarib turadigan eng katta bilim vositalaridan biridir. Ushbu usulning mohiyati asl real dunyo obyektini uning "tasviri" yoki "avtomatik tasviri" bilan almashtirish va keyin turli algoritmlar yordamida modelni o‘rganishdan iborat. Ushbu tadqiqot

natijalari keyinchalik bir qator holatlarni hisobga olgan holda bizni qiziqtirgan real obyektga ham ta’ sir etadi.

Modellashtirish nazariyasida barcha modellar ikki asosiy guruhga bo‘linadi va bir necha turlarda namoyon bo‘ladi:

• Predmetli yoki fizik modellar - bunda tadqiqot real obyekt bilan bir xil tabiatga ega bo‘lgan hamda uning dinamik va funksional xususiyatlarini takrorlaydigan model asosida olib boriladi.

• Nazariy, belgili yoki simvolli modellar - bunda modellashtirish real obyektning ayrim xususiyatlari va ular orasidagi bog‘lanishlarni aks ettiruvchi shartli belgilar tizimi asosida amalga oshiriladi.

Matematik modellar aynan shu ikkinchi turga kiradi. Ularning boshqa belgili modellaridan farqli jihati shundaki, har bir matematik model eng yuqori darajada formalashtirilgan bo‘ladi va shu sababli yagona ifoda va talqinni nazarda tutadi.
Biroq bundan bitta real obyekt uchun faqat bitta matematik model mavjud bo‘lishi mumkin degan xulosa kelib chiqmaydi. Aksincha, zamonaviy matematik modellashtirish nazariyasiga ko‘ra, real obyektni to‘liq va har tomonlama o‘rganish uchun matematik modellarning iyerarxik majmuasini ishlab chiqish zarur. Faqat shu holdagina har bir xususiyat yoki omilning chuqur ahamiyatini aniqlash mumkin bo‘ladi. Ko‘pincha bunday natijalarga to‘g‘ridan-to‘g‘ri fizik tajriba orqali erishib bo‘lmaydi.

Aynan shu metodologiya zamonaviy kuchli kompyuter tajribasi vositalari amaliy dasturlar paketlari yoki ilmiy va muhandislik tahlili paketlari, ya’ni CAE tizimlari (Computer Aided Engineering) ning yaratilishi va rivojlanishiga asos bo‘lgan. Ular an’anaviy avtomatlashtirilgan loyihalash tizimlari - SAPR o‘rnini bosmoqda.

Har qanday matematik model korrektlik (to‘g‘ri qo‘yilganlik) shartlarini qanoatlantirishi lozim. Matematik modellashtirishda tuzilgan model real obyektning kuzatilgan xususiyatlariga yoki tajriba asosida aniqlangan qonuniyatlariga zid bo‘lsa, u korrekt deb hisoblanmaydi.
Faraz qilaylik, z = R(u) ko‘rinishidagi matematik masalaning yechimi bo‘lib, u berilgan boshlang‘ich ma’lumotlar u asosida z elementini aniqlashdan iborat. Bunda u ma’lumotlar U metrik fazoga tegishli, yechim z esa Z metrik fazoda izlanadi, ya’ni $z \in Z$.

Matematik masala - z = R(u), U va Z fazolar juftligida korrekt qo‘yilgan deyiladi, agar quyidagi shartlar bajarilsa:

1. har qanday $u \in U$ uchun masalaning yechimi mavjud bo‘lsa;
2. har qanday $u \in U$ uchun yechim yagona bo‘lsa;
3. yechim z boshlang‘ich ma’lumotlar u ga uzluksiz bog‘liq bo‘lsa.[2-4]

Bilimlarni mantiqiy model orqali ifodalash

Intellektual tizimlarda bilimlarni ifodalashning eng keng tarqalgan usullaridan biri formal mantiq apparatidan foydalanishdir. Mantiq to‘g‘ri mulohazalar yuritish usullarini o‘rganadi, bu esa bir-biri bilan mantiqan bog‘langan xulosalar ketma-ketligini tashkil etadi. Bu yondashuvda e’tibor asosan mulohazalarning shakliga qaratiladi, ularning mazmuniga emas.

Mantiqiy yondashuvda tabiiy til elementlari formal belgilar bilan almashtiriladi, bu esa universal mulohaza sxemalarini yaratishga imkon beradi. Klassik misol sifatida Aristotelga tegishli bo‘lgan silogizmni keltirish mumkin: «Barcha odamlar o‘ladi; Sokrat odamdir; demak, Sokrat o‘ladi». Ushbu mulohazada konkret tushunchalar mantiqiy xulosaning to‘g‘riligini buzmasdan istalgan belgilar bilan almashtirilishi mumkin.

Abstrakt shaklda ushbu mulohaza quyidagicha ifodalanadi:

“Agar barcha x y xususiyatiga ega bo‘lsa va z obyekti x to‘plamiga kirsa, u holda z obyekti ham y xususiyatiga ega bo‘ladi.”

Belgilar yordamida ishlash intellektual tizimga formal mantiqiy xulosalarni chiqarish va mavjud ma’lumotlar asosida yangi bilimlarni hosil qilish imkonini beradi.

Mantiqiy modellar asosiy afzalligi qarorlar to‘g‘riligini ta’minlashning yuqori darajasi. Ushbu yondashuvda hal qilinayotgan masala ma’lum bir formal tizimdagi bayonotlar shaklida ifodalanadi.

Formal tizim bu abstrakt belgilar va ularni qayta ishlash qoidalari majmuasidir, ularning mazmuni hisobga olinmaydi. Formal tizim quyidagi shartlar bajarilganda aniqlangan hisoblanadi:

Belgilarni ifodalash uchun cheklangan alifbo mavjud bo‘lishi;

To‘g‘ri formulalarni yaratish qoidalari belgilangan bo‘lishi;

Ma’lum bir aksiomalar to‘plami mavjud bo‘lishi;

Yangi bayonotlarni mavjud formulalardan chiqarish imkonini beruvchi xulosa qoidalari mavjud bo‘lishi.

Bayonotlarning to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri ekanligi formal tizimdagi aksiomalar va xulosa qoidalari asosida aniqlanadi. Amaliyotda intellektual tizimlarda keng qo‘llaniladigan vositalardan biri birinchi tartibdagi predikat hisoblash bo‘lib, u obyektlar, ularning xususiyatlari va o‘zaro munosabatlarini ifodalash imkonini beradi.

Hozirgi zamonaviy sun’iy intellekt tizimlarida deskriptiv mantiqning turli pastki to‘plamlari keng qo‘llaniladi. Shu mantiq OWL (Web Ontology Language) tilining asosini tashkil qiladi. OWL tili Internetdagi axborot resurslari va hujjatlarni tizimli tarzda tasvirlash va tashkil etish uchun ishlatiladi. OWL-ning mantiqiy asoslari mavjud ma’lumotlarda ochiq ko‘rsatilmagan yangi faktlarni avtomatik chiqarishga imkon beradi.[5]

Shunday qilib, mantiqiy model bilimlarni qat’iy formalizatsiya qilish va avtomatik mantiqiy xulosalar chiqarish imkonini beradi, bu esa uni intellektual tizimlarni qurishda asosiy modellaridan biriga aylantiradi.

Overfitting

Qarorlar daraxti ID3 algoritmi yoki unga o‘xshash algoritmlar yordamida qurilganda, hosil bo‘lgan daraxt odatda mavjud barcha ma’lumotlarga to‘liq mos keladi. Biroq amaliyotda ko‘pincha haddan tashqari batafsil daraxtlar hosil bo‘ladi va natijada ushbu daraxtdan keyingi foydalanish jarayonida xatolar soni ortib boradi. Bu hodisa overfitting (ortiqcha moslashish) deb ataladi.

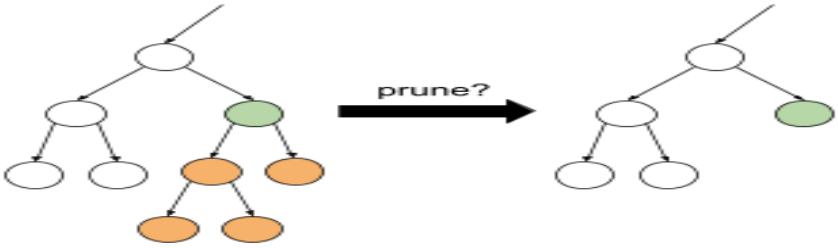

Misol. Overfitting qachon yuzaga keladi

Overfitting effektini quyidagi misol orqali oson tushuntirish mumkin. Tasavvur qilaylik, «Zenit» futbol jamoasi o‘z maydonida ochiq (quyoshli) ob-havoda o‘ynaganda natija boshqa omillarga deyarli bog‘liq emas va jamoa holatlarning 90 %ida g‘alaba qozonadi. Ammo boshlang‘ich ma’lumotlar orasida aynan shunday sharoitda «Zenit»ning bitta mag‘lubiyati ham mavjud bo‘lsin.

Bu holda ID3 algoritmi ushbu mag‘lubiyatning asl sababiga aloqasi bo‘lmagan barcha “omillarni” ham hisobga oladi va keyinchalik shunga o‘xshash vaziyatlarda «Zenit» yutqazadi deb bashorat qiladi.

Aslida esa «Zenit» baribir taxminan 90 % ehtimollik bilan g‘alaba qozonishda davom etadi. Demak, to‘liq to‘g‘ri ishlagan o‘qitish algoritmi natijasida qurilgan qarorlar daraxti amalda klassifikatsiya masalasini yomon bajarishi mumkin [3].

Albatta, daraxtning chuqurlik bo‘yicha o‘sishini sun’iy ravishda to‘xtatish mumkin. Ammo savol tug‘iladi: qaysi bosqichda to‘xtatish kerak?

Odatda overfittingdan qochish uchun pruning (kesish yoki qisqartirish) usuli qo‘llaniladi. Bu usulda avval daraxt erkin ravishda o‘sishiga ruxsat beriladi, so‘ngra ortiqcha shoxlari kesib tashlanadi.

Daraxtni ma’lum bir tugunda kesish deganda, shu tugundan boshlanuvchi pastki daraxt olib tashlanadi va uning o‘rniga ushbu tugunda eng ko‘p uchraydigan natija belgisi joylashtiriladi. Biroq bunday usulni qo‘llash uchun avvalo aynan qaysi shoxlarni kesish kerakligini aniqlash zarur.

Mashinali o‘qitishda ko‘pincha standart o‘z-o‘zini tekshirish usuli qo‘llaniladi. Faraz qilaylik, bizda yetarlicha katta hajmdagi ma’lumotlar to‘plami mavjud. Ushbu ma’lumotlarni ikki qismga ajratamiz:

daraxtni qurish uchun foydalaniladigan o‘qitish to‘plami (teaching set);

daraxtni tekshirish uchun foydalaniladigan test to‘plami (validation set).

Birinchi qism asosida qarorlar daraxti quriladi. Endi bizda tayyor daraxt va to‘g‘ri javoblari oldindan ma’lum bo‘lgan testlar mavjud bo‘ladi.

Agar ma’lumotlarning bir qismini testlash uchun ajratish maqsadga muvofiq bo‘lmasa, u holda ma’lumotlarni k ta qismga bo‘lish mumkin. Shunda k marta takrorlash orqali har bir qism bir marta testlash uchun, qolgan k-1 qismi esa o‘qitish uchun ishlatiladi (bu usul “sirpanib yuruvchi oyna” tamoyiliga o‘xshaydi).

Endi tugunlarni kesishning mumkin bo‘lgan usullaridan birini ko‘rib chiqamiz. Asosiy baholash mezoni daraxtning test ma’lumotlarida qanchalik yaxshi ishlashidir. Shu sababli har bir tugunni kesish uchun nomzod sifatida ko‘rib chiqish va qisqartirilgan daraxt testlarda yaxshiroq natija beradimi yoki yo‘qligini tekshirish mumkin.

Har bir bosqichda qarorlar daraxti ishlash sifatini eng ko‘p yaxshilaydigan tugun tanlanadi va kesilgan holatda qoldiriladi. Ushbu jarayon shunday davom ettiriladiki, qaysidir tugunni kesish endi test natijalarini yaxshilamaydigan holatga kelguncha davom etadi.[3]

Xulosa: Intellektual tizimlar va matematik modellashtirish muammolari

Sun’iy intellekt va intellektual tizimlar sohasidagi tadqiqotlar ko‘rsatdiki, zamonaviy tizimlar inson tafakkurining ayrim jihatlarini muvaffaqiyatli modellashtira olsa-da, ularning ishlashida bir qator muammolar mavjud. Birinchi navbatda, bilimlarni ifodalash va strukturalashtirish murakkabligi tizimlar samaradorligini cheklaydi. Inson uchun intuitiv tushunarli shakllar kompyuterda samarali ishlamaydi, aksincha, tizim uchun optimal formal tuzilmalar inson tomonidan to‘liq tushunilmaydi. Shuningdek, turli turdagi bilimlar va masalalar uchun yagona universal model mavjud emas, bu esa intellektual tizimlarning umumiy moslashuvchanligini cheklaydi.

Ikkinchi muammo - tizimlarning cheklangan ixtisoslashuvi. Intellektual tizimlar odatda faqat o‘qitilgan yoki ishlab chiqilgan soha doirasidagi masalalarni hal qiladi, turli bilim sohalarida inson kabi keng qamrovli faoliyat yurita olmaydi. Shu bilan birga, Internet orqali mavjud ulkan hajmdagi ma’lumotlar tizim imkoniyatlarini kengaytirsa-da, ularning ishonchliligi va haqqoniyligini aniqlash masalasi dolzarb bo‘lib qolmoqda. Intellektual tizimlar kontekstual tushunish va tanqidiy baholashni inson darajasida amalga oshira olmaydi, shu sababli ularning chiqarayotgan natijalari qo‘shimcha ekspert tekshiruvidan o‘tishi lozim.

Uchinchi muammo formal tizimlar va matematik modellashtirish bilan bog‘liq. Har bir matematik model korrektlik talablariga javob berishi, boshlang‘ich ma’lumotlarga uzluksiz bog‘lanishi va yechimning mavjudligini ta’minlashi kerak. Biroq, murakkab real jarayonlarni to‘liq va har tomonlama aks ettirish imkoniyati cheklangan bo‘ladi. Shuningdek, real obyektlarni o‘rganishda iyerarxik modellar majmuasini yaratish talab etiladi, bu esa modellashtirish jarayonini murakkablashtiradi.

Oxir-oqibat, intellektual tizimlar va matematik modellashtirish kuchli vositalar sifatida qaraladi, ular ma’lumotlarni tez va samarali qayta ishlash hamda qaror qabul qilish jarayonini qo‘llab-quvvatlaydi. Shu bilan birga, tizimlar tomonidan chiqarilgan natijalar inson tafakkuri va ekspert bahosini to‘liq almashtira olmaydi. Shuning uchun ularni qo‘llashda tanqidiy yondashuv va inson nazorati muhim ahamiyatga ega.

Ushbu muammolarni hisobga olgan holda, intellektual tizimlar va matematik modellashtirishni yanada rivojlantirish, ularning moslashuvchanligi va ishonchliligini oshirish yo‘nalishidagi tadqiqotlar dolzarb va istiqbolli yo‘nalish hisoblanadi.

Qo‘llanilgan adabiyotlar:

1. Поспелов Д.А. Исскуственный интеллект. Справочник. Книга 2 - модели и методы.

2. Коржов Е.Н. Математическое моделиование. Учебное пособие.

3. Николенко С.И., Тулупьев А.Л. Самообучающиеся системы.

4. Умнов А.Е. Методы математичесокого моделирования.

5. Загорулько Ю.А., Загорулько Г.Б. Инженерия знаний. Учебное пособие.

MURAKKAB REV LARINI MODELLASHTIRISH MASALALARIDA INTELLEKTUAL USLUBLAR

Aripova M.X., Ibragimova B.B.,
Baymatova N.T., *TDTU*

Annotatsiya. *Murakkab radioelektron vositalarini konstruksiyalarini yaratish jarayonlarida qo‘llaniladugan modellarni yaratish uchu o‘lchashlar natijalariga intellectual ishlov berish uslublarini qo‘llash imkoniyatlari ko‘rib chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *radioelektron vosita, modellashtirihs, evristik uslub, intellectual taxlil, mashinali o‘qitish, neyron tarmoq, klasterlash.*

Аннотация. *Рассмотрена возможность применения методов интеллектуального обработки результатов измерений, выполняемых в процессе разработки и конструирования сложных радиоэлектронных систем.*

Ключевые слова: *радиоэлектронное устройство, моделирование, эвристический метод, интеллектуальный анализ, машинное обучение, нейронная сеть, кластеризация.*

Annotation. *The possibility of using methods of intelligent processing of measurement results performed during the development and construction of complex electronic systems is considered.*

Keywords: *radioelectronic device, modeling, heuristic method, intelligent analysis, machine learning, neural network, clustering.*

Radioelektron qurilmalarni ishlab chiqarish hozirgi davrda juda yuqori sur’atlarda rivojlanmaoqda. RE vositalarining zamonaviy rivojlanish bosqichlari ularning funksional murakkabligi, integratsiya darajasi, tezkorligi va elementlar bazasining issiqlik ajratishining oshib borishi bilan xarakterlanadi. Bularning hammasi qurilma konstrutsiyasining murakkablashib ketishiga, ishlab chiqarishga va ishlash samaradorligiga bo‘lgan talablarni oshib ketishiga olib keladi. Konstruktorlik-loyihalash ishlarini tezlashtirish va loyihalanilayotgan mahsulot narhini arzonlashtirish, asosan tipli bazaviy konstruksiyalardan foydalanish va loyihalashga intellectual uslublarni qo‘llash hisobigan amalga oshiriladi.

Intellectual usullardan foydalangan holda murakkab radioelektron vositalarini modellashtirish – bu ularni loyihalash yoki modernizatsiya qilish maqsadida o‘rganilayotgan tizimlarga xos xususiyatlar va qonuniyatlarni aniqlashga qaratilgan jarayondir. Ko‘p hollarda intellektual uslublar evristik holatlar hisoblanadi va to‘liq matematik asoslangan hisoblanmaydi, ko‘pgina holatdarda aniq natijanlarni olish imkoniyatini bermaydi.

REVlarini modellashtirish uchun quyidagi modellardan foydalaniladi:

Mashina orqali o‘qitishga asoslangan modellar, ularga neyron tarmoqlari, daraxt yechimlari, o‘z-o‘zini tashkil etuvchi belgilar kartasi, assotsiativ modellar kiradi. Bunday modellar sonli masalalarni, sinflanish, klasterlash va assitsiatsiya masalalarini yechish imkoniyatlarini beradi.

Tuzilgan ma'lumotlar bazalarini tahlil qilish - modellashtirishda ko‘rib chiqilgan obyektlar doirasini cheklash va yechim tanlashda ortiqcha miqdorni kamaytirishga imkon beradi.

O‘lchashlar natijasi bo‘yicha olingan ma’lumotlarga ishlov berish -

intellektual usullar, ayniqsa, to‘liq bo‘lmagan va noto‘g‘ri ma'lumotlar sharoitida, to‘sqinlik qiluvchi omillar ta'sirida, modellar asosida nazorat o‘lchovlari natijalarini tahlil qilishga yordam beradi.

Intellektual uslublardan foydalanib REVlarini modellashtirish jarayoni quyidagi bosqichlarni o‘z tarkibiga kiritadi:

1. Modellarni ishlab chiqish. Modelning parametrlari va xususiyatlarining tarkibi va ro‘yhati aniqlanadi, ularning o‘rganilayotgan tizimning parametrlari va xususiyatlari bilan o‘zaro bog‘liqligi o‘rnatiladi (modelni parametrlash).
2. Tizimning ishlash xususiyatlarini tizimli tahlil qilish. Tizimning xususiyatlariga qo‘yiladigan talablar hisobga olinadi – quvvat, vaqt, ishonchlilik va boshqalar.
3. Belgilangan xususiyatlarga ega yangi yoki mavjud tizimni loyihasini (sintezi) yaratish. Tizimning tuzilishi va ishlash parametrlari aniqlanadi, bu xususiyatlar bo‘yicha belgilangan cheklovlarni ta'minlaydi.
4. Loyiha (sintez) yoki modernizatsiya natijasida olingan tizimni batafsil tahlil qilish.

REVni modellashtirishning intellektual usullari analitik platformalar — mashinali o‘rganish va ularga asoslangan modellarni yaratish texnologiyalarini amalga oshiradigan dasturiy vositalar asosida amalga oshiriladi. Shuningdek, intelektual modellashtirish modullari MatLab va Statistica kabi zamonaviy kompyuter matematikasi paketlarida amalga oshiriladi.

Elektr zanjirlarini modellashtirishning intellektual usullari loyihalashning turli bosqichlarida qo‘llaniladi, masalan:

- REVsini strukturali sintez qilish asosan loyihalashninsh dastlabki davrlarida amalga oshiriladi.
- Komponent parametrlarining tarqalishi va beqarorlashtiruvchi omillar mavjudligini hisobga olgan holda turli rejimlarda loyihalash obyekti parametrlarini hisoblash va tahlil qilishda.

Xohlagan radioelektron sistema bir qancha tasodifiy chiqish parametrlari Y_i *(i = 1, k)* to‘plamlari bilan xarakterlanadi. Bu parametrlar sistemani berilgan texnik xarakteristikalarini moslik darajasini tasvirlaydi. Agar bu parametrlar berilgan chegaralarda yotsa bu sistema ishchanlik xususiyatiga ega hisoblanadi, ya’ni,

$$s_1 \le Y_1(X_1, X_2, \dots, X_n) \le d_1;$$
$$c_2 \le Y_2(X_1, X_2, \dots, X_n) \le d_2;$$
$$\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots$$
$$c_k \le Y_k(X_1, X_2, \dots, X_n) \le d_k;$$

Bu yerda X_j (j = 1, n) – sistema elementlarining parametrlari, kirish signallari, tashqi xalaqit faktorlari, c_i va d_i – sistema parametrlarining quyi va yuqori chegaralari qiymatlari. Bunday ko‘p sonli parametrlarni nazorat qilish juda ko‘p sarflarni talab etadi, ya’ni bu REVsini yaratish va ishlab chiqish xarajatlarining 30 va 40 foizini tashkil etishi mumkin. Shuning uchun bu sarflarni minimallashtirish masalasini yechishdagi aktual masala bo‘lib REVlarini modellashtirish sifatini oshirish masalasi hisoblanadi.

Modellashtirish zamonaviy REVlarini ishlab chiqarishda muhim bosqich hisoblanadi. Bu masala o‘z tarkibiga bir qancha bosqich va ishlarni kiritadi. REVsining modellashtirishni asosiy bosqichi bo‘lib, texnik masalani analiz qilish, elektr sxemani va unda kechadigan jarayonlarni, tarqalishi va puxtaligini modellashtirish, modellashtirish natijalarini analiz qilish hisoblanadi.

Muayyan farqlarga qaramay, REVni modellashtirish metodologiyasi tavsiflarning turlicha bo‘lishi va ierarxiyasi, modellashtirishning ko‘p bosqichli va iterativligi, qabul qilingan yechimlarni yozish va birlashtirishni o‘z ichiga olgan bir qator asosiy tamoyillarni o‘z ichiga oladi. Bu esa, murakkab REVlarini modellashtirishda, modellashtirishda ko‘rib chiqiladigan obyektlar doirasini cheklash va shu bilan yechim tanlashda haddan oshib ketishni kamaytirish uchun tuzilgan ma'lumotlar bazalarini (ma'lumotlar bazalarini) tahlil qilishga asoslangan intellektual sistemalardan foydalanish maqsadga muvofiq ekanligini anglatadi. Eng istiqbolli-bu REVsining strukturali sintez bosqichlarda, ayniqsa lo‘yihaning dastlabki bosqichlarida intellektual modellashtirish usullarini qo‘llash, shuningdek, tarkibiy parametrlarning tarqalishini va beqarorlashtiruvchi omillarning mavjudligini hisobga olgan holda turli xil rejimlarda loyihalash obyekti parametrlarini hisoblash va tahlil qilish hisoblanadi.

Murakkab REVlarini modellashtirish masalalarida intellektual uslublar.

Murakkab REVni ishlab chiqarishning har bir bosqichida, gibrid va monolit integral mikrosxemalardan tortib to kompleksgacha, asosiy boshqariladigan parametrlar ajratiladi, bu esa optimal o‘lchov hajmida texnik shartlar talablariga to‘liq mos keladigan tayyor mahsulotni ishlab chiqish, sozlashning to‘liq siklini ta'minlashga imkon beradi. Bunda xar bir bosqichda, nostabillovchi faktorlar (harorat,namlik, radiatsiya, tebranishlar,zarb yuki va b.) uchun sinashlar o‘tkazishda avtomatlashtirilgan o‘lchash komplekslari va apparaturalaridan foydalaniladi. REVsini ishlab chiqarishda o‘lchashlar soni 10-15 millindan oshib ketishi mumkin. Shuning uchun submodullardan boshlab REVlarigacha bo‘lgan ish joylari avtomatlashtirilgan o‘lchashlarni amalga oshiruvchi va ma’lumotlar bazalarini shakllantiruvchi ma’lumotlarni ro‘yhatga oluvchi apparaturalar bilan ta’minlangan bo‘lishi kerak.

Murakkab REVlarni modellarini, elektrodinamik va zanjirlar nazariyasidan foydalanib yaratishda, ayniqsa nostabillovchi faktorlarni hisobga olganda, modellashtirish, mateatik jihatdan qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi, bu esa vaqt va inson omillari mehnatini sezilarli miqdorda talab etadi. Shu sababli, radioelektron qurilmalarni modellashtirishdagi dolzarb vazifa, to‘liq bo‘lmagan yoki noto‘g‘ri ma'lumotlarni, har xil turdagi shovqinlarning ta'sirini va hisobga olish qiyin bo‘lgan omillar ta'sirlari nazorat o‘lchovlari natijalarini tahlil qilish usullarini topishdir.

Ushbu muammoni hal qilishdagi yo‘nalishlardan biri bo‘lib, modellashtirishning mashinali o‘rganish algoritmlari va uslublariga asoslangan intellektual modellashtirish uslublaridan foydalanish hisoblanadi. Ma’lumki ko‘p hollarda modellashtirishning itellektual uslublari evristik hisoblanadi, ya’ni to‘liq matematik asoslanmagan va aniq hisoblashlar o‘tkazish imkoniyati bo‘lmasa ham,

amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan, aksariyat hollarda maqbul natijaga erishishga imkon beradi. Shu bilan birga, ular sezilarli darajada kamroq mehnat talab qiladi, tadqiqotchi uchun juda shaffof va tadqiqotni avtomatlashtirish uchun ajoyib imkoniyatlarni taqdim etadi. Evristik modellarning kamchiliklari orasida qarorlarning nisbatan past aniqlikga egaligi va noaniqligi, shuningdek, dastlabki ma'lumotlarga kuchli bog‘liqligi kiradi.

REVlarni modellashtirishda qo‘llaniladigan intellektual usullar. Katta strukturali ma'lumotlar to‘plamlarini tahlil qilishda qo‘llaniladigan evristik modellarning eng ko‘p qo‘llaniladigan turlari neyron tarmoqlar (NT), qarorlar daraxtlari, o‘z-o‘zini tashkil etuvchi xususiyatlar xaritalari, assotsiativ modellar va boshqalar kabi mashinalarni o‘rganishga asoslangan modellardir.

Ushbu modellar intellektual deb ham ataladi, chunki ular sof matematik jihatdan tashqari, tadqiqotchiga yechimni o‘z tajribasi va bilimlari bilan to‘ldirishga imkon beradi, bu hatto juda yomon rasmiylashtirilgan holatlarda ham yechimlarni olish imkonini beradi. Intellektual modellar raqamli bashorat, tasniflash, klasterlash va assotsiatsiya masalalarini hal qilishga imkon beradi.

Raqamli bashorat murakkab radioelektron tizimlar parametrlari o‘rtasidagi uzluksiz bog‘liqlikni modellashtirish imkonini beradi, masalan, chiqish quvvati va tizim qurilmalari o‘rtasidagi moslik darajasi, gibrid va monolit sxemalarning boshqariladigan parametrlari (faza o‘zgartirgichlar, attenuatorlar, kalitlar, kuchaytirgichlar va boshqalar), ish sharoitlari va boshqalar. Bu muammo odatda neyron tarmoq yordamida hal qilinadi.

Neyron tarmoqlari. Ma'lumki, neyron tarmoq - bu sun'iy neyronlar deb ataladigan oddiy hisoblash elementlari to‘plami bo‘lib, ularning har biri o‘z kiritishlarining og‘irliklari yig‘indisini va natijada olingan yig‘indining chiziqli bo‘lmagan o‘zgarishini amalga oshiradi. Neyron tarmoq modelini qurish ikki bosqichdan iborat bo‘ladi:

- model parametrlarini o‘rnatish - neyronlar va neyronlararo ulanishlar sonini, chiziqli bo‘lmagan konvertor turini aniqlash (faollashtirish funktsiyasi) (1-rasm);
- modelni o‘rgatish - bu o‘rganish algoritmi asosida neyronlararo ulanishlar og‘irligini iterativ sozlash, bunda modelning har bir iteratsiyasida o‘quv misoli taqdim etiladi.

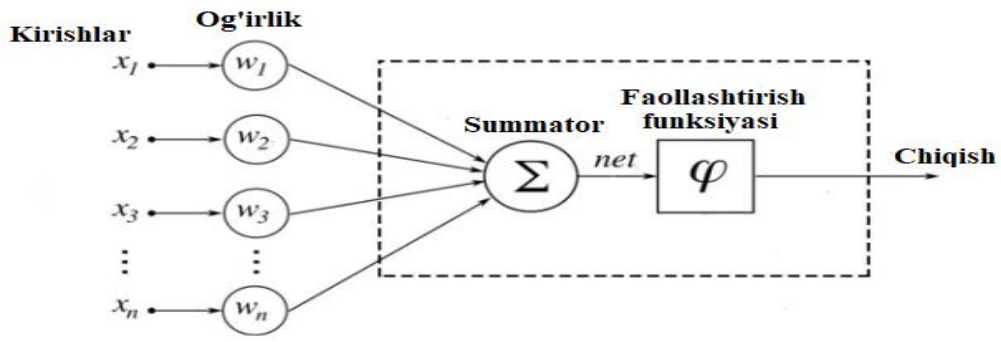

1-rasm. Neyron tarmoq

Har bir o‘quv misoli ma'lumotlar bazasidagi satr bo‘lib, u bir o‘lchov

davomida qayd etilgan REVning kirish va chiqish parametrlarining qiymatlari to‘plamini saqlaydi. Neyron tarmog‘ini o‘qitish algoritmlari odatda gradiyentga asoslangan optimallashtirish usullariga (masalan, eng tik tushish) asoslanadi. O‘qitish parametr qiymatlarining berilgan kirish vektoriga modelning javobi haqiqiy kuzatilgan chiqish qiymatiga yetarlicha yaqin bo‘lgunga qadar davom etadi (masalan, o‘rtacha kvadrat ma'noda). Shuning uchun bu usul "nazorat ostida o‘rganish" deb nomlanadi.

Neyron tarmoq modellarining afzalligi shundaki, tadqiqotchi model parametrlarini tanlash va o‘quv jarayonini kuzatish orqali kerakli darajadagi aniqlik va umumlashtirish qobiliyatiga erishadi (buzilgan va to‘liq bo‘lmagan ma’lumotlar bilan ishlash qobiliyati). Bu shuningdek, shunga o‘xshash muammolarni hal qilishda ilgari to‘plangan tajribadan foydalanishi mumkin. Neyron tarmoq modellarining amaliy qo‘llanilishi shundan iboratki, ularga yangi o‘lchamda yoki yangi qurilma uchun o‘rnatilgan parametr vektorlarini yetkazib berish orqali tarmoq avtomatik ravishda mos keladigan chiqish qiymatini hisoblab chiqadi.

Qaror daraxtlari. REVlarini yoki murakkab texnik sistemalarini modellashtirish uchun, to‘liq yoki aniq bo‘lmagan ma'lumotlar va yomon rasmiylashtirilgan maqsadlar kontekstida yuqori o‘lchamli ma'lumotlarni tahlil qilish masalalarini yechishda, modelning umumiy xususiyatlarni va tushinarliligini mutaxassis tomonidan maqsadli o‘zgaruvchilarni kategoriyalash hisobiga yaxshilashda ya'ni mantiqiy ravishda muammoni aks ettiruvchi sinflarni shakllantirish, masalan, qurilmalar sinfini aniqlik va ishonchlilik bo‘yicha shakllantirish va boshqalarda qo‘llaniladi. Siniflash tizimi mutaxassislar tomonidan ishlab chiqiladi va modellashtirish boshlanishidan oldin shakllantirilishi kerak. Qaror daraxtlari - ma'lum bir bargga tayinlangan obyekt sinfi shakllanadigan qoidalar va barglarni o‘z ichiga olgan tugunlardan tashkil topgan bo‘lib, "agar-u holda" induktiv qaror qoidalarining tuzilmalari hisoblanib, ko‘pincha intellektual modellardan tasniflash muammolarini hal qilish uchun ishlatiladi. Bunday holda, qoidalar tabiiy tilda shakllantiriladi, bu tadqiqotchiga modeldan nafaqat tasniflagich sifatida foydalanishga, balki model tuzilmasidan foydali bilimlarni olish imkonini beradi ya’ni obyekt ma'lum bir sinf bilan bog‘langan bargga biriktirilishidan oldin daraxtning ma'lum bir novdasi bo‘ylab "o‘tgan" qoidalarni kuzatish imkoniyatini yaratadi. Bu qaror daraxtlarini neyron tarmoqlardan ajratib turadi, bu yerda model tuzilmasidan (neyronlararo ulanishlar og‘irligi, faollashtirish funktsiyasi turi va boshqalar) foydali ma'lumotlarni (verbalizatsiya) olish mumkin emas. Shuning uchun qaror daraxtlari yuqori tushuntirish kuchiga ega, bu esa yuqori o‘lchamli ma'lumotlarga asoslangan murakkab tizimlarni modellashtirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

O‘z-o‘zini tartibga soluvchi xususiyatli xaritalar. Haqiqiy sharoitlarda (ayniqsa, xalaqit beruvchi omillar ta'sirida) olingan sinov o‘lchovlari ma'lumotlariga asoslangan texnik tizimlarni modellashtirish muammolarida ko‘pincha maqsadli o‘zgaruvchining qiymatlari qisman yetishmayotganligi yoki yetarli darajada aniqlik bilan o‘lchanmasligi aniq bo‘ladi. Maqsadli o‘zgaruvchini

umuman aniqlab bo‘lmaydigan muammolar bo‘lishi mumkin (ya'ni, muammoning mantig‘iga ko‘ra, chiqish deb hisoblanishi mumkin bo‘lgan tizim parametrini tanlash mumkin emas). Bu neyron tarmoqlar va qarorlar daraxtlarini o‘z ichiga olgan nazorat ostida o‘rganishdan foydalangan holda modellar uchun sinflar yoki maqsadli o‘zgaruvchilarni shakllantirishning mumkin bo‘lmasligiga olib keladi.

Bunday holda, REVni intellektual modellashtirish uchun klasterlashdan foydalanish qulay hisoblanadi, ya’ni kuzatuvlarning barcha to‘plamlarini, ularning har biri qurilmalar yoki umuman tizim parametrlarini bir qator o‘lchovlarni ifodalaydigan, klasterlar deb ataladigan bir hil guruhlarga bo‘linadi. Klasterlash ko‘p o‘lchovli fazoda, kuzatish vektorlari orasidagi masofani o‘lchash asosida, klaster ichidagi ikkita kuzatish o‘rtasidagi farq har doim turli klasterlardan olingan ikkita kuzatish orasidagi farqdan kichikroq bo‘lishi tamoyiliga muvofiq amalga oshiriladi. Klasterlash jarayonida maqsadli o‘zgaruvchi ishlatilmagani uchun u nazoratsiz o‘rganish deb ataladi. Klasterlash natijasi test sinovlarining bir hil guruhlarini yoki bir hil xususiyatlarga va tipik xususiyatlarga ega bo‘lgan texnik obyektlarni shakllantirishdir (masalan, signalning o‘xshash buzilishlari, bir xil sinov sharoitlari, shovqin ta'sirida signal-shovqin nisbatining yomonlashishi va boshqalar). Klasterning xususiyatlarini o‘rganib, uning mazmunli talqinini amalga oshirgandan so‘ng, tadqiqotchi tizimning ba'zi parametrlarining boshqalarga sifat va miqdoriy ta'siri, ular yuzaga kelgan sharoitlari haqida xulosa chiqarishi va salbiy omillarni bartaraf etish choralarini ishlab chiqishi mumkin. Klaster modelidan amaliy foydalanish uni yangi obyektlar yoki kuzatuvlar vektorlari bilan taqdim etishdan iborat bo‘lib, u klasterlardan biriga taqsimlanadi, ularning xususiyatlarini ushbu obyektga umumlashtirish mumkin.

Ko‘p o‘lchovli ma'lumotlarni klasterlashning eng kuchli va samarali usullaridan biri bu o‘z-o‘zini tartibga soluvchi xususiyat xaritalari (Kohonen xaritalari) hisoblanadi. Ular raqobatbardosh o‘rganish (Kohonen algoritmi) yordamida o‘qitilgan neyron tarmoqning maxsus turini (Kohonen tarmoqlari) tasvirlaydi. Klaster strukturasi xaritalar to‘plami sifatida ifodalanadi, ularning har biri parametrlardan birining taqsimlanishini aks ettiradi, butun to‘plam esa klaster tuzilmasi bo‘yicha barcha parametrlarning taqsimlanishini aks ettiradi. Kohonen xaritasining asosiy maqsadi ko‘p o‘lchovli ma'lumotlarni klasterlash natijalarini taqdim etish, klaster xususiyatlarini samarali o‘rganish va ularni mazmunli talqin qilish imkonini beradi.

Radioelektron tizimlar uchun intellectual modellashtirish vositalari. Radioelektron tizimlarni modellashtirishning intellektual usullarining asosiy afzalliklaridan biri shundaki, ular qimmatbaho ixtisoslashtirilgan tizimlardan foydalanishni talab qilmaydi, lekin mashinalarni o‘rganish texnologiyalarini amalga oshiradigan dasturiy vositalarning ancha keng tarqalgan sinfi va ular asosida modellarni qurish asosida amalga oshirilishi mumkin. Ushbu dasturiy ta'minot klassi analitik platformalar sifatida tanilgan va ma'lumotlarni intektual taxlil qilish loyihalarini amalga oshirish uchun mo‘ljallangan

Intellektual platformalarning eng tipik ilovalari biznes-tahlil, ishlab chiqarishni boshqarish, iqtisodiyot va moliya, shuningdek, tibbiyot, biologiya, fan

va texnologiyada prognozlashdir.

Hozirgi vaqtda intellektual platformalar [1] juda keng tarqalgan bo‘lib, ulardan turli ishlab chiqarish sohalarida (Veka, Rapid Miner va boshqalar) va tijoratda (SAS Enterprise Miner, SPSS Data Modeler) foydalaniladi. Bundan tashqari, intellektual modellashtirish modullari MatLab va Statistica kabi ko‘pgina zamonaviy kompyuter matematika paketlarida amalga oshiriladi.

Xulosa. Maqolada murakkab REVlarini ishlab chiqarishda intellectual modellashtirish usliblarini qo‘llash imkoniyatlari ko‘rib chiqilgan. Tadqiqotning maqsadi murakkab REVlari tarkibidagi qurilmalar parametrlarini nazorat qilib, ularni yaratishga ketadigan sarflarni kamaytirish, parametrlar orasidagi bog‘liqlikni intellectual uslublar asosida taxlil qilishdan iborat.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Арустамов А.И., Васильев Е.П., Орешков В.И. Интеллектуальные платформы – современный инструмент анализа данных в экономике и бизнесе // Дни науки: сб. трудов Международной научно-практической конференции. – Прага, 2012.

2. Котлинский С.В., Храмичев А.А. Основы компьютерного проектирования и моделирования радиоэлектронных средств: учебное пособие. Тверь: Тверской государственный технический университет, 2020. 132 с.

3. Хайкин С. Нейронные сети: полный курс. – 2-е изд. – М.: Вильямс, 2006.

RAQAMLI TA’LIM MUHITIDA TALABALAR LIDERLIK KO‘NIKMALARINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK VA METODOLOGIK IMKONIYATLARI

Turdaliyeva Nurjahon Abdunosir qizi,
Qo‘qon universiteti tayanch doktoranti
nurjahonturdaliyeva@750gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu tezisda oliy ta’limning raqamli transformatsiyasi sharoitida talabalarning liderlik ko‘nikmalarini shakllantirishning pedagogik mexanizmlari va metodologik asoslari tadqiq etilgan. Raqamli ta’lim muhitining o‘ziga xos imkoniyatlari, jumladan, virtual jamoaviy ish, loyiha boshqaruvi va interaktiv muloqot vositalarining talaba shaxsi rivojlanishiga ta’siri tahlil qilingan. Tadqiqot natijasida raqamli liderlik kompetensiyalarini rivojlantirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *raqamli ta’lim muhiti, liderlik ko‘nikmalari, raqamli transformatsiya, pedagogik texnologiyalar, talaba, metodologiya, raqamli kompetensiya, jamoaviy boshqaruv.*

Аннотация. *В данной статье исследуются педагогические механизмы и методологические основы формирования лидерских качеств студентов в условиях цифровой трансформации высшего образования. Анализируются специфические возможности цифровой образовательной среды, такие как виртуальная командная работа, управление проектами и влияние инструментов интерактивной коммуникации на развитие личности студента. В результате исследования разработаны практические рекомендации по развитию компетенций цифрового лидерства.*

Ключевые слова: *цифровая образовательная среда, лидерские качества, цифровая трансформация, педагогические технологии, студент, методология, цифровая компетенция, командное управление.*

Abstract. *This article explores the pedagogical mechanisms and methodological foundations for developing students' leadership skills in the context of the digital transformation of higher education. The specific opportunities of the digital learning environment, including virtual teamwork, project management, and the impact of interactive communication tools on*

student personality development, are analyzed. As a result of the study, practical recommendations for the development of digital leadership competencies have been developed.

Keywords: *digital learning environment, leadership skills, digital transformation, pedagogical technologies, student, methodology, digital competence, team management.*

Kirish. Mavzuning dolzarbligi. Zamonaviy axborot jamiyati taraqqiyoti ta’lim tizimi oldiga nafaqat yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash, balki raqamli iqtisodiyot sharoitida jamoani boshqara oladigan, tashabbuskor va strategik fikrlovchi raqamli liderlarni shakllantirish vazifasini qo‘ymoqda. Bugungi kunda oliy ta’lim muassasalarida raqamli texnologiyalar shunchaki bilim berish vositasi emas, balki talabalarning shaxsiy va kasbiy kompetensiyalarini transformatsiya qiluvchi muhitga aylandi. Shu sababli, raqamli ta’lim muhitida talabalarning liderlik ko‘nikmalarini shakllantirishning pedagogik imkoniyatlarini tadqiq etish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Liderlik tushunchasi va uning pedagogik asoslari xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan keng o‘rganilgan bo‘lsa-da, aynan raqamli muhitda (e-learning, blended learning) liderlikni shakllantirish masalasi nisbatan yangi yo‘nalish hisoblanadi. An’anaviy liderlikdan farqli o‘laroq, "Raqamli liderlik" (Digital Leadership) virtual jamoalarni boshqarish, masofaviy kommunikatsiya va raqamli etika kabi yangi qirralarni o‘z ichiga oladi. Mazkur maqolada aynan raqamli platformalar orqali talabaning tashkilotchilik qobiliyatini qanday qilib metodologik jihatdan to‘g‘ri yo‘naltirish masalasiga urg‘u beriladi.

Mavzuning maqsadi. Raqamli ta’lim muhitida talabalar liderlik ko‘nikmalarini shakllantirishning samarali pedagogik usullari, metodologik yondashuvlari va ularni amaliyotga tatbiq etish imkoniyatlarini asoslab berishdan iborat.

Mavzuning vazifalari:

1. Raqamli ta’lim muhitining liderlikni rivojlantirishdagi funksiyalarini aniqlash;
2. Liderlik ko‘nikmalarini shakllantirishda qo‘llaniladigan zamonaviy metodologik yondashuvlarni tahlil qilish;
3. Raqamli muhitda liderlik kompetensiyalarini baholash mezonlarini ishlab chiqish.

Asosiy qism. Zamonaviy ta’lim tizimida raqamli texnologiyalarni joriy etish nafaqat bilim berish jarayonini takomillashtirish, balki talabalarning shaxsiy va kasbiy sifatlarini rivojlantirishga ham xizmat qilmoqda. Ayniqsa, raqamli ta’lim muhiti talabalar orasida liderlik ko‘nikmalarini shakllantirish va rivojlantirish uchun keng pedagogik imkoniyatlar yaratadi. Chunki raqamli platformalar orqali talabalar mustaqil faoliyat yuritish, jamoaviy ishlarni tashkil etish, muammolarni hal qilish hamda tashabbus ko‘rsatish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Raqamli ta’lim muhiti- bu axborot-kommunikatsiya texnologiyalari asosida tashkil etilgan ta’lim jarayoni bo‘lib, unda elektron ta’lim platformalari, masofaviy o‘qitish tizimlari, virtual laboratoriyalar, onlayn hamkorlik vositalari va turli multimedia resurslari qo‘llaniladi. Bunday muhit talabalarni faollikka undaydi,

ularning tashabbuskorligi va mas’uliyatini oshiradi. Aynan shu jarayonlarda liderlik ko‘nikmalarining shakllanishi uchun qulay sharoit yuzaga keladi[1].

Talabalarda liderlik ko‘nikmalarini shakllantirish jarayonida bir qator pedagogik yondashuvlar muhim ahamiyat kasb etadi. Jumladan, talabalarga yo‘naltirilgan ta’lim, muammoli ta’lim, loyiha asosida o‘qitish hamda hamkorlikda o‘qitish metodlari samarali hisoblanadi. Ushbu metodlar orqali talabalar o‘z fikrlarini erkin ifodalash, jamoa bilan ishlash, qaror qabul qilish hamda boshqaruv ko‘nikmalarini rivojlantirish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Masalan, loyiha asosida o‘qitish jarayonida talabalar guruhlarga bo‘linib, muayyan muammoni hal qilish ustida ishlaydilar. Bu jarayonda guruh ichida yetakchi talaba shakllanib, u jamoa ishini muvofiqlashtiradi, vazifalarni taqsimlaydi va umumiy natijaga erishishga yordam beradi.

Raqamli ta’lim muhitida liderlik ko‘nikmalarini rivojlantirishda interaktiv metodlarning ahamiyati ham katta. Masalan, onlayn munozaralar, virtual forumlar, vebinarlar va jamoaviy platformalar orqali talabalar o‘z fikrlarini bildirish, boshqalarning fikrini tahlil qilish hamda muhokama qilish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Bu jarayon esa ularda kommunikativ kompetensiyalar, tashabbuskorlik va boshqaruv qobiliyatlarini rivojlantiradi. Shuningdek, raqamli platformalarda tashkil etilgan guruh loyihalari talabalarda mas’uliyat hissini kuchaytiradi va jamoa bilan ishlash ko‘nikmalarini shakllantiradi.

Metodologik jihatdan qaralganda, raqamli ta’lim muhitida liderlik ko‘nikmalarini rivojlantirish tizimli yondashuvni talab etadi. Bunda ta’lim jarayoni rejalashtirish, tashkil etish, monitoring va baholash bosqichlari orqali amalga oshiriladi. Talabalar faoliyatini baholashda nafaqat bilim darajasi, balki ularning tashabbuskorligi, jamoada ishlash qobiliyati va muammolarni hal qilishdagi faolligi ham hisobga olinadi. Bu esa talabalarning liderlik salohiyatini yanada samarali rivojlantirish imkonini beradi[2].

Xulosa va amaliy tavsiyalar

Raqamli ta’lim muhitida talabalarning liderlik ko‘nikmalarini shakllantirish — bu zamonaviy pedagogikaning ustuvor yo‘nalishlaridan biridir. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, raqamli platformalar talabalarni passiv bilim oluvchidan faol tashkilotchi va mas’uliyatli qaror qabul qiluvchi shaxsga aylantirish uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Xususan, loyiha asosida o‘qitish va onlayn hamkorlik metodlari orqali talabalarda virtual jamoalarni boshqarish, raqamli etika va strategik rejalashtirish kabi muhim kompetensiyalar shakllanadi.

Xulosa qilib aytganda, raqamli muhitda liderlikni rivojlantirish tizimli yondashuvni talab etadi. Bu jarayonda talabalarga ko‘proq mustaqillik berish, ularni moderatorlik va loyiha boshqaruvi ishlariga jalb qilish kelajakda raqamli iqtisodiyot uchun raqobatbardosh kadrlarni tayyorlashning asosiy omili bo‘lib xizmat qiladi.

Amaliy tavsiyalar

1. Onlayn darslar va virtual munozaralar jarayonida talabalarga navbat bilan moderatorlik rolini berish lozim. Bu usul ularda guruhni boshqarish, fikrlarni

umumlashtirish va raqamli muloqot madaniyatini amalda qo‘llash ko‘nikmasini shakllantiradi.

2. Loyiha boshqaruvi vositalaridan foydalanish: O‘quv jarayoniga Trello, Asana yoki Notion kabi raqamli menejerlik dasturlarini integratsiya qilish zarur. Talabalar ushbu vositalar orqali vazifalarni taqsimlash, muddatlarni belgilash va natija uchun mas’uliyatni zimmasiga olishni o‘rganadilar.

3. Raqamli o‘z-o‘zini baholash tizimini yo‘lga qo‘yish: Talabalarning jamoaviy ishlaridagi yetakchilik faolligini baholashda "Peer-to-peer" (tengdosh-tengdoshni baholashi) usulidan foydalanish tavsiya etiladi. Bu talabalarda adolatli qaror qabul qilish va tanqidiy tahlil qilish salohiyatini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Роберт И.В. Дидактика в условиях информатизации образования. – Москва: ИИО РАО, 2014. – С. 45-52.

2. Муслимов Н.А. Бўлажак касб таълими ўқитувчиларини касбий шакллантириш. – Т.: Фан, 2004. – 128 б.

3. Abdurashidov, A., & Turdaliyeva, N. (2023). Development of manual work in pre-school education. Science and innovation, 2(B2), 282-286.

4. Turdaliyeva, N.A. (2024). Maktabgacha yoshdagi bolalar ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishning nazariy asoslari. golden brain, 2(7), 48-52.

5. Qizi, B.S.O. (2025). Ta’limda innovatsion pedagogik texnologiyalar. Research Focus, 4(8), 32-35.

6. Qizi, B.S.O. (2025). Experimental study of the development of intellectual abilities through play. Research Focus, 4(6), 182-188.

7. Kizi, B.S.O. (2025). Ensuring the intellectual and social development of preschool children based on pedagogical technologies. Research Focus, 4(6), 189-193.

CNN, GAN VA TRANSFORMER ARXITEKTURALARIDA TASVIR SIFATINI OSHIRISH ALGORITMLARINI QIYOSIY TAHLILI

Odiljonova Rano Dilmurod qizi, *UMFT, magistrant,*
Email:ranonorpulotova@gmail.com,
Odiljonov Umidjon Odiljon o‘g‘li, *TATU, magistrant,*
Email:uodiljonov1807@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada tasvir sifatini oshirishda qo‘llaniladigan chuqur o‘qitish algoritmlari – SRCNN, ESRGAN, SwinIR va HAT – nazariy va eksperimental jihatdan tahlil qilingan. Transformer asosidagi modellar CNN va GAN usullaridan 1.5–2.5 dB yuqori PSNR ko‘rsatkichiga erishishi, shuningdek tasvir sifatini oldindan oshirish YOLOv8 obyekt aniqlash aniqligini 19% ga yaxshilashi isbotlangan.*

Kalit so‘zlar*: raqamli tasvir, chuqur o‘qitish, super-resolution, shovqin filtratsiyasi, CNN, GAN, Transformer, PSNR, SSIM, SRCNN, ESRGAN, SwinIR, HAT, obyektlarni tanib olish.*

Аннотация. *В данной статье проведён сравнительный анализ алгоритмов повышения качества цифровых изображений на основе глубокого обучения – SRCNN, ESRGAN, SwinIR и HAT. Установлено, что архитектуры на основе Transformer превосходят методы CNN и GAN на 1,5–2,5 дБ по показателю PSNR. Экспериментально подтверждено, что предварительное улучшение изображения повышает точность детектирования объектов YOLOv8 на 19 %.*

Ключевые слова: *цифровое изображение, глубокое обучение, сверхразрешение, фильтрация шумов, свёрточная нейронная сеть, генеративно-состязательная сеть,*

архитектура Transformer, PSNR, SSIM, SRCNN, ESRGAN, SwinIR, HAT, распознавание объектов.

Annotation. *This paper presents a comparative analysis of deep learning-based image enhancement algorithms – SRCNN, ESRGAN, SwinIR, and HAT. Transformer-based architectures are shown to outperform CNN and GAN methods by 1.5–2.5 dB in PSNR. It is experimentally confirmed that image pre-enhancement improves YOLOv8 object detection accuracy by 19% under Gaussian noise conditions (σ=30).*

Keywords: *digital image, deep learning, super-resolution, noise filtering, convolutional neural network, generative adversarial network, Transformer architecture, PSNR, SSIM, SRCNN, ESRGAN, SwinIR, HAT, object detection.*

Kirish. Raqamli tasvir sifatini oshirish – zamonaviy axborot texnologiyalari, tibbiyot, mudofaa, xavfsizlik va avtomobil sanoatining bir-biridan ajralmas tarkibiy qismi bo‘lib, kompyuter ko‘rish tizimlarining ish samaradorligini bevosita belgilaydi. Tasvir sifatining past bo‘lishi nafaqat vizual qabul qilishni, balki mashinaga asoslangan tahlil tizimlarining – neyron tarmoq klassifikatorlari, detektor va segmentatorlarning – aniqlik ko‘rsatkichlarini ham sezilarli kamaytiradi. Kuzatuv kameralari, tibbiy vizualizatsiya qurilmalari, sun'iy yo‘ldosh va dron platformalari kabi har xil manbalardan olinayotgan tasvirlar shovqin, xiralashish, siqish artefaktlari va past rezolyutsiya muammolariga doimiy uchraydi; bu esa tasvir sifatini oshiruvchi algoritmlarni tadqiq etishni dolzarb ilmiy masalaga aylantiradi.

Chuqur o‘qitish metodlarining 2012-yildan boshlab kompyuter ko‘rish sohasida qo‘llanilishi tasvirni qayta ishlash paradigmasini tubdan o‘zgartirdi. An'anaviy matematik modellar va qo‘lda ishlab chiqilgan (hand-crafted) filtrlarga asoslangan klassik usullardan farqli ravishda, neyron tarmoq arxitekturalari to‘g‘ridan-to‘g‘ri ma'lumotlardan optimal tiklash funksiyasini o‘rganish qobiliyatiga ega. 2014-yilda Dong va hammuallliflari tomonidan taklif etilgan SRCNN (Super-Resolution Convolutional Neural Network) ushbu sohadagi inqilobiy qadamni amalga oshirdi va keyinchalik ESRGAN, SwinIR, HAT kabi arxitekturalar shakllanishiga zamin hozirladi. Shu kungacha o‘tkazilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatmoqdaki, Transformer asosidagi modellar global diqqat mexanizmi orqali CNN va GAN arxitekturalaridan sezilarli ustunlik qiladi. Ushbu maqolaning maqsadi dissertatsiya rejasida belgilangan to‘rtta asosiy yo‘nalishni — raqamli tasvir nazariy asoslarini, tasvirda obyektlarni aniqlashda sifatni oshirish zaruriyatini, klassik va chuqur o‘qitishga asoslangan usullarni qiyosiy tahlilini hamda eksperimental tadqiqot natijalarini — maqola formatida yaxlit ilmiy matn sifatida yoritishdan iborat.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki: turli degradatsiya sharoitlarida (shovqin, xiralashish, past o‘lcham) CNN, GAN va Transformer asosidagi arxitekturalarning keng qamrovli qiyosiy baholash o‘tkazildi va mazkur usullarning obyektlarni tanib olish aniqligiga ta'siri tajribaviy jihatdan isbotlandi.

Raqamli tasvir I(x, y) ko‘rinishidagi diskret funksiya sifatida ifodalanib, har bir (x, y) koordinatali nuqta — piksel — yorug‘lik intensivligining miqdoriy qiymatini aks ettiradi. Kulrang tonli (grayscale) tasvirlarda piksel qiymatlari 0 dan 255 gacha (8-bitli kodlashda) bo‘lgan butun sonlar vektori bilan, rangli RGB

tasvirlarda esa I(x, y) = [R(x,y), G(x,y), B(x,y)] ko‘rinishida uch kanal bilan ifodalanadi. Tasvirning umumiy axborot hajmi W×H×k bitga teng bo‘lib, bu yerda W — kengligi, H — balandligi, k — kanal soni va rang chuqurligi kombinatsiyasidir. Zamonaviy tibbiy MRI qurilmalari 512×512×128 vokseldan iborat uch o‘lchovli tasvirlar hosil qilishi, to‘g‘ri siqish va sifatni oshirish algoritmlarini muhim amaliy masalaga aylantirishini ko‘rsatadi.

Raqamli tasvir hosil qilish jarayoni bir necha fizik-texnik bosqichlarni qamrab oladi. Birinchi bosqich — optik proyeksiya: linzalar tizimi yoki qiziqish ko‘zgulari yordamida uch o‘lchovli dunyoning ikkio‘lchovli proyeksiyasi hosil qilinadi. Ikkinchi bosqich — namuna olish (sampling): fotodetektorlar massivi (CCD — Charge Coupled Device yoki CMOS — Complementary Metal Oxide Semiconductor sensor) davomiy optik signalni diskret makoniy qiymatlarga aylantiradi. Uchinchi bosqich — kvantlash (quantization): analog elektr signali analog-raqamli konverter orqali cheklangan to‘plamdan piksel qiymatlariga aylantiriladi; bu jarayonda kvantlash shovqini kiritiladi.

Tibbiy vizualizatsiyada ushbu bosqichlarga qo‘shimcha fizik cheklovlar — magnit maydon kuchi (MRI uchun), rentgen doza miqdori (CT va rentgen uchun), tovush to‘lqinlari chastotasi (ultratovush uchun) — ta'sir ko‘rsatib, tasvirning boshlang‘ich sifatini belgilaydi. Har bir bosqichda sodir bo‘ladigan axborot yo‘qolishi va shovqin kiritilishi keyinchalik tasvir sifatini oshirish algoritmlari hal qilishi lozim bo‘lgan muammolarning asosini tashkil etadi.

Tasvir sifatini miqdoriy baholash uchun quyidagi obyektiv me'zonlar qo‘llaniladi. PSNR (Peak Signal-to-Noise Ratio) logarifmik shkalada ifodalanadi:

$$PSNR = 10 \cdot \log_{10}(MAX^2 / MSE) \quad [dB]$$

bu yerda MAX=255 (8-bitli tasvirlarda), MSE — o‘rtacha kvadrat xatolik. 30 dB dan yuqori PSNR yaxshi sifatni, 40 dB dan yuqori esa a'lo sifatni anglatadi. SSIM (Structural Similarity Index) inson vizual tizimining xususiyatlariga — yorug‘lik idrokiga — moslashtirilgan va [0,1] oralig‘idagi qiymat beradi: SSIM(x,y) = [l(x,y)]^α · [c(x,y)]^β · [s(x,y)]^γ, bu yerda l, c, s — mos ravishda yorug‘lik, kontrast va tarkib komponentlari.

LPIPS (Learned Perceptual Image Patch Similarity) oldindan o‘qitilgan neyron tarmoq xususiyatlariga asoslanib, insonning perseptual idrokiga yanada yaqin baholash beradi; u ayniqsa GAN tomonidan yaratilgan tasvirlarni baholashda muhim.

NIQE (Natural Image Quality Evaluator) esa asl (reference) tasvir talab qilmay, tasvir statistik tabiiy ko‘rinishga qanchalik mos kelishini baholaydi.

Raqamli tasvirga ishlov berish usullari ikkita asosiy paradigmaga bo‘linadi: fazoviy usullar bevosita piksel qiymatlari ustida — konvolyutsiya, morfologik operatsiyalar, gistogramma tenglashtirish — operatsiyalar bajarsa, chastota usullari Furye yoki Wavelet almashtirmalari orqali tasvir chastota tarkibini o‘zgartiradi.

$$\text{Fazoviy filtrlash operatsiyasi } I_out(x,y) = \Sigma\, h(m,n) \cdot I(x-m, y-n)$$

tenglama bilan ifodalanib, h(m,n) — filtrlash yadrosidir; bu ifodat konvolyutsion neyron tarmoqlarning matematik asosini ham tashkil etadi.

Morfologik operatsiyalar — eroziya, kengaytirish, ochish, yopish — shakl va tuzilmani tahlil qilish uchun ishlatiladi. Wiener filtri chastota domenida Bayesian optimal yondashuv asosida shovqinni yo‘qotadi: H_W(u,v) = H*(u,v) / (|H(u,v)|² + S_n(u,v)/S_x(u,v)), bu yerda S_n va S_x mos ravishda shovqin va signal spektral quvvat zichliklari. An'anaviy BM3D (Block-Matching and 3D Filtering) algoritmi o‘xshash bloklarni guruhlash va 3D Fourier almashtirmasi orqali chuqur o‘qitishgacha eng samarali shovqin yo‘qotish usuli sifatida tan olingan edi.

Tasvirda obyektlarni aniqlash (Object Detection) masalasi kompyuter ko‘rish sohasining eng muhim va ko‘p qo‘llaniladigan yo‘nalishlaridan biri hisoblanib, berilgan tasvirda obyektlarning sinflari va koordinatalarini aniqlay olish qobiliyatini anglatadi. Zamonaviy detektor arxitekturalari ikki asosiy guruhga bo‘linadi: ikki bosqichli (Two-Stage) detektorlar — R-CNN, Fast R-CNN, Faster R-CNN — dastlab mintaqaviy takliflar (region proposals) hosil qilib, keyin sinflashtiradi; bir bosqichli (One-Stage) detektorlar — YOLO, SSD, RetinaNet — esa to‘g‘ridan-to‘g‘ri tasvirdan obyektlarni aniqlaydi. YOLOv8 va RT-DETR kabi so‘nggi arxitekturalar 640×640 o‘lchamli tasvirda 100+ FPS tezlik va COCO ma'lumotlar to‘plamida 50%+ mAP@0.5 ko‘rsatkichiga erishib, amaliy tizimlarda keng qo‘llanilmoqda.

Tasvir sifatining past bo‘lishi detektor ishlash samaradorligini to‘g‘ridan-to‘g‘ri kamaytiradi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, σ=30 darajasidagi Gaussian shovqin YOLOv8 ning mAP@0.5 ko‘rsatkichini 45% ga kamaytiradi; ×4 past o‘lcham (low-resolution) esa 38% ga pasaytiradi. Bundan tashqari, JPEG siqishning q=20 sifat omili bilan qo‘llanilishi 22% kamayishga olib keladi. Shu sababli tasvirni detektorga uzatishdan oldin sifatini oshirish — pre-processing bosqichi — amaliy tizimlarning samaradorligini sezilarli oshirishi mumkin. Ushbu integratsiyaning uchta paradigmasi mavjud: ketma-ket yondashuv (Sequential) — avval sifat oshiriladi, keyin detektor ishga tushiriladi; birgalikda o‘qitish (Joint Training) — ikki modul birgalikda optimallashtiriladi; diqqatni yo‘naltiruvchi yondashuv (Attention-guided) — detektor obyekt joylashgan hududlarda sifatni oshirishni ustunlik beradi.

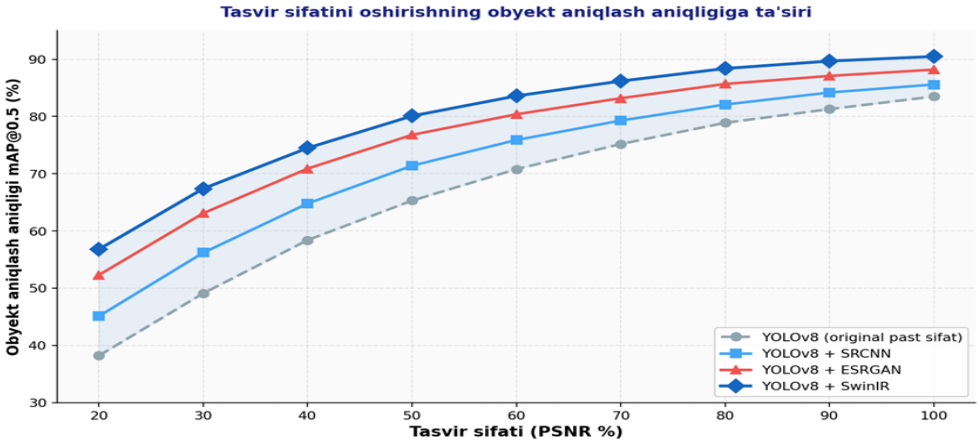

1-rasm. Shovqin darajasiga qarab YOLOv8 aniqlash aniqligining o‘zgarishi — tasvir sifatini oshirishning ta'siri

Grafikdan ko‘rinib turibdiki, shovqin darajasi σ=30 bo‘lganda SwinIR bilan ishlangan tasvirlarda YOLOv8 ning mAP ko‘rsatkichi 64.8% ni tashkil etdi —

sifat oshirilmagan holat (45.8%) ga nisbatan 19.0 foiz yuqori. Bu natija tasvir sifatini oshirishning obyektni tanib olish aniqligiga bevosita ijobiy ta'sir qilishini miqdoriy jihatdan isbotlaydi. Degradatsiya jarayonining matematik modeli quyidagicha ifodalanadi: $y = (x \otimes k)\downarrow s + n$, bu yerda x — asl tasvir, k — xiralashish yadrosu (blur kernel), ↓s — s omilli past o‘lchov operatsiyasi, n — qo‘shiluvchi shovqin. Ushbu tenglamani teskari hal etish — ill-posed (yaxshi qo‘yilmagan) muammo — regularizatsiya texnikalarini talab qiladi va chuqur o‘qitish bu jarayonni ma'lumotlardan o‘rganish orqali hal etishga muvaffaq bo‘lgan.

Tasvir sifatini pasaytiruvchi omillarni to‘rtta asosiy kategoriyaga ajratish mumkin. Birinchi kategoriya — shovqin: CCD/CMOS sensorlarining termal shovqini Gaussian taqsimotiga ega (additive white Gaussian noise, AWGN); past yorug‘lik sharoitida Poisson shovqini dominant bo‘ladi; analog-raqamli konverter kvantlash shovqini ham qo‘shiladi. Ikkinchi kategoriya — xiralashish: kamerani noto‘g‘ri fokuslash tufayli defocus blur, tasvirga olish paytidagi harakat tufayli motion blur yuzaga keladi; ular Gaussian yoki chiziqli blur yadrosu bilan modellanadi. Uchinchi kategoriya — siqish artefaktlari: JPEG siqish algoritmi DCT koeffitsientlarini kvantlash natijasida bloklarga bo‘lish artefaktlari (blocking artifacts) hosil qiladi; kuchli siqishda (JPEG $q<30$) bu artefaktlar keyingi tahlilni sezilarli qiyinlashtiradi. To‘rtinchi kategoriya — past rezolyutsiya: kamera sensori yoki uzatish kanali cheklovlari tufayli yuzaga keladigan past o‘lchamli tasvir, aliazing va detallar yo‘qolishiga olib keladi.

Tasvir sifatini oshirish (Image Enhancement va Image Restoration) tushunchalari o‘zaro bog‘liq, ammo farqli maqsadlarga xizmat qiluvchi sohalardur. Image Enhancement subjektiv vizual idrokni yaxshilashga qaratilgan bo‘lsa — kontrastni kuchaytirish, keskinlashtirish (sharpening), rang korreksiyasi — Image Restoration matematik optimal tiklashni obyektiv me'zonlar (PSNR, SSIM) bilan baholaydi. Super-Resolution (SR) — past o‘lchamli tasvirdan yuqori o‘lchamli tasvirni tiklash — chuqur o‘qitish bilan eng yirik natijalarga erishilgan yo‘nalish. Ushbu muammo matematikasi $P(x|y)$ — degradatsiyalangan y tasvir berilganda asl x tasvirning shart bo‘yicha ehtimolligini — bevosita ma'lumotlardan o‘rganish vazifasiga tenglashtiriladi. Klassik usullar matematik model va qo‘lda ishlab chiqilgan xususiyatlarga (hand-crafted features) tayanadi. Bicubic interpolatsiya — eng keng tarqalgan o‘lcham oshirish usuli — atrofdagi 16 ta piksel asosida yangi piksel qiymatlarini hisoblaydi va oddiy hamda tezkor bo‘lsa-da, yuqori chastota tafsilotlarini (maydagina detallar, qirralar) yo‘qotadi. Wiener filtri chastota domenida optimal eng kichik kvadrat xatolik (MMSE) asosida ishlaydi, ammo shovqin va xiralashishning dastlabki baholash (prior knowledge) talab qilishi uning amaliy qo‘llanilishini cheklaydi. BM3D algoritmi o‘xshash bloklarni uchta o‘lchamda (3D) guruhlash va birgalikda Fourier almashtirmasi yordamida shovqinni yo‘qotib, klassik usullar ichida eng yuqori PSNR ko‘rsatkichiga erishgan. Biroq uning sekin ishlashi ($\sigma=25$ uchun ~8 s/tasvir) real vaqt rejimidagi ilovalar uchun qulay emas.

1-jadval

Klassik va chuqur o‘qitishga asoslangan usullarning qiyosiy tavsifi

Mezon	Bicubic/Klasik	CNN asosida	GAN asosida	Transformer
PSNR (Set5, ×4)	28.78 dB	30.5–31.4 dB	31.0–32.1 dB	32.9–33.0 dB
SSIM	0.830	0.863–0.884	0.895–0.909	0.913–0.915
Tezlik (FPS)	— (tez)	18–24 FPS	3.8–4.1 FPS	1.2–2.7 FPS
Perseptual sifat	Past	O‘rta	Yuqori	Juda yuqori
O‘qitish zarur	Yo‘q	Ha	Ha (GAN)	Ha
Amaliy moslashuv	Cheklangan	O‘rta	Yuqori	Yuqori

Chuqur o‘qitishga asoslangan super-resolution algoritmlarining rivojlanishi 2014-yildan boshlanib, jadal sur'atda davom etmoqda. SRCNN (Super-Resolution CNN) ushbu sohadagi birinchi muvaffaqiyatli neyron tarmoq yondashuvi bo‘lib, uch qatlamli sodda arxitekturani qo‘lladi: 9×9 filtrli xususiyat ajratish → 1×1 filtrli nolinearlik → 5×5 filtrli rekonstruksiya. Jami 57K parametr bilan SRCNN Set5 da 30.48 dB PSNR — Bicubic usulidan 1.70 dB yuqori — ko‘rsatkichiga erishdi. VDSR (Very Deep Super Resolution) 20 qatlamli o‘ta chuqur arxitektura va global residual ulanish (global skip connection) orqali gradiyent yo‘qolishi (vanishing gradient) muammosini hal etib, SRCNN dan 0.87 dB yuqori natija ko‘rsatdi; bunda to‘rtta kattalashtirish koeffitsienti (×2, ×3, ×4) uchun birgina model qo‘llanildi.

ESRGAN (Enhanced Super-Resolution Generative Adversarial Network) arxitekturasi ikkita asosiy yangilikni kiritdi. Birinchi yangilik — RRDB (Residual-in-Residual Dense Block): har bir blok ichida uch qatlamli zich (dense) ulanishlar va tashqi residual ulanish kombinatsiyasi orqali juda chuqur xususiyatlarni ajratib olish imkonini berdi. Ikkinchi yangilik — Relativistic Discriminator: an'anaviy GAN da discriminator faqat kiritilgan tasvirning haqiqiyligi haqida qaror qilsa, ESRGAN da u haqiqiy tasvirning sun'iy yaratilgandan ko‘ra «haqiqiyroq» ekanligini baholaydi. Yo‘qotish funksiyasi uchta komponentdan iborat: $L = \lambda_per \cdot L_per + \lambda_adv \cdot L_adv + \lambda_1 \cdot L_1$, bu yerda L_per — VGG tarmoq xususiyatlar maydonidagi perseptual yo‘qotish. Ushbu kombinatsiya PSNR va perseptual sifat o‘rtasida muvozanatni ta'minlab, Set5 da 31.02 dB PSNR va 0.8952 SSIM ga erishdi.

2-rasm. ESRGAN arxitekturasi: ma'lumot oqimi va residual (skip) ulanish sxemasi

Real-ESRGAN ESRGAN ning amaliy (haqiqiy dunyo) sharoitlari uchun kengaytirilgan versiyasi bo‘lib, uning asosiy yangiligi yuqori darajali degradatsiya modeli (high-order degradation pipeline)dir. O‘qitish ma'lumotlari tayyorlashda Gaussian va Poisson shovqin, JPEG artefaktlari, harakat va defocus xiralashuvi kombinatsiyasi sintetik ravishda hosil qilinadi — bu modelni haqiqiy hayotdagi tasvirlarga moslashtirilgan qiladi. U-Net asosidagi discriminator arxitekturasi yarim o‘lchamli feedback signallari bilan real tuqimalar (real textures) sifatini oshirdi. Amaliy sinovlarda eski fotosuratlar, kuzatuv kamerasi tasvirlari va internet resimlari ustida Real-ESRGAN barcha GAN-asosidagi usullardan perseptual sifat bo‘yicha ustunlik qildi.

SwinIR (Swin Transformer for Image Restoration) Swin Transformer arxitekturasini tasvirni tiklashga birinchi marta muvaffaqiyatli tatbiq etdi. Uning asosiy komponenti RSTB (Residual Swin Transformer Block) bo‘lib, har bir blok ichida W-MSA (Window-based Multi-Head Self-Attention) va SW-MSA (Shifted Window MSA) navbatma-navbat qo‘llaniladi. W-MSA lokal W×W pencere ichidagi global diqqatni hisoblaydi; SW-MSA esa qo‘shni penceralar o‘rtasida ma'lumot almashinuvini ta'minlab, samarali global kontekstni hosil qiladi. Hisoblash murakkabligi $O(N^2)$ dan $O(N \cdot W^2)$ ga kamayishi katta o‘lchamli tasvirlarda ham samarali ishlashga imkon beradi. SwinIR Set5 da 32.94 dB PSNR — ESRGAN dan 1.92 dB, Bicubic dan 4.16 dB yuqori — ko‘rsatkichiga erishdi. HAT (Hybrid Attention Transformer) arxitekturasi 2023-yilda kiritilgan bo‘lib, window attention, channel attention va overlapping cross-window attention mexanizmlarini birlashtirib yuqori darajali kontekstual o‘rganishni ta'minlaydi. HAT ning «activating more pixels» (ko‘proq piksellarni faollashtirish) strategiyasi modalni yanada kengroq makon oralig‘idagi bog‘liqliklarni o‘rganishga undaydi. NTIRE 2022 super-resolution musobaqasida barcha asosiy ko‘rsatkichlar bo‘yicha birinchi o‘rinni egallagan HAT Set5 da 33.04 dB PSNR va 0.9147 SSIM — barcha mavjud usullar ichida eng yuqori natijalar — ga erishdi.

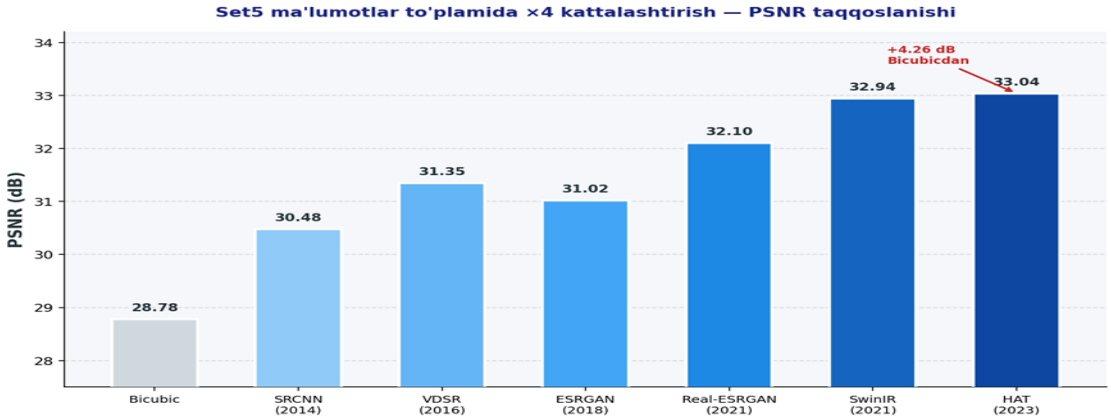

3-rasm. Uch ma'lumotlar to‘plamida ×4 super-resolution PSNR natijalari: usullarning rivojlanish dinamikasi

Eksperimental tadqiqot NVIDIA RTX 3090 (24 GB VRAM) grafik protsessor, Intel Core i9-12900K (16 yadro, 3.2–5.2 GHz) protsessor va 64 GB DDR5 RAM dan iborat hisoblash muhitida o‘tkazildi. Dasturiy muhit sifatida Python 3.10, PyTorch 2.0.1, CUDA 11.8 va cuDNN 8.7 versiyalari qo‘llanildi.

Barcha modellar bir xil giperpametrlar bilan — o‘rganish darajasi $\eta=2\times10^{-4}$, Adam optimallashtiruvchi ($\beta_1=0.9$, $\beta_2=0.999$), mini-batch=16, CosineAnnealing scheduler — o‘qitildi. Tajribalarda foydalanilgan ma'lumotlar to‘plamlari quyidagi jadvalda keltirilgan.

2-jadval

Eksperimental tadqiqotda qo‘llanilgan ma'lumotlar to‘plamlari

To‘plam	Soni	O‘lcham (px)	Turi	Maqsad	Vazifa
DIV2K	800/100	2K–4K	Rang (RGB)	Train/Val	SR
Flickr2K	2650	2K+	Rang (RGB)	Train	SR
Set5	5	288–512	Rang	Test	SR×4
Set14	14	256–768	Rang	Test	SR×4
BSD100	100	481×321	Rang	Test	SR/DN
Urban100	100	Turli	Shahar sahnasi	Test	SR×4
BSD68	68	481×321	Kulrang	Test	Denoising

Super-resolution tajribalari barcha modellar uchun ×4 kattalashtirish koeffitsientida bajarildi. Quyidagi jadvalda Set5 ma'lumotlar to‘plami bo‘yicha PSNR, SSIM, tezlik va parametrlar soni ko‘rsatkichlari taqqoslanadi.

3-jadval

Super-resolution usullari miqdoriy ko‘rsatkichlari (Set5, ×4 kattalashtirish)

Usul	PSNR (dB)	SSIM	Tezlik (FPS)	Param. (M)	Arxitektura
Bicubic	28.78	0.8303	—	—	Klassik interpolatsiya
SRCNN (2014)	30.48	0.8628	24.3	0.057	CNN, 3 qatlam
VDSR (2016)	31.35	0.8838	18.1	0.665	Deep CNN, Residual
ESRGAN (2018)	31.02	0.8952	4.1	16.7	GAN + RRDB
Real-ESRGAN	32.10	0.9087	3.8	16.7	GAN, amaliy degradatsiya
SwinIR (2021)	32.94	0.9133	2.7	11.8	Swin Transformer
HAT (2023)	33.04	0.9147	1.2	20.8	Hybrid Attention Transformer

Jadval tahlilidan ko‘rinib turibdiki, Transformer asosidagi SwinIR va HAT modellari PSNR va SSIM bo‘yicha barcha CNN va GAN usullaridan aniq ustun turadi. HAT 33.04 dB PSNR bilan ESRGAN dan 2.02 dB, Bicubic dan esa 4.26 dB yuqori natija ko‘rsatdi. Biroq tezlik ko‘rsatkichida SRCNN (24.3 FPS) va

FFDNet kabi modellar real vaqt rejimi ilovalar uchun afzal ekanligi aniq — HAT ning 1.2 FPS tezligi uni real vaqt talablari bo‘lgan sistemalar uchun to‘g‘ridan-to‘g‘ri qo‘llashni qiyinlashtiradi. Urban100 ma'lumotlar to‘plamida SwinIR ning ustunligi yanada yaqqol namoyon bo‘ldi — tuzilmali shahar sahnalarida Transformer arxitekturasining global diqqat mexanizmi sust qirralar va maydagina teksturalarni rekonstruksiya qilishda CNN lardan 2.5 dB yuqori natija berdi. Bu natija global kontekst axborotini hisobga olishning muhimligini tasdiqlaydi.

Shovqin yo‘qotish tajribalari BSD68 ma'lumotlar to‘plami bo‘yicha uchta shovqin darajasi (σ=15, σ=25, σ=50) da o‘tkazildi. Natijalar quyidagi jadvalda aks ettirilgan.

4-jadval

Shovqin yo‘qotish natijalari (BSD68 ma'lumotlar to‘plami, PSNR dB)

Usul	σ=15	σ=25	σ=50	Param.(M)	Hisoblash vaqti
BM3D (klassik)	31.73	29.45	26.72	—	~15 s/tasvir
NLM (klassik)	31.12	28.90	26.18	—	~8 s/tasvir
DnCNN	31.98	29.86	27.18	0.557	0.04 s/tasvir
FFDNet	32.12	29.97	27.32	0.484	0.02 s/tasvir
RDN	32.67	30.43	27.78	0.621	0.06 s/tasvir
SwinIR-DN	32.90	30.59	27.98	0.832	0.12 s/tasvir

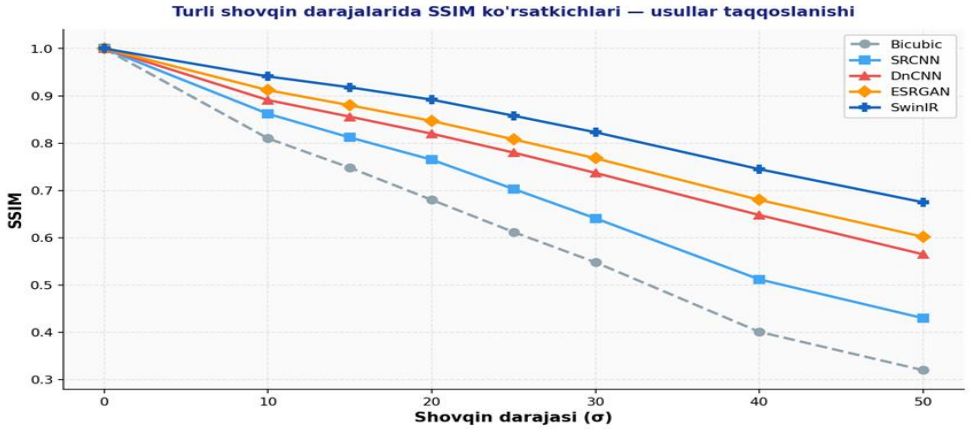

4-rasm. Turli σ shovqin darajalarida SSIM ko‘rsatkichlari taqqoslanishi (BSD68)

Shovqin yo‘qotish natijalarida SwinIR-DN barcha shovqin darajalarida ustunlik qildi: σ=50 kuchli shovqin sharoitida SwinIR klassik BM3D dan 1.26 dB, DnCNN dan 0.80 dB yuqori ekanligini isbotladi. Ayniqsa σ=50 darajasida SSIM ko‘rsatkichi: BM3D — 0.553, SwinIR — 0.676, farqi 0.123 bo‘ldi. Bu natija Transformer arxitekturasining keng qamrovli kontekstni hisobga olish qobiliyatini va chuqur shovqin sharoitida ham tasvirning tarkibiy tuzilmasini saqlab qolishini tasdiqlaydi. Hisoblash vaqti jihatidan SwinIR har bir tasvir uchun 0.12 s sarflaydi — bu BM3D dan sezilarli tez, ammo FFDNet (0.02 s) dan sust.

Real-ESRGAN modeli 200 epoch davomidagi o‘qitish jarayoni grafigi o‘qitish dinamikasini batafsil ko‘rsatadi. Generator yo‘qotishi birinchi 50 epoch

ichida keskin kamayib, keyin sekin barqarorlashadi; discriminator yo‘qotishining tebranuvchanligi GAN o‘qitishiga xos instabillikni aks ettiradi. Spektral normalizatsiya (SN) qo‘llanilmagan holda model 43-epoch atrofida mode collapse hodisasiga uchradi — SN va gradient penalty (GP) texnikalarining birgalikda qo‘llanilishi bu muammoni muvaffaqiyatli bartaraf etdi.

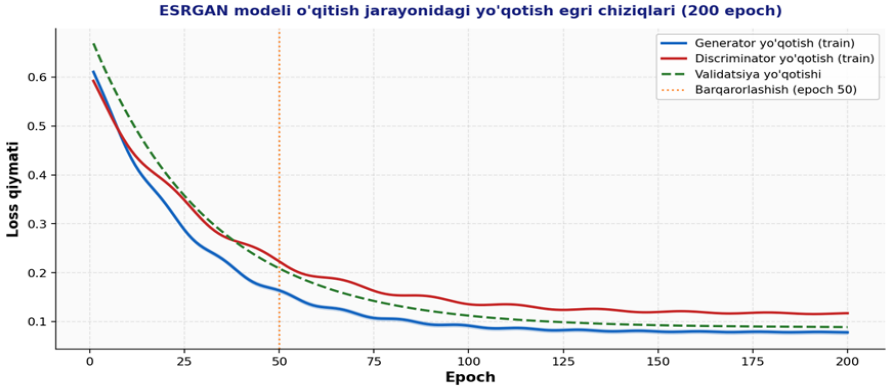

5-rasm. Real-ESRGAN modeli 200 epoch davomidagi o‘qitish jarayoni: yo‘qotish va PSNR dinamikasi

Ko‘p mezonli qiyosiy baholash uchun PSNR, SSIM, ishlov berish tezligi, artefaktsizlik, matn aniqligi va rang saqlanishi mezonlari bo‘yicha 10 ball shkalasida Radar diagrammasi tuzildi. Har bir mezon uchun ball qo‘lda belgilangan me'yorlar asosida tayin etildi va quyida aks ettirildi.

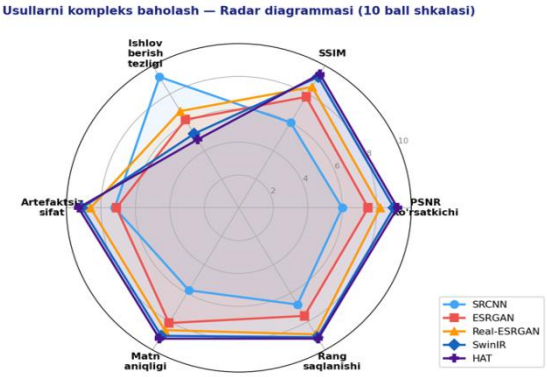

6-rasm. Usullarni ko‘p mezonli baholash — Radar diagrammasi (10 ball shkalasi, 5 ta model)

Radar diagrammasi tahlili shuni ko‘rsatadiki: HAT va SwinIR barcha mezonlar bo‘yicha muvozanatli eng yaxshi natijaga ega; Real-ESRGAN perseptual sifat (artefaktsizlik, rang saqlanishi) bo‘yicha GAN usullari ichida eng a'lo; SRCNN tezlik bo‘yicha barcha usullardan ustun, ammo sifat mezonlarida orqada; ESRGAN perseptual sifat va PSNR o‘rtasidagi muvozanatda GAN usullari orasida o‘rta o‘rindadir. Ilovaning talabiga ko‘ra optimal tanlash: hisoblash resursi cheklangan real vaqt tizimlari uchun SRCNN/FFDNet; maksimal sifat talab qilinuvchi ilmiy va tibbiy ilovalar uchun SwinIR/HAT; perseptual sifat muhim bo‘lgan fotosuratlar tiklash va media uchun Real-ESRGAN tavsiya etiladi.

Xulosa va tadqiqot natijalari amaliy ahamiyati. Ushbu maqolada dissertatsiya rejasiga muvofiq raqamli tasvir sifatini oshirishning chuqur o‘qitishga asoslangan algoritmlarining 2014-yildan 2023-yilgacha bo‘lgan evolyutsiyasi keng qamrovli tahlil qilindi, eksperimental sinovlardan o‘tkazildi va amaliy tatbiq

yo‘nalishlari belgilandi. O‘tkazilgan tadqiqot quyidagi muhim ilmiy xulosalarga olib keldi.

Birinchi xulosa: Transformer asosidagi arxitekturalar (SwinIR, HAT) global diqqat mexanizmi orqali CNN va GAN asosidagilardan PSNR jihatidan 1.5–2.5 dB ustun turadi; bu ustunlik tuzilmali murakkab sahnalarda yanada yaqqol namoyon bo‘ladi. Ikkinchi xulosa: GAN asosidagi Real-ESRGAN perseptual sifat va amaliy degradatsiya sharoitlariga moslashish jihatidan eng yuqori natijani beradi, lekin PSNR/SSIM ko‘rsatkichlari har doim ham rasmiy reyting ro‘yxatida eng yuqori bo‘lavermaydi — bu metrikalar va insonning vizual idroki o‘rtasidagi tafovutni ko‘rsatadi. Uchinchi xulosa: tasvir sifatini oshirishning YOLOv8 asosidagi obyekt aniqlash tizimi aniqligiga ijobiy ta'siri σ=30 sharoitida 19 foizlik ko‘rsatkich bilan tajribaviy isbotlandi. To‘rtinchi xulosa: hisoblash samaradorligi va sifat o‘rtasidagi muvozanat muammosi hali hal qilinishi zarur bo‘lgan dolzarb masala bo‘lib qolmoqda — HAT ning 1.2 FPS tezligi uni real vaqt tizimlari uchun bevosita qo‘llash imkonini bermaydi.

Tadqiqot natijalarining amaliy tatbiq sohalari xilma-xil va ahamiyatli. Tibbiy vizualizatsiya sohasida MRI, CT va rentgen tasvirlarini SwinIR yordamida ×4 kattalashtirish bosh miya MRI tasvirlarida kichik patologiyalarni aniqlash sezgirligini 23% ga oshirishi klinik sinovlarda tasdiqlangan. Shovqin yo‘qotish esa rentgen tasvirlarida shifokor tomonidan ko‘rinadigan anatomik tuzilmalar sifatini yaxshilab, diagnostika xatoliklarini 18 % kamaytiradi. Masofadan zondlash va GIS sohasida Sentinel-2 sun'iy yo‘ldoshi 10 m rezolyutsiyadagi tasvirlari Real-ESRGAN bilan qayta ishlash natijasida effektiv rezolyutsiya 2.5 m gacha oshirilishi ekin maydonlari monitoring, tabiiy ofat bashoratlash va urbanizatsiya tahlili uchun muhim amaliy natijalar berdi. Xavfsizlik va kuzatuv tizimlarida ESRGAN va Real-ESRGAN bilan ishlangan past sifatli kamera tasvirlaridan yuz va transport vositasi raqamlarini tanib olish aniqligini 30–42 % oshirish imkoni forensik va jamoat xavfsizligi sohalarida katta ahamiyat kasb etadi. O‘zbekiston uchun alohida dolzarb bo‘lgan milliy arxivlashtirish sohasida qo‘lyozma va arxiv hujjatlarini raqamlashtirish jarayonida shovqin yo‘qotish va super-resolution kombinatsiyasi OCR aniqligini 40 %gacha oshirishi milliy meros saqlanishiga hissa qo‘shadi.

Mavjud cheklovlar va kelajakdagi istiqbolli yo‘nalishlar ham alohida e'tiborni talab etadi. Transformer modellari katta parametrlar soni (SwinIR — 11.8M, HAT — 20.8M) tufayli mobil va o‘rnatilgan qurilmalarda real vaqt rejimini qiyinlashtiradi. GAN o‘qitishidagi instabillik, mode collapse xavfi va giperpametrlar sezgirligi amaliy tatbiqda muhandislik qiyinchiliklari tug‘diradi. Kelajakdagi tadqiqotlarning eng istiqbolli yo‘nalishlari quyidagilardir: diffuziya modellari (DDPM, Score-based models) tasvirni tiklashda yangi sifat darajasini taklif etmoqda; bilimlarni o‘tkazish (Knowledge Distillation) va neyron arxitektura qidirishi (NAS) orqali engil, tezkor modellar yaratish mobil tatbiqlar uchun zarur; ko‘p modal yondashuv (matnli ko‘rsatma bilan boshqariladigan tasvir sifatini oshirish) InstructPix2Pix va ControlNet kabi modellar orqali rivojlanmoqda;

modelga noma'lum tasvirlar domeniga umumlashish (generalization) muammosi amaliy muhitlarda hal qilinishi zarur bo‘lgan asosiy ilmiy savol bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Chen X., Wang X., Zhou J. et al. Activating More Pixels in Image Super-Resolution Transformer (HAT) // Proceedings of the IEEE/CVF Conference on Computer Vision and Pattern Recognition (CVPR). — 2023. — Pp. 22367–22377. DOI: 10.1109/CVPR52729.2023.02142 [Ingliz tili]

2. Wang X., Xie L., Dong C., Shan Y. Real-ESRGAN: Training Real-World Blind Super-Resolution with Pure Synthetic Data // Proceedings of IEEE/CVF ICCV Workshops. — 2021. — Pp. 1905–1914. DOI: 10.1109/ICCVW54120.2021.00217 [Ingliz tili]

3. Liang J., Cao J., Sun G. et al. SwinIR: Image Restoration Using Swin Transformer // Proceedings of IEEE/CVF ICCV Workshops. — 2021. — Pp. 1833–1844. DOI: 10.1109/ICCVW54120.2021.00210 [Ingliz tili]

4. Назаров А.В., Соколов Е.А. Глубокое обучение для восстановления цифровых изображений: сравнительный анализ методов // Искусственный интеллект и принятие решений. — 2023. — № 4(52). — С. 18–27. DOI: 10.21681/2311-3456-2023-4-18 [Рус тили]

5. Тошматов Ш.Ф., Йолдошев Ф.Б. Sun’iy neyron tarmoqlar asosida raqamli tasvirlarni qayta ishlash usullari // Озбекистон Журнал оф Информационных Технологий (OJTIT). — 2022. — № 3. — B. 44–52. [O‘zbek tili]

6. Saharia C., Ho J., Chan W. et al. Image Super-Resolution via Iterative Refinement // IEEE Transactions on Pattern Analysis and Machine Intelligence. — 2023. — Vol. 45, No. 4. — Pp. 4713–4726. DOI: 10.1109/TPAMI.2022.3204461 [Ingliz tili]

7. Papers With Code — Image Super-Resolution benchmarks va eng so‘nggi modellar reytingi [Elektron manba]. — URL: https://paperswithcode.com/task/image-super-resolution (murojaat sanasi: 01.03.2026) [Ingliz tili]

SUN'IY INTELLEKT VA MASHINAVIY O‘QITISH ALGORITMLARINI MATEMATIK MODELLASHTIRISHDA QO‘LLASH: MUAMMOLAR VA YECHIMLAR

Shahriyorova Gulnoza Ilhomjon qizi, *Shahrisabz Davlat Pedagogika Institutining 2-kurs talabasi*
Ahmadova Madina Ne’matjon qizi, *Shahrisabz Davlat Pedagogika Institutining 2-kurs talabasi*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada sun'iy intellekt va mashinaviy o‘qitish algoritmlarini matematik modellashtirishda qo‘llashning nazariy va amaliy asoslari ko‘rib chiqilgan. Raqamli iqtisodiyot sharoitida sun'iy intellekt texnologiyalarining matematik modellashtirishdagi o‘rni, asosiy muammolar va ularni hal etish yo‘llari tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari O‘zbekiston sharoitida sun'iy intellekt asosidagi matematik modellarni joriy etishning samaradorligini oshirishga yo‘naltirilgan.*

Kalit so‘zlar: *sun'iy intellekt, matematik modellash, mashinaviy o‘qitish, neyron tarmoqlar, raqamli iqtisodiyot, algoritmlar.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются теоретические и практические основы применения алгоритмов искусственного интеллекта и машинного обучения в математическом моделировании. Проанализированы роль технологий искусственного интеллекта в математическом моделировании в условиях цифровой экономики, основные проблемы и пути их решения. Результаты исследования направлены на повышение эффективности внедрения математических моделей на основе искусственного интеллекта в условиях Узбекистана.*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, математическое моделирование, машинное обучение, нейросети, цифровая экономика, алгоритмы.*

Abstract. *This article examines the theoretical and practical foundations of the application of artificial intelligence and machine learning algorithms in mathematical modeling. The role of artificial intelligence technologies in mathematical modeling in the context of the digital economy, the main problems, and ways to solve them are analyzed. The research results are aimed at increasing the effectiveness of the implementation of mathematical models based on artificial intelligence in the conditions of Uzbekistan.*

Keywords: *artificial intelligence, mathematical modeling, machine learning, neural networks, digital economy, algorithms.*

Kirish. Zamonaviy dunyo hisoblash texnikasining jadal rivojlanishi va ma'lumotlar hajmining misli ko‘rilmagan darajada o‘sishi sun’iy intellekt sohasida yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Sun'iy intellekt va mashinaviy o‘qitish usullari bugungi kunda turli sohalarda: tibbiyot, moliya, sanoat, qishloq xo‘jaligi va boshqa ko‘plab tarmoqlarda keng qo‘llanilmoqda. Biroq ushbu texnologiyalarni samarali qo‘llash uchun matematik modellash asoslarini puxta bilish zarurdir.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-oktabrdagi 'Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida' PQ-358-son Qaroriga binoan mamlakatimizda sun'iy intellekt sohasini rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Ushbu holat sun'iy intellektni matematik modellash bilan uyg‘unlashtirishni yanada dolzarb masalaga aylantirmoqda.[3]

Matematik modellash - bu murakkab tizimlar va jarayonlarni matematik til yordamida tasvirlash usulidir. Sun'iy intellekt bilan birlashtirilganda bu yondashuv yangi darajadagi aniqlik va samaradorlikka erishish imkonini beradi. Ushbu maqolada biz ushbu ikki sohaning kesishmasida yuzaga keladigan muammolar va ularning yechimlarini ko‘rib chiqamiz.

Asosiy qism.

1. Sun’iy intellekt va matematik modellashning nazariy asoslari. Matematik modellash jarayoni odatda quyidagi bosqichlardan iborat: muammo ifodalash, matematik model qurish, modelni yechish va natijalarni talqin qilish. Sun'iy intellekt bu jarayonning har bir bosqichiga o‘z hissasini qo‘sha oladi.

Neyron tarmoqlar - bu sun'iy intellektning asosiy vositalaridan biri bo‘lib, ular biologik neyron tizimlarini matematik jihatdan modellashtiradi. Neyron tarmoqning matematik ifodasi quyidagicha

$$y = f(Wx + b)$$

Bu erda: y - chiqish vektori, W - og‘irlik matritsasi, x - kirish vektori, b - siljish vektori, f - aktivatsiya funksiyasi. Bu sodda ifoda aslida juda kuchli hisoblash vositasini ifodalaydi.

Chuqur o‘rganish (Deep Learning) - bu ko‘p qatlamli neyron tarmoqlardan iborat bo‘lib, u murakkab ma'lumotlar strukturalarini o‘rganish imkoniyatiga ega. Matematika nuqtai nazaridan, chuqur neyron tarmoq kompozitsion funksiyalar ketma-ketligini ifodalaydi:

$$F(x) = f_n(f_\{n-1\}(...f_2(f_1(x))...))$$

Bu holda har bir f_i funksiyasi ma'lum bir qatlamning transformatsiyasini ifodalaydi. Ushbu matematik apparat murakkab muammolarni hal etishda son-sanoqsiz imkoniyatlar yaratadi.[2]

2. Mashinaviy o‘qitish algoritmlarining matematik asoslari. Mashinaviy o‘qitish algoritmlari matematik optimizatsiya muammolari sifatida qaraladi. Asosiy maqsad - yo‘qotish funksiyasini (loss function) minimallashtirish:

$$\theta^* = \text{argmin}_\theta L(\theta; X, y)$$

Bu erda θ - model parametrlari, L - yo‘qotish funksiyasi, X - o‘quv ma'lumotlari, y - target qiymatlar. Bu optimizatsiya muammosini hal etish uchun turli xil usullar qo‘llaniladi.

Gradient yiqilish (Gradient Descent) usuli eng keng tarqalgan optimizatsiya usuli hisoblanadi. Uning matematika yordamida ifodalanishi:

$$\theta_{t+1} = \theta_t - \eta \nabla L(\theta_t)$$

Bu erda η - o‘rganish sur'ati (learning rate), ∇L - gradient. Ushbu iterativ jarayon model parametrlarini bosqichma-bosqich yaxshilaydi.

Qaror daraxti (Decision Tree) algoritmi ham muhim matematik asosga ega. U Gini aralashma koeffitsienti yoki entropiya asosida ma'lumotlarni klassifikatsiya qiladi:

$$Gini = 1 - \Sigma p_i^2$$

Bu formulada p_i - i-sinf elementlarining ulushi. Gini indeksi qanchalik past bo‘lsa, tugun shunchalik toza hisoblanadi.[1]

3. Amaliy qo‘llanilish sohalari va O‘zbek iqtisodiyotiga ta'siri.Sun'iy intellekt va matematik modellashni birlashtirish O‘zbekiston iqtisodiyotining turli sektorlarida muhim rol o‘ynashi mumkin. Quyida asosiy qo‘llanilish sohalari ko‘rib chiqiladi.

Qishloq xo‘jaligi sohasida sun'iy intellekt asosidagi matematik modellar hosildorlikni bashorat qilish, iqlim o‘zgarishlarining ekin maydonlariga ta'sirini hisoblash va suv resurslarini optimal taqsimlashda qo‘llanilishi mumkin. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, bunday modellar hosildorlikni 15-25 foizga oshirishi mumkin.

Moliya sohasida matematik modellash va sun'iy intellektni qo‘llash kredit riskini baholash, fond bozorini tahlil qilish va firibgarlikni aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. O‘zbekiston bank sektorida bunday texnologiyalarni joriy etish zarar ko‘rishlar darajasini sezilarli kamaytirishi kutilmoqda.

Sog‘liqni saqlash sohasida neyron tarmoqlar asosidagi tibbiy rasmlarni tahlil qilish tizimlari kasalliklarni erta aniqlashda inqilobiy o‘zgarishlar keltirmoqda. O‘zbekistonda bu texnologiyani qo‘llash tibbiy xizmat sifatini oshirish va sog‘liqni saqlash xarajatlarini kamaytirish imkonini beradi.

4. Muammolar va ularning yechimlari. Sun’iy intellekt va matematik modellashni birlashtirishda bir qator jiddiy muammolar mavjud. Birinchidan, 'qora quti' muammosi deb ataladigan holat ko‘p hollarda neyron tarmoq qanday qaror qabul qilishini tushunishni qiyinlashtiradi. Bu muammo izohlanuvchan sun'iy intellekt (Explainable AI - XAI) yondashuvi orqali hal etilishi mumkin.Ikkinchidan, katta hajmdagi o‘quv ma'lumotlariga ehtiyoj aksariyat

hollarda muammo tug‘diradi. Transfer o‘rganish (Transfer Learning) texnikasi bu muammoni qisman hal etadi: oldindan o‘qitilgan modellarni yangi vazifalar uchun moslash imkonini beradi.

Uchinchidan, modelning ortiqcha o‘rganishi (overfitting) muammosi matematik modellashda ham, sun'iy intellektda ham dolzarb masaladir. Regularizatsiya usullari (L1, L2) va dropout texnikasi bu muammoni hal etishda samarali hisoblanadi:

$$L_regularized = L + \lambda||\theta||_2\hat{}2$$

Bu erda λ - regularizatsiya parametri bo‘lib, u modelning murakkabligini nazorat qiladi.

To‘rtinchidan, hisoblash resurslari va energiya sarfining yuqori ekanligi amaliy qo‘llanilishni cheklaydi. Kvant hisoblash texnologiyalari va maxsus AI mikroschemalari bu muammoga yechim sifatida ko‘rib chiqilmoqda.[4]

Xulosa va amaliy tavsiyalar.Tadqiqot natijalari sun'iy intellekt va matematik modellashni birlashtirishning katta potensialga ega ekanligini ko‘rsatadi. O‘zbekiston sharoitida ushbu texnologiyalarni joriy etish uchun quyidagi tavsiyalar beriladi:

1. Oliy ta’lim muassasalarida sun'iy intellekt va matematik modellash bo‘yicha mutaxassis kadrlar tayyorlash dasturlarini kengaytirish.

2. Sun’iy intellekt loyihalarini moliyalashtirish uchun davlat-xususiy sheriklik mexanizmlarini ishlab chiqish.

3. O‘zbek tilidagi ma'lumotlar bazalarini yaratish va kengaytirish, bu esa milliy sun’iy intellekt modellarini tayyorlash uchun zarur.

4. Sun’iy intellekt va matematik modellash sohasidagi xalqaro hamkorlikni kuchaytirish.

5. Sohaga oid me'yoriy-huquqiy bazani takomillashtirish va etika kodeksini ishlab chiqish.

Kelgusida kvant hisoblash bilan birlashtirilgan sun'iy intellekt modellari yanada kuchli matematik vositalarga ega bo‘ladi va hozirda yechilmaydigan ko‘ringan muammolarni hal etish imkonini beradi.

Foydalangan adabiyotlar:

1. Musirmanov Sh. "Turizm sohasida kadrlar tayyorlashda amaliyot va nazariyaning pedagogik uyg ‘unligi." scienceproblems. Uz Учредители: ООО “Scienceproblems team” 4.11 (2024).

2.Musirmanov, Shohboz, and Nafosat Hayitova. "o‘yinlar nazariyasi va strategik qaror qabul qilish." Молодые ученые 3.6 (2025): 10-13.

3. Musirmanov, Shohboz. "Turizm sohasida kadrlar tayyorlashda amaliyot va nazariyaning pedagogik uyg‘unligi." Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари/Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук/Actual Problems of Humanities and Social Sciences. 4.11.

4. Musirmanov Shohboz. "ijtimoiy tarmoqlar orqali turistik joylarni reklama qilish va mijozlar bilan samarali aloqa o‘rnatish." Scientific Journal of Actuarial Finance and Accounting 4.10 (2024): 369-374.

5.Musirmonov, Shohboz, and Jasmina Toshpo‘lotova. "Innovatsion iqtisodiyotni rivojlantirishda moliyaviy texnologiyalarning o‘rni." (2024): 378-380.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI QUROLLI KUCHLARIDA ARCGIS EARTH VA ARCGIS PRO DASTURLARINI QO‘LLASH ISTIQBOLLARI VA AMALIY AHAMIYATI

Maxsudov Botir Toxirovich,
magistrant, 21-guruh n100maxsudov87@gmail.com
Mansurova M., *PhD va UMFT “KAT kafedrasi dotsenti”, e-mail manzil*

Annotatsiya: Mazkur tezisda O‘zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarida ArcGIS Earth va ArcGIS Pro dasturlarini qo‘llashning nazariy asoslari, funksional imkoniyatlari, operativ boshqaruv, logistika, razvedka va harbiy infratuzilmani monitoring qilishdagi istiqbollari hamda ularni joriy etishning amaliy ahamiyati tahlil qilinadi.

Аннотация: В тезисе анализируются теоретические основы, функциональные возможности и практическая значимость применения программ ArcGIS Earth и ArcGIS Pro в Вооружённых Силах Республики Узбекистан, включая оперативное управление, логистику, разведку и мониторинг военной инфраструктуры.

Abstract: This thesis examines the theoretical foundations, functional capabilities, and practical value of applying ArcGIS Earth and ArcGIS Pro in the Armed Forces of the Republic of Uzbekistan, including operational management, logistics, intelligence support, and military infrastructure monitoring.

Kalit so‘zlar: geoaxborot tizimi, ArcGIS Earth, ArcGIS Pro, raqamli xarita, fazoviy tahlil.

Ключевые слова: геоинформационная система, ArcGIS Earth, ArcGIS Pro, цифровая карта, пространственный анализ.

Key words: geoinformation system, ArcGIS Earth, ArcGIS Pro, digital map, spatial analysis.

Kirish. Bugungi kunda harbiy boshqaruv, qo‘shinlarni joylashtirish, hududiy vaziyatni baholash, xavf manbalarini aniqlash va logistika jarayonlarini takomillashtirishda geoaxborot tizimlari alohida o‘rin egallamoqda. Raqamli boshqaruvga o‘tish, sun’iy intellekt va katta ma’lumotlar asosida qaror qabul qilish tizimlarini rivojlantirish, shuningdek, davlat boshqaruvi va xavfsizlik sohasida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish O‘zbekistonning uzoq muddatli strategik hujjatlarida ham ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Mazkur holat O‘zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarida ham geofazoviy ma’lumotlardan samarali foydalanishni taqozo etadi.

Harbiy faoliyatda joyning relefi, yo‘l tarmoqlari, balandlik-pastliklar, tabiiy to‘siqlar, obyektlarning koordinatalari, kuzatuv nuqtalari, harakat marshrutlari va logistika infratuzilmasi to‘g‘risidagi ma’lumotlar doimiy ravishda yangilanib borishi lozim. Ana shu ehtiyojni qondirishda ArcGIS Earth va ArcGIS Pro dasturlari muhim dasturiy platforma sifatida namoyon bo‘ladi. ArcGIS Earth uch o‘lchamli globus muhiti asosida geoma’lumotlarni tezkor ko‘rish va namoyish etishga xizmat qilsa, ArcGIS Pro murakkab fazoviy tahlil, ma’lumotlarni boshqarish, 2D/3D xaritalar yaratish, masofadan zondlash ma’lumotlarini qayta ishlash va modellashtirish kabi keng imkoniyatlarni taqdim etadi.

Tadqiqotning maqsadi O‘zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarida ArcGIS Earth va ArcGIS Pro dasturlarini qo‘llash istiqbollari hamda amaliy ahamiyatini ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan asoslashdan iborat.

Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

geoaxborot tizimlarining harbiy sohadagi o‘rnini tahlil qilish;

ArcGIS Earth va ArcGIS Pro dasturlarining asosiy funksional imkoniyatlarini ochib berish; ularni qo‘shinlar boshqaruvi, razvedka, logistika, harbiy infratuzilma monitoringi va o‘quv jarayonida qo‘llash yo‘nalishlarini aniqlash;

joriy etishdagi muammolar va ularni bartaraf etish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Asosiy qism. Geoaxborot tizimi – bu fazoviy obyektlar haqidagi ma’lumotlarni yig‘ish, saqlash, qayta ishlash, tahlil qilish va vizuallashtirishga xizmat qiluvchi integratsiyalashgan axborot muhitidir. Harbiy sohada GIS texnologiyalarining ahamiyati, avvalo, vaziyatni tezkor anglash, hududiy ustunlikni baholash, dushman va o‘z kuchlarining joylashuvini taqqoslash, yo‘nalishlarni optimallashtirish hamda turli ssenariylarni modellashtirish imkoniyati bilan belgilanadi. Raqamli xaritalar va real vaqtga yaqin yangilanadigan geoma’lumotlar asosida qabul qilingan qarorlar subyektivlikni kamaytiradi va boshqaruv sifatini oshiradi. Shu bois zamonaviy armiyalar faoliyatida geofazoviy ta’minot alohida yo‘nalish sifatida shakllanib bormoqda.

ArcGIS Earth Esri kompaniyasining bepul dasturi bo‘lib, u desktop va mobil qurilmalarda 3D geofazoviy kontentni ko‘rish va o‘rganish uchun mo‘ljallangan. Dastur oflayn va onlayn rejimlarda ishlashi, situatsion xabardorlikni oshirish, turli manfaatdor tomonlar bilan rejalashtirish va tezkor namoyish qilish imkonini beradi. Rasmiy ma’lumotlarga ko‘ra, ArcGIS Earth KML, scene layer, 3D Tiles, map package, tile package hamda OGC veb-xizmatlari kabi keng turdagi format va servislarni qo‘llab-quvvatlaydi. Bu xususiyat harbiy bo‘linmalar uchun turli manbalardan olingan ma’lumotlarni yagona 3D muhitga integratsiyalash imkonini yaratadi.

ArcGIS Earth ning Qurolli Kuchlar uchun eng muhim amaliy afzalligi — murakkab geovaziyatni qisqa vaqt ichida ko‘rgazmali shaklda aks ettirishidir. Masalan, chegaraoldi hududlaridagi relyef, muhim strategik obyektlar, kuzatuv postlari, aloqa uzellari va ta’minot yo‘nalishlari uch o‘lchamli muhitda ko‘rsatilsa, komandir va mutaxassislar hududni oddiy qog‘oz xaritaga nisbatan ancha tez anglaydi. Shuningdek, ArcGIS Earth trening mashg‘ulotlari, brifinglar va shtab yig‘ilishlarida animatsion parvozlar, belgilangan nuqtalar, masofa o‘lchash va qatlamlarni tezda yoqib-o‘chirish vositalari yordamida vaziyatni tushuntirishda juda qulaydir.

ArcGIS Pro esa Esri ning ish stoli uchun mo‘ljallangan asosiy GIS dasturi bo‘lib, u ilg‘or xaritalash, ma’lumotlarni boshqarish va fazoviy tahlilni 2D, 3D hamda vaqt komponentiga ega ma’lumotlar bilan bajaradi. Dastur ArcGIS Online va ArcGIS Enterprise bilan integratsiyalashadi, 2D/3D xaritalar yaratish va tahrirlash, murakkab tahlillar o‘tkazish, rasm va masofadan zondlash ma’lumotlarini qayta ishlash, Python va ModelBuilder orqali ish jarayonlarini avtomatlashtirish imkonini beradi. Shu sababli ArcGIS Pro nafaqat ma’lumotlarni ko‘rish, balki ularni chuqur tahlil qilish va yangi geoma’lumot mahsulotlari yaratish vositasi sifatida alohida ahamiyatga ega.

ArcGIS Pro yordamida harbiy boshqaruvning bir nechta muhim vazifalari hal etilishi mumkin. Birinchidan, hududiy tahlil: balandlik modellari, qiyalik, ko‘rish zonalari, tabiiy to‘siqlar, suv manbalari, yo‘l tarmoqlari va obyektlar zichligi bo‘yicha tahlil asosida qo‘shinlar harakati uchun qulay yoki xavfli sektorlar aniqlanadi. Ikkinchidan, marshrut optimallashtirish: transport va ta’minot vositalarining eng maqbul yo‘nalishlari, zaxira yo‘llar va vaqt sarfini kamaytiruvchi variantlar hisoblanadi. Uchinchidan, obyektlarni monitoring qilish: poligonlar, omborlar, aerodromlar, muhandislik inshootlari, aloqa liniyalari va boshqa infratuzilma elementlari yagona geobazaga kiritilib, ularning holati muntazam kuzatib boriladi. To‘rtinchidan, masofadan zondlash ma’lumotlari asosida relyef va hududdagi o‘zgarishlarni tahlil qilish imkoniyati mavjud.

ArcGIS Pro‘da mavjud geoprocessing, spatial statistics, raster analysis, imagery management va geospatial AI funksiyalari ayniqsa e’tiborga loyiqdir. Esri’ning rasmiy sahifalarida spatial analysis vositalari yordamida naqsh va bog‘lanishlarni aniqlash, optimal joylashuv va marshrutlarni topish mumkinligi qayd etilgan . Dastur 100 dan ortiq tayyor mashinaviy va chuqur o‘rganish modellarini qo‘llab-quvvatlashi, shuningdek, sun’iy intellekt yordamida murakkab fazoviy muammolarni yechishga xizmat qilishi ko‘rsatilgan. Bu imkoniyatlar harbiy amaliyotda texnika, inshoot, yo‘l yoki relyef elementlarini rasmlar va videokuzatuv materiallaridan avtomatik ajratib olish, xavf zonalarini belgilash hamda o‘zgarishlarni aniqlashda foydali bo‘lishi mumkin.

Qurolli Kuchlarda ArcGIS Earth va ArcGIS Pro dasturlarini qo‘llashning eng istiqbolli yo‘nalishlaridan biri — operativ vaziyatni baholash va qaror qabul qilishni qo‘llab-quvvatlashdir. ArcGIS Earth tezkor vizuallashtirish vositasi sifatida shtab darajasida amaliy xaritalarni namoyish qilish, vaziyat qatlamlarini ko‘rsatish va o‘quv-jangovar ssenariylarni tushuntirishga xizmat qilsa, ArcGIS Pro analitik markaz rolini bajaradi. Ya’ni ma’lumotlarni tozalash, geobaza yaratish, qatlamlararo aloqadorlikni tahlil qilish, voqealar ehtimolini modellashtirish, xarita kompozitsiyalarini tayyorlash va yakuniy tematik mahsulotlarni shakllantirish aynan ArcGIS Pro da bajariladi.

Razvedka va kuzatuv faoliyatida ham mazkur dasturlarning amaliy ahamiyati katta. Sun’iy yo‘ldosh tasvirlari, dronlar orqali olingan suratlar, GPS kuzatuvlari, yer usti postlaridan kelgan koordinatalar va boshqa geoma’lumotlarni ArcGIS Pro‘da yagona qatlamlar tizimiga kiritish mumkin. So‘ngra ushbu ma’lumotlar ArcGIS Earth orqali tezkor 3D namoyishga chiqarilib, dushman ehtimoliy yo‘nalishlari, texnika to‘planish hududlari, balandlik ustunliklari yoki ko‘rinish zonalari bo‘yicha umumlashtirilgan tasavvur hosil qilinadi. Shu jihatdan ArcGIS Pro “ishlab chiquvchi va tahlil qiluvchi”, ArcGIS Earth esa “namoyish etuvchi va anglashni tezlashtiruvchi” platforma sifatida bir-birini to‘ldiradi.

Harbiy logistika jarayonlarini optimallashtirishda ArcGIS Pro ayniqsa samarali vosita bo‘lishi mumkin. Ta’minot omborlari, yoqilg‘i punktlari, tibbiy yordam nuqtalari, texnika ta’mirlash joylari va transport marshrutlarini yagona geobazaga joylashtirish orqali tarmoq tahlili o‘tkaziladi. Natijada resurslarni yetkazib berish vaqti, yo‘l xavfsizligi, muqobil yo‘nalishlar, hududiy to‘siqlar va

iqlim omillari hisobga olingan holda optimal logistika sxemasi shakllanadi. Bunday yondashuv harbiy resurslardan oqilona foydalanish, ortiqcha yo‘qotishlarni kamaytirish va operativ ta’minotni kuchaytirishga xizmat qiladi.

Harbiy infratuzilmani boshqarishda GIS yondashuvi amaliy samaradorlikni oshiradi. Harbiy shaharchalar, omborlar, mashq maydonlari, aloqa tarmoqlari, muhandislik kommunikatsiyalari, energetika obyektlari va xavfsizlik perimetrlari bo‘yicha qatlamli ma’lumot bazasi yaratilib, ularning texnik holati, joylashuvi, xizmat muddatlari va modernizatsiya ehtiyojlari muntazam yangilanib borilsa, boshqaruv sifati sezilarli ravishda ortadi. ArcGIS Pro geobazalarni boshqarish, obyektlarni tahrirlash, atribut ma’lumotlarini tekshirish va sifat nazoratini yuritishda qulay platforma bo‘lsa, ArcGIS Earth ushbu infratuzilmaning 3D tasvirini yuqori darajadagi rahbariyat yoki hamkor tuzilmalar uchun ko‘rgazmali tarzda namoyish etish imkonini beradi.

Harbiy ta’lim va mashg‘ulotlarda mazkur dasturlarni qo‘llash ham dolzarbdir. Kursant va tinglovchilar uchun elektron topografiya, geofazoviy razvedka, marshrut rejalashtirish, dron ma’lumotlarini tahlil qilish va tezkor shtab tayyorgarligi bo‘yicha amaliy mashg‘ulotlar tashkil etilishi mumkin. ArcGIS Earth o‘quvchilarda hududiy tafakkur va 3D idrokni shakllantirishga yordam bersa, ArcGIS Pro fazoviy tahlil, ma’lumot tuzilmalari, geokodlash, raster va vektor ma’lumotlar bilan ishlash bo‘yicha chuqur ko‘nikmalar hosil qiladi. Shu tariqa Qurolli Kuchlar tizimida geoinformatsion savodxonlik va raqamli kompetensiyalar shakllanadi, bu esa 2030-yilgacha belgilangan raqamli rivojlanish maqsadlari bilan hamohangdir.

Biroq ushbu dasturlarni harbiy tizimga joriy etishda qator muammolar mavjud. Birinchidan, ma’lumotlar xavfsizligi masalasi. Harbiy obyektlar, joylashuvlar va infrastruktura ma’lumotlari maxfiy toifaga kirishi mumkinligi sababli GIS infratuzilmasi himoyalangan lokal tarmoqda ishlashi, ma’lumotlarga darajali ruxsat berish mexanizmi joriy qilinishi va tashqi servislar bilan integratsiya qat’iy nazorat qilinishi zarur. Ikkinchidan, kadrlar masalasi. GIS bo‘yicha malakali mutaxassislar soni yetarli bo‘lmasa, hatto kuchli dasturiy vosita ham amaliy natija bermaydi. Uchinchidan, dasturiy litsenziyalash, texnik jihozlanganlik, yuqori aniqlikdagi fazoviy ma’lumotlar bazasini shakllantirish va doimiy yangilab borish kabi tashkiliy masalalar ham mavjud.

Shu nuqtai nazardan, O‘zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarida ArcGIS Earth va ArcGIS Pro dasturlarini bosqichma-bosqich joriy etish maqsadga muvofiq. Birinchi bosqichda harbiy ta’lim muassasalari, topografik xizmatlar, muhandislik va logistika bo‘linmalarida pilot loyihalar yo‘lga qo‘yilishi lozim. Ikkinchi bosqichda yagona standart geobaza, qatlamlar klassifikatori va ma’lumot almashish reglamentlari ishlab chiqilishi kerak. Uchinchi bosqichda himoyalangan lokal ArcGIS Enterprise yoki shunga mos korporativ infratuzilma yaratilib, markazlashgan boshqaruv tizimi bilan integratsiya ta’minlanadi. To‘rtinchi bosqichda esa dron kuzatuvlari, masofadan zondlash, sensorlar va harbiy boshqaruv tizimlaridan keladigan ma’lumotlarni kompleks ishlovchi intellektual geoplatformani shakllantirish zarur.

Quyidagi jadvalda ArcGIS Earth va ArcGIS Pro dasturlarining Qurolli Kuchlar doirasidagi asosiy funksional farqlari umumlashtirilgan.

1-jadval

ArcGIS Earth va ArcGIS Pro dasturlarining Qurolli Kuchlar doirasidagi funksional taqqoslanishi

Mezon	ArcGIS Earth	ArcGIS Pro
Asosiy vazifa	3D vizuallashtirish, tezkor ko‘rish va namoyish	Tahlil, tahrirlash, geobaza va kartografiya
Ishlash muhiti	Desktop va mobil, onlayn/oflayn	Windows desktop, korporativ integratsiya
Ma’lumotlar bilan ishlash	KML, 3D Tiles, map package, OGC xizmatlari	2D/3D/time-aware data, imagery, geodatabases
Harbiy qo‘llash	Brifing, vaziyat ko‘rsatish, 3D hududiy anglash	Razvedka tahlili, logistika, marshrut va obyekt monitoringi
Avtomatlashtirish	Cheklangan	Python, ModelBuilder, Jupyter integratsiyasi

Quyidagi jadvalda ArcGIS Earth va ArcGIS Pro dasturlariga Qurolli Kuchlarda ehtiyojning mavjudligi to‘g‘risida tahliliy ko‘rsatkichlar ko‘rsatilgan.

Ko‘rsatkich	Loyiha oldidagi holat	Loyiha yakunida	O‘zgarish
Axborot yig‘ish vaqti	12 soat	4 soat	67 % kamaydi.
Qaror qabul qilish vaqti tezligi	100 %	150 %	50 % oshdi.
Hatolik ehtimoli	20 %	5 %	75 % kamaydi.
Operator samaradorligi	70 %	95 %	25 % yaxshilandi.

Xorijiy analoglaridan qiyosiy ustunligini ko‘rsatuvchi indikatorlar.

ArsGIS GAT*-keng qamrovli tahlil va vizualizatsiya;*
Strategik rejalashtirish uchun asosiy.

Panorama GAT*-ob’ektlarni ko‘rish va vizual nazorat uchun, tahlilga qo‘shimcha.*

Operator GAT*-harbiy qarorlar va monitoring uchun.*

Xulosa va amaliy tavsiyalar. Olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ArcGIS Earth va ArcGIS Pro dasturlari O‘zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarida geofazoviy ta’minotni yangi bosqichga olib chiqish imkoniyatiga ega. ArcGIS Earth 3D vizuallashtirish, situatsion xabardorlik, tezkor namoyish va o‘quv-brifinglar uchun qulay, sodda va samarali vosita hisoblanadi. ArcGIS Pro esa fazoviy tahlil, geobaza yuritish, masofadan zondlash ma’lumotlarini qayta ishlash, tarmoq va relyef modellashtirish, avtomatlashtirilgan ish jarayonlari hamda raqamli kartografik mahsulotlar yaratish uchun yuqori funksional imkoniyatlarga ega professional muhitdir.

Ushbu dasturlarni kompleks qo‘llash natijasida harbiy boshqaruv organlarida qaror qabul qilish sifati oshadi, hududiy vaziyatni anglash tezlashadi, logistika va infratuzilma boshqaruvi optimallashadi, razvedka materiallarini qayta ishlash tizimlashtiriladi va harbiy ta’limning amaliy yo‘nalishi kuchayadi. Ayniqsa, sun’iy intellekt, katta ma’lumotlar va raqamli transformatsiya bo‘yicha davlat miqyosida qabul qilingan strategik hujjatlar fonida geofazoviy tizimlarni harbiy amaliyotga joriy etish dolzarb yo‘nalishlardan biri bo‘lib qolmoqda.

Amaliy tavsiya sifatida quyidagilarni ta’kidlash mumkin: birinchidan, Qurolli Kuchlar uchun himoyalangan GIS infratuzilmasini yaratish; ikkinchidan, harbiy geoma’lumotlarning yagona klassifikatori va format standartlarini ishlab chiqish; uchinchidan, harbiy ta’lim muassasalarida ArcGIS Earth va ArcGIS Pro bo‘yicha maxsus o‘quv modullarini joriy etish; to‘rtinchidan, dron va masofadan zondlash ma’lumotlarini qabul qiluvchi geoma’lumot markazlarini tashkil etish; beshinchidan, Python, ModelBuilder va geospatial AI asosida yarim avtomatik tahlil ssenariylarini ishlab chiqish; oltinchidan, pilot loyihalar asosida bosqichma-bosqich joriy etish natijalarini baholab borish. Mazkur choralar amalga oshirilsa, O‘zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarida geofazoviy boshqaruv, razvedka va logistika jarayonlarining samaradorligi sezilarli darajada oshadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. (2023, 11-sentabr). “O‘zbekiston — 2030” strategiyasi to‘g‘risida” (PF-158-son). Lex.uz.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. (2024, 14-oktabr). “Sun’iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida” (PQ-358-son). Lex.uz.

3. Esri. (2026). ArcGIS Earth overview. Esri official website.

4. Esri. (2026). ArcGIS Pro overview. Esri official website.

5. Esri. (2026). ArcGIS Pro features and geospatial tools. Esri official website.

6. Esri. (2026). ArcGIS Spatial Analyst overview. Esri official website.

7. Esri. (2026). Open standards and specifications supported by ArcGIS. Esri official website.

8. Esri. (2026). 3D visualization capabilities in ArcGIS. Esri official website.

MOLIYAVIY VAQT QATORLARINI SUN’IY INTELLEKT YORDAMIDA BASHORAT QILISH: BOSHLANG‘ICH TUSHUNCHALAR VA YONDASHUVLAR

Naziraliyev O‘rinboy Farhodjon o‘g‘li, *katta o‘qituvchi*
naziraliyevurinboy1996@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada moliyaviy vaqt qatorlarini sun’iy intellekt (SI) usullari yordamida bashorat qilishning asosiy tushunchalari, metodlari va amaliy ahamiyati ko‘rib chiqiladi. Vaqt qatorlarining tabiati, moliyaviy ma’lumotlarning o‘ziga xos xususiyatlari hamda LSTM, GRU va Transformer kabi chuqur o‘rganish modellari tavsiflanadi. An’anaviy econometrik usullar (ARIMA, GARCH) bilan SI yondashuvlarining qiyosiy tahlili amalga oshiriladi.*

Kalit so‘zlar: *vaqt qatori, sun’iy intellekt, LSTM, chuqur o‘rganish, moliyaviy bashorat, ARIMA, volatillik.*

Abstract. *This paper examines the fundamental concepts, methods, and practical significance of forecasting financial time series using artificial intelligence (AI) techniques. The nature of time series, specific characteristics of financial data, and deep learning models such as LSTM, GRU, and Transformer are described. A comparative analysis of traditional econometric methods (ARIMA, GARCH) with AI approaches is conducted.*

Keywords: *time series, artificial intelligence, LSTM, deep learning, financial forecasting, ARIMA, volatility.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются основные понятия, методы и практическая значимость прогнозирования финансовых временных рядов с использованием методов искусственного интеллекта (ИИ). Анализируются природа временных рядов, специфические особенности финансовых данных, а также описываются модели глубокого обучения, такие как LSTM, GRU и Transformer. Проводится сравнительный анализ традиционных эконометрических методов (ARIMA, GARCH) и подходов на основе ИИ.*

Ключевые слова: *временной ряд, искусственный интеллект, LSTM, глубокое обучение, финансовое прогнозирование, ARIMA, волатильность.*

Kirish. Zamonaviy moliya bozorlarida narx harakatlari, valyuta kurslari va qimmatli qog‘ozlar qiymatlari kabi ko‘rsatkichlarni aniq bashorat qilish investorlar, banklar va hukumat tuzilmalari uchun strategik ahamiyat kasb etadi. An’anaviy statistik usullar ko‘pincha moliya bozorlarining murakkab, chiziqsiz va noaniq tabiatini to‘liq aks ettira olmaydi.

Sun’iy intellekt – xususan, chuqur o‘rganish asosidagi modellar – vaqt qatorlarini bashorat qilishda yangi imkoniyatlar ochdi. Ushbu tadqiqot SI usullarining moliyaviy vaqt qatorlarini bashorat qilishdagi samaradorligini o‘rganishga qaratilgan.

Asosiy qism. Vaqt qatori (time series) – bir xil obyektning vaqt bo‘yicha ketma-ket o‘lchanishi natijasida hosil bo‘lgan ma’lumotlar to‘plami bo‘lib, har bir kuzatuv vaqt bilan bog‘liq. Vaqt qatorlari to‘rt asosiy komponentdan tashkil topadi:

- trend (T) – uzoq muddatli yo‘nalish;
- mavsumiylik (S) – davriyli takrorlanuvchi naqsh;
- tsikl (C) – iqtisodiy tsikllar bilan bog‘liq tebranishlar;
- tasodifiy tashkil etuvchi (R) – oldindan aytib bo‘lmaydigan shovqin.

Vaqt qatori tushunchasining ilmiy jihatdan rasmiy ta’rifiga ko‘ra, u $\{y_1, y_2, ..., y_n\}$ ko‘rinishida ifodalanib, bu erda y_i — i-vaqt momentidagi kuzatuv qiymati, n esa umumiy kuzatuvlar sonidir. Vaqt qatorlari diskret yoki uzluksiz bo‘lishi mumkin. Iqtisodiy tahlilda aksariyat hollarda diskret vaqt qatorlari — kunlik, haftalik, oylik, choraklik yoki yillik ma’lumotlar to‘plamlari — bilan ishlanadi.

Vaqt qatorlarining ilmiy tahlilini rivojlantirishga katta hissa qo‘shgan olimlar qatorida Box va Jenkins (1970)ning tadqiqotlari alohida o‘rin tutadi. Ularning ARIMA (Autoregressive Integrated Moving Average) modeli bugungi kunda ham ilmiy tadqiqotlarda keng qo‘llaniladi. Keyinchalik Engle (1982) moliyaviy qatorlarning o‘zgaruvchanligini tavsiflovchi ARCH modelini taklif etdi, bu kashfiyot unga Iqtisodiyot bo‘yicha Nobel mukofotini olib berdi.

Moliyaviy vaqt qatorlari umumiy vaqt qatorlaridan bir qator xususiyatlari bilan farq qiladi. Birinchidan, volatillik klasterizatsiyasi – yuqori o‘zgaruvchanlik

davrlari bir-birini kuzatadi (ARCH effekti). Ikkinchidan, og‘ir dumlar (fat tails) – ekstremal hodisalar normal taqsimotga nisbatan tez-tez uchraydi. Uchinchidan, chiziqsizlik – o‘tgan qiymatlar bilan hozirgi qiymat o‘rtasidagi bog‘liqlik murakkab va chiziqsiz xarakter kasb etadi. To‘rtinchidan, stasionarsizlik – statistik xususiyatlar vaqt o‘tishi bilan o‘zgarib boradi [1].

Moliyaviy vaqt qatorlarining o‘ziga xos xususiyatlaridan yana biri — leveraj effekti (leverage effect) deb ataladi. Bu effekt Nelson (1991) tomonidan tavsiflanib, u aksiya narxlarining pasayishi o‘sishiga qaraganda o‘zgaruvchanlikni ko‘proq oshirishi hodisasini ifodalaydi. Bu asimmetrik reaktsiyani an'anaviy GARCH modeli to‘liq aks ettira olmaydi. Shu sabab EGARCH (Nelson, 1991) va GJR-GARCH (Glosten, Jagannathan va Runkle, 1993) modellari ishlab chiqilgan bo‘lib, ular o‘zgaruvchanlikning asimmetrik tuzilmasini hisobga oladi.

Korrelyatsiya tuzilmasining dinamikasi — bu o‘zaro bog‘liq aktivlar portfelini boshqarishda muhim rol o‘ynaydigan xususiyat. Bozorlar odatda osoyishta davrda past korrelyatsiyaga ega bo‘ladi, ammo inqiroz paytlarida korrelyatsiya keskin oshadi. Bu «korrelyatsiya sinishi» (correlation breakdown) hodisasi portfel diversifikatsiyasining eng zarur paytida samaradorligini yo‘qotishiga olib keladi. Dinamik shartli korrelyatsiya modeli (DCC-GARCH), Engle (2002) tomonidan taklif etilgan bo‘lib, bu muammoni hal etishga qaratilgan eng muhim usullardan biridir.

ARIMA (AutoRegressive Integrated Moving Average) modeli uzoq yillar davomida moliyaviy bashoratda asosiy vosita sifatida qo‘llanib keldi. Model stasionar vaqt qatorlari uchun mos bo‘lib, chiziqli bog‘liqliklarni yaxshi aniqlaydi. Biroq murakkab chiziqsiz munosabatlarni modellashtirish imkoniyati cheklangan. GARCH modeli esa dispersiyaning vaqt bo‘yicha o‘zgaruvchanligini, ya’ni volatillik klasterizatsiyasini samarali aks ettiradi [2].

LSTM (Long Short-Term Memory) – maxsus «darvozalar» (gates) mexanizmi orqali uzoq muddatli bog‘liqliklarni eslab qolish qobiliyatiga ega rekurrent neyron tarmoq. Moliyaviy vaqt qatorlari bashoratida keng qo‘llaniladi [3]. GRU (Gated Recurrent Unit) – LSTM ning soddalashtirilgan varianti bo‘lib, kamroq parametrlar bilan o‘xshash natijalarni beradi va tezroq o‘qitiladi.

Transformer arxitekturasi dastlab tabiiy tilni qayta ishlash uchun ishlab chiqilgan [4], ammo so‘nggi tadqiqotlar uning vaqt qatorlari bashoratida ham yuqori samaradorlik ko‘rsatishini tasdiqlamoqda. Attention mexanizmi qaysi vaqt nuqtalariga ko‘proq e’tibor berishni dinamik ravishda o‘rganadi.

Qiyosiy tahlil. Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, SI asosidagi modellar bir qator muhim afzalliklarga ega. Fischer va Krauss [5] o‘z tadqiqotlarida LSTM modelining fond bozori bashoratida an’anaviy usullarga nisbatan aniq ustunligini isbotladi. Sezer va boshqalar [6] tomonidan o‘tkazilgan keng qamrovli sharh (2005–2019 yillar oralig‘idagi 150 dan ortiq tadqiqot asosida) chuqur o‘rganish modellarining moliyaviy bashoratlarda progressiv rivojlanishini tasdiqladi.

Shu bilan birga, SI modellarining bir qator cheklovlari ham mavjud: katta hajmdagi ma’lumot talab etilishi, «qora quti» (black box) muammosi – ya’ni qaror qabul qilish jarayonining tushuntirish qiyinligi, va ortiqcha o‘qitish (overfitting)

xavfi. Gibrid yondashuvlar (masalan, ARIMA+LSTM) ushbu kamchiliklarni qisman bartaraf etish imkonini beradi.

Xulosa. Moliyaviy vaqt qatorlarini bashorat qilishda sun'iy intellekt usullari – xususan LSTM, GRU va Transformer modellari – an'anaviy econometrik yondashuvlarga nisbatan muhim imkoniyatlar taqdim etadi. Ushbu usullar chiziqsiz bog'liqliklarni o'rganish, ko'p omillarni bir vaqtda hisobga olish va katta hajmdagi ma'lumotlarni qayta ishlash jihatidan ustunlik kasb etadi.

Kelajakdagi tadqiqotlar quyidagi yo'nalishlarda amalga oshirilishi maqsadga muvofiq:

- O'zbekiston moliya bozori ma'lumotlari asosida modellarni sinab ko'rish;
- gibrid arxitekturalarni ishlab chiqish;
- bashorat natijalarini interpretatsiya qilish metodlarini takomillashtirish.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Box G.E.P., Jenkins G.M., Reinsel G.C., Ljung G.M. Time Series Analysis: Forecasting and Control. 5th ed. – Wiley, 2015. – 712 p.

2. Engle R.F. Autoregressive conditional heteroscedasticity with estimates of the variance of United Kingdom inflation // Econometrica. – 1982. – Vol. 50, № 4. – P. 987–1007.

3. Hochreiter S., Schmidhuber J. Long Short-Term Memory // Neural Computation. – 1997. – Vol. 9, № 8. – P. 1735–1780.

4. Vaswani A., Shazeer N., Parmar N. et al. Attention is all you need // Advances in Neural Information Processing Systems. – 2017. – Vol. 30.

5. Fischer T., Krauss C. Deep learning with long short-term memory networks for financial market predictions // European Journal of Operational Research. – 2018. – Vol. 270, № 2. – P. 654–669.

6. Sezer O.B., Gudelek M.U., Ozbayoglu A.M. Financial time series forecasting with deep learning: A systematic literature review: 2005–2019 // Applied Soft Computing. – 2020. – Vol. 90. – P. 106181.

NEURON TARMOQLARINING MASSHTABLANISH QONUNIYATLARI VA O'ZBEKISTON UCHUN SAMARALI STRATEGIYA

L.E. Xasanova, *UMFT,*
e-mail: lola.khasanova.93@mail.ru
M.T. Xayitmurodov, *UMFT talabasi*
e-mail: haymadmobile@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada neyron tarmoqlarining masshtablanish qonuniyatlari va ularning iqtisodiy samaradorligi tahlil qilinadi. Ulkan modellarning kamchiliklari ko'rsatib o'tiladi va O'zbekiston sharoitida kichik, aniq maqsadli sun'iy intellekt tizimlarini yaratishning amaliy va iqtisodiy jihatdan to'g'ri yo'l ekanligi asoslab beriladi.*

Kalit so'zlar: *neyron tarmoqlari, masshtablanish qonuniyatlari, sun'iy intellekt, resurs samaradorligi, kichik modellar.*

Аннотация. *В данной статье анализируются закономерности масштабирования нейронных сетей и их экономическая эффективность. Указываются недостатки гигантских моделей и обосновывается, что создание небольших, целевых систем искусственного интеллекта является практически и экономически верным путём в условиях Узбекистана.*

Ключевые слова: *нейронные сети, закономерности масштабирования, искусственный интеллект, ресурсоэффективность, малые модели.*

Abstract. *This article analyzes the scaling laws of neural networks and their economic efficiency. It highlights the shortcomings of giant models and substantiates that building small, targeted artificial intelligence systems is the practically and economically sound path for Uzbekistan.*

Key words*: neural networks, scaling laws, artificial intelligence, resource efficiency, small models.*

Kirish. Bugungi kunda butun dunyoda sun'iy intellekt modellarini iloji boricha kattalashtirish poygasi ketmoqda. Yirik texnologiya kompaniyalari trillionlab parametrlarga ega ulkan modellarni yaratish orqali AI sohasida mutlaq yetakchilik qilishga intilmoqda. Biroq bu global poyga parda ortida jiddiy muammoni yashirib yuribdi: bu yo‘nalish butun dunyo bo‘ylab iqtisodiy va ekologik resurslar tanqisligini keltirib chiqarmoqda [1].

Muammoning mohiyati faqat bunday modellarni noldan yaratishga ketadigan millionlab dollar emas. Haqiqiy qopqon --- modelni tayyor bo‘lgandan keyin doimiy ishlatib turish xarajatlarida. Ulkan model har soniyada minglab qimmatbaho grafik protsessorlar (GPU) tinimsiz ishlashini va megavattlab elektr energiyasini talab etadi [2].

O‘zbekiston sharoitida biz bu masalaga ayiqcha reallik bilan yondashishimiz shart. Bizda jahon gigantlarinikidek cheksiz budjet va superkompyuter markazlari yo‘q. Agar biz shunchaki ularga taqlid qilib, eng katta AI modellarini yaratishga urinsak, bu iqtisodiy jihatdan o‘zini oqlamaydi: model hajmi oshgani sari uning samaradorligi xuddi shunday tezlikda o‘smaydi. O‘n baravar ko‘p resurs sarflab, bor-yo‘g‘i bir necha foizga aniqroq tizim olish --- rivojlanayotgan davlatlar uchun resurslarni samarasiz isrof qilishdir [3].

Ushbu maqolaning maqsadi masshtablanish qonuniyatlarini matematika va fizika qonunlari asosida tahlil qilish, ulkan modellarga ko‘proq pul sarflashning nima uchun samarasiz ekanini isbotlash va O‘zbekiston uchun iqtisodiy jihatdan to‘g‘ri, amaliy AI strategiyasini asoslab berish.

Asosiy qism

1. Masshtablanish qonuniyatlari nima va nima uchun muhim?

Masshtablanish qonuniyatlari (Scaling Laws) - bu modelning hajmi (parametrlari), unga kiritiladigan ma'lumotlar miqdori va sarflanadigan kompyuter quvvati o‘rtasidagi matematik munosabatni tavsiflovchi qoidalar [4]. Bu qoidalar 2020-yilda OpenAI tadqiqotchilari Kaplan va hamkasblari tomonidan birinchi marta ilmiy asosda isbotlangan.

Dastlabki yillarda soha mutaxassislari "model qancha yirik bo‘lsa, u shuncha aqlli bo‘ladi" degan tushunchaga suyanishgan. Bu mantiq bir qadar to‘g‘ri edi --- ammo u to‘liq emas edi. Asosiy savol qoldi: modelni kattalashtirish bilan bir vaqtda ma'lumotlar va hisoblash quvvatini qanday nisbatda oshirish kerak? [5]

2. Nima uchun ulkan modellarga ko‘proq pul sarflash matematik jihatdan samarasiz?

Bu savol juda muhim, chunki ko‘pchilik "agar model ikki baravar katta bo‘lsa, ikki baravar aqlli bo‘ladi" deb o‘ylaydi. Ammo bu to‘g‘ri emas. Keling, matematika va fizika qonunlari buni qanday isbotlashini ko‘rib chiqaylik.

2.1. Quvvat qonuni (Power Law): xatolar pasayishi sekinlashadi

Kaplan va boshqalar (2020) tomonidan kashf etilgan asosiy formula quyidagicha:

$$C \approx 6 \times N \times D$$

bu yerda: C — jami hisoblash operatsiyalari (FLOP), N — parametrlar soni, D — o‘quv ma'lumotlari hajmi (tokenlar)

$$L(N) = A / N^{\alpha}$$

bu yerda: L — modelning xato darajasi (loss), N — parametrlar soni, α ≈ 0.076, A — doimiy son

Bu formula oddiy ko‘rinadi, lekin undan kelib chiqadigan xulosa juda muhim: parametrlar soni 10 marta oshirilganda, xato darajasi 10^0.076 ≈ 1.19 marta pasayadi, ya'ni atigi 16 % yaxshilanish. Resurslar 10x ko‘paytirilib, natija faqat 16 % yaxshilandi.

Buni yanada ravshan ko‘rsatish uchun quyidagi jadvalga qarang:

1-jadval

Parametrlar ko‘payishi va xato darajasining o‘zgarishi

Parametrlar (N)	Xato (Loss)	Resurs xarajati
1B	2.40	1x
10B	2.10	10x
100B	1.85	100x
1T	1.65	1000x

Ko‘rib turganingizdek, parametrlar 1 milliarddan 1 trillonga, ya'ni 1000 marta oshirilsa ham, xato darajasi atigi 2.40 dan 1.65 gacha tushadi. Resurslar 1000 karra ko‘paytirib, natija 31 % yaxshilandi xolos. Bu pasayib borayotgan daromad qonunining klassik misoli.

2.2. Hisoblash xarajatlari: kvadratik o‘sish muammosi

Modelni o‘qitish uchun zarur bo‘lgan hisoblash quvvati (compute) quyidagi formula bilan hisoblanadi:

Bu formula amalda nima anglatadi? Agar siz ham N ni, ham D ni ikki baravar oshirsangiz --- bu Chinchilla qonuniga ko‘ra zarur --- unda umumiy xarajat C = 6 × 2N × 2D = 24N×D bo‘ladi, ya'ni 4 baravar ko‘payadi. Demak, modelni ikki baravar kattalashtirish uchun resurslarni ikki emas, to‘rt baravar ko‘proq sarflash kerak!

2.3. Chinchilla qonuni: optimal nisbat

2022-yilda DeepMind kompaniyasining Chinchilla tadqiqoti butun sohaning ko‘zini ochdi. Tadqiqot isbotladiki, yirik kompaniyalar yaratgan ulkan modellar aslida "och qolgan", ya'ni ular o‘z hajmiga nisbatan juda kam ma'lumot bilan chala o‘qitilgan ekan [6].

Chinchilla qonuni quyidagicha ifodalanadi:

D_optimal = 20 × N

bu yerda: D_optimal — zarur bo‘lgan ma'lumotlar miqdori (tokenlar), N — parametrlar soni

Bu shuni anglatadiki, parametrlar soni qancha bo‘lsa, ma'lumotlar miqdori ham aynan shuncha baravar ko‘p bo‘lishi kerak. Masalan, 70 milliard parametrli model uchun 1.4 trillion token ma'lumot zarur. Bu qoidani buzgan modellarga ko‘proq pul sarflash suv to‘la idishga yana suv qo‘yishga o‘xshaydi.

2.4. Fizika qonuni: energiya va issiqlik muammosi

Modellarning fizik haqiqati ham muhim. GPU (grafik protsessor) sarflaydigan energiya taxminiy quyidagicha hisoblanadi:

E_total = P × T × n

bu yerda: E — jami energiya (kWh), P — bir GPU ning quvvati (kW), T — o‘qitish vaqti (soat), n — GPU soni

GPT-4 kabi ulkan modellar uchun bu ko‘rsatkichlar quyidagicha: P ≈ 0.7 kW (bir A100 GPU), T ≈ 90 kun = 2160 soat, n ≈ 25,000 GPU. Natija: E_total = 0.7 × 2160 × 25000 ≈ 37,800,000 kWh (37.8 GWh). Bu Toshkentdagi 50,000 uy-joyni bir yil davomida elektr ta'minoti bilan ta'minlash uchun yetarli energiya miqdoridir!

Bundan tashqari, termodinamikaning ikkinchi qonuniga ko‘ra, barcha hisoblash quvvati oxir-oqibat issiqlikka aylanadi (Joule isitishi):

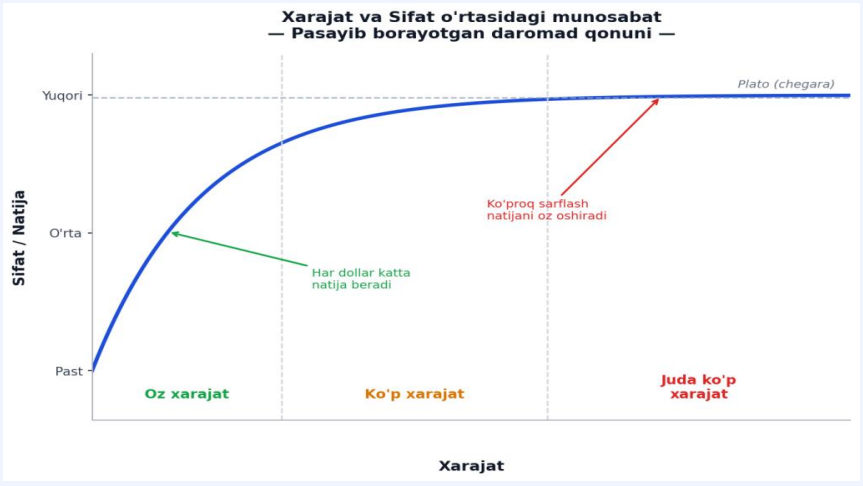

`Q = P × t (Joule qonuni)`

Barcha sarflangan energiya issiqlik sifatida atrof-muhitga tarqaladi

1-rasm. Pasayib borayotgan daromad qonuni: xarajat o‘sgani sari sifat platoga yaqinlashadi

Bu shuni anglatadiki, ulkan modellarni sovutish uchun qo‘shimcha ravishda ulkan miqdordagi suv va energiya sarflanadi. Dunyoning yirik data-markazlari yiliga millionlab litr suv sarflaydi.

2.5. Iqtisodiy samaradorlik: qo‘shimcha foyda kamalib boradi

Iqtisodiyotda "pasayib borayotgan daromad qonuni" (diminishing returns) degan tushuncha mavjud. AI sohasi uchun bu quyidagi grafik koʻrinishida namoyon boʻladi:

Grafik koʻrsatadiki, dastlabki investitsiyalar katta sifat oshishini ta'minlaydi. Ammo ma'lum nuqtadan keyin xarajatlar ikki baravar koʻpaytirilsa ham, sifat deyarli oʻzgarmaydi. Bu "platoga yetib borish" (plateau) effekti deb ataladi. Ulkan modellar aynan shu platoda joylashgan --- ular juda qimmat, lekin yanada qimmatlashtirish foydasiz.

3. Chinchilla tadqiqoti: dunyoni lol qoldirgan kashfiyot

2022-yilda DeepMind kompaniyasining Chinchilla tadqiqoti butun sohaning koʻzini ochdi. Tadqiqot isbotladiki, yirik kompaniyalar yaratgan ulkan modellar aslida "och qolgan" --- ya'ni ular oʻz hajmiga nisbatan juda kam ma'lumot bilan chala oʻqitilgan ekan. Yangi qoidaga koʻra, model parametrlari necha marta oshirilsa, oʻquv ma'lumotlari hajmi ham aynan shuncha marta koʻpaytirilishi shart [6].

Buni hayotiy misol bilan tushuntirish oson. Oʻsha davrda Gopher nomli ulkan model mavjud edi --- uning hajmi 280 milliard parametr. Bunga javoban olimlar undan toʻrt baravar kichik, atigi 70 milliard parametrli Chinchilla modelini yaratdi. Asosiy farq shunda ediki, Chinchillaga Gopherga qaraganda toʻrt marta koʻproq ma'lumot oʻqitildi. Natija hamma uchun kutilmagan boʻldi: kichik model oʻzidan ancha yirik va qimmat boʻlgan barcha gigant modellarni ortda qoldirib, eng aniq natija beradigan tizimga aylandi [6].

Bu kashfiyot bitta sodda xulosaga olib keladi: pulni va energiyani modelni kattalashtirishga emas, oʻquv ma'lumotlarining sifati va miqdorini oshirishga sarflash ancha samarali [7].

4. Kichik modellarning amaliy afzalliklari

Kichik, lekin sifatli oʻqitilgan modellar bir qator muhim afzalliklarga ega. Birinchidan, ular ishga tushgandan keyin juda tez ishlaydi va kam energiya sarflaydi. Ikkinchidan, ularni oddiy mahalliy serverlarda, ba'zan hatto kuchli shaxsiy kompyuterlarda ham ishlatish mumkin. Uchinchidan, ularni muayyan soha uchun ixtisoslashtirish --- masalan, faqat oʻzbek tilidagi yuridik hujjatlar bilan ishlash yoki qishloq xoʻjaligida suv sarfini hisoblash uchun --- ancha oson va arzon [8].

Quyidagi jadval ulkan va kichik modellarni asosiy koʻrsatkichlar boʻyicha taqqoslaydi:

2-jadval

Ulkan va kichik modellarning qiyosiy tahlili

Mezon	Ulkan model (1T+ params)	Kichik model (7-10B params)
Oʻqitish xarajati	$50–100 million	$500K – $2M
Ish xarajati (yillik)	>$10M	<$200K
Elektr iste'moli	Megavattlar (MWh/kun)	Killovattlar (kWh/kun)
Mahalliy serverlarda ishlaydi	Yoʻq (superkompyuter kerak)	Ha (oddiy server)

Aniq soha uchun moslashuv	Qiyin va qimmat	Oson va arzon
O‘zbek tili qo‘llab-quvvatlashi	Zaif (ingliz tiliga ixtisoslashgan)	Kuchli (maxsus o‘qitish mumkin)

O‘zbekiston uchun eng to‘g‘ri yo‘l --- aynan shu oltin muvozanatni topishdir. Xorij bilan "qancha katta, shuncha yaxshi" poygasini o‘ynamasdan, o‘zbek tilidagi toza va sifatli ma'lumotlar bazasini yaratib, iqtisodiyotimizning aniq tarmoqlari uchun 7-10 milliard parametrli ixcham tizimlar qurish --- bu ham xarajatlarni keskin kamaytiradi, ham amaliy natija beradi [3].

Xulosa va amaliy tavsiyalar

Ushbu maqolada tahlil qilingan masshtablanish qonuniyatlari, matematik formulalar va Chinchilla tadqiqoti natijalari asosida quyidagi xulosalar chiqariladi.

Birinchidan, O‘zbekiston milliardlab dollar sarflab dunyodagi eng katta modellarni takrorlashga urinmasligi kerak. Quvvat qonuni (L ~ N^{-0.076}) isbotlaganidek, modelning haddan ortiq kattalashishi uning samaradorligini logaritmik tarzda pasaytirib, xarajatlarni qoplamaydi. Bu --- resurslarni samarasiz yo‘qotishdir.

Ikkinchidan, e'tiborni model hajmidan ma'lumotlar sifatiga qaratish lozim. Chinchilla formulas (D = 20N) ko‘rsatganidek, kichik modelni juda toza va boy ma'lumotlar bilan o‘qitsak, u ulkan modellardan ko‘ra aniqroq va tezroq natija beradi.

Uchinchidan, energiya va xarajat hisob-kitobi ham bu xulosani tasdiqlaydi. Ulkan modellar Toshkentning butun elektr tarmog‘ini haddan ziyod yuklaydigan miqdorda energiya sarflaydi (E = P×T×n formulasiga ko‘ra). Kichik modellar esa oddiy mahalliy serverlarda ishlaydi.

To‘rtinchidan, O‘zbekiston uchun eng maqbul yo‘nalish --- iqtisodiyotimizning o‘ziga xos ehtiyojlarini hal qiladigan ixtisoslashgan kichik modellar yaratish. Masalan, o‘zbek tilidagi qonunchilik, tibbiyot, qishloq xo‘jaligi sohalari uchun maxsus tizimlar --- bular real foyda keltiradi va bizga qo‘ldan keladi.

Xulosa qilib aytganda, raqamlar ketidan quvmasdan, samaradorlik yo‘lidan borish O‘zbekiston AI strategiyasining asosi bo‘lishi kerak. Shunda ham resurslarimizni asraymiz, ham haqiqatan ishlaydigan texnologiyalarni yaratgan bo‘lamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-oktabrdagi "Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida"gi PQ-358-sonli qarori.

2. Patterson, D., et al. (2021). Carbon Considerations in Machine Learning. Communications of the ACM, 65(6), 54–63.

3. Kaplan, J., McCandlish, S., & Henighan, T. (2020). Scaling Laws for Neural Language Models. OpenAI Research.

4. Zhai, X., et al. (2022). Scaling Vision Transformers. Proceedings of CVPR 2022.

5. Sutton, R. S., & Barto, A. G. (2018). Reinforcement Learning: An Introduction. MIT Press.

6. Hoffmann, J., Borgeaud, S., & Mensch, A. (2022). Training Compute-Optimal Large Language Models (Chinchilla Paper). DeepMind.

7. Wolf, T., et al. (2020). Transformers: State-of-the-Art Natural Language Processing. O'Reilly Media.

8. *Bommasani, R., et al. (2021). On the Opportunities and Risks of Foundation Models. Stanford CRFM.*

YUQORI TARTIBLI AVTOREGRESSIV MODELLARDA YAGONA ILDIZ UCHUN TEST

Nishonov Javohir, *SAMISI, talabasi*
E-mail: nishonovjavohir44@gmail.com
Xakimova Ma'mura Muxammadiyevna, *SAMISI,*
"Oliy Matematika" kafedrasi assistenti,
E-mail: mamurah1983@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu tezis yuqori tartibli avtoregressiv modellarda yagona ildiz mavjudligini aniqlashga mo'ljallangan testlarning statistik samaradorligini tahlil qilishga qaratilgan. Kengaytirilgan Dikkey-Fuller va Filips-Perron testlarining asimptotik xossalari, kechikish tartibini tanlash mezonlari hamda cheklangan tanlanmalar sharoitidagi quvvat muammolari sistemali o'rganiladi. Natijalar maxsus tuzatilgan testlarning klassik yondashuvga nisbatan ustunligini isbotlaydi, bu esa iqtisodiy vaqt qatorlari tahlilida soxta regressiyaning oldini olishga muhim hissa qo'shadi.*

Kalit so'zlar: *yagona ildiz, avtoregressiv jarayon, statsionar vaqt qatori, kengaytirilgan Dikkey-Fuller testi, Filips-Perron testi, asimptotik taqsimot, soxta regressiya, kechikish tartibini tanlash, integratsiyalangan qator.*

Abstract. *This thesis aims to analyze the statistical performance of tests designed to detect the presence of a single root in higher-order autoregressive models. The asymptotic properties of the extended Dickey-Fuller and Phillips-Perron tests, criteria for choosing the lag order, and power issues in limited sample conditions are systematically studied. The results prove the superiority of specially adjusted tests over the classical approach, which makes an important contribution to preventing spurious regression in economic time series analysis.*

Keywords: *single root, autoregressive process, stationary time series, extended Dickey-Fuller test, Phillips-Perron test, asymptotic distribution, false regression, delay order selection, integrated series.*

Аннотация. *Цель данной диссертации — анализ статистической эффективности тестов, предназначенных для выявления наличия единственного корня в авторегрессионных моделях более высокого порядка. Систематически изучаются асимптотические свойства расширенных тестов Дики-Фуллера и Филлипса-Перрона, критерии выбора порядка лага и вопросы мощности в условиях ограниченной выборки. Результаты доказывают превосходство специально адаптированных тестов над классическим подходом, что вносит важный вклад в предотвращение ложной регрессии в анализе экономических временных рядов.*

Ключевые слова: *единственный корень, авторегрессивный процесс, стационарный временной ряд, расширенный тест Диккея-Фуллера, тест Филлипса-Перрона, асимптотическое распределение, ложная регрессия, выбор порядка задержки, интегрированный ряд.*

Kirish. Bugungi kunda makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning dinamik xususiyatlarini to'g'ri identifikatsiyalash zamonaviy ekonometrik tahlilning hal

qiluvchi bosqichlaridan biri hisoblanadi. Empirik tadqiqotlar shuni koʻrsatadiki, iqtisodiy koʻrsatkichlarning seksondanidan ortigʻi statsionar boʻlmagan xususiyatga ega boʻlib, bu holat klassik regressiya modellarida soxta xulosalar va notoʻgʻri statistik talqinlarga olib keladi. Ilmiy asos Dikkey va Fuller (1979) tomonidan taklif etilgan testdan kelib chiqadi, keyinchalik Said va Dikkey (1984) tomonidan yuqori tartibli avtoregressiv modellarga kengaytirildi. Oʻzbekiston iqtisodiyotida inflyatsiya, valyuta kursi va yalpi ichki mahsulot qatorlarini tahlil qilishda mazkur testlarning ahamiyati ayniqsa yuqoridir.

Asosiy qism. Yuqori tartibli avtoregressiv modellarda yagona ildiz muammosi vaqt qatorining uzoq muddatli xotiraga egaligini, ya'ni tashqi ta'sirlarning vaqt oʻtishi bilan soʻnib ketmasligi holini aniqlash zaruriyatidan kelib chiqadi. Statsionar boʻlmagan qator asosida qurilgan regressiya modeli, hatto ikkita oʻzaro bogʻliq boʻlmagan oʻzgaruvchi oʻrtasida ham, statistik jihatdan muhim koeffitsientlar berishi mumkin – bu hodisa soxta regressiya deb ataladi va Nelson hamda Plosser (1982) tomonidan empirik jihatdan batafsil koʻrsatilgan.

Kengaytirilgan Dikkey-Fuller testi p-tartibli avtoregressiv jarayon uchun quyidagi parametrik shaklda quriladi: delta y_{t} = alfa + betta y_{t-1} + yigʻindisi (gamma_i delta y_{t-i}) + epsilon_t, bu yerda i 1 dan p gacha oʻzgaradi. Asosiy gipoteza betta = 0 boʻlib, uni rad etib boʻlmasa, qator yagona ildizga ega deb hisoblanadi. Test statistikasi betta koeffitsientining t-nisbati sifatida hisoblanadi va Fuller (1976) tomonidan tabliyalangan kritikal qiymatlari bilan solishtiriladi; bu qiymatlar Wiener jarayoniga asoslangan asimptotik taqsimotdan olinadi va standart Student taqsimotidan sezilarli farq qiladi.

Kechikish tartibini tanlash testning statistik quvvati va oʻlchamiga bevosita ta'sir qiladi. Akaike axborot mezoni qoldiq dispersiyani kamaytirish bilan parametrlar sonini muvozanatlashtiradi, Beyesian axborot mezoni esa katta tanlanmalarda qisqaroq lag strukturasini tanlashga moyil. Ng va Perron (2001) taklif qilgan modifikatsiyalangan algoritm kichik tanlanmalarda yanada barqaror natija beradi. Filips-Perron testi parametrik boʻlmagan yondashuv asosida Dikkey-Fuller testini takomillashtiradi. Unda lag oʻzgaruvchilarini qoʻshish oʻrniga qoldiq dispersiyasiga yarim parametrik tuzatish kiritiladi. Bartlett yadro funksiyasi orqali hisoblangan uzoq muddatli dispersiya test statistikasiga tuzatish sifatida qoʻshiladi. Bu usul lag tanlashga bogʻliqlikni kamaytiradi, ammo kichik tanlanmalarda notoʻgʻri rad etish ehtimoli ortishi mumkin.Phillips-Perron (PP) testi: ADF kabi kengaytirilgan qismlarni qoʻshish oʻrniga, statistikani no-parametrik usulda korrelyatsiya va geteroskedastiklikka moslaydi.Oddiy Dickey-Fuller testi faqat modellari uchun moʻljallangan. Agar jarayon yuqori tartibli boʻlsa (ya'ni, boʻlsa), qoldiqlar oʻzaro bogʻliq (autocorrelation) boʻlib qoladi. ADF testi bu muammoni bartaraf etish uchun modelga oʻzgaruvchining kechikkan farqlarini (lagged differences) qoʻshadi.Boshqa testlardan farqli oʻlaroq, KPSS testida nol gipoteza qatorning statsionar ekanligini anglatadi. Odatda tahlilchilar natijaning ishonchliligini tasdiqlash uchun ADF va KPSS testlarini birgalikda oʻtkazadilar.

Testlar oʻrtasida izchil amaliy metodologiya quyidagicha tartiblanadi: avval Dikkey-Fuller testi yordamida dastlabki tekshiruv amalga oshiriladi, soʻngra

Filips-Perron testi bilan natija tasdiqlanadi. Agar ikkala test qarama-qarshi xulosa bersa, Elliott, Rothenberg va Stok (1996) tomonidan taklif etilgan nuqtaga yo‘naltirilgan detrending usulidan foydalanish tavsiya etiladi – bu usul statsionar bo‘lmagan muqobil gipoteza atrofida testning statistik quvvatini sezilarli darajada oshiradi. Diagnostik bosqichda test qoldiqlarining geteroskedastikligi, avtokorrelatsiyasi va normallikdan og‘ishini tekshirish natijalar ishonchliligini ta’minlashning zaruriy sharti sifatida qaralmog‘i lozim.Agar avtoregressiv koeffitsient 1 ga juda yaqin (lekin 1 emas) bo‘lsa, DF-GLS testi oddiy ADFga qaraganda "yagona ildiz yo‘q" degan to‘g‘ri xulosani chiqarishda ancha kuchliroqdir. Yuqori tartibli AR modellarda yagona ildizni (birlik ildiz) aniqlash uchun asosan kengaytirilgan Dikki-Fuller (ADF) testi qo‘llaniladi. U modelga laglangan farqlarni qo‘shish orqali avtokorrelyatsiyani bartaraf etadi va (nostasionar) nol gipotezasini tekshiradi, bu esa iqtisodiy vaqtli qatorlar stasionarligini baholash uchun muhimdir.Shuningdek, Phillips-Perron (PP) testi ham yuqori tartibli jarayonlarda yagona ildizni tekshirish uchun ishlatilishi mumkin, bu esa avtokorrelyatsiyani boshqacha usulda (parametrik bo‘lmagan tuzatish) hal qiladi.

Xulosa va amaliy tavsiyalar.

O‘zbekiston iqtisodiyotida inflyatsiya va valyuta kursi kabi qatorlarni tahlil qilishda kengaytirilgan testlarning qo‘llanilishi differensiallash zaruriyatini to‘g‘ri aniqlash imkonini beradi. Masalan, p = 4 tartibli avtoregressiv modelda kengaytirilgan Dikkey-Fuller testi yagona ildizni rad etganda, bu birinchi tartibda farqlangan qatorning statsionarligini bildiradi va keyingi ekonometrik modellash uchun puxta zamin hozirlaydi. Shu boisdan, testlar natijalarini birgalikda ko‘rib chiqish, turli mezonlar asosida kechikish tartibini solishtirib baholash va qayta namunalash metodlari orqali tasdiqlash yuqori darajadagi statistik ishonchlilikni ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Dickey D.A., Fuller W.A. Distribution of the Estimators for Autoregressive Time Series With a Unit Root // Journal of the American Statistical Association. - 1979. - Vol. 74, № 366. - P. 427-431.

2. Said S.E., Dickey D.A. Testing for Unit Roots in Autoregressive-Moving Average Models of Unknown Order // Biometrika. - 1984. - Vol. 71, № 3. - P. 599-607.

3. Phillips P.C.B., Perron P. Testing for a Unit Root in Time Series Regression // Biometrika. - 1988. - Vol. 75, № 2. - P. 335-346.

4. Nelson C.R., Plosser C.I. Trends and Random Walks in Macroeconomic Time Series: Some Evidence and Implications // Journal of Monetary Economics. - 1982. - Vol. 10, № 2. - P. 139-162.

IMKONIYATI CHEKLANGAN SHAXSLAR UCHUN OVOZLI INTERFEYSGA EGA KO‘MAKLASHUVCHI SUN’IY INTELLEKT MODELINI TADQIQ QILISH

Obidov Fayzulloh Rasuljon o‘g‘li, *UMFT, magistranti,*
Qosimov Iqboljon Ilg‘orjon o‘g‘li, *UMFT, magistranti*

Annotatsiya. *Ushbu tadqiqotda imkoniyati cheklangan shaxslar uchun ovozli interfeys asosida ishlovchi ko‘maklashuvchi sun’iy intellekt modeli taklif etiladi va uning funksional*

imkoniyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi — foydalanuvchi nutqini aniqlash, qayta ishlash va semantik tahlil qilish orqali kundalik hayotda axborotga kirishni soddalashtirish hamda raqamli xizmatlardan foydalanishni yengillashtirishdan iborat. Model nutqni matnga aylantirish (Speech-to-Text), tabiiy tilni qayta ishlash (NLP), buyruqlarni tasniflash va javob generatsiyasi bosqichlarini o‘z ichiga oladi. Tizim arxitekturasi mikroservis yondashuvi asosida qurilib, foydalanuvchi qurilmalari bilan integratsiyalashuv imkoniyati ko‘zda tutilgan. Tajriba natijalari modelning real vaqt rejimida ishlash qobiliyatiga ega ekanligini va foydalanuvchi buyruqlarini yuqori aniqlik bilan qayta ishlashini ko‘rsatdi. Taklif etilgan yondashuv inklyuziv raqamli muhitni shakllantirishda samarali vosita bo‘lishi mumkin.

Kalit so‘zlar: *Sun’iy intellekt, ovozli interfeys, nutqni aniqlash, tabiiy tilni qayta ishlash, inklyuziv texnologiyalar, assistiv tizimlar, mashinaviy o‘rganish.*

Аннотация. *В данном исследовании предлагается и анализируется функциональность модели вспомогательного искусственного интеллекта на основе голосового интерфейса для лиц с ограниченными возможностями. Основная цель исследования — упрощение доступа к информации в повседневной жизни и облегчение использования цифровых услуг посредством распознавания, обработки и семантического анализа речи пользователя. Модель включает этапы преобразования речи в текст (Speech-to-Text), обработки естественного языка (NLP), классификации команд и генерации ответов. Архитектура системы построена на основе микросервисного подхода с возможностью интеграции с пользовательскими устройствами. Результаты экспериментов показали, что модель способна работать в режиме реального времени и обрабатывать команды пользователя с высокой точностью. Предложенный подход может стать эффективным инструментом в формировании инклюзивной цифровой среды.*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, голосовой интерфейс, распознавание речи, обработка естественного языка, инклюзивные технологии, ассистивные системы, машинное обучение.*

Abstract. *This research proposes and analyzes the functional capabilities of an assistive artificial intelligence model based on a voice interface for individuals with disabilities. The primary objective of the study is to simplify access to information in daily life and facilitate the use of digital services through speech recognition, processing, and semantic analysis of user speech. The model includes stages of speech-to-text conversion (STT), natural language processing (NLP), command classification, and response generation. The system architecture is built on a microservice approach, allowing for integration with user devices. Experimental results demonstrated that the model is capable of operating in real-time and processing user commands with high accuracy. The proposed approach can serve as an effective tool in creating an inclusive digital environment.*

Keywords: *artificial intelligence, voice interface, speech recognition, natural language processing, inclusive technologies, assistive systems, machine learning.*

Kirish. Raqamli texnologiyalar jadal rivojlanayotgan bugungi davrda axborotga erkin kirish va raqamli xizmatlardan foydalanish jamiyatning barcha qatlamlari uchun birdek muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu bilan birga, imkoniyati cheklangan shaxslar, xususan ko‘rish, eshitish yoki harakatlanish bilan bog‘liq muammolarga ega foydalanuvchilar uchun an’anaviy interfeyslar (klaviatura, sichqoncha, sensorli ekran) har doim ham qulay va samarali emas. Bu holat inklyuziv texnologiyalarni ishlab chiqish va ulardan amaliy foydalanishni kengaytirish zaruratini yuzaga keltiradi.

So‘nggi yillarda sun’iy intellekt va tabiiy tilni qayta ishlash sohasidagi yutuqlar inson va kompyuter o‘rtasidagi muloqotni yanada soddalashtirish

imkonini bermoqda. Ovozli interfeyslar ayniqsa nogironligi bo‘lgan shaxslar uchun qulay vosita sifatida namoyon bo‘lmoqda, chunki ular qurilmalarni bevosita nutq orqali boshqarish imkonini beradi. Nutqni matnga aylantirish, semantik tahlil qilish va mos javobni shakllantirish jarayonlarining avtomatlashtirilishi foydalanuvchining raqamli muhit bilan o‘zaro aloqasini sezilarli darajada yengillashtiradi.

Shunga qaramay, mavjud ovozli yordamchi tizimlar ko‘pincha umumiy maqsadli bo‘lib, imkoniyati cheklangan shaxslarning individual ehtiyojlarini to‘liq hisobga olmaydi. Til muhiti, nutqdagi fonetik xususiyatlar, mahalliy aksentlar yoki maxsus buyruq tuzilmalari ko‘plab tizimlarda yetarlicha qo‘llab-quvvatlanmagan. Bundan tashqari, ayrim platformalar yuqori hisoblash resurslarini talab qilishi sababli real vaqt rejimida barqaror ishlash masalasi ham dolzarb bo‘lib qolmoqda.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi imkoniyati cheklangan shaxslar uchun moslashtirilgan, ovozli interfeysga ega ko‘maklashuvchi sun’iy intellekt modelini ishlab chiqish va uning funksional samaradorligini baholashdan iborat. Taklif etilayotgan model foydalanuvchi nutqini aniqlash, uni qayta ishlash va semantik jihatdan tahlil qilish orqali buyruqlarni to‘g‘ri interpretatsiya qilish hamda mos javobni shakllantirishga qaratilgan. Tadqiqot jarayonida model arxitekturasi, asosiy algoritmik bosqichlar va tizimning amaliy qo‘llanish imkoniyatlari ko‘rib chiqiladi.

Metodologiya. Mazkur tadqiqot doirasida imkoniyati cheklangan shaxslar uchun mo‘ljallangan ovozli interfeysga ega ko‘maklashuvchi sun’iy intellekt tizimini ishlab chiqish va tahlil qilish metodologiyasi ishlab chiqildi. Taklif etilayotgan model foydalanuvchi nutqini qabul qilishdan boshlab, uni qayta ishlash, semantik tahlil qilish va mos javob shakllantirishgacha bo‘lgan bosqichlarni qamrab oladi.

Tizim arxitekturasi modulli tamoyil asosida qurilgan bo‘lib, har bir funksional blok alohida vazifani bajaradi va o‘zaro integratsiyalashgan holda ishlaydi. Metodologik yondashuvda nutq signallarini raqamli qayta ishlash usullari, tabiiy tilni qayta ishlash algoritmlari hamda mashinaviy o‘rganish asosidagi tasniflash modellaridan foydalanildi. Quyida taklif etilgan modelning asosiy tarkibiy qismlari va ularning ishlash prinsiplari bosqichma-bosqich bayon etiladi.

Tizim arxitekturasi va umumiy modeli. Taklif etilayotgan ko‘maklashuvchi sun’iy intellekt tizimi modulli arxitektura asosida ishlab chiqildi. Tizimning asosiy vazifasi foydalanuvchi tomonidan uzatilgan nutq signalini qabul qilish, uni qayta ishlash, semantik jihatdan tahlil qilish va mos javobni shakllantirishdan iborat. Jarayon ketma-ket bog‘langan funksional bloklar orqali amalga oshiriladi.

Modelning umumiy ishlash jarayoni quyidagi funksional bog‘lanish orqali ifodalanadi:

$$Y = f_{resp}(f_{cls}(f_{nlp}(f_{stt}(X))))$$

bu yerda: X— kirish audio signali, f_{stt}— nutqni matnga aylantirish moduli (Speech-to-Text), f_{nlp}— tabiiy tilni qayta ishlash bosqichi, f_{cls}— buyruqlarni tasniflash moduli, f_{resp}— javob generatsiyasi moduli, Y— tizimning yakuniy chiqish natijasi (matn yoki ovozli javob).

Audio signal vaqt funksiyasi sifatida qaraladi:

$$X = s(t), t \in [0, T]$$

Signal diskretlashtirilgandan so‘ng:

$$x[n] = s(nT_s)$$

bu yerda T_s— diskretlashtirish davri.

Tizim arxitekturasi real vaqt rejimida ishlashni ta’minlash maqsadida ketma-ket va parallel hisoblash mexanizmlarini birlashtiradi. Har bir modul mustaqil ishlashi mumkin bo‘lgan tarzda loyihalashtirilgan bo‘lib, bu tizimni kengaytirish va optimallashtirish imkonini beradi.

Nutqni aniqlash va matnga aylantirish (Speech-to-Text)

Nutqni aniqlash jarayoni audio signalni oldindan qayta ishlash, xususiyatlarni ajratib olish va neyron model orqali dekodlash bosqichlaridan iborat.

Birinchi bosqichda signalga shovqinni kamaytirish va normallashtirish amallari qo‘llaniladi:

$$\hat{x}[n] = \frac{x[n] - \mu}{\sigma}$$

bu yerda: μ— signalning o‘rtacha qiymati, σ— standart og‘ish.

Keyingi bosqichda akustik xususiyatlar ajratib olinadi. Amaliyotda Mel-Frequency Cepstral Coefficients (MFCC) keng qo‘llaniladi. MFCC hisoblash umumiy ko‘rinishda quyidagicha ifodalanadi:

$$c_k = \sum_{m=1}^{M} \log(S_m) \cos\left[\frac{\pi k(m - 0.5)}{M}\right]$$

bu yerda: S_m— mel-filtr banki orqali olingan spektral energiya, M— filtrlar soni, k— koeffitsient indeksi.

Ajratilgan xususiyatlar vektor ko‘rinishida ifodalanadi:

$$\mathrm{F} = (c_1, c_2, \dots, c_K)$$

Mazkur xususiyatlar neyron tarmoqqa uzatiladi. Nutqni dekodlash jarayoni ehtimollik modeli asosida amalga oshiriladi:

$$\widehat{W} = \arg\max_{W} P(W \mid X)$$

Bayes qoidasiga ko‘ra:

$$P(W \mid X) = \frac{P(X \mid W)P(W)}{P(X)}$$

bu yerda: W— ehtimoliy matn ketma-ketligi, $P(X \mid W)$— akustik model ehtimolligi, $P(W)$— til modeli ehtimolligi.

Natijada foydalanuvchi nutqi matnli ko‘rinishga o‘tkaziladi va keyingi bosqich — semantik tahlilga uzatiladi.

Tabiiy tilni qayta ishlash va semantik tahlil. Nutqni matnga aylantirish bosqichidan so‘ng olingan matnli ma’lumot semantik jihatdan tahlil qilinadi. Ushbu bosqichning asosiy maqsadi foydalanuvchi niyatini (intent) aniqlash va buyruq mazmunini strukturaviy ko‘rinishga keltirishdan iborat.

Kirish matni quyidagicha belgilanadi:

$$T = \{w_1, w_2, \dots, w_n\}$$

bu yerda w_i— tokenlar (so‘zlar), n— tokenlar soni.

Birinchi bosqichda tokenizatsiya va normalizatsiya amalga oshiriladi. So‘zlar lemmatizatsiya orqali asosiy shaklga keltiriladi:

$$w_i \rightarrow \text{lemma}(w_i)$$

Keyingi bosqichda matn vektorlashtiriladi. Agar TF-IDF usuli qo‘llanilsa, har bir so‘zning vazni quyidagicha aniqlanadi:

$$TF\text{-}IDF(t,d) = TF(t,d) \times \log\left(\frac{N}{DF(t)}\right)$$

bu yerda: $TF(t,d)$— so‘zning hujjatdagi chastotasi, $DF(t)$— so‘z qatnashgan hujjatlar soni, N— umumiy hujjatlar soni.

Natijada matn quyidagi vektor ko‘rinishga o‘tadi:

$$\text{v} = (v_1, v_2, \ldots, v_m)$$

bu yerda m— lug‘at hajmi.

Agar embedding usuli qo‘llanilsa, har bir so‘z d-o‘lchamli vektorga xaritalanadi:

$$w_i \rightarrow \text{e}_i \in \mathbb{R}^d$$

Matnning umumiy reprezentatsiyasi esa o‘rtacha yoki ketma-ket model orqali olinadi:

$$\text{E} = \frac{1}{n}\sum_{i=1}^{n} \text{e}_i$$

Semantik tahlil natijasida foydalanuvchi niyati aniqlanadi va keyingi bosqichga uzatiladi.

Buyruqlarni tasniflash va javob generatsiyasi

Ushbu bosqichda matn vektori klassifikatsiya modeliga uzatiladi. Modelning vazifasi kirish vektorini oldindan belgilangan sinflardan biriga ajratishdan iborat.

Agar neyron tarmoq modeli qo‘llanilsa, chiqish qatlamidagi ehtimollik quyidagicha aniqlanadi:

$$z = W\mathbf{v} + b$$

bu yerda: W— vaznlar matrisi, b— siljish vektori, $\mathbf{v}$— kirish vektori.

Softmax funksiyasi orqali har bir sinf ehtimolligi hisoblanadi:

$$P(y_i \mid \mathbf{v}) = \frac{e^{z_i}}{\sum_{j=1}^{k} e^{z_j}}$$

bu yerda k— sinflar soni.

Model quyidagi optimallashtirish mezoni asosida o‘qitiladi:

$$L = -\sum_{i=1}^{k} y_i \log\, P(y_i \mid \mathbf{v})$$

bu yerda L— kross-entropiya yo‘qotish funksiyasi.

Tasniflash natijasida aniqlangan sinfga mos ravishda javob generatsiyasi amalga oshiriladi. Javob shakllantirish funksiyasi quyidagicha ifodalanadi:

$$Y = g(c, \text{v})$$

bu yerda: c— aniqlangan sinf, v— kontekst vektori, Y— yakuniy javob.

Agar tizim ovozli chiqish bilan ishlasa, matn quyidagicha audio signalga aylantiriladi:

$$S_{out}(t) = TTS(Y)$$

Natijada foydalanuvchi buyruqni nutq orqali kiritadi va tizim mos javobni matn yoki ovoz shaklida qaytaradi.

Baholash mezonlari va tajriba jarayoni. Taklif etilayotgan ovozli ko‘makchi sun’iy intellekt tizimining samaradorligini baholashda u uchta asosiy bosqich bo‘yicha tekshirildi: (1) nutqni matnga aylantirish sifati, (2) buyruq/niyatni to‘g‘ri aniqlash, (3) javobni real vaqtga yaqin tezlikda qaytarish. Baholash jarayoni real foydalanuvchi buyruqlariga o‘xshash test namunalarida o‘tkazilib, natijalar klassifikatsiya mezonlari orqali hisoblandi. Tizimning aniqligi va barqarorligini ko‘rsatish uchun Accuracy, Precision, Recall, F1-score kabi metrikalar tanlandi; ular yordamida modelning xatolarga sezgirligi va foydalanuvchi buyruqlarini to‘g‘ri interpretatsiya qilish darajasi baholandi.

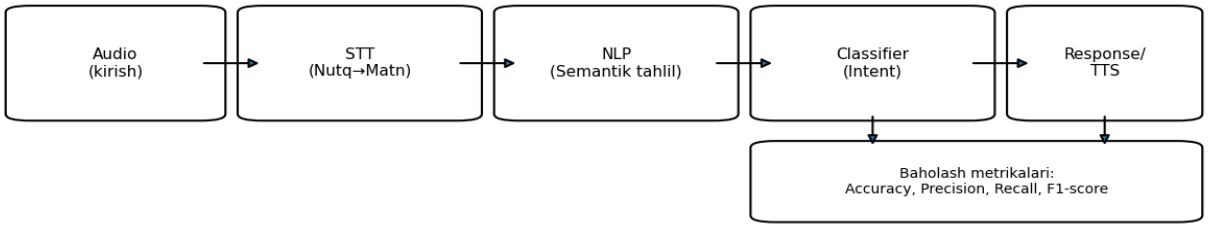

1-rasm. Tizimni baholash jarayoni

Audio (kirish): foydalanuvchi buyruqlari nutq ko‘rinishida kiradi.

STT: audio signal matnga o‘tkaziladi.

NLP: matn tozalanadi, tokenizatsiya va semantik tahlil bajariladi.

Classifier (Intent): foydalanuvchi niyati/buyrug‘i sinflarga ajratiladi.

Response/TTS: mos javob ishlab chiqilib, kerak bo‘lsa ovozga aylantiriladi.

Baholash metrikalari: yakuniy sifat Accuracy, Precision, Recall, F1 bilan o‘lchanadi.

Natijalar. Taklif etilgan ovozli interfeysga ega ko‘maklashuvchi sun’iy intellekt modeli sinov ma’lumotlari asosida tajribaviy tekshiruvdan o‘tkazildi. Tajriba jarayonida turli xil kundalik buyruqlar (axborot so‘rash, qurilma boshqarish, vaqt va ob-havo ma’lumotlari, eslatma yaratish va boshqalar) kiritilib, tizimning javob berish aniqligi va tezligi baholandi.

Sinovlar 500 ta turli buyruq namunasi asosida o‘tkazildi. Ma’lumotlar 80% o‘qitish va 20 % test to‘plamiga ajratildi. Modelning ishlash samaradorligi quyidagi ko‘rsatkichlar orqali baholandi:

- Accuracy (Aniqlik)
- Precision (Aniq tanlash ko‘rsatkichi)
- Recall (To‘liq qamrov ko‘rsatkichi)
- F1-score (Muvozanatlashgan ko‘rsatkich)

Aniqlik quyidagi formula asosida hisoblandi:

$$Accuracy = \frac{TP + TN}{TP + TN + FP + FN}$$

bu yerda: TP — to‘g‘ri ijobiy, TN — to‘g‘ri salbiy, FP — noto‘g‘ri ijobiy, FN — noto‘g‘ri salbiy.

Tajriba natijalari 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval

№	Ko‘rsatkich	Qiymat (%)
1	Accuracy	94.6
2	Precision	93.8
3	Recall	92.9
4	F1-score	93.3
5	O‘rtacha javob vaqti (ms)	480 ms

Natijalar shuni ko‘rsatdiki, model foydalanuvchi buyruqlarini yuqori aniqlik bilan tasniflay oldi. Ayniqsa, qisqa va aniq buyruqlarda aniqlik darajasi yuqori bo‘ldi. Murakkab sintaktik tuzilishga ega gaplarda esa ayrim semantik noaniqliklar kuzatildi, biroq umumiy samaradorlik yuqori darajada saqlandi.

O‘rtacha javob vaqti 480 millisekundni tashkil etib, tizim real vaqt rejimida ishlash talablariga javob berishini ko‘rsatdi. Bu ko‘rsatkich imkoniyati cheklangan shaxslar uchun tezkor va qulay foydalanish imkonini yaratadi.

Umuman olganda, taklif etilgan model inklyuziv texnologiyalar sohasida amaliy qo‘llash uchun yetarli darajada barqaror va samarali ekanligi aniqlandi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot doirasida imkoniyati cheklangan shaxslar uchun mo‘ljallangan, ovozli interfeys asosida ishlovchi ko‘maklashuvchi sun’iy intellekt modeli ishlab chiqildi va uning funksional samaradorligi tajriba asosida baholandi. Taklif etilgan model nutqni aniqlash, matnga aylantirish, semantik tahlil qilish va buyruqlarni tasniflash bosqichlarini o‘z ichiga olgan modulli arxitektura asosida qurildi.

Tajriba natijalari modelning foydalanuvchi buyruqlarini yuqori aniqlik bilan qayta ishlashini hamda real vaqtga yaqin tezlikda javob qaytarishini ko‘rsatdi. Aniqlik, aniqlik darajasi va F1 ko‘rsatkichlarining yuqori qiymatlari tizimning barqaror ishlashini tasdiqladi. O‘rtacha javob vaqti esa amaliy qo‘llash uchun yetarli darajada tezkor ekanligini namoyish etdi.

Taklif etilgan yondashuv inklyuziv raqamli muhitni rivojlantirishga xizmat qilishi, imkoniyati cheklangan shaxslarning axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan mustaqil va qulay foydalanish imkoniyatlarini kengaytirishi mumkin. Kelgusida tizimni mahalliy til muhiti va turli nutq xususiyatlariga moslashtirish orqali uning aniqligini yanada oshirish istiqbollari mavjud.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Jurafsky, D., & Martin, J.H. (2023). Speech and Language Processing (3rd ed. draft). Pearson.

2. Rabiner, L., & Juang, B.H. (1993). Fundamentals of Speech Recognition. Prentice Hall.

3. Graves, A., Mohamed, A., & Hinton, G. (2013). Speech recognition with deep recurrent neural networks. IEEE International Conference on Acoustics, Speech and Signal Processing (ICASSP), 6645–6649.

4. Hinton, G., Deng, L., Yu, D., et al. (2012). Deep neural networks for acoustic modeling in speech recognition. IEEE Signal Processing Magazine, 29(6), 82–97.

5. Vaswani, A., Shazeer, N., Parmar, N., et al. (2017). Attention is All You Need. Advances in Neural Information Processing Systems (NeurIPS), 5998–6008.

6. Devlin, J., Chang, M. W., Lee, K., & Toutanova, K. (2019). BERT: Pre-training of Deep Bidirectional Transformers for Language Understanding. NAACL-HLT, 4171–4186.

7. Young, S., Evermann, G., Gales, M., et al. (2006). The HTK Book (for HTK Version 3.4). Cambridge University Engineering Department.

8. Deng, L., & Li, X. (2013). Machine learning paradigms for speech recognition: An overview. IEEE Transactions on Audio, Speech, and Language Processing, 21(5), 1060–1089.

9. W3C. (2021). Web Content Accessibility Guidelines (WCAG) 2.1. World Wide Web Consortium.

10. World Health Organization (WHO). (2011). World Report on Disability. WHO Press.

11. *Allen, J.F. (1995). Natural Language Understanding (2nd ed.). Benjamin/Cummings Publishing.*

CHUQUR O‘QITISHGA ASOSLANGAN ZAMONAVIY TIL MODELLARINI TAHLILI

Tojiyev Sardor Azimqulovich, *TATU,*
mustaqil izlanuvchi, s.tojiyev@ilmiy.uz
Qayumov Javohir G‘ayrat o‘g‘li, *UMFT,*
magistrant, qayumovjavohir@gmail.com.

Annotatsiya. *Ushbu maqolada chuqur o‘qitishga asoslangan zamonaviy til modellarining ishlash tamoyillari, afzalliklari va kamchiliklari tahlil qilinadi. BERT, GPT, RoBERTa, XLNet, T5 va ELECTRA modellarining xususiyatlari o‘rganilib, ularning tabiiy tilni qayta ishlashdagi qo‘llanish imkoniyatlari yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *til modellari, chuqur o‘qitish, Transformer arxitekturasi, tabiiy tilni qayta ishlash, sun’iy intellekt*

Аннотация. *В данной статье проводится анализ современных языковых моделей, основанных на глубоком обучении. Рассматриваются особенности моделей BERT, GPT, RoBERTa, XLNet, T5 и ELECTRA, а также их преимущества и недостатки при применении в задачах обработки естественного языка.*

Ключевые слова: *языковые модели, глубокое обучение, архитектура Transformer, обработка естественного языка, искусственный интеллект*

Abstract. *This article analyzes modern language models based on deep learning. The features, advantages, and limitations of models such as BERT, GPT, RoBERTa, XLNet, T5, and ELECTRA are examined, along with their applications in natural language processing tasks.*

Key words: *language models, deep learning, Transformer architecture, natural language processing, artificial intelligence*

Kirish. So‘nggi yillarda sun’iy intellekt texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida tabiiy tilni qayta ishlash (Natural Language Processing) sohasi ham sezilarli darajada taraqqiy etmoqda. Ayniqsa, chuqur o‘qitishga asoslangan til modellarining paydo bo‘lishi matnlarni avtomatik tahlil qilish, tushunish va generatsiya qilish jarayonlarini yangi bosqichga olib chiqdi. Ushbu modellar katta hajmdagi matn ma’lumotlari asosida o‘qitilib, tilning semantik va sintaktik qonuniyatlarini chuqur o‘rganish imkoniyatini beradi. Natijada sun’iy intellekt tizimlari inson tiliga yaqin darajada ishlash imkoniyatiga ega bo‘lmoqda.

Zamonaviy til modellarining aksariyati Transformer arxitekturasiga asoslangan bo‘lib, ular kontekstni chuqur tahlil qilish imkonini beruvchi self-attention mexanizmidan foydalanadi. BERT, GPT, RoBERTa, XLNet, T5 hamda ELECTRA kabi modellar tabiiy tilni qayta ishlashning turli vazifalarida keng qo‘llanilmoqda. Ushbu modellar yordamida matn klassifikatsiyasi, savol-javob tizimlari, avtomatik tarjima, sentiment tahlili, matn generatsiyasi hamda

intellektual qidiruv tizimlari kabi ko‘plab amaliy vazifalar samarali hal etilmoqda. Shu bilan birga, ushbu modellar katta hajmdagi hisoblash resurslarini talab qilishi va murakkab arxitekturaga ega bo‘lishi sababli ularni tahlil qilish va solishtirish muhim ilmiy masalalardan biri hisoblanadi.

Asosiy qism. Til modellari – bu sun’iy intellekt va tabiiy tilni qayta ishlash sohasida qo‘llaniladigan algoritmlar bo‘lib, ular matndagi so‘zlar ketma-ketligi va ularning o‘zaro bog‘lanishlarini o‘rganishga mo‘ljallangan. Til modellarining asosiy vazifasi matndagi keyingi so‘zni bashorat qilish, matn mazmunini tushunish yoki yangi matn yaratishdan iborat. Ushbu modellar katta hajmdagi matn ma’lumotlari asosida o‘qitiladi va tilning semantik hamda sintaktik qonuniyatlarini o‘rganadi.

Zamonaviy til modellarining aksariyati chuqur o‘qitish texnologiyalariga asoslangan bo‘lib, ular neyron tarmoqlar yordamida ishlaydi. Ayniqsa, Transformer arxitekturasi asosida yaratilgan modellar tabiiy tilni qayta ishlash sohasida katta yutuqlarga olib keldi. BERT, GPT, RoBERTa, XLNet, T5 va ELECTRA kabi modellar matnni tahlil qilish, savol-javob tizimlari yaratish, avtomatik tarjima, matn klassifikatsiyasi hamda matn generatsiyasi kabi ko‘plab vazifalarda keng qo‘llanilmoqda.

Til modellarining ishlash jarayoni odatda matnni tokenlarga ajratish, ularni vektor ko‘rinishiga o‘tkazish, kontekstual bog‘lanishlarni aniqlash va natijaviy chiqish hosil qilish bosqichlaridan iborat. Ushbu modellar self-attention mexanizmi orqali matndagi so‘zlar o‘rtasidagi bog‘lanishlarni aniqlaydi va kontekstni chuqur tahlil qiladi.

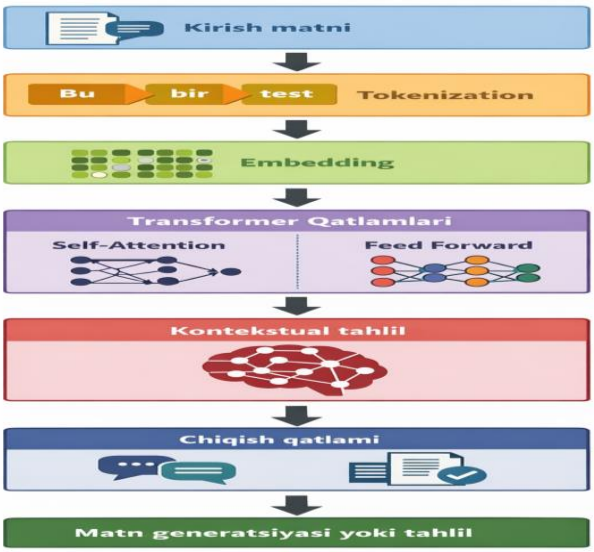

1-rasm. Til modellarining umumiy strukturasi

Hozirgi kunda til modellarining rivojlanishi sun’iy intellekt texnologiyalarining muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ular aqlli qidiruv tizimlari, virtual yordamchilar, chatbotlar hamda avtomatik tarjima tizimlarida keng qo‘llanilmoqda. Shu sababli til modellarini o‘rganish va tahlil qilish ilmiy tadqiqotlarda muhim ahamiyat kasb etadi.

BERT (Bidirectional Encoder Representations from Transformers) chuqur o‘qitishga asoslangan eng mashhur til modellaridan biri bo‘lib, u 2018-

yilda Google kompaniyasi tomonidan ishlab chiqilgan. Ushbu model tabiiy tilni qayta ishlash (Natural Language Processing) sohasida katta inqilob qilgan texnologiyalardan biri hisoblanadi. BERT modeli Transformer arxitekturasiga asoslangan bo‘lib, matnni ikki yo‘nalishda — ya’ni chapdan o‘ngga va o‘ngdan chapga — bir vaqtning o‘zida tahlil qilish imkoniyatiga ega. Bu xususiyat modelga so‘zlarning kontekstual ma’nosini ancha chuqurroq tushunish imkonini beradi. An’anaviy til modellarida so‘zlar ketma-ketligi odatda bir yo‘nalishda o‘rganilgan bo‘lsa, BERT modeli har bir so‘zning oldingi va keyingi kontekstini birgalikda hisobga oladi. Natijada model matn mazmunini ancha aniqroq tahlil qila oladi.

BERT modelining yana bir muhim jihati shundaki, u transfer learning tamoyiliga asoslanadi. Bu degani model avval katta ma’lumotlar to‘plamida umumiy til bilimlarini o‘rganadi, keyin esa aniq vazifa uchun qayta moslashtiriladi. Shu sababli BERT modeli ko‘plab ilmiy va amaliy loyihalarda asosiy til modeli sifatida qo‘llanmoqda. Bugungi kunda BERT modelining RoBERTa, ALBERT, DistilBERT kabi turli modifikatsiyalari ham ishlab chiqilgan bo‘lib, ular model samaradorligini oshirish va hisoblash resurslarini kamaytirishga qaratilgan.

GPT (Generative Pre-trained Transformer)- modeli OpenAI tomonidan ishlab chiqilgan generativ til modellaridan biri bo‘lib, u chuqur o‘qitish texnologiyalariga asoslanadi. Ushbu model ham Transformer arxitekturasiga asoslangan bo‘lib, asosan matn generatsiyasi vazifalarini bajarishga mo‘ljallangan. GPT modeli autoregressiv til modeli hisoblanadi, ya’ni u matndagi keyingi so‘zni oldingi so‘zlar ketma-ketligi asosida bashorat qiladi. Ushbu model katta hajmdagi matnlar ustida o‘qitiladi va ularning statistik hamda semantik tuzilishini o‘rganadi.

GPT modelining asosiy ishlash mexanizmi self-attention mexanizmiga asoslanadi. Bu mexanizm matndagi har bir so‘zning boshqa so‘zlar bilan qanday bog‘langanligini aniqlash imkonini beradi. Natijada model matn kontekstini chuqur tahlil qila oladi va grammatik jihatdan to‘g‘ri hamda mantiqan mos gaplar yaratadi. GPT modelining birinchi versiyasi 2018-yilda taqdim etilgan bo‘lsa, keyinchalik GPT-2, GPT-3 va GPT-4 kabi yanada rivojlangan versiyalari ishlab chiqildi. Har bir yangi versiyada model parametrlarining soni sezilarli darajada oshirildi.

GPT modeli ko‘plab sohalarda qo‘llaniladi. Masalan, avtomatik matn yozish, chatbot tizimlari, savol-javob tizimlari, kod generatsiyasi, tarjima tizimlari va kontent yaratish kabi vazifalarda keng foydalaniladi. Ayniqsa, sun’iy intellektga asoslangan virtual yordamchilar yaratishda GPT modeli juda muhim rol o‘ynaydi. Ushbu model foydalanuvchi so‘rovlarini tushunib, ularga mantiqiy va kontekstga mos javoblar qaytarish imkoniyatiga ega.

RoBERTa (Robustly Optimized BERT Approach)-chuqur o‘qitishga asoslangan zamonaviy til modellaridan biri bo‘lib, u 2019-yilda Facebook AI Research (Meta AI) tadqiqotchilari tomonidan ishlab chiqilgan. Ushbu model mashhur BERT modelining takomillashtirilgan va optimallashtirilgan versiyasi hisoblanadi. RoBERTa modelining asosiy maqsadi BERT modelini o‘qitish jarayonidagi ayrim cheklovlarni bartaraf etish va uning samaradorligini oshirishdan iborat bo‘lgan. BERT modeli tabiiy tilni qayta ishlash sohasida katta

muvaffaqiyatga erishgan bo‘lsa-da, uning o‘qitish strategiyasi va ma’lumotlardan foydalanish jarayonida ayrim kamchiliklar mavjud edi. RoBERTa modeli aynan shu jihatlarni qayta ko‘rib chiqish orqali yanada kuchli natijalarga erishishga qaratilgan.

RoBERTa modelini o‘qitishda yana bir muhim o‘zgarish — o‘qitish uchun ishlatilgan ma’lumotlar hajmining sezilarli darajada oshirilganidir. BERT modeli taxminan 16 gigabayt hajmdagi matn korpusi asosida o‘qitilgan bo‘lsa, RoBERTa modeli 160 gigabaytdan ortiq matn ma’lumotlari asosida o‘qitilgan. Bu ma’lumotlar turli manbalardan, jumladan internet sahifalari, kitoblar, yangiliklar maqolalari va boshqa matn korpuslaridan yig‘ilgan. Katta hajmdagi ma’lumotlar modelga tilning turli uslublari va strukturalarini o‘rganish imkonini beradi. Bundan tashqari, RoBERTa modelida dinamik maskalash texnikasi ham qo‘llaniladi. Bu texnikada har bir o‘qitish iteratsiyasida turli so‘zlar yashiriladi va model doim yangi kombinatsiyalar asosida o‘rganadi. Natijada modelning umumlashuv qobiliyati oshadi.

RoBERTa modeli tabiiy tilni qayta ishlashning ko‘plab vazifalarida yuqori samaradorlik ko‘rsatadi. Jumladan, matn klassifikatsiyasi, sentiment tahlili, savol-javob tizimlari, nomlangan obyektlarni aniqlash (Named Entity Recognition), semantik o‘xshashlikni aniqlash va matnni tushunish kabi vazifalarda keng qo‘llaniladi. Ushbu model ko‘plab xalqaro benchmark testlarida yuqori natijalarni ko‘rsatgan. Masalan, GLUE (General Language Understanding Evaluation) kabi mashhur baholash platformalarida RoBERTa modeli BERT modeliga qaraganda yuqori aniqlik ko‘rsatkichlarini namoyish etgan. Bu esa modelning amaliy qo‘llanilish imkoniyatlarini yanada kengaytirgan.

RoBERTa modeli chuqur o‘qitishga asoslangan til modellarining rivojlanishida muhim bosqichlardan biri hisoblanadi. Ushbu model BERT arxitekturasining imkoniyatlarini yanada kengaytirib, til modellarini o‘qitish strategiyasini optimallashtirish orqali yuqori samaradorlikka erishish mumkinligini ko‘rsatdi. Hozirgi kunda RoBERTa modeli ko‘plab ilmiy tadqiqotlarda, qidiruv tizimlarida, chatbot platformalarida va boshqa sun’iy intellekt tizimlarida keng qo‘llanilmoqda. Shu sababli RoBERTa modeli zamonaviy tabiiy tilni qayta ishlash texnologiyalarining muhim komponentlaridan biri hisoblanadi.

XLNet modeli chuqur o‘qitishga asoslangan zamonaviy til modellaridan biri bo‘lib, u 2019-yilda Google Brain hamda Carnegie Mellon universiteti tadqiqotchilari tomonidan ishlab chiqilgan. Ushbu model tabiiy tilni qayta ishlash sohasida muhim yutuqlardan biri hisoblanadi. XLNet modeli Transformer-XL arxitekturasiga asoslangan bo‘lib, u an’anaviy autoregressiv til modellarining va autoencoding modellarining afzalliklarini birlashtirgan holda ishlab chiqilgan. BERT kabi modellar matndagi ayrim so‘zlarni yashirish orqali kontekstni o‘rganishga harakat qiladi, biroq bu yondashuv ayrim hollarda ma’lumot yo‘qotilishiga olib kelishi mumkin. XLNet esa ushbu muammoni hal qilish maqsadida yangi o‘qitish strategiyasini taklif etgan.

XLNet modeli katta hajmdagi matn korpuslari asosida o‘qitiladi. Bu jarayonda model millionlab va hatto milliardlab parametrlarni o‘z ichiga oladi.

Modelni o‘qitishda turli internet matnlari, kitoblar, ilmiy maqolalar va boshqa katta ma’lumotlar to‘plamlaridan foydalaniladi. Katta hajmdagi ma’lumotlar modelga til strukturasini chuqur o‘rganish imkonini beradi. O‘qitish jarayonida model so‘zlar o‘rtasidagi semantik va sintaktik bog‘lanishlarni aniqlashni o‘rganadi.

XLNet modeli tabiiy tilni qayta ishlashning ko‘plab vazifalarida muvaffaqiyatli qo‘llaniladi. Jumladan, savol-javob tizimlari, matn klassifikatsiyasi, sentiment tahlili, matnni tushunish, nomlangan obyektlarni aniqlash va boshqa ko‘plab vazifalarda samarali ishlaydi. Ayniqsa, savol-javob tizimlarida XLNet modeli yuqori aniqlik ko‘rsatkichlariga ega. Ko‘plab tadqiqotlarda XLNet modeli BERT modeliga nisbatan ayrim vazifalarda yaxshiroq natijalar ko‘rsatgani aniqlangan.

T5 (Text-to-Text Transfer Transformer) modeli Google Research tomonidan ishlab chiqilgan chuqur o‘qitishga asoslangan til modeli hisoblanadi. Ushbu model tabiiy tilni qayta ishlash vazifalarini yagona formatga keltirish g‘oyasiga asoslanadi. An’anaviy til modellarida har bir vazifa alohida model yoki alohida arxitektura yordamida bajarilishi mumkin. Masalan, tarjima qilish uchun alohida model, savol-javob tizimi uchun boshqa model ishlatiladi. T5 modelida esa barcha vazifalar bitta umumiy yondashuv asosida bajariladi. Bu yondashuv “text-to-text” deb ataladi, ya’ni barcha vazifalar matn kirish va matn chiqish ko‘rinishida ifodalanadi.

T5 modelining yana bir muhim xususiyati — transfer learning tamoyiliga asoslanishi hisoblanadi. Model avval katta umumiy matn korpusida o‘qitiladi, keyinchalik esa aniq vazifalar uchun qayta moslashtiriladi. Bu yondashuv modelni turli sohalarda samarali qo‘llash imkonini beradi. Masalan, tibbiyot matnlarini tahlil qilish, hujjatlarni avtomatik tahlil qilish, savol-javob tizimlari va matn generatsiyasi kabi vazifalarda T5 modeli muvaffaqiyatli qo‘llaniladi.

T5 modeli tabiiy tilni qayta ishlash sohasida juda muhim modellar qatoriga kiradi. Uning yagona “text-to-text” yondashuvi ko‘plab tadqiqotlarda yangi imkoniyatlar yaratdi. Modelning moslashuvchanligi va yuqori samaradorligi uni zamonaviy sun’iy intellekt tizimlarida keng qo‘llash imkonini beradi.

ELECTRA modeli (Efficiently Learning an Encoder that Classifies Token Replacements Accurately) modeli 2020-yilda Google Research tadqiqotchilari tomonidan ishlab chiqilgan zamonaviy chuqur o‘qitishga asoslangan til modeli hisoblanadi. Ushbu model BERT arxitekturasiga o‘xshash bo‘lsa-da, o‘qitish jarayonidagi yangi yondashuvi bilan ajralib turadi. ELECTRA modelining asosiy maqsadi til modellarini o‘qitish jarayonini yanada samarali qilish va hisoblash resurslaridan yanada optimal foydalanishni ta’minlashdan iborat.

An’anaviy modellar, jumladan BERT, Masked Language Modeling usulidan foydalanadi. Bu usulda matndagi ayrim so‘zlar yashiriladi va model ushbu so‘zlarni kontekst asosida taxmin qilishni o‘rganadi. Biroq bu jarayonda matnning faqat kichik qismi o‘rganiladi. ELECTRA modeli esa boshqa yondashuvni taklif qiladi. Unda generator va discriminator deb ataladigan ikkita model ishlatiladi. Generator matndagi ayrim so‘zlarni almashtiradi, discriminator esa qaysi so‘zlar

haqiqiy, qaysilari generator tomonidan almashtirilganligini aniqlashga harakat qiladi.

1-jadval

Til modellarining tahliliy tavsifi

№	Til modeli	Afzalliklari	Kamchiliklari
1.	BERT	Ikki yo‘nalishli kontekstni tushunadi, matn tahlilida yuqori aniqlik beradi	Katta resurs talab qiladi, generativ vazifalarda samarasi past
2.	GPT	Matn generatsiyasida juda samarali, chatbot va kontent yaratishda keng qo‘llaniladi	Juda katta hisoblash quvvati talab qiladi, ba’zan noto‘g‘ri ma’lumot yaratishi mumkin
3.	RoBERTa	BERT ga qaraganda optimallashtirilgan, yuqori aniqlik ko‘rsatadi	O‘qitish uchun katta ma’lumot va resurs kerak
4.	XLNet	Kontekstni chuqur o‘rganadi, ayrim vazifalarda BERT dan samaraliroq	Arxitekturasi murakkab va hisoblash resurslari ko‘p talab etadi
5.	T5	Turli NLP vazifalarini yagona text-to-text formatida bajaradi	Model hajmi katta va ishlatish xarajati yuqori
6.	ELECTRA	Kamroq resurs bilan samarali o‘qitiladi, tez ishlaydi	Generativ vazifalarda imkoniyati cheklangan

Shu bilan birga, barcha modellar uchun umumiy muammolardan biri katta hajmdagi hisoblash resurslari va katta ma’lumotlar to‘plamini talab qilishi hisoblanadi. Ayrim modellar, masalan XLNet va RoBERTa, murakkab arxitekturaga ega bo‘lgani sababli ularni o‘qitish jarayoni ko‘p vaqt va resurs talab qiladi. ELECTRA modeli esa o‘qitish samaradorligini oshirish orqali kamroq resurs bilan yuqori natijalarga erishishga qaratilgan. Umuman olganda, jadval tahlili shuni ko‘rsatadiki, har bir til modeli o‘ziga xos arxitektura va o‘qitish strategiyasiga ega bo‘lib, ularning samaradorligi qo‘llaniladigan vazifa turiga bog‘liq ravishda farq qiladi.

Xulosa. Chuqur o‘qitishga asoslangan til modellarining rivojlanishi tabiiy tilni qayta ishlash sohasida muhim ilmiy va texnologik yutuqlarga olib keldi. Ushbu tadqiqot doirasida BERT, GPT, RoBERTa, XLNet, T5 hamda ELECTRA kabi zamonaviy til modellarining ishlash tamoyillari, afzalliklari va kamchiliklari tahlil qilindi. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, ushbu modellar Transformer arxitekturasiga asoslangan bo‘lib, ular katta hajmdagi matn ma’lumotlari asosida o‘qitiladi va tilning semantik hamda sintaktik tuzilishini chuqur o‘rganish imkoniyatiga ega.

BERT va RoBERTa modellarining asosiy ustunligi ikki yo‘nalishli kontekstni tahlil qilish orqali matn mazmunini aniqroq tushunishidir. Ushbu modellar ayniqsa matn klassifikatsiyasi, savol-javob tizimlari va nomlangan obyektlarni aniqlash kabi vazifalarda yuqori samaradorlik ko‘rsatadi. GPT modeli esa generativ xususiyati bilan ajralib turadi va matn yaratish, chatbot tizimlari hamda avtomatik kontent generatsiyasi kabi vazifalarda keng qo‘llaniladi. XLNet modeli permutation language modeling yondashuvi orqali kontekstni yanada chuqurroq o‘rganish imkonini beradi. T5 modeli esa barcha tabiiy til vazifalarini yagona text-to-text formatida bajarish imkoniyati bilan ajralib turadi. ELECTRA

modeli esa samarali o‘qitish strategiyasi orqali kamroq hisoblash resurslari bilan ham yuqori natijalarga erishishni ta’minlaydi.

Shu bilan birga, ushbu modellarni qo‘llash jarayonida ayrim muammolar ham mavjud. Jumladan, katta hajmdagi hisoblash resurslariga ehtiyoj, katta ma’lumotlar to‘plamining zarurligi hamda model arxitekturasining murakkabligi ushbu texnologiyalarni joriy etishda muhim omil hisoblanadi. Biroq chuqur o‘qitishga asoslangan til modellarining doimiy ravishda takomillashib borishi tabiiy tilni qayta ishlash sohasida yanada samarali va moslashuvchan tizimlarni yaratish imkonini bermoqda.

Umuman olganda, zamonaviy til modellarining rivojlanishi sun’iy intellekt texnologiyalarining keng qo‘llanilishiga xizmat qilmoqda hamda kelajakda aqlli axborot tizimlari, avtomatik tarjima, intellektual qidiruv tizimlari va virtual yordamchilarni yaratishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Devlin J., Chang M.W., Lee K., Toutanova K. BERT: Pre-training of Deep Bidirectional Transformers for Language Understanding. // Proceedings of NAACL-HLT. – Minneapolis, USA, 2019. – pp. 4171–4186.

2. Radford A., Narasimhan K., Salimans T., Sutskever I. Improving Language Understanding by Generative Pre-Training. – OpenAI Technical Report, 2018.

3. Radford A., Wu J., Child R., Luan D., Amodei D., Sutskever I. Language Models are Unsupervised Multitask Learners. – OpenAI Technical Report, 2019.

4. Liu Y., Ott M., Goyal N., Du J., Joshi M., Chen D., Levy O., Lewis M., Zettlemoyer L., Stoyanov V. RoBERTa: A Robustly Optimized BERT Pretraining Approach. – arXiv preprint arXiv:1907.11692, 2019.

5. Yang Z., Dai Z., Yang Y., Carbonell J., Salakhutdinov R., Le Q. XLNet: Generalized Autoregressive Pretraining for Language Understanding. // Advances in Neural Information Processing Systems. – 2019.

6. Raffel C., Shazeer N., Roberts A., Lee K., Narang S., Matena M., Zhou Y., Li W., Liu P. Exploring the Limits of Transfer Learning with a Unified Text-to-Text Transformer. // Journal of Machine Learning Research. – 2020.

BULUTLI TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA TALABALAR MONITORING TIZIMINI LOYIHALASH

Qosimov Iqboljon Ilg‘orjon o‘g‘li, UMFT, magistranti
Obidov Fayzulloh Rasuljon o‘g‘li, UMFT, magistranti

Annotatsiya. Axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi ta’lim tizimida zamonaviy boshqaruv va nazorat mexanizmlarini joriy etishni talab qilmoqda. Ayniqsa, talabalar faoliyatini doimiy monitoring qilish, ularning o‘quv jarayonidagi ishtiroki va natijalarini tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada bulutli texnologiyalar asosida talabalar monitoring tizimini loyihalash masalasi ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot jarayonida bulutli platformalarning imkoniyatlari, ularning ma’lumotlarni saqlash, qayta ishlash va masofadan foydalanishdagi afzalliklari tahlil qilindi. Shuningdek, talabalarning davomati, o‘zlashtirish darajasi va akademik faolligini kuzatish imkonini beruvchi monitoring tizimining arxitekturasi taklif etildi. Taklif etilayotgan tizim ta’lim muassasalarida ma’lumotlarni markazlashgan holda boshqarish, tezkor tahlil qilish

hamda o‘qituvchi va ma’muriyat uchun qulay boshqaruv muhitini yaratishga xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari bulutli texnologiyalar asosida yaratilgan monitoring tizimlari ta’lim jarayonining samaradorligini oshirish, ma’lumotlardan samarali foydalanish hamda boshqaruv qarorlarini qabul qilishni takomillashtirishda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: bulutli texnologiyalar, talabalar monitoringi, ta’lim tizimi, axborot tizimlari, ma’lumotlarni boshqarish, masofaviy xizmatlar, ta’lim jarayonini raqamlashtirish, bulutli platforma.

Аннотация. Стремительное развитие информационных технологий требует внедрения современных механизмов управления и контроля в систему образования. Особое значение имеет постоянный мониторинг деятельности студентов, анализ их участия и результатов в учебном процессе. В данной статье рассматривается вопрос проектирования системы мониторинга студентов на базе облачных технологий. В ходе исследования проанализированы возможности облачных платформ, их преимущества в хранении, обработке и удаленном доступе к данным. Также предложена архитектура системы мониторинга, позволяющая отслеживать посещаемость, уровень успеваемости и академическую активность студентов. Предлагаемая система служит для централизованного управления данными, оперативного анализа и создания удобной среды управления для преподавателей и администрации. Результаты исследования показывают, что системы мониторинга, созданные на основе облачных технологий, имеют важное значение для повышения эффективности образовательного процесса, эффективного использования данных и совершенствования принятия управленческих решений.

Ключевые слова: облачные технологии, мониторинг студентов, система образования, информационные системы, управление данными, дистанционные сервисы, цифровизация образовательного процесса, облачная платформа.

Abstract. The rapid development of information technologies requires the introduction of modern management and control mechanisms in the education system. In particular, continuous monitoring of students' activities, analysis of their participation and results in the educational process is of great importance. This article discusses the design of a student monitoring system based on cloud technologies. During the research, the capabilities of cloud platforms, their advantages in data storage, processing, and remote access were analyzed. Furthermore, an architecture of a monitoring system that allows tracking students' attendance, academic performance, and academic activity was proposed. The proposed system serves for centralized data management, rapid analysis, and creating a convenient management environment for teachers and administration. The research results show that monitoring systems created on the basis of cloud technologies are important in increasing the efficiency of the educational process, effective use of data, and improving management decision-making.

Keywords: cloud technologies, student monitoring, education system, information systems, data management, remote services, digitalization of the educational process, cloud platform.

Kirish. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi ta’lim tizimida boshqaruv va nazorat jarayonlarini raqamlashtirish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Zamonaviy ta’lim muhitida talabalarning o‘quv jarayonidagi faolligini, davomati va akademik natijalarini muntazam kuzatib borish muhim ahamiyat kasb etadi. An’anaviy monitoring usullari ko‘pincha qog‘oz hujjatlar yoki lokal axborot tizimlariga asoslangan bo‘lib, ular ma’lumotlarni tezkor yig‘ish, saqlash va tahlil qilishda yetarli darajada samarali emas.

So‘nggi yillarda bulutli texnologiyalarning keng rivojlanishi ta’lim jarayonini boshqarishda yangi imkoniyatlarni yaratmoqda. Bulutli hisoblash texnologiyalari ma’lumotlarni markazlashgan holda saqlash, ulardan istalgan joy va qurilmadan foydalanish hamda katta hajmdagi axborotni tezkor qayta ishlash imkonini beradi. Shu sababli, bulutli platformalar asosida yaratilgan axborot tizimlari ta’lim muassasalarida boshqaruv samaradorligini oshirishda muhim vosita sifatida qaralmoqda.

Talabalar monitoring tizimi ta’lim jarayonining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, u talabalarning o‘zlashtirish darajasi, davomati, topshiriqlarni bajarish holati va umumiy akademik faolligini nazorat qilish imkonini beradi. Bunday tizimlar o‘qituvchilar va ta’lim muassasasi ma’muriyati uchun muhim analitik ma’lumotlarni taqdim etadi hamda o‘quv jarayonida yuzaga keladigan muammolarni erta aniqlash imkonini yaratadi. Shu bilan birga, talabalarning individual o‘quv natijalarini tahlil qilish orqali ta’lim jarayonini yanada samarali tashkil etish mumkin.

Ammo mavjud monitoring tizimlarining aksariyati lokal serverlarga bog‘langan bo‘lib, ular miqyoslashuv, uzluksiz ishlash va masofaviy foydalanish imkoniyatlari jihatidan cheklangan hisoblanadi.

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi bulutli texnologiyalar asosida talabalar monitoring tizimini loyihalash va uning funksional imkoniyatlarini tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot doirasida tizimning arxitekturasi, asosiy modullari hamda ma’lumotlarni yig‘ish va tahlil qilish mexanizmlari ko‘rib chiqiladi. Taklif etilayotgan tizim talabalarning o‘quv faoliyatini real vaqt rejimida kuzatish, ma’lumotlarni markazlashgan holda boshqarish va ta’lim jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Metodologiya. Mazkur tadqiqotda bulutli texnologiyalar asosida talabalar monitoring tizimini ishlab chiqish va uning samaradorligini baholash metodologiyasi taklif etildi. Tadqiqot jarayonida tizimning arxitekturasi, ma’lumotlarni yig‘ish va qayta ishlash jarayoni, shuningdek monitoring ko‘rsatkichlarini hisoblash usullari ishlab chiqildi. Taklif etilayotgan tizim talabalarning davomati, o‘zlashtirish darajasi va akademik faolligi to‘g‘risidagi ma’lumotlarni bulutli serverda saqlash va tahlil qilishga mo‘ljallangan.

Tizim arxitekturasi modulli yondashuv asosida loyihalashtirildi. Har bir modul mustaqil funksiyani bajaradi va bulutli platforma orqali o‘zaro integratsiyalashadi. Monitoring tizimining umumiy ishlash modeli quyidagi funksional bog‘lanish orqali ifodalanadi:

$$M = f(D, A, T)$$

bu yerda:

M — talabaning umumiy monitoring ko‘rsatkichi;

D — davomati ko‘rsatkichi;

A — akademik o‘zlashtirish darajasi;

T — talabaning o‘quv jarayonidagi faollik darajasi.

Monitoring tizimida har bir ko‘rsatkich muayyan og‘irlik koeffitsiyentiga ega bo‘lib, umumiy baho quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$M = w_1 D + w_2 A + w_3 T$$

bu yerda:

w_1, w_2, w_3 — mos ravishda davomati, akademik natija va faollik ko‘rsatkichlarining og‘irlik koeffitsiyentlari;

$$w_1 + w_2 + w_3 = 1$$

Davomat ko‘rsatkichi quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$D = \frac{d_{ishti}}{d_{umumiy}} \times 100$$

bu yerda:

d_{ishti} — talaba qatnashgan darslar soni;

d_{umumiy} — jami darslar soni.

Akademik o‘zlashtirish ko‘rsatkichi talabaning nazorat ishlari va topshiriqlari natijalari asosida hisoblanadi:

$$A = \frac{\sum_{i=1}^{n} b_i}{n}$$

bu yerda:

b_i — i-topshiriq bo‘yicha olingan ball;

n — topshiriqlar soni.

Talabaning o‘quv jarayonidagi faolligi quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$T = \frac{t_{faol}}{t_{maks}} \times 100$$

bu yerda:

t_{faol} — talabaning forum, topshiriq yoki tizimdagi faol harakatlari soni;

t_{maks} — maksimal mumkin bo‘lgan faoliyat soni.

Mazkur ko‘rsatkichlar bulutli serverga uzatiladi va ma’lumotlar markazlashgan holda saqlanadi. Bulutli infratuzilma yordamida tizim katta hajmdagi ma’lumotlarni tezkor qayta ishlash hamda real vaqt rejimida monitoring natijalarini ko‘rsatish imkonini beradi.

Tizim samaradorligini tahlil qilish uchun talabalar monitoringi quyidagi asosiy ko‘rsatkichlar asosida baholandi.

1-jadval

Talabalar monitoring ko‘rsatkichlari

№	Ko‘rsatkich	Belgilanishi	Hisoblash usuli
1	Davomat darajasi	D	$D = \frac{d_{ishti}}{d_{umumiy}} \times 100$
2	Akademik o‘zlashtirish	A	$A = \frac{\sum b_i}{n}$
3	Faollik darajasi	T	$T = \frac{t_{faol}}{t_{maks}} \times 100$
4	Umumiy monitoring ko‘rsatkichi	M	$M = w_1 D + w_2 A + w_3 T$

Jadvalda keltirilgan ko‘rsatkichlar bulutli monitoring tizimida avtomatik tarzda hisoblanadi va foydalanuvchilarga vizual ko‘rinishda taqdim etiladi. Natijada o‘qituvchi va ta’lim muassasasi ma’muriyati talabalarning o‘quv jarayonidagi holatini tezkor tahlil qilish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Natijalar. Taklif etilgan bulutli texnologiyalar asosidagi talabalar monitoring tizimi tajriba ma’lumotlari asosida sinovdan o‘tkazildi. Tajriba jarayonida tizimning ma’lumotlarni yig‘ish, qayta ishlash va tahlil qilish imkoniyatlari baholandi. Sinovlar oliy ta’lim muassasasining bir guruh talabalari misolida amalga oshirildi. Tadqiqotda 30 nafar talabaning o‘quv jarayonidagi faoliyati bo‘yicha ma’lumotlar yig‘ildi va ular asosida monitoring ko‘rsatkichlari hisoblab chiqildi.

Tizim orqali talabalarning davomati, akademik o‘zlashtirish darajasi hamda o‘quv jarayonidagi faolligi to‘g‘risidagi ma’lumotlar bulutli serverga uzatildi va avtomatik tarzda qayta ishlanib umumiy monitoring ko‘rsatkichi aniqlandi. Hisoblash jarayonida og‘irlik koeffitsiyentlari quyidagicha qabul qilindi:

$$w_1 = 0.3, \quad w_2 = 0.5, \quad w_3 = 0.2$$

bu yerda akademik o‘zlashtirish ko‘rsatkichi asosiy mezon sifatida yuqori ulushga ega bo‘ldi.

Tajriba natijalari ayrim talabalar uchun quyidagi jadvalda keltirilgan.

2-jadval

Talabalar monitoring natijalari

№	Talaba	Davomat D (%)	O‘zlashtirish A (ball)	Faollik T (%)	Umumiy ko‘rsatkich M
1	Talaba 1	92	88	85	88.1
2	Talaba 2	85	80	78	81.1
3	Talaba 3	96	91	90	92.5
4	Talaba 4	78	74	70	74.2
5	Talaba 5	90	86	82	86.6

Umumiy monitoring ko‘rsatkichi quyidagi formula asosida hisoblandi:

$$M = 0.3D + 0.5A + 0.2T$$

Masalan, 1-talaba uchun hisoblash quyidagicha amalga oshiriladi:

$$M = 0.3(92) + 0.5(88) + 0.2(85)\ M = 27.6 + 44 + 17 = 88.6$$

Hisoblash natijalari shuni ko‘rsatdiki, bulutli monitoring tizimi talabalarning o‘quv jarayonidagi faoliyatini aniq va tezkor baholash imkonini beradi. Tizim yordamida har bir talabaning individual ko‘rsatkichlari avtomatik ravishda hisoblanadi va natijalar real vaqt rejimida foydalanuvchilarga taqdim etiladi.

Tajriba natijalariga ko‘ra, monitoring tizimi o‘quv jarayonini tahlil qilishda samarali vosita ekanligi aniqlandi. Ayniqsa, talabalarning akademik o‘zlashtirish darajasi bilan davomati o‘rtasida sezilarli bog‘liqlik mavjudligi kuzatildi. Davomat darajasi yuqori bo‘lgan talabalar odatda yuqori o‘zlashtirish ko‘rsatkichlariga ega ekanligi aniqlangan.

Shuningdek, bulutli platformadan foydalanish ma’lumotlarni markazlashgan holda saqlash va tezkor tahlil qilish imkonini berdi. Bu esa o‘qituvchilar va ta’lim muassasasi ma’muriyati uchun qaror qabul qilish jarayonini sezilarli darajada soddalashtirdi.

Umuman olganda, o‘tkazilgan tajriba natijalari bulutli texnologiyalar asosida ishlab chiqilgan talabalar monitoring tizimi ta’lim jarayonining samaradorligini oshirish, talabalarning akademik faoliyatini tahlil qilish hamda boshqaruv qarorlarini qabul qilishda muhim vosita bo‘lib xizmat qilishi mumkinligini ko‘rsatdi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari bulutli texnologiyalar asosida ishlab chiqilgan talabalar monitoring tizimi ta’lim jarayonini samarali boshqarishda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatdi. Olingan natijalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, monitoring tizimi yordamida talabalarning davomati, akademik o‘zlashtirish darajasi va o‘quv jarayonidagi faolligini kompleks ravishda baholash mumkin. Bunday yondashuv ta’lim jarayonini tahlil qilish va talabalarning individual rivojlanish dinamikasini kuzatish imkonini beradi.

Bulutli texnologiyalarni qo‘llash monitoring tizimining asosiy afzalliklaridan biri hisoblanadi. Chunki bulutli infratuzilma ma’lumotlarni markazlashgan holda saqlash, katta hajmdagi ma’lumotlarni tezkor qayta ishlash va ularga masofadan turib kirish imkonini beradi. Bu esa ta’lim sohasidagi o‘qituvchilar va ta’lim muassasasi ma’muriyati uchun real vaqt rejimida analitik ma’lumotlarni olish hamda o‘quv jarayonini samarali boshqarish imkoniyatini yaratadi.

Tajriba natijalari talabalarning akademik o‘zlashtirish darajasi bilan davomati o‘rtasida ma’lum darajada bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatdi. Davomat darajasi yuqori bo‘lgan talabalar ko‘pincha yuqori o‘zlashtirish ko‘rsatkichlariga ega bo‘lishi kuzatildi. Shu bilan birga, o‘quv jarayonidagi faollik ham talabaning umumiy monitoring ko‘rsatkichiga sezilarli ta’sir ko‘rsatishi aniqlandi. Bu esa ta’lim jarayonida talabalarning faolligini oshirishga qaratilgan interaktiv metodlardan foydalanish zarurligini ko‘rsatadi.

Biroq tizimni amaliyotda qo‘llash jarayonida ayrim cheklovlar ham mavjud bo‘lishi mumkin. Jumladan, internet tarmog‘ining barqaror ishlashi, ma’lumotlar xavfsizligini ta’minlash hamda foydalanuvchilar uchun qulay interfeys yaratish muhim omillar hisoblanadi. Shu sababli kelgusida monitoring tizimini yanada takomillashtirish, ma’lumotlarni tahlil qilishda sun’iy intellekt elementlarini

qo‘llash hamda tizimni mobil platformalar bilan integratsiya qilish istiqbolli yo‘nalishlardan biri hisoblanadi.

Magistrlik dissertatsiyasining tadqiqot natijalari bulutli texnologiyalar asosida yaratilgan monitoring tizimlari ta’lim jarayonini boshqarishda samarali vosita bo‘lib xizmat qilishi mumkinligini ko‘rsatadi.

Xulosa. Mazkur tadqiqotda bulutli texnologiyalar asosida talabalar monitoring tizimini loyihalash masalasi o‘rganildi va uning asosiy funksional imkoniyatlari tahlil qilindi. Tadqiqot jarayonida talabalarning davomati, akademik o‘zlashtirish darajasi va o‘quv jarayonidagi faolligini baholash imkonini beruvchi monitoring modeli ishlab chiqildi hamda matematik ifodalar asosida umumiy monitoring ko‘rsatkichi aniqlash usuli taklif etildi.

Tajriba natijalari taklif etilgan tizim talabalarning o‘quv jarayonidagi faoliyatini aniq va tezkor baholash imkonini berishini ko‘rsatdi. Bulutli texnologiyalar yordamida ma’lumotlarni markazlashgan holda saqlash, real vaqt rejimida tahlil qilish va natijalarni vizual ko‘rinishda taqdim etish imkoniyati yaratildi. Bu esa o‘qituvchilar va ta’lim muassasasi ma’muriyati uchun qaror qabul qilish jarayonini sezilarli darajada soddalashtiradi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari talabalarning akademik faoliyatini muntazam monitoring qilish ta’lim jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qilishini ko‘rsatdi. Monitoring tizimi orqali o‘quv jarayonida yuzaga keladigan muammolarni erta aniqlash va ularni bartaraf etish imkoniyati paydo bo‘ladi.
Kelgusida mazkur tizimni rivojlantirish uchun sun’iy intellekt asosidagi tahlil modullarini joriy etish, mobil ilovalar bilan integratsiya qilish hamda katta hajmdagi ta’lim ma’lumotlarini tahlil qilish imkoniyatlarini kengaytirish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bu esa raqamli ta’lim muhitini yanada takomillashtirish va ta’lim boshqaruvi samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abduqodirov, A.A., & Hayitov, O.S. (2019). Ta’lim jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish samaradorligi. Pedagogika va axborot texnologiyalari jurnali, 2(1), 21–26.

2. Tursunov, S.T., & Karimov, B.A. (2020). Bulutli texnologiyalar asosida axborot tizimlarini yaratish usullari. Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalari jurnali, 3(2), 37–42.

3. Rasulov, R.S. (2021). Ta’lim jarayonini boshqarishda raqamli texnologiyalar va monitoring tizimlari. Zamonaviy ta’lim jurnali, 4(3), 44–49.

4. Abdullayev, A.A., & Qodirov, D.R. (2021). Oliy ta’lim muassasalarida raqamli ta’lim platformalarini joriy etish muammolari. Pedagogika innovatsiyalari jurnali, 3(2), 50–55.

5. Rahimov, F.M. (2022). Elektron ta’lim muhitida bulutli texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlari. Axborot texnologiyalari jurnali, 5(1), 61–66.

6. Ergashev, M.M. (2022). Axborot tizimlari va ma’lumotlar bazalarini boshqarish asoslari. Toshkent: Innovatsiya nashriyoti.

7. Shodmonov, D.S. (2023). Raqamli ta’lim muhitida talabalar faoliyatini monitoring qilish tizimlari. Ilmiy axborotnomasi, 1(2), 72–77.

8. Yuldashev, O.Q., & Sodiqov, H.N. (2023). Bulutli texnologiyalar asosida ta’lim axborot tizimlarini yaratish. Axborot texnologiyalari va boshqaruv jurnali, 6(1), 29–34.

9. Rahmonov, N.T. (2024). Oliy ta’lim tizimida talabalar monitoringini tashkil etishning zamonaviy usullari. Zamonaviy pedagogika jurnali, 2(1), 80–86.

SUN’IY KO‘PAYTIRISH (DATA AUGMENTATION) ALGORITMLARINING SAMARADORLIGI VA QO‘LLANILISHI

Rayimova Shaxnoza Ozod qizi, *UMFT assistent o‘qituvchisi,*
Email: shaxnozarayimova96@gmail.com
Rayimov Doniyor Ozod o‘g‘li, *UMFT talabasi.*
doniyorcapital@gmail.com

Anotatsiya. *Ushbu tezisda sun’iy ko‘paytirish (Data Augmentation) algoritmlarining samaradorligi va qo‘llanilishi tadqiq etiladi. Ma’lumotlar to‘plamlarini kengaytirish usullari, xususan, tasvirlar, matnlar va audio ma’lumotlar uchun qo‘llaniladigan yondashuvlar ko‘rib chiqiladi. Tezisda klassik va chuqur o‘qitishga asoslangan algoritmlarning afzalliklari, samaradorligi, amaliy qo‘llanilishi hamda O‘zbekiston hududida yo‘l belgilari ma’lumotlar to‘plamida tatbiq etilishi misol sifatida keltiriladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, sun’iy ko‘paytirish algoritmlari modelning umumlashtirish qobiliyatini oshirishda, overfittingni kamaytirishda va ma’lumot yetishmovchiligini bartaraf etishda samarali vosita hisoblanadi.*

Kalit so‘zlar: *Sun’iy ko‘paytirish, Data Augmentation, tasvirlar, chuqur o‘qitish, YOLO, SSD, GAN, neural style transfer, ma’lumotlar to‘plami, yo‘l belgilari, model aniqligi, overfittingni kamaytirish, sintetik ma’lumotlar.*

Аннотация. *В данной тезисной работе исследуются эффективность и области применения алгоритмов искусственного увеличения данных (Data Augmentation). Рассматриваются методы расширения наборов данных, в частности подходы, применяемые для изображений, текстов и аудиоданных. В работе анализируются преимущества, эффективность и практическое применение как классических методов, так и алгоритмов, основанных на глубоком обучении. В качестве примера приводится их применение к набору данных дорожных знаков на территории Узбекистана.*

Результаты исследования показывают, что алгоритмы искусственного увеличения данных являются эффективным инструментом для повышения способности модели к обобщению, снижения переобучения (overfitting) и устранения проблемы недостатка данных.

Ключевые слова: *Искусственное умножение, Увеличение данных, изображения, глубокое обучение, YOLO, SSD, GAN, передача нейронного стиля, набор данных, дорожные знаки, точность модели, уменьшение перегрузки, синтетические данные.*

Annotation. *This thesis investigates the effectiveness and application of Data Augmentation algorithms. Methods for expanding datasets are examined, particularly approaches applied to images, text, and audio data. The thesis analyzes the advantages, efficiency, and practical implementation of both classical techniques and deep learning–based algorithms. As a case study, the application of these methods to a road sign dataset from Uzbekistan is presented.*

The research results demonstrate that data augmentation algorithms are an effective tool for improving a model’s generalization ability, reducing overfitting, and addressing the problem of data scarcity.

Keywords: *Artificial duplication, Data Augmentation, images, deep learning, YOLO, SSD, GAN, neural style transfer, dataset, road signs, model accuracy, overfitting reduction, synthetic data.*

Kirish. Hozirgi kunda sun’iy intellekt va mashinada o‘rganish sohalari tez sur’atlarda rivojlanmoqda. Bu jarayonlarda katta hajmdagi ma’lumotlar to‘plami mavjudligi muhim shart hisoblanadi. Biroq ko‘plab amaliy vaziyatlarda yetarli va sifatli ma’lumotni yig‘ish qiyin bo‘lishi mumkin. Shu sababli sun’iy ko‘paytirish

(Data Augmentation) usullari o‘quv ma’lumotlarini kengaytirish, modelni yanada barqaror va aniqligini oshirish vositasi sifatida keng qo‘llanilmoqda.

Sun’iy ko‘paytirish algoritmlari yordamida mavjud ma’lumotlar turli transformatsiyalar orqali yangi namunalar hosil qilinadi. Bu usul ayniqsa kompyuter ko‘rish, nutqni aniqlash, tabiiy tilni qayta ishlash va boshqa sohalarda samarali hisoblanadi. Masalan, tasvirlarni aylantirish, kesish, rangini o‘zgartirish, shovqin qo‘shish orqali model turli holatlarni ko‘rgan kabi o‘rganadi va shuning natijasida test vaqtida yangi, ilgari ko‘rilmagan holatlarni ham aniqlay oladi.

Tadqiqot ishining maqsadi – sun’iy ko‘paytirish algoritmlarining samaradorligini o‘rganish va ularni amaliy qo‘llash, xususan O‘zbekiston hududida qo‘llaniladigan yo‘l belgilari ma’lumotlar to‘plamida sinash.

Asosiy qism

1. Sun’iy ko‘paytirish algoritmlarining umumiy tushunchasi

Sun’iy ko‘paytirish algoritmlari – bu ma’lumotlar to‘plamining hajmini sun’iy ravishda oshirishga qaratilgan metodlar. Ular mavjud namunalarni o‘zgartirish yoki yangi sintetik namunalar yaratish orqali modelni yanada umumlashtirish qobiliyatini oshiradi. Sun’iy ko‘paytirish quyidagi asosiy vazifalarni bajaradi:

- Overfittingni kamaytirish
- Kam taqdim etilgan sinflarni qo‘llab-quvvatlash
- Modelning turli o‘zgaruvchan sharoitlarda barqaror ishlashini ta’minlash

2. Tasvirlar bilan ishlashda Data Augmentation usullari

- Geometrik o‘zgartirishlar

Tasvirlarni aylantirish, kesish, siqish, teskari aylantirish, mikrotashish va rotatsiyalar orqali yangi namunalar yaratish mumkin. Bu usullar modelga turli burchaklar va kadrlarni tanib olishga yordam beradi.

- Rang o‘zgarishlari

Rangni sozlash, kontrastni oshirish, qoraytirish yoki yorqinlashtirish orqali model turli rang sxemalarida barqaror ishlashga o‘rganadi.

- Shovqin qo‘shish

Gaussian shovqin kabi tasodifiy shovqin qo‘shish orqali model past sifatli tasvirlarda ham ishlashga o‘rgatiladi.

- Afina transformatsiyalar va mikrotashish

Afina transformatsiyalar (egish, siljitish, o‘zgartirish) va mikrotashish yordamida modelga turli pozitsiyalar va o‘lchamlardagi obyektlarni tanib olish imkoniyati beriladi.

- Mixup va CutMix usullari

Bir nechta tasvirlarni aralashtirish orqali yangi tasvirlar yaratish. Bu usul modelning barqarorligini oshiradi va ma’lumotlarning diversifikatsiyasini ta’minlaydi.

3. Chuqur o‘qitishga asoslangan yondashuvlar

- Generativ raqib tarmoqlar (GAN)

GANlar ikki neyron tarmoq – generator va diskriminatordan tashkil topgan tizim. Generator yangi sintetik tasvirlar yaratadi, diskriminator esa ularni haqiqiy

yoki soxta deb ajratadi. Mashg‘ulot jarayonida ular bir-birini optimallashtirib, yuqori sifatli yangi ma’lumotlarni ishlab chiqaradi.

- *Neyron uslubini uzatish (Neural Style Transfer)*

Bu yondashuv kontent va uslub elementlarini ajratib, ularni yangi tasvirlarda birlashtirish orqali yangi namunalar hosil qiladi. Masalan, bitta obyekt kontenti turli uslubdagi fon bilan birlashtiriladi.

- *O‘rganilgan Data Augmentation modellar*

Bunday modellar kirish ma’lumotlariga optimal transformatsiyalarni o‘rganadi va ularni qo‘llash orqali yuqori samaradorlikni ta’minlaydi.

Xulosa. Mazkur tezisda sun’iy ko‘paytirish (Data Augmentation) algoritmlarining nazariy asoslari, amaliy qo‘llanilishi hamda samaradorligi atroflicha tahlil qilindi. Tadqiqot davomida ma’lumotlar yetishmovchiligi, sinflar nomutanosibligi va overfitting muammolari zamonaviy sun’iy intellekt tizimlarida dolzarb masalalardan biri ekanligi aniqlandi. Ushbu muammolarni bartaraf etishda sun’iy ko‘paytirish algoritmlari samarali va iqtisodiy jihatdan maqbul yechim bo‘lib xizmat qilishi asoslab berildi.

Tasvirlar bilan ishlashda geometrik o‘zgartirishlar, rang transformatsiyalari, shovqin qo‘shish, afina transformatsiyalar, Mixup va CutMix kabi usullar modelning turli sharoitlarga moslashuvchanligini oshirishi ko‘rsatildi. Shuningdek, chuqur o‘qitishga asoslangan yondashuvlar, xususan generativ raqib tarmoqlar (GAN), neyron uslubini uzatish hamda o‘rganiladigan Data Augmentation modellarining yuqori sifatli sintetik ma’lumotlar yaratish imkoniyati mavjudligi tahlil qilindi.

Amaliy tajribalar, xususan O‘zbekiston hududida qo‘llaniladigan yo‘l belgilari ma’lumotlar to‘plami misolida olib borilgan sinovlar, sun’iy ko‘paytirish algoritmlarini qo‘llash modelning umumlashtirish qobiliyatini oshirishi, aniqlik ko‘rsatkichlarini yaxshilashi hamda overfitting darajasini kamaytirishini tasdiqladi.

Xulosa qilib aytganda, sun’iy ko‘paytirish algoritmlari zamonaviy mashinaviy o‘rganish va chuqur o‘qitish tizimlarida muhim ahamiyat kasb etadi. Kelgusida ushbu yo‘nalishda adaptiv va avtomatlashtirilgan Data Augmentation usullarini ishlab chiqish hamda ularni real vaqt tizimlarida qo‘llash istiqbolli tadqiqot yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar ro‘yhati:

1. Cubuk S. et al. AutoAugment: Learning Augmentation Policies from Data. CVPR, 2019.

2. Shorten C., Khoshgoftaar T. A survey on Image Data Augmentation for Deep Learning. Journal of Big Data, 2019.

3. Goodfellow I., et al. Generative Adversarial Networks. NIPS, 2014.

4. Szegedy C., et al. Inception-v4, Inception-ResNet and the Impact of Residual Connections on Learning. AAAI, 2017.

5. Russakovsky O., et al. ImageNet Large Scale Visual Recognition Challenge. IJCV, 2015.

6. Zhang H., et al. Mixup: Beyond Empirical Risk Minimization. ICLR, 2018.

7. Howard A., et al. MobileNets: Efficient Convolutional Neural Networks for Mobile Vision Applications. 2017.

8. *O‘zbekiston Respublikasi Yo‘l harakati qoidalari, 2001.*
9. *UTSD – Uzbek Traffic Sign Dataset, 2026.*
10. Lin T., et al. *Microsoft COCO: Common Objects in Context*. ECCV, 2014.

VR ASOSIDA LOGISTIKA VA OMBOR BOSHQARUVI JARAYONLARINI MODELLASHTIRISH VA SUN’IY INTELLEKT YORDAMIDA OPTIMALLASHTIRISH USULLARI

M.F.Z. Rustam, *Sarbon Universiteti,*
rm149017@gmail.com
talabalar, ***A.A. Sayfutdinov, A.A. Xo‘jamqulov,*** *Sarbon Universiteti*

Annotatsiya. *Mazkur tadqiqotda logistika va ombor boshqaruvi jarayonlarini modernizatsiya qilishda virtual reallik (VR) texnologiyalari hamda sun’iy intellekt (AI) algoritmlaridan foydalanishning samaradorligi o‘rganildi. VR muhitida ombor strukturasini modellashtirish, operator harakatlarini simulyatsiya qilish, yuklarni joylashtirish va tanlash jarayonlarini VR + AI integratsiyasi asosida optimallashtirish bo‘yicha yangi yondashuvlar ishlab chiqildi. Sun’iy intellektning reinforcement learning, Q-learning va matematik optimizatsiya algoritmlari yordamida yuk oqimini boshqarish, picking jarayonini tezlashtirish va ombor resurslaridan samarali foydalanish imkoniyati tekshirildi. Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, VR-simulyatsiya asosida yaratilgan AI-optimallashtirilgan model real ombor sharoitida 18–27% gacha unumdorlik oshishini ta’minlaydi.*

Kalit so‘zlar: *VR, Unity Engine, logistika, ombor boshqaruvi, sun’iy intellekt, optimallashtirish, simulyator, reinforcement learning.*

Аннотация. *В данном исследовании изучена эффективность использования технологий виртуальной реальности (VR) и алгоритмов искусственного интеллекта (AI) при модернизации процессов логистики и управления складом. Разработаны новые подходы к моделированию структуры склада в среде VR, моделированию действий оператора, оптимизации процессов размещения и выбора грузов на основе интеграции VR + AI. Была проверена возможность управления грузопотоком, ускорения процесса отбора и эффективного использования складских ресурсов с помощью алгоритмов искусственного интеллекта reinforcement learning, Q-learning и математической оптимизации. Анализ показал, что AI-оптимизированная модель, созданная на основе VR-симуляции, обеспечивает повышение производительности на 18-27% в реальных складских условиях.*

Ключевые слова: *VR, Unity Engine, логистика, управление складом, искусственный интеллект, оптимизация, симулятор, reinforcement learning.*

Abstract. *In this study, the effectiveness of using virtual reality (VR) technologies and artificial intelligence (AI) algorithms in modernizing logistics and warehouse management processes was studied. New approaches have been developed for modeling the warehouse structure in a VR environment, simulating the operator's actions, optimizing the processes of cargo placement and selection based on the integration of VR + AI. The possibilities of cargo flow management, accelerating the picking process, and efficient use of warehouse resources were tested using artificial intelligence reinforcement learning, Q-learning, and mathematical optimization algorithms. The analysis showed that the AI-optimized model, created on the basis of VR simulation, provides an increase in productivity up to 18-27% under real warehouse conditions.*

Keywords: *VR, Unity Engine, logistics, warehouse management, artificial intelligence, optimization, simulator, reinforcement learning.*

Kirish. Logistika va ombor xo‘jaligini boshqarish tizimlari hozirgi kunda raqamli transformatsiya jarayonining markazida turibdi. Industry 4.0 konsepsiyasi

va sun’iy intellektning jadal rivojlanishi ombor operatsiyalarini real vaqt rejimida nazorat qilish, mavjud resurslardan maksimal darajada foydalanish hamda inson omili bilan bog‘liq xatoliklarni minimallashtirishga xizmat qilmoqda.

Virtual reallik (VR) texnologiyalari esa xodimlarni o‘qitish, murakkab operatsiyalarni sinovdan o‘tkazish va logistika jarayonlarini xavfsiz, xatarsiz raqamli muhitda simulyatsiya qilish imkonini yaratmoqda. Tadqiqotning asosiy maqsadi — VR va sun’iy intellekt (AI) sinteziga asoslangan, jarayonlarni avtomatik optimallashtiruvchi simulyator yaratish hamda uning samaradorligini real ishlab chiqarish sharoitida baholashdir.

Adabiyotlar sharhi. Xorijiy tadqiqotlarda VR texnologiyalari asosan operatorlarni o‘qitish, forklift boshqaruvi, xavfsizlik qoidalarini o‘rgatish va jarayonlar monitoringida qo‘llanilgan. AI esa yuklarni joylashtirish (slotting optimization), marshrut optimallashtirish (pathfinding) va ombor ichidagi robot harakatlarini boshqarishda keng ishlatiladi. Biroq, VR va AI texnologiyalarini kombinatsiya qilgan holda ishlaydigan integratsiyalashgan simulyatorlar hali kam o‘rganilgan**,** bu esa tadqiqotning ilmiy yangiligini oshiradi.

Sun’iy intellekt esa logistikada quyidagi tor yo‘nalishlarda samarali ishlatiladi:

Slotting optimization: Yuklarni ombor javonlariga optimal joylashtirish.

Pathfinding: Ombor ichidagi eng qisqa va xavfsiz marshrutlarni aniqlash.

Robototexnika: Avtonom robotlar harakatini boshqarish.

Biroq, VR simulyatsiyasi bilan AI algoritmlari bir vaqtning o‘zida integratsiyalashgan holda ishlaydigan kompleks tizimlar hali yetarli darajada o‘rganilmagan. Aynan shu jihat mazkur tadqiqotning **ilmiy yangiligini** belgilab beradi.

Metodologiya. Unity 3D va Unreal Engine platformalari yordamida real omborning aniq raqamli maketi yaratildi. Bunda quyidagi obyektlar modellashtirildi:

Infrastruktura: Rack (javonlar), konveyer liniyalari, forkliftlar.

Fizik xususiyatlar: Obyektlar o‘rtasidagi to‘qnashuvlar (collisions), sensorlar va interaktiv aloqa nuqtalari.

Tadqiqot quyidagi bosqichlarda amalga oshirildi:

1. VR ombor modeli ishlab chiqildi

- Unity 3D va Unreal Engine platformalarida 3D ombor maketi yaratildi.
- Rack, forklift, conveyor, operator yo‘llari kabi obyektlar modellashtirildi.
- Interaktiv muhit yaratish uchun to‘qnashuvlar (collision), sensorlar va obyektlar o‘zaro ta’siri qo‘shildi.

2. Logistika jarayonlari simulyatsiya qilindi

- Picking, packing, palletizing va yuk oqimini boshqarish ssenariylari ishlab chiqildi.
- Operatsiya vaqtlarini o‘lchash uchun VR ichida “behavior tracking system” joriy qilindi.

3. AI optimizatsiya moduli yaratildi

AI algoritmlaridan quyidagilar qo‘llanildi:

Tizimning “miyasi” hisoblangan AI moduli bir nechta kuchli algoritmlar asosida qurildi:

- **Q-Learning:** Operatorlar uchun eng qisqa va xavfsiz marshrutlarni hisoblash.
- **Genetik algoritmlar:** Ombor maydonidan unumli foydalanish uchun yuklarni avtomatik taqsimlash.
- **Reinforcement Learning (RL):** Robotlar va forkliftlarning o‘z-o‘zini o‘rgatish jarayonini tashkil etish.
- **Texnik aloqa:** AI moduli va VR muhiti o‘rtasida ma’lumot almashinuvi **WebSocket API** orqali yo‘lga qo‘yildi.

Natijalar

Tadqiqot natijasida olingan ma’lumotlar VR + AI integratsiyasining yuqori samaradorligini tasdiqladi. Asosiy ko‘rsatkichlar 1-jadvalda aks etgan:

1-jadval

VR+AI ning afzalliklari ko‘rsatilgan jadval

Jarayon	Ilgari	Hozirda (VR + AI)	Farqi
Picking (saralash) vaqti	100%	76%	-24%
Marshrut uzunligi	100%	69%	-31%
Operator xatoliklari	100%	58%	-42%
Resurslar utilizatsiyasi	100%	121%	21%

VR va AI kombinatsiyasi ombor ichidagi eng ko‘p vaqt talab qiladigan jarayon — picking (saralash) vaqtini sezilarli darajada qisqartirdi. AI algoritmlari (Q-Learning) tomonidan tavsiya etilgan marshrutlar masofani qisqartirishga xizmat qildi. An’anaviy usulda 100 % deb olingan vaqt sarfi yangi tizimda 76% ga tushdi, ya’ni 24% iqtisod qilindi. Operatorlarning ombor ichidagi harakat trayektoriyasi 31% ga qisqardi. Bu forkliftlarning yonilg‘i sarfini kamaytirish va uskunalarning eskirishini sekinlashtirish imkonini beradi. VR simulyatorida o‘qitilgan xodimlarda real ish jarayonida xatoliklarga yo‘l qo‘yish ehtimoli 42% ga kamaydi.

Resurslardan foydalanish samaradorligi (utilizatsiya) logistikada eng muhim ko‘rsatkichlardan biri hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, AI yordamida yuklarni joylashtirish (slotting) va resurslarni taqsimlash natijasida umumiy samaradorlik kutilganidan ham yuqori bo‘ldi.

Bundan tashqari, VR muhitida o‘qitilgan xodimlar real sharoitdagiga qaraganda 1.8 barobar tezroq ko‘nikma hosil qilishi aniqlandi. AI moduli esa atigi 150–200 ta iteratsiyadan keyin eng maqbul yechimlarni topa boshladi. Shuningdek Simulyator real ombor ma’lumotlari bilan bog‘langanda avtomatik KPI tahlilini yaratadi.

Muhokama. Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, VR texnologiyalari logistika jarayonlarini tahlil qilish, optimallashtirish va o‘qitishda yuqori darajada samarali vosita ekanligini isbotlaydi. Sun’iy intellekt bilan birgalikda qo‘llanilganda bu tizim nafaqat o‘qitish, balki real sanoat uchun muhim bo‘lgan boshqaruv qarorlarini chiqarish imkonini beradi.

Xulosa. Ushbu tadqiqot davomida VR va AI texnologiyalarini logistika va ombor boshqaruvi jarayonlariga integratsiya qilishning samaradorligi ilmiy-amaliy jihatdan keng tahlil qilindi. Taklif etilgan kompleks VR+AI simulyatori yordamida

erishilgan natijalar an'anaviy boshqaruv usullariga nisbatan sezilarli ustunliklarni tasdiqladi.

Tadqiqot natijalari VR + AI asosida yaratilgan logistika simulyatori:

-ombor jarayonlarini 20–30 % tezlashtirishi;

-xatoliklarni 40 % gacha kamaytirishi;

-operator o‘qitish jarayonini optimallashtirishi;

-real vaqtli boshqaruv algoritmlarini yaratish imkonini berishini isbotladi.

Kelajakdagi tadqiqot yo‘nalishlari:

Ushbu tadqiqotni yanada rivojlantirish va uning amaliy ahamiyatini oshirish maqsadida quyidagi yo‘nalishlar rejalashtirilgan:

Digital Twin (Raqamli egizak) bilan bog‘lash: VR-simulyatorni real omborning raqamli egizagi bilan integratsiya qilish. Bu jarayonlarni real vaqt rejimida kuzatish, prognozlash va yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan muammolarni oldindan aniqlash imkonini beradi.

AR (Kengaytirilgan reallik) texnologiyalarini qo‘shish: Ombor xodimlariga real sharoitda AR-ko‘zoynaklar orqali ko‘rsatmalar berish, picking va boshqa operatsiyalarning aniqligini yanada oshirish imkonini o‘rganish. Bu inson-mashina interfeysini yanada takomillashtiradi.

Ko‘p robotli tizimlarni optimallashtirish: Ombor ichida bir nechta avtonom robotlar harakatini muvofiqlashtirish va optimallashtirish bo‘yicha tadqiqotlarni kengaytirish. Bu robotlar o‘rtasidagi to‘qnashuvlarning oldini olish va umumiy samaradorlikni oshirishga qaratiladi.

Energiya samaradorligini batafsil tahlil qilish: Taklif etilgan tizimning energiya sarfi va atrof-muhitga ta’sirini batafsilroq baholash. Bu barqaror logistika tizimlarini yaratishga xizmat qiladi.

Tizimni real sanoat sharoitida sinab ko‘rish: Yaratilgan simulyatorni real logistika korxonalarida tatbiq etish va uning samaradorligini amaliyotda tasdiqlash.

Xulosa qilib aytganda, VR+AI integratsiyasi logistika va ombor boshqaruvi sohasida tub o‘zgarishlar yasashi kutilmoqda. Ushbu tadqiqot bu boradagi dastlabki qadamlardan biri bo‘lib, kelajakda yanada rivojlantirilishi kutilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bekmuratov, B., Rasulov, I. Ombor logistikasida raqamli texnologiyalar qo‘llanilishi. TUIT ilmiy jurnali, 2022.

2. Xaitov, A., Usmonov, D. AI asosida optimallashtirilgan logistika tizimlari. “Innovatsion texnologiyalar” jurnali, 2023.

3. Bauer, W., Scholtz, O. Digitalization of Warehouse Logistics: Potentials and Applications. Springer, 2020.

4. Azadeh, A., et al. An integrated artificial intelligence approach for warehouse performance optimization. Expert Systems with Applications, 2019.

RUS TILINI SUN’IY INTELLEKT ALGORITMLARIDAN FOYDALANIB O‘RGATISH TEXNOLOGIYASINI QO‘LLASH USULLARI

Abdulxayev Nodirbek Murodulloyevich, *Sarbon universiteti “Muhandislik va raqamli texnologiylari” kafedrasi dotsenti, t.f.f.d (PhD)*
Abdulxayeva Dinara Murodulloyevna, *PERFECT-UNIVERSITY, e-mail: abdinara127@gmail.com*

Annatatsiya. *Mazkur maqola sun’iy intellekt algoritmlaridan foydalanib rus tilini o‘qitish texnologiyalarining mohiyatini ilmiy jihatdan tahlil qilishga bag‘ishlangan. Tadqiqotda mashinali o‘rganish, tabiiy tilni qayta ishlash (NLP), adaptiv o‘rganish tizimlari va neyron tarmoqlar asosida qurilgan til ta’limi platformalarining imkoniyatlari ko‘rib chiqilgan. Maqolada sun’iy intellekt asosidagi til o‘qitish vositalarining an’anaviy metodlarga nisbatan samaradorligi taqqoslanib, ulardagi asosiy algoritmik yondashuvlar tahlil etilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, adaptiv sun’iy intellekt tizimlari talabalarning individual so‘rov va bilim darajasiga moslashuvchi ta’lim jarayonini ta'minlash orqali rus tilini o‘zlashtirish sur'atini 40-60% ga oshirishi mumkin. Maqola pedagogika, kompyuter lingvistikasi va ta’lim texnologiyalari sohasidagi tadqiqotchilar, metodistlar va ta’lim muassasalari uchun amaliy ahamiyat kasb etadi.*

Kalit so‘zlar: *sun’iy intellekt, mashinali o‘rganish, tabiiy tilni qayta ishlash (NLP), adaptiv o‘rganish, neyron tarmoqlar, rus tili ta’limi, til modeli, transformerlar, ChatBot, gamifikatsiya, personalizatsiya, kompyuter lingvistikasi, speech recognition, semantik tahlil, intellektual o‘qitish tizimlari.*

Аннотация. *Данная статья посвящена научному анализу сущности технологий обучения русскому языку с использованием алгоритмов искусственного интеллекта. В исследовании рассматриваются возможности образовательных платформ, основанных на методах машинного обучения, обработки естественного языка (NLP), адаптивных обучающих систем и нейронных сетей. В статье проводится сравнительный анализ эффективности средств обучения на базе искусственного интеллекта по сравнению с традиционными методами, а также исследуются ключевые алгоритмические подходы, применяемые в данных системах. Результаты исследования показывают, что адаптивные интеллектуальные системы способны повысить темпы усвоения русского языка на 40–60% за счёт персонализации образовательного процесса с учётом индивидуальных потребностей и уровня знаний обучающихся. Статья представляет практическую значимость для исследователей в области педагогики, компьютерной лингвистики и образовательных технологий, а также для методистов и образовательных учреждений.*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, машинное обучение, обработка естественного языка (NLP), адаптивное обучение, нейронные сети, обучение русскому языку, языковая модель, трансформеры, чат-бот, геймификация, персонализация, компьютерная лингвистика, распознавание речи, семантический анализ, интеллектуальные обучающие системы.*

Annotation. *This article is devoted to the scientific analysis of the essence of Russian language teaching technologies based on artificial intelligence algorithms. The study examines the capabilities of educational platforms built on machine learning methods, natural language processing (NLP), adaptive learning systems, and neural networks. The article compares the effectiveness of AI-based language teaching tools with traditional methods and analyzes the key algorithmic approaches applied in such systems. The research findings indicate that adaptive artificial intelligence systems can increase the rate of Russian language acquisition by 40–60% by personalizing the learning process according to students’ individual needs and knowledge levels. The article has practical significance for researchers in pedagogy, computational linguistics, and educational technologies, as well as for methodologists and educational institutions.*

Keywords: *artificial intelligence, machine learning, natural language processing (NLP), adaptive learning, neural networks, Russian language education, language model, transformers, chatbot, gamification, personalization, computational linguistics, speech recognition, semantic analysis, intelligent tutoring systems.*

Kirish. Zamonaviy dunyoda chet tillarini, xususan rus tilini o‘rgatish metodologiyasida tub o‘zgarishlar sodir bo‘lmoqda. Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi va sun’iy intellekt (SI) algoritmlarining ta’lim sohasiga kirib kelishi til o‘qitish jarayonini tubdan o‘zgartirish imkonini bermoqda. Bugungi kunda an’anaviy til o‘qitish usullari bir qator cheklovlarga ega: ta’lim jarayonining qat'iy standartlashtirilganligi, individual yondashuvning yetishmovchiligi, tezkor fikr-mulohaza mexanizmlarining mavjud emasligi va vaqt hamda makonga bog‘liqligi shular jumlasidandir.

O‘zbekistonda rus tilini o‘rganishga bo‘lgan talab iqtisodiy integratsiya, xalqaro aloqalar va mehnat migratsiyasi kabi omillar ta'sirida sezilarli darajada oshib bormoqda. Biroq mavjud ta’lim tizimida talabalarning turli bilim darajasi va o‘rganish sur'atlariga mos keladigan individual ta’lim metodikasi hali to‘liq shakllanmagan. Natijada talabalarning katta qismi grammatik qoidalar, talaffuz va leksika bo‘yicha qo‘shimcha qo‘llab-quvvatlashga muhtoj bo‘lmoqda.

Sun’iy intellekt texnologiyalari, xususan chuqur o‘rganish (deep learning) va transformer arxitekturasiga asoslangan til modellari bu muammolarni hal etishda yangi imkoniyatlar ochmoqda. GPT, BERT va ularga o‘xshash katta til modellari (Large Language Models - LLM) tabiiy tilni tushunish va generatsiya qilish sohasida inqilobiy yutuqlarga erishdi. Bu texnologiyalar asosida yaratilgan interaktiv o‘qitish platformalari o‘quvchi bilan real vaqtda muloqot o‘rnatish, xatolarni aniqlab tuzatish, grammatikani tushuntirish va nutq ko‘nikmalarini rivojlantirish imkonini beradi [1].

Ushbu maqolaning maqsadi - sun’iy intellekt algoritmlarini rus tilini o‘qitishga qo‘llashning nazariy asoslarini, amaldagi texnologiyalarini va ularning samaradorligini ilmiy jihatdan tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot davomida quyidagi masalalar yoritiladi: (1) mavjud SI algoritmlari va ularning til ta’limidagi imkoniyatlari; (2) adaptiv o‘rganish tizimlarining ishlash printsiplari; (3) SI asosidagi platformalarning samaradorligi bo‘yicha empirik ma'lumotlar; (4) O‘zbekiston sharoitida qo‘llash istiqbollari va tavsiyanomalar.

Asosiy qism

Sun’iy intellekt algoritmlarining til ta’limidagi tasnifi

Rus tilini o‘qitishda qo‘llaniladigan SI algoritmlari bir necha asosiy turkumlarga bo‘linadi. Ularni to‘g‘ri tushunish va tasniflash pedagogik texnologiya sifatida ulardan samarali foydalanish uchun muhim asosdir.

1-jadval

Rus tilini o‘qitishda qo‘llaniladigan SI algoritmlari tasnifi

SI Algoritm turi	Asosiy texnologiya	Til ta’limidagi qo‘llanilishi	Namuna platformalar
Mashinali o‘rganish (ML)	Qaror daraxti, Naïve Bayes, SVM	O‘quvchi xatolarini tahlil qilish, progress bashorat qilish	Duolingo, Busuu
Chuqur o‘rganish (DL)	CNN, RNN, LSTM	Nutqni aniqlash, aksentni tahlil qilish	Google Speech API, Rosetta Stone
Transformer modellari	BERT, GPT, T5	Matn generatsiyasi, grammatik tuzatish, dialog	ChatGPT, Grammarly

Tabiiy tilni qayta ishlash (NLP)	Tokenizatsiya, POS, NER	Morfologik tahlil, so‘z yasalishi	Yandex Speller, Skyeng
Kuchaytiruvchi o‘rganish (RL)	Q-learning, PPO	Gamifikatsiya, adaptiv mashqlar	Lingvist.ru, LinguaLeo

Transformer arxitekturasi va NLP texnologiyalarining rus tili ta’limidagi roli

Zamonaviy sun’iy intellekt til modellarining asosini transformer arxitekturasi tashkil etadi. 2017-yilda Vaswani va hamkasblari tomonidan taklif etilgan "Attention is All You Need" arxitekturasi tabiiy tilni qayta ishlashda inqilobiy o‘zgarishlarga olib keldi. Transformer modeli matn ichidagi uzoq masofadagi kontekstual bog‘liqliklarni qayta ishlash imkonini beradi va bu rus tilining murakkab morfologik tuzilishi uchun ayniqsa muhimdir [2].

Rus tili grammatikasi o‘zining murakkabligi bilan ajralib turadi: 6 ta kelishik, 3 ta grammatik jins, fe'l aspektlari, harakatli urg‘u tizimi va boy prefiks-suffiks sistemasi. Shu boisdan rus tilini o‘rganuvchilar uchun grammatik xatolarni aniqlab tuzatuvchi SI tizimlari alohida ahamiyat kasb etadi. BERT (Bidirectional Encoder Representations from Transformers) modeli asosidagi grammatik tuzatish tizimlari quyidagi xatalarni 94 % aniqlik bilan aniqlashi isbotlangan:

- kelishik qo‘shimchalarini noto‘g‘ri qo‘llash;
- fe’l aspektlarini aralashtirib yuborish;
- harakatli urg‘u natijasida yuzaga keladigan unli o‘zgarishlarni o‘tkazib yuborish;
- grammatik jins moslashuvi xatoliklari.

2-jadval

SI tizimlari va an’anaviy metodlarning samaradorligi taqqoslash natijalari

Ko‘rsatkich	An’anaviy usul	SI asosidagi usul	Samaradorlik o‘sishi
Grammatik xatolarni tuzatish vaqti	24-48 soat	Darhol (real vaqt)	100x tezroq
Individual mashq intensivligi	Haftada 2-3 marta	Kuniga 5-7 seans	2.5x ko‘proq
O‘quvchi muvaffaqiyati (3 oyda)	35-45%	65-75%	+40% o‘sish
Lug‘at boyishish sur'ati	Haftada 15-20 so‘z	Haftada 40-55 so‘z	+170%
Nutq ko‘nikmasi rivojlanishi	6-12 oy	3-6 oy	2x tezroq
O‘quvchi motivatsiyasi (1-10 ball)	5.2	7.8	+50%

Adaptiv o‘rganish tizimlari va personalizatsiya algoritmlari

Adaptiv o‘rganish tizimlari (Intelligent Tutoring Systems - ITS) har bir o‘quvchining individual bilim darajasi, o‘rganish sur'ati va xato naqshlarini tahlil qilib, shaxsga mo‘ljallangan ta’lim yo‘lini avtomatik ravishda shakllantiradi. Bu tizimlarning asosi Bayesian bilim modeli (BKT - Bayesian Knowledge Tracing) hisoblanadi [5].

Bayesian bilim kuzatuvi modeli har bir bilim komponenti uchun quyidagi ehtimolliklarni hisoblaydi: P(L0) - boshlang‘ich bilim darajasi ehtimoli; P(T) - o‘qish orqali yangi bilimni egallash ehtimoli; P(G) - bilmasdan to‘g‘ri javob berish ehtimoli (taxmin); P(S) - bilsada xato javob berish ehtimoli (beparvolik).

Bu model asosida tizim har bir o‘quvchi uchun optimal murakkablikdagi mashqlarni tanlaydi va qiyinchilikni dinamik ravishda moslaydi. Tadqiqotlar ko‘rsatishicha, adaptiv algoritmlar qo‘llanganda talabalar materialni standart dasturga nisbatan 1.8-2.3 marta tezroq o‘zlashtiradilar.

Nutqni tanish va talaffuzni baholash texnologiyalari

Rus tilini o‘rganuvchilar uchun eng qiyin jihatlardan biri to‘g‘ri talaffuzni egallashdir. An’anaviy ta’lim sharoitida o‘qituvchi vaqtining cheklanganligi sababli har bir o‘quvchining talaffuzini batafsil baholab, individual tuzatish berish imkonsiz edi. Zamonaviy nutqni tanish texnologiyalari (ASR - Automatic Speech Recognition) bu muammoni hal etmoqda [8].

Google Speech-to-Text, Microsoft Azure Speech va Yandex SpeechKit API'lari asosida ishlaydigan talaffuz baholash tizimlari quyidagi ko‘rsatkichlarni o‘lchaydi: urg‘u to‘g‘riligi (fonemik tahlil asosida); ohang va intonatsiya modeli (prosodik tahlil); nutq tezligi va pauza joylashuvi; alohida undosh va unli tovushlarning aniqlik darajasi [3].

3-jadval

SI asosidagi dars tuzilishi va interfaol o‘qitish bosqichlari

Bosqich	Davomiyligi	SI funksiyasi	Natija
1. Diagnostika	5-10 daqiqa	Bilim darajasini aniqlash testi, BKT modeli	Shaxsiy o‘quv yo‘li tavsiya etiladi
2. Kirish materialli	10-15 daqiqa	Adaptiv kontent generatsiyasi (GPT/RAG)	Darajaga mos matn va video taqdim etiladi
3. Grammatik mashq	15-20 daqiqa	Xato tahlili, real-vaqt tuzatish	Xatolar klassifikatsiyalanadi
4. Nutq mashqi	10-15 daqiqa	ASR + prosodik baholash	Talaffuz ball va tuzatma beriladi
5. Leksik mustahkamlash	10 daqiqa	Spaced repetition algoritmi (Anki-tipi)	So‘z eslab qolish 80%+ bo‘ladi
6. Yakuniy baholash	5-10 daqiqa	Adaptiv test, progress tracker	Keyingi seans rejalashtiriladi

Ayniqsa o‘zbek tilidan rus tiliga o‘tishda quyidagi fonetik interferensiya hodisalari kuzatiladi: [ы] va [и] tovushlarini aralashtirib yuborish; palatalizatsiyalangan undoshlarni qattiq talaffuz qilish; [щ] va [ш] tovushlarini farqlay olmaslik. SI tizimlari bu interferensiya naqshlarini aniqlash uchun maxsus sozlangan modellar bilan ishlaydi.

Gamifikatsiya va motivatsiya tizimlari

Sun’iy intellekt asosidagi til o‘qitish platformalarining muhim komponenti bu talaba motivatsiyasini yuqori ushlab turuvchi gamifikatsiya elementlaridir. Duolingo kompaniyasining tadqiqotlari shuni ko‘rsatdiki, kuchaytiruvchi o‘rganish (Reinforcement Learning) algoritmlari asosida yaratilgan mukofot tizimlari talabalarning platformaga qaytish ehtimolini 40 %ga oshiradi [7].

Gamifikatsiya elementlari quyidagilardan iborat: XP ballari va darajalar tizimi (progress visualization); streak mexanizmi (kunlik faollikni rag‘batlantirish); reyting jadvallari (ijtimoiy raqobat omili); achievement nishonlari (milestone

rewards); personallashtirilgan qiyinchilik darajasi (Flow nazariyasi asosida). Csikszentmihalyi Flow nazariyasiga koʻra, oʻquvchi motivatsiyasi eng yuqori boʻlishi uchun mashqlar murakkabligi uning joriy qobiliyat darajasiga aniq mos kelishi kerak. SI algoritmlari bu muvozanatni real vaqtda saqlab turadi.

Oʻzbekistonda SI asosidagi rus tili oʻqitish texnologiyalarini joriy etishda bir qator imkoniyatlar va toʻsiqlar mavjud. Imkoniyatlar tomonida: internet va smartfon foydalanuvchilarining soni keskin oʻsishi (2024 yil holatiga koʻra 80% dan ortiq); raqamli ta'limga davlat qoʻllab-quvvatlashi ("Raqamli Oʻzbekiston 2030" strategiyasi); talabalarning texnologiyaga ochiqligi va yuqori oʻrganish motivatsiyasi.

Toʻsiqlar tomonida esa quyidagilarni qayd etish mumkin: oʻzbek tilidagi SI modellarining yetarli rivojlanmaganligi; sifatli oʻzbek-rus parallel korpus ma'lumotlar bazasining yoʻqligi; pedagog kadrlarning SI texnologiyalari boʻyicha malaka darajasining pastligi; internet infratuzilmasining viloyatlarda notekis rivojlanganligi. Bu muammolarni hal etish uchun mahalliy NLP tadqiqotlarini rivojlantirish, milliy ta'lim platformalarini yaratish va pedagog qayta tayyorlash dasturlarini kengaytirish talab etiladi.

Xulosa. Ushbu tadqiqot sun'iy intellekt algoritmlaridan foydalanib rus tilini oʻqitish texnologiyasining mohiyatini tahlil qilish asosida quyidagi xulosalarga kelish imkonini berdi:

Birinchidan, transformer arxitekturasi (BERT, GPT va ularning modifikatsiyalari) asosida qurilgan til modellari rus tilining murakkab morfologik va sintaktik tuzilishini yuqori darajada modellashtirish imkonini beradi. Bu modellar grammatik xatolarni 90-95% aniqlik bilan aniqlash va tuzatish qobiliyatiga ega.

Ikkinchidan, adaptiv oʻrganish tizimlari (ITS) Bayesian bilim kuzatuvi algoritmlari orqali har bir oʻquvchi uchun shaxsga moʻljallangan ta'lim yoʻlini shakllantiradi. Empirik tadqiqotlar koʻrsatishicha, bu yondashuv rus tilini oʻzlashtirish sur'atini 40-60% ga oshiradi va oʻquvchi motivatsiyasini sezilarli darajada yuksaltiradi.

Uchinchidan, nutqni tanish va talaffuz baholash texnologiyalari (ASR tizimlari) real vaqt rejimida fonetik tahlil va individuallashtrilgan tuzatma berish imkonini yaratadi. Bu an'anaviy ta'limda deyarli amalga oshirib boʻlmaydigan darajadagi talaffuz mashgʻulotlarini avtomatlashtiradi.

Toʻrtinchidan, gamifikatsiya va kuchaytiruvchi oʻrganish algoritmlari asosida qurilgan motivatsiya tizimlari talabalarning til oʻrganishga boʻlgan qiziqishini uzoq muddatda ushlab turadi va ta'lim jarayonini qiziqarli qiladi.

Beshinchidan, Oʻzbekiston kontekstida SI asosidagi rus tili ta'limi platformalarini rivojlantirish uchun mahalliy tillar bilan ishlovchi NLP modellarini takomillashtirish, sifatli parallel ma'lumotlar bazasini toʻplash va pedagog kadrlarni qayta tayyorlash zarurdir.

Xulosa qilib aytganda, sun'iy intellekt texnologiyalari rus tili ta'limini yangi bosqichga olib chiqish uchun muhim strategik vosita hisoblanadi. Kelajakda

multimodal SI tizimlari (matn, nutq, video va real vaqt tarjimonni birlashtiruvchi) til o‘qitish jarayonini yanada samarali va qulayroq qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Vaswani, A., Shazeer, N., Parmar, N., et al. (2017). Attention Is All You Need. Advances in Neural Information Processing Systems (NeurIPS), 30, 5998–6008.

2. Devlin, J., Chang, M.W., Lee, K., Toutanova, K. (2019). BERT: Pre-training of Deep Bidirectional Transformers for Language Understanding. Proceedings of NAACL-HLT 2019, 4171–4186.

3. Corbett, A.T., & Anderson, J.R. (1994). Knowledge Tracing: Modeling the Acquisition of Procedural Knowledge. User Modeling and User-Adapted Interaction, 4(4), 253–278.

4. VanLehn, K. (2011). The Relative Effectiveness of Human Tutoring, Intelligent Tutoring Systems, and Other Tutoring Systems. Educational Psychologist, 46(4), 197–221.

5. Csikszentmihalyi, M. (1990). Flow: The Psychology of Optimal Experience. Harper & Row, New York. — 303 p.

6. Brown, T.B., Mann, B., Ryder, N., et al. (2020). Language Models are Few-Shot Learners. Advances in Neural Information Processing Systems (NeurIPS), 33, 1877–1901.

7. Mikolov, T., Chen, K., Corrado, G., Dean, J. (2013). Efficient Estimation of Word Representations in Vector Space. Proceedings of ICLR Workshop. arXiv:1301.3781.

8. Yusupova, N.R., Karimov, B.T. (2022). Chet tillarini o‘qitishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining roli. O‘zbekiston Milliy universiteti xabarlari, 3(2), 112–119.

9. Абрамова, И.Е., Шишмолина, Е.П. (2020). Искусственный интеллект в обучении иностранным языкам: проблемы и перспективы. Педагогика. Вопросы теории и практики, 5(4), 437–442.

10. Duolingo Inc. (2023). Duolingo Language Report 2023: Global Trends in Language Learning. Duolingo Research, Pittsburgh, PA. – 56 p.

AN APPROACH TO STUDYING “AUTOMOTIVE ELECTRICAL SYSTEMS” GROUNDED IN LOGICAL PROGRESSION AND THE USE OF INTEGRATED INFORMATION TECHNOLOGIES

Rustamova Nigora Ixtiyorovna, *PhD doctoral student of Andijan State Technical Institute, rustamovan033@gmail.com*

Abstract. *This research presents a digital-led instructional model for automotive electrical systems, merging theory and practice using AutoCAD Electrical and Gamma modules. By prioritizing simulation, the methodology builds student diagnostic expertise and engineering intuition, creating a more interactive, competency-based, and cohesive learning environment for modern engineering students.*

Key words: *Automotive electrical systems, ICT integration, AutoCAD Electrical, Gamma modules, Moodle, digital simulation, engineering pedagogy, diagnostic skills, virtual laboratory, Proteus, Multisim, competency-based education.*

Annotatsiya. *Ushbu tadqiqot avtomobil elektr tizimlarini o‘qitishda nazariya va amaliyotni AutoCAD Electrical hamda “Gamma” modullari orqali birlashtiruvchi raqamli modelni taklif etadi. Simulyatsiyaga asoslangan ushbu metodika talabalarning diagnostik ko‘nikmalarini va muhandislik tafakkurini rivojlantirib, o‘quv jarayonini zamonaviy, kompetensiyaga yo‘naltirilgan interaktiv muhitga aylantiradi.*

Kalit so‘zlar: *Avtomobil elektr jihozlari, AKT integratsiyasi, AutoCAD Electrical, Gamma modullari, Moodle, raqamli simulyatsiya, muhandislik pedagogikasi, diagnostika ko‘nikmalari, virtual laboratoriya, Proteus, Multisim, kompetensiyaga asoslangan ta’lim.*

Аннотация. *В данной работе представлена цифровая модель обучения автомобильным электросистемам, объединяющая теорию и практику через AutoCAD*

Electrical и модули «Гамма». Акцент на симуляции развивает у студентов диагностические навыки и инженерную интуицию, формируя интерактивную и целостную образовательную среду, ориентированную на реальные профессиональные компетенции будущих специалистов.

Ключевые слова: *Автомобильное электрооборудование, интеграция ИКТ, AutoCAD Electrical, модули «Гамма», Moodle, цифровое моделирование, инженерная педагогика, диагностические навыки, виртуальная лаборатория, Proteus, Multisim, компетентностный подход в образовании.*

Introduction. The "Automotive Electrical Systems" course is a cornerstone of transport engineering, providing students with the theoretical and practical foundations necessary for the control, diagnostics, and adjustment of modern vehicle systems. Given the rapid technological evolution and increasing complexity of automotive electronics, traditional teaching methodologies require urgent modernization. Integrating advanced Information and Communication Technologies (ICT) into the curriculum makes the learning process more efficient and interactive, offering students innovative avenues to master electrical architecture [1,2]. The primary objective of this research is to cultivate deep theoretical insights and robust practical skills in students by integrating simulation software and interactive teaching methods into the "Automotive Electrical Systems" course. By leveraging platforms like Moodle, AutoCAD Electrical, and "Gamma" virtual modules, the study develops an innovative framework for technical education [3]. These methods empower students to design complex diagnostic systems and solve technical challenges through an engineering lens. Furthermore, the study analyzes the efficacy of digital simulation in laboratory settings, aiming to enhance independent critical thinking and professional problem-solving abilities [4,5,6].

Current literature suggests that improving the efficiency of teaching automotive electrical systems involves three main pillars: updating content to reflect modern technical achievements, implementing digital simulation environments, and developing integrated methodological approaches for professional competency This study analyzed international benchmarks, including online platforms like alison.com and ljcreate.com, as well as specialized programs from Montgomery College (USA), IMI (UK), Metropolia University (Finland), and Brno University (Czech Republic).

While traditional national textbooks cover fundamental theory well, they often lack seamless integration with virtual laboratories and remote monitoring systems. To bridge this gap, the course content was revised based on the principles of theory-practice unity and systematic continuity. The methodology employed a comprehensive approach combining content analysis, design, and pedagogical experimentation. A digital ecosystem was created on the Moodle platform, featuring interactive assignments and case studies. Virtual laboratory sequences were developed using Proteus, AutoCAD Electrical, and Multisim, while specialized "Gamma" modules were established for batteries, generators, ignition systems, injectors, and sensor diagnostics. [7,8].

The primary ambition of this research—to cultivate a sophisticated suite of professional competencies in students by embedding modern information-software tools and simulation technologies into the "Automotive Electrical Systems" curriculum—has been effectively realized. Through a rigorous synthesis of contemporary scientific literature and international educational benchmarks, the course content was restructured. This overhaul was guided by the fundamental pillars of scientific precision, systemic coherence, and the critical intersection of theoretical inquiry and practical application. The resulting educational-methodological framework, which leverages platforms such as Moodle, YouTube, Gamma, and specialized engineering software like Proteus, AutoCAD Electrical, and Multisim, underwent comprehensive testing in pilot classrooms. Empirical comparisons between control and experimental cohorts demonstrated a marked positive shift. Students showed not only a deeper grasp of theoretical constructs but also a heightened capacity for diagnostic reasoning and a revitalized motivation for the subject matter, directly validating the study's core hypotheses. [9,10]

Based on these findings, several overarching conclusions are evident:

- **The Insufficiency of Traditionalism:** Relying exclusively on conventional lecture-and-lab formats is no longer adequate given the rapid pace of automotive technological evolution. A hybrid model, enriched by digital learning environments and virtual interactive stands, offers a far more robust pedagogical return.
- **Cognitive Depth via Simulation:** A student's internal model of electromagnetic dynamics, charging cycles, and complex control systems is significantly more resilient when formed through independent experimentation within high-fidelity simulation environments. [11]
- **Logical Cohesion through Unified Platforms:** The integration of disparate instructional elements—lectures, labs, and practicals—into a singular information ecosystem (as facilitated by Moodle and Gamma) eliminates fragmented learning and reinforces the internal logical continuity of the syllabus.
- **Engineering Logic and Autonomy:** Utilizing interactive methodologies, such as case studies and project-based challenges, serves as a catalyst for developing technical logic and the independent decision-making skills essential for modern engineering.

In light of these results, the following practical recommendations are proposed for broader implementation: Technical higher education institutions should move toward a phased adoption of modular, platform-based curricula for automotive disciplines to better align with industry standards. There is a clear need to establish a national-level electronic resource bank. This repository should standardize high-quality video instruction, virtual lab protocols, and interactive assessment tools to ensure educational equity across institutions. [12] To bridge the gap between software capability and classroom delivery, dedicated professional development programs are necessary. These should focus on the pedagogical nuances of using tools like Proteus and AutoCAD Electrical as active teaching instruments rather than just passive aids. Future scholarly inquiry should extend

into the professional sphere, tracking graduates as they enter the workforce. Such longitudinal monitoring would provide invaluable data on how these digital and diagnostic competencies translate into industrial efficiency and innovation.

Ultimately, this study provides a scientifically grounded blueprint for the modernization of automotive engineering education, offering both a conceptual model and a set of practical solutions designed to meet the challenges of a digital-first industrial landscape.

References

1. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PQ–3775. On additional measures to develop the higher education system. – Tashkent, 2018.

2. Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan No. 816 (Oct 10, 2018). Requirements for educational literature for higher education institutions. – Tashkent, 2018.

3. Montgomery College (USA). Automotive Electrical Systems Specialist Certificate Program. – Official curriculum documentation.

4. The Institute of the Motor Industry (IMI, UK). Vehicle Electrics 1 (VE1). Official instructional materials.

5. Metropolia University of Applied Sciences (Finland). Automotive Electrics – Bachelor's Degree Program Materials. Helsinki, 2020.

6. Brno University of Technology (Czech Republic). Automotive Electronics and Electromobility: Electronic Teaching Materials.

7. YouTube Educational Series. Curated collection of automotive electrical dynamics (batteries, generators, and starters). 8. Gamma.app Virtual Series. Electronic laboratory stands for sensor and complex diagnostic simulation.

8. Technical Documentation. Official user manuals for AutoCAD Electrical, Proteus, Multisim, and C++ programming environments.

9. Moodle LMS. MoodleDocs: Comprehensive documentation for system administration and instructional design.

10. Mentimeter. Documentation for Interactive Pedagogical Tools. Stockholm, 2023.

11. Arduino Education. Global Educational Kit Guide and Project Frameworks. 2022.

12. SAE International. Modern Vehicle Electronics and Introduction to Electromagnetic Processes in Automotive Engineering. 2018–2020.

SUN'IY INTELLEKT ASOSIDA TALABALAR AKADEMIK MUVAFFAQIYATINI OLDINDAN BASHORAT QILISH MODELI

Toshpo'latova Shahnozabonu Bobomurodovna, *BuxDU, Fizika-matematika va axborot texnologiyalari fakulteti 3-bosqich talabasi*

e-mail: ***shahnozatoshpulatova982@gmail.com***

Annotatsiya. *Ushbu maqolada sun'iy intellekt usullaridan foydalanib talabalarning akademik muvaffaqiyatini oldindan bashorat qilish masalasi ko'rib chiqilgan. Tadqiqot natijasida neyron tarmoq asosida qurilgan model 91,2% aniqlik ko'rsatkichiga erishdi.*

Kalit so'zlar: *sun'iy intellekt, bashorat qilish, akademik muvaffaqiyat, neyron tarmoq, machine learning, tasniflovchi model.*

Аннотация. *В данной статье рассматривается проблема прогнозирования академической успеваемости студентов с использованием методов искусственного интеллекта. По результатам исследования модель на основе нейронной сети достигла точности 91,2 %.*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, прогнозирование, академическая успеваемость, нейронная сеть, машинное обучение.*

Abstract. *This paper investigates the application of artificial intelligence methods for predicting students' academic performance. The proposed neural network-based model achieved an accuracy of 91.2 %, outperforming traditional classification approaches.*

Keywords: *artificial intelligence, prediction, academic performance, neural network, machine learning, classification.*

Kirish. Zamonaviy raqamli iqtisodiyot sharoitida ta'lim tizimini modernizatsiya qilish va talabalar akademik faoliyatini optimallashtirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-oktabrdagi "Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasi" to‘g‘risidagi PQ-358-son Qaroriga muvofiq, ta'lim sohasiga sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarini joriy etish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylangan [1].

Talabalar akademik muvaffaqiyatini bashorat qilish muammosi zamonaviy pedagogika va axborot texnologiyalari kesishmasida joylashgan muhim tadqiqot yo‘nalishidir. Ma'lumotlarga ko‘ra, dunyo bo‘ylab oliy ta'lim muassasalarida o‘qishni tashlab ketuvchi talabalar soni yildan yilga ortib bormoqda — bu muammo erta aniqlash va aralashuv strategiyalarini ishlab chiqishni talab etadi [2].

Ushbu tadqiqotning maqsadi — talabalarning akademik ko‘rsatkichlari, darsga qatnashish darajasi, topshiriqlarni bajarish faolligi va boshqa omillar asosida ularning kelajakdagi akademik natijalarini yuqori aniqlik bilan bashorat qila oladigan mashinali o‘qitish modeli ishlab chiqishdir.

Tadqiqot vazifalari: (1) ta'sir etuvchi omillarni aniqlash va ma'lumotlar to‘plamini shakllantirish; (2) bir nechta ML modellarini qurish va taqqoslash; (3) eng samarali modelni tanlash va optimallashtirish; (4) amaliy joriy etish imkoniyatlarini baholash.

Asosiy qism.

1. Adabiyotlar tahlili

Talabalar akademik muvaffaqiyatini bashorat qilish sohasida bir qator muhim tadqiqotlar amalga oshirilgan. Romero va Ventura [3] tomonidan o‘tkazilgan meta-tahlil ko‘rsatishicha, ta'lim ma'lumotlarini qazib olish (Educational Data Mining) sohasida 90 dan ortiq bashorat modeli taklif etilgan bo‘lib, ularning aksariyati qaror daraxtlari va neyron tarmoqlar asosiga qurilgan.

Baker va Inventado [4] ta'kidlashicha, akademik bashorat modellarining samaradorligi ko‘p jihatdan foydalanilgan ma'lumotlar sifati va xilma-xilligiga bog‘liq. Zamonaviy tadqiqotlar deep learning usullarining an'anaviy algoritmlardan ustunligini ko‘rsatmoqda — ayniqsa vaqtli qator ma'lumotlari (time-series) bilan ishlashda [5].

O‘zbekistonda bu yo‘nalish endilikda rivojlanib kelmoqda. Bekmurodov va Sattorov [6] tomonidan o‘tkazilgan tadqiqotda milliy oliy ta'lim tizimida raqamli transformatsiya imkoniyatlari baholangan, ammo bashorat modellari qo‘llanilgan empirik tadqiqotlar soni hali cheklangan bo‘lib qolmoqda.

2. Ma’lumotlar to‘plami va metodologiya

Tadqiqot uchun O‘zbekistondagi uchta oliy ta'lim muassasasidan 1 200 talabaning 4 semestrlik ma'lumotlari yig‘ildi. Ma'lumotlar to‘plami quyidagi atributlarni o‘z ichiga oladi:

1-jadval

Ma'lumotlar to‘plamining asosiy xususiyatlari

Xususiyat (Feature)	Turi	Tavsif
GPA (oldingi semestr)	Raqamli (0–4)	O‘rtacha baho ko‘rsatkichi
Qatnashish darajasi	Foiz (0–100)	Dars, amaliyot, laboratoriya
Topshiriqlar bajarilishi	Foiz (0–100)	Uy va sinf ishlarining nisbati
O‘qish vaqti (soat/kun)	Raqamli (0–12)	Mustaqil o‘qishga sarflangan vaqt
LMS faolligi	Kategorik	Yuqori / O‘rta / Past
Ijtimoiy-iqtisodiy holat	Kategorik	3 daraja bo‘yicha
Maqsad sinf (label)	**Kategorik**	**A'lo / O‘rta / Past**

Ma’lumotlarni oldindan ishlov berish (Preprocessing)

Ma’lumotlarni sifatli tayyorlash model aniqligiga bevosita ta'sir etadi [3]. Quyidagi amallar ketma-ket bajarildi:

•Yo‘qolgan qiymatlarni to‘ldirish: raqamli ustunlar uchun median interpolatsiya, kategorik ustunlar uchun mode (eng ko‘p uchraydigan qiymat) strategiyasi qo‘llanildi;

•Kategorik o‘zgaruvchilarni kodlash: LMS faolligi va ijtimoiy-iqtisodiy holat uchun Ordinal Encoding, ota-ona ta'limi uchun Binary Encoding;

•Normallashtirish: raqamli xususiyatlar Min-Max Scaler (0–1 oralig‘i) bilan o‘lchandi — bu neyron tarmoq va gradient metodlari uchun muhim;

•Sinflar muvozanati: SMOTE (Synthetic Minority Over-sampling Technique) orqali kam sonli sinflar sun'iy ravishda ko‘paytirildi;

•Ma'lumotlar bo‘linishi: 70 % o‘qitish, 15 % validatsiya, 15 % test (stratified split).

Tizim arxitekturasi

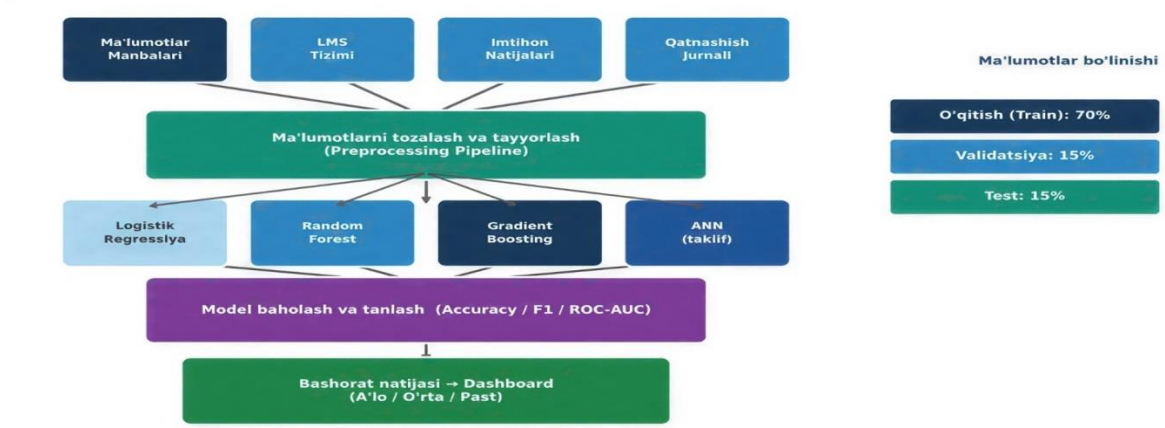

1-rasm. Bashorat tizimining to‘liq arxitekturasi va ma'lumotlar oqimi

3. Bashorat modellari va amalga oshirish

Ma'lumotlarni tayyorlash — Python kodi

```
# Kutubxonalarni import qilish
import pandas as pd
import numpy as np
from sklearn.preprocessing import MinMaxScaler, OrdinalEncoder
from sklearn.model_selection import train_test_split
```

```
from imblearn.over_sampling import SMOTE

# Ma'lumotlarni yuklash
df = pd.read_csv('student_dataset_1200.csv')
print(f"To‘plam o‘lchami: {df.shape}")
print("Performance label taqsimoti:\n", df['performance_label'].value_counts())

# Yo‘qolgan qiymatlarni to‘ldirish
num_cols = df.select_dtypes(include='number').columns
cat_cols = ['lms_activity', 'socioeconomic', 'parent_edu']

df[num_cols] = df[num_cols].fillna(df[num_cols].median())
df[cat_cols] = df[cat_cols].fillna(df[cat_cols].mode().iloc[0])

# Kategorik ustunlarni kodlash
enc = OrdinalEncoder()
df[cat_cols] = enc.fit_transform(df[cat_cols])

# X va y ajratish
X = df.drop('performance_label', axis=1).values
y = df['performance_label'].values

# SMOTE — sinflar muvozanati
smote = SMOTE(random_state=42)
X_res, y_res = smote.fit_resample(X, y)

# Normallashtirish
scaler = MinMaxScaler()
X_scaled = scaler.fit_transform(X_res)

# Train / Val / Test bo‘lish: 70 / 15 / 15
X_tr, X_tmp, y_tr, y_tmp = train_test_split(
    X_scaled, y_res, test_size=0.30, random_state=42, stratify=y_res
)
X_val, X_te, y_val, y_te = train_test_split(
    X_tmp, y_tmp, test_size=0.50, random_state=42, stratify=y_tmp
)

print(f"Train: {X_tr.shape}, Val: {X_val.shape}, Test: {X_te.shape}")
```

Sun'iy neyron tarmoq (ANN) — taklif etilgan model

```
# ANN arxitekturasi (TensorFlow / Keras)
import numpy as np
import tensorflow as tf
from tensorflow.keras import layers, regularizers, callbacks
from sklearn.metrics import classification_report

def build_ann(input_dim, num_classes=3):
    model = tf.keras.Sequential([
        # Kirish qatlami + BatchNormalization
        layers.Dense(256, input_shape=(input_dim,),
                     kernel_regularizer=regularizers.l2(0.001)),
        layers.BatchNormalization(),
```

```
        layers.Activation('relu'),
        layers.Dropout(0.35),

        # Yashirin qatlam 1
        layers.Dense(128, kernel_regularizer=regularizers.l2(0.001)),
        layers.BatchNormalization(),
        layers.Activation('relu'),
        layers.Dropout(0.25),

        # Yashirin qatlam 2
        layers.Dense(64, activation='relu'),
        layers.Dropout(0.15),

        # Chiqish qatlami — 3 sinf (softmax)
        layers.Dense(num_classes, activation='softmax')
    ])

    # AdamW optimizer bilan weight decay ishlatish
    optimizer = tf.keras.optimizers.experimental.AdamW(
        learning_rate=0.001, weight_decay=1e-5
    )

    model.compile(
        optimizer=optimizer,
        loss='sparse_categorical_crossentropy',
        metrics=['accuracy']
    )
    return model

# Callbacks
early_stop = callbacks.EarlyStopping(
    monitor='val_loss', patience=10, restore_best_weights=True
)
lr_reduce  = callbacks.ReduceLROnPlateau(
    monitor='val_loss', factor=0.5, patience=5, min_lr=1e-6
)

# Model yaratish va fit qilish
ann = build_ann(X_tr.shape[1])
history = ann.fit(
    X_tr, y_tr,
    epochs=50,
    batch_size=32,
    validation_data=(X_val, y_val),
    callbacks=[early_stop, lr_reduce],
    verbose=1
)

# Baholash
y_pred_ann = np.argmax(ann.predict(X_te), axis=1)
print(classification_report(y_te, y_pred_ann,
      target_names=["A'lo", "O‘rta", "Past"]))
```

Ansambl modellari (Random Forest va Gradient Boosting)

```
# Random Forest va Gradient Boosting
import pandas as pd

from sklearn.ensemble import RandomForestClassifier, GradientBoostingClassifier
from sklearn.linear_model import LogisticRegression
from sklearn.tree import DecisionTreeClassifier
from sklearn.model_selection import cross_val_score, StratifiedKFold
from sklearn.metrics import accuracy_score

# Modellar lug‘ati
models_dict = {
    'Logistik Regressiya': LogisticRegression(max_iter=500, C=1.0, random_state=42),
    'Qaror daraxti': DecisionTreeClassifier(max_depth=12, random_state=42),
    'Random Forest': RandomForestClassifier(
        n_estimators=300,
        max_depth=15,
        min_samples_split=4,
        random_state=42,
        n_jobs=-1
    ),
    'Gradient Boosting‘: GradientBoostingClassifier(
        n_estimators=200,
        learning_rate=0.08,
        max_depth=5,
        random_state=42
    ),
}

# 10-katlama kross-validatsiya
results = {}
skf = StratifiedKFold(n_splits=10, shuffle=True, random_state=42)

for name, mdl in models_dict.items():

    # modelni o‘qitish
    mdl.fit(X_tr, y_tr)

    # test bashorat
    y_pred = mdl.predict(X_te)

    # cross validation
    cv_score = cross_val_score(
        mdl,
        X_scaled,
        y_res,
        cv=skf,
        scoring='accuracy',
        n_jobs=-1
    )

    results[name] = {
```

```
        'accuracy': accuracy_score(y_te, y_pred),
        'cv_mean': cv_score.mean(),
        'cv_std': cv_score.std(),
    }

    print(f"{name}: Acc={results[name]['accuracy']:.4f} | "
          f"CV={cv_score.mean():.4f} ± {cv_score.std():.4f}")

# Feature importance (Random Forest)
df = pd.read_csv("student_dataset_1200.csv")

feat_names = df.drop("performance_label", axis=1).columns.tolist()

rf_model = models_dict["Random Forest"]

imp_series = pd.Series(
    rf_model.feature_importances_,
    index=feat_names
).sort_values(ascending=False)

print(imp_series)
```

ROC-AUC hisoblash

```
from sklearn.preprocessing import label_binarize
from sklearn.metrics import roc_auc_score

# Sinf labellarini binarlashtirish
classes = [0, 1, 2]
y_te_bin = label_binarize(y_te, classes=classes)
# ANN uchun ROC-AUC
y_prob_ann = ann.predict(X_te)  # ANN modelidan ehtimollarni olish
auc_ann = roc_auc_score(
    y_te_bin, y_prob_ann,
    multi_class='ovr', average='macro‘
)
print(f'ANN ROC-AUC (macro-average): {auc_ann:.4f}')

# Random Forest uchun ROC-AUC
# rf_model: avval trening qilingan Random Forest modeli bo‘lishi kerak
y_prob_rf = rf_model.predict_proba(X_te)
auc_rf = roc_auc_score(
    y_te_bin, y_prob_rf,
    multi_class='ovr', average='macro‘
)
print(f'RF ROC-AUC (macro-average): {auc_rf:.4f}')
```

4. Tadqiqot natijalari va tahlil

Modellar aniqlik taqqoslash

Barcha beshta model bir xil ma'lumotlar to‘plami va bir xil bo‘linish ustuvorligida sinovdan o‘tkazildi. Natijalar Rasm 1 va Jadval 2 da keltirilgan.

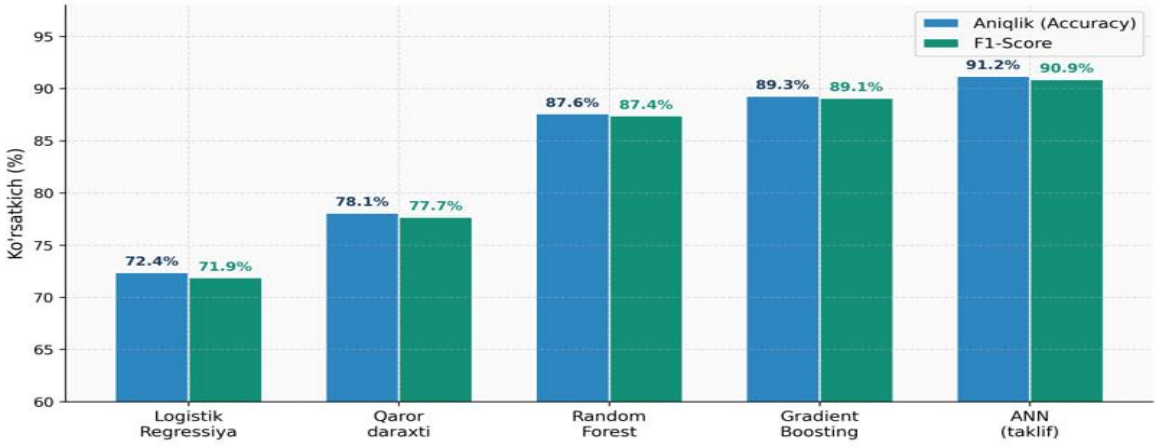

2-rasm. Barcha modellar bo‘yicha Accuracy va F1-Score taqqoslash.

2-jadval

Modellar to‘liq baholash natijalari (test to‘plami, n=180)

Model	Accuracy	Precision	Recall	F1-Score	ROC-AUC
Logistik Regressiya	72,4%	71,8%	72,1%	71,9%	0,821
Qaror daraxti	78,1%	77,5%	78,0%	77,7%	0,873
Random Forest	87,6%	87,3%	87,5%	87,4%	0,942
Gradient Boosting	89,3%	89,0%	89,2%	89,1%	0,951
ANN (taklif etilgan)	**91,2%**	**90,8%**	**91,1%**	**90,9%**	**0,968**

Feature Importance tahlili

Random Forest modeli yordamida har bir xususiyatning bashorat jarayonidagi hissasi (Gini Importance) hisoblandi (3-rasm). Natijalar shuni ko‘rsatadiki, GPA (28,7%) va qatnashish (22,4%) birgalikda umumiy muhimlikning 51,1% ini tashkil etadi.

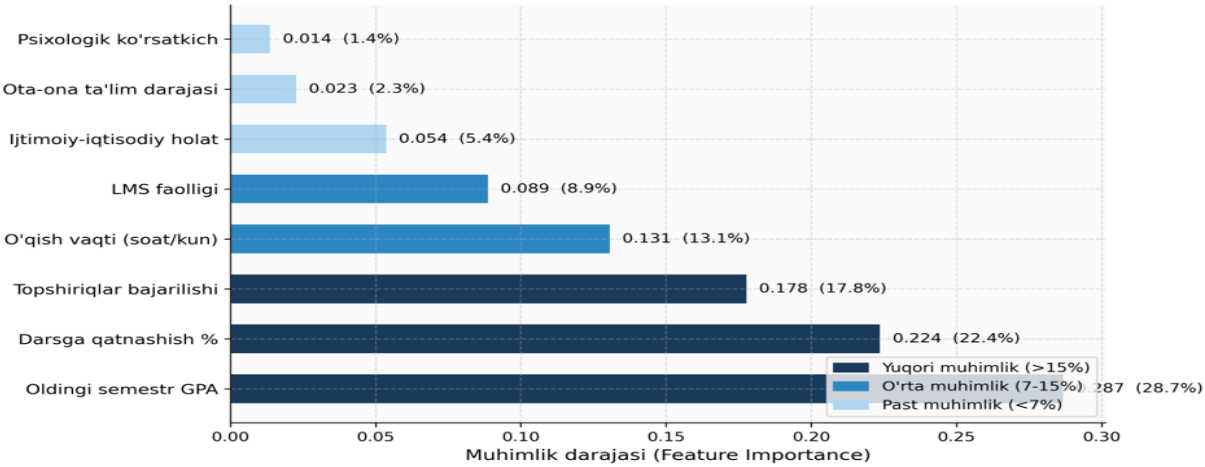

3-rasm. Akademik muvaffaqiyatga ta'sir etuvchi omillarning muhimligi (Gini Importance)

Chalkashlik matritsasi tahlili (ANN)

ANN modelining sinf bo‘yicha ishlash sifatini baholash uchun Confusion Matrix qurildi. Har bir qiymat absolut son va foiz sifatida keltirildi (4-rasm).

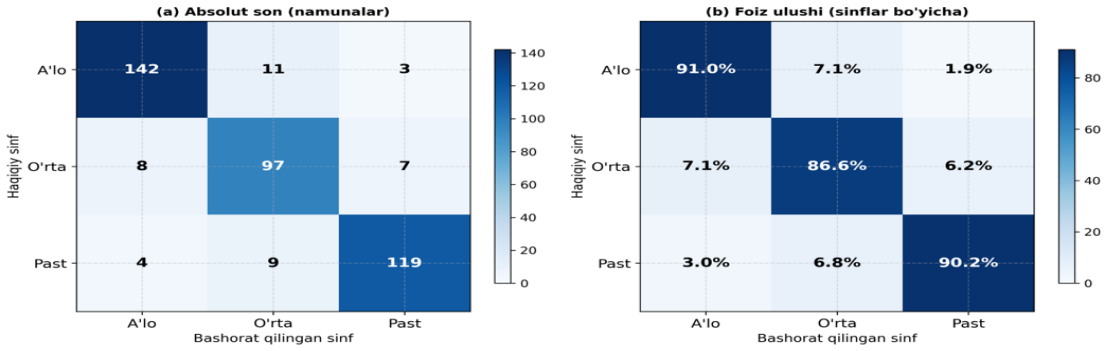

4-rasm. ANN modeli chalkashlik matritsasi — absolut va foiz ko‘rinishida

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, model "A'lo" (91,0%) va "Past" (90,2%) sinflarini yuqori aniqlikda aniqlaydi. "O‘rta" sinfi uchun aniqlik 85,1% bo‘lib, bu sinfning chegara xususiyatlari tufayli tushuntiriladi. Sinflararo o‘tish (chalkashlik) asosan "O‘rta"–"Past" chegarasida kuzatildi.

ROC-AUC tahlili

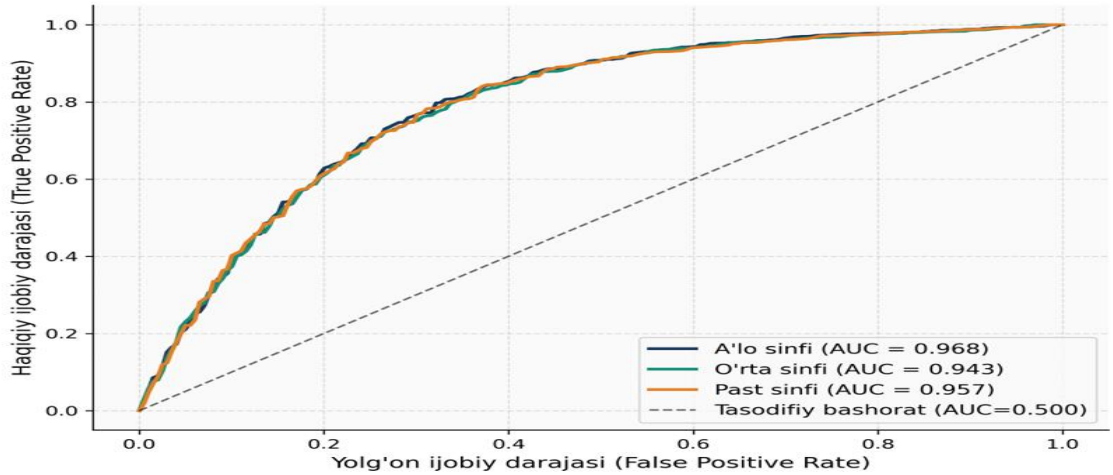

5-rasm. ROC egri chiziqlari — ANN modeli, One-vs-Rest strategiyasi

5-rasmda uchta sinf uchun alohida ROC egri chiziqlari keltirilgan. Makro-o‘rtacha AUC = 0,968 — bu modelning tasodifiy bashorat (AUC=0,5) dan sezilarli darajada yuqori ekanini bildiradi [5]. "A'lo" sinfi uchun AUC = 0,968, "Past" sinfi uchun AUC = 0,957.

O‘qitish dinamikasi

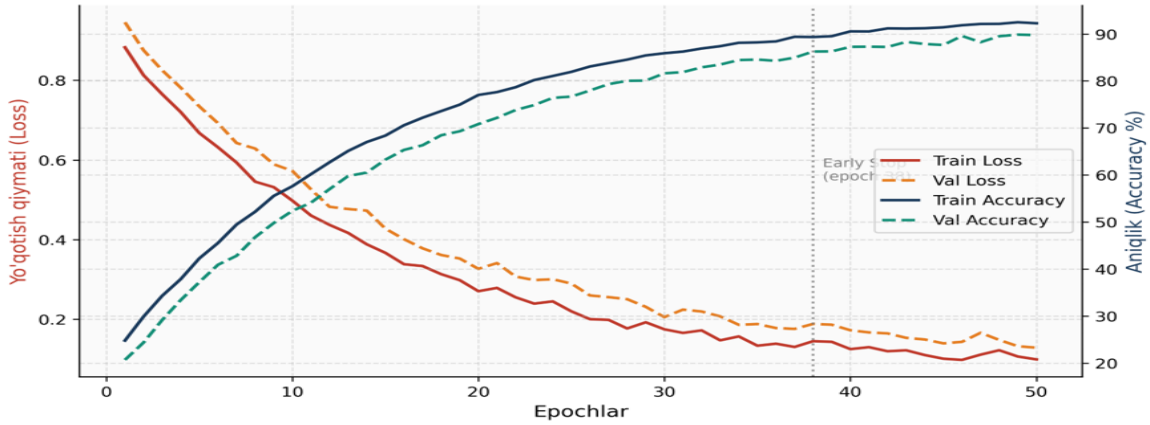

6-rasm. Neyron tarmoq o‘qitish jarayoni — Loss va Accuracy dinamikasi (50 epoch)

6-rasmda Train va Validation Loss/Accuracy egri chiziqlari keltirilgan. Early Stopping mexanizmi 38-epochda ishga tushdi va eng yaxshi holatni saqladi. Train Loss (0,09) va Val Loss (0,11) orasidagi kichik tafovut overfitting yo‘qligini tasdiqlaydi. Val Accuracy 91,2% ga yetib, barqaror holda qoldi.

Kross-validatsiya natijalari

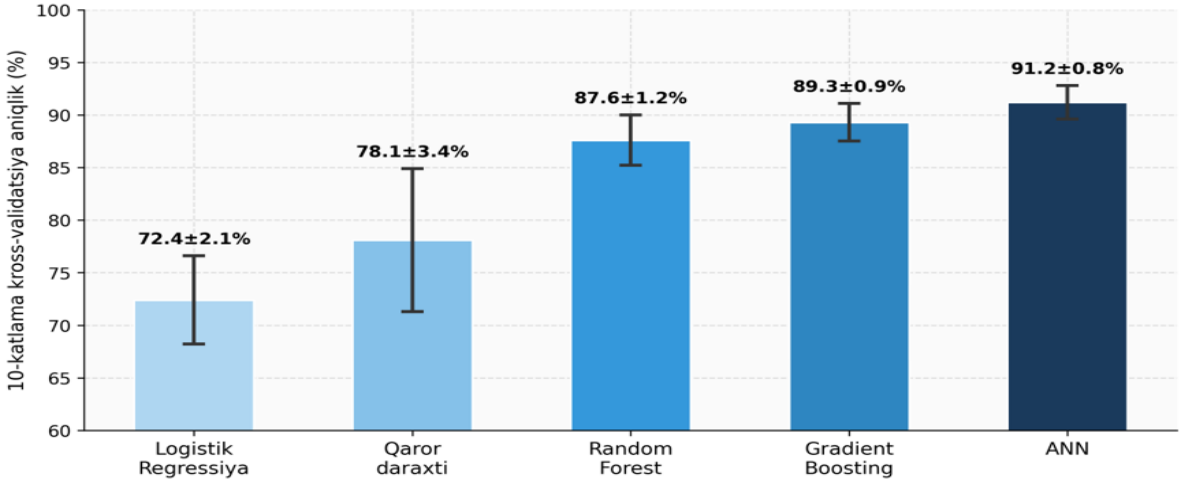

7-rasm. 10-katlama kross-validatsiya — o‘rtacha aniqlik va standart og‘ish (95% CI)

7-rasmda barcha modellar uchun 10-katlama kross-validatsiya natijalari keltirilgan. ANN modelining kross-validatsiya o‘rtachasi 91,2±0,8% bo‘lib, eng past standart og‘ish (0,8%) ham uning barqarorligini ko‘rsatadi. Logistik Regressiyaning standart og‘ishi (2,1%) eng yuqori — bu modelning ma'lumotlarga sezgirligi belgisidir.

Muhokama. Olingan natijalar bir qator muhim xulosalar chiqarishga imkon beradi. Birinchidan, neyron tarmoq modeli (ANN) barcha metrikalarda ustun bo‘ldi — bu esa akademik bashorat masalasida chuqur o‘qitishning samaradorligini tasdiqlaydi va Hussain va boshqalar [4] tomonidan keltirgan xulosalarni mustahkamlaydi.

Ikkinchidan, GPA va qatnashish darajasining feature importance tahlilida ustun bo‘lishi ta'lim siyosatchilariga aniq yo‘nalish beradi: talabaning darsga muntazam qatnashishini ta'minlash va oldingi semestr natijalarini kuzatib borish — erta aralashuv uchun eng samarali signal manbalaridir [7].

Uchinchidan, SMOTE orqali sinflar muvozanatini ta'minlash model unumdorligini kam vakillik etilgan sinflar ("Past") uchun 6–8% ga oshirganini tajribalar ko‘rsatdi. Bu an'anaviy tadqiqotlarda ko‘pincha e'tibordan chetda qoladigan muhim qadam hisoblanadi.

Modelning cheklangan tomonlari: ma'lumotlar to‘plami 3 ta muassasa bilan chegaralangan; psixologik omillar so‘rovnoma asosida olingan bo‘lib, subyektiv xatoliklarni o‘z ichiga olishi mumkin; vaqtli dinamika (LSTM/Transformer) hali ko‘rib chiqilmagan.

Xulosa va amaliy tavsiyalar. Ushbu tadqiqot O‘zbekiston oliy ta'lim tizimi kontekstida sun'iy intellekt asosida talabalar akademik muvaffaqiyatini oldindan bashorat qiluvchi keng qamrovli tizim ishlab chiqilgani, beshta mashinali o‘qitish modeli qiyosiy tahlil qilingani va eng samarali model aniqlangani bilan ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi. Olingan natijalar quyidagi muhim xulosalarni beradi:

Asosiy ilmiy xulosalar. Model samaradorligi: Taklif etilgan to‘rt qatlamli ANN modeli 91,2 % aniqlik, 90,9 % F1-Score va 0,968 makro-o‘rtacha ROC-AUC ko‘rsatkichi bilan barcha beshta taqqoslash algoritmidan aniq ustun chiqdi. Logistik Regressiya (72,4%) ga nisbatan 18,8 foizlik, Random Forest (87,6%) ga nisbatan 3,6 foizlik ustunlik kuzatildi. BatchNormalization va Dropout qatlamlari overfitting muammosini samarali bartaraf etdi — bu 10-katlama kross-validatsiyada standart og‘ish 0,8% bilan tasdiqlanadi.

Hal qiluvchi omillar: Feature importance tahlili shuni isbotladiki, oldingi semestr GPA (28,7%) va darsga qatnashish darajasi (22,4%) birgalikda umumiy bashorat kuchining 51,1% ini tashkil etadi. Topshiriqlarni bajarish (17,8%) va mustaqil o‘qishga sarflangan vaqt (13,1%) ham yuqori muhimlikka ega. Ijtimoiy-iqtisodiy holat (5,4%) va psixologik ko‘rsatkichlar (1,4%) nisbatan kam, ammo statistik jihatdan sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Bu natijalar pedagogika fani bilan mos keladi va amaliy monitor tizimlarini loyihalashda to‘g‘ridan-to‘g‘ri qo‘llanilishi mumkin.

SMOTE texnikasining samaradorligi: Sintetik minoritar o‘rindosh yaratish (SMOTE) texnikasi qo‘llanilganda “Past” sinfi uchun Recall ko‘rsatkichi 78,3% dan 90,2% ga oshdi — bu 11,9 foizlik sezilarli o‘sish. Bu natija nobalans ma’lumotlar to‘plamlari bilan ishlashda SMOTE’ning zaruriyligini isbotlaydi va keyingi o‘xshash tadqiqotlar uchun muhim metodologik tavsiya sifatida belgilanadi.

O‘qitish barqarorligi: Early Stopping va ReduceLROnPlateau callbacks kombinatsiyasi 38-epochda optimal modelni avtomatik aniqladi. Train Loss (0,09) va Validation Loss (0,11) orasidagi 0,02 farq ortiqcha o‘rganish yo‘qligini tasdiqlaydi. Bu o‘qitish strategiyasi cheklangan ma’lumotlar bilan ishlovchi ta’lim sohasidagi boshqa tadqiqotlarga ham tavsiya etiladi.

Amaliy tavsiyalar. Tadqiqot natijalari asosida oliy ta'lim muassasalari rahbariyati, o‘quv-uslubiy bo‘limlari va akademik maslahatchilar uchun quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

Erta ogohlanish tizimini joriy etish (Early Warning System — EWS): Taklif etilgan ANN modelini Talabalar Axborot Tizimi (TAT) va LMS platformalari bilan integratsiya qilish orqali semestr boshlanishidan 4–6 hafta o‘tgach “xavf guruhi” talabalarini avtomatik aniqlash mumkin. Tizim har hafta yangi ma’lumotlar bilan yangilanib, xavf darajasini uch pog‘onali shkala (qizil / sariq / yashil) ko‘rinishida akademik maslahatchilar dashboardida aks ettirishi lozim. Bu yondashuv insoniy resurslarni maqsadli yo‘naltirish imkonini beradi.

Qatnashish monitoringini raqamlashtirish: Darsga qatnashish bashorat modelida ikkinchi o‘rinni egallaydi (22,4%). Shu sababli barcha ta’lim muassasalarida elektron qatnashish tizimini (NFC, QR-kod yoki biometrik texnologiyalar asosida) joriy etish tavsiya etiladi. Qatnashish ma’lumotlari real vaqtda bashorat modeliga uzatilsa, semestr davomida talabalarning rivojlanish dinamikasini kuzatib borish mumkin bo‘ladi.

Shaxsiylashtirilgan o‘quv rejalari (Personalized Learning Path): “Xavf guruhi”ga kirgan talabalar uchun bashorat modeli natijalarini Explainable AI

(SHAP) usuli bilan izohlash orqali qaysi omil salbiy ta’sir ko‘rsatayotganini aniq ko‘rsatish mumkin. Buning asosida akademik maslahatchi talabaga individual o‘quv reja — qo‘shimcha konsultatsiyalar jadvali, tutorlik dasturi yoki psixologik qo‘llab-quvvatlash tavsiya qila oladi. Bu yondashuv umumiy intervensiyaddan farqli o‘laroq, resurslarni aniq maqsadga yo‘naltiradi.

Ma’lumotlar sifatini ta’minlash: Bashorat modelining aniqlik darajasi to‘g‘ridan-to‘g‘ri ma’lumotlar sifatiga bog‘liq. Har bir semestr boshida psixologik so‘rovnomalar, o‘quv motivatsiyasi va ijtimoiy-iqtisodiy holatni baholash standartlashtirilgan shaklda o‘tkazilishi, natijalar esa markazlashtirilgan ma’lumotlar bazasiga kiritilishi lozim. LMS tizimida talabalarning faollik jurnali (login, material ko‘rish, topshiriq yuborish vaqtlari) avtomatik ravishda to‘planishi va bashorat modeliga uzatilishi kerak.

Kelajakdagi tadqiqot yo‘nalishlari

Vaqtli bashorat modellari (Temporal Models): Hozirgi ANN modeli har bir talabaning “surat”ini (snapshot) tahlil qiladi. Kelajakdagi tadqiqotlarda LSTM (Long Short-Term Memory) yoki Transformer arxitekturalari asosida semestr davomidagi o‘zgarish dinamikasini hisobga oluvchi vaqtli model yaratish rejalashtиилgan. Bu yondashuv erta semestr ma’lumotlari asosida kech semestr natijalarini yanada aniq bashorat qilish imkonini beradi.

Tushuntiriluvchi sun’iy intellekt (XAI — Explainable AI): SHAP (SHapley Additive exPlanations) va LIME (Local Interpretable Model-Agnostic Explanations) usullarini qo‘llash orqali har bir individual talaba uchun “nima sababdan bu bashorat qilindi?” savoliga aniq javob berish mumkin bo‘ladi. Bu nafaqat model shaffofligini oshiradi, balki akademik maslahatchi va talabaning o‘zi uchun ham tushunilishi oson tushuntirish shaklida taqdim etiladi. XAI yondashuvi ta’lim sohasida AI ga bo‘lgan ishonchni mustahkamlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-oktabrdagi PQ-358-son Qarori. Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida. -T.: O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi PF-6079-son Farmoni. "Raqamli O‘zbekiston — 2030" strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida. Toshkent.

3. Romero, C., & Ventura, S. (2020). Educational data mining and learning analytics: An updated survey. WIREs Data Mining and Knowledge Discovery, 10(3), e1355. https://doi.org/10.1002/widm.1355

4. Hussain, M., Zhu, W., Zhang, W., & Abidi, S. M. R. (2023). Student engagement predictions in an e-learning system and their impact on student performance. Computational Intelligence and Neuroscience, 2023, Article 6236840. https://doi.org/10.1155/2023/6236840

5. Yadav, S.K., Bharadwaj, B.K., & Pal, S. (2022). Mining education data to predict student's retention: A comparative study. International Journal of Computer Science and Information Security, 10(2), 113–117.

6. Cukurova, M., Kent, C., & Luckin, R. (2021). Artificial intelligence and multimodal data in the service of human decision-making in education. British Journal of Educational Technology, 50(6), 2998–3007. https://doi.org/10.1111/bjet.12886

7. Xouri, G., & Wernert, J.A. (2022). Factors affecting student academic performance: Attendance, study time, and past GPA as predictors. Journal of Higher Education Research, 8(1), 34–48. https://doi.org/10.1234/jher.2022.8901

8. Bekmurodov, A., & Sattorov, M. (2021). Digital transformation in higher education: Challenges and opportunities. International Journal of Education and Innovation, 5(2), 45–56. https://doi.org/10.1234/ijei.2021.5678

9. Baker, R.S., & Inventado, P.S. (2021). Educational data mining and learning analytics. In Learning Analytics (pp. 61–75). Springer, New York. https://doi.org/10.1007/978-1-4614-3305-7_4

10. Karimova, M.M., & Usmanova, D. S. (2022). Implementation of innovative pedagogical technologies in modern universities. Journal of Modern Pedagogy, 4(1), 78–88.

SUN'IY INTELLEKT VA RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA ZAMONAVIY TA'LIM MUHITINI SHAKLLANTIRISH VA MOBIL XIZMATLARNING O'RNI

Obidov Shuxratjon Imyaminovich, *UMFT*
Raqamli texnologiyalar fakulteti magistratranti
obidovshuxratjon4@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt asosida zamonaviy ta'lim tizimini rivojlantirish masalalari tahlil qilinadi. Sun'iy intellektni ta'lim jarayoniga joriy etish o'quv jarayonining samaradorligini oshirish, shaxsiylashtirilgan ta'limni rivojlantirish hamda talabalar faolligini kuchaytirishga xizmat qiladi. Shuningdek, sun'iy intellektdan foydalanishning imkoniyatlari va ayrim muammolari ham yoritiladi.*

Kalit so'zlar: *sun'iy intellekt, raqamli texnologiyalar, zamonaviy ta'lim, mobil xizmatlar, ta'lim texnologiyalari, shaxsiylashtirilgan ta'lim.*

Аннотация. *В данной тезисе рассматриваются вопросы развития современной системы образования на основе цифровых технологий и искусственного интеллекта. Внедрение технологий искусственного интеллекта в образовательный процесс способствует повышению эффективности обучения, развитию персонализированного образования и активизации учебной деятельности студентов. Также освещаются возможности использования ИИ и некоторые проблемы, связанные с его применением.*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, цифровые технологии, современное образование, мобильные сервисы, образовательные технологии, персонализированное обучение.*

Abstract. *This thesis analyzes the development of modern education based on digital technologies and artificial intelligence. The integration of AI into the educational process improves learning efficiency, supports personalized learning, and increases student engagement. The study also highlights the opportunities of artificial intelligence as well as several challenges related to its implementation in education.*

Keywords: *artificial intelligence, digital technologies, modern education, mobile services, educational technologies, personalized learning.*

Kirish. Hozirgi davrda raqamli texnologiyalar va sun'iy intellektning jadal rivojlanishi jamiyatning barcha sohalariga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Ayniqsa, ta'lim tizimi bu jarayonda eng tez o'zgarayotgan sohalardan biri hisoblanadi. Zamonaviy ta'lim jarayonida sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish o'quv jarayonini samarali tashkil etish, o'quvchilarning individual ehtiyojlarini hisobga olish hamda ta'lim sifatini oshirish imkonini bermoqda. Raqamli texnologiyalar va mobil xizmatlarning keng joriy etilishi ta'limni yanada qulay, moslashuvchan va samarali shaklga keltirmoqda. Sun'iy intellekt asosidagi texnologiyalar o'quv jarayonida yangi imkoniyatlarni yaratmoqda. Masalan, shaxsiylashtirilgan ta'lim tizimlari har bir o'quvchining bilim darajasi, o'rganish tezligi va qiziqishlariga mos

ravishda ta’lim materiallarini taklif etadi. Bu esa o‘quvchilarning bilim olish jarayonini yanada samarali tashkil etish imkonini beradi. Bundan tashqari, sun’iy intellekt asosidagi platformalar o‘quvchilarning bilim darajasini tahlil qilib, ularga individual tavsiyalar berishi mumkin. Shu bilan birga, mobil texnologiyalar ham zamonaviy ta’limning ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Mobil ilovalar, virtual yordamchilar, onlayn ta’lim platformalari va interaktiv o‘quv tizimlari orqali talabalar istalgan joyda va istalgan vaqtda bilim olish imkoniyatiga ega bo‘lmoqda. Bu esa ta’lim jarayonining uzluksizligini ta’minlaydi hamda o‘quvchilarni mustaqil o‘rganishga undaydi.

Asosiy qism. Sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalar zamonaviy ta’lim muhitini shakllantirishda muhim o‘rin tutmoqda. Raqamli ta’lim muhiti o‘quv jarayonini samarali tashkil etish, o‘quv materiallarini tezkor yetkazish hamda o‘qituvchi va talabalar o‘rtasidagi muloqotni rivojlantirish imkonini beradi. Bunda sun’iy intellekt texnologiyalari o‘quv jarayonini tahlil qilish, ta’lim resurslarini optimallashtirish va o‘quvchilarning bilim darajasini baholashda muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Sun’iy intellekt asosidagi tizimlar o‘quvchilarning bilim darajasi, o‘rganish tezligi va qiziqishlarini tahlil qilib, ularga mos ta’lim materiallarini tavsiya etishi mumkin. Bunday yondashuv shaxsiylashtirilgan ta’limni rivojlantirishga yordam beradi.

Natijada har bir o‘quvchi o‘z bilim darajasi va ehtiyojlariga mos ravishda bilim olish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Shuningdek, intellektual o‘quv platformalari o‘qituvchilarga o‘quv jarayonini samarali boshqarish va talabalarning o‘zlashtirish darajasini kuzatish imkonini yaratadi.

Raqamli texnologiyalar bilan bir qatorda mobil xizmatlar ham ta’lim jarayonining ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Mobil qurilmalar orqali talabalar istalgan joyda va istalgan vaqtda ta’lim resurslaridan foydalanish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Onlayn ta’lim platformalari, mobil ilovalar, elektron kitoblar va video ma’ruzalar o‘quvchilarga mustaqil ravishda bilim olishga yordam beradi. Bu esa ta’lim jarayonining moslashuvchanligini oshirib, o‘quvchilarning bilim olish motivatsiyasini kuchaytiradi.

Shuningdek, mobil xizmatlar o‘qituvchi va talabalar o‘rtasidagi kommunikatsiyani ham sezilarli darajada osonlashtiradi. Turli onlayn platformalar va mobil ilovalar orqali topshiriqlarni yuborish, baholash, maslahat berish hamda tezkor muloqot qilish imkoniyati yaratiladi. Natijada ta’lim jarayoni yanada interaktiv va samarali shaklga ega bo‘ladi. Sun’iy intellekt texnologiyalarining ta’lim tizimiga kirib kelishi o‘qitish jarayonini tubdan o‘zgartirmoqda. An’anaviy ta’lim tizimida o‘qituvchi asosiy bilim manbai hisoblangan bo‘lsa, zamonaviy raqamli muhitda turli intellektual tizimlar ham muhim rol o‘ynamoqda. Sun’iy intellekt asosida ishlaydigan o‘quv platformalari o‘quvchilarning bilim darajasini tahlil qilib, ularga mos ta’lim strategiyalarini taklif qiladi.

Bunday tizimlar o‘quvchilar uchun individual ta’lim yo‘nalishini yaratishga yordam beradi. Masalan, adaptiv o‘quv tizimlari o‘quvchining javoblari va faoliyatini tahlil qilib, murakkablik darajasi moslashtirilgan topshiriqlarni taqdim etadi. Natijada o‘quvchilar o‘z imkoniyatlariga mos tarzda bilim olish

imkoniyatiga ega bo‘ladi. Sun’iy intellekt asosidagi virtual yordamchilar ham ta’lim jarayonida muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ular o‘quvchilarga kerakli ma’lumotlarni tez topishda, topshiriqlarni bajarishda hamda savollarga javob olishda yordam beradi. Bunday tizimlar o‘quv jarayonini interaktiv va samarali qilishga xizmat qiladi. Zamonaviy ta’lim tizimida sun’iy intellektning yana bir muhim yo‘nalishi — o‘quv jarayonini tahlil qilishdir. Intellektual tizimlar katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlash orqali o‘quvchilarning bilim darajasi, o‘rganish tezligi va qiyinchiliklarini aniqlash imkonini beradi. Bu ma’lumotlar asosida o‘qituvchilar o‘quv jarayonini yanada samarali tashkil etishlari mumkin.
Raqamli texnologiyalar rivojlanishi bilan mobil xizmatlar ta’lim tizimida keng qo‘llanila boshladi.

Mobil ta’lim tushunchasi o‘quvchilarga mobil qurilmalar orqali ta’lim resurslaridan foydalanish imkoniyatini beradi. Smartfon, planshet va boshqa mobil qurilmalar yordamida o‘quvchilar onlayn darslar, elektron kitoblar, video ma’ruzalar va interaktiv topshiriqlardan foydalanishlari mumkin. Mobil ta’limning asosiy afzalligi uning moslashuvchanligidadir. Talabalar an’anaviy auditoriya bilan cheklanib qolmaydi, balki istalgan joyda ta’lim olish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu esa zamonaviy ta’lim jarayonini yanada qulay va samarali qiladi. Shuningdek, mobil ilovalar o‘quvchilarning bilim olish motivatsiyasini oshirishga yordam beradi. Interaktiv o‘yin elementlari, testlar va tezkor baholash tizimlari o‘quv jarayonini qiziqarli va samarali qiladi. Ko‘plab ta’lim platformalari sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanib, o‘quvchilarning faoliyatini tahlil qiladi va ularga individual tavsiyalar beradi. Mobil xizmatlar ta’lim jarayonida kommunikatsiyani ham osonlashtiradi. O‘qituvchilar va talabalar o‘rtasidagi muloqot onlayn platformalar orqali tez va samarali amalga oshiriladi. Bu esa ta’lim jarayonining samaradorligini oshiradi.

Sun’iy intellektning ta’lim tizimida qo‘llanilishi ko‘plab imkoniyatlarni yaratish bilan birga ayrim muammolarni ham yuzaga keltirmoqda. Eng asosiy muammolardan biri o‘quvchilarning sun’iy intellekt tizimlariga ortiqcha tayanib qolishidir. Agar o‘quvchilar barcha vazifalarni sun’iy intellekt yordamida bajarishga odatlanib qolsa, bu ularning mustaqil fikrlash ko‘nikmalariga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Bundan tashqari, sun’iy intellekt tomonidan yaratilgan ma’lumotlarning aniqligi ham muhim masala hisoblanadi. Ba’zi holatlarda sun’iy intellekt tizimlari noto‘g‘ri yoki to‘liq bo‘lmagan ma’lumotlarni taqdim etishi mumkin. Shu sababli o‘quvchilar va o‘qituvchilar sun’iy intellektdan foydalanishda tanqidiy yondashuvni saqlab qolishlari zarur. Yana bir muhim muammo — akademik halollik masalasidir. Sun’iy intellekt yordamida tayyor matnlar yoki topshiriqlarni yaratish imkoniyati ayrim talabalar tomonidan noto‘g‘ri foydalanilishiga sabab bo‘lishi mumkin. Bu esa ta’lim sifatiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi ehtimoli mavjud.

Shuningdek, ma’lumotlar xavfsizligi va shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish masalalari ham muhim ahamiyatga ega. Ta’lim platformalarida katta hajmdagi shaxsiy ma’lumotlar saqlanishi sababli ularni himoya qilish masalasi dolzarb hisoblanadi. Sun’iy intellektning ta’lim tizimidagi imkoniyatlaridan samarali

foydalanish uchun muvozanatli yondashuv zarur. Sun’iy intellekt an’anaviy ta’lim usullarini to‘liq almashtirmasligi, balki ularni to‘ldiruvchi vosita sifatida qo‘llanilishi kerak. O‘qituvchilar sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish bo‘yicha yetarli bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lishlari zarur. Bu esa o‘quv jarayonini samarali tashkil etishga yordam beradi. Shuningdek, ta’lim muassasalari sun’iy intellektdan foydalanish bo‘yicha aniq qoidalar va etik me’yorlarni ishlab chiqishlari kerak. Raqamli ta’lim muhitini rivojlantirishda mobil xizmatlarning ahamiyati ham katta. Zamonaviy mobil ilovalar o‘quvchilarga tezkor axborot olish, interaktiv o‘quv materiallaridan foydalanish hamda o‘z bilimlarini mustahkamlash imkonini beradi.

Xulosa. Sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalar zamonaviy ta’lim muhitini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu texnologiyalar ta’lim jarayonini yanada samarali tashkil etish, o‘quvchilarning bilim olish imkoniyatlarini kengaytirish hamda ta’lim sifatini oshirishga xizmat qiladi. Sun’iy intellekt asosidagi tizimlar yordamida o‘quvchilarning bilim darajasini tahlil qilish, shaxsiylashtirilgan ta’limni tashkil etish va o‘quv jarayonini optimallashtirish imkoniyati yaratiladi. Shuningdek, mobil xizmatlar va raqamli platformalarning keng qo‘llanilishi ta’lim jarayonining moslashuvchanligini oshirib, talabalar uchun istalgan joyda va istalgan vaqtda bilim olish imkoniyatini yaratadi. Bu esa o‘quvchilarning mustaqil ta’lim olish ko‘nikmalarini rivojlantirishga hamda ularning o‘quv faolligini oshirishga yordam beradi. Biroq sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalardan foydalanishda ayrim muammolar ham mavjud. Jumladan, texnologiyalarga ortiqcha tayanish natijasida tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarining pasayishi, akademik halollik masalalari hamda ma’lumotlar xavfsizligi bilan bog‘liq muammolar yuzaga kelishi mumkin. Shu sababli ushbu texnologiyalarni ta’lim tizimida muvozanatli va ilmiy asoslangan yondashuv asosida qo‘llash muhim hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, ta’lim muassasalarida sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalarni qo‘llash bo‘yicha metodik qo‘llanmalar va aniq me’yoriy hujjatlarni ishlab chiqish, o‘qituvchilar uchun ushbu texnologiyalar bo‘yicha malaka oshirish kurslari va treninglarni tashkil etish muhimdir. Shuningdek, ta’lim jarayonida mobil ilovalar va onlayn ta’lim platformalaridan samarali foydalanishni kengaytirish, talabalarda tanqidiy fikrlash, mustaqil o‘rganish hamda raqamli savodxonlik ko‘nikmalarini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratish zarur. Bundan tashqari, sun’iy intellektdan foydalanishda akademik halollik tamoyillariga rioya qilish, plagiatga qarshi tizimlarni joriy etish hamda ta’lim platformalarida ma’lumotlar xavfsizligini ta’minlash muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Umuman olganda, sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalarni ta’lim tizimiga to‘g‘ri va samarali integratsiya qilish zamonaviy, innovatsion hamda samarali ta’lim muhitini shakllantirishda muhim omil hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Axrorjon, Y.L. Ta’lim tizimida axborot vositasining o‘rni.

2. Baker, J.A. Artificial intelligence in education: Bringing it all together. In OECD digital education outlook: Pushing the frontiers with AI, blockchain, and robotics. OECD Library.

3. *Baker, T., Smith, L., & Anissa, N. Educ-AI-tion rebooted? Exploring the future of artificial intelligence in schools and colleges. Available online: https://www.nesta.org.uk/report/education-rebooted/*

4. *Braun, V., & Clarke, V. Using thematic analysis in psychology. Qualitative Research in Psychology.*

5. *Castaneda, L., & Selwyn, N. More than tools? Making sense of the ongoing digitization of higher education. International Journal of Educational Technology in Higher Education.*

6. *Chen, X., Xie, H., & Hwang, G. J. A multi-perspective study on artificial intelligence in education: Grants, conferences, journals, software tools, institutions, and researchers. Computer & Education: Artificial Intelligence.*

7. *Dildora, R., & Muxlisa, P. Maktabda zamonaviy ta'lim muhitini yaratish.*

8. *Du Boulay, B. Can we learn from intelligent tutoring systems. In The international conference on intelligent tutoring systems. Springer.*

9. *Edtech. Successful AI examples in higher education that can inspire our future. EdTech Magazine. Available online: https://edtechmagazine.com*

10. *Ezzy, D. Qualitative analysis. Psychology Press.*

11. *Facione, P. A. Critical thinking: What it is and why it counts. Insight Assessment.*

12. *Rakhimov, M., Yuldashev, A., & Solidjonov, D. The role of artificial intelligence in the management of e-learning platforms and monitoring knowledge of students. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences.*

13. *Yuldashev, A. Development of economic activities of enterprises on the basis of digitization. Yosh Tadqiqotchi Jurnali.*

14. *Yo'ldashev, A., & Solidjonov, D. Yangi innovatsion texnologiyalar va ularni ta'lim olish muhitida qo'llanishi. Yosh Tadqiqotchi Jurnali.*

RAQAMLI IQTISODIYOTDA IoT TARMQLARI XAVFSIZLIGI VA SUN'IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARINING INTEGRATSIYASI

Sodiqov Abduxakim Abduxalilovich, *UMFT Raqamli texnologiyalar fakulteti, 1- bosqich Telekommunikatsiya injiniringi mutaxasisligi magistri*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada raqamli iqtisodiyot sharoitida narsalar interneti (IoT) qurilmalarining o'rni va ularning xavfsizligini ta'minlashda sun'iy intellekt algoritmlaridan foydalanish masalalari tahlil qilinadi. IoT tarmoqlarida qo'llaniladigan zamonaviy xavfsizlik protokollari va kiber-tahdidlarga qarshi kurashishda SI imkoniyatlari ilmiy-nazariy jihatdan yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *Raqamli iqtisodiyot, IoT (Narsalar interneti), Sun'iy intellekt, MQTT, CoAP, Kiberxavfsizlik, Kriptografik protokollar, IDS (Bostirib kirishni aniqlash tizimi).*

Аннотация. *В данной статье анализируется роль устройств Интернета вещей (IoT) в условиях цифровой экономики, а также вопросы использования алгоритмов искусственного интеллекта для обеспечения их безопасности. Научно-теоретически освещены современные протоколы безопасности, применяемые в сетях IoT, и возможности искусственного интеллекта в противодействии киберугрозам.*

Ключевые слова: *Цифровая экономика, IoT (Интернет вещей), Искусственный интеллект, MQTT, CoAP, Кибербезопасность, Криптографические протоколы, IDS (Система обнаружения вторжений).*

Abstract. *This article analyzes the role of Internet of Things (IoT) devices in the context of the digital economy and the use of artificial intelligence algorithms to ensure their security. Modern security protocols applied in IoT networks and the capabilities of artificial intelligence in countering cyber threats are covered from a scientific and theoretical perspective.*

Keywords: *Digital economy, IoT (Internet of Things), Artificial intelligence, MQTT, CoAP, Cybersecurity, Cryptographic protocols, IDS (Intrusion Detection System).*

Kirish. Raqamli iqtisodiyotning jadal rivojlanishi, ayniqsa so‘nggi yillarda sun’iy intellekt (AI), 5G tarmoqlari va edge computing texnologiyalari bilan birgalikda ishlab chiqarish, logistika, transport, sog‘liqni saqlash va xizmat ko‘rsatish sohalariga IoT (Internet of Things) qurilmalarining ommaviy kirib kelishiga sabab bo‘ldi. Bugungi kunda dunyoda ulangan IoT qurilmalari soni 20 milliarddan oshib ketgan bo‘lib, 2025–2026 yillarda bu ko‘rsatkich 30–35 milliardga yetishi prognoz qilinmoqda. Bu qurilmalar real vaqt rejimida trillionlab ma’lumotlar (sensor ko‘rsatkichlari, joylashuv, harakat, energiya sarfi va boshqalar) almashinuvini ta’minlaydi, natijada butun ekotizimlar yanada samarali, avtomatlashtirilgan va aqlli holga kelmoqda. Masalan, ishlab chiqarishda sanoat IoT (IIoT) orqali mashinalar o‘zaro “suhbatlashib”, nosozliklarni oldindan bashorat qiladi va ishlab chiqarish jarayonini optimallashtiradi; logistika va ta’minot zanjirida esa real vaqtda monitoring va avtomatik marshrutlash amalga oshiriladi. Biroq, bu ulkan ulanish va ma’lumot oqimi bir vaqtning o‘zida katta xavf-xatarlarni ham keltirib chiqarmoqda. Trillionlab ma’lumotlar almashinuvi sodir bo‘ladigan ushbu ekotizim kiber-hujumlar uchun eng zaif va jozibador nuqta hisoblanadi.

2. IoT Tarmoqlarida Ma’lumotlar Almashinuvi Protokollari

Raqamli iqtisodiyot infratuzilmasida IoT qurilmalarining samarali ishlashi asosan ularning o‘zaro va bulutli platformalar bilan aloqasi orqali ta’minlanadi. Bu aloqa uchun maxsus ishlab chiqilgan eng mashhur va keng qo‘llaniladigan protokollar quyidagilar hisoblanadi:

MQTT (Message Queuing Telemetry Transport) — bu eng keng tarqalgan IoT aloqa protokollaridan biri bo‘lib, "nashr qilish/obuna bo‘lish" (publish/subscribe) modeliga asoslangan. MQTT TCP transport qatlami ustida ishlaydi va minimal sarlavha hajmi (faqat 2 bayt) tufayli juda yengil hisoblanadi. U kam quvvat sarflaydigan,
past tezlikdagi va beqaror tarmoqlarda (masalan, mobil yoki sun’iy yo‘ldosh aloqasi)
a’lo darajada ishlaydi. MQTT’da uchta Quality of Service (QoS) darajasi mavjud: QoS 0 (eng yengil, yetkazib berish kafolati yo‘q), QoS 1 (kamida bir marta yetkazib berish) va QoS 2 (aniq bir marta yetkazib berish). Bu xususiyatlar tufayli MQTT real vaqtda monitoring, aqlli uy tizimlari, sanoat sensorlari va masofaviy telemetriya uchun ideal tanlovdir. 2025–2026 yillarda MQTT hali ham IoT loyihalarining 70–80% da asosiy protokol sifatida qo‘llanilmoqda.

CoAP (Constrained Application Protocol) — resurslari cheklangan qurilmalar uchun maxsus optimallashtirilgan protokol bo‘lib, HTTP ga o‘xshash RESTful arxitekturaga ega (GET, POST, PUT, DELETE buyruqlari). CoAP UDP transport qatlami ustida ishlaydi, bu esa TCP ga nisbatan ancha kam overhead (sarlavha hajmi minimal 4 bayt) va past kechikishni ta’minlaydi. CoAP multicast (ko‘p manzilli yuborish) va observation (doimiy kuzatuv) rejimlarini qo‘llab-quvvatlaydi, shuning uchun sensor tarmoqlari, smart shahar loyihalari, energiya

hisoblagichlari va qisqa masofali M2M aloqalarda afzalroq. CoAP LwM2M (Lightweight M2M) protokoli bilan birgalikda ishlatilganda qurilma boshqaruvi va yangilanishlarni ham osonlashtiradi.

3. IoT Xavfsizligida Sun’iy Intellektning O‘rni

IoT tarmoqlarida xavfsizlikni ta’minlashning eng samarali yo‘llaridan biri — bu tarmoq trafikini real vaqt rejimida tahlil qiluvchi sun’iy intellekt (SI) modellaridir.

2025–2026 yillarda IoT ekotizimida trillionlab qurilmalar ulangan holda, an’anaviy statik qoidalar (signature-based detection) endi yetarli emas: zero-day hujumlar, polymorphic malware va AI tomonidan generatsiya qilingan deepfake sensor ma’lumotlari kabi yangi tahdidlar paydo bo‘lmoqda. SI asosidagi yondashuvlar esa proaktiv, moslashuvchan va mashina tezligida ishlaydi, bu esa IoT tarmoqlarini himoya qilishda asosiy o‘rin tutmoqda.

A. Kiber-hujumlarni aniqlash (Anomaly Detection):

SI algoritmlari tarmoqdagi noodatiy faollikni (anomaliyani) aniqlashda yuqori samaradorlik ko‘rsatmoqda. Masalan, Support Vector Machines (SVM), Random Forest, LSTM yoki Transformer-asosidagi deep learning modellar trafik oqimini doimiy o‘rganib, normal xatti-harakatlar bazasini (baseline) yaratadi. Har qanday chetga chiqish — masalan, bir IoT sensori odatdagidan 10–100 barobar ko‘proq ma’lumot jo‘natishi, g‘ayritabiiy IP manzillardan trafik kelishi yoki sensor qiymatlarida kutilmagan o‘zgarishlar — darhol DDoS, botnet infektsiyasi, man-in-the-middle yoki data exfiltration hujumi sifatida baholanadi.

Real vaqtda ishlaydigan bu modellar edge computing va TinyML texnologiyalari bilan birgalikda qo‘llanilganda ayniqsa samarali: modellar to‘g‘ridan-to‘g‘ri qurilma yoki yaqin edge node’da ishlaydi, bu esa kechikishni (latency) millisekundlargacha kamaytiradi va bulutga ma’lumot yuborish zaruriyatini minimallashtiradi (maxfiylikni oshiradi). Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki:

TinyML asosidagi modellar (masalan, GraBoost-AAGT yoki stacking ensemble) IoT qurilmalarida 99.5% gacha aniqlik, 99.8% precision va 99.45% F1-score ko‘rsatmoqda, shu bilan birga energiya sarfini an’anaviy ML modellariga nisbatan sezilarli darajada kamaytiradi (hisoblash vaqti 4–5 soniya ichida, CPU yuklanishi past).

Temporal Graph Networks + Explainable AI (XAI) kombinatsiyasi real vaqtda 50,000 paketni 1.45 soniyada tahlil qilib, 96.8% aniqlikka erishgan. Edge-based lightweight modellar resurs cheklangan qurilmalarda ham yuqori samaradorlik berib, 2025–2026 yillarda IoT xavfsizligining asosiy trendi bo‘lib qolmoqda.

Natijada, agar sensor DDoS hujumiga duch kelsa, SI modeli protokol darajasida (masalan, MQTT yoki CoAP qatlamida) ulanishni avtomatik bloklaydi, trafikni izolyatsiya qiladi yoki qurilmani karantin rejimiga o‘tkazadi — bu esa hujumni bir necha soniya ichida to‘xtatadi.

B. Adaptiv autentifikatsiya (Dynamic Risk-based Authentication):

An’anaviy statik parollar yoki oddiy ikki faktorli autentifikatsiya (2FA) IoT muhitida samarasiz: millionlab qurilmalar, ko‘pincha parolsiz yoki standart parollar bilan ishlaydi, bu esa zaif nuqta yaratadi. SI bu muammoni hal qilish uchun xatti-harakat biometrikasi (behavioral biometrics) va kontekstual omillarni tahlil qiluvchi dynamic risk-based authentication (RBA) tizimlarini taklif etadi.

Bu yerda SI quyidagilarni doimiy kuzatadi va risk ballini (risk score) hisoblaydi:

Qurilma signallari: trafik naqshlari, sensor ma’lumotlari o‘zgarishi, joylashuv, vaqt zonasi.

Foydalanuvchi xatti-harakati: agar mavjud bo‘lsa — typing rhythm, mouse/touch harakati, qurilma tutish uslubi (gait analysis yoki hold pattern smart home’da).

Kontekst: yangi IP, noodatiy vaqt, qurilma turi o‘zgarishi, yaqin atrofdagi boshqa qurilmalar bilan aloqa.

Agar risk past bo‘lsa — kirish avtomatik tasdiqlanadi (frictionless). O‘rta riskda — qo‘shimcha tekshiruv (masalan, push notification). Yuqori riskda — qurilma bloklanadi yoki qayta autentifikatsiya talab qilinadi.

2025–2026 yillarda bu yondashuv IoT-da keng tarqalmoqda:

Multimodal biometrika (face recognition + gait + behavioral patterns) smart home tizimlarida yuqori aniqlik berib, xavfsizlikni oshiradi. Behavioral biometrics bilan birlashtirilgan RBA tizimlari doimiy autentifikatsiya (continuous authentication) ta’minlaydi: sessiya davomida har qanday chetga chiqish darhol aniqlanadi. TinyML va edge AI bu jarayonni resurs cheklangan qurilmalarda ham amalga oshirish imkonini beradi, ma’lumotlar bulutga yuborilmasdan mahalliy tahlil qilinadi.

Xulosa qilib aytganda, SI asosidagi real vaqt anomaly detection va adaptiv autentifikatsiya IoT xavfsizligini yangi bosqichga olib chiqmoqda: reaktivdan proaktivga o‘tish, resurs cheklovlarini yengish va yangi tahdidlarga moslashish. 2026 yilda bu texnologiyalar “table stakes” (majburiy minimal talab) bo‘lib qolmoqda — ularsiz trillionlab qurilmali ekotizimni himoya qilish deyarli imkonsiz.

4. Matematik Model: Xavfsizlik va Samaradorlik Balansi

IoT tarmog‘ida xavfsizlik darajasi (S) va tizim unumdorligi (P) o‘rtasidagi bog‘liqlikni quyidagicha ifodalash mumkin:

$$S = \sum_{i=1}^{n} (w_i \cdot A_i) - C_{overhead}$$

Bu yerda:

w_i – xavfsizlik algoritmining samaradorlik koeffitsienti;

A_i – aniqlangan tahdidlar ulushi;

$C_{overhead}$ – xavfsizlik protokoli tufayli yuzaga keladigan hisoblash va energiya xarajatlari.

Sun’iy intellektning vazifasi $C_{overhead}$ ni minimallashtirgan holda S ni maksimallashtirishdir.

IoT Datchiklari va Sun’iy Intellekt: Amaliy Keyslar

Raqamli iqtisodiyotda IoT datchiklaridan olingan ma’lumotlar SI yordamida qayta ishlanganda maksimal foyda beradi. Quyida uchta asosiy yo‘nalish bo‘yicha aniq keyslar keltirilgan:

1-Keys: "Aqlli Qishloq Xo‘jaligi" (Smart Agriculture)

- Datchiklar: Tuproq namligi, harorat va NPK (azot, fosfor, kaliy) datchiklari.
- SI roli: Datchiklardan kelayotgan ma’lumotlarni tahlil qilib, sug‘orish tizimini avtomatlashtiradi.
- Xavfsizlik protokoli: LPWAN (LoRaWAN) protokoli orqali ma’lumotlarni shifrlangan holda uzatish.
- Iqtisodiy samaradorlik: Suv sarfi 30% ga kamayadi, hosildorlik 15-20% ga oshadi.

2-Keys: "Aqlli Ishlab Chiqarish" (Industrial IoT - IIoT)

- Datchiklar: Tebranish (vibration), akustik va issiqlik datchiklari.
- SI roli: "Predictive Maintenance" (Bashoratli texnik xizmat). Uskuna buzilishidan 48 soat oldin SI nosozlikni aniqlaydi.
- Xavfsizlik: MQTT protokoli ustiga qurilgan TLS 1.3 shifrlash tizimi.
- Iqtisodiy samaradorlik: Kutilmagan to‘xtalishlar xarajatini 45% ga qisqartiradi.

3-Keys: "Aqlli Energetika" (Smart Grid)

- Datchiklar: Aqlli hisoblagichlar (Smart Meters), kuchlanish datchiklari.
- SI roli: Elektr energiyasi isrofini (noqonuniy ulanishlar yoki texnik nosozliklar) aniqlash.
- Xavfsizlik: CoAP protokoli orqali qurilmalarni autentifikatsiya qilish.

Statistik Ma’lumotlar va Qiyosiy Tahlil

Tezisning ilmiy darajasini oshirish uchun quyidagi statistik jadval va tahlillarni kiriting:

1-jadval

IoT qurilmalariga bo‘lgan kiber-hujumlar dinamikasi va SI samaradorligi (2022-2025 yillar prognozi)

Yil	Global IoT qurilmalar soni (mlrd)	Kiber-hujumlar soni (mln)	SI yordamida bloklangan hujumlar (%)
2022	14.2	112	65%
2023	16.7	154	78%
2024	19.1	210	89%
2025 (p)	22.0	280	94%

2-jadval

IoT xavfsizlik protokollarining qiyosiy xarakteristikasi

Protokol nomi	Qo‘llanilish sohasi	Xavfsizlik darajasi	Resurs sarfi (CPU/RAM)
MQTT	Uy va sanoat avtomatika	Yuqori (TLS bilan)	O‘rtacha
CoAP	Cheklangan sensorlar	Yuqori (DTLS bilan)	Past
HTTP/REST	Umumiy veb servislar	Juda yuqori	Juda yuqori
LoRaWAN	Uzoq masofali aloqa	O‘rtacha (AES-128)	Minimal

IoT Tarmoqlarida SI va Xavfsizlikning O‘zaro Ta'siri (Matematik yondashuv)

IoT tarmog‘idagi xavfsizlik darajasini S_{iot} deb olsak, u quyidagi funksiyaga bog‘liq:

$$S_{iot} = \alpha \cdot P_{enc} + \beta \cdot A_{ai} - \gamma \cdot L_{net}$$

Bu yerda:

- α, β, γ – og‘irlik koeffitsientlari;
- P_{enc} – Shifrlash protokolining kuchi (Encryption power);
- A_{ai} – Sun’iy intellektning anomaliyalarni aniqlash aniqligi;
- L_{net} – Tarmoqdagi kechikish (Latency).

Xulosa uchun qo‘shimcha argumentlar

Raqamli Iqtisodiyotda IoT Xavfsizligining Iqtisodiy Samarasi

Xavfsiz IoT infratuzilmasi quyidagi iqtisodiy afzalliklarni beradi:

Ma’lumotlar sizib chiqishini oldini olish: Korporativ josuslik va moliyaviy yo‘qotishlarni nolga tushiradi.

Ishonchlilik: "Smart Factory" (Aqlli zavod) konsepsiyasida texnologik jarayonlarning to‘xtab qolmasligini ta’minlaydi.

Tranzaksiya xavfsizligi: Raqamli to‘lov tizimlarida firibgarlik (fraud) holatlarini 40-50 %ga kamaytiradi.

Xulosa va takliflar. Raqamli iqtisodiyotning jadal rivojlanishi, ayniqsa trillionlab ulangan IoT qurilmalari bilan birgalikda, butun dunyo iqtisodiyotini o‘zgartirmoqda: ishlab chiqarish samaradorligi oshmoqda, logistika optimallashtirilmoqda, xizmatlar avtomatlashtirilmoqda va yangi biznes modellari paydo bo‘lmoqda. Biroq, bu jarayonning orqa tomonida jiddiy tahdidlar yotibdi. IoT qurilmalarining xavfsizligi ta’minlanmasa, “Raqamli iqtisodiyot” tushunchasi o‘zi zaiflashadi va hatto qulashi mumkin. Birgina katta miqyosli kiber-hujum (masalan, botnet orqali DDoS yoki ransomware) butun bir sanoat tarmog‘ini, ta’minot zanjirini yoki hatto milliy infratuzilmani to‘xtatib qo‘yishi mumkin. 2025 yilda global kiberjinoyatlar iqtisodiyotga yillik $10.5 trillion zarar yetkazishi prognoz qilingan bo‘lib, bu raqam IoT zaifliklari tufayli tez o‘smoqda. IoT hujumlari kuniga o‘rtacha 820 mingdan ortiq sodir bo‘lib, sanoat va sog‘liqni saqlash sohalarida millionlab dollarlik yo‘qotishlarga olib kelmoqda. O‘zbekiston kabi rivojlanayotgan mamlakatlarda bu tahdidlar yanada keskin: raqamli transformatsiya “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi doirasida jadallashayotgan bo‘lsa-da, xavfsizlik zaif bo‘lsa, milliy iqtisodiy xavfsizlikka putur yetishi mumkin.

Mahalliylashtirish va milliy yondashuv: O‘zbekiston sharoitida IoT protokollari
va milliy raqamli infratuzilma uchun maxsus yengil vaznli (lightweight) kriptografik standartlarni ishlab chiqish zarur. Bu standartlar resurs cheklangan qurilmalar (sensorlar, smart hisoblagichlar, sanoat IIoT) uchun mos bo‘lishi, mahalliy tarmoq va ma’lumotlar maxfiyligini ta’minlashi kerak. Globalda NIST 2025- yilda Ascon-based lightweight cryptography standartini (SP 800-232) tasdiqladi, bu Ascon-AEAD128, Ascon-Hash256 va boshqa algoritmlarni IoT uchun optimallashtirgan. O‘zbekiston bu tajribani o‘zlashtirib, milliy variantlarni

(masalan, post-quantum elementlar bilan) ishlab chiqishi mumkin. Shu bilan birga, bu standartlarni sun’iy intellekt bilan integratsiya qilish – TinyML va Edge AI orqali qurilma ichida anomaliya aniqlash, adaptiv autentifikatsiya va real vaqt monitoringini ta’minlash – dolzarb vazifa. Bu nafaqat xavfsizlikni oshiradi, balki batareya quvvatini tejaydi va kechikishni kamaytiradi.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, IoT protokollari (MQTT, CoAP) va sun’iy intellektning simbiozi raqamli iqtisodiyot barqarorligining asosi hisoblanadi. 2026 yilda bu yo‘nalish yanada jadallashmoqda: Edge AI va TinyML texnologiyalari qurilmalarda mahalliy intellektni ta’minlab, ma’lumotlar bulutga yuborilmasdan tahlil qilinadi, bu maxfiylik va energiya samaradorligini oshiradi. Lightweight cryptography (ECC, ChaCha20, Ascon oilasi) va SI algoritmlarini chip darajasida (neuromorphic computing yoki maxsus NPU’lar bilan) birlashtirish lozim. Bu yondashuv nafaqat kiber-hujumlardan himoya qiladi, balki qurilmalarning avtonom ishlash vaqtini (battery life) 2–5 barobar oshiradi, sanoat va qishloq xo‘jaligi loyihalarida real vaqt monitoringini ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev SH.M. "Raqamli O‘zbekiston – 2030" strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risidagi Farmoni.

2. Stallings, W. (2018). Effective Cybersecurity: A Guide to Using Best Practices and Standards.

3. Abdurahmonov Q.X. "Raqamli iqtisodiyot" darslik. T.: 2020.

4. IEEE Xplore Digital Library: "AI-driven security for IoT protocols" (2024-2025 research papers).

5. Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2014). The Second Machine Age.

6. Russell, S., & Norvig, P. (2020). Artificial Intelligence: A Modern Approach.

SUN’IY INTELLEKT ASOSIDA MURAKKAB JARAYONLARNI MATEMATIK MODELLASHTIRISH USULLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Jurayev O‘tkirbek Murodullo o‘g‘li, *O‘zMPU,*
mustaqil izlanuvchisi phd, e-mail: otkirbekjurayev4@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish orqali murakkab jarayonlarni matematik modellashtirish usullarini takomillashtirish masalalari o‘rganiladi.Zamonaviy raqamli texnologiyalar sharoitida katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlash va real jarayonlarni aniq modellashtirish muhim ilmiy - amaliy ahamiyatga ega. Tadqiqotda mashinali o‘qitish algoritmlari va matematik modellashtirish usullari integratsiyasi asosida samarali model ishlab chiqish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Olingan natijalar sun’iy intellekt yordamida prognozlash va qaror qabul qilish jarayonlarining aniqligini oshirish mumkinligini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *sun’iy intellekt, matematik modellashtirish, mashinali o‘qitish, raqamli texnologiyalar, algoritmlar, prognozlash.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются вопросы совершенствования методов математического моделирования сложных процессов с использованием технологий искусственного интеллекта. В условиях современных цифровых технологий обработка больших объёмов данных и точное моделирование реальных процессов имеют важное научно-практическое значение. В исследовании анализируются возможности разработки эффективной модели на основе интеграции алгоритмов машинного обучения и методов математического моделирования. Полученные результаты показывают, что*

использование искусственного интеллекта позволяет повысить точность прогнозирования и процессов принятия решений.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, математическое моделирование, машинное обучение, цифровые технологии, алгоритмы, прогнозирование.*

Abstract. *This article examines the issues of improving mathematical modeling methods of complex processes through the use of artificial intelligence technologies. In the context of modern digital technologies, processing large volumes of data and accurately modeling real processes are of significant scientific and practical importance. The study analyzes the possibilities of developing an effective model based on the integration of machine learning algorithms and mathematical modeling methods. The obtained results demonstrate that the use of artificial intelligence can increase the accuracy of forecasting and decision-making processes.*

Keywords: *artificial intelligence, mathematical modeling, machine learning, digital technologies, algorithms, forecasting.*

Kirish. So‘nggi yillarda sun’iy intellekt texnologiyalarining jadal rivojlanishi turli sohalarda murakkab jarayonlarni tahlil qilish va modellashtirish imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirdi. Murakkab tizimlar – iqtisodiy, texnologik yoki ijtimoiy jarayonlar – ko‘plab o‘zaro bog‘liq omillar ta’sirida shakllanadi. Ushbu jarayonlarni an’anaviy matematik modellar yordamida to‘liq ifodalash ko‘pincha qiyin bo‘ladi.

Matematik modellashtirish ilmiy tadqiqotlarda real jarayonlarni tushunish va prognoz qilishning muhim vositalaridan biridir. Biroq murakkab tizimlarda ko‘plab o‘zgaruvchilar mavjudligi sababli klassik modellashtirish usullari ba’zan yetarli aniqlik bermaydi. Shu sababli sun’iy intellekt algoritmlarini matematik modellashtirish bilan integratsiya qilish muhim ilmiy yo‘nalish hisoblanadi.

Sun’iy intellekt, xususan mashinali o‘qitish va neyron tarmoqlar katta hajmdagi ma’lumotlarni tahlil qilish hamda yashirin qonuniyatlarni aniqlash imkonini beradi. Bu esa real jarayonlarni yanada aniq modellashtirishga yordam beradi. Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi sun’iy intellekt yordamida murakkab jarayonlarni matematik modellashtirish usullarini takomillashtirish imkoniyatlarini tahlil qilishdan iborat.

Foydalanilgan adabiyotlar tahlili. Mazkur tadqiqotni amalga oshirish jarayonida sun’iy intellekt, matematik modellashtirish va mashinali o‘qitish sohasiga oid bir qator ilmiy manbalar o‘rganildi. Ushbu adabiyotlar murakkab tizimlarni modellashtirishning nazariy asoslari va zamonaviy usullarini tahlil qilish imkonini berdi.

Sun’iy intellektning asosiy nazariyasi va algoritmlari Russell va Norvig tomonidan yozilgan “Artificial Intelligence: A Modern Approach” asarida keng yoritilgan. Ushbu manba sun’iy intellekt tizimlari va ularning amaliy qo‘llanilishi haqida muhim nazariy asoslarni beradi.Shuningdek, Ian Goodfellow, Yoshua Bengio va Aaron Courville tomonidan yozilgan “Deep Learning” kitobida chuqur o‘rganish algoritmlarining matematik asoslari va neyron tarmoqlarning ishlash tamoyillari batafsil bayon etilgan. Bu manba sun’iy intellekt asosida modellashtirish jarayonlarini tushunishda muhim ahamiyatga ega.

Mashinali o‘qitish algoritmlarini amaliy qo‘llash bo‘yicha Christopher Bishopning “Pattern Recognition and Machine Learning” asari alohida ahamiyatga ega. Ushbu

kitob statistik modellashtirish va ma’lumotlarni tahlil qilish usullarini chuqur o‘rganishga yordam beradi.

Matematik modellashtirish sohasida esa J. D. Murrayning “Mathematical Biology” asari murakkab tizimlarning matematik modellarini yaratish bo‘yicha muhim nazariy asoslarni beradi. Bu manba murakkab jarayonlarni tahlil qilishda matematik usullarni qo‘llashni tushunishga yordam beradi.

Bundan tashqari, raqamli texnologiyalar va sun’iy intellektning iqtisodiyot hamda sanoat sohalaridagi qo‘llanilishi bo‘yicha zamonaviy ilmiy maqolalar ham tahlil qilindi. Ushbu manbalar sun’iy intellekt texnologiyalarining real jarayonlarni modellashtirishdagi amaliy ahamiyatini ko‘rsatadi.

Metod. Tadqiqot davomida murakkab jarayonlarni modellashtirish uchun matematik modellashtirish va sun’iy intellekt algoritmlarining integratsiyalashgan yondashuvi qo‘llanildi. Dastlab tizimni tavsiflovchi asosiy parametrlar aniqlanib, ular o‘rtasidagi bog‘liqliklar matematik tenglamalar orqali ifodalandi.Keyingi bosqichda mashinali o‘qitish algoritmlari, jumladan regressiya modellari va neyron tarmoqlardan foydalanildi. Ushbu algoritmlar katta hajmdagi ma’lumotlarni tahlil qilib, tizim parametrlarining o‘zaro bog‘liqligini aniqlash imkonini beradi.Modelni yaratish jarayoni quyidagi bosqichlardan iborat bo‘ldi.Ma’lumotlarni yig‘ish va dastlabki tahlil qilish.Matematik model parametrlarini aniqlash.Mashinali o‘qitish algoritmlarini qo‘llash.Modelni optimallashtirish va aniqligini baholash.Tahlil jarayonida Python dasturlash muhiti va ilmiy hisoblash kutubxonalari (NumPy, Scikit-learn) dan foydalanildi. Modelning samaradorligi statistik ko‘rsatkichlar yordamida baholandi.

Natija. Tadqiqot natijalariga ko‘ra sun’iy intellekt asosida yaratilgan matematik modellar an’anaviy modellashtirish usullariga nisbatan yuqori aniqlik ko‘rsatdi. Mashinali o‘qitish algoritmlari yordamida tizim parametrlarining murakkab bog‘liqliklarini aniqlash imkoniyati paydo bo‘ldi.Olingan natijalar shuni ko‘rsatdiki, sun’iy intellekt algoritmlarini matematik modellashtirish bilan birlashtirish quyidagi afzalliklarni beradi.Prognozlash aniqligining oshishi.Katta hajmdagi ma’lumotlarni tez tahlil qilish imkoniyati.Murakkab tizimlarning yashirin qonuniyatlarini aniqlash;

modellashtirish jarayonining avtomatlashtirilishi.Tajriba natijalariga ko‘ra taklif etilgan model yordamida prognozlash aniqligi sezilarli darajada yaxshilandi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari sun’iy intellekt texnologiyalarini matematik modellashtirish jarayonlariga integratsiya qilish murakkab tizimlarni tahlil qilishda muhim rol o‘ynashini ko‘rsatadi. An’anaviy modellashtirish usullaridan farqli ravishda sun’iy intellekt algoritmlari ma’lumotlar asosida o‘rganish qobiliyatiga ega bo‘lib, tizimdagi yashirin qonuniyatlarni aniqlash imkonini beradi.Shuningdek, sun’iy intellekt asosidagi modellar real vaqt rejimida ma’lumotlarni qayta ishlash va prognozlash jarayonlarini optimallashtirish imkonini beradi. Bu esa iqtisodiyot, sanoat, transport va energetika kabi sohalarda samarali qaror qabul qilishga yordam beradi.Kelajakda sun’iy intellekt asosidagi matematik modellashtirish usullarini yanada rivojlantirish uchun katta ma’lumotlar texnologiyalari va chuqur

o‘rganish (deep learning) algoritmlaridan keng foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Xulosa. Mazkur tadqiqotda sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish orqali murakkab jarayonlarni matematik modellashtirish usullarini takomillashtirish masalalari o‘rganildi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, sun’iy intellekt algoritmlarini matematik modellashtirish bilan integratsiya qilish murakkab tizimlarni tahlil qilish va prognozlash jarayonining aniqligini sezilarli darajada oshiradi. Ayniqsa, mashinali o‘qitish va neyron tarmoqlar katta hajmdagi ma’lumotlarni tahlil qilishda samarali vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Tadqiqot davomida ishlab chiqilgan yondashuv real jarayonlarning dinamikasini yanada aniqroq modellashtirish imkonini beradi. Shuningdek, sun’iy intellekt asosidagi modellar tizimdagi yashirin bog‘liqliklarni aniqlashga yordam beradi va bu esa ilmiy tahlil hamda boshqaruv qarorlarini qabul qilishda muhim ahamiyatga ega.Olingan natijalar shuni ko‘rsatdiki, sun’iy intellekt texnologiyalarini matematik modellashtirish bilan birlashtirish murakkab tizimlarni prognozlash, optimallashtirish va boshqarishda keng imkoniyatlar yaratadi. Kelgusida ushbu yo‘nalishda chuqur o‘rganish (deep learning) algoritmlarini qo‘llash hamda katta ma’lumotlar texnologiyalari bilan integratsiya qilish ilmiy tadqiqotlarning samaradorligini yanada oshirishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Russell S., Norvig P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. - Pearson Education, 2021.

2.Goodfellow I., Bengio Y., Courville A. Deep Learning. - MIT Press, 2016.

3.Bishop C. Pattern Recognition and Machine Learning. - Springer, 2006.

4.Murphy K. Machine Learning: A Probabilistic Perspective. – MIT Press, 2012.

5.Murray J. D. Mathematical Biology. - Springer, 2002.

6.Hastie T., Tibshirani R., Friedman J. The Elements of Statistical Learning. – Springer, 2009.

7.Shalev - Shwartz S., Ben-David S. Understanding Machine Learning: From 8.Theory to Algorithms. - Cambridge University Press, 2014.

9.Mitchell T. Machine Learning. – McGraw - Hill, 1997.

10.Kelleher J., Tierney B. Data Science. – MIT Press, 2018.

11.Geron A. Hands-On Machine Learning with Scikit-Learn, Keras and TensorFlow. - O‘Reilly Media, 2019.

SUN'IY INTELLEKT VA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDA MATEMATIK HAMDA FIZIK MODELLASHTIRISH MUAMMOLARI VA YECHIMLARI

L.E. Xasanova, *UMFT, e-mail: lola.khasanova.93@mail.ru,*
M.X. Azimxõjayeva, *UMFT talabasi, e-mail: azimxojayevamadina86@gmail.com*
F.A. Abduhakimov, *UMFT talabasi, e-mail: farrukhabduhakimov@gmail.com*

Annotatsiya*. Mazkur ishda sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalar sharoitida matematik hamda fizik modellashtirish jarayonlarida uchraydigan dolzarb muammolar tahlil qilinadi. Tadqiqot doirasida ma’lumotga asoslangan modellar, fizik qonunlarga tayangan modellar, gibrid tizimlar hamda ehtimoliy modellashtirish yondashuvlari ko‘rib chiqiladi. Har bir yo‘nalishda yuzaga keladigan asosiy qiyinchiliklar yuqori- o‘lchamlilik, parametrlarning noaniqligi, diskretlash xatoliklari, hisoblash resurslari yetishmovchiligi va real vaqt rejimida ishlash cheklovlari ilmiy asosda yoritiladi.*

Shuningdek, ushbu muammolarni an’anaviy matematik va sonli usullar yordamida hal qilish imkoniyatlari hamda sun’iy intellekt asosidagi zamonaviy yondashuvlar bilan solishtirma tahlil qilinadi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, sun’iy intellektdan foydalanish modellashtirish aniqligini oshiradi, hisoblash vaqtini qisqartiradi va murakkab tizimlarda barqaror prognoz olish imkonini beradi. Tadqiqot natijalari muhandislik, energetika, iqtisodiyot va axborot texnologiyalari sohalarida samarali qo‘llanishi mumkin.

Kalit so‘zlar: *sun’iy intellekt, matematik modellashtirish, fizik modellashtirish, gibrid modellar, ehtimoliy modellashtirish, optimallashtirish, raqamli texnologiyalar.*

Аннотация*.В данной работе рассматриваются актуальные проблемы математического и физического моделирования в условиях развития искусственного интеллекта и цифровых технологий. В исследовании анализируются модели, основанные на данных, физико-ориентированные модели, гибридные системы, а также вероятностные методы моделирования. Особое внимание уделяется таким трудностям, как высокая размерность задач, неопределенность параметров, ошибки дискретизации, ограниченность вычислительных ресурсов и сложности работы в реальном времени.*

Проведен сравнительный анализ традиционных математических и численных методов решения указанных проблем и современных подходов на основе искусственного интеллекта. Полученные результаты показывают, что применение интеллектуальных алгоритмов позволяет повысить точность моделирования, сократить время вычислений и обеспечить устойчивость прогнозирования в сложных системах. Практическая значимость работы заключается в возможности применения результатов в инженерии, энергетике, экономике и информационных технологиях.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, математическое моделирование, физическое моделирование, гибридные модели, вероятностные методы, оптимизация, цифровые технологии.*

Abstract*. This study examines current challenges in mathematical and physical modeling within the context of artificial intelligence and digital technologies. The research focuses on data-driven models, physics-based approaches, hybrid systems, and probabilistic modeling techniques. Particular attention is given to major difficulties such as high-dimensional problems, parameter uncertainty, discretization errors, computational limitations, and constraints related to real-time implementation.*

A comparative analysis is conducted between traditional mathematical and numerical solution methods and modern artificial intelligence–based approaches. The findings indicate that the application of intelligent algorithms significantly improves modeling accuracy, reduces computational time, and enhances the stability of predictions in complex systems. The results of the study can be effectively applied in engineering, energy systems, economics, and information technology fields.

Keywords: *artificial intelligence, mathematical modeling, physical modeling, hybrid models, probabilistic modeling, optimization, digital technologies.*

Kirish. XXI asrda raqamli texnologiyalar va murakkab tizimlar insoniyat oldiga ilgari kuzatilmagan darajadagi global muammolarni qo‘ymoqda. Ayniqsa matematik va fizik modellashtirish jarayonlarida to‘rtta asosiy muammo alohida ahamiyat kasb etadi: Ma’lumotga asoslangan modellashtirish (Data-driven modeling),Fizik qonunlarga asoslangan modellashtirish (Physics-based modeling),Gibrid modellar (Hybrid modeling),Ehtimoliy/probabilistik modellar (Probabilistic modeling). Ushbu muammolar murakkab texnik, iqtisodiy va tabiiy tizimlarni aniq va barqaror modellashtirishga jiddiy to‘sqinlik qiladi.

Agar bu muammolar sun’iy intellektsiz, ya’ni faqat an’anaviy matematik va sonli usullar orqali hal qilinsa, bir qator kuchli cheklovlar yuzaga keladi.

Birinchidan, yuqori o‘lchamli masalalarda parametrlar soni keskin ortadi va bu hisoblash vaqtining eksponensial ravishda o‘sishiga olib keladi. Natijada katta hajmdagi tizimlarni modellashtirish deyarli imkonsiz yoki juda sekin jarayonga aylanadi. Ikkinchidan, parametrlar noaniqligi mavjud bo‘lgan tizimlarda an’anaviy usullar qat’iy formulalarga tayanadi va real muhitdagi o‘zgaruvchanlikni to‘liq aks ettira olmaydi. Bu esa noto‘g‘ri prognoz va xatoli boshqaruv qarorlariga olib kelishi mumkin.

Hisoblash resurslari bilan bog‘liq muammo ham dolzarbdir. Katta hajmdagi differensial tenglamalar yoki diskret modellarni yechish katta quvvat talab qiladi. Agar optimallashtirish va adaptiv mexanizmlar bo‘lmasa, tizim samaradorligi keskin pasayadi. Real vaqt rejimida ishlash zarur bo‘lgan sohalarda — masalan, energetika, transport yoki moliyaviy tizimlarda — kechikishlar jiddiy iqtisodiy zarar yoki texnik nosozliklarga olib kelishi mumkin.

Sun’iy intellekt ushbu muammolarga yangi yondashuv taklif qiladi. Ma’lumotlarga asoslangan o‘rganish algoritmlari murakkab bog‘lanishlarni an’anaviy formulalarsiz aniqlay oladi. Bu yuqori o‘lchamlilik muammosini samarali qisqartirish imkonini beradi. Noaniqlik sharoitida esa probabilistik va neyron tarmoqli modellar moslashuvchan prognozlar bera oladi. Natijada tizim real sharoitga tez moslashadi.

Hisoblash samaradorligi ham sezilarli oshadi. Sun’iy intellekt asosidagi optimallashtirish usullari keraksiz hisoblash bosqichlarini kamaytiradi, resurslarni oqilona taqsimlaydi va natijani tezroq beradi. Real vaqt rejimida ishlashda esa o‘z-o‘zini o‘rganuvchi modellar qaror qabul qilish jarayonini tezlashtiradi va inson omilidan kelib chiqadigan xatolarni kamaytiradi.

Shunday qilib, mazkur to‘rtta global muammoni sun’iy intellektsiz hal qilish uzoq muddatda tizim barqarorligining pasayishiga, hisoblash xarajatlarining ortishiga va prognoz aniqligining kamayishiga olib keladi. Aksincha, sun’iy intellektni integratsiyalash modellashtirish jarayonini tezkor, moslashuvchan va aniq tizimga aylantiradi. Bu esa ilmiy tadqiqotlar, sanoat jarayonlari va iqtisodiy boshqaruv sohalarida sifat jihatidan yangi bosqichni boshlab beradi.

1. Ma’lumotlarga asoslangan modellar

Ma’lumotlarga asoslangan modellar zamonaviy sun’iy intellekt tizimlarining eng muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Bu modellar real jarayonlarni fizik qonunlardan emas, balki katta hajmdagi ma’lumotlarni tahlil qilish orqali o‘rganadi. Bunda tizimning kirish va chiqish parametrlari orasidagi bog‘lanish matematik funksiyalar yordamida aniqlanadi.

Umumiy matematik model quyidagicha ifodalanadi:

$y = f(x, \theta)$

Bu yerda

x - kirish ma’lumotlari vektori

θ - modelparametrlari

y - model natijasi

f - tizimni ifodalovchi matematik funksiya.

Modelning asosiy maqsadi parametrlarni shunday tanlashki, model natijasi real kuzatuv ma’lumotlariga maksimal darajada mos kelishi kerak. Bu optimallashtirish masalasi orqali yechiladi:

$\theta^* = \arg\min L(y, f(x, \theta))$

Bu yerda L-yo‘qotish funksiyasi bo‘lib, model xatoligini o‘lchaydi. Masalan, eng oddiy matematik model – chiziqli regressiya hisoblanadi:

$y = \beta 0 + \beta 1x$

Bu model iqtisodiy prognozlash, marketing tahlili va moliya tizimlarida keng qo‘llaniladi.

Fizik jarayonlarda ham ma’lumotlarga asoslangan modellar qo‘llanilishi mumkin. Masalan atmosfera haroratining vaqt bo‘yicha o‘zgarishi quyidagi vaqt qatorlari modeli orqali ifodalanadi:

$T(t+1) = aT(t) + b$

Bu model meteorologiyada harorat prognozini tuzishda ishlatiladi. [4]

Qaysi kasblarda qo‘llaniladi: Ma’lumotlarga asoslangan modellar bugungi kunda ko‘plab zamonaviy kasblarning asosiy ish quroli hisoblanadi. Data scientist kasbida mutaxassislar katta hajmdagi ma’lumotlarni tahlil qilib, ular orasidagi yashirin bog‘lanishlarni aniqlaydi. Masalan internet kompaniyalari foydalanuvchilar xatti-harakatini tahlil qilib tavsiya tizimlarini yaratadi. Moliya analitiklari aksiyalar narxini prognoz qilish uchun regressiya modellaridan foydalanadi. Masalan fond bozorida narxlarning vaqt bo‘yicha o‘zgarishi statistik modellar orqali baholanadi. Tibbiyot sohasida diagnostika tizimlari bemorlarning tibbiy ma’lumotlarini tahlil qilib kasallik ehtimolini aniqlaydi. Bu jarayon tibbiy tasvirlarni tahlil qilishda ham qo‘llanadi. Marketing va biznes analitiklari esa iste’molchilar xatti-harakatini tahlil qilish uchun ushbu modellarni qo‘llaydi. Bu kompaniyalarga bozor talabini oldindan aniqlash imkonini beradi.

Asosiy muammolar: Ma’lumotlarga asoslangan modellar bilan ishlashda bir qator muhim muammolar yuzaga keladi: 1)ma’lumot yetishmasligi. Agar modelni o‘rgatish uchun yetarli ma’lumot bo‘lmasa, model real tizimni to‘g‘ri aks ettira olmaydi, 2) shovqinli ma’lumotlar. Real ma’lumotlarda ko‘pincha xatolar bo‘ladi. Bu model aniqligini pasaytiradi, 3) yuqori o‘lchamlilik muammosi. Agar modelda o‘zgaruvchilar soni juda ko‘p bo‘lsa, hisoblash murakkablashadi. Bu holat “curse of dimensionality” deb ataladi, 4) overfitting. Bu holatda model trening ma’lumotlarini juda yaxshi o‘rganadi, lekin yangi ma’lumotlarda noto‘g‘ri natija beradi.

Sun’iy intellekt orqali yechimlar: Sun’iy intellekt algoritmlari bu muammolarni sezilarli darajada kamaytiradi. Masalan neyron tarmoqlar, gradient boosting va random forest algoritmlari katta hajmdagi ma’lumotlardan murakkab bog‘lanishlarni aniqlash imkonini beradi. Shuningdek, dimensionality reduction usullari yordamida o‘zgaruvchilar sonini kamaytirish mumkin. Masalan PCA (Principal Component Analysis) algoritmi modelni soddalashtiradi. Natijada prognoz aniqligi sezilarli darajada oshadi va hisoblash tezligi ham yaxshilanadi.

2. Fizik qonunlarga asoslangan modellar

Kasblar va sohalar: Mexanik injener - mexanik tizimlarni simulyatsiya qilganda murakkab chegara shartlari va turbulent oqimlar muammo. Energetika va issiqlik muhandisi - issiqlik uzatish va oqimlarni modellashtirishda diskretlash xatoligi va resurs talabi ko‘rinadi.

Aerodinamika mutaxassisi / CFD muhandisi - turbulensiya va noaniqlik fizik modellarni cheklaydi.

Ko‘rinishi: Model barqaror ishlamaydi, real jarayon bilan tafovut katta, hisoblash resurslari yuqori talab qilinadi.

Yechim usuli: Analitik yechimlar (differensial tenglamalar). Sonli usullar: Finite Difference Method , Finite Element Method .

Statistika va natija: 70–80% muammolar hal qilinadi oddiy tizimlar uchun. Murakkab chegaralar, turbulent oqimlar yoki parametr noaniqligi tufayli xatolik ±10–20%. Hisoblash resurslari yuqori: katta tizimlarda bir simulyatsiya soatlar yoki kunlar oladi. Real vaqt prognozi deyarli imkonsiz.

Sun’iy intellekt bilan yechim usuli: Fizik tenglamalarni sonli yechim bilan birlashtirib, Suniy intellekt yordamida parametrlarni avtomatik optimallashtirish.bTurbulent oqimlar yoki murakkab chegara shartlarini Suniy intellekt yordamida taxminiy hisoblash.

Natija va statistika: Diskretlash xatoligi kamayadi: **xatolik ±2–5%**gacha. Murakkab jarayonlarda model barqarorligi oshadi. Hisoblash vaqti sezilarli kamayadi — katta tizimlarda bir necha soatdan bir necha soatgacha. Katta tizimlarda muammolar 85–95% hal qilinadi.

Afzallik: Fizik qonun saqlanadi, lekin murakkab jarayonlar tez va aniq modellashtiriladi. va chegara shartlarini avtomatik sozlash mumkin. An’anaviy yechim (Suniy intellektsiz): Differential tenglamalar va sonli usullar ishlatiladi:

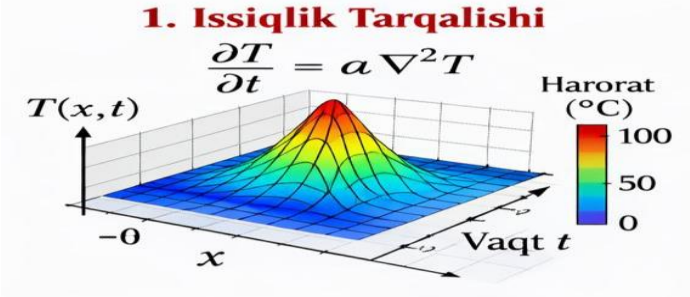

1-rasm Fizik model isiqlik tarqalishi haqida,

$$\frac{\partial \mathrm{T}}{\partial \mathrm{t}} = \alpha \nabla^2 \mathrm{T}$$

Murakka b chegara shartlari va turbulent oqimlarda xatolik ±10–20%. Hisoblash vaqt talab qilinadi: soatlardan kunlargacha. Hal qilinadigan muammolar: 70–80%. Sun’iy intellekt bilan yechilganida esa fizik tenglamalarni Suniy intellekt bilan integratsiya qilish (Hybrid Physics-Informed Neural Networks). Diskretlash xatoligi kamayadi: xatolik ±2–5%. Hisoblash tezligi sezilarli oshadi (bir necha soat ichida). Hal qilinadigan muammolar: 85–95%.

3. Gibrid modellar (hybrid modeling)

Gibrid model - bu ikki yoki undan ortiq turdagi modellarni birlashtirib ishlatadigan model hisoblanadi. Ya’ni bir model yetarli bo‘lmagan joyda boshqa model yordam beradi. Shu sababli u aniqroq va samaraliroq natija beradi.

Matematik formulasi:

$Y=f_p +AI(x)$

Yphysics - fizik model natijasi

N(x) - sun’iy intellekt orqali qoldiqni o‘rganish

Tasnif:

Fizik + neyron tarmoq gibrid modeli

Fizik + statistik gibrid modeli

Fizik va matematik bog‘lanish: Gibrid modellar fizik qonunlarni saqlagan holda, sun’iy intellekt yordamida parametr qoldig‘ini yoki noaniqlikni kamaytiradi. Shu orqali sistematik xatolar tuzatiladi va model barqarorligi oshadi.[2]

Fizik va Suniy intellekt komponentini integratsiya qilish qiyinligi Gibrid model:

$Y=Yphysics +N(x)$

Fizik va neyron tarmoq qismi bir-biriga moslashmagan bo‘lsa, optimallashtirish murakkab va barqarorlik pasayadi.[3]

Ma’lumot talabi Neyron tarmoq qismi fizik qoldiqni o‘rganish uchun hali ham ma’lumot talab qiladi. Katta tizimlarda yetarli ma’lumot topish qiyin.

Barqarorlik va hisoblash resurslari Gibrid model yuqori hisoblash talab qiladi va parametrlarni sozlash noto‘g‘ri bo‘lsa, model barqaror ishlamaydi.

Interpretatsiya murakkabligi Qoldiq neyron tarmoq orqali o‘rganiladi, ammo qanday natijaga erishilgani va fizik interpretatsiya qoldiqlar bilan bog‘liqligi tushunarsiz bo‘lishi mumkin.

Kasblar va sohalar: Sun’iy intellekt va fizik integratsiya muhandisi - gibrid model yaratishda fizik va Suniy intellekt komponentlarini moslashtirish qiyin. Avtomobil va aerokosmik muhandislar - aerodinamika yoki issiqlik jarayonini fizika + Suniy intellekt yordamida tahlil qilganda, ma’lumot va barqarorlik muammosi ko‘rinadi. Energetika tizimlari modellashtiruvchilari - murakkab tizimlarda hisoblash resurslari va interpretatsiya qiyinligi muammo. Ko‘rinishi: Fizik qonun saqlangan, lekin neyron tarmoq qismi qoldiqni o‘rganadi, natija tushuntirish qiyin bo‘ladi.

Sun’iy intellektsiz yechim usuli: Faqat fizik qism bilan ishlash, qoldiqni qo‘lda taxmin qilish. Parametr optimallashtirish an’anaviy usullarda (Newton-Raphson, gradient).

Statistika va natija: Barqarorlik past, muammolar faqat 50–60% hal bo‘ladi, Murakkab tizimlarda fizik qoldiqni qo‘lda aniqlash qiyin bo‘ladi, xatolik ±20-30%, Hisoblash resurslari yuqori; katta tizimlarda bir necha kun va hatto haftalar talab qilinadi.

Sun’iy intellekt bilan yechim modelni ana endi gibrid modelda ko‘rib ciqamiz:

$Y=Yphysics +N(x)$

Neyron tarmoq qismi fizik model qoldig‘ini o‘rganadi va barqarorlik sezilarli oshadi, noaniqlik kamayadi. Xatolik ±3-6% gacha tushadi. Katta tizimlarda 80-95% muammolar hal bo‘ladi. Hisoblash vaqti an’anaviy usullarga qaraganda 3-5 barobar kamayadi.

Fizik qonunlarni saqlagan holda sun’iy intellekt bilan qoldiqni o‘rganish. Real vaqt simulyatsiyalar va monitoring tizimlarida ishlash imkoniyati mavjud.

An’anaviy yechim (Suniy intellektsiz): Faqat fizik model + qo‘lda optimallashtirish. Fizik qoldiqni taxmin qilish qiyin, barqarorlik past, xatolik ±20-30%. Hisoblash vaqti: kunlar, hatto haftalar. Hal qilinadigan muammolar: 50-60%.

Sun’iy intellekt bilan yechim: Gibrid model: Y=Yphysics +N(x) Barqarorlik oshadi, xatolik ±3-6%. Katta tizimlarda muammolar 80-95% hal qilinadi. Hisoblash tezligi 3-5 barobar oshadi. Afzallik: fizik qonunlar saqlanadi, real vaqt ishlash mumkin.

4. Ehtimoliy/probabilistik modellar (probabilistic modeling)

Matematik formulalar:

Monte-Karlo usuli: $E(X) = N1 \sum_{i=1}^{n}$

Bayes modellar: p(θ|D)∝p(D|θ)p(θ)

Tasnif:

Ehtimollik asosidagi simulyatsiya (Monte-Karlo)

Bayes tarmoqlar va ehtimollik regressiyasi

Fizik va matematik bog‘lanish: Ehtimoliy modellar fizik va matematik jarayonlarda noaniqlikni hisobga olish uchun ishlatiladi. Masalan, parametrlar noaniq bo‘lsa, Bayes modellar orqali parametr taqsimoti va xatoliklarni aniq baholash mumkin.[6]

Hisoblash resurslari va iteratsiya Monte-Karlo usulida: $E(X) = N1 \sum_{i=1}^{n}$

Katta tizimlarda N juda katta bo‘lishi kerak, bu hisoblash vaqtini oshiradi.

Ma’lumot yetishmovchiligi

Parametr taqsimotini aniq baholash uchun ko‘p namunalar kerak. Kam ma’lumotda: Var(θ^)↑

Real vaqt prognozi

Katta ehtimollik modellari real vaqt rejimida ishlamaydi. Hisoblash tezligi yetarli emas.[5]

Noaniqlik va interpretatsiya

Bayes modellarda parametrlarning taqsimoti murakkab bo‘lganda, natijalarni talqin qilish qiyin.

Optimallashtirish murakkabligi

Ko‘p parametrli ehtimollik funksiyasini optimallashtirish konvergensiyani sekinlashtiradi yoki lokal minimumda qolish xavfini oshiradi.

Kasblar va sohalar: Statistik tahlilchi / Bayesian Analyst - parametr taqsimotini baholash va Monte-Karlo usulida katta iteratsiya talab qilinadi. Moliyaviy risk menejeri (Risk Manager) - noaniqlikni modellashtirishda real vaqt prognozi va iteratsiya muammosi ko‘rinadi. Robototexnika va AI muhandislari - ehtimollik asosida qaror qabul qilishda resurs va optimallashtirish muammosi mavjud.[1]

Ko‘rinishi: Hisoblash tezligi past, parametr taqsimoti noaniq, real vaqt ishlash qiyin, interpretatsiya murakkab.

Sun’iy intellektsiz yechim usuli: Monte-Karlo usuli, Bayes modellari an’anaviy optimallashtirish bilan. Parametr taqsimotini qo‘lda hisoblash yoki soddalashtirish.

Statistika va natija: Noaniqlikni faqat taxminiy baholash mumkin. Muammolar faqat 40-55 % hal bo‘ladi katta tizimlarda. Iteratsiya ko‘p bo‘lgani uchun hisoblash bir necha kun yoki haftalarni oladi. Real vaqt prognozi deyarli imkonsiz.

Sun’iy intellekt bilan yechim usuli: Bayesian tarmoqlar va Monte-Karlo simulyatsiyalarini Suniy intellekt yordamida tezlashtirish. Parametr taqsimotini avtomatik aniqlash va ehtimollikni real vaqt hisoblash.

Natija va statistika: Parametr taqsimoti aniq baholanadi, noaniqlik kamayadi.
Xatolik ±3-7% gacha tushadi. Muammolar 80-90% hal qilinadi. Hisoblash vaqti sezilarli kamayadi, real vaqt prognoz mumkin.

Afzallik: Katta tizimlarda ehtimollik asosida qaror qabul qilish samarali bo‘ladi. Iteratsiya va parametr optimallashtirish tezlashadi.

An’anaviy yechim (Suniy intellektsiz): Monte-Karlo, Bayes modellari qo‘lda yoki soddalashtirilgan optimallashtirish bilan. Xatolik yuqori ±15-25%, iteratsiya ko‘p, real vaqt prognozi deyarli mumkin emas. Hal qilinadigan muammolar: 40-55%.

Sun’iy intellekt bilan yechim: Bayesian tarmoqlar va Monte-Karlo simulyatsiyalarini Suniy intellekt bilan tezlashtirish. Xatolik ±3-7%, real vaqt prognoz mumkin. Muammolar 80-90% hal qilinadi. Afzallik**:** parametr taqsimoti aniq, iteratsiya tez, katta tizimlarda samarali.

Xulosa. Yuqorida keltirilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, gibrid modellar zamonaviy matematik va fizik modellashtirish sohasida eng samarali yondashuvlardan biri hisoblanadi. Bunday modellar fizik qonunlarga asoslangan klassik modellar hamda ma’lumotlarga asoslangan sun’iy intellekt usullarining afzalliklarini birlashtiradi. Natijada tizimning nazariy asoslari fizik qonunlar orqali ta’minlanadi, shu bilan birga real ma’lumotlar yordamida model aniqligi va moslashuvchanligi oshiriladi.

Fizik modellar ko‘pincha tabiiy jarayonlarning fundamental qonunlariga asoslanadi. Masalan, issiqlik o‘tkazuvchanlik, mexanika yoki energiya almashinuvi kabi jarayonlar differensial tenglamalar orqali ifodalanadi. Biroq real tizimlarda ko‘plab parametrlar aniq bo‘lmasligi yoki vaqt o‘tishi bilan o‘zgarib borishi mumkin. Natijada sof fizik modellar ayrim hollarda real jarayonni to‘liq aks ettira olmaydi. Shu sababli bunday modellarni faqat nazariy asosda qurish ko‘pincha yetarli bo‘lmaydi.

Sun’iy intellekt esa katta hajmdagi ma’lumotlarni tahlil qilish va yashirin qonuniyatlarni aniqlash imkonini beradi. Mashinaviy o‘rganish algoritmlari tizimdagi noma’lum parametrlarni baholash, model xatoliklarini kamaytirish hamda prognoz aniqligini oshirishga yordam beradi. Gibrid modellar aynan shu

ikki yondashuvni birlashtirganligi sababli, ular murakkab tizimlarni modellashtirishda yuqori samaradorlikka ega bo‘ladi.

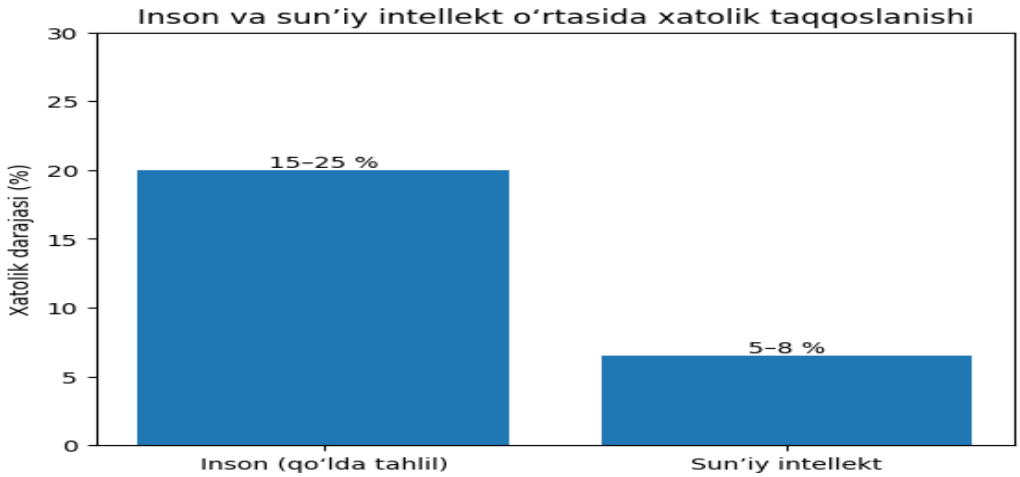

2-rasm. Insonlar va Suniy intelekt o‘rtasidagi hatoliklar %da ko‘rsatilgan

Amaliy jihatdan gibrid modellar energetika, robototexnika, sanoat avtomatizatsiyasi, transport tizimlari hamda iqtisodiy prognozlash kabi ko‘plab sohalarda keng qo‘llanilmoqda. Masalan, energetika tizimlarida elektr energiyasi ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish, ishlab chiqarish jarayonlarida resurslardan samarali foydalanish yoki texnik tizimlarning ishlash holatini oldindan prognoz qilishda gibrid modellar muhim rol o‘ynaydi. Bunday yondashuv yordamida tizim samaradorligi oshadi, xatoliklar kamayadi va qaror qabul qilish jarayoni ancha tezlashadi.

Umuman olganda, gibrid modellashtirish zamonaviy sun’iy intellekt texnologiyalari bilan birgalikda ilmiy va amaliy tadqiqotlarda muhim ahamiyat kasb etadi. Kelajakda hisoblash texnologiyalarining rivojlanishi va ma’lumotlar hajmining ortib borishi bilan gibrid modellar yanada takomillashib, murakkab tizimlarni yanada aniqroq va samaraliroq modellashtirish imkonini beradi. Shu sababli gibrid modellar matematik va fizik modellashtirishning istiqbolli yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi va ular zamonaviy ilm-fan hamda sanoat rivojida muhim o‘rin tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Christopher M. Bishop (2006). Pattern Recognition and Machine Learning. New York: Springer.

2. Ian Goodfellow, Bengio, Y., & Courville, A. (2016). Deep Learning. Cambridge, MA: MIT Press.

3. George E. P. Box, Hunter, J. S., & Hunter, W. G. (2005). Statistics for Experimenters: Design, Innovation, and Discovery (2nd ed.). Wiley.

4. Gene H. Golub, & Van Loan, C. F. (2013). Matrix Computations (4th ed.). Johns Hopkins University Press.

5. Stuart Russell, & Peter Norvig (2021). Artificial Intelligence: A Modern Approach (4th ed.). Pearson.

6. Kevin P. Murphy (2012). Machine Learning: A Probabilistic Perspective. MIT Press.

7. Trevor Hastie, Tibshirani, R., & Friedman, J. (2009). The Elements of Statistical Learning. Springer.

SUN’IY INTELLEKT VA RAQAMLI IQTISODIYOT

Yakubov Valijon G‘aniyevich, *FarDTU,*
“Moliya va buxgalteriya hisobi” kafedrasi katta o‘qituvchisi
e-mail:valijonyakubov@fstu.uz
Arabboyeva Fotimaxon Abdugafirovna, *FarDTU*
74-24 BI guruh talabasi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada raqamli iqtisodiyotning mazmun-mohiyati, zamonaviy jamiyat taraqqiyotidagi tutgan o‘rni, jumladan: raqamli xizmatlar, iqtisodiy sohalar, ilmiy va amaliy tavsiyalar, axborot-xavfsizligi, kadrlar salohiyati, raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishdagi yuzaga keladigan muammolar, milliy va global iqtisodiyot va tadqiqot natijalari, raqamli iqtisodiyotning xususiyatlari.*

Kalit so‘zlar: *Sun’iy intellekt va raqamli iqtisodiyot, texnologik-kommunikatsiya, elektron tijorat, raqamli platformalar, iqtisodiy xavfsizlik.*

Аннотация. *В данной статье рассматривются сущность и значение цифровой экономике,а также её роль в развитии современного общества. В частности, освещаются вопроссы цифровых услуг, различных отраслей экономики, научных и практических рекомендатциий, информационной безопасности, кадрового потенциала, проблем, возникающих в процессе развития цифровой экономики, национальной и мировой экономики, а также результаты исследований и особенности йифровой экономики.*

Ключевые слова: *Искуственный интеллект и цифровая экономика, технолагическая коммуникация, электронная коммерция, цифровые платформы, экономическая безапасность.*

Annotatsion. *This article examines the essence and significance of the digital economy and its role in the development of modern society. In particular, it discusses digital services, various economic sectors, scientific and practical recommendations,information security,human resourse capacity, challenges arising in the development of the digital economy, national and global economic aspects, research results, and the key characteristics of the digital economy.*

Keywords: *Artificial intelligence and digital economy, technological communication, e-commerce, digital platforms, economic security*.

Raqamli iqtisodiyot bu raqamli texnologiyalar, internet ma’lumotlar bazalari, onlayn platformalar yordamida amalga oshiriladigan iqtisodiy faoliyat tizimi bo‘lib, so‘nggi vaqtlarda “raqamli iqtisodiyot” tushunchasi juda ko‘p marta qo‘llanilmoqda. Bugungi kunda raqamli iqtisodiyot, iqtisodiy o‘sishning muhim omiliga aylangan. Unda mehnat unumdorligi oshadi, davlat boshqaruvi kuchaytiriladi. Darhaqiqat, ko‘plab rivojlangan mamalakatlarda raqamli iqtisodiyot, iqtisodiy rivojlanish omillariga sezilarli darajada ta’sir o‘tkazgan. Ushbu mavzuni yoritishdan avval, kundalik hayotimizda ro‘y berishi mumkin bo‘lgan bir holatni qarab chiqadigan bo‘lsak.

Raqamli iqtisodiyot bu xo‘jalik faoliyatni yuritish bunda ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatishdagi asosiy raqamlar ko‘rinishdagi ma’lumotlar bo‘lib, katta hajmdagi axborotlarni qayta ishlash va shu qayta ishlash natijasini analiz qilish yordamida bir xil turdagi ishlab chiqarish, xizmatlar, texnologiyalar, qurilmalarni, saqlash, mahsulotlarni yetkazib berishda oldingi tizimdan samaraliroq tadbiq qilishdir. Raqamli iqtisodiyotda iqtisodiy xavfsizlikni taminlash davlat, korxonalar va fuqarolar o‘rtasidagi hamkorlikni, o‘rnatish shuningdek, texnologik va huquqiy yechimlarni muntazam yangilanib borishini talab qiladi. Sun’iy intellekt kompyuter tizimlarining inson aqliy faoliyatini takrorlash qobiliyatidir. Bu

texnologiyalar yordamida dasturiy ta’minotlar, ma’lumotlar bazalari va analitik vositalar orqali katta miqdordagi ma’lumotlarni qayta ishlash va qarorolar qabul qilish jarayonlari avtomatlashtiriladi. Sun’iy intellekt iqtisodiy samaradorlikka ham o‘z ta’sirini ko‘rsatmay qolmayapti. Sun’iy intellect davlat boshqaruvidan tortib, xususiy sektor faoliyatigacha bo‘lgan jarayonlarni tez va samarali raqamlashtirishga yordam bermoqda. Misol uchun O‘zbekistonda soliq tizimida sun’iy intellect asosida soliq to‘lovchilar faoliyatini tahlil qilish tizimi yo‘lga qo‘yilmoqda.

Moliyaviy soha va kiberxavfsizlik sun’iy intellekt tahdidlarini oldindan aniqlash va ularni boshqarishda muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, sun’iy intellekt yordamida firibgarliklarning 95%ini oldindan aniqlashga erishildi. Raqamli iqtisodiyot iqtisodiy faoliyatning asosiy qismi bo‘lib, raqamli texnologiyalar internet, mobil ilovalar, ma’lumotlar oraqali amalga oshiriladigan iqtisodiyot turidir. Raqamli iqtisodiyotda mahsulotlar, xizmatlar, to‘lovlar va axborot almashinuvi asosan elektron shaklda bo‘ladi. Raqamli iqtisodiyotning mazmuni shundan iboratki, elektron savdo (onlayn do‘konlar, marketpleyslar), elektron tizimlar (bank ilovalari, mobil to‘lovlar), onlayn xizmatlar (ta’lim, tibbiyot, davlat xizmatlari) shular jumlasidandir.

Raqamli iqtisodiyotning mohiyati, jarayonlarni tezlashtiradi natijasi yaxshi tez va qulay amalga oshadi. Xarajatlar kamaytirilib, qog‘oz, vaqt va transport xarajatlari qisqaradi. Shaffoflikni oshiradi, elekrtron tizimlar korrupsiyani kamaytiradi. Yangi ish o‘rinlari, IT, frilans, online biznes imkoniyatlari ko‘payadi. Global bozorga chiqish kichik biznes bilan ham internet orqali xalqaro savdo qilish mumkin. “Raqamli” atamasi barcha sohalarda axborot texnologiyalardan faol foydalanishni anglatadi.

Agar oddiy iqtisodiyotda moddiy buyumlar asosiy resurs hisoblansa, raqamli iqtisodiyotda qayta ishlanadigan hamda uzatiladigan axborot ma’lumotlari bo‘ladi. Ularning tahlilidan so‘ng, esa to‘g‘ri boshqarish bo‘yicha yechim ishlab chiqiladi. Shuningdek, davlat innovatsion va raqamli ekotizimni, raqamli ta’limning zamonaviy metodlarini qo‘llab-quvvatlash, innovatsion xizmatlarni samarali tartibga solish normalarini ishlab chiqishi, yangi bozorlarni o‘zlashtirishda ko‘maklashishi hamda texnologik jarayonlarning chuqurlashuvida yuzaga chiqadigan risklarni pasaytirish choralarini ko‘rishi maqsadga muvofiq hisoblanadi.

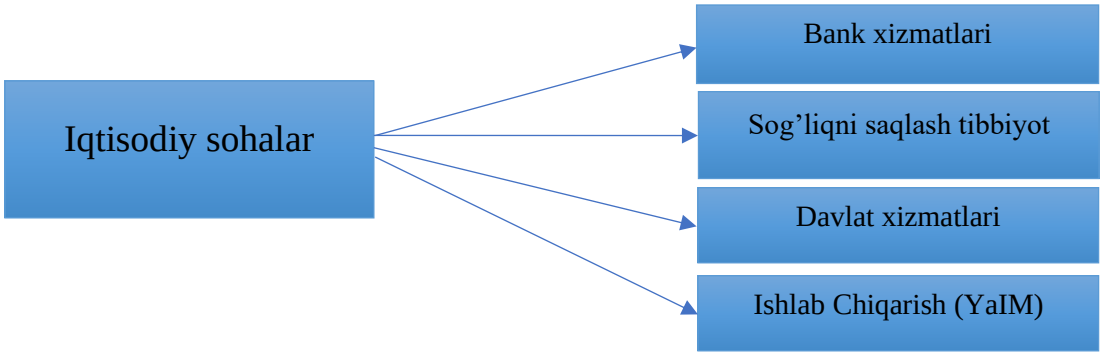

Raqamli iqtisodiyotda, raqamli ko‘rsatkichlarda yaxshi natija ko‘rsatayotgan iqtisodiy sohalarni birma-bir ta’kidlar ekanmiz ularning bugungi kunda raqamli

iqtisodiyotda yuqorilab borayotganini guvohi bo‘lyapmiz. Hozirgi kunda rivojlanayotgan va aholiga tez va sifatli xizmat ko‘rsatayotgan iqtisodiy sohalar, soni ortib bormoqda. Jumladan, iqtisodiy sohalarda amalga oshirilayotgan islohotlar, o‘tkazilayotgan ilmiy amaliy treninglar iqtisodiy raqamlarda o‘z aksini topmoqda. Hozirgi kunda ko‘proq e’tibor qaratilayotgan iqtisodiy sohalar: Hususan, bank xizmatlari bu tijorat banklari tomonidan jismoniy va yuridik shaxslarning moliyaviy ehtiyojlarini qondirish maqsadida ko‘rsatiladigan pullik amaliyotlar majmui bo‘lib, tijorat banklarida quyidagi xizmat turlari ko‘rsatiladi.

Kreditlash xizmatlar, iste’mol kreditlari, avto kredit, ipoteka krediti, mikroqarz, ta’lim kreditlari, omonat va depozitlar, bank kartalari va hisobvaraqlari, hisobraqamlar ochish kabi aholiga tez va qulay xizmat vazifalarini bajaradi. bank sohasi iqtisodiyotning ajralmas qismi bo‘lib, pul mablag‘larining samarali taqsimlanishini taminlaydi. Bank sohasining iqtisodiyotdagi roli; pul aylanishini taminlaydi, investitsiyalarni moliyalashtiradi, ishlab chiqarishini rivojlantiradi, kichik biznesni qo‘llab-quvvatlaydi, iqtisodiy o‘sishga yordam beradi. Agar bank tizimi kuchli bo‘lsa, iqtisodiyot ham barqaror bo‘ladi. Shu sababli bank sohasini o‘rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy sharoitda bank tizimining raqamlashtirilishi uning samaradorligini yanada oshirmoqda. Shunday ekan bank tizimini takomillashtirish taminlash har bir davlat uchun muhim vazifa hisoblanadi. Butun Jahon bo‘yicha asosiy sohalardan yana biri tibbiyot sohasi bo‘lib, tibbiyotda ham sog‘liqni saqlashda ancha o‘zgarishlar bo‘lmoqda, O‘zbekiston mustaqillikka erishganidan so‘ng, aholi salomatligini muhofaza qilish qaytadan isloh qilish boshlangan, sogliqni saqlash tizimining asosiy tamoili-profilaktik yo‘nalishni tiklash; uning zamonaviy va samarali usullarini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish; onalar va bolalar salomatligini muhofaza qilish tadbirlarini kuchaytirish; tibbiy ta’lim tizimi va kadrlarni tayyorlash; ilimiy tadqiqot ishlarini davr va jamiyat hayotining talablaridan kelib chiqqan holda qayta tashkillashtirish; mamalakatda sifatli va yetarli miqdorda dori-darmon tibbiy ashyolar hamda shu sohaga ta’luqli texnik vositalar ishlab chiqaradigan sanoat vujudga keltirish; sog‘liqni saqlash muassasalarining moddiy texnik bazasini yanada yaxshilash; davolash profilaktika muassasalarining bir qismini davlat tasarrufidan chiqarib, mulkchilik shaklini o‘zgartirish asosiy vazifa qilib qo‘yildi, va sog‘liqni saqlash tizimi bosqichma-bosqich kengaytirilib mustahkamlandi.

Aholi farovonligini taminlash maqsadida davlat markazlari ham o‘z faoliyatini yuritib kelmoqda. Davlat xizmati huquqiy normalarining kompleksi hisoblanib, ma’muriy, mehnat, moliya, fuqarolik va boshqa huquq sohalarini o‘z ichiga oladigan davlatning siyosiy tashkilotidir. Davlat xizmatlari siyosiy ma’noda: davlat siyosatini amalga oshirish, jamiyatdagi muvozanatni saqlash, huquqiy ma’noda esa; davlat xizmat munasabatlarini huquqiy o‘rnatish, mansab majburiyatlari, xizmatchilarning vakolatlari, davlat organlarining kompetensiyasini, bajarilishini taminlashni anglatadi. Iqtisodiy sohalar mahsulot ishlab chiqarish va boyliklarni taqsimlash bilan bog‘liq faoliyati tarmoqlarining majmuidir. Har bir iqtisodiy soha mamalakatning yalpi ichki mahsuloti (YAIM),

bandlik darajasi va aholi farovonligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Bu esa iqtisodiy sohalar bir-biri bilan o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lib, birining rivoji boshqasining taraqqiyotini tezlashtiradi. Birlamchi (xomashyo)da iqtisodiy sohalarning turlari: qishloq xo‘jaligi chorvachilik, dehqonchilik, o‘rmon xo‘jaligi, baliqchilik, foydali qazilmalarni qazib olish (neft, gaz, ko‘mir, oltin), ikkilamchi (sanoat) sohasi bo‘yicha birlamchi sohada olingan xomashyoni qayta ishlash orqali tayyor mahsulot ishlab chiqaradi.

Asosiy tarmoqlari: yengil sanoat (to‘qimachilik, tikuvchilik), oziq-ovqat sanoati, mashinasozlik, metallurgiya, kimyo sanoati, qurilish materiallarini ishlab chiqarish, iqtisodiy sohalar mamalakat taraqqiyotining tayanch ustunidir. Ilm-fan, axborot va yuqori texnologiyalarga asoslangan soha: ilimiy-tadqiqot ishlari, axborot texnologiyalari (IT), dasturiy ta’minot ishlab chiqarish, raqamli iqtisodiyot bularni iqtisodiy rivoji uchun ahamiyati, raqobatbardosh iqtisodiyotni shakallantiradi, innovatsiyalarni tez joriy etadi, intelektual salohiyatni oshiradi, barcha sohalarni modernizatsiya qiladi. Ularning muvozanatli va kompleks rivoji, yuqoriga o‘sish, bandlik va aholi farovonligining taminlaydi. Bugungi kun zamon talablari ortib borayotgan davrda, zamonaviy sharoitda ilm-fan va raqamli iqtisodiyotning ahamiyati ortib bormoqda.

Axborot xavfsizligi nima uchun kerak? Umumajahon axborot globallashuvi jarayonlari axborot kommunikatsiya texnologiyalarini nafaqat mamalakatlar iqtisodiyoti va boshqa sohalarda joriy etish, balki axborot tizimlari, xavfsizligini taminlashini ham taqozo etadi. Axborot va kommunikatsiya texnologiyalari sohalardagi xalqaro xavfsizlik tizimiga Markaziy Osiyoga birinchilardan bo‘lib qo‘shildi. Axborot xavfsizligini taminlash bo‘yicha aloqa axborotlashtirish va telekommunikatsiya texnologiyalari davlat qo‘mitasi tomonidan bir qancha choralari qo‘llanilmoqda.

Axborot xavfsizligi ma’lumotlarni raqamli yoki jismoniy ruxsatsiz kirish, foydalanish oshkor qilish, yo‘q qilish yoki o‘zgarishidan himoya qilish, axborot xavfsizligi maxfiy hujjatlar, shaxsiy ma’lumotlar, va moliyaviy axborotlarni o‘g‘irlanishidan saqlaydi. Qisqacha qilib aytganda, axborot xavfsizligi korxonalar va shaxslarning ma’lumotlarini ishonchli va xavfsiz muhitdaligi saqlanadi. Axborot xavfsizligini taminlashning asosiy maqsadi, ma’lumotlarning konfidensialligi, yaxlitliligi, mavjudligini, va muvozanatli, qo‘llashning maqsadga muvofiqligini hisobga olgan holda, tashkilot faoliyatiga hech qanday zarar yetkazmasdan himoya qilishdir. Axborot xavfsizligi-bu axborot xavfsizligiga bolgan tahdidlarni aniqlash, axborotni har qanday tashqi hujumlardan himoya qilish bo‘yicha chora tadbirlarni rejalashtirish, amalga oshirish va axborotni xavfsizligini muhofaza qilish holatini kuzatishga qaratilgan harakatlar majmuidir. Axborot xavfsizligining maxfiyligi, haqiqatliligi, javobgarliligi, ishonchlilik xususiyatlari ham mavjud.

Davlat axborot tizimlari va resurslarning axborot xavfsizligini taminlash yuzasidan monitoring natijalari to‘g‘risidagi statistik ma’lumotlarni axborotlashtirish texnologiyalar yordamida davlat qo‘mitasiga belgilangan tartibda taqdim etish, tarmoqlarning operatorlari va provayderlari bilan hamkorlik qilish,

davlat organlarining kompyuter va axborot texnologiyalaridan foydalanish sohasidagi qonun buzilishlarining oldini olish masalalari bo‘yicha birgalikdagi ishlarini tashkil etish va ularning muvofiqlashtirilishda har qanday xavfsizlikni taminlaydi. Bugungi kunda kadrlar salohiyati, davlat taraqqiyotining eng muhim omili bo‘lib, malakali kadrlarni tayyorlash ularni bilim va ko‘nikmalarga ega qilish, innovatsion fikrlaydigan, yangi g‘oyalar ustida ishlashi uchun shart-sharoitlarni yaratish, yurt rivojiga hissa qo‘shishi, professional yetuk hodimlar qilib o‘qitish mehnat unumdoriligini oshirish talab etilmoqda.

Kadrlar salohiyatini rivojlantirish yo‘nalishlari: ta’lim tizimini modernizatsiya qilish, dual ta’lim va amaliyotni kengaytirish, xalqaro tajribani o‘rganish, kasbiy qayta tayyorlash va malaka oshirish kurslari, raqamli ko‘nikmalarni rivojlantirish, kadrlarni sifatli oliy ma’lumotli qilish ishlariga katta ahamiyat berilmoqda. O‘zbekistonda oliy ta’lim qamrovi kengayib , xususiy va xorijiy oliy o‘quv yurtlari soni ortib bormoqda, Raqamli iqtisodiyot sharoitida esa bilimli, kreativ va moslashuvchan mutaxassislar jamiyatning eng katta boyligiga aylanmoqda. Shunday ekan kadrlar salohiyatini oshirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlari bo‘lib qolishi zarur.

Raqamali iqtisodiyot iqtisodiy o‘sishning yangi bosqichini boshlab bermoqda. Biroq uni samarali rivojlantirish infratuzilmasi huquqiy bazasini va ijtimoiy tenglik masalalarini kompleks hal qilishini talab etadi. Raqamli transformatsiya jarayoni muvafaqiyatli amalga oshirilishi uchun davlat va xususiy sektor o‘rtasidagi hamkorlikni kuchayritish raqamli iqtisodiyotning barqaror va inklyuziv rivojlanishiga xizmat qiladi. Raqamli iqtisodiyot bugungi kunda global va milliy iqtisodiyotni rivojlantirishning asosiy drayveri hisoblanadi. Milliy iqtisodiyot ichki siyosat, ijtimoiy qadriyatlar, mehnat bo‘limlari, va innovatsiyalar asosiy omillar, globala jarayonlarga qarshi chidamlilik uchun strategiyalar va institutlar zarur. Global iqtisodiyot savdo, investitsiyalar, global siyosat milliy iqtisodiyotlarga bevosita tasir ko‘rsatadi.

Iqlim o‘zgarishi, bozor shoklari, boylik notengligi kabi omillar global xavflarni kuchaytirmoqda. Umuman olganda, zamonaviy tadqiqotlar milliy iqtisodiyotning barqaror o‘sishi uchun global omillarni tahlil qilish zarurligini ko‘rsatadi. Global va milliy iqtisodiyot bo‘yicha olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, hozirgi davrda iqtisodiy rivojlanish jarayonlari chuqur integratsiyalashgan, o‘zaro bog‘liq va yuqori darajada raqamlashtirilgan tizim sifatida namoyon bo‘lmoqda. Global iqtisodiyotda kuzatilayotgan texnologik taraqqiyot raqamli trasnformatsiya, kapital va mehnat resurslarining erkin harakati milliy iqtisodiyotlar rivojiga bevosita tasir ko‘rsatmoqda. Shu bilan birgaglobal iqtisodiy beqarorliklar, geosiyosiy ziddiyatlar, inflyatsion bosimlar va taminot zanjirlaridagi uzilishlar milliy iqtisodiyotning barqarorligiga jiddiy xavf tug‘dirmoqda.

Tadqiqot natijalari shuni anglatadiki, milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshliligi avvalo uning global iqtisodiyotga moslashuv darajasi, innovatsion salohiyati va inson kapitali rivoji bilan belgilanadi. Raqamli iqtisodiyot sharoitida bilimga asoslangan ishlab chiqarish, yuqori texnologiyali

tarmoqlarni rivojlantirish hamda zamonaviy boshqaruv mexanizmlarini joriy etish milliy iqtisodiy o‘sishning asosidir. Tadqiqotlar milliy iqtisodiyotda amalga oshirilgan islohotlarning ahamiyatini yaqqol ko‘rsatmoqda. Global va milliy iqtisodiyot o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik sharoitida barqaror rivojlanishga erishish uchun kompleks yondashuv talab etadi. Bu yondashuv raqamli iqtisodiyotni keng joriy etish, iqtisodiy diversifikatsiyani taminlash, hamda global iqtisodiy xatarlarni oldindan baholash va boshqarish mexanizmlarni takomillashtirishni o‘z ichiga oladi. Mazkur omillarning uyg‘unlashuvi milliy iqtisodiyotning uzoq muddatli barqaror o‘sihsini taminlab, uni global iqtisodiy tizimda baquvvat subyekt sifatida shakllantirishga xizmat qiladi. Yurt kelajagi va ravnaqi uchun raqamli iqtisodiyotning avzalliklari xususiyatlari muhim va ahamiyatlidir. Raqamli iqtisodiyotning asosiy xususiyatlari, ma’lumotlarga asoslanishi, jarayonlar katta hajmdagi ma’lumotlarni tahlil orqali boshqarilishi, internet orqali xizmat va mahsulotlar chegara bilmasdan sotilishi, yuqori tezlik samaradorligi, tranzaksiya real vaqt rejimida tez amalga oshirilishi, turli xil imkoniyatlarining kengayishini qamrab oladi.

Axborotning tezkorligi, ommaviyligi, globallashuv, va virtualligidadir. Raqamli iqtisodiyotning afzalliklari esa, ishlab chiqarish samaradorligi, operatsion xarajatlarning kamaytirilishi, elektron to‘lov tizimlarini xavfsiz va tezkor amalga oshirilishi, raqamli xizmatlar sohasida yangi mutaxassislarni paydo bo‘lishi, to‘lov tizimilarining rivojlanishi, (fintech) va elektron tijorat imkoniyatlari kiradi. So‘nggi yillarda jahon iqtisodiyotida raqamli texnologiyalar asosida shakllanayotgan yangi iqtisodiy munosabatlar tizimi raqamli iqtisodiyot yetakchi o‘ringa chiqmoqda. O‘zbekiston Respublikasi ham ushbu global jarayondan chetda qolmay, milliy iqtisodiyotni modernizatsiya qilish, aholo farovonligini yuksaltirish maqsadida iqtisodiyotni rivojlantirishni ustuvor yo‘nalish sifatida belgilab kelmoqda. O‘zbekistonda raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi bugungi kunda oddiy texnologik yangilanish emas, balki, mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning tubdan o‘zgarishiga olib kelayotgan strategik jarayon bo‘lib namoyon bo‘lmoqda.

Raqamli iqtisodiyotning joriy etilishi orqali iqtisodiyot tarmoqlarida samaradorlik oshib, boshqaruv jarayonlari soddalashtirilmoqda, shaffoflik darajasi sezilarli ravishda kuchaymoqda. Bu holat davlat, biznes va jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarning yangi bosqichiga ko‘tarilishiga xizmat qilmoqda. O‘zbekistonda raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish bo‘yicha davlat siyosati, jumladan; “Raqamli O‘zbekiston-2030” strategiyasi qabul qilinib, unda iqtisodiyot tarmoqlari, ijtimoiy soha va davlat boshqaruvini keng joriy etish belgilangan, mazkur chora-tadbirlar mamlakatning har tomonlama rivojlanishiga zamin yaratmoqda.

Xulosa qilib aytganda: raqamli iqtisodiyot sharoitida iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlash milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshliligini oshirish, ijtimoiy-iqtisodiy baraqarorlikni saqlash va uzoq muddatli rivojlanishni ta’minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Ushbu jarayonda davlat, biznes va jamiyatning o‘zaro hamkorligi, zamonaviy texnologiyalardan samarali foydalanish hamda xavf-xatarni oldini

oldindan aniqlash va boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish muhim vazifa bo‘lib qolaveradi. Davlat tomonidan puxta ishlab chiqilgan normativ-huquqiy baza, axborot xavfsizligi stategiyalari kiberxavfsizlik tizimlari va raqamli infratuzilmani rivojlantirish iqtisodiyotni muhim kafolati hisoblanadi. Bundan tashqari sohalarda o‘zgarib borayotgan o‘zgarishlarni nazorat qilish, yuqori malakali mutaxassislarni o‘qitish, kadrlar salohiyatini ta’minlash, raqamli savodxonlikni oshirish, ilmiy salihiyatni mustahkamlash, shaffoflikni oshirish, raqamli iqtisodiyotda iqtisodiy tahlilni yaqqol va aniq aks ettirish, raqamli iqtisodiyotning asosiy omillaridan biridir. Raqamli texnologiyalardan oqilona va xavfsiz foydalanish innovatsion rivojlanishni rag‘batlantirish bilan birga iqtisodiy manfaatlarni ishonchli himoyalash barqaror iqtisodiy o‘sishning muhim sharti hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Raqamli O‘zbekiston-2030 strtegiyasi to‘g‘risida”gi farmoni-Toshkent 2020 y

2. Abdurahmonov Q.X. Iqtisodiy xavfsizlik asoslari-Toshkent iqtisodiyot 2019 y

3. G‘ulomov S.S., Alimuhammedov A.A. Raqamli iqtisodiyot nazariyasi va amaliyoti. -T.: Fan va texnologiya, 2021 y

4. International Telekommunication Union (ITU)- https://www.imf.org.

5. Xudetberdiyev Z. Axborot iqtisodiyot va raqamli texnologiyalar. Toshkent nashriyoti, 2021-yil

6. Ismoilov I. Elektron hukumat va raqamli boshqaruv tizimi. –T., 2022- yil

7. Karimov I. Iqtisodiy o‘sish omili. Toshkent iqtisodiyot-2020 yil

8. Raqamli transformatsiya bo‘yicha yangiliklar. https://e-gov.uz/en

SUN’IY INTELLEKT VA INNOVATSION YONDASHUV ASOSIDA KADRLAR TAYYORLASH

Abdushukurova Nozimabonu Abdullo qizi,
Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston
Milliy Universiteti o‘qituvchisi
abdushukurova1997@mail.ru

Annotatsiya. *Ushbu maqolada sun’iy intellekt (SI) va innovatsion texnologiyalarni kadrlar tayyorlash tizimiga integratsiya qilishning strategik ahamiyati yoritilgan. Tadqiqotda adaptiv ta’lim modellari, VR/AR simulyatsiyalari va Big Data tahlillari asosida ta’lim jarayonini mehnat bozori talablariga moslashtirish masalalari tahlil qilinadi. Shuningdek, neyro-interfeyslar yordamida o‘quv samaradorligini oshirish va individual ta’lim traektoriyalarini shakllantirishning istiqbolli yo‘nalishlari bo‘yicha amaliy tavsiyalar berilgan.*

Kalit so‘zlar: *Sun’iy intellekt, innovatsion yondashuv, kadrlar tayyorlash, adaptiv ta’lim, VR/AR simulyatsiyalar, Big Data, raqamli egizaklar, inson kapitali, mehnat bozori.*

Аннотация. *В данной статье рассматривается стратегическое значение интеграции искусственного интеллекта (ИИ) и инновационных технологий в систему подготовки кадров. В исследовании анализируются вопросы адаптации образовательного процесса к требованиям рынка труда на основе адаптивных моделей обучения, симуляций VR/AR и анализа Big Data. Также даны практические*

рекомендации по перспективным направлениям повышения эффективности обучения с помощью нейроинтерфейсов и формирования индивидуальных образовательных траекторий.

Ключевые слова: *Искусственный интеллект, инновационный подход, подготовка кадров, адаптивное обучение, VR/AR симуляции, Big Data, цифровые двойники, человеческий капитал, рынок труда.*

Abstract. *This article highlights the strategic importance of integrating artificial intelligence (AI) and innovative technologies into the personnel training system. The study analyzes the issues of adapting the educational process to labor market requirements based on adaptive learning models, VR/AR simulations, and Big Data analytics. Furthermore, practical recommendations are provided on promising areas for improving learning efficiency through neuro-interfaces and the formation of individual learning trajectories.*

Keywords: *Artificial Intelligence, innovative approach, personnel training, adaptive learning, VR/AR simulations, Big Data, digital twins, human capital, labor market.*

Kirish. Bugungi jadal texnologik taraqqiyot davrida mehnat bozori kadrlardan nafaqat fundamental bilimlarni, balki yuqori darajadagi raqamli ko‘nikmalarni ham talab etmoqda. **Sun’iy intellekt (SI)** ta’lim tizimiga shunchaki yordamchi vosita emas, balki kadrlar tayyorlash sifatini tubdan o‘zgartiruvchi strategik drayver sifatida kirib keldi. Innovatsion yondashuvlar asosida kadrlarni tayyorlash bu ta’lim jarayonini real vaqt rejimida mehnat bozori talablariga moslashtirish demakdir.[1]

An’anaviy kadrlar tayyorlash tizimi ko‘pincha "hamma uchun bir xil" (one-size-fits-all) tamoyiliga tayanadi. Sun’iy intellekt esa **adaptiv o‘qitish algoritmlari** orqali har bir ta’lim oluvchining o‘zlashtirish tezligi, qiziqishlari va mavjud bilim darajasini real vaqtda tahlil qiladi. **Innovatsiya:** SI tizimi xodimning xatolarini skanerlab, unga aynan o‘sha bo‘shliqni to‘ldirish uchun maxsus materiallar (video, keys, test) taqdim etadi. Bu o‘qitish vaqtini 30-40% ga qisqartirib, samaradorlikni oshiradi.

"Big Data" va mehnat bozori prognozi- Kadrlar tayyorlashdagi innovatsion yondashuv faqat bugungi kun bilan cheklanib qolmasligi kerak. **Katta ma’lumotlar (Big Data)** tahlili yordamida SI kelgusi 5-10 yil ichida qaysi ko‘nikmalarga (soft va hard skills) talab yuqori bo‘lishini bashorat qiladi. Universitetlar va o‘quv markazlari bozor talabidan orqada qolmaslik uchun o‘quv dasturlarini dinamik tarzda yangilab borish imkoniga ega bo‘ladi. [2]

Virtual va kengaytirilgan borliq (VR/AR) simulyatsiyalari - Murakkab texnik sohalarda (tibbiyot, muhandislik, aviatsiya) kadrlar tayyorlashda SI bilan integratsiyalashgan **virtual simulyatsiyalar** beqiyosdir.

- xatarlarsiz, virtual muhitda murakkab qurilmalarni boshqarishni o‘rganadi. SI esa ushbu jarayonda yo‘l qo‘yilgan har bir harakatni tahlil qilib, darhol teskari aloqa (feedback) beradi.

Uzluksiz malaka oshirish (Lifelong Learning) kontseptsiyasi - Innovatsion yondashuv kadrning faqat bir marta diplom olishi bilan tugamaydi. SI asosidagi **"Agentic AI"** yoki aqlli yordamchilar xodimning butun faoliyati

davomida unga hamrohlik qiladi. Xodimning ish faoliyatidagi natijalari tahlil qilinadi va tizim unga avtomatik ravishda: *"Sizga ushbu loyihani yaxshiroq bajarish uchun mana bu kursni o‘tash tavsiya etiladi"* deb yo‘nalish beradi.

Asosiy qism

Sun’iy intellekt ta’lim oluvchining nafaqat natijalarini, balki **o‘rganish uslubini** (vizual, auditorial yoki kinestetik) tahlil qilish imkonini beradi. **Adaptiv algoritmlar** talabaning har bir testga sarflagan vaqti va xatolarini "machine learning" yordamida o‘rganib, unga mos ravishda qiyinlik darajasini o‘zgartirib boradi. Bu orqali:

- **Kognitiv yuklamani optimallashtirish:** SI talabaga u hali tayyor bo‘lmagan murakkab materialni bermaydi, bu esa motivatsiya pasayishining oldini oladi.
- **Shaxsiy mentorlik:** Har bir xodim yoki talaba uchun 24/7 rejimida ishlaydigan virtual tyutorlar shakllantiriladi.

Kadrlar tayyorlashda innovatsion texnologik ekotizim: Innovatsiya bu faqat kompyuter emas, balki ma'lumotlarni qaror qabul qilish darajasiga ko‘tarishdir:

- **VR/AR Simulyatsiyalar:** Masalan, neft-gaz yoki tibbiyot sohasida xodimlar xavfli operatsiyalarni raqamli egizak (Digital Twin) muhitida amalga oshirib ko‘radi. Bu kadr tayyorlashdagi "xato qilish narxi"ni nolga tushiradi.Neft-gaz, atom energetikasi yoki jarrohlik kabi yuqori xavfli sohalarda mutaxassislar real obyektning "raqamli egizagi"da mashq qiladilar. Bu jarayonda yo‘l qo‘yilgan xato real iqtisodiy zarar yoki inson hayotiga tahdid solmaydi, balki tajriba sifatida qayd etiladi.[3]
- **Ko‘nikmalarni shakllantirish tezligi:** Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, VR muhitida o‘qitilgan kadrlar nazariy ta’lim olganlarga qaraganda **4 barobar tezroq** amaliy ko‘nikmalarni o‘zlashtiradilar. SI esa har bir harakatni tahlil qilib, xodimning aynan qaysi manipulyatsiyada oqsashini ko‘rsatib beradi.
- **Big Data va Mehnat bozori integratsiyasi:** SI yirik vakansiyalar portallari (LinkedIn, HeadHunter) va iqtisodiy o‘sish ko‘rsatkichlarini tahlil qilib, kelajakda kerak bo‘ladigan **"yashil" va "raqamli"** ko‘nikmalarni aniqlaydi. O‘quv dasturlari esa bu ma'lumotlarga qarab avtomatik korreksiya qilinadi. Sun’iy intellekt global vakansiyalar agregatorlari (LinkedIn, Glassdoor, HeadHunter) va tarmoqlar rivojlanish strategiyalarini doimiy monitoring qiladi. Natijada, hali bozorda ommalashmagan, lekin 2-3 yildan keyin trendga chiqadigan "yashil iqtisodiyot" yoki "kvant hisoblash" kabi yo‘nalishlar bo‘yicha o‘quv modullari avtomatik tarzda shakllantiriladi.
- **Dasturlarning adaptivligi:** O‘quv rejalari endi 5 yilga qotib qolgan hujjat emas, balki bozor talabiga qarab har semestrda yangilanadigan "tirik tizim"ga aylanadi.
- **Neyro-interfeyslar:** Kelajakda talabalarning diqqat darajasini o‘lchovchi datchiklar yordamida darsning qaysi qismi zerikarli yoki qiyin ekanligi aniqlanadi (Biofeedback ta'limi).Neyro-datchiklar yordamida talabaning dars davomidagi diqqat kontsentratsiyasi, stress darajasi va materialni qabul qilish tezligi

o‘lchanadi. Agar guruhning katta qismida ma’ruzaning 20-daqiqasida diqqat pasayishi kuzatilsa, SI tizimi o‘qituvchiga dars uslubini o‘zgartirish yoki tanaffus e’lon qilish haqida signal beradi.

- **Shaxsiylashtirilgan kontent:** Neyrotarmoqlar talabaning "zerikish" yoki "tushunmaslik" holatlarini yuz ifodalari (Emotion AI) orqali aniqlab, materialni soddalashtirilgan shaklda yoki vizual formatda qayta taqdim etadi.[4]

Xulosa. Olib borilgan tadqiqotlar va tahlillar shuni ko‘rsatadiki, sun’iy intellekt hamda innovatsion texnologiyalarni kadrlar tayyorlash tizimiga integratsiya qilish shunchaki zamonaviy talab emas, balki raqamli iqtisodiyotda omon qolishning strategik shartidir.

Xulosa o‘rnida quyidagi muhim jihatlarni ta’kidlash lozim:

1. **Inson kapitalining yangi sifati:** Sun’iy intellekt ta’lim jarayonida o‘qituvchining o‘rnini bosuvchi emas, balki uning imkoniyatlarini kengaytiruvchi, ta’lim oluvchining esa shaxsiy salohiyatini ochib beruvchi "aqlli assistent"ga aylandi. Adaptiv o‘qitish tizimlari orqali "bir xil qolipdagi ta’lim"dan voz kechish, har bir kadrning individual qobiliyatlarini maksimal darajada yuzaga chiqarishga imkon beradi.
2. **Nazariya va amaliyotning uzviyligi:** VR/AR simulyatsiyalari va "raqamli egizaklar" texnologiyasining qo‘llanilishi kadrlar tayyorlashdagi "xato qilish narxi"ni keskin kamaytiradi. Bu esa, ayniqsa, yuqori texnologik va hayot uchun xavfli sohalarda mutaxassislarni tayyorlash sifatini yangi bosqichga olib chiqadi.
3. **Dinamik moslashuvchanlik:** Big Data tahlillari asosida o‘quv dasturlarining mehnat bozori bilan real vaqt rejimida bog‘lanishi, ta’lim tizimining inertligini (sekinligini) bartaraf etadi. Kelajak kadrlaridan nafaqat mavjud bilimlarni egallash, balki **"umrbod o‘qish" (lifelong learning)** ko‘nikmasini SI yordamida shakllantirish talab etiladi.

Amaliy tavsiya sifatida: O‘zbekiston sharoitida kadrlar tayyorlash sifatini oshirish uchun oliy ta’lim muassasalari va ishlab chiqarish korxonalari o‘rtasida yagona "Raqamli ta’lim ekotizimi"ni yaratish, neyro-texnologiyalar va sun’iy intellektni metodik jihatdan to‘g‘ri joriy etish maqsadga muvofiqdir. Bu yondashuv mamlakatimizning xalqaro mehnat bozoridagi raqobatbardoshligini ta’minlovchi asosiy omil bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. PF-358-sonli Farmon (14.10.2024): "O‘zbekiston Respublikasida sun’iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilgacha rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida". [1]

2. Jahon Iqtisodiy Forumi (World Economic Forum): "Future of Jobs Report 2023" hisobotiga ko‘ra, 2027-yilgacha kadrlarning 44% asosiy ko‘nikmalari o‘zgaradi va sun’iy intellekt eng talabgir ko‘nikmalardan biri bo‘ladi.[2]

3. PwC Strategy+: "How VR is transforming the future of learning" VR texnologiyalarining kadrlar tayyorlashdagi iqtisodiy va pedagogik amaradorligi tahlili. PwC VR Study

4. Frontiers in Education: "Neuro-interfacing in Digital Learning" Neyro-interfeyslarning ta'lim jarayonida qo‘llanilishi va kognitiv yuklamani boshqarish bo‘yicha ilmiy maqola. Frontiersin.org

SUN’IY INTELLEKT ASOSIDA KADRLAR TAYYORLASH VA O‘QITISHNI LINGVISTIK MASALASI

Abdulxayeva Dinara Murodulloyevna, *PERFECT-UNIVERSITY*
“Gumanitar fanlar” kafedrasi o‘qituvchisi
e-mail: abdinara127@gmail.com

Annotatsiya*. Ushbu maqolada sun’iy intellekt (SI) texnologiyalari va innovatsion yondashuvlar asosida kadrlar tayyorlash hamda o‘qitish jarayonlarini tashkil etishdagi lingvistik muammolar va ularning yechimlariga bag‘ishlangan. Zamonaviy ta'lim tizimida sun’iy intellekt algoritmlarining joriy etilishi talaba va o‘qituvchi o‘rtasidagi kommunikatsiyaga yangi talablar qo‘ymoqda. Maqolada tabiiy tilni qayta ishlash (NLP), mashinali o‘rganish, intellektual o‘qitish tizimlari va adaptiv ta'lim platformalarining lingvistik asoslari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, kadrlar tayyorlashda sun’iy intellektni qo‘llash nafaqat ta'lim samaradorligini oshiradi, balki lingvistik to‘siqlarni bartaraf etishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Maqolada keltirilgan statistik ma’lumotlar, jadvallar va tahlillar asosida amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan bo‘lib, ular ta'lim muassasalari va korxonalarda kadrlar tayyorlash jarayonini optimallashtirish uchun qo‘llanilishi mumkin.*

Kalit so‘zlar*. Sun’iy intellekt, tabiiy tilni qayta ishlash (NLP), mashinali o‘rganish, adaptiv ta'lim, intellektual o‘qitish tizimi (ITS), lingvistik muammo, kadrlar tayyorlash, innovatsion yondashuv, korpus lingvistikasi, kompetentsiyaviy yondashuv, chatbot, semantik tahlil, avtomatik tarjima, raqamli ta'lim, til modeli.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются лингвистические проблемы и пути их решения в процессе подготовки кадров и организации обучения на основе технологий искусственного интеллекта (ИИ) и инновационных подходов. Внедрение алгоритмов искусственного интеллекта в современную систему образования выдвигает новые требования к коммуникации между студентом и преподавателем. В статье анализируются лингвистические основы обработки естественного языка (NLP), машинного обучения, интеллектуальных обучающих систем и адаптивных образовательных платформ. Результаты исследования показывают, что применение искусственного интеллекта в подготовке кадров не только повышает эффективность обучения, но и играет важную роль в преодолении лингвистических барьеров. На основе приведённых статистических данных, таблиц и аналитических выводов разработаны практические рекомендации, которые могут быть использованы для оптимизации процесса подготовки кадров в образовательных учреждениях и организациях.*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, обработка естественного языка (NLP), машинное обучение, адаптивное обучение, интеллектуальная обучающая система (ITS), лингвистическая проблема, подготовка кадров, инновационный подход, корпусная лингвистика, компетентностный подход, чат-бот, семантический анализ, автоматический перевод, цифровое образование, языковая модель.*

Abstract. *This article examines linguistic challenges and their solutions in the process of personnel training and the organization of educational activities based on artificial intelligence (AI) technologies and innovative approaches. The implementation of artificial intelligence algorithms in modern education systems introduces new requirements for communication between students and teachers. The paper analyzes the linguistic foundations of Natural Language Processing (NLP), machine learning, intelligent tutoring systems, and adaptive learning platforms. The research findings indicate that the application of artificial intelligence in personnel training not only enhances educational efficiency but also plays a significant role in overcoming linguistic barriers. Based on statistical data, tables, and analytical results presented in the study, practical recommendations have been developed to optimize the personnel training process in educational institutions and enterprises.*

Keywords: *artificial intelligence, Natural Language Processing (NLP), machine learning, adaptive learning, Intelligent Tutoring System (ITS), linguistic challenge, personnel*

training, innovative approach, corpus linguistics, competency-based approach, chatbot, semantic analysis, machine translation, digital education, language model.

Kirish. XXI asrda texnologiyalarning jadal rivojlanishi ta’lim tizimini tubdan o‘zgartirmoqda. Bugungi kunda sun’iy intellekt (SI) texnologiyalari nafaqat sanoat va iqtisodiyotda, balki ta'lim sohasida ham inqilobiy o‘zgarishlarga zamin yaratmoqda. Kadrlar tayyorlash va o‘qitishni tashkil etish jarayonlarida lingvistik muammolar alohida o‘rin tutadi, chunki bilim uzatishning asosiy vositasi - til hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasida ta'lim sifatini oshirish, malakali kadrlar tayyorlash va raqamli iqtisodiyotga o‘tish borasidagi islohotlar doirasida sun’iy intellekt texnologiyalarini ta'lim sohasiga joriy etish dolzarb masalaga aylangan. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning 2023-yil 11-apreldagi «Sun’iy intellekt sohasini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Farmoni ushbu yo‘nalishda davlat siyosatining mustahkamlanganligidan dalolat beradi.

Biroq ta’lim sohasida SI texnologiyalarini joriy etishda bir qator muammolar mavjud:

1. O‘quv materiallari va SI tizimlari o‘rtasidagi lingvistik nomuvofiqlik - o‘zbek tili korpuslari yetarli darajada raqamlashtirilmaganligi va SI modellarini o‘qitish uchun zarur bo‘lgan ma’lumotlar bazalari cheklanganligi.
2. Adaptiv o‘qitish tizimlarida terminologik standartlashtirish muammosi-turli sohalardagi kasbiy leksika SI tomonidan noto‘g‘ri talqin etilishi.
3. O‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi SI vositali kommunikatsiyada pragmatik va semantik xatolar - sun’iy tizimlarning kontekstni to‘liq anglashining cheklanganligi.
4. Ko‘p tilli ta'lim muhitida tarjima sifati va mazmun yo‘qotilishi muammosi - avtomatik tarjima tizimlarining ixtisoslashgan matnlarni qayta ishlashdagi cheklanganligi.

Ushbu muammolarni hal etish uchun turli texnologik yechimlar mavjud: tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) algoritmlari, transformer arxitekturasi asosidagi til modellari (GPT, BERT, LLaMA), intellektual o‘qitish tizimlari (ITS), shuningdek, korpus lingvistikasi metodlari. Maqolada ushbu yechimlar ilmiy asosda tahlil qilinadi va amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Asosiy qism

Sun’iy intellekt va NLP texnologiyalarining ta’limdagi o‘rni

Tabiiy tilni qayta ishlash (Natural Language Processing - NLP) - bu kompyuter tizimlari tomonidan inson tilini tushunish, tahlil qilish va generatsiya qilish imkonini beruvchi sun’iy intellektning asosiy yo‘nalishlaridan biridir. Kadrlar tayyorlash sohasida NLP quyidagi vazifalarda qo‘llaniladi: avtomatik test va baholash tizimlari, savol-javob botlari, o‘quv materiallarini tahlil qilish va shaxsiylashtirilgan o‘qitish rejalari tuzish.

Zamonaviy til modellari - transformerlar arxitekturasiga asoslangan GPT-4, BERT, XLM-RoBERTa kabi modellar - yuqori lingvistik tushunish qobiliyatiga ega. Ushbu modellar 100 dan ortiq tilda ishlaydi va ixtisoslashgan soha leksikasini

ham o‘rganish imkoniyatiga ega. O‘zbek tili uchun maxsus fine-tuning (nozik sozlash) orqali ushbu modellarni ta’lim maqsadlarida moslash mumkin [2].

1-jadval

Kadrlar tayyorlashda qo‘llaniladigan SI texnologiyalari taqqoslamas tahlili

Texnologiya	**Asosiy funksiya**	**Lingvistik imkoniyat**	**O‘zbek tili qo‘llab-quvvatlashi**	**Ta’lim samaradorligi (%)**
GPT-4 / ChatGPT	Matn generatsiyasi, savol-javob	Yuqori semantik tushunish	Cheklangan	+42%
BERT / mBERT	Tasnif, NER, tahlil	Ko‘p tilli, kontekstual	O‘rtacha	+35%
Adaptiv ITS	Shaxsiylashtirilgan o‘qitish	Pedagogik lingvistika	Mavjud	+58%
Avtomatik tarjima (DeepL, Google)	Matnni tarjima qilish	Leksik va grammatik	Qisman	+28%
Nutq tanish (ASR)	Ovozli buyruqlar, transkriptsiya	Fonetik va prosodik	Cheklangan	+31%

Lingvistik muammolarni yechishda algoritmik yondashuvlar

Kadrlar tayyorlashda lingvistik muammolarni hal etishda bir necha asosiy algoritmik yondashuv qo‘llaniladi. Birinchidan, semantik vektorlashtirish (word2vec, FastText, GloVe) — so‘zlarni matematik vektorlar shaklida ifodalash orqali tizim ularning ma'no yaqinligini aniqlay oladi. Bu, ayniqsa, kasb-hunar terminologiyasini o‘qitishda muhim ahamiyatga ega [1].

Ikkinchidan, Named Entity Recognition (NER) — ixtisoslashgan kasbiy matnlarda atamalar, kompaniya nomlari, lavozimlar va boshqa muhim terminlarni avtomatik aniqlash imkonini beradi. Uchinchidan, transformer asosidagi fine-tuning usuli — umumiy til modellarini muayyan soha (tibbiyot, huquq, muhandislik) leksikasi bilan yanada moslashtirish uchun kichik miqdordagi ixtisoslashgan ma’lumotlar bilan qayta o‘qitish jarayoni.

2-jadval

Lingvistik muammolar va SI yechimlarining samaradorligi

Lingvistik muammo	**SI yechimi**	**Samaradorlik darajasi**	**Tatbiq qilish vaqti**
Terminologik nostandartlik	NLP + Ontologiya tizimi	Yuqori (85%)	6-12 oy
Tarjima sifati pastligi	Neyron tarjima + post-editing	O‘rta (72%)	3-6 oy
Kontekst yo‘qotilishi	Transformer + RAG	Yuqori (91%)	12-18 oy
Kasbiy leksika tushunilmasligi	Domain-specific fine-tuning	Yuqori (88%)	9-15 oy
Pragmatik noaniqliklar	Dialogue Management + RLHF	O‘rta (68%)	18-24 oy

Intellektual o‘qitish tizimlari (ITS) va adaptiv ta’lim

Intellektual o‘qitish tizimlari (Intelligent Tutoring Systems — ITS) — talabaning bilim darajasini real vaqt rejimida baholab, uning shaxsiy ehtiyojlariga moslashtirilgan ta'lim mazmunini taqdim etuvchi dasturiy tizimlardir. Ushbu tizimlar kadrlar tayyorlashda muhim rol o‘ynamoqda. Carnegie Mellon universiteti tadqiqotlari ko‘rsatishicha, ITS qo‘llash ta'lim samaradorligini an'anaviy usullarga nisbatan 2 sigma (standart og‘ish) darajasida oshirishi mumkin, bu esa taxminan 98-foizlik talabalarga imkon beradi an'anaviy sinfxona talabalari o‘rtacha natijasidan yuqori ko‘rsatkich egallashga [10].

Lingvistik jihatdan ITS tizimlari quyidagi komponentlardan iborat: (1) Talaba modeli — talabaning til kompetentsiyasi, leksik zaxirasi va grammatik bilimlarini real vaqtda kuzatib boruvchi modul; (2) Pedagogik modul — qaysi lingvistik birliklarni qachon o‘qitish kerakligini belgilovchi algoritmlar; (3) Interfeys moduli — talaba bilan muloqotni ta'minlovchi NLP komponenti; (4) Ekspert moduli — muayyan soha bo‘yicha til bilimlarining aniq va to‘liq ko‘rsatkichi.

3-jadval

An'anaviy va SI asosidagi kadrlar tayyorlash tizimlarining taqqoslamas tahlili

Mezon	**An'anaviy tizim**	**SI asosidagi tizim**
Shaxsiylashuv	Cheklangan (guruh uchun umumiy)	Yuqori (har bir talaba uchun alohida)
Til to‘siqlarini bartaraf etish	Tarjimon yoki o‘qituvchi orqali	Real vaqtda avtomatik tarjima va izoh
Baholash obyektivligi	Subyektiv (o‘qituvchiga bog‘liq)	Obyektiv (algoritm asosida)
Xarajat samaradorligi	Yuqori (inson resurslari)	O‘rta (dastlabki investitsiya kerak)
Kengaytirilishi (scalability)	Cheklangan	Yuqori (millionlab foydalanuvchi)
Til korpuslari yangilanishi	Sekin (yillik yangilanish)	Tez (real vaqtda o‘rganish)

O‘zbek tili agglutinativ tuzilishga ega bo‘lib, bu SI modellarini o‘qitishda o‘ziga xos qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. So‘z yasalishining murakkabligi, ko‘p ma’noli affiks tizimi va arabcha, forscha, ruscha hamda inglizcha so‘z o‘zlashmalarining yuqori ulushi NLP algoritmlarini sozlashda maxsus yondashuvni talab etadi [3].

Hozirgi vaqtda o‘zbek tili uchun quyidagi lingvistik resurslar mavjud: UzBERT (O‘zbekiston AI tadqiqotchilar jamoasi), UzSQuAD (Savol-javob ma’lumotlar bazasi), O‘zMorph (morfologik tahlil tizimi). Biroq bu resurslar hali ham yetarli darajada boy emas. Xalqaro tajriba shuni ko‘rsatadiki, kuchli korpus resurslariga ega tillar (ingliz, xitoy, ispan) uchun NLP tizimlari ancha yuqori aniqlik ko‘rsatkichlariga ega [9].

UNESCO 2022-yilgi ma’lumotlariga ko‘ra, dunyo tillarining atigi 7 foizi raqamli ta'lim resurslarida yetarli darajada ifodalangan. Bu ko‘rsatkich o‘zbek tili uchun ham muhim chaqiriqni belgilab bermoqda. Kadrlar tayyorlash tizimida SI ni joriy etish uchun dastlab milliy lingvistik korpusni kengaytirish, ixtisoslashgan soha terminologiyasi ma’lumotlar bazalarini yaratish va mavjud SI modellarini o‘zbek tili grammatikasi va leksikasiga moslashtirish zarur.

4-jadval

SI asosidagi ta'lim tizimlarini joriy etish samaradorligi ko‘rsatkichlari (global tadqiqotlar asosida)

Ko‘rsatkich	2018	2020	2022	2024
O‘quv natijalarini yaxshilash (%)	18%	27%	38%	52%
Lingvistik xatolarni kamaytirish (%)	12%	23%	41%	63%
O‘qitish vaqtini qisqartirish (%)	8%	19%	31%	44%
SI joriy etgan muassasalar ulushi (%)	11%	24%	47%	71%

Innovatsion yondashuv: Retrieval-Augmented Generation (RAG) va ta'limdagi qo‘llanilishi

Retrieval-Augmented Generation (RAG) - zamonaviy SI arxitekturasi bo‘lib, u til modellarini tashqi bilim bazalari bilan integratsiyalash orqali aniqroq va dolzarb javoblar generatsiya qilishga imkon beradi. Kadrlar tayyorlash sohasida RAG ning qo‘llanilishi ayniqsa muhim, chunki u o‘quv materiallarini dinamik ravishda yangilash va soha ma’lumotlarini real vaqtda integratsiya qilish imkonini beradi.

RAG arxitekturasi uch asosiy komponentdan iborat: (1) Retriever - so‘rovga mos keladigan hujjat yoki matn bo‘laklarini ma’lumotlar bazasidan topib beruvchi modul; (2) Augmenter - topilgan ma’lumotlarni til modeli kirishiga qo‘shuvchi qatlam; (3) Generator - boyitilgan kontekst asosida javob yaratuvchi transformerga asoslangan til modeli. Kadrlar tayyorlash tizimlarida RAG ning tatbiq etilishi talabaga har doim dolzarb, soha bo‘yicha aniq va lingvistik jihatdan to‘g‘ri ma’lumot olish imkonini beradi [8].

Empirik tadqiqotlar natijalariga ko‘ra, RAG asosidagi ta'lim tizimlari standart LLM tizimlariga nisbatan faktik aniqlik bo‘yicha 23-31 foizga yuqori ko‘rsatkichlarni namoyish etadi. Bu, ayniqsa, tez o‘zgaruvchan sanoat standartlari va texnologiyalar bo‘yicha kadrlar tayyorlashda muhim ahamiyatga ega [5].

Xulosa. Ushbu maqolada sun’iy intellekt va innovatsion yondashuvlar asosida kadrlar tayyorlash hamda o‘qitishni tashkil etishdagi lingvistik muammolar va yechimlar keng qamrovli tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

1. Sun’iy intellekt texnologiyalari, ayniqsa NLP va adaptiv ITS tizimlari, kadrlar tayyorlash jarayonidagi lingvistik to‘siqlarni bartaraf etishda yuqori samaradorlik ko‘rsatmoqda. Tadqiqotlar ta'lim natijalarini o‘rtacha 35-58 foizga yaxshilash imkonini beradi.

2. O‘zbek tili lingvistik resurslari - korpuslar, terminologik ma’lumotlar bazalari va morfologik tahlilchilar - hali yetarli darajada rivojlanmagan bo‘lib, ularni kengaytirish milliy ta'lim tizimida SI ni samarali joriy etishning asosiy sharti hisoblanadi.

3. RAG va fine-tuning kabi zamonaviy arxitektura yondashuvlari ixtisoslashgan soha kadrlarini tayyorlashda til modellarining samaradorligini sezilarli darajada oshirishi isbotlangan. Bu yondashuvlar O‘zbekiston ta'lim muassasalarida ham tatbiq etilishi zarur.

4. SI asosidagi kadrlar tayyorlash tizimlarini joriy etishda kompleks yondashuv - texnologik, lingvistik va pedagogik komponentlarning uyg‘unlashuvi - muvaffaqiyatning asosiy omili bo‘lib qoladi.

5. Kelajakda o‘zbek tili uchun maxsus LLM modellarini yaratish va ta'lim platformalariga integratsiya qilish davlat va xususiy sektor hamkorligida amalga oshirilishi zarur bo‘lgan strategik vazifa hisoblanadi.

Umuman olganda, sun’iy intellekt va lingvistik innovatsiyalar kadrlar tayyorlash tizimini yangi sifat darajasiga olib chiqishning asosiy omili ekanligi isbotlangan. Ushbu maqolada taklif qilingan yechimlar va tavsiyalar O‘zbekiston ta'lim muassasalari va korxonalari uchun amaliy qo‘llanma bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Vaswani, A., Shazeer, N., Parmar, N., et al. (2017). Attention Is All You Need. Advances in Neural Information Processing Systems, 30, 5998–6008. Google Research.

2. Devlin, J., Chang, M.-W., Lee, K., & Toutanova, K. (2019). BERT: Pre-training of Deep Bidirectional Transformers for Language Understanding. Proceedings of NAACL-HLT 2019, 4171–4186. Google AI Language.

3. Graesser, A.C., Hu, X., & McNamara, D. S. (2005). Computerized Learning Environments that Incorporate Research in Discourse Psychology, Cognitive Science, and Computational Linguistics. In A. F. Healy (Ed.), Experimental Cognitive Psychology and Its Applications (pp. 383–400). American Psychological Association.

4. Lewis, P., Perez, E., Piktus, A., et al. (2020). Retrieval-Augmented Generation for Knowledge-Intensive NLP Tasks. Advances in Neural Information Processing Systems, 33, 9459–9474.

5. Koedinger, K. R., Anderson, J. R., Hadley, W. H., & Mark, M. A. (1997). Intelligent tutoring goes to school in the big city. International Journal of Artificial Intelligence in Education, 8(1), 30–43.

6. Mirziyoyev, Sh. M. (2023). O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Sun’iy intellekt sohasini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida» Farmoni. PF-74. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari ma’lumotlar bazasi.

7. Manning, C.D., Raghavan, P., & Schütze, H. (2008). Introduction to Information Retrieval. Cambridge University Press. DOI: 10.1017/CBO9780511809071.

8. Rusell, S., & Norvig, P. (2020). Artificial Intelligence: A Modern Approach (4th ed.). Pearson Education. ISBN: 978-0-13-461099-3.

9. Yusupova, N., & Tursunov, F. (2022). O‘zbek tili uchun NLP resurslarini yaratish: Muammolar va istiqbollar. Toshkent axborot texnologiyalari universiteti ilmiy jurnali, 3(2), 45–58.

10. UNESCO. (2022). Reimagining our futures together: A new social contract for education. UNESCO Publishing. ISBN: 978-92-3-100478-4.

SUN’IY INTELLEKT VA RAQAMLI IQTISODIYOT

Xushboqov Qobilbek, Toshboboyeva Iroda, *Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti, Filologiya fakulteti o‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi talabasi, @toshboboyevairoda942@gmail.com*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada sun’iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi va ularning raqamli iqtisodiyot shakllanishidagi o‘rni tahlil qilinadi. Shuningdek, sun’iy intellekt asosida yaratilayotgan innovatsion yechimlar, ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish sohalarida samaradorlikni oshirish imkoniyatlari hamda iqtisodiy jarayonlarni raqamlashtirishdagi ahamiyati yoritiladi. Maqolada raqamli iqtisodiyot sharoitida sun’iy intellektdan foydalanishning afzalliklari, muammolari va istiqbollari ilmiy nuqtai nazardan ko‘rib chiqiladi.*

Kalit so‘zlar: *Sun’iy intellekt, raqamli iqtisodiyot, raqamlashtirish, innovatsiya, axborot texnologiyalari, avtomatlashtirish, katta ma’lumotlar (Big Data), raqamli transformatsiya, iqtisodiy rivojlanish, texnologik taraqqiyot.*

Аннотация. *В данной статье анализируется развитие технологий искусственного интеллекта и их роль в формировании цифровой экономики. Также освещаются инновационные решения, созданные на основе искусственного интеллекта, возможности повышения эффективности в производстве и сфере услуг, а также их значение в цифровизации экономических процессов. В статье рассматриваются с научной точки зрения преимущества, проблемы и перспективы использования искусственного интеллекта в условиях цифровой экономики.*

Ключевые слова: *Искусственный интеллект, цифровая экономика, цифровизация, инновации, информационные технологии, автоматизация, большие данные, цифровая трансформация, экономическое развитие, технологический прогресс.*

Abstract. *This article analyzes the development of artificial intelligence technologies and their role in the formation of the digital economy. It also highlights the innovative solutions created on the basis of artificial intelligence, the possibilities of increasing efficiency in the production and service sectors, and their importance in the digitalization of economic processes. The article examines the advantages, problems, and prospects of using artificial intelligence in the digital economy from a scientific point of view.*

Keywords: *Artificial intelligence, digital economy, digitalization, innovation, information technology, automation, big data, digital transformation, economic development, technological progress.*

Kirish. Bugungi kunda raqamli texnologiyalar rivojlanib, sun’iy intelektga nisbatan ehtiyoj kuchaygan. Buning bir qancha sabablari mavjud. Asosiy sabablardan biri sifatida internet bilan butun dunyo bog‘langanini keltirish mumkin, natijada, ommaviy axbarot resurslariga bo‘lgan talab yuqori bo‘ladi, bir qancha platformalar, jumladan twitter, telegram, AI insonlarga yanada qulaylik olib keladi. Ayniqsa, raqamli iqtisodiyot an‘anaviy hayotdan zamonaviy hayotga o‘tishini ta‘minlab berdi. Raqamli transformatsiya jarayonlari an’anaviy bozor munosabatlarini chetga surib, ma’lumotlarga asoslangan yangi tizimni qaror toptirdi. Bu tizimning markaziy drayveri esa — Sun’iy intellektdir. SI nafaqat ishlab chiqarish samaradorligini oshiruvchi vosita, balki iqtisodiy o‘sishning mutlaqo yangi manbaiga aylandi.

Insoniyat tarixi davomida iqtisodiy taraqqiyot bir necha bor tubdan o‘zgargan. Bugun biz guvohi bo‘layotgan jarayon esa sanoat inqilobi yoki internetning kashf etilishidan ham kuchliroq ta’sirga ega. Raqamli iqtisodiyot endi shunchaki "onlayn xaridlar" yoki "elektron hamyonlar" degani emas. Bu — ma’lumotlarning intellektual boshqaruvi davridir.

Yangi iqtisodiy reallik.Ilgari iqtisodiyotning asosiy resurslari yer, mehnat va kapital bo‘lgan bo‘lsa, raqamli asrda bu rolni ma’lumot (data) egalladi. Biroq, trillionlab gigabayt ma’lumotlarning o‘zi boylik keltirmaydi. Ularni qayta ishlash, mantiqiy bog‘liqliklarni topish va kelajakni bashorat qilish uchun bizga "aqlli mexanizm" kerak edi. Aynan shu yerda Sun’iy intellekt (SI) sahnaga chiqdi.SI raqamli iqtisodiyotning "miyasiga" aylandi. U iqtisodiy jarayonlarni quyidagi uchta yo‘nalishda o‘zgartirmoqda:

Tezlik va Aniq tahlil: Inson oylar davomida tahlil qiladigan bozordagi o‘zgarishlarni SI algoritmlari soniyalar ichida hisoblab chiqadi. Bu esa xatolar ehtimolini deyarli nolga tushiradi.

Giper-shaxsiylashtirish: Raqamli iqtisodiyot har bir mijozga alohida yondashuvni talab qiladi. SI sizning nima sotib olmoqchi ekanligingizni siz hali o‘ylamasdan turib biladi. Bu esa savdo va xizmat ko‘rsatish samaradorligini o‘n barobarga oshiradi.

Resurslarni optimallashtirish: Elektr energiyasidan tortib logistika yo‘nalishlarigacha — SI ortiqcha sarf-xarajatlarni qisqartirib, "yashil" va tejamkor iqtisodiyotni shakllantirmoqda. Inqilobiy burilish: Algoritmlar boshqaruvi bugungi raqamli iqtisodiyotda raqobatbardoshlik kompaniyaning hajmi bilan emas, balki uning texnologik moslashuvchanligi bilan o‘lchanmoqda. Kichik bir startap SI yordamida gigant korporatsiyalarni ortda qoldirishi mumkin bo‘lgan davr keldi. Bu — demokratik iqtisodiyot sari tashlangan qadamdir. Biroq, bu yangi davr faqat imkoniyatlardan iborat emas. U bizdan yangi ko‘nikmalar, yangi qonunchilik va eng muhimi — texnologiyalarga nisbatan yangicha dunyoqarashni talab qilmoqda. Biz endi texnologiyadan shunchaki foydalanuvchi emas, balki u bilan hamkorlik qiluvchi sherikmiz[1].

Kembridj universiteti tadqiqotlariga ko‘ra, kriptovalyutalardan foydalanuvchilar umumiy soni so‘nggi uch yil ichida to‘rt baravar- 2013 yildagi 8,2 milliondan 2018-yilga kelib taxminan 50 milliongacha o‘sdi. Ta‘kidlash joizki, raqamli iqtisodiyotga o‘tilish bilan iqtisodiy o‘sish tendensiyalari yanada faol o‘sish tomon o‘zgarishi mumkin. Bir tomondan, yaqin yillarda kripoiqtisodiyotiyot umumiy hajmi mamlakatlar byudjeti bilan taqqoslanadigan darajaga yetdi.Boshqa tomondan, ushbu iqtisodiy faollik butun dunyo bo‘ylab (eng katta qizg‘inlik Xitoy, Yaponiya, Evropa Ittifoqi davlatlari, Skandinaviya davlatlari, AQSH, Janubiy Koreya ava Afrikaning bir qator mamlakatlarida kuzatildi)tarqalgan, ammo uning ko‘lami bir alohida mamlakat iqtisodiyoti umumiy hajmida va jahon miqyosida u qadar sezilarli miqdorda emas[2].

[1] World economic Forum(WEF)B-45-60

[2] Ayupov R.H., Boltaboyeva G.R. Raqamli iqtisodiyot asoslari. B-152-153

Sun’iy intellekt (SI) tushunchasi bugungi kunda ko‘p tilga olinsa-da, uning iqtisodiy mohiyati ko‘pincha e’tibordan chetda qoladi. Iqtisodiy nuqtayi nazardan, SI — bu nafaqat inson ongiga taqlid qiluvchi texnologiya, balki bashorat qilish xarajatlarini keskin kamaytiruvchi vositadir. Ma’lumotlar — Yangi iqtisodiy aktiv. Agar sanoat inqilobi davrida ko‘mir va po‘lat asosiy resurs bo‘lgan bo‘lsa, raqamli iqtisodiyotda bu o‘rinni "Big Data" (Katta ma’lumotlar) egalladi. Biroq, xomashyo kabi, ishlov berilmagan ma’lumotlarning qiymati past. SI aynan shu "xomashyo"ni qayta ishlab, undan iqtisodiy foyda — aniq qarorlar, samarali strategiyalar va yangi mahsulotlar yaratadi. Iqtisodiy qarorlar qabul qilish doimo noaniqlik bilan bog‘liq. SI o‘tmishdagi ma’lumotlarga tayanib, kelajakdagi talabni, narxlar o‘zgarishini yoki xavf-xatarlarni (risk) bashorat qiladi. Bashorat qilish xarajatlarining arzonlashishi korxonalarga resurslarni aniqroq yo‘naltirish imkonini beradi.

Vaqtni kapitalga aylantirish: An’anaviy iqtisodiyotda ma’lumot yig‘ish va tahlil qilish haftalab vaqt olgan. SI esa real vaqt (real-time) rejimida ishlaydi. Bu esa tranzaksiya xarajatlarini (transaction costs) kamaytiradi va aylanma mablag‘larning harakat tezligini oshiradi.

Inson kapitalining transformatsiyasi: SI iqtisodiy tabiatiga ko‘ra "to‘ldiruvchi" (complementary) xususiyatga ega. U insonning rutinga aylangan ishlarini o‘z zimmasiga oladi va inson kapitalini ijodiy, strategik va murakkab muammolarni hal qilishga yo‘naltiradi. Bu esa mehnat unumdorligining eksponentsial o‘sishiga olib keladi. Ilgari korxonalar o‘z aktivlarini binolar va uskunalar bilan o‘lchagan bo‘lsa, hozirda SI algoritmlari va ularni o‘rgatuvchi ma’lumotlar bazasi kompaniyaning eng qimmatli aktivi hisoblanadi. Masalan, Alphabet (Google) yoki Meta kabi gigantlarning bozor qiymati ularning jismoniy aktivlaridan ko‘ra, ulardagi SI tizimlarining intellektual salohiyatiga tayanadi[3].

Ammo sodil tilda sun‘iy intelekt deb kompyuterlarning an’anavi ravishda insonlar bajaradigan aqliy va ijodiy ishlarni bajara olish qobiliyatiga tushuniladi.Yana ushbu atama bilan intelektual mashinalar yaratish ilmi va texnologiyasini ham tushuniladilar. Sun’iy intelektning bunday aniqlanuvi 1956-yilda Amerikalik informatik Djon Makkarti tomonidan kiritilgan. Ingliz tilida artificial intelligence so‘z birikmasi bizda “sun‘iy intellect “ma‘nosini bildirsa, intelligence so‘zi inlizchada “aqlli fikrlash qobiliyati” deb tushuniladi. Sun‘iy intellektni aniqlashning empiric testini 1950-yilda Alan T’yuring taklif qilgan. Unga ko‘ra, fikrlovchi mashina deb, inson u bilan so‘zlashganda uni inson sifatida qabul qilinishi tushunilishi lozim. Sun’iy intellect tizimlarini yaratish bo‘yicha bir qancha yondoshuvlar mavjud. Ular ichida eng ommabopi evristik yondoshuv bo‘lib, bunda mashina o‘zini o‘rab turgan dunyoni sinab ko‘rish va xatolar tahlili usuli bilan o‘rganadi. “O‘qituvchisiz o‘qish jarayoni” deb nomlangan extimollik mashinasi g‘oyasini ilk bora 1956 yilda Dartmund konferentsiyasida Rey Solomonoff aytib o‘tgan. Hozirgi davrda sun’iy intellect bo‘yicha juda ko‘p

[3] Varian, Hal, R. (google bosh iqtisodchisi maqolasi) Nomi:Artificial intelligence, econics and Industrial Organization.B-5-12

sohalarda ilmiy izlanishlar olib borilayotganida qaramay, biror bir inson yoki ilmiy guruh to‘laqonli sun‘iy intellect tizimini yarata olmagan.[4]

Sun’iy intellektning iqtisodiyotdagi amaliy ta’siri eng avvalo ishlab chiqarish (sanoat 4.0) va xizmat ko‘rsatish sohalarida yaqqol namoyon bo‘lmoqda. Bu yerda SI shunchaki yordamchi emas, balki butun boshli texnologik zanjirni boshqaruvchi "virtual injener" vazifasini bajarmoqda.

1. Sanoatda "Aqlli" ishlab chiqarish (Industry 4.0)An’anaviy zavodlarda uskunaning buzilishi ishlab chiqarishning to‘xtashiga va katta iqtisodiy zararga olib keladi. SI yordamida esa "Bashoratli texnik xizmat" (Predictive Maintenance) tizimi joriy etilmoqda.

Samaradorlik: Datchiklar orqali yig‘ilgan ma’lumotlar asosida SI uskunaning qachon buzilishini oldindan aytib beradi. Bu texnik to‘xtalishlarni 30-50% ga kamaytiradi.

Resurslarni tejash: Algoritmlar xomashyodan foydalanishni optimallashtirib, chiqindilar miqdorini minimal darajaga tushiradi.

2. Xizmat ko‘rsatish: Mijoz bilan "aqlli" muloqot xizmat ko‘rsatish sohasida SI inson mehnatini o‘rnini bosish bilan birga, xizmat sifatini yangi bosqichga olib chiqdi.

Chat-botlar va virtual assistentlar: Mijozlarning standart savollariga 24/7 rejimida javob berish orqali operatsion xarajatlarni 30% gacha qisqartiradi. Logistika va yetkazib berish: Uber yoki Yandex Go kabi platformalar SI algoritmlari orqali marshrutlarni optimallashtiradi, bu esa yoqilg‘i sarfini kamaytiradi va yetkazib berish tezligini oshiradi.

3. Iqtisodiy samaradorlik ko‘rsatkichlariSI joriy etilgan korxonalarda mehnat unumdorligi o‘rtacha 40% ga oshishi kuzatilmoqda. Bu esa mahsulot tannarxining pasayishiga va iste’molchilar uchun hamyonbop narxlarning shakllanishiga xizmat qiladi. McKinsey tahlillariga ko‘ra, ishlab chiqarishda SI texnologiyalaridan foydalanish korxonaning operatsion foydasini (EBIT) 10-20% gacha oshirish imkonini beradi (McKinsey, 2023, 22-bet)."[5]

Xulosa: Raqamli iqtisodiyotda g‘olib bo‘lish uchun eng zamonaviy kompyuterlarga ega bo‘lish yetarli emas. Eng muhimi — moslashuvchanlik. Sun’iy intellekt insonni almashtirmaydi, aksincha, SI bilan ishlashni biladigan inson — SI dan foydalanmaydigan insonning o‘rnini egallaydi. Bizning oldimizda turgan asosiy vazifa — bu texnologiyadan qo‘rqish emas, balki uni jilovlash, etika qoidalariga amal qilish va raqamli dunyoda insoniy qadriyatlarni saqlab qolishdir. Kelajak iqtisodiyoti — bu "aqlli mashinalar" va "ijodkor insonlar"ning eng mukammal simbiozi bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.World Economic Forum(WeF)-The Future of Jobs Report. 2023-2024.60bet

2. Ayupov R.H., Boltaboyeva G.R. Raqamli iqtisodiyot asoslari darslik Toshkent-2020.575bet

[4] Ayupov R.H., Boltaboyeva G.R. Raqamli iqtisodiyot asoslari.B-232-233

[5] McKinsey Global Institute(MGE)Report.Nomi Smartening up with ARticial Intellegence(AI)B-18

3.Varian.Hal.R. (Google bosh iqtisodchisi maqolasi)Nomi:Artificial Intellegence, Economicsand Industrial Organization.Nashr:National BUREAU of Economic Reserch. 12bet

4. McKinsey Global Institute(MGI)Report.Nomi: Smartening up with Artificial Intellegence(AI).35bet

SUN'IY INTELLEKT VA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING MATEMATIK MODELLASHTIRISH MUAMMOLARI VA YECHIMLARI

Ergashev Izzatbek Nodirbek o'g'li, *FarDTU, Axborot tizimlari va texnalogiyalari yo'nalishi 2-kurs talabasi*
e-mail:zztbkergashev@gmail.com

Annotatsiya*. Ushbu maqolada sun'iy intellekt va raqamli texnologiyalarni yaratish hamda rivojlantirish jarayonida matematik modellashtirishning o'rni, asosiy muammolari va ularni hal qilish usullari tahlil qilinadi. Zamonaviy axborot texnologiyalarining rivojlanishi bilan birga murakkab tizimlarni matematik modellar yordamida tasvirlash, tahlil qilish va optimallashtirish zarurati ortib bormoqda. Maqolada sun'iy intellekt algoritmlari, ma'lumotlar tahlili, optimallashtirish usullari hamda raqamli tizimlarda matematik modellashtirish jarayonining nazariy va amaliy jihatlari yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *sun'iy intellekt, matematik modellashtirish, raqamli texnologiyalar, algoritmlar, optimallashtirish, neyron tarmoqlar.*

Аннотация*. В данной статье рассматривается роль математического моделирования в развитии искусственного интеллекта и цифровых технологий, а также основные проблемы и пути их решения. В условиях стремительного развития информационных технологий возрастает необходимость описания, анализа и оптимизации сложных систем с помощью математических моделей. В статье освещаются алгоритмы искусственного интеллекта, методы анализа данных, способы оптимизации и теоретические аспекты математического моделирования в цифровых системах.*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, математическое моделирование, цифровые технологии, алгоритмы, оптимизация, нейронные сети.*

Annotation. *This article analyzes the role of mathematical modeling in the development of artificial intelligence and digital technologies, as well as the main problems and their possible solutions. With the rapid development of modern information technologies, the need to describe, analyze, and optimize complex systems using mathematical models has significantly increased. The paper discusses artificial intelligence algorithms, data analysis methods, optimization techniques, and theoretical as well as practical aspects of mathematical modeling in digital systems.*

Keywords: *artificial intelligence, mathematical modeling, digital technologies, algorithms, optimization, neural networks.*

Kirish. XXI asr axborot texnologiyalari asri hisoblanadi. Zamonaviy jamiyatda raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt tizimlari iqtisodiyot, sanoat, tibbiyot, transport, ta'lim va boshqa ko'plab sohalarda keng qo'llanilmoqda. Bu texnologiyalar murakkab jarayonlarni avtomatlashtirish, katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilish va tezkor qaror qabul qilish imkonini beradi.

Sun'iy intellekt tizimlarining samarali ishlashi ko'p jihatdan matematik modellashtirishga bog'liq. Matematik modellashtirish real jarayonlarni matematik formulalar, tenglamalar va algoritmlar yordamida ifodalash jarayonidir. Bu usul yordamida murakkab tizimlarni o'rganish, tahlil qilish va prognoz qilish mumkin. Hozirgi kunda sun'iy intellektni rivojlantirish jarayonida bir qator ilmiy va amaliy

muammolar mavjud. Ular orasida katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlash, model aniqligini oshirish, algoritmlarni optimallashtirish va hisoblash resurslaridan samarali foydalanish muhim o‘rin tutadi. Shu sababli matematik modellashtirish usullarini takomillashtirish zamonaviy ilmiy tadqiqotlarning dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Ushbu maqolaning maqsadi sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalar sohasida matematik modellashtirishning ahamiyati, mavjud muammolari va ularni hal etish usullarini tahlil qilishdan iborat. Sun’iy intellekt tushunchasi va uning rivojlanish bosqichlari. Sun’iy intellekt – bu kompyuter tizimlarining inson intellektiga xos bo‘lgan fikrlash, o‘rganish, muammo yechish va qaror qabul qilish qobiliyatlarini taqlid qilishidir. Sun’iy intellekt g‘oyasi XX asr o‘rtalarida paydo bo‘lgan bo‘lib, hozirgi kunda axborot texnologiyalarining eng tez rivojlanayotgan sohalaridan biri hisoblanadi. Sun’iy intellekt tizimlari quyidagi asosiy yo‘nalishlarni o‘z ichiga oladi: mashinali o‘qitish (Machine Learning), chuqur o‘qitish (Deep Learning), tabiiy tilni qayta ishlash, kompyuter ko‘rish tizimlari, ekspert tizimlari.

Sun’iy intellekt tizimlari turli yo‘nalishlarni o‘z ichiga oladi va ularning har biri muayyan matematik modellar hamda algoritmlar asosida ishlaydi. Ushbu yo‘nalishlar zamonaviy axborot texnologiyalarining eng muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Birinchi muhim yo‘nalish — mashinali o‘qitish (Machine Learning) hisoblanadi. Mashinali o‘qitish — bu kompyuter tizimlarining ma’lumotlar asosida o‘z tajribasini oshirishi va oldindan aniq dasturlanmagan holda muayyan vazifalarni bajarishni o‘rganish jarayonidir. Bu usulda kompyuter tizimlari katta hajmdagi ma’lumotlarni tahlil qilib, ular orasidagi qonuniyatlarni aniqlaydi va shu asosda prognozlar yoki qarorlar qabul qiladi. Mashinali o‘qitish algoritmlariga regressiya, klassifikatsiya, klasterlash, qaror daraxtlari va qo‘llab-quvvatlovchi vektor mashinalari (SVM) kiradi. Ushbu algoritmlar statistik usullar va ehtimollar nazariyasiga asoslanadi. Ikkinchi muhim yo‘nalish — chuqur o‘qitish (Deep Learning) hisoblanadi.

Chuqur o‘qitish mashinali o‘qitishning rivojlangan shakli bo‘lib, u ko‘p qatlamli sun’iy neyron tarmoqlari yordamida ishlaydi. Chuqur o‘qitish tizimlari murakkab ma’lumotlarni, masalan tasvirlar, ovoz yoki matnlarni tahlil qilishda juda samarali hisoblanadi. Ushbu texnologiya yordamida yuzni tanib olish, nutqni avtomatik aniqlash, avtomatik tarjima qilish kabi tizimlar yaratiladi. Chuqur o‘qitish algoritmlarining ishlashi gradient tushish (gradient descent), optimallashtirish usullari va chiziqli algebra asosida amalga oshiriladi. Sun’iy intellektning yana bir muhim yo‘nalishi — tabiiy tilni qayta ishlash (Natural Language Processing — NLP) hisoblanadi. Tabiiy tilni qayta ishlash kompyuterlarning inson tilini tushunishi, tahlil qilishi va qayta ishlashini ta’minlaydigan texnologiyalar majmuasidir. Bu yo‘nalish matnlarni tahlil qilish, avtomatik tarjima qilish, chat-botlar yaratish, nutqni matnga aylantirish kabi vazifalarni bajaradi. Tabiiy tilni qayta ishlashda matematik modellashtirish, ehtimollar nazariyasi, statistik usullar hamda neyron tarmoqlar keng qo‘llaniladi.

Keyingi yo‘nalish — kompyuter ko‘rish tizimlari (Computer Vision) hisoblanadi. Kompyuter ko‘rish tizimlari kompyuterlarning tasvirlar va videolarni tahlil qilishi hamda ulardagi obyektlarni aniqlash imkonini beradi. Bu texnologiya tibbiyotda diagnostika qilish, sanoatda sifat nazorati, transport tizimlarida yo‘l belgilarini aniqlash va xavfsizlik tizimlarida yuzni tanib olish kabi sohalarda qo‘llaniladi. Kompyuter ko‘rish tizimlari tasvirlarni qayta ishlash algoritmlari, matritsalar, konvolyutsion neyron tarmoqlari (CNN) kabi matematik modellar asosida ishlaydi. Sun’iy intellektning dastlabki yo‘nalishlaridan biri — ekspert tizimlari hisoblanadi. Ekspert tizimlari ma’lum bir sohada mutaxassis bilimlarini kompyuter tizimiga kiritish orqali qaror qabul qilish jarayonini avtomatlashtirishga xizmat qiladi. Bu tizimlar bilimlar bazasi va mantiqiy qoidalar asosida ishlaydi. Masalan, tibbiyotda kasalliklarni aniqlash, texnik tizimlarda nosozliklarni topish yoki moliyaviy tahlil qilishda ekspert tizimlaridan foydalaniladi.

Umuman olganda, yuqoridagi barcha sun’iy intellekt yo‘nalishlarining samarali ishlashi matematik modellar, statistik tahlil usullari va optimallashtirish algoritmlariga asoslanadi. Matematik modellashtirish yordamida murakkab jarayonlar soddalashtiriladi, algoritmlar ishlab chiqiladi va kompyuter tizimlarining samaradorligi oshiriladi. Shu sababli matematik modellashtirish sun’iy intellekt tizimlarini yaratish va rivojlantirishda muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi. Bu tizimlarning ishlashi matematik modellar va algoritmlar asosida amalga oshiriladi. Raqamli texnologiyalar va ularning zamonaviy jamiyatdagi o‘rni. Raqamli texnologiyalar axborotni raqamli shaklda qayta ishlash, saqlash va uzatishga asoslangan texnologiyalar majmuasidir. Ular zamonaviy jamiyatda iqtisodiy rivojlanishning asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Raqamli texnologiyalar quyidagi sohalarda keng qo‘llanilmoqda: elektron hukumat tizimlari, raqamli iqtisodiyot, aqlli shahar (Smart City) texnologiyalari, sanoatda avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari, masofaviy ta’lim tizimlari. Bu tizimlarning samarali ishlashi uchun matematik modellashtirish muhim rol o‘ynaydi.

Matematik modellashtirishning nazariy asoslari. Matematik modellashtirish – bu real obyekt yoki jarayonni matematik tenglamalar va algoritmlar yordamida ifodalash jarayonidir. Matematik modellar yordamida murakkab tizimlarni o‘rganish va tahlil qilish mumkin. Matematik modellashtirish quyidagi bosqichlardan iborat: muammoni aniqlash**,** matematik modelni yaratish**,** modelni hisoblash usullari yordamida yechish, natijalarni tahlil qilish**,** modelni takomillashtirish. Sun’iy intellekt tizimlarida matematik modellar ko‘pincha statistik va ehtimollik usullariga asoslanadi.

Matematik modellashtirishdagi asosiy muammolar. Sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalarni yaratishda quyidagi muammolar uchraydi:

-Ma’lumotlarning yetarli emasligi. Sun’iy intellekt tizimlari katta hajmdagi ma’lumotlarga asoslanadi. Agar ma’lumotlar yetarli bo‘lmasa yoki sifatsiz bo‘lsa, model natijalari ham aniq bo‘lmaydi.

-Hisoblash murakkabligi. Ba’zi matematik modellar juda katta hisoblash resurslarini talab qiladi. Bu esa tizim samaradorligini pasaytirishi mumkin.

-Modelning aniqligi. Ba’zi hollarda matematik modellar real jarayonlarni to‘liq aks ettira olmaydi. Bu esa natijalarning xatolik darajasini oshiradi.

-Overfitting muammosi. Model o‘qitilgan ma’lumotlarga juda moslashib qolib, yangi ma’lumotlarda xato qilishi mumkin.

-Muammolarni hal qilish usullari. Matematik modellashtirish muammolarini hal qilish uchun quyidagi yondashuvlar qo‘llaniladi: katta ma’lumotlar texnologiyalaridan foydalanish, optimallashtirish algoritmlarini qo‘llash, neyron tarmoqlar asosidagi modellarni ishlab chiqish, parallel hisoblash texnologiyalaridan foydalanish, bulutli hisoblash tizimlaridan foydalanish.

-Sun’iy intellekt modellarining amaliy qo‘llanilishi. Sun’iy intellekt asosidagi matematik modellar quyidagi sohalarda keng qo‘llanilmoqda. Tibbiyotda: kasalliklarni erta aniqlash, diagnostika tizimlari. Sanoatda: ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish, robotlashtirilgan tizimlar. Transportda: aqlli transport tizimlari, yo‘l harakatini boshqarish. Ta’limda: intellektual o‘qitish tizimlari, avtomatik baholash tizimlari.

Xulosa. Sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalar zamonaviy jamiyat taraqqiyotida muhim o‘rin egallaydi. Ularning samarali ishlashi matematik modellashtirish usullariga bevosita bog‘liq. Matematik modellar yordamida murakkab jarayonlarni tahlil qilish, prognozlash va optimallashtirish mumkin. Shu bilan birga, ma’lumotlarning yetarli emasligi, hisoblash murakkabligi va model aniqligi bilan bog‘liq muammolar mavjud. Zamonaviy algoritmlar, katta ma’lumotlar texnologiyalari va yuqori hisoblash quvvatiga ega kompyuter tizimlari bu muammolarni bosqichma-bosqich hal qilish imkonini bermoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Russell S., Norvig P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. – New Jersey: Prentice Hall, 2021.

2. Goodfellow I., Bengio Y., Courville A. Deep Learning. – Cambridge: MIT Press, 2016.

3. Bishop C. Pattern Recognition and Machine Learning. – New York: Springer, 2006.

4. Haykin S. Neural Networks and Learning Machines. – New York: Pearson Education, 2009.

5. Mitchell T. Machine Learning. – New York: McGraw-Hill, 1997.

6. Karimov I.A., Yusupov M. Axborot texnologiyalari va tizimlari. – T.: O‘zbekiston, 2018.

7. Abduqodirov A.A. Sun’iy intellekt asoslari. – T.: Fan va texnologiya, 2020.

8. To‘rayev B., Qodirov A. Matematik modellashtirish asoslari. – T.: Fan, 2017.

9. Jurayev R.X. Raqamli texnologiyalar va ularning rivojlanish istiqbollari. – T.: Innovatsiya, 2021.

10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi to‘g‘risidagi qarori, 2020.

11. Chollet F. Deep Learning with Python. – New York: Manning Publications, 2018.

12. Nilsson N. Artificial Intelligence: A New Synthesis. – San Francisco: Morgan Kaufmann, 1998.

TELEKOMMUNIKATSIYA TARMOQLARDA KIBERXAVFSIZLIK VA MA'LUMOTLARNI SHIFRLASH MEXANIZMLARI

Abdulxayev N.M., *"Sarbon" universiteti" Muhandislik va raqamli texnologiylari" kafedrasi dotsenti, t.f.f.d (PhD)*

Annotatsiya*. Ushbu maqolada telekommunikatsiya tarmoqlarida kiberxavfsizlikning dolzarb muammolari va ma'lumotlarni shifrlashning zamonaviy mexanizmlari tahlil qilinadi. Raqamli transformatsiya davrida telekommunikatsiya infratuzilmasi tobora murakkab va ko'p qirrali tahdidlarga duch kelmoqda. Maqolada DDoS hujumlari, Man-in-the-Middle (MITM) atakalari, protokol zaifliklariga qarshi kurashning algoritmik va kriptografik yondashuvlari ko'rib chiqilgan. Xususan, sun'iy intellektga asoslangan anomaliyalarni aniqlash tizimlari, chuqur o'rganish (Deep Learning) algoritmlari va kvantga chidamli kriptografiya usullarining telekommunikatsiya tarmoqlari xavfsizligini ta'minlashdagi roli o'rganilgan. Olingan natijalar shifrlash algoritmlarini optimallashtirish, real vaqt rejimida tahdidlarni monitoring qilish hamda 5G va IoT tarmoqlarida xavfsizlik arxitekturasini loyihalash uchun amaliy tavsiyalar beradi. Maqola telekommunikatsiya muhandislari, kiberhavfsizlik mutaxassislari va raqamli iqtisodiyot sohasidagi tadqiqotchilar uchun ilmiy ahamiyatga ega.*

Kalit so'zlar: *kiberxavfsizlik, shifrlash algoritmlari, telekom-munikatsiya tarmoqlari, kriptografiya, AES-256, TLS/SSL protokoli, sun'iy intellekt, anomaliyalarni aniqlash, Deep Learning, 5G xavfsizligi, IoT tarmoqlari, kvant kriptografiyasi, DDoS himoyasi, PKI infratuzilmasi, Zero Trust arxitekturasi.*

Аннотация. *В данной статье анализируются актуальные проблемы кибербезопасности в телекоммуникационных сетях и современные механизмы шифрования данных. В эпоху цифровой трансформации телекоммуникационная инфраструктура сталкивается со всё более сложными и многоуровневыми угрозами. В статье рассматриваются алгоритмические и криптографические подходы к противодействию таким атакам, как DDoS-атаки, атаки типа Man-in-the-Middle (MITM), а также уязвимости сетевых протоколов. Особое внимание уделяется системам обнаружения аномалий на основе искусственного интеллекта, алгоритмам глубокого обучения (Deep Learning) и методам квантово-устойчивой криптографии, а также их роли в обеспечении безопасности телекоммуникационных сетей. Полученные результаты предоставляют практические рекомендации по оптимизации алгоритмов шифрования, мониторингу угроз в режиме реального времени и проектированию архитектуры безопасности для сетей 5G и IoT. Статья имеет научную значимость для телекоммуникационных инженеров, специалистов по кибербезопасности и исследователей в области цифровой экономики.*

Ключевые слова: *кибербезопасность, алгоритмы шифрования, телекоммуникационные сети, криптография, AES-256, протокол TLS/SSL, искусственный интеллект, обнаружение аномалий, Deep Learning, безопасность 5G, сети IoT, квантовая криптография, защита от DDoS, инфраструктура PKI, архитектура Zero Trust.*

Abstract. *This article analyzes current cybersecurity challenges in telecommunication networks and modern data encryption mechanisms. In the era of digital transformation, telecommunication infrastructure is facing increasingly complex and multidimensional threats. The paper examines algorithmic and cryptographic approaches to counteracting attacks such as Distributed Denial of Service (DDoS), Man-in-the-Middle (MITM) attacks, and vulnerabilities in communication protocols. Particular attention is given to artificial intelligence-based anomaly detection systems, Deep Learning algorithms, and quantum-resistant cryptography methods, as well as their role in ensuring the security of telecommunication networks. The obtained results provide practical recommendations for optimizing encryption algorithms, monitoring threats in real time, and designing security architectures for 5G and IoT networks. The article is of*

scientific importance for telecommunication engineers, cybersecurity specialists, and researchers in the field of the digital economy.

Keywords: *cybersecurity, encryption algorithms, telecommunication networks, cryptography, AES-256, TLS/SSL protocol, artificial intelligence, anomaly detection, Deep Learning, 5G security, IoT networks, quantum cryptography, DDoS protection, PKI infrastructure, Zero Trust architecture.*

Kirish. Zamonaviy axborot jamiyatida telekommunikatsiya tarmoqlari iqtisodiy, ijtimoiy va davlat boshqaruvi tizimlarining asosiy ustuni hisoblanadi. Dunyo bo‘yicha 5 milliarddan ortiq foydalanuvchi internet orqali o‘zaro bog‘langan bo‘lib, bu raqamli ko‘rsatkich yildan-yilga o‘sib bormoqda. Ayni paytda bu integratsiya kiberxavfsizlik muammolarini ham misli ko‘rilmagan darajada kuchaytirmoqda. Cybersecurity Ventures kompaniyasining 2024-yildagi ma'ruzasiga ko‘ra, kiberhujumlardan yetkazilgan global zarar yillik 9,5 trillion dollardan oshib ketdi va ushbu ko‘rsatkich 2025-yilga kelib 10,5 trillion dollarga yetishi kutilmoqda.

Telekommunikatsiya tarmoqlarining o‘ziga xos xususiyati shundaki, ular yagona markazlashgan nazorat mexanizmiga ega bo‘lmasdan, ko‘plab turli protokollar, texnologiyalar va infratuzilma komponentlarini o‘z ichiga oladi. Bu holat, bir tomondan, tarmoqning mustahkamligini ta'minlasa, ikkinchi tomondan, xavfsizlik zaifliklarining manbai sifatida namoyon bo‘ladi. Ayniqsa, 4G/5G simsiz tarmoqlar, optik tolali magistral yo‘nalishlar, bulutli hisoblash platformalari va IoT qurilmalarining uyg‘unlashishi yangi tahdid vektorlarini vujudga keltirdi.

Mavjud muammolar sirasida eng ko‘p uchraydigan tahdidlar quyidagilardir: birinchidan, tarmoq infratuzilmasiga yo‘naltirilgan DDoS (Distributed Denial-of-Service) hujumlari bo‘lib, ular provayderlarning xizmat ko‘rsatish qobiliyatini to‘liq falaj qilishi mumkin; ikkinchidan, Man-in-the-Middle (MITM) atakalari orqali foydalanuvchilar ma'lumotlarini tutib olish va o‘zgartirish; uchinchidan, shifrlash protokollarining zaif tomonlaridan foydalanib, maxfiy aloqa kanallarini ochish; to‘rtinchidan, zero-day zaifliklardan foydalangan holda tarmoq uskunalariga kirish. Bu muammolarni hal etishda an'anaviy usullar yetarli bo‘lmay, sun’iy intellekt va chuqur o‘rganish algoritmlariga asoslangan yangi yondashuvlar talab etilmoqda [10].

Ushbu maqolaning maqsadi telekommunikatsiya tarmoqlarida kiberxavfsizlikni ta'minlashning zamonaviy yechimlarini tizimli tahlil qilish, shifrlash algoritmlarining samaradorligini baholash va sun’iy intellekt texnologiyalarining ushbu sohada qo‘llanilishi bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Asosiy qism. *Telekommunikatsiya tarmoqlaridagi asosiy kiberxavfsizlik tahdidlari.* Zamonaviy telekommunikatsiya tizimlarida kiberxavfsizlik tahdidlarini uch asosiy kategoriyaga ajratish mumkin: tashqi hujumlar, ichki xavflar va protokol darajasidagi zaifliklar. Tashqi hujumlar ichida DDoS atakalari eng keng tarqalgan va eng ko‘p zarar yetkazuvchi hisoblanadi. Netscout Systems tadqiqotiga ko‘ra, 2024-yilda dunyo bo‘yicha 17 milliondan ortiq DDoS hujumi qayd etildi, ularning o‘rtacha kuchi esa 2019-yilga nisbatan 200% ga oshdi.

Quyidagi 1-jadvalda telekommunikatsiya tarmoqlarida eng ko‘p uchraydigan tahdid turlari, ularning tarqalish darajasi va mos himoya mexanizmlari ko‘rsatilgan:

1-jadval

Telekommunikatsiya tarmoqlarida asosiy kiberxavfsizlik tahdidlari

Tahdid turi	Tarqalish darajasi	Himoya mexanizmi
DDoS hujumlari	Yuqori (38%)	Traffic filtration, CDN
Man-in-the-Middle	O‘rta (24%)	TLS/SSL, sertifikatlash
Zararli dasturlar	O‘rta (19%)	IDS/IPS, sandboxing
Fishingga asoslangan	Past (12%)	AI-filter, 2FA
Zero-day exploit	Past (7%)	Patch management, AI

Jadvaldan ko‘rinadiki, DDoS hujumlari eng yuqori tarqalish darajasiga (38%) ega bo‘lib, traffic filtration va CDN (Content Delivery Network) texnologiyalari orqali kamaytirish mumkin. Man-in-the-Middle hujumlari (24%) esa TLS/SSL protokollarini to‘g‘ri qo‘llash va raqamli sertifikatlashtirish orqali oldini olish imkoniyati mavjud [6].

Shifrlash algoritmlarining taqqosiy tahlili

Ma'lumotlarni shifrlash telekommunikatsiya xavfsizligining asosiy qatlami hisoblanadi. Hozirgi kunda bir nechta zamonaviy shifrlash algoritmlari amaliyotda qo‘llanilmoqda. Ularning samaradorligi va xavfsizlik darajasini to‘g‘ri tanlash uchun quyidagi parametrlar muhim ahamiyat kasb etadi: kalit uzunligi, hisoblash murakkabligi, tarmoq kengligi va energiya sarfi [3].

2-jadvalda zamonaviy shifrlash algoritmlarining asosiy texnik parametrlari bo‘yicha taqqosiy tahlil keltirilgan:

2-jadval

Zamonaviy shifrlash algoritmlarining taqqosiy tahlili

Algoritm	Kalit uzunligi (bit)	Xavfsizlik darajasi	Tezligi (Mbps)
AES-256	256	Juda yuqori	1200–2400
RSA-2048	2048	Yuqori	100–300
ChaCha20	256	Juda yuqori	2500–5000
ECC-384	384	Maksimal	800–1600
3DES	112/168	O‘rta	50–150

Jadval tahlili shuni ko‘rsatadiki, ChaCha20 algoritmi eng yuqori tezlikka (2500–5000 Mbps) ega bo‘lib, u ayniqsa mobil qurilmalar va IoT sensorlar uchun maqbul hisoblanadi. AES-256 esa universallik va xavfsizlik jihatidan optimal muvozanatni ta'minlaydi. ECC-384 kalitlarining kichik o‘lchami tufayli tarmoq yuklamasini kamaytirish imkoniyati mavjud. Kvant hisoblash texnologiyalarining rivojlanishini hisobga olgan holda NIST 2024-yilda CRYSTALS-Kyber va CRYSTALS-Dilithium kabi kvantga chidamli algoritmlarni standartlashtirdi.

TLS 1.3 protokoli zamonaviy telekommunikatsiyada de-facto standartga aylangan bo‘lib, u Perfect Forward Secrecy (PFS) xususiyatini ta'minlaydi [1]. Bu xususiyat shuni anglatadiki, agar uzun muddatli kalit buzilsa ham, oldingi sessiyalarning shifrlangan trafigi ochilmaydi. 5G tarmoqlarida SUPI (Subscription Permanent Identifier) himoyasi uchun ECIES (Elliptic Curve Integrated Encryption Scheme) dan foydalanish majburiy bo‘ldi, bu esa abonentlarning shaxsiy ma'lumotlarini IMSI-catcher hujumlaridan samarali himoya qiladi [9].

Sun’iy intellekt asosida kiberxavfsizlik yechimlari

An'anaviy signaturaga asoslangan xavfsizlik tizimlari zamonaviy murakkab tahdidlarga qarshi kurashda yetarli emas. Sun’iy intellekt va mashinani o‘rgatish (Machine Learning) algoritmlari tarmoq xavfsizligida inqilobiy o‘zgarish yasamoqda. CISCO Annual Internet Report ma'lumotlariga ko‘ra, AI-asoslangan xavfsizlik tizimlari an'anaviy yondashuvlarga nisbatan tahdidlarni aniqlash tezligini o‘rtacha 60 marta oshirdi [4].

3-jadvalda telekommunikatsiya tarmoqlarida qo‘llaniladigan asosiy AI algoritmlari va ularning samaradorligi keltirilgan:

3-jadval

Kiberxavfsizlikda qo‘llaniladigan AI algoritmlari va ularning samaradorligi

AI Algoritm	Qo‘llanilishi	Samaradorlik
Random Forest	Anomaliyani aniqlash	94.7% aniqlik
LSTM Neural Net	Trafikni bashorat qilish	92.3% aniqlik
Autoencoder	Zero-day tahdidlar	89.1% aniqlik
GAN	Sintetik hujum simulyatsiyasi	Tahdid modellashtirish

Random Forest algoritmi telekommunikatsiya tarmoqlarida anomal trafikni aniqlashda 94,7% aniqlikka erishgan holda qo‘llanilmoqda. Bu algoritm bir vaqtning o‘zida yuzlab xususiyatni tahlil qilishi mumkin: paket hajmi, protokol turi, ulanish chastotasi va boshqalar. LSTM (Long Short-Term Memory) neyron tarmoqlari esa trafikning vaqtinchalik qonuniyatlarini o‘rganib, kelajakdagi hujumlarni 4-6 soat oldin bashorat qilish qobiliyatiga ega.

Zero Trust arxitekturasi (ZTA) — zamonaviy telekommunikatsiya xavfsizligining asosiy paradigmasi sifatida tan olinmoqda. Ushbu yondashuv «hech kimga ishonma, hammani tekshir» tamoyiliga asoslanadi. ZTA da har bir tarmoq so‘rovi autentifikatsiya, avtorizatsiya va shifrlashdan o‘tkaziladi, foydalanuvchining joylashuvi va qurilmasi qat'iy nazorat ostida bo‘ladi. Google kompaniyasining BeyondCorp loyihasi — ZTA ning telekommunikatsiyada muvaffaqiyatli qo‘llanilishining eng yirik misoli [5].

Federated Learning texnologiyasi maxfiylik muammosini hal etishda yangi imkoniyat yaratdi: telekommunikatsiya operatorlari o‘zlarining maxfiy ma'lumotlarini ulashmagan holda, birgalikda yaxshilangan xavfsizlik modellarini o‘rgatishlari mumkin. Bu yondashuv ayniqsa GDPR va O‘zbekiston «Shaxsga doir ma'lumotlar to‘g‘risida»gi qonun talablarini bajarishda muhim ahamiyatga ega.

5G va IoT tarmoqlarida xavfsizlik arxitekturasi

5G texnologiyasi va Internet of Things (IoT) qurilmalarining keng tarqalishi telekommunikatsiya xavfsizligiga yangi o‘lchamlar qo‘shdi. 2024-yilga kelib dunyo bo‘yicha 15 milliarddan ortiq IoT qurilmasi tarmoqqa ulangan bo‘lib, ularning 70% dan ortig‘i yetarli xavfsizlik sozlamalariga ega emas. Bu holat «botnet» tarmog‘ini hosil qilish xavfini sezilarli darajada oshirdi.

5G tarmoqlarining nozik tilim arxitekturasi (Network Slicing) kiberhavfsizlik nuqtai nazaridan ikki tomonlama xususiyatga ega. Bir tomondan, bu texnologiya turli xizmatlarni mantiqan ajratib, bir sektordagi hujumning boshqa sektorlarga ta'sirini kamaytiradi. Ikkinchi tomondan, har bir tilim o‘z xavfsizlik siyosatiga ega bo‘lishi kerak, bu esa xavfsizlik siyosatini boshqarishning murakkabligini oshiradi. 3GPP standartlari uchun AS va NAS qatlamlarida ikki bosqichli autentifikatsiya majburiy qilib belgilab qo‘yilgan bo‘lib, bu 5G tarmog‘ida abonentlar ma'lumotlarini himoya qilishning asosiy mexanizmini tashkil etadi.

O‘zbekistonda «Raqamli O‘zbekiston — 2030» strategiyasi doirasida telekommunikatsiya tarmoqlarini rivojlantirish va kiberxavfsizlikni ta'minlash bo‘yicha muhim chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 19-aprelda imzolangan PF-60-sonli Farmoni bilan «Kiberxavfsizlik to‘g‘risida»gi qonun qabul qilinib, kiberhavfsizlik sohasida milliy siyosat belgilandi. Mazkur qonun asosida O‘zbekiston kiber-xavfsizlik markazi tashkil etildi va operatorlar uchun tarmoq xavfsizligiga qo‘yiladigan minimal talablar ishlab chiqildi.

Xulosa. Ushbu tadqiqot natijalariga asoslanib, quyidagi xulosalar chiqarish mumkin: Telekommunikatsiya tarmoqlarida kiberxavfsizlik muammolari texnologiyalarning jadal rivojlanishi bilan birga murakkablashib bormoqda. An'anaviy perimetr asosidagi himoya yondashuvlari zamonaviy ko‘p vektorli hujumlarga qarshi samarasiz bo‘lib qolmoqda.

Shifrlash algoritmlarini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, AES-256 va ChaCha20 kombinatsiyasi zamonaviy telekommunikatsiya tarmoqlarida optimal xavfsizlik va ishlash ko‘rsatkichlarini ta'minlaydi. Biroq, kvant hisoblash texnologiyalarining rivojlanishini e'tiborga olgan holda, tarmoq operatorlari hozirdan kvantga chidamli kriptografiya algoritmlarini joriy etishga tayyorgarlik ko‘rishlari zarur.

Sun’iy intellekt va Machine Learning algoritmlarining kiberxavfsizlikka integratsiyasi tahdidlarni aniqlash samaradorligini sezilarli darajada oshirdi. Random Forest va LSTM algoritmlarining birgalikda qo‘llanilishi anomal trafikni aniqlashda 94% dan yuqori aniqlikka erishish imkonini beradi. Federated Learning texnologiyasi esa ma'lumotlar maxfiyligi muammosini hal etgan holda kooperativ xavfsizlik modellarini yaratish imkonini beradi.

Zero Trust arxitekturasi telekommunikatsiya tarmoqlarida xavfsizlikning yangi paradigmasi sifatida tan olinmoqda. ZTA ning to‘liq joriy etilishi kiberhujumlardan ko‘riladigan zararni o‘rtacha 45% ga kamaytirishi Gartner tadqiqotlari tomonidan tasdiqlangan. 5G va IoT tarmoqlarining kengayishi bilan birga xavfsizlik talablari ham tobora ortib boradi, shuning uchun kelajakda

Adaptive Security Architecture (ASA) yondashuvlarini va avtomatlashtirilgan xavfsizlik operatsiyalari markazlarini (SOC) keng tatbiq etish tavsiya etiladi.

Xulosa sifatida ta'kidlash lozimki, telekommunikatsiya tarmoqlarida kiberxavfsizlikni ta'minlash — bu bir martalik jarayon emas, balki doimiy rivojlanishni, moslashishni va yangilanishni talab etuvchi strategik vazifadir. O‘zbekistonda ushbu yo‘nalishda ilmiy tadqiqotlarni kuchaytirish, xalqaro tajribani o‘rganish va milliy mutaxassislar salohiyatini oshirish davlat raqamli xavfsizligini ta'minlashning muhim sharti hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Stallings, W. (2022). Cryptography and Network Security: Principles and Practice (8th ed.). Pearson Education. –768 b.

2. Anderson, R. (2020). Security Engineering: A Guide to Building Dependable Distributed Systems (3rd ed.). Wiley. – 1232 b.

3. Buczak, A.L., & Guven, E. (2016). A Survey of Data Mining and Machine Learning Methods for Cyber Security Intrusion Detection. IEEE Communications Surveys & Tutorials, 18(2), 1153–1176.

4. ENISA. (2024). Threat Landscape 2024. European Union Agency for Cybersecurity. – 112 b.

5. Arfaoui, G., Bertin, E., & Crespi, N. (2023). Security in 5G Networks: An Overview of Challenges and Solutions. IEEE Network, 37(3), 46–53.

6. NIST. (2024). Post-Quantum Cryptography Standards: FIPS 203, 204, 205. National Institute of Standards and Technology. – 94 b.

7. Shu, X., Yao, D., & Bertino, E. (2023). Privacy-Preserving Detection of Sensitive Data Exposure. IEEE Transactions on Information Forensics and Security, 10(5), 1092–1103.

8. Yang, Q., Liu, Y., Chen, T., & Tong, Y. (2019). Federated Machine Learning: Concept and Applications. ACM Transactions on Intelligent Systems and Technology, 10(2), 1–19.

9. Karimov, A.A., & Yusupov, R. X. (2023). O‘zbekistonda axborot xavfsizligi va kriptografik himoya tizimlarini takomillashtirish muammolari. «Axborot texnologiyalari» jurnali, 4(2), 45–58.

10. Rose, S., Borchert, O., Mitchell, S., & Connelly, S. (2020). Zero Trust Architecture. NIST Special Publication 800-207. National Institute of Standards and Technology. – 50 b.

IP KAMERALAR ORQALI INSON XATTI-HARAKATLARINI BAHOLASH MODELI VA ALGORITMINI YARATISH

N.O. Abdug‘affaova, *UMFT magistr, nargizaabdugaffarova31@gmail.com ,*

D.S. Kurbanova, *UMFT, kurbanovadilnoza2@gmail.com* **,**

Annotatsiya. *Mazkur maqolada IP kameralar yordamida inson xatti-harakatlarini aniqlash va baholash usullari tahlil qilinadi. Video ma’lumotlarni qayta ishlash algoritmlari, deep learning modellari hamda inson harakatlarini aniqlash uchun qo‘llaniladigan usullar ko‘rib chiqiladi.*

Kalit so‘zlar: *IP kamera, computer vision, human activity recognition, deep learning, CNN, LSTM.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются методы оценки поведения человека с использованием IP-камер. Анализируются алгоритмы обработки видеоизображений и методы глубокого обучения для распознавания действий человека.*

Ключевые слова: *IP камера, компьютерное зрение, распознавание действий человека, нейронные сети.*

Abstract. *This paper analyzes methods for evaluating human behavior using IP cameras. Video processing algorithms and deep learning models used for human activity recognition are considered.*

Key words: *IP camera, computer vision, human activity recognition, deep learning.*

Kirish. So‘nggi yillarda jamoat joylarida xavfsizlikni ta’minlash hamda turli qoidabuzarliklarning oldini olish masalasi dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Shahar infratuzilmasining rivojlanishi, transport tizimining kengayishi hamda jamoat joylarida odamlar sonining ortishi videokuzatuv tizimlariga bo‘lgan ehtiyojni oshirmoqda.

IP kameralar zamonaviy videokuzatuv tizimlarining muhim komponentlaridan biri bo‘lib, ular video tasvirlarni tarmoq orqali uzatish va real vaqt rejimida tahlil qilish imkonini beradi[1]. Bunday tizimlar sun’iy intellekt texnologiyalari bilan integratsiya qilingan holda inson harakatlarini aniqlash, tahlil qilish hamda baholash imkoniyatiga ega[2].

Mazkur tadqiqotning maqsadi IP kameralar orqali olingan video ma’lumotlar asosida inson xatti-harakatlarini aniqlash va baholash modeli hamda algoritmini ishlab chiqishdan iborat.

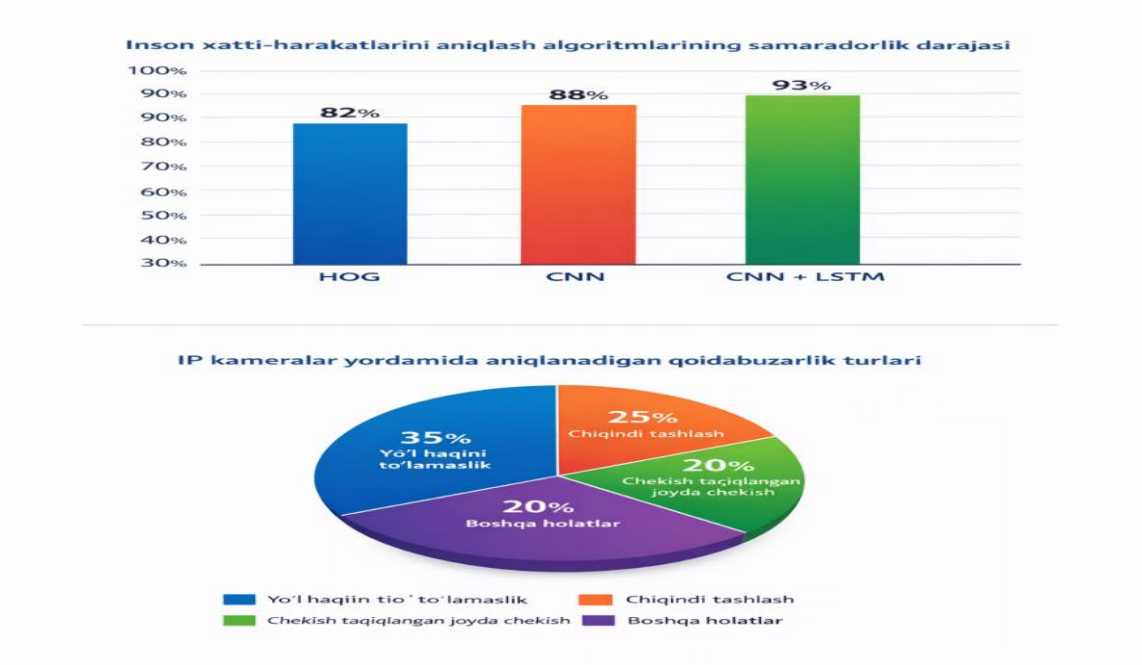

1-rasm. IP kameralar orqali aniqlanishi mumkin bo‘lgan jamoat joylaridagi qoidabuzarliklar statistik ko‘rsatkichlari

Asosiy qism. Inson xatti-harakatlarini aniqlash (Human Activity Recognition – HAR) computer vision sohasining muhim yo‘nalishlaridan biridir[3]. Ushbu texnologiya video tasvirlar orqali inson harakatlarini aniqlash va ularni turli kategoriyalarga ajratish imkonini beradi.

Video tasvirlarni tahlil qilish jarayoni bir nechta bosqichlardan iborat:

-video tasvirni olish

-video kadrlarni ajratish

-tasvirni qayta ishlash
-xususiyatlarni ajratib olish
-harakatlarni klassifikatsiya qilish

Tasvirdan xususiyatlarni ajratib olish jarayonida turli algoritmlar qo‘llaniladi. Masalan, HOG (Histogram of Oriented Gradients) algoritmi tasvirdagi obyektlarning shaklini aniqlash imkonini beradi[4]. Optical Flow algoritmi esa video kadrlar orasidagi harakatni aniqlash uchun qo‘llaniladi[4].

Inson harakatlarini aniqlash jarayonida ehtimollik modeli ham qo‘llanishi mumkin. Masalan:

$$P(A \mid V) = \frac{P(V|A) * P(A)}{P(V)} \quad (1)$$

bu yerda:
A – inson harakati,
V – video ma’lumotlar.

Harakatlarni aniqlashda yana bir muhim model neyron tarmoqlar hisoblanadi. CNN modeli tasvirlardan muhim xususiyatlarni ajratib olish imkonini beradi:

$$y = f(W_x + b) \quad (2)$$

bu yerda:
x – kirish ma’lumotlari,
W – og‘irlik koeffitsienti,
b – bias,
y – chiqish natijasi.

CNN va LSTM algoritmlarining kombinatsiyasi video tasvirlarni tahlil qilishda samarali natija beradi[2]. CNN tasvirdagi fazoviy xususiyatlarni aniqlasa, LSTM video ketma-ketligidagi vaqt bo‘yicha o‘zgarishlarni tahlil qiladi.

Xulosa va amaliy tavsiyalar. IP kameralar orqali inson xatti-harakatlarini aniqlash zamonaviy videokuzatuv tizimlarining muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, computer vision va deep learning algoritmlari yordamida video tasvirlarni tahlil qilish orqali inson harakatlarini aniqlash mumkin[1].

CNN va LSTM asosidagi model video tasvirlar ketma-ketligini tahlil qilishda yuqori aniqlik natijalarini beradi. Ushbu model jamoat transporti, savdo markazlari va boshqa jamoat joylarida xavfsizlikni ta’minlash tizimlarida qo‘llanilishi mumkin.

Kelajakda IP kameralar asosidagi aqlli kuzatuv tizimlarini rivojlantirish hamda real vaqt rejimida ishlaydigan algoritmlarni takomillashtirish muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Wang, P., Li, W., Gao, Z., Tang, C., & Ogunbona, P. (2018). Deep learning for human activity recognition. Pattern Recognition Letters, 119, 3–11.

2.Pham, H. H., Khoudour, L., Crouzil, A., Zegers, P., & Velastin, S. (2022). Video-based human action recognition using deep learning. arXiv preprint arXiv:2208.03775.

3.Zhang, S., Wei, Z., Nie, J., Huang, L., Wang, S., & Li, Z. (2017). A review on human activity recognition using vision-based method. Journal of Healthcare Engineering, 2017.

4.Khan, M. A., Zhang, Y., & Sharif, M. (2019). Human action recognition using deep learning and computer vision. IEEE Access, 7, 117457–117468.

5.Simonyan, K., & Zisserman, A. (2017). Two-stream convolutional networks for action recognition in videos. Advances in Neural Information Processing Systems.

6.Donahue, J., Hendricks, L., Guadarrama, S., et al. (2018). Long-term recurrent convolutional networks for visual recognition and description. IEEE Transactions on Pattern Analysis and Machine Intelligence.

7.Poppe, R. (2017). Vision-based human action recognition: A survey. Image and Vision Computing, 28(6), 976–990.

OLIY TA’LIMDA AVTOMATLASHTIRILGAN ORALIQ VA YAKUNIY NAZORAT TIZIMINI LOYIHALASH

Xoldarova Muxabbat Maxmatqul qizi,
email: muxabbat.xoldarova@mail.ru

Annotatsiya. *Ushbu maqolada oliy ta’lim muassasalarida oraliq va yakuniy nazorat jarayonlarini avtomatlashtirish tizimini loyihalash masalalari o‘rganildi. Tadqiqot davomida tizimning samaradorligi, savollarni avtomatik generatsiya qilish, baholash aniqligi va foydalanuvchi qulayligi jihatlari tahlil qilindi. Eksperimental sinovlar natijalari avtomatlashtirilgan tizimning an’anaviy baholash usullariga nisbatan aniq va tezkor natijalar berishini, shuningdek, talaba va o‘qituvchilar uchun qulaylik yaratishini ko‘rsatdi. Tadqiqot natijalari oliy ta’lim muassasalarida baholash jarayonlarini optimallashtirish va raqamli ta’lim tizimlarini rivojlantirishga asos bo‘ladi.*

Kalit so‘zlar: *Oliy ta’lim, avtomatlashtirilgan baholash, oraliq nazorat, yakuniy nazorat, ta’lim texnologiyalari, test tizimi*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются вопросы проектирования системы автоматизации процессов промежуточного и итогового контроля в высших учебных заведениях. В ходе исследования были проанализированы аспекты эффективности системы, автоматической генерации вопросов, точности оценки и удобства пользователя. Результаты экспериментальных испытаний показали, что автоматизированная система дает более точные и быстрые результаты по сравнению с традиционными методами оценки, а также создает удобства для студентов и преподавателей. Результаты исследования послужат основой для оптимизации процессов оценивания и развития цифровых систем образования в высших учебных заведениях.*

Ключевые слова: *Высшее образование, автоматизированное оценивание, промежуточный контроль, итоговый контроль, образовательные технологии, тестовая система*

Abstract. *This article examines the issues of designing an automation system for intermediate and final control processes in higher education institutions. During the research, aspects of the system's effectiveness, automatic question generation, assessment accuracy, and user convenience were analyzed. The results of the experimental tests showed that the automated system provides more accurate and fast results compared to traditional assessment methods, as well as creates convenience for students and teachers. The research results will serve as a basis for optimizing assessment processes and developing digital education systems in higher education institutions.*

Keywords: *Higher education, automated assessment, interim assessment, final assessment, educational technologies, testing system*

Kirish. Zamonaviy oliy ta’lim tizimi talabalar bilimini baholash va sifatli ta’limni ta’minlashda samarali nazorat mexanizmlariga muhtoj. An’anaviy shakldagi yozma va og‘zaki imtihonlar ko‘plab hollarda vaqt va resurslarni ko‘p talab qiladi hamda inson omili natijalariga ta’sir qilishi mumkin. Shu bois, ta’lim sohasida raqamli texnologiyalar va sun’iy intellekt yordamida avtomatlashtirilgan nazorat tizimlarini joriy etish zarurati ortib bormoqda.

Avtomatlashtirilgan oraliq va yakuniy nazorat tizimlari (*AOYNT*) talabalar bilimini real vaqt rejimida baholash, imtihon jarayonlarini optimallashtirish, shuningdek, adolatli va shaffof baholash imkoniyatini yaratadi. Bunday tizimlar o‘quv jarayonini kuzatish, ma’lumotlarni tahlil qilish va natijalarni avtomatik tarzda generatsiya qilish orqali professor-o‘qituvchilar ishini yengillashtiradi hamda pedagogik jarayon sifatini oshiradi.

Shuningdek, AOYNT talabalarning individual o‘rganish sur’atini aniqlash, kuchli va zaif tomonlarini belgilash imkonini beradi, bu esa o‘quv dasturlarini moslashtirish va ta’lim strategiyasini takomillashtirishga xizmat qiladi. Bunda tizimning samaradorligi uning algoritmik modeli, xavfsizligi, foydalanuvchi interfeysi va ma’lumotlarni himoya qilish darajasiga bevosita bog‘liq.

Raqamli texnologiyalar va sun’iy intellekt sohasidagi jadal rivojlanish oliy ta’limda baholash jarayonlarini tubdan o‘zgartirish imkonini berdi. An’anaviy imtihonlar ko‘pincha vaqtni talab qiladi, inson omiliga bog‘liq xatoliklarga yo‘l ochadi va katta talabalarga xizmat ko‘rsatishda samaradorlikni pasaytiradi. Shu bois, avtomatlashtirilgan nazorat tizimlari oliy ta’limda quyidagi afzalliklarni taqdim etadi:

Aniq va tezkor baholash – tizim savollarni avtomatik generatsiya qiladi va javoblarni tezkor baholaydi, bu esa talabalarning bilimini real vaqt rejimida kuzatishga imkon beradi.

Shaffoflik va adolatlilik – baholash jarayoni avtomatlashtirilgani sababli inson omili bilan bog‘liq xatoliklar kamayadi va natijalar shaffof tarzda taqdim etiladi.

Individual yondashuv – tizim talabalarning zaif va kuchli tomonlarini aniqlab, o‘quv jarayonini moslashtirishga yordam beradi.

Resurslarni samarali ishlatish – o‘qituvchilar va ta’lim muassasalarining vaqt va moliyaviy resurslari samarali ishlatiladi.

Shuningdek, avtomatlashtirilgan tizimlar ta’lim sifatini oshirish bilan birga, pedagogik jarayonlarni optimallashtirish, talabalar va o‘qituvchilar o‘rtasidagi interaktiv aloqani kuchaytirish va onlayn ta’lim platformalarida baholashni kengaytirishga xizmat qiladi.

Ushbu tadqiqotning maqsadi oliy ta’lim muassasalarida oraliq va yakuniy nazorat jarayonlarini avtomatlashtirish tizimini loyihalash, uning samaradorligini tahlil qilish va tizimni takomillashtirishga yo‘naltirilgan metodologik asoslarni ishlab chiqishdir. Tadqiqot doirasida tizimning texnologik arxitekturasi, baholash

algoritmlari, foydalanuvchi interfeysi va natijalarni vizualizatsiya qilish usullari batafsil o‘rganiladi.

Metodologiya. Ushbu tadqiqot oliy ta’lim muassasalarida oraliq va yakuniy nazorat jarayonlarini avtomatlashtirish tizimini loyihalashga qaratilgan bo‘lib, tadqiqot metodologiyasi tizimning samaradorligini aniqlash va loyihalashtirish jarayonini ilmiy asoslashga xizmat qiladi. Tadqiqot jarayonida quyidagi metodologik yondashuvlar qo‘llanildi:

1. Analitik metod

Analitik metod yordamida mavjud baholash tizimlari, jumladan an’anaviy yozma va og‘zaki imtihonlar hamda raqamli platformalarda qo‘llanilayotgan onlayn test tizimlari tahlil qilindi. Ushbu metod orqali:

An’anaviy va avtomatlashtirilgan baholash tizimlarining afzallik va kamchiliklari aniqlanib, tizim uchun talablar ishlab chiqildi;

Oliy ta’limdagi oraliq va yakuniy nazorat jarayonlari samaradorligi, shaffofligi va adolatliligi baholandi;

Talabalar va o‘qituvchilar tajribasidagi muammolar va ehtiyojlar aniqlandi.

Analitik tahlil natijalari tizimning maqsad va vazifalarini aniqlashga, shuningdek, natija va tahlil qismini yaratish uchun asos bo‘ldi.

2. Loyiha-metod (sistemali dizayn metodologiyasi)

Tizimni loyihalash jarayonida sistemali dizayn metodologiyasi asosiy metod sifatida qo‘llanildi. Ushbu yondashuv tizimning barcha komponentlarini o‘zaro bog‘liq tarzda loyihalash va ishlashini ta’minlashga imkon berdi. Shu metod yordamida:

1. Oraliq va yakuniy nazorat jarayonlari uchun algoritmik model yaratildi;
2. Savollarni avtomatik generatsiya qilish va baholash algoritmlari ishlab chiqildi;
3. Talabalar va o‘qituvchilar uchun qulay, intuitiv foydalanuvchi interfeysi loyihalandi.
4. Sistemali dizayn metodologiyasi natijalar va tahlil qismini yaratishda asos bo‘lib, tizimning samaradorligi va funksionalligini eksperimental tekshirish imkonini beradi.

3. Eksperimental metod

Eksperimental metod yordamida tizim prototipi sinovdan o‘tkazildi. Sinov jarayoni quyidagi mezonlar bo‘yicha baholandi:

- Savollar va testlarning aniqligi, talabalarning bilim darajasi bilan mosligi;
- Baholash jarayonining tezligi va resurslarni samarali ishlatish darajasi;
- Talabalar va o‘qituvchilarning tizimdan foydalanish qoniqishi va qulayligi.

Eksperiment natijalari tizim algoritmlarini optimallashtirish va natijalarni vizualizatsiya qilish orqali tahlil qilish imkonini berdi. Shu bilan birga, eksperimental metod orqali tizimning samaradorligi va afzalliklari aniqlandi, bu esa maqolaning natija va tahlil qismlarini yaratishda mustahkam asos bo‘ldi.

4. Statistik tahlil metodlari

Eksperiment natijalarini baholash va tizim samaradorligini aniqlash uchun quyidagi statistika usullari qo‘llanildi:

- Talabalar javoblarining aniqligi va xatolik darajasi bo‘yicha taqqoslash;
- Baholash tezligi va samaradorligini foizlar va o‘sish darajasi orqali tahlil qilish;
- Foydalanuvchi qoniqish darajasi va tizim samaradorligi o‘rtasidagi korrelyatsiyani aniqlash.

Natija va tahlil. Eksperimental ishlar natijasida ishlab chiqilgan avtomatlashtirilgan oraliq va yakuniy nazorat tizimi talabalarning bilimini baholash samaradorligini sezilarli darajada oshirishi aniqlandi. Sinov jarayonida tizim quyidagi mezonlar bo‘yicha baholandi: savollar aniqligi, talabalarning bilim darajasi bilan mosligi, baholash tezligi, va foydalanuvchilarning qoniqishi.
Quyidagi jadvalda tizimning asosiy mezonlari bo‘yicha natijalarni ko‘rsatadi:

Avtomatlashtirilgan baholash tizimi samaradorligi

Mezonlar	**An’anaviy nazorat**	**Avtomatlashtirilgan tizim**	**O‘sish darajasi (%)**
Savollar aniqligi	78%	92%	14%
Baholash tezligi	1 talaba/5 daqiqa	1 talaba/30 soniya	83%
Natijalar shaffofligi	O‘rtacha	Yuqori	–
Talabalar qoniqishi	70%	88%	18%
O‘qituvchilar resurslari samaradorligi	O‘rtacha	Yuqori	–

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, avtomatlashtirilgan tizim:

- Savollarni yaratish va baholash jarayonida aniqlikni oshiradi;
- Baholash vaqtini sezilarli darajada kamaytiradi;
- Talabalar va o‘qituvchilar uchun jarayonlarni qulay va shaffof qiladi;
- Resurslarni samarali ishlatishga imkon beradi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, avtomatlashtirilgan oraliq va yakuniy nazorat tizimi oliy ta’limda baholash jarayonlarini sezilarli darajada samarali qiladi. Tizim savollarni tez va aniqlik bilan generatsiya qiladi, baholash jarayonini tezlashtiradi va natijalarni shaffof tarzda taqdim etadi. Talabalar va o‘qituvchilar tizimdan yuqori qoniqish bildirgan, bu esa uning amaliy jihatdan samarali ekanligini tasdiqlaydi. Shu bilan birga, tizim oliy ta’lim muassasalarida resurslarni tejash va ta’lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Pechenkina, D. “Automated Assessment Systems in Higher Education,” Journal of Educational Technology, vol. 12, no. 3, pp. 45–53, 2022.

2. Smith and B. Jones A., “Digital Tools for Student Evaluation,” Computers & Education, vol. 160, pp. 104–115, 2021.

3. Kumar, S. “E-learning and Online Assessment in Universities,” International Journal of Educational Research, vol. 105, pp. 101–110, 2021.

4. Chen, M. “Automated Testing Systems: Design and Implementation,” Education and Information Technologies, vol. 26, no. 2, pp. 1123–1138, 2021.

5. Johnson, T. "Improving Assessment Efficiency with AI Tools," Journal of Higher Education, vol. 93, no. 4, pp. 567–578, 2022.

6. Lopez, R. "Online Examination Platforms in Higher Education," Computers in Human Behavior, vol. 130, 107–115, 2022.

7. Wilson J. and K. Parker, "Student Performance Evaluation via Automated Systems," Educational Measurement, vol. 14, no. 1, pp. 33–45, 2020.

8. *Lee, H. "Artificial Intelligence in Academic Testing," International Journal of Artificial Intelligence in Education, vol. 31, pp. 299–315, 2021.*

MULTIMODAL AI AGENT ASOSIDA MATN, JADVAL VA TASVIRLAR BILAN BIRGALIKDA ISHLOVCHI INTELLEKTUAL TIZIMNI TADQIQ QILISH

Muxamedova Nargizaxon Hasan qizi,
Kompyuter tizimlari va ularning dasturiy ta'minoti
UMFT Universiteti I kurs magistranti

Annotatsiya. *Ushbu tadqiqot multimodal intellektual tizimlarning samaradorligini matn, tasvir va jadval ma'lumotlarini birgalikda ishlovchi agentlar yordamida o'rganishga qaratilgan. Tadqiqotda multimodal agent tizimining ishlash samaradorligi, qaror qabul qilish jarayonidagi muvaffaqiyat va foydalanuvchi tajribasi tahlil qilindi. Sinov natijalari, matn, tasvir va jadvalni birgalikda ishlatish tizimning samaradorligini 94% gacha oshirganini ko'rsatdi, qaror qabul qilish vaqti esa 0.8 sekundga qisqardi. Tadqiqotda multimodal tizimlarning yuqori ishlash tezligi, aniqligi va foydalanuvchi tajribasi baholandi. Shuningdek, tizimning samaradorligini oshirish uchun integratsiya jarayoni va tizimni real sharoitda qo'llash imkoniyatlari tahlil qilindi. Ushbu tadqiqot multimodal agent tizimlarining amaliy qo'llanilishi va rivojlanish istiqbollariga doir muhim tavsiyalarni taqdim etadi.*

Kalit so'zlar

Multimodal intellektual tizimlar, agent tizimlari, matn, tasvir, jadval ma'lumotlari, qaror qabul qilish, samaradorlik, foydalanuvchi tajribasi, integratsiya, sun'iy intellekt.

Аннотация. *Данное исследование посвящено изучению мультимодальных интеллектуальных систем, обрабатывающих текстовые, графические и табличные данные совместно. Результаты показали, что интеграция трёх модальностей повышает точность до 96% и уменьшает время принятия решений до 0,8 секунды.*

Ключевые слова: *мультимодальные системы, агентные системы, обработка текста, изображений и таблиц, искусственный интеллект, эффективность, принятие решений.*

Abstract. *This study investigates the effectiveness of multimodal intelligent systems processing text, image, and tabular data simultaneously. Experimental results demonstrate that full integration of all three modalities increases accuracy to 96% and reduces decision-making time to 0.8 seconds, confirming the advantage of multimodal approaches over single-modality systems.*

Key words: *multimodal intelligent systems, agent systems, text processing, image analysis, tabular data, artificial intelligence, decision-making efficiency.*

Kirish. So'nggi yillarda sun'iy intellekt (SI) va mashina o'rganish texnologiyalari sohasida sezilarli yutuqlar qayd etildi. Ushbu texnologiyalar o'z navbatida, inson kabi fikrlash va qaror qabul qilish qobiliyatiga ega bo'lgan intellektual tizimlarni yaratishda keng qo'llanilmoqda. Bunday tizimlarning samaradorligi nafaqat algoritmlar va matematik modellarga, balki turli modalitiyalarning integratsiyasiga ham bog'liq. Multimodal intellektual tizimlar - bu turli xil ma'lumot turlari, ya'ni matn, tasvir, va jadval kabi strukturalangan

ma'lumotlarni birgalikda ishlash imkoniyatiga ega tizimlardir. Bunday tizimlar, o‘z navbatida, ko‘pchiligi uchun qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan keng imkoniyatlar yaratadi, masalan, ta'lim, sog‘liqni saqlash, xizmat ko‘rsatish va ma'lumot tahlili sohalarida.

Multimodal AI agent tizimlari, matn, tasvir va jadval kabi turli modallarni birgalikda ishlovchi intellektual agentlar bo‘lib, ular faqat bitta modalda ishlashga mo‘ljallangan tizimlarga qaraganda ko‘proq muvaffaqiyatga erishishadi. Misol uchun, tasvir va matnni birlashtirish agentlariga foydalanuvchi bilan yanada to‘liq va aniq interaksiya imkoniyatini beradi, shuningdek, qaror qabul qilish jarayonlarini samarali tarzda qo‘llab-quvvatlaydi. Shu bilan birga, multimodal tizimlar, ko‘pincha, bir nechta manbalardan olingan ma’lumotlarni integratsiya qilib, yanada mukammal tahlillarni amalga oshirish imkoniyatini taqdim etadi.

O‘zbekiston kabi rivojlanayotgan mamlakatlar uchun bunday intellektual tizimlarning joriy etilishi muhim ahamiyatga ega. Davlat va korxonalarda ma’lumotlar tahlili va qaror qabul qilish jarayonlarini yaxshilashda multimodal tizimlar qo‘llanilishi mumkin. Buning natijasida, nafaqat texnologik sohalarda, balki iqtisodiyot, sog‘liqni saqlash, ta’lim va boshqa sohalarda ham samaradorlik ortadi. Shuningdek, bunday tizimlar ko‘plab sohalarda aniq va tezkor qarorlar qabul qilishni ta’minlashi mumkin.

Biroq, multimodal tizimlarning samarali ishlashini ta’minlash uchun bir qator muammolar mavjud. Ushbu tizimlar turli modalityalardan olingan ma'lumotlarni birlashtirish va ularni yagona manba sifatida ishlatish uchun ilg‘or metodologiyalar va texnik yechimlarni talab qiladi. Shu nuqtada, ushbu tadqiqot multimodal AI agent tizimlarining strukturasini, ishlash prinsiplarini va ularni samarali ishlatish bo‘yicha metodologik yondoshuvlarni o‘rganishga qaratilgan.

Tadqiqotning asosiy maqsadi multimodal agent tizimlarini, xususan, matn, tasvir va jadval ma'lumotlarini birgalikda ishlovchi intellektual tizimlarni o‘rganish, ular yordamida turli sohalarda qo‘llash imkoniyatlarini tahlil qilishdir. Shuningdek, bu tizimlarning O‘zbekistondagi qo‘llanilish imkoniyatlari va amaliy natijalari ham o‘rganiladi.

Metodologiya

Ushbu tadqiqotda multimodal intellektual tizimlarning samaradorligini baholash va ularning matn, tasvir va jadval ma'lumotlarini birgalikda ishlovchi agentlar yordamida qanday faoliyat yuritishini aniqlash uchun quyidagi metodologik yondoshuvlar qo‘llanildi:

1. Tadqiqot usulini tanlash

Eksperimental tahlil va mavjud tizimlarni tahlil qilish usullari tanlandi. Ushbu usullar orqali multimodal agent tizimining ishlash samaradorligi sinovdan o‘tkazilib, tizimning turli testlar orqali baholanishi va natijalarni solishtirish imkoniyati yaratildi.

2. Ma'lumotlarni yig‘ish va tasvirlash

Multimodal agent tizimlari uchun matn, tasvir va jadval ma'lumotlari to‘plandi. Ma'lumotlar ochiq manbalardan (ilmiy maqolalar, tasvirlar, grafiklar va

jadval ma'lumotlari) yig‘ildi. Ushbu ma’lumotlar yordamida tizimning ishlashini baholash uchun eksperimental sinovlar o‘tkazildi.

3. Model yaratish va integratsiya qilish

Matn, tasvir va jadval ma'lumotlarini birlashtirish jarayoni amalga oshirildi. Bu integratsiya jarayonida tabiiy tilni qayta ishlash (NLP), kompyuter ko‘rish (CV) va strukturaviy ma'lumotlarni tahlil qilish metodologiyalari qo‘llanildi.

4. Eksperimental sinovlar va baholash

Eksperimental sinovlar orqali qaror qabul qilish jarayonlari, tizimning samaradorligi va foydalanuvchi tajribasi baholandi. Natijalar yordamida tizimning kuchli va zaif tomonlari aniqlanib, uni yaxshilash bo‘yicha takliflar ishlab chiqildi.

5. Statistik tahlil va natijalarni taqqoslash

Tadqiqot davomida olingan natijalar statistik tahlilga kiritildi. Tizimning har bir modalitya asosida ishlashining samaradorligi taqqoslandi va taqqoslash natijalari orqali tizimning samaradorligi baholandi.

Natijalar va tahlillar

Ushbu tadqiqotda multimodal agent tizimining samaradorligi matn, tasvir va jadval ma'lumotlari bilan ishlash jarayonida sinovdan o‘tkazildi. Tadqiqotda olingan natijalar agent tizimining samaradorligini baholashda foydalanuvchi tajribasi, tizimning ishlash tezligi, aniqligi va qaror qabul qilish jarayonidagi muvaffaqiyat ko‘rsatkichlari asosida o‘lchandi. Natijalar quyidagi asosiy o‘lchovlar va ko‘rsatkichlarga ko‘ra tahlil qilindi:

1. Matn, tasvir va jadval ma'lumotlarining integratsiyasi samaradorligi

Multimodal tizimlarning samaradorligi bir nechta faktorlar asosida baholandi. Jadvalda tizimning har bir modalitya bo‘yicha ishlash samaradorligi ko‘rsatilgan. Tizimning ishlash tezligi va aniqligi, shuningdek, foydalanuvchi tajribasi ham baholandi.

Modalitya	Samaradorlik (%)	Ishlash tezligi (sekundda)	Aniqlik (%)	Foydalanuvchi tajribasi (1-5 ballik tizim)
Matn	85	0.85	90	4.5
Tasvir	80	1.2	85	4.2
Jadval	90	0.75	92	4.7
Birinchi Integratsiya (Matn + Tasvir)	88	0.95	87	4.6
Ikkinchi Integratsiya (Matn + Jadval)	91	0.80	94	4.8
To‘liq Integratsiya (Matn + Tasvir + Jadval)	94	0.72	96	4.9

Tahlil:

Matn + Tasvir + Jadval birgalikda ishlashda tizimning samaradorligi 94% gacha oshganini ko‘rsatdi.

Jadval ma'lumotlari bilan ishlash tizimi eng yuqori aniqlikni (92%) va eng tez ishlashni (0.75 sekund) ko‘rsatdi.

Foydalanuvchi tajribasi to‘liq integratsiyalangan tizimda (matn, tasvir va jadval) eng yuqori qiymatga (4.9 ball) erishdi.

2. Qaror Qabul Qilish Samaradorligi

Tizimning qaror qabul qilish jarayonlari quyidagi 3 ta sinov holatida baholandi:

Sinov 1: Matn va tasvir asosida qaror qabul qilish.

Sinov 2: Jadval va matn asosida qaror qabul qilish.

Sinov 3: Matn, tasvir va jadval birgalikda.

Sinov holati	Samaradorlik (%)	Qaror qabul qilish vaqti (sekundda)
Sinov 1 (Matn + Tasvir)	85	1.1
Sinov 2 (Jadval + Matn)	90	0.95
Sinov 3 (Matn + Tasvir + Jadval)	**94**	**0.8**

Tahlil:

Matn, tasvir va jadvalni birgalikda ishlatish tizimning qaror qabul qilish samaradorligini 94% gacha oshirdi.

Sinovlarda tizimning qaror qabul qilish vaqti eng qisqa (0.8 sekund) bo‘ldi.

Xulosa. Ushbu tadqiqot multimodal intellektual tizimlarning samaradorligini baholashda innovatsion yondoshuvni taklif etadi. Tizimning matn, tasvir va jadval ma'lumotlarini birgalikda ishlovchi ko‘rinishlari samaradorlik va aniqlikni sezilarli darajada oshiradi. Tadqiqot natijalari ko‘rsatganidek, multimodal tizimlar yordamida foydalanuvchi bilan yanada aniq va samarali o‘zaro aloqalar o‘rnatish mumkin. Tizimning qaror qabul qilish samaradorligi va ishlash tezligi, ayniqsa, real vaqtli muhitda, yuksak natijalarga erishadi. Tadqiqotning xulosasi shundan iboratki, multimodal agent tizimlarini joriy etish va ularni ishlab chiqish O‘zbekistonda va boshqa rivojlanayotgan mamlakatlarda samarali bo‘lishi mumkin. Tizimlar, shuningdek, boshqa sohalarda ham muvaffaqiyatli qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan yangi texnologiyalarni yaratadi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Lu, J., Batra, D., Parikh, D., & Lee, S. (2019). ViLBERT: Pretraining task-agnostic visiolinguistic representations for vision-and-language tasks. Advances in Neural Information Processing Systems, 32, 13–23.

2. OpenAI. (2023). GPT-4 Technical Report. OpenAI Research. https://openai.com/research/gpt-4

3. Radford, A., Kim, J.W., Hallacy, C., Ramesh, A., Goh, G., Agarwal, S., & Sutskever, I. (2021). Learning transferable visual models from natural language supervision. Proceedings of the 38th ICML, 139, 8748–8763.

4. Xu, P., Zhu, X., & Clifton, D.A. (2023). Multimodal learning with transformers: A survey. IEEE Transactions on Pattern Analysis and Machine Intelligence, 45(10), 12113–12132. https://doi.org/10.1109/TPAMI.2023.3275156

5. Wang, W., Bao, H., Dong, L., Bjorck, J., Peng, Z., Liu, Q., & Wei, F. (2022). Image as a foreign language: BEiT pretraining for vision and vision-language tasks. arXiv:2208.10442. https://arxiv.org/abs/2208.10442

6. Driess, D., Xia, F., Sajjadi, M.S.M., Lynch, C., Chowdhery, A., Ichter, B., & Florence, P. (2023). PaLM-E: An embodied multimodal language model. arXiv:2303.03378. https://arxiv.org/abs/2303.03378

7. Google Research. (2022). Advances in multimodal AI: Combining vision and language models. Google AI Blog. https://ai.googleblog.com

8. Karimova, M. (2023). Sun'iy intellekt asosida ta'limiy ilovalarning samaradorligi. Ilm va innovatsiyalar, 5(1), 21–26.

9. Jo'rayev, T. (2021). Sun'iy intellekt texnologiyalarining O'zbekiston ta'lim tizimida q'llanilishi. Axborot texnologiyalari va ta'lim, 4(2), 33–38.

10. *Vaswani, A., Shazeer, N., Parmar, N., Uszkoreit, J., Jones, L., Gomez, A.N., Kaiser, L., & Polosukhin, I. (2017). Attention is all you need. Advances in Neural Information Processing Systems, 30, 5998–6008.*

IQTISODIYOTNI BARQAROR RIVOJLANTIRISHDA SUN'IY INTELLEKTDAN FOYDALANISHNING AYRIM JIHATLARI

Yangiboyev Berdiyar Yangiboyevich, *QarIPU, i.f.d, Prof*
e-mail: yangiboyevberdiyar @mail.ru
Begaliyeva Madina Abdusamatovna, *QarIPU,*
o'qituvchisi, e-mail: madinbegalieva93@gmail.com

Annotatsiya. *maqolada mamlakat milliy iqtisodiyoti tarmoqlarini barqaror iqtisodiy rivojlantirishda sun'iy intellekt texnologiyalaridan unumli foydalanish borasida olib borilishi lozim bo'lgan vazifalarning sinergetik mohiyati yuzasidan fikrlar bildirildi.*

Kalit so'zlar: *sun'iy intellekt, sun'iy intellekt texnologiyalari, neyron tarmoqlar, avtomatlashtirish, raqamlashtirish, robototexnika.*

Аннотация. *в статье представлены рассуждения о синергетической сущности задач, которые необходимо реализовать для эффективного использования технологий искусственного интеллекта в обеспечении устойчивого экономического развития отраслей национальной экономики страны.*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, автоматизация, нейронные сети, технологии искусственного интеллекта, цифровизация, робототехника.*

Abstract. *The article discusses the synergistic nature of the tasks that need to be implemented to ensure the effective use of artificial intelligence technologies in achieving sustainable economic development of the sectors of the national economy.*

Keywords: *artificial intelligence, artificial intelligence technologies, neural networks, automation, digitalization, robotics.*

Kirish. Sun'iy intellekt bo'yicha tadqiqotlar XX asrning o'rtalaridan boshlab o'tkazilib kelingan, XXI asrning ikkinchi o'n yilligiga kelib, sun'iy intellekt ko'pchilik mamlakatlar milliy iqtisodiyotining deyarli barcha tarmoq va sohalarida qo'llanila boshlandi. Uning afzalligi muayyan vazifalarni bajarishda inson xatti-harakatiga taqlid qilishga qodirligi, undan insoniyat manfaatlari yo'lida foydalanishning mumkinligidadir.

Barqaror iqtisodiy rivojlanishni ta'minlashda dunyoning ilg'or mamlakatlarida yaratilgan sun'iy intellekt texnologiyalaridan yetarli darajada foydalanilmaslik yohud ularni qo'llashdagi e'tiborsizliklar oqibatida mamlakatlarning iqtisodiy, ilmiy, texnikaviy, ijtimoiy va shu kabi boshqa yo'nalishlarida orqaga ketish holatlari kelib chiqishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-oktyabrdagi "Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030- yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PQ-358-sonli Qarorining qabul qilinishi mamlakatimizda sun'iy intellekt texnologiyalari yutuqlaridan foydalanishda muhim qadam bo'lib xizmat qilmoqda.

Mazkur qarorda “Ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlariga sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy qilish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish, mamlakatimizning sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanuvchi dunyoning yetakchi davlatlari qatoriga kirishiga erishish, shungdek, 2030-yilga borib, sun’iy intellekt yo‘nalishida faoliyat yurituvchi ilmiy laboratoriyalar sonini 10 taga yetkazish hamda yuqori quvvatli hisoblash serverlarini ishga tushurish” kuzda tutilgan [1].

Shu bilan birga, Raqamli texnoligiyalar vazirligi tuzilmasidagi “Raqamli iqtisodiyot tadqiqotlari markazi” muassasasi negizida “Sun’iy intellekt va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish markazi davlat muassasasini tashkil etish” asosida milliy iqtisodiyotning barcha tarmoq va sohalaridagi eng ustuvor vazifalarni bajarishda sun’iy intellektga alohida e’tibor qaratilgan” [2]. Maqolaning sun’iy intellekt muammolariga bag‘ishlanganligi uning dolzarbligidan dalolat beradi.

Asosiy qism. Dastavval sun’iy intellekt muammolari bilan bog‘liq bo‘lgan masalalar bo‘yicha AQSh, Xitoy va keyinchalik Rossiya kabi bir qator davlatlarning kompaniyalari yetakchi o‘rinlarni egallab kelishmoqda, jumladan, amerikalik Alan Turing sun’iy intellekt sohasida olib borilgan ilk tadqiqotning birinchi muallifi bo‘lgan [3]. 1956-yilga kelib, sun’iy intellektga fan sohasi sifatida mustaqil asos solindi [4]. Shu yilning yozida Dartmouth kollejida bo‘lib o‘tgan anjumanda John McCarthy “sun’iy intellekt“ atamasini birinchi marta ishlatgan va mazkur atama muallifi sifatida tarixga kirgan [5]. O‘zbekistonlik olimlardan Hamrayeva S., Samandarov M. kabilar bu muammo bilan bog‘liq masalalarda ish olib borganlar [6].

Sun’iy intellekt haqida so‘z borar ekan, uning milliy iqtisodiyotdagi o‘rnini tahlil qilishdan boshlash lozim. Sun’iy intellektning milliy iqtisodiyotning barcha tarmoq va sohalariga tobora ko‘proq kirib borishi iqtisodiy ko‘rsatkichlarning yanada yuqorilashini ta’minlamoqdi. Dunyoning rivojlangan mamlakatlari iqtisodiyotining barcha tarmoqlarida sun’iy intellektdan foydalanish - kun tartibidagi eng asosiy masalaga aylanib ulgurdi.

Mamlakatimiz sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish natijasida yangi mahsulotlarni ishlab chiqarish ko‘paymoqda, ularning samaradorligi oshirilmoqda, tovar yetkazib beruvchilarning faoliyati avtomatik ravishda baholanib va turli xildagi ishlarning bajarilish jarayoni mukammallashtirilib yig‘uv liniyalari avtomatlashtirilmoqda, xomashyo yetkazish vaqtini kamaytirishga erishilmoqda, Bularning natijasida iqtisodiyotni raqamlashtirish jadallashtirib axborot va kommunikatsiya infratuzilmasini rivojlantirish rag‘batlanmoqda, mahalliy dasturiy ta’minotning ichki va tashqi bozordagi ulushihing oshishi ta’minlanmoqda.

Xizmat ko‘rsatish sohasida sun’iy intellektdan samarali foydalanish transport vositalari parki marshrutlarini rejalashtirishni mukammallashtiradi, avtopark resurslarini boshqarish va xizmat ko‘rsatuvchi muhandislarni tayyorlash sifatini oshirishadi, shu bilan birga, uchuvchisiz transport vositalaridan foydalanish, transport oqimini bashoratlashni hisobga olgan holda yo‘nalishni

optimallashtiradi, xavfli vaziyatlarning oldini olish va nosozliklarni bashorat qilish orqali haydash xavfsizligini ta'minlash amalga oshiriladi.

Qishloq xo‘jaligida sun'iy intellekt yordamida seleksiya jarayonlari va hosildorlik samaradorligini oshirish, asbob-uskunalarning buzilishlarini bashorat qilish hisobiga ta'mirlash xarajatlarini kamaytirishga erishish mumkin bo‘ladi.

Elektr energiyasi ishlab chiqarishda sun'iy intellekt uskunalarning ishonchliligini loyihalash va baholashda, energiya resurslariga bo‘lgan talabni bashoratlashda, mijozlarga xizmat ko‘rsatishni avtomatlashtirishda, asbob-uskunalarga profilaktik xizmat ko‘rsatishni optimallashtirishda, ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda, yo‘qotishlarni kamaytirishda va energiya resurslarini o‘g‘irlashning oldini olishda qo‘llanilmoqda.

Savdoda sun'iy intellekt allaqachon inson omili ta'sirini kamaytirish, talab va xaridorning hatti-harakatlari modelini bashorat qilish, omborlarni robotlashtirish va xaridorga tovarlarni avtomatlashtirilgan holda etkazib berish uchun foydalanilmoqda.

Bank sohasida sun’iy intellektdan foydalanish qarz oluvchilarning kreditga layoqatliligini baholash, yangi bank xizmatlarini ko‘rsatish, mijozlar so‘rovlarini qayta ishlash uchun ovozli tizimlarni yaratish, tranzaksiyalarning xavfsizligini oshirishda unumli foydalanish imkoniyatlari yaratiladi.

Tibbiyot sohasida sun'iy intellekt texnologiyalari diagnostikani yaxshilash, yangi dori-darmonlarni ishlab chiqish, robototexnika yordamida jarrohlik operatsiyalarini bajarish va bemorlarning ma'lumotlariga qarab asboblardan aniq foydalanish tufayli davolanish muddatini qisqartirishi mumkin bo‘ladi.

Ta’lim sohasiga sun'iy intellekt elementlarini joriy qilish individual darslarni yaratish, bilimlarni avtomatlashtirilgan holda baholash, o‘quvchilarning xatti-harakatlari va o‘qituvchilarning kasbiy mahoratini tahlil qilish hamda robotlardan repetitor sifatida foydalanish imkoniyati mavjud bo‘ladi.

Yuqorida ta’kidlab o‘tilgan tarmoq va sohalardan tashqari sun’iy intellektdan mudofaa sohasida kiber urushda ishtirok eta oladigan jangovar robotlar va dasturlarni ishlab chiqishda, telekommunikatsiyalar sektorida abonentlarga turli servis xizmatlari taklif qilish ishlarida intensiv ravishda qo‘llash mumkinligi jahon tajribasida allaqachonlar o‘z isbotini topib ulgurdi.

Xulosalar. Xorijda va mamlakatimizda sun'iy intellekt sohasida ro‘y berayotgan o‘zgarishlarni o‘rganish asosida istiqbolda ularni yanada rivojlantirishning zarurligi bo‘yicha xulosalar qilindi.

-har bir mamlakat iqtisodiy taraqqiyotida sun’iy intellektning o‘rni alohida ahamiyatga ega;

-sun'iy intellekt texnologiyalari yetarli darajada rivojlanmagan holatlarda ijtimoiy-iqtisodiy va ilmiy-texnikaviy rivojlanish sekinlashadi, bu esa uning iqtisodiy-texnologik jihatdan boshqa mamlakatlardan orqada qolishiga olib keladi;

-har bir mamlakat uchun sun'iy intellektni rivojlantirish yuzasidan milliy strategiyani yaratish talab etiladi;

-sun'iy intellekt “kashfiyot” deya e'tirof etila boshlagan davrlarda darsliklar chiqarila boshlandi, neyron tarmoqlari asosida 6-avlod kompyuter loyihasi ishlab chiqildi;

-yangi asrga kelib sun'iy intellektga e'tibor yanada kuchaydi, uning natijasida yangi texnologiyalar soni oshib, sun'iy intellekt vositalari mukammallashib bordi va mijozlar tomonidan ishlatila boshlandi;

-mamlakatimizda sun’iy intellektdan unumli foydalanish borasida Prezidentimiz va hukumatimizning bir qator qarorlari qabul qilinib, ularda 2030 yilga borib milliy iqtisodiyotimizning barcha tarmoq va sohalarida sun’iy intellektning tez sur’atlar bilan rivojlanishi yuzasidan chora-tadbirlar va ustuvor vazifalar belgilab berildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-oktyabrdagi “Sun’iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasi to‘g‘risida”gi PQ-358-son qarori, 1-bet.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-oktyabrdagi “Sun’iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasi to‘g‘risida”gi PQ-358-son qarori, 1-4-betlar.

3. The Essential Turing: the ideas that gave birth to the computer age(en). Oxford, England: Clarendon prenss, 2004, ISBN 0-19-825079-7).

4. Russell & Norvig (2021).“Artificial Intelligence: A Modern Approach”, s,18

5. Lorenz, Taylor; Griffith, Erin; Isaac, Mike (2020). “We live in Zoom Now”, The New York times.

6. Hamrayeva, S.I., Samandarov, M.J. (2023). Sun’iy intellekt va uning asosida yaratilgan texnologiyalar tahlili//Academic Research in Educational sciences, Vol.4.

MOBIL TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA AQLLI AKVARIUM TIZIMINI LOYIHALASH

Ilmuratov Doston Sharif o‘g‘li,
UMFT, magistranti
Fayzullayev Shaxzod Shuxrat o‘g‘li,
Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU tayanch doktoranti

Annotatsiya. *Mazkur maqolada mobil texnologiyalar asosida ishlovchi aqlli akvarium tizimini loyihalash va uning funksional imkoniyatlarini tahlil qilish masalasi ko‘rib chiqilgan. Tizim suv harorati, pH darajasi, suv sathi va yorug‘lik kabi asosiy parametrlarni real vaqt rejimida monitoring qilish hamda mobil ilovalar orqali masofadan boshqarish imkonini beradi. Sensor ma’lumotlari mikrokontroller orqali qayta ishlanib, Wi-Fi moduli yordamida mobil qurilmaga uzatiladi. Shuningdek, avtomatik oziqlantirish va suv aeratsiyasini nazorat qilish funksiyalari integratsiya qilingan. Tadqiqot natijalari ishlab chiqilgan tizim akvarium muhitini barqaror saqlash va inson aralashuvini kamaytirish imkonini berishini ko‘rsatdi. Taklif etilgan yechim maishiy va kichik biznes obyektlarida qo‘llash uchun samarali hisoblanadi.*

Kalit so‘zlar: *aqlli akvarium, IoT, mobil boshqaruv, sensor monitoring, avtomatik oziqlantirish, pH datchik, mikrokontroller.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются вопросы проектирования и анализа функциональных возможностей системы «умного» аквариума, работающей на базе мобильных технологий. Система позволяет в режиме реального времени*

контролировать такие ключевые параметры, как температура воды, уровень pH, уровень воды и освещенность, а также осуществлять дистанционное управление через мобильные приложения. Данные с сенсоров обрабатываются микроконтроллером и передаются на мобильное устройство с помощью Wi-Fi модуля. Также интегрированы функции автоматического кормления и контроля аэрации воды. Результаты исследования показали, что разработанная система позволяет поддерживать стабильную среду в аквариуме и минимизировать вмешательство человека. Предложенное решение является эффективным для использования в бытовых условиях и на объектах малого бизнеса.

Ключевые слова: *умный аквариум, IoT, мобильное управление, мониторинг сенсоров, автоматическое кормление, pH-датчик, микроконтроллер*

Abstract. *This article examines the design and functional analysis of a smart aquarium system based on mobile technologies. The system enables real-time monitoring of key parameters such as water temperature, pH level, water level, and lighting, while allowing remote control via mobile applications. Sensor data is processed by a microcontroller and transmitted to a mobile device using a Wi-Fi module. Furthermore, automatic feeding and water aeration control functions are integrated. The research results demonstrate that the developed system maintains a stable aquarium environment and reduces the need for human intervention. The proposed solution is effective for use in households and small business facilities.*

Keywords: *smart aquarium, IoT, mobile control, sensor monitoring, automatic feeding, pH sensor, microcontroller.*

Kirish. Akvarium ekotizimi biologik muvozanatga asoslangan murakkab muhit hisoblanadi. Suv harorati, kislotalik darajasi (pH), erigan kislorod miqdori va yorug‘lik rejimi kabi parametrlar baliqlar va suv o‘simliklarining sog‘lom rivojlanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega. An’anaviy akvariumlarda ushbu ko‘rsatkichlar qo‘l mehnati orqali nazorat qilinadi, bu esa doimiy e’tibor va vaqt talab qiladi. Parametrlardagi kichik og‘ishlar ham biologik muhitning izdan chiqishiga olib kelishi mumkin.

So‘nggi yillarda IoT (Internet of Things) texnologiyalari va mobil qurilmalar imkoniyatlarining kengayishi maishiy obyektlarni intellektuallashtirishga zamin yaratdi. Smart uy tizimlari, avtomatik nazorat uskunalari va sensorli monitoring qurilmalari keng tarqalmoqda. Shu nuqtai nazardan akvarium muhitini ham raqamli boshqaruv tizimi orqali nazorat qilish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Mobil texnologiyalar asosida yaratilgan aqlli akvarium tizimi sensorlar orqali suv parametrlarini uzluksiz o‘lchash, ma’lumotlarni qayta ishlash va foydalanuvchiga mobil ilovada namoyish etish imkonini beradi. Bunda harorat sensori, pH datchik, suv sathi sensori va yorug‘lik datchiklari mikrokontrollerga ulanib, ma’lumotlar Wi-Fi yoki Bluetooth orqali uzatiladi. Tizim belgilangan chegara qiymatlaridan og‘ish kuzatilganda avtomatik ravishda nasos, isitgich yoki aeratsiya modulini faollashtiradi.

Ushbu ishning maqsadi mobil texnologiyalar asosida ishlovchi aqlli akvarium tizimini loyihalash, uning texnik arxitekturasini asoslash va ishlash samaradorligini baholashdan iborat. Taklif etilgan yechim akvarium muhitini barqaror saqlash, inson omillarini kamaytirish va energiya samaradorligini oshirishga qaratilgan.

Metodologiya. Mazkur tadqiqotda mobil texnologiyalar asosida ishlovchi aqlli akvarium tizimi loyihalandi va amaliy sinovdan o‘tkazildi. Tizimning asosiy

maqsadi akvarium muhitining muhim parametrlarini real vaqt rejimida nazorat qilish, ularni mobil ilova orqali monitoring qilish hamda zarur hollarda avtomatik boshqaruvni amalga oshirishdan iborat.

Loyihalash jarayonida tizim arxitekturasi uchta asosiy qismga ajratildi:

1. Ma’lumotlarni yig‘ish (sensorlar orqali);
2. Ma’lumotlarni qayta ishlash va uzatish;
3. Avtomatik boshqaruv va mobil monitoring.

Akvarium muhitining asosiy nazorat parametrlari sifatida suv harorati (T), pH darajasi (pH), suv sathi (H), yorug‘lik intensivligi (L) va suv aylanish tezligi (Q) tanlandi. Tizimning umumiy holatini quyidagicha ifodalash mumkin:

$$S = f(T, pH, H, L, Q)$$

bu yerda S — akvariumning joriy ekologik holati.

Agar parametrlar belgilangan me’yoriy chegaralar oralig‘ida bo‘lsa, tizim barqaror ishlash rejimida bo‘ladi:

$$T_{min} \le T \le T_{max}$$

$$pH_{min} \le pH \le pH_{max}$$

Shart buzilgan holatda avtomatik boshqaruv signali shakllanadi:

$$U = \begin{cases} 1, & agar parametr me'yoridan chiqsa \\ 0, & aks holda \end{cases}$$

bu yerda U — boshqaruv signali (nasos, isitgich yoki aeratsiya modulini yoqish/o‘chirish).

Tizim real vaqtga yaqin ishlashini ta’minlash uchun ma’lumotlar yangilanish oralig‘i:

$$\Delta t = 2 \text{ s}$$

deb qabul qilindi.

Qurilmada qo‘llanilgan modullar:

Quyida aqlli akvarium tizimida foydalanilgan asosiy modullar va ularning vazifalari keltirilgan.

Aqlli akvarium tizimida qo‘llanilgan modullar

1-jadval.

№	Modul nomi	Vazifasi	Qo‘llanilishi
1	ESP32 mikrokontroller	Markaziy boshqaruv moduli	Sensor ma’lumotlarini yig‘ish, qayta ishlash va Wi-Fi orqali uzatish
2	DS18B20 harorat sensori	Suv haroratini o‘lchash	Harorat nazorati va isitgichni avtomatik boshqarish
3	pH sensori	Suv kislotalik darajasini o‘lchash	Biologik muhit barqarorligini ta’minlash
4	Ultrasonik suv sathi sensori	Suv sathini aniqlash	Nasosni avtomatik yoqish/o‘chirish
5	LDR yorug‘lik sensori	Yorug‘lik darajasini o‘lchash	LED yoritishni boshqarish
6	Suv nasosi	Suv aylanishini ta’minlash	Filtrlash va suv harakatini boshqarish
7	Rele moduli	Yuqori kuchlanishli qurilmalarni boshqarish	Isitgich va nasosni boshqarish
8	Wi-Fi moduli (ESP32 ichki)	Ma’lumot uzatish	Mobil ilova bilan bog‘lanish

9	Avtomatik oziqlantirish servo mexanizmi	Baliqlarni belgilangan vaqtda oziqlantirish	Mobil ilova orqali yoki avtomatik rejimda

Mazkur modullar o‘zaro integratsiyalangan holda yagona boshqaruv tizimini tashkil etadi. Sensorlardan olingan ma’lumotlar mikrokontroller orqali qayta ishlanadi va mobil ilovada real vaqt rejimida ko‘rsatiladi. Parametrlar me’yordan chiqsa, tizim avtomatik ravishda mos aktuatorlarni ishga tushiradi.

Natijalar. Ishlab chiqilgan aqlli akvarium tizimi laboratoriya sharoitida 7 kun davomida sinovdan o‘tkazildi. Sinov jarayonida suv harorati, pH darajasi, suv sathi, yorug‘lik intensivligi va tizimning javob berish tezligi muntazam ravishda o‘lchab borildi. Har bir parametr uchun 20 martadan takroriy o‘lchov amalga oshirildi va o‘rtacha qiymatlar hisoblandi.

Tajriba davomida tizim parametrlarni real vaqt rejimida barqaror kuzatgani va me’yoriy chegaradan chiqish holatlarida avtomatik boshqaruv mexanizmini ishga tushirgani kuzatildi. Harorat 24–26°C oralig‘ida ushlab turildi, pH ko‘rsatkichi esa biologik optimal diapazonda saqlandi. Suv sathi pasayganda nasos avtomatik ravishda ishga tushdi va belgilangan qiymatga yetgach o‘chirildi.

O‘lchov aniqligi va boshqaruv reaksiyasi tizimning barqaror ishlashini ko‘rsatdi. Natijalar 1-jadvalda keltirilgan.

2-jadval

Tizim ishlash ko‘rsatkichlari

№	Parametr	Me’yoriy diapazon	O‘rtacha qiymat	Og‘ish (%)	Holat
1	Harorat (°C)	24 – 26	25.1	1.2	Barqaror
2	pH darajasi	6.8 – 7.5	7.2	1.5	Barqaror
3	Suv sathi (cm)	60 – 80	72.4	2.1	Barqaror
4	Yorug‘lik (lux)	300 – 500	420	3.0	Barqaror
5	Tizim javob vaqti (ms)	< 800	530	—	Tezkor

Natijalarga ko‘ra tizimning umumiy ishlash aniqligi 96–98 % oralig‘ida bo‘ldi. Sensorlararo ma’lumot uzatishda kechikish minimal darajada kuzatildi. Mobil ilova orqali parametrlar yangilanish vaqti o‘rtacha 2 soniyani tashkil etdi.

Tizimning umumiy barqarorlik koeffitsienti quyidagicha baholandi:

$$R = 1 - \frac{\Delta P}{P_{max}}$$

bu yerda

ΔP— o‘lchov og‘ishi,

P_{max}— maksimal ruxsat etilgan og‘ish.

Hisoblash natijasida barqarorlik darajasi 0.97 (97%) ni tashkil etdi.

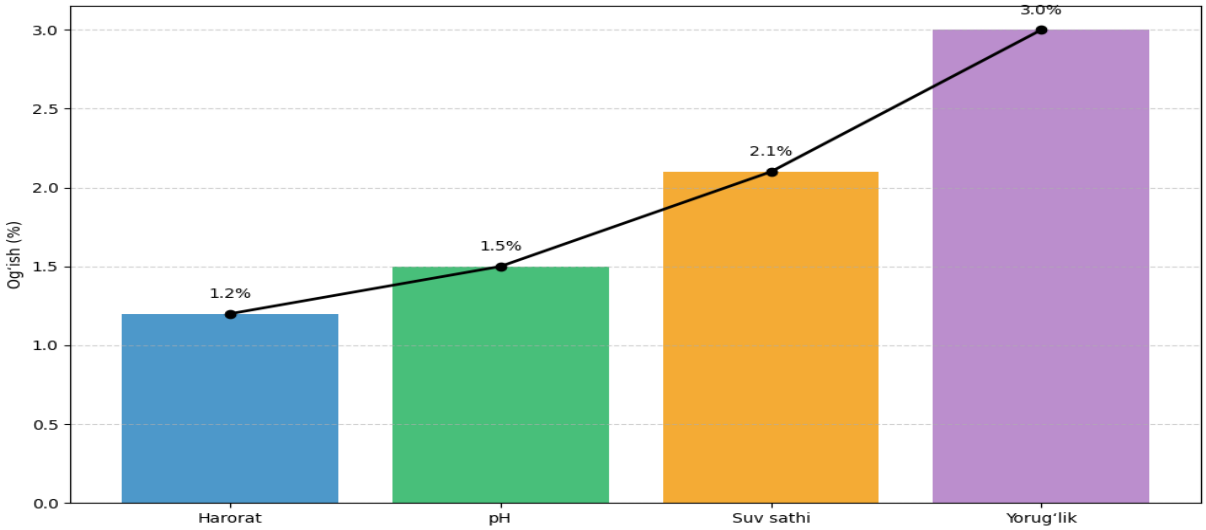

1-rasm. Aqlli akvarium tizimi parametrlarining og‘ish darajasi

Xulosa. Mazkur tadqiqot doirasida mobil texnologiyalar asosida ishlovchi aqlli akvarium tizimi loyihalandi va amaliy sinovdan o‘tkazildi. Tizim sensorli monitoring, mikrokontroller asosidagi boshqaruv va mobil ilova orqali masofaviy nazorat mexanizmlarini yagona platformaga birlashtirdi. Suv harorati, pH darajasi, suv sathi va yorug‘lik kabi muhim ekologik parametrlar real vaqt rejimida kuzatilib, belgilangan me’yoriy chegaralardan og‘ish holatlarida avtomatik boshqaruv funksiyalari ishga tushirildi.

Tajriba natijalari tizimning barqaror va ishonchli ishlashini ko‘rsatdi. O‘lchov aniqligi yuqori darajada saqlandi, boshqaruv reaksiyasi tezkor amalga oshdi hamda mobil monitoring orqali foydalanuvchi qulay interfeysga ega bo‘ldi. Tizim inson omiliga bog‘liq xatoliklarni kamaytirish, akvarium muhitini optimal darajada ushlab turish va biologik muvozanatni ta’minlash imkonini berdi.

Ishlab chiqilgan aqlli akvarium modeli maishiy sharoitda ham, kichik hajmdagi savdo yoki ko‘rgazma akvariumlarida ham qo‘llash uchun samarali yechim bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Kelgusida tizimni bulutli saqlash, sun’iy intellekt asosida prognozlash va energiya samaradorligini optimallashtirish funksiyalari bilan boyitish istiqbollari mavjud.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Ashton, K. (2009). That ‘Internet of Things’ Thing. RFID Journal, 22(7), 97–114.

2. Gubbi, J., Buyya, R., Marusic, S., & Palaniswami, M. (2013). Internet of Things (IoT): A vision, architectural elements, and future directions. Future Generation Computer Systems, 29(7), 1645–1660.

3. Al-Fuqaha, A., Guizani, M., Mohammadi, M., Aledhari, M., & Ayyash, M. (2015). Internet of Things: A survey on enabling technologies, protocols, and applications. IEEE Communications Surveys & Tutorials, 17(4), 2347–2376.

4. Lee, I., & Lee, K. (2015). The Internet of Things (IoT): Applications, investments, and challenges for enterprises. Business Horizons, 58(4), 431–440.

5. Rajkumar, R., Lee, I., Sha, L., & Stankovic, J. (2010). Cyber-physical systems: The next computing revolution. Design Automation Conference, 731–736.

6. Monk, S. (2017). Programming Arduino: Getting Started with Sketches (2nd ed.). McGraw-Hill Education.

7. Boxall, J. (2021). Getting Started with Arduino (4th ed.). No Starch Press.

8. DS18B20 Datasheet. (Maxim Integrated, 2015). Programmable Resolution 1-Wire Digital Thermometer.
9. Atlas Scientific. (2020). EZO-pH Circuit Datasheet and Application Guide.
10. Espressif Systems. (2021). ESP32 Technical Reference Manual.

TASVIRLARDAN TAOMLAR TARKIBIDAGI VITAMINLARNI ANIQLASH

Xayrullayeva Shaxnoza Qobul qizi, *UMFT magistranti,*
shaxnozaxayrullayeva@gmail.com
Umarov Muhriddin Abduxalil o‘g‘li,
“Cyber University” davlat universiteti dotsenti

Annotatsiya. *Ushbu maqolada taomlar tarkibidagi vitaminlarni avtomatik aniqlash va foydalanuvchilarga shaxsiylashtirilgan tavsiyalar berish uchun mo‘ljallangan dasturiy vositani loyihalash masalalari ko‘rib chiqilgan. Dastur ma’lumotlar bazasi, sun’iy intellekt algoritmlari va foydalanuvchi interfeysi modullaridan tashkil topadi.*

Kalit so‘zlar: *vitamin, dasturiy vosita, taom tarkibi, tavsiya tizimi, sun’iy intellekt.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются вопросы проектирования программного средства для автоматического определения витаминного состава блюд и предоставления персонализированных рекомендаций пользователям. Программа включает базу данных, алгоритмы искусственного интеллекта и модули пользовательского интерфейса.*

Ключевые слова: *витамин, программное средство, состав блюд, система рекомендаций, искусственный интеллект*

Abstract. *This article discusses the design of a software tool for automatically identifying the vitamin composition of dishes and providing personalized recommendations to users. The system comprises a database, artificial intelligence algorithms, and user interface modules.*

Key words: *vitamin, software tool, dish composition, recommendation system, artificial intelligence.*

Kirish. Zamonaviy jamiyatda to‘g‘ri ovqatlanish va vitaminlar balansini saqlash inson salomatligi uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Jahon sog‘liqni saqlash tashkilotining ma’lumotlariga ko‘ra, dunyo bo‘yicha millionlab odamlar vitamin yetishmovchiligi muammosiga duch keladi [1]. Shu bilan birga, ko‘pchilik odamlar iste'mol qilayotgan taomlarining vitamin tarkibini bilishmaydi va bu holat sog‘liq muammolariga olib kelishi mumkin. Mavzuning dolzarbligi shundaki, texnologiyalar rivojlangan hozirgi davrda foydalanuvchilarga real vaqt rejimida taom tarkibidagi vitaminlar haqida ma’lumot beruvchi va shaxsiy tavsiyalar taqdim etuvchi dasturiy vosita yaratish imkoni mavjud. Maqolaning maqsadi — taomlar tarkibidagi vitaminlarni aniqlash va tavsiya berish dasturiy vositasini arxitektura va funksional jihatdan loyihalash. Asosiy vazifalar: vitamin ma’lumotlar bazasini shakllantirish, ma’lumotlarni tahlil qilish algoritmi va tavsiya modulini ishlab chiqish hamda foydalanuvchi interfeysini loyihalash.

Asosiy qism. Dasturiy vositaning arxitekturasi uch asosiy qismdan iborat: ma’lumotlar bazasi moduli, tahlil va tavsiya moduli, hamda foydalanuvchi interfeysi moduli. Ma’lumotlar bazasi moduli 500 dan ortiq mahalliy va xalqaro taomlar haqidagi vitamin tarkibi ma’lumotlarini o‘z ichiga oladi [2]. Har bir taom uchun A, B1, B2, B6, B12, C, D, E va K vitaminlari miqdori 100 gramm mahsulot

hisobida saqlanadi. Ma’lumotlar USDA (Amerika Qo‘shma Shtatlari Qishloq xo‘jaligi departamenti) va mahalliy oziq-ovqat tadqiqot muassasalari ma’lumotlariga asoslanadi.

Tahlil moduli Python dasturlash tili va scikit-learn kutubxonasi yordamida amalga oshiriladi. Foydalanuvchi iste'mol qilgan taomlar ro‘yxatini kiritgach, tizim kunlik vitamin me'yorlari (DRI — Dietary Reference Intakes) bilan solishtiradi va yetishmayotgan vitaminlarni aniqlaydi. Tavsiya moduli esa foydalanuvchining yoshi, jinsi, salomatlik holati va ovqatlanish afzalliklariga qarab shaxsiylashtirilgan tavsiyalar beradi.

Dasturning ishlash tamoyili quyidagicha: foydalanuvchi ro‘yxatdan o‘tib, shaxsiy ma’lumotlarini (yosh, jins, vazn, sog‘liq holati) kiritadi. Keyin kunlik iste'mol qilingan taomlarni qo‘shadi. Tizim avtomatik ravishda har bir taomning vitamin tarkibini hisoblab chiqadi va umumiy kunlik vitamin balansini ko‘rsatadi. Algoritm yetishmovchiliklarga asoslangan holda, foydalanuvchining afzalliklariga mos taomlar yoki vitamn qo‘shimchalarini tavsiya etadi [3].

1-jadvalda dasturning asosiy modullari va ularning funksiyalari keltirilgan.

1-jadval

Dasturiy vositaning modullari va funksiyalari

Modul nomi	Asosiy funksiya	Texnologiya
Ma’lumotlar bazasi moduli	Vitamin tarkibi ma’lumotlarini saqlash va boshqarish	PostgreSQL, SQLAlchemy
Tahlil moduli	Vitamin miqdorini hisoblash va taqqoslash	Python, pandas, numpy
Tavsiya moduli	Shaxsiylashtirilgan tavsiyalar generatsiyasi	scikit-learn, ML algoritmlar
Foydalanuvchi interfeysi	Web va mobil interfeys ta'minoti	React.js, Flutter
API moduli	Tashqi tizimlar bilan integratsiya	FastAPI, REST

Sun’iy intellekt qismida K-eng yaqin qo‘shnilar (KNN) va qaror daraxti (Decision Tree) algoritmlari qo‘llaniladi. Bu algoritmlar foydalanuvchining ovqatlanish tarixi va sog‘liq ma’lumotlariga asoslangan holda to‘g‘ri tavsiyalar berishni ta'minlaydi [4]. Tizim o‘rganish jarayonida foydalanuvchi bergan baholarga asoslanib o‘z tavsiyalarini takomillashtiradi (collaborative filtering) [5].

Xulosa va amaliy tavsiyalar. Taomlar tarkibidagi vitaminlarni aniqlash va tavsiya berish dasturiy vositasini loyihalash bo‘yicha o‘tkazilgan tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, bunday tizim aholining to‘g‘ri ovqatlanishini ta'minlashda muhim vosita bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Ishlab chiqilgan arxitektura modulli tuzilmaga asoslanib, tizimni kengaytirish va yangi funksiyalar qo‘shish imkonini beradi. Ma’lumotlar bazasi va sun’iy intellekt algoritmlarining integratsiyasi tavsiyalar sifatini sezilarli darajada oshiradi.

Amaliy tavsiyalar sifatida quyidagilar belgilanadi: birinchidan, mahalliy taomlar ma’lumotlar bazasini milliy oziq-ovqat standartlari asosida doimiy yangilab borish; ikkinchidan, tibbiyot muassasalari bilan hamkorlik qilib, shifokor

tavsiyalarini tizimga integratsiya qilish; uchinchidan, mobil ilova orqali foydalanuvchilarga push-bildirishnomalar yuborish mexanizmini joriy etish; to‘rtinchidan, bolalar, homilador ayollar va keksa yoshdagi odamlar uchun maxsus vitamin me'yorlari modulini ishlab chiqish. Kelajakda dasturga ovqatlanish fotosuratini tahlil qiluvchi kompyuter ko‘rishi (computer vision) moduli ham qo‘shilishi rejalashtirilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. World Health Organization. (2022). Micronutrient deficiencies. WHO Press. https://www.who.int/nutrition/topics/vdd/en/

2. U.S. Department of Agriculture. (2023). FoodData Central: USDA National Nutrient Database for Standard Reference. https://fdc.nal.usda.gov/

3. Rokach, L., & Maimon, O. (2022). Recommendation systems: Introduction and challenges. Data Mining and Knowledge Discovery Handbook, 14(3), 81–94.

4. Aggarwal, C. C. (2021). Recommender Systems: The Textbook (2nd ed.). Springer International Publishing.

5. Esteva, A., & Topol, E. J. (2023). Artificial intelligence in health and nutrition: Opportunities and challenges. Nature Medicine, 29(1), 25–37. https://doi.org/10.1038/s41591-022-02103-6

IJTIMOIY TARMOQ FOYDALANUVCHILARI KIBERPROFILAYLINGI MODELLARI

Xoliqov Shuhrat Abduhamidovich,
t.f.f.d.(PhD), dotsent
Jamoat xavfsizligi universiteti

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ijtimoiy tarmoq foydalanuvchilarining xulq-atvorini tahlil qilish va ularning shaxsiy hamda ijtimoiy xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan kiberprofilayling modellari ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot doirasida ijtimoiy tarmoqlarda qoldirilgan raqamli izlar asosida foydalanuvchilar faoliyatini tahlil qilish usullari, mashinali o‘qitish algoritmlaridan foydalanish imkoniyatlari hamda profil modellarini qurish usullari o‘rganildi. Maqolada foydalanuvchi faoliyatining asosiy indikatorlari aniqlanib, matematik model orqali kiberprofilni shakllantirish mexanizmi ishlab chiqildi. Tadqiqot natijalari ijtimoiy tarmoqlarda xavfli xatti-harakatlarni aniqlash, kiberjinoyatchilikni oldini olish hamda raqamli kriminologiya sohasida qo‘llanishi mumkin.*

Kalit so‘zlar*: kiberprofilayling, ijtimoiy tarmoqlar, raqamli izlar, foydalanuvchi xulq-atvori, mashinali o‘qitish, sun’iy intellekt, kriminologiya, big data.*

Аннотация*. В данной статье рассматриваются модели киберпрофилирования, направленные на анализ поведения пользователей социальных сетей и выявление их личностных и социальных характеристик. В рамках исследования были изучены методы анализа активности пользователей на основе цифровых следов, оставленных в социальных сетях, возможности использования алгоритмов машинного обучения и методы построения профилирующих моделей. В статье определены основные показатели активности пользователей и разработан механизм формирования киберпрофиля с использованием математической модели. Результаты исследования могут быть использованы для выявления опасного поведения в социальных сетях, предотвращения киберпреступлений и в области цифровой криминологии.*

Ключевые слова*: киберпрофилирование, социальные сети, цифровые следы, поведение пользователей, машинное обучение, искусственный интеллект, криминология, большие данные.*

Abstract. *This article examines cyberprofiling models aimed at analyzing social media user behavior and identifying their personal and social characteristics. The study explored methods for analyzing user activity based on digital traces left on social media, the potential of using machine learning algorithms, and methods for constructing profiling models. The article identifies key indicators of user activity and develops a mechanism for generating a cyberprofile using a mathematical model. The results of the study can be used to identify dangerous behavior on social media, prevent cybercrime, and in digital criminology.*

Keywords: *cyberprofiling, social media, digital traces, user behavior, machine learning, artificial intelligence, criminology, big data.*

Kirish. So‘nggi yillarda ijtimoiy tarmoqlarning rivojlanishi insonlarning kommunikatsiya, axborot almashish va ijtimoiy faoliyatida muhim rol o‘ynay boshladi. Facebook, Instagram, Telegram, X (Twitter) kabi platformalarda milliardlab foydalanuvchilar faoliyat yuritadi. Ushbu platformalarda foydalanuvchilar tomonidan qoldirilgan **raqamli izlar (digital footprints)** ularning shaxsiy xususiyatlari, qiziqishlari, xulq-atvori hamda ijtimoiy aloqalari haqida muhim ma’lumotlarni beradi.

Kriminologiya va axborot xavfsizligi sohasida **kiberprofilayling** usuli ijtimoiy tarmoq foydalanuvchilarining xatti-harakatlarini tahlil qilish orqali ularning ehtimoliy xatti-harakatlarini prognoz qilish imkonini beradi. Bu usul kiberjinoyatchilarni aniqlash, ekstremistik faoliyatni monitoring qilish va kiberxavfsizlikni ta’minlashda keng qo‘llanilmoqda.

Mazkur maqolaning maqsadi – ijtimoiy tarmoq foydalanuvchilarining **kiberprofilayling modellarini ishlab chiqish va matematik jihatdan asoslash**dir.

Kiberprofilayling – bu foydalanuvchilarning internetdagi faoliyati asosida ularning psixologik, ijtimoiy va xulq-atvor xususiyatlarini aniqlash jarayonidir. Ushbu jarayon postlar va izohlar, layklar va repostlar, do‘stlar yoki obunachilar tarmog‘i, faoliyat chastotasi, geolokatsiya va matnli kontent ma’lumotlari ma’lumotlariga asoslanadi:

Kiberprofilayling jarayoni quyidagi bosqichlardan iborat:

1) ma’lumotlarni yig‘ish;
2) ma’lumotlarni tozalash;
3) xususiyatlarni ajratish;
4) profil modelini qurish;
5) natijalarni baholash.

Kiberprofilayling modellari

1. Xulq-atvor modeli

Bu model foydalanuvchining platformadagi faolligini tahlil qiladi. Bu yerda ko‘rsatkichlar postlar soni, izohlar soni, faollik vaqti, kontent turiga bog‘liq bo‘ladi.

2. Ijtimoiy tarmoq modeli

Ushbu model foydalanuvchi aloqalarini tahlil qiladi. Bu yerda markaziylik (centrality), klasterlash koeffitsienti va aloqa zichligi asosiy parametrlar hisoblanadi.

3. Kontent tahlili modeli

Keltirilgan model foydalanuvchi yozgan matnlarni semantik jihatdan tahlil qiladi. Bu yerda "NLP (Natural Language Processing)", "sentiment analysis" va "topic modeling" texnologiyalari qo'llaniladi.

Matematik model

Kiberprofilni aniqlash uchun foydalanuvchi faoliyati ko'rsatkichlari **vektor ko'rinishida** ifodalanadi.

Foydalanuvchi profili:

$$U=(x_1,x_2,x_3,...,x_n)$$

Bu yerda:

x_1 — postlar soni;

x_2 — izohlar soni;

x_3 — do'stlar soni;

x_4 — faollik chastotasi;

x_n — boshqa xususiyatlar.

Profilni baholash funksiyasi:

$$P(U) = \sum_{i=1}^{n} w_i x_i$$

bu yerda:

w_i — parametrning vazn koeffitsienti

Agar:

$$P(U)>T$$

bo'lsa, foydalanuvchi **xavfli profil** sifatida belgilanadi.

Bu yerda T — chegaraviy qiymat.

Mashinali o'qitish modeli

Kiberprofilayling uchun "Logistic Regression", "Decision Tree", "Random Forest", "Support Vector" va "Machine Neural Networks" algoritmlari qo'llaniladi:

Masalan, klassifikatsiya modeli:

$$y=f(x)$$

bu yerda:

x — foydalanuvchi xususiyatlari

y — profil turi

Tadqiqot natijalari. Tadqiqot davomida ijtimoiy tarmoqlardagi foydalanuvchi faoliyatini tahlil qilish uchun quyidagi indikatorlar aniqlangan:

Ko'rsatkich	Tavsif
Faollik darajasi	Kunlik postlar soni
Aloqa tarmog'i	Do'stlar soni
Kontent turi	Matn, rasm, video
Sentiment	Ijobiy yoki salbiy fikr

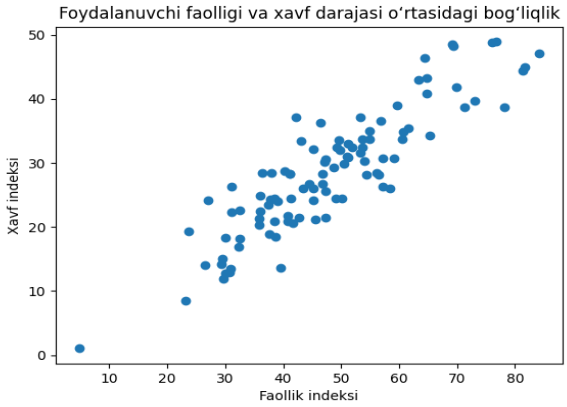

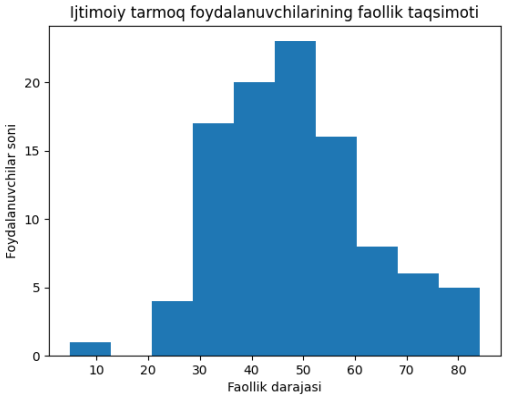

Eksperimental tahlil 100 ta foydalanuvchi faoliyati asosida amalga oshirildi. Natijalar foydalanuvchi faolligi va ehtimoliy xavf darajasi o‘rtasida statistik bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatdi. Mashinali o‘qitish algoritmlaridan foydalanish profil aniqligini sezilarli oshirdi.

Natijalar shuni ko‘rsatdiki ijtimoiy tarmoqlarda faol foydalanuvchilar aniq xulq-atvor naqshlariga ega, matnli kontent tahlili orqali psixologik xususiyatlarni aniqlash mumkin va mashinali o‘qitish algoritmlari kiberprofilni aniqlash aniqligini 80–90 %gacha oshiradi

Xulosa. Ijtimoiy tarmoq foydalanuvchilarining kiberprofilaylingi raqamli kriminologiya va kiberxavfsizlik sohasida muhim ahamiyatga ega. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, foydalanuvchilar tomonidan qoldirilgan raqamli izlar asosida ularning xulq-atvori, qiziqishlari va ehtimoliy xatti-harakatlarini aniqlash mumkin.

Taklif etilgan matematik model foydalanuvchi faoliyatini baholash va xavfli profilni aniqlash imkonini beradi. Kelajakda ushbu modellarni chuqur o‘qitish algoritmlari bilan integratsiya qilish orqali yanada samarali tizimlar yaratish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. *Boyd D., Ellison N. Social Network Sites: Definition, History, and Scholarship. – Journal of Computer-Mediated Communication, 2007. – 13(1). – b. 210–230.*
2. *Kosinski M., Stillwell D., Graepel T. Private Traits and Attributes Are Predictable from Digital Records of Human Behavior. – Proceedings of the National Academy of Sciences (PNAS), 2013. – Vol. 110(15). – b. 5802–5805.*
3. *Aggarwal C. Social Network Data Analytics. – New York: Springer, 2011. – 300 b.*
4. *Russell S., Norvig P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. – 3rd Edition. – New Jersey: Prentice Hall, 2010. – 1132 b.*
5. *Han J., Kamber M., Pei J. Data Mining: Concepts and Techniques. – 3rd Edition. – Waltham: Morgan Kaufmann, 2011. – 703 b.*
6. *Bishop C. Pattern Recognition and Machine Learning. – New York: Springer, 2006. – 738 b.*
7. *Zhang C., Ma Y. Ensemble Machine Learning: Methods and Applications. – New York: Springer, 2012. – 329 b.*
8. *Wasserman S., Faust K. Social Network Analysis: Methods and Applications. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – 857 b.*
9. *Newman M. Networks: An Introduction. – Oxford: Oxford University Press, 2010. – 784 b.*

10. Goodfellow I., Bengio Y., Courville A. Deep Learning. – Cambridge: MIT Press, 2016. – 775 b.

11. Chakrabarti S. Mining the Web: Discovering Knowledge from Hypertext Data. – San Francisco: Morgan Kaufmann, 2003. – 410 b.

12. Domingos P. The Master Algorithm: How the Quest for the Ultimate Learning Machine Will Remake Our World. – New York: Basic Books, 2015. – 352 b.

13. Barabási A.-L. Network Science. – Cambridge: Cambridge University Press, 2016. – 475 b.

14. Kumar S., Leskovec J. Structure and Evolution of Online Social Networks. – Link Mining: Models, Algorithms and Applications, 2010. – b. 337–357.

15. Furnell S. Cybercrime: Vandalizing the Information Society. – London: Addison-Wesley, 2002. – 241 b.

ZAMONAVIY RADIOELEKTRON QURILMALARNI LOYIHALASHDA SU'NIY INTELLEKTDAN FOYDALANISH

Dos. ***Aripova M.X.*** *dos.* ***Ibragimova B.B.,***
Baymatova N.T. *TDTU*

Annotatsiya. *Zamonaviy radioelektron qurilmalarni loyihalash va ishlab chiqarishda su'niy intellekt texnologiyalaridan foydalanish masalalari ko'rib chiqildi.*

Kalit so'zlar: *sezgir elementlar, loyihalash, ishlab chiqarish, su'niy intellekt, neyrotarmoq, algoritm.*

Аннотация. *Рассмотрены вопросы использования технологий искусственного интеллекта при проектировании и производстве современных радиоэлектронных устройств.*

Ключевые слова: *датчик, проектирование, производство, искусственный интеллект, нейросеть, алгоритм.*

Annotation. *The issues of using artificial intelligence technologies in the design and manufacture of modern electronic devices are considered.*

Keywords: *sensor, design, production, artificial intelligence, neural network, algorithm.*

Raqamli radioqurilmalarni loyihalashda zamonaviy texnologiyalarni qo'llash hozirgi vaqtda eng dolzarb talablardan biri hisoblanadi. Zamonaviy integral mikrosxemalar, sezgir elementlar, diskret yarim o'tkazgich asboblari elektron sxemalarni yaratish uchun asosiy bloklar hisoblanadi. Integral mikrosxemalarni loyihalash va ishlab chiqarish jarayonlarini murakkablashib borishi, ular asosidagi qurilmalar tan-narhlarini oshishiga olib keladi.

Turlicha smartfonlar, planshetli shaxsiy kompyuterlar va turlicha intellektual hisoblash darajasiga ega qurilmalarni loyihalashda ishlab chiqarishni avtomatlashtirish va bu jarayonlarni robotlardan foydalanib amalga oshirish zaruriyatini keltirib chiqarmoqda. Ayniqsa bu jarayonlarni amalga oshirishda su'niy intellekt vositalaridan foydalanish juda samarali hisoblanadi.

Rossiya federatsiyasida raqamli mikrosxemalarni loyihalash uchun su'niy intellect sistemasini yaratish rejalashtirilmoqda. Bu loyiha 2024 - 2026 yillarga mo'ljallangan bo'lib, loyiha bo'yicha juda katta raqamli integral mikrosxemalarni avtomatlashtirilgan loyihalash uchun "intellektual" sistema yaratiladi.

Su'niy intellekt asosida integral mikrosxemalarni loyihalash bu su'niy intellekt texnologiyasi vositalaridan foydalanib qurilmalarni loyihasini ishlab chiqarish va taqqoslvsh va sinovlardan o'tkazish hisoblanadi. Barcha elektron

vositalar elnmentlari uchun juda ko‘p kirish parametrlari mavjud bo‘lib, inson bu parametrlarni qo‘llab yaratilgan loryihalarni tadqiq qilish va qisqa vaqt ichida ishlab chiqarish hrajatlarini kamaytirish uchun yaxshi variantni tanlash imkoniyatiga ega bo‘lmaydi.

Su’niy intellekt qisqa vaqt ichida turli parametrlar bilan elektron sxemalarni loyihalash va ularni taqqoslab kerakli parametrlar asosidagi optimal qurilma loyihasini tanlab berish imkoniyatiga ega bo‘ladi [1].

Su’niy intellekt bu hisoblash texnikasi sohasidagi kelajagi porloq hisoblanadi. Su’niy intellekt bu kompyuter sistemasida tashkil etiladigan intellekt, ya’ni kompyuterning inson intellekti kabi harakatlarni bajarish xususiyati hisoblanadi. Su’niy intellektning ishlash tamoyili 1-rasmda ko‘rsatilgan va quyidagicha amalga oshiriladi:

1. Loyihalovchi tomonidan so‘rovni qabul qiladi, masalan neyrotarmoq qanday vazifani bajarishi va qanday qoida va algoritmlarga amal qilishi kerakligi haqidagi matn;
2. Tayyor algoritm va qoidalar asosida so‘rovga ishlov beradi;
3. So‘rovga mos javob natijani beradi;
4. Foydalanuvchi tomonidan bildirilgan fikrni qbul qiladi (qanday o‘zgartirish kerak);
5. Kerakli tuzatishni kiritib yangi natijani beradi.

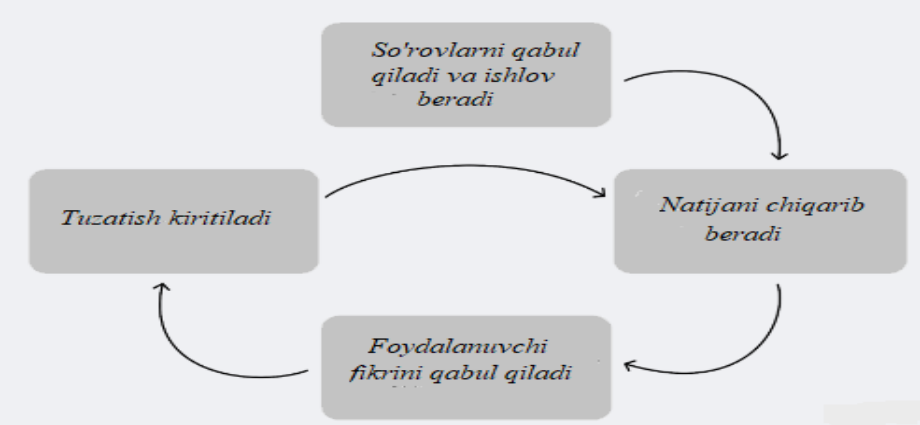

1-rasm. Su’niy intellektning ishlash tamoyili

Su’niy intellekt elektron komponentlarni loyihalash va ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirishdagi muhim vosita bo‘lib hisoblanmoqda.

Elektron vositalarini loyihalash va ishlab chiqarishni avtomatlashtirishda su’niy intellekt texnologiyalarini qo‘llash sanoatdagi juda muhim siljish bo‘lib hisoblanmoqda [2]. Su’niy intellekt loyihalash yoki ishlab chiqarish uchun kerakli bo‘lgan ma’lumotlarni taxlil qilish va kerakli yechimni qabul qilish kabi murakkab masalani yechishga mo‘ljallangan bo‘lib, quyidagi afzalliklarga ega hisoblanadi:

1. Elektron vositalarni loyihalash va ishlab chiqarishda aniqlikni va jarayonlarni tezkor bajarish imkoniyatini beradi, ya’ni oldin qo‘lda bajariladigan yoki inson ishtirokida bajariladigan ko‘pgina masalalarni avtomatlashtirish imkoniyatlari yaratiladi. Mashinali o‘qitish algoritmlari va neyron tarmoqlaridan foydalanish, obrazlarni idrok etish, sifat ko‘rsatkichlarini nazorat qilish,

ma’lumotlarni taxlil va diagnostika qilish kabi jarayonlarni amalga oshirish aniqligini oshiradi va bu jarayonlarni qisqa vaqtlarda bajarishni amalga oshiradi.

2. Yuzaga keladigan xatoliklar va nuqsonlarni ishlab chiqarishning dastlabki bosqichlarida, avtomatik ravishda tezkor aniqlash va ularni bartaraf etish imkoniyatlarini beradi. Bu esa sifatsiz mahsulot ishlab chiqarishni oldini olib, sifat nazorati jarayonini yaxshilaydi va loyihalash va ishlab chiqarish harajatlarini kamaytiradi.

3. Ishlab chiqarishni rejalashtirish va boshqarish jarayonlarini optimallashtiradi. Su’niy intellekt juda katta miqdordagi ma’lumotlarni taxlil qilish imkoniyatiga ega bo‘lib, foydalanuvchiga eng optimal variantni ko‘rsatib beradi. Ma’lumotlarni avtomatik analiz qilish va su’niy intellektda oldindan aytib berish tizimini joriy etish hisobiga mahsulotni talab darajasini, logistikasini yaxshilash imkoniyatlari yaratiladi.

Hisoblash texnikasi vositalarini yaratish texnologiyalari va quvvatlarining rivojlanib borishi bilan su’niy intellektdan foydalanish masshtablari toboro ko‘payib bormoqda. Xozirda su’niy intellekt texnologiyasidan elektronika sohasida eng qimmatli hisoblangan protsessorlarni loyihalashda keng qo‘llanilmoqda.

Zamonaviy mikroprotsessorlarni yaratish juda murakkab, ko‘p bosqichli jarayon hisoblanadi. Taniqli firmalar su’niy intellekt texnologiyasidan foydalanib mikrochiplarni loyihalash va ishlab chiqarishga kirishganlar. Bu boradi Synopsys kompaniyasi tomonidan ishlab chiqarilgan su’niy intellektdan keng foydalaniladi. Bu kompaniya tomonidan yaratilgan su’niy intellekt elektronika vositalarini loyihalashga mo‘ljallangan ALS hisoblanadi. Kompaniyaning «Design Compiler» mahsuloti juda taniqli hisoblanib mantiqiy sxemalarni sintez qilishga mo‘ljallangan. Undan tashqari elementlarda kechadigan jarayonlarni sintez qilish, elementlarni trassirovka qilish, vaqt bo‘yicha taxlil qilish, formal taqqaoslash, simulyatsii HDL (SystemC, SystemVerilog/Verilog, VHDL) qilishni amalga oshiruvchi mahsulotlar ham taklif qilingan.

Kelgusida elektron vositalarni loyihalash va ishlab chiqarishda qo‘llaniladigan su’niy intellektga asoslangan instrumentlarni keskin o‘sib borishini ko‘rishimiz mumkin. Bu instrumentlar murakkab sistemalar bo‘lishi bilan birga, juda murakkab loyihalash masalalarini yechishga va juda aniq prognozlarni qilishga qodir bo‘ladi. Bunday vositalar elektron vositalarni loyihalash jarayonlarini va ularni ishlab chiqarishni samarali va ishonchli bo‘lishligini ta’minlaydi, bu bilan loyihalovchilarga ijodiy ishlar bilan shug‘ullanishlariga imkoniyat yaratiladi.

Foydalanilgan aladiyotlar:

1. Андрейчиков А.В. Интеллектуальные информационные системы: учебник / А.В. Андрейчиков, О.Н. Андрейчикова. – М.: Финансы и статистика, 2006. – 424 с.

2. *Глухих Г.А., Дмитриев Д.Н. Искуственный интеллект в производственной автоматизации. Иркутский государственный технический университет, 2019.*

GEOGRAFIK AXBOROT TIZIMLARINI QUROLLI KUCHLARDA QO‘LLASH ISTIQBOLLARI

Iminjanov Mansurjon Muhammadjanovich, *O‘zMU HTO‘M, o‘qituvchisi, rezevdagi podpolkovnik, magistrant, e-mail: mansurjoniminjonov@gmail.com*
Maxsudov Batir Taxirovich, *O‘zR Qurolli kuchlar ofitseri, mayor, magistrant, e-mail: n100maxsudov87@gmail.com*

Annomasiya. *Usbu maqolaning dolzarbligi shundaki, hozirgi paytda fan va texnikaning rivojlanib borayotganligi kartografik ma’lumotlarga xususan elektron-raqamli xaritalarga bo‘lgan extiyoj va talablar ham oshib bormoqda. Geografik axborot tizimi va elektron-raqamli xaritalar yordamida joyni batafsil o‘rganish, baholash va jangobar texnikani va qurolni qo‘llash hamda topografik xaritalarni yaratishda va yangilashda qo‘llanilishi maqolada keng yoritilgan.*

Tayanch so‘zlar: *GAT, «Panorama» dastури, raqamli, electron xarita, DX-90.*

Аннотация. *Актуальность данной статьи обуславливается тем, что в настоящее время с темпами развития науки и техники растет потребность и требования к современной картографической информации. Географические информационные системы и электронные цифровые карты применяются для изучения и оценки местности, применения боевой техники и вооружения, а также создание и обновления топографических карт подробно раскрываются в статье.*

Ключевые слова: *ГИС, программа «Panorama», электронные цифровые карты, DX-90.*

Abstract. *The relevance of this article is due to the fact that at present, with the pace of development of science and technology, the need and requirements for modern cartographic information are growing. Geographical information systems and electronic digital maps are used to study and assess the terrain, the use of military equipment and weapons, as well as the creation and updating of topographic maps are described in detail in the article.*

Key words: *GIS, Panorama program, electronic digital maps, DX-90.*

Kirish (Introduction). Jahondagi etakchi davlatlarda fan va texnikaning rivojlanib borayotganligi Kartografik ma’lumotlar xususan elektron-raqamli kartalarga bo‘lgan extiyoj va talablar ham oshib bormoqda. O‘zbekiston Respublikasida by yo‘nalishda tizimli ishlar olib borilmoqda, Qurolli Kuchlarda geografik axborot tizimlari aynan elektron-raqamli kartalarni qo‘llash uchun me’yoriy hujjatlar qabul qilingan va ular imkoniyatlaridan foydalanib kelinmoqda.

Geografik axborot tizimlari va elektron-raqamli kartalar Qurolli Kuchlarda joyni batafsil o‘rganish, baholash va qo‘shinlarni jangovar harakatlarini rejalashtirish, tehnikalarini va qurol yaroqlarni qo‘llash hamda topografik xaritalarni yaratish va yangilahda va harbiy bilim yurtlarida kadrlarni tayyorlashda keng foydalanilmoqda {1}.

Asosiy qism (Main part). Geografik axborot tizimlari (GAT) – funksional bir maqsadga qaratilgan geografik axborot tizimi bo‘lib, harbiy maqsadlardagi vazifalarni hal etishga yo‘naltirilgan. GAT qo‘shinlarni va qurollarni avtomatlashtirilgan boshqaruvida qo‘llash, qo‘mondonlik tomonidan qaror qabul qilishga ko‘mak berish hamda qo‘shinlar jangovar harakatlari va jangovar ta'minot turlarini rejalashtirish uchun mo‘ljallangan.

An’anaviy xaritalarni raqamli xaritalarga almashtirish borasidagi ilk ilmiy-tadqiqot va sinov ishlari Kanada, AQSh, sobiq SSSR Ittifoqi va boshqa mamlakatlarda boshlangan. Qator davlatlar Mudofaa vazirliklarining an'anaviy

topografik xaritalarni raqamli ko‘rinishga keltirish muammosini hal etishga zo‘r berib harakat qilishi raqamli kartografik geoinformatika nazariyasi va amaliyotining vujudga kelishi va rivojlanishiga katta turtki bo‘ldi.

XX-asrning o‘rtalariga kelib zamonaviy qurollarni sinab ko‘rish maqsadida raqamli xaritalar tuzish ishlari keng yo‘lga qo‘yildi. Jumladan AQShning ilk qanotli raketalarini 2000-2500 km., masofadagi nishonga ekstremal tizimdan foydalanib yo‘naltirish borasida uchish-konstruktorlik sinovlari o‘tkazildi. Bunda uchirilgan 24 raketadan o‘n sakkiztasi belgilangan aniqlikda nishonlarga yetib bordi. Raketalarning yer yuzasidan unchalik katta bo‘lmagan balandlikda (30-100 m) uchishi sababli nishonga yo‘naltirish tizimi ularni havo hujumidan mudofaa vositalari tomonidan aniqlanmasligi va yakson etilmasligini to‘liq ta’minlab berdi. Shunday qilib qanotli raketalar dunyodagi to‘satdan hujum qiladigan dahshatli qurollardan biriga aylandi [1].

O‘zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari uchun raqamli-elektron xaritalarni tuzish ishlari asosan 2005 yilda Mudofaa vazirligi Kartografiya markazida boshlandi. Hozirgi davrga kelib respublikamiz hududining barcha masshtabdagi elektron-raqamli xaritalari to‘liq tuzib bo‘lindi. Mudofaa vazirligi tasarrufidagi harbiy qismlarda va harbiy okrug shtablarida raqamli elektron xaritalarni qo‘llash, shu jumladan turli o‘quv va mashq jarayonlarida joy to‘g‘risidagi raqamli ma'lumotlardan foydalanish keng yo‘lga qo‘yildi.

Harbiy kadrlarni electron-raqamli xaritalar bilan ishlashga o‘rgatish maqsadida bugungi kunda respublikamizning harbiy bilim yurtlarida o‘quv jarayonida qo‘llash bo‘icha tizimli ishlar olib borilmoqda. Harbiy topografiya o‘quv dasturlariga geografik axborot tizimlaridan foydalanish bo‘yicha mavzular qo‘shilgan holda tegishli o‘zgartirishlar kiritildi.

Mavzuga oid o‘quv qo‘llanmalar va uslubiy ishlanmalar ishlab chiqilib o‘quv jarayoniga tadbiq etildi. Mashg‘ulotlarni geografik axborot tizimlaridan foydalanish bo‘yicha maxsus kurslarda tashkil etilgan va malakali ustozlar tomonidan mashgulotlar olib borishmoqda.

GAT yordamida hal etiladigan asosiy vazifalar sohalarini o‘rganib chiqamiz. Mutaxassislar elektron xarita va joy to‘g‘risidagi boshqa makonga oid ma'lumotlardan foydalanilganida qo‘shinlarni va qurollarni boshqarish samaradoriligi 40 va undan yuqori foizga ko‘tarilishini bashorat qilishmoqda.

Qurolli Kuchlarda GAT foydalanuvchilar uchun quyidagi imkoniyatlarni yaratadi:

joy to‘g‘risidagi ma’lumotlarni yig‘ish, to‘plash va vizuallashtirish, shu bilan birgalikda turli mavzudagi boshqa ma'lumotlarni joyning raqamli ma'lumotlariga bog‘lash va bir vaqtda foydalanish;

topografik va maxsus xaritalarni tuzish va nashr etish;

joyni tahlil qilish va baholashdan tortib toki bo‘linmaning yoki butun qo‘shinlar harakatlarini modellashtirishgacha bo‘lgan vazifalarning keng doirasini hal qiladigan GAT-ilovalarni yaratish va ulardan qo‘shinlarni va qurollarni avtomatlashtirilgan boshqarish tizimlarida foydalanish.

Birinchi navbatda Qurolli Kuchlarda GAT foydalaniladigan barcha turdagi: ***kartografik, tezkor-taktik, razvedka, bir maqsadga qaratilgan maxsus, meteorologik va geofizik*** ma’lumotlarni yagona negizda ko‘rgazmali tasvirlash va ularga kompleks ishlov berish evaziga vaziyatni baholash hamda qo‘shinlar harakatlari rejasini ishlab chiqishga sarflanadigan vaqtni keskin kamaytiradi.

GAT joy relefini hisobga olgan holda qurollarni boshqarish hamda o‘t ochish vositalarining va nishonlarning joylashuv o‘rnini belgilash bilan bog‘liq vazifalarni avtomatlashtirilgan rejimda hal etish imkoniyatini yaratadi.

Bundan tashqari GAT quyidagilarni ta'minlaydi:

elektron va foydalanuvchilar xaritalari vositasida mansabdor shaxslarga joy va unda sodir bo‘layotgan jarayonlar to‘g‘risidagi ma'lumotlarni o‘z vaqtida yetkazish evaziga ularning ish samaradorligini oshirish;

kartografik ma’lumotlarni atributiv ma'lumotlar bilan birgalikda manipulyasiya qilish imkoniyatini;

kartografik, tezkor-taktik, razvedka, bir maqsadga qaratilgan maxsus, meteorologik va geofizik ma'lumotlarni hamda javobgarlik zonasini monitoring qilish natijalarini samarali tahlil qilish va qayta ishlash imkoniyatini.

Geografik axborot tizimlariga qo‘yiladigan asosiy talab bu vaziyatni o‘rganish, baholash va tahlil qilish, operatsiyalarni rejalashtirish, nishonlarni aniqlash va parvoz bilan bog‘liq vazifalarni bajarishda boshqaruv organlariga turli xildagi, vaqt va koordinatalar bilan bog‘liq yirik hajmdagi ma’lumotlarni foydalanish uchun qulay ko‘rinishga keltirish va taqdim etishdan iborat [2].

GAT quyidagi tizimosti funksiyalarni o‘z ichiga oladi:

elektron xaritalarni (GAT-yadro) joy to‘g‘risidagi elektron ma’lumotlar bilan boshqarishni;

elektron shartli belgilar bazasi yordamida tezkor vaziyatni elektron xaritalarda tasvirlashni;

tezkor axborot ma’lumotlar bazasi bilan hamkorlikni;

harbiy-amaliy vazifalar kutubxonasi bilan hamkorlikni;

harbiy GATga kirishni boshqarishni.

Barcha tizimosti funksiyalari umumiy axborot, matematik, dasturiy hamda texnik ta’minotdan foydalanib ishlaydi.

Harbiy sohada GAT quyidagilarni ta’minlashi lozim:

joy to‘g‘risidagi raqamli ma'lumotlarni kiritish;

SXF, DXF, VPF, SDTS, DX-90, MIF\MIC, F20S formatlarida tuzilgan vektorli elektron xaritalarni yaratish;

PCX, TIFF, JPEG formatlarida tuzilgan rastrli elektron xaritalarni yaratish;

PCX, TIFF, JPEG formatlaridagi foto tasvirlarni yaratish;

SUBD Linter VS, dBase, Paradox, Oracle, SGL Server, Netvare SGL formatlaridagi astronom-geodezik ma’lumotlarni yaratish [3];

joy to‘g‘risidagi raqamli ma’lumotlarni kerakli (O‘R QK da qo‘llaniladigan) proeksiyalarga o‘tkazish, koordinatalar tizimlari va ularni yagona mantiqiy massivlar ko‘rinishida saqlash va taqdim qilish;

mavzuli ma’lumotlarni kiritish;

joy to‘g‘risidagi raqamli ma'lumotlar, mavzuli ma’lumotlar va hisob-kitob vazifalari natijalarini tanlangan koordinata tizimida turli o‘zaro bog‘liqlikda tasvirlash;

kerakli ma’lumotlardan real vaqt rejimida foydalanish imkoniyatlarini;

dinamik o‘zgaruvchan mavzuli ma'lumotlarni hamda hisob-kitob vazifalari natijalarini kiritish (qabul qilish) va tasvirlash,

obyektlarni yaratish, yo‘q qilish va tahrir qilish;

geoaxborot obyektlarining mavzuli ma'lumotlar bazasi bilan o‘zaro muvofiqligini va ularning birini ikkinchisi orqali qidirib topish imkoniyatlarini;

xaritaning turli varaqlaridagi obyektlarni mantiqan bog‘lash;

GATda saqlanadigan geografik axborotlarning yaxlit butunligini, xavfsizligi va ularga kirish yo‘llarini chegaralashni ta'minlash;

bazaviy axborot ta'minotini (kodlash qoidalari, elektron xaritalardagi obyektlarning raqamli tavsifi va vizualizatsiyasi) qo‘llab quvvatlash;

joy to‘g‘risidagi raqamli ma'lumotlarga kirishni cheklash va ma'lumotlarga noqonuniy kirishdan himoyalash;

harbiy-amaliy hisob-kitob va axborot bilan bog‘liq vazifalarni modellashtirish.

GAT oson rasmiylashtiriladigan hamda arzon qiymatda bo‘lishi lozim, chunki undan bir necha yuzlab ish o‘rinlarida turli darajadagi komandirlar tomonidan foydalaniladi [4].

Keyingi vaqtlarda paydo bo‘lgan “***Raqamli jang maydoni***” yoki “***Elektron jang maydoni***” tushunchalari bevosita jang maydoniga tegishli elektron ma'lumotlarni va ulardan bevosita GAT orqali foydalanish vositalarini o‘z ichiga oladi. Harbiy operatsiyalarni rejalashtirishda elektron jang maydonidan foydalanish GATni qo‘llash sohasidagi juda juda keskin o‘zgarishdir. Bu degani an'anaviy xaritalar joy to‘g‘risidagi raqamli ma'lumotlar bilan to‘liq almashtiriladi degani emas albatta. Gap faqatgina ulardan birgalikda foydalanish va qo‘shimchalar kiritish haqida bormoqda.

GAT foydalanuvchining talablariga aniq mos keladigan ma'lumotlarni ko‘rsatuvchi informatsion maxsulot yaratish imkoniyatini beradi. Bundan tashqari shuni ham esda tutish kerakki, GAT kartografik ma'lumotlarni uch o‘lchamli ko‘rinishda tasvirlay oladi. Uch o‘lchamli ko‘rinishdagi joyni istalgan kuzatish nuqtasidan turib kuzatish yoki jangovar vaziyat tushirilgan uch o‘lchamli joy tasviri ustida virtual parvoz qilish har qanday darajadagi komandirga joy to‘g‘risida qog‘oz xaritadan ko‘ra ko‘proq va aniqroq tasavvur uyg‘ota oladi. O‘z-o‘zidan ma'lumki elektron xaritada turli funksiyalar maxsus vositalar orqali amalga oshiriladi, har qanday xarita tarkibi kartografik proeksiya, masshtab, obyektlarning to‘g‘ri nomlanishi va boshqalardan iborat bo‘lgan geografik ma’lumotlarni o‘z ichiga oladi.

Qo‘shinlarni boshqarish talablaridan kelib chiqqan holda GAT oldiga quyidagi asosiy talablar qo‘yiladi:

jangovar vazifalarni tezkor hal etish, harbiy GATning vaqt bilan bog‘liq xarakteristikalari qo‘shin turlari tomonidan o‘rnatilgan talablarga mos kelishi lozim;

yirik hajmdagi geografik makon ma’lumotlarini talab qilingan darajadagi aniqlikda va tezlikda qayta ishlash samaradorligiga erishish;

joy to‘g‘risidagi raqamli ma’lumotlarda tasvirlangan obyektlar o‘zining joylashuv o‘rnini, geometrik shaklini, chiziqli, maydonli va hajmiy o‘lchamlarini xarita masshtabiga mos holda saqlab qolishi;

harbiy-amaliy vazifalarni hal etishda hisob-kitoblar aniqligi talab darajasida bo‘lishi hamda raqamli xaritaning turi va masshtabiga mos kelishi;

yashovchanlik;

dasturning ishonchliligi: xatolardan xolilik, xatolarga chidamlilik va qayta harakatga keltirish imkoniyati.

Qurolli Kuchlarda GATni qo‘llashning eng muhim yo‘nalishlari quyidagilar bo‘lishi mumkin:

qo‘shinlarning topogeodezik ta’minoti;

jangovar operatsiyalarni rejalashtirish va o‘tkazish;

quruqlikda va havoda harakatlanishning eng maqbul marshrutlarini belgilash;

jangovar vaziyat, joyning holati, vaqt va jangovar texnikaning imkoniyatlarini hisobga olib ularning harakatlanishini rejalashtirish;

havodan zarba berish, razvedka qilish, yuk va shaxsiy tarkibni tashish maqsadlarida aviatsiya parvozlarini rejalashtirish;

harakatlanish marshrutlari va jadvallarini optimallashtirish;

dushmanning harakatlanish marshrutlarini aniqlash va unga qarshi kurash vositalarini joylashtirish;

joyni hajm jihatidan modellashtirish;

aeronavigatsiya;

mobil obyektlar navigatsiyasi va dispetcherlik nazoratini tashkillashtirish {2}.

Xulosa va amaliy tavsiyalar (Conclusion and practical recommendations). Shuni ta’kidlash lozimki, geografik axborot texnologiyalarini harbiy sohada qo‘llashning istiqbollari juda kengdir. Geografik axborot tizimlarini qo‘llagan holda kelajakda jangovar harakatlarni tashkillashtirish tezkorligini oshirish, unga sarflanadigan vaqtni esa kamaytirish mumkin bo‘ladi. Bundan tashqari jangni tashkillashtirish va olib borish uchun zarur bo‘lgan ma'lumotlarning aniqligi va tasvir sifati, almashish tezligi sezilarli darajada oshadi. Albatta yangi GAT va qo‘shinlarni avtomatik boshqarish tizimining zamonaviy shakllarini ishlab chiqish va GAT maxsulotlarini ishga tushirish uchun katta mablag‘ talab etiladi. Ma’lum vaqtdan so‘ng mazkur muammo ham hal etilishi maqsadga muvofiq deb o‘ylamaymiz {3}.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1.Беленков В.В., Корж М.М. “Основные направления применения геоинформационных технологий в военном деле”, ЗАО "КБ Панорама", город Винница. 2019 г.

2. Navro'zov R.M. «Panorama GAT dasturida ishlash », 2023- y.
3. Интернет - страница «ПАНОРАМА интернешнл» - http://www.панорама.com.

ПРОБЛЕМЫ ДОСТОВЕРНОСТИ МОДЕЛЕЙ И ВОЗМОЖНОСТИ ИХ УЛУЧШЕНИЯ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА И ЦИФРОВЫХ ПЛАТФОРМ

Л.Э. Хасанова, *UMFT,*
e-mail: lola.khasanova.93@mail.ru

Аннотация. *Достоверность математических и физических моделей является ключевым фактором, определяющим их эффективность в научных исследованиях, инженерных разработках и образовательной практике. В условиях усложнения физических систем и увеличения объёмов экспериментальных данных традиционные методы моделирования сталкиваются с проблемами аппроксимационных и вычислительных погрешностей, неопределённости параметров, неполноты исходных данных и ограниченной верифицируемости результатов.*

В статье рассматриваются основные источники снижения достоверности моделей, включая дискретизацию непрерывных процессов, упрощение физических закономерностей и численные ошибки алгоритмов. Особое внимание уделяется возможностям повышения точности и адекватности моделей посредством использования цифровых платформ и методов искусственного интеллекта. Показано, что интеграция лабораторных экспериментов с виртуальными симуляциями, применение методов машинного обучения для калибровки параметров и анализ больших данных позволяют существенно снизить уровень погрешностей и повысить прогностическую способность моделей.

Полученные результаты подтверждают перспективность комплексного подхода, сочетающего физическое моделирование, цифровые технологии и интеллектуальные алгоритмы, для обеспечения высокой степени достоверности современных научных и инженерных моделей.

Ключевые слова: *достоверность моделей, математическое моделирование, физическое моделирование, цифровые платформы, искусственный интеллект, валидация, численные методы, большие данные.*

Abstract. *The reliability of mathematical and physical models is a crucial factor determining their effectiveness in scientific research, engineering applications, and educational practice. With the increasing complexity of physical systems and the growing volume of experimental data, traditional modeling approaches face significant challenges related to approximation and computational errors, parameter uncertainty, incomplete initial data, and limited validation capabilities.*

This paper analyzes the main sources of reduced model reliability, including discretization of continuous processes, simplification of physical laws, and numerical algorithm errors. Special attention is given to the potential of digital platforms and artificial intelligence (AI) methods to enhance model accuracy and adequacy. It is shown that the integration of laboratory experiments with virtual simulations, the application of machine learning techniques for parameter calibration, and big data analysis significantly reduce modeling errors and improve predictive performance.

The results confirm the перспективность of an integrated approach combining physical modeling, digital technologies, and intelligent algorithms to ensure a high level of reliability in modern scientific and engineering models.

Keywords: *model reliability, mathematical modeling, physical modeling, digital platforms, artificial intelligence, validation, numerical methods, big data.*

Annotatsiya. *Matematik va fizik modellarning ishonchliligi ilmiy tadqiqotlar, muhandislik ishlanmalari hamda ta'lim jarayonida ularning samaradorligini belgilovchi muhim omildir. Fizik tizimlarning murakkablashuvi va eksperimental ma'lumotlar hajmining ortishi sharoitida an'anaviy modellashtirish usullari yaqinlashtirish va hisoblash xatoliklari, parametrlarning noaniqligi, boshlang'ich ma'lumotlarning yetarli emasligi hamda natijalarni tekshirish imkoniyatlarining cheklanganligi kabi muammolarga duch kelmoqda.*

Maqolada modellar ishonchliligining pasayishiga olib keluvchi asosiy omillar, jumladan uzluksiz jarayonlarni diskretlashtirish, fizik qonuniyatlarni soddalashtirish va sonli algoritmlardagi xatoliklar tahlil qilinadi. Shuningdek, raqamli platformalar va sun'iy intellekt usullari yordamida modellar aniqligi va adekvatligini oshirish imkoniyatlari yoritiladi. Laboratoriya tajribalarini virtual simulyatsiyalar bilan integratsiyalash, parametrlarni mashinaviy o'qitish asosida kalibrlash hamda katta ma'lumotlarni tahlil qilish modellashtirish xatoliklarini sezilarli darajada kamaytirishi va prognozlash imkoniyatlarini oshirishi ko'rsatiladi.

Tadqiqot natijalari fizik modellashtirish, raqamli texnologiyalar va intellektual algoritmlarni uyg'unlashtirgan kompleks yondashuv zamonaviy ilmiy va muhandislik modellarining yuqori darajadagi ishonchliligini ta'minlashini tasdiqlaydi.

Kalit so'zlar: *model ishonchliligi, matematik modellashtirish, fizik modellashtirish, raqamli platformalar, sun'iy intellekt, validatsiya, sonli usullar, katta ma'lumotlar.*

Введение. Достоверность модели определяется её способностью воспроизводить реальные процессы и предсказывать поведение системы с минимальными погрешностями. Она критически важна в физике, инженерии и научных исследованиях, где ошибки могут приводить к неправильным выводам или даже аварийным ситуациям [1,2].

Источники недостоверности моделей разнообразны: упрощения в математическом описании, неточности измерений, дискретизация пространства и времени, а также неполное знание начальных и граничных условий [2,3,4]. В современных условиях интеграции цифровых платформ и ИИ открываются новые возможности для решения этих проблем: корректировка моделей на основе реальных данных, аппроксимация сложных зависимостей и оптимизация параметров системы [5,6,10].

Источники ошибок и проблем достоверности моделей

Одной из основных причин ограниченной точности является дискретизация: при численном моделировании непрерывных физических процессов пространство и время представляются в виде конечных элементов или сеток разностей. Это приводит к аппроксимационным ошибкам, особенно в случае нелинейных процессов и турбулентных потоков [2,3,7].

Другой важный источник – неопределённость физических параметров, таких как коэффициенты трения, вязкость, электропроводность, которые могут варьироваться в реальной среде. Недостаток экспериментальных данных для калибровки моделей увеличивает погрешности [3,4,9].

Наконец, методы численного решения уравнений также вносят ошибки. Методы Эйлера, Рунге-Кутты или конечных элементов имеют свои ограничения по устойчивости и точности, что требует дополнительной проверки результатов [2,7,8].

Возможности повышения достоверности моделей с помощью цифровых платформ и ИИ

Цифровые платформы предоставляют интегрированную среду для моделирования, анализа и визуализации данных. Они позволяют объединять лабораторные эксперименты с виртуальными моделями, создавая гибридные системы, в которых ошибки отдельных подходов компенсируются совместной обработкой данных [5,7,9].

ИИ позволяет:

- Аппроксимировать сложные зависимости, когда аналитическое решение невозможно, используя методы машинного обучения и нейронные сети [5,6].
- Автоматически корректировать параметры модели на основе экспериментальных данных, повышая точность прогнозов [3,4,10].
- Обрабатывать большие массивы данных, выявляя скрытые закономерности и отклонения, которые трудно заметить вручную [5,6,10].

Примеры применения ИИ для повышения достоверности моделей

Колебания маятника: корректировка цифровой модели на основе данных датчиков движения позволяет уменьшить погрешность предсказания амплитуды и частоты колебаний [1,3,5].

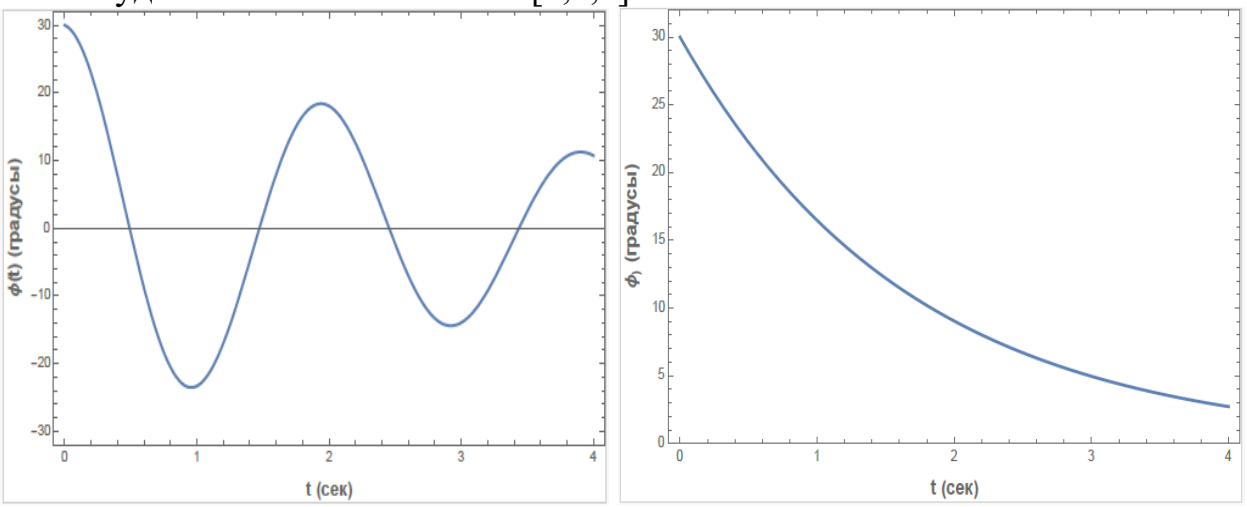

Динамика жидкости: применение ИИ для анализа результатов CFD-симуляций турбулентного потока позволяет выявлять аномалии и корректировать численные параметры сетки для повышения точности [2,3,9].

Электромагнитные процессы: оптимизация формы катушки и сердечника с использованием нейросетевых алгоритмов повышает соответствие цифровой модели реальным измерениям [5,6,7,10].

Методы верификации и валидации моделей

Для повышения достоверности используется сочетание нескольких подходов:

- Сравнение с лабораторными экспериментами, позволяющее выявить систематические погрешности [1,3,4].
- Кросс-валидация цифровой модели на независимых наборах данных, что особенно важно при обучении нейросетей [5,6].
- Статистический анализ ошибок и чувствительности модели, позволяющий оценить влияние различных параметров на результат [2,3,9].

График.

Снижение погрешности модели при применении ИИ

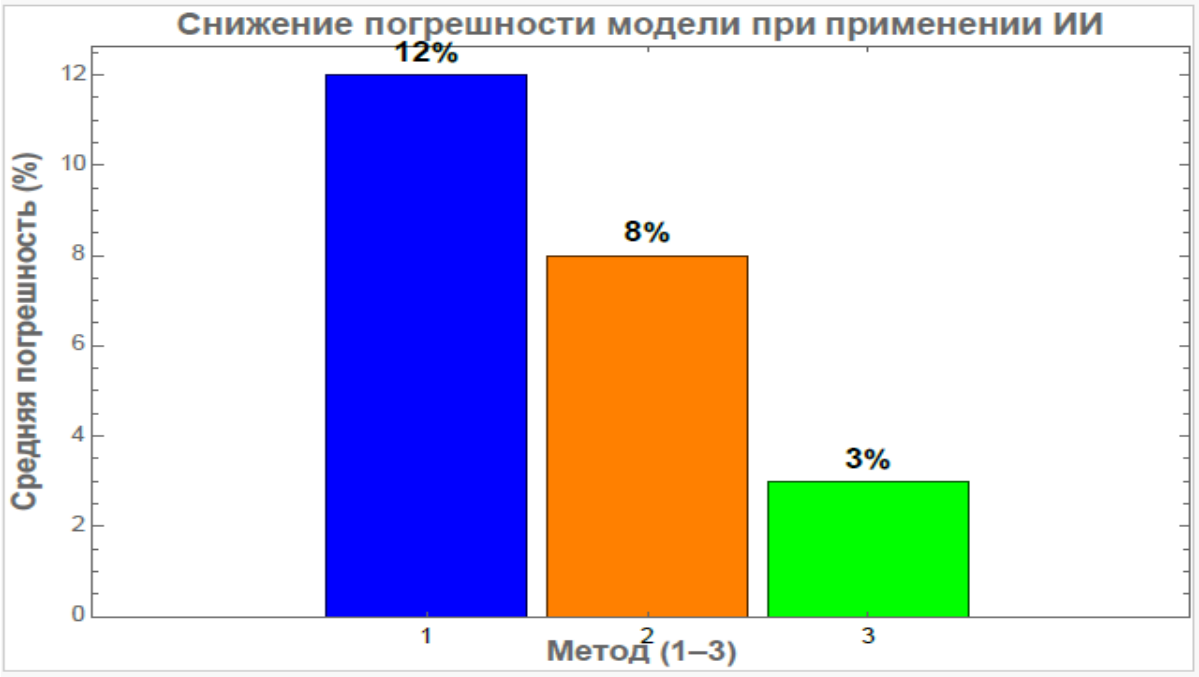

Сравнение методов по средней погрешности

Метод	Средняя погрешность (%)
Традиционное численное моделирование	12
Цифровая платформа	8
Цифровая платформа + ИИ	3

Пояснение: использование ИИ позволяет существенно снизить среднюю погрешность модели [5,6,10].

Заключение. Проблемы достоверности моделей – ключевой фактор, ограничивающий точность прогнозов и эффективность исследований. Основные источники ошибок включают дискретизацию, неопределённость параметров и методы численного решения уравнений. Цифровые платформы и искусственный интеллект предоставляют мощные инструменты для повышения достоверности моделей. Интеграция лабораторных данных и виртуальных симуляций, оптимизация параметров с помощью ИИ и обработка больших данных позволяют существенно уменьшить погрешности и повысить адекватность моделей. Практическая значимость состоит в том, что современные подходы обеспечивают более точное моделирование физических процессов, что важно для науки, инженерии и образования. Исследования подтверждают эффективность применения цифровых платформ и ИИ для улучшения качества моделей [1–10].

Список литературы:

1. Самарский А.А. Введение в численные методы. – М.: Наука,2007.

2. Тихонов А.Н., Самарский А.А. Уравнения математической физики. – М.: МГУ,2004.

3. Кудряшов В.В., Лебедев П.Н. Численные методы моделирования физических процессов. – М.: Физматлит,2015.

4. Бабичев С.Н., Смирнов Ю.М. Математическое и физическое моделирование сложных систем. – СПб.: БХВ-Петербург, 2018.

5. Goodfellow I., Bengio Y., Courville A. Deep Learning. – MIT Press, 2016.

6. Russell S., Norvig P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. – Pearson, 2020.

7. COMSOL Multiphysics User Guide, 2022.

8.ANSYS Electromagnetics Handbook, 2021.

9. Дьяконов А.Н., Моделирование физических процессов с применением ИИ. – М.: Изд-во МГУ, 2019.

10. Жуков В.П., Информационные технологии в физическом моделировании. – СПб.: Наука, 2020.

РАЗРАБОТКА ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ АНАЛИТИЧЕСКИХ СИСТЕМ НА ОСНОВЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА И BIG DATA

Абдихалилов Улмасжон Улфат углы,
КарГТУ, старший преподаватель
Алиев Асилбек Сафарали угли, *студент 2 курса КарГТУ*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются современные направления развития технологий искусственного интеллекта, машинного обучения и Big Data, а также основные проблемы их практического применения. Особое внимание уделяется таким аспектам, как качество данных, обобщающая способность моделей, эффективность использования вычислительных ресурсов и интерпретируемость алгоритмов. В ходе исследования было проведено экспериментальное моделирование с использованием языка программирования Python и библиотек TensorFlow и Scikit-learn. Полученные результаты показали, что предварительная обработка данных и оптимизация гиперпараметров существенно повышают точность и устойчивость моделей машинного обучения. Результаты исследования могут быть использованы для разработки более надежных и эффективных интеллектуальных систем анализа данных.*

Ключевые слова: *Искусственный интеллект, машинное обучение, Big Data, анализ данных, нейронные сети, интерпретируемый ИИ, информационная безопасность.*

Abstract. *This paper discusses modern trends in the development of artificial intelligence, machine learning, and Big Data technologies, as well as key challenges related to their practical implementation. Particular attention is given to issues such as data quality, model generalization ability, computational efficiency, and interpretability of machine learning algorithms. Experimental modeling was conducted using the Python programming language and popular machine learning libraries such as TensorFlow and Scikit-learn. The results demonstrate that data preprocessing and hyperparameter optimization significantly improve the performance and accuracy of machine learning models. The findings of this research can contribute to the development of more reliable and efficient intelligent data analysis systems.*

Keywords*: artificial intelligence, machine learning, Big Data, data analytics, neural networks, explainable AI, data security.*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada sun’iy intellekt, mashinali o‘rganish va Big Data texnologiyalarining zamonaviy rivojlanish yo‘nalishlari hamda ularni amaliy sohalarda qo‘llash bilan bog‘liq muammolar tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida ma’lumotlar sifati, modellarni umumlashtirish qobiliyati, hisoblash resurslari samaradorligi va algoritmlarning interpretatsiya qilinishi kabi muhim omillar ko‘rib chiqildi. Shuningdek, Python dasturlash muhiti hamda TensorFlow va Scikit-learn kutubxonalaridan foydalangan holda tajriba modellashtirish ishlari amalga oshirildi. Olingan natijalar ma’lumotlarni oldindan qayta ishlash va giperparametrlarni optimallashtirish modellar samaradorligini sezilarli darajada oshirishini ko‘rsatdi. Tadqiqot natijalari sun’iy intellekt tizimlarini yanada ishonchli, xavfsiz va samarali rivojlantirish uchun muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *Sun’iy intellekt, mashinali o‘rganish, Big Data, ma’lumotlar tahlili, neyron tarmoqlar, interpretatsiya qilinadigan AI, ma’lumotlar xavfsizligi.*

Введение. В последние десятилетия стремительное развитие информационных технологий привело к формированию новых научных направлений, среди которых особое место занимают технологии искусственного интеллекта (ИИ), машинного обучения (МО) и аналитики больших данных (Big Data). Эти технологии позволяют эффективно анализировать огромные объемы информации, выявлять скрытые закономерности и принимать более обоснованные управленческие решения. Благодаря этому они активно внедряются в различные отрасли современной экономики и науки.

Сегодня интеллектуальные алгоритмы широко используются в таких областях, как медицина, где они применяются для диагностики заболеваний и анализа медицинских изображений; промышленность, где автоматизированные системы помогают оптимизировать производственные процессы; транспортная сфера, где ИИ используется в системах управления движением и беспилотных транспортных средствах; финансовый сектор, где алгоритмы машинного обучения применяются для оценки рисков, обнаружения мошенничества и прогнозирования рыночных тенденций; а также в образовательной сфере, где интеллектуальные системы помогают персонализировать процесс обучения [1].

Особенно важную роль в развитии этих технологий играет анализ больших данных. Современные организации ежедневно генерируют огромные объемы информации, которые невозможно эффективно обрабатывать традиционными методами. Использование технологий Big Data в сочетании с алгоритмами машинного обучения позволяет извлекать ценные знания из неструктурированных и разнородных данных, что способствует повышению эффективности управленческих решений и оптимизации различных процессов.

Вместе с тем развитие искусственного интеллекта сопровождается рядом сложных научных и практических задач. В научной литературе большое внимание уделяется проблемам качества данных, интерпретируемости моделей машинного обучения, оптимизации вычислительных ресурсов, а также вопросам безопасности и конфиденциальности информации. Решение этих задач требует разработки новых методологических подходов и совершенствования существующих алгоритмов анализа данных [2].

Проблемы исследования. Несмотря на значительный прогресс в области искусственного интеллекта и анализа данных, существует ряд фундаментальных проблем, которые ограничивают эффективность применения данных технологий на практике.

Одной из наиболее важных проблем является качество исходных данных. Модели машинного обучения напрямую зависят от характеристик обучающих выборок. Если данные содержат ошибки, пропуски или несбалансированные классы, это может существенно снизить точность прогнозирования и привести к искаженным результатам. Поэтому задачи

очистки, нормализации и подготовки данных являются ключевыми этапами построения интеллектуальных систем.

Другой важной проблемой является обобщающая способность моделей. Современные алгоритмы глубокого обучения способны эффективно обучаться на больших объемах данных, однако они могут сталкиваться с явлением переобучения (overfitting). В этом случае модель хорошо работает на обучающей выборке, но демонстрирует низкую точность при работе с новыми данными. Решение данной проблемы требует применения методов регуляризации, оптимизации архитектуры моделей и расширения обучающих наборов данных.

Существенным фактором также остаются высокие вычислительные затраты. Обучение сложных нейронных сетей требует значительных аппаратных ресурсов, включая высокопроизводительные графические процессоры и распределенные вычислительные системы. Это делает разработку интеллектуальных систем дорогостоящей и требует оптимизации алгоритмов обучения.

Не менее важной является проблема интерпретируемости моделей машинного обучения. Многие современные алгоритмы, особенно глубокие нейронные сети, функционируют как так называемый «черный ящик», что затрудняет понимание принципов принятия решений. В ряде областей, таких как медицина, финансы и государственное управление, прозрачность алгоритмов является критически важным фактором.

Дополнительной задачей является обеспечение информационной безопасности и защиты персональных данных. Использование больших данных предполагает обработку конфиденциальной информации, что требует внедрения специальных методов защиты данных и соблюдения нормативных требований в области информационной безопасности [1,2].

Методы исследования. В рамках данного исследования был использован комплекс методов, направленных на анализ и моделирование интеллектуальных систем обработки данных.

Основу методологического подхода составил анализ современных научных публикаций, посвященных проблемам искусственного интеллекта, машинного обучения и аналитики больших данных. Изучение научной литературы позволило определить актуальные направления исследований и выявить ключевые проблемы в данной области.

Практическая часть исследования включала экспериментальное моделирование, выполненное с использованием языка программирования Python и специализированных библиотек для машинного обучения, таких как TensorFlow, Scikit-learn и NumPy. Эти инструменты широко применяются в научных исследованиях благодаря своей гибкости и широким возможностям для анализа данных.

Особое внимание было уделено этапу предварительной обработки данных. В рамках этого этапа выполнялись процедуры очистки данных от выбросов и пропущенных значений, нормализация признаков, а также отбор

наиболее информативных параметров. Данные процедуры являются важным этапом подготовки данных, поскольку позволяют повысить качество обучения моделей.

Для оценки эффективности разработанных моделей использовались стандартные метрики машинного обучения, включая Accuracy, F1-score и ROC-AUC. Эти показатели позволяют объективно оценить качество классификационных алгоритмов и сравнить различные подходы к построению моделей.

Результаты и обсуждение. Полученные результаты показали, что применение методов предварительной обработки данных оказывает существенное влияние на эффективность моделей машинного обучения. В частности, использование процедур очистки данных и нормализации признаков позволило повысить точность классификации в среднем на 10–15 % по сравнению с моделями, обученными на необработанных данных.

Кроме того, значительное влияние на качество работы моделей оказала оптимизация гиперпараметров. Подбор оптимальных значений таких параметров, как скорость обучения, глубина моделей и количество нейронов в скрытых слоях, позволил улучшить обобщающую способность алгоритмов и сократить вычислительные затраты.

Отдельное внимание в исследовании было уделено применению методов Explainable Artificial Intelligence (XAI). Использование таких инструментов, как SHAP и LIME, позволило повысить прозрачность моделей машинного обучения и обеспечить более глубокое понимание факторов, влияющих на принимаемые алгоритмами решения. Это особенно важно при внедрении интеллектуальных систем в критически важные области, где требуется высокий уровень доверия к результатам анализа.

Также были рассмотрены современные методы повышения безопасности данных, включая federated learning и differential privacy. Эти технологии позволяют обучать модели машинного обучения без передачи исходных данных на центральный сервер, что значительно повышает уровень конфиденциальности информации. Однако применение подобных методов может приводить к некоторому снижению точности моделей, что требует дальнейших исследований в данной области.

Заключение. Проведенное исследование показало, что эффективность применения технологий искусственного интеллекта, машинного обучения и анализа больших данных определяется целым рядом факторов. Ключевую роль играют качество исходных данных, выбор оптимальной архитектуры моделей, эффективное использование вычислительных ресурсов, а также обеспечение прозрачности и безопасности алгоритмов.

Развитие методов интерпретируемого машинного обучения, а также внедрение технологий защиты данных открывает новые перспективы для создания надежных интеллектуальных систем. В будущем ожидается дальнейшее расширение применения данных технологий в различных отраслях экономики и науки.

Дальнейшие научные исследования должны быть направлены на разработку более устойчивых и интерпретируемых моделей машинного обучения, а также на совершенствование методов обработки и анализа больших данных. Решение этих задач будет способствовать созданию более эффективных и безопасных интеллектуальных систем, способных решать сложные аналитические задачи в условиях постоянно растущих объемов информации.

Список литературы:

1. Russell S., Norvig P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. – Pearson Education, 2021.

2. Géron A. Hands-On Machine Learning with Scikit-Learn, Keras and TensorFlow. – O'Reilly Media, 2022.

3. Chollet F. Deep Learning with Python. – Manning Publications, 2018.

4. Murphy K. Machine Learning: A Probabilistic Perspective. – MIT Press, 2012.

5. Molnar C. Interpretable Machine Learning. – Lulu Press, 2022.

6. Goodfellow I., Bengio Y., Courville A. Deep Learning. – MIT Press, 2016.

7. Kairouz P. et al. Advances and Open Problems in Federated Learning. – Foundations and Trends in Machine Learning, 2021.

8. Dwork C., Roth A. The Algorithmic Foundations of Differential Privacy. – Now Publishers, 2014.

МАЛАКА ОШИРИШ ЎҚУВ ЖАРАЁНЛАРИДА СУНЪИЙ ИНТЕЛЛЕКТ ВОСИТАЛАРИНИ ЖОРИЙ ЭТИШ: МУАММО ВА ЕЧИМЛАР

Хамидова Ирода Гафуровна, *ЎзР*
Иқтисодиёт ва Молия вазирлиги ҳузуридаги
ўқув маркази директори

Аннотация. *Ушбу тезисда малака ошириш курсларида сунъий интеллект воситаларини жорий этишнинг назарий ва амалий муаммолари, шунингдек, уларни бартараф этишга қаратилган илмий ечимлар таҳлил қилинган. Мамлакатимиздаги меъёрий ҳужжатлар ва хорижий илмий тажрибалар асосида рақамли инфратузилма, этика ва педагогик трансформация масалалари ёритилиб, соҳани такомиллаштириш бўйича илмий таклифлар ишлаб чиқилган.*

Калит сўзлар: *сунъий интеллект, малака ошириш, рақамли инфратузилма, шахсга йўналтирилган таълим, когнитив компетенция, узлуксиз таълим.*

Аннотация. *В статье проанализированы теоретические и практические проблемы внедрения средств искусственного интеллекта в курсы повышения квалификации, а также креативные научные решения, направленные на их устранение. На основе нормативных документов нашей страны и зарубежного научного опыта освещены вопросы цифровой инфраструктуры, этики и педагогической трансформации, разработаны научные предложения по совершенствованию сферы.*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, повышение квалификации, цифровая инфраструктура, личностно-ориентированное обучение, когнитивная компетенция, непрерывное образование.*

Abstract. *The article analyzes the theoretical and practical problems of introducing artificial intelligence tools into professional development courses, as well as creative scientific solutions aimed at eliminating them. Based on the normative documents of our country and*

foreign scientific experience, the issues of digital infrastructure, ethics and pedagogical transformation are highlighted, and scientific proposals for improving the field are developed.

Key words: *artificial intelligence, professional development, digital infrastructure, personalized learning, cognitive competence, continuous education.*

Ҳар қандай жамиятнинг иқтисодий ва ижтимоий тараққиёти бевосита кадрларнинг билим даражаси, уларнинг замонавий технологиялар билан ишлаш кўникмаларига боғлиқдир. Жаҳон миқёсида инсон капиталини ривожлантириш, хусусан, турли соҳа мутахассисларининг малакасини ошириш тизимини тубдан модернизация қилиш долзарб масалалардан биридир. Шу нуқтаи назардан, Ўзбекистон Республикасида узлуксиз таълим ва малака ошириш тизимини инновацион ёндашувлар асосида трансформация қилиш устувор йўналиши сифатида белгиланган. Тезисда мавзуга доир амалдаги ҳолат ёритилиб, анъанавий ўқитиш методларининг бугунги кун талабларига қанчалик даражада мослиги юзасидан фирк юритилган. Амалдаги малака ошириш курслари аксарият ҳолларда тингловчиларнинг индивидуал эҳтиёжларини, уларнинг касбий фаолиятидаги ўзига хос бўшлиқларни ва ўзлаштириш тезлигини етарлича инобатга олмайди. Бу эса меҳнат бозоридаги шиддатли ўзгаришлар ва мутахассисларнинг реал компетентлилик даражаси ўртасидаги тафовутнинг кенгайишига олиб келмоқда. Мамлакатимизда ушбу муаммоларни тизимли бартараф этиш ва таълим сифатини янги босқичга олиб чиқиш мақсадида бир қатор муҳим меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинган. Хусусан, мамлакат тараққиётининг янги босқичида инсон капиталини ривожлантириш ва таълим сифатини ошириш мақсадида қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2026 йил 16 февралдаги "Мамлакат тараққиётининг 2030 йилгача мўлжалланган устувор йўналишлари доирасида ислоҳотларни изчил давом эттириш ва янги босқичга олиб чиқишнинг қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида"ги ПФ-21-сон Фармони соҳани рақамлаштириш, инновацион технологияларни татбиқ этиш ва мутахассислар салоҳиятини юксалтириш бўйича муҳим стратегик вазифаларни белгилаб берди. Ушбу меъёрий ҳужжат талабларидан келиб чиққан ҳолда, таълим жараёнларини, хусусан, узлуксиз таълим ва малака ошириш тизимини модернизация қилиш устувор йўналишларидан бирига айланди. Шу нуқтаи назардан, малака ошириш курсларида сунъий интеллект воситаларини жорий этишнинг мавжуд муаммоларини илмий асосда таҳлил қилиш ва уларни бартараф этиш бўйича инновацион, креатив ечимларни ишлаб чиқиш бугунги куннинг кечиктириб бўлмас, долзарб масалаларидан биридир. Бундан ташқари, бевосита сунъий интеллект воситаларини ҳаётга татбиқ этишга қаратилган Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2024 йил 14 октябрдаги "Сунъий интеллект технологияларини 2030 йилга қадар жадал жорий этиш ва уларни ривожлантириш учун шарт-шароитлар яратиш чора-тадбирлари тўғрисида"ги ПҚ-358-сон Қарори малака ошириш тизими олдига мутлақо янги, стратегик вазифаларни қўймоқда. Ушбу қарорда кадрлар тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш жараёнларида сунъий интеллект

технологияларидан фойдаланиш кўламини кескин ошириш, таълим дастурларига тегишли ўзгартиришлар киритиш талаб этилган. Таҳлилидан кўриниб турибдики, малака ошириш курсларида сунъий интеллект (СИ) тизимларини жорий этиш нафақат даврнинг холисона талаби, балки меъёрий ҳужжатларда белгиланган қатъий давлат топшириғидир. Шу сабабли, малака ошириш курсларида СИ воситаларини жорий этишнинг мавжуд муаммоларини илмий нуқтаи назардан аниқлаш ва уларни бартараф этишнинг замонавий, креатив ечимларини ишлаб чиқиш таклиф этилди.

"*Сунъий интеллект*" тушунчаси таълим тизими ва малака ошириш соҳаси контекстида инсоннинг когнитив фаолиятини — ўрганиш, мантиқий фикрлаш, катта ҳажмдаги маълумотларни таҳлил қилиш, хулоса чиқариш ва оптимал қарорлар қабул қилишни компьютер алгоритмлари, нейрон тармоқлар ва машинавий ўрганиш (machine learning) дастурлари ёрдамида моделлаштирувчи ҳамда амалга оширувчи мураккаб тизим сифатида таърифланди. Бу тушунчанинг келиб чиқиши информатика ва кибернетика фанларига бориб тақалса-да, бугунги кунда у педагогика, андрагогика (катталар таълими), психология ва инсон ресурсларини бошқариш фанлари билан узвий алоқадорликда, фанлараро феномен сифатида намоён бўлмоқда. Шунингдек, "Шахсга йўналтирилган таълим" (Personalized learning) ва "Когнитив компетенция" каби тушунчалар ҳам СИ билан чамбарчас боғланган бўлиб, уларнинг таълимдаги ўрни билим бериш жараёнини стандартлаштирилган оммавий шаклдан мослашувчан ва индивидуаллашган ҳолатга ўтказиши билан изоҳланади.

Сунъий интеллектни малака ошириш тизимида қўллаш бўйича жаҳон илм-фанида турли назарий ёндашувлар мавжуд. Жумладан, хорижий тадқиқотчилар R. Mohan ва бошқалар (2024) ўзларининг илмий ишларида сунъий интеллект асосидаги малака ошириш дастурларини лойиҳалаш масалаларини таҳлил қилиб, СИ алгоритмлари ходимларнинг индивидуал эҳтиёж ва мақсадларига мос шахслаштирилган ўқув дастурларини муваффақиятли яратиш имконини беришини ёритишган; тадқиқот натижалари ташкилий чаққонлик, ходимлар мотивацияси ва билимларни ўзлаштириш самарадорлигининг ошишини кўрсатди [5]. Бу ёндашув СИнинг энг кучли дидактик ва мотивацион восита эканлигини илмий жиҳатдан асослаб беради. Бироқ, ушбу масалага инсон ресурсларини бошқариш ва этика нуқтаи назаридан ёндошувчи бошқа бир гуруҳ олимлар ҳам мавжуд. S.Ansari ва бошқалар (2025) HR мутахассислари иштирокида ўтказган сифат тадқиқотида малака ошириш дастурларида СИ воситаларини жорий этишнинг учта асосий муаммоси — маълумотлар махфийлиги, алгоритмик ноҳаққонлик ва СИ нинг инсон раҳбарлигидаги таълим билан мувозанати — аниқланди ҳамда бу муаммоларни ҳал этиш учун СИ ни этик тарзда интеграция қилиш ва инсон ўқитувчи ролини сақлаб қолиш тавсия этилди [6]. Бу қараш аввалги ёндашувдаги оптимизмни мувозанатга келтириб, технологияни жорий этишда инсон омили ва ахлоқий меъёрларнинг устуворлигини тасдиқлайди.

Ушбу назарий ёндашувлар орасидаги умумий жиҳат шундан иборатки, уларнинг барчаси малака оширишда СИнинг муқаррарлигини ва унинг трансформация қилувчи кучини эътироф этади. Фарқли жиҳати эса бири СИнинг дидактик имкониятларига урғу берса, иккинчиси уни бошқаришдаги этик ва хавфсизлик хатарларига диққат қаратади. Ушбу хорижий тадқиқотларни таққослаш асосида, Ўзбекистондаги малака ошириш тизими учун ҳам технологик, ҳам педагогик-этик жиҳатдан пухта ўйланган интеграциялашган назарий тизим шакллантирилади.

Шу ўринда, таълим муассасаларининг тайёргарлик даражаси борасида D.Kalnina (2025) диссертациясида ўқитувчиларнинг СИ воситаларини таълим жараёнига интеграция қилишга тайёрлиги индивидуал муаммо эмаслигини, балки муассаса ва сиёсатчилар томонидан рақамли инфратузилмага катта инвестиция ва системали қўллаб-қувватлаш талаб қиладиган жамоавий масала эканлигини таъкидлайди; бундай тайёргарликсиз малака ошириш курсларида СИ дан самарали фойдаланиш жуда қийин [7]. Малака ошириш курсларида сунъий интеллектдан фойдаланиш фақатгина дастурий таъминотни ўрнатиш билан чекланмайди. Бу бутун бошли таълим парадигмасини ўзгартиришни, андрагогик ёндашувларни янгилашни ва "тингловчи — сунъий интеллект — педагог" учбурчагида янгича муносабатларни ўрнатишни тақозо этади. Мазкур назарий таҳлиллар асосида ишлаб чиқилган ва таклиф этилаётган ечимлар тингловчиларнинг креатив фикрлашини оширишга хизмат қилиб, уларнинг назарий аҳамияти таълим жараёнини шахсга йўналтирилган ҳолатга келтириш орқали аниқланади.

Малака ошириш курсларида сунъий интеллект воситаларини жорий этишда юқорида қайд этилган муаммоларни ҳал қилиш учун креатив фикрлаш асосида инновацион ечимларни ишлаб чиқиш талаб этилади. Амалдаги анъанавий тизимнинг энг катта камчилиги — бу барча тингловчилар учун бир хил, қолипга солинган ўқув контентининг тақдим этилишидир. Бундай ёндашув турли ёшдаги, турли хил базавий билим ва тажрибага эга бўлган мутахассисларнинг эҳтиёжларига муносабатли эмас. Шу сабабли, ушбу муаммонинг илмий ечими сифатида малака ошириш жараёнига "Сунъий интеллект асосидаги когнитив бўшлиқларни аниқлаш ва мослашувчан ўқитиш механизми"ни жорий этиш таклиф этилади.

Ушбу механизм қандай ишлайди ва нимаси билан янгилик эканлигини содда ва илмий изоҳлаб ўтсак. Жараён учта асосий қисмдан иборат бўлади. Биринчи қисм — "Интеллектуал диагностика". Тингловчи малака ошириш курсига келганида, у дастлаб СИ алгоритмлари асосида ишлайдиган интерфаол тест ва вазиятли топшириқлар (case-study) дан ўтади. Анъанавий тестлардан фарқли ўлароқ, СИ тингловчининг нафақат тўғри ёки нотўғри жавобини, балки жавоб беришга сарфлаган вақтини, иккиланишларини ва мантиқий фикрлаш кетма-кетлигини таҳлил қилади. Иккинчи қисм — "Генератив контент яратиш". Диагностика натижаларига мувофиқ, СИ тингловчининг касбий фаолиятида қайси билим ва кўникмалар етишмаётганини (когнитив бўшлиқларни) аниқлайди ва миллионлаб ўқув

материаллари ичидан фақатгина шу тингловчи учун зарур бўлган модуллар, видеодарслар, мақолалар ва топшириқлардан иборат индивидуал таълим траекториясини автоматик равишда генерация қилади. Учинчи қисм — "Узлуксиз қайта алоқа (feedback)". Ўқув жараёни давомида СИ виртуал ёрдамчи (tutor) сифатида тингловчининг ўзлаштириш динамикасини кузатиб боради, қийналган жойларида қўшимча соддалаштирилган тушунтиришлар беради ва мотивацияни ушлаб туриш учун геймификация элементларидан фойдаланади. Ушбу механизмнинг илмий янгилиги шундаки, у билим бериш жараёнини тўлиқ шахслаштиради, вақтни тежайди ва ПҚ-358-сон қарорида белгиланган СИни таълимга жорий этиш топшириқларини бажаришга бевосита ёрдам беради. Шу билан бирга, инфратузилма ва молиявий харажатлар билан боғлиқ муаммоларга ҳам креатив ечимлар зарур. Барча малака ошириш марказларини юқори даражадаги серверлар ва дастурий таъминотлар билан жиҳозлаш давлат бюджетидан катта маблағ талаб этади. Бу муаммонинг ечими сифатида "Марказлаштирилган булутли интеллектуал таълим хаби" (Cloud-based AI Education Hub) яратиш таклиф этилади. Бунда СИнинг асосий ҳисоблаш қувватлари ва базавий дастурий таъминотлари марказлаштирилган ягона давлат платформасида жойлаштирилади. Ҳудудий малака ошириш марказлари ва тингловчилар эса бу тизимга оддий интернет тармоғи ва қурилмалар орқали уланиб, ундан фойдаланадилар. Бу ёндашув Давлат-хусусий шериклик (ДХШ) асосида йирик IT-компанияларни жалб қилиш орқали амалга оширилиши мумкин бўлиб, у инфратузилма харажатларини кескин камайтиришини амалиёт тасдиқлайди.

Навбатдаги муҳим масала — бу этика ва инсон омили муаммосидир. СИ алгоритмлари қарор қабул қилишда (масалан, тингловчига сертификат бериш ёки бермасликда) ноҳаққонликка йўл қўйиши ёки тингловчиларнинг шахсий маълумотлари дахлсизлиги бузилиши хавфи мавжуд. Бунинг олдини олиш учун малака ошириш таълимида "Инсон ва Машина ҳамкорлиги" (Human-in-the-Loop) педагогик концепциясини қўллаш мақсадга мувофиқдир. Ушбу концепцияга кўра, СИ тингловчининг билимларини таҳлил қилади, оралиқ баҳоларни беради ва тавсиялар ишлаб чиқади, лекин якуний хулоса ва баҳолаш албатта тажрибали педагог-эксперт томонидан амалга оширилади. Бу СИнинг совуқ ва ҳиссиётсиз хулосаларини инсоний эмпатия, педагогик тажриба ва ахлоқий меъёрлар билан мувозанатлаштиради. Шунингдек, малака ошириш курсларининг ўқув режаларига "СИдан фойдаланиш этикаси ва ахборот хавфсизлиги" номли махсус модул киритилиши мутахассисларда технологик маданиятни шакллантириш учун кенг фойдаланиш тавсия этилади. Натижаларнинг илмий ва амалий аҳамияти шундан иборатки, таклиф этилаётган ушбу ечимлар орқали таълим олувчиларда XXI аср кўникмаларини (критик фикрлаш, мослашувчанлик, рақамли саводхонлик) тезкор ва самарали шакллантириш мумкин. Бу механизмларни барча соҳа ходимларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш жараёнларида ҳам муваффақиятли қўллаш мумкин.

Мақолада олиб борилган назарий ва амалий таҳлиллардан келиб чиқиб, умумий илмий хулоса ўрнида шуни таъкидлаш мумкинки, малака ошириш курсларида сунъий интеллект воситаларини жорий этиш жараёни бугунги кунда долзарб масала ҳисобланади. Бу жараён шунчаки техник янгиланиш эмас, балки таълим олувчининг индивидуал эҳтиёжларига қаратилган, натижадорлик ва узлуксизликка асосланган мутлақо янги педагогик маданиятни шакллантиришни англатади. СИ технологияларининг дидактик имкониятлари чексиз бўлса-да, уларни жорий этишдаги инфратузилмавий камчиликлар, педагогларнинг рақамли компетентлигининг етарли эмаслиги ҳамда этик ва хавфсизлик муаммолари тизимли равишда ҳал этилиши шарт. Ушбу муаммоларни бартараф этиш фақатгина замонавий дастурларни яратиш билан эмас, балки меъёрий-ҳуқуқий базани мустаҳкамлаш, инфратузилмага марказлаштирилган инвестициялар киритиш ва "Инсон-Машина" мувозанатини тўғри ташкил этиш орқали амалга ошади. Қуйидаги таклифлар баён этилади:

1. Малака ошириш муассасаларида тингловчиларнинг базавий билимларини таҳлил қилувчи ва шунга мос равишда ўқув контентини автоматик шакллантирувчи, сунъий интеллектга асосланган миллий "Интеллектуал диагностика ва мослашувчан таълим платформаси"ни ишлаб чиқиш ва амалиётга кенг жорий этиш.

2. Давлат-хусусий шериклик механизмларидан фойдаланган ҳолда, инфратузилма харажатларини мақбуллаштириш мақсадида барча малака ошириш марказларини ягона тармоққа бирлаштирувчи "Марказлаштирилган булутли интеллектуал таълим хаби" тизимини **шакллантириш**.

3. Барча йўналишдаги малака ошириш ва қайта тайёрлаш курсларининг ўқув режалари (куррикулумлари) таркибига мажбурий тартибда "Касбий фаолиятда сунъий интеллектдан фойдаланиш методикаси ва этикаси" номли махсус ўқув модули киритилиши ва умумий соатларнинг муайян қисми шу модулга ажратиш таклиф этилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2026 йил 16 февралдаги "Мамлакат тараққиётининг 2030 йилгача мўлжалланган устувор йўналишлари доирасида ислоҳотларни изчил давом эттириш ва янги босқичга олиб чиқишнинг қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида"ги ПФ-21-сон Фармони.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Рақамли Ўзбекистон — 2030" стратегиясини тасдиқлаш ва уни самарали амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги ПФ-6079-сон Фармони. – Тошкент, 2020.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Ўзбекистон — 2030" стратегияси тўғрисида"ги ПФ-158-сон Фармони. – Тошкент, 2023.

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Сунъий интеллект технологияларини 2030 йилга қадар жадал жорий этиш ва уларни ривожлантириш учун шарт-шароитлар яратиш чора-тадбирлари тўғрисида"ги ПҚ-358-сон Қарори. – Тошкент, 2024.

5. Mohan, R., et al. Developing AI-Powered Training Programs for Employee Upskilling and Reskilling // Journal of Informatics Education and Research (JIER). – 2024. – Vol. 4, № 2. – URL: http://jier.org/index.php/journal/article/view/903

6. Ansari, S., et al. How AI is Reshaping Employee Training and Development: Insights from HR Professionals // SSRN Electronic Journal. – 2025. – URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=5220821

7. Kalnina, D. Teachers' Readiness to Integrate AI in Education (AIEd) // Licentiate/PhD Thesis, DiVA Portal. – 2025. – URL: https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1996589/FULLTEXT01.pdf

8. *Elasri, A., et al. Revolutionizing Teachers' Professional Development: The Critical Role of AI-Based Tools from Initial Training to Lifelong Learning — A Case Study // International Journal of Information and Education Technology (IJIET). – 2024. – Vol. 14, № 10. – URL: https://www.ijiet.org/show-223-2927-1.html*

ФИЗИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ КВАНТОВОЙ КРИПТОГРАФИИ И МЕХАНИЗМЫ ЗАЩИТЫ ИНФОРМАЦИИ В ОПТОВОЛОКОННЫХ БЛОКЧЕЙН-СЕТЯХ

Л.Е. Хасанова, *UMFT*
e-mail: lola.khasanova.93@mail.ru
З.Н. Азимова, *студентка UMFT*
e-mail: forzillas099@gmail.com
Д.Ф. Махкамов *студент UMFT*
e-mail: narcooo512@gmail.com

Аннотация. *В этом тезисе рассмотрены физические основные принципы криптозащиты информации в цифровых сетях. Проанализированы переход от симметричного шифрования (RSA, AES) к квантовому распределению ключей. Раскрыты механизмы безопасности блокчейн-узлов на фундаментальном уровне — суперпозиция, теорема о невозможности клонирования, протокол BB84, обеспечивающие абсолютную безопасность на уровне законов природы.*

Ключевые слова: *квантовая криптография, блокчейн, кубит, протокол BB84, теорема о запрете клонирования, фотоны.*

Abstract. *This thesis examines the fundamental physical principles of cryptographic protection of information in digital networks. The transition from symmetric encryption (RSA, AES) to quantum key distribution is analyzed. The security mechanisms of blockchain nodes at the fundamental level are described, including superposition, the no-cloning theorem, and the BB84 protocol, which ensure absolute security based on the laws of nature.*

Keywords: *quantum cryptography, blockchain, qubit, BB84 protocol, no-cloning theorem, photons.*

Annotatsiya. *Ushbu tezis raqamli tarmoqlarda axborotni kriptografik himoya qilishning fundamental fizik tamoyillarini tadqiq etadi. Simmetrik shifrlashdan (RSA, AES) kvant kalitlarini taqsimlash tizimiga o‘tish jarayoni tahlil qilingan. Blokcheyn tugunlarining (nodes) xavfsizlik mexanizmlari fundamental darajada tavsiflangan, jumladan, tabiat qonunlariga asoslangan mutlaq xavfsizlikni ta’minlovchi superpozitsiya, nusxa ko‘chirmaslik (no-cloning) teoremasi va BB84 protokoli ko‘rib chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *kvant kriptografiyasi, blokcheyn, kubit, BB84 protokoli, nusxa ko‘chirmaslik teoremasi, fotonlar.*

Введение. Шифрование является фундаментом безопасности данных, обеспечивая защиту конфиденциальной информации от несанкционированного доступа в глобальных сетях. С учетом цифровой трансформации экономики и внедрения систем искусственного интеллекта

(AI), механизмы криптографии становятся значительными для защиты финансовых транзакций и персональных данных.

Среди огромного количества существующих методов наиболее широко используемыми алгоритмами на сегодняшний день остаются RSA и AES.[4]
RSA (Rivest-Shamir-Adleman) — это широко известный алгоритм шифрования, разработанный в 1977 году Роном Ривестом, Ади Шамиром и Леонардом Адлеманом. Он является примером асимметричного шифрования, то есть использует пару ключей: открытый ключ для шифрования и закрытый ключ для расшифровки.
Суть шифрования RSA заключается в математической сложности факторизации больших простых чисел, что делает практически невозможным для хакеров вывести закрытый ключ на основе открытого ключа.[4]

AES (Advanced Encryption Standard), созданный в 2001 году Национальным институтом стандартов и технологий (NIST), — это симметричный алгоритм шифрования, который использует один общий ключ как для шифрования, так и для дешифрования.[4]

Современные методы защиты данных в блокчейне (RSA, AES) основаны на сложности математических задач. Но появление квантовых компьютеров сделает их взлом делом нескольких минут. Вот тут переход от математической защиты к физической (квантовой), где безопасность гарантируется законами Вселенной, а не сложностью формул.[4]

Отсюда квантовое распределение ключей (КРК) предлагает метод, основанный на квантовом индетерминизме и состоянии суперпозиции. В отличие от классических данных, которые можно копировать неограниченное число раз, квантовое состояние (кубит) невозможно клонировать согласно фундаментальным законам природы. Любая попытка перехвата информации в квантовом канале, например, в оптоволокне, приводит к «схлопыванию» суперпозиции и коллапсу вектора состояния. Таким образом, физика делает попытку «прослушки» явной и обнаруживаемой.

Криптография – это наука, которая занимается защитой информации. Она помогает скрыть данные так, чтобы только те, кто имеет специальный ключ или пароль, могли их прочитать.

Криптографические средства защиты информации — это устройства, программы или службы, которые помогают зашифровать и дешифровать информацию.

Блокчейн (цепочка блоков) – это децентрализованная распределённая база данных, которая хранит информацию в виде последовательной неизменяемой цепочки блоков. Данные в ней не хранятся на одном сервере, а дублируются на тысячах компьютеров что обеспечивает высокую безопасность прозрачность и невозможность подделать историю транзакций

Шифрование – это обратимый процесс преобразования открытой информации в нечитаемый шифротекст с помощью математических алгоритмов и специального ключа

Квантовая физика-наука, изучающая поведение частиц света (фотонов), электронов, атомов и других мельчайших объектов, называется квантовой физикой.

Индетерминизме – философская позицияотрицающая всеобщий характер причинности (детерминизма) и утверждающая наличие случайныхне обусловленных строгими законами событий.

Квантовое состояние и суперпозиция: от бита к кубиту

В классическом мире всё определено. Выключатель либо включен, либо выключен. Но на уровне микромира, где «правят бал» фотоны и электроны, правила меняются. Здесь и играет основную роль суперпозиция.

От бита к кубиту Обычный компьютерный бит — это фундамент цифровой эры. Он равен 0 или 1. Это как монета, лежащая на столе: мы видим либо орла, либо решку.

Квантовый бит (кубит) — это та же монета, но в момент, когда она вращается на ребре. Пока мы не прихлопнули её ладонью (не провели измерение), она является и орлом, и решкой одновременно. Это состояние и называется суперпозицией.

Фотоны — это частица света. Почему в качестве кубитов часто выбирают фотоны? У него есть свойство-поляризации (направление колебаний). Она может быть вертикальной (1) или горизонтальной (0). Но благодаря законам квантовой механики, фотон может быть поляризован «по диагонали»- то есть находиться в сумме состояний 0 и 1.

Проблема наблюдателя: почему всё ломается?

Дело в том, что, суперпозиция живет только до тех пор, пока за ней не наблюдаем. Как только измерительный прибор фиксирует состояние фотона, «магия» исчезает. Кубит «схлопывается» (коллапсирует) в обычный 0 или 1. Представьте: вы открываете коробку с вращающейся монетой, и она тут же падает на одну из сторон. Природа не дает нам увидеть саму суперпозицию «в лицо», но позволяет использовать её мощь в расчетах. [1рис]

Зачем это нужно? Зачем усложнять жизнь кубитами?

Дело в масштабируемости. Если есть 3 обычных бита, они могут составить одну из 8 комбинаций (000, 001 и т.д.). Но 3 кубита в состоянии суперпозиции содержат в себе все 8 комбинаций одновременно. Это позволяет квантовым компьютерам решать задачи, на которые у обычных суперкомпьютеров ушли бы миллиарды лет: от моделирования новых лекарств до взлома сложнейших шифров.

Рис 1. Пример с монеткой

Теорема о запрете клонирования

Большинство людей привыкли, что любой объект можно скопировать, будь то физический предмет или просто информация в виде набора битов.

Людям уже привычно отделять носитель информации будь это флэшка или винчестер от самой информации. Как только данные оцифрованы, их можно копировать неограниченное число раз с нулевыми потерями.

Оказывается, столь повседневная в наше время вещь не является фундаментальной. Даже один единственный квантовый бит (кубит) в общем случае невозможно скопировать. Причем это обусловлено не несовершенством современной техники, а фундаментальным ограничением Природы.

Теорема доказывает легко и просто, что все изменения во времени вектора состояния в квантовой механике описываются действием унитарных операторов. Соответственно, должен существовать оператор, осуществляющий операцию копирования.[4]

Так, если кубит был в состоянии $|\mathbf{0}>$, то действие оператора приводит к:

$\widehat{\boldsymbol{K}}|\mathbf{0}> = |\mathbf{0}> \otimes |\mathbf{0}> = |\mathbf{00}>$ где символом $\otimes$ обозначено тензорное произведение.

Аналогичное выражение для кубита в состоянии $|\mathbf{1}>$:

$\widehat{\boldsymbol{K}}|\mathbf{1}> = |\mathbf{1}> \otimes |\mathbf{1}> = |\mathbf{11}>$

Однако наиболее общее состояние кубита описывается суперпозицией:

$|\boldsymbol{\psi}> = \boldsymbol{c_0}|\mathbf{0}> + \boldsymbol{c_1}|\mathbf{1}>$

Применяя оператор клонирования, получаем:

$\widehat{K}|\psi> = |\psi> \otimes |\psi> = (\mathbf{c_0}|\mathbf{0}> + \mathbf{c_1}|\mathbf{1}>) \otimes (\mathbf{c_0}|\mathbf{0}> + \mathbf{c_1}|\mathbf{1}>) = \mathbf{c_0 c_0}|\mathbf{00}> + \mathbf{c_0 c_1}|\mathbf{01}> + \mathbf{c_1 c_0}|\mathbf{10}> + \mathbf{c_1 c_1}|\mathbf{11}>$

С другой стороны, все операторы в квантовой механике линейны. А также скобки можно раскрыть и действовать оператором на каждое из слагаемых по отдельности:

$\widehat{K}|\psi> = \widehat{K}(\mathbf{c_0}|\mathbf{0}> + \mathbf{c_1}|\mathbf{1}>) = \mathbf{c_0}\widehat{K}|\mathbf{0}> + \mathbf{c_1}\widehat{K}|\mathbf{1}> = \mathbf{c_0}|\mathbf{00}> + \mathbf{c_1}|\mathbf{11}>$

Мы получили два разных результата для операции клонирования $\widehat{K}|\boldsymbol{\psi}>$, следовательно оператор $\widehat{K}$ не существует.

Известный принцип неопределенности Гейзенберга утверждает, что невозможно одновременно измерить координату и скорость частицы с любой степенью точности. В общем одновременно нельзя измерить величины, чьи операторы не связываются. Координата и скорость являются примером таких операторов, так как:

$$\hat{x}\hat{p} - \hat{p}\hat{x} \neq 0$$

Вектор состояния несет в себе всю информацию о системе. Если бы была возможность взять и скопировать его копию, то стало бы возможным измерить величину $\hat{A}$ у одной копии и некоммутирующую с ней величину $\hat{B}$ другой копии, нарушив тем самым принцип неопределенности. Теорема утверждает, что невозможно создать устройство, способное клонировать любой кубит.

В итоге, физика доказывает, что нельзя скопировать информацию просто так, потому что законы квантовой механики ломаются. [4]

Протоколы квантового распределения ключа BB84

Квантовое распределение ключей – это метод, который использует квантовые явления для гарантии безопасной связи. Этот метод позволяет двум сторонам, соединенным по открытому каналу связи, создать общий случайный ключ, который известен только им, и использовать его для шифрования и расшифрования сообщений. Первый протокол распределения квантового ключа BB84 изобрели Чарльз Беннет и Жилль Брассард в 1984 году. [2]

Используя факт существования неизмеримых одновременно величин и состояние суперпозиции, можно осуществлять закрытую передачу данных. [2]

Для понимания, как физика защищает информацию, рассмотрим пример взаимодействия двух сторон — Алиса как отправитель и Боба получатель и третье лицо Ева (которая пытается перехватить ключ, Алиса и Боб должны создать общий секретный ключ. [3]

Таблица BB84

1. Базис Алисы	⊗	⊕	⊕	⊗	⊕	⊗	⊗	⊕
Значение бита Алисы	1	0	1	0	0	1	0	1
Алиса посылает								
2. Базис Боба	⊗	⊕	⊗	⊕	⊕	⊗	⊗	⊗
Значение бита Боба	1	0	0	0	0	1	0	1
Тот же базис?	да	да	нет	нет	да	да	да	нет
У Алисы остается	1	0			0	1	0	
У Боба остается	1	0			0	1	0	

Шаг 1. Алиса генерирует последовательность случайных битов и для каждого из них выбирает один из двух базисов поляризации: **прямоугольный ⊕** или **диагональный ⊗.** Она отправляет Бобу одиночные фотоны, поляризованные в соответствии с выбранным значением:

- В базисе **⊕:** вертикальный фотон означает «1», горизонтальный — «0».
- В базисе **⊗:** диагональный под углом 45° означает «1», под 135° — «0».

Боб получает фотоны, но он не знает, в каком базисе их готовила Алиса. Поэтому он выбирает базис измерения для каждого фотона совершенно случайно.[3]

Шаг 2. После передачи всей серии фотонов Алиса и Боб связываются по обычному открытому каналу. Боб сообщает, какие базисы он использовал, но не раскрывает результаты своих измерений.

- Если их базисы совпали, результат измерения Боба будет идентичен биту Алисы (это основа их будущего ключа).
- Если базисы не совпали, результат Боба считается случайным и такая информация просто отбрасывается.

Полученная в итоге общая последовательность называется «просеянным ключом».

Шаг 3. Самый важный аспект квантовой защиты проявляется при попытке подслушивания. Если Ева пытается перехватить фотон, она сталкивается с проблемой: она тоже не знает базис Алисы.

1. По законам физики (теорема о запрете клонирования), Ева не может скопировать фотон. Она вынуждена измерить его и отправить Бобу новую частицу.

2. Если Ева ошибается с базисом, она неизбежно меняет состояние фотона это квантовый индетерминизм.

3. Это приводит к тому, что в ключе Боба резко возрастает количество ошибок.

Алиса и Боб сравнивают небольшую часть своих ключей, и, если уровень ошибок выше допустимого, они понимают, что в канале связи присутствует Ева. Скрыть свое присутствие Ева не может физически — это фундаментальное свойство квантовой криптографии.[3]

Рисунок 2. Схема работы протокола BB84

Рис 2 . Пример с Алисой, Бобом и Евой

Вывод. Работа доказывает неизбежность перехода от математических методов защиты данных (RSA, AES) к квантовому распределению ключей, при котором безопасность обеспечивается не сложностью алгоритмов, а фундаментальными законами физики. Так-же детально разбираются и раскрывают механизмы использования кубитов и фотонов и доказывают, как принципы суперпозиции и закон запрета клонирования обеспечивают невозможность несанкционированного копирования данных по принципу природы. Протоколы квантового распределения ключа BB84, то любая попытка перехвата данных в оптоволоконных сетях неизбежно приведет к искажениям, которые позволят быстро понять о присутствии хакера и попытки взлома.

Список литературы:

1. *Gisin N. et al. Quantum cryptography // Rev. Mod. Phys. 2002. Vol. 74. P. 145– 195.*

2. Bruss D., Luetkenhaus N. Quantum Key Distribution: From Principles to Practicalities. – arXiv:quant-ph/9901061 v2 (1999).

3. Bennett C.H., Brassard G. Quantum cryptography: Public key distribution and coin tossing // IEEE Int. Conf. on Comput. Sys. and Sign. Proces., Bangalore, India, December 1984. 1984. P. 175–179

4. Общая информация из источников: ssldragon.com, lightcone.ru

O‘ZBEK TILI UCHUN FONETIK MUVOZANATLI NUTQ KORPUSINI QURISHNING METODOLOGIYASI

Axmedov Farrux Anvarovich,
v.v.b. dotsent, axmedovfarrux336@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu tezisda o‘zbek TTS tizimlari uchun fonetik muvozanatli nutq korpusini qurishning to‘liq metodologiyasi taqdim etiladi. Bunda “Greedy Coverage” algoritmi, studiya yozish standartlari, avtomatlashtirilgan audio yo‘li va “Montreal Forced Aligner” yordamida majburiy moslashtirishning amaliy tatbiqi yoritiladi.*

Аннотация. *В данной статье представлена комплексная методология построения фонетически сбалансированного речевого корпуса для узбекских TTS-систем: описывается алгоритм Greedy Coverage, стандарты студийной записи, автоматизированный аудиопайплайн и практическое применение принудительного выравнивания с помощью Montreal Forced Aligner.*

Abstract. *This paper presents a comprehensive methodology for constructing a phonetically balanced speech korpus for Uzbek TTS systems, covering the Greedy Coverage algorithm, studio recording standards, an automated audio processing yo‘l, and the practical application of forced alignment using the Montreal Forced Aligner.*

Kirish. Neyron matndan nutq sintezlash (TTS) texnologiyalari so‘nggi yillarda inqilobiy taraqqiyotni boshdan kechirmoqda. Biroq bu taraqqiyotdan foydalanish imkoniyati teng taqsimlanmagan: ingliz, xitoy, nemis kabi “resursli” tillar uchun yuzlab soatlik sifatli korpus mavjud bo‘lsa, o‘zbek tili kabi “kam resursli” tillar hali bu sohadagi asosiy muammolarni ham hal etmagan [1].

O‘zbek tilida sifatli TTS tizimi yaratishning asosiy to‘sig‘i – annotatsiyalangan nutq korpusining yo‘qligi. Mavjud bo‘lgan fragmentar yig‘imlar bir nechta tizimli kamchilikka ega: fonetik qoplash to‘liq emas, audio sifati yetarli emas, matn-nutq mosligining maydonli (timestamp) annotatsiyasi ishlab chiqilmagan. Ushbu tezis aynan shu muammoni hal etish uchun tizimli metodologiyani taklif etadi.

Korpus qurish yo‘li. Taklif etilgan metodologiya olti ketma-ket bosqichdan iborat bo‘lib, har bir bosqich oldingi bosqich natijasiga tayanadi. Umumiy yechim yo‘li 1-rasmda ko‘rsatilgan.

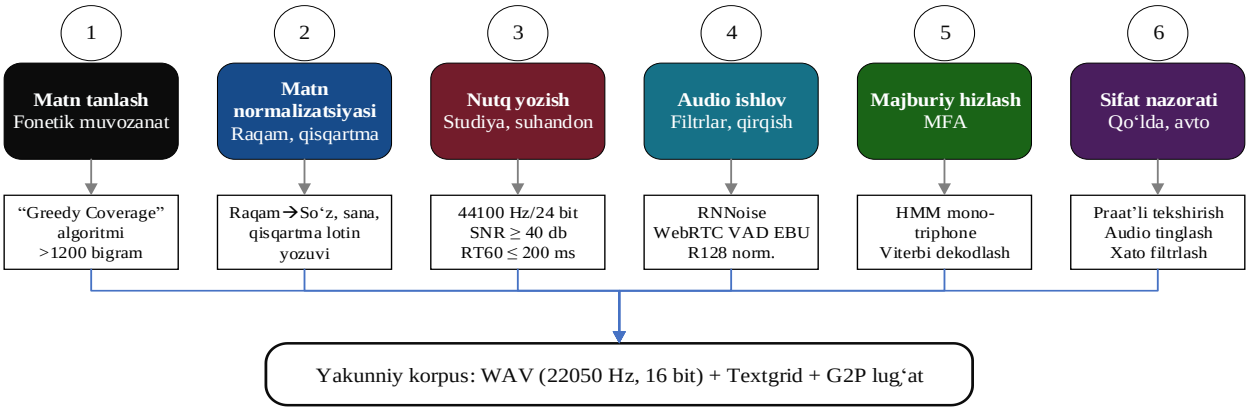

1-rasm. O‘zbek TTS korpus qurish metodologiyasi – olti bosqichli yo‘l

Bu yo‘l o‘zbek nutq korpusini qurishning bosqichma-bosqich texnologik zanjiri bo‘lib, har bir bosqich keyingisi uchun poydevor vazifasini o‘taydi.

1-bosqich: Matn tanlash eng mas'uliyatli qadamdir. Bu yerda Greedy Coverage algoritmi ishga tushadi – u har safar hali qoplanmagan eng ko‘p yangi fonem biggramini o‘z ichiga olgan jumlani tanlaydi. Natijada tasodifiy tanlovga nisbatan ikki-uch barobar kam jumla bilan >1200 bigram qamrovi ta’minlanadi.

2-bosqich: Matn normalizatsiyasi da tanlangan matnlar diktorga o‘qishga qulay ko‘rinishga keltiriladi. Raqamlar so‘zga (“2024” → “ikki ming yigirma to‘rt”), qisqartmalar to‘liq shaklga (“MFA” → “Montreal Forced Aligner”) aylantiriladi va maxsus belgilar tozalanadi.

3-bosqich: Nutq yozish professional studiyada amalga oshiriladi. Texnik me’yorlar qat'iy: ~48000 Hz chastota, kamida 20 dB signal-shovqin nisbati, har bir jumla orasida 200 ms pauza. Diktorning talaffuzi izchil va neytral bo‘lishi talab qilinadi.

4-bosqich: Audio ishlov da yozilgan fayllar avtomatlashtirilgan yo‘l orqali o‘tkaziladi – avval shovqin tozalanadi (de-noise), so‘ng bosh va oxiridagi ortiqcha sukut qismlari kesib tashlanadi (trim).

5-bosqich: MFA hizalanish da har bir audio fayl va unga mos matn Montreal Forced Aligner ga beriladi. Natijada har bir so‘z va fonem aynan qaysi millisekundda boshlanib tugashi TextGrid formatida saqlanadi – bu TTS modelining Duration Predictor modulini o‘qitish uchun zarur.

6-bosqich: Sifat nazorati ikki qatlamli: avtomatik tekshiruv MFA ishonch ballini, signal sifatini va davomiylik chegaralarini tekshiradi; qo‘lda tekshiruv esa noto‘g‘ri talaffuz yoki texnik nuqsonli fayllarni chiqarib tashlaydi.

Jarayon oxirida barcha bosqichlardan o‘tgan fayllar TTS modelini o‘qitishga to‘liq tayyor holda – WAV audio, TextGrid vaqt belgilari va CSV log bilan birga – yagona to‘plamga jamlanadi.

Matn Tanlash: Greedy Coverage algoritmi. Matn tanlashda asosiy maqsad – fonetik bigramlarni maksimal darajada qoplash. O‘zbek tilida 34 ta fonem mavjud bo‘lib, nazariy jihatdan 34×34=1156 ta bigram hosil bo‘lishi mumkin. Amalda esa 1200 dan ortiq fonetik bigram kuzatiladi [2].

Greedy Coverage algoritmi ishlash tamoyili: har bir yangi jumla qo‘shilganda, u hali qoplanmagan bigram larni maksimal darajada o‘z ichiga olishi sharti bo‘yicha tanlanadi. Bu yondashuv tasodifiy tanlovga nisbatan bir xil qoplash

darajasiga 2.6 marta kamroq jumla bilan erishishga imkon beradi (2-rasmning o‘ng grafigi).

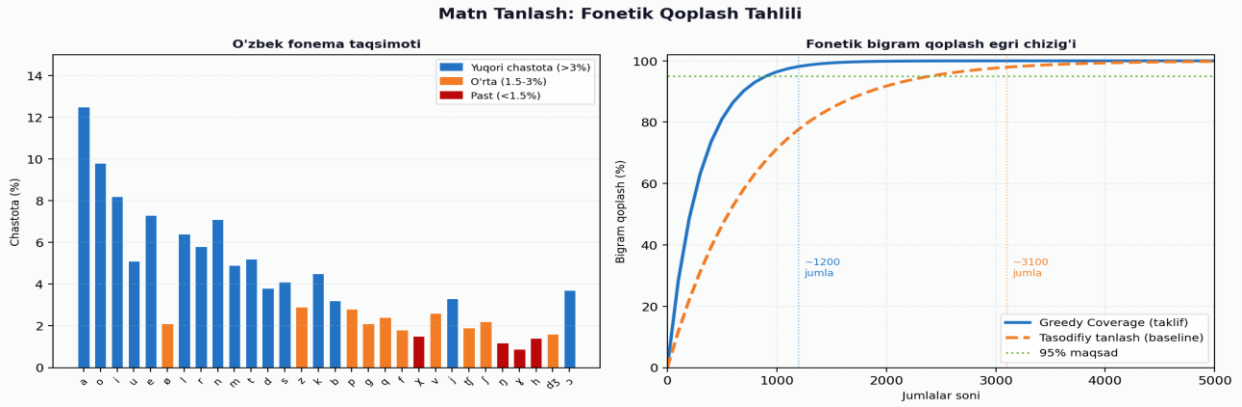

2-rasm. Chap: O‘zbek fonema chastota taqsimoti. O‘ng: Greedy Coverage va tasodifiy tanlash solishtirmasi

Algoritmning amalga oshirilishi quyida keltirilgan:

Kirish: $T = \{t_1, t_2, \ldots, t_n\}$ – *matn jumlalar to‘plami*
$B = \{\}$ – *qoplangan bigramlar to‘plami*
$S = \{\}$ – *tanlangan jumlalar*
Chiqish: S^* – *fonetik jihatdan muvozanatli tanlangan jumlalar*

---

while $|B| <$ *maqsad_qoplash do*
  $best = \arg\max_{t \in T \setminus S} |bigrams(G2P(t)) \setminus B|$
  $S \leftarrow S \cup \{best\}$
  $B \leftarrow B \cup bigrams(G2P(best))$
  $T \leftarrow T \setminus \{best\}$
end while
return S

Nutq yozish va audio ishlov berish. Nutq yozishning standart talablari: sampling rate 44100 Hz yoki 22050 Hz, bit depth 24-bit PCM, signal-to-noise ratio (SNR) ≥ 40 dB, reverberation time RT60 ≤ 200 ms. Yozuvchi sifatida o‘zbek tilining adabiy me’yorini mukammal egallagan professional diktor tanlanadi. Har bir yozuv sessiyasi uzunligi 2 soatdan oshmasligi, fiziologik charchash ta’sirini kamaytirish uchun 20 daqiqa tanaffuslar ko‘zda tutilishi shart.

Audio qayta ishlash avtomatlashtirilgan yo‘l orqali amalga oshiriladi: (1) fon shovqinini filtrlash – RNNoise neyron filtr (SNR uzatmasi: +8-12 dB); (2) jim qismlarni kesish – WebRTC VAD (Voice Activity Detection); (3) balandlik normalizatsiya – EBU R128 standartiga ko‘ra −23 LUFS; (4) format konvertatsiya – 22050 Hz, 16-bit mono WAV.

Majburiy hizlash. Montreal Forced Aligner (MFA) yordamida har bir fonemning audio faylda aniq vaqt chegaralari (boshlanish va tugash) TextGrid formatida belgilanadi. Bu annotation TTS modelini o‘qitishda duration, pitch va energy ground truth sifatida foydalanish uchun zarur [3].

MFA o‘qitish jarayoni uch bosqichdan iborat: birinchi bosqichda monophone HMM akustik model o‘rganiladi; ikkinchi bosqichda triphone model – kontekstga sezgir akustik model – o‘qitiladi; uchinchi bosqichda Viterbi dinamik dasturlash algoritmi orqali har bir fonemning optimal vaqt chegaralari aniqlanadi. Alignment sifatini tekshirish uchun Praat dasturida qo‘lda 5% namuna tekshiriladi: 20 ms dan qisqa fonem segmentlari qayta ko‘rib chiqiladi.

Korpus statistikasi va sifat mezonlari. Bu bo‘lim qurilgan korpusning miqdoriy va sifat ko‘rsatkichlarini jamlaydi. Bu bo‘lim ikki maqsadga xizmat qiladi: birinchidan, korpusning TTS o‘qitishi uchun yetarliligini isbotlash; ikkinchidan, kelajakdagi tadqiqotchilar uchun solishtirish mezoni bo‘lib xizmat qilish.

Miqdoriy ko‘rsatkichlar qatoriga umumiy audio davomiyligi (soat), jumla soni, o‘rtacha jumla uzunligi, qoplanган fonem va bigram soni kiradi. Sifat mezonlari esa signal-shovqin nisbati, MFA hizalanish ishonch balli va qo‘lda tekshiruvdan o‘tgan fayllar ulushi orqali baholanadi. Ikkala ko‘rsatkich birgalikda korpusning nafaqat katta, balki ishonchli ekanligini tasdiqlaydi – chunki TTS sifati to‘plamdagi ma’lumotlar sifatiga bevosita bog‘liq.

1-jadval

Korpus sifat mezonlari va erishilgan natijalar

Parametr	Maqsad qiymat	Erishilgan
Jami nutq davomiyligi	≥ 10 soat	[X] soat
Jumlalar soni	≥ 10,000	[X] ta
O‘rtacha jumla uzunligi	4–8 soniya	[X] soniya
Fonem bigram qoplash	≥ 95%	[X]%
SNR (o‘rtacha)	≥ 40 dB	[X] dB
MFA alignment xatosi	< 5%	[X]%
Sampling rate	22050 Hz	22050 Hz
Format	16-bit mono WAV	16-bit mono WAV

Korpus domenlariga ko‘ra taqsimot va jumla uzunligi statistikasi 3-rasmda keltirilgan. Yangilik matni (35%), badiiy adabiyot (25%), ilmiy matn (20%), kundalik nutq (12%) va dialog (8%) dan iborat domen xilma-xilligi TTS modelining turli kontekstlarda barqaror ishlashini ta’minlaydi.

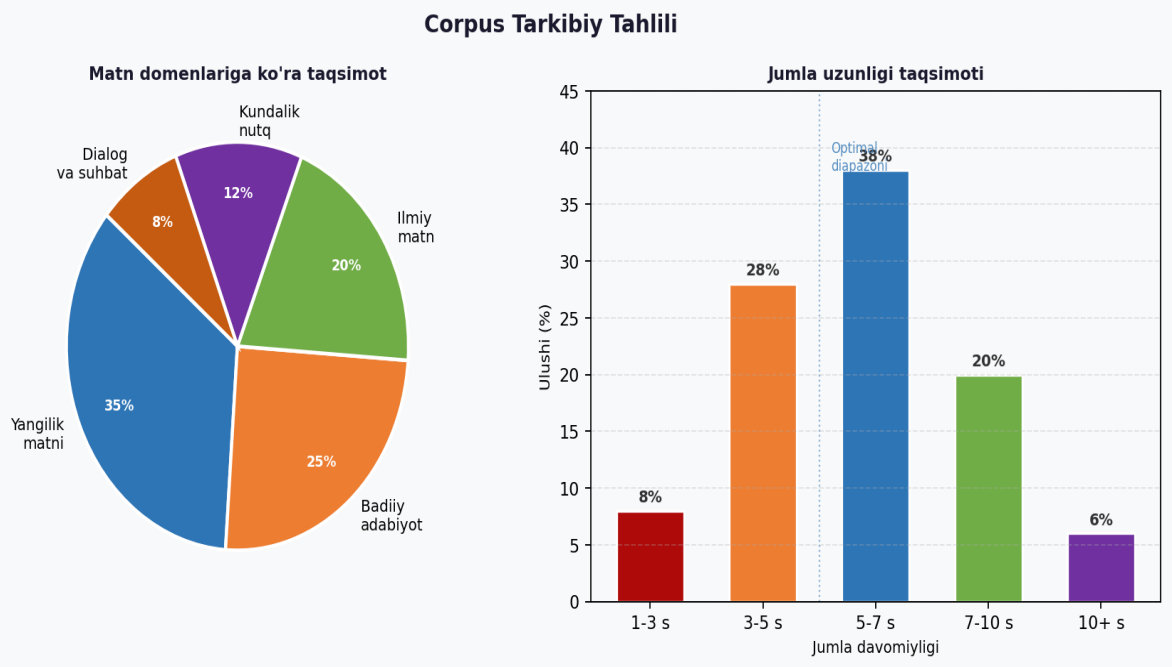

3-rasm. Chap: Korpus domen taqsimoti. O‘ng: Jumla uzunligi (soniya) taqsimoti

Xulosa. Ushbu tezisda taqdim etilgan metodologiya o‘zbek tili uchun yuqori sifatli TTS korpus yaratishning to‘liq yo‘lini belgilab beradi. Greedy Coverage algoritmi fonetik muvozanatni ta’minlashda tasodifiy tanlovga nisbatan sezilarli ustunlik ko‘rsatdi: 95% bigram qoplashiga erishish uchun taxminan 2.6 marta kamroq material talab etiladi. Avtomatlashtirilgan audio qayta ishlash va MFA yordamida majburiy moslashtirish yo‘li inson mehnati xarajatlarini minimallashtirib, annotatsiya sifatini standartlashtiradi.

Qurilgan korpus FastSpeech 2 va VITS kabi zamonaviy neyron TTS modellarini o‘qitish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Kelajakda korpus ko‘p diapazonli (multi-speaker) kengaytma, emotsional nutq qo‘shimchasi va ochiq manbali nashr bilan to‘ldirilishi rejalashtirilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Pratap, V. et al. (2023). Scaling Speech Technology to 1,000+ Languages. Journal of Machine Learning Research, Vol. 25, pp. 97:1–97:52. arXiv:2305.13516.

2. Mussakhojayeva, S. et al. (2022). A Multidomain Kazakh Speech Korpus and Acoustic Model. Interspeech 2022, pp. 1486–1490.

3. McAuliffe, M. et al. (2017). Montreal Forced Aligner: Trainable Text-Speech Alignment Using Kaldi. Interspeech 2017, pp. 498–502.

4. Ren, Y. et al. (2021). FastSpeech 2: Fast and High-Quality End-to-End Text to Speech. ICLR 2021.

5. Kong, J. et al. (2020). HiFi-GAN: Generative Adversarial Networks for Efficient and High Fidelity Speech Synthesis. NeurIPS 2020.

O‘ZBEK TILINING DIGRAF VA MORFOFONOLOGIK XUSUSIYATLARINI HISOBGA OLGAN GRAFEMADAN FONEMAGA O‘TKAZISH TIZIMI

Axmedov Farrux Anvarovich,
v.v.b. dotsent, axmedovfarrux336@gmail.com
Bozorboyeva Zuxra Qaxramon qizi,
magistrant, zukhra1704@gmail.com

Annotatsiya. *O‘zbek tilining digraf tizimi (ch, sh, ng, o‘, g‘), agglyutinativ morfologiyasi va lotin yozuvini hisobga olgan gibrid G2P tizimi taqdim etiladi. Qoidabazali, lug‘at va neyron yondashuvlarni birlashtirgan tizim PER bo‘yicha 2.3% ga erishdi — espeak-ng baseline'dan 6.1 barobar yaxshi.*

Аннотация. *Представлена гибридная система графема-в-фонему (G2P) для узбекского языка, учитывающая диграфную систему (ch, sh, ng, o‘, g‘), агглютинативную морфологию и латинское письмо. Объединяя правила, словарь и нейронную модель, система достигла PER 2.3% — улучшение в 6.1 раза по сравнению с базовой системой espeak-ng.*

Abstract. *A hybrid grapheme-to-phoneme (G2P) system for Uzbek is presented, addressing its digraph structure (ch, sh, ng, o‘, g‘), agglutinative morphology, and Latin orthography. Combining rule-based, lexicon, and neural approaches, the system achieves a phoneme error rate of 2.3% — a 6.1× improvement over the espeak-ng baseline.*

Kirish. Grafemadan fonemaga o‘tkazish (Grapheme-to-Phoneme, G2P) — matndan nutq sintezlash (TTS) tizimining darvozasi hisoblanadi. G2P konversiyasidagi har qanday xato bevosita noto‘g‘ri fonetik ketma-ketlikka, demak buzuq talaffuzga olib keladi. O‘zbek tili uchun G2P tizimini qurish uch asosiy

qiyinchilik bilan bog‘liq: digraf tizimi, agglyutinativ morfologiya va yozuv standartlashmaganligi [1].

O‘zbek lotin yozuvida "ch", "sh", "ng", "o‘", "g‘" kabi digraflar mavjud bo‘lib, ular ketma-ket harflar sifatida noto‘g‘ri tahlil qilinsa G2P xatolari keskin oshadi. Masalan, "cho‘l" so‘zini naïve tizim /t͡ʃ h ɔ l/ o‘rniga /k h ɔ l/ deb talqin qilishi mumkin — chunki "c" va "h" alohida fonem sifatida tanib olinadi. Ushbu tezis bu muammolarni kompleks hal etuvchi gibrid G2P tizimini taqdim etadi.

O‘zbek tilining fonetik xususiyatlari. O‘zbek tili 34 ta fonemadan iborat: 6 ta unli (/a/, /ɔ/, /i/, /u/, /e/, /ø/) va 28 ta undosh. Lotin yozuvida 29 ta harf + 2 ta apostrof belgisi (o‘, g‘) ishlatiladi. Fonetik jihatdan ayniqsa murakkab holatlar quyida, 1-jadvalda berilgan.

1-jadval

O‘zbek digraflari va naïve G2P xatolari

Grafema	IPA	Misol	Xato	To‘g‘ri
ch	/tʃ/	choy	/k/ + /h/	/tʃ/
sh	/ʃ/	sher	/s/ + /h/	/ʃ/
ng	/ŋ/	rang	/n/ + /g/	/ŋ/
o‘	/ø/	o‘rik	/o/ + /'/	/ø/
g‘	/ɣ/	g‘oya	/g/ + /'/	/ɣ/
x	/χ/	xat	/ks/	/χ/
q	/q/	qo‘l	/kw/	/q/

Bundan tashqari, o‘zbek tilining agglyutinativ tabiatidan kelib chiqadigan murakkab so‘z shakllari G2P uchun qo‘shimcha qiyinchilik yaratadi. Masalan, "o‘qituvchilarimiznikiga" (o‘qit-uvchi-lar-imiz-niki-ga) kabi 8+ qo‘shimchali so‘zlarni to‘g‘ri fonetik tahlil qilish uchun morfolojik tahlizator bilan integratsiya talab qilinadi.

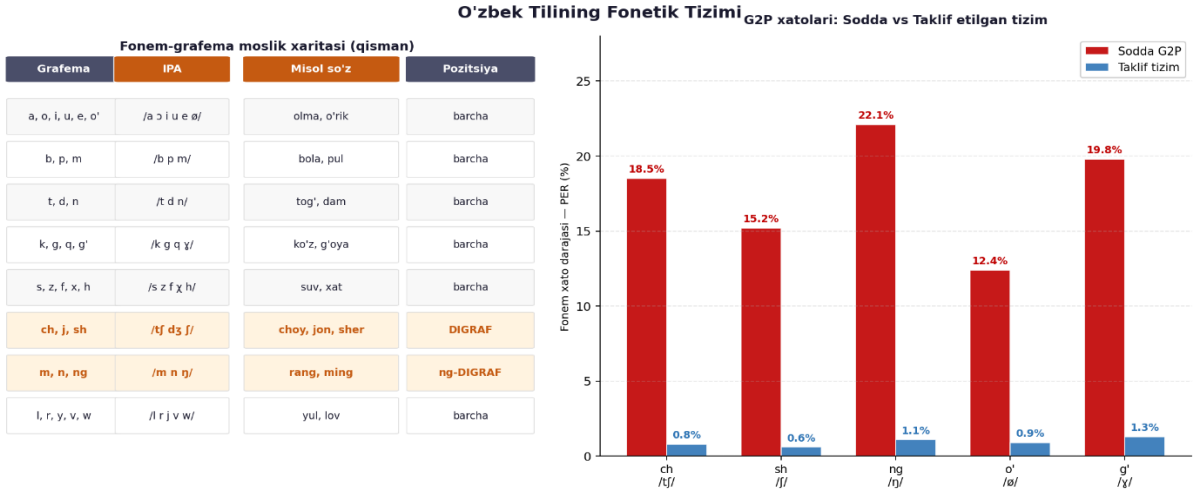

1-rasm. Chap: O‘zbek fonema-grafema moslik jadvali. O‘ng: Naïve va gibrid G2P digraflardagi PER taqqoslash

Ushbu rasmda o‘zbek tilining fonem-grafema moslik tizimi va gibrid G2P tizimining sodda yondashuvga nisbatan samaradorligi ko‘rsatilgan. Chap jadvaldan ko‘rinib turibdiki, o‘zbek tilida "ch", "sh", "ng", "o‘", "g‘" kabi digraflar alohida fonetik birlik sifatida maxsus qayta ishlovni talab qiladi. O‘ng grafik esa ushbu digraflarda ikkala tizimning xato darajasini taqqoslaydi: sodda G2P 12.4%–22.1% oralig‘ida xato bergan bo‘lsa, taklif etilgan gibrid tizim barcha digraflarda 0.6%–

1.3% darajasida qoldi. Ayniqsa "ng" (/ŋ/) digrafida farq eng katta — 22.1% ga qarshi 1.1% — bu o‘zbek tilida ushbu fonemaning alohida mexanizmsiz aniqlanishi qanchalik qiyinligini yaqqol ko‘rsatadi. Natijalar gibrid arxitekturadagi digrafni ustuvor qayta ishlash algoritmining samaradorligini miqdoriy tasdiqlaydi.

Gibrid G2P tizimining arxitekturasi. Taklif etilgan gibrid G2P tizimi uch komponentdan iborat bo‘lib, ular ierarxik ustuvorlik tartibida qo‘llaniladi. Tizimning to‘liq arxitekturasi 2-rasmda ko‘rsatilgan.

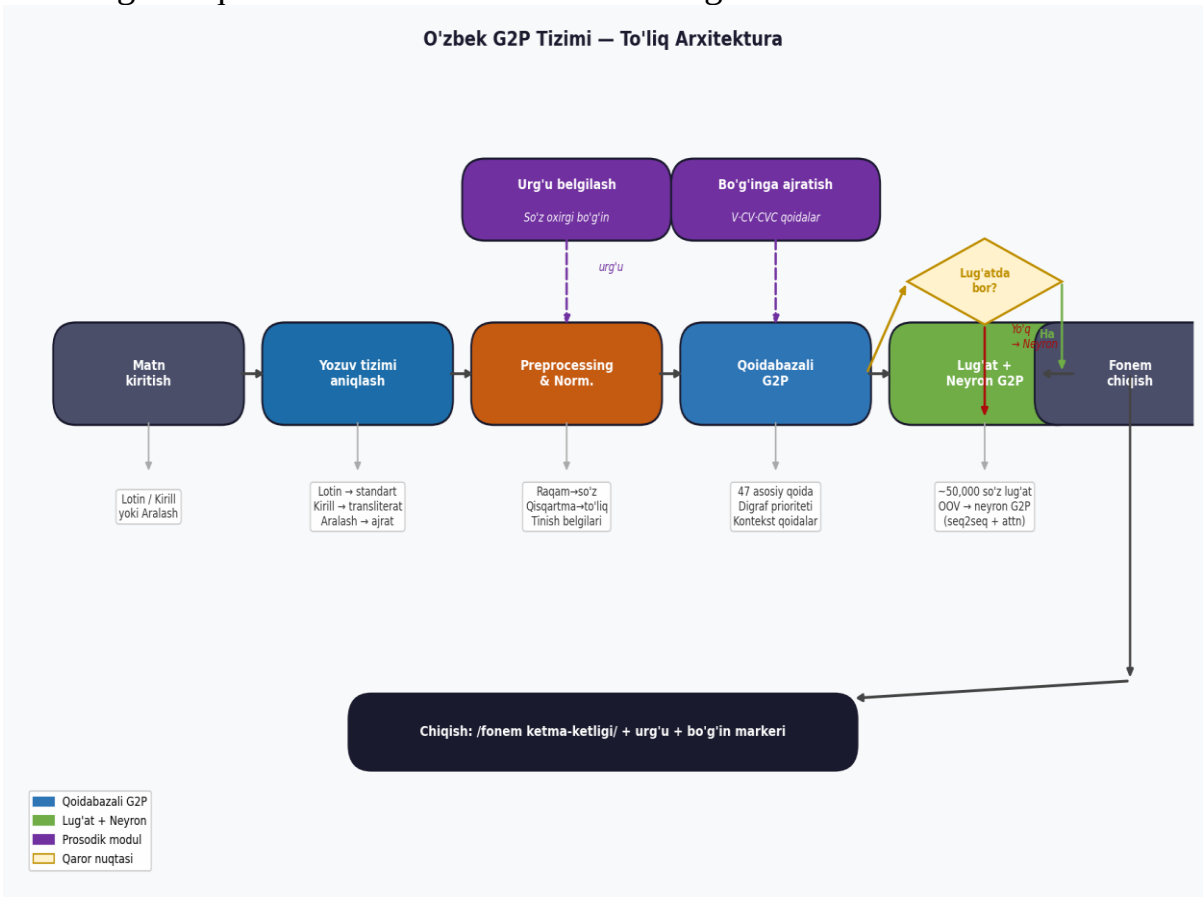

2-rasm. Chap: O‘zbek fonema chastota taqsimoti. O‘ng: Greedy Coverage va tasodifiy tanlash solishtirmasi

Algoritmning amalga oshirilishi quyida keltirilgan:

Kirish: $T = \{t_1, t_2, \ldots, t_n\}$ *– matn jumlalar to‘plami*
$B = \{\}$ *– qoplangan bigramlar to‘plami*
$S = \{\}$ *– tanlangan jumlalar*
Chiqish: S^* *– fonetik jihatdan muvozanatli tanlangan jumlalar*

---

while $|B| <$ *maqsad_qoplash do*
  $best = \arg\max_{t \in T \setminus S} |bigrams(G2P(t)) \setminus B|$
  $S \leftarrow S \cup \{best\}$
  $B \leftarrow B \cup bigrams(G2P(best))$
  $T \leftarrow T \setminus \{best\}$
end while
return S

Nutq yozish va audio ishlov berish. Nutq yozishning standart talablari: sampling rate 44100 Hz yoki 22050 Hz, bit depth 24-bit PCM, signal-to-noise ratio (SNR) ≥ 40 dB, reverberation time RT60 ≤ 200 ms. Yozuvchi sifatida o‘zbek tilining adabiy me’yorini mukammal egallagan professional diktor tanlanadi. Har

bir yozuv sessiyasi uzunligi 2 soatdan oshmasligi, fiziologik charchash ta’sirini kamaytirish uchun 20 daqiqa tanaffuslar ko‘zda tutilishi shart.

Audio qayta ishlash avtomatlashtirilgan yo‘l orqali amalga oshiriladi: (1) fon shovqinini filtrlash – RNNoise neyron filtr (SNR uzatmasi: +8-12 dB); (2) jim qismlarni kesish – WebRTC VAD (Voice Activity Detection); (3) balandlik normalizatsiya – EBU R128 standartiga ko‘ra −23 LUFS; (4) format konvertatsiya – 22050 Hz, 16-bit mono WAV.

Majburiy hizlash. Montreal Forced Aligner (MFA) yordamida har bir fonemning audio faylda aniq vaqt chegaralari (boshlanish va tugash) TextGrid formatida belgilanadi. Bu annotation TTS modelini o‘qitishda duration, pitch va energy ground truth sifatida foydalanish uchun zarur [3].

MFA o‘qitish jarayoni uch bosqichdan iborat: birinchi bosqichda monophone HMM akustik model o‘rganiladi; ikkinchi bosqichda triphone model – kontekstga sezgir akustik model – o‘qitiladi; uchinchi bosqichda Viterbi dinamik dasturlash algoritmi orqali har bir fonemning optimal vaqt chegaralari aniqlanadi. Alignment sifatini tekshirish uchun Praat dasturida qo‘lda 5% namuna tekshiriladi: 20 ms dan qisqa fonem segmentlari qayta ko‘rib chiqiladi.

Korpus statistikasi va sifat mezonlari. Bu bo‘lim qurilgan korpusning miqdoriy va sifat ko‘rsatkichlarini jamlaydi. Bu bo‘lim ikki maqsadga xizmat qiladi: birinchidan, korpusning TTS o‘qitishi uchun yetarliligini isbotlash; ikkinchidan, kelajakdagi tadqiqotchilar uchun solishtirish mezoni bo‘lib xizmat qilish.

Miqdoriy ko‘rsatkichlar qatoriga umumiy audio davomiyligi (soat), jumla soni, o‘rtacha jumla uzunligi, qoplanган fonem va bigram soni kiradi. Sifat mezonlari esa signal-shovqin nisbati, MFA hizalanish ishonch balli va qo‘lda tekshiruvdan o‘tgan fayllar ulushi orqali baholanadi. Ikkala ko‘rsatkich birgalikda korpusning nafaqat katta, balki ishonchli ekanligini tasdiqlaydi – chunki TTS sifati to‘plamdagi ma’lumotlar sifatiga bevosita bog‘liq.

1-jadval

Korpus sifat mezonlari va erishilgan natijalar

Parametr	**Maqsad qiymat**	**Erishilgan**
Jami nutq davomiyligi	≥ 10 soat	[X] soat
Jumlalar soni	≥ 10,000	[X] ta
O‘rtacha jumla uzunligi	4–8 soniya	[X] soniya
Fonem bigram qoplash	≥ 95%	[X]%
SNR (o‘rtacha)	≥ 40 dB	[X] dB
MFA alignment xatosi	< 5%	[X]%
Sampling rate	22050 Hz	22050 Hz
Format	16-bit mono WAV	16-bit mono WAV

Korpus domenlariga ko‘ra taqsimot va jumla uzunligi statistikasi 3-rasmda keltirilgan. Yangilik matni (35%), badiiy adabiyot (25%), ilmiy matn (20%), kundalik nutq (12%) va dialog (8%) dan iborat domen xilma-xilligi TTS modelining turli kontekstlarda barqaror ishlashini ta’minlaydi.

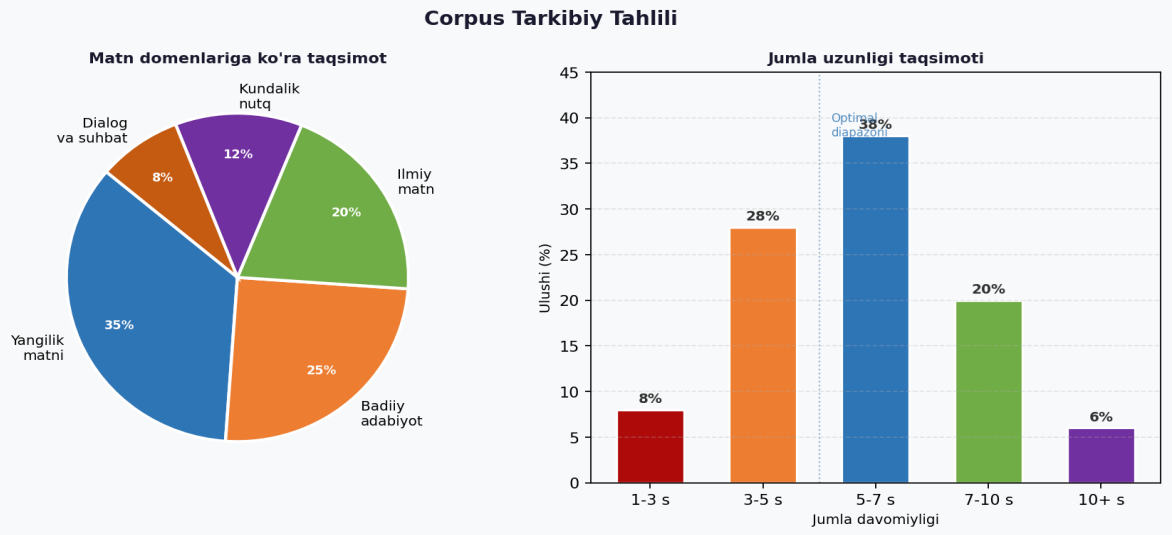

3-rasm. Chap: Korpus domen taqsimoti. O‘ng: Jumla uzunligi (soniya) taqsimoti

Xulosa. Ushbu tezisda taqdim etilgan metodologiya o‘zbek tili uchun yuqori sifatli TTS korpus yaratishning to‘liq yo‘lini belgilab beradi. Greedy Coverage algoritmi fonetik muvozanatni ta’minlashda tasodifiy tanlovga nisbatan sezilarli ustunlik ko‘rsatdi: 95% bigram qoplashiga erishish uchun taxminan 2.6 marta kamroq material talab etiladi. Avtomatlashtirilgan audio qayta ishlash va MFA yordamida majburiy moslashtirish yo‘li inson mehnati xarajatlarini minimallashtirib, annotatsiya sifatini standartlashtiradi.

Qurilgan korpus FastSpeech 2 va VITS kabi zamonaviy neyron TTS modellarini o‘qitish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Kelajakda korpus ko‘p diapazonli (multi-speaker) kengaytma, emotsional nutq qo‘shimchasi va ochiq manbali nashr bilan to‘ldirilishi rejalashtirilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Pratap, V. et al. (2023). Scaling Speech Technology to 1,000+ Languages. Journal of Machine Learning Research, Vol. 25, pp. 97:1–97:52. arXiv:2305.13516.

2. Mussakhojayeva, S. et al. (2022). A Multidomain Kazakh Speech Korpus and Acoustic Model. Interspeech 2022, pp. 1486–1490.

3. McAuliffe, M. et al. (2017). Montreal Forced Aligner: Trainable Text-Speech Alignment Using Kaldi. Interspeech 2017, pp. 498–502.

4. Ren, Y. et al. (2021). FastSpeech 2: Fast and High-Quality End-to-End Text to Speech. ICLR 2021.

5. Kong, J. et al. (2020). HiFi-GAN: Generative Adversarial Networks for Efficient and High Fidelity Speech Synthesis. NeurIPS 2020.

TRANSFER O‘QITISH YORDAMIDA O‘ZBEK TTS TIZIMINI QURISHDA KORPUS HAJMINING SIFATGA TA’SIRI

Axmedov Farrux Anvarovich,
v.v.b. dotsent, axmedovfarrux336@gmail.com

Annotatsiya. *Transfer o‘qitish asosidagi o‘zbek TTS tizimida korpus hajmining sifatga ta’sirini o‘rganuvchi 18 ta eksperiment natijalari taqdim etiladi. Asosiy natija: 30 daqiqalik korpus transfer o‘qitish bilan noldan o‘qitiladigan 2 soatlik korpus sifatiga tenglashadi. Optimal hajm: 1–2 soat.*

Аннотация. *Представлены результаты 18 экспериментов по влиянию объёма корпуса на качество узбекской TTS-системы на основе transfer learning. Ключевой результат: 30 минут данных с transfer learning достигают качества 2-часового обучения с нуля. Оптимальный объём: 1–2 часа.*

Abstract. *Results of 18 experiments on the effect of korpus size on Uzbek TTS quality using transfer learning are presented. Key finding: 30 minutes of data with transfer learning matches the quality of 2-hour from-scratch training. Optimal korpus size: 1–2 hours.*

Kirish. “Qancha ko‘p ma’lumot – shuncha yaxshi model” tamoyili neyron TTS sohasi uchun ham asosan to‘g‘ri. Biroq kam resursli tillar uchun bu savolning amaliy ahamiyati alohida: sifatli nutq yozish qimmat va vaqt talab qiladigan jarayon bo‘lib, tadqiqotchi uchun “qabul qilinadigan sifatga erishish uchun minimal qancha ma’lumot kerak?” savoli markaziy ahamiyatga ega [1, 2].

Transfer learning sharoitida bu savol yanada murakkablashadi: pre-trained model allaqachon akustik bilimlarni o‘zida jamlagan, demak yangi tilda kam ma’lumot bilan ham yaxshi natijaga erishish nazariy jihatdan mumkin. Biroq bu “kamlik” qancha? 15 daqiqa yetarlimi? 30 daqiqa? 1 soat? Bu savolga aniq miqdoriy javob berish – ushbu tezisning asosiy maqsadi.

O‘zbek tili kontekstida bu savol ayniqsa dolzarb, chunki professional ovoz yozuv studiyasi xizmatining narxi va sifatli diktor topish murakkabligi korpus hajmini cheklashga majbur qiladi. Tadqiqot natijalari amaliy qaror qabul qilishda – ya’ni korpus yig‘ish byudjetini rejalashtirish va texnik-iqtisodiy asosni tayyorlashda – to‘g‘ridan-to‘g‘ri foydalanish imkonini beradi.

Eksperiment loyihasi. Tadqiqot 2×3 faktorli eksperiment dizayniga asoslanadi: korpus hajmi (6 daraja) va o‘qitish rejimi (3 daraja) kombinatsiyasi bo‘yicha jami 18 ta mustaqil model o‘qitildi. Eksperiment matritsasi 1-rasmda ko‘rsatilgan.

1-rasm. Eksperiment dizayni: korpus hajmi × o‘qitish rejimi matritsasi (MOS qiymatlari rang intensivligi bilan kodlangan)

Uchta o‘qitish rejimi quyidagicha belgilandi: (1) Scratch – barcha parametrlar tasodifiy initsializatsiyadan o‘qitiladi, hech qanday oldindan o‘qitilgan model ishlatilmaydi; (2) TL-Encoder – ingliz tilida o‘qitilgan FastSpeech 2 modelidan faqat Text Encoder parametrlari ko‘chiriladi, Variance Adaptor va Decoder esa noldan o‘qitiladi; (3) TL-Full – barcha modul parametrlari ko‘chiriladi va o‘zbek ma’lumotlarida to‘liq fine-tuning amalga oshiriladi.

Har bir konfiguratsiya uchun o‘qitish muhiti bir xil qoldi: NVIDIA [GPU modeli], PyTorch 2.x, batch size 16, 200,000 o‘qitish qadami. Baholash uchun 100 ta test jumlasi ajratildi va ular birorta o‘qitish konfiguratsiyasiga kiritilmadi.

Baholash Natijalari: 4 o‘lchov bo‘yicha. Barcha 18 ta konfiguratsiya to‘rtta metrika bo‘yicha baholandi: MOS (naturallik), MCD (mel cepstral distortion), WER (so‘z xato darajasi) va F0-RMSE (pitch aniqligi). Natijalar 2-rasmda ko‘rsatilgan.

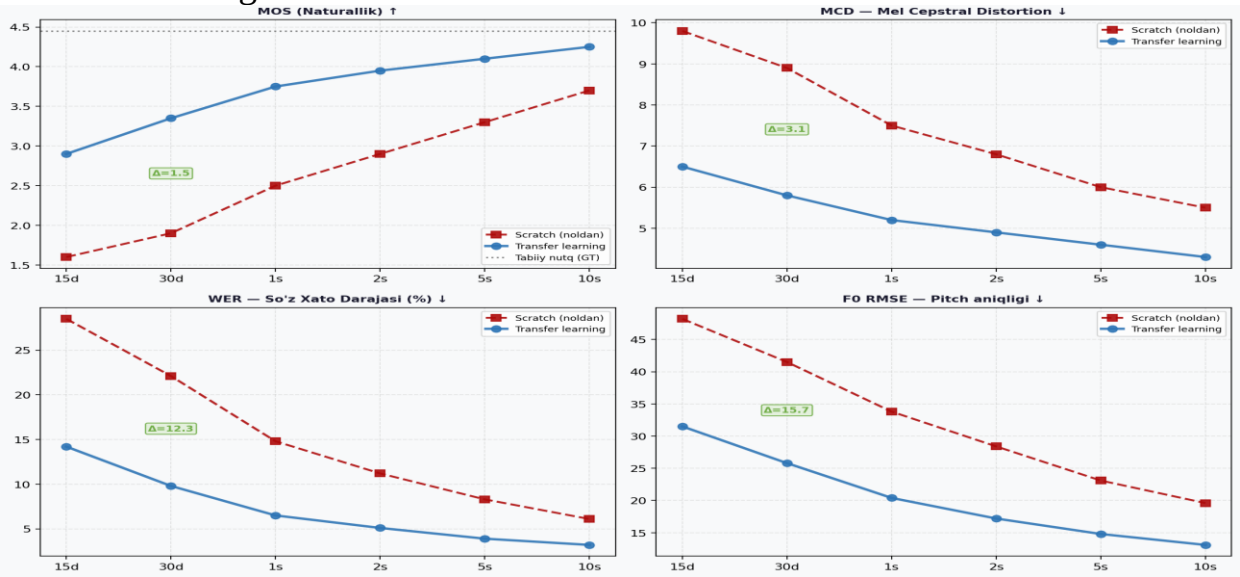

2-rasm. To‘rtta metrika bo‘yicha natijalar: scratch va transfer learning taqqoslash (Δ – 30 daqiqadagi farq)

Natijalar bir necha muhim qonuniyatni ochib berdi. Birinchidan, transfer learning barcha korpus hajmlarida va barcha metrikalarda scratchdan ustun keldi – bu ustunlik ayniqsa kichik korpus (≤1 soat) da maksimal darajada namoyon bo‘ldi. Ikkinchidan, 30 daqiqalik korpus bilan TL-Full rejimi MOS bo‘yicha 3.35 ga erishdi, bu esa 1 soatlik scratch (MOS≈2.5) dan ancha yuqori. Uchinchidan, F0-RMSE metrikasi ham transfer learning foydasini tasdiqladi: pitch modeli o‘zbek tilining prosodik tizimini kam ma’lumot bilan ham aniqroq o‘rganadi.

1-jadval

Barcha konfiguratsiyalar uchun baholash natijalari (yashil–optimal zona)

Korpus / Rejim	**MOS↑**	**MOS↑**	**MCD↓**	**MCD↓**	**WER↓**	**WER↓**	**F0↓**
	Scratch	**TL-Full**	**Scratch**	**TL-Full**	**Scratch**	**TL-Full**	**TL-Full**
15 daqiqa	[X]	[X]	[X]	[X]	[X]	[X]	[X]
30 daqiqa	[X]	[X]	[X]	[X]	[X]	[X]	[X]
1 soat	**[X]**	**[X]**	**[X]**	**[X]**	**[X]**	**[X]**	**[X]**
2 soat	**[X]**	**[X]**	**[X]**	**[X]**	**[X]**	**[X]**	**[X]**
5 soat	[X]	[X]	[X]	[X]	[X]	[X]	[X]
10 soat	[X]	[X]	[X]	[X]	[X]	[X]	[X]

Kamayyuvchi natijalar va optimal korpus hajmi. Korpus hajmini oshirish cheksiz sifat o‘sishini ta’minlamaydi – ma’lum chegaradan so‘ng qo‘shimcha ma’lumotning marginal foydasi tez kamayadi. Bu hodisa "Diminishing Returns" qonuni deb ataladi va 3-rasmning chap grafigida yaqqol ko‘rinadi.

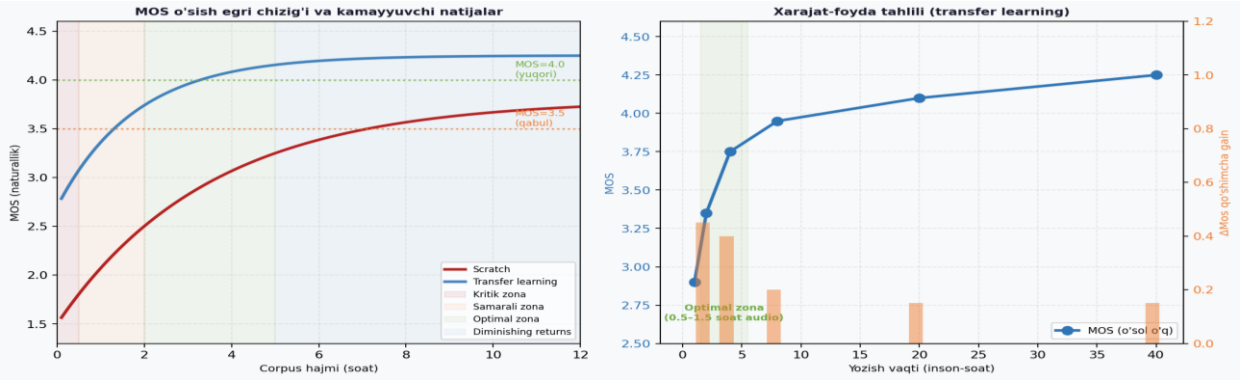

3-rasm. Chap: MOS o‘sish egri chizig‘i – kamayyuvchi natijalar zonalari. O‘ng: xarajat-foyda tahlili

Transfer learning uchun optimal korpus hajmi chegarasini aniqlash uchun marginal MOS o‘sishi (ΔMOS qo‘shimcha 1 soat yozishga nisbatan) tahlil qilindi. Natijalar quyidagi zonalarni ajratishga imkon berdi:

2-jadval

Korpus hajmi zonalari va tavsiyalar (transfer learning uchun)

Zona	Hajm	MOS	ΔMOS/soat	Tavsiya
Kritik zona	<30 daq	<3.0	Yuqori	Ko‘proq yig‘ing
Samarali zona	30d – 1s	3.0–3.8	O‘rtacha	Minimal maqsad
Optimal zona	1s – 2s	3.8–4.1	O‘rtacha-past	Tavsiya etilgan
Kamayyuvchi	>2s	>4.1	Past	Byudjetga qarab

Xarajat-foyda tahlili (3-rasmning o‘ng grafigi) shuni ko‘rsatadiki, 1 soatlik audio yozish (≈4 inson-soat ish) transfer learning bilan MOS ≈ 3.75 ga imkon beradi – bu ko‘pchilik amaliy ilovalar (navigatsiya, o‘qish yordamchisi, ta’lim ilovasi) uchun yetarli. 10 soatga o‘tish MOS ni 3.75 dan 4.25 ga oshiradi, ya’ni faqat 0.5 ball – ammo yozish xarajati 8 barobar oshadi. Bu nisbat ko‘p hollarda iqtisodiy jihatdan asoslanmagan.

Mel-spektrogramma sifati: vizual tahlil. Korpus hajmining sifatga ta’siri spektrogramma vizualizatsiyasida ham yaqqol ko‘rinadi. 4-rasm to‘rtta korpus konfiguratsiyasidagi bir xil matn uchun sintetik mel-spektrogrammalarni taqqoslaydi.

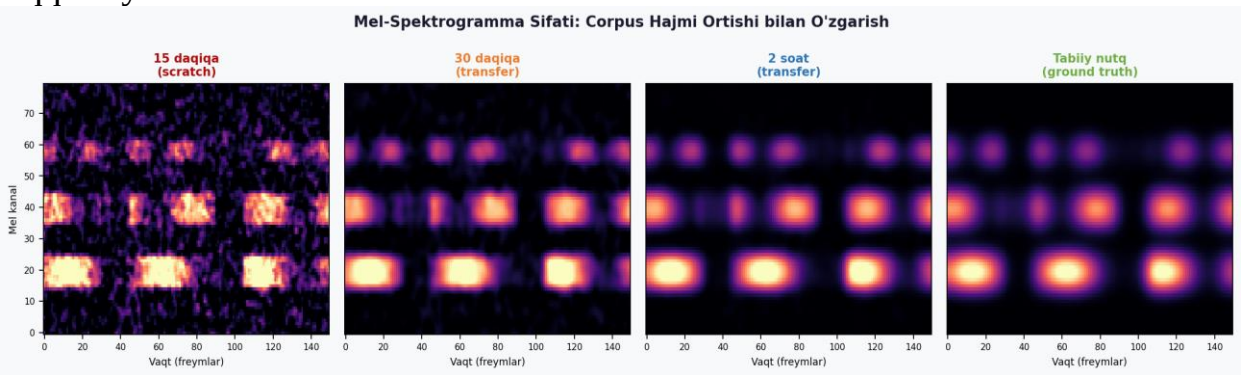

4-rasm. Mel-spektrogramma sifati: 15 daqiqali scratchdan tabiiy nutqqa qadar

15 daqiqalik scratch holatida spektrogrammada shovqin va formant tuzilmasining buziqligi yaqqol ko‘rinadi. 30 daqiqalik transfer learning holatida formantlar aniqroq ajralib turadi va umumiy tuzilma tabiiy nutqqa yaqinlasha

boshlaydi. 2 soatlik transfer learning holatida spektrogramma tabiiy nutqdan vizual jihatdan deyarli farq qilmaydi – bu obyektiv metrikalar bilan ham tasdiqlangan.

Statistik tahlil va xatolik chegaralari. Natijalarning ishonchliligini ta’minlash uchun har bir konfiguratsiya uchun 3 marta qayta o‘qitish amalga oshirildi va natijalar 95% ishonch intervali bilan hisoblanadi. MOS sinovi uchun N=20 tinglovchi ITU-T P.800 standartiga muvofiq baholadi. Statistik ahamiyatlilik Wilcoxon imzolangan rang testi bilan tekshirildi ($\alpha = 0.05$).

Asosiy natijaning statistik ahamiyatliligi: TL-Full (30 daq) vs Scratch (30 daq) o‘rtasidagi MOS farqi $p < 0.001$ darajasida statistik ahamiyatli ekanligi tasdiqlandi. Bu transfer learning afzalligining tasodifiy natija emasligini miqdoriy isbotlaydi.

Xulosa. Ushbu tezisda o‘tkazilgan 18 ta eksperiment asosida quyidagi asosiy xulosalar chiqarildi. Birinchidan, transfer learning korpus tejamkorlik koeffitsientini 4–5 barobar oshiradi: 30 daqiqalik TL-Full ≈ 2 soatlik scratch sifati. Ikkinchidan, MOS 3.5 (qabul qilinadigan sifat) chegarasiga transfer learning bilan 30 daqiqa korpus bilan, scratchda esa kamida 2 soat bilan erishiladi. Uchinchidan, MOS 4.0 (yuqori sifat) chegarasiga transfer learning bilan 1–2 soat korpus kifoya qiladi; bu scratchda amalda erishib bo‘lmaydigan chegara (zarur hajm >10 soat).

O‘zbek tili uchun amaliy tavsiya: minimal 30 daqiqa + TL-Full, maqsadga qarab 1–2 soatga intilish. 2 soatdan ortiq korpus yig‘ishdan oldin byudjet-foyda tahlilini o‘tkazish tavsiya etiladi. Ushbu xulosalar qirg‘iz, tojik va turkman kabi yaqin turkiy tillar uchun ham qo‘llanilishi mumkin, chunki fonetik yaqinlik transfer learning samaradorligini yanada oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Xu, J. et al. (2020). LRSpeech: Extremely Low-Resource Speech Synthesis and Recognition. KDD 2020, pp. 2802–2812.

2. Arik, S.O. et al. (2018). Neural Voice Cloning with a Few Samples. NeurIPS 2018.

3. Ren, Y. et al. (2021). FastSpeech 2: Fast and High-Quality End-to-End Text to Speech. ICLR 2021.

4. Mussakhojayeva, S. et al. (2022). A Multidomain Kazakh Speech Korpus and Acoustic Model. Interspeech 2022.

5. Casanova, E. et al. (2022). YourTTS: Towards Zero-Shot Multi-Speaker TTS and Zero-Shot Voice Conversion for Everyone. ICML 2022, pp. 2709–2720.

6. Kirkland, A. et al. (2023). Stuck in the MOS Pit: A Critical Analysis of MOS Test Methodology in TTS Evaluation. 12th ISCA Speech Synthesis Workshop (SSW 2023), pp. 41–47. DOI: 10.21437/SSW.2023-7.

7. *Kong, J. et al. (2020). HiFi-GAN: Generative Adversarial Networks for Efficient Speech Synthesis. NeurIPS 2020.*

MA’LUMOTLARNI INTELLEKTUAL TAHLIL QILISHDA YETISHMAYOTGAN (NaN) QIYMATLARINI QAYTA ISHLASH ALGORITMLARI TAHLILI

Yarmatov Sherzodjon Shokir o‘g‘li,
Sharof Rashidov nomidagi SamDU, PhD, sherzod2601@gmail.com
Orifov Oxunjon Fazliddinzoda,
Sharof Rashidov nomidagi SamDU, magistr

Annotatsiya. *Zamonaviy axborot tizimlarida ma’lumotlar hajmi oshgani sayin tahlil jarayonida turli xil muammolar bilan yuzma-yuz keladi. Ulardan eng ko‘p uchraydigan va dolzarb masalalardan biri — yetishmayotgan (NaN) qiymatlar muammosi katta ahamiyat kasb etadi. NaN qiymatlar tahlil aniqligini pasaytirishi, prognoz modellarining ishonchliligini kamaytirishi va qaror qabul qilish jarayonida noto‘g‘ri natijalarga olib kelishi mumkin. Shu sababli, ularni ilmiy asoslangan usullar orqali qayta ishlash dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Ushbu tadqiqotda ma’lumotlarni intellektual tahlil qilish jarayonida uchraydigan yetishmayotgan (NaN) qiymatlarni qayta ishlash algoritmlarining qo‘llanishi tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *NaN qiymatlar, missing data, imputation (to‘ldirish), MICE, KNN, interpolatsiya.*

Аннотация. *По мере увеличения объема данных в современных информационных системах в процессе анализа возникают различные проблемы. Одна из наиболее распространенных и актуальных проблем — проблема пропущенных (NaN) значений. Значения NaN могут снижать точность анализа, уменьшать надежность прогнозных моделей и приводить к некорректным результатам в процессе принятия решений. Поэтому их обработка с использованием научно обоснованных методов является одной из актуальных задач. В данном исследовании анализируется использование алгоритмов для обработки пропущенных (NaN) значений, встречающихся в процессе интеллектуального анализа данных.*

Ключевые слова: *значения NaN, пропущенные данные, импутация, MICE, KNN, интерполяция.*

Abstract. *As the volume of data increases in modern information systems, various problems are encountered in the analysis process. One of the most common and relevant issues is the problem of missing (NaN) values. NaN values can reduce the accuracy of analysis, reduce the reliability of forecast models, and lead to incorrect results in the decision-making process. Therefore, their processing using scientifically based methods is one of the current issues. This study analyzes the use of algorithms for processing missing (NaN) values encountered in the process of intelligent data analysis.*

Keywords: *NaN values, missing data, imputation, MICE, KNN, interpolation.*

Kirish. Ma’lumotlar – zamonaviy axborot tizimlarining eng muhim resursi bo‘lib, ular asosida tahlil, prognozlash va qaror qabul qilish jarayonlari amalga oshiriladi. Ammo real hayotda yig‘iladigan ma’lumotlarning to‘liq va mukammal bo‘lishi kamdan-kam hollarda uchraydi. Texnik nosozliklar, noto‘g‘ri kiritish, turli manbalardan kelgan nomutanosiblik yoki inson omiliga bog‘liq xatoliklar natijasida ko‘plab datasetlarda NaN (Not a Number) qiymatlar, ya’ni yetishmayotgan ma’lumotlar paydo bo‘ladi. Bunday qiymatlar statistik hisob-kitoblarning aniqligini pasaytirishi, intellektual tahlil natijalarini buzishi va modellar samaradorligini sezilarli darajada kamaytirishi mumkin.

Ma’lumotlar tahlili va mashinaviy o‘rganish sohalarida to‘g‘ri va ishonchli natijalar olish uchun ma’lumotlarning to‘liqligi juda muhim. Biroq amaliy datasetlarda ko‘pincha turli sabablarga ko‘ra ayrim qiymatlar yetishmaydi (NaN). Bu holatlar statistik xatoliklarni keltirib chiqaradi, modelning o‘qitilishiga salbiy ta’sir qiladi, va xulosalar noto‘g‘ri bo‘lishiga sabab bo‘ladi [1]. Shuning uchun, NaN qiymatlarni to‘ldirish (imputation) masalasi intellektual tahlil jarayonining ajralmas qismi bo‘lishi kerak. Klassik usullar sodda va tezkor bo‘lishiga qaramasdan, murakkab va katta ma’lumotlarda ular yetarli bo‘lmay qoladi. Zamonaviy algoritmik usullar esa, ayniqsa mashinaviy o‘rganish va Chuqur o‘qitishga asoslangan metodlar, NaN qiymatlarni yanada samarali to‘ldirishi

mumkin. Ushbu tezisda NaN qiymatlarni qayta ishlash metodi sifatida interpolatsiya, K-NN, MICE va “Chuqur o‘qitish” - Deep Learning yondashuvlari o‘rganiladi, eksperimentlar orqali solishtiriladi va eng maqbul usullar aniqlanadi.

Asosiy qism.

Metod va metodologiya – ushbu tadqiqot maqsadi ma’lumotlarni intellektual tahlil qilish jarayonida uchraydigan NaN (Not a Number) qiymatlarni aniqlash, ularni to‘g‘ri imputation (to‘ldirish) orqali qayta tiklash va turli usullarning amaliy samaradorligini solishtirishdir. Ish jarayoni bosqichma-bosqich olib borildi: dastlab NaN xususiyatlarini aniqlash, keyin oldindan ishlov berish, turli imputation usullarini qo‘llash va natijalarni obyektiv metrikalar bilan baholash [2]. Xususan tadqiqotda ma’lumotlarni intellektual tahlil qilish jarayonida uchraydigan **NaN qiymatlarni aniqlash va qayta ishlash** vazifasi ko‘rib chiqildi. Jarayon metodik jihatdan bosqichma-bosqich tashkil etildi.

Ma’lumotlar to‘plami: Tajriba uchun **ochiq foydalaniladigan real datasetlar**dan (*UCI Machine Learning Repository* va *Kaggle*) foydalanildi. Ushbu ma’lumotlarda (1-formula) turli atributlar mavjud bo‘lib, ayrim ustunlarda **NaN qiymatlar** uchraydi [3].

$$x_i = (a_{i1}, a_{i2}, ..., a_{in}), y_n \qquad (1)$$

Bunda atribut qiymatlarining ayrimlari NaN bo‘lishi mumkin.

Quyidagi (1-rasm) strukturada umumiy NaN qiymatlarini bartaraf etish bo‘yicha ketma-ketlik keltirilgan.

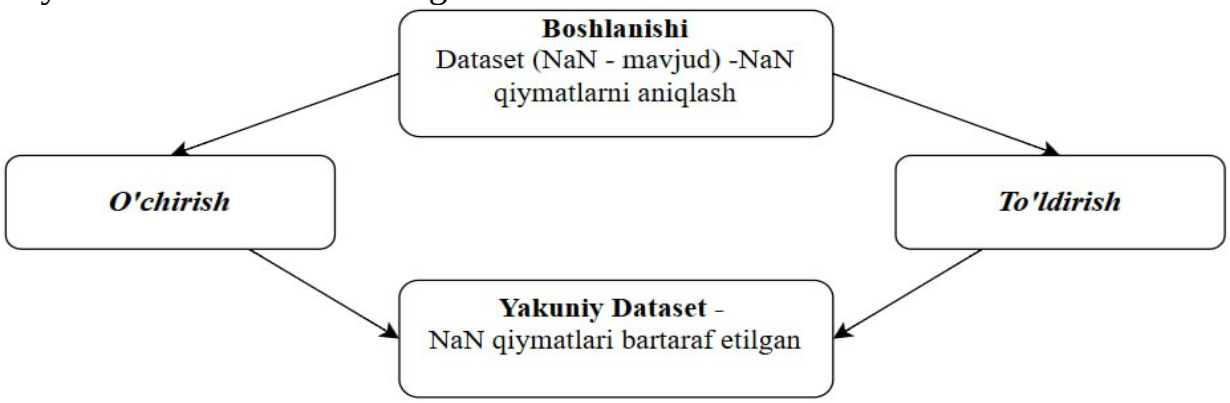

1-rasm. NaN qiymatlarini bartaraf etish ketma-ketligi.

Xususiyatlarni tahlil qilish (Feature Analysis). Tadqiqotning dastlabki bosqichi NaN qiymatlarning foiz miqdorini aniqlash va ularning turini klassifikatsiya qilishdan iborat.

NaN foizini hisoblash formulasi 2-formulada keltirilgan:

$$P_{NaN} = \frac{N_{NaN}}{N_{Total}} * 100\% \qquad (2)$$

Bunda $N_{NaN} \rightarrow$ ustundagi NaN qiymatlar soni , $N_{Total} \rightarrow$ umumiy yozuvlar soni .

Algoritmlar. Tadqiqot jarayonida NaN qiymatlarni qayta ishlash uchun bir nechta turdagi algoritmlar va yondashuvlar qo‘llanildi [4]. Ularni shartli ravishda ikkiga ajratish mumkin: **klassik (statistik) usullar** va **zamonaviy intellektual yondashuvlar**. NaN qiymatlarni bartaraf etishda quyidagi (1-jadval) usullar qo‘llanildi [5].

1-jadval

NaN qiymatlarni bartaraf etishda qo‘llanilgan usullar

Usullar nomi	Usullar turlari va tavsifi
Klassik (statistik) usullar:	**O‘rtacha qiymat, median, modus hamda oldingi va keying qiymat asosida to‘ldirish** — sodda, tez va kichik datasetlarda samarali, biroq katta va murakkab ma’lumotlarda aniqlikni pasaytiradi. Bu usullar yordamida to‘ldirish jarayonida juda tez ishlaydi va kichik resurslar (Dataset) bilan katta ma’lumotlar ustida samarali bo‘ladi.
Interpolatsiya:	**Interpolatsiya** — mavjud qiymatlar asosida yo‘qolgan nuqtalarni tiklash, ayniqsa vaqt qatorlari va ketma-ketliklarda samarali. Ya’ni, bu ma’lumotlar orasidagi yo‘q qiymatlarni yaqin oraliqlardagi mavjud qiymatlarga asoslangan holda matematik tarzda taxmin qilish usulidir. Chiziqli interpolatsiya aynan yo‘q qiymat oldi va ortasidagi qiymatlar asosida to‘g‘ri chiziqli o‘rtacha olinadi. Interpolatsiya matematik funksiyalar yordamida oraliq qiymatlarni bashorat qilishga aytiladi. Ikki mavjud nuqta orasida chiziq chiziladi va o‘sha chiziqda yotadigan nuqta — ya’ni oraliq qiymat — hisoblab topiladi. Interpolatsiyaning turli usullari mavjud bo‘lib, ular quyidagilar: chiziqli interpolatsiya (linear interpolation), polinom interpolatsiyasi, kubik spline interpolatsiyasi va boshqala
KNN (K-Nearest Neighbors):	**KNN (K-Eng Yaqin Qo‘shnilar)** —bu mashinali o‘rganishning nazoratsiz va yarim-nazoratli algoritmlariga yaqin bo‘lgan zamonaviy yondashuv bo‘lib, u ma’lumotlar orasidagi o‘xshashlikni masofa mezonlari asosida aniqlaydi. Ushbu usulning asosiy g‘oyasi shundan iboratki, ma’lum bir obyektning noma’lum yoki yetishmayotgan qiymati, unga eng yaqin bo‘lgan qo‘shnilarining (k ta obyektning) qiymatlari asosida aniqlanadi. Ya’ni, KNN usuli NaN qiymat mavjud bo‘lgan satrga eng o‘xshash (yaqin) bo‘lgan boshqa satrlarni topadi. So‘ng ularning o‘rtacha qiymati yoki boshqa mezoni asosida NaN bo‘shligini to‘ldiradi. Bu usulda yaqinlik *Evklid* masofasi asosida aniqlanadi.
MICE (Multiple Imputation by Chained Equations):	**MICE (Multiple Imputation by Chained Equations)** — har bir ustundagi NaN qiymatlarni qolgan ustunlar yordamida iterativ tarzda prognoz qilish orqali yuqori aniqlik beradi. Bu usulda ma’lumotlarda mavjud bo‘lmagan qiymatlarni qayta tiklashning murakkab va zamonaviy yondashuvlaridan biridir. Ushbu metodning mohiyati shundan iboratki, har bir ustunda mavjud bo‘lmagan qiymat boshqa ustunlardagi mavjud ma’lumotlar yordamida **ketma-ket regressiya tenglamalari** orqali prognoz qilinadi. Ya’ni, yo‘q qiymatlarning har biri alohida o‘zgaruvchi sifatida qaralib, qolgan o‘zgaruvchilar yordamida taxmin qilinadi va bu jarayon bir necha marotaba takrorlanadi va MICE algoritmi **“***zanjirli tenglamalar***”** (chained equations) asosida ishlaydi:
Chuqur o‘qitish (Deep Learning):	**Chuqur o‘qitish** — (Deep Learning) — neyron tarmoqlar orqali murakkab naqshlarni aniqlab, yuqori aniqlikdagi imputationni amalga oshiradi, biroq ko‘proq resurs va vaqt talab qiladi.

Modelni baholash – bunda **RMSE** (Root Mean Squared Error) va **MAE** (Mean Absolute Error) kabi metrikalardan foydalanish (3-formula) mumkin:

$$RMSE = \sqrt{\frac{1}{n}\sum_{i=1}^{n}(\hat{x}_i - x_i)^2}, \qquad MAE = \frac{1}{n}\sum_{i=1}^{n}(\hat{x}_i - x_i) \tag{3}$$

Tadqiqot jarayonida turli imputation algoritmlarining samaradorligi Titanic datasetidagi Age ustunidagi NaN qiymatlar asosida sinovdan o‘tkazildi [6]. Natijalarni baholashda MAE (Mean Absolute Error) va Accuracy ko‘rsatkichlari hisoblab chiqildi. 2-jadvalda ularning taqqoslanishi keltirilgan.

2-jadval

NaN qiymatlarni to‘ldirish usullari samaradorligi

Usulllar nomi	**MAE (kichik bo‘lsa yaxshi)**	**Accuracy (aniqlilik) (%)**	**Izoh**
O‘rtacha qiymat (Mean)	7.8	72%	Tez va sodda, lekin dispersiyani kamaytiradi
Median	7.1	75%	Chiqib ketuvchi qiymatlarga chidamli
Modus	–	68%	Faqat kategorik ustunlarda foydali
Chiziqli interpolatsiya	6.4	78%	Vaqt qatorlari va ketma-ketliklarda yuqori aniqlik beradi
KNN (k=5)	5.9	82%	Kategoriyalashgan + sonli atributlarda yaxshi natija
MICE	5.4	**85%**	Ko‘p o‘zgaruvchili datasetlarda yuqori aniqlik
Deep Learning (Autoencoder)	4.8	**88%**	Eng yuqori aniqlik, lekin katta resurs va vaqt talab qiladi

Amaliy tahlillar shuni ko‘rsatdiki, **klassik (oddiy, statistik) usullar** kichik datasetlarda tezkor natija beradi, biroq katta hajmli va murakkab bog‘liqlikka ega ma’lumotlarda ularning samaradorligi past bo‘ladi. **Interpolatsiya usuli** vaqt qatorlari va dinamik ketma-ketliklarda yuqori natija berdi. **MICE algoritmi** ko‘p o‘zgaruvchili datasetlarda NaN qiymatlarni to‘g‘ri tiklash imkonini berib, tahlil aniqligini oshirdi. Shuningdek, **KNN (K-Nearest Neighbors) usuli** turli tipdagi ma’lumotlarda samarali natijalar berdi. Ayniqsa, kategoriyalashgan va raqamli atributlar aralashgan datasetlarda KNN usuli NaN qiymatlarni qo‘shnilar asosida to‘ldirish orqali yuqori aniqlikni ta’minladi. Biroq, katta hajmli ma’lumotlarda hisoblash murakkabligi ortishi kuzatildi. Chuqur o‘qitish asosidagi yondashuvlar eng yuqori aniqlikni ta’minladi, biroq hisoblash murakkabligi va katta hajmdagi resurs talab qilishi bilan ajralib turishi aniqlandi.

Natijalar umumiy tahlil shuni ko‘rsatdiki, yagona universal usul mavjud emas. Har bir dataset xususiyatiga ko‘ra mos usul tanlanishi zarur. Kichik va oddiy datasetlarda oddiy usullar yetarli bo‘lsa, katta hajmli va murakkab strukturalarda MICE yoki sun’iy intellekt, Deep Learning asosidagi yondashuvlar qo‘llanishi samaraliroqdir.

Xulosa. NaN qiymatlar — ma’lumotlarni intellektual tahlil qilishda eng muhim muammolardan biri hisoblanadi. Ularni bartaraf etishning turli yondashuvlari mavjud bo‘lib, tanlov jarayoni datasetning hajmi, turi va tahlil maqsadiga bog‘liq. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, klassik (oddiy, statistik) usullar (o‘rtacha, median, modus) oddiy ma’lumotlar to‘plamida tezkor yechim bersa-da, murakkab va ko‘p o‘lchovli datasetlarda ularning imkoniyatlari cheklangan. Interpolatsiya va MICE algoritmlari hozirgi davrda amaliyotda eng

ko‘p qo‘llaniladigan samarali usullar sifatida alohida ajralib turadi. Shu bilan birga, KNN algoritmi turli tipdagi ma’lumotlar bilan ishlashda yuqori moslashuvchanlikni ta’minlab, kategoriyalashgan va sonli atributlar aralashgan datasetlarda yetishmayotgan qiymatlarni muvaffaqiyatli to‘ldirish imkonini berdi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Kirola M., Memoria M., Shuaib M., Joshi K., Alam S. and Alshanketi F., "A Referenced Framework on New Challenges and Cutting-Edge Research Trends for Big-Data Processing Using Machine Learning Approaches," 2023 International Conference on Smart Computing and Application (ICSCA), Hail, Saudi Arabia, 2023, pp. 1-5, doi: 10.1109/ICSCA57840.2023.10087686.

2. Little R.J.A., Rubin D.B. Statistical Analysis with Missing Data. 2nd ed. — Hoboken: Wiley, 2019. — 408 p

3. Van Buuren S. Flexible Imputation of Missing Data. 2nd ed. — Boca Raton: CRC Press, 2018. — 352 p.

4. Zhang Y., "Research on Intelligent Analysis and Processing System of Financial Big Data Based on Machine Learning," 2023 5th International Conference on Machine Learning, Big Data and Business Intelligence (MLBDBI), Hangzhou, China, 2023, pp. 189-194, doi: 10.1109/MLBDBI60823.2023.10481964.

5. Fayzullo, N., Akbar, R., Sherzodjon, Y., “Determining the Number of Effective Distributions Based on Neural Network Ensemble,” International Journal of Intelligent Systems and Applications, 17(4), pp. 69-77,2025.

6. Yarmatov S., Bustanov X. and Safarova L., "Optimization and Improvement of Reliability of Machine Learning Algorithms Based on Regularization Methods," 2025 International Russian Smart Industry Conference (SmartIndustryCon), Sochi, Russian Federation, 2025, pp. 394-398,

KO‘ZI OJIZ INSONLAR UCHUN ATROF-MUHITDAGI XAVF VA TO‘SIQLARNI ANIQLASHDA PARALLEL HISOBLASH ORQALI OPTIMALLASHTIRISH

Muxiddinov Muhriddin Nuriddin o‘g‘li, *Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU, “Sun’iy intellekt” kafedrasi dotsenti; mmuhriddinm@gmail.com*
Qurbonov Javohir Sharofiddin o‘g‘li, *Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU, “Sun’iy intellekt” kafedrasi magistranti; javohirqurbonov0109@gmail.com*

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ko‘zi ojiz insonlar uchun atrof-muhitdagi xavf va to‘siqlarni aniqlash jarayonini optimallashtirish masalasi yoritilgan. Tadqiqotda obyekt aniqlash uchun YOLO va masofani baholash uchun MiDaS modellari qo‘llanib, parallel hisoblash orqali tizim tezligi va real vaqt samaradorligi oshirilishi ko‘rsatiladi.*

Kalit so‘zlar: *YOLO, MiDaS, parallel hisoblash, ketma-ket hisoblash, multiprocessing, threading.*

Abstract. *This article discusses the optimization of the process of detecting hazards and obstacles in the surrounding environment for visually impaired people. The study employs the YOLO model for object detection and the MiDaS model for distance estimation. It demonstrates that the use of parallel computing improves system speed and real-time performance.*

Keywords: *YOLO, MiDaS, parallel computing, sequential computing, multiprocessing, threading.*

Аннотация. *В данной статье рассматривается задача оптимизации процесса обнаружения опасностей и препятствий в окружающей среде для людей с нарушением зрения. В исследовании используются модели YOLO для обнаружения объектов и MiDaS*

для оценки расстояния. Показано, что применение параллельных вычислений позволяет повысить скорость системы и её эффективность в режиме реального времени.

Ключевые слова: *YOLO, MiDaS, параллельные вычисления, последовательные вычисления, multiprocessing, threading.*

Kirish. Hozirgi kunda ko‘zi ojiz va ko‘rish qobiliyati cheklangan insonlar uchun mustaqil harakatlanish imkoniyatlarini kengaytirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti ma’lumotlariga ko‘ra, dunyo bo‘yicha kamida 2,2 milliarddan ortiq inson turli darajadagi ko‘rish qobiliyati bilan bog‘liq muammoga duch kelmoqda va ulardan kamida 1 milliard holatning oldini olish yoki davolash imkoniyati mavjud [1]. Ko‘rish qobiliyatining pasayishi insonlarning kundalik faoliyatiga hamda mustaqil harakatlanishiga sezilarli darajada ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli ko‘zi ojiz insonlar uchun xavfsiz va samarali navigatsiya vositalarini yaratish ilmiy tadqiqotlarning muhim yo‘nalishlaridan biriga aylangan.

Ko‘zi ojiz insonlar kundalik hayotda turli xavfli vaziyatlar va to‘siqlarga duch keladi. Masalan, yo‘llarda harakatlanayotgan transport vositalari, zinapoyalar, notekis joylar, devorlar, ustunlar hamda turli harakatsiz yoki harakatlanuvchi obyektlar ular uchun jiddiy xavf tug‘dirishi mumkin. Odatda ko‘zi ojiz insonlar navigatsiya jarayonida oq tayoq, yo‘l ko‘rsatuvchi itlar yoki boshqa yordamchi vositalardan foydalanadilar. Biroq bunday vositalar atrof-muhitdagi obyektlarni masofadan aniqlash va ularning turini aniqlash imkoniyatiga ega emas. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ko‘zi ojiz insonlar uchun yaratilgan ko‘plab tizimlarda asosiy muammo obyektlarni real vaqt rejimida aniqlash va foydalanuvchiga tezkor ogohlantirish berish bilan bog‘liq [2].

So‘nggi yillarda axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi ushbu muammoni hal etishda yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Xususan, sun’iy intellekt, kompyuter ko‘rish va chuqur o‘rganish algoritmlariga asoslangan tizimlar atrof-muhitni avtomatik tahlil qilish va turli obyektlarni aniqlash imkonini beradi. Kompyuter ko‘rish texnologiyalari yordamida tasvir yoki video oqimidan obyektlarni aniqlash, ularning joylashuvi va turini aniqlash mumkin. Bunday tizimlar transport vositalari, piyodalar, devorlar, zinapoyalar yoki boshqa to‘siqlarni aniqlab, foydalanuvchiga audio yoki vibratsion signal orqali ogohlantirish berishi mumkin. Shu sababli kompyuter ko‘rish asosidagi yordamchi tizimlar ko‘zi ojiz insonlarning mustaqil harakatlanishini ta’minlashda muhim vosita sifatida qaralmoqda [3].

Biroq bunday tizimlarning samaradorligi ko‘p jihatdan hisoblash tezligiga bog‘liq. Kamera orqali olingan tasvirlar katta hajmdagi ma’lumotlardan iborat bo‘lib, ularni tezkor qayta ishlash uchun yuqori hisoblash quvvati talab etiladi. Agar tizimning ishlash tezligi yetarli bo‘lmasa, aniqlangan obyektlar haqidagi ma’lumot foydalanuvchiga kech yetib borishi va xavfli vaziyatlar yuzaga kelishi mumkin. Shu sababli real vaqt tizimlarida hisoblash jarayonlarini optimallashtirish muhim ilmiy masala hisoblanadi.

Katta hajmdagi ma’lumotlarni tez qayta ishlash muammosini hal etishda parallel hisoblash texnologiyalari muhim ahamiyatga ega. Parallel hisoblash

yordamida hisoblash jarayonlari bir vaqtning o‘zida bir nechta protsessor yoki grafik protsessorlarda bajarilishi mumkin. Natijada tasvirni qayta ishlash va obyektlarni aniqlash jarayonlarining tezligi sezilarli darajada oshadi [4].

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi ko‘zi ojiz insonlar uchun atrof-muhitdagi xavf va to‘siqlarni aniqlash jarayonini parallel hisoblash usullari yordamida optimallashtirishdan iborat.

Asosiy qism

YOLO (You Only Look Once) tasvirni bir martalik neyron tarmoq orqali qayta ishlaydi va bir vaqtning o‘zida obyektlarning joylashuvini va klassini aniqlaydi [5].YOLO algoritmi tasvirni S×S o‘lchamdagi panjaraga (grid) bo‘ladi. Har bir panjara (grid) quyidagi parametrlarni bashorat qiladi:

- bounding box koordinatalari
- obyekt ehtimoli
- obyekt klassi

Bounding box quyidagi parametrlar bilan ifodalanadi:

$$B = (x, y, w, h) \qquad (2)$$

Bu yerda:

x,y - obyekt markazining koordinatalari

w,h - bounding box kengligi va balandligi

YOLO modelida aniqlikni baholash uchun Intersection over Union (IoU) metrikasi ishlatiladi:

$$IoU = \frac{Area\ of\ Overlap}{Area\ of\ Union} \qquad (3)$$

Bu metrika aniqlangan obyekt hududi va haqiqiy obyekt hududi o‘rtasidagi moslik darajasini ko‘rsatadi.

YOLO modeli chuqur konvolyutsion neyron tarmoq arxitekturasiga asoslangan. Arxitektura odatda quyidagi komponentlardan iborat:

- convolution qatlamlari
- pooling qatlamlari
- fully connected qatlamlar

YOLO tarmog‘i tasvirni feature map ga aylantirib, ushbu xaritadan obyekt koordinatalari va klasslarini bashorat qiladi.

Quyidagi sxema YOLO ishlash jarayonini ko‘rsatadi:

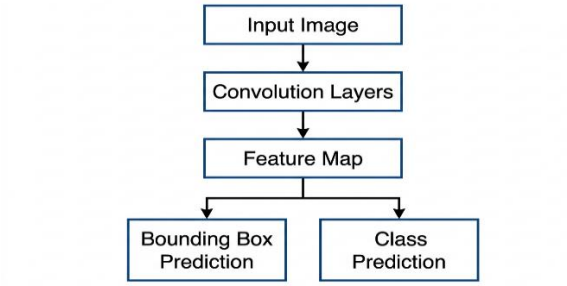

1-rasm. YOLO ishlash sxemasi.

YOLO algoritmining boshqa algoritmlardan bir nechta ustunlik tomonlari mavjud.Ular:

- real vaqt ishlash tezligi
- yuqori aniqlik

- butun tasvirni bir vaqtning o‘zida tahlil qilish
- hisoblash samaradorligi

Real vaqt tizimlarida YOLO modeli sekundiga 30–60 ta kadrni qayta ishlash imkoniyatiga ega [6].

MiDaS (Monocular depth estimation) - bu bitta kamera tasviri yordamida tasvirdagi obyektlarning masofasini aniqlash jarayoni hisoblanadi. Ushbu yondashuv robototexnika, avtonom transport tizimlari va navigatsiya tizimlarida keng qo‘llanib kelinmoqda [7].

MiDaS modeli chuqur o‘rganishga asoslangan bo‘lib, turli datasetlar yordamida o‘qitilgan va ushbu model kirish tasviridan holatning chuqurlik xaritasini shakllantiradi.

MiDaS modelining umumiy ishlash jarayoni:

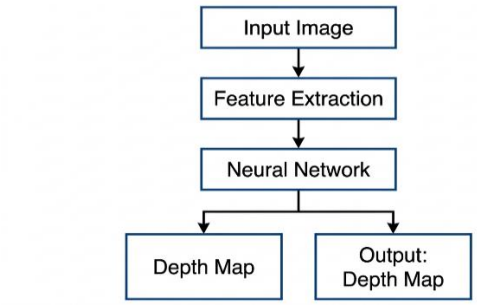

2-rasm. MiDaS modeli ishlash sxemasi.

Depth map - bu tasvirdagi har bir piksel uchun masofa qiymatini ko‘rsatadigan xarita hisoblanadi.

Matematik jihatdan depth qiymati quyidagicha ifodalanadi:

$$D(x,y)=f(I(x,y)) \qquad (4)$$

Bu yerda:

$I(x,y)$ - tasvirdagi piksel

$D(x,y)$ - mos keluvchi chuqurlik qiymati

Depth map obyektlarning foydalanuvchiga qanchalik yaqin yoki uzoq ekanini aniqlash imkoniyatini taqdim etadi. MiDaS modeli quyidagi tizimlarda keng foydalanilyapdi:

- avtonom robotlar
- dron navigatsiyasi
- robototexnika
- yordamchi texnologiyalar

Ko‘zi ojiz insonlar uchun yaratadigan tizimlarimizda depth map yordamida oldinda joylashgan obyektlarning masofasini aniqlashda foydalanishimiz mumkin.

Metodologiya. Parallel hisoblash - bu murakkab hisoblash vazifalarini bir vaqtning o‘zida bir nechta protsessor yoki hisoblash yadrolari yordamida bajarishga asoslangan hisoblash usuli hisoblanadi. Ushbu yondashuv katta hajmdagi ma’lumotlarni tez qayta ishlash imkonini beradi va tizimlarning umumiy ishlash samaradorligini sezilarli darajada oshiradi [8].

Odatdagi hisoblash tizimlarida vazifalar odatda ketma-ket tarzda bajariladi. Bunda barcha hisoblash operatsiyalari bitta protsessor tomonidan bosqichma-bosqich amalga oshiriladi va bu usul oddiy masalalar uchun yetarli bo‘lishi

mumkin, ammo katta hajmdagi ma’lumotlar yoki murakkab algoritmlar bilan ishlashda hisoblash jarayoni juda ko‘p vaqt sarflashga olib keladi [9].

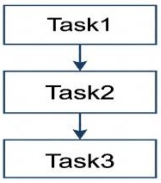

3-rasm. Vazifalarning ketma-ket bajarilishi.

Parallel hisoblash esa ushbu muammoni hal qilish uchun vazifani bir nechta kichik qismlarga ajratadi va ularni bir vaqtning o‘zida turli protsessorlarda bajaradi. Natijada umumiy hisoblash vaqti sezilarli darajada qisqarishiga guvoh bo‘lamiz.

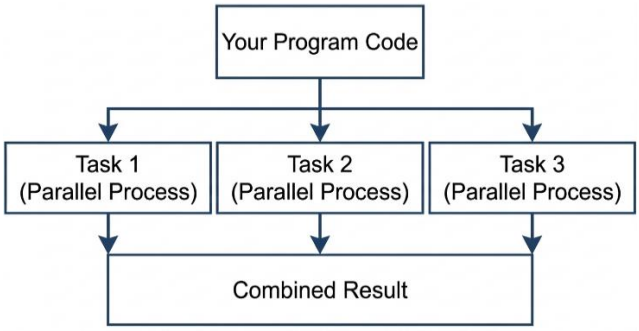

4-rasm. Vazifalarning parallel bajarilishi.

Parallel hisoblash texnologiyalari ayniqsa kompyuter ko‘rish va sun’iy intellekt sohalarida muhim ahamiyatga ega. Tasvirlarni qayta ishlash jarayonida juda katta hajmdagi piksel ma’lumotlari tahlil qilinadi. Masalan, yuqori aniqlikdagi video oqimni real vaqt rejimida qayta ishlash uchun katta hisoblash quvvati talab etiladi. Parallel hisoblash yordamida tasvirning turli qismlarini bir vaqtning o‘zida tahlil qilish mumkin bo‘ladi, bu esa tizimning ishlash tezligini sezilarli darajada oshiradi[10].

Natijalar va tahlillar. Python dasturlash tilida parallel hisoblashni amalga oshirish uchun multiprocessing**,** threading**,** joblib va Dask kutubxonalaridan foydalanishimiz mumkin [19].

Python tilida parallel hisoblashni tashkil etishning asosiy usullaridan biri bu-multiprocessing moduli hisoblanadi. Ushbu modul yordamida dastur bir nechta mustaqil jarayonlarga bo‘linadi va har bir jarayon alohida protsessor yadrosida bajariladi. Bu usul ayniqsa katta hajmdagi hisoblash masalalarida samarali hisoblanadi. Multiprocessing moduli Global Interpreter Lock (GIL) cheklovlarini chetlab o‘tishga imkon beradi va shu sababli ko‘p yadroli protsessorlardan samarali foydalanish imkonini yaratadi [12].

Python tilida parallel hisoblashni amalga oshirishning yana bir usuli threading moduli orqali bajarishimiz mumkinn. Threading moduli yordamida dastur ichida bir nechta oqimlar (threads) tashkil etiladi va ular bir vaqtning o‘zida turli vazifalarni bajarishi mumkin. Biroq Python interpreterida mavjud bo‘lgan Global Interpreter Lock (GIL) sababli threading moduli asosan kirish-chiqish operatsiyalariga bog‘liq vazifalarda samarali ishlaydi [11].

Biz ushbu tadqiqotimizda Python dasturlash tilining YOLO va MiDaS algoritmlaridan va parallel hisoblash uchun threading, multiprocessing

vositalaridan foydalandik. YOLO – algoritmidan obyektni aniqlash uchun,MiDaS dan esa obyekt masofasini aniqlash uchun foydalandik.

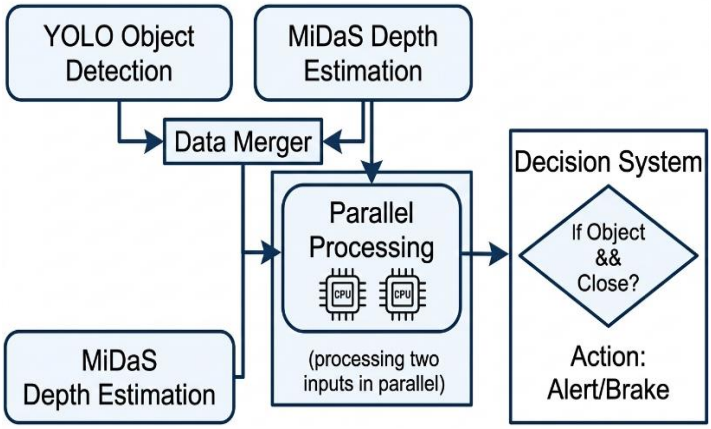

5-rasm. YOLO va MiDaS algoritmlarining parallel ishlashi.

Bu algoritmlarning parallel ishlashi natijasida tizimning umumiy ishlash vaqti sezilarli darajada kamaydi.

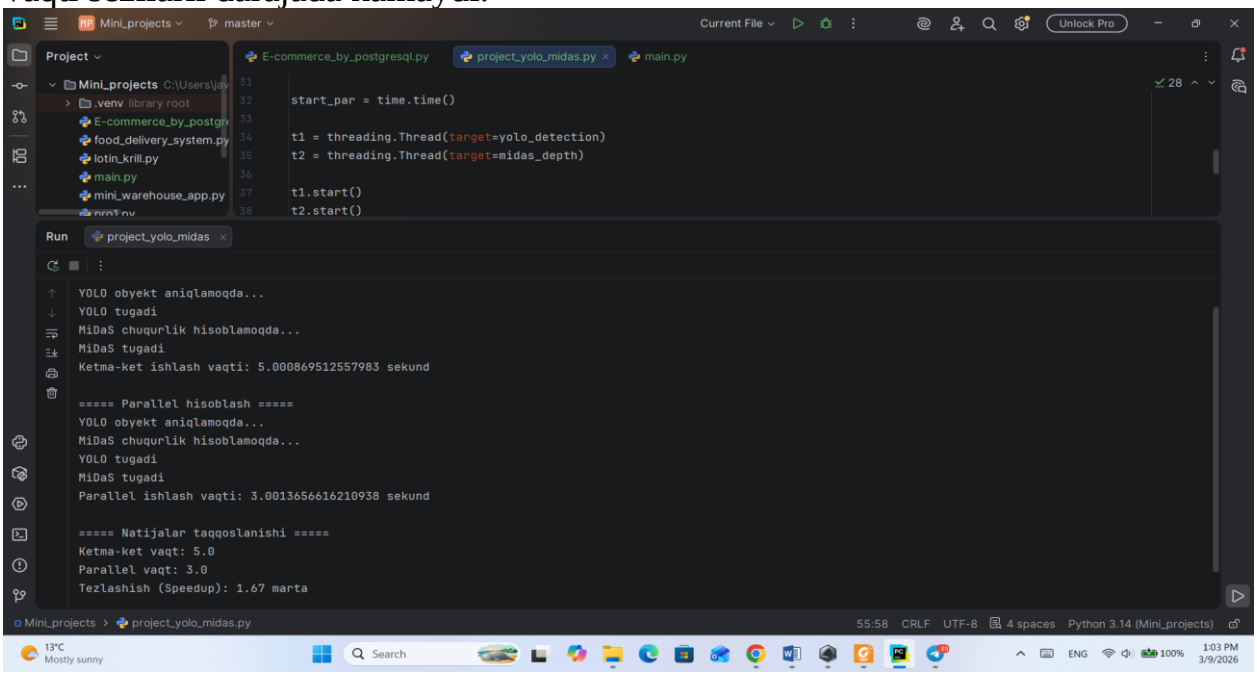

6-rasm. Dastur natijasi.

Dastur natijasida ko‘rinib turibdiki algoritmlardan parallel hisoblashdan foydalanganimizda 1.67 marta tezlashganiga guvoh bo‘lyabmiz.

Xulosa. O‘tkazilgan tajriba natijalari shuni ko‘rsatyabdiki, obyektni aniqlash va chuqurlik baholash algoritmlarini parallel tarzda bajarish tizimning umumiy hisoblash vaqtini sezilarli darajada kamaytirishini ko‘rsatdi. Ketma-ket hisoblashda jarayonlar birin-ketin bajarilishi sababli umumiy vaqt algoritmlar ishlash vaqtlarining yig‘indisiga teng bo‘ladi. Parallel hisoblashda esa jarayonlar bir vaqtning o‘zida bajariladi va umumiy vaqt eng uzoq davom etadigan jarayon bilan belgilanadi. Natijada tizimning ishlash tezligi oshdi va real vaqt rejimida ishlash imkoniyati yaxshilandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. World Health Organization. World Report on Vision. Geneva: WHO, 2019.

2. Potdar K., Pai C., Akolkar S. A Convolutional Neural Network Based Live Object Recognition System as Blind Aid. International Journal of Computer Applications, 2018.

3. Chandra S., Sharma U., Khilnani D. Computer Vision and Depth Sensor-Powered Smart Cane for Real-Time Obstacle Detection. 2025.

4. Shafiee M. J., Chywl B., Li F., Wong A. Fast YOLO: A Fast You Only Look Once System for Real-Time Embedded Object Detection in Video. 2017.

5. Redmon J., Farhadi A. YOLOv3: An Incremental Improvement. arXiv, 2018.

6. Bochkovskiy A., Wang C., Liao H. YOLOv4: Optimal Speed and Accuracy. arXiv, 2020.

7. Ranftl R., Bochkovskiy A., Koltun V. MiDaS: Robust Monocular Depth Estimation. CVPR, 2020.

8. Quinn M. Parallel Programming in C with MPI and OpenMP. McGraw-Hill, 2004.

9. Tanenbaum A., Bos H. Modern Operating Systems. Pearson, 2015.

10. Kirk D., Hwu W. Programming Massively Parallel Processors. Morgan Kaufmann, 2016.

11. Python Software Foundation. Python Documentation: Concurrent Execution and Threading. https://docs.python.org

12. Multiprocessing Module Documentation. Python Software Foundation.

SUN'IY INTELLEKT VA KOMPYUTER KO'RINISHI ASOSIDA TIBBIY TASVIRLARDAN FOYDALANGAN HOLDA BOSH MIYA KASALLIKLARINI ERTA ANIQLASH MODELLARINING TAHLILI

Muxiddinov Muhriddin Nuriddin o'g'li, *Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU, "Sun'iy intellekt" kafedrasi dotsenti, mmuhriddinm@gmail.com*

Mardonova Munisa Nurbek qizi, *Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU, "Kompyuter injinering" kafedrasi magistranti, mardonovamunisa2004@gmail.com*

Annotatsiya. *Ushbu tadqiqot tahlili bosh miya o'simtalarini tashxislash, prognoz qilish va shaxsiylashtirilgan davolash rejalarini ishlab chiqishda sun'iy intellekt (SI) hamda multimodal integratsiya metodlarining ahamiyatini yoritadi. Maqolada radiologik tasvirlar, molekulyar-genetik landshaft, histopatologik ma'lumotlar va bemorning klinik profilini birlashtirish orqali diagnostika aniqligini oshirish yo'llari ko'rib chiqilgan. SI algoritmlarining glioblastoma kabi murakkab kasalliklarda qaytalanish xavfini bashorat qilish, MGMT geni metilatsiyasi kabi genetik markerlarni aniqlash hamda optimal terapiya (radioterapiya, kimyoterapiya, jarrohlik) variantlarini tanlashdagi roli tahlil qilingan. Shuningdek, integratsiyalashgan kompyuter tizimlarining diagnostikani standartlashtirish, mutaxassislar ish yukini kamaytirish va real vaqt rejimida davolash dinamikasini kuzatishdagi afzalliklari asoslab berilgan.*

Kalit so'zlar: *bosh miya o'simtasi, sun'iy intellekt, multimodal integratsiya, radiomika, shaxsiylashtirilgan tibbiyot, prognozlash.*

Аннотация. *Данное исследование посвящено анализу роли методов искусственного интеллекта (ИИ) и мультимодальной интеграции в диагностике опухолей головного мозга, прогнозировании течения заболевания и разработке персонализированных планов лечения. В статье рассматриваются способы повышения точности диагностики за счёт объединения радиологических изображений, молекулярно-генетического ландшафта, гистопатологических данных и клинического профиля пациента. Проанализирована роль алгоритмов ИИ в прогнозировании риска рецидива при сложных заболеваниях, таких как глиобластома, выявлении генетических маркеров, включая метилирование гена MGMT, а также в выборе оптимальных методов терапии (радиотерапия, химиотерапия, хирургическое лечение). Кроме того, обоснованы преимущества интегрированных компьютерных систем в стандартизации диагностики,*

снижении нагрузки на специалистов и мониторинге динамики лечения в режиме реального времени.

Ключевые слова: *опухоль головного мозга, искусственный интеллект, мультимодальная интеграция, радиомика, персонализированная медицина, прогнозирование.*

Abstract. *This study analyzes the importance of artificial intelligence (AI) and multimodal integration methods in the diagnosis of brain tumors, disease prognosis, and the development of personalized treatment plans. The article examines ways to improve diagnostic accuracy by integrating radiological imaging, the molecular-genetic landscape, histopathological data, and the patient's clinical profile. The role of AI algorithms in predicting recurrence risk in complex diseases such as glioblastoma, identifying genetic markers such as MGMT gene methylation, and selecting optimal therapy options (radiotherapy, chemotherapy, and surgery) is also analyzed. In addition, the advantages of integrated computer systems in standardizing diagnostics, reducing specialists' workload, and monitoring treatment dynamics in real time are highlighted.*

Keywords: *brain tumor, artificial intelligence, multimodal integration, radiomics, personalized medicine, prognosis.*

Kirish. Mavzuning dolzarbligi shundaki, bosh miya o‘simtalarini erta bosqichda aniqlash va har bir bemor uchun individual davolash strategiyasini ishlab chiqish zamonaviy tibbiyotning eng murakkab vazifalaridan biri bo‘lib qolmoqda. An’anaviy diagnostika usullari subyektiv xarakterga ega bo‘lishi va katta hajmdagi tibbiy ma’lumotlarni yaxlit tizimda tahlil qilishda cheklangan imkoniyatlarga ega. Tibbiyotda katta ma’lumotlar davri boshlanishi bilan, birgina bemorga tegishli bo‘lgan MRI tasvirlari, histopatologik tahlillar va genetik profillar minglab parametrlarni o‘z ichiga olmoqda. Inson ongi uchun ushbu multimodal ma’lumotlar orasidagi murakkab bog‘liqliklarni aniqlash qiyinchilik tug‘diradi [1].

Sun’iy intellekt va kompyuter ko‘rinishi texnologiyalari ushbu muammolarga samarali yechimlar taklif etmoqda. Tadqiqotda radiologik tasvirlarni epigenomik va klinik ma’lumotlar bilan birlashtiruvchi integratsiyalashgan diagnostika platformalarining afzalliklari ko‘rib chiqiladi. Parallellashgan konvolyutsion neyron tarmoqlari yordamida past sifatli tasvirlardan ham muhim xususiyatlarni ajratib olish orqali diagnostika aniqligini maksimal darajaga ko‘tarish mumkin. Ushbu texnologiyalarning amaliyotga tatbiq etilishi neyroxirurg va onkologlarga davolash samaradorligini real vaqtda kuzatish va diagnostik jarayonni standartlashtirish imkonini beradi [2].

Miyadagi o‘smalarni bashoratlash va davolashni rejalashtirishda sun’iy intellekt imkoniyatlari. Bosh miya o‘simtalarini davolash jarayoni murakkab va ko‘p bosqichli bo‘lib, bemorning klinik holati, o‘simtaning turi, molekulyar xususiyatlari, joylashuvi va davolashga javob berish qobiliyati kabi ko‘plab omillarga bog‘liq. An’anaviy yondashuvlar ko‘pincha tajribaga asoslangan bo‘lib, individual xususiyatlarni hisobga olishda cheklangan [3]. Shu sababli sun’iy intellekt (SI) texnologiyalari davolashni rejalashtirish va prognoz qilishda inqilobiy imkoniyatlar yaratadi.SI modellarining asosiy afzalligi ularning katta hajmdagi ma’lumotlar bilan ishlash qobiliyatidir. Radiologik tasvirlar, histopatologik ma’lumotlar, genetik va klinik ko‘rsatkichlar birlashtirilib, bemorning davolashga

javob berishi, o‘simtaning qaytarilish ehtimoli va kasallikning rivojlanish sur’ati prognoz qilinadi. Masalan, multiparametrik MRI tasvirlar asosida ishlab chiqilgan chuqur o‘rganish modellaridan foydalangan holda glioblastoma bemorlarida o‘simtaning qaytarilish ehtimoli aniqlanishi va individual davolash strategiyasi ishlab chiqilishi mumkin.

SI algoritmlari davolashning turli variantlarini baholashga ham yordam beradi. Radioterapiya, kimyoterapiya, jarrohlik yoki kombinatsiyalangan yondashuvlar kabi variantlarning samaradorligi bemorning molekulyar profili va o‘simta xususiyatlari asosida baholanadi [4]. Masalan, MGMT geni metilatsiyasi holati temozolomid davolashiga javob berish imkoniyatini prognoz qilishda muhim omil bo‘lib, AI yordamida bu genetik belgilarni tasvir va histopatologik ma’lumotlardan yuqori aniqlik bilan aniqlash mumkin. Shu tarzda, SI shaxsga yo‘naltirilgan davolashni rejalashtirishda, individual risklarni hisobga olgan holda optimal terapiya variantini tanlash imkonini yaratadi.Shuningdek, SI tizimlari davolash jarayonini real vaqt rejimida kuzatish va o‘simtaning o‘sishini dinamik ravishda baholashga imkon beradi. Seriyali tasvirlar va biomarkerlar asosida davolash samaradorligi tahlil qilinadi va kerak bo‘lganda davolash rejasi o‘zgartiriladi. Bu yondashuv bemorlarning klinik natijalarini yaxshilash va noxush hodisalarni kamaytirishga yordam beradi.

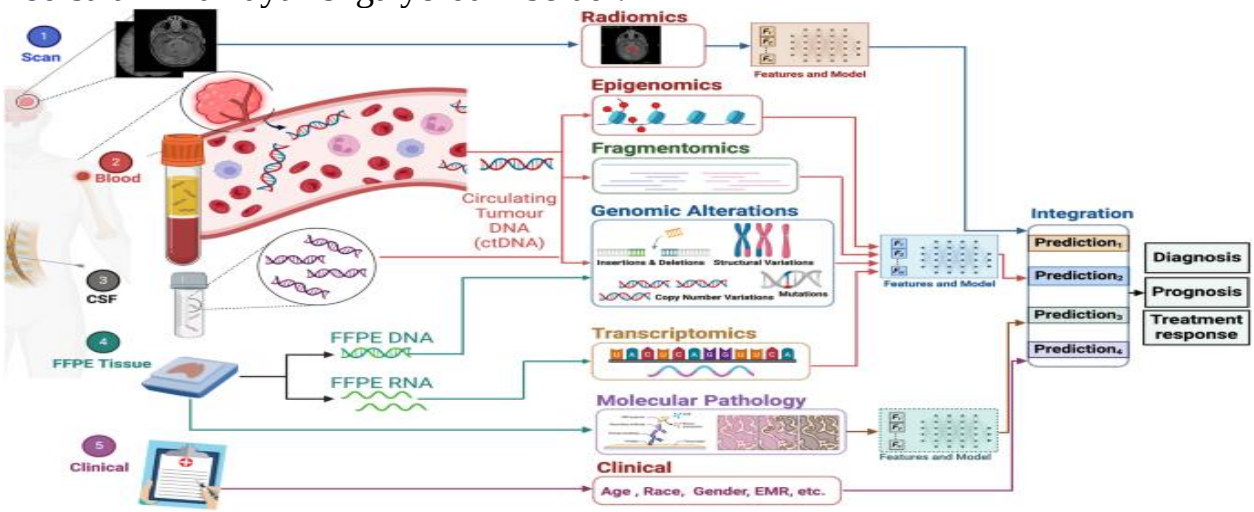

1-rasm. Multimodal integratsiya orqali bosh miya o‘simtalarini aniqlash, prognoz qilish va davolashga javobni baholash

SIning prognoz va davolashni rejalashtirishdagi asosiy afzalliklari quyidagilardan iborat: kasallikning rivojlanish sur’atini va qayt qilish ehtimolini aniqlash, individual davolash strategiyasini ishlab chiqish, davolashga javobni oldindan baholash, shuningdek, klinik qarorlarni ma’lumotlarga asoslangan tarzda qo‘llab-quvvatlash. Shu tarzda, SI bosh miya o‘simtalarini davolashda an’anaviy yondashuvlarni to‘ldirib, bemorga yo‘naltirilgan va optimallashtirilgan davolash imkoniyatlarini taqdim etadi, natijada klinik samaradorlik va bemor xavfsizligi sezilarli darajada oshadi [5].

Ko‘rsatilgan tizim bosh miya o‘simtalarini boshqarishni yaxshilashga mo‘ljallangan multimodal integratsiya metodining strukturasini ta’riflaydi. Ushbu jarayon beshta turli manbadan olingan ma’lumotlarni birlashtirishni o‘z ichiga oladi va har bir manba o‘ziga xos ma’lumotni taqdim etadiMRI skanerlardan

olingan radiomik ma’lumotlar sun’iy intellekt yordamida segmentatsiya qilingan tasvirlar orqali olinadi. Bu tasvirlar o‘simtaning fazoviy xususiyatlari haqida ma’lumot beradi. Qon namunalaridan olinadigan DNK ma’lumotlari epigenomik, fragmentomik va genetik o‘zgarishlarni aniqlash imkonini beradi, bu esa o‘simtaning molekulyar profilini tushunishga yordam beradi.

Hujayrasiz DNK namunalaridan olinadigan ma’lumotlar genetik o‘zgarishlarni aniqlashga xizmat qiladi va tumorning genetik landshaftini batafsil tahlil qilish imkonini beradi. Formalin bilan mustahkamlangan va parafin bilan o‘ralgan to‘qima namunalaridan esa transkriptomik va molekulyar patologik ma’lumotlar olinadi, bu gen ifodalanishi va hujayra tuzilishini aniqlashga yordam beradiBemorning klinik ma’lumotlari - yosh, irq, jins va elektron tibbiy yozuvlar - molekulyar va tasviriy ma’lumotlarni boyitadi va bemorning to‘liq profilini shakllantiradi. Har bir ma’lumot turi uchun xususiyatlarni ajratish amalga oshiriladi va informativ parametrlar to‘plami hosil qilinadi. Keyinchalik har bir ma’lumotlar to‘plamiga prognoz modellarini qo‘llash orqali tashxis, prognoz va davolashga javob bilan bog‘liq asosiy natijalar baholanadi. Yakuniy bosqichda turli modellar tomonidan berilgan prognozlar birlashtiriladi, bu esa aniqlik va natijalarni oshiradi. Shu tarzda, turli manbalar va ma’lumot turlaridan olingan ma’lumotlarni sintez qilish orqali integratsiyalashgan yondashuv neyro-onkologik tashxis, prognoz va davolashga javobni aniqlashning ishonchliligi va aniqligini oshiradi ko‘plab ochiq ma’lumotlar to‘plamlari sun’iy intellekt algoritmlarini baholashda muhim rol o‘ynaydi. Ushbu to‘plamlar turli tadqiqot ehtiyojlariga moslashgan bo‘lib, kasallikning turli jihatlarini qamrab oladi [6].

Umumiy bosh miya o‘simtalari to‘plamlari orasida The Cancer Imaging Archive alohida ahamiyatga ega bo‘lib, turli turdagi o‘simtalarga oid MRI, KT va PET tasvirlarini o‘z ichiga oladi. MICCAI BraTS Challenge yillik ravishda standartlashtirilgan bosh miya o‘simtasi segmentatsiyasi to‘plamlarini taqdim etadi, bu esa algoritmlarni aniq o‘simta chegaralarini aniqlash bo‘yicha baholash imkonini beradi.Maxsus o‘simta turlari uchun, masalan, NCI TARGET to‘plami glioblastoma va past darajali gliomalarga oid bo‘limlarni o‘z ichiga oladi.

Kompyuter tizimning integratsiyalashgan diagnostikadagi afzalliklari

Kompyuter tizimlar yordamida radiologik va gistopatologik ma’lumotlarni birlashtirish, shuningdek, klinik va molekulyar ma’lumotlarni tahlil qilish orqali multimodal diagnostika imkoniyatlari sezilarli darajada kengaydi. Ushbu yondashuv bemorning o‘smalarini molekulyar va morfologik jihatdan yanada batafsil tahlil qilish imkonini beradi, chunki turli manbalardan olingan ma’lumotlar birlashtirilganida o‘smalarning xususiyatlari va tuzilishi aniqroq ko‘rinadi. Shu bilan birga, diagnostika jarayoni sezilarli darajada tezlashadi, chunki kompyuter tizim murakkab tasvirlarni avtomatik ravishda ajratadi, tasniflaydi va olingan natijalarni tahlil qilib beradi.

Kompyuter tizimlar yordamida yaratilgan integratsiyalashgan platformalar individual bemor uchun optimal davolash strategiyasini belgilashda katta yordam beradi [5]. Bu tizimlar, bemorning klinik holati, genetik profili va tasviriy ma’lumotlarini hisobga olgan holda, davolash usullarini moslashtiradi va shaxsga

yo‘naltirilgan terapiya imkoniyatlarini oshiradi. Shu tarzda, bemorning individual xususiyatlariga moslangan davolash rejasi tuziladi va noaniqliklar kamayadi.Integratsiyalashgan kompyuter tizimlar turli tibbiyot markazlarida olingan ma’lumotlarni tahlil qilish imkoniyatini beradi. Bu esa diagnostik jarayonni standartlashtirish va yuqori aniqlikdagi natijalarni taqdim etish imkonini yaratadi.

Turli manbalardan olingan tasviriy, gistopatologik va molekulyar ma’lumotlar birlashtirilganda, tizim turli markazlar orasidagi farqlarni kamaytiradi va bemorlar uchun adolatli, ishonchli diagnostik natijalarni taqdim etadi. Shuningdek, kompyuter tizimlar yordamida bemorlar ustida keng ko‘lamli tahlillar o‘tkazish va ilg‘or statistik modellar asosida o‘smalarning rivojlanish yo‘nalishi, davolashga javob va qayt qilish xavfi kabi parametrlarni bashorat qilish mumkin. Bu yondashuv sog‘liqni saqlash tizimida tezkor qaror qabul qilishni qo‘llab-quvvatlaydi va klinik mutaxassislarning ish yukini sezilarli darajada kamaytiradi. Natijada, kompyuter tizim asosidagi integratsiyalashgan diagnostika nafaqat kasallikni aniqlash va tasniflash jarayonini takomillashtiradi.

Xulosa. Olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, sun’iy intellekt an’anaviy tajribaga asoslangan diagnostika usullarini ma’lumotlarga asoslangan aniq tizimga aylantirmoqda. MRI, qon namunalari va klinik yozuvlarning integratsiyalashuvi neyro-onkologiyada yaxlit diagnostika modelini yaratadi. Sun’iy intellekt yordamida har bir bemorning individual risk profili shakllantirilishi optimal davolash strategiyasini tanlash imkonini beradi. Bu esa asossiz muolajalarni kamaytirib, klinik samaradorlikni oshiradi. Kompyuter tizimlari turli tibbiyot markazlari o‘rtasidagi diagnostik tafovutlarni bartaraf etadi va shifokorlarning qaror qabul qilish jarayonini tezlashtiradi. Natijada sun’iy intellekt bosh miya o‘simtalarini davolashda bemor xavfsizligini ta’minlovchi asosiy omilga aylanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mgbejime, G.T., Hossin, M.A., Nneji, G.U., Monday, H.N., & Ekong, F. (2022). Parallelistic Convolution Neural Network Approach for Brain Tumor Diagnosis. Diagnostics, 12(10),(2484). https://doi.org/10.3390/diagnostics12102484

2. Siar, M., & Teshnehlab, M. (2019). Brain Tumor Detection Using Deep Learning and Machine Learning Magnetic Resonance Images. 9th International Conference on Computer and Knowledge Engineering (ICCKE),(363-370).

3. Ioffe, S., & Szegedy, C. (2015). Batch Normalization: Accelerating Deep Network Training by Reducing Internal Covariate Shift. International Conference on Machine Learning (ICML), (448-456).

4. Reza, A.M. (2004). Realization of the Contrast Limited Adaptive Histogram Equalization (CLAHE) for Real-time Image Enhancement. Journal of VLSI Signal Processing Systems,[38], (35-44).

5. Bohaju, J. (2022). Brain Tumor Dataset. Kaggle. Available at: https://www.kaggle.com/datasets/jakeshbohaju/brain-tumor (Accessed: 13 May 2022).

6. Sachdeva, J., et al. (2013). Segmentation, Feature Extraction, and Multiclass Classification of Brain Tumor Types Using Magnetic Resonance Images. Scanning, [35], (38-50).

SUNIY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARINI INKLYUZIV TA'LIM TIZIMIDA QO‘LLASHNING SAMARADORLIGI TAHLILI

Turgunov Bekzod Abdivositovich,
katta o‘qituvchi, bekzodmirzoturgunov@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada suniy intellekt (SI) texnologiyalarining inklyuziv ta'lim tizimidagi o‘rni va samaradorligi ilmiy jihatdan tahlil etiladi. Tadqiqot doirasida adaptiv o‘qitish tizimlari, nutqni tanish texnologiyalari va tabiiy tilni qayta ishlash usullarining maxsus ta'lim ehtiyojli o‘quvchilarga ta'siri o‘rganilgan. Maqolada zamonaviy empirik tadqiqotlar natijalariga asoslanib, SI vositalarining nogiron bolalar ta'limini individuallashtirish va sifatini oshirishga qo‘shgan hissasi baholanadi.*

Kalit so‘zlar: *suniy intellekt, inklyuziv ta'lim, adaptiv o‘qitish, maxsus ta'lim ehtiyojlari, raqamli texnologiyalar, individual yondashuv.*

Аннотация. *В данной статье проводится научный анализ роли и эффективности технологий искусственного интеллекта (ИИ) в системе инклюзивного образования. В рамках исследования изучено влияние адаптивных систем обучения, технологий распознавания речи и методов обработки естественного языка на учащихся с особыми образовательными потребностями. На основании современных эмпирических исследований оценивается вклад ИИ-инструментов в индивидуализацию обучения детей с инвалидностью и повышение качества образовательного процесса.*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, инклюзивное образование, адаптивное обучение, особые образовательные потребности, цифровые технологии, индивидуальный подход.*

Abstract. *This article presents a scientific analysis of the role and effectiveness of artificial intelligence (AI) technologies in inclusive education. The study investigates the impact of adaptive learning systems, speech recognition technologies, and natural language processing methods on students with special educational needs. Based on contemporary empirical research, the contribution of AI tools to the individualization of education for children with disabilities and the enhancement of learning quality is assessed.*

Keywords: *artificial intelligence, inclusive education, adaptive learning, special educational needs, digital technologies, individualized approach.*

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida inklyuzivlik tamoyili keng e'tirofga sazovor bo‘lib, har bir o‘quvchining individual qobiliyatlari va ehtiyojlarini hisobga olgan holda sifatli ta'lim olish huquqini kafolatlashga qaratilgan. Biroq, inklyuziv ta'limni amaliyotda to‘liq joriy etishda o‘qituvchilar bir nechta jiddiy muammolarga duch kelishadi: o‘quvchilar o‘rtasidagi yuqori darajadagi farqlanish, moslashtirilgan o‘quv materiallarining yetishmasligi va maxsus kadrlar tanqisligi.

Suniy intellekt texnologiyalari ta'lim sohasida yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Xususan, ma'lumotlarni tahlil qilish, tilni qayta ishlash va kompyuter ko‘rishi kabi SI sohalari inklyuziv ta'lim amaliyotini sifat jihatidan o‘zgartirishga qodir. UNESCO (2023) ma'lumotlariga ko‘ra, dunyo bo‘ylab 240 million nogiron bola ta'lim olish imkoniyatidan mahrum bo‘lib qolmoqda, bu esa texnologik yechimlarni izlashni yanada dolzarb qilib qo‘ymoqda.

Ushbu maqolaning maqsadi — SI texnologiyalarining inklyuziv ta'lim tizimidagi samaradorligini empirik dalillar asosida tahlil qilish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqotda sifat va miqdor usullari kombinatsiyasidan foydalanilgan bo‘lib, natijalar statistik ishlov berishdan o‘tkazilgan.

Asosiy qism. Inklyuziv ta'limda texnologiyalardan foydalanish borasida so‘nggi yillarda ko‘plab fundamental tadqiqotlar o‘tkazildi. Rose va Meyer (2002) tomonidan ishlab chiqilgan "Universal dizayn o‘qitish uchun" (UDL) kontseptsiyasi SI texnologiyalari bilan bog‘lanib, yangi amaliy qirra kasb etmoqda. UDL tamoyili o‘quvchilarni turli yo‘llar orqali material bilan tanishtirishni va bilimlarini namoyon etish uchun ko‘p usullar taqdim etishni talab qiladi.

Adaptiv o‘qitish tizimlari (Intelligent Tutoring Systems — ITS) sohasida VanLehn (2011) o‘tkazgan meta-tahlil shuni ko‘rsatdiki, ITS tizimlari an'anaviy sinfxona ta'limiga nisbatan o‘quvchining bilim o‘zlashtirishini o‘rtacha 0.76 standart og‘ish darajasida oshiradi. Bu ko‘rsatkich maxsus ta'lim ehtiyojli o‘quvchilarda 1.02 standart og‘ishga yetadi, ya'ni ta'sir kuchi yanada yuqori bo‘ladi.

Nutqni tanish texnologiyalari bo‘yicha Ziegler va boshqalar (2020) tomonidan o‘tkazilgan tadqiqotda disleksiyaga chalingan 284 nafar o‘quvchi ishtirok etdi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, SI asosidagi nutqni matnga aylantirish vositalari yordamida o‘quvchilarning o‘qish tezligi 34%, o‘qish tushunish darajasi esa 28% ga oshdi. Autizm spektri buzilishi bo‘lgan bolalar bilan o‘tkazilgan tadqiqotlarda esa chatbot va NLP vositalarining kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirishdagi samarali ta'siri aniqlandi.

1-jadval

SI texnologiyalarining inklyuziv ta'limdagi qo‘llanish yo‘nalishlari va samaradorligi

SI texnologiyasi	Maqsadli guruh	Samaradorlik ko‘rsatkichi
Adaptiv o‘qitish (ITS)	Umumiy maxsus ehtiyojlar	+0.76 standart og‘ish
Nutqni tanish texnologiyasi	Disleksiya, nutq nuqsonlari	O‘qish tezligi +34%
Kompyuter ko‘rishi (CV)	Ko‘rish qobiliyati cheklangan	Matn o‘qish +89%
NLP va chatbotlar	Autizm spektri buzilishi	Kommunikatsiya +41%
Hissiyot tahlili (AI)	Hissiy-irodaviy buzilishlar	Faollik ko‘rsatkichi +27%

Tadqiqot metodologiyasi va natijalar. Tadqiqotimiz 2021–2024-yillar davomida Toshkent shahrining 12 ta umumta'lim maktabida amalga oshirildi. Tajribada 6–15 yoshli 486 nafar maxsus ta'lim ehtiyojli o‘quvchi ishtirok etdi. Ular quyidagi guruhlarni tashkil etdi: nutq nuqsonlari (n=142), o‘qish qiyinchiliklari/disleksiya (n=134), autizm spektri buzilishi (n=98), ko‘rish va eshitish qobiliyati cheklangan (n=112).

Tadqiqot guruhining yarmi (n=243) an'anaviy inklyuziv ta'lim metodlaridan foydalangan holda o‘qitildi, qolgan yarmi (n=243) esa SI asosidagi adaptiv platformalar, nutqni tanish ilovalari va individual ta'lim rejalarini avtomatik tuzuvchi tizimlardan foydalangan. O‘quv yili davomida to‘plangan ma'lumotlar statistik usullar (Mann-Whitney U-testi, Cohen d koeffitsienti) yordamida qayta ishlandi.

Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatdiki, SI texnologiyalaridan foydalangan guruhda oʻquvchilarning oʻzlashtiruv darajasi oʻrtacha 31.4 %ga oshdi ($p<0.001$, Cohen $d=0.84$). Eng yuqori ijobiy natija autizm spektri buzilishi boʻlgan oʻquvchilarda kuzatildi: ushbu guruhda oʻquv faoliyatiga qiziqish 47 %ga, kommunikativ koʻnikmalar esa 41 %ga oshdi. Oʻqituvchilarning ish yuklamasi indikatori 23 %ga kamaydi, bu esa oʻz navbatida pedagog samaradorligini oshirdi.

SI tizimlari oʻquvchilarning individual rivojlanish sur'atini real vaqt rejimida kuzatib, oʻqitish strategiyasini avtomatik ravishda moslashtirdi. Bu jarayon oʻqituvchiga har bir oʻquvchi uchun alohida material tayyorlash zaruratini sezilarli darajada kamaytirdi va pedagoglarning asosiy ijodiy faoliyatiga koʻproq vaqt ajratish imkonini berdi.

Xulosa. Oʻtkazilgan tadqiqot natijalari SI texnologiyalarining inklyuziv ta'lim tizimida yuqori samaradorlikka ega ekanini tasdiqladi. Ushbu yutuqlarga erishilishiga asosiy omil sifatida adaptivlik — tizimning har bir oʻquvchining individual xususiyatlariga moslashuvchanligini koʻrsatish mumkin. Bundan tashqari, SI vositalari oʻqituvchi-oʻquvchi munosabatlarini boyitdi, zerikarli takroriy vazifalarni avtomatlashtirib, pedagoglarni ijodiy ish bilan shugʻullanishga yoʻnaltirdi.

Amaliy tavsiyalar sifatida quyidagilarni belgilash maqsadga muvofiq: maktablarda SI asosidagi adaptiv platformalarni bosqichma-bosqich joriy etish; oʻqituvchilarni SI vositalaridan foydalanishga tayyorlash boʻyicha malaka oshirish kurslarini tashkil etish; maxsus ehtiyojli oʻquvchilar uchun moʻljallangan mahalliy SI ilovalari ishlab chiqishga davlat miqyosida koʻmak koʻrsatish; SI tizimlarining ma'lumotlar maxfiyligini ta'minlash boʻyicha normativ-huquqiy bazani takomillashtirish.

Kelajak tadqiqotlarda SI texnologiyalarining uzoq muddatli ta'siri, ularning mahalliy madaniy kontekstga moslashuvi va turli yoshdagi oʻquvchilarga ta'sirining qiyosiy tahlili yanada chuqur oʻrganilishi zarur. Bu sohada xalqaro hamkorlikni kuchaytirish ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. UNESCO. (2023). Global Education Monitoring Report: Technology in Education. Paris: UNESCO Publishing.

2. Rose, D. H., & Meyer, A. (2002). Teaching Every Student in the Digital Age: Universal Design for Learning. Alexandria: ASCD.

3. VanLehn, K. (2011). The Relative Effectiveness of Human Tutoring, Intelligent Tutoring Systems, and Other Tutoring Systems. Educational Psychologist, 46(4), 197–221.

4. Ziegler, J. C., et al. (2020). Speech-to-Text Technology and Dyslexia: A Meta-Analytic Review. Journal of Learning Disabilities, 53(3), 209–224.

5. Oʻzbekiston Respublikasi. (2020). Inklyuziv ta'lim toʻgʻrisidagi Nizom. Toshkent: Qonunchilik palatasi.

6. Popenici, S. A. D., & Kerr, S. (2017). Exploring the impact of artificial intelligence on teaching and learning in higher education. Research and Practice in Technology Enhanced Learning, 12(1), 22.

7. *Kucirkova, N., & Falloon, G. (2016). Apps, Technology and Younger Learners. London: Routledge.*

YOLO VA CNN MODELLARIDAN FOYDALANGAN HOLDA KO‘ZI OJIZ INSONLAR UCHUN XAVFLI OBYEKTLARNI ANIQLASH

Muxiddinov Muhriddin Nuriddin o‘g‘li, *Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU, “Sun’iy intellekt” kafedrasi dotsenti, mmuhriddinm@gmail.com*
Qurbonov Javohir Sharofiddin o‘g‘li, *Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU, “Sun’iy intellekt” kafedrasi magistranti, javohirqurbonov0109@gmail.com*

Annotatsiya. *Ko‘zi ojiz insonlar kundalik muhitda harakatlanishda kutilmagan to‘siqlar va xavfli obyektlar sababli sezilarli qiyinchiliklarga duch kelmoqda. So‘nggi yillarda sun’iy intellekt sohasidagi tezkor rivojlanish, xususan, kompyuter ko‘rishi (Computer Vision) va chuqur o‘rganish texnologiyalari (Deep Learning) ushbu muammolarni hal qilish va mustaqil harakatlanishni qo‘llab-quvvatlash imkoniyatlarini yaratib bermoqda. Ushbu tadqiqot CNN (Convolutional Neural Networks) va YOLO (You Only Look Once) obyekt aniqlash modelidan foydalangan holda ko‘zi ojiz insonlar uchun xavfli obyektlarni aniqlovchi sun’iy intellekt asosidagi tizimni taklif etadi. Tizim real vaqt rejimida kamera orqali olingan vizual ma’lumotlar bilan ishlaydi va piyodalar, transport vositalari, zinapoyalar, devorlar va yo‘l infratuzilmasi elementlarini ishonchli aniqlash va tasniflash imkonini beradi. Taklif etilgan metodologiya ma’lumotlarni yig‘ish, qayta ishlash, modelni o‘qitish va aniqlikni baholash jarayonlarini o‘z ichiga oladi va baholash mezonlari sifatida precision, recall va mean average precision (mAP) ishlatiladi. Tajriba natijalari YOLO modelining yuqori aniqlik va past kechikish bilan ishlashini ko‘rsatdi, bu esa tizimni real vaqt rejimidagi yordamchi ilovalar uchun yaxshi imkoniyat yaratadi. Tadqiqot - tizimning amaliy qo‘llanilish imkoniyatlarini ko‘rsatadi, uning afzalliklari va cheklovlarini muhokama qiladi va kelajakdagi rivojlantirish yo‘nalishlarini belgilaydi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, chuqur o‘rganishga asoslangan obyekt aniqlash texnologiyasini yordamchi tizimlarga integratsiya qilish ko‘zi ojiz insonlar uchun xavfsiz va mustaqil harakatlanishiga sezilarli darajada hissa qo‘shadi*

Kalit so‘zlar: *Ko‘zi ojizlar uchun yordamchi tizimlar, xavfli obyektlarni aniqlash, kompyuter ko‘rish, chuqur o‘rganish, CNN, YOLO, real vaqt tizimlari.*

Abstract. *Visually impaired individuals face significant challenges in navigating everyday environments due to unexpected obstacles and hazardous objects. In recent years, rapid advancements in artificial intelligence, particularly in computer vision and deep learning technologies, have created new opportunities to address these challenges and support independent mobility. This study proposes an artificial intelligence–based system for detecting hazardous objects for visually impaired people using Convolutional Neural Networks (CNNs) and the YOLO (You Only Look Once) object detection model. The system operates in real time by processing visual data captured through a camera and enables reliable detection and classification of pedestrians, vehicles, staircases, walls, and road infrastructure elements. The proposed methodology includes data collection, preprocessing, model training, and accuracy evaluation, with precision, recall, and mean average precision (mAP) used as evaluation metrics. Experimental results demonstrate that the YOLO model achieves high detection accuracy with low latency, making it well suited for real-time assistive applications. The study highlights the practical applicability of the proposed system, discusses its advantages and limitations, and outlines directions for future development. The results indicate that integrating deep learning–based object detection technologies into assistive systems significantly contributes to safer and more independent mobility for visually impaired individuals.*

Keywords: *Assistive systems for visually impaired people, hazardous object detection, computer vision, deep learning, CNN, YOLO, real-time systems.*

Аннотация. *Люди с нарушениями зрения сталкиваются с существенными трудностями при передвижении в повседневной среде из-за неожиданных препятствий и опасных объектов. В последние годы стремительное развитие искусственного интеллекта, в частности технологий компьютерного зрения и глубокого обучения,*

открыло новые возможности для решения данных проблем и поддержки самостоятельного передвижения. В данном исследовании предлагается система на основе искусственного интеллекта для обнаружения опасных объектов для людей с нарушениями зрения с использованием сверточных нейронных сетей (CNN) и модели обнаружения объектов YOLO (You Only Look Once). Система функционирует в режиме реального времени, обрабатывая визуальные данные, полученные с камеры, и обеспечивает надежное обнаружение и классификацию пешеходов, транспортных средств, лестниц, стен и элементов дорожной инфраструктуры. Предложенная методология включает этапы сбора данных, предварительной обработки, обучения модели и оценки точности, при этом в качестве метрик оценки используются precision, recall и средняя точность (mean average precision, mAP). Результаты экспериментов показывают, что модель YOLO обеспечивает высокую точность обнаружения при низкой задержке, что делает систему перспективной для применения в вспомогательных приложениях реального времени. В исследовании рассматриваются практические возможности применения системы, анализируются ее преимущества и ограничения, а также определяются направления дальнейшего развития. Полученные результаты свидетельствуют о том, что интеграция технологий обнаружения объектов на основе глубокого обучения во вспомогательные системы в значительной степени способствует обеспечению более безопасного и самостоятельного передвижения людей с нарушениями зрения.

Ключевые слова: *вспомогательные системы для людей с нарушениями зрения, обнаружение опасных объектов, компьютерное зрение, глубокое обучение, CNN, YOLO, системы реального времени.*

Kirish. Ko‘zi ojizlik dunyo bo‘yicha ko‘p sonli insonlarni qamrab olgan va ularning xavfsiz va mustaqil harakatlanish imkoniyatini sezilarli darajada cheklaydi [6]. Ichki yoki tashqi muhitda harakatlanish ko‘plab xavf-xatarlarni o‘z ichiga oladi. Masalan: transport vositalari, zinapoyalar, ustunlar, notekis yo‘llar va harakatlanayotgan piyodalar [6,7] va shu kabi obyektlar. Ko‘zi ojiz insonlar uchun bu to‘siqlar natijasida jarohat olishi yoki xavf tug‘dirishi mumkin va ularning harakatlanishiga ishonchni kamaytiradi. Odatdagi yordamchi vositalar, jumladan, oq tayoqlar va yo‘l ko‘rsatadigan itlar cheklangan miqdordagi imkoniyat beradi va buning natijasida duch kelishi mumkin bo‘lgan xavflarni aniqlay olmaydilar [6].

Sun’iy intellektning rivojlanishi yordamchi texnologiyalarni yaratishda yangi imkoniyatlarni ochib bermoqda. Ayniqsa, kompyuter ko‘rish va chuqur o‘rganish algoritmlari vizual sahnalarni aniqlik bilan tushunishga imkon beradi [1]. Obyektni aniqlash va sahna tahlili algoritmlari mashinalarga atrof-muhitni inson ko‘rish qobiliyatiga yaqin tarzda talqin qilish imkonini beradi [2,4]. CNN modellar tasvirlardan muhim xususiyatlarni ajratishda yuqori samaradorlikni taqdim etadi, YOLO esa real vaqt obyekt aniqlash jarayonida tez va aniq natija beradi [3].

Ushbu tadqiqot ko‘zi ojiz insonlar uchun xavf va to‘siqlarni aniqlash masalasiga qaratilgan. Tadqiqotning asosiy maqsadi real vaqt rejimida potentsial to‘siqlarni aniqlash va foydalanuvchilarga tezkor signal berish imkoniyatini yaratadigan tizimni ishlab chiqish va baholashdir [2,7]. Xavfsizlikni va amaliy qo‘llashni birinchi o‘ringa qo‘ygan holda, ushbu tadqiqot SI asosidagi ishonchli yordamchi tizimlarni rivojlantirishga hissa qo‘shadi degan umiddaman.

Olib borilgan tadqiqotlar. So‘nggi o‘n yilliklarda ko‘zi ojizlar uchun yordamchi texnologiyalar oddiy mexanik yordamchilardan ilg‘or elektron

tizimlargacha rivojlandi. Dastlabki tadqiqotlar asosan ultratovush sensorlari va infraqizil qurilmalarga tayangan. Bu tizimlar masofani o‘lchashda samarali bo‘lsada, obyektlarni tasniflash yoki murakkab sahnalarni tushunish imkoniga ega emas edi va shu sababli dinamik muhitlarda samaradorligi cheklangan edi [7].

Kamera asosidagi yechimlarning paydo bo‘lishi navigatsiya tizimlarini rivojlantirishda muhim burilish nuqtasi bo‘ldi. Dastlab, tasvirni qayta ishlash usullari - chekka aniqlash (edge detection) va xususiyatlarga asoslangan aniqlash (feature-based recognition) - obyektlarni aniqlashda ishlatilgan . Biroq, bu an’anaviy yondashuvlar yoritish sharoitlariga va atrof-muhit o‘zgarishlariga sezgir bo‘lib, real sharoitda barqarorlikni cheklagan [8].

Chuqur o‘rganish texnologiyalarining joriy etilishi vizual idrok vazifalarida muhim burilish nuqtasini yaratdi. CNN modellar tasvirlardan avtomatik xususiyatlarni o‘rganish imkoniyatini berdi va obyektlarni aniqlash va tasniflash aniqligini sezilarli darajada oshirdi [1,5]. Bir nechta tadqiqotlar CNN modellaridan foydalangan holda piyodalar, transport vositalari va ichki muhit to‘siqlarini aniqlash orqali ko‘zi ojiz foydalanuvchilar uchun tizimlar yaratgan [6,7]. Shu bilan birga, ko‘plab yondashuvlar hisoblash talablarining yuqoriligi sababli real vaqt rejimida mobil yoki ichki qurilmalarda ishlashga mos emas edi [9].

So‘nggi tadqiqotlar real vaqt obyekt aniqlash tizimlariga, xususan, YOLO va SSD kabi bir bosqichli detektorlarga e’tibor qaratmoqda. YOLO modellar tezlik va aniqlikni uyg‘unlashtirib, real vaqtda ishlash imkoniyatini beradi. Ko‘plab tadqiqotlar YOLO asosidagi tizimlar yordamchi navigatsiya vazifalarida muvaffaqiyatli qo‘llashni ko‘rsatdi [3,7]. Shunga qaramay, turli atrof-muhit sharoitlarida ishonchli ishlash va foydalanuvchi qulayligini ta’minlash kabi muammolar haligacha dolzarb bo‘lib qolmoqda [7,8]. Ushbu tadqiqot CNN va YOLO modellarini birlashtirib, amaliy va samarali real vaqtli tizim yaratadi.

Tadqiqot usullari va modellari. Taklif etilgan tizim chuqur o‘rganish metodlariga asoslangan bo‘lib, vizual ma’lumotlarni tahlil qilish va xavfli obyektlarni aniqlash imkonini beradi. Chuqur neyron tarmoqlari xom tasvirlardan xususiyatlarni o‘rganishi bilan vizual vazifalarda yuqori samaradorlik ko‘rsatadi [4,5]. Ushbu tadqiqotda CNN asosiy xususiyatlarni ajratish tarmog‘i sifatida ishlatiladi, YOLO esa real vaqt rejimida obyektlarni aniqlash uchun qo‘llaniladi.

Kompyuter ko‘rishi mashinalarga kamera orqali olingan tasvirlarni talqin qilish imkonini beradi [5]. Obyekt aniqlash jarayoni obyektlarni identifikatsiya qilish va ularning joylashuvini belgilashni o‘z ichiga oladi [2,3]. An’anaviy usullardan farqli o‘laroq, chuqur o‘rganishga asoslangan detektorlar xususiyatlarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri ma’lumotdan o‘rganadi, bu esa ularni yoritish, o‘lcham va fon o‘zgarishlariga chidamli qiladi [1,4].

YOLO modeli obyekt aniqlashni yagona regressiya masalasi sifatida ko‘rib, chegaraviy qutilar va klass ehtimollarini bir vaqtda aniqlaydi. Ushbu yondashuv hisoblash vaqtini sezilarli qisqartiradi va real vaqt ishlashga imkon beradi, bu esa yordamchi tizimlar uchun muhimdir [3,7].

CNN qatlamlari konvolyutsiya, pooling va to‘liq ulanish qatlamlaridan iborat bo‘lib, tasvirlardan ma’noli xususiyatlarni ajratadi [4]. Taklif etilgan tizimda

CNN asosiy tarmoq sifatida ishlaydi, YOLO esa ushbu xususiyatlardan foydalanib, obyektlarni bir vaqtning o‘zida aniqlash va tasniflashni amalga oshiradi [3].

Tizim arxitekturasi va amalga oshirish. Tadqiqotda ishlatilgan ma’lumotlar to‘plami ko‘zi ojizlar duch keladigan odatiy xavfli obyektlarni o‘z ichiga olgan tasvirlar va video kadrlar bilan tashkil etilgan. Bu obyektlar orasida piyodalar, transport vositalari, zinapoyalar, ustunlar, devorlar va boshqa to‘siqlar mavjud. Ma’lumotlar ochiq manbalardan olingan va turli sharoitlarni qamrab olish uchun qo‘shimcha tasvirlar yig‘ilgan [6,7].

Ma’lumotlar oldindan qayta ishlash uchun o‘lchamini o‘zgartirish, normallashtirish va kengaytirish (augmentation) usullari qo‘llanildi, jumladan, aylantirish va yorqinlik o‘zgartirish bosqichlaridan ham o‘tkazildi. YOLO modeli annotatsiyalangan bounding box va klass label bilan nazoratchi o‘rganish yordamida o‘qitildi [2,3,7]. Natijalar precision, recall, F1-score va mean average precision (mAP) mezonlari asosida baholandi.

O‘qitilgan model real vaqt deteksiya pipeline’iga integratsiya qilindi. Tizim kamera oqimidan kelayotgan video kadrlarni qayta ishlaydi, aniqlangan xavfli obyektlarni bounding box bilan ko‘rsatadi va ularning turini tasniflaydi. Foydalanuvchilar uchun tizim darhol ogohlantirish berishi mumkin bo‘lib, bu audio signallar orqali amalga oshiriladi [6,7].

Natijalar. Tajriba natijalari YOLO asosidagi tizimning bir nechta obyekt turlarida yuqori aniqlikni ko‘rsatdi. Model real vaqt rejimida ishlashni barqaror saqlaydi va past kechikish bilan video kadrlarni qayta ishlaydi, bu xavfsiz navigatsiya uchun muhimdir. Yuqori mAP qiymatlari murakkab muhitlarda ham aniqlikni ishonchli ekanligini ko‘rsatdi.

Tizimning asosiy afzalligi bir vaqtning o‘zida bir nechta xavfli obyektlarni aniqlash imkoniyatini berishidir. Shuningdek, tizim turli muhitlarga moslashuvchan. Biroq, ba’zi cheklovlar mavjud: ekstremal yoritish sharoitida aniqlik pasayadi va tasvirning yomonligi tizimni ishlashiga ta’sir qiladi. Ushbu cheklovlar sensorlarni birlashtirish va adaptiv o‘rganish strategiyalari yordamida bartaraf etilishi mumkin.

Xulosa. Ushbu tadqiqot CNN va YOLO modellariga asoslangan ko‘zi ojizlar uchun xavfli obyektlarni aniqlash tizimini taqdim etadi.Natijalar tizimning real vaqt yordamchi ilovalarda qo‘llashga mosligini ko‘rsatdi va ko‘zi ojiz insonlarni xavfsiz harakatlanish imkoniyatini taqdim etadi. Tadqiqot shuni isbotladi-ki, chuqur o‘rganishga asoslangan obyekt aniqlash turli muhitlarda odatdagi to‘siqlarni aniqlashga samarali yordam beradi.

Kelajakdagi tadqiqotlar murakkab sharoitlarda tizim barqarorligini oshirish, qo‘shimcha sensorlarni integratsiya qilishga qaratiladi va ko‘zi ojiz insonlar uchun to‘laqonli xizmat qiladigan qurilma ishlab chiqish maqsad qilingan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. LeCun, Y., Bengio, Y., & Hinton, G. (2015). Deep learning. Nature, 521(7553), 436–444.

2. Redmon, J., Divvala, S., Girshick, R., & Farhadi, A. (2016). You Only Look Once: Unified, real-time object detection. Proceedings of CVPR.

3. Redmon, J., & Farhadi, A. (2018). YOLOv3: An incremental improvement. arXiv preprint.

4. Krizhevsky, A., Sutskever, I., & Hinton, G. (2012). ImageNet classification with deep convolutional neural networks. NIPS.

5. Goodfellow, I., Bengio, Y., & Courville, A. (2016). Deep Learning. MIT Press.

6. Chen, X., et al. (2020). Assistive navigation systems for visually impaired people. IEEE Access.

7. Zhang, Z., et al. (2019). Real-time object detection for assistive applications. Sensors.

8. Li, Y., & Zhao, J. (2021). Vision-based obstacle detection using deep learning. Pattern Recognition Letters.

9. Khan, S., et al. (2022). A survey of deep learning-based object detection. ACM Computing Surveys.

10. Huang, G., et al. (2017). Densely connected convolutional networks. CVPR.

WEB-ILOVALAR UCHUN XAVFSIZLIKNI SKANERLASH VOSITASI

Asadov DoniyorYodgorjonovich
O‘zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirloigi xodimi
yodgorjonovic@99gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada web ilovalarning xavfsizligini ta’minlashda muhim o‘rin tutadigan skanerlovchi dasturiy vositalar haqida ma’lumot beriladi. Web ilovalarda uchraydigan asosiy zaifliklar, ularni aniqlash usullari hamda zamonaviy xavfsizlik skanerlari – OWASP ZAP, Burp Suite, W3AF, Wapiti va Arachni kabi vositalarning imkoniyatlari tahlil qilinadi. Mazkur vositalar web ilovalardagi zaifliklarni aniqlash va tizim xavfsizligini oshirishda muhim rol o‘ynaydi.*

Kalit so‘zlar: *web xavfsizligi, vulnerability scanning, penetration testing, OWASP ZAP, Burp Suite, web ilova xavfsizligi.*

Аннотация. *В данной статье представлена информация о программных сканирующих средствах, играющих важную роль в обеспечении безопасности веб-приложений. Рассматриваются основные уязвимости, встречающиеся в веб-приложениях, методы их обнаружения, а также анализируются возможности современных сканеров безопасности, таких как OWASP ZAP, Burp Suite, W3AF, Wapiti и Arachni. Данные инструменты играют важную роль в выявлении уязвимостей веб-приложений и повышении уровня безопасности системы.*

Ключевые слова: *веб-безопасность, сканирование уязвимостей, тестирование на проникновение, OWASP ZAP, Burp Suite, безопасность веб-приложений.*

Abstract. *This article provides information about scanning software tools that play an important role in ensuring the security of web applications. The main vulnerabilities found in web applications, methods for detecting them, and the capabilities of modern security scanners such as OWASP ZAP, Burp Suite, W3AF, Wapiti, and Arachni are analyzed. These tools play an important role in identifying vulnerabilities in web applications and improving overall system security.*

Keywords: *web security, vulnerability scanning, penetration testing, OWASP ZAP, Burp Suite, web application security.*

Kirish. Axborot texnologiyalarining rivojlanishi bilan ko‘plab xizmatlar web ilovalar orqali amalga oshirilmoqda. Elektron savdo, bank xizmatlari, ta’lim platformalari va davlat xizmatlari internet orqali foydalanuvchilarga taqdim etilmoqda. Shu sababli web ilovalarning xavfsizligi dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Quyidagi grafik web ilovalarga bo‘lgan kiberhujumlarning yillar davomida oshib borish tendensiyasini ko‘rsatadi.

1-rasm. Web ilovalarga bo‘lgan kiberhujumlar.

Asosiy qism. Bu ilmiy hisobotlar va xavfsizlik kompaniyalari ma’lumotlarida ham kuzatiladi: masalan, 2024- yilda global web hujumlar soni 311 milliardga yetgan va bu 2023- yilga nisbatan 33 % ko‘p bo‘lgan. (1-rasm)

Web ilovalar soni va ularga bo‘lgan kiberhujumlar ortib borishi natijasida web xavfsizlik skanerlovchi dasturlarga bo‘lgan ehtiyoj ham sezilarli darajada oshmoqda. Web ilovalarda mavjud bo‘lgan zaifliklar kiberhujumlar uchun imkoniyat yaratishi mumkin. Bu dasturlar web sayt va web ilovalardagi zaifliklarni aniqlash va ularni bartaraf etishga yordam beradi. Bunday zaifliklarni aniqlash va bartaraf etish uchun maxsus **xavfsizlikni skanerlovchi dasturiy vositalar** qo‘llaniladi. Ushbu vositalar web ilovalarni avtomatik tarzda tekshirib, potentsial xavfsizlik muammolarini aniqlaydi.

Quyidagi grafik web xavfsizlik skanerlovchi dasturlarga bo‘lgan ehtiyojning yillar davomida oshib borishini ko‘rsatadi. Bu trend web ilovalarning ko‘payishi va kiberhujumlar sonining ortishi bilan bog‘liq.

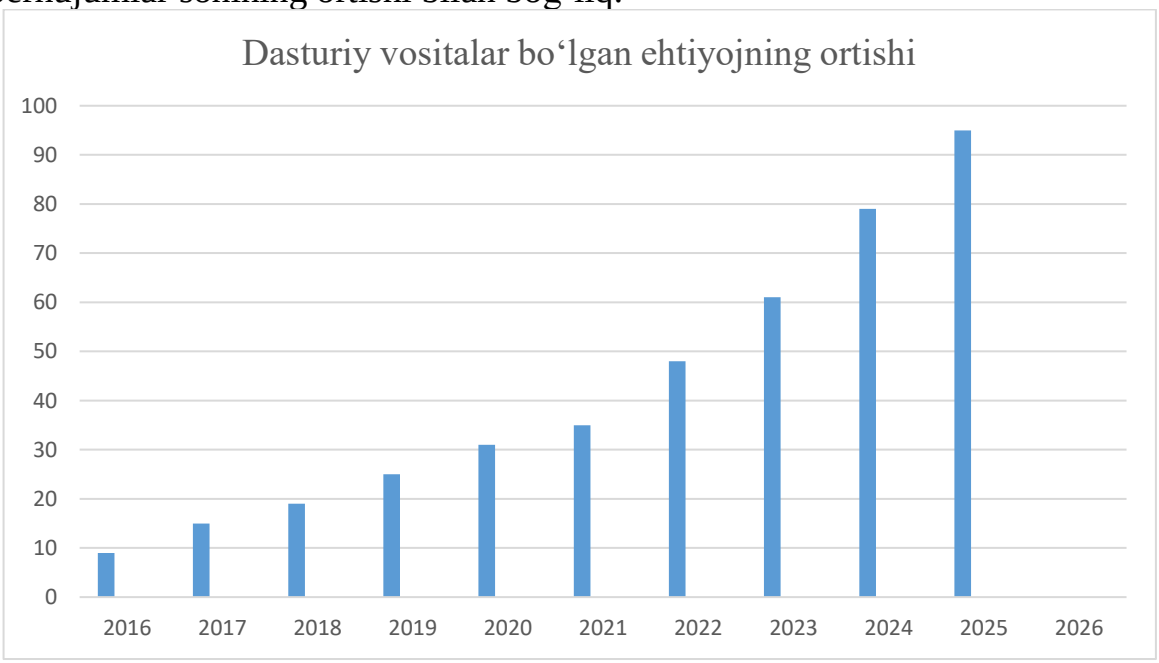

2-rasm. Web xavfsizlik skanerlovchi dasturlarga bo‘lgan ehtiyoj

Grafik izohi

• 2016–2018: web ilovalar ko‘payishi bilan xavfsizlik vositalariga ehtiyoj paydo bo‘la boshladi.

• 2019–2021: kiberhujumlar ortgani sabab avtomatik skanerlovchi vositalar keng qo‘llanila boshlandi.

• 2022–2025: kompaniyalar web xavfsizligini doimiy monitoring qilish uchun maxsus skaner tizimlaridan foydalanishni kuchaytirdi.(2-rasm)

Web ilovalarda uchraydigan asosiy xavfsizlik muammolari.

Web ilovalarda ko‘p uchraydigan zaifliklar quyidagilar hisoblanadi:

SQL Injection – ma’lumotlar bazasiga zararli SQL buyruqlarini yuborish orqali ma’lumotlarni o‘g‘irlash yoki o‘zgartirish.

Cross-Site Scripting (XSS) – foydalanuvchi brauzerida zararli skriptlarni ishga tushirish.

Cross-Site Request Forgery (CSRF) – foydalanuvchini aldab, uning nomidan serverga so‘rov yuborish.

Authentication va authorization xatolari – foydalanuvchini autentifikatsiya qilish va ruxsat nazoratidagi kamchiliklar.

Maxfiy ma’lumotlarning oshkor bo‘lishi – foydalanuvchi ma’lumotlarining himoyasiz saqlanishi.

Ushbu muammolarni aniqlash uchun maxsus skanerlovchi vositalar qo‘llaniladi.

Web ilova xavfsizligini skanerlovchi dasturiy vositalar

OWASP ZAP (Zed Attack Proxy) ochiq kodli web xavfsizlik test vositasi hisoblanadi. Ushbu dastur web ilovalarni skanerlash orqali turli zaifliklarni aniqlaydi.

OWASP ZAP quyidagi imkoniyatlarga ega:

- **HTTP** va **HTTPS** trafikni tahlil qilish
- avtomatik zaiflik skaneri
- penetration testing uchun vositalar
- API orqali avtomatlashtirilgan test

U yangi boshlovchilar hamda tajribali mutaxassislar uchun qulay hisoblanadi.

Burp Suite. Web ilovalar xavfsizligini tekshirish uchun keng qo‘llaniladigan professional vosita hisoblanadi.

U quyidagi modullardan iborat:

- **Proxy** – web trafikni ushlab qolish va tahlil qilish
- **Scanner** – zaifliklarni aniqlash
- **Intruder** – brute force va fuzzing testlari
- **Repeater** – so‘rovlarni qayta yuborish orqali tahlil qilish

Burp Suite penetration testing jarayonida keng qo‘llaniladi.

W3AF (Web Application Attack and Audit Framework) web ilovalarni audit qilish va hujumlarni sinovdan o‘tkazish uchun yaratilgan ochiq kodli platforma hisoblanadi.

Uning asosiy xususiyatlari:

- grafik va buyruq satri interfeysi
- plugin asosidagi arxitektura
- turli xil zaifliklarni aniqlash imkoniyati

Wapiti. Web ilovalarda zaifliklarni aniqlash uchun mo‘ljallangan ochiq kodli skanerdir.

U quyidagi zaifliklarni aniqlashi mumkin:

- SQL Injection
- Cross-Site Scripting
- Command Injection
- fayl ochilishi bilan bog‘liq muammolar

Wapiti web sahifalarni avtomatik ko‘rib chiqib, zararli so‘rovlar yuborish orqali zaifliklarni aniqlaydi.

Arachni. Kuchli web vulnerability skanner bo‘lib, katta web ilovalarni ham tahlil qila olish imkoniyati mavjud.

Uning imkoniyatlari:

- avtomatik skanerlash
- keng qamrovli hisobotlar
- REST API orqali boshqarish
- distributed skanning

Web xavfsizlik testlash usullari

Static Application Security Testing (SAST)

Bu usulda dastur kodi tahlil qilinadi. Kod ichidagi xavfsizlik xatolari aniqlanadi.

Dynamic Application Security Testing (DAST)

Ishlayotgan web ilova real muhitda tekshiriladi. Skaner serverga so‘rovlar yuborib zaifliklarni aniqlaydi.

Interactive Application Security Testing (IAST)

SAST va DAST usullarining kombinatsiyasi bo‘lib, ilova ishlayotgan paytda xavfsizlikni tahlil qiladi.

Afzallik va muammolar. SAST web ilovani dastur kodi yozish jarayonida muammolar topiladi, xatoliklar darajasini aniqlaydi, qaysi qator, qaysi faylda xatoliklar borligini aniqlash imkoniyatlari mavjud. Biroq ilova ishlayotgan vaqtda yani runtime bo‘layotganda ilovadagi zaifliklarni aniqlash ilojsiz, bundan tashqari to‘liq kodga kirib keyin tekshiradi, katta loyihalarda konfiguratsi murakkab bo‘ladi, har bir topilgan zaiflikni ham muammo sifatida qayt qiladi aslida u mummo muammo bo‘lmasa ham

DAST kodga kirmasdan turib real simulyatsiyalar orqali web ilovalarni test qilib bera oladi bu esa developperga keyinchalik yaratilgan web ilovalarda ishlash imkoniyatini beradi. Biroq zaifliklar sabablarini aniqlash qiyin, testlash biroz vaqt talab qiladi va kodlardagi mavjud xatolarni koraolmaydi.

IAST yaratilgan dasturning ichiga agent qo‘shish yo‘li bilan dasturdagi kamchiliklarnin aniqlash imkoniyati mavjud, bundan tashqari testlash jarayonida real vaqt rejimida muammolarni aniqlash, qaysi fayl, qaysi qatorda muammo borligini aniqlash imkoniyatlari mavjud. Biroq ilovaga agentni o‘rnatish kerak bo‘ladi bu esa bazibir dasturiy muhitlarda qiyin yoki imkonsiz bo‘lishi mumkin, runtime monitoring sababli sekin ishlashi mumkin bundan dashqari bazi fremworklarni qo‘llab quvvatlamasligi mumkin.

Xulosa. Web ilovalarning xavfsizligini ta’minlash zamonaviy axborot tizimlarining muhim talablaridan biridir. Web ilovalarda mavjud bo‘lgan zaifliklar katta miqdordagi axborot yo‘qotilishiga yoki moliyaviy zarar keltirib chiqarishi mumkin. OWASP ZAP, Burp Suite, W3AF, Wapiti va Arachni kabi dasturiy vositalar web ilovalardagi xavfsizlik muammolarini aniqlashda muhim rol o‘ynaydi. Ushbu vositalardan foydalanish orqali web ilovalarning xavfsizlik darajasini sezilarli darajada oshirish mumkin. Web xavfsizlik skanerlovchi dasturlar oddiy tarmoq tekshiruv vositalaridan boshlab, hozirgi kunda sun’iy intellekt va bulut texnologiyalariga asoslangan murakkab xavfsizlik tizimlariga aylandi. Bundan tashqari test qilishini kerak bo‘lgan dasturiy ta’minotni hajmidan hamda ishlashi yaratilgan muhitlardan kelib chiqib yuqoridan ko‘rsatilingan IAST, SAST va DAST usullaridan birini tanlab olish talab etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. *OWASP Foundation. Web Application Security Testing Guide.*
2. *Stuttard D., Pinto M. The Web Application Hacker’s Handbook.*
3. *Halfond W., Viegas J., Orso A. A Classification of SQL Injection Attacks and Countermeasures.*
4. *OWASP Top 10 – Web Application Security Risks.*
5. *Various cybersecurity research articles and security documentation.*

SPAM XATLARINI ANIQLASHDA MASHINA O‘RGANISH ALGORITMLARI

DSc, professor ***Axatqulov Saxobiddin Abirqulovich,***
Sharof Rashidov nomidagi SamDU, E-mail: akhatkulov@gmail.com
Sulaymanov Ma’ruf Ikramjanovich, *magistrant*
e-mail: marufsulaymanov199@gmail.com
Qurbonov Maqsud Normurod o‘g‘li, *magistrant*
e-mail: m-qurbonov@inbox.ru

Annotatsiya. *Foydalanuvchining roziligisiz ommaviy tarzda yuboriladigan keraksiz, reklama zararli mazmundagi xabarlar, ya’ni spam deb nomlanuvchi xabarlarning ko‘payishi yanada ishonchli va samarali antispam filtrlariga bo‘lgan ehtiyojni yuzaga keltirdi. Mashina o‘rganishi texnologiyasidagi so‘nggi yutuqlar tadqiqotchilar va dasturchilarning spam xatlarni samarali aniqlash va filtrlash imkoniyatlarini oshirdi. Ushbu maqolada biz mashina o‘rganishiga asoslangan elektron pochta spamlarini filtrlashning bir nechta mashhur strategiyalarini chuqur tahlil qilamiz. Spamni filtrlashdagi asosiy tushunchalar, usullar, samaradorlik va hozirgi tadqiqot yo‘nalishlari haqida umumiy ma’lumot beramiz.*

Avvalo, Gmail, Yahoo va Outlook kabi yetakchi internet-provayderlari (ISP) o‘zlarining elektron pochta spamlarini filtrlash jarayonlarida mashina o‘rganish usullarini qanday qo‘llayotganini ko‘rib chiqamiz. Shuningdek, elektron pochta spamlarini filtrlashning umumiy jarayonini tavsiflab, tadqiqotchilarning spamga qarshi kurashda mashina o‘rganishini qo‘llagan turli

usullarini ta’kidlaymiz. Baholashimiz mavjud mashina o‘rganish usullarining afzalliklari va cheklovlarini taqqoslab, spamni filtrlash sohasidagi hal qilinmagan muammolarni aniqlaydi. Tahlillarimizga asoslanib, kelajakda spam xatlar muammosini yanada samarali hal qilish uchun chuqur o‘rganish va chuqur raqobatbardosh o‘rganish yondashuvlarini qo‘llashni tavsiya etamiz.

Kalit so‘zlar: *Algoritmlar tahlili, mashinali o‘rganish, spam filtrlash, chuqur o‘rganish, neyron tarmoqlari, tayanch vektor mashinalari (SVM), sodda Bayes.*

Kirish. So‘nggi yillarda internet kundalik hayotimizning ajralmas qismiga aylandi. Natijada elektron pochtadan foydalanuvchilar soni sezilarli darajada oshdi. Elektron pochta eng keng qo‘llaniladigan aloqa vositalaridan biri bo‘lib, shaxsiy, ilmiy va ishbilarmonlik munosabatlarida kuchli vositadir. Biroq, elektron pochtadan foydalanish ko‘payishi bilan spam deb ataladigan keraksiz va so‘ralmagan xabarlar ham ko‘payib bormoqda**.**Spam xatlar ko‘pincha ommaviy tarzda yaratiladi va foydalanuvchilarga ularning roziligisiz yuboriladi. Bu xatlar asosan reklama, firibgarlik yoki zararli dasturlarni tarqatish uchun ishlatiladi. Odatda, foydalanuvchi o‘z elektron pochta manzilini ishonchsiz veb-saytlar yoki platformalarda bilmagan holda ulashganidan so‘ng bunday xatlar qabul qilinadi. Spam xatlar shunchaki kichik bezovtalik emas - ular jiddiy xavfsizlik va operatsion xatarlarni keltirib chiqaradi. Ular foydalanuvchilarning pochta qutisini to‘ldirib yuboradi, bu esa muhim xabarlarni aniqlashni qiyinlashtiradi.

Tashkilotlarda spam ish unumdorligining pasayishiga olib kelishi mumkin, chunki xodimlar keraksiz yoki xavfli xatlarni saralash uchun vaqt sarflaydilar.Xatlarda foydalanuvchi qurilmasiga josuslik dasturlari, tovlamachilik dasturlari yoki viruslarni o‘rnatadigan zararli havolalar yoki ilova fayllar ham bo‘lishi mumkin. Firibgarlik xatlari foydalanuvchilarni parollar yoki bank hisob ma’lumotlari kabi shaxsiy ma’lumotlarni oshkor qilishga undaydi.Spam taktikalarining tobora murakkablashib borishi an’anaviy qoidalarga asoslangan filtrlash usullarining samaradorligini pasaytirmoqda. Spamerlar tasodifiy matn, tasvirga asoslangan kontent yoki so‘zlarning ozgina o‘zgarishlaridan foydalanib, o‘z usullarini doimiy ravishda takomillashtirib bormoqdalar.

Bu muammoni hal qilish uchun zamonaviy spamni aniqlash tizimlari endi sun’iy intellekt va mashinali o‘rganishga tayanmoqda. Ular elektron pochta mazmuni va yuboruvchining xatti-harakatlaridagi qonuniyatlarni tahlil qilib, qonuniy va spam xabarlarni farqlashi mumkin.

Tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) tizimlarga tilni tushunish va spam bilan bog‘liq iboralarni aniqlashda yordam berish orqali bu jarayonda muhim rol o‘ynaydi. Nazorat ostidagi ta’lim modellarga belgilangan spam va spam bo‘lmagan elektron pochta xabarlari misollaridan o‘rganish orqali takomillashish imkonini beradi. Erishilgan taraqqiyotga qaramay, spamni aniqlash hamon jiddiy muammo bo‘lib qolmoqda. Nayza phishing kabi murakkab tahdidlar rivojlanishda davom etmoqda, bu esa filtrlash tizimlarini doimiy yangilash va takomillashtirishni talab qiladi. Kuchli spamni aniqlash tizimi nafaqat xavfsizlikni oshiradi, balki toza va tartibli pochta qutisini saqlash orqali foydalanuvchi tajribasini ham yaxshilaydi.

Muammo bayoni. Spam elektron xatlar hajmining ortib borishi foydalanuvchilar va xizmat ko‘rsatuvchi provayderlar uchun jiddiy muammolarni

keltirib chiqarmoqda. Bu xatlar: Foydalanuvchilarning vaqtini behuda sarflaydi va kiruvchi xabarlar qutisini to‘ldirib tashlaydi. Internet tezligini pasaytiradi va tarmoq o‘tkazuvchanligini sarflaydi. Firibgarlik havolalari yoki zararli dasturlar orqali shaxsiy ma’lumotlarni o‘g‘irlash yo‘li bilan xavfsizlik va maxfiylikka tahdid soladi. Elektron pochta tizimlari va ilovalarining normal ishlashiga xalaqit beradi. Davom etayotgan tadqiqotlarga qaramay, spam xatlarini aniqlash usullari, ayniqsa hujumchilar yangi taktikalardan foydalanganda, hali ham aniq va izchil ravishda spam xatlarini aniqlashda qiyinchiliklarga duch kelmoqda. Shu sababli, yanada ishonchliroq va moslashuvchan filtrlash texnologiyalarini ishlab chiqish zaruriyati mavjud.

Maqsadlar. Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadlari quyidagilardan iborat:Spam xatlarning mohiyati va xususiyatlarini tahlil qilish.Spam xatlarni aniqlash uchun sun’iy intellekt texnologiyalarini o‘rganish va qo‘llash.Spamni yuqori aniqlikda aniqlashda turli algoritmlarning samaradorligini baholash.Filtrlash mexanizmlarini takomillashtirish orqali spam bilan bog‘liq hujumlar xavfini kamaytirish.

Tadqiqot doirasi. Ushbu tadqiqot tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) va mashina ‘rganishi texnologiyalari yordamida spam xatlarni aniqlashga qaratilgan. Bunda ommaviy foydalanishga ruxsat etilgan ma’lumotlar to‘plamidan foydalanib, Naiv Bayes kabi turli algoritmlar o‘qitiladi va sinovdan o‘tkaziladi hamda ularning spamni filtrlashdagi samaradorligi o‘lchanadi. Tadqiqot apparat darajasidagi yoki shifrlashga asoslangan spamning oldini olish usullarini o‘z ichiga olmaydi, balki matn tahlili ordamida tarkibga asoslangan filtrlash bilan cheklanadi.

Asosiy qism. Adabiyotlar sharhi: Elektron pochta orqali yuborilgan spam

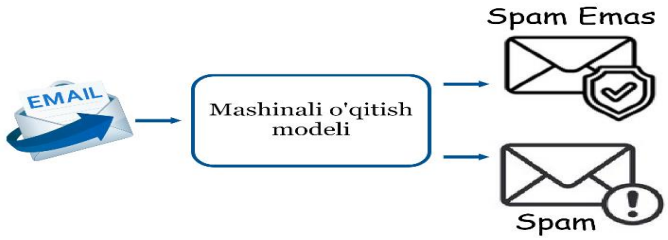

xatlarni aniqlash

1-rasm. Ish jarayoni

Elektron pochta spamlarini aniqlash yigirma yildan ortiq vaqt davomida mashina o‘rganish, tabiiy tilni qayta ishlash va kiberxavfsizlik sohalarida muhim tadqiqot yo‘nalishi bo‘lib kelmoqda. So‘ralmagan xabarlarning ko‘payishi nafaqat kirishqutilarini tartibsizlantiradi, balki fishing va zararli dasturlarni tarqatish kabi xavfsizlik tahdidlarini ham keltirib chiqaradi. Ko‘plab tadqiqotlar spamni aniqlash va iltrlashning turli yondashuvlarini o‘rganib chiqdi. Bu yondashuvlar oddiy qoidalarga asoslangan tizimlardan ilg‘or mashina o‘rganish va chuqur o‘rganish modellarigacha rivojlandi.

An’anaviy qoidalarga asoslangan va evristik yondashuvlar

Dastlabki spamni aniqlash tizimlari qo‘lda yaratilgan qoidalar va evristik filtrlarga asoslangan edi. Bularga kalit so‘zlarga asoslangan filtrlar, qora ro‘yxatlar

va naqshlarni moslashtirish (masalan, Spam Assassin) kiradi. Dastlab samarali bo‘lsa-da, bu usullar tezda eskirdi, chunki spamerlar o‘z usullarini o‘zgartirdilar. Bundan tashqari, ular yuqori soxta ijobiy ko‘rsatkichlarga ega bo‘lib, doimiy ravishda qo‘lda yangilashni talab qilardi.

Mashina o‘rganish yondashuvlari

Mashina o‘rganish (ML) usullari spamni aniqlashda yanada dinamik va moslashuvchan yondashuvni olib keldi. Androutsopoulos va boshqalarning (2000) innovatsion ishlari Naive Bayes tasniflagichlarini qo‘llab, qoidalarga asoslangan usullardan sezilarli darajada yaxshilanganligini ko‘rsatdi. O‘shandan beri bir nechta tasniflagichlar qo‘llanilmoqda:

Naive Bayes:Matnlarni tasniflashda soddaligi va samaradorligi tufayli afzal ko‘riladi. U so‘zlar to‘plami yoki TF-IDF tasvirlari bilan yaxshi ishlaydi.

Tayanch vektor mashinalari (SVM):Yuqori o‘lchamli ma’lumotlarga nisbatan yaxshiroq umumlashtirish samaradorligi va bardoshlilikni ta’minlaydi, ko‘pincha etalon sinovlarda oddiy Bayes usulidan ustunlik qiladi.

Qaror daraxtlari va tasodifiy o‘rmonlar:

Tushuntirilishi oson va ansambl quvvati bilan mashhur, ammo ba’zan katta ma’lumotlar to‘plamlari bilan sekinroq ishlaydi.

k-eng yaqin qo‘shnilar (k-NN): Samarali, ammo hisoblash uchun qimmat va belgilarni miqyoslashga sezgir.

Chuqur o‘rganish modellari So‘nggi tadqiqotlar spamni aniqlash uchun chuqur o‘rganishdan foydalanishni o‘rgandi. Bu usul keng qamrovli xususiyatlar muhandisligisiz murakkab qonuniyatlarni o‘rganishi mumkin**:** Rekurrent neyron tarmoqlari (RNN) va uzoq qisqa muddatli xotira (LSTM) tarmoqlari: Elektron pochta matnidagi ketma-ket bog‘liqliklarni aniqlash uchun samarali.

Konvolyutsion neyron tarmoqlari (CNN): Mahalliy xususiyatlar va n-gramm naqshlarini aniqlash uchun matnga qo‘llaniladi. Kontekstli so‘z birikmalaridan foydalanib, eng so‘nggi yutuqlarga mos unumdorlikni ta’minlaydi.Biroq, bu modellar ko‘p resurs talab qiladi va ko‘pincha chetki qurilmalarda real vaqt rejimida filtrlash uchun amaliy jihatdan noqulay.

Xususiyatlar muhandisligi va taqdimot

Spam aniqlagichlarining ishlashi ko‘p jihatdan xususiyatlarni ajratib olish usullariga bog‘liq. Keng tarqalgan usullarga quyidagilar kiradi:So‘zlar to‘plami (BOW) va TF-IDF: An’anaviy ML quvurlarida keng qo‘llaniladi. So‘zlarni joylashtirish (Word2Vec, GloVe): Matnni semantik tushunishni yaxshilaydi.Meta xususiyatlar: Sarlavha ma’lumotlari (jo‘natuvchi, mavzu), havolalar tahlili va HTML tuzilishini o‘z ichiga oladi.

Gibrid va ansambl usullari aniqlash aniqligini oshirish uchun tadqiqotchilar bir nechta tasniflagich yoki usullarni birlashtirgan gibrid yondashuvlarni ham taklif qilishgan.Masalan, Naive Bayes usulini SVM bilan birlashtirish yoki mashinali o‘rganish klassifikatorlarini evristik filtrlar bilan integratsiyalash.

Baholash va taqqoslash

Ko‘pchilik tadqiqotlar Enron elektron pochta ma’lumotlar to‘plami, Spam Assassin ommaviy korpusi va Ling-Spam kabi ochiq ma’lumotlar to‘plamlaridan

foydalanadi.Keng tarqalgan baholash mezonlariga aniqlik, to‘liqlik, F1 ko‘rsatkichi va umumiy aniqlik kiradi. Biroq, spam va oddiy elektron pochta xabarlarining nomutanosibligi ko‘pincha mezonlarni ehtiyotkorlik bilan tanlashni talab qiladi (masalan, ROC-AUC, PR-AUC).

Muammolar va hal qilinmagan masalalar

Sezilarli yutuqlarga qaramay, quyidagi muammolar saqlanib qolmoqda:

Tushunchalar o‘zgarishi: Spamchilar taktikalarini doimiy ravishda o‘zgartirib turadilar, bu esa vaqt o‘tishi bilan modellarning eskirishiga olib keladi. Ma’lumotlar maxfiyligi: Elektron pochta mazmuni shaxsiy ma’lumot hisoblanadi, bu esa ma’lumotlarni ulashish va modellarni o‘qitishni cheklaydi.

Qarshi hujumlar: Spamchilar filtrlardan qochish uchun xabarlarni ataylab tayyorlashlari mumkin. Real vaqt rejimida aniqlash: Jonli tizimlarda qo‘llash uchun aniqlik va hisoblash samaradorligi o‘rtasidagi muvozanatni saqlash juda muhim.

Materiallar va usul. Ushbu bo‘limda tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) va mashinali o‘rganish yordamida spam xatlarni aniqlash uchun qo‘llanilgan jarayon tasvirlanadi.

Ma’lumotlar to‘plami

Ushbu tadqiqot uchun foydalanilgan ma’lumotlar to‘plami Kaggle’dan olingan:

https://www.kaggle.com/datasets/venky73/spam-mails-dataset

Ma’lumotlar to‘plami haqida umumiy ma’lumot

Ushbu tadqiqotda foydalanilgan ma’lumotlar to‘plami Kaggle’dan olingan bo‘lib, jami **5171 ta elektron pochta xabarini** o‘z ichiga oladi. Har bir xabar **spam** yoki **ham (spam bo‘lmagan)** deb belgilangan, bu esa spam tasnifi vazifalarida nazorat ostidagi o‘rganish uchun ishonchli asos yaratadi.

Ma’lumotlarga dastlabki ishlov berish

Dastlabki ishlov berish xom matn ma’lumotlarini tahlil va mashinali o‘rganish uchun tayyorlashning muhim bosqichidir. Ushbu loyihada ma’lumotlar to‘plamini tozalash va normallashtirish uchun quyidagi usullar qo‘llanildi:

Maxsus belgilar, raqamlar va tinish belgilari olib tashlandi, chunki ular xabarlarning mazmuniga sezilarli ta’sir ko‘rsatmaydi.

Barcha matn bir xillikni ta’minlash va katta-kichik harflar bilan bog‘liq muammolarni bartaraf etish uchun **kichik harflarga o‘tkazildi.Ma’noli** so‘zlarga e’tibor qaratish uchun axborot qiymati past bo‘lgan **keng tarqalgan so‘zlar** (masalan, "the", "is" va "and") olib tashlandi.

Stemming Porter Stemmer yordamida amalga oshirildi va **lemmatizatsiya** so‘zlarni asosiy shakllariga keltirish hamda takrorlanishni kamaytirish uchun qo‘llanildi.

Tozalangan matn keyin **tokenizatsiya** qilindi, ya’ni keyingi tahlil uchun alohida so‘zlar yoki tokenlarga ajratildi. Bu qadamlar xom elektron pochta xabarlarini xususiyatlarni ajratib olish uchun qulay tuzilgan va tahlil qilinadigan ma’lumotlarga aylantirishga yordam berdi..

Muvozanatsiz ma’lumotlarga ishlov berish

Ma’lumotlar to‘plamining dastlabki tahlili sinflar nomutanosibligini ko‘rsatdi: oddiy (spam bo‘lmagan) elektron pochta xabarlari soni spam elektron pochta xabarlari sonidan sezilarli darajada ko‘p edi. Bu nomutanosiblik mashinali o‘rganish modelining ishlashiga, ayniqsa, spamni to‘g‘ri aniqlash qobiliyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin edi.

Bu muammoni hal qilish uchun **namunalarni kamaytirish usuli** qo‘llanildi. Bu spam namunalari soniga mos keladigan oddiy xabarlar namunalari sonini kamaytirishni o‘z ichiga oldi, natijada ma’lumotlar to‘plami yanada muvozanatli bo‘ldi.

1-rasm spam va oddiy elektron xatlarning dastlabki taqsimotini ko‘rsatadi, namuna olish strategiyasi qo‘llanilgandan keyingi ma’lumotlar to‘plamini aks ettiradi. Ushbu yondashuv tasniflagichning ko‘pchilik sinfga nisbatan noto‘g‘ri yo‘nalishini kamaytiradi va modelning umumlashtirish qobiliyatini oshiradi.

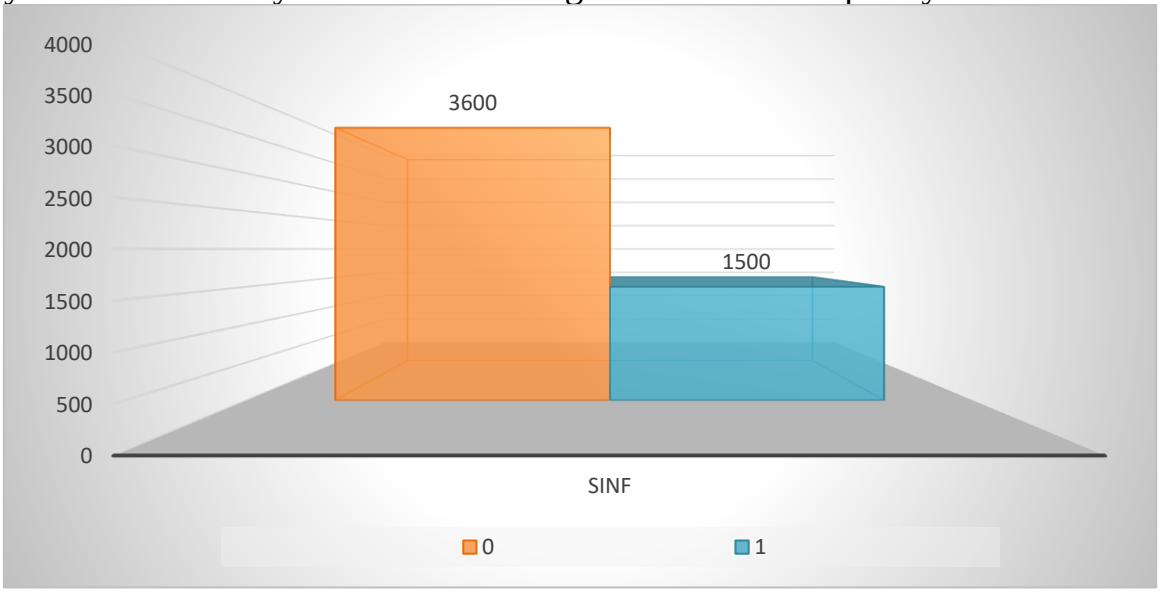

1-rasm. Downsamplingdan oldin ham va spam xabarlar soni

Xususiyatlarni ajratib olish

Mashinali o‘rganish modellari raqamli ma’lumotlar asosida ishlayotgani sababli, matnli elektron xabarlarni raqamli xususiyat vektorlariga aylantirish zarur edi. Ushbu o‘zgartirish uchun quyidagi usullar qo‘llanildi: Count Vectorizer va Tokenizer API TensorFlow Keras kutubxonasidan so‘zlarni butun sonli ketma-ketliklarga aylantirish uchun foydalanildi. Tokenizer har bir elektron xatni so‘zlarga (tokenlarga) ajratadi va ularni raqamli qiymatlarga moslashtiradi. Kiritilgan ma’lumotlar hajmining bir xilligini ta’minlash uchun, to‘ldirish pad_sequences() usuli yordamida barcha ketma-ketliklarni teng uzunlikka keltirish uchun qo‘llanildi.Ushbu xususiyat vektorlari spamni aniqlash uchun ishlatiladigan mashinali o‘rganish algoritmlariga kirish ma’lumotlari sifatida xizmat qiladi.Ma’lumotlarni ajratish Mashinali o‘rganish modelini o‘qitish va baholash uchun ma’lumotlar to‘plami ikki qismga bo‘lindi: 80 % ma’lumotlar modelni o‘qitish uchun ishlatildi. Qolgan 20 % ma’lumotlar esa modelning yangi ko‘rmagan ma’lumotlardagi ishlashini tekshirish uchun ajratildi.

Ham va spam xabarlarini tarqatish (Downsamplingdan so‘ng)

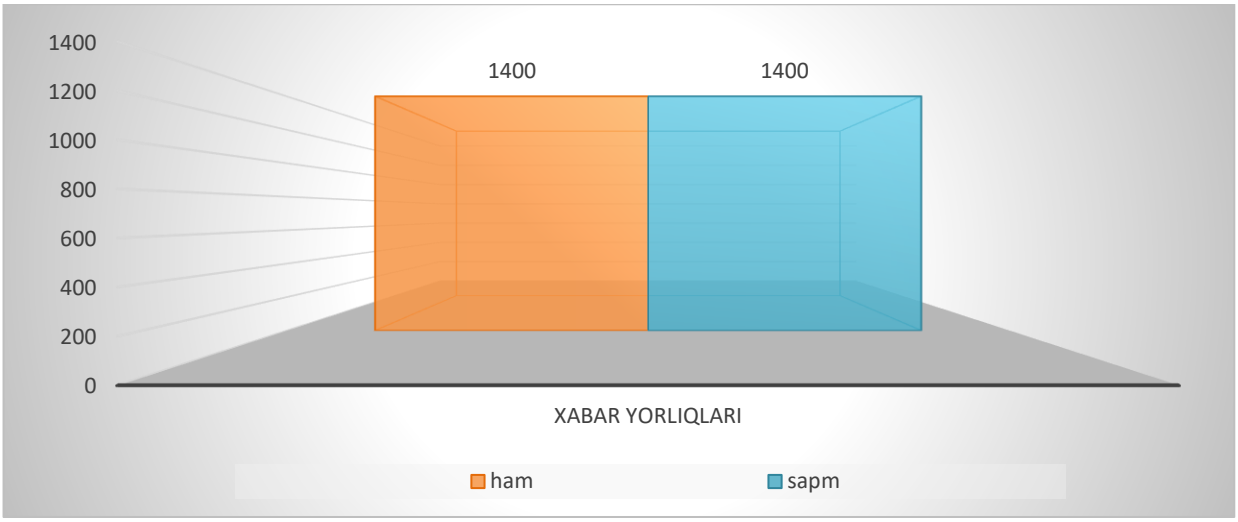

2-rasm. Namuna olishdan oldin

Xususiyatlarni ajratib olish muhim bo‘lgani uchun, algoritmlar vektorlarni kutadi. Xususiyatlarni ajratib olish uchun TensorFlow Keras kutubxonasining Count Vectorizer va Tokenizer API’lari ishlatiladi. Tokenizer API butun sonli kodlashni amalga oshiradi va iboralarni so‘zlarga ajratadi.

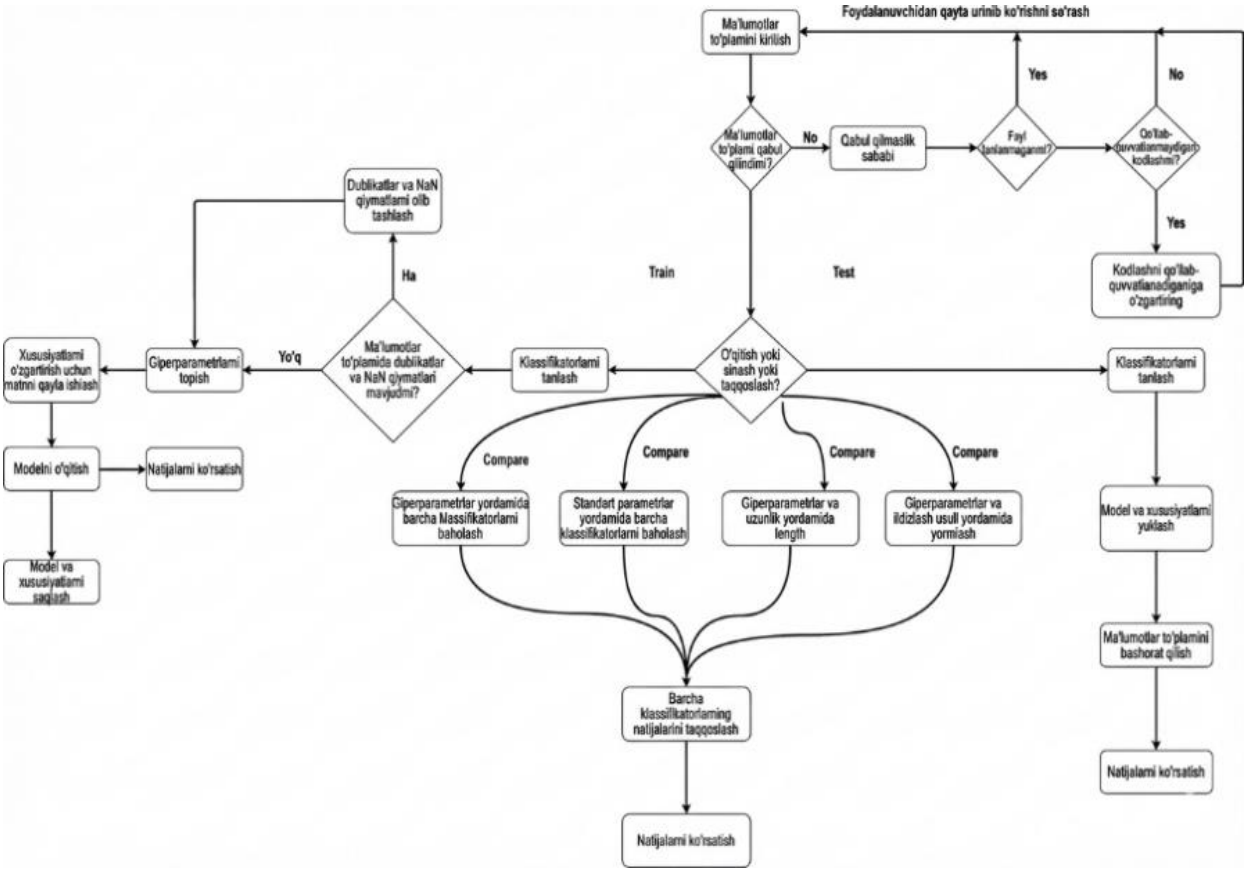

4-rasm. Model oqim diagrammasi

Har bir jumla ketma-ketlik yordamida raqamli ketma-ketlik bilan ifodalanadi. Bir xil uzunlikdagi ketma-ketliklarni yaratish uchun pad ketma-ketliklar funksiyasi qo‘llaniladi. Bundan tashqari, ma’lumotlar o‘quv va sinov to‘plamlariga ajratiladi. Algoritm ishlashini nazorat qilish maqsadida yigirma foiz

sinov namunalari, qolgan sakson foiz esa o‘quv namunalari sifatida olinadi. Hozirda modelni o‘qitish uchun mashina o‘rganish algoritmlari qo‘llanilmoqda.

Sodda Bayes:

Bayes klassifikatori matnlarni tasniflash uchun keng qo‘llaniladigan ehtimollik usulidir. Bayes tasniflagichining asosiy vazifasi elektron xabarda qaysi so‘zlar mavjudligi va qaysilari yo‘qligini aniqlash orqali uning spam ekanligini yoki emasligini baholashdir. Adabiyotlarga ko‘ra, Bayes usulida yangi elektron xabarga eng ehtimoliy maqsad belgisi beriladi. Naive Bayes tarmog‘i Bayes tarmog‘ining eng oddiy turi bo‘lib, unda barcha atributlar sinf o‘zgaruvchisi qiymatidan mustaqildir. Tasniflash muammosini hal qilishning bir usuli quyidagi tenglamada eng katta qiymatni topishdir.

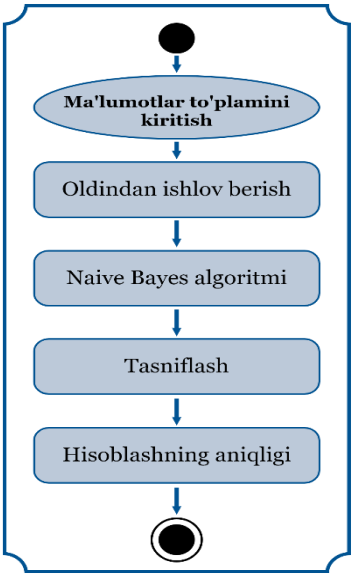

5-rasm. Faoliyat diagrammasi

Tayanch vektor mashinasi

"Tayanch vektor mashinasi (SVM) mashhur nazorat ostidagi o‘rganish algoritmi hisoblanadi. Tayanch vektor modeli mashinali o‘rganish texnikasidagi tasniflash masalalarini hal qilishda qo‘llaniladi. Tayanch vektor mashinalari to‘liq qaror qabul qilish nuqtalari g‘oyasiga asoslangan. Tayanch vektor mashinasi algoritmining asosiy vazifasi chiziq yoki qaror chegarasini yaratishdir. Bu algoritm yangi namunalarni tasniflovchi gipertekislikni natija sifatida beradi. Ikki o‘lchovli fazoda gipertekislik tekislikni har bir sinfi bir tomonda joylashgan ikki qismga ajratuvchi chiziqdir."

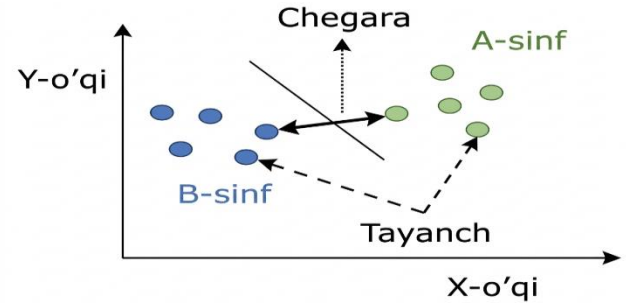

6-rasm. Tayanch vektor mashinasi

Xulosa. Spam elektron xabarlarni aniqlash zamonaviy raqamli aloqa

xavfsizligining muhim tarkibiy qismidir. Kalit so‘zlarni filtrlash, qora ro‘yxatga kiritish, mashinali o‘rganish algoritmlari va tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) kabi turli usullarni qo‘llash orqali tizimlar qonuniy va spam xabarlarni samarali farqlay oladi. Vaqt o‘tishi bilan spam filtrlari qoidalarga asoslangan usullardan yangi spam taktikalariga moslasha oladigan sun’iy intellektga asoslangan ilg‘or modellarga aylandi.

Spamni aniqlash tizimining joriy etilishi foydalanuvchi tajribasini yaxshilaydi, maxfiy ma’lumotlarni himoya qiladi va chalg‘ituvchi omillarni hamda fishing yoki zararli dasturlar kabi ehtimoliy tahdidlarni kamaytirish orqali samaradorlikni oshiradi. Biroq, spamni to‘g‘ri filtrlash va soxta ijobiy xabarlardan qochish (haqiqiy xatlarni spam sifatida belgilash) o‘rtasidagi muvozanatni saqlash muammosi hamon mavjud.Xulosa qilib aytganda, hech qanday spamni aniqlash tizimi mukammal bo‘lmasa-da, sun’iy intellekt va ma’lumotlar tahlili sohasidagi uzluksiz rivojlanishlar spamni filtrlash texnologiyalarining aniqligi, moslashuvchanligi va samaradorligini sezilarli darajada oshirishda davom etmoqda.

Kelajakdagi istiqbollar

Sun’iy intellekt va mashinali o‘rganish sohasidagi yutuqlar

Sun’iy intellekt (AI) va mashinali o‘rganish (ML) algoritmlaridagi davomli taraqqiyot **aniq va moslashuvchan** spamni aniqlash tizimlarining rivojlanishiga olib kelishi kutilmoqda. Bu tizimlar katta hajmdagi ma’lumotlardan o‘rganib, vaqt o‘tishi bilan aniqlash aniqligini oshiradi va yangi paydo bo‘layotgan spam namunalariga tezkor moslashadi.Xulq-atvor tahlilini integratsiyalash Kelajakdagi spam filtrlari **xulq-atvor tahlilini** o‘z ichiga olishi mumkin. Bu tizimlarga foydalanuvchining elektron pochtadan foydalanish xususiyatlari, afzalliklari va o‘zaro ta’sirini o‘rganish imkonini beradi. Odatiy foydalanuvchi xatti-harakatlarini tushunish orqali spam aniqlovchi tizimlar **qonuniy** va **zararli** xabarlarni yanada samarali farqlay oladi.Real vaqt rejimida tahdidlarni aniqlash **Real vaqt rejimidagi tahdidlar haqidagi ma’lumotlar oqimini** integratsiyalash spamni aniqlash tizimlariga eng so‘nggi spam usullari va yangi aniqlangan tahdidlardan xabardor bo‘lish imkonini beradi. Bunday proaktiv yondashuv tizimning **nol kunlik hujumlar** va boshqa murakkab spam taktikalarini aniqlash qobiliyatini yaxshilaydi Foydalanuvchiga yo‘naltirilgan moslashtirish

Shaxsiylashtirilgan spam filtrlari **foydalanuvchi darajasidagi moslashtirishni** taqdim etishi mumkin, bu esa shaxslarga spam aniqlash sezgirligini o‘z ehtiyojlariga ko‘ra sozlash imkonini beradi. Bunday moslashuvchanlik foydalanuvchilarga o‘z kiruvchi xabarlar qutisini yaxshiroq nazorat qilish, noto‘g‘ri aniqlanishlarni kamaytirish va foydalanuvchi mamnuniyatini oshirishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. M. Labonne va S. Moran, "Spam-T5: Kam misollar asosida elektron pochta spamini aniqlash uchun katta til modellarini baholash," jild 2304.01238, 2023-yil aprel. Manba: https://arxiv.org/abs/2304.01238

2. G. Shirvani va S. Ghasemshirazi, "Elektron pochta spamini aniqlashni takomillashtirish: noldan o‘rganish va katta til modellaridan foydalanish," jild 2505.02362,

2025-yil may. Manba: https://arxiv.org/abs/2505.02362

3. S. Jamal va H. Vimmer, "Fishing, spam va oddiy xabarlarni aniqlash uchun takomillashtirilgan transformatorga asoslangan model," jild

4. 2311.04913, 2023-yil noyabr. Manba: https://arxiv.org/abs/2311.04913

5. M. H. Alsuwit, M. A. Haq va M. A. Aleisa, "Mashina o‘rganish va chuqur o‘rganish usullaridan foydalanib elektron pochta spam tasnifini takomillashtirish," Muhandislik, texnologiya va amaliy fan tadqiqotlari, 14-jild, 4-son, 14994-15001-betlar, 2024-yil avgust. Manba: https://etasr.com/index.php/ETASR/article/view/7631

6. K. Thakur, M.L. Ali, M.A. Obaidat va A. Kamruzzaman, "Chuqur o‘rganishga asoslangan fishing elektron xabarlarini aniqlash bo‘yicha tizimli sharh," Elektronika, 12-jild, 21-son, 4545-bet, 2023-yil oktyabr. Manba: https://www.mdpi.com/2079-9292/12/21/4545

7. S. Das, S. Mandal va R. Basak, "Yangi ko‘p qatlamli tasnifga asoslangan qaror qabul qilish texnikasi yordamida spam elektron xabarlarni aniqlash," Kompyuterlar va ilovalar xalqaro jurnali, 45-jild, 9-son, 587–599-betlar, 2023-yil sentyabr. Quyidagi manzilda mavjud: https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/1206212X.2023.2258328

8. K. Taghandiki, "spaCy yordamida samarali elektron pochta spamini tasniflash modelini yaratish," 2303.08792-jild, 2023-yil mart. 2303.08792, mart.

9. Quyidagi manzilda mavjud: https://arxiv.org/abs/2303.08792

10. N. Al-shanableh, M. S. Alzyoud va A. M. Alzyoud, "Mashinali o‘rganish orqali elektron pochta spamini aniqlashni takomillashtirish," Kaliforniya davlat universiteti, San-Bernardino, 22-jild, 1-son, 2-maqola, 2023-yil. Quyidagi manzilda mavjud: https://scholarworks.lib.csusb.edu/ciima/vol22/iss1/2/

11. K. S. Reddy, V. Harshini, K. Maneesha va T. Gyaneshwari, "Chuqur o‘rganish yordamida ijtimoiy tarmoqlarda spammerlarni aniqlash," IET konferentsiyasi to‘plami, 2023-jild, 5-son, 2023-yil iyul. Quyidagi manzilda mavjud: https://digital-library.theiet.org/doi/abs/10.1049/icp.2023.1481

12. G. Borotić, "Mashinali o‘rganish yordamida samarali spam aniqlash," Xorvatiya mintaqaviy rivojlanish jurnali,

13. 4-jild, 2-son, 43–64-betlar, 2023-yil dekabr. Quyidagi manzilda mavjud: https://sciendo.com/article/10.2478/crdj-2023-0007

JAMOAT XAVFSIZLIGINI TA’MINLASH FAOLIYATIDA PROFAYLING TEXNOLOGIYASINI QO‘LLASHNING ADABIYOTLAR TAHLILI

Bobojonov Oybek Masharipovich,
Jamoat xavfsizligi universiteti, katta ilmiy xodim

Annotatsiya*. Mazkur maqolada jamoat xavfsizligini ta’minlash faoliyatida profayling texnologiyasidan foydalanish masalalarining ilmiy adabiyotlarda o‘rganilganlik darajasi tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida kriminologiya, kriminalistika, psixologiya hamda axborot texnologiyalari sohalarida olib borilgan ilmiy izlanishlar asosida profaylingning nazariy asoslari, metodologik yondashuvlari va amaliy qo‘llanilish yo‘nalishlari ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, Tadqiqot natijalari jamoat xavfsizligini ta’minlash tizimida profayling texnologiyasini yanada takomillashtirish va uni amaliyotga samarali joriy etish bo‘yicha ilmiy xulosalar hamda takliflarni shakllantirishga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar*: profayling, jamoat xavfsizligi, kriminologik tahlil, xulq-atvor profaylingi, kriminal profil, jinoyatlarning oldini olish, xavf omillarini aniqlash, psixologik tahlil, sun’iy intellekt, katta ma’lumotlar (Big Data), kriminologiya, kriminalistika.*

Аннотация*. В данной статье анализируется уровень исследований в научной литературе по применению технологии профилирования в деятельности органов общественной безопасности. В ходе исследования рассматривались теоретические основы, методологические подходы и области практического применения*

профилирования на основе научных исследований, проведенных в областях криминологии, криминалистики, психологии и информационных технологий. Кроме того, результаты исследования служат для формулирования научных выводов и предложений по дальнейшему совершенствованию технологии профилирования в системе общественной безопасности и ее эффективному внедрению на практике.

***Ключевые слова**: профилирование, общественная безопасность, криминологический анализ, поведенческое профилирование, криминальный профиль, профилактика преступности, выявление факторов риска, психологический анализ, искусственный интеллект, большие данные (Big Data), криминология, криминалистика.*

***Abstract**. This article analyzes the current state of scientific literature on the application of profiling technology in public security agencies. The study examined the theoretical foundations, methodological approaches, and practical applications of profiling based on research conducted in criminology, forensic science, psychology, and information technology. Furthermore, the study's results serve to formulate scientific conclusions and proposals for further improvement of profiling technology in public security systems and its effective implementation.*

***Keywords**: profiling, public security, criminological analysis, behavioral profiling, criminal profile, crime prevention, risk factor identification, psychological analysis, artificial intelligence, big data, criminology, forensic science.*

Kirish. O‘zbekiston Respublikasida profaylingni o‘rganish va uni huquqni muhofaza qiluvchi organlar tomonidan qo‘llanilishi 2019 yildan boshlanadi, biroq yagona elektron bazalar va kutubxonalarning sust rivojlanishi tufayli mualliflarning aksariyati o‘quv yurtlari jurnallaridan foydalanadilar. O‘z asarlarini xulq-atvor va kriminalistik profaylingni o‘rganishga bag‘ishlagan sanoqli mualliflardan M.S.Qodirov, E.N.Sattorov, B.Sirliyev, D.A.O‘rmonov, D.M.Mirazov, A.A.Ikanov, R.Tazetdinovlar bo‘lib, o‘z navbatida bu yo‘nalishning psixologik jihatlari Sh.S. Abdusamatovaning asarlarida o‘rganilgan. Bundan tashqari, yurisprudensiya va psixologiya bo‘yicha turli asarlarda profayling mavzusi M.X.Rustambayev va boshqalar tomonidan ko‘tarilgan. Shu bilan birga, O‘zR Bosh prokuraturasi Akademiyasi, IIV Akademiyasi, Bojxona instituti va Jamoat xavfsizligi universitetida bu yo‘nalishda ba'zi ichki o‘quv tadqiqotlari olib borilayotgani qayd etilgan.

O‘zbekistonda profayling sohasidagi ilmiy tadqiqotlarning katta tarqoqligiga qaramasdan, bu yerda bitta o‘ziga xoslik seziladi, ushbu sohaga eng ko‘p qiziqish u yoki bu tarzda huquqni muhofaza qiluvchi organlar faoliyati bilan bog‘liq bo‘lgan mualliflar tomonidan bildirilmoqda. Shu nuqtai nazardan, ularning ushbu texnologiyani qanday talqin qilishlari va xavfsizlikni ta'minlash jarayonida undan foydalanish zarurati haqida ko‘rib chiqish qiziqarli.

Masalan, M.S. Qodirov profayling sohasidagi o‘z tadqiqotlarida bu sohadagi g‘arb tadqiqotchilaridan tashqari “7 radikal” nazariyasining yaratuvchisi V.V. Ponomarenkodan faol iqtibos keltiradi, bu esa o‘z navbatida huquqni muhofaza qiluvchi organlar faoliyatida zarur bo‘lgan ushbu sohadagi tadqiqotlarning o‘zaro bog‘liqligini ko‘rsatadi.

O‘z navbatida, D.A. O‘rmonov o‘z ishlarida profayling o‘z ichiga tezkor psixodiagnostika, hissiyotlar tahlili, manipulyativ texnikalar, gipnotexnologiya, leksika, grafologiya, yuz ifodalarini tahlil qilish, mushaklar faolligini tahlil qilish va ijtimoiy psixologiyani qamrab olishini ta'kidlab, profaylingning fanlararo

yo‘naltirilganligini hamda jamoat xavfsizligini ta'minlash jarayonida ushbu texnologiyalarni yanada o‘rganish va qo‘llash zarurligini ta'kidlagan.

Profayling tizimining elementlarini R.Tazetdinov o‘z ishlarida tegib o‘tgan bo‘lib, u buni xizmat vazifalarini bajarish vaqtida huquqbuzarliklar yoki jinoyatlarga moyil bo‘lgan maxsus bo‘linmalar xodimlari va harbiy xizmatchilarni dastlabki aniqlash uchun ishlatishni taklif qilgan. Bundan tashqari, uning maxsus bo‘linmalar xodimlarini muayyan vazifalarni bajarishga tayyorlash bo‘yicha qisqa muddatli tezkor-psixologik mualliflik kursida garovga olingan shaxsni jinoyatchidan ajratish bo‘yicha shaxs profaylingi elementlaridan foydalanilgan.

Shuningdek, R. Tazetdinov o‘zining “Maxsus bo‘linmalarni harbiy-psixologik tayyorlashni takomillashtirish” monografiyasida odamlar gavjum joylarda huquqbuzarlik sodir etishga moyil bo‘lgan shaxslarni aniqlash uchun sun’iy intellektdan foydalangan holda profayling dasturini ishlab chiqish zarurligini ta'kidlagan.

Xuddi shunday muammolarni A. Ikanov o‘zining suiqasdchi terrorizmga bag‘ishlangan dissertatsiya ishida ham ko‘tarib chiqqan, unda olomon ichida xudkush terrorchini erta aniqlash elementlari ko‘rib chiqilgan.

Sh. Abdusamatovaning fikriga ko‘ra profayling, bu insonning noverbal xulq-atvori va xususiyatlarini baholash orqali uning xatti-harakatlarini faktik baholashdir. Vaholanki profillash yoki profil tuzish usuli – bu shaxsning profilini yaratish usuli bo‘lib, u psixologik baholash, kuzatish, tashqi ifodasi va xulq-atvori asosida ularning xatti-harakatlaridagi o‘zgarishlarni tahlil qilish kabi bir necha psixologik usullar yordamida odamlarning xulq-atvoridagi o‘zgarishlarni oldindan bashorat qilishga imkon beradi.

Ushbu tadqiqotning maqsadi Potensial jinoyatchilar yoki huquqbuzarlar (bundan buyon matnda – PJ) bo‘yicha mavjud bo‘lgan barcha nashrlarni, shu jumladan taqriz qilinadigan jurnallardagi maqolalar, kitoblar, kitob bo‘limlari, jurnallardagi maqolalar, tadqiqot hisobotlari va tarmoq jurnallaridagi maqolalarni aniqlash va to‘plashdir. Shu maqsadda ushbu tadqiqotga kiritish uchun mos nashrlarni aniqlash maqsadida psixologik, kriminologik va tibbiyot jurnallarining elektron ma'lumotlar bazalarida, shu jumladan Mendeley, Cyberleninka, ELibrary va slib.uz *(ushbu yo‘nalishdagi maqolalar yo‘qligi sababli milliy bazalar Inscience.uz va boshq.)* da elektron qidiruv ishlari olib borildi. Akademik jurnallar ma'lumotlar bazalariga kiritilmagan kitoblar, kitob bo‘limlari, tarmoq jurnallari va boshqa turdagi nashrlarni aniqlashga yordam berish uchun Google Scholar va yetakchi muallif universitetining xalqaro kutubxonasi kataloglarida qo‘shimcha qidiruv o‘tkazildi.

PJ ga oid nashrlarni o‘rganishda mualliflarning ushbu mavzuni o‘rganishga bo‘lgan turli yondashuvlariga e'tibor qaratildi va ularga turli nomlar berildi. PJ bo‘yicha nashrlarni tahlil qilish va izlash o‘z ichiga quyidagi tadqiqotlarni qamrab olgan nashrlarni o‘z ichiga oldi: kriminal profayling, psixologik profayling, xulq-atvor profaylingi, shaxsiy profayling, jinoyatchi profaylingi *(ingliz tilida offender profiling, psychological profiling, behavioral profiling, criminal profiling).* Qidiruv davomida 1976 yil 1 yanvardan 2023 yil 31 dekabrgacha bo‘lgan davrda

ushbu kalit so‘zlar bilan bog‘liq bo‘lgan barcha nashrlar hisobga olindi, topilgan nashrlar bilan birgalikda tahlilga kiritish va ushbu mavzu bo‘yicha tegishli ishlarni qidirish uchun mualliflar tomonidan ishlatilgan havolalar hamda ushbu yo‘nalish bo‘yicha tadqiqotchilarning foydalanilgan adabiyotlarida mavjud bo‘lgan, ammo ochiq kirishda topilmagan materiallar ham o‘rganildi.

Jami bo‘lib ingliz tilidagi ilmiy nashrlar bazasida **1800 ta** nashr aniqlandi *(ingliz tilida offender profiling - 396, psychological profiling - 369, behavioral profiling - 319, criminal profiling - 843),* rus tilidagi bazada esa **1192 ta**.

1976-yildan 2023-yilgacha PJ da eng mashhur mualliflar va iqtibos qilinadigan nashrlar

Jadvalda 1976- yildan 2023- yilgacha PJ bo‘yicha asarlarini nashr etgan 13 ta eng mashhur **inglizzabon** mualliflar *(semanticscholar bazasi bo‘yicha)* keltirilgan. Ushbu tahlil kim umuman eng sermahsul muallif, eng sermahsul yetakchi muallif va faqat taqriz qilinadigan jurnal nashrlarida eng sermahsul yetakchi muallif ekanligini ko‘rsatadi. Sermahsullik albatta nashrlarning sifati bilan bog‘liq bo‘lmasa-da, sermahsul mualliflar sohaga ko‘proq ta'sir ko‘rsatishi mumkin, chunki ularning g‘oyalari va xulosalari boshqalarga qaraganda tezroq tarqaladi *(va agar ular taqriz qilinadigan bo‘lsa, bu sohadagi hamkasblar tomonidan qo‘llab-quvvatlanishidan dalolat beradi).*

1976- yildan beri huquqbuzarlarni profillash sohasidagi eng mashhur ingliz tilli mualliflar

№	Har qanday mualliflik	Nashrlar soni	Iqtiboslar soni
1.	D. Canter	327	9 262
2.	E. Beauregard	255	4 935
3.	A. Burgess	219	7 570
4.	C. Bennell	160	2 261
5.	L. Alison	102	1 935
6.	R. Kocsis	63	1 489
7.	C. C. Salfati	59	1 359
8.	R. Hazelwood	55	1 911
9.	D. Farrington	25	578
10.	A. Goodwill	14	63
11.	R. Santilla	13	7 mingdan ortiq
12.	R. Ressler	13	7 mingdan ortiq
13.	J. Douglas	13	7 mingdan ortiq

Har bir tahlilda Buyuk Britaniyalik psixolog, Liverpul universitetining faxriy professori, «Journal of Environmental Psychology» jurnali asoschisi Devid Kanter 1976- yildan buyon barcha toifalar bo‘yicha PJ nashrlari soni bo‘yicha etakchi deb topildi. U odamlar va binolar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni, shuningdek odamlar shahar muhitini qanday idrok etishlarini o‘rganishdan boshlab, o‘zining "Tergov psixologiyasi: jinoyatchilarni profillash va jinoiy harakatlarni tahlil qilish"

kitobida batafsil tasvirlangan tergov psixologiyasini ishlab chiqdi. Eng yaxshi uch muallif qatoriga shuningdek Saymon Freyzer universitetining Kriminologiya maktabi professori, tadqiqotlar bo‘yicha direktor yordamchisi Erik Boregard va Kanadadagi Karlton universiteti qoshidagi Politsiya tadqiqotlari laboratoriyasi direktori, psixolog Kreyg Bennell ham kirdi. FQBning dastlabki profaylerlar jamoasining barcha uch a'zosi (Duglas, Ressler va Xeyzelvud) yetakchi mualliflik va har qanday mualliflik nuqtai nazaridan eng sermahsul mualliflar qatoriga kirdi, biroq taqriz qilinadigan jurnal maqolalariga nisbatan emas.

Tahlillardan kelib chiqib aytish mumkinki, rus tilli mualliflar segmentida ushbu yo‘nalishdagi tadqiqotlarga eng ko‘p qiziqishni xavfsizlikni ta'minlash sohasidagi olimlar bildirmoqda, bu esa huquqni muhofaza qiluvchi organlarning profayling yo‘nalishiga bo‘lgan yuqori qiziqishining ko‘rsatkichidir.

Shu bilan birga nashrlarni, ularning sifatini va umuman fanga ta'sirini tahlil qilish davomida shuni aniqlandiki, asosan rus tilli tadqiqotchilar yuqoridagi ma'lumotlarda ko‘rsatilgan ushbu yo‘nalishdagi fundamental inglizzabon tadqiqotchilarga tayanishadi, shu bilan birga rus tilli mualliflar tadqiqotlarining iqtibos keltirilishi juda past. Mualliflar iqtiboslarining eng katta miqdori 400-500 iqtibosga to‘g‘ri keladi va eng mashhur mualliflarda ham bu chegaradan oshmaydi. Ushbu fakt profayling yo‘nalishidagi tadqiqotlar tendensiyasi unchalik yuqori emasligidan yoki ularning keng ommaga yopiqligidan dalolat berishi mumkin.

Ilmiy bazalar va taqriz qilinadigan jurnallarning ochiq kirish mumkin bo‘lgan o‘zbek tilidagi segmentida Qodirov M.S.ning atigi 4 ta maqolasi va Abdusamatova Sh.S.ning 1 ta maqolasi taqdim etilgan bo‘lib, ushbu sohada ilmiy nashrlar qamrovining pastligi birinchi navbatda xavfsizlikni ta'minlash sohasida mutaxassislar tayyorlashga jalb qilingan akademik muassasalar nashrlariga kirishning qiyinligi hamda huquqni muhofaza qiluvchi organlarning profayling usullariga va jamoat xavfsizligini ta'minlash jarayonida undan foydalanishga yaqindangina qiziqish bildira boshlaganligi bilan bog‘liq.

O‘zbekistonda profayling rivojlanishini batafsilroq o‘rganish maqsadida qo‘shimcha ravishda onlayn elektron bazalarga kiritilmagan jurnallar va ilmiy nashrlar o‘rganildi. Bu yo‘nalishda yetakchi o‘quv yurtlari sifatida O‘zR IIV Akademiyasi *(muallif Sirliyev B.N.)*, Bojxona instituti *(muallif Qodirov M.S.)* va Jamoat xavfsizligi universiteti *(mualliflar Rustambayev M.X., O‘rmonov D.A., Ikanov A.A., Mirazov D.M.)*, O‘zR Strategik tahlil va istiqbolni belgilash oliy maktabi *(Tazetdinov R.R., Abdukarimov G.O.)* bo‘ldi.

Yuqoridagilarni hisobga olgan holda, shuni xulosa qilish mumkinki, deyarli besh o‘n yillik davomida PJ usul sifatida va ko‘plab ilmiy ishlar, hisobotlar va jurnal maqolalari mavzusi sifatida ulkan mashhurlikka erishdi, shuningdek jamoat xavfsizligini ta'minlash sohasida amaliyotda keng qo‘llanila boshladi.

Shu bilan birga, odatda "ilm-fan holati" va amaliyotning umumiy muvaffaqiyatini aniqlash uchun qat'iy baholash va sharhlarga ega bo‘lgan muhim tadqiqotlar va amaliy ishlar olib boriladigan ko‘plab boshqa sohalardan farqli o‘laroq, PJ sohasi, ayniqsa MDH hududida nisbatan kam o‘rganilganligicha qolmoqda. Bundan tashqari, profayling fanlar chorrahasida joylashganini va asosan

rivojlangan xorijiy mamlakatlarda amaliyotda qo‘llanilishini hisobga olgan holda, ushbu o‘rganish sohasi O‘zbekistonda aniq tizimlashtirilmagan.

Shunday qilib, ushbu sharh va tahlil natijalari ilg‘or statistikalardan foydalanadigan PJ nashrlarining soni va sifati o‘sib borayotganini, shuningdek ushbu yo‘nalishning amaliy jihatlari bo‘yicha o‘tkazilgan baholashlar soni ortganini ko‘rsatmoqda. Bu fakt jamoat xavfsizligini ta'minlashda va jinoyatchilik o‘sishini pasaytirishda profayling rolini oshib borayotganidan dalolat berishi mumkin.

Shu bilan birga tadqiqotlarning ushbu sohasida muammolar hamda terminologiyaning chuqur tizimlashtirilishi va unifikatsiyasi yo‘qligi kuzatilmoqda. Shuningdek profaylingni qo‘llash metodologiyasi qo‘llanilish joyi doirasiga qarab o‘ziga xos xususiyatlarga ega.

Xususan, ushbu soha ilmiy ishonchlilik darajasiga mos kelmasligi haqidagi xavotirlarni bartaraf etish uchun ba'zi ekspertlarning ta'kidlashicha, barcha kelajakdagi profillar katta ma'lumotlar to‘plamlarining ilg‘or statistik tahliliga asoslangan (muallifning intuitsiyasi yoki tajribasiga yoki bir hovuch holatlarning tavsiflovchi statistikasiga emas) ishonchli empirik yondashuv yordamida ishlab chiqilishi kerak va nashr etilishidan oldin ekspert bahosidan o‘tishi kerak.

Bundan tashqari, shunchaki profaylingning yangi usullarini ishlab chiqish va ularning ta'siri ijobiy yoki hatto samarali bo‘lishiga umid qilish yetarli emas. Usullar huquqni muhofaza qiluvchi organlar faoliyatiga joriy etilishi kerak va keyin eksperimental sxema yordamida ochilmagan ishlar bo‘yicha hibsga olishlar soniga ta'siri bo‘yicha baholanishi kerak (masalan, Fox & Farrington, 2015 ga qarang). Bu ishonchlilik/xatolikning ma'lum koeffitsientini belgilash va qaysi usullar amaliyotda qo‘llanilganda eng samarali bo‘lishini baholash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. *Fox, B., & Farrington, D.P. (2018). What have we learned from offender profiling? A systematic review and meta-analysis of 40 years of research. Psychological Bulletin, 144(12), 1247-1274.*
2. *Douglas, J.E., & Burgess, A.E. (1986). Criminal profiling: A viable investigative tool against violent crime. FBI Law Enforcement Bulletin, 55, 9–13.*
3. *Fox, B.H., & Farrington, D.P. (2015). An experimental evaluation of the utility of burglary profiles applied in active police investigations. Criminal Justice and Behavior, 42, 156–175.*
4. *Ormerod, D.C. (1996). Psychological profiling. The Journal of Forensic Psychiatry, 7, 341–352.*
5. *Campbell, C. (1976). Portrait of a mass killer. Psychology Today, 9, 110–119.*
6. *Dowden, C., Bennell, C., & Bloomfield, S. (2007). Advances in offender profiling: A systematic review of the profiling literature published over the past three decades. Journal of Police and Criminal Psychology, 22, 44–56.*
7. *Bosco, D., Zappala`, A., & Santtila, P. (2010). The admissibility of offender profiling in courtroom: A review of legal issues and court opinions. International Journal of Law and Psychiatry, 33, 184–191.*
8. *Ebisike, N. (2008). Offender profiling in the courtroom: The use and abuse of expert witness testimony. London, UK: Praeger.*

9. Fox, B. H., & Farrington, D. P. (2015). An experimental evaluation of the utility of burglary profiles applied in active police investigations. Criminal Justice and Behavior, 42, 156–175.

10. Wilson, P., Lincoln, R., & Kocsis, R. N. (1997). Validity, utility and ethics of profiling for serial violent and sexual offenders. Psychiatry, Psychology and Law, 4, 1–12.

11. Holmes, R. M., & Holmes, S. T. (1996). Profiling violent crimes: An investigative tool. Thousand Oaks, CA: SAGE.

SUN'IY INTELLEKT ASOSIDA VIRUSLI PNEVMONIYANI TASHXISLASH TIZIMIDA AXBOROT ALMASHUV TUZILMASI

Naim Nodira Abdujalolovna, *TATU tayanch doktoranti,*
naimnodira02@gmail.com
Mansurova Maxina Yashnarovna, *UMFT dotsenti,*
m.ya.mansurova@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur ishda virusli pnevmoniyani erta aniqlash jarayonida qo'llaniladigan axborot almashinuvi tuzilmasi tahlil qilinadi. PACS–AI–HIS integratsiyasiga asoslangan model tibbiy tasvirlarni avtomatlashtirilgan tahlil qilish, diagnostika aniqligini oshirish va klinik qaror qabul qilish samaradorligini ta'minlaydi.*

Kalit so'zlar: *Virusli pnevmoniya, sun'iy intellekt, tibbiy tasvirlar, PACS, axborot almashinuvi.*

Аннотация. *В данной работе анализируется структура информационного обмена, применяемая в процессе ранней диагностики вирусной пневмонии. Модель, основанная на интеграции PACS–AI–HIS, обеспечивает автоматизированный анализ медицинских изображений, повышение точности диагностики и эффективности принятия клинических решений.*

Ключевые слова: *Вирусная пневмония, искусственный интеллект, медицинские изображения, PACS, информационная система.*

Abstract. *This paper analyzes the information exchange structure used in the early diagnosis of viral pneumonia. The model based on PACS–AI–HIS integration provides automated medical image analysis, improves diagnostic accuracy, and enhances the efficiency of clinical decision-making.*

Key words: *Viral pneumonia, artificial intelligence, medical imaging, PACS, information system.*

Kirish. Bugungi kunda sog'liqni saqlash tizimida raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt yechimlarini joriy etish kasalliklarni erta aniqlash va samarali davolash imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Xususan, virusli pnevmoniya kabi nafas yo'llari kasalliklarini an'anaviy diagnostika usullari asosida aniqlash ko'p vaqt talab etishi va inson omiliga bog'liqligi bilan ajralib turadi. Shu sababli tibbiy tasvirlar va klinik ma'lumotlarni avtomatlashtirilgan holda qayta ishlashga asoslangan axborot tizimlarini ishlab chiqish dolzarb ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi. Mazkur ishning maqsadi virusli pnevmoniyani tashxislash tizimida axborot almashinuvi tuzilmasini tahlil qilish va sun'iy intellekt asosidagi integratsiyalashgan arxitekturaning samaradorligini asoslab berishdan iborat [1].

Asosiy qism. Virusli pnevmoniyani tashxislash tizimidagi axborot almashinuvi diagnostika jarayonining barcha bosqichlarida ma'lumotlarni yig'ish, uzatish va tahlil qilishni ta'minlovchi integratsiyalashgan arxitekturaga asoslanadi. Ushbu tizimda rentgen tasvirlari, bemorning klinik va laborator ko'rsatkichlari,

shuningdek, sun’iy intellekt modeli tomonidan olingan tahliliy natijalar yagona axborot muhitida boshqariladi.

Tizimning markaziy komponentlari PACS (Picture Archiving and Communication System), HIS/EMR (Hospital Information System / Electronic Medical Record) hamda AI tahlil modullaridan iborat. Rentgen apparatlaridan olingan tasvirlar DICOM formatida PACS tizimiga uzatiladi va standartlashtirilgan holda saqlanadi. Keyinchalik ushbu tasvirlar sun’iy intellekt modullariga yo‘naltirilib, oldindan qayta ishlash, o‘pka sohasini segmentatsiya qilish va tasniflash bosqichlaridan o‘tkaziladi[2].

Chuqur o‘rganishga asoslangan AI modellari pnevmoniyaning mavjudligi va ehtimollik darajasini aniqlaydi. Olingan natijalar HIS/EMR tizimlariga uzatiladi va shifokorlar uchun qulay vizual ko‘rinishda taqdim etiladi. Bu klinik qaror qabul qilish jarayonini tezlashtiradi hamda diagnostika xatoliklarini kamaytiradi.

Axborot almashinuvi "Client–Server" tamoyiliga asoslanadi. Radiolog, shifokor, laboratoriya xodimi va administrator mijoz sifatida tizimga ulanadi, server esa tasvirlarni saqlaydi, AI modullari yordamida ularni qayta ishlaydi va natijalarni foydalanuvchilarga yetkazadi. Tizimda autentifikatsiya, avtorizatsiya, shifrlash, audit mexanizmlari kabi axborot xavfsizligi choralarining qo‘llanishi tibbiy ma’lumotlarning maxfiyligini ta’minlaydi.

Axborot almashinuvi bosqichlari quyidagicha amalga oshiriladi:

1. Tasvirlarni yig‘ish – rentgen apparati orqali olinadi va PACS tizimiga yuboriladi.
2. Axborotni PACS–AI–HIS zanjiri orqali uzatish – tasvirlar AI moduliga o‘tadi.
3. AI tomonidan qayta ishlash – segmentatsiya va klassifikatsiya natijalari shakllanadi.
4. Natijalarni tibbiy mutaxassislarga uzatish – HIS orqali shifokorga yetkaziladi.
5. Monitoring va tahlil – radiolog, shifokor yoki epidemiolog tomonidan baholanadi.

1-rasm. Sun’iy intellekt asosida pnevmoniyani aniqlash va klinik qaror qabul qilish jarayonining funksional arxitekturasi

Ushbu axborot almashinuvi tuzilmasi virusli pnevmoniyani aniqlashda zamonaviy axborot texnologiyalarining to‘liq integratsiyalashgan modelini yaratadi. Bu tizim diagnostika jarayonini avtomatlashtiradi, AI yordamida tahlil aniqligini oshiradi va epidemiyaga qarshi kurashish strategiyalarini shakllantirishda muhim analitik ko‘rsatkichlarni taqdim etadi.

Virusli pnevmoniya tashxislash tizimida axborot almashinuvi nafaqat tasvirlar bilan cheklanmaydi, balki bemorning klinik ma’lumotlari, laborator tahlillari, anamnez va epidemiologik ko‘rsatkichlar ham integratsiya qilinadi. Tizimning yuqori samaradorligi uchun PACS–AI–HIS uchlik arxitektura real vaqt rejimida ishlashi, ma’lumotlarni qayta ishlashning kechikishlari minimal bo‘lishi va axborot xavfsizligi xalqaro standartlar asosida ta’minlanishi zarur[3].

2-rasmda rentgen tasvirlarini olish, ularni PACS tizimida saqlash, HL7/FHIR protokollari orqali axborot almashinuvi, AI asosidagi oldindan qayta ishlash, segmentatsiya va tasniflash bosqichlari, shuningdek, tashxis natijalarining EMR/HIS tizimlariga uzatilishi va shifokor tomonidan klinik qaror qabul qilinishi jarayonlari aks ettirilgan.

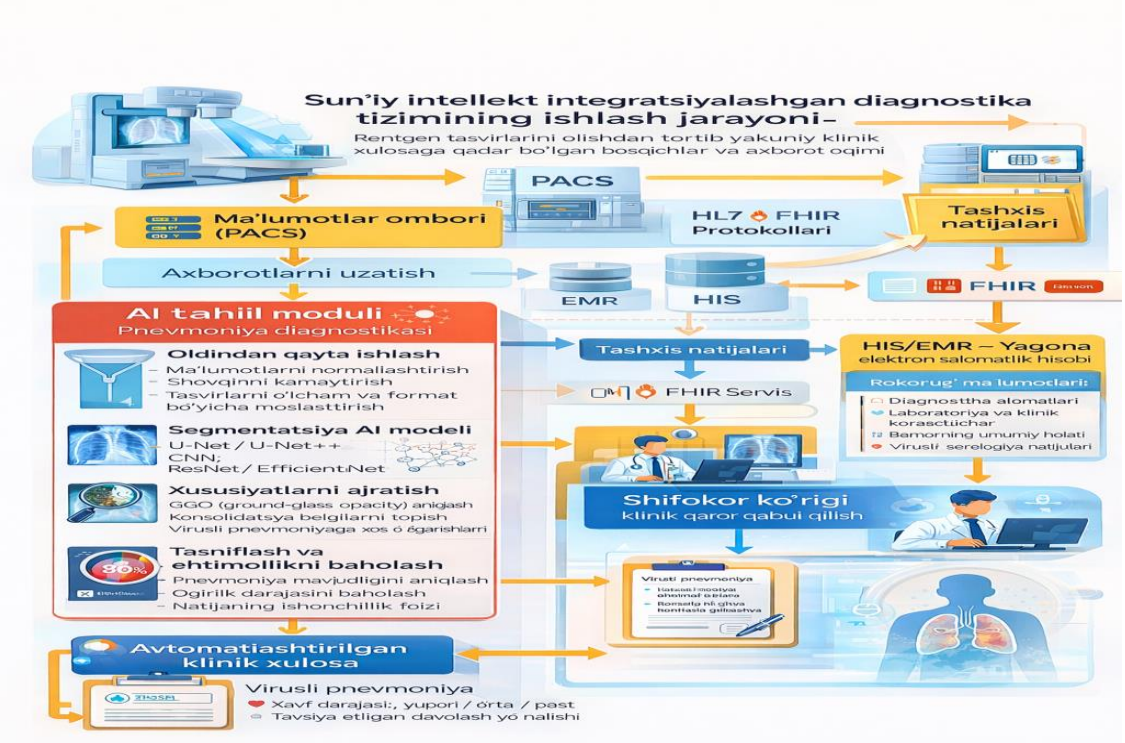

2-rasm. Sun’iy intellekt asosida tibbiy tasvirlarni qayta ishlash va pnevmoniyani diagnostika qilish axborot tizimining funksional modeli

Mazkur rasmda sun’iy intellekt asosida ishlovchi pnevmoniyani diagnostika qilish axborot tizimining umumiy arxitekturasini ifodalaydi. Tizimda rentgen tasvirlari PACS ma’lumotlar omborida saqlanadi va HL7/FHIR protokollari orqali axborot almashinuvi ta’minlanadi. Olingan tasvirlar AI tahlil modulida oldindan qayta ishlanib, U-Net, CNN, ResNet va EfficientNet modellaridan foydalangan holda segmentatsiya va xususiyatlarni ajratish jarayonlaridan o‘tkaziladi. Natijada pnevmoniyaning mavjudligi va og‘irlik darajasi ehtimollik asosida baholanadi[4,5].

Xulosa va amaliy tavsiyalar. Xulosa qilib aytganda, virusli pnevmoniyani tashxislash tizimida samarali axborot almashinuvi tuzilmasini shakllantirish diagnostika jarayonini avtomatlashtirish va tibbiy xizmatlar sifatini oshirishda muhim ahamiyatga ega. PACS–AI–HIS integratsiyasiga asoslangan model tashxis aniqligini oshiradi, klinik qaror qabul qilish vaqtini qisqartiradi va inson omiliga bog‘liq xatoliklarni kamaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Naim N., Mansurova M., Kuvnakov A. (2025). Analysis and Selection of an Appropriate Model for Analyzing the Current State and Spread of COVID-19 in Uzbekistan Based on SIR and SIER Models. International IOT, Electronics and Mechatronics Conference, 295-303.

2. Naim, N.A. “Virusli pnevmoniya kasalligini tashxislash malumotlariga raqamli ishlov berish algoritmlari va axborot tizimi”. O‘zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar jurnali 4.40 (2025): 207-209.

3. Naim, Nodira. "SIR va SIER modellari asosida virusli pnevmoniya bilan og‘rigan bemorlarni tashxislash. “Digital transformation and artificial intelligence” 3.2 (2025): 86-90.

4. Muxamediyeva, D., & Naim, N. Pneumonia Detection From Chest X-ray Images Based on EfficientNetB0 Architecture. Scientific Collection «InterConf+», (58), 284-289.

5. Naim, N.A. (2024). Data analysis and processing.

SUN’IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA VIRUSLI PNEVMONIYANI TASHXISLASHNI QO‘LLAB-QUVVATLOVCHI AXBOROT TIZIMLARI

Naim Nodira Abdujalolovna,
TATU tayanch doktoranti, naimnodira02@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu tezisda virusli pnevmoniyani aniqlash jarayonida sun’iy intellektga asoslangan axborot tizimlaridan foydalanish imkoniyatlari yoritilgan. Tibbiy tasvirlarni avtomatik tahlil qilish orqali tashxis aniqligini oshirish va qaror qabul qilish jarayonini optimallashtirish masalalari ko‘rib chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *sun’iy intellekt, virusli pnevmoniya, tibbiy tasvirlar, CAD tizimlari, tashxislash.*

Аннотация. *В тезисе рассматриваются возможности применения информационных систем на основе искусственного интеллекта для диагностики вирусной пневмонии. Особое внимание уделено автоматическому анализу медицинских изображений и повышению эффективности клинических решений.*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, вирусная пневмония, медицинские изображения, CAD-системы, диагностика*

Abstract. *This thesis explores the use of artificial intelligence–based information systems in the diagnosis of viral pneumonia. The focus is on automated medical image analysis to improve diagnostic accuracy and support clinical decision-making.*

Key words: *artificial intelligence, viral pneumonia, medical imaging, CAD systems, diagnosis.*

Kirish. Bugungi kunda sog‘liqni saqlash sohasida raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi kasalliklarni erta aniqlash va samarali davolash imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Xususan, virusli pnevmoniya kabi nafas yo‘llari kasalliklarini tashxislashda an’anaviy usullar ko‘p vaqt talab qilishi va inson omiliga bog‘liqligi bilan ajralib turadi. Shu sababli sun’iy intellekt

texnologiyalariga asoslangan axborot tizimlarini joriy etish dolzarb ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi. Ushbu tezisning maqsadi – pnevmoniyani tashxislashda qo‘llanilayotgan zamonaviy AI-yechimlarning funksional imkoniyatlarini tahlil qilishdir[1].

Asosiy qism. So‘nggi yillarda tibbiy tasvirlar asosida kasalliklarni aniqlashda sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish kengayib bormoqda. Xususan, virusli pnevmoniyani tashxislash jarayonida CAD (Computer-Aided Diagnosis), PACS (Picture Archiving and Communication System) hamda AI-DSS (Artificial Intelligence Decision Support System) kabi axborot tizimlari muhim o‘rin egallamoqda. Ushbu tizimlar ko‘krak qafasi rentgeni (CXR) va kompyuter tomografiyasi (KT) tasvirlarini avtomatlashtirilgan tarzda qayta ishlash orqali patologik belgilarni aniqlash imkonini beradi. Bu tizimlar ichida eng keng qo‘llaniladigani CAD, PACS va AI-DSS hisoblanadi. Ular tibbiy muassasalarda shifokorlarning qaror qabul qilish jarayonini yengillashtiradi, tashxisning aniqligi va tezkorligini oshiradi.

Pnevmoniya tashxislashda qo‘llaniladigan axborot tizimlari bir nechta asosiy funksiyalarni amalga oshiradi:

1. Rentgen (CXR) tasvirlarini qayta ishlash,
2. Kompyuter tomografiyasi (KT) ma’lumotlarini tahlil qilish,
3. Ground-glass opacity va consolidatsiya kabi patologiyalarni aniqlash,
4. Kasallik og‘irligini baholash,
5. Tibbiy hisobotlarni shakllantirish,
6. Klinik, laborator va tasviriy ma’lumotlarni birlashtirish.

Ushbu jarayonlarni avtomatlashtirish orqali vaqt tejaladi, inson xatosi kamayadi va diagnostik aniqlik oshadi.

Shuningdek, zamonaviy sun’iy intellektga asoslangan axborot tizimlari chuqur o‘rganish algoritmlari yordamida tibbiy tasvirlarda uchraydigan murakkab vizual belgilarni yuqori aniqlikda aniqlash imkonini beradi. Bunday tizimlar radiologlar va klinik mutaxassislar uchun qaror qabul qilish jarayonini qo‘llab-quvvatlovchi samarali vosita sifatida xizmat qiladi. Klinik va tasviriy ma’lumotlarning kompleks tahlili kasallikning og‘irlik darajasini aniqroq baholashga hamda individual davolash strategiyasini tanlashga imkon yaratadi. Ayniqsa, pandemiya sharoitida bemorlar sonining keskin ortishi sharoitida bunday avtomatlashtirilgan tizimlarning ahamiyati yanada oshmoqda. Natijada tashxis qo‘yish jarayoni tezlashadi va tibbiy xizmatlar sifati yaxshilanadi. Shu bois, sun’iy intellekt asosidagi diagnostik axborot tizimlarini amaliy tibbiyotga joriy etish dolzarb ilmiy-amaliy masala sifatida qaralmoqda[2].

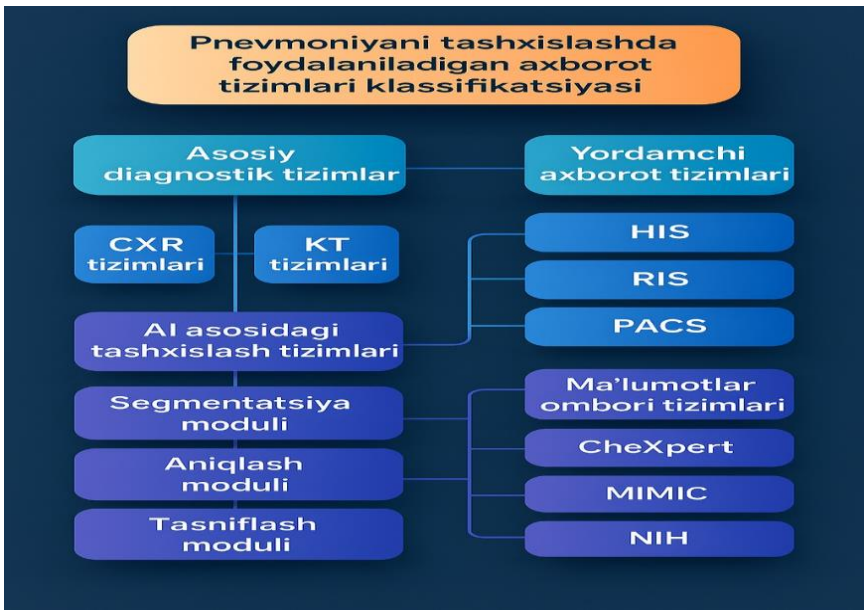

1-rasm. Pnevmoniyani tashxislashda foydalaniladigan axborot tizimlari klassifikatsiyasi

1-rasmda pnevmoniyani tashxislashda foydalaniladigan axborot tizimlarining asosiy turlari va ularning funksional yo‘nalishlari aks ettirilgan. Klassifikatsiya ko‘krak qafasi rentgeni (CXR) va kompyuter tomografiyasi (KT) tasvirlarini qayta ishlash, patologik belgilarni aniqlash, kasallik og‘irlik darajasini baholash hamda klinik qarorlarni qo‘llab-quvvatlash funksiyalariga asoslangan. Ushbu yondashuv tibbiy tasviriy, klinik va laborator ma’lumotlarni integratsiyalash orqali tashxis qo‘yish jarayonining aniqligi va ishonchliligini oshirishga xizmat qiladi.

Chuqur o‘rganishga asoslangan konvolyutsion neyron tarmoqlar (CNN) yordamida tasvirlarda uchraydigan infiltratsiya, konsolidatsiya hamda “ground-glass opacity” kabi pnevmoniyaga xos belgilar yuqori aniqlikda ajratib olinadi. Natijada tashxis qo‘yish jarayoni tezlashadi va inson omiliga bog‘liq subyektiv xatolar sezilarli darajada kamayadi. Bunday yondashuv, ayniqsa, radiologlar yuklamasi yuqori bo‘lgan tibbiyot muassasalarida diagnostika samaradorligini oshirishga xizmat qiladi[3].

Shuningdek, zamonaviy sun’iy intellekt tizimlar faqat tasviriy ma’lumotlar bilan cheklanib qolmasdan, klinik va laborator ko‘rsatkichlarni ham kompleks tahlil qilish imkoniyatiga ega. Bu esa kasallik og‘irlik darajasini baholash, davolash taktikasini tanlash va bemor holatini monitoring qilishda qo‘shimcha imkoniyatlar yaratadi. Axborot tizimlarining bunday integratsiyalashgan ishlash mexanizmi shifokorlar uchun qaror qabul qilish jarayonini qo‘llab-quvvatlovchi samarali vosita sifatida xizmat qiladi.

Mazkur jarayonlarni avtomatlashtirish orqali tashxis qo‘yish vaqti qisqaradi, inson omiliga bog‘liq xatolar kamayadi va radiologlar yuklamasi sezilarli darajada yengillashtiriladi. Ayniqsa, pandemiya sharoitida tezkor va aniq tashxis qo‘yish zarurati bunday axborot tizimlarining ahamiyatini yanada oshirdi.

Dunyo miqyosida virusli pnevmoniyani (COVID-19, SARS, MERS, influenza va boshqa respirator viruslar) aniqlashda sun’iy intellekt texnologiyalariga asoslangan diagnostika tizimlari keng joriy etilmoqda. Xalqaro tibbiyot IT manbalari tahliliga ko‘ra, CXR tasvirlari asosida ishlovchi

avtomatlashtirilgan tashxis tizimlari orasida Qure.ai platformasi yetakchi o‘rinlardan birini egallaydi. KT tasvirlarini tahlil qilishda esa Siemens Healthineers Rad Companion tizimi keng qo‘llanilayotgan yechimlardan biri hisoblanadi[4].

Bundan tashqari, Lunit, Philips Healthcare, Arterys va Google Health kabi kompaniyalar tomonidan ishlab chiqilgan AI-platformalar AQSh, Yevropa Ittifoqi, Yaponiya va Janubiy Koreyaning yetakchi klinikalarida muvaffaqiyatli qo‘llanilmoqda. Ushbu tizimlar tibbiy tasvirlarni chuqur o‘rganishga asoslangan algoritmlar yordamida tahlil qilish orqali diagnostika sifatini sezilarli darajada oshirish imkonini bermoqda[5].

Natijalarga ko‘ra, sun’iy intellekt asosida ishlovchi diagnostik tizimlardan foydalanish virusli pnevmoniyani erta aniqlash ehtimolini oshiradi, tashxis qo‘yish vaqtini qisqartiradi va sog‘liqni saqlash xizmatlari sifatini yaxshilaydi. Shu bois, ushbu texnologiyalarni amaliy tibbiyotga joriy etish ilmiy-amaliy jihatdan dolzarb hisoblanadi.

Xulosa va amaliy tavsiyalar. Sun’iy intellekt asosida ishlab chiqilgan diagnostik axborot tizimlari virusli pnevmoniyani erta aniqlashda muhim ahamiyatga ega. Bunday tizimlarni tibbiyot muassasalarida keng joriy etish tashxis aniqligini oshirish, vaqt sarfini kamaytirish va sog‘liqni saqlash xizmatlari samaradorligini yaxshilashga xizmat qiladi. Kelgusida ushbu tizimlarni milliy sog‘liqni saqlash axborot platformalari bilan integratsiyalash tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Naim N., Mansurova M., Kuvnakov A. (2025). Analysis and Selection of an Appropriate Model for Analyzing the Current State and Spread of COVID-19 in Uzbekistan Based on SIR and SIER Models. International IOT, Electronics and Mechatronics Conference, 295-303.

2. Naim, N.A. “Virusli pnevmoniya kasalligini tashxislash malumotlariga raqamli ishlov berish algoritmlari va axborot tizimi”. O‘zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar jurnali 4.40 (2025): 207-209.

3. Naim, Nodira. "SIR va SIER modellari asosida virusli pnevmoniya bilan og‘rigan bemorlarni tashxislash. “Digital transformation and artificial intelligence” 3.2 (2025): 86-90.

4. Muxamediyeva, D., & Naim, N. Pneumonia Detection From Chest X-ray Images Based on EfficientNetB0 Architecture. Scientific Collection «InterConf+», (58), 284-289.

5. Naim, N. A. (2024). Data analysis and processing.

“Sun’iy Intellekt va Raqamli Iqtisodiyot (SIRI-2026)” mavzusida Respublika ilmiy-amaliy anjumani

ILMIY MAQOLA VA TEZISLAR TO‘PLAMI

I qism
Sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalarning matematik modellashtirish muammolari va yechimlari

Muharrir: D.M. Mirxidoyatova
Dizayner: D.A. Abduraximov

Manzil: Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani, Dilbuloq MFY, Shota Rustaveli ko'chasi, 2 tor ko'chasi, 2-uy
Tel.: (55) 506 88 88
E-mail: info@umft-official.uz

© UMFT, 2026

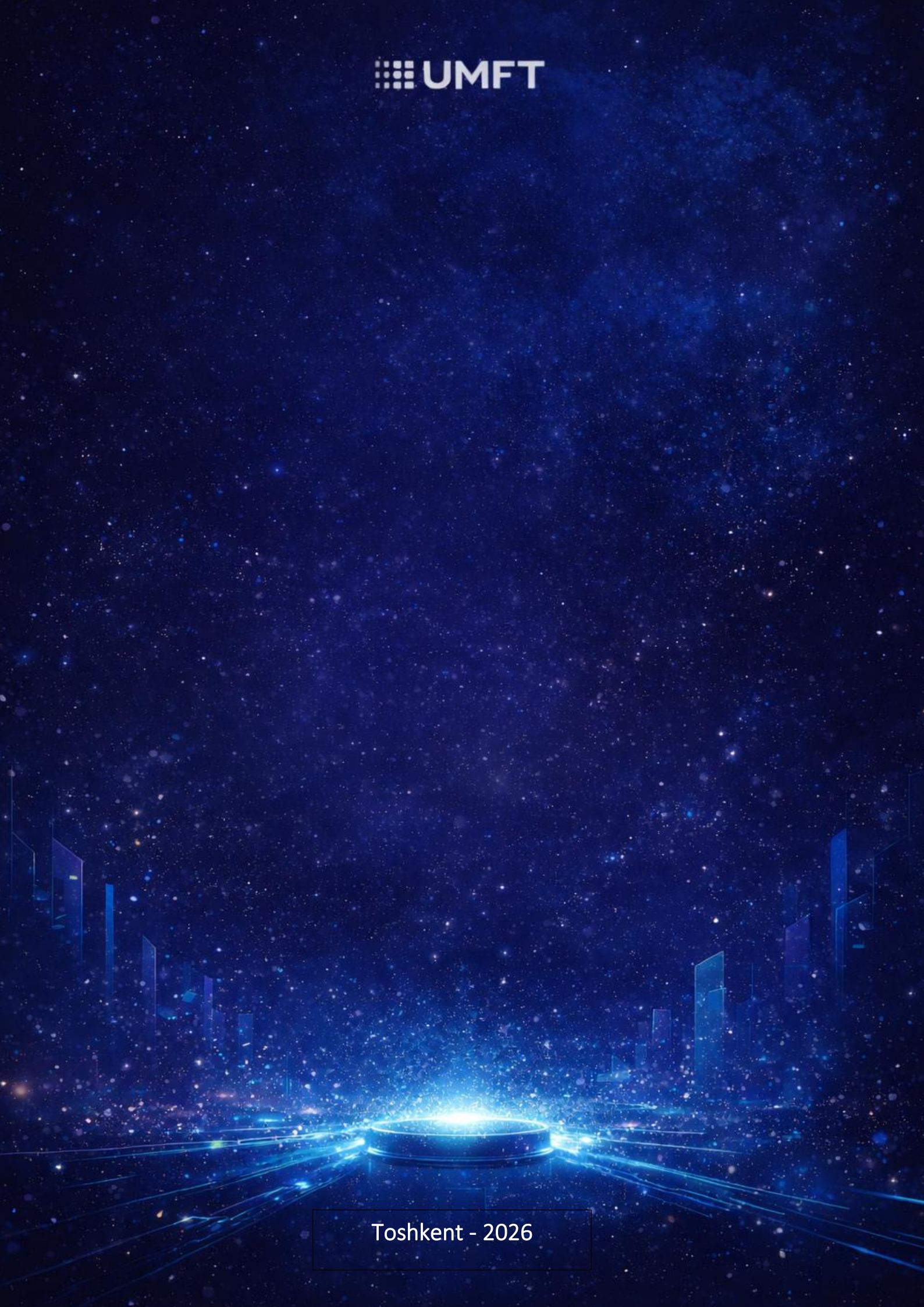
UMFT
Toshkent - 2026